

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

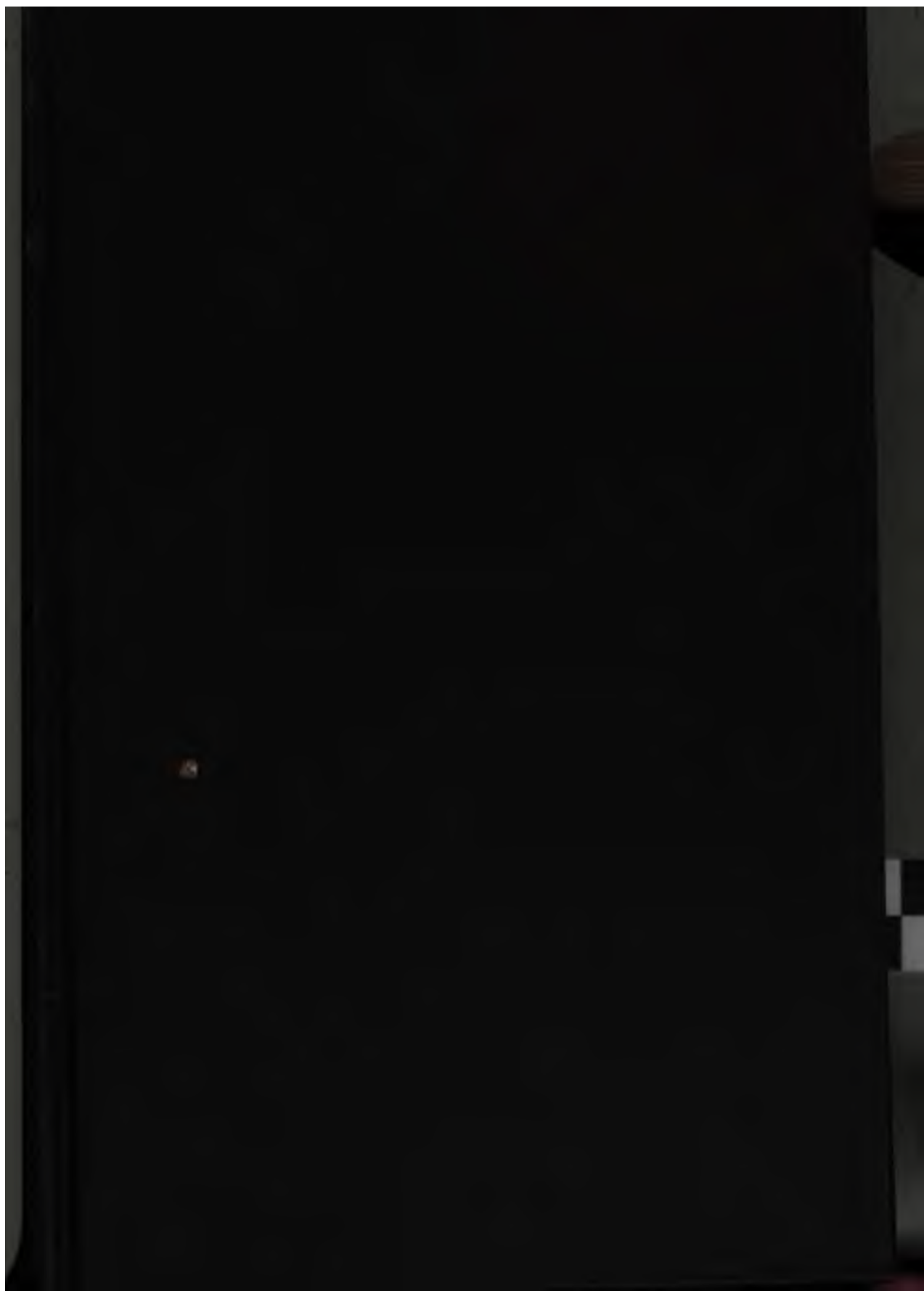
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

27252.24.5

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Mary Lowell Cutnam.

MAGYAR.

MYTHOLOGIA

IRTA

IPOLYI ARNOLD.

Introite et hic dii sunt.
Heraklit.

PEST, 1854.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

Handwritten scribbles at the top of the page.

Harvard College Library
Jul 1, 1944.
Bequest of
Georgina Lowell Putnam

~~III 12888~~
27252,24,5

..... εἰς ὁ θεός.

Παύλου Ῥωμ. γ' λ'.

Pardifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, quaestio est de natura deorum: quae ad agnitionem animi pulcherrima est.

Cicero de nat. deor. 1. 1.

Λογιστ. Ρεσορτ. κτλ. Schmid-Gle. Κωνσταντινούπολη.

Handwritten initials or numbers in the bottom right corner.

ENDLICHER ISTVÁN LÁSZLÓ

EMLÉKÉNEK.

* * *

Ha a zivatar elviharzott a férfi karok új erővel fognak a munkához.

És ha az eget még ború fűdi, ki tekintünk a messze látkörbe, le keletnek s fel nyugotnak, keresve a napot, mely hajnalunkat körülragyogta, s kérdezve a leáldozótól, leszen-e még számunkra egy utó derúsugára. de a jövőt az istenség jóltevő leple fedi, míg a múltban annak magyai már elvetvék. ezen múlt, a történt dolgok tudata a sugár, melynek világánál a jövő homálya felderül, a szövetnek, mely a borúhomályban vezérel, a mag, mely a romok közt is egy új élet rügveit fakasztja.

És ha ne talán büszke öntetsző eszmének látszik e lapok tartalmát a történet e nagyszerű vonásaival jellemezni, szabad legyen figyelmeztetni, hogy az emberiség világlétének története nem csak a népek hadkalandjaiban s uralkodások viszonylataiban nyilvánkozik, de az emberi szellem azon benső érzetében, melynek ezek csupán egyes külső jelenségei. ennek leggyakrabban s legmagasabb eszméje a vallás, az emberiség támasza s talpköve, melyben a korszakok s nemzetek szellemi és erkölcsi fönsége minden időn át tükröződik. ich kann und will mich nicht trennen von dem glauben dass die geschichte des religiösen sinnes, der grosse lichtpunkt aller natur-, völker-, staaten- und menschengeschichte sei, mond történetíróink egyik legjobbjika Feszler, és mint kölcseynek a kül romokiró után visszhangoztatja: az ember isteneiben nyoma ki saját jellemét.

Ajánlvák pedig e lapok a kitűnő férfi emlékének, kit míg élt, fejedelmi kegy s népszerűség fogott körül. tanítása főiskolák tanszékeiről hangzott, munkássága tudományos intézeteket hatotta át, lángelméje az emberi tudás majd nem minden rétegeit bejárta, hol a természet növényélete, az emberi nyelvszerkezet, a homályfűdte ősidők emlékei legmélyebb aknáiból s legragyogóbb kincseket hozta fel a napfényre.

De mit ennyi messzevágó munkásság között, hónától elválva, idegen hivatások mellett legnagyobb kegyelettel s honiúi kötelessége lebüszkébb érzetével ránk nézve leghecsesebbet tett, ápolt s nevelt, az a magyar történetkultúrok legdrágább ékkövei körüli áldozatteljes fáradozása volt. ez tevő munkálkodása zsengejét, kísérté élete delén, örömei s előmenet legfőbb fokán, felderíté élte zavaros napjaiban, vigasztalá annak borús alkonyán, s csak élet-fonala megszakadtával tört bele íróeszköze is. még siron túli hagyománya által is, az Árpádó dicső emlékével, emelve magának a legszebb emléket.

Ma, midőn már évek előtt egy kora élet estéjén adáz végzetek közt sirjába szállott, a kegy és dicsőítés rég megszűnhetett, a sebes léptekkel haladó emberi szellem legmesszebb határvizsgálatait is ma holnap túl szárnyalhatá, — de mi ránk néz még mindig a kegyelet, kiknek egyiránt keble legnemesb érzését s munkásságát szentelé fel, s a dús örökséget hagyta, melyben a hazai történetbúvár kifogyhat tlanul emészthet a nemzeti tudományt felépítő munkálkodás közt, s melyhez rögös pályáján, mint megnyitott forráshoz sokáig járand erősödést meríteni méltó tehát, hogy sirjára olykor hálavirágot vessen. — legyen ezen írói zsenge e kegyelet egyik jele, s kölcsönözzen magának tiszteltje nevéből díszt.

E L Ő S Z Ó.

n, hajdankorunk ismeretének — visszas végzetek s gondatlan feledékeny-
elgázolt — térein böngészett kalászkokat máris most kévékbe kötözgetem
illesztgetem, azt csak a jó szándékból teszem, hogy mielőbb legalább
yen már megrakva az asztagnak, mely a nemzeti tudomány jobbjai közre-
a által, még az ezen elhanyagolt s maig parlagon feledett mezőn is nem
asra emelkedhetik, de a nemzeti tudomány újjászületése magvával is nem
ljes szemet lesz még képes szórni.

ivelhogy ez munkám célja, semmit sem tartok szükségesebbnek, mint
annak kezdetén kijelölni mind azt, mi e tekintetben itt megtörtént, és
azt is, mi meg nem történt, mi tehát még további teendőül fenmaradt,
el hogy a tárgy maig nem fejlődött még azon fokra, hogy a számos ide-
használata máris lehetséges lett volna, vagy hogy legalább csak ez a
gyéni erejét felülmulta; meddig terjedt az, mit volt képes eszközölni?
bevallom a munka leplezetlenül előtárt genesisé s folyama felmutatásával,
ly kész volnék is az ellenkező irói törvényt: mennél kevesebet magunk s
gunkról e helyt szólni, számomra is igénybe venni; de én az ellene-
ozatát is kész vagyok saját rovásomra átvenni, ha csak általa a célt
hatom: kijelelve a teendőt mind azok számára, kik már e kezdet után
övel jövendnek majd utánnam a parlag mező művelésére, vagy legalább
znek segédkezet nyújtani a közös munka véghezvitelére.

: munka első eszméjének keletkezte idejét illeti, róla ugyan ellehetne
ondani a horáci: nonum prematur in annum szabály teljesedtet, a mennyire
t mint tanuló léptem fel, egy magyar nyelvgyakorló iskolai társulat zárt
: nemü első eszméimmal: ösvallásunk kérdése tárgyában, melyek tisztába
zükségéről már akkor *történet-külfői* első studiumaim kezdetén meg-
yöződve; de ha bár azontúl is folytatott történet és különösen hazai
külfői választott szaktanulmányaim közt, a tárgy soha figyelmem el nem
sőt már ekkor nevezetesb nyomokat folytonosan ki- és egybe-jegyez-
t, mind a mellett szándékom és óhajtásom a kérdés tisztába hozására
kalódni, mindinkább háttérbe tolult, leginkább a meggyőződésnél fogva,
ak alapos tárgyalására még sem a legszükségesebb külfők távolról sem
sem pedig az iránt a tudományos közönség hangulata nem nyilatkozik.
yszerre 1846 a Kisfaludy-társaság hirdetett pályakérdése, mind a tárgynak
önségesen érzett korszerűségéről, mind pedig mélyebb részletekbe eresz-
vése a kérdésnek, annak a tudomány illetékes férfiai általi nálunk is teljes
y. Mythol.

II

fontosságának megfelelő felfogásáról meggyőződött ¹⁾. — Az alatt magok az alap-kütfőkre nézve is őrrendes előmenetek történtek. Az akademia által már előbb megindított nyelvemlékek, tájszótári gyűjtemények s általános nyelvtudományi folytatott igyekezetek mellett, a Kisfaludy-társaság is a nép élő emlékei a dalok, mondák, szokások gyűjtését kezdé meg. S ezen előzmények után a szerző egy percig sem habozott a kérdés megfejtéséhez saját csekély erejével is járulni; mire a sajátlagi kütfők ismerete mellett, még csak mélyebb s általánosb mythologiai, és a szükséges mellék tudományok tanulmányai valának teendők, valamint a nép-emlékek részletesb gyűjtése és vizsgálata. De még az előbbiek bevégezte előtt csak hamar észrevettem, hogy a pályázási időszakból majdan kifogytam, s mégis a tárgynak mindinkább előtérbe toluoló fő eleme a néphagyományos emlékek, különösen mondák, szokások gyűjtését — miután ez addig a népdalokon kívül a Kisfaludy-társaság által még alig emelkedett volt valami jelentékenységre, s azért saját erővel volt megteendő — még alig kezdhettem volt meg. Miért akkor az egésznek csupán alap főbb vonásai s vázlata kijelölésével megelégedvén, a pályázási

---

¹⁾ az illető kérdés: a vallás egyik leglényesebb tüneménye lévén a nép életének, s annak ismerete minden nemzeti költészetnek igen előkelő tényezője; óhajtható lenne, bár mind azt, mit a régi magyarok vallására vonatkozólag kifürkészni lehet, philosophiai szellemmel megvizsgálva, összeállítva, együtt bírjuk: azért a Kisfaludy-társaság hazánk történetbúvárainak figyelmébe ajánlja e kérdést: — Mit lehet a régi bel- s külföldi krónikákból s egyéb emlékekből, valamint a hagyományokból, némely fenmaradt babonás erkölcsökből, s végre a nyelvben találtató nyomokból, a pogány magyarok vallási hitéről és szertartásairól bizonyosat vagy hihetőt kivonni? A legfőbb lény neve „Isten,” mely régi népek mythológiáival mutat érintkezéseket, mi annak eredete, jelentése? honnan származhatott maiglan a néphitben fennlévő „magyarok istene“ kitétel? voltak-e elődeinknek több isteneik, vagy egyéb felsőbb lények, név szerint mikori s mely eredetű és jelentésű fogalmak az Úr (Οὐρανός, Uranos? Dankovszky), Ór, Órdöng (Άρης, Άρος; — Eor az ónémet mythológiában? — örök), Ármány (Ahriman?), Manó (Manes?), Óriás, Boszorkány, Fene, Garaboncás, Lidérc stb. s mily viszonyban gondoltattak ezek a legfőbb lényvel? Milyen volt a vallás viszonya a természethez, annak úgynevezett elemeihez, s bizonyos tüneményeihez? Az „Ég“ szó nem vonatkozik-e a nap tiszteletére? Voltak-e, s mily szent vagy csodás állataik? Mi vala hitők avilág eredetéről és leendő végéről, a lélekről, különösen a lélek szabadságáról, s a halálton túli állapotjáról? Volt-e, s miféle összeköttetésben a vallás a fejedelemséggel vagy vezérséggel? Kik voltak a tatosok, jósok, bűbajosok; képeztek-e kasztot, s ha igen, mily hatalommal? Voltak-e, s mely vallási szertartásaik, szent helyeik, áldozataik, imáik, énekeik, ünnepeik, szent jeleik vagy bálványaik, irásuk (rovás; rúnák?), s a vallással összefüggőleg némi csirái a művészetnek? Mit tudhatni az esküvés, áldomás, házasság, lakomák, harcok és temetkezés körüli vallásos szokásaikról? Mit különösen a tor, ravatal, kúnhalmoz és halottak tisztelete (gyász) körül? Mit jelent hihetően a „Lapides“ szó sz. Lászlónak a régi magyar vallás elnyomását tárgyazó törvényében? Van-e nyoma a régi magyar vallásban egy isteni kardnak, milyennek nem csak más idegen harcos népeknél, péld. a kvádok, alánoknál, hanem a szitttyák és húnoknál is van nyoma? S van-e ezzel némi összeköttetésben a harcra szólító kard körülhordatásának magyar szokása? Maradtak-e fen, s mely nyomai a régi hitnek népünk babonás nézetei és szokásaiban? Végre állt-e eleink régi vallása valamely, és mily viszonyban a hellen mythológiával, a parsismussal, manicheísmussal, úgy a scythák és húnok vallásával, s másfelől mit lehet annak felderítésére a tatár, finn, sőt a szláv, talán a német népek mythológiájából is előhozni? — Minden állítások, védokok, s a források részletes idézetével kísérendők.

szándéktól megváltam, a kitűzött céllal, hogy annak sikerét elvárva, sikerülte vagy sikeretlensége nyomán vizsgálataim elhagyandom vagy folytatandom. Azontúl csak is néphagyományos emlékek gyűjtésével itt s amott foglalkoztam, amennyire szűk időm engedé, s miben még a bekövetkezett zavaros korszak is mindinkább hátráltatott, úgy hogy az iránybani munkálkodásom teljesen megszakasztám, és csak ismét 1850 elején, miután a pályázás sikere nyilvánításának reménye mindinkább háttérbe tolult, gondoltam megszakadt fonalam felfogására. Ennek következtében mintegy másfél év alatt készült volt már el nagyobbára e mű 1851 nyara végén, midőn első mutatvány cikkeit is a közönségnek bátor voltam felmutatni (1851 magy. muzeum XI és XII füzetéb. és 1852 V és VI). Azoknak a tudomány illető férfiai általi méltánylása, valamint a közönség általi szíves fogadása, megerősített szándékomban, a munka mielőbbi kiadását eszközölni; midőn ismét a végső igazító vonások és toldás közt súlyos és hosszas kör szándokom létesítését újra hátráltatá. Végre tehát csak most, miután ily hosszú időszak alatt a tudomány folytonosan előhaladó meneténél fogva, ismét nem egy toldalék közbeszúrása, és az által részenkénti átdolgozás is szükségessé lőn, tartós gyengélkedés, s a mű kiállításbani részemről legyőzhetlen anyagi nehézségek folytonos akadályai által eddig hátrálva, jelenhetik meg az a közönség előtt.

Mi már készültének benső történetét illeti, erre nézve a szerző tiszta öntudattal elmondhatja, hogy mindent megtett mi erejétől telt, annak minden idejét és tehetőségét, mennyire azt szorosán igénybe vevő hivatása foglalkozásai és szűk anyagi helyzete engedék, szívesen áldozatul hozta.

1) A tárgy sajtólagi alapjánál fogva megtétettek a megkívántató *általános mythologiai tanok* és rendszerek studiumai, mint pedig a közelebb vonatkozó egyes segéd tanoké; mind kettő pedig a hol csak érhető volt egyiránt a kútfők, valamint a mai tudományos ismeret legfőbb fokán álló classicai jelességű és érvényű tekintélyes munkálatok nyomán; mindamellett teljes erőszakkal tartózkodtam mindenütt azok fényes eredményeit akár túlzólag felhasználni, akár pedig egyes helyeken egész a végső elemekig átvinni. Meggyőződéseim ebben volt, mind azt mit itt számonkra használhatót felleltem, saját tárgyunkhoz csupán felvilágosító, összehasonlító kísérletül adni, és csak ott, hol a világos azonosság félreismerhetlen volt, emeltem véleményem teljes és befejezett bizonyosságra; és ez volna a vezérelv, melynélfogva e tekintetben megítéltetni kívánok.

2) A másik specifikusabb elem saját *honi* e nemű *kútfőink* használata volt, különösen *irott történelmagyományunk*, vagy is teljes régi *krónikai történetirodalmunk*, melyeknek becsét — az eddigi itthon és kün uralkodott kritikai alapelvvel ellenkezőleg (ámbar ebben máris újabb hazai tudományos tekintélyeinkre is támaszkodhattam) — tárgyunkrai tekintetben teljes érvényességre emelhetni gondoltam, s azok használatában, valamint leghomályosb helyeik és legtovább vivő értelmük, jelentésük felvétele és alkalmazásától sem rettentem vissza, úgy összes példányaikra a legnagyobb figyelemmel voltam, melyek, kivéve az egy két kéziratot, mint p. a bécsi képes krónika s néhány variáns, ma teljesen hozzáférhető kiadásokban előttünk állanak.

3) Valamint kisebb fontosságúknak tartottam, egyes határozó helyeiket kivéve, a *külső történelmi kútfőket*, úgy kevesebb becset is tulajdoníték a benne is ott felmerülő nyomoknak; összes kimerítő vizsgálatukról már roppant kiterjedésüknel a nagyobbára ismereteseknek is alig lehet szó, mind a mellett mi csak eddig belőlök e tekintetben figyelmet érdemlő felmerült, általam is újra figyelembe vettett, s e mellett nem egy újabb eddig ismeretlen adat is vizsgálataim nyomán előkerült.

4) További legközelebbi kútfő *nyelvoemlékeink* voltak. Ezeket illetőleg az akadémia által kiadottakra, valamint az itt ott világot látott összes töredékekre, úgy nagyobbára *régibb*, nevezetesen *magyar íróink* műveire, és különösen régi *szóártrodalmunkra* folytonos, minden egyes adatnál visszatérő gonddal voltam.

5) Mi végre a *nép élő emlékei* illeti, nem csak az összesen eddig kijöttüket, és e mellett nem egy kézirati gyűjteményt használtam, kezdve onnét a tájszavak, helynevek, közmondásoktól egész a rege, mese, szokások, előítélet és babona tág körén át, de magam is tetemesen gyűjtöttem, különösen a népmonda, szokások, előítéletek körében, mihez nem egy szíves baráti kéz segítsége járult. — Mind erről, valamint az előbbi pontok alatt elszámláltakról, és egyéb mellékes kútfőkről bővebben azonban a kútfői rovat alatt számolok, az olvasó áttekintése, az e tárgyban kevésbé jártasok okulása, s különösen a szakférflak előtti szükséges igazolásul, valamint a szövegbeni rövidítések miatt is.

Ez körülbelől a mi megtörténhetett részemről, s nagyobb részt megis történt, ha mindjárt itt ott a múlhatlan emberi gyarlóságnál fogva feledékenység, talán erőtlenség is kísért volna. Miért annál inkább reménylhetem a méltányos elnézést, miután helyzetem nem mindig engedte a szükséges teljes apparatus közelében lenni, minőt csak nagyszerűbb fővárosi könyvtárak nyújthatnak, gyakran saját szűk eszközeimre, olykor előbbi időkből még fenlévő egyes jegyzeteimre, máskor ismét ámbár baráti, de másod segédkezre voltam szorítva az utánnézés, összehasonlítás, kivonás st. múlhatatlan szükségében; míg ismét a legújabb idevágó termékek összeszerzésében szűk tehetségem korlátozott. Mégis mind e mellett, hol a tárgy és kútfő fontossága kívánta nem mulasztottam el magam a ritkább példányokat is távol könyvtárakban ismételve is felkeresni s utánnézni, a szükséges kútfőket magamnak teljesen, az újabb e nemű termékeket figyelemmel kísérve a leghasználhatóbbat megszerezni. Mi ezentúl volt, vagy másodrendű, vagy az előbbiektől teljesen igénybe vett erőmet túlhaladó volt. Ez volna tehát a mi még teendőül fenmaradt.

Az első általánosra nézve, a folytonos kiképzésben lévő *egyetemes mythologiai vizsgálatok figyelemmel kísérése*, és a használható resultatumok alkalmazási tudomásul vétele. — Specialisabb sajátunkra nézve ismét legelől egyes *kiadatlan krónikái* itt ott felmerül, vagy már ismeretes *példányok*, s a már *kiadottak variánsai*, sőt a nagyobbára hibásan kiadottak eredetiének is átnézése, a hol ez még érhető. E mellett a *külföld történetkútfői gyűjtemény-kiadásai*, az úgynevezett *scriptores*, *monumenta* st. mind nyugati, mind különösen keletieknek e célból is szorgalmas vizsgálata, hol ismét az újabb kritikaibb kiadások, s a keleti nyelveken újonnan előhozottak volnának őskorunkat illetőleg különös figyelemmel kísérendők. Visszatérve sajátunkra, a még eddig kiadatlan, de már nagyból ismeretes fenlévő *régi nyelvoemlékeink*, mint azok péld. Toldy n. irod. történetében felsorolvák, áttekintése. E mellett nem egy levőtár — melyek megnyitásának, az újabb eseményeknél fogva, a végső titkolódzási ürügy is megszűnven, annyi történetbuvárunktól emlegetett s várt korszaka végre talán számunkra csakugyan megjött — becses kutatási eredményt lesz képes felmutatni, ha csak mellékes papír szeleteken, babonás kuruzs jegyzetekben is, minőre magam nem egyre jöttem; e mellett azonban még talán egyes összefüggőbb krónikai részletek is itt ott előtűnendnek százados feledettségekből, nem is említve magok az okiratok átvizsgálendő hely- és személyneveiből, mi még a legtöbb már kiadottakra nézve szinte kívánandó teendőül fenmaradt, előtűró egy két világsugárt. — Mi azonban leginkább szívemen fekszik, s mit folyvást sínlek, hogy teljes értékében nem tethetem kamatozóvá, az: *irodalmi műveinknek*, onnét az első kezdettől le egész

a 17 sőt 18-dik század elején túl menő — midőn kivéve a vallási, bibliai, vagy classiciai könnyen felismerhető irodalmi befolyáson kívül még a külföldi litteratura csak igen gyéren hatott sajátunkra — vizsgálata s a tárgyban minden alkalommal folytonos kéznél tartása volna. Miben a rám nézve lehetségest szinte alig mulasztottam el, és egyikét csak igen ritkán kívül nem hagytam el egyet is, bár még oly értéktelen olvasatlanul, annál kevésbé használatlanul, a bennök tárgyra nézve, bár mi kevés volt is az, jelentkező feltünőbbet; de mi mellett még sem gondolnék megállapodhatni, mellettük mint nyelvelméki és szótári litteraturánknál a vizsgálatnak, még e felett is folytonosan kell lépést tartani, hogy minden egyes felvetődő mythosi jelenséggel érintkező fogalmat, képzetet, nevet és szavat mindannyiszor az egésznek szövegén át felkeressük, s így azokat folytonosan kéznél tartsuk; mi a mennyire magában fáradságos, mégis a szerzőre nézve csak ott lón lehetetlen, hol egyeseknek codexi ritkaságú példányaira alig tehetett egyszerűnél-többször szert, másokra ismét csak olykor, úgy hogy tervét csak a köz kézen forgó későbbiekre nézve, és így csekélyebb eredménnyel vihette át. Ebben is jobb reménnyel élünk azonban a jövőre nézve, különösen, hogy a nemzeti könyvtár megindított folyamai mind erélyesb folytatása, leginkább pedig a még szinte egészben vagy részben számos kiadatlanok közretevése által, jövőre e tárgyú használatuk is könnyítve leend. — De mire még ennél is inkább akarám olvasóim s az egész magyar közönség figyelmét felhívni, az kitünőleg a *nép élő emlékei, a rege; monda, mese, szokások, babona, előítéletek*, különös *nép kifejezések, tájszólás, közmondás, helynevek* st. erélyes s kiterjedő gyűjtése s feljegyzése volna a továbbira, mi valamint egyesnek erejét felülmulja, úgy csak számosak folytonos s messze a nép benső rétegeibe ható figyelme és vizsgálata által létesíthető egyedül. Csak a kevésből is mi eddig egyesek által különféle irányban történt, s miről örömmel számolok a kútfőkben, látható e munkálat átolvasásánál, hogy azok ha nem alap, úgy bizonyára a legerősb ékkövek, melyek egész mythologiai maradványunk épületromjai legbecsesb anyagát képezik, s hogy csak egyedül általuk s nélkülök aligha vagyunk jogosítva bővebb, sőt újabb eredmények várására. — Más még az úgynevezett *néma emlékek* — minők még régi pogány sírjaink, érmék, edények, péld. székely áldozó-pohár, jász-kürt st. — iránti bővebb gond és figyelem volna a jövőre; bár mi kevés az, mi tárgyunkat illető még ránk maig fenmaradt, mégis csak valami, s mennél kevesebb, annál nagyobb gondra méltó; ez azonban máris kényesebb tárgy, és többnyire nagyobb anyagi munka, ásatások st. készülletekkel járván, kiválólag a szakférfiak gondosságára számol, kiknek azért erélyességében helyezve a jövőre nézve bizodal-munkat, elakarjuk várni munkásságuktól a tárgyunkra derülendő adalékokat, különösen az életbe lépő, s eddig szinte csak a nemzeti tudomány legnagyobb kárára nélkülözött magy. archeologiai társulattól; mennyire becses ismét csak az is, mit az érdi sírok előnkbe tárnak, s ehhez más kisebb felfedezett régiségek tárgyunkra lendítettek, munkálatunk folyamából eléggé kitünik.

Es ezek azok, melyeknek teljesebb kimerítésére, hová saját erőm nem hatott, hívom fel a férfi karokat, munkám markukba nyújtva, hogy végre a nemzeti gazdaság ezen parlag térei is illőleg művelve méltóbb aratást adjanak!

De mielőtt ezt teszem, talán célszerűbb lett volna, az előbeszédnek stereotyp alakja nyomán magának a tárgynak becse, talán fontossága és korszerűségéről szólni; mit ha valami, úgy semmi inkább, mint egy a századok feledékenysége által leplezett magyar mythologiai fogalomnak teljesen homályos, a legtöbbször elűt alaptalan, sőt egészen gyakorlatlan s becstelennek mutatkozó kérdése újra-üvedésénél megkívánna. Mégis ha valamitől magam felmentetni kérném, úgy ez

volna az. Mert ha már magában leverő s kellemetlen érzés, annak mi tanulmányaink komoly s megfeszített törekvéseit elfoglalá, a minek annyi áldozatot tevénk még mások előtt szükséges igazolása, és méltánylásukba ajánlása, kétszeresen nehéz az e téren, hol annak egyfelől setét vagy konok tudatlanság, másfelől pedig gögös lenézés ellenében történnie kell. Haladó korunk sajátságos jelleme egyrészt, hogy a terjedő felvilágosodásnál fogva a könnyített ismeret terjedés által bizonyos félműveltség bitorolja a közérzületet; számosak elragadtatva a fejlődő emberi szellem mai nagyszerű eszméi ragyogásától, ezen egyoldalúság s nemében a tudatlanságnak annyira öntetszők, hogy az őskort, annak alapjáni fokozatos fejlődést teljesen mellőzhetni vélik, törekvéseit mint ismeretre nem méltó durva kezdetet, egyes nevezetes jelenségeit, mint csekélyes ábrándokat lenézik. Oka, hogy ezen ősléti eszmekörbe az idők setétsége miatt, s a mindjárt át nem hatható homályos hagyományon keresztül nehezebb béhatni, mint korunk napi eszmével megismerkedni; innét, hogy a mi felületest a felületen találunk, a napi irodalom könnyű feltalálása által azon rágódnak, és ezzel sietnek öntudatukat megnyugtatni, hogy az bővebb ismeretre és vizsgálatra nem méltó. Ő előttők őseink vadállatok bőrébe burkolt durva vad nomádok csupán, vagy préda és vért szomjazó hadkalandor barbár csordák, minden fensőbb eszme, polgári lét s öntudat nélkül, kiknek nyelvük s szavuk ordítás, énekük bőgés, istenük egy durva tuskó volt. És ha mégis némi nemzeti álbüszkeség e nemű tudatukat nyugodni nem hagyja, úgy az első szegről vett, fél füllel hallott: keleti, szittya, part, méd, perzsa, hún-attilai, finn, lapp st. felületes származtatási véleményezéseknek őseinkre fenésével tökéletesen kielégítve érzik magukat; míg dicső multunk sokkal közelebb álló emlékei, történeti, krónikai hagyományunk, az élő népemlékek, a nemzeti népdal, rege, monda, szokások, s magára a nyelv számára csak szánakozó gúnymosolylyal bírnak — ha azokat mégis egy percnyi figyelemre valaha méltatták, — ábránd szüleménye, nevetséges bohóság, furfangos ötlet, agyafúrt eszméknek tekintik; nem érezve, hogy ez az, miben ma nemzeti jellemünk egyetlen nyilatkozata még él, hogy ama hagyományok és nézetek, a tej, melyen nagyra nevelkedtünk! De ma, midőn ezen elhanyagolás már rég megboszuilta magát, bizvást elhallgathatunk ily szomorú húrok további pengetésével!

Másrészt hála a törekvéseknek, melyek ezen gögös tudatlanságnak álarcát lerántván, a nemzeti tudományt a régiségnek felderítésével, melynek alapköven egyedül emelkedhetik az nagygyá, megalapíták; ezek felmenthetik a jelen igyekezetet is cél- és korszerűsége további felesleges motiválásától. A fejlődő történet-, valamint nyelvtudomány egyiránt megmutatták, hogy még iskolai jelentékenységre sem vergődhetnek, mélyebb nyomokra visszavivő megalapítás nélkül, annál kevésbé lehetnek gyümölcsözhetőek az életre, s különösen a nemzeti élet táplálására nézve. Igaz, hogy a munka csak minap kezdődött, a haszon az iskolába csak tegnapóta kezd betérni; még csak ma vettük e célra a nemzeti nyelv- s honi-irodalom első e nemű történetét, s még egy *magyar archeologia*, melynek már az iskolai programban állani kell, még csak első elemeiben sem létezik; kezdjük meg azt legfontosb *mythologiai* részével, talán szerencsés lesz ez is magának az *idegen*, bár *classical* mellett, az élet és iskolába utat törni, legalább csak mint ezen tudományok egyik kiegészítő része.

Erősben gyűlhetne meg itt bajunk, ha még küzdőtre akarnánk szállani a hyperkritika embereivel; a küzdés alapoka ugyan itt sem más az előbbinél, s csak annyival mutatkozik nehezebbnek, amennyire a tudomány palástja használtatik fedező vérttül. A szándék azonban mielőbb s legkönnyebb módon szabadulhatni a tudomány homályosabb s azért nehezebb kérdéseitől emeltyűje ezen törekvéseknek

is; ha azután maga a tárgy nyújthat erre plausibilis védveket, úgy ezeknek az előtérbe állítása által egy vágásra vélük a kérdést eldöntöttnek. És ha egy magyar mythologiáról van szó, úgy minden kétségen felül állanak, ha bár máskép minden tekintetben is az alá vett kútfők tudósításai, mint a Luitprandnáli: gens hungara dei omnipotentis ignara, és a juliani emlékirat szerint, az összezekben maradt pog. magyarokról: nullam habentes dei notitiam, mondatok és tanúságok, s ezzel minden további magyar mythologiai kérdésnek és vizsgálatnak általuk már eleje vétetett. Hogy valaki munkálatunknak csak áttekintése után is még tovább az e féleken nyargalhasson nem hisszük, fölös számmal adtuk az ellenkező próbáját, melynek adattengere ama két magányállót tökéletesen elárasztja. De azon túl is hasonló védvek előhozásában ezen iskola követői kifogyhatlanok; ha a nemleges állítás elébe mi telleges adatokat hozunk fel, ők ezeket nyalábonkint és összesen a határontól dobják ki, majd szláv, majd germán st. szomszédainknak ajándékozva, kiiktől mi azokat szerintök eltulajdonították, elcsentük volna! Szabad legyen ennek is itt tüzetes és egyetemes védelme mellett elhaladni, miután tárgyunk folyamán a kétes nyomoknál csak gyakran is jövünk majd a kénytelenségbe az eziránti vizsgálatoknak, a feltűnő és megrögzött előítéletek miatt, kelletlenül is tágabb tért engedni. Engem hason igyekezetek és állítások annál kevésbé ijeszthettek vissza tárgyunk vizsgálatától, mennél inkább tudomásom volt e részről összes őskori történetemlékeink irányábani hasonló háladatlan és kegyetlen eljárásról, s mennél jelentékenyebb példái állottak előttem ezen eljárás legfényesb sükerek általi megcáfolásának. Epen így vettetett már oda, az eddig legmélyebb vonásokban felállított két mythologia a germán és szláv, mint azok két legjelesb vizsgálója Grimm és Hanusch panaszkodnak, majd amaz a kelta és szlávoknak, majd ez ismét a germánoknak, tehát viszonosan egymásra tolatnak, mint a melyet egyik rész e nemű tudósai sem akartak elismerni, nehogy vele bajuk meggyűljön. Minek azonban példa arra, mit mi itthon mindennapiasan megszoktunk; tőlünk már nem egyszer egyedüli nemzeti palladiumunk a nyelv is megtagadtatott, kisebb nagyobbara szláv! st. agregatumnak bélyegezve, míg egy hirhedt munka azt csakugyan szó-árilag tárgyalva a világ összes nyelvei közt felosztá, mint préda zsákmányból vált bitang jószágot; de ezek ellenében legalább szavunk volt, s minden alkalmammal erőteljesen tiltakoztunk, míg ősi eszmevilágunk kevés kincsmaradványait alig jutott eszünkbe összeszedni. Pedig mind a kettő csakugyan egy s ugyan azon szellem nyilatkozása és sajátága. Valamint már magában üres kérdés a nyelv kölcsönzés és sajátításnak a nyilvánosnál mélyebben ható feszegetése, miután másod elemében nagyobbara ősnyelvi eredet és szoképzésre jövünk, vagy pedig viszonyos elsajátításokra; úgy van az a mythosnál még inkább, ugyan azon belső s külső az emberi természet mélyében fekvő okoknál fogva találunk hasonló s eltérő, bár a végelemben ismét találkozó képleteket; ennél fogva, miután teljes elszigeteltségnek egy népnél sem volt helye, a mellett már, hogy mindnyája eredet-egységre vihető vissza, mindenütt helye volt az elsajátításnak, itt is amott is, viszonosan vétetett s adatott nálunk s másoknál, és hanc veniam damus petimusque vicissim. A mint egyrészt minden népnek ha polgárilag összealakul természetes sajátága magát a többitől elkülönözve, nyelvét, vallását, szokásait körülményei, benső jelleme és természetének megfelelőleg sajátlag, bizonyos kitűnő irányban kiképezni; úgy másfelől polgárisodása menetében ép úgy elkerülhetlen feladattá lesz más nemzetekkel érintkezéséből származó új elemekkel sajátja felelevenítése, valamint azt a tőle átvettekkel kölcsönösen más nemzetek ismét az ő sajátágaikra nézve tenni el nem mulaszthatják. Más ily, szoros értelembeni, átvételről, különösen az őskorban, alig lehet szó; és jól mondá már erre nézve Grimm: hogy

VIII

egy ily mythologia léteztét valamely népnél tagadni körülbelül annyit jelentene, mint magát a nemzeti nyelvnek léteztét és régiségét kétségbe venni; az istenekbeni hit — úgy mond — minden népnek oly szükséges kelléke, mint maga a nyelv; és ősnyelvünk emlékei híjánál fogva, bizony még eddig senki sem fogott a szellemdús gondolatra jöni, hogy azon korban nyelvünk ném létezett, vagy is: hogy még akkor nem beszéltünk!

Végre még itt az ily studiumok alanyi becsénél fogva, tárgyilagossággal érveléssel, ha bár utolsó elemekben szinte üres kérdés toluhat fel. Korunkban, valamint minden korban, az emberiség baja, miután rajta teljesen segíteni képtelenek vagyunk, mindenben összevissza kerestetett, s mint ilyenkor történni szokott a magában véve ártatlan, sőt célszerűleg alkalmazva a leghelyes emberi eszmék, intézkedések s többiben vélték azt nem egyszer feltalálni; ily bűnbak volt már, majd a philosophia, majd a különféle vallási rendszerek, majd a polgári statusformák, újabban ismét a tanításbani módszerek is, különösen legújabbban a pogány classicusok s velük összefüggő archeo- és mythologiák tanítása; de valamint ebben a mi igaz csupán félszeg nézeteken alapul; s ha hibának van helye, úgy az, valamint már előttem erre nézve, nálunk is egy jeles szózat (Fojtényitől 1850. relig. 27 sz.) megjegyezte, nem magában a dologban v. tudományban, de csupán annak hibás kezelésében léteznék; tökéletes igaza van, hogy biz ezzel is csak úgy vagyunk: „mint a rosz gyómrú ember, kinek a legközönségesebb, leg-egészségesebb s legtáplálóbbs ótkek is betegséget és bőföggést okoznak, míg ellenben az ép gyómrúnak a vas szeg sem árt.“ Mint minden magában haszonvehetlen lehet, jó és rosz célra fordíthatatik, úgy viszont lehet ezt is az emberi szellem, művelődés, tudomány, ismeret, erkölcsiség, sőt a positiv vallásra nézve is kamatozóvá tenni¹⁾. Miért én ezeket szivesen nyújtom adalékul nem csak Grimm jeles nemzeti archeologiai, és Röth philosophiai ősfogalom vizsgálataihoz, de különösen a Sepp által újabban szellemdúsán és vallási érzettel felmutatott theologiai fontos ősvallási nyomok ismerete bár mi csekély részleteül is. Tárgyunk már magában érdekes, theologiai és philosophiai momentumánál fogva pedig e

---

¹⁾ Sepp (das heidenthum und dessen bedeutung für das christenthum. 1. 10): das christenthum brachte eine neue ideensaat in die welt, und knüpfte zunächst an die mosaische offenbarung an; aber auch im heidenthum hatten sich zerstreute funken der göttlichen weisheit erhalten, welche in dem einen brennpunkt des evangeliums gesammelt, zeugnis geben von dem wahren lichte, das von anfang in die geschichte geschienen und in der fülle der zeiten vollends offenbar werden sollte zur erleuchtung der völker. Die mythologie eines jeden volkes bietet fragmente, die mit dem aufgelösten gottesbewusstsein anderer völker zusammengehalten werden müssen, um ein ganzes zu bilden; und nicht genug, sie bietet dann funken der belehrung, wenn sie mit der offenbarung in Christus in berührung kömmt. wie Cuvier erst durch vergleichung der verschiedenen petrefacten zur begründung der wissenschaft der paläontologie gelangte, wie man die bildung und wurzeln, grundform, werth und stellung einer sprache erst durch die sprachvergleichung inne wird, so lässt sich nur aus der analogie der mythen deren wechselbeziehung ermitteln, gewiss aber ist, das sie theils kosmischen und physikalischen, theils theosophischen oder praktischen inhalts sind. (13): so betrachtet steht das heidenthum, in seiner dreifachen grundform als naturreligion, mysterienlehre und heroencult gefasst, in einer durchgreifenden analogie zum christenthume, und war nichts weniger als gottlos. (25): das heidenthum als reine dämonologie und direkten widerspruch gegen alle offenbarungswahrheit und zunächst gegen den judaismus aufzufassen, ist weder historisch noch auch evangelisch.

tekintetben különösen figyelemre érdemes, mint ismerete a magára hagyott emberiség legfőbb eszméjének a vallás és istentudatnak általában, különösen pedig annak nemzetünkneli nyilvánulására nézve, valamint a nemzet benső élete, jelleme, lelkülete, s ebből a külső körülmények közt alakult története szellemének kismérésére.

Már most a dolog során hozzá kellene fognom saját mentetegetőzés és az olvasótöli vétéseimérti bocsánat kéréshez; mire senkinek nálamnál sem nagyobb szüksége, sem senki nem hajlandóbb, legjobban érezvén magam munkálatom nehézségét és hijányait; és mit annál nagyobb készség és részletességgel fognék azért teljesíteni, ha csak reményem lehetne, hogy munkálatom egész kiterjedése s egyes részeiben képes leend a közönség vagy legalább az ügy-szeretők és szakértők teljes megkívántató figyelmét magára fordítani; mi azonban mai irodalmi állapotainknál, a nemzetnek irántai folytonos apathiája s ignorálásánál fogva, és minden szorosb tudományos kritikai közérzület. hijában épen nem reményelhető. Azért csak a szembetűnőbb s ne tán sokaknak botránykövül szolgálható eltérőbb és szögletesnek látszóért kívánnám még itt, egyrészt a munka létesítésében vezérelvül szolgált eszméim előtárásával kibékéltetni az olvasót, elmondva azoknak okát s feltételét, nagyobb részt pedig fogyatkozásaim bevallása által azokért töle bocsánatot és kimentést eszközölni.

Az első mindjárt a *tárgy kidolgozását* illetné; mire nézve már eleve figyelemzettem az olvasót, hogy e tekintetben ne várjon sokkal többet: egy *összefüggőleg s lehetségig megalapítva szakonkint összeállított magy. mythologiai adathalmaznál*. Még is amint azt így veszi kézsz vagyok bevallani, hogy még eredetileg ennyi sem volt szándékomban, mely sajátlag leginkább csak a körül forgott: egy ily új tan és tárgy tökéletes kritikus s tudományos megállapítására, minden telhető adatot összehozni, azokat az egyes rovatok szerint összeállítani, s a szükséges magyarázó mythologiai eszmékkal, párhuzamokkal kísérni; sok helyt ebben is maradtam; nagyobb részt még is maga a tárgy sokkal életrevalóbbnak jelentkezett mindjárt a kezdettől, miért én sem hagyhattam azt dermedtségében, mint csupán történeti mythologiai adat agregatumot, mely miután még a kritika hozzá szólott volna, s új kezek még bővebb anyagot összehordottak, leendett majdan megalapítva rendszeres tankint felállítandó; hanem máris saját eredményeimtől ösztönözötve, megkísértettem annak némileg összefüggőbb előállítására és egyes jelenségek teljes megalapítása általi testesítését. Miután azonban ennél tovább a dolgot vinni nem gondoltam, igen természetes volt, hogy különösen órakodtam az épület teljes bevégezése eszméjétől; mindenütt hol szükséges volt, hagytam helyet a hozzá toldás és építésnek, amint új anyag mutatkozik; általában peremptorius, teljesen megállapodó ítéletnek ebben még épen nem véltem helyét, ha olykor ne tán a szöveg kategoricusabban is nyilatkozott volna. — Ennélfogva szinte különösen tartózkodtam, a hol csak elkerülhettem, a *mythologiai resultatumok, philosophemák* alkalmazásától, azon a bölcsész mythologok által a mythologiákban öntetszőleg felismerni vélt egyoldalú nézetek és rendszerek bele magyarázásától, melyek napjainkban e tan tárgyalása s megfejtésében túlnyomólag uralkodnak; és csak ott, hol az adathiány az összefüggés végett némileg kiegészítendő volt, a homályos emlékek világosabb felmutatása s értelmezése dy mélyebb motíválást megkívánt — minek homályos emléktörödékeinknél fogva természetesen nem egy helyt kellett megtörténni — kísértém meg a lehető *legegyszerűbb világ nézetekből* a magyarázatot, s ekkép inkább az *egyszerű természeti elementaris*, mintsem a mesterkétebb *astralis, kalendáriumi*, vagy még *elzontalabb erkölcsi eszme személyesítések képletében* keresém az értelmet;

egyáltalában azonban sehol sem kizárólag, sem ebben sem abban, de az összes jelenségek, fogalmak s képzetek viszonyos egymásrai befolyásában, követve a mythologiai adat vizsgálat s combinációkban merész, de amazokban eszélyes ovatossággal tartózkodó Grimm tanácsát: man darf heidnische götter (s tegyük hozzá általában az összes vallási képleteket) ausschliesslich weder auf astrologie und kalender, noch auf elementar kräfte, noch auf sittliche gedanken, vielmehr nur auf ein beständiges, unablässiges wechselwirken dieser aller zurückbringen. Hol tehát most még kelletnél több történt volna e tekintetben, kimentheti azt a biztosh alap hiánya, ennek erősültével az önként el fog maradhatni; valamint az összes emlékek tisztába hozásával könnyen meg fog alapíttatni az egész mythologiai rendszer. Mind azt, mit e tekintetben saját mythológiánk teljes értelme és felfogására hason eszmék eredete és kifejlődésére nézve legszükségesebbnek véltem a *bevezetésben* adtam, a többit röviden itt ott egyes cikkekben bevezetésül, máshol végükön kíséretül, a legtöbb helyütt pedig mint rövid közbevetést véltem elvégezhetni. Mind ez által pedig úgy hiszem sikerült az egészet a megkívántató philosophiai nézőponttal áthatni. — Annál több figyelmet gondoltam azonban, a magyarázás, felvilágosítás, kritikai diagnosis s valódi értelem megalapítására nézve az *összehasonlító mythologiai párvonalozásnak* tulajdonítani. A félreismerhetlen sikerek, melyeket e nyomon már a tudomány nem egy téren, hogy csak a nyelvvizsgálatban ez által előhozott korszaki mozgalmat s fordulatot említsem, eszközölt, a mythologiai tanok felvilágosítására nézve is a legdúsabban eredményezők; s midőn azoknak sajátunk megállapítására a legnagyobb jelentékenységet véltem tulajdoníthatni, a nagyszerű mythologiai munkálatok állottak előttem, melyek feladatuk szerencsés megoldása által azt tekintélyes alapra emelék. Itt csak is arról lehetne szó még, mily *határok közt*, s mily megválasztással történt annak alkalmazása tárgyunkat illetőleg. De bár a szerző magával erre nézve tisztában volt, hogy előbb a legközelebb őseredet és hon, testvérmépi rokonság, azután szellemi hasonlatosság és helyszomszédsági lak általi érintkezések szerint volnának ezek használandók, mindazonáltal az összes mythologiai tanok töredék volta ily tervezet teljes kivitelének nem ad helyt; s ha arra főtekintettel voltam is, még is ott kellett nagyobbára az egyes tárgyhoz merítenem, hol még az iránt legbővebben folyt az eredeti kűtő; hogy annak ismét mindenkor teljes, vagy legalább a csekélyebbnél jobb és bővebbnek felvételében nem járhattam el egyformán, arra nézve olykor a kevéssel beelégedhetés, máshol az eszközök hiánya korlátozott, sokszor a teli marokból is az ujjak között egy is más is észrevétlenül kifuthatott; így, hogy néhol bővebben, máshol mostohábban járhattam el annak kezelésében, de mindenütt úgy hiszem a legszükségesebb fölösen megtörtént; hol ne talán fölöslegesen, ott, megvallom szemem előtt azon jövő igyekezetek lebegtek, melyeknek még hitem szerint sikerülhet a fenlévő s eddig még elő nem tűnt érintkezési pontokra nézve is a találkót majdan előhozni, s így erre nézve azok a tárgy körül legalább ébresztőleg — mire pedig első szükségünk van tanunk kiegészítésére — szolgálhatnak.

Ekkép már összes vonásaiban e mű inkább mint egyszerű *mythos leírás*, mintsem teljes, azaz a *mythos történetét s philosophiáját* magában foglaló tan, jelenik meg, ha még is az ily határozott elválasztásnak itt helye lehet, valamint a mythologok azt, bizonyára inkább az elméletben felállítani szokták, mintsem hogy azt ily töredékes tanoknál gyakorlatilag is átvenni valakinek valaha sikerülhetett volna. Az első t. i. a *mythos leírás (mythen beschreibung)*, ama egyszerűn a pogány vallási külső jelenségeket előállító tárgyalás, minőket eddig általában szoktunk volt venni a számos encyclopaediai s iskolai felületes

kézi könyvekben, különösen a classicus e nemű majd nem egyedüli általánosban művelt mythológiára nézve, melynek nyílt plasticus művészi előállítások, s költői leírásokból vett ismerete, levé különösen egy ily, máris az egész mythológiát azzal kimeríteni vélt, felületes és félszeg előadás tárgyát. Ily értelemben véve azonban mythologiai leírásunk, hasonló lelketlen kezelésnél minden esetre jóval többet ad, amennyire az sajátlag a mythologiai eszme maradványok szorosabb vizsgálatává, s ezen vizsgálat eredményeinek azután összeállítására, jellemzése s leírásává alakul. A másodikra nézve, amennyire a mythologia a mythos történelét és szellemét (*mythengeschichte, mythenphilosophie*) magában foglalni köteles, valami kimerítőt s teljeset adni a mythologiai kezdet, eredet, fejlődés, tökély s aljasodásra nézve, mi megkívántató történeti alappal birjon, teljes lehetetlen, a már többször említett adathiány miatt, s ez legfeljebb csak általánosb, többnyire véleményezett vonásokban adható, melyek összes resultatuma adja azután annak jellemző szellemét. Valamint ez utóbbit vizsgálatunk feladatául nem tekinthetjük, kiknek célja nem e nemű eszmék és rendszerek véleményezésével bibelődni, de előbb anyagot adni, melynek csupán teljes összegyűjtésével volna amannak tüzetes tárgyalása rendén, — úgy még is ha akartuk volna sem mellőzhettük az e nemű eszméket, a feltűnő különféle adatok mélyebb jelentései magyarázásánál. Ha tehát népszerűn a munka egészét értelmezhetni és jellemezhetni szabad: az a magyar mythologia összes nyomainak összegyűjtése, vizsgálata és ennek nyomán összefüggő előállítására s jellemzése. Ennyit véltem eleve adhatónak, s jó hiszemmel vagyok, hogy sikerült is adni; ennyit tehát várhat, talán veendő és feltalálható is a figyelmes olvasó e műben, s amennyire nem, annyira nézve veszem csupán igénybe az elmulasztásérti bocsánatát.

Más mi a munka szerkezetét illeti. Az előbb mondatott, hogy a munkálatnak, a magyar mythologia vizsgálatánál fogva, egy teljes kritikai apparatussal ellátott adattárnak kellett lenni; mi már magával hozta mind azon sok farszto, untató, de elkerülhetlen idézeteket, s ez által a szövegnek a felelős szerző nem kisebb nehézsége, s az inkább okolni vágyó olvasó, mintsem kritizálni akaró tudós történetvizsgáló, folytonos bosszontásárai megszakítását, s ennél fogva az egész munkálatnak, egyes hosszabb vagy rövidebb kritikai jegyzetek, figyelmeztetések, s egész excursiók általi töredékes, olykor rhapsodicus voltát. — E munka azonban telve lévén új adatok s véleményekkel, s még inkább mind azok teljes felsorolásával, melyeket mások eddig bármi csekély érvényességgel erősítésül felhoztak, egyrészt azok bővebb megalapításául, másrészt eltérő fontosabb adatok mellett meg nem állható érvényességük kimutatásául, legtöbbször pedig legalább eddig el nem hanyagolható adalékul felhozva, valamint ezt tőle a tárgy kritikai kelleke követelte, úgy egyiránt ama újabb állítások s nézetek megalapítását más-honnan vett vélemény erősítésekkel, s így egyiránt amazok, mint emezekre folytonos hivatkozást hű s kimerítő idézésekkel tett szükségessé, sőt ezenfelül a nehezebb v. fontosb helyeken egész bírálati értekezletek nyománi megalapítást, vagy csak véleményezést. Az innét támadt nehézségek tehát elkerülhetlenek voltak, sőt nyilván szükséges és megkívántató kellekek, amennyire egy kritikailag összeállítandó magy. mythologiai anyagról van szó; és én egy szavat sem tartanék méltónak a maga rendén történetnek igazolására, jól ismervén magam és olvasóim a szorosán tudományos és ismét a nagyobb művelt közönség, sőt az iskola vagy nép számára készült műnek kellekeit, ha hogy magam meggyőződése s irodalmunk előbbkelő férfiai által figyelmeztetve, sokáig nem küzdök az eszme létezésével: munkálatomban mind ezen kellekeket megegyeztetve, azt egyiránt

könnyen olvashatósága, mint a tudományos kellékeknek is megfelelése által az összes közönségre nézve élvezhetővé s használhatóvá tenni. Minden igyekezetem dacára azonban e tekintetben nem voltam többet képes tenni, mint a mit itt adok; akár hogy meggyőződve lévén munkám alap föltétele és céljáról: a magyar mythologiai emlékeket birálatilag tudományosan összeállítani, az erre kívántató kellékeket, miként nem akartam, úgy nem is voltam képes az utóbbi nézetnek feláldozni, akár mivelhogy e nélkül vagy saját tehetségemben nem állottam, vagy hogy maga a tárgy természete, legalább jelenleg még, az ily planirozás ellen általában tiltakozott. De ezen törekvéseim közt egyszersmind mindinkább oda erősült meggyőződéseim, hogy ha valahol, úgy bizonyára itt az egymásután fel nem fordítható; előbb kellett a kérdésnek tisztán a tudomány foruma előtt megalapíttatni, mielőtt az a közhasználat és iskola számára is gyümölcsözővé tétethetik. Nem is szabad becsén fölül emelni az itt utolsó elemben csak a körül-forgó nehézséget, mely sajátlag csak a magyar íróra nézve merül fel magyar olvasó közönsége ellenében: miszerint egy kizárólagosb irányban sem remélhetvén magának jelentékenyebb kört szerezni, annak minden tudományos tárgy iránti egykedvűsége, s a tárgykedvelők csekély száma miatt, igyekezni kell neki, ha hatni akar, és nem csupán háladatlan munkát tenni, a lehető legtágabb körre kiterjeszkedni. Senki azért nem érezvén a veszteség súlyát erősben a szerzőnél, ennek egész terhe rá hárul; de én a hittel vagyok, hogy annyi áldozat meghozása közt, neki még ez utóbbtól sem szabad visszarettenni, midőn azt az ügy fölül-multhatlanul követeli. A második könnyű feladat tehát, a művet népszerűsíteni, nagyobb közönség és az iskola számára feldolgozni, ha az erre csakugyan érdemes és általában életre valónak mutatkozik, miben én azt szerényen a tudomány férfiai ítélete elébe kész vagyok most eleve itt bemutatni, ezutánra, talán egy második kézre is maradhat, míg az én, eddig legalább még el nem fáradt karjaim, más parlagon hagyott téreinken dolgozhatnak tovább. — Mind a mellett másrészt öntudatom megnyugtat, hogy minden telhetőt elkövettem mind annak elhárítására, mi a mű élvezetét, még inkább nehezíthette volna; nem is gondolhatom, hogy valami feltünőbb e tekintetben eljárásomban felhozható volna, mint talán az idegen idézetek teljes szövegének sokszor terjedelmes közlése; de ezen változtatni a felebb mondottaknál fogva nem lehetett. Én nem tudok magamnak képzelni egy teljebb kritikai becsű adat fordítást, hol a mondat minden szava, helyezete st. határozó az értelem és eszme előállítására nézve, s melynél fogva a különböző szabad vagy szorosabb fordításnál, kellelencebb szöveg vagy hűtlen különböző értelem merül fel. Elégge megtanultuk ezen kútfői revisioink közt nem egy helyt, mily ferdítettet kaptunk eddig az eredeti helyébe. E mellett még itt tekintetbe kell venni mily kútfőkkel van dolgunk? homályos, határozatlan értelmű krónikai, regés, magok többé az írók s az adott kútfő által sem értett, hagyományos adatok eltorzított feljegyzésével, hol a nyelvi, stylistikai és írói logikai hiányok közönségesek; hol tehát az adat eredetie, mintegy *szöveg* volt kitüzendő, mely feletti kritikai értelmezés és értekezés teszi legtöbb helyt e mű legfontosb részleteit, mely által a különös nyomok, értelemek felmerülnek s kimutatvák; ennélfogva még azzal sem hittem a dolgon csak nagyában is segíthetni, ha ezen idegen idézeteket, a hol ne tán a szövegben nélkülözhetőbbek lettek volna, a jegyzetekbe szorítom, és a szövegben a fordítást adom; eltekintve attól, hogy így a terjedelmes irat még egy harmadával a kiadó szerző legyőzhetlen nehézségére szaporodott volna, magában a tárgyban egyenlenséget eszközöl, és sokszor a nevetséges visszásságnak adott volna helyt, hogy a jegyzetbe leszorított szavak fen a szövegben fő tárgyként vizsgálvák. — De ha ez már közös benne az adatok idézésére nézve

minden más hasonlított munkákkal, mennyire nevelik ezt még a mythosi, regei gyománys tekintetek; ki volna mindenkor képes az ezekben oly homályos, keletkezett, s még is sajátosságos félreismerhellen mélység, különös felfogás és erettséggel adott mythosi eszméket megfelelőleg adni, mint azt a középkori írók s fordításokon át egész a múlt század azon ideig menő íróknál találjuk, midőn nekik még a néptől vett, ha nem egész hittel, még is egy nemével a határozat-mágnak vevék fel s közlék; vegyük csak nálunk például a legutóbbi e nemű fordításokat Béliától, ki az ilyenek elbeszélésében valódi eredeti s felülmulhatlan, hanem szerint teljes értelemmel alig is fordítható. — Hozzáadhatom még végre, hogy mindezekben csak a szükségesebbre szorítottam, s közönségesen az úgy általánosban ismert latin s német nyelvi idézetekre torjeszkedtem, míg a többire csak ott, hol a tárgy elkerülhetlenül kívánta, adtam az eredetét; sőt még kor is sokszor szándékomon felül megszorítva voltam az idegen jellegek miatt merülő nyomdai nehézségek elkerülésénél fogva. — Nem kívánám szinte, hogy olvasóim megbotránkozzanak azon, a külföld jelesb e nemű műveiben már általános befogadott módszernek követéseért, hogy a rövidebb, ismeretesb és cím idézetek a helyek számával azonnal a szövegben zárjel alatt az illető helyhez mellékelvék; eltekintve attól, hogy az által ismét a munka terjedelme jó részzel rövidebb, mintha azok szám v. csillag és vonal alatt külön lennének elvezetve el, úgy saját tapasztalás mutatja, hogy a folyvást olvasó sincs nyírára háborgatva, ha akár azt figyelembe venni akarja, akár pedig az idézetet átadni kíván, átugorva egyszerűn a zárjel alatti szemé előtt lévő, hanem ha minduntalan jegyzések által figyelme le ingereltetik, legtöbbször éppen hiába egy fél név s lap számért, és vissza fordulva a szöveghez az hagyott helyet keresni kénytelen; de egyébiránt is a jegyzetnek belátásom szerint egészen más a célja, beléje a szövegtől eltérő, vagy abba bé nem férő részek, s így még mindig a fentebbiek nélkül is elég maradt lejegyezni való.

Mi már magát az előadás nyelvét illeti, itt a szerző még ennyit sem akar megfontolására felhozni és kész minden hiányait bevallani; mert bár nehézsége és keletkezésének oka gyakran szinte az előadandó tárgy nehézsége, homályos és keletkezett állapotában feneklik, még is nagyobbára belátja, hogy nyelve hiányait, keletkezését saját rovására venni kénytelen, amennyire sok helyt az összehasonlott tárgy közt nem birt véle. Ha már magában nehéz volt mind azt világosan s összefüggőleg elmondani, mi az ily homályos tárgy jelentésében feladandó volt, mennyivel nehezebb volt azt csak alattomban a szavak nyilvános telme alatt jelenteni akarni, minek kifejezésére még a vizsgálat meg nem érték, de mi már egyiránt benne fogamzik; mennyit kellett ismét mai olvasóink keletkezett és elkényeztetett gyomra miatt leplezve oda nyujtanunk, mit másképp meg nem emészthetett volna. A netalán gyakoribb nyelv, írás, pontozati st. hibák, bár utóbbiban némi merész újításnak látszót, hol ez nem sajtó hiba, kész nyelve szinte rovásomra venni) egyiránt leirási, tetemesb részt sajtói bűnök, és ilyeneknek nálunk közönségesb voltánál fogva, olvasó közönségünknek is megszokottabb engedékenységre bátorodom számolni; felhozva még csak mentőül, hogy távol lévén a nyomda helyétől, a javítás sem történhetett meg a legkívántató figyelemmel.

Végre jól tudom, hogy e térre szállva sikamlós alapra léptem, melyen könnyen nyakát szegheti a józan tudományos törekvés, a teljes bizonytalanság és keletkezésben gyakran tapogatódzva voltam kénytelen a helyes utat keresni, s az utat a veszélynek eleve kitéve voltam, hogy azt nem egyszer eltéveszttem, s ma-mal olvasóim is az igaz s valószínű legvégső határain túl vezettem; mert a

XIV

való s valótlan közt sehol sem oly észrevehetlen a határvonal, mint épen az e nemű kísérletekben. Mind a mellett elmondhatom én is, hogy teljes erőmből megráztam az ismeret fáját, s ha nagyobbára csak levél és száraz galy hullott volna is le, úgy még is közöttök egy pár édelhető gyümölcs is található lesz, mely megérdemli a fáradságot, hogy amazok közt is felkeressük. Az e nemű előmenetek természetöknél fogva lassúk, s a kezdetben mindig csak igen föltételesek; de minden lépés tovább és tovább az előbbiek erősödését, szabályosb alakítását, új s teljeseb eredmények gyümölcset hozza elő. És ezen lassú előmenetel a bizonytalantól a valószínűre, valószínűtől a bizonyosra, a tudomány csendes de határozó diadala, a vizsgálódó emberi szellem azon gyönyör érzeteljes munkásságának eredménye, melyet ha a köz érteni s felfogni nem is képes, az általa érelt gyümölcson még is folytonosan élődik. De az új lépés mindenkor férfias erőt s elhatározást kíván az eszmék és tények ismeretlen országábai behatásra; csak az a ki mer, nyer, mond a magyar közmondás; s ezen vizsgálatok nagymestere Grimm szerint (gesch. d. deutsch. sprache 8): wer nichts wagt, gewinnt nichts, und man darf mitten unter dem greifen nach der neuen frucht, auch den muth des fehlens haben. aus dem dunkel bricht das licht hervor, und der vorschreitende tag pflegt sich auf seine zehen zu stellen.

1853. Februarb.

K Ú T F Ő K.

Es ist der trieb dieser zeit, die wie die alte die geschichte hingegaben, um die poesie zu finden, so wieder in der dadurch gewonnenen poesie die verlorne geschichte sucht.

©Görres, Firdusi's Schah nameh I, XI.

hire egy részt szük e tér, ha csupán szorosán vett mythologiai kútfőinkről van szó, mérhetetlenül tág, ha mind azt mi tárgyunkra némiképp szolgál, felsorolni akarjuk. felelő is a tájékozás szükséges a megszokott e nemű felosztásokkal: a *közvetlen* és *első*, *néma* s *szóbeli* kútfőkre nézve. Mi már a közvetlen kútfőket illeti, ilyeneknek például a hinduknál a shasta, veda s purana, a zendben az avesta st. — a legtöbb iákhhoz hasonlóan, teljes hiányával vagyunk. Azért szó csak ama másod rendű közvetett, a és szóbeli emlékekről lehetne még némileg e tekintetben; de erre nézve is az első, any templomaink, bálványok, istentiszteleti eszközök, edények, sirok s egyéb ilyeneknek igen csekély, kétes vagy épen semmi ismeretével sem birunk, miért innét társ is csak szük világ derülhet; más felül amaz szóbeli előemlékek, minő maga a nyelv, a régi nyelv, és sajátlag a néphagyomány rege, monda, szokás, babonás hiedelemek közvetve, leplezetten, öntudatlanul, többnyire elsimítva s más célra alkalmazva, en tarták fel e nemű eredetük emlékét, mintsem hogy közvetlen kútfőül volnának — Azért összes kútfőink általában fő s mellékesekre volnának osztályozhatók, s nek szerint a következő rovatokban adhatók.

I. Történet.

lona legrégibb *történeti kútfőink* az u. n. *krónikák*, s rokon hagyományos ókori voná-vett történetírás. — Nem egy könnyen vétkezett valamiben, annyira megbocsáthat-szemzeti tudomány, mint ezen őstörténeti kútfőink iránti eljárásában; nem mintha azok b, akár pedig a történeti iskola éledő mozgalmaiban egészen elhanyagoltattak volna; mint azok sokáig a nemzet egyedüli történetkönyvét tevék, úgy később is a feléledt vizsgálát, mit ölesb történeti mértékénél fogva bennük használhatót e tekintetben talált, ha bár ezt is csak egyes, ismert példányok szerint többnyire egyoldalúlag. Elvalának hanyagolva annyira, amennyire azoknak a szorosb történeti kritikán túl álló, de a rténeti nyomokkal egyiránt becses, ősi hagyományos mondai elemét nem tudta mélt- azt üres s hamis mese s monda-mondának jellemozve folyvást. Mintán azonban ma mi ok irvák, már az újabb nemzeti tudományos kísérletek méltóbb felfogással igyekeznek

kijelelni krónikáink nemzeti hagyományos történelmi alapját, elemeit s egyes részleteit, valamint azok előttem onnét a kezdettől, s e mű írása alatt különösen élénken állottak, szivesen előllok jelenleg itt a tárgynak úgy is messze vivő, eltérő taglalásától (bár mennyire kívánatos is volna annak itt legelőkelőbb alakútfőnk s mythologiai elemük kiismerése tekintetéből való különös tárgyalása), röviden utalva csupán a munkálatokra, melyek azokat legközelebb méltóbb felismeréssel taglalák, péld. Toldy: a magy. tört. költészet. 1851, s a magy. nemz. irodalom történetében ¹⁾. Mire nézve ezen mű folyamán, a bennök fenforgó őshitregei képzetek nyomai felemlítésével, amint ezek még magával a nemzeti mondával szorosán összefüggöttek, azon igyekezeteket kiegészíthetni véltem egyiránt. — Mi már ezen krónikai kütfők mai ismeretes szerkezetét, azok alapszövegét, egymáshozzi viszonyát, az azonosok különböző példányaik, variansaik st. bírálati vizsgálatát illeti, ha bár szinte nem kevésbé alkalmas volna is tárgyunk kimerítő előállítására taglalni, mind a mellett a rövidség okáért kénytelen vagyok erre nézve is az e tekintetbeni legújabb vizsgálatok ²⁾, és saját vizsgálatom nyománi meggyőződésem azon eredményét röviden adni: hogy kétségtelenül valamennyi, mind egy ugyan azon alapszövegnek kifolyása, mely valószínűleg a 11 század végén v. legfeljebb a 12 sz. kezdetén, talán két külön műben t. i. a legrégebb hún s magyar történet szerkezetében, az elsőre nézve saját eredeti ő s hún-magyar mondai hagyomány, s a húnokrólí sőt skythákrólí némely történelmi adatok felhasználása, a másodikra nézve ismét egyrészt régi hagyományos magy. történelmi mondák, másrészt a legrégebb történelmi feljegyzések u. n. annales chronici (minőknek 997 kezdődő egy példányával maig birunk, l. Endlicher monum. Arpad.), és ismét egyes világi s legendai korlatok s szerkezetek feldolgozása nyomán készült. Ennek másod nyomán szülemlettek mind azon többi ma ismeretünkre lévő krónikai példányok, melyek ezeknek csupán kevésbé vagy többé szoros leírásai, kivonatai, itt ott a folytatásokban bővítései, s melyek olykor szinte sajátosságos célok szemmel tartása mellett is (mint a kézai szöveg) alakítottak. Mi által már önkényt megsemmisülnek a vélemények, melyek szerint az eddig ismert legkorábbi e nemű szövegek (péld. a kézai féle) tétettek a többiek alapjául, különösen soványabb szerkezetűknél fogva, melyeknek azért a többiek mintegy bővített leírásai s átdolgozásaiul tekintettek (l. Engel gesch. d. ung. 1. elősz.). Azért alapjukra nézve a mennyire ez az eredeti közös alap szövegre visszavihető, mindnyája egyenjogú, hasonlatos; miért is ezen elvvel jártam el kütfői használatukban, s egymást kiegészítő, vagy egymástól eltérő helyeik tárgyunkra méltánylásában.

1) egyébkint hagyományos mondai alapjuk becseré már előbbi történelmi közli Fessler (gesch. d. ung. 1. bev. 14) is tisztában volt, elvetve a régebbi történelmi iskolát sokáig foglalkoztatott „de factis“ és „unfactis“ kérdést, s az utóbbinak a kornézet, vélemény s gondolkodásmódnak kiismerésére a legnagyobb fontosságot tulajdonítva. Legjobban jellemzi egyébiránt ezen becseré a régi Hieronymusi rövid szabály felállítás: *vera lex est historiae vulgi opinio nem exprimere.* — Egy további teendő volna még az összes krónikai elemeknek mélyebb vizsgálata, minőt némilleg már, ámbár más tekintetből Cornides Anonymusra nézve megkísérített (iudiciale Beiae r. not.), s nem rég Cassel (magy. alterthüm. 21) határozottabban formulálhatni gondolt, ezen elemeket tudós, bibliai s német hősmondaira osztva fel (!). Véleményem szerint azonban az eredeti elem anyagra, tárgyra nézve a régi hagyományos hún-magyar monda, a későbbire már bizonyos történelmi feljegyzések; s csupán ezek feldolgozása, összeírása, előadásában szerepel a tudományos és bibliai elem, a mennyire t. i. a letró krónikások ezen ártit, előadott hagyományt a classicusokból a skythákról, a középkori európai irodalomból a húnokrólí vett tudósításokkal igyekeztek felvilágosítani, megerősíteni, s általában historiai alakúvá tenni; mi által természetesen az eredeti sok helyt emez utóbbinak feloldozhaták, azt tudományos ismeretek által rectificálás mellett elismítették. Már a középkori hún hagyomány felvevése által jutott rész ezzel amax német hősmondai elemnek, valamint a krónikások keresztény, papi st. egyéniségűknél fogva adatok hely egyes felmerülő alkalmak s helyeken bibliai magyarázó nézeteknek. Mind ezen idegen elemek tehát inkább az alak, mintsem sajátlag a tárgy alakultá elemeknek veendő, ámbár kétségtelen az utóbbi is szevedett alattuk; mennyire? hogy? mikép? kimutatni jóles egy feladat s munka lesz arra nézve, ki egykor megkísérteni ezen legrégebbi történelmi kütfőknek teljes kritikai apparatussal vizsgálatát; mi minden esetre történelmi tudományi igyekezetünk egyik legelőkelőbb s legszükségesebb teendője volna. — 2) különösen Toldy magy. nemz. irod. tört. 1. 65, 140, 2. 46, és chron. hung. Pesta. elősz.

A) Ezen krónikai összes szövegeink itt használt kiadásai:

1) *Kéza*, chronicon hungar. Horányi. Vien. 1781. — Podhracky, Budae 1833. — Endlicher sum. Arpad. Sangalli 1849 (idézte könyv és fejezet szerint, a példányok eltérő helyén a név neveivel).

2) Chron. hung. *Posoniense*. Toldy. Budae 1852 (idézte könyv és fej. szerint).

3) Chron. *Budense*. Podhracky. Bud. 1838 (id. a kiadás lapjai szerint).

4) Chron. *Dubnicense*. Endlicher, 1828 Wiener Jahrbüch. d. litterat. anzeiger blatt 33 sz. itt előjövő variánsok idézte a lap szám szerint; néhol Podhracky után mint azokat a chron. kiadásában felveve).

5) *Muglen*, chronik der hun. krónikai egyik szerkezetünk német 14 századi fordítása, vna Kovachich, sammlung. kleiner. ungedruckt. stücke. Ofen 1805. (könyv és fej. szerint), valamint a hibátlanabb *posoni evang. Lyceum* kézirati *codex*e használva.

6) *Turóci*, chron. hung. Schwandtner scriptores rer. hung. Vien. 1746. (id. könyv és szót szerint).

7) A *bécsi u. n. képes krónika* codex, s többi kiadatlan példányok variánsi helyei, hol nek szűkség volt az idéz. kiadások jegyzetei szerint használnák.

8) Ide sorozom még a *chronicon rithmicum*, krónikai rimes feldolgozást I Lajos idejéből vna: Engel, monum. ungrica. Vien. 1809. (id. lap szerint),

9) és a magy. *históriás éneket*, a krónikák után s az eredeti hagyomány némi nyolival verselve, kiadva legújabbban Toldy irod. tört. példatáráb. 1. 57 (id. e szerint).

B) Ugyan ezen krónikai históriai emlékek fokán áll alapja s elemeire nézve Béla kir. névtelen *nyolc* munkája. *Anonymus Belae r. not. de gest. hungarorum*. Számos kiadásai közül Endléré, Bécs 1827, mint legjobb használtatott (idézte fej. szerint).

C) Ezekhez mindjárt legközelebbi rangban veszem fel az úgy nevezett: *Székely pogány lelkét*. Az 1533 összeírt (ex actis, u. mond, 153 és cartis 3), hivatalos tanúk által hitelesített 1695 újra leírt kézirát kiadva először névtelenül (Kilényi Székely Mihálytól): A n. Székelyi n. constitutói és privilegiumai című munkáb. Pesten 1818 (idézte lap számkint) ¹⁾.

D) Következnek legrégebb *korirataink*, mint *nemzeti szenteink legendái*, melyek tárgyak s tükörképek fogva, már pogány korunkkal közel és szorosan érintkeznek; bár a vélhetőnél kevesebbet adnak, miután személyességeiknek, mint a magy. pogányság térítőinek ezzel közel viszonyba hozásánál fogva, annak bővebb s részletesebb felemlítése volna várható, mi csak igen érdekl. történik. Ezen iratok:

1) *S. Gerardi scripta et acta*. Batthyány Alb. carol. 1790 (id. lap szerint), és *Vita Gerardi*. Endlicher mon. Arpad.

2) *Vita S. Mauri* u. o.

3) *Vita S. Zoerardi Andreae et Benedicti* u. o.

Államképe s tárgyalva többeszer: 1835 tudgy. 3 füz. Somborytól „hajdani székely nemz. áldozó pohárról“ (u. az 1847 életrajzokb. 1. 82. Oroshelyről, ki Sombory kéziratához jövé, s nem tudván, hogy az már hűlt, újra közzé), és 1847 akademiál értesítőben 27 sz. Kállay által bővebben ismertetve; újabbban méltányolva érintve Szabó Kár. által is u. muz. 2. 846. Teljes méltánylás és taglalásába mint kútfőknek szembeadni itt a rövidség nem engedi; ez úgy is sajátlag egy új kiadásban ennek megalapításával terjedelmes munkát követelne, mely méltólag csatlakoznék ama krónikákkal; addig is azonban röviden figyelemre említem a nyomokra, melyekre nézve krónikáink s különösen Anonymmal (ámbar ez utóbbinak ismeretével a múlt századig lappangtatásnál fogva a székely krónika nem bírhatott, miután új feltalálása előtt 2 századdal előbb szerkeztetett) találkozik, különösen a kádári istenbírósi papszerkezet, a nemzet s fejedelmek közötti szerződés pontjai, úgy a székely (Kovachichnál kiadott) nem s ágak genealogiáira nézve, e mellett még a különös görög hivatalnevek st. mint legújabbban Szabó is i. h. megjegyezte, igen jól emlékeztetnek, az Erdélybeni előbbi keleti görög egyházi térítés befolyásánál fogva, mely időből már is e féle görög feljegyzések lehettek. E kézzel is kútfőnk becse megalapítható, s mint ilyen egyike a legbecesebbeknek a régi pogány magy. áldozati istentisztelet s különösen az óvallási papbírói kormány-munkáinak nézve. Idézésében, megkülönböztetésül Székely István „crónica“ mellett, székely pogány lelkének írom.

Magy. Mythol.

B

4) *Hartvici Vita S. Stephani*, és *S. Stephani legenda major et minor* u. o.

5) *Legenda S. Emerici ducis* u. o.

6) *Legenda S. Ladislai reg.* u. o. (idézve mindnyája fejezetenkint) ¹⁾.

E) Ezek s a krónikák közt áll még a *Chron. hung. Varsoviense*, egy gyenge, valószínűleg a külföldön lengyelhonban készült magyar s szláv, horvát, lengyel dolgokat érintő compilatio, sokban Hartvich legendája szövegére emlékeztetve. Kiadva: *Kronika węgierska na pocztku wieku XII.* Varszav. 1823, a varsói codexből latin eredetije mellett lengyel fordítással (l. Mednyánszkytól taglalva 1824 archiv 2. sz.), újabban kiadva: *Endlicher mon. Arpad.* 61 (id. *chron. hung. polon. v. varsov.* az utóbbi kiad. fejez. szerint).

F) Közvetlenebbül tudósíthatnak még némi tárgyunkba vágórol az előbbi időszakok egyes kor- és emlékiratai mint:

1) *De facto ungariae magnae* a fr. Ricardo, az ismeretes vaticani emlékirat.

2) *Rogerii carmen miserabile*, a tatárjárás idejéből. Mind kettő Endlicher monum. kiad. lap száma szerint idézve.

G) Méginkább a közel első századokbeli *világi s egyházi törvényhozás rendelkezései*, mint azokat *polgári s egyházi törvénykönyvi gyűjteményeinkben* fentartva birjuk, s különösen a tárgyunkra szolgáló Árpád korszakiat ismét Endlichernél *monum. Arpadiana II Leges* kiadásában, valamint szinte tőle külön az istváni törvénykezést becses felvilágosító értekezéssel tárgyalva: *die gesetze d. h. Stephan.* Wien 1849. Különösen becsesek még e tekintetben egyes törvénykezési, bírósági eljárás és szertartásokról emlékeink, mint az *Ordalidkra* néve az u. n. *registrum de Varad v. ritus explorandae veritatis*; kiadva Bél, adparatus ad hist. Poson. és Endlicher. monument. Szinte más e nemű, még a *Corpus Juris* és *Verböci tripartitumában* felmerülő szokások, mint a *merci potus v. victima emtionis* és *formula juramenti in metatione praestari solita* st. Egy pár adatot ezekhez még szolgáltató *okirat gyűjteményünk is: Fejér cqdex Diplomaticus.*

H) Következnek még egy pár *régibb történetíróink* vagy szerkesztőink, kik amaz őskort tárgyalva még némi *eredetibb kútfők*, sőt *hagyományos adatok* tudatával is birhattak.

1) Ilyenek talán némileg még a *hún történetre nézve Juencus Coelius Calanus Attilája*, kiadva Bel adparatus ad hist. *Oldák* és *Callimachus Attilája*, kiadva Bonfini kölni 1690 kiadásáb. és Koller által Oláhi hungaria Vien. 1764.

2) *Ranzani epitome rer. ungaricar.*, kiadva Schwandtner script. rer. hung. (idézve fejszer.), ki a vele közlött királyi udvari régi feljegyzések nyomán szerkesztette volna történetét.

1) a többi: sz. Márgit, István, László legendái magyar szövege egyszermind a nyelvemlékek rovata alá is jó, l. o. — Egyébránt mind ezen legendai kútfőknek művembeni használatára nézve még megjegyzni és szem előtt tartatni akarom, egyszer mindenkorra elmondva, s minden bal magyarázat s félreértés ellen tiltakozva, hogy valahányszor a régi, őskorunkból szóló legendának, valamint krónikának is feltűnő sajátosságos vonásait a hasonló regének itt ott felvilágosítása, magyarázása és párvonalozására használtam, azal semmi mást sem akarok mondani, csak azt, hogy mikép léteztek s jelentkeznek még ősi történetírásunkban nyomai, azon őskori képzeteknek és eszméknek, melyekre nézve krónikáink, legendáink és regéink majd nem az egyedüli kútfők; mi mellett, épen úgy, valamint neveléses volna, ha a krónikai tudósítás ide vágó részletét felmutatva, az által a tény, históriát csupán regének akarnám jellemezni, szinte távolról sem jó eszembe a legenda históriai valóságát kétségbe vonni, vagy annak meghamisító, fonák symbolisticus magyarázatokat aládugni. Nőzetem e tekintetben tökéletesen azon szempontból ered ki, melyet maga Bolland és a bollandisták nagyszerű művek „acta sanctorum,” mint valamennyi legendák fötára előbe tűntek (miben például az oly jeles tapintatú Bollandnak csak egy megjegyzés akarok utalni: act. sanct. 1, 45 ad 1 jan.). E szerint azokat kétségtelenül a két legbecesebb kútfő: a történet és az ájtatos hagyomány kifolyásának tekintem, ha talán itt ott elhomályosult, vagy idegen vonás által megzavartott volna is, mindig azonban a kornak, melyből való legérdekes s magasztosabb szellemi benső hitélete leg-hívebb tükörökint még fennmaradva, melybe azért multhatlanul mély pillanatokot kell vetni, valahányszor az őskori szellemi hitélet pharisai ismeretére akarunk jutni; annálhívebb itt nálunk és ezekben, miután, mint mondók és tudjuk, épen a múltó pogányosság éje s a feljövő keresztényen üdv hajnala válopontján állanak, s így egymással költők és tárgyunknál — a pozíciók térítésénél fogva, érintkeznek.

3) *Bonifai rer. long. decades*, Zsámboki költi kiad. 1690 (id. lap és decad. szerint); léte is még országos levéltári feljegyzések állottak, melyeket királyi megbízásból használt. Az ezt követő, s itt ott némit szinte a hagyomány vagy más eredetibb kútfőkből felvett iratok:

- 4) *Szekei Estvan, cronica ex vilagnac jeles dolgairól*. Craccoba 1559 (id. lap szerint).
- 5) *Hellai, chronica az magyaroknak dolgairól*. Kolosvárt 1575 (id. m. fentebbi).
- 6) *Liszayai, magyarok cronicája*. Debreczenben 1692 (id. hasonl.).
- 7) Hasonló német dolgozat: *Haugen der Hungern chronica*. Wien 1534.

Kisebbs becstű a Pethő főle krónika e tekintetben s hasonló mások, melyek a mellékes kútfőkhöz sorolhatók.

II. Mit a *késő történetírásból* ide-soroznunk kell, azok a *magyar űs pogány vallásróti tudósítások*, melyek azonban e tekintetben nemzetünkre alkalmazásukban okadatolást követőnek homályos határozatlanságuknál fogva. Ide tartoznak szinte azok, melyek nem ugyan a vallás, de nemzetünk bizonyos *teltei, erkölce s jelleméről* tudósítva, ez által az előbbire is új világot derítenek. Mire nézve ismét különbség támad, a mennyire a mondottak egyenesen *hagyományos mondai elem nyomaira visszavihetők*, s így igen közel érintkeznek népies mythosi nézetekkel, vagy pedig tanúk bizonyosságai látott egyes eseményekről.

1) Az elsőre nézve, *űs vallásunkróli ily tudósításokul* vétetnek: *Theophylaktos hist. lib. 7. c. 8* (boni kiad. 286 l.) *helye a Turkok vallásáról*. Hasonlón *Cinnamos hist. lib. 3 és 5* valencei kiad. 48 és 112) *a magyar chalisii - kalöz népség, és Abulfeda* (geographiai műve a országok fekvéséről kiadva Reinoud és Slanetöl. Paris 1834-40) *a magyarok vallásróti tudósítái*. A mennyire t. i. ma már sikerült a történeti vizsgálatnak ¹⁾, mint Theophylakt turk-niban saját szövegénél fogva (miután azokat majd húnoknak nevezi, majd Mazar városokról szól: lib. 1. c. 8, lib. 3. c. 6, lib. 2. c. 18, és miután a későbbi magyarok is, mint tudva van, a ryzanciaknál turkoknak neveztetének) nemzetünkkel azonos hún-magyar népséget felismerni; valamint Cinnamos chalisii nevű népfelvezetésében, azon emlékeink, törvénykönyvünk és diplomatariumunkban mahomedan vallásukról Ismaelita név alatt ismeretes Besenyőket (kik *akntái is*: Fráhn de Baskiriis, mint ilyenek ismertetnek), mint nemzetünkkel rokon magyar népség ágát megismerni. Míg Abulfeda egyenesen nevünkön nevezve, nyilván a magyarokról szól; mindnyája pedig abban megegyezik, hogy egyiránt az űs magy. vallási elem, s különösen *iszem tiszteletről* tudósít (l. bevezet.).

2) Második helyt vesszük azon egyéb külföldi tudósításokat, melyek közvetve tárgyunkra szolgálhatnak, ebben ismét kijelölve legelőli azokat, melyek bizonyos hagyományos történetmondai alappal bírnak ránk nézve. Ilyenek már a *hún nemzetróli középkori, különösen nyugati rók adatsai*, a mennyire azok *e népróli hagyományos mondákból állnak* nagyobbára, s e tekintetben ránk nézve különös figyelemre méltók, miután ezen mondakörök a mythosi nézetekkel, mint a melyeket folyvást visszatükröztetik, összefüggenek. Mind ezen nyomoknak, mint azok a *középkori történetírás, legenda és hűsregébe* átmentek kimerítő teljes felsorolása egy épen birálatilag kimutatása s megalapítása, azok eredete, egymásbai átmenetük, átütetük s befolyásukra nézve, újabbí átalakításuk, feivevésük s alkalmazásukban, itt szinte *am gondolható*; mi maga egy terjedelmes, s a magyar s germán régiségre nézve nem minden rékknélküli munka volna ismét, miként már szinte e téren is magukat tájékozni a német tudósok s újabban mielink is igyekeznek. Azért csak *Jornandes (hist. gotl. id. fejezet szerint)* egyen említve, mint a fő külfő e tekintetben, akár, mivelhogy ő *vevé fel legteljesben a hún mondát, vagy hogy erről csupán csak az ő műve maradt fel teljesen a többinél*; rá tehát *hűsre figyelemmel* voltam ebben, nem mulasztva el e mellett az ő kivüle másoknál, péld. *banus Diaconus st. előjövő, tárgyunkra szolgálót felszedni.*

¹⁾ *Jarmy 1848 tudt. 1. 61, u. e. 101. Kállay 1839 tudt. 2. 342.*

egyáltalában azonban sehol sem kizárólag, sem ebben sem abban, de az összes jelenségek, fogalmak s képzetek viszonyos egymásrai befolyásában, követve a mythologiai adat vizsgálat s combinációkban merész, de amazokban eszélyes ova-
tossággal tartózkodó Grimm tanácsát: man darf heidnische götter (s tegyük hozzá általában az összes vallási képleteket) ausschliesslich weder auf astrologie und kalender, noch auf elementar kräfte, noch auf sittliche gedanken, vielmehr nur auf ein beständiges, unablässiges wechselwirken dieser aller zurückbringen. Hol tehát most még kelletnél több történt volna e tekintetben, kimentheti azt a biztos alap hiánya, ennek erősítettével az önként el fog maradhatni; valamint az összes emlékek tisztába hozásával könnyen meg fog alapíttatni az egész mythologiai rendszer. Mind azt, mit e tekintetben saját mythológiánk teljes értelme és felfogására hason eszmék eredete és kifejlődésére nézve legszükségesebbnek véltem a *bevezetésben* adtam, a többit röviden itt ott egyes cikkeken bevezetésül, máshol végükön kíséretül, a legtöbb helyütt pedig mint rövid közbevetést véltem elvégezhetni. Mind ez által pedig úgy hiszem sikerült az egészet a megkívántató philosophiai nézőponttal áthatni. — Annál több figyelmet gondoltam azonban, a magyarázás, felvilágosítás, kritikai diagnosis s valódi értelem megalapítására nézve az *összehasonlító mythologiai párvonalozásnak* tulajdonítani. A félreismerhetlen sükerek, melyeket e nyomon már a tudomány nem egy téren, hogy csak a nyelvvizsgálatban ez által előhozott korszaki mozgalmat s fordulatot említem, eszközölt, a mythologiai tanok felvilágosítására nézve is a legdúsabban eredményezők; s midőn azoknak sajátunk megállapítására a legnagyobb jelentékenységet véltem tulajdoníthatni, a nagyszerű mythologiai munkálatok állottak előttem, melyek feladatuk szerencsés megoldása által azt tekintélyes alpra emelék. Itt csak is arról lehetne szó még, mily *határok közt*, s mily megválasztással történt annak alkalmazása tárgyunkat illetőleg. De bár a szerző magával erre nézve tisztában volt, hogy előbb a legközelebb őseredet és hon, testvérnépi rokonság, azután szellemi hasonlatosság és helyszomszédsági lak általi érintkezések szerint volnának ezek használandók, mindazonáltal az összes mythologiai tanok töredék volta ily tervezet teljes kivitelének nem ad helyt; s ha arra főtekintettel voltam is, még is ott kellett nagyobbára az egyes tárgyhoz merítenem, hol még az iránt legbővebben folyt az eredeti kűtő; hogy annak ismét mindenkor teljes, vagy legalább a csekélyebbnél jobb és bővebbnek felvevésében nem járhattam el egyformán, arra nézve olykor a kevéssel beelégedhetés, máshol az eszközök hiánya korlátozott, sokszor a teli marokból is az ujjak között egy is más is észrevétlenül kifuthatott; így, hogy néhol bővebben, máshol mostoháiban járhattam el annak kezelésében, de mindenütt úgy hiszem a legszükségesebb fölösen megtörtént; hol ne talán fölöslegesen, ott, megvallom szemem előtt azon jövő igyekezetek lebegtek, melyeknek még hitem szerint sikerülhet a fenlévő s eddig még elő nem tűnt érintkezési pontokra nézve is a találkozózt majdan előhozni, s így erre nézve azok a tárgy körül legalább ébresztőleg — mire pedig első szükségünk van tanunk kiegészítésére — szolgálhatnak.

Ekkép már összes vonásaiban e mű inkább mint egyszerű *mythos leírás*, mintsem teljes, azaz a *mythos történetét* s *philosophiáját* magában foglaló tan, jelenik meg, ha még is az ily határozott elválasztásnak itt helye lehet, valamint a mythologok azt, bizonyára inkább az elméletben felállítani szokták, mintsem hogy azt ily töredékes tanoknál gyakorlatilag is átvinni valakinek valaha sikerülhetett volna. Az első t. i. a *mythos leírás* (*mythen beschreibung*), ama egyszerűn a pogány vallási külső jelenségeket előállító tárgyalás, minőket eddig általában szoktunk volt venni a számos encyclopaediai s iskolai felületes

kézi könyvekben, különösen a classicus e nemű majd nem egyedüli általánosban művelt mythológiára nézve, melynek nyílt plasticus művészi előállítások, s költői leírásokból vett ismerete, tevő különösen egy ily, máris az egész mythológiát azzal kimeríteni vélt, felületes és félszeg előadás tárgyát. Ily értelemben véve azonban mythologiai leírásunk, hasonló lelketlen kezelésnél minden esetre jóval többet ad, amennyire az sajátlag a mythologiai eszme maradványok szorosabb vizsgálatává, s ezen vizsgálat eredményeinek azután összeállítására, jellemzése s leírásává alakul. A másodikra nézve, amennyire a mythologia a mythos történelét és szellemét (*mythengeschichte*, *mythenphilosophie*) magában foglalni köteles, valami kimerítőt s teljeset adni a mythologiai kezdet, eredet, fejlődés, tökély s aljasodásra nézve, mi megkívántató történeti alappal birjon, teljes lehetetlen, a már többször említett adathiány miatt, s ez legfeljebb csak általánosb, többnyire véleményezett vonásokban adható, melyek összes resultatuma adja azután annak jellemző szellemét. Valamint ez utóbbit vizsgálatunk feladatául nem tekinthetjük, kiknek célja nem e nemű eszmék és rendszerek véleményezésével bibelődni, de előbb anyagot adni, melynek csupán teljes összegyűjtésével volna amannak tüzetes tárgyalása rendén, — úgy még is ha akartuk volna sem mellőzhettük az e nemű eszméket, a feltűnő különféle adatok mélyebb jelentései magyarázásánál. Ha tehát népszerűn a munka egészét értelmezhetni és jellemezhetni szabad: *az a magyar mythologia összes nyomainak összegyűjtése, vizsgálata és ennek nyomán összefüggő előállítására s jellemzése*. Ennyit véltem eleve adhatónak, s jó hiszemmel vagyok, hogy sikerült is adni; ennyit tehát várhat, talán veendő és feltalálendő is a figyelmes olvasó e műben, s amennyire nem, annyira nézve veszem csupán igénybe az elmulasztásérti bocsánatát.

Más mi a munka szerkezetét illeti. Az előbb mondatott, hogy a munkálatnak, a magyar mythologia vizsgálatánál fogva, egy teljes kritikai apparatussal ellátott adattárnak kellett lenni; mi már magával hozta mind azon sok fárasszót, untató, de elkerülhetlen idézeteket, s ez által a szövegnek a felelős szerző nem kisebb nehézsége, s az inkább okulni vágyó olvasó, mintsem kritizálni akaró tudós történetvizsgáló, folytonos hozzászólásait megszakítását, s ennél fogva az egész munkálatnak, egyes hosszabb vagy rövidebb kritikai jegyzetek, figyelmeztetések, s egész excursiók általi töredékes, olykor rhapsodicus voltát. — E munka azonban telve lévén új adatok s véleményekkel, s még inkább mind azok teljes felsorolásával, melyeket mások eddig bármi csekély érvényességgel erősítésül felhoztak, egyrészt azok bővebb megalapításaul, másrészt eltérő fontosabb adatok mellett meg nem állható érvényességük kimutatásaul, legtöbbször pedig legalább eddig el nem hanyagolható adalékul felhozva, valamint ezt töle a tárgy kritikai kelléke követelte, úgy egyiránt ama újabb állítások s nézetek megalapítását másokan vett vélemény erősítésekkel, s így egyiránt amazok, mint emezekre folytonos hivatkozást hű s kimerítő idézésekkel tett szükségessé, sőt ezenfelül a nehezebb v. fontosb helyeken egész bírálati értekezletek nyománi megalapítást, vagy csak véleményezést. Az innét támadt nehézségek tehát elkerülhetlenek voltak, sőt nyilván szükséges és megkívántató kellékek, amennyire egy kritikailag összeállítandó magy. mythologiai anyagról van szó; és én egy szavat sem tartanék méltónak a maga rendén történetnek igazolására, jól ismervén magam és olvasóim a szoros tudományos és ismét a nagyobb művelt közönség, sőt az iskola vagy nép számára készült műnek kellékeit, ha hogy magam meggyőződése s irodalmunk előbbkelő férfai által figyelmeztetve, sokáig nem küzdök az eszme létesítésével: munkálatomban mind ezen kellékeket megegyeztetve, azt egyiránt

könnyen olvashatósága, mint a tudományos kellékeknek is megfelelése által az összes közönségre nézve élvezhetővé s használhatóvá tenni. Minden igyekezetem dacára azonban e tekintetben nem voltam többet képes tenni, mint a mit itt adok; akár hogy meggyőződve lévén munkám alap föltétele és céljáról: a magyar mythologiai emlékeket birálatilag tudományosan összeállítani, az erre kívántató kellékeket, miként nem akartam, úgy nem is voltam képes az utóbbi nézetnek feláldozni, akár mivelhogy e nélkül vagy saját tehetségemben nem állott volk, vagy hogy maga a tárgy természete, legalább jelenleg még, az ily planirozás ellen általában tiltakozott. De ezen törekvéseim közt egyszersmind mindinkább oda erősült meggyőződésem, hogy ha valahol, úgy bizonyára itt az egymásután fel nem fordítható; előbb kellett a kérdésnek tisztán a tudomány foruma előtt megalapíttatni, mielőtt az a közhasználat és iskola számára is gyümölcsözővé tétethetik. Nem is szabad becsén fölül emelni az itt utolsó elemben csak a körülforogó nehézséget, mely sajátlag csak a magyar íróra nézve merül fel magyar olvasó közönsége ellenében: miszerint egy kizárólagosb irányban sem remélhetvén magának jelentékenyebb kört szerezni, annak minden tudományos tárgy iránti egykedvűsége, s a tárgykedvelők csekély száma miatt, igyekezni kell néki, ha hatni akar, és nem csupán háladatlan munkát tenni, a lehető legtágabb körre kiterjeszkedni. Senki azért nem érezvén a veszteség súlyát erősen a szerzőnél, ennek egész terhe rá hárul; de én a hittel vagyok, hogy annyi áldozat meghozása közt, néki még ez utóbbtól sem szabad visszaretenni, midőn azt az ügy fölülmulhatlanul követeli. A másod könnyű feladat tehát, a művet népszerűsíteni, nagyobb közönség és az iskola számára feldolgozni, ha az erre csakugyan érdemes és általában életre valónak mutatkozik, miben én azt szerényen a tudomány férfiai ítélte elébe kész vagyok most eleve itt bemutatni, ezutánra, talán egy másod kézre is maradhat, míg az én, eddig legalább még el nem fáradt karjaim, más parlagon hagyott téreinken dolgozhatnak tovább. — Mind a mellett másrészt öntudatom megnyugtat, hogy minden telhetőt elkövettem mind annak elhárítására, mi a mű élvezetét, még inkább nehezíthette volna; nem is gondolhatom, hogy valami feltűnőbb e tekintetbeni eljárásomban felhozható volna, mint talán az idegen idézetek teljes szövegének sokszor terjedelmes közlése; de ezen változtatni a felebb mondottaknál fogva nem lehetett. Én nem tudok magamnak képzelni egy teljes kritikai becsű adat fordítást, hol a mondat minden szava, helyezete st. határozó az értelem és eszme előállítására nézve, s melynél fogva a különböző szabad vagy szorosabb fordításnál, kelletlenebb szöveg vagy hűtlen különböző értelem merül fel. Elégge megtanultuk ezen kútfői revisioink közt nem egy helyt, mily fordítottat kaptunk eddig az eredeti helyébe. E mellett még itt tekintetbe kell venni mily kútfőkkel van dolgunk? homályos, határozatlan értelmű krónikai, regés, magok többé az írók s az adott kútfő által sem értett, hagyományos adatok eltorzított feljegyzésével, hol a nyelvi, stylistikai és írói logikai hiányok közönségesek; hol tehát az adat eredetie, mintegy *szöveg* volt kitüzendő, mely feletti kritikai értelmezés és értekezés teszi legtöbb helyt e mű legfontosb részleteit, mely által a különös nyomok, értelemek felmerülnek s kimutatvák; ennél fogva még azzal sem hittem a dolgon csak nagyában is segíthetni, ha ezen idegen idézeteket, a hol ne tán a szövegben nélkülözhetőbbek lettek volna, a jegyzetekbe szorítom, és a szövegben a fordítást adom; eltekintve attól, hogy így a terjedelmes irat még egy harmadával a kiadó szerző legyőzhetlen nehézségére szaporodott volna, magában a tárgyban egyenetlenséget eszközöl, és sokszor a nevelés visszásságnak adott volna helyt, hogy a jegyzetbe leszorított szavak fen a szövegben fő tárgyként vizsgálvák. — De ha ez már közös benne az adatok idézésére nézve

csak ott, hol a tárgy elkerülhetlenül kívánta, adtam az eredetit; sőt még is sokszor szándékomon felül megszorítva voltam az idegen jellegek miatt. Hisz nyomdai nehézségek elkerülésénél fogva. — Nem kívánám szinte, olvasóim megbotránkozzanak azon, a külföld jelesb e nemű műveiben ma talánosan befogadott módszernek követéseért, hogy a rövidebb, ismeretesb cím idézetek a helyek számával azonnal a szövegben zárjel alatt az illető z mellékelvék; eltekintve attól, hogy az által ismét a munka terjedelme részszel rövidebb, mintha azok szám v. csillag és vonal alatt külön len zetnek el, úgy saját tapasztalás mutatja, hogy a folyvást olvasó sincs ra háborgatva, ha akár azt figyelembe venni akarja, akár pedig az idé- átesni kíván, átugorva egyszerűn a zárjel alatti szeme előtt lévő, m ha minduntalan jegyzések által figyelme le ingereltetik, legtöbbször m hiába egy fél név s lap számért, és vissza fordulva a szöveghez az ott helyet keresni kénytelen; de egyébiránt is a jegyzetnek belátásom : egészen más a célja, beléje a szövegtől eltérő, vagy abba bé nem férő k, s így még mindig a fentebbiek nélkül is elég maradt lejegyezni való. li már magát az előadás nyelvét illeti, itt a szerző még ennyit sem akar tésére felhozni és kész minden hiányait bevallani; mert bár nehézsége és mségének oka gyakran szinte az előadandó tárgy nehézsége, homálya és ozottságában feneklik, még is nagyobbára belátja, hogy nyelve hiányait, tlenységét saját rovására venni kénytelen, amennyire sok helyt az össze- zott tárgy közt nem birt véle. Ha már magában nehéz volt mind azt sen s összefüggőleg elmondani, mi az ily homályos tárgy jelentésében fel- ndó volt, mennyivel nehezebb volt azt csak alattomban a szavak nyilvános e alatt jelenteni akarni, minek kifejezésére még a vizsgálat meg nem ért de mi már egyiránt benne fogamzik; mennyit kellett ismét mai olvasóink s és elkényeztetett gyomra miatt leplezve oda nyujtanunk, mit másképp meg mászthatott volna. A netalán gyakoribb nyelv, irás, pontozati st. hibák, ir stáhhiban némi merész útitésnek léteztél hol ez nem sajtó hiha. kész

XIV

való s valótlan közt sehol sem oly észrevehető a határvonal, mint éppen az e nemű kísérletekben. Mind a mellett elmondhatom én is, hogy teljes erőmből megráztam az ismeret fáját, s ha nagyobbára csak levél és száraz galy hullott volna is le, úgy még is közöttök egy pár édelhető gyümölcs is található lesz, mely megérdemli a fáradságot, hogy amazok közt is felkeressük. Az e nemű előmenetek természetöknél fogva lassúk, s a kezdetben mindig csak igen föltételesek; de minden lépés tovább és tovább az előbbieik erősödését, szabályosb alakítását, új s teljesb eredmények gyümölcset hozza elő. És ezen lassú előmenetel a bizonytalantól a valószínűre, valószínűtől a bizonyosra, a tudomány csendes de határozó diadala, a vizsgálódó emberi szellem azon gyönyör érzeteljes munkásságának eredménye, melyet ha a köz érteni s felfogni nem is képes, az általa érielt gyümölcsön még is folytonosan élődik. De az új lépés mindenkor férfias erőt s elhatározást kíván az eszmék és tények ismeretlen országábai behatásra; csak az a ki mer, nyer, mond a magyar közmondás; s ezen vizsgálatok nagymestere Grimm szerint (gesch. d. deutsch. sprache 8): wer nichts wagt, gewinnt nichts, und man darf mitten unter dem greifen nach der neuen frucht, auch den muth des fehlens haben. aus dem dunkel bricht das licht hervor, und der vorschreitende tag pflegt sich auf seine zehen zu stellen.

1853. Februarb.

K Ú T F Ő K.

Es ist der trieb dieser zeit, die wie die alte die geschichte hingeben, um die poesie zu finden, so wieder in der dadurch gewonnenen poesie die verlorenne geschichte sucht.

Görres, Firdusi's Schah nameh I, XI.

nyire egy részt szük e tór, ha csupán szorosán vett mythologiai kútfőinkről van szó, a mérhetetlenül tág, ha mind azt mi tárgyunkra némiképp szolgál, felsorolni akarjuk. legelől is a tájékozás szükséges a megszokott e nemű felosztásokkal: a *közvetlen és közvetett, élő, néma s szóbeli* kútfőkre nézve. Mi már a közvetlen kútfőket illeti, ilyeneknek első példának a hinduknál a shasta, veda s purana, a zendben az avesta st. — a legtöbb logiákhoz hasonlóan, teljes hiányával vagyunk. Azért szó csak ama másod rendű közvetett, éma és szóbeli emlékekről lehetne még némileg e tekintetben; de erre nézve is az első, pogány templomaink, bálványok, istentiszteleti eszközök, edények, sírok s egyéb ilyeneknek igen csekély, kétéves vagy éppen semmi ismeretével sem birunk, miért innét tárra is csak szük világ derülhet; más felül amaz szóbeli előemlékek, minő maga a nyelv, isen a régi nyelv, és sajátlag a néphagyomány rege, monda, szokás, babonás hiedelem csak közvetve, leplezetten, öntudatlanul, többnyire elsimitva s más célra alkalmazva, veszen tarták fel e nemű eredetük emlékét, mintsem hogy közvetlen kútfőül volnának. — Azért összes kútfőink általában fő s mellékesekre volnának osztályozhatók, s ságuk szerint a következő rovatokban adhatók.

I. Történel.

Honi legrégibb történeli kútfőink az u. n. *krónikák*, s rokon hagyományos ókori vonásfelvett történeli írás. — Nem egy könnyen vétkezett valamiben, annyira megbocsáthatatlan nemzeti tudomány, mint ezen őstörténeli kútfőink iránti eljárásában; nem mintha azok közből, akár pedig a történeli iskola élődő mozgalmában egészen elhanyagoltattak volna; valamint azok sokáig a nemzet egyedüli történeli könyvét levék, úgy később is a feléledt nemzeti vizsgálat, mit előbb történeli mértékénél fogva beennük használhatót e tekintetben találta, ha bár ezt is csak egyes ismert példányok szerint többnyire egyoldalúlag. Elvalának e hanyagolva annyira, amennyire azoknak a szoros történeli kritikán túl álló, de a történeli nyomokkal egyiránt becses, ősi hagyományos mondai elemét nem tudta méltán, azt üres s hamis mese s mende-mondának jellemezve folyvást. Mintán azonban ma mi sorok irvák, már az újabb nemzeti tudományos kísérletek méltóbb felfogással igyekeznek

kijelelni krónikáink nemzeti hagyományos történelmi alapját, elemeit s egyes részleteit, valamint azok előttem onnét a kezdettől, s e mű írása alatt különösen élénken állottak, szívesen álllok jelenleg itt a tárgynak úgy is messze vivő, eltérő tagolásától (bár mennyire kívánatos is volna annak itt legelőkelőbb alakútfőnk s mythologiai elemük kiismerése tekintetéből való különös tárgyalása), röviden utalva csupán a munkálatokra, melyek azokat legközelebb méltóbb felismeréssel taglalák, péld. Toldy: a magy. tört. költészet. 1851, s a magy. nemz. irodalom történetében ¹⁾. Mire nézve ezen mű folyamán, a bennök fonforgó őshitregi képzetek nyomai felemlítésével, amint ezek még magával a nemzeti mondával szorosan összefüggöttek, azon igyekezeteket kiegészíthetni véltem egyiránt. — Mi már ezen krónikai kútfők mai ismeretes szerkezetét, azok alapszövegét, egymáshoz viszonyítását, az azonosok különböző példányai, variánsaik st. bírálati vizsgálatát illeti, ha bár szinte nem kevésbé alkalmas volna is tárgyunk kimerítő előállítására taglálni, mind a mellett a rövidség okáért kénytelen vagyok erre nézve is az e tekintetbeni legújabb vizsgálatok ²⁾, és saját vizsgálatom nyománi meggyőződésém azon eredményét röviden adni: hogy kétségtelenül valamennyi, mind egy ugyan azon alapszövegnek kifolyása, mely valószínűleg a 11 század végén v. legfeljebb a 12 sz. kezdetén, talán két külön műben t. i. a legrégebb hún s magyar történet szerkezetében, az elsőre nézve saját eredeti őshún-magyar mondai hagyomány, s a húnokról s skythákról némely történelmi adatok felhasználása, a másodikra nézve ismét egyrészt régi hagyományos magy. történelmi mondák, másrészt a legrégebb történelmi feljegyzések u. n. annales chronici (minőknek 997 kezdődő egy példányával maig birunk, l. Endlicher monum. Arpad.), és ismét egyes világi s legendai korlatok s szerkezetek feldolgozása nyomán készült. Ennek másod nyomán szülemlettek mind azon többi ma ismeretünkre lévő krónikai példányok, melyek ezeknek csupán kevésbé vagy többé szoros leírásai, kivonatai, itt ott a folytatásokban bővítései, s melyek olykor szinte sajátásgosb célok szemmel tartása mellett is (mint a kézi szöveg) alakítottak. Mi által már önként megsemmisülnek a vélemények, melyek szerint az eddig ismert legkorábbi e nemű szövegek (péld. a kézi féle) tétettek a többiek alapjául, különösen soványabb szerkezetűknél fogva, melyeknek azért a többiek mintegy bővített leírásai s átdolgozásaiul tekintettek (l. Engel gesch. d. ung. 1. elősz.). Azért alapjukra nézve a mennyire ez az eredeti közös alap szövegre visszavihető, mindnyája egyenjogú, hasonlatos; miért is ezen elvvel jártam el kútfői használatukban, s egymást kiegészítő, vagy egymástól eltérő helyeik tárgyunkra méltánylásában.

1) egyébkint hagyományos mondai alapjuk becseré már előbbi történelmink közül Fessler (gesch. d. ung. 1. bev. 14) is tisztában volt, elvetve a régebbi történelmi iskolát sokáig foglalkoztatott „de factis“ és „unfactis“ kérdést, s az utóbbinak a kornézet, vélemény s gondolkodásomódnak kiismerésére a legnagyobb fontosságot tulajdonítva. Legjobban jellemzi egyébiránt ezen becseré a régi Hieronymusi rövid szabály felállítását: vera lex est historiae vulgi opinionem exprimere. — Egy további teendő volna még az összes krónikai elemeknek mélyebb vizsgálata, minőt némileg már, ámbár más tekintetből Coraides Anonymusra nézve megkísértett (vindicatio Beiae r. not.), s nem rég Cassel (magy. alterthüm. 21) határozottabban formulálhatni gondolt, ezen elemeket tudós, bibliai s német hősmondaira osztva fel (!). Véleményem szerint azonban az eredeti elem anyagra, tárgyra nézve a régi hagyományos hún-magyar monda, a későbbire már bizonyos történelmi feljegyzések; s csupán ezek feldolgozása, összeírása, előadásában szerepel a tudományos és bibliai elem, a mennyire t. i. a leíró krónikások ezen ártit, előadott hagyományt a classicusokból a skythákról, a középkori európai irodalomból a húnokról vett tudósításokkal igyekeztek felvilágosítani, megerősíteni, s általában historiat alakhá tenni; mi által természetesen az eredeti sok helyt emez utóbbinak feláldozhaták, azt tudományos ismeretek által rectificálás mellett elismítették. Már a középkori hún hagyomány felvérese által jutott rész czél amaz német hősmondai elemnek, valamint a krónikások keresztény, papi st. egyémségükénél fogva adatot hely egyes felemelő alkalmak s helyeken bibliai magyarázó nézeteknek. Mind ezen idegen elemek tehát inkább az alak, mintsem sajátlag a tárgy alakulta elemeinek voendők, ámbár kétségtelen az utóbbi is szevedett alattak; mennyire? hogy? mikép? kimutatni jóles egy feladat s munka lesz arra nézve, ki egykor megkísértendi ezen legrégebbi történelmi kútfőinknek teljes kritikai apparatussal vizsgálatát; mi minden esetre történettudományi igyekezetünk egyik legelőkelőbb s legszükségesebb teendője volna. — 2) különösen Toldy magy. nemz. irod. tört. 1. 65, 140, 2. 46, és chron. hung. Pesta. elősz.

A) Ezen krónikai összes szövegeink itt használt kiadásai:

1) *Kéza*, chronicon hungar. Horányi. Vien. 1781. — Podhracky, Budae 1833. — Endlicher monum. Arpad. Sangalli 1849 (idézte könyv és fejezet szerint, a példányok eltérő helyén a kiadók neveivel).

2) Chron. hung. *Posoniense*. Toldy. Budae 1852 (idézte könyv és fej. szerint).

3) Chron. *Budense*. Podhracky. Bud. 1838 (id. a kiadás lapjai szerint).

4) Chron. *Dubnicense*. Endlicher, 1826 Wiener Jahrbüch. d. litterat. anzeiger blatt 33 sz. (az itt előjövő variánsok idézve a lap szám szerint; néhol Podhracky után mint azokat a chron. bud. kiadásában felvevé).

5) *Muglen*, chronik der hun. krónikai egyik szerkezetünk német 14 századi fordítása, kiadva Kovachich, sammlung. kleiner. ungedruckt. stücke. Ofen 1805. (könyv és fej. szerint idézve), valamint a hibátlanabb *posoni evang. Lyceum* kézirati *codex*e használva.

6) *Turóci*, chron. hung. Schwandner scriptores rer. hung. Vien. 1746. (id. könyv és fejezet szerint).

7) A *bécsi* u. n. *képes krónika* codex, s többi kiadatlan példányok variánsi helyei, hol rájuk szükség volt az idéz. kiadások jegyzetei szerint használvák.

8) Ide sorozom még a *chronicon rillamicum*, krónikai rimes feldolgozást I Lajos idejéből kiadva: Engel, monum. ungrica. Vien. 1809. (id. lap szerint),

9) és a magy. *históriás éneket*, a krónikák után s az eredeti hagyomány némi nyomival verselve, kiadva legújabbán Toldy irod. tört. példatáráb. 1. 57 (id. e szerint).

B) Ugyan ezen krónikai történelmi emlékek fokán áll alapja s elemeire nézve Béla kir. névtelen jegyzéje munkája. *Anonymus Belae r. not. de gest. hungarorum*. Számos kiadásai közül Endlicheré, Bécs 1827, mint legjobb használtatott (idézte fej. szerint).

C) Ezekhez mindjárt legközelebbi rangban veszem fel az úgy nevezett: *Székely pogány krónikát*. Az 1533 összeirt (ex actis, u. mond, 153 és cartis 3), hivatalos tanúk által hitelesített és 1605 újra leirt kézirat kiadva először névtelenül (Kilényi Székely Mihálytól): A n. Székely nemz. constitutiói és privilegiumai című munkáb. Pesten 1818 (idézte lap számkint) ¹⁾.

D) Következnek legrégebb *korirataink*, mint *nemzeti szentleink legendái*, melyek tárgyak s helyekről fogva, már pogány korunkkal közel és szorosan érintkeznek; bár a vélhetőnél kevesebbet adnak, miután személyességeiknek, mint a magy. pogányság térítőinek ezzel közel viszonyba hozásánál fogva, annak bővebb s részletesebb felemlítése volna várható, mi csak igen kétségtelen történelmi. Ezen iratok:

1) *S. Gerardi scripta et acta*. Batthyány Alb. carol. 1790 (id. lap szerint), és *Vita S. Gerardi*. Endlicher mon. Arpad.

2) *Vita S. Mauri* u. o.

3) *Vita S. Zoerardi Andreae et Benedicti* u. o.

1) Általánosan s tárgyilagosan többeszer: 1835 tudgy. 3 fiz. Somborytól „hajtani székely nemz. áldozó pohárról“ (a. az 1847 életrajzokb. 1. 82. Oroshelyről, ki Sombory kéziratához jővén, s nem tudván, hogy az már kétség, újra kész), és 1847 akademiál értesítőben 27 sz. Kállay által bővebben ismertetve; újabbán méltányolva értesítve Szabó Már. által is u. muz. 2. 846. Teljes méltánylása és taglalásába mint kútfóknak orozkodni itt a rövidség nem elegendi; ez úgy is sajátlag egy új kiadásban ennek megalapításával terjedelmes munkálattal követelne, mely méltólag csatlakoznék ama krónikákkal; addig is azonban röviden figyelemre lehetek a nyomokra, melyekre nézve krónikáink s különösen Anonymmal (ámbar ez utóbbinak ismeretével a múlt századi lappangásnál fogva a székely krónika nem bírhatott, miután új feltalálása előtt 2 századdal előbb szerkesztett) találkozik, különösen a kádári istenbírósági papszerkezet, a nemzet s fejedelmek közötti szerződés pontjai, úgy a székely (Kovachichnál kiadott) nem s ágak genealogiáira nézve; e mellett még a külföldi görög hivatalnevek st. mint legújabbán Szabó is i. h. megjegyezte, igen jól összehasonlíthatók, az Erdélybeni előbbi keleti görög egyházi térítés befolyásánál fogva, mely időből máris e félszázad előtti jegyzetek fellelhetők. E kérvéssel is kútfóink becse megalapítható, s mint ilyen egyike a legbecsebecesebb a régi pogány magy. áldozati istentisztelet s különösen az óvallási papbírói kormány-munkáinak nézve. Idézésben, megkülönböztetésül Székely István „crónicája“ mellett, székely pogány krónikáink iram.

4) *Hartvici Vita S. Stephani*, és *S. Stephani legenda major et minor* u. o.

5) *Legenda S. Emerici ducis* u. o.

6) *Legenda S. Ladislai reg.* u. o. (idézve mindnyája fejezetenkint) ¹⁾.

E) Ezek s a krónikák közt áll még a *Chron. hung. Varsoviense*, egy gyenge, valószínűleg a külföldön lengyelhonban készült magyar s szláv, horvát, lengyel dolgokat érintő compilatio, sokban Hartvich legendája szövegére emlékeztetve. Kiadva: *Kronika węgierska na pocztku wieku XII.* Varszav. 1823, a varsói codexből latin eredetije mellett lengyel fordítással (L. Mednyánszkytól taglalva 1824 archiv 2. sz.), újabban kiadva: *Endlicher mon. Arpad.* 61 (id. chron. hung. polon. v. varsov. az utóbbi kiad. fejez. szerint).

F) Közvetlenebbül tudósíthatnak még némi tárgyunkba vágórol az előbbi időszakok egyes *kor- és emlékiratai* mint:

1) *De facto ungariae magnae* a fr. Ricardo, az ismeretes vaticani emlékirat.

2) *Rogerii carmen miserabile*, a tatárjárás idejéből. Mind kettő Endlicher monum. kiad. lap száma szerint idézve.

G) Méginkább a közel első századokbeli *világi s egyházi törvényhozás rendelkezései*, mint azokat *polgári s egyházi törvénykönyvi gyűjteményeinkben* fentartva bírjuk, s különösen a tárgyunkra szolgáló Árpád korszakiatat ismét Endlichernél *monum. Arpadiana II Leges* kiadásában, valamint szinte tőle külön az istváni törvénykezést becses felvilágosító értekezéssel tárgyalva: *die gesetze d. h. Stephan.* Wien 1849. Különösen becsesek még e tekintetben egyes törvénykezési, bírósági eljárás és szertartásokról emlékeink, mint az *Ordalidkra* nézve az u. a. *registrum de Varad* v. ritus explorandae veritatis; kiadva Bél, apparatus ad hist. Poson. és Endlicher. monument. Szinte más e nemű, még a *Corpus Juris* és *Verböci tripartitum*ban felmerülő szokások, mint a *merci potus* v. *victima emtionis* és *formula juramenti in metatione praestari solita* st. Egy pár adatot ezekhez még szolgáltat *okirat gyűjteményünk is: Fejér cqdex Diplomaticus.*

H) Következnek még egy pár *régibb történetiróink* vagy szerkesztőink, kik amaz őskort tárgyalva még némi *eredetibb kútfők*, sőt *hagyományos adatok* tudatával is birhattak.

1) Ilyenek talán némileg még a *hún történetre nézve Juvenicus Coelius Calanus Attilája*, kiadva Bcl apparatus ad hist. *Oldh* és *Callimachus Attilája*, kiadva Bonfini kölni 1690 kiadásában. és Koller által Oláhi hungaria Vien. 1764.

2) *Ranzani epitome rer. ungaricar.*, kiadva Schwandtner script. rer. hung. (idézve fejszer.), ki a vele közlött királyi udvari régi feljegyzések nyomán szerkesztette volna történetét.

1) a többi: sz. Márgrit, István, László legendái magyar szövege egyszeremind a nyelvemlékek rovata alá is jő, l. o. — Egyébiránt mind ezen legendái kútfőknek művembeni használatára nézve még megjegyzni és szem előtt tartatni akarom, egyszer mindenkorra elmondva, s minden bal magyarázat s félreértés ellen tiltakozva, hogy valahányszor a régi, őskorunkból szóló legendának, valamint krónikának is feltűnő sajátosságos vonásait a hasonló regének itt ott felvilágosítása, magyarázása és párvonalozására használtam, azzal semmi más sem akarok mondani, csak azt, hogy mikép léteztek s jelentkeznek még ősi történetírásunkban nyomai, azon őskori képzeteknek és eszméknek, melyekre nézve krónikáink, legendáink és regéink majd nem az egyedüli kútfők; mi mellett, épen úgy, valamint neveléses volna, ha a krónikák tudósítás ide vágó részletét felmutatva, az által a tényt, históriát csupán regének akarom jellemezni, szinte távolról sem jő eszembe a legenda históriai valóságát kétségbe vonni, vagy annak meghamisítása, főnék symbolistatus magyarázatokat alá dugni. Nézetem e tekintetben tökéletesen azon szempontból ered ki, melyet maga Bolland és a bollandisták nagyszerű művök „acta sanctorum,” mint valamennyi legendák főszára elébe tüztek (miben például az oly jeles tapintatú Bollandnak csak egy megjegyzésére akarok utalni: act. sanct. 1, 45 ad 1 jan.). E szerint azokat kétségtelenül a két legbecsesb kútfő: a történet és az általa hagyomány kifejezésének tekintem, ha talán itt ott elhomályosult, vagy idegen vonás által megzavartatott volna is, mindig azonban a kornak, melyből való legérdekeseb s magasztosb szellemi benső hitélete leg-hívebb tükörökint még fenmaradva, melybe azért mulhatatlanul mély pillanatokat kell vetni, valahányszor az őskori szellemi hitélet phaszai ismeretére akarunk jutni; annál inkább itt nálunk és ezekben, méltán, mint mondták és tudjuk, épen a múlt pogányság éje s a feljövő keresztényen údv hajnala válópontján állanak, s így egymással kellők és tárgyunknál — a pogányok térítéséről fogva, érintkeznek.

3) *Bonfini rer. hung. decades*, Zsámboki költi kiad. 1690 (id. lap és decad. szerint); előtte is még országos levéltári feljegyzések állottak, melyeket királyi megbizásból használt. Az ezt követő, s itt ott némit szinte a hagyomány vagy más eredetű kütfőkbeli felvett iratok:

- 4) *Szekei Estvan, cronica ez vilagnac jeles dolgairól*. Craccoba 1559 (id. lap szerint).
- 5) *Heltai, chronica az magyaroknak dolgairól*. Kolosvárt 1575 (id. m. fentebbi).
- 6) *Lisznyai, magyarok cronicája*. Debrecenben 1692 (id. hasonl.).
- 7) Hasonló német dolgozat: *Haugen der Hungern chronica*. Wien 1534.

Kisebb becű a Pethő féle krónika e tekintetben s hasonló mások, melyek a mellékes kütfökhöz sorolhatók.

II. Mit a külső történetírásból ide-soroznunk kell, azok a magyar és pogány vallásróli tudósítások, melyek azonban e tekintetben nemzetünkre alkalmazásukban okadatolást követelnek homályos határozatlanságuknál fogva. Ide tartoznak szinte azok, melyek nem ugyan a vallás, de nemzetünk bizonyos tettei, erkölcsé s jelleméről tudósítva, ez által az előbbire is némi világot derítenek. Mire nézve ismét különbség támad, a mennyire a mondottak egyenesen hagyományos mondai elem nyomaira visszavihetők, s így igen közel érintkeznek népies mythosi nézetekkel, vagy pedig tanúk bizonyosságai a látott egyes eseményekről.

1) Az elsőre nézve, *ős vallásunkróli* ily tudósításokul vétetnek: *Theophylaktos hist. lib. 7. c. 8* (boni kiad. 286 l.) *helye a Turkok vallásáról*. Hasonlón *Cinnamos hist. lib. 3 és 5* (velencei kiad. 48 és 112) *a magyar chalisii — kalóz népség, és Abulfeda* (geographiai műve az országok fekvéséről kiadva Reinoud és Slanetől. Paris 1834—40) *a magyarok vallásáról* adatek. A mennyire t. i. ma már sikerült a történeti vizsgálatnak ¹⁾, mint Theophylakt turkjában saját szövegénél fogva (miután azokat majd húnoknak nevezi, majd Mazar városokról szól: lib. 1. c. 8, lib. 3. c. 6, lib. 2. c. 18, és miután a későbbi magyarok is, mint tudva van, a byzanciaknál turkoknak neveztetének) nemzetünkkel azonos hún-magyar népséget felismerni; valamint Cinnamos chalisii nevű néplelekezetében, azon emlékeink, törvénykönyvünk és diplomatariumunkban mahomedan vallásukról Ismaelita név alatt ismeretes Besenyőket (kik Jektánál is: Frähn de Baskiriis, mint ilyenek ismertetnek), mint nemzetünkkel rokon magyar népség ágat megismerni. Míg Abulfeda egyenesen nevünkön nevezve, nyilván a magyarokról szól; mindnyája pedig abban megegyezik, hogy egyiránt az ős magy. vallási elem, s különösen tánciem tiszteletéről tudósít (l. bevezet.).

2) Második helyt vesszük azon egyéb külföldi tudósításokat, melyek közvetve tárgyunkra szolgálhatnak, ebben ismét kijelölve legelől azokat, melyek bizonyos hagyományos történetmondai alappal bírnak ránk nézve. Ilyenek már a *hún nemzetróli középkori*, különösen *nyugati írók adatai*, a mennyire azok *e népróli hagyományos mondákból állnak* nagyobbára, s e tekintetben ránk nézve különös figyelemre méltók, miután ezen mondanakörök a mythosi nézetekkel, mint a melyeket folyvást visszatükröztetik, összefüggenek. Mind ezen nyomoknak, a mint azok a *középkori történetírás, legenda és hősrégébe* átmentek kimerítő teljes felsorolása vagy épen birálatilag kimutatása s megalapítása, azok eredete, egymásbai átmenetük, átvitelük s befolyásukra nézve, újabbi átalakításuk, felvevésük s alkalmazásukban, itt szinte nem gondolható; mi maga egy terjedelmes, s a magyar s germán régiségre nézve nem minden értéknélküli munka volna ismét, miként már szinte e téren is magukat tájékozni a német tudósok s újabban mielink is igyekeznek. Azért csak *Jornandes (hist. goth. id. fejezet szerint)* legyen említve, mint a fő kütfő e tekintetben, akár, mivelhogy ő vevé fel legteljeseben a hún mondás, vagy hogy erről csupán csak az ő műve maradt fel teljesebben a többinél; rá tehát különös figyelemmel voltam ebben, nem mulasztva el e mellett az ő kivüle másoknál, péld. *Paulus Diaconus* st. előzővő, tárgyunkra szolgálatot felszedni.

¹⁾ *Journal* 2048 toml. 1. 61, u. o. 101. *Kállay* 1639 toml. 2. 242.

3) De mivel ezekben már a fő elem ránk nézve a hozzánk átjászó hagyományos hún történeti monda, miután ez magába a majd nem összes *germán hős regébe* is átmén, tökéletesen okozatos ezt is ily kútfőként figyelembe venni; erre is tehát teljes figyelmemet kiterjesztém. Messzevívő volna azonban ennek is teljes sorozatát adni, miután annak az összes germán hőregei számos termékek jegyzékét kellene magában foglalni; elég legyen azért megjegyezni, hogy kezdve onnét a legrégebb e nemű *Hildebrand és Hadubrand* ónémet daltörredéknél az *eddái hősmonda: Atli- Sigurd- Brynhildir- dalain*, az éjszaki *Sagakon*, valamint *Niebelungon* s az egész germán *heldenbuch*-on keresztül, — miként a monda kezdődve a legrégebb hún érintkezések idejétől egész a magyar koron át e tárgyat újra és újra felvéve s folyvást felébresztve hőseire alkalmazá, — folytonos figyelemmel kísértém, s hol helyét találtam, az innét folyó adatokat használni sehol sem mulasztottam el. Idézeteimnek ha a tárgy nehézségénél fogva nem is mindig a legjobb példány s legeredetibb szöveg szolgált alapul, úgy legalább nagyobbára, a hol s hányszor hozzájuk férhettem, úgy hiszem azonban, hogy az elégséges kútfői hivatkozás sehol sem hiányzik (lásd lejjebb az V szám alatti kútfők.)¹⁾

4) Kevesebb mondani való van a külföldi történetírás egyéb tárgyunkra szolgáló kútfőiről, minők például Priskos törredékei és *Eckehard* „de casibus mon. S. Galli“ (előbb Goldast script. rer. Alleman. 1. 63, újabb. Pertz monum. germ. 2. 105 kiadva). A néhány nevezeteseb adatot, mely ezekből eddig előkerülhetet az olvasó a szövegben illetőleg idézve s tárgyalva veendő.

II. Néma élő emlékek.

Ide állítom mindjárt a történetiek mellé a kevés kétségtelen bizonyosságú *néma élő emlékeinkről* adatokat. Nyenek s kitűnőleg újabb felfedezések:

1) *Érdy, a pogány hún-magyar strok körüli felfedezései* az 1847 akadémiai értesítőben (282).

2) Előbb már hasonlóan *Jankovich Miklós* az akadémia évkönyveiben 2. 281 ekkép tárgyalá *Beno Vitéz felfedezett tetemét s ékszereit*. Lásd szinte Szerelmey magy. hajdan s jol. 1 füz.

3) *A székely pogány dőző pohár*, leírva Somborytól, ábrája s a székely pogány krónika nyomán (I. az erről mondottat).

4) *A jász kúrt* leírva előbb Molnár és Jerneytől, újabban ábrájával Szerelmey e. id. művében.

Ez mind össze a kevés bizonyosb nyom; de kétségtelen, hogy itt még sok vár felfedezésre, különösen pogány sírjaink tekintetében.

III. Nyelv.

További sajátlagi kútfőül veszem mindjárt magát a *nyelvet*. — Egyrészt fogamilag már mind kettő a vallási-érzet s nyelv ugyan azon benső emberi tehetség nyilatkozata lévén; más-

1) helyén volna ugyan itt némileg, mindjárt bővebben motiválni ezen hún-magyar s europai germán közös hősmondai eredetet, viszonyt s folytonos későbbi találkozásokat, mi által későbbi vizsgálatainknak e tekintetben egyenes utat terelődnek, s én azt e helyt kész volnék eleve megkísérteni, ha annak kimerkítése itt már lehetséges volna. Azért az egyes nyomokról nézeteimet a helyekre hagyva, hol mindjárt a példa közlében az élekekben felmutatható, itt eleve csak elég legyen vázát adni: miszerint az egész hún-magyar mondakörnek mint az krónikáinkban jelentkezik, s az ó germánnak mint az a gót, óéjszaki, frank, burgundi st. regékörökben fennmaradt, eredete, első kezdete s viszonya már amaz időbe teendő, midőn Európa keletéjszaki részén a benyomuló hún népnek az ellenálló gótok; alánok elleni küzdelme kezdődik; utóbb ez már Európa keletében az attilai uralom korában a többi germán: frank, burgund st. népekkel hadak által még élekekbebbé lesz; folytatatik utóbb az avarok által; s újra felélenkül a magyarok bejövetelével, s a húniaihoz hasonló Európa szereti hódításaik s hadkalandjaiknál fogva. Ennyit itt ezen közös kútfők s belőle vont adatainak összefüggése s magyartzására elég lesz eleve érinteni, a többiben az illető helyekre utalok, különösen a hősokról VI cikkre, hol az itt mondottakat példákban igazolva látandjuk.

részt pedig valamint a nyelv a vallási nyilatkozat egyik fő műszere, fogalmal tükrözője, úgy ismét a nyelv egyes kitűnő nyilatkozatainak a vallás adott benső értelmét, s ekkép mind a létű szoros viszonyban alakult. Innét keresem már benne, szavaink bizonyos vallási érzet, fogalom s cselekvésre vonatkozó sajátos értelme és használatában régi vallási fogalmaink nyomát, s ennél fogva különösen *régi nyelvünk szavaiban* vagy azoknak *régi nyelvünkön* sajátlagibb *eredetibb értelmében*. Előli állnak tehát itt *régi nyelvemlékeink*, azután összes *lexicographiánk és idioticonunk*, mikint általában a *szóértelelem történetének vizsgálata*, kitérve a megérthetősére nélkülözhetlen *nyelv-, szófejlődés- s képződési tudomány* ismeretével. Az így használt munkálatok:

1) *Régi magy. nyelvemlékek*, kiadva az akadémia által. Budán 1838—46, 1—4 kötet (gyakori idézetnél rövidítve: N. E. köt. s lap számmal). — *Pray vita b. Margaritae*. Tyrn. 1770. A többi töredékesen egyes iratokban közölve, mint a tud. gyűjt. tudománytárban, akadémia értesítőjében s legújban Toldy nemz. irod. története példatárában. — E mellett *szécsen magy. irodalmunk a legrégibb termékektől egész a 18 századig* (l. erről az elősz.).

2) A *Lexicographiára nézve*, kezdve a szógyűjtők: *Nyir-kállai és Fabriciusnál* az egész régibb szótárirodalmon, mint *Calepin magyarázója*, *Verántz*, *Nomenclatura rerum*, *Molnár Albert*, *Sándor Ist.*, *Szabó D.*, *Pápai Páris*, *Kresznerics* szótárain át minden egyes tárgyunkra felmerülő nevet, szavat átvizsgáltam, s feltalált eltérőbb és sajátlagibb vett magyarázatit az illető szótár idézetével adtam, mit legtöbbször a kimerítőbb s a többit nagyobbára felvett *Kresznerics* nevezésével végezhettem ugyan el, mind a mellett még is különös tekintettel voltam *Molnárra*, s hol kellett a többit sem hagytam el, mihez még az újabb *akadémiai kézi szótárból* is vettem erősítést. (a név idézete mellett értetik, hogy a felhozott szó alatt keresendő a hely).

3) *Épen* ily beccsel birnak tárgyunkra nézve az *idioticoni gyűjtemények*, melyek közül az eddigiek az akadémia *Téjszótárában* összeállítva kiadvák. Valamint azonban az előbbire sajátlag a készülőben lévő akadémiai nagy szótár még sokat pótolhat, úgy ez utóbbira is még kimerítőbb s kiterjedtebb gyűjtések több anyagot hozhatnak elő.

4) Ide tartom végre még *nomenclaturánkat*, *hely- s régi személy-neveinket*, az előbbire a gyűjtés csak most kezdődött (l. a muzeumbani közleményeket), mind kettőnek dús tára e tekintetben ismét *diplomatariumunk* is, ha csak a befoglaltak diplomatikai hűséggel visszaidézésa több kezeséggel birna. Különösen fontosak tárgyunkra, mint annak folyamán látható, a természetrajz tárgyai s itt különösen az *állat- s növényország*, kitűnőleg pedig az utóbbi dús *népies elnevezései*. Mire már szinte nevezetes régibb, a népies elnevezésekre is különösen kiterjedt munkákat birunk. Az itt gyakran használtak s idézettek:

Horki Melius (Juhász) *herbariuma*, az faknac foveknec nevekről st. Colosuárt. 1578. *Clusii Atrebatii* (de l' Ecluse) *rarior. aliq. stirpium p. Pannoniam, Austriam etc. historia*. Antverp. 1583 (magyar nevekkal), ehhez függelék: *Stirpium nomenclator Pannonicus* Antverp. 1584, a magyarázott nevek *Beythe Istvántól*, miért e néven idézem. — Némileg: *Francovith Gergely*, hasznos és felette szikses könyv 1588.

Végre *Benkő fűszeres nevezetei*, *Endlicher flora posoniensis*; ritkábban juthattam *Dioszorgi s Fazekas* meg *Vajdához*.

IV. Néphagyomány.

De ha már mind ezekben a mythológiának, mint Grimm mondja; csupán egyes tagjai és csoportjai maradtak csak fel; melyek ugyan egészen ősz eredetökig felvihetők, de e mellett életnélküli, holt, darabos töredékek, addig az élő néphagyomány soha meg nem állapodó folyamata, elevenen beszélő atyától fiúra mind azt, mi a legrégibb időkől fogalom világában létezik, mi által még a legősibb korról s annak vallási számos képzeivel is folytonosan összefügg. — Innét tárgyunk egyik fő kútforrása egyiránt az *élő néphagyomány*: a *rege, monda, mese*,

népdal, népszokások, erkölcsök, babonás hiedelmek, előítéletek, különös népies szólások, példabeszéd, közmondás.

A *néprege, monda, mese, népszokások, babonás hiedelmek*, különösen azon dús bányák tehát honnét még a magyar mythologia ismeretére nézve is a legtöbb s legbecsebb anyag hozható fel. — Kétségtelen, hogy népünknel még maig majd nem minden régi korok-vágásában maradt; ha a századok váltak is ebbe vagy amabba egy új vonást, szokásai, öltözete, eledel, gondolkozása, természeti világnézete még nagyobbára legalább a régi, ha bár vallását itt ott kétszer is, urát, lakát st. külső körülményeit számtalanszor változtatá; de ismétlem: sajátos ősi fogalmaiban alapuló világnézete maig a régi, az mint volt századok előtt. Épen úgy hisz még mindig, ha bár félszegen is olykor s kételyvel — de így hitt csak régente is — minden bűv, varázs s kuruzsban, híven megtartja babonáját, rettegi a boszorkányt, lidércet, garaboncos st. hatalmát, erejét; tart az előkozásokra, ígézésekre st. Kzen hit s világnézete teszi a monda, rege, mese alapszövegét is, s ezek ismét e hitnek mintegy bibliáját, vagy inkább szóbeli hagyományát, tanait, mysteriumát foglalják magukban. Ha ünnepe egy felét mai vallásának megszentelé, úgy a másik felét — hol még eredetibb, népies s nem csupán a dolog s korcsmában lakás közt felosztott élet otthonos — ezen mesék és mondák nyugalmas s áhítatos hallgatásával, vagy el- s utánmondásában tölti el, s köznapon a munka s fáradság közt, hol szerét teheti, véle deríti fel eszmévilágát. Majd ismét időnként s alkalommal ezen képze, már nagyobbára feledve bár és elsimitva, új nézetek, új vallása megé buj, vagy a gyakorlati élet hasznára magyarázott alkalmazással, nyilatkozik egyes előítéletes, babonás hiedelem, szokás és erkölcsökben; melyeket nagyobbára a köznép fölé emelkedettek is egyszer beszíva, nem egy hamar tudnak elhagyni, de még kevésbé tudnak magoknak róluk számot adni összes példabeszéd magyarázataikkal. De soha sem is fogjuk ezeket megérthetni és magyarázhatni, ha csak vissza nem visszük a szűk távol ereiben eláradott folyót eredeti medrbe, vissza kútfejéhez a pogánysághoz, melyből az eredt s maig fenmaradt, mindinkább kimúlólag ugyan már, s egészen igénytelenül, de még is folyvást ellentétesen, a mai kinyilatkoztatott, s a felsőbb lény eszméje mint a világróli viszony felől felvilágosító vallás és okozatos tudomány, mely mellett komokul ápolja, vagy csak megtartja saját világnézetét, bár sokszor érzi annak elégtelenségét, sőt oktalanságát, s a valótól csodásan eltérő voltát; azért mitsem is követel számára, sőt titkosan rejtegeti azt, mintegy áttalva, szégyenelve magát érte; de kedves neki még is mintegy saját fogalmaiból kifejlett, képzetében gyökeredzett eszme, azért egy könnyen ki sem írható, nem, különösen annál fogva is, amennyire egészen igénytelen; s még akkor is, midőn már a felvilágosodás sugaránál minden becsét veszti, rá nézve mind képzeldús visszaemlékezés kedves a sanyarú való ellenében, így, hogy ma a mese a felvilágosodásnak bele vegyűző gúny vonásával is még oly érdekes. Sőt olykor ha a nép embere azt megtagadja fenhargon, különösen a gúnyolódni vélt felvilágosulttal szemben: hogy „nem hiszi bizony ő azt a boszorkányt, lidércet st. úgy bensejében remeg még is mint a renegát, s fartatva megvallja: hogy „bizony sokat hallott ő is, itt is amott is, mint volt, mint történt, s hogy lesz valami a dologban,“ míg végre így a dologra terelve csak hamar rá jő, hogy bizony ő is látta, tapasztalá ezt meg amazt. — Látni kell azonban, ismerni s hallani ezen hiedelmek st. különös ápolóit, vagy inkább ápolónóit — eltekintve bár a kuruzslások s bűvölésekből gyakorlati hasznuktól — mikép e mondákat, hiedelmeket a sokszori buzgó elbeszélés st. által tökéletes hitökké tevék. A sajátáguknál fogva már, hogy ezek a valódi világ s róla felvilágosító pozitív vallás és tudomány, ellenében vannak, igen természetes, hogy azoknál, kik e tekintetben homályos és gyenge tudattal bírnak, mely a közönséges tünemények megfajtására sem elégséges, mint a köznép s gyermekeknél — igaz a legelőteljesbb két elembe — leginkább otthonosak. — Itt még csak a fentebb elejtett szavakra térek vissza, ne hogy azok félreértessenek, hogy a rege, monda, mese mintegy a régi pogány hit bibliáját, vagy inkább hagyományos tanát teszi. Mit természetesen nem úgy értek, mintha abban az illető pogány vallás ne talán formálált ágazatai volnának letéve, vagy csak némileg ki is szemelhetők, ha t. i. sok ily pogány mythos

csak ugyan birt is volna ily hittannal, miután tudjuk, hogy ezen esetben is a mélyebb tanok vallási mysteriumokkét kevés avatott papokra szorítottak; azok tére tehát legkevésbé lehetett a szállógó mese; de úgy értem, hogy a monda az őskori világnézetnek nyoma, elvegyülve a régi vallási magyarázatok, képzetek hagyományával, mi által benne azok symbolistikája, dogmatikája és morálja is helyt foglalt; miről mindenki meggyőződhetik, ki csak kevésbé mélyebben ereszkedik ily termékek mythologiai vizsgálatába; világosan fogja bennök látni a főbb lényei személyesítéseket, a jelvies alakokat, nagyobbára bizonyos átok, bünsúly s vezeklés, meg megodlásról dogmatikai nézeteket, s különösen egyikben sem fogja nélkülözni az erkölcsi eszmét, a rossz ellen küzdő s a felett diadalmaskodó mondahős alakjában. Ennél fogva ma már a tudósok rájuk nézve jó formán annyira tisztában vannak, hogy azokat *eposéi elbeszéléselemben alakított ősvallási hitnézetek, elveszett régi mythosok töredékeitől tekintik*. Valamint, hol még bővebb mythologiai emlékek fenmaradtak, azoknak ezekeli világos összefüggése nem egy helyt kimutatott (I. Grimm k. u. hausmärch. előszavát, hasonl. Schott valach. märch.). A nagyérdemű két Grimm volt e téren szinte az első, kik a német monda, rege s mese gyűjtése s tárgyalásával a legbecsesb eredményeket eszközölték, mert előttök azok csak selejtesen, mellékes litteraturai célokból nyertek a romantikusok által felületes méltánylást. Ma, midőn már e studiumok is teljes méltánylásra emelkedtek, Europa minden népei, sőt egy maga németország minden kis tartománya zugából számos kimerítő gyűjteményeket birunk, míg nálunk erre nézve is szinte csak most tétettek az első lépések.

Mi már ezen gyűjtések összeállítására (mit már szinte Grimmék megtettek a k. u. hausmärch. 1619. 3. kiadása 3 kötet) vizsgálatából eredményeket illeti, első tekintetre általános találkozásnak és hasonlatnak tűnik fel, a legkülönböző, egymással épen nem, vagy alig érintkező népek közt ép úgy, mint a szomszédosan érintkezőknél; míg másfelől ismét mélyebb vizsgálat nyomán mindenütt eltérőbb sajátosság vonások is egyiránt mutatkoznak. Mi sajátinkat illeti, azok ezen mind két tulajdonságot osztják, egyfelől teljes hasonlatosságot mutatván az e nemű német, szláv, román, francia, olasz st. mesékkel, míg másfelől birnak kitünő mély, sajátosságos, eredeti vonásokkal is (I. már ezt szinte Grimm által az akkor még egyedül ismert Gaal által közlött magyar mondákról felemlítve); s amint már szinte előttem is észrevetetett, s általam a legmélyebb részletekig bebizonyítható, sokkal élénkebben találkoznak a többi europai népek mondáinál a keletiekkel, ámbár ma már ezeket csupán átdolgozott feljegyzésekben, mint péld. nagyobbára az ismeretes ezer egy éjszakai elbeszélésekben st. birjuk. Az összes gyűjteményeknek általában szoros vizsgálata s a mieinkkel egybevetése után, valamint a szlávnak adom benső dús tartalma s kimerítő sokoldalúságára nézve az elsőséget, bár mennyire kevésbé van is az még kiakázva a többinél — mi kétségtelen a szláv nép ismeretes kitünőleg élénk vallási érzetéből volna magyarázandó — úgy a magyar mondában kiváló mély ősvilágnézet s eredeti alap jelentkezik, különösen személyesítései s jelképeire nézve. Ezután tehát a mindenütt egyiránt feltűnő hasonlatosságnál fogva, a pusztá elkölcsönzésről szó ismét nem lehet, az itt ismét üres kérdés, s értelme szinte csak az ősvilágnézetben lehetne, honnét egyedül volna az alapelem közös eredete származtatható. Az ugyan azon egy törzsi fa ágai mindig hasonló gyümölcsöt fognak teremni, ha bár az majd teljeseb, majd törpebb, pirosabb v. halványabb lesz, amint a napnak, kedvező v. mostoha éghajlat befolyásának volt kitéve. S ámbár a későbbi érintkezés, találkozásnál fogva az elsajátítás és elkölcsönzésnek egyben is másban is, különösen az alakításban, itt is amott is helye lehetett, még is mindig nevezetes s figyelmet igénylő jelenség marad, hogy épen az elzártabb félreeső helyek, a tiszta eredetiségükben fenmaradt, elvegyüléstől megőrzött lakók tájékain legbővebben foly az eziránti hagyomány. Ha magára saját rege s mese hagyományunkra átmegyünk, ennek, mint már szinte előttem észrevetetett (Henszimanntól l. a.) két harmada azonos volna a többi hason idegenekkel (természetesen nem csupán a német és szlávval mint mondatott, de egyiránt péld. az olasz Straparola, Pentamerone a francia Perrault féle st. gyűjteményekkel, mint a keleti 1001 éjjelekkel, a hindu és perzsa regékkel) és csak egy harmada birna látszólagos eredetiséggel; miért azonban

nem következnek, hogy ha még oly közel kéznél áll is, azoknak, valamint összes népszokásaink, babonás hiedelmeinknek st. a szláv s némettől származtatása. Mert a mellett, hogy így a vég elemben egy népnél sem fognánk megállapodhatni, miután mindenütt a hasonlat előkerül, s így mindegyik elkölcönözte volna másról, de végre kitől? — ezen felül, nálunk különösen, soha sem tudom belátni, eltekintve minden nemzeties érzettől, az e féle állítások következtessége, miután a történet nem csak azt bizonyítja, hogy nemzetünk politikai tulajomósággal aláveté, magába felvevé ama hatalmas szláv s germán nemzetségi töredékeket, melyeket mai honában talált, vagy melyek abba később bevándoroltak, minél fogva azok a magyarénál fensőbb nemzeti önértzetre emelkedni soha sem tudtak; de e mellett még az élet is mutatja, hogy szokásait, erkölcsait, ruháját, viseletét, zenéjét, gyakran nyelvét is elfogadtatá; a régi előbbi helynevek helyébe új helyneveit tevő, a helybéli ősi emlékeket, saját újabb nevezetesebb történeti mondáival váltá fel, s mind ennek általános, tartós, kétségtelen elismerést eszközölk. Ki fogja hihetni ily erély élénk jelenségei mellett, hogy akár oly lélekszegény lett volna népünk, hogy mind amaz kellékekkel: nemzeti és vallás hagyományok, dal, költészetrel st. nem bírt volna, vagy pedig, hogy épen csak azt, mire valóban legkevésbé volt szüksége, mire sem külsőleg, sem erkölcsileg kényszerülve nem volt, s mit csak valódi vizsgálat s fűrkészet nyomán tehetett volna, hogy mondok e népeknek épen legtitkos s érthetetlen eszmemenetét, meséit, mondáit, babonáit st. eltanulta, s a legvégső részletekig oly teljesen magának eltalajdonította volna. De miként e hazában s polgári életében csak magának a magyarnak van még és hagyományon alapuló nemzeti története, valamint a hon minden, még a magyar nyelvnek ma idegen vidékei, helységei is, a magyar név, vitéség, uraság st. emlékéhez kötött mondákkal bírnak nagyobbára, úgy kétségtelen biznyságul szolgálhatnak, hogy népünk az és hagyomány többi bővebb részleteivel is bírt. Ennyit véltem itt e kütfőkre nézve általában és különösen sajátink tekintetéből elmondandónak, miután a tárgy még nálunk nagyobbára ismeretlen ¹⁾).

1) Itt adom még e néphagyományos nyomok különféle nevei magyarázatát s meghatározását. Legelőbb a rege, monda és mese, az első t. i. rege már eddig is határozottan annak kifejezésére használtatott mint a német „sage“ jelent, míg a mese ismét sajátlag csak a németben használt „märchen“ értelmében vétetett; ellenben a közölk álló monda elnevezés, majd az egyik majd a másikra használtatott, a mennyire az t. i. első tekintetre a német sage-t tökéletesen kifejezi, a másodikra nézve pedig, a mennyire mesének inkább az eltérő „fabula“ nevezetett. A népnyelv e különbözőségeket nem ismeri, s azt mit a német märchennek mond, egyenesen mesének mondja, a sajátlagi sage — regét pedig névtelenül, olykor a kifejezéssel „mende monda“ jellemzi, vagy csak egyszerűn úgy jelenti, hogy: „It v. ott v. erről beszélik, mondják“ st. A kettő között már tárgyra nézve a különbség az, hogy a rege (a német sage) sajátlag történeti alakot vesz fel, amennyire bizonyos helyhez, személyhez kötve beszéli el az ősi eszmeképzetet, azt a hely vagy személyre ruházva; innét egyszerűbb, rövidebb, s a mythoi elemre nézve csekélyebb vagy épen semmi becsü akkor, midőn más történeti bizonyos személyekre átvive, átmenve, csupán ezekhez tapad; nagy becsü azonban hol az egyenesen mythoi jelenséggel összefügg, mert itt határozottabb tanúságot ad a római képzetről, annak bizonyos cselekvését, tulajdonosságát, jellemét tudatva, sőt akkor is, midőn ily felismerhető óvallási képzetet, cselekvést, bizonyos történeti későbbi személyre átviz, ennek emlékéhez kötve fentartja. Ellenben a mese általánosab, személyességeit a köznap élet általánosab alakjaihoz egyengeti, s külön egyéniségei csak általában királyiak, királybűlgyek, kalandor deákok st. menetében azonban nagyobbára összefüggő egész történetet kezdettől végig — nem mint a rege, csupán egyes cselekvényt — beszélve, annál dúsabb, sokoldalú képleteket mutat fel, és sajátágos képzetek s nézetek egy egész különös világot tárja előnkbe; de valamint a rege bizonyos történeti tárgyhöz kötve, ebben veszt el sokszor eredeti mélyebb jelentését, úgy a mese a köznap életbe vonva le ismét sajátágos és képleteit, mi által a hallgató s beszélőnek ama már érthetetlen dolgokat értelmezni véli, okkép grnyos, bohós, aljassá alakul át. Minél fogva már a rege ismét mythological, hősi, v. tisztán történetire osztályozható, a tárgyat képző elemek szerint; s hasonlóan akkép a mese is mythoi, bohós (a német schwank), a anecdoton féle, állatmese, hasonlat st. (Használman az irod. szemle 9. sz. s köv. adta már a külön rege, monda, mese nemek meghatározása mellett, szíves a mese külön neveit, ott ismertető a magyarnak az idegenel találkozását és eltérését is). Én általában használom a monda nevet egyiránt a regére mint a mesére, az előbbi esetben azonban többnyire a történeti v. hősmonda, az utóbbiban a népmonda összetételrel. A magyar rege s különösen mese

A következőben adom már ezen kütfők átnézetét:

1) A mesére nézve

1) *Gaal György, märchen der Magyaren.* Wien 1822, első s maig egyike még e nemzeti legbecesebb gyűjteményeinknek; a szerző úgy látszik Grimmek igyekezetei nyomán indult meséinket megismertetni (l. előszavát), egyiránt azonban a Musaeus féle előadási modorban akarván azt az olvasó közönség számára érdekessé tenni, többeket egy egészszé összekötött, s néhányat nemével a viszás szeszélynek dolgozta fel, mit amint már Grimm (l. összbeszámol. 3 kőt.) megró, úgy a sajtáságos jeles magyar mondai alapot méltánylólag emeli ki (id. név és lap számmal).

2) *Gr. Majláth János, magyarische sagen und märchen.* Brünn 1825, utóbb bővítve két kőt. Stuttgart u. Tüb. 1837 (idézve név s lap számmal, hol a kötet szám áll, ott a második kiadás értetik). Vegyes mese, rege, és ezek kidolgozott elbeszélésekben is.

3) *Erdélyi Ján. népdalok és mondák,* a Kisfaludy-társaság megbízásából 3 kőt. Pest. 1846—48; toldalókat a népdalokhoz összesen 32 mese és 3 rege, köztük néhány variáns; nagyobbára, különösen az első s harmadik kötetben lévők igen becsesek (id. rövidítéssel: népd. kőt. és lap számmal).

Egy kettő itt ott elszórva *folyóiratainkban* jelentéktelenebb, miután eredeti kütfőjőkről bizonyosat nem tudunk; hasonlóan szinte néhány *kalendariomi s népkönyvi ponyvairodalmunkban*, melyeket a hol értem onnét idéztem. Ez az egész mesei irodalmunk.

II. A regére nézve, bár az bővebben foly mindenfelől, gyűjtemények tekintetében még ennyi sem történt. A feljebb említett Erdélyi s Majláthnál előkerülő egy kettőn kívül, első e nemű gyűjteményünk:

1) *B. Mednyánszky Alajos, erzählungen, sagen legenden aus d. vorzeit Ungarns.* Pest 1829, a szerző által szedett s nagyobbára Vég utazásában, meg b. Hormayrral kiadott Taschenbuch f. d. vaterländ. geschichte 1820—30, 10 kőt. közzé tett, remek feldolgozásban előadott regék összes kiadása. A tekintetnél fogva, mennyire azok nagyobbára hazánk felsőbb s alsó vidékein szedvők, azok sajtáság magyarországi szláv regék körébe tartoznának; azért itt ügyelmertetel akarok még is a már előbb érintett jelenségre, hogy azok, ezen helyek, várak st. magyar birtokosai, urai, hősei családjaival szorosán összefüggvén, nyilván mint annyi más nemzeti hagyomány, inkább a nemzeti családok, mint sem a nép közt fenlévő traditiók; maga a szerző is régi többhelyen (péld. 48) utal a magyar életre, mely itt honolt, midőn a zavaros időkben, a nemzet legeredetibb családjai nagyobbára ott vőnek székhelyt s tartának magyar udvart. Ez irat folyamán át nem egyszer lesz alkalom e regék ily családi hagyományok körül fergő jelenségeire utalni; miért eleve itt mindenkorra megjegyzem, hogy általában a felhozott e béri s vidéki mondákban az elmondott nézetektől vezéreltetve jártam el. Alkalmazható ez:

2) *Pulszky Fer.* előbb az 1840 *Athenaeum* 2, 11 és 1840 Emlényben kiadott néhány regére; utóbb újabbakkal bővítve Pulszky Teres. Tagebuch és Erzählungen kiadva. Első kiadások alkalmazásával a szerző máris egyike volt az elsőknék nálunk, ki a regék mythosi jelensége felmutatásával járt el.

Jelmondat ismét más helyre hagyom, midőn azok bővebb új gyűjteményei közszótételére jó a sor; a mythosi fogalmakra nézve külön sajtáságait az illető helyeken itt kimutattam. — A magában értelmes: népszokások, szertartások, erkölcsök, babonás hiedelmek, előítéletek, hűv, koruss, varázss magyarázatával itt felhagyhatok; az utóbbiak úgy is külön cikk (XIII) tárgyat teszik, s az előbbiek jelentősége s mythologiai érvényessége minden nyomon fog jelenkezni. Kevesebb érvényességgel ugyan, de mégis e kütőbböz verem még a népdalt, közmondást, különösen azonban és után érvényességgel bizonyos sajtáságos népies kifejezéseket, szólásokat, régi szítkos, álthos mondásokat, s így előhozott értelmetlen neveket, a mennyire ezek megett is gyakran huppangó mythosi eszmák, képzetek, nevek merültek fel a színvonaira. A népdal és közmondás értelmezését a magyarázatát bőven bírjuk már Erdélyitől, utóbbi Ballagától is, kik el nem mulaszták a beasók itt ott mutatkozó mythosi elemet is felmutatni, a mi még ezen túl felmutatható volt, az a munka folyamában megfőrt.

3) *Tompa Mih. népregék és népmondák* (2 kiad.). Pest. 1846, költőileg feldolgozva; köztük sajátlag csak egy népmonda (a mese a javor fáról) a többi rege. A cél nem annyira a rege gyűjtés, mint annak művészi előadása lévén, nehéz a valódi eredeti rege s a hozzáadott költői vonások teljes kiismerése, miért természetes, hogy használatukban az óvatosság ennek többnyire fölemlítését mekvívánta.

4) Nem különben voltam még egy pár hason nyomot tartalmazó igyekezetekre nézve, minő például *Lisznyaitól Palóc dalok* (más kiad.) Pest 1852, hol néhány igen becses regei st. nyom mutatkozott. Mennyire nyerne ez nem csak szépirodalmi, de tudományos becsében is, ha az eredeti alapot kijelölve bírnók. Ide tartoznak ismét számos prósai s költői feldolgozások szétszórva irodalmunk különféle lapjain, melyek lehelyük szerint idézvék.

5) Különösen figyelemzetek még azon, szinte többnyire csak mellékesen vett regéinkre, de melylyek több hűséggel egyszerű rövidségükben, mint egy kútfejük s lehelyük mellett, nagyobbára az illető helyek, történeti személyességek és tények leírása kíséretében, melyekhez tapadnak, felhozvák. Ilyenek már egyik legdúsabb tára, magy. történelmi tudományunk nagyérdemű őse *Bél Mátyás: notitia Hungariae novae hist. geogr.* Vien. 1735—42, 4 köt. műve (azon felül az egyes kéziratilag fenmaradt részei is, melyekhez hozzá juthattam); a szerző ezen vonásokat, mint a kor s nép jellemzésére legbecsesb adalékokat, nem csak teljes méltánylással felismerte, de azok előadása s visszatükröztesében korát tekintve felülmulhatlan; bizonyára kétszer annyit s tárgyunkra még sokkal érdekesbet veszünk tőle, ha az ezek gyűjtésében fáradszatlan férfiú nagy munkáját amint tervezte bevégezheti, különösen honunk alsóbb magyar vidékeit illetőleg. Utánna csak némit adtanak *Szirmay not. com. Zemplin és Ugocsa vmgye. leírásában*, meg ami *Hungaria in parabolis* iratából ide vehető. Bővebben érinték e mellett a népszokásokat inkább *Bartholomaeides not. com. Gümör. Leutschoviae* 1808, és *Csaplovics gemälde v. Ung.* 2 köt. Pest. 1829, meg *Ungarns vorzeit u. gegenwart.* Presb. 1839. Kevesebbet vagy éppen nem méltánylik a tárgyat többi idogenebb szellemű föld- s helyiróink (p. Bredetzky st.); míg az újabb nép- s helyismeji irodalom azt már határozottabb körén kívül lelte, mellette azonban a régiségtudomány sem tett e tekintetben semmit. Legújabb becses kivétel *Kövári, Erdély régiségei.* Pest. 1852, ki a helybeli néphagyományra külföldös tekintettel volt (nem gondolom azonban, hogy azzal Erdélyre már minden kimerítve volna, újabban Erdély ritkaságaiban — mi eddig kezemhez nem jött — értesítettem folytatott adalékokról, és Kriza is bővebb közléseket ígér. Kövári regei történelmi magyarázatai a mű folyamán fogom mythosi alapokra visszavinni). — A többi ismét mindenfelől szót szört egyes adatokból áll, minők bőven szedhetők egyes év- s emlékiratainkban már, mint péld. *Chronicon Fuchsis-Lupino-Ottardinum*; *Kraus* (mag. für Siebenburg. gesch. 2. 209); *Cserei* st. történelmi s emlékiratai; befoglalva ide összes irodalmunk, tudományos s egyéb folyóirataink, melyekben hol mire találtam, lehelye szerint idéztem, (sőt külföldieket is, mint Hormayr Archivját, Taschenb. f. vat. gesch. több, gyűjteményeikben meg nem jelent, közlés Mednyánszky s Majláthtól).

III. *Népszokásaink* st. gyűjteményét eddig még egyes adaléki kísérletekben is alig birjuk. A már előbbi rovatokban említett egyes munkák, mint *Bél*, *Szirmay* s különösen *Bartholomaeides*, *Csaplovics* úgy *Mednyánszky* i. h. közleményei a régiekre nézve az egyedüli kútfők. Utóbbi egy nevezetes kézírata is „*Sammlung abergläubischer meinungen u. gebräuche des gemeinen volkes in den thälern des Rokos 1823*“ használatomra állott (id. számai szerint). A többi hasonló *utazási leírások*, *folyóiratok* közleményei, *népismertelésekben* st. merülnék fel, s onnét idézvék.

IV. *Népdalainkat* azonban máris, ha talán nem is egészen kimerítve, de elegendő teljességgel, s méltólag is felmutatva birjuk Erdélyi feljebb a meséknél idézett munkájában.

V. Még inkább *közmondásainkat* s példabeszédeinket, melyek már régtől — a méltatlanul mellőzött többi mellett — különös figyelemben részesültek. Onnét 1583tól, midőn első gyűjteményükről: Csomor, Libel. adag. ungaricor Bartfán, van tudomásunk, folyvást s egyiránt az írók, mint már *Püzmány* és *Benicky*, a lexicographok, mint *Molnár* és *Kreszmerics*, és

gyűjtők által, mint *Kis-Vicai, Rajnis, Fatudi, Molnár Fer., Noszkó, Szabó D., Dugonics, Ballagi és Erdélyi* — gonddal ápolottak. Itt a magyarázatainknál fogva a utóbbi gyűjtemények, mint *Szirmay, Hungaria in parabolis*. Buda 1803. *Dugonics beszédek*. Szeged 1820. *Ballagi, magy. példabeszédek*. Szarvas 1850. és *Erdélyi, szmondások*. Pest 1851 — használvák, ámbár a tárgyamra illőt, hol ezeken kívül a előjött szinte felszedtem (a gyakori idézésben Dugonicsnál: D. lap s kötet szám, a B. és Erdélyinél E. és a sorszám jelölésével élek, a közmondás rövidítve km. jó elő). Indányájához járult még néhány *népkönyvi* u. nevezett *ponyvairodalmi* termék hasznát azok népünk házaló historikusainál fellelhetők (igy nevezi a nép maig ezek árosait). Igy tehettem valami becsesre s keresettebbekre szert, melyeket különösen nyomoztam; azokban ezek, mint mindenfelé értesültem nagyobbára eltűntek, s a nyomdánkiból ma a adottak tárgyunk tekintetében minden becs nélküliek. A régibb e nemű itt használtak lemmithetők: *Argilus királyfőről és egy tündér szűz leányról, Stialfried krónikája ik), Ludas Matyi, Angyal Bandi, Zöld Marci, Ördög és Zsidó, Fonyók históriája, Koleser, Vőfény köteleesség, Nácsnagyk köszöntése, Tarcsai Bende, Kádár Vitéz, István st.*

A szakmók végre *saját gyűjteményemről*. Semmi sem állott előttem munkálatom kezvegyva élénkebben, mint a tárgy ezen kütfőinek a nép körébeni keresése, összegyűjtése; hogy az eddigi szűk anyag bővítessék, másrészt, hogy annak valódiilag léteztét, gét st. saját teljes meggyőződésemmre megalapíthassam. Ösztönözöttem már szinte az idő, melyek gyermek koromból viszhangzottak, hogy azokat még feleleveníthessem, a újra felleljem, kiindultam a gyűjtésre, s erre nézve az idő folytán megtettem mindent erőmben állott, saját járás kelés, utazásaim, tudakolásaim, barátok s ismerősök akálásra felhívása által; s habár ez 10 évi fáradság s temérdek költségekbe távolról sem mint Gaal azt gyűjteménye összeszerzéséről egykor állíthatá, s bár legtöbb fáradságos nek semmi vagy csak igen csekély sikere volt ¹⁾, még is a kisebb részben, mit magam le és barátim segedelmével összehozni sikerült, nem csak meglepő, új s nyomós a nézve számos részleteiben, mint azt az olvasó észreveendi, de e mellett számra a rege, mese, szokások, babonás hiedelem st. köréből három száz számot fölül halad, utva természetesen a már ismeretesek gyakran igen becses variánsait, kiegészítőbb mellékvonásokat st. Mind a mellett ennek felvételében úgy jártam el, hogy sajátimat, már hasonló kiadott a közbelátásra volt, annak mindenkor alárendeltem, s csak hol az ismereteshez kiegészítő új vagy fontos mellék vonás járult még a variánsban, hoztam ellékletül vagy kiegészítésül, mi által ekkép a kritikai kelléknek véltem eleget tenni; ár másfelül mindenki beláthatja mennyire erősültem ily találkozásnál vizsgálatimban ma általánosb alakításában. Mit ezen fölül újat s adalékul, mi nem kevés, gyűjteméfelhozok, azt röviden a *gy.* (= *gyűjteményem*) kezdő betűvel, s gyűjteményem illető idézem. Mitsem lennék itt ismét szívesben, mint ha a nyilvános hála szavai mellett, r ügybarát nevét teljesen adhatnám, kik a dolog méltányló felfogásánál fogva, ennek telére segéd kezet nyujtának, s eléggé meg nem hálálható készséggel gyűjtésemet k. De nagyobbára ebben még itt most engedelmmük ki nem volt egyrészt eszközölhető, az elbeszélő szerény ismeretlen falusi lakosok, földmivesek, vénasszonyok, sőt ek nővei felemlítésével, kiktől ezek nagyobb részt vétettek, kellene eljárnom, mi a gyrészt hasztalan, miután azáltal a kritika nyomukba jöni nem fog, úgy helyen vélem : kimutatást akkor, midőn ezen részletek egy teljes magyar rege- és mese-könyvi

re nézve adatal csak egy ügybarátom levele helyét hoztam fel: „irtam távol lévő vidékekre ismer-
me, több rendbeli levelet, hogy mi kézutyokban volna, legalább jegyezzeék fel, s ki hiáná éadón
hogy közel 30 levelem e tárgyban minden siker nélkül hangzott el, csak válaszközi is vonatkoznak
rátk. By kérdése, elhízelhetbi szögyenom és tájdalnam.” Így van bis az, de nem olyanbe sem nem
; hogy a méltánylás helyett a jó ügyért szögyen pírral kell távozának.

gyűjteménybe átmenendnek, melynek egy jó része nálam ez ohajtás sikerültére köszem áll. Addig is legyen minden tiltakozás dacára is kezesül egy két név megnevezve, mint *Pajor István*, kinék népdali becses gyűjteményéből a közönség a népdali gyűjtemény egy pár legbecsesb adalékait vette, *Fehér F. Nagy I. Varsányi P.* és különösen jeles e féle népismeai adalékairól (muzeumban) a közönség előtt máris dicséretesen ismert *Karcsay G.*, ki a mint gyűjteményem egyik legbecsesb részlete legtöbb adalékainak gyűjtője, s mások gyűjtése általi eszközlője volt, úgy e téren belátásáról ismeretes nevével kezeskedhetik, azok eredeti népies voltáról. Mindennél e mellett még, hol azt a hely s tárgy kívánta, ott fogja találni az olvasó az illető hely, tájék, vidék, a szerző tudomása szerinti megnevezését, honnét a rege szól, hol a szokás divatozik, vagy a babonás hiedelem ismeretes; s ennek fontossága szerint ismét több helyeknek is, honnét azok tudomásomra voltak egymás mellett megnevezését. Mi pedig a tájékokat illeti, látni fogja az olvasó, hogy hazánknak alig maradt el egy nevezeteseb vidéke, honnét kitünőbb adalékok kezemhez nem jutottak volna; helyezetem s barátim helyzeténél fogva természetesen egyesek kimerítőbben jelennek meg, mint *Hont, Nógrád, Bars* magyar vidékek, s különösen az anyai eredetiséggel jelentkező Poson megyei *Csallóköz*, mely egy magabóli gyűjtés eredménye, több szedők által, terjedelmes írott füzetekre terjed. Az alföldről *Kecskemét és Szegedről* bírok a többinél bővebb közléseket; mit én azonban mind, kész vagyok csak az első felületes kézutban álló szedés kezdetének még jellemezni, és bevallani: hogy folyvást sínlem, miszerint az alsóbb vidékekeni gyűjtésre magam a megkívántató gonddal ki nem terjeszkedhettem. Még inkább sínlem, hogy Erdélybe s különösen az e tekintetben anyai reménnyel kecsegtető Székelyföldre épen nem értem, s hogy a mit onnét, meg számos más helyről adok, csak másod kéz közlése után vagyok kénytelen tenni. — Ennyiben állunk egyik legelőbbkelőbb kútfőkre nézve, a kútfőre, melyből még a legtöbb várható s a legtöbb meríthető tárgyunkra. De erre mindenekelőtt és ismételve szorgalmas gyűjtés kívántatik . . .

V. Külföldi mythologiai irodalom.

A mennyire ez általában munkámnál kútfői tekintetbe jő, már az előszóban érintém s ezen általánosságban fogok még utóbb erre nézve vezéreszméimről számolni. Itt elől az utóbb tárgyalt néphagyományos kútfők kiegészítéseül használt e féle külföldi segéd eszközök alkalmazásábani eljárásom akarom sajátlag előadni. Ha már az összes mai tudományos vizsgálati eljárásban a párvonalozás különösen a philologiai tudományoknál kitűnő sikerrel gyakoroltatott, úgy az a mythologiai vizsgálatban mindenesetre a legtöbb sikerrel alkalmaztathatik, s ebben ismét sehol sem több eredménnyel, mint e néphagyományos elemek tekintetében. Már fentebb érintettük a meglepő hasonlatosságot, mely ezek között mindenfelé létezik; ennek nyomán tehát épen az egyik homályos vagy töredékesb vonásai, a másik világosb, összefüggőbb, dúsabb adataival kiegészíthetők, magyarázhatók, a sajátságos eltérő kimutatható st. miért erre folytonos s kitűnő gonddal voltam. Legelől is szemügyre veendőnek véltem a vélünk mai europai lakainkban a kezdettől legközelebb érintkezett népek e nemü hagyományait, s itt e tekintetben legelől figyelmet igényelt:

1) a *Szláv nép*, és pedig a specialisabb *magyarhoni szláv népies hagyomány*; bár mi kevés is az szinte mi ennek eddigi ismertetésére történt. Ilyen a mesére: *Rímauski, slovenske povesti*. Levoči 1845. 1ső füzet; tudomásomra eddig több nem jött ki, benne 10, nagyobbára igen becses mythosai mese áll, a kiadó mondja, hogy még más 200zal bír. — A népdalra: *Kollár narodne zpewanky*. Bud. 1834, és *pisňe swetské lidu slowenského*. Pest. 1832. Szokás, rege s többire némi adalékok szinte töle: *Wyklad sláwy dceré*. Pest. 1832. Hasonlón ide tartom már az előbb felszámolt kútfőink közti ide vágó szláv részleteket s hogy gyűjteményemben is, mi a szedés közt kezem utjában állt, nem egy szláv néphagyomány talált helyt. Miután közeleink a *Horvátok, Szerbekig* nem érhettem, erre nézve csak *Vuk nép- s hősdalai* számosb német s magyar fordításai majd egyik majd másikat használtam. Az általánosb szláv

mythológiára nézve *Kollár Slava bohyně, Thány szláv myth. lexicon, Schwenck mytholog. d. slaven*, s más régiebb még jelentéktelenebb mellett, különösen *Hanusch* jeles művét: *wissenschaft d. slavischen mythus*. Lemberg 1842, használtam (id. Hanusch m.). Az általánosb, már Grimm és Hanusch által használt szláv néphagyomány gyűjtemény kiadások felhozásával felhagyhatok, miután az utóbbinál teljesen előjőnek, s azokat nagyobbára nyomán használtam; miért csak egy két újabb s általam itt bővebben használt nevezetesebb gyűjteményt akarok hozzájok toldani, mint *Voicicki és Balinskiól, povieści ludu*. Vars. 1842, jeles lengyel mese gyűjtemény; hasonló és a magyarral igen gyakran érintkező regei *Simiensiütől podania i legendy, polskie, ruskie, litewskie*. Posen 1845, a jeles közmondásit *Wurzbachól: sprüchwörter der Polen*. Wien 1851. Cseh mesék: *narodni bachorky a powesti od Boženy Namcové*. Praga 1845 st.

2) Második az *Oldák-román* elem, mire nézve kalauzul *Schott Arthur és Albert* jeles munkája: *valachische märchen*. Stuttg. 1845 szolgált, melyben teljes gonddal nem csak az oldák népmese, de rege, szokás st. bevezető, kíséző, magyarázó értekezésekkel tárgyalatott.

3) A *Német* népelemet illetőleg miután a sajátlagi nép csekélyebb számú, s újabb gyarmat 1), a régiebb városainkban lakozó pedig már a műveltebb körébe tartozó, itt e tekintetből semmi tenai valóm nem volt (ámbar gyűjtéseim közt itt is cseppent némi eddig ismeretlen) 2), a nélkül is nagyobbára csak a németthonban kibányászottak nyomára lehetne járni. Ezekre azonban szomszédai tekintetből, s már azon fentebb érintett és középkori germán s bán-magyar hőregei találkozásnál, különösen pedig a német néphagyományos nyomok és elemek gyűjtése és vizsgálatának tudományos magas fokánál fogva különös figyelmet kellett fordítani. Hogy ez megtörtént, észreveendi az olvasó, nem csak hogy a német mythológiát meg-alapított, és ezen összes néphagyományos töredékek értelmét is megfejtett *Grimmnek* alapul vett művei mint: *deutsche Mythologie, deutsche Sagen, Haus- und kindermärchen* (archaeologiaiak, *Rechts alterthümer, Weisthümer. Gesch. d. deutschen Sprache. Über das verbrennen der Leichen* st.), *Grimm Wilhelm Heldensage* st. — (a mythologia idézve m. vagy e nélkül is érve, hol csupán Grimm neve a lapszámmal elő kerül, a többi első betűikkel), felhasználvák s teljes eredményeik alkalmazvák; de az ő nyomán az általa használt nevezetesebb kütfőkre is inkább figyelemmel voltam, valahányszor a tárgynak miénk tekintetébéli fontossága megkívánta. A többiben nem csak a német, de az összes idevágó irodalomra nézve kütfői mellékes használatban bátran járhatam el nyomán, miért itt a már általa használtak s kritikailag mintőgy megalapítottak felsorolása felesleges volna. Elég legyen csupán az e térenl azóta megjelent újabb itt használt műveknek kimutatása, mint: *Panzer, Beiträge zur deutsch. mythologie*. Münch. 1846. *Wolf, Beiträge zur deutsch. myth.* Götting. 1851. *Wolf, Zeitschrift f. deutsche mythologie*. Götting. 1853. Egyes bővebben használt monographiák, mint: *Frauer, Walkyrien*. Weimar. 1846. *Schreiber, Feen in Europa*. Freiburg. 1842. *Maury, les Fees du moyen age*. Paris 1843. További rege, monda gyűjtemények: *Beckstein, d. Märchenbuch*. Leipz. 1846. *Beckstein, d. Sagenbuch*. Leipz. 1852. *Meier, d. Volksmärchen*. Stuttg. 1832. *Wolf, d. Hausmärchen*. Gött. 1851. *Wolf, Hessische Sagen*. Gött. 1853. *Schöppner, Sagenbuch der bayerischen land*. Münch. 1852. *Stöber, Sagen des Elsasses*. S. Gall. 1852. *Zingerle, Tirols Kind- und Hausmärch.* Insbruck 1852. Még az *Edda* és *Nibelungen* gyakoribb idézése végett megjegyzem, hogy az előbbi, hol csupán számokkal van idézve, Grimm kiadása után történt, hol az egyes regék neveikkel felhozvák *Simrock, Edda die ältere* st. szerint. A *Nibelungen* nagyobbára *Lachmann* legújabb 3. kiadása (1851), néhol tekintettel a *Laszbergi* műveg bővebb részleteire.

1) az erdélyi emlékekig úgy sem értemem, tőlők azonban mint hirdetik nevezetes mese, rege st. gyűjteményt *vandák legközelebből* l. 1853 notizenblatt der h. w. akad. 4. sz. — 2) l. e nemű közleményaimet *mittheil. f. mythologie* 3 ill.

4) Ha ezekre már szükséges volt a tekintet mai közelségünk s százados együttlákás és érintkezésnél fogva, még inkább volt az a *keletnek*, hol bölcsőnként keressük, e nemű nyomaira, melyekben annyi találkozás rejlik gyermek korunk és eszme világára nézve. Ma ugyan kevés van ebből tudomásunkra mit biztos nyomul vehetnénk; ennek hiányában becses azonban még mindig a mi fenmaradt, s ilyenek veendő az ismeretes „ezer egy éji” mai arab feldolgozásában fellevő mese gyűjtemény, mely eredetileg nyilván az összes keleti népek, perzsák, hinduk st. saját meséinkhez hasonló népies hagyománya, ámbár az ép úgy vesztett eredetiségéből a feldolgozás, mint a miénk érthetőségére nézve a feledékenység által. Mind a mellett a miénknek emezekkel találkozása sokban meglepő, és dacára annak, hogy sokban már elbákványulhatott az islam előtti valódi mythosi elem, nem egyben az még a miénkkel azonosan kimutatható lesz, mint azt a mű folytán többször s gondolom nem sikeretlenül megkísértettem; a többi hasonlatokrai részletes kimutatás egy jövő magyar mese gyűjteményhez mellékel parallelismus érdekes teendőül marad fen. Használtam pedig erre egy újabb s teljeseb arab szöveg Weil általi fordításának Lewaldtöli dísz kiadását Stuttg. 1838 4. köt. (id. 1001 éj és az éjek száma szerint). — Nem kevésbé ily hagyományos hit- s hősegei s mondai elemek lévén felismerhetők a perzsa költő *Firdusi* által *Schah nameh* (királyok könyve) feldolgozott irani eposban (miután az nem más, mint a legrégebb szó- és írásbeli népies hagyománynak az író általi összeállítás s költői feldolgozása), azt is e tekintetben egész ily érvényességében véltem felhasználhatónak, s itt is az összehasonlítás, mint az az olvasó belátására álland, kétségtelenül számtalanszor talált. A használt kiadás: *Görres, Heldenbuch v. Iran, aus den Schah Nameh des Firdusi* 2. köt. Berl. 1820. Egy újabb, Schacktöli fordításhoz csak később jöttem. Más általánosb keleti mythologiai kútfők mellett, melyek nagyobbára inkább mythosophiai rendszerek tanaiul veendő — eltekintve innét az egyszerűbben leíró régiebbeket mint: *Hyde de religione veteri persarum*, kire azért az idézésben is gyakoribb tekintettel voltam (id. több kiadás miatt szinte fejezet szerint) — ezen népies, és hagyományos keleti, különösen daemologiai képzetek kiismerésére nézve segített *Hammer Purgstall* újabban megjelent irata: *geisterlehre der Moslimen*. Wien 1852, miután az a moslim mellett, az ez által többnyire meghagyott, keleti daemologiai eredeti pogány traditiókra nézve is érvényes.

5) Egyiránt kell még egy tekintetet vetni éjszakra is, a ma ott székelő azon népre, melylyel a még felismerhető nyelvrokonságnál fogva a tudományos vizsgálat régi históriai kor előtti időkből törzs s népcsaládi rokonságba hoz, értem a *Finneket*. Ezt pedig annál inkább, miután körében a pogányság sokkal tartósb volt, s néhol még maig fenmaradt, és mennél dúsabb e nemű néphagyományos nyomok fedeztettek fel még újabban is e népknél. Ezek egyik fő kútféje a *Kalevala* kiadva *Lönrottól*: *Kalevala taikka vanhoja Karjalain runoja, Suomen Kansan muinoinen ajoista*. Helsingfors, 1835. (Kalevala vagy karjalai régi dalok a Suoma (finn) nép hajdani korából, utóbb 1849 tetemesen bővített kiadás; idézve runók s versek szerint: használva szinte Schiefner német fordítása, Helsingfors 1853). Ezen a népkörében mintegy a rhapsodoktól származó, cyclicus töredék összeszedett dalok epicus alakban és mythosi emlékeket tartalmaznak; ilyenek azonban már az előbb s utóbb a néptől szedett számos runók, dalok és énekek, nagyobbára varázslási különös formulák, melyek egyiránt mély tekintetet engednek vetni a finn mythosba. Mint ilyet használtam *Schrötert*: *Finnische runen*. Stuttg. 1834. a regére nézve (finn és ehsteknél): *Kruse, Urgeschichte des Ehnischen Volkstammes*, 176 laptól, és az 1836 Inland folyóirat 36 sz. (megjelentek ezek *Munfalvytól* is fordítva a *szépirodalmi lapokb.* 11 sz. s e szerint idézvék). Régebb s újabb finn mythologiai értekezések, melyek használatomra voltak: *Trolle, de superstitionibus in patria*. Aboae 1782. *Rosenbom, fama magiae Fenniae attributa*. Ab. 1789. *Ganander, Myth. Fennica*. Ab. 1789. *Schwenck, Mythol.* VII b. *Finnen*. 365 laptól. *Grimm, über das finnische epos*. Hoefers zeitschrift f. d. v. d. sprache. 1845-1, 13. Mellék iratok: *Schott, finnische sage v. Kullervo*. Berl. 1852. *Slotmann, in chron. incert. auct. de regib. Finland.* Ab. 1785. *Sarel, dialect linguae Fin.* Ab. 1801. *Tichlén,*

termini medici in f. Fennica. Helsingfors 1832. *Porthan, de poesi Fennica.* Ab. 1766. *Gottlund, de proverbiis Fennicis.* Upsal 1818. *Renvall, suomalainen sana kirja.* (lex. lingu. finn.). s. Reguly kegyéből ennek egy terjedelmes két kötetnyi gyűjteménye, különféle: *disertationes academicae Finlandenses.* Az ezen kútfők után adottakból észreveendi az olvasó — hogy eltekintve amaz ős nyelvcsaládi rokonságtól is — mily becses kétségtelen találkozást tanúsító hasonlatok merültek fel a párvonalozás által. De ezen csak kezdetében lévő vizsgálat még csak most vár teljesebb eredményekre, ha majdan Regulynk munkálataiban dús gyűjteményeivel fellepend, minők tárgyunkat illetőleg, különösen a keleti finnek Voguloknál szedett népmondái st. A szerzőnek vélei egykészeri érintkezhetési szerencséje, szives kegyéből máris nem egy érdekes felvilágosító adalékot szolgáltatott e műnek.

Főöslogosnak tartom ezek után a többi mythologiai kútfői alap és segéd munkák, mint a má kidolgozásábani általános tanulmányim, részletes felsorolását adni, hol megkívántatott lelkiismeretesen idézvék; ámbár erre nézve épen a fontosabb rendszeres munkák, melyek vezérvonalán eszme menetem alakult, többnyire kevésbé voltak használhatók hol egyes tények orvoslása kellett inkább, mire gyakran másodrendű specialisabb jobban segített. Mennyire kibővíztém rájuk figyelmem az előszóban elmondottam; s ha itt különösen kiemelem még *Roth* újabb s a mythologiai philosophiai studiumban időszakot alkotó munkáját: *entwicklungs geschichte unserer speculat. philos. religiósen Ideen v. ihren ersten anfängen* st. Manheim 1848, és Seppnek az ős kinyilatkoztatási positiv theologiai momentumot a mythológiában kimutató művét: *heidenth. u. d. bedeut. f. d. christenthum.* Regensburg. 1853, az által bevallani akarom, hogy azok nem kissé folytak bé a mythologiai tan körüli alapeszmémre; melyeket egyébiránt bővebb kútfőkkel és idézetekkel erősítve e mű bevezetésében igyekeztem kimerítőbben előadni.

Háládatlanság volna azonban itt még *Grimm Jakob* nevét elhallgatni, kinek e nemű vizsgálati eredménye, — mint a legnagyobb tekintély e téren, melyet a tudomány csak a teljes eredmény után ismer el — német mythologiai műve idézésével az olvasó minden lapon ismételve és folytonosan fog találkozni. Grimm nemzete régiségei, irodalma, nyelv-, jogtudománya és végre mythológiájára mély vizsgálatai által a legbecsesb eredményeket eszközölve, e mellett nem csak hogy mellékesen a más népekre is, mienket sem mellőzve, új világot terjesztett, de különösen, megalapítá a közös vizsgálatnak egyetlen bizonyosb és célhoz vezető azon utját s menetét, melyen ma az összes tudományos vizsgálat eredményteljesen halad, s melylyel gyenge igyekezetem is azért telhetőleg lépést akart tartani, s ha e kísérlet valaha számolhatni mer arra, hogy sikerülend néki nemzete körében ez új tudományos eredményeket megalapítva, egykor még a szomszéd német külföld — az e nemű tudományos törekvések sajátlagi hazája — elébe is a nagy részlet egy kis adalékaul léphetni, úgy senkinek sem volna ez méltóbban kegyébe s tiszteletére ajánlható, mint azon férfúnak, kinek nyomdokain haladni igyekezett, s ki nem csak mint megközelítai vágyott eszménykép állott szerzője előtt, de ki őt lankadsága súlyosb napjaiban buzdító üzenettel serkentő, s nagylelkűleg egyiránt kútfői eszközök s adalékokkal segíteni kész és hegyes volt.

Ezek voltak a *sajátlagi kútfők*, melyeknek tüzetes átvizsgálása mintegy — mint mondani látszik — ex professo állott előttem, s meg is történt. Felülhaladják ezeket nem csak számra, s egykor becsűkre nézve is más mellékesen használt iratok, melyekből még számos érdekes látszik járultak tárgyunkra. (Így a napi folyóirodalom, különösen a tudományos folyóiratok,

mindök közül itt a *tudományos gyűjteményt* (id. tudgy. évszámmal) és *tudománytárt* (id. tud. évszámmal) és az *akademia évkönyveit, értesítőjét, új magyar muzeumot* (id. u. muz. köt. számmal), kell különösen gyakori használatoknál fogva felemlítenem. A külföldiek közül *Hormayr archivja, Haupt zeitschrift f. deutsches alterthum. Schmidt, zeitschrift f. d. geschichte* st. Valamint azonban a dolgozat tervében nem állhatott annak alapjául az összes világirodalmat tenni, úgy azt, mi sok felől véletlenül nyerhető volt, kész voltam használni, de mint véletlen s mellékes, valamint a kútfők közt helyt nem igényelhetett, úgy a hol felvettem a szerint idéztem. Még csak megjegyzem, hogy vizsgálatom kezdetén mindjárt a kitézött céllal: tárgyamra keresni, az összes erre segíthető bibliographiai jegyzékeken átmentem, mint a *Széchenyi bibliotheca* és az *akademia évkönyvei, folyóiratai meg a tudgy. (Petrovitck, Csh, Berzevicy, Rummy* st. által közlött külföldön lelhető hungaricák jegyzékein), és a hungaricákra is folytonosan tekintettel mutatkozott *Archiv. d. gesell. für ält. deutsche geschichte, 1820-tól* kezdve, dús repertoriumain. Hasonlón jártam el a nevezetes kéziratárak ismertetései vizsgálatában, minők: a *Széchenyi, Jankovich, Gyurikovics, Mednyánszky*; régibb: *Pray, Cornides, Hevenesi, Kaprinay, Bencúr, Bél, Benicky, Illésházy, Benkő* st. félék, a mennyire azok közölve voltak nagyobbára Hormayr archivja, s a tud. gyűjteményben. Különös új eredményre azonban sehol sem jöhöttem; az egész, azonkívül mit itt felhasználtam, alig egy két kissé fontosbnak látszó iratka, melynek nyomába nem juthatván, azt illető helyén, hol érdekeltnek gondoltam, feljegyeztem. Bár ápolhatnók a továbbira a reményt, hogy még a tudmásra nem jöttek közt rejlik valami fontosabb, mi a magyar mythologiai vizsgálatnak újabb erőt s életet adhatna!

MAGYAR MYTHOLOGIAI IRODALOM.

Alig lehet ebben szó a már említett történeti kútfők után a történetirők azon helyeiről, mint már némileg Bonfini (l. f.), és különösen Inhofernél, *annales ecclesiast. r. Hung. Romae 1644* (nálam az illető helyre a posoni 1795 idézve), hol a magyarok isteneit ismertetői akarván, gondatlanul átírt s alkalmazott idegen nevekkal (l. II c.) állanak elő.

Első, ki némi tudományos vizsgálattal, de szinte csak mellékesen járt el erre nézve, tudomásomra *Otrokócsi Foris For.* volt, *Origines Hungaricae.* Franquerae 1893, 2. köt. terjedelméből művében, hol már sajátlag a magyarok s magyar nyelv eredete vizsgálatában, több és vallási jelentőségű szavat, mint *isten, tündér, óriás* st. magyarázni igyekszik, nagyobbára idegen keleti, sémi szógyökektől származtatva, s classical mythosi nevek s képzetekkel hozza rokonságba st. minél úgy is a fentebbi sémi rokonságnak kimutatása állott csak sajátlagi céljában. De már ezek, sőt mások is, melyeknek még is vallási értelme legkevésbé sem állott eszméjében (péld. ármány), később ezen magyarázatokra felhasználtattak, s így minden esetre ötlet lehet a kezdet élére tenni.

Ezután majd nem 100 évvel az első volt, ki a magyar is vallás rajzát adni megkísérte, historiai tudományunk egyik legelőkelőbb mestere *Cornides Dániel: commentatio de religione veterum hungarorum*, ed. Engel Vien. 1791, a göttingai tud. akademiábani egykori székfoglaló beszédében, és mivel csak a rendes tagok beszédei jelentek meg az évkönyvekben, ez kéziratában maradt, miglen Engel onnét kieszközlé s kiadta. A néhány lapnyi alkalmi értekezésében egyébiránt a tárgyat csak röviden taglalhatá, s ebben is nem annyira az egésznek mintegy vázát, mint inkább a róla egyes feltűnőbb adatok nyomán, felőlei néhány eszméjét formálta. Így kiemeli az Anonymus által tanúsított *ló áldozatot* elől, és az *isten névnek* a perzsa jezdannali találkozására és Theophylaktosnak *tűz- és elemiszteletet* tanúsító adatánál fogva, *perzsa, zend vallási azonosságot* vagy csak *hasonlatot* állít; miért még különösen a *polytheismus* és *bálványzástól* is *mentnek* véleményezi is vallásunkat. Igyekezete, valamint az akkori tudomány hason neműivel azonos fokon áll, úgy még inkább méltánylandó a tekintetből, hogy a szerző

Bárcson történeti hagyományunkból, az Anonymusi így felmerülőkre alapítá már értekezéséit. Irónétróknak nagyobbára utána véleményét felvették, alig mellőkelve hozzá egy pár jelentéktlenebb saját véleményt, bővítőleg vagy eltérőleg. *Fessler* (gesch. d. ung. I.) különösen nyelvünk egyes szavai értelme nyomán igyekezett nemzetünk *pogány korábbi erkölcsi érteke, népméltósága s lelkületére* st. nézve világot deríteni.

De ezen s hason még jelentéktlenebb felemlítések mellett, melyek nagyobbára kelletlen nyomatékosítók közt, főbbnyire hivatalnoktól felmerültek, évek során paragon állott a tér, s rajta ismét a jeles *Horvát János*, veszprémi kanonok, később fehérvári püspök, megjelent: 1817 tudgy. (2. 27—91) értekezésével „*a régi magyarok vallásbeli és erkölcsi állapotáról*.” Ő máris a fann rokonság taglalása közt felmerült, különösen *isten névi* hasonlóságot is felvett, és a Cornides által állított perzsa rokonságnál fogva, benne az ennek lemeől állított *dualismust* igyekezett fellelni, mit az *örvény* s ellenében állított *jékkali* (?) rokonzásban megkísértett. Theophylaktosnak is a türkok vallásáról adatait magyarra i alkalmazásában bővebben tárgyalta, és pogány korunk történetéből a nemzet erkölcsaire alkalmazhatókat terjedelmesen levé munkálata második részében „*őseink erkölcsi állapotáról*” értekezése tárgyává.

Ezentúl bővebben merülnek fel egyes *történettani kézi könyveink, eredetünkről* iratok s éleményezések s *folyóiratainkban* a magyar ő s vallásra vonatkozó érintések, a nélkül, hogy gy is a tárgyon határozottan lendített volna; főbbnyire egy egy csekélyebb adalék, nagyrészt mért kelletlen, minden kritikai alapot nélkülöző, a komoly tárgyhoz méltatlanabb, szójátékká jutó etymologisálás volt, mely a legidegenebb elemek felhozása által, ha több érvényességgel irónétróknak részvétlen olvasó közönségünk ellenében, bizonyára csak zavart leendett képes léhozni a kevésnek is, mi eddig előkerült értelmére nézve. Valamint azonban történni szokott, egy sokszor a véletlen is jobbat előhoz a gyenge erővel vagy rozslu keresettnél, úgy irónétróknak ezen háladalán *szónyomozások* és *származásunkról* *eredetünkről* hypothezisek s ezek cáf- s elleniratai által támadott surlódásban is a tudomány, elméncség és véletlen a elyva közül egy egy magot kifejtett; mit én ezek garmadaiban sem keresni, sem a hol álltam felszemlélni el nem mulasztottam, s minden alkalommal ismét a lelhelyre is készséges kimeréssel utáltam.

Nagyobb becsű több egyes adatok merültek fel e közt akademikusaink, különösen *Jerney* s *Kellay* a tárgyat itt ott érintő értekezéseikből, kitűnőleg az előbbi, *Abulfeda* már érintett áta megismertetésével egy jelentékeny tanúságot hozott elő.

Megemlítendő *Bodor Lajos*, *magyar pogány hitregék*. *Álmos*. Kolosvárt 1842 című munkája is, hol egy pogány korunkra költött dráma előtt, a nemzet *eredete* és *ő s vallására* érve úgy látszik tájékozni kívánván magát és olvasóit, adott értekezésében, e téren egy minden tekintetben merész lépést tett, a tárgynak egyrészt tág fellogásával, másrészt oda-ott állításai, alig valahol, legtöbb helyt pedig meg sem kísértett bebizonyításával; e mellett szakadozott, rhapsodicus, sokszor ismét a dagályosba elmerülő előadása lehetett zek, mely miatt a munka eddig semmi tekintetbe sem jött; valamint azonban szerzője zsal mentegetődzik, hogy, úgy mond, csak futó rajzot kívánt adni, s figyelmet ébrazteni, senakul óriátnak kiigazítását, s a jónak kritikai megalapítását jártasabbaknak hagyva, gy én sem akartam felemlítellenül s elismerés nélkül hagyni, a mennyire a felmerülő egy s másat belőle idézhettem, s a helyeset talán megalapíthattam; mert ezen eljárásom egyik főb tisztét abban véltem, hogy a legkisebb, bár mily csekély adaléku felvehető, sem kerülje l figyelmemet, s mind az itt teljes méltánylásban részesüljön, mi már előttöm becses s kimerendő megtörtént.

Régibb háladalánabb téren jártak ismét e mellett mások, mint újabban *Kis Balint*, *magyar nyelvet*, Pest 1839, és *Bizoni Károly*, *magyarok ázsiai emléke*, 1845, terjedelmesb műveikkel, melyekben a héber, perzsa st. azt is kritikátlanul adott szógyök-elemzés s hasonlítás, meg az *elvetéségi történet* s némely classicusokból vett adatok által vélték az egész ő Magyar kort és

vallást előadhatni, az utóbbi helyébe elbeszélve a perzsa magusi tan cikkelyeit st. De ignorálva mind azt, mit amaz s az újabb vizsgálatok nyomán előhaladott mai tudományos ismeret előhozott, maguk is a teljes nélkülözhetés sorsában osztozhatnak.

Felemlithető még végre tárgyunkra az is, mit *Toldy*: *a magyarok kereszténység előtti állapotáról* előbb a bécsi tud. akademiában mondott, utóbb az új m. muz. 1, 37 és *magy. nemz. irodalom története elébe írt*, a mennyire itt az ő s vallást érintő, s különösen nemzetünk pogány korábbi erkölcsi életét tárgyalá. Hasonlón mit *Venzel* és *Jászay* a *Reguly Albumban* az *ős nemzeti hősmondókról* előadtak, és ismét különösen *Toldy*, a *hún-magyar kor történeti költészetéről* a bécsi akademia évkönyveiben közzé tett, meg legújabbán a magy. költ. történetöröli egyetemi előadásai közlésében (1853 pesti naplób.) az ő hún-magyar tört. regéről tárgyal; e tekintetben minden esetre ő volt egyike ő s történeti emlékeink hagyományos szelleme legelső felismerői s legbensőbb méltánylóinak.

BEVEZETÉS.

Ἡ Ἰουδαίων ὁ θεὸς μόνων; οὐχὶ καὶ ἰθῦων; καὶ καὶ ἰθῦων. εἴκαρ εἰς ὁ θεὸς.

Pál ap. Rom. III, 29—30.

A mythologia, legközelebbes értelemben véve, a *hajdankor*, vagy inkább az úgy nevezett *pegény népek* vallási hite s tana az isten s világról. Ezen népszerű értelmezése¹⁾ szerint, tárgya: a fő létek megfejtése volna. Hogy már a mythologia ezen igyekezetét méltányolhassuk, s tárgymukat kellőleg felfogjuk, önkint feltételül a kérdés, mikép járt el a mythologia ezen tárgy megfejtésében, és vajjon képes-e általában az ember, s mi módon, ezen fő létek megfejtésére s tudására jöni? A vélemények, melyeket e tekintetben a bölcsészet az isteneszme eredetéről kifejtett különbözők: az észvéd iskola szerint, az istenről ezen tudat tisztán s egyedül az emberi öntudat reflexiójából ered, úgy, hogy a folytonos különböztetés, állítás s tagadás útján az ember szükségkép magától jő az istenlét ismeretére; vagy egy másik szerint: az isteneszme már közvetlen s fogamilag eszes természetünkben létezik, s tehetségeink kifejlődésével egyiránt előtbe lép. Ezen állításoknak azonban *egyedüli érvényessége s általános alkalmazhatósága* a tapasztalás s történet ellenkezőn, azokból egyedül tárgyunk felfogásában ki nem indulhatunk. — A történet ugyan is, valamint a tapasztalás bizonyítja, hogy a magára hagyott öntudat, külső, segéd nevelő befolyás nélkül nem képes egy fő létek ismeretére, s e szerint az isteneszme jutni. Valamint az ember physikailag bár mily ép állapotban jő a világra, még is a testi ápolás, nevelés megkívántató fejlődésének szükséges kelléke, úgy szinte szellemileg e nevelést még kevésbé nélkülözheti. Legyen bár mily erőteljes az eredeti szellemi tehetség, még is a tapasztalás bizonytsága szerint, a megkívántató emberi tökélyre kifejlődni nem képes, melyet azért mindenkor csupán a külső nevelés általi befolyás eszközölhet²⁾. Ekkép magának

1) A mythos szónak mai hitrege jelentése későbbi, a szó eredeti értelméből elszármaztatott; a mythos az mythologia eredeti mélyebb jelentését l. Creuzer symbolik u. myth. I kiad. I, 52, e szerint a mythos mindig bensőt, különösen pedig a misztog titkosan, az ember benső érzetében létező, még ki nem lépett fogalomnak, a hang által kimondását, nyilvánítását — mint a symbolum a jel által — jelenti, mármintván akár a μῦθος — ciszior, vagy μῦθος — areais inklio, vagy az azonos származású μῦθος v. μῦθος — ciszior ere szavam ede szavaktól. E szerint a legrégibb hellen beszédmódban általában az előadást, előadást jelenti, s Homer, valamint a tragikusok a szavat: beszéd, jelentés — mēdion, emlékeztetés st. hason értelemekben használják; így tehát még az Ily beszéd igaz vagy valótlan, regés tartalma megkülönböztetésére a szó nem használható, s csak később, már Herodot s Pindarnál jő elő a regé s hitrege értelemben használható a λόγος-val. — 2) Így azon emberek, kik különös események által az emberi természet kivül vadamba jutottak, még csak azon állapotot sem tudták fenntartani, melyben már nevelve voltak, s ennél tovább létezők Ily helyzetben, annál inkább elvadultak; érdekes állapotban csak behűvöltek

az öntudatnak szüksége lévén a közítésre, annnyival inkább az istentudatnak; minél fogva kétségtelen, hogy az ember külső, fensőbb nevelés nélkül az istentudatra nem jöhet, a benne fogamlag létező isteneszme ki nem fejlődhetik, s annál kevésbé képezheti ki azt öntudata reflexiójából. Azért csupán az isteneszme eredetéről előbb felhozott két véleménynek ezen harmadikkali egyesülésében, miszerint az eredetileg emberi eszes természetben fogamzó isteneszme, egy fensőbb külső befolyás s nevelés által felköltve, az öntudat reflexioja által csupán ezután erősödik, áll az istentudat valósága, és mint Staudenmayer mondja ¹⁾, maga az isteni kinyilatkoztatás titka, valamint ismét ezek egymástól szétválasztásából ered minden tévedés s hamis tan a vallási ismeretben ²⁾.

Miért mi is nyilván a valódi istentudatot eszkészlő ezen hármias elem szétválasztásában, vagy sajátlag inkább azok egyesítése kellő hiányában vagyunk utasítva keresni a mythologia, mint ilyenek kútfejét.

Ezen ugyan is, a történet s tapasztalás által feltételezett, külső fensőbb befolyás általi ébresztése az emberi öntudatban fogamlag rejlő isteneszmenek, nem lévén egyéb, mint vallási szent okirataink; a biblia által kifejezett isteni kinyilatkoztatás és nevelés — (önként követhetvén, hogy az első embernek hasonlóan nevelésre lévén szüksége, ezt más hasonló embertől nem kaphatta, hanem szükségkép egy nálánál fensőbb eszes lény által kellett annak történnie, s ez csak maga az isten ki őt teremté lehetett); — míg ellenben a mythologia különféle kosmogoniai s theogoniai tanai fejtegetésében inkább az elferdített, erőtlén, korlátolt ész nyomait, mintsem egy isteni kinyilatkoztatás jelenségét mutatja. Miért hogy a történet-bölcsészek, folyvást igyekeztek a tüneményt megfejteni, s azt tévelygése és tudatlansága legvégűs nyomában, a vallás s istentudat első kezdetének tarták, a magyarázattal állván elő, hogy mikint az emberi ész fokonként fejlődik, s a művelődésben előhalad, úgy a vallásra nézve is az emberiség kezdetben teljes tudatlanságban volt, s csak hosszú idők s kiképzés után jutott az emberfeletti erők vagy is a fétis, azután bizonyos emberfeletti lények vagy is a sok istenség köznépe, s végre sok század lefolytával, villant fel elméjében az e tekintetbeni művelődés fő fokán az egyistenegrségi eszme ³⁾. Ez már azon, a fentebbi vélemények egyikére visszavihető, de a történettel ellenkező értelmezése a mythologia s általában az istentudatról eszme lényegének. De a történet erre nézve már, miként magok a mythologiai tanok is mindenütt arra utalnak, hogy az emberiség kezdetén egy sokkal ésszerűbb, tisztább vallás és erkölcsi állapot létezett, és a későbbi sokistenségi hit, bálványozás, természetisztelet, bűbáj st. egy későbbi és pedig fokonként bekövetkezett elajjasodás és romlottság eredményei; miként szinte történetileg bizonyos, hogy eddig minden mythologiai tan, vagy az előszámlált végső elajjasodás vagy teljes hitetlenségben oszlott fel ⁴⁾.

elavadás signaturát olvasni Herdornál. Hasonlóan vélekednek ebben egyiránt a testt mint szellem s külsőben vallási nevelésre nézve általában a bölcsészek, mellette gyakran az isteneszme eredetéről assal hemlekedő egyesek ellenkező véleményüket, mint Fichte naturrecht 1. 31, maga Hegel is relig. philosoph. 1. 92 és 2. 213, 222. Lessing, Schelling, Creuzer, Görres, Schlegel Fr. I. Staudenmayer is encycl. d. theolog. wis. (2 kiad.) t. 130—7. — 1) i. h. — 2) ez volt um. Staudenmayer i. h. eddigi hibája számtalan philosoph s theolognak, hogy köztük egyik volt ezen három főtétele összefoglalására, s benső összeköttetésük megismerésére, mert ha köztük köztük egyesítésnek is, úgy többnyire egy harmadik elmaradt. — 3) I. Hegel ezen nézetét philosoph. d. gesch. a bevezet. 56, Purgstallernál is bölcsészet elem. 3, 193. De jól mondja Grimm elősz. 47: niemals war das heidenthum aus der welt herabgefallen, es wurde undenkliche zeiten hindurch von der überlieferung der völker fortgetragen, zuletzt aber beruhet muss es auf gebelmalenvoller offenbarung, die sich der wunderbaren spräche, der schöpfung und fortzungung der menschen vergleicht. — 4) ezt igazolják az előbb nézve az úgy nevezett vad s műveletlen népek mythologiai; valamint a másokra példa a görög s római teljes hitetlenségi erőtlenségben elenyészett mythos. Magától értetődik, hogy ezen különféle phantasmák álmennő processus, majd előbb, majd utóbb jutott eme végeredményhez, amint azt a későbbi korszakok elősegítették vagy akadályozták. Így történt, hogy mielőtt még legtöbb pogány vallások eme végső korszakukba jutottak, más tanoknak voltak kénytelenek helyt adni; mint az európai nyugatiak, kelek, germán, román, sláv a kereszténységnek, a legtöbb keletiek: perzsa st. az iszlámok. Valjón melyik korszakban volt s magyar ősvallás, mielőtt szinte a kereszténység által honunkban, s más keletibb rokon népeinkben ismét a mahomedaniszmus által végt. érte? talán sikerülend e kérdést folyamán erre is némi világot látnunk.

E szoriat tehát maga a mythologiai tan vezérelhet bennünket saját kútfeje megismerésére. Minden mythológiákban ugyan is nem csak befoglaltatik a hit és tan egy előbbi ősi tisztább istentisztelet, igazság, erkölcsi tökély s boldogabb létéről, úgy hogy az „aurea prima sata est actus.“ Velleire szerint is: „est la devise des toutes les nations,“ hanem egyszersmind ezen boldogabb lét, az eredeti igazságtól elpártolás és elszakadás, s ez által bekövetkező ész elhomályosulása s akarat rosszulása tétetik a boldog éskor elmúltával a mythologiai kezdett alapjaul ¹⁾. Kézen tan pedig nem más, mint a melyet saját vallási okiratunk a biblia előad, miszerint: az ember az istentől elpártolva, az isteni nevelést megvetve, tőle elesett, földi boldogságának az által véget vetett, esze s öntudata elhomályosult, akaratát meggyengült. E tény lévén tehát a mythologiai alaphendete, következik, hogy az elhomályosult emberi öntudat reflexiója, a meggyengült benne fogamillag létező tehetségek, a megszünt isteni nevelés hiányában, már csak a megértést emlékének mindinkább halványuló és setétedő sugára, voltak a tényezők s a kútfe, melyekből a mythologiai tan eredett; tehát: a fenemlitett hármass momentum kellő összefoglalásának azon hiánya, melyből minden vallási tévedés s hibás tan ered. Csak így felfogva, s egyedül ezen kritikai szempontból kiindulva, lehetséges tárgyunkat a kellő philosophiai szellemmel áthatni, s annak főcsonyéit tökéletesen összhangzó egészként felfogni ²⁾.

Az előbocsájtottakban a mythologia *fogalmát s eredetét* adván, azzal sajátunk meghatározását is adtuk; ha most a *mythologiai fejlődést* is röviden vizsgálat alá veszem, azt a szándékkal teszem, hogy talán sikerülend sajátunk nyomait is eredetükben már az összes tanban felkutatni. Vizsgálva ugyan is e tanok rendszereit ³⁾, mindenütt élénken feltolul az alapeszme

1) Velleire (essai s. l. memoire d. nations. Paris 829. 1, 81) szerint: la chute de l'homme degeneré, est le fondement de la theologie de presque toutes les anciennes nations; és Humboldt VII. (gesamm. werke 1, 73): „Die wahrhaft soll ursprünglich in den menschen gelegt, aber allmählig eingeschliffert und vergessen worden sein; die erkennung kehrt wie eine erinnerung zurück.“ die älteste indische lehre des Krisna. — 2) Buss (antiqu. u. univers. 364) így mondja, hogy: alle entwicklung in der menschheit an dem dunkel zurückzutreten finden der urreinbarung sich anspannend und fortlaufend, — és: in die mythengeschichte ist wissenschaftliche gründlichkeit nur dann zu bringen, wenn sämtliche heidnische religionen sich als entartete anknüpfung an die urreinbarung annehmen. Minden ellenvélemények mellett ezen felfogást számos előkelő német-és franciaegy író iránt igazolják, mint Abel-Remusat, S. Martin, Laménais, Stollberg, Schlegel Frigy., Görres; így mondja még Wolk is (myth. 1. 12): die mythologie ist das bei der völkerbildung empfangene und immer größerem verdunkelung anheimfallende bewusstsein eines frühesten monotheismus. — és a későbbiekben! — valamennyi mythológiákon állítják még az isteni és kinyilatkoztatás alapja, melynek elhomályosult sugára mindenfelől még felpislog, megszakadozott s összebonyolódott fonálának csúcsai az egészen keresztüli szűrésnek, szétcsatodott töredékei minden nyomon, még a leghomályosabb s értelmetlen részletekben is megismerhetők. S ezen, hogy így mondjuk, „consensus gentium,“ az emberiség legnagyobb részében az igazságnak egyik legnagyobbazó bizonyítványa. Így merül fel a felfogás az egyháziatyák nem egy mély s magasztos eszméjében már, s ezt valják be álmódokozással a későbbi bölcsészek, midőn Eusebius Steuchus de perani philosophia, a régiek elődérzeteljes bizonyosságait a λόγος-ról tíz hányvában őszeszedi, s Ficinus Marsilius, Mirandolai Pico az ősvallások alapigazságát egy őskinyilatkoztatásban keresik. Az újabb kor síbölcsészete azonban, midőn véletlen ezen lefelé és fölfelé nyúló vallási találatokhoz ismeretére jött, azt a kinyilatkoztatott vallás a kereszténység, s különösen a katolicizmus ellen, mint gúnyt s torzképet vélte felállíthatni (az encyclopedisták Volney ruinae st. újában Berk st.); igaz, azok eltorzulásai az igazságnak, de még ez alakban is csak annak létezte s valóóságáról annak bizonyítást, mert: toute erreur est fondé sur une vérité, dont on abuse, mond Bossuet. — Holott tehát éppen így tekintve a mythológiát, belőle egy nagyzerű „consensus gentium“ behatunk elő bizonyítást a pozitív vallásra nézve. S így felismerve a mythologiai studium a keresztényen bölcsészet által, a theologia, vallás- s világ-történetnek méltán complementumává lesz; mely tekintetben, miután már is újabb igazságokat, mint de Maistre, Hug erre utalva, Görres és Sepp azt így tárgyalva felmutatták, nincs más emelkedés, mint hogy ezen studiumoknak, hogy ha egyszer az adathordás s vizsgálat munkáját bevégezők s az által megvalósítók, ezen nagyzerű végeredményükre figyelmeztessenek, mely mindenesetre ez irányban, s speciálisan philosophiai, nemzeti archeologiai s világ-történeti becslésük felül, amax vallási tekintetben lesz a legbiztosabb s legeredményesebb; ezen alap- s végcél nélkülű igyekezetünk valódi sisyphoi törekvés, és tárgyunk hianyrólása és botlásra Danaiók munkájává lesz, melynek sem kezdete sem vége. — 3) Ilyenek Görresnél, mythen gesch. d. asiatischen welt 2 kört. Heidelb. 1810. Stahr, religion-system der heidn. völk. Berl. 1826, s a f. tá. Schlegel Fr. philosoph. d. geschichte 1 és 6. die sprache u. weisheit. d. Indier. (bém 846. könt.).

félreismerhetlen nyoma, az eredeti igazság azon szakadozott fonala, miként különféle kép elszövődött, különféle phasisokban, a mint azokat a hányatott emberiség sorsa magával hozta. Bármí érdekes, sőt szükséges ezek folytonos szem előtt tartása, még is itt a rövidség miatt csak a főbb momentumokat megérinteni legyen szabad, hogy annál könnyebben behatáshassunk tárgyalandó homályos mythologiai saját töredékeink értelmébe.

Amaz vallásunk szent könyvei szerinti, s az összes mythologiai képzetek rögtöni feltűnése s elhatalmazása, de egészen a tárgy természetéhez képest, azok csak fokoként, az isteni nevelési tan ismerete, s emlékének enyészéttel fejlődtek ki. Egy ideig fennlétezetott még amaz eredeti tan az első embereknel, fentartva annak nem rég múltja, az együttlét s közös tudat által; különösen az emberiség, a történt isteni nevelés és honában sokáig fennmaradhattak még az általa beoltott tiszta vallási eszmék: az egy isten, a világ s emberiség teremtése, s a kürtüli viszony ismerete, valamint még ezek az és mythosok leplein keresztül élénken kitűnnek; de az elgyengült öntudat s akarat, az elhomályosodott ész, nem sokáig tarthatá fel magát az elpártolás folytonosan dúló következményei ellen; az érzéki szenvedélyek elhatalmazása az anyagiság által a szellemi elhomályosodást hatalmasan nevelő, míg az öntudat gyengülte a kicsapongó phantasiának engedni kénytelen volt. De ezen magára hagyott s elhomályosodott ész, elesve bár az isteneszme tiszta forrásától, minden képtelensége dacára, kénytelenülve érte magát folyvást kutató ösztöne kielégítésére, s majd véges jeleneteiben igyekezett feltáblni a végtelent, s ekkép úgy nevezett természet-elemek, vagy -erők istenítésére jutott, honnét a bálványzásra a személyesítő phantasia képei vezérlék; majd ismét a véges tünemények anyagát, a végtelen egyes részletének, azok összegét pedig az istenségnek, élet-erőjét a világzellelnek tekinték, s az által a mindistenségre jöttek. Ezek, mennyire a tévedésnek végtelen olgázásában határokat szabni lehet, tevék valószínűleg a mythologiai első kezdetet. De mire az emberi kebelnek benső meghasonlása külsőleg is kitört, s mint szükséges következménye a feldúlt egységnek, az emberiség egymástól elszakadását okozá, mennél tovább vivé s tisztá ez el ötlet egymástól s az eredeti őshontól, annál inkább sietteté az eredeti nevelés, már úgy is homályosodott emlékének enyészett. Egy más, nem az emberiség bölcsőjének szánt kelletlenebb földdel s elemekkel küzdés, új éghajlat tompító hősege vagy dermosztó hidege a szellemet fokoként elnyomá, míg a folytonos küzdelemben edzett test előnyeit kiemelő; ennek ereje lón a legfőbb tökély, ezt csudálta egy részről az istenített állatokban, míg másfelől az ellene feltoluló s öt korlátozó természet-erők ellen lélekszabadsága homályos öntudata ösztönszerűleg a magia és fetisre vezérlé, a legelső tárgyban keresve erőt s oltalmat.

Ezen vonásokban a mythologiai tant teljesen birjuk első kezdetétől, mint az a monotheismus fokokénti elhalaványulásával a pantheismus, polytheismus s természetisztelelnek helyt adott, egész ama legvégső aljasodásig, midőn az ember a durva, értelmetlen magia, sabaismus, állattisztelel s fetisben keresi üdvét. — De az adottakban birjuk egyszersmind a schemát is a mythologiai familák kellő megítélésére; és csak a kérdésnek kell kitűzetni, hogy bizonyos vizsgálat alá vett mythosi emlék mily kiváló nyomokat mutat fel, s mily jellem bélyegét viselik tüneményei, hogy az előadottak fonalan azokat, mint egybefüggő egészet felvilágosítsuk. Ha már a vizsgálat alá vett mythos, minden részleteiben kitűnő ősvallási elemekre utal, a monotheismus forma kitűnése által, mellette ennek alárendelt daemonologiai szellemekről képzetek, s egyszerű természetelem-tisztelel jelenségek mutatkoznak, a nélkül, hogy ezek teljes perromificatióban polytheismusra emelkedtek volna, ehhez gyenge pantheistici világnézetek tünnek fel csupán, s ezek mellett a benne feltűnő eltérőbb képletek, majd nem történeti bizonyossággal később fel- s átvetteknek kimutathatók, ily mythologia, minő a magyar is, melynek a felhozottak lényegét tesszik, nyilván ősmythosi eredeti elemekre mutat; közel az emberiség eredetéhez, az első kezdet, s honba visznek fel nyomai. Ezek után indulva, kutatásunk önként a tért fogja keresni, hol ezen első magvak felsarjadoztak, s honnét a többi világba elgyökeredzetek, a szálatat megoldással felviendi az eredeti csoporthoz, s a talált gyümölcsöt fájához, hogy nemét meghatározhassa.

Ezzel pedig az óshon földi, s az ezzel összefüggő ós- nép s -nyelv kérdésére jövünk; s bár mily háladatlanok az ily, szétágazó vélemények részletében végtelen, ha bár végső annyira nyilvánban ismét találkozó vizsgálatok, még is ezek rövid előállítását is megkísértem, annyira nyilván fekszik tárgyunknak minden telhető világosságot innét is kölcsönözni. Az eddigi geognostical hypothesisok összege egyiránt, mint az általános ós hagyomány, a bibliában úgy, mint a mythológiákban, körül belül közép Ázsia azon földvonalát, mely nyugottól keletnek vonulva, a régiék Atropatenejét, Baktrián át, Himalaját mint Perzist magában foglalja, a közte létesít térről, az emberiség óshonának lenni állítja. A geognosta neptuni formatiója szerint nem magas földről szintágy legelői folytak le a tenger árjai, mint a plutonicus esetben az legelő hidegült meg, míg az alsó földrészek víz alatt vagy izzó alakulásban voltak. Bibliai témáknak négy folyója e téren keresztetik, s mi csoda, ha a mythosok is az aranykorzaki ós boldogját homára ide utalnak: a legrégebb zend mythos Aryana vaedjáról, a perzsa Atropatene térszéről, a hindu Himalaja nyugotjáról itt regél. De érdekesek még e tekintetben a történet-nyelv- s népvizsgálat-által újabban előhozott azon adatok, melyek a Himalaja hegység nyugati része fölül, déli s közép Ázsia felől, s az Indus s Ganges partjain egy eddig kiismerhető legrégebb ós műveltség s véle feltűnő legősibb néperedet nyomait látszatnak felmutatni, mely első kezdet s lét kifejlődésében, miként már számos nép- s nyelvcsaládok, úgy a mythologiai fogalmak első eredetének nyomai is észrevehetőek. Köztudomásuk már ma a egyszerű igyekezetek s munkálatok, melyeket e tekintetben a tudósok kifejtettek, s melyek által az őstörténetről tudat, a nyelvvizsgálat és régiségtan mintegy új alakot nyert, a legidegenebbnek vált, s ezred évektől egymástól messze vetett népek közös eredete s nyelvrokonsága kétségbevonhatannal kimutatattván¹⁾. Itt ugyan koránsem akarok ezen resultatumokra, melyek szerte-igazó legtovábbi alkalmazásukban minket talán épen kevésbé, mint az összes europai népcsaládot, érdekelhetnek, építeni; hanem legfeljebb, kijelentett célomnál fogva, csak az ez által kimutatott ós mythologiai fogalmak keresésére indulok ki. És valóban a hindu ós emlékek még legbiztosabban vezethetnek egy ily mythologiai kezdet nyomaira, mely, valamint ósnyelvük, egyiránt saját, mint más népek e nemű eszméi első elemét képezhetők. Így tudják még az ós munkálat nyelven írt Sasták, mint legrégebb vallási könyveik, egyedül az ósi monotheismust, csak egy fő lényt az okhum-és-ha-t vagy ek-isha – az ós lényt ismerve, kitől a szent természet-ismek, s a máris Brahma, Visnu, Siva nevek és képzetek alatt personificatióra emelkedő teremtet, megtartó és rontó természetetők függenek; úgy szinte még tisztább tanok is foglal-
tának bevezetők, mind a világ és az emberiségről, az isten által teremtet, s tőle származó lényekről st. Ezen írott mythologiai emléket, jellemzett minőségében, mint ósi, eredeti mythologiai kezdetet, minden kétségen felül helyezik azon ethnographiai tudósítások, melyek által még egész néptörzskökről értesítettünk, kiknél maig ezen egyszerű ós tisztelőt létezik²⁾.

Ezen mythologiai processus különös diagnosissául már a nevezetes tünemény felhozott, hogy az úgy nevezett Zend vagy nyugatarjai nép és mythos, a keletariai vagy hindu nagy test-
vándor törzstől elszakadása korszaka és kora épen eme mythologiai fordulathoz tulajdonított. Amaz hármass istenségi alak, s a deverkel szellemek isteni imádása ellenében ugyan is a nyugatarjai népég reformálva vallását: egyistenismeretet s e mellett csupán alárendelt természet-
szellemi cultust tartott fen; ha bár később ez sem tarthatta őket vissza a közönséges mytholo-

1) Értsem az angol keleti társulatok különösen a kalkutai s ezek nyomán a többi europai angol, francia, német tudományos társ. mozgalmait, melyek az ós hindu nyelv a sanskrit és vallási irodalma ismerete által előkészítettek. — 2) Sonnerat's voyage en Oustinde (német ford. 48, 114, 152) így tudósít már az Hhák, Vihurák és Vodekről, hasonlón Halher (Norknál i. h. 5, 85) ezen népek egyszerű, stationarius vallási állapotáról. Ezen állapotból észrevehetőleg, amennyire vallási könyveik és szentírás története világos adatokat szolgáltat, csak később fejlődött ki a hindu mythos mai ismeretes alakja, a hármass nyilat-
kossághoz képest teremtő erővel mindannyi istenséggé személyesítettván a Brahma, Siva, Visnu szentet alatt; a számos felekezetek többnyire azonban maig is csak egyet tisztelnek kitűnően a három közül, míg a brahmák s többek évszázados vallási szerteléseik után mind a hármat a trimurtiban egy-
sítik, és a népdal maig is egyik tulajdó személyiségében imádtatik egyedül az isten.

giai processustól, s idővel ez is szinte további mythoi personificatiókba ment át¹⁾. Miután tehát a dús adatok nyomán a jelenleg ismert hindu mythologia egy majd nem korszakilag, annak benső és külső története által kimutatható elfajulás és elszármaszás bényegét viseli magán ugyan egyrészt, de másrészt ismét mythosi képletein át még amaz eredeti ősi tannak nyoma kitűnik, minő csak az őshen s az emberiség bölcsőjében megmaradt néptörzsnél, ámbar ott is csak homályosodott hagyomány által maradhatott fenn, — minők például még: a szellemi s anyagi világ alkotásáról, annak az istentől elpártolása, az átok sálya és vezeklés szükségéről és egy boldogabb jövő életéről hit s tanok — úgy méltán reflectálhatni rájuk minden mythologiai tan vizsgálatánál, és ellehet általában mondani Schlegel Fr. szavait: es ist das erste system, das an die stelle der wahrheit trat; wilde erdichtung und grober irrthum, aber überall noch spuren der göttlichen wahrheit, und der ausdruck jenes schreckens und jener betrübmiss, die der erste abfall von gott zur folge haben musste.

Iánót, hogy valamint az ősi műveltségi első állapot itt ezen eredeti honban, a törzs anyanyelv annak régi nyelvében, úgy tartalomdús theologiajában, számos homályos töredék mythosok megfejtése kerestetett²⁾. De azért, valamint ez által az alapeszmékre nézve magam s olvasóimat tájékozom, úgy, mint már fentebb eljárásom ebben motiválom, ismétlem, hogy senki se vélje miszerint ezen sikerektől netalán elragadtatva, a kötségtelenül még is csak egyoldalú nyomokon indulandó vagyok, s talán a mythosdús brahmin-tan számtalan részletei s képeiből nagy hasogatásba került hasonlatosságokat akarok mythologiánk parlag tőreire állítottai; mit, valamint mythologiai töredékünk szellemétől egészen eltérőnek tudok, s fonák vizsgálati kiindulás eredményének tartanék, úgy nehezen is foghat valaki vizsgálatom nehezező állíthatni. Azért jól meg kell egymást értenünk: nem a hindu s egyéb bár mely más mythologiaiból leszármaztatásról van itt szó, de igen is ama ősi mythoi elemek vizsgálatáról, melyekm egyiránt a hindu, mint valamennyi más ősi mythosok feneklenek; s azért hol ilyeneket észreveszünk, egész figyelemünket megérdemlik, hogy rájuk reflectáljunk; annál inkább pedig ott, hol ezeket némi öntudattal fentartva látjuk, miután azok már nálunk s egyéb mythologiák emlékeiben, csak öntudatlan homályos töredékekben nyilatkoznak.

Ezekkel talán világossá tettem már igyekezetemet, a magy. mythologia lényegénél fogva, az első mythoi elemek s fogalmak szükséges vizsgálatát, s minden feltűnő nyomnál figyelemmel követését. Nem lehet azonban még itt mellőznöm állításokat, melyeket a tudomány s újabb vizsgálatok e tekintetben ne talán akadályul gördithetnének utunkba, minők már a tétélek, a tárgyunkkal szorosan összefüggő *nyelveredetről*, miután mind a kettő, a nyelv s mythologia egy s ugyanazon emberi tehetség sarjadékának tartatván, eredetükre egymással ellenkezőik nem szabad³⁾; hasonlóan amaz általánosbak, melyek részint szinte a *philologia*, nagyobbára pedig a *physiologia* útján, előnkbe különféle eltérő emberfajokat, az eredeti egység ellenára, tekintélyes okokkal felállítani törekednek; mit annál kevésbé lehet mellőzni, mennél nagyobb akadályt szülhetnének a mythos-egység tekintetéből tárgyunk megfejtésében. — Mi már ugyan is ez utóbbit, az emberfaj különbséget illeti, azon értelemben, mint az az eredeti egységgel ellenkezik, az észvéd iskola azt leginkább a physiologia útján törekedett megalapítani; de annak bizonytalansága s határozatlanságára nézve, a rövidség okáért itt e tekintetben, mint különös tekintélyre, csak Humboldt Sándorra hivatkozom (kosmos 1, 380), ki az általa legnagyobb anatomnak nevezett Müllernek physiologiajában azon szavait felhozva: hogy a tapaszt-

4) mely nyugatariai, zend vallási jelenségekre itt annál nagyobb figyelemmel kell lenni, mennél közelebb viszonyba hoznak bennünket történeti hagyományunk, s a nemzetünk eredetéről vélemények a zend-perza néppel azonos eredet, vagy legalább közel szomszéd ősi hon s lakra nézve. — 2) erre nézve máris bizonyos származási egymásután állítottati fel a mythologok és philologok által: így közönségesen a nyugatariai vétetik első különváló származékul, azután az egiptomi, melytől a pelag, hellen-görög, sőt kretai-philistin, s latin-római, amattól pedig a skytha, germán, szláv st. mythosok származtak. — 3) Ritter (vorhalle eur. völk. gesch. 309): in der mythologie wie in der sprache, gibt es eine innere struktur, ein grundgewebe, dessen ähnlichkeit bei aller ausseren verschiedenheit auf einem verwandten ursprung hinweist.

talán utján korán sem vagyunk képesek meghatározni, vajlon az emberiség egy, vagy több törzstől származott-e, — saját vizsgálati eredményeként adja véleményét: wir behaupten die Einheit des menschengeschlechtes. Maga a felosztása az emberfajoknak, mint a physiologok azt a vacs névvel, már Humboldt szerint is helytelenül s határozatlanul teszik, majd nem semmi alappal sem bír ¹⁾, azok minden benső typos nélküliek, hiányzik bennök az őket átható bizonyos természeti elv, csak épen a külső szín, ábrázat, alak eltérés st. — melyek a természetben a varietások s nem az eltérő nemek jellem vonásai — vétevéen egyedüli kriterionul ²⁾.

Az azonos őseredet s honra nézve tehát egyiránt csak azon eredmény bizonyul, hogy az a tapasztalás utján el nem határozható, a felőlei történeti tudósítás pedig a mythosba mész, úgy hogy e tekintetben csak vallási bizonyítványokra építhetünk; tehetjük pedig azt annál inkább, mert ebben is tökéletesen összhangzanak, s az által is az emberiség közérzületét lejezik ki, Humboldt Vilmos (kavi sprache) szerint, ezen egy őseredetről hit ugyan is általában minden népeknek, mit ő bár az emberi gondolkodás és phantasia hasonlatosságának kissé tulajdonítani, én e közérzetet s gondolat-hasonlatosságot az öntudat szükségéből eredőnek állíthatom, s szívesen megnyugszom vizsgálatom alapjának az emberiség egységéről magasztos hitre helyezésében.

A felhozottaknál nagyobb figyelmet igényelnek a nehézségek, melyek a fémrintott philologiai okokból, akár a felvett eredeti egység, akár pedig s különösen az ősvallás- s nyelv-azonosság ellenére előnkbe gördülnek. Ismeretesek e tekintetben is ama egyszerű igyekezetek, melyeket az újabb idő kifejtett; a mult kor ugyan is ezen vizsgálatit legfeljebb a héber s véle rokon sir, kaldej közép-ázsiai nyelvekig vitte fel, mire a vallási bibliai studiumok egyeseket mutatnak; támogatva azonban a tudomány s különösen a keresztény missziók terjedése által, az ezzel táguult nép- s nyelvismeretnél fogva, már a legtávolabb, egymástól hely s külső hangzatra nézve eltérő nyelvek azonos származása felismertetett. Ilyen, a philológiára nézve különösen új korszakot alkotó volt az ősi hindu u. n. sanskrita — szent nyelv felfedezése; régisége (kr. u. e. néhány századdal már megszűnt élőnyelv lenni, s csupán mint a sz. könyvek s vallás nyelve divatozott), eredetisége s világos tökélyei a mult század tudósai éber figyelmét csak hamar felgerjeszték, s rövid idő multán már, a ma minden kétségen felül álló vizsgálatok eredménye abban központosult, hogy nem csak a többi ismeretes hindu nyelvegák, mint a pali, prakrit, kavi, hindi, cigány, de a zend-perzsa, pelvi, és számtalan ismert élő, mint régi keleti s nyugoti nyelvek um. az egiptomi, phoeniciai, pelasg, hellen, etrusk, román, germán, szláv törzsanyja, melyek e szerint az általános indo-germán v. inkább indo-európai nép- s nyelvcsalád neve alatt összefoglaltattak. — De épen ezen szerte ágazott indo-európai nagy nyelv- és népcsalád ily kitűnő eredet- s nyelvegysége, másrészt annak a többi népművelőktől tökéletes elszigetelésére felhasználtatott, melyek azután a semi, ural-áltai v. elgés, mongol, turk, finn st. különfélekép elnevezett, külön nyelv- s népcsaládokra osztottak fel, mely utóbbiak közé már saját nyelvünk is, eltérőleg amazoktól soroztatott; s ekkép világos ellentétezés hozott fel a nép- s nyelvcsaládokra nézve ³⁾. — De valamint egyrészt emétt eme külön nyelvcsaládok felosztása igen határozatlan, a különfélekép jellemzett s nevezett osztályokba egymástól egészen eltérő nyelvek soroztatván, majd ismét rokonok elválásztatván, úgy a teljes ellentétezés felállításában is egyoldalúság s eddig legyőzhetlen ismeretlenség forog fen. Miért legkevésbé sem vagyunk kényszerülve ezek miatt a felállított nyelvcsaládi osztályok határain kívül maradni mythologiai párvonalaink s hasonlati magyarázatainkkal; semmi kevésbé, miután a történet nem egyszer bizonyos adatokat szolgáltat a legkülönfajább népek nem csak szoros érintkezése, de egymással elvegyülése, egymásbai átmentéről. E mellett pedig a nyelvkérdésre nézve, a talán még mélyebb s messzehatőbb philologiai ismeretek nyomán, legelső tekintélyű nyelvbüvárok igyekeztek, különösen ama keleti, semita,

1) Pál. Blumenthach filozofia: a kaukasszi, mongol, amerikai, aethiop s malayira; Frichard: iran, turan, sumé, hottentot st. — 2) Mutal, urgesch. d. erde 41. — 3) I. többek közül különösen Pott, indogerm. sprachstamm. Krach és Gruber cacycl. 18.

ural-altai, skytha st. nyelvcsaládokat a fentebbi indo-európaiakkal, ha talán nem is az ezek törzse a sanskrittől származásra, de véle testvérileg egyenjogú rokon törzsnyelvre visszavinni¹⁾, a nyilván régi s eredeti, inkább gyöki, mintsem formatívumi-rokonságnál fogva. Honnét tehát a tárgy végső elemében, csak az őz törzsnyelvtől előbbi vagy utóbbi elszármazás kora körüli kérdés foroghat fel. Ezekben úgy hiszem e tekintetbeni eljárásom biztos kulcsát is bírom, s az e nemű etymologiai kísérletim mindenkor csak ezen alapon történvén, őket a kritikátlan szórszálhasogató etymologisálásnak szemrehányása kevésbé fogja érhetni.

Egy közös őseredeti lét, nyelv és vallás tehát az alapeszme, mely mythologiai homályos maradvány töredékeink hason ismeretesbekkel magyarázása, azoknak párvonalozása, s a teljes hiány esetében a rendszer megalapításában vezérlend; s ezen philosophiai vezéreszmével gondoltam szövegem egész rendszerét átfűzve, a magyar mythost mintegy magában egészet ugyan, de egyszersmind mint az egésznek egyik részletét s nyilatkozatát felmutatni: miszerint az, az *elhomályosult eredeti vallási fogalom és tannak a magára hagyott emberi ész szerint, különösen a magyar népnéli nyilatkozata, képződése s fejlődése*. De amaz vissza- és széttekintésre nézve — mit mindig úgy is csak mint mellékeket, az illető határok közt fogok igyekezni tartani — sem újat, sem eltérőt nem fogtam úgy gondolom tenni. Nemzetünk eredete, őz székai, egész multja felvilágosítására nézve, régtől, mint érintém, utalnak történeti hagyományunk, eredetünkről véleményezések, nyelvünk st. a közép-ázsiai skytha népségek, a parthokon át, az ariai s különösen a keletariai vagy is hindutól eltérő, nyugotariai vagy is perzsa népségre. És bár mily bizonytalanok, bár mily határozatlanok e vélemények és kérdések, megingatva kétségtelenül újabban az ural-altai, skytha v. népszerűbben a finn családba tartozásunk véleményezése által — melyre én azért a telhető legnagyobb figyelemmel voltam mythologiai nyilatkozatára nézve is; — még is kétségtelen, hogy a feltűnedező eltérő nyomokra nézve még mindig hiányzik a megfejtés, s ama közép lánczsem, melynek feltalálása által, mind a két elemnek nemzetünk nyelve és mythosában összefüggését s elvegyülését világosan kiismerhetnők. Ez pedig egyrészt nemzetünk közép-ázsiai keleti jelleme és szelleme, a történeti hagyományok által e földrészt helyezés, nyelvünk számos és pedig gyöki indo-európai elemei, másrészt a bizonyos történeti adatok nyomok, s a majd nem kétségbevonhatóan nyelvüket által az ural-altai vagy finn népekkel azonosíthatás tüneményei s jeleségeinek összeegyeztetése s megfejtése volna. De én itt e kérdésre csekély adalékkal némi melleleg világot vetni tárgyamnál fogva megeléglvén, az egészet mint messzevivőt félbehagyni kénytelenítvén, bizosságot s őszintül szívesen ama tekintélyes igyekezetekre utalok, melyekkel o téren találkozunk; többen azt máris nem kisebb tudomány mint elmével számos cikkeikkel tárgyalván, mint itthon: Fejér, Kállay, Jerney, Toldy, künn Cassel, kiknek resultatumai szerint a magyar nyelv és nép őseredetének első nyomai közép-ázsira visznek vissza, prioristicus ősi indokaukazi elemekre tehát, míg a nyelv későbbi formatismusa és schematismusa fel, magas ázsiában az ural-altai skytha, finn, mongol, turk, tatár st. nyelvcsaládokkál rokonságba téve, o két elemmel közös elvegyülésünkre utal²⁾. Mind ez, igaz távol, történet előtti időben történt, miért a történet folyvást bebizonyításuk követelése jogában marad. Midőn Kőrösi Csomák embert erőt felülmuló nélkülözései, s a legkeservesb családások után az óriási Himalaja előtt állott meg még óriásibb hitével, s véle lelke előtt a sanskrit nyelv világa felderült, a nyelv- s nemze!-eredet bűvára, annyi hiúsult remény után ismét egyszer újra reményleni kezdett, s hitét nagyobb bizonyossággal vélte kifejezhetni, mint valaha: hogy végre a magyareredet bölcsőjénél áll, — ez hatyú dala volt; híres történet-tudósunk Horvát István, kétékvedve rázta rá fejét (843 tudgy. 3, 99); — a történet követelése jogában volt! Kisértsük meg azért mi is, nem

1) e véleménynyel vannak már általában: Klaproth, Gessenius, Kosegarten, Lepsius, Ewald és Bopp, különben pedig: Fürst syst. d. chald. sprach. Delitzsch, Jesurun s. isagoge a 3. köt. de ling. indogerm. imprimis sanskritae comparat. Wüller, d. verwandtschaft d. indogerm. semit. tibetan. st. kiválólag még Xylander, das sprachgeschlecht der Tytanea, ki a magyarra is különö tekintettel volt. — 2) Toldy az akademiában. 1846. 26. ülése. Cassel, magyarische alterthümer 169.

ezek s amazoknak történeti bebizonyítását, de a tárgyunk alapföltétele által megkívánt, és szellemének megfelelő történeti tájékozást.

TÖRTÉNETI TÁJÉKOZÁS.

A magyar mythologiai kérdés felállításánál, az első tekintetre feltűnő egyenes adathiánynál fogva, mindenki nemzetünk eredeti lakhelyére, honára fog gondolni, ott az eredeti és honban, a néptörzsei, melyből elszakadánk, vagy melyből kiváltunk, keresve hajdanunk nyomait; de e nézet ismét csak is az első pillanatra fogja elfoglalni; mire körültekintett, eligazulhatlan tömbség közt fogja magát lelni. Tárgyunk történeti alapja mind a mellett elkerülhetlenné teszi, hogy e zavart homályos téren magunkat tájékozzuk, s a különböző történeti adatok s vélemények tömbségében vezérfonal után nyuljunk, mely célunkhoz vezessen. A tájékozástra nézve tehát elkerülhetlen, hogy ama adatok s vélemények fő pontjait tárgyunkhoz képest előterjesszük; mi által ismét a továbbira biztos utat vélek egyengetni.

A világ majd nem összes népeivel azon közös sors, hogy a legrégebb történeti-ismeret, kútfők s feljegyzések hiánya vagy homálya miatt a népek származásáról kérdést, s a hajdanok történetét áthatlan név- s hely-adatzavar lepi el, nemzetünk eredetének kérdésére nézve még számos körülmények által súlyosbult. Már nemzetünk jelenlegi honába történt költözése idejében, egyike lévén az utolsó, keletről Európába toltult néprajoknak, az itteni műveltebb népek, némi történeti tudattal bírván, e szerint különböző ismereteiknél fogva, a legkülönműbb nevek alatt jegyezték fel azt. Ezen zavart előmozdíták épen bejövete előtti hozzászándó vándorlásai, s több tartományokbani időzése, s még inkább a több véle rokon fajú népek egykorú vándorlásai s mozgalmak, mint: a kúnok, jászok, besenyők, kazarok, bolgárok st. Mindezeknél még nevezetesebb körülmény, a szinte Ázsiából bejött s hasonlólag Pannoniát elfoglalt hatalmas hún népnek, akár törzsegyeségi rokonsága, akár az elfoglalt föld azonossága, s a név s hadi vitézségi hasonlatossága miatt a magyar eredet kérdéséveli azonosítása, mit a legrégebb kútfők és honi krónikáink s emlékeink is kitűnőleg felemlítenek, annyira, hogy ma már ennek kizárása által a kérdés kimerítő taglalása nem is lehetséges, ha csak azon szűk s lényeg értelemre szorítai nem akarjuk: hogy melyek valának a magyarok székeli közvetlen bejövetele előtt.

Eredetünk kérdésére nézve tehát legelől állnak korra nézve mind azon tudósítások, melyek már a középkori görög s latin történetírásban a *húnokra* vonatkoznak ¹⁾. Ezek rövid, olykor nyitább, majd homályosab felemlyeséssel eredetükre nézve azokat majd a *bibliai népszármazási adatokhoz* tartva a Gog és Magog népfaji felosztástól, majd a classicus írók által megismertetett *ahyádktól* ²⁾ származtatják, feltüntetve olykor még eredetükre jellemző népmondákat is, melyek eltorzítva ugyan, bár ha nem maga a hún nép eredeti történeti mondái s hagyományából vevők ³⁾.

Második helyt saját *krónikáink* említendők ⁴⁾: bennök máris a fentebbi kútfők ismerete s használata észrevehető, egyiránt a közelebbi hún, s távolabbi skytha származtatásban; de nyilván s félreismerhetlenül leginkább csak az eredeti *nemzeti hagyomány* és monda tudományos erősítéseül, mely utóbbi itt tehát a határozó új kútfői elem. Ez jelentkezik szinte nyilván a hagyományos nemzeti genealogiai sorozataikban, ha bár ennek is erősítéseül ismét a bibliai Cham, Sem, Jafet népcsaládi felosztás illetetett alaptámaszaul, s a nemzeti származási sorozat végső atya úgy látszik Nemere a szinte bibliából ismert Nimróddal erősített ⁵⁾. A bennök azonban kitűnő hagyományos alap egy eredeti és persisi v. Persis mellett Cherasmia nevű honra, s később Doni, Don-tői Magyarjára utal.

¹⁾ Hynek: Ammianus Marcellinus, Orosius, Hieronymus, Sédonius, Paulus, Jornandes, Zozimus st. bizanciai, keltai, góth s nyugati frank s germán krónikások. — ²⁾ Herodot, Strabo, Diodorus Siculus, Justinus, Hyecrates, Plinius. — ³⁾ Més erre a fentebbi húnokról tudósítók közt különösen Jornandes. — ⁴⁾ L. emeket a kútfők. — ⁵⁾ L. ezt bővebben tárgyalva az V és VI cikkben.

E kettős kátfői elemeken alakulnak egyedül eleve a nemzetünk eredetét tárgyaló vélemények, minők már úgy látszik a középkori történetírásban is felmerülhettek, mint *Luwigprand* 2, 1 helye: ut autem in libro, qui de origine ungarorum inscribitur didici, s *Turóci krónikája soliloquiuma* gyanítani engedik ¹⁾.

Újabb momentum járul ezekhez a történelmi tudomány élénkebb ébredésével, melynek nálunk majd nem első sajátlagi kezdetét az olasz *Bonfini* teszi, ki a hún-magyar eredet kérdését már az *averobnak* e közé felvételével kiterjeszté; mi ezentúl a legújabb időkig, a kérdés számos fordulataiban fenmaradt, a mennyire ez utóbbi népség is majd közvetlenebb, majd közvettebb rokonságra hozajott a magyarral (l. alább).

Tágabb kört s tudományos álláspontot kezd venni e kérdés is a tudományok ébredésével, a nyelvismeret, s különösen a keleti bibliai úgy nevezett sémi nyelvészeti tanulmányok nyomán. Tudomásomra első volt e tekintetben *Otrokócsi Foris* (origines hung.), ki nem csak a fentebbi skytha, hún, avar származtatást, a hellen s római classicusok, a bizánci s nyugoti történetírókból meríteti, telhető tudományos apparatussal tárgyalá, de könyve második nevezetesebb részében, a nyelvélemnél fogva, a *sémi nyelvcsaláddal rokonságot* is kimutatni igyekezett. Ez irány sokáig, sőt mindazoknál, kik az újabb tudományos előmeneteket ignorálák, — s miben még többnyire bizonyos neme is a roszul alkalmazott nemzeti hitűségnek szerepelt — majd nem maig a kérdés vitatásában határozó volt; s számos nemzetünk eredetéről dolgozatok annak csupán további bebizonyítása, s kiterjesztésén a többi bibliai, perzsiái sőt afrikai st. népségekre fáradoztak ²⁾.

Újabb jelenség volt ismét *Deguignes* által a kínai történelmi kátfőkől megismertetett *Hiongnu* népségnek a húnokkai azonosítása ³⁾, mit nálunk különösen *Fray* tárgyalt ⁴⁾, s *Gerardo* maig vitatott ⁵⁾.

Ínkább bővebb világot, mintsem újabb fordulatot eszközölt a kérdésnek a *Desericky* által felmutatott *Juliani vatikani emlékirat* ⁶⁾; s mindazon további igyekezetek is, melyeknél fogva majd a *bizanciaknál előjövő hún-magyar népségről adatok*, majd ismét a *többi közép-ázsiai, perzsák* s különösen *parthok, skythák* felé utaló nyomok vizsgáltattak ⁷⁾; mit az újabb kor is az e tekintetben mindinkább bővülő s kritikaibb ismerettel, különösen pedig a feléledt nemzetibb tudományos szellemnél fogva, saját *ős történelmi hagyományainkra* előkelőleg intézett figyelemmel, szerencsésen tovább folytatott ⁸⁾.

Míg a többi nagyobbára ellen- s cáfíratók a fentebbiek körül csoportosodnak, egészen új fordulatot adott, s kitünő élelkséget hozott a kérdésbe az úgy nevezett *finn rokonság* felől,

1) bár az első *Fray* és *Katona* (hist. duc. 287) az író szavainál fogva csupán a *Marcellinus* és *Jeromeus*nál előjövőkre értik; míg a másik a nemzeti származtatási sorozatnak a genetának 10 és 11 fejezetével egyeztető azon kettős igyekezetéről szól, melyek *Károly* s *Lajos* kir. idejébani krónikai cédexekbe íratlák. — 2) Béli, adparat. 415. Beregszászi, paralel. int. l. perzicam et hung. Erlang. 1794, és *Ähnlichk. d. hung. sprache m. d. morgenländ. Leipz. 1796.* *Thomas*, conlectura de origine etc. hung. Pest. 1802. *Horvát Ádám*, magy. Magog. patriarcháról. Pest. 1817. *Horvát Ist.* rajszeltek a magy. nemz. legrégibb történetéből, Pest. 1825. *Kis Béli*, magy. régiségek, Pest. 1839. *Bizeai*, magy. Ázsiai emléke, 1845. s más számos, többnyire folyóiratokban (tudgy.) előkerült cikkek s ellenvélemények, melyek azonban nagyobbára a megkívántató kritikai alapot, mint az itt felhozottak is nélkülözik. — 3) *histoire gener. d. huma. d. turcs. etc. Paris. 1756.* — 4) *annal. veter. hunnor. avaror. et hung. Vindob. 1760, és dissert. in annal. u. o. 1775.* — 5) *cesai hist. s. l' orig. d. hongr. Paris. 1844.* — 6) *de ink. ac maiorib. hung. Pest. 1768.* — 7) az elsőre névbe: *Dankovszky*, hung. gent. avit. cognomen. Pos. 1825; *Anonym* st. de hung. solo natáli; a magy. nemz. maradáhal st. Pos. 1826. völk. ung. zungo u. o. 1827. — *Hammer*, a keleti írók adatai nyomán: de primis ungaris sedibus, magy. akad. évkönyv. 1, 131. — *Fessler* turk származási véleménye: gesch. d. ung. — Legújabbban *Szabó Károly* indul ki ős történetünköről illető adatoknak a bizantinusoknál kritikaibb vizsgálatára. — Az utóbbi véleményre szolgálnak *Fejér* számos munkái: magy. Jezeredet. Pest. 1825. *dissert. in res hung. vet. Budae 1830. de peregrinis nomin. magyaror. u. ó. 1837. aborigines u. o. 1840.* — 8) különösen akadémikusaink: *Jerney*, *Kállay*, *Venczel*, *Székely* műveik s tudom. folyóiratokbani értekezéseikkel, kik már, mint *Fejér* elődolgozatai is, különösen a magyar reket népségekre is voltak tekintettel, mint *Venczel* is legújabbban a kérdést rendszeresebben előállítá u. munk. 1, 205. — ¹⁾ *de előbbi közül Kállay az éjszaki, Jerney a keleti származásfelő hajlik, l. utaz. parthák részét.*

nem kevésbé régi, — mintegy a 17 században már megvetett —, újabb időkig folytonosan tárgyalt, s a külföld tudósi által majd nem általánosan felvett vélemény. Állapota s dús literatúrája ismeretét már gyűjtő iratokban bírjuk ¹⁾, midőn az utolsó évtizedben jeles utazánk Reguly Antal vizsgálatára kiindult, a kérdésre nézve hár ha nem a vég miben létét elhatározó időtöt megalapítandó. Ma midőn a vizsgálat bevégezve, ha bár a terjedelmes munkálatok boldításukra még kidolgozva nem állanak, azon valószínűleg kétségtelen végeredményről tudósíthatunk: hogy igen is a finn rokonság, mint közvetett nyelvcsaládi kétségtelen, a meny-nyire a közép-ázsiai v. ural-áltai nyelvek osztályát a következő hat nagyobb v. kisebb nyelv-család teszi: mandzsu, mongol, török-tatár, szamojed, finn és magyar. Ezek mindegyikleg úgy viszonyulának egymáshoz, mint az indo-európai nyelvcsalád, már általunk fentebb érintett tagjai, ámbar amazok egymástól könnyen megfogható okokból távolabb állanak mint ezek. De legközelebb a közép-ázsiai nyelvcsaládok közül a magyarhoz csakugyan a finn állana, s ezek sorából különösen az urali finn nyelvek: a nélküli mindazáltal, hogy a finn és magyar törzsek közül egyikét a másiktól lehetne származtatni. Összevetve mind ezt azzal, mit saját történeti hagyományunk, nemzetünk múltjáról említi, s kétségtelen történeti bizonyítványok az összes néprészről egyes különböző ágairól, különböző időkben tudnak, biztosan felállítható a tétel, hogy: nemzetünk tagja egy nagy földirati kiterjedésű népségnek, mely külön ágában, külön nevek alatt, s külön időkben, a történelmi kor kezdete óta a világ történetében gyakorta nagy-szerűleg szerepelt, majd Ázsiát majd Európát megrázkódtatá, a világ legnagyobb birodalmi közt népmelyeket elfogott, egyebeket meghódított, vagy megalkotott, s a keleti oceántól egyfelől a jéges s az éjzaki tengorig nyújtotta ki gyökereit, másfelől a Nilusig terjesztette; miért azt méltán az ural-áltai s közép-ázsiai származás helyiségtől neven túl, a tágabb s nevezetesebb *sztyáa hán-népségi* nevével, mely alatt történeti hagyományunk is nemzetünk eredeti törz nevét ismeri, nevezhetjük ²⁾. S ezzel máris kiindulhatunk a világtörténelmi hajdankorábeli különböző ágában s különféle nevei alatti keresésére, *létképe, élete* főbb momentumai, s különösen *vallás* ki ott még feltűnedező nyomain felmutatására, valamint ezt a tárgyunkban tájékoztatás követeli.

Ezen népet említheti már tehát a sz. irás a *Gog és Magog* név alatt; vajjon már talán akkor is, midőn a genesis (10) az első eredeti nép elszármazást említi a Jafetidák Gomer, Magog, Madai st. ágait osztályozza, voltak-e már népségeink e kifejlődő törzsek közt méhében, még az emberiség ama eredeti bölcsőjében, délkeleti Ázsia tájain; hová a legrégebb néperedet, vallás és mythos kezdte utalnak, s hol már krónikai hagyományunk majd *jáfeti Gog és Magog* rvidéktől, majd *Nimrodótól* eredetve nemzetünket ³⁾, és lakainkat keresi? s Nimrodóval a babiloni torony építőseével Sennaar mezejére, utóbb a *persisi Evilathba*, a subsolana gens *Koraszma* és *Aethiopia* que etiam India minor dicitur szomszédoságába déli vidékekre teszi ⁴⁾. Itt tehát a boldog keletdéli vidékeken, a polgárisodás első földén volna hagyományunk szerint első nemzeti létünk bölcsője keresendő, a persisi Evilathban, a Khorasma szent tűz imádás helye, a mai Kashemir virányos völgyében, kis India és Persis közt ⁵⁾. Közel az őshon, eredet és valláshoz, részese volt talán a népnek, mely Babilon vagy Indiában első társadalmi alakzatot vett fel. Innét még eredeti keleti típusunk, a dús phantasia, az ő nyelv, melyről leg-avetlenebb ismerőt elmondák, hogy a régi törzsnyelv első leányai vagy legalább unokái egyike, mint a sanskrit v. a héber ⁶⁾; innét az *ősi eredeti vallási elemek*, melyek a legrégebb e

¹⁾ Kállay, *San magy. nyelv.* Pest. 1844. Toldy, *Reguly alb. San magy. kérdés.* 1850. — ²⁾ Más ekkép formálva az eredetünkről véleményi legújabbban Toldy és Venzel által előbb l. h. — ³⁾ l. a krónikai ama utármunkákat Magyarán az V és VI cikkb. — ⁴⁾ Kéza 1, 1. Turóc 1, 5. — ⁵⁾ Kállay 1839 lakt 2, 200. — ⁶⁾ Révai (gram. 1, 47): ab hebrae non descendimus, Magno tamen cognatio intercedit

neműekkel találkoznak. Valjon sokáig időzött-e a délkeleti tájékon népfajunk, mint azt a régi egiptomi diosopolisi romok falrajzai, és Perzsa persepolisi paloták felirásai — melyek már a számos népség nevek közt a húnokat is említai látszanak — mutatják, valamint más adatok nyomán valószínűvé lesz, miszerint a hún népség neve mintegy 1400 Kr. e. felvihető ¹⁾. Vagy hogy talán már korábban űzhető őket, talán a cselekvési ösztön, talán a benső meghasonlással támadt külső népszakadás, az igaz ismeret helyébe szülemlett új világnézet, egy boldogabbnak vélt vidékre, amarra a magas éjszaki felé az aranydús hegyekhez utaló hit, minő számos mythologikák s kosmogoniákban, valamint sajátunkban is nyilatkozik; s ezen elszakadás, küzdelmek, felfelé tolongó soha meg nem állapodó vándorlások, egy ridegebb s nem az emberiség bölcsőjének szánt hon s elemekkel küzdéssel támad-e az elvadulás, a nyugtalan *harcias élet* s romboló *jellem*?! Ezentúl legalább mint ilyeneket festi őket nagyobbára a történeti színezet. Mint ily puztító és romboló *Gog és Magogokat* jellemzi őket a biblia, s a próféta puztításuk hirdetésével rettegeti az isten népét ²⁾. Ők azon *Gog és Magogok*, kik Görres szerint ³⁾ mindig rombolva és soha sem építve tódultak ki az őket elzárt hegyek nyílásain, *vallásuk* azonban *mint életük*, ugymond, *egyszerű volt*. A keleti regék is így ismerik őket, mint küzdő erőszakos fajt, melyet a világ hódítók, mint egy nagy Sándor sem voltak képesek legyőzni ⁴⁾. — De a bizonyosb történetirat e népcsaládot ismeri már határozottabban a *skytha* név alatt; s hatalmas népfaj, melyet a classicus írók e név alatt értenek a közép-ázsiai fölöli intra és extra Imann s keleti Európában, kétségtelenül saját népcsaládunk, annak számos ágai máris messze elterjedésükben. Valamint vitézségük ismeretes a perzsa Cyrus, Darius, egiptusi Psmnetich, s macedoi Sándor világ hódítók ellenében, úgy életükbe is a hellen írók római regéik által mély pillantást engednek vetni: mint *harcias* edzett népek *elemé* a *hadí vitézség*, *élete* a *harc*, *vallásuk* ismét *egyszerű*, a *tűz istenségük jelképe*, a *térmészetelemek az ég és föld*, *nap és hold tiszteletük tárgya*, *szertartásaik hason egyszerűek*, *áldozatuk legfőbb javuk a ló*, *hadistenük jelvé* a *kard*, mint Attila s a magyarok hadisteni kardja, *esküjük a véreskű*, mint a szerződés hét magyar vezéré, *királyaik halálát bosszú tor ünneplé*, mint Attilát. — Kiterjedésük azonban és vitézségük még tovább Ázsiába le ér; ők alkotják a *baktriai és parthi* új uralmakat, itt találjuk őket ismét közép déli Ázsiában a régi *Turan és Irannál*, az ős nyugatariai nép s mythos fészékében, melynek ismét a *tűz volt istenségi jelképe*, a *térmészetelemek tisztelete tárgyai*, a *ló előkelő áldozata*. De még tovább a baktriai s parthi dynastiákon túl az *Indusnál* is birodalmat alkotnak ⁵⁾. Cosmas Indicopleustes már azt a *fehér húnok* honának mondja, és Pendshabon túl terjeszti. Herbelot ezeket *hitehitőknek* tartja, s széküket *India és China* közé helyezi. Malkoim szerint *hitehitők*, de a bizantinusoknál egyiránt *húnok*: Priscusnál *huncyde-riták*, Agathiasnál *hun-nephtalíták*, Prokopnál *hun-ovthalíták* ⁶⁾. Mind ezek által tehát ismét *ariat* s *hindu elemekkel szoros érintkezésbe* jövünk.

Már ezekben tehát szorosan a *hún* névvel összefüggő *skytha* népcsalád ágait bírjuk; s míg ezen egyes ágakat kelet-délnek indulni látjuk, mások már ismét fen Ázsiában és Europa keletén tűnnek fel. Az elsőbbeknek volnának tarthatók a hatalmas *hiongnyuk* az Onon és Selinga folyamai közt, Europa nagyságához hason téren elterjedve, s folytonosan rettegetőve a kínai birodalmat, honnét róluk már legrégibb évkönyveik tudnak, őket egyiránt *Chanjong* hegyi barbároknak nevezve; életük ismét a *harc és vitézség*, fejedelmük Tanju a *nap fia*, az *ég s föld szülöttje*, a *nap- s holdtól rendelve* fejedelemnek, mint képviselőjük a földön, minden hóban s tavasszal, tartja a nagy *ló áldozatokat*, s az *áldomást* népe vezetőivel az *égnak földnek*, a *szellemeknek s ősei árnyékának*, az *esküt kiöntött vérral szentelik*, s *halotti tort átvé* elleneik koponyájából isznak.

quales inter neptos ortas ab avia, ex filiabus diversis. neutri hung. et fanni ab alteris descendimus, sed utriusq. ab altiori origine communi. és Toldy, 1844. akad. ért. 3 sz. — 1) Fajér aborig. 31 st. — 2) Eszechel 30, apocal. 20. — 3) myth. gesch. d. asiat. 1, 202. — 4) Spiegel die Alexandersage, és Mor Yagub über d. h. Alexandrus u. d. thór gegen Ogug u. Magug. — Anonym 1. Gog et Magog quos incluit Alexander. — 5) Uckerit skythien. Welmar 1846. — 6) l. az adatokat Kállaynál 1835. tudk. 147 összeállítva.

és felül a skytha névnek, mint gyűjtő genericusnak a belőle talán mindinkább kívánni hán mellett — miután valószínűleg a skytha nép ezen hán ága kezdi már a szereplést — kultával, kezdődik specialisabb saját törzsünk a *skytha-hán*, vagy is a skytha család egyes népágának (így méltán nevezhető az egész, ma már csupán a magyar felettélénél története. Kr. után már második században Dionysios Periegetes, és a harmadikban is Mejeos örmény történetíró világosan csak a skytha-hán népségről szólnak ¹⁾. Már Kollinuszál a Pontus és Kaspi tengertől észak felé, hol az előbbieket a skythákat tudják, tavak s az északi tenger mellett jönnek a húnok elő, s a 4 században már itt Európa annak egész figyelmét magukra vonják hatalmas felléptükkel, míg az 5 század. *Attila* egyszerű európai *hán-birodalma*t nem kisebb vitézség, mint kormányzói erély s bölgy által megalapítják ²⁾. Valamint már az előbbi ősből skytha névhez közvetve, úgy közvetlenül csatlakozik magyar történeti hagyományunk, s mondhatnók ennek az egész közhangomány általi erősítése, a mennyire nemzetünket a kezdetben a *Avnusi* vagy *hán* névvel azonosan nevezi. De e szerint már egyszermind számos benső összeköttetési s is nyújt a nemzeti hagyomány: mint ott, *nemzetiség vezérek* állnak a nép élén, s egyik főhatalmú lesz a fejedelem, egy külön nemzet-bíró hajtja végre az *istenítéletet*, hvok: a *Kodisteni kard* s a *védnemtől turuki zászló* közések, s a hán kortól a magyar névnek, úgy közös a *rendeltetés* is: a *világ népei fenytése* a dulás és pusztítás által, s a régi, már bibliában jellemzett gog-magogi feladat.

ig a hán nemzet elenyészésével csak egyes maradók töredékeiről tudósítanak a történeti írók, mint a külföldiek az *utrigur* s *kutrigurokról*, a honiak a *székelyekről*, addig *népágakról*, az ólelő éberebb történetírás figyelménél fogva-e? vagy hogy azok csak irnak közelebb számos felekezeteikben? mind sűrűbben tudósítatunk: a *saragurok*, *svak*, *orogurok*, *ogurok*, *ultizurok*, *agarenok*, *sabirok*, *sabarthoaspalak*, *baskirok*, *teak* st. mind annyi hán-család népségi nevekül jönnek már elő, külön idő, hely s ágakra s bár a homályban tengő népismerő rovására e nevek nem mindig helyesek s nem zavar nélküliek lehetnek. De mindinkább s különösen tűnnek fel már a közelebbi korban, mint ily hán-magyar népség a *turkok*, a bizanciaitól e szerint folytonosan a *hunnoi* név szinonimummal magyarázva, s utóbb egyenesen azon névül szolgálva, mely alatt a legbizanci történetírás s kormány mai hazánkba már állandóul letelepült nemzetünket. A megszorult keleti birodalom már a 6. században hívja fel e népeket szövetségeseitül, sem felelők kiemelni *vitézségüket*, *egyszerű erkölcsöküket* s *hitüket*, mely utóbbi, tanúságuk (Theophylaktos 7, 8): az *egy isten imáddása*, a *tűz és víz*, *lég és föld és természet-istenelet* volt, *áldozataik ló* s egyéb barmok, e mellett *imádk*, *dalaik*, *jós papjaik* st.

e már akkor e népcsalád egy másik ága a *bolgár* is hatalmas birodalmakat alapít; egyikük b földirők szerint a *Volga mentébebeni ázsiai*, a másik a későbbi bizanciaitól gyakran a *Duna melléki* volt. Mind kettővel saját nemzet-águnkat nem csak népcsaládi, de föld lakhelyi folytonos viszonyban találjuk ³⁾. Utóbb úgy látszik, midőn ezek más népségek felé feloszlának, még a besenyő (pechenegi, bissemi, baskarti) nevű magyar népközösségek közt többször nemzetünkkel egyes részleteikben egyesülnek; mi vallási szempontban annál nevezeteseb, miután még ottani lakuk idejéből adatok nyomán tudósít, hogy *izlami*, sőt *zsidó vallási* tanokat felvéve, ezen elemeket később nemzetünkhez magunkkal hozhaták (l. al.).

ig nevezeteseb e tekintetben a 7. században *avar* v. *vár-hán* rokon népág feltűnt, s a mennyire őket különösen a bizanci történetírás ismét nem csak a skytha család név népeinek, de egyik legjeleseb ágának is nevezi, valamint hogy onnélfogva a keletiek ugocsiak a hunnal vérokonnak tudják ⁴⁾; másfelől, a mennyire azok az egykori attilai

hún európai s későbbi pannoniái magyarföldön alkotnak birodalmat, szövetséges szerkezettel, szoros viszonyban a körülöttük európai népségek, longobardok, szlávok, németek s görögökkel, míg a nyugoti frank-germán elemnek társulások veszélyesek lesz, s az által hadakba keverve s legyőzve, nagyobb része pedig keletnek visszatululása általi benső felosztásával; a következő században végét éri; de, a történelmi homályban ugyan ki nem vehető, nem minden hagyományos emlék nélkül marad nemzetünkre nézve, mely még itt ott a néphagyomány és régőben vizsgálatunk nyomán feltűnik ¹⁾.

Már jóval előbb, midőn t. i. az avarok kelet Európa déli széléin, egy másik ág ismét: a *Kaszerek* északkeleti részében jönnek elő, mint saját birodalom alkotói, mely még az attilai hún birodalom szétesésén után egész az orosz keletkezéig virágzott. A szoros viszonyról már, mely köztük s nemzetünk közt létezett a bizánciak által kimerítőleg tudósítottunk, minőföggva nem csak szövetségesekként találjuk őket, de egy águk, a *Kabarnak* nemzetünkkel teljes elvegyüléséről is értesítettünk (Constant. adm. 38). Mi ismét külön figyelmet igényel itt, miután szinte tudjuk, hogy náluk is a felvett zsidó vallás váltá fel az ősi pogányt, s a nép egy részének voltunk való elvegyülése anyjira, hogy mi is nyelvünket az ő dialectusokkal elvegyítettük volna, méltán figyelmet a felmerülő zsidó vallási elemeknél innéti eredetükre reflectálásra, mi tehát különös diagnózisul szolgálанд az illető nyomok felmutatásánál (l. XV cikk).

Mire, máris a 9. században saját nemzetünk a *magyar*, mai nevével és szerkezetében veszi európai birodalma kezdetét. — Utolsó, vég, de bizonyára legerőteljeseb sarjadékok egyike, mely nem csak a népcsalád közös harcias, vitézi, hódító jelleménél fogva a rembolás, de az építés s alkotás nagy művét is terjedelmesen mint az előbbieket, sokkal állandóbban azonban azoknál, kiknek birodalmi intézvényei legfeljebb félezered évet értek, számosak csak százados létet számláltak, míg emez az ezred évet már maig felülmúlta volt. De ezen új ágat uralma kezdetében ismét a népcsalád számos ágaival egyesülte és szövetségével látjuk előlépni, midőn legközelebbi donatói, etelközi székéből jelenlegi honába betér: cum multitudinē (um. Anom. 7) magna populorum non numerata foederatorum egressi, minőkül már a honi történelmi hagyomány egyiránt tartja s nevezi a *hún*, *palóc*, *bessenyő*, *az*, *orosz* st. ágakat ²⁾, kik közül még tovább is számos néprajokkal századok lefolytán, átjövők, meghódításuk általi magába felvételével egyesíté s erősíté magát.

Népcsaládunk ezen legközelebbi rokon népéi egy része azonban valószínűleg még az ősi közép-ázsiai, skythiai honban maradhatott, míg nagyobb része kétségtelesen Ázsia észleli vidékein, keleti Európában, a skythia-hún nemzetségek egyiránt régi széke, mint az egymásután Európába tululó néprajok közös útján veszi lakhelyeit kevés állandósággal; melyek közül néhány, vagy egyes felekezeteik, mint előbb említők, az idők folytán a magyarhoz szegődnek, vagy egyes bejövők, vagy folytonos ellenséges megtámadásaik utáni meghódításuk által. Míg más részük, többé vagy kevésbé önállóságukat mintegy a 13. századig fontartá, midőn a mongol mozgalom ennek is végét vetett, s azok részint a mongol, részint a tark-tatár rokon népcsaládi eltérőbb osztály, sőt egészen idegen népcsaládok, például a szlávok közé emelkednek fel, vagy hogy ezek által egészen elárasztatnak s kiirtatnak.

1) talán valamint az erdélyi székelyek attilai hún maradékok, úgy volnának a mátyus-földi székelyek s kánok — várkunok, kikről okiratnak e helyt emlékeznék, sly avar maradékok, a közeli székelyek s székelyes magyar nép, az ottani hagyományos tatár, azaz avar-ülési (l. óriás V cikk) v. mint a történet nevezi: avar-ring, régi nyomok erre bizonyíthatóknak. — 2) a hún és orosz magyarhoz csatlakozásáról így szól világosan Anonym. 10, a 7 hún vezérről: *Almo duci se subjugaverunt dicens: ex hodierna die nobis te dominum et proceptorum, usque ad ultimam generationem cūgimus etc. tunc hi septem ducum cum exercitibus . . . in Pannoniam venire consenserunt. similiter et multi de Ruthenis Almo duci adhaeruerunt, secum in Pannoniam venerunt, quorum posteritas usque modo etc.* így a bessenyők is; s valamint már a hún, bessenyő, palóc kétségtelesen rokon magyar népé, úgy az oroszok is, kiknek nem csak közös skythia népcsaládi rokonágát, de hogy azok már a 7 században, arab írők, keleti és nyugati emlékek nyomán, egy előkelő népség s birodalom alakítói voltak — melynek semmi köze az e nevé maival — csak újabb a Yenzel l. h. minden kétségten fölül emeli.

Vessünk azért még itt egy pillantást népcsaládunk, azaz: az ural-altai v. skytha, v. közép-ázsiai népcsalád más tagjaira. A többi közül, közelebb rokonok, úgy látszik, a *turk-tatár* osztály, mely közép-ázsia felől legközelebb érintkezhetett a hún-magyarokkal, többnyire nyomon követve, s után tolvulva elhagyott székeibe, sőt annak nem egy népágával máris korán elvegyülve, meglehetősen mindinkább Europa délkeletének tart. Utána a *mongol* osztály foglalja el közép-Ázsiát, s nevezetesen 13. századi rohamában, messze terjesztve hódító hordáit, ama öt megelőző népeket teljesen felemészti, de nem sokára maga is jelentéktelen tengéletben folytatja csupán létét. Ezen népségek jelleme is azonban az egész családéhoz képest ismét a hősies *hadi ritéség, az egyszerű nomádi életben* nyilatkozik. *Vallásuk* — mond róluk szinte Görres őket jellemozve — *egyszerű volt mint életük*; de mire délfelé tolvultak, az itteni fényes vallási rendszereket tevék sajátokká, s letéve, mint róluk Nikephoros Gregoras írja, honi egykedvűségüket az isteniek iránt, idegen tisztelethez hajoltak; ekkép nagyobbára már az e vidékekre elhatott mohamedanizmus hívei lettek, s ebbe áttértükkel temeték el személyes nemzeti érzetüket, vitéségüket, szellemi életüket, s további egyéni jelentőségüket.

Míg a család más tagjai ismét fel magas-Ázsia s europai éjszakra tolvultak, mint a *mandzsuk, samojedek*, az ázsiai és europai *finn* népágak; s mennél inkább elváltak a többi osztályoktól, s mennél inkább felfelé tolvultak az ősi hontól, egy ridegebb éghajlat alá, kiellen vidékekre jutva, elszakítva az által a többi világgali közlekedéstől, alávetve a rideg vidék s tempító éghajlat befolyásainak, annál inkább létlenségben vadultak el; a harcias vitési jellem a tengélet mellett s anyagi életküzdés közt eltörpült, a tisztább egyszerű vallási érzet a düv, varázs, kuruzs, fetis és schamanizmusba aljasodott, vagy hogy ott is, más keleti fényesb vallási rendszerek követői lőnek, az ezekkel érintkezők, péld. a budhazmus és confuciusi tan híveivé a mandzsuk. Csak a vélünk e népcsaládban nyelvre legközelebb rokonnak mutatkozó *finn* osztály élete mutat némileg derítőbb képet; egykor Europa felsőbb éjszakkeletén, s Ázsia nyugatján, hol saját népágainkkal ismét közelebb érintkezhetett, alapítva, elvegyülve szláv népekkel az orosz birodalmat. De mindinkább számos ágakban elszakadozva, s feljebb tolvulva, elzárva magát a rideg vidékeken, kevésbé lőn részese világeletének. Másrészt e körülmények közt egyes ágai az europai és ázsiai éjszakra, némi egyszerű, nemesb patriarchalis szabadságát őrzék meg; szemléletű, csendes háborítlan külső életükben egyszerű vallásukat s hagyományos emlékeiket dús rege s mythosba alakíták; a vadságtól ment szelidebb művelési fogékonyságot őrzék meg a legközelebbi időkig, midőn már őket is a keresztényiség szelleme lőrvölveszi, elsimítja az alapján egy emberiségnek, osztály, törzs, faji — a polgárisodást létrehozó — akadályait.

Ekkép véltem röviden az *összes népcsalád*, s különösen annak *hún-magyar* osztálya népági létképét, a mennyire még ezek némi bizonyossággal kiismerhetők, előállítani, hogy ez által is világosbban s összefüggőbben álljanak előtűnk azon vallási elemek nyomai, melyekkel mythológiánk legközelebb viszonylik. — Most még, szinte csak a legelső vonásokban, megismerendően vázolni, saját *pogány vallásunk* bizonyosb *történeti korszakabani végnyomait*, azt folytak be rá idegen elemek, mint lesznek magyarázhatók ez által némely nyomai, s végre a keresztényiség általi elenyésztésben azon vég jelenségei, melyek csupán a római tudatot ma már nagyobbára közvetítik.

Valamint népcsaládunk többi kelet s délnék tolvuló népei, mint mondók, az ottani uralkodó fényes vallási rendszereket s tanokat sokfélekép elsajátíták, és Nikephoros Gregoraskint: *katvón egyszerű ősvallási nézeteiket s honi egykedvűségüket az isteniek iránt, idegen tisztelethez hajoltak*: úgy érte végét a magyar és vallás is; alig élt másfél századot az új honban, mire a körül lakó népeket máris nagyobbára áthatott erőteljes keresztényiség szelleme előt szorítani kezd.

Már ázsiai és székeiben s még inkább vándorlásai közt, az ott rajongó különféle vallási rendszereket követő népekkel érintkezésnek, folyvást tevékenyen szereplő élete által kitéve, kétségtelen, hogy nem egy ily idegen eredetű elemet vett fel, minők már különösen a *zend-art*

talán *manichei* sőt *budhai* egyes tanok, szertartások st. lehetnek; melyeknek azonban bizonyos és szoros kijelöléséről ma már szó sem lehet, annál kevésbé, az ily feltululó olykor nyomoknál fogva, és vallásunkat azonnal a parzi vallás vagy a manicheizmussal azonosnak tartani, mint az eddig többnyire történt; így természetesen és vallásunk kérdése a legközelebbiben volna megfajtható, róla csak azt kellene elmondani, mi már amazokról köztudomású; mit én azonban sem saját, sem általában a magyar mythologiai vizsgálat feladatának nem tarthatok; mind azon más és vallásokra utaló nyomok s különösen feltűnő ily jelenségek, részint felvilágosításul, azon tanokrai tekintettel használandók, részint mint eltérőbb idegen elemek — hol ilyenek — bírálatilag felmutatandók.

Mindjárt Ázsia végszélein, Európába nyomultával érintkezhetett már a keresztyén, mahomedán, sőt zsidó elemekkel (hogy az utóbbiakra nézve is a proselytismus a középkor kezdetén erőlyesen gyakoroltatott, utóbb alkalmas helyen adandok bizonyosságokat), különösen azon rokon népségek által, melyek közé, mint f. láttuk, máris az utóbbi két vallás magának utat tört; ezen érintkezés mindinkább erősülhetett ezen népekkeli egyesülés által, s miután ez még messze az időn túl is történt, midőn a magyar nemzet már túlsúlyulag a keresztyénséghez hajlott, ezt még tovább a pogány elem végső tüneményeinél fogjuk látni. Kétségtelen népeinknek a keresztyénséggel egy ily régi érintkezése, a húnoknak még a fél pogány s keresztyén gothok, alanok, keltákkal, az avar, bolgár, kazár s magyaroknak, a görög, szláv és germánal. Még inkább figyelembe veendő volna nemzetünknek mostani székébe helyezkedésével, ama számos meghódított népek, s népmaradékokkal szoros viszonya — velük egyesülvén, vagy magába feloszlattván — kik a földvonalokat, melyeken időzve ájtottak, s különösen Pannoniát s szomszéd vidékeit, hol letelepültek, akkor lakták; minők már a régi quadok, dákok, metanasta jászok, régi pannonok, románok, oláhok st. maradékai lehettek, különösen pedig a déli- s marahán-szlávok. Szükséges volna, nem csak ethno- s topographiai tekintetben, de egyéb archeologiailag is mind e népségeket ismerni, hogy képesek lehessünk az általok történeti befolyások kijelölésére; mit ennek hiában pótolni foghat némileg a szláv, oláh, germán néphagyományos felmutatott mythologiai nyomoknak, minden nyomon hol kellő, felhozása; miért az e tekintetbeni eljárást ez alapján fogva gondoltam kitűnőleg szemmel tartani. Mert hogy az ily találkozások nem mai vagy tegnapiak, irodalmi ismeret által vagy a százados együttlét alatt átvettek, midőn már semmi érvényük sem volt, — mint azt sokan állítani gondolják, de hogy még akkor, midőn hasonló elemek tökéletes viszhangra találtak hasonló szellemű vallások s világnezetben, s egymástól mindkét felől kölcsönösen átvették, elégtelen e nemű eszméik kiegészítése s magyarázataul, — az úgy hiszem kétségtelen.

De bár mily volt ezek befolyása, még is csak hamar felülmulta valamennyit a *keresztyén vallás*, melynek már e népek, kik között őseink letelepedének, nagyobbára legalább külsőleg névre, megkeresztelt hívei valának ¹⁾. Bár mi kevés az, mit a *magyar pogányság pannoniai* ezen rövid korából, a vezérek alatti történetekből tudunk, mielőtt az a keresztyénség által végét érte volna, még is a kevésben is az akkori nemzeti erőlynek megfelelő *élték vallási nyilatkozat jelentkezik*: a még nagyszerű fővezéri, *fejedelemi lobáldozatok, áldomások*, a mély vonás: a honnak *vallási szertartás, jelvek általi átvétele* eleve mielőtt meghódítottának, ennek maga a *fővezér leöletése áldozatáivali eszközölése*, a *hítszentségű szerződési véresek*, a *halotti tortás*, sőt ama kitörő hadrohakok s pusztításoknak is a nemzeti hagyomány által krónikáinkban *és pogány vallást, nemzet rendeltetési színezete*: „*nos ultio dei sumus*,“ mind annyi nevezetes bizonyságok. De mind e mellett, honosulva az új földön, s annak nem csak

¹⁾ legregybben a pannon-román maradékok; római kori pannoniai keresztyén telepek nem egy nyoma mutatkoznak emlékeinkben, l. értekezésemet az 1852 családi lapokb. 587 st. és Paur u. m. 2. 852; ha bár később a római uralkodás ideje multával, a keresztyénség is megszűnhetett, miután a román-oláh maradékok keletegyháziassága a déli szlávval 8 századi azonos térítésre mutat. A német népségek már néhány századdal előbb, a déli- s marahán-szlávok csak a 8. és 9. században, tehát éppen csak a magyarok bejövetelkor térítettek meg.

keresztény népeit magába felvéve, s a számosakat, kiket rabigába ejtettek, de a százados önalapító harcban megfogva, a nemzetnek az újabb idegen keresztény gyarmatok behozatala halmi erőföltyében, a kereszténység csak hamar túlsúlyúvá lőn. — Ez már akkor Europa nagyobb feleét áldásos malasztjaival töltö be, s a polgárisodás fényében ragyogtatá, mi által mind azon lellemi s anyagi eszközökkel bírt, melyek által könnyen diadalmaskodott az egykedvűn ápoltt, egyszerű, elégtelen pogány ősvallási eszméken; győzelme úgy is első tekintetre a szellemi, gazdasági, szelid, béke s szeretetet hirdető tané volt, az érzékiség, a nyugtalan elvadászás bizonyosba slyedő pogányság felett, s mint Grimm mondja, a megnyert lelki béke s jövő nemzeti boldogságért szívesen engedék oda a mult emlékeit. Ki kárhoztathatná komolyan, sőt mert most mi sinljük, egy pogány emlék akkori lerombolását, szertartások, emlékek st. kultúráját s elsimítását, midőn ettől függhetett gyakran a térítés sikerülte vagy sikerületlen volta. Ha még annyiba került volna is, nyilván olcsó áron szerezték még az által a népek mai lellemi s anyagi polgári boldogabb létük alap feltételét, s e mellett könnyű lélekkel nélkülözhetők azokat, ha még annyira becsesek volnának is hason tudományos kérdésekre; mert soknak akkori fenbagyása, valószínűleg sokkal nagyobb kárt okozhatott volna, mint a minő nemzet hozhatna fenmaradta ma nekünk 1).

Valószínűleg a jellemzett vallási egykedvőség mellett, pogány hiteseimink őseredeti egyszerűsége is, a több-istenesség s bálvány imádásra még nem ért, a bű, magia és fetisbe általon nem slyedett, a tevékeny hadi vitéz élet mellett a szemlélődő, vesztglő állapotban spongó phantasia által még ki nem közpelt, rajongó mythosok nélküli, természetesb vallási rász, másfelől pedig a nemzetnek általánosan tanusított *nemes és szigorú erkölcsi* lehettek s okozat, mely a fordulatot annyira előmozdítá. Hamar s könnyen történt az meg nálunk, irtó szerek s majd nem kényszer nélkül; a térítők nyomait nem áztatá vérözön; úgy hogy Pilgrin, s első egyike, Jezaiás jóvendölését vélhette teljesültnék a farkasok s bárányok együtt leteleződéséről (Hansiz. 1, 211); így hangzanak nagyobbára a többi legendák szavai is, például: Guibertus (megh. 926) monachus ungaros solo verbo in suam movit voluntatem (ind. sanct. mg. append. lit. G.). Innét, hogy már korán, nem csak egyeseknél a néprétegekben lehetett énye a térítéseknek, de úgy látszik magában a fejedelmi családban is, legalább ily adatok kerülnek fel már Árpádnak (904) Arnulf császárhoz s Taksonynak Verner vezérhez férjhez ment Agnes és Beatrix leányaikról, mintha a scheyerni várban kereszteltettek volna meg 2), valamint ez minden kétségen kívül történt Gyula és Bulcsuval Bizancban, s az utóbbinak Erdélyben egész családja s udvarával, sőt valószínűleg még azontúl is a nemzet egy részével, magával hozott keletegyházi püspök Hierotheus által. S ha ezek átménőleg hatottak is, mindenesetre a kezdet korán és sikerrel volt megtéve; Gyulának ugyan is ennek következtében keresztény leánya Sarolta, mint Geyza fejedelem neje, egy másik Helena s Chlotildiskint határozólag mozdíthatá elő a fordulatot, mely Geyza alatt nem csak a kedélyekben jelentkezhetett már, le a nemzet europai fenállása és politikai léte érdekében volt; miért a szokottnál rövidebb idő lett, ha István által könnyű módon teljesen bevégezve, s a kereszténységet megalapítva találjuk.

Ezme általános jelenséggel ellenkező részletek, mint a hason krónikai nyilatkozatok (Kéza, 77): gens ipsa sub paganismo constituta crudelis persecutio fuerat christianis (v. ö. chr. ad. 47 st.), mint keresztény krónikási phrasisek, semmi mélyebb jelentőséggel sem bírnak, mint már maga a további szöveg tanúsítja, s az erről semmit sem tudó egyéb történet. Valamint ama későbbi zavarok, mint a kupai forradalom, s az azt követett erdélyi, úgy az Abba s Péter alatti forrongások, melyek András és Béla alatt érték a legfőbb s végső fokot, de

1) Amint az e feletti mai közönséges panaszos kifakadások méltatlanok, nem vévén tekintetbe azon időt s körülményeket; sokkal inkább helyén volnának saját hanyagságunk szemrehányásában, hogy még a számosat, mi azonnal felmaradt, maig elmulasztottuk felszedni és felismerni, midőn már rég csak okulásul szolgálhatunk s tudományává váb; az a mi akkor e tekintetben történt, hasznos, sőt szükséges volt a kívánatos fordulat előmozdítására nézve, míg a hanyagság, melylyel mi maig ősi emlékeink és hagyományaink iránt viselkedünk, gyakran a nemzeti érzetre nézve. — 2) I. Kreutzer e véleményét Fedhrackynál Agnes és Beatrix magyar hercegnéről. 839 tudt. 304

melyek kétségtelenül kevésbé a két vallás egymás elleni versengése s visszahatása színt viselik, bár ez egyik emeltyűjül szolgált, mint inkább a nemzeti párt, a nemzet régi jogainak a korona alatti el nem férhetése, s az idegenek uralma feletti aggodalma s féltékenységének.

De mind ezek mellett, melyek úgy is itt csak általánosságban foglalvák össze, korán sem hihető, hogy a nemzet és vallása azonnal nyomtalanul enyészett volna el, és teljesen üres helyt engedett mindjárt egy új idegennek; mindenki elgondolhatja a belső és külső nehézségeket s akadályokat, melyekkel a kereszténységnek amaz ellenében küzdenie kellett. Mint idegen jött az be, ismeretlen férfiaktól, eleve idegen nyelven tolmácsolás mellett hirdetve lépett fel az őshit ellenében, annak megszentelt fogalmait kellett elnyomnia, s velők a multnak dicső s kedves emlékeit feledtetni; az eddigi istentiszteletet s arra vonatkozó nemzeti szertartásokat és százados szokásokat megsemmisítnie, azok helyébe újabb, eleve érthetetlen, nem a nemzet élete s kedélyében szülemlettéket ültetni. Mind ez nehezebb volt, mint sem hogy a kezdetben rögtön meggyökeredzhetett volna. Soknak némi assimilatio útján kellett bizonyára behelyezkedni, legalább egyes egyének fogalmában, az újabb hitfogalmak mellett bizonyára sokáig fenmaradtak még a régiak, lassanként amazokhoz simulva, a természetisztertek beléjük olvadva, míg mások, a talán sajátlag nemzeti vallási szint felvett szertartások, szokások, emlékek az új hitől mint körén kívüliek, vagy egy hamar sikerrel ki nem irthatók érintetlenül hagyva, vagy csak tűrve mellette léteztek. Így vitetett az ős „isten“ név a keresztényen hit tanította főlény jelezésére, az „ördög“ a ros szellemre; a helyeken hol még minap tarták áldozataikat, kezdeték új imáikat is, szent helyeiken, ligetek, berkek, szent kutaknál, halottak halmai felett emelkedhettek a pogány oltárok helyébe az új egyházak (1. Árpád sírja felett az új templomot épülni a keresztény korban, Anon. 52: ubi etiam post conversionem Hungarorum, aedificata est ecclesia, que vocatur alba, sub honore beatae Mariae virginis st.). Így tovább is vallási tiszteletnek szánva v. elhagyva, róluk még sokáig szólhat vala a rege. Egykori ünnepeik is, mint a többi pogányoknál, hol netán a nap fordulati időszakokra eső keresztényekkel találkoztak, ezek megé simultak, husvétkor a vízöntözést, a tavaszi idő fordulati ünnepélyeket, keresztelő sz. Jánoskor a naptiszteleti tüzeléseket st. tartva; eltérőbb istentiszteleti szertartásaikat, szokásaikat, titkosabban, rejtve, mellékesen gyakorolva, sokszor a tudatlanság és eszmezavarban az újabb hitképletekkel elvegyítve ennek cselekvései s alakjai megé rejtve, míg mások öntudatlanul s értelem vesztetten házi szokások, eldítéletek, sőt homályos babonákban, bűv s kuruzsba stilyedve maradtak fen; valamint ős pogány világnézeteik, s a nem egy hamar kiirtható hitképzeteik alakjai a monda és mesében majd összefüggőbben, majd összefüggetlen töredékesen tartattak meg.

Kétségtelen, hogy a legtöbbben eleve fel nem foghaták az új hit fontosságát, s nagyobbára csak mások példája, parancs, sőt kényszer következtében vevék fel, mire félszeg állapot, visszaesések következtek; sokan némi együgyű, de természetes kegyelet nemével mind a két vallást megtarthatni vélték, valamint az Geyzáról is már Ditmar tanúsítja, ki a római vég caesarek p. Severuskint elég gazdagnak vélhető szinte magát, mind a két hit istenének áldozhatni ¹⁾.

1) Így máshol is, Beda 1. 15 beszéli a 7 századb. megkeresztelt Reduald angol királyról: rediens domum ab uxore sua et quibusdam perversis doctoribus seductus, habuit posteriora peiora prioribus, ita ut in morem antiquorum samaritanorum et Christo servire videretur et diis quibus antea serviebat, atque in eodem fano et altare haberet ad sacrificium Christi et arulam ad victimas daemoniorum. — Igen jellemző e tekintetben a magyar vallás türelemre nézve más vallási elemek tekintetében, azon egykedvűségnek, melylyel az ős vallás mellett a keresztényen könnyen felvétetik és ismét amaz is megtartatik, az ónémet hős regékbeni jellemzése, melynél fogva a magyar elem mint fél pogány, fél keresztény állítatik elő, így különösen a niobelungen és klageban, hol ez ugyan Attilára van alkalmazva (péld. klage 481):

au schilte ich miniu abgott,
gezürnet hat so sere.
die Machmet und Machazen
. . . das ich He die kristenheit.
ich was kristen fünf jar:
das ich mich veranfertete wider,

sit des gewaltigen gebot
wa ist nu diu michel ere,
so langen liezen her gesten? . . .
das ist ane zwifel war,
doch geschuofen sie das sider,
und wart in als e undertan. . .

Hogy ezekhez sokszor, az őse valláshoz mint hagyományos nemzeti saját institutiohozi erős ragaszkodás, az idegen iránti gyűlölet s bizalmatlanság, a pogány papoknál még neve a meggyűlödések, s méginkább érdekük megőrzésének járult, s hogy mind ez az erőlyesebbeknél cselekvés s tettben tört ki, az amennyire természetes, úgy a történet szerint bizonyos is. Többen törhettek ki már Geyza első e nemű igyekezetei ellenében, mint a krónika f. i. helye tanúsítja; még inkább azonban a térítést erőlyesen végrehajtó István alatt; ily forrongásokra mutatás szinte Ditmár homályos helye, hol nagybátyja számkivetéséről szól¹⁾, s még világosabban tud ilyet Anonym. 57, a Thonuzoba besenyő vezérről, ki nem akarván megkerezteszködni, István által nevével együtt elevenen temettetik el. Később úgy látszik a nemzeti pártnak is ez volt egyik fő ürügye, s ügye emeltyűje inkább talán, mintsem célja, vagy hogy csakugyan ősi vallása visszaállítását által hitte ősi szabadságát egyedül megőrizhetőknek; ekkép hangzik legalább még Székely cronicájából (165) e kor hite: mert az mongiac vala, hog attól fogva is szerezzezőc elhallot volna töllöc, miotta keresztienne löttec volna. Kupa fejedelemsegürti, Achtm s Gyula függetlenségürti felkeléseikben, ezen értelemben használtatik felszítása, és később Abának Péter feletti győzelmét ily igények s remények eszközölheték, melyek nem sikerülte után, annál hevesebben törtek ki András trónra emelésében; végre végső erőlyivel Béla idejében, mely utóbbi forrongásokban lőnek a kereszttyenség első ismeretes vértanuivá személyek, mint az. Gellért társaival, minöket azontul a magyar kereszttyen martyrologium csak a kün pogányság térítése korából képes még felmutatni. Mind a mellett könnyű elnyomatása mindezen igyekezeteknek, az erő csekélységét tanúsítja.

Hogy azonban a pogány magy. vallási gyakorlat, még tovább is létezett, tudjuk a sz. László alatt a pogányság ellen intézett nevezetes törvényekből; s bár azok ily alapja kétségbe is hozhatti, mind a mellett nehéz volna azon kétségnek érvényes alapját bebonyithatni; mert, mint flietöbb helyen a dolgot majd tüzetesen tárgyalandom (VII), azért hogy a tolvajlás elleni akkori némely törvényeink péld. a lex Baiuvariorum szövege kifejezéseivel egyeznek, senki sem fogja himni, hogy azok csupán, mint üres utánzása a többi europal kereszttyen törvényhezámak hozzánk átirattak minden alkalom nélkül, s hogy nálunk nem kellett volna hasonló törvények a tolvajok ellen; hason okok hason törvényeket hoztak elő. Hogy formájuk átvétetett, az mellékes dolog, s igen természetes maig divatozó szokás. És valamint a Lászlói korral még mindig meg nem szűnt a pogányság gyakorlata, úgy ellene hozott törvényei sem az egyedülök. A Kálmán alatt tartott synod. strigon. prior. (Endlicher m. Arpad. 351 a pos. kápt. 12 sz. codexab.) 7 cikke rendel: ut nullus aliquid de ritu gentilitatis observet. qui vero fecerit, si de minoribus est 11 dies districte peniteat, si autem de minoribus, septem dies cum plagis; tehát még a főbb rendűek közt is számlált volna követöket.

De mind ezzel, valamint még a magyar pogányság végét nem érte, úgy szerte ágazó lét-lépének vázlatá sincs kimerítve. Nem szabad ugyan is itt feledni a jelenséget, hogy ama fentebb már érintett, a magyarral rokon, véle egyrészt együtt bevándorolt, s különösen a később mai honába betért néplekezeteknél, nálánál nem csak tartósban fenmaradt a pogányság, de általuk még bizonyára a nemzetnek legalább egyes kisebb, vőlük elvegyülö részeiben felszítatott; mi annál bizonyosb, miután ezen népségeknek hatalmas egyes egyéniségekben, valamint egész testlleteikben magas állomásokra felkerekedése, sőt a nemzeti életben erős határozó pártokká alakulása, s nem egy időben a királyi udvarra is teljes befolyásukról értesülünk. Értem az emlékeinkben u. nevezett *ismaelita*, *saracenus*, *philisteus* st. *bolgár*, *besenyő*, *jász* s *künököl*.

¹⁾ de az e fölö nyomokat azért Camel is (magy. alt. 10): Geyzára s Geyza kori állapotokra véli értendőnek, mere szövege létezi a mielőbb. Attiláról helyét:

wa ut nū gar ein holden, des sulc ihr sicher sin, er was vil wol bekeret, der liebe herro min,
wa das er sich widere vernoyeret hilt, welt ir in frowe miune, so mac sin noch werden rat. —

²⁾ Demar 9. Pray an. 1. 3: Prochni senlor avuaculus regis pannonic sedibus ab ipso expulsus.

A bolgár besenyőkre vagy ismaelitákra nézve tudjuk, hogy azok a nagy-olgai bolgárföldről és az ezzel határos Baskardiából, mire azt az oroszok 969 elpusztították, kiűzve *) nagyrészt magyarországba jövének, a magyar rokon népághoz csatlakozva még Taksony vezér idejében †); de mielőtt honunkba szakadtak, máris a bolgárföldön baskardiai társnépeikkel az izlámot vevék fel 922 körül, mint azt Ibn ben Foszlán, azon bolgárföldi térítő követtség tagja tanúsítja, és Jakut a magyarországi ismaeliták saját vallomása szerint írja ‡). Miben állhatott sajátlag ezen ismaelita vallásuk honunkban már, tudósít ismét egy bizanci író Cinnamos, Kommen Manuelt az 1074—77 Dalmát háborúba kísért historiograph, hol az ismaelitákat a Kalisii — kalóz név alatt ismerheté, beszélvén, hogy a hadsereg nem csak sajátjai magyarokból, de szövetségeseikből is állott: „presertim hungaricis equitibus, et qui apud illos diversae sunt religionis Chalisiiis,“ és csak ezen különbség közbevetésével magyarázza: „hungaris quippe christianam amplexis, isti mosaicis legibus eisque non genuinis etiam num vivunt,“ s tovább: „Chalisii vulgo ab ipsis apellantur, sunt que diversae ut supra memoratum est religionis, et easdem ac persae opiniones habent;“ mi már nyilván arra mutatna, hogy a felvett izlam mellett, náluk még ős magyar pogány vallási tanok vagy szertartások is divatoztak, melyek perzsa vallási elemek hasonlatosságára voltak vehetők, mint már azok, miket Abalföda és Theophylaktos a magy. ős vallás természetelém s különösen tüztiszteletéről tanúsítanak §). Így szólnak vádlólág róluk folytonosan mintegy 1291-ig törvényeink és okirataink, a királyok és pápák levelei, őket ismaeliták, saracenusok, pogányok s bolgároknak nevezve. Már 1092 sz. László alatt törvény hozott ellenök, mint a keresztyénségtől a pogányságba visszaesők ellen, miből kitetszik, hogy az általános térítés őket kevés foganattal érthette. 1100 Kálmán rendelkezik ismét újabb térítésökről. Ezentúl is folyvást még mindig azonban külön felekezeteként említetnek, kikre mint ilyenekre majd bizonyos külön adó rovatik, majd az egyházi jog kiterjesztetik. 1200 után újra erélyesben látjuk vallásukat kérdésbe vétetni, s Jakut tudósításából (ki a 13 század elején saját tapasztalásáról tudósít) értesülünk, hogy éppen ezen időszak az, midőn az arab írónak a Halebban tanuló magyar ismaeliták sokasága feltűnt, itten az izlám-bani erősödés volt egyrészt a cél, másrészt a virágzó arab tudomány intézetekbeni tanulás †); s ebbeli előmenetük — különösen számtani tudományuk — eszközölheté, hogy e melletti kitérő kereskedési összeköttetések miatt is honunkban, a mindenha zavarban lévő financi állapotnál fogva, annak élére jutottak, s azt egy időre egészen hatalmukba keríték. Mi által befolyásuk nevelve vallási zavargásaiknak is új tért nyitott, s ilyet érthet II András panaszos levele 1219 a pápához †); mire 1222 az arany-bulla által, a velők hason financi ügyességgel bírt zsidókkal, az ország jövedelmei kezelésétől kizáratnak. Mily erélylyel s konokul ragaszkodóának azonban még folyvást vallásukhoz, mutatják IX Gergely 1230 s Robert eszt. érsek 1232 levelei, s egyházi átká, Andrásnak ezek következtébeni fogadása a pápai követ előtt 1232, úgy a Pápa újabb ítései 1234 és IV Béla esküje, — melyekből kitérnik, hogy ha bár keresztyéniséget színlelve, mind a mellett nem csak alattomban vallásukat követék, de majd házasság által, majd

1) Jerney az ismaeliták, mint volgai Bolgárok s magyar nyelvű néplelekezetéről 842 tudt. 1. 101. l. Frähn de Baskkiriis ab Ibn Foszlano et Jakuto. Kállay 839. tudt. 2. 342. — 2) Anon. (57): de terra Bulgar (Bulgar) venerant quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hamahelitarum. quorum nomina fuerunt Hān et Bocu, quibus dux per diversa loca hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur Post in perpetuum concessit. — 3) l. Frähn, Ibn Foszlán és Jakut i. h. az utóbbi szerint: scientiam mihi, cur, licet in modis infidelium terris constituti, islamismum profiterentur? multos, respondit, patrum nostrorum audivi narrantes, diu supra hanc memoriam 7 mahomedanos ex Bulgaria in terram nostram venisse, interque nos sede fixa ad veram islamismi cognitionem mox duxisse. — 4) Jerney i. h. — 5) ego vero offendí in urbe Haleb magno numero genus hominum . . . qui scientiae iuris iuxta ritum Abū Hanifae operam dabant, megtudván, hogy azok magyarok, kérdezőkódására tudósították őt: nos Mahomedis sacra profitentes . . . has petimus oras in scientia iuris sacri studium posturi. reduces in patriam omni honoris cultu a civibus nostris excepti rerum sacrarum curae praeficimur. — 6) nos tantis periculis infamiae percussis rumoribus, novellam adhuc in regno nostro christianitatis plantationem non patientes evelli st. Fray an. 1. 214.

vásárlott keresztyén szolgák, s különösen a megtérni kezdő pogány kúnok közt, folytonosan igyekeztek azt terjeszteni; mely sikerrel, mutatja Róbert érsek említett átka: *per huiusmodi apostasiam in partibus istis animarum infinita millia perierunt; mi alig hihető másképp, hanem hogy vallásuk még a régi pogány vallásnak is nyomait fentartá, mi által nem csekély vonzó erővel bírhatott nem csak a kúnokra de a magyarokra is. Azonban akár a felhozott lépések fogantatja, vagy pedig az ismaeliták eszélyesb viselete szülte, hogy már 1262 IV Orbán pápa megengedhetőnek vélte a saracen adószedőket, ha hozzájuk más keresztyén is mellékeltek; s ezentúl az ellenőri intézmények is megszűnnek, nevék ugyan hason alkalomkor a kún pogányok elleni rendszabályokban még előkerül, de úgy látszik már csak csupán megszokásból synonymumként¹⁾.*

Mi a kúnokat illeti, azokon kívül kik már a magyarokkal egyesülve jöttek be, s a többi nemzettel vehetők föl a keresztyénséget, a többiek az ismaelitáknál még később jövének be. Egyes ágai Moldvában maradvá, sokáig háborgaták Erdélyt, s már ott a keresztyén ellenes zavargások szítói lehettek (l. a pog. székely krónikát), míg 1070 a három királyi vitészege őket visszaűzte. Egyik részük később 1124 II István alatt hazánkba telepedve le, egy száradon felül folyvást pogány vallásukban maradtak, s csak 1227–9 térítettnek meg végre az esztergomi érsek eszközlésével a Domonkosok által²⁾. Az újabban azonban IV Béla idejében 1239 Kuthon vezérük alatt bejöttek, ismét nem csak konokul ragaszkodtak pogány vallásuk és szokásaikhoz, minden térítési kísérletek dacára, de úgy látszik, hogy általuk a pogány elem a többi szomszéd magyar népség, vagy legalább az előbb megtérített kunoknál elharapóznai kezdett. Mily jelentékenységre vergődött ez, mutatják a Kún László alatti zavarok, melyek Miklós pápa külön követe Firmani Fülöp küldetését igénylék³⁾. László jobbulást fogadott, de Miklós ismételt intésekre kényszerült a folytonos zavarok miatt, melyek „a pogány kúnok hiteltelensége és csábításaiból eredtek,“ így szól 1287 újra Honorius is, hogy „cum Neugeris et paganis conversatione damnata confederare diceris“⁴⁾; de még 1301 Bonifacius Vencelhez írt levelében egyiránt panaszkodik: *heu hodie regnum tam nobile collapsum et quasi datum in praedam, et per cumanorum, tartarorum schismaticorum, paganorum hostiles incursus fere ad nihilum deductum*⁵⁾; úgy hogy Robert Károly uralkodása alatt, 1314 a pápa újra szükségnek tartott keresztet hadat, teljes bucsú ígérlet mellett hirdetni a tatárok s magyar pogány sarmatségek ellen⁶⁾; míg végre, bár ha nem csak a vallás terjesztési buzgalmról ismeretes Lajznak süherült, minekutánna a moldvai kúnokat s tatárokat is keresztyén hitre térítő, a zsidókat kiűző, a magyar pogány vallást tökéletesen kiirtani, a tatár maradékokkal elvegyült kúnok s ezek közt lappangható ismaelita és pogány magyarok közt is.

Végre egy tekintet vetendő volna még az erdélyi székelyekre is. Ezen, mint krónikai hagyományunk tartja, maradéka az attilai húnoknak, mai erdélyi székhelyébe vonva magát a hún birodalma elenyészésével, itt századokon át némi külső önállóságot őrzött meg, ámbár a különféle törülötté lakó népek, mint a keleti szlávok, a kelet s délről körülök honoló magyar népágak s különösen a hazarok, úgy látszik, nem minden befolyás nélkül voltak rájuk. Sajátságos *Rabonbáni*, semmi theocraticus papbírói kormányserkezet alatt, úgy látszik, érték be a kort, midőn a magyarok a havasokon át Pannoniába érnek; s valamint ekkor velők azonnal szövetkeznek, magyar törzsök lék hormánya mellé vagy alá rendelve saját rabonbáni, gyulai, horkázi kormányzatuk (l. XV), egy István alatt a keresztyénségnek is könnyű módon adnak helyt, legalább színre; mert ott is,

1) l. cod. dipl. ex Pray t. 232 st. összeállítva teljes ismaelita diplomatarium Jerncynél i. h. — 2) Pray t. h. 231 — 3) Hornayr incert. auct. chron. rer. austr. (goldene chronik d. münchner hbibl.) ad a. 1279: *codum etiam anno Philippus apost. sed. legat. ungarium veniens, christianos ungaros, qui christianam sectam fere oblitus fuerant, ritum paganis, disgregatis comis, prolaxis crinibus, et habitu muliebri conversabantur, subriter composuit in crinibus et in fide catholica. ad a. 1278 az Ottokár elleni háborúról tudósítva: *taque nomen dei gloriosum et benedictum Christus exercitui regis romanorum in signum datum fuerat, quod unquam ab incredulis paganis et semichristianis ungaris blasphematum est, illa hora communiter tam a paganis quam a christianis devotissime invocatur.* — 4) Pray t. 356. — 5) i. h. 371. — 6) i. h. 2. 11.*

mint a magyar földön, szinte hasonlóan azonnali pogány visszahatások nyomait vesszük észre. Így tudósít már a székely pog. krónika (278), még a többi történet által említett gyulai pogány forradalom előtt, a Bucsin rabenbán alatti keresztény ellenes mozgalmakról, *legyőztetése* után következett volna újra a gyulai ¹⁾, melynek elnyomása után sz. István itt is templomokat épített ²⁾; még is úgy látszik, hogy az általánosb keresztény megtérés még csak azután történt meg, midőn a krónika szerint egy székely követség a magyar királytól kieszközölve szabadságaik megerősítését, ennek föltétele, a keresztényen vallás is befogadtatott ³⁾. Az itt is azonban egymást követett állami s vallási forrongások közt, az István halála utáni Péter-Béai korszak a pogány érzelmeket újra felszítá; de ennek elnyomásával az itt még erőlyesben meggátolható a jövőre, miután a székely krónika (287), nem csak az ezt követett lenyakaztatások st., de a pogány papbírói vallási hivatalok, s hivatal- valamint törzs- s családnevek elnyomásáról, az utóbbiak mint a helyneveknek is szentek neveivel felváltása rendeletéről tudósít; e szigorúbb intézkedéseknek bizonyára oka lehetett, azon sajátosb székely theocraticus pogány vallási állami lét, melynek eredeti voltából addig a keresztényen hit behozatala mellett kiméletből sok meghagyatott volt. Utóbb még csak a vetekedésben, melyet az egykori pogány áldozó pohár iránti kegyelet előidézett, tűnnek fel némi vallási versengési nyomok. — A kevésebben is, mit a székely pogány krónika ezekben áttüntet, kétségtelen mély s ismét különös pogány vallási elemeket eláruló képletek jelentkeznek, melyeket ama rabonbáni theocraticus szerkezetnél fogva, talán a kazar magyar népág, zsidó vallási elemeivel lehetne magyarázni, melyeknek befolyása némileg a kazar népnek a székelyekkel kimutatható érintkezésénél fogva, okadatolható volna; de ezt itt csak általánosságban kijelelve azok során, melyeknél fogva *itt* magyar népek pogány vallási létképe a még fennlévő bizonyosságok nyomán kimutatandó volt, a többiben tüzetes vizsgálata a tárgyalás illető helyeire tartozik.

A felsorolt folytonos adatok nyomán tehát kitűnik, hogy a magy. pogány vallás nyomai még mintegy a 14 századig felérnek; igaz, hogy a mi fennmaradt emlékeit illeti, azok ép oly gyérék, mintha már messze a középkor kezdetén érte volna végét; de nem kell e mellett feledni, hogy ennek felismerése is már egyrészt védvül szolgálhat a magyarázandó pogány vallási nyomok, mint ilyen felmaradoftak felvételére, másrészt pedig, hogy az illető, bár ma már nagyjából a többiekhez simult népségek körében, s az illető helyeken csakély vagy semmi vizsgálatnak sem volt még ezen tekintetben helye, annál kevésbé az eredmények összehasonlításának. . . . *conquirendi igitur sunt et colligendi radii solis, si diis iratis placet occidui, nisi in umbras eos mergi velimus tenebrarum . . . nisi umbra pristini nobis est residua, et nisi nubes, quae nunc coelum tement obscurum, iam dissipentur, vestigia, quae adhuc supersunt pauca, oblivione noctis iri obrutum.* *Axel Gottlund fennica prov. 3.*

1) cum consensu gentis constituto Bucsin rectore, introducta religione christiana filius Uepoleti profugatur, s midőn visszahelyeztetik: non multo post rabonbano minor Gyula . . . deficiente religione christiana, rabonbanum Ugromi supremum extinxit, et potiores siculos christianos persecui coegit. — 2) in culus memoriam (victoriae) Stephanus post terram septem silvarum in alpe sacellum erigi curavit. i. h. 280. — 3) u. e. 382—2: omnesque magno strepitu gaudii regis hungarorum voluntatem excepere. Ademque christianam tantquam communis praecipuum in omnibus Rabonbani minoribus (?), gentilibus ultra alpes terrae Rika promulgarunt, excipientesque, everis sacrificiis.

I I S T E N.

En név eredete, jelentése, mythoi összefüggések. Az isteni hit, tulajdonságai, és személyesítései a magy. ősvallásban. A nemzeti istenség: magyarok istene.

legfőbb lény neve a magyarban: *Isten*, így, változatlanul jó az már elő nyelvemlékekben (N. E. 1—4 köt. át), a halotti beszédb. többször: *Isten*, bécsi és müncheni kézben: *Istén*, hasonlóan a göróban is, ily ékezes, vagy is nyílt *é*-vel; Kinizsyné skvben: *ÿsten*, olykor *Isten*. A vegyes magy. régi iratokb. (u. o. 2. 340) és szélesben más nyelvemlékeinkben is képzők és ragokkal mint: *Istensyğ* st. A név eredetisége mutatja, hogy az a keresztyén hit felvétele előtt a legfőbb lény elnevezésére szolgált.

Eredete és jelentése homályos; felvilágosításán nyelv- s történetbúváraink régtől rekeszenek. Tudomásomra Otrókócsi (orig. hung. 1. 285) volt az első, ki semitai vívhasonlalttal kezdé fejtegetni, a kaldej és syr: *esta*, melynek a héber $\psi\kappa$ — *es*-t ja gyökedi, tűz jelentésével; magyarázván, hogy a hellen: Ἔστια és Herodot szerint Ἰστίη . ugy a római *Vesta*, vagy is a skytha és hellen-római mythos *tűztiszteletele* te azonos. Szerinte őseink midőn Armeniában laktak, vehették fel a nevet, az *istie* gére a paragog. *st* illetve, és a középbéni *i*-t, ugymd. mássalhangzóilag ejtve: *igen*; miért már néki a név, a föntebbiei, valamint a perzsák, turkok s húnoknál erinte egyiránt uralkodott *tűztiszteletet* jelenti. Otrókócsi véleményét, felvéve még később a perzsa *jizdan* és *jeshtan*-nali találkozást, hason tűz értelembeni magyarázatra nézve, eddig nagyobbára követték. Pray (diss. an. 27) ugyan a hongnu származtatásnál vélekedett, hogy az a chinai *tien* — *ég* és *isten* nevezetből is eredhet, mely szójárásokban, um. sziszegőleg: *ztien* ejtve, s a magyarb. a két mássalhangzó ebbe magánhangzót ragaszva, lett volna az *istien*. De nyomon adá Fischer véleményét, szinte a kaldej *eshtatól* származtatja. Cornides (v. rel. hung. 23) ugyanezen vélekedéssel volt, magyarázatát erősítve Theophylakt a turkok *tűztiszteletéről* adatával, a perzsa *jizdan* isten névvel. Sándor (sokf. 10. 60) hasonlóan a kazul — perzsa *izdan*tal találja rokonnak, és Journey is újra (842. tudt. 1. 93) az *isten* névben *tisztelet* és *parz rokonság* rejtését látja, erősülve Abulfeda magy. ősvallási *tűztiszteletéről* adata nyomán. Hager (n. bew. 80) lapp-magy. származtatásaiban, eltérőleg az *ist* és *jizdan* egyiránt *Isis* egipt. istenségtől eredtetni, kinek *tisztelete*, az éjszakon is, lappoknál otthonos lett volna. Méltóbban igyekezett azt megfajteni nagy nyelvtudósunk iva: Mikl. (antiq. 1. 122) ki, — miután már előbb Gyarmati (affin. hung. 256), fenn rokonság nyomozásában a héber *jehovatól* származtatá, — szinte, de magasbb megítéléssel mind e nyelveket őstestvéri rokonoknak tartván, a héber: *jesá* — és kaldej: *é* v. *is* — *lény*, értelmével magyarázta, honnét az, um. nem csak a perzsa, arab, s éjszaki népségeknél is fellelhető, különösen pedig a magyarb.: kik az *is*-et ugy

ejtették ki, hogy az *ss*-en kívül a *t* is hallatszott: *ist*, az *ēn* mutató névmás hozzájárultával lett a név isten. A véleményt osztá Horvát Ján. (817. tudgy. 2. 33), mivel ezáltal legjobban igazolva vélte állítását: hogy őseink már eredeti honukban bírták az isten nevét és eszméjét, mit um. később sem cserélhettek fel. Ezt Nagy J. is magáévá tevén, és „tisztá magy. gyökeib. 214“ az isten szót: *is* gyökre elemezte. Dankovszky (völk. ung. zung. 26, 35) görög származtatásába merülve, egyenesen a hellen Σῆν, v. Ζῆν-től, kit ő a legfőbb görög istennek vél, származtatja, mint Istvánt: Stephanos-iskolát: scholától. Szabó Ist. ellenben (831 tudgy. 11. 60), a héber *set*-ből hozza le a hellen: Ζῆν-t *is*, és ezekből: *isdan*, *histie*, *vesta*, *isist*, s mit már Otrokócsi is felhozott: ἀρδιστις-t – mater deorum aggistennek magyarázza.

Ez röviden kimerítő egybefoglalása, az isten név eredete, és jelentése körüli eddigi nyomósb véleményeknek. Mellőzve a másod- s mellékértelmezéseket, csak a két főbb, a kaldej: *eshta*, és belőle származtatott ugynevezett perzsa tűztisztelet, *jizdan* vagy *jeshtani* rokonságra, s a Révaiféle: héber *jesā* – lény, származtatásra szükség figyelemmel lenni. Az elsőre nézve csakugyan nehéz feltenni, hogy nyelvünk egy idegen szót vett volna fel a legfőbb lény elnevezésére, melynek fogalmával nemzetünknek bírnia kellett, vagy hogy sajátját idegennel cserélte volna fel, és mi több oly idegennel, mely otthoni értelmében sem jelentett istent, mint *eshta* a kaldejban, s az isten névül épen nem használt *atesh* a perzsában. A már magában homályos értelmű *jizdan* v. *yshtan*, *jeshtan* perzsa istenségi név, számos ferde értelmezései mellett, önállólag, és mint itt tűz értelemben hibásan vétetik, szinte nem képes nevünk okát adni, és értelme felől felvilágosítani, mit még alább, a mennyire nevünkkel találkozik, taglalandunk. A másik véleményben a fentebbi nehézség gördül elő, a mennyire a héber *jesā* v. kaldej *its*-hez hason szavunk, a *lény* értelemmel nyelvünkön nem létezik, és ismét egy idegen szó felvételére jövünk, mely pedig amaz átvettnek tartott alakjában saját nyelvében sem használtatott az isten elnevezésül. Azért osztom Feszler (g. ung. 1. 340) véleményét: hogy az isten név nyelvünk saját és eredeti elnevezése, s annak származtatása a perzsa *atesh* vagy kaldej *eshtatól*, és a héber *jeshtól*, csak annyi valószínűséggel bír, mintha azt a hindu: *ishana*, vagy *vishnu* istenségi nevekből magyarázzuk; ezt véli Kállay is (843 tudt. 2. 356): hogy a szót már őslakunkban bírtuk, „legalább um. *szami* bizonyost sem következtethetni belőle a tűz- és naptiszteletre, mely közös volt egyéb népeknél is.“ Utalván egyiránt a név gyakori hason alakbani jelenségeire.

Mi azért mindjárt mélyebben akarjuk nyomozni. Kiindulva a mai összehasonlító nyelvészet azon magasb álláspontjából, mely a bevezetésben érintett nép- nyelv- és eszmeeredetek egysége és rokonságáról kételkedni nem enged, s mire épen a legfőbb lény elnevezése, fogalma, eszméje kitűnő peldaul szolgál, úgy találok: hogy majdan valamennyi általunk ismért mythológiákban, az isten név, és a római fogalom, *létős* jelenségben, egy mint vélném ősbib, régibb, és egy másik későbbi, újabban mutatkozik. Az ismért indoeurópai törzsnél a főlény elnevezését a sanskrit *deva* gyöktől látjuk elszármazva; így: a hellen: *deos*, *theos*, latin: *deus*, rom. nyelvekeni ol. *dio*, fr. *dieu*, span. *dios*, oláh: *deu*; a lithvan: *diewos*, lett: *dews*, óporosz: *deivos*, perzsa: *dev*, *dio*, cig. *devel*; s azon népeknél is, hol ma már ezen elnevezés egy későbbi, általánosabbá lett személyesítő v. tulajdonságát kifejező név által háttérbe tolatva kimúlt, mythológiájok s nyelvök régi nyomaiból még gyakran kimutatható, mint a germanb. a mai *Gott* mellett a *tiv*, *zio*, óéjsz. *tyr*, (Grimm. m. 175), a szláv. *bog* mellett, *dio*, *diwel*, *diulik* (Dobrovsky, slovan. 2. 176), az ide tartható *ziva*, *dziva*, *dewana* st. isteni, s istennői elnevezések, ha bár azok a későbbi hiteszme fejlődés, és fennmaradt emlékeknel fogva, csupán mint ellenséges vagy másod rendű istenek és szellemek nevei maradtak fel. (l. Ördög III. c.). Miből észrevehető: hogy a *dev* szó ezen népek egymástól elszakadása előtt, már is általánosán az istenségi elnevezésére használtatott;

edig e szó, a sanskr. *dev*, *div*, v. *dju* gyök világos értelménél fogva, a fénylőt, t, és átvitt értelemben sajátlag az eget jelenti, látni, hogy már akkor az istenről, neve és eszméje allegorikai volt; a fényes égtől, melyen a nap ragyogott, s ember mintegy a világosság és hőség eredetét szemlélő, vitte azt át a fölényre.

tehát a kettő foly: 1. hogy a tájban midőn a fennemlített indoeurópai népségekől olváltak, *deva* volt a fölény neve. 2. hogy ezen elnevezés értelmezésénél mutatható, mikép a hindu hiteseim akkor már is természetvallási irányt vettek, t, magát a teremtőt, a természeti világosság, nap, ég, vagy tüzelem, és tüne-el azonosítván, és benne személyesítvén. (Benfey Indien, Ersch u. Grueber 2. 17. 159). Ismeretes mint képeztetett tovább is ez irányban a hindu mythos, g általánosb deva eszme háttérbe tolultával, mint léptek helyébe idővel, az t természetéről theosophiak által képezett Brahma, Vishnu, és Shiva-féle személyesítések. Más népek mythologiaiban ismét mint a hellen-romaiak. a *deus* isten általános, személyesítés nélküli eszméjét fejezi ki, és a belőle képezett l mint *Zeus*, *Jupiter* - *div*-pater st. jellemeztettek a különféle személyesítések, t másoknál az általános név különös isteni tulajdonságokkal jeleztetett, mint: *log*, míg a régiebb *dev* másod polytheisticus alakok neveiben fennmaradt.

zen elszármazott *deva* név és fogalom mellett, (azt most itt mellőzve, mert a *dev* és *dju* szó s fogalmak mythológiánk. is fennlévő jelenségeit nyomozand-hogy úgy mondjam azontúl, egy régiebb fogalom és nevezet hason elszármazását észre, mely ma már csak néhány kevés, de ősnép és mythologiai emlékeiből felénk; ezek a sanskr.: *esha* v. *isha*, a parz: *yshtan* v. *yshtan*, az egipt.: *iseth* v. *est*, a héber-kaldei istennév s fogalomnak alapul szolgáló: *iseth*, *est*: *est*, a kabir: *esmon*, és a magy.: *isten* nevek. ¹⁾ Keresem pedig ezen nem annyira eredetét, mint inkább magyarázatát a legrégiebb, s maig értelmez-fennmaradt sanskr.: *esha* v. *isha* v. *ek-isha* fölényi istenségi elnevezésben.

zen régi nyelvben, mely mint a mai nyelvtudomány tartja, ha nem is maga elv, úgy legalább annak közel leánya vagy unokája, és ezen ősmithosban, mely, bevezetésben érintve volt, a mythologiai kezdet első nyomaira vezethet még, t egyik legrégiebb elnevezése: *eka-esha* v. *ek-isha*. Így nevezetik t. i. a b sz. könyvekben a shastákban, még a *deva* nevezet divatozása előtt, azon a legfőbb istenség, ki a szellemeket, a világot, a természeti erőket, ugymint: t, Vishnut, Shivat teremté. Ez volt a hindu őstan, mielőtt még a természetörök se és személyesítése, vagy is a későbbi purana és vedantai tanok kifejelettek. (Nork. i. 78, 92). Ha már az *ek-esha* v. *ek-isha* jelentését vizsgáljuk, az annyit tesz, *es* v. *es egy* - *der eine*, összetéve lévén az *ek* v. *eko* - *egy* számnévből, és az *isha* - *az ez*, és némileg *ö* - *iste*, *ille*, névmutatóból. Az *isha* e szerint valami meghatározott létezőt, katexochen *est* v. *est a ki van* jelentene, minélfogva első re felülük az istenségről héber ősfogalommal hasonlatossága: *sum qui sum* - *iszer ekjek* Mos. 2. 3. 14, *vagyok a ki vagyok*, mihez már a kaldej és héber *ish* - *lény*, és az arab *jes* v. *ajsa* - *esse lenni* gyök rokonság állítandó. Ezen rejlik valószínűleg az egiptomi *isis* eredetileg *iseth*ben, (I. Voltaire, essai s. l. párisi k. 1829, 1. 59), melyet mi már csak rontott alak és értelemben birunk,

1) (asin polygl.) a cserececek polaramerikai népeinél: isten isten nevet említi. Gyarmathy (aff. 256), (i. (ant. 1. 425), szerint közlitenének némely ősnépeknél elnevezések is, mint az ariaknál un-nomoknál. *es* sz. *ismpoleknál* (?) ets. Fuchs orv. és neje, a kazani tatároknál útok leírásában említi, t cserececeknél egyik falujok heremetjén (áldozóhely) álló bálvány *Esht* a a k nevezetik, Reguly e cserececeken is figyeltettek, s ki ismét vélem volt azíves közleni, azt a cserecece *esta* - *csináló*, teremtő, értelmével véli magyarázhatónak. Ide vágóbb ősn találkozásokat több tárgyalandunk.

a felőlei emlékek késő korból valók, midőn már az eredeti eszme sajátlagi jelentését veszíti; Róth jeles művében (gesch. uns. philos. 134), egiptom legrégebb vallási eszméi közt, hozza fel az istenség *esi* nevét, az *öreg* vagy *ős* értelemmel. Ezen név foroghat fenn hasonlósággal a kabir: *ezmun, ezmen, ismen* istennévben, ki a kabir hét istenség felett, mint a nyolcadik fő numen állott¹⁾. Hasonlón tudósítottunk etrusk istenségek *aisi* nevééről²⁾, és a hellen-római mythos *ismen*, majd Apollo, majd Pan, majd Asklepiades s másoknak tulajdonított habozó isteni nomenclatorról. Ugyan e nevet találjuk ismét a nyugatariai népségnél, mely mint mondók, a keletariai v. hindutóli elszakadásánál fogva, diagnosisul szolgál a két mythos őseszméji, s kifejlődésük kiismerésére. A fő istenség neve itt is hasonlítólággal jő elő az: *izeds* és *jizdan, yezad, yeshtan* nevekben, míg ama *dev, div* fogalom, csak mint alárendelt, sőt ellenséges isteni szellem nevéként maradt fenn. Hyde (pers. rel. 1700. k. 71) vizsgálata szerint, azonban amannak jelentése már csak: suplicandus volt, (visszavive t. i. a sanskrit: *jedzs* – imád gyökre), e szerint az ősfogalom csupán ily átvitt értelemmel jelentkezik; de sem származás, sem érteleme nézve nem azonos, a nálunk annyit emlegetett *eshta* és *atesh* (tűz jelentéssel³⁾. Meglepőleg találkozik azonban még ezen értelmében is egy hasonló, a magyarb. is vallási cselekvést jelentő, s az isten név gyökéhez közel álló *es*-dekelni – suplicare szóval (l. al.).

Láttunk tehát a *deva* mellett, egy hasonlóan terjedt főlényi elnevezést, az: *isza, isheth, esi, jesh, yeshtan, ismin, ezmen, istla, isten* st. hasonlósággal szavakban, mely mikint csupán ősnépek mythosaiából hangzik még felénk, úgy az emberiség istenről legősibb, és eredetibb fogalmát fejezi ki; mint azt ősi öntudata adhatá, őt katexochen: az *es*-nek t. i. a *létező levőnek az egynek ősnak, mindenek előtti, s fölött levő névtelen lénynek* jelevé. Ezen tudat későbbi gyengülése és elhalványulásával az eszmének, névnek, s a név értelmének is mindinkább gyengülnie s mulnia kellett. Valjon melyik mythosban maradt fel a fogalom, vagy a név legtisztábban, azt nehez kimutatni, elég hogy számosakból az értelem és a név kiismerhetőleg feltűnik.

Amint ezt itt csupán véleményül adjuk, úgy nem tűzhetjük ki sajátlagi feladatunkul a közülök még legértelmesebb elnevezést sem, például a sanskrit: *ek-isha*, saját nevünk jelentése és értelmével egybevetni, hogy annak netalán minden kétségen felüli ily jelentését kimutassuk; mert kérdés még, valjon épen az-e az eredeti név, melynek a többiek származékai, és ha az, úgy valjon szavunk közvetlen származéka-e? Mind a mellett elemzését megakarjuk kísérteni. Az *ek-isha*⁴⁾ megfelel: *ek* – *egy, isha* v. *esha* – *ez a* értelemnek, mi már magában figyelmet érdemel, mert nyelvtünk kitűnőleg őseredetiségét tanúsító névmásai hasonlatossága, nem csak az ugynevezett semi, de

1) Így magyarázza újabban Volánszky (Schriftdenk. d. slav. 1. 4), egy etrusk emlékkő feliratról, hol *ozmunju* a *Wima* (Vishnu mellék neve) és *Dima* (Jupiter etrusk neve *Dina, Tina*), felett állni modatik, „*ő* um. a drága jeles, ki a mennyben ül, és merít Lothe feledékenységéből“ st. Szerinte azonos Apollo *isumeni* nevével, és a szláv: *jexmene, jexmienne, jesen* és *jason* világosság istenével. Innét származnék az *es* (szerinte i. h. 21) egyike a szlávok legősibb istenségi neveinek, honnét az, az óéjsz. myth. a *s-jai*ba elszármazott (?). — 2) Hesychios szerint *αἰσοῖ θεοὶ ὑπὸ τῶν Τυρράνων*, mit Suetonius (Oct. 97.) *aesar etrusca lingua deus*, szándokosan ír így hibásan *aesarnak*, hogy kihozhassa belőle *Caesar* isteni nevét, a *e* elhagyva *reliqua um. pars nominis*. Ehhez tarthatók Grimm 22 szerint az óéjsz. *as, aesir laudas* – *numen patrium*. — 3) Ugyanaz jegyezhető meg a mellette mindig felhozott: hellen *hestia*, s római *vesta* tűz értelméről, a mennyire az csak késő átvitt fogalom; az *εστία* v. *ἑστία* eredetileg származván az *εστω* v. *ἔστω*, (*εστᾶ*) *ἑστρηξα*-tól, jelenti sajátlag az állás helyét, (der feste sitz), hol a ház állott; ennek a régieknél kellő közepe, s a házi családi élet valódi központja volt a tűzhely, az által képződött a megszentelt házi tűzőelő fogalma, mely ezután a vestai mythosb. személyesítetett. Creuzer symbol. (1. kiad. 2. 419), és Heffter. rel. gr. u. röm. 222. — 4) Sajátlag: *isa*, az *s* magyarosan kimondva, én a *h-t* mellette csupán módszerül használom, az *s* magy. hangoztatása jelezésére. Bopp bővebb sanskrit írás módszere szerint ily *ç* jelet kellett volna írnom, mit a folyvást előkerülő sanskrit szavaknál fogva nyomdai nehezségek miatt hagytam el.

urópai nyelvcsaláddal is feltűnő, (magy. ny. rendsz. 178); szavunknak azonban alakjában, melynek tehát gyöke *is*, ennek átmenete volna igazolandó a névhatározó *es*-ből, vagyis ennek hasonlósága *l* és *e* alaphangváltozattal, a sanskrit *esha* és *ishabam* előjő; hogy ennek régi nyelvünkön ily kettős olt, gyanítom, miután az még ma nem csak a különféle képzők általi összetételű elő így változott *l* alaphanggal, mint: *emily, imily, (- ez-mily, iz-mily,)*, *ez-lyen), emez, imez, itt, ide, innen, (- ez-de, iz-de, ez-nen, iz-nen)*, lakulva, mint: *az-lyanból*, és *az-onból, olyan, ottan* st. (l. Hunfalvy akad. l. 112), de még arra is utal: hogy valamint a mutató: *az*-nál, az: *es* közelebb jelelő, ugy az: *is* ismét az: *es*-nél, mit az *emily, imily* st. közti finom megkülönböztetés mutat, azért is az isten névben, mint a leghatározottabb *létező* jelelésére leghasználtatott; de e mellett előjő az, még eredeti önállólag is, a közbeszéd-sajátságosan használt hiánypótló segítő *is* szóban, minek értelme kétségtelen mint *is-e is-es* v. *es es*. Nem tartoznék-e szinte ide, a régi nyelvünkön, p. sz. sz. annyszor használt, ma már egészen elavult: *ysa - isa*, melyet nyelvöldy irod. t. 1. 101), állító, bizonyító értelemmel indulatszónak tartanak, mire névelők, névmutatók *az am, ez am* st. használatosak; talán benne is az: *es a is* a eredeti forma, s értelem indulatszóilag a bizonyításra használva tükröződik, a *s* különböztetésül is idővel *s*-re lágyult; — egyébként az: *ez iz* átmenetek szolgálhat az *es, is* kötszóknak hason hangváltozaton alapuló különbsége, használják azokat is, különösen az utóbbit nagyobbára *es*-vel írva nyelvemlékünkben folytonosan mintegy a 17. századig. — A *s* és *sz*, egymást felváltó, és a csangó szójárásban maig *issten*; az előbbi *ysa* indulatszóban mint láttuk előjő. A szó második tagjában: *ten*, a: *t* betű lehetne nehézséget, az ajánlszerű *em* szóképző felvételére nézve, mint az, az: *es-em* határozóbb mutatót hát: *es-em, is-em - hic istud*, s ekkor végső szükségben euphonicusnak volna látszó; de kéznél áll a *ten* v. *dem* képző is mindjárt, névmutatóink: *itten, ide - iz-ten, ez-de, iz-de*, alakjában; egyébként is már feltűnő, hogy a felsorolt *is* szavú isten neveken, mind a *t* belü, mind a *tan ten* szótag előjő, így a *isthan, isheth*, a kaldej lény: *its*; figyelmeztetek még végre általjában az *es* szóval, az: *es* helyett *is*-zel előjövő határozó, mutató, bizonyító, állító, felkiáltó részeinkre, mint: *ime, ihon* (régibb íróinknál), *itten, ide, igy*, st. melyek a *es* szóval együtt, amaz, *ez, az*, s ettől ismét *o*-val is képzet (*ott, oda*, st.) hasonlóan ellenében különösen a határozottabb bizonyos állapotot fejezik ki. A szó az eredeti gyökből átmenet tehát történhetett *es-ten - is-ten, issten, isten*. mi röviden a szó fenntebb kijelent értelme nyomozására általunk felhozható, de *t* felhozott, hogy annak adott jelentését már is teljesen kétségtelennek vélnök; *is* szóra emelkedni szavunk tekintetében mai ismeretünkkel fogva lehetetlen. *is* szóra azonban még a névvel más rokonhangú, s úgy látszik rokon értelemre hozhatók. Elszármazva és értelmezve látjuk ugyanis szavunk és *is* szóval, az egiptomi: *esi*-ben *ös isten* jelentéssel, ezen *ös* szavat azonban régi *ama isa*, és *istenhez* egészen hasonlóan ismérte, mint a hal. beszédb. leljük: *adamot - ösünket* Ádámot, elválasztva a névmási és többesszámi régi *muo* sz. *ise-ös*, későbbi ny. emlékeinkb. *ows*, Nyirkállóinál (Kovach. form. styl. 19), mint az, az *Es* családnévben előjő, eredeti húnmagy. betűnkkel is írva, a irfahéj okirat emlékb. ha az valódi, (840 tudomt. 2. 109). Hasonló a finn *is*, *isäntä* - paterfamilias, *isän* - patria, (Rennevall lex. fin. 1. 118), és kiváltképp az *isten* elnevezése is: *isäinen* - der grosse vater - nagy v. *ös* öregatyja. (R. fin. run. 158). A kalevalában Väinämöinen a hős, v. félisten atyja, tehát a *isten* nevezeték *isönek*, aminthogy általában az *ukko, uk - öreg, ös, vanha*

és *vanhamies - vén*, öreg, neje pedig az istennő *akka - öreg, őszanya*, nagybárá az istenség megszokottabb, s az általános jumala mellett gyöngédebb, kérelmő, megszólító nevei, (Grimm fin. ep. Hoeffler zschr. 845. 42), melyek valamint rokonhangú s értelmű szavainkkal érintkeznek: *ise - ősz* - avus, protavus, maiores antenati; *ukko, uk - ma* még az *-ük - avia*, a tájszótb. még *uk* is, *dédük* - atava jelentésben, tehát érteleme inkább már a fin: *akka* - öreg, őszanyához tartható ¹⁾, a vanha - vén szavunkban, s mint az még közelítőbben jön elő régi nyelvünkön, mint Nyirkállóinál i. h.: *veangky*, (atyádnak egh venghy - patruelis,) — ugy látandjuk al. e nemű vallási fogalmaink találkozásuk. Összefüggő jelentés kínálkozik még ama perzsa, Hydenal *esdekelní - suplicare* értelemmel magyarázott, *yeshtan* isten név értelmével, miben kétségtelen már az átvitt értelem maradt fel csupán; de valamint nálunk az *esdekelní*, mai *supplicare* jelentéssel, különösen a vallási *supplicatio* értelmében áll, az isten imádása, és tiszteletére vonatkozva, úgy régi nyelvünk erre még képző nélkül folyvást az: *es* és *omá* igét használja, peld. az Érdy. cod. besz. rem. Pálr.: *essónok az uristenhez - esedezónok*. (Toldy példt. 2. 38). Még nevezetesebb ez a körülménynél fogva, hogy az *ős* magy. valóságban egy kitünőleg vallási cselekvés, az: *eskü*, szinte nagybárára hason alakban jó elő; a müncheni cod. (N. E. 3. 94, 76): *es - juramentum*, az: *es - ért - propter jusjurandum*, az *es-ről* *kit esköt - jusjurandum quod iuravit*. (I. XVI. c. ima. eskü.).

Ennyi mit az isten név eredete, jelentése, és más mythosokkali összefüggésének felderítésére felhozni lehet; benne egy ősnév, és eszmetörédekét bírnok, mely homályosan bár, gyanítatja ősvallásunk főlényrűli fogalmát. Mily *hit létezett* továbbá felőle, mily *tulajdonokkal* bírt, mikép képzelte és *személyesítette*? alig van egy két történeti emlék hagyományunk, melyből csak megközelítőleg is meghatározhatók; de élő- régi- és népnyelvünk sokoldalú kifejezései, emlékei, hagyományos kultuszében, még a régi ősvallási hitképzetnek nem egy nyoma rejlik. Ilyenek már különösen az istenre nézve, a sajátos *epithonok, jellemragok, állítványok*, melyek az istenről elmondanak, *kifejezések, szólások*, melyeknek erősítéseül az isten szó használtatik, s különösen az ezekben felőle feltűnő azon érzéki gondolkozásmód, mely aminthogy a tisztább vallási fogalommal megemegyeltethető, úgy a mai keresztény fogalomtól sokban egészen eltér, minélfogva nagybárá még egyenesen a pogány hitnézetre utal.

A közönséges jellemragok, illetőleg állítványok, tulajdonság kifejezései, melyek a magyarban az isten névvel mintegy összeforrvák, az: *egy isten, úr isten, örök isten, élő isten, ódos isten, jó isten, szerelmes isten, boldog isten, teremő isten, istenem teremőm, nagy isten, való és bizony isten*, — ily folytonos használatban van az, a közbeszéd, népnyelv, költészetben, egyedül alig is használtatik, minden legcsekélyebb érzet kifakadáskor, komoly s ünnepélyes alkalommal csak így hallható. N. emlékeinkb. (I. 340) a Sigmondkori esküb.: *eskezem az elow istenre . . . egy bizony istensygre*. Báthori Gáb. esküje (840. tudt. 3. 190): *egy bizony eoreok isten*; a hal. besz.: *teremteve isten* - teremő isten, valamint: *aromo isten*, s a könyörgésb. *ur* is, önállólag; de ama különös: *teremő isten*, valamint az: *egy isten* epithonokat, mint ősvallásunk istenfelőli hitét igazolva találjuk: Theophylakt. 7. 8. tanúsága által is, *οἱ Τοῦρχοι, . . . προσκυνοῦσι μόνως, καὶ Θεὸν ὀνομάζουσι τὸν πεποιηχότα τὸν οὐρανὸν, καὶ τῆν γῆν* - a turkok imádják *egyedül* és *istennek nevezik azt, ki az eget és a földet alkotta*, szóval: *egy teremő istent*. Különös figyelmet igényel, az: *élő isten* szólás, legrégebb ny. emlékünk, a hal. besz. azt még önállólag is, egyenesen isten értelemben

1) a hal. besz. amaz *ise m u c* kitételében is az *ős* és *ük* összetétele soroghatna fenn; hasonlóan nyelvünk e nemű *déd - ük, őssöm - ősi, őssöm - atyja* st. Nyirkállóinál is előjövő képzelethez; miszerint a finhez hasonl. az *üköt* férfú értelemben is bírnók, nem is nyilatkoznék a felvétel ellen annyira az értelem, mint az útban álló, s ellensé tiltakozó személyes névmás képzője az m.

használja: mennyi milostben terumteve *eleve* miv isemucut – mennyi malasztban teremté *élő* mi ösünket, t. i. az *isten*. Révai, Faludy és Döbrentey szerint (N. E. 1. Dev. 4): *élő* *ous vivens pro deus, eleve*: az az *isten*, értelmzé; mi, miután csak egyedül legrégbb nyelvenlétkünkben jó *elő*, épen a szónak ezen *isten* értelemben önálló használata későbbi kimúltánál fogva gyaníthatná, hogy az a magy. ősvallásban önállólag, *isten* értelemben használtatott, a katexochen: *mindig örökké élet jelentve*, egészen összehangzólag az *istenről* azon fogalommal, melyet az *iso – ös*, és *esen v. létező* értelmezés által fenntebb kimutattunk; de a régi mythosokban is egyiránt hason szó és jelentéssel mint *isten* elnevezéssel találkozunk; a nyugatariai v. zend perzsában: *el – eljon*, és: *bel – itan*, (Röth i. h. 104), azon legfőbb istenség nevekint magyaráztatik, ki, a többi *iszmai* népségeknél is, mint *időisten* jó *elő*. Sajnovics és Révai (ant. 1. 122) ezen *élet* színté már, a héber kaldej: *eloah, elohim* – magnus potens fogalommal hasonlítgatták.

E három fogalmat: az *egy, élő, teremő istent* tehát ősvallásunk valószínűleg birta, s ha a többi, nyelvkön az *isten* névvel sajátóságosan összeforrt bélyegragokról, nem is állíthatjuk egész bizonyossággal, hogy azok ősvallásunknak egyiránt fogalmai, és az *isten örökkévalósága, nagysága, jósága* st. tükellei és tulajdonai már benne ismeretesek lettek volna, bár ily felvételre, az ismért mythologiák jogosítnának, mert ezekben már létségtelenül a keresztyén vallás, későbbi erősb befolyása is nyilatkozik; és nyelvkünk hason nyomai, népszólása, költészetében, mint Erdélyi is (népd. 2. 423) észreveszi, mind-mennyi bibliai képek, eszmék nyomai öllenek fel; mind a mellett, ez állítást határán túl nem terjeszthetjük. Tudjuk, hogy a keresztyén hit fogalmai, és elnevezései, csak a latin, német, szlávnyelven át, jöltek hozzánk, s így az: *ur istent – dominus d. herr gott, st. vagy a: nagy istent – grosser gott, mindenható – omnipotens, örök – ewiger, aternus* innét magyaráíthatuk, de nem a sajátóság: *élő-t*, mert p. sem a: *deus vivus, sem: der lebende v. lebendiger gott*, nem bír a meglepő s találó eredetiséggel, mint azt meglátai a fordításban, p. a bécsi codex (N. E. 1. 139) *viventem deum – eleven isten*-nel magyaráíja. Hasonlón eredeti színezetűek: az *istenem teremőm*, mit ily hoosan ismét egy nyelv sem fejez ki; ugy: *ódes isten*, mi nem a: *lieber gott*, mert nyelvkünk az: *édes és kedves atya* közt, különbséget tud, *szereelmes* és a régibb *szerelemes isten*; mythologiai értelműnek nyilatkozik különösen az annyira szokásos: *boldog isten*, mi koránsem fejezi ki a mai: *beatus, selig*, érzék feletti üdv eszméjét, hanem inkább azon anyagi, szerencsés, gazdag, nyugalmas állapotot, és jóllétet, mely a pogány képzet szerint, a boldogság egyedüli fogalma volt, megféle néki a német mythologiai: *riche – dives, potens, beatus* kifejezés, mint az, az ónémetb. még *istenre* alkalmaztatik: a Heliantb.: *der riche gott von himele*, Niebelungb.: *durch den richen gott von himmel*, (Grimm. m. 16—18.); a latinban a *dives-sel* azonos: *divus, dis*, (Varro 4), a: *dea ops* és *opes*; a sanskritb. szavunkhoz régi *l* nélküli alakjában, mint ny. emlékeinkb. folytonosan olvasható: *bódog*, hasonlító: *bhaga – felicitas*, és *bhaktadévotus, bhakt – colere*, mint a *deva*-tól is: *duvina duvaja – gazdagság*; a szláv. is: *bog – isten, bogati – gazdag*, és valamint a boldog anyagi képzetből emelkedik, csak feletti beatus eszme értelembre, ugy más hason vallási értelmű fogalmainkban is, ezen természetes fejlődést találjuk: p. *jóság a jóságtól*, amint az még ny. emlékeinkb. nagyobbára *előjő: virtus* értelemben, (Toldy példt. 2. 44), vagy újabb. az: *erőtől, képzett: erény*.

Az *isten*, és tulajdonságairóli hitet találjuk kifejezve, és tükrözödni, ama számos, sokasos régi mondások, népies kifejezés, közmondások, hasonlatok, példabeszédekben, apostrophék, felkiáltások, bizonyítás, üdvözlésekben, melyek különösen az *isten* szóval képezve, az által jelentésük, értelmükben mintegy erősödnek, valamint régi *ös* szokásos használataik és sajátóságos eredetiségüknél fogva, a kölcsönzés gyanúját is eloszlatják. Hynek: *isten neki, isten nevében, isten anámába*, (az az *isten* gondviselésére bízva),

istenemre, isten engem, isten bizony, isten igazába, (az az jól, tökéletesen, *isten igazdába dolgozott*, v. *amúgy isten igazdába elverte*, az az: derekasan; *szeme sem áll isten igazdába*, nem jó szándékkal van), isten tudja, látja, hallja, st.én istenem, *áldjon meg az én istenem*, isten segíts, isten adja, isten mentse, isten őrizs, istenre hár, amúgy istenesen, (valódiilag, erősen, igazán), isten veifnk, istennek ajánlom, isten hozzád, isten boosá, isten fixess, isten mentson, isten ne adja, isten eltalmass, isten verte, isten tudja *haibai*, – az az régi (tájszót), isten tanította – egyebugya (tájszót), isten ntse – ugysegéljen, a tájszót: *estuta*. Általuk majd az: egyedüli mindentudás, látás, legfőbb igazság, hatalom, védő, óvó, áldó, jóság; majd akaratjábani följánlás, bizodalom fejeztetik ki. Így kmdásainkb.: jó az isten jót ád (E. 1265.) kopasznak is hajat ád. (D. B. 3643.) mit ád isten, azt ád; kinek isten adja, a pap is annak adja; ád az isten kinek nincsen, kinek isten mit ád, ember el ne valja, E. 3902—8. a hol isten őriz, pókháló is ortalom, B. 3649; tudja isten kinek subát kinek gabát; tudja isten minek hogy kell lenni, E. 3931; tudja isten ki lopta el még a kis fejszót is, E. 2710. a kenyérnek legjobb dagasztója az isten, B. 3647. mikor isten nyulat teremtetett, bokorról is gondoskodott, E. 924. ha isten akarja a villa nyél is elstül, D. 2. 89. ha isten akarja, veled léssen karja, E. 3935. ha isten akarja, az ablakon is beveti, B. 3650. ott ád isten esőt, a hol akarja, E. 8631. Azért nyilatkozik a bizalom is: bízzál istenben előgyámolt; él még a régi isten; hiszem az istent nékem is felvirrad még; minden horgas borgast isten fordít jóra; gazdag az ur isten; nehéz istennel újat húzni v. követ vetni; lassan jó isten, de ugyan elérkezik azért; nem rövidül meg isten keze; isten sem tehet mindennek eleget; néha isten sem barátunk. E. 3914—30; szegény ember szándékát boldog isten vezérli, Kreszn. embernél szándék istennél ajándék, E. 7029. kitől isten eláll, reménysege hibál, E. 6539. hadd istenre dolgoz, búból vigasztalást hoz, E. 1215. ki istenben bízik, meg nem csalatkozik. E. 1310. miért ismét: isten szavát nem alku megvetni. E. 3944. kinek isten barátja, üdvözül; isten is munkára fizet. D. 1. 71. embernél munka, istennél áldás. E. 2202. és hogy isteneljem a mi nem istenem Kreszn. st.

Hasonló az érzéktetés is, melynélfogva az istenről tisztább és szellemibb fogalom hiányában annak emberi szenvedélyek, állapotok, cselekvés, végesakarat tulajdonítatik, s ha bár ily nyomok is, a még tisztán szellemibb nézetre nem emelkedett ószövetségi, vagy felfogásunkhoz leereszkedő, vallási könyveinkben természetesen használvák, mégis figyelmet igényelnek, számos régi köszöntési, fogadási, megszólítási, szokásos szólásaink sajátágaiknál fogva; m: *isten hozott, isten adjon: jó napot, munkát st. isten fogadj, isten hírével járjon*; az esküvő: *isten úgy se* – ugysegéljen, st. szerintök érzéktíve, mintegy az: isten adja a jó napot, hozza a kedves vendéget, fogadja a jó kívánságot, segíti a munkát; kitűnő analógiák ilyenekre általánosán találhatóak a mythologiákban; így a szláv üdvözlés *vitaj*, pogány istenük nevéből származik: Stransky (rer. boh. c. 6): *vestigia venerationis Svianto-viti ex slavicarum gentium animis necdum penitus eximi potuerunt, hodie namque inter eos adhuc, amicus amicus manu gratulabunda excepturus: wjteg v. wjtam le*, solet ingeminare: *compellationeque hac sua Svato-vitum, quasi sospitatore celebrare*. Hasonló értelmű köszöntések a németb. is l. Grimm 15; maga az üdvözlés szó: *üdv*, mint a lat. *salus* es *salutare*, német: *heil*, ma még vallási eszmével egybefüggnek.

Ezen érzéktetés mellett mások ismét emberi szenvedélyeket is: jó kedvet, örömet, foglalkozást s bizonyos jellemző cselekvést, tulajdonítanak neki; így a közbeszédi: *az isten jó kedvében teremte*, m. az óném. *got in grossen freuden was, do er dich schouf*. (Grimm altd. blät. 1. 43) *az isten is örül neki*, s a különös, meséinkben gyakorta előkerülő vonás, midőn a hamupipőkeféle szép leány, az aranyos ruhába felöltözve a templomba, v. táncba mën, az isten is, letekintve az égből „megosudálja őt”, gyűjt. 36.

(más variansb.: a nap áll meg útjában, vagy a csillagok tekintenek le, csudálkozva szépeogén); mi már, mintegy házat, székelő helyt, tulajdonít az istennek, honnét az emberekre letekint; a mint ez más mythosokb. is előjő, s e tekintetben ránk nézve is érdekes, a Paulus diaconnali (1. 8.) longobard-vandal, történeti monda, miután azt egy másik, az előbbinél régibb — Fredegarnak vélt — krónikás (Bouquet epit. franc. 2. 406.) a húnok és vándalokról beszéli: hogy midőn az istentől győzelmet kérnek a húnok fölött, (Paulus: a longobardok Vodan istentől), az isten azoknak igéri, kiket legelői meglátand napkeltével — sole primum oriente — ablakából. Az istennő tanácsára leeresztett hajukkal mintegy hosszúszakált képezve, áll a helyre az ellenfél hadtáborra nővel együtt, hová az isten napköltével legelői tekint, s rémes kinézésük által magokra vonják az ablakán kitekintő isten csudálkozó tekintetét, miért nekik kéntelen adni a győzelmet; itt ugyan a *longobard* népnév forog fenn a *hosszúszakálban*, de így nevezetnek egyiránt a *húnok* is az Eddáb. (Gudrunkv. 2. 19.): *langbarz* — hosszúszakáléknak, és Atlikv. 36. hunar taulduz gumar gran-sidir — lefüggő szőrű, hosszúszakálú húnok vitézei, míg a Volkunga saga 41. egyenesen is longobárd névvel jeleli a húnokat. — Hasonló élelnek személyesítések, azonban még régibb költőinknél p. Zrinyi. (Zria. 15. 18.): *ül vala isten abban a székében, az honnan világot nézi kegyelmesben.*

Ellenben ezzel, mondja ismét a km.: az isten elfordult tőle, és az isten holt lábbal se fordítson arra E. 3640. isten háta megett lakik. E. 3937. s nem érdemes hogy az isten napja rá süssön; még másfelől, az isten az, ki felhossa, felderíti a napot: „*majd leviszi isten a szép fényes napot, és felderíti isten a fényes csillagot*“, az elsőt um.: „*hogy szelcségben hadja a szegény parasztot*“, a másikat: „*hogy rakhasson minden szegény jó asztagot*“, a népd. (3. 18.) sóhajt a kesergő: *én istenem hozd fel régi napomat!* — Élénken festetik büntető haragja is: a népd. (2. 6.): nincsen apám, nincsen anyám, az isten is haragszik rám. a km.: isten taszította ember; halot. beszédb. a sajátóságos kifejezés: *haroguvéc isten es vetove wt ez munkas vilagbele* — haraguvék isten és vető őt e munkás világba; egy ponyv. irod. népdban. (Bagónál) kolera pestisről: *a megbúsult isten haragszik ellenünk*, a búsult itt, mai értelmétől eltérőleg: exacerbatus. Molnár Alb. és Kresznerics: megbúsítja — exasperat, irritat, de még mindig illőbb a boszús st., istenre alkalmazott fogalmaknál, valamint hogy régi nyelvünk, ezekben méltányosb volt a mainál. Molnár például a 38. zsolt. fordításáb.: az isten boszús haragja helyett, a gyöngédebb: *búsult gerjedezése* kitévelt megfelelőbben használja. Az isten haragja ezen nyilatkozásának, vétetett azonban különösen a *mennydörgés*, innét maig népünk, s a gyermek nyelven: az *istenke haragszik*, isten, az *öreg haragszik*, és hogy: a *haragos isten mennyköveit*, s a *villámot*, mint *nyilait* szórja, büntetés beszélmódjánál, azért a lecsapó villám nyelvünkön: *mennykő*, a népnél: *isten nyila*, honnét a háromlás: *isten nyila üsse meg, isten nyila verje meg, isten nyila hánjon ki*, s a két szó a nép kiejtésében összeolvadva: *istonyilla* hangzik, mi az *istonyilla* st. átköző felkiáltásokban, a népd. 2. 7. istenem uram az olyat *mennyköveiddel paskoljad*, u. o. 304. *bele jár az isten nyila*, a km. *ugy jár mint az isten nyila*. E. 2545. az isten nyila is csak mellette csap le, és: ha mennyit vétünk, annyit mennykövezne, a tágas égben egy mennykő sem volna. E. 8392. Így tulajdonítanak már általában, a hitregékben a feltünőbb természeti jelenségek, kiválólag az isten bizonyos cselekvése, foglalkozásának, honnét erre vonatkozó neveik, mint: Ζεύς κεραυνίος, *Jupiter tonans*, az óéjsz. *Thor*, a ném. *Donar*; legjobban találkozik azonban, ezen ősvallási képzetünk a *villámmal nyilázó istenről*, a finn hason mythossal, hol a mennykő, a villám, szinte: *isten nyila*, *jumala* — isten, *nyoli* — nyilai (nyal — nyil), itt is az, az *öreg, az ősműke isten* dolga. A kalevala 33. 264. és kantelatar 3. 22 a hősz Kullervot átköző nő úkhozó kiált: *útko te, um. fenn az égben, feszítsd legnagyobb ívedet, tűzd rá érc*

nyilad, lödd az izzót vállain át a gonosz Kalevafinak, s ukko kihallgatja kérelmét. — Ha mennydörög, s villámlik: *ukko üt tüzet* — *ukko iskee tulta*, ha csupán villámlik, ugy: *Kaleva lángoló kardja* — *Kelvan tulet v. valkiat miehke* — *villog a légben* (Schott Kullervo 24). A villámra használt, ezen isten nyila, ma már csak népies káromló kifejezés mellett, élénkebben maradt fel a: *mennykő* név, miután az nem vonatkozik egyenest az isteni cselekvésre, de azért egyiránt mythosi alapszöve, s összetett fogalomra utal, a németben is így péld.: *donnerstein, donnerkeil* népies elaevezése; s a mythosi hason képzetek, mint az óéjsz. *Thor*, kinek fegyvere a nyil helyett *kala-pács*, ezzel mennydörög, midőn a levegőbe hagyítva, véle a sziklákat hasogatja, széttöri, (Grimm 161), valamint az ezekkel azonosuló szikla dermedtségű s nagyságú óriásokat. *Kaleva kövei* is, a finn. a sziklák, mint kardja a villám (Schott. i. h.), és ukko a nyil mellett hasonlóan arany húzogánnyal jó elő kal. 45. 139. A szláv. *Perun, Paron*, régi pogány isten, és mennykő vagy villám neve: *parom do ľeba*, mennykő — *parom beléd, paromova strela, és sto bohaj, sto strel* — száz isten, száz nyila, káromlás. Maga a hang, mely a villámot követi, nálunk *mennydörgés, zengés v. égzengés* is, az isten sajátos cselekvésének tulajdoníttatik a mythosi képzetben: *Thor, Donar*, ekkor az égben szekerezve eszközli a morajt, (Grimm. 152.) a finn. *ukko pauha* — *az öreg dörög, és pauanetta* — *dörgő ukko*; ő hányja egymásra a felhőket, szórja a jégesőt, villámlik, dörög, nyilazik (kal. 14. 315, 45. 14). egy runob. hangzik (kal. 26. 531. és Schröt. 21.): *ukko te arany király, hozz egy felhőt éjszaka felől*, hajíts másikat nyugotról, *villámolj* egy harmadikat keletről, vesd őket és *dörgesd* egymás karjába. Ezen *égi dörgésről*, érdekes őshitképzeteink nyomaival azonban még lejjebb (a természetün. IX. és XII.) találkozandunk, s itt még csupán kiemelendő a nézet, amennyire a mennydörgés, különösen egy: *öreg, atya*, istenségnek tulajdoníttatott, mint a finn. az: *ös, öreg, ukko isten atyának*; a lapp. a mennydörgés, és az öregatya egyiránt: *atja*-nak nevezetik (Grimm. elősz. 28.); a latinb. a: *tonans Jupiter, atya, pater, isten- atya, diespiter*, jelentéssel áll; a németb. a: *far, tatt atli* (Grimm 153) nevei; mit nálunk ismét nem csak az isten nevében jelentkező *ösvoltáróli* képzet, és alább meséinkből felmutatandó *öreg, őszszakátú ember* képében személyesítése kifejez, de a mennydörgéskori népies szólás is az: *öreg haragszik, és hagy dörögjön csak ne üssön*, E. 1864, épen azon sajátos káromló, és istentelen gúny értelménél fogva, melyben azt a nép veszi, pogány eredetére utalván, bizonyítani képes; hasonló mondatok, ily értelemmel Grimm 152 összeállítva: a népies westfali kifejezés; *uss hergot kist*. frank.: *draussen ist gott der zankt*, baj. *der himmeltatt greint*, esth: *wanna issa hüab, wanna essä wäljan, mürrü sep* — *dér alte vater brummt* st.

Az istenről ezen képzetek nyilatkoznak, a népies káromlás, szitokban: *verje meg az isten*, népd. 2. 7. *verje meg az én istenem ki áskálódik ellenem*, u. o. 224, 18, 209: *verje meg az isten ötlet*, és: *verd meg uram azt az embert ki nem szánt, verje meg az isten veretlen ne hagyja*; a km.: most is *veri az isten* de nem érzi, B. 3660. ugy *megverte isten* hogy a botot is rajta felejtette, kit az *isten megver* nem hajda veri meg, kit meg akar *isten verni* nem bottal veri meg, kit *isten meg akar verni*, esztét veszi el. E. 3911—3. Az *istenü harag, csapások, verés* következése, ismét különösen a *betegség, nyomor, halál*; egy 16 századi énekkönyvben (832 tudgy. 6. 123):

isten megver nagy szűkességgel,
nagy aszalyval es ragyaval.

hidegességgel nagy hewséggel

A f. i. pestisrőlü népd. : a pestis megindul egy isteni szóra, — —

fordítsd el rólunk e *nagy osterodat*,

s tedd hüvelyedbe már éles *kardodat*.

a km. *nyavalyás* ember az, kire az *isten haragszik*, B. 3661. az *isten keze van rajta*, rá ereszkedett az *isten achéz keze*; a németb. is: *gottes hand, óném. gottes*

slac. (Gr. 17.); — élénk nyoma a szláv. hol nagyobbára különös betegségek nevei, a *bog* — isten szóval képezvék, mint annak tulajdonított különös cselekvések, p: a himlő — *bogine*, nehézség — *boži — moc* v. *boži bič* — isten hatalma, ostora; dögmirigy — *boži rana*, szélütés — *boži ruka*, nem említve más istenségi nevekkel jeleltetket, mint: *mora-viszko*, *Móra* — tól — *kolika*, *Bes* — düh, vit táncza *Sveto — vit*-tól, minők nálunk is, a *fene rágása*, *gula ütése*, *nyavalya törése* st. elnevezésekben alább (I. többist. II.) jelentkeznek. Így a megholt *nebohi nebožtik*, istentől elhagyott; a magyarban a *holt*, *döglöttre* használt: *Isten űlte*, a km.: jobb az *Isten űlte*, mint az ember ölte v. vágta, B. E. 3939. és *megkönyebbitette* már az *isten ágya* szalmáját E. 18. utolsó betegségnek *isten az orvososa*; ki felől *isten elvégezte* hogy felakaszszák, nem hal a vízbe E. 8464.

Még kiválóbb működése az istennek, őseink hite szerint is, a *had intézése* lehetett; innét az egyenesen, az: *Isten végső, ostora, büntetése*; régibb íróink p. Listinél (Moh. nemzk. kiad. 113.):

isten három dolgot, mert magának tartott,
a király választást, s házasság, s *hadrontást*

s benne bíró csak maga,
tudja csak önmaga.

Csereai hist. (f. i. kiad. 7.) a *hadverés*, um. *istennek kiváltképpen való munkája* szokott lenni. a km. házasság *hadverés*, királyválasztás *isten dolga*, a *hadi szerencsét*, flu magzatot, jó házasságot *isten választja* E. 3257. és isten hadakozik a bátor katona mellett E. 1642. De így tudja azt már ő történetmondai hagyományunk: Attila mint *Isten ostora — flagellum dol, malleus dol* hirdeti istentől küldetését hogy a világot hadával ostorozza, és folytatólag végzik e küldetést a 9 századi magyarok europa szerte hadi rohanásaikkal, mint a kronikai (bud. 56. st.) hagyomány hite tartá, Bulcsu és Lehel szavaival hirdetve: nos summus *altio summi dol*, ab ipso vobis in flagellum missi. Hasonlón a vandal Gizerich (Procop b. vand. 1. 5.) hadseregével hajóra szállva, a szelekre bizza, vinnék a hajót, a nép ellen melyet az *isten ostorozni akar*.

Ős hitnézeteken alapszik már egyiránt az *átok* vallási eszméje, s mint *Isten átka*, haragja büntetése fő súlyát fejezi ki, így: *Isten átka van rajta, megátkozta az Isten*, st. e hiteszmét azonban még alább tárgyalandjuk. (I. XI.). De ha a fenntebbiek, netalán mégis nagyobbára felismérhető idegen későbbi, p. bibliai kifejezésekkel is találkozunk, minők az: *ira dei, manus dei, flagellum, maledictio* st. ámbár ilyenek az összes mythosokban egyiránt előjönnek, úgy nyelvünk még, semmi hasonlítást sem tűrő, eredeti, ide vágó kifejezésekkel is bír, minő az: *Isten adta*. Kresznerics azt: *exprobrantis* — szitok értelemmel adja; de már Erdélyi (népd. 2. 424) figyelmeztet, hogy az vallásos eredetű, s hogy az *Isten adta ombor* kit az isten megvert, meglátogatott, azaz kit valami csapás, szerencsétlenség ért ugyan, de büntelenül ártatlanul, s így a könnyörtület érzetét is kifejezi; én vélném, hogy egyszerűn: az isteni végzet eszméjét fejezi ki, elkerülhetlen súlyos volta jellemzésével, s a végső elemben, az isten általi világteremtés igazgatás művét, a mint az kirendelt végzete elébe mén; valamint e fatalisticus, bús elszántság érzetével jelentkező *isten adta embere*, széles *isten adta világa* E. 2097, mondatok hangzanak, úgy erősebb, káromoló színezettel állnak ellenében az: *ördög adta. eb adta*, szitkos kifejezések, melyek már leplezetlenül a rossz, ellenséges végzettől származót, eszközöltet fejezik ki, ennek, mint egy az *eb az ördögnek* tulajdonítva a rossz teremtet; a bal végzetet; így magyarázttatott már ez, összetéve még az erősítő szokásos magyar „teremtette“ szitokkal, a teremtetésről manichaeismusi hiteszmékre, melyeket ezek által ősvallásunkban is felismérni véltek, mit még máshol érintendünk. Hasonlítom azonban itt is, másrészt, szavunk egyértelmű p. szláv: *ubohi, ubožatek, nebožatek*, árva, jámbor, szenvedő, nyomorgó, ártatlanokra használt könnyörülő kifejezésekkel; mint egy: *istennél, istennek kezében lévők*, a magyarban egyiránt: az *isten számába* mondat kifejező, mikint ellenében a krdásos: *kinőtt az isten markából* E. 3936 —

megnőtt, azaz nem szorult már különös gondviselésre, értelem volna állítható, mit már az előbbire Hanusch (slav. myth. 262.) megfelelőleg hindu pantheisticus és hitképzetekkel magyaráz.

Mythologiákban, hol a polytheistikai irány kifejlődött, élénk személyesítéseket találunk. Az istenek világi, s emberi állapotokba lehozva, ezek tulajdonságaival képzeltettek, s a szerint képeztettek. A hindu, hellen-romai, german, szláv st. hitregékben az ég lakói elvegyülnek a földfiaival, lejönnek a magasból, beleavatkoznak az emberi dolgokba, nem csupán mint világ gondviselők, ügyeik intézői, a halandók nevelői, kik őket isteni művészet, és tudományra tanítják, mint: Hermes-Mercur, Odin, st. óvják, és segítik, de utóbb köztük versengenek, pártot, bünt gerjesztve, megfelelőleg az emberi alak, s természetnek, mely szerint képezték. Hitregékben azonban, akár hogy a polytheistikai elem igen gyöngye, vagy hogy csak töredék emlékeinkből, homályosan kivehető lévén, ily élénk tág személyesítésekre nem akadunk, különösen a fő istenségre nézve. Egyet vélek mégis, mondáink azon egyszerű képében, midőn az istent, azon **agg ősz, jámbor öreg férfiú** alakjában emlegetik, ki mint pásztor, gazda, sőt koldús leplezve, **őszhaj** s hason **hosszú** tisztos **szakállal** jelenik meg ¹⁾, mintán mellette ritkán feleli még a monda egyenesen megemlíteni hogy az: *maga az isten*, — vagy a gyermek mesében: *istenke* — volt. Ilyenkor közönségesen próbára teszi a monda hőst, a bátor, egyenesszívű, jó lelkű fiút, erényeért, mert e tulajdonok melyekkel a monda-hősnek tündökölnie kell, nyilván a pogánykor fő erényei valának, csudás varázsszerekek, s általuk isteni mindenhatóságával jutalmazza céljához segíti st. Gaalnál 111: **hőfőhő őszszakálú koldús** megkísérti a jószívű mondahős könyörületességét, ki minden örökségét egyetlen fillérét is oda nyújtja, miért jutalmul a büvös tehetőségét nyeri, tetszése szerint nyúl, galamb, és hallá változhatni. Népd. 2. 369: a szegény favágó osztja meg utolsó falat kenyereit az alamizsnáért könyörgő **vén koldússal**, ki jóért jóval fizet, s megajándékozza, az itt már tréfás anyagias értelemben súlyodott: „teríts asztalt abroszkám,“ „toj aranyat baránykám,“ „üssedd üssedd bunkócskám“ büvös szerekekkel, (lásd eredeti értelmük Scholt oláh meséib 356). Ugyan így a népd. 3. 299. hol a szegény ember éhségében hetedhétország ellen indul panaszra egyenesen az istenhez, a vadon közepén tisztességes **öreg ősz férfi** áll elébe, ki ismét maga az *isten*, s tőle kapja a varázsszereket. Gyűjt. 6. sz. a beteg királyapának gyógyalmát vivő három fiát kísérti meg egy **öreg őszszakálú utas**, keltő illetlenül fogadván kérését, a harmadik jószívű kapja tőle a csodás büvös sípot. Népd. 2. 352: sz. Péternek mondja szinte (l. az előbbi jegyzet.), az igen **agg ősz ombort**, ki a juhászfiat telhetetlen tarisznya, és láthatatlanná tevő bundával ajándékozza meg. Gyűjt. 11. sz. (a népd. 2. 343 tökéletesb variansa) egy **őszszakálú ember**, ki maga az *isten*, nyújtja a bús atyának, a varázsvesszőt, melylyel harmadik legkedvesb leánya kívánságát teljesítheti. Gy. 19. sz. a fő-jétől eltaszított bolyongó terhesnőnek jelenik meg az: **úr isten ősz öreg ombor** képében, előtte azonnal látatlanul megterül az asztal, gyermekeit aranyhaj, homlokukon aranycsillag, mellükön holddal díszíti. Kimerítő kedélyes vonásokban rajzolja a jelenet képét, Gy. 35. sz. a világba menő három fiúnak, megjelenik az **öregpásztor** gazda **exhst fehér**

1) a finnben ukko — öreg, vanha — vén, isä — ősz személyesítését már említők. Reguly gyűjteményéből egy vogul imádságot közölt vélem, melyben az isten szép őszhajú, és szakálú öregnek neveztetik; a ném. Vuotan is szakállós öreg, és Odia mellék neve: langbardr; míg ismét a mennydörgő istenségek, kiválólag hosszú, de vörös lángoló szakállal képezték (l. Grimm 135, 161). Ritkábban találom azonban, a többi népmondákban alakunk, hol helyében még más közelebb álló hitregi polytheisticus személyek jónak elő; nevezetes különösen az oláh népmondában sz. Péter ily helyzetet s alakokban gyakori megjelenés, (l. nálunk is egy helyt alább), mi már a név találkozására végett Jupiterre találólag magyaráztatott; mint a német mese: Mariaja Holdeval. A szlávban (Rimauški powesti 1, 94.) az angyal jelenik meg egyszer öreg kalauzó ember képében, Rimauškinak az alak csupán jó szellemet jelent.

hosszú ragyogó szakállal, de ki ismét maga az: *úr istenke*, közülük csak a harmadik tudja kívánságát teljesíteni, híven őrizve aranygyapjas bárányait, s míg a többi díj aranyat követel, ő csak üdvösséget kér, azért egy bűvös könyv a jutalma, melyet hazatérve, midőn apja udvarán feltár, belőle barom nyájak, gulyák, csordák jönnek elő; különösen tudja még ehhez gy. 134, az alakot *egyszeműnek*. Gyakran azonban álomban jelenik meg az *ős űreg* alakja, mint isteni látmány; Gaal 290: a mostohától üldözött királyfiának jelenti meg az elásott győzelmes kard helyét, hasonlóan az attilai hún mondáéhoz, hogy a hadisten álomban mutatja meg elveszettnek vélt győzelmi kardját, és vele felfogyorzi. (I. jelvek a kard.: XVI.); ide a népd. 3. 262, hol a karddal nyúló fiú, szinte megálmodja az általa nyerendő királyságot. Álomban jelenik meg, Gaal 429, a szerencsét keresni indult szorgalmas szegényfiúnak az *őszszakálú űreg*, utasítva a helyre hol a szerencse várja; és gy. 111. midőn 7 évig imádkozik az anya fiúmagzatért, álomban megjelenik az *ezüst szakálú, aranyhajú űreg*, s jelenti a jövődő hős születését; valamint isteni álomlátás hirdeti Álmos anyjának fia születését: *divina visio — innotuit ei — quod de utero eius reges gloriosi propagarentur.* (Anonym 3.)

Egy más, mennyire a homályos alak kivehető, némi *teremtől személyesítés* nyomát, vélem kiismérni egyes meséink vonásaiban, hol mint Majlátnál 257: egy *űreg királyatyja* jő elő, nap, tűz, víz, szél, lég, föld, személyesített gyermekekkel, kik tehát az elemek volnának, ő adja az élet-halál vizét, az előbbivel megfecskendezettek felélednek, az utóbbira elhalnak; így gy. 141. az *űreg atyaisten* um. megparancsolja szolgáinak, mikép a szét koncolt mesehős tagjait összeszedve az elveszetteket agyaggal pótolják, s páráját belé lehelve feléleszti; hasonlóly sejtek a népd. 2. 348, s több mondáinkban, de a homályos, és zavart képzet még világosb, talán bővebb gyűjtés által előkerülő, példákat követel, mi itt addig is csupán figyelmeztetésül álljon.

Ismeretesb a magy. ősvallás hite: egy kizárólag *nemzeti, saját, védő, óvó, pártfogó istenségről*. Kronikáinkban ezen őshit nyomai egykorúlag jelentkeznek mindjárt nemzetünk eredete és őshonáról mondákkal. Nemrot, a magy. néphagyomány Nemeréje, fia, a magyar és hún nemzet ősatyai, Hunor és Magornak, (Keza. 1. 1), már megjelenik, az új föld s honba vezérő, *isten küldött* szarvas, (állat. VIII.) melyet az isten vagy tündér végzetői (tünd. IV.) isteni szellemek, kiktől származtanak, vezér útmutatóul küldének, mint Jornandes 24. írja: *quod spiritus illi unde progeniem trahunt egero; hasonló isteni vezérlés mellett, elhagyva a meoti mocsárokat, vándorolnak a skyta földre, Jornandes 7: admiratione inducti terrae scythicae ... iter illud nulli ante hanc aetatem notissimum divinitus sibi ostensum ratl.* Ezen isteni kegyelet, választás, és rendeltetésre mutat a hadisten kardjáróli monda: a hún népnél terjedt hit volt, hogy az kit a hadisten, eltűntnek vélt kardjával megjutalmazand, fog a többi népek felett uralkodni, mi Attila a hún vezérnek jut, majd ismét állati vezérlés, majd álomlátás által kimutatva, mi által hadaik és vezérek az istentől rendelt ostorai a világnak: *flagellum dei, malleus dei.* Még élénkebben találjuk e hitet kifejezve éppen a fordulaton hol a hún és magyar monda egymásba tér, Székely chronicájában. 149: a *magiaroc* . . ismét kiindulásból, kiket két dolog indíta fel. első Chabanac az Attila fiának testamentoma, s ki innét oda ment vala, ki mikoron meghala, a Damasec istenre kiszilietto őket, s ha megsokasodnac, ismét e pannonianac földét elfoglalnác; még körülmenyesben Heltainál chronicá 21: midőn Csaba igen megvénhedett volna, minéc utanna Pannoniából baza ment vala, s immár halálos ágyában volna, hozzá hivatá a főnépeket a magyaroc közül és kinszeríté őket, az ő istenekre Damasecre, hogy mikoron idővel megsokasodnác, ismét Pannonia földére akarnác kimenni. És mire ezen honba visszavezérő fejedelmnek kell a nemzet élére állani, ismét egy különös isteni álomjelentés jeleli őt ki: *divina visio, divinus eventus*, mely az Anonymnál mondában (3) csupán a fejedelmi ivadékról hangzik, Székely chronicájában 149. azonban még a népről is szól:

ez vala az álom kin a scythianac iövendő mondoi ezt magiarazzac felöle, hogy az ő magzatiabol tamadna oll feiedelöm, ki innet nag noppel kimenne, es idegen földön mind nepestöl letelepedne. E választott, kegyelt nép öntudatával, hivatkoztatja öket a történetimonda a többi népek ellenébeni különös rendeltetésök, fontosbb küldetésre; mint a húnok hadai isten büntető estora a világ népei felett, úgy igazolják a magyar vezérek is pusztításaik: nos summus ultio summi del, ab ipse vobis in flagellum destinati, tunc enim per vos captivamur, cum persequi vos cessamus (chr. bud. 56). Azért nemzeti mondánk szerint a népek azt már eleve tudják, Anonym. 56: sciebant quod hungari essent insuperabiles, . . et plurimis regnis deus per eos furoris sui flagella propinasset, és hogy az isten minden ellenségeik kezükbe adá: Anon. 50, deus enim cuius misericordia previa erat, tradidit duci Arpad et suis militibus inimicos eorum, et per manus suas labores populorum possederunt. Ott áll a harcban is a hadat intéző, segítő, védő isten, a vezérekkel van a csatákban, és győzelmet ad népének, Anon. 8, 39: dux vero Almus, cuius adiutor erat sanctus spiritus, armis indutus, ordinata acie, super equum sedendo, ibat huc et illuc confortans suos milites, . . . és dux Arpad, cuius adiutor erat dominus omnium, armis indutus, ordinata acie; (vagy chr. bud. 39. Tur. 2. 3) summo diluculo pugnam inierunt, fuit autem auxilium domini cum hungaris, a quorum facie dux se in fugam convertit. — A jogcím is melyen Pannoniát vissza követelik, csupán az, hogy ösök Attila öröke: „terra regis Athile,“ mi a monda hite szerint, már elég arra, hogy népei önkint meghodoljanak, Anon. 12: Zalán szlávjai sua sponte Almo duci se subjugaverunt, eo quod audiverunt Almu ducem de genere Athile regis descendisse, és 20: Menemorout . . manum levare ausus non fuit . . omnes habitatores timebant eos ultra quam dici potest, eo quod audiverunt Almu ducem . . a genere Athile regis descendisse . . unde plurimi se sua sponte subiugabant eis. A választottnépröli hit, szorosán összefüggvén az ígéretföldönök eszméjével, történeti mondánk is ily színben tünteti fel Pannoniát a betérő nemzetnek. Anon. 9, 11: laudabant eis terram Pannoniae ultramodum esse bonam, dicebant enim quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum Danubius et Thiscia, et alii nobilissimi fontes, és többször a kitörő öröm az ígéret áldott hona szemléltével, Anon 9, 11: visa pulchritudine terrae gratulabantur. — Ismét az isteni vezérlés jelensége áll elő; mielőtt még a tejjel és mézzel folyó honba jutnának, megállapodnak az áthágandó havasok előtt, kinyugodni fáradaimaik, de a vezérlő istenség a veszteglést nem tűri, ragadozó, csipkedő sasok szállnak alá, öket tovább állásra kényszerítve: (chr. bud. 36. Tur. 2. 1) deinde transierunt alpes — (Anon: silva Hovos) — ubi viderunt aquilas innumerabiles, et ibi propter aquilas illas manere non potuerunt; quia de arboribus tamquam musce descendebant aquile, et consumebant devorando pecora eorum, et equos; volebat enim deus, ut citius descenderent in hungariam, miröl Bonfini (d. 1. l. 9.) quo quidem augurio stativa movere persuasi, divinaque numina secuti, in Transylvaniam penetrarunt. De még beléptök előtt különös titkos isteni végzeteknek kellett beteljesedni: mert miután Árpád nagy áldomások megülése közt fejedelemmé választatott, (Anon. 13.) atyja Álmos a hon határán áldozatul leöletik, chr. bud. 39: huius — Arpad — pater Almus in patria Erdeleu occisus est non enim potuit in Pannoniam introire hangzanak a titkos végzetröl a kronikás egyszerű szavai, jelentve hogy neki is mint egy második vezérlő Mósesnek, nem volt megengedve az ígéret földére betérni. Bonfinainál is (i. h.) Almus Pannoniam voluit promissionis terram intrare non potuit, in Transylvania namque caesus est. Ennek is azonban beteljesültével az úr visszaadja nekik öseik örökét: chr. bud. 39. Tur. 2. 3: retradidit autem dominus hungaris Pannoniam, sicut traderat filiis Israel tempore Moysi, Seon regem Amoreorum, et Ogh regem Basan, et omnia regna eorum in hereditatem, és Anon. 20: bene implevit dominus in Almo duce, et filio suo Arpad prophetiam, quam cecinit Moyses, de filiis Israel dicens: „et locus

om calcaverit pes vester, vester erit^a, quia a die illo quo calcaverunt Almus dux et eius socii Arpad cum ceteris nobilibus, usque ad praesens posteritates eorum habuerunt habent. Ezen gyakran visszatérő egyszerű kronikai nyilatkozatokból is látni, mily aken lehetett a saajátságos nemzeti véd istenségről hit, az ő hitregei emlékezésekkel zött hagyomány és mondában kifejezve, miután észrevehető, hogy a monda első resztyén feljegyzője, aónnal ráismért az őszövetségi ígérethou, és választottnépröli onló eszmére, s azt onnan vett paralellalval legméltóbban vélte visszaadhatónak.

Ily élénken vonulnak át e hit szálai nemzeti hagyományos történéni mondanón resztül: már a nemzet és atyainak hont jelöl ki, ismét egy újba vezérül, hatalmas ppé tozoni, különös rendeltetéssel bizza meg, és örökséget ad, és századok multán a ő ivadékat belé visszavezérül.

Ennyi viszontagság, s különös isteni gondviselés öntudata által áthatott népeletben, nyira természetes e hit, hogy meglepő volna a jelenség nyomaival nem találkozni. És még egy általánosb nézőpont is kínálkozik: alig van ugyanis népség, melynek thosaiban ily legalább helybéli, védistenségbeni hite nem nyilatkoznék; ezen hit egynt amaz őskorból sugárzik át, midőn még az emberiség családi patriarchalis viszonyban csupán, hasonjog és hatalommal egymás mellett, s maga fölött egyedül egy főlényt mért, kinek a legfőbb hatalmat igazgatást st. egyenest tulajdonítá. Mire a körülmények, sadalmi szükség, és tulsúly által, egyesek hatalma a többiek fölé emelkedik, e hatalom njt már a karjaiba eső gyengének védelmet, öröködik a közügy felett; ő rá esik az aség fénye, melynek mint egy teendőjét végzi, s kit képvisel, általa a theokratiai me megemmisül. Ezzel nem azt vitatjuk hogy ez v. amaz volt-e az ő eredeti álla- l, vagy sem, hogy azonban létezett, a történet bizonyítja, valamint hogy a másik állapot, mos nemzetségeknél már igen korán állott bé; — de nem így mindnyájánál, évezre- ten át látunk ismét másokat, áthozni eredeti egyenlőségi jogaikat, és társadalmuk fej- lével, patriarchalis viszonyaikon túl is, azokat egy újabb társadalmi létbe átültetni, éjtek még nem emelkedik öntudatlanul egyesek hatalma, de öntudattal és közszü- cshől, csak viszonylagos jogok fenntartása mellett, adatik át a vezérség, fejedelemség, és nemzettest egy geneticus egészként áll mellette, egy közös cél öntudatával, mindnyája yonalón a törvény alatt van, melynek áldása és átka mindenkit egyiránt sujt; ily köz- tben fenn kell még sokáig maradni, az eredeti állapoton túl is, a hit s bizodalomnak, y magasb védő, pártfogoló istenségben, ki különösen a testület felett öröködik, annál ább hol a leélt évezredes mult vizsályai után is, még az épereditiségbeni fennmaradás saajátságos isteni védelemnek mások ellenében, történetileg mintegy tapasztalt való- sít bizonyítá. Igy foglalhatott helyt régi erős theocratiai hiteszme nemzetünknel és vallásunkban ¹).

Mire azonban az új európai állapotokba behelyezkedik a nemzet, e hitnek is, mint az élet- s örömtelen ő- vallásnak a christianismus életadás, és magasztos eszméi előtt múltnia kellett, de amint az ilyenekben történi szokott, hogy a magasztos eszmék túl élik intézményük korát, úgy történt itt is, és az eszme még sokáig viszhangzik, átalakulva bár, s az új hit méltóbb fogalmaiboz simulva, de félreérthetetlenül. Mindjárt az új fordulaton találkoznunk ismét ezen különös isteni gondviselésnek a nemzet és fejedelmei iránti különös jeleivel. Már az új iránytól áthatott Gejzának történi isteni kijelentés, melyet a legenda ismét oly bálsólag ad a Dávid és Salamonróli őszövetségi vonással: cumque nimium esset sollicitus — Gejza — de re- bellibus domandis et ritibus sacrilegis destruedis . . . mirabili visione noctu consolatus eum dominus, fecit utare tibi invenem delectabilem aspectu, qui dixit ei: pax tibi christi electe, iubeo te de sollicitudine tua huc securum, non tibi concessum est pericere quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas, sic te filius natusurus egredietur, cui haec omnia disponenda divinae providentiae consilio dominus commen- dabit, hic unus erit de regibus electis a domino, coronam vitae secularis commutaturus aeterna. (Hartvic. r. s. Steph. 3. és leg. maj. 3). Valamint már Álmos prognosticatus est, születését divina visio előjelenté, hogy reges gloriosi propogarentur, úgy István születésénél az újra előfordul, és különösen a hatalom új jele, a harom iránt forog fenn az ígért: uxorem eius — Gejzae — iam apropinquante partui tali vol^{at}

Nehezebb meghatározni valjon a még ma közösen ismeretes és divó: **magyarok istone** v. **magyaristen** kifejezés volt-e ezen nemzeti védistenység nevezete? Krónikáink első feljegyzői, gondolható természetes okoknál fogva, óvakodtak egy ilyennek feljegyzésétől. A név legrégibb ily nyomát csak is közmondásainkban találom, miután azok általános, és okozatos használatuknál fogva, nagyobbára már kora régi eredetre utalnak; így: él még a **magyarok istone**, megemlegeted a **magyarok istonót**, nem rövidült keze a **magyarok istonének**; (D. 1, 26. E. 5353. B. 3675. Kreszn. 1. 264). Innét az apokrophicus használat, lelkesedés, kívánság, ohajtás, buzgó remény, execratio st. kifejezése erősítésére. Kresznerics. i. h. már **tutelarís geníus hungarorum** magyarázattal adja. Nékem azonban a kifejezés valaminth régibb iratainkban fel nem tűnt ¹⁾, ugy a szorosan

divina gratia consolari, apparuit namque illi beatus levita et prothomarty Stephanus levitici habitus ornatus insignibus, qui eam alloqui taliter cepit: confide in domino mulier, et certa esto, quia filium paries, cui primo in hac gente corona debetur et regnum; ezért is Stephanus a visio, mond a legenda: Stephanus quippe graece, coronatus sonat latine. Hartv. 4-5; hason csudás módon adatik meg végre a korona is. (u. o. 9). — De a keresztényen tisztább hitőzetnél fogva, egy általános az egész emberiséget egyiránt gonozó istenségről, elenyészett nemzeti istenség helyébe, egy új, amazzal megfőbb hitalak léphetett, minőt a keresztényiség egyik legmagasztosb, védő, segítő, könyörülő alakjában, a boldogtárgos szűzben némilleg nyújthatott. Legalább mindjárt onnét a keresztényen kezdettől, különös élénk lelkesedéssel találjuk az új hiteszmét a nemzet által felkarolva, és folytonosan ápolva, átmenni a népies vallási érzet, a közsélet, s a nemzeti történeti jog tradíciókba. Az első győzelem, melyet az új fordulat a régi felett a kupal harcban kivív, az ő védelme és pártfogásával történik: *patrocinantibus dei genitricis ac perpetuae virginis Mariae meritis*, Hartv. 6. a haldokló István, az istentől nyert koronát és királyi hatalmat, melyet a b. szűz pártfogásával viselt, neki ajánlja fel országa és népével, Hartv. 21. e hagyomány ezentúl a magyar keresztényen álladalom egyik legragyogóbb eszméjévé válik, ezentúl: *regnum Marianum* a jogcím, s nem többé a: *terra regis Attilae*, vagy: *de genere Turul*; ő a véd s pártfogó főnököbb kény, kinek oltalma alatt birják a fejedelem, s a nemzet az országot: *de quibus regibus sit laus et honor regi eterno et sancte Marie matri eius, per gratiam cuius reges hungarie et nobiles regnum habeant fellicí sine, hic et in eternum. amen.* hangzanak legrégibb történeti mondánkból Béla jegyzője latin szövegén át, a hagyományos szavak. (Anon. prolog.); lobogóin nem többé az etel—arpádi Turul a nemzeti cím (Kosa. 1. 2), de a szűz képe áll; a nemzeti hősök az ő vitézei, a királyok választottjai, mint a legrégibb magy. ének sz. Lászlóról (Toldy példt. 2. 45.) szól:

szűz Máriának választott vitéze,
hogy te őrizzed és oltalmaznád

mert választja a szűz Mária
neki ajánlád jó magyarországot;

és a nép régi ájtatos egyházi éneke szerint, ő az: ki véd hadaktól, éhségtől, a szárnyú pestistől, és (főindulástól, . . . az ő tisztelete szívünkbe oltatott eleink vérével, tisztelete fenn is marad, soha ki nem szakad, igaz magyar szívből (Népd. 1. 300), azért ő a magyarok asszonya, nagy asszonya, királynéja, pártfogója, így nevének elkerülve fejezi ki s jelenti őt a nemzeti hit, a nemzeti hagyományral egyenes vonatkozással, valaminth a régi feljegyzés mondja: Hartv. 12. cuius — Mariae — gloria et honor tam celebris inter hungares habetur, quod etiam festivitas assumptionis eiusdem virginis, sine additamento proprii nominis ipsorum lingua reginae dies vocetur. — Kreszn.: nagyasszony — magna domina, ma nagyboldogasszony napja; mert ő a „boldogasszony, boldogtárgos szűz, édes anya is, kihez teljes reménységgel fohászkozhatni minden lényben,“ — st. (Erdélyi népd. 2. 424.) és az egyházi ének végzavai:

nézd örökségedet, magyar nemzetedet,
terjeszd oltalmadat, anyai szárnyadat,

a kiben magadnak megtetszettél:
reá kit mind eddig védelmeztél!

Ekkép találom én a nemzeti istenségről ősmagy. hitet, és imigy átmenetében nyilatkozatát; az utóbbi állításnak félreértése ellen azonban eleve tiltakozunk, nehogy a tovább előkerülő hason nyomok feltűntével is félreértessünk; mert ha bár magában a mythologia nem egyértelmű a merő hazugság és oktalanság fogalmával; — a mag, melyet a keresztényiség üdvös napja életteljes gyümölcsöző sáv érlelt, fogamillag már benne is megvolt, csakhogy gyümölcstelen faltyú ágakban fajzott el, a vallási eszménykép méltatlan lepelbe borítva, a keresztényiség magasztos világa által derült fel; — ugy átvétel és alkalmazódásról szoros értelemben még sem lehet szó, valaminth senki józanul nem fogja tagadhatni, hogy azt, mi a keresztényiséggel ellentétben nem volt, vagy minek saját hiteszméi erőt, életet, méltóbb irányt és színezetet adhatának, fel nem maradhatott volna. — 1) így Zrínyi Miklós (Mátyás király. u. muz. 3. 5.) Mátyásnak a gyermekek általi királyiá kiküldetéséről szólva, mondja hogy: „talán a magyarországi geníus, a ki akkor hatalmasabb volt a többinél, valamely láttat által hirdette ki az emberekkel.“ —

ú nép körében sem találom ¹⁾, helyében náluk szokásos inkább a: **régi isten, ől még régi isten**, kmgyűjtőinknél is felvett, és: *sperantis in deo* értelemmel magyarázott zmondás; igaz hogy népünk emlékezetéből sok kiveszett, különösen ott, hol helyébe onnal más valami is ültetett. A kör melyben e hit némi hagyományos tudata fenradt, s a név ezzel élénken hangzik még, nemesi osztályunk, mely természetesen digi nemzeti öntudatra nézve, egyedül vétethetett és vétegett a magy. nemzetnek, és szerint a sajátságos nemzeti traditiók őrének; korát pedig e hagyományos eszme és vezetés, újabb divása vagy felébredésének, a múlt század azon szakában lelem, midőn zmetiségünk az idegen szokások, élet és nyelv elharapódzása által veszélyeztetve érzé t. E korból valók legalább többnyire, azon keserű gúnyérzettel vegyült, azért is ább kor- mint népdalok, melyekben a *magyarok istenének* átka szóratik azok ellen, a nemzeti érzelmet sértve, a külső szokások utánzó; ezen alaphang vonúl mindnyáján resztül, majd keseregve, majd buzdítva, majd kárhoztatva (népd. 1. 39). Hason elemmel bir, mit Szirmay (hung. parab. 11, 45) jegyzeteiben találunk, és a tős- ökeres magyar Sennyeynek, a magy. hit különös kiemelésével általa tulajdonított vak, valamint a magyarok istenének Eleutherius Pannonius szavaivali magyarázása, pán a krónikai adatok nyomán keletkezettnek mutatkozik. A név és hagyományos hit eségéről e szerint, sem az idegen járom alatti szenvedés, sem a belső szakadások izsos korából nem bírok adatokkal; a sértett nemzeti érzet lett volna tehát legerősebb resztője!? Krónikai emlékeinkben jelentkező nyoma egyébiránt, és mindenek felett ga azon tudat, melylyel a hit köztünk fenmaradt, élő tanúsága létezésének; — ere- lét s jelentését az adottak világosan mutatják.

Felhozhatók még itt az isten névvel összetett, nyelvünkön divatozó régi népies vezések, minők péld. a növények neveiben jelentkeznek, s különös gyógyerejük, ajdonságaik, alakjukra vonatkozva, nem minden mythosi alap nélküliek, a mint alább r hason elnevezéseknél nyilván látni fogjuk, hogy hit és hősrégi emlékekkel függ- k még össze. Ilyenek az isten névvel: **isten fája** — *artemisia abrotanum* off., **isten ragja** — *gratiola repert.*, **isten kogyelme fő** — *gratiola officinalis*, a népnél maig hasz- lt gyógyfű; **isten lova farka** — *asparagus* off., **isten nylla** — *orobanche*, **isten pehar- ja** — *cisampelos parviva*, **isten szakála** — *aron maculatum*, **isten táskája** — *thlaspi psella bursa pastoris*, **isten korsókája** — *laver*, **isten kenyere** — *chonopod. botrys*, **on átkozta tövis** — *eryngium* vulg., **isten papucsa** (Kreszn. határozatlanul egy virág nének mondja), **istenfa** — *citrusfa* (tájszót.), melyek még nagyobbára gyógyerejük gett a népnél becsben állanak; hasonlóan az állatországbán: **isten madara** — *paradisaea*, **on fűje** — *cantharis rubra*, **isten tohona** (Kreszn. egy bogár neme). E néhány név nagyobbbrszl meglepőleg találkozik, az istenről fentebb taglalt ősmagy. hitképzetek- . mint: **isten haragja**, **nylla szakála**, talán a **táska** is a mondott öreg vándor kol- ibani személyesítésben, és valószínűleg ily jelentőséggel birhattak: az **isten lova**, **fője**, **fája**, fogalmak is, — így Kreszn. az **isten lova**: *sonipes, quo sacerdos utitur dum unfirmos defert smum*, és **isten szamara** *magnus asinus* — valamint hogy alább más istetekben szinte mythologiai nézőpontok alá térnek; mikép az idegen mythologiai on képzetek ²⁾ a különös istenségeknek szentelt növények, állatokról tudnak, s a nk ezen irányban összefüggő hitregék hason felvételre jogosítanak ³⁾.

Erdeyime! ugyan, — kmdsáalt nagyoblrá a nép köréből szedvén — az mint eredeti jü elő l. f. i. — 1) így jü elő Grimmnél 167, *Dona* rnak tulajdonított *donnerbart* = *sempervivum tectorum*, mi a magyar- ma is (Benkő fűszeres nev.) mennydörgő fő, de így a franciában is: *joubart* = *barba jovis*, és rala a közhit hogy a házat a mennykötől védí. — 3) A növény nevek régibb fűvészkönyveink, és illető értelmezéseink után advák, mint: *Beythe*, *Clusiusnál* nomenclator *stirp. panon.* *Melius* herbariuma. Benkő fűszeres nevezet. Molnár Alb. Sándor Ist. Kresznerics szót. *Endlicher* Flora Poson (l. mind bőv. a kütökh.). *Fazekas* és *Diösi* sem volt mindig kezzemnél; mennyire vannak e nevek használatban maig a népnél, vagy

Feltűnő hogy nyelvünkön *hely- és személy-nevek*, az isten név összetételével alig jönnek elő, mint az más nyelveken gyakori p. gör.: *Theophylos, Theodoros*, lat. *Adeodatus*, ném.: *Gottfried, Gottlieb, Gottwald*, régibb: *Cotascalh, Cotadio*, szláv.: *Bogdan, Bogoslav, Bogomir, Bogomil* st. melyek közül a nálunk is használt keresztnemeknek még csak magyarításai sem szokásosak; csupán az okiratainkban, különösen, a váradi regestr. előjövő *Deus* keresztnévben lehetne talán régi nyoma, egy ily fordításnak, miután a latinban annak ekkép használta szokatlan, másrészt azonban a fordítás gyanúját elhárítják a többi eredetileg magyaros ragozásaikkal u. ott előjövő nevek. Tudomásom van mégis, egy maig divó nemes családi: *Istenes* névről (Komáromv. Udvard h.), és egy erdélyi *Isten tava* v. *Istentó* hely vagy tó (?), meg egy *Isten mezeje* (Hevesm.) falu nevről. Homonnai Bálint instructioja kamaraispánjához (u. muz. 2. 630) *isten sőt* emlit: minden nap . . . tartozék minden só vágó két sőt vágni, melyet *isten sovának hívunk*, mi valószínűleg vagy tizedféle egyházi jogcím neve volt, vagy hogy a köteles munkán fölüli ingyen dolgot, a szóláskint: *isten nevében* valót, jelenthetett.

Emlékeink, hagyományaink, nyelvünk nyomai tehát a magyar ősvallás hitét egy fölényről, kit isten neve alatt ismert, kétségtelessé teszik. Ezen hit ötet a létező, bizonyos kijelelt fölény, az egynek, mindenek felett élőnek, ősz, öröknek tartá, kielőti esdeni, kit imádni kell; ötet a boldogság, mindentudás, látás, jóság, gondviselés tulajdonaival képzelé; ki a jót segíti, áldja, fogadja, hozza, kíséri; a roszt haragjával bünteti, nyila, mennyköveivel üti, átok, nyavalya, halállal veri, sújtja; ki mintegy jóltévő ősz, azaz ősatya, az erényt csudás mindenható erejével jutalmazza, ki az eget és földet teremtette; ki a napot és csillagot az égre felviszi, és a világra felderíti; kitél a halandók, és az elemek teremtvék, ki az élet és a halál ura; ki végre mint védő nemzeti istenség választott népét vezérli, néki különös rendeltetést ad, őt az ígéret földére jutítja.

És azért mi nehézséget sem lelünk Luitprand: *gens hungara dei omnipotentis ignara*, és frat. Ricard. (fact. ung. magn.) *nullam habentes dei noticiam*, mondatában, melyek közönséges krónikási és missionariusi phrasisokkint nem akarnak többet mondani, mint: *nullam veri dei notitiam* st. Annál kétségtelessébbül állnak saját krónikai nyomaink: *divinus eventus, deo omnipotenti* victimas obtulerunt st. az istenbeni hitre utaló kifejezései, és Theophylakt tanúsága: *istennek nevezik és imádják egyedül azt, ki az eget és földet alkotta.*

---

volnak, csak annyira bírnak kezességgel a mennyire tudjuk, hogy a fentebbiek azt nagyobbára hűrűben gyűjték, magam összehasonlítottam őket egy bő népies nomenclatiokkal is ellátott német-szláv. terméért. lexiconban találtakkal, s csupán egyet, a: gratiolat találtam hasonlónak.

II. ISTENEK SZELLEMEK.

A magy. pog. vallás isteneiről adatok. dii scythici, scythica numina. dii patrui. Mars. Hercules. hadisten. Damasc. Úr. Ármány. Maná. Pene. Nyavalya. Gata. Niryg. Osema. Dobro. Lás. A mono- és polytheismus a magy. ősvallásb

Az eddigiből kitűnhetett a magy. ősvallás hite egy legfőbb lényben, ki istennek nevezetett; a további kérdés: birt-e a magy. mythologia, több más isteneiről képzetel, mereseb polytheisticus értelemben?

Theophylakt (7. 8) szerint: a turkok imádják **egyedül és istennek nevezik azt, ki az eget alkotta**. Ricard. (fact. ung. Endlicher 252) **non idola venerantur** áll, minek ellenkezője legalább ily jelenségre vehető volna. Régi krónikai, és legendai hagyományunkban az istent a magy. pogány korból, majd egyes, majd többes számi változatos felemeléssel találjuk. Anonym.: (39, 50, 56) **deus** tradidit duci Arpad, — **adjutor erat dominus**, Arpad **dominus** orans; chr. bud. 56: **volebat deus ut citius descenderent in hungariam st.**; és ismét, Anon. 13: **diis immortalibus magnas victimas fecerunt**. Hartvic 6: **apud se cepit — Gejza — meditari qualiter subiectum sibi populum unius dei cultu manciparet, — baptismatis unda lotos unum dominum colere compulit**. Ditmár (7) szerint is, a már keresztyén Gejza az egy isten mellett még régi **isteneknek** is áldozott. A gerardi legenda Vionnáli variansb. (Batthyan. ed. 347) mondatik a pogány vallásért felkelőkről: **scythicaque numina recolare**; hasonló az ennek, (vagy mint én inkább vélném, egy, mind a kettőnek valamint a mai krónikáknak, alapul szolgáló közös kútfő), nyomán ¹⁾ interpolált: **edict. Andr. I a corp. jur. prophanas et scythicas ceremonias et falsos deos abrogarent**. Tur. 2. 39, bud. 93 st. krónikákáb. a Béla alatti pog. forradalom leírásában: **de multis deabus una nomine Rasdi**.

Ezen határozatlan, és csupán a classicus nyelvi kifejezés, mint: **victimis diis immortalibus**, — vagy keresztyén irói phrasisokra, mint: **unum dominum, falsos deos**, utali adatoknál határozottabbak, azon bár gyengébb eredetiségű későbbi tudósítások, melyek az istenségek neveit is még tudni akarják. Bonfini (i. kiad. 96) tudósítva a jeletről. midőn Deésnél Árpád, a magyar honból meghozott föld, fű, viz jelveket, áldozatkint arpa szine előtt felmutatja, véle **Mars pater** és **parens Hercules** istenek nevét hivatja szegyeül, és: **Marti ac Herculi progenitori** — um. — **istrianam aquam ex more habuit**. Szinte így (118) Kuppát, Istvánt vádlólag beszélteti: **externae quam suae gentis studiosior et amantior: Martem, Herculem, patriesque deos quorum numinibus**

¹⁾ Kuvachich vest. com. 44. Bartal comment. 2. 13; a hely azonban, még Bonfini szavaihoz legközelebb áll. —

res ungarica adoleverat, aboleri iussit. Hasonlón a Péter alatti felkelésben énekelletti a pogány párt kürtölőit (aeneatores):

ungarus quicumque esto	antiquas ceremonias resumito,
scythicos deos recolito,	qui contra sanctionem dixerit,
feceritve capitalis esto,	ac hostis ungaricae gentis
haud aliter atque si Martis Heroullisve aris	ac focis vim intulerit promulgato.

Valamint hogy az egész nemzeti vallási Péter, András és Béla alatti mozgalom, erős hatással volt, mint azt a krónikai élénk leírások, és még késő emlékezetek is tanúsítják, (l. p. Galeotti de dict. et fact. Math. 6, 29), ugy a közlött rimelt sorok is, minők például a krónikai leírásban szinte előkerülnek: „inceperunt comedere equinas pulpas et omaino facere pessimas culpas“

már is némi hagyományos nyomot sejtethetnének ¹⁾. Így említi róla még Székely (cronicája 165): mert az mongiac vala hog attol fogva is szerenczeiuc elhailot volna töllöc, miotta keresztienne löttec volna. Hasonlón Bonfinihoz, vagy hogy csak utána nevezik akkép, ezen isteneket későbbi krónika íróink, mint Heltai (chron. 22): Árpád — áldozta a kürtbeli duna vizet az **Marsnak** és **Heroulesnek**; Lisznyai (cronica 213): **Mars** és **Heroules isteneket** segítségül hívák — azután **Marsnak** és **Heroulesnek** scythiai módon sok áldozatokat tőnek.

Hasonlón találjuk már a classicus íróknál idegen népek istenei neveit, sajátjaikkal, sőt a későbbi krónikásoknál ősi saját pogány vallásuk istenei elnevezéseit a classicus mythos ismertebb nevei alkalmazásával adva. Herodot már a skythák hadistenét és tűz-tiszteletét Ares és Vestával magyarázza; szinte talólag ismerleti Tacitus (9) a germán isteneket: deum maxime Mercurium colunt. Herculem ac Martem animalibus placant. Isidi sacrificant. Julius Caes. (d. b. Gal. 6. 21) már előbb természetelem tiszteletet jellemez: deorum numero eos solos colunt quos cernunt, solem et Vulcanum et lunam. A Gothoknál Jornandes (5): Mars quem Gothi semper asperrima placavere victima. Paul. diac. (1. 9) a longobardok istenségét Wodant, Mercurral értelmezi ²⁾; ezekben egyiránt az ismért classicus mythologiai megfelelő nevek, mintegy magyarázatul szolgáltak, a homályos máris ismeretlen honi istenségek helyébe, vagy hogy a latin szövegben, azoknak a megfelelő latin névvel adása, alkalmasb volt. Ily értelemben volna vehető tehát Bonfini adata is, ha épen rá nézve a nehézség különösen elő nem gördül, hogy, mint történetíróink mondják, a históriai igazságot classicismusra törekvő irányának egynél többször feláldozta, és ennek kifejezéseit, egészen eltérő visszassággal, e modorban gyakran még a keresztyén hitbéli előadásban is alkalmazta. Másfelül felvilágosításul szolgálhat a körülmény is, hogy valamint már a legrégebb krónikai és legendai nyomokban folytonosan skytha őseredeti visszaemlékezések, hagyomány és származásra utaltatunk, úgy az ősvallásra nézve is a szokott kifejezés: scythici dii, scythica numina, mintegy az általánosb: more paganismi, dii patrii st. mellett határozottabb jelentéssel áll; így még későbbi krónikásoknál is: Székely chron. (151): scithianac mogia szerint (161) megengedne nekic a scithabeli hitet. Lisznyai (213): scithiai módon st. Mi már magában igen közel alkalmat adhatott, a Herodot s más classicusokból ismért skytha istenségek, — minőknek különösen Ares — Mars hadisten, Hercules az istenített hős, (a hylei, skytha eredetről mondánál fogva) tartattak, — alkalmazására, mi eltekintve már a való, vagy költött skytha eredetrei visszatekintés nélkül is, igen illetl hason hadakozó rajra, minő nemzetünk; és annál inkább talált, midőn a legősibb hagyományos tudat ily

¹⁾ Bonfini épen e helye, hol a krónikai rontott Rasdi helyet, jobban varaslo-t ír, némi eredetiséget, vagy legalább jobb közös kuttőpeldány használatát, bizonyítani látszik. — ²⁾ lásd a frankok isteneiről Gregor. turon. 2. 29, hasonl. Eckhard (Pertz mon. 2. 61), a thüring. korvei WRechind 1. 12. st.

skytha eredetet folyvást emlegetett, az attilai biographusok által már a húnoknak is ezen Mars és Herkules istenségek tulajdonítottak, és bizonyos nyomokban például épen a hadisten skytha kardtiszeletéről, s a hún-magyar attilai kardróli hagyományban, ezen hit folytonosan élt; a továbbiakban pedig a tudomány és vizsgálat, mindinkább igyekezett új és új összefüggési védveket felismerni¹⁾. Mind a mellett maga egy ily skytha mythosi tudat, annyira homályos és kétséges, hogy a tudósításokból rá nézve is csak véleményezve volna kimutatható, mennyire, s mikép bírta amaz néki tulajdonított istenekről fogalmakat és neveket; annál kétesebb volna azoknak saját mythológiánknak áthozatal általi megállapításuk. Valamint másfelől e nevek és fogalmaknak használata, régi írónknál s emlékeinkben igen okszerűnek mutatkozik; és én e tekintetben a legnagyobb bizonyítót és állító erőt abban tulajdonítanék nekik, ha bennök isteni epithethonok fordítása v. kifejezése volna kimutatható, minőt Mars: a **hadistenne**, Hercules az **erős istenne**, vagy valamely istenített és nemzeti hősré nézve kifejezhetné; — mindenesetre közelebb álló és megfelelőbb volt a keresztyén feljegyzőnek, a fentebbi latin szavakban ily: **hadak istene és erős isten** vagy **isten** **hősről** emlékezetet a **Mars** és **Hercules** ismeretes, s jelentékeny pogány isten nevekkel adni, mintsem: *a deus exercituum*, v. *fortitudinis*, v. *divus heros* st. nem csupán pogány kifejezésekkel. Egyébiránt a magánálló, s csak mintegy átmenőleg felülő helyek kétes voltát, nem vagyunk itt képesek egyéb adatokkal istápolni, a mi belőle legjobban talál a skytha **Ares** — hadisten kardjáról hagyományt, lejjebb illetőbb helyen érendjük (jelvek XVI).

Székely (cron. 149) említi továbbá egy **Damasek** nevű istent: Csaba, Attila fia testamentomában um. ezen **Damasek** istenre, Heltainál (21): az **ő istenökre Damasekre fogadtatja** népével, előbbi honok, Pannonia földére visszamenetük. Valjon az itt pusztán álló név némi hagyományos tudattal maradt-e fen, vagy csupán költött, minőkint azt már Cornides (r. v. 21) visszautasította, nehéz meghatározni. Véleményem szerint benne szinte, skytha mythosi reflexio — valjon eredeti vagy tudományos? — foroghat fen. Herodotnál (4. 59): regii scythae, etiam Neptuno sacrificant, nominatur autem Neptunus: **Thamiasedes**; Anquetil du Perron (zendav.) a Herodotnai skytha istenségek neveit zendparziból fejtegetve: **Thamiasedes**-t — **Damases**-sel értelmezi a **tama-zadeh**-ből — *allen dingen zur geburt helfende*. Mi a névre nézve semmi bensőbb eredeti összefüggő okozatos megfejtést nyújtani nem képes²⁾; az nyelvünkön eltérő alakjánál fogva is, semmi összeköttetésnek nem ad helyt, és addig míg bővebb hagyomány segélyére nem jövend semmi következtetésekre sem használható.

Mit Inchofer (an. eccl. hung. 1. 36) mond: hungari quos deos colebant . . . religioni illis fuit *Teutae* cuiusdam, deinde *Dicenei*, mox *Cosmici*, ac tandem *Zamolxis cultus* quos fama sapientiae passim audientes, legislatores habuerunt, adeoque temporum opinione velut inter deos receptos venerati sunt, Jornandes 18 feje, a gothokról e helyének hamis felfogású, oktalan átírásán alapszik³⁾. Ugyan csak Jornandesnél (6) így jó elő, a **Damasek**hez közel járó, egy **Taunases** király neve, kiről: mortuum Gothi inter numina populi sui coluerunt.

1) egy alaknál a **Hadur** szó is mely már Székelytől használva, Vörösmarty és epicusaink által felvétel, de most ilyen csupán, vizsgálatunk körén kívül. — 2) nem képes szinte illet adni, Bodornál (pog. bitr. 90) megfigyeltetett magyarázata, ki a **Thamiasedes** mellett, még a mód: *dana* — tudós, *tatar* *damu* — *gehenna*, *néma* *dama* — *halk* *fejedeleme* (?), sőt az anonymi *Tomizoba*, és *Tomisvár*, ném. *Taufana*, egymástól egészen eltérő fogalmak, valamint a: „*dana* verje meg” — *isten* *verje* *tájszólásban* (l. alább) *keres* értelmét. — 3) valamint hogy az előbbieket már Bonfini is (6, 23) a gothok isteneiül, Dion szerint *felhozta*, még az utóbbi, a classicus írók nyomán ismét *Zamolxi*-t, (l. Strabo 7. Herod. 4. 94), a gétáknál említ: nevezetes ugyan ez utóbbira nézve, hogy történetírónk m. újabban *Benkő* és *Kövári* (erd. rég. 19), uráltyban — de szinte csupán *dák-géta* kori — *laktári* hagyományt emlegetik, a régi *Gogány* várárt tartván a *Strabo* által említett azon *Cogoon* barlangnak, hol a halhatatlan isteni *Zamolxis* között és *redat* adá.

Még könnyebben áteshetünk mind annak felemlítésén, mit a későbbi írók a tárgyat olykor érintve, majdnem minden alap nélkül itt ott felhoztak; mint p. Lisznyai (cron. 1 lap) régi magyarok vallása: „a magyarok minekelőtte keresztyénekké lettenek volna, annakelőtte *Jupiter*, *Mars* és *Mercurius* isteneket, és *Venus* istenasszonyt tisztelték és imádták“, vagy Keresztesi (Thewrewk nyelvt. felföd. 38) a mi magyar eleink a pogányságban micsoda isteneket tiszteltek: u. m. 1. *Vesta* v. isten. 2. *Jupiter* v. jó. 3. *Apollo*. 4. *Mars*. 5. *Hercules*. 6. *Bakhus*. Hasonló éhletlen, és oktalan nagyobbbrészt mind az, mit nyelvünknek más nyelvekkel rokonításai közt az ügyetlen s hivatlan etymologisatók előhoztak, nagyobbára a legidegenebb istenelnevezéseket nyelvünkben keresve és értelmezve, mi a legtöbbben, az illetők szűk látkörénél fogva, ritkán is ment a classicus mythos néhány ismértebb alakja, s a semi nyelvyomozáson túl; az egészben, ha bár itt ott egykét mélyebb jelentést és összefüggést nyújtó megis pendítettett — mire tárgyank folyamán tekintettel leendünk — hiányzott a megkivántató kritikai alap, melyre építeni lehetne, és különösen az előttünk lévő tárgyra nézve, egyéb magyar ősvallási istenségi nevek és alakok kimutatásában, semmi eredmény sem eszközöltetett (l. kútf. myth. irod.).

Mindezeknél nagyobb figyelmet érdemelnek e tekintetben, azon hagyományos, olykor még mai nyelvünkön is járatos, vagy már elavult, majd ismét eredeti értelmük mellett csupán átvitt más, vagy egészen homályos értelmű, máskor ismét csak a tájzólásokban fenlévő, vagy ott legalább eredeti értelmükben fentartott nevek és szavak, melyek majd nyilvános, majd bizonyos mellék értelmük, és használatuk, nagyobbára pedig csupán mélyebb philologiai magyarázatuk által egykori ősvallási fogalmak, nevek és jelentésekül mutatkoznak. Ilyen ismeretesebbek már világosabb mythologiai értelemmel: **ördög**, **tündér**, **óriás**, **boszorkány**, **lidéro**, **sárkány**, **tátos**, **garaboncs**; mások ismét mint: **manó**, **úr**, **ármány**, **fene**, **patvar** st., melyek csupán mélyebb vizsgálat nyomán volnának ilyenekül felismérhetőek. Azért mindjárt e helyt, hol különösen istenségi nevek és alakok szoros vizsgálata feladatunk, kénytelenek vagyunk választást tenni ezek, és amazok közt; az előbbieket nyilván kijelölhető körüknél fogva, a polytheisticus mythológiákban is, a sajátlagibb istenektől eltérő, mintegy közvetítő fensőbb lények, szellemekül mutatkozván, saját hitregei kört képeznek, minők már a **tündér**, **óriás**, **boszorkány**, az állati alakú: **tátos**, **sárkány**, **liderc**; úgyhogy ittleni vizsgálatunk számára, csak azok maradnak fen, melyek ma már nagyobbára vesztett eredeti értelmük híjában, homályos jelentésük, majd határozatlan, majd sokalakú képzetük által a vizsgálatot itt teszik szükségessé, a mennyire netán az eddig fel nem deríthetett nevek, fogalmak, és képzetekben sajátlagi istenségek nevei forognának fen!? De már itt eleve is azon eredményre figyelmeztetünk, hogy közülök alig vagyunk képesek egyet is szorosban vett polytheisticus alakul felismérni, akárhogy fennmaradt adataink annak kimutatására ma már elégtelenek, vagy hogy a magy. mythologia nem birt többistenségi, szorosban vett képzetel, valamint már ezt eddigi kevés vizsgálói is egyhangúlag állították, mi bevezetésünkben némileg indokoltuk, és e vizsgálat nyomán még magyarázni akarjuk.

Kezdjük rendre e fogalmak, nevek vizsgálatát a mennyire e helyt tárgyalhatók:

I. **Úr**. A jelen szónak már korán kellett vesztetni eredeti jelentésével, mythosi értelmét is, ha ilyenell csakugyan birt. Nyelvelméinkben már a mai: *dominus* értelemben találjuk, a hal. beszédb.: **ur**, peter **ur**-ot st. hasonlóan a többiben. Általuk azonban már a szó tágabb jelentésére figyelmeztettünk; a hal. beszédb.: **urasag** — ország, e szerint *ország* az *uraságtól* származva, mint ismét az **or**, **orv** — fur, hasonlóan: **ur**-nak mondatik, az **urság** — furtum; a bécsi cod. (Oseas 7): **urozvan** — furtim, **urság** — furtum,

A szó régi nyelvünköni bővebb értelme mellett (uruzag – ország, ur – fur, urus – orvos), történeti emlékeink még szinte különös használatáról értesítenek. Cinamus (hist. par. k. 118) V Istvánról midőn ez bátyjának a trónt átengedni kéntelen, mondja: Stephano **vraml** dignitatem concesserunt, quo nomine ita apud hungaros regni successor indicatur, ennek nyomán az **úr v. uram** elnevezést Kreszn. szót. 2. 288 a koronaörökös címének tartá, mint a francia a monsieur (sajátl. ez a király első fivére). A nszomb. cod. (834 tudt. 1. 221) Endre és Leventéről mondja: **tanachot tarthwan**, kydeenek az **wrfyak** wtan az Endrenek es Belenek leventeenek követőketh hogy ne hannaak el vezny ez zegheen orzogat, . . . és . . . az nemes **wrfyak** rea haylanak. Bélnél (notit. 3. 13) Márgit szigetének régi neve **Vrasigetho**, mint különös királyi birtoké? Mai nyelvünkön is a név, mint valamennyi nyelveken, kitünő címkint divatozik, az illető főnök, családtya, a nőktől férj — népünknel a férjnek fivérei: **őregobb**, **ifjabb uram**, **nagyobbik**, **kisebbik uram** — és kiválólag a fejedelem és istenre alkalmazva, mint már a hal. beszédb. **uramo isten**, és az utóbbit elhagyva, **magánállón ur**, isten értelemben, így: **uramo színe eleut** – urunk színe, valamint maig az ünnepek elnevezésekben: **úr színe változása**, **úr monnybemenete**, **úrnapja** – theophoria, **úrtaata**, **úrvétele** (Pázm. pred. 1129). A köznyelven kitünőleg a nagyság, előkelőség kiemelésére használva m: **úri személy**, **úri ember**, **úri élet** – herrliches leben, **úri vendégek**, az ismeretes nagy nemesb tők: **úri tők**. Fen van még egyiránt ama ragyogás értelmével is, így: **urias** (Sándor, Kreszn.) **magnificus**, **splendidus**, **uriasan él** – **splendide vivit**, **uriaszkodik**, **némi fényt**, **pompát** stogtat; a népd. 1. 334: **nagy urias kardos** vitézek, azaz: **fényes** vitézek.

Valjon találkoznak-e mind ezek, a fentebb érintett őmythosi eszme fogalmak és nevekkel, és rejlenek-e szavunkban is hason cosmogoniai eszmék nyomai!? — Isten-ségi nevet benne találni még nehezebb, s csupán a névnek mai személyes alkalmazásbani kitünő sajátlagi használata, igazolhatna némileg hason felvételt; de az adottak nyomán már, ez aligha volna magasabbra vihető bizonyos szellem v. szellemek képzeténél, kik amaz cosmogoniai világosság és szellem teremtési tannál fogva, mintegy a rossz, gonosz, a sötétség, halandó anyag, test szellemével, s így némileg talán az ördüggel (l. lejjebb) volnának ellentétezhetők. De ezen felvételre is a név mint az ma fenmaradt, alig jogosíthat, s véle a véleményezés véghatárainál meg kell állapodnunk.

II. **Ármány. Oosmány.** Valamint az előbbi szó, mythologiai jelentésének, más e nemű mythosi értelmek nyomán kísértetett meg, mai nyelvünkön egyiránt mint a népemlék és hagyományban feledett ily értelme, felébresztése, hasonló történet az ármánnyal és másokkal; csak hogy emennek, a még tetszősb külső momentumok, és gyakoribb felemlítetése az írók és költők által az olvasó közönség előtt tetemes erősséget eszközöltek¹⁾.

Nemzetünknek a skythákon és parthokon át, majd ismét egyenesen, a perzsáktól származtatása, vagy legalább a nyugatariái zend néppeli kétségtelen érintkezésénél fogva, miután még ősvallásunknak a perzsa mythossali — különösen az isten név, tűztisztelet, magia, s többire nézve, — találkozásai is alapul szolgáltak, a zendparzi és ősmagyar vallás közti azonosság, vagy legalább szoros rokonság felvétele a legtávolabb

¹⁾ Így mondja már Jerney egész bizonyossággal (u. muz. 2. 382) „Ármányunk Arimantól eredése köztudományt,“ valamint az nálunk csakugyan történni szokott, hogy az ilyenek elfogadásában készebbek vagyunk, mintsem bebizonyításukban.

stárokig kiterjesztetett. Innét hogy az ismeretes perzsa vallási dualismusként felvétele előtérbe lépett, s annak az *Ormuzd* és *Arimanbani*, mint jó és rossz szellemi személyesítése, az *ördög* és *ármány*, s ezekkel a „jóh“ (?) ellentétezésében állítottott (l. kútfők. myth. irod.). Az egésznek alapjaul a nyelvünkön maig tulajdonság névi telében használt *ármány* szó szolgált; a felületesség azonban, melylyel az tárgyalta-
tá, csak kevés bizonyosságot volt képes nyújtani.

A dualismus azon értelemben, mint a jó és rossz elve — (az emberi szabad arában gyökeredző vezérelv, eszményesítve az első, a szabad, jóra törekvő lélek, őszellem, a második, a korlátolt, rossz, a romlás, halál, megsemmisülésnek alávetett anyag, test, materia által,) — minden ősvallási mythosi tanokban előjön, különböző módszereik, vagy a róluhi adatokhoz képest többé vagy kevésbé kiképezve, és különös istenség, jó és rossz szellemek, felsőbb lények, istenségek képében személyesítve; de gyiránt, bár mily erős színekkel festi olykor a mythos ez eszmét, az ellentétezés kimerítésével, mégis az azt tárgyaló hitregék, az utóbbi rossz szellemek genesis, hatalma, előfolyása és cselekvésük köréről tanaikban, őket mindenkor azon jó, intéző, legfőbb ny, istenségnek alárendelik. Csupán a perzsa mythos volt eddig, melyben ezen ellentétezés, a világ végzetét mintegy eszközöleg, egyenjogúnak tartott, különösen a perzsa állásról classicus írók homályos adatai nyomán; a tárgynak azonban mélyebb ismerete, először a zendvallási töredék kútfők vizsgálata által, annak bizonyosb értelmére jutottunk. Hyde szerint (rel. pers. 161), ki első tárgyalá kimerítőbb kritikai tekintettel kútfőket, kitetszik hogy *Ormuzd* és *Arimanban* koránsem lehet szó két egyenjogú és azonhatalmú lényről, de hogy az elsőnek az utóbbi eredet és természetre nézve alárendelt: *unicum principium aeternum* — um. Hyde — *quod fuit deus*, lingua orum dictus *yezad* v. *yezud*, vulgo *yzud* q. d. suplicandus. *Ormuzd* erat aliud nomen um v. *hormuz*, *hormizda choda*, (az utóbbi név ismét *increated*, *a se datus*), deinde emerant aliud mali principium creatum quod fuit *Ahriman*. Még világosabban megfejt ut Anquetil du Perron (pars. relig. 121), szerinte az *Ariman* és *Ormuzd* egyenlő erele és hatalmáról tan, csupán a vendidad sz. könyv (a zendavesta fő része) félreértett zón helyéből származnék, melyben *zervane akarene* mondatik *Ormuzd* és *Ariman* zárlójának, holott *zervane akarene*, nem más mint: az örök időbeli v. öröktől létező ény, s a név mint ilyen csupán *Ormuzd* attributuma, kitől azért *Ariman* is származik. Bevezetes erre nézve a Norknál (myth. 1. 133) felhozott adat, hol Wilson térítőnek : tanra nézve egy perzsa általi megcáfoltatását közli : szerintök um. *Ariman* csak *Ormuzd* kifolyása, nem lévén más, mint a romlott anyag szelleme, azért csak is ennek szemlése által születlett. De a közhitben és nyelven is, mint a perzsa mondák és hősegekben, költők és íróknál (p. Firdusi t. helyén, schach nameh Görres ford.), *Ahriman* xapán mint a divek, rossz szellemek főbbikének neve használtatik, mint ilyen, az epos, t regé egyik machináját képezi, felette azonba mindig az istenség felsőbb hatalma áll, mely a véle v. divekkel küzdő hőst, ellenében védi, segíti, s mely által az felette min-
lenkor győzedelmeskedik. — Magában e szerint a perzsa *Arimanban*, nem találván többet gy rosszszellemi személyesítésnél, saját mythológiánkba sem hozhatnók azt át szoros mythoistikai istenségi alakként; mint ilyet tehát ősvallásunk sem bírta. Lássuk még, mennyire bir valószínűséggel, az *ármány* szavunkban egyedül fenmaradtnak vélt nyom lövethetében, a perzsa arimani fogalom, és képzetnek, ősvallásunkbani létezte.

Az *Ariman* név összes értelmezései már, az ekkép nevezett rossz szellem, mind-
annyi jellem, vagy bélyegneveitől, epithetonaiul jelentkeznek. Hydenál (i. h.) a név *ahar* es *riman*-ra választva, az egyértelmű, *spurcus*, *foedus*, *pollutus* kettős synonymum-
ban, mintegy erősítve: *valde pollutus*, *spurcissimus* jelentést adja; vagy a másik tagot *roman*-nak véve, azt *deceptor fraudator*ral véli értelmezhetőnek. Újabb magyarázói s létesen nyilatkoznak. Bournoufnál (com. yas. 90) *agromainjus*-rossz szellem. Nork

(i. h. 10. 185) szerint, eredne a sanskr.: *hri* – (zügern), vonakodni, késlekedni, s a kaldej: *ahar* – (der andere), a más, a *man* pedig csupán névrag volna; ellenben magyarázva a zend: *enghremeniosh* kitétel, a roszban lepleződöt, (sich in büses hüllende) jelentené. Repickynél (u. muz. 2. 237) *anro mainjuuz* zendszó, és gaz szándokút jelent.

A különféle határozatlan jelentést adó magyarázatok nyomán, — melyek csupán némi rosz tulajdonság kifejezésében egyeznek — könnyű ugyan saját ármány szavunk hozzájuk tartani és hasonlígtatni, nagyobbára szinte különféle rosz tulajdonságot kifejező értelménél fogva, minővel egyedül tartá fen a szavat a közbeszéd és tájszólás; tág értelmezése azonban máris vesztett eredeti jelentésére utalhat. Szinte már Otrokócsi (orig. 2. 150, 216, 326), de ignorálva még a perzsa Arimannali rokonságot, hozta fel azt, az *armenus* – örmény, és skytha *arimaspi* népség nevekkel hasonlítgatván, miközt értelmezi hogy: *ármányos* accipiunt pro illis rusticis aliisque incolis, qui nonnunquam milites, passim liberius diversantes persequuntur, mi szerinte ép úgy alkalmaztatott őseink által a gyűlölt örmények neveül, mint a katonák által ezen gyűlölt üldözőikre. De könnyen hogy a honától távol író, s az ilyeket, mint bévalja, csupán emlékezetéből magyarázgató, ebben tévedett, az ármányos szó mai használata szerint, inkább ama libere diversantes (szökött v. rabló) hadfiakra, mintsem paraszt üldözőikre lévén alkalmazható, vagy hogy talán valami latin: *armatus*, *ármás* név forogna fen. E szerint tehát mint Otrokócsi magyarázza benne a gyűlöletesnek fogalma rejlik, leírása szerint pedig az üldözőnek. Egészen ellenkezőleg tudják azt Sándor Ist. Pariz Pápai, és Kresznerics: szerintök *ármányos* – *latro, praedo*, nequam, mely értelemben ismét a *haramia* szóval értelem és hanghasonlatra nézve is találkozánk. Élénk, eltérő értelemekben divatozik a tájszólásokb.; a tájszót: *ármányos* jeles tréfával, um. sokszor csipős, de a barátságos mulatozás leplével takart, bölcs észrevételekkel, s jeles mondásokkal mulató, a göcsei szójárásb. csintalan, a kemenesaljaiban; különös mesterséggel teljes, a palócb. dévaj mulattató, cselszövő, hamiskás ember, balatmelléki.; s ezekhez csakugyan legközelebb áll annak mai általános: furfángos, s a még erősebb *astutus*. – *hamis* (*vafér*) értelembeni használata, mivel a Hydénéli raiman – deceptor fraudator értelmezés leginkább érintkezik. Erősebb, önálló értelmi erőre és jelentésére, melylyel a fogalomnak egykor birnia kelletett, utal apostrophei felkiáltó, szidalmazó szólásokbani használata, mint: *ejnye ármányos*, Szabó D. *ármányos eretnekség, ármányos szaggatás*, Kreszner. valamint a fentebbi személynév: *haramia*, üldöző, rablóra alkalmazott használata. — Valjon tehát a szóban, csakugyan ösvallási, és különösen a zend Arimannal azonos rosz szellem nevének emléke forog-e fen? vagy hogy az csak idegenkint, a szomszédi érintkezés idejében jött át csupán, rosz minőség jelentésével, minden egyéb mythosi jelentés nélkül? eltekintve még attól, hogy a név az ősz eredeti gyökből közöses származhatott el, különféle értelem s elnevezésekre, melyek ennél fogva mint látuk alapjukban találkoznak, akár pedig végre hogy az nyelvünkön sajátlag képződött, és a találkozás mint anyai számos jelentéktelenebben véletlen? — — mind e kérdések elhatározására az adottak nyomán nem vagyunk képesek; a mi az első mellett szól, az erős valószínűsége feljebb nem emelhető; de ez esetben is benne csak egy főbb lényei képzet, szellem inkább, mint istenségi név és alak volna kimutatható.

Hasonlón magyarázót szavunk az *ocsmány* is. Jerney (ut. 1. 177, u. muz. 2. 384) benne a zendavestabani *ashmog*, a bibl. *asmodi*, és gör. *usmandivali* azonos földi nevé keresi; Herbelot (bibl. or. 1. 415) szerint: *asmong* nom d'un demon selon la tradition des mages ou des zoroastriens, est un des principaux emissaires d'Aberman, qui est leur prince, et l'auteur de tout le mal qui se fait dans le monde; mi szerint egy ily nevű rosz szellem egyenest Ármánynak mythos köréhez tartoznék, mint egyik kitünő rosz szelleme. Repicky (uj. muz. 2. 238, 731) ellenben a török *osman* névtől véli

származónak, mint a mely, szitok és rosz tulajdonság kifejezésétül maradt volna fen köztünk. Néphagyományunkb. ily akár történeti, akár mythologiai eredete s jelentése semmi nyomára sem akadhatni; nyelvünkön a szó szidalmazó, különféle rosz tulajdonságot kifejező értelmekben divik, Moln. A. és Kreszner. : *ocsmány* – foedus, sordidus, obscœnus, spurcus; különösen : *ocsmány beszéd*, *ocsmánykodik* – res obscœnas loquitur v. facit. Pázm. pred. 376. Calep. m. *ocsmányság* – paedor, *ocsmányít* – spurcat; gyöki : *ocs*, *ocsu* eredetében a tájszót. és Kreszn. szerint a gabona szemetje, apraja, hulladékja.

Egy más ekkép előhozott szó a *betyár*. Szinte Jerney (ut. 1. 175) által a zendavestabani *petiare* – quelle der übel, a rosznak forrása, kútfeje, névvel azonosítva. Repicky (u. muz. 2. 237) ezt is inkább a töröknek a keresztyénekre alkalmazott *bedkjár* – gonosztévő csúfolásával véli értelmezhetőnek, mint az a török iratokban : *küfár*, *bedkjár* – hitellenek, gonosztévők, kitételekben gyakorta előkerül. De hagyományunk erre nézve sem nyújt semmi támaszt; közhasználatban ma a neveletlen, s mégis rátartós, magát fitogtató ifjút szoktuk a szóval jellemezni. Szótárainkb. különféle tájszólási jelentései szerint jő elő, bennök valamint a mythosi eszme, ugy ama csúfos értelembeeni kölcsönzésnek is semmi nyoma. Kreszn. és tájszót. majd a rátartós nyalka paraszt legény, m. Szabó D. trossulus, stulzer, Sánd. Ist. majd szolgálaton kívül csapongó embert, kevély parasztot, a paraszt legényt, ki napibérben jár munkára, st. jelentvéa. Ezen nagyobbára körülíró, olykor eltérő értelmezések utalhatnának csupán némileg, a szónak feledett egykori bizonyosb jelentésére, vagy talán idegen nyelvből átvételére ; a mint azt most birjuk, mythologiánk számára aligha közvetíthető.

III. **Manó.** Mélyebb nyom és alappal bir néphagyományunkban és nyelvünkön a manó név, ámbár homályos jelentésének megfejtése, egyiránt kétes. A szónak a nevezetes **Manos** heresiarcha nevével hasonlata — ki tanát K. e. 2 század. (m. h. 290) szinte a perzsa tartományokban terjeszté. — azzali magyarázását hozta elő, a kor és hely is a nemzetünk eredetérőlí véleményekkel találkozáván. De ezen látszólagos találkozáson felül is, még ős pogány vallásunkbólí egyenes manichaeismusi nyomok jelenségei hozattak fel. Már Batthyány (s. Gerard. act. et script. 41) sz. Gellért iratai kiadása előszavában, figyelmeztet ekkép : adversus *manichaeismum* quoque pugnat sanctus noster . . . in hungaria profecto ea parte qua sanct. n. versabatur nulloties repressa magna mimarum stragem edidit. Sz. Gellért iratai figyelmes olvasásából egyébiránt kiténik, hogy ő inkább mint kora tudós theologusa, egy magasb mysticatheologiai szempontból teredő tárgyalása és cáfolásába ereszkedett a különféle eretnekségeknek, Pláto philosophiájának st., melyek közt a manichaeismust sem feledé, mire tehát semmi külső egyéb alkalom sem volt szükséges, — mintsem hogy a magy. pogányokra célozott volna, kiknek valamint nyelve, ugy vallási eszmék is ismeretlenek lehetek előtte, mert ha könyve ily befolyás alatt és célból származik, ugy a magy. pogányvallis tanai más tekintetbeni bővebb megérintését sem hagyta volna el, minek azonban nála legkisebb nyoma sem jő elő. Szegedy (rub. jur. 2. 155) ismét, a káromkodók ellen hozott 1563, 42. t. cikkhez megjegyzi : his proximis annis exortas esse in ungaria blasphemias, . . quibus deo vultus creandi adimitur, daemionique, aut cani, aliisve creaturis attribuitur, per turcas *manichaeosque* hereticos, turcis immixtos in hanc patriam esse invectas (teremt. X); a véleménynyel van Szirmay is (parab. 26, 38); de ez adat nyomán, amint egyrészt benn manichaeismusi eszmék vagy szitkok csupán átvétele tünnek ki, ugy fenőbb maga Szegedy, és a t. c. szavai rég meggyökeredett „*irradicatas*“, és elhatalmazott szitko-

zódások elleni törvényhozatalról szólnak, bár lejjebb Szegedy azok régi szokásos voltát ismét tagadja ugyan, de igen bibásan azzal erősítve állítását, hogy azok ellen addig törvény nem létezett. Miért a Horvát Jánosnál (i. h. 43) felhozott Alixovics, ezen átvétel korát legalább előbbre, IV Béla idejébe teszi, midőn a táborában katonáskodók a keleti érintkezések által vevék fel eme manichaeismusi elemeket. Ezek már az ismeretes *ördög-adta teremtette, ebalta* st. káromló szólások, melyekben a manichaeusi tan hite: a világ anyagnak, a rosszszellem, az ördög általi teremtéséről nyilatkoznak; de mint már Horvát J. cáfolólag véleményezte, ugy azok a teremtésről hason eredeti magy. pogány vallási nézetre is egyenest visszavihetők, legalább nagyobb valószínűséggel, mintsem egyes ellenséges seregek, tábori ideiglenes érintkezéséből származásra. Egy további a manichaeismusi összefüggésre felhozott adat szinte: *ördög* ősvallási fogalmunk és nevünknek, a manicheusi *ortonk* nevű, festett tankönyv nevével hasonlatossága; az utóbbi névnek azonban maig fel nem deríthető homályos értelme, a vizsgálatnak semmi alapot sem ad, mint azt még lejjebb érintendjük (örd. III).

Amennyire kétesek ezek s különösen *manó* szavunk, ama *Manes Mani* nevével összefüggése, annyira kétségtelen másfelül, a névnek ősvallási fogalommaradvány jellege, és nyelvnymainkból maig kitűnő ily jelentése. Már azon szokásos használat, hogy véle hasonlón, mint az isten és ördög névvel, a jó és rossz állítás, és tagadás kifejezésére élünk nyilván erre mutat, s így csupán mintegy az utóbbinak az imprecatiókban használatára gyöngítésekint jó elő, mint: *ördög vigye – manó vigye, mi a manó, hozott a manó, a manóba mi manó hozott ide – qualis te daemon huc tulit* (Szabó D.), *hízi a manó E. 5390, egye meg a manó*. Csokonai par. dal: *hogy a manó ol nem vivé a vén szipát*; D. km. 2. 211: csak egy mostoha volt jó abba is *boleszeretett a manó és hamar elvitte*. u. o. tölcis az ecetes korsóra, *eljön a manó elviszi* korsóstól. Szótárainkban: Sándor Ist. Kreszn. *manó – malus genius, daemon v. manduous*, Szabó Dáv. *ross lélek*. tájszóib. is így: *gonossz lélek, sátán, gömöri, kemenesaljai székely népies használatban*. Mit Matics u. o. magyaráz, hogy az Manuelt jelenti ki az ő magyaroknak profétájuk (?) volt, ismét csak a Manesről fentebbi véleményre viendő vissza.

Feltűnő a szó magyarázatában, hogy az mintegy az ördöggi szólás fogalomlágyításakint jelentkezik, mi által talán némi alárendelt szellem, vagy az ördög mint rosszal egykor ellentétesen képzelt jó, vagy nálánál jobb tulajdonságú lény fogalma maradt fen, mely természetesen a kimúlt pogánysággal rossz értelművé lett. Ide a km. D. 2. 324: a *vénbába manó-ördögnek hadnagya*, s a f. id. hogy a manó elviszi a vén szipát a mostohát, emezek boszorkány értelménél fogva ezekeli összefüggésére mutat; nevezetes a tájszóib. ormánsági szó: *manyó* – öregasszony értelemmel, miben hasonló elszármazásnak lehet helye, mint az egykori tündéri: *banya, bába* névben öregasszonyra.

A név és fogalom már ezeknél fogva, sokkal közelebb mutatkozik a római: *manes* házi istenek és halottak szellemeiről, mythosi képletekhez, mintsem a fentebbi heresiarcha nevéhez, a nélkül azonban hogy azt amarra is szükség volna visszavinni. Ily tulajdonságaira mutatna már a km. szegénynek *ajtáját nem őrzi a manó E. 7079*, és a *kevély szegényt a manó is csudálva nézi D. 2. 252*; e szerint sajátlag *kincsőr*, gazdagságot hordó szellem, minőkről alább lesz szó; valamint a kicsinyítő *manus* formában, melylyel a dajkák a gyermekeket rémitve csitítani szokták, a rém gnomi értelem is kinálkozik, minővel Kreszn. *manduous – poppelmann popans* magyarázza, és minők már általában a mai néphitben mindezen *kincsőr* és házi szellemek. Különösen erősül még ez, azon népies elnevezés és képzet által, miszerint a veteményes fuldek, *szőlők, gyümölcsösökben*, a kártétvő madarak elijesztéseül felállított póznák, *szalma bábokat*, rongy ruhadarabokba öltöztetve, fejükbe kalapot téve, kezükbe botot st. jellemzőleg *manóknak* nevezi; innét lehet a km. is D. 2. 34: *harcolja a manó a eserták totaján*,

honnét az valószínűleg felesleges dolgot fogna inkább jelenteni, miután a cserfán nincs mit a madarak ellen megörzeni, mintsem átkozódást, mire Dugon. veszi; mi értendő u. o. 254, a: **még akkor a manó is gatyában járt**, k más alatt? — valjon ismét ily **ijesztő** alak, vagy régi kor, mire Dugon. értelmezi, midőn t. i. még a régi vallási manó **divott**; vagy talán ismét a **kincsszellem**, midőn még oly szegény volt, hogy ő is **gatyában járt**, azaz a mesés kor. Nevezetes azonban hogy épen ezen púznára kitűzött **háb-manórolí** képzetel, közel találkozik, a Manesróli történet, hogy a perzsa fejedelem által **bőre lenyuzattatván**, szalmával kitömve tüzetelt ki az ország határait, követői elrettentésére. Valjon ott, közel jártában vevé-e fel nemzetünk ez emléket, és nevet? s **nem volna-e** az több, csupán ethnogenesisi reminiscencianál? minő néperintkezési emlékeknek nem egy nyoma mutatkozik mindenfelé mythosunkban De ennek ellenében áll nyelvünkön régi mély mythosi értelembeni használata, minőt egy ily, ha mindjárt nevezetesb esemény is nehezen fogott eszközölni; míg másrészt ismét a szó mai rossz szellem, ördög gonosz lélek, úgy házi nemtő, gnómot, rémet jellemző értelme nyilván mutatja, hogy ebben is koránsem határozott polytheistikai alakot, hanem csak ama szellemi, tündéri, daemonologiai főbblények egyike nevét bírjuk, kik felül még mythosunk élők emlékeit alább látandjuk.

IV. Fene. Kétségtelen mythosi, vagy legalább mythosunkba mélyen behatott **sajátságos** szavunk, és fogalmunk a fene is. Ily értelmét tanúsítja ismét a fenmaradt nyelvszokás, véle is, mint az előbb látott **manó, isten, ördög** s többi hasonl. pog. vallási lények neveivel, különös kifejezéseket alakítva, melyek jelen szavunknál, ismét mint az **ördög** és **manónál**, ellentétve az isten névvel, a tagadást erősítik, a roszt hatályosabbban fejezik ki, s mint ilyenek szinte szitkos káromló értelemmel nyilatkoznak: **mi a fene, ki a fene, fenébe, a fenét, vigyen a fene, egye meg a fene, mind egy fene, fenét tud, kell a fenének, fészkes fene, füttykös, füttyförgös fene, a fene rágja meg, üsse meg a fene, fene szánkásszon**; az értelmökre már nagyobbára homályos kmondásokban: **jó a fene a ki megeszi. egye meg a fene meddig kivan a csizmájából. fene is szereti a kis malacot. ha én fene volnék** E. 2729 — 32. **megeszi a tót maga fenéje** E. 7869. **ott a fenét a pap réjtén** E. 1921. **ragadós mint a tót fene** D. 1. 228. Szótárainkban magyarázata szinte igen határozatlan, s adott jelentései csupán már eredeti értelmétől átvittelekkint mutatkoznak. Kreszn. Molnár Alb: **fene - ferus, feralis, tener, trux, truculentus** és a **gangraena, carcinoma** betegség. Vrancsics: **fene, bogár - tabanus**; Molnár: **fene vad - bestia bellua**. Sándor: **fene ember - homo crudelis, ferus, fene képpen - horrendo crudeliter**; honnét a tájszótb. **fenekedni** **relakire** v. valaki ellen **um. gonosz célt forralni, fenekedő - agyarkodó** irigykedő; a **betegség, kór** értelmében u o: **a pokol szökés, pokolvar**, egy fekete kelés, mérges **ízgaat - ölö fenének** mondalik, Kreszn. a fene egyszerűen használva: **gangraena-carcina, fene rüh** összetételben: **elephantiasis**. Simai u. o. **farkas fene - herpes** és **holt fene gangraena**. E szerint a név kettős: a **trux, ferus, crudelis, melléknévies** rossz tulajdonságot kifejező, és **gangraena, elephantiasis: rák, rüh, pokolvar betegséget** jelölő értelemben divik. Az első értelemben még, a mai ritkább használatnál sokkal sürűbben jó az elő nyelvemlékeinkben: a bécsi cod. (N. E. 1. 65, 86) **fene - improbus, fenélkedni - saevire, fenesség - ferocitas, fenelkeduc - desaevit**. münchen. cod. (u. o. 3. 174): mert **fene ember** vagy - **quia homo austerus** es; későbbi írónál is helyvást leginkább ezen **saevus** értelemben. Listi 11: **mint fene Marius**. 23: **Mahomates fene** és rettenetes. 27: **fene vitézeivel**; de szinte 59: **fene radak** is. Pázm. (pr. 215) **fene természetű**, (kal. 1072) **fenesség**, és (pr. 294) **fenerák - gangraena**.

Faludi (nem. e. 6): *elfenül* – in gangraenam abit. — Mind ezen rossz tulajdonságot kifejező kegyetlen st. epithetoni értelmek, mint a kmondásokbani tagadó, káromló, szitkos kifejezések nyilván egy ily gonosz lény, tagadó elv, rosszszellem fogalmából eredhettek, valamint a manó és ördögnél látjuk, míg másfelül a fene névnek különös betegségek jelentésére használata, ily értelmét még inkább erősítheti. Eltekintve ugyan is e nemű betegségek mint a pestis, cholera, legközelebbi korunkban is a népies fogalomban szokásos személyesítéseiktől, fölös számmal bírnak adatokat az összes, különösen az újabban felmutatott szláv és germán mythosokból, az e nemű mythosi lények neveinek, a súlyosb feltünőbb halálos betegségeknek elnevezésére alkalmazásáról¹⁾. Maga már: *dög* szavunk, mint a *döghalál* pestis, *döglés lues*, és ismét összekötve az ördög rosszszellem nevében, erre nézve kétségtelen bizonyosság; a fene név ily értelmét erősítik már ama közmondások, és szólásokban néki tulajdonított: *evés, rágás, ölés*, mi hason betegségekre mint a rák – gangraena st. valamint azoknak ily felsőbb lény általi eszközlése, s annak cselekvése kifejezésére igen jellemzőnek, és természetbűnek mutatkozik. De ez, mind az is mit nevének, s mythosi fogalma erősítésére csupán e nyelvemlékek nyújtanak, a néphagyományban, bár mi honos is a szó a nép nyelvén, maig felhozhatót nem leltem. Maga tájszótárunk is eddig elmulasztá a szavat különféle, talán itt amott, még divó eltérő értelemeiben adni, melyek által több oldalú jelentéseire jöhetnek.

V. **Nyavalya.** Ide tartom mindjárt nyavalya szavunkat; véle alakított hasonló kifejezéseket bírnak ismét: *nyavalya hányja ki, nyavalya törje, gyötörje, rágja, nyavalya üsse meg, nyavalya verje, írta, pusztítsa.* A *nyavalya*, v. (tájszót. a palócoknál) *nyovolya* is, hasonlóan a fentebbi fenéhez, kettős, egy általánosb *rossztulajdonság név*, és ismét különös *betegségi* elnevezéskint jó elő. Az előbbi szótáraink.: Kreszn. Molnár: *miseria, aerumna, nyavalyás – miser, aerumnosus, nyavalyaság – miseria, calamitas, nyavalygó – miserabilis languidus*, el, meg *red nyavalyodik – in calamitatem, statum aerumnosum redigitur*. Ez értelemben használják szinte folytonosan írónk, p. Csereinéél számtalanszor a sajnálkozás érzete kifejezésére: *a nyavalyás!* mint ma p. „szegény!“ — A második értelemben súlyos, különös betegségek jelentésére folytonos összetételekkel találjuk használva, így az: *epilepsiara különleg*; Kreszn. Sándor: *nyavalya törí – morbo caduco corripitur, nyavalya törés – morbus sacer, caducus, epilepsia*; népünknel azonban közönségesen, mint Simai is u. o. használja: *nehéz nyavalya*, és *ragadós nyavalya* is, valamint a közszokásban *morbus contagiosus*, és *rothasztó nyavalya scorbutus*; a fenébbi, a népnél még rövidebben csupán: *nehézség*, és Csereinéél: *nagy nyavalya*. Az összetételek mutatják hogy az e tekintetben is csupán átvitt értelmű jelentéssel bír, bennök azonban ismét a nyavalyának tulajdonítatik a bizonyos cselekvés, mely valamint a betegség külső tüneténye, úgy amannak mintegy eszközlésére működésére vitetik vissza, így különösen az epilepsianál a megfelelő: *törés, hányás, gyötres*, mint a fenénél a rákra nézve a *rágás, evés*, a jellemző külső jelenség. — A számos véle alakult kmdásokban majd az első, majd második értelme foroghat fen, s alattuk még nagyobbára némi személyesítés nyoma jelentkezik: *mogtanít a nyavalya. jaj az ön nyavalyám. nyavalya belé. a nyavalya párosan jár. minden nyavalyának bokros az örvénye. nagy nyavalya a szerelem.*

1) Így említtök már fenebb az istennél hason szláv elnevezéseket, a bog szó összetétellel; más istenségek nevével: a vitus tánc, Sweto-vittől. Bes – černo bogtól a besnost – dühösség, veszettség, hydrophobia; Morá'ál: moravisko – kólika. Zazrak Zraktól – epilepsia (slov. nov. 852. 52 sz.). a métrére l. Grimm 1101.

könnyen felelji az ember más nyavalyját. nyavalyád nincs bibét keressz E. 5783—92. a **hőbőszőség nyavalyát** könnyebb eltűrni. Kreszn.

Szavunk benső gyöki értelme mélyebb magyarázatot nem adván, és külső alakja is nyelvünkön eltérőnek mutatkozáván, az már a szláv: *ne vola* — *nem kedv, kedvetlenség* unlust, szóhoz tartatott. Jancsovic (szláv szót.) szerint az csakugyan a magyarországi szlávoknál ezen betegség, és különösen epilepsia értelemben, a hasonló szólásokban is, például: *nevola ta meta* — *nehézség hányjon*, előjő; de mivel csak épen itt és így, a valamennyi egyéb kezennél levő más cseh, lengyel szótároknak pedig egyikében sem találom ezen értelmét, úgy hiszem hogy az, magy. szlávjainkhoz hasonlóan tért át, mint más e nemű: *tátos, sárkány, boszorkány* st. sajátos mythos fogalmaink; annál inkább miután egy ily mélyebb jelentésű szláv *nevola* számára, az ezekben mint láttuk dús szláv mythos sem nyújt erősséget, még a magyarban a szó és fogalom sokkal dúsabb, pragmatikusabb, s a mythosiba folyvást átjáró, értelemekben jelentkezik, minek helye alig lehetne, ha a szó eredetije amott, s nem nálunk volna keresendő. Egyébként eltérő kiejlései: nyavalya nyovolya mellett nyelvemlékeink *nevolyát* is írnak, a Margitleg. (Toldy példt. 1. 7): *nevolyaságos személyek*. — Véleményem szerint eredetie a megfelelőbb: nyavodik régebb ige formában lehetne, mi Kreszn. Szabó, Sándornál: *nyavódik* — idem ac *nyavalyodik*, egészen *elnyavódott* az az elnyomorodott; innét későbbi, kitűnő személynévi alkalmazásában eltérő alakulta, de mely azontúl kizárólag használtatott; így látunk alakulva egy pár hason helynevet is, m: *Nyavalyád* f. Zaláb. *Nyavalyás* f. Hunyadb.

VI. **Guta.** Így maradt fen, és még élénkebb tudattal a *guta* szó és név; ereje már hasonlóan a szólásokban nyilatkozik: *mi a gula, üssön meg a gula*. Dug. km. 2. 31: *Üssön meg a gula*. Csokonai par. dal. *a gula vén mostoha*. Jelentésére nézve ma, ismét egy *halálos betegség*, de már határozottabban: az *apoplexia* — szélhűdés, szélütésre, és csupán csak is kizárólag így és erre használtatik, mint: Molnár, Kreszn. *guta* és *gutaütés* — *apoplexia*, *gutaültölt* — *apoplecticus*, *paralyticus*. Nomenclat: *félguta* — *hemiplexia*. De a kmondásokb. beszöve, — m: *simítsa meg a lapos gula*. *összehúzta magát mint Komoró végén a gula*. *meghúzta magát mint Gúta* mellett a *menykhö* E. 3139 — 41. *lelapult mint Komoró végén a gula* D. 2. 31. *lapos gula ütötte meg az erszényét* B. 1952, — sajátos, hagyományos történeti magyarázatokkal kísértetik. Már Szirmay (parab. 109) a km. nyomán: *összehúzta magát mint Komorón a gula*, s utána Dugonics és Erdélyi i. h. beszélik, hogy a 14 századb. egy ungvármegyei komorói híres *Guta Jakab* nevű haramia, ki számos gyilkos tettei miatt, Ilosvai Leustak nádori bírósága által 1393 elítéltetvén Ungvárott oldalbordáján akasztatott fel, a Komoró melletti erdő, vagy bozótos cserjesben szokta volt magát meghúzni, s onnét parittyájával az átmenő útasokat, oly ügyesen találni hogy azonnal meghalának, a parittyázás után *közönségesen* lelapulván eszközlötte volna a kmondást: *lelapult mint Komorón a gula*; innét egyszersmind hogy a hirtelen szél által megütött emberre is alkalmaztatott, s a *szélütés gutaütésnek* nevezetett; a Szirmaynál ekkép némi történelmi alappal előhozott adat, melynek további eredetijét nem tudom, néphagyományos voltáról nyilván kétséget lett volna bennem gerjeszteni képes, hasonlóan löbbi e nemű jegyzeteihez, ha az előszélet, a kmondásokban is erősen nyilatkozó éféle népies és hagyományos alap nem erősítene. Különösen feltűnő benne hogy a *Guta* nevet egy híres a népemlékezetben élő haramia vagy zsvány bírja, kinek ügyes parittyázásától származtatik a *gutaütésnek* a *szélütés* apoplexiára alkalmazott értelme. Lejebb bőven találkozzunk már saját néphagyományos hitregei nyomokkal, melyekben az istenségek főbb lények kitűnő cselekvése

nem csak a későbbi nemzetihősökre, de ezekről ismét ama néphősökre, a népmonda által gyakran dicsőített, többnyire kedvelt vagy csudált, haramiák és zsványokra is áttért (hős VI); más mélyebb idegen mythosi nyomok még világos adatokat is szolgáltatnak, mikép hason híres népies emlékü haramiák nevei, mythosi hitregei nevekkel azonosulnak; az ang. és fran. bretagni népmondában például, egy elfi szellem jó elő a híres *Robin hood* haramia nevével, a svédb: az öreg *Tom Gubbe* st. (l. Maury fős 77, Grimm 472), — akárhogy a néphitben az istenség, kártékony elfi szellem, neve leszár-mazott, vagy hogy a rettegett s dicsőített népkalandoré, a néphit rémeire alkalmaztatott. S e tekintetben már ismét igen jellemző, hogy mint lejjebb a döghalál: az *ördögnek*, fentebb a fenerágás, *fenének*, az epilepsia, a *nyavalya* törésének, úgy itt az apoplexia, feltűnő rögtöni halálos betegség, nemcsak sajátosság cselekvés: az *ütéssel* jellemzették, de a monda emléke erre *Guta* névvel még egy személyt is tárgyasít, valamint mondók, egészen megfelelőleg az e nemű mythosi processusnak, mely szerint az istenségi név, és cselekvés a hős és haramiára leszállván, a régi eredeti értelmét veszítő szólás jelen-tését emily népmondák által felélénkítve tartá fen. Nevezetes vonás még, mit a fentebbi magyarázatok e Gutára nézve előhoznak (l. i. h.), hogy midőn üldözötve honn, Ungvár vidékére húzódik, ott ismét embereket gyilkolva a leöltöttek bőrébe szokott volt öltözni (?). E különös fordulat, úgy látszik a néphit ezen személyessége átváltoztatási alakjairól akarna még itt valamit tudni, valamint ez hason alakoknál igen gyakori jelenség, én legalább az adatot csak így tudnám magyarázni.

Mert hogy e gutautésről monda nem egy bizonyos ungvári komorói Gutától származik, mutatja a hason hangzó felhozott kmdás, *meghúzta magát mint Guta mellett a mennykő*, tehát ép úgy mint Komoró mellett viszont a *guta*. Erdélyi i. h. ugyan, azt a Komárom melletti Gúta helység nevével magyarázza, de ilyen magyarázatot annak a meg-húzás, lelapulás, lesimulásban feneklő, s ezáltal az előbbiekkal világos összefüggésben levő értelme nehezen enged ¹⁾. Világos szinte, hogy egy ily név még különösen a *lapos* gutával játszó kmdásokra, melyek ismét a parittyázó *Guta* lelapulásával (!) értelmez-tettek, sem képes magyarázatot adni, annálkevésbé pedig a szélhűdés apoplexianak *guta* nevét annyira elterjedt és általánossá tenni, miként e régi szó mindenütt hazánkban dívik, általa egyébként is csak a kifejezés első része a *guta* névre nézve vehető volna az okadatolás, miután maga a kór, halálnak, ütés cselekvése általi kifejezését, egy más rá használt: a szélütés, szólásban is birjuk. Én azért a szó gyöki eredetöre kívánnák hasonlat által némi világot; de ilyet csak az eltérőbb: *gug*, *guga*, *guj* szavak szolgál-tathatnának; jelentésükre szinte egy betegségi jelenséget fejeznek ugyan ki. Krosza: *guga* — döghalál idején támadó kelevény, *megszöki*: a *guga* épen úgy mint lejjebb megszöki a mirigy, pestis, *guga halál* — döghalál. Biró (mic. 226): *dögletes guga*. a tájszót. székelykn: pestises mirigy; ámbár tudomásomra a mai általánosb használatban az sajátlag inkább: golyvát — struma és tumor glandularist jelent; lehet hogy mivel a döghalál pestis jelensége ily kelevénnyel jár, akár e kelevény nevéől ment az át amarra, akár a pestisről emerre és általában minden kelevényre. Egy más hason szavunk a *gugg*, *guggol*, *guggolás* a subsannare cavillare értelemmel; még egy székely: *guga* szó (tájszót.) bizonyos tekézésben álló játék neve volna a teke v. *guyától* így nevezve. Szavunk azonban ezen teljes alakjában terjedt és régi, bizonyára a 14 szá-zadnál — melybe mint láttuk a híres *Guta* haramia neve, és annak a szélütéserei átmenete

¹⁾ én még egy más ide játszó km. is tudok: gutának az isten sem árthat, v. gutát az isten sem csálhatja meg; mi szinte hasonló magyarázatok: a komárommegyei Gúta vizes vidékén t. i. nagy szárazság idején sok a széna, ellenben nedves esztendőben lakosai víz alatt álló rételkért a dús halászatban kelnek hárpótlást. Így értelmeztetik a km. jelenleg, de kérdés, vajon itt is nem forog-e fen a mélyebb, már feledett értelem a *Guta* által eszközlött rögtöni véletlen halálról, mely mintegy az isten halálosátát st. megelőzné?

tétetik — feljebb érő voltát, a számos tulajdon személy- és helynevek kétségtelessé teszik, m: *Gúta* mv. és már mellette Ó-Gúta p. Komáromb. *Guta* f. Nógrb. *Guta háza*. p. Vasb. ezek egyike, vagy egy hason más helynévtől az Ország család *gúti* előneve; krónikáinkb. a beköltözött idegen családok nevei közt is: de Gut Kelad v. Keled nemzetségnev. valjon az azonban ily idegennek veendő-e színté, vagy inkább talán máris a honban felvett, az adományozott birtok nevével, mint azt más idegen családoknak honunkban így magyarosult neveikkel történtnek lenni tudjuk, itt elhatározni nem szükség.

Valamint azonban már fenebb érintők, megjegyezhetjük még, hogy eltekintve a *guta névtől*, maga, az *apoplexia szélütés* neve, (a székely tájsz. (tájszót.): *rosz szél érte*, azaz *guta megütötte*) hasonlóan egy sajátságos halált hozó cselekvésnek, és pedig a mythologiai eszmekörbe vágó, mint főbbként személyesített, mint elem tisztelt: *szél általi eszközzésére* utalna. Így tudja már azonban a székely néphagyomány a nemzeti ósnya *Nemere* nevét (óriás V) maig, mint ama erős romboló éjszakai szélét, ki um. még az embert is megüli (l. tájszót.). Mint tehát fenebb a fenerágást, nyavalyatörést, úgy itt is a *gutaütést* nyilván egy főbbként fogalom, roszszél, roszszellemre, mint a népszólás tartja, gondoljuk visszavizethetőnek, kinek ütése, szele érése által eszközöltetik a régtől halál. Az előbb már adott hason mythosi jelenségekhez, itt még a tárgyunkra igen találó keleti hitregét toldjuk, miszerint a *gutaütés szélütés* különösen a *dzsinok*, és *gulek* roszszellemek művének tartatott (Hammer geistorl.d. moslm. 32), kik ilyenkor az ember szívét nyilukkal átlövik. Valjon ezen *gule*, *gutánkkal* egybevetethető volna-e? homályos szavunk valamint további értelmezést nem enged, úgy a *gule* további jelentését még lejjebb érintendjük.

Ide sorozható végre még nem egy mélyebb értelemmel jelentkező kór- s betegségnev; így: a *mirigy*, a mennyire értelme a mythosi fogalmakba mindenütt elvegyülő *pestis* és *dóghalállal* azonos, figyelmet igényel; annál inkább miután a szó is bizonyos cselekvésnek véle összekötött kifejezése által erősül, ez itt a *székés* ismét, így: *mirigy-székés*, Pariz Pápai: *bubo*. Cserei (hist. 442) a pestisről: *mirigyök székött*, és megholtanak; sajátlag azonban így mondvá a daganat, mely mint a fenebb említett *guga* a *pestis* egyik jelensége. Moln. és Kreszn. *mirigy-glandula* apostema. Pázm. pred. 955: *mirigyest-lue pestifera inficit*. 302. 447 *mirigyos halál*, *mirigyosdög*. Kreszn. és Nomenclat: *mirigy fű* is - petasites, flammula apostematica. a tájszót: *mirigybéka* székelyszólás értelmezése, a csekélységért veszekedőt irigykedőt jelentené m. gyermekek szidalma; e szerint szavunk a mérge, mérgező szavakkal érintkeznék, mi máris a *lág venenum*, *venenosus iracundus* st. értelmeket szolgáltatja, a km: *irigy* mint a *mirigy* E. 5367, nyilván inkább csak a szóhangzattal játszik. Hasonlón jelentkezik a *osoma* szó, a tájszót: *osuma* v. *osoma* - mirigyos *pestis* székely tájszó. Bodor (pog. hitr. 43) említi a: „*osoma olvász*“ erdélyi tájszólást, mely annyit tesz mint: *ördög olvász*. Valjon nem áll-e közel ehhez ismét, a: *osova* szinte székely tájszó (l. tájszót.) ma ma. *madáríjesztő jegy*, tilalmas helyen egybekötött szalma rúdon, s némileg hasonló volna a *manóféle íjesztő bábhöz*. Hasonló tíz helynevet találók Kresznernél. Ily más tájszó ismét *dobroc*, a göcseieknél (tájszót.): tüzes, fájdalmasan égető kiütéseket jelent a testen, s véle ismét hason szólások alakulnak: *dobroc lészen*, baranyai szójárásb. (u. o.) *döbrö* - rüh. — Különös cselekvést fejeznek ki másrészt számos betegséglevelezések mint: *nyílalás - öklélés - seitenstechen. gyllok - tumor. hideg - lelés* ¹⁾ mint

¹⁾ hasonló kifejezések ismét a németb.: dass dich der Ritt oder Rito schütt' od. angehe. más fensőbb lények-re vonatkozásokkal, különösen a Svatowítell magyarázott st. Veitstanz: dass dich der Veitstanz anhäme st. Söder sag. d. Elias 246.

már nyelvelméleinkben: *leletozetti*, általában kór, (Toldy példt. 1. 17): *menden leletozeteket — omnes infirmitates*. a tájszótb. palóc: *hideg-fogás*; (mi az u. o. *orkideg*?) Valamint a beteges állapot egy más szinto általános kifejezése: a *láz*, egyszersmind *rómet*, *ljosztót*, a gyümölcsfán, asztagon st. jelent (tájsz.), hasonló a *manó*, *csoma esovdász*; mi a *nagy marín* sajátibb értelme? a tájszótb. székelyül bizonyos mérges kelést az emberen jelentene; fentebb említők már a *pokolvar aszást*, *ülő fenét* st., minők még jó számmal volnának szedhetők; de ezek tárgyunkra is nem kevésbé érdekes összeállítása egy külön cikket kívánna, és ide tartozólag, a fentebbiek is csak annyira hozvák fel, a mennyire ama homályos főbblényi, betegségeket, halált eszközlő, rosszszellemeknek, még hason nyomokban leginkább jelentkező emléküik v. nevük felderítésére szolgálhattak. Ha egyébként közülök csak egy kettőnek is ily értelmét és nyomát kijelölni sükerült, nem lehet még további szándékunk a kétes alapra tovább építeni akarni, s azokat határozott istenségi vagy csak bizonyos daemonologiai s különösen rossz értelemben vett szellemekül és jelenségekül — minőknek az adottak nyomán leginkább kínálkoznak — állítani vagy vitatni.

Ezen rovatba volnának azonban még sorozandók szavaink, és neveink, minők a néphagyományos emlékekkel kísért: *garaboncos*, *patvar*, st. de ezekről más tekintetekben bővebben folyván az adatok, és az ezek nyománi későbbi értelmezésük dúsabb eredményt ígervén, a minthogy a háttérben lappangó főbblényi jelentésük némi nyomaihoz csak ezen közvetítés által lehet jutni, azokat akkorra illető helyekre hagyjuk. (XII és XV c.).

Még inkább ama főbbi elénkebben fenmaradt mythosi képleteink, melyek sajátlag képezik mythologiánk bizonyosb daemonologiai alakjait, minő a *tündér*, *ördög*, *tátoz*, *boszorkány* st. találhatóak e rovatban helyüket; de kiváló sokoldalú értelmük és jelentésük, valamint sajátóság mythosi körüknél fogva, ezek máris saját külön tárgyalást igényelnek. — Itt elég volt legyen, kitűzött szándékunkhoz képest, csupán eme homályosb és kétesb névelméleket tárgyalni, melyek mythosi szinezete az avatott szemnek a háttérben is, és elleplezetten a feledékenység homályától, félreismerhetlenül jelentkezik, de sokkal kétesben még is, — minden hagyományos adatozhatás hijával lévén, másrészt pedig elváló eredetiségüknél fogva, idegen mythosi párvonalozás általi felvilágosításnak sem adván helyt, — mintsem hogy azok határozott alakját, és hitregei jelentékénységét csak némi biztossággal is meghatározhatnók; a mit adtunk, a legfőbb mi e tekintetben megkiserthető, alap hijában az bővebb önálló vizsgálat tárgyaul nem emelhető. E kevés mit felhozhattunk nagyobb kisebb valószínűséggel, mint elmondók némi látszólagos főbblényi, istenségi, daemonologiai képzetel tünteti fel ez eszme s névmaradványokat, s mint ilyeket e rovat alatt véltük azokat eleve felmutathatóknak; örvendve ha mindjárt itt a kezdeten eme igen sovány eredvényt nyújtó határozatlan nyomok tárgyalása háladatlan munkáján átesünk, mi által további tárgyalásunk folyama e felvetődő nevek és fogalmak által, kevésbé akadályozva annál egyenettebb úton haladhat. — S ehhez még csupán megjegyezzük, hogy lehet ugyan miszerint, még később felmerülő adatok, melyek összedegetésének első stadiumában vagyunk csak, több felvilágosítót és határozóbbat hozandnak elő, de nehezen hiszem hogy olyasmit előhozzanak, mi ezen jelenleg csupán daemonologiai főbblényekint jelentkező fogalmakat, sajátlagibb polytheisticus alakokká emelhetné.

Ezen már fenebb érintett véleményünk azonban koránsem előleges, a vizsgálatba magunkkal hozott eszme ¹⁾, de mint elfogulatlan vizsgálatunk eredménye, az ismer-

1) minőnek talán Cornides vagy Horvát Jánosnál helye lehetett, kik általt ősi pogánykorunkra némi entuziasmusból (milyennek azonban épen itt helye nem volt) dicsőséget vélték árasztatni; lehet azonban hogy ennek is a véleményét valódilag az adathány költé. Én épen azért mindkét oknál fogva egészen ellenkező irányból indultam ki vizsgálatomban.

lévő adatokon feneklik, melyek egyikéből sem valánk képesek a józan kritika nál ellenkezőt kiismerni. Miért hitünk szerint az adatoknak csupán egészen újak-
 övülése által lehetne ellenkezőnek helye, — addig vizsgálatunk eredményeit
 a vélemény felállítható, hogy: a magyar mythológiában a sajátlagi polytheismus, a
 ősvallásban a többistenség nem létezett.

Mi azonban magában már figyelmet, s okadatolást igénylő nevezetes jelenség; —
 valamint a monotheismus minden mythologia, alap őseredeti eszméje, mely még a
 abb polytheismusi alakok és tanok át is észrevehető, ugy ismét azt közönségesen
 a és dodekalogiákba látjuk átmenni. Az emberi képzet kénytelen volt magának a
 t személyesíteni, mit a mythologiákban különösen a természettünemények képében,
 kben a főlény nyilatkozatát az ember leginkább vélt észrevenni, vagy az isten-
 t talajdonított tőkélyek képzetei alakításával tevék; ezen sokféle képek, és szemé-
 sekből, már önként váltak a polytheismus számos alakjai, melyek rendszerezésére
 , az emberi észnek a mythosi theogoniák, és philosophiai rendszerek által kellett
 lni. Hol a mythologia ezen fejlődést nem követte, mert fejlődésnek kell azt nevezni
 ellenében, ott a főlényről eszme a durva anyagba vész el, és a fetisbe süllyed.
 két, a polytheismusi és fetisi, irány a határozó majdnem az összes mythologiai
 erek jellemében. — Mind e mellett birunk eltérő mythologiai jelenségeket, melyek-
 m ama fejlődés, sem ezen süllyedésnek, ily főbb foka még el nem éretett. Légyen
 hogy azok némi öntudattal tarták fen, magát az egy isten eszméjét, e mellett
 i közvetett felsőbb lények, közbenjáró szellemekről tant képezve, vagy termé-
 mi cultusnak adva helyt, (mily létképet a nyugat- és keletariai népség közti,
 bévezetb. felhozott párvonal mutat, hol az elsőnek az utóbbtól elválását, és
 reformálásának későbbi jelenségét azért látjuk történetnek, hogy az a keletariainak
 ismusba átmenetelétől visszatartóztassék); akár pedig hogy e vesztglő állapotot
 gos körülmények, népelet, nemzeti jellem, éghajlat eszközlé; valamint bizonyos,
 legűbb nomád, hadakozó barang törzsököknél mint skythák, mongolok, turkok
 iszinüleg a húnok és nemzetünknel is, az isten eszméje és képzete ezen eredetibb
 rűségben maradt fen, mintsem a művelődésnek, bujább polgárisodásnak indult
 el: miért ismét a jelenség is, hogy ugyanazon egy népnél, kezdetben még egy-
 vallási tanairól van tudatunk, míg később művelődésével rajongó képzetekben
 Egy harmadik ok végre az is lehetett, hogy ezen ő eredetibbnek felismért,
 rűbb, és azért talán egykedvűben is ápollt, vallási rendszerek korábban enyésztek
 bbaknak befolyása és felvétele által, mielőtt még az egy, vagy más iránynak
 tottabban indultak volna, mint az a fenemlített népségeknél a keresztyénség, és
 edanismus által történt. Elég, hogy az egyiknek is, másiknak is, a mythologia
 soek, valamint süllyedésnek határozottabb jellemét bennök nélkülözzük. Ezzel
 a távolról sincs állítva, hogy az egytől, s a mástól is egészen mentek volnának.
 theismus helyében, annál erősebb, és tágabb daemonologiai hitképzetek, foglal-
 helyt; vagy pedig igen erős természettisztelet, mely a végelemben a bü kuruzs fetis
 geibe vág át. — Mindkettőnek nyomai, mythosunkban is, több helyt jelentkeznek,
 rtelemben nehéz volna ismertetünkre levő daemonologiai képzeteink, és a po-
 nusi sajátabb képelek közt mindenütt meghatározott, elválasztó határokat vonni,
 ez a homályos mythosi türedéknyomoknál, ha nem már maga a habozó összes
 ogiai tannál fogva azon mythologiákban is, hol mind a két polytheisticus t. i. és
 ologiai elem fenlétezik nehézséggel jár ¹⁾. Véleményem szerint, minden esetre
 lebb volna tartható, ősvallásunknak főblények, és szellemekről tana, a nyugat-

berd: Eb. weesen u. ursprung d. dämonen u. genien, akad. iratát Berlin 1852.

ariai zend e nemű daemonologiai jelenségekhez, s mai néphagyományos mondai, regei st. nyomaikban, a keleti ma már nagyobbára moslim hitű népek, ős pogány vallási képzetekkel bíró regéihez. Ezeket már a kútfőkben kijeleltük, s tárgyalásunk folyamán, a mennyire még tudomásunkra vannak, vagy legalább mi tudomásukra juthattunk, találkozásait felemlíteni igyekeztünk; valamint minden további alkalom és ok nélküli ily átvitelektől tartózkodást, a józan kritika parancsolta.

III. Ö R D Ö G.

Ördög név nyomozása, jelentése. *Urdung, őr-dög, ör-dög. Dög. dev. ör. aor, eor, Arao. Kopoher, Kopoher. Pránya. Dromó. Sívó. Az őr-dög-ről szólások, ősvallási képzetek, személyesítés, és tulajdonságai.*

Kétségtelen óvallási főbblény elnevezését birjuk még az **ör-dög** névben is; ma véle a kísértő bibliai sátán fogalmát kötjük össze. A jelenség általános; többnyire hol a régi pogánytanok helyébe, új vallási rendszerek léptek, amazok isteneit rosza és elégteleneknek kimutatván, neveiket és tulajdonaikat, a rosszszellemre ruházták (l. alább), vagy hogy azt legalább saját mythosaik, hason alakjaival igyekeztek magyarázni. Ez történt a magy. mylologia ördögével, neve az idegen *sátán* synonymuma, és a *diabolus* magyarázataként maradt fen. Feladatunk ezzel magy. mythologiai jelentését vizsgálni.

Ördög nyelvemlékeinkben, a hal. beszédb. *urdung*, a bécsi, münchen. cod. Kinizs. imak. (N. E. 1. 179, 2. 52 st.) a mai alakban **ör-dög**; a gyök élénkebb tudatával vélem sz. Margit legdb. (Pray 277): **ordeng**, és (850 akad. küzl. 10) eredetileg **v**-vel: **ordevg**; hasonló Pest, és Erdősynél (N. E. 3. 179): **dewg**; így: **ewrdewgh**, **evrdewgh**, **eordeog** iratott az közönségesen legrégebb emlékeinken át majd nem egész a 18 századig, — és a hason családnévben: **Ewrdewgh** (Engel monum. 220), maig: **Berdeogh**, — egyiránt tehát már a mai összetett, és képzőkkel előjövő alakban ¹⁾.

Értelme, és nyelvünk gyöki természete, benne az **ör** és **dög**-ből összetett szóra figyelmeztet; miért kettős fogalom nyomozására vagyunk utalva. Vegyük fel elől a nyomósb második tagot, melynek ily önálló divatozását, még a szombat. codexb. találjuk

¹⁾ mint ugyan is a szó a halotti beszédb: *urdung* előjő, az n betűt máris képzőnek tartom (l. alább). így csak is még egy helyt találjuk, egy 1398 okiratb. (Pray hier. 1. 93): *Stephanus dictus urdungh*, hol azonban az nem mint vezetéknév, hanem csupán a rossz tulajdonság miatt alkalmazottnak mutatkozik, a szövegűl fogva: *Steph. dict. urdungh*, nos ad instar subdoli serpentis, de dictis regnis nostris eliminare mollebat; tehát egy ördögös gonosz Istvánról van szó.

(850 akad. közl. 103): **dög**; alakjai mint láttuk: **dung, döng, devg, dög**; a gyök-elemzés természeténél fogva, a legegyszerűbb: **dög** alakját veszem fel, s azt mint máris erősült gyököt, régi iratási módja nyomán a **dev**-re — mi szavunknak az alábbi kifejtendő mythosi **dev** fogalom s névveli rokonságára is figyelmeztet — elemzem. Véleményem e szónyomozással erősítem: az **ew** vagy **ev** régi iratainkban p. **ews - és, evr - ér** nem csupán, vagy legalább nem mindig, iratási módszer az **ö** és **ü** betűk és hangok helyén, a **v** nemcsak segédbetű, és ajkszellet, de sok helyt még az eredeti: gyökszó képző, erősítő, éber tudatára figyelmeztet; a későbbi nyelvszokásban e gyöki, vagy legalább eredeti formatívum **v** a beszédbeni rövidítés, ragozás általi összevonult hangzók erősítése mellett, nagyobbára elenyészett ugyan, de létezését, még ma számos példával bizonyíthatjuk, így: **hiv - hü - hűség, hév - hő - hőség, hives - hűs, vevő-legény** Pestinél (N. E. 3. 193) **vev**-legény - **völegény**. Ide tartom a személynévmas többese első személye régi alakját: **miv**, a hal. besz.: **miv** vogmuc - nos sumus, a mai: **mi**, melyet p. az erdélyi szójárásb. **mü**, sőt a **miv**-beni **v**, **k**-rai erősödésével: **mük**-re látunk átmenni; mint a **dev**-ből: **dök**, vagy a még erősb **g** hangzóval: **dög** lesz; hasonlóan a második és harmadik személy: **tiv - tik**, és **iv - ök** (hal. besz. **iv** vimadsaguc - **ök** imadsaguc); vétesék bár a **k** többes számi ragnak csupán, úgy a **dög** szóban ez is könnyű magyarázatot talál, a név eredetiben is valószínűleg többesszámi, collectiv értelemmel divatozván — mint ezt mindjárt alább tárgyalandó általános mythosi értelme sejlet — volt **devék**, s innen összevonás által: **dök, dög**, mint a fentebbi **vevök - vök**; ámbár a: **v**, **g**-rei erősülésére is példát szolgáltatnak képzések m: az: **av** (avas) **egyre** átmenete ¹⁾. Sőt hasonló formatioi processussal mint a **mük** az **n** felvétele által **münt, münt**-vé lesz, látjuk elszármazni a **dögöt**: **döng-vé**, minőül már az **urdöng** és **ördög**-öt tartjuk. És valamint e szavat istenségi, vagy főlényi névvé áttértében számos változó alakokban látjuk a különféle mythologiák és nyelvekben divatozni, úgy nyelvünkön is a **dö** v. **dev** gyök többféle formatívait látjuk képződni a felvett paragocicumok által, mint: **dör-ög, döng, döf** ²⁾, melyek nehánya talán nem minden értelemviszony nélkül nevének nézve; míg másfelől ismét a gyök hibebe fentartásával szinte ezen értelem kiegészítő szavakat birunk, mint: **dóval** a tájszótb. esztelen, a szólásokkal **o to dóval** - te esztelen gonosz, **dóvaj** - tréfás, jókedvű, sajátlag ismét az **ármánnyal** egyértelmű csintalan furfangos bohós, **dóvalyos** tájszótb.: böcsös, **nom igen dóvalyos** ellenkező értelmével, **dóvánkodni, divánkodni** henyélni, és összeülni tanácskozni, ide a **tivernya, tivernyásó - heluatio, compotatio, debacchatio** st. (tűz VII).

Jelenleg átmehetünk visszaállított **dev** szavunk mythosi értelme magyarázására. Az **isten** cikkben figyelmeztettünk a **dev** sanskr. gyöknevtől valamennyi indoeurpai nyelvekbe elszármazott isten elnevezésre; mint azt már ott, egy ősbibb isten név mellett **újabb, és pedig gyöki: div és dju** értelménél fogva természetistenítéssel keletkezett **szólások** jellemzők. A név további bővebb értelmére azonban a mythosi tanok **lényes** felvilágosítást adnak. Magában a hindu mythosban, midőn az a pantheismusi **általános** eszméktől eltérve, a Brahma, Visnu és Siva féle alakokban, a teremtő, fentartó és romló erők személyesítésével a polytheistiai iránynak indult, valamint a mindent-**ható** istenségről eszmét bizonyos — ámbár számtalan sokaságú — de már határo-**mtalabb, a többi világtól elváló** félisten alakú szellemekre vitte át, kik a polytheisticus

¹⁾ Igyekezzem méltó, hogy a szavunkkal értelem s eredetre azonos sanskrit: dev div elszármaztatában hasonló formatívumok jönek elő: így az azonos Ζεύς aiol dialectusb.: Δεός régiebb formája eseteiben digammát ves fel, mint gen: Δ:φος, dat. Δ:f: etc. szinte a germ: Tiu, Tiv az epiaali glos. (Mooe anz. 836. 145) Tiig - mare, hasonl. a száv: div - div diblik. — ²⁾ Hyde i. h. 181 tudósít a porzsa div nevekéről: durgj-akumat, durgj-terumat, durgj-rem istan, uki-derugi, mihr-derugi. Jankovich (szógyom. 116) az ördögöt: a dörgő döngő-től akarja származtatni.

istenségek körül, külön főlényi segédszellemi kört képezve az egész mindenségben elrészeltvák, úgy az általános pantheistai *dev* név ezen szellemek elnevezésével különféle képek alkalmaztatott. Ekkép alakultak a *deverkel*, *devin*, *deveta*, *devender*, *develogon* féle, majd félisten, majd segéd főbblényi, és óriási értelmű s alakú szellemekről képzettek, a *dev* név alkalmazásával jelentve; számuk mintegy 100 millióra tétetik, mert híven még a pantheismusi alapeszméhez, felülök a hit fenmaradt, hogy általuk, mint a mindistenségi szellem részletei által, minden át van hatva, és az mindenütt hasonlóan el van áradva, mint az olaj a gangeli magvaiban. (l. Benfey i. h. 159. Somerat Ind. ném. 1782 k. 146).

Még világosb magyarázatot nyújt a nyug. ariai zendperzsa mythos, mely akár a keletariai néptörzstől elszakadása alkalmával, — minőt már fentebb az ariai népfaj hiteseiméi diagnosisul kiemeltünk, — akár a későbbi zerdusti reformatio által a *dev*-ről talán ősbibb eszmét divjei fogalmában visszaállítá, vagy hogy csak mint minden újabb rectificáló tan, az előbbi elveit helytelen és elégteleneknek tartván, a *devek* v. *diveket* mint a rosz és romlás elvét állítá fel ¹⁾. Szerinte ők a romlott és kárhozott anyag elvei, a megsemmisülés, setétség szellemei, minden romlás tőlük ered, hatalmuk minden anyagban megvan, a mennyire létezésével máris a romlás magva van beléje vetve. Ezen mytho-cosmicus eszme dús theosophiai kiképzést nyert később, a jó és rosz, a világosság és setétség, szellem és anyag egymással ellentétesen dualisticus nézettel felállított elveiben, melyek közül a második képviselőivé a *divek* személyesítettek, s ezek élére *födiv*-ül egy, az *Ariman* névvel állítatott. (Hyde 161. Nork. 10. 182). Mennyire az egipt. mythos homályos töredékalakjai kivehetőek, benne a *div*-vel névre is rokon, *Typhon* jellemeztetik így, mint a halál és romlás ura, a jó istenségek ellene, ki a világot vízőzönnel pusztítja, miért a mythologok egyrészt Arimannal, másrészt ezt és amant is a *div* névvel fogva is *Sivaval*, egyiránt a pusztítás, romlás, halál istenségével, azonosnak tartják, mint a kiben a hindu mythos, mint collectiv fogalomban sajátlag személyesíté a *div*-féle eszmét. (Ritter vorhal. 103. Jahrb. d. Wien lit. 833. 63. 106. Hitzig myth. d. philisteer 254.). A derültebb classicus mythosban is a *theos* mellett a véle némileg ellentézetelt *daimoni* fogalom fejtett ki ²⁾. Élénken találjuk a nevet és eszmét a

1) Ismér azonban, a későbbi hindu mythos is istentől elpártolt, *develas* szellemeket, mint a *setétség* s *pokol* fajzatit, ép úgy mint ismét a későbbi perzsa jó *devek* a perikben, kik a megbukott szellemek körül megtisztulva, a paradicsomot újra elnyerték. Vollmer. myth. Vörterb 597. — 2) Ily értelemben *vádója* már *Meletos* Sokratest (Platon apol. Socr. 26), hogy *daimonionokat* hisz csupán, s nem *istoneket*, Sokrates ugyan cáfolja, hogy: *daimoniont* azaz *istenfélét*, *istenit* hiánit és *istent* nem *hiánit* kép-telenség; ezzel azonban a *daimonok*, csupán fensőbb isteni lényeknek állítják, minők sajátlag a mythológiák mindezen roszszelleméi is; így magyarázza Platon: *πᾶν τὸ δαιμόνιον μεταξὺ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων* (sympos. 23), mely tant a régi Orphicusoktól vehet, mint Stallbaum megjegyzi (Jacobs et Rost bibl. gr. 11. 3. Plato Stallb. 1. 176); gyöki jelentésénél fogva *daimon* — rendező, kiosztó — *austheiler*, *ordner* (Lennep etym. gr. 167.) s a görög írónk általában: fensőbb isteni lény (Cruzer Symb. 3. 1. 5). Sajátlag azonban a *daimoni* fogalom a classicus mythosb, azonos a fentebbi keleti hindu *dev* és parzi *divek*ről tannal. Míg ugyan is Homernál a *daimon* vegyest az istenség értelmében, mintegy *deus* és *numen*, használattatik, Hesiod. erg. 121 eredetibb tanok nyomán azokat az istenségtől egészen elválasztja; szerinte a jó *daimonok* a teremtés prototypjai; azon aranykori az istenek által cleve teremtett lények, kik e korszak elmúltával mint halhatatlan szellemek a légben honolnak, közbenjárók az istenek s emberek közt, mint az emberi természet egykori részesei, ennek szükségéit ismerők, azoknak örei, jóltévői, az isten adományok közötti kiosztói s világrendezők. Ellenükben (i. h. 135) a második ezüstkori teremtett lények, kik már az eredeti isteni boldogságtól elpártoltak, megvetve az isteneket, képezik a rosz *daimonokat*, (a harmadik teremtés ezután Hesiod szerint az óriási, a 4-ik herosi korszak) kik az embereknek kárhozó befolyásuk által ismét ártalmára vannak, miután mindezen lények halhatatlan szellemekként lengik körül az embereket (l. alább), későleplezetlen a légben honolva, mely telve van velök, számuk 3 myriadra tétetik (i. h. 251), hasonlóan a fentebbi keleti pantheismusi alapeszméhez, hogy általuk mint mindistenségi szellemrészletek által minden át van hatva; innét hogy minden ember, hely, mező, ház, tárgy stnek megvan saját ör, véd, jó és rosz, ellenséges, szelleme, a gathos és kaka *daimonja*. Alakjukra nézve a jók fehérek, a rosszak feketék

űbbi mythosi nyomokban; a németben ha nem is az óném. *diuval*, *tiuval*, agsz: *deofel*, *devil*, isl: *djoful*, svéd: *djefwal*, dán: *djøvel* st. nevekben, melyeket Grimm (938) Mone ellenében a diabolusból származtatja, de ily talán a: *dwerger*, *dwaorg* – törpe nevében, s még inkább az alább megismertetendő: *tiv*, *zio* had, halál, vészisztenségben; — élénkebben még a szláv: *diw*, *diwel*, *diulik*, v. *diblik*-ben, kit mythologusaik, a perzsa *diwel* egészen azonosnak magyaráznak (Dobrovcszky slowank. 2. 176) ¹⁾.

Mind ezen mythosi nyomokban, egy hasonértelmű mythosi és cosmicus fogalmat találunk: a *rosz anyag*, a *romlás*, *halál* eszméjét, vagyis annak bizonyos szellem és szellemekbeni személyesítését. Összehasonlítva velük saját nevünket, mai alakja és jelentésében is, midőn már a mythosi szinpor rég lehámlott, benne még mindig egy rokon eszmét, s értelmet találunk. A *dög* egyszerűen mai nyelvünkön: *cadaver* – *holttestemet* jelent különösen, de általában minden életműszeres test romlását, vagyis a természet tárvénye szerinti azon chemiai processust, melynélfogva a romló holttest; a rothadás által új anyaggá képződik, innét *dögöltt*, sajátlag *putidus*, *putrefactus*, *döglik* – *putrescit*. Krosza. s tájszóib: *döget*, *dögonyog*, *döhet*, *döhöt* – bűdös genyedség, rothadt zsiradék, a dohos – megromlott penészes; azért már: *dögleni*, ezen romlás értelménél fogva különösen a: *halni* – *mori* jelentés értelmével birt, mint még maig az állati halálra: *Arepiren* értelemben használtatik, s megvetőleg így az emberre is; használatott azonban valószínűleg sajátlagi ily értelemben is, így áll még minden mellék értelem nélkül Csereiné (hist. 471) éhhol *dögleni* – *fame mori*; különösen azonban már régibb, és még mai használatban a pestis halálra alkalmazva, mint: Csereiné (u. o. 444) *nem is dögöttek meg* – nem haltak meg pestisben, így: *döghalál* – pestis, és: *dögvés*, *dögvirág*, *döghórásg*, miáltal különösen az említett romlás eszméjének, az egész test anyagot meghatott ragályos ereje fejeztetik ki; és ily általános, terjedelmes romlás eszméjénél fogva, fejezé ki az egyiránt a sokaság fogalmát, a: *döge* kitétel alkalmazásában: *döge van* – sok van, Cserei (u. o. 473): nagy *dög hó esék* – azaz sok hó, egy falu név Nyitráb: *őzdög*, az őzek sokaságától? – Szavunkban e szerint félreismérhetlen analog értelem forog fen a fentebbi romlás, halál, roszanyag szellemének fogalmával; nyilván egy cosmomythicus eszme, kifejezven egyszersmind a romlott anyagnak széteszoltában új életbe áttértét ²⁾.

Mielőtt fogalmunk teljes alkalmazását foganatba vennők, felderítést igényel még a név első része: *ur-* (melyre nézve az urdung alakban, már az előbbi cikkb. tárgyalt *ur* szó adna felvilágosítást), *ovr-* és *ör-dög*. László 3. 2. t. c. előjön már: *owrok*: apud quemcumque aliqui civium vel villarum, qui dicuntur *owrok*, vel servi detinentur. Eadlich. mon. 342: *ovvrok*, — homályos értelme közönségesen út- s határ-ör magya-

(1. al.), ezen alig látható s csupán érezhető testi alkatuk, majd gyermokies kifejtetlen emberi alakban, s így természetük jelentésére szárnyakkal, majd ismét különféle állati alak és testrészekkel képezetett (leggyakrabban kigyóképében) a különös bennük létezni vélt tulajdonságok jelentésére, (1. Gerh. üb. dāmon. 4). A későbbi classicus mythosb. a felőltűki ezen tudat mindinkább az előtérbe toluó polytheisticus alakok megvonal, s helyükbe a szokott személyesítési mythologiai processusnál fogva ezek állanak elő, a dāmon fogalom és alak pedig, csupán ezek egyes további tulajdonságai személyesítésűli használtatik; mindamellett a dāmonról sajátlagi ezen eredeti tan, valamint a római genius hasonló jelentése félreismérhetlen, mit jelesen mutat fel újabb iratában Gerhard. I. f. id. és mit én e helyt csak azért is kívántam bővebben s figyelemre-jelölőleg megjegyezni, hogy a magy. mythologia feljebb jellemzett daemologiai alakjainak ily, a helys. s ezen eredetibb classicus-mythosi dāmoni tannali hasonlatára figyelmeztessék, miután az polytheisticus más elem hiányában csak ily fölényl fogalmakkal bírhatott, minőkül mindazon fentebb a II. cikkben részlet nyomok, a IV-ben a földéri s más szellemekről képzetek, s az itt tárgyalandó őrdög mint természetéről képzetek mutatkoznak.

1) Rukawán Igor 9. ószl. pog. dalb. a rém div kiált a fatetejéről – div klicet wrchu drewa. Az oroszban mag is a szók: szob na teba diw przyszol – hogy a div jön rád. Rakowiecki prawda ruszk. 1. 75. —

2) A perzsa mythosb. a devek az elholtak szellemeit a duzzakban (perzs. pokol) körülívőve rothadónal östök, s valálai nagy átokkint hangzott hogy a lélek rothadással lakozzék Kork 10. 162; a hinduban

rázattal adatik. Zsámboknál (interpr. Bonfini i. kiad.) *finium olim custodes viarumque observatores*. Bartal (comment. 1. 144): *custodes finium és cursores publici*; hasonló a zsigmondi esküben: *ewrill*, Mosóci corp. jur. széljegyzetében: *observatores*. Innét a régi őr, különösen határállomások maigi nevei: **Őrkény, Őrálló, Őrmező**, s a stayerrel határos **Őrség** kerülete (Szirmay parab. 120. és n. t. Zempl. 32). A névnek régi divatos értelme már egyiránt: *vigil, custos, speculator*, Katonánál (hist. cr. 7. 591) egy okiratb. *speculatorum nostrorum eor*, vulgariter *dictorum*; mint hivatal és talán méltósági név is a fensőbbség némi értelmével is birhatott, — (egy 1327 okirat Szirmay n. t. Zempl. 32 **őrnagság** — *capitaneum spiculatorum-ot* ir) — s mint ilyen az őr a döggei összetételben: a *fő* értelemben volna vehető, mit a fentebbi mythosi emlékek, melyek szerint a *devek* élén közönségesen egy: *fő dev* állott igen jól magyaráznának ¹⁾).

Ezen felül az evr őr szónak ismét mélyebb és összefüggő mythologia értelme is kinálkozik. Grimm 183 egy nevezetes agsz. runa nyomán a germ. *tiu, zio* hadisten ezen *eor, aor*, nevére figyelmeztet, a runa értelme ²⁾: *Ear fit importunus hominum cuiusque, quum caro incipit refrigescere pallidumque corpus terram eligere coniugem, tunc enim gloriae dilabuntur gaudia evanescent foedera cessant. Itt tehát Ear mint a halál-szellem állítatik elő, minő már a véle azonos zio vagy a *devek* és őrdögünk, ki e szelmet az elhűlő testet körülveszi, midőn az a földdel egyesül, (l. előb. jegy. Jankovich). Ezen óném. *eort* nevünkkel közvetítheti, a Herodot által skytháknak is tulajdonított, és mind külső hangzat mind mythosi benső értelemre nézve rokon *Ares*, a római *Mavors, Mars*, ki egyiránt a hadöldöklés, mint a dögghalál, vész, romlás, dühöngés és őrjöngés szellem ³⁾. Egy még közelebb járó skytha népség nevet is birunk Herodotólól 4. 110 az *Oiorpata* amazonok nevében; Herodotnak már róla adott férjölő — *viricida* értelmezése, s ennél fogva nálunk is gyakori, nyelvünkkel egybevetett értelmezései (l. Otrokócsi 2. 289*

a Pidur-deva-degalok a halottak őrszellemel. Sonnerat i. h. 149. — Valjon Jankovich szónym. 116 őrdög-röli magyarázata: hogy azok bizonyos rosszszellemek voltak, kik a holt emberi és állati testet körülveszik és kínozzák, néphagyományos hitalapú-e, vagy csak tapogatózás? a finn Kalamistoban (pokol) Kalma (egy a halállal, halotti bűz, holttest) uralkodik a holttestemek felett, a halott lelkének mielőtt a másvilágra juthatna, le kell testét vetni, és Kalmának átadni (l. XII c.). Lejebb még egy mesék nyomán, alkalmas lesz az őrdög, halál, és dögghalál viszonyba helyezett személyesített alakjaira figyelemzetnem. A szláv. m. fejj. említett a dögghalál — bozi-rana — isten sebzése v. Morova-rana — Mora a halál istenség által csett seb.

- 1) Reguly figyelemzetet Maitebrun geographiajában az őrdögnek a vogul ortikkali hasonlatosságára; Reguly magyarázata szerint ortik: ort — fejedelem és iki — bátyát jelentene. A voguloknál szerinte különben véd istennek tartatik a szarayu-ater — fehér v. ezüst fejedelem, ő az isten hetedik és legifjabb magzatja, hivatása a vogul földet vadlúd alakjában, mi a sebesség jelve, körülszállni, s minduntalan az emberek imáit, fogadásait, jó és rossz tetteit az istennek bémutatni, mintegy közbenjáró lévén az isten és a vogulok közt. Nálunk az őrdög név, és fogalomra használt egyik régi magyarázat annak körüljárástól jelentése. Szirmay par. 120 az őrk körüljárásától, Cucor is (u. muz. 1. 363) a körüljáró rosszszellemnek, az őrv és kőr értelmétől magyarázza az őrdögöt sz. Péter római szavaihoz képest: circuit sicut leo rugiens quarens quem devoret. Ide tartható volna-e a László 3. 12 t. c. rerum fugitivarum collector vulgariter: jocc erdegh (Endlich. mon. 345): joccerydegh. Zsámboki interpr. i. h. furtorum collector. Bartal comment: 1. 14 jókergecsnek (jókergető?) írja. Így jellemzi Hesiod is a daimonokat (erg. 124, 254) mint kik kőlepelbe burkolva láthatlanul járnak körül a világot. — A finn sajátlagi rosszszellemi, őrdögi képzet hiisi, Kaleva az istenatyá tizenkét fia egyike, ő a rossz, gonosz elvo, küzdésben testvérei a világosság, és jóelv személyesítőivel, ártalmas az embereknek, különf. nevei: Lempo, Hitolainen (pokol: hitola lakától), Panahainen, Juntas, mások az erdő hegyektől különféle ily nemei szerint: veszi hiisi — erdő őrdög, vuoni-hiisi — hegyi őrdög; s mint ilyen az általánosb tündéri, óriási s más főbb lény istenségi képletekbe tér át, miért sajátlag őrdögünkkel kevésbé vethető össze, találkozásaira mégis tárgyunk folyamán figyelemmel leszünk, (l. Ganand. myth. fen. 14. Schröt. fin. run. 158—62). — 2) Ear bidh eorta gehvilcum

thonne fästlice flaesc onginnedh
blac to gebeddan. blaeda gedrosad,

hraev cölian, hrusan ceosan
vynna gevitadh, vera gesvicadh.

- 3) Homera: θούρος = vad és ἄρρωσ = örült, nyelvünkön is az őr-ül őrjöng gyöke azonos szavunkéval.

osor — *úr néki*, és *pata* — csatapaténál fogva, ölt), valamint mitsem mondanak ugyan, úgy annak máris mesés amazon népségi alapja, és Herodot általi nyilván nem értése, mélyebb talán mythosi értelmet is gyaníttatni enged. Szorosb összefüggésre utal még itt a hadisten kardjáróli a skythák, húnok, alánok, germánok és magyaroknál, egyiránt honos hit, melyet a skythákróli regék Aresnek, a húnok hadistennek, a germánok Zio Earnak tulajdonítának ¹⁾ (l. jelvek kard XVI c.).

Ördög nevünk és fogalmunkban e szerint, a halál, romlás, a rosz, gonosz elvének, a had öldöklő ör és védszellemének, vagy istenségének személyesített képzetérőlí ösvallási hitayom lappanghat.

Megállapítva nevünk mythosi jelentőségét, kiindulhatunk annak további magyarázása végett egyenesen saját hagyományainkbani keresésére. Krónikáink latin szövege róla emlékezik-e még egyenest helyeken, mint p. a pog. forradalom említésében (bud. 93): *Vatta dedicavit se demonis?* miben azonban, mint krónikáink és legendáink hason egy két helyén, készebb vagyok ismét csak a már jellemzett szokásos krónikási phrasisokat érteni. Bizonyosb nyomát vélném ellenben feltalálni krónikáink a helyén, hol ezek (Tur. 2. 3. bud. 38 st.) a magyarok Svatoplukhozi küldött követük a föld, fű és vízzeli megérkezést beszélük, mire Árpád: *cum suis de aqua danubii cornu implens et ante omnes hungaros super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit, ut dominus eis terram in perpetuum concederet. Finitis his verbis omnes hungari clamaverunt: deus! deus! deus! tribus vicibus et ibi inventus est usus iste, et servatur apud hungaros usque modo*: itt már a tudósítás, feltűnő élénksége melletti homályos értelme, bizonyos ösvallási alapú hagyományt sejtet; felvilágosítja ezt csakugyan a rólai további mondkör, mely szerint ezzel már az erdélyi *Deus* városnak, mint a helynek, hol e tény történt, neve, összefüggésbe hozatik. Ezen hagyomány első nyomát a régi historiás „emlékezések” énekben találom (Toldy tört. költ. 7):

istent ők ott imádának

arról nevezték ott a várost,

háromszor *deust* kiáltának,

Számos mentében a nemes *Dousnak*.

hasonlón tadják azt: Székely Ist. (cron. 151): a magyarok azon helyt nagy fel szoval *deust* kiáltanac *háromszor* . . . a heliet pedig a holott *deust* kiáltanac a *deusról Deesnee* nevezec, ki mind e napiglan úgy hivatic. Heltai (cron. 22): a magyaroc azon helyt kiáltanac fel szoval *háromszor deus, deus, deus*, — ez azt a helyet, a hol ez lön, nevezec a kiáltas után *Dousnae*, melyet mostan *Deesnee* hijunc — holot az város mellett, kezel fen a Számos vize felett az egyic földvár vagyon (melyet t. i. a magy. ott a 7 erdélyi közt építének); bővebben gelleji Katona (titk. 1646. f. 9) és Lisznyainál (cron. 213) ki a hagyományt, felakadva mindjárt az idegen *deus* néven, vizsgálván, magyarázata lőst újabb hagyományos vonásokat hoz elő: szerinte Árpád s a magy. tábor mindenféle isteneket nagy kiáltásokkal és ordítással segítségül hívának *Deus* avagy *Dous* nevű városnál, napestig könyörgéssel és áldozatokkal kérve, hogy Pannoniát Attila atyjuk földét az istenek újolag a magyaroknak lakó földül adnák, de csak midőn um. másodsor oda gyűlésre térnek, építettnek ott a szászok által (!) egy várost, mely lakhelyük lévén, ezektől mert um. a deák nyelvet tudák (!) nevezteték *Dousnak*, és a magyarok megtadván hogy *deus* istent jelent, háromszor *deust* kiáltának; — mihez mindjárt hozzáadja hogy azt mások „fabulának” tartják, hogy a sült barbarus magyarok így kiáltottak volna, mert igazabb um. hogy az kezdettől *Deusnek* hivatott. Később még 990 e helyt a deési

1) de mutatnak a hasonhangzatú kardnevezések: goth: hairus, agsz: heor, ósz: heru, óéjsz: hlört, mindenkis a h szellett elől, s ha a mi szavunk: k betűjét, mint ilyen erősültet tekintve elveszük, szavunk lényegesebb álland: ard az örd-ök mint a karhoz. Zio is saxaot = canifer, consors gladii l. Grimm 164.

sóaknak igazgatói Béla, Rosa és Csiz egy kőoszlopot emeltetének, melyre e verseket iraták:

Hunnus de Scythicis digressus sedibus hospes
Pannoniae glebam transfert huc, gramen et undam.
ter clamans: deus hac liceat tellure potiri!
Deus! acamque dei dixit de nomine terram ¹⁾.

Még nevezetesebb hogy ennek emléke a tájnép regéiben is fenmaradt, s ezek szerint is: (I. Cornides Windisch ung. mag. 2. 65), midőn a hét vezér Pannoniát meghódítá, erdélynek indult, s mivel um. a bájos deési tájék igen megtetszett nekik, ott a Pannoniából magukkal hozott három tárgyat a földröget, fűvet és vizet hálaáldozatul az ég felé magasba hajták, mi mellett az isten nevét háromszor latinul *deus* kiálták, azért neveztetett később, az e helyen épült város *Deusnak*, mely most *Deésnek* mondatik ²⁾.

Ezen adatok egyszerűen összeállítva már világosan szólnak; az elfogulatlan vizsgálát tudja, mit tartson a pog. magyarok latin *deus* felkiáltásáról; mint. ellenben ismét a hagyomány — a nálunk még ily nyomok teljes hja mellett is — éleánkben szól, mintsemhogy azt a megszokott s könnyen kiismerhető krónikási ferdtítés miatt olvassuk; valószínű volna például, hogy a magyarok ezen pog. áldozat alkalmával, (mely általában ősi honfoglalási tradíciónk, mint pog. vallási áldozatnyomaink egyik legelőkelőbb jelenete³⁾ l. áldozat XVII), egy a *deushoz* hasonló főbblény neve kiáltott, minő ismét csak óvallásunk *deu* - *dög* nevére volna magyarázható. A hely lakói, mint a sóbányák mutatják, régtől s a korban is román gyarmatmaradékok voltak, kik a nagyszerű jelenetnek netalán rémült tanúi lévén, a hármas kiáltás általi esedezést természetesen saját *deus* v. oláh *deu* - isten nevékkel, könnyen magyarázhaták. Még természetesebb hogy a későbbi történetmondai feljegyzés a latin *deus* név mellett megmaradt, miután a nemzeti és keresztyéni kegyelet, ily nagyszerű esemény emlékének a már elferdített *ördögi, dögi, dovi* óvallási fogalmat, és nevet, szívesen elmellőző, s az egészet a latin krónikások igen megfelelőleg adhaták a *deus* szóval ³⁾.

A vélemény erősítéseül még több védvek is felhozhatók. Hogy általában ily várak nevei s eredete körül hitregei színezetű hagyományos népmondák forognak fen, azt, és értelmük bővebben a tündérek (IV c.) és különösen az óriásoknál (V) látandjuk; itt még is eleve felhozhatunk egykét, magyarázatul szolgáló vonást. Valamint a fentebbi historizált azon három sóakna igazgatóroli adat, mint láttuk tündéri várak, építés és név, hagyományos hitrege nyomain alapszik; úgy tud, a névre igen találkozó Déva, erdélyi vár eredetéről is egy különös regét a népd. (3. 151) beszélvén, az ily alkalommal igen gyakran előkerülő vonást: hogy midőn a várat építő 12 kőműves munkájával mire sem tudott menni, mert a mit délig felraktak, az délután mind leomlott; a hit szerint ilyenkor ellenséges szellem hátrálá a munka sükerét, és áldozatul egy embert kellett befalazni, az első kőműves javaslatára elhatározzák, hogy azon nőt, ki legelő

1) I. Cornides lej. id. b; Gerando transylv. (2. 326); és Kövári (erd. r. 269) a felírás szerzője Fabius Dési, és koráról 1578 tudósít. A hagyományra vonatkozik már Szolnok megye címere is. — 2) hogy az egész hagyomány, s még ama tudákosan felhozott sóakna igazgatók nevei, kik azt később örökítették volna, régi népregéken alapszik, figyelmeztettem Kövárinál (erd. rég. 149) feljegyzett népmonda által, miszerint a három, Deés körül lévő Bélabegy, Rózsahegy, és Cichhegyen, három c nevé tündér által lakott és épített vár állott volna, melyek urakodónca a Rózsakirályné tündér volt, negyedik Óvár a Deés vára; mi tehát itt nyilván őshitregei tündéri korba vág, s mint látni nem egy hagyomány eivegyülését foglalva magában, a fenszorgó mondat méltán vonhatjuk hitregénk vizsgálata körébe. — 3) ezen magyarázat ha merész volna is, legalább egyszerűbb és okozatosbnak mutatkozik, mint akár az adatnak, mint csupán meseának, hypercritical lenézéssel mellőzése, vagy hason győtrött véleményezés, minővel Cornides (Windisch mag. i. h. és r. vet. 24) azt ismételve fejtegeté, péld: hogy talán egykori *Deus* nevé urától — miután hason nevetek *Deus Angelus* a váradi regest. talál — vette nevét, vagy egy koldúsának alamizsnáért „*deus benedic*“ latin szavakkal hálálkodásától neveztetett volna el Deés, és a közel *Benedek* helység így. A fenebbi véleményt érintő már azonban Bodor is pog. magy. hitr. 42.

kivieandí az ebédlovékát, fogják béfalazni, ez mindjárt saját neje volt, ki társaitól azonnal megragadva béfalaztatott, miután az épület többé nem omlott. A regében nyilván az ókori hitesszeme forog fen, miszerint nagyobb vállalatok alkalmával, az illető véd v. ellenséges istenség, nagyobbszerű emberi áldozatot, v. az általi engesztelést követel, mi által a vállalat sikerül st. (áldozat. XVII). A néphitben maig fenmaradt mondákból látszandjok alább, hogy különösen az ördög az, ki emberi áldozat után sováro, az otthon lévő nemtudott kincset azaz újon szülött gyermeket, az ember lelkét st. követelve. De különösen szerepel ily várépítéseknel is, mint a regében (Tompánál 148, és Pulszky táb. 1, 88) a lublói vár építője, Kővárinál (erd. rég. 214): a sz. demeterié; minde- nütt ismét díja az ember lelke, az épületbe bemenő első, az utósó dolgozó köművések st. (l. alább, s az ördög építményekről az óriásn. V); így azonban már a keleti regék dírjei is, a nagyszerű paloták ügyes építői, (l. Firdusi schah n. Görres 1, 13. az 1001 éj 547 o. Hammer geisterl. 10). Itt tehát kétszeresen nevezetes volna a hely, ha mint gyanítható, a mondával összefüggőleg (mint *Deésnél*) maradt fel a *Déva* név is'). Teljesen erősül azonban véleményem hogy: itt a hármas *deus* felkiáltásnál nem más mint emilyen *devi*, ördögi szellemekről nyomon lappanganak, az adatot kísérő további hagyomány által, a krónikák ugyan is a beszélt áldozat és hármas *deus* kiáltásról tudósítást l. f. mindjárt közvetlenül a nevezetes szavakkal kísérik: *et ibi inventus est unus iste et servatur apud hungaros usquemodo*, mit a históriás ének szavai ismét világosabban ekkép tudnak:

Itők maradt nekünk a szokásunk,
deus deus ott kiáltunk

hogy ha mikoron árut mi szakasztunk,
 bizonyságunk hogy megáruultunk.

Székely (cron. 151): mely szokás mind e napiglan a magyaroc között megtartatic áldomas íálba, es valami arunac vegezesebe. Heltai (cron. 22) onnet marada ez a szokás magyarorszában és erdélyben: hogy valahol valami arro leszen, avagy valami marhánac, avagy iószágnac vétele, hogy az vétel és arro mellé bizonsagocat hinac, es az áldomas íálban háromszor kialtanac fenszoval *deus deus deus*. Első tekintetre ugy látszik, hogy e helyt nem más, mint a vevés és eladásnál áruszakasztásnál nemzetünknel divatozott, és törvény parancsolta áldomás: *victima emtionis, merci potus* (áld. XVII), szokásáról van szó, minőt a későbbi kor ezen jelenetben vélvén, egyenest onnét gondolta származtathatónak. De már a sajátságos jelenetben inkább áldozás mint áldomás forogna fen, s nem is jöbetek nyomára, hogy a régi magyar áruszakasztási áldomásnál *latinul az isten neve háromszor kiáltatott volna*, én ugy gondolom, hogy ebben is mint a *Deés* névnek *deus* szó származtatásában egy már nem értett jelentés lappang, és azt a tudomásomra lévő népszokással vélném értelmezendőnek, mely szerint maig, a marha sőt edényvásiáskor is, azok átvételénél, az illető, értésemre nem jöhetett babonás suttogás, és ocselkvéssel, mely már azonban nagyobbára a keresztcsinálásba tért át, hiszi a benne létező, vagy őket körülvevő ártalmas rosz szellemektől megőrizhetni, azokat tőle elhárítani. —

Több az mit az ördögéről néphit maig még fentartott, csakhogy ez máris a belevagyult számos idegen és keverék elemek miatt különösen figyelmes vizsgálatot igényel.

1) Kővárinál is l. h. 93: az a néprege szerint tündérek által épült várnak tartatik, mi ismét híregei alapra utal, a tudákos decoball decidavai vélemények ellenében, miután koránsem vélem azt a tündér st. népregei hagyományos vonásokról mit Kővári, miről később szólándok. — Popov szlav. myth. 24: a szlávok a Duna partján egy új várost építendők, népfüldkeik korán naphölte előtt küldenek ki férfiakat, hogy az elítélendő első gyermeket elfogva, az építés alapjába falazzák. A gyermektől um. szerb: díjete kapta az újváros Dotlinec nevét. Valjon a honnabani számos Dévén y (Pozs. Nogr.), Divák, Déva,

Az összes óvallási tanok, és hitregék tudnak egy atyai jó főlény mellett rossz, gonosz szellemről, habár nem is azon egyensúlyú dualismusi nézettel, minő már a zendvallási rendszerre nézve, de ez is valószínűleg hibásan, felállítatott. Az ószövetségben az isten mellett egy kísértő *sátán* áll, a hindub. a rontó *Siva*, a zendb. *divek* és fejük kiváldólag *Ariman*, az egipt.: *Typhon* a szláv. a *bjeli-boggal* ellentéteztet: *černo-bog*, mint nálunk az ördögöt még maig ilyenül kiismerhetjük. Minden hitregékben otthonosok a sötétség és világosság, jó és rossz szellemei, az *ἀγαθός* és *κακός δαιμων*, a *lios* és *düchalfar* — *licht u. dunkel-elbe*, a természet — világosság és sötétség, tél és nyár, éj és nap egymást váltva, folyvást előkertülő, — tüneményeinek hitregei képletekbeai személyesítései. — Ezen óhitképzetekhez miután azokat új vallási tanok válták fel, e tekintetben egy újabb jelenség is járult; régi isteneik és főbb lények ugyan is ez újhit által elégtelenek és rosszaknak inkább, mintsem nemlétezőknek és hatalomnélkülieknek jellemezve, mint kik csupán a rossz szellem sugallatából eredtek, s annak hatalmával bírnak, rájuk mint mondók ennek fogalma átvitetett: kik a pogány istenekhez ragaszkodának, azok az ördög szolgálói, ördög hiveinek bélyegeztettek, péld.: krónikáinkban is *Vatta dedicavit se demonis* st. — így hangzik nevek az összes krónikák, és legendákon át; — mint viszont ismét a néphit régi istenei és főbb lényei, rossz vagy rosszra magyarázott ferdített színezete tulajdonai a sátánra ruháztattak; mindeztet valamint történetileg eléggé okadatolják a krónikai, néphagyományos és legendai nyomok, úgy lélektanilag megtörténtük, az áttérők állapotja, a térítőek eszélye st. Így már az ószövetségben a pogány fogság korából ismét *Belzebub*, *Belial* istenséggel azonosítva látjuk a sátánt, hasonlóan ment át rá és a 70 ford. diabolusára, nagyobbára mind az, mit a pogány többi mythosok, véle alakjaik felváltva, *daimonjaik*, *devjeik*, *dzsinjeikről* st. úriási, sárkányi, tündéri, ördögi, valamint más polytheistikai alakjaikban rosszat tudtak. Ezekből alakult a középkorban, a bibliai kísértő rosszszellem elátkozott angyalra ruházott, s a néphitben maig fenlévő, azon sajátosság vegyülék ördögi fogalom, különböző alakokban és tulajdonságokkal személyesítése, melyre sem a bibliai kinyilatkoztatás, sem a kereszt. vallási hagyomány, sem hitkönyveink tana ekkép nem jogosít. Grim. 937—57. — Innét a vizsgálat sajátlagi feladata volna ismét, ezen pogány hitregei jellege, nevei tulajdonságai és személyesítéseinek felismerése; itt pedig különösen a magy. őshit ezen fogalma és képzetére nézve, a mennyire ez még ma eszközölhető.

I. Az **ördögről** őshitfogalmat értelmező különös szólások nyelvünkön, melyek ma már nagyobbára rossz tulajdonságára vonatkoznak, mint: a **rossz**, a **gonosz**, a **rossz lélek**, **gonosz lélek** (népd. 3. 219, 291). Azért az ördöggel cimboráló boszorkányok gyülekezetében ki kellett hagyniok a „miatyánk“ végkérelmét: *de szabadíts meg a gonosztól* (Szirmay Szatm. v. 77) ¹⁾; ellentétben az *istennel*, *mint jóval*, ő: a **nem jó**, mint a mondatokban: **nincs is az a jóval**, **nem is a jó tette**, azaz: ördög, **nem is a jótól van** v. **jő**, azaz: **ördögtől**; azért neve mint irtózat tárgya, a szabadkozó, mentegetődző szólásokkal fejeztetik ki: az a: **Isten boosás**, az a: **Isten ne adj**, az a: **Isten őrizz** — azaz **ördög**, a németb.: *gott bei uns*, szláv: *ten bog ne daj* st. A sajátabb nevek melyek az **ördög** név helyett váltva, s mintegy véle egyértelműleg használják,

régi vár, és helynevek nincsenek-e összefüggésben, a fentebbihez hason hitregei hagyományokkal? s e nemű szláv eredetűek ama díte v. inkább szláv mythosi: *devina*, *divina* nevekkel? minő valószínűvé tesz a Morvának, Dunábai torkolatánál *Dévén*, *Dívén*, mint a marahon birodalom székhelye, bár ma a körülte lakó szláv nép e nevet nem ismeri, azt német Thebennek mondva, és ily neve csak a magyarban maradt fen. Bélnél not. 2. 256: hogy *Devojna* testvére az egyik fél romjait sobasem volt képes felépíteni? számos romváraink alatt lézengő mondák felszedése milderre szinte még bővebb világot vetve.

1) A szláv. is: *zli*, *zliduh*, honnét Grimm 940: a *zlodej*, így tartja a: *latrot is* és a *latrare* = *ugatni*, a rossz léleknek tulajdonított kutjai alak, s ugatástól, nálunk is a: *lator szó*, és a szlávnyak alább különösen találkozás. A németb. is: *der böse* st. lásd *warg is u. o. 948.*

lentebb tárgyaltak mint: *manó, patvar, guta, fene*, st. a km. szerint: *mindegy pokol, fene, patvar, guta* D. 1. 170, melyek a különféle szólásokban, *mi a patvar, mi st.* feledett sajátíbb értelmeknél fogva, annak csupán gyengébb, simítóbb kifejezésként jelentkeznek. Sajátságosabbakul jelentkeznek még a különös apellatívumok mint: *ner, hopciher, kopciher* minőket még a Lugossy-szombatos codex (850 akad. 103) hozzámellékelt magyarázattal tartott fen, hol a 104 zsoltár fordításáb. elő-*hopciher* szóhoz egyik leíró jegyzete, kérdést tévén: *quid hoc sit vocabulum ignoro*, a kéz a feleletet adá: „*az hopciherben értsed az ő ollonságának fejét az fenn a dőget. Ujfalvi Mihály deák magyarázta meg mi legyen az hopciher, Gábor mi legyen nem tudta.* A név értelme, a mennyire az még értelmezhető, vagy formájussal magyarázható, ma csak átvitt homályos jelentésekben maradt fen, *ng* és *alakra* nézve elég eltérőnek mutatkoznék, hogy azt idegennek tartjuk, de *inkö* még élénken fenmaradt nyomai, ez üres, és szinte mintsem magyarázó, idegen felvétele ellen tiltakoznak; így isméri tudomásomra a mai közbeszéd, a: *hopolás* és *inkodó* kifejezést a: *kötekedő, hetvenkedő, kapcáskodó* értelemmel; még köz-*hopcihernek* nevezi a népd. (3. 279) mese a három *dévaj* garaboncosféle; a tájszót.: *hopciher*, székely és pápavidéki szóként, nagyon határozatlanul: a *vonó*, értelemmel áll; a *kópé* szó már u. o. *dévaj*. Kreszn. Sándor Ist. és Szabó *ulator, scurra, bohó, tréfás, nagy kópé, kópóság - scurrilitas*, a közbeszédi *bó - durva, műveletlen*; a név másik része: *olher* a tájszót.: *apró, cser-* *harasztos hely*, és találóbban ismét az eltérőbb: *olhó* u. o. *léhűtő, ügyetlen,* *y ember*, ugy szinte u. o. *olher - durva, avar*. A szó ezekben, nyelvünk kétség-*ajátjakint* nyilatkozik, valamint némi *rosz* az *ördög*gel már lentebb összefüggésbe *dévaj*, a latin *scurra, durva*, *avar* st. *ördög* tulajdonsági fogalmakkal találkozik; *is hason* összetett alakú s fogalmú mythologiai neveinkhez, mint péld.: *garabon-* *l. alább) - hopolás* hasonlít; hogy az *ördög* névvel értelemre azonos csupán a *stos cod. commentatora* kezességét birjuk, miután már akkoriban is annak ezen *e feledésbe* ment volt, mint az első, kérdéses megjegyzés mutatja.

Fenmaradt hason név: a: *fránya*. Cucor (u. muz. 1. 363) szerint, a dunántúli *ban: ördög*, a tájszót.: *gonosz*, véle hasonlóan a szólások: *fránya vigyen - vigyen*, ejnye de *fránya ember* u. o. - gonosz ember; sajátlagi értelme homályos, *na nyomozható* ma már. Cucor. i. h. gyöki értelménél fogva azonosnak találja az *yel*, kit m. fent. id. a körüljáró, keringő, környező értelemmel magyaráz.

Fovábbi más név: a *drumó, dromó*, a népd. (3. 330) az *ördög* és zsidóróli (előttem *épkönyvi példányainkból is ismeretes)* mondában az *ördög* így: *drumónak* és *urnak* mondatik. Hasonlón jő már az elő más népkönyvekben, így a régi Bruns-*Stielfriedróli krónikás népkönyvi példányokban: dromó ördög* (példányom: Céh kiad. 25 l.) és pedig véleményem szerint saját eredetiséggel; miután a sajátlag *urgya* miatt ezen eredetűnek vélt krónikát a cseh e nemű népkönyvekkel (szakol-*arnitzl kiad. példánnyal)* összehasonlítván, a nevet az utóbbiakban nélkülözöm; *zt figyelmeztettem* az: illust. chron. v. Böhmen (folyóirat 129 l.) által a *króli terjedt magyar mondák* régibb, s így eredeti voltára, tudomásomra nyom-*példányai honunkban még a múlt század első feléből fenyannak*, (a Széchenyi *: 1770 bir*). A név tehát szinte sajátos régi lehet, ha bár felderítéséhez *adalekkel sem járulhatok*; még is m. látni a névben: *drumó, dromó az urdung,* *g* betűi jelentkeznek.

Különös predicatumként tűnik fel régiebb írőinknál az: *ördög sívó* szóvali jellem-*sívó ördög*. Zrinyi (zrin. 13). *mint a sívó ördög megyen*. Listi (moh. 20) *po-* *l sátán mint sívó oroszány*; a mint ezekben előjő, a sz. Pétertől adott képzethez: *lev rugiens*, látszik leginkább közelíteni, a *sívó - rivó, sicillani* értelemnél

fogva; ma a szó ily használatát a stívít, stíviten kívül szótáraink és a köbeszéd nem ismeri; könnyen azért, hogy a szó értelme itt is összefügg a: *sív* szógyök: *sívar*, *sívatag*, *sívár*, *sívány*, és maig is *sívó* homok – *avar* – *sterilis pusztultságot*, és ennek netán okát is, a pusztítást, rombolást kifejező értelmével, ily mythosi, ördögünkkel azonos alakokat, névre ismét ezen *sívó*hoz közelítőleg ismeriük a hindu: *Siva* és egipt: *Typho*-ban, kik a romlás pusztítás személyesített elvei, valamint mindezen devi, ördögi, halált, döghalált, vést, romlást eszközölő rossz szellemek; vajjon ily *sívó* értelem forog-e fen az ördög ezen régi praedicatumában, és a: *sívó*, *sívatag*, *sívar*, st. szavak értelmében? meghatározni nem merem, csak figyelmeztetni akarok még, hogy az önállóság, mint személynév jőne elő a: *zsívány* szóban, *praedo*, *latro* értelemmel, miben ismét a: *romboló*, *pusztító*, *öldöklő* fogalom forog fen, valamint hogy éppen előbb láttuk (a jegyz.), a szláv ördögi név: *zliduh* és *zlodej*, a latin: *latro* és *latrare* st. találkozásai, mikép nálunk: *ármány* mellett (H) a: *karamiát*, és ismét lejjebb a hőskönnél (VI), ezeknek istenségi átmenetükből, egészen a nép eposi hősök, *zsíványok*-kali mondai elvegyülések. —

Előjönnek még szinte homályos appellativumok mint: *gersel ördög*, *markotai ördög*, melyeket még a kmdások emlitenek: *heten* vannak mint a *gersel ördögök* E. 3068 és *heten* vannak mint a *markotai ördögök* E. 5414, értelmük ki nem vehető, s valószínűleg egy ma már feledett mondai alap, vagy ördögi, a fentebbiekhez hasonló nomenclatió alakultak, magyarázatokkal mint Dugonics és Ballegi-nál előjönnek, bé nem érhetjük, miszerint hét ily markotai *zsíványt* jelentenének, ellenében áll hogy Erdélyinél, Cucor után már hét *gersei* is áll, ha csak itt ismét a *zsíványt* nem vesszük ama fentebbi Guta, és az ördögbe átjátszó mythosi értelemmel; lehet azonban hogy a: *hét* a fő gondolat benne, a km. szerint is: *hét ördög* E. 6068, mi ismét a bibliai: *septem daemonia*, parabolán, de a nemzeti mythos vallási értelmű: *hetes számnán* is fenekelhet (l. XVI c.)

Bizonyára önállóság is használtatott azonban a név másik tagja: *dög*, *ördög* jelentésben, mint azt még a szombatos cod. tudja l. f. s valamint azt még a maiglani: *dög ember*, *dögös* – *lusta*, *röst*, *tunya* értelembeni használat mutatja; így vélném már hogy az óvallásban eredeti: *dev* formájában is előjött, mint a fentebbi nyomozás hian engedti, és maig: *devaj* szavunk — éppen egy tulajdonságot jelentve, melylyel a népmonda az ördögöt különösen jellemzi l. alább — értelme gyanítat. Véleményem szerint, mint az *ör* név, úgy a többi itt elszámolt, ördögre alkalmazott nevek, mindannyi: *dev*, *dögi*, sajátos elnevezésekül jelentkeznek, melyek által a mythosi képzetek, és *tanok*, ezen összes daemóni szellemeket, egyes a néphitben feltűnt képleteik, sajátos módon nékik tulajdonított főnökség, különös cselekvés, és működési körüknél fogva, általuk elnevezék, ép úgy mint a régi parzi, és a későbbi mai keleti daemonológiában, találjuk a különféle *divek*, *dzsinek* st. képleteit elnevezve; a régiebbekről már fentebb emlékeznek a későbbi néphitregiek, minők például Firdusinál i. h. 1001 éji, és más keleti regékben előjönnek: a *div-sefid*, *as-div*, *div-akvan*, *puladvend*, *evlad*, *aelek*, *gasol*, *ersenk* st., melyek már, majd önállóság, mint appellativumok, majd a *div* névvel összefüggőleg, tulajdonságnevekkint jönek elő¹⁾.

Még inkább képesek az ördög óvallási jelentését értelmezni ama számos szólások, és kifejezések, melyek valamint az isten szóval, úgy még élénkebben az ördöggel

1) az előjövő: *ersenk* név mellett röviden figyelmeztetni akarok, az *ertenk*, és *estenk*, *Manes v. Mani* tankegyveit, azon címneveire, melyek ördögünkkel azonosításul annyiszor felhozattak; újabb péld. Bodor pog. bitr. 62. Jerney (új muz. 2. 385), Repicky (u. o. 238 és 731) de ha úgy volna is, a szavak jelentése annyira homályos és bizonytalan l. Repicky i. h., hogy az ősnévünk s fogalmunk magyarázatára mitsem lendít; ha csak a miatt ósvallásunk a manichacismussal nem azonosítjuk, mi más védvek híjában, nem a kritikai vizsgálat feladata.

maig fenmaradtak, a szitkot, káromlást, rosztérmet, tagadást erősítőleg, s így en épen az istennel az ördög rosz természetét, tulajdonságát jelentve. Így már, a mint hogy a jót: *isten hozta, isten fogadja* st. úgy a *roszat*: az *unta, ördög adta, ördög szedte, ördög vigye*, a km.: *vigyem ördög, tartson*. 6081, az elrontott, tékozlott, eltörött dolog: már az *ördögé*, az *ördög elvitte*, [*nyakára hágott*]; mint a jót, az: *isten adja*, úgy a roszba: az *ördög bujon* 6083, *ördöggel béliott, ördöggel határos*, és *ördög ül a szívében*, ott is a D. 2. 87, *ördög van vele* E. 6062; általában ide mutat az ellentézés: a a *isten, szívó ördög* E. 7000, szép a szeme de *ördög a szívó* v. az éha E. 7142, *nyal otthon ördög* E. 8132, *sok ördög sem ér egy angyalt* E. 6059, azért zsek péld. a gonosz nőre: *ördög panna, ördög borda, ördög unta banyája*, a : *obogatta* vén asszonya, a km. *ková az ördög nem mehet vén asszonyt* *nya helyett* E. 311, azaz a roszbani felülmulása; *vén bába ördögök hadnagya* a csintalan gyermek: *ördög odányo*, a tájszótb: *ördögöködni* – csintalankodni, [*res improba, invisá Sándor, Kreszn. ördög hada* – scelerati Kreszn. *süveg ördög*]. Töle ered minden rosz, véték, bűn; a hazugságot: az *ördög sügta* a km. *csapd s ördögöt*, azaz mondj igazat E. 6071, az *ördög haj* – *malum confictum* Kreszn. *gás* – *inventum diaboli*, Pázm. kal. 96; *ördög tofta*, Cserei hist. 251; *az ördög mbra tojik* E. 1848. *Rest: mint az ördög*, és *irigy: mint az ördög* E. 6085, *hamis: olyan az ördög sokat ígér és keveset ad* E. 6054, *kegyetlen: úgy ördög a fiát is, hogy enni adott s inni* nem B. 5799, *öregebbik leányát el, csöp vizet sem adván rá* D. 2, 39. *ördög módra tartotta vendégét* E. 8302, *racosra, ördög ebéd*. E. az éhesen aludni menő: *ördöggel álmodik*; a hiában : az *ördögnek egy uttal, vagy fuvarral tartozott* E. 6079, a kelleltintúl egykiterők közt maradt út: az *ördögnek maradt* E. 6078, a hátfordítva menő: [*karjába já*, a hosszú terhes út, és egyébre: *az ördög mérte mérföldjét*, s kötelele elszakadt D. 2. 45, az ijesztgető: *ördögöt fest a falra* E. 6077, a merőnek mondjuk: *nem alszik az ördög* E. 6063. *ördög szokoro*, a táj-m. veszedelmes, nyakatszegő, kezet s lábat tüdő játék neme, Balatonmellékén, az u. o. említett: *osorkabala – ördög-matola* székely szóval? mi um.: cserfa csinált fa, melynek egy forgó levél a ködökébe van téve, két felől két gyermek gy a középből forgatja. A telten kapott bűnhődő ismét: *ördögöt fogott* E. 6075, tetlenül meglepett felkiáltása: *mi az ördög, ki az ördög, mindegy ördög*; valadában az állítás erősítésére isten nevet használván mondjuk: *amúgy: istenesen, azában*, úgy a tagadásban: *ördögöt – azaz semmit, ördögöt hozott, ördögöt azaz semmit sem*. Régi befolyása, hatalma, tisztelete, vagy az újabb kísértő, rosz öli tudatra, vonatkoznak-e a kmdásokbani nézetek?: *az isten hatalmas, az nem alszik* E. 8710, *segít az ördög, magának, ördögnek is kell gyertyát* E. 6055 – 62, *ki ördögnek szolgál, kinnal füstöt annak* Cserei hist. 458; tenül olyan eredetű azonban, a nyilván rosz szellemtől világlétel, teremtesre tő: *ördög adta teremtette* (világ X) ¹⁾.

Alakjára nézve az ördög ellentétben ismét a jó istenségnek tulajdonított viláelemnél fogva, mint a setétség, gonosz szelleme: *fekete*, a km. *fekete mint az* E. 4242, *nem is ördög ha nem fekete*, és: *ördög ha fekete* E. 6053; a l. 220) mesében *fekete lélek*, u. o. 2. 341 füstös mi egyiránt *fekete kormos nyg lüzés, füstös* pokoli lakával, l. alább összefügg, így a keleti regékben,

ipőgalmacon megáll Bartal com. 1, 150 óvallásunk ördögéről állítása: daemonem malum ördög st, huiusque velut omnium inter vivos calamitatum auctoris vim, quibus male velent imprecabantur, alapítja tovább állítását: et quia implacabilem crederunt nullo dignabantur sacrificio?

Firdusinál (Gör. i. h. 1. 11) a rosz divek vezére fekete, ellenben a jóké fehér; a classicus mythos daimonjai és geniusai közt is fekete a rosz, fehér a jó. Horat. ep. 2. 2, 189 genius albus et ater (l. Gerhard üb. däm. 10); régibb iróinknál: Zrinyi (zr. 69): **hasonlít Ördögöt feketeségével**; gyűjt. 44. meséb. éjjel a szomszédba menő leányt, a fehér, vörös, kék lovas után, előtalálja **egy fekete ember, fekete ruhában, fekete lovon, fekete kutyával, ki a mese szerint maga az Ördög**. Honnét a fekete állatok tulajdonai, m: **fekete kakas, kecskebak, ló, holló, eb st.** (l. al.), és ezen formák alatt lappang ismét, saját alakja: a holdfogyta éjjelen **vészt károgó kísértetes hollók**, (Mednyánszky erz. 2), **fekete kakas**, (gyűjt 18), **fekete és vörös kutya** (Gaal 313, gy. 44, 76) mint (u. o. 42. sz.) **a setét pokoli ménnek**, az ő jelenségére voendők. A németb. is: **helle-rabe** – ördög, ófranc.: **c' est uns debles, uns corbiaz** (Grim. 949); a holló itt nem csak fekete színe, de mythosi idevágó képzetéinél fogva az Ördög tulajdonságai kifejezésére alkalmaztatható; mint Odin s a valkyriákat a hadba kísérő hollók, az előbbinek különösen saját szent madarai és küldöttei voltak, úgy az ördögnek is mint a halál, had, dögvész istenségének megfelelnek, s mythosunkban is, ily különös sas, turul, holló hadnemzői tündéri alakokkal találkozandunk (l. IV c.), épen így idokolva találандjuk a **tátos, ebnél st.**, véle összefüggő állati képzeteket (l. VIII); nevezetes e tekintetben a **farkas** is: a palóc juhásznál, hasonlóan az ördöghöz, neve elkerülésével, melynek említése szinte úgy mind az ördögé, őt előidézhető, és szerencsétlenséget okozhatna, — az: **isten ne adj: isten ments, az isten őrizz**, szólásokkal jelentetik; így a finnben is (Schröt. fin. run. 77, 163) a medve, farkas neve, rettegő tisztelettel elkerülve, csak a **rosz fiának**, kiterőleg mondatik; miért azok a finn roszszellem, ördög – **hiisi-nyája**, ki a farkasokat és medvéket, mint juhokat őrzi, hajtja (Ganand. 14). — Ezen állati alakoknál fogva tulajdonít néki a néphit különös kiválóbb állati tagrészleteket, így: **füles és farkas**, a népd. (2. 340) mese: **füles és farkasnak mondja az Ördögöt**, u. o. (3. 293) **nagy fülűnek**, és a km. **Ördögöt fogott azt is jó fülűst** D. a **füllentés**, m. fen: **Ördög sűgás** – hazudság. gy. 18: **tányér talpá, lánoos farkúnak** nevezi magát az ördög, visszatérő folytonos rimekben, minők már a mesék régi s eredeti nyomaikint ismeretese; de legélenkebben róla a regék általános és folytonos ismétlésekben visszatérő vonása **ló v. kecske lába és szarváról**, mi az idegen, változó, leplezett, sokszor kellemes alakban megjelenőnek (l. alább), egyedüli ismértető jele, midőn a véletlenül szellőztetett süveg alól kibújik, vagy a hosszú köpeny alúl kilóg, vagy legalább csak a maga után hagyott lónyomból st. észrevehető; egyiránt még szörnyebb állati test, tagrészleteket tulajdonítanak néki a mesék, a népd. (3. 293), egyik **lába** mint a **struc madaré** um. a másik mint az **ököré**, közujjain arasznyi körmökkel. Eltekintve már a más népeknéli, ezekkel egészen azonos képzetektől, egyiránt találkozik ismét azokkal a régibb keletiregékben is Firdusinál (Gör. 2. 135, 431) a divek: gyakori ló és vadzamáralakja, vagy vadállatok részletei összeállításából képezett szörny alakjuk, u. o. (155): **fejük mint krokodilé, elefant testtel, tigriskörmökkel, szőrösen benülve**; az 1001 éjben 33 e. bika, számar állati képleteik, Hammernál (geisterl. 18) ismét a dzsinek hal és sárkány alakjai jönnek elő. — De mind e képletekben már nyilván hason régi mythosi nyomok foroghatnak fen, minők a hindu avatári jelenségek, egyes istenségeknek különös emberi, és még inkább állati formákban megtestesüléséről tanok, vagy hogy csupán egyes állati tagok által bizonyos jelentőség sejeztetik ki, mint a hellen és római mythos kecske, és ló lábá, fark és szarvakkali faunjai és satyrjai által, a német mythosb: a lúd lábú Bertha, és farkkali Huldra, a szláv. kecske fejű Triglav – háromfő, hol azután ily istenségek főbbvények alakjai vitettek át az ördögére; vagy hogy már bennök is általában a rosz szellem v. istenség hasonló alakokban előjött. Saját mythosunk egyiránt tud, ha nem is határozott polytheisticei ily istenségekről, de legalább szinte állati alak, és tulajdon-

ságokkal képzelt főbblényekről, valamint tisztelt állatokról hitképzetek nyomaival alább találkozandunk; nálunk is tehát ezek vonásai átmehtek az ördögre, valamint azt más mythosokban történtnek látjuk, hahogy már eredetileg ősvallásunkban hasonló képzetekkel nem bírt volna, a mi egyes vonásokban a mint még felismérhető, alig lesz kétségbe vonható; míg a másokra nézve későbbi keverék eredetük és elszármazásuk kijelölhető.

Ezen állati, máris nagyrészt szürnyetegi képleteket előállító alakokon kívül még más sajátlagibb e nemű torz és szürnyi alakot festő vonásokban is, birjuk régi népies képzetektől. Így az ördög régi, kiváló tulajdonságai egyike a néphitben a: **sántaság**, a **sánta ördög**, a km. az **ördögök közt is a sánta a leglatrabb** B. 5810, **ördögben is legrosszabb a sánta**, és **kifog a sánta ördögön** is E. 6070. Dugonics 2. 42 szerint a **vén asszonyok a leghamisabbnak tartják**; a németb: *der hinkende teufel*. franc. *diabte boiteux*. (Pulszky taged. 1. 91): ezen **görbe lábán** isméri meg az uriasan állóztott ördögöt a branyiszközi molnár. (gy. 44) a **sánta és legfokotóbb ördög**, ki a pokol ajtaján kopogó fűt bébocsátja; u. o. (42) ezen **sánta ördög**, mint a **pokol legfőbb ura**, az asztalláához van láncolva; az ehhez hasonló, terjedt idegen mythosi képzetek magyarázatául felhozott már a hagyomány, hogy midőn sz. Mihály a Luciferrel küzd, őtet a pokolba taszítva töri el lábát; de a mythosokban is hasonló, m. a Zeus által letaszított Hephaistosról; és saját meséink is (népd. 3. 224), ámbár nyilván már bohós fordulattal, ily sajátságos okot akarnak tudni: hogy az ördög kalugyerré lett fíját, agyon akarván ütni, buzogánya saját lábszárát csapja le, s azóta **egész hásnépével sántít**; — mily vonásokban olykor szinte mélyebb okozatos, habár ma máris eltorzított **ezme lappang**. — Az iszonyatosba térnek a római képzetek, mint: **vörös lángoló szakállal** (gyűjt. 42.) — mi már a villámló mennydörgő istenség attribútuma. (l. Grimm és l. c.) — melynek minden szála **egy egy taréjos kígyóvá változik**, (népd. 3. 222) üstükéből tűz parázs hull, borzas hajú, **homlokából szarvak állnak ki** (295); így festi Zrinyi (zr. 34):

Kígyókból áll haja, s kötelőznek tején:

vörös mérges tajték foly ki az két szemén

dohos **kéktőpára** jön ki rút gégején. Miben már a **pokoli ördög**

mellett előtte a **classicus Alekto furia** képe áll; de így a flunben is: a **kígyók a hiitokaf - kisi - ördög hajtekercei és szakállszálai** (Schröt. 47, 162). — Majdnem **tízszáz torzításkint** állnak ismét az ördögnek mondáinkban hasonló szürnyképletekbeni ábrázolásai, mint: a népd. 3. 294, midőn az ördögküzdő néphős Pihari az ördögöt várja: **előlép egy vastag ördög**, szeme mint a taligakerék, szája mint a repedt ég, midőn **a tüzes istennyila szalad ki belőle**, oly magas hogy csak nyolcadréten bujhat be a házba, fogai mint a kidült bedült házoldal, oldalbordái mint a felfordított szénásszekér. **lépe mint a záporosőtől össze vissza árkolt**, völgyelt hegy; midőn a ház ajtaját berugja, ezer darabra szakad; de az **örögobb ördög** még hatalmasb, ez milliom darabra **padarjázza**, lépése alatt a tornác márványkövei szétporlanak, a belépő **szarval** az általellenes ház oldalát szúrják ki felé, **fülei** mint a három hónapos csökös tinó lehúzott bőre, savó szeme a jobb válla hegyén ragyog, ujjain araszos körülöm, feje bár olyan mint egy görög láda, de az oly magosan beért um. az aérba, hogy csak egy kenyérkovász **nek látszott**, midőn a véle megküzdő embert felkarolja, az a falu tornyát is lába alatt **latja**. — Bár ezekben a torzítás túlcsigázása, és ismét mintegy a bohósba átmenete **jelentkezik**, mind a mellett sajátságos eredetiségű, és csak is hason e nemű keleti regék **kepeivel**, minőkhez a nyugati mondai gyűjteményekben hasonlótl nem ismerek, **találkozunk meglepőleg**, így p. az 1001 éjb. 9 a rosszszellem **dzsinn** alakja: lába a földet, **feje a feget éri**, arca mint a farkasé, előfogai mint kutyáé, **lőbbiek** hasonlók a sziklához. **szája a pokolhoz**, orlyukai mint a trombita, **fülei** mint a nyílak, **nyaka** hasonló a töm-

lőhöz, szemei a lámpához. Firdusinál (2. 155) a gonosz *dio* nagy mint a hegy, arca fekete, teste szőrös, nyaka mint a sárkány torka, két vadkanfog áll ki szájából, szemei hasonlók a vérforrásokhoz, borzas haja a tűzhöz, kétszer hetven rőf hosszú, tüzebét széles, keze malomkővet markolhat körül, u. o. (135) egy más feje mint az elefánté, fehér szemű, végtelen hosszú ajkú, nyaka mint a tevéé st. Valamint itt a dagályos baroknak vélhető torz alakok teljesen találkoznak az ördügrőli sajátosság hasonló mondai képleteinkkel, úgy lálandjuk már ezen találkozást általában, a további óriási, tündéri, és főbb lény alakjaink és képzeleteinkre nézve, — közelebbnek a keleti, mintsem a nyugati hason, bár sokban szinte igen közeljaro képletekhez. — De már mint ezekben az ördügrőli képzet némileg az óriásival érintkezik, úgy még inkább elvegyül az a sárkány és más tündéri, rémi, lidérci alakokkal, ezeket azonban itt elhagyva, helyükre választjuk el.

III. Laka a **pokol**, **pokolbéli ördög**, **pokol fajzata** azaz ördög, a km. mivel az **ördög** maga a **pokolban lakik**, mást is oda kíván, és *bánja hogy nem ördög, pokolba vinne mindent* D. 2. 39; a fentebbi **vigyon ördög tartson pokol** E. 6081, és **mindogy pokol, ördög** fene st. D. 1. 70. azért a meséb. (gy. 42) az ördögnek ígért fiú egyenest ide, a pokolba rándul az ördög felkeresésére; hasonlóan más morész mondahősök (u. o. 8) kik az ördög szolgálatjába akarnak állni, a pokolba vándorolnak hozzá. Innét **setét, fekete, füstös, tüzes** alakja l. felj. a pokoli laktól, hol **setétség, izzó hőség** uralkodik — a km. **setét v. fekete mint a pokol v. ördög, füstös v. meleg mint a pokol v. ördög** E. 6421; — itt az ördög s őt szolgálók, a mese (gy. 8) szerint, a vaskatlanok alá fütének, tüzelnek, melyekben a szenvedők sülnék, — a km. **pokol sültje** D. 2. 34., — hol **kéncbűz** terjed el, miért az ördög jelenlétében is, tüzes képlete mellett, ezen **kéncöláng és büdösség**, s általában a népregekben, a hatalmát vesztett, megsemmisült, eltűnő ördög kéncő és szurokká olvad el. Mindezen tüzes, kéncbűz st. jelenségekben már eltérőbb későbbi gehennai képzetek jelentkeznek; de egyiránt tudnak a mythosok is: a *hephaistos - vulcani*, tűzokádó hagyaknák, a tartarusba lesújtott titanok, cyclopsok tüzes, kéncő bűzű lakhelyeik, kovácsolásokról, minőkre nálunk ismét a pokol és ördög képzetével összefüggőleg több nyomok utalnak, így a km. **ördög állón koholt dárda** (?) D. 2. 41; a mondákban: (gy. 72, 42) hogy a **pokolban vert zszindely szegekkel** abrakoltatják az ördögök, a lovaikká vált hatalmukba került bűnösöket, vas dorongokkal verik pokoli méneik, és kés borotva ágyakra terítik (l. XII), különösen hogy: **lánora veretik, kovácsoltatik a fő ördög**, mint a f. idézett mesében a rimezett folytonosan ismétlődő refrain, az ördügről szól: hogy **tányér talpú, láncos farkú**, és mikép a: **fő otkos ördög** a pokol közepén az asztal lábához **le láncolva ül** a km. is: **ördög is könnyen üt egyideig láncos** E. 6060. Zrinyinél i. h. 34: **száz láncol van kötve, száz bilincs az kezén**; mi azonban még inkább, a keresztényiség ördög feletti győzelmére vonatkozhatik, ha bár ismét hasonló hitregei nyomok is jelentkeznek: Ariman is 1000 évre **bilincselletik le**, és a Kaukasus szikláihoz az istenektől **lelāncolt** Prometheus. A német regében (Grimm d. sag. 9) az ördög az asztal alatt fekszik, mely felett két végzetnő fon.

Úgy látszik azonban, hogy meséink az ördögnek még eme pokoli talán csak későbbi hona mellett, sajátlagi eredetibb lakáról is tudnak, midőn határozatlan messze tájra, erdő közepére, de hová madár sem száll, teszük lakát; m. gy. 72, **hegyen, völgyön túl**; egy kis házba, a népd. (3. 221) hol szinte büdöskövel világít, és az elragadott gyermeket házába vive, bagolytollal töltött párnákra fekteti; így lakik máskor aknáktüregekben; Kővárinál (erd. rég. 161) a rege: hogy Gyalu vára melletti sziklaüreg fenekén, mélyen a föld alatt, létezett az ördög gyönyörű kertje, előbb pokoli **setétségen** kellett áthaladni, s csak ezután kezd virradni, minél alább mén, mind vakítóbb fény és **világosság** jön elő, ezen földalatti fényárban volt az ördög kertje, földi nyolven le nem

irható virágokkal. Leggyakoribb lakhelye a néphit s regében, az egyes kísérteteknek tartott helyek, dűledék rom várak, s a mesékben az elátkozott paloták, miről al. — így tudják ismét a keleti regék is még a dívek és dzsinek rosz kárhozatos szellemek lakait. Firdusinál (1. 181) hegyen és völgyön túl érhetni a div végtelen hoszaságú, feneketlen mélységű barlangját; máskor ismét erdő közepett, átkos dús várak, s országban honolnak seregeik; hasonlóan az 1001 éj. (p. 393,) hegyek magasságán, köd s fellegekből épült lakban, bűvös, kísértetes kincstelt várakban; — míg a finn regékbeni: *hiitola* — hiisi laka, mint égő tüzes pokoli ház és lak jó elő, hol a leölt tatárok tetemei, s előtt szarvasok, és legyőzött orosz lányok függének (Schröt. 67); majd egy iszonyatos borzalmas pokoli lak (Ganand. m. 15), de ismét erdők, berkek, tavak, sziklák, aknák is így nevezve *hiittia*, *hiitola*, mint a bennük honoló hiisi lakai, még a sajátlagi pokol ettől, mint a halottak lakhelye, *Kalma* birodalma eltér.

IV. Megfelelőleg az ördög pokoli saját laka, hona, a rosz szellemek egy külön országa s világhoz képest, a hitregék őt külön társasági élet, sőt családi viszonyokban állítják elő. Sajátlagi ily ős hitregői képzetnek tartom már azt, mint a keleti regékben a dívek és dzsinek, külön világuk és országaikban, seregesen képzelvők, egy főbb uralkodó div alatt, bizonyos fokozatban, kisebb hadak és seregekre osztva, mi mellett azonban mindenütt elterjedt végtelen számuk, és seregeikről tudat jelentkezik, egészen megfelelőleg a dev és dívekről azon ősz pantheistai eszmékhez, melyeket fenebb értünk. És így tudják még saját nyomaink is, a *sánta ledáncolt fü ördög* a km. szerint *ördögök óhmestere*, *hadnagya* E. 6080, ki alatt egész *sereg ördög áll*; gy. 149 midőn az ördögök az elragadott leányért pirlekednek, *a legfőbbik ördög tételére bizzák ügyüket*; ide magyarázom a kmdásos kifejezéseket *egy süveg ördög* E. 5804, *hát ördög* E. 6068, *ördög hada* és mint a név vizsgálatban véleményeztük, maga a rosz szellem mai ör-dög neve, ily összetételben a *fü-dügöt*, *füördögöt* jelenteti, mi már az alárendeltek egész seregét feltételezi; — lejjebb a boszorkányoknál, (XIV.) így történi említés, az ördög főnöksége, vezérlete, zászlói alatt rendezett hadcsapataik és osztályaikról, míg ellenben ismét a vén banyát, boszorkányt ócsárló kmdásban ez tételik az ördögök főnökévé: *rén bába ördögök hadnagya* E. 590; e semü eredeti kép lesz még a meséinkbeni gyakran előforduló vonás, hogy a bűvös gyűrű fordítására. (gy. 42) melyet a bátor mondahős a pokolban kiszolgált az ördögöktől, vagy a hasonló varázssíp megfűjására (népd. 3. 221), számos ördögök szállanak elő segítségére. kivánságát, parancsolatját teljesítendők; a Tompánai néprege. (183) egész *ördög sereg* kerüli meg, fejtelten méneken, hétszer az átkos várat. — Elkérőbbnek vélném azonban az eredeti ördög-ről hitképzettől, ama szorosb családi viszonyokat, melyben még a mesék szinte felemlítik; a népd. (3. 293) az *ördögöt testvéri viszonyban* állítja elő, *őcsajáról*, *bátyjáról* és a *legöregebb ördög*ről szól u. o. (222) az *ördög neje* és *lla jó elő*; a km. is: *ördög sógora* E. 6064, *ördögll*, és *ördög llak ringatták a bölcséjét is* D. 2. 42, 175, *ördög rajja* — progenies diaboli kreszn. *ördögll ördög atyától*, *ördög lány ördög anyától* származik D. 2. 217. ha csak és a nap süt: *ördög vori a feleségét* E. 8829, forgószélben *ördög tartja lakadalmát*, és így a számos boszorkányi mondákban is (l. ezt), vendégeskedik, tánc s lakadalmat tart. Hasonlón az ördög-ről más népeknél összes regékben és néphitben; mibe végtelenül más mythosi, sajátlag így képzelt lények és alakokról vonások vegyültek; így jó már elő, a közönségesen ekkép előállított óriás-rólí vonás mondáinkban (gy. 43) az ördög öreganyjáról, hogy a hozzá betérő vándort elrejtí, hazajövő kegyetlen emberhúst szagláló lla előtt, míg végre azt is megkérleli iránta; hasonl. (a népd. 3. 222) az ördög lla jár el ismét a közönségesen ördög anyja, vagy nejeinek abajdonított könyörületes szerepben. — E féle sajátlag az óriásról, gyakran azonban a andereknél is (l. ez.) előjövő képzetek, mentek volna át az ördög-re, ha hogy felölle

is ily sajátlagi hitregei képzetek nem léteztek; miben a sokoldalúlag képzelt tündéri szellemi st. főbblények közt nehéz az elvászto vonalt kijelölni; a keleti regékben például a divektől elválóbb, és a tündérekhez közelebb álló dzsinek, hasonlóan ezekhez, szinte királyok és királynökökkel bírnak, kik azután hasonlóan a tündérekhez halandó királyfiak v. leányokkal párosulnak.

V. Valamint az istenek és fensöbblények az emberi dolgokba befolylnak, azokat elősegítve, nékik sükert és jó kimenetet adva, ugy tulajdonit hasonló működést és befolyást a néphit az ördögnek is, ő is megsegít, könnyörrül a kétségbeesetlen, a *hivodara* azonnal *kész megjelenni*, sőt még megelőzőleg is maga kínálja szolgálatát, és a nyújtott segélyért viszont ő is *hálát*, elismerést, *áldozatot* követel. De e tekintetben a hitrege őt mint a rossz okát, szellemét, ellentétesen az istennel, csupán mint annak parodiáját, majmolását tünteti elő, ki az isten tetteit utánozni akarja, ugyanazon hatalomban és tiszteletben részesülni kíván, de az ő művei hiányosak, segítsége kárthozó, veszélyes, mire már a ténynél fenforgó gonosz szándéka, s a feltétel, melylyel az történik, utal ¹⁾: a népd. (3. 219) mesében a vadászaton eltévedt király, miután az istenhez kiált, de mivel ezt soha előbb nem tette, az segítségére nem jő, az ördögöt hívja; de mint a messe mondja: „*ötet hívni sem kell, mert hivatlan is ott terem akárhol, még a höl nem kéne is,*“ úgy megjelenik itt is; nem is kell neki mondani mi járatban van, mit kíván; azért m. f. a jámbor ember nevét is csak elkerülve az *isten ne adj, isten őrizz*-vel mondja ki, nehogy véletlenül előidézzé; Gaal 128: a hálóját egész nap sikertelen morió halász véletlen szitkozódására: hogy jöne bár a rossz lélek segítségére, azonnal megjelenik; (gy. 149) a bánkódó leány mondatára, midőn társnőit a fonóból a legények hazakésérik, s ő páratlanul marad: hogy volna bár az ördög, csak lenne már egyszer szeretője, a ki haza kísérné, azonnal megjelenik egy fekete férfi homlokán kiálló szarvakkal. u. o. (3. 43), a nyomorán kesergő szegény kifakadására, és a szekerével sárba süllyedeti favágó szitkára; de így már többnyire a káromkodó átkozódásra, hamis esküre, az égbe kiáltó gonoszított elkövetésére st. Medvayánszkynál (343): a testvére jószágát igazságtalanul letartó bátya káromlására, hogy; hacsak maga az ördög nem jő, ki nem adja, azonnal megjelenik, u. o. (455) a pozsonyi tanácsost, hamis esküjére az ablakon kiragadja. A regék azonban, és különösen a népbabona, saját idézési módjairól tud még. Tompánál (151): háromszor kell megkerülni lakhelyét, háromszor kiáltva önnevét; majd ismét bizonyos hely, éjjeli időtáj, szerek, bűvös vessző st. a babonás cselekvés, pénzkeresésnél idézésének módja ²⁾.

Valamint a véletlenül megjelenő érkezte csendes, leplezett, mint kis nyájas zöld emberke lép elő (Gaal 128), m. vig táncos a fonóházba (gy. 18), m. vadász forgósan, vagy uriasan öltözött, előkelő férflu, Pulszky (tag. 1. 91) st. ³⁾, hol ismét csak kilógó

1) Örököcsi orig. hung. 2. 319: *ludit saepe in humanis divina potentia rebus; et permittit satanas, per varia et admiranda gesta, ut qui est dei ipsius insignis simia, futurorum a longe mysteria, quodam modo adumbrare, in quo tamen, finem longe diversissimum deus et satanas habent.* Valjon az említett néphit, ama modori nyomaiban ezen keresztényen nézetben alapuló szavakhoz képest, szinte csak a keresztényen, az ördög mint kísértőre nézet, s a megváltás hitének, feletti győzelmérőli eszméje tükröződik-e csupán? — de hasonló nézetek már általán, a keresztényen eszmék hijával levő, összes keleti hitregékben is otthonosak; a divék ily hatalma az istenséggel ellentézetelt, alárendelt, tetteik majmolás, utánzás, céluk a rosszak eszközlése: minél fogva saját hitregei nyomaink is eredetiekül vehetők volnának, minők már ős mythosokban az ördögnek, istennel ellentézetelt ily fogalmáról fenlehettek; ámbár valószínű hogy azok a későbbi keresztényen hitnézet által méltóbb irányban erősülve, e nemü élőnek színezetet vettek fel. — 2) A keleti regékben p. 1001 éj. 413, 462, 615. még egészen áldozati modorban, tömén és füstölés általi megtisztelés, vagy ismét talizmánokkal hódítva, mint nálunk is f. a varázs gyűrű fordítására — (ilyen amott Salamon, a szellemek főnökének gyűrűje) — a bűvös sip fűjására; mi még sajátlagibb eredeti ily pogány kultusi nyomokra utal. — 3) Így a keleti regékben ismét: Firdusnál mint szép flu, mint dallos, orvos, szakács, szép nő jelenik meg, változatos alakban csábítva (1. 1. 17–9, 161, 175, 211).

sánta lábán, kibujó szarván, l. f. ismérhetni rá; úgy az idézett, megbántott, tnak, prédáját elragadó, az igértért jövő érkezése, rémletes: (a népd. 3. 219) geli az éjfélt és forgószélet, jó és mén mint a villám és égihaború, kiáltására karikák hullnak ki, boszújában orlyukából lángot fúj, üstökéből parázs hull, nétf megnyergeli a déli szelet, és a vihart, a fellegekkel nyargal, de ha a sár- am. ül, még sebesebben mén a szélnél is; zúgás és dörgés közt iszonyú setéség jelenlővöket (Medny. 344), az ördög mint tüzes óriás jelenik meg és (455) lás közt hogy a városháza megrázkódik, tornyai hajlonganak st., mire a bor- jelenet elmúlik, a fal egyik kitört oldalán az ördög sajátját már elragadta; n. 183) tüzes söprüvel söpört úton, éjfélkor fejtelten méneken a várt kétszer ilve lér be a lólábú sereg.

embernek, a szerencsétlen kétségbeesettnek segítségére jövő, vagy a gonosz- tal ekkép előidézett ördög ismét viszont szolgálatot, áldozatot követel; minőül gesen az ember maga v. lelke köttetik le, gyakran leplezve: a vonással, hogy nie otthon van, és miről ő mitsem tud, v. az első ki a hazatérő elébe jövend, ki az általa felépített ház, vár, st. küszöbén átlépend az üvé lesz; az ügye- kész az alkura lépni, nem érte a kívánságot, miut a szegény, kinek otthon miye majd elébe jövő kutyájára, vagy az ördög kijátszására gondolva, (Gaal 127, ép. 3. 219, Schott val. m. 90, Pulszky i. h. 88 st.) — mialatt azonban mindig tt született, vagy elébe jövendő, legkedvesb gyermeke értetik, kiért az ördög lefolytán megjő. A komolyabb alkunál midőn az ember saját magát, üdvét, éri oda ¹⁾, ez saját vérevel aláírással köttetik meg, (Tompa 183): balkeze hét pével, lép sz. György éjén az ördöggel frigykötésre a buja várúr, lelkét adván; lélek vesztét köti le Lubló vezér (u. o. 151), és mindazon munkásokat, kik; segítségével épített várban időznek még, midőn a boltozat vég ékköve bé- tik (Pulszky i. h. 90), gy. 41, midőn vérevel fiát az ördögnek aláírja a szegény, nzt kap, a mennyit csak kíván; a népd. 3. 329, a zsidó vére aláírásával pe- eg a contractust um. „drumó ördöggel fiaí bőrére“ ²⁾.

mellett ismét többnyire a vonás az ördög kijátszásáról: a népd. 3. 222 az t királyleány átadása csellfogásokkal hátráltatik, kétszer egy más adatik helyébe, re harmadszor a valódi is megszabadul (gy. 20), épen így jó elő a víztündéri ival; (Gaal 127): az oda ígért fiú óvszer talizmánnal szabadul az ördögtől, oly- ét az ily, ördögnek ígért fiúk magok, mint bátor mondahősök lépnek fel, kik az felkeresve kiszolgálják, kifognak rajta, hatalmukba keritik a bűvös sip, gyűrű- t, melyek által az ördögök nekik alávetvék (gy. 43, 3, 8, 76). Egy nagyhar- rge szerint (847 élekt. 2. 3 sz.) Harkát a vénbanya szép leányát akarta az l cimboraságban élő ördög elvenni, de Harka kérésére a feltétellel, hogy a i hegyet egy éjszakán át, tyúkon és kecskén felszántsa, már az utolsó barázdát midőn a kakas kukorikolt, mire az ördög eltűnt, így e vonással vettetik leg- ban vége hatalmának, (gy. 18): az ördög a szép leánytól az ajtóu kopogva lést követel, de ez különféle feltételeket szab neki, melyek teljesítése előtt ja kukorikol, s a bűv hatalma múlik st. Kövárínál (erd. rég. 178): Harkához tündéri alak Rapsonné játsza ki az ördögöt, kinek egy általa készítettett ütért y aranyat, és egy völgy ezüstöt ígért, de midőn követeli, felemelt keze ujjaira

¹⁾ uel e ezen emberáldozat forog fen, így emberirtást szándékol Firdusinál a gonosz div, Zohakog e (1. 19), az 1001 éj. 393 nyilván ily emberi áldozat illeti a dasinoket; az 1, és 2 éjb. a kiszabott megérkezik hasonlóan áldozatért. — ²⁾ Grimm 969 ezen vérelli aláírást a pogánykoránál későbbi, a sphenk divatba jöttével elterjedt jelenségnek tartja; hasonló leköltések azonban már a keleti regékben; például, s más pogány népekénél a szerződésnek vérelli pecsétlése, mint a hét vezér esküje, és es a vérezés által pogány hitaiok emléke is lehet.

téve egy aranyat s tenyerébe egy ezüstöt, kifizeti: ím a hogy arany, um. és a völgy ezüst! — De amint egyrészt ismét az ördög ezen kijátszása, azon rosz és gonosz, az istennel ellentétezt minőségére mutat, akár a keresztyenség feletti győzelme eszméjével, akár pedig a benne lappangó azon sajátságos mythosi vonással, melynélfogva az ezen közbenjáró főbblényeknek alávetett ember, gyengesége mellett mégis egy némével a fensőbb eszély és ügyességnek rajtok kifog, valamint e jelenség az óriási, tündéri, sárkányi st. hitregékben folytonosan ismételtetik; úgy másfelől, nyilván mindezekben a rosz, gonosz szellemnek is nyújtott, általa igényelt áldozatról van szó, és pedig egyiránt kitűnőleg emberáldozatról, mint lejjebb hasonló keleti hitregei nyomokkal felvilágosítók; míg a kijátszás ama neveiben, hogy az ember helyett: kecskebak, fekete bárány, eb, kakas st. vettetik oda, például az elkészült ház, várba első hajtatik át küszöbén, az ördöggi kétértelmű szerződésnél fogva, midőn díjul az első belépőt, vagy utolsó kimenőt követeli l. f. az emberi áldozatnak nyilván állativali helyettesítése forog fen; min a mondákban folytonosan ismétlődő ezen formák kételkedni nem engednek, m. gy. 7: fekete bárány, egy variansában kecske, u. o. 18: kakas, egy, N-megyei törvényszék előtt, néhány évvel ezelőtt lefolyt kuruzslási pörben: fekete kakas kívánatik a rosz léleknek áldozatúl; erősül a vélemény hason külső nyomok által: Guibertas (vit. 1. 24): diablo gallo litare, ita ut ovum de quo concretus est, die jovis, mense martio in gallina constet expositum (Grimm d. sag. 38, és m. 961). Ezen áldozatokra vonatkozhatnak a km. az ördögnek is kell gyertyát gyújtani E. 6062, a ném.: dem teufel ein licht anstecken, a hol az istennek temploma van, ördögnek is szokott lenni kápolnája mellette B. 3686. mit istentől száraz, elviszi az ördög 3920. Sőt még az ördög tiszteletére szánt különös napok és ünnepekre mutathatnak előítéletek mint a régi és mai fonók históriája népkönyvben: (Bagó és Gyurián kiad.)

csütörtökön ilyen magyarázat vagon;
ott sok üres orsót hány be az ablakon,

hogyha estvo fonnak ördög örül azon
rettenetes zörgést támaszt a padláson.

hasonl. a németb: a csütörtökön fonóknak frau Holle, — mivel t. i. napját nem ünneplik — üres orsókat hány be az ablakon, mondván: fonjátok ezt is teli!

Ellenkezőleg máris keresztyén vallási, ördögellenes ovószerekkint jönnek elő a kijátszások, midőn a mesék, regékben az ördög harangozás, szenteltvíz és kréta, tömjénfüst által elijesztetik. Tompa 152 és Pulszky 89: így szabadúl Lubló vezér harangozás által az ördögtől, kinek segítségéért oda ígerte magát és munkásait; gy. 43: a pokolba ért fű elveszi a szentelt füstöt um. és sz. írást, s kezd belőle olvasni, mire az ördögök ordítani kezdenek „mit kívánsz? ne égess! mindent megkapsz,“ midőn többszöri esel után ismét a füstölés és olvasáshoz kezd, kényszerülnek kiadni a vérrel aláírt levelet, melyben nekik atyjától lekötetett, a km. is korúli mint ördög a tömjént; fű tőle mint ördög a tömjéntől v. szenteltvíztől E. 6087; a népbabonában a kincsemelő isó, szentelt kréta, víz és tömjénnel fegyverkezik fel, hogy az idézett ördög meg ne árton. Előjön azonban ismét a keleti regékben már a roszszellemeknek tömjén áldozata, s épen az előbbivel ellenkezőleg, füstölés általi előidézése (l. 1001 éj. 413, 615).

Valamint már a fentebbiekben több vonások a habozó néphagyomány által, ma az ördögnek tulajdonítva, sajátlag más mythosi lényeket illetnek, vagy hogy azoknak az ördöggi közös tulajdonságaik; úgy még eltérőbben jelentkeznek számos képletek, ilyenek például a mesékben, a néphős ördöggi gyakori küzdelmei bajvivása, m. p. a népd. 3. 224, hol az, az elragadott királylányérti sárkányynali küzdelem képét viseli, máshol ismét (294) az óriásali vetekedésbe tér át; bár így is tudják ismét a keleti regék a hősokeket egyes divek és hadaikkali folytonos küzdelem és háborúkban, mint Firdusi egész Schah namehján át. Azonos a lidércel mint kincsör, és a halandóknak kincset hordva, mely szinte mint a lidércnél közönségesen átkos, megsemmisül, ganéjjá változik.

mondánkban ilyen egy nevezetes vonása még, szinte a várak, utak építése, minek szinte is mythoszi értelméről alább szólandunk (V); mindezek a néphitben már tündező, kevésbé ismért más hitregoi lényekről vitettek, mint mondók, nagyobbrészt az ördögre is ismereteseb alakra át.

Valjon szinte csupán későbbi vallásunkkal, a bibliai tudattal terjedt volna-e el az **öröngös**ről fogalom? minőről azonban már népmeséink is tudnak (m. Gaal 72). **mm** (967) találólag összeveti azt a beteges dőreség azon állapotával, mely már a pálykorban különös vallási tisztelet vagy legalább figyelem tárgya volt, s ilyen ig is a fenlévő tudósítások szerint az összes pogány népeknél; és minőre még mi is, **III**, XV) bírnak pogány korunkbólí adatokkal; találkoznak szinte véle a néphitünkben ig uralkodó a kuruzs, varázs hatalmának tulajdonított: megtevés, igzés, boszorkányi más st. fascinatíot értő ábrándjai, a kmt. is: az az ember nincs maga, Erdélyi 306) az **ördög** van vele értelemmel magyarázza, szerinte az olyanról monák, ki ördögi mesterséget tud, földre szegzett tekintettel magával beszél, fenszóval melkozik, így, ama fent. felhozott: **ördög bált belé, öröggel bélett, öröggé, örögsé** st., csak átvitt értelemben használvák a gonosz, csintalanra, és sajátlagi érnék ez állapotot jelentheti; mert nyelvünkön is az **öröngös** nem csak ama leges - daemonio obsessus állapot ismét, de: **magus** is, **öröngéség** (Molnár és sz.) - **magia, dardania ars, örögi mesterség** - magia supernaturalis Kreszn. **öröngösök** - agit magum v. obsessum Sándor. **öröngös** Lajos - Ludovicus magus: Heltai cronicájab. magus helyett (l. Kreszn. szót. 1. 107). — Sokat tudnak még így óink és mondánk, valamint az összes néphit az ördög, rozslélektől megszállott lakott yokról, melyek eltérőleg sajátlagi f. érintett lakhelyeiktől, csupán mintegy időre hankba jött, átok alatt lévőeknek tartatnak, ily helyütt üzik aztán az ördögök gonosz ékakat, ki oda bejut v. eltéved különösen éjfélájban, áldozatuk; a népd. (3. 291) hét tendőre szól az átok, melytől aztán, a népmonda hősének az ördöggel küzdésre ekedve, kell a várat megmenteni, miben már az óriásiboz hasonló küzdelmek alalanak, de a rémletesnek itt kitünőbb színezetével; így a népd. (3. 289, 317): iszonyú és, orditás, lánczörgés, lönyerítés, kutyavonítás, mekegés hallik a kísértetes várban, álfök, lábak, kezek, embertagok egyenkint hullanak le a kürtő s földérlől, melyek az ördögi kísértet alakul, közönségesen az őket vendégeskedve váró hős asztalához ek, és kezdődik a velekedés; (Schott. val. 117, gy. 46): az éjféláján belépő szörös az ördögök, kártyajáték és tekezésre hívják fel a hóst, és csak mire a csel nem örül, kezdenek a küzdeshez; mind e vonások közt nem egy ismét találólag érintkező emlitett keleti hősöknek divekkeli küzdeséikkel.

Az ördöggeli szövetségre vonatkozik szinte a mondában, hogy nem csak maga az lög kegyeltjét megsegíti, de az épen fenebb emlitett ördöngös, magiai tulajdonságnál ra ezt is bűvös tulajdonság, eszközök és szerekkel felruházza; így a regc a köhalmi álybíróról (817 archiv 17 sz.) ki az ördöggel tartó bűvös inasa Csenengés által, a ök fogságból bilincsestől a levegőben szállítatik haza, Klinsor és Osterdingen hasonló nak magyarországból Vartburgba; a vecseryéről elkéselt papot az ördög Boyeuxból mába viszi (Grimm 980), gy. 48: a p-ki éjiört Csöllejt, mivel 12 helyett már éjfél állott, a boszús ördög hajánál fogva levegőben hurcolja Ujfalura. A boszorkányi néphit öl még többet tud, kik összes bűverejük, repülésük, st. az ördög ereje, hatalmából, nek szolgálnak, birják, s melyek azért ismét mindannyi ördögi tulajdonságokkint ketők (l. XIV).

Más regék és mesék azonban ma már csupán tréfás, bohóc szerepben léptetik fel ördögöt, bennök az őshitet gúny, a bűv értelmét a bohós fordulatok válták fel, mint mos hason más mesei — a ném. *eulenspiegel*, az oláh *bakala*-féle — bohós alakok, egykori istenségek, mythoszi lények helyét (Schott val. m. 360), ilyenek: Gaalnál 72,

az öregasszonyt nőül vett ördög, kin az gonoszága által kifog¹⁾). A népd. (2. 340): „az ördög és a három tót diák,“ hol az ördög tanítójukul szegődik a magy. nyelvben, de vesztőkre tanítva, miben még szinte hasonló eltorzult vonás foroghat fen, mint a salamancai tanító ördögrőli ismeretes regében; és a népd. (3. 328) „a veres sipka és az ördög,“ hol ismét az ördög megszánya a szegény közkatona nyomorát, az őrt állót felváltja, fejébe teszi veres büvfövegét, melylyel látatlanul szabadon kelhet réven s vámon át, de azontúl mint helyettese, és eltűnhetési büvétől megfosztott, ő kénytelen szenvedni a katonai nyomort, valahányszor azonban veretik, büve által a tisztje érzi a csapásokat, és az ítéletet kimondó kapitány már előre jajgat st.. Így játszatik ki szinte a népd. (3. 279) három diák, egy furfangos bohóc cselei által, hasonló mese szolgálhat alapul a kmmak: *meghurcolta mint az ördög a diákok* E. 8827. — Ekkép alakult át az egykori ősvallási képlet, idegen vonások, és más mythosi alakokkal elvegyülve, nagyrészt feledve, sokban a nevetséges és bohósba aljasítva.

Mythosi értelem foroghat fen ismét, az ördögnévvel összefüggő, s alakított számos hely- személy- s különösen növénynevekben, bennök is még itt ott a római képzetek, felőle vélt tulajdonságok, a néki tulajdonított cselekvés tükröződven vissza; a *deore* már fentebb érintők így, a számos **Dóva, Dóvóny, Dívék** st. helyneveket. **Ördögárhá-**nak nevezi a nép a Duna és Tisza közt, úgy erdélyben terjedt, máskép **Húndárka- Csörzsárka-**nak st. nevezet földhányások, sáncolatokat, melyekről alább az őriásnál. **Ördögáttja** (Kreszn.) a szombathelyi határban egy út, melyről a hagyomány, hogy a magyarok rajta a németeket megszorították. **Ördök sara** (- **ördög sara** ?) helység név jő elő a Garam melletti sz. benedeki apátság sz. Istváni adománylevele 1124 megerősítésében (cod. dip. 2. 70). **Ördögfalva** Békésh. **Ördögkeresztúr, Ördögkút** Dobokáb. **Ördögkúpuszt.** Somogy, Heves, Borsodb. **Ördöghegye** f. Zaláb. **Ördögbeke** Gömörb. **Ördögkőfűzes** b. Szolnok. **Ördögmenyegszéje:** Bél not. 2. 513, és **Ördögkemenetje** u. o. 4. 306. A vezeték **Eördög** s **Urdung** nevet fentebb érintők. Az ördögnévvel növény elnevezések: **Ördögrokolya, Ördögkoringó, Ördögbordája, Ördögsekér** (Benkő fűsz. nev.) - eringium campestre; l. Tompánál 181: az ördögsekérről regét, hogy az ördöggel cimboráló Zombort és boszorkány dajkáját az ördög, ördögsekérré változtatja; hasonl. a Báriktól népregéb. (852 pesti kép. napt. 40) az ördögös Bangót vélik Zala mentében, a szélüzte bógacs kóróban, miért az Bangószekerének neveztetik. **Ördögoldal, Ördögbordea** - aspidium filix mas (Páriz P.); a tájszótb. **Ördögbordea** - paprág; az **Ördögsekér** egy nyakszegő veszedelmes játék neve, úgy **Ördögmetela** is l. f. **Ördögkaraptafú** (Beythe Clusius. nomencl. pan.) - scabiosa succisa, így a németb. is *taufts biss*. **Ördögmez** (Benkő) - gentiana, **Ördögcsar** (Sándor) - assa foetida, **lasor, Ördög-tó** (Páriz P.) - esula major, **Ördöglova** (Sándor) - hemorobius, **Ördöghaló**, egy bizonyos neme a hálónak (akad. zsebszót.).

1) hasonl. az 1001 éjb. 18 és 11 éj. a rosszszellemnek tehát ezen bohóc képzetében régi pogány hitet kapangna egyiránt.

IV. TŰNDÉREK. 1)

Árki hitregék híre. A név jelentése. Tündérország, tündéri boldog aranykor, társaság. A rossz tündérek. Bányák, bábkák. Végzet- és Jónők. Hadnemiék. Turul. Alitrunna. Rové-rovástó-varánaké-trakó-nők. Tündér nevek. Deifób. Lég- és vístündérek. Mattyánk. Vízszellemek: Sella. Vándor-láp. Vízcsikó. Füllasztók. Duna tündére. Vízszörnyek. — Erdő, hegyi szellemek. Faunok. Mohosók. Fanyóvók. Kőmészlek. Rémek. Víz. Láz. Gnómek. Kincsoérek. Bányaszellemek. Házi nemiék. Maná. Babós. Babosom. Hívők. Tiltók.

magy. őshit felsőbb lényekről tudata legelőnkebben maradt fen az eredeti sajátságú léri képzetben. Mind az, mit egyéb mythosok a különféle felsőbb lények, szellemek, nők, végzetők, moirák, parcák, nornák, kérek valkyriák, fáták, féek, elfek, vízi, ei, hegyi, háziszellemek: nymphák, dryadok, faunok és satyrok, gnómek, wichtek lényekről tudnak, nálunk hitregénk általánosb tündérekéről képzetében nagyobbbrészt g fellelhető. Hasonlón az istennőkhöz: az emberiség, a természet, föld, jöltévő ékint jelennek meg, kik a halandókat kegyelve, látogatva, boldogító munka, foglalás s művészettel megáldják; majd mint a szellemek, dzsinek, perik, féek: az emberrel elvegyülve, vagy a végzetők, moirák, parcák, nornákkint: végzetük intézik, stakkal előjelentik, meghatározzák, a csaták kimenetét eldöntik; míg másfelől ismét pán helyi nymphák, víz, hegy, erdő, barlang, házi és kincs, ör és védszellemekkint, olykor mint wichtek, gnómek, satyrok és faunok: az emberi élet és alak torzkép-ekint jelentkeznek.

Csakbogy tündéri mythosunkkal ezenfelül még, egy sajátságos hitképzetet találunk nekötte, melynélfogva regéink és mondáink a tündéreknek egy különös, csodás, ősz, doglélet, egy boldog aranyhont, tündérországot, tündérvilágot tulajdonítanak, hol ő ezen ő aranykori boldoglét veszi körül. S míg egyfelől a hitrege vélük, ezen nykor tudatát azonosítja, másrészt igen jellemzőleg, szinte mythosi tudata körébe lalja annak, a rossz, gonosz tündérek képletében elmúltát, átkos és ártalmassá toztát. — És valamint lejjebb az óriásokról mythosunkban egy ősz cosmogoniai hit maíra akadunk, úgy itt a tündérit a benne visszatükröződő aranykori, és elmúlt boldoglétről mythosi eszmével, szoros összefüggésben találjuk (l. aranyk. X).

A tündér név eredeti jelentését nyomozván, birjuk a tün gyököt, mely a tünik bea comparet, apparatus értelemmel bír; fen van még egy közelebbbivő tündik

1. cikk. mely az új muz. 1. 589 megjelent, legjobb tanúságul szolgálhat, mennyire bővülhet folytatott vizsgálattal melletti a magy. mythologia, miután megjelenté őta, egy óv alatt, csak annak felvevése által is, az a képméntében állott, egy harmadrészzel bővült, ez által sok helyt igazult, más helyt teljesben kiegészítetett s nagyobbbrészt újonnan biztosabban alakult.

igénk is, szint ily jelentéssel; szótáraink szerint (Sándor, Kreszn.) *apparet, comparet, transfiguratur, transformatur*; de ezen utóbbi magyarázat, mint észrevehető, már csupán a tündéri képzet fogalmából van átszármaztatva, mert már régibb lexicographusainknál is, (mint Molnár) a **tündér**: *portentum, magus, praestigiator, qui se in varias species pro lubitu transformatur, empusa*. A mün. codexb. is (N. E. 3. 46, 49) **tündérlet** a *phantasma* magyaráására használtatik. — Ezen *magus, praestigiatorrali* magyarázat általánossága (így találjuk t. i. a tátos, bűvös, garaboncos és más mythosai fogalmaink is szótárainkban), szükségessé tette a tündérre nézve azon szorosb meghatározást, mely a róla fenlévő népics képzethez közelítőleg, újabb szótáraink s íróinknál a *nympha* s méginkább a román *fée* képzetével használtatik. Otrokócsi (orig. 2. 66) a tündért *Tyndarossal* összehasonlítván, és héber származtatásaihoz híven mind a kettőt a héber: *tedár* – jupiter szótól eredtetvén, ezen értelemnél fogva szinte: *agilis, strenuus*nak magyarázza, *significat, um., nobis hominem adeo agilem, ac celerem in suis motibus ac gestibus, ut facile se possit subtrahere ab oculis hominum, vel se permutare, quasi dicam agyrtam seu praestigiatozem*. De ezen közönséges értelmezéssel már ő sem elégedett meg, és ez erőltetett magyarázat mellett, a *praestigiator* és *agyrtal* egészen eltérő népképzet foroghatott fen előtte midőn hozzáadá: *nisi quod nostrum tündér et tündéres mollius quid sonat et honestius*; hogy ezen *mollius* és *honestius*, — gyöngédebb, és kecsesb alakban nyilván *nymphai*, a magy. tündérhez közelebb járó, hasonlatosság lebegtetett előtte, látható, miután *Tyndaros* és tündérünk közt a rokonságot abban keresi, hogy amaz egy *najád, Bateia nympha* fia volt, miért *um: delicatas nymphas solent nostri amantes subinde per jocum tündéres vocare, et vice-versa hos illae*. — Szavunk e szerint gyöki értelménél fogva a **tünés** – *comparitio, apparitio* jelentésével birhat, és a tündéri természet majd fel, majd eltűnő jelenségét fejezné ki ¹⁾, mire kmdásaink és szólások is mutatnának: *eltűnt mint a tündér, tündér szoroneo, tündér világ, változó és mulandó életünk* Sánd. Kreszn. mi egyiránt magyarázható volna azután nem csupán a tündéri tünékeny természetre, de a fentebb érintett tündéri boldog aranykor múltja és eltűnére is. A **tün** gyök alá találom szinte sorolva Kresznericsnél a: **tündöklő, tündöklök** – *splendet, fulget, radiat, offulget, nitet, micans, fulgens*, igét és fogalmat, sőt Szabó D. után a **tünöködlök** – *conatur* — *um.* — *splendescere* igét. Faludinál (n. asz. 73) **tündéri pompa**, s közbeszédb. is: **tündéri fény, szépség, boldogság**, kifejezéseket, mi ismét a tündéri fényes aranyos boldogléti képzetrel érintkezik ²⁾. Egyébiránt a **tündöklés, micans, fulgens** tüneménye is a *fel-* és *eltűnés* jelenségével függ össze. Mennyire tartozik ide Kresznericsnél szinte a gyök alatt előjövő **tündemőny** és **tündevőny** – *vespertilio, denevér*, s Molnárnál a tündér *empusavali* magyarázata, a **lidércnél** (VIII) látandjuk.

Tündereinkről népies hagyományainkban legelőször is a fentebb már érintett képzetel találkozunk, mely nekik egy külön, és pedig csodás szépségű **arany boldogkort** és lakot, **tündérvilágot, tündérországot** tulajdonít. Otrokócsi 2. 66 említi már: *dicatur etiam apud nos tündérország, quasi dicam tündeorum regnum*; regéink és mondáink sajátságos élénk, eredeti képekben festik azt ³⁾; szerintök a (népd. 2. 352, 3. 237,

1) a román nyelvekeni (olasz, franc. fata, fec, span. hada), fatanak is hasonló jelentés tulajdonítatik, Johaneau (mem. d. l' acad. celt. 3. 232) szerint, a fata: s' évanouir, tomber en défaillance, az eltűnés ezen értelmével magyaráztatik. — 2) hasonl. a keleti tündérei a perik-röli szólások: ragyogó, fénylő, tündöklő mint a peri, I. Firdusi Schah namehjában (Görres 2. 2) — hellenachtend wie ein peri. — 3) népmondáink ezen tündérországát oly élénk saját-ságos eredetiségünk találom, hogy alig gondolnám azt, az összes tündéri mythosok hason képleteivel összehasonlíthatónak, bár mily közel járnak is a képzetek különösen ismét a keleti perik és dzsinek, és a nyugati, kelta és román **fáták, feek, elfek** lakairól hason képzetekhez; az elsőre ilyenek az 1001 éjb. előjövő perik lakhelyei, az aranypaloták, a drágakőtalajok, kristályvizes paradicsomkertek, hol e szellemek laknak és örökélet tenyészik (a 17 éj), v

gy. 24, 32) majd a távol messzeségben, tengeren és pedig az **operonolás** tengeren túl
 hová az út, réz, ezüst és arany egymásra következő erdőkön, és hasonló folyók mellett,
 meg az üveg hegyeken át vezet, létezik a tündérhon; majd ismét m. a népd. (2. 352)
 mesé mondja: egy roppant sziklahegyben, melynek csúcsai az égbe nyúlnak, nyílik
 meg az arany varázsvessző által a fényes lak, tündérelig ragyogó teremek; olykor (m.
 gy. 32) ez csupán ily távol tájakon álló fényes palota, Gaalnál (58) erdők s tavak kö-
 zepett, ködből alakult vár, a föld alatt, melyhez felleghid vezet; de legtöbbször az
 egy külön saját bájos világból festetik, mint a tündérelonai mesékb. (népkönyvb.), hol
 tág mezőkön állnak a tündéri városok, csodás ékességű kertjeikkel, melyek forrásaiban
 olvasztott érc, arany folydogál, zöldellő borostyán övedzi ben a piruló narancsokat,
 szagos balzsamfák illatoznak, sűrű céderfák tartanak árnyat, itt nő az **aranyalmafán** a
 tündéri aranyalma¹⁾, és az ezüst körte (Majlát 159), melyet a tündérek csábul a meg-
 kedvelt királyfi kertjébe átültetnek; — mégis mind ezen bájos helyek a tündéreknek
 csupán egyes tartózkodási helyeik, a mesében a tündéreknek um. *feketevárosa*, vagy
 a tündéri *változóhely, változóvár*, hol a tündérek csak nyáron laknak; (egy más
 „tündérelonai“ variánsb. gy. 24, az eltünő tündér a királyfi felkeresésére egyenesen
 a tündérszági paradicsomkerbe utasítja, de hol szintúgy a képzet, hogy még itt is a
 tündérek csak nyáron laknak); még ezenül sziklák és havasok megett, hová a hős
 királyfi is csak tündéribüv által érhet, létezik a valódi tündérszág. Elénken tudja ezt
 ismét a népd. (3. 237) mese: szerinte az a réz, ezüst, arany erdőn túl, mintegy
 mennyország nyílik a halandók elébe, a bele jövők szépek lesznek, mint az angyalok, a
 fák ragyogó csillagok teremnek, alattok ezüst források folydogálnak, fejr madarak
 csodásan énekelnek, itt még a varjúkárogás is fülemileének, és a cigányleány is angyal;
 arany oroszlán áll őrt, aranybokrok között fénylik a tündérpalota, a fényes termekben
 nagy vendégeskedésben, arany padokon ülnek, arany tálakból, arany késekkel és villákkal,
 arany récéket, pulykákat és ökröket esznek, szolgálva arany zsinóros néptől. A réz,

a boldog Irem városa és kertje (476 e.); a másodikra a román és kelta fők: armorikai és avaloni boldog szigetei, mint a gyönyör és boldogság lakhelyei; — de ezek majd csupán mint egyes város és épületek mutatkoznak, mint az ezeregyéjiek, majd ismét mint az utóbbiak, a druidánok laka, és áldozat, meg más pogány kultusznak szánt, helyekül magyarázva, (l. Schreiber fény in európa 9: pierre des fées, grottes des fées, tables de fées, chateau ou maison des fées, salle des fées, cabanes des fées, féenschlosser, féenhütten) minő tündéri helyek, épületek eltérőbb emléknymaival nálunk is lejjebb találkozandunk. Még eltérőbbek azok, melyek sajátilag mint túlvilági s jövő életi boldogsághelyek értelmezék, minők a régiek boldogok szigetei, elysiuma, a költők hesperidakertje, Platon atlantidájai, s a kelta-román avaloni és armorikai tájak (l. Maury fées du moyen age 40); mit ezenkívül az európai, német és más regék egy tündéri bűvössépségű honról regélnek, az koránem eredeti népmondái, de az összes mythosokból eredeti, reflexio szüke költői képeken feneklik, melyeket a mesterkelt tündéregények — fées, zauberroman előhozta; hol emezek bűvös tehetségéről képzetek előállításá által, más eszközök hiában, mint tudva van a regény szükséges u. n. gépezete v. csomója alakítatt, s melyet az újabb romantikus művek, classicus előállításokban, minők a Wieland és Muscus-félek, kiképezett, a keletiekre nézve is többnyire, különösen angol költemény, és ezek közt különleg Moore Lalla Rukh-jában a perikre nézve előállításott. Ha iktatásunkba e nemű elemek be is tértek, a régibb tündéregények fordításai által, (közülük az első ily nyom tudatunkra a szép Magellona 1333 fordítása) s azok a nép kezeibe a ponyvatudalmi népkönyvekbe elhatottak, úgy mégis a népmonda és regétől eltérő, és kirívó jelleműk fentarták, mint azt mag számos e nemű népkv. kalendáriumi st. cikkek mutatják, hogy csak egyet az argilusi mondát itt eleve említsük. — Igeredetieltérők mutatkoznak még, az e nemű angol tündéri, elf, fairy regék, minők p. Langley fairy mythology iratában advák, de ezek kicsinyes, gnómi incelkedő alakja minden tündérelony, társasélet és táncok mellett, eltérőbb a sajátibb tündéri fáták fők alakjától. — 1) a boldogság egyik helye, mint a paradicsomfája almái, a hesperidák kertje almái, az avaloni boldog szigetek almabősége l. Maury fées d. moy. age 42; régibb írónknál is az így a boldogság és hatalom följeveül szolgált, péld. Lantini mek. 10: mintegy aranyalmát, a szerencsét úgy tartotta. 26: az aranyalmára hatalmas tündérlék. 156 Lajrosól: hazánk aranyalmája (azaz boldogsága) vala. 206 st. hasonl. a hűb. a becses, kedves, m. a kalevala 15. 117 st.

ezüst és arany erdőkből ablakaikra madarak repülnek, és megkezdik a zenét, minőt emberi fül nem hallott, mire a tündérek táncra kelnek, forognak mint a gondolat; jöttek mint a forgószél; mentők s jöttökkor láthatlanok: „**köd előttem s köd utánam, hogy engem senki meg ne lásson!**” azon mondat, mely által a tündér láthatatlanná lesz (gy. 36, és népd. 3. 252-hözi-váriások). A tündérgyermek ajkaira égből csepog a tej, bölcsőjük hó és napsugárból készült, mosolyuk mint a hajnal hasadása, ha könyeznek (gy. 40) gyöngy hull szemekből. Majlát 2. 209 a tündér királyi leány szeméből ha sár gyöngyök, ha mosolyg ajkairól rózsák, ha lép nyomába aranyak hullanak. Népd. 3. 296 midőn éjjel egy várba leereszkednek, hol, mint a mese mondja, a sötétséget harapni lehetett volna, a terem felvilágosodik, mintha úgymond a hajnal jött volna belé hálni éjszakára, mert négy tündérleány szeméből a szoba négy szögletéből ragyog elő a csodás világosság.

Ezen tündérhon lakói **társas viszonyban** képzelvék ¹⁾, löbnyire **tündérkirály** vagy inkább **királynő** áll felettek; a tündérimonai mesékben ezen királynő maga Ilona (egy variánsb. gy. 24 a tündérkirálynőnek csupán leánya), nagyobbára a főszerepes tündér jó elő e minőségben, kinek azután a többi tündérek — **három, hét, leggyakrabban tizenkettő** — leányai, vagy környezetét képezik; de kívülök még **fürgé szolgálónép** is veszi őket körül. Valjon ezen tündérek csupán nők, vagy férfiak is? a mese és monda többnyire csak tündérleányokat ért, de említ olykor (m. a nép. 2. 353, és 3. 237) tündérfiakat is, és ilyenkor ezekhez királyhölgyeket, mint a tündérműkhöz királyfiakat párosít ²⁾. Mindnyája **fiatal csodaszépségű** ³⁾, mit a mesében a **hófehér szűz** és különösen a múlhatlan, hosszú sarkig érő **aranyhaj** és **aranyos ruha**, olykor az **Aranyka** tündér név is (mint Gaal 127; a szláv. is: *zlata baba*, *zlatovlaska* Rimauski 96) fejez ki; hasonlókép a tündéri boldogságot is: az **aranylót, aranyhon**, melyben minden, az őket körülvevő egész mű és természet, föld, fa, erdő, víz, ház, a legdrágább ércek, drágakő, arany, ezüst és gyöngy fénye; szépsége és jóságával bír. E közepett lakomák, tánc, melyről a mese (népd. 2. 353) jellemző vonása, „**hogy a tündérleányok minden éjjel egy pár sarut elnyűnek**“, és vigalomban foly a boldog tündéri élet, olykor még, a szende ártatlanság vonásait is átlüntetve (népd. 3. 237). Ezen **táncok**, és a véle összekötött **tündéri oultus** nyomai, vannak még fen, úgy hiszem, a **lapockás táncban**, melyről Otrokócsi (2. 67) emlékezik: hogy azt a leányok „**tündérek jövönök**“ éneket dalolva játsszák (hasonl. Bartholomacides not. Gömör 450), valamint más tündéri, s ma már nép- és gyermekjátékokban, hasonló nyomok jelentkeznek (l. alább), minők a féeknél is (Maury 56. Schreib. 23), s különösen a szláv Villiknél.

Nevezetes tárgyunkra nézve, hol képzelé a néphit e **tündérhon**? Az általános távol messzeségi kifejezéseken kívül, — minők: „a távol hegyeken és tengereken túl, sziklák, havasok és égig nyúló hegycsúcsokon át, hová a madár sem repülhet“ st. — az különösen a: **7**, mint mythosi szent számunk által (jelv. XVI) jelettetik: a **hetedhét országban**, a **hét tengeren**, **hét világon**, s még azon is túl um. hangzik a tündérhonbai utasítás, mi már is mélyebb hitregei alapra utal. Így jó ez már elő a keleti regékb. (1001 éj 413): az elszálló hatyütündérmű kedvesét keresésére a hét Wakwak szigetére utasítja, de ehhez hét világon, hét tengeren, hét mély völgyön, s égig nyúló hét hegyláncan át

1) ezen tündéri társaslétről képzelt a nyugati kelta tündéri mythosb. már a druidanők collegiumaira magyaráztatt (l. Schreiber féen 15, 17, 36), mit alább e tekintetben a boszorkányról érintendűnk (XIV). Itt hasonlóbbak ismét a miénkhez az e nemű keleti tündérek, perik és dzsinekről képzettek, hol szűzle közönségesen egy királyné uralg a tündérhonban, a többi felett, l. péld. 1001 éjb. 395 és 510 e. — 2) hasonlóan ismét az összes tündérmythosi képletben, leggyakrabban pedig a keletiekben; l. Hammert is geisterl. 15. — 3) így a féek szépsége mindent felülmúl, hasonlóan, mint nálunk a szóltások: szép mint a tündér, pus bota que fada Schreiber i. h. 35. Maury i. h. 53; s az 1001 éjb. a perit látására a halandó szépsége által elragadtatik

juthatni csak, s még azután is kiállva az út számos fáradsalmait, a szellemek és állatok hadait leküzdve, a hetedik Wakwak szigeten hét hónapig kénytelen keresni. — De nálunk ezen felül még határozottabb néphagyományok is fenmaradtak, így tartá egy régi néphit kitünően Erdélyt a tündérek lakának; már Otrókócsi is i. h. említi: per quod — tündérország . . . etsi vulgus nostrum inepte Transylvaniam intelligit, quasi tündér esset Erdély¹⁾). Hasonlón említik más régibb írónk is, mint az erdélyi

1) Mit Otrókócsi komolyan vesz, s mivel már ő is ismeré azon triviális historia rhythmicát um. melynek következő kezdő versék idézi is:

a tündérországról bőséggel olvastam, olasz krónikából kit megfordítottam,

innót a néphitét más mythosai honokra, minő szerinte a tündérral összehangzó, tyndariusi Trojanaum regnum, vagy pedig e vezetotnéf fogva olaszhora véli alkalmazandónak. Otrókócsi ezen historia rhythmicája azonban nem más, valaminél első verséből látni, mint a néphagyományokban maig ismeretes és terjedt argilusai verses monda. Ezen nevezetes tündéres népköltemény már magában figyelmet igényel; és eltekintve annak idegen eredete és költészetéről, melyek vizsgálatába nem ereszkedhetem, azonfelül is egykét jelenikenyebb adatot szolgáltat hason hitregei közt s emlékeink criticájára. A római határozott legrégibb adatom csakugyan Otrókócsi általi említése, (a Széchényi bibl. cat. 1. 35 idézett: „Argilus nevű királyfiről, és egy tündér emlékeiről historia,“ nyomtatási hely és évszám nélkül), Otrókócsinak a 17 század. róla emlékezése, mintegy a nép kezén forgó triviális népies törtéletről, azonban mutatja hogy az már jóval kora előtt terjedt és ismeretes lehetett. A Széchényi bibl. cat. f. i. h. jegyzete szerint szerzője Gergei, ki azt olaszból magyarra fordítá: autor est um. Albertus Gergei, qui ex italico sermone, in hung. traduxit, hozzáadva már utána a nevezetes, tudákos magyarázatot, hogy a rege: Dáciának a rómaiak általi meghódítását jelenti (fabella vero hac expressa esse dicatur subjugatae a romanis Daciae historia). A vélemény Otrókócsi előtt legalább egészen ismeretlen lehetett, (ki ugyan vallomása szerint, ha ez nem gyanítható lépcsőtársa, a mesét miat „nugá“-t olvasásra sem méltatta), máskép el nem fogta volna mulasztani származására használni, mire a Dácia, Erdély, tündér st. szavaknál, melyeket bőven faggat, néki a legjobb megalkotót teremt. A magyarázatot legújában ismét Kövárinál (erd. rég. 44) találom, hol a közlőt mondát, ez értelemben bővebben magyarázza, nem említi azonban, valjon azt ezen vagy hason adatok, avagy pedig néphagyományos nyomok után teszi-e? csupán a monda külső történetére a fentebbitől eltérőleg jegyzi meg, hogy (nem Gergei, de) Gergely Albert azt legrégibb dolgozta, később pedig 1781 Piskolti István, midőn olaszországban katonasághoz, újra lefordítá, mit Kövári egy új, Dózsa általi átdolgozásban kíván fenntartani. A legérdekesebb volna tudni első feldolgozása idejét, valjon csakugyan ama Gergei v. Gergely által, s hűbőven mikor történt? A hiányos s habozó adatok nyomán véleményem felőle az, hogy e monda is már korán átjuthatott hozzánk, mint más hason e neműek, minőkről már a 16 század elejéről bizonyos adatunk vanunk, (péld. a f. említett Magellona 1535 fordítása l. Toldy tört. költ. 6) és innét gyanítva, már annál jóval előbb néhány századdal létezhetek, (mint csakugyan Galeotus f. et d. Mat. 12 tanúságot birjuk, hogy a Bolandróli hő-rege Hunyadi János udvarában énekelletett), e nemű idegen regék áttelelei, melyek annál könnyebben meghonosultak, mennél inkább a miénkhez rokon hősi és tündéri képzeteket tárgyaltak. Kétségtelen, hogy több közülük már a legrégibb árpádi korszakban az idegen lovagok bejövetele nyomán elterjedhetett, bizonyosan azonban, különösen a hason olasz tündéri regék, az anjoui ház népszokásában elhatárolhatlak, nem csak az e dynastiának a nemzet erkölcsi és szokásaira néve ismeretes befolyásait fogva, de különösen akkor, midőn Lajos hadai a nemzetet magával olaszországgal, oly közel érzékenybe hozták, hogy annak már akkor virágzó költészete kétségtelenül, — a nálunk mindenha ily idegen befolyások iránt igen is fogékony — részvétre talált. Valjon azonban ily messzekori eredetű befolyásra visszavendők-e hasonló ünemények, mint az olasz argilusai verses monda? ennyi adathiányban seholna határozható meg. Annyi kétségtelen, hogy bár mennyire fenntarták azok saját kirívó idegen és minőnkől eltérő alakjukat, még is nem nélkülöztek, akár a felvételben, akár meghonosulásokban némi asszimilációs elemet, mint itt, hogy csak ez egyről szóljunk, a tárgyalt argilusai mondanál jelentkezik. Míg ugyan is benne a legidegenebb görög Akleto, Medena, Argirus nevek előjőnek, híven fenntartva ama néphagyomány példányokban, melyek egyenest Gergei és Piskolti olasz fordításaiából származnak, és bár ezekben csak sem kerül elő a tündér Ilona neve, úgy az még is népünknel mindenütt a számos csak élőszóban frissülő s amazokkal egyező elbeszélésekben, csupán a „szép tündér Ilonáról monda“ neve alatt ismeretes, a legkülönbözőbb változatok. (minőket magam is birok gyűjteményemb.), melyekben nem említve a többi idegen hangzású nevek, még az ismertebb Argilus is elmarad. Mi valószínűleg oda mutat, hogy régibb eredetű tündér Ilonáról meséink, tőkéletes hasonlatok által amaz olasz argilusaihoz, véle asszimilálódtak, s mint az a néphagyományokba átmozott, népiesé let, általa felfrissültek, emez pedig a nép ajkán idegen vöndör, nevét veszté, és a honosabb tündér Ilonai név alatt lett ismeretes; mellékezen monda Ilona a Hetrúsiának emi magyarázatát használata mellett ép oly eredeti magyar név lehet, mint a Julius magya-

születésű költő Barcsai (N. asszonyhozi epistoláb.): *megbocsáss jó néném! én ki Dáciában születtem Ilona tündérorországában.* Lehet ugyan hogy ezekben az Erdély mint határozottabb hely és tájnév, csupán egy ismeretlen távol helynek, talán különösen erdőség, hegyeken havasokontuli vidéknek, egy más ismeretes távolság nevével jelöléséről szolgál, valószínűleg azonban az Erdély név itt sokkal mélyebb, mythicus jelentéssel forog fen, mint a hitregei számú tündéres *hét vár* hona, krónikáinkban: (Kéza 4.) *septem castra*, a székely pog. krónikáb. (278. l. kútf.) *terra septem silvarum* – *hét erdő földje*, a szláv és németben is: *sedmohradzka*, *siebenbürgen* (a névnek éppen a magyarban elmaradta, annak ily mythicus értelmét csak erősítheti). Legjobb tanúságot ad azonban itt is maga az erdélyi néphagyomány, mely még számos régi várait a tündérek egykori lakának és általuk építetteknek tartja; mint ezt már újabban Gerando (Transylvanie) és bővebben Kővári (erd. régiségei) említik; a mint az utóbbi nyomán, a habozó itt ott felemlített tündérvárépítés, és lakásról hagyományt rendezni lehet, még említése szerint is (11) körül belül számuk *hétre* jő ki; ilyenek volnának: az *aranyi, dóval, kecskekői, firtosi, tartodi, torjai*, s hetedikül talán a hasonlóan említett *kelesvári, számosi* v. a *dócsiek* volnának vehetők (Kővári 47, 50). Magok már ezen várak nébányai nevei, mint: *aranyi, dóval, a tündérlonai, kecskekői*, világos tündérmythosi értelemmel vihetők vissza, mint még érintendjük; míg a többi, ma már homályos értelmű, de különös eredetiséget mutató nevek, amazok nyomán nem kis valószínűséggel hason tündéri értelműeknek tarthatók. A róluhi hagyomány is bár rövid, de meglepő hű egykét vonást közül a helyekről, melyek a tündérek által alkotva, ezek lakói, és csodás tényeik helyszínéül szolgáltak. A rege tud még a bájos kertekről, — ha bár feledve ill a tündér nevét, azt ürdög kertjének nevezi is, Kővári 161: Gyaluvára sziklaüregében, hol a leirhatlan szépségű kert egy mélységben tenyészik, melyben ha a bemenő, a

ritására használt Gyula (l. XV), Victoréra Geiza st. (l. al.). Bizonyíthatja állításunk, hogy amaz Árgilulonai számos mondai variánsaink mellett, tündér Ilonáról még egészen eltérő, külön mondakörrel is bírtunk, minőnek nyomai még Majlát 257, és Kőváriát 21 láthatók. Csak ennél fogva is lehet Erdélyben és néphagyomány, és tudat tündér Ilonának tulajdonított egy bizonyos várról, Csallóközben a Duna szigetén hatyú alakban honoló tündér Ilonáról, és Barcsai (l. f. a szöveg.) meg Otrókési által felemlített néphitnek tündér Ilona erdélyi lakáról, a mint ezt szövegünk itt *székelyre* említi; mert hogy ily néphit az olasz árgilusi (Ilona és Erdélyről a legkevesebbet sem tudó) monda nyomán alakult volna, azt józanon ki sem fogja elhítni; valamint hogy csak is, ezek nyomán vélem még ama tudákos magyarázatot is keletkezettnek, miszerint az olasz árgilusi monda, Dáciának a tündér Ilona létebeni meghódítását jelenti Róma által, melyről hogy a római dicsőség, vagy a dáciai gyászos emlékét egy hason olasz tündéri rege tartotta volna fen, ott, hol annyi közelebb álló, a népéletbe élethebbem behatott, ósrómai dicsőség, egyéb emléknymait, az olasz és román regék egész seregében feledve látjuk, nehezen fogja ismét valaki vélünk elhítni. — Kővári is a regét az erdélyi Ilonavár emlékével összekötve küli, mint említők egy új, Dózsa általi költői átdolgozásban, interpolálva azt különösen a belső *csomópont* tündér Ilona névvel, hogy a várról néphagyománynak megfeleljen, mely nevet azonban, mint mondtuk, ponyvairodalmi népkönyvi példányaink (legalább melyekkel én bírok) éppen nem ismerik, és helyébe Árgilul mellett csupán névtelenül, egy szűz tündérelényt említnek, a címen, mint a szövegben. Ha tehát létező eltérőbb, ezen mondai többi feldolgozások, kezünknel volnának, még több eredményt is képesek volnánk felmutathatni, melyeket most mint gyanúsokat mellőzni vagyunk kénytelenek; az eddigiekből azonban véleményezhetjük, hogy annak olaszból áthozói, minők bár ha nem még ama ismét elő Gergei, v. Gergely előtt léteztek, arra a magyar tündér Ilonáról monda hasonlatossága által buzdíthatattak, a mint hogy e tekintetben, igen megszokott processus, a honi ismértet új idegen formákban béhozni, mire a Gergei után Piskolti által ismételt múlt századi új fordítás is mutat. Ennyi és több mondható minden rövidségi szándék mellett, csak egy, és az is jóformán adathiányos, lenézett, csekélyes ponyvairodalmi cikkről, és pedig mint látható, nem minden érdekel nélkül, nem csak hitregei, de irodalmi tekintetben is. Mennyire könnyítve és biztosítva volna már emez vizgálat, mely az első népirodalmi, költészeti, mondai gyűjtéskezdet, és az első általános magyarirodalmi történet megjelenésével, egykorulág készült, és írott, ha ezen kérdések máris meghánva vagy megoldva volnának! azért félre ebben is a gondatlan egykedvűséggel, a tudatlanságot csupán palástoló, lenézéssel, és mihamarább eziránt is figyelmet és gyűjtést, — mert a nemzeti életben hasonlóan a legcsekélyebb érdeklődése is fontos életkellék.

teget áthaladta, megvirradni kezd, s. minél alább mén, mind vakítóbb fény s vilá-
 ; jön elő; ezen fényárban volt a kert, földi nyelven um. le nem írható szépségű
 kkal; itt őrizék oroszlányok a dús kincseket. Ez emlékek tanúsítják, hogy **Erdély**
ivára, a hóterelő, nem ok nélkül tartatott a tündérek regés honának, rá a tündérek
jelelő hetes szám utalt már, vagy hogy e számok értelme rá nézve ily mythosi
alkalmaztatott, mint a hol bizonyára az egész magyar földön legrégebb, és legere-
ősvallási pogány cultus létezett, ha felvesszük hogy az attilai székely maradékok
ez az újabb bejövétig élénken és szakadatlanul gyakoroltatott, mint pedig a
országban megerősült kereszténység idejében, amannak Pogány váralban még
; dívott; a papi jósnői szertartások, és az őshit emléke sokáig fentartá, az általuk
elt tündéri képzetek emlékét is, minélfogva természetes, hogy e tündér emlékek
lénkebben fenmaradtak e helyekhez tapadva, a minthogy már általában is a leg-
b néhány mythosi emlékün, mint: Nemere, Rabonbán, az áldozatok és cultusróli
ának is innét birjuk, (l. azokat illető helyt). Honunkban is ismér azonban a nép-
mány ily különös tündéri lakvidéket, így tartja még Csallóközt, — ezen nem
ré régi magyar telephelyt, az avar ringek, tatár ülések (V) színhelyét, a még
lézengő nem egy monda a tündérek különös honának. Ezek szerint (gy. 45 és
alább) Csallóköz, mielőtt még Osalóközszó lett, volt a boldog aranykert,
en az aranyhajú tündérek laktak, jártak s keltek. Karcasynál (u. muz. 2. 500):
n Csallóköz tája még oly gyönyörű volt, hogy aranykertnek nevezetnék, sok
lakta akkoron; a nagy Duna szigetei voltak legkedvesb mulató lakhelyeik, ott
jdanta um. tündér Duna is, mint hattyú úszkálva a Dunán. Vizi tündérpalatáik-
ondhatlan fény és gyönyörűség uralkodott, aranytól és gyémánttól ragyogott ott
; vizi tartományaik messze terjedtek el onnét egész a tengerig.“ Maga Csallóköz
rvének a régi aranykert elnevezéséveli ellentétezése, utal már a felőle mint boldog
i aranykertről néphagyományra, valamint a szó egy újabb, az egyenesen tündéri
névvel magyarázása által (l. alább) még inkább ezen értelem jelentkezik. Valjon
y értelem forog fen még a kmdásb. is: osalóközzi szerencse E. 1317, eltérőleg
elyt adott magyarázattal; mi a tündéri szerencse, boldogság st. honos kifeje-
ven hasonlót talál. E szerint róla, mint áldott gyümölcsös, boldog aranykertről,
ó képzetek lehettek fen, minőket már az összes mythosok ama hesperidai, avaloni,
rikai tündéri boldogság lakhelyek, kertek, ligetek és vidékekről tudnak. Ilyenek
a felső magyarországi néphitben szinte a kárpátok egyes völgyei, mint paradi-
ertek képzelve, hol gyémánt madárfészkek léteznek, karbunkul virágok ragyognak,
alma tenyészik (l. Csaplovics Gem. 1. 26) ‘).

Ezen határozottabb helyek mellett egyiránt emleget még a monda neveket, melyek-
 alódi jelentését már feledheté, mi által azok máris határozatlan s csupán mesésekké
 . Ilyen az **operonolás tenger**, melyen túl laknak s léteznek többnyire a mese
 cas személyességei, m. a tündér, sárkány, garaboncos, (egy mese gy. 142 három
 ncias országot emlit, melyből um. a kuruzslók előhivatnak). A név magyarázata
 z ismeretes: **Ober-Ens** osztráktartományi kerületnévvel kísértetelt meg (Ballagi
 . elősz.), mit nem osztok, az Ober-Ens név alosztályos geographiai inkább, mint-

flati dzsinnek perianek sziate az 1001 éjb. előjövő mesés 7 szigete, 7 világi st. lakhelyeik mellett,
 honon határozott bizonyos vidékek is tulajdonítottanak, a Dzsinnistán névvel jelölve, mely majd
 szbin, majd Hush földére, Webar tartományba helyeztetik, Hammer geist. 17. — A fan regékb.
 máder m. fen. 93: Turja a bűvés tündéri hon, hol a mythosi lények, óriások, a szelet gerjesztő sas,
 .apo a tündér honol; mi ismét valódi helynévvel azonos, Turjanak nevezetlőn nem csak a délibb
 nek. de a lappok hona is: Turjanmaa — lappok földje, Turjántunturit, Turjankallo, a
 pland felüli norvégiai hegység és norvégiai sziklák neve; mi érintkezik a képzetel is, mely szerint a fan
 k a lappokra . mint elleneséges népre ruházzák a mythosi bűvés, óriási, és boszorkányi fogalmat (l. V).

sem tartományi lévén, népünknel egészen ismeretlen, eltekintve hogy tengerrel semmi összeköttetésbe sem hozható, melynek pedig a magyar mesében ama operenciás megszokott neve; és miután a szó nyelvünkön sem ad értelmet, ha csak azt az: *oprányi, ofrányi, ofrások* (a tájszót.) tájszavakkal, melyek *csavargást, tekergést, tébolygást* jelentenek, össze nem tartjuk, lehet hogy csak költött név, de lehet hogy egykori tengeremelléki v. közeli, őslakaink korábbi, eltorzított névemlék maradt fen benne. — Sajátlag azonban, vagy hogy egy neme által csak az *apothéosisnak*, a tündérek általában, mint más főlények, isten és szellemek, hősök, fen az égben képzelvék, a fellegek fölé, nap, hold, csillagok, és szivárványba helyezve. Karcsey (i. h. 501): a tündérek a földről a csillagokba költöztek, országútkok a tejesút csillagzata, rajta a göncölszekéren járnak, arany gyémántos kastélyuk a napban van, melynek sugárain ereszkednek le, s emelkednek fel, az emberi szem nem juthat nyomukba, a holdban táncokat lejtenek, a szivárvány bűbajos csatornájuk, — a palócoknál (tájszót.) *bábabukra, a bába — tündér szalagja*, mint a finn kalevalában is *kapo* a tündér a szivárványon ül (IX).

De ezen tündérországba, — tárgyunkra már visszatérve, — a néphit szerint csak ritkán juthat el a halandó, tündérek kegyeltjének, választottjának kell lenni, ki csábjaik által oda édosgettetik, és ekkor is csak bűvszerekkel, sanyarú próbák után érhet hozzájuk. Karcseynél (i. h. 500): midőn a csallóközi dunai szigetek még tündérek lakai voltak, más ember azokhoz nem férhetett, ha csak nem valami csodálatos, bűbajos mesterségek által, vagy ha valakit különösen megkedveltek, elvitték magukkal vízi tündérpalotáikba, és szolgálatukba vették ¹⁾; ki hozzájuk jutott, nehéz próbák alá vettették, s ha szilárd hűséget mutatott irántuk, elhalmozták kegyükkel, de ritka állotta ki sokáig; a hűtlent visszaveték bűvmóddal, a sanyarú életre; nyomorult pásztort állapokra ébredt fel az olyan, és soha sem tudta meg mikép került ki onnét. A f. i. népdall mesékben a tündérhonba járó leányok éjenként bűvös írral, melyet egy boszorkány nyújt nekik, kenik meg vállukat, és szárnynőve repülnek el a tündérhonba. Gaalnál 53: már a született gyermek felett lebeg egy kárványó tündér végzete, hogy a mint lábával a földet érintendi, úgy hatalmába esik; hasonlóképen Majlátnál 37; de leggyakrabban maga a tündér száll elő, ingerlő csábjaival, mint tündér Ilona, ő ülteti a király kertjébe az aranyalmafát, hogy általa a királyfit megnyerhesse, és bája által a tündérhonba felkeresésére buzdítsa. Gaalnál (127, 313) e tündérszerencse ismét a tündérnek tett szívesség vagy szolgálat és segítség, gyakran az előforduló megváltás díja. De ilyenkor is csak hosszú vándorlás után, túl a tengereken és hegyeken, bölcs állatok mint a griff, az egyszemű óriás állatkirály st. vezérlete, útmutatása, s tanácsa, majd ismét bűvszerek által, mint az ördögfiaktól (itt bizonyára szinte a tündérfiaktól torzítvák, l. Gaal 137, mint általában, mind ezen lények, közvetítő tündéri alakzatok) elcsalt láthatatlanná tevő köpeny, mér földet lábáló saru, és a csattanó ostor, melylyel a „hip hop ott legyen a hol akarok!“ mondatra kívánsága teljesül, — juthat a tündérhonba. Itt még a tündérkirálynő cselei és próbái várnak rá, például: egy nap alatt az erdőt üveg fejszével kivágni, arany s drágakövekből palotát építeni, (m. Gaal 53), üveghegyeket gyűszűbe hordani, hús mér földnyi fekete folyót, egy nap alatt kiinni st. (m. gy. 21), másutt megvinni kénytelen a hős (m. Majlát. 257); így nagyobbára (mint a hősnél, átokváltásnál, l. ezeket), azok folyvást ismétlődnek, többnyire hármas, majd hetes számmal. Hasonló tündérpróbák más regékben is; találólag különösen a finn kalevalab. 8. 95, hol a tündérhölgy feladatai: tompakéssel hajszálat kettéhasítani, követ meghámozni és jégből övet készíteni a nélkül hogy töredék v. porszem elhullana, a tündér orsója forgácsaiból hajót csinálni st. az 1001. éjben (418 é.) a 7 Wakwak szigeten tündérét kereső

1) ezen tündéri csábítás, ragadmány st. szinte már általános képlet a tündéri regékben, l. Maury i. h. 52: valamiképp különféle értelem s magyarázattal jö elő, mit alább érintendünk.

nek az első szigeten áthatni kell, hol a madarak oly irtóztatón csevegnek, hogy az ber szavát nem érti, másodikán a farkasok, medvék, oroszlányok a megtébolyodásig itának, azután a szellemek dzsinek országán át, hol ezek hadaitól áthathatlan ködfel- nek emelkednek. — De mindezen próbák kiállása közt a hőst mondáinkban mindenkor ét színtegy tündér segíti büvszereivel: kard, sip, bájital st. által.

Mélyebb és határozottabb értelmű mythosi jelentőséggel bírnak mondáink és éink, midőn a tündérek halandók közti megjelenését, s az emberi ügyekbei áldásos boldogító befolyásukat beszélik. Regéinkben ezen jelenség, — mint már érintők — idenkor az aranykor, a boldoglót eredeti koráról emlékek egybefűződik, s eltűntét szomorú érzet kitűnő alaphangjával kísérik; így egy Csallóköz-püspöki monda szerint (45): Csallóközben még azon időben, mielőtt *csalóközzé* lett volna, szép arany- a tündérelányok jártak át a *Macskaréven*, a *mogyorósi* uraság rétjére; egy agg fa alatt, mely maig látható, teríték meg éjente asztalukat; kinek kedve tartá, az hozzá utott és jóllakhatott, lávoztukkor sarujokból aranypor hullott nyomukba, ki mennyit l, annyit szedhetett, nem is volt akkor sem koldús, sem szegény az egész tájékon; mióta egy gazember a tündérek asztalánál jóllakozva háládatlanul rácsúnyított, ta soha sem látta senki többé a tündéreket. A *macskarévi* révész kompjában utánok aranypatkót talált, s azzal ki volt fűzetve, a tündérek eltűntek, s a vidéken azóta kran nyomor és inség uralkodik: a sziget *aranykert* helyett *csalóközzé* lett. — ellemző mondában már a mellék körülmények is, mint a *Macskarévi* — ezen állat déri boszorkányi sajátsága miatt (l. al.), úgy a *mogyorós* név, a mogyoróbüvűvessző simenél fogva (XIII), mint a sziget *Csalóköz*, *Aranykert* nevei (l. f.), hol a Dunától tjaira mosott arany egykor dúsán (l. Bcl not. f. 12), s még ma is találhatik, — dannyi mythosi vonásokra figyelmeztetnek. Így tartja már általában a csallóközi hat Karcsey (i. h. 500) szerint: hogy midőn a tündérek e tájat lakták, az oly ayörű volt, hogy *aranykertnek* nevezteték, de már most um. nem léteznek ide lent bé, a csillagokba szállak, s ha talán léteznek is, nem érintkeznek halandó emberek- mert ezek mindig gonoszabbak. Hasonló mondát bírok Hontból (gy. 71): Füdemes Palást között, az iszkórnyai pusztán egy kőhalom alatt, melyet a hagyomány régi plom és város romjainak tart, elterülő tőről a rege: hajdanában tündérelányok jártak idani a tő partjaira, ott fésülék naponként ragyogó aranyhajukat, a kifésült és elott aranyszálakat a környék népe utánok felszededegeté, s dús gazdagságban éltek, nyszívetben jártak: de mire egy fősvény kapzsi ember meglesé a fésülködő tün- etek, s közülük egynek a haját elvágta, ezóta eltűntek, a táj népe elszegényült, eszett, lakai romba dőltek, a vidék silány pusztává lett. — Ezen tündéri boldogító olyas és aranykori visszaemlékezések, bár homályosb viszhangját lelem még péld. a d. f. 403 sz. és köv. játékdalokban, melyeknek már sentebb tündértiszteleti értel- re figyelmeztettem. A táncsoportozatok közt kettő kaput képezve, énekeltek: ritva *vayon az arany kapu,* serkentetnek az átbujók: „*az arany alma most bim- ak;*” „*arany hidat*” csinálnak, melyen szinte át kell menni: „*az aranyat, ingyen nyat, esztét, mind sáraranyat*” (aurum electrum?) — majd a *boldogasszonytól* mérti névkint jöne-e ez is itt elő, s annak nyomán alakult volna-e új hitünkben is a itagos nemzeti kifejezéssé?) majl. „*Boldogasszonyfalvára* felfutva kapják, hol ve kériik, boldva adják, tekenővel mérik . . .” — Ide tarthatók szinte az erdélyi: *ny* és *Boldogfalva* tündérvár nevek (Kövári 45, 139), a mint azokat a népha- many maig a tündérekkel összefüggé-be hozza, kik szerinte e várakat egykor építék *benek* laktanak: hasonlóan ama jelentés is hol elsülyedt, rejtett kincsek felett virasz- nak, s olykor még a szerencsés halandót velük boldogítják; így jelenik meg minden eac évben, a Mezőbánd melletti *Pogányvárban* (Kövári 175), két tündér, s mig ak a kinyitó üregből a kútra mennek vízért, addig a nyitva maradt üregben, a ki

korán oda ér, kincseikkel megrakodhatik; hasonló vonást feledhetett már a néprege a Déva vári tünderről, hol még szinte tudja, hogy a benne lakott tündér minden **hét évben** megjelenik; ezen eszme foroghat fen más e nemű kincsnemtőlünké, miről még alább lesz szó ¹⁾. — Mindebben félreismerhetlenül mint ős hitképzet jelentkezik az alszemeszme a tündéri boldog aranykorról, melynek mintegy multával állt volna be a világoni jeleslegi nyomor és inség, minek ismét okául a rege az emberi nem elfajulását, gonoszságát, és a jóltevő tündérek iránti háladatlanságot, látszik jelenteni akarni. Így tudják azt általában a féekről regék, mint pusztulnak ki egy v. más helyről, mint stnek el kincseikkel, azokat az emberek elől a föld mélyébe rejtve, mint követi előbbi boldogító befolyásukat nyomor és inség, (l. Maury 92); mit ugyan már sokszor a regében a keresztényi színezet, az eltűnő pogányságnak a feljövő keresztényességgeli ellentétezésével jellemez, mint például: a térítők megjelentével, a harangok hangjától elriasztva futnak, s költözködnek el a vidékről; de ennek háttérében, valamint a rege még maig tud, megjelenő, egyes áldásos tündérek, és kincseik olykori feltűnése, felvehetéséről, úgy természetes hittel tartja ismét, a boldog tündérek s a boldog aranykornak is egykori visszatértét; így vélik őket mondáink csupán egy ellenséges végzet, vagy átkos erőszak által, a sárkány hatalmában, a földgyomrában, arany, ezüst, érc, elsüllyedt palotáikban, átkok által visszatartva, (l. a sárkányi regét VIII), de kik egykor még felszabadulandnak, s a kelta tündér hitregék szerint, csupán elszenderedve a föld alatt intézik láthatatlant a halandók sorsát addig is, míg végre a saturnusi arany évszakot vissza idéik, (Schreiber 25, 78) ²⁾.

Valjon azonban ezen bűv és háladatlanság, s az általa enyészett boldogság és bekövetkezett ellenséges világvégzettel támadt-e? vagy már előbb az ártatlan boldogító tündérekkel, mintegy a világvégzetet intézve, és a mythos által kifejezett rosz és jó elvénke megfelelő dualismusi szemléletként, létezett-e ismét egy neve, sőt egész szerege a rosz, kártévő tündéreknek? — A néphagyományos emlékek máris többnyire így, ellentéteve a jó tündérekkel tudják őket. Ekkép találom a képzetet tündérregcink és meséinkben. Az erdélyi tündérvárakról regékben az egymással vetélkedő jó és rosz tündérek így állítvák egymás ellenében. Három tündérlány (Kövári 139) szövetkezik, hogy mindegyik valamit épít, kellő megkezdi munkáját a hittel, hogy az isten megsegíti, de a harmadik az aranyvár építője: ha segíti, ha nem; fel is építék um. de a gonosz tündér vára még az éjjel összeomlott. Hasonl. u. o. (185) a firtosi jó, és a tartodi gonosz tünderről: Firtos um. a jószellemek tündére volt, de minthogy a föld a jót rosszal vegyesen termi, vele átalellenben Tartód a rosszszellemek egyik tündére lakott. Firtosnak szép gondolatai s remek művei valának, míg a másik, mint pulya lelkek szokták, mindent utánozott; mit az birt, neki is birni kellett, a szelid lelkű Firtos nem irigylő társnáját, ez azonban megrontani igyekezett őt; így építének ismét a megszokott regei vonással várakat, versengve egymás ellenében. Ekkép már a szűk körű soványabb regében a folytonos ellentétezés. Sokkal kimerítőbben, dús változatos képekben bírja azt azonban sajátlag a népmese, melyben még önállólag, s kitűnő hatalmas tevékenységgel, az emberiségrei kártévő befolyásuk tudatával állítanak elő. A népmonda őket leggyakrabban csupán: a rosz, gonosz tündér, vagy még járatosb: **boszerkány**, majd ismét: a **vasorrú bába**, és az általánosb: **vón banya**, **gonosz mostoha**, **komasszony**, **keremánya**, olykor **szvegy asszony**, **fekete olgány asszony** nevekkkel jelenti, folytonos

1) l. Panzernál (Beitr. z. deut. mythol. 293) a dús tündérnoi regékört, hol ezekkel az általuk őrzöti, elátkezett, de bizonyos időben ismét feltűnő és felvehető kincsek emléke folytonosan elvegyül. — 2) a mennyire ugyan ezen hitregi képzetek jelentkeznek az Eddában is, (az azoknak az ellenséges óriásfaj általi arany boldogsága enyészésében, de mely ismét egykor vissza fog állítatni), valamint saját e nemű ősi hitesszéméiket, mint egy külön mythos körét képezőket, bővebben illető helyt külön tárgyalandjuk (XI).

mal a variánsokban. — Az előbbi tündérekreli képzetekkel összefüggésük meg-
 zása a zavart tudat mellett nehézséggel jár, de az összes tündéri mythos kép-
 el összeállítva világosb magyarázatot enged. Ők is többnyire ellentétezték ama-
 lori boldog alakokkal, tettük és szándékaik ellenükben a gonosz rossz akarat,
 i vágyás jellemzi, e mellett ezen gonosz törekvésük káros befolyása az emberi
 tvőre, amaz elzárkozottabb boldogító tündérékénel sokkal hatalmasb, s míg ezek
 yrérzetet kiáltó bájuk által hatnak, addig amazok bűv és kurúzszaal gyakorolják
 a varázsukat. Valamint a magyar monda őket ekkép magánállólág ismeri, úgy a
 i regék is, melyek szinte már általános osztályozást tudnak a jó és rossz dzsinek,
 tellenek és kisdők, a dívek és perik közt. A dzsinek közt ilyenek a Gulók, kik a
 dák daemonjaikint körüljárnak, gonosz befolyásukkal ártva a halandóknak, kiket
 léle alak és szin alatt magukhoz csábitanak ¹⁾. Hasonlón a finn bűvös nők, a kale-
 id. 45. 23: a fogatlan Louhi, s Loviatar Tuoni vak, fekete undor leánya szüli a be-
 ségeket s minden roszt, v. Kivutar főzi katlanban hasonl. boszorkányainkhoz.

Mit mondáink ismét ezek alakja, cselekvése és jellemükről általában tudnak, a
 vtezőkben állítható össze: *alakjukra* közönségesen, a szép, ifjú jó tündérek elle-
 bon, rőt öregnek; *vasorrú, moheaképpü, orra földig ér*, szeme a *vénstől meg-*
mosodott (népd. 3. 231, 240), *borzas őszhaja* feláll mint a serte, *nagy zöld*
gait vicsorgatja, *posája rancos* mint a darázsészek (Gaal 4). Egy tövissel benőtt
 udakint szarvval homlokán említi a népd. 3. 211. — *Lakuk* setét erdőben elhagyott
 ma, vagy gunyhó; a mesében sokszor áll róla: hogy az eltévedt utas az erdőből előbe-
 slógó világ után megy, s egy vén banya, öreg anyóka lakához jó (gy. 19). Ezen
 k olykor borzadalmasb, (Majlát 267), a vasorrú baba palotája csupa haláltól épült,
 iszóségesen még egy fő hibázik az épület befejezéseire, és a vasorrú baba káröröm-
 el üdvözli a betérő vándort: „végre um. háromszáz évi hasztalan várakozás után, a
 iromszázadik főre is szert tehet, s palotáját befejezheti; vagy (m. gy. 18, és
 ipd. 3. 244 beszéli) a boszorkány házkerítésén emberbélek függnek, a karókra
 mberfők tűzvek, s az ablakok megett mint almák egymásra rakvák, (hasonl. a finn.
 al. 27. 390). Magányosan laknak itt löbnyire, de sokszor három söt tizenkét leányak
 áróban, kik érc lovak, kakas, macskává st. kárhóvák (Majlát 268); a hozzá tévedő
 alandó örömmel fogadtatik szolgálatába; az év közönségesen csak három napból áll,
 a azt kiszolgálja, minden kívánsága bételjesül, ellenkező esetben halál fia; de azt csak
 i varázserő, s bűvszerekkel ellátott képes tenni, ki azután a próbákat kiállja, az érc-
 zos ménék felett st. hatalommal bír (népd. 3. 240, Majlát 267); az ő birtokában
 annak a többi bűvös csodás állatok is, mint a tatos, mélyen a föld alá ásva, kit ekkép
 i mondahős kiszolgálhat (u. o.). A gonosz tündér szolgálatát teszik a fekete macska, ki

¹⁾ Hammerál (gest. 15) ezek közül különösen a Soilat nevű volna azonos a mi boszorkányainkkal, hason-
 lók a Heirat Szaidanet. Weil szerint (az 1001 éjhez i. k. 3. 340) ezen Gule féle keleti gonosz ni
 tündérek a mezőkön barangolnak, romok között laknak, honnét az élőket megtámadják, emberbússal
 élnek (l. 346 éj); más mondák. (310 éj), mint meséinkben, elátkozott bűvös városb. uralg a rossz tündér-
 hattyó, ki az oda tévedő kalandorokat bűve által állatok és madarakká változtatja, mi ismét a classicus
 regék harbei képzetere is figyelmeztet. Így jönnek elő fölös számmal a jó és rossz tündéri ellentétezték is,
 péld. 226 éj: Danesa a rossz és Maimona a jó tündér közt. — Az europaitündér regék is bírják képle-
 tükben ezen ellentétezték, s tudnak a nyomt. szerencsétlenséget eszűzőlő gonosz tündérekrol, kik szinte
 -háttérben magányosan laknak. köd és felhőkrol leplezett hegycsúcsokon (l. Schreiber 29); itt is azonban
 a regében előjövő vonások inkább ama határozottabb parcai, végtetői jellemet képviselik, mely szerint a
 hat jó tündér ellenében egy harmadik kártevő gonosz intési vőlük egyiránt az emberek sorsát, vagy a
 sorsát szabny; vonások a druidai cultus, és arról későbbi zavart, boszorkány; üldözésokról eszmékre magya-
 rasztanak. Az Eddákban előjövő ezen ellentétes képletek ismét, az óriásányok, a norák, a jó és rossz
 elék Azonosabbak már e képletek az általános népmundákban; különösen élénkek a mielkhez közel
 állók a szláv mondák e nemű Baba, Jexi baba st. alakjai.

gy. 14 szerint, saját elkárhozott leánya; rőt kakas, fekete kutyák (népd. 3. 287, 233) melyeken kocszik; a levegőben pemetés, szénvonón száll, és vasgereblyéjével kergeli a boszúja elől tátoson menekvőt (Majlát 211. gy. 1 és 25, népd. 2. 366). Szívetségben, s majd anyai (gy. 21, népd. 3. 231) majd női (Majl. 199) viszonyban van a sárkánnyal; ürdögeli szövetségéről a mese még alig tud valamit, mi később a boszorkányi perekben kizárólag szerepel. Egész tevékenységét azonban, mint már mondtuk, kegyetlenség, gonoszság jellemzi: kik felett varázsukkal bírnak, azok halál fia, fejükből épül a palota, belükből a kerítés; (Gaalnál 5) a vándornak mindjárt szívét akarja kitépni, (népd. 1. 464) az irigy boszorkány megölt leánya szívét és máját e felkiáltással falja fel: „belőlem kerültél, belém mégy vissza“; és közönségesen így a mesében, hogy mire a mondahős magát még észre sem vette a boszorkány: „ham!“ felkiáltással már is a fejét elharapta¹⁾. Népd. (1. 464) és gy. (33): a varázsvesszeje által érintett azonnal kővé dermed, és a népd. (2. 366): leányai fejét metszi el jegyeseiké helyett. Vas gereblyével veri (Majl. 279) ércleányait. A halottengeren evező vén banya (u. o. 17f) minden átmenőt dióhéj csónakából vízbe fulaszt. Gaal (66): a rosz tündér szitkaival mennydörgést és jégesőt, lábtoppantásával földindulást gerjeszt. Majl. (43): elterítve köpönyét setétséget bűvöl, nyelvét kiülte villámok, fogát légbe vetve jégzápor hull, kúpésére árvíz támad²⁾.

Gyakran tudnak még meséink ezen káröröm, gonosz szándék okairól is némit; péld. a rosz tündér, a nála, vagy legalább édes leányánál szebb, szerencsés boldog királyfi arája ellen tör, őt vízbe fulasztja, üldözi, különféle mód és alakban (népd. 3. 260, gy. 19). Aranyhajú, arancsillagos szülőitét eb és macskakölykekkel váltja fel (népd. 3. 211, Gaal 290, 390). S e tekintetben nyilatkozik a tündéri mythos azon jellemző vonása itt a mesében is, hogy a gonosz boszorkányi képletnek, egy ártatlan, bájos boldogító tündéri leány alak, sokszor saját leánya képében, ellene állítatik; mit így a mesében, közönségesen egyfelül ezen aranyhajú, arancsillag és holddal homlokuk és mellükön tündöklő mostohaleányok, árvák, hamupipőkéből lett királyfi arák st., másfelül ismét a mostohák, boszorkányok, szomszédnők, komasszonyok kifejeznek³⁾. Sőt még arról is emlékeznek meséink, hogy ezen alakok csupán elkárhozott tündérek, mi ismét élénken emlékeztet a keleti hitregékre, melyek szerint ama rosz Gulék, hitetlen dzsinek és divek, csupán elpártolt gonosz szellemek, a jó ártatlan vagy megtért perik és angyalok ellenében. Az üldözött tündérek is, mint a mese sejteli csupán egy ily különös ősatok alatt szenvednek, minők már a fentebbieken kívül mind azon arany és ezüst, földalatti palotákban elkárhozott, a sárkány és boszorkány neje hatalmában lévő hármastündérek, kik a hős szabadítására várnak, hogy tündéri boldogságuk helyre álljon (Gaal 25, 77, Majl. 199, népd. 3. 296 st.) A népd. (2. 353 és 3. 240) mesék még arról is akarnak tudni, hogy az ártatlanságukat vesztett tündérek lesznek boszorkányokká (Gaaln. is 313). De a mesei habozó hagyomány, mely a nélkül is számos kevésbé határozott őshitbéli eszmét összezavar, még más jobb színben is tünteti fel őket, s mint ilyenekben bizonyára az alább taglalandó végzetnöi mythos értelme lesz bennük keresendő, midőn őket mint bölcs, ősz, vén anyákat állítja elő, kik bölcs tanács, jóslat, a végzet előmondásával a halandók segítségére vannak, csupán a rajtuk elkövetett méltatlanság, vagy különös bűnért büntetnek, a jóért jóval fizetnek (Majl. 199); azért mint könyörülő keresztányák is jönnek elő (népd. 2. 355, 3. 226), kik keresztvási

1) Így ismét a többi tündéri mesékben is, mint péld. a gyermekevő Mato fée Eau városától adóul a néki járó gyermekeket felfalja, Schreib. 26; ezen és hason nyomokban már ismét tündér, v. amott druidai áldozatok forognak fen, minőkre még boszorkányi emlékeinknél akadni fogunk. — 2) A zivatarhozó tündérekre több mythosi emlékeket lásd lejjebb (VII és IX c.) — 3) ezen alakok kizárólagos astralisz magyarázatáról véleményünk már a kűtf. kifejeztük

I varázsszert nyújtanak, kiket csak anyóáknak kell szólítani, hogy azonnal egyetlenebb is e szavak által: „szerencséd, hogy anyádnak nevezté” meg-
lék. (Gaal 77, 429, 444, népd. 3. 241 st.)¹⁾.

Itt összeállított, már nagyobbára homályos s eltorzult vonásokban birjuk
hitregék töredezett hagyományát. Benne mind a mellett némi mélyebb jelentés
értelme félre nem ismerhető; és különösen, tekintettel a más hason mytholo-
giákra, a rajta keresztül szövődő, bár szakadozott, mythosi eszme szálai még
ők s itt ott magyarázhatók.

Majd boldogító, majd káros befolyás az emberi cselekvésre, melyet a tün-
dal gyakoroltatni látunk, s mely mindenkor a mondahős végzetszerű küzdelmét,
agy győzelmét idézi elő, világosan mutatja a tündérek azon különös rendel-
ményél fogva a halandók sorsát és végzetét intézik, meghatározzák jövőndölés,
váslat), tanácsuk, varázsszereik által, ellenséges végzetük leküzdésére, győzel-
mük, vagy vesztét eszközlik, miben tehát nyilván *a tündéreknek az emberi
ülönös intézése tulajdonítatik*. — Mert ha bár a mythosok végső eredeti
m attünetek is magát az emberi végzetet határozó istenséget, úgy határozata
itele és teljesítésével, — mintegy ezen tulajdonsága személyesítőiként — bi-
özbenjáró lényeket, szellemeket, mint végzetneműket látunk képezve; míg
rajongó képzetek által, homályosodó eredeti eszme s a táguló hitrege feledi
i alapot, s a végzetnek csupán kivételére gondolt közbenjáró lényeket, egyen-
z istenség mellé, sőt túlradó nyilatkozataiban, a polytheismusi képletek közt,
nál is feljebb emeli, néki az Olympot és Asokat aláveti, ép úgy aminthogy az
lital teremtett világanyag, elemek, erők, és annak tulajdonságai, mindannyi
licus személyesítésekben, egymás melletti, sőt egymás ellen küzdő, külön-
al képeztettek. — Valjon saját hitregénk ily kiterjedésben bírta-e a végzet-
li hitképzetet? homályos töredék nyomaink mellett, csak a többi ősegerszerű
einkre mutató emlékek teszik itt is az ellenkezőt valószínűvé. A legősibb
nythosok, minőkül már az ariákat, nyugot s keletit, a hindut és zendparzít
ük, azt ezen kiképződésében nem ismerik, ott eme közbenjáró szellemek, jók
— kik az e nemű emberi cselekvés, tehát a végzet eszközlésére is befolyás-
t, — hasonlóan a bibliai e nemű fogalomhoz, a főlénynek teljesen alárendelvék,
ő parancsolatját teljesítik, s legfeljebb kérésük által közbenjárók; a roszaak :
bűnhődők, s csupán roszra kísértetnük szabad. A későbbi nyugatari
nek kiképzésében tovább haladhatott, midőn az Ormuzd és Arimani dualis-
t küzdő jó és rosszszellemek befolyása által nyilatkozatá a végzetrőli eszmét,
s is még mindig a főlénynek alárendeltetését teszi fel. Ennyire mutatkozik az
a többi keleti, szellemek és tündérek befolyásáról hitregei hagyományokban
nozlíni theologiaig: a jó és roszt dztinek, a perik és guléknak — kik közül az
ste az isten hatalmával teszik a jót, az utóbbiak pedig engedelme vagy elné-
a rosztat, — az istenség közbenjöttével azonnal megsemmisül befolyásuk.
iánk maradék képleteiből kitünvén, hogy magok az elemek személyesítése,
endelt szellemi alaknál feljebb nem emelkedik, nehezen lehet a végzetrői
k is eltérőbb, kiváló állást tulajdonítani. — A classicus mythosban is eredetileg
határozása Zeust illeté, még Homerosnál azért *μοῖρα Διός* — Zeus végzete, de
ykorú nyomok mutatják, hogy a Moirák külön személyesített végzetrőkként,
g szolgálatában képzelettek, míg később moralis v. physicali kényszerűség

¹⁾ a mondai boszorkányi hagyomány eredeti roszt tündéri értelmét akartam adni; ama későbbi saját-
orkányi, mely boszorkányildűzés és pörök korában a népröleményben fölmerült, ott adom, hol
külön cikkben mythosi értelme és jelentésére nézve taglalandom (XIV).

easmjével a végzetet az istenség fölébe emelve látjuk, s már Herodotos hitregei nézeteiben Zeus és a többi istenségek a Moiráknak alá vetvék (Hoffter rel. d. gr. u. röm. 231). Elejénte csak egy ily végzetnöi alak képzelgetett volna, később a különböző emberi végzetnél fogva, különösen a jó és rossz, az élet kezdete és vége, — kettő, utóbb a három, fonással érzékített, ismeretes Moira: Klotho, Lachesis, Atropos (l. alább); később még több, mint a hadvégzetre külön: Ker-ek, a boszúra Erinysek, a szerencsére Tyche st. ¹⁾; ezek után képezvék a római parca és faták, a szülés végzetnöi: Junones, bonae deae, a bőséget hozó: Abundia st. — Hasonlón birja e végzetnöket az óészaki germán mythos. A Völuspában (20) három végzetnö — Norna jó elő, mint a múlt, jelen s jövő intézői: Urd, Werdandi és Skuld, ezek mellett még más különböző nemű, és eredetükről szól a Fafnismal (12 — 3 és Snor. ed. (däm. 15), némelyek ugyan is isteni, mások alfi eredetűek, míg mások ismét a törpéktől származnak, a jó eredetűektől jó a kedvező végzet, a rosszaktól az ellenkező. Külön végzetnö, a Valkyriák, határozzák ismét a hadak sorsát, mások a születendő gyermekét st. ²⁾.

A nyomok, melyek a többi europai, ugymint: román féek, faták, és a szláv népmondai tündérekéről még tudomásunkra vannak, határozatlanabban általános hitmondai nézetekben nyilatkoznak csak (l. Schreib. 35, 45, Maury 29); félreismerhetlen azonban itt is különösen feltűnő tevékenységi körük: az újon szülöttek végzetének meghatározása, kegyeltjeik boldogítása, mások rossz végzettel üldözése, miben már világosan a végzet jelensége forog fon.

És így birják e hitképzetet népmondáink is, a jó és rossz tündérnökröli, bár nagobbára homályos, de folytonos és dús ismétlésekben minduntalan jelentkező hason képletekben; olykor azonban az még egészen nyíltan is jelentkezik, így például a nevezetes mondában Gaalnál (53), hol az még emlékezik a „korra, midőn em. az emberek sorsát még a tündérek intézék,“ mikép egy tündér a született gyermek felett azonnal tudatja végzetét, hogy amint a földet lábaival érintendi, azonnal a gonosz tündér hatalmába fog esni; hasonló Majlátnál (35) is. — De mielőtt ezen általános képletek jelentésére áttérnénk, figyelmünket határozottabb e nemű őstörténet mondai hagyományaink igénylik, melyekben a hitjelenség még szinte itt ott bár homályosan jelentkezik, elvegyülve idegen hitregei értelem és elemekkel, de melyek által az épen számunkra még fenmaradt és közvetíthető. — Mi ugyanis az őshitregei végzetről képzetet különösen érdeklé, az a nemzeti hősök, s a velök összefüggő nemzetek eredetének végzete volt. Ős europai hagyományok emlékeznek már, a számos terjedt hún mondák között, a

1) Különbő epikethonaiak azért: igazságosztók, bölcsök, kérelhetlenek, kegyetlenek, függetlenek, semmi hatalmat nem ismerők (Aischylos) kemények. A theogoniákban (Hesiodos) származásukra néve majd az éj, melyből minden rossz ered, majd a setétség, Erebos leányai (tehát mint Ariman és dívjai a sötétség fajzati) majd ismét visszazive, Zeus és Themis, világitéző leányai, másoknál ellenben Ἄνιχτι — a szükség magzati. — 2) Az edda nem szól ugyan nyilván ezen nornai végzetnek az istenek fölébe emelkedéséről, sőt egyes végzetnöi képletek, mint a hadnemű Valkyriák, világosan a főistenség szolgái, küldöttjeiként jellemzőek; mind a mellett a nornai végzet, mintegy az istenség mellett koordinálva, — elváltól a összefüggetlenül az istenség hatalmával, — képezketett; innét hogy már a mythologok, mint Frauer (die valkyrien 46), a nornai és az isteni elvált külön befolyásban és határozatlanban vélik rejteni a különböző végzetről hitregeinek kifejezését, — minek azonban nyilván ellen mondanak a f. id. Saem. és Snor. eddai adatok, melyek a különböző végzetet, annak, különböző jó és rossz természetű és eredetű nornáktól származtatásával magyarázzák. Véleményem szerint a nornákról adatokból kitűnnék, hogy a nornák által kezelt végzet szinte az istenek fölé helyeztetett; így hirdeti legalább Völuspában a norna Völa az isten és azoknak végzetes elmulásukat, valamint az asi világ új feljöttét. Végzetes általában az egész eddán keresztül vonuló ezen hit, az isten szürkület, hatalmuk múlt és újon visszatértéről; valamint ezt különösen Baldr haláláról mythos (a Vegtamkvidhában) — melyet az istenek minden hatalmuk és igyekezetük dacára elfordítani nem képesek — jelenti. Erre mutatnak az azoknak az ellenséges óriás világgal küzdésük is, lásd Grimm 396 jegyzetét is.

hún nép eredetéről, — valószínűleg eredetileg hún s amazoktól eltorzított, — azon mondáról: hogy a húnok bizonyos gót *Allorumna* bűvös nőktől veszik eredetüket. *Jornandes* 34, beszélve a húnok eredetéről mondákat (vesd össze az 5 fej.: nec eorum *fabulas* alicubi reperimus scriptas, qui eos dicunt etc.) a többi közt tudósít arról is, mikép: *Filimer rex gothorum . . . reperit in populo suo quasdam magas mulieres, quas patrio sermone aliorumna is ipse cognominat, easque habens suspectas, de medio sui proturbat, longeque ab exercitu suo fugatas in solitudine coegit errare, quas silvestres homines, quos famos acarios vocant, per eremum vagantes dum vidissent, et earum se complexibus in coitu miscuissent, genus hoc ferocissimum edidit.* (I. Tur. chr. 1, 3 s a többi tudósítók is).

A hún nemzet ezen sajátosság ősanjai *Allorumna* neve, miután annak *Jornandes* is gót jelentést (quos patrio sermone) tulajdonít, már a germán tündérvész és végzetnőkről mythos körébe és jelenségére vonatott (Grimm m. 375), mi azonban mythosunkrai vonatkozásában alig szül nehézséget, sőt inkább tündérvészről hitregénk magyarázatául szolgál, miután e nevet mind alak, mind érteleme nézve, lejjebb saját mythológiánkba is átérni láthatjuk. Eltekintve ugyanis attól, hogy az attilai későbbi történetírók is ezen regében csak a népek szokásos felsőbb lényektől származásáról, és itt tehát a hún nép ily istenségektől eredetéről mondák egyikét felismerék, péld. *Callimach* (Bezdán i. k. 630), ki egyenesen nevüket is skytha névnek mondja: *feminas aliorumnae scythae vocant, ultra communem aliarum speciem corpore atque indole augustas, a Faunis et Satyris . . . Hunnos genuisse . . . quorum soboles tanta foecunditate propagata, ut credi par foret, decuram quoque cuiuspiam operam ad id accersisse;* — másfelül magát e mondát, nemzetünk ily sajátosság bűvös vagy inkább tündéri nőktől származásáról, saját krónikai hagyományaink szinte, és pedig eredetibb alakban ismérni látszanak. Szerintök *Nimród* fia egy nap a meőti mocsárok közül kimenő, a pusztában *Bereka* vagy *Belar* leányait férfiak nélkül zene közt táncolva lelék, s azokat magokkal ragadva, közöttük lévő *Dule* alán fejedelem leányait, *Hunor* és *Magor* vevék nőül, kiktől a húnok és magyarok származnak: (Kéza 1. 1, chr. bud. 9 st.) *sine maribus in deserto loco in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Bereka (Kéza: Belar, Berela) cum festum tubae colerent, et choreas ducerent, ad sonitum symphonie eorum reperierunt, quos cum eorum rebus in paludes Macotidas rapinis celeribus deduxerunt, haec fuit prima praeda post diluvium. Accidit autem Dule principis Alanorum, in illo praelio inter illos pueros, duas filias comprehendi; quarum unam Hunor, aliam vero Magor sibi sumpserunt in uxores: ex quibus mulieribus omnes pariter (Kéza: sive hunni) hungari originem sumpserunt.* A zavart és homályos monda tehát, mint látni, szinte ily, a pusztában lévő, elhagyott, férjek nélküli nőkről szól, s ha nyilván nem mondja is bűvös v. tündéres nőknek, mégis az ünnepélyes tánc és zene, mely között a vadászbeszék által a kiellen közepett találtak, erre mutat; míg a hún nemzet különös származásáról *Jornandes* monda az utóbbi, bár zavart de eredetibbnek, torzításaként jelenik meg, s a gót s alán fejedelmek, *Alorumna*, *Dule*, *Bereka*, *Belar*, *Berela* st. nevek babozása dacára is, a két monda közti összefüggés, mint szinte a nemzetek eredetéről végzetes hit nyomain félreismerhetlenek¹⁾. — Még azonban egy további ily hún- gót, s óéjszaki germán mondai összefüggés jelenségére figyelmeztetnem, épen ezen tekintetekből, az eddában is felöltő egy ily nyom által, melynek hőregéi: a *Niflung*, *Sigurd*, *Gudhrun* és *Atli* félcék, mint tudva van, nem kevésbé bevágnak a húnattulai regekörbe. Így beszéli a *Völundarkvidha* bevezetésében, hogy a *Fin* király három fia *Slagfúdr*, *Egil* és *Völundur*

1) hasznoskép vagyli el, a meőti szarvasról szinte ezen mythosi körbe tartozó, *Jornandes* néli monda (cerva disparat: quod credo spiritus illi, unde progeniem trahunt eger), nem csak krónikáink hanem a népköltészet, és még a későbbi fejedelmek korából e nemű hitregék mondáinkkal (I. Állatok VIII).

eszméjével a végzetet az istenség fölébe emelve látjuk, s már Herodotos hitregei nézeteiben Zeus és a többi istenségek a Moiráknak alá vetvék (Hoffter rel. d. gr. u. röm. 231). Elejénte csak egy ily végzetnöi alak képzelgetett volna, később a különböző emberi végzetnél fogva, különösen a jó és rossz, az élet kezdete és vége, — kettő, utóbb a három, fonással érzékített, ismeretes Moira: Klotho, Lachesis, Atropos (l. alább); később még több, mint a hadvégzetre külön: Ker-ek, a boszúra Erinyszek, a szerencsére Tyche st. ¹⁾; ezek után képezvék a római parcák és fáták, a szülés végzetnöi: Junones, bonae deae, a bőséget hozó: Abundia st. — Hasonlón bírja e végzetnöket az óészaki germán mythos. A Völuspában (20) három végzetnö — Norna jó elő, mint a múlt, jelen s jövő intézői: Urd, Werdandi és Skuld, ezek mellett még más különböző nemű, és eredetükről szól a Fafnismal (12 — 3 és Snor. ed. (düm. 15), némelyek ugyan is isteni, mások alfi eredetűek, míg mások ismét a lörpéktől származnak, a jó eredetűektől jó a kedvező végzet, a rosszaktól az ellenkező. Külön végzetnö, a Valkyriák, határozzák ismét a hadak sorsát, mások a születendő gyermekét st. ²⁾).

A nyomok, melyek a többi európai, ugymint: román féek, faták, és a szláv népmondai tündérékről még tudomásunkra vannak, határozatlanabb általános hitmondai nézetekben nyilatkoznak csak (l. Schreib. 35, 45, Maury 29); félreismerhetlen azonban itt is különösen feltűnő tevékenységi körük: az újon szülöttek végzetének meghatározása, kegyeltjeik boldogítása, mások rossz végzettel üldözése, miben már világosan a végzet jelensége forog len.

És így bírják e hitképzetet népmondáink is, a jó és rossz tündérmókröli, bár nagyobbára homályos, de folytonos és dús ismétlésekben minduntalan jelentkező hason képletekben; olykor azonban az még egészen nyíltan is jelentkezik, így például a nevezetes mondában Gaalnál (53), hol az még emlékezik a „*torra, midőn um. az emberek sorsát még a tündérek intézék*,” mikép egy tündér a született gyermek felett azonnal tudatja végzetét, hogy amint a földet lábaival érintendi, azonnal a gonosz tündér hatalmába fog esni; hasonló Majlátnál (35) is. — De mielőtt ezen általánosb képletek jelentésére áttérnénk, figyelmünket határozottabb e nemű őstörténet mondai hagyományaink igénylik, melyekben a hitjelenség még szinte itt ott bár homályosan jelentkezik, elvegyülve idegen hitregei értelem és elemekkel, de melyek által az épen számunkra még fenmaradt és közvetíthető. — Mi ugyanis az őshitregei végzetnöi képzetet különösen érdeklé, az a nemzeti hősök, s a velök összefüggő nemzetek eredetének végzete volt. Ős európai hagyományok emlékeznek már, a számos terjedt hún mondák között, a

1) Különbő építhetőség azért: igazságostok, bölcsök, kérlelhetlenek, kegyetlenek, függetlenek, semmi hatalmat nem ismerők (Aischylos) kemények. A theogoniákban (Hesiodos) származásukra nézve majd az éjmelyből minden rossz ered, majd a setétség, Erebos leányai (tehát mint Ariman és dívjei a setétség fiújai) majd ismét visszavive, Zeus és Themis, világintéző leányai, másoknál ellenben 'Ανάγκη — a szükség magzati. — 2) Az odda nem szól ugyan nyilván ezen normai végzetnek az istenek fölébe emelkedéséről, sőt egyes végzetnöi képletek, mint a hadnemű Valkyriák, világosan a főistenség szolgálai, küldöttjeiként jellemzőek; mind a mellett a normai végzet, mintegy az istenség mellett koordinálva, — elválólag s összefüggőenll az istenség hatalmával, — képzeltetett; innét hogy már a mythologok, mint Frauer (die valkyrien 40), a normai és az isteni elváló külön befolyásban és határozatban vélik rejteni a különböző végzetnöi hitregeinek kifejezését, — minek azonban nyilván ellen mondanak a f. id. Saem. és Snor. eddai adatok, melyek a különböző végzetet, annak, különböző jó és rossz természetű és eredetű normáktól származtatásával magyarázzák. Véleményem szerint a normákröli adatokból kitűnnék, hogy a normák által kezelt végzet szinte az istenek fölé helyzetett; így hirdeti legalább Völuspában a norma Völa az isten és asoknak végzetes elmulárukat, valamint az asi világ új feljöttét. Végzetes általában az egész eddán keresztül vonuló ezen hit, az isten szürkület, hatalmuk múltja és újon visszatértéről; valamint ezt különösen Bald halálákröli mythos (a Vegtamskviðában) — melyet az istenek minden hatalmuk és igyekezetük dacára elfordítani nem képesek — jelenti. Erre mutatnak az asoknak az ellentéges óriás világgali küzdéseik is, lásd Grimm 396 jegyzetét is.

hún nép eredetéről, — valószínűleg eredetileg hún s amazoktól eltorzított, — azon mondáról: hogy a húnok bizonyos gót *Allorumna* bűvös nőktől veszik eredetüket. *Jornandes 34*, beszélve a húnok eredetéről mondákat (vesd össze az 5 fejt.: nec eorum *fabulas* alicubi reperimus scriptas, qui eos dicunt etc.) a többi közt tudósít arról is, mikép: *Filimer rex gothorum . . . reperit in populo suo quasdam magas mulieres, quas patrio sermone allorumnas is ipse cognominat, easque habens suspectas, de medio sui proturbat, longaque ab exercitu suo fugatas in solitudine coegit errare, quas silvestres homines, quos faunos acarios vocant, per eremum vagantes dum vidissent, et earum se complexibus in coitu miscuissent, genus hoc ferocissimum edidere.* (I. Tur. chr. 1, 3 s a többi tudósítót is).

A hún nemzet ezen sajátosság őszanyai *Allorumna* neve, miután annak *Jornandes* is gót jelentést (quos patrio sermone) tulajdonít, már a germán tündérvész és végzetnökről mythos körébe és jelenségére vonatott (Grimm m. 375), mi azonban mythosunkrai vonatkozásában alig szül nehézséget, sőt inkább tündérnőkről hitregénk magyarázatául szolgál, miután e nevet mind alak, mind értelemre nézve, lejobb saját mythológiánkba s átérni látandjuk. Eltekintve ugyanis attól, hogy az attilai későbbi történetírók is ezen regében csak a népek szokásos felsőbb lényektől származásáról, és itt tehát a hún nép ily istenségektől eredetéről mondák egyikét felismerék, péld. *Callimach* (Bonfini i. k. 630), ki egyenesen nevüket is skytha névnek mondja: *feminas allurnas sythae vocant, ultra communem aliarum speciem corpore atque indole augustas, a Faunis et Satyris . . . Hunnos genuisse . . . quorum soboles tanta foecunditate propagata, ut credi par foret, deorum quoque cuiuspiam operam ad id accessisse;* — másfelül magát e mondát, nemzetünk ily sajátosság bűvös vagy inkább tündéri nőktől származásáról, saját krónikai hagyományaink szinte, és pedig eredetibb alakban ismérni látszanak. Szerintök *Nimród* fia egy nap a meóti mocsárok közül kimenvén, a pusztában *Bereka* vagy *Belar* leányait férfiak nélkül zene közt táncolva lelék, s azokat magokkal ragadva, közöttük lévő *Dule* alán fejedelem leányait, *Hunor* és *Magor* vevék nőül, kiktől a húnok és magyarok származnak: (Kéza I. 1, chr. bud. 9 st.) *sine maribus in deserto loco in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Bereka (Kéza: Belar, Berela) cum festum tubae colerent, et choreas ducerent, ad sonitum simphonie casu reperierunt, quos cum eorum rebus in paludes Macotidas rapinis celeribus deduxerunt, haec fuit prima praeda post diluvium. Accidit autem Dule principis Alanorum, in illo praelio inter illos pueros, duas filias comprehendit; quarum unam Hunor, aliam vero Magor sibi sumpserunt in uxores: ex quibus mulieribus omnes pariter (Kéza: sive hunni) hungari originem sumpserunt.* A zavart és homályos monda tehát, mint látni, szinte ily, a pusztában lévő, elhagyott, férjek nélküli nőkről szól, s ha nyilván nem mondja is bűvös v. tündérics nőknek, mégis az ünnepélyes tánc és zene, mely között a vadászhősök által a kietlen közepett találtak, erre mutat; míg a hún nemzet különös származásáról *Jornandes* monda az utóbbi, bár zavart de eredetibbnek, torzításaként jelenik meg, s a gót s alán fejedelmek, *Alorumna*, *Dule*, *Bereka*, *Belar*, *Berela* st. nevek habozása dacára is, a két monda közti összefüggés, mint szinte a nemzetek eredetéről végzetes hit nyomai félreismerhetlenek¹⁾. — Még azonban egy további ily hún- gót, s óéjszaki germán mondai összefüggés jelenségére figyelmeztettem, épen ezen tekintetekből, az eddában is felülő egy ily nyom által, melynek hősrégét: a *Niflung*, *Sigurd*, *Gudhrun* és *Atlifélék*, mint tudva van, nem kevésbé bevágnak a húnattilai regekörbe. Így beszéli a *Völundarkvidha* bevezetésében, hogy a *Fiinn* király három fia *Slagfúdr*, *Égil* és *Völundur*

¹⁾ hasonlóképp vegyül el, a meóti szarvasról szinte ezen mythosi körbe tartozó, *Jornandes* nélküli monda (cerva disparuit: quod credo spiritus illi, unde progeniem trahunt egere), nem csak krónikáink hasonló fejtézésével, de még a későbbi fejedelmek korából is nemű hitregél mondánkkal (I. Állatok VIII).

testvérek, kimenne egy napon vadászni, midőn a tó jegén keresztül hajtják a vadat, véletlenül Ulfdalir – farkasvölgyébe jönnek, hol letelepedve házakat építenek a víz mellett, melyet Ulfsiar – farkastónak neveztek, és egy kora reggelen a víz partján három leal fonó hölgyre akadnak, kik tündéri hattyúleplüket, ingöket, magok mellé letették volt, ezek valkyriák – hadnemtő tündérek valának; kettő közülök: Hladgud Svanhvit (hattyú fehér) és Hervör Alhvit (egészen fehér v. mindenttudó), Lödver király, a harmadik Ölrún v. Aelrun, Kiar a vallandi király leánya volt. A három testvér magával viszi őket. Egil nőül veszi Ölrunt, Slagfúdr Svanhvitet, s Völundr Alhvitet; hét telet együtt laktak, de ekkor a nőkben feléled hadnemtői tündérvágyuk, felkerekednek, s elszállnak egykori hivatásukat, mint valkyriák a csaták sorsát intézve, teljesítendők; a két testvér utának indul, Völundr azonban Ulfdalirban marad; a regének azontul csupán véle, a híres hős kovácsművészzel (a német regék Wielandja), valamint a sajátlagi valkyriai mythossal van dolga, csak bevezetésül, úgy látszik, kölcsönöz egy más regéből, a honkereső s alapító, tündérekkel egybekelő nemzeti hősről egyikét vonást, mely azonban ránk nézve itt egyedül bír érdeklél, az eredetünkörli fentebbi regékkeli találkozásánál fogva. Ama hún mondatkét, a magyar és hún nemzetet alapító Hunor és Magor, Nimród fiai, belyébe itt egy rokon néptörzs, a finn királyfiául mondatnak a tündérekkel egybekelő hősök, kik közül azonban egyiknek, s épen ránk nézve a legérdekesbnek Egil neve ismét a hún hősi Etel, Etíl névre figyelmeztet, (kinek szinte a germ. rege valkyria Brynhildr nővéréről, és hason tündér végzetnői Krimhild nejről tud l. hősök VI). Ők is, mint Hunor és Magor, vadászva lelik fel a hont, hol letelepednek, s mig azokat mondatnak szerint a szarvas vezérli a meóti mocsárok közé, emezeket farkas vezetheté, (mindkettő vezérli állat, a szarvas a vadásznak, a farkas a hősnek megfelelőleg, a minthogy regéink is a vonást számtalanszor birják l. VIII), az új farkasvölgyi v. tói honba; itt pedig ismét, mint Hunor és Magor az Alán királynak egy napon a kietlenben talált táncoló és zenélő tündéries leányait megtalálva nőkül ragadják, úgy a finn királyfiak is a végzetet fonó hattyúnői valkyriákat (mindezen különös tündéri képletekről alább) a folyó partján megragadva nőkül veszik. Ebben ismét ránk nézve érdekes, hogy az Egil nevű vezi el az Aliruna ős húnanya nevével azonos Ölrún v. Aelrun nevűt, ki egyiránt szinte amár alán v. gót király leányokhoz igen közelítőleg valandi, talán vandál? királyleánynak mondatik, míg a többit mint Lödver király leányait szinte, alább tündér hadnemtői tarulról regénkkeli, közvetítve találalndjuk. De az egészben máris közvetítve birjuk ama tündéri befolyásról hitet, melynélfogva az ő hitrege a nemzetek, és ezzel azonosuló nemzeti ősatyák s hősök eredetét, különös végzeties tündéri közbenjárás által eszközteti, ha máskép nem, magok a nemzeti genealogiák élére állítva felsőbb tündéri lényeket.

Különös e nemű közbenjövétük már specialisabb magyar ős történetimondánk hősei születésénél is, nevezetes egyikét vonásban nyilatkozik még. Így egy még lejjebb magyarázandó sajátságos eredetiségű, s tisztán nemzeti, tündéri madáralakú védnemtő a Turul eszközi már Álmos a magyar fejedelmi dynastia alapítójának születését. Anoa. 3 szerint: Ugek . . . duxit sibi uxorem . . . nomine Emesu de qua genuit filium qui agnominatus est Almus, sed ab *eventu divino* est nominatus Almus, quia *matri eius praegnantis per somnium apparuit divina visio, in forma austuris, quae quasi veniens eam gravidavit*, et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo somnium in lingua hungarica dicitur Almu, et illius ortus per somnium fuit prognosticatus, ideo ipse vocatus est Almus . . . ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri. És Bonfininál (i. k. 36) már Attila születését is álomlátás jelenti: mater pridie eius diei quo genuit, se in *somnis scitum* puerum edidisse affirmabat: cui quidem stanti demissus e coelo Mars ensem accinxerat. Alább értendjük azonban ama astur madárnak, a nemzeti s hadnemtő tündéri madár alakú Turulvali azonosságánál fogva

jes jelentését, mint veszi tőle az Álmos-árpádi dynastia: de genere Turul nevét, úgy yja Emesa nevének hasonlósága értelmét, valamint a hősöknek álom által jelentett életésokról hitregei vonásokat (l. hős VI). Hasonló jelenségek azonban az új korszak és rályi dynastia alapítója István születésénél is, melyek ugyan az új magasztos keresztény színezet háttérébe tolvva ép úgy elhomályosultak, valamint az előbbieket a hiányos zavart tudósítás által. Ismeretesek a sz. Istváni legendákban (Hartvic. 4. leg. maj. 3) életéről beszélt csodás körülmények, mikép előbb atyjának Gejzának álmában egy ijes szépségű ifjú, — kit már a hagiographok (Stilling vit. s. Steph. 108) anyjával agyaráznak — jelenik meg; utóbb pedig anyjának Saroltának sz. István vértanú a helyt isten I), honnét ismét már neve is: Stephanos — a koronázandó ¹⁾, valamint mosnál a születését eszközölő Turultól a „genus Turul“ nemzetségnév.

De nevezetesebb még jelen tárgyunkra egy más, Ranzani (epit. rer. hung. 8. Schwandt. ript.) feljegyzésében fentartott hagyomány: *quadam nocte visa est illi (Gejzának) et quietem mulier pulcherrima, miro circumsepta lumine, quam multae speciosae virgines comitabantur, ea his verbis allocuta: bono esto animo Geicha, ego sum Maria, illa intacta virgo, quam christiani homines tibi dixerunt esse Jesu Christi, filii et matrem, miután az író az isten anyjával köszönetét fejezteté ki a keresztények iránti kedékeségeért, folytatja: quod nunc te latet, scias te suscepturum ex uxore filium, et regis appellatione denominabitur hungaris; mit a keresztény hitnek történetéről hosszasan dagályos beszéd fejez be, melyről már Desericki (major. s. eph. 5. 4. 1) megjegyzi: oratio Ranzani, coelestium verborum prodigi, oratio in tam proluxa quae ipsam deiparentem delassaverit, s hozzá adja ugyan: valeant quantum scire possunt, de taglalva az adatot már ő is régi hagyományos alapúnak véli: traditio, um. vulgi inoleverint credimus; és hogy az valóban nem Ranzanitól koholt, mint maga a dagályos beszéd, melyet a jelenettel mondat, a benne előjövő mélyebb nyomok tesztelenné teszik. A nélkül ugyan is, hogy a magasztos keresztény eszmét itt netalán gánnyal párvonalozni és magyarázni szándékoznánk, figyelmeztetünk a *mulier pulcherrima miro circumsepta lumine, quam multae speciosae virgines comitabantur* rászani tündéri hitképzetét hasonlatra, mint ez az alább látandó tündéri végzetnők, faták közt előjön, kik tündöklő tündéri fényök s bájukban társnőiktől kísérve jelennek meg születendő hős, királyfi st. végzetl jelentendők; nevezetes vonás mint igyekezett azt látni a szerző? vagy hogy még az előtte e felől létezett hagyomány, — mit inkább látnak, mert teljesen hagyományias természetű hangzik, — az istenanyjával magyarázni: ego sum Maria illa, quam christiani homines tibi dixerunt esse Jesu Christi, filii et matrem, találólak takartatik el az új hit személyessége által a pogányias végzetnői hagyomány; eltekintve már attól, hogy a szűz istenanya, mint az új christianismus magasztos alakja, lép a nemzeti istenség helyébe, mint fentebb láttuk (isten I), ezen elvetés különösen a tündéri mythos körében az összes európai fők faták tündérekéről mondákban és néphitben igen gyakorta előforduló és élénken felmutatott jelenség (l. Schreiber. Maury). Az egész hagyományt azonban számunkra ez értelemben biztosítja meg egy más érdekes mellékes adat. Ez a bécsi képes krónika azon nevezetes képece (közülve utánnymoth. Szerelmey magy. hajd. 5. füz.), mely sz. István születését az őpen beszélt csodás jelenetekkel ábrázolja, a felirattal: „Sanctus Stephanus primus rex ungarorum nascitur;“ az ágyban fekvő Sarolta kezén tartja újonszülött fiát Istvánt, lőtte sz. István a leviticus vagy diaconusi öltözetben áll, mint a fentebb közölt legenda írja ²⁾, nyújtva Istvánnak a koronát, míg Sarolta feje mögött áll egy koronás nő lak, három más nőtől követve; hasonlóan a képecs másik felében, külön hajlékban áll*

¹⁾ és egyébiránt mit erről a családi laph. 1852. 387. irtam. — ²⁾ miért, mellékesen mondva, a képecs helyeni leírója hibásan mondja Istvánt Adalbertnek, Saroltát Gizelának!

Gejza, körüle alakok, melyekben ismét István vértanút, és ama csodás szépségű ifjút, azaz angyalt vélném felismérni, egyik arany, másik veres ruhában, míg mögöttük szinte a három koronás nő alakja látható, hasonlóan mint a Sarolta feletti nők, egyik veres, másik kék, harmadik fehér hosszú öltönyben. Valamint tehát a hagyomány még bővebben ismerheté ezen jeleneteknek Saroltánál és fia születésénél történetét is, úgy annak a képes krónika 1358diki codexébeni ábrázolása biztosít a Hunyadi Mátyáskori Ranzaninál előbbi, és sajátlagi hagyományos voltáról; míg a nők hármas volta itt ismét (mert a Sarolta feletti jelenetben a negyedik, előtérben álló, nagyobb alakban rajzolt s egészen a többitől elválasztott alakot máris szűz Máriára vonatkozóan vélelem) ama nevezetes *hármás végzetnöi párcái* alakot fogja ábrázolni, kiket a végzetnöi mythos az emberek születésekor megjelenni, s különösen ezen végzetnek intézésével foglalkozni képzelt, mint azt mindjárt alább tüzetesebben taglalandjuk. Előbb azonban történeti hagyományaink biztos nyomán sajátabb nemzeti tündéri és végzetnöi hitképleteink taglalva, ama általánosbak előtt, szólnunk kell őstörténeti mondáink egyik élénk és sajtáságos e nemű hitképzete: a *hadvégzetet intéző, hadnemtő tündérek*ről.

A hadak és csaták kimenetele és végzete volt ugyanis, mi az ős hőskort kitűnőleg érdeklé, innét hogy a hitet a hadak sorsát intéző, határozó, különös végzetszabó tündéri *hadnemtőkről* a többi felett különösen kitűnni látjuk. Így tartá már, mint seatebb láttuk, egy régi, a nemzet közmondásai, maximai, példabeszédeibe áttért hit (isten I): hogy a *hadverés*, mint a házasság és királyválasztás *isten dolga*, és: a *hadüzenés*, mint a házasság *isten választja* E. 3257. Cserceinél (hist. 7): a *hadverés* — um. *istennek kiváltképpenvaló munkája* szokott lenni, és Listi (moh. 113):

isten három dolgot, mert magának tartott,
a király választást, s házasság, s *hadrontást*.

Igy tudnak már a keleti regék ily hadintéző, segítő tündérekéről, minők az Irani hőregében (Firdusi sch. nam. 1. 5, 2. 130) *Serush*, az emberek mellett a rossz dűvek ellen küzdő, jó perik vezére, kik többször így az embereket a hadban segítve jönnek elő, bár a képlet itt már az általános jó és rossz dűvek, és halandók egymás elleni küzdelméről zendparzi hitképzetekbe tér át. Határozottabban ilyenekül állítja elő a *classicus* mythos a *kereket*, a hellenb. (Homer II. 18. 535) a harc a *kerek* kegyetlen végzetnek mondatik, kik a csatában forogva, emitt némelyeket a sebektől oltalmaznak, másokat sebesülten fentartanak, míg az elesetteket a csatából kiragadják; maguk véresen a küzdő férfiak vérértől, mint csatázók, intézik az ütközetet, ragadozva a holtakat. (Hesiod scut. 245) vérengzve veszik körül az oltullottakat; rokon alakok a hadisten Mars kíséretébeni Bellona, s a hadkeltő furiák Alekto és Erinys. Legélénkebben tarták fel azonban *hípleteket*, az oddák. és sagákban germ. hitregei nyomok; az ónem. *urlac*, *urlouc*, már egyiránt *fatum*, és *bellum* — végzet és had (Grimm gr. 2. 790); mint különös *hadnemtők* nevezvék azonban és előállítvák a *valkyriák*; ezen tündéri lények, Odin és Freyja a mennyei valhallban uraló főistenségek szolgái, kik a csatában elesett *hősöket*, az *einheria*-kat a valhallba felviszik, fogadják, ott a boldog életet, folytonos lakomák és vendégségek közt élőknek szolgálnak, poharaikat itallal töltögetik; mások leszálva a csatába a *hősöket* nemtökkint körülveszik, a hadak sorsát intézik, meghatározzák az elesendőket, miért már a felölüki: *valkiosa* — *stragem eligere*, *örlög drygja* — *bellum gerero*, Fin Magn. szcrint: *caedes moderari*, szólások ezen hivatásukat fejezik ki: honnét nevük is a: *val* — *strages*, és a csatában elesetteket kiválasztani: *kiusa*, *kiörs* — *küren*, *wählen*, számos hasonlélmű: *walmeyjar* — *schlachtenmädchen*, *skialdmeyjar* — *schildmädchen*, hadleányok, vértésleányok st. elnevezésekkel jelölve. (Grimm 389 és Frauer) ¹⁾. Ezen cselekvési körök, s a róluki sajtáságos hitképzeteket kimerítő

¹⁾ az utóbbi a Grimm által tárgyalt valkyriai mythos mellett később egy érdekes monographiát adott ki:

sokoldalú érdekes vonásokban tüntetik fel az említett eddák, a skalda és sagák ¹⁾). Ránk nézve nevezetes mikép már a Sám. edda hősrégei hún eleménél fogva, különösen a húnhős Atli körül, eme valkyriai hadnemtő alakokat találjuk. Atli udvarában említ már a Sámund. edda. 250 ily vértés hadnemtői hölgyeket, a valkyriák megszokott nevével: skialmayjar-nak nevezve; ép így mondatik, a vértés sisakosan mint valkyria jellemzett Brynhildr, Atli a húnkirály nővérének (Sigurdkvidh. 3 Atlikvidh.) és a végzetnöi Krimhild v. Gudrun ismét nejének (hős. VI), valamint az érintett finn királyfi Egil Aetrun valkyriát vesz nőül. A hősöknek már ezen valkyriák mint nőkkel párosítása, ép úgy fejezi ki a felettök fenforgó hadnemtői végzetet ²⁾), valamint előbb láttuk a nemzet és hősök eredetét eszközlő végzetnökröli hitregét az által nyilatkozni, hogy azok eredete egyenesen ily tündéri a hősökkel párosuló anyáktól származtatott.

De még élénkebben is birjuk a hún és különösen attilai, kün és nálunk is fentartott mondákban ezen hadnemtők jelenségét; így beszéli már szinte egy német helyhagyomány, hogy midőn Attila hadával a Lech folyón átmenni szándékozott, egy **Runa szász** által a háromszoros „*vissza Attila*“ kiáltással riasztatott el. (Stetten gesch. Augsb. 25); az attilai történetírók szerint, (Oláh 191, Callimach st). traditur *quaedam mulier fanatico, equo invecia, Attilae redeunti ex Italia in Pannoniam, sub traiectum Lyci amnis, inter Rhetos et Vindelicos defluentis, ter frementi voce acclamavisse: retro Attila*. Az Attila és Leo pápáról krónikáinkban is fentlévő (Kéza 1. 4, Tur. 1. 21) mondában: Leo követségével a Róma ellen vonuló Attila elébe jöve: dum . . . in equis uterque mutuo loquerentur, graveque videretur regi admittere, quod romani postulabant, inter colloquia contigit Ethelam sarsum aspicere, *superque caput suum in aëre hominem pendere, gladium tenentem versatilem, qui caput eius auferre minabatur*. Túrócinál a versióval: midőn hada álmélkodnék rajta, hogy a pápa szavai által oly könnyen megkérlelteni engedi magát, feleli: *non ego illius, qui ad me venerat, personam honoravi, alter ibi astabat vir sacerdotali habitu amictus, forma et intailu severus, venerandaque canitie perfusus, qui gladium eraginatam, sua tenebat in manu, fremensque et dentibus stridens, in me, nisi petita admitterem, mortem instantissimam, et triste personae meae exitium minabatur*. Ezek népszerűbb magyarázata, vagy egy mellettök fenmaradt saját hagyomány-e küszöbünk? mely egyszerűn Attila feje felett lebegő, *s meztelen kardot ellene vágásra intő* angyal, vagy *szellemről* szól, mint a chron. rithm. 13 is közbevetve mondja: *cum rex ad verticem papae respexisset, vidit angelum, qui ei, coelunique suo, mortis exitium framea minabatur, viso prodigio perterritus*. — Mint látható e két monda is, hasonlóan az egész attilai mondakörhöz, a hűdítő európai nevezetességénél fogva, már korán elterjedve a külső szomszéd népeknél, ez elágazás által vehetett fel ily idegen, az első német hitregi, a másik keresztényi átalakítást, de a **hadat intő, gátló**, a hún hőst körülvevő, fensőbb, mythosi hadnemtő lényekről eszme rajta még mindamellert meglátszik. Nyilván hadnemtő valkyriai képzet a hős feje felett dühöngve s fogcsikor-

Walhyrien der skand. germ. götter u. heldensage 1616, és erre vonatkoznak itt többszöri idézéseink. —

1) a Sámund. eddák. völusp. 25. látványilag szól a jósno, mint látja Odin valkyriait, a világot átvargalva távolról fegyveresen jöni az istenek v a gótnép (m. Frauer 3) gyülekezetébe, és számosakat külön névvel emlí. Grimnism. 36 szerint: Odin valhalljában szolgálva töltögetik az einheria — hősök ivókörtjeit ael — verral: hasonl. Hrafnagaldr Odins 19. Helgakvid. Huningsb. 1. 53, 210, és Hjörvard. 6-9: a küzdő hősök felett jelentik a végzetet, felettök örködnek a csatában, a Völundarkvidhab: szövik, fonják a hadvégzetet. Hasonlon ez összes vonások róluk magyarázva a Snorri ed. däm. 36. Fenja és Menja: a sagakban Krahmal, Eriksmal, Nialsaga és Hakonarml-ban, (l. Frauer 5-13). -- 2) l. a hősöknek valkyriákkal párosítását már a Snorri ed. hősrégeiben: Völundarkvidhab. a 3 valkyria a három finn királyfi-val, Helgibrdhab. Swava Helgivel, Helgikvidh. - Hunnig. Sigrun Helgi-vel; hasonl. a továbbiakban Sigurdriifa és Sigurd, Brynhildr és Gunnar; a skaldab. Högni és Hildr, miről még alább: de már ezen összeköttetésben nyílik egyiránt a hőst folytonos hadbakeverő szerencsétlen végzete, valamint hogy az a valkyriára nézve is egy német az átok és bűnhődésnek.

gatva a légben lebegő alak, amint vágásra intezett kardjával, a végzete elleni merénylőt a hőst, élete szerecséltlen kimenetével fenyegetve, elrettenti; legalább mindkét tulajdonság, a: *frementis stridensque dentibus*, és: *gladium evaginatam sua tenebat in manu*, viszásan áll, ama, a hagyomány torzítása által becsempészett alaknak: vir sacerdotali habitu amictus, venerandaque canitie perfusus; ellenben épen így: *dühöngve* és *fogszikorgva* képzelvek a hadban a hellen hadnemtő *kerék* (Hesiod scut. 245): kegyetlen tekintettel, fehér fogaikat csikorgatva, közelíthetlennül forognak a csatában; vértés sisakosan, csapásra intezett karddal ismét, a germán valkyriák, mint egyesek nevei is kifejezik: *Geirdriful* – kardvágó, *Hiörthrima* – schwertlöwend – kardotpengető, és *Hildir* nevétől a kard is: *Hildar hyr* – Hildir lángja (Frauer 19); minő lángoló karddal képezik saját későbbi hagyományos nyomaink is a hadnemtőt (l. alább), és a finnben is a villám, a hős Kaleva kardjának mondatik (Schott Kullervo 24). Hasonlón a valkyriák egyik tisztje a hadat nem csak szítani, intézni, és eldönteni, de gátolni és ellenzeni olykor; mit itt az első adatban a runaszűz, vissza Attilával, a másodikban az őt élete vesztével fenyegetve visszaretentő, dühöngő alak világosan jelent A Sámundab. 44, és Snor. 39, előjövő valkyriák közül ilyenek *Herfiotr* – *exercitum vinciens* – heeres fessel, hadgátló, és *Hlöck* – *catena*, lekötő; talán *Göndül* is – görcs jelentéssel (Frauer 33). Jól ismerheté még ezen hivatásukat a nevezetes merseburgi óném. búvdal, mely szerint: *suma hapt heptidum*, (einige hefteten haft), némelyek közülök a gátló nyűgöket kötik, míg mások: *suma heri lezidum* (hielten das heer auf), feltartóztatják a sereget, és ismét mások: *suma clubodum umbi conio vidi* (noch andere plückten nach ketten, oder kränzen), azaz lekötő, teláncoló növényeket és ágakat szaggatnak, melyekből a hadat le tartó kötelékeket, és a hősöknek koszorúkat kötni szándékoznak; hivatásuk tehát a gátlás letartóztatás volt, minőt a fenmaradt búvdal is eszközölni kíván (Grimm 373). A római, gallia és germaniábani hadjárásokról tudósító, számos adatokban látjuk e hadnemtőkről hi-képzelt emlékét fentartva: Sveton. (Claud. 1) species barbarae mulieris humana amplior, victorem tendere ultro, sermone latino prohibuit. Dio Cas. 55 szerint az Elbehez közelgő Drusus menetét egy csodás nő ellenzi s gyászos végzetét előjeleníti. Ael. Lamprid. (Alex. Sever. 60) mulier druias eunti exclamavit gallico sermone: vadas, nec victoriam speres, nec te militi tuo credas. Így tudják a további húnattilai-germán hagyományos vonásokkal elvegyült regék, melyek szinte krónikai feljegyzéseinkben is fentartvák: Turócinál 1. 16, midőn Attila seregével Treca (champagnei Troye) városa ellen indul: a város elébe jövő püspöke sz. Lupus megelőző fogadása, mint fenebb Leo pápa követése által megkérelve, a várost s lakóit megkímélvén, mondatik: *humanitate episcopi*; vel ut quidam volunt, *divino obumbrante numine*, absque cuiuslibet offensione, mediam transierunt per civitatem; s midőn Reimsban a hún sereg dül (u. o.): *traditor . . . quod post completam martyrii caedem, hunnos ipsam civitatem depopulantes, terror subitus invasisset; vidissent enim quasi acies coelestes dimicantes, propter quod ipsi hunni, relictis civitatis spoliis aufugissent*. Ellenben (u. o. 1. 15) catalauni hadjáratában, a hegység barlangjából elébe jövő remete jósolja néki: *deus suae austeritatis gladium tuas dedit in manus, tu enim es flagellum Dei, s ámbár ugyanond a catalauni csatában nem leend győztes, non lamen intra tempus tibi praefixum, tuis de manibus persecutionis gladius cadet*. — Még egy, az attilai hősmondában máris előjövő, de a későbbi nemzeti hősrégékben, mint Csaba és Lászlónál szinte ismétlődő, nevezetes hason hadvégzetes mythosi vonást akarok itt — figyelemztetve hason ógerm. hagyományos nyomok magyarázata által (Frauer 20), melyek még a miénk értelmét is világosban feltüntethetik — felemlíteni. A snoriedda, (skaldskaparm. 50) magyarázván a háboru költői kifejezését, miszerint az a *Hiadningok viharának*, és a fegyverek a *Hiadningok lángja* v. *vesszőinek* mondatnak, beszél erre vonatkozólag a regét, egy egykor Högni király leánya Hildir elragadtatván Hedhin király által, a kettő közt

had, Hildir ugyan maga közbenjár atyja és férje közt, de a kard kivonatott, s a kerülhetetlen, a királyok az egész napon át küzdenek seregeikkel, még estve jät hajóira visszatér. Hildir azonban éjenkint a csatatérre mén, s felkelti büve : elesettek, a napkeltével a királyok és seregeik újra összeütköznek; így tart e napról napra, miután az elesettek s pajzsaik éjente kövéválnak, de mire hajnalik harcra kelnek, és fegyvereik használhatokká lesznek, ekkép fog az, um. a regék, az istenszürkületig. A valkyria Hildir itt tehát nem csak az alapok, de folytonos öje is a soha nem nyugvó, az istenek és a világ végéig tartandó háborúnak. Az itt röviden adott elbeszélésénél, sokkal bővebben, s máris későbbi regényesbbk elvegyítésével beszéli az eseményt a 13 v. 14 századi: *Tatr af Hedin ok* Hognanelyben hasonló Hedhin ragadja el Hildir Högni leányát, itt azonban egy pusztai ki a Göndül valkyrianevet viseli, büve által; mire a két király közt a harc dik, Hildir a közel ligetben ülve szemléli azt; de ebben a hadban is oly bűvös uralkodik, hogy ha egyik a másikat bár válláig széthasítá, mégis újra felkeres s a harcot folytatták, így tartott az mintegy 143 évig, míg Trygvason Olaf lett a királyává, midőn Iwar, kísérete egyik vitéze a küzdő Hedhin által tudósítatik, midin végzető szerint addig kell hadakozniok, míg egy jó keresztényen velök megmit Iwar teljesít, s a bűvnek véget vet. Ugyanaz Saxonal (hist. dan. 5.) Hithinus inus közt, midőn a csatatéren egymást leülük, Hildir oly hő vágygyal ég férje hogy éjjelenkint az elhottak lelkeit új harcra idézi fel bűv énekével. A regében az örökös harc ébresztője *Hildir* a valkyria; honnét véleményem szerint ide ázandó már *Helgakvidha Hunningsbanában 2*, az elesett Helginek kedvese általi szítése, és az ott megjegyzett hősök feltámadása s visszajöveteléről mély mythosi s. úgy a *3ik Helgakvidhab: Helginek*, *Sigrun* valkyriához mondata, midőn a frekastaini küldésben valamennyi vérei elesnek: „ez volt végzeted, hogy nek vész és visszavonásul szolgálj: vigasztald magad! *hildir* — azaz örökös hadiékünk, nem kerülhetik el a hősök végzetüket!“ — mi nyilván nem más, mint a hők, hadnemtők által gerjesztett, örökös hadak végzete. Ezen regék tartalma, még b értelmük, s a háttérben jelenkező alapeszme az, mi már figyelmeztet az Attila ai catalauni csatájáról, azon nevezetes hagyomány hasonló értelmére: miszerint an elesettek lelkei, az éjjelen újra harcra kelnek: s bár itt a hagyomány többet m tud, legfeljebb motiválva azt a harc iszonyúságával, úgy hasonló hagyomány ezik már a catalauni csatánál, krónikáink által is még iszonyúbbnak beszélték, azon maradékok közti háborúról, midőn a Duna árjai több mérföldnyire, több napokig elvegyülnek a leesettek vérözönével, hogy sem ember, sem marha nem ihatja : Attila fiai elesvén, csak Csaba marad fel 15 ezer vitézivel, de ezek is sebeerről tudja már egy régi hagyományos feljegyzés (hős. VI), hogy Csaba ezen ában nyilatát klöve. a füvet találja, melylyel magát és 15 ezer vitézét újra ti, honnét annak maig „*Csaba ire*“ volna neve, ezt pedig egy tudomásomra ztergam-csabai monda akkép egészíti ki, hogy midőn a németek Csabát utolsó el halálosan megsebesítve visszahagyák a csatatéren, ezek az éjszakán új harcra ltek, az elesettekkel, s most is meghallani még úgymond minden évben, egyik legelőjen a kardcsörgést és a halálhürgést ¹⁾. Lászlórol is épen így még

¹⁾ nem ily hagyományos nyomok forognak-e fen még, krónikáink azon igen zavart passusában, hol dai maradékok közti háború után megmaradt Csabát 15 ezerral kivándoroltatva, még egy 3000nyi t Csiglad mezon (Czyglamezew Chigladmezei) mint egy a haretér, a csatamezején hagynak, kiknek i kellene lenni az Erdélybe vonuló Székelyeknek: holott ismét ezen Csiglad mezon váratják nem zabának, meg mindig reményelt visszatértét, de ott is marasztaltatják egész a magyarok újabb be- g. Valamint a krónikai zavart helyek (l. poson. 19, bud. 31, Türóc. 1, 24) felőle tisztába nem hoz- t, miként az eddigi hasonló magyarázatok sem, minő Podhracky chrou. bud. 32, úgy a Csaba s a r o l i, s a római többi sajátos gonások (hős. VI) mély hagyományos e nemő alapra utalhatának.

fenmaradt az előbbi vonás (VI), hogy a kúnokkal csatázva, seb s döghalálban elhullt seregét, a nyilával talált fű bűvereje által feléleszti, s a kún sereget tovább üldözi; amaz azonban a kúnokkal folytonosan ismételt hadairól szinte könnyen felfélezhető kiegészítő vonást a monda már feledheté. De így látszik azt még tudni a mese is, a tündér Ilonai variánsok egyike, mint az Majlátnál 260 előjő, beszéli, mint indul egy hős királyfi a veszélyes merényre tündér Ilonát nőül venni, atyja legnagyobb bánatára, miután nőül csak az bírhatja, ki őt a harcban legyőzi, (tehát mint a valkyria Brynhildrt), de az még mindaddig, bár számtalanok megkísérlék, senkinek sem sikerült; mire a bánatos király atya fiát szándokáról le nem beszélhetvén ellátja legalább az élet és halál varázsvizével, ezzel indul a királyfi útnak, a tündér laka előtti mezőkön egymásután az elhottak három hadtáborát leli, kiket ő az életvizével megfecskeendezve feléleszt, mit azonban variánsom hüvebben akkép tud, hogy maga a hadkeltő Ilona fecskendezi meg az első összeütközésre elhulló hadakat, s háromszor küzd meg velük, minduntalan felébresztve az elesteket. Majlátnál azonban még itt a vonás is, Ilona soha sem nyugvó, s hűveléből mindig kiugráló kardjáról, mi már ismét az örökös hadvégzetére vonatkozhatik, valamint hogy a hős is eltulajdonítva a kardot, hosszas és folytonos küzdés áldozatává lesz.

Mind ezekben észrevehetőleg az eszme csupán homályosan lappang, valódi eredeti alapját, mint a következtetést a regék és monda feledé, nálunk hasonlóan mint számos más regékben, például a Gudrunban, melynek ezen nyomát már Schott (Gudrun v. Volmer elősz. 46) a catalauni csatáról felhozott hagyománygyűjteményével (Frauer 33); Grimm (d. helds. 327, és myth. 893) ide jegyzi meg a Bechsteinnál is előjövő thüringi regét a horvátok és svédek közti ütközetről, melynek évi emlékezete napja estéjén, 11 óra tájban a mezőn eltemetett vitézek fölébrednek s küzdenek, míg az óra egyet ütött, mire ismét elaludnak, s békén nyugosznak az egész éven át. Nem kis valószínűséggel gyaníthatjuk azért a fentebbieknél fogva, hogy mindezekben hasonló mythos értelem forog fen, és pedig annál inkább, miután e hagyományokat még hősökkel birják összekötve, mint Etele, Csaba, László, kiket, mint Etelénél és Lászlónál még léjebb látandjuk, sokoldalú, élénk hadnemlői jelenségek vesznek körül.

De mielőtt még ismét ez utóbbiakra áttérnénk, a sorozat és fontosság kívánja már, hogy őstörténeti mondánk kizárólagosan saját e nemű eredeti alakját tárgyaljuk. Ezen, a nemzeti hadak és hősök eredetét, végzetét intéző, nemzeti tündéri védnemlő, őstörténeti hagyományunk: **Turulja**. A jelenség hasonlóan egyfelül az ős hűmondába ér le, míg más felül a későbbi egész magyar történeti hagyományon keresztül vonul, s némileg ismét az óéjsz. germ. regékben is viszhangzik. Már Attila győzelmes hadi zászlóin a Turul, koronás sasmadár, alakja lengett, mely jelkép és cím alatt a magyar nemzet Geiza idejeig hadakozott és kormányoztatott: *banerium quoque regis Ethele, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae hungarice Turul dicitur, in capite cum corona, istud enim banerium hui usque tempora ducis Geize dum se regerent pro comuni. in exercitu semper secum gestavere* (Kéza 1. 2). A dubnici krónika meg is magyarázza e ma már, — s úgy látszik annak iratása idejében is, — ismeretlen madárnevet: in balnerio (így) avis imaginem habens admodum *asturis*, quae hungarice *Turul* dicitur (Kündlicher jahrb. d. lit. anz. 33 sz. 9). Azért a többi krónikákban (posoni, budai, a kézák és Turóciában) csupán a latin astur névvel jó elő, mi által egyszersmind tudósítatunk, hogy Álmos születését csodásan eszközöző azon astur, melyről krónikáink ismét emlékeznek (Anon. 3, bud. 35, Tur. 2. 1, poson. 24) nem más, mint szinte ezen Turul: *matri ejus — beszéli legbövebben Anonym. 3 — pregnantis per somnium apparuit divina visio in forma asturis, quae quasi veniens eam gravidavit, et innotuit ei quod de utero eius egrediretur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur*, azért bár a kézai-krónika e mondat

halgatja, még is benne, mind a többiekben is kétségtelenül annak nyomán a magyar lejedelmi ivadék „*de genere Turul*” származtatatik: Árpád filius Almi, filii Elad (Elead), filii Uger (Ugek), „*de genere Turul*” ámbár maga e névvel a más krónikák által adott genealogiai névsorozatban egy ős sem jő elő. Légebb még a hősök származása s genealogiainál, helyén lesz kimerítőbben szólni, a turul madáralakban képzelt under védnemtők további jelentéseiről, hasonlóan ott s az állatoknál (VIII) a madárnev, és alak mythosi jelentéséről; de itt is már figyelmeztetünk a turul névnek a krónikásoknálí astur, s ezek német áttételeiben: geier – keselyű, ölyv, sólyom magyarázata ¹⁾ által, azon rokonságra, minő ismét ama különös istenküldött sasok, keselyűk, s turulunk közt mutatkozik, melyek Susdalban a pihenő fáradt magyar hadat, midőn dörve még a havasokat áthágni vonakodik, és őseik keresett honába haladéktalanul remenni késlekedik, csodásan megszállják, csipései, ragadozásaikkal, kényszerítik s szösznik az igéretfölderei mielőbbi betérésre; mi által nyilván ama hadvezérlő, s a nemzet végzetét intéző fensőbb lényi turulokra ismertünk bennök, az általánosb sas név miatt őket már feledni látszó hagyomány dacára: deinde transcenderunt Alpes in quandam provinciam, ubi viderunt aquilas innumerabiles, et ibi propter aquilas illas manere non potuerunt; quia de arboribus tamquam musce descendebant aquile, et consumebant levorando pecora eorum et equos; *volebat enim deus* ut cilius descenderent in hungariam (bud. 37, Tur. 2. 1, Haugen 8: do finden si unzelich viel adler gross gaier), s végszavak mutatják: *volebat enim deus*, és még inkább Bonfini hasonló felfogása–e, ragy talán a hagyománynak még élénkebb ismeretével elmondott szavai: *quo augurio stativa movere persuasi, divinaque numina secuti*, in Transylvaniam penetraverunt (d. 1. 9 l.), hogy itt az állati madáralakban felsőbb isteni tündéri, v. istenküldött ényekről van szó. De a hiteszme, ugy látszik, már hason régi, ős hún mondákkal is azonosul, minőnek nyomát már Priscus egyik adatában is jelentkezni vélném (boni k. 158) *hae gentes* (i. i. huni saraguri, onoguri) *sedes suas relinquerunt, propter magnam agentium gryphorum multitudinem, quos non prius recessuros fama erat, quam genus humanum devorassent: quibus calamitatibus exciti in finitimorum sedes irruerunt.* — Az egésznek összefüggő értelme felvilágosítására, itt még egy óéjsz., ezen képzetekre utaló regés hagyományt akarok közbe docsájtani. Mint ugyan is már az egész attilai hűmondakörrel fentebb mondók, s kitünőleg a hún hadisteni kardróli hagyománynál látni fogjuk, mint együl az el az óéjszaki hitregékkel; úgy ezen hadvezérlő sasmadár alakról, s különösen egy ily turulos győzelmes magyar zászló, és hadvégzetes jelvrőlí hit nyomát vélem találni a normann regében Assérnál (vita Alfredi ad. a 878. 33): *vexillum quod reafan vocant, dicunt enim quod tres sorores Hungari et Habbae, filiae videlicet Leodobrochi vexillum texerunt, et totum paraverunt illud uno meridiano tempore, dicunt etiam quod in omni bello, ubi praecederet idem signum, si victoriam adepturi essent, appareret in medio signi quasi corvus vivus volitans: sin vero vincendi a futuro fuissent, penderet directe nihil movens: et hoc sepe probatum est.* Az adatban már nyilván valkyriai hadnemtői eszme forog fen, a képzetel hogy egy hadintéző bűvös zászlot, — melyen a valkyriák kíséző madara a holló (l. a.) szárnya leeresztése által hadvesztést, röpülésre emelve ellenben győzelmet hirdet, — fonnak, és pedig a saját-szes bűvös módon, délben. mint Grimm (1066) ezt a 12 órai fonásról megjegyzi; mi már eltekintve a többi végzetnök hasonló fonás általi végzetjelentésétől, egyiránt valkyriai foglalatosság, kik szinte fonják és szövik a hadvégzetet, mikép a Völundar-

¹⁾ Az astur Firminianus szerinti sólyom, ölyv = habicht. ol. astore. franc. autour nevérol l. VIII. Haugenál (1. 2. 3) a Turul gaierrel fordítatik: er furet in seinen phanen, und schiltten einen vogel, als einen greyer, der eine krona auf sein haupt hat. Muglein (Kovachichnál 9.) egészen kihagyja. A posoni evang. lucum codexé is csupán: „ein sunderlich czaihen“-nek mondja.

kvídhá három valkyriájáról említők; ily további nyomokra sajátink közvetítésével azonban még alább is bővebben vizsátérendünk; itt azonban épen az említetnél fogva, nevezetesek ránk nézve, a feltűnő: *tres sorores Hungari et Habbae* nevek; a három testvér már az ismeretes parcai, nornai, féei hármás végzetnői képzet (l. a.); de a két érdekes Hungari és Habbae névre nézve kérdés, valjon a három testvér közül kettőnek a neve-e, vagy pedig a három nő fivérei neve? nálunk mindkettő, mint látjuk, honos nemzeti, hősi, krónikai genealogiánkban is előjövő, királyi név (hős. VI); eltekintve attól, hogy az adat még azon korbóli, midőn a magyar, turulos győztes zászló, europaszerte újra felvillant, a bejövő magyarok hadai szertekalandozásaival, még későbbi történetünk is tud egyiránt német, s az éjszakibb tartományok hősei és királyfainak a magyar királyi udvarbani István-, Abba-kori tartózkodásáról¹⁾, tehát azon időben, midőn még csak nem rég a turulos pogány nemzeti zászló és jelv múlni kezdett, (istud enim banerium huni usque tempora ducis Geiche, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestaveré). A dús óéjsz. s germ. hit s hőstregei nomenclatiókban, természetesen nem nehéz, a két névhez szinte közeljártót találni, de nem kevésbé nevezetes, hogy e három valkyriai hadvégzetes zászlót szövő testvér Leodobroch király: „*filiae Leodobrochi*,” leányának nevezetik, miután a Völundarkvídhabani finn királyfiak által elragadott valkyria ketteje szinte Lödver király leányának mondatik. A sűrű találkozások tehát méltán jogosíthatnak a rokon hitképzeti ezen nyomoknak számunkrai felhasználására, legalább is a miénknek általai felvilágosító párvonalozására — Mi még a turulnak, mint hadnemtőnek, *madár* alakját illeti, a lejobb ezen általánosb tündéris alakjáróli felhozandókon kívül, itt még a felvilágosítást: hogy bár a fentlévő mythosai adatok hason hadvégzetintéző lények: sas, holló, keselyű, ölyv st. madáralakjaikról határozottan nem szólnak, úgy a róluki képzetek még folyvást ily madáralak vonásait tántetik elő. A hellen kereket Pausaniasnál (eliak. 5. 1, 19. 1) mint a ragadozó madarakat görbe körmökkel festve találjuk. Hesiodosnál is (scut. 249) midőn fogcsikorgva a hadba leszállanak, véres körmökkel ragadják meg áldozatukat, és az elesettek vérért szívják, a minthogy az istenküldött sasok, csipdesve és ragadozva kényszerítik a magyar tábert tovább menésre. A valkyriák kíséretében legalább még mindig a hollók, és sasok jelen vannak, miért a Helgakvídhab. (2. 6.) mint a fentebbi Híldr (valkyria, had és kard neve) felébresztése, a háború költői kifejezése, úgy az: *ala gögl gunna systra* — *aves alere sororum belli* — mondat is; midőn Sigrun a hős Helgit kérdeni akarja, hol hadakozott? mondja: hol ébresztéd föl Híldrt, és hol étetted a hadnének madarait. A Hasdrapa (Iaxdaelasaga 386) szerint, a hőst egyiránt sasok és valkyriák követik hadmenésében; az Egilsagaban 48, midőn a hősnek hölgye szemére veti hogy még nem csatázott, mondja: „nem láttad még a hollókat a holtak letemén“, s ennek válasza: „véres karddal jártam, úgy hogy a *sebszívó sasok* (wunden aare) követtek.“ Helgadvídhá Hun. (1. 6.) a hős születésen örvendő hollók megszólalnak: „napunk felvirradt, örvendjünk, a született hős harcra élesíti tekintetét. Épen ily sebszívó, csipkedő sasoknak tudja azonban nálunk is a krónikai hagyomány a magyar hadat körülvevő vezérlő hadnemtőket, kik mintegy ezért serkentik a havasokoni átkelésre és csatákra. S ekkép ismét Attila körüli hadnemtői jelenségek közt is, holló alakban jönnek elő, legalább így említvük hason hadnemtőkre magyarázható jelenségek történetiróinál péld. Callimach. (Bonf. i. k. 634): cum progredereetur Attila contra Italos, iamque ad expeditionem paratus equum ascendisset, *corvus* ab ortu solis advolans, dextrum ipsius humerum prope inedit, statimque sublimé petens, paulatim sic elatus est, ut tandem visum effugeret: quo omine laetus fidensque moverat. De maguk már e hadnemtők, nem csak

1) l. egyébiránt: Weiss gesch. Alfr. Asser fenmaradt irata későbbi 12 századi compilatioja s regésvonalozottai interpolatiójáról.

dárkormű ragadozók, madárorrú seb- s vérszívók, de szárnyas, sőt teljes madárleplűek, s a valkyriák, valahányszor hadat űzni mennek, felveszik letett madárleplüket, a völgyvidéken például a három valkyria hattyúleplét, hasonlóan Brynhildr is, és az attilán regével szinte elvegyülők Niebelungenben (1475), a Hagne előtt elszálló végzetők, s madarak lebbennek el: „si swebben sam die vogele,“ felvéve hattyúleplüket, al. hattyúnők); így szállongnak általában a csatában a hős felett, honnét már uk a regébeni folytonos: szárnyas, tollas – alatus, pennatus általános kifejezés áll rimn 394).

Kemettől eltérőbb, de még bővebb hadnemtői hagyomány és jelenetekről emlékezik léneti és népies mondánk; elvegyülve bár ismét olykor legendai elemmel, máshol szavarva a homályos tudat s emlék által. Így különösen nemzeti történeti regénk egy kelő késő hőse sz. Lászlónál még, kiből kitűnőleg ismételve találjuk hősregénk mos vonásait (VI). Hasonló jelenetet, amaz fentebbi attilaihoz, beszélnek krónikáink íle is (Turóc. 2. 55), midőn a posonyi várba menekült Salamont ostromolja, gyakran . változtatott öltözettel egymással ismeretlenül küzdének a fejedelmek; egy napon, lön szinte személyesen összeütköznek az egész sereg láttára, Salamon, László feje ttt, tñes kardú két angyalt lát fenyegetődni: vidit (Salamon) dnos angeles super ito ipsius Ladislai igneo gladio volantes, et inimicis eius minantes, mire Salamon grettenve visszaszalad, s vitézei kérdésére, miért rettent volna meg szokatlanul egy- embertől, feleli: homines non fugissem, sed iste non est homo, quia protegunt eum iso gladio angeli; a jelenet majd nem egészen azonos amaz attilaival, mint ott mez- na, vágásra intézett, itt lángoló karddal fenyeget a szellem, minő ama Hildr. v. idkingok lángja, azaz a valkyria, és a flunben kaleva kardja; itt a hadnemtő űrzi ét, mint Helgi felett a csatában űrködő valkyria (Helgikv. 1. 53, 2. 10) az égből Il le um. a sisakos, midőn a kardok zúgtak, védve a fejedelmet, és: „körültem voltam, lkelevézek vezére, midőn számos hős általam kimúlt!“ — Egy más, szinte Lászlóval zefüggő jelenet (Tur. 2. 52): midőn a Salamon elleni monyoródi csata előtt, test- re Géjza feje felé a koronával leereszkedő angyal hirdeti a hősöknek a győzelmet: ctantes qualiter essent pugnaturi, dum ibi starent clara die, vidit beatus Ladislaus ionem de coelo, et ait ad Geysam ducem fratrem suum: vidisti aliquid? qui respon- nihil. Tunc Ladislaus subiunxit: dum staremus hic in consilio, ecce angelus domini icendit de coelo, portans coronam auream in manu sua, et impressit capiti tuo — fentebb a merseburgi énekekben kötnek eleve koszorúkat a hadnemtők a győztes s számára — unde certus sum, quod nobis victoria donabitur. — Különféle e mű jelenetek és alakokróli képzetek jelentkeznek később, az örökös hadak, és a ivarú török járom idejéből, de melyeket ma csak még itt ott árul el, egy vagy más lünőbb vagy szerencsésebben felmaradt emlék; így egy 1594 nyomtatott röpirat címe helyet csupán a Széchényi kv. catalog. 2. 205 ismerék): prophezeyung newe von n genadenlichen stern, welcher in oben Hungern im augusto ist gesehen worden, item a einem kindlein welches den wizier Sinan Bassa im felde da doch auf etlich meil- gs kein dorf gewesen, in der Weissenburger ode (fehérvári pusztán) im monat obris gesehen, und wie er in grosser verwunderung wo dasselbe möcht herkommen n, zum selben gerandt, und es zu weihen gebetten, darauff das kindlein sein sohwert mogen, auff welches der nahmen Hiesus gestanden, sich in die 12 ellen hoch von : erde erhoben, und dem türkischen heer zum droymalen godriwet hat st., ismét a rddal és háromszor fenyegető gyermek, vagy is angyali, szellemi alak. Élénkebben gint egyes éviróinknál, a zavaros belháborúk idejéből; Cserei írja II Rákócy forra- ma korából (histor. 441): Szebenben fényes nappal az aérben, főri ábrásatban, ütölen fegyvert tartván kezében úgy állott; mindenütt tehát a magyar hadnemtőöli rik fővonás, hogy meztelen v. lángoló karddal fenyegetve jelenik meg, mint

Attila, Salamon, Sinan Bassa ellen, valamint itt is. — U. ott Csereinéél: „Koloszvárt leány képében szörnyű jászóval kertülték a várost.“ Mindez ismét a dékövetkező had előjelentéséül áll. — Valjon nem hason eredeti képzetek lebegnek-e régibb költőink előtt is, mint Zrinyinél (zrin. 34), a classicus mythosi Alecto képében (aminthogy többször látandjuk, hogy hason képek alatt nála nemzeti népies nyomok tűnnek fel, valamint itt is egy részt a hadnemű Alecto-t nyilván a népies ördögröli vonásokkal rajzolja), ki mint hadfuria igen jól van választva Solimannak a magyarok elleni hadgerjesztésére; — léjebb (u. o. 194) és Listi is (moh. 202) igen élénk képekben festik az elesett hősöknek ama apotheosisát is, mint vitéznek a csatatérről fel a mennybe, hasonlóan már a főntebb érintett *einheriak*, a csatatéren elesett hősöknek a valkyriák által Valhallba vitetéséhez (hős. VI). Ide tartoznak még azonban kétségtelenül ama különösen egykét erdélyi évkönyvből, helyén (XII) még felhozandó adatok, miszerint a néphit: a felhőkben küzdő lelkek v. más világi lények, az elholt hősök st. seregeit látja, iszonyú dörgést, hadlármat hall, a mennyire t. i. hason események mindenkor vérengző hadak előjelentésével birnak a mondák s tudósítások szerint; minő néphit már a fenneben is a Turisas hadistenről (Lencq. 38) ki a magas felhőben honolva, valahányszor háború bekövetkezendő, dobját vereti; míg másfelől ismét ez, ama, a csatákban elesett és az ádáz hadvégzettől újra folytonos harcra kelő, küzdő elholt hősökörli regőkkel érintkezik, szorosban azonban a hősöknek halálontúli állapotuk s jövőéletükörli és hitképzetekhez tartozhatik (l. ott). Így ismét a hadjelentő madarakról későbbi néphitben is ama fentebbi hadneműi madáralakról is képzetek foroghatnak fen. Ekkép venni még Cserei (hist. 475) a bekövetkezett háború jóslatául: „ezen esztendőben um. a mezőben nagy öreg *saskosolyák* sereggel gyűlvén össze, a barmokat kergették és ökök, úgy az embereket is, sőt a falukban is minden tartózkodás nélkül bementenek a házokra sereggel, úgy kergették az embereket.“ (hasonl. u. a. 308) „Fejérváratt az ország gyűlésén hirtelen *csudaforma madarak* számtalan ezren szállának a mezőre, akkorák mint a seregély, tarka tolluak, *de soha, sem azelőtt, sem azután Erdélyben senki olyan madarakat nem látott*, ezek valahol verebét kaphattak megölték, még a kőfalak lyukaiból is kihúzták . . . s elzaggatták. Akkor csak csudáltuk, s nem tudtuk, mit példázzon, de azután magunkon experialók; mert sok idegen sehonnai tolvaj magy. országgi Kurucok bejövének Erdélyben, az igaz erdélyi verebeket kiprédálák st. — A határozottabb történelmi hagyomány és rege mellett, a habozóbb népmonda is tudhat még némiképp a képzetekről. Gaalnál (302): a hadba menő hős Mátyás királyi álmában lát egy hófehér bajú öszt elébe jőni, ki mind két kezében meztelen kardot tartva, ezeket előtte földbe ássa, a fán, mely alatt a táborozó alszik, ülő szarka csörgése kelli fel, miáltal a kardok keresése és kiasására figyelmeztetelik, melyek mind egyikén a „győzni fogsz“ felírást olvassa, s általuk a győzelem be is következik. Ismét tehát mint Attilánál, az ösz alak (I.) a hadisten magát jelentve, miben szinte a meztelen kard, és rá vezérlő madár képe is, eltekintve hogy az ama a hadisten kardjáróli húnattilai regével is azonosnak mutatkozik (XVI). Általában már, igen gyakori mondáinkban a jelenség, mint a hadba, vagy küzdeni menő hős elébe, egy végzetét jelentő nő lép, ellátja a bűvés szerrel mely által győzhetelenné lesz, vagy hogy ő maga vándorol e bűvös anyókák, tündérics végzetnökhöz és kapja tőlök a győzelmet eszközö szereket (Gaal 444, népd. 3. 244, Majl. 199).

De e vonások már a népmesében egyiránt az általános *végzetnöki* mythosba térnek át, mely már ezennel itt is tárgyalásunk sorában áll; végzetnöki általában ezen bűvös öreg anyókák, kik (l. az e. i. meséket) setét rengeteg erdőben, távol vidéken, hová um. a madár is alig repül, lakva, többnyire ha egymástól külön állanak is. *testvériesen képzelvők, hármassal*, minők szinte ama tündériesen személyesített: *nap-, hold- és szél-, vagy tűz-, víz- és földanyók* (Gaal 127, 364, gy. 2, l. a.),

ornók, testvérek; legtöbbször azonban már csak torzalakban mint *vén banyák, norri bábak* s *boszorkányok* ismervék, de kik a hős sorsára, mint a népmonda uken tudatja, mindenkor különös határozó befolyást gyakorolnak, jósmondatukkal az élet előjelenit, varázsszereikkel elősegítik st. Mi azonban a már többször homályos e nemű mondák említett ily értelmét számunkra biztosítja, az ezen nőkről összes hősökbeni azon jellemző képzel, hogy közönségesen **hármassal** és **fonva** eszvék. A végzet alakulását kifejező ezen utóbbi jellemző vonás s az eszme ezen hős érzékítése körül forognak már általában a római legélénkebb képzetek, s mi is k nyomán kénytelenítettünk ismét saját töredék maradványaink homályos jelenségeit gyarazni. Legélénkebben birja immár ezen eszmét is a classicus hitrege. Fonalat, az élete fonalát és szálát fonva, orsóra tekerve és elvágva érzékíték már a hellenek mítoszát, jelent s jövőt, az élet kezdetét, folyamát és végét intező három végzetnőt. Arosznál (II. 20. 127. Od. 7. 197) Aisa két társnőjével kezdi fonni az újonaszülöttnek életfonalát; Hesiod (theog. 218) és Plato (repub. 617): fehér ölkönyben morizottan ül a három Moira, és daltják a bús végzet szivrepesztő énekét: Lachesis a jövőt, Klotho a jelent, Atropos a múltat, az első megindítja a rokka kerekét, a második tekeri rajta a szálát, míg a harmadik, az elkerülhetlen, elvágja. Szerintök kérvék a latin parocák. Ovid (met. 15. 807), Juven. (sat. 12. 64), Apulejus (mund. 280): *litho praesentis temporis habet curam, quia quod torquetur in digitis, momenti praemis indicat spatia; Atropos praeriti fatum est, quia quod in fuso perfectum est, praeriti temporis habet speciem; Lachesis futuri, quod etiam illis, quae futura sunt, nem suum deus dederit.* Isidorus (etym. 8. 11. § 93): *Parcas . . . tres esse voluerunt, nem quae vitam hominis ordiatur, alteram quae contexat, tertiam quae rumpat, és 92 §.) tria fata finguntur in colo, in fuso, digitisque fila ex lana torquentibus, propter rim tempora: praeteritum, quod in fuso iam netum atque involutum est, praesens, quod inter digitos nentis trahitur, futurum in lana, quae colo implicata est et quod huc per digitos nentis, ad fusum tamquam praesens ad praeteritum trajiciendum est.* Már ezen élénk képet már a román rege feledé, tudja mégis szinte a nagyobbára hármassal előjövő fatákról és féekről, hogy főtulajdonságuk és foglalkozásuk egyike a fonás volt (Schreiber 35); a regék is, hol ama óriási kövek, építmények alkotóikint a féek képzelvék, így állítják őket elő, mint fejükön követ vive, kezükben orsóval fonva érvék (u. o. 11), miért ama egyes nagy sziklák is, melyeket a népies hit ördögök, kíások által tart mai helyükre hengerítetteknek (óriás V), a franciáb.: *quenouille* s *la bonne femme, quenouille de la fée* — a tündér orsójának — két vékonyabb régvék és vastagabb közepük által némileg orsói alakot ábrázolván — neveztetnek (I. Schreib. 18—20) ¹⁾. Az óéjsz. *nornák* e helyt ismét az újonaszülöttnek végzete szálát sodorják, annak hármassal végét kifeszítik. Helgi születésekor (Helgakv. Hun. 1. 2) megjelenve a *nornák*, oly hatalmasan sodorják felette a végzet fonalát, hogy a várak ormai eldörögnek, a kütél aranyszéleit az ég közepére, három végét nyugot, kelet és éjszakknak feszítik ki. Ezen végzetfonál sodrás, egy helyről a másikra kifeszítésének még számos élénk nyomai a többi német nép s helyregei hagyományokban (Panzer beit. deut. myh. 278); hasonlóan tudnak ezek nem csak a szövés, fonál sodrás, de a sajátlagibb fonás képéről (Panzer u. ott), míg ellenben azt már a népmonda és mese feledé (Grimm 385). Így homályosan leplezve birják csak e vonást mondáink is ²⁾, Gaalnál (364) s gy. (39) még tudja, mikint adnak a hármassal tündériesen személyesített nap-,

¹⁾ hasonlóan a bajorhoni ily kövek spilstein névvel, mi már a rövidített spindellel magyaráztatott. Dánhonban a: rokkesene Schreib. 21, Panzer 375. — ²⁾ régvék íróink, költőinknél előjövő hasonló helyek már a classicus képzetek alapulnak, mint p. Listi (moh. 156): ha élet asszonyi, fonala szövői továbbá hagytták volna, — el nem moztatták volna!

hold-, szél-tündérek a náluk végzetét tudakoló hősnek *arany guzsalyt, lent és orsót*; jelentésük a mese nem érti, de a mint azokat értelmezi, úgy mégis tudatja, hogy a hősnek sajátlagi végzete rejlik bennük. Valjon ilyesmit ért-e még a sajátságos mese Gaalnál (438) a három arany hajszál alatt, melyeket a lovászfiú a bűvös királynétől ajándékkul kap, általuk fogja um. szerencséjét elérni, s a legtitkosb dolgok ismeretére jöni. Gy. 33: a víz partján ülő három nővér, kik a beszédükre hallgatódzó királyt végzetét határozzák, egyikénél még szinte e fonás és szövés képe fentartva. Ha regei kútfőink már megnyitva volnának, bizonyára bővebben folyna az errőli hagyomány is ¹⁾, addig azonban kénytelenítettünk ezzel beérni, vagy homályos hason regei helyeket is ilyekül jelenteni, mint a Kővárinál (erd. rég. 166) a magos sziklacsúcson álló Kolcvár egykori úrnéjéről közöltt azon néphagyományt, mikint kiülve a vár párkányzatára oly finom szálakat font, hogy azokat a vár alatti mélységig eregeté; a nevezetes fonás könnyen tündéri kép, mint már maga a vár *Kolc* neve a kóc, len v. kenderfonás anyaga nevével ép úgy azonosnak jelentkezik, mint szinte e mondák köréből egy más határozottan tündérnek nevezett: *Firtos* neve (l. alább). A finn kalevalában (8. 3): *Vainämö* a szivárványon látja ülni az éjszak bájos tündérleányát, mint veti aranyszövő orsóit ide s tova; hasonlóan szönek (u. o. 4. 141, 41. 103) aranyruhát a nap és hold tündérileg személyesített leányai a hős arájának, és *Suonetar* (u. o. 15. 315) ereket szövő istennő szép orsóval; valamint egy különös: *szövő-istennő* is (25. 428) említetik. — Ezen tündéri végzethatározást jelentő fonásnak, — a még alább érintendő szövés, varrás, irás képletein kívül — még egy, meséinkben előjövő különös képére, emlékeztettem a Nialságában előjövő valkyriai fonás Grimméli (397) magyarázata által; a valkyriák ugyanis szinte fonják a hadak végzetét, (mint már a völundarkvidhab. láttuk) de valamint a valkyriák tiszte adázabb végzettel, a véres harcokkal foglalkozik; úgy a fonás képe is nem a csendes emberi élet menetét kifejező lonszál fonása, hanem véres emberbél szövése. Így mondja már a völuspában (40) a világ és az azok elmúltát jósló látnok Völa: hogy a halál kötelékeit s bilincseit erősen összefoná bőlükből. A Nialsága (1—4) azonban legelőkeltebben bírja még e képletet: a vitéz Dörrudr félre menve a csatából, egy sziklahasadékon át lát 12 nőt, kik szövással foglalkoznak, de emberfők a nehezekek, bél a fonál, kard a szövőszék, és nyilak a fésűk, maguk énekelve hirdetik: „messze elvan vetve háborúra már a szövőszék fonala, kardra vonva a küzdők borzalmas szövete, a szövet emberbélékből készül, kifeszítve férfi koponyákkal st. — „szövjük szövjük (viszhangzik folytonosan) a hadak szövetét, mely a királyfiának határozva van.“ Ez iszonyatos fonás képét vélhetik bizonyára még meséink is (gy. 1, 14, 19): egy fonóházban a boszorkány *három leánya fon*, ide csábítják a fonóba a falu legényeit, de a mint belépnek szétkoncolják, béleiket kitépik, mert *kender helyett emberbél fonnak*; így tűzik ki, szárítva udvarkerítésök karóin az emberek bélét fonálként, fejüket almakép rakva az ablak közé st.; még kevésbé ismérhető az fel, hol a mostohája által világba taszított leányról beszélük, hogy sorsára bízva magát elveti gombolyogját, hová az begurul, oda fordul um., ez a boszorkány udvara, hozzá áll azért szolgálatba, de megkérlelve végzetét, a tündéri segédszellemekek rőtka és macska által megsegítetik, feladatát kiállja és aranyosan tér haza mostohájához; a süker láttára most az irgy mostoha édes leányát is oda utasítja, de a rosszvívő leány elmulasztja végzetét megkérlelni, s nem lévén képes feladatát megfejteni, a boszorkány széttepi: *haját kenderül* a házkapujára felfüggeszti, *bélét fonálként* a kerítés karóin szárítja, fejét almával az ablak mögé állítja, testét kenyérsütő állásban a kemenceszájba helyezi; a látogatóba jövő édesanya már messziről örül a jó gazdasszonynak, látva a sok kendert és fonalat

1) Így még Grimm 396 alig találja a népregében a fonás nyomát, Panzer máris (l. h.) azótai újabb gyűjteményében, számos e nemű helyregei hagyományt mutat fel.

ítani, a mese a feledett hitregei értelmet, szokott módon a mindennapi házias élet ritáival, (mint itt a főt, almával, a testet, kenyérsütéssel vélte, a kender és fonál has értelméhez hasonlítani), igyekezik magyarázni; még durvábban gondolnám irékkilik ezt hason boszorkányi cselekvésről nyomok, midőn a szétlépett ember-még hordóba is sózzák (l. népd. 1. 460) ¹⁾.

A végzetes fonás képével azonban sajátlag, mint már fenebb kijeleltük, összefügg mas végzetnői alak; a classicus mythosb. a három moira: Klotho, Lachesis és s; honnét már Hesiodosnál: τριάδελφαι, τρίμορφος hármias testvérek hármias kknak mondatnak, hasonlóan a rómaiaknál a parcák: Morta, Nona és Decima (Anal. s 3. 16, Horat. ode 22): diva triformis. Az edda is m. láttuk, így ismeri őket p. 20, däm. 15), a 3 fő norna neve Urd, Skuld, Werdandi, a múlt, jelen, jövő; nkább a német népies helyregei hagyomány, hol folytonosan ily három, testvérileg lt tündérleány kerül elő (Panzer 272). A román féek is, többnyire hármiasan ve (Maury 32, Schreiber 36, 70); és a szlávban ekkép képzelt: *lichoplezi* a glos. 21), volnának e nemű párcai alakok (Grimm 407). A keleti regékben a közöl a *tekoinek* emeltetnek ki a parcákhoz hasonló eszmével (Hammer geistl. 18). lb. (kal. 26. 707 st.) a *természet három leánya*, kiktől számos dolgok eredete iztatik; anyjuk *Luonatar* (a luonto v. luonottól = natura, ingenium) a természet ője, mintegy hármias leánya lévén annak működő ereje (Schröt. 30, 161). — hagyományainkban a képlet egyiránt jelentkezik: így tud a rege Kövárinnál (45) a *erdélyi vetélkedő* dévai, aranyi s boldogfalvi tündérről. Ily három tündér lesz 150) említett Deesmelléki Rózsa, Cic és Bélahegyi; testvéries tündérek szinte ott ellentétezzéssel (u. o. 185) a jó Firtos és rosz Tartód, bár a harmadik már o van, és a fenemlített honlakó és csatába járó két tündér (u. o. 54); négy test-mlit azonban a Rapsonné váraróli rege, de közülök csak kettőnek tudja: Rapsonné éne nevét. Történeti mondánk is már, mint őt anyát testvériesen hoz elő két t, mint a chron. rithmicumb. is 7:

ex aliorum gente puellas rapuerunt
historia pro certo, fuisse has **sorores**
refert quas in deserto, vi rapuerunt uxores,

lenben a finn királyfiak által három ragadtatik el. De ekkép *hármiasan* meséink-, ama jós bűvös anyák, nővérek, a hős igazítottatik, vándorol, végzetét dandó, közönségesen *hármias számmal* mint *testvérek*, olykor *sógornők*, sőt *anya s öreganyai viszonyokban* is jönnek elő. Setét erdő közepett ül Gaaln. s mindig mélyebben a második és harmadik nővér; hasonlóan a népd. (3. 241) . így az említett tündéri *nap, hold, szél, víz, tűz, föld-sógornők s anyák*, 127, 364, gyűjt. 2); ugyan így a (gy. 33) már említett azon *három nővér*, kik im partján ülve a hallgalódzó királyfi végzetét határozzák; sőt sokszor, mint u. o. *végzetnői* ezen hármias alakról tudat, a mese azon homályos ismeretében látszik i fenlenni, hogy a mondahős közönségesen *háromszor* kénytelen a végzetet-jelentő nőhöz visszatérni.

Eme képzetben azonban hasonlóan már mint a fonásban, a végzetnőknek az emberi ilönös végzeteire való befolyása érzékkittetik, miért ez leginkább az emberi élet tározó percene, annak *kezdeté* és *vége* körül forog. Így látunk már a classicus sb. eleinte csak *két moirát*, az élet kezdetét s végét intézőleg képzelve, mi egy-zután az általánosb rosz és jó végzetet intéző, jó és rosz tündérek befolyásáról :be tér; míg másfelől a specialisb mythosban, az elsőnek az élet kezdete: a

1) a kabanen Schröt. An. run. a 141 runoban.

születéskori különös befolyása, megjelente, élénkebben kiemeltetik, s véle olykor ismét ellentéztetik ama rossz tündér hatása, ki a jónak végzete ellenében gátlólag működik, vagy hogy: ollójával kérlelhetlenül *vágja el az élet fonálát*. Az első már így legélénkebben bírja a classicus mythos. Pindarosnál a moirák a születéseknél megjelenve állítatnak elő az ember végzetét határozólag (Heffter i. h. 232); ilyen különösen Eileithya (Hom. O. 19. 114) és Urania aphrodite; kiképezettebben még a római mythosb. Aul. Gell. (3. 16): antiquos autem romanos Varro dicit . . . nomina parcis tribus fecisse, a pariendo et a nono atque decimo mense, nam parca inquit immutata litera una, a partu nominata; item Nona et Decima a partus tempestivi tempore. Ez volt különösen tisztje a gyermek születését elősegítő Juno lucinának ¹⁾, hasonlóan a matres, matronae, mairae isten v. tündérnőknek ²⁾; és a parcáknak hasonló megjelente számos hősök születésénél, (Ovid. met. 8. 454, trist. 5. 3, 25. Horat. carm. saec. 25. Catul. 64. 306. Pindar ol. 11. 65). — Más hitregék élénkebben tudják ismét a fentebbivel összefüggő azon vonást, hogy míg a születésnél megjelenő *egy v. két tündér áld*, boldogít, kedvező végzetet jósol, addig egy másik vagy a *harmadik* ellentétes alak *eszközli a rossz végzetet*. Így az óész. hitrege, valamint már tud általában a jó és rossz végzetet eszközölő *normákról* (völusp. 20. Oegisdr. 24, és Snor. ed. däm. 15), a házrul házra járó s a gyermekek születésénél végzetüket hirdető *völa*-król (l. Simrock edda 334), úgy emlékezik még az e nomi sajátlagibb ellentétezésről; a Nornagestsaga (11) péld. beszéli: mint a volvarnök a földön jártukban az emberek végzetét hirdetve betérnek Nornagesthez is, a két első a bölcsőben fekvő újonszülött felett elmondja áldását, míg a harmadik, a tolakodásban székéről letaszítva, bosszúsán hirdeti a végzetet, hogy a gyermek élete csupán addig tartson, míg a bölcsője mellett világító gyertya elég; hasonl. Saxonál (102): Fridlev fia sorsáról a végzetet szokás szerint megtudandó (mos erat antiquis super futuris liberorum eventibus parcarum oracula consultare) bétékint a szent helyre, hol három végzetet hirdető nympa ül: quarum prima indulgentioris animi, liberalem puero formam, uberemque humani favoris copiam erogabat, eidem secunda beneficii loco liberalitatis excellentiam condonavit, tertia vero protervioris ingenii, invidentiorisque studii foemina, sororum indulgentiorem aspernata consensum, ideoque earum donis officere cupiens, futuris pueri moribus parsimoniae crimen affixit. A német helyregei hagyomány szerint is így járnak még a született gyermek kereszttségére és dallanak, könnyítik a szülést (Panzer 362), valamint az ellentétes harmadik tündérnő szinte közönségesen fekete színben, haragos bosszúsán állítatik elő (u. o. 273). — Nem különben a román féeknél (Schreiber 11, 35): az újonszülöttek végzetét kijelentik, a csecsemőt gondozzák, mint ügyes, a szülést elősegítő nők, bábák, dajkák, ápolónék megjelennek; honnét a franc. *bonne* dajka neve, *bonne femme*, *bonae feminae*, *bonae dominae* elnevezésöktül; míg az anyák alszanak, eltávoznak, a gyermek gondját viselik, saját emléjükkel szoptatják, miért *keresztanyául* hívatnak meg, a keresztésnél őket illeti az első hely; számos regékben a folytonos ismétléssel visszatérő vonás, hogy míg ez alkalommal az egyik vagy kettő jótéteménnyel boldogítja az újonszülöttet, addig a harmadik kimondja rá ama kártévő végzetet, mit a rege ismét, ennek véletlen elhanyagolása megbántásaérti bosszúja, haragjával igyekszik motiválni, mint fent. Nornagestnál (l. Maury 28—32); a pentameroni olasz mesékben (2, 8) így péld. míg két fata áld, a harmadik átkot mond; hét féc meghívatik keresztanyául, a vendégségnél megtisztelve a hatot előre ültetik, a hetedikről azonban megfélekedeznek, vagy hogy

1) Horat. od. 22: quae laboranteis utero virgo puellas ter vocata audis, adimisque leto diva triformis; miért a római szokás: hol gyermekágyasnő feküdt az atriumban Juno lucina számára is ágyat vészt. — 2) ezekre vonatkoznak számos római emlékhövek feliratai, hálásan emlékezve e szülést segítő tündérnők nevéiről, l. Schreiber 45, ilyen lesz a minap nálunk is Pauer által (u. muz. 3. 492) felmutatott béthámesyeri Junon. deabus.

s villát elfeledének néki adni, és azért, míg a többi adományoz, azalatt ő kárhonorog (Grimm 383). Mindezek világosb nyomán már, talán felismerhető lesz saját yosb hagyományaink e nemű jelentése is. Az ellentétezés általában, már feljebb rhető. Gaala. (53) és Majlátn. (35) mesékben azonban a születő királyfi végzetét jelentő tündér is előjön. Hasonló már bizonyára a fentebb taglalt történetmondái a mint a Turul előjeleni Álmos születését, s jövendő végzetét, és az István ésénél megjelenő három nő, a külön veres, kék és fehér ruhában; — de ez leendő a népmondákban is előjövő *tündéri* és *boszorkányi*: *keresztanya*, *komasszony* nek, aminthogy ez utóbbi a népnél maig több helyt a vélt boszorkánynak, mintyöngédebb elnevezéséül szolgál. Világosan így említi még számos mese egyenesen pd. 2. 353, 3. 237) *keresztanyának* nevezve a boszorkányi tündéries bűvösönt, resztgyermekéinek keresztiségi ajándéku nyújt bűvös szereket, aminthogy más ben ismét a hősnék tátosa is (l. ezt) szinte a boszorkány *komasszony* ily ajának mondatik. Ide játszanak bizonyára a magyar, mint a szláv népnél egyiránt kban terjedt babonák s óvszerek, melyek által magát a gyermekágyasnő a kány befolyásától, csecsemőjét a felváltástól óvni véli; és hasonló ismét ama a kifejezésekhez, mint ott a *bonne* — dajka, és eredetileg tündéri név, úgy nálunk ba egyiránt a *tündér* és a *szülézetet gyakorló nő* neve, — s egykor, s maig is em kissé, kurúzs s bűvgyakorlattel népünknel összekötött tiszt (l. alább). Keve- tud azonban hagyományunk a határozott képletről, hogy míg kettő áld, addig egy harmadik rosz tündér áll a kedvező végzet ellenében. Mint mondók, ez már mesénk és regéink azon általános képleteiben lappang, a mint a jó és rosz tündéri vést egymással ellentétezik. De alakra nézve már amazok szépek, ifjak, aranyemezek öregek, rútak, torz kinézéssel elijesztők, minő már némileg, a többinél öbb, legöregebb Atropos a classicus mythosb., és a többi regék azon szinte utag, ruhásnak st. rajzolt harmadik ellenséges végzetnöje. Mig tehát határozottabb ei e nemű nyomaink hiányzanak, a képzetet mindazon fen összeállított rosz tündéri és nevekbén, mint *vén banya*, *vasorrú bába*, *boszorkány*, *mostoha*, *komassz* st. kereshetjük, a mint ezek azon bájos ifjú aranyhajú tündéries arák ellenében k, s a befolyásuk körébe helyezett hős küzdelmét idézik elő, hasonlóan ama harkörvendő, ellenséges végzetet, átkot eszközlő parcéhoz. A figyelmes vizsgáló irgyú összefüggőbb mesék egyikében sem fogja ezen végzeties ellentétezés nyomát özni, mely az e körhöz tartozó valamennyi mesének — egykori bizonyára össze- értelemdús mythosi regék s epos töredékeinek — sarkkövét képezi; belőle ered, dahős küzdelme, melyet mindig a rosz és jó tündéri, nyilt vagy alattomos, termé- vagy csodás, bűvös befolyása által végzetszerűleg látunk előidézve lenni; mi által a, ily végzetintéző és jósló nőkről hit nyomainak keresésére utasítatunk. Csupán nig az élénkebb mythologiai emlékekben a hős- és hitregék határozottabb végzet- rthost mutatnak fel, addig az általánosabb s szakadozott mesei hagyományban, y határozatlan alakjuk és általánosb eszméjük maradt fen.

Az adottakban sükerülhetett netalán általános tündéri mythosunkban a *végzetnök*- ilönös hitet föltalálhatni s kimutatni. Nagyobb nehézséggel jár annak kimutatása, ezen végzethatározó fensőbb lények, szinte csupán az általános jó, vagy rosz nevek alatt voltak-e ismeretesek? vagy a mi valószínűbb: *birtak-e saját zéssel is*, és milyen volt az? — Ős történetmondai határozottabb hagyományunk b ily egyikét különváló névre utal; és legelől is mindjárt a sajátos *turuli* nkben bírnánk egy ily tisztán eredeti nevet. De annak szorosán vett ily alkalma- len azon nehézség küzd, hogy a *Turul*, mig egyrészt mint szűkebb hitfogalom, valisabb had- és pedig *nemzeti had- és védnemtökint* — ki a magyar nemzet mi vezérei végzetét is különösen intézi — mutatkozik, (bár nemzeti vallásunk az

istenség általánosb eszméjével is, ily saját pártfogoló nemzeti védjstenség fogalmát egyesíti); úgy másfelül ismét tágabb értelemmel, más hitregei képletekbe is áttérni látandjuk.

Határozottabbnak mutatkozik már a fentebb közlött hagyomány, idegen mythosi jelentéssel is elvegyülő, **Alrumna** neve. A név ezen fenmaradt idegen alakjában, mythosi sajátunkká természetesen nem volna elfogadható, hahogy az mind külső alakja, mind belső, még magyarázható értelme, és mythosi idegen jelentésének megfelelő, saját mythosunkbani eredeti értelmei által, még számunkra is közvetíthető nem volna. — A Jornandesnél előjövő Alirumna (váriantsai: alyrumna, alioruna, aliorumna) *fevaz* még a régi német hitregei s hagyományi nyomokban; mint valkyria neve a tárgyalat völundarkvidhai regében: mint Ölrun Aelrun; hasonlóan az Alrun — jös ördögi szellem, az óangsz: Burg—runa — parcae, furiae, Holzruna — lamia (Schmeller bay. wört. 3, 96), az okiratokban előjövő Alarun, Aleruna mellett számos nőneveknek a *runavali* gyakori összetételében (I. Grimm gr. 2 517, m. 375, 1153). A név jelentése különösen magyarázható volna *ős jelvi és mythicus óéjszaki, szinte runának* nevezett *írás-modorból* ¹⁾, miután már az *írás s följegyzés* is, hasonlóan mint a *fonás*, a végzetnöi hitképzet különös sajátosság attributumaként jó elő az összes hitregékben. Kitünően így ismeri már a parcai fonás helyébe e végzeties jelentést a keleti hitregei hagyomány. A moslim őrangyal szellemek közül kettő veszi körül az embert nappal, más kettő éjjel, kiknek tisztük jó és rossz tetteit feljegyezni, az első a jobb, utóbbi bal felül kísérvén, miért nevük: *írók, örök*, s az általánosb: *tiszteltok*; midőn megjő a *beraat* — szabadulás vagy valószínűleg inkább a *berat* — okiratok szent-éje, leteszik ezen angyalok papirtekereseiket az isten trónja elébe s új tisztát kapnak, valamint Israil a halálszellemek ekkor megkapja mindazok névjegyzékét, kiknek lelkeit a legközelebbi időben a más világra áthozandja, azért folytonosan képe előtt áll a végzet táblája, honnét az elhalandók neveit olvassa (Hammer geistl. 6). Hasonlón fenmaradt a képzet a hellen moirákkal: Klotho egyiránt orsó, vagy *írástekerccsel*, Lachesis földgolyó, horoskop és szinte írástekerccsel vagy *irva* is, Atropos napóra, olló, sőt mérővel is — hasonlóan más moslim szellemek is mérlegezve az emberek jó és rossz tetteit (i. h.) — állítatott elő. (Heffter i. h. 234); így a parcák is Klotho: m. *libraria, archivique custos*, a mus. Pio-Clementinumb. (Visconti 4. 34 rajz), és a különös fata *Scribunda* ki Tertullian (de anima 39) szerint a világra jött gyermek születése első hetének napján tiszteltetett; hasonló hitképzet foroghatott fen a jós könyves Sibylláról; és a *fáták és parcák* között már a különbség vétetett észre, hogy míg azok a *fari, φάρτις*, monda, sago, a *φημί*-től nevezve (Isidorus is f. i. h. fatum dicunt esse quidquid dii effantur, fatum igitur dictum a fando i. e. loquendo) a végzetet szóval hirdetik: emezek *irva* jelelik, és jegyzik (Lersch bon. jahrb. 843. 2. 129). Ezen írási cselekvésre magyarázza azonban már Grimm az éjszaki nornáknak tulajdonított működést is, melyet felőlük a *scrifan* (sajátlag: ordinare) szó kifejez, és a parcák *brievevara* — die aufzeichnende, fordítását. De már nálunk is, mint tudva van, s léjebb még tárgyalandjuk (XVI), egy ily sajátosság, a runákkal találkozó, *ős* és kétségtelenül pogány korunk s vallásunkban keletkezett s gyakorlott írásnak tudata, s nyoma maiglan fen van; sőt valószínű, hogy az annak gyakorlata módját s fogalmát tökéletesen kifejező, s a runa szóval szinte rokon hangzású: *rovás* szóban, ezen *ős* írás hason régi s eredeti nevét is bírjuk, miután már hún emlékeinkből hason alakú: *Rua, Reuva, Rova* tulajdonnevet is ismerünk. Valamint törédék-hagyományainkban — melyeknek e mellett gyűjtése is csak épen hogy megkezdett — kimerítő és részletekig menő tudósítást senki józanon keresni nem fog, úgy a végzetnöi írás képét sem találjuk fel többé; de nyelvünk és a néphit igeis

1) I. a runa írás, mysterium, incantatio — bűv, titkostudomány, fatörzs st. értelmű a jelvek s írás. XVI.

ma is divatozó egykor bizonyára kuruzs, boszorkányi cselekvés és gyakorlat: **mal** nevét; róla mint ilyenről bővebben a varáznál (XIII) emlékezünk, s már yeztük, hogy annak kettős értelme, az *ir* – unguentum, kenés általi gyógyítás : maig a nép vénasszonyai által gyakoroltatni szokott — s irásjelek, külö- semű bűvös célra is csinálása, egymásba térő értelme, miután erre is *ir* a) használtatott. E szerint már a bűv ezen neveit gyakorló s bizonyára :hosunkba átjászó nők neve : **iraló**, vagy a végzetszerű feljegyzést, valamint modort, még találóbban kifejező eredetibb s ősbib *rovástól*: **rovó**, **rovaló**, asszonyok, leányok, nők, szűzek elnevezésében volna netalán visszaállítható ; pán figyelmeztetésével megelégedve, tartózkodom az Aliruna germán s hún- gyományos névnek, további, mindkét helyt eredeti mély értelemmel találko- ún-german érintkezések, irás átvétel st. hypothesisaival erősíteni, miután oros találkozások jelensége ugyis többnyire minden előjöv alkalommal maga eredeti mély alapjára (l. hősök VI. és a kútfők.). Egy ily magyar **rovásló**, Indéri névvel azonban még szinte összefüggésbe volna hozható, a pogány találtására I Béla alatt kitört forradalomnak krónikáinkban leírásából isme- **ndi** pogány bűvös papnők neve is. Ezen látszólagos tulajdonnév már a :vekkkel némi külső hasonlatra is figyelmeztet, de a Bonfini előtt állhatott krónikai variáns által, miután ő Rasdi helyett: **Varasolót** ir, tudósítatunk több minőségi hivatalnévnek veendő (papok XV) melyet alább taglalandunk ; arra akarok figyelmeztetni, mennyire ezen pogány pap jósnőknek (pythonis- ezik krónikáink), nem csak bűvös, jós tulajdonságaik, de neveik is elvegyül- ensőbb tündéri lények fogalmával, kiknek nevében, befolyásával s hatalmából gyakorolták ; ezen hitre bizonyítanak már azon krónikai adataink, hol őket : a us suis“ istennő névvel jellemzik. A kérdésben lévő **Varásaló** név és szóra szinte sajátibb helyén (XIII) taglaljuk annak gyöki értelmét, s mivel ott y az semmi megfelelő jelentést nem képes adni, az talán megfejtését épen itt, i értelemben lehetné, s különösen a végzetnőkről azon képzetben, hogy mint *ca*, *irca*, ugy egyiránt : **festve** – **képlirva** és **himezve** is, tehát tüvel : **irva**, **va** (a rovási irás is csak ily tü féle tűző, betűző styli eszközzel történhetett) épeztettek (Grimm 396) ; a végzetnő Brynhildr Atli húga, így varrja és himezi számára a végzetteljes ruhát (Völs. saga 24), mint Etele neje is Krimhild t6) ; egy spanyol (Segura d' Astorga) n. Sándorróli költeményb. a **fadák** cedoni Fülöp hősfának a ruhát (Maury 36). Egyébként is mint a végzetet nás, mindezen hitregei képletekben a szövés, ugy ezzel ismét, a himezés, itkezik. S ha ezen magyarázat felvehető, ugy a **varázs** szónak, mely a ké- iny hitesei aljasodás s feledés által csupán a bűv értelmében maradt fen, gzetnői mythosi jelentését, s némileg a mai **varr** – **suere**, nähén, (szinte :g csupán átvitt értelem : a tüveli szúrás, rovás, vakarástól, mikép egykor ás és feljegyzés történt), szóban gyökét birnök.

gálatunk nyomán tehát már itt az általános: **tündér**, **boszorkány**, **bába**, eken kívül : a **turul**, **varásaló**, **rovásló**, **rovaló**, **iraló** s többi hason formákban, még végzetnők nevei, némi valószínűséggel vissza állíthatók. E mellett ajdonnevek is előjönnek mondáinkban, m. péld. az erdélyi tündéri helyregék- ek : **Firtos** és **Tartod** (Kövári 185), a nevek ámbár félreismerhetlenül magyaros t, nyilvános értelmüket vesztheték, ha csak az utóbbit a **tartani**, **visszatartani** lmével, és ezt ismét a fentebb leirt valkyria tündér hadnemti hadvisszatartás :l nem magyarázzuk ; az előbbit : **Firtos**, méginkább lehetne a tájszóásban : **firogont** szóval értelmezni, mi a tájszótár szerint : „a mennyit um. egyszerre ak,” ismét tehát a fonás eszméjével találkozánk, aminthogy már fentebb egy

kolcodri tündérnél, a *kóc* – stupa, *szősz* értelmére figyelmeztettünk; vagy közelebb állna-e a (u. o.) *fricskál* és *firkál*-hoz nyilván a *faricskáltól*, mi ismét a: *scribillat*, *scindit*, *sculptit* jelentéssel, ama fentebbi írás és rováshoz volna tartható. Valamint azonban ezen két tündérnév ma helynévként jő elő, úgy mindannyi tündérnevek lehetnek azon várak és várhelyek sajátságos nevei is, melyeket a rege különös tündérek által építtetteknek s lakottaknak tart, mint a már ekkép fel említett erdélyi: **Deva**, **Arany**, **Boldogfalvi** st. vár, melyek, mint az **Aranka** mesei tündérnév (Gaal 127), s a f. említett **Boldogasszony**, tündéri tulajdonságokat kifejezőleg is, igen jól illenek tündérek elnevezéseitül; épen úgy az ezek közt említett **Rózsa**, **Cic** s **Béla**-vári tündérek felett uralkodó: **Rózsa királyné** tündér neve, minőt gyűjteményb. is (129), egy rege említ. Kétségtelen eredeti tündéri nevünk, a fentebb már tárgyalt **Ilona** is; a nevet még a dús értelmű *il* gyöki származékaink: *illat* – odor amoenus, *illik* – decens decor, *illan-fuga* clandestina, akár a *tündéri bájt*, akár *fény* v. *eltűnést* értve, magyarázhatnák. Helyneveink is m: **Iltyó** Aradb. **Illk** Szatmárb. **Ilonca** (Kreszn.) szőlőlevél- sodró bogár, és a km. hazugabb a kis **Ilas** fiánál (D. 1. 261); és ha a **Helena** név is jól adatott véle vissza, úgy a név ennek magyarításánál bizonyára több, így már **Attilának** is **Priscus**nál **Ildoo** nevű neje, s a népd. (3. 148) egy **Magyar Ilona** név is előjő. Még egyikét, úgy látszik nevezetes magyar tündéri név, **Harka** és **Emosa** – **Emós-re**, a monnyire mélyen lappanganak, csak későbbi felvilágosítások után, további tárgyalásunk nyomán fogok majd figyelmeztetni.

Egy további eredeti tündéri nevünk maradt fel a **dolbáiban**; a róla ma már enyészőfélben lévő hitregei képzetek felmutatásában, ismét csak idegen, közvetítő mythosi hasonlatok nyomán vagyok kénytelen eljárni, habár saját hitregénk erről is bizonyosan annyit, de valószínűleg többet is tudott, mint akármely más. — Fentebb érintettük már a román néphit tündérei — kik mint szinte láttuk, sajátunkkal is annyira érintkeznek — olasz *fata*, span. *hada*, fr. *fée* nevét; ezen általános név mellett szinte még számos sajátságos tulajdonait, s a róluhi néphit, népképzet kifejező elnevezéseket is lelünk. Ezek egyike az ismeretes: **Fata Morgana**, **Fatata Morganda**, **Morgho la fée**; de ezen *fata morgana* ősz tündéri névvel jeleztetik már europaszerte jelenleg, mint köztudomásul van, azon sajátságos légtükrözési, légképi (*mirage*, *luftbild*) természeti tünemény is, midőn a tág terjedelmes rónák, a szikes mocsáros helyek, tó s tengeröblök felett, megrikult légrétegek, a fölöttöki sűrűbekkel elvegyülve, az alattok lévő kitünőbb tárgyakat, mint városokat, hegyeket, tornyokat, felfordított alakban, mintegy tó, vagy tengertől körülvéve visszatükrözik. E szerint a tündéri bájú tüneményt, az ősi hitképzet nyomán még tündéri jelenség, és névvel jelölve bírjuk. **Morgana** Grimm (384) szerint bretagni szóból eredne, és *mor* – tenger, *guen* – *splendens femina* értelemmel tengeri tündérnőt jelentene. Hasonló tündérnév értelmével bír azonban, ezen, alföldi rónáinkon, Tisza mellékein, Hortobágy pusztáin és Debrecen *sodás* térein kitünőleg otthonos tünemény magyar: „**dolbáb**“ neve; Sándor és Kreszn: **déli baba** – *aeo elasticus*, sole splendente super sata. Ezen *báb* v. *bába*, m. láttuk, kétségtelen tündéri elnevezés, s így jó elő maig a mese rossz tündérei p. *vas orru baba*, és a szülézetet gyakorló *bábasszony* (egykor mint mondók a búvvel szorosban összefügghetett tiszt) elnevezésében; a tündéri képzetnek megfelelőleg veszem azért a név első részét: **déli** röviden, s így az *insignis*, sőt *splendens* – fényes; bájos, tündéri tulajdonságot kifejező értelemben, mint *mor* – *ganban* a *guan* – *splendida femina*; mire jogosítva érzem magam annak néhány könyv s szótárainkba ékező írása ellenében, a szónak a népnéli habozó, majd rövid, majd megvont kiejtése által; egyébiránt ha ékező írással is hosszúnak vesszük: **déli**, ugyan ezen értelemre jövünk, a *dél* – *meridies*-t kifejező szavunk, szinte a napfény ideje fogalmát fejezheti ki kitünőleg, mint a szavat már Toldy (ir. tört. 1. 17) a gör. *ἠγλος* **Riemer** szerint eredetileg: **világító**, **világos fényes**, **tündöklő**, jelentésével összehasonlítja.

— Az olasz regék szerint Fata Morgana mélyen a zöld tenger fenekén, kristály palotában lakik, napnyugathor kiemelkedik társnőivel a habokból, százféle különböző alakban, mindig változva és újra visszatérve, de sohasem ugyanazon egy képben; bájos hangokat, mint a legkellemesb dallam, kísérve a távolból hangzó kürtök zengésétől, hall a szerencsés, ki ily csodás látványban részesülhet; de mindenki kerüli azt, mert lecsilapíthatatlan vágy ragadná meg őt, ha a tündért magát bájos szépségében meglátná, s az ilyen elkerülhetlenül a tengerbe vész el. A messinai tengerszoroson, hol a tünemény igen gyakori számos regék szállonganak felőle: Aetna hegyén lakott volna ős időkben egy időjós agg remete, ki Morgana tündér meghittje volt, s a ki hozzá tanácsért folyamodott, láthatá a tündér légvárait, kertjeit, hajóit, s bűvös képzeteit a jövőnek (Vollmer myth. wört. 733). Egy francia regében (Grimmél: jeu d'Adam Halle, 13 századi költem.) szinte előj egy *dame Morgue* és sa *compagnie* um. *Arsile et Maglore* társnői, de felőlük csupán a szokott féei vonással tudósít, mint betérve egy házba megvendégetletnek, a szivességért a kettő áld, a harmadik, mert elfeledének néki terítékéhez kést adni, kopaszsággal büntet, mi már kétségtelen tündéri képzetükre mutat, úgy szinte tulajdonságaikra, hogy hasonló szép fényes nőknek mondatnak, és *Morgue* különösen: *le sage* — bölcsnek nevezetik.

Nem kétlem, hogy valamint delibábunk neve a fentebbi fata morgane-val rokonnak mutatkozik, (anélkül természetesen, hogy a delibáb népies kifejezésében, amannak csupán fordítását lehetne feltenni, miután ily rokonértelem csak szónyomozóilag lehet fel), úgy szinte fen lesznek még népünknek bár sokat feledett emlékezetében hason hitregék, habár az alföldi nép amaz: általános nézetén felül, hogy a delibáb megjelenete mindenkor bő termést, jó esztendőt jósol, tudomásomra csak kevés bizonyos jutott eddig. Egy békési szép monda, melyet kettős, egy rövidebb s egy talán költőileg bővebben kidolgozott, közlésben bírok, valóban egyikét adja a tündéri e nemű legjelebb regéknek, de vajlon ama bővebb népetel s hagyomány hü-e? mindeddig nyomára nem járhattam, minden ily alap nélkül azonban nehezen lesz ¹⁾. Az öreg alföldi *Pusztának*, um. az első rege, két gyermeke volt a: *Tenger* és a *Delibáb*, a tenger nagyravágyó volt, és egészen elnyomta a Delibábot, a *Szél* azonban szerelmes volt a Delibádba, s azért elkergeté a Tengert, így maradt csak maga a Delibáb az öreg Pusztá leánya, ki azonban a Szelet nem szerette, hanem a *Napot*, ezért emelkedik a naphoz, de ha a szél fújni kezd, megijedve habozik, s ha nagy fuvalmával emelkedik, előle szaladva tűnik el; míg valahányszor a nap süt az ős pusztára, magosan emelkedik hozzá fel kedvese, s csak mikor lenyugszik, ereszkedik le vissza atyja a pusztá keblére. A második szerint: ezred évek előtt ott, hol a Tisza kanyarog, megvolt már az alföldi pusztá, csak hogy a tenger zúgott rajta végig ²⁾, mert a Tenger a szelid, jó ős Pusztának, rozsz, kinzó, lomboló ifjú felesége volt, ki miután az öreg Pusztának keblét összevevissza tépte, partok láncában önmagát emészteni megunván, harcot üzent a hegyeknek, felült a viharra, mint harci paripára, kardul ragadta meg a villámot, zászlóul egy setét felleget vett kezébe ³⁾, s ekkép felfegyverkezve keresztül tört a hegyeken, elhagyva a pusztát; midőn a Pusztá ajultából, melyet nevének szilaj véghánykódása okozott felébredett, örömmel szemlélte hogy neje odahagyta, de még nagyobb volt öröme látván hogy

1) Az első rövid alakjában mely a rege lényegét teszi, szóbeli közlés után vettem a-biztosítással, hogy az egy népkönyvi példányból kiolvasott; midőn ezen kütfője után járok, kapom a másodikát, melyet közlője emlékezete után írt le ugymond, ahogy azt mint véli valamely nép- vagy zsebkönyvben szinte olvasta; ennek is eredetét hiába nyomozám mind eddig, azért közlöm a mint kaptam, talán az által is szerencsésb leszek, mások figyelmét rá fordítva, eredetét kipuhatolai, vagy, mi még ohajthatóbb, a delibábrolí más népies regéket előhozni. — 2) I. Griselinai Temes-banát 2. 43 az alföldi és banátsági tenger alapról. — 3) e vonások is első tekintetre költőeknek látszanak, de így tudja mégis a már igen eredeti népmese a népd. 3. 219 hogy az ördög meguyergeli az éjfélit és forgó szelet, jó és méh mint a villám és égi háború, majd innét: meguyergeli a déli szelet és a vihart, a fellegekkel veronyt nyargal st.

közös gyermekük a Delibáb, kit szelid szép viseleteért anyja a Tenger soha sem szeretett, vissza maradt. Arany hajú Delibábba azonban szerelmes volt a Nap, mert körútjában mit sem lelt szebbet soha, de Tenger asszony vad élete korlátot vetett Nap úri szenvedélyének, s míg a Tenger ott volt, a Nap addig küzeledni nem mert, most azonban megvallotta szerelmét, és a lyánka is viszont szerette őtet; de mire ezt észre vette a Felleg, ki szinte szerette Delibábot, legsetétebb mezébe öltözve harcot üzent a ragyogó Napnak, küzdöttek sokáig, végre a Nap átszúrta a Felleget és lekacsintott a reszkető árvára. A Felleg ekkor hogy tönkre tegye közös szerelmük tárgyát, áradásként pusztítva rohant a földre, a Nap azonban szivárványból csinált hidat, s ezen ölelte fel magához Delibábot, megmentvén a veszélytől, mire pedig a Felleg elpusztult volt, levitte ismét a gyemántos rubint és smaragdból vert hídon, s atyjának az ősz Pusztának keblére fektette; ide jár le azóta imádni aráját, s az arany hajú Delibábnak keble hullámzik kedvese csókjai után. Akadt ugyan a Delibábnak, mint a Napnak is, több csábítója, a Napot szerette a harmat, a virág, a kikelet, a Delibábot a levegő, és esti szellő, de ők hívek maradtak; az esti szellő megvallá szerelmét, s utána indult a hölgynek, ez azonban tündér szárnyain elrepül előle, és csak akkor áll meg, midőn a nap forró kebelével fényesen megjő, a szellő pedig ijedtében a bokrok közé vonul. — Mint látni, a rege egyiránt dús találó cosmogoniai képletekben is (l. X), különösen mint az ősz pusztia gyermekévé állítja a tengert, s visszamaradt leányának a delibábot, aminthogy az csakugyan tengeralapú szikes mocsárok szülöttje (l. f. a jegyz.); de a többi képek is, mint a delibáb a naphoz emelkedik, mint áll közējük a felleg, hogy habozik és eloszlik a szellő fuvallatára, annyira találók, hogy ezek is mesterkéeltsége gyanúját gerjesztik bennem, habár jól tudom hogy a népies monda ezeknek a természettől elcsúszó és költői visszاسugározásukban nem kevésbé hű szokott lenni. Tompa népregéi (28) közt is áll róla egy monda, de melyet ismét a történeti színezet gyanítat mesterkéltnek. Ezen rege szerint Csörsz, a Tisza mellett lakó avarok királya, Rádót a Duna mellett letelepült longobardok királyát, mint szövetségese a hadban segítvén, ennek díjazul leányát, Delibábot kéri nőül. Rád azonban Csörsznek birtokára vágyván s csellel igyekeztvén őt kijátszani, csak azon föltétellel igéri oda leányát, ha azon az úton, melyen a Tiszától hozzá érkezend, vízen viendi haza nőül Delibábot, Csörsz legott az árok ásatásához fog, melynek Csörszárka név alatt nyomai Borsod és Hevesben a Tiszától Duna felé vonulva maig láthatók (l. V). A nagy munka közt Csörsz villám által lesújtatik, s a hely, hol Csörsz fáradt népe a munkát megátkozva elhagyá: *Árokszállás*, mint az árok kezdete: *Ároktőnek* nevezetett. A rege, mint látni, a Csörsz-árka és Árokszállás, Ároktő helynevek körül forog. Ebbe szövék a delibábróli néphitszerű vonások, hogy: a lány szelletár a Delibáb fohásza, a Delibáb tünékeny képei Rád leánya Delibáb szerelmi álmái; mert midőn Delibáb szerelmi búban epedett: „álmot küldött a hajnal — nedűs pilláira — s elébe álmain egy — tündér világ terült, — a melyben száz varázskép — tűnt fel, meg elmerült. — Hű Csörsz király, s az árok — tűnők fel álmain, s szerelmes vőlegénye — őt vitte hajjain;“ de Csörsz kimúltával a Delibáb még most is „verőfényes napon, — meg-megjelen remegve — a sík határokon, — az alföldnek vidékén — tűnő szárnyon lebeg — Csörsz lakhelyét keresve, — s nem találva meg. — S kesergvén most is a kit — hajdan könyezve várt, — előnti könyözönnel — körül a láthatárt, — és újra látja álmát — kit régen álmodott, — mert megtelik vizárnnyal — Csörsz-árka is legott.“ Itt is tehát a delibábi tüneményt regei vonásokkal magyarázva találjuk. Egy másik nép regéjében (a sirató 46) szinte így találólag mondja a delibábról mint tündérről, hogy: „nappal jár tűnő vizével,“ mi a csak nappal látható tüneményről természetszerű, holott az olasz Fata Morgana-róli rege azt mondja, hogy csak napnyugotkor szokott megjelenni. Dame Morgue a fenebbi franc. regében a napkeltével szinte elvonul az emberek köréből egy rétre, hol szemek előtt láthatlan akar lenni; mi

án csak a közönséges tündéri vonás, miután nagyobbára mindnyájáról a képzet, hogy el járnak, kelnek s jelennek meg a halandók közt; mint népd. (2. 352, 3. 237, 296): el szállnak a bűvös várba, napkölte előtt el kell um. tűnniök, mert a tündér mondása rint: „nékik nappal a föld felett járniok nem szabad.“ Tompánál is ismét a népregéb. 2) szinte csak midőn az éj leszállott, keltek a tündérek a habok színére, s akkor ék volt a lég biralma és a föld hatalma, midőn álom lengett a föld flain. Közelebből állkoznak a fentebbi és saját delibábunkróli képzetek abban, hogy mint nálunk, úgy olasz regében is megjelenése egyiránt az idő s termés jóslatául vétetik; hasonlóan ezetik ki annak nem csak ragyogó fényes szépsége, de egyszersmind lég- és vístündéri minősége.

Ily légbenjáró tündérek külön nevét tudja ismét az erdélyi tündér rege (Kőrösi 178) *Rapsonné, Firene* és még más két testvérét említve, kik az Illyés mezőni psonné tündér várában laktak, a szép fiatal Rapsonné a rege szerint midőn Kolosvárt harangot megkondíták s míg behuzák, nem csak felültözött, hanem befogatott, s y hajtott, hogy másokkal egyszerre ért még a templomba, egyszer a szél történetesen csisa kalapját lefújta, s az utána leszállni akart, de a tündér nem hagyta, mert um. ikig gyalogolhatna már érte. A *Rapsonné* és testvére *Firene* nevek eltérő hangzakkal idegen, talán oláh eredetűek lehetnek, de ezen gyors légies járásróli hasonló más már léjebb is a garaboncosróli egy regében épen így jó elő, aminthogy általan már is a légies tündérek különös jellemző tulajdona.

A tündéreknak azonban ezen *légies*, mint egyiránt a víz és habokban lakó természetét, tulajdonságát, legjobban fejezi ki a hitrege, az összes tündéri regékben és át hagyományinkban is honos: *hattyúnó* képzet által. Mint már Tompa e. id regéjéb. 2) találólag mondja, hogy a tündérek: „a habok színére kelnek, és övök a légbiralma föld hatalma“, ugy szól költőileg a Sám. edda is (142, 159) *rida lopt ok lög - hen durch luft und wasser*, azaz hogy szállni és úszni tudók, mi Grimm (398) gyaratata szerint egyértelmű a hattyúalak felvevésével, mi által egyiránt repülnek légben, s úsznak a vizen, a tenger, folyók s tavak partjait lakják, s jövendőmondók, nőnek a hattyú tartatott az ókorban. — Élénken birják ezen képzeteket, majd az alánosb madár, majd különösen a hattyú tündéri alakról már a keleti regék, az 101 éjb. (395, 525 éj) a rege hőse Hassan a titkos tündéri ligetbe bėjutva, tiz másik helyt hét) hölgyet lát madáralakban a tó partjaira repülni, mire levetik leplüket, meztelen fürdenek, a fürdés után gyémántruhát öltve mulatnak, mire késő lesz, felszik ismét tollleplük, szárnyaikat s tova repülnek, egyik közülök — a dzsinek királynak leánya s a tündérek királynéja — azonban a leskelődő Hassant örült szerelemre radja, s ez, mig fürdik tollleplét elorozza, miáltal a tündér hatalmába kerül, másképp visszaadná, ő szaggattatnók szét; hasztalan sír s vigasztalhatatlan a nejjév lett odér, de mire sorsában megnyugvást színlel, eldugott leple tudomására jó, megkapva száll gyermekeivel, férjét tündérhonbani keresésére utalva; az (798 éj.) szint így de r nyilván *hattyúleplet* említve, s az elszállt nőt kereső férj, mint tündér llonánkban, neve a gyemánthegeyeken kérdezi az állatok királyát felőle st. Hammern. (geistl. 17): dön a halandóval párosulva már gyermekeket nemzettek, egy napon hazája felől lámolván, a honvágý által elragadtatva, elszáll. A classicus mythos ha nem is e másokat ugy mégis gyakran hozza elő a hattyú - kyknos istennői alakot, mint Ledanál, Apollo kíséretében, néki különösen jós és emberi beszéd tehetséget tulajdonítva; vebben és határozottabban a germán mythosban (l. Grimm 398): vüludarkvidhaban farkastó partján ülő fonó három valkyria, melyek közül egyik neve is: *Swanhvit* - iwanweiss, szinte letéve hattyúümgük ragadtatik el a három flnn királyfi által, s onyára megtalált elrejtett leplükkel, szállnak el ismét hét év után, midőn magszakadt ívégzetet szövő fonaluk. Hromundarságab. (förnald. sög. 2, 374): a hős Helgi felett

lebeg a tündéries hadnemtő Lara hattyú alakja, miért ellenségei nem győzedelmeskedhetnek, de mire kardját véletlen magasabba emeli kettévágva a hattyútündérneje lábát, hadszerencsáját megsemmisíti. Saxonál (100) Fridlev feje felett: *sonum trium olorum* superne clangentium, hall, kik jóslatukat jelentik, s egy runa övet eresztenek le a hősnék. Atli húga a valkyria Brynhildről is (helreidh Brynhildr 6.) hogy a hős királyfi, kinek kedvese lőn, a nyolc testvér ümögét a tölgy alá téteté, miben bizonyára a tudat, hogy a hős a fürdő ümögét elragadja, s az által hatalmába jő Brynhildr (Frauer 8), mint (főrn. sőg. 1, 186) Brynhild a dalban vizen úszó hattyúval is hasonlítva (Grimm 399). Kétségtelenül ez forog fen már a Niebelungenben (1473); hól az Eteléhez menő Burgundok vezére Hagne, utjokban a Duna partjáni forrásban fürdő, jós vízi v. tengeri nőekkel — *mer wip, wisiu wip* — jósnők — találkozik, s elragadva ruhájuk, végzetük kimondására kényszeríti, de a mint tőle visszakapják ruhájuk elszállnak lebegve a habokban. A német népmonda azonban (már Musaeus, Grimm k. u. h. märch. n. 49, Wolf hausm. 217, Maier Volksm. 39) hasonlóan a keleti regékhez, ismeri hattyúalakukat, szerintök is a fürdő hattyúnő letett hattyúümöge, leple, de e mellett varázs gyűrűje is, elragadtatik, mi által a tündér a szerencsés hős nejevé lesz, de hattyúleplehez jutva közönségesen elszáll, s férje kénytelen a tündérhonban, hová csak hosszas küzdelem után jut keresni; mint látni a képlet ismét általános, így tudják már a román regők is (I. Grimm 401) valamint saját hagyományaink a tündér Ilona főle mondában¹⁾: az aranyalmát őrző királyfihoz száll szép hat *fehér hattyú*, élükön királynéjük maga tündér Ilona, mire a királyfi lábánál megragadja, a hattyú megrázkodik, leple leesik, és bájos hölgygé lesz míg a többi elszáll, a leskelődő irigy aggnő az alvó aranyhaját levágva őtet is elriasztja, és a hős most kénytelen őt tündérhonában felkeresni. A vízbeni fürdés s más jellemző körülmények, melyeket itt a sokszor átalakított rege már feledett, más mondáinkban szinte még fentartvák: gy. 21, a királyfi aranyhajú tündéries bájú neje, míg ő távol jár, szüli a homlokon aranycsillaggali kettős gyermeket, midőn az irigy mostoha boszorkány azonban ebkölykekkel felváltva, a nő vízbe fulasztását eszközözi, azóta a királyi palotát körül folyó tóban éjenként *három hattyú* úszkál, és hallatja panaszos dalát, míg a hazatérő királyfi figyelmetessé tétetik, s tündér nejét s gyermekeit a hattyúkban megismeri; e monda más variánsai ismét homályosb tudattal a hattyúalakot más ismértebb: *kaosa, galamb, holló, sőt osóka* nevekkal helyettesítik. Így a tündér ilonai variánsokb. (gy. 32): majd hét fehér galamb, vagy holló alakbani tündér száll le, mint már a Wielantróli — völundarkvidhai Völunddal azonos — németregékben (Grimm 399) emennek hattyúnő tündérei helyett szinte három galamb száll a forrásból, s ezek is amint a földet érintik bájos leányokká lesznek, s letett leplüket Wielant elragadva, egyikük véle egybekelni kénytelen. Gy. 19: az irigy boszorkány által így vízbe fulasztott tündér, mint galamb jó éjenként a királyfi ablakára kopogni, megismerve általa ő is leveti galamb leplét. A népd. 3. 260: szinte a rozsz tündér — itt a mesében cigány nő által kútba taszított aranyhajú királyfi ara, aranykacsává lesz, őtet a vadász golyója nem éri um. és láthatlanul követi királyfi kedvesét, míg az rá ismer; ezeknek még egy bővebb variánsa (gy. 37 és 139) beszéli, mikép szinte a hadbanjáró királyfi tündérneje, boszorkánynapája által midőn a várablakán kitekint, mely alatt a Duna folyt, beléje taszítottatik, s azonnal fejrakcsa alakjában úszdogál társnőivel, de a tündér átvére, ki szomjúságában egykor, bárány nyomból iván, aranybáránynya lesz, esténkint

1) mindkettőre, a román s magyarra legjobb tanúság a fentebbi jegyzetben tárgyalt, és itt közölt Argibus tündér Ilona főle rege ezen vonása, amennyire az olasz regei fordítás egyrészt, másrészt ismét egy eredeti magyar tündér Ilonai, — kit már, mint látjuk, a csallóközi néprege is hattyúalakban képzelt a nagy Dunán uszkálni, — regével azonos. Amint e képzet a régi keleti regékben is otthonos, látjuk, hogy régi hitregi hagyományon alapul.

levízi gyermekeit, s hármias hívására: „kacs kacs kacs; szép kacsák melyik e kis gyermek anyja!?” (a másíkb. (139): kácsa kácsa kacsácska! hol van e gyermek anyácskája) azonnal megrázkódik egy szép fehér kacsá, s mint bájos hölgy száll ki a Duna habjaiból, megszoptatja két fiát, s megsókolva ismét eltűnik a habok közt, miglen a hazatért királyfi egynapon a jelenetet közélről meglesve, partra szálló nejét megragadja, a tündér erőszakosan szabadkoczik, vissza akarván a habokba ugorni, de a királyfi erős karjai többé vissza nem eresztik st. Mind ezen mesék mint, látni, már feledik a sajátlagi hattyútündérnői képzetet, áttérve ama közönséges boszorkányi versengés képleteibe, az alapvonás azonban mind a mellett még bennük is fenmaradt, így nem emlékeznek már a sajátóságos hattyúlepel elragadása feltételéről, s magát a tündért ragadtatják meg, mint az utóbbiban, v. m. Ilonánál, a hattyú lábát; tudni látszik azonban még ezt is Tompánál a rege (56), hol az üldözö barnaszellem a tó tündér királynője leplét ragadja meg, de itt már um. későn, midőn az a tóban eltűnt. Gaaln. is (323) csodás tündéri fátyollepelről szól a mese, melylyel a tengerből kilépő tündér kedvese lovait megmosva, azonnal arany s ezüstszőrűekké lesznek. A hattyútündéri alak rejlik azonban kétségtelenül mind ama fentebbi kacsá st. madár alakokban, s így a népd. 1. 415, már fentebb tündéri tiszteltre magyarázott játékdalokban is:

kis kácsa fűrdik fekete tóban,   fiához készül lengyelországba
és 412: fűrdik a csóka fekete tóban   fiához készül st. m. f.

mintán az egész dal összefüggni látszik távolról, lengyelországból? jövő népnek a tündérektől őrzött aranykapu hidon, réven átmenetelevel, melyen át lehetett talán jutni ama tündéri *Boldogasszonyfalvára* „hol az aranyat adva adják, mérve mérük“ st. — Hasonló tündéries kacsá-e, melyet a finnrege (kal. 41, 246) említ a: *sininen sotko* — kék kacsá névvel, mely midőn Väinämö hárfája zenéjére az egész természet megindul, s a hősök sírnak, hogy könyeik mint gyöngyök hullanak a tengerbe, ezeket, orrát a habokba mártva szedi fel, mihez Grimm (Hoeser zeitschr. 845, 13.) már a szerb rege csodás aranyzárnyas kacsáját — *utva zlatokrila* tartja; de én már egyenesen az általánosb víztündéri finn *Sotko* nevet is, mint az p. a kalev. (41. 143) előjön: Sotko-leányok, ezen hattyúnői tündéri képzettel azonosnak tartom, a finn sotko — anas clangula egy kacsá nemet jelentvén (l. Schiefner. kalev. n. ford. 209); Sotko-leányok tehát kacsaleányok s mint víztündérek egyértelműek kétségtelenül, a nálunk is változólag majd kacsá majd hattyú alakban képzelt hattyúnő tündérekkel. A hinduban ismét *natius* az aranyos hattyú emberi beszéddel. Egyes helyregéink azonban még élénkebben emlékeznek a tündéri hattyúalakról is; már említők, hogy a csallóközi hagyomány tündér Ilonáról tartja, mikép *hattyú*alakban úszkál a Dunán (Karcsey u. muz. 2. 500). Liptóban is Szemrecsány melletti sz. Anna völgyében egy csodás kútban látja még a néphit ezen hattyúkat: (Bél not. 2. 535) fontibus prodigiosis adnumerant illum, qui ad vicum s. Annae, in valle salit, ferunt enim virginem s. Annam et Elisabetham, heic olim adparuisse, cuius ostenti, ne intercideret memoria, *duos olores*, contra regionis ingenium subinde isthic postea visos. Snor. ed. (20) szerint az *Urdarbrunn* — ős világlét kútjában tartatik két hattyú; a finn. (kal. 1. 179) *kacsá* röpül ismét elő a teremtés alkalmával, és a tengerbe hulló tojása részleteiből alakul a világ (l. X), valamint *hattyú* úszkál (u. o. 14. 376) Tuoni a halál fekete vizének sz. hullámain. A lévai vár megett, egy szikla alatt levő kis tóba a rege szerint (Karcsey k. i. közl.) látni éjjelenként egy hattyút 12 veres libájával úszkálni, ez a néphit szerint egy remete lelke volna, ki miután alaptalan gyanuból nejét és gyermekeit megölte, iszonyú vétkeieirt vezeklendő remelové lett, a tó feletti barlangban siratá őket s eltakarítá tetemeiket, most pedig holta után éjjelenként úszkál velük a tavon, de csak jámborlelkű láthatja őtet s hallhatja a hattyú bús hangjait, csendes ének az, de még is úgy átjárja szívét a hallgatódzónak, hogy nem bírja végig hallgatni, s annál kevésbé állja ki a hattyú

tekintetét ¹⁾. Így ismét sajátosság vonásokkal maradt volna fel tehát e képzet a regében is. Valjon nem ezen képzet lebegett-e már azonban a jó Otrókócsi emlékezetében is (l. f. i.), midőn tündérünk s Tyndaros rokonítására felhozza az utóbbiról ismeretes classicus mythosi regét, hogy neje Leda hatyú képében hált meg Jupiterrel.

De ezen alakok által már a sajátlagi **víztündérek**, **vízszellemekről** hitrege körébe jövünk, s e tekintetben tündérregei hagyományunk ismét bőven foly. Bár itt is a határozottabb nyomok hiányában általánosb képletek nem igen engednek határozott osztályozást, minő az élénkebb tudattal bíró mythologiákban a *víz-istenek*, *istennők*, a sajátlagibb *víztündérek*, *nymphák*, st. *vízi szellemek* és *szörnyek* közt jelentkezik, miután a rege nálunk általában **víztündért**, **vízszellemet**, **vízi-embert**, **nőt** említ, s ezen képzetekben tükrözi mind azon vonásokat, melyeket ama mythosok p. a classica i viz-istenek: Neptun, tritonok, nymphák, seirenek, a germ. a wasserholdok, mereminni, meerkind, meerwunder, nichus - nix, sejungfer, a szláv: a russalka, vodnik, topilec, morsko-csuo st. nevek alatt külön ismérnek és jellemeznek; mind a mellett azonban, hogy ez mythologiánk általánosb, csupán némi fensőbb szellemek s a daemonológiáig emelkedő jellemében feneklik, mégis e tekintetben is mind különböző e nemű alakokat, mind pedig egykét sajátosság nevet is képes máris a vizsgálat hagyományaink még alig osztalott homályából felderíteni. — Alább már őshitünk élénk vizcultussával fogunk találkozni (VII); mert ha nemzetünk nem lakta volna is a tengerek partjait, mint ez a Kazar st. tengeröblök s partrészekeni laktáról valószínű, úgy egyiránt hatalmas folyók, mint az Etel, Don, Duna, Tisza st. partjain s közein telepedett volt le; küzüők már a Duna tudomásunkra is a körüle lakó egykori szláv és germán népek hitében, ily vízszellemek laka volt, s nem kevésbé természetes helyt foglalhatott ily hit a magyaroknál a Duna Tisza st. folyóik, ugy a egyszerű tavak mint Balaton és Fertő vízszellemeiről, melyek körül még kétségkívül nem egy, ily vízszellem, és tündérekről, míg eddig ismeretünkre nem juthatott hit és rege lézeng. A Tiszabani ily vízindők és emberekéről néphitről, tudósít már egy régibb utazó: (Pokorny 1763, patr. tagobl. 1803, 1173 l.), hogy Túr, Tisza-füred és Szolnok tájékán valahányszor megjelennek, a nép ezt szélvész, vihar, általában különös veszély (l. alább) előjelentésül veszi (Brodetzky top. ung. 2. 92). A Balatonban Tihany foka oldalában kivájt sziklaüregeket (gyűjt. 185) a nép **tündérlak**, **tündérváraknak** ²⁾ nevezi maig, hol egykor a balatoni tündérek honoltak volna. Így tudja a Fertő körüli hagyomány (gy. Karcsay k. i. közl.) hogy benne hét város elsüllyedve van ³⁾, melyekben csodás víztündéri lények honolnak, kiknek énekét, szavát olykor a rajta evezők hallják a csendes éjszakán, a jólelkű néha mélyebben bé is tekinthet, s a hold világánál láthatja a gyönyörű gyémánt és arany palotákat, de minden hét évben kibújnak még a városok tornyai is, és akkor vízlakói vízi emberek a partokon megjelennek. A csallóközi néphit szerint is (Karcsay i. h. 500) a nagy Duna alatt, hol mondhatlan fény és gyönyörűség uralg lakaikban, időznek a tündérek, arany, gyémánt, gyöngyből ragyog ottan minden, ezen víz alatti tartományaik messze terjednek, egész a tengerig nyúlnak el úgymond. A keleti mondákban 1001 éjben hasonló (a 501 éj.) a tengerkirály s tündérelánya országa a tenger alatt terjed el, márvány, kristály, gyöngy, korál kagylókból épült palotákban lakik, sebesen mint a gondolat jár itt tündéreivel, a nélkül hogy magukat vagy ruhájuk bönedvesítenék, tengeri méncken nyargalva vagy fogatokon szekerezve; a kalevala (5. 20) szerint a vízistenek és

1) Ovid. met. 2. 367 Cyncus szinte, midőn kedvesei halálát módon túl siratja, az istenek által hatyúvá változtatják; l. Lactantius Placid. Bunte mythogr. 1. 8. — 2) Thiele (merk. ung. 1. 168) szerint, az eszterházi levéltárban egy okirat 14 helységet említ, melyek egykor a Fertő mai helyén állottak. Konth Mihl. máder által 1368-dik évb. kiad. okiratb. (a soproni levéltár.) említett e helyzeni: Egki, Perpak, Chakoa, Edecséd, Homok és Bóc hat falu közül, háromnak többé semmi nyoma.

vellamo szüzek (hableányok a germ. eredetű welle – habtól) a tengermélyében a nagy sziklák közepett tarkacsikos kövecsből épült szűk szobákban ülnek, de ezen víznép is, és Abto a vízkirály dúsgazdag, mert a kalev. (43. 270) szerint az aranyboldogsági Sampo löredéke a tenger mélyébe süllyedve teszi az ahto-víznép kincsét, mely az idők folytán sem um. és míg csak a hold világítand soha sem fogyhat el. Hasonlón, mint a fertői rege átkosan elsüllyedt helynek tartja a tündérek ezen vízi lakát, ugy a Karcsa folyóról monda is a Tompánáli (52) népregében: hol most um. a Karcsa partjainál egy csonkatornyú templom áll, egykor a tó fenekén a tündérkirálynő, s leányai vára emelkedett, melyből az éj leszálltával a víz színére keltek, de üldözve a rosz barna szellemtől kiköltöztek a tóból, a tündéri palota romjaiból épült a templom, s az eltűnt tóból vált Karcsa folyója, de benne még egy tündér maradt örül, és éjenként fölmerül az őt tündér a habokból, minden száz évben pedig hallatja még félreverte a csonkatornyú habokba leszakadt ezüst harangját. A kárpáti tengerszem tavak egyikéről az ugynevezett Feketetóráli rege szerint, (Vahot magy. föld. 1. 10), benne a tündérkirály palotája arany és gyémántoszlopokon állott, de körülötte örökös setétség uralkodék, míg a királynak Zöldtóban lakó kedvese őt rá nem bírta, hogy a setétséget oszlatná el; a király azért a tó feletti szikla torony tetejébe szolgálzellemei által egy nagy karbunkulust tétetett, mely napvilággint fénylett, de a karbunkulus csak addig világíthatott, míg a tündérnő királyához hű volt, s mire egy halandó királyfi iránt szerelemre gyuladt, a karbunkulus világát veszté; a Feketetó királya magával vivé gyémántjait, drágagyöngyét s aranyát, leszállt a tó mélyére, és boszút esküdött hűtlen nejének, ki elvesztve büv-erejét, örülten tébolyog, s a kárpátok zúgó fenyvesei közt, még most is olykor hallani fájdalmas jajjait ¹⁾).

De már általában így: folyók, kútforrásokkal összefüggőleg jönnek elő egyéb tündéreink is, valamint a classicus mythos jós nymphái, a germ. hitrege nornai, a jós völvarok, és a rom. faták féek: kúta, források, vizeknél állomásozva képzeltek (l. Grimm 379 és Panzer 277). Így a fentebbi iszkornyai tó tündéireiről közlöttem regében is, hasonlóan a német nixekhez (l. Grimm 439) amint a tó partjaira kiülve, vagy félig a habokból kibukva, a napon sütkeözve fésülik hosszú hajukat, s mint a szláv hitrege russalkai (Tkány myth. 2. 99) szép zöld koszorús hölgyekként kiszállva a zöldellő réteken fésülködnek, ugy járnak tündéreink is az iszkornyai templomrom alatti tóba, naponként mosdani s fésülik a parton arany hajszálaikat; s a finn regében is (l. l. 41. 138) a Sotko leányok s nádnővérek, kibukva a vízből, aranyos sertéjű ezüstös kefével fésülik hajukat, vagy mint (u. o. 2. 199) a vízarák s leányok a nedűs füves folyó partjára kiülve szigonyoznak. Kővárinál (175) a Pogány vár romja alatti üregben a néprege szerint minden kilenc évben két szép tündérleány jó ki a közel tóra vizért; u. o. (45) a kis kaláni kőbe vésett fürdő építője a kőboldogfalvi tündérek, kik azt egy nap alatt készítették, s benne fürdének. Valamint itt, ugy leggyakrabban ma már csak így, mint mondók ezen általánosb tündéri képletekben találjuk a sajátlagibb víztündérek nyomait, sőt sokszor még szinte az általánosb népregei sárkány st. alakokban is lappanganak (l. alább). E mellett azonban egy, csak minap fölébrestett különös, az inkább légies és általánosb tündérek ellenében, szorosb és sajátágosb víztündéri:

1) hasonlat tud a kárpáti Zöldtó tündérnőjéről egy gyönyörű lengyel rege (Pulszky 1840 atb. 2. 167); mi mellett ismét akarok figyelmzettetni arra, mit a kútfőkben a felső magyarországi helyregékről különösen b. Madnyánszky e nemű regéit taglalva, mondottam: hogy ezen regék bár szlávvidéki helyiségek, várak s tóból eszolanak, mégis, mint tudjuk, szorosan összefüggnek e várak, helyek, vidékek, eredeti magyar urai, hitregei s családai magyar életével, mint az itt szóban lévő karbunkulus — mely körül, mint látni a rege forog. — Drugeth család híres kincse volt, s még kiholtok után is, mint mondatik a bécsi cs. gyűjtemények egyikében tartatik. Egyébkint ily fénylő karbunkulusokról hasonló regéket lásd az 1001 éjben s (11 éj).

Sellő név, ily különváló vízszellemi, egykor fenvolt nomenclatióra, s a többi tündérektől elváló sajátságos képzetére utal. E Lugossytól jeles értekezésében (850 akad. közl. 130) kimutatott nevet a szombatos-codex versei tarták fen:

oltalmát ha kéred a mennynek urának,
Sellők sem tündérek ám neked nem árthatnak.

Marmarosi, szatmári st. tájszólások szerint ugyanis, a vizek sebes folyású helyei nevezetnek **sellőknek**, s hazánk több, folyók mentébeni helységeinek (*Sellye* a Vágmentében, *Salló* és *Sáro* a Garam mellett) nevei ezen értelem fenmaradt nyomaikint jelentkeznek¹⁾. Az elavult régi szó teljes értelme azonban ma már fel nem világosítható; ha, mint vélném, a szinte régi *sályog* szavunkkal is (mi ragyogást, fénylést jelent, mint péld. a sz. Lászlórolói régi énekben: fénylik mint nap, *sályog* mint arany) összeállítható, úgy igen jól fejezné ki azon, már a tündér szó nyomozásában kiemelt tündéri ragyogó, fénylő fogalmat, s a névnek a vizek sebes folyású helyei, talán örvényei jelezésére is használata, csupán átvitt értelemben történhetett, miután látandjuk, hogy különösen ily örvény, sellő, veszedelmes víz helyek, a víztündér tartózkodása helyei.

Hasonlón mint a sellő vesztett tündérnévi jelentése mellett, ma csupán a vizek sebes folyású helyei elnevezéseül szolgál, úgy vélnék figyelmeztethetni egy más nevezetes e nemű: **láp**, s különösen a **vándor-láp** elnevezésünkre, mely alatt ma szinte, s már bizonyára régtől így, csupán az alföld azon sajátságos úszó szigeteit értjük, melyek a víz által alámosott vizinövény, nád, csáté gyökektől összetartott földgészinkt, sokszor nagy kiterjedésben, mint ingoványok a víz felszínén úszva észrevehetők²⁾. A sajátságos tüneménynek, valamint a delibábnak és sellőnek magyarázására, mint látni, igen közel állott ismét a tündéries hitképzet; és csakugyan birunk is, egy igen kedves, amazokhoz hasonló, tündérregei episodot a vándor-lápról is Tompánál egy regében (66), feltéve természetesen, hogy az eredeti népies rege. E szerint: a tóvárban lakó nádas királyának szép tündérleánya, a naphevtől fáradtan szállott hetedhét országon túli utjából, hol a tengerleányait látogatni járt, s megpihenni kívánt az erdőkirály árnyas lakában; szívesen fogadá ez, mert a bájos tündér láttára heves szerelemre gyuladt iránta, de a tündér híven vízi lakához, nem viszonzozható hajlamát. Boszút forralt most az erdők királya megvetett szerelmeért, és összeesküdött a viharral, földüljni a nádaskirály s tündérleánya tólakát; de a nádaskirály felparancsolja a vízhabjait, alámosatja velők a szigetet, és a tó partjait, úgy, hogy csak fű s növénygyök tartsák össze fölületét, s azóta nem rellög a viharnek dühétől, mert minél inkább neki rohan, annál gyorsabban úszik el előle a vándor-láp, s mosolygva nézi erőlködését³⁾. A **láp** szó jelentése: Molnár s Kresznericsa. **láp** - lacuna és **lápáska** - lacuncula. Páriz Pápai, Szabó Dávid: *uligo*, és nádszalma töredék, melyet um. az árvíz hordani szokott, mi a szólással: sok lápot hány ki a víz, értelmeztetik; a tájszót: balatoni és kemenesaljai szójárásb: **láp** - ingoványos kaszáló rét, bozótos hely; még tágabb értelemmel a székely **láp** szó (u. o.) a **vápá**vali magyarázása által, **vápa-hupa** - több vápák, gödrök a bércezen, **vápa-hupas** - gödrös, s egy szatmári **vápa** szó magyarázat nélkül; mindezen értelmekek már az itt nélkülözött

1) Lugossy ide veszi Csallókőz nevét is a: salló, sarló, csarló st. átmeneti képződésében, mintia az a család ellenében különösen két l-vel szokott íratni; mi által fentebbi mondánk népies magyarázata az egykori aranykert és mai csalókőz ellentétzéséről megfigyelhet; de a név ezen Salló alakja mérték, csak erősíté a csallókői tündéri lakról néphitét. Valamint hogy a fentebbi monda tündérelépen ily Sellők lehetnek, miután szinte réven járnak át, s a Duna partján szedett aranyport is a monda e tündérek ábranyomában találhatja. — 2) Oláh hung. 74: insulae arundinibus et arboribus frequentes ab vehementiam ventorum huc illuc moveri natateque ventorum, mond a lapokról. — 3) hasonló talán Ovidiál met. 8. 576, s e helyhez Lactant. Placid. (Bunte lat. mythogr. 1. 47), hol az Echina s Fortineta úszó-szigetekről rege, ezeket nájdí nympháknak mondja; — más alább a finnben s nálunk is előjövő nádszálta, nádból termelt, nádleány víztündérek, s a classic. regei syringát.

tündér szó által kapják sajátlag az erőstülő, személyies és tündérré is jól alkalmazhatott *szalmát*; régibb mély jelentésére gyaníthatnak azonban már az *e* szóval összekötött számos helynevek, mint: Lápos-bánya, b. Szolnokb., Hagymás-lápos, Kővárvid. Lápos-egy Csikszék: Magyar-lápos, Oláhlápos, Szolnokb. Lápos-nyék, batistói Rain család redicat. Lápos-örvény Békésb. a Körös vizén, nevezetes Markus halászról rege által (L. Szabó Kár. u. muz. 1. 375). Talán folytatott vizsgálat, figyelem, v. szerencsés életlen, az érdekes *vándor-láp* teljes ily értelmét is még fel fogja világosítani.

A jelentkező kiváló egy két saját víztündéri név mellett, többet tudnak még emlekeink ezeknek különféle alakjaikról. A classicus mythos a najádok, delphinek, syrenek iztermészetét a *fél leány* és *fél haltest*, *halszerű fark* által fejezi ki; Tompánál a *iproge* (52) szinte így *haltestű leányt* említ; vajjon ezt érti-e egy rábaközi mese

(gy. 26): a halfarku és kecskelábu leányról, hátán akónyi púppal? a vizről mitsem tud, s csupán földalatt a sárkány hatalmában tartja; lehet hogy a mese csak torzalakot tart festeni, vagy hogy a víztündérről hit benne eltorzult; de több meséink, s mi nyelvet érdemel, épen azon fentebbiek, melyek a vízbe fulasztott tündér kácsa és ittyuvá változásáról tudósítanak, variánsai (mint a népd. 2. 346), a hal alakról is tudnak, és ezek szerint a vízbe fulasztott tündér mint aranyhal úszkál. A kárpáti szlávok is ismernek tavaikban lakó ily félhal, félemler alakú vízi nőket, kiket *morskó assni* - tengeri nőknek neveznek (Kollár zpew. 435). Ezen alaknál, mely a többi tregékben is ritkább, gyakoribb a *féllg lótestű*, vizszellemről képzet, s Tompa (52) is említi. Mondánk a gyengébb félló félemleri vonást feledheték, de egy lóalakú szellemről még szinte emlékeznek; lehet azonban, hogy mind a két képzet fon volt ilank is, mint más népekénél. A skótban *Waterklepje* a lóalakú vízi szellem. Az óéjsz. tregékben *Nennir* v. *Nikur* a gyönyörű szürke mén, mely olykor a tengerpartján megjelenik, s patkója visszás nyomáról megismerhető, midőn a tengeren szélvész kereddik, gyakran látni a hullámok felett e mént iszonyú patkóival száguldani (Grimm 458). Egy féllérfi félló alakú tengeri lényt - *meerwunder* említ a ném hűsd. (Ecken aushrt 56 §.). Így tudnak hason vízi s tengeri ménekről a többi hitregék is, a classicus, lamint a keleti regékben a tengeri istenek, tündérek vízi méneken és fogatokon járnak, s őknek ki a habokból; aminthogy általában már a kútforrások, gyógyvizek st. felfedése, nyílásai lóalakokkal hozatnak összefüggésbe, mint a pegasusi, a szomjas csikók tal talált számos forrásokról helyregék (l. Panzernál 291), nálunk a lófóforrás Tompánál 166) s sz. László lova patkója nyomában; Kővárinál (45) a kaláni fürdő urkányzatára ugrató tündér lova patkója nyoma st. (l. víz VII c.). E mellett azonban iltan is különös ily lóalakot tulajdonít már a forrás védnemtőinek a rege; minő az uni hősregében (Firdusinál i. h. 2. 135): a div Akwan, ki mint napszínű zebra vad-amár rohan ki a forrásból pusztítva a körüle legelő nyájakat, s a Tus forrás ló-alakú vje (u. o. 309). Hasonlót tud egy, mely hitregéi vonásokkal teljes népmondánk (y. 20 és 31 var.): mikép a csata után fáradtan hazatérő király, égető szomját gyhitendő, az útjában lévő forrás felé hajolva inni akar, mire egy láthatlan kéz az ivó rát megragadja, és addig nem ereszti el, míg otthoni legdrágább kincsét miről mit-m tud, oda nem igéri: ez távollétében született egyetlen leánya; hét év után megjelenik érte, egy ragyogó szőrű *oslkó*, s magával viszi a tó partja feletti gyönyörű tregre, itt azután a háromszor kijátszott vízi szellem, szokott átoktől megváltását szüvi rább érdekes vonásokkal a mese. De a benne előjövő *víz* *oslkó*, és csupán: *oslkó* fejezések, máris eltérőnek mutatják a monda szokott tatosai képzetétől, melyet soha néven nevezve, annál kevésbé átoktől megváltatni találók; benne már egyiránt jellemzők, s *vízszellemre* utalók a vonások mint az *áldozatot követel*, s különösen hogy *orránál fogva húzza* a forrásából ivót; ezen utóbbi naiv vonást hogy t. i. a vízszellem *orránál ragadja meg áldozatát* Grimm (465) azzal magyarázza, hogy a vízbe

fülök orra közönségesen vörös szokott lenni, honnét um. a kmondás: *der nix hat ihn an sich gezogen, oder hat ihn gezogen*. Pezn. thes. anecd. (2. 3, 26): juxta pontem Mosellae quidam puerulus naviculam excidens submersus, quod videns quidam iuvenis vestibus abiectis aquae insilivit, et inventum extrahere volens maligno spiritu retrahente, quem Neptunum vocant, semel et secundo perdidit, tertio mortuum recepit, — miben nyilván szinte a vízzellem embereket magához húzó, áldozatot követelő eszméje jelentkezik, e mellett már Neptun is lovakkal jelenik meg a habok felett, valamint Neptunus equester tiszteletérei lójálékok is, s hogy a consualiak alkalmával a lovak és őszvérek mint neki szentelt állatok, koszorúzottan pihentek. — Víz-tündéri jelenet lovak kíséretében jó elő Gaálnál is (323): mire a nap a tengerbe leáldozik, a parthoz verődő hullámokból egy bájos tündér nő lép elő, és bűfátyolával a parton legelő két mént megmosva, szőrük arany és ezüstre változik; a parton legeltető fiú rémülten szalad láttára, de a tündér utánna kiált: hiába szaladsz tőlem utól érlek bárhol is! elérve áldozatát karjai közé szorítja; mire az bűvös álomba merül; a tündér ugyan napköltével távozik, de napnyugatkor ismét megjelenik, s a fiú teljes hatalmába esik. Majlátnál (37) hasonlóan a vízre menő királyfi egy ellenséges tündértől ragadtatik el. Ezen eszmét találom, gyöngédebb vonásokkal, egy szép halászmondában (gy. 40¹⁾): vigan énekelt a Duna partján esténként Javor a szerencsés fiatal halász legény, ha hálóját a szokott dús fogásra kiveté; de egy időtől őt is mint társait a szerencse cserben hagyta volt, s insége szomorú panaszos dalokra fakasztá; egy este midőn hosszú várás után ismét mitsen foghatott, dala még búsabb volt, mire ladikja előtt egy bájos leány bukott fel a habokból, ijedten fordult el tőle Javor, de a leány nyájasan kérde tőle: miért oly szomorú dala? én a Duna királynőjének leánya vagyok, régen hallgatom bájos éneked, mely nékem sok örömet szerzett, régen vágytalak látni, szomorú hangod fáj, többé meg nem állhattam, s bűd okát akartam megtudni. A halász elpanaszolja sorsát, hogy mitsen kereshet, mire a tündér varázsvesszejével érintésére dús fogást tesz. Azóta újra vigdalokat énekel, mert ő ismét a legboldogabb legény a faluban, de a tündér sem akart többé megválni tőle, esténként föl szállt hozzá a habokból, végre azt sem elégti, vele akar lakni a föld felett; a tündér királyné sok kérésére elbocsátja leányát, de bűvétől megfosztja. A varázs azonnal múlik, Javor hiában veti ki hálóját, nyomor és inségben színlődik tündér nevével, miglen ez őt is magával ragadja a Dunába. A regében egyrészt a classicus képzet is jelenkezik a syrenek, mint a többi hitregék víztündérei (L. Grimm 460) bájos elragadó énekéről, melylyel a hallandókat magukhoz ragadják, csak hogy itt megfordítva a víztündért bájolja el a halandó éneke²⁾), a kimenet azonban azonos; miért másrészt itt ismét a *halandókkali tündéri párosulás*, ezeknek *magukhoz csábítása*, *beragadása* st. a fővonás. Egy csallóközi monda szerint (gy. 54) nem akadván egy leány tetsző férjre, végre keservében és szegyenében elbujdosik; egy posvány mellett leülve egyszerre csak megragadja a víziember, s megkínálja leane az ő nevévé, mire kiemelkedve parton ülő kedvese ölbe fekteti fejét, a leány addig keresgél benne míg elaludt, arra jött egy obsitos öreg katona, s kérde mit csinál itt, mire a leány sorsát beszéli, a vízi ember egyet horsog, s víz bugyan ki a száján, a katona belé tekint nyitott szájába s elrémülve látja hogy hal fogai vannak, a leány ijedtében felugrik, de a vízi ember magával ragadja a posványba; a már korcsosodó regoi vonás ismét majdnem azonos más hason mondákkal, mint egy esth regé Grimmnél (459), és a

1) e mondat melyet én a Dunába űmlő Ipoly partjáról bírok, hasonlóan, csak hogy bővebben kidolgozva, s eltérő néhány vonással, találom közlve szerémi mondakint a regélőb. 835. 40 sz. — 2) így a halvalab. (41. 133) Väinämö dalára Ahto a fűszakálos öreg vizkirály kibukik a folyamból vízivirágban úszva hallgatni a bájos hangokat, s a nádleplű öreg vízanya kiszáll a sziklára, míg a Sotholodányok, nádtestvérek amaz aranyos sertejű ezüstös kefével hajukat fésülve annyira elragadtatnak, hogy a kefé közülől kiessék a vízbe.

merentosiát – tengeri szeretőröli runa Schröternél (f. run. 142). De népregéink g eredetibb s körülményesebben tudják a vonást; Borsodb. Sajó-vámos melletti t nevű tóróli néphit (gy. 163 Karcsey ki. küzl.) — mely e mellett e vízsellemekek is, s különösen ama *vízcsikó* alakját is ismeri — regéli hogy benne egy tündér , ki *őregember* képében csalogatja oda az embereket és gyermekeket, ezeket vörös és apróságokkal, amazokat, kendő, szürdölmányokkal st. de a amint hozzá közele, a föld velök lesüpped s elmerülnek; ekkor a vízszínén egy, *főlig ostkó alakú* tünik elő, háromszor vigan nyerítve, s előmancsáit háromszor összeverve ismétlik. Gaalnál (128) szinte egy halásznak, ki egész napon át mitsem képes fogni, elenik a vízből egy *zöld emberke*, és bő fogást ajánl neki, ha ő is, mint a vizi-röli fentebbi mesében, oda igéri otthoni, tudtánkívüli örömet; a halász roszat nem tva megegyez, kivetett hállója azonnal szakadásig megtelik, de mire a zöld rke után tekint, már nyomát sem leli, hét év múlva azonban megjő az oda ígért . Eféle halász, hajós mondák, még számosan fenlehetnek itt amott, különösen a i bizonyos veszedelmes helyei, örvény, vizesések, mélységek, sellőkhöz st. költve, g összefüggőleg a hittel, hogy a benlakó szellemekek áldozatot engesztelést követel-lyet tudok a tatai nagy tavakról, hogy évenként *megkivánják áldozatukat*, erre aráztatik t. i. közönségesen a gyermekek vigyázatlan fürdés következtébeni majd-évenként előforduló vízbe fulása, ha egy évben az eset elő nem adja magát, úgy hogy a jövő évben kettős számmal fogja azt megkivánni. A Léva melletti Perc-röli rege szerint (Karcsey ki. küzl.): hogy egykor, *zöld ruhás*, kis *vízember* . benne, ki olykor vásárkor bėjárt a városba is, megismérhelő volt ujjairól, mert folyvást víz csepegett, (így a német nixek is míg a folyóban vannak félemben, st. alakuk, de az emberek közt megjelenve bájos női alakot vesznek fel, és n azon ismerhetők meg, hogy ruhájuk vég szegélye, kötényük egyik csücske nedves imm 459); egykor a Perc ezen vízi emberét egy mészáros megbántotta, s azt okára behúzta, amint arra járkált a patak mellett, *lelkét pedig egy korsóba, vízi ája falára függezté, sok korsó is volt ott már ekkor, s mindegyikben egy lakott*. Egy más monda szerint (u. o.): midőn még a Perechen vízi emberek t, egyszer egy leány ment át éjjel a zúgónál (zuhatagnál) s látott ott két asszonyt ai, velük pedig sok idétlen gyermeket, s míg ezek egymást locskolták, s valami letlen nyelven egymáshoz susogtak, az asszonyok valami furcsa hangon, mindazt k feléje: „erre gyere, erre gyere!“ de a leány megijedve elkerült a patak mel-ütről, s a mocsáros éren ment át, mire azok nyerítve kacagtak: „jaj be okos !“ ismételve kiáltozván utánna: jaj be okos leány!“ ezután még egy álatlan élküli) ló is kerülgetné a partot, s röhögő nyerítéssel közelegve, veszedelmes ak kik el nem kerülik; az általános ottani néphit szerint, ezen vízi emberek ugymond alatt gyönyörű palotákban laktak, olykor kijöttek az emberek közé egyet mást kkal vittek. Szintugy tud a néphit (u. o.) a kútakban lakó vashabákról is, kik azt behúzzák a mi kútba vész, ha pénz v. más esett bé az veszi el; de könnyen otő, ha lakat vagy szög dobatik a kútba. Hasonló néphitet a tataihoz ismerék Po-felsőbb szláv vidékeini Láb és Hochstettno közt: Mokrilesz nevű tóróli, hol a : fürdők közül szinte egy kettő évenként áldozatul esik. A szlávok ezen fúlasztó illemekeket különös névvel: *Topilecnek* (a topit, utopit, vízbe fúlni, süljedni) ik: azok különösen ártalmasak a marháikat itató részeg pásztoroknak (Linde 636, Hanusch myt. 299). Baliinski és Voicičkináli (povesc. 41) egy lengyel en a Sandomir és Konsk közt Kaganiec tóban, tartják a Topilec és a Bies (= fene lög) táncaikat, csalóka képekkel csábítva magukhoz az utasokat: *z topilecem lancuje*, — *i we;drowca napastuje*, mond felülök a rege ismétlődő rime. A német t s így tartja a vízbe fuladtakról, hogy: *a vízi szellem, meghívánta* évenkénti

áldozatái, különösen pedig ártatlan gyermekeket, a Saal folyóvizben Valburga vagy János napján minden esztendőben megveszi ezen áldozatát, miért a nép e napokon a vizet kerüli (Grimm 462). Hasonlón a Perc víztündéreiből néphit azon nevezetes vonásához, hogy a tündérek által vízbe ragadottak v. fuladtak lelkei ott különösen őriztetnek, tudja ismét a borsodi miskolci néphit (gy. 164, Karcsay ki. közl.) is ezt, mikép egy a víztündér által elragadott leány, a tündérpalota drágaságai közt, látván a hosszú asztalokon számos üvegharangokat, kérdi a tündért, hogy mire valók volnának, s válaszul nyeri, hogy azok alatt *a vízbe fuladtak lelkei* vannak, s mire nehányat felemelt tisztafehér galamb röpült elő alóluk. Mit már ismét hasonló mélyebb jelentésű hitregék magyarázhatnak: az óéjsz. mythosban Ran a tenger istene, s nője Oegir hatalmába jutnak a befuladtak, innét: *fara til Ranar* – Ranarhoz utazni, annyit tesz, mint a vízbe halni (fönn. sög. 2. 78), a befülottak lelkeit az isten hállójával szokta volt magához vonni, honnét neve is *ran* – rapina; és a nixekről néphit szerint is (Grimm 288), hogy a vízbe fülök szellemeink könnyörülve, azokat magukhoz veszik menhelyet adnak nekik; ezek nyomán már a rege vonása (Grimm deut. sag. n. 52) mint a látogatóba jövő paraszt a fazekakba botlik, s azokból valamennyi szellemek a vízből felszállnak, hasonlóan tehát mint fentebbi regénkben a korszokban tartott vízbe fülök lelkei. — De így már általában a regékben, a finnben (kal. 15. 400) Tuoni halál országa a halál folyóban képelve, hol a beléje jutottakat hállókkal veszik körül s Tuoni halál harcsái falják fel (l. XII); a keleti regékben is (Firdusi 2. 136) a vízbe halók lelkei a dtv hatalmába jutnak, s tőle ki nem szabadulhatnak; hasonlóan ragadozók s áldozat követelők: az 1001 éjb. (311) a vízi kékszellem, a tóba ragadva a fürdő királyleányt, és épen mint a Gaalnáli (128) fentebb idézett mondánk, beszél a 11 éj azt szinte egy halászról, mint ígér neki a vízi szellem bőfogást, s követel tőle áldozatot; és a szellemek főnöke Salamonról hit, hogy a szellemeket varázs gyűrűjével szelencékbe pecsételve veti a vízbe (455 éj, s Hammer geistl. 10). Aminthogy a kelta regékben is Brincan féé (Keighthley fairy myt. 2. 287) vízi kristálypalotájába ragadozva tartja a halandókat. Ezen hitre mutatnak azonban általában mind azon a vitziszteletnél (VII) tárgyalandó szokások, babonák, vízbe hányt virág, gyümölcs st. áldozat, melyek által a vízszelleme engesztelendő, kérlelendő. — Ebben azonban a hitrege egyszerűsége a különbséget is feltünteti a *jó és rossz víztündérek* közt, míg amazok tisztelést szelidebb áldozat, s vonásokkal tudatja, emezek ragadozók, fúlasztók, emberélet után sovárgók. Így a víztündérek, mint bájos nők, leányok társas testvéri viszonyban képzelvük, mint az iszkornyai tó áldásos tündérei, kik a vízből kilépve zöld réteken sütkéreznek, arany hajszálaikat fésülik, a bőséget jelentő delibáb, a csallókői réven járó boldog tündérek, és talán a sellők is ily szelidebb lények, hasonlóan a német hitrege e nemű nixei, és a szláv russalkákhoz. — Ellenben a vízi emberek mint kis törpe, torz alakúak, öreg, szakálosak, halfogakkal st. jönnek elő; minők nálunk Gaalnál a *törpe zöld emberke*, a Sajó-vámosi *öreg ragadozó vízember*, a csallókői regében a *halfogú*; hasonlóan a finn. *näkki* vízi ember *vasfogú* (Grimm 459), és *Uros*, a tengerből kilépő szellem, három ujjnyi, kísértetes alakja elátkozott halotthoz um. hasonló, az ujjnyi nagyságú fekete tengeri szellem (Schröt. fin. run. 17, 19), ily vízi szörnyek: a Tuoni halálfolyamából Ilmari ellen (kalev. 19. 217) kiemelkedve, *Iku Turso* (32. 410) Väinämö ellen, s a tengeri óriások (2. 67); így nálunk is még Zrinyi (zrin. 135), egy *víz óriást* említ, midőn a vérben gázoló hős Zrinyit, e *vízi óriással* hasonlítja. — Valjon nem vonatkozik-e szinte *vízszellemi* képzetre a Rimaynáli (806 k. 115) különös kifejezés: *ne torkoskodjunk* mint *víz hűvelvény*. Jelesek a finn. a kalevala (41. 133) már érintett víztündéri képei: *Ahto* az *öreg vízkirály fűszakálá*, neje az *öreg Vellamo, veen emäntä, veen eukko ruokorintu* – a vizanya, vizinő és nádszülött nádleplezett, valamint leányai *Sotko* – *kócsalányok* s nád-

lednyok; minő nádból termett tündérekre ismét különös mondáink is tudnak, mint a (népd. 2. 345) variánsai (gy. 94) hol az ismeretes narancs v. alma helyett a felvágott nádból terem elő a vízbe kívánczozó tündérléány, s a vándorlápban is a nádaskirály tündérléányával jó elő. Reguly közleménye szerint, a finn nagy vízáldozatok alkalmával, három törzs emberei körül állják a folyót, esdekelve hogy a két öreg lépjen ki belőle, s hallja meg könyörgésüket¹⁾. A római folyamistenek is szakálos öregek, urnából eresztve ki a folyókat; hasonló germán képzetek szakálos szőrös, olykor többfejű öreg vízi emberekről, zöld füveg és zöld fogakkal (Grimm 459).

Ezen inkább torz, és sajátos vízi tulajdonságokat kifejező alakok mellett ismerek azonban még hagyományunk is külön vízi szörnyeket, nekik különös undor természetellenes, s állati alakokat tulajdonítva. Ilyen a Tompánali népregében (167) a lófejű sárkányalak, ki a táj minden vizeit fölissza, s most megátkozva a lófej forrásban hányja ki. A kárpáti Zöldtöröli regében (Pulszky 540 ath. 2. 168): a tó tündére Ozma, midőn a királyfi Vladin tőle kedvese számára bűvös gyógybalzsamot kére, bosszút forralva megvetett szerelméért, *huszonnégy fejú sárkánnyá lesz*, s fogaival halásos sebet váj a királyfi mellébe²⁾. Gyűjtem. egy honti mondájában (33) élénk színekkel festetik, ily víztündéri szörny iszonyatos alakja: kilenc bőrű s mindannyi kigyó, béka, halpikkelyű vízleány, a monda szerint tengeri kisasszony (mai módosítás-e ez utóbbi név, vagy talán még szinte eredeti tündéri elnevezés volna, mint a főtebbi *boldogasszony*, a németb. legalább ily átmenetek többször feltűnnek) kit a királyfiának nőül kell birni, hogy általa tündéri szerencséjét eszközölje; kilenc arany bűvesszót kap e végre a végzetnői vénbanyától; a vesszővel a habokat megütve kiidéri a tengeri kisasszonyt, ki szájából kigyókat és békákat okád, a hősnék meg kell véle küzdeni, és a bűvesszővel kilencszer kérlelhetlenül sujtani, sírása, esdeklése és szemfényvesztése dacára, máskép kövé változtatja, mint a víz szélén fekvő számos kövek, mindannyi véle küzdött, és csábjai által kövé bűvölt királyfiak mutatják; míg ő minden sujtásra egy bőrből kiugrik, s a kilencedik előtt már oly szép, minőt a királyfi még sohasem látott, s oly csábitólag esdekelt, hogy ereje lankadni kezdett, de megemlékezve a vénbanya tanácsára újra megemberült, s kilencedszer is sujtá, mire az kilencedik bőrből is kiugrott, s mint bájos leány a szabadító királyfiat átölelte; ezen általam szláv variánsokb. is ismért monda: *morska panna*, az orosz, Hanuschnál (myt. 299) felhozott: *czudo morskoje*-ra emlékeztet, de egyiránt a classicus *prothousi* mythos vonásaira is, s az óéjsz. regék *mermennill*, *marmendill* alakjára — azoknak kik kénszerítik, megfogják st. jóslatot jelentvén — figyelmeztet (l. Grimm 405). Ilyenek szinte a keletiregékben is (1001 éj. 11) s némileg nálunk is a Gaaluál (128) fentebb említett mesével azonosuló kihalászott jók szellemek. Ekkép lappang gyakran e vízi szörnyek alakja, a népmese kigyó s békává átkozott tündéreiiben is, (mint: népd. 3. 312, gy. 2, Gaal 264, a szláv s németb. is hasonl. variánsok l. Grimm h. u. k. märch. n. 1): szerintök a kútban lakó béka v. kigyó, a vizet merítő leány leeresztett korsóját addig tartja vissza, míg nejeül nem igérkezik, s zálogul gyűrűjét le nem veti; egy vártat múlva, megjelenik az undor béka v. kigyó a záloggal, s követeli, az

1) a sz. folyamon hajóházó Väinämö is könyörög a vízszellemek segítségéért (kal. 40. 20): hogy a sziklán ülő folyamszűzek és habléányok karjaik közé szorítsák a hullámokat, nehogy az utasnak ártásnak; a tenger öreganyja vigyázzon az áradásra, kiemelkedve mellével nyomja el és szedje össze a habokat; a tenger gazdája változtassa mohhá a sziklákat, nehogy a hajót megsértsék; Kimmo, Kammo fia, furja át a sziklát s nyíson nyílast hogy a hajó álmehessen; a zuhatag leányai sodorjanak lenkötelet, mely a hajót lejtse. 2) ily szörnyek a keleti regékben is (Firdusi 2. 225) a tenger csodás emberei: testük gyapjúval beölvé, hajuk mint sodrott kőtél, némelyek bikafő, kifordított karok s lábakkal, mások haltest és kakasfüvel, ismét mások tigris test és számféjük, meg diaznóú és juhlestűek, ezen szörnyek csoportjai incselkedve veszik körül a hajókat.

adott ígérlet beváltását, ha visszautasították halálos csípéssel boszúlja meg magát, de a jófogadás, a próba hű kitarlása után a béka s kigyóbőr lepattan, s egy bájos tündérkirályfi áll a nő előtt; hasonló kútban honoló ragadozó szellemek az 1001 éjben is (33, 51, és 226) Maimuna a szellemek királyának leánya. A szlávban is e szellemeket érti (Hanusch 30) a közmondás: „nedves mint a béka“ vagy a zмок – azaz tündéries lidérc: „zмок močidla ne zoustane ani žaba.“ S ámbár a fentebbi mondák ezen képletei már némileg ama általánosb átkozási szörnyalakokkint is mutatkoznak, mégis mellettök más regék is nyilván így szólanak már róluk mint vízszellemek s tündérekről. A csallóközi néphit szerint (Karcsey i. h. 501) a vízi lelkek um. néha béka képében jelennek meg a földön; egyszer két leány künn a határban szénát gyűjtött a Dunaparton; midőn ebédellek, oda jött hozzájuk egy *terhes béka*, az egyik elijedt tőle, s odább állt, a másik jólelkű lévén, megszánta az epedőn néző, s éhséget eláruló békát, és étette; a másik dorgálá őt: üsd agyon inkább a csúf jószágot; de amaz még inkább megszánta s tovább étette gondolván, „hátha valami szegénylélek lakik benne, más jót nem tehetsz veled, mondá, osztozz velem falatomban,“ s elment a béka jóllakva; a leány jól sejtett, mert a hol ült négylevelű here volt lepedőjében a fű közt; majd máskor, midőn egyedül volt a leány, egy szegény ember formájú férfiú jött hozzá, mondván: „tudom hogy jólelkű vagy, még más jót is tehetsz velünk, jer ha akarsz komasszonyrak,“ s ment a leány a férfi után a Dunapartig, ott átkorolta őt a férfi s belé ugrott vele a Dunába, levitte annak legmélyebb mélységébe, s egy roppant szép palotába értek, hol gyönyörűséges szép volt minden, ott feküdt gyermekágyban egy nő, különös csodás világ volt ott, s a leány elbámult mindenben, majd megülték a születési tort, s a leány temérdek kincsesel jött onnét boldogan vissza¹⁾; így beszéli ezt a már a fentebb közl. miskolci rege (gy. 164) a nevezetes vonással megtoldva, mint látja a leány a víztündér palotában üvegharangok alatt a vízbe fuladtak galambalakú lelkeit. Ezen béka képzetben jellemző még bizonyára a *zöld szin* is mely már különösen a vízi szellemek sajátja, mint Gaaln. (128) a fentebbi vízszellem *zöld* emberkének mondák, és a Perc folyói víziember *zöld*, ugy *zöld* fővegüek, *zöld* foguak a német néphit vízi alakjai is (Grimm 459), *zöld* koszorúsak a szláv russalkák (Schaffarik časop. 7. 259).

De ezen különféle szörnyalakok s képletekben megjelenő víz szellemekről regékben, ismét mélyen rejlik a vonás is, hogy ez csupán ideiglenes, s hogy tőle szabadulni, valamint e világi lényekkel egyesülni, keresztelkedni st. óhajtanak; miben már szinte idegen, későbbi fogalmak tevék zavart és homályossá az eredeti hagyományt, mely mindezen lények szörnyalaki fölvehetési tehetsége, azoknak a világi viszonyokba befolyása st. felől fenlétezhetett; eredetibb pogány színezet, hol a halandókat magukhoz ragadják, a befülök lelkeit lakaikban tartják, s különösen hogy áldozatot, és pedig ismét mint más szellemek felsőbb lények, emberi áldozatot követelnek; mihez azonban a mese, egyiránt mint az ördögnél, oda tevé a kijátszás felőli vonást, mint mindezen közbevetett szellemek és lényeken győzedelmeskedő emberi eszély s fortély jelenséget, majd ismét mint az ördögnél, a keresztényiségnek a pogányság feletti diadalát jellemzve; ez utóbbira, a Gregor. Turon. (glor. conf. 31) beszélt esemény: *apud avernus gestum um. egy ember erdőbe mentében átkel a réven: ubi in medium amnis devenit, audivit vocem dicentis „merge merge ne moreris“ cui respondens vox alia ait: sine tua etiam admonitione quae proclamas fecissem, si res sacra meis conatibus non obstarét, nam scias eum eulogiis sacerdotis munitum.* Csak hogy már általában ismét, a keleti regék is tudnak mind ezen szellemek elleni bűv talismanokról, minőkkel fejük Salamon uralkodik felettük, valamint a ki ezekre szert tehet, szolgálatjába hódítja őket;

1) L. már fentebb ez általános vonást a féekről mint óhajtanak őh is gyermekek születésekor keresztényüket dajkát, bábaszonyt st. Grimm 425 „Luter Tischred. 1571.

nálunk mind e két: régibb pogány, s újabb keresztényi hitnézetet állítja elő e rossz szellemek ellenében, a sajtáságos, s keleti képzetekkel sokban találkozó, többször említett monda Gaalnál (128): a halász, ki hasztalan kivette hálóját, végre fohászára a véletlen előkertülő *zöldemberke* által megsegítették miután oda igére otthoni örömét, miről addig mitsem tudott, haza jöve, megtudja hogy azalatt gyermeke született; most egy öreg paphoz mén bújában tanácsot kérni; az a fiút megáldja, nyakába óvszert köt, s ezzel a halász bátran viszi meg fiát a *vízszellemének* a kitűzött idő s helyre, a csónak azonnal elragadtatik a haboktól, szélvész kerekedik, s a *vízi szellem* kiált a *szélvésznek*, hogy fordítsa fel s merítse alá a ladikot; de a *szélvész* válaszol, hogy azt nem teheti, mert, um. a hajós és a csónak igen könnyű; a szellem ismételve parancsolja, hogy merítse el, de a szélvész újra felel: hogy a nyakán lévő *óvszer* miatt nincs fölötte hatalma ¹⁾. Ily jelenet a: vita S. Galli-ban is (Pertz 2. 7), electus dei Gallus retia lymphae laxabat in silentio noctis, sed interea audivit daemonem de culmine montis pari suo clamantem, qui erat in abditis maris. Quo respondente „adsum“, montanus e contra: surge inquit in adiutorium mihi ecce peregrini venerunt, qui me de templo eiecerunt (nam deos conterebant, quos incolae isti colebant, insuper et eos adse convertebant), veni veni adiuva nos expellens eos de terris, Marinus demon respondit:

ea unus eorum est in pelago,

volui enim retia sua ledere,

signo orationis est semper clausus,

cui nunquam nocere potero,

sed me victum proba lugeri

nec unquam somno oppressus,

Midőn Gallus ezt hallá, keresztet vete magára, hazatér, Columbán apát és összehívott társainak az eseményt beszélve, hallják a gonosz szellemek ordítását: vox fantastica, cum hejulatus atque ululatus dirae vocis audiebatur per culmina. Mondánkban nem ugyan a *montanus* egy *hegyi, erdei szellem*, de a *szélvész* tart párbeszédet.

De a tündérek ezen neve a: *hegyi, erdei szellemekről* is, — a classicus mythosb. *dryadok*, a németb. *waldfrauen*, szláv. *lesnik* — tudnak még mondáink. Tompánál a vándorlápriói regében (66) a fentebbihez hasonló párbeszédet tartanak, az erdő királya s a szélparipákon járó vihar, boszút forralva a nádas királya s tündérleánya ellen. Sűrű *erdőkben laknak* már közönségesen a *végzetnők* is, hasonlóan a hellen szent berkek jós nympháihoz, s mint a Hotherróli regében Saxo (3. 92) beszéli: Hotherus inter venandum errore nebulae perductus in quoddam silvestrium virginum conclave incidit, a quibus proprio nomine salutatus, quaenam essent perquiri; illae suis ductibus auspiciisque maxime bellorum fortunam gubernari testantur: saepe enim se nemini conspicuas proeliis interesse, clandestinisque subsidiis optatos amicis praebere successus; quippe conciliare prospera, adversa infligere posse pro lubitu memorabant; ugy gyakran mondáink hőse is (gy. 32): a vadászat közt sűrű erdőben eltévedve, a legmagasb fára mászik fel, hogy magát tájékozhassa; az éj sötétében messze pislogó világot lát, utána ered, s egy házba ér, hol a vén anyóka, — ki maga a boszorkány, mint a mai mese hiszi, — három leányával lakik; a nyájas anya megszólítására ő is kedvező választ ad: „szerencséd hogy anyádnak szolítál, másképp rosszul járhattál volna!“ megkérelve, a hőst jóslata, tanácsa s varázsszereivel segíti. Hasonlón a keleti regében (Firdusi 2. 457) a hős a vadászatn előtte felugró vadszamár után iramolva, a sűrűségbe követi, mire egy fényes vár elébe jő, ben pompás teremekben nő ül a trónon, szívesen fogadja a belépőt, s tudatja véle végzetét hogy egykor Iran koronája fejere szálland. Gaalnál (444): a sötét erdő közepén mindig beljebb és beljebb egymástól, lakik a három tündérnő, ők is jóslatot s bűvös szereket osztanak. Általában

1) Gaalnál a német fordítás ezen párbeszédet versekben adja, mily érdekes volna itt tárgyunkra az eredeti szöveget s verseket ismeretl.

meséink mindazon tündéres, vasorrú bába, vénbanya s boszorkánynya torzított alakjai így *erdő közepett laknak*, ott adják jóslatukat, s gyakorolják bűyüket; sokszor e vadon rejtelmes távolságára már csupán csak a köszöntés mutat, melylyel a hozzájuk betérő mondahős fogadtatik: „*hol veszed itt magadat, hová még a madár sem repül!*” népd. (1. 464): a gonosz tündér erdőben fön a *fa ágai közt ül*; másutt (népd. 3. 249) a három bűvösnőnek kik a királyfit jártában eligazítják, arca és szemöldöke *mohosnak* mondatik, mit a mese most öregségükre akarna értetni, de e vonás már mélyebb értelemmel is birhat, miután e *mohosság* kitűnőleg az erdei szellemek tulajdona; a német mondákban (Grimm 453) hasonlóan ily *mohleányokat*: *moosfräulein*, *moosleute*, mint erdei szellemeket találók említve. — Ily szorosabb *erdőt*, *faun* alakú szellemekre volnának már magyarázandók, a hún eredetrőlí Jornandesnélí feljebb felhívott mondának *faunus fioarius*al, kikkel az Alirumnak, midőn a vadonban tévelygének, egyesültek: *quos silvestros homines, quos faunos fioarios vocant, per eremum vagentes dum vidissent, et earum complexibus in coitu miscuissent, genus hoc ferocissimum edidit*; e szerint tehát egyiránt mint a vadonban tévelygő tündéres hún ősaných az Alirumnák, s nemzeti mondánk szerint a Hunor és Magor által elragadott nők, a pusztában, kiellenben: *in deserto loco* laknak, ugy *ösatyákul* is az *erdei faunus fioarius szellemek* tulajdonitának; de már a hősmondában alkalmunk lesz látni, hogy valamiat a nemzetségek élén, származásuk kezdetén tündéri anyák állanak, ugy másfelől épen ily *faunus atyák* tétetnek a hősi nemzedékek, mint maga a romai dynastia élére (1. hős VI c.). A keleti regékben a *Gule bejabani* ily pusztai erdei szellem, ki a kiellenben körüljár, Freytag magyarázata szerint: *demon in silvis desertive conspicuus* hominis fere forma, mit Hammer csupán *wüsten demon*-ra igazít (geist. 32). Dús e tekintetben, — hasonlóan a classicus mythos ismeretes: *dryades, hamdryades* - erdő, fa, liget nymphai képzeleihez, különösen a finn hitrege. Ganander (m. fen. 14) valamint általános *vesihíjsi* - víz-híjsi rosz szellemet említ, ugy: *mettän-híjsi* - erdő híjsi és *vuoni-híjsi* - hegyördögöt is felhoz; az erdő sajátságos szelleme azonban *Tapio*, a kalevalab. (14. 27, 216) az erdő setétszakálú örege, lombföveg, és *mohködmönnel*, — hasonl. tehát ismét f. mohosnőinkhez, — ő öltözteti a fákat lombrubáikba, erdejében mézet nevel, gondolzza a vadakat, s a vadász utjára teregetve, szerencsés vadászatot ad, (innét volna neve is: *tapon* - ölni, a vadnak ölésre szolgáltatásától?) kürtje és sípja vizshangzik az erdőben; kérve szólítja meg a vadász: *metsän hippa* - erdő kedélyes barátja - *benigne ac facete faune!* más néven: *Kuippana* (Renvall: *Kuikkans* - hosszúnyakú, *Tapio* mellékneve) erdőkirálynak neveztetik (32. 493):

kuippana metsän kuningos,
kuippana erdők királya,

metsän hippe haliparta
ez erdő szelid szakálosa.

Házinépe, gyermekei, szolgálai a: *tapiolaine* és *topiotar* - *tapionép*, erdőnépe (Ganand. 57, Lencquist sup. fen. 29). Neje *Mielikki* (- kedves), *metsän emäntä* - az erdő gazdasszonya (k. 14. 45) és *metsolai* (- erdőhon, *metsän* v. *mesä* - erdő, nálunk a *mező* hasonló) szelid mézanya; a vadász elébe az erdőben gyönyörű alkata mint arany s ezüst ragyog, szolgálói őrzik a vadat, aranykulccsal nyitja meg *Tapio* tár házát, s megrengeti az erdőseget, hogy a vad a lesbenálló vadász elébe kerüljön; más-helyt (217): az erdő öregasszonya s áldásadó kék ruhás *Mimerkki*-nek (valjon Saxo 40: *sylvarum satyrus Mimingus* v. *Mimring*, s a dán regei, Grimm 352, *Mimringhez* volna e tartandó?) neveztetik, és hasonlóan mint *Tapio* - *Mehta* és *Mehtola* az erdőtol, mintegy annak személyesítése, ugy ismét neje neve is *Mehtolan emäntä* - erdő isten neje v. *Tapiolan emäntä* - *Tapio* neje (Lencq. 46, Schrüt. 161), egyhelyt (Schrüt. run. 92) meg *Tapio* gazdasszonya *Anika*-nak mondatik. *Tapio* fia: *Nyyrikki* (k. 32. 287) a kék köpönyes erdőfi - *siniviitta*, *viian poika*, és leányai - *sinippiat*, *sinitäret* - kék színű leányok, így nevezve talán — mint a kék ruhás *Mimerkki* is —

erdő távoli kékes színézetétől (Schott Kul. 13); ezek nevei ismét *Telleruo* (*tella, laka - tegmen, - lombfedett?* Grimm Hofer zeitsch. 50), *Tuulikki* (*Tuuletar-től szőlőtündér?* Schiefn. 299); s míg a veres siphás Nyirikki (14. 37) a vadász utját megéri hogy ne tévedjen, a nyáját egyengeti nehogy baj érje, addig a mézes szájú, nyirkás karcu tapiolányok, mézes sipon játszanak, s nyirkavesszővel hajtják fel be a lomha vadat. Így a lombos erdőben lakik Tapio népével, de még külön laka is: erdő közepett áll Tapio udvara, aranytól sugárzó kapukkal, benn ülnek, az erdő ákosztó tündérei (k. 14. 91), majd ismét lakuk három: fa, csont és kővár, hat nyos ablakkal (114) st. Ezek mellett még különös fáktündérei is, mint: *Hongka a ugotar - fenyőtől, Kataja - gyalog fenyő, borókától, pihlaja, tuomi - cseresznye, bus aucuparia* st. (l. Schott Kul. 26).

Ily dúsan birta a finn mythos az erdei tündérekről képletet, minőnek hasonlóját csak a classicus hitrege ismeri; hozzájuk volnának már tartandók más mythosi, és itt előbb érintett mondáink és regéink e nemű töredék emlékei, mint azon *erdei jóst, mohosnők, faunusok?* — Ezek mellett azonban ismerheté még hitregénk is ezen lef, mezsei szellemek eltérőbb szörny torz, s vadabb férfiúi alakzatait is. Nem tudom hon mindjárt ily eredeti képzet forog e fen még Zrinyi leírásában (nemz. kv. 9.) a *öt rágó erdei esedáról*:

ne fuss előttem . . .

nem erdei csoda vagyok ki fűvet rág.

Az előbbi mondai adatokat sem hozhatok fel ugyan bőven felülök, de a töredezett hit nyilatkozása még sokat tud rólok mindenfelé, mikép még az erdőkben látható végező alakuk, a favágóknak megjelenve, kiknek a fa, erdő irtás miatt különösen veszélyesek, s ilyenkor haragosan fenyegetődve tiltakoznak erdejük kiirtása ellen, sőt a német és szláv regék *scrat* és *lesznikjeihez*, valamint ismét a finnben is: *imo* egy hatalmas erdei szellem (Ganand. 81), őrszi az erdőt, és tiltja benne a favágást (80); hasonl. *Lieckö*, Lencquist (49): *satyrus silvestris fingunt hunc homines silvis terrere, et in errores inducere, varias assumptem formas et voces, nunc sub specie graculorum latrantem nunc sub forma canum, hominum, ignotarumque volucrum parentem* ¹⁾. Ezen családka képekkel ingerlő és az erdőben eltévesztő tulajdonságuknál va, s az erdőkben olykor eltévedő emberek s gyermekek miatt róluk is a hű, mi a szellemekről, hogy emberi áldozatot ragadoznak. A Tompánáli néprege (150) a c, hegység legzordonabb táján lakó ily gonosz szellemről beszéli, hogy: a rengetegg épén barlanglakát egy hegyes köszirt jelölte; ki vészes birtokába tévedett, bolygó réktől kísértetett; majd hangos sirást, nyugó sóhajt, majd harsogó kacajt hallott, s bájos hölgygyel találkozott, „ki rögtön siri vázzá változott; — ott gyász sereg orsót emele, — s részeg násznép találkozott vele — ezer kápra kép, ezer csáb k — tűnik fel s el kurta perc alatt; — s a vándor száz út közt, bár merre tért, — dig csak a vészes sziklához ért.” kik e gonosz szellem segítségét keresik, s vele lai kívánnak, háromszor kell megkerülnök lakását, s háromszor saját nevüket kitani, akkor a barlang lakója mint kék láng jelenik meg a sziklacsúcs felett; de a vélei vészség, szinte a lélek vesztével jár, mert ezt kell lekötnie a halandónak segélyeért; a rege a Lublyó vezérről mondát köti például vele össze, hol ezt vára felépítésében segít, s csak a szent harang hangja képes azután a bűnbánó Lublyót tőle megmen- i, mint máshol az ördög vagy óriástól. Hasonló néphit a Turócbani tarnói hegység hájáról (Bélnél not. 2. 330): *in montibus his petra exstat in altum porecta,*

ny szorosban érintkezik ezen Lieckö egymás eredeti mythosi képzetünkkel lejjebb (VIII). Más ily finn mythosi lények még szinte Lencquist 50: *Ajattara v. ajataro est similis malus genius sylvestris (Lieckö), sed feminini generis, terribilis, coler, et homines in errorem inducens; és (52) Meningäiset omnes daemorum et spectrorum, qui in montibus locisque solitariis agere solentur, hominesque terrere.*

quam vulgo saxum diaboli vocitant, quod adversum sit, hos, qui eam animi causa adscendunt subito horrore corripit, sicuti fit ex *spectrorum obtutu*: quam ego rem nolim cacodaemonis adflatui sicuti vulgus facit adscribere, potest id cum loci asperitas, tum imprimis concepta de eius infamia, opinio efficere; mint itt mind a két hagyományban már az *ördög* s *óridsróli* vonások vegyülnek el (l. ezeket), ugy általában ezen vadabb erdei, hegyi szellemek nagyrészt az óriási képzetekkel érintkeznek. Ilyenek közönségesen meséink ama, sokban hegyi szellemekre mutató *fanyövét, kőmorsóit, vasgyűrőt* (népd. 3. 319). Az ilyen hét esztendeig, és pedig vén anyajuhot — mint a mese tartja — szopó fiú, a fákat gyökerestül szaggatja ki, és ha még ugymond, más hét esztendőt szopik, a legnagyobb fát is paraj gyanánt tépi ki, vagy a fanyöv; ki a fát mint kendert nyövi; míg másrészt ismét érintkeznek az incselkedő ravasz törpékkel, kik szinte a fával melyhez kötvék elosonnak st. Ezen sziklai bérci, barlangban lakó rosz lényekhez tartható ismét a finn *Karilainen*: egy torz sánta, sziklákban lakó istenség (Ganand. 32, Schröt. 161) és az utóbbi fanyövökhöz az említett *Retimo*, ki a levágott fa ágaival haragjában a napot és holdat elsötétíti (Ganand. 81. Schröt 164).

Elhagyva itt ezen erdei szellemekkel ismét sokban találkozó, szinte a hegyek magosságain, erdő s barlangokban lakva képzelt: *szél, vihar* st. tündéries személyesítéseit — melyekről regéink még egyiránt élénken emlékeznek — miután ezeket még illető helyükön (elemek VII) említendjük, valamint a törpékről itt ott felmerülő képzeteket, kiket ismét az óriások mellett kellőben párvonalozhatunk; — még csak röviden akarjuk érinteni az ezen törpékkel, mint ama hegyi, erdei sziklabarlangban lakó lényekkel sokban érintkező, ingerlő, s ismét az emberi közbenjárást, érintkezést st. igénylő: *gnómi kincső*r alakokat, *rémeket* kiknek sajátlagi nevét ma már feledhetők szinte, de a róluhi hitképzet azért még itt amott felismerhetőleg lézeng. Nem tudom valjon magát a *rém* nevet is jól hasznáalom-e rájuk, miután *rém, nemtő, szellem* st. neveink ha jó is fejezik ki a fogalmat, melyet jelenteni kívánunk, jellemzve ezen lényeknek egyiránt különös tulajdonságaikat, népünk azonban azokat így legalább nem ismeri; találók ellenben nála hasonlókn mint fentebb a *manó, osoma*, ugy még további: *váz* és *láz* kifejezéseket (l. tájszót.), melyekkel különösen emily *ijesztő*, ma a fák s veteményes kertei, földi megőrzése s a madarak tölei elijesztésére kitett *báb alakokat* nevezi. És valamint így névtelenül ismeri őket, ugy szól hite is csak általánosságban határozatlanul, bizonyos *kisértetek*, rémekről, mint ezek megjelenve különös helyeken, az arra menőket megkergetik, halálra ijesztetik st., számos határ bir ily került helylyel, közönségesen árkok, mély gödrök, befűrt hegyoldalokkal, néholi tájszószerinti: *gurgyalokkal*, meredek ösvényekkel, hol a tájnépe szerint ezen névtelen, törpe boszantó rémek játékkukat űzik. Majd ismét a közönségesb és határozottabb képzetben, mint *kincső*rök, *nemtők*, *bányaszellemek* jönnek elő. A róluhi mondák ily helyeken dúsan szállongnak, és az utolsó bányászfiú is bőven tud felőlök. Magyar népü ritkább bányásztelepeinket nem ismervén, hasonló saját eredeti regéinket e szerint megnem határozhatom; nem is tudom mennyire eredeti, s ily néphiten alapuló Majláthnak (66) a rónaszéki sóbányák szellemei és gnómjairól szóló, kétségkívül szabadon kidolgozott regéje. Ezek itt mint ellenséges szellemek állítvák elő, kik a munkásokat gátolják, lámpáikat eloltják, eszközeiket kettétörrik, kivájt aknáikat bedöntik, vízforrásokkal árasztják el st. '). Selmec bányaszellemeiről is Béln. (4. 608): enarrantes percipore licet, de periculis, spe solatrice, *daemonibus metallis, omen addentibus*. Telkibányáról,

1) ily bányaszellem értelme foroghat fen a lengyel regében (Simiński 42, Szrater sal. Viel. descript. után) hogy midőn Boleslav Kunegund magy. királyleányt veszi nőül, ez vissza útánitva atya arany s ezüst kincseit, oly nászajándékot kér mely a gazdagok és szegényeknek egyiránt hasznára volna. Mire atya a magyar sóaknába viszi hol arany gyűrűjét elvetve, midőn lengyelhonba jó és Vielicka tájékára kincseveset, a kincset első kő sókő volt, mely gyűrűjét magában foglalá.

Tompánál (114): hogy Kányahegyében egykor arany és ércdús bányák léteztek, aknáit számos bányász nép vájta, de meggazdagodva bár a dús áldáson, mégis irigyen civódott a kincsszomjú nép egymás közt, a bányaszellem boszús lőn, s a bánya népét a kincscsel együtt, föltalálhatlanul bétemeté — hasonló monda a régi Selmec helyéről is — most a bedült aknából, hol annyi száz munkás lelta halálát, véres patak foly, de csak addig míg a bányaszellemtől, kiszabott átok ideje lejár, s akkor ismét megfognak nyúlni Kányahegy aranybányái. Ujbánya lakói is (Bél not. 4. 221) midőn nem eléglik bányáik dús kincsei, fen házaikbani pazarlását, s egy napon benn a bányákban vendégeskednek, a bánya négyszázon felül összesereglettekre bedől, a bétemetettek vére azonban még soká folyt ki, elvegyülve a bedült akna vizével. A rejtett, elsüllyedt, elátkozott, földalatti kincsekről számos mondák, s helyi hagyományok, előtérben áll közönségesen e hit, a kincsszellemről, míg az utó térben ismét mindig a reménység fejeztetik ki a kincsnek egykori felfedezéséről, fölvehetéséről, szóval napvilágra jöttéről. Gaalnál (7) egy domb mélyében földalatti lakban alszik az érc király, körülötte a három földalatti lak, egyike tele érc, másika ezüst, harmadika arannyal, az álomba merült érc király, az érc őrkakas szavára azonnal felébred; azért a belépő monda hős is, legelől a kakas nyakát szegi, hogy háborítatlanul megrakodhassék a kincscsel; u. o. (341) szinte ily érc szellem, már érthetlen alakja lehet azon sovány ősz ember, ki folyvást egy vékába hányja az arany darabokat, s midőn megtelik, elnyeli, de erre hasát föl vágja az aranyat kiszedi belőle, s miután azt bevarta, újra emészteni kezdi. Kámer vára (Nográdb. Bél 4. 142) földalatti barlangjában rejtőz kincseit ismeretlen öreg emberek alakjai hordják el, bizonyos időkben értük megjelenve. Tompánál (157) egy rege szerint: a várhegyi rom pincéjében, hét kád aranyat pillant meg egy nő, de irigy vágygyal csak maga akarván az egészet felszedni, midőn gyermekeivel elviteléhez fog, a lepedőre hányt arany darabok azt rögtön összeégetik; a jólelkű gyermekek egy parázsszemű, őszszakálú embert látnak, ki kezével ellenzi őket, mire fölemelkedik remülőkben megszabadnak, anyok nem akarván binni az intő gyermekeknek, a leszakadt várommok alá temettetik. A mesékben azonban az elsüllyedt kincsek, arany ezüstpaloták várak st. egyik közönséges öre ismét a sárkányi általános alak, kinek ezek földalatti hatalmában léteznek, s csak legyőzése által juthatni hozzájuk (VIII); regéinkben ellenben különféle alakokban jönnek elő, a mint már a későbbi keresztyén, s más befolyások rájuk hatottak; így a kézmárki Kárpátok, Héttorony és Barát nevű ormairól jár a rege: hogy a Héttorony mélyében fekszik a mérhetetlen kincs, melynek a Barát az öre; bizonyos éjeken látni őt völgyeket áthágó lépéssel, fejével a holdig felérve járnai, s a kincshöz vivő kulcsokat kínálgatni. Ezen kincs magában foglalja mind azt, mi az isteni magyarföldön csak lehet: aranyfákat, gyümölcsöt, szőlőgerezdeket, mindennemű állatot, bor helyett, iható folyékony aranyat, arany tyúkokat, hasonló tojást költve, arany köveket st. ki belé juthat az szedhet amennyit s mit akar egy óráig éjfélt előtt, ekkor földrendítő csapással becsukódik a hétvár kapuja; ha a szerencsés ekkor ott maradt volna, addig kel néki benn várnai, míg évek vagy századok folytán ismét bejut valaki, ki őt megszabadítsa. Azon nem, melyből valamit magával visz, szerencsét hoz néki egész életére; a végtelen kincs legbecsesb drágasága azonban egy kereszt, a boldogságos szűz, és tizenkét apostol aranyból; ki ezekhez nyúlni mer, azt rögtön halál éri. Ha még is sükerülne valakinek azokat kivinni, azonnal megszűnnék magyarhon gazdagsága, s az ország pusztá s elbagyottá lenne. Az örbarát a személyekhez képest olykor szelid, máskor vad, néha maga kínálja a kulcsot, míg ismét máskor igézzel kell őt kényszeríteni, de a gonosztévőt legott megöli. (Hormayr és Mednyánszky tash. f. gesch. 1821. 186, a Majláthnál 103 rege, ennek bővebb kidolgozása; lásd szinte Csaplovics gem. ung. 1. 31). Egy más rege szerint (Vahot magyf. 1. 10): Kárpát összes kincse a Békatóban rejlik, melyet a Barát szikla alakjában egy kincsszellem

öriz, a békákról is ott a hit, hogy béliükben arany szemeket hordoznak. A kárpáti Zöldtő feletti Rézton (Kupferbank) keresik a kincset a kárpáti kincsesók, de a monda szerint az örző hegyszellem csak annak engedendi felvenni, ki kedveséhez ölete fogytig hű maradt. A további számos e nemű mondáinkban is az *elsülyedt átkos kincsekről* (I. átok, sülyedés XI), mindenütt majd a felettők égő *liderci tűz*, majd maga a *liderc*, fentebbi *sárhány* vagy éppen az *ördög* — kire sokszor a kincsfeltevés melletti idézés s lélekalírás mutat — jelöli már az eredeti kincszellem feledett alakját. Máskor ismét ily kincstalálás regéinkben gyakran előjövő *állati vezérlés* által történik: egy hód mutatja meg a szélaknai bányában a dús áldást (Bél 4. 650), és (u. o. 566) a nyáját örző pásztort kutya, vagy gyíkok vezetik Selmec aranybányái felfödözésére. Szász nevű pásztor küzködő bikái (Tomba 59) által fedeztetik fel azon kincs melyből Beregszász városa épül, és egy kecske által amaz, melyen a soproni előbb ferenciek ma bencések monostorának temploma s kecske tornya emeltetett (Schematism. prov. s. Francisc. és Vahot m. f. 2. 1. 7); és ismét egy pásztor kutya által (Pulszky ath. 1840. 2. 168) az elsülyedt dús Ókeresztű tornyának arany keresztje; valamint a Pélőföldi sz. Keresztére (835 regélő 43 sz.) bárányok vezetik a juhászt (VIII állatok). Olykor ismét e kincsekről st. szellemekkel, nyilván ama *boldog tündérekről* képzet is összefügg, melyet már fentebb nálunk saját hagyományaink s az erdélyi regékkel adatoltunk; (a németben lásd például ezen regék összeállítását Panzer ott. i. h.).

A felső magyarországi német-szláv bányásztelepek *bányászszelleme*: a *bergmännlein*, *bergmandel*, a szláv nép kiejtése szerinti *bergmandlik*. Ettől reményli s hevér szerencsését, tőle vár a bányász sok kincset, szép arát, a bányászleány szép vőlegényt, aranyos kincsládát, gyémántos pártát: ő boszúja meg az elnyomott bányászt, s nyaggatja a gonoszt. Alakja különböző a szerint a minő ügyben jár, közönségesen nő, ha áld, férfú ha fenyeget, rémit, üldöz, s szinte csak ily alkalmakkor látható. A selmeci Pacherstollen aknáról a rege (gy. 65): hogy szép tündér leányok fejték ruhában jártak egykor a bányába, s majd ez, majd más bányász pillantá meg őket, mikép meztelen lábbal, a nedves olykor jeges földön táncolának; de addig dús áldás is volt az aknában, a hevér nem szorult nyomorult bérére, s csupán az aranypor, melyet napenként ruhájából kivert, dússá tevő őt; az akna viszhangzott a szerencsések örömdala és vendégeskedéseitől. Egy nap ittasan azon gondolatra jöttek, hogy a táncoló tündéreknek cipőt vesznek, nehogy meztelen lábuk fázzék; de mióta a veres cipőt oda tették, nem jöttek meg többé a tündérek, s az óta nincs is áldás az aknán, azok más, a Mihály-aknába költöztek, de innét is hasonló tett üzte ki őket ¹⁾.

Majd nem nyomtalanul látszanak, legalább nevökre nézve elonyéztetteknek *hátszellemeink* és *nemtőink*, ha ilyenek, mint a római: *lares*, német: *kobold*, *hausgeist* st. őshitünkben csakugyan fenvoltak; s majd nem az ellenkezőt kellene hinnünk, ha azon jelenségre figyelünk, hogy a többi mythosokban emlékü, mint az emberi életet, cselekvést, legközelebről érdeklőké, még a legélénkebben fenmaradt, holott nálunk az észrevehetőleg hiányosan jelentkezik. A nálunk is fenlevő bizonyos rájuk vonatkozható nevek csak igen határozatlanok, mint: a *bobo*, *bubus*, *mumus*, *popáno*, miután azok egy részt mint idegenek jelentkeznek, ámbár mi itt is hajlandók volnánk helyt adni bővebb nyomozás és értelmezésnek, miszerint az e féle hangutánzó, rémi képzetet kifejező nevek, szinte közös eredetűek lehetnek; sőt ama *bobo*, *bubus*-sal érintkező azonos értelmű sajtáságos és dús eredeti névképzeteket is bírunk, mint a tájszót. szerint egy: *babó*, éppen ezen ijesztő, s rém bubus értelemmel, mely mint látni egyfelől szorosan

1) A fentben is egy külön hitisi szellem a kincsekről, Lencquist 28 és 83 különösen Krattl, qui un. thesauros custodiebat, de a nevet az idegen óéjsz. skrathoz tartva, ily kincsekről való Aarnin-t, benne az elcsótt kincs Aarnin hauta.

érintkezik a *bóbitka* – ijesztő, álarcos (a tájszótd.), és *bébiakolni*, *bébi gyakorlat* neveivel; másfelől pedig a *bába* tündéri boszorkányi st. még lejjebb taglalandó elnevezéssel; hasonlóan már a *manus is*, a *manóval* lehet ekkép rokon, és bár ha nem a II cikkben adott több főbllényi nevek mint *Guta*, *fono* st. jelentései ide fognak mind aznyi saajáságosb: *házi istenek*, *házi szellemek* neveül tartozni. A róluhi néphit is csupán csak töredékes véleményekben, babonás szokásokban nyilatkozik még, s valami összefüggőbb mondai hagyomány alig hozható fel. A Voycickynál (Klechdy 1. 198) előjövő egy ily különös házi szellemről (*Iskrzycki*) lengyel mondát, mint szláv néptünknel több helyt, egy Hont felsőbb vidéken a szlávokkal vegyes magyarok közt is hallám, és pedig szinte a magyar: *Szikra Jancsi* (*iskrzycki is szikra, tűzkő*) név alatt (gy. 72). Egy gazda t. i. szolgájává fogad egy idegent; midőn már az alku megtörtént, s a szolga befogadva, elrémülve veszi észre, hogy új szolgájának lólábai vannak; túl akar rajta adni, de már késő a szolga nem tágul a házból, láthatatlanul végezve folyvást kötelességét. A gazda végre furdalva lelkiismeretétől, eladja házát, és más faluba költözik, de midőn bolmiekkal bordonkodnak, a rossz úton terhelt szekerek dülöfélben lévén, félelmükben segítségért kiáltanak, Szikra Jancsi a szekér saraglyájából felszólal: ne féljetek semmit is, Szikra Jancsi veletek van. A németben szinte Grimm (deut. sag. 72): a gazda hogy a csűrében honoló koboldtól megszabaduljon, ezt fejére gyújtja, a pajta fellobban, de midőn a megmentett vagyonnal a ház lakói egy találgán tova indulnak, hátán ül a kobold is. Miben már ismét e szellemek az általánosb alakokkal is mint *fontebb lóldbi ördöggel*, valamint a mese őt többször felváltva is e névvel említi, s a *lédérecel*, a mint egyszer szolgálata elfogadtatott tőle többet nem menekülhetvén, találkoznak. Sajátlagibb, különösen a *marhát*, s kitünőleg a *lovakat gondozó*, és pásztoraik körül forgolódo *segítő szellemekről* hitet találok az alföldön: egy cibakházi fuvaros szerint az őt, átszaladó, elérő versenytársa lovai, azért vannak oly jószörben, és oly gyorsak, mert a „rossz“ hizlalja, abrakolja, s viseli gondjokat, kinek a lelkét oda ígérte, nem is lesz ugyanod néki jó vége. Többet felőle ki nem tudhattam. De ily alak volna már a felső magyarországi szlávoknál a: *Spintus*; (a nevet nem tudom magyarázni, az előttem álló szláv mythologiák nem ismerik, Tkány szláv myth. szót. 116: *spiritus familiaris* név alatt talán e szellemet érti: Narbut és Hanusch myt. 330: *Slinznis* házi nemtőt: *hospodariček* emlitenek ¹⁾). Ezen *Spintus* (b. Mednyánszky Alajos gyűjtm. abergl. meinung. u. gebr. v. Rokos ms. 89 sz.) alig három ujjnyi nagyságu, de azért mindent képes véghez vinni; ő is kitünőleg a lovakat szereti, s leginkább a kocsisoknál tartózkodik, tisztítja éteti lovaikat; a kocsisnak is mindent hoz a mit kíván: aranyat, bort, eledett. De a kinek birtokában van, annak nem szabad imádkozni, templomba s az urasztalához járulni, közülök a harmadikát magával szokta ragadni a pokolba; mert az első eladhatja egy másodiknak, ez harmadiknak, de ez már közönségesen a pokolba taszítatik általa, miért ha soká találna élni, ezer módot keres, hogy őt a világból kivégezze; majd a háztetőről taszítja le, majd vízbe, mocsárba fulasztja, majd a lovak

1) Ny különböző nevek azonban bizrást a régiek helyébe idegen nyelvekből felvett szavak torzításainkint tekinthetők, s mint itt a szláv *Spintus* a latin általános *spiritus* szellemből származhatott, épen ugy tud miénk is a *Piritus*-ról és pedig hasonló házi szellemi minőségben talán, mint gyűjteményemb. 157 egy *Mihalec* vidéki monda említi: hogy egyszer egy asszonynak nem lévén hűtőre kenyere, midőn azért vadránp kovászol éjszélájban egy vörös ruhás ördögű jött be, az ugynevezett *Piritus*, s mindegyre kibábita „vadránp van ma asszony, nem hűtő!“ majd az ágyra ugrott, onét pedig a kovászba, a rémült gazdasszony a szomszédasszonyhoz futott tanácsért, ki azt javaslá hogy sodorjon csepű madzagot, s hívja a *Piritus* is sodorai, mit midőn megtesz, sodorva himevén a szobából, az ajtót utána becsukva kizárhatja. És mily különböző hogy hasonlóan találjuk e kelleetlen nevet még a finnknél is, mint már Lencquist rajta álmáskodik: *scacio, um. quis etiam spiritus familiaris recentiori aevo nostris innotuit (quod nomen non recte essentiale valent fenni, sed apellat eum Piritys) qui putatur offerre amicis suis divitias pecuniam atque bona, quem possidere multos ex ditioribus, plebecula existimat.*

ütik agyon st. Ezen szolgáló, segítő házi szellemekről, kik többnyire láthatatlanul készek megsegíteni a szorgalmas házi gazdát, gazdasszonyt, cselédjét, az istálló, konyha, háztartás körül, — miért legföljebb, csekély kis áldozatot, ételmorzsát töredéket st. követelnek — tud még mindenfelé népünk, vagy annak tudatát legalább, a lejjebb taglalandó öntudatlan babonákkal, házi szokásokkal árulja el. — Dúsan ismeri így e képleteket, az összes germán, román s szláv hitregés hagyomány (l. Grimm. bőven összeállítva 478). De kitünően honosak ismét ezen házi szellemek is a finn mythosban, mely maig még számosakat említ, mint: *Haldia* ¹⁾, *Tontu* ²⁾, *Moahiset* ³⁾, *Kapeet* ⁴⁾, *Paara* ⁵⁾. Nevezetes az ireknél Cluricaun (Croker fairy leg. 147) ki bizonyos családhoz csatlakozva, addig elváhatlan tőle, még csak annak egy tagja létezik, a házi gazda iránt különös tisztelettel viseltetik, vigan táncolgat s dohányozgat, de ha meg feledkeznek az őt illető eledelről, azonnal dühöng; hasonló a *Robin good fellow*, éjszaka láthatlanul kisöpri a házat, megörli a mustárt, de ha a tejféle számára elő nem tétetik, megrogn minden tejet s italt. Mások a nyájakat gondozzák, különösen a sveici pásztoroknál, kiknek ismét kijár részükről áldozatuk, mint a római mythosban e nemű libatiok; míg mások egészen hasonlóan a fentebb említett sajátinkhoz, az istállóban működnek, egy ilyen a román rege szerint 6 évig tisztítja láthatlanul a vár óljábani lovakat (l. Maury 78). Mindentütt egyébkint a főleg jellemző vonás, hogy mindnyája egyiránt bizonyos érdékből jár el, s különös, majd nagyobb, veszedelmesb, emberi életet, lelket lekötő, majd kisebb, ételtöredék st. áldozatot igényel. — Mondáinkban olykor ismét az elnyomott szegény szolgának, parasztnak vannak segítségére, s kinzó ura házát, gazdagságát, asztagát düljk szét; mit egy összefüggőbb csallóközi monda is beszél (gy. 47), hol azonban e boszrú segédszellemek váltva *garabancosoknak* is mondatnak (XV).

Különösen megemlítendő még itt, egy eme képletekhez igen közel járó sajátosság hitregái alakunk a népmonda úgynevezett: **Hűvők, hűvelyk Janosja**, máskép **Babon Jankó**, különösen a palócoknál, és **Bors Janosi**, meg **Pilinkó, Tilinkó** és **Kilinkó** is. Nevei már egyiránt, mint alakja azon kis, újjnyi nagyságú lény, szellem, alakjára figyelmeztetnek, minőt már a többi népek mondái is ismernek, mint a ném. *däumling*, franc.

1) Lencquist sup. fen. 50: *Haldia* genius familiaris, seu rector et praeses, fuerunt hi velut dii locorum apud Romanos; nam cunctis locis, domibus, villis, suum maiores praefecere rectorem, qui tanquam hospes invisibilis ibi cum quodam imperio commorabatur. Lacus silvestres, praesertim minores, talem singuli putabantur habere praesidem, quem quidem piscatores adipe phocae fugare se posse putant. Imo cuique homini suum larem familiarem, tanquam rectorem adesse, cuius instinctu et ope, consilia et coepta successum habere arbitrantur. Quamobrem hominem enthusiasmo percitum, qui se habet ut fanaticus ajunt esse haldioisa seu incitatum ab hoc rectore. — 2) Tontu (u. o. 51) sive Lar, a quo magnam expectabant opem et curam rerum suarum domesticarum; qui saepe damna avertibat, et varia bona procurabat, cum propitius esset animo; at offensus tumultuabatur. In quibusdam domibus putabant dominari larem masculum in aliis foeminam; cur vero monoculum esse perhibeant nescio. — 3) Moahiset (u. o.) hi erant idem qui Saacor. elfnor, venedor. barstucci, germ. erdmänchen seu homunculi subterranei, qui certis in locis, sub arboribus, lapidibus, et domuum liminibus, hospitari creduntur; horum favorem variis captare muneribus fuit necesse; quoties cerevisia coquebatur, v. panis pinsebatur, his primitiae debebantur; in convivis et festis nefas erat eorum oblivisci; si felicem rei pecuariae successum mater familias exoptabat, lactis participes hae sibi oportebat; qui in novam domum commigrabat, ante omnia quando primum illam intrabat, debuit incurvare se ad omnes angulos, et salutare hos incolas subterrestres, si in illa domo salvus et incolumis degere cuperet, et litare illis sale, zytho et pane. Lappo quoque sub focum suum, vel limen tentorii, tales degere credit. — 4) Kapeet (u. o. 52) fuerit eiusmodi maligni daemones qui cuncta voracitate sua consumebant, remque familiarem in arctum redigebant; unde verbum kapendua significat coarctari. — 5) Paara (u. o.) est daemon factitium, quem veneficae ipsae creare putantur, ad ferendum lac ac butyrum cogere. Modum construendi: caput formant ex infantis galero, qui variis lacinis oppletur, in quo conditur etiam herula, cuius ope vitam ipsi daturae sunt etc. huius possessor deinde abundare semper creditur lacte et butyro. Ha utóbbi azonban svéd eredetűnek állítja nevénél fogva is; találkoznak a többiek is hasonló más mythos képletekkel, s a fentebbi Moahiset már szinte mint manók a római maneshez tartatott, hasonlóan az említett Meeningöiset ijesztő puztai daemon.

cat, a görög: δάκτυλος ἰδαίος, δάκτυλος πογμαῖος, a πογμή – ökölötől, a r. *perstuk*, *perstuk*, lithv. *pirsztas*, mi a szláv perst – új és ürpe, a s. *pidimuzik*, a pid – arasznyi nagyságu emberkétől, és már a sanskritb. is: *geniorum genus pollicis magnitudinem aequans*, minők Brahma fejéből k (Bopp glos. skr. 112), a bala – puer, parvulustól (Grimm 418). Neveink értelmet adják: a *hüvők*, *hüvelyk* – pollex (mit Kreszn. 1. 253 a hüvelyk-aráz, mivel um. a kardhüvelyt ez szorítá leginkább meg, qui maxime continendo), a *pillinkó* is – pici, kicsiny, (a tájszót: *pindirkó* – igen pici, asszonyos ember, katuska); *tilinkó* nevét ismét a monda maga fogná lejjebb is, *fütyülő* és *sípoló* tulajdonságánál fogva, míg a *killinkó* a kettőnek csupán int jelentkezik, s a *babszem Jankó*, *bers Janost* is (l. Erdélyi km. 22) parányi alakjára vonatkozik. Általában már a népregékben is az így, mint *alak*, tündéri lény jellemeztetik, különösen mint a törpék legkisebb neme; a ldául (Jugmann 4. 652) a szólás: „*medzi pijdimuziky kraluge trpaslik* – közt a törpe az úr; a német mesékb. (Grimm, és Bechstein mährch. 131) e féle alak, azonos ama küzdő, erős kis törpékkel, kik e mellett még élő és által kifognak az óriáson, hasonlóan meséink: *Noféiss Janostjához* (l. hősök VI). Itérfőleg azonban és sajátosságabban ismeri népmesénk a hüvöket, mi szerint b állna, ama marhát gondozó st. házi szellemekhez. Így (Karcsey ki. közlm.) ilan asszony, midőn tésztát metél, hüvelykujja hegyét elvágva, vére a tésztával s mig e felett siránkozik, vigasztalólag szólal meg egyszerre az asztal alatt legott szolgálatát ajánlva bánkódó anyjának, mert a vérrel elvegyült tésztá-gy a levágott ujjdarabból? termelt a hüvök; az első szolgálat mindjárt, hogy teremtésnek az elkészített ebédet kell apjának a mezőre nálánál tiszerte fazekakban kivinni, az alig látható *kismanó* um. hatalmasan kiált a rög „*apám uram ebédet hoztam kédnék!*“ ki csak báméskodik az egyszerre t ebédén. De a fiú mindjárt beleszállásolja magát a szántó ökör fülébe, s ürézve, ostorát hatalmasan pattogatva tovább szánt, míg atyja jól lakik; így gy ideig; míg később szerencsáját mén keresni, szolgálatba áll más hová; s bi vonással ölti már reá a mese nálunk is ama kis félelem nélküli hősök kik sok csodás dolgokat visznek véghez, parányiségük mellett rendkívüli nak, mint béres pástor bojtárok szegődnek szolgálatba, sok csínyt követnek en gyötörve s kifogva a rosz kinzó gazdán; mi közt ismét sajátlagibb hüvöki nidőn még a tulajdonsága kiemeltetik, hogy üldöztetve azonnal láthatatlanná át tenni, *nád sőt szalmaszálba bújva*, vagy ama legjellemzőbb, hogy az ökör onnét fütyörész, énekel, pattog ostorával láthatlanul, megrémíti az által a áját, s bámulásra ragadja az átmenőket, senki sem is tudja nálánál jobban szántást, viselni a marha gondját st. mi nyilván ily házi, szolgálai, marhát tellemre mutat; valamint a kiemelt róla ismertető vonás, mikép fütyörész szeelhangzó dúdot az ökör füléből magyarázza *tilinkó* nevét, mert *tilinkó*, tájszótb.) fuvósip, különösen tavasszal um. a fűzfa mezgás héjából ki vagy inkább (u. o.) duvasztott furulya, így mondják duvasaszunk tilinkót ljunk sípot¹⁾; míg ellenben ama fentebbi mesei alak neve: a *máknyi mak* (Erdélyi km. 283), sőt attól is eltérőbben mint sajátosságob törpei alak , ki a monda hőseivel küzködik, s jelleméhez, ama fentebb említett fanyövök, ik st. nagy ehetősége, falánksága, hányavetisége tartoznék. — Babszem-

ga a classic. myth. a síp és nádban lakozó nympa neve Ovid. met. 1. 689: midőn Pan gyuladva üldözi Syringa nympát, ezt, hogy tőle menekülhessen testvérei nádszállá változtatják, ja a syringának nevezett nádsíp a bájos hangokat. Lactantius Placid. Bante mythograph. 1. 7.

r. Mythol.

jankóról tud egy rege Lisznainál (palóc dalok 144): midőn az ökrös szekeret hajtó legény fűtyörésze mén ökrei mellett, hallja az ökr füléből fűtyöltetni legkedvesebb nótáját, békéint beléje, s ott látja ülni babszem Jankót, megrémül, de csak hamar megbarátkozik véle, *jóféle ördögnek* nevezi, ki az aranyogyaróhéj palotában lakik, s a tündérek keblén alszik, tündérléány arany hajszála az ostora, megsegíti a szerelemben epedő legényt.

Általában valamint mind e szellemek még nagyobbára a sajátbb tündéri mythos színézetével bírnak, úgy más felől ismét a törpékkal alakra, míg jellemükre nézve ama áldástalan gazdagság eszközlése, segítségnyújtás st. által inkább a lidérc, sárkány, garaboncos, ördögörli st. általános fogalmakkal találkoznak. Még nehezebb volna itt határozottabb különböztetésnek, a sajátlagi szorosban vett tündérek, s más e nemű lények szellemek közt, — minőt péld. a német rege a féek, elfek és wichtek között tud, — helyt adni; a bizonytalan vonások ma már nagyon együvé folynak, s a különböztetésül felhozható jellemzés alig volna igazolható a habozó, zavart hagyomány által. A mennél e tekintetben bizonyosb, s bő adatokban jelentkezik ős vallási daemnologiánk, annál nehezebb a különféle képletek közt, melyeket még az egyes nyilatkozatokból felismerni képesek vagyunk, az elválasztó határvonást megszabni; azért lehet hogy itt többet mintsem kellett volna a tündéri collectiv fogalomba összefoglalva tárgyaltunk; mind a mellett elhagytuk még, az elemekről mi mythosra utalva, ezen elemeknek hitregei tündéres személyesítéseit.

V. ÓRIÁS.

A név nyomonlása. Az óriási mythos cosmogoniai jelentése. Óriási szikla és kővölgy képletek, hegyiaknak, hegyaljakításuk. A természetelemek óriásalakbani személyesítései. Az óriás alakja, tulajdonságai. Az óriási mythos ethnogenetical jelentése, óriási isnépnévek: Magyar, Hunn — Hun, Ober — Avar, Ogre — Magyar, Tschud — Finn, Tatár. Óriási építmények. Óriási és népnépek: Nimrod, Nemece. — Törpék.

elvünkön a görög lat.: *gigas*, német: *riesel* óriás-sal fejezzük ki; így fordítja a si cod. (N. E. 1. 91.): *orlasoo* — gigantes; a nád. cod. Mária siralma (Toldy k. 1. 39): *o szemérmötelen haldl! nám te mind ez napig óriásokat és nagy s vitézeket meggyöztél.* Otrokócsi (orig. 2. 62.): *óriás* nos gigantes solemus eo me vocare, nec habemus aliud praeter hoc; quo iuxta debitam emphasim gigantem rimamus, így um. maig is a magas és testes embert óriásnak nevezünk; hasonl. itják: Molnár, Sándor és Kresznerics, s. magyarázza a km. is: *csak nagy az óriás völgyben áll is* (u. o.), és: *az óriás csak óriás ha, ha gödörben áll is* E. 6014. kócsi i. h. szónyomozását is megkisérté: orja (orj) um. a hát azon helye hol a gerinc — *dorsa spinalis* csontjai összekötvék, ez származnék: az ארן — arah — *psit* héber gyöktől; ארן — *leo* — *oroszlán*, szinte um. *a carpenda et discerda fortiter preda*, innét, az erősségi attributumtól véli magát az *erő* s véle rokon is szavakat származni. — Az óriásnak más nyelvekeni hasonló elnevezései egyiránt gyarazók: a hinduban: *rasha*, *rakshasas*, a németb.: *riese*, óném: *riso*, gót. *iso* (a sanskr. gyök *varia* — erőtl. l. Grimm 492), a hellen mythos kitünő óriási kja: *Orion* (Nork egyenesen: *riese* — óriásnak értelmezi nevét 10. 88), nevek és almak melyek a magy. óriással' azonosakkint jelentkeznek. Otrokócsi is i. h. mondja r: *Orion* tam manifeste se prodit ex eodem fonte esse cum hungarico nomine óriás, ipsissimum hoc nomen esse, illud terminatione graeca hoc vero hungarica, ut edita utriusque descriptione, nulla hic contradictio locum habere possit.

A név, alak s mythosi eszmerokonságok megkivánják hogy azonnal általánosb thologiai vizsgálatába ereszkedjünk. Az összes óriási mythosban kettős hitképzet emkezik: egy ősbib cosmogoniai, mely a világnak egykori természetelemi küzdekek ali alakulása vagy átalakulása, revolutioi tudatára utal; a másik ethnogenetical, mely két egy látszik az emberi benső meghasonlásból eredett külső elszakadás, és az azt vető népfajküzdés — az erősb és hatalmasb fajok, személyességek által, a gyengébbk elnyomása, és ismét amannak is kiveszése s feloszlása st. — tudatával bir. Ezen pletek ugyan mint látandjuk sokszor egymásba áttérnek, s gyakran egymástól elnem laszthatók.

gyományunk is legélénkebben az óriásrólí képzeteket. — A Turóc és Trencsén i Vágból kimeredő *Veszett sziklák* (szláv: *Besno skali*) — melyeken, ha a ik átvonuló talpak a szokott keskeny folyóösvényt el nem találják az előtűki öl elragadva közönségesen szét törnek — egyik szikla csoportjáról az ugy- t *Hargita, Margita* v. *Vargitáról* a rege (gy. 80): hogy egykor dühös óriás a helyet, s rémes feje meredt ki a vízből, ölnyi hosszú fogaival, az arra átmenők öteleit szét harapva, azokat mindenestül elnyelte; egy napon egy jámbor remete, földre zárándokolt, volt az átlejtő talpon, s megátkozá már messziről a pred- rongó óriást, mire az kövévált ugyan, de maig is mint szikla áll kiemelkedve a il, s mint éles fogakat, messze kinyújtja hegyes rovátkos csúcsait a folyóba, int isszonyú örvény tátong előtte, s jaj a szerencsétlen utasnak, ki egyik vagy t körébe jut, mert megmenhetetlenül az óriás martalékkává lesz ¹⁾. Valamint gét más variánsaiban (l. Mednyánszknál is 249) mai színézetű mondába látjuk ü ²⁾, ugy jönnek elő már nagyobb részt e mondák az óriás névnek feledtével, helyébe az ördögöt, boszorkányt st. tudva, vagy csupán regényes színézettel, átkos vég- tlen szerelemmel st. okadatolva. Így áll a regéci vár előtt (Tompá 80) a **szony** a várúrfa által elcsábított porleány, gyermekével karján, midőn hűtlen lakodalmát messziről nézi keservében kövé dermedve. Hasonlón Regéc vára (u. o. 147) az úrnapiját megvetett vénbanya hét testvérével midőn az ünnepet izzák, szőlőjükben dolgozva kövéválnak, szőlőjük pedig túske s gazberekké irapatak (Bél not. 2. 579) mezején látható két kőszál a táj egykori urát és yát jelöli, kik kegyetlenségükért bünhődtek így, midőn éhség idején jobbjágyai- iteni nem akartak, fősvényen gyűjtött elességük megkövült, s szinte maig látható a mezőn búza, rozs, árpa, borsó, lencse st. alakú kövecs ³⁾; (u. o. 502) az dukai Kmotra nevű hegye szikláiról: *fabella an historia ei nomini (komasszony)* la, *quod in eius vertice compater aliquis, cum commatre concubuerit, uterque lapidem versus.* — A Duna melletti kolumbácsi várral általellenbeni sziklák ül a rege (Schott val. 283): hogy egy halászneje, kit férje magától eltaszított, ben a Dunába ugorva, dermedt a kőszállá, honnét neve: *Baba-kai - banya* ⁴⁾. Banát s erdély közti almási hegység kőcsoportozatai közt (u. o. 113) áll ártatlan menyét gyöttrött boszorkány, furulyázó fija s egész nyájával kövévált képezve; (u. o. 115) egy királynak táncoló egész udvara, — midőn tündér-

us s norvég mondában Oláfról, hogy midőn a tengeren hajóznék közel érve a parthoz melyben snő lakott, ez megtámadja őt kiáltván: Olaf király kuszált (pipiga és pipka — hegyes és lyukacsos, rgb. pipuga áll) szakálloddal, mit jársz oly közel szikla falamhoz; Olaf felel: te kobil v. troll gu- és orsóddal légy azonnal kövé, hogy soha többé ne légy hajók ártalmára. Mire himondá átkát, a segrepedt, s az óriás kősziklává vált; egy más variáns szerint: a hornelmi és maróci hegy egykor ggött, midőn sz. Olaf arra hajózott megparancsolá a szikláknak váluának szét, s ereszték át, azóta zett a kőszőlők lévő tengerszoros. De szavára előtűnik az óriásnő s fenyegeti Oláft miert hasgátja útát: átkára ez is kövé változik (l. Grimm 516). — 2) szerinte egy gonosz mostoha Margita leánya terelemföltésből dühöngve, őt ezen szikláról a Vágba taszítja, és maga is furdalva lelküsméretétől néd a folyamba ugorván, adja a sziklának Margita nevét. Nyilván a nem értett Margita névnél dukult felele a szokott mostohárólí mondáival Margita névvel magyarázata, de ez mint mondók a Hargita és Vargita mellett a névnek csak egy mai, a népnél megszokottabb variánsa. Ama nevek a még egy hason erdélyi Hargita hegység, s véle összefüggő óriáslányokrólí mondára sztetnek (l. alább). — 3) A szlaburgi Watzman nevű hegyoromról, mely más kisebb hét orom emelkedik a rege (Panzer 246): hogy az a zsarnok Watzman király alakja, ki midőn népét kinczva stai által veteményeit eltiprá, egy napon dühös vadászebeit, az előlük nejét s gyermekeit védő esre uszítja; de ekkor az isten haragja végre elérte, a kutyák neki fordultak és szétzaggyalták neje mekeivel, teste mintegy óriás alakja a hegyben megdermedve áll, mellette neje, s alattuk hét gyer- , a kisebb hét sziklaorom, míg az alattuk víz vérükből ered. — 4) már Grisekni (Temes. ban. 2. 16) kövült képletnek tudja, de nem érte az oláh nevet a papagaj óriási madáralakját keresi benne.

lánya mindenkit halálra táncol, s végre csak az ördög foghat ki rajta, — kövévél. A féckről regékben is (Schreiber 23) így a Boulogne melletti hegyen szét szórt számos kövek a néphitben, a megkövült táncoló tündérek, s az őket körülvevő számos nézők alakjai, kik midőn a kakas szoltán éjféltől táncolnak kövéválnak; a későbbi keresztényebb színéletű monda szerint már: az istentelen mulatozók, kik midőn a páp a szentséggel arra mén tiszteletlen táncukat tovább folytatják. De fen van még ezeknek kétségtelen óriási értelme is más mondákban: Bergelaunál poroszthonban egy erdőbeni körben álló 40 körül a rege (Tettau u. Temme volks. 232), hogy azok óriások kik egykor a vidéket lakták, s midőn az istenek ellenére itt táncot tartának kövé váltóztattak. Így nevezettek már a kőbeni gyűrűzetek, óriások táncai nyomaiul — chorea gigantum (l. Grimm 518). Mednyánszky 80: a hricsói vár előtt a barát kövült alakja látható ki midőn Thurzó a vár ura gonosz életét feddené, általa a vészgödörbe vetetett; hasonlóan az elátkozott barát sziklaorom alakja a Kárpátok közt, mely Magyarország elsüllyedt kincsét őrzi (l. tünd. IV).

Gyakran azonban ez általános vonások, és későbbi hitregei képletek mellett meglátszik még a cosmogoniai mélyebb alapeszme mindezen kövült alakok felőli regékben is. Így az ismeretes balatoni kecskeköröm féle kövecsről a rege: hogy I András király midőn még számkivetve szegényen tébolygott volt az országban, a Balaton partján kecskenyáját őrző pásztorral találkozáván, kérte őt segítené meg valamivel, a pásztor fele tarisznyával esküdött hogy neki mi je sincs, erre a királyfi megátkozá, s a pásztor megkövülve áll a Balaton fenekén nyájával együtt, melynek körmeit a habok maig partjára hányják (Csaplovics gem. v. ung. 1. 66) ¹⁾. Hontban a szántói hőviz források közt látható egy lúgozókatlan alakú szikla, fölötte álló ember alakkal; alóla pedig kénkőves forróviz bugyog elő; a rege szerint (gy. 81—2) Lucanapján a szokás ellenére lúgozott (l. alább Luca napján házimunka: foni, szőni, lúgozni, kenyeret sütni st. a gazdasszonynak tilos), egy komámasszony, szomszédnéja látta, megbotránkozott, s rá kiálta: hej komámasszony mit lúgoz kié Luca napján! míg a Luca megjő, felele a másik, meg lúgzom én addig, de alighogy kimondta, máris kövévált lúgozóval együtt. Épen így egy másik kemence alakú szikláról bennfekvő mint kenyér gömbölyű kövekkel, hogy a kenyeret Luca napján süttött asszony kemencéje. A kárpáti tavakról is e nemű képzetek (Tomba 9): elholt szeretőjét hasztalan váró leány dermed bánatában sziklává, s a szeméből hajnalonta sirt könyekből alakul a Mártakönyje nevű kárpáti tó; hasonló (Pulszky ath. 840, 2. 167) a lipniki forrás fölötti egymásra hajló két szikla, kövévált szeretőik alakja. Esth monda (Hunfalvy szépir. 1. 11 sz.) szerint: midőn a tengeren s szárazon hatalmas uralkodó Kaleva meghalt, neje úgy megsírta, hogy könyeiből a felső revali tó gyűlt, sirt ása néki kezeivel, arra síremlékül köveket hordott, s ezen hely Tallina a Reval melletti több mérföldnyi hosszú sziklás part Kalev sírjának nevezetik. Hasonlón Oforos óriásról (Simiensi podania 26): midőn anyja meghal annyira siratja, hogy könyeiből tenger foly össze miért annak vize sós, s oly sirt ás, hogy a halom csúcsa hegylancokint égig emelkedik. Így tarták fel különösen világos értelemmel ezen óriási mythosi eszmét regéink is még, hol ily különös hegyalakulásokról különféle idomaik, alakjaik, rovatkaik stről tudni akarnak; csak hogy itt is mint monda: az óriás név nagyobbára feledve, a néphitben élénkebben fenmaradt ördög s bosszorkánnyal helyettesítettik. A nagyharsányi hegyről rege szerint (Fribeiszt életk. 847, 2. 38 sz.): Nagyharsányban a hegy alatt elterülő helységben egy vénbanya lakott, ennek szép Harka nevű leányát akarta az anyjával cimboráló ördög elvenni, de Harka kérésére anyja a feltételt tevő, hogy a harsányi hegyet egy éjszakán át tyúkon és kecskén

1) Faynál is 7. 107, egy tündéri monda e felől; vajlon költött csupán vagy szinte népies eredetű alappal bír? milyent Csaplovics i. h. szerint, még többet ismerhetett.

felszánta, már az utolsó barázdát szántá, midőn a leány kakast utánozva kukurikolt, s az ördög keetlen volt munkáját abba hagyni, de egyik saruját Beremend a másikát Sikkós felé dobta, s a belőlök kirázott homokszemekből támadt ezen helyeken két hegy, míg a harsányi hegynek kilenc tized része ugy néz ki mintha felszántották volna. A Retezáról is a monda (Schott valach. m. 282): egy hatalmas uralkodó fia s leányának hagyta országát, hogy felosztott örökségük megmérjék, mindegyik saját része legnagyobb magosságára állott. A fiú a hátszegi hegység fő ormára a Retezatra, a leány ellenben Ruzsikára v. Hargitára hágott, és midőn látta hogy bátyja része jobb, s nem oly hegyes s köves, mint sajátja, irigységtől felhevülten, egy ekét hajított bátyjára, mely el nem találta ugyan de a hegy egy nagy részét leszelle, mikép maig a földírányason leomlott sziklafalat láthatni, honnét a hegy is méltán *retezatu* a levágottak nevezetik oláhu!'). A Poson és Nyitra megye közti határárkot: *ördögárkát*, *ördögbarázdáját* (Medayánszky 338), szinte az ördög tüzes óriás képében egy boszorkányon tüzes ekével szántotta; hasonl. erdélyben a sz. Demeter melletti *ördögárokról* (Kövári 214), hogy azt az ördög így a gonosz testvéren szántá, s az ekevasa ismét oly óriási nagyságú volt, hogy a székeleyek belőle kilenc szekeret vasáltak meg, és még is maradt egy fejszere való. Óriás lappang a regékben is, hol ismét az óriási nagyságú köveket, sziklákat mondja itt ott az ördög s rosz lélek által bizonyos helyre hozottaknak; mint a Poprád melletti hegyes körül (Tompa 148), melyet a Lubló vezérrel szövetségre lépő rosz lélek hengerített oda, kijátszatásáért magát a várnak a köveli összezuzása által megboszulandó. Hyea Korondon (Kövári 186), melyet ismét a rosz tündérek hoztak vasrudon, hogy Tartót a gonosz tündér, vetélytársa a jó Firtos várát összetörje. Más tündéri regék tudják ennek is még világos óriási értelmét; a féekrői regékben (Schreiber 28) ezen egy sziklák, vagy elszórt kődarabok, egyiránt az óriás, valamint a tündér művének tartatnak; a Castelown mellettiek neve még: *giants-quoting-stones* - riesen wurfsteine; hasonló a sz. Oláfrói fentebbi éjszaki regékben az óriás, kivel, a szerint mint Lubló az erdei gonosz lélek v. ördöggel, a templom felépítésére szövetkezik, és hasonló mint az kijátszatik (Grimm 514). Turku (Abo) melletti tengerparton lévő nagyszikláról finn rege szerint (Hunfalvy szepir. I. 11 sz.) szinte: midőn Kalevan poika meghallja hogy keresztyén egyházat építenek, a nagy sziklával akarta összetörni, de valamely lakos zsákba rakott elrongyolt csizmákkal elejébe menvén, midőn kérdésére, messze van-e még a hely? feleli, hogy a csizmákat onnan jövet nyötte el, Kalevű megharagudva a kősziklát veti az egyház felé. Élénken tudják azonban ezt a külföldi regék, különösen midőn hegyképzésekről van szó, mint a fentebbi beremendi és sikkói mondában. Elme mellett (Grimm 507) egy kőszirtől: hogy egykor arra jártában a hüne (óriás) midőn csizmájában valami kövecs nyomta, lehúzta s kirázva a kövecset, hullott ki belőle a nagy kő dombot alakítva. A finn monda szerint (Ganand. 29) Tavastlandban Päjände mellett látható sziklákat az óriás lányok hordák kötényeikben, s hányták oda. Szade tó mellett ismét a testvéreivel versengő Kaleve poeg oda hajított köve az ember magasnyi szikla; szinte midőn Randoja mellett nyugszik a varázsló leánya fölébe áll, s jobb s balfelül patakot ereszt rá, Kalevű pedig fölébredve követ dob feléje, s bedugja a patak forrását; honnét mainapig tömérdek kő dugja be a hegyoldalában a setét barlangot, melyből a Randoja patak ered (Hunfalvy i. h.). A Pommern és Rügen közti tengerszorosról (Grimm 503): a Rügen szigetén lakó óriást boszontotta, hogy Pommernba a tengeren kellett keresztül lábálnia, miért kötényébe földet szedett s töltést akart csinálni, de mire Rodenskirchenbe jött kötényé kiszakadt és 13 halom támadt, a többivel a tengerig jutván, bele önté s innét támadt a prosznitzi szoros, Hacken és Drigge félsziget, de a maradék nem volt elég az egésznek átszegésére, honnét Pommern és Rügen közt

1, hasonló regéket hegyalakító st. óriásokról újabb. Wolf Hessische sagen 66—7 st. számokb.

még egy vékony tengerszoros maradt. Megfordítva Pommerből Rügenbe akart egy óriásleány hidat építeni, nehogy a vizen átjárva saruját bevizezze, homokkal tele szedte kötényét, de az lyukas volt, Sagard megelt a homok egy része kifutott, képezve a Dubworth nevű kis hegyet. Ah ugymond a leány ha anyám megtudja szidni fog, s kezét a kötény alá tartva szaladt a mint szaladhatott; anyja azonban áttekintve az erdőn kiáltott: te csintalan gyermek mit csinálsz, no várj majd lakolsz! a leány ijedtében elereszté a kötényt, s a homok kiszóródott, honnét a lützowi száraz halmok támadtak. Kalevpoeg is, Szengmeggi Luja mellett, midőn megpihenni akar, hálóhelyül a mocsár közepett dombot vetett, s lyukas bundáján áthullott homokból még lett a nagyobb melletti kisebb domb (Hunfal. i. h.). Mindezen vonásokban nem csupán a naiv phantasia tükröződik, mely igen találólag az óriási nagyságot az emberhez képest azzal emeli ki, hogy a sarujából kirázott homokszem, hegy, a köténye repedésén kibulló föld, halomnyi nagysága s mi szemmértékünkhez képest; de nyilván azon cosmicus eszmék is fenforognak, melyek az óriási személyesítésben ábrázolják a természet elemi küzdései által alakuló hegyeket, tenger szorost st. — Így származnak az óéjszaki regékben az óriások Thorrali küzdéséből a kősziklák, melyek Thor ellenek hajított kalapácsának töredékei. Ezen képzetek természetesen élénkebben fennvannak ott, hol a lakosok nagyszerű hegységek, sziklák, tengerpartok st. szemlélésében naponta közelükben látták a föld alakuló küzdéseinek mintegy eredményét, mintsem hol csupán egyenes tág tér nyúlt el szemeik előtt egyforma változatlansággal. Alföldi regéinkre nézve elég tanúság volna mégis e tekintetben az egy delibábi regében, hol nyilván egy ily elemi óriási küzdés képét bírnók. Ilyennek tartom a Majlátnáli (157) mesében is a küzdő hegyek személyesítését: a vándor deák, a bölcs griff madárhozi útjában miután már több napja távol országokon túl járt, hol már többé madár nyomra sem talált, végre nagy zúgást s dörgést hall, okát mielőbb megtudandó egész éj s napon át siet előre, de csak a zúgás nagyobbodik, végre mire hajnallik, meglát két egymással iszonyatos lármával küzdő hegyet, melyek mint vivó kakasok és döfködő bakok egymás ellen dühöngnek, pedig az út melyen a griff madárhoz lehetett jutni éppen közöttök vitt át, a deák azért megszólítja őket: hegy uraimék, nem állnának-e csak egy pillanatig veszteg, hogy utam tovább folytathassam? a megszólított hegyek egyike kérdé: hová akarnál menni? a fehér griffhez válaszol a deák; jól van mond a másik: fuss át köztünk megerőltetjük magunkat a veszteg állásra, de megkérdezd a griff madarat meddig kell még birkoznunk, és hozd meg feleletét, mert mi már mind a ketten igen fáradtak vagyunk, s mégis fel nem hagyhatunk a küzdésnél. Szívesen megteszem mond a deák, s míg köztük átszaladt a két hegy erőködött nyugton állani, de helyükön mégis folyvást inogtak; visszaérkezében kérdezik őt a birkozók: hoztál feleletet a griff madártól? Igen feleli a deák, de előbb ereszteket át; mire átszaladt felkiált: addig kell küzdenetek míg valakit össze nem nyomtok. Ó jaj nekünk! ordítának a hegyek, meddig fog ez még tartani; s új erővel hozzá fogtak a küzdéshez ¹⁾.

De nem csak a hegyek, kősziklák, a kövült világ személyesítésével szolgálnak az óriási képletek; hasonlóan óriásilag személyesítetnek a más elemek is; így jönnek már

1) Reguly tudósít hogy a Voguloknál Lengbabi nevű két egymás melletti hegy áll, melyekben ők egy istenség képét tisztelik, köztük út szoros viz keresztül, miért imádságok s áldozatokkal tisztelik őket hegy az út szerencsés legyen. Krosznerics (szót. 1. 232) említi a Gondhegyet, Zalában Bőronnd mellett „egy nagy meredek hegy neve um. mely onnan vette nevét mivel gondot ad a rajta keresztül menőknek.“ Herodota. 4. 85, említett bosporusi: Kyanees, Planktes v. Symplegades sziklákról, melyek a bosporusi földszoros eurpai és ázsiai vég fokán egymás ellenében állanak, a rege (L. Schöll kiad. 485) járt az ós korban: hogy amint valamely hajó közöttök átvitorlázott, úgy összecsapódtak fölötte szétzúzva azt, míg az Argonauták átmenve isteni hatalmukkal eszközlék, hogy veszteg álljanak; a munda ismét amaz Hargita féle Vág menti monddával is találkozik. De már hasonló nyomok a többi keleti regékben is mint Firdusinál (1. 178) a dívek bonába menő hőnek szikla bérceken kell átmenni hol az őz sem hat át st. Valjon csak óskori lakhelyi emlékek maradtak-e fel ezekben?

ő mondáinkban a *tűz, víz, s kitűnőleg a szél* personificatioi, mint *ragadozó, emberhúst raglato erőszakos szörnyek* (I. elemek VII), valamint a többi, péld. a német hitgéb. a *szélvész, vihar, tengeri és vízi szörnyek* az óriásokkal azonosulnak; az ań regében az óriás neve *Wind und Wetter*, az Ecken lietben *meer- és sturmrisee* . f.), a lithván regéb. *Wandu és Weja* (Narbut 1. 2) víz és szélvész. A finn. ial. 2. 67) a *tengeri óriás*, kinek lépte alatt a fű meggyulad és hamuvá lesz. Nálunk ár fentebb (tünd IV) figyelmeztettünk a Zrinyinéli (zrin. 135) *víz óriásról* képre; ajlátnáli mesében (2. 136): a *tűzet őrző óriások*; sőt az astralis testeknek is ondáinkban *napsógor*, ki ismét hold és *széltestvérehez* utasít, nevek s alakokbani emélyesítései, kik ismét az által is, hogy mint az óriás durva vadon *szaglalják az emberhúst, felfalással fenyegetik a hozzájuk betérő halandót* st. hozzá hasonló képtel birnak. Mi már a mondábani sajátági óriási alakokat illeti (melyek a legalább idig ismeretünkre lévő mondák nyomán itélve ritkábban jönnek elő), ezekben már gyobbára az óriás nagy termete, természet feletti anyagi ereje, torz képe állítatik ő, e mellett kiemelve mégis különös idomtalan, bárgyu ügyetlenségét, otromba nvaságát, erőszakoskodást, melyeken azonban az ember velük egyszer érintkezésbe rva, ügyessége s természetes elméncsége által könnyen kifog, őket kijátsza st. A pd. (2. 357) monda szerint: az óriás toronymagasságú hús tömegnek mondatik, l nagyságú *szeme homloka közepén* áll, arasznyi fogakat vicsorgat, a hozzá betérőket: *isten hozott benneteket, jó pecsenye lesz belőletek!*“ köszöntéssel fogadja. Igy követeli *iate az óriásnő megjűtt férje vadon szaglalva már messziről az emberhúst; kijátszatva égis, mind a kettő saját vesztébe rohan; a megholt óriás teste elhurcolására huszon- gy pár ökör kívántatik st. A tündér-ilonai mesékben (I. népkönyv, s Kővárínál 31) wlangban lakik az óriás, tüzelve hogy fűstje országokra ellátszik, *homloka közepén a zeme, fölállva nagy mint a százados tölgyfa, nagy szava hangjától rezeg a föld, egy ész vadat von pecsenyéül nyársra, a vendég királyfnak sapkájában vet ágyat. yűjt. (134): szinte így egyszemű óriások őrzik a kertet, hol az aranyalma terem, s zekkel kell érte a hősnek küzdeni; az ily mondákban ismét tökéletesen azonosulnak a rkányokkal s hason szörnyekkel, mi által ellenükben a hős részéről hasonló küzdelem kerekedik, (miről alább a hősnel VI); és a népd. (3. 225) előjűvő sárkány mondanak ryik variansa gyűjteményemben ugyan ezt az óriásról egészen hasonlóan tudja, kinek l is alakjára nézve csupán az a többi közönségesb mellett jellemző vonása, hogy *egy zeme homloka közepére helyeztetik*. A monda említi szinte így, mint itt *nejéül a zabábát, egy családját, leányait, testvéreit, s általában több óriásokkal együtt; így featebbiben hol midőn az aranyalmát a paradicsomkertben őrizik, a mondahős belopódzva ára mászván, az óriás gyermekei és testvérei körülveszik, s csudálkozva nézik, kérdezve gymást hogy micsoda bogár az a fán; mi mellett itt a monda a vonást is tudja még met, hogy a mondahős bűvös vesszeje által érintett óriások kövéválnak, mint a Helakvidh. hjár.-ban hol az óriás a napsugáraitól válik kövé, s mint a remete átkaira gy Olaféra sziklává dermed. Jellemzőbb azonban itt még az utóbbi vonás: mint az riás nagyságánál fogva az embert csak bogárnak tekinti, hasonlóan azokhoz hogy ismét z óriás sarujából porszem egy domb, hegy; miért már az óriás hatalmas lépése járátal fogva az ő tulajdona a méröldet lépő saru (I. a tünd. Ilona meséb. és Gaal 166), s a Kővárínáli (189) regében, a Bálványos várát lakott óriásleányokról, hogy egypár pípessel Háromszéken termettek, s u. o. az ismét oly jellemző vonás is: mint az óriás rnyok a mezőn talált szántókat, vagy legelő ökröket, mint bogarakat, vagy csibéket kétszerül szedik fel kötényükbe, s szállnak velük tova; hasonló Schottnál az oláh regében (283): az időben um. midőn még az óriások lakták a földet, egyikük két záló embert talált, felemelé őket a barázdából, s haza vivé nejének játékszerül; még elyebb mythosi eszmével tudják azt más regék, a finnben (Ganander 30): Kemisoken-***

ben egy óriásleány (kalewan tyttären) fölvevé ölébe a lovat, szántót és ekét, anyjához vivé és kérdé, micsoda rovar ez anyám, melyet a földbe túrva találtam; töd férje gyermekem, mondá az anya, ezen rovarok fognak itt lakni, s nekünk tágulni kell innét. — Hasonló mondák Grimmél (505), az azokat kísérő szomorú alaphang s nyilatkozatokkal, hogy ezen földben túró rovarok által fog az óriási fajzat a vidék, a földről kipusztíthatni, kiszoríthatni. Valamint már ezen vonások, úgy az óriási alakot rajzoló fentebbi meséink képletei is ismét hajszálig találkoznak az összes e nemű óriásokróli képzetekkel. Mindenütt így mint erőszakos, a természetit felülmúló test s erővel bíró lények, emberhúsrá vágó szörnyek és torz alakok jönnek elő. Így a hindu Mahabaratani Hidimbas emberfaló óriás, ki szinte már messziről szaglalja az emberhúst, s kívánja Hidimba hugától hogy adja elő az általa elrejtett embert. Homernál az Odysseab. *Polyphemos s cyclopsok*, a több fejű s tagú óriások, minők a germán regékben is, a románban a *huorco* és *ogre* az emberfaló, mint a tatárban, a classicus, és saját regéik óriásaihoz hasonló egyszemű: *Depeghöz* — *scheitelauge*-ezen mythosi alak. A fűnb. (kal. 2. 153) az óriás lábait a földön vonszolja, míg fejével a felhőket tartja, térdéig ér szakála, sarkaig haja, ölnyi-hosszaságra vannak egymástól szemei, ölnyiszélességre lábai. Az 1001 éji mondákban (1, 262, 311 éj): fejük a légben, lábuk a földön, magas mint a pálmafa, szeme veres mint az izzó szén, fogai hosszú hegyesen kiállók, körmei mint a ragadozó madaré, fülei mint az elefánté vállait eltakarva lógnak le, horsogása mint a mennydörgés, emberhús evő, itt is a vonás hogy az embereket madaraknak tartják, és felfalják, valamint az is, hogy a rajta kifogó ember szemét kitolja, mint Homernál.

De mind ezen képletekben, melyek az erőszakos túlsúly, s mégis az ember ellenébeni bárgyu s éhhetetlen óriást festik, s még inkább ama mélyebb eszmét rejtő regékben hol az óriásoknak az emberi nem általi kipusztulása, kiszorítása, jelentetik, már az óriásróli azon utóbbi, általunk a kezdetben kijelelt mythosi eszme jelentkezik, mely mint mondók az *emberi benső meghasonlásból eredt, külső szakadás*, és az ezt követő *népfajküzdés*, az erősb s hatalmasb faj által a gyengébb elnyomása, s annak ismét benső feloszlás általi kiveszése st. tudatával bír. — Az óriásokróli ezen, — ismét az összes mythologiakon keresztül vonuló — képzet jelensége, már egészen az első emberi ivadékróli bibliai tanra vihető vissza, hol ezen emberi benső meghasonlást, az első testvérpár közli viszályban is külsőleg kitörni látjuk; a testvérgyilkos *Kain* nemzedéke jellemzetetik azontúl, mint amaz erőszakos óriási faj, míg az *Abeli ivadék* mint istenfélő szelid, jámbor, véle ellentézetetik, s a világ nemzedékei az *istenfiai s ördögfajzatokra* osztályoztatnak, kiknek elvegyülése által erednek az óriások¹⁾: a genes. (6. 4) szerint: *gigantes autem erant super terram illis diebus, post quam enim ingressi sunt filii dei ad filias hominum illaeque genuerunt, isti sunt potentes a saeculo viri famosi*²⁾. Ezen jellemzés azonban különféle eltérő vonásokkal egészítetik ki; majd az óriásfaj és nép: *válalkozó, mesterségeket s művészetet gyakorló*, különösen az ércek előhozói, fegyverkovácsok, nagyszerű építmények városok alapítói st. minők már a bibliai *Kainiták*, a bábeli tornyot emelő *Nimrod-nép*, a hellen-*Titanok*, st. más mythosok által feltételezett *autochtonnépek*, melyektől az utóbbi ivadék származtatja lakhelye nagyobbserű építményi maradványait. Majd ismét ellenben a másik nép: *szelid, földművelő, ipart, művészetet s mesterséget üzö polgárisodott, városok lakója*; míg az óriási: *vad barang, dúló hadakozó s prédáló Gog Magog-faj*, erőszakos *nimrodí vadászok*, népeket irtó *húnok* st. kiknek azután veszni, múltni, eloszlani

1) Jelesem tárgyalva ez eszme Schlegel Fr. philosoph. d. gesch. (bécsi 846 kiad. 1. 40). — 2) Így tartá a középkori hagyomány is az óriásokat a kainiták ivadékaiknak (Perts 2. 755) *gigantes quales propter iracundiam dei per filios Seth de filiabus Cain narrat scriptura procreatos. Beowulf 213 Grendel óriás eredetére: Caines cygne, mert innét erednek um. minden elfajzások (untyras — ungezichte) cotanas — létunok — óriások, ylfe, gigantas, tehát az általános elfajzás (l. Grimm 492).*

kell ama szelídebb polgárisodott mellett. — Mind a két irányban azonban az alapeszme a *harc, küzdés, elnyomás, erőszak*, mely e népségeket egymás ellenében jellemzi; mindenütt a kezdetben némi *ős eredeti anyagi túlsúly*, melytől a polgárisodás közt már elgyávult népség retteg; utóbb azonban az erőszakos fajnak hason állapotba és vagy egy nálánál hatalmasb, újabb erő általi elnyomása, sőt magáiban emésződése általi felosztása, kihalása. És ezen történeti *ethnogeneticus* emlékek elvegyülve amaz *cosmicus* képletekkel mint mondók teheték az óriásról hitrege alapját.

Igazolva találjuk már azt így a második tekintetben is, ismét az összes mythosi nyomokban, melyek felemlítésével indulunk újra saját homályos nyomaink magyarázatához. A hindu mythosban például a *Raksasak* azon hatalmas óriási faj mely a világot többször meghódítá, és csak az istenségek mint Visnu voltak őket képesek legyőzni vagy féken tartani, maga Visnu avatarjai a velüki folytonos vetélkedés és küzdések által történnek. A számos hindu vallási és polgári felekezetek így tartják s nevezik egymást *raksasaknak*, valamint általában egy ily ethnogeneticus eszmében kerestetik a *castrenszer* alapja (Sonnerat i. kiad. 156). Ezen mythosi vonás jellemzi az *Iran* és *Turan* közötti nyugatariai népszakadásról egyszerű hős és hitregét, mint isten és ördög — *élfajzatok, peri* és *divivadék* állnak egymás ellenében az óriási erőszakos *Zohak* és a polgárosító hős *Dzsemzsid* nemzedék és kor; mint abel és kainták közt keletkezik az Irant és Turant elválasztó testvérgyilkossági vérbűn súlya (I. Firdusi schah nameh Görres elősz. 38. 1. 55, 87, 92). A keleti regékben ilyenek a *Nisanás* három törzsökei, ellenséges óriásnépek, kiknek fogalma már általában ismét a *szörnyekkel*, valamint a keleti népekkel ellenséges *rómaiak* úgy a *Gog* és *Magogok*, mint erőszakos óriási népekről képzetekkel azonosul (I. Hammer geistl. 16). A hellenek elődeiket kiknek nyomait az ugynevezett régi cyclopsi építményekben láták, tarták ezen az istenek ellen *küzdő* és *gigasi* és *titani* fajnak. Az ónémetbeni óriás: *riese* különféle: *iütun, etan, thurs, hün*, elnevezései már egyiránt ily régi népség nevekül magyaráztattak. A *iütun* az éjszaki *Juttokhoz*, *etan*, *otan*, ezan, a szláv *Antes* népség, a thurzok a *Thyrsogethak Tyrhen* v. *Etrusk* népségnevekhez tartattak, mint mindannyi ős autochtoni népek, kiket a helyeik és székeikbe, elnyomásuk vagy kivészésük által betért germán népek ily ős *óriási elődökül* tekintének (I. Grimm 485 - 9). Nevezeteseb még ránk nézve a *hün*, *hüno* germán óriásnév, mely az eddában (Gudrunar, Atlikvidha, Egil, Asmund st. sagákban) ismét mintegy éjszaki hatalmas mythicus óriásnép festetik Atli (Attila, Etele?) fejedelmével. A névben, mint a véle foglalkozó regékben, nyilván régibb mythicus, s újabb hősregei hagyományos képzetek vegyültek el, miután a későbbi hason nevű *Hünök*, s a még későbbi, eredetükre vélük azonosított *Magyarokra* is, mint ismét szomszéd, erőszakos, hatalmas népre átvitetett. A szláv *obr, obor* - óriás neve is az őket mai székeikben megelőzőt, vagy elnyomó s kiszorított szomszéd ellenséges *Avarokkal* volna azonos, mások szerint a kelta *Ambrokéval*; hasonlóan az orosz *tschud* és *Yspolin* - óriás, az első a finn *Tschud*-ok, a másik a Jornandesnál említett régi: *gens Spalorum* neve (Schlötzer Nestor 112, Schafarik slav. alt. 1. 51).

A finnben az ellenséges elnyomó erőszakos óriási népfaj a *Turja*, s hona a *Turilainen*, mi ismét a *Lappok* és a délről éjszakra feltoluló népek nevével azonos; e mellett egy ős autochtoni nép, s mythosi kor fogalma a *kaleva* és *kalevine*-vel fejeztetik ki, amennyire *Kaleva* mint ős atya, óriásilag képzeltegett, és az óriásról fentebb közölt mytho-cosmicus hitnézetű finn és esth regékben a *Kalevan poika* és *Kaleve poeg* - Kalevfi ezen óriási színézetben jó elő¹⁾. Reguly tudósít hogy a keleti finnek

1) Lencquist superst. fenn. 26: Kaleva insigne nomen inter fennos habuit, gigantem fuisse, atque ut primarium olim duces ipsorum vulgi carminibus celebrari; duodecim porro robustissimos eum filios habuisse, ut praecipuos nominat Soini, Hiisi, Kihavaankoinen, Väinämöinen, Ilmarinen; post fata divi

vogulok *vasmellű óriásokról* regélnek, kik előbb a földet lakták volna. Nevezetes mikép a francia népmondák óriási alakjának *ogre* neve is, hasonlóan a fentebbi német *hüne* - *hün-magyarhoz*, az újabb magyarzatokban a *Hongrois*-val azonosított, s a római képletek egyenesen a magyarok franciaországbani berohanásaival, kegyetlenségeik és erőszakoskodásuk emlékével magyaroztattak ¹⁾.

Nálunk azonban úgy látszik mintha hason képzet nem létezett volna, vagy hogy legalább nem maradt fel, miután amaz általánosb s közös eredetre utaló: *óriás* néven kívül nyelvünk s emlékeink, semmi más népségi nevet ily minőség s értelemmel nem ismernek. Mi némileg igen okozatos tünemény volna, miután mint láttuk, éppen nemzetünk: a *magyarok*, *hünök*, *avarok*, a többi európai népségek képzetében amaz erőszakos óriási gog-magogi faj. — Mégis én egy ilyet keresnék, s megtalálni is vélek a *tatár* szó és sajátlagi népség névben. A mai használat ugyan ilyenül éppen nem ismeri; névemlékeink azonban, sőt talán némileg a szó benső nyomozható értelme hason régi hagyományos jelentőségét fentarták. Így nevezi például a néphagyomány honunkban maig *tatár maradék s nyomnak*, ama régi romokat, földalkotmányokat, síncokat, melyeket a minket megelőzőt hün, avar, s más nem rokon népek is hátrahagytak, valamint a hellenek cyclopsi falaknak s gigansi műveknek, a germánok az óriási hünöknek tulajdonítják az autochton v. előnépeiktől fenmaradt építmény alkotmányokat, sírokat st. Így említi Bél (not. 2. 219) a Csallóközbeni o nemű *avar földhányások s romoknak* tartott, ősnépi maradvány nyomoknak a népnéli: *tatárülés* nevét: *crebra illa castrorum vestigia, quae a tartaris relicta credit vulgus, ideoque tatárülés vocitat fuisse existimari: quippe quod multum habeant vetustae ruditatis, iam non parum adobrutae.*

adscriptos esse credere licet filios Kalevae, Kalevan pojat, quo nomine gigantes fenni significant. -- 1) Élénken adja elő e véleményét Dussieux: *essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France.* Paris 1839: szerinte a Perrault félc tündér mesékben, az *ogre* - *óriás* róli képzetek nem egyebek, mint a magyarok berohanásairóli népies emlékek (?), az *ogre* óriás mérföld haladó saruja, gyors berohanásai, emberhús evése s gyermek falása, a magyarok nyers hús eledete és ellenségeik vére ivásróli hagyomány, annak gömbölyű setét szemei, görbe orra, nagy szája, a magyar arckép mássa (!?). 68 l.: les faits historique, altérées par la tradition et l' imagination du fabuliste ne se presentent plus a nous que dénaturés. Qui reconnaitrait en effet dans l' ogre du conte de la „Belle au bois dormant,“ de „barbe Bleue,“ du „Chat botté,“ les Hongrois du X siècle? cependant la botte de septimes, qui permet a l' ogre de traverser montagnes et rivières, d' aller partout avec tant de rapidité, est bien un souvenir, de ces innombrables et universelles invasions que nous venons d' enumerer. Cet amour de la chair fraiche des petits enfants est bien le rest de cette tradition, que les Hongrois buvaient le sang de leurs ennemis, et que les maîtres mordaient leurs enfants a la figure. Les yeux gris et ronds de l' ogre, son nez crochu, sa grande bouche armée de longues dents, forment la charge du portrait du Hongrois. On ne saurait vraiment douter, en presence de ces faits et de l' analogie des noms, que les ogres ne soient les Hongrois, et les contes de fées d' anciens fabliaux arrangés et dénaturés par Perrault, com l' a démontré m. Valkaer (dissert. s. l. cont.). Rien de plus populair encor en France et memo a Paris que les ogres, le nom est encor un epouvantail terrible, dont se servent les vieilles femmes et les nourrices (gardiennes de toutes traditions), pour effrayer les petits enfants et leur imposer silence. Singulier destinée de tous ces peuples et de tous les hommes ravageurs! Annibal apres dix-sept ans de lutttes heroiques et pillage en Italie, ne servait plus aussi qu'a effrayer les enfents; des que leurs meres, les menaçaient d' Annibal, ils cessaient de crier et d' etre mechant. Les Arabes dit m. Valkaer, croyaient a l' existence d' une race d' hommes, qui se delectaient a manger les petits enfents; ils les nommant les Gouls. Il est parlé en effet, dans les contes de milles et un nuits d' une ogresse, qui veut s' emparer du jeune prince egaré dans le desert pour le manger etc. A vélemény mindenesetre annyira talál, a mennyire bizonyos hogy az óriásróli ós mythes-sal elvegyülnek ama ellenséges népekróli képzetek; valamint túlzó azt kizárólag ezen utóbbaktól származtatni. Az utóbbi emberevésróli vonásra nézve különös, hogy szinte a többi óriás értelemmel összefüggő népképekben is ily jelentés fenforog; mint ugyan is a francia *huorco*, s véle azonos vagy hasonló talán csakugyan a hongroihoz simitva alakult *Ogre* emberfaló, ugy a *Jötun* is — *edax* nagyevő, *turs*, *durs* — itast, a *mbro* — *devorator* jelent (l. Grimm 467). A finnnek *Suoma* (vialakhelytői) saját neve is így az oroszban: *samojedi* — magukat orók, azaz emberfalók (l. Schott Schmidt zeltchr. f. gesch. 8. 467); és ismét a finnnekét az éjszaki setét, hősöktől rettegött ben *Sariela* — az emberevők laka (halov. 18. 197).

Jerney (ut. 1. 62) véleménye szerint már *ülés*, *szállás* volt neve az ős magyarnépek letelepültének, táborainak, az egykori Etelköz és Lebedejában fellévő ily halom rendszernek *um.* melyek a költöző magyar s később besenyő, kún rokon népek telepsátorhelyei voltak, maigis az itt lakó tatár népeknél *ulus* – ülés a neve; és Bronovius (descrp. tart. Schwandt. script. 1. 817) tudósít már: *tuguriis tartaricis quae vulgo ulsi* (Jerney: *ulsi* – ülés) a barbaris nominantur, ac ut pagi ex tenuissimis lignis, limo, vel coeno, stercoribusque pecorum obliti facti et arundine tecti sunt. Az ülés e szerint a régi magyar népségek, húnok és avaroknál közös, lakhelyet jelentő szó, mely akárhogy a tatároknál is közös volt, vagy hogy csak ezen népségek székei és üléseibe kivonultok után betérve azt eltulajdoníták. Hasonlón említi Bél (u. o. 4. 119) a Nógrádban Karancs keszi mellett levő hasonló sánccolatoknak a népnéli *tatárháza* nevét. Mihez tarthatók már további számos hason helyneveink: mint Békésb. és K. Szolnokb. *Tatárszállás*. Küküllőb. *Tatárak*, Háromszékb. *Tatárszeg* v. szék, Somogyb. egy nagy és kis *Tatárvára*, Bihar és Szathmárb. *Tatárfalva*, Csikszékb. *Tatármező*. Ha ezen nevek közül némelyek valószínűleg a későbbi tatárjárás korból vennék keltüket; sőt talán a kúnokali vegyes tatár népségi gyarmatoktól származnának, minőket Jerney (ut. 1. 271) újabban kijelölt — bár ezek csak a kúnok által lakott kevés helyeken s Csallóközben épen nem keresendők, honnét a Bélről felmutatott legnevezetesebb adatunk birjuk, s hol tudomásunkra a tatárjárás alkalmával is legfőlegb csak átmehtettek, s rövid időzésüknél fogva alig lehetne a *crebra vestigia castrorum* szó, és ekkép egy későbbi történelmi korra volnának szorítandók — ugy amazok, melyek maig régiebb, például a hún-avar korból származtatható földalkotványok, sánccok, romok helyeivel össze függnek, a névnek ily *óriási*, *régi népnévveli* azonos értelmét számunkra még kétségtelenül fentarták; annál inkább mert a honunkbani néphil már egyiránt ezen régi, ősnépi maradvány építményeket, árkokat, sánccokat, a *tatár ülés*, s *hún árka* st. népség nevek mellett még az *óriást* nyilván helyettesítő mythosi *ördög*: *ördög árka*, *ördög gátja* névvel is nevezi.

Miért itt előbb az óriásról hitregei képzetek ezen egyik kitünő s jellemző emlékek, mely még nálunk is élénken jelentkezik, bővebb vizsgálatát vélem előre bocsátandónak, mielőtt a *tatár* név, s annak különösen ezen maradványokkal összefüggő, ily óriási, népies hitregei képzetre vonatkozó értelmét teljes alkalmazásba vennők. Valamint ugyanis a mythos a nagyszerű egyes sziklákat, hegyeket st. némi cosmogoniaszermével, az óriás alakjának vagy óriás művének tartja, ugy igen természetűn az óriásról ezen másik ethnogeneticus eszméhez képest, mikint az elő autochthon népeket óriásoknak tartja, szinte az óriások és ezen előnépektől származtatja az előkor nagyszerű épületmaradványait, romjait, utait, árkokat, gátokat st. melyek már őskori nagyszerűségüknél fogva is, egy ily ősi óriási hatalmas nép, mint építő s alkotónak felvételére utaltak. Igy mint mondók, tarták már a hellenek előleik, talán a Pelasgok maradvány építményeit a titanok, gigások és cyclopsok művének, valamint a mai görögök a helleneket vélik ilyeneknek, s ép ily nevezik a nagyszerűbb rom maradványokat: *to hellenike-nek* (Grimm 501); és nálunk például az oláhok, mint talán traján-kori román maradványok, a régi római maradvány tárgyakat: *trajanu*-nak. A germán hagyományban ismét mindezen ősnépi maradványok a Jötün, Hün, Ent, óriási fogalommal azonos, népektől származtatnak: az ősi sírhalmok: *hünenbett*, *hünengraber* – hún-óriás ágyak, sírok, a régi utak: *iöttna vegar* és *entiskenvec* – viae gigantum (Grimm 500). Az oroszban *tschud kalmok*nak nevezetelenek ez előkori sírok, mi ismét az óriási és a Tschud finn nép nevével azonos (Schott, Schmidt zeitsch. f. gesch. 8. 467). Livlandban e régi sírok Keleva fia ágyai (Schott Kuller. 21), mi ismét a finn óriási előnép mint kalevidákra utal, valamint hogy a finnnek és esthének, az ősi óriási világ a kaleva névvel jeletetik (I. fel.); s runok szerint: Kaleva sírjai alatt nyugszanak az ősi idők emlékei. Jerney (ut. 1. 202) Moldvában

óriások halmának (oláhu is: modzilla (mohilla) óriásilor) neveztetik egy emberi kezek által emelt hegy a szépvárosi út mellett; és Bessariában az utmelletti emlékköveket (u. o. 49) ismét az ördög művének, ördög által hordottaknak, s még későbbi mondai színézettel tartják (u. o. 2. 46—9) az egykori Lebedeja mai lakói, az ő magyar népektől fenmaradt kőbábokat vétkeikért kővé vált embereknek. — De már nálunk is így; ámbár az ősirokat már feledé a hagyomány, s emlékeink általános (diplomatariumunkban előjövő l. a.) *sepulchra paganorum, antiquorum* s magyarul is: **pogansor** (cod. dip. 4, 1. 352) említése mellett, tudomásomra csak egy ily őskori sírról emlékezik még a monda, hol erdélyben a Rika erdejében a patak partján egy nagy kőrakás halomról beszél, hogy az Attila Réka nevű nejeének sírja (Kővári 63); bővebben tud azonban még ama már fentebb említett régi *árkok, sáncok, gátokról*, melyek például egyfelül, a Dunától Tiszáig, Pest, Heves és Jászságban, másfelül ismét Erdély s a Székelyföldről a Duna s Tiszához levonulnak, azokat: **Húnárka, honárka és homárka, meg Csörsz és csöszárka**, de különösen **Ördög árka, Ördög gátjának** st. nevezve (l. Budai hist. 1. 31. Kővári 62). Mi már nyilván ős hún s avar népi emlékekkel függ össze, mint az első: *Hun-árka* név világosan jelenti, mellette már Erdélyben: Budavár, Udvarhely és Kadicsafalva mellett keresik régibb történetiróink Attila lakát (Benkő im. sicul. 17), mint Priscus leírása nyomán, újabban a jászságban *Csörsz-hun árok* mellett (Szabó Kár. u. múz. 1. 564); de már régi történeti mondánk is arra mutat, hogy a magyarok bejövetelekor a honban talált romokat st. őseik, hún elődeiknek tulajdoníták. Anonym (42) ezt tünteti fel: *Arpad et omnes sui primates cum omnibus militibus hungariae, intraverunt in civitatem Athile regis, et viderunt omnia palacia regalia, quedam destructa usque ad fundamentum, quedam non, et admirabantur ultra modum omnia illa edificia lapidea . . et epulabantur in palacio Athile regis.* — Még inkább tartá őket a történet sajátlagi Avar nyomoknak, miután a történetirók e népség különös földalkotványai és várainál tudósítanak; mit ismét a nép hagyomány talán ama *Csörsz* névvel akarna tudni. Tompánál (28) legalább egy rege beszél, hogy Csörsz az Avar fejedelem ásátja a Duna s Tisza közti árkot. Kresznerics szerint (szól. 1. 89) Vashan is egy Csornöcz árok név, nem is vélném a Csörsz névnek a népnél talán kelendőbb *Csösz-rei* igazítását, mint Kállay (hist. ért. 38) és Kreszn. i. h. gondolják, ha az alatt egyszerűn csak a csösz — *custos*, *vigil* értelmét keresik, ma eredeti jelentése kimulhatott, lehet hogy még valami szerencsés véletlen által erre is rá jövendünk, de én nem kételem, hogy benne is avar népségi ősi hagyományos név keresendő, mint a honárka és homárkában a húnárka lappang ¹⁾. Hogy azonban ezen ősi népségek maradványaival a népies emlékhagyomány és hitben, ősi mythosi fogalmak függnek össze, arról már a fentebbi népségnevek mellett ez árkok s gátak st. fenmaradt **Ördögárka** elnevezésük biztosít.

1) Bél f. i. h. a csallóközi tatárülési ily nyomokat tartja szinte avar műnek, mint Griseómi a bányákat. Hasonló sáncolatok, gát v. út Honban Bakabányától, Zsember, Szeto, Szalkán s Holombán át a Dunáig lenyulva, és itt ott az Ipoly mentében is észrevehető (l. Csicsmancay honti lit. fiz. 2. 55), e sáncok anyaga szalmával gyűrt s égeteit föld, melynek mind két oldalára kőrsőszes föld bányatott, a tudósító szerint a sánc úgy alakított volt: „hogy a kívántató szélességben mintegy három lábnyira a föld feléantott, erre keresztbe fa rakatott, ennek fölébe a gyűrt föld tétetett, a fa pedig meggyújtott, miként az bizonyítja a földhányás alatt látható hamu és szén; a sziklás helyeken is a tűz ereje észrevehető. Ezen régen így történhetett dolog valóságát em. e következő rege is bizonyítani látszik, mely mag is di a helembei nép emlékezetében: azon időben midőn földünkön az állatoknak is voltak birodalmak, egy ízben a vakandokok királya felső tartományából seregével együtt át akart menni a Dunán, de minthogy azt ő úszni nem merészlék, és hogy az emberektől észre ne vétessenek, tartományukból egy földalatti hídat építének, s azt a Duna medre alatt el is készíték; azonban minden gondoskodás dacára az emberektől észrevétettek, általuk hídjuk felgyújtott akkor éppen midőn azok a Duna alatt mentek; minék következtében a Duna alatti fahíd is lángba borulván, a víz nyílást kapott üregükbe, azokat megfojtotta és a vakandokok nagyzerű tervének vége lön. — A rege ismét itt az óriárról azon comicus képzetekkel is találkozik, mint az óriásokról regékben a vizgátak, tengerszorosok az óriás művének tulajdonításuk l. l.

Igy tad már mindenfelé helyregénk tudomásomra is honunkban számos *ördögutja*, *ja*, *árka*, *kőcs* elnevezésekről (l. ördög III), melyek még számunkra az ezen nevek a lappangó óriásrólírt értelmet közvetíthetik. Hogy csak itt a néhányra utaljak, minő-Kővári erd. régiségeiben említ, inkább mintsem a közönség belátására nem lévő ítmra, ilyenek (i. h. 48, 50) Mikeháznál egy régi római út *ördögút* neve, hason-Szovata mellett egy útdomborodás, s az ördög által épített Rapsonné tündér vára *vivő út*; s mint itt már ez ősnépi mű maradványok óriási művészeit az ördöggel osítja a néphit, úgy szinte más általánosb mythosi lényekkel is mint például a tünrel; Kővári 49 szerint: ismét a tündérek hordják a köveket s építenek gátot. Ily őmesterek ugyan általában a népregében a tündérek is, és mint láttuk kitünőleg azög, de náluk a vonás, ha csakugyan eredeti, igen eltérő értelemmel forog fen, mint rég véleményeztük, s csak annyira amennyire ők is megsegítik a hozzájuk folyalót, ha az ismét őket szolgálja, nekik áldozik; hol azonban a néptudatban ezen ímények, mint-ős népektől származó művek emeltetnek ki, ott nyilván óriási képlet esendő. Így tudják ezt még a határozottabb e nemű külföldi emlékek; a németben a nép a régi (entischen weg és iölna-wegar, lut és Ent népektől származtatott) kat: *teufelswege*, építményeket: *teufelsmauern*-nek nevezi, és ismét mellettök az óriás nevet is tudja, például az angolban a tengerbe levezető szikla ösvények e: *giants cause way - rissen strassen*; máskor ismét itt is a tündérek nevével ytesítetnek, Mohne (quel. u. forsch. 1. 10) szerint a Sveicbani Bayav melletti, a hit szerint szinte ördög, óriás vagy szellemek által épült útát, régi emlékek a tüni Brunhild útjának nevezik: (Bovilli liber de diff. Paris 1853, 155) visuntur usque lie plurimis viae stratae lapillis silicinis, quas hodiernum vulgus semitas Brunchaldi, *chemins de Brunhault* appellat. Az ónémet Pfohl isten névtől neveztetnek ismét mos németországi teufelsgraben, teufelsmauern, pfohlhecken, pfohlgraben (Grimm 209) pfallrain, pfallranken l. Schmäller (wört. 1. 308), ki azt már szinte Aventin ron. 129) szerint a római vallatummal véli magyarázandónak. A román élénk feiei e mellett is elhalaványul az óriási, s ezek lépnek helyébe mint építők (Schrei-8, 11—5, 35) ¹). Ellenben a keletiben a zavart moslemi daemonológiához képest, mo a szellemek főnöke uralma alatt lévő dzsinek az építők (Hammer geistl. 10, 31 éj 547 st.), összefügg bár még itt is vélük a cyclopsi és gigási művészet s kosokróli képzet (l. Ham. 13). Jól ismeri azonban az ördög, tündér s óriási névvel ílt ezen építés azonos értelmét, még saját regénk is, csak jól kell figyelmezní mind a, mi eddig figyelmetlenül maradt, vagy hogy csak felületes felszeg figyelemben esült. Az erdélyi helyrege például (mint azt a sokszor említett Kővári szorgalmas, de nem akarjuk hinni hogy máris kimerítő — feljegyzéséből vettük) számos várnak tündérek s ördögök általi építése mellett (melyeket már föntebb az ördög s dérnél érinténk ²), tud még az *óriás által épített várakról is*; ilyen (i. h. 183) ószavári rom, melyet a nép még maig *óriások várának* nevez, s a mellette lévő *at óriások kútjának*; (u. o. 189) a Bálványos vár, melyről a néprege beszéli, hogy *oly óriási tündér leányok lakták*, kik onnét egy pár lépéssel Háromszéken ter-tek, és mint már róluk főnebb a sajtáságos óriásokróli vonást közöltük, hogy az őket mint csibéket szedik fel kötényükbe, úgy még inkább azon, ez építésre nézve gon jellemző, s általam más regékben nélkülözött vonás tűnik fel: hogy a vár ugymond

chreiber i. h. 8: mondja: daher kommt es, dass wo sich der Kette . . . verlor nur von resten übermenschlicher mannes kraft, von steinen der riesen, und ihres modernen zerrbildts, des teufels die rede ist; was aber da wo der Kette — seinen geist in ununterbrochener tradition übertrag, vorzugweise das weib erherrlicht wurde, und die fön, nebst ihrer modernen glorie, der himmelskönigin, es sind, welche spielend in lusten in bewegung setzen, und aufhürnten. — 2) a tündérek által 11, 45, 93, 175, 178, 185, az ördög hal 161, 173, 214 st. lapoknál regék.

még akkor épült az óriási tündérek által, *midőn még a kövek puhák voltak, s azok csak azután szilárdultak volna meg*; mi nyilván óriási jelentés és korra utal, melyre, az *óriási kővülést, sziklavá dermedést* magyarázza a rege. *Óriási vár* szinte még a rege szerint (u. o. 201) a vörös toronyi is. — Kővári már midőn erdély régiségei leírásában, a sok helyt hallgató történetnek mintegy kiegészítésül helyesen a regét is felszedendőnek vélte ¹⁾, a szerint tájékozá magát, hogy ezen várak közül amazokat, melyek eredetéről a történet nem tud, a monda pedig a *tündér, ördög v. szentek* által építetteknek regéli, az elsőket a *dák korban*, az *ördög* által építetteknek a *rómaiak utáni* s magyarok bejövetele előttiben, a *szenteknek* tulajdonítottakat pedig az *Árpád-ház korában* véli keletkezetteknek. Én azonban egy ugyanazon, az óriásrólí hitregei képzetet találom nyilatkozni mindnyájában. Melynél fogva mindezen építmények kétségtelenül az előkor, lehet dák, hún, római st., de különösen a pogány ős előkorból származnak; ebben keletkezett róluk az ősvallási értelmű rege, vagy hogy a valódi történeti vonás, mely egyiránt pogány vallási szertartás v. hitre vonatkozhatott, a későbbi korban regévé alakult, és ismét a rege ezen alakjai is a haladó s feledő korrallal mindinkább ismeretesebb alakokhoz simultak; csak kevés tartá fen az eredeti óriás népek, építményeik s többirőlí eszmét, közelebb állt sok helyt még az általánosb tündér, s még inkább a keresztyénségben is fenmaradt ördög, míg máshelyt emez szinte pogány s istentelen képét helyébe, a szent neve tétetett. Minden kétségen felül emeli ezt ma már a külföldi regének dús, sok oldalú feljegyzése s commentálásaiban világosan látható ezen processus, melyet mi fentebb csak tárgyunkra, s annak a fülületen lévő vonásai vázolásával véltünk eleve már fölemlíteni.

Miután az adottakban már védveket birunk a nézet megállapítására, hogy az ős előkori alkotványok, építményeknek a néphagyománybani, bizonyos népség, vagy mythosi lények nevével elnevezése nagyobbára óriásrólí képzet, s különösen a népség neveknel, ily óriás névre is vonatkozik, és hogy a *tatárülés* név ez értelemben a hasonló húnárka, csörszárka, ördögárka nevek s értelmeikkel találkozik, áttérhetünk már a *tatar* névnek további óriás jelentésre utaló értelmei vizsgálatába. A szó *tat* gyöke közös már más mythosi neveinkével mint *tatos, taltos* (XV), melyeket amint helyükön tárgyalandjuk, látni fogjuk mint a *tatta, atta* gyökszó forma különféle változatokban majd nem az összes nyelvcsaládokba áttérve atya jelentéssel bir, s már ily értelemmel fogva nem csak a szülőt, de az őst, dédet, néptünk szólásában öreg *dadét, dadát, tatét* ős atyát, öregget jelent; mely fogalom ismét már igen is megfelel az óriásokrólí, mint ős előnépekrőlí képzetnek, valamint a németben is így *alter riese* — öreg óriás, és *stain alter, alter hune* (Grimm 358). Ezen gyöki értelem találkozás mellett is, még közelebbinek találom fogalmunkhoz, a tájnyelven fen levő *tatar* szó dús értelmét. A székelyben (tájszót.) *tatar* annyit tesz mint: rosz, semmirekellő, hitvány, alávaló, rongyos; innét *um. megtatarozni* — azaz megfoltozgatni; *tatar ember* azaz megvetést érdemlő rongyos ember; *tatarbatar*, azaz mindenből össze tűzött-fűzött, ússzetoldott-foldott, elavult, elviselt; hasonl. *tatar ember*, a kinek sem esze, sem formája, sem öllözele nincs, máskép az ilyet, *um. tikom bakom* embernek mondják. Ezekhez hozzá adatik a magyarázat, hogy a szólások bizonyosan a *tatar* névtől vették eredetüket, kik *um. hazánkban pusztítva rongyoskodtak* (?). Véleményem szerint a *tatar* szó *emo* tájszólásokban fentartott értelmei, a még világosan kivehető óriási tulajdonságokra vihetőik

1) ténnek bár azt mások is, ha más célból nem, legalább ebből; míg legtöbb várainkrólí történet a vegyes korszakon túl csak annyiból áll, hogy épen csak létét bizonyítja valami elferdített névvel, mint az diplomatariumunk egy v. más osztály v. adományzási okiratában előző, addig a rege még sok helyt élénken szól, szól hol a történet nem szólhat, mert ennél mindig tovább föl ér a mythosi korba; minden homály s egyhangúsága mellett is többnyire találólag jellemezve a kort melyből való.

ssza; a *tatár* szó sajátlagi értelme a fentebbi szerint: hitvány, semmirekellő, azaz ábavaló, alávaló, a *tatár ember* formátlan, idomtalan, esztelen ember; mi már találag fejezi ki az óriásnak a hitregékben tulajdonított nem annyira rossz és gonoszságát, bár ez is egyik tulajdona, de különösen azon bárgyúságát, butaságát, ügyetlenségét (inbeholfenheit), sőt idomtalanágát is, — mert a tájszót. szerint a tatár formátlan is — melyet a mese az óriás nagy testisége s anyagi ereje mellett, sohasem mulaszt el az kitünő tulajdonságát jellemezni. Épen ily név s tulajdonokkal látjuk elő állítva például a német hitregében, a *dumbr, dumbi* — gigas, óriás és sajátlag *hebes, inconcinna*, hasonl.: *dumme dulten*, a szász-tájnnyelven óriás; *lubbo, lübbe*, sajátlag: *ungehickter fauler mensch* — ügyetlen, hiábavaló, mint a tatár, *tölpel*, Grimm (492—5); érintve a mai népies *dummor teufel* — ostoba, buta ördög szólás is, sajátlag az óriásra, annak ügyetlen bárgyúsága s butaságánál fogva, vonatkozik. Szavunk felmutatott értelmét bővebb irányban igazolhatja még egymás tájszavunk is: *tatri* (a tájszót.) menesalji és tiszta-melléki használat szerint: *balgatag, bászli, tuku, pipogya*, rendetlen, szanaszót álló ruhájú; mi a fentebbiek értelmét erősíti. Még több erőt vagyok jlandó e tekintetben tulajdonítani a szokásos szólások s felkiáltásoknak: *mi a tatár, a tatár! a tatár* (E. 7687), *vigyen a tatár, hajtsen a tatár, tatárfajta*, a mennyire őket is azonosoknak tartom a már tárgyalt hasonló: *mi az ördög, fene, manó st.* Ibbi lényekre alkalmazott és neveikkel alakult imprecatio szitkokkal, míg ellenben az *óriás* névvel épen nincs használatban. — Közmondásaink is még több egyebet látnak a tatárról: *tatár étel, török tánc, magyar adta, ördög lánc* (E. 7643, egy mász hason roszak elszámálása¹⁾); éles mint a *tatár kard* v. *török kés* (D. 1. 216), *laktatták tatár korbáccsal, fölbágták az orrát mint a tatár lónak* (u. o. 14, 17); *rimi tatár, azaz kegyellen, szegény tatár*; szalad mintha a *tatár hajtaná*, nagy a re, v. hire van mint a *tatárjárásnak* (E. 7940—5), és *kutyafejű tatár*; egy igéző ermekdal is (l. Erdélyi közm. 66) így jelentésteljesen a tatár névvel kényszerít, mint a régibb e nemű formulákban az ördög, másol a szentek st. neveivel szokott törömi: „csiga biga, nyújtsd ki szarvad, *ihol jőnek a tatárok*, — majd a sós kutba tnek.“ De ezen kifejezések értelme ma már nyilván nagyobbára, majd ama régibb *tatárjárás*, majd a török időkből segéd *krimi tatárjaikkali* újabb ismeretségre s latra vonatkoznak, legalább ezen alakban mint azokat ma birjuk, valamint hogy már sebb is a tatár tájszólásbani értelmei e nemű magyarázatit láttuk: hogy a tatár *nygost* jelent, s *hogy* ez a tatároktól azért származik, mert honunkba rongyoskodtak), vagy hogy mivel tatar rongyos azért tatarozni — foldozni-t jelent; pedig épen enkezőleg a tatarozni szónak rongyallást kellene jelenteni, holott az javítást, csinosítást st. fejez ki. Helyén és idején lesz tehát itt, hogy a tatár *óriás* jelentésére vett rünk népségnévi fogalma vizsgálatába bocsátkozunk.

A *tatár* népnév egyike ismét azon régi, tág s határozatlan népség neveknek, amelyek alatt a régi népies ethnographiai tudat számtalan népágakat egybe foglalt, különön például mint a *skytha* gyűjtő név alatt. Ennek nyomán indulva china falaitól jrd nem az erdélyi havasokig találkozunk tatároknak nevezett népekkel. Választást re a sajátlagi nem tatár népek közt is, tudjuk, hogy számos lakhelyeken, valamint ur népcsaládi ágazásra, ép úgy mint: a finnek, turkok st. velünk érintkeztek; és kőszinű hogy nemzetünk régi, talán legrégibb ősi székeiben, mint későbbi vándorlásai ről kétségtelenül, nem egyszer szoros szomszédi viszonyban volt tatár népekkel. A guignesi hongnu lakhelyektől kezdve, skythian át egész a lebediai székekig, melyeken

Erdélyi l. h. tatár étel a korbáccsal, török táncot talpra veréssel, magyar adta szitok, s ördög láncot rabbitláccsal magyarázza, mi a közmondást jól megfejti; de én itt az elsőre: a tatár ételre nézve az óriás emberhús evéséről néphitnél fogva akarék ismét ügyelmeztetni.

Magy. Mythol.

népünk átvándoroltatik, mindenütt egyiránt régi tatár népségi lakhelyeket is találunk, melyek népei azért, akár hogy talán mint autochthonoknak helyébe a mieink léptek, akár hogy általuk berohanásaik és hadaik által székeikből kinyomattak, mind két tekintetben hasonlítanak az óriási őslonépek, ellenséges, elnyomó, erőszakos fajként tűnhettek fel nemzetünk őslonékeiben, minők mind azon népek voltak, melyeknek fentebb neveiket más népeknél mint óriási apellativumokat használtatni láttuk¹⁾. Innét hogy én a *tatár* név ily óriási, erőszakos őslonépi jelentőségét sokkal előbbinek vélném már tartandónak a 13 századi Dzsingis khán hatalma alatt erősült tatárhadak európai s különösen hazánkba berohanásánál; mi által azonban a régi e nemű, foledésnek mesterséges képzet újra feléledhetett, élénkebb, s a mythosai helyett realis valódi, történelmi színezetet vett fel, ama hitregei hagyományosnak háttérbe tolásával; mint azt annyiszor látjuk a hagyományos nép emlékekkel történni, mikép mennek át a régibb őslonépi mythosai alakokról képzetek az újabb történelmi személyességek és eseményekre. Az eset némileg analog ismét a germán óriási *hún* név és fogalommal; az ő germán regék *hünalandot* és a *hünokat* eredetileg mint egy őslonépi mythosai lakot s népet tudhatták, a római képzetek azonban Attila s német hont dúló hunjaival újra felélednek, innét hogy az óéjszaki rege Hunalandja főszemélyét már Atli teszi, és a középkori hünök. Mire a 9. században a magyarok bejönnek és ismét német hont pusztítják, a régi hün képzet vélők újra feléled, s a magyarokra mint borzadást, rettegést gerjesztő erőszakos fajra alkalmaztatik; a középnémet hőregei hagyományban Etzela – Etzel neve megmarad, a régi hőöknél vele gyűl meg bajuk, de a többi körülmények már nyilván a magyar korra vonatkoznak. Így vagyunk a tatár név óriási jelentésével is; talán magában azonos hitelenségben, melylyel a nép a tatár berohanás hírével IV Béla alatt, valamint azon elhagyottság s általános rémületben, mely annak teljesültével bekövetkezett, a mint a nemzet őket fejét vesztve fogadá, nagy részt már, a többi külső okok mellett (I. Roger carmen miserabile) a római azon mesés képzetnek, melylyel aztán a felölöki, mint ily rémletes óriási népekről tudat fölébredt, lehetett helye. Valószínűleg azonban ezzel újra feléledhettek ama régi *tatárjárások*, *tatárhajtások*, a *katyafejű tatárokról* és a *tatár ételről* st. l. f. mesés óriási hagyományos képzetek, melyek körülbelül ismét hasonlóan a francia népmesének a pusztító magyarokhoz tartott ogre óriási alakjához, vegyültek el a nép hagyományban; csupán a későbbi, máris élénkebb történelmi tudattal bíró korban eseménynél fogva világosb történelmi színezetet vévén föl, s a mesének mindinkább az által is háttérbe kellett tolni, hogy később ismét a török háborúk alkalmával a tatárokkal, mint amazok segédnépeivel új ismeretségbe jövének, ezerei a magyarnépnek krimeai honukban rabságban sínlödvén; és az ezen körülmények által felölük tisztult népies tudat, képes volt természetesen a nevet s fogalmat mythosai lepleből kivetkőztetni.

Nem kis világot vetne még tárgyunkra, ha itt a *tatár* szónak, mint *népnévnek* mikori keletkezését, első nyomait s történetét tárgyalhatnók; a messze vivő vizsgálatból azonban csak annyit vélünk felemlítendőnek, hogy bár a classicus írók a nevet mint népséget nem említik, miután Herodotosnál már valószínűleg szinte a *skytha* név, vagy legalább a *skytha törzshöz* számított népségnevek alatt foglalvák a *tatarok* is, mint azt azontúl a későbbi történetírás is közönségesen fölvevé; mind a mellett *mythosokban* a név fentebbi felfogásunkkal egészen egyezően jó elő. A *tartaros* név ugyan is a hellos római mythosban is, egy őslonépi hitrege *gigási faj* neve; maga *Tartaros* szerinte a föld és lég – aethertől, majd ismét a chaosból származtatik, egészen hasonlóan, mint látjuk a

1) Otrokóci (2. 185) a szónyomozás következtében török a töréktől – eictitia um. tempore tritaras, spirarum et straminum fragmenta, és tatár a tatar – appendix, tatarozni – appendixibus thunire, roavare, a török s tatár népeket a hün s magyarokkal összefüggésben látja, s ezeknek mintegy függeléké appendixjával tartja.

szokott óriási cosmogoniákhoz, kinek azután ismét a föld majd a neje majd testvére, ezzel szüli a többi gigási fajzatokat, minőkül a mythológiákban neveztetnek: Enkelados, Koios, Ophion, Astrajos, Alemon, Ephialtes, Eurytos, Echion, Korydon, Phoemis, Theodamas, Otos, Polyboetes, Menephiaraos, Apseos, Kolophemos, Japetos s végre a szörny Typhon; e nevek maguk már mint látni nagyobbára óriási tulajdonok, cosmicus és astralis eszmékre vonatkoznak. Ezek uralták kezdetben a Titanokkal együtt (kikkel azonban egészen azonosulnak, miután a titanidák közt ugyanazon nevekkal találkozunk a mythologoknál, melyek a Tartaros gigasi fiainál előjőnek) a világot a földet, mintegy ősi nemzedék és faj, kikkel később az olympusi istenek a világalalom végett harcba keverednek, épen úgy, mint fentebb láttuk, Thor és az asok az óriásokkal, Visnu és Siva a raksasákkal. A roppant küzdelmek után, melyek, mint említők, cosmicus képzeteket fejeznek ki, a kövek, sziklák, hegyek felhányása, vulcanicus kitörések stöbbiből állván, végre legyőzve, elnyomatva, a föld alá helyezett selét foghelybe vettetnek, mely kétségtelemül tőlük vevé ismeretes *tartaros* nevét. Valjon emez erőszakos gigasi nemzedék mythicus neve alkalmaztatott-e, amaz erőszakos háborgó, kalandozó népfajokra, melyeket a határozatlan *tatar*, *tartari*, *tartarn* ¹⁾ név alatt később a világ színpadára fellépni látnk, vagy hogy, mi előttem valószínűbb, már a hellen ókori népies hagyományban len volt egy ily régi tartarnak nevezett erőszakos néppeli egykori érintkezésének emléke, mely idővel a mythosi gigas faj elnevezésére alkalmaztatott, (épen úgy mint az a iőtün, hün, obor st. nevekkal történt); mit pedig annál valószínűbbnek tartok, mivel ezen tartarosi ivadékok néhányairól még élénkebb hitrege, mint például Japetosról (ki egyiránt a titáni mint tartarosi nemzetség sorozatokban elő jön) és fia Prometheusról, őket máris Skythia és Kaukasus hogyei közé helyezi, hová a tatárszékek is helyezvék; aminthogy a hitrege hősei, például Herkules és Theseus hősi kalandjai-asak is a skytha föld nem egyszer színhelye. Talán magát a tartarost is, mint már azon fogás és szenvedés helyét, melybe az elnyomott gigasok s tartarosi fajzat helyeztetik, a mythosi túlzás mellett is, ily régi honróli mondai hagyományos képzetekre lehetne még magyarázni, miután a mythosi leírás szerint Pluto és Persephone ezen országa egy érc fallal körül kerítve festetik, melynek kapui előtt iszonyatos szörnyek állnak őrt, mi talán china falai és sárkányi jelvéire utalhatna, de mit itt csak további összefüggés miatt (l. sárkány VIII) említeni akarok inkább, mintsem állítani, nehogy túlzóvá legyek, vagy épen anachronismusba keveredjem.

Háttra van azonban még egy itt el nem hanyagolható névvizsgálat. Tudjuk hogy a hazánkat körülöleg legnagyobb hegylánc egyik részének neve: **Tátra**; a név legrégibb honi tudósítónk Anonymnál sokkal magyarosb eredetibb: **Tatur** alakban jó elő, s a névtelen író írásmódszerénél fogva (aldumas – aldomy v. aldamas, moger – magyar, hetumoger – het ó magyar st.) valószínűleg a **tator** v. **tatarra** állítható vissza; ily hegysegnevet említ már erdélyben a pogány székely krónika (278): ad alpes **Tatar** necatus occubuit, tehát egy havasi hegyseg **tatar** nevét; és ide vág egy más Kazar hegysegnek Eben-al-Vardinál említett neve D'Ohson ford. szerint (43): ily a dans le pays des Khazars une chaine de montagnes apellée **Batra**, qui court du midi au nord, mely név helyébe már Cassel is (magy. alt. 209) **Tátrát**, mint régi hegyseg nevet tart olvasandónak. A névnek ezen tátra formája egyébiránt a tatar mellett nem szülhet nehézséget, miután, mint fentebb láttuk, tájzólásunk is tud a **tatar** (= idomtalan)

1) a mai német s europai nyelveken a név: tartar kimondása, mint látni közelebb áll a classicus mythosi tartaros névhez, mint a mi tatárunkhoz, vegyest találok azonban azt használva a régebbi íróknál, péld. Breonovius (Schwandtner script. 1. 811) tartarit ír, míg Rosenberg (Koller Olahi hung. kiadásában, de Scythia), tatarit áll. Schmeller (wört. 4. 234) tatar, tatarinak hivatnak a cigányok ném. alföldön és svédországban, mi ismét talá.

szó mellett hasonló alakított *tatari* (balgatag st.) szavat. Mi már a név jelentőségét e helyt, s a tatár szó értelemeivel összefüggését illeti, régebbi írónknál is akadunk magyarázatokra: Bél (not. 2. 515) és Bartholomaeides (Gömör. 96) összeállítva a Tátra, Fáttra, Mátra, Kárpát hegylánci egyes ágak neveit, azokat azonos értelmet kifejező magyar, német és szláv elnevezéseknek vélik, melyek mindegyike a külön három nyelven *ős-t*, *üreg atyát*, *anyát* jelentene, indokolva, hogy a Tátra körül lakó magyarok azt a már fentebb taglalt *tatától*, a Fáttra körében lakó németek pedig ezt ismét a *vater-től* nevezék atyának, míg a *Mátrát* lakó szlávok, ezt a *mater-től* – anyának nevezék; e plausibilis magyarázat ezután némileg annak kimutatásával erősítettett, hogy csakugyan az illető hegység körében az illető népségek laktak is; így már a Tátra Anonym Taturjánál fogva, s helyezete szerint Zemplén, Gömör, Borsod magyar, s egykor már a metanasta jász um. magyar népség által lakott tájékokra hozatott le, míg a Mátra Constantin porphy. (de adm. 30) azon Bagibarea hegyeivel azonosított, melyek aljába ő a pannoniai szlávokat helyezi, a torzított nevet Babigori-val igazítva, mi banya, bába hegyet, s innét Mátra szláv *mafer* – anyát jelentene. Eltekintve ezektől is a Tátra hegynevet mindenesetre sajátunkkal legalább hasonjoggal követelhetjük, mint más népségek, s magyarázatára is annyit felhozhatunk; származtatva azt akár csakugyan ama *ős tata*, atya nevével kifejező fentebb tárgyalt szótól, és az azzal összefüggő *ős*, *üreg óriási képlet* s tulajdonságtól, akár pedig a tatar v. tatri – idomtalan, balga, mai értelménél fogva is valószínűleg óriást jelelő, vagy pedig egyenesen a tatár – óriás névtől; mit tökéletes összehangzásban lenni találunk az óriási hitmonda fentebb tárgyalt képzeteivel, melyek szerint az óriások a hegységek sziklákkal azonosítottak, azok majd az ő művek, majd saját dermedt, kövült testük, alkatuknak tekintetvén; valamint e szerint a hegyek és sziklákról regéinkben az óriásokról képzetek fenmaradtak, egy fenmaradt a Tátra v. tator, tatar hegynevében is óriás nevünk emléke, — a nélkül természetesen, hogy e mellett a későbbi tatár népnévre kellene gondolnunk, amennyire t. i. az nem azonos e nemű óriás nomenclatioval, ámbár a hegység neve már ettől is származtatott: Wernhernél (de admir. aq. hung. Schwandt. script. 1. 852) *slavorum lingua apellantur Tatri, hoc est tartari, quod in regionem tartarorum, qui veteribus sunt Getae (?) vulgi opinione protendantur. Schafarik már (sl. alt. 1. 487) ezen származást tagadva, a Tatrát a Kárpátok régi szláv nevéül tartja, idézve a prágai püspökség 973 alapítási oklevele helyét: montes quibus nomen est Tatr. A későbbi népnévtől származtatás ugyan bizvást elmaradhat, de azért a szláv elnevezés elsőbbsége szinte kérdéses; eltekintve attól, hogy honunkat már előbb magyar hún-avar népségek lakván adhaták szinte a hegységnek e nevével, és hogy nemzetünk tudomására már pannoniai laka előtt is voltak Tátra nevű Kazar és erdélyi hegységek mint fentebb láttuk, a Schafarik által felhozott 10. századi adat is jóval későbbi a magyarok bejövételénél, melylyel már Anonymus a nevet említi; és igen valószínű, hogy az elnevezés a Kárpátok egyik ormára alkalmazva csak ekkor veszi eredetét, miután Anonymból tudjuk, hogy nem egy hely kap új nevet. Így mehetett át nem csak az óriás név, képzet st. a hegyre, de már talán az ekkép nevezett régi hon hegyei egyik neve az új hon hegységére.*

Végre hogy mitsem hagyjunk el, felemlíthetjük még a tatár szóval jelölt növényeket, miután hason elnevezések, mint már az isten és ördögneél láttuk s még alább látandjuk, gyakran mythosi alapot feltételeznek. Ilyenek már *tatár búza* – *poligonum fagopirum* (Sándor, ma török búza), *tatár eperj* – *blitum virgutum*. u. o. *tatár konyér* v. *tatár rópa*, s máskép *tatorján* u. o. (a név ezen utóbbi alakja nyilván ismét régi szómaradéokra utal), *tatár köpönyeg* – *scaramangium* (Pariz Pápai), *tatár páma* – *parma* (Calepin magy.), *tatárka* – *panicum, frumentum saracenum* (Molnár); mire már Schmeller (wört. 2. 151) megjegyzi, hogy a *tatár* név alatt itt általánosan a *pogány* (s ezzel tehát ismét a név egy ily pogány ősnépet jelentő) eszméje forog fele,

miután *panicum*, a szláv: *pohankakása*, a német: *heidenbrei*, a francia: *blé sarrazin* (holott az épen, mint megjegyzi, Millins mag. encycl. 1. 72 szerint, a saracenoknak nevezett Araboknál elő nem jő) pogányt jelent, és mint a magyarban ugy a németben is már régi népies nevei *tater korn* um. a *tater*, *tatar*, *tatártól*; ez e nemű nyomokban tehát nyilván a tatár név ellenséges pogányt kifejező értelme jelentkezik, s így már fentebb is ismét a *cigányokat tatár* névvel jelölteni láttuk.

A tárgyaltak azonban az óriásról hitreggel ethnogeneticus képzetnek csak egy részét teszik. Mint már figyelmeztettünk, nem csak az ellenséges népfajokra vitetnek át a regében az óriásról képzetek, de így óriásfajként jönnek elő amaz ő autochtoni előnépek, és óriási alakokként azon ő nemzetatyák is, kiktől a későbbi regék a nemzetek eredetét származtatják. Kiválólag már ily híres óriási alakokat — kik igaz, igen sokszor az istenek, félistenek s hősökkel is elvegyülnek a habozó hagyományban — látunk közönségesen az ő nemzetiregék genealogiai élén állani. A hellenek *deukalioni* származása a gigasokig mën fel, a skythák *hylei* és *herkulesi* eredete, mint a germán *Twiscotóli* származás Tacitusnak: *terra editus* szavaivali jellemzésénél fogva, ily óriási ő nép atyákra utal; a finneknél *Kaleva* az óriás egyszersmind ezen *primarius olim dux ipsorum* (Lencquist f. i. h.), kinék fia a 12 nemzeti félisten hős; az arab regé ilyenek tartja ismét *Nimród* ősatyát. Nemzeti történeli mondanokban is ennek még félreismerhetlen nyomai jelentkeznek; a krónikáinkban fentartott hagyományban, nemzetünk ő atyjává is egyenest *Nimród* gigas, óriás tétetik, kitől *Hunor* és *Mogor*, a *hain* és *magyar* ősök származnak. (Kéza 1, bud. 7 st): **Menroth** (bud. Nemroth) **Gigans** post linguarum inceptam confusionem terram Evilath introivit, que regio Perside isto tempore appellatur, et ibi duos filios Hunor scilicet et Mogor ex Eneth sua coniuge generavit, ex quibus Hani sive Hungari sunt exorti. Első tekintetre mindjárt az adat mint az krónikáinkban (Keza, Müglein, budai, dubnici, posoniban) előjő, már a *Nimród* név, bábeli nyelvzavar st. említésénél fogva, csupán a szokott bibliai reminiscenciákra utalni látszik, melyek nyomán már a régibb ethnographusok a nomád, vadász, sátorok alatt lakott barang népeket, kiindulva a Genesis 10 fejezete jellemzéséből közönségesen *Nimródtól* származtatták. A mélyebb vizsgálat azonban ezen nemzeti genealogiáinkat a bibliai népszármaztatásokkal sokszoros összeütközésben fogja találni. Krónikáink szerint ugyanis Kéza (1. 1): *Menrot* gigans filius *Tana* ex semine *Jafet* oriundus. Mügl. (2): *Nemprot* der ryse *Kana* sun (a rectificáló posoni lyc. codexben: *Cham* sun) aus dem samen *Japhet* geborn. .a poson. (2): *Nembrothus* gigas filius *Cana* ex semine *Japhet* oriundus, hasonló a budai chron. (36) nemzetségi sorozatában: *Hunor* qui fuit *Nemroth*, qui fuit *Thana*, qui fuit *Japhet*, qui fuit *Noe*; holott a genesisi (10. 6: filii Cham: Chus, Mizraim etc. porro Chus genuit Nemrod) származtatás szerint Noe második fiától Chamtól származik Chus, Nemród atyja, míg krónikáink, mint láttuk Noe harmadik fiától, Jafettól származtatja Thanát Nemród atyját. Miért én kész vagyok hinni, hogy későbbi krónikásaink, vagy inkább talán a nemzeti hagyományos monda első keresztyén feljegyzői, leirói vagy latinra fordítói előtt egy eredeti nemzeti genealogia állhatott, élén egy óriás ősatyának **Nemród**hoz hasonló nevével, kinék atyja *Thana*, ennek atyja pedig ismét a *Jafet* névhez hasonlóval birhatott, melyeknek a bibliai Noeféle származtatásban előjövő mondott Jafet s Nemród nevekhez alkalmaztatásával alakíták a különös genealogiai sorozatot; valamint e tünémenynyel már gyakorta találkozunk a középkori írók különös igyekezetében: egyes népek eredetét, a genesisi nemzetségi sorozattal összhangzásba hozni. Világosan mutatja már ezt Túróci krónikája előbeszéde (soliloquium) említve az előtte levő két, a magyarok eredetére nézve egymással ellenkező krónikai példányt, melyeknek másodikika ¹⁾, miután

1) az első t. i. a fentebbi elősorolt krónikák genealogiáival azonos szöveget tartalmazott, s azok egyike lehetett;

a fentebbi kétségtelenül eredetibb genealogiáknak a bibliai népszármaztatáshoz alkalmazásuk által keletkezett paradoxon voltát észre vévő, az által igyekezett azt rectificálni, hogy az össze nem egyeztethető Nemródot egészen elhagyva, a Magorból Magogot csinált, ki a genesis helye szerint már Jafet fia, és az által a Jafeti származást már a többire nézve igazoltnak vélte¹⁾. Hogy ezen a bibliaival jobb összehangzásba hozott származtatás (amaz eredetibb fentebbi mellett, mely szerencsétlenebb sikerrel, de kevesebb önkénnyel is járt el az összeegyeztetésben) szinte régi, s bárha nem már keresztyénné lételünk első századaiba viendő vissza, onnét kitetszik, mivel azt már, a névtelen jegyző is követi, mondván: (Anon. 1) *primus rex scythiae fuit Magog filius Japhet, et gens illa a Magog rege vocata est Magor*. Feltűnő ugyan némileg, hogy a névtelen jegyző, ki oly sokat tart a nemzetségi származtatásokra, különösen pedig Álmosnak is Attilától eredetére, oly könnyen át esik itt a nemzeti genealogiákon, s az ismért krónikait, mely Nimródtól Attilán át (azért Attila címe is: *Attila dei gratia filius Bendekuz, qui est nutritus in Engaddi, nepos magni Nemroth* l. bud. chron. 18 st.) egyenes sorban hozza le Álmost is, épen nem használja. De tudjuk hogy szívén egyiránt függött a keresztyénség (melynek sugáraitól még pogány hőseit is körülvéteti), mint a nemzeti dicsőség vagy inkább a nemzeti jog, mely szerint Álmosnak Attilától származtatása által, annak Pannoniárai különös jogát akarja leginkább kiemelni, s azért kevésbé tarthatta méltónak a pogány ősök történetileg alig ismért nevei elszámolásával a kínálkozó bibliai származtatással ellenkezésbe jőni. Egyébkint is ezen Jafet-magogi magyar származtatás igen elfogadhatóvá vált hason krónikáinknál, kik máris úgynevezett „historiographus“-aikból szedett ismereteikkel igyekeztek igazítani az általam leirt, összeszerkesztett nemzeti hagyományos monda homályos vagy az általános történet ismerettel meg nem egyező helyeit, miután már az egyházi, középkori st. írónál Flavius Josephus nyomán (antiqu. hebr. 1. 7: *Magoges autem Magogorum a se denominatorum fuit author, qui ab ipsis vocantur scythae*) honos volt a vélemény, hogy a skythák Magogtól származnak, s így az természetesen átvitetett a skythákkal azonosított magyarokra is.

Valjon szinte némi eredeti ősmondai tudat lappang-e még az ezen eredetről további krónikai tudósításokban? vagy hogy azokat csak a bibliaival ezen ellenkezéseket elsímító későbbi, sőt szinte a középkori írók nyomán keletkezett toldásnak kell tekinteni, midőn a Nimródtól magyar származtatásnál még megjegyzik, hogy azon felül, a magyarokon kívül tőle még más nemzetségek is származtak, melyek felett azonban a magyarok az elsőszülöttség előnyével bírnak. Keza (1. 1): *sed quia gigans Menroth uxores alias sine Enech perhibetur habuisse, ex quibus absque Hunor et Magor plures filios et filias generavit, hi sui filii et eorum posteritates, Perside inhabitant regionem, statura et colore Hunis similes, tantummodo parum diferunt in loquela, sicut Saxones et Thuringi, cum autem Hunor et Magor Menroth essent primogeniti a patre ipsorum tabernaculis separati incedebant*. Az adatban már ezen elsőszülötli jog kiemelése

a másik az u. nevezett bécsi képes krónika, melyet Turóci szoroson követett. — 1) a mondott hely (Tur. 1. 2) miután az előbbi genealogiát előre bocsátá így szól: *in altero autem voluminum praedictorum — subditur, quod Hunor et Magor, patres Hunorum sive Hungarorum, non fuissent filii Nemroth, qui fuit filius Chus, qui fuit a Noe genitore suo maledictus; tum ex eo quia ipso Nemroth nunquam iuxta fluvium Tanaim habitasset, tum vero, quia, ut supra dictum est, a Magog filio Japhet descendissent Scythae etc. nam subditur ibidem, ergo, ut sacra scriptura et sancti doctores dicunt, hungari descendunt a Magog filio Japhet, qui post diluvium anno 58, prout S. Sigilbertus episcopus Antiochenus in chronica orientalium nationum refert, intravit terram Evilath, et ex coniuge sua Enech, genuit Hunor et Magor supra dictos, a quibus Hani et Magyari generati et denominati fuissent*. Turóci (2. 1) ismét az összeegyeztetést akkép kísérte meg, hogy a fentebbi más krónikai genealogiák nyomán Nimródot megtartá, és elhagyva az össze nem illő Jafet és Tanatól származtatást, őt a bibliahoz képest Chus és Chamtól hozza le.

egyiránt, mint a rokon népekrőli emlék, kiktől csak dialectussal különbözött volna a magyar, éléksége által hagyományos mondai alapra utalna. Nem is tarthatom ezen Nimród Enath nejtől származtatást azonosnak ama Enak óriási fajjal, melyről (Numeror. 13, 29—34) az israeliták Chanaanba küldött követsége szól: Enac vidimus ibi. Ibi vidimus monstra quaedam filiorum Enac, de genere gigantes, quibus comparati quasi locustae videbamus. Hasonlón sajátosságosan látszik birni krónikánk a szentírás mellett, hogy: Menroth gigans post linguarum inceptam confusionem terram Evilath introivit, que regio Perside isto tempore appellatur; míg a genesis (10, 10) csak annyit említ Nimródról: fuit principium regni eius Babylon et Arach, et Achad, et Chalonne in terra Senar.

Figyelmet érdemel szinte mit krónikánk még tovább ezen a nemzeti eredet őseül lett gigas, óriás Nimródról beszél, alapul téve ugyan ismét a gen. 11 beszélt bábéli torony építést, s ebből keletkezett nyelvzavart, mi már mind Nimród vezérlete, uralma alatt történik, de e mellett előhozva idegen vonásokat, melyeket sem a genesis i. helye, sem pedig a krónika által erre különösen tanúságul idézett Josephus Flav. (antiqu. 1. 9) nem tud. Mindkét helyen csak kevés s a legfőbb körülmények jönnek elő, míg krónikánk körülményes elbeszélésbe ereszkednek, az egészet szokott rövidségük dacára élénk színekkel festik s különös megjegyzések, következtetésekkel kísérik. (Keza 1. bud. chron. 3 st.): fecerunt in turri, sicut dicit Josephus, deorum templa ex auro purissimo, palacia lapidibus preciosis fabricata, columpnas aureas et plateas diversimode petris coloratis, ductibusque abstractas (v. astragatas), et erat turris ipsa in quadrum sublevata, ab uno angulo ad alium habens passuum longitudinis millia 15 et latitudinis totidem, altitudinis vero quantitas nondum finita erat, sed usque lunarem circum, quem diluvii unda non adtigerat, illorum cogitatu debebat sublevari, trecentorum passuum grossitudo fuerat fundamenti, sublata siquidem paulatim arctabatur, quod grossities anterior pondus prominens sustineret. Sita etenim erat inter Nubiam et Egyptum, cuius antiqua cernuntur usque hodie euntibus de Memphis Alexandriam. A helyet természetesen nem tartom hasonló nemzeti hagyományos tudatnak, mint magát az óriás Nimródtól eredetet, s nem is kétlem, hogy ha nem Josephus Flaviusnál — kinek e helyét az ellenkező esetben minden figyelmem dacára, melylyel azt kerestem, el kellett volna vesztenem, — úgy valamely középkori írónál, kikbeni céltalan keresés most tárgyamtól szinte messze vinne, fen lesz, vagy fen volt. De annyiban nevezetesnek tartom, hogy krónikáinkban épen a nimródi mondakör talált oly kitűnő figyelmet, és szokatlan élénk megemlítést, minőben csak még egy, az őshon- és lakróli hagyományos monda részesült; mi majd nem a gyanút költéné bennem, hogy az épen oly becsempészet, a régi őshon- nemzeti Nimródi atyáróli hagyománynak krónikásaink által a historiographusokból vett ismeretek által eltorzítása s ezekbe burkolása, minőnek amaz a classicus s középkori írókból vett skythiai leírás mutatkozik, az őshonróli hagyományos monda helyébe vagy legalább magyarázatául sok helyt beillesztve. Mert így találjuk azt tovább még e nyomon más következtetésekkel is kísérve. A dubnici krónikában például a genesis (10. 8, 10.) helye: Nemrod coepit esse potens in terra et erat robustus venator coram domino, obhoc exivit proverbium: quasi Nemrod robustus venator coram domino, egészen szokatlan és sajátosságos magyarázatban részesül: Nemproth — um. a krónika — cepit esse potens in terra, quia per potentiam alios submittebat, et nolentes ad opus predictum compellebat, obhoc robustus venator i. e. oppressor hominum vocabatur alter Nemproth vel similis Nemproth; az adat ismét nyilván a genesis helyére támaszkodik, s mégis hozzátételeivel oly különös hagyományosan hangzik, mintha csakugyan egy régi erőszakos őshon- uralkodó zsarnok nemzeti Nimródról tudat volna fel benne, melyet a bibliai helynek erősíteni kellett volna csak; egy ily népies, hagyományos, maig fenlevő és a Nemród névvel összekötött tudatra nálunk majd alább figyelmeztetek még, eleve

azonban kiakarom emelni még a hason más krónikai nyomokat mint Müglein 3: Nemprot. waz der *erst tyranne, der gewalt het funden*; sajtáságosan toldatik itt ismét hozzá óriási nagysága is: derselb *ryss nemprot waz dreissig eln lang* alz dy hystorien sagen; a chronicon rythmicum 6:

Nemprot avus Hunorum	me recolo legisse
triginta cubitorum	in longum extitisse;

a recolo legisse mellett egy jegyzet tudósít a codex széljegyzetéről: apud magistrum Sighardum 10. Mindentűt tehát mellék nyomok is jelentkeznek, melyek a bibliai Nimród-róli, már régi, a középkorban följegyzet mondakörökre utalnak; krónikai nimródi mondánk innét vett vonásokkal elvegyülése s magyarázása kétségtelen, de én nem kétlem, hogy mind ezek ennél nem is tesznek többet, s hogy azok már is és csupán az eredeti Nimród féle óriás ős atyárróli nemzeti eredeti ősmonda és hagyomány megalapítása, s mintegy constatirozására hozattak elő, de melyek megöl még emez is kéri. Nem kis erőt vagyok hajlandó tulajdonítani — a sajtáságos nemzeti, s kétségtelenül Nimródhoz hasonló hangzó, eredeti névnek fenforgását eláruló — azon habozásnak is, melylyel a krónikai példányokban a Nemród név iratik, mi ha más neveknél gyakori is, ugy a bibliaikra nézve nem épen közönséges; így a kezaiakban: Menrot (Horányi kiad.), Nemroth (Podhracky), Menrot és Menroth (Endlicher), a dubnici chron: Nemproth, posoni: Nembrothus, a budai: Nemroth, hasonlóan Turóci. Muglein: Nemprot (Kovachich), Nemroth (yc. cod.); mint észrevehető az eredeti névvel küzködhettek az első példányok, melyekből az a többi compilatiók, s ezek autographonjaiból pedig a maig fenmaradt leírások példányaiiba nem egy változáson ment át.

Legtöbbet vélnek már most ezen előzmények nyomán építhetni a néphagyományban öntudatlan ugyan és töredékesen, de maig, lappangva bár e névvel fenmaradt hagyományos emlékre. Így t. i. **Nemere** név alatt volna ismeretes a székelyeknél bizonyos **kártékony szél** neme, vagy pedig egy **hegy**, a székely népdal szerint (népd. 2. 319):

Nemerének hideg szele,	fű egy kalászos rőtre le
attól rózsám meg nem fázik,	sőt inkább megpirosodik;

a dal közlője ott jegyzetében tudósít, hogy **Nemere** egy magas **hegy neve**, bár a dal szavai szerint azt egyiránt már **szélre** is lehetne venni; ezen utóbbi értelemmel találom azonban már magyarázva Bodornál (pog. hitr. 70), ki azt már egyenesen Nimródhoz is tartja, mondván, hogy tőle a székely földön **átszivító fulasztó szél** Nemerének nevezetik; még többet tud róla a tájszótár: szerinte „**Nemere éjszakai székely szél, mely még az embert is megöli.**“ A név s magyarázatokhoz semmi hasonló nem tudok egyéb néphagyomány és tájszavainkból, ha csak talán a **neszere** szavat nem tartanók ide, mi ismét a tájszótár. a székely tájszólás szerint: **szelest, eszeltent, féleszű, bolond, szelde, szeleburdit** jelentne, a **nesz** szó egyébkint lesz itt az értelmet adó, mi már általánosan nyelvünkön zörej, lármát jelent. A hagyományos név tehát ugy látszik csupán a székelyeknél maradt volna fen, mi ő s hagyományos eredetiségére nézve máris kezesség, közöttük mint tudjuk, ő s eredeti irásunk s legtöbb e nemű hagyományaink is legtovább tartván fen magukat. A kevés is azonban mit a fentebbi adatok a **Nemere** névről tudnak, valamint teljes eredetiséggel jelentkezik, s mély hagyományos alpra utal — miért nem kétlem, hogy a nép tudatában még több is fog róla fenforogni — úgy a fentebbi krónikai nimródi tudattal, valamint az óriásról hitregei képzetekkel is találkozik. Így látjuk az óriások neveit hegynevekké alkalmaztatni: **Tatar** és **Nemere**, valamint a hatalmas, erőszakos óriás alakját a hegyben képzelgetni (l. f. a Vatzman zsarnok király s hegynévről regét) s általában a hegyeket, sziklákat óriások dermedt megkövült testének tartatni; míg más felől amaz átszivító, fulasztó, emberülő **kártékony szélben** az erőszakos, duló, pusztító óriás eszméje jelentkezik ismét. A német néphit

regében maig így a *wilde jagd* jelenti ama légi fürgeteg, zivatar süvítést (heulen), melyben az átkos zsarnok vadászokat hajtóik seregeivel s ugató kutyaikkal véli látni v. iláni, kik egykor a földnépe veteményeit legázolák, mint erőszakos zsarnokok s nyomók; mi már az élénkebb monda s emlékek nyomán *Wuotan* istenségnek *wüthendes* er hitregei emlékére vihető vissza, és igen valószínű, hogy a fentebbi krónikai Nemdróli élénk tudattal — mint őt: *robustus venator, oppressor hominum* coram mino, obhoc quando postea videbatur aliquis *oppressor hominum, vocabatur alter Nemproth vel similis Nemproth* — azonosan képzelé e Nemerét is még a néphit, mint erőszakos zsarnokot, dühöngő vadászt, kegyetlen óriást, a fúlasztó, átsüvítő emberölő szélben dúlni s szállani.

Ezen elszórt nyomokból is tehát reconstrualható volna még ős nemzeti mondánk, az óriásröli hitregei képzetünk. Nemzeti genealogiáink élén áll egy hatalmas *óriási* alak a *Nemere* névvel *) mint egy általánosb *népatya* ugyan, de kitől már a több rokon nemzetségek mellett, kitűnőleg elsőszülötti előnyvel nemzetünk specialisb hős első őrái s fejedelmei Hunor és Magor származnak. Ő az *első fejedelem*, ki birodalmat épít, alkot, és pedig a nemzet ős székhelyén a régi Evilath vagy Persisben, mint ilyen *első hódító*, hadakozó, dúló vadász: *robustus venator*, ki a népeket uralva zsarnokilag nekikára kényszeríti, őket elnyomja, vélek *városokat épített* **); mind ezen óriási tulajdonságai átkosan hangzanak el még sokáig a szabad nép emlékében, mely először kényszerítetik polgárosodásra, erőszakkal hódítatik egy fejedelem alá; az erőszak hamar megtörtetett, a népek szét oszlanak, szerte ismét a világba, nagyrészt újra barang életök nyitandók, önkényesen választott egyes fejedelmek, ideiglenes hadvezérek alatt, ha idő s körülmény a családi patriarchalis kormányon felül erre kényszerítő, míg a későbbi kor azt elkerülhetlenné teszi, s megalapítja. De az első e nemű kényszernek emléke soká élt még a széteszoltot népek tudatában regéiben, a személyességnek alakja regéi óriás képzetként marad fenn, az ős építményeket mint óriás munkákat az ő művének tja, véle azonosítja tovább is az erőszakos dúló népeket, a kényurat és zsarnokot sik Nemerének nevezve, jelenségét a dúló, átsüvítő, emberölő zivatarban is véle —. Így alakulhatott saját óriás Nemerénkröli ős nemzeti regénk, ez volt értelme, csak is erre magyarázhatók a róla felmutatott hagyományos, de ma már eltöröltött népmesés nyomaink, mindig elegendők azonban még ős hitregénk e képlete, valamint vezetes Nemere alakja kiismerésére.

A többi nyomokban ily óriási alak képletek felvételére semmi további támaszpont nem kínálkozik; mit a *chronicon rythmicum* (15) versel Csabáról hogy iszonyatos rysságú százados ősét Bendekuzt, a régi honba visszatérve még életben találja:

invenitque viventem, avum suum ingentem,
qui Bendekus vocatus, csupán rim, krónikáink szerint Csaba Bendekuzt:

sum, sed nimis decrepitem leli. Sokkal inkább mint gigási iszonyatosságú küzdelmek emlékeznek a hún-attilai európai harcok; Pannonia elfoglalásakor tulni végcsata oly

sem volna-e nyelvünkön az ide vágó: nem — genus, és dús származékai: nemzés — generatio, nemzetiség — natio, a kitűnőleg nemzett: nemes — nobilis szavakkal már a Nemere mint ős nemzetatyai név ily értelme magyarázható? — 2) ezen építés is általában már, mint fönnebb láttuk, különös óriási, és óriásnépi tulajdonság és attributumként jelentkezik, így mint az óriás gigas Nemrőddal épített a hagyomány s bábeli tornyot, már általában a középkori emlékekbeni képzet, hogy óriások építők azt, az ónem. Anno 151, hogy óriások égeték az építésére használt téglákat: die alten Babilonie stüptli si van cigelin den alten, die die gigandi branten. Krónikánkban előjövő e nemű vélemény szerint már az egyiptusi piramisok is Nimrod gigas építményei, azonosan a bábeli toronynyal (Kéza 1, 1): sicut et enim erat inter Nubiam et Egyptum, cuius antiqua cernuntur usque hodie euntibus de Memphis Alexandriam; ennek nyomán völi Horvát István „rajzolatok”: „a szittyák nagy előmenetelt tővén a cainosodásban, a nagy pyramisokat hemék ajjedelmek emelni, a mi utóbb nagy terhére esvén a népek hivándorlást okozott. Est jelenti un.

iszonyú, hogy a százezrek leeste után a csatamezőt vérözön borítja el; hasonlóan a catalauni ütközetben a két tábor elválasztó kis patak a sebesültek véréből, eláradó nagy vérfolyammá dagad, s a holtak s élők testeit, lovait, fegyvereit hullámai magukkal ragadják (l. alább). Még inkább az Attila halála utáni húnmaradékok s idegenek közti háború, melyet már a niebelungi német regei hagyomány is a kriemhildi véres harc alatt látszik említeni; krónikáink szerint (bud. 30. st.): *tam durum ac forte proelium est commissum, ut per quindecim dies continuos ita Danubium germanico sanguine inundavit, quod si teutoni occisionem, que per hunos facta est, ob odium non celarent, profecto possent confiteri, quod a Sicambria usque Potentianam, nec homines, nec bruta animalia, de Danubio aquam bibere potuissent.* És egy más krónikás apostrophejával (Túróci 1. 23): *hunni ad instar armatorum, qui olim draconis ex dentibus, per Jasonem dum aurei velleris pro obtentu laborasset, seminatis exorti, fraternæ caede consumti fuisse dicuntur, peremta prius omni germanica caeteraque extranea natione mutuo se bello deleverere.* De mint már némileg maga az ős népatyai Nemere alak, úgy még inkább e küzdelmekről i képletek a hősről i hitrege körébe tartoznak, s általunk is a többi inkább e tekintetben lesz tárgyalandó.

Itt tartom még megemlítendőnek a törpék-ről i hitregei képzeteket, amennyire azok jelentése, a vélük bár ellentétesen álló óriásokról i hitregei képletekkel találkozik. Ők is már mintegy külön faj, és saját népségkint jönnek elő; de mint az óriás a természetit feltűnő nagy testalkattal bír, mint öreg, őskorú jellemeztetik, a törpe ellenében kicsiny, gyermekies, idéttlen apró alak; ott az idomtalan, bárgyúság, itt torzalk mellett ügyesség, amannál erőszak, emezeknél ravaszság a jellemző fővonás; mint az óriás a hegységben, sziklák ormain dermedten székel, a törpék serege ellenében a földalatti lyukakban, barlang, akna sőt faoduban lakik, hemzseg, ki és be sűrűg. De hasonlóan ismét a művészi építő óriásokhoz, ők is ügyes érc, — fegyverkovácsok, e mellett végtelen kincsek, drágakő, ék, s bűszerek birtokában vannak, mely utóbbiak által ismét hasonlóan az óriáshoz természetfölötti erővel bírnak. Azonképp elvegyülnek szinte vélük ama ellenséges faj s népekről i ethnicus eszmék; csak hogy ismét igen jellemzőleg, még az óriások a népek ellenében az erőszakos, elnyomó, dúló faj, addig a törpék ismét az emberek által kiszorított, rettegő, lakatlan távol erdőségek s rejtett barlangokba visszavonuló, innét legfeljebb incselkedés és ingerléssel nyugtalanító nép. Másfelől ismét még közelebb érintkeznek a tündérek-ről i képzetekkel; hasonlóan ezekhez élénk társasági viszonyban különösen királyaik alatt jelennek meg, mint a tündérek békeverednek az emberek ügyeibe, őket megsegítve bűszereik, mesterségükkel, s viszont ezért tiszteletet, áldozatot követelve, saját bonyolódott ügyeik elintézésére, és bizonyos esetekben segítségül felhíva. Egészen elválaszthatlanul vegyülnek el azonban ezen tündérszellemi minőségben, ama bányaszellemek kincs-őr, s házi nemőkkel, mint ezeket már fentebb nálunk is előjóni láttuk, különösen ezeknek ama gnomi, dactylosi, hüvök, dáumling féle alakjaival, bár ezektől i eltérő sajátosságok, elváló tárgyalást igényelnek. Ezek már azon általános fővonások, melyekkel az összes hitregei hagyomány a törpéket feltűnteti (l. bőven tárgyalva Grimm 413—40, Maury 80—94), mert nálunk, legalább maig tudomásunkra jutott hagyományos emlékeink így mint sajátlagi törpékről i róluk alig tudnak valamit. Meséinkben is csak ritkán jönnek elő, és nagyobbára feledett s változtatott névvel idegenszerű képletek térnek helyükbe. Gaalnál (166) tud még a mese

Moyseának nyelzavarodása és a Sennaar mezején Nubiában, nem pedig Asiában épült nagy tornyot, vagy is Babil Babiloni várost.²

éldáni, az örökségi három csodaszerezen — a láthatatlanná tevő köpeny, száz mér-
 idet haladó saru s kimeríthetlen erszény (máshol oston) civódó *három törpét*,
 k szerinte egy *fekete óriásnak fiai*, ők hasonlóan *fekete színűek*, csupán *üstökük*
 : *szakáluk hófehér*. A mondahős, kit bíról választanak pörös ügyökben, osellel
 okta őket kijátszani, hogy a büszerekhez juthasson, itt míg versenyt futtatja őket
 gy a tüdejük megreped, addig ő a csodaszerekkel tovább áll. A tündér ilonai mesék
 helyt őket már *ördögfiaknak* nevezik; de a mesei rajz nyilván törpékre illik.
 alamint atyjuk itt is óriásnak mondatik, hasonlóan jó már elő a vonás a törpékről többi
 gékben. Wieland, a törpék királyának atyja, szinte óriás, anyja pedig elf (l. al.); a
 üvszerek törpei birtok, mint a monda hősnek ügyök elintézésére felhívása törpék szo-
 isa (l. Grimm. 426). Általában azonban az ördöggell felváltások, helyettesítésök szinte
 bőséges a rege és mesében (u. o. 416), mit itt már a fekete szín kínálkozóvá tett;
 vezetes vonásnak tartom azonban ezt is, hogy feketéknek mondatnak, *féher üstök* és
zakállal, épen így tudnak más mondáink (népd. 3. 319) ily törpei, koboldi, kis ingerlő
 mosz alakok *kék és vörös* vagy *lángszínű* szakáláról, mit igen hasonlóan találók az
 szakli mythos *alfar* törpei ellentétes *liosalfar* — *licht elbe* és *döck alfar* — *dunkel*
be — *genit obscuri* alakjaikhoz, emezek t. i. feketébbek a szuroknál, azok fénylőbbek
 napnál (Grimm 493). E monda egy más váriantsáb. (gy. 111) azonban *hétszínű szaká-*
inak is mondatik a törpe, s általában bővebben is beszél róluk, hogy a mondahős egy
 ukon utánok mászva a föld alá jut, hol egészen más világ állott előtte: a törpék kis apró
 izakban laknak, s bölcsökben ringattatnak. De mint mondók ezen alakok is a sajátlagi
 rpétől eltérőbb koboldi jellemmel bírnak; így itt az említett mondákban: mint az
 őben kalandor társainak ételt készítő mondahős hasára teszi a lábast, s úgy költi el
 ebédet, alakjára nézve ugyan a föld felett szinte törpe, hegyes szakálú, de földalatti
 kában már sárkány alakot vesz fel, s mint ilyenre a szokott sárkányi küzdés alkal-
 sztatik. Ámbár ezen képlet is mint az óriás, úgy a törpével a többi regékben is
 yiránt azonosul; a Fafnismalban például Fafnir és Regin sárkány s törpe alakjaik. Ne-
 zetes a már előbb jellemzett törpei képleteket illetőleg, hogy különösen ismét a *finn*
 ip, valamint óriási *tschud*, *kalev*, *samojed* st. képzetekben fenforog más népeknél,
 gy szinte a törpe értelemben is áttér különösen a svéd mondába (Maury 87). Itt a
 rknél tudja már a germán rege is egyik hősét Völand, Wielandot, mint a törpék kirá-
 át a Kallova finn hegységben gyakorolva a kovács művészetet (Wilkina saga 20.
 sept alté. bl. 1. 34), ki ismét azonos az eddai (Völundarkvidha) fentebb látott Völundr
 a királyfi hőssel, hol már neve szinte: *alforum socius* — *alfa liodi* és *visi alfa* —
forum princeps; míg más német regék szerint mint Elberich a törpék királyának
 sa a Gloggensachsen v. Gögelsachs *Caucasusra* magyarázott *hegységben* jó elő,
 int ily törpékkel kovácsoló; de hol ismét már saját emlékeink is tudnak ily föld alatt
 árt kovácsoló népekről, mint alább illető helyén látandjuk.

VI. HŐSÖK

A hős- és hitrege. Óriás-mythosai összefüggések. A hős név, erős jelölés. A nemzeti ősatyák: Nemere, Enner, Magor. Honalapítók. Magyar népség nevei. Magyar hét nemzetségnév. Bocenyé themák. Hún, Kín és Magyar-vezérek nevei. Székely nem- és ágnevek. A nemzeti fajdeheli genealogiák. Etelo. Csaba. Álmos. Turull nem. Árpád és hősökre. István kir., Őzánia, Thomszoba. László és hősökre. Mátyás hősök. Toldi Miklós. Fekelba járó hősök. Tar, Tó és Dézsa. A népmonda hősei. Haramiák, zsványok.

A hősökről őskori emlékek, amennyire ezek a regében fensőbb lényekké, félistenekké emelkednek, vagy hogy emezek tulajdonai rájuk leszállanak, a hitrege egyik kitűnő tárgyát teszik ¹⁾. — A hős képezi az átmenetet az isten és ember közt, a szellemek is ugyan közvetítő lények már, de ők maguk is még isteni s nem emberi, földi eredettel bírnak; a hősben ellenben az emberi természetnek az isteniveli rokonsága sajátlag közvetítetik; mit már a hitrege azzal motivál, hogy nekik félisten, félembri eredetet tulajdonít, következetesen ehhez hozza le rájuk az istenek tulajdonait, valamint általuk az emberi természetnek az istenihez fölemelkedését eszközölteti. Az utóbbi azonban csak azon anyagi korlátozó szükség leküzdése által, melynek alá van vetve, emelkedhetik az emberi korlátozott állapotból a korlátlan szellemibb isteni hatalmasságra. A hős kitűnő eleme azért a küzdés, mi az őskorban ismét csak a testi küzdés, a hadi vitéség, az ellenek legyőzése által nyilatkozik.

Ez utóbbi tekintetben azonban a hősi hitrege mindjárt ismét az óriásról mythos kiegészítő részletét teszi. Egyfelől ugyanis a hősöknek is hasonló hatalmas, a természeti határokat felülmuló testi erőt s hatalmat látunk tulajdonítani, egyiránt vesznek részt ez által ők is a küzdelmek s harcokban; és különösen ott, hol az óriási nevek és képzetek alatt régi ős autochton vitéz hadakozó előnépek, vagy hatalmas egyes alakok, kiktől a nemzetek eredetüket származtatják, értetnek, velők e tekintetben a hősökről hagyományok tökéletesen elvegyülnek. Másfelől ismét az óriás-mythosnak annyira mint mondók kiegészítő részét teszik, amennyire a hősöknek az óriások vagy óriási szörnyekkel küzdése teszi a felülkü hitrege kiváló tárgyát, kiktől ők mintegy a világot megszabadítva, tisztítva, kipusztításuk által azt lakhatóvá teszik.

A mythosai vonások e tekintetben szinte már igen habozók, majd tág általánosságba folynak el, majd szűkebb részletekre szorulnak, de jól áttekintve az azonos képletek, szem elől el nem téveszthetők. Valamint ugyanis fentebb láttuk, hogy a legrégebb

1) Lásd a mythos és epos hit- s hősrege összefüggését s azonos értelmét Creuzer symbolik I. k. I. 99. s bev. 1 jegyz.

mythosiban magok az istenek küzdenek az óriásokkal, mintegy a világ hatalomért, sőt a raksasokkal, Zeus a titanokkal, Thor a jütun fajjal; ugy a képlet épen így tér a későbbi hősi hitregékbe, Hercules, Theseus és Jason, Dietrich, Siegfried s Beowulf hasonlóan küzdenek a szörnyekkel, csak hogy míg az istenekkel küzdeések képlete több az ősbib cosmogoniai értelemmel bír, addig a hősök általi folytatása inkább iris a népek polgárosítása, álladalmi rendezésére st. vonatkozik.

Észrevehető még emez óriás, félisten és hőskrői hitregei fogalmak egymásba regyülése az összes regei hagyományokban; ilyenek például a germán és finn regében *egfried*, *Wieland*, *Dietrich*, *Starker Hans*, *Kaleva*, *Kullervo*, *Soini* hősök, kik új ezen isteni, hősi, majd óriási tulajdonokkal bírnak (l. Grimm 519). Mint hatalmas vácsok, sérthetetlen test s vas alkatauk, mint gyermekek jelentik már hatalmas erejét, szétszakítva pólyájukat, fákat tüvestül szaggatnak ki, vizeket egy hörpéntésre sznak st., mibe a későbbi népmonda, mely előtt a lényeg már homályos érthetetlen lt, nem egy túlzó s bohós vonást vegyített, élénkítésül s torzításul; minek nyomán ir hasonló: *eulenspiegel*, *Gargantua*, oláh *Bakala*, finn *Soini* st. bohós képletek száltak.

A mondottakban találok már magyarázatát számos ismeretes mondai hason alaknak, minők a: *vasgyűrők*, *kömorzosolók*, *fanyóvők*, *vas Laol* (Majlát 199, pd. 3. 319), kinek már teste hasonlóan megvasaltatik, mint a germán regék ama seinél előjő, és az éjszaki regében is óriási név: *jarnhaus - eisenschädel* (forn. 3. 578), valamint regéink egyik előkelő hőse *Toldiról* (l. alább) hogy *vaslapoc-jú*; mind ezek már eleve jelentik hősi természetük, gyermekkorukban ők is csodás lgokat művelnek, már bölcsőjükben szétszakítják pólyáikat (gy. 9), közönségesen hét ug szopnak, mint a finn hős Kullervoról (kal. 31. 90) az előbbit már említők, és az mi hős Rusthm is tíz dajkát szopik, és már nyolc éves korában oly erős, hogy a hegyet resztül lövi nyilával (Firdusi 1. 113). Hercules az istenasszony emlője szopása által pja nagy erejét, s mint nyolc hónapos a Juno által rá küldött kigyókat megfojtja. A pd. (3. 319) monda szerint: a fiúnak öreg anyajuhot kell szopni hét évig, s azáltal ; a különös erőhöz, hogy már akkor a közép nagyságú fákat gyökerestül bírja ki-aggatni, de ha még hét esztendeig szopott um. a legnagyobb tölgyeket is paréj gyanánt pi ki. E monda (gy. 111) váriansa a fiút *Erős Jancsinak* nevezi, az *ősz öreg-ber jelenti* hét évig imádkozó anyjának születését, miután hét évig szopott az erdő reszt útjára kell vinni, hogy a hetedik fát tüvestül kiszakítsa, de ekkor még nem rta, s azért még hét esztendőt kell neki szopni, midőn végre könnyűséggel kirántja; *mint ezt* anyja látta örömeben meghal. Nire szerencsét mēn próbálni, találkozik a *nyőövel* (l. f. tünd. IV), ki kenderkint nyövi a fákat, azután a *kömorzosolóval*, ki löveket göröngykint morzsolja szét kezével, végre a *vasgyűrővel*, ki a vasat mint *észtiát* gyúrja, valamennyivel megbirkózik, legyőzi, kijátsza őket, ellenökben mint az *yes fondor hős*, az erőszakos de ügyetlen, balga óriás ellenében jellemezve. Hasonló pei képlet ismét a *Máknyimák* ember (Erdélyi közm. 283), ki a hősökkel küzdésbe rekedik, szinte nagyerejű, nagyehető, falánk, hanyaveti, a monda hőseit rendre le-őzi, csak a valódi hős, a király harmadik legkisebb fia fog ki rajta. Így küzd *Siegfried* (niebel. 90 st.) a törpék, sárkányok, óriások seregeivel, mint: Alberich, Asprián, Bunc és Schilbunc-val, mindezek aztán legyőzve a hős által, mint *Erős Jancsinál* szolgálókat követik, a hős segéd társaivá lesznek, kalandjaiban kísérik. A bohósba érő hősi alakokul jelentkezőnek ismét meséinkben azon *Félelemkereső* (népd. 3. 289) *név* (nefélj) *Jancsi*, *Nemtudka*, *Dőre* (gy. 9, 13, 76) *Vadhussár* (Erdélyi közm. 404) *mai*, rettegni nemtudó személyességek, kik kalandokra mennek ki, maguknál erősbet resni, vagy félelmet tanulni; így szegődnek szinte hason erőszakos óriási alakokhoz *elgálatba*, kiket azonban a sokat feledett monda már többnyire csak *kegyetlen gaz-*

ddának, zsarnokoknak tart, sőt olykor ördögnek mond; szolgálatakat emberi erőt felülmúló próbák teszik: egy nap az egész határt faekével fölészántani, hogy egy fűszál sem legyen látható, kő darabot ketté törni, vagy az óriással versengve nálánál magasbra fölvetni, mit ezek azután kijátszó csellet végeznek, kő helyett sajtot tör ketté, túróból — mint az óriás kőből — facsar vizet, kő helyett madarat hagyít fel, mely elszállva, az óriás csodálkozására a végtelen messze hagyított követ jelenti; mi által az ellenkező esetre szabott büntetést: hátából szijat vágni st. ő végzi az óriáson, másképp is parancsolatit fonák értelemmel teljesítve, az által házát nő- s gyermekestől kipusztítja¹⁾.

Ezen óriás és hősi mythos kétségtelen jelenségeül voendők a *sárkányölők-ről* mindazon népmondák is, melyekben az ismeretes *királyfi, pásstorfi, deák* st. monda-hős, közönségesen a harmadik *fiú*, kiindul a leküzdendő sárkány ellen, ki mint ragadozó szörny, majd a királyleányok egyikét, majd általában embereket, állatokat ragadoz; a küzdés többnyire a hős részéről varázs eszközökkel, táfos paripája, bűvös kardja segítségével történik, és eszközi a győzelmet, mintegy fensőbb isteni csodás hatalom-jelzeivel, és a sárkány számos fejei levágásából áll; mi által a hős egy különös világot, földalatti elsüllyedett arany, ezüst, érc palotákat az átoksúlytól, országokat, városokat a ragadozó szörnyek miatti inségtől megszabadít. Ez teszi már tartalmát saját népmondáink legalább egy negyedének is, miért itt idézésekkel sem kell bajlódnunk, miután alább a sárkányi mythosnál e nyomok még előkerülendnek.

Azonosok ezzel mindazon óriás állati szörnyekkel hősi küzdelmek képletei, melyekről még a mythosi emlékek bőven tudnak. A classicus rege szerint így küzd péld. Herakles a kythaeroni, Typhontól származó nemei oroszlánynyal, a lernaei hydrával, kinek, mint gyakran meséinkben a sárkánynak, számos feje a levágásra újra megnő, az erymanthy vadkan, a kerynei szarvas, a ragadozó stymphalidákkal; megöli a hesperidák kertje előtti százfejű sárkányt, a krétai taurost, megküzd a háromfejű, hatkés, kilencclábú óriás Geryonnal, és Antaossal, ki a földhöz is útve eltől, mind a földön mindig erősebb lesz (mi ismét a magy. mesében is). Theseus Herakles példáján buzdulva (Plutarch Thes. 6) irtja az utakat bátortalanná tevő buzogányos Periphetest, a fenyő görbitő Sinnist, a zsvány Skiront, Kerkyont, Prokrustest st. Phaea disznót, s mondáink sárkányaihoz hasonlóan ember eledelt követelő Minotaurust; hasonló szörnyirtók az Argonauták is. — Mindezen szörnyek ama erőszakos óriási jellemet képviselik már, mint mondók, mely mintegy átkosan uralja a földet, s melytől a hősök feladata azt megszabadítani, hogy élvezhesse a polgárosodás áldásait, valamint az isteneké a világot védel, fentartani, a felfalással, megsemmisítéssel fenyegető óriások ellen. Csak hogy amas határozottabb emlékekben e mellett a mélyebb hitregei értelem, az óriási alak, a küzdések még világosban kivehetőek, holott az általánosb népmondai hagyományban ezen értelmek, és a küzdés képlete az egyhangú *sárkányi* mesébe tér át. Hogy olykor azonban tudják meséink is még a kiegészítő értelem részleteket, látjuk mondáink ama heraklesi, Geryon, Antoiás, a fenyőgörbitő Sinnishez tartható hasonló alakjaikból, minőkül már fentebb meséink *fanyüvöit, kőmorzsolóit* st. jellemeztük; hasonlóan vesznek fel másokban ezek, az utakat bátortalanná tevő amolyan zsvány személyességeket, míg máshol a félelem kereső hős az elátkozott várakat ördögi st. kísértetekről szabadítja meg, (l. péld. népd. 3. 289, gy. 43); így tudnak állati szörny alakokról, melyeket a mese szinte olykor még nyilván is óriásoknak mond (péld. Majlát. 2. 136): az *aranyfogú vadkan, az esüstollú saskeselyű*, és ugymond a leghatalmasb a *kigyó alakú az óriások ángya*.

1) egy ilyen egész mondakört találtak a svéd: Gunar Oluf Hyken Cavallius és Stephens által gyűjtött mesékben (l. ném. ford. Oberlechner Bécs 1838), melyek a fentebbi mieinkkel egészen azonosok, csak hogy bennök még az óriás név emléke világosb tudattal jelentkezik. Reggelog a fia Kullervo (l. halov. 31 rna.) ezen hőök egyik legkitünőbb személyesítője.

Maga azon képzet, is hogy az óriások élettelen hegyekké dermedt testekként gondoltattak, ezen kipusztítások, kimúlásokkal hagyományyal összefügg. Ekkép lesznek sziklává Olaf átkára az erőszakos óriások, a remete átkára a Vágból kiálló Hargita, és a torkából vizet okádó forrássá, ismét egy remete átkára, a vidéknek minden vizeit felivott sárkány (Óriás V). A hős vilézsége, az új hit szent apostolai átka, valamint általában az utószülött gyengébb, de józanabb, ügyes, elmés emberiség kifog a durva anyagias óriási erőszakon, a szelidebb polgárosodott népségek, mintegy szellemi befolyásuk által ama dúló, vad, barbar, ragadozó s prédáló óriásokként képzelt szomszéd népfajokon.

Kennyit az óriási mythos kiegészítéseül, mennyire az a hősokröli hitregével szorosan összefügg, s ennek lényegét teszi; de ez előzményben bírjuk már a hős-hitregrei eszme alapját, azon küzdelmet, mely által az emberi hős legyőzve az akadályokat istenséggé emelkedik. Ezen általános eszmék kijelölésével átmehetünk már biztosabban a még dús nyomokban jelentkező saját hősi hitregénk akadálytalanabb részletes vizsgálatához.

A homályukból még alighogy kivetkőződő őskori emlékeink nyomai máris határozott nemzeti hősi, ősvallási cultusra utalnak. Ide magyarázom azon legújabbán Jerney által felfedezett s I András korába — tehát épen az elnyomott nemzeti pogány vallási gyakorlat újra előtörő időszakába — helyezett imádság szavait: *ne vemoagouc Bardous es oulwoe erous zen lelesolt* — ne imádjuk parthus (?) **Ős elők erős szent jelesoit.** Ezen *erős jelesoi az ős előknek*, kiknek az említett korban újra feléledhetett pogány tisztelete ellen a keresztyén imádság jelen szavai tiltakoznak, alig volnának másokra vehetők, mint a nemzeti hősoekre, kik az ősök természetesen erős jelesoi voltak; miután ha az, az ősvallási pogány istenségekről szólna, sokkal közelebb állott volna a hamis istenek kifejezés, s a keresztyén imádság nem fogta volna ezeket erős szent jeleseknek nevezni, míg ellenben a legkeresztyénibb érzet mellett is a nemzeti kegyelet így nevezetété véle a nemzeti hősoeket, azoknak csupán keresztyénietlen pogányszerű vallási tiszteletük és imádsuk ellen tiltakozván; és miután különösen ez ellen látjuk kikelni, **hiánunk** kell, hogy a nemzeti vallásnak ez egyik kitünő ágazatja volt, s hogy még legtovább is különösen iránta nyilatkozott a folytonos rokonszenv. Béla névtelen jegyzője legalább, kinek minden nyomon kitünő keresztyéni buzgalmanál fogva legkevésbé sem lehet pogány érzelmeket szemére hányni, nem átálja Almost, a pogánykori nemzeti ős elők egyik bizonyára legkitünőbb hősi jelesoi alakját, hason kegyelettel jellemzeni (3): *vocalas est Almus idest sanctus, . . erat enim ipse Almus pius, benevolus, largus, sapiens, bonus miles, hilaris dator, donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus . . .* s szavak legalább is annyit, ha nem többet fejeznek ki, mint a fentebbi „erős szent jelesoi“ kitétel. Másképp is bármily körülíró ezen: *ős elők erős szent jelesoi* kifejezés, a nemzeti hősök fogalma jelentésére, mégis én azt hajlandó volnék szinte igen eredeti s találónak venni, amennyire igen jól adja vissza a pogány hitnézet eszméjét, melynél fogva a kegyelet és tisztelet csak így létezhetett a nemzeti hősök iránt, mint az **ős elők erős jelesoi** iránt, de mely eszmét a keresztyén hit máris a felvett „szent“ fogalommal jellemezte, melylyel már saját, nem ugyan csatázó, de igen is szinte küzdő, az anyag, a bűn felett szellemi, erénydiadalt kivívott hithőseit jelelé. Nem is lehet más bizonyosb nyomára jönnünk a hőst nálunk jelentett pogánykori kifejezésnek; a **hős** szó legalább újabbnak jelentkezik, nem vagyok ugyan hamarjában képes tudomásunkra levő nyelvémlékeinkből meghatározni, hol s mikor jó az bennük először elő, **Hektainál** (cron. 1. 78) azonban már olvasom. Szótárainkban Sándor és Kresznericsnél:

hős – *heros* v. *miles veteranus, expertus, probatus* v. *fortis, animosus, strenuus, magnanimus*. Molnár Albert még nem említi, csupán a rövid hangzatú *hős* – *futurus sponus, procus* (Kreszn. hős legény – *juvenis maturus nuptiis*) szavat vevő föl szótárába; lehet azonban hogy a szó elavult, szokásból kiment volt; ok volna rá magában az imádság helyében, miután a hős cultus ellen mint látjuk kikelő kereszttyónségnek érdekében állott az ily szavakat használatuk mellözése által is nimbusokból kivetkőztetni; kétségtelenül ily mellözés által múltak ki több mythosi elkerülhető nomenclatióink is, vagy csak a beszéd s írásai használaton kívül téve, azok a nép nyelvén szitok, babonabani eltorzított tengésre szoritattak; így maradhatott fel talán a *hős* szó is, ama mellett *miles veteranus*, a nép mondáiban közönségesen bohós *obsitos katona, vadkuszár, hős – procus* értelemmel, melyekből később eredeti jelentésével felébresztetett. Így is azonban magyarázni nem tudom, ha csak ismét nem egyenesen az *ős* szóval, mint az előbbi kifejezésben elő jő: *ős elők*, miután a pogánykori nemzeti *ős* elődök, kik iránt kegyelettel viseltetének csak is hősök, vitézek, bajnokok lehettek, valaminthogy a pogánykori fő patriarchalis elemnél fogva az *ős, ősz* kornak volt kiténő precellentíája. Majd nem kínálkozóbb azonban a kifejezés második része: *erős jelesok*, mindegyik ismét tulajdonság név; de az *erősre* különös nyomatékot tennék, a mennyire már magában nem csak sokoldalú idevágó értelemmel mint: *fortis, firmus, strenuus, validus, robustus, stabilis*, de nyelvünkön dúsz képzésekben is jő elő, minő talán a fő hivatalnév *érsek* is (I. papok XV); alapértelmét azonban az *erő* szó adná, mi: *vis, vires, robur*, honnét ismét a többi származék és képzés, míg ez talán ismét, a gyökileg rövidebb *ér – vena* szó, és különösen az *ér* igétől: *valet, meretur, dignus est, származnék*. Ezen *erős – vis* jelentésében azonban már meglepőleg találkozik a görög *ἔρω* (*eroe*) – *erő* (*vis, kraft*) és *ἥρω* v. *ἔρος* – *heros* – *hős* szavak alakja s jelentésével; a görög névnek azonban nyomozásában, (miután annak eredeti jelentése sajátlag azzal magyaráztatik: hogy így neveztetének a kiténő férfiak, urak, kik mások feletti hatalomra emelkedtek vitézségük által, s így a latin *herus* s német *herren* azonos értelmű, l. Creuzer symb. 3. 1, 5—7, Lennep etim. 222) saját *úr* szavunkkal összefüggésére jövünk, melynek lát s messzevágó rokon értelemét már fentebb (I. II) tárgyaltuk; és így találkoznék tovább is a *heros* erős férfiú, st. idevágó értelemekben, a sanskr. *vir* s *varia*, a got. *vir*, a hellen *herakles* és *ares* nevekkel is. Különösen pedig a *han uros*-sal, mely név jelentése (Lencquist 41) egyenesen: *vir fortis* volna, s mint ilyen egy hatalmas lény jelöltetik véle. Mint tehát a fentebbi szavak: *úr, férfiú, erős, katexechon* a hőst jelentheték a sanskr. *vira*, gör. *heros*, német *held* (szinte férfiú l. Grimm 316) nevekkben, úgy nálunk is az *erős* szó, katexechon kiténőleg mint ilyet fejezhető ki a hőst, és lehet hogy még összekötve is mint itt: *erős jelesok*, egy más még meghatározóbb tulajdonság névvel is használtatott. Ennél többet nem is tudok más felhozni, csak a nádor codex (Mária siralma, Toldy i. h.) azon már az óriásnál idézett helyét: „*o szemérmetlen halál! nam te mind ez napég óriásokat és nagy erős vitézeket meggyőztél,*“ nyilván az óriás mellett itt csak hőskről lehet még szó, mint azt már a vitéz jelenti, de mint elégtelen a teljes hősi fogalom kijelentésére ismét a körülírással jelenik meg, mint ott: *erős jelesok*, úgy itt: *nagy erős vitézek*, bizonyára azonos értelemmel áll.

Lehet hogy ezen *ős* elők „erős jelesoink“ vagy is hősöknek tisztelete elleni kereszttyén imádsági tiltakozással azonos értelmű szinte, a nem sokára ezután még a többi pogány maradvány vallási cultus gyakorlatok egyike ellen hozott sz. László féle törvény: „*ad lapides sacrificare*“ tilalma. Lejebb már illető helyén tárgyalandjuk az adatot, valamint látandjuk, hogy a halottak tisztelete a pogány vallásokban általában ugyan kiténő helyt foglalt, de különösen a kiténőbb hősök voltak természetesen, kiknek halálát torolták, emlékéket megülték, tisztelék, tetteiket dal s emlékekben ünno-

pelték ¹⁾); hogy e mellett sirjaikra is emlékkövek, szobrok állítottak — minőknek s a magyar népségektől különösen származóknak tartja péld. Jerney is (ut. 2. 101) a déli oroszországi egykori Lebedejának e nemű ismeretes kőszobrát, — valószínű, miután nálunk is nem egy határjárásí okirat a jelek említése közt, valamint: *poganser* (pogány sir) *sepulchra paganorum*, *sepulchra antiquorum*-ot emleget, úgy tud *bálván*-nak nevezett ily emlékkövekről, s lehet, hogy *ad lapides sacrificare* már ezek, ez által pedig különösen a hősök tiszteletére vonatkozott; de ezektől, mint egyrészt tágabb értelmű s máshol tisztesb tárgyalásra fenhagyottak (XVI), másrészt pedig kétesb nyomoktól elfordulva, itt a vizsgálat feladata: az ős elők ezen *erős jelesei* a nemzeti hősök ismeretére jöni, a mennyire még az emlékeinkben fenmaradt róluiki vonások, a hősök ezen isteni v. félisteni tulajdonságait feltüntetik.

Kétségtelenül ezen nemzeti hősök élén állottak már mint *ős elők* a **nemzeti ősatyák**, kiktől a nemzet eredetét származtatá. Ilyenül láttuk már fentebb a krónikáinkban festartott nemzeti hagyomány szerint az óriás **Nemrődöt**, **Nemerét** állíttatni, kit azonban ezen óriási tulajdoniál fogva már ott tárgyaltunk; a róla mint nemzet ősatyáról fent volt hagyományok, mint szinte láttuk, sokrészt a bibliai Nimród-róli tudattal váltattak fel, vagy legalább elvegyültek, miután nem csak a hason név, de talán a többi közös: uralkodást alapító, nemzeteket hódító, városokat alkotó, vadász, kényúr ősróli analog vonások is ezen azonítást könnyíték ²⁾). Mivel azonban sajátlag elsőszülött fia Hunor és Magor kezdik az elváló magyar nemzeti származást, a hagyomány csak keveset tudhatott, a krónikáink és nemzeliünk genealogiai sorozatában (l. Kéza 1. 1. bud. chron. 35. st.) említett, két előbbi ősről **Jafet** és **Tanáról**, kik által a Nimród-Noei származást közvetleníteni igyekeztek. A **Jafet** név nyilván már szinte a bibliaihoz alkalmazott, vagy azzal tökéletesen azonos, bár mellette hasonló *Japetos* classicus mythosi név s alak emléke is fonforoghat, annál inkább, mert róla is a nythos mint titan-gigási ős néptyárról emlékezik, s e mellett különösen Kaukasus és Skythiába is helyezi. **Tana** neve azonban, — kit krónikáink származási sorozata is a bibliától egészen eltérőleg eredeti snjátsággal, Jafet fiának s Nemrőd atyjának nevez — már bővebb értelmezést adhat, miután a hozzá tartható régi személy- s helynevekkel azonosnak mutatkozik. Igy nevezetett volna már Skythia első királya *Tanausnak*, Justin (1. 1): *primus omnium Ninus rex Assyriorum — fuere quidem temporibus antiquiores, Sesostris Aegypti et Scythiae rex Tanaus; quorum alter in Pontum alter usque Aegyptum excessit.* Mint régi neve-

1) Eckehard (Valtharius 10) Attila egyik vendégelését leírva említi az ivó serlegeken az ősök faragással ábrázolt hős tetteit:

ordine sculpturae referentem gesta piorum,

amiat e vonás hüven adja vissza az őskori szokást, úgy jól fejezi ki a: *gesta piorum* kitétel ama: az ős elők szent jelesei eszmét. Fischer kiadásáb. 25, magyarázza már: *piorum* i. e. heroum, qui in campis olim, seu walhalla degebant s a classicusok hasonló kifejezéseivel Mart. 12. 52:

accipient olim cum te loca laeta piorum,

non erit in Stygia notior umbra domo.

Cor. Ser. Actn. 641:

nec sanctos iuvenes attingunt sordida fata

sed vere cessere domus et iura piorum.

A német *fromm* — plus régi értelme is: *fortis, strenuus, erős* (Wachter glos. 194). — 2) Nevezetes hogy valamint a germ. Wuotan isten és Nemere már némileg a képzetben találkoznak, miszerint a néphit azt a *walhendes heer*-ben, Nemerét pedig a dühögő üdöklő szélben képzeli, úgy Wuotan is mint Nemere a nemzeti genealogiák élén áll. Albericus trad. fon. 1. 23: a *Mercurio qui Woden est dictus descendit genealogia Anglorum et multorum aliorum.* A Sküldungok származása is *Scaef Freyr*-ra v. *Wodanra* visszavive (Möllerhoff 1. Haupt zeitschr. 7. 419). Igy szállanak le a Wuotan istenróli vonások a későbbi hősökre is a regében, különösen a birodalmat alkotó, városokat építő nagy Károlyra, mint ismét Nemeréről Etelére (l. cat). Mint óriás nemzet-égatya ériatkezik ismét Tuiscoval, ki szinte *deus terra editus*, kitől a német nemzetiségek származnak. A ünben Kaleva a félisten s órlás, kitől ismét a többi hősök s félistenek veszik eredetüket.

zetes város- és helynév is előző Strabonál (17): *Tanis maxima (in Aegypto) civitas*; hasonlóan (numeror. 13. 23): *Taním urbem in Aegypto.* (Esaías 19. 11, psalm. 77 st.). De már nemzetünk régi lakhelyei egyikét is ily nevű folyó a *Tanais* mellett tudjuk, (hol Strabo 11 szerint egy ily nevezetes kereskedő város is ekkép nevezetelt), mi már annál inkább figyelmet igényel, mert föle nevezte volna magát (Anonym 1 szerint) a nemzet is *Dentu mogerne*nek, mint a nevet Jászay a *Don től* magyarra visszaállítja. E szerint krónikáink *Tana* ős atyai nevét bátor tarthatnók akár amaz első skytha uralkodó *Tana-us* nevéhez, akár a *Tana-isi*, *Doni*, *Danai* tartomány lak- és folyónévhez; egy más hősi *Attila* nevében legalább, mennyire az ismét az *Atel*, *Etel* viz s *Etelközi* hon nevével azonosul, hasonló jelenséget bírnánk. Nyelvünkön is azonban a *tanya* szó letelepedést, telepet, s némileg azt, mit a fentebb látott régi *ülés* és *szálás* - *descensus* jelent; még maig is a tanyázás által különösen a sátorok, rögtönzött kunyhók alatti ideiglenes lakás értetik, így nevezvén különösen a pusztai nyájjörök, folyók partjainak halászközpontjait tanyának. Tájnyelvünk a tanához közel álló: *tanár*, *tanorok*, *tanárok* szavak alatt (l. tájszót.) a falut körülvevő kerítések, gyeprés árkokat, s általában a bekerített helyet érti, mi még közelebb állana hason letelepedési körülírásként, sáncolt helyek fogalmához, minők nemzetünk ősi székhelyei hadszerkezeténél fogva lehettek. Valamint másrészt a *tanárok* szó figyelmeztethetne ismét a fentebbi *ördögárka*, *kanárka*, *csörszárka* érteleme és ősi név benne keresésére; annál inkább, mert nevünkhöz vélném leginkább tarthatni a székely szitkos szólást: *Dana vorjen meg*, melyet Bodor (pog. hitr. 90) a *Damasek*-féle magyar istenrei vonatkozásban hoz fel (l. II), mi által a név már nyilván a földények, isten, ördög, manó st. neveikkel fentartott eféle szótárságnál fogva, szinte ezen értelmet adólag hozzájuk csatlakozik, valamint hogy már az óriás neveknél is a jelenség előző, mint a tatárnál, és maga Nemere neve is csak így, mint átkos szélle forog fen.

A sajátlagi *nemzeti ősi elődök*, s e szerint a *nemzeti hősök is* azonban mint mondók, tulajdonképen *Hunor* és *Magorral* kezdődnek, miután Jafettől *Tana Nemród* atya és *Hunor* s *Magor* öregatyján kívül még, krónikáink szerint is, más *nemzetiségek* is származtak ¹⁾, és bár *Tana* fiával csak egyedül *Nemród* említetik, ennek azonban ismét elsőszülött *Hunor* és *Magor* fiain — a magyar s hún nép törzsatyáin — kívül, krónikáink még más nemzedékeket is tulajdonítanak, kikhez ugyan az egy atyától testvéri rokon származás viszonyát felemlítik, s csupán is csak a tájnyelvi különbséget emelik ki, de fölök még is eltérőleg, a külön magyar s hún nép őseiül *Nemród* elsőszülött fiát *Hunort* és *Magort* állítják, kik már korán elválva atyjuktól, ezen elsőszülöttségi jognál fogva, mintegy külön dynastiát alapítanak (Keza 1. 1): *cum autem Hunor et Magor Menroth essent primogeniti a patre ipsorum tabernaculis separati incedebant* ²⁾.

A krónikáinkban ezen két nemzetösről már fenmaradt vonások őket *hős- hitregei* hagyományos vonásokkal tüntetik fel. Hasonló már az, hogy a hún és magyar nemzet ősi atyáit állítottak (Keza 1. 1): *Menroth gigans — duos filios generavit, ex quibus Huni sive Hungari exorti sunt* ³⁾. Valamint már más népek genealogiái élén félisteni, óriási, hősi alakokat látunk: a görögöknél *Deukaliont*, skytháknál *Heraklest*, germánoknál a

1) krónikáink ismét nyílt ellenkezésben a biblia nemzetségi táblájával Jafettől 17 nemzetiséget származtatnak. Keza 1. 1: *ex Jafet vero 10 et septem* (bud. chr. hasonl.) holott a *genesis* 10. feje a *Jafeti* nemzedéket hétre, fiát pedig 14 teszi. Ily különbség van köztük *Cham* és *Sem* nemzedékei számára névsz. — 2) *Podhracky* (chron. bud. 8) ide tartja, hogy a magyar királyok elsőszülöttjei az ország harmadrészt vezérségül bírták. — 3) a krónikai hely itt ugyan a magyarokat s húnokat azonosítja, mondván: *huni sive hungari*, mint a nemzeti genealogiákban is bud. chron. 36: *Nemród* fiával csak egyik, az első *Hunor* kezdi fel, még *Magor* egészen elhagyatik; (ellenben megint ama második krónikai származtatásában, melyről fenebb *Túróci* értesítése és *Anonym* helye nyomán szólunk, a *Magoghoz* tartott *Magor* említtetik egyedül), mit én hajlandó vagyok ismét krónikáisi önkénynek tartani, miután az attilai-hún magyar eredet egyenes lezármaztatása véleményemnél fogva, mely a krónikasoknál kitünőleg uralkodott, s annyiszor a *huni sive*

származó Mamust, kinek ismét három fiától Ingaevon, Herminon és Istaevontól ak a többi germán testvér népagak; ugy hasonlók e hősökhöz fensőbb eredete is, mint Deukalion gigasi, Hercules isteni ivadék, Mannus a Tuisco: deus tus fia, a szerint Hunor és Magor is Nemród gigas – Nemere óriás elsőszülött nevezetesb vonás, hogy mint általában a nemzetatyák, ugy ők is fensőbb ündéries nőekkel párosulnak, minőkül mutatkoznak már azon, krónikáink szerint, puztában tánc és zene közt férfiak nélkül talált s magukkal elragadott Alan hölgyek, azonosulva a többi hún eredetrőli mondák bűvös Alirumna tündér-
 ktől ép ugy, mint e nevezetes ős atyáktól vette a nemzet a krónikai hagyomány redetét (Kéza 1. 1): a quibus mulieribus omnes hunni sive hungari originem re. De így már láttuk a finn királyfiakról is, mint hason tündérnőkkel egye-
 hogy azok egyike neve szinte Ölrún, Alirumna (tünd. IV), s lejjebb is a további jelentkező e vonást ismétlődni látjuk. De maga ezen nőrablás is megint némileg hősök jellemző közös vonása. Plutarch (Thes. 2) kiemeli már a hős Theseus lús párhuzamos életrajzában, hogy mind a két nagy nemzetős, egyik Rómát másik Athent gyarmatosítva, nőrablást követ el. Hasonlón már a fentebbi finn is, a valkyria tündérhölgyek hatyüleple elragadásával kényszerítik őket enni, és Kullorva a finn hős is nőrabló (Schott kul. 18), valamint az ősker ősei. — Így tudja rólok tovább a nemzeti történeli monda, hogy nem csak a ísatyai, de egy új hon alapítói is, melybe ismét mint az ősker hősei általában, isteni sűgálat, isteni vezérlet, isten küldött szent állat, itt a vadászat közt zarvas által jutnak a meotisi tavak közti új honba (I. állatok VIII), mi hogy fensőbb szellemek által történt, kiktől eredetüket vevék, a Jornandesnáli hún zavai kiegészítik (c. 24): quod spiritus illi unde progeniem trahunt egero.

a másik krónikai verziónk (I. óriás V s előbbi jegyz.) a hagyományt a bibliá-
 összehangzásba hozva, csak Magort említi, elhagyva a biblia összehangzás s a ai eredetegység útjában álló Hunort, de ezen Magorra átviszi már a nemzeti alapítása dicsőségét is (Anonym. 1): primus rex scythiae fuit Magog filius et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cuius etiam progenie regis de-
 ominatissimus atque potentissimus rex Athila.

Itt itt Hunor és Magor, a hún és magyar nép élére tett hősöktől származik, s egyiránt mint *nevét* veszi a hún és magyar nemzet, ugy hajlandó volnék a öbbsi népségágak neveiben is, mint: *kún, avar, jász, besenyő, úz, bolgár,* lán az *orosz, kazar, sziblok* st. hasonló, a nemzetségágak élére állított *ős,* *tyák* és sajátlag *hősök* nevét keresni. Történetmondai hagyományunk ugyan tben mitsem tud rólok, s az összes emlékekben is csupán nevek s hozzáíki

phrasis általi azonosításban nyilatkozik, mellőzni vagy legalább rectificálni igyekeztek minden , mi ezen eredetegységgel ellenkezésben látszott lenni; ekkép a hún és magyar testvér népből, het hogy e mellett még szoros birodalmi viszonyban is volt folytonosan összekötve, egyet alkotva, ti monda által még említett két törzs atyát is Hunort és Magort a clausula alatt: a quibus Huni ngari exorti sunt, egyiránt s azonos értelemmel az azonosított hún s magyar népatyáit tevék; mi tesen a visszás eredményt állítá elő, hogy egy ugyanazon nép ösátyjaul két személy állítatt, egé-
 kiatlanul az e nemű genealogiai táblákhoz, egymás mellé. De már a krónikai szerkezeten át kitűnő da: Nimród két különböző Hunor és Magor nevű fiáról, amint e nevek t. i. azonosak aztán a két un és magyar népag nevével, elhitei vélem, hogy itt két testvérnép őse. tőlüki származás, s nevérol , s hogy a huni sive hungari helyet huni et hungarinak kellene állani, mi talán a historiai igazság-
 őzelebb áll, miután a hún nép valószínűleg inkább testvéri viszonyban volt a magyarral. Lehet, on különböztetés is, melyet a krónikai hagyomány Nimród másodszülető fiaira nézve tesz, kik csupán sal különbözzenének, már ide tartandó; mit egyébiránt szoroson állítani nem gondolnék, miután gyiránt a többi rokon népagak: Kúnok, Avarok, Besenyők, Palórok, Jászok s többiekrolü tudat zhetik, vagy hogy még az összes népcsalád: Skytha, Turk, Finn st. eredeti egységének emléke öline mely között természetesen idővel több mint társzólási különbség foglalt helyt.

némi viszonyuk említése az mi fenmaradt, ha csak rájuk nem alkalmaznók érintett fentebbi néprokonságróli tudatot: Nemrúd elsőszülött Hunor és Ma ivadéka, s a többi másodszülöttek közt. Kétségtelenül rokon népekül mutatja fe ma már a nemzetlibb iránynak indúlt mélyebb történeti vizsgálat ¹⁾ egy felől; s felől a véleményt erősíthetné, e neveknek nyelvünkön régi honos ily magyaros hangzatú kiejtése, mint némelyeknek (péld. jász – ijász – nyilazó, avar – régi, s obsoletus, antiquus, avar a tájszót. száraz tavali, azaz régi fű, tehát őst jelentő s maig felismerhető értelme. Különösen pedig még ily hős elődök, nemzetségapák volnának vehetők, ezen magyar egyes népágak saját külön *nem*, *had*, *család*, *de* melyek részint a külföldi írónknál, részint honi emlékeinkben fenmaradtak. Így stantin porphyr. (de admin.) szerinti Etelközbe lakó magyar nemzet hét nemzetségre oszlik: **Neko, Megere, Kurtgyarmat, Tarian, Genach, Kare, Kaze**, (ehhez járul a Kazaróktól elvált **Kabar** nyolcadik ágát tevő nemzetség). A görög leírás elferdített szavakban alig vagyunk képesek már, ezen nemzetségnévek eredeti hangzását, annál kevésbé értelmét s ily hősnevi jelentőségét felismerni; helyre azonban több vagy kisebb szerencsével már többször megkísértett, s különösen a legújabbak adhatók azok régi s maig fennlévő hason hely- s személy- vagy is családnévként: **Nyék, Magyar** v. **Mogyer, Kürtgyarmat, Tarian, Jenő, Kár, Káz** (Toldi m. irod. tört. 1. 25). Hasonlón jönnek elő, s idegenszerű hangzanak, s Constantinnál (u. o. 30) felhozott *besenyő* nemzetség nevek: **Chabuxingila, Borotulma, Balatzoapon, Charaboe, Giazichopon, Jabdiertim, Kurtzitsur, Syrukalpe**; de ezek is legalább nagyobb része, különösen a kiismerhető összetételek elválasztásában, melyek ismét bizonyára saját értelemmel bírnak, kétségtelen magyar ősvévekre visszazártható, mint: Chabuxingila első része *Csaba*, másik *Gyulá*-ra (gila), **Borotulma**: a név nemzetségi táblánkban mint Hunor fűjé jó elő (chron. bud. 30), u. e. egy magyar nemzetség: generatio de *Bor*, s a székely nemz. ágak közt (Kovach. 2. 339) *Borozlo*; a *Borotulma* összetételre is analogia (Anonym. 10 kún vezér egyike ivadékanak *Olop-tulma* neve. *Bulatzoapu*, (Anonym. 57) az i. e. besenyő vezérek egyike *Bocsu* neve, s lejjebb a magy. vezérei *Bulcsu* név. *Giazichopon*. *Syrukalpe*: a székely nemz. ágak közt (Kovach. i. h.) egy *Syarycs*. *boe* – a fentebbi magy. *Kar*. *Kurtzitsur* – Kürtgyarmat st. Homályos értelmű tag e féle véleményzéseket s értelmezést enged ²⁾, felfogásunkat azonban e tekintetben nem csak a hit- s hősregei emlékek igazolhatják, melyekben a nemzetségek ágak élén közönségesen álló hősi személyességektől elnevezések egyike a leggyakoribb jelenségeknek ³⁾, de világosb saját történeti nyomaink és krónikai hagyomány

1) I. újabban Venzel értekezését új muz. 1 431. — 2) legújabbán Jerney (ut. 1. 77) e népségek vezetésénél fogva, a neveket különféle hadcsapat neveknek állítja, azokat majd fegyverneműk, stratégiai állások s működésük jelentésével magyarázva. Nem kell mondani hogy így is, mindegyik mellett csak félig meddig jelenthető; mint Borotulma – vároltulma – castrones, Balatzoapon – antesignani. Charaboe – káróvó – custodes. Jabdiertim – hadiérdem – veterani st. Giazichopon – a nyilazó mellett már jászcsapat, ugy Chabuxingila is csak a havasi Gyula helynévvel magyarázva; nem is említve hogy már a hős- s nemzetségnévek, szinte fegyverek, származhatnak. Telalóbb majd nem a f. i. magy. nemzetségnéveknek általa (u. o. 1. 78. 325) mehadtactica és stratégiai magyarázata: mint Neko – nyaka, Megere – mejjero – mellero, Kurtgyarmat – kürt gyomra, Tarian – tarja, Genach – künyök, Kare – kar, Kaze – ház, ha a nevek vissza is adnak nekik jelenteni akart hadiállás értelmét, ugy azok kétségtelenül még közelebb állnak eredeti magyar nemzetségnévekhez; mint Megere az általános Magyar, ugy a Nyék név honunk minden vidékén s helynévben él. Genach a Jenő, Tarian – Adorján, Kürt a Kyrtho – aga st. régi, már a székelyi sorozatokban is előjövő nevek (I. Kovach. s alább). — 3) hogy például csak egyet a germán s a magyar népág-neveket említjük, mint már Tacitus (germ. 2) tudóst: Tuistonem deum terra editam Mannum originem gentis conditoresque. Manno tris filios assignant, e quorum nominibus proxi Ingaevones, medii Herminiones ceteri Istaeovones vocentur. quadam licentia votsutatis pluribus plurisque gentis appellationes Marsos, Gambivios, Suevos, Vandalios affirmant: eaque vera et anti-

a hún, kún, besenyő, magyar népek vagy népségágak élén mindenkor vezérek nevét említik. Így jönnek elő az Európába jövő húnok vezérei nevei krónikáinkból felemlítve (Kéza I. 2, bud. chron. 14): **Bele** (Kéza: Wela), **Keve** (K. Cuwe), **Ca** (K. Caducha), **Attila** (K. Ethela), **Reva** (K. Reuva), **Buda**, **Kádár**. A magyar Kiewnél egyesülő kún hét nemzetség vezérei nevei (Anonym 8): **Hd**, **Bdamer**, **Unger**, **Oussad**, **Boyta**, **Kotel**. Többször Anonymnál szinte így egyes bekezdő nemzetségek vezérei nevével, s a krónikákban is, hol egy már nyilvánvaló névvel nevezetlik. Világosan mutatja azonban ezt a magyar hét nemzetség, még így külön hét ágnev alatt látunk Constantinnál említve, míg krónikáinkban nem csak a hét vezérnek nevével hozták elő, mit azonban Anonym (3) helyekenben is tud midőn őket **hét ó magyaroknak** nevezi, septem principales per qui **hotamogor** (= hét ó magyar) vocantur usque in hodiernam diem, szerinte **Almus**, **Bloud**, **Cundn**, **Ound**, **Tesu**, **Huba**, **Tuhut**, (eltérőleg a krónikákban, az elsőbbeket utódaikkal vegyítik el, valamint a főtebbi kún vezéreknek neveivel: **Zabolcs**, **Gyula**, **Kund**, **Lél**, **Verbulch**, **Urs**). Ezzel természetesen nem akarom elidani, mintha ezen vezér nevek, melyeket a krónikák a leírt időből említenek, volna a nemzetágak ősi elődeiktől nevei (ámbar nem egy vezérnek, a mint szemben a bizonyos hős elődokról hitregei hősi vonásokat ismétlődni látjuk, ugyanazonosulhatott népága egy régibb elődétől származott nevével), hanem csak megjelmeztem, hogy mint itt a hét magyar népág vezérei nevével hozatik elő, voltak ama nevek is, melyeken ősi időben népágaik neveztetek, ily ősi és ősiről nevektől származó elnevezések. Különösen erre mutat már a körülmény, hogy a krónikák az összes nemzet 108 ágát ily hét nemre vitték vissza (I. Kéza append. lib. adv.). S éppen így hozza le már az ismeretes székely nemzetségi sorozat is az ősből, a többi székely ágakat, (I. Kovachich script. I. 339):

I **Aderyan** nemben:

Vaazman — aga.
Theogd — aga.
Vaya — aga.
Pesen — aga.

III **Jonyow** nemben:

Balasy — aga.
Wy — aga.
Zomorw — aga.
Berezlo — aga.

V **Zabran** nemben:

Gyewrew — aga.
Wy — aga.

(Kettő hibázik).

II **Mogyes** nemben:

Mogyes — aga.
Kyrtha — aga.
Dudar — aga.
Syaryws — aga.

IV **Halom** nemben:

Halomd — aga.
Naznan — aga.
Pothor — aga.
Gyewrgh — aga.

VI **Ewrlowos** nemben:

Bozken — aga.
Soprewd — aga.
Zowath — aga.

(Egy hibázik) ').

...nem csak az egész nemzet kap az ősi isteni atyától: Tuisto = teutsch nevet, mint nálunk is a Hunor, magyar s hún általánosb nemzet név, de a nemzet egyes ágai is, valamint előkre féltetni hősök atyáit, kiiktől származnak eredtetik, úgy neveiket is ezekre vivék vissza. Hasonlón tudják azt a közép-egyéb emlékeik is: Kemble (4): incipit Hæa Saxonum et Anglorum descendens ab Adamo usque ad istum de quo Saxones vocabantur, és (8) Boerinus (Beovin hős, féltisten v. Beor Bór óriás) Ciriacius, Gothus, Jutus, Suethedus, Dacus, Wandalus, Gethus, Fresus, Geatus, (marg. nota): ab ipsis a filiis Boerini descenderunt novem gentes septentrionalem inhabitantes, qui quondam regnum Britan- invaserunt et obtinuerunt: Saxonos, Angli, Juti, Daci, Norwagenses, Gothi, Vandali, Geati et Frisi. — Kovachich által kiadott emléket jellese igazolja az újabb kiadott, de még régibb pogány székely króni-

Kétségtelen ily **hét nemnek** tartom már a magyar *hetumoger* nemzetséget és fejedelemséget ¹⁾, mely alá felosztandó az említett 108 ág. Legvilágosabban mutatja ezt krónikásainknak a nemzeti hagyomány felvevése átírásában, annak félreértéséből eredő azon hibás felfogása, midőn tiltakoznak ellene, mintha az a hét vezértől származtatná az egész magyar nemzet szabad s vitéz népét, miért ezt azzal igyekeznek cáfolni, hogy ellenébe több régi nemzetség nevet említenek, mint mindannyi a vezérekkel bejött egyenjogú magyar nemzetségeket; holott a hagyomány, melyet nem értének, semmit mást nem mondott, mint: hogy az összes magyar nemzet a **hét nemből** származik, mely mindegyikének élén egy egyenjogú vezér állott, kik csak szabad akaratokból emeltek, egyik ily nemzetségtől társukat maguk fölébe, és hogy ezen hét nemnek alárendelendő valamennyi eredeti magyar család ág, mint a melytől származott eredetileg ²⁾.

nika mondván: per tribus atque generationes, HÁloni, Eulie, Jenő, Medgyes, Adorján et Ábrán ac lineas generationum haereditates et officia inter se partiuntur, valamint szövege folyamában a többi ágnevek is igazulnak, s a hibázók pótolhatók. — 1) nyilván már (mint alább még a hitjelveknél látnadjuk), hogy e nemzetségek nagy részt a hetes számmal jönnek elő, vagy hogy legalább reá visszavihetők, így a Constantin által már említett 7 magy. nemzetség, melyhez a 8, Kabar, csak a kazaroiktól átjött, járul, s ez, mint már a helyt is mondatik, annyira olvegyül a magyarral, hogy Anonymnál már ismét csak hetumogert találunk; ugyan ennyi a kün nemzetségek vezérek szerinti száma; a besenyő themák ellenben 8-ra tevők, mi mellett azonban figyelemztetek Anonym. 57 helyére, hol a magyarországra betörő ismaeliták vezére Heten nevével említi, nem volna-e ez ismét hét vezér? egyébként is összeszámolva a nála előjövő hismaelita és bissenus vezér neveket, ezek hetet tesznek: Billa, Hoca, Ethey, Heten, Thomizoba, Urcund, Thomay. A húnhad ismét 6 vezérről bír, és e hún eredetek igen jól megfelelőleg a székely nemek száma is csak 6. De már a húnoknál észrevehető hogy egy fővezér hibázik, kit a történet Balambérnek mond, vagy hogy krónikáink Kádárja volna; és a székhelyeknél is már így a 6 nem székhelyéhez hozzáadatik egy: septima capitalis sedes regni Udvarhelyszék. Talán ezen hetes számra visszavihető volna már az összes magyar népségek száma is, például: hún, jász, avar, magyar, besenyő, bolgár, kazar, miután a többi név ezekkel azonos lehet, mint a húnoknál kün és székely, besenyővel az úz, bolgárral az orosz, kazarral a palóc; vagy pedig ezek az említett népségek egyes ágai, minőkül különösen, valamint a palóc és csangó, úgy honunkbani egyes vidékek s népségek tájzevei mi gúnyossá váló értelmük mellett is jelentkeznek, ugymint: Barkó, Matyó, Berencó, Ganyó, Taho, így él ma már csak népünk nyelvén s Besenyő is. A számos nevek, melyekhez népségeink az idegen keleti s nyugati írónál nevezvék, fentebbi saját neveink mellett nagyobbára csak a külföldi népekkel keletkezett appellatívumok, melyeket a homályos ethnographiai tudat szült; mint: Hayalita, Evthalita, Sabir, Baskir v. Baskari, Saragur, Hunogur, Orogur, Ogur, Abdelita, Ultizur, Agaren, Barigund, Zichi st.; s a még későbbi nálunk divatos: Philisteus, Ismaelita, Saracen, Chalisii — Kalóz. Tudomásul van hogy már Horvát István a hét magyar népséget a Chanaan lakó 7 bibliai néphez tartá. Deutor 7: Hebraeus — palóc, Gergesaeus — magyar, Amorhaeus — jász, Chananaeus — kün, Pharezus — vál, Hovans — székely, Jebzaeus — úz lett volna; mi ily messze nem követhetjük. — 2) Tur. 2. 9. bud. chron. 44. szólván t. i. a hét vezérről hozzáadják: aliae vero generationes, que genere sunt pares istis et consimiles, acceperunt ubi loca et descensum, ad eorum beneplacitum. Cum igitur codices quidam contineant, quod isti capitanei septem Pannoniam introierunt, et hungaria ex ipsis solis edita sit et plantata, unde ergo venit generatio Ahus, Bor, Abo aliorumque nobilium hungarorum? cum omnes isti non hospites, sed de Scitia descenderunt. Assignant enim hanc rationem solum, quam vulgus dicit septem hungaros, (azaz hogy a hagyomány tartá, hogy a hét ő magyaritól származik, a többi ágakat magában foglaló hét magyar nem, mit azonban a krónika a hét nem élén álló kapitány vagy vezérekre ért) si ergo septem soli sunt hungari cum familia, et non plures familie, uxores filii, et filie accipi possunt servi et ancille. Numquid enim cum tali familia possunt regna expugnari? ab sit; és a chronicon posoniense (Podhracky idézete szerint a chron. bud. 44. mert a helyet Toldy chron. poson. kiadásában nem találom, hol e helyt (23) csak Kaak (cor. Jaak, nem Chaak?), Ahus, Weor (Bor) áll): constat itaque non tantum septem capitaneos, Pannoniam conquestrasse: sed etiam alios nobiles, qui de Scitia descenderunt, qui sunt: Ugud, Ed, Chaba, Torda, Kadicha, Werend, Wilcha, Zumber, Leventha, Ompud, Mika, Csanad, Wunken, Othmar, Kewy, Kelad. Anonymnál is a vezérek s ivadékaik nevein kívül, még más család nevek is előjönek péld. Doboka hitől Csanád, Ogmund hitől Opatartas, Culpion hitől Botond, Hulec hitől Zuard és Kadusa, Bogor hitől Bulcsu, Usubu hitől Zolnuc, Veluc s Eusee származik; ezenkívül még Turzol, Huhot; néhányukkal a krónika felsorolt nevei azonosak m.: Kadicha Cadusaval, Turda, Wunken, Veluc és Eusee, kinek ivadéka Anon. 19, 49; egy két név ismét a magyarokkal egyesült kün nemzetségekre viendő vissza. Mind ezen nevek tehát az ágak nevefőll valóknak vehetők, különösen amazok, melyeket a krónikák fentebb így emlegetnek a hét vezértől származás ellenében természetesen véleik a 7 nem 108 ágát ki nem egészíthetjük, miután a krónikai variánsokban sem

Nemzeti ős elők jelesei és hősei neveit birjuk bizonyára, a krónikáinkban előjövő alyar fejedelmi nemzetségi sorozatban, mely Krisztus urunk származási könyvéhez rótt módorban alórl fölfele vive, a nevezetes neveket hozza elő imigyen: Almus qui it Eleud, qui fuit Ugek, q. f. Ed, q. f. Chaba, q. f. Scemeyn, q. f. Ethei, q. f. Opus, f. Cadicha, q. f. Berend, q. f. Zulta, q. f. Bulchu, q. f. Bolug, q. f. Zambur, q. f. ita, q. f. Leel, q. f. Levente, q. f. Kulche, q. f. Ompud, q. f. Miske, q. f. Mike, q. f. ztur, q. f. Budli, q. f. Chanad, q. f. Buken, q. f. Bodofart, q. f. Farkas, q. f. Othmar, f. Cadar, q. f. Beler, q. f. Kear, q. f. Keve, q. f. Keled, q. f. Dama, q. f. Bor, q. f. mor, q. f. Nemroth, q. f. Thana, q. f. Japhet, q. f. Noë¹⁾. — Hogy e nevekben ma valamennyi nemzet vagy fejedelmi ősök nevei tartattak fen, hanem valószínűleg upán azoké, kiket a nemzeti hagyomány, rege, ének, mint kitünőleg ily ős előket, erős leseket, hőöket dicsőített, nyilván való, miután a számra 40 generatio a mintegy gy ezer esztendőt melyre kiterjesztetik, (Noétól, a vil. kezd. 1056 évtől egész Árpádig sz. u. 850) távolról sem tölthető bé²⁾. Ha azonban a neveket vizsgálva áttekintjük, - bár azok már az elferdített leírások közt eredeti alakjukat nagyobbára elvesztheték — tai fogjuk, hogy lenne bár mily, még a nemzeti genealogiai mondán túl is, költött és krónikások által mesterkéltt összefüggő sorozatuk (ámbar ezen felvételre épen nem aytelenítettünk, tudva mily féltékenyen őrzék nemzetségeink mindenkor származásuk datát, s mennyi authenticitással jelentkezik egy ily szökely nemzetségi tábla), mind a illeti kétségtelenül nevezetes jelenségül szolgálnak, már annyira is, hogy épen a krónikákban felemlített ősi nemzetség nevekkel majd nem teljesen bebizonyíthatók, s mi ig fenmarad, azt mai régi hely- és családnevek birják; ugy hogy már ennél fogva ön ősök, nevezetes hőöök neveitől volnék kész azokat tartani, miután ebben: hogy niádok, helyek, egyes kitünő személyességek a neveket felvevök, nyilván azon ősök int, kik e neveket viselék, kegyelet nyoma jelentkezik, aminthogy maig vallási s nemli jeleseink és szentjeink neveit e tekintetből viseljük. — Lássuk tehát a neveket: ma, Nemere, Hunor és Magorról szoltunk már; Hunor fiául a genealogia Bor-t említi; névvel már mint besenyő nemzetség névvel fentebb találkoztunk a *Borotalma* névnel, sonló a székely *Bor*-ozlo volt; krónikáink pedig az előbb kiemelt helyen, hol a zerek mellett a többi eredeti egyenjogú családokat említik, nevezik a *Bor* nemzetget; a név a maig fenlevő s elágozott *Bori* hely- s családnévben volna kereshető. or fia *Dama* a *Tanához* tartható, melynek a népies szólásban *Dana* formáját fentartva ituk. *Dama* fia *Keled*, krónikáink (Kéza d. adven. 8, 16. bud. 50—2 Tur. 2. 16—20) magy. országba Geyza alatt bejött misnei határgrófokat Herford gr. fiait, és a Péter atti Hochenstaufiakat említik folyvást a *Keled* és *Guth-Kelad* névvel, mit azért fel- ttt ős magyar család- s véle összefüggő birtok-névnek tartanék; hasonló magyar veket vehetünk észre, felvéve az idegen előkelő jövevények által, mi a gyanút ger- ztí, hogy a kezdettől a kiholt e nevü magyar nemzetségek vélek pótolattak, kiknek ománnyal kapott birtokával nevök is felvevök. A fentebbi jegyz. közölt chron. poson. lye is emlit amaz őseredeti magyar családok közt: *Kelad* nemzetséget. Keled fia rve, e nevü a hún vezérek és hőöök egyike is, kinek, a Pannonia elfoglalásakori okvölgyi ütközetben elesvén (bud. chron. 16. st.), sírja fölő azon statua solemn

mak körülből 13 tesz. Horvát István szinte már megkiszérté (régí gyök. nemz.) további leszármazékaikkal összeállítani.

a nevek így volnának visszaállíthatók v. kimondandók: Tana, Nemere, Hunor, Bor, Dana, Keled, Keve, Kár, Beler, Kádár, Otmár, Farkas, Budavárd, Békény, Csanád, Budá, Beztér, Mike, Miske, Ompod, Külese, Levente, Lél, Zámor, Zombor, Balog, Balcsú, Zolta, Berénd, Kadusa, Opos, Etj, Szemén, Torda, Bendeköz, Eleud, Chaba st. — 2) Krisztus u. származási táblája, mely Ábráhámmal kezdődik, s 800 évvel Árpád előtt végződik, felényi idő (2000 év) alatt ugyan annyi származást számlál; genealogiánk modora tehát mint tagjának ehhez szabása szinte már krónikási mű lehet.

lapidea emeltetik, melytől a hely Keveházának neveztetik, s maig Keázó és Kejászónak, és hol e ravatalba temetkeznek azontúl, a többi hún vezérek és hősek, mint maga Etele is; a névben tehát egy kitünő hős nevének emlékét birjuk már ekokintve az ismeretlen ősz nemzetségi atyától is; a chron. pos. i. h. is pótol ismét egy ősz *Kevy* magyar nemzetségnevet. Keve fia *Kear*, hozzá a Constantin által említett magyar hét nemzetség közül a *Kare* nevű tartható, és a besenyő themák közt a *Charaboe* talán. *Kear* fia *Beler*, a hún vezérek közt egy hasonló *Bele*, Kézáná *Wele*. Anonym (19) *Usuba* fiával említi *Veluc*, a név foroghat fen még első királyaink *Béla* nevében, bár ez a későbbi Adalberthez tartása által már keresztyén színezetet vett fel, mint az más eredeti magyar neveinkkel Gyula – Julius, Geyza – Victor st. történt. *Beler* fia *Kadar*, mi a hún hivatal névvel azonos, melyet tovább (papok XV) tárgyalandunk. *Kadar* fia *Othmar*, e nevet is a poson. chr. mint eredeti nemzetségét említi. *Othmar* fia *Farkas*, Anonym. Árpád vitézei közt említi *Opa-farcast* Ogmand fiát; mint Túróci a nevet írja (2. 1) *Tarkans*, az akár amaz constantini hét magyar nemzetség *Tarnach*, *Tarján*, vagy a szinte általa *Karkan*-nak nevezett Kádár, vagy mint ezt magyarázák, *Tárnok* nevekkel volna egybevehető. *Farkas* fia *Bodaford*, neve első része a *Buda* (Etele testvére), és a Túrócináli ismét *Bondaford* alakja, az erdélyi hún v. rabonbáni *Bonda vár* névhez hasonlítható. *Bodaford* fia *Buken*, a pos. chron. i. helyén egy *Wunken* család, közel jár az Anonym. (8) kún vezér *Bunger*, és (27) Gyula vezér fia *Bucne* neve. *Buken* fia *Chanád*, e nevű sárkányölő hőst sz. István korából látandunk alább. *Chanád* fia *Budli*, az eredetitől eltérőbbnek mutatkozó név, a fentebbi Budával volna hasonlítható, a niebelunghan (1286. 2): „der herre *Bloedel* — Etzelen bruoder“; figyelmet érdemel már szinte, hogy az eddában is (Gudrunarkvid. 1. 24) Atli *Budli* fiának mondatik; a gerardi legenda és a krónikák azonban, az András alatti pogány forradalom korából sz. Gellért vértanú társai közt egy *Budli* püspök (egri?) nevét említik (l. bud. chr. 95). *Budli* fia *Bestur*, nevéhez szinte sz. Gellért vértanú társai egyikének *Bestridus*—*Bestert* (Podhracky veszprémi, Inchoffer an. nyitrai) püspök neve hasonló, valamint a számos *Beszterce* helynevek is volnának tarthatók. *Bestur* fia *Milke*, a poson. chron. i. helyén eredeti családnév. *Mike* fia *Miske*, közel áll az előbbihez s ma is divó erdélyi nemesi családnév. *Miske* fia *Ompud*, a pos. chron. nemzetségnevei közt. *Ompud* fia *Kulobe*, az Anonym. (6) Und vezéri ivadék: *Kolsoy* — *Kölcsébe* található, kereshető volna talán a poson. chron. eltérőbb *Wilchu* nemzetségnevben. *Kulche* fia *Leventa*, a nevet már a Constantin által Árpád fiának tulajdonított *Liuntika* név viszhangoztatná, valamint András és Béla, a krónikák által pogánynak jellemzett *Leventa*, testvérük neve, míg a pos. chron. ismét mint család nevet hozza elő. *Leventa* fia *Lél*, e nevű a hét magyar vezérek egyike. *Lél* fia *Zamur*, hozzá a székely *Zomorú* ág közelit. *Zamur* fia *Zambur*, Anon. (6) *Zombor* Tuhut vezér ivadéka, poson. chron. *Zubur* nemzetség, a székelyben talán *Zabran* ág, mit a helyesb szék. pog. krónika ismét *Abrannak* ír. *Zambur* fia *Bolug*, benne a terjedt *Balog* család- s helynév jelentkezik. *Bolug* fia *Buloha*, neve a későbbi vezérek *Za-bolsou* és *Vér-bulchu* nevében forog fen. *Bulchu* fia *Zalta*, hasonlóan Árpád fia s utódja *Zolta* fejedelem nevében ismétlődik. *Zalta* fia *Berend*, a pos. chr. *Werend* nemzetséget tud, lásd a fentebbi óriással (V) összefüggő *Boremend* és *Börmönd* hegyneveket. *Berend* fia *Kadloha*, a név a hún vezérek, s a pos. chr. család nevei közt. *Kadicha* fia *Opos*, a kétségtelen eredetiséget eláruló név az *Aba*, *Oba* értelemmel, a Bátor család előbbi *Opos* nevében él. *Opos* fia *Ethol*, Anon. (6) Und vezér fia *Ete*, (u. o. 8) a kún vezérek egyike *Etu*. *Ethei* fia *Samoy*n, de genere *Zemein* származtatja a krónika az első három hún vezért; ide talán Anonym. (6) *Zemera* is. *Sameyn* fia *Turda*, a pos. chr. *Torda* nemzetség neve, Anon. (19) *Usuba* ivadéka: episcopus *Turda*. *Turda* fia *Bondokuz*, Attila atyja, kit már feljebb mint Csaba Attila fia őst látunk. A nevekhez még nem egy volna böngészhető diplomatoriumunk tallói-

ról összevetésül; mind a mellett a becses, de pusztá neveken kívül, alig maradt fel más emlék mind ezen nemzet és fejedelmi ősről, csupán mint mondók a kegyelet, melylyel azokat nemzetségről nemzetségre fentarhatták, s a hagyományból a nemzeti történeti regébe, meg a genealogiai feljegyzésekbe átmentek, valaminthogy a későbbi hősök, vezérek, családok nevéket felvevék, viselék, tanúsítja, hogy velük ez ősök hősi nagyszerű tetteik s dicsőségük emléke is fen volt.

A nemzeti törzs atyák: Nemere, Hunor és Magor után, Etele az első, kit a herosi dicsőség nimbusában még feltűnni látunk. Kétségtelen, hogy nemzeti történeti mondánk ezen alakban tüntette fel őtet, ámbár annak a krónikások tollábái átmenetén himporából a durva kezelés alatt sok letörlődött. A nagyszerű hatalom s befolyásnál fogva, melyet europa népei s korára uralma gyakorlott, őtet a későbbi felszeg történetírás egyiránt, mint a szomszéd népek regéi is rendkívül felkapták és tárgyalták; ezek fenmaradt töredékeit a mennyire tudomásukra jutottak krónikásaink a nemzeti mondának kiigazítása, rectificálása s constatirozásául felhasználni el nem mulaszthatták; de e közt még az eredeti alap is sokhelyt élénken előtűnik, mi annál könnyebben felismerhető és reconstruálható, miután magukban az Attiláról europa történetírási és népregei töredékekben is a római eredeti hún nemzeti monda befolyásának félreismeretlen nyomai észrevehetők. — Kísértsük meg itt ezen elemekből a római hősmonda hitregei vonásai rövid összeállítását ¹⁾.

A nemzeti monda *születésére* nézve a hatalmas Bendeguz fia és az óriás Nemród unokájának mondja, de úgy látszik, hogy eredete körül már mélyebb mythosi vonások is jelentkeznek. Míg egy felől ugyanis neve Attila, a hún s germ. hagyományban: *őreg atya*, *ős* és *hagynév* értelmet ad, tehát óriási jelentést árul el (l. Grimm 153 s elősz. 29), addig az *Atel*, *Etel* név ama régi Etelköz magyar lakhely folyója *Etel* nevével, mint már egy más ősmemzettya is a *Tana*, a *Don* — *Tanais*-sal azonosul, emlékeztet a hősök és félisteneknél mindenkor ismétlődő csodás, főbb lények, istenségek közbejöttével történő elemi származásokra (l. elem. VII), minőnek nyoma egy későbbi kitűnő nemzeti hősnünk Álmosnál is előkerül, valamint már ama régi skytha mondákban is, melyek a skythák őse Targitaurról regélik, hogy Zeusnak a Borysthenes folyó nymphájától fia (Herodot 4. 5). Nevezetes már az attilai életíróknál előjövő azon vonás: hogy egy olasz poéta Marullus verseit, melyben az Attila isteni eredetét dicsőíté — ellentétben a többi világ hősökkel mint n. Sándor s a római Caesarok — elégetteti, s hogy e mellett mégis, maguk is minden nyomon isteni eredetét akarják átsugároztatni; még a késő Callimach is, a mellett, hogy a fentebbi tényt említé (Bonfni i. k. 630), szemekben scintillas igneas quam simillimas vigori, qui deorum oculis inesse creditur látta. Egy más olasz krónikai hagyományos nyomban is, mely Attilát *ebtől* származtatja, inkább ily csodás származásról eredeti nyomot vélnek még, bár talán itt csak egy későbbi gúny vonásban maradt csupán fen ²⁾. Már Romulus és Remus, mint Wolf Dietrich és Sigurdról regékben (Vilk. sag. 142) így jő elő a gyakran visszatérő hősmondai vonás, hogy a hősök mint kitett gyermekek állatoktól, az előbbiek kölykes farkastól, az utóbbiak kutjától szoptattatnak, hasonlóan az Amalungok Wülfingei (wulf sajátlag *catulus*, Grimm 346) Ediulf és Wuldulf, Ethico és Odoacer (az utóbbiak sipicho óéjsz. *bicki* — *canis* mellékeveiknél fogva). Valamint a chron. hung. varsov. I (Endlicher monum. 61) ellenben nevé a sassal akarja magyarázni: *rex, qui Aquila*

1) Jelenen Attilát már össze Venzel (l. kútfők) az attilai hősrégét, mi azonban nem teszi még feleslegessé egy bővebb monographiában annak tökéletes criticus összeállítását, minőnek itt természetesen nem lehet helye, a hősmonda csak hitregei tekintetben tárgyaltván. — 2) Arminesi degli Roco Paduano, *Attila flagellum dei tradotto della vera cronica: ove si narra come detto Attila fu generato da un cane, e di molte destructioni fatte da lui nell' Italia*, in Padova et Bassano év nélkül 6. 32 lap; a könyv a Széchényi bibl. catalog. I. 36, bővebb tartalma nincs tudomásomra.

proprio nomine nuncupabatur, és (3): ad memoriam posterorum Aquileiam nominavit, unde ab *Aquila rege hungarorum* nomen sumpsit; ugy Álmosnál már nyilván ily sasmadár a Turultóli eredet és genus Turul forog fen.

Nemzeti mondánk szerint (Kéza 1. 2, bud. 14—7, Tur. 1. 10 st.) miután a többi hún fejedelmekkel a hún népet Pannoniába vezérlé, az ország elfoglalásakor véres csatában a többi fejedelmek elesvén, egy maga marad élethen s a nemzet fejedelmévé emeltetik. De a hún mondák másutti nyomai szerint a hatalmat, melylyel az egész világot meghódítani indul, egyenesen a *hadistentől* kapja, ki már szülő anyja előtt őt kardjával körül övedzi (l. f.), vagy mint a más regék tartják, az elveszettnek vélt győzelmes skytha hadisteni-kard fölfedezése által jut hozzá (l. Prisc. h. got. 3, Jornandes, Kalán, Oláh st. jelvek XVI), majd istenküldött vezérlő állat által feltalálva, majd álmában magától a hadistentől felfegyverezve. Valamint e vonás ismét a többi nemzeti hőskönel, így a honfoglaló Árpádnál ismételtetik (l. alább), ugy az szinte már mint közös hitregei képzet jelentkezik: Theseus (Plutarch Thes. 3) atyja Aegeus király kő alá rejtett kardja feltalálásával lesz Athene fejedelmévé, s már Heraklesnek Hylea által nemzeti fia közül csak az nyerheti meg a skytha fejedelemséget, ki képes atyja hátrahagyott fegyverét használni (Herod. 4. 11); hasonló vonás ismét Vielandról is, kinek atyja Vade óriás hagyományozza így a fegyvert, s ő megint fiának Vidriknek (Grimm V. deut. heds. 318).

Ezen isteni kijelentéssel indul a *hős* kijelölt *rendeltetése* elébe, minő már általában az őskor hősei feladata, a gigások, állati s emberi szörnyek kiirtása, birodalmak, országok alapítása, világhódítás, vérboszú, vagy csodás büvszerek, sárkány őrizte kinc, hesperidai boldogság arany almái megszerzése. Az Attiláról monda hőse ezen feladatát személyesége világhódító nevezetessége, s kora jelleméhez inkább alkalmazva tünteti már fel, e szerint: *Attila az isten ostora: flagellum dei, malleus orbis, stella cadit, tellus tremit, en ego malleus orbis, — et iussit se vocari flagellum Dei* (l. Tur. 1. 16 s a remet. leg. 15) hangzik róla krónikáink s a középkori legendák hite, mint ki az istentől küldetett a vétkes emberiségnek ostorozására, s a világ színéről kipusztítására; fentebb már így Gizerichről (Procop. bel. vand. 1. 5), hogy hadseregével a hajóra szállva a szelekre bizza vinnék a nép ellen, melyet az isten ostoroztatni kíván. Benne, mint címe hangzik (bud. ch. 18. Tur. 1. 13): *Attila dei gratia rex hunorum, filius Bendekuz, nepos magni Nemroth, metus orbis terrae et flagellum dei*, az ős nemzetatyja Nemeréről, mint hatalmas néphódító s elayomó — opressor, robustus venatorról hit éled fel újra. Mint isten ostora, a világ rettegése, hódít népeket, feldúlja a városokat s országokat, küzd világcsatákat: „a fű nem nő lova nyomában, hol seregével áthalad, és nincs város, mely néki ellenállhatna, ha vesztét elhatározá” (Prisc. h. got. 3); „a föld reng, s a csillagok hullanak le haragjára” (stella cadit, tellus tremit); „serege száma felülmulja a csillagokét, s a tenger fűvényét, lovai lába alatt nyög a föld, s vértjei zörejétől a reszkető lég vizshangzik” mint a német rege tartá ¹⁾. Világcsatáiról történetirási emlékek háttérben is a csodás regés vonások: a katalauni csatáról (Tur. 1. 16 st.) tanta ibi hominum equorumque multitudo corruisse,

1) Ekehardn. Valthar 10 századi óném. rege latin átdolgozásáb.

hic populus (hún) fortis virtute vigebat et armis
littoris oceaní sed pertransiverat oras,
ultra millenos fertur dominariet annos.
impiger armis quaerens sibimet renovare triumphos,
vincentem numero stellas atque amnis arenas.
quadrupedum cursu tellus concussa gemebat;
ferrea silva micat totos rutilando per agros
pulcher ab extremis renitet sol partibus orbis.

non circum positus solum domitans regiones,
foedere suplicibus donans sternensque rebelles,
Attila rex quodam tulit illud tempore regem,
qui sua castra movens . . . .
ibat aequali numero, sed et agmine longo;
scutorum sonitu pavidas super intonat aether,
haud aliter primo quam pulsans aequora mans.

isque sanguis effusus exstitisse traditur, ut (bud. chr. 21) inter ambos exercitus as discurrens tam parvissimus, ut si capillum quis in eum iactasset, suo lento motu isset vix inferius remove. praelio autem facto animalium et hominum sanguine lando tantas torrens fuisse perhibetur, ut aurigam cum curru intro traheret, ac tos; feretque mortalitas non modica per torrentem in utroque exercitu; (mint tilai maradékok közti csatában a Duna németek vérével annyira megtelik, hogy nbriától Potentiáig 15 nap hosszat sem emberek sem állatok vizét nem ihatják) sque (Tur.) illa campi planities, cadaveribus adeo repletur, ut necesse esset pugbus, super corpora occisorum decertare; az elesettek lelkei is azonban még a jövő a csata dühétől elragadtatva új harcra kelnek, (l. a.). Hadseregei előtt kapuit be- b hatalmas Argentoratum szavára Strassburg v. is hadakújtává lesz, földig döntetve it (l. csillag. IX). Hadmeneteiben isteni jelentések veszik körül, hadnemők, riák óvják, a keresztyén hit főpapjai Leo, Lupus, a remete tudatják véle végzetét, ny papjai (krón. pythonici, aruspices, Priscus: vates) csatái s nemzetsége kimenetét tik (l. XV), a hadba indulónak hollók (IV), Aquilejánál a jós madarak, gólyák tik győzelmét (VIII).

Kitünő hősregei vonás, minőt közönségesen csak az első rendű hitregei félisteni cnél látunk előjöni, hogy egy saját *hősi körrel* körül vevék, melybe már közön- en a dicsőített hős alá rendelvek az elő s utókor nevezetes hősi személyességei. Attilánál is, a világ hódító trónját mint vazallók és szolgálai veszik körül az idegen összes hősei. Krónikáink szerint (Kéza 1. 4 bud. 40): Detricus et principes anniae, quibus rex Ethela imperando in collo residebat; nevezetesen (Túrócinál b): Valmer orientalium rex gothorum nobilissimus. Ardarius gepidarum rex sissimus, preterea: Marcomanni, Suevi, Quadi, Eruli, Turingi, populi ex innata ae virtute perstrenui regi Attilae, in servitutum pariterque et societatem sponte se unt. A német hős monda szerint: (nieb.) szolgálatja 12 királyból áll: an ander esinde, zwelf riche künige her. (klage 24): er hat aller lägelich zwelf künige under és harminc vitézsége által meghódított országot ajánl Krimhild nejének jegyáján- l (nieb. 1175. 2):

zwelf vil richer chrone
dar zuo git in min herre
diu elliu hat betwungen

sult ir gewaltic sin
wol drizec fürsten lant
sin vil ellenthaftiu hant.

: 24 fejedelem nyargal (u. o. 1282. 1):

vor Ezelen dem künige ein ingesinde reit
wol vier und zweinzeck fürsten rich unde her.

etét számos népek teszik: oroszok, görögök, lengyelek és oláhok (u. o. 1279. 1): on unt Kriechen, Poelan unt Wlachen; kieviek és besenyők (1280. 1): von lande uz chyewen, unt die wilden Pescenäre. Az eddákban Gudrunarkvidha 19) szerint: Atli udvarában állanak a dán Valdarr, Jarosló, három Eymodar, ár, ezekután a hosszú szakalú vitézek, de ide jő már szinte Theodorik is, mc társaival, aminthogy általában a germán hősrege két kitünő alakja Dietrich iegfried véle sokszorosan érintkezik. Teljesben tudja szinte körüle az egész t kört a niebelungen Etele kíséretét beszélve: der herzoge Ramunch uzer benlant, der furste Gibeche, Hornboge der snelle, von Tenemarche der küene rt, Irinch der stanche, Irnfrit von Düringen und herre Bechlaren; mint udvarábani lok Bechlarn Rüdiger, az amelungi hősök: Wolfin, Wolfhart, Helpfrich, Siegestap, er v. alter Hildebrant (így tudja a 8 századi óném. Hildebrand és Hadubrand leg- b dal Attila embereül, hol már: alter hun-nak szólittatik), Wolfprant, Helmont, ut, Wichart, Biterolf és Dietleib (e nevű hős regéb.), Walthar és Hagen (Valtharb.).

A nevekben a német hőmonda majd nem összes hőseit látjuk alakítani az Etele körüli hőskört (Grimm V. helds. 139), s őt a középkori vitézség s hősöknek hasonlóan központjává emelkedni, mint a classicus korban a heraklesi és theseusi hős regékörben annak összes mondai nevezetességei helyt foglalnak ¹⁾. — Körülvéve e hőöktől mintegy félisten uralg köztük nagyszerű vára arany palotáiban. Az Atlakvidhában (14, Vencel i. h. ford.): Atli mely árokkal bekerített tornyainak mondatnak, hol szilaj férfiak állanak ben a magas várban, a teremek felveszik a dél népeit, belül ülő helyekkel ellátva, körben fénylő paizsokkal állanak egymás ellenében a lándzsások rendei. Itt ivott Atli bort a királyi isten alakban, kin vigyáztak az örök. Hasonló mythosi fényben tűniet fel a Gudrunarkvid. (1. 24): Brunhildr mondva: Atli az én bátyám, kinek udvarában a hún nemzetnek sárkány (azaz arany kincses) terem tüzét láttuk a királyon. A niebelung. (Lassberg szöv. 1849. 1):

Ezele der riche hat an bow geleitet
sinem vliż kostenliche mit grozer arebeit
palas unt turne, kamenaten ane zal
in einer witen burge, unt einem herlichem sal;

itt áll körötte ismét a 12 király és számos vitéz háznépe, fegyveresei zörej s tolongással, asztalánál is királyok szolgálják, Biterolf (326): swenne er ze tische gat, so tragen im ir crone bi zehen cünige unde dri; hasonlóan lakomázik (Étzeles hofhaltung 2. 11) 12 király s vendégeivel, míg palotája kapui, ugymond, mindig tárva nyitva állnak fogadni másokat. Ellenkezőleg némileg ezen királyi várakaira nézve, említik ismét krónikáink a nevezetes vonást: hogy míg várakat s városokat épített és döntet, megvetve a benne való lakást, csupán sátorok alatt székel, de itt is ismét, minden mi körülveszi nagyszerű, pazarfényű, művészi készületű, arany és drágakő. Kéza (1. 2): taber-

1) minden anachronismus mellett, mely hason hős- és hitregei nyomokban, hol a történeti személyességekkel alakjaik elvegyülnek, igen megszokott tünemény, a történeti alap is nyilván jelentkezik. Mint a későbbi germán hősök Attilával europai uralmánál fogva szoros érintkezés, vazalli viszonyba st. jöttek, ugy voltak már europa keletészaki véghatárain berohanó húnokkal a Góth, Alan st. népségek századokkal azokkal érintkezésben, s már e korba helyezhető lesz az eddák hunalandja és Atlija, valamint a körülük Theodorich, Valder, Jarizló st. hősök. Ez tűnik ki már a regét és mondat a történettel összehangolása hozni törekvő krónikások igyekezeiteiből, péld. Otto Frising. (chr. 5. 3) Gotfr. Viterbo (chr. 16. 481), és Ekehardnál (chr. ursperg. Argent 1609. 85) ez utóbbi: his perlectis — perpendat qui discernere novum, quomodo illud ratum teneatur, quod non solum vulgari fabulatione, et cantilunar modulatione mutatur, verum etiam in quibusdam chronicis annotatur; scilicet quod Hermericus — Theodoricus Dietmari filius patruem suum — Verona pulsus apud Attilam Hunorum regem exulare coegerit, cum historiographus narret, Ermericum regem gothorum multis regibus dominantem — vulneratum in primordiis egressionis Hunorum per Maotidem paludem, quibus rex fuit Valamber, tam vulneris quam Hunorum irruptionis dolore defunctum fuisse; miért ugymond azt mesének kell vélni, vagy egy más Theodoricut st. felvenni. De a hősege helyes felfogásával nem szükség Attila korába egy új Dietrich v. Ermericich állítás; az attilai hún europai háborúk által élénkült hős történeti monda, igen jól foglalható össze ama hősök emlékére is, kik századok előtt s századokon át küzdhettek europa szélén az ázsziából bevonuló hún népségek ellen, mint azt a történet ezen gót vezérek s hőökről bizonyítja. Még innét birhatott saját történeti mondaik is nem egy vonást, mint amazi is Dietrich halhatatlanságáról, s a homlokán viselt nyílrovi, mit némileg már az is igazolhat, hogy az eseményt krónikáink még Attila fejedelemsége előtti, azon korba teszi, midőn a húnok vezérek alatt Pannoniát elfoglalják. Ezen őskorszaki összefüggésre utalnak szinte a nemzetünk eredetéről, különösen ama gót büvös nők Alirumnak vagy Alan fejedelmi tündérelényokról regék, s több más mythosunkban az ő germánul közös jelenségek. E szerint a germán-hún-magyar hőmondaának három korszaka volna felállítható, az első: europa észak-keleténi hún-gót érintkezés, a második: az attilai-hún-pannoniai korszak, a harmadik: a magyarok bejövetele; az elsőben fogamzottak már a közös mondai elemek, melyek emlékét azonban a második attilai nem csak hogy feléleszté, de túlnyomó nevezetességévé fogva egészen magára vonta, mely azután a magyar korszakban is még mindig állandó hősegei alakjai marad, ha bár felelevenítésére ez új befolyással volt, és regékben mint a niebelunges világossá látni, hogy a magyar korral van dolga, csupán a hősök stereotyp alakja marad meg. Egy negyedik korszak is ezek közt t. i. az Avar talán még helyt foglalhat. I. Mohnet.

nacala variis modis — habere consueverat operata, unum habebat sic celebre et solemne, et ex laminis aureis mirifice coniunctum solidatim modo solvi et nunc reconiungi ad tendentium stare voluntatem. columnae eius ex auro laboratae habentes iunctiones opera ductilia in medio tamen vacuae, in iuncturis suis pretiosis lapidibus iungebantur mirabiliter fabricatae; maristalla ex purpura et bysso habebant paraturam. sellae vero regales ex auro et lapidibus pretiosis fuerant laboratae. mensa autem eius erat tota aurea, vasa etiam coquinarum ex auro purissimo, laboratu mirifico. *civitatum, castrorum, urbium dominus fieri cupiebat, et super illas dominari, habitare vero in ipsis contemnebat. cum gente enim sua in campis cum tabernaculis incedebat.* De nagyszerű építményei és palotáiról is emlékezett a nemzeti monda, mint Anonym. (46) helyéből kitűnik, hol Árpád s vitézei álmélkodva nézik, s diadallal vonulnak Attila ősök egykori palotáiba „palacia regis Athile“ bennük tartva a honfoglalás után nagyszerű áldomásaik¹⁾. Nevezetes e közt még Attila alakja, bár mindez, már mindinkább eltérő az eredeti hősmondai szerkezettől, s így itt is már csak a világhódító iszonyú alkata, vagy a külső krónikásktól átvett torzalakítás jelentkezik, de az ilyenek mellett: oculis furiosis, elatus incesso st. még hősiecs nyíltszívűségét, mérsékletét, népszerű voltát is jelentik: *audacis temperate, fortitudinis competentis, voluntate magnanimus, amabatur quod esset liberalis et communis, ex natura serenitatem habebat*²⁾.

Egyiránt mely mythosi vonásokat sejtetnek még Etele *családi személyes viszonyai*; mint eredetire nézve hősök, óriások st. nemzedéke, hasonlóan testvérei s nejei *felsőbb tündéres lények*, mi által ismét az őskori hősök hason képleteivel találkozunk. A historiai tudat háttérébe vonuló krónikai nemzeti mondánk, e tekintetben róla csak keveset sejtet, de már ebben is néhány feltűnő nyom jelentkezik. Ilyen a testvére *Buda-róli rege*, ki Etele városát saját nevével *Buda várának* nevezeti, s az Attilától hatalmának szabott határokat átlépi (Tur. I. 17. bud. 20: urbem Athilae Buda frater eius vocabulo sui nominis *Buda vára* nominaverat, et metas statutas transgressus fuerat dominando) és azért Attilától saját kezűleg megölve, a Dunába vették (quare fratrem suum propriis manibus occidit, cadaverque eius in danubium proiecit); mi ismét a Romulus és Remusróli classicus regével nagy hasonlatot mutat, (minőt már a nőket ragadva nemzetet s új hont alapító Hunor és Magornál is láttunk), itt is a versengő testvért bátyja ócsárolt falai áthágásáért gyilkolja meg; és hogy itt mondai hagyományyal van dolgunk a krónikai hely élénksége meggyőző, mely még tudni akarja a lény mellett, hogy Etele kemény tilalma dacára, csak a rettegő németektől neveztetett Etzelburgnak, míg a magyaroknál a Budavár név maradt fel. Mélyebb mythosi vonással bírnak az óészaki hő regében Atlinak tulajdonított nővérek Odrun s különösen Brynhildr, a bűvös runa- s valkyrianő, kit a sárkányölő hő Sigurd paizsvárában bűvös álmától megszabadít. Hasonló neje Gudrun a Niflungok nővére, kit előbb Sigurd, hűle nélkül az iránta szerelemre gyuladt Brynhildr helyett nőül vesz, miért Brynhildr boszútállandó Sigurdot sógarai által megöleti s maga is éltének véget vet; mire Gudrun is testvéreit a Niflungokat megboszulandó férje Sigurd haláláért, Attilal lép házasságra, s

1) az egészet már Priscus történelmi leírásában is bírjuk, miben ismét alább fogunk bizonyosságokat mythologiai néhány coniecturáinkra meríthetni. — 2) Nevezetes ismét Priscusnál (h. got. 3) Attila viselete leírása. hogy a lakomák vigalma és bohócái tréfkái közt „midőn um. miudnyáján szólni nem akaró kacagásban történek ki, ő megindulatlan s arca változatlan maradt,“ miután némileg ezzel is magyarázható volna a német hőregében (p. niebel. a krimhildi küzdésben) leírt gyáva, félnék viselete (l. Grimm V. helds. 345) a történettel ellentétben, mint a feszes hő részvétlensége neje boszúja és rokoni közt házabani civódásban; de még én inkább akár a hőregébeni félisteni hőnek ezeken felül emelt jelenségével, akár pedig és különösen, amaz anachronismussal vélnék magyarázni, miszerint a krimhildi háború — mint krónikáink még tudják — halála utánra esik, s így a német rege azt saját tárgyára felhasználva midőn Attilát belészövi, a benne részt nem vett hősi személyességnek nem tud mást, mint szenvedő s gyáva félnék nézől szerepet adni.

véle forralja boszúját a Niflungok ellen; Atli hajlandó rá Brynhildr nővérén elkövetett méltatlanságért, és Sigurd, Fafnir sárkány megölése által szerzett kincsének, a Niflungok általi letartóztatásáért, miután ez neje Gudrun után most őt illető. A Niflungok barátság színe alatt meghívatnak Atli udvarába, hol azonban mindnyájan végüket érik; de Gudrun is mire Atlit boszúja kivitelére felhasználta, őtet magzataival együtt s végre önmagát megöli. — A hitrege alakjaiból személyességeit méginkább kivetkőztető későbbi német hősrégei emlék, a Niebelungen szerint is: Krimhild még a fentebbi Gudrun helyettesítője, ki a testvérei által megölt Siegfried özvegyekint mén Eteléhez nőül, mire ismét ennek udvarában vitetik végbe a boszútorlás a Niebelungok kincsét letartó Burgundokon, de itt már a hősökkel csupán Krimhild vész el Attilától magzatával. Mégis úgy látszik mintha épen amaz előbbi vonás, hogy Attila nejei egyike által megöletik, s hogy ennek következtében keletkezik a hún és a német nőtől fiai közt az irtó háború, maradt volna fel még némi gyenge tudattal az eredeti hünmagyar mondai hagyományban, melyet krónikáink a többi középkori történetírók nyomán; még inkább eltörölve, átírtak. Szerintök midőn neje Mikolthval lakodalmát ünnepli, menyekzője éjén megeredt orravörében föl meg, mellette fekvő menyasszonya veszi észre halálát, s rettegő sírással tudatja udvarával; mi nyilván képes volt az általa történt gyilkosság gyanúját gerjeszteni s fentartani a hagyomány és mondában, mint már ennek nyomát a krónikákban leljük. Marcellin (Sirmond ed. 32): noctu mulieris manu cultroque confoditur, quidam vero sanguinis reiectione necatum perhibent. Agnel. (pont. 1. 2. Muratori 2): Attila rex a vilissima muliere cultro defossus mortuus est. Chr. Alexandr. (28): noctu cum pellice hunnica, quae puella de nece eius suspecta habita, dormiens extinctus est, szinte így Saxo poeta (Leibnitz scr. br. 1. 40) a hozzáadással: ulta necem proprii hoc est crimine patris; mit a chr. Quedlinb. és chronogr. Saxo (u. o. 86) világosabban mondani akarnak: Attila rex Hunnorum et totius Europae terror, a puella quam patre occiso vi rapuit, cultello perfossus interiit. S így öli meg Atlit neje Gudrun is (Sigurdkvid. 3. 57) ágyában. Még feltűnőbb, hogy krónikáink így *Krimhildi háborúnak* nevezik amaz Attila halála utáni, fiai, maradékai egymás közti, vagy is hún nemzeti, s az udvarábani idegen párt a németek közti háborút (Kéza 1. 4, bud. 30): istud est praelium quod Hungari *Crimheld praelium vocant usque in hodiernam diem*. Azzal magyarázva, hogy az Attila udvarábani Aleman fejedelmek, Krimhild német nejétől fiát Atadárt, míg ellenben a nemzeti párt Csabát akarta uralkodóul. A nemzeti monda e szerint bírhatta mind Attilának neje által eszközölt haláláról hagyományt, mind pedig az irtó harc emlékét, melyet a német regék festenek (I. Grimm V. helds. 70), valamint az általuk Attilának tulajdonított *Krimhild neje* nevét ¹⁾.

Ennyit mint históriai vonást felvehetett a krónika is a nemzeti őshagyományból, elhagyva annak hős és hitregei sem nem értett sem nem méltatott alakzatát, míg ellenben

1) itt a nyomatek azonban különösen a hős tündéres nejeire teendő, minőkül már Brynhildr nyilván m. f. látott hattyúnő, runaszűz, s valkyria (IV), és Krimhild is mint végzetnői alak jellemezhető. Tiom. (niebelungen 66) értekezésében, a hős rege folyamán, különösen a Krimhildnél többször előjövő álmoklátásokat, jóslatokat, előérzeteket (m. péld. 13: álma mint sólymát a sasok üldözik, 664: az üldözö vadharóit st.) azzal motiválja, hogy azt egy részt az epos kellékének tartja, más részt a német nők, mint a Tacitustól tanúsított Velela és Aurinia jós tehetsége nyomának, vagy végre Krimhildnek magába vonuló, eszméletl. elzárkózó jellemével lélektanilag véli magyarázandónak. De hitem szerint mindez csupán a hitregei morál. végzetnői tündéralaknak gyenge halavány nyoma, melyet a feledett hagyomány, vagy elálmító regei feloldozás még áttüntet. Ilyen nyomok azonban már Attila más, és eredeti hün nejeiről, minők Creka - Reka, saját hagyományunkban is Rika (I. Rika erdeje, sija: Óriás V) s a német regékbeni Helche, hasonlón Ospiru s talán Ildicoról is; Helche már ekkép álmódja meg (Rabenschlacht ném. hősrég.), hogy a ravennai csatába Dietrichvel menő fiait a sárkány ragadta volt el egy mezőre, hol a grif madár őket megöli, a jóslat fiai behövehető vesztével teljesül, hasonlóan Ospiru (Waltharb.) eleve ágytetőitől előérzetétől szorongatva Attilát a hős Walthar szökést tervező cselére (I. Fischer kiadásáb. e hely magyarázatát 12). Mindezekben semmi más, mint a tündéres végzetnői képzet jellemezhető, s az ókor hité, mely

z e tekintetben szerencsésebb germán hősege fentartása által, emebben nagyobb részt, s élénkebben — a különféle korszakokbani ismétlődő feldolgozások és külső befolyások itali változtatások mellett is — maradtak fel a hősegei képletek, s velük az attilai úrage is. A tárgy által, melynek alányai egyiránt valának saját nemzeti hősei, mint a mieink, igen természetesen egyiránt volt érdekelve; s mi úgy hisszük, legkisebb jogtanságot sem követünk el az által, ha a tárgyalt hősmondát közös alapon, s viszonyos riatkezésből keletkezett közös húnmagyar germán monda és örökségnek tartjuk; és sak a legméltányosb kölcsönösségen alapszik eljárásunk, hogy míg a germán hősmónlai vizsgálat leszáll a mieinkbe felszedni saját hősei emlékét, minők mai szegénysége mellett is, mint egykori dús volta félreismerhetlen jelenségei fenmaradtak (például a Dietrich halhatatlansága, és homlokábani nyilveszszőről krónikáinkban egyedül fenaradt vonás, l. Grimm V. helds. 164), addig mi is — ezeket készséggel átbocsátván általában a mondát közös eredetűnek tekintvén — saját hőseink eredeti vonásait a germán hagyományban felismerhessük. — Általában már úgy is a hősi mythos fő typusa, hogy annak személyeségei idegen nemzetekhez átjászatnak, és ezeknek ismét dicsőített ierosai, ország alapítói, királyai a róluhi homályos történeti tudatnál s dicsőségükről irodás, nagytó mesés alpnál fogva a nemzeti hőskörökbe átvétnak; mit maga a hősi ythos alapeleme a küzdés megkivánt, hogy idegen néphősök a nemzetiekkel egymás llenében állítassanak, mi által azok egymás vonásaikat kölcsönösen átvevők, mondakörök ikegyültek. Miről csupán a classicus mythos hőseire vetett felületes tekintet is eléggé meggyőzhet, kik szinte már idegen honokba kalandoztatnak, s idegen népek hőseivel iüzdenek, minők még sokszor a szörnyalaki képletek megett is kivehelők, így például iheseusnál a minotaurusi szörny alatt Kreta egyik bölcs királya Minosra ismerünk. anét, hogy a hitregei dús analogiák mellett, különösen a hősi hitregében minden nyomon iialkoznak a találó hasonlatok; s hogy csak például a tárgyalt Attila, Siegfried, Brünild, Krimhildi regekörré egyet, az említett classicus hősege köréből felhozzunk, menyi hasonlat mutatkozik a Jason-Medearóli rege közt. A hős a bűvös nőt méltatlanul egy átkosan szenvedő állapotából megszabadítja, nejeül jegyzi el, több hűlenül i hagyva Glauke iránt gyulad szerelemre, Medea a méltatlanságot megboszulandó, iután Jasontól gyermekeit meggyilkolá, hűtlen kedvöse Jason, vetélytársa Glauke és gész családjá veszét határozza el, melytől csak maga Jason, de örülten ő is, menel meg.

Visszatérve nemzeti hőseinkhez, Etele halála utáni vérengző háborúból számos aradékaí és flai közül csak az egy **Osaba** marad fen; krónikáink szerint a szerencse

a hőshel folyrást végzetőket, nornákat, hadnemlőket, valkyriákat párosít. Mint a hún Alirumna anyák, Hunor és Magor tündéries nejei, a völundarkvidhaban a 3 finn királyfi valkyria neje, hasonló Helgi és Sigrun (Helgakv. Hun. 2.); de mi által egyszersmind a hős különös tragicus végzete bekövetkezik; így Helgi és Sigrun i. h. Helgi és Swawa (Helgakv. I. 4), a későbbi regében nornával egyesülő Staufenberg (l. Grimm 391.); így éri már veszét Atli is Gudrun és Attila Krimhild által, Krimhildnek azonban határozott norna-végzetnöi alakján felül, én még valkyria-hadnemlői jelentésére is figyelmetetni akarok, különösen a német regékbeni azon sajátóság kifejezésnél fogva, miszerint a háború költői phrasissal: Krimhild menyeközjének mondatik. Enenkel 13 századi költőnél (weltchron. Grimm V. helds. 160) leírva Róma Nero általi ostromát, mondatik: da huob sich Krimhiltz hochzit (hasonl. Türlein st. nichelang. hely. u. o. 163); — iután ez nyilván ama fentebbi (l. hadnem. IV): Hildir felébrésztése, ésinte a háború költői kifejezésére a valkyria Hildir neve és cselekvésétől vett phrassal azonos v. hasonlóan mutatkozik. Mily menyeköz v. háború azonban e krimhildi jól tudja saját krónikai regénk is, mely m. f. látuk az Attila halála utáni, a húnok s idegenek közt Krimhild Attila neje által szított háborúról mondja: istud est praelium quod hungari Crimheld praelium vocant usque in hodlernum diem. — Ezen nejevel azonosnak kelléne lenni szinte a Micolth nevének, kit a krónikák felelve a Krimhildről beszéltet, azon utolsó nejeinek mondanak ki Attila meggyilkolása gyanújába jött; még inkább találkoznék e névvel a néki Priscustól utolsó nejeül tulajdonított Ildico, ennek pedig nevét már fűntebb népregénk Ilenájához tarthattuk, ki azonban nem csak név hasonlat, de a f. (hadnem. IV) felmutatott hadnemlői valkyriai tulajdonokkal is bír; s így ezen alakok hitregénk számára nyilván hűvetthetők.

részén áll, de Dietrich árulása által, csak 15 ezer fegyveresével szabadul meg, és ezek is mint egy régi hagyomány tartá, mind halálosan megsebesítvék, a hős bűvös gyógyja által azonban új harcokra élednek; a monda szerint, Beythenél (Clusii nomenclat. stirp. panon.): pimpinella germanica saxifraga *Chaba ire*, (h. e. Chabae emplastrum): nam ferunt *Chabam* regem Attilae regis filium, — post parentis mortem — solum superstitem remansisse cum 15000 viris, et illis quidem omnibus vulneratis, quos haec herba curasse dicitur, unde factum est, ut postea ab eo appellationem sumpserit. Valamint ezen sajátoságos hősi vonás: megsebesített társai feléléstése, ismét egy későbbi nemzeti hősnél Lászlónál még élénkebb tudattal előkerül, úgy még mélyebb értelmet tulajdonítok a *Chaba eltűnése* és serege általi *visszavárásról* azon krónikai egyszerű szavaknak (Keza I. 4): isti quippe (qui remanserunt de hunnis) Zaculi in graecia periisse Chabam putaverunt, unde *vulgus adhuc loquitur* in communi: *tunc redire debeas*, dicunt recedenti, *quando Chaba* de graecia revertetur; mivel már az Anonymnál (45) ismét egy későbbi hősről így előkerülő adat nagy hasonlatossággal bír: Zuardu in eadem terra Rachy (= rác föld) duxit sibi uxorem, et populus ille, qui nunc dicitur **Sobamogora**, mortuo duce Zuard in graecia remansit, et ideo dictus est *Soba* secundum graecos, id est stultus (?), quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad patriam suam. Már a Soba mogera név *Csaba magyarjához* volna tartható; de ez egyszerű, igénytelen homályában feledett történetmondai hagyományban is mily mély vonás nyilatkozik még itt a hitről: mikép várja a nép századokig eltűnt őskori szabadító hőst, kit csak egy időre vél eltűntnek, átkos végzet által letartva, a mai mesében pedig: elsüllyedve, de ki hite szerint még halhatatlanná él, vagy felfog ébredni s egykor meg fog jelenni, mint a német regében N. Károly vagy Barbarossa Fridrich az Untersberg v. Kieffhäuserben, és mint az edda hőseiről hit, hogy újonnan születnek ismét, mint Helgi és Svava st., és mikép a hős halta után sírjából felnyargal seregével (Helgi Hun. 2. 37): „mert a hősöknek, úgymond, a visszatérés hatalmukban áll“. Ide tartom már más hősök, és különösen az Attiláról e nemű, a német regékben még szinte fentartott vonásokat, mindezt azonban bővebb értelmében még alább (XI). Csabának szabadító segéd seregéveli folytonos várását azonban jelentheti még a fentebb (tünd. IV) róla felmutatott rege is: mint küzd szüntelenül a krimhildi csata évnapiján, Csabának mezején feltámadva seregével. De még inkább e hitregei kétségtelen nyomban veszem észre már első jelenségét a további magyar nemzeti epos egyik fő eszméjének, — mely már ismét az összes hősi hitregékben keresztül vonul — ama vérboszu megtorlásnak, mely a további küzdelem alapföltételét teszi. Erre várják már Csabát székely maradéki, de hasztalan, s ezért keletkezik a közmondás; mint epigonok jönnek azonban a mégérett ivadéok, az árpádi magyarok hősei, kiknek hadait a krónikai hagyományban is, az attilai örökség elfoglalásának, és őseik megtorlásának eszméje vezérli.

Csaba ugyan is visszatérve atyja Bendekuzhoz (kinek nestori éveit, miután ha Attila 124 esztendőös korában halt meg és Csaba még ezután 13 évet görög országban tölt, s egy évig barangol vissza az ősi honba I. Tur. 1. 22, a krónika a „decrepitas és ingens avussal“ elegendőleg véli jelenteni), miután maradék népének segítségével nem jöhet, a nemzeti hagyomány szerint örökül hagyja a feladatot ivadékinak: (Heltai chron. 21) midőn Csaba igen megvéhédett volna, minekutánna Pannoniából haza ment volna, s immár halálos ágyában volna, hozzá hivatá a főnépeket, a magyarok közül, és kinszeríté őket az ő istenekre Damasekre, hogy — idővel ismét a Pannonia földére akarnának kimenni; azért (Székely cron. 149): a magioroc — ismét kiindulának scythiából, kiket két dolog indita fel, első Chabanac az Attila fianac testamentoma, a ki innét oda ment vala, ki mikoron meghala, a Damasec istenre kiszéllítette őket, hogy — ismét Pannonianac feldét elfoglalnac. — Míg ez teljesül Csaba után a nemzeti

genealogia tovább viszi a fejedelmi ősök nemzetségi sorozatát. Csaba fia **Ed**, a névvel az Anonym. (8) kún vezérek sorában találkozunk, hol első helyt *Ed* nevezetetik, s általában a többi kún vezéri *Ed*, *Edemen* (szinte egy Csabának fia), *Edemer*, *Ete* és *Elu* nevek azonosoknak mutatkoznak. *Ed* fia **Ugek**, ezé **Eleud**. A néhány név az Attila és Álmos közti hosszas korszak származási sorozatából, ismét csak az előbbkelő s nevezetesbek fentartására utal, kik közül már az utóbbi *Ugek* és *Eleud* nevek *ük* és *előd* értelme – *avus*, *proavus*, *avia* (I. isten, I) feltűnő, nevezte volna őket így talán a későbbi monda, mely a sajátlag Álmossal kezdődő újabb magyar fejedelmi sorozaton túli atyákat csak mint elődöket, üköt említé, vagy hogy, mit kevésbé vélnék, magok e szavak *avus*, *proavus* értelme ama ősök nevével vétetett¹⁾.

Eleud fia, az új honkereső, népét beléje vezérlő s a hatalmas dynastiát alapító **Álmos**, kit azért a nemzeti monda ismét hősregei vonásokkal tüntet fel. Hősnek hirdeti őt mindjárt csodás, természet fölötti eredete: (Anonym. 3, chron. bud. 35 st.) *ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis, per somnium apparuit divina visio in forma austeris, que quasi veniens eam gravidavit, et innotuit ei quod de utero eius egrederetur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra, quia ergo somnium in lingua hungarica dicitur Almu, ideo ipse vocatus est Almus. A mit itt a krónikás különösen a mondában kiemelve a hős Álmos nevével erősít, az a hősök születésének álomlátás, jóslat általi jelentése már, minő Attilánál is előkerült, kit anyja szülésekor álmában lát eleve a hadisten kardjával körülölvözve; hasonló több jelenségekre utaltunk már nejei Krimhild, Helche, Ospirunál, mint hirdetik a jövődőt álomlátásaik által; gyakran ismételt vonáskint jelentkezik az az összes hősregékben, s különösen ismét a keleti hősöknél, mint az irani eposban a hős Feridun, Ruzhm, Kaikhosrev születésénél (Firdusi 1. 23, 111, 2. 37 st.). — De nem kevésbé tudja a rege még a nyilvános isteni jelenség s közbenjárás értelmét, mint az astur – saskeselyű madár alakjában megjelenő lény által a hős fogantatása sajátlag eszközöltetik. Fentebb láttuk már e lény tündérnemtői s nemzeti hadnemtői alakját s *Turul* nevét, ki nemzeti védjelv és címkint zászlóin áll, hadaikat vezérli, s kitől a fejedelmi ivadék — genus *Turul* — eredetét származtatja; nyilván ez eseménytől, miután a nemzeti fejedelmi genealogiákban a nevet természetesen nélkülözzük, hol csak az emberi származás s nem a felsőbb isteni foglalhatott helyt.*

Valamint a hősöknél általában a nevezetes állati származás, nevelés, ápolásrólí regék feltűnnek, s Attilánál már egy sas „*aquilatöli*“ eredet fenforoghat, úgy az Álmosrólí ezen nevezetes regei képletet, kitűnő sajátosságos eredetisége mellett, mely e nemü mythosi nyomokkal összefüggőleg találom, melyek felemlyése itt általában turuli mythosunkra világot deríthet. Grimm (343) ismeretes élelműségével figyelmet az angsz. rege hőse, *Beowulf* nevének – *bienenwolf* – *specht* – harkály, méhavadászó madárnévvel azonosságára, melyről mint isteni jós madárról már a classicus mythos (*picus* harkály), valamint a többi regék is bőven tudnak. Így már: hogy szint ekkép *Picusnak* nevezetetik, s harkály alakban jó elő egy ismeretes óitaliai mezei nemtő s jósisenség, ki Latiumban és a Sabinoknál egy durva facölöpön álló harkály alakjában (a későbbi művészibb kor az oszlopból szép ifjút alakított, s fejére helyezé a harkályt) tiszteltetett (Dion. Hal. 1. 14, Plutarch Rom. 4 st.), és ki e mellett még azonos a mythologiai s herosi genealogiákban előjövő *Saturnus fia* és

1) *Eleud* neve, mint tudomásul van, a Constantinnáli Lebediással állítatott össze. Különös, hogy a nemzeti monda máskem tud a byzanciaknál említett attilai-hún maradék Kutrigur és Utrigurok nevezetes fejedelmi Gordás- és Moager-ről, kik által már, egyike az eredetünkrőlí nyomosb véleményeknek, övezeköti a hún magyar származást. Ezen Moager név azonban elvegyülve lappanghat már, a krónikáinkban emlegetett és első Magyar nemzetatya s király nevében is, mint péld. Anonym. 3, hol Ugek Álmos atyját különösen de genere Magor regis származtatja.

*Faunus*nak *Picus* nevű atyjával, kitől már szinte *Latinus* italia királya, s leányágon, *Latium* és *Róma fejedelmei* származtak (Virg. Aen. 7. 189, Ovid. met. 14. 320). Nevezetes már e mellett, hogy a szláv mythosi genealogiákban is a Saturnussal azonos *Sitiorat* fiaul *Stracac* = *picus* harkály tétetik. Vačerad (mater verbor.) szerint: *Ztracac Sitioratow zin* = *Picus filius Saturni*; és ezen magyarázattal kínálkozik mint láttuk már a fentebbi *Beowulf* is, elvegyülve a *Geat* és *Wodan* isteni eredettel. Az összeállítás tehát már meg nem vetendő jelentékeny hasonlatot mutat: egyiránt jelentkezik egy jósmadár alakú, nálunk *Turul*, a latinban *Picus*, a német és szláv. hasonlóan *harkály* v. *szarka*, nemtő, istenség, vagy tündéri felsőbb lény, kitől a nemzeti hősek eredetüket veszik. Én azonban nem átalom mythologiánk ezen kitünő s mégis homályos sajátosságos *Turul* alakja felvilágosítására itt, — ha mindjárt kevésbé látzanék is helyén lenni — a sokat ígérő hasonlatok feletti vizsgálatot még tovább szőni. Így tudja például a *Picus*ról a római monda még különösen, hogy ő is, mint a *lupa* = farkas, *Mars*nak *Silviától* fiait *Romulust* és *Remust*, midőn a *lupa* szoptatással nem volt eléggé képes éhségüket lecsillapítani, eledel hordással táplálta (Ovid. fast. 3. 37. 54, Plutarch Rom. 4); miszerint ismét tökéletesen azonosul a hőseket tápláló, nevelő, csodás állatokkal, minőket *Attilánál* felhozánk, s minő különösen az irani hősege csodás *Simurg* madara, mely a kitett hőst táplálja, beszélni tanítja, segíti st. (Firdusi 1. 72); — e mellett mint *Lupának* társa a hősfiak nevelésében, hasonlóan amahhoz, a hadisten *Mars* különös állata, madarakint jelentkezik (*Nieuport. rit. rom. 4. 1. 9*), ki azért nyilván egyenes befolyással is bír a hősek eredete s neveltetésére. Hasonlón jellemző e tekintetben mit róla *Strabo* (5) említ, hogy egykor a *Sabinok* seregeit utjokban vezérlé, mit már *Turulunkról* mint hadvezérlő nemtőről tudunk (hadn. IV). — A későbbi római gyakorlatibb cultus azonban *Picust* kitünőleg mint mezei istenséget, nemtőt ismerte, ennek megfelelőleg fiaul tulajdonítván az erdei szellemeket, kitünőleg *Faunust*, és testvéreül *Pilumnust*, egy hason agrariai istenséget, a gazdasági jólét nemtőjét, ki a földtermés és áldás adója, előmozdítójakint szinte a *Sterquilinus* mellék névvel tiszteltetett meg. Ezen tisztelet mellett azonban még egy másik is, úgy látszik eredetibb értelem tudatával sem volt, mely szerint testvére *Pilumnussal* együtt különösen még a szülés alkalmával ünnepeztetett; ilyenkor a gyermek-ágyas ház csarnokában számukra teríték készítettet, s *Pilumnus*nak bunkójával (*pilum*), mely által az embereket a gabona szétlőrésére tanítá, kellett a gyermektől minden rosztat távoztatni, s különösen a *daemon Sylvanus* ollen, ki a házba éjjel betérni szokott, s a gyermekágyasnak ártani, kellett ezt is védenie; míg *Picumnus* hivatásához képest, mint a termés és gabonára, úgy az újonaszülött gyermekekre is növekedést és áldást árasztott (Varro. non. 12. 36).

De így még más népeknél is a *picus* = harkály alakbani nemtőről dús mythosi képletek jelentkeznek, ha bár mindinkább csupán a madár alak háttérébe vonulva. A votjakok a favágó harkálynak (*baumhackender specht*) különös isteni tiszteletet tanúsítanak, nehogy erdejüknél ártson (Grimm 639). A szerb néphit (u. o. 407) ezen favágó harkályok lármáját, az erdei szellem alakú, s másrészt tündér végzetű *Vilá*-k hangjának tartja; míg Vačerad (mat. verbor.) szerint ismét a *Wilkodlak* erdei szellemek azonosok volnának a *Picus* fia a *Faunok*kal, kik ugymond mint *Incubusok*: *Wilkodlaci* és *Wilkodlai* = *incubi ab incumbendo homines*, — sepe inprobi existunt mulieribus, a nőkkel közösülnek; tehát ebben ismét hasonlóak a hún származásróli monda azon erdei szellemei *Faunus ficariusaihoz*, kik az *Aliorumna* hún anyákkal közösülnek; — holott megint az ószláv *Igordalban* (79) a harkályok utmutató vezérlő nemtőkkint jönnek elő (Hanusch 335), hasonlóan a *Sabinokat* vezető *picus* s magy. hadnemtő *Turulhoz*.

A vizsgált összefüggő mythosi képletekből tehát *Turulunk összes vonásaira* világot derítő magyarázó eredmények állíthatók össze. Az eredményt, hogy a nemzeti

származásánál egy madár alakú: *Picus, Bienenwolf, Starčec, Turul* isteni képzet forog fen már is birjuk. Nem kevésbé jelentékeny, hogy ezen istenség is, egy határozottan, *mezei, erdei tündérnemű*, szellem színezetében tűnik fel. A Picus, Picumnus és fia Faunus, a votják erdei szellem, és a szláv Vila, Wil, és nálunk is egy részt kétségtelen tündéri alak a Turul, más részt pedig főleg találkoznak erdei szellemeink, a hún monda Faunus ficariussai, kiknek már ő közbenjárásával ered a hún nemzet, és sajátlag a hún ősök és nemzeti hősök, mint Turultól a magyar fejedelmi nemzetség; mindkettőnél kéri már azon *faunusi, lak - incubus* vonás, mint azt a monda az aliorumnakkal közösülő faunusokról, arulnál a szavakkal: *veniens cam gravidavit* — nyilván kiemeli. De egyiránt k már mindenütt a *jóستهetség* is, mint a picus sajátlag jósmadárként tiszteltetett tiaknál, úgy a turulról is: *divina visio*, mely által: *innotuit quod de utero eius retur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua licarentur terra*; míg a többi krónikai helyek e végzet tündérnői jóslatot az: *e fatatum fuit, quod de lumbis eius reges gloriosi propagarentur* és illius ortus *rognosticatus* (bud. 35) — szavakkal tudatják. Ezen minőségével mint a hőstét eszközlő, jósló, lényvel nyilván összefügg már a turuli mythos tündérvégzetelme is, minőt már Picus és Pilumnusnak a szülésnél megjelenő, áldást hozó e is jelent; feltűnő, hogy e közönséges parcai végzetnői minőség itt férfiúi szécségekre ruháztatik, kik már szinte egyiránt a nemzeti fejedelmek ősei eredetének lői; honnét hasonló férfiúi értelemben tartom veendőnek nyilván Turulunkat is, t már a rege Álmos anyja irányában is állítja. De turulunkról azon nevezetes is, hogy mint hadnemű a sereget vezérli, a nemzetet s hősöket rendeltetésükre li, nem kevésbé találkozik a fentebbi sabin és szláv igordali hagyományyal; más felől a hősnek ezen hadneműtől származása igen következetes, miben nk a római Picussal ismét találkozik, a mennyire a Romulus és Remusi regében t tápláló lapa és picus hadisteni állatok megett, maga Mars a hadisten áll, ki újálag Silviával nemzé, és valamint a rege *Lupát* is tartá sajátlagi anyjuknak, a ire ez szinte egy tündéri ily nevű lényvel elvegyül, úgy a Picus alatt is nyilván a hadisten Mars jelentkezik. Mikép erre a regére vonatkozólag azonban Livius alá (hist. praef.): *et si cui populo licere oportet consecrare origines suas, et ad eferre auctores, ea belli gloria est populo romano, ut quum suum conditorisque ventem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo quam imperium patiantur*; úgy tarthatta bason hadakozó vitéz népfajnak is, nemzetünk volt hitregéje, hőseinek a hadneműtől származását, ki megett már a hadisten rejlik, mint az attilai regék elárulják ').

is merülhet fel ezek ellenében nehézség a különböző harkály és turul madár-nem vagy inkább név tőbbi, miután turulunk nemét úgyis allg vagyunk képesek meghatározni, v. a kevésbé lényeges ralek különbözősége nézve, miután a többi képletek annyira találhoznak lényegükben; mind a mellett tekintetben vizsgálat is csak részünkre szülhet eredményt, amennyire általa homályosb mythosú nyot, a színvonalra emelkednek; mit azért tehát kár volna elhanyagolni. — Magukban az összecsalított ad nyomokban már madárnem különbözőség jó elő, míg némelyek tárgya szorosan a picus — harkály, :ht, addig mások az ugynevezett favágó harkály — baumbackerer specht (Kreszn. 1. 223 egy népdal nyomán fakoptó harkálynak nevezi, Hanák term. rajz. gurgyalag a me- spianster ama sajátlagi bienenwolf) nevét említi, minő a szláv regék említett madara is z luna, tp wiha, wolga, szerb. z hlun; a melyek közt a természetrajz már család különbözősége tesz, az i kúszók, a második az őszujjúkhoz osztályoztatván; még eltérőbben mutatkozik a cseh starčec mi lat szarka is, miot a latinban is a pica közel áll a picushoz. Így érintkeznek azonban az utóbbival más madarak is, Plautus. aul. 4. 8. 1. például: *picul divitiis qui aureos montes colunt, a grifekkel stitának, kikről ő s lakhelyeinkről történeti mondánk szinte tud; Grimm szinte az orolus galbanát is nevénél fogva a bienenwolfhoz tartja, mi a szerbben urosch és nevezetesen ismét hől név is, a Beowulf és a genus Turul. — Mind e mellett Turul nevünk nehezen tartható omo madár-*

Ezen eltérés után, melynek itteni helyes vagy helytelen voltát, kész vagyok a figyelmes olvasó ítélletére hagyni, vissza térek Álmoshoz, kinek még születési mondája is további jelentékeny magyarázatokat képes nyújtani. Anon. (3) tudósítva, említi még a Turultól fogant Álmos anyjának *Emesu* nevét is: *duxit sibi (Ugek pater Almos) uxorem in Dentamoger, filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genait filium, qui agnominatus est Almus. Ezen Emesu Anonym írásmódjere szerint nyilván az emse, mai emőse (mint somnus *almu* = álom, *emesu* = emő = emős) állítandó vissza, s mint ilyen a szó már feltűnő értelmet ad. Legelől a régi *eme* = *femina, femella*, s általában *animal feminaeum* = *eme állat* (Pázm. kal. 416) értelem, és tulajdonképen, az *em, emő* = *lactat, lactans, nutrix* (Kreszn.) gyöktől, az *emes, emlős* = *mamata* tulajdonságot kifejező név jelentkezhetik; egy másik, nevünkhöz még közelebb álló *emse* képzés, sajátlag *nyöstén sertést*, disznót jelent, mint az kitünőleg a népayolva némely vidékeken kizárólagos ez értelemmel használatos (l. tájszót. Kresznerica) az *emse, emese, emesex* = *sus, scrofa, porca* szavakban; miért a névnek ezen értelembeai vizsgálatától is koránsem hagyjuk magunkat az értett állat iránti mai esztetikai képzetek ellenszenvé által visszajesztenni. Eltekintve attól, hogy számos tündéri átváltozások, átkozások a népmondákban már kitünőleg a disznó, vagy mint közönségesen nevezik a *szurtos sertés* alakjába történnek, és hogy az a mythosokban is gyakran mint istenségi forma előjön, például Frejánál az óéjszakiban, és Mesitch egy cserkesz istenségénél (l. Grimm 194); az állat neve még különösen a tündéries hős anyák azon kótes értelmű neveihez is volna tartható, minő például a Romulus és Remusi regében a *Lupa* neve, mely így már dajkájuk vagy anyjuk Larentia nevével azonosított, Livius (1. 4): *Larentiam, vulgato corpore, lupam inter pastores vocatam*; mint a szerb roge hősejé is (Vuk. 2. 101) *Milos Kobilita, a kobila = kancától*. Hason *lupa, kanca, emős* = disznó származtatásoknál természetesen a rosz mellék értelem is fenforoghatott, melytől ama tündéries lények a mythosokban sem voltak mindig mentek; mint például a Marsiól szüzessége megszeplősítésével fiaikat foganzo jós vestalis Rhea Sylvia, a faunusokkal*

nemek egyikéhez is, miután látandjuk, hogy neve s krónikai magyarázatai, úgy a közel járó karul mátr névnel fogva, inkább a masakelyő, sólyom st. nemekhez közelit, s csupán talán a *turul = taraj = óriás* tus, vagy talán *rostratus* értelemmel fogva, a picus család fájó, méhvadászó, hosszú orra által jöhetne némi hasonlatba, miután emlékeinkben is ily kitünő ormánynyal jó elő (l. állat VIII). A nyelvtákos régi harkály név (már Calepin magy. és a nomenclat. rer. 3 harkály - nem jó elő) azonban szinte mélyebb jelentéssel kínálkozik; a hark, ide tartva a harc és harg k-val azonosuló mássalhangzókat, számos képzések - s jelentésekben mutatkozik, mint: harag, harc, harang, barsany, harsogás, horkol, horog, melyek valószínűleg onomatopoeicus képzések, minőre azonban a harkály, harkány, harkis madárnevek is visszavihetők, mint Kreszn. harkis = *avis garrula*. Csak hogy e mellett még egy regékben előjövő hasonló tündéri nevezetes név is jelentkezik; így nevezi ama beremendi óriás vagy őrdög álta hogy alkotásáról monda a boszorkány tündérlányát Harkának, a név már mint ilyen magán állólag is megérdemli a figyelmet, miután összes tündéri mondánk alig tud néhány határozott tündéri nevet; Harka azonban már tartható egyrészt ama áltálat Karka, Kerka s a német hős regébeai Helekehez, így szinte Attila nővére Dietrich neje Herra nevéhez, valamint hogy ezekhez már Grimm is 252 Herke, Harka, különösen a földáldását előmozdító istenasszonyt említi (gesch. d. spr. 319 és Haupt. zeitschr. 7. 306), másrészt ama óriási Hargita nevekhez (óriás V); mibez még egy pár helynevet adhatának, mint Harka v. Sopronyb. é: két puzt. Pest s Komáromb. Harság, f. Sárosb. Harság, f. Somogyb. Harsány, f. Bihar, Borsod és Baranyáb. hol már az utóbbtól származik a Harkáról roge is, s így helynévvel azonosul, még közelebb Baranyában szinte egy Harkány helynév is, meg még az említett két: hogy, szikla v. óriási Hargita név. Mi egyébkint a harkály madarat illeti róla saját néphittünk köréből mi sincs tudomásomra, ámbár Kresznerics f. id. helye, hol róla hallott népdalt említ, mondai nyomat gyantát. Többet lehetne felhozni az említett regékben és említtől más madár alakokról, minők már Plautusnál a picus név alatt a griffek, kik ismét turulunkkal is órinthetnek (turul IV); vagy a caeb stercor mi ismét szarka is, amint picus és pica is találkoznak, az ennek néphittünkben tulajdonított jósághoz, s nemzeti tulajdonságáról azonban alább (VIII), és itt csak röviden előre akarom érinteni, hogy egy mondában Gealnál épen így a szarka a hadnemlői alak, mely a hősnek az elásott győzelmes kardot feloldani; mi Attila s Árpád hadisteni kardjáról hittel találkozik ismét.

közösülő Aliorumnáink, s minő tündéri alak bizonyára a lupának nevezett Larentia is¹⁾; vagy hogy legalább az isteni csodás származásoknak, melyeket a későbbi, az eredeti hagyományt már feledett, kor nem értett, vagy az euphemisticus józanabbnak látszani akaró kinevetett, ily megfejtlőbb plausibilis magyarázatok alá dugattak, minek nyomát a Romulus eredetéről már Livius korában fenforgó rege, mint a középkori íróktól Alirumnaink faunusai helyébe tett incubus ördögök, — kiktől jól esett az ördögi fajzatkint előttük feltűnt húnokat származtatni, — magukon viselik. — De valamint ezen Rhea, Larentia, Lupa, Alirumnák kétségtelen isteni tündéri alakok már, ugy Emese v. Emősünk is; e név és értelemmel is már a mythosokban különös magasztos isteni tulajdonság volt összekötve, mint a *Mammosa Fortuna*, *Mammata Ceres* hasonló neveik mutatják, így nevezve mint a termés, gabona istenasszonya a bőség áldásától, kinek említi — mamma, mintegy nyujták az eledelt, honnét *alma* is *ab alendo*. Nevezetes, hogy Ceres ismét azonosul Rhea a föld istenasszonyával mint annak leánya, és hogy mind a kettőnek különösen *foeta porca* — *emős disznó* áldoztatott; valamint azonban Romulus anyja már ezen Rhea és mammosa értelemre visszavihető, ugy saját neve is a régi mythographoknál a *ruma* — *emlőtől* magyaráztatik (Plut. Rom. 4. 6.), és *Rumilia* — *emősnek* hivatott egy a kisdetek szoptatását s táplálását gondozó istenasszony, kinek azért áldozata is csupán téjből állott, s lehet hogy még Rhea és Larentia megett is ily Rumilia — emős nevű Romulusi tündéri anyáról hagyományt is ismert a római ókor, minő értelemmel már nálunk is az Álmosi Emesu jelentkezik. Magyarázó hasonlatnak találom szinte az Álmos-Emesai származásra nézve, a frank Merovingek eredetéről regét (Grimm 364): Clodi Faramund király fia, nejével a víz partján ül, hűsítve magát a naphevetől, a habokból egyszerre egy szörny tengeri sertés lép ki, s a megragadott királynén erőszakot követ el, mire egy különös gyermeket szül, ki *Merovingnak* nevezetett, hátgerince mint a disznónak sertével lévén benyölve; honnét róluk a német regéb. is (Rol. 273. 29): di helde von Meres, an dem ruke tragent si borsten sam swin. Ha a név itt a tengeri sertés szörny nevére is teljesen visszavihető, úgy a Turullal ebben is össze tartható volna, mind a kettő a csodás születés eseménye s eszközöljétől véve fel a család s illetőleg fejedelmi nemzetség s dynastiai nevet, minő ama Picas, Faunus, Romulus származásoknál egészen elesik, és Beowulf, Uros s Kobilitnál is csupán mint személyes mellék név marad fen, — míg nálunk az a fejedelmi: *genus Turul* családnév mellett, nemzeti cimerré is válik²⁾). Az álmosi mythos tehát, mint általában a hősök fensőbb isteni származásáról monda, nálunk minden tekintetben teljesen jelentkezik; atyácul egy felől állnak isteni lények, erdei, tündéri szellemek, mint a *Faunus foariusok*, *Nemere óriás*, a nemzeti hősök *Hunor s Magor*, a hadnemző *Turul*; más felől anyácul az *Aliorumnák*, a tündéries Alan fejedelmi nők, s a hason jellemű *Emős*.

A csodás esemény által jelentett és várt hős születése a nemzet által lelkesedett örömmézzettel fogadtatik, Anon. (4): postquam natus in mundum, factum est duci Ugek et suis cognatis gaudium magnum, et fere omnibus primatibus; hōshöz méltólag tünteti fel alakját (Anon. u. o.) a nemzeti monda: diszes arcú (decorus facie), nagy fekete szemű, magas testalkatú, karcsú, hatalmas karú; hasonlóan jelleme és lelki tulajdonai,

1) hogy ezen anyák nyilván isteni s tündéri lények, neveik mutatják, mint Rhea Silvia, úgy az utóbbi Larentia is; így nevezetett már a házi nőtök (lar) anyja Lara, Larundanak (Lactant. fal. rel. 1. 20, Plut. Rom. 4. 5), s a rómaiaknál Larentia tündérek tisztelésére már külön Larentialia ünnepek tartottak. — 2) Kóza 1. 2: banerium similitudinem avis habebat quae Turul dicitur, istud hūni usque tempora ducis Geiche dum se regerent pro communi in exercitu semper secum gestaverē. De ez így már a rómaiaknál is, a hadizászlók s monstákon hajdan a romulusi lupa állott. Nieupoit rit. rom. 5. 4. 2: legionis signum aquila aurea usque post tempora Marli, antea enim lupō pro signis utebantur. A miathogy általában az ókori család s nemzetség címei állati képletei ily hitregi képzetekben lehették jelentőségüket i. a.

benne különösen *isteni erő és tehetség* nyilvánul, s az e nemű bizonyára eredeti pogány hitvonást kísérté meg már Anonym keresztyén hit nézetével visszaadni: licet paganus, *donum spiritus sancti erat in eo*. Erő, bölcsesség s hatalomban valamennyi fejedelmeket felülmúlja, belátása s hatalmával intéztetnek a nemzet ügyei: potentior fuit et sapientior omnibus ducibus Scythiae, et omnia negotia regni faciebant consilio et auxilio ipsius; e mellett vitéz, bölcs, erényes, kegyes, bőkezű, népszerű, vitézeivel mindenét megosztó (bonus miles, sapiens, pius, benevolus, largus, hilaris dator omnibus illis qui erant milites). — De legkitünőbb a hősnél ismét *feladata*: egy új honba vezérlés, mint már az Hunor és Magor a hős nemzet atyáknál előző, csak hogy itt a nemzeti monda már határozottabban tudatja, hogy a feladat, a hős rendeltetése a nemzet egykori honának, melyet őstök Attila birt felkeresése és abba való vezérlése: *querere terram* — mond Anon. (5) — Pannonie, quam audiverant fama volante, terram Athik regis esse, de cuius progenie dux Almus pater Arpad descenderat. A nemzet már meg-erősödött volt az ő atyák hagyományos rendeletét (l. Csabánál) véghez vinni; Álmos, kiről a turuli jóslat kijelenté: hogy hatalmas folyóknál fog nemzedékével egy új földön eláradni, áll a honkeresők élére; véresküvel fogadják, hogy hová őtet végzete vezérlendi oda követendik (Anon. 5. quo fortuna tua te duxerit, illuc te sequemur). Ezzel megkezdí népe vezérlését. Csodásan viszi át hadait hosszas vándorlások közt a puszták sivatagjain, miután honuk vighatárán az Etel folyamon különös szertartás és csodás módon átkeltek: (7) venientes dies plurimos per deserta loca et fluvium Etyl supra tulbou sedentes ritu paganismo translataverunt, et nunquam viam civitatis vel habitaculi invenerunt, nec labores hominum comederunt, ut mos erat eorum, tehát minitgy ut és ősvény nélkül nyomtalanul haladának tova ¹⁾, az Eteleél, honuk határfolyamánál, még a pogány szertartást véghezvive (l. alább), legalább ilyenre mutat nyilván a máshol csak az áldomás, áldozatok és az ily jelentésű véreskü szertartásánál használt *ritu paganismo* kifejezés. Kievnél (Anon. 8) Álmos lelkesítő szavára útjokat álló elleneiket legyőzik, a havasokon át hadnemző sasok serkentik s vezérlík a keresett ígért földére. De feltaláltaival a hon határán megszűnik Álmos vezérlete, ő, mint a végzet határozata hangzott, az ígért honába bé nem juthat, s a határon mint áldozat öletik le: *Almus autem in patria Erdeel occisus est, non enim potuit Pannoniam introire* (bud. chron. 37 st.) ²⁾. Nyilván ismét mély mythosi vonás, mint a seregei előtt eltűnő Romulus, vagy a bibliai vezérlő Mojsesrőlí kép.

A honkereső Álmos fia *Árpád* ismét a nemzeti hős, kit az új hon elfoglalása illet. Majd mind a skytha rege: Kalaxais (Herod. 4. 5), vagy Herakles fia Skytháról tartá (u. o. 10), bizonyos jelvekben: a föld, fű, víz áthozása által, veszi át az új föld feletti hatalmat, majd az Attilárólí rege ismétlő kiegészítésekint, az Attilával újra elveszett hadisten kardjának birtokába jutásával (Szabó u. muz. 1. 651), hódítja meg a nemzeti őś örökséget. A nemzeti monda körülvételi őt *heles* számú vezérei körével, kikről ismét, mint általában a honfoglalási háború egyes vitézeiről szóló hősregék és dalek, melyeket krónikáink folytonosan emlegetnek (bud. chron. 46), nem egy hősí vonást tudhattak; krónikásaink azonban a hagyományból már csak történeti alakukat igyekezvén nagyobbára kiemelni, őket ez által a mythosi hősrege körén kívül tartják, mind a mellett ezekben is öntudatlanul elvegyül ismét s leszáll rájuk egy két őś hősí vonás, és a megszokott regei processusnál fogva még utánnuk is ismétlődik nem egy nemzeti hős alakjával. — Így kitünőleg jó elő a honfoglaló hősöknél újra a honkereső hős Hunor és Magor nemzet atyákrólí tudat, hogy ők is isteni vezérlés, isten küldött állatok által vezeltetnek, s fűdözik fel az új honnak egyes általuk elfoglalt vidékeit: *sarvas vezetí*

¹⁾ mint Mone is (Cronzer symb. i. h. 107) figyelmzetet: stet und woglos fortgewandert, wie der sageschreiber Minnesatzt. — ²⁾ Jászay Reguly alb. Álmos 94.

ismét Borsa vezért Bars föltalálására (Anon. 34, állat. VIII), és vadászat alkalmával bukkann Gyula Fejérvárra (chr. bud. 41). Velök tűnik fel a nemzeti hősök végzetszerű rendeltetéséről eszme is, melyre már Attila mint „*flagellum dei, malleus orbis*“ isten ostora rendelve volt; élénken jelentkezik az eszme Balasu s Leel szavaiban: midőn a császár kérdésére miért dúlják, pusztítják a világot, irtják a népeket? a krónikai hagyomány a választ hozza fel: (bud. 56) *nos summus ultio summi dei*, ab ipso vobis in *flagellum destinati*: tunc enim per vos captivamur, cum vos persequi cessamus. És kitünő különösen a *hagyományos vérboszútorlásnak* Attila és maradékain, mint őseiken elkövetett vér bünsúlyérti teljesítése. Ez eszme szövődik már mint véres alapfonal az összes hősregéken át, s teszi a göröcsöt, melyből a hősök küzdelme fejlődik; — végtelen, százados küzdelmek ébresztője Turan és Iran közt, az irani hős regében (l. Firdusi schah nameh i. h. 1. 52), a Hundingok, Nifungok és Budlingok közt az óéjzakiiban, a német Niebelungokban és a finnben a Kaleva nemzedék Untamo és Kullervonál (kal. 34), — mit nálunk egy mellékes magyarázó krónikai jegyzék is még oly mély félreismérhetlen vonásban tudat: Vérbulcsu, mond az Árpádi kör ama említett hősei egyikéről közbeszótt regei vonás (Anon. 53) *vir sanguinis* (és Kéza 2. 1) *pro eo enim Werbulcha est vocatus, quia cum avus eius in praelio Crimildino per teutonicois fuisset interfectus, et id ei pro certo constitisset, volens recipere vindictam super eos, plures germanicos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum.* — És épen e hősöknél jelentkezik még a későbbi hagyományban is a hősi hitregének teljes kiegészítése: a dicsőített *hősnék apotheosisa*; miután a krónika beszélté tényhez, midőn a császárnak adott feleletekre folytatja: *quibus imperator: eligite vobis mortem, qualem vultis, cui Leel ait: afferatur mihi tuba mea, cumqua primum buccinans, post hec tibi respondebo. allata que est ei tuba, et apropinguans cesari, cum se ingereret ad buccinandum, ipsum cesarem sic fortiter in fronte fertur percussisse, ut illo solo ictu imperator moreretur, — bozzá adja a küzdő hős apotheosisára vonatkozó nevezetes vonást: dixitque ei: tu peribis ante me, mihi que in alio seculo eris serviturus, est namque fides sciticorum, ut quoscumque, viventes occiderint, in alio seculo ipsis servire teneantur* (bud. i. h.); mihez még egy nevezetes későbbi hagyomány különösen hozzá függeszti, hogy azért most a göncöl szekerén kocsziva Konrád v. is Göncöl császár által vitetnek a csillagok közt a hősök. Miről tovább a dúsan jelentkező adatokat a mint a táguló mythosi kör azokat a felszínre előhossa a XII cikkb. S valamint Vérbulcsu – *vir sanguinis* melléknevében a krónikai emlék e sajátóságos hős hitregei nevezetes eszmét, még visszatükrözteti, úgy hason hagyományos mélyebb értelem foroghat már fen a többi hősök s vitézek általa fentartott mellékneveiben is, mint *Zemere: prudens – okos* (Anon. 33), *Ogmand: astutus – cseles, ármányos?* (u. o. 25), *Oba: pius – kegyes* (u. o. 32); róluk azonban nem tudósít többé egy mellék vonás sem, mely hősi tulajdonságokat ne tán felismérni engedné, és csak az egy *Botond* még, kiről nagyobb szerű hősi személyeséget áttüntető regei tudat nyomául vehetők a krónikáiban regék (Kéza 2. 1): mint győzi le a görög óriást, s tör bárdja ütésére rést Byzanc ércskapuján, hogy rajta gyermek teste átférhetett; mi már természetfeletti erő képzetével emeli ki alakját.

Kétségtelen hogy a nemzet történetében annyira fontos, s a nemzeti életre különös befolyással volt azon küzdésteljes időszak Árpádtól Gejzáig, a nemzet eurpai léte első századaiban, midőn europa szereti hadkalandjai történtek, melyek mint észrevettük már is a különös hitregei színezettel bírtak, hogy általuk a hagyományosan rájuk maradt örökük elfoglalása mellett, az őseiknek tartozó vérboszútorlást véghezvigyék, nem egy hős lett és rege tárgyául szolgált. Csak hogy a hősrege természeténél fogva, századokat egy szempontba összevonva, széles lépésekkel halad át a többi időközön, s többnyire ismét csak az időszak fordulatoknál állapodik meg, melyekben azután az események

és személyeségek túlnagyításával kárpótol a többi feletti hallgatóságért. Ily időszakok már azok, melyekből nálunk is nemzeti hőseink kitünőbb alakjait bírjuk, mint az első eredet s honróli monda Nemere, Hunor és Magorjával, a hún európai újkorszaki Attilával, s ennek az Álmos és Árpádi magyar korszakbani visszaállítására. Azontúl csak ismét Gejza és sajátlag Istvánnal kezdődik egy új időszak, de ez a mellett, hogy késő volta s a föléledő történelmi tudat által, már majd nem kizárólag ez utóbbi körébe lép, ehhez még nemzetünk keresztyénségre térte ideje lévén, a személyeségek máris az új hit szent hőseivé lesznek immár, s dicsőített emlékü, nem többé a hős nemzeti rege, de a keresztyén legenda tárgya. Mind e mellett valamint e fordulat ha külsőleg rögtön is, de bensőleg nem egyszerre, hanem csupán léptenkint történhetett, úgy a kezdetben a közös elemek találkozhattak s egymással elvegyültek; így már Gejzánál, mivel sajátlag a fordulat kezdődik, a vonás ismét mint Álmosnál, hogy nem rá de fiára vár az átalakulás nagyszerű műve, az új királyi dynastia megalapítása, mit a legenda (Hartvic 3) ismét oly híven ad vissza a Dávid és fia Salamonróli bibliai vonással, valamint ezt krónikáink a nemzeti pogány mondákban teszik, az új honba vezérlest, az ősi öröknek Álmos és Árpád általi elfoglalását, Mojses és az ígélet földérőli tudattal párvonalozva. Hasonlón mint Álmos születését isteni előjelentések, álmítások veszik körül, melyektől már Álmos és nemzetsége Turul neve, úgy jelentik a még pogány Gejzának már, isten küldött alakok, a jövendő nagyszerű eseményt, s a hőst szülő anyának jelenik meg a Koronás – Stephanos, honnét koronázandó fia István neve és tisztje, omen et nomen (l. f. tünd. IV). De a többi vonások mindinkább már tisztán s kizárólagosan a legenda sajátjai, s csak az Istváni hőskör egyik személyességében vélnék még a legenda nyomán is hős hitregei alakra ismerni. Ez a félpogány Achtum ellen küzdő, szinte még gyenge habozó új keresztyén Csanád vezér (vita s. Gerardi 10, Endlicher mon. 217), az elhatározó csata előtt fáradtan alvónak, megjelenik oroszán alakjában sz. György, és álmából felébredve, az Achtum elleni megtámadásra serkentve győzelmet ígér néki. A győzelem után, melyben Achtum Csanád keze által esik el, Csanád verseny társa Gyula vezér levágja Achtum fejét, s megviszi Istvánnak mint saját vitézsége jelét, Csanád ezért mellőzetik a király által, s midőn e felett nehezteletét kifejezve a királytól okát megtudja, mond az író: *subridens ait: si caput regi attulit, cur eciam linguam non apportavit, mentitus est enim Gyula presentato capite, asserens se regis adversarium occidisse. cumque ad visum regis caput fuisset submissum et ore aperto lingua non fuisset reportata, Gyula propter mendacium de curia domini regis eiectus est. Chanadinus vero linguam de bursa exponens a rege sublimatur. Mi nyilván régi sarkányölő hősrőli mondai vonás (l. sárk. VIII); a minthogy általában a nemzeti védszentek, különösen az első térítő polgárosító hősök, királyok, apostolok, hasonlóan a fentebbi szörnyeket irtó hőskrőli képletekhez, szinte sarkányölők mint az ir Kevin és Patrik (l. a regék. a. allg. 852. 93 sz.), az oláh regékben sz. György (Mednyánszky 456. Schott val. márch. 284), nálunk is mint védszent a vitéz sz. Mártonnal az istváni, Kupa elleni háborúban (Hartvic 6). — De ezek mellett elhaló nemzeti pogány regénk, még ezen fordulati küzdelmében is feltűntethető saját nemzeti pogány vallásáért küzdő vértanú hőseit; így hangzik legalább, mintha emlékü még soká birta volna, a besenyő Thonuzoba vezérről fennmaradhatott hagyomány, hogy midőn sz. István keresztyén hitre kényszerítné, ő később volt magát nevével együtt lován ülve (Pulszky tageb.?) elevenen eltemettetni, mint sem ősei választását elhagyni. A tény emlékének élénk tudata jelentkezik még Anonym (53) latin — talán eredeti magy. regét rejtő rímein át:*

dum Stephanus verba vite predicaret
Thonuzoba in fide vanus
sed cum uxore vivus

et hungaros baptisaret
noluit esse Christianus
ad portum Obad est sepultus.

Maga a név is összetételénél fogva: *Thonu - Tana, Zoba - Soba - Csaba v. Obá*

— *atys v. pius*, a fentolbi különös értelmet magokban rejtő hősi nevekhez volna tartható. A később ismételve András és Béla alatt az új hit ellenében feltámadt régi pogányságerüti küzdeésekröli adatok, ezen forradalmak eltéröb jelleme, s a rölük fenlévö tudósítások szelleménél fogva bövebb hason nyomokat nem szolgáltatnak. A keresztyén nemzeti legenda azonban még késöb is egy nemzeti hös alakját fentartá, melyben a nemzeti hösrege ismét egyik kegyelt feltünö királyi személyeségét, a keresztyéni malaszt s konetségteljes színezet mellett, még a hös-hitregei emlékmradványok legjelesb vonásaival is feldiszítö; ez sz. *László* király, a magy. nemzeti keresztyén epos és lovagiaság kitünö személyesítöje, s az által az ös nemzethösökröli regés tudat felébbresztöje.

Már alakjára, a mint azt a krónikák és a legenda is festik, különös hösies színezetben tünik fel, a bibliai phrasisokban nyilatkozó krónikai (Tur. 2. 56, bud. 161) dicsöítés mellett: *emicuit quasi stella matutina in medio nebulae, fugans taedia tenebrarum, et quasi luna plena lucens in diebus suis: velut etiam sol refulgens sic effulsit in populo suo; quasi adeps separatus a carne, et cum leonibus et ursis lusit, quasi cum agnis ovium; num quid non occidit gigantem? et abstulit opprobrium ex israel? convertit enim inimicos suos undique, et extirpavit adversarios, — a legenda (s. Lad. 3) még sajjáságosb vonásokat is tud róla, hogy arcának oroszlán alakzata volt, s mint Saul vállal magasabb embertársainál, mintegy a természet kijelülte volt királylyá: erat enim manu fortis, visu desiderabilis, et secundum phisonomiam leonis magnas habens extremitates. statura quippe procerus, ceterisque hominibus ab humero supra preeminens, ita, quod ex uberante in ipso donorum plenitudine ipsa quoque corporis species regio diademate dignum ipsum declararet, s mint a régi magyar ének tartá (Toldy péld. 2. 47):*

tagodban ékes, termetedben diszesb,
vállaidtól fogva mindeneknél magasb,
csak szépséged császárságra méltó,
hogy korona téged méltán illet.

testedben tiszta, lelkedben fényes,
szüvedben bátor miként vad oroszlán,
azért neveztek bátor Lászlónak
mikoron még ifjudad volnál.

Mint küzdö hös csodás dolgokat visz véghez, a kerlési v. cserhalmi csatában (Tur. 2. 49 st.) egy maga egyszerre öt kúnt vág le, halálosan megsebesülve rögtön csodásan meggyógyul, s a hölgyrabló kún után iramolva megküzd vele s a hatodikát is levágja. Harcaiban öt is azonban hadnemtök veszik körül. Salamon feje felett tüzes kardá fenyegetö angyalokat lát lebegni, kik mint egykor Attilát, ötet is a küzdéstől visszarettenlik; a váci csatában ismét ö látja a Gejza fejére koronát tüző angyalt leszál-lani (Tur. 2. 52—5 l. hadn. IV). Midön a monyoródi ütközetben serege előtt áll a lándzsájával érintett bokorból hófehér hermelin menyétke száll annak hegyére, s onnét mellére ugorva hirdeti hadseregének a gyözelmet (Tur. 2. 52, l. Bonfin. i. k. 150). Isten küldött állatok vezérlik, néki is a *szarvas* jelenik meg, mint Hunor, Magor és Borsanak, kijelölve a helyet, hol a váci egyházat emeli (Tur. 2. 53, állat. VII); vadászat közt talál isteni intés által Nagyvárad helyére, mint Gyula Fejérvárra (Tur. 2. 58). A rabló besenyöket üzve, midön seregét a pusztában éhhalál veszély fenyegeti, Israel fiait a pusztában mannával tápláló Mojseskint, mint a legenda mondja (Tarnócy v. s. Ladisl. 105), táplálja, imájára rögtön szarvas nyájak s bival csordák jöven, magukat szeliden a seregnek eledelül nyújtva. Így nyit szomjuhozó seregének kútforrást is három helyt, hármas csodás módon, lándzsájával, sisakjával s lova patkójával. Jászónál v. Tordánál, a Mátra völgyében és Nyitra táján (l. elemek VII). Egy más hagyomány ekkép tartá, hogy midön üldözö serege elébe az ellenség aranypénzt szór cselül s feltartóztatásául, szavára az köv változik. Beythe (Clusius. stirp. nom. panon. i. h.): eum (Ladislauum) ferunt primum tota hungaria a tartaris pulsum in Daciam s. Transylvaniam profugisse in urbem Claudiopolim s. Colosvar, isthic cum opulento et praedivite quodam

lanio amicitiam et familiaritatem contraxisse, cuius factus sit compater, huius auxilio, qui illi expensas persolvit, tartaros denuo adgressus, eis totam ungariam ademit; in hac tartarorum fuga, cum nummos aureos quos ex praeda collegerant, Aradiensis campo abiicerent, ut insequentes ungaros remorarentur, precibus a deo contendit, ut aurum in lapides converteret: votum eventus secutus, inde factum putant, ut Aradiensis ille campus planis lapillis abundet, qui aliquando auri nummi fuerunt; a feljegyzés első része már érdekes népies alpra mutat, mint a bujdosó hős a nép közt ismeretlenül komájánál lappangva tartózkodik, míg újra utat tör győzelem s dicsőségre; még mélyebb alpra utal a vonás, mint hozatik a természeti tünemény, itt az aradi numulitok, egy fensőbb lény, e regében hőstünkkel összefüggésbe, mi nyilván mint a hősré átszálló isteni tehetség jelentkezik. Hasonlón szinte már mint Csaba, megsebesült seregét egy fű erejével, melyre ki lőtt nyila által talál feléleszti, László is ily gyógy füvel menti meg a dőghaláltól (l. Beythe i. h. s Cramer centur. memor. 3, növények VIII c); aminategy a hagyomány szerint azon már sz. Istvánnak tulajdonított erővel bír kitűnően, a mérgező állatok által halálosan megsértetteket keze érintésével meggyógyítani (Tarnócy v. Lad. 439). És róla ismét a kitűnő hősrégei vonás is, hogy mint a hősök az állatok nyelvét, madarak beszédét értik, ugy szinte a fák- s növényekkel szólnak, a palóc rege szerint (Lisznyai 151):

szent László kegyes beszédét
s hol megcsókolta a földet

a virágok is értették,
ott egy szép forrás fakadott.

A legjellemzőbb hősi vonások egyike szinte, hogy különös lovak, ménekkel bírnak, melyeken lovagolnak, nyargalnak kalandjaikban, szekereznek dicsőségükben (Grimm 364), ezek társaik a harcban, segédek a küzdésben, sorsuk a hőséval szorosán összefügg; népmondáinkban ez már a tátos (l. alább), ki a hősré vár, véle szól, utasítja, tanácsadója st. az összes hős regékben egyike ez a hős nélkülözhetlen kellékeinek; az irani eposb. ilyen a hős Rusthm *Reks* lova, ennek csikaja *Szrab* ismét fia a hős Sijaves méné, hasonl. Kosrev *Sebrenkje* (Firdusi 1. 146, 232, 2. 33, 51); ezek is már előre a hős számára rendelvők, véle születnek nevednek, és csak a hős kit illet ülheti meg mint n. Sándor Bukephalost; ily eszes ménék megint Achilles Xanthossa és Belios (Hom. il. 19. 400), és az éjszakai regék hőseié is (l. VIII); valamint népmondánk az alakot azonban kitűnően birja a Tátosban, ugy a határozottabb történeti rege eddigi személyességeinél semmi vagy kevés nyoma. Attilánál ugyan melleleg ilyesmit tudni látszik életrajz írói (péld. Oláhnál Attila 191): nuptiali eius die equus, quo in praeliis et optimo et sibi fidissimo utebatur, nullo signo praecedentis morbi apparente subito est mortuus, mi halála előjelentéseül áll már; és Bulcsu Leelnél is (l. f.) a göncöl szekereini ily hősi fogaton járás foroghat fen. De Lászlónál még emennek is élénkebb emléke fenmaradt. A krónikai hagyomány (Tur. 2. 49, bud. 129) ily különös lovat tulajdonít néki nevével hozva fel már a kunokkali csatájában, amint rajta utánok iramlik: super equo illo quem *Zug* nominabat. Podhracky (bud. chron. i. h.) szinétől *Zeg-fuscus* – feketepej, barna, magyarázza a nevet, mint Rusthm lova is *Reks* – *schecke-tarka*, hasonl. alább a hős Bátor Opos lova szinte szinétől; többet tud róla Boufai (i. k. 144) feljegyzése: adjiciunt, equum Ladislai non tam viribus et pertinacitate, quam natura fuisse praestantem, quippe qui domini mandata autumque mirifice observaret, cui mos erat hostem, morsu calceque impetere, nunquam deserere dominum, et in periculo maximo miram ingenii dexteritatem adhibere (egészen hasonl. Rusthm lova), mi a történeti átírás megett nyilván mondai hagyományra utal, mely sokat tudhatott a hős különös ménéről; így tartá (l. f.) lova patkója nyomában erednek a csodás kútforrásokat, melyek egyikének fenekén arany patkójából egy szeg ugymond még most is ragyog (Lisznyai palóc. d. 151); egy más rege szerint (Tompa 163), midőn László

magányosan lovagolva a hegységben eltöved, leskelődő kúnok veszik körül, imájára azonban megetté a sziklafal földig ketté hasad, elválasztva üldözőitől, és a történet helyén em. csodás jel maradt mély patkónyomot hagyván a mén lába a kősziklában. A sz. Lászlóróli palóc rege szerint (Lisznyai 150):

Budavárábó egy szuszvau   Mátra tövébe ugratott;
igen találók az ottani további vonások is, bár nem tudom mennyire eredetiek azok:

Laszló kirá lovagónyi	ő hajtá a göncöl szekér
Mihá arkangyautó tanót,	csillagsörényes lovait,
mikó meghout, egy darabig	ragyogó ostorul fonta
az ég lovászmestere vót.	a holdvilág sugárait.

Alább (XII) látandjuk a pogány vallási képzeteket, mikép a hősök méneiken nyargalva mennek holtok után a más világra, s hogy mennyire függ már ezzel össze a halottak kivitelére szolgáló eszköz: sellye (= feretrum) sz. *Mihál lova* neve, valamint e kifejezéssel a halál jelentésére használt szólások; szintúgy figyelmeztettünk Balcsu és Lehelnek a csillagokbani göncölszekeréni járására, mi már ismét kitünőleg a dicsőítő hős apotheosisát jelenti; s ilyen volna nyilván Lászlónál is e helyt a regében keresendő, kinek kitünő csillagáról is nem csak a legenda tud (vit. s. Lad. 11. Endl. mon.): *sydas peculiaris fulgoris*, mely holta után teteme felett látható, de a néphagyomány is már hasonló csillagokbani szekerézését jelentheté a maig fentartott *László szekér* népies csillag névben (l. Lugossy 850 akad. ért. 122), valamint az ájtatos ének róla már századokon át folyvást éneklé (sz. László éneke i. h.):

csillagok közt fényességes csillag!

Hasonló hősi vonások szálottak le általában a még későbbi, s már a legenda körébe sem tartozó hősökre is, mint például még Mátyásról a palóc rege (Lisznyai 101) tudni akarja hogy:

szeretője szép hajnali	s ő esti csillag lett,
s ott ragyognak még	a hollóköi vár felett.

E néphagyományt erősíthetné legalább ismét a Lugossy által (f. i. h.) felhozott *Mátyás szemé* népies csillag név (csill. IX). A hősnek lova mellett közönséges kelléke még különös fegyvere. Attilánál már a nevezetes *hadisteni kard*, mely Árpáddal újra előkerül (l. ezeket), Botondnál talán a *bárd*, mint Lehelnek *kürtje*, melylyel a különös hősi tetteket véghez viszik, így az összes hősöknél a bűvös csodás kardok m. Helginál, Stegfrid, Kullervonál st. Lászlónál úgy látszik, szinte a *bárd* – *securis*, melynek hajtása pogány kúnok fejtét nem hibázza (XVI).

E hőst is azonban ismét kora kitünő vitézei, mint hősi kör veheték körül; mint ilyen tűnik fel már *Bátor Opus* óriásokkal küzdve: (Túr. 2. 48) *Bator Opus Martini filius quemdam bohenum instar giganteae magnitudinis corpus habentem in certamine singulari viriliter prostravit, propter quod memorabile factum, semper post modum apud regem et omnes optimates hungariae, gloriosus emicuit*, (miért „bátor“ neve is annyihogy már sz. László is a mellék névvel dicsőíttetik a rólai hymnusokban ¹⁾).

Nevezetes szinte róla a mondai vonás, hogy mint jelentéktelen s disztelen alak, *homályos vitézkint* küzd fakó *satnya lován* a fényes vitéz ellenében, és a hatalmas viadalban keze elfásulva a *kard markolatjához oda ragad*: (Túr. 2. 52, bud. 144) *Opus miles gloriosus, militem ducis nomine Petrum audacissimum super equum sub-*

1) tu corde audax more leonis

ad hoc es dictus bator Ladislaus

cum adhuc iuvenis aetate fores, s a magyarban:

miért neveztek Bátor Lászlónak (l. f.).

mirtensem, ceterosque precedentem, radiante lorica et deaurata galea perspicuum, atque ad conflictum milites provocantem, singulari certamine superavit, nam de agmine Salomonis ad predictum militem solus Opus super gilyum equum in lorica cucullata evulsus in modum fulminis (*csuklyájából mint az istennyila kilővelve*, mondhatá a magy. rege l. al. Toldi Miklóst), ictu lanceae, rupta lorica, per medium cor transfixit, in eodem autem bello tantam stragem, crebris ictibus gladii sui, fecit Opus, quod pro nimia reciprocitate ictuum, dextera eius obriguerat, et capulo gladii sui adhaeserat ¹⁾).

De mint már ezekben a lehámlott mythosi színezet megett csupán történeti alakjukat bírjuk a néprege által egykor bizonyára azontúl dicsőített hőskönek, még inkább csak így jelentkeznek ama későbbiek, kik még *Lajos* és *Mátyás* vitézi korából e lovagias fejedelmek hősköréből kiválnak; ezekről is nem egy, még az őskori hősköröli képzetekben feneklő vonást beszélhetett a vitézi tetteikről szóló rege, minő különösen *Mátyás* nemzeties korában élénken hangozhatott. Különösen kegyelete tárgyai lehetnek már a Hunyadiak magok, és *Mátyás* egyikét kitünő vezére, mint *Magyar Balázs, Bátor* *István*, s különösen gondolnám *Kinizsi Pál*, kinek népszerű alakjával élénken összefüggő regék nyoma, az egyveleges rólai feljegyzésekben minden nyomon feltűnedez; hasonló homályos születésű, kovács fiú (mint Wieland, Siegfried, Kullervo l. a.), s a fővezérségig emelkedik, de már ő is gyermek korában hasonlóan mesei hőseinkhez a 10 akós hordót játszva felemeli s szájához tartva iszik belőle (Dugonics jel. tört. 1. 77), a pancélos embert fogai közt hordozta körül, hús csatában győz és soha sebet nem kap, 80 éves korig betegség nem érte. Midőn a kenyérmezői ütközet után *Bátori István*nál üli a tort az elesett törökök felett, fülharapva az elhullottak tetemeit, s fogai közt tartva járja velök a tábor körül a táncot, hasonló iszonyatossággal mint az ellenük nyáron süttő s vértüket ivó *Bulcsu*. De maga a csata is ama vérangzó hún háborúk színében jó elő *Oláhnál* (hung. 69): tanta utrinque comissa est caedes — um. a kenyérmezői ütközetről — ut rivulum qui in campi medio labitur, sanguine mixtum fuisse, abhis, qui praelio inter fuerunt audiverim. — Mit tudhatott még *Listi* (moh. 151) *Kinizsi bikának* nevezett különös *dobjáról*? mondván:

Kinizsi Pál dobja nevezeték bika,
midőn török hallotta, mindenét hátrahagyta.

Hasonlót tud még (u. o.) úgy látszik Hunyadi *kornetájáról is*, s hogy ily hadi tárogatókról regék fen voltak a Leheli kürt emléke krónikáink s a néphagyományban kezesség rá. A *Hunyadiról* hősi mondák — pedig ilyenek, regés születése, a gyűrűs hollóról st. régi hőregei képzetekkel foroghattak fen — azonban egészen elhangzottak ²⁾; és még inkább elhalványulhatott ily színezete az emlékirások elevonásge mellett, teljesen anecdottoni szint felvett Mátyásiaknak.

¹⁾ mit még *Bonfini* l. k. 154 a különösb kiegészítéssel told meg: quin et per medios hostes cursum faciens ad portam usque pervenit, ibique spectante populo unum interfecit, complures vulneribus affecit, et dum inter confertissimos hostes acerrime dimicat, equum multis confossum jaculis amisit, ipse tandem fortissime resistens, ad suos incolumem se recepit. Alamanni spectatam equitis fortitudinem admirati, ad imperatoremque reversi, illius audaciam ac vires praedicant. At is Opum confestim acciri jubet, qui postquam in conspectum venit mirifice laudatus, — mox ab imperatore Salomon interrogatus: an multi milites pari robore corporis et animi apud Ladislaum et Geysam forent? at ille magis ungaricus gentis, quam proprio utilitatis charitate correptus, multos consimiles ac longe meliores apud Geysam esse considerate respondit, quibus verbis consternatus imperator: si tales inquit hostes nactus es, nunquam mihi crede Salomon regnum recuperarebis. — 2) a szerb, oláh, bosnyák mondákban, hol a hő alakja a történet által annyira fel nem derülve, mint az nálunk történt, a valóság hiányában emléke kizárólagosan csak az őstörténet regében áll, mindezen regei vonásoknak nem egy viszhangja maradt fel, mint már rájuk *Vencel* is (Reg. alb. 7) figyelmeztetett; hová tehát ismét lezárni kellene a vizsgálatnak, őket felszedni, mint a górnában az attilákát, de a késő kor és homályos emlékeknel fogva a fáradságot ekkor is csak igen csekély eredmény fogná jutalmazni, egyébiránt ez sem jöhet számba, amint a hunyadi hőregének teljes összedőléséről van szó, mi azonban e helyt engemet nem illet.

De hogy ezen időszakból, a kettős hőskörhöz tapadt népemlékezetek között, nem egy regés hős egyediségről még hasonló hagyományok fen léteztek, mutatja a magyar hősrege egyik legnevezetesebb alakjának Toldi Miklósnak a néphagyományban ezen: majd Lajos, majd Mátyás korába áttevése, kit bár a történeti adatok sem abban sem emebben s általában, legalább ma már, egy korban sem ismernek ¹⁾, mégis mint a magyar hősrege személyesítője a történetből ismert hősök alakjain túl, legélelkebben tartá fen magát majdnem maig a nép emlékében. Csak hogy a Toldi-hősmondában a Lászlóéval például épen ellentétesen álló, azon igen jellemző regei processust látjuk, hogy míg az utóbbi a legenda és a népregét itt ott felragadott krónikai történetírás szellemiebb iránya nyomán, magasztos hősies alakzatot kapott, addig amaz csupán a népkörében s azt is mindinkább aljasodva tengődvén, a népies epica ama bohócos tréfás hősei jellemét vevé fel, melyet már fentebb rajzolánk s alább még érintendünk; s hogy egészen ilyené nem alacsonyult annak tulajdonítható talán, hogy az majd egyes létező hősök és személyekre rakodott le, vagy hogy az általánosb néptudatban mindinkább kimúlófélben volt. Ezt megjegyezve összeállítjuk már a mondának Illosvai verses feldolgozása (posoni 1746 kiad.), Bél (not. 3. 441 és 4. 26) és Dugonics (jeles tört. 1. 7) feljegyzéseiből kitéendő hős-hitregői vonásait ²⁾.

Születésére nézve bár, mint a monda már áttünteteli: hős nemes család ivadéka, atya Lőrinc maga vitéz (s valószínűleg szinte mondai „pokoljáró“ személyesség l. al.), bátyja György a királyi udvar főembere, mégis a hős ifjusága homályos, aljas, ismeretlen, — mint közönségesen a népmonda hőseié (l. alább), a finn Kullervo is hősi eredete dacára rabszolga és kovácslegény (kal. 31 és 32 runa), hasonlóan a kitett, kutyától szoptatott és kovácslegényül nevelt Siegfried (vilk. sag. 140) — míg utat tör magának tetteivel, hogy egyszerre a homályból a dicsőség kettőztetett fényében tűnjék fel (l. Grimm 360). Toldi is „léha fajankó“, büszke úrias testvére mellett megvetett hamupipőke féle, tanulatlan, ki csak paraszt munkát képes végezni, béresek s betyárokkal társalkodik; de „erős, vastag gyermek“ s már mint ilyen adja ő is hősi felsőbb ereje s hatalma jeleit: birkozás a fő foglalatossága, a legizmosb „tenyeres talpas béresekkel“ összekötődik, nincs a ki rajta kifogna, a malom köveket könnyűden felemelve hajigálja, a nyomó rudat végénél fogva egy kezével emeli föl, s a vitézek nagy bámulására mutatja véle Budára az utat az átvonuló hadseregnek. A képletekben tehát nyilván, lappangó hős jelenkezik, mint Romulus és Remus a nyájörök közt, az irani

1) Toldy Fer. (magy. tört. költ. 29) a Toldi-monda fenmaradt nyomait s korát vizsgálva, Illosvai Toldijában i szavai nyomán: „beveset olvasok róla krónikában,“ mondja ugyan: hogy bár történetünk róla hallgat, de nem mindig hallgatható, s hogy Toldi mondájának magvát, melyre egyéb mondáink rakodtak le, csak-ugyan valósággal létezett személy tette, mint azt az e féle ismért mythosi processusok tanúsítják, de hozzáadja egyzersmind, hogy e regés személy sem Lajos, sem Mátyás korában nem élt, miután sem Lajos arónikái sem Mátyás udvariról róla említést nem tesznek (mint már Bél is not. 3. 442 vélte: si carmina vernacula, quibus prodigiosi actus Toldii decantantur, excipias, vix quidpiam de eo in historicis repereris); azért nézete a Toldi-mondáról: „hogy az a regés mythosi magyar hőskorból maradt fen s őseinknél az volt körtübelől, mi a helleneknél a heraklesi monda, melyben több rendkívüli egyediség emlékezte egyesül, a testi erő s ügyesség, a vitézség és hűség öszve, mely századokon keresztül a nép nézetében részint csokulva, részint bővítve s megváltozva időnkint megifjúdott.“ Így ébredett fel az a népemlékben Lajos vitézi s lovagias korához tapadva, majd ismét a dicsősége által amaszt felülmúló mátyási kor hőskörébe helyezve; mindélfogva Illosvai általi feldolgozása azt Lajos idejébe tevé, míg a későbbi Rádaytól 1677—1733 féazkében Nógrádban, — hová majd Toldi majd Nagyfalu helységbe teszi a monda szálló s lakhelyét — hallott monda, Bél not. 3. 442 tanúsága szerint, és Dugonicsnak ezek nyomán keletkezett véleménye ötet Mátyás kora és fekete serege vitézül tevé. Nekünk természetesen sem itt, sem általában ezen személyeségök történeti kora s egyediségével nincs dolgunk, csupán a hősregének, ezek- s amazokra kirakódott hitregői vonásaival, mit mind azon Etele, László s többiekre nézve itt még egyszer megjegyezve, sem előtt tartandónak véltünk. — 2) Aranyanak is (Kisfaludy-t. kiad. 1847) Illosvai nyománi feldolgozása, az egyhét hagyomány betoldása által egyelmet követelt; hasonlóan Lásznai által (palóc dalok 164) róla készült palóc rege, — felléve ismét, hogy az eredeti, népies és nem csupán költői.

hősregében Kosrev és Gustasp (Firdusi 2. 48, 251), a mint rabszolga mindent viszáson tevő Kullervo (k. i. h.), de mi által már a hősi erőt tanúsítja. — *Nemlőkét* áll szinte ismét a hős mellett a szerető, ápoló anya, a kísérő öreg hű cseléd, míg másfelől Toldit zaklató, gonosz, irigy, incselkedő testvére, készíti a bonyolódást; mert midőn ingerelve egy napon ennek kedves cselédét a boszús hős meggyilkoló, futnia kell bátyja elől. *Elbujdosik* az atyai háztól, az erek és nádasok közt szárcsa tojásokkal él, s gondos anyjától a hű szolga által küldözött kenyérrrel. De azonnal hősi természete próbáit adja: *küzd szörnyekkel*, a réti farkasokat pusztítja, a szilaj eliramlott, embereket gázoló bikával áll szembe, (l. hasonlókat ismét az irani hősökrol Rusthm és Gustaspnál, Firdusi 1. 116, 2. 242—5); a mészárosok vágó székéről elrugaszkodott ökröket farkánál rántja vissza; e mészárosoknál teng azonban az oda vetett marha vesén élődve, vállain hordja fel a levágott marhát a budai várba, s általában így, alattomban lappangva még folyást, mint a népmese királyi konyhákba lopódzó hamupipőkéi, jut be ő is a budai királyi konyhába, hol szinte a legaljasb foglalkozás vár rá: fát hord, „csak ételért szolgál szakácsokat, — szennyes fazekakat mos vala”; de itt is megint a szakácsok és szolganép álmétkodására kezdi ereje s fensőbbsege jeleit, próbáit adni: két nagy koszárral könnyeden hord fel vállán vizet a Dunából, s midőn a király udvarában a vitézek parittyá hajigálásban, vagy rudat vetve vetélkednek, ő kitekintve a konyha ablakán mindig tovább veti a király nagy csudálkozására. Miért e körben is nagyobb ügyessége s ereje által éreztetett fensőbbsege irigységet szül, mely miatt nem maradhat többé a királyi udvarban és Budán¹⁾.

Mire csakhamar dicsősége teljes fényében tűnik fel a hős. Budán a Nyulak szigetén egy óriási erejű Cseh Mikola nevű bajnok áll ki, egyre küzdésre hívás fel a magyar vitézeket, és már számosat (10 mond a feljegyzett hagyom.) megölve, s vagyonukat elfoglalva, ez lévén a küzdés egyik feltétele, rettegéssel tölti el a várost s a

1) ezen ideál kalandjai körébe — „dolgai között jó Tholdi Miklónak — még ifjú voltáról így énekel Irak²⁾ mond Illosvai (26) — fog tartozni Toldinak Illosvai és Dugonicsnál (145) beszélt azon kalandja is: hogy midőn még szegény sorsú Budán, némi ifjú Őzvegybe szeret, ki vonzalmát nem viszonzva, cseléd akar tőle menekülni, emeletes háza ablakába faragott oroszlán képét akkép helyezve, hogy érintés által csak könnyen leeshessen; mire a nála éjszakán át vígan táncoló Toldit felszólítja, hogy ügyessége kimutatására ugorjon fel az oroszlánra; Toldi kívánságát teljesítve a fa képpel lebukik a vár piacára; hol az éjnek tétőlyogván, miután a már elzárt királyi udvarba bé nem juthatott, betér egy lakatos műhelyébe, kinél reggelig szállást kér; beszéd közt megemlékeznek a királynő egy nem rég elhalt, s igen gazdagon eltemetett udvari hőgyéről, vágyódva a vele hasztalanul eltemetett ékszőrekre; csak hamar összeszóznak, s a hős nyereség fejében a lakatos kínálkozik a zárat kinyitni, Toldi pedig a sírből követ lehangorítani; midőn azonban cőt érnek, az irigy lakatos egy maga kívánva a kincset megtartani, a sírban még foglalkosó Toldira visszahengeríti a követ, de Toldi Miklós ereje kijátsza a cselét. A monda miképen tud tovább, s lehet hogy a kaland ismét csak egy példával szolgált Toldi erőssége kimutatására, vagy hogy gúcsos volt, mi által Toldi új kalandjait tovább szövé; mint boszúllá meg magát ismét ellenein st. miről az ismeretlenkor levő feljegyzések már miképen tudnak. Ebből is azonban észrevehető, hogy a fonák tréfáivá alakított oroszlán képpeli esemény a régi hagyományos mondában ekkép helyt nem foglalhatott, és már maga Illosvainak homályos leírása az e felőli hagyomány vagy nem értése, vagy híjános ismeretere mutatna, vagy hogy csak legalább ő maga törekedett azt elsimítani, valaminthogy másfelől az egészben nyilván mély hagyományos nyem lappang, az első részében Simson-dolilai, a hősökrol regékben gyakran előforduló veszt jelenségével, a másodikban pedig az oroszlán alak és ama cselés sírgödörbe taszítás beszéde hasonló lévén mesénk hőseiről folytonosan visszatérő vonásokhoz: mint a sárkány-oroszlán vívók megszabhatva a föld alatt elhelyezett királyi csontokat, a két irigy testvértől a sárkány-gödörbe visszataszítatnak, a gödör köve rájuk hengerítették st. (l. sárkány VIII); mert ide játszik már a fentebbí regé is, hogy legyőzve a réti farkasokat, hősjeiket magával viszi Miklós, bátyja megboszúlására, a mennyire épen így tudják szinte mesénk is, hogy a hős által legyőzött szörny vadállatok kölykei boszá szagúdnak, kicserik kalandjaiban, mint lársai segítik a sárkányviadalban st. (l. al.); Kullervo is így nyújjal farkasokat s medvéket hajk, általuk a rábizott csordát s gazdasszonyát is szétszaggattatja. Kétségtelen ősmondának nyomat tanúsítják azonban e helyt Illosvainak ezen elbeszélését bevezető szavai:

az idő akkoron szép folyással vala   az bálvány hűdség immár megszűnt vala,
 melyekben, mint al. másol látnadjuk, épen pogánykori emlékek jelentkeznek.

ajnokokat, mert a nemzet szegényére nincs többé senki a ki véle megvívni bátorkodnék. közt ölte volt meg az özvegynek is, ki egykor Toldit bujkáltában jól tartá, két véle ivott fiát; Toldi megszánva az asszony siralmát, „mondá, hogy megállja neki boszúját.“ Mit ismeretlen hős jelenti magát a már nagy zavarban lévő királyi udvar s vitézek ömérére, hogy a cseh óriással mérközni akar. Két csolnakon mennek át a vívók a vulak szigeténi küzdhelyre, s kiszállva, Toldi egy rúgással a csolnakot úgy eltaszítá, hogy az, az ellenkező partba vágódott; mire a cseh megrettenve kérde tette okát. Toldi hallatja, hogy a küzdésben egyik úgy is holtan a hely színén maradván, felesleges volna két csolnak a visszamenetre; s összeszedve Toldi nagy erejét, a küzdés előtt gyámsnak kezét nyújtván, úgy megszorítja a cseh vaskeztűs jobbját, hogy az mindjárt szelapul, s kihaladozott ujjain a vér szökken ki, (a hős Rusthum kézfogására is ellene jairól a körmök mint száraz galyak a fáról hullanak le, Firdusi 1. 187). Mire összesapnak Toldi a cseh óriást leterítve, megboszúlja az általa leült áldozatokat, s hős tteért a királytól megjutalmazva, udvarába fogadva felmagasztaltatik. Ezen újonnan a jos v. mátyási lovagi korhoz alkalmazva átalakított mondán át is meglátni még a hőst, mit a minotaurusi, ragadozó, adót st. követelő erőszakos szörnytől Theseusként megmenti veszélyben lévő királyi udvart, várost, egészen hasonlóan szinte meséink sárkány szandító hőseihez. Egészen ily mondai hősregei színezetet tüntetnek elő többi kalandjai : így már amaz, hogy Lajos király s hőseinek a külföldön tizenegy királylyal (lejjebb egyszerűbben 12 tud Illosvai (58), s még 13dikul a császárt is említi) meggyűlvén bajuk Toldit állítják ismét ellenükbe, ki mint feljebb a cseh Mikola kezét lapítja, úgy t „sarkát Toldi Miklós úgy nyomodja vala — sarkaiból királynak az vér is kifoly vala“ s hogy „hatalmas botját rettegi a 11 király, melylyel koronájuk lapítja“; mire a tizenkét irály meg a császár is atyafia lesz, s a diadal oly mesészerű, hogy : „sisakkal magyarok az pénzt mérik vala — skarlát granátnak singi kopia vala.“ Hasonlók többi ősi merényei : midőn alkalmsilag egy csehvel verseng, egyet fordulva, köntöse ujjával nyben rejtve tartá buzogányát, olyat ütött rajta, hogy az azonnal szörnyet hal; minél ár a monda bohós színezetű magyarázata ismét, hogy mivel senki rejtett buzogányát szre nem vehető, mindnyájan azt hívék, hogy a csehet *a gutaszél ütötte meg* rögtön l Guta a zsvány ütését II), s azt Toldinak senki sem vevé rosz néven. De a hős ellen, odás, túl emberi fensőbb ereje és szerencséje mellett, folytonosan törekvő irigység, a ősrege folyamában, melyet ez természetesen annak túlmerészsége, s merényeiből redtet, Toldit is a királyi kegytől s szerencsétől újra megfosztja; bujdosva lappang met a számkivetett, midőn a királyi udvart megint egy olasz bajnok, sorra legyőzve a őle szembeállóló vitézeket, rettegteti, ekkor a király és emberei megemlékeznek végre oldiról, mint ki egyedül volna képes őket a veszélyből megmenteni. Toldi a küzdésre undig kész, de a királyi parancs kitiltván az udvarból, álruhában mint csuklyás barát lenik meg lovon ülve (így fent. már Bátor Opos is a cseh óriással küzdve: *super ilvum equum in lorica cucullata evulsus in modum fulminis*), szembeállva az olasz ajnokokkal, azonban lova patkói mindjárt szikráznak, kietlen nagy dorongjával ide s tova udaráz, s mielőtt ellene megálmodná már leteríté. S a hős leplezett dicsősége ismét öltör. — Különösnek tartom még a rege által öreg korából felhozott eseményt is, midőn királytól újra felhivatik, hogy Budára jöne a fiatal bajnokokkal küzdeni, ő félti már rejét, hogy ősz szakálát a fiatal vitézek „megcsúfolják“, mire szakálához beszél: hogy rany és ezüstbe akarja foglaltatni ha vetélytársait felülmúlja. Ezek incselkednek vele, s ő ismét leüti őket köntös ujjába rejtett „hétollú botjával“; mit Illosvai (72) homá-os szavai mellett, ismét hasonló simsoni vonásra vélnék talán magyarázandónak: hogy hős titkos, bűvös ereje haja vagy szakálában rejlik.

Nevezetes kiegészítője a Toldi mondának ránk nézve is a hagyományos néphit ég, mely a budai vár egyik kapujában ez előtt felfüggesztve szemlélt nagyszerű óriási

fegyvereket szinte Toldi Miklósnak tulajdonítá. Toldy Ferenc (i. h.) mondja már : hogy a monda legújabb toldaléakai gyanánt tekinthetők , a római hagyomány azon részei, mik a budai kapu óriási fegyvereivel szövetkeztek , és csak azóta kezdenek a nép emlékezetéből enyészni , mióta magok a csodálatos maradványok vandál kezek által megsemmisítettek ¹⁾. A nyomukon felmutatandó hitregei jelenségeknél fogva a római leírást egész terjedelmében , mint azt birjuk közlendőnek tartom ; Illosvai id. posoni pótoltt kiadása végül ekkép emlékezik róluk :

ha kegyes olvasó, valami kétséged
vagy ez históriát álomnak itéled,
nézd meg jól Budának az bécsi kapuját,
mellotte függeni személyéhez pajzsát,
diadalmas vitéz helyes kopijáját,

ebben mit irtam vagyon s el nem hiszed,
hogy Toldi Miklós lőtt volna nem hiszed:
meglátod ott ennek súlyos buzogányát;
parittyából hajigált hús fontos köveit,
és az kit csizmáján viselt sarkantyúját.

Kimerítőbben Bélnél (not. 3. 442): *ex apside (budai kapunak) suspensas spectavimus, Nicolai Toldii prodigiosi roboris viri armorum reliquias, in his umbo est, e ferro aut chalybe crassitie inusitate, fabre factus, ponderis tanti, cui ferendo vir haud elumbis, vix ac ne vix quidem suffecerit hodie, lamea demum visitur, longurione ferrato constans, eius prope modum molis, quali gigantes fuisse usos augurari possis, pendet globus quoque lapideus catenae herescens, quem Toldium de baltheo in preliis gestasse memorant: ultra humanum caput grandis est, ideoque ne ambabus quidem manibus ad ictum facile vibrandus, loricae e circulis ferreis, reticulato operae contextae, ferramentum, ita comparatum est, ut multum ab hodierno usu abhorreat, tam sunt enim spissa omnia, ut si integrum esset indumentum, haud sane repereris virum, ei diutius ferendo parem. Sed et equina solea, atque calcar molis sunt insolentis; aiunt rogatum, ut roboris quo valeat, experimentum daret, lancea vomerem non dum detritum usa, uno ictu pertudisse: qui et ipse vomer, infixio lanceae ferramento, in Toldianis hisce monumentis conspicitur.* Dugonics (153) még körülményesben szól az ottan látott: hús vagy talán több kőgalacsinról, az az ökölnyi vagy talán annál is nagyobb kőgolyóbcisről, melyeket Toldi Miklós a hagyomány szerint a Dunának egyik partjáról a másikra át parittyázt, ezek a bal kéz felül voltak felakasztva, a jobb kéz felől függött azon emberfőnél nagyobb kőgolyóbis, melyet a hadban övében hordozott, most buzogányáról lánccon lógott le, a buzogány mellett volt ama híres szántóvas, melyről szinte a külön körülményt említi, hogy azt Zsámbékon Mátyás király felhívására döfte keresztül, azután a többi mint f. Bélnél. Már ezen a kifüggesztett fegyverekhez kötött hagyományokban ismét roppant erejéről külön regék: hogy a Dunát a kövekkel áthajítá, az újdont ekevasat keresztül döfte st. jelentkeznek. De e mellett magában a körülményben, hogy a főváros kapujára kifüggesztett óriási nagyságú, különös hagyományos régi fegyverekben a nép egy kitünő hőse fegyvereit látja, s azt mintegy palladiumot tekinti, a hős-óriási rege egy sajtáságos, s itt ott még gyakran előkerülő hősi traditiók s cultus éber nyomát látom; véleményem igen erősül egy fenmaradt egyszerű verstörödék által, mely azt még épen e szellemben hangoztatja:

híres Toldi Miklós erős vitéz vala

Budán egy kapuban függ még vasoldala.

a verspár a népd. gyűjtemény (2. 394) egy dala előtt áll, a régi s maig is ponyva-irodalmi példányainkban használt „*ad notam*“ felirattal, mi köztudomásul az a szerint dudolandó alatta következő dalt érti, s mi által mindig egy régibb közismeretű ének

¹⁾ szerinte ezen a budai várnak bécsi kapujában függött fegyvereknek kegyetlen kézzel eltávolított szilárdos helyükről, mintogy. hús évvel ezelőtt, a budai várfalak akkori tartozásán alkalmazással történt.

szavai idérvék¹). Toldi ezen a budai kapuban függő „*vasoldala*“ alatt ugyan le már ama fegyverei közt létezett vaspáncélját v. inkább pajzsát érthető; de len esetre a véleménynek is adhat helyt, hogy ott talán egykor csakugyan a Toldi-tartott csont oldala, lapockája függött, melyet természetesen erősségénél fogva a „vasoldalnak“ énekelhetett, valamint egy további rege ötet *vasgyűrőnek* mondja, mint a fentebbi népmondai hősköri meséink még tudják, hogy testük *megvasallatik, kovácsoltatik*, mint vas Lacié, s a germán óriásokról: *Jarnhaus – eisenschüdel – toponyájú* kifejezések és nevek. Hogy pedig ily őskori, hősi, óriási alakok, sőt nyállatok sárkányokénak st. tartott csodás nagyságú csontok, a városok kapui, yok, várak, nyilvános épületek falain kifüggesztettek, s róluk hasonló különmeműk, hagyományok fenforogtak, még maig számos emlékek tanúsítják: Kuhn (märk.

34) szerint, a verbeni templomban és Jerichowban egy házon függött az óriás lapockája. Panzer (b. d. myt. 244): a sächsen- és rottersheimi egyházban oldalbort. Iwein ném. hős. költ. (5851 v.): az erőszakos óriás Harpin csontjai a vár kapujában tetnek; Schlettstadtban maig Schletto óriásé a kórház kapuja alatt (Stöber sag. d. s 129), s általában Fischart Gargantuája (111 fejj.) szerint a szokás: *sagt man riesen und haunen, zeigt jhr gebein in der kirchen, unter den rathsheusern, jhre rotische spiesz, stälın stangen, goliatische weberbäwm* (l. Grimm 522); valamint nek is említi még Bél (not. 4. 624) Selmec vára kapujában: *sub portae apside, itatae magnitudinis os, intrantibus spectandum se obiicit, tres pedes geometricos um ac pro ea portione eximie crassum*; mit a selmeciek ugymond, egyik óriási őstük zárának tartottak. És hogy Toldi Miklós tetemetül vélt több ily csontváz maradványok voltak, csakugyan bizonyítani látszik *csont agya, kaponyája* felül, illosvainak ama ék verseken kívül, még eredeti szövege is, hol ennek fellelézéséről (hol? szinte én-e, vagy inkább sírja helyén Nagyaluban?) emlékezik, mondván, midőn nagy-bani haláláról tudósít:

agyon most is **Miklós feje** szertelen tömérdek **agya csontja, kaponyája,**
most is ott vagyon nagy öklelő fája, híres ez világban szíve nagy bátorsága.

mint ebben tehát hősünk máris óriási színezetben jelentkezik, úgy az érintett palóc ben *vasgyűrő, vastermészetéről* hagyomány által is (Lisznyai 164), hol Toldi ország hős csodája, *vasgyűrő és palóc embernek* mondatik, hasonlóan a fentebbi és V) énn hagyományhoz: az *ős vasmellű óriásokról*, kik a földet előbb lakták st. inkább óriási hitregébe térő felőlei képleteket árul el tovább az idézett palóc rege, élve a hegyeknek általai átvágását, egy helyről a másikra hordását. Szerinte midőn és király nejével utazva, egy nagy hegy előtt megállnak pihentetni lovaik:

Toldi Miklós, ki ezt látta,	fejszékjét a hegy hátába vágta;
csapásától a hegy kiabál,	de ő nem tágit, s tövibe áll:
egyet mormog s neki dől a	hegy hátának;
a király s a felesége	jó ízűn kacagának.
a király az egész dolgot	csak tréfául vette,
de Toldi még egyet morgott:	félre az útból, teremtette!
coki te púpos hegy!	de a hegy csak nem megy.
s bőszülten neki dől,	s így, ily neki feszülten,

¹ Jón a versek illosvai toldalók kiadásai valamelyikéből vevék-e talán? nem ismervén azokat, meghatározni nem tudom; de ha önálló, úgy ez bizonyára a Toldi-monda egyik érdekes részlete lehetett, s mint annak előhozására felszólítva legyenek a vizsgálók, miután az még könnyen ponyvairodalmi példányaiak st. lappanghat, bár én minden törekvésem dacára nem voltam képes annak nyomába járni.

még egyet mormogott;
de valamelyik ropogott,
oly keményen megmarkolta,
a hegyet, — hogy — félretolta,
utat a királynak,
minek fáradnának,
hej nagy az én szívem gondja,
el ne késsen, ne várjon,
s még az útban eső
szedtevedte, hányta, dobta,
s e *toldottfoldott* hegy aljába,
hol a királytól egy falut
s az úttól féltre a falu megett,
és a falu,
Toldinak őt Mátyás király

s a hegy-e? vagy a dereka,
a kőszikla fonszóval jajgatott,
s oly iszonytalan megnyomta
s így csinált egyenes
mond, e fényes lovak
s bátor hangon mondja:
hogy a király jó úton járjon,
útja legyen egyenes — —
dombokat is elő
s a féltre *tolt*hoz *toldotta*.
telepedett lakónak;
kapott borraivalónak.
most is láthatd a „Coki hegyet,
nevét innen vette,
maga keresztelte;

a *Coki* hegynévhez tapadhatott hagyomány s a *Told* név értelmében itt tehát nyilván egy óriási hegyalkotó vagy alakító egyediségről eszme forogna fen, hasonló f. óriási (V) mondánkban azon alakokhoz, kikkel ily hegyalakításokat st. összefüggni láttunk a nép-hagyományban.

Mint hősnek azonban még a monda a mellőzhetlen *lova* is tulajdonítja, a római kevés vonásokban is az hasonló jelentkezik főntebbi e nemű regei képletekhez; a *palóc* mondában ráadásul kapja a királytól azt a *Pejtkót*:

mely kitelelt zabszalmán is,
ha nem volt más, — kapott rajta,
meg se nyergelte,

jó volt neki a kóró is,
s Miklós bátya úgy szerette,
azt hitte hogy *tálcos* fajta;

itt neve *pejtkó*, ismét a színtől, Dugonics és Illosvainál: *pirkó*, Aranyánál: *rigó*. Dugonics szerint patkója, ha a küzdőre lépett szikrázott, és szinte még a budai várkapui Toldiféle eszközök közt is fentartatott, Bél szerint: „equina solea molis insolentis, „lova kietlen patkója, um. Dugonics, melyből kielehetett venni azon lónak temérdek *nagyságát* és erősségét, melyen Toldi Miklós ül vala.“ Róla szól még egy pár km. is: *egy lép, mint Toldi Miklós lova, és tengődik mint Toldi Miklós lova a szemétem*; mi *tálcó*-letesen azonos vonás népmondáink hősei tátos lovaiéval, azok szinte, mint maga a homályban lappangó hős, nyomorék, koszos csikók, legrútabb valamennyi közt, a *ganájon*, vagy épen az alatt *tengődik*, míg megjő az illető hős, kire vár, s véle *dicsősége*, *koszos szőre arannyá változik*, *tűzet lehel*, *arany abrakot eszik* st. (l. tátos VIII). *Igy tarták fen a felőlei* további km.: *erős mint Toldi Miklós, Toldi Miklósnak szokája, nem arra Buda* (Toldy i. h. 29), közmondásossá vált erőssége emlékét; míg az utóbbiban ama nevezetes tettét értik, midőn az átmenő vitézek kérdésére a nádor *hadának az út* Budára a nyomórúddal mutatja; a *palóc* rege szerint (Lisznyai i. h.):

két öles mutatóujja
mikor Mátyás királynak a
midőn mint garaboncás gyiák

volt a szénaszekér rúdja,
gyalogutat megmutatta,
az országot beutazta.

hol a regei variáns majd nem eredetiebben hangzik; egyébkint itt a nyomórúd ismét óriási nagyságával a hős ereje jelentésére mért attributum: az óriás Ilistim Góliátról is (1. reg. 17, 7. — 2 reg. 21, 19), *hastile quasi liciatorium texentium* — a *szőbőszék rúdja*; Kaleve poegről a finn mondában: midőn ellenei feladásra felszólító követet hozzá küldenek, az azzal felel, hogy *botjádért* küldi őt, de ez megmondítani sem bírja, mert az egy hatalmas *szálfá* volt (Hunfalvy szépirod. 1. 11 sz.).

A hőrege még egy nevezetes kiegészítő részlettel tekintem a pokolba járó, alvilágba béható hőskröli mondákat is. Az egyiket ismeretünkre levőnek későbbkori folemlítése ezeket is, mint péld. *Tar és Tót Lőrincet* már szinte históriai kor és körbe állítja. Így helyezék az előbbit a Lajos és Mátyás közti zsigmondi időszakba, mely ismét sajtáságos viszonyai és eseményei által nem kevés anyagot nyújtott általában a néprege- nek (hogy csak például a zsarnok király ellenében álló hős Kont s 32 bajtársa, hű szolgálja Csóka s többiröli élénk regekört említsük, melyről még krónikáink említik: (Túr. 4. 7) *nostrum aevum nedum loquitar, verum et resonanti lyra canit*), de különösen még hason ös hagyományos regék felébresztése és e korbai áthelyezése is, mint ez a *Tar Lőrincféle* regével történt, ki Zsigmond alatt a pokolba vándorolt volna, honnét Zsigmond gonosz tetteiérti jövő szenvedésének hírét hozá meg. A monda legrégibb emlékét s tartalmát Tinódi „Zsigmond krónikájában” (287) verses feljegyzéséből birjuk, szerinte :

énekbe hallottam, vagy volt, vagy nem volt, **Tar Lőrinc** pokolba be ment volt;
egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt, négy szegénél négy tüzes ember volt.

az égy Zsigmond kínzására áll készen, mint a tüzes kádferdők a véle kárhozottak, az ország főemberei st. számára (XII). Hasonló pokolba járó hősröli *Tót Lőrinc* névvel emlékezik azonban szinte egy ó rege nyomán Sándor (sokf. 10. d. 126), ki Lajos idejében szállt volna már le, s onnan visszajövén csodás dolgokat beszélt. Mind a kettőt már igen helyesen hozza Toldy (magy. tört. költ. 30) összefüggésbe Toldi Miklósnak egyiránt Lőrinc nevű atyjával, mint az állandó rege azonos személyeit. Mi előttünk kétségtelenül ezen *pokolba járó hőskröli monda* nem egyéb, mint a hősi hitregék egyik máthatlan kiegészítő vonása, melyet nemzeti hős hitregénknek szinte ekkép teljes kiegészítésül, számunkra szerencsésen fenmaradt egyiket vonás még megtartott. Valamint ugyan is a herosok apotheosisa, dicsőséges mennybemenetekröli vonást hős hitregékben még élénken fentartva látjuk, Bulcsu és Lehelnek a göncöl csillagszekeréni jártában, hasonlóan Lászlónak a „lászlószekere” csillagzatban st., úgy itt emlékeznék még egyiránt a hőskröli is, kik a pokolba szállva, ott a halál, setetőség, gonoszság, vész-országtá, ördögök, dívek lakát, Pluto birodalmát rettegten, hatalmukkal győzelmesen bejárva, vagy legalább álmélkodva kalandozzák bé a különös vidékeket; sőt olykor maguk is benne egy időre bűnhödve letartva képzeltek. Így már a classicus regében: *Hercules, Ulysses, Aeneas* st. az irani eposban az égbe emelkedő *Carus* mellett a díveket pokolban folkereső, üldözö, legyözö *Rusthm* (Firdusi 1. 181), a germánb. *Diétrisá* (Grimm helds. 38), a finn. (kal. 15 runo.) *Lemminkä* és *Väinämö*; s hogy ös hitregékben is e nemű képzetek fenvoltak, kezeskedik felölök a *Toldi, Tót* vagy *Tar Lőrinc*, vagy mind a háromról külön fenvolt nevezetes mondaköri üredék nyom. Ide tarthatók volnának azonban, mint regei nyomok, még más e nemű feltűnőbb jelenségek, mint például Taurinus költeményében (Engel monum.) *Dózsának pokolban járatása*, és hasonló Gvadányi *Peleskel Notáriusa pokolba monotele*, miben ezekröli hason mondák, vagy hogy csak a költök előtt hason népregei hőskröli vonások emléke foroghatott fen. Minden kétségen felül azonban ide magyarázandók a népese azon *Nefész, Erös Jancsi* st. hősei, az ördögnek többnyire odaigért gyermekek, kik szinte béhatva a pokolba, az ördögöket megrettentik, megbódítják, a bűnhödök kínjairól tudomást kapnak st. mindezen képletekröli azonban bővebben még alább (XII).

Talán még népkönyveinkben fentartott hőskröli regékben volna az egészhez néhány vonás bönghözhető; a tudomásomra levök, minök: *Kádár István, Tarosal Bende, Vitéz Oláh Gerő, Ördög Mátyás* st. eredeti, ha ilyen még is létezett, hőregei vonásaikból annyira kivethköztetvök, s az izetlen előadásban alakjuk úgy

elmosódott, hogy a vizsgálatnak semmi v. kevés alapot adnak csak, ott is, hol valami kiemelhető még netalán jelentkeznek. Az egy: a hősek kedves ménérőlí vonás, mi még élénkebben s folytonosan jelentkezik. De ezek összeállítása máshová tartozik.

Ennyi — s bizonyára nem kevés, ha bár csak annyira elegendő, hogy érzetese épen velünk annak szűkét mit gondatlanságunk veszni hagyott — mit határozottabb hőstregénk köréből, mint hitregei nyomot s képzetet még felmutathatánk. A határozatlanabb népmonda s mesei hagyomány azonban még nem egy érdekes vonással képes azt kiegészíteni. Főntebb a cikk elején már, az óriás-hősi mythos összefüggése s átmenetei jellemzésére, köréből hoztuk fel hősei néhány nevezetesebb képleteit; most még róluk a további néhány vonást adalékul ide toldjuk, ha mindjárt néhol az ismétlés bajába is kellene esnünk, miután történeti regénk töredékes alakjai hitregei képletét, a népmese kikerekített hőseirőlí tudatának hozzájuk vetése, még határozottabban tüntetheti fel.

Ezen népmesei hősi képletek röviden a következőkben foglalhatók össze. A hősek *születését*, *jövőjét* szinte *jóslat*, *előjelentés*, *álomlátás* tudatja, mire fölös számmal adatokat a végzetnöi mythos szolgáltat (l. o. IV); mit már majd nyiltabban különösen fensőbb *tündéri lények* által tud a mese eszközöltnek, majd homályosan jelenti ez, ama *büvös keresztanyák*, *boszorkányok* képében, kik keresztiségi ajándokul *büvös* szerekkel, a tátos lóval st. ajándékozzák meg, vagy az *öz öregember*, *koldus* alakjában, kinek ismét ajándéka a hős mindenható varázsszere, s kinek áldására a születő gyermek homlokán aranycsillag, mellén aranyholddal jelenik meg. Ide veszem még szinte az *ördögnek* születésük előtt atyjuk által, a vett különös szolgálatért, oda *igért fiúkat*, mi által a görcs készül a mondahős kalanddús pályájára (l. III).

Eredetük szinte majd alacsony sorsú, homályos, *szegény emberek gyermekei*, *közkatonák*, *deák kalandorok* (Gaal 1, 28), *pásztor*, *juhász fiúk* (gy. 4, népd. 3. 319); de mi mellett mindég már némi titkos, jelentéstartalmas jövőrőlí tudat jelensége lappang (népd. 3. 263), s az csupán mintegy a jövő, hősiei tények által eszközölt dicsőség, annál nagyobb kiemelésére szolgál, a küzdő hős törekvésének tágabb tért, bonyolódást készít elő; majd ismét mint *király*, *herceg*, *fejedelmi fiak* jönnek ugyan elő (Gaal 53, Majl. 199, 257, népd. 1. 459, 3. 225 st.) a magasztos fensőbb *félisteni hősi eredet jelentéseül*, — mit péld. a classicus epos hőseinél a félisten és félembéri eredettel jelent, mint saját történeti regénk is, — de ilyenkor közönségesen, nem csak a király *harmadik legkisebb*, leggyengébb, a többi irigy testvérektől megvetett, üldözött *fiúk*-kint jellemezzék, hanem még ehhez nagyobbára számos elejükbe gördített nobilitás, *küzdés*, fáradtság *kalandok*, *nyomorban tengés* által homályosítatnak el, jövendő dicsőségük annál élénkebb feltüntetésére. Ezt jelentheti gyakran *állati torz alakban*, péld. kigyóbőrbeni születés, átkos *büvös átváltozások* (Gaal 364, gy. 2, 39) állat s növénynyé (Gaal 313, Majl. 257 st.), és még inkább a *csontkitott test és tagú* (Gaal 1, 175, népd. 3. 251, l. Grimm 360), *kitett*, elhányt s *állatoktól szoptatott*, *pásztoroktól* felnevelt gyermekek, mint Romulus és Remus, Feridun st. (l. f. népd. 3. 319). Ehhez az aljasuló népmese toldja még a sajátlag *dörék*, *nem - tudós* (azaz, hogy minden kérdésre csak azt válaszolja: nem tudom, tehát némileg néma, dőre - hebes) *balog*, *ügyetlen*, semmire sem használható, de e mellett *kópé*, csint követő, *félni*, rettegni *nem tudó*, *bohós*, *Nefész Jancsi*, *Vadhuszár*, *hamupipőke*, *hamuhattyúk* (népd. 3. 367, 289, 315. gy. 4, 13, 76) s a többi már f. a cikk elején jellemzett alakjait; mi mellett azonban emlékezik már mindjárt különös sajátoságos tehetségeikről. minő már a félni, rettegni nem tudás, az *acéloxott*, *megvasall test*, a természetfeletti

alkat és erő, melynek már csecsemő korukban kezdik adni jeleit, szét szakítva pólyáikat, több anyát szopva, fákat tövestől kinyöve st. (l. u. o.).

Az előbbieken seneklik ismét a mese azon nevezetes vonása is, hogy e hősök közönségesen *hármassal* állítatnak elő testvéri viszonyban, kik közül azután ama harmadik, legkisebb a kitünő valódi hősi alak, melynek előtüntetésére a két első háttérül szolgál, miben azonban már némi felsőbb lényi, *isteni trilogiai* képzet, hasonlóan ama a végzetnök, tündérekől felmutatotthoz nyilatkozik¹⁾; ezen, a két első által megvetett, elhanyagolt, együgyű, gyöngébb, dőre hamupipókének tartott harmadik alak körül (Gaal 1, 175, 77, Majl. 157, 199, népd. 1. 459, 2. 360, 367, 3. 225, 241 st.), kinek megbuktatásán törekszik a testvéri agyarkodó irigység, alakul a cselekvény, az ellenséges végzetnek, mely kezdetben ezen incselkedés által nyilatkozik, s utóbb a hősi kalandok s küzdelemre kényteteli, győzelmes leküzdése által²⁾. A mennyire ez a mesében a hős ellenében állított gonosz tündérek végzetéből ered ismét olykor, már főntebb amaz hitregei körben láttuk. Ellenben másfelől szinte így állanak mellette, kijelentett különös végzetét intező, *tündéri nemtők*, adományozva a hőst különös, természetfeletti tehetség és tulajdonságokkal, segítve, megajándékozva csodás bűvszereikkel, a *győzhetetlen kard*, kalapács, fejsze, varázs síp, világ, vesszővel st. (Gaal 13, 302, Majl. 207, népd. 3. 263 st. XIII); hódolnak néki segéd kísérő állatok, melyeket legyőzve hatalmának alávelt (népd. 1. 461, 3. 243, 324. Gaal 180, 303), mindöktől jelentkeznek már a hőregében is ama vezérlő szarvasok Hunor, Magor, Borsu és Lászlónál; így még hason, élénkebb tudatuk legalább az irani eposban: mint csatáznak a harcban az állatok egész seregei a hős felhívására az ellenség hadaival (Firdusi 1. 10, 4). Épen így kénytelenek a monda hősenek szolgálni, az általa legyőzött *óriások, törpék*, s mi a mesében a *rosszszellemekre* és *ördögökre* is átmen, kik parancsolatjára, bűvös eszközeivel hívására sietnek kívánságát teljesíteni, mi azután közönségesen természetfeletti feladatok kivételében áll, melyek eszközlőjeül maga a hős tartatik (l. a cikk elej. és népd. 3. 321, 232, 293. Gaal 15 st.). Kitünőleg azonban társa és segéde, meséink saját kitünő eredetiségű *tátos lova*, ez mindent előre látva, tudva, természetfeletti erővel birva, léghen járva, segíti tanácscsal, a küzdelemben kiragadja minden bajból; eredetre maga is, mint a hős, satnya, ganéjon tengődő, míg hősére akad (l. VIII).

Ézentúl *próbák* várnak a hősre és a *küzdés*; amazoknál közönségesen *hármassal feladat*, olykor több (az irani hősöknel közönségesen hét próba áll elő, Fird. 1. 170, 2. 282), melyet ereje s mintegy hősi képessége bebizonyításul kell kiállani (l. IV és XIII); erre következik a *küzdés*, melyet már szinte fentebb e cikk kezdetén jellemeztünk: hogy az már a mesékben leginkább az általános *sárkányi képletbe* tér át, mintegy legismereteseb személyesítésébe a többi szárny alakoknak, melyektől a hősnek a világot, az emberiséget megszabadítania kell; de tudnak szinte saját meséink is (l. u. o.) még olykor más állati s óriási képletekről, valamint a hősöknek ez értelemben *gonosz szellemek, rossz tündérek, ördögökkel küzdéséről*³⁾. A *küzdés feladata* a mesei hősnél nem csupán természetfeletti ereje, s így hősi minősége, természete kimutatása, mit a mese sokszor már egyedül tudni látszik, és kiemelni igyekszik; de a mint feljebb szinte taglaltuk, *a világnak a ragadozó, pusztító szárnyektől szabadítása*, megmentése, kiirtásuk

1) a határozottabb hősregei emlékekben, tudomásomra e hármassal testvéries képlet csak ritkán jő elő, tudja még azonban az irani epos, hol szinte a három testvér közül Irodzs, Iran alapítója a legifjabb király, hi ellen a két testvér irigysége tör, s az epos egyik fő motívumát is képi; a mese tehát ismét ama hősi trilogiai képletet is még élénken fentartá. — 2) de még ezek közt is minduntalan a sikert megkínálni törekszik, midőn például a hős a sárkány hatalmából megmenti testvéreit, s ezek a föld alatti űrből kijutnak, testvértüket visszatartják; a győzelmet és szabadítást maguknak tulajdonítva (Gaal 98 st. l. Földi jegyzet.). — 3) de így az irani eposban is a hősök az állati szárny alakok mellett folytonosan a dühökkel küzdenek.

által az emberi polgárosodás megalapítása (l. f.); ezen értelmet adja nyilván a folytonosan visszatérő mesei s regei vonás, a sárkány által elragadott három királyleány, a város vagy népségnek, melytől az emberadót követel, vagy a vidéknek, melynek minden vizét kiűszja, megszabadításáról. Olykor azonban a küzdő hős ezen győzelme általi szabadítása még mélyeb mythosi értelemmel is jelentkezik, hol az *átohtóli megváltás* eszméje forog fen ismét, mely irányban többnyire e képletek a mesében alig elválaszthatólag vegyülnek el (XI).

Igy függ össze már szinte, hogy a mesei hősök is csodás, rejtett *földalatti világ kalandorai*, hol majd az arany palotás és kincseivel elsüllyedett sárkányt kénytelenek felkeresni, majd ismét mint *pokolba járók* az ördögöt szolgálni, üzni, meghódítani (gy. 43. 76, népd. 3. 234, 293). Ellentétben ismét állnak a hősök, kik a csodás *tündérhonba behatnak, két világon át* a nap- hold- csillaganyákhoz jutnak, a szétől vitetve, mint sógoruktól, a léghen járnak; maguk is homlokukon csillagot hordva, mel- lükön a napot, holdat viselve, égi magasztos eredetük s dicsőségüket jelentik; miben éa már a népmondai hősök nimbusát és *apatheosist* akarom észrevenni (l. f.).

Még egyet: a mai népies eposnak még egy különösb saját hősi köre van, ezek a *haramiák, zsványok*, néptűnknek ugynevezett *szegény legények*, kik a homályos mesei hős alakokon túl, még határozottabb regei élénkséggel fentartvák néptűnk emlékeiben, s kikkel még nagyobbára népkönyveink is foglalkoznak; közülök a ma ismereteb nevek s alakok: *Angyal Bandi* (sajátl. Onodi), *Zöld Marei*, *Fehér Lael*, *Gyuri Bandi*, *Barna Péter*, *Bocskereki*, újabban némileg *Sabri*, *Milfaj*, a bohósok közül *Ludas Matyi*. A róluiki népregék főbb vonásai ¹⁾, őket mint kiténő merész kalandorokál állítják elő, utonállók, nagyobbára *lólopók*, mindegyik kiváló személyesség körül itt is egész hősi kör alakul többi zsvány társaiból, kik közönségesen 12en vannak, a hős főnökük, kapitányuk, kinek vak engedelmességgel tartoznak; kalandjaikrólí egyik kiténő képzet *átváltóztatásaikban* áll, mint jelennek meg külön leplezett alakokban, észrevétlen- nül úzve cseleiket (l. f. II Gutáról); testüket a néphit sérthetetlennek tartja, melyet golyó s fegyver nem fog, s haláluk, megfogatásuk csak csel által sikerül, elárulva gyenge ol- dalukat st. (mint Simsonnál, Achilles és Siegfriednél); rabló merényeik hősiec, lovagias színezettel tüntetnek fel, kik a szegény embert, deákat st. bántatlanul hagyják, sőt megajándékozzák, s csak a népgyűlölte zsidót, kalmárt, fukart, a zsarnok urat st. rabol- ják. — Míg ezek az alföld pusztái vagy a Bakony erdejére szorítvák, a felföldi szláv vidék kárpáti hason hősei híret emlegeti, ilyenek: *Jánosik*, *Surovec*, *Ilcsik*, *Poti- taucsik*, *Adamcsik*, *Rajnoha* (l. Bél és Csaplovics gemáld. 1. 268); róluk hasonló regék mint a fentebbiekről; különösen kiemelve *Jánosik* alakja s lovagiassága, ki egykori ismerősit s barátjait elfogatja, hogy őket magánál megvendégelje s megaján- dékozhassa, ilyenkor nagyszerű ünnepélyeket tart, egész ökröt süttet, kádakban áll a bor, bajtársaival ügyességük tanúsításában verseng: egy fenyő szárlól a másakra ugrik, s a legmagasbnak hegyén fejre áll. Az iskolába átmenő szegény tót deáknak meg kell szállásán állapodni, és egy sától a másikig (*od buka do buka*) tart a róf, melylyel néhi ruhára posztót méret; a papot erőszakkal kihozatja az erdőbe, a legvastagabb tügyet törzsoke fölött levágatja és kivájtja, honnét ájtatos hallgatói számára szónokolnia kell st. — Egy lengyel regében, (Siemienski podania 113) — mely a Kárpátokon áthalva, ott szerencsésben fentartatott mint nálunk, — olvasom: hogy szinte a testét golyó s

¹⁾ melyeket részint még a néphőnyvek ez említetiekről tudnak, részint gyűjteményemben hírek; *Zöld Marei* és *Ludas Matyi* tettei szlapadra is kerültek.

fegyver nem fogja: egy napon midőn egy deákot szállásába vendégül fogad, ez orozva megtámadja, s a reggeli imádságát végző Jánosokra háromszor lő, de hasztalan, Jánosik az által háborgatni sem hagyja magát imádságában. Nevezetes különösen fegyvere, mi itt *fejsze* mint Lászlónál, ez is a hős füttyentésére akár hol is volna azonnal előugrik, s hová hajítottatik a célt soha sem tévesztheti el; míg végre kedvese el nem árulja, az igazság szolgálói megragadják, ő füttyent fejszójére, de ez nem bír urához jutni, mert a leány kilenc ládába, kilenc lakattal csukta el, nyolcat ugymond, csak keresztül vágott, de a kilencediken, mert ez bűvös szám, már át nem jöhetett st.

Valamint ezeket a nép, tudata nemesb tárgya híjában, a hősrege színeivel feldíszíté, úgy hozá le másrészt mondái feledett hősei, óriásai, ördögei st. képzetét a zsványra, kinek alakja alatt még sokszor a népmesében észrevehető a mythosi képlet, melynek helyettesítője (l. péld. népd. 2. 341, 3. 325, 196, gy. 79 st. meg a II. c. a Gutáról mondottat), és kinek én már neve mythosi jelentésére is figyelmeztettem (ördög III). De mind ezt figyelmeztetve megérinteni elég volt; csak a legfőbb vonásokban gondoltam kijelölni itt a tért, melyen még mindazok, kik utánam jövendnek teljes marokkal böngészhetnek kalászat.

VII. E L E M E K.

Természetelem tisztelet. I Tűz, a m. ővallás tűztiszteletéről adatek, az istenség tűzjelképe, tűz halmek, tűz jelek, sz. tűzek, tűz eredet, gerjesztés, vad- áll- új-tűz. Tűzszertartások, instratiók, áldozatok, babonák. Tűz személyesítése. — II Víz tisztelet, vízmelléki települések, temetkezések. A négy folyam, sz. kútak, jós farrások. Víz áldozatok, instratiók. Víz személyesítése. — III Föld, tisztelete, szertartások határjárás s iktatásnál, földesek. Földanya, eleven-szűz-föld, földindulás, földdeli szokások, babonák. Föld személyesítése. — IV Légtisztelet, szél, a fölények eleme, jelensége. A szél személyesítése, szélkakas, szélanya, a 4 széltestvér, szélségér. A szél laka, tompostartások, széláras, szélgerjesztés, csillapítás. Szél nevek.

A jelen cikkel a magy. ővallás egyik lényeges részéhez érthetünk, a római egyik határozottabb adat kiválólag *természetelem* tiszteletéről tudósítván.

A természetereők szemlélése, azok hatalma, befolyása, mindenkor különös hatást gyakorol az emberre; annak úgynevezett *elemei*, ezen mindenegyéb alakítást, teremtést látszólag megelőző őanyagok, melyek mindent áthatnak, mindenütt környeznek, s mégis a végtelen s láthatatlanban, hová a vizsgálat fel nem ér, enyésznek el, a mély érzés és tisztelet bizonyos nemével töltik el a bennük és belőlök élő lényt. Annál inkább az emberiség gyermeki őskorában, midőn az, az összefüggő mindenség föléltoka eredeti eszméjét is, melyben mintegy harmonikus egészben annak ismeretét bírta, elveszté, és csupán csak a természet nyilatkozó erei maradtak fen érzékei és eszmélete számára, természetes volt, hogy egyenest ezekhez fordult, s még sokáig bennük, az okozatban kereste az okozót, a teremtettben, mint sz. Pál mondja, a teremtőt. Bennük vélte megtalálni a fölény, nem ugyan hasonlatosságát, mert ez előtte csak az emberi lehet, honnét ezen istenített természetereők, mint általában, az istenség emberi személyesítései, de különös természete, tehetsége nyilatkozatát. A tűz ezen éltető világosság s hőségi ragyogó fényelem, legtalálabb jelképetül vétetett fel; a lég, szellő, fuvallat az ő mozdulata, közéletése, megjelenése módjává lett; a víz és föld minden theo- és cosmogoniai alakulások őanyagául tekintetett. Ezzel egyszersmind megvan mondva, miben állott s mi volt, a természet tisztelet alapja és lényege (l. Creuzer symbol. 1. 7, s u. o. 3 kiad. 1. 3). Tévednek azért véleményem szerint mind azon mythologok, kik a természet tisztelet alatt csupán értelem nélküli, durva fetisféle hitnézeteket akarnak értetni, vagy pedig azt igen is mellékesnek állítva, mint a melyet csupán szükségük, használatuk s a velük élés szokása szentelt volna meg (p. a tűz világa, melege; vizet, leget, földet minden életviszonyban elkerülhetlen szükségére st.), s ezen természet tisztelettelől elválólag, véle összefüggetlenül, kivüle, sőt föléje s elébe polytheisticus alak s képzeteket emelnek; holott világosan kimutatható, hogy ezen polytheisticai alakok, ha nem is mindig, úgy

nagyobbára mégis ezen elemek personificatioi, mivel bár gyakran más tulajdonságok képe s értelme is elvegyült, s idő, rajongó képzet s elévülés által, ez eredeti értelem s alakból sok elenyészett, de legkittünőbb vonásuk még gyakran csupán csak ezekből magyarázható ¹⁾). Innét a tünemény is, hogy midőn az óvallások enyésztevel a sokistenségi hitképzet rég elmúlt, *eredeti alapjuk, a természetelem cultus* még sokáig fenmaradt, és maig számos előítélet és babonás szokásban fenvan.

Nézetünket bizonyítják, s mythosunk *természetvallási töredékét* is felvilágosítandják, a legrégebbi összes mythosi tanokból veendő párvonalok ²⁾). Mélyebb tekintet a *Aindu* mythos eredete s kiképzésébe, számos polytheisticus alakjain át eredeti tanaul ezen elemtiszteletre utal: a vedákban még elszórva nyomai a hitnek, mely a *tüzelem*: *agni, dagni*, és a *víz*: *naptri*, a *lég* és *nap* st. őstiszteletét tudatja, ezek felett csupán az *öslény ekisa* állott. *Visnu* nevének a vedák. *nedvanyag* (= das feuchte belebende princip) értelemmel magyarázása, úgy *Beram* az eredeti szent *tűz*, és *Siva* az emésztő megsemmisítő *tűz* jelentése, nyilván mutatja, mikép a későbbi rajongó vallási képzetek által alakult személyesítések, természetelemekre vihetők vissza (Benfey i. h. 166). A nyugatariai vallásszakadás és reformatio okául, már fentebb ezen természetvallásból polytheistikává fajuló átmenetet jeleltük ki. Röth (i. h. 102) a zend mythos öt ily alakját cosmicus eszmékre elemzi: *Kevan* a végtelen *égekör*, *Ap* a *víz* (ismertebb a *mithra* melléknévvél), *Hvare* a *nap*, *Mah* a *hold* és *Atar* a *tűz*. Hasonlón Herodot (1. 138, 3. 16) szerint is: a perzsák a *nap* és *holdnak* áldoznak, úgy a *föld*, *tűz* és *szeleknak*, s onnét már a kezdettől egyedül ezeket tisztelik. Midőn ezen fogalmak a vallási rajongás által polytheisticus alakokká emelkedtek, érte a perzsa vallást a zerdusti, előbbi tiszta *elem* és *tűztiszteletet* visszaállító reformatio ³⁾, mely az ismeretes parzi, mai *gueber* tanban fenmaradt (Hyde i. h. 13). Hasonló fogalmak, melyeket az egiptomi törzsnél, szinte ugyan már előhaladott korban, de melyen túl eddig a tekintet nem hatolt, találunk; Röth (101, 132—8) magyarázata szerint: *Pe* az *égyvezet*, *Anuki* a *föld*, *Re* a *nap*, *Joh* a *hold*, *Hattor* és *Phtah* a *tűz*, *Neith* a *vizistennő* v. ősanya. A hellen-római myth. istenségei személyesítésein át, melyek külső alakra nézve oly élénken, míg benső értelmükre nézve csak igen is homályosan ismervék, ugyan ezen processus vehető észre: *Chronos*, *Saturnus* a végtelen mindenség és idő, *Zeus*, *Jupiter* az *ég*, *Gaea* a *föld*, *Apollo* és *Vesta* a *nap* és *tűz*, *Posseidon*, *Neptun* a *víz*. A germán. is *Vuotan* — *Odin* s *Loki* férfúi alakjai a *tűz* és *légnek*, mint *Nerthus*, *Holda* st. női istenségek, a *föld* s *víznek* felelnek meg (Grimm 612, 836). A szlávokn. is így: *Guagnini* (sarmat. 52) de *prisca relig. lituanor. in primis ignem, quem sua lingua znic ut rem sacram apellabant, pro deo colebant.*

De leginkább saját fajunkkal összefüggésbe hozott népek mythosairóli adatok, majd nem kizárólagosan csak is ily elemtiszteletet tudnak nálók. A skythákról igen érdekes e tekintetben Herodot (4. 59) tudósítása, benne egy részt a görög író igyekezetét szemléljük, mint törekszik saját vallása alakjaival a skytha elemtiszteletet

1) *Heller* (rel. d. gr. u. r. 67) mondja, hogy a későbbi kritikus-philosophiai irány rendszerei által, midőn a világeredetét e szerint tárgyálá, decomponálták a polytheisticus istenségek az elemek jelentésére. Én inkább véneim, hogy ez átön a philosophia. a költői képzet által interpolált néphit, mythos ellenében kritikailag igyekezett azok eredeti jelentését vizsgálva visszaállítani; miben nagyobbára a philologia is segíté, a nevekben foglalván még az eredeti elemi értelem. — 2) Így mondja már egy régi kereszt. író: *Firmicus Matern.* (eror. profan. relig. 1. 5), hogy a pog. vallások eredete és tartalma nem más, mint az elemtisztelet. Az egiptomiak, un. a vizet levék istenökhé, a phriziak a földet, assyriaiak s afrika népei a leget, a perzsák a tüzet. A babyloniaiak, *Berosus* szerint (Clem. Alexandr. protrept. 5) tüzet és vizet, s így később a legtöbb nép, több elemeket felvéve személyesítő bennük isteneit. — 3) Ujabb reformatio nyoma még szinte *Firdusi* (schah nameh. 2, 415) adatában *Schahanschah* fejedelméről, ki 40000 *mohed* zsinatában *Virasp* magus által a tástant, az elharapódzó sok istenségi tiszteletől megtisztítva, régi eredetiségében helyre állítá, s új tüzet gyújtatott.

magyarázni, míg másrészt ismét, honi istenségei magyarázatát is a skytha elemtiszteltetésben találja: az istenek közül um. csak ezeket imádják: *Hestiát* legelői, tehát a *tüzet*, e mellett *Zeust* és *Gaeát*, tehát az *eget és földet*, mert hitük szerint, *Gaea* a föld *Zeus* neje, továbbá *Apollót* mi a *nap*, *Aphrodítét*, *Heraklest* és *Arest*; a királyi-skythák még *Posseidont* is azaz a *vizet*¹⁾; mit azért Görres akként vélt visszaadhatónak (myth. gesch. 1. 194): a skythák áldoztak legelői a tűznek, égnek s neje a földnek, nap és holdnak, Hercules és Mars azaz a vasnak. A hongnu (Desguignes 2. 26) fejedelem *Tanjou* is, mint maga neve jelenté az *ég s föld* fia, reggel a *napnak*, estve a *holdnak*, az *égnek* és a *földnek* áldozik. A mongol népek a *napot*, *tüzet*, *vizet* s a *földet* imádják (Plan. Carpin, Marco Polo. ut. Görres i. h.). És így mondja Theophylaktos (7. 8) is a *türk v. magyar vallásról*: a *turkok tisztelik a tüzet*, *leget* és *vizet*, tisztelik még és énekkel dicsérik a *földet*, de imádják egyedül és istennek nevezik azt, ki az *eget és földet* alkotta st. Még határozottabban mond Abulfeda (l. kútf.): a *magyarok*, *török nemzet*, földüket a *bedzsnah* (besenyő, pacinacita) és *székek* (székely) tartomány közöttinek mondják, *tüzet imádnak*.

Így látjuk ezen természettiszteltet a legősibb mythosok alapjául szolgálai, s egyszerűségében fentartva azon népségeknél különösen, hol öntudattal v. öntudatlansal a körülmények ezen egyszerű változatlan eredeti létet fönhagyták. És magában már e tiszteltet nyilván sokkal okszerűbb s természeteseb, mint sem a későbbi, emberi rajoogó képzettszülte polytheisticei alakokbani hit. Mi állott közelebb, mi volt természeteseb, mint a világitó, fénylő, melegítő s éltető tűz, s annak örökös képe a nap, mely önként mint az isteni viláogság képe, sugára tünt fel mindjárt eleve, s azért képezi is a központot, mely körül a mythosok szétszágáozó képei forognak és összpontosulnak; vagy a víz, ezen természető s tisztító kútfő; a föld, minden test anyaga, melyből minden kél s melybe minden visszatér; a levegő, a lét feltétele, mely áthat, körülvesz és éltet. Kés legeredetibb anyagokra önkint utalva volt az ember, midőn az összemlem ismeretét tévesztő, nekik hódolt, bennök tisztelő; és csakugyan ily őseredetű tiszteltet, mint Grimm is mondja, természetesebb, egyszerűbb, szabadabb, méltóbb, mint a darva értelemvesztett bálványok s faragott képek előtti leborulás. Ez volna tehát jelleme mythesunknak is: a természetelem s tünemények őseredetű tiszteltete. — De másfelől, miután a természetelemek, mintegy az élet feltételei, az embert szükségképp mindenütt környezik, cultusok formái módjai is az étellel elvegyűlnek s egybefolyanak, annak egyes körülményei és szükségeihez szorúlnak és simúlnak; nem állnak feletle és különválólag, nem testesülnek meg külső alakban, szó és műben, nem hagynak magok után nyomokat, bálványjeleket, melyek kiválólag a köznapi életből, még sokáig kimutathatók; de *alkalmazza magukat, minden hit és véleményhez*, s annak anyagául szolgálva szent cselekvényeiben, a néphit, gondolkozás s szokásba mennek át, ennek mélyében később érthetlen s felismerhetlenül, mint *előítélet*, *babona*, *kurázs*, *varázs* lappanganak; miért innét kutatóndók egyiránt elő; — nehéz feladat, de korunk tudományja erre nézve is nem egy sikerült kísérletet tőn, én a nyomon haladhatok bizvást, s ha kevés is mit saját kísérletem sikereül felmutathatók, mégis a gyakorlott szemnek elég, hogy megéttük nálunk is e mély s általános érvényességű őseredetű tiszteltet jelenségét fellelje.

1) a Herodotái nevet Anquetil a parziból akkép magyarázza: Tabiti v. tabad — melegítő, Papias v. hah — atya, Apia — föld v. apria — por, Artimpasa — Urania v. Artapada — a nagy királyné. Uckertal (Skythien 313): papos v. papias a phrygeknel, a skytháknál földalatti istenség popus. Aphrodite, Artimpasa pedig a sauromatáknál m. tiszta tűz tiszteltetett. Ha e habozó, határozatlan névjelentések bizonytalanok maradnak is annyi kísérlet után, a felhozott két legokszzerűbb magyarázat kezeség mégis elemi jelentésükre.

L T Ű Z

Theophylaktos (7. 8) szerint: a **turkok a tüzet tisztoltk . . . legelől**. Abulfeda határozottabb nevünkkel nevezve u. azt mondja: a **magyarak**, török nemzet . . . **tüzet imádnak**. Ezen magy. óvallási tüztisztelet nyoma sejthető Cynnamos (hist. 3) adatában, tudósítván az 1074 — 7 Géjza alatti magyar és szövetséges népfajokkai Dalmát háborúról: *hungaricis um. equitibus, et qui apud illos diversae sunt religionis Chalisii (Kalózok?), hungaris quippe christianam amplexis, isti mosaicis legibus, iisque non omnino genuinis etiamnum vivunt, — mi, hogy mohamedán és zsidó elemekkel elvegyült bolgárhoni ismaelita-besenyő magyar v. kazar népség eredeti vallása nyomait gyaníttatja, látni további helyéből: — (5) chalisii vulgo ab ipsis apellantur, suntque diversae ut supra memoratum est religionis, et easdem ac Persae opiniones habent; mi nyilván csak a perzsáknak kitünőleg tulajdonított ismeretes tüztiszteletre vonatkozhatik, melyet ezen mahomedán és zsidóságot felvett magyar népség, régi vallásából mellettük fentartott. Menanderál (excerpt. hist. 2) ismét a byzanciakkal szövetségre lépő Avar kán nyilván a **tűzistenre: deus ignis, qui in coelo est**, esküszik.*

Ezen történeti adatok mellett, nyelvünkben is a tűzre vonatkozó szavaink s kitételeinkben mély elágazó jelentések és mythosi találkozásokra akadunk. Az **ég — ardet** és **coelum** jelentéssel (hasonlón a sanskr. *dju — coelum* és *splendor*) külsőalakra közel jár a hindu *agni — tűz* és *tűzisten*, valamint a közös gyöktől terjedt: lat. *ignis*, litv. *ugnis*, lett. *ugguns* — tűzhely, svéd: *ogn, ugn*, szláv: *ogen, ohen* szavakhoz. Magyarazóbb s összefüggőbbnek találok még az érintett sanskr. *dju* gyököt, dús jelentése és származékaival; egy ily nálunk a **gya** és **gyúl** gyök és ige: *accenditur, flammescit* értelemmel, mint az maig különösen összetételekben jó még nagyobbára elő, m.: *fagy-gyú* (*— gelatum accendibile — sebum*), *dgyu* (*— subdolum accendibile — tormentum*), *gyufa, kigyujt, begyujt, meggyujt* (*— accendit, incendit, flammescit*)¹⁾. Hasonlón a *Gyula* valószínűleg óvallási tüztisztelettől papnév, s a véle összefüggő *gyülés, gyűjtés*, s talán *gyujtás* és *gyulás* (pap. XV). Valamint a sanskritb. a *dju* mellett egy *div* szó ismét: *isteniség* és *fény* értelemmel áll, úgy nálunk is fentebb már egy ilyet az elszármazó *dov*-ben nyomoztunk, mellette azonban bírjuk szintűgy még az ide tartozó: *di, dij, div* gyököt (l. Kresznerics. szót.), a *potestas, valor, pretium* jelentéssel, honnét ismét nem csak a *diadal* (*— triumphus*), a *divja, dija* (*— aestimatio, lytrum, homagium, sacramentum submissionis*), *divatos* (*— valens*), *divatlan* (*— impotens*), de a: *dész* (*— splendor, honor*), *díszes* (*— splendidus, honorificus*), és az ezzel eredetre bizonyára azonos: **tisz** gyököt, s a belőle képzett *tisztes, tisztelet* szavakat s értelemeket származtatom. Ezen utóbbi: *tisz* gyök alakja nyomán máris **tíz** szavunkat ezen eredettel közvetíthetőnek tartom²⁾; sőt úgy hiszem, hogy nem hibázom ha a: **tiszt, tisztelet, tisztelkedés** (*— honor, officium, cultus, homagium*) szavak értelmét, a **tíz-tétel, tíz-elés** st. régi vallási tisztelet és devotio ezen kitünő tüztiszteleti módjától származtatom, melyben egykor talán minden, vagy legalább a fő katexochen *tisztelet* állott. Régi nyelv emlékeinkben a **z** és **y**-nali írásmód által igen közel találkozik a két szó külső alakjára (834 tudt. 1. 232): azzonywnk **z**yz mariának *tjatossegeere*, és (u. o. 230): ur istennek *tjatossegeer*. Kinizsiné imak. (N. E. 2. 39) *tjatossegeer*,

1) René Essel (837 tudt. 2, 227) sanskr. szórokons. szinte a sanskr. *gyut* — világitani, *gyujtani* — lucere, *gyul* — lángolni, *gyulni*: *gyutam, gyutasz* — játék, szavaink s értelemekkel hasonlítja. — 2) talán hasonlóan a sanskr. *butassza* — tűz a *dju* és *gyut* gyöktől. Közel hozható a perzsa *atos is*, Hyde (39) szerint: *ignis nomina apud persas . . . receptissimum adis quod mutatur in atos, p. aphaeresim tés.*

Hasonló a görög *δία, δίοç* — tűz is.

(u. o. 252) briberi Melyth Pál, Deregnyey Dorkó menyegzőjére hívójában: menyegzeje es *tyztessége* napja; aminthogy általában régibb s még mai népnyelvünkön is, az élet ünnepélyes eseményei a *tisztesség* szóval fejeztetnek ki, mint különösen a *keresztesség az első, a házasság a második és a temetés az utolsó tisztességnek nevezetik*, így a számos 16, 17 századi meghívó levelekben (N. E. 2. 178, 283, 303 st.), s a nép násznagyai lakodalmas mondókáikban; nyilván, hogy e különös szertartások alkalmával egykor a vallásos tüztisztelet különösen gyakoroltatott, mint ennek maig jelentkező nyomaira alább figyelmeztetünk ¹⁾).

Miben állott már e tüztisztelet, s mi volt jelentése? Legelől a tüztisztelet lényegét abban keresem, hogy a tűz a mythosokban az *istenség* egyik kiváló *jelképeül* szolgált, s ez ismét benne s általa tiszteltetett. Az ó szövetségben már a *tűzes bokor, a villámos főlhő, a tűzes ködösztlop* az isten jelenségére magyaráztatik. Hasonlón láttuk minden ónépek istenségei elnevezéseiben a tűz értelmét és fogalmát. A hinduban *Agni* személyesítés a *tűz istenségét*, Paulin (syst. brahm. 8): igni, cui sacrificium offertur, nomen est Aghni . . . etiam vocatur devayagna seu sacrificium divinum, quod innuit, quam *magnus sit ignis* apud indos *deus*. A classicus mythosb. a *vestai tűz, ezen istenség képe*, Ovid. (fast. 6. 295) szerint: nec tu aliud Vestam, quam vivam intellige flammam. Kitünőleg azonban a perzsáknál mint tudjuk a zerdusti tan s a mai gueberi gyakorlat szerint a tűz kizárólag az istenség egyedüli jelképeül áll. Ilyenkint állhatott az már talán bálványok s más isteni alakzatok hijában (XVI) ősvallásunkban, miután fentebbi adataink is különösen kiemelik a magyarok tüztiszteletét, Abulfeda szerint a *magyarok csupán tüzet imádván*, Theophylaktosnál pedig *legelől a tüzet tisztelvén*, s Menandernál is az avar kán egyenest *tüztistenre esküdvén*. Különös nyomatékot tulajdonítok e tekintetben egy régi székely adatnak Kállaynál (hist. ért. 141): „mikor a szükség hirtelen felkelést parancsol, minden széknek kapitánya dobokkal s dobosokkal lármáztasson, *meggyújtatván* egyszersmind az ismeretes *tűzhalmokon nagy rakás fákat*, és ki erre meg nem jelen fejt veszesse el.“ Miután egy másik ily hadra hívó, s halál büntetés alatt kötelezett jel, az ismeretes *véres kard* valószínűleg szinte az *istenség* ó vallásunkbani, s pedig egyedüli, *jelképe volt* (XVI kard); itt is tehát a *tűzhalmokon* gyújtott régi szokásos tüzek eredete ilyenben volna kereshető. Ezt magyarázza még a tájszót. *Lánofa* székely szónál: „*lármafa* um. melyen zsuppot gyujtván a régi bolyongó világban oda futottak a vidékbéliek, s így jelül szolgált az igen hamar kellető oltalombeli gyülekezetre.“

A *tűznek* azonban *különös neme volt*, mely a mythosok által e tekintetben mint isteni tisztelet tárgya felemlítetik, valamint annak tisztelete is sajátságos szertartásokban állott. Mint az élénkebb víztiszteletről adatok, különösen a kútforrások s folyókhoz utasítanak, úgy itt is az *égi* vagy a *természetben lappangó s előtűnő tűz* szolgálhatott leginkább e tisztelet tárgyául. Ezen *égi tűz, villám*, valamint a hellen s római mythosb. a főistenség különös attribútuma, a germánb. Thor-Donar, a szláv. Parom - égi tűz, villám istenségével azonos, úgy nálunk is még a fogalom az *isten nyíla* szólásban maig jelentkezik (I). Nevezetes e felül Ibn Ahmed b. Foslan adata (Jorney 842 tudt. 1. 101) a bolgárföldi magy. népági lakról tudósítva: hogy ha villám üt be un. valamely házba, távoznak tőle mindnyájan, s úgy hagyják, míg a szél és a fergelegtől egészen el nem romboltatik, isten haragjától ostoroztatni vélvén oly házat. Valószínűnek látszik, hogy hason *naphta tűzforrásoknál* tisztelet is, minő maig kitünőleg a turk és mongol népeknél (Koch Baku d. ewig. feuer 844 a. allg. z. 271 sz.), a gueber és sivaiktaknál (Bohlen, ind. 1. 147.) divatozik, kik e kitörő tűzforrásokhoz bucsútjárva, azoknál örökös tüztiszteletüket tartják, egykor őseinknél is helyt foglalt, miután Priscusból

1) hasonl. érintkeznek a németh. feuer = tűz, és feier = ünnep.

(Szabó ford. u. muz. 1. 619) értesülünk, hogy az attilai húnok jól ismerhették a bakui naphta forrásokat, hol mint mondja: „a *tenger alatti sziklákból láng lobog fel*“¹⁾. Azért a mythosok különösen a *tűz eredete és feltalálásával*, valamint annak istenítiszteleti használatra *gerjesztése s élesztése módjaival foglalkoznak*. A hellen mythosb. az égből letaszított tűzisten Hephaistos, s az istenektől tüzet orzó Prometheus hozzák a tüzet a földre. Így beszéli a finn rege kalevalab. (1 kiad. 16. 247): hogy a tűz előtti időben (ajalta tulettomalla, tulen tietä mättömälla – tempore ignis experte, ignis ignaro) a hülgy három hajszálat dörgölve és három szavat mondvá elő száll a madár, szájában hozva azon követ, mely a falra dörgölve azonnal tüzet ad. Egy más runob. (Schröt. 8) az ég arany edényében ringatott tüzet Vainämö és Ilmari a sas öt tollával s kardjukkal ütik ki, vörös gomolyagként esik az le megfogódzva a tengeri csátéba, hasonlóan a Prometheus által orzotthoz (Hesiod. theog. 558); míg a kalev. (47. 67) szerint, maga Ukko ismét, ki az égi tüzet kiüti, (48 runob. Panu a napfiának tulajdonítatik), s a lég leánya ringatja arany bölcsőben, ennek kezéből kisikamolvá esik le a 9-dik égből, és Ilmari Vainämövel sietnek felfogni, de égetve pusztít az maga körül, míg a tóba esve, s halaktól elnyelve, bélükből kerül elő. A perzsa hőregében (Firdusi i. h. 1. 7) szinte a polgárosító első fejedelmi hősök egyike Husenk, a sárkány szörnyekkel küzdve, midőn az általa elhajított kő a sziklába ütődik, ugrik elő a tűszikra: „*így találtatott fel um. a tűz, a hős leborulva köszöni az istennek, hogy a tüzet előhozta, a helyt emelé az első tűzoltárt, s emlékére a Sedeh (-lichtmess) tűzünnepet rendelé*. Ezen módon a köböl kiütés, vagy madarak, mint istenküldött állatok által hozatik az elő más regékben is. A normandi mesében (Arnim n. märch. 1. 47) reblo madár (- zaunschlüpfer - ökörszem?) hozza azt, miért szentnek tartatik, a ki megöli vagy fészket széthányja, azt szerencsétlenség éri. Hasonló hit nálunk a *golyáról*, ha fészke bántatik vagy fiait kiszedik, izzó szentet hoz szájában a házra, ellenben fészke megóvjá a házat tűzvéstől, vagy hogy csak előjelenti azt, elhagyva fiastól, mint az aquillegiai attilai regében (VIII golya). A mondáb. (Majlátnál 2. 136): a vándor testvérek a legyőzött vadkan aranyfoga, keselő ezüsttolla, a hal aranypikkelyére szert léve, midőn a legifjabbnak éji tüze kialszik, útnak indul, s utjában az éjfél s hajnal közöttve, az *óriások által őrzött tűzből lövi ki nyilával a szikrát* tüze felélesztésére. Leggyakrabban jó azonban elő annak a *tűzkövből acéllal kiütése*, mi mondáinkban a hősnek közönségesen bűvös szerül szolgát; (gy. 45): a rozszellemek legyőzésére indult királyfi, csak egy rozsdás acél és tűzköre tesz szert, valahányszor kiüt kegyetlenül jajgatnak, s általa meghódítatnak; hasonl. (Gaalnál 1) meggyújtott világot említ így a mese, s ennek egy variansa (gy.) ismét tűzköt, melylyeli kiütésre az ördögi segéd szellemek mindenunnan előfutnak szolgálatára. Ezen értelem forog fen a homályos népszokásokban is, milyent még p. Hontban (gy. 105) a gyermekek Gergely napján tudnak, *acélt és tűzkövet* tartva kezükben köszöntnek bé a házakba: „*acélt hoztam, tüzet ütöttem kegyelmeteknek*“ szólva, mire az acélt akkép veti a földre, hogy az egy ideig forogjon; u. o. Luca napján behavazott fővel, szalmába burkolva, csörgő békókkal lábaiton járnak a házakba, szinte acél és tűzkövel, mi azután a jelentésre vétélik, hogy így az egész télen jól fog égni a kályhákban; nem volt-e ez egykor talán az első begyűjtés módja? (IX). Erről emlékezik már Ovid. a római paliliai ünnepélyek alkalmával (fast. 4. 795):

1) a perzsa vallás a sz. tűz 11 nemét tanítja 1. berezeseny, a földből s naphta forrásokból eredő tűz, 2. vofreian, az állatokban létező, 3. oruzest, a növényekben, 4. vazest, a felhőkben azaz a villám, 5. sponest, a házakban, tűzhelyeken lévő, 6. ezen öt megtisztítva használatra, 7. ormuz, az oltáron égő tűz, melynek 10 foka a behram, 8. berezeseny az első megszentelve, és perzsa három helyén tisztelve, 9. feroba Dzsemzid, 10. goesp, Keera fejedelmek és 11. burcin-matan Zardust által behozott tisztítatók, 1. Hyda. 29.

quum saxis pastores saxa feribant
 scintillam subito prosiluisse ferunt,
 prima quidem periit; stipulis excepta secunda est,
 hoc argumentum flamma Palilis habet.

Ez lehetett tehát általában egyik kitűnő módja a sz. tűz gerjesztésének. Egy másik volt, a fából dörzsölés általi előhozása, mint már szinte a főnebbi finn rege is a kő s hájszálból dörzsölés által eredeti; ekkép élesztetett a rómaiaknál az elaludt vestatix; Festus excerpt. (Müller 106, 2): ignis Vestae si quando interstinctus esset, virgines verberibus afficiebantur a pontifice, quibus mos erat *tabulam felicitas materias tam diu terebrare, quousque exceptum ignem cribro aeneo in aedem ferret* (l. egy más módot Plutarch. Numa 9). Hasonlón volt élesztendő Perun tüze a szlávoknál (Hanusch. 288); és a hinduknál is már, Paulin (syst. brahm. 5): dum brahmanes sacrificare constituerunt, hoo modo se operi accingunt: disposita lignorum strue, *perfrictione mutua et celeri siccae arboris arasu dictae duorum ligni frustorum elicitur ignis*, ac supradicta strues accenditur. Az araboknál a tűz ezen dörzsölés általi gerjesztésére két külön fa: mas és apha, hím és nő jelentéssel használtatik; a chinaiak szerint Sei császáruk lett volna az első, ki e módot feltalálta (Grimm 1220). Valjon erre vehetők-e a nálunk is maig néhol p. Hontban az Ipoly mentében divó babonás, baromgyógyra alkalmazott szokások (gy. 151): hogy sertéskór, én legalább csak erről hallám, alkalmával a kanászok egy kereken tengelyként rudat vonnak keresztül, beléje kóccal megerősítve, s addig *döröglik míg nem erősen füstöl s lángol*, füstjén keresztül hajtatik azután a beteg marha, az üszökké égett kerékdarabok haza vitetnek, s az itatóválúba vettetnek, különösen a kerék izzó vaspántja is; miért mint tudósítóm mondja, hasznos izzó patkódarabot is a válúba tenni, s az italt erre önteni, mi a marhát megóvjá a rosztól, s mit egy kecskemétvidéki babona is (gy. 282) úgy tud, hogy a szemmel megverelt tehénnek sajtarába kell tüzes patkót tenni, s rá tejét fejni. Máshol feledve a fadorzsölés, csak a füstön áthajtás maradt fen így baromgyógyszerül. Mednyánszkyánál (Rokos abergl. ki. 22.): midőn a marha kikeletkor először hajtatik a legelőre, egy kapán kell átmennie, körülé különemű füvekből erős füst gerjesztetik, melynek a marha bélébe kell behatni, s gyomrát erősíteni, hogy a legelőn ezután misem ártson. Már azonban Grimm (570) ide magyarázva érdekesen állítja össze, ezen a németben *nothfeuer* és *wildfeuernek* nevezett népszokásokat, s azok rövid áttekintése sajátink mythosi alapja s értelmét is felvilágosítandja. A karolomanni capitul. (Pertz 742. 5.) ellenöki tilalmát: *illos sacrilegos ignes, quos niedfyr vocant*, Lindenbrog a glossával magyarázza: *rusticani homines in multis Germaniae locis, et festo quidem s. Johannis bapt. die, palum sepi extrahunt, extracto funem circumligant, illumque huc illuc decant, donec ignem concipiat, quem stipula lignisque aridioribus aggestis curate fovant, ac cineres collectos supra olera spargunt, hoc medio erucas abigi posse inani superstitione credentes. eum ergo ignem nodfeuer et nodfyr, quasi necessarium ignem vocant.* Bővebben Reiske (unters. d. nolf. 1696. 51), szerinte a *nothfeuer* hasonlóan marhadég alkalmával élesztetik; bizonyos napokon um. a *házkabani tűzhelyeken lévő tűz mindenütt kioltatik*, minden házból szalma, viz, gallyak hordatnak össze, egy karó erősen a földbe üttetik, ezt átfurva rajta egy más forgatórudat vagy kötelet vonnak keresztül, körülvéve különféle gyulékony anyag, szalma, fagally, néha kilencféle fából rakással, s midőn ez a gerjesztett tüzet felfogta, rajta a marha keresztül hajtatik, minden házi gazda magával viz az üszökből, melyet otthon a mosókádba oltva a marha jászolába tesz. Régi marburgi szokás szerint (unters. act. 1605. Grimm. i. h.), hasonlóan *keréknek tengelye körüli forgatása által élesztetik*, és előbb a *házkabban a tűz elojtatik*, mire mindenki az *új-tűzből viz haza begyűjtésul*. Kuhn (märk. sag. 369) szerint, szinte mint nálunk ez különösen a sertéskór alkalmával dívik; másbol legelői a sertések,

után a tehének s végre a ludak hajtatnak keresztül az ily módon gerjesztett wildfeuer vadtüzön ¹⁾; mire a barmok átmentek, a pajzán ifjak neki esnek, s kik közülük legkább bekormozvák, azok győzteseknek tekintetnek, s diadalmasan vonulnak bé a urha után a faluba, sokáig le nem mosva a szennyet; ha a tűz sokáig nem gerjeszthető, gyanú támad, hogy a faluban valahol még el nem oltott tűz gátolja az elem dörzsölés tali előtünését. Ilyenkor szigorú házvizsgálat mén véghez, a talált tűz eloltatik, a z ura megbüntettetik. Halberstadt környékén e dörzsölés két szűzfű által történt ²⁾, szinte kilencféle fa használtatik, a tűzzel a gyümölcsfák és hálók megfüstöltetnek, gy jól gyümölcsözzenek, és sok halat fogjanak. A skot Mull szigeten a tűznek délig kell fogogni, máskép hatástalannak tartják, mi mellett egy tehén darabra vágva megötetik, mi által egyedül hiszik a kórt eltávozthatni. Islandi szokás szerint a dörzsölés által eszközlő tűz mellett forralt vízzel kell a marhát megfeccsíteni. — Mind ezen okásokban azon gyakorlati értelem mellett, hogy a marha óvszereül szolgál (mit yedül tartottak fen még honi e nemű szokásaink, s mit még lejobb magyarázandunk) bbayire nyilatkozni látjuk az eszmét, egy új tűz gerjesztése felől, nagyobbára azon dattal, hogy ilyenkor a régi tűz kioltandó, s hogy az új tűzből kell baza vinni. Az ioni bealtinei tüzekről tudósítatunk (Grimm 580 Usher thrias. thaum. 125): *lege verissima cavebatur, ut omnes ignes, per universas regiones ista nocte extinguantur, et illi liceat ignem reaccendere, nisi prius Temoriae a magis rogis sacrificiorum exstruetur, et quicumque hanc legem in aliquo transgredieretur, non alia mulcta, quam capitis plicio comissi delicti poenam luebat.* A Krihkeknél éjszakamerikáb. (Majer mythol. 110) aratási ünnepély alkalmával három napi szigorú böjt mellett a házakban minden tűz oltatik, a negyedik reggelen a főpap két *sáraz fa dörzsölése által új tiszta tüzet sít, melyet a házakba elosztat, s csak ezután kezdenek a gabona behordásához.* De r már évenként vitetett a szent tűz Delphiből Plataeaba, és Delosból Apollo oltáráról jó hozta Lemnosba, hol a tüzek előbb kioltattak. Valjon nálunk a fentebb említett rékből vitt üszök nem ily célra használtatott-e eredetileg? minek emlékét fentartá ég a marburgi adat; a többi mai német s más szokások azonban szinte csak óvszerűli za vitelét tudják, bár nagyobbára emlékeznek még ilyenkor általános tűzkioltásról. duk ez utóbbi emléke is csupán összefüggőleg a husvét nagyszombati egyházi tűz-nteléssel van tudomásomra; a nevezetes pozsonyi missale szerint (N. E. 1. bev. 87): *az új tűz megszentelése után az egész városban eloltatott a tűz, s helyette a meg-entelt tüzet osztották el a lakosok közt*“, ugyan ezt ismételve rendeli a gyertya-ntelés után: *hoc expleto per universas domus extinguatur ignis, et incendatur: novo et benedicto igne.*

Ámbár a közölt adatok ezen szokások határozatlan időben, különösen alkalmilag rhakór esetébeni divatozásáról szólnak, úgy Lindenbrog id. glossája tudja még, hogy *á festo quidem s. Johannis baptistae*“ gyakoroltattak különösen; mi egyiránt, mint ját fentebbi adatunk az egyházi szokással összefüggőleg a *husvétü tüzekre*, úgy ez a . *János napiakra* emlékeztet. A hazánkban ily husvétü tüzek divatozására a fentebbin rül, mit még a szokásos pilatuségetés szokott megelőzni, (l. Dugonic példb. 1. 208) *így nevezetlővén sokhelyütt az egyházi szolgálatra használt töredék faeszközök elégetése gyszombat reggelén, mely tűz azután megszentelésül szolgál* — mitsem tudok mást,

wildfeuer = szláv. žywoj ogon, Chodakovsky (slovian. 48) szerint: a sobotka swieto Jankonál fa dörzsölés által tűz; a szlovenekn. ez: kres, a kressni-től, mi tűzköböl kiűtni, — sajátlag e szerint a vadtüzet, az eredeti új élő tüzet jelenti. — 2) Plutarch, Numa 9 (Székács f. 111) a sz. tűz Vesta-tüzek általi őrsését magyarázván: „azért um. hogy a tűznek tiszta s megronthatlan lényét, tiszta és szeplőtelen testekre bizza, vagy mivel ezen gyümölcstelen nemzőtlen elem és a szűzség egy fedél alá tartoznak, mert hellasban is, hol ki nem alvó tűz van, mint p. Delphiben és Athenben, nem szűzek viszik ugyan a felügyelést, de mégis a nézés korán már túl haladt ősvagyek.“

ha csak ide nem tartoznának a juhászainknál divatozó, sz. *György éjszakáján* bizonyos ágakból — minőkből? megnem tudhattam — *rakott tüzek*, mi által mindazon hasznos fűveknek ekkor kell kijöni, melyek a sóba keverve a juhoknak adva ezeket a dügtől megmentik; meg hogy II András egy adomány levele is (Spiess archiv. nebenst. 1. 144) valami congregatio puerorum-ot említ *sub octavis pasche* egy bizonyos körtefa alatt. A némethoni szokások azonban még élenkebben tarták fen e husvéti tüzek emlékét is, és Grimm (581) oda vélekedik, hogy a husvétiak inkább németország éjszaki, míg a sz. Jánosiak déli részeiben divatoztak, ott a bekövetkező kikelet, itt a napfordulatra vonatkozva, ámbár több helyt mind a kettő divatozott.

Nálunk a fenlevő s tudomásomra jött nyomok a sz. *Iván v. nyári máskép virágos* sz. János napi *tüzekre* utalnak, s azok hasonlóan, mint a külföldiek, keresztelő sz. Jánosnak az egyház által is egykor talán gyakorlott e nemű tisztelőre is vonatkoznak ¹⁾; így mondja Telegdi Mikl. egyházi beszéd. 3. r. (836 tudgy. 8. 91): „sz. János születésének örvendeznek vala, ennek az örömmek jelentésére szoktanak sz. Iván estin szerze szerent tüzeket rakni, mintha még most is örvendeznének, hogy sz. Jánost isten e világra hozta. Mert szokás (idegen nemzetek közt kiváltképen), hogy mikor valami közönséges örömmek mutatását mivelik az emberek, lámpásokat gyujtanak házoknak és tornyoknak ablakaira, és a piacon vagy utcákon tüzeket gyujtanak.“ Másrészt ismét az egyházi s világi tilalmak, valamint az ezen alkalommal gyakorlott előítéletes és babonás szokások, annak csak *pogány eredetében* lelhetnék valódi megfejtésüket ²⁾. Honunk minden népségeinél

1) I. Grimm adat. 587: Beleth. parisi theol. 1162. sum. divin. off. (Dillingae 1572) 137, s ezután Durant. 1286. ration. div. off. 7. 14: feruntur quoque (in fest. Johannis bapt.) brandae seu faces ardentes et sunt ignes, qui significant s. Johannem, qui fuit lumen et lucerna ardens, praecedens et praecursor verae lucis; . . . rota in quibusdam locis volvitur, ad significandum, quod sicut sol ad altiora sui circuli pervenit, nec alius potest progredi, sed tum sol descendit in circulo, sic et fama Johannis qui putabatur Christus, descendit, secundum quod et ipse testimonium perhibet, dicens: me oportet minui, illum autem crescere. — Mart. Arles pampelloni kanonok, superst. tract. e. Lugd. 1544. 9. 133: cum in die s. Joannis propter incensitatem multa pie aguntur a fidelibus, puta pulsatio campanarum et ignes lucunditatis, similiter summo mane exeunt ad colligendas herbas odoriferas et optimas et medicinales ex sua natura, et ex plenitudine virtutum propter tempus . . . quidam ignes accendunt in compitis viarum in agris, ne inde sortiloga et maleficia illa nocte transitum faciant, ut ego propria oculis vidi, alii herbas collectas in die s. Joan. incendentes contra fulgura, tonitrua et tempestates, credunt suis fumigationibus arcere daemones et tempestates. — Statuta Urbeveta a. 1491, 3. 51: quicumque sine licentia officialis fecerit ignem in aliqua festivitate de nocte in civitate, in 40 sol. den. puniatur, excepta festivitate s. Johan. bapt. de mense junii. — I. Faclandt: de cultu s. Johan. b. 1755 dissert. 8. 1. ki azt keresztényen szertartásnak állítja; legkimerítőbben tárgyalja a tüzeket: Khautz, de ritu ignis in natali s. Johan. bapt. accens. Vindob. 1759. — 2) Grimm ad. 588. Eligius: nullus in festivitate s. Johan. v. quibuslibet sanctorum solemnitatibus solstitia, aut vanae v. saltationes aut casuales aut cantica diabolica exercent. Nürnberg tanácsa 1653. 20. jun. rendelote: demnach bishero die erfahrung bezeugt, dass alter heidnischer böser gewohnheit nach jährlichen an dem Johannis-tag, auf dem land, sowohl in städten als dörfnern von jungen leuten geld und holz gesamlet, und darmit das sogenannt sonnenwendt oder zimmetsfeuer angezündet, dabei gezecht u. getrunken, um solch few gedanzet, darüber gesprungen, mit anzündung gewisser kräuter u. blumen, u. steckung der brand an solchen feuer in die felder, u. sonsten in vielerleiweg allerhand abergläubische werk getrieben werden . . . als hat ein e. e. rath der stadt N. nicht unterlassen sollen noch können, solche u. andere ungeschicklichkeiten, abergläubische und heidnische werk, u. gefährliche feuer bei bevorstehenden Joh. tag abzustellen. Urcedow, sandomiri kanonok, herbar polski: bylica sz. a. szinte obyczaj poganski-nak nevezi a sobotkai tüzet, I. Kollár. slava 167. Bartholomaeides (G8m. 273, 443) nálunk: seculo 18 senescence abrogatum-nak mondja. S bár olykor az egyház is vett az ünneplőben részt (Grimm. 546 mai. gersheimi szokás szerint, a tűz a lelkész által megáldott, s mellette énekek s imádságok mondtak) mégis nagyobbára csak a világi hatóságok által gyakoroltatott. Herpn an. Francofurt. a. 1499 (I. l. b.): in vig. s. Joh. b. rogos ingens fuit factus ante domum consulum in foro (Francofurtensi), fueruntque multa vexilla depicta posita in struem lignorum, et vexillum regis in supremo positum . . . fuitque magna chorus dominorum, rege inspiciente. 1497 Miksa csász. jelenlétében a szép Neithard Susanna gyujtja meg féltárvál a tüzet. Páris, Metz és más fr. országi városokban a városház előtt rakott tűz a márk által gyujtat meg, I. Grimm 587.

szokások nagyobbára azonosak a többi népek hasonló szertartásaival. Bartholomäus (1443) a gömöri népszokásról tudósít: *moris ignem et rogos in villis feriis Johannis accendendi . . . aut pridie vesperscente coelo, in plateis aut ram construere solebant incolae, succensa tuvenes inprimis virginisque et iocabundi rogo adstabant, eumque subinde transiliebant, nec nisi contactus ignis materia relinquebant; a. 1780 ritum hunc adhuc in quibusdam locis meminimus, qui vero hodie (1808) vix iam alicubi obtinet (?)*. Csaplovics (1825) még később (1829) tudja: *im monat juni pflegt die jugend am es Johannestages in der abenddämmerung auf gebirgen feuer anzuzünden, zu überspringen, mit brennenden fackeln laufen sie auf und ab, und singend u. spielend, den grösten theil der nacht zu, diese sitte mag sich ischen zeiten herschreiben*. Hasonló tudósításokat birunk: Nyitra, Hont, oson, Ung magyar vidékeiről. Kolony helységb. Nyitráb. (népd. 3. 148, m. 207) a helységtől távolabb, leginkább *halmos helyen, többnyire szalma zeket rak a falubéli ifjúság főleg a lányok, mert a fiúk um. csak nézők, ikkal párlásra szükséges virágos füveket, ezután átgrárlják, s ki miképből következtetik mikor mén férjhez, e mellett dalok divatosak, ezek egyik bredéke így szól:*

negrakoljuk, négy szögbe rakoljuk,
tölgén ülnek szép öreg emberek,
ikán ülnek szép ifjú legények,
(gyujtásánál)

landó N. (férfi neve) kőháza,
agyjuk szegényeket!
oltsuk!

agas rút a faága, elágazott,
ga hajlott N. udvarába,
elül gyöngy koszorú,
N. udvarába,
ülül gyöngy koszorú,
veled elmegyek,
le virág a búza szép virág,
szép virág,
világ él.

szót mondja:

zony én velem
sedj velem,
zony én velem
sendeljetez én apró diákim,
megérik,
dió, mogyoró levél alá,
sznyéagát,
ennek szépébül,
olnék a budai nemesasszony
szénem hidkőkútnak vizével,
ülnek a szép lányok,
ör nem hazudna,

másik szögén ülnek szép öregasszonyok.
negyedikén ülnek szép hajadon lányok.

oltsuk oltsuk!

meggyulandó N. (lány neve) kőháza,
jaj ne hagyjuk szegényeket!

a tengeren által hajlongott,
selyem sárhajú Magyar Honának.
gyöngy másik ága,
selyem sárhajú Magyar Honának.
vetekedik velem háromféle virág,
virágom tőled el sem maradok.

ne vetekedj velem,
mert bizony én velem
virágom veled elmegyek. st. m. felj.

a szőlő szép virág,

sz. misét szolgálnak, virágom st. m. f.

ivolya szép virág,

lányok dicsekednek. virágom st. m. f.

hogy aludjon Mária felköltjön.

a levele lehullik.

hajtsad rózsám hajtsad

hadd szakajtsak szépébül,

magamnak javábul. roppan st. m. f.

ki söpreném a budai nagy piacot,

behinteném apró pünkösdi rózsával.

rendvel néznek a tükörbe,

vaj ki volna náladnál szebb.

edékes, összefüggetlen részletekből álló régi népdal, mint látni többet tud
rő leírásnál e tüzelési szokásokról, vagy hogy már csupán csak a régi kimúlt
Mythol.

szokásokat említi még; e szerint ugyanis a tűz *négyezőgre* rakatík, egy szögön az öreg férfiak, másikon asszonyok, harmadikon az ifjak, s negyediken a leányok ültek¹⁾, tehát az egész népség jelenlétében tartatott; míg a következő versek a tűzőni átugrásra s a véle elvegyülő házasságot jósló prognosticon mai értelmére vehetők, a homályosb utóbbi töredék szakokban a tűzbe vetendő bizonyos virágok s ágakról lehetne szó; az egésznek feltünőbb értelmét, további hasonlatok nyomán, majd lejjebb magyarázandom. Egy más ungi dal töredék a sz. János tűz keresztyén eszméjére vonatkozik (837 regélő 2. 922):

virágos sz. János	éjszakád világos,
míg előtted leszek	tiszteletet teszek,
csak addig világos	légy aztán homályos.

Nyitráb. Perkről még a km. Dug. (1. 209): elugrotta mint a perki lány a férjhezmenést, tartá fel ezen tűz ugrás s ama házasság jelentési értelme emlékéit. A Hontból tudomásra levők szerint (gy. 98): János napja előestvéjén, sőt nyolc következő napon át is (Erdélyi is közm. 208 tudja, hogy ez ünnepek két hétig is szoktak tartani, s ezzel a: hosszú m. a sz. Iván éneke, kmt. akarja magyarázni), a fiatalság kimenne a közel halmokra szalmazsupból rak tüzet, az ifjak s leányok ujjongva dalolva ugrossák át, ügyes átugrása szerencsés házassulási prognosticonul vétetik itt is. A tűz tűzke felszedetik, s majd a káposzta növény hintetik véle be, hogy a hernyótól ment legyen, majd ismét a marha jászolába tétetik óvszerűl. E mellett még a szokás is divatozik, hogy a leányok pirtűből koszorút kötve, azt egy közel álló fa ágaira hányják fel, a kié a fán marad, az még azon évben menend férjhez; a tűz rakásnál alkalmi dal töredékét (Keszihócról) a verseket hallám:

ritka rendet vágtam,	sűrű boglyát raktam,
hej hej rózsám gyere velem!	(mire ugorrak).

Csalóközben (Karcsey u. muz. 2. 502). „Böösön, Bakán s a dunaparti helységekben, hol még divatos, szolgálégyenyek rakják estén a falu végén, rózsát kérnek össze e célra, ha nem kapnak, úgy veszik el, s összeállítják azt rakásba hegyével fel a kéréket, aztán alul meggyújtják, s körül táncolják, különféle divatos dalokat énekelve (saját alkalmi ének nyomába um. a közlő eddig nem jöhetett); hajdan volt, mondják, erre egy különös hosszú ének, a sz. Iván éneke; midőn a tűz lelohad átugrálják, hogy, ha a faluban tűz támad el ne terjedjen.“ Kilitiben (gy. 133) hat pásztorlegény rakja a tüzet, melyen mindegyikük háromszor átugrik, a gazdasszonyok pedig mellette forrott vízzel sietnek káposztájukat megöntözni, hogy hernyó ne eméssze. Többet tud még, és egyikét nevezetes vonást árul el egy közlés Nógrád-ludányi szokásról (Lángtól gy. 138): az esti harangszó után a ludányi palóc legények s leányok nagyja apraja zsuppal kezében seregeseen megy ki az Ipolymenti rétre, ott rendszeren *hét* v. *tizenkét* rakásba teszi szalmáját s meggyújtja, körülállja, dalol, és a gomolygó füst fölé egy kötet tisztos fűvet tartva, mondatik: „*kelés ne legyen a testemen,*“ „*tűrés ne legyen a lábamon.*“ Az ünnep három napig tart; valamint a tisztos fű tűz fölé tartása elmaradhatlan fontos kellék, úgy a tűzbe meztelen lábbal lépés, s ugyan így a tűznek lábbal hitapodása, mert um. csak így lehetnek „a népek vigabbak.“ A tisztos fű, mint mely a felkiáltás által nevezett

1) a hindu tűzáldozatoknál is, nem csak így különbsé virágok vettetnek a tűzbe (l. al.), de az különösen négy-szögbe rakatík, Faulin (syst. 9): brahmanes disposita in foculo seu quadrangulari sacra holocausta materia . . . ignis admovetur. Egy szláv népdal (Hanusch 289) épen így m. a magyar, de csak háromfelé rakatja a tüzet:

kabi ja vedela, kedi bude Janaa:
godeu bi nahladia od sluca zapadu,
troj bi nahladia mogomu milomu.

werby som nahladia na tri strany chän,
druby by nahladia od sluca wychedu,

iban igen hasznos, őristetik, s annak idejében fürdőbe használtatik. A kecskeméti csak egykor divot szokásról is így tudósítatom (gy. 271), hogy a nép a mezőn rakva, a lángok közé úgynevezett sz. Iván fűvet hányt, vagy pedig a már elégett rázst összesöpörve, ennek közepébe sz. Iván fűből kötött söprűt gyuktak, és midőn parázstól meggyúlt keresztül ugráltak, a ki minden sérülés nélkül átugrotta, arról mondják: hogy szerencsés lesz. Egészen eltérőleg találok a szokást Hont dunaparti á, Maros és környéke vegyes magyar s német lakosainál (gy. 104): az előtestén a az ifjúság a Duna feletti partokra, a leányok a part alján állnak az ifjak tetején; rakva botjaik végébe karikát illesztnek, s azt a parázsba megtüzesítve megtűrik, mire le a Dunába sujtják, e mellett a homályos értelmű régi dal töredékét így:

yspiláng, yspiláng, yspilángi rózsá,
karika volnék fordulnék,
az N-ék (itt a kedves vezeték neve) Pannija v. Örszajjére.

leányok erősen fülelnek, s kinek neve gyakran említették, igen megtisztelve érzik, ellenben a nem nevezettek azt rossz néven veszik. A marosi németek ezt a szokásban, egyszerűn a kiáltással jelentik: *ich scheibe, scheibe zur ehre der N. N.')*. Összeállítva már ezen tűztisztelési szokásokat jelentésük értelmezése nehézségli. Bennök egyrészt az istenített tüzelem különös módok, *fadörzsölés, tűzköből st. általi gerjesztésének mythosi emléke*, a hittel, hogy így egy új erőteljesebb tűz lehet, jelentkezik; másrészt benne az istenség s kitűnő jelképe a nap tiszteltetett, s annak, különösen tavaszi (husvéti) és nyári (sz. jánosi) fordulati időszaka e által ünnepeletett. Mi mellett még ismét a szertartások nyilván *tűz áldozatokra* nak, s méginkább a *tűz általi lustratio*, igazulás, tisztulás, a bűnsúly és rossz kezései a kórtólí menekvés hitére utalnak. Ez utóbbira vonatkoznak már a *tűznek adhatlan átugrása az emberek által*, a *marháknak rajta való áthajtása a körmegeobás értelmével*, valamint e tűzben füstölt, beléje vetett virágok, vagy dett üszkének óvszerül használata. Ezen lustratiói értelmét tanúsítja Theodoret (comm. ad. 2 reg. 16. 3): in aliquibus civitatibus accendi rogos et trans eos e, aliquos non solum pueros, sed etiam viros, infantes autem per flammam ferri a us: videbatur autem esse quaedam expiatio et purgatio. Valamint már az óség e pogány szertartás ellen kikel (Mos. 5, 10. 18): et lustravit filios suos iuxta ritum gentium, és (Paralipom. 2, 28. 4): nec inveniatur in te, qui lustrat sum, aut filiam ducens per ignem. A turkokról már, kiknek tűztiszteléséről íróvallásunkról szólónak tartjuk, beszéli Menander (excerpt. d. leg. 102), hogy Zemarch a bizanci küldöttséggel hozzájuk érkezett: alii aliquot, de hac gente, malorum depulsores esse dicebant, prope Zemarchi comites accesserunt, tintinnamodum et tympano strepitum facientes, super tabula foliosos arboris thuriferae s flamma crepitem edentes circumferebant, ac una in furorem acti et infress, mala abigere videbantur. sic enim averrunci quidam et malorum depulsores stabantur, detestabilia omina, ut opinabantur, expiando avertentes, Zemarchumque

nő szokást említi lotharingi Konz helységről memoir. d. antiqu. d. Franc. 5. 383: Stromberg hegyére gyűlt a nép, a nők és lányok len a barbachí kútnál állnak; fenn egy nagy kerék szalmával körülük, rajta keresztül rudat vonnak, melyet kétfelől a kerék intézői tartanak, a sierki mairétől (ki azért hamar csorosznyát kap) adott jatra meggyújtatik a kerék, s rögtön leeresztetik, mire a fáklyák légből kőstnek ujjongás kőst, a férdek egy része követi a keréket, mely ha még égve ér le a hogy alatti el vízbe, úgy bő börtormest jósol, s a konziaknak joguk van a közel fekvő szőlőhegyektől egy teher kőstetelni. Hasonlóan Trierben évenként Pál hegyéről eresztetik le a Moselbe egy tizes kerék (Grimm 586), szőlőknél is hasonló jánosnap tizes kerék bongerítéséről tudósít Sartori (Kürt. reis. 2. 349), s már említi is a f. jegyz. említtetik: rota in quibusdam locis volvitur et. l. még alább.

ipsum per flammam traduxerunt, hoc modo sese expiare existimaverunt. — Az orphikusok szerint (hymn. 83) Vesta tüze különösen tisztítónak tartatott, s ez értelme a paliliai mieinkhez hasonló tűz szertartásnak Ovid. fast. 805:

per flammam saluisse pecus saluisse colonos.

781: *moxque per ardentis stipulae crepitantis acervos
trajiciens celeri strenua membra pede.*

727: *certe ego transilui positas ter in ordine flammam.*

A hinduknál (Sonnerat i. h. 198) a nerputirunal tűzünnepek alkalmával a nép bálványait körülhordva a tűznél, az izzó szénen, mely 40 lánnyira is terjed, keresztül men, majd hamarabb, majd lassabban, sőt többször is ismételve az egyén ájtatosságához képest, némelyek még gyermekeiket is karjaikon tartva, végre mindnyája hamuval hintve bé fejét; mi a legszentebb tisztulási szertartásnak tartatik. Görögthonban a nők átugorva sz. Iván tüzet szólnak: „itt hagyom minden vétkeimet“ (Grimm 590). Hogy a mieinkben hason értelme, bár ma már inkább csak a gyakorlatibb, testi baj és kórtól óvó s mentőleg forog fen, mutatják a fentebbi adatok; a *tisztes fűvet a tűz felé tartók hangoztatják*: „kelés ne legyen testemen, törés ne legyen lábamon;“ a füstön áthajtott marha, a tűz tűszkeivel ellátott barom s növény a bajtól megmenekszik; mindez élekedben tudják még a német szokások, így említi Grimm (584) a szokást Nürnbergben, hogy a gyermekek János napján a tüzet átugorva, tartják, miszerint egész éven át nem lesznek betegek. De nem csak hogy ezen különös alkalmi tüzek, de hogy általában a tűz ily *tisztító, óvó, gyógyító* titkos erejűnek tartatott, tudják még számos babonáink. Mednyánszky-nál (Rokos abergl. n. 26): ha a gyermekek, sőt a megnőttek is valamitől megijednek s annak következtében megbetegednek, úgy csak a tárgyból kell szerzeni egy részletet, s a meggyújtottal megfűstölni, mitől mint csalhatatlan gyógyszerrel meggyógyulandnak. Bartholomaeid. (Gömör. 452) említi: *terrore subito et magno affectu, plumbo liquefacto certis cum ritibus supra caput fuso medentur*; ha a gazda észreveszi, hogy tehene, marhája szemmel megveretett (gy. 282), felkel valamely nap korán, kimer az útra csendes szótlanul, s mindent, mit talál felszed, ezzel tüzet gerjeszt s megfűstöl a marhát, mire baja azonnal megszűnik; (gy. 152): ha a gyermeknek szemtől jő baja, bizonyos ágakból gerjesztett tűz füstje fölé kell tartani, vagy az e mellett főzött vízzel megmosni; egy kecskeméti babona tudja szinte még (gy. 283), hogy ha a gyermeket um. férfi verte meg szemmel, ennek lábbelije madzagjából, inge kötőjéből és hajából vágnak egy darabkát, ezt összekeverve vöröshagymával tüzre velik és azzal a gyermeket megfűstölik; a fionben is (Lencq. 80), hogy az igézést távoztassák: *excontem cineribus ignitis prosequantur, ne quid nocuenti ab eius malitia remaneret.* Mednyánszky-nál (i. h. n. 20): a megigézett tehén láncát le kell venni, szitkok közt a tűzbe vetni, s mire izzóvá lesz jól elverni, mert mindezen kinokat a bűvös fogja megérezni.

Ezen *tűz általi tisztulás* és sajátlag *megszentelés*, egyiránt az élet minden nevezetes eseményei, fordulatai alkalmával helyt foglalt a pogány vallásokban; mint a hindu ezen tűz áldozatokról mondja Paulin. (syst. br. 9): *nulla actio ardua, nobilis, sancta et magni momenti fit absque sacrificio ignis.* dum pueri primo scholam adeunt, huic deo sacrificent necesse est. dum filio sponsa deligitur, parentes prius igni sacrificant. dum in sponsi domum deductae, tali seu maritalis tessera appenditur, sponsus et sponsa huic deo sacrificent oportet, úgy általában még nálunk a mai népszokásokban is, ennek minden tinnépélyesb alkalommal nyomai jelentkeznek, kitűnőleg pedig a felesebb említett, az élet, népünkénél u. nevezett *három tisztoságónál.* A *született gyermekekre nézve* már babonás szokásaink (gy. 153) úgy tartják, hogy míg megkereszteltetik, *gyertyát* kell mellette *égetni*, nehogy a boszorkány felváltsa, ha pedig a gyermek máris gyanús volna hogy váltott, úgy az égő *kályhatűz* elébe állítandó, ha váltott fel fog szólnai, s

a rozslélek ilyenkor a tűzbe rántja; vagy ellenkezőleg (gy. 287), ilyenkor a boszorkány féltve sajátját megjő érte, s az igazit visszaadja; hasonló a finn. (Trolle de superst. in patria. Aboae 1745, 8): tales (supposit. infant.) si in fornacem ardentem se iniicere velle simulaverint, proprios se recepturos credunt. Mednyánszknál (Rokos abergl. n. 7): a gyermekágyast a gyermekkel nem szabad magukra hagyni, mert ilyenkor, mint a régi időben szokott volt történni, még a bolond régi Parom isten um. megjelenik, s az anyát s gyermekét tüzes vassal kegyetlenül szokta megtéglázní; ezt jelenti-e még a finn előítélet is? Trolle (i. h. 12): toto illo tempore, quo infans baptizandus abest, periculosissimum aestimatur si mater ferrum tetigerit. A második tisztesség: a házasságnál is az első a hástűz nézés (827 tudgy. 3. 38), miro a mátká kérők belépnek, a jövendő arától tñnet s vizet kérnek, s ebből ismerik ki um. fűrgeségét; midőn a menyasszony már vitetik, szekeréről folytonosan szalmát hullatva azt gyujtogatják, s mire a faluvégére értek tüzet raknak, azt körül táncolják és átugrálják; hasonlóan másnap korán szürkületkor kivitetik a menyasszony a faluvégére, hol ismét a rakott tüzet véle körül táncolják s átugrálják, mi közönségesen perzsolónok neveztetik, de ő ettől ma már szaladással menekszik, s pénzzel szokta magát megváltani, máskép a házba bé nem eresztetik ¹). Az utolsó tisztességnél, a halotti tisztelőnél látni fogjuk, mint hajdan-korban s valószínűleg nálunk is, nem csak maga a halott teteme elégettetett, de neje is, szolgálai, lova st. követék, minek helyébe később áldozatok st. következtek (I. XVIII). Ezen tűz általi tisztulás v. inkább igazulás eszméje keresendő, az előttünk középkorból ismeretes, de kétségtelenül már a pogánykorból származó ordallal – tüzes vas és forróvíz, v. tűz szőre állás, átmenés st. próbák általi igazságszolgáltatás módjában. Ilyet említt Firdusi irani hős regéje (2. 6), hol a hős Sijaves az ártatlan Sevdabeh helyett a két tűz közti próbát kiállja, s kétségtelenül ilyen az eddában is: Grimmismálb. Grimnir m. bűvösnek a két tűz közé helyezése. A finnben is (Lencquist 81) egy pogány runo jó már elő, mint hivatik Louhi a hideg istennője, hogy vizes borítékkal fűdje kezét, nehogy a tüzes vas megártson. Nálunk nem csak az ordaliali bíróságok élénk divatozását, de velők s ezáltal bizonyára a régi tűztisztelettel összefüggő egykori pogány papbirói hivatalok élénk emlékét is látandjuk (XV). Az 1550 Martinuzzi költségén először kijött nevezetes váradi registr. — mely ezen ordaliali ítéletek hosszú sorát adja — első kiadója már egyenest e szokást a skytha pogány korból akarja hozzánk leszármaztatni (I. Bél adp. és notit. 1. 563).

Ezen maig igen természetesen s okozatosan fenmaradt élénkebb tudat mellett, a tűz tisztító, óvó st. erejéről, kitűnő még ama bizonyos szokások egyenesen tűzáldozatra vonatkozó számos nyoma. Ily áldozatok ismét itt sem voltak más minők, mint a szokott állati, növényi, sőt emberi áldozatok (XVII). Bartholomaeid. (Güm. 276) magyarázva már nálunk a sz. jánosi tűz szokását mondja: qui hunc (ignem s. J.) ad ethnicismum referunt, cultum eiusdem dei ignis, ac saoriflora immolatis infantibus eidem oblata designari dicunt. Grimmnél (579) Armstrong után küzlött angoly régi népszokás szerint, a bealtinei tűz alkalmával, egy különös az alkalomra süttött kalács darabokra vágatik, s egy részlet feketére mázolva a lübbivel egy fűveg alá rejtetik, ki a fekete darabot kihúzza, az választatott Bualnak (a Baaltól eltérő kelta istenség neve volna) felszentelésül, s ennek háromszor kell a tűzön átmenni, bő esztendőért esdekelve; (u. o.) a fentebb idézett Skót Mull szigeti és northamphonthiri szokások említik, hogy ilyenkor egy tőhén leötletett és húsa darabra vágva a tűzbe hajtva égettetett el a kór megszünte-

¹) I. házasság XVII; mistán e szertartások hasonlóknak mutatkoznak a sz. jánosi tüzelésekhez, könnyen megértébetett, hogy ezen utóbbiak valódi értelme feledtével, velők ama mindíg ismert s gyakorlott házassági szokás értelme s jelentése elvegyült, s innét vétettek azok is házassági prognosticonul; miért azonban még sem vevendők csupán valami házasság szerző ünnepe (?) maradványnak (I. Erdélyi közm. 208), sem pedig a sz. iváni ének csupán házasság alkalmával tartott dalaik (népd. 3. 150), minőkül eddig magyaráztattak.

tésére. Mindez nyilván csak a tűznek nyújtott emberi s állati engesztelő áldozat gyakorlatára vonatkozhatnak; és hasonlót sejtetnek még emlékeink is. A felhozott kolonyi sz. Iván énekben, midőn a négy szügre a tűz megrakatott, halljuk még félelmesen a tűzbe ugróra vonatkozólag énekelteni:

meggyulandó N. kőháza,
jaj ne hagyjuk szegényeket,

oltsuk! oltsuk!

mi így a leányra nézve is ismételtetik. Valjon nem vonatkozik-e az a régi töredékes dalban az egykor tűzbe ugrott áldozatra? vagy hogy az, ama gyakorlatibb értelemmel forog fen, hogy e tüzelés által a házaktól a *tűzész távoztatik*, mint ezt a fentebb adott csallóközi néphit tartja; valószínű ugyan, hogy az ma ezen, sőt bár ha nem egészen feledett értelemmel áll; de ilyenre emlékeztet e mellett mindazon *tűzugrás, körül-táncolás*, mely legtöbb helyt még e tűzszertartások elkerülhellen kelléke; a palóc ipolymenti még különösen *mezelen lábbal belelépést*, sőt *kitapodását* is említi, de szinte csak a jelentéssel, hogy ezáltal um. a népek vigabak lesznek, míg mások e tűzeken a marha áthajtását tudják. Mindez csak helyettesítése az egykori kétségtelen áldozásnak; e mellett később, vagy hogy külön bizonyos alkalommal kisebb áldozatok is divatozhattak, mint a kakas tűzbevetése az orosz Kupalnitzáknál (Grimm 591), s nálunk is egy előítélet (gy. 154), hogy a véletlenül tűzhelyre szállt csirke megpörkölött tollai szerencsét hoznak. Legeredetibben fenmaradhatott e mellett, valamint fenmaradnak is találjuk, a *növény áldozat* emléke és gyakorlata; valamennyi szokások majd nem emlékeznek még bizonyos ágakból (a német szokásokb. többször *kilencfőlről van szó*) bizonyos módon gerjesztett tűz, valamint a tűz fölé tartott vagy rávetett különös növényekről. Kolonyi dalunk *háromféle virágot* tud, mely ekkor a tűzbe vettethető, melylyel az éneklő v. ugró, mint a dal mondja, vetélkedik, (vagy talán velők vettetheti? mert a folytonos refrain midőn dicséretök éneklí, hangoztatja: hogy velők megy, tőlök el nem marad), ezen háromféle virág ilt az *ibolya* szép virág, *búza* és *szőlő* szép virág, az utóbbi kettő mindenestre mélyebb és a termésre vonatkozó jelentéssel áll, e mellett még a *cseresznye* ágat, és a jelentékeny *dió* s *mogyorót* (l. VIII) említi, a ludányi *tisztesfüvet*, a kecskeméti szokás meg még egy különös sz. *Iván fűret* említi. Hasonlót tudnak az idegen szokások is, Grimm (588): angoly népnél *székfü* (camomil. matric.), *veronica* és ibolyával koszorúzottan táncolják körül, s francia országb. ezen virágok tűzbe dobatnak; énekünk is koszorút, és sz. jánosí honti szokások *pirkoszorú* felhajítását tudják. Grimm. (584) *kilencnemű virágból* kötendő a koszorú. A hindu tűzáldozatnál (Paulin. i. h. 9) szinte különös növények használtataak: *lignum aquilae sinense*, *lignum camphorae*, *santalum rubrum*, *nux myristica* st. Theophrastus Porphy. (de abstin. 2. 5) szerint az áldozatok legrégibb neme volt Hestia tűz istennő oltárára hintett fű (Creuzer symb. 2. 419). Poituban *diófa* ággal kezükben kell a tűzön átugrani, ez aztán hazavitetik, s a baromóliak fölé szegeztetik. Reiske (t. h. 77) szerint a virágok tűzbe vettethetnek, hogy ahhoz képest minden szerencsétlenségük hamu s füstként oszoljon el. Frankn. (weltb. 51) a virágaikat tűzbevetők mondása: *távozzék s égjen el a növényvel minden szerencsétlenségem*, mint a ludányi palócny a *tisztesfü* fűst fölé tartásával kelés és töréstől menekednek. Hasonl. m. f. Mart. de Arles mondja: *herbas collectas in die s. J. incendentes contra fulgura, tonitrua et tempestates, credant suis fumigationibus arcere daemones et tempestates*, úgy népünknel is a *menyidörgés* alkalmával barka ágak tételnek a parázsra; vagy nagyszombat napi (l. felj.) *szén* (gy. 224), és a néphit is ismét, hogy ezen szénre öntött víz ivásától a *hideglelés* megszűnik.

Általában mintegy *felsőbb lény engeszteltetik a tűz különös áldozatokkal* is. A népbabona szerint (gy. 155), ha a *tűz pattog* botráncokozást s haragot jelent, s a

háziasszonynak sietve kell belepöknöni, nehogy a házban bajt okozzon, mi által megengesztolhatni. Csallóközi néphit szerint (Karcsey u. muz. 2. 500), ha a tűz fűj haragot v. pört jelent, s a gazdaasszony megengesztelni igyekszik a tüzet, *kenyérdarabot* vagy *lisztet vetve a tűzbe* mondja: „*menj a szomszédba*!;“ (a finn. Trolle 18: *iniectio salis in ignem cum lac effervescens effusum fuerit*), nem is jó e szerint tüzet a ház tűzhelyéről, különösen újhold péntekén, kiadni, vagy a gúzt melylyel a rőzse összekötve volt elégetni. Tavaszkor szinte (gy. 217), midőn a baromfiak költenek, egy jóra való gazdaasszony sem mer um. tüzet adni, s midőn a szomszédból földővel v. dügrével kérni jönnek szépen elutasítja, máskép ez a baromfinak árt; szláv néphit szerint (gy. 84) Luca napkor, mert ellenkezőleg rosszul ég a kályhákban télen át, s a fazekak törnek a házban; a finnekn. (Lencq. 69) tuulen päivä – szelek napján (jan. 2) nem szabad tüzet rakni, nehogy az évben tűz támadjon. Rokosvölgyi (Mednyánszky i. h. 35) néphit: ha a faluban ég, a gazdaasszony a kovasztészát a házajtó elébe teszi v. a falra ragasztja; így tettek um. az ugróci asszonyok, s azért csak egy ház égett el a tűzvész alkalmával; a finn. (Lencq. 55): a házat tüztől megóvjá: ha falára lapis vulminaris és kereszt festetik. Grimmnél (569): az esthek kakast s más ajándékokat vetnek a tűzbe engesztelésül; u. o. Rupert tuitien. d. incendio op. Tuitii ad a. 1128 tudósít: hogy a corporale vettelett a lángok közé oltószerül, a lángok ugyan visszataszították, de a fehér kendő érintetlen maradt, s csupán veres vonal volt látható. Emlékezem egy B-vári uradalmi törv. széki vizsgálatra Hervát nevű aradi születésű kóborló ellen, ki a kősi egyházból csupán a patenát orozta el, tetto okául adván, hogy az által az égőkincset, melynek lángja csak ezen eszközzel oltathatik el, akarta felvenni; más babonáink szerint (gy. 156), ezen égőkincs lángját hétéves flú ingével lehet eloltani, s azt biztosan felvenni; Kuhn. (märk. sag. 387) cipőt kell rávetni. Grimm. (569) a mezteleen testen hordott ruhával, s ismét a hetedik flú ingével is; s már Tacit. (an. 13. 57) beszéli, hogy az ubiaiak a földből kiűtő tüzet: ictu fustium aliisque verberibus absterrebant, postremo tegmina corpore direpta iniiciunt, quanto magis profana et usu polluta, tanto magis oppressura ignes. Meséinkben Gaal I: gyertya világ, ennek variánsáb. (I. felj.) pedig acéllal kiűtött tűz mellett veheti fel a mondahős az elátkozott kincs-király pénzét.

Nevezetesek még a tüzelem meséinkben előjövő különös személyesítései. Gaal. (157): a föld tündérszava tündérlányakint személyesítették a tűz; a vándor földalatti hosszú barlangban, mely karfunkul kövek fényétől veszi ragyogó világát, jő a mélységhez, hol a tűz lángoló tavakban hullámszik, partjain a hőség kiállhatlan, s a mondahóst csupán kőből szüvölt inge, melyet a földanyától kapott, védi az elégetéstől. A tüzes folyamok felett lebeg a tűztündér, s haragosan tudakolja a hőstől járatát, mire megtudja, hogy az tanácsért jő hozzá, s a földanyától utasított, könnyűlve sorsán utalja tovább víztestvéréhez, a tűzhullámokból emelkedő gőz azonnal felkapja és viszi a vízhez. Majlát. (263): tüzes szakállal ül a tűzkirály lebilincselve tündér Ilona rab-ságában, mire a királyt megszabadítja, visszatér tűzországába, hol tűzpatakok folynak, s tűztátosokon jár. Gaal. (136): a bolygótűz is (lidérc?), mint a rosztündértől elátkozott tündérlány személyesítették, s hasonlóan némileg a szláv villikhez, kiket Hanusch (m. 307) szinte a világosság (tűz?) szellemeinek tart, jelenik meg (XII). — Mint feljebb a golya, kakas különösen tűzhozó, tűzjelentő madarakkint jönnek elő, így még különös tüzelem személyesítési állati képlet meséinkben a tűzparázat abrakkint evő, felszívó, orrából lángot fúvó tatos ló; hasonlóan a lédőre is különféle alakzatában, mint bolygótűz, tüzelánc és dorongkint megjelenő, elsülyedt kincs felett égő láng, a folytonos tüzelem jelenségével azonos; ezzel elvegyül olykor a tüzet okádó s tüzesen a légben repülő sárkány is, (I. bőveb. VIII). Majlát. (205): a sárkány és hős, kék és erőős láng képében küzdenek egymással; (gy. 42): a halál s ördög kíséretében egy

vörös embernek, vörös lovon, vörös ruhában, vörös kutyával, tüzes képe; valamint általában ily tüzes a kísérteti s ördögi alak (III, I. szinte a finn regéb. Kalev. 26. 123 a tűzszörnyeket).

II. Víz.

Theophylakt (i. h.) szerint, a turkok a vizet is *megtisztelik*: ὕδωρ γεραιπονοῦν. Abulfeda a magyarok vallásáról rövid tudósítása után, hogy a *tüzet imádják*, mindjárt hozzáadja: *a patakoktól nedves helyekre vonulnak*. Ezen egyszerű topographiai vonás, különös élénk tudattal vonul ős történeti hagyományainkon keresztül, és sokszor félreismerhetlenül mélyebb — mythosi — jelentést nyer. Már egykori lakhelyeink nevei ezen figyelmet gerjesztik. *Atelkuzsa*, mint őseink egyideigi székhelye, *vízközzele magyaráztatik, atel, etel, etil* tatár nyelveken vizet jelentvén ¹⁾. Ezen névtől magyaráztattak már Malcolmnál a *Hiattila*, Prokópnál *Eothalita*, Agathiasnál *Nephtalita*, Herbelotnál *Haiathelath* hún népségnevek és különösen *Attila Etel* neve ²⁾. Valamint ezekhez már víz értelmű ital szavunk közel jár, úgy a Volga (Etel) melletti *Viatka* tartomány, a magyar víz szótolí eloroszosított nevére figyelmeztet Kállay (839 tudt. 2. 148); egyébként is *víz* szavunkban szinte ősnyelvi rokonságok vehetők észre: a gót *vato*, óéon. *vazar*, szláv *voda* — víz, és gót *vego* — *fluctus*, finn. *vesi* — víz, *vuo* — folyó szavakkal. Egy másik ősmagyar székhely, hol Anonym őseinket Pannoniába kijöttük előtt tudja: *Denta-moger*, hasonló értelmet ad, a *Tanais, Don, Ten, Tin* folyótól *Don-tól* magyarországnak nevezetethetvén. Hasonlón képzett helyneveket legalább a maig díve névalakítások erősítvén, így birunk a *köz* és folyó nevével összetett: *Rábaköz, Muraköz, Bodrogköz, Körösköz, Marosköz, Nyírköz, Számosköz, Tömösköz (Oláh hung. 54, 74), Küküllőköz (Szabó u. muz. I. 376), Csallőköz, Vízköz, Szigetköz (Bél not. I. 11), és az elszármazott: Dunakeszi, Garamkeszi, Ipolykeszi st. mint ismét a *tövel*: *Zsitvató, Marcaltó* st. helyneveket. Valamint ezen egyszerűn fenmaradt helynevekben, úgy találjuk krónikáinkban is a *vízmelléket, vízhatárokat, vízeni átmeneteket* különös élénkséggel kiemelve. Mindjárt az ősi lakhelyből kimenetnél tudósítottunk, mikép: *fluvium Etyl super turbou sedentes ritu paganismo transnavaverunt (Anon. 7)*; így, bár a jellemző *turbou* és *ritu paganismo* elhagyásával említetnek folytonosan átkelésük ³⁾. És ha ezen adatok legtöbbje egyszerűn, mint mondók, topographiai értelmű, mégis néhány, s már maga azon élénk tudat, melylyel az ezen folyók, források st. helyén történetek emléke a történeti mondába áttért, figyelmet igényel; mert kétségtelen mythosi alappal bírnak a nyilatkozatok, minő amaz az eteli átkelésről; félretekintve a tubul ismeretlen eszközzeli átmenettől is, a ritu paganismo szólás, mint mondók, közönségesen vallási tényre használt kifejezés, mit a tény említését kísérő regeszerű nyilatkozatok: *et nunquam**

1) Hammer Const. porphyr. Atelkuzsát: Εταλ κα: Ουζου-ρα visszaállítandónak tartván, az Áttal is szinte két víz közötti lakhely jelentésére jönnék (Kállay 835 tudt. 1. 170). Az Edeles helynév víz közötti jelentését is I. Szabó u. muz. I. 373. — 2) bővebben e felől a X cikkben, hol nem csak víz cosmogoniái, de épen Etele nevénél s az Álmos eredetéről mondánál fogva hason antropogoniái mythosai — a finn regével különösen találkozó — eszméinkre is figyelmeztetek. Egyébként a finnek saját Suomi, valamint Fennai neve is a finn *suoma* és ógerm. *fen* értelménél fogva víz, mocsár helyet jelent, I. Schmidt (Schmidt zeitschr. f. gesch. 8. 465). — 3) Anon. (20) *fluvium Thisciae in portu Lucy transnavigaverunt. (41) in loco ubi fluvius Zoua descendit in Danubium . . . fluvium Ypul iuxta Danubium transverunt (44). Thisciam in Kenesna transnavigaverunt (31). Transnavigaverunt fluvium Souyon, in loco ubi Hourad descendit, et castra metati sunt iuxta fluvium Heugon, usque ad Thisciam (32). venientes usque ad fluvium Naragy, et castra metati sunt iuxta rivulos aquarum . . . venerunt usque ad fluvium Zogon et castra metati sunt per crepidinem eiusdem fluvii (41). ad portam Zalocaman, iuxta fluvium Uoyos castra metati sunt . . . (50). castra metati sunt iuxta campum putei salsi st. És Csepel szigete Árpád s a vezéreknek anyira megtézik, hogy rajta építetik fejedelmi lakait.*

viam civitatis vel habitaculi invenerunt, nec labores hominum comederunt, — azaz át nélkül s nyomtalanul haladtak tovább — még inkább ilyen s különösen ős hagyományos regei nyomul gyaníttatnak. Szinte nagy gyűlés és tanácskozás (An. 46: *communi consilio et pari consensu*) előzi meg Árpád és a vezérek Dunáni átkelését, s a helyet hol átmenniük kitűnőleg **Magyar-róvna** nevezék: *et portum ubi transitum fecerunt, portum Mezer nominaverunt, eo quod septem principales personae, qui Hetumoger dicti sunt, ibi Danubium transnavigaverunt. mit ismét nagy áldomások követnek, mire Attila őstük várába betérnek. A pannonhegyi forrás is, melynél hasonlóan mondatik (Anon. 50), hogy: Arpad et sui milites iuxta montem s. Martini — de fonte Sabariae tam ipsi quam eorum animalia biberunt — még a későbbi emlékekben is szent kút — *fons sacer* és *caput Pannoniae*-nak nevezetlik. IV Béla okiratáb. (Cod. d. 4. 3. 461) ibi (ubi s. Mart. natus) in valle media est fons sacer, qui vocatur caput Pannoniae . . . et vocatur Pannosa ¹⁾.*

A források, tapak, folyók mentében vannak temetkezési helyeik is, — s talán magában a folyó medrében, mint Attiláról egy hagyomány van tudtomra, mely szerint hasonlóan mint Alarich (Jornand. 29), ő is a folyónak leeresztése után, kincsei és fegyvereivel annak medrébe temettetik, miután a hullámok ismét föléje eresztetnek (XII). Árpád is (Anon. 52): *honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alvum lapideum in civitatem Athile regis, a helynek szent és tiszteltnek kellett lenni, mert Anonym még későbből is tudja: ubi etiam post conversionem hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur Alba. Botond csodás betegséggeli kimulta után, mint a monda szól (Anon. 52), Verőce folyó mellett temettetik el: tum Botond longo labore belli fatigatus, miro modo infirmari coepit, ex luce migravit et supultus est prope fluvium Wercuca; és még a kereszt. korban is a pogány Leventéről (chr. bud. 102, Tur. 2. 42): et quia ipse Levente catholica non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacero dicitur Toxun avus eius more paganismi ²⁾. Ide mutatnak több nyomok okiratainkban, hol határjárási jelek közt többször pogánysírokat találunk folyók mellett említve (cod. dip. 2. 73): ad fluvium Bocur, postea ad puteum Botnandj, deinde ad puteum Dirlidj ex hinc ad sepulturam Gunrajdi in monticulo, ubi antiquorum corpora sunt sepulta, (u. o. 2. 112) Halutvag (holt Vág) mentében: vadit ad sepulchra paganorum . . et inde extra lacum . . tendit ad alia sepulchra paganorum. (3. 271) Tothnet kuta s a Maros mentében lévő *stagnum* Császár közt: sepulchrum sacerdotis Orod st.*

Vizek, források mellékén látjuk tehát letelepedni, lakni, temetkezni őseinket, közelükben birva ekkép életszükségük s tiszteletük tárgyát. — De már itt is, mint a tűznél, *különös források*, bizonyos kitűnőleg tisztelt vizek, víz helyek st. lehetnek o vallási áhitat tárgyai. A fentebbi említettekben már ilyenekül mutatkoznak: a pannonhegyi fons sacer, a forrás mely felett Árpád eltemettetik st. hasonlóan talán a honunkbani számos „sz. Kutak“ néhányja, minők: Heves, Nógrád, Baranya, Győr, Vas, Esztergom st. megyékben fennvannak. Kresznerics (szót. 1. 347) említ egy Szombathely melletti *Kupai kút*at, melynek ma többé um. nyomát sem látni, csupán a mondat róla: *hogy ez is ivott a Kupai kútból*, mi kétségtelenül az ős idő emlékére vonatkozik. Sőt magát a pannoni négy folyamot is, mint az ország jelvét, a hagyomány az ország címerében kifejezve tartja (l. Oláh hung. 18, és Wernher adm. aqu. hung. Schwandt. script. 1. 857), miután ezen vizekről hangzik már a Pannoniába betérő magyaroknak a dicséret (Anon. 9): *dicebant eis terram Pannoniae ultra modum esse bonam, dicebant enim quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum, Danubius et*

1) L. róla bőveb. Podhracky (840 tudt. 1. 59, és Romer u. o. 2. 370). — 2) a n. szomb. cod. (931 tudt. 2. 222) csak azt tudja: temetnek el evet (mint) Taxont az alföldön az pogánok között.

Thiscia, et alii nobilissimi fontes bonis piscibus abundantes (miről már Wernher. i. h. eml. néphit, hogy a Tisza 2 része víz, a harmadik hal), és (11): nobilissimi fontes Danubius, Thiscia, Vag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri. A hagyományok is itt ott még élénken emlékeznek egyes forrásokról (bár többnyire az egyes — erdőségek, hegyekben elrejtett elhanyagolt — vízhelyekről mondák már nagyobb részt elenyészhettek) beszélve azok *csodás eredetét, tulajdonait* st. Majd varázsvessző, v. a hős lándzsája hasítja a sziklából előomló vizet, majd ismét sisakjába, v. lova patkója nyomdokából bugyan ki a forrás. Így tudnak még a sz. Lászlóról hagyományok, az általa Erdélyben Tordán hadának *lándzsája* vagy *sisakjával*, hasonlóan Nyitrán, Jászón pedig *lova nyomdokában* fakasztott forrásról ¹⁾. Bél (not. 4. 142) ilyen említ sz. Istvárról Nógrádban Verebélyen: fontem habet sacrum, quem ad ictum *soleae equi* s. Stephani prorupisse memorant. Erdélyben a *tündérek* által épített kis kaláni fürdő forrásnál a *tündér lova patkója nyoma* a népmonda szerint (Kövari 45) maig látható ²⁾. Másfel ismét a megölt *sárkány nyomában*, vagy *sekhelyén* ered; a harangodi „*Sárkánytörés*” nevű forrás (Tompa 136) a küzdő sárkány által, midőn farkával mély vágást tesz a földbe, a feltört gyeptől fakadt. Tornán a vidék minden vizeit felivott megátkozott *sárkány okálja* most azokat ki a forrásban (u. o. 168). Szántón a Luca napjani szapulást követő kővé vált asszony lugalójából folyik ki a kénköbűző gyógyó hővíz (I. V).

A vízelem tiszteletére mutat másfelől a néphit, mely bizonyos víztünetekben némi főbb lény nyilatkozatot, befolyást vél, néki előjelentési *jós* st. tehetséget tulajdonítván. Egy Léva melletti forrásnak (melyet a f. szántóival azonosnak véleik), a vizet ivó beteg ember halálát vagy gyógyulását, zavaros vagy tiszta vízzel jelentő jós tulajdonságáról már Wernher (adm. aqu. hung. 855) tudósít: sin pura sit um. dum hauriatur, et pura permaneat donec offeratur aegrotis, qui eam mirifice appetere solet, quod hoc certissimum ad salutem signum sit: sin turbida reddatur, plane pro deplorado haberi aegrotum, itaque eos qui potum tantum infirmis, non omen petunt, antequam hauriant aquam turbare solere. Ugyan ez Turócbán a budisi savanyúvízről Béni (not. 2. 302): accedit plebeia superstitio turbari suapte fontem, si eius causa hauriatur, qui in Libitinae rationes concessurus proximae est; limpida contra perdurare, ubi

1) a sz. Lászlóról ezen régi hagyományokról legendái (minőt újban a lua. codexb. Endlicher is mea. Arpad. 234 kiadott), valamint a krónikai emlékek is mitsém tudnak; első nyomát vélőnk a breviarum: off. patr. r. h. 27 jun. sz. László offic. 5 lelkéjében, hol csak röviden áll: fontes otiam aquae recentis e saxis, ad extinguedam suorum sitim a deo obtinuit; bővebben említi Tarnócy rex admírab. a Ladisl. eloq̄tis illust. Vien. 1681. 448 az elog. tartalma: in hung. exstant s. Ladislai post celebriores fontes, alter ad Jassoviam, alter ad Nitriam, magnus ad hos populorum sit accensus 27 jun. evocantur haec a partibus remotissimis, variorum morborum felici curatione . . . maxime vero in capitis doloribus, febribus, lippitudine oculorum, pedum et manuum languoribus recurrentes optato prorsus eventu. 461 az elogtomb. szól. hogy Jászónál lova patkója nyomában eredt: meliore um. Pegasus ungula aperuit fontem Ladislai. novus omnino Bellerophonates, novo Neptuni equo insidens. 463 Nyitránál a foglalatban említi a drákkával előhozását. Miles siebenbürg. würgengel, ezeket Tordánál erdélyben bozza fel. Tompánál (néprégék 160) a hely neve elhagyásával jó elő, hogy midőn ellenei üldözik, megetté a szikla meghasadva, védfalat képez, s a ló patkója nyomából patak ered. Lisznyai (palócz. 151) szerint a rege: hol megcsókolta a földet — ott egy szép forrás fakadott, s arany patkójából egy szeg — most is a fenekén ragyog, s ez um. a palóczok szent kútja; vajjon ez a Heves v. Nógrádmegyei-e? Wernher (de adm. aqu. 856) ismét Nagyváradon is tud sz. László nevű meleg fürdőt. — 2) Rhea Arkadiab. vesszőjével nyit forrást Callim. (h. Jov. 28). A helikoni lóforrás hippokrene, szinte Pegasus által, (Ovid. met. 5. 257): novi fontis dura Medusae, quem praepetis ungula rupit . . . Pegasus huius origo fontis. Saxonál Balder az óéjz. myth. Balderus ut afflictum síl milliem oportuni liquoris beneficio recrearet, novos humi latices terram altius rimatus aperuit, quorum erumpentes scatebras sitibundum agmen hianti ore captabat, hasonló hagyomány Wuotan s nagy Háróllyról (Grimm 550). Panzernél (beitr. 294), több helyrege a forrás: ló általi feltalálásról. A ssa regéb. (Hunfalvy szépirod. 11), midőn Kaleva ellenségeit üldözve, lovával hegyről hegyre ugrat, lezuhanva lábai mélyen befürödnek a földbe, hasa pedig megpukkadt, a hős megátkozta földalmában a helyet, s most is látni a mocsárt, mely a megpukkadt ló hasából lett, s mellette a négy gödröt, melyeket a ló lábai vájtak.

salubritatis pristinae spes, haud decollavit. Szinte Wernher (854) egy Sárosvára előtti mérges víz forrásáról, mely az azt megízlelő madarak és állatoknak halálos, említi mikép a hold teltén megárad, míg fogytán apad, s az utolsó negyedben egészen kiszárad¹⁾. Az ily *apadó* és *áradó* vitzünemények már különös jós tulajdonságuk hitét gerjeszték. A déltájban elapadt dodonai forrás zúgásából szokták volt a papnők jóslataikat adni (Hefter i. h. 125); hasonl. a víz zúgásából a germ. jósnők is (Plut. Caes. 17 Grimm 558), nálunk maig egy ily *Dagadó forrásnak* nevezett, Kalugyer falu mellett Biharban, hasonló tűnemény s római néphitről ismeretes (Csaplovics gemäld. 1. 86). Különösen vevék pedig e tűnemények: szomorú események, *háború, éhség, halál* st. jelentésül. Cserenyél (hist. 475) a következő háborús idő jóslataul áll, hogy „a Tisza vize minden látható és tapasztalható ok nélkül elenyészett.” említve mindjárt e mellett a hadnemléti jelenségeket is, „hogy öreg saskeselyűk a barmokat és az embereket kergettek és ölték a faluk és házakba is béhalva²⁾”. Nevezetes régi hagyomány a szőrényi sz. kútról, hogy valahányszor egy *magyar király meghal* v. baj éri, *vérre változik vize, est fabella*, mond Engel (mon. 14 elősz.), de fonte s. Crucis prope portam Trajani, quotiescunqve aliquis rex Hungariae moritur, vel periculum subire cogitur in cruorem verso³⁾. Másoknak ismét, eltekintve egyébkint ezen források, vizek természetes gyógyerejétől, még *természetfeletti üdítő, új életet eszközölő* st. *csodás tulajdonságaikról* is tud a néphagyomány. A völgyi kútról (Kulmer put. aquar. viv. Tyrn. 1742), hogy a ferde, idomtalan szülöttek benne megfürösztve teljes emberi alakot kapnak. A cod. dipl. (6. 2. 351) sz. László okiratáb. egy „puteus qui dicitur leprosorum” jó elő Veszprém mellett. Ipoly-Födemesnél (gy. 175) egy jótékony vizű, szömörcs, arc s egyéb kinövéseket gyógyító forrás, de vizét ha elviszik nem szabad fűdél alatt tartani, mert halását veszti, hanem kertben elásva kell őrizni; a *forrás melletti fára a meggygyullak hálálul rongyokat ruháikból s hajfürtöket aggatnak*. A népd. (3. 315) mese beszéli, mint a kezelel három napig szakadallanul útazva, a harmadikon egy vidékre érkezett, hol olyan vizű tó állott, melyben ha a csonka tagú ember vagy állat megfürdött, azonnal megújult s kiegészült a csonka tag. Egy dán regéb. (Grimm. 553) így a Maribokilde vize által a szétvágott tagok ismét összeforraszthatók. Gaaln. (178) a meséb. előjő egy tó, melyben a ki megmosdik friss és egészséges lesz, ha mindjárt a halál torkában lett volna is, és ha bizonyos fűvön levő harmattal a szemét megnedvesíti,

1) Lechnat. Placid. (Bunte mythogr. 1. 87): Thessaliáb. Athamanis forrás holdfogytakor a közelébe tett fát meggyújtja. (Ovid. met. 15. 275):

admotis Athamanis aquis accendere lignum   narratur, minimo cum luna recessit in orbes.

2) a fenn regéb. (kal. 18. 566), ha a tüzre tett fából víz foly, békét, ellenben ha vér háborút jelent. (Dietmar 1. 3) a gliomai forrásról: hogy ha termékeny év volt bekövetkezendő, búza, makk és zabbal telt meg, ha pedig háború, vér és hamuval. Mások ismét csupán az éhség idején áradnak meg, i. Hungerbrun, hungerborna st. Stöber sag. d. Els. 101, Grimm 557. A had szerencsés kimenetelére Euphrates folyóról, Tiridates parthia elfoglalása alkalmával, Tacitusnál (a. 6. 37): nuntiavere accolae Euphratem nulla ambrium vi sponte et immensum adtollit; simul albescentibus spumis in modum diadematis sinuare orbes, auspiciam prosperi transgressus. quidam callidius interpretabantur, initia conatus secunda, neque diuturna, quia eorum quae terra caelove portenderentur, certior fides, fluminum instabilis natura, simul ostenderet omnia, raperetque. — 3) I. Cuspiniani narratio de fonte s. crucis, Pray ind. libr. rarior. és Taurinus stauromach. (Eng. mon. 164): Serinium sublime sedet — fons sacer Heraclis, quo Choroen fuderat armis. hac scatet, huic numen vetus accola inesse putabat. miber a jeryz. (166): Seriniam . . sub eo fons visitur, quem accolae s. Crucis apellant, quod in eo salutiferi vexilli pars a Choroae abscandita fuisse dicitur, dum cum Heraclio caes. praefaturus esset. — Oláhnál (hung. 76): non procul a Severiao fons dicitur scaturiens, quem accolae s. Crucis nominant: cuius aquam, multis accepti conferre corporis languoribus; nihil immundi intra se continere, mortuorum animalium cadavera, experiendi gratia eo projecta, paulo post ciecisse; faces, nescio quas, ardentem noctu isthic videri. has ob res etiam Turcis, fontem in magna esse veneratione. haec ego olim audivi, a servio Barnabae Belay, bani eius loci, penes quos fides rerum habeatur.

oly éleslátó lesz mint a sas, ha mindjárt ifjúságától vak lett volna. Szirmaynál (not. t. Zempl. 386): hogy bizonyos vak koldús alamizsnát kéregetve vezetője által véletlenül a taharóci völgybeni kútacskához hozatván, midőn ivás közt vízzel szeméit megnedvesíti rögtön a kútban keresztet lát, mi által visszakapott látását észreveszi. Ipoly-Szécsénkén (gy. 78) az erdőség közti Medvekúthoz jár a nép fájós szemű gyermekeivel. Ily állatoktól nevezett nyom v. törés, p. medve nyom, szarvas törés st. források, még azon különös erővel is bírnak mondáink szerint, hogy a belőlök ivó embert olyan állattá képesek változtatni a minő állatnyomból iszik; a népd. (3. 275) meséb. óvja a vándor leány kis testvérét ne igyék a medve nyomból, nehogy medvévé legyen, hasonlóan a farkas nyomból ¹⁾, de mire a szarvas nyomhoz érnek meg nem tarthatja magát, s amint iszik azonnal szarvassá lesz; más variánsok különféle egyéb állatokat is tudnak, mint (gy. 37, 139) bárányt, özet st. ²⁾.

De már kétségtelenül és kitűnőleg tisztelt források és víz helyek voltak mindazok, melyeket a néphit különösen a vízi szellemek, tündérek lakóul tartott, minőkül már egyes vizek sellő, örvényel, kútforrással jönnek elő, hol a sellők, a fűlászók, a vízi osikó, a forrás őrszellemel st. (l. IV) honoltak, és amint a néphit tartá áldozatuk megkívánták, miért ott valószínűleg ezzel tiszteltek.

E nyomok után okozatosnak találандjuk már a szabolcsi zsinatnak a forrás és víztisztelést tiltó rendeletét, (decr. s. Lad. 1. 22): de ritu gentilismi. quicunque ritu gentilismi iuxta puteos sacrificaverit, vel ad arbores et ad fontes et lapides oblationes obtulerit, reatum suum bove luat. A helyet, mely történetiróink kritikáját és hyperkritikáját felette igénybe vette, már Pray (an. 1. 190) a magy. óvallás nyomául tekinté, ellenben már némileg Péterffy (conc. 1. 27), különösen pedig Kollár (pót. 1. 77) és Cornides (v. rel. 35) csupán az okból, mert a többi europai törvényhozások, zsinatok, kanonok rendeletei hasonló tilalmakat foglalnak magukban ³⁾, minden szükség és kínálkozó alkalmazás nélkül azokból átvettnek vélték. Az állítás körülbelül arra mén ki, hogy mivel az istván v. lászlói tolvajság elleni rendeletek hasonlóak az e nemű külföldiekhez, tehát azok csupán csak mint ilyenek a törvényekbe átirattak, anélkül, hogy nálunk is tolvajok lettek volna. A jelenség oka azonban ép úgy nálunk, mint minden népeknél azonos természetisztelvényben keresendő, melynek a későbbi keresztény korban is még lappangva fennlévő gyakorlata ellen, szintúgy helyen volt amaz idegen népek rendeletei korában ilyeneket hozni, mint nálunk, a 400 évvel azután megtérteknél, későbbben. Ha egyébiránt csupán a rendelet szerkezele átvételéről (l. Endlicher ges. d. h. Steph. 174) tétetik szó, az könnyen megengedhető, sőt igen természetes gyakorlat maig a törvényhozásoknál. Víz áldozat nyomát kerestük már fentebb az Etel folyóni átkelésről ritu paganismi kitételben, hasonlóan a hét magyar vezér Magyar-réveni

1) a képzetben már hasonló eszme foroghat fen, mint fentebb a ló patkója nyomában keletkezett forrásoknál: másrészt én a szarvas nyom, medve nyom vagy törés kifejezések népies értelménél fogva itt a helyeket értem az erdőségben, hol bizonyos nemű vad, ivásra szokott járni, mit itt a mese, poszadt víz lépés nyomot emlegetve, már bizonyosan nem értett. — 2) Lact. Placid. (Bunte mythogr. 1. 88), Pallénében a trónni tóban 9-szer fürdő madárrá vált, a Crathys és Sybaris folyótól aranyhajat kapott, a cike-noknál egy folyó a belőle ivót kővé változtatta. Ovid met. 15. 313:

flumen habent Cicones, quod potum saxea reddit
Crathis, et hunc Sybaris nostris conterminus arvis
356: fama est in Hyperborea Pallene:
cum Tritonicam novies subiere paludem.

viscera, quod tactis inducūt marmora rebus.
electro similes faciunt auroque capillos.
qui soleant levibus velari corpora plumis.

3) (Conc. autossiod. can. 3): non licet inter sentes aut arbores sacrivas vel fontes vota exsolvere. (Conc. turon. 2. a. 566, can. 22. — leg. Liutpr. 6. 30): qui ad arborem ad fontanas adoraverūt. (Cap. d. p. an. 20): si quis ad fontes aut arbores vel lucos votum fecerit. (capit. aquisgr. Car. m. 789 c. 63): de fontibus ubi aliqui stulti luminaria vel alias observationes faciunt st. miből látni, hogy a régi pog. természetisti szokás az ősszes germ. fr. olasz és szláv népeknél dívott.

átkelténél st. S kétségtelen egyik nyoma még szinte a jelenetben is, midőn Árpád a meghozott föld, víz és fű jelvekben az új hont hatalmába veszi, s a *vízet népe színe előtt kürtjébe öntve feláldozza* (chr. bud. 38, Tur. 2. 3): Arpad vero cum suis de aqua Danubii cornu implens, et ante omnes hungaros super illud omnipotentis Dei clementiam rogavit, ut dominus eis terram in perpetuum concederet. Székelynél (cr. 151): Arpad scithianac mogia szerint egy *aranyas kürtöt megtöltte a Duna vízzel . . felemelven* mind azokat (t. i. földet, vizet, fűvet). A *folyóni átmenet alkalmával különösen nagyobb szerű vállalat, hadmeneteknél* közönségesen ily áldozat foglalt helyt. A római magistratualis hivatalában eljárva, mielőtt a folyót átlépte *auspicia peremnia* által tanúsítá tiszteletét, hasonlóan a Capitoliumbol a comitiákra Mars mezejére menők az útban lévő Petronia folyócskának (Heft. 495). A perzsáknál is (Firdusi 2. 248): Gustasb a folyón átmenve ajándékot nyújt néki, és Tiridatesről Tacit. (a. 6. 37), hogy miután: *equum placando amni-adornasset*, mén át az Euphratesen Parthiát elfoglalandó, mihez hasonló lehetett a magyar had Etele folyón, és a hét magyar vezér Magyar-réven átkelte. A szlávokn. Adam. Bremen. (h. eccl. Lindenb. 61) egy scholionb. ibi est fons, ubi sacrificia paganorum solent exerceri et homo vivus immergi, qui dum immergitur ratum erit votum populi. A finneknél, Lencquist szerint (17), számos vízhelyeken előjövő *pyhä* – szent név jeleli a különösen tisztelt vizeket: *cataractae fluminum maiores multis locis nomine pyhä (sancta) insigniuntur, . . quibus aut earum numinibus sacra fecerunt homines, vel alias reverentia earum ac horrore capti, vel cymbas suas demissuri.* Reguly beszéli, hogy a Voguloknál a jég elindulásakor az egész népség kimén a folyó partjaira pénzt hányva bele, mások az elmenő jeget kísérve nyargalnak le, mindnyája bő halászatért esdekel. De általában szinte ismét a víz áldozat tanúságául hozhatók fel a fentebbi (l. IV) *áldozatot követelő vízszellemek s tündérek*ről regék, valamint a szokások: mint a sz. jánosi tűz alkalmával a *virágok vízbehányása* (l. f.); hasonlóan a szláv Russalka-ünnepélyek (Hanusch 309); a leageyeleknél a Vistulába vetett koszorúk után ez naponi úszás, evezés (Balinski povisci 35); az oláhoknál (Schott val. m. 300): mikép sz. György napján a folyóba vetett koszorúk tova úszásából jósoldatik a jüvendő szerencse; a hindu leányok kokoa-olaj lámpát gyujtva, virágokkal koszorúzott fatálra téve, eresztenek le a folyón, melynek elmerülése, elalvása v. égve tova úszásából jósoldják a távollévő kedves szerencsés megérkezését v. halálát (Moore Lalla Rukh.); hasonló finn (Lencq. 67) és germ. szokások (l. lej.), s már a rómaiaknál előjövő *fontanaliák* (oct. 13), midőn a kútak körül koszorúk köttettek, a forrásokba virágokat hánytak, meg állatokat áldoztak, m. Horat. is carm. 3. 13:

o fons Bandusiae cras donaberis haedo.

A vízisztelet egy más kitünő gyakorlata a *lustratiók* – *vízbeni fürdés, mosás általi tisztulás* volt. Régi népszokásaink és babonáink ezt is élénken említik meg. Krekvitz (descript. hung. 158, lat. című ném. munk.) tudósít a Kőrös folyó melletti Fekete tóról, hol a régi szokás szerint a *kik először a helyre jöttek a vízbe mártattak*. honnét az Jordánnak is neveztetett: dan ein gar altes herkommen ist, dass wer zuvor daselbst nie gewesen, von ihnen gehäuselt wird, also dass von einem ein viertheil, oder halben, auch woll einen ganzen thaler bekommen. es hat auch Stephan Bathori erstlich fürst dieses landes, hernach könig von Pohlen, sich nicht geweigert, mit seinen eigenen exempel, solch ihr altes herkommen zu bestättigen. welcher sich aber von ihnen nicht gutwillig ablöset, der wird, in das obgedachte wasser Kreisch, so sie den Jordan nennen, gesetzt. Ide tartom mindjárt számos feledett eredeti értelemmel már a babonába tért szokásokat. A nyelvemlékekben (2. 15) Török János vádja a kassai tanács előtt bizonyos tehányi nők ellen: „en lattam hagi Margit es Anna kettlen *tűzbe*”

rakának az hostat végén *az víz melet* ot az honan tehhaniban menek es ő magok keten, *az vízben* alotank Margit és Anna *egimast uzzel öntöztek*, uajat mostanak az vízben. Régi lakodalmi szokások (827 tudgy. 3. 38) szerint: a menyasszony nem csak a tűzön átvitetik, de fényes nappal *fáklyák kíséretében a kúthoz is kísértetik* (l. al.). Az estheknél (Grimm 565) ilyenkor a menyasszony a ház kútjába ajándékot is vetett volt, s babonáink (gy. 181) szinte említenek egy titkosan ápoltt vétkes cselekvényt, hogy ha a nő magtalan kíván maradni, a házba belépő menyasszony veason annak kútjába zárt lakatot; Mednyánszky (Rokos abergl. n. 12) ezt szinte említve megjegyzi, hogy régi várkúttak tisztításánál számos ily lakatok szoktak előkerülni; a ténynek eredeti jelentése valószínűleg a későbbi vétkes gyakorlattól eltérő lehetett. A *ház-tűz* nézőkor, valamint tűz úgy *víz* is kéretik a menyasszonytól, fürgesége kiismerésére ugymond; a menyasszonyi beavatás után is Bartholomaeid. (Göm. 449) szerint: *sponsus in foribus domus occurrit, atque intranti potum prius a se delibatum propinat, quem illa postquam ebibit, vas retrorsum supra caput abiicit*. Valamint a világ égetés a még keresztetetlen gyermek mellett óvja a felváltástól, úgy a megmosás is, Bartholom. (445): *aqua ablutos cruce signata obstetrices muniebant, aliquando etiam suffitum faciebant*. Az aratás elvégezlével, midőn énekel, koszorúval fején az arató gazda társával az udvarba megérkezik, *le kell őt vízzel önteni, hogy a termés bő legyen* (gy. 179); miről Barthol. (451) csupán azt tudja ugyan, hogy: *demessis omnibus heri eiusdem agris, messorum sertum de pulcherimis tritici spicis construunt, illudque perticae impositum solemni cum cantu domui eius inferunt*, — de említi még szinte: *agricolam servum, cum aratro primum egressum, domumque vesperi reducem, serva subinde aqua perfundat*. Így hivatnak össze a szomszédok a megborjazott tehén első turója evésére, és a mellett *leöntetnek, hogy a tehenet tovább is áldás érje* (gy. 186); hogy a kúthoz mindig jó és friss víz maradjon, abba karácsonyi morzsalékot, kalácsbóját st. dobnak (gy. 218). A vizet, melylyel a kemencéből kivett sült kenyér megmosatik, igen hasznos a házban szétfecscenteni, megóvja azt a boszorkányok s kísértetekről; így választja a palóc asszony házabani kísértést panaszló szomszédnőjének, „nem jár hozzám komámasszony semmiféle, mert jó kilocsolom kenyérvízzel a házat (gy. 180); hasznos a vízzel is, melyben kenyérsütéskor az izzó pemete, szénvonó és lapát beoltatik, az igézés, szemlőljövéstől sorvadó gyermeket megmosni; hasonlóan a vízzel, melyben tisztosfű főzetett, a mosásnak különösen visszajára állától, fejeteteje- és le nyakacsigájáig kell történni, hasonlóan a megtörlésnek; v. pedig a baj úgy ismertetik meg, ha a cserép fedőbe vizet és ebbe három darab szenet tesznek, leszáll ez a víz fenekőre, úgy meg volt igézve a gyermek, s akkor ezen víz az udvar közepén a fején át hátra locsantatik, mire a bajtól bizonyosan megszabadul (gy. 219); más orvoslás: a gazda napkölte előtt vizet merítve, a megigézett marhát vagy gyermeket a ház eszterhája alá állítja, s a ház fedeléről leönti (gy. 283). A víz e szerint *lemossa, letisztítja, elviteli* a roszt; azért az elveszett, eltűntre is a km. *elvitte a víz, elmosta a patak*; a népd. (3. 179): azt mondják legény — az biz, isten nyila — héj a te legénységod — *elvitte a Tisza*. Egy birtokomban lévő art. diaet. 1715 kiad. példány tábláján régebb írás a fejedelmek feljegyezgetett symbolumai közt I Rákócy Györgynél megjegyzi: *de familia Racotiana notandum est, quod fuerant principes thesauro dediti, quia Georgius Rakotzi Transilvaniae pecunias, ferme omnia (Igy) Patacinum candidit, quare Transilvani in proverbio hungarico hoc solent dicere nempe: Patak vitte el a mi pénzünket*; miben egyike közmondásaink Szirmayféle történelmi magyarázatának jelentkezik már.

Mint az igazoló, tisztító tűzpróba (l. o.), úgy a *víz is* a pogány eredetű *ordaliái igazságszolgáltatásban előkelő szerül használtatott* egyiránt: *iudicium ferri candentis et aquae bullientis*. Ezen jelentéssel birhatott már a boszorkányság gyanújában lévőkhöz vízbe vetése, a víz fölületén maradás, vagy elmerülés által ismertetvén meg

bűnös v. ártatlan voltak. Az eddai regékb. (Gudrunar. 3. 6) már Atli, neje Gudrum és Herka ártatlanságát a *vizpróba*ra téteti. A szokásra vonatkozhatnak a km. is: *alája ömlették a ferrót* (K. 2847), *előli tás, hátal víz* (B. 8031) — inter sacrum et saxum, a szorongatottságból szabadulást óhajtó állapotára alkalmazva. Libusa szüzei előtt is az *igazoló szent láng* és alattuk a *büvös szent víz* áll, Hanusch (404): proti w imo plamen prauozuwesten, i pod nima zuatočudna woda.

Sajátságos víztiszteleti módok nyoma jelentkezik még szinte a néphitben, mely szerint bizonyos módon és időben *teendő a mosdás, merítés, a szerencse s jövőendő kiismerés, a baj elhárítására*. Karácson estéjén (gy. 187), mire az éjféli misére beharangoznak, mosdik meg csendes hallgatagon a leány, arcát nem szabad megtörlni, és szólanul kell lefeküdnie, így meg fogja látni álmában jövőendő vőlegényét. Ugyan ekkor (Karcsey k. i. közl. gy. 178) éjfélkor a leányok a *kút párkányába későket végyék be háromszor, s a víztündér feleletet ad nekik jövőjükről*; a tény értelme már ki nem vehető, mégis hasonlót vélek a Lencquistnél (17) említett finn szokásb. *fontes superstitione olim cultos fuisse testantur infinitae acus, et id generis munuscula, quae nostris adhuc temporibus, illis iniectae multis in locis visuntur*; hasonló a berendoni kútforrásról (Willemarque Grimm. 562), melybe a gyermekek szinte gombostót véve mondják: „ris donc fontaine de Berendon, et je te donnerai une épingle;“ míg ellenben ismét nálunk fentebb (tünd. IV) a néphit jó elő, hogy a kútban honoló vas-orrú bába belevetett kés, vas darab, lakat által kihajtható. — Mednyánszky (278) a püstenyi templomosok egykori zárdájának romjai közt levő leánykútróli regében beszéli a szokást, hogy a leányok sz. István király napja éjfélen kimennek vizet meríteni a kútra, melylyel ha reggel megmosdanak, a templom küszöbén előtalálándó legény férjük leend. a. pénteken hajnal hasadta előtt kimén a leány a patak melletti fűzfára, s letekintve a vízbe napkeltével jövőendő hitvese képét látandja benne (gy. 183). Majlátn. (2. 83) regé szerint: az ez napon ásott kút büvös vizű lesz. Szinte n. pénteken hajnalban (gy. 268) a pásztorok usztatják um. a jószágot, hogy friss és egészséges legyen, és e végre magok is megfürdenek. n. szombaton a harangok megoldásakor merített vízből bor lesz, ma e nem valósuló hit csak arra fordítatik ismét, hogy a véle megmosdó leány, szép és egészséges maradand egész éven át (gy. 201). Legismereteseb, a már minden mélyebb jelentést veszített, husvétii öntözés a magyar népnél is (míg ellenben a szlávoknál inkább a verés divatos), innét neve is *vízöntözés* (Kreszn.); a leány ilyenkor korán vonszoltatik ki fekhelyéről a legények által a kúthoz, hol több veder vízzel ledntve igen megtisztelve érzi magát, s a figyelemért részéről piros tojás nyújtatik ismét. Bartholomaeid. szerint (544), ez egykor szinte vízbe merítés által történt: *feriis paschalibus viri femellas, hae autem illos, aqua frigida lubenter perfundunt, miltumque iuvenes in eo adlaborant, ut amatas suas, aut amicas protrahere, atque in puteis et rivos ac fluvios demittere possint*. A sz. jánosi tüzelések alkalmávali víztiszteleti jelenségek nyomát, mint pirkoszorú vízbevetése st. már fentebb említők. Telegdinél (835. tudgy. 6. 104) a vízkereszti és husvétii vízszokásokról a jánosiakhoz hasonló magyarázatot találunk. Ezen időbbe esnek szinte a külföldöni víz lustratiói népszokások, minőkről már Petrarca egy érdekes leírását l. Grimm. 555. A marosi halmokróli tüzes kerékek Dunába hagyítása (l. tűz), sajátlag szinte — mint a hasonló moseli st. — a Dunának volt szánya. Vácon sz. János napján a molnárok deszkákat, rajtuk meggyújtott gyertyákkal, eresztenek le a Dunán, miről azonban tudósítottam, hogy az a Nepomuki sz. János csillagai jelentésére vétetik.

A víztiszteleti szertartásnak azonban egy kittingő módja lehetett, a *víz partjaini tűzrakás, tüzelés*, miőt a víztisztelet ellen hozott idegen rendeletek is különösen emlitenek, m.: *fontibus ubi aliqui stulti luminaria faciunt* (l. f.), s mit talán nálunk is *ad fontes sacrificare* jelenthet; de élénken jelentkezik nyoma emlékeikben is: a

kassai vádiratban (l. f. N. E.), hogy a *parton tüzet raktak*, az egymást babonásan v. boszorkányilag locsoló és vaját mosó asszonyok. A szürényi csodás kútróli (Oláh i. h. f.) néphit: hogy benne *égő szövétneknek láthatók*, talán még ezen régi tiszteletre emlékezett; és ilyet tudnak még a szokások: az említett lakadalmi szokás szerint (l. f.), fényes nappal *égő fáklyákkal kísértetik a menyasszonyt a kúthoz*; karácson estéjén (gy. 184) *gyertya világgal* kell a leánynak a kútba tekinteni, hogy meglássa jövendő jegyesét, és a néphit (gy. 191): hogy ha a vízbe fült test még nem lelhető, *deszkát meggyújtott gyertyával* kell a vízre bocsátani, s a helyt, hol a test létezik meg fog állapodni. Grimmnél (552): bűvös víz jövendölésül vasárnap napkölte előtt három forrásból gyűjtendő egy pohárba, s a pohár előtt gyertya gyújtandó. Az ily víz partokon, forrásoknál gyakorlott tüzelés, a gyújtott világok fénye visszatükrözése által már különös szertartási hatással bírhatott, míg az elemek egymással érintkezése, elvegyítésében mélyebb mythosi jelentés is fenforoghatott. Másfelül a szokások említik a *vízmerítés különös módjait*, hogy annak többnyire éjjel, nap felkelte előtt, hallgatag szótlanul kell történni (l. f.), majd ismét a vízmentében (l. Grimm 552). Az oláhnő (Schott 297) ha vizet merít, vízmentében tartja edényét, nehogy a víz szellemét megbántsa az által, ha vizét visszataszítja; a finn néphit (Lencqu. 64): *aeger bibere debet ex amne versus septemtrionem decurrente*, et vas ex quo bibit retrorsum post tergum super humeros suos abiicere. Hasonlón a szokás némi libatioi értelme, hogy a ki tele palackból önt, valamit előbb félre cseppentsen belőle, így a kút és forrásból merítő is; Schottnál (297): az oláh asszony korsójába v. vedrébe vizet merítve, egy kanálnyi ut. vissza önt a vizistennőjének. Mind ez már ismét kitűnőleg a vízben honoló szellemre, tündérre vonatkozik; azért a néphit szerint ártalmas a kútba v. tóba követ vetni, mert e miatt könnyen szélvész kerekedhetik, így (gy. 190) a tatai tavakról, hogy a követ beléjük dobáló sokszor berántatik a vízbe¹⁾; ily nézeteken alapulhat mélyebb értelme a közmondásnak is: nem zavar vizet (E. 8465), azaz: csendes ember, nem okoz bajt.

Sokat tudnak még idegen népszokások víziszteleti szertartások- s tünnepélyekről, melyek által *szárazság idején eső eszközölthetők* (l. Grimm 560); nálunk ilyesmirel nincs tudomásom, csupán hogy a tartós szárazság idején, a boszorkányság gyanújában levők a vízbe vettek, mi által azonnal eső is eszközöltetett (XIV); Mednyánszkyknál (Rokos abergl. 33): ily tartós szárazság alkalmával a nép a téglavetőket okozá, s összecsődülve eszküzeiket, mntáikat s padaikat a vízbe veté, a hitben, hogy ez által esőt előidézhetnek; egy más eset van tudomásomra, miszerint a nép a földbe ásott kutya tetemét tartja a szárazság okának, miért urasága által földbe ásottakat, ilyenkor keresni s kiásni szokta (l. VIII a vízzeli összefüggését).

A *vízelen személyesítésül* vehetők már víztündéri mythosunk (IV) dús képletei, különféle alak s jelenségeikben; Gaalnál (127) a mese azonban még magát a *vízet* is — amaz inkább vízi lakosok mellett — különösen személyesíti, mint a *föld és tűz névérét*; az előbbiektől hozzá utasított mondahős, midőn lakába betér, egy végtelen tavat lát ut. melybe, mint az eredeti vízforrásba minden folyók össze- és ismét kifoly- nak, a *víz* maga mint *kékasszínű hölgyalak* emelkedik fölébe, s a vándort tovább *légtüstvérvérhez* utasítja.

1) Gervas. Tilber. (Leibnitz 1. 982) beszél a cavagi hegy tetejéni tóról: in cuius summitate lacus est equam continens subnigram, et in fundo inperscrutabilem. illic mansio fertur esse daemonum ad modum palatii dilatata (l. a kárpáti fekete tóról is IV), et janua clausa, facies tamen ipsius mansionis, sicut ipsorum daemonum, vulgaribus est incognita et invisibilis, in lacum si quis aliquam lapideam aut aliam solidam proferet materiam, statim, tamquam offensis daemonibus, tempestas erumpit; hasonló német, finn, helyi néphit- tál (Grimm 564).

III. Föld.

Tisztelet és ómekkel dicsérik a földet: ὀμνοῦσι τῆν γῆν — mond Theophylaktos; a vonást nemzetünk maig igazolja: telje a benső lelkesedésnek hatja még át a dalokat, melyeket a honi föld érzete kelt; a mély értelmű **haza**, **hon**, **szülőföld**, **anyaföld** elnevezésekben is egyfelől ezen érzet tükröződik, másfelől nyomai találhatók a földről összes mythosokkal egyező azon képzetnek, hogy mint *szülő*, mint *édes anya* — kinkint: a *föld anya*, a *víz mostoha* (E. 2853) — személyesítetik, hasonlóan a *Gaea*, *Terra*, *Rhea*, *Cybele*, *Ops*, a hindu *Prithvi*, a germ. *Nerthus*, *Hertha* v. *Erdaröli* mythosokhoz¹⁾; mindnyájuk szerint a *föld* azon *jöttévő anya*, melynek méhéből minden ered, melyen minden tenyészik, nő, gyümölcsöz, s melybe ismét minden visszatér, az elégetett, a beléje temetett holttelem por s hamuvá lesz, mint a hal. besz. szől: *pur es chomuo uogmuc . . . isa es num igg ember mulchotia ez vermud. ysa mend outuz iarov vogmuc*. mihez hason pogány kifejezések is már a regékben, m. az óéjsz. Nialsagab. 45: *i modhuraett falla* — in maternum genus cadere — az anyaföld keblébe visszaesni. és: *til iardhar, til moldar hniga* — a földre esni, a földet megcsókolni, azaz meghalni; saját kmdásaink szerint is: *földbe* v. *fűbe harapott* (E. 2906), *földbe ütötte orrát* (E. 2865), *földvára ment deszkát árulni* (B. 48), azaz meghalt.

Föld szavunk magában benső értelménél fogva, mint Kreszn. (1. 171) is magyarázza: *quasi eminens ex aquis*, már cosmogoniai fogalomra utal; ősszónak tanúsítják más régi nyelvekeni vele hason hangzatú s azonos értelmű nevek, m: *osz. folda*, *agsz. folda*, *óéjsz. föld* (= terra), hasonl. még a mai ném. *feld* (= campus), esth: *pöld*, finn: *pelto*, *pelt*²⁾.

Már ősz történelmi mondánkban kevés bár, de határozott *földmythosi* nyomokat birunk. Valamint a *víz* és *fű*, úgy a *föld* is nem csak egyike a jelveknek, melyek által az új hon birtoka átvéteik (Tur. 2. 3, bud. 38), a követ ezt is meghozván: *de terra nigri sabelli . . . s a vezérek s a népről: bene cognoverunt quod terra optima sit*, de hasonlóan fel is áldoztatik. A krónika e helyt vízáldozásról adata mellett, említi még ugyan a f. i. deési monda (782 ungr. mag. 2. 65): hogy a hozott három tárgyat, *földröget*, *víz* és *fűvet* hálaáldozatul a magasba az ég felé veték. Székely (cr. 151) is mondja: a vízzel felemelvén mindazokat (t. i. *földet s fűvet*); és Lisznyai (cr. 213) szinte akarja tudni: „hogy a Duna vizét, az *alföldnek fekete földét és a zsiros fűvet . . . scythiai módon megáldozák, mert a Duna vizét hosszú kürtben tölték, és az ég felé felhínték, a fekete földet is az ég felé felhajigálák, a fűvet hasonlatoskép*“ st. — Az Anonymáli (51) hagyomány tudja ehhez szinte, hogy nem csak áthozatott a föld mint jelv, melyben a hon átvéteik, de hogy egyenest átadatnia is kellett Árpádnak mint új urának, előbbi birtokosa Menemorout-tól: *qui duci Arpad primum per legatos*

1) a finn. is Lencquist 16: terram omnes fennicae gentes velut communem omnium animantium matrem et nutricam veneratae sunt. spectatim Esthonom catervae, ideo tartván Tacit. germ. 45 adatát: Aesty . . . matrem deum venerantur, mely név um. Cybelét, a rómaiaknál Terra istenanyát jelenté. — 2) régi s gyakran előhozott vélemény már szinte, hogy a középkori földbirtok viszony, valamint eredetét, úgy *feudum* nevét is egyenesen az eurpai hún-attilai uralkodástól vevé; l. Huszti disquisitio qua origines feudorum, atque iuris feudalis, non alias nisi Hunnicas esse probatur. Lips. 1772. mit, hogy már külföldi írók is tartották Koppinál (jus elect. 8), egy francia író ellenében megjegyvezve találom: non adsentior um. III gallico scriptori, qui feudum a feod, föld, földesur hungarico derivandum censuit, primosque feudi hunnos facit auctores. etsi enim hunnos convulsis domi seu sponte, sive per vicinos rebus, motibus Europae primos originem dedisse facile concesserim etc. Hogy a történet, rogo és hagyomány egyaránt csakugyan bőven tud egy ily különös új vazalli és feudumi, Attila bódításai s Europa fejedelmiai uralkodása által felmerült viszonyokról, láttuk bőségszerűen (l. hős VI).

proprios, bulgarico corde superbe mandando, *terram cum pugillo se daturum negabat*, — hogy ez által annak tökéletes birtokába léphessen. Így már a perzsák- és skytháknál a **vis- és földátadás** az ország feletti hatalom elismerésének és hódoltságnak jeleként jő elő (Herodot. 4. 126, 5. 18); és hasonlóan a görögöknél is a földrög kézbe vévése az elfoglalt birtok jeléül szolgált. Euphamosnak midőn Argou ül, megjelenik Triton ember alakban földet nyujtva vendégfogadási ajándokul; Euphamos embere, kinek azt átadja, a tengerbe ejti; ha ez nem történik úgy Euphamos utódai már negyedik ágon Cyrene birtokához valának jutandók, így csak a 16 ízen jutottak hozzá.

Nemzeti joghagyományainkban is ezen kitünő divatozását találjuk a **föld átadás st. földdeli szertartásoknak**, különösen a földbirtok adományozási iktatásoknál (donationalis statutio); az iktató királyember (homo regius) kezén fogva vezette bé az adományozottat néhány lépésnyire földbirtokába **földet adván kezébe**¹⁾, miről többször még az okiratok emlékeznek, péld. egy 1295 statutio (c. d. 6. 1. 367): *ad faciem terrae accedentes assignationi interfuimus*. Nevezetesek már szinte e tekintetben a **határjárások**, melyek már különös ünnepélyes módon s **földdeli szertartásokkal** mentek véghez. Egy ily ünnepélyes a magyar és lengyel király részéről **ország határjárás** emléke mutatkozik a *chron. hung. varsov.* (Endlicher mon. 71) zavart helyén: *Mesko dux Poloniae . . congregato omni exercitu suo ad regem (sz. Istvánhoz) ante Strigonium venit, ibique in terminis Poloniae et Hungariae (!) tentoria sua fixit . . ibique inter Hungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant st.* az ünnepélyek 8 napig tartanak. Az Anonymnál (18, 22, 34, 37) előjövő első országhatár jelelések, mint Tatur hegyén, porta Mezzaninánál, porta Lapidea st. hasonló ünnepélyességeket árulnak el. Így különösen földculturalis pogány színezet nyomát tartá fel sajátlag, az ezen határjárás alkalmávali **eskü forma**, s a véle összekötött **földdeli szertartások**, mint erről az eszközvegekről a todalékában törvény-könyvünk tudósít (*Corpus jur. ap. iuramentum in metali reambulatione praestandum*). Ezen „*seria et terribilis iuramenti forma*,” szerinte már az őskortól „*iam ab olim in regno Ungariae adinventum est et observatum*” eredeti s régi nemzeti magyar szokásként divatozott ily módon: *in metarum reambulationibus et rectificationibus, ille qui ex iudiciaria deliberatione iuramentum praestabit, in foveam vel scrobem in facie terrae litigiosae effossam, ad umbilicum usque descendere et defodi, ac detecto capite, ac nudipes terram in manum dextram accipiendo, et super verticem capitis sui tenendo, iurare consuevit, iuxta modum et ordinem eidem per iudicem praescriptum in hac forma: Ego N. iuro etc.* (a közösséges esküszöveg); *et si iuramentum hoc per me falsum et dolose esset depositum, haec terra me absorbeat, nec mihi aut haeredibus, ac successoribus meis, et incolis huius possessionis meae utilis et fructuosa fieri possit, sed pro fructibus et utilitatibus, spinas tribulos germinet, ita me deus etc.* Hoc igitur iuramentum per principalem personam, hoc quo dictum est modo et ordine, *et non aliter deposite, coniuratores illius principalis personae, absque descensione in scrobem, foveamve in ipsa terra litigiosa effossam, non discalceati, sed solitis eorum indumentis salvis, more solito, prout alias incedere soliti sunt, vestiti, terram litigiosam manu dextra tangentos, iuramentum penes principalem personam praestare debebunt.* Az óném. jogszokáskint is a ház négy szegletéből vett földet és port kellett a legközelebbi rokon felett az elfoglalónak elhajítani (Grimm 609). A magyar km. is: **magá fejére hányja a földet,**

1) gondoltam, hogy ez az értelme a királyok koronázásánál alma vagy világgolyó átvételének; Révai ugyan (com. 83) sajátunkra csak azt mondja: *pomum aureum, aut sphaera, arcano rei sacramento fortunae volubilitatem denotat*. Konrád császár általi használatára már megjegyezték azonban, hogy beléje föld volt téve, mit szinte a középkori krónikások (p. Viterboi Gotfr.) csak ismét a por s hamu cseszébe juttatásának értelmével magyaráznak, de mi mellett nyilván annak világ v. arany almaj jelve, valamilyen földnek belé tétele az átvett főhatalmat jelenthető.

l. 172), mint az eskübeni: *terram super verticem capitis sui tenendo*. —
 Ma már más régi esküszövegeink is a föld igazsága, hatalma, haragja,
 ere, v. az igazságtalanságnak általai boszús megtorlásra hivatkoznak; a
 mentü temp. Ludovici r. lingua ungarica (corp. jur. decr. Lud. I) mondja:
 „Így segítjen st. szörnyű halállal úgy ne vessz el, a föld tetemedet
 éja halva, harmadnapon úgy ki ne vesse. Hasonlón a Hunyady korabeli
 (355) föld tetemedet úgy fogadja, onnet harmadnapon ugi ki ne vesse.
 inaponi földből kivétést én saját pogány hitnézetnek veszem, s nehezen
 a bibliai tudatból Jónásról v. Krisztus u. harmadnapon feltámadásából ere-
 miután itt épen ellenkezőleg a föld általi átkos kivétel értetik, s azonos a
 tnezzettel: hogy a föld nem tűri magában a gonoszságot, mint például nem
 hogy a nap rá süssön, vagy hogy a boszorkány el nem merülhet a vízben;
 is: *non érdemes, hogy a föld hordja, föld terhe* (E. 2865), azaz haszon-
 tlan ember; s a szitok, átkozódás: *nyeljen el a föld* ha igazat nem mondok,
 tebbi esküb.: *haec terra me absorbeat*. Hasonló eskü más népeknél is a
 ma, *segélyre* vonatkozólag, p. a szerb: *tako mi zemlje* (= ita mihi terrae
 ut) — úgy segítjen a föld (Grimm. 608). Hogy a föld ezen hatalmáról hit-
 em csak a külső jogi formákban divatozott, de a néphitben is, mutatják még
 géink is. Szabó (u. muz. 1. 375) a körös-tarcsai határban lápos örvényről
 regét: régen talán már száz esztendeje is lehet, midőn még a föld bőven
 emberek a határokkal nem gondoltak úgy mint most, a körös-ladányiak a
 tár egy részét magokénak tulajdonították, miből villongás támadván, törvényre
 olog. Az öreg Markus volt a ladányiak tanúja, ki is miután csizmájába a talpa
 ladányi földet tett, hogy majd ne hamisan esküdjék, a helyszínére a bírósággal
 ott az élő istenre megesküdött, hogy azon föld, melyen ő áll körös-ladányi
 tlenően átkozá magát, hogy ha igazat nem mond, testét a föld ne vegye be,
 m örvény nyelje el, melynek közelében áll, s lelke nyugodalmat ne találjon.

ezen eskü szerint csakugyan a ladányiaknak ítélte a földet. Nem sokára
 öreg Markus meghalt, temetésére roppant nép gyűlt, s az egész szertartás
 el végbe ment; midőn azonban már a koporsót a sírba eresztették, s a sír-
 det rá kezdtek hányni, egyszerre csak az egész nép csudálatára a koporsó a
 vetődött, s a holttest a koporsóból kizuhanva egyenesen az örvénynek tartott,
 eg életben hamisan esküdött. Hasonló mondát említ Szabolcsból Erdélyi
 ') a *cigány esküről*. A népd. (1. 381): az akasztófára ítélt rabló csikós
 ert „*se veszi magába a fekete föld,*“ miben már mint mondók, különös átok
 tkezik; valamint ellenben ismét meséinkben a megátkozottat is szinte a föld

elsülyed (l. bőveb. XI), hasonlóan mint az *imprecatio* amaz eskü szavak-
 aik, hogy a föld nyelje, és hogy vesse ki, ne fogadja bé holt tetemét; e
 át a föld általi *elnyelés*, elsülyedés átkos volt az *előre*, míg a *halál után*
 temének *bé nem fogadása*. A km. *ég nyelte, föld nyelte, elveszett* (E. 2171).
 a föld (E. 2865), a népd. (3. 172) keresve az eltüntet: *hová ment el,*
 el — talán csak a föld nyelte el.

mint a víz- és tüzelem különös *óvó, megszentelő s tisztító* erővel bír, úgy
 azért mint a gyermek a tűz és víz által megóvatott a felváltás st. bajtól (l. f.),
 szinte az újon szülöttnek mindjárt születésekor legelől is a földre kellett le-
 onnet atyja felemelte (Bartholomaeid. 444): *natos infantes humi deponere*
isque de terra levatos, patribus primum ulnis excipiendos praebent. hasonlóan
 gy. 193) az újon szülött gyermek kezébe *földrög* és gazdasági eszközök; és
 t is így ismét a földre kell fektetni (Bartholom. 453): *si spes vitae evanuit*
humis plerumque ita deponunt, ut inter trabes pavementum domus sustentent

iaceat medius, *hac ratione mortem alleviari putant*. Csaplovicsnál (g. v. ung. 2. 307) csupán csak az áll, hogy a haldokló földre letétele által haldoklását megkönnyé-
bítve hiszik. Hasonlón segít a föld különös baj és kórban; egy nevezetes kecskeméti
ily néphitről értesülök (gy. 278), hogy a kinek torka fáj *térdepeljen le a földre, és*
egymásután háromszor mondja: „*édes anyám föld neked mendem torkom fáj,*“ és
annyiszor *osókolja meg a földet*, azután térdepelve még egy „*mi atyánkot*“ mondjon.
Miben tehát nyilván birjuk még a földről mint *édes anyáról pogány képzetet*, ki
különös bajokban megsegít; egy más babona szerint (u. o. gy. 283): a szemmel meg-
verettet meg lehet a bajtól menteni, ha 9 bucok v. vakandtúrásból két marok föld
hozatik, s ez vízzel megfőzve a gyermek v. marhára öntetik. Pogány szokás lehetett,
vagy hogy legalább ily különös nézetre vonatkozhatik, mit a krónika (Tur. 2. 52)
beszél, hogy a cinkotai csatátéren elesett Vidnek, — mint a visszavonás és testvér-
háború okozójának — a boszús vitézek neki esnek, s mellét felvágva *sebeit és szemét*
földdel szórják tele, a felkiáltással: *lakjál jól most földdel, ki életedben javak és*
méltóságokkal telhetetlen valál: nunquam oculi tui, rebus et nobilitate satiate sum,
nunc autem oculus tuos et pectus terra satiet. Hasonlót tud a ném. hősege (Ecken
ausfahrt 63): a legyőzött haldokló hős kéri ellenét, tenne *szájába földet, hogy nyu-*
godtan halhasson meg; és gondolnám, hogy ezen mindkét helyt fentartott eszmében a
magyarázaton túl, melylyel a már nem értett tény jelentését a rege adja, mélyebb mythosi
nézet foroghatott fen, talán az ókor ama nézete, hogy a hadban elesettre, meggyilkolva
találtra földgörgy, hánt vettetett, nehogy pusztán a föld felett fekdjék. Így hánja
be már fekete homokkal Achilles a harcban elesett Patroklost.

Földtiszteleti szertartások nyomakint mutatkozik még egyikét fenmaradt babonás
szokásunk; ilyen lehetett már úgy látszik a bűvös cselekvés, mely ellen a sz. Istváni
decr. 1. 34 rendelkezik: *si sortilegio utentes inveniantur, ut faciunt in omni sui his*
similibus, a cinis — hamu talán a földhöz tartható; hasonlóan említi (gy. 193) a serítés
nyű v. pondró kiolvasásnál teendő babona, hogy marok földet kell a malac felé cetsi
kifordított kézzel, azaz jobb kezével balról jobbra kanyarítva. Így tulajdonítottak szinte
mint a víznek, úgy a földnek is előjelentő jöstehetség, különösen vétetett ekkép a
földindulás nevezetes változás, háborúság st. előjelentéséül; már Oláhnál (Attila 124)
a többi rendkívüli tünemények közt: plurimae urbes repertino terrae motu corrucunt,
a catauni csata jóslataul áll. Csereinél (hist. 127): „közvetet vala az erdélyi fatum,
melyet isten sok jelekkel praesagiáltatta, kivált azzal, hogy oly rendkívüli földingés
lőn Erdélyben sok helyeken, melyhöz hasonló régtől fogva nem hallatott, kivált a
Barcán és Brassóban, oly nagy mértékben volt, hogy a toronyban lévő harangok ma-
goktól sonust adtanak;“ (297): „1701 eszt. nagy földindulások lőnek Erdélyben . . .
el is következék nem sokára a nagy változás, melyben maig is nyomorgunk. (476):
noha a földindulás felől tudós embereknek sokféle opinioik vadnak, de Erdélyben bizo-
nyos experientiákból már kitanulták, hogy a földindulás mindenkor jelenvaló állapotnak
megváltozását jelenti.“ — A népd. (3. 6) szerint ismét a földre leszkvés által lehetne
megtudni a jövőt:

kimentem én a kis kertbe,
még sem láttam a kit kéne.

arocal berultam a földre,

Grimm (608) szerint a földnek mint meghittnek mondatott meg a titok, s nálunk
is tudja még a km.: *földnek se mond* (E. 2865). Egyiránt víz, mint föld áldo-
zatra utalna ismét a f. viznél említett szokás, az ivás előtt az *italból némit, a földet,*
földre önteni; a Lithuanoknál (Grimm 231) a ser ivásnál némit a földre öntve
mondatik: zemenyle ziedekle, pakylek musu ranku darbus — virágozó föld áld
meg kezünk munkáját.

Kiválólag már itt is, mint a víznél a források, a tűznél az újonan szent célra szentelt tűz, szinte a még használatlan *gyepföld* lehetett különösen a tisztelet tárgya. mm (608) szerint is ennek tulajdonított volna a *különös erő*, melynek már a skritban különös *khusa* és *durva* nevét említi, hasonlóan más népeknél saját neveit, vélei szokásokat; nálunk a feltöretlen, kapálatlan föld: *eleven földnek* mondatik, szsn. *terra nondum ligonem experta*, és a tájszót. *száz föld*, Balaton melléki szó. Ijon a *földi keresztesség* szólas nem jelent-e mást, mint a mire Kreszn. magyarázza? Iy a bábasszony által keresztelt gyermekről mondatik: *csak földi keresztességet ért.* Id szóvali növény nevek is előjönnek: *föld epéje* – *centauria*, *föld füstje* – *fumaria*, *á komjár* – *solanum* st. (Kreszn.).

Itt lehetne még különösen szó a *kövekről*, amennyire összefüggőleg a földdel vilólag hegyek és *kövek tiszteletéről* is tudnak a mythosok, nálunk pedig még különösen egy ily tisztelet bizonyosságaul Lászlónak f. id. ellenei rendelete szolgálhat: *icanquo ritu gentiliami ad fontes et lapides oblationes obtulerit.* De az e felől hozható egyéb nyomok annyira mégis határozatlanok, amennyire velük mindig mellék *ár v. strkői*, s így *isteni v. halottak tisztelete s áldozathelyi* nyomok elvegyülnek, azok inkább emez utóbbi kitünőbb minőségükben, mintsem a határozatlanabb s felelt földelem mythosi tekintetben, élénkebben lesznek felmutathatók.

A föld személyesítőkint találjuk már tündéri hitregékben némileg mint *föld szelenné*: a *kincsőr nemtőket*, *bányaszellemet*, talán a *manót*, és sajátlag a *törpéket*, *g a hegyekké, sziklákká dermedő óriásokat*, mindezen képzetek a földdel elvegyülnek, amennyire annak belseje lakukká, kő, érc kincseik sajátukká tétetnek, s velők *mosulnak*. De kiválólag vélném már, hogy valamint a levegő, ég, felhők az istenség *me*, a víz, a víztündéréké st. úgy a *föld* némileg a *hősöké*, mint nemzet atyáké, *alapítóké*; így a kal. (17. 264) igező runoja a földből hítja fel a kardövedzett és *ag hősöket*, mint Tuisco (Tacitus szerint): *deus terra editus*, és hasonlóan a classicus nébeni küzdő hősök – s óriásokrólí képzethez jó elő meséinkben is, hogy a földhöz *ittott bajnok* még ez által töle, mint anyjától, új erőt vesz (I. hős VI); s mint a Saemunda *hői kifejezése* is mondja: *aukin iardar megni* – *auctus vi telluris* (Grimm 609). — *on felül* mondánk (Gaalnál 127) szinte egy külön személyesített *földtündéernét*, *földnyát* is tud, ki mélyen a föld alatt egy barlangban lakik, melyet az oldalábani drága *vek*, *karbunkulusok* ragyogásukkal mint bíbor lángú szöveteknek felvilágosítanak; az *mégába beható vándor* mondahöst fenyegeti, hogy soha löbbé a napvilágot nem lárdja, de az *emberiség jóltévő anyjának* nevezve megkérleltetik, s kő inget ad néki *szertül*, utasítva őt égető hőségű *tűz nővére* honába.

IV. L. ó g.

Theophylaktos szerint a *levegőt* is — *áépa* — tisztelik. Nyelvünkön a *levegő*, *lég*, *bellet*, *szél*, *szellő*, *szellet* (– *aer*, *aura*, *spiritus*, *ventus*), a *lélek*, *szellem* (*animus*, *spiritus*) szavak és fogalmakkal azonosulnak, mint a latin *spiritus*, szláv *á egyiránt lehetet*, *szellőt* és *lélek*, meg *szellemet* jelent. Így még régi nyelvünkön a *szellet* (– *aura*) a mai *szellem* (– *spiritus*) értelemben jó elő; a münch. *á. (N. E. 3. 204): szellet* ki elevenít – *spiritus qui vivificat*, és (21) *vitetec a szebabe a szelletlél*. E szerint a *lég*, *szellő* eredetileg hason élő, s azonos a lélekkel, *gyis az*, mit ma a *szellemmel* fejezünk ki; ily *életet*, némi eleveniséget, mozgást *hírdonitanak* néki a rólai kifejezések: *forgó*, *fújó*, *süvöltő*, *zúgó*, *dühös*, *erős*, *hirtelen szél*; a km. *hirtelen* mint a *szél* és *fergeteg* (Kr. 2. 219), *sebes* mint a *szél* (E. 7292), az *erős szél* *megtromfolja a tornyot* is (B. 6825), *mén* mint a *szél* (E. 7294).

A lég és szél képezi már sajátlag az összes mythosokban az istenség s az ember feletti lények elemét, kik minden személyesítés és testesített alakítások mellett is valóságukban a végelemben szellemieknek tartattak; azért lakuk, honuk a lég, régi nyelvünkön *levogógg*, Moln. firmamentum, atmosvaera; a légmozgása, a szellő által történik megjelenésük; minélfogva mint ily közeget képző, sőt magát az isteni természetet kifejező elemmel természetesen elvegyülve találjuk összes mythosi képleteinket is. A zúgó *vihar* jelenségével azonosul a *rosz lélek*, *ördög*; szél a méne, melyen nyargal (I. örd. III), valamint megjelenté és eltűnté zúgó szélben történik, úgy tudja egy monda (gy. 143), hogy a kijátszott három ördög egyike *forgószél*, a másik repülő mennykővé, a harmadik zúgó *viharrá* lesz. Légben jár a sajátlag *légies tündér is*, szelet, égiháborút gerjesztve (I. tünd. IV), és a *forgószél* a boszorkányok tánca (I. XIV). A dühöngő *sárkány* is repülve szélvészt gerjeszt, hasonlóan a légben repül a tűzes *lidérc*, s így a légben nyargaló *tátos* is (I. al. VIII). Vele azonosul az erőszakos *óriásokról* fogalom is, meséink így ismerik a *lég v. szelanya tündérnő fiait*, a haza jövő *szélet*, *szélsőgert*, mint ki hasonlóan az óriáshoz emberfaló, messziről szagolja az emberhúst st. (I. ór. V); s a németben is így a szél névvel nevezve az óriások: *Blaser*, *Bläster*, *Wind* és *Wetter* (Grimm 597), a lith. *Wand* és *Wejas* (viz és szél); mi mellett mi nálunk is a *Nemere* óriás nemzetatyai, és ismét azon székelyföldi *öldöklő* hatalmas *szél neve*, mely um. még az embert is megöli (I. ór. V), azonosan jelentkezik. De így már Aeolus is sajátlag hős s királyi ősatya, kit a mythosi apothéosis kimulta után a *szelek* isteni *uralkodója s királyává* emel; a finnben Ilmari a hű v. félisten Kalevali a lég és szél ura (Lencquist 30): Ilmarinen aeris tempestatumque praeses et dominus fuit; quem igitur pro serena et leta tempestate obtinenda invocabat ipsum nomen ab ilma aere eiusque ac coeli constitutione; és hasonlóan Vuotan a germ. istenség, nem csak Visnukint az átható, éltető szellő és lég, de a *wülkendes heer*, a *wilde jagd* – zúgó zivatárban képzelve Holde st. más istenségekkel, mint a *hegyelen*, *öldöklő*, a vetéseket elgázoló, a népet elnyomó vadász (Grimm 599, 870), minő képzetre már Nemerénél, a quasi alter Nimród *oppressor*, s *robustus venator* hagyományos krónikai nyomoknál fogva szinte utaltunk, s ismét Ilmari is így különösen jár és száll a légben (kal. 10. 165). Valamint megint nálunk egy szellem v. főbb lények a *Gutának* tulajdonított halálos ütés, a *guta-ütés*, azonos a *szél-ütés* kifejezéssel, így a tájszót. *rossz szél érte*, azaz *guta ütötte* (I. II).

Figyelmeztetem e mellett Grimm (599) megjegyzése által, hogy az összes mythosokban a szél különösen *madár* képében személyesített, e nemű neveink és képleteinkről homályos nyomainknak a fölszínre hozására. A hindub. (somadeva 2, 102) a *garuda sasmadár* szárnyai keltik a szelet. Az edda szerint (Vafthrud. 37) *Hräsvelgr* a *sasalakú óriás* szárnyai által, mint azokat (Snor. 18 däm. szerint), az ég éjszaki vég-szélén ülve repülésre emeli támad a szél. A finn. *kokko* (kotka) a sas által (Grimm 601), s a runa énekelve a viharról mondja szinte: Turja felől jó a sas, Lappmarktól száll a madár. Islandban a viharos felhő neve *klösigi* (klauen senkung), mintegy a *sas körmei leereszkedése*. De már a lat. *aquilo* és *vultur* szél elnevezések is az aquila és vultur jelentésre utalnak, Festus: *aquilo ventus a vehementissimo volatu ad instar aquilae* appellatur. Miért ha Nemere szél nevéül vétetett fentebb, talán ilyet lehetne gyanítani Attilának *aquila* sassali névmagyarázatában, minőt még a circonvarsov. hung. akarna tudni (Endl. mon. 21), szerinte: rex eorum (Attila) *Aquila proprio nomine nuncupabatur*, és (63): *supra littus maris civitatem novam aedificavit, eamque ad honorem nominis sui et ad memoriam posterorum Aquileiam nominavit*, unde ab *Aquila rege hungarorum nomen sumpsit*; ezen igen gyenge adatot mind a mellett még bővebben közvetíteni sem tudom, mikép akárhogy Attiláról amaz Nemere ős óriási atya s uralkodórához hasonló szél képzet fen létezett volna, akár hogy

különsen a sas madár alakja ennek kifejezésére szolgált legyen, s csupán mély értelmű, s már Attilával összefüggő *turul madár* hitregénknél fogva, ki, mint láttuk, *sas* és *saskeselyű*kint is előző krónikáinkban, akartam itt e tekintetben is megjegyezni, hogyha talán sokoldalú képleteihez őshitregénk még hasonlót is nem mellékelte volna-e, mintán épen a hason *hadnemtői*: *holló madár* alakokat, már így regéinkben is a szél jelenségére előhozva találom; így a Fehérhegység időjós orma alatti *Holló sziklánál* gyűlnek össze (Medny. 2) károngva a *hollók* holdfogyta éjjelén, hol m. al. előző a *szél honol*, s tartja zúgó menetét. Mind ezen madarak e mellett már ragadozók, melyek a dögletem körül összegyűlnek, azt megemésztik (így az említett eddai hraesvelgr – leichen verschlinger), mivel már a levegőt tisztító szél eszméje összefügghet. Ilyesmiben alapulhat már az álhit is, miszerint ha valaki magát felakasztja zivatar, szélvész kerekedik, mintán a ragadozó madarak szárnyra kellnek, hogy prédájukhoz jussanak. Vagy talán dühöng a lég, nem tűrve magában a gonosztévőt, mint a föld midőn azt elnyeli, vagy gromrából kiveti; így tudja a km. is: felakasztotta magát valaki (E. 104), azaz hirtelen nagy szél támadt.

Bármily kétesek ezek kitéző szél mythosi más képleteink mellett, mégis én még tovább is véleményezni gondolnám felmerülő különös nyomainknál fogva. Hasonlón figyelmeztet ugyanis Grimm (600) tovább a Richernél (Pertz 5. 622) előjövő nevezetes adatra, hogy n. Károly acheni palotája ormán érc sas képe állott, melynek bizonyos tájakra igazítása, az ott lakó nép szél sebességeli háborúvali megrohanását jelentő '). Nálunk nem ugyan sas, de a kakas jó így elő, s már a sz. galli monostorbani magyar berohanás Eckehardnál leírásában, amint a toronyon lévő érc kakas alakjától a hadsereg megremül, az *ignipotens* magyarázat mellett, minőül mint tűzállatot a kakast lejjebb (VIII) látandjuk, a *szélkakas* ezen *hadjelentő* értelmére figyelmeztet. De hasonló már a Győr ostromaróli regében is (l. bőv. VIII) a templom ormán álló *érc szélkakas* szárnya emelése és kukorikolása általi *győzelem hirdetése*. És valjon a házak ormáni szokásos *érc szélkakasok*, *szélvitorlák*, milyen régi v. későbbi, sajtáságos v. elköltőszövegtől eredetre volnának visszavihetők? nyelvünkön régi elnevezése legalább ama a ném. wetterhahnnak megfelelő *szélkakas* mellett, egy igen eredeti, a mesei szél személyesítésekben is folyvást előforduló: *szélanya* kifejezéssel is előző, így tudják már legalább régibb szótáraink (Moln. Kreszn.), a *szélanyát* – petasus, velum in pinnaculis, penniculum-val magyarázva.

De különvólólag más mythosi képletektől, saját alakokban is személyesítik mondánk a szelet. Gaálnál (159): a Kékhegység ormán lakik a *légűndéere* a *szélanya*, kék ruhában ülve, számtalan kapuval bíró kék háza előtt, melyeken *hal* a *szélek* ki-és bejárnak; midőn a vándor mondahős hozzá betér tudakozódva keresett tündér kedvese után, elvezeti őt a jószívű öreg nő fiához, de egyikük sem akar tudni a kérdezett felelő, *deli fia* a *déli* és *éjszakai szél* még nem jött haza, s tölök várja még a kedvező választ; mire a *déli szél* érkezik, süvölt a rengeteg, a sziklák ingadozva hullanak le, haragosan utasítja el a tudakozót ez is, ellenben a legkésőbbben hazajáró *esti szél* az anya kegyence szívesen fogadja, ő tud a tünderről, s útba igazítja. Más variánsokb. (Majl. 265) a *szélkirály* még megis segíti, felfujva magát oda fújja a helyre, vagy (gy. 2) szárnyain viszi tündér kedveséhez, kinek konyhájára szokott járni a tüzet felfújai; de így jó szinte ismét a szél a hős segítségére a keleti (Firdusi 2. 145) és finn regékben is (hal. 10. 165, 43. 535). Természethűven emeltetik ki szinte a fentebbi mondásban az esti szellő jótékony hatása, míg ellenben a déli kártékony s dühös termé-

1) hasonló nevezetes arab monda jó elő Irving Vas. Alhambrájáb. „la casa del gallo de viento,“ hol mintha egy hatalmas bűvés hadialismán, ha jól említem szélkakas v. lovas vitéz alakja által az ellenségek korrávék.

szetű; a szláv. is *polodnice* egy női, szélvészből szállongó demon, és az orosz. (Boxhorn moscov. 1) *daemonem quoque meridianum colunt*. A népd. (3. 223) meséb. az ördög jár a déli szélen mint paripáján. Az egipt. Typhon (Hesiod theog. 301, 862) is mint halál istene, rossz, kártékony szélként képzelte; véle azonosítják szinte a szláv mythologok (Hanusch 275) a *Chworz, Chowor - szélvészt*. Még nevezeteseb mondánkban azon vonás, hogy a *szelek* mint *testvérek*, s a szélanya fiaul képzelvők; hasonló a classic. regéb. (Hes. theog. 371): *Zephyros, Boreas, Notos*, és Boreas fiai ismét (Apollon. argon. 1. 219) a szárnyas szelek *Zetes* és *Kalais*. A finnben különösen *Pohjolan emäntä - mater sedis borealis* ¹⁾, az *éjszaki anya a szelek s a 9 rossz fajzat*, a betegség st. *szülője*. Az orosz. is egy mondában (Grimm 598), mint nálunk a fentebbi mesében, a 4 szél egy anya fiainak mondatik; az igordalb. (Hanka 12. 36) *Stribog*, egy istenség, unokái. Balinski és Voicickinál (poviszi 76) egy lengy. mondáb. előző a *négy szél*, mint számolnak napszámukról egy *isten szél atya* előtt, s róluk is az óriási emberfaló vonás, hogy az emberhúst szaglallják. Az óész. rege ismét testvéri viszonyban tudja *Kari a szél urát* Hler és Logi a tűz és víz személyesítőivel (Grimm 598); valamint mondánkban is így, mint már tündér regékben felemlítők (IV), a tűz-, víz-, föld-, szélanyák, nap-, hold-, lég-, sógornők testvéri s gyermeki viszonyban állítvák elő. Így tudja Gaal fentebbi és egy más mondája (377) ismét őket, mint a mondahős egytől a másikhoz mint testvérekhez utasítatik; ez utóbbi szerint: számtalan hegyeken és völgyeken túl, száz napi út után érkezik végre a vándor, egy sziklák és patakoktól elzárt völgybe, ezred éves tölgyek veszik körül a szirtbarlangot, melyből folytonos zúgás és fújás hallatszik, bent ül a *szélanya*, egy undor, haragos, hordó vastagságú nő, borzas szállongó hajjal, számtalan ráncú szoknyában, mely mozgására folytonosan zúg s pezseg, hangja mint a fúvójé; megtámadva fenyegeti az érkezőt, hogy hegyen völgyön átfújja, s fejét hasát szétrepeszti; megkérlelve leviszi lakába, hogy talán érkező *fia a szél* fog tudni tanácsot; hatalmas zúgással jő meg ez, dühösen kiáltva, hogy emberszagot érez, míg anyja őt is lecsillapítja. A monda egyéb variánsai (I. V) már különösen kiemelik ezen óriási vonást, m. f. id. lengyel monda is, hogy követelik a megérkező fiúk a szélanya v. nőtől az elrejtett megérezett embert, de szinte végül mindenkor a vonás, hogy megengesztelődve a halandónak segélyére vannak. A mondákban élénken, de határozatlanul leirt ezen *szél laka* és honáról helyregéink is még bizonyos helyeket tárgyaltva, különös körülményeket tudnak. A Fehérhegység Poson és Nyitra megye határán Nádas helység melletti völgyében szól a rege a *szél váráról* (Mednyánszky 294): egy szikla rovatkaival falakat, tornyokat és orموkat köpezve, tartatik a néphitben a szél ezen várának; elől tág nyílt kapuvezetet köpezve, mintegy bemenetül kínálkozik az átmenőknek, de a nép kerüli azt, s nem szivesen mész át valaki mellette, mert mondják, hogy benn a *hegy szellem fogva tartja a szeleket*, és csak olykor bocsátja ki őket, midőn aztán annál dühösen törnek ki a szikla kapun, ha ki ilyenkor velük találkozónék, azt a hegyről le háttal taszítanak alá; a völgynyílás előtt átmenő útas is mindenkor érzi a légfolyamot, majd lágyabban, majd erősen, amint éppen a várban nyugodtabban vagy erősen kering, vagy pedig a minő a hegy-szellem szeszélye, s az útat nyaggatni, v. enyhe szellővel hűvösíteni st. akarja. Hasonló néphit a *szél lakáról* Turócb. a mazarnai barlangban, Ból (2. 298) szerint: *perpetuus hic ventus spirat, ex tertia concameratione, quae in accessu propemodum est, magno subinde fremitu erumpens. vulgo credunt, sedem isthic esse venturum: quippe tanta*

1) Lencquist 18: ventis quoque honor praestitus esse videtur, et in carmine quodam invocatur Auster, virgo juvenis Eteletär (genere feminino) netti nuori, et Boream prae ceteris magnae dignationis et potentiae deum habitum credas, si eius quidem domicilium fuisse putemus Pohjola borealem villam seu habitationem atque sedem . . . etiam matrem familias sedis borealis Pohjolan emäntä, cuius frequentissima sit in carminibus mentio, uxorem eius fuisse statuendum videtur. (44): hogy ő szél a 9 rossz fajzatot is.

furentium vehementia, ut obvia quaeque prosternant, et ultro progredi volentes retro pellant. Így szinte a *forgószél* örökös hazája hírében áll a Zólyom és Liptó közti Ördög menyegzőjének (Čertova svadba) nevezett hegyorom, Bél (not. 2. 373, 513): juga nuptiarum diaboli ob tempestates longe atrocissimas infamia sunt, nunquam hic a ventis cessatio est; et cum alibi etesiae regnant, hic aquilones saeviant gelidissimi. denominationis rationem facile est reperire, quia nimirum hyeme imprimis obnoxius est tempestatibus, ac pene impervius, si nix sit altior, nuptias illic cacodaemonem agere, credidit olim vulgus, unde et dicitur manavit: malam in nuptiis diaboli audiri musicam. Mint itt a *forgószél* az *ördöggel*, s már fentebb a *tündér s boszorkánynyal* hozatik összefüggésbe, úgy általában látjuk a fehérhegységi szélvarróli mondában a szeleket a *hegyszellem* hatalmában; az *erdő királylyal* tudja ismét szüvetségben a néprege Tompánál (72), hol az *erdő király* a *szélparipákon járó vihart* hívja fel segítségül a szerelmét megvető tündér vándorláp ellen; Gaalnál (134) ismét a vízi, ördögi vagy tündéri *zöldszellem* v. szörny van szüvetségben a *zivatarral*, felhívá segítségül, hogy áldozatát a habokba merítse. Mint a Tompánali regében, szinte Majlátnál (258) is a mondában: négy paripán jár, levegő hintóján a királyleány arajaért jövő *szél*, ostroma csattanására a felhők országútkint terülnek el, és a mennydörgés kocsirokei zörgése. Különöset tud az ily *szélmének*en járó Fehérhegy szelleméről ismét Mednyánszkyknál (289) a rege: Zongor a szomolányi vár kegyetlen parancsnoka egy napon jobbággyai egyikét Posonba küldi levéllel, három órát szabva ki néki az oda s vissza menetre, bár ez idő alatt az út felét alig teheté meg a leggyorsabb lovag, de a küldöttnek minden esengése dacára mennie kellett; a búsan menővel azonban az erdő szélén találkozik egy utas három fekete lovas fogatával, megtudja baját, s magával viszi, mire ostorával suhint, a küldött eszméletét elveszté, s pillanat alatt Posonba voltak; elvégezve megbizását, ismeretlen fuvarosa újra felveszi, s hasonló gyorsasággal az erdő széle melletti kanyarulaton voltak, csudálkozva néz utánna a letett paraszt; ne félj válaszolá az, istennel jártál, jól tudom én lovaimat hajtani, tartós ménesből látok azok, ma még egy negyedik is jó hozzájuk, s akkor még jobban fog menni; nagyot sóhajtottak a lovak, s kocsisuk felkacagva az erdő sűrűségben tűnt el. Mire Zongor küldöttjétől az eseményt meghallá, mint nyiltól talált összerogyott, a vár udvarban az ismeretlen fuvaros ostrom csattanása hallatott, s azonnal négy fekete lóval hajtott ki a vonóból át a sötét erdőbe; s maig hallani még menetét az erdő éjében, a közelgő szélvészkor az erdő völgyei közt zúgás és süvöltéssel jelenti közeledtét, a földműves ismeri jelentését, és siet összetakarítani gabonáját, némán követve intését a hegyszellemnek, kinek nevét a szent borzalom kimondani tiltja. Hasonló *időjós* a lisztesi hegység is Nógrádban, Bél (4. 9) szerint: memorandus quod praesagus sit tempestatum. nam si imbres immineant, triduo ante susurris perfremit, nescio quo ventorum excitatis illapsu, cuius demum vertice dum pluvium est coelum, perpetui audiuntur sonitus, non prius cessaturi quam pluere desierit. ergo ex facili cognoscunt accolae, quando fulminaque et tonitrua et nimbos conciet atros. Ilyen szinte (u. o. 7) a málna pataki és kornai hegység; miben már talán egyedül maradt fen népünk hasonló hitképzetei nyoma, minő a germ. st. europai *wüthendes heer* és *wilde jagd, grand veneur* st. regék alatt a dülő vihar és zivatarról jelentkezik.

A sajátlag isteneknek, főbb lényeknek és szellemeknek tulajdonított tehetség: mint a szél uralma, *vihar* és *zivatar gerjesztése* is leszállt utóbb a hatalmukkal bíró, titkaikba beavatott, az istenséghez felemelkedő halandókra. Így a tündéri szél, zivatar gerjesztés büve a jósnők s későbbi *boszorkányokra* (l. XIV), valamint a szél istenségétől úgy látszik különösen a *garabonocora*; e nézet s a róla fenlévő, világosan szóló nyomok ugyan is tiltják, hogy benne sajátlagi *légies istenség* egy nemét keressük, vagy hogy legalább az a későbbi hagyományban annyira eltörődött, hogy a ma ismer-

rettünkre lévő adatoknál fogva benne nem többet, mint csupán közönséges, más népekéé is előjövő bűvös *tempestarina*, varázsló, jós st. pogány papi hivatalt vagyunk képesek felismerni, s az e tekintetben dúsan folyó adatokat is majd illető helyükön (papok XV) tárgyalandjuk. Nevezetesen tartom azonban itt e *tempestariorokról* néphit s regék nyomán ismét felmerülő egyiket adatot ide mellékelni; az ókor különös hite volt így, bizonyos népek, nevezetesen a finnek, s mint az emlékek nevezik Vinlandia lakóiról, hogy *szelet árulnak* a hajósoknak, a tengerpartján azt bizonyos bűvös módon gerjesztve; Arctopolitanus (diss. d. orig. ac relig. fennor. Ups. 1738. 43) mondja már Vexonius adata nyomán (Svecia 10. 2) a finnekről: *nodis traditis ventos vendiderunt*¹⁾. Mihez én már a honunkban különféle helyek és lakosokról a közbeszédben felforgó tréfás adomák közül — péld., hogy verebet patkolnak, bölcsességet v. észet mérnek st. — ily értelemmel kiemelendőnek gondolnám amazt, mely még szinte így említi, hogy *szelet árulnak*, mire olvasóim nem egyikének eszébe fog jutni környéke ez vagy amaz helye, melynek lakosairól az illető tájon az adoma felforg, kísérve közönségesen ma már bizonyos tréfás esemény elbeszélése által, mely mintegy a különös szótást, gúnyt, elmcéséget okadatolja, magában azonban nem más, mint a feledett mythosi ezme mellett, fennmaradt tény emlékének népies eltorzított értelmezése; közmondásaink is így tudják még: *szelet fentol* (E. 7279), *füst árán szelet akar venni*, és *füst árán szelet ad* (E. 2950), *szeleken horgász* (E. 7280), ámbár mai jelentésük szinte csak mellékkérelmekben maradt fen. Ide tartható volna talán szinte a régi, s már Molnár szótárában előjövő: *szél áros* elnevezésünk, mit ő *institorral* (házaló — hausierer, sajátlag másod-árus) értelmez, miért gyanítható volna, hogy az a szél — *extremitas, szelet — segmentum, frustum, vágott szövet darabtól* származnék (*schnittwaare*); de már Kresznerics ez ellenében egészen elkülönözve a szél — *margo* és *szel* — *scindit* gyöktől, egyenest a szél — *ventus* szótól alá sorolja; mihez azonban még a szét széljel — mint a népies közbeszéd mondja — járostól is származhatnék. Nehezebben volna szinte mélyebb értelemre visszavihető a *szél csatáló* — *vanus, jactator, thraso* (Terent. eum. a diccokvó hadfi), *trossulus* (August. korábani római arslán, stutzer, Sen. ep. 87), úgy a *szelverdi*, *szeleburdi* — *windmacher, windbeutel*, *szélhámos*, Pázm. (kal. 919): *két szélhámos tövelgyés*, Faludi (nem. u. 197): *szélhámmal jár*.

Mind ennek ismét jelentése nem más, mint aminthogy a víz, tűz, föld ereje, hatása, befolyása az emberi életre kedvezővé, áldásossá eszközöltetett bizonyos szerartás és bű által, eső hozatott elő, bő termés st. úgy szinte kedvező, alkalmas szél is a hajósok st. számára; így az esth néphit (Grimm 606), hogy *szelet gerjeszteti*, vagy kedvezővé változtatni lehet, ha a tetszős irányban kigyó akasztatik fel, vagy pedig bárd, fejsze tüzetik ki, s fűtülés által hívogattatik; hasonlóan bizonyos három könc, melyet lakomázva körül táncolnak, felállításával vélik a száraz vagy nedves léget előidézhetni; a német monda szerint (n. 71), a kalapnak egyenes vagy félre tevése által lehet előbűvölni, valamint nálunk is a néphit (gy. 195) a gabona szórásánál, ha szél csend uralkodik: „*vedd le a kalapod, ereszd ki a szelet*,” vagy „*fordítsd ki a szűröd, hogy fújjon a szél*,” az összevissza fölöslegesen beszélőnek, „*ne darálj*,

1) bővebben értelmezi ezt a Grimmnél (606) felhozott adat, Bartolom. Angl. (Glaucil) de propriet. rer. 15. 172. könyvből: *gens (Vinlandiae) est barbara, agrestis et saeva, magicis artibus occupata. unde et navigantibus per eorum littora, vel apud eos propter venti defectum moram contrahentibus ventum venalem offerunt, atque vendunt. globum enim de filo faciunt, et diversos nodos in eo connectentes, usque ad tres nodos vel plures de globo extrahi praecipiant, secundum quod voluerint ventum habere futurum. quibus propter eorum incredulitatem illudentes daemones iterum concitant, et ventum majorem vel minorem excitant, secundum quod plures nodos de filo extrahunt vel pauciores, et quandoque in tantum commoveant ventum, quod miseri talibus fidem adhibentes iusto iudicio submergantur.* hasonló mondák ismét a finnokról: Ota. Maga. 3. 15.

szél lesz,“ ha a szél igen lassú, s nehezen emelkedik: „*a szél megott földözgatja magát,*“ s a szélvész alkalmával már fent. említett hit, hogy valaki felakasztotta magát; hasonló előítélet (gy. 287), hogy a gyermekágyas nőnek tilos beavatása előtt kimenni, vagy különösen em. a házpadlásáról a környékbe szótnézni, mert *a havát lát, mindenfelé szélök és jégesők fognak uralkodni*; miben ismét a babona gyakorlati értelme mellett szinte, mint a felakasztottáé, a néphit foroghat fen, hogy a lég nem tűri a tisztátalant, méltatlant st.

Mint a szél eszközlése, gerjesztéséről, úgy tud szinte a néphit a nem kedvező szél, a szélvész csillapítása és engeszteléséről, hasonlóan ismét a víz és tűznek járó e nemű ovatók, engesztelő áldozatokhoz: az 1851 pesti napló (407 sz.) említi, hogy pár asszonyaink maig liszt és sóból álló keverékkel szokták a *dühöngő vihart csillapítani*; Grimmé (abergl. 282) és Praetorius (weltbeschr. 1. 429) tudósít, hogy Bambergben dühöngő szélvész alkalmával, egy öreg asszony fogta lisztsákját s ablakából a légbe kirázva mondá: *csillapodjál kedves szél s vidd ezt fiadnak*. Ez volna talán sajátlag értelme a közmondásnak is: *szeled meg ha dohos*, mint a vajkai asszony a lisztet (B. 6832), mi a feledett valódi értelem mellett, szinte a szokott trófás helyadomával értelmezetik a vajkaiakról: hogy lisztjüket is mint búzájukat szelelhetni vélték. Még egy más hasonló gúny értelemmel divót a dercsikaiakról is tudok: hogy *megbőkködté sasvillával a szelet* mint a dercsikai ember; mit ismét a honunk több vidékein honos néphit magyarázhat: hogy a *fergeteg, forgószél* alkalmával benne az ördög vagy boszorkány táncol, miért ilyenkor csak éles kést kell belé szúrni s azonnal megszűnik, mit ismét így a lengyel néphitről is Voycicki (1. 81) előhoz, s mihez még a csallóközi néphit azt is tudja (gy. 270), hogy ha a kés földbe szúródott, úgy eltalálta a boszorkányt, s körülötte néhány vércsepp lesz látható; a finnekn. (Lencquist 70) a szél ellen izzó szént vetve, hiszik azt csillapíthatni, és (u. o. 69) jan. 2 az u. n. *tuulen päjöö* — *szél nap v. ünnepen* nem szabad volt tüzet rakni. Mindezekben még feledett nyomai az egykor szinte divatozott *szelet tisztelő, engesztelő áldozatoknak* jelentkeznek. Így értesülünk még például népszokásokról, mint a maldiviai szigeten divatozóról: hogy a lakosok évenként kis csónakokat megrakva tömény, virág s illatos fűszerekkel eresztenek a tengerre a habok és szelekre bízva, a *szél szellemének áldozatul* (I. Moore Lalla Rukh), hasonlóan szinte a *tenger királya* nevű istenüknek is st. Valjon lappang-e még szinte a szélről többi közmondásainkban is itt ott még mélyebb értelem? p. *belé szoritották a szelet. állépi a szelet. rozsz szél az, mely szombaton sem áll meg. szélvésznek hajadat soha meg ne higyed* (E. 7287—93).

Nyelvünkön a szél különböző nevei meghatározására használatos elnevezések közt, közönségesen a többi népeknél is divó e nemű műszavak magyarításai mellett, még saját eredetiséggel bírók is jönnek elő, melyek néhány ma már homályos értelme által is feltűnő. A régiebb szótárainkb. (Calep. magy.) előjövő nevek: *éjszakai szél* — boreas, aquilo, *apuliai szél* — atabulus, *napkeleti szél* — eurus, *napnyugoti szél* — corus; (Wrancsicsnál): *föl szél* — aquilo; (nomenclat.) *nappali szél* — subsolanus, *jövendőli szél* — vulturnus; (Moln.) *déli szél* — auster (Kreszn.) s a már sajátágosb: *forgószél*. Különösb nevek: a *jusszél*, palóc tájszó (tájszót.), a csipős szél egy neme. Dugonics a kmt. (2. 27): nem mindig fúj a vak Tamás, magyarulva mondja, hogy azt a szelet, mely az éjszak és keletfelüli közt fúj, mindenütt vak Tamásnak mondják, valószínűleg azonban nem azon oknál fogva, melyet ő felhoz. Így divatosak bizonyos vidéken hason *Jakab szél* és *Demeter szél* elnevezések például, melyek alatt a nép ez napokon fújni szokott szelet érti, s melynek mint értesülők (gy. 273) különféle — nyugati v. keleti, lanyha v. erős — suvalmából szokta a jövőli időt, légmérsékletet jósolni. A szél különne-

fokai kifejezésére szolgálak ismét neveink: *szél*, *szellő*, *fergeteg*, *szélvész*, *zivatar*, *zihar*, *zegernye*, *vihar*, *viheter*, *viheder* (tájszót.), melyek közül különösen a ma már jelentésükre nem magyarázható utóbbiak, saját különös eredetiséget tanúsító alakjuk s hangzatuk mellett, figyelmet gerjesztenek; a *vihar* szónál már ugyan idegen eredet gyanúja is felmerülhet a hason szláv: *wichor* – szélvész, s különösen a névnek alapul szolgáló eredeti mythosi fogalomnál fogva, mely szerint e szél a *Chworz* istenség emelkedése, szállása (l. f.); így találom azonban a nevet már a finnben is (Sarel dialect. ling. fen. Aboae 1807, 5), hol már az orosz *wihar* (= turbo) szóval a finn *vihuri* – flatus quidam celeriter exoriens, összeállított; a találkozás tehát itt is ősnyelvi v. esetleges lehet; a magy. eltérő dús képzések, mint *zihar*, *vihar*, *viheder* mindenesetre eredetiség mellett szólanak. — Egyébiránt ezen elnevezéseket is még a tájszavak és értelmezések szedése sok érdekessé bővítheti.

VIII. ÁLLATOK. NÖVÉNYEK.

Iványokról mythosai képzetek. I Állat, lothos. Sárkány. Ládó, iglo. Grif. Tates. Turul. Irállatok. Szarvas. Őhó, bika, tohá. Eb. Kocoka. Parkas. Vadkan. Oroszlán. Medve. Mka. Disznó, emés, diszka. Kigyó. Bóka. Madarak. Korocson. Báró. Gólya. Fecske. as. Holló. Varjú. Szarka. Galamb. Páva. Haldalmadár. Kakuk. II Fák, növények. Szádekfa. a. Vasfű, tisztesfű, boldog-virág, varázs-virág, Csaba-ír, László-fűve, gólya-hérem, madárfű, boldfű, tiszvirág st.

tárgyát nem csupán a természetelemek és tünemények tevők; ama pantheizmus nézet, mely ezekben magasb erők, isteni hatalom nyilatkozatát vélte észre-ülvéve egy élénkebb, az emberi természethez analogabb állati- s növény-élet y hasonló sokoldalú befolyást gyakorol az emberre, és sokszoros viszont itte és közöttük, a természetelem tisztelet mellett csupán meg nem állapod-ét a mythosai fogalmaknak szükségkép az utóbbiakra is átkellett menniök; összes természet mintegy élő egész közvetítettét az emberrel, melynek és tökélyei mintegy általános átmenetben mutatkoznak, s egyiránt egy-iházhatók; a növényeknek állati élet, érzékenység, az állatoknak emberi kvés, beszéd tulajdonítatván, s viszont ismét az emberhez erejét meg-ati tökélyek gondoltatván. Ily fogalmakból alakult a fensőbb hatalmú csodás hit.

észetes, hogy ezen képzetek nem csupán önkény, esetleg és szeszély művei lönböző körülményekhez képest, bizonyos ismeretek, hajlamok, szükségek azokat is; majd bizonyos állatok emberi testi tökélyt meghaladó tulajdonai, rejük, ez előtti félelem, rettegés, igéző alak, tekintet, rejtélyes termé-akran a haszonvehetőség, szükség, a velüki szorosán összefűzött élet, fog-elték és ébreszték a róluiki különös képzeteket. S a szerint az állatokról képzetekben is különféle jelenségeket veszünk észre: egyfelől a főbb lények, önös cselekvése, természete és tökélye előállítására állati formákban találjuk rve, mint a polytheistiai mythosok számos alakjait; majd ismét a rettegett, llatokat csodás mesés alakokban, mint sárkány st. gondolva; legközönsége- dig egyes állatokat kitünő tulajdonaiknál fogva, — minő péld. a madaraknál másoknál ismét némi előérzés, jóslat st. jelenségei — mintegy a főlények g közti közvetítő, sugalló, vezérlő, intő lényeket tisztelve, melyek a fensőbb zközzeit, különös végzet kivitelében eljárnak, hová egyiránt valamint a : áldozatra szentelt állatok is osztályozhatók. Ehhez járult még a pantheistiai

világnézetnél fogva, a természet életét egy egész, egymásba elfolyónak képzelve, a metempsychosisi eszme, melynél fogva az ember sajátlagi alakjából kimultával az állati és növényiben folytatva vélte további létét.

I. Állatok

Régi nyelvünkön az állatoknak *lelkes* neve már a felőlők magasb és méltóbb fogalomra utal; így még a bécsi codexb. Pestinél st. *lelkes* — a latin névnek egészen megfelelőleg — *animal*, még az állat csupán: *res*, *substantia*, *essentia*, s innét: *ens* és *animal* (Kreszn.); azért korábbi írónknál a név mindég némi magyarázó összetétellel jó elő, mint (Molnár) *elő-állat* — *ens vivum* azaz *animal*, hasonló összetételek: *oktalan állat* — *ens irrationale*, *okos állat* — *ens rationale* (Szirmay szatm. v. 79), *asszony-állat* — *ens femineum*, *szárnyas-*, *tollas-állat* st.

Sárkány. Egyike már a legnevezetesebb és legterjedtebb állat mythosi képletnek a *sárkányról monda*. A keleteni ősziszteletét már a bibliai adatai, s a kínaiak, japponokról tudósítások tanúsítják. Nem kevésbé ismerik az eurpai őskor regéi is; a gör. *δράκων*-tól erednek már a többi elnevezések, a lat. *draco*, óész. *draht*, óném. *tracho*, mai *drache* (mit az eredetibb *schlange*, *wurm*, *lintwurm*, és a lat. *serpens* és *vermis* — kigyó és féreg értelmüknél fogva nem fejeznek ki eléggé), hasonl. a rom. és szláv nyelvekb. a fr. *dragon*, szl. *drak*¹⁾. A gör. szó eredete már a *δρακονα* volna, mi: *világítani* — *leuchten*, *blicken* értelmében Grimm szerint (m. 652 és gr. 2. 505) ama német *lint* szavat is, mely a *lintwurm* összetételben különösen a sárkányt jelenti, magyarázza, miután ez is *fénylést*, *ragyogást* jelent (így az óném. nőnevek *Sigelin* st. összetételében is), s e szerint a sárkányról azon regés vonásban, hogy a *fényes kincset őrzi*, vagy véleményem szerint még inkább annak magában *tűzes*, *szikrázó teste ragyogásáról* képzetben találná megfejtését.

Elterőnek találom értelme és alakjára nézve saját *sárkány* nevünket, mely már így jó elő régi nyelvemlékeinkben; a bibliai fordításokb. a vulg. *draco*ja ekkép *sárkánnyal* fordíttatván, a keszthelyi codexb. (103 zsolt.): *ez sárkány, kit teremtettől úneki ellenkezésére*, (u. o. 90 zs.): *talpad alatt megnyomodod az oroszlant, az erdeget es a sárkányt* (Toldy példt. 2. 12, 50); s ha bár a szó a *draco*-nali némi hasonlatra figyelmeztet is, még is én hajlandó vagyok Kresznerics értelmezése nyomán eredetinek tartani, ki azt a *sár-kány* összetételnél fogva — *quasi oculi princeps* értelemmel magyarázza. Mi egyrészt már a sárkány *elemről* képzetnek, mely szerint a *föld alatt*, *barlangok*, s különösen *víz*, *iszapos* és *sáros mocsárookban lakik* megfelel; másrészt pedig a *sárkány astralis jelvi jelentésében* lelné megfejtését, miszerint a hűlgyet ragadó s hatalmában a föld alatt letartó sárkány, a nap és nyárral ellenséges *tél* és *sár* képletére magyaráztatni szokott.

Nem kevésbé sajátosság eredetiségűnek találom a sárkány felől maig népünkönlétben maradt tudatot, s különös hagyományainkat. A sárkány az általánosb (csallóközi, honti, kecskeméti st. gy. 205, 255) néphit szerint, *hal- vagy kigyóból* lesz, és pedig um. olyan *kigyókból*, melyek *hét évig látatlanul mocsárookban tenyésznek*; ezen eredetére, s hogy különösen még *kigyókkal* is *kell táplálkozniok*, mutatnak a közmondások is: *kigyó ha kigyót nem eszik, sárkány sem lehet belőle* (Kreszn. 1. 320),

1) a magyarországi szlávoknál *drak* v. *sarkau* (Jancsóvicz szót. *sarkau*), nyilván az első a német, a másik a magyarból átvéve, miután az utóbbit a többi szláv nyelvek nem ismerik, a közel járó csak a *z*, ebből a jelentésével szinte nem lévén ide tartható; ámbár a slov. novini 852, 23 sz. mind a három szláv, de egymástól eltérő mythoi képletek külön neveit akarja magyarázni.

igyó kigyót eszik, hogy sárkány lehessen (E. 4483). Így egyes mondák még ıben is tudnak eredetéről (Karcsey közl. gy. 74, és muz. 2. 499): hogyha a vén *a v. csuka* az iszapos posványban 7, v. 13 esztendő tőt, hasonlóan az öreg házi s is, szemétdomb, pajta szerhában, üres kutakban hosszas ideig rejtetik, sárkánylakul át '). De mind ezen esetben a sárkány csak akkor jő elő, ha a *garaboncos övli*, kiolvassa, kiimádkozza, kibőjtöli, az így előbővült *sárkányt* ezután *megyerli*, s a *légben villámgyorsasággal jár rajta, sebesen mint a szél és gondolat, gerjeszti a fergeleget; a setét felhőkben egyiránt a garaboncos* (l. XV) és a *ky alakját* véli észrevenni a nép, mint ez régibb költőinknél is előjő. Listi . 130):

De nagy felleg, áll égen csak vesztog

nyilván sárkány van benne.

lón *tüzes alakját, szikrázó farkát* az üstökös-csillagokban és égi jelekben, mint i (hist. 308): „egy estefelől Kecén kün a kapunál állottunk sokan, s nagy hirtelleg az égen egy *szárnyas sárkány szikrázva keresztül mene*; más helyeken országban ugyan akkor láttatott.“ A garaboncos intésére ilyenkor farkával um. nagyobb tölgyeket gyökerestől kidönti, *dühöng mint a pusztító szélvész, jégesőt maga után*, s a merre mén, ha um. kukuricások vannak alatta, ezek oly szélesen nyit a sárkány szélében elfog, fejérek lesznek mintha mésszel lennének behintve st. ri (zrin. 106) a harcmezőni pusztításra mondja: vajjon ki keze munkája ez lehet — *talán sárkány leheltet?*). Útja a garaboncost a sárkányon a néphit szerint *eg szerocsen országba viszi*, hol a levágott sárkány húsát drágán adja el a szeknek, kik a szörnyű forráságot csak úgy állhatják ki, hogyha a nyelvtük alatt *ny hús darabkát hordanak*, mely őket hűvösíti, érte tömérdek arany, gyémánt, *kövek s kincscsel* rakodva tér meg a garaboncos (Karcsey i. h.) ²).

Ezen tudomásomra egészen sajátos s nagyobbára már homályos képletek mellett, hink és regéink az ismeretes közönséges vonásokkal is előállítják a sárkányt. *It közönségesen mocsáros, iszapos tó, víz, kút* (gy. 90, népd. 1. 461, a 133, 166) vagy *barlang, mély gödör, lyuk*, melyen lekell hozzá ereszkedni, *nyek nyílását nagy malomkő fedí* (gy. 21, 26, 111, Gaal 83 st.), majd ismét a *leg erdőséget*, a vadont uralja (Gaal 35); és sokszor a monda még határozottabban *ur róla tudni*, a népd. (3. 225) szerint: a *kék tenger melletti országban* ter- *it a sárkányok*, és a vörös tengernek kékbei befolyásánál a rézhidon túl um. *rganak*. Leggyakrabban még is a *föld alatti hármás, réz, ezüst s arany palo- *it dús kincsek* közt honolnak (Gaal 37, 85, gy. 111), ezüst folyó s tengeren melyen szinte éles borotvahid vezet át, *inogva kácsa lábakon állnak váraik* . 202). — *Alakjára szárnyas*, hosszú *kigyó testű, pikkelyes* kemény bőrrrel, *it a borotvahid éles kései* sem fognak, *hosszú körmü, rőfnyi fogakkal*, ostorkint *rgó fark s lángoló tarajjal*; legjellemzőbb a *számos fej*, közönségesen 3, 6, 12, sőt 24 is, mi már nagyobbbrészt mesei nagyítás — a népd. (3. 229), akarja *udni, hogy a hetedik fűben volna ördögsége*, azaz legnagyobb ereje, — *szájából okád, lángot fúj, szikrát szór, s mérges tajték foly* (Gaal 86, 90, Majl. 204, 1. 462, Tompa 133, gy. 21, 26), Zrinyi (zrin. 128):*

lyi (km. 347) szerint a néphit is nevezetes, hogy „a földbe ázott sárkány fejből tömérdek sárkány *inik ki*, mint a szemről való élet,“ mi már a classicus kadmusi regére is égyelmezett. — 2) csak *külö- *vontat*, melyet a sárkány s garaboncosról, gyűjteményemben lévő összes, különféle tájakról való *ök egyiránt felhozunk*, sőt összefüggő mondákban is beszélnék (melyeket mint a garaboncosról *nyját- *it* képleteket* csak bővebben érintendők l. XV), ismét csak a sárkánynak: a forró déli égővet *it* *hídég táj felvi értelmével lehetne magyarázni*; vagy hogy az némi ethnogenetical a sárkányi *ök *sonal* összefüggő emlékek, mindre még alább égyelmezendők.**

szetű; a szláv. is *polodnice* egy női, szélvészből szállongó demon, és az orosz. (Boxhorn moscov. 1) *daemonem quoque meridianum* colunt. A népd. (3. 223) meséb. az ördög jár a déli szélen mint paripáján. Az egipt. Typhon (Hesiod theog. 301, 862) is mint halál istene, ros, kártékony szélként képzelte; véle azonosítják szinte a szláv mythologok (Hanusch 275) a *Chworz, Chowor - szélvészt*. Még nevezeteseb mondánkban azon vonás, hogy a *szelők* mint *testvérek*, s a szélanya fiaul képzelvük; hasonló a classic. regéb. (Hes. theog. 371): *Zephyros, Boreas, Notos, és Boreas* fiai ismét (Apollon. argon. 1. 219) a szárnyas szelek *Zetes és Kalais*. A finnben különösen *Pohjolan emäntä - mater sedis borealis* ¹⁾, az *éjszaki anya a szelők* s a 9 ros fajjal, a betegség st. *szülője*. Az orosz. is egy mondában (Grimm 598), mint nálunk a fentebbi mesében, a 4 szél egy anya fainak mondatik; az igordalb. (Hanka 12. 36) *Stribog*, egy istenség, unokái. Balinski és Voicickinál (povisči 76) egy lengy. mondáb. előző a *négy szél*, mint számolnak napszámukról egy *isteni szél atya* előtt, s róla is az óriási emberfaló vonás, hogy az emberhúst szaglallják. Az óész. rege ismét testvéri viszonyban tudja *Kari a szél urát* Hler és Logi a tűz és víz személyesítőivel (Grimm 598); valamint mondánkban is így, mint már tündér regékben felemlítők (IV), a tűz-, víz-, föld-, szélanyák, nap-, hold-, lég-, sógornők testvéri s gyermeki viszonyban állítvák elő. Így tudja Gaal fentebbi és egy más mondája (377) ismét őket, mint a mondahős egytől a másikkhoz mint testvérekhez utasítatik; ez utóbbi szerint: számtalan hegyeken és völgyeken túl, száz napi út után érkezik végre a vándor, egy sziklák és patakoktól elzárt völgybe, ezred éves völgyek veszik körül a szirtbarlangot, melyből folytonos zúgás és fújás hallatszik, bent ül a *szélanya*, egy undor, haragos, hordó vastagságú nő, borzas szállongó hajjal, számtalan ráncú szoknyában, mely mozgásra folytonosan zúg s pezseg, hangja mint a fűvője; megtámadva fenyegeti az érkezőt, hogy hegyen völgyön átfújja, s fejét hasát szétrepeszti; megkérlelve leviszi lakába, hogy talán érkező *fia a szél* fog tudni tanácsot; hatalmas zúgással jó meg ez, dühösen kiáltva, hogy emberszagot érez, míg anyja őt is lecsillapítja. A monda egyéb variánsai (I. V) már különösen kiemelik ezen óriási vonást, m. f. id. lengyel monda is, hogy követelik a megérkező fiúk a szélanya v. nőtől az elrejtett megérezett embert, de szinte végül mindenkor a vonás, hogy megengesztelődve a halandónak segélyére vannak. A mondákban élfenken, de határozatlanul leírt ezen *szél laka* és honáról helyregéink is még bizonyos helyeket tárgyaltva, különös körülményeket tudnak. A Fehérhegység Poson és Nyitra megye határáni Nádas helység melletti völgyében szól a rege a *szél váráról* (Mednyánszky 294): egy szikla rovatkaival falakat, tornyokat és orموkat képezve, tartatik a néphitben a szél ezen várának; elől tág nyílt kapuvezetel képezve, mintegy bemenetül kínálkozik az átmenőknek, de a nép kerüli azt, s nem szívesen más át valaki mellette, mert mondják, hogy benn a *hegy szellem fogva tartja a szelöket*, és csak olykor bocsátja ki őket, midőn aztán annál dühösben törnek ki a szikla kapun, ha ki ilyenkor velük találkozónék, azt a hegyről le háttal taszítanak alá; a völgynyílás előtt átmenő útas is mindenkor érzi a légfolyamot, majd lágyabban, majd erősebb, amint épen a várban nyugodtabban vagy erősebb kering, vagy pedig a minő a *hegy-szellem szeszélye*, s az útas nyugtatni, v. enyhe szellővel hűvösíteni st. akarja. Hasonló néphit a *szél lakáról* Turócb. a mazarnai barlangban, Bél (2. 298) szerint: *perpetuus hic ventus spirat, ex tercia concameratione, quae in accessu propemodum est, magno subinde fremitu erumpens. vulgo credunt, sedem isthuc esse venterum: quippe tanta*

1) Lencquist 18: ventis quoque honor praestitus esse videtur, et in carmine quodam invocatur Auster, virgo juvenis Eteletär (genere feminino) neiti nuori, et Boream prae ceteris magnas dignationis et potentiae deum habitum credas, si eius quidem domicilium fuisse putemus Pohjola borealem villam seu habitaculum eius sedem . . . etiam matrem familias sedis borealis Pohjolan emäntä, cuius frequentissima sit in carminibus mentio, uxorem eius fuisse statuendum videtur. (44): hogy ő szél a 9 ros fajzatot is.

furentium vehementia, ut obvia quaeque prosternant, et ultro progredi volentes retro pellant. Így szinte a *forgószél* örökös hazája hírében áll a Zólyom és Liptó közti Ördög menyegzőjének (Čertova svadba) nevezett hegyorom, Bél (not. 2. 373, 513): juga nuptiarum diaboli ob tempestates longe atrocissimas infamia sunt, nunquam hic a ventis cessatio est; et cum alibi etesiae regnant, hic aquilones saeviant gelidissimi. denominationis rationem facile est reperire, quia nimirum hyeme imprimis obnoxius est tempestatibus, ac pene impervius, si nix sit altior, nuptias illic cacodaemonem agere, crediti olim vulgus, unde et dicitur manavit: malam in nuptiis diaboli audiri musicam. Mint itt a *forgószél* az *ördöggel*, s már fentebb a *tündér s boszorkánynyal* hozatik összefüggésbe, úgy általában látjuk a fehérhegységi szélvárroló mondában a szeleket a *hogyszellem* hatalmában; az *erdő királylyal* tudja ismét szövetségben a néprege Tompánál (72), hol az *erdő király a szélparipákon járó vihart* hívja fel segítségül a szerelmét megvető tündér vándorláp ellen; Gaalnál (134) ismét a vízi, ördögi vagy tündéri *zöldszellem* v. szörny van szövetségben a *zivattarral*, felhívá segítségül, hogy áldozatát a habokba merítse. Mint a Tompánali regében, szinte Majlátnál (258) is a mondában: négy paripán jár, levegő hintóján a kiráyleány arajaért jövő *szél*, ostora csattanására a felhők országútkint terülnek el, és a mennydörgés kocsi-kerekei zörgése. Különösét tud az ily *szólmónokon* járó Fehérhegy szelleméről ismét Mednyánszkyknál (289) a rege: Zongor a szomolányi vár kegyetlen parancsnoka egy napon jobbhágyai egyikét Posonba küldi levéllel, három órát szabva ki néki az oda s vissza menetre, bár ez idő alatt az út felét alig teheté meg a leggyorsabb lovag, de a küldöttnek minden esengése dacára mennie kellett; a búsan menővel azonban az erdő szélén találkozik egy utas három fekete lovas fogatával, megtudja baját, s magával viszi, mire ostorával suhint, a küldött eszméletét elveszté, s pillanat alatt Posonba voltak; elvégezve megbizását, ismeretlen fuvarosa újra felveszi, s hasonló gyorsasággal az erdő széle melletti kanyarulaton voltak, csudálkozva néz utánna a letett paraszt; ne félj válaszolá az, istennel jártál, jól tudom én lovaimat hajtani, tartós ménesből valók azok, ma még egy negyedik is jó hozzájuk, s akkor még jobban fog menni; nagyot sóhajtottak a lovak, s kocsisuk felkacagva az erdő sűrűségben tűnt el. Mire Zongor küldöttjétől az eseményt meghallá, mint nyiltól talált összerogyott, a vár udvarban az ismeretlen fuvaros ostor csattanása hallatott, s azonnal négy fekete lóval hajtott ki a vonóhídon át a setét erdőbe; s maig hallani még menetét az erdő éjében, a közelgő szélvészkor az erdő völgyei közt zúgás és süvöltéssel jelenti közeledtét, a földmives ismeri jelentését, és siet összetakarítani gabonáját, némán követve intését a hegyszellemnek, kinek nevét a szent borzalom kimondani tiltja. Hasonló *időjós* a lisztesi hegység is Nógrádban, Bél (4. 9) szerint: memorandum quod praesagus sit tempestatum. nam si imbres immineant, triduo ante susurris perfermit, nescio quo ventorum excitatis illapsu, cuius demum vertice dum pluvium est coelum, perpetui audiuntur sonitus, non prius cessaturi quam pluere desierit. ergo ex facili cognoscunt accolae, quando fulminaque et tonitrua et nimbos conciet atros. Ilyen szinte (u. o. 7) a málna pataki és kornai hegység; miben már talán egyedül maradt fen népünk hasonló hitképzetei nyoma, minő a germ. st. europai *wüthendes heer* és *wilde jagd, grand veneur* st. regék alatt a dülő vihar és zivatarról jelentkezik.

A sajátlag isteneknek, főbb lényeknek és szellemeknek tulajdonított tehetség: mint a szél uralma, *vihar* és *zivatar gerjesztése* is leszállt utóbb a hatalmukkal bíró, titkaikba beavatott, az istenséghez felemelkedő halandókra. Így a tündéri szél, zivatar gerjesztés büve a jósóknak s későbbi *boszorkányokra* (l. XIV), valamint a szél istenségétől úgy látszik különösen a *garabonocsa*; e nézet s a róla fenlévő, világosan szóló nyomok ugyan is tiltják, hogy benne sajátlagi *légies istenség* egy nemét keressük, vagy hogy legalább az a későbbi hagyományban annyira eltörődött, hogy a ma ismer-

retünkre lévő adatoknál fogva benne nem többet, mint csupán közönséges, más népekéé is előjövő bűvös *tempestarinus*, varázsló, jós st. pogány papi hivatalt vagyunk képesek felismerni, s az e tekintetben dúsan folyó adatokat is majd illető helyükön (papek XV) tárgyalandjuk. Nevezetesen tartom azonban itt e *tempestarinusokról* néphit s regék nyomán' ismét felmerülő egyikét adatot ide mellékelni; az ókor különös hite volt így, bizonyos népek, nevezetesen a finnek, s mint az emlékek nevezik Vinlandia lakóiról, hogy *szelet árulnak* a hajósoknak, a tengerpartján azt bizonyos bűvös módon gerjesztve; Arctopolitanus (diss. d. orig. ac relig. fennor. Ups. 1738. 43) mondja már Vexonius adata nyomán (Svecia 10. 2) a finnekről: *nodis traditis ventos vendiderunt* ¹⁾. Mihez én már a honunkban különféle helyek és lakosokról a közbeszédben fenforgó tréfás adomák közül — péld., hogy verebet patkolnak, bölcsességet v. ész mérnek st. — ily értelemmel kiemelendőnek gondolnám amazt, mely még szinte így említi, hogy *szelet árulnak*, mire olvasóim nem egyikének eszébe fog jutni környéke ez vagy amaz helye, melynek lakosairól az illető tájon az adoma fenforog, kísérve közönségesen ma már bizonyos tréfás esemény elbeszélése által, mely mintegy a különös szólást, gúnyt, elméncséget okadatolja, magában azonban nem más, mint a feledett mythosi eszme mellett, fennmaradt tény emlékének népies eltorzított értelmezése; közmondásaink is így tudják még: *szelet fentel* (E. 7279), *füst árán szelet akar venni, és füst árán szelet ad* (E. 2950), *szeleken horgász* (E. 7280), ámbár mai jelentésük szinte csak mellékértelmekben maradt fen. Ide tartható volna talán szinte a régi, s már Molnár szótárában előjövő: *szél áros* elnevezésünk, mit ő *institorral* (házaló — hausierer, sajátlag másod-árus) értelmez, miért gyanítható volna, hogy az a szél — *extremitas, szelet — segmentum, frustum, vágott szövet darabtól* származnék (*schnittwaare*); de már Kresznerics ez ellenében egészen elkülönözve a szél — *margo* és *szel* — *scindit* gyöktől, egyenest a szél — *ventus* szótól alá sorolja; mihez azonban még a szét széljel — mint a népies közbeszéd mondja — járostól is származhatnék. Nehezebben volna szinte mélyebb értelemre visszavihető a *szél oszmáló* — *vanus, jactator, thraso* (Terent. *com. a. dicitur* hadfi), *trossulus* (August. korábani római arslán, *stutzer, Sen. ep. 87*), úgy a *szelverdi, szeleburdi* — *windmacher, windbeutel, szélhámos, Pázm. (kal. 919): két szélhámos tövelgés, Faludi (nem. u. 197): szélhámmal jár.*

Mind ennek ismét jelentése nem más, mint aminthogy a víz, tűz, föld ereje, hatása, befolyása az emberi életre kedvezővé, áldásossá eszközöltetett bizonyos szertartás és bű által, eső hozatott elő, bő termés st. úgy szinte kedvező, alkalmas szél is a hajósok st. számára; így az esth néphit (Grimm 606), hogy *szelet gerjesztani*, vagy kedvezővé változtatni lehet, ha a tetszős irányban kigyó akasztatik fel, vagy pedig bárd, fejsze tüzetik ki, s füttyülés által hívogattatik; hasonlóan bizonyos három könek, melyet lakomázva körül táncolnak, felállításával vélik a száraz vagy nedves léget előidézhetni; a német monda szerint (n. 71), a kalapnak egyenes vagy földre tevése által lehet előbűvölni, valamint nálunk is a néphit (gy. 195) a gabona szórásánál, ha szél csend uralkodik: „*vedd le a kalapod, ereszd ki a szelet,*“ vagy „*fordítsd ki a szűrőd, hogy fújjon a szél,*“ az összevissza fülöslegesen beszélőnek, „*ne darátj,*

1) bővebben értelmezi ezt a Grimméé (606) felhozott adat, Bartolom. Angl. (Glaucil) de propriet. rer. 15. 172. könyvből: *gens (Vinlandiae) est barbara, agrestis et saeva, magicis artibus occupata. unde et navigantibus per eorum littora, vel apud eos propter venti defectum moram contrahentibus ventum venalem offerunt, atque vendunt. globum enim de filo faciunt, et diversas nodos in eo connectentes, usque ad tres nodos vel plures de globo extrahi praecipiant, secundum quod voluerint ventum habere fortissem. quibus propter eorum incredulitatem illudentes daemones iterum concitant, et ventum maiorem vel minorem excitant, secundum quod plures nodos de filo extrahunt vel pauciores, et quandoque in tantum commoveant ventum, quod miseri talibus fidem adhibentes iusto iudicio submergantur.* hasonló mondák lenné a finnokról: *Ola. Maga. 3. 15.*

szél lesz,“ ha a szél igen lassú, s nehezen emelkedik: „*a sűvény megett földozgatja magát,*“ s a szélvész alkalmával már fent. említett hit, hogy valaki felakasztotta magát; hasonló előítélet (gy. 287), hogy a gyermekágyas nőnek tilos beavatása előtt kimenni, vagy különösen um. a házpadlásáról a környékbe szótnézni, mert *a hová lát, mindenfelé szelek és jégesők fognak uralkodni*; miben ismét a babona gyakorlati értelme mellett szinte, mint a felakasztottnál, a néphit foroghat fen, hogy a lég nem tűri a tisztátalant, méltatlant st.

Mint a szél eszközlése, gerjesztéséről, úgy tud szinte a néphit a nem kedvező szél, a szélvész csillapítása és engeszteléséről, hasonlóan ismét a víz és tűznek járó e nemű evatiók, engesztelő áldozatokhoz: az 1851 pesti napló (407 sz.) említi, hogy pór asszonyaink maig liszt és sóból álló keverékkel szokták a *dűhögő vihart csillapítani*; Grimmé (abergl. 282) és Praetorius (weltbeschr. 1. 429) tudósít, hogy Bambergben dűhögő szélvész alkalmával, egy öreg asszony fogta lisztzsákját s ablakából a légbe kirázva mondá: *csillapodjál kedves szél s vidd ezt fiadnak*. Ez volna talán sajátlag értelme a közmondásnak is: *szeleld meg ha dokos*, mint a vajkai asszony a lisztet (B. 6832), mi a feledett valódi értelem mellett, szinte a szokott tréfás helyadomával értelmeztetik a vajkaiakról: hogy lisztjüket is mint búzájukat szelelhetni vélték. Még egy más hasonló gúny értelemmel dívót a dercsikaiakról is tudok: hogy *megbőködte saszállával a szelet* mint a dercsikai ember; mit ismét a honunk több vidékein honos néphit magyarázhat: hogy a fergeteg, *forgószél* alkalmával benne az ördög vagy boszorkány táncol, miért ilyenkor csak éles kést kell belé szúrni s azonnal megszűnik, mit ismét így a lengyel néphitről is Voyoicki (1. 81) előhoz, s mihez még a csallóközi néphit azt is tudja (gy. 270), hogy ha a kés földbe szürődött, úgy eltalálta a boszorkányt, s körülötte néhány vércsepp lesz látható; a finnnek. (Lencquist 70) a szél ellen izzó szént vetve, hiszik azt csillapíthatni, és (u. o. 69) jan. 2 az u. n. *tuulen päjöö* - *szél nap* v. *ünnepon* nem szabad volt tüzet rakni. Mindezekben még feledett nyomai az egykor szinte divatozott *szelet tisztelő, engesztelő áldozatoknak* jelenkeznek. Így értesülünk még például népszokásokról, mint a maldiviai szigeten divatozóról: hogy a lakosok évenként kis csónakokat megrakva tőmény, virág s illatos fűszerekkel eresztenek a tengerre a habok és szelekre bízva, a *szél szellemének áldozatul* (l. Moore Lalla Rukh), hasonlóan szinte a *tenger királya* nevű istenüknek is st. Valjon lappang-e még szinte a szélről többi közmondásainkban is itt ott még mélyebb értelem? p. *belé szoritották a szelet. állépi a szelet. roz szél az, mely szombaton sem áll meg. szélvésznek hajadat soha meg ne higyed* (E. 7287—93).

Nyelvünkön a szél különböző nevei meghatározására használatos elnevezések közt, közönségesen a többi népeknél is dívó e nemű műszavak magyarításai mellett, még saját eredetiséggel bírók is jönnek elő, melyek nehánya ma már homályos értelem által is feltűnő. A régibb szótárainkb. (Calep. magy.) előjövő nevek: *éjszakai szél* - boreas, aquilo, *apuliai szél* - atabulus, *napkeleti szél* - eurus, *napnyugoti szél* - corus; (Wrancsicsnál): *föl szél* - aquilo; (nomenclat.) *nappali szél* - subsolanus, *jövendőli szél* - vulturnus; (Moln.) *déli szél* - auster (Kreszn.) s a már sajátágosb: *forgószél*. Különös nevek: a *juászél*, palóc tájszó (tájszót.), a csipős szél egy neme. Dugonics a kmt. (2. 27): nem mindig fúj a vak Tamás, magyarázva mondja, hogy azt a szelet, mely az éjszak és keletfelüli közt fúj, mindenütt vak Tamásnak mondják, valószínűleg azonban nem azon oknál fogva, melyet ő felhoz. Így divatosak bizonyos vidéken hason *Jakab szél* és *Demeter szél* elnevezések például, melyek alatt a nép ez napokon fújni szokott szelet érti, s melynek mint értesülők (gy. 273) különféle — nyugati v. keleti, lanyha v. erős — fuvalmából szokta a jövődi időt, légmérsékletet jósolni. A szél különne

fokai kifejezésére szolgálnak ismét neveink: *szél*, *szellő*, *forgetog*, *szélvész*, *zivatar*, *zihar*, *zogornye*, *vihar*, *viheter*, *viheder* (tájszót.), melyek közül különösen a ma már jelentésükre nem magyarázható utóbbiak, saját különös eredetiséget tanúsító alakjuk s hangzatuk mellett, figyelmet gerjesztenek; a *vihar* szónál már ugyan idegen eredet gyanúja is felmerülhet a hason szláv: *wichor* – szélvész, s különösen a névnek alapul szolgáló eredeti mythosi fogalomnál fogva, mely szerint e szél a *Chworz* istenség emelkedése, szállása (l. f.); így találom azonban a nevet már a finnben is (Sarel dialect. ling. fen. Aboae 1807, 5), hol már az orosz *wihar* (= turbo) szóval a finn *vihuri* – flatus quidam celeriter exoriens, összeállított; a találkozás tehát itt is ősnyelvi v. esetleges lehet; a magy. eltérő dús képzések, mint *zihar*, *vihar*, *viheder* mindenesetre eredetiség mellett szólnak. — Egyébiránt ezen elnevezéseket is még a tájszavak és értelmezések szedése sok érdekessé bővítheti.

VIII. ÁLLATOK. NÖVÉNYEK.

Állatok s növényekről mythosai képzetek. I Állat, lelkes. Sárkány. Lédere, iglio. Grif. Tócsa. Turul. Veszérlátok. Szarvas. Ökör, bika, tehén. Eb. Kocoka. Farkas. Vadkan. Oroszlán. Medve. Macska. Disznó, emés, diszka. Kigyó. Béka. Madarak. Korocson. Ráró. Gólya. Fecske. Kakas. Holló. Varjú. Szarka. Galamb. Páva. Halálmadár. Kakuk. II Fák, növények. Szádekta. Dífca. Vasfű, tisztosfű, holdog-virág, varázs-virág, Csaba-ír, László-fűve, gólya-köröm, tomonádifű, holdfű, tásvirág st.

A mythos tárgyát nem csupán a természetelemek és tünemények tevék; ama pantheistiai világnézet, mely ezekben magasb erők, isteni hatalom nyilatkozatát vélte észrevenni, körülvéve egy élénkebb, az emberi természethez analogabb állati- s növény-élet által, mely hasonló sokoldalú befolyást gyakorol az emberre, és sokszoros viszont képez közötté és közöttük, a természetelem tisztelet mellett csupán meg nem állapotott. Innét a mythosai fogalmaknak szükségkép az utóbbiakra is átkellett menniök; általuk az összes természet mintegy élő egész közvetítetett az emberrel, melynek tulajdonai és tökélyei mintegy általános átmenetben mutatkoznak, s egyiránt egymásra átruházhatók; a növényeknek állati élet, érzékenység, az állatoknak emberi ész, cselekvés, beszéd tulajdonítván, s viszont ismét az emberhez erejét meghaladó állati tökélyek gondoltván. Ily fogalmakból alakult a fensőbb hatalmú csodás állatokról hit.

Természetes, hogy ezen képzetek nem csupán önkény, esetleg és szeszély művei voltak, különböző körülményekhez képest, bizonyos ismeretek, hajlamok, szükségek ébreszték azokat is; majd bizonyos állatok emberi testi tökélyt meghaladó tulajdonai, nagyobb erejük, ez előtti félelem, rettegés, ígöző alak, tekintet, rejtélyes természetük, gyakran a haszonvehetőség, szükség, a velük szorosan összefűzött élet, foglalkozás, kelték és ébreszték a róluiki különös képzeteket. S a szerint az állatokról mythosai képzetekben is különféle jelenségeket veszünk észre: egyfelől a főbb lények, istenek különös cselekvése, természete és tökélye előállítására állati formákban találjuk őket képezve, mint a polytheistiai mythosok számos alakjait; majd ismét a rettegett, rejtélyes állatokat csodás mesés alakokban, mint sárkány st. gondolva; legközönségesebben pedig egyes állatokat kitünő tulajdonaiknál fogva, — minő péld. a madaraknál a repülés, másoknál ismét némi előérzés, jóslat st. jelenségei — mintegy a főlények s emberiség közti közvetítő, sugalló, vezérlő, intő lényeket tisztelve, melyek a fensőbb hatalom eszközeinkint, különös végtet hivatásban eljárnak, hová egyiránt valamint a jós, úgy az áldozatra szentelt állatok is osztályozhatók. Ehhez járult még a pantheisti-

világézetnél fogva, a természet életét egy egész, egymásba elfolyónak képzelve, a metempsychosisi eszme, melynél fogva az ember sajátlagi alakjából kimultával az állati és növényiben folytatva vélte további létét.

I. Állatok.

Régi nyelvünkön az állatoknak *lelkes* neve már a felőlők magasb és méltóbb fogalomra utal; így még a bécsi codexb. Pestinél st. *lelkes* — a latin névnek egészen megfelelőleg — *animal*, még az állat csupán: *res*, *substantia*, *essentia*, s innét: *ens* és *animal* (Kreszn.); azért korábbi íróinknál a név mindég némi magyarázó összetétellel jő elő, mint (Molnár) *élő-állat* — *ens vivum* azaz *animal*, hasonló összetételek: *oktalan állat* — *ens irrationale*, *okos állat* — *ens rationale* (Szirmay szatm. v. 79), *asszony-állat* — *ens femineum*, *szárnyas-*, *tollas-állat* st.

Sárkány. Egyike már a legnevezetesebb és legterjedtebb állat mythosi képletnek a *sárkányról* monda. A keleteni ősz tiszteletét már a bibliai adatai, s a kínaiak, jappanokról tudósítások tanúsítják. Nem kevésbé ismerik az európai őskor regéi is; a gör. *δράκων*-tól erednek már a többi elnevezések, a lat. *draco*, óéjsz. *draht*, óném. *tracho*, mai *drache* (mit az eredetibb *schlange*, *wurm*, *lintwurm*, és a lat. *serpens* és *vermis* — kigyó és féreg értelmüknél fogva nem fejeznek ki eléggé), hasonl. a rom. és szláv nyelvekb. a fr. *dragon*, szl. *drak*¹⁾. A gör. szó eredete már a *δρακομαι* volna, mi: *világítani* — *leuchten*, *blicken* értelmében Grimm szerint (m. 652 és gr. 2. 505) ama német *lint* szavat is, mely a *lintwurm* összetételben különösen a sárkányt jelenti, magyarázza, miután ez is *fénylést*, *ragyogást* jelent (így az óném. nőnevek *Sigelin* st. összetételében is), s e szerint a sárkányról azon regés vonásban, hogy a *fényes kibocsát* *őrzi*, vagy véleményem szerint még inkább annak magában *tűzes*, *szikrázó tests* *ragyogásáról* képzetben találná megfejtését.

Ellérőnek találom értelme és alakjára nézve saját *sárkány* nevünket, mely már így jő elő régi nyelvemlékeinkben; a bibliai fordításokb. a vulg. *dracoja* ekkép *sárkánnyal* fordíttatván, a keszthelyi codexb. (103 zsolt.): *ez sárkány, kit teremtettél úneki ellenkezésére*, (u. o. 90 zs.): *talpad alatt megnyomodod az oroszlant, az erdeget es a sárkányt* (Toldy példt. 2. 12, 50); s ha bár a szó a *drakon*-nali némi hasonlatra figyelmeztet is, még is én hajlandó vagyok Kresznerics értelmezése nyomán eredetinek tartani, ki azt a *sár-kány* összetételnél fogva — *quasi ooni princeps* értelemmel magyarázza. Mi egyrészt már a sárkány *elemérőli* képzetnek, mely szerint a *föld alatt*, *barlangok*, s különösen *víz*, *iszapos* és *sáros mocsárookban lakik* megfelel; másrészt pedig a *sárkány australis jelvi jelentésében* lelné megfejtését, miszerint a hűlgyet ragadó s hatalmában a föld alatt letartó sárkány, a nap és nyárral ellenséges *tél* és *sár* képletére magyaráztatni szokott.

Nem kevésbé sajátosság eredetiségűnek találom a sárkány felől maig néptünkön fenmaradt tudatot, s különös hagyományainkat. A sárkány az általánosb (csallóközi, honti, kecskeméti st. gy. 205, 255) néphit szerint, *hal- vagy kigyóból* lesz, és pedig um. olyan *kigyókból*, melyek *hét évig látatlanul mocsárookban tenyésznek*; ezen eredetére, s hogy különösen még *kigyókkal is kell táplálkozniok*, mutatnak a közmondások is: *kigyó ha kigyót nem eszik, sárkány sem lehet belőle* (Kreszn. 1. 320),

1) a magyarországi szlávoknál *drak* v. *sarkan* (Jancsóvicz szót. *sarkan*), nyilván az első a német, a másik a magyarból átvéve, miután az utóbbit a többi szláv nyelvek nem ismerik, a közel járó csak a szl. elnevezésével szinte nem lévén ide tartható; ámbár a slov. novini 852, 23 sz. mind a három szláv, de egymástól eltérő mythosai képletek külön neveitől akarja magyarázni.

1: *kigyó kigyót cszik, hogy sárkány lehessen* (E. 4483). Így egyes mondák még 1900-ban is tudnak eredetéről (Karcsey közl. gy. 74, és muz. 2. 499): hogyha a vén *ircsa* v. *csuka* az iszapos posványban 7, v. 13 esztendő től, hasonlóan az öreg házi *akas* is, személdomb, pajta szerhában, üres kutakban hosszas ideig rejtezik, sárkány-*rá* alakul át¹⁾. De mind ezen esetben a sárkány csak akkor jő elő, ha a *garaboncos öbűvölí*, kiolvassa, kiimádkozza, kibőjtölí, az így előbűvölt *sárkányt* ezután *meg-
vergeli*, s a *léghen villámgyorsasággal jár rajta, sebesen mint a szél és gondolat,* tala *gerjesztí a forgotget; a setét felhőkben egyiránt a garaboncos* (I. XV) és a *irkány alakját* véli észrevenni a nép, mint ez régibb költőinknél is előjő. Listi noh. 130):

be nagy folleg, áll égen csak vesztleg

nyilván sárkány van benne.

Ugyanlón *tűzes alakját, szikrázó farkát* az üstökös-csillagokban és égi jelekben, mint a *serci* (hist. 308): „egy este felé Kecén kún a kapunál állottunk sokan, s nagy hirtel-
séggel az égen egy *szárnyas sárkány szikrázva keresztül menő*; más helyeken az országban ugyan akkor látatott.“ A garaboncos intésére ilyenkor farkával um. legnagyobb tölgyeket gyökerestül kidönti, *dühöng mint a pusztító szélvész, jégesőt
on maga után*, s a merre mőn, ha um. kukuricások vannak alatta, ezek oly szélesen mennyit a sárkány széltében elfog, fejérek lesznek mintha mézszszel lennének behintve st. Zrínyi (zrin. 106) a harcmezőni pusztításra mondja: valjon ki keze munkája ez lehet-
ti — talán *sárkány leheltet?* Útja a garaboncost a sárkányon a néphit szerint *jájtilag szerocson országba* viszi, hol a levágott sárkány húsát drágán adja el a sze-
cseneknek, kik a szörnű forráságot csak úgy állhatják ki, hogyha a nyelvük alatt *irkány hús darabkát* hordanak, mely őket hűvösíti, érte lőmérdék arany, gyémánt, *ágakővek* s kincscsel rakodva tér meg a garaboncos (Karcsey i. h.)²⁾.

Ezen tudomásomra egészen sajátosság s nagyobbára már homályos képletek mellett, ondánk és regéink az ismeretes közönséges vonásokkal is előállítják a sárkányt. *akak közönségesen mocsáros, iszapos tó, víz, hűt* (gy. 90, népd. 1. 461, ompa 133, 166) vagy *barlang*, mély *gödör, lyuk*, melyen lekell hozzá ereszkedni, melynek nyílását nagy malomkő fedi (gy. 21, 26, 111, Gaal 83 st.), majd ismét a *ugeleg erdőiséget*, a vadont uralja (Gaal 35); és sokszor a monda még határozottabban akar róla tudni, a népd. (3. 225) szerint: a *kék tenger melletti országban* ter-
csnek a sárkányok, és a vörös tengernek kékbei befolyásánál a rézhidon túl um. avarganak. Leggyakrabban még is a *föld alatti hármak, réz, ezüst s arany palo-
kam* dős kincsek közt honolnak (Gaal 37, 85, gy. 111), ezüst folyó s tengeren l, melyen szinte éles borotvahíd vezet át, *inogva kácsa lábakon állnak véraik* (Majl. 202). — *Alakjára szárnyas*, hosszú *kigyó testű*, *pikkelyes* kemény bőrrrel, olyan a borotvahíd éles kései sem fognak, *hosszú körmű, rőfnyi fogakkal*, ostorkint *szavgyó fark s lángoló tarajjal*; legjellemzőbb a *számos fej*, közönségesen 3, 6, 9, 12, sőt 24 is, mi már nagyobbbrészt mesei nagyítás — a népd. (3. 229), akarja ég tudni, hogy a *hetedik főben volna ördögsége*, azaz legnagyobb ereje, — *szájából
zet okád, lángot fúj, szikrát szór, s mérges tajték foly* (Gaal 86, 90, Majl. 204, pd. 1. 462, Tompa 133, gy. 21, 26), Zrínyi (zrin. 128):

¹⁾ Erdélyi (am. 347) szerint a néphit is nevezetes, hogy „a földbe ásott sárkány fogból lőmérdék sárkány
csúrtánk ki, mint a szemről való élet,“ mi már a classicus kadmusi regére is figyelmetest. — ²⁾ ezen kHÉ-
nő vendet, melyet a sárkány s garaboncosról, gyűjteményemben lévő összes, különböző tájakról való
adatok egyiránt felhozunk, sőt összefüggő mondákban is beszélnék (melyeket mint a garaboncosról saját-
lagibb hópistákat ennél bővebben érintendők I. XV), ismét csak a sárkányak: a forró déli égvet
hűvű hűvű től jelti értelmével lehetne magyarázni; vagy hogy az némi ethnogenetical a sárkányi ós
mythical összefüggő emlík, mindeire még alább figyelmetestendők.

az mérgeős sárkány, közel látván prédát
készíti mérgeős körmét, s vérszopó torkát,
dühösséggel élesíti horgas fogát,
méregben úsz, méreggel felfújja magát ').

Hasonlón *szörnykint* állítatik elő *természetére* nézve. A hatalmába eső ember marta-
lékjává lesz, kit azonnal elnyel, szét tép (Gaal 35), *ember- s állatragadozó*, közönsé-
gesen a város melletti mocsár, barlangban lakva, mindennap egy *áldozatot követel*;
gy. (90) szerint: a kútban lakó *nem ad vizet*, ha naponta egy leányt nem kap, a
város minden leányait már kipusztítva, a sor közönségesen a kiráyleányra jó végre,
s mire ezt meghozni késnek, már három napja nem kaptak vizet, nagy szélvész
támad, mert az éhes sárkány iszonyatosan dühöng; a népd. (1. 461) meséb. minden
héten követel egy szüzeleányt, ez (gy. 21) sorsvetve hordatik számára; ellenben a
népd. (3. 223) szerint, az áldozat férfiakból áll, minden pénteken 99 embert kell az
ország királyának a sárkányoknak felfalásul küldeni, de csak legényeket um. mert a
sárkányok csupán legényhússal élnek, s midőn már a legényeket egy szálig felemézték
az országból, maguk magukat kezdik enni, úgy, hogy végre csak három sárkány marad,
kikkel a királyfiak kiindulnak küzdeni. — Közönségesen azonban maga a *sárkány jó
s ragadja el prédáját*, ez szokottan a *három királyhölgy*, kik azután a *3 sárkány
által a földalatti érc, ezüst s aranypalotákban őrizvék* (Gaal 94, Majl. 203), hol
majd mint *végzetnök ülnek fonva és varrva* (gy. 28), majd kínozva a sárkány által,
tagjaikat kígyók csipvén (u. o.), vagy a szétkoncolt királyfiak, kéménybe aggatott hús
alá tüzet rakva st. (Majl. 207). Ezen vagy a fentebb említett ember adót követelő
sárkányok leküzdésére indulnak ki a hősök, királyfiak, párbajra hívja ki a mocsárban
lakót, vagy a kilesett üregeen leereszkedve a sárkány lakába; meglepve fogadja a jövőt
a fogságában lévő királyhölgy, kérdi: hogy jutott a helyre, hová ismét „*a madár sem
repülhet*“ st. óvja a sárkánytól, elrettenti s leakarja beszélni merész szabadítási szándé-
káról, tudósítva a sárkány irtózatossá erejéről, de a nem tágitó hősnak végre kezére jár;
majd ismét *segéd állatok*, mint a *tátos* st. (gy. 21, népd. 1. 461, 3. 224 st.), majd
varázsszerek, *bájjal* által, melynek neve (Majl. 203) *sárkányerősség*, és (Gaal 86)
ezernyi ember erőt ad, majd a *büvös gyűrű*, melynek fordítása húsz ezernyi óriáserőt
kölcsonöz (u. o. 93, gy. 90), és *rozsdás karddal* (u. o. Majl. 207) képes lesz a
küzdesre. Hasonlón *óriási színezetű* a további *küzdes is*; az érkező sárkány már
messziről *szaglalja az idegen emberbűzt* (Gaal 96, népd. 3. 229), előre hajtja
buzogányát, hogy a vaskapu sarkaiból kiugrik (Majl. 203), négy mérföldnyire szórja
a mérges tüzes szikrát (népd. i. h.), szállítára az erdő fái zúgnak, azokat földre teríti,
s *szárnyával az egész vidéket elsetétíti* (Gaal 37, 42, l. f.). Mielőtt a küzdés meg-
kezdődik szinte *próbára teszi a hőst*: fakéssel kőkenyeret kell átszelnie, mint vas és
papiros kerék, kék és vörös láng ütnek össze, a vasalt szérő fenekébe sújtják egymást
(Majl. és népd. i. h.). A küzdés tübbnyire kétesen alakul: a hét főt, hét negyedig tart
levágni, közbe titkon kell fordítani a varázsgyűrűn, hörpenteni az erősítő bájjalból, s
a hármassal küzdés mindinkább növekedő erővel emelkedik (u. o.); hasonlóan szinte kü-
lönféle fortély és cselnek van helye: jól *meg kell csupán előre számlálni a sárkány
fejét* (gy. 26), *hajnal előtt* kell vele küzdeni, mert a *nap erőt ad neki* (népd. 3. 228),

1) családi levéltárban lévő, Vásárhelyi Gergely számára II Lajostól (1526 fer. 2 ante fest. nativ. b. Joannis)
kiadott nemesi levél a címerben lévő emberrel küzdő sárkányt ekkép írja le: in quo (scuto) viridibus
insurgit trina cervico draco, cuius oculi in recessu cavo ardent sanguine, et igne fumantibus oris
terquet flammam, squamæ alataque terga viventibus maculis coloreque praeo micant, pectus ignem,
quatuor rigidis armatum pedibus, cauda illi prolonga in tenuitatem desinens, qua hominis nulli duplâ
crura duobus implicat nodis, at ille pregrandem ex nodosa quercu fustem utraque manu tenens,
dracorum
tribus hiantem oris, seque inanimiter invadere cupientem oprimere visitat.

r- s kenyérnyújtással meglehet engesztelni, s a jóllakozott elalvónak fejét levágni (Gaal 35). A leülött sárkány iszonyú ordítással dől le, *testéből két gőzölög* (gy. 21, al 94), vére hét mér földnyire patakint árad el, *döghalál támad* utána (népd. 1. 461, 231). De a győzelem, leküzdése s megölése által a szörnytől zaklatott *lakosok megmentők*, az *átok alatt levő* hölgyek a földalatti ércpalotákból *megmenekülnek*, előlött torkából (Gaal 39) hull elő az aranykulcs, melylyel az elátkozott paloták és kőszobákhoz jut a hős; s általában ez által *egy új világ nyílik*, a *földalatti elsüllyedett átoktól megszabadul*, a sárkány által nyomorgatott ország, város, vidék lakói a szörnytől megmentetnek. A hős a sárkány levágott fejét, nyelvét, fogait magával viszi, s a sárkány teste jele s tanúságul (gy. 21 st.). Összefüggésben van már a mondában a sárkány más mythosi lényekkel, mint a *garaboncostról* különösen már érintők (l. f.), hasonlóan a rosz tündér *boszorkánnyal*, ki anyja, nejekint jő elő; a leült sárkány anyja kővé változtatja a hőst, és fia összeaprított csontjait főzi, hogy föléledjen (népd. 1. 461); a népd. (3. 231) a három *sárkány anyja a vasorrú bába*; segítve a sárkányt küzd véle a hős ellen (Majl. 207); hasonlóan tud a monda a *sárkány fiairól*, *pérről* is (Gaal 39), kik a sárkány leültével megváltva a hősnek hódolnak.

Ezen általános mondai képletek mellett, történeti hagyományaink és regéinkben is sokan fenmaradt a sárkány emléke. A nemzeti *sárkányrend* felállítását már Szirmay (Magy. Muz. 82) IV Béla korába teszi, midőn um. a tatárpusztítás után elhatalmazott számos kigyókat kelle irtani, azok kik hősileg irták őket, hordák dicsekedve címeiken a szárnyas kigyó, sárkány képét, s innét kelt volna már a km. *sárkányt ölt az apja* (R. 6749), az régi nemes, kinek apja még sárkányt ölt talán Béla idejében. A km. kétségtelenül áll, csak Szirmay közönséges magyarázata, a mélyebb értelmű közmondásoknak történetileg ismeretes tényét v. időt aládugva, felesleges; a km. mint ős mythos-ri léteztetett már így, jelelve az *ős nemzeti hősök korát*, azoktól származást, kik egykor a földet, hazát polgárosítva szörnyekkel küzdöttek (l. ily mythosi és herosi jelei nyomokat a többi sárkányi mythosokban és hős VI), minek alkalmazása azután átkozott természetesen Béla korára, melyben a pusztulás után ily ragadozó vadak még csak ezeket s nem kigyókat v. sárkányokat említ) elterjedéséről tudósítatunk; tudnak azonban már IV Béla előtti korból regék is *sárkányirtó hősökről*, mint amon nagyravagyó tanácsosa Vidről, v. a Bátoriak őse Opusról (ung. mag. 4. 256), ki *elsődi lép sárkányát* ölte volna meg, honnét Bátor neve és címében 3 sárkány fog, kányalaktól körülvéve (l. Rákóci memoir. 5. 280), s lehet, hogy már a *sárkányrend* felállítása is egy régebbi korba volna felvihető, melyet ugyan a történet Szirmay hagyományos adata ellenében még sokkal későbbi korban tud alapítottnak, t. i. Zsigmond által (Magy. Muz. 81), s mely ekkor csupán jelvileg már e név alatt, sajátlag mint fönlévő szavai (a nemz. muzeumb.) tanúsítják a királyi hatalomnak a pártosok ellenébeni megerősítésére, s a keresztyén vallás védelme, ellenei kiirtására alakult; felvehető volna azonban, hogy az újabban alakult rend, egy régi elenyészettnek ős hagyományos nevét felvéve lékét felébredt. A név háttérében mindenesetre a *sárkányirtó hősökről mythosi* név *szava* és képzet nyilvánul, mint ezt más hason rend neveken, mint az *aranygyapog*, *oroszlán* st. előkerül. I Károly idejéből is szól Oroszlánvárról egy rege ily *sárkányirtó* *regéről* (Mednyánszky 150), ki, midőn a vár táján egy sárkány állatokat és embereket adoz, úgy, hogy maga Károly király kénytelen leküzdésére jutalmat kitűzni, mire a vitéz *veszt* is elragad, megöli, s jutalmul kapja a helyről, hol leülte, látható föld birtokát. A rege a hőst Bencének, a szörnyet habozva *tűzes sárkány*, *szárnyas kigyó*, majd *oroszlán* is nevezi, mint a vár neve is, mely azon helyt épült *Oroszlánkő*. Miért én már a regei *sárkány* és *oroszlán* közti habozás, s az utóbbi név kínálózó *lányszerző* név mellett, a mennyire a sárkányt is a rege különösen mint *lányszerzőt*, *orszót* ily közönségesen elő, figyelmeztetni akarok e nevek és képletek egymással találkozására.

Mondáink (gy. 21, népd. 1. 462) is így, mint általában a sárkánnyal küzdő hőskrői regék (l. Grimm k. u. hm. 60, és az összehasonl. 3 k. 105) említik, mint a hős más vadak közt különösen az *oroszlánt* legyőzve, ez a hős szolgálatába, hasonlóan a legyőzött óriások s törpékhez (l. hős VI), szegődik, őtet kíséri és segíti a sárkány elleni küzdelemben. Egy nevezetes adat említi szinte már így a pogány Achtum elleni küzdő Chanádról (Gerard. leg. Endl. mon. 216), hogy a küzdelemben egy oroszláni jelenet által megsegítették, kitől két emberről erőseget kap: apparuit in sompnis *forma leonis*, etiam ad pedes eius dicensque ei: o homo, qui dormis, surge velociter, cane tuba, egredere in praelium, et superabis tuum inimicum. cumque evigilabat videbatur sibi ac si *aurum virorum vires* recepisset; a jelenetet a legenda itt a sárkányölő sz. Györgyre magyarázza; az egész még ama nevezetes sárkányölői vonással kiegészítve, melyet már a hős Chanádnál fentebb (VI) említettem, hogy midőn Achtum fejét levágja, aylvét kivágva tarsolyába dugja, s a fejét királyhoz vivő Gyula vezér ellenében kimutatva, általa magát Achtum legyőzőjeként megismerteti: mi már hasonlóan a fentebbi sárkányi mondákban előző (népd. 1. 461), hogy midőn a mondahős leküzdve a királyhölgyet ragadó sárkányt fáradtan alszik, jó a veres vitéz, a királyleány kezére vágó hamis tanácsnok, s a hőst megölve, levágja a megölt sárkány fejét, a király ígérete szerint a sárkány fejét meghozónak adja leányát, míg a hős hű állatai által életre hozva, az előzetlenül sárkánynyelv vagy fogakkal, melyeket a sárkányt legyőzve tarsolyába tett volt, igazolja magát. Nevezetes még szinte, hogy mint az előbbi regében is a sárkány legyőzése helyén épül *Oroszlánkő vára*, úgy a helyet is, hol: Chanadinus castra metatus est, postea *Oroslanos* nuncupavit (i. h. 216); Hevesb. is *Oroszlánvár*¹⁾. Hasonlóan a szemes *sárkány helynevek*: *Sárkányfalu* Fehér, Eszterg. és Zemplényb. *Szék-Sárkány*, *Bé-Sárkány* Sopronb., mely helyekkel még valószínűleg sárkányi regék függhetnek össze. Bél (com. Trencs. 9. 3, b. Mednyánszky Alaj. kitaráb.) Rohács helységében említi egy barlangot: antrum, cui incolae nomen dederunt *sarkanova djra - sárkánylyuk*; ilyennek tartatik a deménfalvi is, melyben az elszórt csontok sárkányvázaknak mondatnak. — Hontban Szebekléb feletti barlangban honolt a néphit szerint egy sárkány, ki évenként jégesővel verte el a veteményeket, úgy, hogy a tanács elhatározá egy bűvös garaboncos által tőle menekülni, a híres népámító bohóc Gelo (l. XV) ilyenül vállalkozik, s nevezetes mint az eseményt Bél (n. 4. 693) beszéli, miután az a fentebb adott néphittel tökéletesen találkozik: draco um. suis *incantamentis evictus nidum sit relicto*, seque *sessore evoluturus*, quo eum vellet inflectere, igéri Gelo a szebeklébioknak: és: *iniectis rite frenis, per summam aeris regionem in transmarinam regionem deducendum*. Tompa (133) szerint: a harangodi tóban tanyázott, a népet kímélő sárkánykigyó, ki a nyáj és mén üszőit és csikóit, a pásztorfú és hídó gyermekeket sikasztá; egy nap midőn a falu leányai egyikét, ki a közel kútra vizet meríteni men, elragadá, boszús kedvese leölte, a sárkány halálkínjában farka csapásával fölülve a gyept fakasztá a *sárkánytörés* nevű forrást; (167): a sárkány, ki a táj minden vizét irigyen felitta, elátkozva egy szomszjas remete által, fújja ki azt a *lófő* forrásban. A kolumbácsi szikláról regék szerint (Mednyánszky 461): midőn a király beteg leánya üdülést keres a völgy forrásánál, egy sárkány rohan rá és kíséretére, György vitéz a jajveszeklés hallatára ménével neki ugrat, s leteríti a sárkányt, levágott fejét a kolumbácsi szikla egyik hasadékába veti, évenként azonban innét szállnak ki most az ártalmas *kolumbácsi legyek a sárkány rothadó torkából*. Schott (284) szerint az oláh monda: hogy midőn egy király a barlangot, a kártevő rovar raj kiszállta által okozott nyomornak véget vetendő, befalaztatja, tavasszal a legyeknek tojásaikból

1) régiebb költőinknél is az oroszlan és sárkány nevek synonymumilag így egymás mellett gyakran használv. Liszt (moh. 39): megdühödött oroszlánny — pokolbéli sátán — rettenetes sárkány (398), e *szék oroszlánny*, s megdühözött sárkány.

oly hatalmas nyomás támad, hogy a fal azonnal leszakad, s a mérges legyek tenebbül mint valaha felhőkint tör ki. Néptünkönl szinte a különös hit, hogy ipján (Jul. 14) az általa legyőzött *sárhány torkából szállnak ki a legyek*; hit szerint ismét ekkor jönnek a jégesők, Schmeller (würt. 3. 387) szerint: breitet ihren reifrock aus; mi már itt általában a sárhánnyal összefüggő csapásra utal, s ily mythosi értelem froghatna fen már talán a sárhány s égi jelentéssel bíró régi keleti Baalzebubban is.

Állítva a sárhányi monda ezen s az összes mythosokban előjövő vonásait, elől is az óriáshoz hasonló cosmicus mythosi képletek mutatkoznak; mint a szégyes földanyag lényei pusztító szörnyekként állítvák elő, barlangok, vermek, ben honolva, a vizeket felszíva, jégesőt, szélvészt gerjesztve, a termést meg- it s embereket ragadozva; miért ellenök is hasonlón, mint a durva, erőszakos, óriások ellen kell a hősöknek küzdeni, tőlök a világot megszabadítani. A szinte akkép alakul, a gyengébb hős, ész, fortély, varázsszerek által győz, de könnyen kijátszható s némi bűv, átok alatt lévő szörnyetegen. Ilyen hellenben Herakles küzdelmei a lernai hydrával, Kadmosé a dirkei folyóban nyval, ki szinte a vizet merítőket szóttépi, hasonló hindu, germ., angol st. laupt zschr. 5. 485, 7. 429), a vízben lakó, növekedő, a vizet felívó sár- kiknek szinte adó jár, v. ragadozók, míg a hősök kipusztításuk által tőlök megmentik. Kitűnőleg jelentkezik e mellett azonban a monda báltérében a hogy ezen sárhányi képlet csupán bizonyos fensőbb lények, istenségek, rossz felvett alakja; így különösen a keleti mythosokban; a bibliában már a sár- in alakja, és a regében Firdusinál (Schah nameh), az ördögös szörny sárhány ; fel, mint Zohak és Feridun (1. 19, 44), és sárhány alakú dívek jönnek elő tulajdonaira nézve szinte tűzokádók (1. 44, 2. 283), 7 fejű (2. 66), el két előkelő férfiat küvetül áldozatul és felfalásul (1. 21), ellenében sár- ösök küzdenek (1. 21, 97, 2. 437). A germ. regében a sárhány szinte személyesítettik, péld. az eddai Fafnirban (Fafnismal), míg a többi mondák, üsen sajátink is, ilyet csupán azon élénk festése által árulnak el, a mennyire ri beszédet, cselekvést, hősseli versengést st. tulajdonítanak. Élénkebben g ismét az összes mondák a sárhányt, mint ama föld alatti fényes, aranyos k, édeni vidék s boldogság örét; a classicus mythosban már őrizve a Hesper- t, a keleti regékben (1001 éj, 14) a drágakő s kincses palotákat, Firdusin. : arany palotákban honolva, az elragadott királyhölgyekkel, mint meséinkben királyleánnyal az érc v. vas, ezüst s arany palotában (l. f.); hasonlóan a ür laka földalatti vas palota, melyben elásva a dús kincs fekszik. Kevésbé onban ezen utóbbi, úgy látszik későbbi regei vonást, miszerint a sárhány onyos elásott, *átkos* st. *kincs öreül* állítatják elő, s hogy a hős küzdésének tünőleg csak ezen kiszabadítandó kincs birtokába jutni, mi már talán csak az osi nézet helyébe lépett, miszerint a ragadozó sárhány megölése, kipusztítása oldogibb édeni, biztosabb élet eszközletik, a világ átoksúlytól megmen- gy magyarázza ismét egy általánosb újabb vélemény szinte már mind ezen *astralis jelöeknek*, mint már ezt szinte fentebb érintém, s mit itt határo- gyhatok, eleve csak röviden a nevezetes mythosi nyomra utalva, miszerint

nyelmeztem szinte már a sárhány és garaboncosróli regék. azon különös szerencse er- utazás, és ott hűtő erejéről vonásánál fogva, a monda az tán ő s népmélti értelmére; küll- t tudva vas, a sárhány a chinai birodalom és cím jelve volt, (hasonl. már a perzsaák hadászólón révsi 2. 43), s mint ilyen ellenében már a hongnu féle ő s hűnök küzdöttek talán, melynek el juthattak nona egyszer e népek az ő s műveltségét gazdasággal bíró és ingerlő mennyel kínosokban?

a sárkány egyszersmind *napot s holdat ragadó, elfalással fenyegető szörnyként is előjö* számos népek regéiben, és egészen hasonlóan nálunk is egy nevezetes mesében (gy. 201), miről bővebben helyén (IX). A finnben *mamelainen* a *sárkányanya* volna ily kincsőr, Renvall magyarázata szerint (lexic. s. v.): *femina maligna, matrix serpentis, divitiarum subterranearum custos*. A szlávban is kitűnőleg jó elő ezen vonása, a *plionyk* (Hanusch 289) mint tüzes sárkány hordja éjenként az aranyat és gazdagságot azon szerencséseknél, kiknél leereszkedik; ilyen a lausitzi néphit szerint (Grimm 971) a *žitny smij – horn drache* – gabonát hordó sárkány, *penozny* és *mlokovi smij* – pénzt és tejet hordó; a csehben is *zmek* (Grimm 654) a tüzes pénzt őrző sárkány, a honunkbani szlávoknál *zmok* (Kollár zpiew. 1. 416), a szerb. *zmaj*, a levegőben járó tüzes sárkányalak, melytől a babonás nép a kincseket és gazdagságot várja; s még egyfelől ezen szláv névvel eredetre azonos oláh *smou* v. *smeone* – sárkány, az oláh néphit szerint (Schott 204), mint egy éji nyugtalanító kísértet képzeltek, addig másfelől a szláv *zmok*, *zmek* a pénzt és gazdagságot hordó *nedves madár, tyúkfi* alakjával szinte azonosul. Bernolák (slow. 5. 1373) szerint: *zmok – malus spiritus specie madidae prorsus avis pingi solitus* (hasonl. Jungmann, Hanusch 300 és Grimm 654), a név *zmokli* – *nedves* értelménél fogva is.

Lidéro. Ezen utóbbihoz hasonló és sokban ismét eredeti alakot ismer nálunk a néphit a **Lidéro** v. a különböző tájszólások szerint (tájszót.): *ladvére, ledovére, leové, Csallóközben: iglio* v. *ihlio* név alatt. Mai értelme sajátlag *belygőtés – ignis fatuus* volna (tájszót.), melyet azonban a köznép um. *ördög* v. *boszorkányi látomásnak* hisz sok helyt. Mednyánszky (Rok. abergl. n. 91) szerint: gyakran um. a gyulékony anyag a légben megtüzesedve, mintegy tűzgolyó esik le a földre; ezen légi tűnemény azonban olykor különféle alakokban jelenik meg, majd mint egy tüzes fark, tüzes lánc v. repülő tüzes sárkányi alak, s esetlegesen a pór kürtőjén is beesik; ez oka azután um. a különböző néphitnek, hogy az *ördög* a vele viszonyban lévő embert segíteni jó *sárkány* v. *lidérc* alakjában. Erdélyi (köz. 267) szerint: „a lidérc a magyar nép hitében valami *tüzi manó* volna, mely mint a tüzet tápláló lég, kulcslyukon is befér, s legelzártabb helyeket is, csukott erszényt, ládát, a nélkül, hogy gyujtana, meglátogatja; *természete a pénzfordás, gazdagítás*; ezért mondják a hirtelen gazdaggóra: *lidérc van*; lakása posványok, várdüledékek, barlangok, temetők, vagy is dohos, penészes helyek; ha *lidérotthekről* hallunk, ez csak erősíti a fentebbi véleményét.“ Az általános néphit és regék azonban eme jellemzéseknél sokkal többet, s különös vonásokat tudnak még a lidércről, s azt sajátlag, mint *segéd, pénzfordó*, sőt mint *incubus* szellemet is *elázott, nyomorék osztrák* alakjában állítják elő. Egy összefüggőbb csallóközi regé szerint, melyet egy idevaló földműves beszél (gy. 55): P. faluban egy vén asszony Szabó Mihályné látott egyszer um. az utcán egy *rongyos tyúkfi*, mi nem egyéb volt mint az *ihlio*, az asszony nem tudta, hogy mivel van dolga, házába vitte s a kemence megé tette, de mire felmelegedett pistryegni kezdett, és pistryegése közt mind csak ki-vehetőbben lehetett hallani a szavakat: *mit hozzak? mit hozzak?* az asszony előbb csak hallgatódzik, végre boszorkodva felkiálta: már mit hoznál no, tán biz sz-t? de mire reggel lett csak tele volt a ház ganajjal, hogy nem is győzték kihordani; az asszony is okosabb lett, s mire másnap kérdését pistryegé, mondá neki, hogy hozzon hát pénzt; az *ihlio* erre mindent tele hordott pénzzel; e mellett sem nem nyólt, sem nem lett simább, s csupán szőrös tojást tojt; az asszony már megjegyti s túl akart rajta adni, kitette ismét a helyre honnét vette, de az mindig visszajött, s nyugtalanítá *házát*, míg végre az asszony valahogy nyakára hágott, de az óta pénze is ganajjá vált, s a többi után potomba ment. Hasonlót közöl Mednyánszky (abergl. i. h.) a felső magy. országi szláv e nemű néphitről: egyszer egy ily *zmok – lidérc* igen esős napon *tyúkfi* alakjában, csupán valamivel hosszabb nyak és lábakkal, s nagyobb szemekkel az *úton*

a *fekve* nyugott; a gazdasszony ablakából megpillantá, kiment s haza hozta, ogatá, s a meleg kályhára feltevé; rögtön fölelevenült, nagy léptekkel kezdett járni, a fejét mindenfelé forgatva; a kályhán egy fazék állott savanyított, a lidérc szélére ugrott, s nagy torkosan kezdé evegetni a répát, mellette san csipegve: „*žeru repu na nalepku*“ – eszem répát a fazék széléről; az hallva, neki ugrott s ki akarta hajítani az *ördög madarat*, de ez repkedve letért károgott s ígérte, hogy mindent meghoz neki a mit csak kívánni fog; ínatára kegyelmezett a csodás madárnak, de azonnal számos dolgokat kellett szerezni; mire a szürnyű sok aranyat meghozta, kellett neki gabonát, fát, sót, ot, marhát szerezni; nem sokára azonban a pénz s eleség mind el volt pazarolva, szony újra kérte a zmokot; hogy mégis örökre hatalmába ne jusson, cselre s egy öregtől megtudá, hogy ha a zmok sokáig nehéz terhet hord, meg kell ia; megparancsolta azért neki, hogy gabonával tele hordja padlását; a zmok ejjével neki kezdett a munkának, mire a hamis nő lyukat fúrt a szobába, innét e úgy, hogy a padlás soha sem telhetett meg, és a zmoknak meg kellett sza- a pórnő pedig megmenekült tőle. — De nem mindig szabadulhatni ily könnyű idéretől, többnyire határozott alku történik közte és gazdája közt, az utóbbi írásilag, *vérével* st. kötelezi le magát, *lelkét igéri oda*, véle minden eledelét ja, sőt vérével is táplálja; (gy. 194): K-a városában az egész lakosság ismert iny, mogorva kinézésű agg hajdúnőt, ki a ganajon egy záptojásból kikelt lidércet lna; azóta a lidérc hordta neki az aranyat, de ebben még férje sem részesülhetett, et pedig a nőnek keblén kellett hordania, hol ez vérét szívta, s a nő szemláto- rányult, nem is mert senki előtt enni, mert a lidérc minden falatjából a felét nta. Ezen összefüggőbb regéken kívül a különféle tájakon dívó néphit is számos ő vonásokban tudja még a lidérc különös eredetét, tulajdonságait st., Karcস্য (2. 498) a csallóközi néphitről tudósítva, mondja: a falusi pórok nagyobb lítja, hogy saját szemeivel látott *iglicet* a légben röpkölni, s ekkor úgy néz ki, *gyúzes nyomórúd, hosszú farka van, gyorsan röpkölni, tűzet szór maga körül*, ényen röpkölni be a házba, hová *kincseket hord*; származik pedig *kakas tojásból*, rnek kell kikeltetni, és pedig a hóna alatt hordozva azt a tojást; ha kikelt, kásával tartják titkon a házban, s megis fészülik, azonban mindig igen pilledt *ék csibe alakban* van és szünetlenül csipog, éjjenki aztán el-eltünik s hordja . Egy más csallóközi közlés szerint (Fehértől gy. 206): ha a jércének első eleg ganajba tétetik, vagy pedig maga az ember azt hóna alá teszi, s ott kilenc t kikelti, az ilyen tojásból kikelő csirke lidérc lesz; Csallóközben leghasználtabb t iglic, és az a rongyos és *csipegő csirke képében házanként járó ördögnek* ik lenni; gyakran megtörténik um., hogy a konyhában sürgő forgó gazdasszony, a alatt fetrengő alkalmatlan jószágot felrúgja, ilyenkor megszólamlík és szolgál- nlja. A ki szolgálatát elfogadja és lelkét neki adja, annak *pénzt, kincset hord*; t setétben fényleni mondatik; gyakran éjszakánként két öles *hosszú lángostor* röpkölni a faluk közelében a házak felett, míg valamely ház felett el nem enyészik, án, hogy ilyenkor a kémenyen ereszkedik bé a házba. Kecskemét vidéki néphit (gy. 258): a lidérc olyan mint a *tűzes gombolyag* mikor a levegőben mén, szikrákat szór maga után; közönségesen oly tojásból kel ki, melyet *hét éves* jtt, ezt a hóna alá tegye az ember, s addig hordja míg ki kel, kikélése után n hagyja el az embert. Mások szerint um. a *lidércet* csak azon nő birhatja a ki *zönni* akar, ha az a gonosznak (mert a pórnép a *lidércet gonosz szellemnek* kkaratját tudtára adja, az mindjárt tyúk v. csirke alakban megjelenik nála; az kötelessége ekkor őt jól tartani, mire megrázkodik s férfi alakot vesz fel, s az minden ohajtását teljesíti, különösen pedig pénzt hord. Nyitrai néphit (gy. 147)

ehhez még tudja, hogy lidércnek nevezetik olyan *gyermek is, kít az ördög még anyja méhében magdévá tesz*, az ilyen nem nől magasra két lábaál, éjjel tűzes lánc képében látni; (gy. 118): vagy mint *tűzes pénz hordó esetres csibét látni tűzes szemekkel*, s ilyenkor követni veszedelmes, mert a vízbe vezetí az embert, sőt megfojtja. Nevezetesen tudja már ezen s különösen az *incubusi* vonást róla a Szirmaynál (Szatm. várm. 79) közlött n. károlyi boszorkánypör, szerinte: „*a lidérc olyan formájú madár, mint az iromba tyúk*, nappal a boszorkányok ágya alatt volt, éjszaka velek hált és közösködött, sorba tartották, sótalan kását adván néki enni, rajta járnak a boszorkányok Gellért hegyére is.“ Még egy miskolci közlemény (gy. 161) okkép egészíti ki az adottakat: a lidérc származik polyhos (ki nem kelt) tojásból, melyet ganajba ásnak el, hol egész a holdváltozásig marad, ekkor lesz belőle egy hitvány csibe, melynek tollai fölfelé állanak, tejes kásával étettetik, s mindig a házi asszonynyal hál; hangja ez: „mit hozzak,“ s birtokosnéjának minden parancsát teljesíti; mikor valamit hozni megy, mindig tűzes lánc képében röptül ki a kürtön; *nehéz elvesztetni*, mert ha eladják is, *mindig vissza jön*; de ha pálinkát adnak be néki, hogy megröszegedjék, aztán selyem kendőbe takarják, s éjjeli 12 órakor a kereszt útra viszik, akkor többé vissza nem kerül!); a kik lidércet birnak, azok a gonosz léleknek adták el lelküket.

A lidércnek a néphitben ezen töredék nyomaiból, mint látni, határozott alakja nehezen állítható elő; míg egy felől mint *tűzes szellem* jellemeztetik, más felől *elems* a *sár, víz, posvány*, s ő maga majd *tűzes golyó, lánc st. alak*, majd *elészott, vizes csirke*. Így tűnik fel egyrészt *pénzhordó kincsűri tulajdonsága*; míg másrészt határozottabban mint különös *incubus* szellem is nyilatkozik, és ennél fogva a magy. mythos ama *incubus faunusi ösatyáival*, kiktől a nemzet eredete származtatik, s még inkább a csirke madár alakjánál fogva a *turuli incubus főbb lényi madár alakkal*, melytől a nemzet fejedelmei veszik eredetüket, találkoznék; mely a feledett ős mythosi regével, a későbbi nép előítéletben aljasodott talán ily boszorkányi incubus, nyomorék, megvetett csirke tyúkú alakká. — Ezen képzetekkel azonban úgy látszik még más mythosi eszmék is elvegyülhettek. Így már a *bolygó tűz* (ignis fatuus, irrwisch) képzele, és különösen az ezekről néphit (gy. 195), hogy azok mint lidércek a *megkereszteltlen gyermekek lelkei*, hasonlóan némileg a szláv villikhez. Sőt egy szakértő barátom vizsgálatai közlése szerint (gy. 60), a lidérc általában a *kisértel* értelmében is előjő, különösen a *halálután vétkeikért vezeklő, nyugtalanító lelkek jelesésére*. E tekintetben egy más (gy. 207) közlemény szerint értesítetem azonban, miként a sajátági lidércről a néphit, az úgynevezett *tűzes embereket*, a bolygó tűzben köpzelt *kisértetes lelkeket és alakokat* megválasztja; miért mi is ezt, mint a halálatáni létről hitregéhez tartozót, ama helyén tárgyalva, itt a meghatározottabb lidérci képzettől elválaszthatjuk.

Egy tekintetben mégis ezen, a lidércről mintegy a *halálután kisértő, vezeklő v. bosszuló lényről hit*, összefüggésben különösen a róla fentebb közlött *vészopó* tulajdonságával, melyben az úgynevezett *vampyrokról* — sajátlag úgy látszik szinte előbb állati s madár alakban vett, később pedig más különféle mellék képzetekkel elvegyült — europa délkeletén a törökök, oláhok és déli szlávoknál is terjedt néphitre

1) A lidérc megszerzése módjáról is különöset tud még a néphit: a ki a lidérc által tojott pénzdarabra talál, azt felveszi, észrevehetőleg gyarapodni látja, s mégis hallgatag tudattal használja, az későbbesen a lidérc hatalmába esik; megmenekülhet azonban szinte tőle, ha a pénzen túl ad. Ezen néphitnél hasonlóan keringő eszmét találom Grimmnél (971) a lausztzi szláv néphit közlésében előnebben kifejezve: ha un. egy fekvő hármás pénzt találva, az felvételik, már más nap egy hatos fekszik helyén, s így az ismételt felvétel után egész a tallérig emelkedik. Ki ezután pénzvagyólag nyúl, annak házában megjelenik a zmlj, zmek, pénzsárkány, jó bánást és tartást követelve csupán, de ha es elhanyagoltatik, úgy a házi fejükre gyűjtja. Egy a mód tőle menekülni, ha t. i. azon talált tallér értéke alatt adatik el, de úgy, hogy az átvevő észre vegye s hallgatag beleegyezésék. Lásd egyébként a lidérchez, a különös kincs és gundagságot eszközölő lényt v. higyót is Firdusnál l. h. 2. 407.

met, még itt rövid tárgyalást igényel; mert bár azt nálunk a mai néphitben ismeretlennek találom, mind a mellett megérintendőnek mégis tartom, miután századi külföldi literaturát a magyarországi vampyrokróli tudósítások módon alkodatták¹⁾. A jegyzetben adott e nemű főbb munkáinak felületesen vetett is már azonban legjobban meggyőzhet, hogy az egésznek egyrészt geographiai, másrészt a hazánkban külön fajú népeknek elvegyülése volt egyedüli oka, fogva a vampyrokróli sajátlag keleti örök, oláh st. néphit magyarországra is ztetett, s némileg a hason lidérci képzzettel elvegyülhetett, melyről azonban i néphitünk mitsem tud. A magyarországi oláhoknál dívó néphit szerint (Schott. 5): a vampyr v. sajátlagi oláh nevén *Murony*, törvénytelen gyümölcsze, két telen magzatnak, vagy a vampyr által megöklöttnek lelke; nappal sírjában k, éjszakán át azonban kedvére szállong, szopva az ölk véré; a murony lan, s csak azáltal lehet megsemmisíteni, ha tetemét, melyet a sírban hanyat az arc virágo kinézése, és a nyakon lévő sebről lehet megismerni, kiásva, ia keresztül szegot vernek, szíven át fakarót döfnek, vagy elégetik; e mellett e alakokat, mint kutya, macska, béka, tetű, bolha, polocka, pók, kedve szerint . Innét az elhalókra nézve különös gonddal járnak el, nehogy mint vampyrok i fel. Szakértő bába hívatik meg, ki a tetemet a szükséges kellékekkel ellátja, fején szeg ütöttek keresztül, teste több helyt disznó hájjal kenetik meg, melléje safából tövises bot helyeztetik, hogy ruhája a tövisben megakadva a felkelőt rtóztassa. Egy neme a muronynak a *prikolics* is, ez is éjen át jár a tanyákra, llatok véré kiszívja, kinézése ezért szinte piros, a nép különösen még kutya- képzeli. Grisellini (Temes. I. 225) szerint: a beteg oláh érzi mint jó rá megholt vampyr alakban, és szívja véré, hite szerint nem is gyógyulhat meg, ha csak yr ellen és hátán át keresztül nem szúratik²⁾. A vampyrnak valamint alakját vét sem ismerem népünknel. Sándor és Kreszn. vérszopó lélekkel magya- erre volna szinte veendő a szinte náluk előjövő eredetibb és *dracunculus*-sal izott: vértályog, vértálygá, vértarjag; sajátlag *tálygyu* Calep. magy. szerint: , Pariz Pápain. *tályog* = *apostema*, *abscessus*, és *tarjag*, Molnárn. *pustula*, m a vampyron előjövő, vagy általa okozott vér kiütés v. sebre volna ve- anák (természetráj kézi könyvéb.) a *vampyrus spectrumot lidérccel* fordítja, égibb iratokból vagy a néptől vevé-e azt? talán csupán a lidérc spectrum t használta.

de mastificatione mortuorum in tumulis. Lips. 1728. — u. az: tractat v. d. kauen und schmatzen der in gräbern, worin die wahre beschaffenheit, derer hungarischen vampyrs, und blutsauger i. auch alle von dieser materie bis her zum vorschein gekommene schriften recensirt werden. u. e. — Harenberg vernünftige u. christliche gedanken über die vampyrn, oder blutanugende todten, so len Türken, und auf den gränzen des Servier landes, den lebenden menschen u. viehe das blut aus- sollen. Wolfenbüttel 1733. Calmet gelehrte verhandlung der materi, v. erscheinungen d. geistern, en vampyren in Ungarn, Mähren etc. aus d. franz. mit zusätzen. 2 köf. Augs. 1751. — Tallar visum re anatomico chirurgicum, oder gründl. bericht v. d. sogenannten blutsauger vampyer in der rei, Siebenbürgen u. Banat. Wien 1784. — A kérdés még törvénykönyvetekben is felmerül, Bodó rad. 216: quæri potest quid sentiendum sit de eiusmodi spectris, que daemona in corpore, sive alicuius hominis demortui apparens, diversimode alludit; et an eiusmodi demortuorum corpora remanda sint — cuius facti — um. — exempla quam plurima adduci possent. Leischner ismeretes knst könyvében idéztetik egy eset magyarországból, melyről um. a nyilvános lapok tudósítanak, fadreyzaban (?) in der provinz Tokay (?) egy Arnold Pál nevű hajdú halála után, többeknek i kémülts miatt bírói vizsgálat elébe állított. — 2) hasonló még némileg a vampyrhoz a keleti sajátlag boszorkány féle alakok, de kísértetek is, melyek szinte emberhús s a holtak tetemeivel ek (l. Well jegyz. 1001 új kiad. 564 éj), valaminthogy a gulék is különös színt és alakot felvéve, sereket a pustákban eltövesztik, s különösen, hogy eredetükre a hulló csillagok tűzéből származ- , mi gondolám helygótáz—ignis fatuus értelmüket is kifejező (l. Hammer geisterlehre 15).

A *lidéro* név is magában különféle, bár homályos értelmet ad számos változatai, s a szó sokoldalú képzeiteiben. Főntebb utaltunk már annak általánosab mai *bolygótűz* – *ignis fatuus* értelmére. Molnár és Kreszn. szinte már a fentebbi néphíthez képest *incubus* és *ophialtes*-sel megfelelőleg értelmezik; a mai közszólás e felett a *lidéro* szavat a *hiú* fogalmának kifejezésére használja, mi ismét a felüli néphíthez megfelel, amennyire azt bolygótűznek képzeli, vagy az általa hordott kincset ál, sommivé, ganajjá váló gazdagságnak. Így van egy *Hbóo*, *Hboc*, *Hbuc* szavunk (Kreszn.), *vesellus*, *spermologus* értelemmel, és ide tartható a *libár* is, mint a tájszótár véle a *kárász* kifejezést értelmezi: egészen elsoványodott, meg nem hizható természetű ember un. mint a marhában a *libár*. A nevezetes *ludvéro*, *ledovéro*, *knóvér*, *lidéro* ¹⁾ tájszólási változatokban a név különös mélyebb értelem s érvényességgel jelentkezik, és jelentékeny összetételekre utal, melyeket azonban ma már nehezen magyarázhatni; feltűnő benne a *vér* szó, s ha az itt *sanguis* értelemben veendő, úgy a *lidéro*nek a néphíthei *vérészívó* és ama vampyri tulajdonságával volna magyarázandó, míg a szó másik tagja ha a *lidra* – *ansor* veendő, úgy e mythosi lény *szárnyas madár alakját* fejezné ki, minőkit a néphit azonban mint tyúkfét, jércét állítja őt elő. Sajátságosnak mutatkozik az eltérő csallóközi *iglic*, *ihlic* neve. Szótáraink ez értelemben nem ismerik, az *iglice* – *genista anonis* (Kreszn.) *iglicéfű*, *iglicetövis* – *hauhechel* (*irringó* is, akad. szót.) neveket nem tudom ide tartani, ha csak hason főbb lényi mythosi nevektől a növényekre átment elnevezésnek nem vesszük, minőket már fönt. egyes főbb lényeknél találtunk; helynevek is *Igrice* f. Szaláb., *Igice* Dobokáb. A név elsőbbi formájában csak a hitregel *igázás* cselekvéstől (mely szónak a tájszót. *igolés* formáját is tudja) volna származtatható, és a másodikban talán az *ihletés* által magyarázható, minél fogva a név tanúsíthatná, hogy ez alakban is a torzított nevek s tulajdonságok alatt benne a magyar mythosnak egy sajátosság eredeti *madár alakú ihlető lénye* lappangana. — A székely *lángos* név is talán még ide tartoznék, amennyire a tájszótár. Szabó E. a különös magyarázattal kíséri, hogy az tűzes ember, japóniabéli futó szekér neme (?); ama *kisérteti* értelemmel tünteti fel a *lidéro* nevet a tájszót. szinte, midőn a *tünet* – *phantasma*, *spectrum*-ot *lidéroccel* magyarázza. És ide tartozand, különösen a *lidéro*nek ezen tünet, *kisértet*, meg sajátlag vampyri tulajdonságáról képzele jelelésére a *tündelővőny*, *tündelőny*, *tündelővőny* szó (I. IV), amint ez szótárainkban (Kreszn. és tájszót.) *vesperthilio*, *donocór*, és sajátlag amaz *vampyrus spectrumot* is jeleli, s melyhez közelítőleg veszi már Molnár Alb. a *tündért* is, azt *empusával* magyarázva.

Végre ezen a népmonda és elnevezésekben sokoldalulag majd világosban, majd ismét homályosban jelentkező néphitet a *lidéro*cről fejezik ki, és vizsgálgozzák még közmondásaink is, mint: *tűzes mint a lidéro*; *okádja a szikrát mint a lidéro*; *lidéro üli pénzét* (D. 1. 153, 161, 149, 192, 234). *Ludvérc is tudja hová vigye pénzt* (E. 5211). *Kinek roz a lelkiismérete, lidéroool álmodik* (Kreszner. 1. 17); meg költőinknél leírásai péld. Zrínyi (zrin. 187):

mint **tűzes lidéro** száll le az főlühöbül,
kinek **lángos farka szikrázik** sok tűstül.

1) a Snben Lieck 8 (Lencz. 49) név és alakra közel jár; amennyire ő is *kisértetesen*, mint a *lidéro* ümli s előveszti az utána menő embert, s mint satyr mindenféle alakokat, ezek közt pedig különösen *moór* alakot is felvesz; más magyarázatok szerint ismét egészen azonos volna ama *lidéro* bolygótűz jelentésével; Schwenck (myth. d. slav. Sn. 395): Lieck 8 ist ein name, der zeigt dass man in Irwischen u. ähnlichen leuchtenden erscheinungen, geister zu sehen wähnte, denn lieck 8 ist eine flackernde flamme, und lieck 8 heisst flackern. insbesondere bezeichnet jener name den geist eines ausgesetzten und auf diese weise ungekommnen kindes, von dem man meinte, man höre es in den wäldern schreien. doch dient er auch um einen bösen geist insgesamt zu bezeichnen. lásd szinte Rüh (303) felüle, és Lemoquist már fentebb (IV) adott leírását.

GRIF. Ezen csodás **kinosér** állatokhoz tartozik még a *grif* madár is, amennyire azt regéink és meséink hasonlóan a római classicus és keleti e nemű regékhez ismerik. Hasonlóan mint Mela (2. 1) st. tudósítanak: *griphi saevum et pertinax ferarum genus, aurum terra ponitus egestum mire amant, mireque custodiunt, et sunt infesti adtingentibus*, úgy tudják rólok krónikáink is, mikép az őshon kristál hegyciben fészkelnek, Kéza (1. 1): in montibus deserti crystallus invenitur, et griffo nidum parat; még bővebben Turócinál (1. 7) az ő, hagyományos monda úgylátszik, a classicusoknál leírások felvételével felelevenítve: cum auro et argento ac gemmis affluent (t. i. azon vidékek), *griphus pertinax, saevumque genus animalium, et alites ferocissimae illas custodiunt, nec quempiam illac adire patiuntur. quippe illae attingere satagentes, mox ultra omnem rabiem saevientes, illos discerpunt; quam ob rem advenis difficilis et rarus aut nullus accessus illac datur. lapides etiam pretiosos, crystallum videlicet ac corallum, item smaragdum, eadem partes scythiae gignere perhibent. non tamen ad hoc sine discrimine pervenitur, cum et eosdem ipsi griphes custodiant, propter quod dictos arimaspos homines, monoculos, cum illis decertare dicunt. Sőt már fentebb (IV) a hadvezérlő turul féle sasokkal is azonosulva találjuk, amint egy ő hún monda szerint Priscusnál (i. k. 158): a grifek miatt kénytelenek ősi székeiket elhagyva, egy más homba költözni: hae gentes (huni saraguri és onoguri) sedes suas relinquerunt, propter magnam ingentium gryphorum multitudinem, quos non prius recessuros fama erat, quam genus humanum devorassent: quibus calamitatibus exciti in finitimum sedes irruerunt. Hasonlóan krónikai hagyományainkhoz tudják kárpáti helyregéink is (Bél not. 2. 518), mikint az ottani hegységben szinte *grifek őrzik az aranyat s a drágakő kinosékat*, miért mindeddig nem lehetett előhozni. Még bővebben ismerik népmondáink a grifet; Majlátn. (167): távol hozzá férhetetlen tartományban, hová az út a halál tengeren, s a küzködő óriás hegyek közt vezet, lakik a *bölcs és jós grif madár*, naponta kiszáll fészkeből megtudni a világ rejtelseit, de tőle azokat nehezen lehet kitudni, csak ha farka jóstolla um. kirántatik; midőn a deák hozzá vándorol a király számára a titkot kitudni, csupán egy öreg nőt, a grif gazdasszonyát, hasonlóan az óriás anyja v. nejehez, találja lakában, csudálkozva fogadja az öreg, hogy juthatott hozzájuk, hová um. 80 év óta halandó nem ért; a megkérlelt agg nő azonban elrejtíti őtet a jövő grif elől; mint a zúgó szélvész jő ez haza, szárnya minden csapására hét mérföldet halad, lakában az elrejtett húst szaglalja; a kegyelmet nyert deák végre kihúzhatja farkából a jóstollat, de a grif fájdalma ilyenkor iszonyú, két hegyet szorít körmei közé, fejét folyóba dugja, fájdalmában ordítása száz mennydörgéskint hangzik el, a két hegyet markában porrá zúzza, és a folyót kiissza. Mind ezen vonások ismét, mint látni, az óriás és sárkányiakkal találkoznak. Gaalnál (100) hasonlóan, a grif viszonszolgálatkint megsegíti a sárkányok ellen küzdő hőst, kiviszi őt szárnyain a sárkánylaktól; az éhes és szomjas grif itt is körmeivel hoz egy bizott ökröt, leragad egy fölhet, s szárnyaival szorítja ki belőle nedvét. Még körülményesben tudja ezt, az előbbi egy variansa (gy. 95): miután a hős a sárkányt leküzdve a 3 királyhölgyet és fivereit tőle megszabadítja, s ezek az előbbieket a sárkánylaktól felhúzza, szabadító testvérüket irigységből ott hagyják, rajta könyörül a grif v. struc madár (a nevek a mondai variánsokban folyvást felváltva haboznak), kinek tojásait a hős a sárkány felfalásától megóvta, hátára veszi, s egy ökröt 12 darabra szelet, a meghagyással, hogy fölfele szálltában valahányszor száját tátandja, mindig egy részletet vossen beléje; felemészte az egészet, a madár már alig liheget, midőn 13szor is száját kitátotta, a hős hamarjában lábát veté bele, mire felérnek észreveszi a grif a történetet, s kiadja beléből a lábat. — Mint az előbbi regés képzetek és maga a grif név már a classicus regével azonosak, úgy ismét e részletes mesei vonások is hasonló keleti mondákkal találkoznak, mint az 1001 éjiekben a roch madárról előjövők (l. 61, 260 éj). Ide*

tarthatók azonban meséink más e nemű bölcs, jós, különös regés madarairólí képletei is, mint Gaaln. (195) az aranyfarkú madárrólí mese, melynek feje és szíve megevése által az ember királyság és kincsekhez jut; de így eszközöl már a sárkány, s általában az állat szív evése bölcsességet és szerencsét (l. Grimm 654); hasonló a pelikán madár önekérölí regé népd. (3. 242), melyre um. a 100 éves anyóka és az agg király 17 éves ifjúkká válhatnak ¹⁾.

Tátos. Állati mythosunk kitünő alakja azonban a ló, regéink és mondáink sajátosság csodás *tátosa*. Ezen legnemesb és legeszélyesb állatot, a vitéz népek nélkülözhetlen segédjét, — miért a vitéz, hős elnevezése is: *equus, ritter, caballero, cavaliers, chevalier*, nálunk ma *lovag*, s a régibb székely *lóló, lóló* ²⁾ — az összes mythosok kitünő tisztelőben részesíték. Az őshindu közös ariai korszakból tisztelőtémek számos nyomai jönnek elő már, bár később kitünőleg csak a nyugatariában tartá len magát, még a keletiben a tehén lett túlnyomóvá (Benfey ind. i. h. 182); maiglan azonban még mint *Siva, asvamedha* ló halotti áldozata jó elő, és *Vishnu* nyolcadik avatarja leend, midőn fehér ló alakjában fog megjelenni a világ végén (rocherch. asiat. 1. 204). A perzsák szent fehér lovairól Herodot. (1. 189) tudósít, mikép jóslatadó nyerítésük országos választások és fejedelem választások alkalmával határozó befolyással bírt. Germán mythosi hasonló adatokat már Tacitustól birunk ³⁾, s így tudnak a krónikai leírások a szláv istenségek szent lovairól is ⁴⁾. Az őz rokon népek mint a skythák lóisztaletét, kitünő lóáldozataikrólí tudósítások, és a classicusok felülülki hippomologi mondáikból vesszük észre (Hom. il. 13. 5. Strabo 7. 300, Herod. 4. 59); hasonló tudósítatnak a massageták (Herod. 1. 202), hiognuk (Deguignes 2. 26) és mongolokról (Görres myth. 1. 194).

1) l. hasonló meséket: az olaszb. Pentamerone 1. 7, straparola 10. 3, franc. Caylus cabin. 24. 27, emélt. Gerle 2. 2, Grimm kind. u. hm. 3. 101, 109. — 2) l. tájzót. és Jersey ut. 2. 286 szerint, Beakó Milkovijából 1, 56 idézve egy 1096 okirat: utriusque ordinis Loo h few, quam ghalog vocati militares et fortes viri. — 3) Tacit. g. 10: proprium gentis equorum praesagia ac monitis experiri, publico aluntur lidem nemoribus ac lucis, candidi et nullo mortali opere contacti, quos proceres saepe curae sacerdos ac rex vel principes civitatis comitantur, hincitatusque ac fremitus observant, nec ulli auspicio maior fides non solum apud plebem sed apud proceres, apud sacerdotes, se enim ministros deorum, illos consocios putant. Így a drontheimi templom udvarában legelő sz. lovakról tudósít még a későbbi Olaf saga, midőn sz. Olaf ledűtve a templomokat, azokat is meggyalázva, megnyergeli (Grimm 631). — 4) a pomeraniai szlávokról a vita s. Otton. trója (3. 2. 70, 2. 22): habebant caballum nigro maculatum et pinguem nigri coloris et acrem valde. iste toto anni tempore vacabat, tantisque fuit sanctitatis, ut nullum dignaretur secessorem; habuitque unum de quatuor sacerdotibus templorum custodem diligentissimum. A rugialakról Saxo gr. (321): numen Svantoviti trecentos equos descriptos totidemque satellites in eis militantes habebat. praeterea peculiarem albi coloris equum titulo possidebat, cuius iubeat aut canitio plus convellere nefarium ducebatur. hinc soli sacerdoti pascendi insidendi que ius erat, ne divini animalis usu quo frequentior hoc vilior haberetur. in hoc equo opinione Rugiae, Svantovitus adversus sacrorum suorum hostes bella gerere credebatur, cuius rei praecipuum argumentum exstabat, quod is nocturne tempore stabulo insistens, adeo plerumque mane sudore ac luto respersus videbatur, tam quam ab exercitatione veniendo magnorum itinerum spacia percurrisset. hasonlóan a luttiziák lováról Dietmar 6. 17. st. Völschényen szerint ide tartandó az assyriaiak szent lováról eddig figyelembe nem vett, nevezetes adat is Tadmudi (an. 12, 13): capta in transitu urbs Ninos vetustissima sedes Assyriae . . . interea Gotarnes apud montem cui nomen Sambulos, vota diis loci suscipiebat, praecipua religione Herculis: qui tempore stabo, per quatuor montes sacerdotis, ut templum iuxta, equos venatui adornatos sistant. equi ubi pharetras telis cinctis acceperit, per saltus vagi, nocte demum vacuis pharetris, multo cum anhelitu redeunt. Kursus domus, qui silvas pererraverit, nocturno visu demonstrat, reperiunturque fusae pessem feras. A mellett, hogy itt már a szláv Svantovik ménéshez, melyen ellenei ellen éjjente hadakozik, hasonló templom mellett tartott lovak jönnek elő, melyeken az isten éjjel vadászatot tart, ráuk nézve még az adat, eson Ninus mellett tisztelt assyriai Herculesről — mint őt a római író saját istene nevével ismerteti — különös érdekelhet bír, mintha igen közel jár nemzeti Kemerékhez, s a keleti assyriai regék Nimródjához, mint az említett, vadász és herculesi tulajdonnal bíró „robustus venatorhoz.” mit mintha fontebb illető helyén (V) megjegyzni emlegettettem, még talán adalékul tárgyalhatni fogok a mű végén.

Saját történeti mondánk már, hason fontos *jelvi jelentőséggel* hozza mindjárt elő lovát. A bonfoglalás föld, fű és víz jelvei helyébe Svatoplugnak viszont egy fehér mán üdetik ¹⁾; (Tur. 2. 3, chron. bud. 38): communi consilio ad praedictum ducem Svatoplug) nuncium miserunt, et ei equum album et magnum (featebb a szláv mythosai is: *caballus miras magnitudinis*, Saxonál: *albi coloris*), cum sella deaurata auro abiae, et freno deaurato miserunt; ily *aranyos lovak* az éjszaki regéb. (Sn. 44): *ilir gler* – *aranyos, ragyogó, az arany farkó és féktől, gulfaxi* – *aranyos rényű, gulltropar* – *aranyszálakkal fonott farkú* (Grimm 623). A további szavak: x ipse gavisus, quod ei pro terra quam hospitalari miserunt, nyilvános krónikai gyarazó toldáskint jönnek elő, mely előtt tudva lehetett már a hason europai hűbérti szokás, melynek azonban tudatával az eredeti, s a krónikába csupán átírt monda hozza birt. A ténynek mélyebb s a szláv fejedelem által nem értett, vagy amaz írtt europai szokásra magyarázott, jelvi jelentőséget bizonyítják a következő szavak: ncius autem impetravit ibi a duce terram, herbam et aquam. dux vero subridens ait, beant quantumcumque volunt pro hoc munere; mit Árpád azonban később magyaráz néki ehkép: Arpad cum suis tibi dicit: quod super ista terra quam a te miserunt, diutius nullo modo stes, quia terram tuam cum equo emerunt, herbam cum mo, aquam cum sella. a további válasz a szláv fejedelem részéről is úgy látszik egészen világ alakul, melyet azonban leíró krónikásaink nem értve torzítanak el, s minek írtt még más helyt (XVII) magyarázatát megkísértendjük. Az egész kétségtelenül regői képek nyomát árulja el, miben kitünő vonást a lóruli hitregői eszme és jelentés képez.

A továbbiiban a nemzeti monda még pogány kitünő ló áldozataink emlékét is hagyta, Anon. (16): *more paganismo, occiso equo pinguisimo magnum aldoris fecerunt*, kerül többször elő, s hason egy pár tudósításban birjuk további adatkat is; a későbbi ősvallásérti felkelést, a ló áldomások és áldozatokkal jellemzik krónikák (Tur. 2. 39, bud. 94): et ceperunt comedere equinas pulpas, et omnino nimas facere culpas. Ide magyarázom a de fact. ung. magn. (Endl. monum. 252) írtt adatot is *carnes equinas comedunt*. Jogi régiségeinkben is előjövő nyomok, a *vedet* tanúsító *victimae emtionis* és *venditionis* vagy is *merci potust* illetőleg — *időről* a váradai registrum (231) a hibásan írt *equizuhada* – *equi sui eladás* magyarázat által szinte emlékezik — mélyebb vallási s ló áldozati nyomokra utalhatnak, melyek később még rendőri és jogi szokásokba is átmentek (l. XVII ²⁾).

Élénkebben tarták még azonban fen mondáink s nyelvünk a *tátos* ló-név s alakban többször és csodás lováróli képzeteket. Szótáraink (Molnár, Kreszn. és Pázm. 172, 686) a nevet *proteus, vertumnus, magus, praestigatorral* magyarázzák, *laesus* mythos ezen alakjai által (proteus és vertumnus l. Hom. Od. Virg. georg. 4. 388, l. Verr. 2, 1, 59), valamint a magus és praestigatorrali értelmezéssel annak *jós, változó, mérő* tulajdonságait törekedvén kifejezni ³⁾; minélfogva a szó és értelme egészen mesának mutatkozik a magy. ősvallás, jós és papi hivatal *tátos* nevével; így magyarázza azért a *tátos* szavát a tájszót. is: *tündér, rémkép s garabonccsal*, a szónak

¹⁾ névt. jegyzőnél, a nem értett cselekvény csupán mint ajándék magyarázva, 12 fehér lóról van ugyan szó, de ő a többi jelvet is anyagilag magyarázza, a földrög helyett egész a Sajóig terjedő földet s a vízből a tóteletra kér, az értelemmel, valjon jobb-e a Don vizénél. — ²⁾ a fentebbi adatok nyomán állíták már levallásunk egyikét előbbi vizsgálói, m. Cornides és Horvát, hogy a ló áldozatok kitünőleg divatosak is a túszolt lovak fehér színűek lehetnek, mit hason perzsa szokás felemlékezésével erősítének. Meneo (Creuzer Myth. 5. 107) ellenében ezt kétségbe vonja, nem a perzsa de a lóhivókhoz utasítván hasonlatosság szerzésére; nyilván megfoledezett azonban Herodotának 1. 189, 132 helyeiről. — ³⁾ a népd. (3. 246) mesében midőn a boszorkány a mondahős szolgálataért „tátos ruhákat” kínál, ezekről a magyarázat áll, hogy azok „olyannekká válnak, minőkké akard”.

azért mélyebb e nemű jelentését tüzetesben a *tátos papnénel* taglalandjak, s itt csupán a *tátos* név alatt jelentett *csodás, büvös, jós lórróli* képzetet tárgyalandjak, mindőt már Faludi is (nem. em. 35) a *tátos paripa* alatt ért, s Szirmai (par. 95) a *Pegasussal* (Chimaera-t legyőzött Bellerophon szárnyas lova Ovid. met. 4. 785) magyaráz.

A néphit szerint (Karcsey u. muz. 2. 500) a *tátos ló*, mikint a *tátos ember* is, *csodásan születik*, ember fogakkal jő a világra, de ezt titokban tartva kell őt felnevelni, s akkor csak *tátos ember* használhatja, ha egy ily lovat szerzett, azzal nagy dolgokat visz véghez, különösen a háborúban győzelmes lesz; egy más csallóközi küzl. szerint (Fehér gy. 203): a *tátos ló* mindig *rosz* és *sovány*, míg a *tátos ember* meg nem veszi; midőn az ily lóra talál, ára után tudakozódik, ha jutányosan kínálják vele ott hagyja, s mind addig meg nem veszi, míg illő árát gazdája nem kéri; ha a *tátos ember* ily lóra szert tesz, *megy rajta mint a gondolat*, őtet a *kard* és a *golyó* nem fogja. A népd. (3. 226) szerint: *öt szögletű fekete tojásból kel ki a tátos* is ismét, melyet *két télen, két nyáron* át a hősnek hóna alatt kell viselni, s csak *um. a nyelcadik hamvazó szerdán* ugrik ki tojásából. A mondák szerint közönségesen a *boszorkány* (népd. 2. 355, 3. 246), *vasorrú bába* (Majl. 267), *tündéraszszony* (népd. 3. 226) *birtokában van*; vagy a *királyi ólakban áll* (gy. 33, Gaal 293, népd. 2. 364); a *boszorkánytól* v. *vasorrú bábától* kell azt a hősnek kiszolgálni (Majl. 267, népd. 3. 246), vagy a keresztanyává alakított tündér boszorkánytól kapja keresztiségi ajándokul (népd. 2. 355, 3. 226). A király istállójában álló, a kis királlyal megismerkedik, együtt nevednek, beszélnek, tanácsot tartanak, terveket csinálnak, őtet a királyi saját ménétül választja (gy. 33, Gaal 293, népd. 2. 364). A *tátos* alakjára nézve a legjellemzőbb vonás, hogy *nyomorék lóként* állíttatik elő, beteges, sovány, rühes, csúf görcsös, a királyi ólak s ménesben a legrútább (népd. 2. 364, Gaal 297), a *küszmondáskint* is: *gobóbból lesz a tátos* (E. 3056); mit a mese képei még az által is kifejeznek, hogy a szemétdombon legeltetik, a ganajon teng, sőt mélyen beléje van sülyedve, fölig rothadt már (népd. 3. 247), rongyos nyerge, piszkos szerszáma a tyúktól padján lóg, v. a görbe fűzfán függ. De a hős ezen alakjában is ráismer, mint a *tátos* is viszont megszólal: „*régen vártalak um. te miattad állok én itt*“ (gy. 27), s tudatja természetfeletti erejét; mire megmosatott, megvakartatott azonnal *aranyszőrű* lesz (népd. 3. 227, 247), ezüst és gyémánt szőrű (Gaal 313, 429), *aranypatkós* (gy. 8), szőre minden száláról arany csengetyű lóg (Majl. 271); néha *több tagúlag* is előjő: 9 lábú (Majl. 266), 5 lábú és 3 fejű (népd. 3. 226), ellenben olykor csupán 3 lábú (népd. 3. 266); *szárnydról* a mese nem tud, mit azonban közönségesen a *légtelen járás* kifejezhet; a népd. (3. 247) szerint: *a fellegeken és vizeken meghordoz*, ilyenkor mondata mint a tündéré: „*köd előttem köd utánnam, engem senki meg ne lásson*,“ mi azonnal láthatatlanná teszi, körülfogva homályos felhővel, melyen *um. a boszorkány* sem lát át (gy. 27), vagy pedig a szóra: „*hipp hopp, ott legyek a hol akarsz*,“ azonnal célt ér (gy. 8); *orra s szájából tüzet, parázst s lángot fúj, s felszi* (népd. 3. 227), mely a monda szerint (Majl. 209): *hüsi hüségét*; a km. is: *tünet eskád mint a tátos* (E. 7676). *Érti az emberi beszédet* (Majl. 266), *felszólal maga* is (Gaal 297), sőt *mindent tud* *um. ha száz mér földre szólnak* is (népd. 3. 227); ezen *jós tulajdonságával* elő áll, óvja a hőst a veszélytől (Gaal 297), tudósítja őt a titkos rejtett dolgokról, tanácsot ad neki, természetfeletti erejével megsegíti, magával ragadja országokon át, s mint hősét szabadítót senki utól nem érheti, *viszi őt küzdeni a sárkányok* ellen, s gyorsasága, büve s tanácsa által győzelmessé teszi a küzdelemben; néki is a monda olykor *anyát, testvért* tulajdonít (Majl. 271, népd. 3. 227).

A néphit és monda ezen vonásain át a *tátos ló*ban egy kétségtelen mythosi alakunk tűnik elő. Valamint a *név* már *jós lovat jelent*, úgy hasonló mythosi értelmére mutat

a tudat is, mely szerint a monda különösen *boszorkányok, tündérnők s királyi ménesek* körébe állítja, minél fogva hasonlóan, mint a germán és szláv még élénkebb adatok tudják, különösen szent helyeken a *papok, jósök, táltosok által őriztethettek, mint szent, jó s áldozati lovak*. Ide tartom a mondai vonásokat is még, miszerint arany s ezüst jászolokból, arany zabbal abrakoltatnak, liliomokon legelnek, mézes kalács és téjjel arany medencékből étettetnek (Gaal 39, 324, 296). Más felől a *tűzet fűjő, parázst szívó, légben járó mén, légi v. tűz-szellemre* utalna természeténél fogva; egy nevezetes mondánk (gy. 201) ezekhez még a különös vonást tudja, mikép egy *tátos*, kinek *homlokán a nap* van, és csikaja homlokán a hold csillaggal, szerte hordatik az országban nappal *napkint*, éjjel *holdkint világitandók*, a nap és hold híjában, melyet a sárkány felfalt volt (l. nap. IX). Nevezetes képlet szinte a satnya, megvetett, nyomorult lónak, a hős által kiválasztása, aranyossá változta, s egészen hasonló a hősrőli azon képlethez, mint az ismeretlen, megvetett hamupipőke, legkisebb fiú, harmadik királyfőből válik a valódi hős, s alacsony, *homályos születése*, ifjúsága, mintegy *későbbi hősi dicsősége kiemelésére szolgál* (hős VI); mind ez már azonban ismét a tátosi mythos *astralis jelentésére* is magyaráztatott, amennyire a tátos még különösen a vasorrú bába, sárkányi st. ellenséges képletek felett küzdésével diadalmaskodik. E mellett tudnak még mythosi töredékeink a ló alakkal összefüggő más mythosi képleteket, így látunk fentebb *ló alakú vízi tündéreket* (VI), és más fölények, ha nem is ez alak, úgy kétségtelenül különös csodás segéd ménekkel bírtak, valamint a hősök is (VI); sajátosságosan jó ez elő szinte a *halálutánni* (XII) és *átkozási* hitképleteknél (XI), valamint még az *áldozati állatoknál* is előkerülend (XVII).

Összehasonlítva saját mondáink ezen csodás ló alakját más népek hasonló képleteivel, az kétségtelenül nem csak neve, de a felőlei sajátosságos élénk vonások által is sokban eltér, míg a mythosi tan természetéhez képest sokban ismét igen közel találkozik. A keleti regék tudnak már *sárnyas, légben járó hasonló lovakról* (l. 1001 éj 428 és 66, az utóbbi különösen sok hasonlattal bir Majl. 257); nevezetesen az irani hősrégében Sam, Neriman, Siamek, Rustem st. hősök Soham, Raks st. csodás, sőt *div fajzatú, tehát főbb lényei természetű ménei* (Tahmuras lova különösen divbend – divbändiger), melyek szinte már a születő hősrre várnak (VI), csodás tulajdonságokkal bírnak: négy szeműek st. (Firdusi és Hammer goist. 17). A finn. (kal. 3. 68) Joukahainen ménei *tűzet prüszkölnék*, patkóik szikrát ütnek, Väinämö lova (kal. 6. 5) könnyű mint a szalmaszál, *száraz lábbal mén át a tengereken*. A germ. az istenségek csodás ménei, Freja *tűzön átmenő lova* (skirnif. 8); Sigurd Odintól kapja Sleipnir *nyolc lábú lova* Grane nevű csikáját, mely *tűzön s vizen áthat*, s ötet is csak a hős képes megülni és megfékezni (Grimm W. helds. 84, 382); Dietrich lova is *két évig alattomban a föld alatt neveltetik* számára (u. o. 40); és egy német mese is (Grimm k. u. hm. n. 89) tud egy *beszélő* bűvös Falada nevű *lóról*. Legtöbb hasonlatossággal bírnak azonban a magyarországi *szláv* és *oláh mesékben* a megtartott magyar *tátos névvel előjövő* e nemű bűvös ménekről képletek, mint Rimauski (pov. 3) és Schottnál (val. m. 117); mi nyilván a név és képletnek a magyarbéli átvételére utal¹⁾.

1) a szláv mythosban ily alak a szemik, szerb. a sarac (Hanusch 316); a magy. szlávoknál meghonosult tátost természetesen a többiek épen nem ismerik, s a mint az a honunkbani szlávok meséiben előjő egészen azonos is sajátlik tátosával, és eltérő a fentebbi sajátlagi szláv szemik és sarac féle képletektől, mi már eléggé bizonyíthatja a tátos magyar eredetiségét; és ha erre nézve kétség felmerülhetne, szívesen idézem felőle a magyarországi szláv mythologok véleményét, miután azon nem mindennapi engedékenység, melylyel azt már Kollár egyírdát a magyarok és szlávok sajátjának mondja, csak mellettünk bizonyíthat: tatós (mm. wykl. slavy decr. 304) u slowaku a madáru bagečny zazračny kuš. Egy más vizsgáló szinte (a slov. noviny 852. 23), miután szláv eredetét bé nem bizonyíthatónak tartja, szívesen azt hősök magyar és szláv eredetűnek tartani, szerinte lehetne ugyan em. az ószláv tat – toľvaj, és tajac

azért mélyebb e nemű jelentését tüzetesben a *tátos papnévénél* taglalandjuk, s itt csupán a *tátos* név alatt jelentett *csodás, büvös, jós lóróli* képzetet tárgyalandjuk, minőt már Faludi is (nem. em. 35) a *tátos paripa* alatt ért, s Szirmay (par. 95) a *Pegasussal* (Chimaerat legyőzött Belleroppon szárnyas lova Ovid. met. 4. 785) magyaráz.

A néphit szerint (Karcsey u. muz. 2. 500) a *tátos* ló, mikint a *tátos* ember is, *csodásan születik*, ember fogakkal jő a világra, de ezt titokban tartva kell őt felnevelni, s akkor csak *tátos ember* használhatja, ha egy ily lovat szorzott, azzal nagy dolgokat visz véghez, különösen a háborúban győzelmes lesz; egy más csallóközi küzl. szerint (Fehér gy. 203): a *tátos* ló mindig *rosz* és *sovány*, míg a *tátos ember* meg nem veszi; midőn az ily lóra talál, ára után tudakozódik, ha jutányosan kínálják vele ott hagyja, s mind addig meg nem veszi, míg illő árát gazdája nem kéri; ha a *tátos* ember ily lóra szert tesz, *megy rajta mint a gondolat, őtet a kard és a golyó nem fogja*. A népd. (3. 226) szerint: *öt szögletű fekete tojásból kel ki a tátos* is ismét, melyet *hét télen, hét nyáron* át a hősnek hóna alatt kell viselni, s csak um. a nyolcadik hamvazó szerdán ugrik ki tojásából. A mondák szerint közönségesen a *boszorkány* (népd. 2. 355, 3. 246), *vasorrú bába* (Majl. 267), *tündéraszony* (népd. 3. 226) *birtokában van*; vagy a *királyi ólakban áll* (gy. 33, Gaal 293, népd. 2. 364); a *boszorkánytól* v. *vasorrú bábától* kell azt a hősnek kiszolgálni (Majl. 267, népd. 3. 246), vagy a keresztanyává alakított tündér *boszorkánytól* kapja kereszttségi ajándokul (népd. 2. 355, 3. 226). A király istállójában álló, a kis királyfival megismerkedik, együtt nevednek, beszélnek, tanácsot tartanak, terveket csinálnak, őtet a királyfi saját méneül választja (gy. 33, Gaal 293, népd. 2. 364). A *tátos* alakjára nézve a legjellemzőbb vonás, hogy *nyomorék lóként* állítatik elő, beteges, sovány, rühes, csúf szőrűs, a királyi ólak s ménesben a legrútabb (népd. 2. 364, Gaal 297), a közmondáskint is: *gobóbból lesz a tátos* (E. 3056); mit a mese képei még az által is kifejeznek, hogy a szemétdombon legeltetik, a ganajon teng, sőt mélyen beléje van sülyedve, fölig rothadt már (népd. 3. 247), rongyos nyerge, piszkos szerszáma a tyúktól padján lóg, v. a görbe fűzfán függ. De a hős ezen alakjában is ráismer, mint a *tátos* is viszont megszólal: „*régen vártalak um. te miattad állok én itt*“ (gy. 27), s tadatja természetfeletti erejét; mire megmosatott, megvakartatott azonnal *aranyszőrű* lesz (népd. 3. 227, 247), ezüst és gyémánt szőrű (Gaal 313, 429), *aranypatkós* (gy. 8), szőre minden száláról arany csengetyű lóg (Majl. 271); néha *több tagúlag* is előjő: 9 lábú (Majl. 266), 5 lábú és 3 fejú (népd. 3. 226), ellenben olykor csupán 3 lábú (népd. 3. 266); *szárnyáról* a mese nem tud, mit azonban közönségesen a *légbeni járás* kifejezhet; a népd. (3. 247) szerint: *a follegeken és vizeken meghordoz*, ilyenkor mondata mint a tündéré: „*köd előltem köd utánnam, engem senki meg ne lásson*,“ mi azonnal láthatatlanná teszi, körülfogva homályos felhővel, melyen um. a *boszorkány* sem lát át (gy. 27), vagy pedig a szóra: „*hipp hopp, ott legyenek a hol akartok*,“ azonnal célt ér (gy. 8); *orra* s *szájából tüzet, parázst s lángot fúj*, s *felszi* (népd. 3. 227), mely a monda szerint (Majl. 209): *hűsíti hűségét*; a km. is: *thot okád mint a tátos* (E. 7676). *Érti az emberi beszédet* (Majl. 266), *felszólal* maga is (Gaal 297), sőt *mindent tud* um. ha száz mérföldre szólunk is (népd. 3. 227); ezen *jós tulajdonsággal* elő áll, óvja a hőst a veszélytől (Gaal 297), tudósítja őt a titkos rejtett dolgokról, tanácsot ad neki, természetfeletti erejével megsegíti, magával ragadja országokon át, s mint hősét szabadilót senki utól nem érheti, *viszi őt küzdeni a sárkányok* ellen, s gyorsasága, büve s tanácsa által győzelmessé teszi a küzdsben; neki is a monda olykor *anyát, testvért* tulajdonít (Majl. 271, népd. 3. 227).

A néphit és monda ezen vonásain át a *tátos* lóban egy kétségtelen mythosi alakunk tűnik elő. Valamint a *név* már *jós lovat jelent*, úgy hasonló mythosi értelmére mutat

a tudat is, mely szerint a monda különösen *boszorkányok, tündérnők s királyi ménessék* körébe állítja, minél fogva hasonlóan, mint a germán és szláv még élénkebb adatok tudják, különösen szent helyeken a *papok, jósök, táltosok által őriztethettek, mint szent, jó s áldozati lovak*. Ide tartom a mondai vonásokat is még, miszerint arany s ezüst jászolokból, arany zabbal abrakoltatnak, liliomokon legelnek, mézes kalács és téjjel arany medencékből étettetnek (Gaal 39, 324, 296). Más felől a *tűzet fűjő, parázat szívó, légben járó mén, légi v. tűz-szellemre* utalna természeténél fogva; egy nevezetes mondánk (gy. 201) ezekhez még a különös vonást tudja, mikép egy *tátos*, kinek *homlokán a nap* van, és csikaja homlokán a hold csillaggal, szerte hordatik az országban nappal *napkint*, éjjel *holdkint világitandók*, a nap és hold híjában, melyet a sárkány felfalt volt (l. nap. IX). Nevezetes képlet szinte a satnya, megvetett, nyomorult lónak, a hős által kiválasztása, aranyossá változta, s egészen hasonló a hősrőli azon képlethez, mint az ismeretlen, megvetett hamupipőke, legkisebb fiú, harmadik királyfőből válik a valódi hős, s alacsony, *homályos születése*, ifjúsága, mintegy *későbbi hősi dicsősége kiemelésére szolgál* (hős VI); mind ez már azonban ismét a *tátosi mythos astralis jelentésére* is magyaráztatott, amennyire a *tátos* még különösen a vasorrú bába, sárkányi st. ellenséges képletek felett küzdésével diadalmaskodik. E mellett tudnak még mythosi töredékeink a ló alakkal összefüggő más mythosi képleteket, így látunk fentebb *ló alakú vízi tündéreket* (VI), és más főlények, ha nem is ez alak, úgy kétségtelenül különös csodás segéd ménekkel bírtak, valamint a hősök is (VI); sajátságosan jó ez elő szinte a *halálutánni* (XII) és *átkozási* hitképleteknél (XI), valamint még az *áldozati állatoknál* is előkerülend (XVII).

Összehasonlítva saját mondáink ezen csodás ló alakját más népek hasonló képleteivel, az kétségtelenül nem csak neve, de a felőlei sajátságos élénk vonások által is sokban eltér, míg a mythosi tan természetéhez képest sokban ismét igen közel találkozik. A keleti regék tudnak már *szárnyas, légben járó hasonló lovakról* (l. 1001 éj 428 és 66, az utóbbi különösen sok hasonlattal bir Majl. 257); nevezetesen az irani hősrégébeni Sam, Neriman, Siamek, Rustem st. hősök Soham, Raks st. csodás, sőt *div fajzatú*, tehát *főbb lényei természetű ménei* (Tahmuras lova különösen divbend – divbändiger), melyek szinte már a születő hősrre várnak (VI), csodás tulajdonságokkal bírnak: négy szeműek st. (Firdusi és Hammer geist. 17). A finn (kal. 3. 68) Joukahainen ménei *tűzet prüszkölnék*, patkóik szikrát ütnek, Väinämö lova (kal. 6. 5) könnyű mint a szármászál, *száraz lábbal mén át a tengereken*. A germ. az istenségek csodás ménei, Freja *tűzön átmenő lova* (skirnif. 8); Sigurd Odintól kapja Sleipnir *nyolc lábú lova* Grane nevű csikáját, mely *tűzön s vizen áthat*, s őtet is csak a hős képes megülni és megfékezni (Grimm W. helds. 84, 382); Dietrich lova is *két évig alattomban a föld alatt neveltetik* számára (u. o. 40); és egy német mese is (Grimm k. u. hm. n. 89) tud egy *beszélő* bűvös Falada nevű *lóról*. Legtöbb hasonlatossággal bírnak azonban a magyarországi *szláv* és *oláh mesékben* a megtartott magyar *tátos névvel előjövő* e nemű bűvös ménekről képletek, mint Rimauski (pov. 3) és Schottnál (val. m. 117); mi nyilván a név és képletnek a magyarbéli átvételére utal ¹⁾.

1) a szláv mythosban ilyen alak a szemik, szerb. a sarac (Hanusch 316); a magy. szlávoknál meghonosult *tátos* természetesen a többiek épen nem ismerik, s a mint az a honunkbani szlávok meséiben előző egészen azonos is sajátunk táltossal, és eltérő a fentebbi sajátlagi szláv szemik és sarac féle képletektől, mi már eléggé bizonyíthatja a *tátos* magyar eredetiséget; és ha erre nézve kétség felmerülhetne, szívesen idézem felül a magyarországi szláv mythologok véleményét, miután azon nem mindennapi engedékenység, melylyel azt már Kollár egyírát a magyarok és szlávok sajátjának mondja, csak mellettünk bizonyíthat: *tátos* (um. vykl. slavy dcer. 304) u. slowaku a madáru bagečny zazračny kuň. Egy más vizsgáló szinte (a slov. noviny 852. 23), miután szláv eredetét bé nem bizonyíthatónak tartja, szívesen azt *hőse* magyar és szláv eredetűnek tartani, szeriate lehetne ugyan um. az ósláv tat = tolvaj, és tajac

A néphagyományi és mesei tátosrólí képlethez, még regéink is nem egy kitűnő vonást taldanak. Már a hős regében (VI) felemlítők több hősök mellett nevezetes méneik velök összefüggő emlékét. Így tudnak kitűnőleg a hagyományok a *forrású patkójuk nyomában fakasztó ménokról*, mint a sz. István és László lovárdí egyes kútforrásoknál helyregék szólanak (váz VII). Különösen tudja a történeti mouda sz. László *Zug v. Szög* nevű lova nevezetes tulajdonságait, melyekkel a hőst a csata s küzdesben segíti, hasonlóan említi Bátor Opos *fakó lovát*, s Toldinál még a rege nyilván *tátos fajta* ménéről szól, mely *tátoskint szemeten tengődik*, árpa szalmán telet, említi óriási szikrázó patkóit st. (hős VI). Hasonlón tud még egy szegedi rege (gy. 290) a jégtestű vitéz *Kampó tátosról*, ki Mátyás király idejében *tátos lovával* különös merényeket visz véghez a török ellen, és ismét Mátyás kir. *Holdas* lováról, mely éjjel holdként világít (I. IX). Így mennek át a vonások későbbi hősök emlékére is: Rákocyról beszéli még egy rege (gy. 83), hogy midőn futva, ellenei üldöznek, *tátos fajtájú* lova a tanácsot adá néki, *patkollatná visszájára*, mire üldözői nyomát tévesztik és megmenekül; hasonló regét közöl Szerelmey (balatoni alb. 26) Csobánc vára utolsó Gyulafy uráról, hogy egy *tátos lova volt*, melyet a császár kért tőle, de nem akarván megválni a lótól, a császár erőszakkal akarta elvételni, a tátos előérző a bajt, s aggódo urának tanácslá, hogy *patkollassa visszájára*, s minden bajtól megmenekednek; így tűnt el lovastól az utolsó Gyulafy, de már a család címere is — ló eleje s két patkó — a regére utalhat. — Vitéz Oláh Gerőrőlí regében is (népd. I. 376) *fakó lova és közsé beszéd kerokedik*, unszolására őz után fut, de tanácsolja néki: *uram, uram Oláh Gerő, ne kergess én rajtam őzet, ha törököt nem fogsz; mire a ló elesve, egy árokba akad, Gerő vitéz esküszik, hogy ezután csak törökre fognak jární, csak most vigye ki az árokból, igéri, hogy bor, pecsenye lesz abrakja, s nem lesz többé panasza; a ló is megengesztelődve rá áll, s válaszol: ülj fel hát, én is hizom pogány vértől. Ily párbeszédék kerokednek többnyire a népdalokban a ló és üldője közt: *édes lovam!* szólítja meg őt a csikós, elbeszéli néki hová mennek st. de már ezen paripák is közbe természetfeletti tehetségekkel ruháztatnak fel; a népd. (I. 213) szerint: *Három napig sem eszik egy harapást* (u. o. 202), *egy nap alatt szalad Debrecentől Pestig*. Hasonlón mint a hőst tátosa a viadalban megmenti, úgy a *szegény legényt is csikója az üldöző vármegyé elől* (népd. I. 204, 2. 429). Üldője lovával *testvéri közelségbe lép* „ő is úgy, mint én, *igaz magyar fajta*“ (Erdélyi népd. 2. 450). Balassa Bálint búcsút mondvá honának és vitéz bajtársainak énekli (1806 kiad. 59):*

ti is **ráró szárnyon járó** hamar lovak,
gyakorta kergetnek . . .

a kiknek hátokon a jó vitéz ifjak
adassék egészség már mindnyájatoknak;

ezen a lovakat *szárnyas gyors rárók*hoz hasonlító kép igen gyakori régibb költőinknél, Liszti (moh. 138):

lovak nékik rárék, s sebes szárnyon járók;

berauci (tükösen vevő) szavakból eredetnű, miután a tátos tükös bűvös ló (!), de jobbanak vől um. azaz irók (?) véleményét, kik azt sem szláv sem magyar, de községi nyelvből eredésnek tartják (ez óvan a nyelv, melyből a szláv ered), s e szerint a héber tit = ár, szemét, tátó = kiájpéru szavakból eredne, mi um. igen össe illik a tátosrólí azon fogalommal, hogy eleinte nyomorék, míg utóbb szép alakot vesz fel. De más szláv regékben is nyilván még ily bűvös lovakrólí, magyarbóli össze költésének nyoma jelentkezik: Simionskinél (podanie 41) egy longyel rege Przybyslav vitéz lováról említi, hogy miáda ez vitéz móróságában eladja egy magyarnak (wegrynowi de Wegler) a csodás ló három év mulván vissza jó ereg lóval, s ez által alakítatik Koniusza gora nevű hegven a régi e nevű longyel ménes (I. Bialski krónikájú): mi már régi híros magyar méneseknek longyelországba elszármazására utal; és egy ifynak Erdélyben Tátos nevű helyen léteztét a 16 században említi Honczimann szépirod. 9 m. 136.

a néphős Ludas Matyi nyilként menő lova is *ráró* (a népkönyvb. Céh m. óvári kiad.), Zrínyinél (zrin. 161) Dell Vid lova *Karabul*:

. . mint madár, nem nyom nyomot földön
 ő futhatott volna által az tengeren,
 s nem esmerszett volna, hogy van víz az körmén.

Zrínyi előtt azonban, egy más mythosi tekintetben is igen nevezetes költői képében (l. IX), életkebben lebeghetett még a classicus pegasusi alak mellett, az *orrrából tűzot fájó magyar tájos* (zrin. 106):

ihon jön *szárnyas lovom* szép piros hajnal,
 az ló *fekete volt*, de szebb Pegazusnál,
orra líkjából tűz, szeméből jön halál.

A mese a tájos *színét* nem említi, krónikáinkban a *jelvi ló* *fehérnek* mondatik, s valószínűleg ezen színdek voltak a vallási célra szentelt lovak, míg ellenben a vitéceknél s közbéletben a népdalokban gyakrabban felemlített *fakó, pej, szög, sárga* st. volt a kedvelt szín ¹⁾. — A tájos alakja volna még talán régiségeink egyes különös ló ábráin is kereskedő, minők péld. a sz. miklósi, benei ékszereken (Szerelmey magy. hajd. 1. 4.) előjövő *emberfejú martychoros* féle s többi különös ló alakok a korsó és csatokon; hasonló a *jász kürtöni* sajátságos lórajzok is (u. o.). Erdélyi (km. 459) számítása szerint a lóról nyolcvannál több közmondást birunk.

Turul. Még sajátságosb eredetiségű mythosi állatképletünk nemzeti történelmi regénk *turulja*. Főntebb említők már nemzeti *had- s vődnemző* jelentőségét (IV), mikép a *nemzet hadait vezérli, serkenti*, s hogy *tőle a nemzeti fejedelmi hősök eredetüket veszik* (VI); itt állati *madár alakja s nevénél fogva* teszi újra vizsgálatunk tárgyát. Az elavult *turul* nevet krónikáinkban *astur, aquila* kifejezések, s mint láttuk különösen a dubnici krónikában az *astur* névvel találjuk magyarázva; az *astur* Firminian szerint, a mai olasz *astore*-hez képest is, *sőlymot* és *saskelyöt* is jelent. Kreszn. (szót. 2. 274) mint régi szavat: *turtur* — *gerlicével* magyarázza, hivatkozván „sz. Udalrik keresztje“ (34 l.) című előttem ismeretlen munkájára; véleményem szerint a gerlicéveli magyarázása annak *turbékoldásától*, s népünknel is honos onomatopoeiticus *turus, tubika* neveitől (a németben is: *turlltaube*) származhatott, mely azonban krónikai magyarázata s jellemzésétől egészen eltér. Valószínűbbnek találnám Bodor (pog. hitr. 46) *tarajjati* magyarázatát, mely szerint a *turul*: *tarajos (cristatus)* madár volna; a csangó népdal (1. 434) egy „nagy madár búbanatát“ énekelve, melylyel épen a bánatát tőle kérdő gerlicét ellentétezi, mondja a megholt madárról „csontját bontját esze gyűltem — kápolnába rakogattam — tujájával megfedtettem — vérivel megszenteltem,“ a *tuluj* itt *taraj* volna; órmánsági tájnyelven (tájszót.) *turzas* borzast jelent. Közel járulna a *turul*-hoz, fentebbi értelmezésénél fogva is a *karvaly* madár nevünk, régi formáiban: *karuty, karoly, karvoly* (Pariz Pápai, Kreszn.): *spira, accipiter fringillarius*, Molnárnál: *nisus*, Döbrentei szerint (N. E. 2. 22) ezen *karul, karol, karval, karoly* madár-névtől származnék a Károlyi család neve is, melynek címerében e madár-alak látható. Előző azonban a *turul* is mint régi *hely- és személynév*; a cod. dip. (5. 3. 129): *castrum Turul* Őrszébet Kún László neje foghelye, és egy *comes Turul* (u. o. 5. 1. 84) jászgái hagyományozásáról szól; Kreszn. (2. 274) *turuli prépostságot*. és Fessler

1) Karacsony figyelemtet a lovak mai különböző neveire, minők: tündér, villám, csillag, tatár, botyár-bátor, lidérc, tájos st. különbe, hogy valamin e ló elnevezésekre mythoi nevek, s még a tündér is hasonlatos, így maig a tündéri csilló (l. IV) név mint űhöz elnevezés élvík.

(gesch. d. u. 2. 931) Turul v. *Toronya helységnevet* említi. A névből tehát határozatlan magyarázatai mellett, mivelta teljesen meg nem határozható. Keresném még alakját a rámagyarázható, bár kevésbé okadatolható képeinkben. A bécsi képes krónika ábráiban (Schvandt. Turóci szövege melletti lenyomataiban) elől a későbbi kettős kereszt és anjoui liliomos, meg négy pólvas címeres vérték mellett, még egy harmadikat is előmutat: egy különös *madár alakot, hosszú nyak és szárnyakkal* csupán, egy koronázott toronyból kinyulva; miután e címek egyike a krónikáink által említett turuli nemzeti ősi hún magyar cím helyébe később felvett *kettős kereszt* — (Kéza 1. 2: banerium quoque regis Etbele, quod in proprio scuto gestare consueverat, *similitudinem avis habebat, que hungarice Turul dicitur, in capite cum corona.* istad enim banerium huni *usque tempora ducis Geicho*, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestavere. Mugl. 9: dasselbe tzeichen furten die ungerischen piss auf die tzeit geysse des hertzogen toxim sun, darnach begunden die fursten daz vorgeant tzaichen verwandeln und verkeren), — a másik az anjoui dynastiájé, *valjon nem volna-e a harmadik az ősi turuli?* Hasonlón szinte, a szöveghez, Attila, Álmos és Árpád, sőt más vezérek is mint Botond képeiknél *vértjeikre a turul madár alakot teszi*, mely azonban ezeken hasonlóbb ismét a *holló*, mintsem a *sas* alakjához. Kereshető volna szinte alakunk ismét a jász kürt ábráin is (Szerel. hajd. 1. 4), hol számos ily sajátos *tarajos* madár ábrák jönnek elő. Gyanítható volna szinte, hogy a turuli cím, ha bár később királyi s ország címerül a kettős kereszt is vétetett fel, az Árpád családban még tovább is divatozhatott; s ilyenül volnának vehetők Gisela királynő passauai zárdabani sírkövén (Desericky init. major. 5. 240) látható *sólyom* vagy *sas alakok* ¹⁾. Az Omode család (árpádi Abba király nemzedéke) címén is (Jerney 839 tudt. 2. 202): „a vért felett egy jobbra fordult, hajlott orrú (ilyen a passauai sírkövén is) szép *sasfő* látható, melyet apró pontozatok szent kört v. napot ábrázolva vesznek körül,“ minőt már a *taréj* is képez; az állítólagos árpádi sarjadék Croy család címében is (Koppi jus. elect. 1) szinte a sas alak jő elő.

A turul hitregei madár képleteinket értelmező párhuzamos vonásokat adtunk már fentebb (hős VI), a *picusi* classicus és hason germán, meg szláv mythosi képleteket felmutatva. Más hasonlatok kínálkoztak ismét a *szélnél* (VII), hol ezen elem mythosi személyesítését különös madár alakokban, mint a hindu *garuda*, a finn *turjai sas* st. szemléltük. Nevezetes egy ily madáralakú nemzeti *ör- s véd-istenségi szellem* képlete az amerikai Delavar indianoknál: Irving (prairie 382) szerint, a Delavarok sajátos *véd-szelme*, ki különösen felettük őrködik egy *nagy sas*, mely a messze látkörön túl az ég alatt lebeg, olykor ha népéveli megelégedését akarja kijelenteni, leereszkedik a föld felé, s ilyenkor láthatni mint szárnyait a fehér fellegekben szétterjeszti; ekkor az év kedvező, a gabona dúsan terem, s a vadászatoknak kedvező a szerencse; néha azonban haragos, s akkor boszúját *mennydörgésben*, mely *szava*, és a *villámban*, mely *szemfénye világítása*, nyilatkoztatja; a Delavarok ezen szellemnek áldoznak, mire megelégedése jelentéseül néha szárnyából egy tollat ereszt le, ily toll tulajdonosa győzhetetlen s megsebesíthetlen. Az irani hősregében is (Firdusi 1. 72) *Simurg* a *csodás madár*, mely a kitett hőst vérével neveli, véle beszél, s tollát adja néki övszerül, melyet ha a hős a tűzbe vet, a simurg mindjárt segítségére jő s bármi veszélyből megmenti.

Vezérállatok. A turul *vezérlő tulajdonságához* hasonló különböző *isten küldött vezérállatokról*, melyek által fontos vialatok, mint *új hon keresés, városok*,

1) Bonfini adata nyomán, ki Veszprémben mondja eltemetnek, Pray diatribé 169, és Cornides geneal. 77 által, Desericky adata kérdésebe vétetett, l. egyébkint erről: Róka: Passavio vindicatus et animadversio-nibus illustr. protoreg. Hung. Giselaie tumulus. Poson. 1776, és u. a. protectus adversa. Prayanas infestiones pr. h. Giselaie Passaviensis tumulus 1776.

ak, *határok megalapításakor* a nép egy felsőbb isteni végzet kijelentését vélte revonni, gyakran emlékeznek még hagyományaink.

SZARVAS. Kiválólóg a *szarvas* nemzeti mondánkban, mely a hősöket vállala-
ban csodásan vezérli; így mutatja már, a hún monda szerint, az őz nemzet atyáknak
új hont. Jornand. (24): dum in ulteriori Maeotidis ripa venationes inquirant,
madvertant quomodo ex improvise cervae se illis obtulit, ingressaque paludem, nunc
grediens, nunc subsistens, *indicem se viae tribuit* . . . mox quoque, ut scythica
ra ignotis apparuit, *cervae disparuit, quod credo spiritus illi, unde progeniem
habet* (l. az *aliorumna tündéreket és faunus ficarius erdei szellemeket*) ad scythia-
ra invidiam egere. Hasonlón krónikáinkban *Hunor és Magor őz atyákat vezet a
svos*; Kéza (l. 1): accidit diebus una, venandi causa ipsos (Hunor et Magor)
rexisse, quibus in deserto cervae occurrisset, in paludes Maeotidas illam insequentem
ante eos, cumque ibi ab oculis illorum prorsus evanisset, divinitus requisitam
omnino nullo modo potuerunt. A tény ismét előkerül a mai hon elfoglalásáról történeti
adákban (Anonym. 34), mi szerint Bars v. Baros (almu - alom, borsu - boros)
őz szarvast követve jő a helyre, hol Bars várát emeli: Borsu filius Bunger cum equi-
tibus iuxta fluvium Gron, *cervus fuga lapsus ante eos cacumina montium ascendit,
cum Borsu celerrimo cursu persecutus, ictibus sagittarum, in vertice montium inter-
it, et tunc Borsu cum montes illos in circum aspexisset, in memoriam duxit ut ibi
castrum construeret, et statim congregata multitudine civium, in vertice unius altioris
montis castrum fortissimum extruxit, cui nomen suum imposuit proprium, ut castrum
suum nuncuparetur. Szarvas mutatja a helyet is, midőn a cinkotai győzelmérti hála-
l Gejza és László az építendő egyháznak a mai Vác vidékén alkalmas helyet keresnek:
nr. 2, 53) apparuit eis *cervus, habens cornua plena ardentibus candellis, coepitque
pedes coram eis versus silvam, et in loco, ubi nunc est monasterium, fixit pedes suos.
cum cum milites sagittarent, proiecit se in Danubium, et eum ultra non viderunt. quo-
modo beatus Ladislaus ait: vere non cervus, sed angelus dei erat, et dixit Gejza rex:
mihi dilecte frater, quid fieri volunt omnes candellae ardentes, visae in cornibus
viri? resp. b. Ladislaus: non sunt cornua sed alae, non sunt candellae ardentes, sed
mae fulgentes; pedes vero fixit quia ibi locum demonstravit, ut ecclesiam beatae
Mariam non alias nisi hic aedificari faceremus.* Így vezettetnek ismét vadászat alkal-
mal László N. Várad, Gyula vezér Gyula-fehérvár helyére (VI), hol várost alapítanak.
Hasonlón a kimeriai vadászok is *szarvas* által (Procop. 4. 5) vezettetnek, és a fran-
kok (Otto Fris. gest. Frid. 1. 43) *szarvas* mutatja a Maina folyón Frankfurtnál a
gyonult átkelést. Grimm (1094) szerint így közönségesen már a *vadászokat szarvas
vezérli*, míg a *pásztorokat bika, tehén, a hősöket* ellenben a *farkas*. Az utóbbi
kérdés azonban már gyakran a későbbi keresztyéni színezetű monda más szelidebb
alakját tesz. Különösen jó elő mindkettő nálunk a gellérti legendában (vita s. Ge-
ldi 9): a szent férfiú Imre hg. nevelését bevégezve, a bakonybéli magányba vissza-
vonulva írja sz. könyveit, midőn: quadam die dum dictaret, et pre nimia imaginatione
se dormire cepisset, venit *cervae* una, cum pullo suo, et se iuxta eum ambo in
terram deposuerunt, ecce autem cervus fugiens ante lupum impetu magno irritus super
terram, unde cervae fugiens ipsum pullum circa electum reliquit, qui latere cupiens atrium
domus eius quo scribebat in terram subvertit, domum autem venientem pullus secutus
est, paneque nutritus, amplius ab eo non recessit. alio autem tempore sanctus Gerhardus
a portaret sarcinam, ante portam *lupum* iacentem reperit, quem cum vulneratum
esse conspiceret, portam ei aperuit, lupusque cum eo intravit, cum autem sarcinam
portaret, lupus ante pedes eius in terram se prostravit, nec prius surrexit nisi
sarcinam reciperet, ab illa autem die tam pullus cervae, quam lupus ibi permanserunt,
exibant per portam ad pascua, et pascebantur nec alterutrum molestabant. E helyen*

is később a bakony-béli zárda alapították; de gyakori meséinkben is, hogy a legkülönbemű vad állatok a hős körül, általa legyőzve v. bizonyos tőle vett jótétemény miatt, sereglenek, szolgálatja és segítségére vannak (Gaal 175).

Ükör, tehén, bika. A hünokról más regék szerint ismét az **Ükör** is ily *veszetőül* szolgált volna nékik. Sosomenesn. (hist. eccl. 6. 37): forte fortuna *bos oestro percitus lacum transmittit, sequitur bubulcus: qui cum terram trans lacum vidisset, tribulibus suis nunciat. sunt alii qui dicunt cervum quibusdam hunnis venantibus, cum per lacum ab illis fugeret, viam monstrasse.* Hasonlón egy liguri Corsica nevű asszony által őrzött gulya bikája fedezi fel Corsica szigetét (Sallustius. hist. 1. 2. fragm.). **Ükör** mutatja meg azonban már a hadisten elásott kardját is Attila számára. Priscus: Martis ensis *bovis ministerio detectus* (Jornand. *bucula*, Callimach. és Oláh *vitulát* említ 1. XVI). Tompánali regében (59) Szász pásztor viaskodó *bikája* rúgja elő a földből a kincset, melyből Beregszász városa épül. Erdélyi (km. 385) szerint: *risika tehén* 8a km. szerencsést jelentene, kinek, um. minden sükerül, és a *risika tehén* szerinte a néphitben egy *óédó lény*, mely a pásztorfút a vas orrú bába ellenében óvja, szerencsésé teszi ¹⁾).

Eb. Vezér állat az *eb* is. Bélnél (not. 4. 74) Fülel vára eredetéről népmonda: plebis sermonibus circumfertur — um. — opilionem ista regione gregem suum pavisse. huius armentarius *canis*, cum pro more sparsis hinc inde vestigiis confragosum montem percursaret, in scroben incidisse perhibetur, — sublato latratu quasi rem opiloni indicaturus, non prius cessat, quam herus adcurreret, — scrutatus scrupulosius thesaurum reperit opulentissimum. laetus ea fortuna opilio arcem in rei memoriam eodem loco substruit, saját *Fülöp* vagy inkább, um. a *kutya füles* nevéől *Füleknek* mondva. Solmece dús bányáit is *kutyája*, mások szerint *gyitkok* által figyelmessé lett pásztor találja fel (Bél 4. 566). Általában mint a *ló a hősnek* nélkülözhetlen segéd állata, úgy a *nomád s nyájörnek*, minő nemzetünk is volt, *elválhatlan társa ismét az eb*, mi mellett szinte hűsége, eszélye, tanulékonysága kedvessé teszi. A hazánkban *bundás* v. *Juhász-kutya* név alatt ismeretes fajt, a népies hagyomány őseinkkel Ázsiából bevándoroltak beszéli. Történeti mondánkban egy nyom csakugyan gyaníttatja, hogy a bejövő *magyar had kíséretében kutyák is voltak*. Anon. (8) Álmost a kievi csata előtt vitőzeit lelkesítve szólaltatja: nolite turbare de multitudine Ruthenorum et Cumanorum, qui assimilantur nostris canibus, nam canes statim ut audiant verba dominorum suorum, nonne in timorem convertuntur. Szirmay (par. 12) azért *canis hungaricus*nak nevezi, probabilius, um. *cum hungaris in Pannoniam venisse videtur*, quod alteri nationi praeter hungarum non adhaereat, nec in alia Europae regione facile propagetur; canis hic sedulum ovium custodem agit, agnellos a grege aberrantes ad matres compellit, tenellas proles amat, e contra suspectum furem naturali quopiam instinctu observat etc. Kollár (wyklad 441) ellenben a szlávoknak tulajdonítja. A magy. *pog. esküben* is különös jelentéssel *jelvileg* jó elő, mint a bajor püspökök János pápához levele (Katona hist. cr. duc. 224) említi: quod nos praefati Schlavi criminabantur, cum ungaricis adem catholicam violasse, et per canem sive lupum, aliasque nefandissimas et ethnicas res sacramenta et pacem egisse, mi, mint az Avar kán esküjéből látjuk (1. XVII), a *kutya jelvies leülésére vonatkozott*, (1. Istuanffyánál is 35, Bocskay szavait a hajdúkhöz a császárnak adott esküjökre, mint régi magy. közmondást). Ismeretes szinte Henriknek 934 az adót követelő magyarokhoz *kutya küldése*, honnét a: *kutyát* vagy *kutyaroot-kudaroot* fogni, vallani km. jelentése Szirmaynál (par. 27). A néphitben is maig a

¹⁾ ellenben tudomásomra egy honti közmondás (Pajor Ist. közl.): nem hágott még a fekete tehén sarkára, annyit tesz: hogy nem érte még nagy baj és szerencsétlenség. Grimm (631) kérdi, mi jelentenek a szlávok: die schwarze kuh drückt ihn, die schwarze kuh hat ihn getreten, a feketebbi magyar megmagyarazza. 1. u. o. (abergl. 887): a fekete tehén levágása szerencsétlenséget okoz. A bika, tehén s ükörü is közmondásaink bőven tudnak.

kutyával számos *előítéletek* kötvék össze; mint Ibn Ahmed (Jorney 842 tudt. 1. 104) a régi bolgárokról tudósít, hogy az ebek ugatásából szerencsés jelenséget jósolnak, *termékeny évet, áldást és jólétet következtetnek*, úgy népünknel ellenben (gy. 234) az eb éjjeli kísértetes vonítása *bekövetkezendő szerencsétlenséget*, a házban lörtendő *halál* esetet jelenti (gy. 295); szegedi babonás hiedelem szerint: a vonító eb a mely ház felé irányoz orrával, annak gazdája nagy kárvallástól félhet. (u. o. 296): a házfal alját kikaparó kutya, azon házban valakinek halálát sejteti; így jelentik elő Dózsa pórhaborúját Taurinusnál (staurom. 120):

. . . lugubre latrant praesaga futuri
belli monstra canes, ululant ululaeque lupique.

Az ebeknek névül a folyók nevei adatnak, mint: *Duna, Tisza, Dráva, Száva* (Kreszn. szót. 1. 113), *Maros, Sajó, Számos*, a népd. (3. 39) még *Rajnát* is említ, a *jelentéssel, hogy a ház fel nem gyújtatik*, vagy hogy a kutya meg nem vész ¹⁾. A hit is, hogy a földbe temetett kutya miatt nem esik (l. viz VII), tartós szárazság v. jégeső, zivatar támad, mit több regék is említenek: Selmec újvára építője Rössel Borbála (Medny. 347) hű ebe temetésekor, a várat kén láng veszi körül, jégeső s vihar támad, mennykövek csapnak le, és szétszórják az istentelen merénylőket, az eb sirjából láng emelkedik; Bél (4. 627) szerint: eius sepulchrum saltationibus daemonum infame redditum fuisse hodieque pertinacissime vulgus adfirmat; hasonló monda, Kollár (wykl. 490) szerint, Turócbán sz. Mihál és Stubno közt levő oszlopról. Számos közmondásaink szólnak szinte a kutyáról, Erdélyi három százat számol, de melyek nagyobbára már a megvetés értelmében használják. Az *ebadta*, mint *ördögadta* manichaeismusi hitésze maradványra velt szólásról l. alább (X).

A **kecske, farkas, vadkan**, st. szinte még mondáink és regéinkben gyakran így mint *vezér, segéd állatok* jönnek elő. **Kecske** vezérel a kincsre, melyen a soproni benedeki egyház u. n. kecske tornya épül (IV). **Vadkan** a mondahóst vezérlő állat Gaalnál (36), az egyszemű farkas a tündér honba vezető a tündér ilonai regékben (gy. 32). A finnben (kal. 9. 100) a farkas és medve találják fel a vasat. Meséink általában sokat tudnak még ezeken felül más, mint **oroszlán, medve** st. *segéd vezér állatokról*, melyek a hőst mint segédei követik (Gaal 180, népd. 1. 459) ²⁾. Másrészt számos ily állati alakokban a mese nyílván főbb lényi, tündéri képleteket ért (l. IV), s még gyakrabban azokat elátkozási, sőt halál utáni jelenségek képleteül veszi. Az előbbi tekintetben nevezetes különösen a **macska**, melyet a néphit különös képzetekkel kísér: a 7 v. 12 éves macska *közönségesen boszorkánynyd v. macska királynövő lesz*; cselekvése, a tűzhelyeni fordulatai, úgy nevezett mosakodása különös jelentéssel bírnak, s a házba jövendő vendéget, támadandó haragot, boszúságot tudatják. (gy. 222): csalólókői néphit szerint: ha a macska ajtóhoz v. falhoz ágaskodva nyújtózkodik, szelet várhatni; ha feltűnőleg mosdik, és magát tisztogatja, vendég érkezik a házba; ha a tűzhelyre fekszik s magát melengeti hideget, fagyot várhatni. — A másik, elátkozási képlet előállításául szolgál ismét kitűnőleg a **disznó**, sertés, *rút alakja az elátkozott királyfi st. jelensége* ³⁾, mind a mellett az egyiránt már szinte felsőbb tündéri lények képleteül is jelentkezik, mint már nemzeti hősmundáinkra vonatkozólag Álmos anyja

1) a finn néphit tud különös büvöséről is, hogy a kutyák a jövő idegenre, alatiomosan érkezőre, ne ugassanak (kal. 12. 374, 10. 163). — 2) ellenben szerencsétlenséget jelent az úton átszaladó nyúl, róka: Taurin. staurom. 168:

obvius arrectis stabat auriculis lepus omen   insanum, liquidas mox permutatus in auras.

3) a népd. 2. 342, és tshóletesb varians. gy. 11, 22. nálunk is, a legelsőbb népeknél elterjedt, azon mesét adták elő, melyben Grimm szerint a tél jelvis képe volna kitűnőleg kifejezve az elátkozott ragadozó disznó által, emellett meséinkben neve majd szurtos sertés, zöld disznó, majd ismét fene v. d.

Emésztés bővebben figyelmesttem (VI). Maga már a *disznó* név *disz*, *tisz*, gyökénél fogva, hasonlóan mint az *emés*, nemesb eredeti jelentésére képes utalni: a *diszes*, *disztés*, *tiszta* értelmek nyomán (l. a tájszót. az *emés* fogalomhoz közel járó *diszke*-t). Jobb jelentésére, mint ma vesszük, szinte mutatnak a honunkbani régi személy-, családi- és számos helynevek: *Disznósd* és *Horváth-disznós* Borsodb. f. *Disznós* Hontb. f. *Disznó-dély* Gümörb. p. *Disznó patak* Marmarosb. és b. Szolnokb. f. *Disznósy* család név, és a Horváty család *disznósi* praedicatuma Hont és Borsodb.

Kigyó, béka. Még közönségesb átkozási alak képletekül szolgálnak ismét a *kigyó* és *béka*; így tudnak meséink szinte *kigyóbőrű királyfiak s nőkről* (Gaal 364, gy. 2, Majl. 199), kik az átoktól megszabadulva, undor kigyó hüvelyüket letéve, előbbi tündéri hájukhoz jutnak. Valamint már a biblia a *rosz angyal kigyó alakját* említi, úgy tudnak a legrégebb keleti mythosok is róla. Herodot (2. 74) az egiptusiak *kigyó tiszteletéről* tudósít; a classicus mythosban a *geniusok* közönségesen *kigyó alakban képezzék* (Gerhard üb. genien 4); az óéjsz. *mirdgardsomr* és *iörmungadr*, a világot körültekerő kigyók; a longobardokn. (Grimm 648) egy arany kigyó képe állott kítettő tiszteletben, Prokop szerint, papok által őrizve, kalászok közt feküdt, és tejjel tartatott a sz. kigyó. Hasonlón nyujtának néki a lettek tejáldozatot, és *tejanya*nak nevezék (Grimm 651); és nálunk is emlékeznek, hasonlóan a német mondákhoz (u. o. 650), számos regék még (gy. 96) *hófehér házi kigyókról, arany koronás fővel*, mint a földön ülő kis gyermekek tejes tányérai után szelíden nyúlnak, a gyermekkel nevednek, jól fogadva a gyermeket szerencsésé teszik, koronájukkal megajándékozzák, ellenben a fejükre koppantás, a tej megtagadása st. elrémíti őket. A német monda még ezt bővebb vonásokkal egészíti ki, melyek által hasonlóan a házi szellemekhez jellemezvők, mikép az ez emberek és marhával a ház és ólakban rejtve lagnak, nekik is eledel tétetik, miért áldást hoznak a házra, aranykoronájuk hagyva gyakran ajándokul; a házi gazda v. gazdasszony halálával ők is közönségesen eltűnnek.

A **békának** is rejtélyes fel- s eltűnése, mint a kigyónak igező varázs tekintete, a bűvös voltáróli képzeteket ébreszté. Már történeti regénk is mind a kettőről különösen emlékezik az ő hon leírásába beszöve, hol a tágas doni pusztákon ezen állatok mesés nemei tenyésztéről szól, (chr. bud. 11): *ubi sunt serpentes diversi generis, et ranae ut porci*. Regéink és meséinkben ismét kítettő élénkséggel, majd *tündéri*, majd *átkozási s halálontúli* alakok előállítására képletéül szolgál¹⁾, és a népies hitben is (gy. 294) a *béka időjós*, s mérges kártévő állat is: ki látott szájjal nézi, annak fogait kiolvassa, (gy. 337) ha a gyermekek békát látnak, szájukat befogják, mert félnek, hogy a béka fogait kiolvassa, s azok kipotyognak. A régibb kor valamint a *kigyó*- úgy a *béka-hövet* is különös *óvszernak* tartotta, ez sajátságosan a béka v. kigyó fejében találtatott v. az utóbbi koronájának tartatott, mind kettő birtokosától közönségesen arany, ezüst ékszerbe foglaltatott. Így jő elő Bethlen Gábor végrendeletéb. (b. Mednyánszky kézirat-táráb.) az előszámlált ékszerek közt egy: *kigyókő*, s hasonlóan Kias kassai polgáréban (N. E. 2. 67): három arany gyűrű: *egikbe vagion egy bekakw*.

Madarak. Élénk mythosi képzetek veszik körül a *szárnyas állatokat* is, röpüléstük, légi elemük sokkal szellemibb s rejtélyesb lévén, az emberi képzetnek is tágasb tért nyujtott.

1) mind ezen képleteket a békáról, mint sajátos víztündéri alakról is, előadtam már regéink nyomán a tündéreknél (IV), s azóta figyelmesttem Wolf zeitschr. f. deut. myth. (1. 7) által a Zingoridől ezt közlött tiroli e féle egészen hasonló regékörre, melyben szinte a béka egyiránt halálontúli szevedő s elátkozott tündéri képletként jő elő. Nevezetesen tudja azonban nálunk még a szinte fent közlött (IV) kárpáti regéket kincseir szellemeknek is, miszerint a kárpáti Béka-tóban rejlenék a Kárpátok dúz kincse, melyben a békák békében aranysem lelhető. Ama fentebbi koronás házi nemű kigyókirályokról is hasonlóan tud a tiroli mese, Zingerle volkedicht. Tiroli k. u. hm. 1. 17.

Kerecsen. Emeltök már *lidérc, turul, grif* mythosi madár képleteinket, az utóbbi mellett történeti mondánk még különösen a *kerecsen* madarat emeli ki, (Kéza 1. 1): in montibus deserti cristallus invenitur et grifo nidum parat, avesque *legerfalc* (chr. bud. 11 *legisfalc*) que hungarice *Kerecsen* apellantur procreare pullos dignoscuntur. Róluk tehát mint különös madarokról a monda még élénken emlékezik, s elavult magyar nevüket a *legerfalkkal* magyarázza, mi már a *falk, falco*-nál fogva sólymot jelentene; ezen értelemben *gyrofalconak* magyarázva jő elő szótárainkban (Gyarmathi és Kreszn.)¹⁾; gyakrabban említik régiebb költőink is, Zrínyi (zrin. 79): *kerecsen szárny mutatja szépségét*, Listi (moh. 18), *serény mint kerecsen*, Gyöngyösi (2. 507) st. Fenven számos ily helyneveünk is: *Kerecsen* f. Bereg és Szaláb. p. Borsodb. víz álló Szabolcsb. *Kerecsend* Hevesb. *Kercséd* Aranyos szék. *Kercseje* Szaláb. *Kercse liget* Somogyb. f. Jerney (i. h.) szerint azok oklevelek nyomán királyi sólymár (falconarii regii) telepeknek tartandók, ámbár, mint láttuk, mind nyelvünkön a *sólyom* a *kerecsen-től* megkülönböztetetik, mind a jegyzb. adott leírás eltér, mind pedig számos sólyommal összetett helynevek is ezek mellett előjönnek²⁾. — Nevezetes ily régi madárneveünk a *ráró* is; régiebb költőink képeikben különös tulajdonságait gyakran említik; Listi (moh. 34) Lajos királyt rajzolva: *ráró tekintete*, s deli szemlélete. Faludi (nem. sz. 118): *ráró módra tekeri a nyakát*. Kreszn. a km. *szeme úgy jár mint a ráró madárnak*. Listi (158): *mint gyors ráró madarak*, (146): *rágy gyorsasággal és nagy hamarossággal, csapja madárseregét*. (138): *lovok nekik rárók*, s sebes szárnyon járók; mely gyors tulajdonságnál fogva már kitünőleg látjuk (átosnál) a hősök lovai neve és epithetonául használtatni. Szótárainkb. (Kreszn.): *avis ex genere aquilarum*, (Meln. Pariz P. Sándor): *buteo major, falco cyanopus, blauffuss*. Übb helynevek is: *Ráró* f. Györb. *Rárós* p. Csongrád, Nográd és Torontálb. *Ráros* f. Nógrádb.

Gólya. Történeti mondánk tud már szinte a *gólyáról*, azt mint *jós- és támaszmadarat* jellemezve; (chr. bud. 25, Tur. 1. 18) Attila Aquilleja ostrománál körül járva jósaival a várost, videns *ciconiam* de mari evolantem, et in pinnaculo eius palatii, (Tur. tarris in culmine), in quo habebat nidum suum, resedissee, acceptoque in rostro pullo suo, in maris arundines visibiliter deportavit, reversa tandem et alios pullos suos simul cum nido transtulisse perhibetur, quo viso rex Ethela suis militibus ad se convocatis ait: cernite ergo socii, quod *ciconia* ista *futuroorum fatorum sentit indicia* (Tur: *avis futuroorum praescia*) urbemque per nos diruendam, ad fugam, ne cum civibus pereat, se communit³⁾. *Jós madárkint* előjelenti Mátyás király halálát is, Bonfini (4. 8) beszél: cum Vienna Budam descendimus (Mátyás Bonfinival), et ad Comaram rex ipse substitisset, in turris fastigio *ciconiae* nidum suspeximus, de quo explorata domina, qualuor inter se *ciconiae* acerrime sane certabant, jussit caeteros id anticos necum una suspicere, mox inter socios, veluti divinitus afflatus, Pannonicam eo anno concordiam turbatum iri, et mortem hinc principis imminere auspicatus sum; így tartja maig róla a néphit nálunk (gy. 238): *hiszik um. hogy a gólyák áldást hoznak azon házra*, melynek kéménye fölé fészkelnek, és hogy őket bántani nem tanácsos, mert *tűzet visznek* ki a kéményen és a szerhára eresztvén *felgyújtják a házat*. Hogy a *gólyát* valamint a *fosokét* is, mint a *tavaszi, jó idő előhírnökét* s *madarát* a néphit

1) Jerney (u. muz. 1, 256) a kerecsen felőli kérdésében, annak Gyarmathi és Adelung szerinti, orosz, szinte *gerocsun* és *kerocset* nevére figyelmetet, az tehát ama vidékek ezen madara közös régi nevei mutatkozik; kézi szinte egy utóírás (Wanderer 1590) római tudósítását: *gurfalcken welche si kretzel nennen, in grösse eines schwanes, weiss und sehr stark, die ein schaf vom boden ertragen können*. — 2) Sólyomok Dobokáb. Sólyom telke Kolosb. és a Sólymászok, Benkő (Transilv. 1, 143): *cum tributarii in Transilvania, qui olim hac sola ave solebant tributum turcarum imperatori persolvere*. — 3) chron. rythm. 13: *tum ybis a tugurio — pullos duxit augurio*. — hoc *Athya* praedixit — ecce ybis venisset — cum civibus ne pereat — et pullos ne intereat. Grisolini (Tomus 1. 201) a banáti cigányok sátorai felett észlelt gólyák tisztelőit az egiptomi ibis tisztelőitől akarja származtatni.

tiszteli, s különös babonás hit s teendővel üdvözli, alább látandjuk (IX). Közmondásaink azonban még más különös tulajdonait is említik: *gondolkodik mint féllábon a gólya v. gondolkozóba esett mint a gólya. elemelte fiait mint a gólya. őt sem a gólya költötte. elvitte kedvét a gólya. árva mint a gólya* E. 3105—9. ¹⁾.

A **kakasról** is, mint más népeknél, úgy nálunk szinte különös mythosi képzetek léteztek. Ilyenre figyelmeztet már Eckehard (Goldast. script. allem. 1. 63) helye, beszélve a magyarok sz. Galli monostorbai beütését: duo ex illis (a magyarok közül) accedunt campanarium, cuius cacuminis gallum aureum putantes, deumque loci sic vocatum, non esse nisi carioris metalli materia fusum, lancea dum unus ut eum revellat se validus protendit, in atrium de alto cecidit et periit, mitől megijedve a helyet elhagyják: monasterio, eo quod **gallus deus eius ignipotens sit tandem misso**, ámbár itt a krónikási monda inkább azon helybéli a kakasrólí néphitre bizonyít, mind a mellett a vég-szavak, hogy a *magyarokat is tisztelet és rettegés hatja meg a deus ignipotens kakas* előtt, egyiránt saját ily hitükre is utal. A „vita s. Idae“ (Pertz 2. 573) szinte a magyarok Herzfeld Lippe melletti kolostorbai rohanásáról beszél, hogy a haranglába felmenve, mivel a harangokat meg nem oldhatták, rögtön elfutnak, itt is: *aliquid ibi esse divinis numinis suspicati*, talán szinte a toronyormon lévő *kakas képe* parancsolt nekik tiszteletet. Főntebb már a **szélkakas** kifejezést érintők a **szél** (VII) e nemű *személyesítésénél*; még kétségtelenebb s népünk hitében is ismeretes tűzjelvi jelentősége, a tájszótb. (185): *felteszem a házadra a veres kakast, azaz felégetlek*. Erdélyi (km. 214): **vörös kakas**, mikor valaki um. *vörös kakassal álmodik*, oda magyarázzák, hogy az *tűzet jelent*; azért fenyegetéseknél mondják: *házán lesz a vörös kakas*, vagy is meg fog égni háza; hasonlóan a németb. a gyújtogató fenyegetése (Grimm 635) *den rothen hahn aufs stadl setzen*. Másrészt ismét a *vigyázat, gondos virrasztás jelvékint véteik*; a néphit szerint (gy. 297): mikor a ház ajtajában kukorékol, a házban történendő veszedelmet jelenti; *szavára* egyébkint, melylyel az *érkező napot hirdeti megszűnik minden bü s varázs, az ördög, óriás st. elveszti hatalmát* (l. o. Majl. 2. 136 st.); mind a mellett ezen mythosi lények és különösen az *ördög kísértében* is áll, kinek szinte a **fekete kakas** különös *didozata* is (III); *virraszt* egyiránt az *elátkozott, bűvös kincs* felett is (Gaal 7). Ezen virrasztási tulajdonnal, s ama fentebb tárgyalt *hadi, jelvi szélkakas* (VII) *talizman* és *jösmadárkint* tudja őt a Győr visszavételérőlí rege (Mednyánsz. 61): Ali pasa megesküszik, hogy akkor veendik be a magyarok Győrt, ha a kapufeletti sátora hegyébe tűzött *vas kakas kukurékolni fog*; mire Schwarzenberg és Pálffyknak sükerült az ostrom, az egész város hallá a kakas szavát; a maigi néphagyomány szerint a székes egyházon álló *kakas* volt, mely akkor *kukurékol*, s *szárnyát háromszor felemelve összcsepcapta*. Lothar (volksagen 71) szerint a kakas a vár tornyán áll, s a bevétel után Schwarzenberg a tény emlékére a kapu felé állít kő kakast a felirással:

wenn dieser hahn wird krähen,   soll Raab wieder übergehen.

A **holló, varjú, szarká**val is maig még különösen foglalkozik a néphit. A **holló** v. *varjúk* károgo körülzállongása s gyülekezete *kisértetesnek* tartatik (Medny. 2), és rosz jelkint a bekövetkezendő szerencsétlen esemény *előjelentéseül* véteik. Így jelentik kis Károlynak szomorú végétét, Tur. (3. 7): illum deus atris ab alto portentus

1) az ókor különös hite volt a gólyákról, hogy azok emberré változnak, Aelian. (de nat. anim. 3. 23): Alexand. Myndius ait ciconias pariter viventes, cum ad senectum pervenit, ad oceanidas insulas profectas ex avibus in homines converti, idque pietatis erga parentes praemium consequi; és a szlávoknál is (Schwenk slav. myth. 129) a hit, hogy a gólyát nem szabad megbántani, mert más vidéken emberré válik; szlávban a neve is bogdan, isten madarat jelel; lásd jók tulajdonaitról mint halálát előzri a lengyel közmondást (Wurzbach sprichwört. d. Polen 111): mudri jak Zaleskiego boćian, s az errőlí regét.

ritat, *suae regalis circa occasum pompae, inopinatumque eius vitae prope ante ruinam, numerata corvorum multitudo adventans humanaque vi, aut arte nulla depelli potuit, galibus tectis insedit, et turmatim volitando, castris ferebatur per partes, horrendoque occitamine, sidera simul et aures attonabat humanas, nihilominus rostris in vim et inera versis, matuos artus deplumabant, nigrasque pennas; pariter et regalis culmen bilis, purpureo cruentabant sanguine.* Hasonlón Mátyás halálakor is, Bonfini (4. 8) erint: eius morem signa portendere . . . nulli eo tempore *corvi*, qui Corvinae domus signia referunt, Budae suspecti sunt: contra Albae, ubi regum monumenta sunt *gariae*, tanta *corvorum* mutuo inter se crocitantium multitudo suspecta, ut omnes c regis mortem facile ariolarentur. A dózsai pórhadat is így hollók s baglyok hirdetik mletes kárográs s hubogásuk által (Taurin. staurom. 120). Így már az *ördög, vész, d, halál kíséretében* jönnek elő, s mint az óéjszaki regében a valkyriak kíséretét szik, úgy nálunk is a *hadnemők madáralakbani* jelenségében kereshetők (IV). De nt az óéjszaki rege nekik a *bölcsesség, titkos dolgok* ismerete mélyebb vonását is lajdonítja, melynek ismét előjelentő jóslatuk kifolyása, Odinnak a két *mindentudó llót: Huginn és Muninn* (mens et animus), tulajdonítva, úgy jönnek elő még mon- inkban is; Gaaln. (179): a szerencsétlen mondahóst két *mindentudó varjú* beszéde lósítja, mint kaphatja vissza szeme világát és teste épségét; hasonlón tudósítják a llók Sigurdot (fahism. 32), s a keleváláb. (33. 104) Kullervot a titkos dolgokról; szláv meséb. (Marko Grimm 696) szinte *mindentudók – wedesch*, s haza térő urát rjúja a történetekről tudósítja.

Így tartja nálunk a néphit a *szarkáról* is, hogy ha a ház előtt (gy. 291), vagy a felé álltában csörög vendég érkezik; a km: *csörög a szarka* (E. 6981), *vendég iz a házban*. A hazánkban szalásoló lengyel lovas katonaságtól tudom, hogy a ilakban kitömött szarka süggesztetik fel, mely a lovat minden bajtól megóvja, értesít- em azonban, hogy ezen szokás honunk több vidékein is divatozik. Gaalnál (302) *szka* figyelmezteti a tátoson menekvő hóst álomlátásban a győzelmes kard feltalálása iásására (IV). Különösen jó ismét a *varjú* alakja mint *átkozási* képlet elő (gy. 86 38): a falánk hét fiú, más hol 12, anyja átkára *varjúvá* lesz; hasonló német (Grimm a. hm. 25, Bechstein 103) és szláv (Rimauski 81) mesei átkozási képletek is. — akrabban jó elő ismét a mai mesében metempsichosisi értelemben a *galambba vál- ás*, mi könnyen már csupán a szelidebb keresztényiebb alaknak, a vadabb s *pogányibb lló* helyébe tevése. Népdalaink (1. 52, 364, 3. 5) különösen emlékeznek még a *várdól* is, mint hirnök s szabadság madarat állítva elő, talán szépsége által voná gára a népképzetet.

A *halálmadár* v. *kuvik* is a néphitben *jóstulajdonú*; (gy. 234): ha a *halál- idár* a ház közelében erősen kuvikol, valaki a házból nem sokára meghal. Még ertesesebb a *kakuk* jelentés teljes szózata, mely ismét majd a tőle kért élet éveit, jd a leány férjhez menetele esztendejét jelenti *kukukolása* számával, (gy. 226): *kakuk* madarat hallani, kérdeni kell tőle „*hány évig fogok élni*“ st. a közmondások: *téz a kakuk szót várni. sokat szólott neki a kakuk*, azaz sok évet ígért; *hama- bb meg lesz mint a kakuk szól* (tavasz előtt). *neh ezen ér több kakukszót. sokszor llotha már a kakukszót* (vén leányról) E. 4080—7. A népd. (3. 158): a leány rdi a kakuktól élte éveit, mire ez százontúl is tovább kakukol, elijeszti; Grimm (642): a lány kérdésére tíznél többször felel, úgy jele hogy bolond v. bűvös ágon ül. A a fenlévő megvető szolások: *haladatlan kakuk. kakuknál is rosszabb st. ismeretes mésztelére vonatkoznak* ¹⁾.

¹⁾ más mythosok még többet is tudnak a kakuk jó tulajdonságáról (l. Grimméi bővebben 640), valamint a kábé 30 tárgyalnak mélyebb s kétségtelen mythosai vonásairól, melyek a mai eltűrtől s elmosott hagyony s néphitben már alig ismerhetőleg tűnődnek elő; mind a mellett mennyire kétségtelen ily mythosai

Állatokról hitregénk a közlőtekről is, mint e töredékekből látni, sokkal többet tudhatott szinte, de tudott bizonyosan még másokról is, a még csekélyesb fenmaradt töredékek azonban a további vizsgálatra kevés eredményre kínálkoznak. Így említi még a népd. gyűjtemény (1. 274): „a magyarok régi nótáját a szárnyas állatokról,“ amaz azonban, mely ma a felirat alatt áll bizonyára nem tartható annak.

II. F Á K. F Ű V E K.

Valamint az állatoknak, nem csak emberi ész s tehetség, de természet feletti isteni erő is tulajdonítatik a mythos által valahányszor az állati képlet főbb lényei alakul szolgál, úgy ismét a növényeknek is nem csak érzést, hangot kölcsönöz a hitrege, de alakjukban is olykor természet feletti erő és istenség jelenségét véli észrevenni.

Népdalainkban még élénken visszatükröződik a gyermekded és világnézet, mely az egész természetet rokonérző hason élőknek képzele, így hivatkozik a szerelemben epedő a fákra (népd. 3. 1, 4 st.), a szenvedő azok rokonszenvére (3. 166):

a merre járok	még a fák is sírnak,
s gyenge ágaikról	levelek hullanak st.

a babonás néphit bizodalommal járul hozzájuk; a hideglázban lévő az *élfához* mén, (gy. 276) üdvözli őt: dicsértessék st. fa! vendéget hoztam neked, a harmad v. negyednapos hideglelést, itt *egyen meg a fene* vele együtt, te rád hagyom, többet vissza sem nézek¹⁾; így tartja más néphit (gy. 270), hogy bizonyos időben *megszólal a fű*, különösen sz. György v. János éjén, s meg mondja mi hasznát lehet venni; vagy bizonyos *hősdökkel szól*, tudatja velük csodás erejét, mint a regék László és Csabáról (hős VI) említik, és a mai babona, előítélet még a kurúzlók, *boszorkányokról* hiszi, hogy a *fűvek büvereje* előttük ismeretes. A mondák és mesék említk, mint a hü szerető, a szerencsétlen végzetű *elátkozott, megbüvölt*, az ártatlan holtá után, *virág, fa s növényenyé lesz* (XI és XII), a *tündérek, szellemek nédszál, almából* st. lépnek elő (IV).

Jelentésük, istenségek és főbb lényekkel összefüggésük, elég legyen csak egy, itt épen a káukra nére bizonyító adatot a szláv hitregéből felhozni, Procos (Chron. slavosarmat. 113) tudósításából: *divinitas Zywie (élet) fanum extractum erat in monte ab eiusdem nomine Zywiec dicto, ubi primis diebus mensis maji innumerus populus pie conveniens precabatur ab ea, quae vitae aucter habebatur, longam et prosperam valetudinem. praecipue tamen litabatur ei ab iis, qui primum cantum cuculi audivissent, omniantes superstitiose, tot annos se victuros, quoties vocem repetissent. optabantur enim supremum hunc universi moderatorem transfigurari in cuculum, ut ipsis annunciaret vitae tempora: unde criminali ducebatur, capitalique poena a magistratibus afflicebatur, qui cuculum eccidisset. — 1) vagy u. o. kecskeméti néphit szerint: a hideglelés bodzafához megy, s szól: „jó napot bodzafa, vendéget hoztam, a harmad v. negyednapos hideglelést,“ azután átöleli ha vastagabb, ha vékony két kezével fogja s jól megrázza, mondván: „akkor leljen ki a hideg, mikor másszor meglátlak,“ s elhagyja um. a hideglelés bár mi erős lenne is. — miskolci közlés szerint (gy. 178): ha az eb fejében pondró van, a házban lévő bodzafát lebarják és végével a földbe bujtatják, mondván: „én téged bodzafa learestállak mindaddig, míg e kutyanak pondró ki nem vesznek,“ s teljesedés után a lezárt ágat felbocsátják. Kuhnál (mátrk. sag. 367) egy boszorkány-pérből: mikép kapja a fától a boszorkány erejét, naponkint reggel kegyeret és sort vivo neki áldoztat, közölni: „guten morgen fliederstrauch, du viel guter, ich bringe dir hier und heret, du sollst mir helfen aus aller noth, und so du mir helfen wirst, so werde ich morgen wieder bei dir sein“.*

Szent *bertek*, *erdők*, mint szenthelyek nyomairól alább szólandunk (XVI); mel-
lők egyes fák is előjönnek már, akár mint ily szentelt helyek, hol oltárok emeltek
időzotok történetek, vagy hogy különösen róluhi sajtáságos hitképzetnél fogva tisztel-
tek; egyik vagy másikra vonatkozik a sz. László alatti szabolcsi synodus tilalma
Lad. decr. 1. 22): *quicumque ritu gentilium ad arborum sacrificaverit*. Bizo-
sod határozott ily fák nemeiről adataink azonban kétesek. A tájszót. (389) így
za fel Szabó E. a közlött székely *zádokfa* névénél, hogy „a régi *pogány világban*
ent fa, istenek fája; azután a keresztényiségben is sokáig szent árnyékú fa, a mint-
gy ma is sok helyeken a *zádokfák* állanak a templomok mellett; ennek fájából
szítotték rég a vért áldozó szent kelyhek v. csészék is.“ A határozatlan beszédből
nem vehető a valódi értelem, valjon a tudósító itt a székely fa névvel egyszersmind
szófüggő ily eredeti székely hagyományt v. néphitot közöl-e? (mint p. az *Ika* szónál
XV), vagy csak általában a pogány világról szól. A *zádok* — székely és magyar,
domásomra a népeél már használatlan s elavult — szó (mi még mythosi jelentő-
gére legtöbbet bizonyíthatna), szótári magyarázataink szerint *hársfát* jelent, a tájszót.
zádokfa székely szó: *hársfa*. Kreszn. Sándor: *szádok*, *száldok* — tília, az akad.
szót.: *szádok*, *szádokfa* — linde, mindezen, azonos magyarázatai mellettú elterő
lásában elegendő magyarázatot mélyebb értelmére nem tudok (egy helynév is
itráb. Szádok); hárs jelentésénél fogva azonban a szláv mythos szentfája a lipa —
rassal azonos volna.

Nevezetesen találom a Kazar *fatiszteletről* adatot, a mennyire a kazar néppel
án azonos népségi eredet, és kétségen felül szomszédos lakhely, sőt egy népágának a
zárnak s nyelvének a magyarrali elvegyülése véle a legszorosab viszonyba hoz, minél
gya őz pogány vallási érintkezés st. kétségtelenné lesz; az adat Assemannál (bibl.
ient. 3. 469) olvasható, syr krónikák nyomán beszélve Illyés syr püspök térítését:
nam antem deum mundi conditorem et Christi domini nostri adventum illis praedicasset,
more sibi ajebant ipsius doctrinam et deum: sed habere se Jazadum, quem patres et
i haecenus coluerant, vererique, ne modo contemptus desertusque, pro accepta in-
ria poenas ab ipsis exigeret et perderet universos. et ubinam, respondit Elias, sedet
e Jazadus spurius deus a vobis ac maioribus vestris cultus? cedo locum ostendite,
amque Eliam ad vicini collis cacumen barbari deduxissent, in subiecta valle ingentem
borum Adram seu Illocum silvae reginam vocabant, quae temporis processu et inco-
rum cura, ad immanem altitudinem et molem excreverat, ramisque longe lateque
ermem in modum expansis addensatisque, miram oculis spectantium speciem prae-
rebat. tum vero Elias securim afferri rogat, simulque in vallem descendit, arborem, imo
re diabolum huic insidentem petens: arreptoque manu utraque ferro, ad tertium
tum infamem truncum prosternit, arboremque durissimam, densissimam, antiquissi-
umque ternis ictibus subvertit, deiecitque; surculos vero circum sobolescentes, quos
madri filios barbari appellabant, eodem ferro succidit. A Jazad név magyarázatára
eg tovább mondja: Jazad, Jazdad sermons persico deum significat, hinc apparet
et nomen cultumque a Persis ad caeteros ultra Persidem populos olim traductum
idololatriam deflexisse. A fa itt tölgy volna, s az istenség neve, mely benne kép-
telett v. lakott Jazad, azonos a perza istenségnévvel, mely saját isten nevünkben
kerestetett; mind a mellett a tölgyfának ily tisztelőtről adatok teljes hiányában, a
zad név összefüggésénél fogva sem vagyok képes az adatot teljesen közvetleníteni ily
ythosi nyomainkkal. Volna-e némi hasonlat a fentebbi zád-ok és Ja-zád név közt? 1).

a fenneknél is a fatiszteletről dítározott, Lencq. 17: silvae, luci et fructices, ut et arborum —
sub nomine polijit, etiam ritia — haant — sacrae habebant, et cultu quodam honorabantur; még 1656
Lydkhimen kuopii egyház sok ily sz. fát vágott ki, de Lencquist szerint az északi tartományokban ezek
még kecsig ki nem irtathattak.

Ős mythosi *tisztelt fánkkint*, mint a germb. *tölgy*, a szláv. *hárs*, különösen a *diófa* jelenkeznek. A néptudat legalább kettő kegyelet s érzettel emeli ki dalai, közmondásai s meséiben. Így mondja közönségesen a magy. népdal *aranyos levelesnek*, *ágas bogasnak*, a palócni áldásul a bölcsőben fekvő csecsemőre (Lisznai pal. dal 1) *diófalomb takarjon*; hasonlóan vonul át, mint kedves tárgy ezek s azokban számtalanszor; vigan hangoztatja a székely dal (népd. 2. 316) folytonos refrainkiat: *sűrös dió levele*, egy más (3. 149): *roppan dió mogyoró-t* vizsgálgozva ismételi, míg a csangó dalban (1. 428) haragos hangnyomattal hangzik: *zurgó mogyoróval csatogó dgyiával*; búsan említi más (u. o. 438): *én ültettem a diófát*, más köti hozzá a lovát; a *tündéri táncdalban* (1, 409): *kivirágzott a diófa* — nagyot vetelt az árnyéka — alatta van szép vetelt ágy — benne fekszik Márton diák st. jó kívánatul áll még a: *diófa koporsó is* (népd. 1, 181), és a haldokló szerető is kedvesétől csak *diófa koporsót* kér még (u. o. 401). A km.: *a jó meg a dió. mintha dióhéjban járna. kemény dióba harapott. egy ferges diót sem adnék érte. törd meg a diót ha bétét akarod enni. diót törne homlokán, úgy szereti. üres dió, üres pohár, ha eltörik sem nagy kár. rá tartja magát, mintha övé volna diófaig* (E. 1758—70 st. 1. al.).

A népdali — már a gyűjtők előtt feltűnt, s a megjegyzésekkel: valjon nem volna-e a dió a magyar őshit szentfája? (1. 476), kísért — számos adatok nyomán mondja Erdélyi (népd. 2. 421), hogy a *diófa* a perzsáktól Európába elszármazva megtartá őseink hajlandóságát '1) „e fa um. mindazon fák közt, melyek a vadonbul a kertekbe szelidültek át, legméltóságosbra nő, s így nagyon könnyű volt szembe tünnie falviának lakói előtt, természetéhez tartozván, hogy leginkább szereti az emelt helyet, a dombot, őseink egyik áldozó helyét, hová igen örömet teszi a szerető lakát is a magyar dal, gyakori előfordulása példabeszédekben, jelesül, mint *büszke, önkít emberre mondani szokták: azt gondolja övé mind a diófaig, nagy keletére mutat*. Közélethez azt tartják róla, hogy árnyéka igen hideg, s kopáron hagyja vesztegelni a földet, egyébiránt keményen áll ellent az idő viszontagságainak, sokáig él, s ezért talán szokás volt a kertek végire ültetni, honnan jött volna már az előbbi példabeszéd, mely körül belül a latin *non plus ultrának* felel meg; gyümölcsei nem rázatnak vagy szedetnek, mint más fákéi, hanem veretnek, s a *dióverés* bizonyos szakát jelenti az évnek, september elejét, s az ekkor eső vásárokat rendszeren *dióverő vásároknak* nevezik; ágainak pedig hasznát a verés különben nem terem.“ Innét a km: *diófának*, számárnak, asszonyoknak verve veszik hasznát. Balassa és Rimay verseihez fűggelék. (i. kiad. 290): *diófa veréssel hullatja gyümölcsét*.

Mythosi jelentésére utalnak nyilván mythosi dalokban, mint a *szent iváni tűzi s tündér játéki* fentebb felhozottakbani említése, hasonlóan említők a *sz. iváni tűznél a dióvessző divatozását* (VII), véle együtt említettik a *mogyoróvessző*, mely mondáinkban is mint *varázsvessző* jó gyakran elő (XIII). Különös értelme forog fen a *diófat*, a *halál képzetéveli* gyakori összekötésében, így már felj. a *diófából koporsó óhajlása*, a km. *nem diófat már a játék* (D. 2. 333) a halálra értelmezve, hasonl. *lába se jó másra csak diót hajtani*, (D. u. o.) *akkor már diót dobálnak csontjaimmal*. Majl. (166) a mondában: a *halál tengerén dióhéjban* evez a boszorkány, s belőle veti áldozatát a tengerbe. Balassa és Rimayhozi függ. (267):

a *diófa*, kit gyakorta *monnyító-kő* verten vér.

1) minap egy író (augst. allg. z. 853, 13 sz.) arra figyelmeztet, hogy újabban a növénytanak sikerül kismerni bizonyos növénynek lehelje, elterjedése st. nyomán az utat, melyen néhány népeknek átmentek, és mai lakjaikba vándoroltak; mi mellett különösen ránk magyarokra utal, hogy talán sáherűhözne un. azon tudósainknak, kik életük feladataul tevék eredetünk s ősi szöveink vizsgálatát, ezen az úton is a kérdés megoldásához közelíteni.

Fánkhoz egyéb mythosi vonatkozások sem hiányzanak. A hindu mythos sz. istenfájának neve: *déodvara*, az eredeti sanskrit szerint: *dewadanu* – *istenfa* volna (Humboldt kosmos 1. 43), mi egy neme a *dió gyümölcsű* fenyűnek, s egy ilyen nyelvünkön is: *dió fenyű* – pinus cembra (Sándor, Kreszn.), ezen gyümölcs használtatott a hindu kisebb isteni áldozatoknál is (Paulin. syst. brah. 9); a hellenben Διός βέλανος – isten makkjának nevezetett (Athen. 1. 28), mint a latin *juglans* is *Jovis glans*; mindenütt tehát nem csak az isten fája és gyümölcse a dió, de a magyarban neve is még ama régi, mythológiánk nyomaiban folyvást feltűnedező *dev*, *div* (III) *istennév*hez volna egyenest tartható. Kitünőleg tud szinte a szláv mythos tiszteletéről¹⁾, s nevezetesen találkoznék f. említett mondánkkal (Majl. 166), hogy mint a *dióhéj ladikkal* a halál tengerén evező boszorkány a habokba fuladva vízözönt gerjeszt; úgy a litv. regében (Narbutt 12) ellenben Pramzimas istenség, a Vandu és Veja óriások által gerjesztett vízözönből az emberiséget megszabadítandó, *dióhéjat* vett le, melyen állatok és egy ember pár megszabadulnak. Hasonlóbban még Gaaln. (66): a rosz tündér üldözve hatlyú v. récévé vált tündér gyermekeit *arany diókat* hány elejükbe, hogy őket a gerjesztett árvízből kicsalja.

Kollár (wykl. sl. dc. 14) a szlávok szent fája a hárs *lipa* nevéből elnevezett 200 helynevet számlál fel, mi ha nem is ennyit, mégis, összehasonlítva a kisebb tért, a szláv népek által lakott terjedelmes földterülethez, aránylagosan eléggé számos, 25 diótól nevezett helyet állíthatunk elő: *Dió-szeg* két mv. Bihar és Posonb. és egy p. *Dió-szány* f. Hunyadb, *Dió-mál*, *Diód* és *Dió-váralja* als. Fejérb. *Diós* hat f. Kolos, Zala, Fehér, Somogy, Posony és Nyitráb. *Diós-győr* Borsodb. *Diós-jenő* Nógrádb. *Diós-kál* Zaláb. *Diós-patak* Kővár. *Diós-patony*, *Diós-falva* Posonb., Moldvában (Jerney ut. 1. 171): *Diószeg*, *Diós-falu*, *Dió-keszi*.

Figyelmet igényelnek a diplomatariumunkban sűrűn előjövő nyomok is, hol a *határkijelöléseknél* bizonyos nevezetesebb s közönségesen ismeretes *élőfákról* (arbores) emlékeznek; bennök egyrészt birjuk legrégebb *magyar faneveinket*²⁾; másrészt különös körülményeket említgetnek a fákról, mikép bizonyos kutak felett állanak, vagy kitünő helyeken, hol az utasok pihenni szoktak, vagy hogy bizonyos sajtáságos *jelek* vésvék rájuk, így: (cod. dip. 3. 1. 214) *quercus trifurcata et signata pro meta . . quercus ubi requiescunt homines . . quadrivium, ubi est quercus pro meta . . quercus in qua est orux signata*, (u. o.) *nux signata*. (6. 1. 259): *ad arborem tul* (= *öbly*, a Kazar szent fa is) *sub qua est puteus*. (u. o. 377): *ad puteum subtus arborem gercian (gyertyánfa)*. (7. 5. 86): *fons et fagus*. (4. 1. 291): *sunt metae in arboribus*, et in quibusdam *sculptus est hortus Salamonis?* in metam (7. 5. 87): *arbor in qua sunt duo lapides?* (6. 1. 139): *ad quandam arborem illicis cruce signatam de antiquo*, mikép igen gyakran előjő. A nyomok fontosságára bizonyít,

1) a vita a. Otton. (Ludeveg. ep. Bav. 3. 512) de incisione nucuae arboris beszéli: *destructo fano, cum vir dei Stettinum reverteretur, arborem nucuae praegrandem idolo consecratam, cum fonte qui subter fuit, invenit, quam statim succidere suis imperavit. accedentes vero Stettinenses suppliciter rogabant, ne succideretur, quin pauperculus ille custos arboris ex fructu eius, vitam aiebat inopem, se autem iure iurando affirmabant, sacrificia quae illic daemones exhibebantur, generali edicto perpetuo inhibere. quorum petitioni doctor piosimus, dictante aequitatis ratione, noviter annuit. Hasoal. (hist. anon. 3. 715): cum delectandis et extirpandis fanis et sacris diligentius insisteret episcopus, etiam arborem nucis mirandae pulchritudinis, idolo dicatam volebat incidere. vicini autem qui umbra eius et amoenitate ipsius delectati fuerant, ne incidere eam rogabant, porro agri possessor, vehementius irasci atque indignari coepit. de arbore ne incidere tandem civis multis precibus obtinuerunt, iure iurando affirmantes nihil unquam divinitatis vel sanctitatis se arbori adscripturos, neque numinis vel alicuius idoli vice se eam habituros, sed magis pro utilitate fructuum et amoenitate umbrarum (l. Thumann gottesdienstl. alterthüm. d. Obotriten 294). — 2) Endlicher ezen diplomatariumunkban előjövő magyar faneveket már jeles szorgalommal összeállította: gesetze d. h. Stephan 139.*

hogy épen így találunk más okiratainkban határjelekül említve *béldény köveket*, különösen talán szinte *pogány, halmokat*, és igen gyakran *pogány strokat* (*sepulchra paganorum, antiquorum* és *poganser*), még szinte hasonlóan *forrásokat* és *kutakat* (I. XVI, XVIII st.), mi által ama *quercus trifurcata, signata, a quadriviumon álló, ab antiquo signata*, melyen kövek voltak felállítva, egy *hortus Salamonis* s valószínűleg más e nemű képek is vésvé, melyek helyébe legübb helyült már a leggyakrabban említett kereszt jele vésetett, st. ezen fákon jelek gyanítható mélyebb jelentést is engednek. Kétségtelen egy ily *pogánykori fatisztelet* emléke forog fen azonban a körtvélyfánál, melyet így, mint határ jelet II András adománylevele említ (Spiess archiv. nebenst. 1. 144): *arbor piri ubi fit congregatio puororum in octavis pasche*; hol a pogány szokást még a gyermekek, fiatalság játékaik tarták emlékezetben, valaminthogy maig nagy részt még így bírjuk pogány szertartásaink emlékeit (IX). Az élénk adatok már eléggé igazolhatják sz. László a pogány fatisztelet ellen hozott rendelete szükségét, valamint ez ismét megerősíti a fentebbi nyomok ily értelmét.

Mondáink és meséinkben még szinte élénken forog fen az összes mythosokban emlegetett *arany alma*, melynek birtoka a tündéreket és hősöket annyira foglalkodtja (IV) ¹⁾, s ehhez meséink még *ezüst körtefát* is tudnak (Majl. 160). Ezen ősvilág boldogléti, édeni arany almafa mellett, tud azonban még egy különös mondánk a sajátosságos *világfáról* is, majd nem hasonlóan az óéjsz. mythos *ygdrasil* féle világfi képzethez, mit helyén lejjebb (X) bővebben tárgyalandunk, valamint a hitképzeteket is, melyek az elholtak teteme véréből st. kivirított fák s növényekről szólnak (XII). — Az ókor s a kelet jelvies fái, mint: pálma, mirthus, cedrus, borostyán, narancs, olajág st. különösen pedig a *ciprus* (I. Firdusinál is 2. 261 mint sz. fa) még szinte gyakran emlegeti népköltészetünk (bár ezek emlékét, mint már Erdélyi is népd. 2. 398 megjegyzi, nyilván a biblia is élesztheté fel); de mélyebb mythosi jelentőségüket a mai európai nyugati hazában hiányukban már feledheté; annál nevezeteseb, hogy a *rosmarin* még maig népünknel is oly nevezetes jelentékenységgel fentartatott, s népünk lakodalmai, temetési st. mellőzhetlen kelléke, ha bár ma összefüggőbb hitnyilatkozatot a szokások felül erről sem tudunk felhozni, tudott azonban bőven a régibb kor, mire nézve itt csak Schmellerre (bayr. wört. 3. 137) utalok, ki egy 14 századi codexből 26 különös tulajdonságát említi.

Sokat tud még a néphit a pogány nézetek nyomán a többi *növények, fűvek* ről is ²⁾, azoknak különösen *büvereje* s *hatásáról*, mely által majd ily büvet eszközölhetni, majd magát tőle óvhatni véli. Így tudósítatom (gy. 70), hogy az ismeretes *vASFŰ* a székely s oláhnál keze tenyerébe bevágva, kinyit minden zárt, ha száz mérföldre volna is; bizonyos fűvekből készül szinte, Cserei „székely asszonyok törvénye“ (228) szerint, a *bájoló szerelemital*. Endlicher (flora Pos. 357): a *sedum telephicum* magy. neve: *szeretem taplója*; a szerető *bokrétája* a palócoknál (Lisznyai pal. d. elősz. 5) *boldogvirág*; a *fodormenta* (Erdélyi km. 26) a falu vén asszonyaitól használt orvosság: *banyavirág*. Az *igézés, szemtőljődésről* (gy. 287 st.) óv a *tiltosfű*, a váltott gyermeket megismerteti a *kakukfű* st. számtalan e nemű népünk között minden természetes és természetlen betegségekre tudott óvszerek s ellenszereknek a növényországból vett használata, hasonlóan a marha gyógyra s házi gazdagság, tej s más körül alkalmazásának összeállítása, melyek egyes bebonás szokásokbani kiterjedő vizsgálata, a mint most itt messze vinne, úgy mégis,

1) a km. is: apánk evett almát, a mi fogunk vászik (E. 207), a tiltott almára sokkal übbön vágynak, belé harapott a savanyú almába st. (E. 132—8). — 2) christianos fidem in verbis, judaeos in lapidibus prothesis, et paganos in herbis ponere. Meibom script. 1. 186.

perítva szinte az eddig még csak kevéssé ismert boszorkánypöreinkbe előjövő
szóval — érdekes jegyzékét adná az ezek körül fenforgó néphitnek. Mondáink
meséink is említnek ilyeneket, de többnyire már határozatlanul, mint Majl. (160)
akasztófa alatt nőlfű a vaknak szeme világát adja vissza. Tompánál (188) a
rézvirág száráról, mely csak minden száz évben virít, csak a szeplőtelen szakaszthat
a virágot, mely védi a gonosz ellen. Nevezetes egy pár feljegyzésünk hagyományos
ta egész őstörténeti pogánykorunkba visz fel e féle nyomokat: Beythe (Clusiusnál
noncl. stirp. l. kútf.) a *pimpinella germanica saxifraga*-t *Ohaba* ír h. e. *Chabam
plastrum* magyarázva, beszéli: nam ferunt Chabam regem, Attilae regis minorem
nam ex Honorii Caesaris filia, post parentis mortem, cum universum regnum ungariae
estimo bello concatoletur, atque acre proelium commissum, quod inter se dissentirent
nam filiorum Attilae regnum cedere deberet, eoque proelio omnes ungari occubuis-
it, solum superstitem remansisse cum 15000 viris, et illis quidem omnibus vulne-
tis, quos haec herba curasse dicitur, unde factum est, ut postea ab eo appella-
tionem sumserit. Hasonlón a *gentiana* vulgo *cruciata dicta*: zent *László király* five
s. *Ladislai regis herba*: huius regis tempore gravissima peste afflictam universam
pariam aiunt. eum vero precibus a deo obtinuisse, ut quaecumque stirpem sagitta
illo in altum emissa cadens feriret, utilem illam adhanc luem curandam praer-
ret, hanc in cruciatam decidisse referunt, qua deinde subditos pestis contagio
eravit. U. az (rarior. stirp. Pan. 422) tesz némelyek különös hatásáról említést:
ha *kerem (golya köröm)*, slavonicae mulieres, um. quarti (t. i. geranii) speciem,
octam ex profuente aqua mirifice commendant in capitis gravedine, si sinciput ubi
or est eo abluatur. deinde herba decocta super imponatur, postremo (quod superstitione
i caret) in profluentem unde aqua fuerit hausta abiciatur. (602): *tisztós fü*
szeszű) i. e. *nobilis herba*, decocto pedes et alios artus defatigatos, aut rigentes
liter severi praedicant. és *the mendák fü* h. e. *tu dixisti herba*, eo quod aniculae
xos a febre hac herba curare solent.

Igy tud még egykét régibb fűvész- s gyógykönyvünk hason megjegyzéseket,
tapva részint a különböző néphitből, s íróktól is, mint p. Pliniusból. Horhi Melius
kernél (herbarium az fának foveknec nevekrol természetekrol és hasznairól l.
f.): *lunaria minor* (55): *hóldruta, hóldfű az babác babonas fűe*. (166):
tananco (?) csak a búuös bayos babác wrasolnac vele, az házásokat akariak
o a totoc szeretletnei. (182): *anagallis, a babác oigánkodnac vele*, mint Plinius
gya, háromszor köszöntic reggel, úgy szedic, de hamis baluányozás isten
m st. (24): *rózsa olaj ecet* szívet ágyu előtt erősít. (25): *körös fa* soha kigyó
alatt meg nem maradhat, ha a kigyót a szén és a körös fa közé veted hamarább
szétre megyen, hogy nem mint a körös fa ágaira mászna. (109): *diptamnus*,
ga, füstje mérges állatokat elűz, az *tagokba lött nyilakat kivonsza, ha fellyül*
l költöd e fűvet, vasat, golyobist kivonszon a testből. (186): *veratrum verum*,
eglelőkncoc, bolondosoknac az almelkodócnac igen io meg innya st. Francovith
rgely (hasznos és szikseges könyv l. kútf.) „serapium (n. 26) keinyetje (különféle
ok közt) *kit a varaslo baiosok meg bantnak*.” (n. 27): „kinek hagymaz betegsége
gyon,” (123) fű, virág levél s gyökér recipeje ellene, a hozzá tétellel: „innep
nom fü (fű) szedesere való.” Pestis ellen 28 féle növény; és hasonlóan ismét
öös állat részletek; így vérhas ellen: a *fekete kakas gyomrán való hártya*; a
tis és nehézség ellen *medvének és kollónak epéje*.

Főntebb már, az illető helyeken, kiemeltük szinte az *iston, ördög st. fölények*,
tíosi alakok s nevekkal összefüggő növény neveket, melyeket az ős pogánykor
onyára az ezen képzetekkel érintkezésük, bizonyos ide vágó tulajdonságuk, ala-
t, erejüknel st. fogva nevezett így. Ezekhez tartozhatnának még régibb herba-

riumainkban is felmerülő hasonló nevek, mint Beythenél: *teus virág* - *flos ignis*, *caltha*. zent *Juan verága colutea*, *varyu köröm*, *farkas alma*, *szarvas fü* - *fraxinella*; még több lesz szedhető az újabbaknál, mint: Benkő, Fazekas és Diószegi, Endlicher, Vajda és Hanáknál, kik többé kevésbé, a hol tudomásukra voltak, az e nemű népies nomenclatiókat felszedék; legtöbb azonban még e téren is szorgalmas keresés, vizsgálat s feljegyzésre vár, s becsületes napszámmal kínálkozik egy jövendő derék munkásnak ¹⁾.

1) Grimm (1142) mondja: Plinius hat über seine naturgeschichte dadurch einen eigenen reiz gebreitet, dass er auch die abergläubischen meinnunzen des volks von thieren u. pflanzen umständlich anzuführen nicht verschmäht. wie stechen seine ehrfurcht vor dem alterthum, seine sprachgewandte darstellung ab von dem trocken ernst unserer heutigen naturforscher, die keinen blick auf den brauch der heimat verwenden und alle kraft und zier des deutschen ausdrucks für geringfügig achten. hat applicatio!

L ÉGI TESTEK, TERMÉSZETI TÜNEMÉNYEK.

meny. I Nap, neve, tisztelete nyoma, nap úr, solium, solarium, kardvágást ekké a nap föld. Hold, hold-tés, hold-foltok, hold- és napfogyatkozás. Tündéri nap- és holdanyák, nap- és holdkirály, nap-tátes, holdas lé. Csillagok, csillagfutás, göncöl szekere, ég és hadak útja, kaszás, Sasnyák, hetevény, Sörhajtó, Lehel s Mátyás kárt, Mátyás szem, László szekér, tátes, asarvasnyom, tatárdélás, sellő, tündérfő. Szivárvány, bábabakra. Őstűke csillag. II Nap és ég, virradat, pitymallat, villamedett, hajnal st. heival, reg, déli, napnyugta, leáldonta, este, éjtől. III Nyár és tél, ős, tavasz, nyárhírűkék, téliherdás, kisse, bernas bűjt beaserkány, tékehúsás, bégő tometés, nyár bejövot, szilág herdás, pánkődi király, a tél szürke leva, ésszakála.

sonló hatást mint a természetelemek gyakorolnak az emberre a természet azon itságos tüneményei, melyeket az égvezeteni csillagzatok sokféle phasisaiban naponta revesz és érezni kénytelen, azért hasonlón az elemekhez az összes mythosi hitképzetre önös befolyással voltak. Ezen föld feletti kör nem csak az istenség székeül tekintett, honnét a „világra le néz,” melyen a napot és csillagokat ragyogtatja, járattja, vive rendezi (I), hol a fensőbb lények a tündérek a csillagzatokban honolnak (IV), á a hősök holtuk után mennek, a csillagokban tündöklenek, ezek mint szemük ye ragyognak (I. Mátyás szeme), a göncöl és László szekerén vitetnek, a tátes llagzatban nyargalnak, a hadak útján járnak, harcaikat folytatják st. (I. lej. csillag. XII); de a honnét az ember az élet szükséges feltételét, a világosságot és meleget, itegy kűtfőből nyeri, melynek változása és forgása szerint életét, foglalatosságait :zi, időszakait számlálja, tüneményeiből jövőndőjét kémeleli, várja és jósolja.

A földet borító légkör a magyarban ég – coelum; valamint a világ (mundus) a igosságtól (lux), úgy ez kétségtelenül az ég – ardet, égéstől, az égő tűz, láng ye, ragyogásától, világosságától — melynek mintegy látható kűtfejeül az égbol- nt, rajta látszó csillagzataival tekintetett — veszi sajátlagi jelentését. Azért maga oltozat: ég, rajta a fénylő, világító égi testek: hold- és nap-fény, és a csillagok sillogók. Innét akarja származtatni Otrókócsi is (orig. 2, 223): ég, h. e. coelum, ut vel ab ηγ (ug) circumlum ducere, vel potius ab ἄρα (egga) ardere, splendere, ilare arabibus; unde et nobis ég verbaliter idem est, quod ardet; valamint már lebb is (VII) az ég szó más nyelvekeni ezen tűz értelmére: sanskr. agni, lat. ignis, iv ogen, lit. ugnis st. utaltam. Nyelvünk e mellett határozott különbséget tesz a let borító légkör – firmamentum, gör. αἰθήρ, és az e felett vallásilag képzelt érzék- ttü üdvhely, sedes beatorum, coelum, οὐρανός közt; az elsőt érzékileg a tűz,

fény-világ tulajdonságától égneek, a másikat mélyebb, kétségtelenül mythosi hithépzetrei vonatkozással mennynek, menny-orzágnak nevezve. Így mondjuk: *ég-boltozat*, *ég-hör*, *ég-öv*, *ég-hajlat*, *ég-alj*, s nem: menny-hajlat, menny-öv st., valamint szinte nem: ég-ország st. ¹⁾. Azért az *ég* szó hasonlóan *lég* – aer jelentéssel is bír, (Kreszn.): *ég* – coelum v. aer, *ég dőge* – *levegő romlása*, *éltető ég* – *atmosfera*. Nyelvünk ezen nevezetes megkülönböztetése más nyelvekben alig leli hasonlóját, s az csak némileg régiebb elavult homályos kitételeikből volna gyanítható; így péld. a német *himmel* mellett, Grimm (661) szerint, a régi s mai szász tájnyelvi *hëvan* birna némileg az érzékfeletti menny értelmével ²⁾; a latinban ismét némileg a *coelum* és *nubes* – felhő (mi már a szláv hasonló szóban: *nebo*, szinte eget jelent, sanskr. *nabhas*, gör. *νεφος*) mellett, úgy látszik a régi *diu* (sansk. *dju* – coelum és splendor) szóban keresendő, mely csupán már az összetett, s a magyarban jól magyarázható: *sub dio* – szabad ég alatt szólásban maradt fel; így: *sub dio* v. *diu noctavit*. Kresznericnél (1, 134): az ég alatt hált, subdiale – ég-alja – fűdellen hely (Molnár).

L Nap, hold, csillagzatok st.

L Nap. Az égen a nap a fő csillagzat; a nap szó eredete és jelentése nyelvünkön ma már homályos, nem kótlelem azonban, hogy az mint az ég, csillag st. a *tűz*, *fény*, *világosság* értelmére visszaviendő. Főntebb (VII) például érintettük a tisztisztelet egy eredeti módját, mint az különösen a természeti *tűzforrásokban* tisztelve, erre kitünően a *naphta* források szolgáltak, s hogy azok nemzetünk előtt is ős korában igen ismeretesek lehettek. Egyrészt már azonban mind ezen földi tűzforrások csupán helyettesítői voltak az eredeti égi tűz forrásának, mely a *nap* volt; másrészt ama *naphta* név már régi mythosokba visz fel: a hindu tűzisten Sivával, ki már a sivaiták által különösen ezen *naphta* tűzforrásoknál tiszteltetett, név- és lényegére nézve azonos *Typhon* egiptomi tűz- s enyészet-istenének, (ki Diodornál 1. 88 jellemzőleg mint ilyen, lángvörös hajjal ábrázoltatik), neje Plutarchosnál *Nephtis*, e névnek már Hitzig (urgesch. u. myth. d. philist. 271) szoros összefüggését mutatja ki a *naphta* tűzforrások nevével. Röth (gesch. abendl. phil. 101) az egiptomi mythosi fogalmak cosmicus elemzésében *Phtah* tűzistent és véle egyesült *Neith* vízistennőt hoz fel, mint *Typhon* és *Nephtist*; vajjon ez által talán a vízforráskint előforró tűz a *naphta* forrás képében nevével jelvileg képeltetett, minő tűz forrásul már egyiránt a nap is veendő ³⁾; s lehet hogy ekkép talán ős *nap* szavunk is összefügghet e nevek s fogalmakkal? — a magyarázat mindenestre nehézkes, keresett és messziről közvetítő csupán, de én másnak hiányában még is felhozható okozatosbnak vélem, mint a Podhracky által (chron. bud. 6 lap. jegyz.) ide tartott *Kanopus*-t, Ka-nap nevével fogva, vagy a Dankovszkynál

1) vajjon a szokásos mennyek, péld. „mennyeknek országa” csupán többes számi ragozás-e, mint azt ma vesszük, vagy az összetett menny-ég, minőül mint régi szavat: mennyel-ég Kresznerics felhozza; a szeriat volna nála ismét az: ég-mennyezet – firmamentum szavak is. — 2) az ósím. hima – tego, involvo (Grimm gram. 2. 55), lith. dangus – coelum, dengiu – tego, ósím. himlezi – laquear. mi már, mint látni, szinte az érzéki, föld felett képelt fűdözetet jelenti, tehát a magy. sajtólagi eget; ma ugyan a magyarban is: mennyezet, bizonyos fűdözetre használtatik, de nyilván csak átvive a földi felv. levő mennytől, míg ellenben a németben fűdözet, laquear, himmelzel neve vétetett át az ég és a menny jelentésére. — 3) hasonlóan mint a nap az eredeti tűz forrásul tekintetett, mint prototípusa valamennyi egyéb földi lappangó tűz forrásoknak, melyek mindnyája amaz égi tűzből eredetűnek tartatott, így a hold ismét, például a hindu jadshur vedában, a nedvesség, eső forrásul, s az által egyesítve mind kettő a termékenység szülőjeül vétetett; épen mint Röthnél, Phtah és Neith, Nephtis és Typhon egyesítve: lásd egyébkint Plineus 2. 106 leírását a troglodytáknál Aethiópiában létező napforrásról.

Anna-paen-től st. származtatásokat ¹⁾. Ily távol hasonlattal felhozhatók volnának még elég számos nevek, mint a finn: *Panu* (kal. 48. 302) a nap fia (a hinduban Agni tűzisten fia neve ismét *Tanu-napat*), *Päivätär* nap leánya, és ismét egy runoban (Schröter 7) *Vapalo* a nap szülője, — melyek valjon viszonylanak-e nap szavunkhoz, s mikép? már az illető nevek homályos értelménél fogva sem gondolom elhatározhatónak.

A *napcultus* már az összes mythosok egyik fő ágazatát tevő; jelenségei mindenütt othonosak, a hinduk, a perzsák, a skythák st. régi népeknél (l. Nork myth. 6. 81). A hiongnu fejedelem Tanjouról (Deguig. 2. 26) tudósítatunk, mikép minden nap reggelén a napot Inchán hegyén imádá, s hogy a tavaszi napfordulatokat nagy ünnepélyekkel állé meg népe főbbjeivel; hasonlóan áldozik Dzsemszid fejedelem, a perzsa mythos hőse, a napnak a tavaszi aequinoctium alkalmával nedrus ünnepén, koronával fején a trónon ülve várván a nap feljöttét, s ha lángba borulva jött fel, hymnusokkal köszönték azt, s az uralkodó népe hódolatát fogadá. Ez, — valamint az, hogy szinte a régi s még némely mai keleti fejedelmek magukat az *ég- és napfainak*, mint a hiongnu Tanjou címe is szól, a *hold és csillagok testvéreinek* nevezék, csak azon régi mythosi képzetekben feneklik, hogy mintegy főistenség, vagy legalább annak képe és jelenségeül tartott naptól származtaták hatalmukat, uraságukat, eredetüket, s az által mintegy a fő hatalomnak ismerék el; mi már magában kitünő tisztületére mutat; és minek még mai ily üres cimkint vett kifejezése, legkésőbbi emlékei volnának, valamint még például a német népies emlékekben a napnak kitünőleg *úr* névveli címzése, és saját mesei személyesítéseinben is előkerülő *nap úr* elnevezése ²⁾. Ide tartattak már szinte a *fejedelmi szék*, *trón* (maga a nap is így kitünőleg *trónon székelve* képzeltetett a mythosokban, l. Grimm 663) *solum*, és a királyi székhelyek, paloták, udvarok, birtokok *solarium* elnevezései; hasonlóan a németben a *sonnenlehn* (l. Grimm rechtsalt. 278), és a szokás a *nap felé emelt kézzel esküdni* (Grimm weisthüm. 3. 349). Ezen utóbbi *solum* és *solarium* nevek és különösen a *nap felé emelt kéz*, tett *kardvágás* st. szokások által figyelemzertettem azoknak itt előhozására, melyek még e tekintetben nyomukban történetünkben s nemzeti régi szokásainkból felmerülnek. Így hozza ugyan is elő Podbracky a budai krónika (120) azon helyéhez, hol I Béla haláláról tudósít: in Demes regali alodio corrüente *solio* confractus, magyarázólag elő: pro clara *solii* notione assequenda scitu necessarium est: omnes olim propemodum gentes, solem pro summo numine coluisse, ac in uno sole omnia religionis studia collocavisse; quia igitur solem pro numine adorabant, ac ab illo omnia proficisci credebant: ideo praedia quoque nulli peregrino domino subiecta, de quibus libere disponere potuerunt, *praedia solaria* appellare consueverunt, quod illa a *sole*, seu a *deo* se tenere profiterentur. és a szavakhoz (123): „*paterno solio* sedere fecit,“ — *solii* origo prorsus illa fuerit, quam *superius* de solaribus praediis locutus adtigi; mire már Leisser (Jus georg. s. tract. d. praed. Lips. 1698. 1. 10) nevezetesen magyarázó helyét idézi: uti hoc videre licet in regno *Hungariae*, cuius *rex die inaugurationis adversus solem tribus ictibus verberare obstrictus est, et sic illud a nemine, nisi a deo et sole recognoscit*; e szerint a német jogtudós a régi magyar szokást, nyilván hasonló német jogi *sonnenlehn*, és *sonnenrecht*, a *naphoz emelt kézzel esküdni*, szokásokhoz tartja; valjon

1) *Kanopus* egipt. és hellen mythosi név, az előbbi igen homályosan ismert elemi tűz- v. vízistenség; az utóbbinál *Kanopus* híres hajós, az evező feltalálása miatt, holta után az Argo csillagzatba helyezve és tisztelve (l. Voim. 1015). Hasonlón határozatlan a hellen mythosi melléknevekül előjövő *Anna-paen* (u. o. 243 és 1277). — 2) Grimm 666, *Eligiusnál*: nullus dominos solem aut lunam vocet. Geaer (Mithr. Tur. 1555, 28): audio veteres germanos Lunam quoque deum coluisse et appellasse hermon (herr mond), idest dominum lunam. A meséinkbeni gyakori nap úrfi mellett, még ezen elnevezés az elemek közül csak olykor a szél illeti: szél úrfi, s épen így ismét a németb. is (Grimm 596) a szél herre — úrnak szólítatik meg; hasonl. a szlávban is: *dobropan* u. o. 667.

azonban mily eredeti s hagyományos tudat nyomán? Nálunk a koronázás alkalmávali ezen négyes (s nem hármias mint Leissert már Podhracky is megigazítja), a világ négy részére a királyhegyről a király által történt vágásnak jelentése korunkban csupán azon értelemben maradt fen: hogy az országot a világ minden részéből ellenek ellen védeni késznek nyilatkozik. Mind ez már ekkép Bonfinnál is, kinél tudomásomra a szokás első felemlítése jó elő, (kölni kiad. 496): *reversus (Rex) in suburbii tumulum, accepto stricto gladio, ad solis exortum et occasum, item ad meridiem et septentrionem, pro defensando regno, ter eo vibrato, bellum ex more interminatur*; mit Bonfinai, ki a Hunyadiakból Corvinusokat csinál, természetesen római szokással igyekezik magyarázni: *Romanam, um. consuetudinem imitatus, cum a columna campi Martii in partem futuri belli consul hastam iacere consuevisset; mi nyilván nem talál, ott hadeset alkalmával történtől, nálunk pedig a hatalom átvételekori szokásról lévén szó. Itt egyébkint a világ négy részére intézett hármias vágás említetik már; és glossatora Sambucus a széljegyzetekbeni foglalatban szinte a négyes vágást emeli ki: *gladium in orbis quatuor partes vibrat*; Révainál (*corona 135*) ellenben ismét hármias vágás jó elő: *evaginato (gladio) conversus ad populum, tres ictus fecit, introrsum et ad latera duo, vagy hogy ez így csupán az egyházban, a karddali körülövedzés alkalmával történt. Vagnernál (hist. Leop. 1. 8) ismét négy vágás említetik: *gladium in crucis figuram vibratum, ad quatuor orbis latera, rei nescio cui significandae?* mit azonban mindjárt nála a népies hagyományos adoma magyaráz, melyből eléggé látni, mily erőt s jelentékenységet tulajdoníthatott a cselekvénynek a közhit, miután a következő azt parodizálja: *rem — um. Vagner — in ludibrium vertens Budensis Vezirius, in lectum se dat, caput velut vulnere saucius, fascia obligat, quiritur, chirurgos adesse jubet. mirantibus qui sanum nossent, barbara faceta reposuit: ungariae regem gladio, quem nuper dirum in modum vibrasset, ingentem plagam sibi imposuisse; ez is tehát a ténynek mai említett jelentésére vonatkozik. Valjon azonban ezen jelentés, mely mellett már úgy látszik a mélyebb értelelem minden nyomon fenforog, s a négyes vágás kereszt módra (in crucis figuram) eredeti-e, vagy hogy csak épen a hármias eredetibb napcultusi helyébe jött, s véle amaz újabb magyarázata támadt a ténynek is? A nyomok mindenesetre e tekintetben érdekesek s további figyelemre méltók.***

Kétségtelen naptiszteleti ünnepélyek nyomai maradtak fen a napfordulati időszakok alkalmávali népszokásokban, minőkről, mint péld. a sz. iváni tüzek, már fentebb (VII) szóltunk, s lejjebb még (tél és nyár, és XVII) emlékezni fogunk ¹⁾. Még dúsabban birják hitregei emlékeink a nap nevezetes személyesítéseit, minőkre már színt a nevezetes kifejezések vonatkoznak, mint: *napkelte, napnyugta, napszállat, nap-támadat, nap lementé, hanyatlása, alkonya, ledőzta, naphalladat* (P. Páriz). *napjárás* st. (I. alább), s minőket már fentebb is láttunk (I), és sajátlag lejjebb még, összefüggőleg a hold személyesítésével, bőven adandunk. Egyébkint a babona és előítéletes népies szokásokban tisztelete nyomait hiába keressük; valószínűleg a nap nyilvánosb, magasztosb tisztelete e körön kívüli volt, feljöttével a varázs és bűvnek hatalma eltűnt; minden kuruzslás, varázsszerek, bűvös füvek szedése és alkalmazásának, a jós víz meritésének st. nap felkelte előtt kell történni, később ereje már a nap uralmával elenyészik.

II. Hold. Annál inkább találjuk azonban ezekben az ábrándos képzetet keltő, litkosb s homályosb hold iránti hit nyilatkozatait. — A *hold* szavunk jelentését kétségtelen összefüggésben vélem a *hódel, hódít* (*cultum praestat, subiicit, subiugat*)

1) világosan tüntetik még elő a napcultust maig a pogány népek különféle ceremonialái és ritualái: mint a fölkelőt köszöntik, imádságban feléje fordulnak, előtte imádvá leborulnak, s a számos ima formulárik. minők például a hindu sz. könyvekben foglalvák; hasonlóan még a finn pogány runók is, mint Leacquistaei (15) a könyörgő ének a naphoz.

igék értelmével; mind a kettő gyökeül szótárainkban egyiránt a *hód* és *hold* áll (Kreszn. 1. 248) ¹⁾; és én a *hold* és *hódolás*, *holdolás* közt hasonló származási s értelem-viszonyt keresnék, mint a minőt főntebb a *tűz* és *tisztelet* szavaink- s fogalmainknál felmutattam (VII); e szerint a holdolás vagy hódolás mai, a tisztelet bizonyos kisebb nemét kifejező értelmét innét származtatom ²⁾, a mint azt a közértelem és szótáraink: a *homagium praestare*, *cultus homagialis* értelemmel használják. Így mondunk: *isteni tiszteletet* és *jobbágyi* vagy *fiú hódolatot*, amazt tehát inkább az isten, emezt a fejedelem s földi hatóság irányában sajátlag s eredetileg alkalmazva, ámbár a közbeszédben már határozatlanul vegyest vevék.

Különös befolyását látjuk a *holdnak* mindjárt az *időszakok szerinte meghatározása s elnevezésére*; szembetűnőbb lévén ugyan is a hold változata, könnyebb volt az időszakokat ez, mintsem a nap szerint számlálni; innét a hét napos hét (*septimana*) és a kettős 14 napi holdváltozat után a 28 napos *hold-hónap*, s 13 hónapos *hold-év*, minő a 12 havi nap-év mellett a legtöbb régi népeknél divatozott (I. Grimm 671). Nálunk már ez feltűnőleg jelenkezik az időszakoknak nyelvünköni elnevezéseiben, mert nem csak a *mensis* a *holdtól hónap*, hasonlóan a német *mond* és *monat*, a szláv *mesic* — hold és hónaphoz, mi mellett még Kresznerics (1. 247) a szónak egy *hód* formáját is említi, különösen *parvus lunaris mensis*, ama 28 napos *hold-hónappal* magyarázva; — de innét a *eras*, *crastinum* — *holnap*, azaz a hold utáni, a bekövetkező éj utáni nap, valamint ide tartom a régi *holval* — reggel (l. al.) kifejezést is, nyilván, miszerint a hold v. éj után bekövetkező első reggeli időszakot jelenti, aminthogy a régi, s mai keleti népek az időszakokat nem csak a napok, de különösen az éjek szerint is *számíták* ³⁾.

Megfelelőleg ezen hold-időszakonkinti időszámításnak, találjuk szinte, hogy a hold változása határozó befolyással volt bizonyos teendőkre, munka kezdet s vállalatokra, melyeknek maig szerencsés kimenetét, sükerét a néphit a *hold újság*, *hold tölte* vagy *fogya* idejéről szokta föltételezni. Ide tartja már Grimm, Jornandes (11): *lunae commoda incommodaque* kifejezését. E szerint ránk nézve a hold észrevehetőleg kettős 14 napi változást mutat elő; az első negyeddal kezdi új szakát, melyben 14 napon áti növekedtével, ekkor töltét bevégzi, s innét kezdve ismét fogy az utolsó negyedig; csak

1) Így még régibb írásoknál, péld. Listinél a hódol, folyást holdol, (11): fejedelmeket megholdoltata, (24): nekem holdolni, (27): hatalmát fogytig megholdoltatjuk. — 2) annóikül azonban, hogy annak ily értelmét *compán* a török félhold alatti szolgaság idejére vélném visszaviendőnek, mint azt Szirmay (par. 38) magyarázatlanban történeti alap keresésével szokása szerint teszi, ámbár most hamarjában nem vagyok képes nyelvemlékeinkből adatokat előhozni a szónak ama kort megelőző ily értelembe divatozása kimutatására. — 3) Így említem gr. F—y I. egiptomi utjából magával hozott szerencsénét, mivel többször arab hangokat ejtették, s németül és magyarul is érthetővé tudván már magát lenni, utjában vagy valahol töltöt idejét mindig éj s napok szerint számítá: két éjet s egy napot voltunk ott; hasonlóan a germánoknál Tacit. (11) szerint: nec diem numerum sed noctium computant, sic constituunt, sic conducunt, nox ducere diem videtur; valamint hogy a teendőket is a hold időszakai szerint intézék (l. al.), hasonlóan szinte az évek s tél szerinti számítása (Grimm 671), mely a nyárhoz mint az éj a naphoz viszonylik; s meséinkben is gyakran hét tél, hét nyár számítás előkerül. — Valjon összefüggésben van-e még szinte hold — luna szavunkkal, a hold — iugerum földmérték név? már Grimm (rechtsalt. 542) az ónémet szóltában, miszerint a földök határkövein a hold képe volt vésvé, holdtiszteleti nyomot keres, hasonlóan az okiratokban halfmondschnadsteine kitételben; — nem jön-e még nálunk is valami ilyes is elő, ama számos s különös határjelekeni képek mellett, melyeket fentebb (VIII) okiratainkból felmutattam? — Nevezetes, hogy a németben is a (talán szinte a mond-ra visszavihető) morgen egyiránt iugerum — hold, és mane meg crastinum — holval, holnap jelentéssel bír, mint nálunk; valószínűleg, hogy mint a hold bizonyos időszak mértékeül használtatott, úgy a hold szó is innét más mértékek neveül; és mint a holnap, holval, hónap bizonyos időt, úgy a hold bizonyos földterjedelmet jelentett; a találkozás, bár eredeti alapon s fogalom fejlődéssel, meglepő nem csak a német, de a hason latinban is, hol ismét mensis — hónap és mensura — mérték közt is ezen értelem forog fen, egészen hasonlóan a hellenben is holdnál a hold: mene, és μωω — mérek.

ezen utolsó és a bekövetkező első negyed közti éjen (a nap és hold coniunctióban) láthatlan (*nox illunis*); a közvéleményben azonban már ez az új hold növekedéséhez számítatik, ellenben a hold töltekor annak már fogyta kezdődik. A mennyire az ezen időszakokbani teendők körüli fenmaradt későbbi, mai néphit, szokás, előítélet, babonák töredék nyomai vizsgálatából kivethető, sajátlag az új hold volt a *kezdetre üdvös idő* mind azokban, melyek *gyarapodása, növekedése* eszközöltetni kívántatott; ellenben a *hold töltével bekövetkező fogyta ideje* ismét olyanokra alkalmas, melyeknek *fogyása, a földi menekedés, szabadulás* volt ohajtandó (I. Grimm 676). E szerint osztályozom én is már a népünk köréből ismeretemre jutott szokásokat (gy. 248), melyek természetesen nagyobbára azonosak a más népeknél előjövő hasonlókkal (mint péld. Grimm i. h. s másoknál összeállítvák), de melyeknek nálunk divatozását s eredetiségét legjobban fogja erősíteni olvasóim tudata, kik közül mindenki egyet vagy más a *házi szokásokból* jól ismerend, s az itt adottak számát még nem egy adalékkal fogja bővíthetni. Így az állatok csupán újságkor választandók el, ekkor fognak növekedni s erősödni a telő s nővő holddal; ellenkezőleg az elválasztandó gyermekek közt különbségnek van helye, a fiú új holdkor választassék el ugyan, hogy erős és izmos legyen, de a leányt jobb hold fogytán, ne hogy nagy mellű s begyessé váljék; hasonlóan tudja azt (Grimmnél 676) a lithvan előítélet, de már Bartholom. (676) ekkép említi a gömüri szláv néphitet: *natos crescente, seu ut loqui amant, nova luna venustiores, vetere et decrescente deformiores putant. hinc slavie quoque enatum proverbium, ut deformes vetere luna natos dicere.* Kresznericsnél (I. 82) is: *rosz csillag alatt lett - quarta luna nati*, s a teljes képű a magyarban is *teli hold arcú*. A haját, körmöt szinte újságkor kell nyírni, hogy nőljön s erősödjék. Új hold első napján a kijövő hold megláttára pénzt kell csörtetni a zseb és erszényben, és száma nőlni fog, míg ellenben az üresben az úr nagyobbland. Grimmnél még i. h.: új holdkor kell házasodni, új házban lakást kezdeni, a hasznos füveket és harmatot szedni, mely mindig friss maradjon (talán nálunk is tudnak mind e felől babonáink?). A hold tölte után, azaz kezdődő fogytakor ellenben mind az előveendő, mitől menekülni kívánunk; ekkor kell a jó gazdasszonynak házát tisztítani, fehéríteni, síkálni, meszolni, hogy a szemét, házi rovarok kiveszzenek, kiirtathassanak; hasonlóan a tollút fosztani, hogy életét, elevenességét elveszítse; a betegségek, különös külső bajok, daganatok, kihányások, bőrpörzsönetek, varak elleni sympatheticus szerek ideje is ez; a kézeni tyúkszem elvesztésére a hold megszólíttatik: *fogyjon bajom, mint fogy a te képed*. Grimmnél még i. h.: ekkor választandó el a házasság, valamint az öreg ház is lerontandó, ekkor kell kaszálni, hogy a széna hamar száradjon; a gödör is hold töltével ásatik, mert így könnyen összenő, ellenben fogytával az úr mind tágabb lesz. A szerbeknél új holdkor káros a mosás, az egész vászon holdassá válik (omjeniti), azaz ráncos szakadássá. Különösen a földbe vetendő magra, ültetendő növényre nézve azonban már szinte a különbség alkalmaztatik, hogy a föld feletti kalászosak újságkor, ellenben a földben növekedő hagyma st. növények hold töltével ültetendők. Nálunk természetesen, mint gardász s földművelő népnél a gabona vetés, növény ültetés idejének a holdszakok szerinti intézéséről ezen utóbbi irányban még legtöbbet tud a néphit és szokás; az adatokban azonban, melyek tudomásomra vannak, eziránt feltűnő a zavartság, mely részint a hold fogyta s növekedte visszaszámításai, részint a népnél az iránti őshagyományok zavart tudata, részint pedig a későbbi kalendáriumi e nemű javaslatok olvasása által a tárgy amaz eredetibb lényegét feledé, miért ezek a kitűzött fentebbi felfogás szerint már alig osztályozhatók: adom tehát azokat a mint vettem. Így Karcseyánál (u. muz. 2. 496) a csallóközi néphit: „a hold fogytakor semminemű vetés vagy ültetés nem jó (mi helyesen megfelelő a fentebbinek, de nem a következő): hold tölte ellenben hasznos,“ kellene lenni: a hold növekedése; még részletesben értesülök egyes gabona s eleség nemek vetése ide-

szállókői néphitről (Fehér gy. 248): „gazdaemberek, um. a hold változásainál tartják szem előtt: ha borsót az új hold után 3 nappal elvetik, sok terem; a j hold előtt 2—3 nappal, vagy pedig utána ugyan annyival kell elvetni, és pedig verű földbe, mert ha ez új holdkor kövér földbe vetetik, nagy részt rozszászik; a zabot új holdkor jó vetni, de még jobb hold töltén; árpát kövér földbe új holdban, soványba hold töltén; lent jó földbe új hold után; hold töltén dohánygyapot és mákot vetni jó, mert a dohány sok, a mák pedig nagy fejű lesz; végre az ek való fát is hold töltén télen át kell levágni, ha az ember nem akarja, hogy eleessék;” — miben már jó részt kalendáriumi tanácsok foroghatnak fen. Mint azonban e hitnézetek is majd nem egészen csupán mint házi szokásos, gazdasági, i, kertészi teendők gyakorlati szabályai maradtak fen; megettök ugyan olykor élyebb jelentés is itt ott mutatkozik, például a betegségeknel a rokonszenvi ésnek a holdra alkalmazása, befolyásáról nézet, a hozzá szólás és segítségével utlásról hit. Igy tudja a holdnak káros befolyását is az emberre szarvaskendi özvegye Káldi Kata, Nádasdy Tamáshoz latin levelében (839 tudt. 2. 166), hálóföveget küldve írja: *luna penetrante hominum capita, magis impediunt, a die regnante sole; egy szegedi 1728-iki boszork. pörben (l. XIV) Szél Zsuzsi, Dániel nejére a vád, hogy boszorkányi megrontása miatt a fatensen „minden an megszokott újulni a nyavalya.” Hasonlón az új holdkört hajnyírás is mértelennel foroghat fen, miután azt, mint vallási szertartást nálunk is látandjuk. Ide magyarázhatók még a helybeli hagyományokból is felmerülő adatok, mint (not. 2. 239) a csákányi templom és remetelak romjairól: *frequentatur singulis veneris, qui novilunium excoipiunt, magna religione;* (u. o. 283): Konyha egy szikla és kápolnáról: *sacellum est et saxum quoddam, magna ad sanandos existimatione, qua re fit, ut frequentetur singulis fere noviluniorum dominicis, a vicinis religiosius.* Hasonlón a regékbeni *hold fogytán vagy töltén előjövő tek* s jelenetekről; a Mednyánszky-náli (1) regében a hollókövön hold töltékor meg az őrült hölgy kísértetes szelleme; ama *holdatlan éjeken* (nox illunis) fel ismét nálunk is a népbabona szerint az átkos elsúlyedt kincs. — Valjon a élet különös ünnepélyes teendői, vállalatai, mind a germánoknál a csaták r 1. 50: *non esse fas germanos superare si ante novam lunam praelio content-*), a négytülekezetek (Tacit. g. 11: *coeunt certis diebus, quum aut inchoatur at impletur, nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt*), nálunk a hold változó időszakai szerint történtek-e? kész vagyok az előzmények után bár régiségünkben nem tudom másképp okadatolni.*

Ajajtságos mythosi képzeteket és regéket látunk alakulni a holdban észrevehető os setétebb helyek, úgynevezett **holdfoltok** körül. Grimm (679) e felől is számos regéit összeállítá; küzlöm a főbb képzeteket saját regéink előtűntetésére. A hindu a foltokban nyúl alakot képzelt; Chandras holdisten t. i. benne nyúlát hord vállán; i alak forog fen a mongol hitképzetben, és a ceiloniaknál a magyarázattal jő elő, gyakor Budha a nagy isten földön jártában eltévedve, egy nyúl által az utra vet-, s utóbb az éhezőnek a nyúl még eledelül is ajánlja magát, miért az isten a emeli. Az óéjsz. regék (Snor. 11) szerint: a hold egy fiút és leányt, épen midőn forrásából meritének, fölragadott, s azóta látni őket a vízfordó rudat vállokon holdban; a mai svéd regében is: benne két ember rudon vízvedert visz. A német en e foltok egy fatolvaj alakjára magyaráztatnak, ki vasárnap az isteni tisztelet fát szedni ment, s örökösen a fa vállán hordására kárhozva, most a holdban . Grimm e hit alapját már Mós. 4. k. 15 f. 32 v. adatban, a szombaton fát szemegkövezett zsidóról keresi. Igy tovább az összes mondákban, majd az elkárhozott zegő, majd ismét más bibliai alakok jőnek elő, például Isák saját feláldozására

Moria hegyére vive a fanyalábót, vagy Kain sovány áldozatára tüvist bordva. Grimm mind ebben az általános vonást véli kiemelve, hogy mindenkor *egy ember jó elő csalamit vállán vive*, légyen az nyúl, rúd, fanyaláb st. — A magyar néphit, ha bár hasonlóan bibliai személyeket lát a holdfoltokban, az előbbtől még is némileg eltérőnek találok. E szerint (gy. 248): Dávid király hegedül benne szent Annának, Karcsaynál (u. muz. 2. 501) a nép Dávid és sz. Cicellét látja a holdban körbe forogni, körüle a tündérek táncot lejtének; valjon ide vagy innét szól-e a km. is: *sz. Dávid tánca* (E. 1696), és a népd. (u. o.): csak az igaz magyar tánc, a sz. Dávid tánca? ¹⁾; egy más magyarázat ismét (gy. 84) e foltokat szinte a Kain által kiöntött *Abel vére foltjainak* tartja ²⁾, hasonlóan mint Berchtold (l. Grimm 683) Maria Magdolna vétkeiért elöntött könnyeinek mondja. Ama *Dávid hegedűjéről* képzetben már némileg ugyan szinte helye volna a *rúd s vállon fekvő tárgyról képzetnek*, melyet, mint mondók, Grimm valamennyi regékben keres, a mennyire a hegedű s a vonó ilyenül vehető volna. A képzettel népünknel még szinte az előítéletet is összekötve találok (gy. 248): *hogy nem jó a holdba sokáig merően nézni*, mert ha Dávid hegedűjén a húr épen akkor eltalál szakadni, úgy az ember megvakul. Ide tartható volna talán ismét a km. is *behegedült neki már sz. Dávid*, melyet én így tudok, magyarázva: a rosszszül, póruj járt, értelemmel, Erdélyi (1695) km. mellett: *hegedült már arról sz. Dávid. önekelt arról sz. Dávid, el is magyarázta. régen elhegedülte azt sz. Dávid, el is önekelte*; melyek amattól eltérőbb szerkezete, itt természetesen megfelelőbben a régen elmúltak jelentésével magyarázható; hasonló közmondások e szerint kettős alak és értelemben fenléteznének. A hegedű említése nélkül tudja ismét Karcsay (u. muz. i. h.) a csallóközi előítéletet: a teljes holdba nem jó sokáig nézni, mert a kíváncsi, ki megakarja lesni mi történik benne, könnyen megvakul ³⁾; mi már a gyakorlati tapasztaláson is alapulhat, hogy a tartós hold v. napba nézés által a szem káprázik. — A közmondás tovább ugyan azt is tudja, hogy a *napnak is van foltja* (E. 3655), a néphit azonban mitsem említ róla (l. lejjebb: a nap személyesítésénél szeme és arcáról, s a napbani tündéri kastélyokról).

Annál inkább kiemeli ismét a néphit a *nap fogytát* — a km. is: *fogyva nézik a napot*, és a *napot akkor nézik legjobban mikor fogyatkozik* (E. 5647), — a kevésbé feltűnő *hold fogyatkozás* mellett. Felhívom már erre nézve is olvasóim emlékezetét s tapasztalását az iránt, mit a legközelebről két izben egymás után ért napfogyatkozás alkalmával a nép által mondatni hallottak, s tenni láttak, valamint a nyilvános lapok erről tudósításaikban olvastak. Általános rettegés hatja meg ilyenkor a népet, mely általában a nézetből ered, hogy a *nap vég elfogyása, veszedelemben léte által, a világ végkimenetét véli bekövetkezendőnek*; vagy hogy csak legalább károsnak véli ezen fogyatkozásokat a termés vagy marhára, ilyenkor különös kénköves harmat vagy esőtől félve, miért a nyájak haza hajlattak a legelőről, a kutak befödettek st. Az e felőli összes régi mythosi eszmékben, úgy látszik a napnak látszólagos *menete, futásánál* fogva már általában a nézet támadt, hogy bizonyos *ellenséges lény*, szörny által üldözöttek; s ebben lennének megfejtésüket ismét a számos összehangzó e körüli mythosok is. Itt adom szinte a Grimmnél (668) s még másoknál előkerülő főbb vonások összeállítását

1) szép parallela ehhez ismét a keleti rege Hammernál (geisterlehre d. moslim 7): mikép Nekir és Monkir rosszszellemek az emberek fiait földön jártukban kísértvén, midőn a szép és erényes lantosos Anahid-et is elcsábítal akarják, ez azon feltétel alatt hajlandónak mutatkozik, ha néki az ég jelszavát megmondják: mire azt véle közlik, egyenesen a mennybe mén, s kimondva belejut, hol most erényeért a hajnali csillagba helyezve, ott intézi napsugarakkal búrozott lantja játszásával a csillagszatók hőrejtését a regében, mint látni, nem csak a képzet, de az Anahid név is a miénk Annájához közel jár. — 2) l. Grimmnél 682 a jegyz. a Kairói pogány képzetekről. — 3) Grimmnél 678 az előítélet: a tengerés úriakéjék alva képét a holdnak fordítani, mert vakasággal bűnhődhetik.

sajátunk bővebb magyarázataul. Az eddáb. (Snor. 12) a nap és hold szalad, üldözve folyvást az óriásnő fiát a két farkas Sköll és Hati által, kik ha elérik, *felfalják*. A hinduban Ragu és Quedu óriások (l. V), kiktől csak Visnu védelmezi, akarják *megemészteni*, vagy (Grimmnél Bopp glos. 148 szerint) egy kígyó ragadja meg. A kínaiaknál a nap- és holdfogyatkozást: schischi (*solis devoratio*) és jueschi (*lunae devoratio*), egy leselkedő sárkány eszközl. Nem tudom svéd vagy inkább finn néphitnek tartandó-e mit Vexoniusnál (svécia 10) talállok, ki ugyan Arctopolitanust (de orig. et relig. fennor.) idézi, hogy: Rachkis nocti praesesse et lunam arrodere putabatur; Lencquist is azonban (39) így említi: Rahkoi deus eclipsium, s még határozottabban fejezi ki ezt (u. o. 52) a finn Capeet daemonroli hit, ki a holdat fogytakor eszi, s innét a mondat: kuuta syödön — luna exeditur¹⁾. A tsuasoknál (Schott ling. tschuvasor. 5) fogyatkozáskor a szólás: Wubur sijat — daemon comedit; hasonlóan szinte az estek, grönlandiak, afrikai maurok, mongolok st. népeknél regék (l. Grimm i. h.), melyeknek mellőzésével még csak a különösbeket, mint a szláv-lithván mythosit (Narbut t. 127) akarom felemlíteni: hogy midőn a nap ragyogó kocsiján kiindul, a bűvösök és sárkányok megtámadván, eszközlék a fogyatkozást, a nép ilyenkor retteg, nehogy legyőzessék, mi eddig ugyan megakadályoztatott, de végre egyszer mégis megfog történni, és a világ akkor elvész; ide tartom még-a keleti regét is (Hammer geist. 32), hogy valahányszor a nap a déli vonalt eléri, a sátán szarvaival megragadja, s köztük tartva, magát a világ urának kiáltja ki, pillanat mulva azonban azt elereszteni kénytelen²⁾. A fentebbi nézetekkel összefüggőleg, hogy a nap valamely daemon, sárkány, szárny által üldöztetik, hozza elő még magyarázólag Grimm szinte a több népeknél előjövő szokást, mikép a nép a napfogyatkozásakor zörejt, lármát gerjeszt, hogy a sárkányt elijesztve a napot tőle megmentse³⁾. — Mi már saját, még fenlévő néphitünkről tudomásomra jutott, szinte az utóbbi napfogyatkozás alkalmával hallott nézetről értesít (gy. 109), hogy P. faluban a lakosok mondása szerint, ekkor a nap előtt sárkány repül át, s hogy ilyenkor vizellete azon ártalmas harmat, mely döghalált hoz, s azért kell a kutakat befödni. — Hasonló nevezetes kép volna még szinte fen a szász Krausz krónikájában (mag. f. gesch. Siebenbürg. 2. 226), ki tudósítva mikép Batori Zsigmond egy éjjel valamennyi szebeni polgárt a náluk beszállásolt katonák által leöletni szándékolván, ettől rendkívüli égi tűnemények jelenete által elijesztetik, melyek közt ezen sárkányi képlet foroghat fen a leírásban: er siehet (Ördög Boldizsár kapitány kire a parancs kivitele bizatott) in gestalt eines feürigen drachen ein anderen zeichen

1) Lencquist (32): capote faere eiusmodi maligni daemones, qui cuncta voracitate sua consummebant, remque familiarem in arcum redigebant, unde verbum capenda significat coarctari. sed non modo hi hominibus noxi erant, verum ipsam lunam aggredi audebant; unde eclipsis eius oriri credebantur, ac remansit hodieque phras: kuuta syödön — luna exeditur, h. e. deliquium patitur. hinc ömner ridiculus, non secus ac Sinensibus, quos solem et lunam a dracone quodam coelesti, eclipsis tempore consumi credere alunt. ide tarthatónak vélem a kalevala (47. 1) nevezetes helyét, hogy midőn Väinämö hárfája bájos hangzátára a nap és hold is lakából leszáll egy fenő és nyírfára hallgatódzni, Leohi a fogatlan éjszaki boszorkány elragadja őket, s bezárja a hegy sziklabarlangjába; teljes sötétség támad erre Kalevala és Väinöläben, sőt az égben is, úgy hogy maga Ukko isten álmélikodik rajta, s lelép a felhők szegélyére keresztel a napot és holdat, de meg nem találhatja; Ilmari azért új napot s holdat kovácsol (49. 1), de mire ezek nem adnak világot, a hős Väinämö elmen végre s kiszabadítja az elorzott napot s holdat. A képlet némileg már az általánosb napfordulati astralis jelentésre is vehető, épen úgy, mint mesékben a sárkány általi elragadása (l. al.); vagy, mint Lönröt (kalev. I. kiad. előszó) és Schott (meschr. f. gesch. 8. 467) véleményezik, a hosszú polár éjék regés magyarázata. — 2) Hammer ezt ugyan a 90. szolt. daemonium meridianumához tartja, minőre én már a szláv-orosz hártvő déli szélnél (polodnice) égytelmentettem (VII). — 3) l. Grimm 668, Eligius: nullus si quando luna obscuratur vociferari praesumat. Burchard: clamoribus aut auxilio splendorem lunae deficientis restaurare; és Ducange s. v. vince luna st. hasonlóan már a classicusoknál, Juvenal. 6. 442: jam nemo tubas, nemo aera fatiget, — una laboranti poterit succurrere lunae. l. Tacit. an. 1. 28. Boet. de consol. így a gröländök, afrikai szerecsenek stb. közt.

kegen mitag *den mundt undt rachen offen habendt*, ob welchen himmlischen zeichen der Ordegh Boldisar erschrockendt, umb die mitternacht zum Bathori lauft. Karcsaynal (u. muz. 2. 501) a csallóközi néphit, hogy ilyenkor a holdban este, éjjel van, vagy hogy ezen utóbbi inkább csak a hold fogytára, s nem a sajátági fogyatkozás – eclipsisre veendő? E szerint tehát a fentebbiekhez hasonló néphittünk az ártalmas lény, szörnny, *sárhány*nak, csak a nap előtti kárthozó átmenetét említené még, s nem ragadozását vagy megemésztési szándékát, ámbár némileg a jelenség *fogyatkozás* neve nyelvünkön a fogy – deficit mellett, a *fogyasztás*nak ama *consumptióra* vehető értelmét is adná ¹⁾. Élénken tudják azonban a képzetet mondai képleteink, nem csak azon általánosnak, melyek az összes sárhányi mondákban (I. ezt VIII) a *sárhány*nak *királyhölgy ragadása* által, ennek a napot legyőző astralis jelvi értelmére magyarázatiak, de e mellett még egy nevezetes, már szinte ott érintett mondánk különösen is, mely több variánsaiban (gy. 85 és 201) regéli, mikép egy sárhány miután a város minden hölgyeit kipusztítja, s a táj vizeit felitta, végre a *napot és holdat is az égről lefalja*; a sötét és bús országnak most, a király istállójában lévő *tátos* és *csikaja*, a *nap* és *hold* meg *csillaggal homlokán, szolgál* naponta és éjente körülhordatva az országban *nap- és holdvilágul*; mire ez azonban nem melegít és semmi sem nőlhet, a királyfi a tátoson kénytelen a sárhány ellen a nap visszaszerzésére küzdeni; a sárhány anyja a vasorrú bába ekkor a tátost is elragadja, míg végre a közönséges mesei fordulatokkal a hős art legyőzi s a tátost és a napot visszakapja ²⁾. Szinte így beszéli ismét egy nevezetes szegedi rege (Karcsay közl. gy. 317), hogy Mátyás királynak egy gyönyörűséges *Holdas* nevű lova volt, mely éjenként a merre ment véle, bármi sötét volt, az egész vidéket megvilágítja, miért a háborúban nagy szolgálatára volt; történt azonban, hogy egykor éjszaka utjában elszunyadva, lovát egy török talos elrabolta; nagy jutalmat, sok kincset és hét vármegyét szabad választás szerint ígér Mátyás a ló visszahozójának, mire a híres vitéz Kampó talos vállalkozik; bejárja a heledhét s a tündérországot is, hol bűvös szerekhez jutva, mén tovább keresni; egy nap utjában pihenve, hall a fán két szarkát, amint beszélnek: „mi újság nálatok?” „hát az, hogy egy gyönyörűséges szép lovat látni, melynek hold van a homlokán, s gazdájának a legsötétebb éjszakán is világít utján.” „ki a gazdája?” „egy bűvös ember, a kit senki sem ismer, mert a hányszor látai annyi főle.” „hol lakik?” „ott hol ha keresik sem találják, ha megtalálják sem látják, s ha látják sem ismerik meg; de neked megmondom: vizen túl, erdőn innen, hegyen alul, völgyön fölül, a ki a hét számot érti és hét hetet szolgált a tündérországban, olyan ember megismerheti.” Kampó mind ezen tulajdonokkal birt; megindul a kihallgatott utasítás szerint, s a bűvös ember meg boszorkány neje szolgálatába áll, hol ismét a mondai hős ismeretes módjával (VIII) kiszolgálja a tátost, mely itt az elrablott *Holdas* ló.

Mind ezen képletek azonban, valamint már egyrészt az általános astralis jelvi jelentőségre is magyarázhatók, úgy másfelől még inkább a *hold* és *nap* különös *személyesítése* is tekinthető, melyhez azért most átlérve, azokat itt még e tekintetben is fogom tárgyalni. Szorosan összefügg már ugyan is ezen összes képletekkel a *nap* és *hold személyesítése*; így tulajdonít nekik a népképzet *emberi arcot*, miszerint éppen ama bennök észrevehető foltokból képi a *száját, orrt, szemét*; különösen kiemelve az utóbbi, melylyel a nap és hold mintegy jártában vagy székéről a *földre tekint*.

1) Grimmnél (668 Mone untersuch. 183 szerint) megjegyezve találom, hogy már általában a régi naptárban is a fogyatkozások hasonló képekkel jeleztek, mikép két sárhány tartja a napot és holdat szájában, mi már népünkénél is a képzetnek ha nem gerjesztése, úgy élénkítésére hathatott. — 2) az idézett mese variánsok egyike egyenest a nap és hold felfalását, míg a másik csupán a szokott királyleányok elragadását említi, de melyeknek itt homlokukon ismét a nap, hold és csillagok tündöklenek, s elragadtatással a nap világítani megszűnt; sokban hasonló ehhez egy magyarországi szláv mese is Rimaukinnál (pov. 3), ámbár sokban ismét lényegesen eltér; az egészről bővebb ismertetést adok Wolf nechr. f. mytheologie-ban.

A népd. (1. 461) mesében, a nap haladtában megpillantva az ablakban síró királyleányt, megáll az ablak előtt, hogy megcsodálja szépségét; hasonlóan más mesei variánsokban (I): megáll a nap útjában, bámulva az aranyos ruhába öltözött hamupipőkéét. A népies kifejezések is: *nem érdemes, hogy a nap rá süssön* (mint péld. hogy a föld hordja, föld terbe), *hogy lássa a napvilágot*, ily személyesítésekre vonatkoznak; s ellenben ismét átokként hangzik szinte: *hadd süssön a nap rája* (népd. 3. 47); ide tarthatók általában a személyesítő szólások is: a *nap a hold kel, felszáll, magasan áll már a nap, lenyugszik, leszáll* (l. al.). — Nevezetesen azonban, mint a tündériesen képzelt tűz-, víz-, föld-, szélanyákat, személyesítik ismét mesénk: mint isteni, főbb lényi tündéreket a *nap* és *hold tündérannyát* is, kiknek sajátlag a *hold* és *nap a fiuk*; vagy mint *tündéres nap, hold, és csillag testvéreket* és *ségornékat*, kikhez a halandó, a *mondahős* vándorol a titkos dolgokat megtudni, általuk kik mindent látnak, bejárnak, tudnak útba igazítottat, megsegítetik. Gaalnál (372): ezüst meredek hegy ormán, körül véve magas fák árnyától áll a *holdanya ezüst háza*; a szeszélyes öregnő szidalmazva fogadja a lakába merészlő, kedvesét kereső vándornőt, megkérelve hallja azonban szerencsétlen végzetét, és vigasztalja, hogy talán fia a hold fogja tudósíthatni, „mert az ő szeme, am. akkor is éber, midőn mindenki alszik, s ő azt is kikérel, mi a nap tüzes látását elkerüli.“ Fáradtan éh-szomjasan és álmosan jó az alatt a fáradt hold háza; ő is haragosan ütközik meg a jövevényen, míg anyja megkérel. — *Aranyházban* lakik ellenben a *nap, arany kapuja gömbölyű, belőle hőség áradoz*, mint a kenyérsütő kemencéből; az izzó vörös pofájú *napanya* szinte megütközve fogadja a hozzá jövő halandót, de mindjárt szívesen igéri ez is segítségét; hazatérő *tüzes képű fiának szemei* annyira *ragyognak*, hogy a hölgy tekintetöket nem bírja kiállani; liheg a szemjútól, és jó izűn issza ki az anyjától nyújtott hóval tölt vedret. A számos variánsokban (l. gy. 2 st.) előjövő vonások, melyekben már a fentebb említett *nap úr* nevek is előjönnek, itt is ismét, mint a hazatérő *szél fairól* tudják, mikép hasonlóan az *óridához* (V) ember húst szaglálnak, s követelik anyjoktól, a hozzájuk betért, elrejtett halandót, de hasonlóan ismét ők is megkéreltetnek, és bűv ajándékaik, tanácsló utasítással igyekeznek segíteni a halandón. Így tudják a vonásokat némileg már ugyan más népek meséi is (l. Grimm k. u. h. märch. 3. 218), tárgyazonlatul azonban különösen kiemelendőknek tartom a finn kalevala e nemű regés érdekes képleteit. A *nap- és holdleányok* (kal. 4. 141, 25. 583, 41. 100) a felhő szélén ülve szövik az arany s ezüst ruhát (különösen nevezi egy runo, kal. 33. 20, a napot a *teremtő világító orsójának*) az ara s a völgegy számára; és Lemminkä anyja (15. 160), meg Marjatta (50. 390) keresve elveszett fiukat, mint mesénkben, *útjokban a hold és nappal találkoznak*; durván utasítja el itt is az első, panaszolva ádáz végzetét, hogy néki az éjen át is, a tél s fagy hidegében kell világítani, s nem lehet másra gondja; míg ellenben a nap szinte megsegíti s tudatja velük fiaik hollétét. Majd leszállva ismét — mint mesénkben a haladtában megálló, vagy ablakából kitekintő nap megcsodálja a leány szépségét — jönnek hallgatni Väinämö hárfája bájos hangjait (41. 100, 47. 1). — Egy más mesénkben Majláthnál (258): a *nap mint királyfi* jó a királyleányért, kopogva a palota ablakára, s a kiadott hölgyet *aranyhídon* viszi *országába a napközepébe*; míg a *hold király* mint *ezüst folyó* nyúl alá, s ragyogó hajjain viszi királyi araját a holdba. És hasonlóan ismét a *finben* is (kal. 11. 30): a szép leányhoz *kérőül* jó előbb a *nap*, azután a *hold*, végre a *csillag*; nálunk ezen harmadik a Majláthnál id. mesében a *szél*. Több mesénkben ismét (Majl. 199 s varian.): a három királyleány egyikének *ruhája mint a nap*, a másiké *mint a hold*, a harmadiké *mint a csillagok*; gyakrabban már másokban azon tárgyalt vonás (IV tünd.), hogy *homlokukon a napot vagy csillagot, mellükön a holdat viselik*; és ez utóbbi megint így más mesékben s különösen a finn regében is (kal. 10. 89): az éjszak tündéres hölgyének homlokán a hold, mellén a nap, vállán a

güncölszekér, hátán a hetevény csillagzat ragyog. Meséink amaz nap, holdas és csillagos hölgyei azután, kik a sárkány által elragadtatnak, mire a nap nem világít többé, míg a küzdő hősök ki nem szabadítják a sárkány hatalmából; mit már föntebb szinte, élénk hasonló finn regei nyomokkal is, mint napfordulati vagy fogyatkozási mythost tárgyaltunk.

Nevezetesebbeknek tartom még a különös képleteket, melyek a nap és holdnak az égeni vélt *menete* vagy *haladásánál* fogva, azokat e tekintetben személyesítik, mikép mintegy *kocsizva*, vagy *méneken vitelve járnak* kitűzött pályájukon, — miután a képlet ismét hagyományainkban is kitünőleg jelentkezik. A classicus mythosból ismeretes Helios a nap és Selene a hold kocsizása; Helios négy tüzes ménen vitetik, kiket a véle azonosuló Phoibos hajt. Az óész. regében (Völ. 5, Grimnismal 37, Snor. 11): Mani (hold) és Sol (nap) hajtják a nap kocsiját, melybe Arvagr (korán kelő) és Alsvidr (mindentudó) nevű mének fogvák. A lithv. (Narbut 1. 127): a nap (Saule) palotájából indul ki reggel fényes hintóján, gyémántos, aranyos és ezüstös három lótol vontatva. És nálunk is a fentebb látott mondákban, a napfogyatkozásra vonatkozó nézet mellett, ez is nyilatkozik már azon *tátesről*, mely *napkint hordatlik* keresztül az országon, *homlokán viselve a napot*, éjjel pedig *csikaja* szinte így a *hold és csillaggal homlokán*. Hasonlón a Kampó táltosról regében Mátyás király *Holdas* nevű lova, mely a merre mén éjjel a vidéket mint a *holdvilág* felvilágosítja. E képletekre azonban, mint azok régibb költőinknél is egy más még nevezetesebb mythosi tekintetben előjönnek, lejjebb (nap és éj) kénytelen leszek még egyszer ismételve visszatérni; s itt csak általánosan figyelmeztetek még mondánk általánosb *táteslő alakjára* (VIII), mely már mint ily tüzes, a légben hősével nyargaló mén, szinte ezen *nap mének* képzetével szorosan érintkezik. Regéink e szerint tehát kevésbé tudnának a *napnak kocsin, fogaton járásáról*, de mint látni szinte ismerik az eszmét, hogy *lovon vitetik*, vagy hogy általában a *nap a futó ló képében személyesítettik*. Ide tartom ugyan is már általában a felfemerülő hasonló eszméket, mint Herodotosnál (1. 216) a massageták lóisztelete s áldozatáról helyét, hogy: a napnak lovakat áldoznak, *természetük rokonságánál fogva*, mert um. úgy tartják, hogy a *leggyorsabb istennek, a teremtmények közül a leggyorsabbat áldozzák*; valamint a szláv mythosban a világosság a nap istenét Svantovitot illetik az egyház udvarában őrzött fehér mének (VIII), melyeken ő éjenkint a világosság ellenségei ellen tartá hadjárait. De így szól már a hindu Yagu veda (Upnekat 1. 98) nevezetes cosmicus értelmezése a ló jolvies jelentéséről: „a ló feje a hajnal, szeme a nap, lehelle a lég, kinyitott szájából jó a hőség, teste az év, oldalai a világörzések, lábai a négy évszak, csontjai a csillagok st.” Azért értelmezi Uschold (vorh. z. gr. gesch. u. myth. 1, 34), hogy a legősibb nézet a nap menetéről ugyan a *kerék, azárnyas kerék* képében fejeztetett ki, még később az a *légben járó ló* képével ábrázoltatott, s utóbb a herosi korban a *hadkocsik* divatozásával a nap is *kocsin, ménektől vitelve* képeltetett. Amaz ősi *kerék* képének képzetére vonatkoznék ismét, a nálunk is előjövő naptiszteleti tűzünnepélyeknél, péld. sz. iváni napfordulati tüzelesnél előjövő *tüzes kerek*ek hengerítése (VII); s erre vonatkozhatik a többi közt a finn kalevalábani föntebb érintett eszme is a napról, hogy az a *teremtő világító orsója*. — Valamint ismét az összes mythosokban a *napnak, a holdnak, egy aranylak, palota* tulajdonkeltatik, melyből kiindul naponta útjára, s melybe ismét, bevégezve pályafutását visszatér, úgy nálunk is a fentebb látott nevezetes mesei képletek mellett a *napanya arany*, és *holdanya ezüstös házáról* regél még a nép is, (Karcsey u. muz. 2. 501): a *napbani arany és gyémánt kastélyokról*, melyekben a *tündérek laknak*, sugarain lejárnak, s megjárják látatlanul az egész világot st. mi mellett még a képzet a napbani ezen arany s gyémántos kastélyokról, annak látszó feltjaira vonatkozó nézetre is magyarázható (1. f.).

III. Osillagok. A mythos tárgyaul szolgáltak a csillagzatok is. Bár a mai népies nézetekbe már a későbbi astrologiai fogalmak vegyülhettek el, még is ezeknek is alapja,

s általános érvényességre emelkedésük a középkorban, az ősi mythosai hitnézetekben feneklett. Így már a középkorban terjedt, s később kifejlett nézetek: a jó és rossz csillagzatok befolyásáról, az egyes halandók csillagzatairól, melyek alatt születnek, általuk az életen át kísértetnek, s leestükkkel kimulnak, a csillagzatokról (constellatio), melyek minden ember saját csillagát ismét körülveszik, kísérik, mozdulataik által rá befolyással vannak, élete kedvező vagy szerencsétlen végzetét meghatározzák, melyből azért az előrelátható, jósolható st. Ez nyilatkozik közmondásainkban is: szerencsés csillag alatt született (E. 1442), feljött a csillaga, leszállt a csillaga (E. 1433), csillaga van (E. 1438); a (népd. 3. 291) mesében, csak a jó csillag alatt született állhatja ki a kísértetes várban; Kresznericsnél (1. 82): rossz csillag alatt lett — quarta luna natus (l. f.). Ily jó csillag alatt állnak azonban országok is, városok, házak st. a népd. (3. 39):

— — Gyöngyös város . . .
én is onnan való vagyok,

három csillag felette van,
a hol az a három csillag ragyog.

Az így nevezett csillagfutás, hulló csillagról (trajectio stellae, stella transvolans, német sternschnuppe, sternputze, miszerint a német néphitnél fogva a csillag ez által magát tisztítja, mi ismét a magyarban a kmban nyilatkoznék: a csillagnak is van tisztulása E. 1436), szinte a néphit, hogy ilyenkor azon ember hal meg, kinek a csillaga leesik. A csallóközi néphit szerint (Fehér gy. 246): „a csillag futása jelenti, hogy akkor lélek szabadul ki fogságából, minden embernek van ugyan is a maga csillaga, melyre ha rá ismer, vagy eltalálja melyik, azonnal tüstént meghal;“ hasonlóan vétetik tudomásra, valamely leány vesztett szüzessége jelentéséről. Lisznyainál (palócd. 74): „a palóc azt hiszi, hogy minden embernek saját csillaga van az égen, a mely le is húlhat, s a kié lehül, az míg él boldogtalan, s közel van hozzá a halál.“ Tompánál a szép regében a futócsillagról (népr. 140):

az égen járó csillagok között
és midőn csillagfutást látsz,

minden halandónak van egy,
tudd egy halandó élete lobban el¹⁾.

Az ég számtalan csillagzatai közül azonban a néptudat alig ismer határozottabban néhányat, s mily keveset tudunk nyelvünkön eredetileg nevezni! Grimm is (684) megjegyzi már, hogy még Jornandes tudósítása szerint a gothok Dicnaeus korában a planetákon kívül 344 csillagot ismerének, ma mily kevésnek maradt fel német neve. Hogy ez nálunk is úgy volt — ámbár amazoknál jóval többet tudunk felmutatni még nyelvünkön, a vizsgálat ezen első kezdetében is már — s pogány korunk a csillagzatok s neveik és ismeretével birt, mutatják a maig fenmaradt, s a figyelmes vizsgálat által napjainkban újra a felszínre jövő népies csillag elnevezések töredékei, melyek majdnem

1) L. Saphir (wilde rosen 50) szép költeményében is ezen magyar néphitrei vonatkozását. Látinél ellenben a török császár atyórára lehulló csillag szerencsés jóslatul áll; lásd a keleti hitet szinte (Hammer geist. 15): hogy a lehulló csillagokból válnak a rosszszellemek Gulók (lidérc VIII). — Az őrülők önézetre vonatkozik már általában Jeremiás 10. 2, és a Midraschim magyarázata (Bereschith rabba in gen. 15. 5): „az őrültől való Ábrahámot és ivadékát a csillagok hatalmától megmenté; ámbár az israelita is természet szerint még a csillagok hatalma alatt áll, és mint a pogány befolyásuk alatt születik, de a Sinai hegyen adott törvény által, képesé lett magát a természet uralmától megmenteni.“ Wolf (zeitschr. f. myth. 1. 345) ezen nézetekben tartja az ír legenda e nemű szép vonását: quadam nocte Letna dormivit cum uxore sua Ethno, et illa nocte ipse vidit somnium, scilicet stellam cadentem de super in os uxoris suae; et ipsa uxor vidit in somnio suum cadentem in os suum, et illa nocte Maedogh conceptus est, qui ideo a multis filius stellae vocatus est. — Dieser stern (mond Wolf) war die seele, oder der die seele führender engel. fallende sterne sind anfliegende seelen, und kinder göttlicher abkunft tragen goldene sterne, auf stirn und brust; hasonlóan mondánk hőscsínél (VI). Figyelmeztetek még Kresznerics (szót. 1. 82) és Erdélyinél (köz. 68) említett, a déliek és pástorükknél, tudomásra is mag is divó tréfa „csillag rugás“ nevére, mi ugyan már magában a tényben találja magyarázatát; de így divik már a kifejezés a népnél a telivér, nemesb, tüzes létől, hogy „csillagrugó,“ mint már a km. is: mén mint a csillag (E. 1443), sebesen, biztosan?

egyőtől egyig a legszebb mythosi eszméink s képleteinkre vihetők vissza, és melyekből e szerint mint ily mythosi jelentésűek erősülnek, valamint ismét viszont ama mythosi nyomokat is a legmegfelelőbbben erősítik. Hogy ezek, a néhány tagadhatatlanul egészen sajátos eredeti mellett, ismét a más népeknél hasonló csillagzatok s római regés képzetekkel találkoznak, természetes; mert ha valahol az emberi eszmeegységnek — melynek a mythosi hit sokoldalúságában is, épen itt minden nyomon a legkitünőbb bizonyítványa áll előttünk — helye van, úgy bizonyára a természettiszteletben, melynek tárgyai: az elemek, égi testek, csillagzatok, valamennyikkel közösek valának, s természetvallásuk azonos tárgyát tevék.

Egyike a legismertebb csillagzatoknak az *arcturus, ursa major*; nyelvünkön **göncöl szekere**, Zrínyinél (zrin. 184): *göncös-szekere*, hasonlóan a római más népeknél előjövő, s már alakja által eléggé magyarázott képzethez: gör. *ἀρκτος* — medve, és *ἀμαξα* — szekér, a latinb. is *ursa* és *plaustrum*, olasz *carro*, fr. *char, charriot*, lengy. cseh: *voz*, német: *wagen*, herrauga, svéd: *karlewagn*, horvát: *kola* — kerék, hasonlóan a lett *rati* st. Nevünk e szekeret különösen **göncöl szekere**nek mondja. Ezen göncöl nevet már Szirmay (par. 36) a nevezetes *magyar első szekér feltaláló* nevének mondja; valjon azonban, az itt némileg gyanítható néphagyomány nyomán teszi-e azt, vagy csak ismeretes magyarázatai közönséges modorában? miután tudva lévő, hogy mult századi történettudósaink több értekezéseikkel a szekér feltalálás dicsőségét nemzetünknek kivívni törekedtek ¹⁾. Szirmay adatához azonban hasonlóan tudja csakugyan a néphagyomány is még Karcsaynál (u. muz. 2. 501), és pedig igen eredeti színezettel, miután kevesbet látszik tudni ama tudakos szekér feltalálási véleményről, és egyszerűen csupán a népies taltosi eszmét tünteti elő; e szerint: *Göncöl egy híres tákos ember volt*, igen tudakos, ki mindennemű rejtett dolgokat ismert, beszélt a madarakkal, fákkal, növényekkel, értette a csillagok jelentéseit, sok csodákat tett; halálát nem látták, úgy vélték, hogy az égbe tűnt el, s valamint a földön éjjelenként *görbe rudú kocsiján járt*, úgy most *az égen kocszik* az éjen át. A csallóközi elbeszélő, miután Csallóközben még számos Göncöl nevűek vannak, szükségesnek vélte megjegyezni, hogy azon Göncöl nem hagyott ivadékat, s amazok nem tőle származnak. Még mélyebb mythosi értelmet ad e csillagzatnak a magyarázat, melyet Jankovich (szónyom. 85) egy Fülöp-szállási vén pásztor után közöl, szerinte a göncöl-szekér csillagzat azon *Göncöl német császár, szaladó társzekerével, kit a magyarok kivégeztek*. Jankovich ehhez véleménye már jól talál, midőn ezen Göncöl császárt azonosnak tartja krónikáink (bud. 57) azon mesés *Konrád császárával*, kit Lehel kivégeztetése előtt kürtjével agyonütött, a kifejezett hittel, hogy a más világon szolgált fogja (l. hős. VI). A Göncöl név Konráddali azonossága bebizonyítására idézi Struve (acta lit. 188) helyét: Nic. Schmith alias Güntzel, avum habuit dictum Conradum, qui pro more rusticorum olim appellari solebat *Güntzel*, inde toti familiae inhaesit. Kresznericsnél is (1. 194) *Göncöl* = Conradus; de már számos hason helynevek is; Anonym. (57) a németország elleni erősített magyar határ helyeken egy pons *Guncil*-t említ: ut ne aliquando in postorum *furibundi theotonicis, propter iniuriam sibi illatam fines hungarorum invadere possint* (mintha még ebben is a fentebbi krónikai monda tudata jelentkeznek). *Gönc* város Abaujb., *Gönc-háza* és *Göncöl-karcsa* f. Posonb. Sándor és Kreszn. *gönci-hordó* = hosszú hordó, minőben a halak hordatnak, u. o. *göncölni* = gyömözni, tájszó Vasb. — A regés emlék tehát felőle mindenfelé igen élénk, s nevezetesen mythosilag alakul,

1) Cornides: beweis, dass die kutschen eine ungarische erfindung, und dass selbst die in allen europäischen sprachen beinahe ähnliche benennung dieses fahrzeuges in Ungarn zuerst entstanden sei; sammt einem nachtrag von Hortis, l. ungr. mag. 1. 15, mit számos adatokkal: Listi, Broderith, Herberstein, Hortleder, Campinian helyét felhozva, erősít. l. ehhez u. o. 1. 460. újra még kimerítőbben tárgyalva u. o. 2. 41 és ismét számos adalékokkal 3. 221.

amint egyfelől már a krónikáinkban fentartott kitünő nemzeti hagyománnyal: hogy őseink vallása szerint a hősök által leült ellenek a másvilágon szolgálókká lesznek, nem csak teljesen megegyez, de azt igen nevezetesen felvilágosítja is, a tökéletesen mythosi eszmével, melyet a Jankovichnáli hagyományban vélek, s mely más hasonló nyomok által erősül, hogy a hősök a másvilágon a csillagokban szekereznek (VI), s hogy legyőzött elleneik őket szolgálva szekerezik, mint itt nyilván a Lehel által leült regés Konrád császár volna azon Göncöl, ki Lehelt és Bulcsut szolgálva a másvilágon a csillagokban képzelt társzekerén viszi. Mivel már egyiránt hason idegen, valamint nálunk is előjövő regés nyomok, mint a *László-szekere* csillagnév (l. al.), és *Lászlónak a csillagokban nyargalása* (VI), tátos lovon menete st. (l. al. a tátos csillagnevet is) igen megegyeznek; és kétségtelenül ezen képzet forog fen még Zrínyinél is (zrin. 184), midőn a hadban eleső hősökért angyalok szállnak le a mennyből, hasonlóan a hadnemlőkhez (IV), felvive őket a „*tejes uton s a szivárvány kapuján át*“:

az göncös-szekere viszi sok fegyverét,   menyei seregnek könnyebbíti terhét.

(l. al. és XII). Így a más népeknél ezen csillagzat körüli hagyományok is azt a **hősök s istenek szekere**nek tartják, melyen dicsőségükben az égben, a csillagokban vitetnek; mint a németben például a göncöl-szeker egyik neve: *Irmings-wagen*, valamint a *tejes-ut*: *Irmín-strasse* (nálunk is *hadak utja*, melyen a hősök járnak l. al.) a germ. hős Irmintól, hasonlóan *Kartwagen* – *Károly-szekere* (Grimm 687), ismét a hőstől, nagy Károlytól, kire a vonás mint más regékben, úgy itt is a csillagszekerén járó *Wotan*, *Thor* v. *Donar istenek*től száll le. Mi tehát egyrészt a dicsőült hősnek már fentebb tárgyalt apotheosisára vonatkozik. Másfelül pedig ismét a **szekér feltaláló, félisteni, a világból eltűnő tátos, bűvös művész Göncölt** helyezi a csillagzatba, egészen megfelelőleg megint a hasonló, különösen classicus mythosi képletnek, mely a híres hajós *Kanopost* például, ki az *evezést s Erichthonios*t, ki hasonlóan Göncölhöz a *szekert feltalálta* emeli a csillagba, ha bár az utóbbi eltérőleg nem is ezen csillagzatban keresendő. Grimm (688) szerint a német népregék is így különösen azon kis, alig látható csillagról, mely a középső felett a kocsi tengelyében áll, szólanak, ezt nevezvén *fuhrman*, *szekeres*, *knecht*, *szolgának*; beszélve: hogy egy fuvaros vivén az *Üdvözítőt*, ez díjjal üdvösséget ígért neki, de a szekeres válaszolá, hogy ő inkább kívánna örökké szekerezni kelettől nyugotig; kívánsága beteljesült, szekere most az égen jár, s a kis csillag benne a fuvaros. Hasonló összehangzó keleti hagyományok jönnek elő Niebuhrnál (beschr. v. Arabien 114) ezen csillagzatról; s a csillagzati ezen középső csillagnak véli azért Grimm sajátlag tartandónak a magyar Göncölt is ¹⁾.

1) merőben találkozik a fenn képzet is a magyarral, Lencquistnél (15): otawainon = ursa major, különösen tisztelve um.: in cuius humeros ascendere (otawal olkapitalle) in vestustis carminibus idem significat, ac in coelum supremum attolli (l. kalevaláb. is 15. 513), s neje is otawatar névvel említtetik egy runoban, kinek védelme az éji tolvajok ellen kéretik. Egyfelül tehát róla szinte a képzet, hogy a dicsőültek rajta, vállain az égbe emelkednek, az égen vitetnek: in cuius humeros ascendere significat in supremum coelum attolli; míg másfelül neve nyilván a fenneknél tisztelt medvére megy által, de e szerint is vagy szekér helyett vállán vitetik a dicsőült az égbe. Azért e szerint vélem megigazítandónak Grimm ide vonatkozó helyét (688), hol mondja: „hogy valamint az ónémet emlékekben, a szlávok, Kivánok, úgy a fenneknél is soha sem jó elő e csillagzat a medve névvel, ámbár ugymond épen e népek a medvét különösen kiemelik regéik és ősi kultusokban;“ — miért szinte hibásan, amint látom Renvall (lex. finn. s. v.) nyomán, az ursa major finn otava nevé (mi nyilván medvét jelent), a hasonló otava = lachsmetz, rete salmonibus capiendis értelemmel magyarázza; — a fenneben ugyan a medve németül neve karho (l. Holmius lex. s. v.), népies s megszokottabb elnevezése azonban ohto, otso, így Schrödernél (finn. run. 52), egy bűvölő runói igézet a medve mythicus eredetéről (ohton synty) mondja: „hol említet a medve (ohto), a holdnál, napnál, otawaisten (ursa, göncöl szekér) vállain,“ miben már a medve egyenesen azonosítatik az ursa csillagzattal. Renvall a medve népies otso nevé azért vélemnyem szerint szinte hibásan értelmezi az otsa = frons = homlok értelemével: ursi, ugymond, ex fronte

Karcsay (u. muz. i. h.) szerint a népvélemény azt még a *tündér királynő szekere*nek is tartja különösen, melyen kocsizni szokott. A km. szerint is a göncöl-szekér hajtása nagy dicsőség értelmével birna: *azt véli ő hajtja, vagy kevély mintha ő hajtáná a göncöl szekerét* (E. 3112), és Dugonics (2. 58) szerint mondja egy másik: *Ükőr nélkül csak a göncöl szekere fordul*. A németb. (Grimm 687) mondatik: hogy éjfélok 12 órákor a göncöl szekere nagy zörejjel szokott megfordulni.

A göncölszekérről nézetekkel közel érintkező nevezetes mythosi képletek tárgya tovább a *galaxias*, közönségesen úgy nevezett *tejes út*, *milchstrasse*, csillagzat. A keleti népeknél arab, syr, aethiop, perzsában (l. Grimmél 331 a nevek- s mondatokat összeállítva) a *szalma v. polyna útja, via straminis, via paleas* st. összefüggőleg a képzzel, hogy rajta a tolvaj elhintett szalmája v. polyvájának nyoma látható; hasonlóan találja oláhjainknál is Schott (val. m. 285): Venus elhintett szalmájának mondva, melyet sz. Péter udvarából ellopott. A törököknél a *bucsujárók, zarándokok útja*, a középkori keresztyén kifejezésekben is így a span., ol. s fr. *via s. Jacobi, camino de sant Jago* st. szláv. *cesta v' Rim*, az út, mely Rómába, s mintegy a bucsujárás által az égbe visz. A hinduknál az *istenek útja*, Irokézeknél a *lelkek útja*; finnben: *linnurata - madarak útja*, ez is talán a mythosi képre utalva, hogy a lelkek madár alakjában szállnak rajta az égbe; máskép a finnben szinte *talven selkä - tél háta*, és az óéjsz. is: *vetrarbraut - winter weg*. A hellenben: Phaethon hajtva lovait, midőn elragadtatik súlyoszi a vonást az égbe, melyet ma a *galaxias* jel; majd e név *tejes út* értelme magyarázatokint, Here szét fecsenő teje által származik a csillag vonal, midőn az emlőjéhez tett Heraklest v. Hermest attól boszúsan elszakítá (Kratost. 44, l. Pausan. is 11. 25).

Nyelvünkön valamint a németben, hasonlóan a galaxiashoz, s talán csupán ennek utánképezéseint a csillagzat mai neve *tejes út*. E mellett azonban népünknel régibb és még saját eredetiségű elnevezéseket is találunk, mint: *ég útja* (Sándor és Kreszn.), hasonlóan a más népeknél *istenút* és *himmelsweg - égi út* elnevezésekhez, s valószínűleg a hithez is, hogy rajta az égiek, vagy az *égbe menők járnak*. A székelyeknél (tájszót.): *ország útja az égen*; Csallóközben is: *országút*, (ónémetb. is *königsstraten - königsstrassen*), a néphittel ismét (Karcsay muz. i. h.), hogy rajta éjjel a tündérek járnak, az ő országútjok, melyen a világot körülutazzák, a tündérkirálynő a göncöl szekeren vitetik rajta; egy más küzlés szerint (Fehér gy. 245): hogy ha az országút igen fehérnek látszik, azt tartják a Duna megárad; a *helyről*, hol az *ország útja kétfelé válik* az égen, mondatik: hogy ott az isten a részeg emberrel találkozott, s annak kitért (l. al.). — Megfelelőbb kitűnő sajátos képre utal azonban a székely *hadak útja* elnevezése (tájszót.); Grimm (331) a nevet szinte felhozva magyarázza már: mivel um. a magyarok Ázsiából bevándorolva ezen csillagzatot követték (via belli, jobban exercituum, weil die Ungern aus Asien einwandernd, dieser constellation

latiori compellatio venatoribus usitata; én gondolnám, hogy az inkább az otan = sumo, capio, otte = captura, sumtio érteleme volna visszavivhető, honnét már azon otava álló is (rote salmonibus capiendia), melylyel Grimm a göncöl szekér otava nevét magyarázza, eredhet. Így a Voguloknál is, mint Reguly szíves értesíteni: a bu - medve, és abu - sauh - medve-csillag, az ura minor neve, ellenben az ura major a sajátlagi göncölszekér sorp - sauh - elendthier storn, javorszarvas csillag, tökéletesen megfelelőleg ismét az előbbi képzetnek, melynél fogva a Vogulok vontató állatja a szarvas, és a vivő szekér vagy medve helyett áll; a finn népeknél is tehát nyilván a csillagzaton az utat vitetés eszméje jelentkezik, ha bár a szekér helyett a vivő állat képlete forog sen, igen megfelelőleg ezek kultúrájának; így Reguly dús gyűjteményéből egyikét a finn medve cultusra vonatkozó daloknak olvasva előttem, melyben a vadászaton leült medve, díszítve galy és koszorúval diadalban hozatik a helységbe, s a körül-állók ennek dicsőítvén, végre füleibe súgják a más világra kedveseiknek szóló üzeneteiket. mi nyilván ismét egy közvetítő, követ, hír- s üzenet-vivő lényre vonatkozik, mely ezen minőségénél fogva a halottakat vagy dicsőítéseket csillagzati alakjában is a más világra vivő, mint Lencquistnél a felhozott runo így találja.

folgten), állítása alapját nem ismerem, Szirmaynál (parab.), kit ily nyomokban követ, nem találom. Véleményem szerint, mythosi képleteinkhez analogabban, talán attól, hogy az elholt hősök és hadaknak útja, kik rajta a mennybe mennek, járnak, hadaikat folytatják (l. XII); Zrínyinél a felemlített helyen (184), hol az angyalok a hősökért leszállnak a harcmezőre, valamint a göncöl szekerén vitetnek, úgy szinte a tejes uton mennek:

az szép tejes út is megcifrázta magát, látván az nagy istennek sok szép angyalát.

Mire nézve már szinte mint a göncölseker istenek, hősök, tündérek kocsija (Wodan-, Irmins-wagen), úgy a galaxias is, mint ezek útja, ország útja találkozik ismét hasonló német Wodensweg, Irminsweg (Grimm 138, 332) nevekkal. Hasonlón szinte a német s más mythosokban is így vegyülnek el véle különféle regés régi földi utakról emlékek, melyeken egykor az istenek vagy polgárosító hősök jártak volna, vagy azokat alkották st. vagy melyeken a székeikből kivándorolt új hont kereső népek mai lakaiukba jöttek; mi ehhez még azután az údv s kárhozat, az igazság és gonoszság útjának erkücsi eszméjével is elvegyült, mint Herakles válútja a classicus regében, a diatmaja – isteni út a hinduban, a deva vagy pitris út, azaz a szellemek érzékeletli vagy érzékiség s a bűn útja (l. Sepp heidenth. 2. 463); és amazokra vonatkozhatik már egyiránt nálunk is azon Grimmtől felhozott magyarázat, az útról, melyen nemzetünk bejött, valamint ezen utóbbiakra a népies nézet, hogy a tejes út válhelye az égen az, hol a bűnös az istentől elválék útjában, fentartva csupán már amaz érzékibb népies tudattal, hogy ott a részeg embernek tér ki útjából.

Figyelemre gerjeszt még a csillagzat *arianrod* nevének Grimmnél (331) *silberstrasse* – ezüst úttali véleményése, érintkezésbe hozván azt *Argentoratum* névvel. Krónikáink már Attila hadjáratai közt felemlítik szinte, mikép a hadának ellenálló *Argentoratum* városát falai lerontásával Strassburg, azaz utak városává teszi (chron. bad. 20): Attila expugnavit, diruendo murum eius (Argent.) in diversis locis, ut cunctis adventantibus sine gravitate via libera preberetur, edicens firmissime, ne ipsius murus ipso vivente, muraretur, ut eadam civitas non argentina, sed Strassburg vocaretur, propter viarum pluralitatem, quas in muro eius fecerat aperiri. A chron. rithm. 10: ad Argentinam . . . disruptens muros moenia . . . Strazzburque apellavit,

ut strata esset gentibus, per hac ire volentibus.

Valjon összefüggésben volna-e ezen hagyomány is a *hadak útja* elnevezéssel? Lugossy is (akad. közl. 1850, 122) mondja, hogy a székely is Attila kori hagyományok nyomán (minők ezek máskorra igéri a tudósítást), nevezi hadak útjának.

Az *orion* csillagzat, vagy a sajátlag úgy nevezett *jugula* – *orion övét* képző hármas csillag, nyelvünkön a *kaszások*; hasonlóan a németb. *drei mader* – három kaszás, (az ónémetb. (Grimm 690): *pfuoc* – aratrum, Rajna vidékén: *rechen* – gereblye), lengy. és cseh: *koszi* – kaszák, lit. *szempjuvis* – széna csillagzat a szén – szénától, így nevezve azon népies képzetnél fogva, mely a három csillagban egymás mellett álló három kaszást képzelt, hasonlóan valamint az ursa alakjában szekeret látott; vagy hogy a csillagzat különösen nyáron a széna kaszálás idejében tűnik elő. Régi nyelvünkön a *kaszahúgy* összetételben jó elő; Károli és Káldi bibl. ford. Jób (9. 9) helye: a ki teremtetle a göncöl szekerét, a kaszahúgyot és a flastyúkot. (38. 31): nem de megtartoztathatod-e a flastyúknak gyönyörűségét? avagy a kaszahúgnak köteleit megtartathatod-e? s e szerint magyarázzák a nomenclat. Molnár és P. Pápai Orionra; a *húgy* itt a régi csillag, sidus jelentéssel áll, mint a Döbr. cod. (Toldy irod. tört. 1. 168) verseiben:

Húgyak felséges szerzője, hívőknek örök világa,

a conditor siderum fordítása. Dugonicsnak (péld. 2. 60) az általa már nem értett szó használata ellen aetheticai nézetekből kifakadása, némileg szinte magyarázó: „nem

szenvedheti a jó nevelésű ember, úgymond, midőn a *kaszást kaszahúgnak* nevezik, ezt mi okra nézve mondják? talán azért, hogy a kaszásnak kardja vasát (értsi az Orion csillagzati alak kardját, azon sajátági jugulát) a kaszás húgyának lenni képzelik? ez nemtelen képzelődés, midőn ezt a kaszahúgyot a sz. írásba Károlyi Gáspár bevette, gondolom az akkori közembereknek szavajaratjára támaszkodott. Károlyira támaszkodott aztán Káldi György is, ki hasonlóképen az Oriónt kaszahúgnak nevezi, de a húgyos parasztok még azt is, midőn a köszvény kifakad húgnak mondják. "A mint itt Dugonics a kard vagy jugula vizellést képző alakjából akarná az általa nem értett szót magyarázni, úgy én figyelmeztetem a csillagzat Orion neve által, ezen classicus mythosi név azon urina jelentésére (mint azt Isidor. és Palaephatos magyarázzák), melyet már az óriásnál felemlítettem: *orion ab urina dictus*, szinte azzal magyarázva, hogy a Jupiter által Hyereus áldozat bőrébe eresztett vizelleből származott, és hogy e csillagzat okozza a tengeri szélvész¹⁾. Népképzetünk csak azt tudja róla, hogy a kaszázás idején tűnik elő, s hogy midőn élénken ragyog, bő szénát ígér; a népd. (3. 52) is a réttel hozza összefüggésbe: „*kaszás csillag jár fel a réteken — nem házasodom én meg a télen.*“ A km. ismét a gögösség jellemzéseül mondja: *ő vezérli a kaszást* (D. 2. 60).

Dugonics (péld. 2. 62) szerint: „a *fiastyúkot* is gyakran emlegetik a magyarok, fel szokott, um. october felén támadni napkelet felől, a *fiastyúk* a bika csillagzatban vagyon, s a bikának lapockáján kollik, hét apró és sűrűn összerakott csillagzathból áll;“ azért Dugonics szerint *hetevennek* is mondatik. *Heteveny* a neve a székelnekél is (tájszót.), s így a németben is: *siebangestirn*, ónm. *sibunstiri* (Grimm 690). Ezen csupán számiás elnevezés mellett azonban mindenestre élénkebb mythosi képzetekre utaló neve amaz *fiastyúk*, *fiastik*, Udvarhelyszékben *fias csillag* is (tájszót.). Hasonlóan már ezen házias gazdasági nézetre vonatkozó név is, mint a szekér és kaszás, más nyelveken is; a németb. *henne mit sieben küchlein*, *klucke*, *gluckhenne*, olaszb. *galinelle*, cseh *alepice*, *kurathy*; majd ismét vadgalamb, mint a classicus *ploutades* név jelenti a πλεται-ól, a szlovenb. *wlastowce* – fecske, a span. *siete cabrillas* – hét kecske, a lat. *septemtriones* hét ökör volna (Varrónál *trio*-igás ökör), a hinduk és chinaiaknál *hét hal* (Sepp heidenth. 1, 305). A regék is e szerint róla; és nálunk is egy sajátágos mondában (Gaal 381), a tündér kedvesét kereső nő a *szelanyától* ajándéku kapja az *arany tyúkot* a *hat osibével*, mi a hetes számu *fiastyúk* volna, s általn jut azután kedveséhez. A német meséb. (Grimm k. u. hmärch. 88) az ajándékozott dióból kel ki a tyúk a hét csibével (hasonl. az olasz. pentamerone mesék *bevezetéséb.* I. Grimm 1223). A Kampó táltos s Mátyás Holdas lováróli regében is (gy. 317): midőn a bolyongó hős a késsel metszhető setétben eltéved, egyszerre a *fiastyúkot látja maga felé közeledni, csirkéivel lerepülve az égről*, szavából kivette most, um. hogy merre menjen; miszerint tehát ez is *vezérlő*, *utba igazító csillagzat*, mint maga a tejes út, a *hadakat vezérlő ország út*, *földi vándorlásaik s égbe menetükre*. Róla is ismét a km. *ő ültette a fiastyúkot* (D. 2. 62), mi mint a fentebbiek, s általában már a km. *csillagokba néz* (E. 1437 kevély, feltartja magát), a büszkeség kifejezésére szolgál, sajátlag azonban a *csillagokba helyezés*, *dicsőülés apotheosisi eszméjéből* is eredhetett. A néphit ismét a kaszásról és a *fiastyúkról* tartja (Fehér gy. 244), hogy Luca napkor, midőn hajnali misére beharangoznak, lefutnak az égről. Kecskeméti régi szokás szerint (gy. 271), a gazdák a sz. iváni tűz mellett figyelmissen nézegették volt a *fiastyúkot*, ha meglátták, bő aratást ígértek maguknak.

Valjon a népünkél szinte használt *szitáslayuk* csillagnév, melyiket jeleli, s nem azonos-e talán a *fiastyúkkal*? ez legalább több népeknél a *fiastyúk* neve; a finn. *seula*.

1) I. Hunfalvy (akad. közl. 9:3. 478) a finn nyelvekeni csillag, húgy, hangya találkozó *kuulainen*, *kvi* és hozzáju érintkezéseket.

sculainen, lit. *setas*, lot. *setinsch*, est. *sööl* v. *söggel* (Grimm 691), miszerint a csillagzat egy sűrűn ályukasztott szitát ábrázolna. Nálunk ez azonos lesz a **szitakötővel**, Sánd. és Kresznericsnél: libellula = wasserjungfer; Kállaynál (tájszót.): **szitakötő** = *vizi nimfa és kigyópásztor* (?) székely szóul felhozva; népünknel a korán kelésre alkalmazva ismerem a szólás divatozását: *akkor kel mikor a szitástyuk*.

A népünkneli még ismereteseb, tudomásomra jött, csillagnevek: az **estell** és **hajnali csillag** (népd. 3. 53), **kettosok**, képezve hasonlóan a *hesperus* és *aurora*, a *gemelli*, *Castor* és *Pollux* classicus nevek s képzetek szerint. Eredetibb szinezetűek még az **ostoros** (Karcsey u. muz. 2. 501), melyik? nem tudom, talán a göncöl szekerebeni azon *auriga*, *fuhrman*? — Erre vehető szinte talán az **ökörhajtó** (Karcsey i. h.) csillagnév is, értelmezve azonban i. h. a magyarázattal: „mivel um. az ökrészek feltüntetők hajtják ökreiket haza.“ Dugonicsnál is (péld. 2. 62) a *taurus*, **bika csillagzat** magyar nevével előjő, vagy hogy csak fordítás? a *hyadesek bika orrnak*, az *aldebran* v. *oculus tauri bika szemnek* mondatnak. A csallóközi nép még egy **szöglet** csillagot említ (Fehér gy. 244), mely um. háromszögletet képző csillagból áll, és **kereszt csillagot** (Karcsey i. h.), melyről azt tartják, hogy a ki az égre tekintvén azt azonnal egyszerre megpillantja, az szerencsés lesz, el nem téved és bódul soha útjában; áll e csillagzat kereszt alakot képező négy csillagból; értelemre tehát még szinte amaz **vezérlő flastyúk s hadak újjáróli** nézetekhez csatlakoznék.

Ennyi fenmaradt csillagnevet lehet tehát itt felemlítenünk, mi, mint mondók, máris több vagy legalább annyi, mennyit más népek tudomásunkra népies csillag-elnevezéseikből még ma felhozni tudnak. De nálunk úgy látszik, hogy éppen ezekben még dúsbabban maradtak fen egykori mythosaink emlékei, s mondhatnók, hogy a csillagokba emelkedve fel onnét sugárzanak még le feledékenységünk éjén át, midőn olvassuk azt, mit egyike legjelesb vizsgálóinknak Lugossy József a közönséggel tudatott (850. akad. ért. 122): hogy ősmagyar csillagisménk, popularis astrognosziánknak — melynek adatait népünknel, ősz pásztoroknál, pásztortüzek mellett s földművelők kunyhóiban szintén húsz év óta fáradatlan gyűjtögeti, melynek nagy érdekességére a közönséget (fájdalom! pusztában elhangozva) kilenc év előtt a tudománytárban figyelmeztette — 'nagyszerű s nem csak a csillagisme, hanem mythologiai és symbolisticai ismeretek téren is új epochát keltendő alkotmányát, rövid időn már összeállíthatja s közé tenni fogja; s valóban mit eddig előzetül mindjárt ott adott az ismeretere levő csillagnevek néhány elsorolásával, arra mutat, hogy azok mythológiánk összes eszméit visszatükrözik, s egy maguk neveikben már, legszebb regei képleteinkkel találkoznak. Ezen nevek felsorolásával tehát csak röviden akarok még utalni az általuk feleleventülő hitregés képletekre, addig is, míg jeles vizsgálónk ígérését beválthatja. Így az említett **cséplők**, **rőmpallér** mellett, — mi már hasonlóan, mint a szekér, kaszás, gereblye, szitástyuk, flastyúk, a pásztor, földműves, gazdász nép köznapi eszközei, házi szereitől vett népies képzetere utal — felhozza a **Lehel-kürt** csillag nevet; mi nyilván nem csak érintkezik már a göncöl szekereéről előhozott népies hagyományyal, miután rajta a hősöket, a krónikáink szerint Lehel által kürtjével agyonütött német császár szekerezi, — mi egyike bizonyára a legjelesb s legmagasztosb mythosi ősi hitnyilatkozatainknak, s melyeknek azért kitünő nemzeti eszméjét s hagyományos emlékét a krónika sem feledé el a ténynél megemlíteni; — de mutatja, hogy egyszersmind a hős is még külön dicsőítve hires **kürtjével** a néphitben egy különös csillagban is képzelgetett. Maga azonban a **kürt** is, melyről itt önállólag a hős nélkül is szó lehet, már magában nevezetes eszköz, mint a mely egyiránt haditárogató s áldozati edényül szolgált (I. XVI), különösen pedig éppen Lehel kürtje, mely a jász tisztelt ereklyében azon ritkaságok egyike, melyek ily néphittel fenlarták magukat. Én már ezen **regés** nevezetes **hadi tárogatók** emlékére, különösen is már mint hősi eszközre, hasonlóan annak nevezetes csodás kardja vagy bárdjához,

melylyel hősi tetteit véghez viszi, fentebb a hősnél (VI) Hunyadi *kornétája és Kézsi Pál bika nevé dobjánál* figyelmeztetem, melyeknek szinte hallatára már, mintegy varázs eszközre az ellenség megfutamodott. A Lehel-kürt csillag nevet azonban épen ezen utóbbi említett Hunyadi kornétája nyomán is, melynek emlékét tudomásomra csak Listi tartá fel érintőleg, még egy más hasonlóval erősíteni magam is képes vagyok, a mennyire egy győri fuvaros (Bence József 1853 jul.) barátimmal utazónak, s tőle népies csillagneveket tudakozódónak, egy hármass csillagból képezett ismeretlen csillagzatot *Mátyás kürtjének* nevez.

Lugossy i. h. ellenben tudja a *Mátyás szemé* csillagot. Mi megfelel ismét a hő elhunya utáni csillagokba emelkedésének; nem tudom ide tartható-e biztossággal a Mátyásról még fellevő regék közül, azon Lisznyaitól a palócdalokban közölt (101), hogy csillagból csinál az isten mátkát Mátyásnak, s hogy:

szeretője szép hajnall   s ő esteli csillag lett:
láthatod itt ragyognak a   Hollókői vár felett.

Még találóbb a Lugossy által tovább felhozott „*László szekere*” csillagnév; mi már megint egyiránt a hőnek apotheosisára vonatkozik, mint azok a *csillagokban székelnek, szekereznek, nyargalnak, hadak útján járnak*; valamint ismét a *szekérfeltaláló* Göncöl tátosról s többi hason képzetekre is utalhat, a mennyire t. i. a *László szekere* történeti hagyományunk szerint, ismét egy sajátos *magyar szekér neve*, minőn Kún László király járt volna, s kitől az azért nevét vette; minél fogva tehát a magyar szekérfeltalálás s feltalálóról hagyomány ebben ismétlődnek, s egybefüggőleg az előbbivel megint oda mutat, mikint az eszköz feltalálói Göncöl és László, hasonlóan amaz classicus mythosi élénk e nemű nyomokhoz a csillagba helyezett hajó s szekér feltalálóról, eszközükkel együtt a csillagokba helyeztetek. A László név ugyan itt különösen az előbbi nézetre utalhatna, a látott élénk lászlói hőmondánál fogva (I. VI), s csupán sz. László regés méne s csillagokban szekerezésére vonatkozhatnék, mint ismét Lisznyainál is a palóc rege (150) ezt különösen kiemeli, s még tudni akarja róla, hogy *ő hajta a göncölseker csillagsörényes lovait*, s hogy *az ég lovászmestere volt*, ki tehát így a krónikai hagyományban is említett híres tátos lovával a csillagokban nyargalva vagy szekerezve is képezetethetett; feltéve természetesen ismét, hogy a Lisznyainál előjövő ezen vonások a néptől vevék, s nem hogy talán épen Lugossy ezen felemlítései nyomán költöttek.

Mert így említ mindjárt Lugossy szinte egy *kis tátos* csillagnevet is, minek mint viszonyos fogalomnak bizonyára megfelelni fog egy másik *tátos* vagy a *nagy tátos* csillagzat, épen úgy mint a göncöl szekere mellett egy kis göncöl: *ursa major* s *minor* létezik. Mythosunk ezen kitűnő, léghen járó, tűz és astralis képletként jelentkező alakját igen természetesnek fogjuk találni a csillagokba helyezve, megfelelőleg egyszersmind a hőseinkről eszmének, hogy valamint ők, úgy eszközeik: *szekereik, hadaik útja, méneik, tátosaik* is a csillagokba helyezvék.

Ilyen a tovább felmutatott *szarvasnyom* csillagnév is; benne ismét *ős* történeti regéink egyik élénk hagyománya teljesen tükröződik, a hő, vadász *ős* nemzet atyákal egy új honba vezető isteni *vezérállatról*, mely Hunort és Magort, Borsut és Lászlót vezeti; a *nyom* az *út* tehát, mely egy *új honba vezet*, s hasonlóan jön elő az égen, mint a hadak útjánál a jelentéssel, hogy az azon út vagy csillagzat, melyet követve a magyarok mai honukba bevándorlának.

Hasonlón igazul szinte a felhozott *tatárdulás* csillagnév a képzetek által, melyeket a *tatár* névben lappangó *ős óriási* fogalomról illető helyén (V) kimutatni igyekeztem, valamint az, mit ott mondtam, viszont e csillagnév által is erősül; mit azért semki sem fog a történeti Béla-kori *tatárdulásoktól* így nevezetnek mondathatni; *ámbar*

ezek által épen úgy élénkült, eltorzulva bár, a név emléke, amint hogy az őskori hősokról emlékek László, Mátyás és másokra szálltak a népemlékekben, s általuk újra felelevenültek.

Complementumát látjuk végre ezen ősi astralis mythosi képleteinknek — valamint ismét kitünő mythosi főbb lényeinről nézeteinknek is bizonyosságát, — az így felhozott *tündérfő* és *sellő* csillagnevekben; értesülünk általok, hogy a tündéri lények kitünőleg már így a csillagokban képzelvők, hasonlóan a fentebb adott néphítzhez (IV), mely szerint a tündérek laka a nap, hold és csillagokban gondolatott, melyek sugarain a földre lezállanak; vagy pedig amint hármasan nap-, hold- és csillaganyák, testvérek, sógor-nőkként személyesítvők, és ismét a tündérgyermekek, hölgyek, kiráyleányok, hősök homlokukon csillaggal születnek, mi már, mint fensőbb égi, isteni eredetük ismertető jele áll (IV és VI).

IV. Szivárvány. Különös hitnézeteket gerjesztett a *szivárvány*, máskép *szóvárány* is (nomenclat. 5, Thelegdi hom. 1. 103 és a székelyekn. tájszót.). A gyöki szív — sugit, színi, szívni értelemnél fogva (Kreszn. szivárvány — siphon, siphunculus is) a kosmogoniai fogalomra utalhat mindjárt, melyet véle a népvélemény nagyobbára összeköt, hogy a felesleges nedvet a földről felszívja. Erdélyi (köz. 372) említi már a róla nálunk is fentlévő, s az ó szövevényi tudattal egyező azon néphítet, hogy a mint a földre hajlik ivével a folyókból felszívja a vizet, nehogy kicsapjanak; honnét a km. is: *iszik mint a szivárvány*. Hasonlón a kecskeméti néphít szerint (gy. 261): a szivárványról em. azt mondja a nép, hogy a tengerek, folyók, vagy tavakból magába szívja a vizet, és a felhőkbe viszi; még körülményesben a osallókői néphítben (Fehér gy. 247): ha a szivárvány alkonyatkor mutatkozik, és nagyok élénk színűnek látszik, reggelre eső lesz, úgy szinte ha korán reggel feltűnik az égen, este eső lesz, hiszik szinte, hogy a vizet a Dunából vagy tavakból felszívja, s azt másutt leereszti. Hasonlón a latinb. is: *bibit arcus, pluet hodie* (Plaut. curculio 1. 2), *purpureus pluvias cur bibit arcus aquas* (Propert. 3. 5. 52, Tibull. 1. 4. 44, Virg. georg. 1. 380, Ov. met. 1. 271). Ellenkezőleg e nézetnek megfelelő magyar nevével, jó az elő más nyelveken, inkább csak íves alakjától véve elnevezését, mint a lat. *arcus*, ném. *regenbogen*, fr. *arc en ciel*, finn *taivancsaari* — *arcus coelestis*, hasonl. a lit. *kilpinnis dangaus* st. közelítőbben ismét a szláv. *nebeska duha*, mit Hanusch ugyan szinte égi ívvel magyaráz, holott ha jól tudom szlávjainknál a *duhani* fűjni és színi, hasonló km. ismét a magyarhoz: *píje jak duha* — iszik mint a szivárvány. — Mélyebb mythosi értelemre utal azonban már nálunk a szivárványnak a palócoknál fentartott régi nevezetes *bábabukra* neve (tájszót.); a *bába tündérnév* itt már nyilván a tündérelvi viszonyára figyelmeztet; a *bukor* — *szalag*, vagy *csokor* (*masche*) volna, tehát a *tündér szalagja*; a mily szép költői, oly hitregi mélységű kifejezés. A finn rege szerint is (kalev. 8. 1) a tündér a szivárványon ragyogó arany s fényes ezüst öltönyében ülve, szövi az arany ruhát ezüst szálakkal hímelve; maga tehát talán a szivárvány a *tündérnek* bájos *szövege* volna, mint a magyarban annak *bukra*, *szalagja*. Tündéries közvetítő főbb lény a görög *Iris* is; és hasonló (Davies brit. myth. 204) *Ceridwen* istennő *széke* is a *szivárvány*, míg a szlovenben (Murkonál Grimm 695): *boži stolec*, magának az *istennek széke*. A név ugyan honunk egyéb tájain, a mint értesülök, egészen ismeretlen, de nem a képzet, mely azt folyvást a tündérekkel hozza összefüggésbe még. Így a csallókői néphít szerint (Karossy muz. i. h.), ama fentebb idézett népies kosmogoniai nézettel elvegyülve, a szivárvány a *tündér búbájos csatornája* volna, melyen vizet szivárogtat az égbe, *nem is jó em. ujjal rá mutatni, mert sokszor magához húz egyet mást, kivált gyermekeket*; az ilyen csak 7 év múlva kerül vissza, egyszerre mint pásztor találja magát, s sem tud semmit arról a mi vele történt, mintha a 7 évet átáludta volna. Hasonlón a fentebbi (gy. 247 Fehértúli) közleményben is: ha az ember vagy *barom* a *szivárvány*

torkolatához közeledik, veszye van, mert felszivatik általa; némelyek um. a *garabon-cásoknak* tulajdonítják azon erőt, melynél fogva ők a szivárványt felhuzhatják, vagy leereszthetik. Amaz előbbiben említett *ujjal mutatásról*, így tudja a német előítélet is (Grimm 695): a szivárványra *káros ujjal mutatni*, hasonlóan mint a csillagokra is; s a német szólás is: szivárványra ülni, azaz nagy szerencsétlenségnek magát kitenni, valamint szivárványra építeni, mulékony válalathoz fogni, értelemmel bír. Nevezetes az előbbiről a chinai néphit is (La Charme Czi-king interpr. Mohl. 242): viget *superstitio*, qua *iridem* orientale *digito monstrare nefas esse credunt*; qui hanc monstraverit huic subito ulcus in manu futurum, iridem habebant Sinae pro *signo libidinis effrenatae* quae regnat. A szerb néphit szerint (Vuk szót.): ha hímek mennek át a szivárvány alatt úgy nőstényekké válnak, s viszont ezek him nemüekké változnak; a német előítéletben is ily befolyással bírnak bizonyos constellatiók (Grimm 695). A csallóközi felhozott néphit különösen említi még szinte a *szivárvány torkolatát*, mint a mely alá jutás sajátlag veszedelmes; a német néphit (Grimm i. h.) a helyt, hol a szivárvány torkolata kezdődik vagy végződik rejő kincsekről s arany tálakról regél, s ezzel összefüggőleg a szivárványból hulló kerek érc pénz darabokról, miért az ily talált érmek *szivárvány tálaknak*: *regenbogenschüsseln*, *patellae iridis* nevezetnek; bajorhonban a szivárvány: *himmelring* s azon érmek *himmelringschüsseln* (Schmeller wört. 2. 196, 3. 109). A tündér *delibábróli* regében (IV) a *szivárvány a nap hídjá*, melyet arany, rubin és smaragdból alkotott, s melyen a földet előntő s a aspot elborító irigy felhő dacára lejár, ölelni kedvesét. Hasonlót tud a Kampó táltosróli rege (gy. 317) a *tündérek egy nevezetes hídjáról*, melyen a tündérek hajnalhasadtakor várukból kijöve átmennek; mi már egyiránt mind a két helyütt a fentebbi képzettel azonosul, hogy a szivárvány a tündérek *bübbajos csatornája, hídjá*, ámbár az utóbbi rege e hidat nem nevezi világosan szivárványnak. Nevezetesen tudja ezt így ismét az óéjsz. hitrege az eddákban (Grimnismal 29, Snorri 13, 15), szerinte a szivárvány (*bifrost*) az *istenségek*, *asok hídjá (asbru)*, melyet az istenek három szinből építének, s melyen lejárnak; Heimdaller örzi, nehogy a hrimthursok és hegyóriások az égbe rajta behassanak; a mű az alkotás legnagyobb remekének mondatik, de melynek még is a világ végével összeomlani kell. Egy nevezetes ehst népregében is (ehstn. volkslied. herausg. v. d. ehst literär. gesellsch. 1. 103) a szivárvány az *isten útjának* s különösen *Marta* ragyogó *kék hídjának* nevezetik: *sinikarwa Marja filda*, ámbár előbb egészen ős pogány képzettel beszél, mikép az *esö öt fia* által, kik a tenger, folyók, források, kutakban szolgálnak, építetik az *esö ıve* vagy *hídjá*: *wikma filda* azaz a szivárvány, s melynek sajátlagi neve az ehstben: *wikkerkaar* (= regen- v. bogenschwaden). — A szivárványról ezen képzetek tehát ismét találkoznak amaz *égi út*, *szekérröli* st. csillagzati képlettekkel, miszerint az egyrészt hasonlóan az *istenek*, *tündérek*, *hősök útja*, *széke*, *szalagja*, *hídjá*, s nálunk csatornája és még *kapuja* is (l. al.), melyen ezek járnak, ülnek, lejönek, mint a *tejes úton*, *göncölszekéren* st. s melyen aztán ismét a megholt emberek lelkei a dicsőültek is *mennybe mennek*. Így ismét Zrínyinél a nevezetes képben, midőn az angyalok a hősökért a tejes úton s göncöl szekeren lejönek, a szivárvány ismét kapufüül szolgál nekik (184):

alázatossággal **szivárvány kapuját**

megnyitá előttök . . .

Egy német regében (Ziska öster. volks. 49. 110): az igazak lelkei az *örzőangyaloktól* a *szivárványon átvitlenek* szinte a *mennyekbe*. Ide tarthatók már az összes regei vonások (l. összeállítva Seppnél heidenth. 1. 472), melyekben az így, mint *égybe vivő út* és *híd jő elő*; vagy hogy erre mutatnak még ismét *személyesítései*, mint a gör. Iris, ki sajátlag mint ily lelkekért küldött, azokat a más világra kíséző követ, később kapja csupán az általánosb, embereket figyelmeztető isteni hírvivői színezetét,

mint már Homernál (il. 11. 27) előjő, és mikép még sajtáságosan Taurusnálunk is *staurumachijában* (Eng. mon. 138) fellépteti: *Iris pacis nuncia*:

da placidam pacem . . . annuit astripotens, variamque coloribus irim
udo de coelo descendere limite curvo mandat, et Hunnorum sua jussa referre.

Dugonics (péld. 1. 207) mondja, hogy a szivárványt sok helyt *kegyeletnek* is nevezik, „isten kegyelméről um. mely rajta értetik;“ mi már a fentebb érintett bibliai tudatra utal. — Terjedt a szivárvány színeiből jóslat is népünknel (gy. 261): ha tavaszkor a szivárványon több vörös szín látszik, mint zöld, abban az évben sok bort jósolnak, ha pedig a zöld szín szélesebb, akkor sok gabona s kevés bor lesz (l. delibáb IV).

V. *Rendkívüli égi tűnemények*, mint *üstökös csillag*, *éjszakai fény*, *kettős nap* (*parhelion*) st. népünknel is mindig a bekövetkezendő nyomor, inség, *háborúság*, *dög-halál*, *árvizek*, *előhírnökei*. Ily tűnemények s előjelentések feljegyzéseivel évkönyveink is bővelkednek, s ezekből is még minden koron át egy kis marokkal bűngészni akarok mutatványul. Oláhnál (Attila idk. 124) már az Attila-kori események idejéből előjő a catalani csatát megelőző tűneményekről: multa prodigia huius praelii atrocitatem pronunciarunt, luna dinam eo anno passa est eclipsim. *coelum cruento hiatus apertum, mutuis hastis ignitis id oblique scindentibus*; visus praeterea *cometes* aliquot noctibus radios suos occidentem versus porrigens, quibus ostentis multi mortales terrebantur. Attila halálát előjelentőleg is (u. o. 191): *cometes* ante eius mortem viginti circiter noctibus ad ortum solis vernum visus. Sz. István kir. haláláról a nszombati cod. (Toldy péld. 2. 28): mikoron az kegyelmes uristen megakarta volna nyugotni, először elyennemő mennyei csodával akar az ő szent halálát kijelenteni, az időben, mikoron irnának ezer huszonkét esztendőben, nagy sok égetések lesznek ez országban, nagy *földindulások*, és áldozó másod napján olymint tiz hora felé *két fényes napok láttattanak az egén*; de annak utánna egygyé lének esmég, *kik siratják vala az szent királynak halálát*, és *szegény országának* halála után való *veszedelmét*: kik mind betelének, mint az ország krónikájában meg vannak irván. — Kis Károly koronázásakor is szerencsétlen kimenete éjszakai fény, égi háboru és szélvészszel jelentve Turócinál (4. 7): illum (Carol.) deus atris ab alto *portentis territat*, dtebus enim autumnu mediis *nimbus oriente de subsole terribilis, qualem exacta per secula, senes hungariae meminere nulli, volumine magno emergens, densissimos dissolutus in imbres, turres altas, elatasque domos, impetuosus flatibus concutiens, stridore et mugitu ingenti, tremulari fecit; altaque teclorum cacumina evertens, medias vertit per auras, tremendum dictu! cum tam densi aquarum vapores et validi ventorum flatus, triduana saevissent ira, in chaos aeternum, amplius putabant rediturum orbem*. Hasonló események jelentik elő Dózsa paraszthadát ¹⁾. Leggyakrabban fordul ez elő a későbbi török háborúk idejében. Az 1557 Európát rettegtező cometáról egy akkor magyar nyelven kijött „*prognosticon*“ című iratot birunk. Hasonlón az 1660-ban magyarországban feltüntről egy németet ²⁾ st. — A chronicon Fuchsio Lup. Oltard. (1. 227), Oltard jegyzete: (1604 d. 28 sept.) *signa in aere*

1) Taurin. staurumach. (Engel. monum. 120):

accidunt horrenda poli portenta,	solis defectus . . . . .
. . . dirum mortalibus omen.	nuper sanguineos flammato vertice crines
apparuit invisus visus subnocte cometes.	(130) luridus imbriferis infaustum nubibus omen,
sol dabat exorients. (quis solem dicere falsum	ausit, et errantem frustra nigrescere lunam.
(145): saepe faces visae nitidis ardere sub astris.	saepe inter pluvias guttae cecidere cruentae.
saeptus exorta ferrugine phosphorus atra	tinctus erat, tincti lunares sanguine currus.

2) Kirchen trutz, und gottes schutz, in betracht dess in verg. 1660 j. in m. decemb. zu Scharobodach (Hárospatak ?) in ob. ungarn an himmel erschienenen wunderzeichens gezeigt etc. mit kupfern. nyomd. hely máh. 1661. Mad. ost. bibl. Széchenyian. 2. 492.

conspicua sunt. coelum horrendum in modum exarsit circa utroram, duravit illud incendium ab hora 3 ad 6. fere. u. o. (1. 233) Ziegler jegyzete: coelum ardescere videbatur, quod prodigium maxime erat notabile, ingentes aquarum inundationes post se trahens etc. hasonl. (235 l.) st. — Zrinyinél (zria 186):

szörnyen fénylik *kométa* magasbúl, e nagy országokra *kér nélkül nem fordul,*
szörnyű *jövendöket* hordoz hatalombúl.

Lisztinél (moh. 15):

egy *üstökös csillag* feltámadt, ki villog szivárványul az égen.

Cseréy (hist. 123): ebben az esztendőben (1680) nagy és példa nélkül való *üstökös-csillag* láttaték az égen, melyet mi is Udvarhelyt laktomban nagy álmélkodással szemlélünk, egész nyolc hétig durált, azután exspirála. sok féle jövendölést hallottam akkor felőle, de az utána következett nagy *változások megmutaták* isten *mit akart* azzal *jelenteni*; mert a török s német között tizenhét esztendeig való véres hadakozást praesagiála, a melly miatt mind Magyarország, mind Erdély nagy pusztulást s romlást szenvedének, és a török birodalom úgy jó formában megsepereték. u. az (226): ebben az esztendőben (1692) M. országban Pécs városa táján csuda jelenések látcottanak vala: nagy öreg tüzes oszlopok függöttek le az égből és két nagy *üstökös csillag* napnyugot felől tíz nap és tíz éca láttatott, négy olyan formák mint a nap és hold udvarai, nagy fényességgel látcottanak, különb különféle színben változtatván magokat; a mezőkön lévő vetések, mint a kénkőnek morsalékai olyanok valának, a hegyeken nagy tüzes seregek tizenhét nap s éjjel látcottanak, kik szörnyű ropogással egy más ellen harcoltak st. Ezen további képet, mikép a pécsi templomban a halottak lelkei egymással harcolnak, valamint a hasonló tüneményeket az erdélyi szász Kraus nevezetes krónikájából (mag. f. gesch. Siebenbürg. 2. 226), melyeket Bátorival láttat, lejjebb e nemű sajtáságos hitnézeteink nyomán még külön fogom tárgyalni (XII). — Így jelent már általában maig a népvéleményben (gy. 246) az üstökös csillag dőghalált, ébséget, háborút, vérontást; mire még korunkban a francia háborúkat jelentett üstökösökről idősbjeink sokat tudnak, 1847-ben is a Komáromban látható éji fényt a város népe a bekövetkezett súlyos idők előjelentéseül vevé. A képzetek természetesen ugyan azok a más népeknél ezekről fenforgó nézetekkel, miért az idézés s párvonalozással bizvást felhagyhatunk; a hit mindenütt azon azonos alapból eredhetett, hogy valamint az ember az ég rendszeres csillagzatai s tüneményei fordulataiból s jeleneteiből idejét, évszakát st. rendesen számítja, jeleli; úgy a rendkívüli tüneményeket ismét rendkívüli események következmények jeleül véli felismerendőknek és veendőknék.

II. Időszakok: nap és éj.

Az égi testek és földünk közötti viszony által határozvák meg időszakaink: a nap és éj, a *nyár* és *tél*, s ezek részei. A felőlöki őskori képzetekben, melyek által az magának e jelenségeket magyarázni s megfejteni törekedett, ismét *mythosai eszmékre akadánk.*

Nyelvünk egy s ugyanazon szóval jeleli azon időszakot, mely a nap befolyása alatt áll és ezen fő égi testet, mind a kettőt a lat. *dies-t*, német: *tag-ot*, és a lat. *sol* és német *sonne-t* egyiránt *napnak* nevezvén; valjon ezen kettős értelmű szón kívül nyelvünk nem birt volna-e még egy más határozott kifejezéssel a nappalra? én legalább egy ilyen gyanítanék, a már több tekintetben taglalt *div* gyöktől eredő, s fentebb érintett *divor*, *tivor*, *tivornya* és *divánkozás*, mai alakjuk s értelmükre már elszármazott, szavakban. A *divánkozás* valódi értelme maig: *feriari*, *nappalozni*, *napozni*, a napot dőzsölve tölteni, hasonlón az elszármaztatott értelmű *divor*, *tivornya* — *helluatio*, *competatio*,

dőszölés, dárídó, neszes multság, mint a tájszót. magyarázza, de nem sajátlag egyszerűs mind éjjeli vigadás is, mire az id. h. szinte értelmezi, sőt ezzel ellentétező áll az éjjeli mulatlásra: *éjjelezés, éjjelezni* – nocturna vagatio, compositio, *éjjelező* – nocturnus belluo (Kreszn.); véleményemet ez iránt leginkább még az erősíthetné, hogy a szóban nyilván időfogalom nyilatkozik, a *divni, divatozni* igék és *divat* szavunkban kifejezve, melyek a *valet, valens* azaz érvényes, idejében való értelem mellett, az idővel jövő, a jelen időben uralkodó szokást, az idejében történetet, helyt foglaltat, tehát a jelen időbelit jelentenek. Így volna tehát fen nyelvünkön is a *div dev* szavaknak már látott isten v. főbblényi (III), fény s világossági (VII), s nap időbeli jelentése ¹⁾.

Sajátságos mythosi fogalmakat s képzeteket eláruló kifejezésekkel találjuk azonban már jelevé s magyarázva, nem csak a nap és éj összes jelenségét, de azok megkülönböztetett számos részleteit is. Nyelvünköni kitünő dús kifejezésekben szinte még minden nyomon ily ősnézetek tükröződnek vissza. Kezdjük azokat taglalni mindjárt a feljövő nap és világosság első kezdete időszakainak neveivel. Ezen jelenség már az összes mythosokban, mint Grimm is észreveszi, bizonyos *hangzat vagy színszét* fogalmával fejeztetett ki, mely utóbbi képzet már természetesen a feljövő világosság által gerjesztett s változó színezetekben leli magyarázatát, míg az előbbit némileg a Memnon szobráról szép mythos fejezné ki, mint kelt belőle a feljövő s eltünő világosság, a kelő s lenyugvó nap bájos öröm s bús hangokat ²⁾. Mit ezen képzetekről az összes nyelvekből szedett nyomok feltüntetnek, azt egy maga nyelvünk, dús e nemű szólásaival talán valamennyit felülmutva, előmutatni képes.

Így mondjuk az érkező nap, világosság első jelenségei egyikéről: *virrad* – diescit, *lucescit, megvirrad* – diluculat (Molnár, Kreszn.), *virradat* – diluculum, *virradás* – solis matutina egressio (Sándor), *virradólag* – sole oriente, *virradóban* – summo diluculo, *virrada előtt* – ante lucem, *virraszt* – vigilat, *virrasztás* vigilia (Molnár Alb.), míg a *világos virradatkor* – plena luce volna (Kreszn.); a székeley tájszólás szerint: *virjad* – nappalnak eljötté (tájszót.). A szó magyarázatát már a *virrong, virrog* szóban birjuk, mi azonos a *zsibonggal*, honnét a *virrog, virrogat, virrogatja, egyiránt: vigilat, vigilando noctem transigit*, azaz a fentebbi *virraszt* (Szabó D.), és *virrog, virrong* – *contendit, iurgatur, rixatur, altercatur* (Sándor), *veszekedik, zajong*, a székeleyben (tájszót.) a *virrogás* – *processus, pör*, és u. o. a közeljáró *virginálni* – idétlenül kis gyermek módra *sírni, sirogatni*-t jelent, hasonlóan a *sír (flet) strogálni (quiritare)* alakjához képezve. A szóban tehát egyrészt a *vi* gyöknel fogva, *villog, világ* a *lux* – világosság, míg másfelül a *virrong, zsibong, zaj, hang* értelme forog fen, melylyel az előtörő nap, világosság jelenkezik; hasonló értelmet mutat fel Grimm (708) az ang. „*skreik of day*“ – a nap bekiáltása szólásban, s az alóm. *kriek, krieken* van den dag. de *krik* vam dage ³⁾; az ófranciában is: *lou matin par son l'aube esclarcie; le matin par sun lalbe* – per *sonum* (sonitum) *albae* ⁴⁾.

1) hasonló a sanskrit *div, dju, dev, fény, világosság, isten* s ég, minden indoeurópai nyelveken át jelenkező eredeti értelemeihez, mint Grimm (698) figyelmestül: die ind. u. lat. sprache hat aus der wurzel maing-fache namen für götter (deus), tag (dies) und himmel (sub dio), gewonnen. für götter und himmel, nicht für tag, die lith. für gott u. tag, nicht himmel (ez utóbbi dangaus, nem érintkezők-e szinte a sanskr. *dju* – éggel?), die slav. nur für tag, weder für gott noch himmel? (a *div, divel, diblik* a szlávban is számos főbb lények neve), endlich unsere nur für einen gott (tiv, zio), weder für himmel noch tag (miután ez utóbbi nem véli a *dies*-hez tarthatónak). — 2) szépen kifejezve az ózame Goethenél is:

tönend wird für geistes ohren	schon der neue tag geboren,
felsenhohe knarren rasselnd,	Phöbus räder rollen prasselnd,
welch gelöse bringt das licht!	es trommetet, es posaunet,
auge blinzet und ohr erstannet,	unerhörtes hört sich nicht.

3) gleichsam das schrillen des tages, mond Grimm, wie das zirpende, schrillende thierchen kriek, kriekel, krekel himmt. — 4) I. a kifejezéseket s értelmüket bővebben taglalva Grimmnél 707.

Még jobban fejezné ki a feljövő nap, világosság ezen hangkeltését a *pitymállat* szavunk. — mely ha jól tudom a népnél még a virradást megelőző első hajnali időszak jelelésére használtatik; — a tájszótár szerint: *pitymállat* — hajnal kezdete; Kresznericsnél: *pitmállik* — virrad; a székely tájszólásb. (tájszót.) *pitymorodik* is. A szó onomatopoeicus képzésénél fogva is már hangkifejezésnek magyarázandó, minőül mutatják a többi e gyöktől származékok, mint *pityeregni* (tájszót. szerint) lassudan sírni, honnan (u. o.) a görbített száj alakjára használt szavak, mint: *pityedyt-ajak*, *pityegetni* a száját, leereszteni, *pityeg*, *pipeg* — frigultit (Molnár, Szabó D.). Innét már azonban, különösen hangja utánzásától a *csibe pitye* neve (Kreszn.): pullus gallinaceus, pipio, (Sándor): *pipe* (valamint a csibe szó is már a csipegéstől), *pityer* — alauda — pacsirta (Kreszn.), *pityereg* — more alaudae quiritatur, *pityergés* — quiritatio (Kreszn.), és a *pitypalaty* — fűrj ily hangjától, a tájszótárb. *pitypirity* is. De már ezen hangutánzó értelemeken kívül is a *pitmállik* szavat a *villámlik* és *döbög*, *dörög* értelemmel, tehát hasonlóbban még az előbbi virrad és virronghoz, találok magyarázva Kresznerics és Szabó Dávidnál. A szóban tehát a hang fogalma, melylyel a világosság, a nap feljötte kifejeztetik kétségtelen. Megfelelő hasonlatul tartom ismét hozzá a Grimmnél (707) felhozott ang. *peep* szavat a nap feljötte kifejezésére: *the peep of day*; hasonlóan a dánban is: *pipe frem*, mit Grimm épen ezen füttyülő hang értelmével vesz, mint a német kifejezés is így mondja (Gryphius p. m. 740): *der mond pfeift sein licht auf*; s mind ezekhez már az érintkező gót. *svigla*, óném. *suekala* (fistula — sip), agsz. *swēgel* (lux, aether), — ósz. *suigli* (lux — világ) azonos világosság és sip értelmükénél fogva mellékelhetők volnának ¹⁾. — Pitymállat szavunknak azonban a *pitye* alapformában a csibe, tyúkfivali azonos értelménél fogva én még különösen figyelemzetni akarok a hajnali időnek nevezetes és kétségtelenül régi mythosi fogolmakra átmenő *kakasszólás*-sali (*gallicinium*, *gallicantus*) kifejezésére, melyet így már a legkorábbi hajnali idő, sőt az éjnek egy szaka — valószínűleg az éjfél utáni bekövetkező új nap ideje — jelelésére használtak, azt *első* és *második kakasszólás* szerint számítván, mint azt már az újszövetség nevezetes helyéből (Marc. 14. 30) a zsidóknál divatozottnak tudjuk ²⁾; hasonlóan divatozott az azonban és divatozik maig is más népeknél is ³⁾, valamint nálunk is bizonyára pogánykorunkban, mint azt már számos mondáink tudják, beszélve a *kakasszólás*, *kukorékolásra* megszűnő foszlélek, ördög hatalmát, mi által ennek setéségi, éjjeli tevékenysége, befolyása, hatalma megsemmisül (III). Mikép azonban a kifejezés még így régi nyelvemlékeinkben is előjő, lehet hogy azokban (nagyobbára fordítási igyekezetek lévén) már idegen s amaz szentirási befolyás nyomán alakult a *gallicantus*, *gallicinium* szerinti kitéllet, ámbár egy ilyen a Margit legendában kiváló eredeti képzéssel jó elő (Pray 258): imadkozik vala mind *eleu tyk xoyg* (elő tikszóig), és (309): *zombaton eyel eleu tykzokoron* holt vala meg. a hely itt tehát szinte az *elő* szónál fogva is mutatja, hogy az éj s hajnal többszörös jelelésére szolgált a kakas szó; de még nevezetesb, hogy itt a *kakas ének*, *kakasszó* közönséges kifejezése helyett, a némi eredetiséggel eltérő *tik* v. *tyúkszó* kitéllet találjuk, mi már tehát egyenest ama általánosb *pitye* — csibéhez is volna tartható, és maga a *pitymállat*, a mennyire az a *pitynek*

1) az ang. *peep* értelme sajátlag ugyan kitekinteni, kikacsintani — gucken, s mind az ang. mind a dánban a *peep* és *pipe*-től némileg eltérőleg *pipe* és *pibe* volna a füttyülés, minek azonban amaz régi eredeti hangjeléstől elszármazó mai értelmét Grimm i. h. már helyesen kimutatja. nálunk is a nyilvános hang értelmet kifejező *pity* mellett a *fistulára* a *sip* s mellette a *fütty*, *füttyülés*, meg *szűvöltés* szavunk van, mely ismét ama ónémet *suekla*, *suigli* szavak *fistula* értelmével találkoznak hasonló alakjánál fogva. — 2) a hely így magyarázva már a régibb exegetikánál is: constat gallum bis de nocte cantare solere, semel nocte media, tum vigilia quarta seu sub lucis ortum. — 3) I. például még az esteknél az éjjeli idő felosztását a *kikka*-aig és *pillo*-*kikka* első és második kakasszóra (verh. d. gelehr. oest. geoloch. 1843. 2. 27).

csibének szava hangoztatása lehet, egyenesen azonos értelemmel birhatna amaz *tyúk-szózással* is, miszerint a pitymallat már sajátlag amaz gallicantus, gallicinium volna, mint a hajnali időszak egyik része kifejezésére használt kitétel. A népd. (3. 52) is így tudja még: *szól a kakas kukorékol*, — oh be csalárd az a kakas, — *éjfétre szól*, hajnal hasad; és a közmondásban is: *eljön a hajnal ha a kakas nem kukorékol is* (E. 3283), nyilván a régi bizonytalan kakas-tyúkszó, pitymallat szerinti időjelelésrei gúny forog fen, mai parodiáló gyakorlati értelme mellett.

Régi nyelvünk ezekhez még egy hasonló, szinte hang és szín jelentést adó *villamodat* kifejezéssel is birt. A bécsi codexb. (N. E. 1. 32) *villamodat előtt*: azaz hajnal előtt. Pesthinél (mes. 32): az farkas mijkoron meeg meg nem *wjlamodott* volna az erdőbe járna; így tudná még maig a székely tájszólás is (tájszót.): *vildámodni* — hajnali, virradni; *megvillámodik* — diluculat (Molnár), *megvillámodás* (Calop. m.), *villámodatkor* — virradatkor (Szabó D.); egyfelül e szerint benne ismét a világosság és *villám* — coruscatio, fulgur, míg másfelül a *villong* — contentio, rixatio, altercatio (a székelyb. tájszót.: *vikotolódni* „szóval vetekedni“) *veszekedés*, *zaj* értelme forogna fen, épen úgy, mint a virrong és virradban, valaminthogy a villám — fulgur jelentésében is már a fény — coruscatio s egyszersmind talán a dörgés értelme is jelentkezik, honnét már Kresznerics a pitmánlik szavalt egyiránt a *villámlik* s dőbög, döröggel magyarázza.

Ide tartom ezen időszakunk jelelésére szolgáló összetett *hajnal hasadás* kifejezésünket is; Molnár és Kresznericsnél: *hajnal hasadás* — exortus aurorae, *hajnal hasadatok*, azaz a hajnal első jelenségénél, a fentebbi népd. (3. 52): *hajnal hasad*; a *hasadás*, *hasítás* — fissio, scissura, egyiránt már bizonyos hangot feltételez, a mellett, hogy már ozzel egyszersmind a személyesítés kifejeztetik az *előtörő*, *előhasadó* hajnalról. Hasonló kifejezések ismét hozzá a ném. *anbruch* des tages, span. el alva *rompe*, ófranc. l' aube se *creva*, s különösen a Grimmnél (708) felhozott óném.: *diu nacht von dem tac vart kinnent*, mit *ö spallend* — hasítással magyaráz. Ezen *romper*, *crever*, *quebrar*, a latin *crepere* — honnét *crepusculum* is ismét hajnal hasadás — szavakat e szerint Grimm i. h. a nap feljöttét megelőző némi látszólagos *lég rezgés*, *lég mozgás* jelenségeiből eredetteknek vevén, ide tartja a számos népeknél más különböző kifejezéseket is, így például, hogy a *hajnal nevet*, mit a magyar mese kifejezése megint szinte ekképen tud (népd. 3. 229): még alig kezdett, um. *kaogal* a *hajnal oalling*, mint a spanyolban: el alva se *rie* — a hajnal elneveti magát ¹⁾, míg az arabban ismét erre a kifejezés, hogy a *hajnal tüsszen*, *prüsszent* ²⁾. Mindezekben tehát már a személyesítés is jelentkezik a hangadás mellett, hogy a hajnal előtör, hasad, kacag, nevet, tüsszent. Miről Grimmnél ismét megjegyezve találok, hogy ebben különösen az előtörésnél, bizonyos *állati alakjára* is mutatnának a személyesítések, amint péld. a régi német költő Wolfrám kifejezésében a feljövő napra mondatik: *sine klawen* durch die wolken sint geslagen, mely szerint tehát körmeivel a sötétséget áthatítva jelenik meg, hasonlóan a classicus képzetben Eos — auroráról, hogy rózsás ujaival nyitja meg a kelő nap kapuját.

A hajnalnak azonban ezen nálunki sajátlagi személyesítéseit továbbra hagyva, én ezen képzet nyomán, miszerint a körmeit előre nyújtó jelenség szinte *ragadozó*

1) Grimmnél (708) több hely: si se rie el alva — ha a hajnal elneveti magát, el alva muestra su alegre risa. — Ugyes magyarázólag adja, hogy az olaszban a: fare ridere una bolla, igen jellemzőleg a hordó addigi rántást jelenti, míg a folyékonyág kicsap belőle. — 2) Rückert Hariri 15 makamájához (kiadásom 3. 1. 130) a kifejezést: der morgen niess, magyarázólag mondja: es liegt ihn ein tiefes naturgeföhl zu grunde, das allein den gührenden process und die erschütternde explosion des niessens so auf den kampf in der atmosphäre und den hervorbrechenden sonnenstrahl anwenden konnte. in der parischen religion wird das niessen ausdröcklich, als ein sieg des lichts über die finsternis bezeichnet.

állat, farkas vagy *medvőre* magyaráztatik, akarok még figyelmeztetni különösen a *szürkület* és *farkaséjtéség* szavainkra, a mennyire az előbbi szó, már sajátlag ismét szín jelenségénél fogva a napkezdet, hajnal kifejezésére is használtatik; Kreszmericsmél: *szürkület* – lux dubia, confinium lucis, *reggeli szürkület* – diluculum, s mit legjobban az így használt német *grauen* kifejez, de szinte egyszersmind a fentebbi előtörés értelmével bíró *crevar*, *crepere* szavakból eredő latin *crepusculum* is; én azonban amaz állati képzetek mellett azért hozom fel különösen, mert Szabó Istv. (u. muz. 2. 574) is figyelmeztet a *szürkület* és *farkaséjtéség* (ez utóbbi sajátlag csak szembaj neve nyelvünkön) ezen esteli és hajnali világosságot kifejező szavak értelméi, ama *farkas* alakkali összefüggésére ¹⁾; és különösen ismét így az arabban is, a hajnali szürkület *farkas farknak* mondatik ²⁾; a képzetekben tehát szinte már csakugyan a farkas szürke színe is fenforoghat. Egy más arab képletben Ali Dzelebbimél (humajumnameh Diez 153) a feljövő nappal, megint az oroszlan kinyuló körme, melynek láttára az éj félénk öze megfutamodik.

Mint a szürkület azonban már sajátlag csupán a szint festő fogalom, úgy a hajnallali összetételben ennek első szaka kifejezésére használt *pir* szó is: *hajnalpir*, mihez hasonló szinte a régi német *tagerod* és óész. *solarrod* – aurora, nappir. Nyelvünk ma a szavat önállólag alakítva is bírja: *pirány*; valamint egy hasonló *korányt* is – *matere*, tempestive értelemmel, mi ismét a *kor* gyökszónál fogva idő-fogalom, és e szerint a legkorábbi napi-időt vagy *kort* jelenti.

Mind ezen megelőző jelenségekre következett-e már, vagy hogy ezek összegét fejezte-e ki a *hajnal*? ma, ha jól értem így vesszük, mint ezen összes festői árnyéklatok s jelenségek által magyarázott időszakok töljét. S valóban benne nem csak az előbbieken lappangó képzetek újra előtörnek, de a leggyönyörűbb sajátos mythos *személyesítések* is a felszínre emelkednek. A *hajnal*, sajátlagi aurora, matuta, morgenzürthe (Moln. Kreszn.), gyöki értelme: *haj-ol* v. *hajlik*, *hajlani* magyarázatánál fogva, már ama fentebbi *hasadás*, *előtörés*, *előhajlás* értelmével találkozánk, a mint a feljövő világosság vagy nappal a sötétségből előtörve, uja és körmeivel, vagy lábujaira emelkedve, előhajolva képzeltetett (l. f.); mihez már a fentebbi *virradás* is magyarázólag tartható volna, a mennyire mellette a *virhadni*, *virhudni* szavat a tájszót. „valamire, um. *rákészülni*, különösen valahová *hajlandóság* s kedvvel menetre“ értelemmel magyarázza. — Már azonban Grimm (711) különösen figyelmeztet: az — *egy mond — magyar, szláv s németbe* is áttérő *hajnal szó*, fogalom és nevek, felhozván a magyar éji örök: „*hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyon!*“ kiáltását (mit, mintán forrását nem idézi, gondolom, hogy az alább idézendő Clusius Bellon. után tad), s így mondja, hogy a lengyeleknél is divatos (Linde slov. 1. 623 szerint): *heynal*, *eynal* – aurora és *heynal s' wita* – aurora lucet, mire még a szóhoz a többi szláv és német nyomokat felhozza. Én is ezeket itt nyomán, s a mit még azon felül másoknál feltalálhattam összeállítva, előre akarom bocsátani, s megjegyzéseimmel kísérem, mire azután legjobban felfogom mutathatni saját hajnal fogalmunkat, s róla felmerülő nevezetes képleteinket.

Igy tartja ide Grimm Ditmár (7. 50) 11. századbeli nevezetes adatát: *audivi de quodam baculo, in cuius summitate manus erat unum in se ferreum tenens circulum, quod cum pastore illius villae (Merseburg táján) in quo (sic) is fuerat, per omnes*

1) így keresi a gen. 49. 27 szavaiban: Benjamin lupus rapax, mane comedit praedam et vespere dividit spolia, hogy benne a reggeli és esti idő jellemzőleg áll a farkasról, jelentvén a két szürkületet, mit *szeszkes* Lato, mint farkasokon járó esteli és reggeli szürkület személyesítésével, mihez tartja már a farkaséjtés kifejezést, fejtelve a λῶκος és λῶχη gör. kifejezéssel Macrob. saturn. 1. 17 szerint: princi graecorum primus lucem quae praecedat solis exortum λῶχην appellare hodieque tycephos cognominant. — 2) l. Herin makamájához jegyz. Rückert. 1. 76.

domos has singulariter duotus, in primo introita a portitore suo sic salutaretur: *vigila Hennil, vigila* sic enim rustica vocabatur lingua, et epulantes ibi delicate de eiusdem se treri custodia, stultit autemabant; ehhez hasonlóan Kuhnán (märk. sag. 330) beszéli egy Salzwedel melléki seebeni erdősz, hogy a vidékeken egykor a szokás divatozott volt, bizonyos napon egy az erdőből hozott fát a faluban felállítva körüláncolni, a kiáltással: „*Hennil wache, Hennil wache.*“ De Grimm gyanítja már, vajlon ez utóbbi nem Dttmár elbeszéléséből származott-e? s vajlon, ugymond, a *Hennil vigila* és *Hennil wache* nem csupán félreértése-e a magyar *hajnal vagy-on*-nak? miután a *vagyon* nem *vigilat* - ébredést jelent, de *est - van* értelmet ad. — Hogy már az ezen fentebb leirt szokásokhoz hasonlók: mint a pásztoroknak a házakba vessző hordása (például apró szentekkor), fafelállítás s körüláncolása nálunk is így divatoztak, mindjárt a következő szakban fogjuk látni, még is, hogy ezen alkalomkor hasonló, a hajnalra vonatkozó kiáltás divatozott volna, vélük összefüggőleg, nincs tudomásomra. — Szavunkat azonban, mint mondók, a szláv philologok is igénybe veszik, a már Lindetől felhozott *haynal, oynal* a lengyeleknél is ismeretes és *haynal s' wita* - aurora lucet volna; eltérőleg azonban ez még a napot, és pedig a tavaszi napot (?) is jelentené (l. Hanusch 370). Kollár a szavat már egyenesen mint a magyarországi szlávok sajátját hozza fel, mondván (zpiewanky 446), hogy ezeknél az ébresztő reggeli dalok *haynal* daloknak neveztetnek, egy ilyen (u. o. 247):

hajnal switá, giž den biely,	=	hajnal ébred, a nap fehérlik,
stawagte welky i mali,	=	keljen nagy és kicsin,
dosci smi giž dluho spali.	=	elég soká aludtunk már.

Egy ily szláv szó divatozását, épen nem kéllem a magyarból származtatni, hasonlóan, a mint hogy nyelvünkbe több szláv szó át jött, s ismét viszont tőlünk is hozzájuk; így lesz a hajnal szó is e szláv dalokban, hasonlóan a szláv mesékbeni magyar *táto*shoz és néphékbeni *boszorkány*hoz, elkölcsönzött magyar név; mit annál inkább állíthatok, mert szorgos tudakozódás után tudom, hogy a honunkbani szlávoknál, kivéve talán némely helyeket, hol a magyarokkal érintkeznek, s több kölcsönös szavakat is birnak (azért ily helyről vetnek gondolnám Kollár népdalát is), a hajnal szó egészen ismeretlen, még a magyar népnél, mint tudjuk, a szó egyike a legjáratosb, általánosán használt kifejezéseknek; még kevésbé ismerik azt a többi közelebb álló szláv dialectusok, mint a cseh, morva, mint minden szótár és tapasztalásom bizonyítja, hasonlóan nem ismerik azonban a lengyelek sem, honnét épen Linde az adatot felhozza, Galiciában legalább, mint szorgos tudakozódásaim után kezesekül vehetők által értesülők, bizonyára nem; a szó tehát csak a szláv philologok könyveiben léteznék, de mire ismét semmi más adatot nem hoznak fel, mint épen a népnelyvet, melyben híjában keressük. A mi szláv népnélknél azonban az fen lehet, mint mondok, és elszármazása igen könnyen magyarázható is, miután tudomásul van, hogy az ország tisztán szláv vidékein s városaiban régtől már s utóbbi időkg a város tornyok és várdákról magyar ör szavak, köszöntések st. kiáltása volt szokásban; így például még Bélnél (not. 2. 432) felhozva a boszorcebányai tót toronyór „*szalaj virasztaj*“ kiáltása, mit Bél „*szóljal virasztó, szóhál!*“ szavakkal értelmez; mibez már igen jól hozható fel az egészet megmagyarázó Cluvius Bellon. (observation. lib. 3. 18. pag. 440) adata a kiáltásról, melylyel éji óreink az érkező hajnalt köszönteni szokták: similem consuetudinem in nocturnis excubiis agendis observant Pannonis, cum sub auroram ab excubiis se recipiant accinere colent: *hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyon!* h. e. aurora adest, elegans rubensque aurora adest; deinde addunt: *majd meg virrad, hajnal vagyon, szép piros hajnal* id. e. brevi lux erit, aurora adest elegans rubensque. Ennél nem kell jobb adat arra, hogy egyszersmind az ily magyar őri kiáltások általános s feltűnő

divatozását kétségtelenné téve, kimutassa, mikép azok aztán a szláv st. népegek nyelvén is ismeretesek és divatosakká lettek, mit egyébiránt már Bél adata is a *szólaj s virasztajról* eléggé jellemez. Valjon mit jelent a km. *öleli, mint a tót a hajnali?* (B. 5791).

Fontosabb volna, ezen szláv s talán a lengyelektől is — kikkel valahai történelmileg is ismert közelebb viszonyunk nyomait, már ez iratban is felmerült nem egy, a magyarral közös szó, sőt nevezetes rege is (IV, VI, VIII) mutatja — eltulajdonítottának kimutatható szavunknak, amaz szláv vagy német istennévnek vélt *Hennil*-veli látszólagos találkozása mellett, még egy ezen Hennil névhez hasonló szláv pásztor istennek állítólagos *Honidlo*, *Gonidlo* nevével rokonsága, és az errőli még fennlévő különös hagyomány. Egy ily *Gonidlo*, s mint az a szláv mythologoknál (Hanusch 369) különféle nevekkel előjő: *Hennilus*, *Honilo*, *Honidlo*, *Gonidlo*, *Goniglis*, *Gongelis* isten ugyan is a szlávoknál különösen mint nyájör- s véd-istenség tiszteltetett volna, az ő megjelenté, mint az éj rémeit elriasztó napsugaraié, elijeszti a nyájtól a farkasokat s ragadozó állatokat, minél fogva szinte mintegy azonos lett volna a feljövő nap s a hajnal személyesítésével¹⁾. De valamint Grimm már fentebb igen jól véleményezi, hogy amaz kétes Hennil vigila valószínűleg a magyar: *hajnal vagyomból* félreértetett, úgy szinte kökéletesen egyet érthetni véle, hogy ezen kétes szláv *Gonidlo*, *Honidlo* istenség nehezen volna a hajnalhoz tartható, miután a *honidlo* szó ezen köznemi képzésében, nyilván eszközt, hajtó eszközt (a honit – hajtánitól) jelentene, s lengyel formájában csak is *gonidlo* lehetne, mi már nyilván eltér amaz lengyelnek felhozott *heynal*, *eynal*-tól²⁾. Ezen *Gonidlo*, *Honidlo* istenség azonban a szláv *gonit*, *honit* (mi ismét, mint mondók, a magyar hajtánival azonos jelentésű) szó értelménél fogva igen jól értelmezhető volna amaz adatokból, mikép a nyáját őrző, hajtó, vagy legalább a nyáját a farkasoktól védő, a ragadozó állatokat attól elhajtó istenségnek tartott. A magyar hajnalban azonban nehezen fogjuk ezen *hajtani* értelmet keresni, miután mint láttuk annak közelebb álló magyarázata a *hajlással*, igen jól megfelel az előtörő világosság, nap s hajnalról képzeteknek³⁾. — Ha a szó körül tehát a szláv, magyar s némileg talán a németben is ama „Hennil wache“ szólásnál fogva, csakugyan némi rokonságnak helye van, úgy az eltérő régi formák, nem annyira a kölcsönös, egymástól eltulajdonított, mint inkább ismét egy ősi közös szóra utalnának, mire már a más

1) I. Hanusch myth. 370, Jungmann szót. I. 670, 724, Strykowski kronika 157 szerint: *Goniglis* dévű a satyr és faunokhoz hasonló pásztor istenség volt volna, a pásztorok egy kővön szokták volt mási s lovak, szarvas marha és kecskék nemső részeit elégetve feláldozni, mondván: mint ezen kő kemény, min s merev, úgy ő istenség *Goniglis* (o dziwie musu *Goniglis*) ne engedd, hogy a farkasok s egyéb ragadozó állatok védelmed alatt lévő nyájainknak ártassanak. Narbut I. 303 ehhez még hozzáadja, hogy a *Goniglis* ünnepéyek alkalmával, melyek a nap ünnepeivel május közepén egyszerre tartattak, a pásztorok főbokrétázva s koszorúzva mennek korán reggel háxról házra a gazdaszonyoktól ajándékot kérni, déljáró tüzet gerjesztenek a legelőn, és egy őreget pásztor királyul választanak, azt tisztelve, és sípek s kőrök zengésével estig tart a tánc s énekek; ezek egyike: o *Gongelo dewute* — ganau, ganau awigoni — o tau wilke nebijou, su saulinej plaukaj — dewas tau nelajskaj — o *Goniglu* istenség, mi őrizzük juhaidat (más énekek itt azután minden nemű marháikat előzámálják), és nem félünk tőled farkas, mert az istenség napsugarával visszatért. A vonásokban tehát a Ditmári Hennilhez csakugyan hasonló pásztoristenség s másfélből napcultus is forogna fen. Kollár (slava 311) még többet keres benne, szerinte a *Serab* *Honil*, s annak *Ganasvati*, *Ganasival* lehet már hasonlítani, s ez coetus, numerus congregatio is volna, valamint a szláv *hony* — *hold* — *jugerum* (lásd nálunk is fentebb a *holdnál*, a *hold* — *jugerum*, *hold* — *hona* st. találkozást) s a *godi*; *hodi* vendégség is ide tartoznék, Ditmár leírásánál fogva epulantes delicate (!?). — 2) Grimm 711: böhmische schriftsteller (Hanusch és Jungmann f. i. h.) wollen diesen Hainal, Heynal, Honil einem serbischen, böhmischen hirtengott Honidlo gleichsetzen, ich weiss aber nicht, wie es um diese stehe, honidlo ist seiner bildung nach neutrum und ein werkzeug, es würde poln. gonidlo lauten und ganz verschieden von eynal, heynal sein. — 3) valjon azon kéz is, mely Ditmár szerint a doton viték harikát tartva, nem szinte ily előhajlása volna a világosság, mint Eos rózsás ujjai, és az előtörő állatok hőre; Hanusch (370) a *Honidlo* istenséget a nappal azonosnak tartván, ezen harikát is a nap hájának vili.

nyelveken is még előjövő, közeljáró kifejezések is bizonyíthatóan, mint például az est: haggio – hajnal, melylyel ismét hét különféle szólást számolok a hajnal kifejezésére ¹⁾. — A jelenség azonban itt is ismét nyelvünk s mythosunk ős eredeti egyszerűségére tanúsítana, mert míg az ősi közös fogalmat — ha t. i. csakugyan az volt — amazoknál egészen elszármazva a sajátlagi feljövő világosság első időszaka jelezése értelmétől, az ekkori marha kihajtással foglalatosság képzetével, különféle pásztoristenségek nevéül alkalmazva találjuk fen, melyek megett volna csupán a hajnal értelme észrevehető, addig nálunk teljesen s közérvényességgel, világos benső kimutatható értelmével, eredeti jelentésében maradt meg! ²⁾.

Mind a mellett fennmaradtak nálunk is még a hajnalnak dús és gyönyörű, a rólai képzetnek sokkal megfelelőbb, természetes *személyesítései*, melyek nem csak eredetibb, de költőibb s nemesb felfogást árulnak el, mint amaz gyakorlatibb alkalmazással előjövő marhavéd, pásztor istenségek képletei, melyek megett volna már csak amott a *hajnal személyesítése* észrevehető. A képet számunkra Zrínyink, egy más helyt is már említett, nevezetes és szép költői leírása a hajnalnak tartotta volna fel (Zrin. 105):

ihon jün szárnyas levon szép piros hajnal,
 mosódik szabályja fejr tajtékjával,
 az ló fekete volt, de szebb Pegazusnál,
 orra lókjából tűz, szemébül jün halál.
 kis fejr patyolat magának fejében;
 de az ő orcája van nagy fényességben.
 ő maga öltözött arany páncér-üngben;
 két szál hebanum csid van fényes kezében.
 minden kis vereték, mely lóruul csöppenik,
 szép gyöngö harmattá az földön változik;
 előtte sötétség nagy futással oszlik,
 körülötte az ég messzirül tündöklik.

a következő löbbi versben a 10-ik versszakig, mikép „ifjú orcával“ mindent újéletre indít, s álmélkodva a had vérontásán a magyar hősöknek szerencsét ohajt st. már tisztán költői leírás foglal-helyt; épen mint Homernál, midőn isteneit a hitrege vonásaival felhozta, alkalmazza már őket, viszonyba hozva hősei személyességei és történetével; — de az előbbi is hajnalunkról Zrínyinél annyira szép, annyira élénk és költői, hogy kísértetbe jövök, azt is csak pusztán költői leírásnak és látszólag idegen költői befolyásnak venni. De más felől megint, oly találó eredetiséggel jelentkezik nékem, annyira emlékeztett Zrínyinek kétségtelen eredetiségű már tárgyalt számos ily nyomaira: az erdei fűharapó csodáról, a lidércről, a sárkányról, a göncöl-szekerén a szivárvány kapuján át a tejes úton az eleső hősökért a csatatérre leszálló angyali védnemtőköről, hogy ama véleményemben meg nem nyugodhatok, s ilyenkor a vizsgálat a közép biztos út, mely határozzon, s melyre olvasóm kövessen. A classicus mythos, melynek befolyására itt a legközelebb gyanú lehetne, a hajnalt Eos – Aurorát csak mint testvére Helios – a nap előfutóját ismeri, mint rozsás ujjaival nyitja meg reggel a kikocsizó nap arany kapuját, rózsákat hintve útjára, ő maga saját kocsija vagy épen lovoni menetéről s a

1) Nyenek: haggio pírd jo hommuangul, so om: ni kui haggio nöttes väikenne haggio st. hasonló haowar is szürkület, s a reggel hommuang, mint a finnben is: huomen és huomi egészen hasonló a mi régi halval reggelt és holnapot jelentő szavunkhoz. a kalevala is 18. 41 tud egy Anikki nevű éj s szürkület-képségt. — 2) Valjon a fentebbi közmondás: öleli mint a tót a hajnalt, nem volna-e már itt magyarázható, a mai gény értelme mellett, még azon látott szálv szokásokból, hogy talán a Henán, Heynal, Gomidlo pánterborotját népségk láttára, tudtára körülhúzóák s hordozák a szálvok?

tübbi itteni képletekről mit sem tud ¹⁾. A hinduban Arjunas volna egy hajnali istenség hét lovas fogatával (Sepp 1. 388), és a perzsában is némileg hasonló képlet forogna fen Firdusinál (1. 105), a hősnek feladott talányban: két jeles ló van, egyik fekete mint a szurok, a másik világos mint a kristál, mind a kettő fut egymás előtt, soha sem éri utól egyik a másikat? a hős Sal megfelel: hogy az a nap és éj. De a minthogy Zrínyi ezekről bizonyára mitsem tudott, oly jelesen erősitik azok képe megfelelő s mythosiba átjátszó eredetiségét. Legjobban azonban s majd nem tökéletesen bírja Zrínyi képe főbb vonásait az éjszakai eddai hasonló pogány hitregei képzet (Saemunda edda Vafthrudnismal 11 és különösen, bővebben a Snorri v. ifj. edda 10): a iötunn – óriás Nörvinak leánya a Nott – éj, fekete és sötét mint nemzetsége; a világos asoktól származó Dellingr férjétől született fia Dagr (– tag – nap) azonban atyja neme szerint szép és világos. a mindenség atyja örre az anyját és fiát az éjt s a nappalt t. i. az égre helyezte, s mindegyiknek külön lovat és szekeret adott, hogy azzal kétszer 12 óra alatt a földet megkerüljék. az éjszaka előre men lovas fogatával, lovának neve *Hrimfazi* (– *thaumäknige* – *harmatszerényü*), s minden reggel beharminthozza a földet loas szája habzásával. a ló melyen a nap jár *Skinfazi* (– *lichtmäknige* – *ragyogó világos serényü*), és serénye a leget s földet megvilágítja. — Zrínyi tehát a képet innét vette? a felvételben azonban csak az a kis nehézség van, hogy Zrínyi valószínűleg már megírta volt költeményét akkor, midőn az eddát még csak feltalálták, s kétségtelenül akkor, midőn az edda először kiadatott, pedig még ezután is addig, míg az közismeretre s hozzánk is juthatott ²⁾, szép idő folyhatott el, mely már jóval Zrínyi halála utáni korra fog kiesni ³⁾).

Tekintsük már most a kép egyes vonásait, hogy igazolják azok magukat. A hajnali legelőt itt is a régi hagyományos népies epithethonokkal szép piros hajnal, találjuk előállítva, mint a régi magyar örkösöntésben: „hajnal vagyon, szép piros hajnal!” Alakja további leírása, személyét illetőleg — (mit azonban a leírásból nem tudok meghatározni valjon mint nő vagy férfit van-e személyesítve, én az előbbi gondolatnám utóbb elmondandó okoknál fogva) — már tisztán költői képzet rajza lehet: hogy fejér

1) Grimm is (699) a miénkhez hasonlóbb eddai képletről (l. alább) szólván mondja: der griech. mythos verleiht dem Helios u. der Seleno wagen, keine den gottheiten des tages und der nacht. Sepp (1. 387) azért véleményem szerint hibásan magyarázza Demeter – Cerest, mint a hajnali istenségét (szin névvel, ezen neve más, lóvá változásáról mythosba vág. — természetes, hogy a classicus mythos mintalan nevei és képzeteiből ki lehetne faragni holmi lovakon és farkasokon járó Demeter, Late st. hajnal s éj istenségeket, de ilyen szép dolgok Zrínyi költeményeiben nem kereshetők. — 2) ha csakugyan eljutott volna az újabb időkig. régibb íróinknál ismerete első nyomait Pázmány schediasmatájában 1796 találom, mi természetesen még nem lehet szabályt adó. — 3) Az eddák első codex 1643-ban találtatott fel Svendsen Brynjulf püspök által; legelőször kiadatott 1665-ben Remondus Pflor kopenhágai polgármest. és tanár által, csak egy része, t. i. az őregbb v. Saemunda eddából a Vötna, havamal és runen capit. és az ifjabb v. Snorri edda dümisögurjal (mely utóbbiban az idézett hely is figyeltatik), a kiadás az eredeti islandi szöveg mellett egy dán s latin, egészen hibás és hiányos fordítást adott, e miatt a mű németországban sem gerjesztett figyelmet, s feledve volt míg 1777-ben Schimmelman munk egy orosz első német fordításban megismerteté; végre Suhm volt, ki 1787-ben méltóbban felmutatta. Zrínyi meghalt 1664-ben (tehát még egy évvel az edda első kiadása előtt), 47 éves korában, minél fogva tehát jóval előbb írta már Zrínyiasztát. Így lüz-próbára véve is tehát kiténik az új nyomokhami eredetiség, épen azon irónknak, ki a külföldi irodalomani ismeretes jártasságánál fogva, legjobban ki volt tve az idegen befolyásnak: s lehet, hogy még a fentebbi kép is előkerülhetne talán idegen, például olyan bírányokban, melyeket legjobban forgathatott a classicusok mellett, e miatt azonban azokat most keresni nem futhatom; de ha előkerülne is, valjon az még levoathatna valamit Zrínyi hason helyei eredetiségéből, nem keltheték fel azok benne csupán a magyar népies és hagyományos tudatott is? ime az eddában is egy hasonlattal előkerül, minővel bizonyára sehol sem, és minőn bizonyosak vagyunk, hogy onnét nem vehette, valjon mi kövérezik belőle más, mint a később vallási fogalom s árszóból eredő s a mythosban minden nyomán feltűnő consensus gentium. Valjon minocsenek-s még hason több eredeti képet Zrínyinek? hol máshol fogjuk például megtalálni a lidércrölli leírás kétségét, ha nem a magyar néphitben, melylyel hajszálig megegyez.

*lyolat van fején, arca fényes, arany páncél üngbe van öltözve, két szál lánd-
 kát tart kezében* (így magyarázná a két szál *hebanum csid*et egy alábbi vers, hol
 ; hegyes dárdájáról szól, de ezen idegen hebanum csid is már nehezen mutat a kép-
 k egy közelebb álló, például olasz nyelvűből átvételére); ezen részletes személy-
 rás is ugyan jól megfelel, a hajnal fejét fehér szövetbe burkolva tüntetve fel, melyből
 ám fényes arca, s arany páncél öltönyével kitűnik; de teljesen talál már ismét a *két
 ál lándzsa fegyver kezében*, melylyel a hajnal tehát mint egy *előtör, előhasad,*
 slynek hatalma, fegyvere elől azután megfelelőleg, mint tovább szól: „*a setétség
 gy futással oszlik.*“ Egészen sajátosságos azonban, s mennyire felel meg ismét a
 egy mythosi képletnek, hogy a hajnal *lovon jön*; tehát nem szekéren lófogattal,
 s az eddában Nott és Dagr az éj és a nap, Helios és Selene, meg Arjunas, kik
 ndnyáján kocsii fogaton mennek; de egészen megfelelőleg ama magyar mythosi kép-
 nek, mely szerint nálunk a nap is és a hold lovon körülvitetve személyesítettek, mint
 tőbb (nap és hold) a napot s holdat körülhordó tátos és Mátyás király Holdas lo-
 róli mondákban láttuk; mit én minden esetre minden hasonlat mellett a nap és hold,
 és nap körüljárás, körül vitetéséről általános vonásoknál fogva, itt mythosunk egy
 vezetes eltérő eredeti vonásának akarok tartani. — A ló, melyen a hajnal jön ehhez
 g *szárnyas*, mit ugyan az eredeti mese a tátosról tudomásomra soha sem említ, de
 t mint helyén mondók (VIII), már légbeni járása kifejezhet; a regék azonban s nyo-
 nkon régi költőink leírásai ezt is tudják, folytonosan használva a *szárnyas lovakról*
 pot, Balassa (59): *ráró szárnyon járó lovak*, Listi (138): *lovak sebes szárnyon
 ró* (VIII); a népkönyvben is még Toronyi Tamás lováról (Toronyi T. esetei Céh
 tri nyomd. 13): a nevezetes hely „*mintha a hajnalnak szárnyain szállana,*“
 slyben a hajnal előtörő sebességénél fogva tehát már maga jó elő szárnyakkal sze-
 ilyesítve, minőkkel ismét sem Eos nem bír, sem a hajnal más mythosi képletei sehol
 m jönnek elő. Hogy a hajnal Zrínyinéli ezen lova azonban nyilván már *mondáink
 ossa*, mutatják a tátos félre ismerhetlen fővonásai, mint *tűzes* természete, hogy szájából
 orrából *lángot fúj és szí*, s hogy tűz parázsszal táplálkozik, mit már itt a hely ki-
 nel: *orra likjából tűz, szeméből jön halál*; a mondat e második része, hogy „*sze-
 lőből jön halál,*“ már egy ismeretlenebb tátos regei monda vonás lehet, melyet csak
 rvetve tudnék magyarázni, az elleneken hősével diadalmaskodó tátosról tudattal;
 itt természetesen a rajta ülő hajnalról képletnek is megfelelne, a mennyire ez is
 t szál dzsidával, vértesen tör elő szárnyas tátosán, hogy az éjet, a setétséget meg
 amítsa, legyőzze.

Jellemzőnek találok még a mellékletet is, hogy a hajnal ezen szárnyas, tüzet fújó
 ra „*szébb a Pegazusnál,*“ mi természetesen igen közel állott, nem csak mint kise-
 ő költői phrasis, de nyilván a szinte tüzet felszívó Pegasusról regei tudatnál fogva,
 sly mellett azonban Zrínyi jól kifejezi a szavakkal, hogy a magyar mythos Pegasussa
 nál feljebb való, a mint csakugyan is a magyar tátosi rege jóval többet tud a clas-
 sici pegasusnál. Különös vonás ismét, hogy „*az ló fekete volt*“; mi már rosszul illenék
 hajnal, mint a világosság képéhez; a fekete ló az éj isteneié volt, mint Nott lova
 setett, Dagr ellenében kiemelt fényes serényű lova mellett; így személyesítve a per-
 iban is az éj, mint fekete, a nap mint világos ló; a szláv Svantovit fehér ménei mellett
 mban, mint láttuk (VIII) fekete tisztelt lovak is állanak, melyeken mint a világosság
 me a setétség ellen küzd. Meséink, mint mondók, a tátos színét soha sem említik, míg
 sban jós és áldozati méneink szinte valószínűleg fehérek lehettek (VIII). Valjon
 mit hibázott-e ebben Zrínyi? kitől itt valami, az ő s népies hagyományhoz egész az
 ló vonásáig hivat kívánni tulzó volna, elég meglepő, hogy az eddigiek annyira ta-
 ók; — de éppen azért mivel ezek annyira hívek, én még ebben is jelentést keresek,
 mennyire maga a ragyogó fényes hajnal setét lova, egy részt jó fejeshetőné ki a szár-

kületet, miután még a hajnal nem maga a teljes nappali világosság, már pedig sajátlag ennek tulajdoníttatnak a más mythosokban is a világos fehér ménnek, mint Dagr és Heliosnak; sőt lehet, hogy ezen fekete ló sajátlag itt az éj lova, de melyen már a hajnal emelkedik elő, melyrőli képzetet tehát még szinte e vonás is fentartotta volna számunkra, s így találkoznék ismét az alább tárgyalandó mondai képletekkel, hogy az *éjfel egy setét ló, melyen az ördög nyargal*. De így már az eddában is sajátlag Nott, a fekete éj lova az, mely be harmatozza a földet, hasonlóan mint nálunk a hajnal fekete lova. S ezen utóbbi kép már ismét legnevezetesebb a legköltőibb, de egyszersmind legtalálóbbs is, hogy: *mosodik szablyája tajtékjával, és: minden kis vereték, mely lóruul csöppenik, szép gyöngge harmattá az földön változik*; miben nyilván népies cosmicus eszme nyilatkozik a hajnali harmat jelenségnek különös magyarázására, hogy az a hajnal lovának verejtéke, miképen azt épen így tudja már az edda, az éj Nott Hrimfaxi (thamhniige) lováról, kinek neve már nyilván azért harmat serényű, (mint a napé világító serényű), miszerint itt már maga a név egy részt kimondaná, hogy a serényéről jött a harmat, mint Zrínyinél a ló veretékéből, míg az eddában szöveg a név mellett, vagy ellenében egyenest tudni akarja, hogy a ló szája habzásától eredt volna a harmat; mire megint párvonalul állhat Zrínyinél a hajnal lovának mindjárt a leírás kezdetén nem ok nélkül említett: *mosodik szablyája (zabolája) feje tájtékjával* kifejezése. — Mind kettőben azonban már az alakításban meglepő teljes hasonlat mellett, a lényeges különbség merül fel, hogy mint a többi mythosok sajátlag csak a *nap (sol)* st. istenségek lovas fogatairól tudnak, és sajátlag a *napot* (dies-t) képezik szinte némelyek e fogaton menve, úgy az eddai regében is *Dagr* a *nap* (dies) jár e kocszi fogaton, míg a magyar azt a *Hajnalról* tudja így, és pedig mint láttuk elég sajtóságon, s jellemző eredetiséggel eltérve a többi ezt majd nem egészen nélkülöző mythosoktól, miszerint sajátlag lovon is, szárnyas fekete lovon s nem lovas fogaton állítja elő. Nevezetes azért az ebből következő vég különbség is, hogy míg amott az *éj lova* jelenségtől, származtatik a *harmat*, addig a magyarban minden esetre következetesebben a *Hajnalnak lóvától*, miután a harmat sajátlag a hajnal tüneménye. Mind ezen vonások azonban már összevéve tanúsíthatják a hajnalnak a magyar mythosban valamennyi többi felett kitünő személyesítést, mert hozzá jelessége s megfelelő vonásaira nézve csak is az egyetlen ismeretes classicus Ros-aurorai szép, de lényegesen eltérő képlet volna állítható, miután más mythosok épen mit sem tudnak a hajnalról, mert amaz ismeretlen s igazolást követelő hindu Arjunast, valamint a más körül forgó, habár lényegében hasonló eddai képletet sajátlag véve ide nem tarthatjuk. Ez pedig már mind össze ismét legjobban bizonyíthatja a magyar hajnalnak eredetiségét, ama többi szláv s német homályos nyomok s bizonytalan nevek ellenében.

De róla régés képzeink még ennél is többet tudnak; mindjárt a Zrínyinél hajnalról utóbbi képzehez, a hajnal jelenségéből származó harmatról, függeszthető mondáink egy más szép vonása is (gy. 40): mikép a *Hajnalka* nevű tündérléánynak (IV), midőn gonosz mostohájától vagy a boszorkánytól gyötörtetve *sir, szeméből* könnyek helyett *gyöngyök* potyognak, miért a mese szerint azután a boszorkány annál jobban gyöttri, hogy annál több drága gyöngyöt könyezzek; itt a Hajnalka tündér drága gyöngy könyűje, tehát valószínűleg ismét csak a harmat, mely azután drága gyöngy a gazdáinak¹⁾.

1) Ide szólhat a boszorkányi kurázs is, mely különösen gyakran emlegeti (XIV) a boszorkányok által hajnali harmat szedését, melyet azután bűvés céljaira használnak; a fentebbihez tartom még a mosókat is, mint Majláthnál (2. 209): beszélve királyi tündérléányról, kinek ha sirt, szeméből gyöngyök, ha meretül, szájából rózsák, ha járt, nyomába aranyok hullottak, miért naponta a szegények javára a város 6 tóra 3 órát kell sétálnia. nálam ennek egy eredetibb variánsa beszéli így Rózsás Paani és Tűskés Katiról, kiknek e szerint arcaikon rózsák és tűskék termettek. az eredeti tündéri, áldást hozó hajnali jelenségről képest ekkép tért már itt az anyagi s bohós vonások megé. Ezen hajnalka st. női alakoknál fogva, vélem a hajnal női képzeve.

Épen tehát mint fentebb láttuk, hogy a virradás, a villamodat, a hajnal hasadás, a hajnali csillagnak *felkacagása* volna, az akkor látszólagosan feltűnő légrezgés, mozgás, zsi bongás a *hajnalnak mosolya, nevetése, kacagása*, úgy a *harmat* is ismét csak a *hajnal könnyűje* annak *strása* volna. — Egy más különös és nevezetes személyesítése a hajnalnak jó elő még ismét Majláthnál (2. 136) a sajtáságos, hitregei más vonásokban is dús magyar mondában: Pengőre, a három királyfítestvér legifjabbikára ért a sor, hogy a vándor testvérek éji tűzét, melynél a két előbbi nyugszik, az éjen át megőrizze, miután a két első testvérnek mindig kialudt, soha sem tudván megőrizni; Pengő most tapasztalja szinte az *éji szörny ellenséges lényeket*, melyek miatt neki is őrtüze kialszik, átálva azonban a történetet, merészen neki indul tüzet keresni, hogy az elaludtat meggyujthassa; de még messze sem ment, mire az *Éjfélt* előtalálja: *köszöntelek Éjfélt!* mond Pengő, *állj meg kérlek itt, míg vissza jövök; kohó*, mond az Éjfélt, *míg te a tüztől vissza jössz, én addig hétszer jövök és hétszer menek*. Pengő azonban lényyszeríté s a fához kötötte. Hasonlón találkozik tovább utjában a *Hajnallal* is: *üdvözöllek Pengő!* mond a Hajnal, *köszönöm Hajnal!* szólt Pengő, s kéri ezt is *állna veszteg míg ő vissza jő; kohól* válaszol a Hajnal, *én hétszer jövök és hétszer menek addig*. Pengő azért fogta s őt is a fához kötözte. Mire a tüzzel visszaért *megszabadítja a hajnalt: ideje*, mond ez, *hogy jössz, hét napja nem volt már nappal, mert tovább nem indulhattam*. Az utóbbi vonás, hogy *hét napig nem volt nappal*, ismét talán ama napfogyatkozási képzetekre is utalhatna; az egészben ismét azonban az *előtörő, gyorsan jövő hajnal* képzete tükröződik, mely a közmondáskint: *megjön ha a kakas nem kukorékol is*, s mint a népdal (3. 49) énekli, hogy: *a piros hajnal tilalomba érte a lólopót, vagy kárba hajtott lovat;* a kép tehát itt ismét az előtörő, erőszakosan beszakadó, gyorsan járó hajnalé, melyet azért a hősnek lekötni kell, nehogy feladata megbiusitassék, hogy szándékát kiviheesse, és tovább mehessen még az éjben; — a képet, ezen együgyű volta, szerény s homályos feledettségében is kiváló különös eredetisége mellett, melyhez mit sem tudok az összes egyéb tudomásomra levő regei hagyományokból hasonlót állítani, csak a *napot megállító* hős Jozsuáról ószövetségi magasztos vonással tudom némileg jelenteni, ki szinte, hogy szándékát, elleneini győzelmét, diadalát kiviheesse, megparancsolja a napnak, hogy addig mozdulatlan álljon s le ne nyugodjék; mihez már még egy pár szép legendai vonás is járulhatna, mint vitetnek rövid napi idő alatt, a nap felkeltétől még lenyugtáig a nép dicsőültjei egy helyről a másikra, oly távolságra, mely több napos söt éves utazást megkivánná, s miben már nem csak a légbeni csodás gyors menet, vitelés és szállás a fő vonás, de implicate mindig az *időnek* is rájuk nézve *megállapodásáról nézet* is jelentkezik; igen természetesen a képzethez: hogy az istenek, az isteni természetű s dicsőült hősök, valamint az *elemeken*, úgy az *idő folyásán* is, s annak szakain uralkodnak, azok hatalmuknak egyiránt alávetvék! — ezen mély hitregei eszmét tünteti még elő gondolnám a magyar mese is, a hajnalnak a mondahős Pengő általi megállításában, míg mellette a gyorsan menő hajnalról élénk személyesítést is fentartva bírjuk.

A hajnalt követé végre a *reggel* — *mane*; a *vel* raggali összetételénél fogva a *reg* gyökre utal, mely időbeli fogalom volna a *régi* — antiquus fentartott értelmé szerint, hasonlóan a már fentebb így látott *kor-túli korányhoz*; vagy ne talául már elszármaztatott ezen alakjában a *ragy* gyökre, mint az a *ragyogás* értelemmel jelentkezik, volna ismét visszaviendő, miszerint a világosságot, ragyogást, mely reggel veszi első kezdetét, jelentené. — Régi nyelvünknek a reg kifejezésére használt s hasonlóan a *vel* raggal alakított szava a *holval* — *mane*, (N. E. 3. 49, 114): *holval leven* — *mane factu* (u. o. 76, 303): *igen holval* — korán reggel, valde mane, diluculo; a *hol* azért sajátlag: aurora, matuta és tempus matutinum (Kreszn.), ezen jelentése s a szó alakja már némileg a *hajnal* szavunkkal hasonlóra mutat; jobban keresendő azonban

eredeti értelme abban, mit már a *lő*, *hőnap* – mensis, *holval* – crastinum, *holval* – mane, *hold* – ingerum szavaknak a *holddali* – luna összefüggő értelméről mondtam, miszerint a hold időmérték szerint a holddali vagy hold utáni időt jelenték; igen közeljárólag is, s egészen eredetiségében még azonosan a hold szóval tudja azt régi nyelvünk a *holda* formában is, így: *holda kelve* – in crastinum (N. E. 3. 192, 220), azaz a hold kelte után való nap; hasonlóan ismét némileg a finnben is *huomen* és *huomi*, *holval* – mane és *holnap* – cras. Valjon a *holval* szó még ehhez *világosság* értelmével is birt? mint régi nyelvünk azt a setétséggel ellentétezi (N. E. 3. 177): *setétségeket holvalba fordeitat*, a vulgata szerint Amos (5. 8) ezen helyén, melynek a magyar mondat fordítása: convertentem in mane tenebras — áll ugyan, tehát sajátlag azon reggel értelmével birna csak.

Mennyi s mily jelentésdús festői s érzékítő kifejezésekkel birunk tehát csak ez egy, az éj s napközi időszak kifejezésére: *virradat*, *pitymallat*, *tyűkszókor*, *villamodat*, *szürkület*, *hajnalhasadta*, *hajnalkacagás*, *hajnalpír*, *korány*, *pirány*, *hajnal*, *reg*, *holval*, melyek elsorolásával már beválthatjuk elől adott szavunkat: hogy mit ezen képzetekről az összes mythosokból szedett nyomok feltüntetnek, azt egy maga nyelvünk, dús e nemű szólásaival talán valamennyit felülmulva, előmutatni képes¹⁾.

A *naptámadattal* (N. E. Kinizsiné imakönyvéb.), *napkelte*, *nap fel-* s *kijöttle*, *fellszállta*, *világítása*, *sütése*, *szolgálásával* — mind annyi a nap tulajdonságai és személyesítésére vonatkozó szólások által kifejezett idősakkal, — kezdődik már a sajátlagi *nap*, melyre elég különösen, mint már előbb tárgyaltuk, nem birunk ma más névvel, mint a fő csillagzatával: *nap* – *sol*, melynek befolyása alatt áll, de melynek egy valószínűleg e mellett létezett régi nevére szinte már elől figyelmeztettem; csak a szó tágabb s kettős értelme miatt, a *dies*-rei alkalmazásban jó elő az ismét a *val* raggal képezve: *nappal* – *tempus cum sole*, h. e. *dies*, épen úgy mint a szinte meghatározást kívánó, tágabb fogalmú: *reggel* és *hol-val* nevek a nap első időszakára. — A napnak azonban további, közép vagy fő időszakára ismét a saját *dél* – *meridies* szavunk szolgál; a szónak *fényt* s *ragyogást* jelentő értelmét talán még a *deli* – *splendidus*, *insignis* (s innét aztán a mai bájos, kellemes értelme) szavunk magyarázná, hozzá tartható volna a görög *δῆλος* – *világlító*, *világos*, *fényes*, *tündöklő* jelentésével. Mint a délt megelőző időszak *délelőtt*, úgy az azt követő is csak egyszerűn *délután*.

De mint a *nap kezdetét* élénk színezettel rajzolják kifejezéseink, úgy bővebben állnak elő ismét annak *vég időszaka* jelentésére. Így birjuk már, sajátlag még szinte a nappal összefüggőleg az azt személyesítő *nap lemente*, *leszállta*, *nyugta*, *alkonyodása*, *hanyatlása*, *leáldozása* kifejezéseket; a szavak a természetes nézetet fejezik ki annak látszólagos lementé, leszállta, lenyugtáról; de már ezek megett is, mint a hasonló más nyelvekeni szólások is mutatják, ismét különös képzetek jelentkeznek; így a lat. *occasus solis* (*occidere*), az agsz. *settelgang*, óném. *sedalkanck* – szék v. ülőhelyére menete, ang. *sunset* – nap leülése (Heliantb. 105. 6: sunne ward an *sedle* – a nap székhén volt); mindezen kifejezések már tehát egyenest mythosi értelmekekre visznek a *napnak székhelyéről*, s nálunk kifejezéseink szerint ismét inkább *nyughelyéről*, *nyugodalomra menetéről*. Mikép s hol nyugodott meg ismét, hol volt a nap székhelye vagy hová jutott leszálltával? a mythosok erről is dúsán tudnak: a napnál láttak már erre

1) hasonló dús kifejezéseket a tudomásomra lévőkhöz csak is az esteknél talállok némileg, hol a hakszólás s a magyar hajnalnak megfelelő hango, hoo szavakkal képzett számos mondatok léteznek még így a muló éj s bekövetkező nap, valamint annak többi időrészeitől elnevezésére (l. über d. eintheilung d. tages u. d. nacht bei Dörpt-esten. verh. d. gelehrt. estn. gesel. 1. 2. 26); természetesen az őe népeknél az óra szerinti időmérték hijánál fogva, az idő minden egyes részét jelezésére anomál megkülönböztető, jellemző szólásoknak kellett léteznie, s hogy nyelvünkön annyi közülök maig fennmaradt, mutatja, mily dúsán birhatott ilyenekkel.

néve székelt helyeit, *arany palotáit*, melyekből naponta kiindul, s itt csak röviden emez lezálltával összefüggő mythosokat érinthetjük még. A classicus hitrege szerint: Helios midőn elvégző nappali körmenetét, kocsifogatóról a nyugoton leszáll, hol Poseidon kifogja lovait, s csónakot tart számára, melyen körül hajózza a világot, míg ismét keletre jő, honét reggel kiindul; mi már egyiránt a tengerbei lezállását is jelenthető, melynek hideg habjaiban, a német regés szólás szerint, mintegy izzó hőségét hűvösíté. Hasonlón a szláv regékben (Voicicki klechdi 1. 17): a napnak és holdnak naponta jég hideg vízbe kell leszállni, hol megfürödve lemosák magukról a szennyet, hogy világuk újra derült s tiszta legyen. A litván regékben (Narbut 1. 127): megfürdik este a tengerben, mielőtt aludni mén, s a tenger mintegy a nap anyjául tekintetett, melynek karjaiba mén nyugalomra. S így már a magyar népmondában is némileg, Csalmánál (372): midőn az izzó nap fáradtan napi utjából lakába anyjához nyugalomra száll, ez az éhes és szomjúságtól lihegőnek havas vízzel tölt vedret nyújt, melyet az jó ízűn ürít ki ¹⁾.

Mint a *lenyugvás*, *alkonyodás* ezen útja, *fáradtságátóli megpihenését anyja köblén jelentené* tehát már a magyar monda szerint is, úgy különös értelmet és jelentést keresek még a sajtárságos nap leáldozás szólásunkban. Valjon mily értelemmel áll itt az áldozik szavunk? ama nyugalom s alkonyodásnál nyilván mást fog jelenteni; vonatkoznék-e netán a kifejezés arra, hogy ekkor egy *vég napi áldozat* foglalt helyet, s hogy ilyen különösen a *naptiszteletére* történt, mint fentebb (lásd nap) a hongnu fejedelméről szól, hogy este és reggel a napnak áldozott, s minő áldozatok a napcultusnál fogva nyilván mindenütt divatoztak, s melynek nálunk emléket ezen esetre megszokott kifejezésünk szinte még fentartotta volna; mindenesetre azonban ily nap áldozatnak még inkább reggel volt helye, annak felkeltével, s még is ezen időszaka jelelésére a kifejezést nem találjuk; miért én is a szavat ez értelemben kevésbé vélném veendőnek; hozzá hasonló magyarázót sem találok azonban, mely ezen értelmének megfelelné, s némileg talán csak a régi német szólás volna ide állítható: diu sonne gin ze *gnaden*, mibez Grimm (702) Aventin nevezetesebb helyét is felhossa, hogy a napról pogány tisztelőténél fogva a nép úgy tartja, miszerint nem illő mondani: a nap *lemond*: sie gieng unter, de: sie gieng zu *röst* und *gnaden*, mi itt a *gnaden* = *kegyelem* értelménél fogva, az áldozati kegyre vonatkoznék, de mit, mint észre veszem, Grimm is csak *lenyugvának* tart, mintegy a közönséges *leszállás*, *lemond* kifejezés helyébe, magyarázván azt a szorb népies szólással, hol szinte (Vuk 775 szerint) így kell mondani: *smírilo sa santze* (die sonne ist zur ruhe, lenyugodott, conquivit), nem pedig *zadje*

1) egy fele magyarországi szláv mesében (Rimauski 22) e felül még a különös kép: hogy egy király elküldi a postavart (hamupipkát), tudná meg mi az oka, hogy míg a nap délig mindig magas és magasra emelkedik, és erősebben melegit, addig délután mind lejjebb ereszkedik és gyengébben süt? midőn a naphoz felér, azt már épen anyja ölében pihenve találta, hi kérdésre a választ adá: kérdezd meg őcsám királyodat, hogy mi az oka annak, hogy míg fiatalágától mindig nőt s erősöjött, most öregségében gyengül s a fűhöz hajol, egem is anyám mindennap mint szép kisdedet megszül, s este mint elöregedet eltemet. — Eltérőbb e képzetektől, de szép az est néprege is, melyet az est tud. társaság érvényesítésében, a társulat tagja Kegyelnék szíves közléséből olvasok (verh. d. gel. est. gesel. 1. 3. 85): a mindenek anyja örök ifjúság szolgálatányi egyikének Ámariknak gondviselésére bizta a napot, hogy azt éjneként eloltsa és eltegye, nehogy tüze kárt tegyen. Koit síának pedig meghagyá, hogy azt reggelenkint meggyújtsa s új pályafutására készítse; így viselék gondját egy ideig, midőn egyszer egymásnak órára ajkuk is csókban találkoztak, a szem, mely soha sem hunyódik bé, látta őket, s mondá: mivel jól végeztek hivatalokat, legyenek egymásé, de a két szerető ifjú kiharé, hogy mint vőlegény s ara megválaszolnak, hogy szeretnők örökké ifjú maradjan; az öreg beleegyezett, s így végzik maig hivatalukat, csak egyszer jönnek az évben össze négy hétre, midőn Koit csókjaiktól piruló Ámarik arca képzzi az est és hajnali pirt, vagy az északi fényt; a csalógányok ekkor ingerkedve kiáltják a Koit köblén ülő Ámariknak: kiké tődrük, kiké tődrük! opik! a csalógányt utászó hang jelentése: rőt leányka, rőt leányka! az éj soká tart!

(elment) vagy *sjede* (leült). — Azért más értelemmel magyarázóbbnak tartom a nap lementé kifejezésére így használt két értelmű latin *occidere*, *occasus* kifejezést, a mennyire az *leesést* de különösen *leölést* is jelenthet (így a *nox* – éj is lehet *nox*, *necare*), s a mennyire az áldozat, leáldozásban a feláldozandó tárgynak megsemmisítése, például a tűz által elégetése, az állatnál pedig annak egyenesen *leöletése* értetik, s e szerint talán a napnak is este, *elhunyttával*, mint egy más ki fejezésünk mondja, mely tehát ismét *elholla* értelmét is adná, talán *leöletése* vagy legalább *elhunyta*, *elholla* foroghatott fen valamely regés képzetnél fogva, épen úgy mint fentebb a magyarországi szláv-mesében láttuk (l. az előbbi jegyzetb.), hogy az este *előregedetten anyja keblén elhunyo s elhalónak reggel újra kell születni s feléledni* ifjú erejében; ennél fogva esteli *elholtát*, talán *leöletését* is fejezné ki tehát áldozat szólásunk? A nézetre ugyan az említett magyarországi szláv mese vonásán kívül mit sem tudok mást felhozni, és sajátlag amaz *leöletésére* épen semmit, s csak úgy rémlik előttem, mintha ezen estenkénti leöletéséről képzete meséinkben még is fenforogna; minél fogva szinte csak figyelmeztetni akarok még, vajjon nem ily népies nézet vagy gyermekies hit volna-e Pelófinek ismeretes népies képzetei nyomán keresendő a gólyaróli szép költeménye képében? (szép irod. lap.):

. . . . . úgy irigyeltem

de fájt hogy *estenkint megszúrják*, mert hiszen

gondolám: hát így van? hát a ki világít

sorsaért a napot, ...

foly kebléből a vér,

ilyen jutalmat nyer.

A nap ezen lenyugta, leszálltával következik már az *este*, vagy hogy maga már ezen lementé, leszállása a napnak a sajátlagi *este*, annak t. i. *leesése*, *leeste*, a szónak világos *es-ni* (*cadere*) értelménél fogva, mely gyök alá veszi Kresznerics is. Szavunknak dús különféle képződéseinél fogva — mint: *estvel*, *estüdön* – *vespere*, *estennen* – *crepusculo* (Kreszn.), *estellik* – *advesperascit* (Sándor, Szabó D.), *estvényen* – *crepusculum* (Moln.) s a münch. *codexb.* (Luk. 24) maradj mi vellünk uram, mert *megestveheszik* – *advesperascit*, — Hunfalvy (1853 akad. ért. 451) az *es-nitől* eltérő gyökét keresi, megfelelő hasonlatokat állítva hozzá: finn. *ehto*, vogulb. *et*, *ete*, ostjakkb. *etno*, *jetno*, estb. *öht*. Ezen eltérő gyöki alakjában azonban mást fogjon-e jelenteni, s vajjon mit? megfejtteni nem tudom, valamint amaz finn nyelvi szavakból sem, melyeknek gyöki jelentése más értelemmel előttem ismeretlen; a *vel* raggali használata (*estzel*) azonban épen azt mutatná, hogy egy sajátlag tágabb s más értelmű szó bizonyos új értelembeni használatában meghatározást kívánt, s épen mint a reggel, holval, nappal (*tempus cum sole v. die*) gyökszavai kettős értelmüknél fogva új értelmükben az által erősültek, így volna estve is vagy estvel: *tempus cum occasu, cum lapsu t. i. solis*. S ennek tökéletesen megfelelének ismét szólásaink: *nap-estig* (Faludi), *napest* v. *napestkor* (Kreszn.), azaz a nap *leestéig*, vagy *leestekor*; vagy ha ellentétben vesszük a támadó nappal, a betörő s hasadó hajnallal, a szavat itt a bekövetkező *setétség* és *éjre* alkalmazva, úgy most ez is *beszakad*, *leesik*; mire már szinte hasonló számos kifejezések szolgálhatnak hasonlatul, véve akár a *nap* alatta értett *leesését*: *die sonne sinkt*, az óéjsz. *solarfall*, *occasus solis*, vagy az éj beesését, *die nacht bricht ein*, *die nacht fällt daher* (Mát. 14. 15 Luthernál), a francia: *la nuit tombe*, a *la tombée de la nuit* st. Nyilván ezekben tehát mintegy *ellenséges hatalom* képzelve a *setétség*, az *éj*, mely *betör*, *beesik*, míg a *hajnal* ellenében *előtör*, *kahasad*, *kacag*, *prüsszent*, *kinyújtja körmeit* a *setétség*ből. De itt ismét előkerülnek az estével is annak részletes időszakai jelelései, mindannyi különböző színézetei kifejezésében; így mondunk szinte már mint a hajnalnál: *esteli szürkületet*, *estpir* (Sándor), *esthomály* – *crepusculum*, és sajátlagosan: *délest*, *délestkor*, *délesttájban* (Kreszn.), meg még: *esthajnal* is (Molnár), *esten estig* (Telegdi fel. 161); az *estvényen*, *estennen*, *estüdön* st. — circa *vesperam*, *ragozott estidőbeli kifejezéseket* már fentebb felhoztam.

Az estével, vagy saját maga *beesésével* tehát következik már az *éj*, s értelme gyökileg talán megint csak az estének *esni* — *cadere* jelentésével azonos volna? ha t. i. azt a Kresznericsnél (1. 119) külön gyököt képző *ejt* — *facit cadere*, sinit labi értelemmel magyarázni szabad, valamint ehhez következetesen nála a szónak: *éjtszaka*, *éjtszakád*, *ejten* st. formái állanak; ezen magyarázata érvénytelenségében, még kevésbé morek majdan magyarázatokkal előállni: hogy netalán a szomorú érzetet költő időszaknál fogva az *ej* — *exclamatio suspirantis*, *fohász* kifakasztásától vette volna nevét, melylyel ugyan jól állhatna ellentétben az örömet kifejező, virradó, kacagó hajnalnak a *haj!* vig felkiáltástól, melylyel üdvözöltetett (?), elnevezése. A szónak azonban ezen határozatlan, átvitt értelmű jelentése erősítésére jönnek ismét elő a határozottabban alakító ragok, s mint a többieknel úgy itt is ismét kitűnőleg a *vel*: *éjjel*, meg összetételek, például: *éjkor* — *noctu, de nocte* (Sándor), s különösen még a *szak*: *éjszaka*, mely utóbbit már nem tudom ismét csak az időhatár értelmében vegyem-e, mintegy: *abschnitt der nacht*, az éjnek szaka, vagy talán a sajátlagi: *szakad, beszakad* jelentéssel, mi már megint ama hajnalnál: *hajol, hasad*, esténéli: *esik*, ejnéli: *ejt* értelmet tüntetné fel, ennek szinte *beszakadását, betörését* jelentvén, egészen megfelelőleg amaz fentebbi, sajátlag nem az este, de az éjről használt kifejezéseknek: *die nacht bricht ein, fällt ein, überfüllt, die sinkende nacht, la nuit tombe*; úgy, hogy emez jelzőkkel jelentett képzetet az *éj* vagy este jelenségéről, nyelvünk szógyökei dús s eredeti jelentőségénél fogva, egy magával már a tárgy névvel kifejeznék; de amugy is tudja s jellemzi ezen jelenségét a kifejezésekkel: *redánk üt, omol, szakad az éj* (Szabó D. Kreszn.), *bé szürkül, jö az éj* (Molnár); szerintök tehát ő az *ellenséges hatalom*, mely *beszakad*, ránk *omol* st. ¹⁾ A mythosi személyesítések szerint a *classicusban*: *Nix, Nox* a *Chaos* leánya, és a mindenségnek soha nem öregvő anyja, mint hatalmas istennő fékezi a szenvedélyeket, mindent nyugalomra kényszerítve; csillagokkal tündöklő palástjában, majd égő, majd elojtott fáklával körül járva képezetett. Az éjszaki mythosban láttuk már fentebb Nott a szurokfelete óriások leányát, mint jár harmatozó setét méne fogatával. A magyarbani kép is már ott merült fel a hajnal mellett, annak *fekete* s hasonlóan *harmatozó lováról*, mely ne tán sajátlag e színénél fogva az *éj méne* vagy *maga az éj* lehetne, *melyen a hajnal nyargal*, hasonlóan talán a Mátyás Holdas lováról regében, hol az szinte az éjen *át szolgál*, de ismét sajátlag csak a *hold lova* volna. Így tudja azonban már világosan a népd. (3. 219) monda az *éjfélt*, mint *setét lovat* személyesítve, *melyen ugymond az ördög nyargal*; valamint hogy a többi regékben is az *éj* s alvilág istenségei Pluto st. járnak fekete lovakon, s a Firdusináli perzsa talányban az *éj* mint *fekete ló* személyesítettik. Élénkebben tudja azonban még a monda némileg önállólag is, hol (Majláthnál 2. 136) a hajnal mellett egyiránt jö elő az *éjfélt*, s a *gyorsan halladót* a mondahős Pengő szinte *erőszakosan* a fához *leköti*, hogy tovább ne mohessen és szándékában ne akadályozza. — Egyáltalában azonban, mint a *nap* a *jótevő istenségek*, főbb lények, tündérek st. *időszaka*, uralma ideje, mely hatalmuk s befolyásuk alatt áll, úgy az *éj* a *rossz szellemeké*, az ördög s óriásé, kik ekkor birnak hatalommal, üzik bűvöket s befolyásukat a világra s halandókra; s valamint a *jó istenségek* magával a *napval*, kiknek az mint egy képe, szeme, arca jelensége, úgy a *rosszak az éjvel*, melynek setétsége az ő színük, jelenségük, egyesülnek; így hogy már az *éjfélt az ördög méne*, *melyen nyargal*, s hogy az *éj* multával a *kakas kukorékolásával*, a *pitymallattal* megszűnik erejük s hatalmuk.

1) a különböző nyelveken, különösen az indoeurópaiakbani tökéletesen azonos elnevezései, mint: sanskr. *nakha*, gör. *νύξ*, *νυκτός*, lat. *nox*, lit. *naktis*, let. *nahts*, gót. *nahts*, ném. *nacht*, ószláv *noschti*, longy. cseh, szláv: *noc* st. — szinte semmi bizonyos s felvilágosító értelmet sem adnak, sok határozatlan magyarázatok dacára, mint a lat. *nox*, *nax*, *nocare*; vagy Pottnál (1. 160) *nisa* — *lefékűdni*, Benfey (2. 369) *nakha* — *sem virragtatni* st.

Az éj időszakai jelelésére szolgálhatnak ismét kifejezéseink: *éjféli* – *media nox* (P. Pápai), *éjféltkor*, *éjféli táj*, *éjféli előtt*, *éjféli után*, *éjtélő* (Kreszn), egy *őreg éjfélnak* is (népd. 3. 292) – *adaucta nocte*. Az éjféli után következik már az új nap kezdetével amaz első *kakasszólás*, a népd. (3. 52) szerinti: *éjféltre szól a kakas*, a régi: *eyel eleu tykzokor – elő tyúkszó*, a sajátlagi *pitymallat*, mire már a *szürkebát és virradat* jó, melynél tárgyunkat megkezdettük, s addig érve itt már be is végeztetjük.

III. Nyár és tél.

Klénkebb mythosi eszmék és személyesítések fordulnak még elő, a gyakori, mindennapi éj- és napváltozatnál ritkább s nagyobszerű fordulatai által feltűnőbb *nyár és télről*.

Nyelvünkön az esztendő mai szokás szerint bévett négy részre osztott időszakainak nevei: *tavasz* v. *kikelet*, *nyár*, *ősz*, *tél*. A sajátlagi időszakok azonban, melyek körül a mythosok alakulnak a *nyár* és *tél*; az *ősz* és *tavasz* csupán ismét mint átmenet s kezdetük tekintendő, melyeknél az előjövő mythosok — hasonlóan már mint az éj s napnál az ezeket megelőző időszakok csak az éj és napra vonatkoznak, — sajátlag a bekövetkező tél és nyár személyesítésére vonatkoznak. Grimm szerint (718) számos éjszakai népekénél, csak is a kettő volt ismeretes, míg délfelé mindinkább több, három négy, sőt öt, s több részre is osztályoztatott az év ¹⁾). Minek megkülönböztetésére szolgálhattak már nálunk is a kifejezések: *tavasz* és *kikelet*, *nyár dereka*, *deréknyár* – *aestas adulta*, *media* (Sándor. P. Pápai), népünkön *őreg nyár*; *ősz farka* – *autumnus praeceps* (Sándor. Kreszn.) ²⁾). A szavak világos értelmet adnak: a *kikelet* az ezzel új életre kelő, míg az *ősz* a bekövetkezővel *öregbülő*, *öszülő természet életre* vonatkozik; a *tavaszban* a rokon *taval* – *anno superiori*, elapso, talán az *elmúlt téli idő* értelménél fogva, *idő fogalom* forog fen; hasonlóat keresnek a *tél*, *telelés*, *időtelés*, *eltelésben* ³⁾); míg a *nyár* némileg a más nyelveken előjövő: gör. *ἔαρ*, lat. *ver*, szláv. *garo*, *jar* – *tavasz*, ang. *year* s ném. *jahr* – esztendő, általános időbéli ős elnevezésekkel találkozunk.

Ismeretes a nézet, mikép a bekövetkező nyár víg előhírnökeül tekintetnek a kezdetével megérkező *vándormadarak*, mint a *fecské*, *gólya*, valamint szomorú érzettel figyel a nép őszi távoztukra. Már a görög. *ἄγγελος ἔαρος* – *tavasz hírnöke* nevük, s Horácnál (ep. 1. 7. 13) *hirundine prima*; nálunk is az *első fecské látásra* a leányok meg kell mosdani, hogy az egész nyáron át szép és fehérarcú maradjon (gy. 207), vagy ha kinek szeplője van, midőn tavaszkor első fecskét lát, dörzsölje meg tenyerével arcát s kezeit keresztbe téve, azokkal vállait érintve mondja: „*fecskét látok, szeplőt leányok*,” mire elveszti szeplőjét, s meg lesz attól óva az egész nyáron át ⁴⁾. — Az eszme régebb költőinknél is szinte előfordul már, szépen áll Rimaynál (1806 kiad. 135):

légyen jó idő csak, *fecské száll házamra . . .* és:

kegyes isten, kinek nagy hatalma felőtt,
vigasztald lelkemet, ki búban forrot s főt,

s irgalma oszlopa tövből még ki nem dől,
küld el is fecskédet, hadd lássak jó időt ⁵⁾.

1) I. a span. péld. a primavera és verna közti különbséget Grimm i. h. s nálunk is ilyen talál a tavasz és kikelet közt, mit ma már azonosan használunk. — 2) Vén asszonyok nyara is, késő évi szép napok: Erdélyinél (kőm. 16): sz. Mihály körül meleg napok. a szláv. is így: *babaké leté*. az oláhban ismét aprilis első csalóka napjai, I. Schott val. márch. 113 és 390. — 3) finnül: tél – talvi, tuulu pedig: szél: a cseremiszb. tele, a szürjanb. tōō – tél, mi tehát a finn szerint a szelek idejét is jelenthetné? Hunfalvy (u. muz. 4. 178) még az utóbbi mellett a tōlys – holnap szó jelentésénél hó – nix értelmet is keres. — 4) a németb. (Grimm 723): az első fecské látásra szent kell a földből kiátni? — az újgörögöknél maig a szokás, hogy martius 1. a gyermekek faragott fecské képével énekelve járnak az utcákon; a svéd nép háromszoros öröm kiáltással üdvözi az első fecskét. — 5) jellemzően találom családi levéltáramban Düló és Palásty (Rimay leányágoni örökösai) főle levelezésnek közt egy 1845 szept. 16-án levél fölébe, csinos és gondos írással szinte az utóbbi verseket foglgyozva.

A km. is: *hirmondó fecske tavaszt énekel. nyári szállásért meg nem tel el veled a fecske. idővel a fecske még házadra szállhat* (azaz mehozhatja a jó szerencsét, mint tél után a tavaszt). nem sirat egy fecskét egy nyár. *egy fecske nem hoz tavaszt, vagy nem csinál nyarat. sok fecske ősz jele* (E. 2636—42). Így a *gólyáról* is (l. mint jó madarat VIII): *sokszor megjön még addig el is megy a gólya. elemelte fiait mint a gólya* (E. 3008 — 10). Nyárhírnök a *cserebogár* is (l. Grimm 723), a népd. (3. 180): *cserebogár, cserebogár mond meg nekem mikor lesz nyár*. Ellenben a télre vonatkozhatnék talán nálunk is a *farkas*: a km. *nem eszi meg a farkas a telet* (E. 2566), *hideg mint a farkas ordító* (E. 2603) ¹⁾.

A nyár és tél körüli különös mythosai képletek nyoma s azoknak kitűnő *személyesítésé* azonban legelőkeltebben maradt fen a sajátos *népszokásokban*, melyek közönségesen az időszaki fordulatokkal még sokhelyt divatoznak. Majd a *tél borzas báb, tőke, ruha rongyokba öltöztetett szalmazsup* st. alakjában személyesítve *kihordatik*, *hivettetik a ház s helységből*; majd ismét helyébe a nyár *élő s virágzó fa, fölbokrolt személy* st. képében *behozatik*. A külföldi e nemű népszokásokban, sokhelyt még e mellett a *nyár és tél közti küzdés* képe állítatik elő, majd egyszerű drámai énekkari előadásban, majd ismét birkozás, vívás, sőt lovagi játékok által; mindezen népies ünnepek mai elmúltokban szinte már kisérvek a közönséges ajándék-közegetés s szedegetéssel, mi legelőkeltebb helyt ma már kitűnőleg teszi a dolog lényegét, és mely még egyszermind legbiztosabban figyelmeztethet a mellette fellelőzett fő vonásra. — Grimm ezen szokásokból is kimerítőleg gyűjtött (myth. 723—48), s jelesen állítja össze a találkozó s felvilágosító vonásokat a germán, szláv s román népek hagyományából. Én itt a honunkbani tudomásomra levőkre szorítkozhatom, azokat a fentebbiek előre bocsátandó főbb vonásai nyomán felhozva és felvilágosító hasonlataikkal kisérve. — Egyike, mint mondók, az e körüli legterjedtebb szokásoknak a német és szláv népeknél, ama leírt *báb* alakban a *tél kihordása*, vagy mint közönségesben ismeretes már ma a néptudatban s elnevezésben: a *halál kihordás — todt austragen*; és szerint azután majd csupán egy báb, mint halott vitetik ki, a sárba, vízbe vetve, meggyalázva botokkal ütve; majd két személy, egyikük szalmába burkolva, a másik télizöld v. rőpkénybe, kűdenek együtt, az ezt kíséző énekek a küzdő alakok egyikét e szerint a nyárnak, míg a másikat a télnek mondják, az előbbi előlép végre, legázolja, sárba veti a telet, mi öröm ujjongással üdvözöltetik ²⁾.

Ezekhez már némileg, s különösen az első egyszerűbb halálkihordáshoz hasonló szokás ismeretes előttem Nógrád és Hont egyes helyeiről az úgynevezett *kisse* vagy

1) L a longyel szokást új évi koloda alkalmával, kitömött farkast körülhordani. Grimm 724. — 2) a szokást magyarázó alkalmi dalek, péld. a német Grimmnél 725:

drahra, der sommer ist da,	wir wollen hiñaus in garten	und wollen des sommers warten,
wir wollen hinter die hecken	und wollen den sommer wecken.	der winter hats verloren,
der winter liegt gefangen	und wer nicht dazu kommt,	den schlagen wir mit stangen.

a küzdő nyár és tél személyesítésére vonatkozva egy más:

der sommer ist so keck   wirft den winter in dem dreck.

egy hosszabb drámaing beszéltető, olvasható Panzernál (Beitr. 253); a halál hivételére:

wir tragen den tod ins wasser   wolt ihr uns kein schmalz nicht geben, lassen wir euch den tod nicht sehen.
és: stab aus, stab aus,   stecht dem todem die augen aus.

a szláv dalek péld. csehoknál Čelachovský (narod. písmo f. 209, lásd nála a többi variánsokat is):

smrt game wam sanesly   nowé leto prinesly   s čerwenymi wegci st.

a magyarországi szlávoknál Kollár (zplewansky f. 4, 400):

wyasesmo Mamuriendu   wyulesli sme Murieau   prinesisime Maj nowi do wai.

mindnyájában kifejezve, hogy a halottat viszik ki s az új nyarat behozzák, az utóbbiban a Mamurienda és Muriana nyílván a szláv halálistentő Mara, Morena torzítása, valamint egy morva ének est nyílván így tudja: nesem, nesem Marenu. l. Maszech m. 140.

böjt kihordásáról. Virág vasárnap a falu fiatalága egy bábót hoz elő szalma és rongyruha darabokból alakítva, máshol csupán szalmazsúpot egy dorongon, melyet ujjongás és ének közt visz ki a falu határára, hol a szomszéd helység határára kivittetik, azon mai jelentéssel, hogy határukat a *jégeső el ne verje* az évben; mit a másik határ tulajdonosai is távoztatni akarván a sajátuktól, botokkal felfegyverkezve várták a jövőket visszavetve a kiske bábót; mit gondolhatólag többnyire szóváltás, veszekedés és verekedés követett, többnyire azonban vetekedésüket és bosszujokat mindnyájan egyiránt a határra dobott bábnak verése és szétszagatásában töltik ki. A szokásnak még alig néholi élénkebb tudata mellett már az mindenféle módosításokkal dívik, mint: a báb például csupán a *vizbe fullasztatik*; róla szinte a hittel lévén, hogy azon *házban melyből az kivittetik senki sem fog az évben meghalni* (mely nézet ismét a szokásnak német és szláv: *halált kihordani* nevével találkozánk, ámbár a magyarban e név elő nem jő), gyakran azért több házból állanak elő az ifjak kiske bábokkal, s azután vetekedés támad a valódi felől; hasonlóan a néphit is, hogy *híre a vívő a kisért rá fordítja, azt a nehézség töri ki, vagy baj s halál érheti*. Az e mellett folytonos viszálygal ismételt ének töredék, melyet én már csak egyedül szerezhetek meg a következő:

                                  haj ki kiske, haj ki!   jőjj be sunka, jőjj be!
vagy: menj ki kiske kiskőo   jőjj be sódar s gombóca!

A jelentés világos; a *kiske* nevű báb jelentené itt a *telet*, melynek kivitelét örömjongva kíséri a fiatalág, tőle szabadulni kívánván a vízbe fullasztás, a sárba vetés által, vagy zordonságát megboszúlni akarván a verés st. által. Nevezetesen ide mutat a nálunk még különös eredetiséggel jelentkező vonás, hogy az által a nép *határát a jégesőtől megmentve vélte*, ellenben kiknek határára dobatott azok bekövetkeztétől félték; nyilván itt a jégeső mintegy a visszatérő télnek tekintve. A többire nézve hasonló hiedelmek jönek elő például a németben is, hogy ha a *báb vívője* hordás közbe *megtalál bottani meg fog halni*; hasonlóan ha valamely ház *ablakán betekint, valaki a házban meghal*, ellenben ment ettől, ha botja vagy köve a legázolt bábót eltalálja, miért vetekednek annak verésében (Grimm 732). Eltérőleg mutatkozik az ünnepélyes népszokás tartásának ideje, Grimm i. h. szerint az közönségesen a németek és szlávoknál a *böjt negyedik vasárnapjára* esik: *dominica laetare, mitfasten*, szláv, lengy. *s'rodopostna*, tehát középböjtre esik; némely szlávoknál egy héttel később *fekete vasárnapra*, míg nálunk a legkésőbb *virág vasárnapra* esnek¹⁾. — A daltöredéki szavak, mint észrevehető, ma már értelem vesztve a *kiske* böjti eledel mai értelmének a *sunka, sódarrali* ellentétezésével, szinte némileg a *böjt kihordásának* értelmére vonatkoznak — épen úgy, mint a németben a szokás neve *todt austragen* lett, a télnek az énekekbeni halál képéveli jellemzése által, miért e mellett a szokás sajátlag szinte nem tudja már a télnek kivitelét; nálunk még érzékiesben elvegyült tehát szinte az eredeti jelentés a *télnek kivitele* a böjti időnél fogva, melyben tartatik, a *böjtnék kivitelével*; ámbár feltűnőleg paradoxon már ismét, hogy az virág vasárnapján kivitetnek s ekkor a sunka behozatnék, miután tudva van, hogy épen ezen időtájt s a következő hét folyamán át kell még a legszigorúbb böjtnék tartani. Én még azért mást vélek; a félreértésre nálunk a *kiske* név adott sajátlag alkalmat, épen úgy a minthogy a németben a télnek *halálkint* személyesítése a szokásnak *halál kivitel*, meg nem felelő nevet adott. A *kiske* ugyan is, mint tudva van, ma egy *böjti eledel* neve, de nem sajátlag az, hanem véleményem szerint átvitt értelemmel, vagy legalább nem egyedül az, hanem még e mellett más értelemmel is bír. Tudomásomra ugyanis népünkél s különösen a palóc tájszólásban a

1) nevezetesennek találom a Keresztescsónél (szót. 1. 237) felhozott böjti hetek elnevezéseit: *csónka hét, gúz hét, világos hét, süket hét, virág hét, nagy hét*; a pünkösd körüli hetek is: *vörös hét előtte, fehér hét utána, holott a keresztényen naptár szerint a husvét utáni lehetne a fehér a dominica in albis szerint.*

kesze borzas hajú, torz képü, elhuzott kellemetlen vonású, innét úgy nevezett: *savanyú száju* arcát jelent. A szó ezen értelmét igazolhatná egy részt a *keszeg* – szálkás hal (lásd számos neveit sajátos magyar nevekké a tájszót. e szó a.), a *borzas s egyenetlen* értelemmel tudná a km. is: *keszeg oldalt megy* (E. 4352), azaz nem jár egyenest; *gezen-gúz* – borzas s talán a *koszos* is. Másrészt a *keszölce, kiszőce, kiszil, kisse* – jus acetosum, jusculum acidum, és sajátlag a gelatina avonacea – *zabkiszőce*, mely a népünkéni általános ismeretes böjti eledelt a *megsavanyodott cibere levét adja* (I. Telegdi fel. 26. Szabó D. Sándor, tájszót.), mi valószínűleg ezen *savanyodottság* és kellemetlen savanyú íztől kaphatta volna már nevét, amaz *kisse, savanyú, elvont, félrehuzott szájtól*, minő megizelésére alakulhat; honnét annak sajátlagi nevei is, mint láttuk, a kiszéből képzésekkel alakulnak: *keszőce, keszölce* ¹⁾; a *borzas, elhuzott savanyú száju alak kisse nevéből* eredett volna tehát a *böjti savanyú kellemetlen eledel keszőce, kisse neve*; a km. is: *kellemetes mint a keszőce husvét napján, nem áll meg a keszőce a nyárson* (Kreszn.); a nép feledve ekkép magát a szokást s a *borzas torz alakú báb*, sajátlagi eredeti *kisse* nevét, azt a böjti eledel átvitt *kisse* vagy sajátlagi *keszőce* nevével fogva, a böjt s böjti eledele kibordása s a *nyár* helyet a *sunka* behordás igen érzékies s harapathó jelenéségére vitte át. De vajlon nem függ-e mindjárt össze ezen *borzas hajú, torzalakú böjti kisse* nevű *bábbal* Dugonicsnak: *borzas hajú böjti boszorkánya?* ²⁾, mely szerint tökéletesen igazolhatnék egy ily *borzas boszorkány képében* alakított *kisse* nevű *tél személyesítés*, míg magának a böjtnek vagy éppen a *kisse* levesnek személyesítése! csakugyan megfoghatatlan volna. Megfelel egyébkint a képlet minden felül is; valamint a németben a tél, *halál istenségként* személyesítettett, a szlávban pedig már is a *Mora v. Morana* istennő s egyszersmind halálistennő képében, úgy igen közel állott nálunk azt élénk tündéri s rosz tündéri, boszorkányi mythosi képleteinknél fogva, mintegy *borzas hajú, torzképü st. boszorkányt*, gonosz tündért előállítani, melynek alakjánál fogva itt még saját *Kisse* nevével is tudósíttatunk, s általa tehát a magyar mythos *tél istenségi* alakja személyesítésének és egy különös *boszorkányi névnek* tudomására jutunk. A régi s nyilván magából jól okadható névhez felhozhatók még a hason régi magyar helynevek: *Kesző Vasb. Keszölcsés Posenb. Keszölcs Eszterg.* eltekintve a számos *Keszi*, mint gondolnám kevésbé ide tartozó hely nevektől; ámbár én ezen kiszérőli adataimat szinte egy *Keszi, Ipoly-keszi* helységből is birom.

1) vajlon ezen eredetinek mutakozó képzések mellett azonban a névnek feltűnő különös savanyú értelménél fogva nem kell-e itt is ismét a név és szokásnak felmerülő szláv eredetére is emlékeznünk? a *kisziló, kiszil* szlávul ugyan is savanyú volna. tudomásomra azonban a tisztább magyarorsz. szláv tájakon, valamint magát ezen *kisse* eledelt nem ismerik, úgy nevét sem. ellenben a magyar szláv vegyített tájékon e leves málv neve *kiszelica*. nevezetes azonban, hogy egyiránt itt, valamint több szláv vidékeken is hazánkban, és pedig ott is, hol e böjti eledel *kisse* nevét nem ismerik, a *kisse* alak kibordása dívik, s az kiszelicanak nevezetik, ismerősim ezen alkalmi szláv dalokat is ígértek, maig azonban meg nem kaptam, s így össze nem hasonlíthatom a miénkkel; az érintkezés és találkozás tehát itt kétségtelen, s mivel a lény mélyebb eredeti nyomokra vissza sem vihető, valószínű, hogy itt elköltözés forog fen. de melyik részről? a szlávok ében birnak hason népszokásokat, mink alig tudunk egy párt felmutatni. határozzon-e ez? véleményem szerint mellettünk a név eredeti képzései és sajátos értelmei szólnak, s az, hogy sem a név, sem a szokás a dús e nemű külső szláv népszokások közt nem jó elő. Hanuschnál (koleđa halendár 1852, 150: e svocni vyrocnych stavku starich slowanu a o jich pozustatic mezi nami), hol egy igen jeles terjedelmes cikkben írja le valamennyi ily szláv népszokásokat, ismertette mint régi pogány ünnepeket, mely cikkből tehát szinte legjobban erősebbetek sajátink meddig tartó eredetisége kiismerésére, miután a magyarországi szláv népszokásokat is tárgyallják — jelen kiszőcét sehol sem találom; erre nézve csak mindenütt a tél kibordás, halál kibordás „morena, smrt wínesi” neve s képzete forog fen, melyet fentebb említettem. S magam is utánjárva ama szláv kizelica után több helyt hazánkban úgy találtam, hogy ez egy mellék ismeretlenebb neve, s az általánosab divatozóbb a „postna pani” — böjt asszony. Az előadottak nyomán tehát kizelica eredetiségére nézve mindenki maga hozhat ítéletet — 2) mert nem osztom Erdélyinek (köz. 59) magyarázatát a böjti büdrei vállalatásáról, mindkettő megmaradhat még egymás mellett, s a böjti, mint látni, külön még egy érdekesebb nyomra vezet.

Nálunk tehát sajátlag s eltérőleg a fentebb előrebocsátott népek szokásaitól ezen kiszé kivétel által csak a *tél kihordását* tartotta volna fenn még a hagyományos néptudat, s nem egyszersmind, mint amazokban, a *nyár behozását* annak a tél feletti diadalát is, ámbár azon feledtségében elaljasodott dal töredék nyilván még ezt is tudja, s e szerint többet tud a szokásnál, a mennyire benne nem csak a *kiszé kihajtás s kimenetéről* van szó, de egyszersmind a *sonka* és *sódar bejövételéről*, mely már épen úgy, mint a *kiszé böjti étel a tél s rozsz idő* helyet áll, szinte a *nyarat s jobb időt* képviselné. A szokás azonban, mint mondók, semmit sem tud ebben mi itt a nyár alakja személyesítésére vehető volna, és sajátlag csak a kivitt telet tünteti fel gyűlöletes boszorkányi alakjában. Így tudják azonban már szinte egyszerűn, a nyár képének melléklete nélkül, csupán egy boszorkányi öregnő képében más szokások is, melyek a mint egyfelől igazolják a mi *böjti boszorkányi* tél képletünket, úgy másfelől nyomakon ismét e körüli még további saját nyomainkat is előfogom mutathatni. A spanyol s olasz szokások szerint ugyan is a nép a középböjti laetare vasárnapon ünnepli a szokást, vagy hogy csak a gyermekek szaladgálnak még fel s alá az utcákon fűrészzel kezökben, ujjongva, hogy a falu *legvénebb banyáját* keresik, úgy mond, kit a középböjtt *tiszteletre szét fűrészelni* akarnak, mire végre egy *fabáb* előhozatik, melyet *szét fűrészelve elégetnek*; a szokás neve *segare la vecchia* — a vén banya fűrészelése. Hasonlón a szlávoknál de már csak a szólás: *babu rezáti* — vén banyát szétvágni, azaz a böjt közepét ülni, mihez a horvátok magyarázólag beszélik még gyermekeiknek, hogy ekkor déltájban egy vén banya szétvágatik, s így a németben is (Grimm 742), már csak a *frau faste* névvel *böjt asszony* személyesítés, valamint *mitfaste zerschneiden* — középböjtt szétvágása, *der fasten den hals brechen* — a böjtt nyakát törni szólásokban volna fenn emléke, hasonlóan a miénkhez személyesített tél képének a böjtt alakjában. Mit azonban még tovább ennek értelmezésére Grimm felhoz (743) hasonló német és szláv szokások köréből, mikép ilyenkor *fatökök* és *tuskók földre döntve hurcoltatnak*, figyelmeztet engem ismét a néptünknel is divatos *töke vonás, törzsök huzás* szokásaira; s valjon csak ugyan nem volna-e ez is talán egyenesen ide tartandó? mi ugyan nálunk nem is a böjttben, de a farsang utolsó napján divatozott volt, s egészen más — de már talán csak szinte az előbbi feledett helyébe következett gyakorlatibb — magyarázattal jó elő, hogy ilyenkor a *farsangon át férjhez nem ment leányok kénytelenek* nagy gyalázatukra s a falusi ifjuság gúnyjai közt *törzsököt hordozni* s haza vinni. Így áll a km. Dugonicsnál (1. 94): *húshagyon tökét huzattak vele*, a magyarázattal: „ezel ijesztetni szokták volna a farsangon férjhez nem menő leányokat, hogy törzsököt kötnék utánuk; vagy hogy a férjhez nem ment eladó leányokkal, um. mint valami szilaj kacákkal húshagyó szerdán tökét huzattak a magyarok.” Erdélyinél is: „*tökét húzni* (7942), intés a leányokra, hogy jól viseljék magokat, ne hogy el nem kelve csúfságból hamvazó szerdán tökét húzzanak.” Csokonai Dorottyája (2 k. 398 v.) verséhez, hol: *valamennyi tökét életében vona* az áldozat tüzre teszi, a magyarázat (Toldy handb. 1. 293), hogy magyország több helyein szokásban van a farsang végével nem csak hajadonan maradt *leányok* de *legényekkel* is gúnyból *tökét vonatni* s körülhordoztatni. Valjon azonban nem ment-e már ezekben szinte át a ledöntött kihurcolt töke képében sajátlag a telet gyalázó szokásról a meggyalázás s gúny értelme a farsangon hajadonan maradt azon leányokra, kiknek talán egykor az eredeti népszokásban is ekkép kötelességük volt a telet kihordozni? — és valjon tovább még nem lehetne-e, az ezen, már minden mélyebb jelentés nélküli, vagy legalább az eltörlődött eredeti mellett csupán házasságra magyarázott néptréfák mellett — miután tudjuk, hogy épen ilyené vált ma már a kétségtelen mythosi jelentésű szent iváni tüzelés is, mint házassági prognosticon s házasság szerződési ünnepnek! magyarázott szokás — figyelmeztetni szinte más hason népies szokásokra? Hontban például Ipolyságon (gy. 103) a

legények hamvazó szerdán összejüve tartják az úgy nevezett: *bögő temetést*, mi abból áll, hogy ekkor a süheder fiúk *legényökké szabadítatnak fel* hat bot csapással, mi mellett egy pintes bor üveg a földbe beásatik, honnét az ismét a jövő év hason napján kivételik; e szerint a mai szokás már mit sem említ maga a hangszer bögő vagy barbora temetéséről; de megette hasonló, mint a más népeknél fennlévő különféle *farsang temetési* szokásoknál, valószínűleg a fentebb kimutatott értelemhez a *tél kihordása*, sárba vízbe vetése, mint *halálnak eltemetéséről* mélyebb jelentése, elhomályosult emléke, eltorzult tudata foroghat fen; s a *tél e temetése* mellett minövel itt tehát a *bögő temetése* amaz német *tod austragen*, *winter begraben* értelemmel találkozunk, még a *legény felszabadítás* is a *nyár felszabadulására* vonatkozhaték? Hasonlón divatos Hont magyar vidékein a tavasz első szebb vasárnapi délutánjain a leányoknál kittündög a *hígytárk* (gy. 102): miszerint körbe állva, kezeiket összefogva, azokon másokat átbujtatnak, énekelvén:

megyek *bátor jó vitéz*   megyek *hídon* által.

nem lappangna-e hasonló a tél kimenet s a nyár bejövételéről eszme ebben is? A népdali (1. 405, 416) hasonló játékdal töredékek, melyben szinte ily *távolról jövő vitéz hídon átmenete* említetik, tündéri tánc s játék értelmére már fentebb figyelmestettem (IV); hasonló hazánkban szláv népies leány táncok s játékok melletti énekek különös *leda, lelo, dunda, dodola* st. világosan szláv mythosi tündéri nevekkel elvegyítési köztégtelenül ezeknek mély mythosi eredeti értelmére folytonosan utalnak.

Ezen elhalaványult, elaljasodott népies szokások mellett, melyek egyiránt már régtől mindenütt a rejtettebb falu helyekre, egészen a nép közé vonták vissza magukat, a középkorban még a városi műveltebb nép körében is számos ide vonatkozó ünnepek léteztek, melyek egészen lovagias, bajnoki modorban tartattak, s minőkül már Grimmél (736) a husvéti *kardtáncok*, a *májusi lovagmenetek*, *mairitt* st. felhozvák különösen, melyekkel a *nyár bejövete*, mint *győző s diadalmas bajnoké* ünnepeket. Hazánkban ismét valami hasonlónak lappangását vélünk, az ezen értelemben ugyan szinte nem ismert, sőt a róluhi tudósításokban is már lényegében is feledett *Gergely napi lovagias gyermekjátékokban*. Dugonics tudósít még szinte rólok (péld. 1. 145): hogy „régente Gergely napján a kisdedek *katonást játszottak*, és a *sárost körüljárják* vagy *lovon* (ezek már kisdedek nehezen voltak), vagy némelyek *gyalog villogtatták kardjaikat*, de senkit sem vágtak meg (ez utóbbi majd nem úgy hangzik, mint a különös magyar boszorkányi mondás, melyet hadaik összejöveteikor zászlók alatt, companiákban, lovon nyargalva, kezekben karddal csapkodva, hallattak: „*sárok, de nem sértek*,” l. a n. károlyi és szegedi boszork. pörök. XIV) — ezt um. még megtartották Erdélyben,” mint Medgyesen saját szemével látta. a kardok ezen ártatlan villogtatásától származott volna ezután a közmondás: *szent Gergely vitéze*, Erdélyinél (köz. 3064) annyi, mint gyöngé vitéz, és szerinte még maig is „szokás a falukon Gergely napján katonává öltöztetni fel az iskolás gyermekeket, *mikor zászlóval, kardosan, szalagos süvegekben a falut bejárják*, éneket s verset mondvá iskolába hivatgatnak, mintegy toborzanak. innen um. *Gergelyt járni*.” egy ily iskolai toborzó ének elő jön a népd. (1. 213) is ¹⁾, s míg foglalatá fő része csak ugyan ily iskolábai hivatására mutat ²⁾, egy más része pedig a szokott koldulás és kéregetésre,

1)   szent Gergely doktornak, híres tanfőnöknek   az ő napján,
régi szokás szerint, meajtunk isten szerint   iskolába,
lám a madarak is, hogy szaporodjanak   majd eljönek.
a szép kikeletkor, sok szép énekszóval   zengedzenek st.

— 2) elég különösen azonban, miután tudva lévő, hogy falu helyt az iskoláé a tavasszal már megüzének s ha nem is Gergely napján (mart. 12), de alig két héttel azután martius végével; ezzel is tehát úgy vol-

mely mint mondók, már nélkülözhetlen kelléke és kísérője mind ezen népiünnepélyeknek, s nyilván maga e tény is sokszor mélyebb értelemre utal, addig a második versszak nevezetesen ismét a *szép kikelet s a madarak eljövete*, szép énekük zengedezéséről szól, mi nyilván a *tavaszi érkezésre*, valamint azon *kardos játékok*, *körüllovaglás* a tavasz s bekövetkező nyár diadalára vonatkozhatnának. Csallóközben is már csak e kéregetés emléke van fen, s az éneké, mely ilyenkor mondatott; az iskolai toborzásról mit sem tudni. Karcsaynál (u. muz. 2, 502): „Gergely napján tojást szedtek az iskolás gyermekek, bizonyos éneket énekelvén Gergely doktor tiszteletére; ez a mester számára volt, de a gyermekek is kapnak egyet egyet sülve.“ Többet tud még azonban e nap időjelentési s időváltozati nevezetességéről a népies naptár, mely szerint Gergely napja az utolsó hideg nap volna, melyen még **Gergely megrázza szakálát**, s az utolsó gyenge hó esik, utána már bizvást hiszi plántáját ültethetőnek a nép. A kereszteltek lappangása mindezekben félreismerhetlen; s utóbb még világosabban rá jövünk.

Eltérőbb már itt is az idő, melyben e szerint a Gergely napon divatozott lovagias és kardos játékok tartattak volna, mert a külföldön ez sajátlag május elsőjével volt szokásban ¹⁾). Nálunk is azonban tud még ismét *május elsőjéni* nevezetes szokásokról a nép; legismertebb még ekkor az úgy nevezett *májfa* felállítása, mint magyar faluinban közismeretünkre utóbbi időig élénken divatozó szokás; legelőbb helyt ilyenkor, első május éjelen sudar virágzó fák vágatnak le az erdőkben a legények által, melyek azután kedveseik, a leányok házai előtt felállítatnak, sok helyt ilyenkor reggelen majd nem minden ház előtt, melyben férjhezadó leány lakik, ily fa látható ²⁾). Néhol ez azonban még nagyobb ünnepélyességgel is történik, Hontban az Ipoly völgyén például Peszek és környékéről tudom (gy. 106), hogy a fára még kendők és szalagok akasztattak, s ezek célba véve lövettek le, e mellett a lövő az összegyűlt leánysereg hallására kiáltja kedvese nevét (épen úgy, mint a Duna partjáni sz. iváni tűznöli tüzés karika hengerítésekor VII), kinek tiszteletére a kendőt a fáról lelövi. Ily különféle szokásokat, összekötve vetélkedés s ügyesség kimutatásával, minél fogva például hosszú síma pózna tüzetik ki, melynek tetejében a felérő nyertes dija függ st., már nagyobb városainkban is rég feledett értelmekkel dívnak; az idő is ismét változva, majd május elsője, gyakrabban husvét s közönségesen pünkösöd hétfőről szól; sok helyett a májfák is csak ekkor jönnek elő, mint Esztergomban Muzslán (Vachot. m. föld népei 6. 12), hol pünkösöd hétfőn a májfa magas póznára emelve, a fiatal bíró — így nevezetik a fiatalság választott főnöke — háza előtt állíttatik fel, s körüle nagy vigan járja el a fiatalság un. a pünkösdi táncot. — Ezen *fa behozatal*, *fa felállítás* azonban az összes e nemű

nánk, mint a virágvasárnapján kimenő kisse s bejövő sonkával? talán az eredeti tavaszi Gergely táji ének és szokás váltóztatott el, iskola mesterek által csak ily célra. — 1) Ámbár valamint nálunk már ezen leirt Gergely napi szokások ideje habozva jó elő, s én sz. György vitéz napjáról is így hallottam, kinek tiszteletére sajátlag divatoztak volna hason lovagias vívó gyermekjátékok, mi a mint igen valószínű, s máris május elsőjéhez igen közel áll, úgy még is nem lévén róla bizonyosb tudomásom, általános divatomásokról nem szólhatok; Erdélyi is azonban (köz. 26) így tudja épen a Balázs vitéz hősmoosdást mint Gergely vitézt, s említi, hogy így járták a gyermekek katonáknak öltözve mint Gergely napján. De így a németben is felemlítve találom a májusi mellett a gergelyi szokásokat Schmellernél (wört. 2, 82), hol találóbba is az ünnepély nem iskolai toborzás, de az iskolát bezárónak mondatik, melyen az iskolai gyermekek a falukon a tavaszi kezdettel nyájalkat őrizni kezdik; mire idézi az 1563 müncheni schulmeister ordnung szavait: mit dem Gregori oder umbgeen zu st. Gregorientag soll es hinführen noch, wie vom alter hergehalten werden. — 2) egy birtokomban lévő: octava seraphica című könyv (nyomat. Royern. Posen 1746) bekezdésén ezen nevezetes megjegyzést találom: 1-a maji arbores infoduntur ante domos ex eo quod, s. Phillippum ut observarent impostores, noctu ante domum, quo intravit viridem arborem infoderunt, ut mane inveniant ubi hospitet, quod ut deus ab illis subtrahat per s. angelos similes arbores secari mandavit, et ante domum quamlibet eiusdem urbis imponi. az adat honnét van, nem tudom; jelentése azonban nevezetes és világos, a pogány szokásnak keresztényi értelemmel eltörzése, a nap, mint tudva van, az érieti szentek ünnepe.

szokások nyomai szerint egyik legeredetibb ünneplése volt már a nyárnak, miszerint hol az másképp is személyesítve alakítottatott, az illető személyek mindenkor ennek ismertető jelveül *virágzó fát, zöldellő vesszőt* tartának kezükben. S nálunk is a szokás ismét itt nem állapodik meg csupán a májfunál, mindenfelül tudnak még nyomok ily **zöld ágak** jelentésteljes és szokásos *behozataláról*. Nevezetesen már így hozottat a tavasz kezdetén ismét ennek beérkezétere minden házba egy *barka, zöldellő ág*, és pedig először már *Balázs napján*, melyen Erdélyi tudósítása szerint (köz. 26, l. az előbbi jegyz.), épen már amaz Gergely napi lovagias katonásdi gyermekjátékok is divatoztak volna; tudósításom szerint (gy. 107), ilyenkor az iskolai gyermekek nagy gonddal mentek ki egy *zöldelő*, vagy legalább *barka ág keresésére*, s ennek hiányában (febr. 2) *téli zöld s rephényvel kezökben dalt mondvá virék ezt a házakba*, miért nekik ismét ajándék járt, a háznak pedig *szerencse és áldás*; a magyar, sőt az iskola mesterektől ily alkalmakra betanított latin dalból, minőt tudósítom, ugymond, jól tudott, és sokszor élénkelte volt gyermek korában, most már csak a töredékre emlékezett, mely minden versszaknál ismételtetett, s ez is még elég nevezetesen tudósít a zöld ág hordatása jelentéséről:

omne lignum reverendum laude pulchrum germinet.

Hasonló értelmét keresném még a közmondásnak: megjött Antal Budáról, *zöld ágot hozott*, Dugonics (péld. 2. 267) azt azon bucsújárók szokásából magyarazza, kik pünkösdi napján Budára Kis-Celbe jártak, s onnét botjaikra kütött zöld galyakkal értek haza, és „*azt um. szerencsésnek lenni mondták, ki zöld ágakkal érkezett haza*”; a dologban nyilván a pünkösdkori bucsújárásali zöld ág hozása s az általi szerencse eszközlése értelme igen jó talál ismét. — Legnevezetesebben azonban s legvilágosb értelemmel mutatja még e *zöld ágaknak* ily jelentés teljes haza hordatását a pünkösdi szokás, mint arról a magyar vidékekről, Kecskemétről különösen értesülök (gy. 165): „*pünkösdi vasárnapján korán reggel, pántlikák néha színes kendükkal ki cifrázott zöld bodzafa* (l. VIII) *ágakat a házak udvarába levő kútak gémeire, vagy hosszú póznákra kötni, vagy az utcára szolgáló kapuk és ajtók fölé szokták tűzni. Ezen ágakat a molnárlegények a száraz malmok teteje csucsába tűzik. ezt pedig, mint több kérdészködés után hallám — mond tudósítom — a szent Lélek lejuvetele tisztelésére teszik.*“ Én a szokást épen így ismerem egész Poson megye felsőbb szláv vidékén, hol minden ház fedél eszterhája dugdosott zöld ágakkal köröskörül feldiszléttik pünkösdi vasárnapján, hasonlóan tüzetnek egyes ágak az ajtók, ablakok, a marhaólak nyílásai fölébe, az általam többször hallott jelentéssel: hogy a rosz lélek (zli duh) távol tartassék lakaiktól ¹⁾.

1) épen így jó elő színte ama zöld ág hordás is az említettem szláv vidéken, csak hogy ismét sem Balázs, sem Gergelykor, de József napján, mi a 20. martius utáni tavaszi fordulathál fogva legjobban is talál; ilyenkor kis leányok zöld ágakkal kezükben, melyek itt többnyire fenyő ágak, feldiszléve azokat szalag, aranyos díjok, tojások, hímes papíros szeletekkel, járnak ablakról ablakra énekelve a különös dalt:

mile mile leto, kdess tak dluho bilo,	u ruženki u studenki, novo ruce melo,
a vam pan hospodar pekne zaspivame,	a vam pani hozpodinko, pekni venec dame.

úž an hori zelenage, modrim kvitkem prekvitaju, hodi ponih matka boži hledajice sveho slaa st.

kedves nyár hol voltál oly sokáig, a rózsánál a kútban (?) — néked gazda énekelünk, néked gazdasszony szép beszorút adunk; már az erdők kiszőlültek, kék virággal virágoznak, jár bennük az istenanyja, kezesre az ő fáját st. miben aztán egészen már keresztényi ájtatos énekké alakul; az így tovább szövődő szép dalnak csak eltérőbb rövidke variánsait találok az eddigi szláv gyűjteményekben, s nem is ezen időre állítva, mint Hanuschlól (koleda kalendar 1852, 150): a cikkből, mint mondám, legjobban erősülhetek szinte sajátaink meddig tartó eredetisége kiismerésére. — Egyébkint amaz zöldág hozás szokására számos nyomok más népeknél is, így például az olaszoknál (Polyd. verg. de invent. 5. 2): est consuetudinis (Urbinoan), ut juvenus promiscui sexus lactabunda cal. maji exeat in agros, et cantibus inde virides reportet arborum ramos, eosque ante domorum fores ponat, et denique unusquisque eo die aliquid viridis ramusculi vel herbae ferat, quod non fecisse poena est, praesertim apud italos, ut madahat.

Visszatérve — honnét eltértünk a májfék és zöld galyak behozata által, — a május elsőjéni ünnepekre, melyeket még ezen kívül különféle mulatságokkal tartott meg a nép külföldön és nálunk, — ámbár itt emlékeztünk s tudomásunkra már csak a műveltebb világ, egyes társas körök tisztán mulatságból, minden mélyebb szokásos jelentés nélkül, — különösen feltűnnek még az amazoknál ekkor tartott *lovagjátékok*, az erdőbei *kilovaglás*, s városbai koszorúzottan visszatérő csapatok ünnepeles szokásai közt, hogy ilyenkor e célra sajátlag egy *főnök*, egy *májusi fejedelem*, király választott, kinek lovon ülő, virágok s zöld galylyal feldíszített alakjában *személyesített* sajátlag a *bejövő nyár*. Így a német régi népies *maireiten* és *maigrafen-fahrt*-nál a *maigraf*, *maikönig*, a francia *roi* ¹⁾ és ang. *lord of the may, lady of the may* (l. Grimm 738). — De erre már nálunk ismét élénkebben utalnak színté, az e tekintetben felhozható legnevezetesebb emlékeink, az úgy nevezett *pünkösdi királyságról*, mely már a mellett, hogy még maig élénkebben divik, a hason népszokásaink feljegyzésében gondatlan iróink, sőt hatóságaink figyelmét is igénybe vette, miután néhol mind az egyházi, mind világi hatóság eltiltásuk és elnyomásukra nézve szükségesnek találta erőszakkal fellépni. Így tudósít már Bartholomaeides (cot. Güm. 445), hogy még a sz. jánosi tüzszertartási népszokás mintegy magától elmúlt: non ita se res habuit cum ritu *regum pentecostallium constituendorum, nostris diu multumque usitato*. hunc enim magistratus civiles et ecclesiastici censuris et edictis suis impugnare et abolere debebant. fit huius ritus in protocollis provincialibus, imprimis autem adversariis ecclesiasticis evangelicis luculenta et iterata mentio. nimirum quoties visitationes, quae audiunt ecclesiasticae, apud evangelicos instituebantur, toties in abolenda ista consuetudine laborabatur. consistebat autem ritus hic in eo, quod *feriis pentecostalibus unus e numero juvenum* alicuius loci, *in magistratum incolarum omnium, cum potestate brevi duratura*, sed *regio nomine insignita, creabatur, eius potestas iudiciaria et suprema antiquatis tantisper ordinariis localibus magistratibus, deferrebatur*. Quid sibi consuetudo haec voluerit, facile dictu non est, existimaverim vulgus hac cerimonia morem majorum duces creandi, procerum item regem eligentium imitari voluisse (?), idque imprimis inde coniecerim, quod provinciales magistratus ei abolendo tum demum manus et animum adjecerint, dum regnum Hungariae desiit esse electitium. scilicet iuxta adversaria publica a. 1673 iidem magistratus incolas Jánossiensenses et Pálfalvenses graviter ideo animadverterunt, quod reges pentecostales constituere fuerint ausi. A szokás egykori élénk divatozását Csallóközben tudja ismét Bél (not. 2. 236), említvén a Csötörtök melletti sz. Őrsébet (cui praeter aedem sacram, úgy mond, nil quidquam est residui) egyházánál bucsúkat: huc sacras peregrinationes *altera pentecostes feria* institui olim accepimus, religione oppido eximias, atque hilaritate insigni. *rusticum scilicet vulgus, vetere suo more vicatim sibi reges, diebus pentecostes sublegit*, quos vernacule *pünkösdi király* h. e. *reges pentecostales, seu temporarios vocant*. frequentes huc coeunt, cumque sacra concelebrassent, effunduntur in choreas et tripudia. rebus florentioribus, adeo haec cerimonia obibat sollicité, ut *heri ipsi subditos sibi, ad eam faciendam compellerent*, iam aliquot retro annis, obsolescere ea solemnitas coepit, credo ob angustam rem agrariam. Bél tehát annak a hatóságok általi ellenzéséről mit sem tud; sőt azt az egyházi bucsú kíséretében, s egykor a földesuraságok által alattvalóik közt intézve hozza elő. Innét gondolnám, hogy a Gümörbeni tilalom oka ne tán a visszaélések voltak, miszerint Bartholomaeides tudósításakint, ilyenkor a rendes helybéli hatóság megszüntével az egy időre a pünkösdi királyra vitetett át, vagy hogy a népszokás máris némileg — mint más hasonló

1) Champollion (rech. sur le patois 188): maie, fet que les enfans celebrent aux premiers jours du mois de mai, en parant un d' entre eux et lui donnant le titre de roi.

szokásokról is látjuk — az egyházi ünnepélyekhez alkalmazva magát — mire az alább adandó pünkösdi királysági daltöredék is mutat — később a protestantizmus által, mintegy az előbbi vallástól felmaradt szokás kiirtandónak tartatott, mit nyilván Bartholomaeides adata, hogy különösen az evangelicus egyházi vizsgálatok ellenek kikeltek, bizonyítana, míg ellenben Bélnél egyházi bucsújárások alkalmával találjuk említve.

A szokás mai gyakorlata, kétségtelenül már sok lényeges feledésével, mint az különösen a palócnál Nógrád, Hont, Gömörben és Csallóközben (gy. 108 és Karcsey u. muz. 2. 503), kisebb nagyobb különbséggel divatozik, tudomásomra ebből áll: pünkösöd napján, gyakrabban csupán pünkösdhétfőn az ifjúság a délutáni tánc és zene előtt választ maga közül, és pedig a legények külön egy *királyt*, s a leányok is egy *királynőt*, amaz az ünnepély feje és rendezője, emez díszje, az ünnepélyes öltözék, szalagok, kendők s virágokkal feldíszítés mellett, fejükre *korona* vagy csak virág *koszorú* tétetik, kezükbe virágokkal díszített királyi pálca adatik, olykor azonban ezt, a király által rendelt szolgálja viszi előttük; ehhez a leány arca fehér lepellel elkendőztetik, karjára virágokkal telt kosarat tűz, s ha az adandó ajándékok sokasága megkiváná, ilyeneket visznek utána kiválasztott szolgáléányai is; végre négy fehérre meghámozott botocskára köttetik egy nagy piros tarka kendő négy vége, s monnyezetkint vitetik felettük négy leány által; az egészet kézenfogódzva kört alakított legények és leányok táncoló serege veszi körül, s megkezdik a táncot a falu kocsmája, a király v. királynő háza előtt, honnét a menet házról házra folytatatik, minden ház előtt eljárák a körtáncot; mire a ház gazdasszonya kilép, széket téve a ház elé a király és királynőnek s kosarába ajándékot vetve, mi a kosárbéli virághintéssel viszonztatik, a pünkösdi királyné arca lelepleztetik s az illető pünkösöd ünnepére vonatkozó versek, kísérve úbbnyire a ház ura s asszonyára, kiktől az ajándékot vevék, alkalmazott szerencse kívánat s hálálkodással szavallatnak el, vagy egyhangún dűdölnak, minek ismétlődő zárversei viszhangoztatása közt az egész csoport eljárja a kör- vagy tipegő-táncot. Ily daltöredékek, melyekkel küzönségesen a hosszabb ekkori énekek — mindökre *fiájdalom*, különösebbekre szert nem tehettem, mert az ismeretemre jutottak csak a küzönségesen használt s ismert népdalok, sőt egyházi énekek is — kezdődnek s minden egyes versszakaiak végződnek, s mit a csoport is táncolva viszhangoz, a palócnál:

máma vagyon, máma vagyon	piros pünkösöd napja,
holnap vagyon, holnap vagyon	annak másik napja;

az erősen frissített táncnál:

hadd tapodjuk	hadd tipodjuk
<i>piros pünkösöd</i> napját.	

egy ily bővebb töredék közölve Szabó Károlytól (u. muz. 1. 575):

mi van, mi van ma, **piros pünkösöd** napja,
holnap lesz, holnap lesz a második napja.
jó legény! jó legény! jól megfogd a kantárt,
ne tiposd, ne taposd a pünkösdi rózsát.
szálljon házatokra az egek harmatja,
mint az előtt szállott az apostolokra.

A töredékek értelme, mint látni, egyszerűn pünkösöd ünnepére vonatkozik majd nem, különösen a második közlemény végszakasza értelménél fogva is; a közbeszött eltérőbb töredék eszmék e mellett csak homályos értelmet adnak; és mégis ezekben is feltűnőbb nyomok jelentkeznek, így mindjárt a pünkösöd *piros* epithetona: *piros pünkösöd*, mennyire emlékeztett a hagyományos s annyira hitregeileg alakuló *szép piros hajnal* köszöntési formulára; mi itt a nyár dicsőítő személyesítésének épen úgy megfelel, mint amott a

hajnalnak. Ily nyomot keresnek szinte a „jó legény jól megfogd a kantárt” szavakban, melyek már egyiránt vonatkozhatnak a *pümkösi királynak* egykor ez ünnepélynél *lovoni menetére*, mint az általa személyesített *nyérnak*, mintegy *lovon*, uralkodó s királyként hatalommal *beérkeztére*, valamint a szokást és értelmet a külföldi ünnepélyek még, a lovon bevonuló amaz májusi király, maikönig, maigraf-ról tudják. Magában tehát a már átalakított s aljasodásában értelmetlenül lett dalban ott feledett szavak is elárulnak egyet mást, mit már a szokás nem tud; valjon a *tapodni és tipodni* szavak csak mintegy a tánclejtést kifejező hangkiséretül veendő-e, melyekkel az első dalban különösen a *pümkösi nap tapodása* fejeztetik ki, míg a másodikban a *pümkösi rózsza taposása* tiltatik? a mint így itt értelem vesztve állnak semmi jelentést sem adhatnak, valjon azonban eredetileg a nélkül lettek volna? Ha nem átalnám, hogy így kicsinségekben túlzással vádoltathatom, én még egy mélyebb jelentésre is akarnék figyelmeztetni a pogány színezetnél fogva, melyben az első töredék inkább tartva a *pümkösd* tapodását énekli, míg a másik, nyilván keresztényibb színezetű, az ellen csak a *pümkösi rózsza tapodása* képében tiltakozik; mélyebben követő olvasóm az értelmet felismerendi további magyarázatom nélkül. A dal egyébként mint maga a szokás, mint mondók, már csak átalakított töredékként veendő; s így maradhatott ma már el a talán egykori *lovoni menet*, valaminthogy a fentebbi adatok összes vonásai, már csak kevés helyütt találhatók fen együtt, ott is, hol még a szokás maig divatozik; ez is, hasonló a többi e neműhöz, az azt sajátlag gyakorlott, és pedig vallási mély értelemmel gyakorlott nép köréből lejtött multság s játékként utóbb az ifjúságra, míg ettől vég feledésében mindinkább kicsinelve s átvalva leszáll már napjainkban a gyermekekre; és legközönségesben csupán is ezek, kitünőleg kis 8 — 12 éves leánykák csoportjai tartják a menetet, kik közül egyik a feldiszített királyné, vagy még egy náluknál is kisebb felkoszorúzott flúcska a király, s a dal s tánc mellett a házról házra kéregetve járás a fő vonás.

Az egészhez azonban még is még egypár amazoktól eltérőbb s nevezetesen kiegészítő vonást is toldhatok. Így Kilitiben Csallóközben (gy. 132) *pümkösd* napján hat leányból álló csoportozatok alakulnak, kik fehérbe öltözve fejükön rózsza koszorúval, egy *fa báb*ot hordoznak, szépen felöltöztetve virágok, koszorúk s koronával feldiszítve, midőn véle egy ház ajtajához érnek szavalják vagy éneklik:

elhozta isten piros *pümkösd* napját,
mink is meghordozzuk királynénk asszonykát,

mire a bábót a mint birják, oly magosra emelik a felkiáltással: „*a kéték kender ilyen nagyra nőljön ni!*” — Itt tehát már egészen hasonló a *tél képe*nek a *kisze borzas boszorkány báb alakbani személyesítéséhez*, a *nyár* is megfelelőleg ellentéteztve egy *diszes koszorúzott s koronázott királynői báb*alakban képeztetik, s mint ott a *kisze* vonatkozásra alkalmazásában a *jégeső*, a *halál*, *betegség* a következmény, úgy itt a *növény*, *kender magasra* növése. Nevezetesebb még, mit a múlt század első felében, a kis-honti magyarokkal elvegyült szlávoknál *pümkösi királyság* szokásáról Bél (not. 4. 750) közöl: *diebus pentecostes, regem e medio sui deligunt eoque corona redimilo, die altero in choreas abeunt, solemnitates eas in horreis peragunt, praesidente uno ex senioribus, idem senior regis quasi interpres, ipso tacente, verba ubi opus facit, atque reddit, dum quis salutatum accesserit, id manus strophilo oblectae stipulatione fieri fas est, praeterea dum in saltum procedit rex, bacillum subinde iactat, hunc si volantem ephoebus manu celeri non exceperit, mollius ab ipso rege bacillo percutitur. Quod reliquum est, accubiturus rex mensae insidet super pulvillis, parabey-s (Bél a szláv szavat magyarázza: *adolescentes saltus administri*) *adlento ministrantibus, et aliis quidem ex lege adstantibus, aliis in tecto excubantibus, liberaliterque invitantibus**

is, si qui ad eorum choreas et tripudia accesserint. Bél e tudósításával a végső számunkra levő adatot is kimerítettük, de véle egyszersmind a szokásnak teljes értéke és értelme is földerül. Előbb azonban míg ezen vonásokat összefoglalva, azt adhatom, ez utóbbi adatnak mieinkhez számítását kell igazolnom, s a szláv nép hasonlóságaival párvonaloznom, melynek ez itt látszólag sajátja volna Bél tudósítása szerint; ösvetítésre azonban maga Bél szolgáltat adatot, a mennyire tudósítva ezen lakosokról tudja, hogy a szláv nyelvet magyar szavakkal vegyítve beszélék, mi a gömöri eltótot sajátlagi magyar palócok és barkókra mutat. Bartholomaeides is ki a gömöri szokások leírásában a szlávoknál divatozókat különösen kiemelve szokta megemlíteni, azt kitűnőleg a magyaroknak tulajdonítva, a szokásnak divatozását a tisztán magyar-i jánosí és pálfalvai lakosoknál említi (586). A hazánkbaní dús szláv népszokások ez szinte a legkevésbé is ismeretes is ¹⁾; mivel azonban koránsem akarom szokásunkról igazságot állítani; mythosi mély jelentősége éppen abban fekszik, hogy ez is, mint a többi, kitűnőleg természetisztoleti képletek, más népek hasonlóságaival találkozik, melyek ha bár, a mint már annyiszor elmondók, a mai európai népek között is folytán, egy téren lakás; sőt érintkezés által is közeli hasonlatossággal tűnnek fel, kétségtelenül mégis mind e népek ősi eredetiségére vihetők vissza, miután mind a népek nyomait már a keleti régi népek perzsák st. szokásaikban — mint mindjárt láthatjuk, felleljük; s másképp mint sajátosság negédelt eredetiségük nem is hasonlít mással, mint üres historiai hypothesisekkel magyarázható, mint amaz Barolomaeidesnál a szabad magyar vezér v. király választásáról, melynek természetesen a magyar-pünkösdi királysággal semmi köze. És csak ugyan a többi mai európai népségek szokásai közül, melyeknek a mienkkeli összeállításától éppen mit sem kell itt számunk elsőbbségünk és eredetiségünk elhomályosítása miatt, — majd nem legközelebb tarthatók a mieinkhez a cseh és szerb ilyen szokások, a mennyire azok, miket ebből összevéve vázoltam igen hasonlóak a Vuk és Čelakovskynál (pisn. 2. 213) leírt utóbbiakhoz; szerintők különösen a szerbeknél a *kralice* — királynők alatt a népnél játékok jönnek elő, melyekben 10 — 15 leány előre betanítva, sarló alakot képezve táncra összefogódik, a bal szárnyon egy koszorúzott leány áll, jobb kezében törrel királynak neveztetik, ellenben a bal szárnyon egy más leány kezében fehér s vörös zászlóval, honnét zászlósnak (szerbül: barjaktar mi sajátlag törökül volna) nevezetik, a közepén ülő fehér ruhával leplezett leány a királynő, e mellett szolgálóleány a királynő körül kering azután a tánc, míg a zászlós és király egymással vívnak; a királynő elébe érve a királynő számára székek hozatik, mire a háznép megénekeltetik ²⁾. A szerb is (rozpravy 354) felhoz egy 1591-diki rendeletet, mely a russalky ünnepek neveztetének a szláv víztündérek, s az ünnepek pünkösdi fürdési st. szokások alkalmávali régi szokás szerinti király játékokat s ködmön hordást st. tiltja. Ezekben a szokásnak sajátlagi szláv neve tehát a *királyjáték* — *kralice*, mi már a szerbnek mutatkozik egyiránt Bélnek azon gömöri szlávoknál világosan említett *pünkösdi király* nevével, mely így csak a magyarban állhat és szláv fordítást nem enged ³⁾;

Čelakovszky (slov. pisn. 2. 216) szerint is a királyjátékok csupán a szerbek és csebeknél divatosak, míg a magyaroknál a más szláv népeknél éppen semmi nyomuk. — 2) Čelakovszky (i. h. 159) közli ily alkalmi játékokat és a 215 lapon egy szerbet is, mely Vuk szerint a szerbeknél már 500 év előtt divatozott volna; közlöm én is ez utóbbit, hogy hitehesek, mely korán veszteték már ezen dalok sajátlagi eredeti jelentését, miután ez sem tud semmit mást üres ismételtségnél, hasonló töredékesen, mint a miénk: kralju, stili kralju! — kralju, svetli kralju, lejjo! — kralice banice! — kralice banice lejjo! — ustaj te posetaj — lejjo! — lejjo! — ustaj, te, posetaj, lejjo! od dwora do dwora (udvarról udvarra), do careva stola (a cár asztalára). — 3) az ünnep neve legalább szlávainknál ma duch, swati duch — szent lélek, mivel már a magyar név, mint az nálunk a pünkösddel előző, meg nem fér, s így a russalka, turice vagy letnice-val ellentét volna annak összetételre előzőni, de mit Bél után nem fogott volna a „reges pentecostales“ kifejezéssel ellentét.

honnét nyilván az, ez által is, mint magyar szokás jelentkezik. Találókban jöne elő ehhez a németbeni *pfingstkönig* név, de itt ismét a szokásbani különbség lényeges; Grimm szerint (746) így nevezetik Denisnél (Isefrucht.) az osztrák népszokás szerint a falu ifjai közül az, kit pünkösdkor falevél és haraszta burkolva a többiek megfűrésztének; ez máshol a sajátlag úgy nevezett: pfingstlummel, pfingtschlüfer ¹⁾, a pünkösdi reggelén marháját legkésőbbén kihajtó szolgálta, kit azért a többiek fagalyakkal megköltözve verés közt hajtának a falun át és megfűrésztének, vagy pedig a nyargaló a házak ablakaiból leöntetik, mi már ismét egy más vizcultusi, *eső előidézési* népszokásra vonatkozik (l. wasservogel Grimm 530, 745, Panzer Beitr. 234); e tekintetben ha bár az időre nézve eltérőleg, még is a szokás jelentésére közelebb állnak ama külföldi német ang. francia st. *máj-királyok, grófok* st.

Összefoglalva már most a nevezetes népszokásunkról tudomásunkra lévő vonásokat, mint azokat a külföldi hasonlatok is még felvilágosítják, bennök ismét nyilván *időszaki, időfordulati* ünnepélyt, s itt különösen a *nyár megjöttének* ünnepségét s tiszteletét látjuk; ebben pedig kitűnőleg a nyárnak, mint egy a télen győzelmet vitt hatalmas és diadalmas *királynak* vagy *királynőnek* személyesítését, mit már a pünkösdi felkoszorúzott, megkoronázott leány vagy legény, kinek a többi hódol, képvisel; talán valaha ehhez még szinte *lovon* tartva a monetet, mint már véleményeztük, s ezen esetben ismét hasonlóan a lovon érkező *piros hajnal*, a *lovon menő nap* és *holdhoz* képzelve. Hasonlón szinte mint a tél *borzas, torz arcú boszorkány, vén banyakint* kivetetik, úgy ez *koronás, virágos báb* alakban ellentétve a rosz tündér, boszorkány tüllel, mint *tündér királyné* körülhordatik; és a *kivetett, ledöntött, gyalázatosan vettatott fatörzsek, tuskó, töke, tél helyébe*, mint *zöldellő ág, virágzó májfa hozatik bé*. Mi még ezentúl, mint pünkösdi királyságunk egyik kitűnő nevezetes vonással áll, miszerint még a régi szokások Bartholomaeides és Bél tudósítása szerint tudják, hogy ekkor minden egyéb hatóság hatalma a pünkösdi királyság mellett megszűnt, s azok a rövid időre önkényesen uralkodtak, utánzótt *királyi széken ülés, udvar tartás* st. uralkodói szertartásokkal, — mindez a fentebbiekkel egyezőleg, véleményem szerint, még szinte egy mélyebb régi mythosi hitnézet nyomát tükrözteti fel, és az ő népek régi *szabadság ünnepei*, az úgy nevezett *sakeák* vagy *saturnaliákban* találja megfejtését, midőn az urak letéve egy időre uraságuk, a rabszolgákat emelék magok fölé, mi már ismét különféle mélyebb vallási nézetekből történt ²⁾; így a babilonai és assyriai sakeai ünnepélyeknél közönségesen egy rabszolga emeltetett a trónra, melyről a király lelépett, s bíborba öltözve, korona és jogárral feldiszlítve kenetett fel, miután a nép neki hódol, tűz áldozatra vettetett (Berosus Athen. 14. 10); hasonlóan a perzsáknál (Strabo 11. 8 és Anquetil 3. 581). A római saturnaliak alkalmával a rabszolgák uraik ruháját felöltve ülének helyökre az asztalokhoz (Macrob. saturn. 1. 10). — És így a középkor is nevezetesen élénken tudta még e szokásokat, s épen, mint az emlékek szólanak, a többi közt különösen pünkösdi napját is kiemelve még a farsangiak mellett, melyen egy ily, a néptől a szolgálkából kiválasztott király vagy királynő emeltetett trónra ³⁾; s mit emlékeink Bélnél és Bartholomaeidesnél erről tudnak, hogy magok az urak nógatták szolgálkát,

1) máskép: pingstkäm, pingstkämrel, püngutbub, püngethansl, püngutl. — 2) l. Sopp (2. 251) reigüen freibeitsfeste és saturnalien und Sakaen: dass die ursprüngliche menschliche ordnung durch ein urrebrechen zerrüttet worden sei, bildet das fundament der theologie der völker des alterthums, an das später knüpft sich die hoffnung der knechtisch erniedrigten, in trauer versunkenen menschen, dass das gehilme geschlecht wieder aufrichten und zur höheren freiheit erheben werde. auch die freibeitsfeste des alterthums tragen darum einen durchaus reigüösen charakter an sich, ähnliche eleutherien fallen in die beiden solstitionen. — 3) egy 13. századi irat így beszéli a szokást 1155 körül (l. Grimm 1225): ecclesiasticis personis cum universo populo in solemnitatibus paschae et pentecostes aliquam purpuratam ac diademate resistentem, in eminentiori solio constitutam et cortinis velatam reginam creabant, et coram ea assistentes in choreis tympanis psallebant, et ipsam tamquam idolum colebant. l. Sopp 2. 259 narrandata.

vagy intézkék ezen játékaikat s bennök szinte részt vevének, meg hogy ilyenkor minden hatalom megszűnt az ideiglenes pünködsdi király mellett, mint a jelentést közmondásunk is: *pünködsdi királyság*, így kiemeli, nyilván csak ily felvétel mellett bizonyíthat; *honnét semmi joggal sem lehet helyt adni a fentebbi ráfogott historiai magyarázatoknak*¹⁾.

Valószínűleg azonban még a *tél képeről* is méltóbb személyesítések fen léteztek, mint amaz sajátlag már csak elmúltára vonatkozó tőke, s borzas boszorkány alakbani kivitele. Így fejezi ki még a népies nézet, hogy valamint Gergely napkor mint egy *elaggott ősz*, még utólszor *rázza meg fehér szakálát*, s a *vég hó* esik²⁾, úgy Mártonkor ismét *fehér levon nyargal* be már ő is; s innét a *mártoni lúdhát* „Márton *szerge*“ fehér vagy vörös színéből jóslata a jövendő téli időszaknak, valjon több sár vagy hó lesz-e a télen. Így tudja még végre a Luca napi népszokás is ismét a tél képét (I. VII), midőn *behavazott fővel, szalmába burkolva, csörgő békókkal lábaikon járnak a fiúk a házakba acél és tűzkövel* kiütve, hogy az egész télen, úgy mond, jól égjen a kályhában; mi nyilván ismét a *tél* egy sajátságos alakbani *személyesítése* volt.

Több ilyesek volnának még szedhetők időszaki egyes fordulatokkori népszokásaink köréből, melyek azonban egy részt eddig homályosabban ismerve, más részt tágabb értelmezést engedve, jobban lesznek még röviden ős vallási ünnepélyeink (XVII) nyomai vizsgálatánál összeállíthatók.

1) Karony közli vélem egy dorcikai földművesnek is e nemű magyarázatát, hogy az régi szokás utánzásra valaha, miszerint valaha az ország tanácsosai minden évben új királyt választottak pünkösd napján, később egészen egy pástor fiút, kinek álom által adva, öntudatlanul szokták volt a királyi székre helyezni, de hatalma csak a jövő pünkösdig tartott, midőn ismét hasonló módon elzenderítve, kivevék régi helyére, s a felcsúszott előbbi állapotában találta magát. a történetke nyilván könyvből kiolvasott mesére mutat, valamint hesszéjje is arra hivatkozott. ily historiai értelemben kevésbé érvényes Grünm véleménye is (784), a mennyire az ily népies szokások s ünnepélyekre ragadott királyi udvartartási formákat, a pünkösd táján tartott német királyi udvari ünnepélyektől származtatja, minőkről már a német hős dalok és a németek is különösen gyakran emlékeznek. — 2) a már előbb említett gergelyi szokások mellett, melyek inkább tavaszi, nyár-képleti értelemre vonatkoznak, figyelmestettem már fentebb a tűznél (VII) is, az okhori tűz hűtés, acélalaj járás, tűz begyújtás értelmére.

X. VILÁG.

Viszatekintés az eddigiekre és átmenet. Világtörvényszerűség, chaos, heu, hitu, törvényszerűség, természet, föld, anyag, ar-any. Világtörvényszerűség, lidéro-, tátes-, sárkány-törvényszerűség. Ördög-törvényszerűség és törvényszerűség, a szellemi jó és anyagi rossz világ törvényszerűsége. Mony, tyúkmeny, lékonya, Kékes. Világtörvényszerűség, világalkotás, makrokosmos és mikrokosmos. Ember törvényszerűsége, testalkotás. Világ, lét-világ, másvilág, alvilág. Világfa. Aranykor, éden, aranykor; a nemzeti aranykor, boldog heu és és lét; az elfajulás; vízözön.

Eddig volnának a magyar mythologia sajátági *istensége s főbb lényeiről* tana vagy tudatának töredékes nyomai, a mennyire az adott emlékek s nyomokból kitűnő eszmék, sajátági s kiválólag az istenség s főbb lényekről magyar hitregei tudat s képzetekre vonatkoznak. S e szerint világosb vagy homályosabban kiismerhető volt már eddig egy *legfőbb lény* vagy is *istenről* tudat; e mellett némileg alárendelt *főbb lények és szellemekről* nyomok, köztük kiválólag egy rossz szellem vagy istenség az *ördög* kitűnő alakjával; hasonlóan a jó és boldog, rossz és átkos *tündérek*, meg *óriások és hősköről* hitregei képletek; valamint hogy a *természetek*, az isteni, vezérlő, sugalló, jós *állati alakok*, az *égi testek és természet tüneményekről* hitregei nézetek megül, ismét csak e főbb lények alakjai tűnnek elő, a mennyire amazok ezeknek egyszerű nyilatkozatai, személyesítései, tündéres képletei, természetük tulajdonságai és sajátági, cselekvésük, testesülésük, elemük st.

Ezen visszatekintéssel az eddigiekre, mint az *istenség s főbb lényekről hitregei tanunkra*, a következőkben átmegyünk már mythológiánknak is úgy nevezhető sajátági *alkalmazott részére*; a mennyire itt ismét a nyomok vizsgálata lesz tárgyunk, melyek sajátági a magy. mythológiában fenlétezett *gyakorlati vallási momentumot*, az *embernek a fölény s világhoz* *vallási viszonyát*, vagy legalább az ezen viszony minőségéről hitregei eszméket előnkbe tárja. Ennek sajátági alapja a *világ s embernek az istenség általi teremtéséről tudat* lévén, innét kezdjük mindjárt tárgyunkat taglalni.

Ha már azonban eddig a nyomok zavart forrásokhoz vittének, honnét egyedül lehetett meríteni, s a meritett tisztulására kellett a legnagyobb gondot fordítani, hogy az alapot kiismerjük; úgy természetes, hogy itt e kevésbé feltűnő vallási nyilatkozat kiismerésére még homályosb nyomok vezérlenek, melyek első tekintetre majd nem egészen felismerhetetleneknek látszanak arra nézve, mi lehetett például a magyar ősvallás hite a világról, lélekről st. mind ez azonban, bár mi bizonytalanoknak mutatkozzanak is e nyomok, nem jogosíthat a követésük s vizsgálatukkal felhagyásra; sőt annál inkább követeli, hogy élesített tekintettel járjunk utánok felkeresésükben; s ha csak kevés s

töredékes az, mit lelünk, annál lelkiismeretesb gondossággal állítsuk össze a legesekélyebbet is, melyen amott talán könnyebben áteshettünk, mint az egyetlen ereklyét, mely még e részben ránk maradt. — Legbiztosabban azonban adja mindjárt maga a tárgy kezünkbe a felismerésére vezérlő fonalat, a mennyire itt az alkalmazott vallási nyilatkozat lévén vizsgálatunk tárgya, amaz előbbi hitregei eszmék és képzeteknek ezen utóbbiakbani alkalmazása jelenségét kell legtöbb helyt, mint összefüggő s egymást felvilágosító egész felismerni igyekeznünk. Ezen eljárásunk által pedig eredményekhez jutunk, melyek amaz első tekintetre meddőnek látszó: világ, teremtés, lélek st. mythosi nézeteinkről kérdésekre kielégítő, sőt meglepő feleletet adnak.

Míg a mythosok a theogoniai képzetekben, a különféle daimonológiai és polytheistikai alakok és személyesítések képzetében egymástól gyakrabban eltérnek, láttuk mily szorosan találkoznak a természetvallás tárgyai: az *elemtisztelet*, a *természet-tájszemények* körüli képletokban. Hasonlón mutatkozik ez a *kosmogoniák* és *anthropogoniákban*, és felmutatandó egy pár eszmetöredékeink itt ismét, minden máskép nyilatkozó eredetiségük mellett, szorosan találkoznak a nevezetesebb e nemű mythosi nyomokkal.

A világ eredetéről mythosok azon alapeszméje, hogy annak kezdetét *úr*, *kelletlen zavar*, *chaos* előzé meg, nálunk is nyelvünk egyikét halaványuló fogalmában kereshető még. A görögben ez *χάος*, a latinb. *hiatus*, az ógermánb. az eddábani a világ teremtést megelőző *úr* s zavarróli hitregés kifejezés: *gimmunga gap* – gaffen, kluft és *gáhnung*¹⁾. Ezekhez alak s értelemre hasonlóan találom régi *hew*, *heo*, *heu*, *hiu* szavunkat, s a réginyelvünkön előjövő (N. E. 3. 302) többi különféle *heon*, *hivan*, *hijan*, *hijan*, *hián* formákban innen eredő kifejezéseket; ma a közhasználat a szó *hiu* alakját ismeri csak nagyobbára, az elszármazott *vanus* értelembe, s csupán még némely származékaiban, mint *hiában* – *gratis*, *hiány* – *defectus*, *hiábavaló* – *inanis*, a tagadó *hiján* – *sine*, *absque*, maradt volna fel eredeti: *ürt* – *vacuitas*, a *semmiséget* – *hiatus*-t jelentő értelme. Régi nyelvünk fenmaradt nyomai azonban eme jelentését még tökéletesen birják. Így fordítja a Jordánszky-féle (1519) codex a genesisnek a világteremtéséről ide vonatkozó szavait: *terra autem erat inanis et vacua – ez föld kedeglen vala ýres és hew*. A bécsi cod. (N. E. 1. 12) Malachias prolog. végén: *peccato vacuos – minden büntől heitukat*. A münchen. cod. (u. o. 3. 176): *dimisorunt eum vacuum – elereztec ötlet hyan*, (u. o. 40) *invenit vacantem – lelke hivan*. A halotti beszédb. *heon tulutva wt ig fa gimilcetul* – egy fa gyümölcse *hiján* tiltá őt. Moln. és Kreszn.: *hivon – vacue, inaniter*. Nevezetesen tudja még a szó: *sötét*, *úr* értelmét a tájnyelv (Lájszót. 161-2 székely, Pápa, Marcal st. vidéki szó), mely szerint *hi*, *hij*, *hiju* a ház *fedél ürege*, hová a széna vagy gabona rakatik, *ámbár* az itt némileg a földnél fogva, a ház *héjára* – *cortex* is volna magyarázható, minek ellenében a tudomásomra divatozó közmondás: *sötét mint a hiju*, áll. Nyilván azonban a szó régi *úr* – *vacuitas*, *hiatus*, *semmiség* értelménél fogva, látjuk belőle credni, az ezen fogalmakat különféleképp alkalmazó származék szavakat, minőkül már a fentebb elsorolt *hiu*, *hiány*, *hijan*, *hiában* szavak mellett még, további formatiókat is nagy számban lelünk, mint: *hivalkodik* – *otiatur*, *vacat*, *hülye* – *döre*, kinek esze *hiányzik* vagy megzavart, a régi *heit* – *stultus*; bécsi cod. (N. E. 1. 154): *tuggad ton magadat Ieri. heitnac – scitote Israel stultum*. a münchen. cod. (Mát. 33, 17):

1) nem csak a fogalmak, de a szavak is *χάος*. *χαινω*-tól, és *gáhnun* ójez. *gina*, lat. *hiare* roko-
noknak mutatkoznak l. Grimm 535.

heitoc és vakoc – *stulti et coeci*; — *hü*, például: *kübele módon* – *stulte, coeco impetu*, vakon; *hü büba* (Pázm. pred. 8. 15): „alávalónak akarván valakit jelenteni, úgy mond, szájunk tátva azt mondjuk, hü büba.“ Különösen még *figyelmet igényel* a *küledezés*, *elhüledt* – *zavar, expavescere*, francia *embarras* értelme is, melyet ha az *elhülés* – *expavescere*, frigsccere értelemmel a *hüs* gyökhöz is lejtünk, úgy ezt is a *defectus, vacuilas caloris* értelemnél fogva ide sorolhatnók, mint Jászay is (N. E. 3. 302) a *hiv* – *vocat* igét, a jelen nem lévő hiányzásával értelmezve, ide tartozandónak véli.

Jelen szavunk és fogalmunk mellett, akarok mindjárt mellékesen *figyelmezteteni* a classicusoknál előjövő skytha kosmo- és anthropogoniai regében mythosilag is felmerülő hason névre. A rege szerint (Herodot. 4. 8 és Diod. Sic.): Herakles midőn Geryon ökreit a végtelen sivatagokon, melyek később Skythiának nevezettek, őrzé, elaludt, a felébredt észreveszi, hogy az alatt lovai és kocsija eltűnt, keresve ezeket *Hylea* a földből szülemlett, félig kigyó s félig növel találkozik, ki az elfoglalt dolgokat csak akkor adja vissza, ha Herakles vele nőszül; ennek következtében születnek magzatai Agathirsos, Gelon és Skytha. A monda nyilvános anthropogoniai értelme mellett (melyre még visszatérendünk), hogy *Hylea* és *Herkules*, az istentől s anyagból, származnak a Skythák, a *Hyle* név jelentésénél fogva kosmogoniai értelmet is ad, miután a *hyle* szónak itt az erdőség, vadon, kietlen pusztasági ür, mocsáros vidék, durva földanyag s általában *anyag materia* értelme mellett, mi utóbbi sajátlagi jelentése a görög–latin szónak (Sueton. gram. 10 Freund. lat. wört.), nyilván a monda a *Hylea* női fél kigyó alak amphibiumi tulajdonságánál fogva, a víz s föld elvegyültéből anyag, tehát ama *chaosra* utal, melyet Herakles megtermékenyítve, belőle egy új világot s embernevet hoz elő¹⁾.

Figyelmeztetek még további ide vonatkozó szavaink és fogalmainkra, különösen mikép nyelvünk ama *chaos* vagy semmiből világ alakítást a *teremtés* (*creatio*) szóval kifejezi, magát a teremtettet, a világot *teremtővény* és *természetnek* mondva. Szavunk a *terem*, *termő*, benső világos s dús értelménél fogva, igen jól fejezi ki a kosmogoniai eszmét; említtem e mellett, hogy a *természet* szavat Vajda Péter gyakori különcködő, de sokszor találó szóelemzése között a „*termő zatra*“ elemezte; ha ez több alappal történik az itteni nyilvános szóképző mellett, úgy igen jól fogott volna találni, a mennyire maga a *zat* szó a használt *zátony* képzésben, ismét ama kietlen *chaos*ot, víz és föld vegyületeket jelentené, melynek egymástól elválasztása, s mintegy ez által termővé alakításával veszi a világ kezdetét. Egyébiránt e helyt eltekintve is a bizonytalan magyarázattól, szavunk benső gyöki értelme *incrementus*ot fejez ki, minőre már a *tér*, *terebes*, *termés* st. szavak jelentése utal. — A világ alakulási processusról ósmészetre utalhat *föld* szavunk is, a mint Kresznerics már fentebb (VII) érintett magyarázata szerint: *quasi eminens ex aquis*, a víz fölé emelkedett volna a föld. A szavak összállítva benső értelmükben kifejezik már a teremtés véghezmenetét, mint azt a genesis adja: *terra erat inanis et vacua* – *üres és hevt*, — *dixit vero deus: congregentur*

1) a monda egyenesen már skytha monda lehetett, ha Herodot a pontusi hellenekől beszéltnek mondja is, hasonlóan minden más népek e nemű saját lakukból autóchthoni eredetűket beszélő regékhez, és hasonló a többi eredeti skytha mondákhoz, melyeket Herodot magyarázatra s értelmezve küszöli, majd halom hitregel képleteket tárgyiasítva s aládugva, mint itt Heraklest. egyébkint nevezetes, hogy a classicus heraklesi mondával általában a *hyle* név összefügg: majd nőül tulajdonítva neki egy *Hyle theoposion* királyleányt, majd fiaul *Hyllust* (Ovid. met. 9. 279), majd kíséreljeül *Hylast*, a szép fiút (Virg. bu. 6. 44). *Hylaeus* egy kentaur is (Ov. am. 2. 194) st. — Ide tartja már a regét *Boder* is (24), mondván: „mi *Hylea* pusztát illeti, annak *Manó* (*Manichaeus*) hitrendszerében is nyoma van, s éppen nem erőt jelent, mint tolmácsolói csakarni akarják, de az élet, szellem, tökély ellentétét, kietlent, anyagot, és ért. inas származott az éjszaki mythosbeli sötély- s halál-angyala *Hela* (?), és innét nyelvünkben ma is *hela* (?) és *hüle* epitheton, mi megérteti velünk ama *chaos*ot, melynek süket ürében természet édes anyánk *hül*, mint *barangok* vízái szikrából lelkesítve felnővénk“ s így tovább.

aquas, in locum unum et appareat arida — a vízzel vegyült iszapos zátony, *chaosból* lesz a víz fölé emelkedett föld, — *et germinat terra* herbam, s a föld termővé lesz. — Ide veszem még szinte ezen fogalmakhoz az anyag szavunkat is, a mennyire az sajátlagi „marga” földanyag s *materia* értelme mellett, még különösen az anya — *mater* gyökértelemnél fogva, itt nyilván mély jelentéssel a *matrix, producens, parturians* eszmét is kifejezné, ép úgy mint fentebb a termő természetet. Különösen áll mellette a kétségtelenül véle érintkező értelemmel bíró *ar-amy* (aurum) szó, minél fogva nem kéltem benne is ily kosmogoniai fogalom lappangását; miszerint talán a szó mintegy a *primitivus, ősi, eredeti, jobb, előbbkelő anyagot* fejezné ki, mire már Kállay is értelmezi (835. tudt. 1. 147); a szó egyébkint már mythosilag is jelentkezik, a mennyire a hozzá hasonló sanskrit *híranya*, nem csak hogy szinte aranyat jelent, de a hindu mythosi kosmogoniák szerint, épen azon ősi primitivus anyag volna, melyből minden származik; Paulin (syst.) magyarázata szerint: auri matrix, elementorum foetus, *híranya-gerbha* — goldmutter, golderzeugend; így nevezetve sajátlag a hindu világtojásból — mely maga is ekkép arany — világteremtési mythos szerint, Manu törvénykönyvében és commentárjaiban, a világtojásból kikelt világalakító Brahma *híranya-gerbha*-nak, azaz: *aurum matricem habens* (Madhatithi 9), és *omnium mundorum progenitor* (Govindaraja 9), mint azon aranytest, melyből a világ alakul, s mint az elemek összes foglalata, melyben minden lények magva foglaltatik, alakatlan s végtelen alakú, szin nélküli s minden színeket játszó (l. Görres mythengesch. 1. 80).

Ranyi állana még e szerint a fölületen, örök ifjúságu s a vég részletekig annyira értelmes nyelvünk szavai és fogalmaiból önként feltolulva. Tekintsük most a világalakulás és teremtésről azon nevezetes mythosokat, melyekhez hasonlólt még ismét feledett s levezett néphagyományunk szakadozott emlékei tudnak adni. — A világteremtésről őskori mythosok egyik legnevezetesebbike az úgy nevezett világtojásból alakulásáról képlet¹⁾. Legrégibb nyoma e mythosnak a hindu szent könyvekben, legelső pedig a Manu törvénykönyvben; e szerint (1. 5) a világ nem létezett, setét, érzéssel nem érezhető, a gondolatnak megfoghatatlan s mintegy álomba merült volt, midőn az ez (ama sanskrit *isa* vagy *tal* — lény), az öröktől létező, a magától eredő, a megfoghatatlan fényesen megjelent, s óhajlása jött magából még más lényeket is teremteni, erre a vizet teremté s magot eresztett belé, ebből *arany tojás lett*, melyben magától eredett Brahma a világotya, a szellemi lény, ki első vön testet, miután a tojásban egy isteni évszakig volt, azt gondolatával két részre osztotta, s e két félből alakította az eget és földet, közéjük helyezé a *leget*, a *nyolc világrészt*, a *víznek állandó helyét szabott* st. Elhagyva itt a Manu commentárjai s a többi puranákban erről előjövő bővebb vonásokat²⁾, (melyek közül a fontosabbak találkozásait helyükön, majd ha saját

1) Kellgren (mythes de ovo mundano. Helsingfors. 1649. 9): fabula de ovo mundano, apud populos vestustissimae antiquitatis praestantissimos longeque dissitos, divulgata deprehenditur. quae gentes antiquitatis cultu animi culturaque vitae atque societatis maxime eluceant, apud eos ipsos hunc invenimus mythum, de quo saepe disquisitum est multumque disputatum. plerique eum interpretantur, uti hunc quendam animi, quasi fortuito a poetis inventum, uti imaginem, vel quoque allegoriam poeticam orientis mundi, ex similitudine avis, quae ex ovo nascatur, petitam, vel papilionis, qui ex ovo vel nymphae procedit. ubi de hoc mytho dicunt, quod de natura mythorum generaliter, sacerdotum gentium antiquissimarum superiorem, occultam quasi, possedisse sapientiam, cuius decreta deinde, ut in mentem plebis intrare possent, formis quibusdam externis, ex libitu atque consulto induerint. Utrumque aequum falsum est... Ha id existit, quod symbolum appellamus, quodque summam antiquitatis, orientis praesertim, sapientiam continet, ubi vis interna a forma eiusdem externa separari non potest, unum vero atque integrum hanc permanent. symbolum ovi mundani, gentium antiquissimarum de forma naturaque mundi disciplinam uno momento quasi complectebatur. — 2) mint azok a f. idézett Kellgrennél (de ovo mundano) összedőltek. Manu s commentárjai: Madhatithi, Govindaraja, Kulluka, Raghavananda, meg a puranák: Vayu-, Vishnu-, Bhagavata-, Linga-, Kurma- és Matsya-puranák szerint; s utazó, mint jóles sanskrit nyelvűtűdés, ezekben kimerítőleg előadé az összes szent könyvek erről szóló

ezen mythosi nyomainkat tárgyaltam, emelem ki), átmenyek e mythosi képlet más népeknél jelensége előmutatására. A perzsa zoroasteri kosmogoniák szerint a zervane akarene – vég nélküli időben lett *világtojást* a világbika Abudad szarvával felnyitván, belőle Ormuzd és Ahriman mint *világalkotók* kelnek ki; ennek emlékére lett volna már a perzsáknál a tavaszi új évi neuruz ünnepélyek alkalmával szokásban egymást *hímes s aranyos tojásokkal megajándékozni* (Schlegel weish. d. ind. 274). A japánok és chinaiaknál a *chaos alakult egy érc tojássá*, mely minden lény csiráját magában foglalta; tiszta s világos *részletei* felemelkedtek s *képezék az eget*, míg *setét s nehézkes részeiből lőn a föld*, közöttük pedig Kami az isteni szellem szülemlett (Stubr relig. syst. d. orient. 1. 39). Az egiptomi mythos szerint, az öröktől való *kigyó alakú* Kneph *szájából jött ki a világ tojás alakban*, melyből ismét a világalakító Phta kelt ki (Euseb. praep. ev. 3. 11). Az assyr-babiloniai mythosból már csak akkép maradt volna fen a képlet, hogy az Euphratba esett volt egy csodás nagyságú *tojás az égből, melyből egy galamb költi ki az istennőt* (Hygin. fab. 197). Nevezetesen tudják a képletet szinte a hellen mythosi nyomok is, ámbár úgy látszik az itt csak a keleteni népektől eltanult, titkos mysteriumi tankint divott inkább egyes iskoláikban. Így az Orphikusok szerint (Damasius Wolfnál anecdot. gr. 3. 252): a soha nem öregbedő idő Chronos *sárkányalakban nemzé a Chaost*, a nedves aethert, a setét erebost, s ebben egy *tojást*, mely a felhőből leesve széttört s *belőle kelt ki Phanos arany szárny s bikafővel*, máskép Protogonos is, *kitől a világ ered*. Egy más, Clemens Romanusnál (ad gentil. 10. 145) fentartott tudósítás szerint: a *chaos alakult idővel tojássá*, s *belőle eredt a férfinő*, ki minden elem, anyag s világosság *szülője* volt. Athenagoras szerint ismét (Wolf anecd. gr. 253): a víz mindenek kezdete, belőle lett az iszap, ez *iszapból Chronos, a kigyó- oroszlánfő és istenarccal, ő szülte a nagy tojást*, és széttörve egyik feléből alakul a *föld*, a másikból az *ég*. Ide tarthatók még a nevezetes mellékvonások is a classicus mythosból, a *hattýú tojásból* származott mythosi lények eredetéről (l. Sepp 1. 47), miután a képzet szorosán találkozik a világtojásról mythosi eszmékkel és saját további nyomainkra nézve is némi tekintetben összefüggést fog nyújtani. A többi eurpai mythosokban ezen világtojásbólí világere-dettrőlí hitregének úgy látszik semmi, vagy csak igen homályos nyoma maradt fel; az egy finn mythos volna csak, mely ismét kitünőleg ismeri ¹⁾, és pedig annál nevezete-

szövegét, eredetiben is egyes eddig ismeretlen sanskrit codex részleteket kiadva, mit bevezetések és jegyzetekkel is ellátott, ezekben tehát az eredeti szöveget követhetem; úgy látszik, hogy a *többitre is, különösen a finn e nemű mythos előadására* lehetett a szerző szándéka intézve; tudomásomra azonban ez egy *hiány* mythosin kívül tőle eddig semmi több sem jelent meg; s azért a más mythosi nyomokra másod *mythologok* előadása után járok el. — 1) Kellgren (i. h. 15) mondja: notionis illius (ovi mundani) universam summamque vim eandem videmus apud Indos, Aegyptios, Babylonios, Phoenicos, Chaldaeos, vestigiaque eiusdem apud Persas, Sinenses, Japanenses, apud Fennos demum comprehendimus. doctrina illa apud gentes has diversissimas casu solum ita congruere non potest; augurari vero licet has inter gentes affinitatem quandam, commercium quoddam olim exstitisse . . . plures sunt gentes antiquitatis, de commercio quarum inter se nihil notí habemus . . . si vero hoc idem symbolum apud gentes inveniamus, quae, quantum noverimus, nunquam participes fuerint universae illius culturae antiquissimae, colligere possumus, eas hoc symbolum, hanc disciplinam, commercio cuidam debere, quod tamen eas aliasque cultiores gentes antiquitatis iunxerit. hoc ut videtur de gente Fennica, quae, quantum notum est, sola hoc symbolum in Europa olim tenuerit dici potest. hozzáadja még a jegyzetben: Graecis quidem ignotum non erat, sed et Aegypto translatum, semper sapientia tamquam occulta a scholis quibusdam acceptum erat, genti vero ipsi alienum permansit. dubito an ad hoc symbolum referri possit, quod mythologiae gentis Celticae exponens dicit Mone (gesch. d. heid. 2, 526): Tegid Yohel heisst dem worte nach: die kühle klarheit, seine tachtel Cleirwy: das zeichen des eies; diese war aber eins mit Llywy: der fortbringerin des eies et. Ily homályos helyeket, valamint a szláv mythosban is Hauschnak állítását Siva-krasapani-ról, hogy a kezében tartott földgolyó a világtojás volna, kétségbe veszi. Én azonban e felül még ily másod rendű mythosi nyomokban nyilatkozó kétségtelen mythosi tudatra a germán és szlávban is, még sajátink hasonló homályos nyomainál visszatérnök; mert az alapszeme, úgy látszik, mindenütt jelentkezik, s csak a világos vagy

sebben, hogy míg a többiekben az csak mint mély s rejtett vallási tan s mysterium feroget, addig itt a népies regében is él. Így beszéli ugyanis a kalevala (1. runo) a világtéremtést: hogy midőn a lég leánya Väinämöt a későbbi *világtéremtés rendezőt* (1. al.) méhében viselve, szülési kínokat szenved, s Ukko istent hívja segítségül, egy *kácsa* jelenik meg, mely a tengervíz és légben sehol sem találva helyet, hol fészket rakva *tojásit kiköltse*, végre a tengerből dombkint kiemelkedő légleány térdére rakja *le hat arany s heledik vas tojását*, melyek a térdről tengerbe esve összelörnek, s *töredékeiből lesz a világ*; a *tojás héja egyik feléből lesz a föld* gömbölyűsége, másik feléből az *ég* ivetele, a *tojás sárgájából lesz a nap, fehérből a hold, világos részéből a csillagok, a sötétből felhők*. A kép az előbbiekkal, mint látni, egészen azonos, kitünőleg nevezetes, hogy itt a tojást előhozó istenségi, *higgyó, sárkány* alakok helyett, amaz előbb említett *hattyú-kácsa* áll.

Most tekintsünk szét, mit bírunk mi mindehhez hasonlót? az egész kevés ugyan, de nyomos, homályos, de kétségtelenül ide vezető nyom. Legnevezetesebb s egyszerűs mind legsajátságosabb mythosi képleteinknél, mint a *lidérc* és *tátosnál* értesülünk még azon, az első tekintetre annyira fonák és nevelésnek látszó népies álhiedelemről, mely ezek eredetét bizonyos *tojásból* származtatja. Így tudják különféle közlések a lidérről (1. est VIII), hogy *kakas tojásból* származik, de *embernek kell kiköltöni*, és pedig hóna alatt hordozva (Karcsey u. muz. 2. 498); s egy más csallóközi néphiedelem szerint (gy. 206), ha a jérce első tojása meleg ganajba tétetik, vagy pedig maga az ember azt hóna alá tevén, ott kilenc nap alatt kikölti, ezen tojásból kikelő csirke lidérc lesz. Kecskeméti néphit szerint (gy. 258) ismét, a *lidérc oly tojásból kel ki*, melyet *hét éves kakas tojt*, a ki ily tojásra szert tehet, annak hóna alatt kell azt addig hordani, míg kikel. A tátosról (VIII) bár csak egy közlés tudja, de igen nevezetesen beszöve egy mondába (népd. 3. 226), hogy *ötszögletű fekete tojásból egy paripa ugrik ki*, melynek három feje s öt lába van, és beszéli tud. Ezen, amint mondók, első tekintetre egészen képtelen s mythosi lényeknek a néphagyományban feledettsége s aljasulásából csupán magyarázhatónak vélt értelmellen, fonák s ábrándosaknak tetsző vonások s képletek is minden egyes részükben, bár mennyi lényegeset feledhetett már ezekben is a hagyomány, a fentebbi öt hitregei képletekkel szorosan találkoznak. Valamennyi tárgyalt, amaz világtojásról mythosokban ugyan is így látjuk, hogy ezen *világtojásból a világ teremtése előtt egy isteni lény kel ki* sajátlag, ki által azután rendeztetik a tojás részeiből a világ; így a hinduban Brahma a világotya az első szellemi lény, mely testesül, a perzsában Ormuzd s Ahriman, a jappaniban Kami az isteni szellem, az egiptomiban a világ alakító Phtah, a hellenben Protogonos vagy az arany szárnyas s bikafejű Phanes, valamint a perzsa mythos is az előbbieknél mellett Abudad világtaurust említi, hogy szarvaival nyitja meg a világtojást. Ha már lényegükben jó formán feledett, s csak a népies babona s álhiedelemben fentartott lappangó hagyományból egyedül ismert *lidérc* és *tátos* nevű mythosi lényekben, amolyan első rangú világalakító lényeket mint Brahma, Ormuzd, Ahriman st. nem vagyunk képesek is felismerni, úgy a maig homályosan ismert ezen képleteinket is még teljes joggal hasonlíthatjuk amaz világerőt kifejező második rangú, majd nem egészen hasonló alakokhoz, minő a fentebbi hellen mythosi *szárnyas bikafejű Phanes*, vagy a perzsa *világtaurus Abudad alakja*; melyekhez a mi *szárnyas, tüzes, légben járó tátos töröli* mythosi képletünk teljesen tartható, a mint itt az is *ötszögletű tojásból, három fü- s öt lábbal kel ki*; és pedig annál inkább, mert a tátos névben a mellett,

homályos nyomokban van a külüncég. Maga Kellgren is (23) némileg ellent mond magának, midőn a ten legrégibb szerkezetét a vedai s puranai hagyományok nyomán még a közé arini korokban az indo-európai törzs elvána előtti időben vélt keresendőnek, utóbb pedig ezeknél nyomát kétségbe veszi.

hogy az a *hitregés lóképlet* és sajátlag a *taltos papi* névkint jő elő, míg a háttérben mindezek megett nyilván egy *fensőbb*, ezek által jelentkező *isteni lény jelensége lappang* (I. XV). És így a *lidércben* is, mai kísértetes ördögmadár s kincsbordó szellem babonás néphiedelmi értelmén túl, amint az hasonlóan mintegy incubus szellem s ihleő (ihlic, iglic) madár-alakjánál fogva nemzeti regénk turul védnemtői madár képletével is találkozok, nyilván mythosunk egy mélyebb jelentésű *főbb lény* jelensége szinte, mint erre már helyén (VIII) figyelmeztettem. Ekkép tehát feledve mythosunk magát a világtojárólí sajátóságosb eszmét, nyilván csak a közelebb álló, ezen főlényekrőlí a babonában fenmaradt e nemű képzeteket, mint töredékét tartotta volna még fen. Felvilágosítók tárgyunkra még a kisebb mellék körülmények is; a mit ugyan is a mythosok tovább a világtojáról beszélnék, az különösen *kiköltése, felnyitása módja s ideje*; miszerint vagy maga a benfekvő világsszellem Brahma nyitja meg, vagy a világbiha szárvaival löri fel st. nálunk ez a babonás hiedelemben egyező tudattal, már csak az ember hóna alatt hordása által történik, miszerint tehát egyszerűn a természetes meleg által kiköltetik, ide mutatván az egy eltérőbb nyom is, mely a ganaj melege általi kiköltését említi. Az időre nézve mindnyája ismét bizonyos időszakot feltételez, mely alatt a különös világ alakulás bensejében készül; a hindu így különösen egy isteni évszakot. Nálunk ezen körülmény különösen kiemeltetik; a lidércnél *kilenc napot* említi, a tátosnál *hét telet és hét nyarat*, míg a nyolcadikra kikel, mi némileg a bibliában előjövő hét napi teremtési időszakhoz tartható volna. A tojás anyaga ismét a hinduban élénk tudattal *arany*nak mondatik, másokban *érc*, a finnben különösen *hat arany* és egy *vas tojást* tojik a kácsa (a kalevala szerint nyilván ezen hét tojásból csak egy emeltetik ki, melynek részéből alakul a világ); nálunk csak *ötszögletes* alakját s *fehete színét* említi a tátosnál az eddig tudomásunkra lévő néphit; ámbr mint láttuk, amaz arany ősz eredeti primitivus anyagrólí emlék mythosunkban ezek nyomán szinte erősül.

De ez még nem minden mit mythosunk ehhez tudhatott. Legnevezeteseb ugyan is ezen képletek közt maga a *tojás eredete*; a legtöbb mythosok vagy feltételezve a világ alakulás előtt egy lényt, egyszerűn ettől származtatják, vagy pedig magából az űr és zavarból összealakulva, míg mások különös képleteket s alakokat tárgyasítanak, melyektől eredtetik; ilyen nevezetesen a látott *higyo alakú* Kneph mellett, kinek szájából jő a világtojás, a *higyo testü, oroszlán fejü*, isten arcú Chronos *sárkány alak*, ki szinte azután e tojást szüli. Saját néphitünk a fentebbiekben mint láttuk, *kakas, két éves kakas*, vagy első tojásban lévő *jércét* emleget; mit természetesen ismét a képtelenségek fenforgása mellett, melylyel ily babonás népies hiedelmek járnak, hogy például *kakastól* eredtetik az ily bűvös ördögi tojás st., abban találna magyarázatot, hogy a *csibe alaki lidéro* igen megfelelőleg jérce, vagy regés hét éves kakastól származtatik; de mikép lesz azután okozatosan erre visszavihető a tojás, melyből az eltérő tátosi képlet kel ki? Nyilván tehát a babona látszólagos képtelensége s a természetes magyarázatok helyébe inkább a mythosi hasonlati alapon keresendő a megfejtés; s e szerint épen így tudja már a finn rege, hogy *kácsától* származik a világtojás, valaminthogy az assyriai szerint *galamb* költi ki, s nálunk *jérce* vagy *kakas*. Ide tartoznak már azonban egyiránt a *hattyú* mythosbólí fenérített vonások is, miszerint a hattyú alakú Leda tojásából kelnek ki a mythosi lények Pollux és Castor, a hold és a nap, s így egy esth regében is pürje madár arany bokorba fészkelve tojásait, belőlök a napot s holdat költi ki (Sepp 1. 291). Mint a finn regében tehát a sajátlagi keleti mythosi hattyú alak a kácsává ment át, úgy ama néphiedelmünkben a jércév s a mondott regés kakassá; de így láttuk saját hattyúnöinkrőlí regéket is ismét a mesében a kácsa alakkal fentartva. Mindez figyelmeztet egyszersmind a már szinte ott felmutatott hasonlatra, mikép az óészaki regében (Suorri 16), az ősz világeredet kúforrásában: urdarbrunn, két hattyú

uszkál ¹⁾), minőket nálunk is nevezetesen az ott felhozott (IV) rege (Béltől Liptóban) így tud, egy régi csodás forráson uszkálva ²⁾). Mind ezen képletek mellett azonban felmerül mindjárt még egy más közvetítő alak is; az egiptomi mythos szerint a tojás *kigyó alakú* Kneph szájából jő, a görög szerint *az iszapból lett sárkány alakú* Chronos szüli. Sajátságos néphagyományainkat már a sárkányról előadva (VIII), mikint az a népvélemény szerint majd az *iszapos posványban* 7 v. 13 évet töltött *hal* vagy *kigyóból* lesz, vagy pedig az üres kútakban, szemétdombban rejtező *öreg házi kakasból* (Karcsey u. muz. 2. 499, és gy. 74), — figyelmeztettem ezen egészen sajátos és már alig magyarázható homályos képletekre, melyek ismét egyszerűn képtelen népies ábrándos meséknek mutatkoznak; s íme a nevezetes, mély mythosi magyarázat s értelem, melynek jelentésére ott még a vizsgálat meg nem ért volt, itt felmerül; és pedig annál inkább, mert azt most itt azóta ismeretemre jött német néphagyományos regei nyomokkal is közvetíthetem. Így tudja ott is a néphit (Wolf zeitschr. f. myth. 1. 140), hogy az ily ganaj vagy szemétdombba helyezett 7 vagy 9 éves kakastojásából kel ki a sárkány ³⁾), mi kétségtelenül ismét csak a sárkányról ezen ősi kosmikus képzetekben lelheti megfejtését; egyébiránt e mellett figyelmeztethetni lehet még a lidércnek magának sajátlag a sárkánynyalí azonos vonásaira a néphitben (VIII). E szerint már azon mythosok is, melyek ezen világtojás előhozására a sárkány helyet más lényeket tárgyasítanak, tudják mellettük a *sárkány képletét* is; így a hindu, hol e mythos kifejlődése első nyomait keressük, tudósít még a fentebb előadottakon felül, hogy (Manu 1. 13) a világtojás körül *Ananda* a vég nélküli *kigyó* csavaródott, s ismét az óéjszaki hitrege, mely dús kosmogoniai emlékeiben emez tojásbólí világalakulást, mint mondók már feledni látszik, említi még *amaz ősi világeredet* kútforrásában úszó, idevágó hattyúkrólí képlet mellett, hogy a világ körül *Jormungandr* az óriási *midgard-* (világ) *kigyó* tekerődzik (Snorri 51). A nyomok tehát kétségtelenül mindenfelé találunk, s egyszersmind mythos dús eredeti alappal fejtük meg a homályos néphiedelmeket ezen különös hitregei lények eredetéről, miket tehát fentebb egyszerűn, beléljük s rájuk kényszerített magyarázatok nélkül hagyhattunk, hogy itt csupán alkalmazva s az illető alapon kimutatva, azok mintegy magukból fejtsék ki magukat. Feledett mythosi nyomaink e szerint a hitregés lényekhez tapadó eszmékben tartották volna fel, mintegy a theogoniákban a kosmogoniákat; mi mint igen okoszerű, egymásba térő hitregei jelenség foglal helyet, a sárkány, lidérc, tátos st. lényeknek ugyan azon eredet tulajdonítottván, melylyel sajátlag, ezen lények közvetítése s működése által, maga a világ szülemlett. — Ha végre sajátlag számot akarok magannak adni mindezen töredékes nyomok értéke, összefüggése és mythosi becsük meg viszonylásukról, úgy azt tartom: hogy ezen töredékek, bizonyos mythosi lényeknek a népies hagyományban ekkép fenmaradt eredete tudatáról, mint itt a sárkány, lidérc s tüdbiről, s az ezzel összefüggő világeredetről, épen úgy volnának még például veendőök, mint az élénkebb tudattal fentartott hasonló, például finn mythosi nyomok, hol számtalanszor az úgy nevezett varázsló runókban az ily mythosi lények — kiknek segítséget az illető idézésük által eszközölni akarja, vagy rossz befolyásoktól igézésük által menekülni kíván — eredete elbeszélése közt elmondják mellettük a világ s számos dolgok eredetérőlí különös hitregés tudatukat, mi mellett itt csak röviden a kalevala s a Schröternéli runók

1) miben tehát még itt is a máskép egészen nélkülözött világtojás eszméjérőlí ősi mythosi nyom maradhatott len az óddai hitrege ezen vonásában. — 2) lásd egyébkint ezen óddai urdarbrunn ősi világeredeti forráshoz, a finn kalevalában ismét kalevforrásbólí kosmogoniai származtatásokat. kaleval. 20. 147, 162. — 3) i. h. Reehbeis, schweizer volksrühel: aberglaubensatz eines alten receptirbuches, handschriftl. aus den städtehen Brugg an der Aare: „jeder güggel legt nach 7 od. 9 jahren einmal ein ei; lässt man dieses ausgehen und unter rosmist bebrüten, so kommt ein drache hervor, der alles mit dem blicke tödtet. dann nehme man dem hahn das ei weg, und lasse einen zentnerstein darauf fallen et. mi e kosmogoniai eszmét a német mythosokkal ismét szinbe hűvetkand.

helyeire utalok ¹⁾). Lehet tehát, hogy nálunk is e töredékek a néphitben így tarthaták fel magukat, mint még sokáig gyakorolhatott sárkány, lidérc st. büvölési, idézési, kiolvasási st. érdekes formulák, melyekből ma számunkra semmi egyéb sem maradt fel, ama összefüggetlen töredékes itt felmerülő tudaton kívül, de melyet a folytatott vizsgálat bizonyára még sok érdekes fellelésével fog gyarapíthatni.

Valjon ezen töredékes nyomok után azonban kiindulhatunk e még tovább is az eszmének hagyományainkban keresésére? Én, mint mondom, nem kétlem, hogy azok még sok felül fognak jelenkezni, ha a vizsgálatnak majdan sikerült, a bizonyára még számos lappangót felszedni; a mint most ezen igyekezetek kezdetén állunk itt, az adott homályos nyomokhoz alig tudok más, mint még csak egykét ezeknél is halaványabb képletre figyelmeztetni; így például egy érdekes, de ma már csak tréfás s bohós értelemben fentartott mesénkben, (melynek számos érdekesb variánsai mellett itt csak azon ismeretesebb egyik szövegére utalok, mely a muzarionban (3. 97) közbelátásra áll), még ezen nevezetes képlet fordulhat elő: „volt egyszer egy *tojás*, addig addig gömbörgött szegényke, míg végtére belé unna a gömbörgésbe, mi jut eszébe? útra készül vala, hogy tyúkot vegyen, mely őt kiköltse,“ a továbbiban átmegy már így, egy különös állatmesébe, az által szöve tovább a bohózatot, mely megett én még amaz eredetibb értelmet gyanítanám, s melyet, mint mondom, még majd élénkebb variánsok előhozása jobban fog magyarázhatni. Nálam egy variáns (gy. 87) már így tud az *arany tojást tojó kakasról*, mi a család boldogságát eszközli; s nem tudom nem tartalmazza-e e mellett, a világtojásról eszmét még azon számos mondánk is, melyek csodás aranytojó madarokról szólanak (l. Gaal 313), s melyek szerint ily aranytojás birtoka, vagy megevése mindentudást, boldogságot, kincseket, királyságot eszközöl; találkozva ismét mindezek számos idegen népek meséivel (l. Grimm összehasonlító kötetéb. Gaalhoz felemlítve), melyekben azonban már keresett mythosi eszménk nyilván más közelebb álló, gyakorlatibb, anyagiab értelemmel mellett egészen elhalványulhatott.

A népszokás és babonából is csak így volna ide tartható még, néhány nyom. Így értelmezte már a husvéti és más ünnepek alkalmával, *himes tojás készítés s ajándékozásnak*, a föld minden népeinél terjedt s egész az ó pogány korba felvivő szokása, a mennyire már fentebb érintők, hogy a mythologok ezt egyenesen ezen cosmicus értelemmel hozzák összefüggésbe, miszerint a perzsáknál már, neuruz tavaszi ünnepe, melylyel az új év kezdetett, a világ tojásból kikelte emlékére, ily aranyos, himes tojás ajándék divatozott (l. f.); hasonlóan a zsidók, egiptomiak, sőt más vad népeknél is (Sepp 1. 45), valamint a szlávok (Hanusch 197, nálunk Kollár rozpravy 354), germánok st. ezen mai szokása egyenesen ezen eredethez tartatott. Valjon azért a nálunk magyar népünknel szinte teljesen ekkép divatozott csak ezekből átvettnek származásuk-e, s nem lehetne-e az amazokénál, a szláv és germánokénál, élénkebben fennlévő világtojásról nyomainknál fogva, azt egyenesen amaz eredeti alaphoz tartanunk? ²⁾). Ide tartható-e még, a már épen homályos s kétes értelmű népbabonáinkból is egy pár vonás, mint egy szegedi 1731-diki boszorkány perben a Kis Mojzses neje elleni vád, hol különféle büvös fürdőknek, bizonyos *föld, hant*, vakantúrás és szemétdombbéli (l. föld VII) csinálása mellett, még előző, hogy „az fürdőt megfőzven, mely köles

1) az ily büvös runók, melyekben a legérdekesb hitregei eszmék merülnek fel, s melyekről sajátlag lejjebb helyén (XIII) fogok még szólni, nevezetesebbjei (melyek összefüggő hitregei elbevezetéseknél alakítván be a nemzeti dalokba): a kalevalában 9. 5 a vas eredetéről, elmondva a seb ellen, melyet okozott, s belője vegyítve mindjárt a világ eredetéről hitregeket. u. o. 17. 542. a tűz (l. VII), a ser (20. 140) a medve st. eredetéről; Schröternél fin. runen. 7, 27, 47, 55 st. Idézem ezt itt, mert arra, hogy itteni vizsgálaton értelmét az olvasó teljesen felfogja, szükség ezek mythosi jelentése ismeretével bírni, melyek további magyarázata célomtól itt messze vinne. — 2) mindez ismét a többi eurpai s más népeknél ezen homegoniai eszme tudatára utalna tehát Kollgren ellenében, ki azt, mint láttuk, kétségbe vonta.

szalmából volt, egész *tyúkmonyat* is tett beléje és házsöprőn általszűrte az fördőt, "mire a vádolt vallomásában feleli „az fördőt söprőn által azért szűrte, hogy gazos volt, *tyúkmonyat* ismét azért tett bele, mivel úgy látta másoktól“¹⁾; mi tehát kétségtelen divatos népbabonára utalna. Egy más boszorkánypörben (Palugyai i. h. 206) a vád: vak gyermek orvoslására *gólya fészekből* oly *tojás héját* kivenni, melyből a gólya fiak kibujtak, s töredékeivel a világtalan szemét behiteni; minél megint a gólya s ama hattyú közti hasonlatra is lehet figyelmeztetni, valamint a gólya költéséről anthropológiai mythosi nyomainkban is alább látandó eszmére.

Fen maradt végre még maga a *tojás* szó vizsgálata, a mennyire nyomán is a világ-eredetről még nevezetek fogalmak merülnek fel; a *tojás*, *tojik*, a mennyire mai értelme magában a *partus ovi*, *positio ovi* volna, magát a szülési cselekvést jelentené, melylyel az létre jő, s a szerint a *tol* igétől származtatható; miért alkalmazva a világtojásban is, csak ily *partus*, a *létre jövés* cselekvését s nem magát a tárgyat, mely sajátlag azért nyelvünkön a különböző *mony*, *tyúk-mony* névvel bír, fejezné ki; a vizsgálat tehát az utóbbi szavat illeti inkább. De már maga a *világ születését* kifejezhető ezen *tojás* szó által figyelmeztettek a nevezetes népies, közmondásos *ördög tojás* szólásunkra; fentebb (Örd. III) felhozvák már ezen *ördög tojás* - *inventum v. figmentum diaboli* (Pázmán kal. 96), *ördög tojta* (Cseréy hist. 251), *ördög is a dombra tojik* (E. 1848) szólások értelmei, melyek szerint véle, mintegy a rosznak az ördög által létre jötte jellemzetik, az, az ő munkája-, csinálmányának tulajdonítatik. Ezen eszme azonban már kétségtelenül összefügg ismét ama szinte ott felhozott (III) *ördög adta*, *teremtette*, *ördög szülte*, *ördög fajta*, s a hasonló rosz értelmű *kutya szülte*, *eb adta*, *kutya fajta* (Sármay par. 26) káromlás és szitkos szólás értelmével, miszerint az *ördögnek* általában a *rosznak teremtése* s *adása* tulajdonítatik. De a szólásban egyiránt megint különösen a *teremtés* - *creatio* vonja magára figyelmünket, miután ludomásunkra e szó maga teszi ismét számos véle alakított imprecatiók értelmét, minők az *eb adta*, *teremtette*, s a lingami jelentésű *b-m teremtette*. Ennek nyomán tehát általában már felülrik a káromló, *pogány eredetű* s *értelmű* szitkos imprecatiókban fentartott, azon nyilván pogány ősvallási mythicus eszme, mely a *világ teremtését* egy *rosz*, *eb minőségű*, *ördög lénytől* származtatja; mily hit csakugyan számos s a legűbb mythosokban azon értelemmel nyilatkozik, hogy míg a *tisztább szellemi világ egy jó istenség műveinek*, *tulajdonítatik*, addig az *anyagi romlott*, *szenvedő*, *véges világ* ismét a *gonosz elodnok* az *ördög csinálmányának* s *teremtésének* tartatott. Így hozatik már különösen fel a perzsa mythosi dualismus, mely a jó Ormuzd és rosz Ahriman teremtésében ezen nézetet kifejezné, s hol épen a tárgyalt világtojásról kosmogonia szerint is, ebből Ormuzd s Ahriman és pedig ez utóbbi legelől bujt volna ki. Ha mythosunkban amaz Ahrimannak az Ármányban áthozása alappal bír, úgy már igen jól meg fejteve bírnök ezen ősvallási nézetet; azontul is azonban kétségtelen, hogy az ördög miut a jó istenséggel ellentézetett rosz lény jő elő, kinek tehát még a népies, pogány eredetű szitokban a rosz teremtés egészen megfelelőleg tulajdonítatik; minél fogva tehát mythosunkban is a rosz, anyagi, testi *romlott véges világ teremtése* megfelelőleg ama mythosi nézeteknek tartatott az *ördög tojásának*, az *ördögtől* v. *ebtől adott*, *csinált*, *teremtettnek*; míg tovább a világ tojásról kosmogoniai nyomaink és sárkányról hitregénknél fogva, maga a *világtojást tojó sárkány* is ezen ördög alakja volna csupán. Mind ezen nyomok, ki lévén ekkép vizsgálatunk által valódi alapjuk jelölve, melyen érintkeznek, erősülnek már azok által, mik fentebb a manónál (II) is felhozvák, miszerint t. i. az említett magyar szitkos szólások ily értelmét az által vélték eddig magyarázhatni vizsgálóink,

1) a vallomás Palugyaijánál is magy. orsz. leírása 2. 209, nálam a vád is, és a vallomás javítottan, mint adom, kézírati másolatban az eredetiből I. XIV.

X. VILÁG.

Visszatekintés az eddigiekre és átmenet. Világteremtés, chaos, hee, htu, teremtés, természet, föld, anyag, ar-any. Világtajás, lidéro-, tátos-, sárkány-tajás. Ördög-tajás és teremtés, a szellemi jó és anyagi rossz világ teremtése. Meny, tyúkmeny, kékanya, Kékes. Világolomok, világalakítás, makrokosmos és mikrokosmos. Ember teremtése, testalakítás. Világ, lét-világ, másvilág, alvilág. Világfa. Aranykor, éden, aranykert; a nemzeti aranykor, boldog hen és és lét; az elfajulás; vízszén.

Eddig volnának a magyar mythologia sajátági *istensége s főbb lényeiről* tana vagy tudatának töredékes nyomai, a mennyire az adott emlékek s nyomokból kitűnő eszmék, sajátlag s kiválólag az istenség s főbb lényekről magyar hitregei tudat s képzetekre vonatkoznak. S e szerint világosb vagy homályosabban kiismerhető volt már eddig egy *legfőbb lény* vagy is *istenről* tudat; e mellett némileg alárendelt *főbb lények és szellemekről* nyomok, köztük kiválólag egy rossz szellem vagy istenség az *ördög* kitűnő alakjával; hasonlóan a jó és boldog, rossz és átkos *tündérek*, meg *óriások és hőskről* hitregei képletek; valamint hogy a *természetelemek*, az isteni, vezérlő, sugalló, jós *állati alakok*, az *égi testek és természet tüneményekről* hitregei nézetek megül, ismét csak e főbb lények alakjai tűnnek elő, a mennyire amazok ezeknek egyszerű nyilatkozatai, személyesítései, tündéries képletei, természetük tulajdonságai és sajátági, cselekvésük, testesülésük, elemük st.

Ezen visszatekintéssel az eddigiekre, mint az *istenség s főbb lényekről hitregei tanunkra*, a következőkben átmegyünk már mythológiánknak is úgy nevezhető sajátági *alkalmazott részére*; a mennyire itt ismét a nyomok vizsgálata lesz tárgyunk, melyek sajátlag a magy. mythológiában fenlétezett *gyakorlati vallási momentumot, az embernek a fölény s világhoz* *vallási viszonyát*, vagy legalább az ezen viszony minőségéről hitregei eszméket előnkbe tárja. Ennek sajátági alapja a *világ s embernek az istenség általi teremtéséről tudat* lévén, innét kezdjük mindjárt tárgyunkat taglalni.

Ha már azonban eddig a nyomok zavart forrásokhoz vittének, honnét egyedül lehetett meríteni, s a meritett tisztulására kellett a legnagyobb gondot fordítani, hogy az alapot kiismerjük; úgy természetes, hogy itt e kevésbbé feltűnő vallási nyilatkozat kiismerésére még homályosb nyomok vezérlenek, melyek első tekintetre majd nem egészen felismerhetetleneknek látszanak arra nézve, mi lehetett például a magyar ősvallás hite a világról, lélekről st. mind ez azonban, bár mi bizonytalanoknak mutatkozzanak is e nyomok, nem jogosíthat a követésük s vizsgálatukkal felhagyásra; sőt annál inkább követeli, hogy élesített tekintettel járjunk utánok felkeresésükben; s ha csak kevés s

törődékes az, mit lelünk, annál lelkiismeretesb gondossággal állítsuk össze a legosekélyebbet is, melyen amott talán könnyebben áteshettünk, mint az egyetlen ereklyét, mely még e részben ránk maradt. — Legbiztosabban azonban adja mindjárt maga a tárgy kezünkbe a felismerésére vezérlő fonalat, a mennyire itt az alkalmazott vallási nyilatkozat lévén vizsgálatunk tárgya, amaz előbbi hitregei eszmék és képzeteknek ezen utóbbiakbani alkalmazása jelenségét kell legtöbb helyt, mint összefüggő s egymást felvilágosító egészet felismerni igyekeznünk. Ezen eljárásunk által pedig eredményekhez jutunk, melyek amaz első tekintetre meddőnek látszó: világ, teremtés, lélek st. mythosi nézeteinkről kérdésekre kielégítő, sőt meglepő feleletet adnak.

Míg a mythosok a theogoniai képzetekben, a különféle daimonológiai és polytheistikai alakok és személyesítések képzetében egymástól gyakrabban eltérnek, láttuk mily szorosan találkoznak a *természetvallás* tárgyai: az *elemtisztelet*, a *természet-tülszemélyek* körüli képletekben. Hasonlón mutatkozik ez a *kosmogoniák* és *anthropogoniákban*, és felmutatandó egy pár eszmetörödékeink itt ismét, minden másképp nyilatkozó eredetiségük mellett, szorosan találkoznak a nevezeteseb e nemű mythosi nyomokkal.

A világ eredetéről mythosok azon alapeszméje, hogy annak kezdetét *ür*, *kelletlen zavar*, *chaos* előzé meg, nálunk is nyelvünk egyikét halaványuló fogalmában kereshető még. A görögben ez *χάος*, a latinb. *hiatus*, az ógermánb. az eddábani a világ teremtetést megelőző *ür* s zavarróli hitregés kifejezés: *ginnunga gap* – gaffen, kluft és *gäknung* ¹⁾. Ezekhez alak s értelemre hasonlóan találom régi *hew*, *heo*, *hou*, *hu* szavunkat, s a réginyelvünkön előjövő (N. E. 3. 302) többi különféle *heon*, *hivan*, *hijan*, *hijan*, *hián* formákban innen eredő kifejezéseket; ma a közhasználat a szó *hiú* alakját ismeri csak nagyobbára, az elszármazott *vanus* értelemben, s csupán még némely származékaiban, mint *hiában* – *gratis*, *hiány* – *defectus*, *hiábavaló* – *inanis*, a tagadó *hiján* – *sine*, *absque*, maradt volna fel eredeti: *ürt* – *vacuitas*, a *semmisséget* – *hiatus*-t jelentő értelme. Régi nyelvünk fenmaradt nyomai azonban eme jelentését még tökéletesen birják. Így fordítja a Jordánszky-féle (1519) codex a *genesis*nek a világteremtéséről ide vonatkozó szavait: *terra autem erat inanis et vacua – ez föld kedeglen vala ýres és hew*. A bécsi cod. (N. E. 1. 12) Malachias prolog. végén: *peccato vacuos – minden büntől helukat*. A münchen. cod. (u. o. 3. 176): *dimiserunt eum vacuum – elereztec ötlet hyan*, (u. o. 40) *invenit vacantem – lelto hivan*. A halotti beszédb. *heon tulutoa wt ig fa gimilcetul* – egy fa gyümölcsze *hiján* tiltta őt. Moln. és Kreszn.: *hivon – vacue, inaniter*. Nevezetesen tudja még a szó: *sötét*, *ür* értelmét a tájnyelv (tájszót. 161-2 székely, Pápa, Marcal st. vidéki szó), mely szerint *hi*, *hij*, *hiju* a ház *fedél ürege*, hová a széna vagy gabona rakatik, ámbár az itt némileg a fűdélnél fogva, a ház *héjára* – *cortex* is volna magyarázható, minek ellenében a tudomásomra divatozó közmondás: *sötét mint a hiju*, áll. Nyilván azonban a szó régi *ürt* – *vacuitas*, *hiatus*, *semmisség* értelménél fogva, látjuk belőle eredni, az ezen fogalmakat különféleképp alkalmazó származék szavakat, minőkül már a fentebb elsorolt *hiú*, *hiány*, *hiján*, *hiában* szavak mellett még, további formatiókat is nagy számban lelünk, mint: *hivalkodik* – *otiatur*, *vacat*, *hülye* – *dörs*, kinek esze *hiányzik* vagy megzavart, a régi *heit* – *stultus*; bécsi cod. (N. E. 1. 154): *tuggad ten magadat Isrl. heitnac – scitote Israel stultum*. a münchen. cod. (Mát. 33, 17):

1) nem csak a fogalmak, de a szavak is *χάος*, *χαίνω*-tól, és *gähaem* óéjz. *gina*, lat. *hiare* roko- neknek mutatkoznak l. Grimm 525.

heitoc és vakoc - *stulti et cocci*; — *hü*, például: *hübele módon* - *stulto, cocco impetu*, vakon; *hü büba* (Pázm. pred. 8. 15): „alávalónak akarván valakit jelenteni, úgy mond, szájunk tátva azt mondjuk, hü büba.“ Különösen még *figyelmet igényel* a *hüledezés*, *elhüledt* - *zavar, expavescere*, francia *embarras* értelme is, melyet ha az *elhülés* - *expavescere*, *frigescere* értelemmel a *hüs* gyökhöz is lejtünk, úgy ezt is a *defectus, vacuitas caloris* értelemnél fogva ide sorolhatóak, mint *Jászay* is (N. E. 3. 302) a *hív* - *vocat* igét, a jelen nem lévő hiányzásával értelmezve, ide tartozandónak véli.

Jelen szavunk és fogalmunk mellett, akarok mindjárt mellékesen *figyelmeztetni* a *classicusoknál* előjövő *skytha kosmo- és anthropogoniai* regében *mythosilag* is felmerülő hason névre. A rege szerint (Herodot. 4. 8 és Diod. Sic.): Herakles midőn Geryon ökreit a végtelen sivatagokon, melyek később Skythiának nevezettek, őrző, elaludt, a felébredt észreveszi, hogy az alatt lovai és kocsija eltűnt, keresve ezeket *Hylea* a földből szülemlett, félig kigyó s félig növel találkozik, ki az elfoglalt dolgokat csak akkor adja vissza, ha Herakles vele nőszül; ennek következtében születnek *magzatai*. Agathiros, Gelon és Skytha. A monda nyilvános anthropogoniai értelme mellett (melyre még visszatérőndünk), hogy *Hylea* és *Herkules*, az istentől s anyagból, származnak a *Skythák*, a *Hyle* név jelentésénél fogva kosmogoniai értelmet is ad, miután a *hyle* szónak itt az erdőség, vadon, kiellen pusztasági ür, mocsáros vidék, durva földanyag s általában *anyag materia* értelme mellett, mi utóbbi sajátlagi jelentése a görög-latin szónak (Sueton. gram. 10 Freund. lat. wört.), nyilván a monda a *Hylea* női fél kigyó alak *amphibiumi* tulajdonságánál fogva, a víz s föld elvegyültéből anyag, tehát *ama chaosra* utal, melyet Herakles megtermékenyítve, belőle egy új világot s embernemot hoz elő¹⁾.

Figyelmeztetek még további ide vonatkozó szavaink és fogalmainkra, különösen mikép nyelvtünk *ama chaos* vagy *semmiből* világ alakítást a *teremtés* (*creatio*) szóval kifejezi, magát a *teremtettet*, a világot *teremtvény* és *természetnek* mondva. Szavunk a *terem, termő*, benső világos s dús értelménél fogva, igen jól fejezi ki a *kosmogoniai* eszmét; említtem e mellett, hogy a *természet* szavat *Vajda Péter* gyakori *különcködő*, de sokszor találó szövelemzéseit közt a „*termő zatra*“ elemezte; ha ez több alappal történik az itteni nyilvános szóképző mellett, úgy igen jól fogott volna találni, a mennyire maga a *zat* szó a használt *zátony* képzésben, ismét *ama kiellen chaos*, víz és föld vegyületeket jelentené, melynek egymástóli elválásztása, s mintegy ez által *termővé* alakításával veszi a világ kezdetét. Egyébiránt e helyt eltekintve is a bizonyítalan magyarázattól, szavunk *benső gyöki* értelme *incrementumot* fejez ki, minőre már a *tér, terebes, termés* st. szavak jelentése utal. — A világ alakulási processusrólí ösnézetre utalhat *föld* szavunk is, a mint *Kresznerics* már fentebb (VII) érintett magyarázata szerint: *quasi eminens ex aquis*, a víz fölé emelkedett volna a föld. A szavak összeállítva *benső értelmükben* kifejezik már a *teremtés véghezmenetét*, mint azt a *genesis* adja: *terra erat inanis et vacua* - *üres és howt*, - *dixit vero deus: congregentur*

1) a monda egyenesen már *skytha monda* lehetett, ha Herodot a *pontusi hellenektől* beszéltnek monda is, hasonlóan minden más népek e nemű saját lakukbólí *autochthoni* eredetüket beszélt regéhez, és hasonló a többi eredeti *skytha mondákhoz*, melyeket Herodot magyarázgatva s értelmezve *köszöni*, saját *hellén hitregei képleteket* tárgyiasítva s aládugva, mint itt Heraklest. egyébkint nevezetes, hogy a *classicus heraklesi mondával* általában a *hyle* név összefügg: majd nőül tulajdonítva neki egy *Hyle theoptesi királyleányt*, majd fiaul *Hyllust* (Ovid. met. 9. 279), majd *hisérőjeül Hylast*, a szép fűt (Virg. bu. 6. 44). *Hylaeus* egy *centaur* is (Ov. am. 2. 191) st. — Ide tartja már a *regét Bodor* is (24), mondván: „mi *Hylea* pusztát illeti, annak *Manó* (Manichaeus) *hitrendszerében* is nyoma van, s épen *ann erőt* jelent, mint *tolmácsolói* csakarni akarják, de az élet, szellem, *tökély ellentétét*, *kiellen*, *anyagot*, és *ürt. inani* származott az *éjszakai mythosbeli sötély-* s *halál-angyala Hela* (?), és *innet nyelvünkben* ma is *hela* (?) és *hüle* *epitheton*, mi *megérteti velünk* *ama chaos*, melynek *süket ürében természet édes anyánk éni*, *mink barangok* *vízí szikrától* *lelkostve* *feinővénk*“ s így tovább.

aquae, in locum unum et appareat arida — a vízzel vegyült iszapos zátony, *chaosból* lesz a *síz fölé emelkedett föld*, — *et germinat terra* herbam, s a *föld termővé* lesz. — Ide veszem még szinte ezen fogalmakhoz az anyag szavunkat is, a mennyire az sajátlagi „marga” földanyag s *materia* értelme mellett, még különösen az *anya* — *mater* gyökértelemnél fogva, itt nyilván mély jelentéssel a *matrix, producens, parturions* eszmét is kifejezné, ép úgy mint fentebb a termő természet. Különösen áll mellette a kétségtelenül véle érintkező értelemmel bíró *ar-amy* (aurum) szó, minél fogva nem késtem benne is ily kosmogoniai fogalom lappangását; miszerint talán a szó mintegy a *primitivus, ősi, eredeti, jobb, előbbkelő anyagot* fejezné ki, mire már Kállay is értelmezi (835. tudt. 1. 147); a szó egyébkint már mythosilag is jelentkezik, a mennyire a hozzá hasonló sanskrit *hiranya*, nem csak hogy szinte aranyat jelent, de a hindu mythosi kosmogoniák szerint, épen azon ősi primitivus anyag volna, melyből minden származik; Paulin (syst.) magyarázata szerint: auri matrix, elementorum foetus, *hiranya-gorbha* — goldmutter, golderzeugend; így neveztetvén sajátlag a hindu világtojásból — mely maga is ekkép arany — világteremtési mythos szerint, Manu törvénykönyvében és commentárjaiban, a világtojásból kikelt világalakító Brahma *hiranya-gorbha*-nak, azaz: *auream matricem habens* (Madhatithi 9), és *omnium mundorum progenitor* (Govindaraja 9), mint azon aranytest, melyből a világ alakul, s mint az elemek összes foglalata, melyben minden lények magva foglaltatik, alakatlan s végtelen alakú, szin nélküli s minden színeket játszó (l. Görres mythengesch. 1. 80).

Enyei állana még e szerint a fölületen, örök ifjúságu s a vég részletekig annyira értelmes nyelvünk szavai és fogalmaiból önként feltolulva. Tekintsük most a világalakulás és teremtésről azon nevezetes mythosokat, melyekhez hasonlókat még ismét feledett s lemezett néphagyományunk szakadozott emlékei tudnak adni. — A világteremtésről őskori mythosok egyik legnevezetesebbike az úgy nevezett *világtojásból* alakulásáról képlet ¹⁾. Legrégibb nyoma e mythosnak a hindu szent könyvekben, legelső pedig a Manu törvénykönyvben; e szerint (1. 5) a világ nem létezett, setét, érzéssel nem érezhető, a gondolatnak megfoghatatlan s mintegy álomba merült volt, midőn az *ez* (ama sanskrit *isa* vagy *tat* — lény), az öröktől létező, a magától eredő, a megfoghatatlan fényesen megjelent, s óhajlása jött magából még más lényeket is teremteni, erre a vizet teremté s magát eresztett belé, ebből *arany tojás lett*, melyben magától eredett Brahma a világatya, a szellemi lény, ki első vön testet, miután a tojásban egy isteni évszakig volt, azt gondolatával két részre osztotta, s e két félből *alakította az eget és földet*, közéjük helyezé a *legyet*, a *nyolc világrészt*, a *víznek állandó helyet szabott* st. Elhagyva itt a Manu commentárjai s a többi puranákban erről előjövő bővebb vonásokat ²⁾, (melyek közül a fontosabbak találkozásait helyükön, majd ha saját

1) Kellgren (mythes de ovo mundano. Helsingfors. 1849. 9): fabula de ovo mundano, apud populos vestustissimae antiquitatis praestantissimos longeque dissitos, divulgata deprehenditur. quae gentes antiquitatis cultu animi culturaque vitae atque societatis maxime eluceant, apud eos ipsos hunc invenimus mythum, de quo saepe disquisitum est multumque disputatum. plerique eum interpretantur, uti bosum quendam animi, quasi fortuito a poetis inventum, uti imaginem, vel quoque allegoriam poëticam orientis mundi, ex similitudine avis, quae ex ovo nascatur, petitam, vel papilionis, qui ex ovo vel sympha continet, ubi vis interna a forma eiusdem externa separari non potest, unum vero atque integrum hae permanent. symbolum ovi mundani, gentium antiquissimarum de forma naturaque mundi disciplinam uno momento quasi complectebatur. — 2) mint azok a f. idézett Kellgrenéi (de ovo mundano) összedőltek. Manu s commentárjai: Madhatithi, Govindaraja, Kultuka, Baghavananda, meg a puranák: Vayu-, Vishnu-, Bhagavata-, Linga-, Kurma- és Matsya-puranák szerint; a szerző, mint jeles sanskrit nyelvűtűdős, ezekben kimerítőleg előadá az összes szent könyvek erről szóló

ezen mythosi nyomainkat tárgyaltam, emelem ki), átmenyek e mythosi képlet más népeknél jelensége előmutatására. A perzsa zoroasteri kosmogoniák szerint a zervane akarene – vég nélküli időben lett *világtojást* a világbika Abudag szarvával felnyitván, belőle Ormuzd és Ahriman mint *világalakítók* kelnek ki; ennek emlékére lett volna már a perzsáknál a tavaszi új évi neuruz ünnepélyek alkalmával szokásban egymást *hímes s aranyos tojásokkal megajándékozni* (Schlegel weish. d. ind. 274). A japánok és chinaiaknál a *chaos alakult egy érc tojássá*, mely minden lény osiráját magában foglalta; tiszta s világos *részletei* felemelkedtek s *képezék az eget*, míg *setét s nebezkes részeiből lőn a föld*, közöttük pedig Kami az isteni szellem szülemlett (Stuhr relig. syst. d. orient. 1. 39). Az egiptomi mythos szerint, az öröktől való *kigyó alakú Kneph szájából jött ki a világ tojás alakban*, melyből ismét a világalakító Phta kelt ki (Euseb. praep. ev. 3. 11). Az assyr-babiloniai mythosból már csak akkép maradt volna fen a képlet, hogy az Euphratba esett volt egy csodás nagyságú *tojás az égből, melyből egy galamb költi ki az istennőt* (Hygin. fab. 197). Nevezetesen tudják a képletet szinte a hellen mythosi nyomok is, ámbár úgy látszik az itt csak a keleteni népektől eltanult, titkos mysteriumi tankint divott inkább egyes iskoláikban. Így az Orphikusok szerint (Damasius Wolfnál anecdot. gr. 3. 252): a soha nem öregbedő idő Chronos *sárkányalokban nemzé a Chaost*, a nedves aethert, a setét erebost, s ebben egy *tojást*, mely a felhőből leesve széttört s *belőle kelt ki Phanes arany szárny s bikafővel*, máskép Protogonos is, *kitől a világ ered*. Egy más, Clemens Romanusnál (ad gentil. 10. 145) fentartott tudósítás szerint: a *chaos alakult idővel tojássá*, s *belőle eredt a férfino*, ki minden elem, anyag s világoság *szülője* volt. Athenagoras szerint ismét (Wolf anecd. gr. 253): a víz mindenek kezdete, belőle lett az iszap, ez *iszapból Chronos, a kigyó- oroszlánfő és istenarccal, ő szülte a nagy tojást*, és széttörve egyik feléből alakul a *föld*, a másikból az *ég*. Ide tarthatók még a nevezetes mellékvonások is a classicus mythosból, a *hattyú tojásból* származott mythosi lények eredetéről (l. Sepp 1. 47), miután a képzet szorosán találkozik a világtojáról mythosi eszmékkel és saját további nyomainkra nézve is némi tekintetben összefüggést fog nyújtani. A többi eurpai mythosokban ezen világtojásból világere-dettről hitregének úgy látszik semmi, vagy csak igen homályos nyoma maradt fel; az egy finn mythos volna csak, mely ismét kitünőleg ismeri ¹⁾, és pedig annál nevezete-

szövegét, eredetiben is egyes eddig ismeretlen sanskrit codex részleteket kiadva, mit bevezetések és jegyzetekkel is ellátott, ezekben tehát az eredeti szöveget követhettem; úgy látszik, hogy a többire is, különösen a finn e nemű mythos előadására lehetett a szerző szándéka intézve; tudomásomra azonban ez egy hiadó mythosin kívül tőle eddig semmi több sem jelent meg; s azért a más mythosi nyomokra másod mythologok előadása után járok el. — 1) Kellgren (i. h. 15) mondja: notionis illius (ori mundani) universam omnemque vim eandem videmus apud Indos, Aegyptios, Babylonios, Phoenices, Chaldaeos, vestigia eiusdem apud Persas, Sinenses, Japanenses, apud Fennos demum comprehendimus. doctrina illa apud gentes has diversissimas casu solum ita congruere non potest; augurari vero licet has inter gentes affinitatem quandam, commercium quoddam olim exstitisse . . . plures sunt gentes antiquitatis, de commercio quarum inter se nihil notū habemus . . . si vero hoc idem symbolum apud gentes inveniamus, quae, quantum noverimus, nunquam participes fuerint universae illius culturae antiquissimae, colligere possumus, eas hoc symbolum, hanc disciplinam, commercium cuidam debere, quod tamen eas aliasque cultiores gentes antiquitatis iunxerit. hoc ut videtur de gente Fennica, quae, quantum notum est, sola hoc symbolum in Europa olim tenuerit dici potest. hozzáadja még a jegyzetben: Graecis quidem ignotum non erat, sed et Aegyptio translatum, semper sapientia tamquam occulta a scholis quibusdam acceptum erat, genti vero ipsi alienum permansit. dubito an adhoc symbolum referri possit, quod mythologiam gentis Celticae exposuit dicit Mone (gesch. d. heid. 2, 526): Tegið Vohel heisst dem worte nach: die kühle klarheit, seine techter Cleirwy: das zeichen des eies; diese war aber eins mit Llywy: der fortbringerin des eies st. Ily homályos helyeket, valamint a szláv mythosban is Hauschnak állítását Siva-krasopani-ról, hogy a kezében tartott földgolyó a világtojás volna, kétségbe veszi. Én azonban e felül még ily másod rendű mythosi nyomokban nyilatkozó kétségtelen mythosi tudatra a germán és szlávban is, még sajátok hasonló homályos nyomainál visszatérnök; mert az alaposzme, úgy látszik, mindenütt jelenkezik, s csak a világos vagy

sebben, hogy míg a többiekben az csak mint mély s rejtett vallási tan s mysterium ferog fon, addig itt a népies regében is él. Így beszéli ugyanis a kalevala (1. runo) a világteremtést: hogy midőn a lég leánya Väinämöt a későbbi *világteremtés rendezőt* (1. al.) méhében viselve, szülési kínokat szenved, s Ukko istent hívja segítségül, egy *kácsa* jelenik meg, mely a tengervíz és léghen sehol sem találva helyet, hol fészket rakva *tojásait kiköltse*, végre a tengerből dombkint kiemelkedő légleány térdére rakja *le hat arany s hetedik vas tojását*, melyek a tédről tengerbe esve összelörnek, s *töredékeiből lesz a világ*; a tojás *hája egyik feléből lesz a föld gömbölyüése*, másik feléből az *ég* ivete, a tojás *sárgájából lesz a nap, fehéréből a hold, világos részéből a csillagok, a sötétből felhők*. A kép az előbbiekkal, mint látni, egészen azonos, kitünőleg nevezetes, hogy itt a tojást előhozó istenségi, *kigyó, sárkány* alakok helyett, amaz előbb említett *kattyu-kácsa* áll.

Most tekintsünk szét, mit birunk mi mindehhez hasonlót? az egész kevés ugyan, de nyomos, homályos, de kétségtelenül ide vezető nyom. Legnevezetesebb s egyszerűsmind legajáságosabb mythosi képleteinknél, mint a *lidérc* és *tátosnál* értesülünk még azon; az első tekintetre annyira fonák és nevetségesnek látszó népies álhiedelemről, mely ezek eredetét bizonyos *tojásból* származtatja. Így tudják különféle közlések a lidércről (1. ezt VIII), hogy *kakas tojásból* származik, de *embernek kell kiköltöni*, és pedig hóna alatt hordozva (Karcsey u. muz. 2. 498); s egy más csallóközi néphiedelem szerint (gy. 206), ha a jérce első tojása meleg ganajba tétetik, vagy pedig maga az ember azt hóna alá tevén, ott kilenc nap alatt kikölti, ezen tojásból kikelő csirke lidérc lesz. Kecskeméti néphit szerint (gy. 258) ismét, a *lidérc oly tojásból kel ki*, melyet *hét éves kakas tojt*, a ki ily tojásra szert tehet, annak hóna alatt kell azt addig hordani, míg kikel. A tátosról (VIII) bár csak egy közlés tudja, de igen nevezetesen beszöve egy mondába (népd. 3. 226), hogy *ötszögletű fekete tojásból egy paripa ugrik ki*, melynek három feje s öt lába van, és beszélni tud. Ezen, amint mondók, első tekintetre egészen képtelen s mythosi lényeinknek a néphagyományban feledettsége s aljasulásából csupán magyarázhatónak vélt értelmetlen, fonák s ábrándosaknak tetsző vonások s képletek is minden egyes részükben, bár mennyi lényegeset feledhetett már ezekben is a hagyomány, a fentebbi ős hitregei képletekkel szorosan találkoznak. Valamennyi tárgyalat, amaz világtojásról mythosokban ugyan is így látjuk, hogy ezen *világtojásból a világ teremtése előtt egy isteni lény kel ki* sajátlag, ki által azután rendeztetik a tojás részeiből a világ; így a hinduban Brahma a világotya az első szellemi lény, mely testesül, a perzsában Ormuzd s Ahriman, a japaniban Kami az isteni szellem, az egiptomiban a világ alakító Phtah, a hellenben Protogonos vagy az arany szárnyas s bikafejű Phanes, valamint a perzsa mythos is az előbbieknél mellett Abudad világtaurust említi, hogy szárvaival nyitja meg a világtojást. Ha már lényegükben jó formán feledett, s csak a népies babona s álhiedelemben fentartott lappangó hagyományból egyedül ismert *lidérc* és *tátos* nevű mythosi lényeinkben, amolyan első rangú világalakító lényeket mint Brahma, Ormuzd, Ahriman st. nem vagyunk képesek is felismerni, úgy a maig homályosan ismert ezen képleteinket is még teljes joggal hasonlíthatjuk amaz világerőt kifejező másod rangú, majd nem egészen hasonló alakokhoz, minő a fentebbi hellen mythosi *szárnyas bikafejű Phanes*, vagy a perzsa *világtaurus Abudad alakja*; melyekhez a mi *szárnyas, tüzes, léghen járó tátos lóróli* mythosi képletünk teljesen tartható, a mint itt az is *ötszögletű tojásból, három fő- s öt lábbal kel ki*; és pedig annál inkább, mert a tátos névben a mellett,

homályos nyomokban van a különbség. Maga Kellgren is (23) némileg ellent mond magának, midőn a tan legrégibb szerkezetét a vedai s puranai hagyományok nyomán még a közös ariai korszakban az iado-európai őrsz elvála előtt időben véli keresendőnek, utóbb pedig ezeknél nyomát kétségbe veszi.

hogy az a *hitregés lóképlet* és sajátlag a *taltos papi* névkint jó elő, míg a háttérben mindezek megett nyilván egy *fensőbb*, ezek által jelentkező *isteni lény jelensége lappang* (I. XV). És így a *lidércben* is, mai kísértetes ördögmadár s kincshordó szellem babonás néphiedelmi értelmén túl, amint az hasonlóan mintegy *incubus szellem* s ihlető (ihlic, iglic) madár-alakjánál fogva nemzeti regénk turul védnemtői madár képletével is találkozunk, nyilván mythosunk egy mélyebb jelentésű *főbb lényo* jelensége szinte, mint erre már helyén (VIII) figyelmeztettem. Ekkép tehát feledve mythosunk magát a világtojáról sajátosságos eszmét, nyilván csak a közelebb álló, ezen fölénnyekről a babonában fenmaradt e nemű képzeteket, mint töredékét tartotta volna még fen. Felvilágosítók tárgyunkra még a kisebb mellék körülmények is; a mit ugyan is a mythosok tovább a világtojáról beszélnek, az különösen *kiköltése*, *felnyitása módja s ideje*; miszerint vagy maga a benfekvő világsszellem Brahma nyitja meg, vagy a világbiha szarvaival löri fel st. nálunk ez a babonás hiedelemben egyező tudattal, már csak az ember hóna alatt hordása által történik, miszerint tehát egyszerűn a természetes meleg által kiköltetik, ide mutatván az egy eltérőbb nyom is, mely a ganaj melege általi kiköltését említi. Az időre nézve mindnyája ismét bizonyos időszakot feltételez, mely alatt a különös világ alakulás bensejében készül; a hindu így különösen egy isteni évszakot. Nálunk ezen körülmény különösen kiemeltetik; a lidércnél *kilenc napot* említi, a tátosnál *hét telet* és *hét nyarat*, míg a nyolcadikra kikel, mi némileg a bibliában előjövő hét napi teremtési időszakhoz tartható volna. A tojás anyaga ismét a hinduban élénk tudattal *arany*nak mondatik, másokban *érc*, a finnben különösen *hat arany* és egy *vas tojást* tojik a kácsa (a kalevala szerint nyilván ezen hét tojásból csak egy emeltek ki, melynek részeiből alakul a világ); nálunk csak *ötszöglates* alakját s *fekete színét* említi a tátosnál az eddig tudomásunkra lévő néphit; ámbr mint láttuk, amaz arany ős eredeti primitivus anyagról emlék mythosunkban ezet nyomán szinte erősül.

De ez még nem minden mit mythosunk ehhez tudhatott. Legnevezeteseb ugyan is ezen képletek közt maga a *tojás eredete*; a leglább mythosok vagy feltételezve a világ alakulás előtt egy lényt, egyszerűn ettől származtatják, vagy pedig magából az ér és zavarból összealakulva, míg mások különös képleteket s alakokat tárgyasítanak, melyektől eredtetik; ilyen nevezetesen a látott *higgyó alakú* Kneph mellett, kinek szájából jó a világtojás, a *higgyó testü*, *oroszlán fejü*, isten arcú Chronos *sárkány alak*, ki *színe* azután e tojást szüli. Saját néphitünk a fentebbiekben mint láttuk, *kakas*, *hét éves kakas*, vagy első tojásban lévő *jércét* emleget; mit természetesen ismét a képtelenségek fenforgása mellett, melylyel ily babonás népies hiedelmek járnak, hogy például *kakastól* eredtetik az ily bűvös ördögi tojás st., abban találma magyarázatot, hogy a *csibe alakú lidéro* igen megfelelőleg jerce, vagy regés hét éves kakastól származtatik; de mikép lesz azután okozatosan erre visszavihető a tojás, melyből az eltérő tátosi képlet kel ki? Nyilván tehát a babona látszólagos képtelensége s a természetes magyarázatok helyébe inkább a mythosi hasonlati alaphoz keresendő a megfejtés; s e szerint épen így tudja már a finn rege, hogy *kácsától* származik a világtojás, valaminthogy az assyriai szerint *galamb* költi ki, s nálunk *jerce* vagy *kakas*. Ide tartoznak már azonban egyiránt a *hattyú* mythosból fenérített vonások is, miszerint a hattyú alakú Leda tojásából kelnek ki a mythosi lények Pollux és Castor, a hold és a nap, s így egy esth regében is pürje madár arany bokorba fészkelve tojásait, belőlök a napot s holdat költi ki (Sepp 1. 291). Mint a finn regében tehát a sajátlagi keleti mythosi hattyú alak a kácsává ment át, úgy ama néphiedelmünkben a jercévé s a mondott regés kakassá; de így láttuk saját hattyúnökről regéket is ismét a mesében a kácsa alakkal fentartva. Mindez figyelmeztet egyszersmind a már szinte ott felmutatott hasonlatra, mikép az óészaki regében (Suorri 16), az ős világeredet kútforrásában: urdarbrunn, két hattyú

uszkál¹⁾), minőket nálunk is nevezetesen az ott felhozott (IV) rege (Béltől Liptóban) így tud, egy régi caodás forráson uszkálva²⁾). Mind ezen képletek mellett azonban felmerül mindjárt még egy más közvetítő alak is; az egiptomi mythos szerint a tojás *kigyó alakú* Kneph szájából jő, a görög szerint *az iszapból lett sárkány alakú* Chronos szüli. Sajátságos néphagyományainkat már a sárkányról előadva (VIII), mikint az a népvélemény szerint majd az *iszapos posványban* 7 v. 13 évet töltött *hal* vagy *kigyóból* lesz, vagy pedig az üres kútakban, szemétdombban rejtező öreg *házi kakasból* (Karcsey u. muz. 2. 499, és gy. 74), — figyelmeztetem ezen egészen sajátosság s már alig magyarázható homályos képletekre, melyek ismét egyszerűn képtelen népies ábrándos meséknek mutatkoznak; s íme a nevezetes, mély mythosi magyarázat s értelem, melynek jelentősége ott még a vizsgálat meg nem ért volt, itt felmerül; és pedig annál inkább, mert azt most itt azóta ismeretemre jött német néphagyományos regei nyomokkal is közvetíthetem. Így tudja ott is a néphit (Wolf zeitschr. f. myth. 1. 140), hogy az ily ganaj vagy szemétdombba helyezett 7 vagy 9 éves kakastojásából kel ki a sárkány³⁾), mi kötségtelenül ismét csak a sárkányról ezen ő s kosmikus képzetekben lelheti megfajtását; egyébiránt e mellett figyelmeztethetni lehet még a lidércnek magának sajátlag a sárkányal azonos vonásaira a néphitben (VIII). E szerint már azon mythosok is, melyek ezen világtojás előhozására a sárkány helyet más lényeket tárgyaltak, tudják mellettük a *sárkány képletét* is; így a hindu, hol e mythos kifejlődése első nyomait keressük, tudósít még a fentebb előadottakon felül, hogy (Manu 1. 13) a világtojás körül *Ananda* a vég nélküli *kigyó* csavaródott, s ismét az óészaki hitrege, mely dús kosmogoniai emlékeiben emez tojásbéli világalakulást, mint mondók már feledni látszik, említi még *amaz ő s világeredet* kútforrásában úszó, idevágó hattyúróli képlet mellett, hogy a világ körül Jormungandr az óriási midgard- (világ) kigyó tekerődzik (Snorri 51). A nyomok tehát kötségtelenül mindenfelé találunk, s egyszersmind mythos dús eredeti alappal fejtik meg a homályos néphiedelmeket ezen különös hitregei lények eredetéről, miket tehát fentebb egyszerűn, beléjük s rájuk kényszerített magyarázatok nélkül hagyhattunk, hogy itt csupán alkalmazva s az illető alapon kimutatva, azok mintegy magukból fejtsék ki magukat. Feledett mythosi nyomaink e szerint a hitregés lényekhez tapadó eszmékben tartották volna fel, mintegy a theogoniákban a kosmogoniákat; mi mint igen egyszerű, egymásba térő hitregei jelenség foglal helyet, a sárkány, lidérc, tátos st. lényeknek ugyan azon eredet tulajdonítottván, melylyel sajátlag, ezen lények közvetítése s működése által, maga a világ szülemlett. — Ha végre sajátlag számot akarok magamnak adni mindezen töredékes nyomok értéke, összefüggése és mythosi becsük meg visszonyulásukról, úgy azt tartom: hogy ezen töredékek, bizonyos mythosi lényeknek a népies hagyományban ekkép fenmaradt eredete tudatáról, mint itt a sárkány, lidérc s többiről, s az ezzel összefüggő világeredetről, épen úgy volnának még például veendő, mint az élénkebb tudattal fentartott hasonló, például finn mythosi nyomok, hol számtalanszor az úgy nevezett varázsló runókban az ily mythosi lények — kiknek segítséget az illető idészük által eszközölni akarja, vagy rossz befolyásoktól igézésük által menekülni kíván — eredete elbeszélése közt elmondják mellettük a világ s számos dolgok eredetéről különböző hitregés tudatukat, mi mellett itt csak röviden a kalevala s a Schröternéli runók

1) mihez tehát még itt is a másképp egészen nélkülözött világtojás eszméjéről ő s mythosi nyom maradhatott fen az eddai hitrege ezen vonásában. — 2) lásd egyébkint ezen eddai urdarbrunn ő s világeredeti forráshoz, a finn kalevalában ismét kalevforrásbéli kosmogoniai származtatásokat. kaleval. 20. 117, 162. — 3) i. h. Rochholz, schweizer volksrühel: aberglaubensatz eines alten receptürbuches, handschriftl. aus den städthen Brugg an der Aare: „jeder güggel legt nach 7 od. 9 jahren einmal ein ei; lässt man dieses ausgehen und unter rossmist bebrütten, so kommt ein drache hervor, der alles mit dem blicke tödtet. dann nehme man dem hahn das ei weg, und lasse einen zentnerstein darauf fallen st. mi e kosmogoniai eszmét a német mythosokkal ismét szinte közvetlenül.

helyeire utalok ¹⁾). Lehet tehát, hogy nálunk is e töredékek a néphitben így tarthaták fel magukat, mint még sokáig gyakorolhatott sárkány, lidérc st. büvölési, idézési, kiolvasási st. érdekes formulák, melyekből ma számunkra semmi egyéb sem maradt fel, ama összefüggetlen töredékes itt felmerülő tudaton kívül, de melyet a folytatott vizsgálat bizonyára még sok érdekes fellelésével fog gyarapíthatni.

Valjon ezen töredékes nyomok után azonban kiindulhatunk e még tovább is az eszmének hagyományainkban keresésére? Én, mint mondom, nem kétlem, hogy azok még sok felül fognak jelenkezni, ha a vizsgálatnak majdan sikerült, a bizonyára még számos lappangót felszedni; a mint most ezen igyekezetek kezdetén állunk itt, az adott homályos nyomokhoz alig tudok más, mint még csak egykét ezeknél is halaványabb képletre figyelmeztetni; így például egy érdekes, de ma már csak tréfás s bohós értelemben fentartott mesénkben, (melynek számos érdekes variánsai mellett itt csak azon ismeretesebb egyik szövegére utalok, mely a muzarionban (3. 97) közbelátásra áll), még ezen nevezetes képlet fordulhat elő: „volt egyszer egy *tojás*, addig addig gömbörgött szegényke, míg végtére belé unna a gömbörgésbe, mi jut eszébe? útra készül vala, hogy tyúkot vegyen, mely őt kiköltse,“ a továbbiban átmegy már így, egy különös állatmesébe, az által szöve tovább a bohózatot, mely megett én még amaz eredetibb értelmet gyanítanám, s melyet, mint mondom, még majd élénkebb variánsok előhozása jobban fog magyarázhatni. Nálam egy variáns (gy. 87) már így tud az *arany tojást tojó kakasról*, mi a család boldogságát eszközlí; s nem tudom nem tartalmazza-e e mellett, a világtojásról eszmét még azon számos mondánk is, melyek csodás aranytojó madarokról szólanak (l. Gaal 313), s melyek szerint ily aranytojás birtoka, vagy megevése mindentudást, boldogságot, kincseket, királyságot eszközöl; találkozza ismét mindezek számos idegen népek meséivel (l. Grimm összehasonlító kötetéb. Gaalhoz felemlítve), melyekben azonban már keresett mythosi eszménk nyilván más közelebb álló, gyakorlatibb, anyagiabb értelemmel egészen elhalványulhatott.

A népszokás és babonából is csak így volna ide tartható még, néhány nyom. Így értelmeztetik már a husvéti és más ünnepek alkalmával, *himes tojás készítés s ajándékozásnak*, a föld minden népeinél terjedt s egész az ó pogány korba felvivő szokása, a mennyire már fentebb érintők, hogy a mythologok ezt egyenesen ezen cosmicus értelemmel hozzák összefüggésbe, miszerint a perzsáknál már, neuruz tavaszi ünnepe, melylyel az új év kezdetett, a világ tojásból kikelte emlékére, ily aranyos, himes tojás ajándék divatozott (l. f.); hasonlóan a zsidók, egiptomiak, sőt más vad népeknél is (Sepp 1. 45), valamint a szlávok (Hanusch 197, nálunk Kollár rozpravy 354), germánok st. ezen mai szokása egyenesen ezen eredethez tartott. Valjon azért a nálunk magyar népiünknel szinte teljesen ekkép divatozót csak ezekből átvettnek származásuk-e, s nem lehetne-e az amazokénál, a szláv és germánokénál, élénkebben fenlévő világtojásról nyomainknál fogva, azt egyenesen amaz eredeti alaphoz tartanunk? ²⁾). Ide tartható-e még, a már épen homályos s kétes értelmű népbabonáinkból is egy pár vonás, mint egy szegedi 1731-diki boszorkány perben a Kis Mojszes neje elleni vád, hol különféle büvös fürdőknek, bizonyos *föld, hant*, vakantúrás és szemétdombbéli (l. föld VII) csinálása mellett, még előző, hogy „az földöt megfőzven, mely hűs

1) az ily büvös runók, melyekben a legérdekesebb hitregei eszmék maradtak, a helyén (XIII) fogok még szólni, nevezetesen (melyek önmagukban nemzeti dalokba): a kalevalában 9. 5 a vas eredetéről, a finn-ugor nyelvgyűjtve mindjárt a világ eredetéről hitregéket. u. o. 17. eredetéről; Schröternek fin. runen. 7, 27, 47, 55 st. értelmét az olvasó teljesen felfogja, szükség magyarázata céloktól itt messze vinne. — goniak eszme tudatára utalna tehát Kollár

szalmából volt, egész *tyúkmonyat* is tett beléje és házsőprőn általszűrte az fördőt, "mire a vádolt vallomásában feleli „az fördőt sőprőn által azért szűrte, hogy gazos volt, *tyúkmonyat* ismét azért tett bele, mivel úgy látta másoktól“¹⁾; mi tehát kétségtelen divatos népbabonára utalna. Egy más boszorkánypörben (Palugyai i. h. 206) a vád: vak gyermek orvoslására *gólya fészekből* oly *tojás héját* kivenni, melyből a gólya fiak kibujtak, s Wredékeivel a világtalan szemét behinteni; minél megint a gólya s ama kattyú közti hasonlatra is lehet figyelmeztetni, valamint a gólya költéséről anthropológiai mythosi nyomainkban is alább látandó eszmére.

Fen maradt még maga a *tojás* szó vizsgálata, a mennyire nyomán is a világeredetről még nevezetesebb fogalmak merülnek fel; a *tojás*, *tojik*, a mennyire mai érteleme magában a *partus ovi*, *positio ovi* volna, magát a szülési cselekvést jelentené, melylyel az létre jő, s a szerint a *tol* igétől származtatható; miért alkalmazva a világtojásban is, csak ily *partus*, a *létre jövés* cselekvését s nem magát a tárgyat, mely sajátlag azért nyelvünkön a különböző *mony*, *tyúk-mony* névvel bír, fejezné ki; a vizsgálat tehát az utóbbi szavat illeti inkább. De már maga a *világ születését* kifejezhető ezen *tojás* szó által figyelmeztettek a nevezetes népies, közmondásos *ördög tojás* szólásunkra; fentebb (örd. III) felhozvák már ezen *ördög tojás* - *inventum v. figmentum diaboli* (Pázmán kal. 96), *ördög tojta* (Cseréy hist. 251), *ördög is a dombra tojik* (E. 1848) szólások értelmei, melyek szerint véle, mintegy a rosznak az ördög által létre jötte jellemzetik, az, az ő munkája-, csinálmányának tulajdonítatik. Ezen eszme azonban már kétségtelenül összefügg ismét ama szinte ott felhozott (III) *ördög adta, teremtette, ördög szülte, ördög fajta*, s a hasonló rosz értelmű *kutya szülte, eb adta, kutya fajta* (Sármay par. 26) káromlás és szitkos szólás értelmével, miszerint az *ördögnek* általában a *rosznak teremtése s adása* tulajdonítatik. De a szólásban egyiránt megint különösen a *teremtés* - *creatio* vonja magára figyelmünket, miután Judomásunkra e szó maga teszi ismét számos véle alakított imprecatiók értelmét, minők az *eb adta, teremtette*, s a lingami jelentésű *b-m teremtette*. Ennek nyomán tehát általában már felüllik a káromló, *pogány eredetű s értelmű* szitkos imprecatiókban fentartott, azon nyilván pogány ősvallási mythicus eszme, mely a *világ teremtését egy rosz, eb minőségű, ördög lénytől* származtatja; mily hit csakugyan számos s a legtöbb mythosokban azon értelemmel nyilatkozik, hogy míg a *tisztább szellemi világ egy jó istenség művének, tulajdonítatik*, addig az *anyagi romlott, szenvedő, véges világ ismét a gonosz elvőnek az ördög csinálmányának s teremtésének* tartott. Így hozatik már különösen fel a perzsa mythosi dualismus, mely a jó Ormuzd és rosz Ahriman teremtésében ezen nézetet kifejezné, s hol épen a tárgyalt világtojáról kosmogonia szerint is, ebből Ormuzd s Ahriman és pedig ez utóbbi legelől bujt volna ki. Ha mythosunkban amaz Ahrimannak az Ármányban áthozása alappal bír, úgy már igen jól meg fejtve bírnók ezen ősvallási nézetet; azontul is azonban kétségtelen, hogy az ördög mint a jó istenséggel ellentéteztet rosz lény jó elő, kinek tehát még a népies, pogány eredetű szitokban a *rosz teremtés* egészen megfelelőleg tulajdonítatik; minél fogva tehát mythosunkban is a rosz, anyagi, testi romlott véges világ teremtése megfelelőleg ama mythosi nézeteknek tartathatott az *ördög tojásának*, az *ördögtől v. ebtől adott, csinált, teremtettnek*; míg tovább a világ tojáról kosmogoniai nyomaink és sárkányról hitregénknél fogva, maga a *világtojást tojó sárkány* is ezen ördög alakja volna csupán. Mind ezen nyomok, ki lévén ekkép vizsgálatunk által valódi alapjuk jelölve, melyen érintkeznek, erősülnek már azok által mit fentebb a manónál (II) is felhozvák, miszerint t. i. az említett ily értelmét az által vélték eddig magyarázhatni vizsgálóink,

r. orsz. leírása 2. 209, nálam a vád is, és a vallomás javítottan, mint adom, 1 l. XIV.

hogy azokat ismeretes hasonló *manichaeismusi* — kétségtelenül a perzsa vallásból eredő — *hitvallási nézetekből* származtatták. A mellett azonban, hogy ez által illető szitkos szólásaink ily értelme felismerése áll, a manichaeismusi különösen későbbi ily érintkezésektől származásuk felvétele bizvást elmaradhat ¹⁾. Fenlétezett, mint mondók, ezen dogmatikai tan a manichaeismuson túl már, nagyobb vagy kisebb érvényességgel, az összes ős vallásokban, kifejezve ha másképp nem, úgy az általános hitben, mely az eredeti teremtés megromlását vévé fel, s ennek ellenébeni igazulást s megváltást feltételezett; mythosunkban azonban nem csak ekkép dogmatikailag, de kosmogoniailag is nyilván kifejezve volt a tárgyalt eszmében, hogy a rosznak nem csak okaul, de egyenesen a rosz anyagi világ teremőjéül tartatott az ördög. Mi mellett egyiránt már helyt foglal a nézet, a többi szellemi s jó világnak sajátlag a jó istenség, a legfőbb lény általi teremtéséről, mely mindenütt hason dogmatikai nézeteket visszatükröző kosmogoniák háttérében áll. — Itt tehát ismét egyik nyom a másikat felvilágosítja; az ördög tojás szólás mutatja még egyiránt s erősíti ama többi töredék nyomokat, a nálunk is fenlétezett mythosi kosmogonai világtojásról eszméről; mint más felől teljes megfejtését nyeri abban, hogy kitűnőleg az anyagi romlott világ teremtése, amaz rosz elv s lény az ördögnek s különösen ilyennek talán sárkány, lidérc st. alakban tulajdonítottat. Mindez által pedig mythosunk kétségbevonhatatlanul mély vallási alapja s tartalma a legjobban nyilvánul.

Túl ezen még magyarázó ama az ovumot sajátlag kifejező *mony* szavunk, mely ezen értelemben ugyan ma már sajátlag csak összetételben divik még, mint *tyúk-mony* — *ovum gallinae*, *lúd-mony* — *ovum anserinum* st. (Kresza.), s önállólag sajátlag: *verpa*, *veretrum*, *testiculus* (Molnár Alb. Sándor.); ámbár régi nyelvünk az előbbi értelemben önálló is tudja, például Pestinél (fab. 55): egy lúd vala kij *aren moniját* tojjik wala. Nevezetesen így a finnben is *mune* — *tojás*, *mony*, *tyúkmony*. Én azonban a szónak azon *mony* — *verpa*, *veretrum* értelménél fogva is különösen kosmogonai értelmet tulajdonítottok, a mennyire hasonló lingami értelmek már magában a hindu világtojásról mythosban annak alapját képezik; e szerint Manu törvénykönyve helye, hol az az öröklénytől világtojás eredetéről szól, mondja (8 vers. Kellgren ford. szerint 32): *hic aquas primum creavit, in easque semen immisit*, (9 v.): *hoc (semen) ovum exstitit aureum*; mit Medhatithi commentarius (8 v.) akkép magyaráz (Kellgren 37): *in eas aquas „semen:“ semen virile „immisit“ inspersit*, (9 v.) *per unionem cum semine Hiranyagarbhae duritiem (ad nuclei similitudinem) assequitur*. Mi tehát nyilván talál ismét szavunk ama kétértelmű jelentéséhez; s elhagyva a további e nemű sajátlagi lingami s phallusi mythosokkali okadatolást, csak saját ily nyomainkra utalok, miszerint épen úgy mint fentebb amaz ördög tojás értelme megfejtését ama ördög adta és teremtette imprecatiókban leli, úgy lelné itt e kifejezett értelemben a hasonló lingam értelmű *b-m teremtette*, miután teljesen amaz hindu világtojásról kosmogoniához tartható, mely

1) Szegedy (rub. jur. 2. 155), mint helyén (II) már említők, ezt manichaeismusi elemként a törökök kései elvegyülése által ezekkel érintkezésünk korából származtatja az 1563. 42. t. c. nyomán, de maga ellentmond magának, miután azt állítja, hogy a „begyökeeredzett“ káromlások: *quibus deo virtus creandi adimitur daemionique, aut cani aliisque creaturis (?) attribuitur, ekkor lehet velna divatosak, hozzáadva: nam per animam et sacramenta ungaris blasphemare mos non est, holott a törv. cikk szövege épen különösen ez utóbbiakat említi: in deum et sacra sacra et sacramenta blasphemiae, s tovább említve ugyan szinte még in creatorem deum hozzáadja: in baptismum in animam ac alias similibus modis maledixerint, mely idegen lélek, szentség, keresztiség (?) káromlások nyilván szokatlanok; s inkább a szlávok s németeknél szokásos káromlások, ezen utóbbiak zsoldosai táborából jöhettek át, mint sem amaz eredetiek s oly hamar már meggyökeredzeteknek mondotak a törököktől. Miért, mint már szinte f. említém, a Horvát Jánosnál felhozott Alloxics, IV Béla idejéből keleti táborozásokból származottaknak állítja, ez ellenében is azonban nyilván Horváttal tarthatjuk, hogy azok inkább a teremtésről ily eredeti magyar kitregéd nyomokra vihették vissza, mintsem amolyan bizonytalan históriai alapokra.*

sziato ekkép veszi a világtojásnak *somen virile által eredetét és teremtségét*. Ezen lingam értelem foroghat fen tovább a *boszorkány* névben, s gondolnám talán egy igen nevezetes magyar mythosi főlényi nomenclatiokint mutatkozó *Kókós* névben is ¹⁾.

Ezen tojásból eredő világ teremtségének mythosán túl, vagy hogy sajátlag ehhez kapcsolva, — miután t. i. a világyanyag, a testek és elemek általa mintegy megszülemlettek — tud ismét a mythos ezen elemekből további *világteremtés* vagy inkább *alakulásról*; miszerint a világ sajátlag az öt négy természetelemnek egymással érintkezése, küzdése, egymástól elválása s rendezéséből ered. Különösen ismeri megint ezen képleteket is a hindu mythos. Ennek sz. könyvei a kandon és bagavadan szerint (Sonnerat ind. 3. 10): *a világy öt eleméből*: pantakartagnel — eredt; a levegő, mely magától létezett, mozgása szálla a szelet, a szél és lég küzdése a tüzet, ennek visszavonulta a nedvességet vagy

1) A nevezetes névre, már ezek nyomtatása közt, szíves engem Lugossy figyeimzettet, s miután azt Hiedő helyén a II cikkben nem használhatom, időegyszeresen itt akarom tárgyalni. Lugossy a nevet Keresztúri Pál e című könyvében találja: „felsőrdült keresztény, ki tetssemő korától fogván, az isten beszédének ama tiszta tején . . . nevedekék; és az istennek minden fegyverét fel-öltözvén, ama Cerberus titkos erejéből támadott hitéből orvos doctorának pokoli orvossággal megbűszbődött patháját elrontá, és magát vastagon magosteroná. Vrad 1641.” (az irat egy vizsncáfólat a „kített céger” című könyvre, melyet egy névtelen katolikus főpap Keresztúri egy előbbi munkája „csoacsó keresztény” ellen intézett). Keresztúri ezen íd. munkája előbeszéde 4-ik levelén mondja, vonatkozólag névtelen ellenfélére: „igen gondolhodom mi lehet a ki ilyen fel-fút pófával magam s-írásom ellen támadott. gondolnám lenni Kókós; mivel nemzetünk k-özött még ma-is ennek nevezetivel a kisdedekek gyakran ijezgetic: gondolnám lenni Déli Őrdögnek is, mivel az éneklésben még az éneklők-is emlegetnek ilyen rettegőtő állatot. akar melyre légy-is, iszonyodic tőled a jó természet. ha pedig más féle állat vagy, hová közt a svedt” st. így értesít tovább Lugossy, hogy a név fen van Fázmánál is, s különösen nevezetesen megint Apáti Mihálynál „vita triumphans civilis. Amstelod. 1698, című könyvében 83 lap: quot scurrae et Gelasini intendunt nobis Bulubachos, hungarice Kókós.” mint már Lugossy a nevet nyomozza, az sem Molnár Alb. szót. kiadásában, sem Calepinnál elő nem jő, hasonlóan magyarázata a Bulubachos sem, a kézi szótárok, sőt Ducange glossariájában sem. Én a Kókost azonban Paris Pápai szót. parallipomenájában lelem a magyarázattal: „Kókós, mivel a gyermekeket ijesztik, hogy megeszi, manducus,” Kresznericsnél eltérőleg jő elő azonos értelemmel egy: „Kókós, mivel un. ijesztik a gyermeket, hogy megeszi, manducus;” nyilván tehát P. Pápai után, kit egyenes idéz is rá, s még is a szavat egészen eltérőleg írja, mit azonban írás vagy sajtó hibának nem lehet venni, miután egyenest nem csak a koh gyök alá sorolja, de még tovább e szerint a koh, kohától: ustrinarius, habens ustrinum értelemmel is magyarázza. Valjon Kresznerics a szavat ezen alakban eredetiebben ismerte volna-e talán a néptől, amaz ellenében, melyet e szerint megigazít, s valjon a nála előjövő kohós ustrinarius értelemnél fogva, az nem volna egyéb, mint az ily demázolt, fekete, kormos ember alakjából képzett gyermek rém (mintegy maig a hűrtőőprő)? mi hevésbé hihető, az előbbi hármas régiebb egyeső adatalnál fogva, melyekben csak az ékezésben van különbség; (ámbar felvehető, hogy P. Pápai már a két előbbi nyomán hozta fel). Miért én benne már a fentebbi manó (II) s bobós, babóshoz hasonló rémmé és gyermek ijesztővé aljasult, magyar mythosi főbb lény nevének keresztjé legelő is; a nevet azonban tovább még, az általában fentebb véleményezett értelemben is, talán magyarázna ama a scurrae és gelasini — trágár s bohócoknál (γαλάω, γαλασιώσ szerint itt a gelasini bobóc, possenreisser) bulubachosi érteleme, melyet ez ismeretlen szóból ugyan oddig megfejteni nem tudok, ha csak nem az által, hogy a graecusok alakú szómak az ónémet s német dialectusokban jelentését felveszem (miután Apáti debreceni í Amsterdamban kijött munkáját valószínűleg ott künn írva, vehető fel a Kókós értelemével azonos ottani népies szavat), miszerint bulubachos a bul v. bull ónémet gyökűnél fogva, az elsőben priapi jelentést ad, melyben a bulle — bikában maig fen van, a másikban pedig dögöt jelent, még a bache németny díszó, emés, emés volna. s ekkép a németalföldi népnaylven könnyen, egy ily összetételben scurrae érteleme előjöheth, mely a magyar Kókós hason jelentését kifejezheti. hozzá volna azért tartható a scurrae-népies és gyermek nyelven feaforgó ily szó amaz veretrum érteleme, melyekkel még a kakas, mint az összes mythosokban lingam symbolicus állat, hasonló neve is ezen értelemmel összefüggeth. Nem lehet-e még tovább is ide tartani sziato a kókonya nevet, mi (Szabó D. és Monostai hit olt. 335): „husvét napján megszenteltetni szokott holmi eldel,” kókonya szentelés (Kresznerics), s mit én palde tájnylven sajátlag csak a szentelésre vlt husvéti tojásról tudok csupán így használva, mely tehát eredetileg volna azon kókonya, s ez volna tehát a neve épen ama cosmogonai világtojásról mythosból somaradt népszokásos tojás emlékek; így ismeretes egybőhát az ekkori husvéti tojásról gyermekjáték kókászni neve is (l. akad. szót.). Mindezen nevek tehát egy fensőbb, a manóhoz hasonló mythosi lény neve, s a szó lingam érteleme mellett ismét a tojás, mony, tyúkanyó értelemével is bírnak.

vizet, összevegyülésükből ered az anyag, melyből a tűz hősege által lett a föld. Egy más hely szerint: a gondolat teremtő a tért, ezen tér eszközlé a szelet, szél a tüzet, tűz a vizet, a víz a földet, és ismét ezek kölcsönös érintkezése s küzdése hozza elő minden élő és élettelen testet. Ezen küzdő elemek, a rajongó mythosi phantasia folyamán természetesen többnyire azután personificatiókká emelkednek, például a világrendező Visnu által ébresztett három hatalom: Tarmadan, Vassadan és Satigram által alakítottak a világtestek st. Valamint más mythosokban is így jönnek elő már a személyesített tűz, víz, föld s lég istenségek alakítva a világot. Ezen képletekhez tartom azért mindjárt a mondái nyomainkban is előjövő hason elemi személyesítéseket, s különösen a nevezetes mondában Gaalnál (155), hol e mellett még élénken ezen elemek egymáshoz viszony, egymásbai átmenetük, s egymásbóli fejlődése, mint egy teremtői cosmogoniai képzetekkel állítatik elő. Így beszéli, hogy: a föld mélyében lakik a földanya, ennek köszikla bordáiban rejtve már a világitó tüzkövek s karbunkulusok; miért a tűz tovább mint a földanya állítatik elő, s mire a vándor mondahős hozzá tér be a föld anyától köinget kap, hogy a hősegtől a föld megővje; a tüzköves szikla bordákon áthatva, a tűz országában tüzes folyók hullámanak a tűz tó forrásába, s ezen tüztől fel-emelkedő gőz felhők lesznek azután vízzé, melyeken a monda hős most a vízhez emelkedik fel. A víz két felhőiből alakul ellenben megint a légtestvér, melynek mozgásából ered fia a szél; mi mellett azután különös mellék cosmicus eszmék: hogy a hó és felhők a légnőtől vagy széltől tépett gyapju, melyet marokkal vet le, hogy az eső könyje, sírása; vagy (u. o. 378): midőn a szélanya orrára sül a nap eszközlé a tüszentést, mely a felhőszakadás st. Számos ily majd homályosb, majd világosb cosmicus eszmék merülnek fel egyes meséinkből (péld. Majl. 199, 257 a tűz király), melyek egyszerű ősi népies természetűneményi s cosmogoniai képletek maradékaikul tekinthetők, a mint a hitrege ezeket magának megfejteni törekedett.¹⁾

Tovább vizsgálva ezen cosmogoniai eszméket, bennök ismét, elvegyülve vagy sajátlag csallakozva ama nevezetes világotjásból eredetrőli mondákhoz s ezen utóbbi természeteelemekből világalakításról nézetekhez, a nevezetes eszmemenet tűnik fel, mikép az emberi tárgyiasító felfogásnak anyira megfelelőleg a mikro- s makrokosmoi képzetekkel látjuk alakíttatni a világot s teremtményeket, a mennyire t. i. azon világotjás egyes részletei, vagy a benne testesülő isteni v. óriási lény testének részeiből alakítják a mindenséget. Így a hinduban a tojás részeiből lesznek az ég s a föld, a folyók és lég, nap és csillagok²⁾; majd ismét, hogy a világ összes jelenségei, sőt még a szellemi tehol-

1) ismeretes a classicusokban előjövő nevezetes adat a skythák cosmogoniai véleményéről, melyet Trogus Pompejus (Justin. 2. 1) felemlít, felhozva azt, mint autochthoni versenygést a skythák és egiptomiak két (s mit, mint a hyleai mondát is krónikánk Turóc. 1. 3 szinte felszedte); e szerint az egiptomiak tan volt: hogy a világ déli végén nagy hőség, az éjszakin fagyasztó hideg uralkodott (l. hasonl. az éjsz. eddai regéb.), s mivel egiptom távol a dermesztő hidegtől, kedvezőbb éghajlat alatt létezik, ismét az emberiség első honaül alkalmas volt a skythák ridegebb földénél. ellenben a skythák szoriat: akár a föld a vízből emelkedett volna ki (sive illuvies aquarum principio rerum terras obrutas tenuit), akár a tűz által alakult a föld (sive ignis qui et mundum genuit), mind két esetben a skythák bona ősi; mert magas fekvé-énél fogva, a víznek innét kellett hamarabb lefolyni, vagy éjszaki rideg éghajlatánál fogva a tűznek kialudni. tehát a maiglan vitatott plutonicus (l. Cicero nat. deor. 3 Heraklitos és a Stoicussok véleménye) és neptunicus hypothesis már a skytha ősök cosmogoniája alapját levé. — 2) Roghavananda 13 (Kellgren 44): quod in ovi dimidiis albi erat, quodque lutei, album illud terra est, luteum hoc, coelum. Vishnu purana (Kellgren 47): in hoc ovo inerant terra continens, maria, montes, planetas partesque universi, dii, daemones atque homines. hocque ovum extrinsecus septem teguminiibus indutum erat, scilicet aqua, aere, igne, aethere, atque sui conscientia unde elementa oriuntur. Vayu purana (i. h. 49): aureus mons Meru supremi embryo est, matricis vero liquores maria sunt atque arbores, ossa montes. in hoc enim ovo continentur mundi illi diversis cum partibus eorum, terraque septem cum insulis suis, cum maribus septem, et cum montibus ingentibus, cum fluminibusque mille . . . luna atque sol cum stellis cum planetis coniuncti, una cum vento st.

ségek, érzelmek is a tojásból kikelt Brahma részei s tagjaiból alakultak ¹⁾). Hasonlón a fentebbi (l. f.): nem csak a tojásból lesznek a világ egyes részei, de még itt is külön isteni, óriási és lények személyesítésében tárgyiasítva a világerők, mint a légleánya (kal. 1. 260), Väinämö, Joukahainen, kik a földet, szigeteket, dombokat alkotják (l. kal. 2 és 3 runo); Ilmari a leget alkotja, a mennyet, napot s holdat kovácsolja (10. 277) ²⁾). Legnevezetesebb e tekintetben még a germán óéjszaki hitrege, a mennyire benne feledve már a sajátlagi világotojásból eredet, csak amaz elemi másod alakulás s egy toresztő lény teste részeiből világhformálás a legélelnekebb tudattal jó elő; szerinte (Säm. Völuspá 3. Grimnismál 40 st. Snorri 4 st.): az úr, chaos (ginnungagap) déli végén állott a tűz (muspell), ellenében az éjszakin a köd, hideg (nifl). Muspellheimtől jött a világosság és hőség, Niflheimtől a sötétség és hideg; közöttük állott Hvergelmir kútja, melyből 12 patak folyt ki, mire forrásukból annyira elfolytak, hogy a bennük lévő tűzszikrák meghidegültek, jéggé dermedtek; de érintve a dél enyhe legétől, elkezdett a jég olvadni és csepegni, annak erejével ki a meleget küldé kezdenek a csöppek elevenedni, s egy ember alakult belőlük: Ymir vagy Örgelmir az óriás, kitől az óriások faja eredt; a csepegő jégből még egy tehén is alakult, ez nyálván a sós jégköveket, azokból első nap egy ember haja, másodikán feje, harmadikán az egész ember állott elő; ezen szép és erős ember Buri volt, fia Böhr; kinek fia Othin, Vili, Ve megolván az óriás Ymirt, testét a ginnungagapba hurcolák, és véréből alkoták a tengert és vizeket, húsból a földet, csontjaiból a hegyeket, fogai s csontszálkaiból a sziklákat, koponyájából az égboltozatot s velejéből a felhőket. E hitregében tehát egyiránt az elemek általi világalakulás, valamint ama mikrokosmoszi eszme nyilatkozik. Homályosabban, de még mindig felismerhetőleg, a már költészileg alakított classicus mythosi nyomokban; Hesiod theogoniaja szerint: Chaosból eredett Gaea a föld óriás alakja és Erebus az éj sötétsége, Gaea Uranost az eget, a tengereket s hegyeket szüli s Uranossal ismét Chronost az időt; az ég ellen küzdő óriások által tornyosulnak a hegyek és sziklák. Az orphikusok szerint ismét: Zeus teste a föld, csontjai a hegyek, szeme a nap és hold (Grimm 536 l. u. o. hasonló jappani st. regéket).

Az egésznek összefüggő előadása által, már most figyelmeztetek mindazokra, miket az óriási mythosbani kosmogoniai képzetekről mondtam saját óriási hitregéinket tárgyalva (V); mert a még nálunk is dúsan folyó e nemű regékben legjobban láthatjuk mindezen kosmogoniai képleteknek is fenlétét. Így láttuk már, hogy a regében a hegyek, kövek, sziklagerincek az óriás megdermedt teste (l. Hargita); vagy hogy csak általuk alakítják a hegyek, azok bizonyos formái az ő különös tetteiktől származtatnak (a boremedi és harsányi hegy, a Retyezatu), hogy ők a hegyek irdestova toľoi (Toldi), egymásra halmozói, a mese hegygörgetői; majd ismét bizonyos nagy sziklák, az eraticus

1) Bhagavata purana (Kollgren 51): totum universum nihil esse, nisi partes diversas corporis eiusdem (Brahmae): aer eius sunt oculi, sol eius visus, abdomen oceanus, montes ossa eius, flumina venae, ventus respiratio eius, nubes capilli eius. sed qualitates quoque animi partes sunt corporis eius: pudor labrum superius, desiderium labrum inferius, pectus eius est iustitia, tergum iniustitia. Matsya purana (i. h. 56): membranae embryonem integentes nubes factae sunt, copia fulgorum ornatae. ovi venae flumina, bilisque margaritae evaserunt; septem illa etiam maria ex liquoribus ovi orta sunt, inde quoque condimenta varia: mel, sacrum, liquorisque vinacei. (i. h. 58): coelum caput eius est, sol atque luna oculi eius, spatium auris eius est, aer anhelitus eius, mundus spiritus eius. terra pes eius. montes ossa, flumina venae, nubes exhalationes eius, arbores atque gramina capilli eius dicuntur. nihil omnino erat quod non pars quaedam esset dei illius, qui Viraj, h. e. universum appellabatur. Hasonlón a Budha követő népeknél is, például a csechichinai regék szerint (Grimm 536): Banio óriás testéből alakítja Budha a világot, koponyájából az eget, csontjaiból a hegyeket és sziklákat, hajából a fákat s növényeket. — 2) Gotlundnál (d. proverb. fennicis 10) a regé, hogy midőn Väinämöinen és Jompainen (azonos az előbbi Joukahainen-vel) mennek Sammot (Sampo világholdogató) jelv l. al.) keresni vagy fogni, Sammo a felhőben reptül felettük, Jompainen levágja lábujját; egyikre eszik a tengerbe, belőle lesz a tengeri só, a másik a földre esik s ebből lesz a fű, ha um. a föléb is levághatták volna, ebből votés nélkül nőtt volna örökösen a gabona.

kövek itt amott léteztek az ő munkájuknak tartatik (a Poprad partján). Hasonlón származtatik tőlük bizonyos vizek, tavak eredete, mint a melyek a kővé vált lények vére s könyveiből eredtek st. (Márta könyve, a lipniki tó, a szántói kővé vált lugozó asszony forrása). Különösen így óriásilag személyesítvék a küzdő hegyek is, valamint a többi természet elemek a tűz-, szél-, léganya óriás fiai küzdelmei. Mindezekre már feles számmal hoztunk fel idézett helyt (V) adatokat, melyekre nézve az ott kifejtett kosmogoniai magyarázatok, most itt erősülnek ismét. Az egész, igaz már csak átalakított, rövidke töredékes helyregei nyomokban maradt fen; van azonban ezek közt is már több, mi még a homályosbak ezen kosmogoniai értelmét közvetíti, s a folytatott vizsgálat bizonyára még nem egyet hozand elő, melyek még összefüggőbben is ismerendik e nézeteket. Így utalok itt különösen csak a délibábrói fentebb közlött regére, mely ha mint ilyen eredetinek bizonyul, kétségtelenül dús és szép kosmikus képzeteket tár előnkbe: mikép a föld, mint az ősz pusztá személyesítetik, melynek nyugtalan neje a rajta hánykódó tenger, s míg ez az őt bekerítő hegyekkel küzdve rajtok áttör elhagyva a pusztát, csak mocsáros alapjából, mint gyermeke emelkedik fel a délibáb, felemelve kedvese a nap sugárai által, míg ellenében az irigy szél, felhő st. áll.

Átmenve már a világeredet s alkotásról az ember teremtésére, nyilván az előbbi világeredetről mythosi nézetekhez egészen analog hitregei eszméket találunk itt is; majd az egyes természetelemek részletei összeállításából alakítatik az emberi test, majd különösen a világ eredetéről azon eszméhez képest, mint az egy isteni lény óriás testéből alakul, s a mikrokosmosból lesz a makrokosmos, úgy itt az emberi test részei ismét a világ összes anyagaiból alakítva, a makrokosmosból lesz mikrokosmos. Így a hindu mythos szerint már a napból lesz a szem, a növényekből a haj, a sziklákból a csontok, a földből a test, a vízből a vér st. A többi mythosokban ez is már majd világosabb majd homályosb tudattal jő elő, s ritkábban tudnak még ily részletes megfelelő alakításokról ¹⁾; nagyobbára az összes anthropogoniákban már csak egy vagy két elemből alakítatik az emberi test; majd a földanyagból hasonlóan Ádámban, majd víz és föld, kő vagy fából, melynek lelkesítője azután a tűzszikra, az égről lehulló csillag, az istenség s más főbblények lehellete st. Deukalion és Pyrrha az isteni utasítás szerint: anyjuk (= a föld) csontjait (= köveket) hátra hányva alkotnak emberi ivadékok. Az óéjsz. regében (Völuspa 17, Snorri 9): Bör fia a két első embert Askr és Emblót fából alkotják ²⁾. Hephaistos Pandorát (Hesiod. theog. 61) víz és földből. A skytha, amaz hyleai anthropogoniai mondánál fogva víz és föld volna az amphibiumi alak alatt

1) Más az egyikét igen nevezetes középkori nyomot összeállítva Grimmnél (531), melyekben hasonló mikrokozmoszi felfogás nyilván még az e nemű ősi képzetekre ismertet, s jól csatlakozik az eddai hitrege makrokosmoszához. a közlött négy külön adat közül itt adom a két érdekesbet: rituale eccl. danielensis (London 1839. 192) egy 10 századi emlékből: octo pondera de quibus factus est Adam. pondus limi, inde factus (így) est caro; pondus ignis, inde rubens est sanguis et callidus; pondus salis, inde sunt salinae lacrimae; pondus roris, unde factus est sudor; pondus floris, inde est varietas oculorum; pondus sabbi, inde est instabilitas mentium; pondus venti, inde est anhelus frigida; pondus gratiae, inde est sensus humanus. — Viterbói Gotfriednél, pantheon 1187 írva (Pistorii script. 2. 53): cum legitur Adam de limo terrae formatum, intelligendum est ex quatuor elementis. mundus enim iste maior ex quatuor elementis constat, igne, aere, aqua et terra. humanum quoque corpus dicitur microcosmos, id est minor mundus. habet namque ex terra carnem, ex aqua humores, ex aere flatum, ex igne calorem. caput autem eius est rotundum sicut coelum, in quo duo sunt oculi, tamquam duo luminaria in coelo micant. venter eius tamquam mare continet omnes liquores. pectus et pulmo emittit voces et quasi coelestes resonat harmonias pedes tamquam terra sustentant universum. ex igne coelesti habet visum, e superiore aere habet auditum, ex inferiori habet olfactum, ex aqua gustum, ex terra habet tactum. in duritie participat cum lapideis, in ossibus vigorem habet cum arboribus, in capillis et unguibus decorem habet cum gramminibus et floribus. sensus habet cum brutis animalibus. ecce talis est hominis substantia corporea. — 2) Más Grimm 537 és Simrock (d. myth. 34) ide tartva Tacit. germ. 39 a semnonok szent berkérőlí adatát: eoque omnis seperstitio respicit, tamquam in le initia gentis. Aventianál is a germáni név a germánare-től, valamint a sachs népnév is a saxum-tól.

értendő, kinek neve ismét a kietlen mocsáros pusztasággal azonosul. Egy más skytha monda szerint, azon föld első emberei az *ég fia* Targitaos és a *folyó leánya* Boristhenestől származának. Hasonlón a hongnu fejedelem Tanjouról, hogy a *föld* s az *ég* szülöttje: coelo et terra satus; s azért már amaz skytha Borysthenesi folyóbóli, vízből születésről, minden népeknél anthropológiai mondák nyomán, így figyelmeztettem fontebb (VI) Attila, *Etele* nevének az Atel, Etel folyóvali azonosságánál fogva, ne talán szinte ily mythosi értelmére is. Kétségtelenül ily nyom lappanghat már azonban az Álmos csodás születéséről mondában is a regei szavak különös tudatánál fogva: innotuit et quod de utero eius *torrens egredietur*. Hasonlón a finn monda hőse Väinämö a lég leányától a *szél* s *víz* által foganva (kal. 1. 135), s az új korszak hőst Mariatta a *víz* s *bogyótól* (beere) foganja (u. o. 50. 449). De így már általában a regékben, mint a china hősök *folyó* s *napsugártól* fogantatása, s a mondák s mesék gyermekies hitte, a *kútból* vagy *folyóból* kifogott újonszülöttekről (l. Simrock d. myth. 32); mint a km. is: *vízhozta gyerekek* (E. 3201) és (u. o.): *szabgyerekek*; Szirmayn. (par. 124): *fától szakadt ember* — quercubus ac saxis prognatus (l. Hom. O. 19. 163), tehát fáról vagy bővényből termett vagy alakított; valamint Grimm is így érti a német: fán született, ágon termett szólásokat: kinek atya nem tudatik. Ez értelme ismét a közmondásnak is: *ő nem a gólya költötte* (E. 3105), azaz nem atyátlan s ismeretlen eredetű, minő eredetű volt már az első ember; s épen így tudom még a szólást is ehhez: a *gólya hozta*, használva a gyermekek irányában az újonszülöttre, *mint a víz hozta, kútból fogták*; mi itten a gólyával összefüggő hitregés, s különösen a világtójásnál felmerülő emlékeknél fogva, arra figyelmeztethet, hogy egy ily gólyatozás, gólya költéssel összefüggő kosmogoniai s anthropológiai regék sen lehettek. Ezek mellett azonban még különösb mondai képletek is előjönnek; például a nálunk is valamint Europa szerte terjedt „bófehérkéről” mondában (Majl. 172), a gyermektelen királynő ohajtására, megmetzett uja vércseppének a hóvali elvegyüléséből származik leánya; hasonló Majlátnál (210) a meggyilkolt mondahős földdel elvegyült véréből új életre támad. A népd. (3. 25f) szerint szinte a vérrel elvegyült sárból az elvágott tagok helyébe újak alakulnak. De nevezetesen már így különös mythosi alakunk a *tilinkó*, *hüvök*, ki szinte magtalan anyja elvágott uja vérenek a gyúrt téstávoli elvegyültéből jő létre¹⁾. Eltérőbben művészileg is jönnek már elő ily alak- vagy tagképzések; Majlátnál (210) a mesében: a levágott tag helyébe a bűvös kígyókirály a hősnék új tagot képez arany és elefántcsontból; hasonlóan képzi Pygmalion kedves alakját, s a finn regében Ilmarinen (kal. 37. 140) nőt készít magának arany és ezüsből (l. XI)²⁾. Legjobban s legelénkebben találnám még ezen emberalkotásról tudatot, mikép a test egyenesen a *földből* alakítatik az isten által, s beléje lehellete fuvaltatik, kifejezve nálunk egy sajátágos mondánkban (gy. 141 Varsányitól), — csak hogy nem tudhatjuk, valjon mily eredetű? vagy már valószínűleg bibliai tudattal foglalt az a nép mesében helyt — e szerint körül-ményesen beszéli a mese, mikép az ősz szakálú köldus, ki maga az atyaisten, a mondahóst azért, hogy rajta mint kölduson könyörült volt, midőn ellene által megöletik újra feléleszti: „megparancsolá um. szolgájának, hogy szedje össze a meggyilkolt csontjait, elrothadt testét agyaggal pótolja ki, s lehellen beléje parát.” Mind ez, mint látni, a *testi* teremtés mellett nyilván a *léleknek* is a testbe fuvallását már feltételezi, mi azonban innét külön tárgyalásul a jövő cikkekre marad (XI).

1) a kaldej mythos szerint, Belus isten levágott fejének a földdel elvegyülő véréből származott az ember l. Grimm 536, és Brahma fejéből is a törpék: balakhilja (Bopp glos. 112) geniorum genus pollicis magnitudinem aequans, minő tilinkó s hüvökünk is. — 2) ily különös ember alakítások a mesékben, például a Pinobomato az olasz. (pentam. 5. 3): cukor, fűszer, szagos vízből sültetik, haja fonott aranyból, fogai gyöngyből, szemei safr, ajkai rubinból készülnek. Vuksnál (119) a szerh regében: a két nővér füstetvert alakát magának vörös és fehér selyemből fonva, testét téli zöldből, szeméit drágakő, fogait gyöngyökből csinálva. mire elkészült szájába cukrot és mézet adnak: „edd ezt — úgy mond — és most beszélj.”

A már így megalakított, teremtet mindenséget kifejező, nevezetes — s ismét ama kosmogoniai képleteinket is magyarázó — szavunk a *világ*, a szónak *lux* — *világosság* értelme mellett nyilván kifejezve az előtte létezett azon *sejtéséget*, *ürit*, *hoo*, *hio* állapotot, *zavart*, melynek ellentétében a teremtés megtörténtével a *vildg* — *lux* kezdődött. Egészen hasonlóan jön elő így más nyelveken is: az oláhb. *lum* — világ, a szláv. *sviet*, *svjet*, litv. *svietas*, ópor. *svitai*, mi egyiránt ismét *lux* és *mundus*; gyökre származtatva a sanskrit *sud* — *purificatio*-tól (Pott etym. 1. 39), mintegy a tisztát, díszest is kifejezve ¹⁾; a gör. *κόσμος* sajátlag szinte díszest, fényest fejezve ki, Pythagorasnál, Philolaos és Plutarch szerint a *rendezett* a világrendet, a bizonyos határok közt létezőt (— in maas gehaltene); akkép a latin *mundus* is a tiszta, szép (Humboldt kosmos 1. 76). az ósláv *mir* és *vesmir* ismét, mai nyugalom s mérték (mira, mera) értelménél fogva, amaz kosmos jelentésével találkozánk (Grimm 752). Eltérőbb a germ. *welt*, sajátlag az óném. *wëralt*, *werelt*, mit Grimm (752) a *vetorum aetas*-val magyaráz, mit a gót *mansets* (*menschensaat*) és *fairhous* (*coetus hominum viventium*) Ulfilasnál a kosmos fordítására használt szavak is jelentenének, s miszerint sajátlag e földi s emberi világot, a tér s idősakra nézve jelentenek; melyet időre nézve még más világi *korszakok*, az *istenek* s *örödsok világa* is megelőzőtt volt a kosmogoniai hitregék szerint; s mely mellett a *térre* nézve még *más világok* is létezének, egy felsőbb *égi* vagy *mennyei felvilág*, egy *alvilág* st. Mind a két felmutatott értelem nevezetes már saját világ szavunk teljes jelentésére nézve is. Valamint ugyan is Grimm a német névben több hason kifejezések nyomán az *aevum*, bizonyos idősak értelmét keresi; úgy a mi világ szavunk is bizonyos használatban, különösen a népkifejezésben, ily *idősak* s *kor* jelentéssel is bír, a mennyire például halljuk a *nép* kifejezést: *rosz világ van*, azaz idősak, *háborgós világ* van most, *jó élelem világot*, jó napjaim vannak, mikor még a *török világ* volt, a *kuruc világ*, a *régi világban*, azaz török, kuruc, régi időben; s a szokásos: *hány hét még a világ* (a százidőhöz közel álló deákhoz intézve), mit úgy értek: meddig tart még bizonyos jelenlegi állapot, idősak, melyre egy más jövőt várunk. Mi tehát a hypothesisnek szinte mythosunkban is helyt adna, hogy a *világ* szó *aevum* értelménél fogva ily *külön világokat*, mint egymásra bekövetkezett idősakokat feltételez, melyek a hasonló más mythosok

1) a sanskritban sarvaloka — mundi omnes (tehát a sajátlagi világ, azaz mindenség); Kellgren (l. h. 32) szerint: vulgo tres numerantur mundi: svar, bhur, bhuvaa — coelum, terra, regiones inferaa. e mellett feltűnik nékem a világtojásrólí hindu kosmogoniában a világ kifejezésére használt viraj kőfő, a mit azt Kellgren l. h. 61 magyarázza: viraj est universum, és mundus erat viraj. a világ és viraj szavak között, ha bár ez utóbbi teljes benső győki jelentését nem ismerem, értelem s alakra s mint látni, hasonlatosságának van helye, mert az eltérő r betűre nézve emlékeztetői akarok arra, mi a virrad, virrong s villám, villamodat, hajnal jelentésére használt kifejezéseknek feltűnt, mikép mind a két szó egyiránt világosság s zőrej, láma jelentésében találkozik, a virrog contondit, rixatur, s villamodit, döbög, döbög fulgur és corruscatio st. értelemekben. Újabban figyelmelttettem okkóp Révész Imre és Lugossy szívessege által Sylvester virág énekek kifejezésére, mikép 1541-diki bibliai fordításában dalalékában említván a képes kifejezéseket, mondja, hogy ily képes beszédhez népdaloknak könnyű hozni szokni „mert um. nem ideghen az ilyen beszédnek neme. él ilyen beszédvel naponkid való szőfőben. ő inekben, kivalkipen az viráginekekben, melyekben csudálhatja minden nép az magyar népek emjének illes voltát az lelisben, mely nem egyib hanem magyar pocsa.“ Lugossy erre nékem megjegyzte, hogy e kifejezés már Szombathynak szemébe tűnés, vonatkozott rá a mind. gyűjteményb. (1789) 1. 5. melle vitatta, valjon a peruiaknál isten neve virac ocha, nem volna-e a magyar: világ oka? s ki megfejté már Telegdiből felhozott egy más adattal, hogy az l betű r-vel van felcserélve és Sylvester virág énekei világi énekek; ha tehát e betű felcserélés nem hiba, de így a világ szavunk mellett annak virág formája is divatozott, nem csak a mellékes sanskrit viraj hasonlat erőlline — melyre hivatkozott tartok, hanem azon virrad s virág szavak vir győkére is még erősebb értelem száll; minél fogva az utóbbi virág szó jelentésével a világ ily felvirágzott s e mellett a díszes, szép fényes értelemmel is bír, hasonlóan a kosmos- és mundus-hoz. A sanskritban egyébkint a világ neve ga gat is (dmgat), mi sajátlag menést jelent a ga győktől, s rokon lehet a német gehen-vel; a magyarban így látnadjuk a fel-, égi-világ menny nevét, az oda való felmenetűl? l. XII.

zerint, (mint péld. a hindu, classicus, óéjszaki, a külön istenek, arra következett vagy az előtt létezett óriások, szellemek, daimonok világa, vagy legalább egy aranykorszaki világ l. alább), a mostani földi s halandók világát megelőzők. És valamint ekkép tudatott tehát mythosunk *előbbi* a mait megelőző *világokról*, úgy szinte a mostani világra még következő *más világról* is, s a jelenleginek egyszersmind *végéről*; mily mythosi adatnak azonban ez utóbbira semmi nyoma, s így elég legyen az egészre ez inductióval sápn utalni, ide véve még netalán ama apokatastasisi tudatot, miszerint mythosunkban a nyomai még egy vízözönnek, mely által a világ végét érte, s még e szerint talán raj fogja; ámbár ez utóbbi a többi mythosok szerint inkább a tűz, mint a víz által urtatott bekövetkezendőnek. Élénkebben jelentkezik még a szó másik értelmével azon adat, hogy a *térre* nézve is *e világ mellett* még *más világok* is léteznek, hasonlóan ma német *währalt*-hoz, mely így megkülönböztetve az emberek világát, nyilván még *más világokat* is feltételez; ellenében áll ugyan e felvételnek szavunkra nézve azon mai értelme, melyben az közönségesen használva a *mindenséget* fejezi ki a specialisabb *öld* vagy *égi világ* mellett, mintegy összevéve mind a kettőt ¹⁾; mind a mellett figyelmeztetek még is, hogy már így is mondunk egy *másvilágot* és *alvilágot*; élénken jelenti azonban ezen különös világokról a tudatot még a népies rege és monda, midőn a *hétvilágról* szól, vagy *világtalan világig* járásról st. mi hogy nem mesei szószallang ismét, e valóságos mythosi tudat, kétségtelen. Érdekes kérdés volna tehát ennek nyomán mythológiánkra nézve: minő világok ezek, különösen ama *hétvilág*, melyet a monda *ittmőleg* emleget? megfelelhetnek rá legelő az összes mythologiák, melyek dús változatokban szólanak még e világon kívül helyezett másvilágokról, s mi nevezetes többször hasonlóan mondáinkhoz szinte *hétvilágról* regélve ²⁾, melyek majd a föld fölé helyezve az égi, mennyeivel elvegyülnek, majd a föld alatt a pokolival, majd ismét s legtöbbször a föld egyes mesés részeiben, vagy valódi világ létező helyeken mesésen gondolják, s mint deai paradicsom kertek, szellemek, dzsinek, perik, tündérek boldog lakhelyei, boldogok útjai, drágakő s aranydús hegyek jönnek elő (l. Sepp. 1. 111—31). S így tudják a mai mondáink is a *hétvilágról* eszme előre bocsájtásával, különös mesei stereotípusvezetéseikben, annak folyamában a történetben is még, mikép a monda hős elindulva *hétvilágba* vagy *világtalan világig*, csak ugyan csodás világokat jár be; bekalandozza yenkor a *réz, ezüst, arany erdőket*, a *sárkányi föld alatti palotákat*, a *szellemek, rögök pokoli lakát*, a *tündérek boldog honát*, s eljut egész a *föld, tűz, lég, víz, madár anyákhoz*, a *nap, hold* és *szél* sógornékhöz; miből mint látni már könnyen s hős választékos számmal állíthatnók össze a hetes külön világokat, melyeket még e köztudatos emberi világon túl a mythos feltételez, ha csak a kihozottra nézve egyszerűen aztán bizonyossággal is állíthatnók, hogy épen azok s nem mások a hitrege ezen világai. Az erről általános nézetnek kiemelése azonban a mythosra nézve nem csak érdek de szükséges is volt a regei nyomok ily képzetek teljes kiismerésére. Nevezetes ekkép még Gaalnál fennlévő egy mondánk (313), hol az elátkozott, kit ennél fogva sem menny sem a pokol be nem fogadhat, elsülyedve a földről *hét* külön csodás *világon* én át, miben már a regés vonás az átkozásról hitregei nézetrel is elvegyül (l. XI).

Figyelmeztetek még a nevezetes germ. eddai ide szóló mythosra is, hol a mellett, hogy már a völuspa (2) kilenc *világról*, s a mostani világot megelőző több korszakokról regél — (Grimm 756 különösen e világok közül vizsgálatában csak a négyet emeli ki: *die flammenwelt, die todenwelt, die oberwelt, das paradice*, a világkorszakok :

¹⁾ Így a snaben is az összes világ kifejezésére a maa-üma, a föld maa és üma légtől. — ²⁾ a hindu világtudományú homögoniákban is így jött már elő (l. előbbi jegyzeteket) a hét világról képzet, a kurma purana szerint (Kellgr. 54): Brahmae ovum hocce ex septem mundis compositum, s így jó ki belőle hét sziget, hét tenger, hét világ, valamint a világtudomány is hét hája van. l. a tündéreknél (IV) a helosi mesék 1001 éj s irani hőregéből felhozott hét világról képeket is.

az *óriási, az asok, emberek, s az ezen világnak kimulása utáni új világ*) — még egy nevezetes *világfáról* mythos is előjő (Grimmismal 31. Snorri 15): ez *Yggdrasil* a *világ-köröfa (weltesche)*, melynek gyöke vagy ágai *három világba* érnek, egyik a mennybe az asok, istenek vagy az emberek világába is, másik a himthurs-óriásokhoz, oda, hol a világeredeti ginnungagap volt, a harmadik a niifheim *setétség* halál országába. Grimm i. h. igen kimerítőleg tárgyalja e szép mythost kiegészítő mellék vonásokkal, s nem talál hozzá az egy pár német hagyományos s máris a keresztre alkalmazott vonáson kívül semmi más hasonlót, mint Damascenus Joh. Barlaámjában előjövő egy igen gyengén érintkező keleti példázatot; én az egészet azonban azért hozom itt elő, mert monda-gyűjteményemben egy igen nevezetes mesében (gy. 27 Csécsényből, Szarvaskendi Zsibrik Ant. u. szíves közléséből), az egész képet így birom, ámbár természetesen a mesei vonások közt már sokban eltorzítva s feledett jelentéssel. A mese beszéli, hogy egy király udvarában volt egy fa, melynek gyöke leért a *föld alá egész a pokolba*, ágai a *világ két széleig*, teteje láthatatlanul egészen az *égben végződött*; a király megakarta tudni, hogy néz ki a világ a fa tetejében, s kihirdetlét országában, hogy a ki felmén s hírt hoz neki onnan, annak nőül adja leányát. egy bojtr szegődik egy zsák mákcsikért és véka gombócért; feljutva, minden ágon egy várost talál, de mire 50 év múlva teteje felé közelgett, már az utolsó gombócot fogyasztá el, s erre egy boszorkány jő elő, s a közönséges vonások szövődnek, ezzel, leányával s a szép hamupipókéval gyűlvén meg a mondahős baja; a boszorkánytól kell neki az ismeretes módon a *tátost kiszolgálni*, ki tehát szinte a fa tetejében laknék, mi ismét igen nevezetes vonás lehet, miután az eddai világ-körösfán is, ily csodás mythosi állatok jönek elő; a fát azonban mesénk e közt ismét feledi, s csak a végén emlékezik rá, hogy mire a mondahős lejt, már 500 év múlt el, s az országban senki sem élt többé ismerősei közül; a fa törzse is már korhadt volt, és levágva a fát, ez az egész országot eltemeti. Ez utóbbi vonás ismét az eddában is, hogy a fa gyökerei alatt lévő állatok aláragják, s a rajta levők eleméztik a világfát, mely ez által összeroskadva a világ enyészletét idézi elő. A fa tehát itt képe volna az összes, egymással érintkező *külön világoknak*? Én az egész mythosi képlethez, s különösen összefüggőleg a mi hét világunkhoz, sokkal magyarázóbbnak tartanám a Grimmtől Damascenusból előhozott regénét, az e nemű világfákról ismeretemre másutt is felőlő ily nyomokat. Így például a tibeti mythos Zampu fájáról (Sepp 1. 113); e szerint paradicsomuk s a szellemek *világa* egy arany hegy, körülvéve más *hét arany hegytől* meg *hét tengertől*, melyek méziznek, s különféle színűek (ez is tehát külön hét világ); ama arany hegy keleti része kristályból, éjszaki oldala aranyból, déli vörös és nyugoti része zöld drágakövből áll; a hegy déli oldalán nő a csodás Zampu fa, a hinduktól is Giamnunak nevezve, melynek gyökerei a tengerbe, ágai a hegy tetejére érnek, gyümölcseiből a hegyet körül lakó szellemek élődnek. És vajjon nem ily világfa-e a finn regében is (kal. 2. 180) a tölgy, melyet Väinämö a világot alakítva levág, s melynek a világba szét szórt részleteiből áraszt boldogságot, örök jólétet, büvtudományt st.? Ily részletesb egyes vonásokban, ezekben nyilván a paradicsomi jó és rosz tudat fájáról eszme is fenlétezhetik.

Ama hét világ, vagy pedig a világ szó fogalmában így jelentett külön világkorszakok egyike volt-e már az *aranykor*? vagy hogy az csak általában így már a megteremtett, megalakított, díszes, szép, rendezett világos világnak, mely ama chaos setét, ür, heo létre következett, *első boldog korszaka* volt? elég, hogy azt az összes mythosok, s a mienk nem kevésbbé, a legdúsabb nyilatkozatokban birják, melyek szerint az, mint egy a *földi, világi, emberi első korszak s boldoglét állítatik elő*; és pedig majd mint az ártatlanság, jóság, igazság, szenvedélytelen nyugalom, az egyenlőség és szabadság, majd mint az arany, gazdagság, jólét, öröm s gyönyörűség kora, s melynek *elmúltával* szerintük sajátlag *kezdődnek a mai romlott világi állapot s emberi nem,*

ezzel a mythos alaptárgya is: az isten, világ s ember közötti viszony vesztett valódi datának koresése s fejtegetése, Voltairekint: aurea prima sata est aetas, est la vise de toutes les nations, — és: la chute de l' homme degeneré est le fondement de la theologie de presque toutes les anciens nations.

Igy szól a hindu gymnosophisták fótana a boldog előkorrul, midőn méz, tej, olaj bor források áradoztak, s minden bőségben volt (Görres myth. 1. 30). A classicus ge szerint (Luk. saturn. 7. 20), midőn a föld munka, szántás, vetés nélkül termé ümböcsét, az emberek és állatok együtt társalgának; (Hesiod. erg. 109): mint istenek ők ifjúságban éltek, nem ismerve munkát, gondot s fájdalmat; (Ovid. met. 1, 89): a takokban tej s nektár folyt, a fákról méz csepegett s örök tavasz virult. Az eddában (Sa. 14 Völuspa 6) gullaldr — aranykor, az istenek boldog kora, midőn játékokban litik ártatlan életüket és Frodi népe aranyat és békét öröl (Simr. edda 308). A finn gék szerint (Ganand. fin. myt. 98): Ukko idejében az emberek aranyat örültek, a orfákról méz csepegett és patakokban tej folyt ¹⁾; élénken e tudat még a kalevala sp regéiben (14. 165): a jó régi időben a fenyő nap- s holdkint ragyogott, méz- s hatotta át az erdőkét, a ligetekben fűszer nőlt, a tavak öbleiben olaj folyt; (29. 580): boldog honban a fenyvek ezüst águak, a mező virági aranyból vannak, a hegyek szőlőből, a sziklák tojásból, a száraz fenyőkből is tej s méz foly, a sövényből vaj st. Inn regék nevezetes Sampoja is, melyért a hősök küzdenek, ily aranykori boldogléti köz lehetett, a kalevala (43, 297) szerint, általa veszi kezdetét a változatlan bolgág, az eszközi a mag termését, a nap és hold meleg világát st.

Nálunk fentebb utaltunk már *arany* szavunkbani kosmogoniai fogalom jelenkezé- re, melyben már egy ősi boldogabb jobblét, primitivus anyagróli eszme maradhatott fen. Ijon maga az *aranykor* kifejezésére is így e szó használtatott? A mythosok ebben öbnyire elvegyülnek az aranykorral azonosan képzelt bizonyos boldog lakhelyekről laltal, minők már az *arcadia*, *elysium*, *paradicsomi első hon s lak*; s ilyen nálunk a fentebbi aranykor mellett különösen fenlehetett. *Éden* szavunk például még mindig os teljesen kimutatva nyelvméleink nyomán, valjon az a bibliai fordítások s tudat omán egyenesen a héberből jött-e így át, mi nehezen okadatolható, vagy hogy lószinűleg nyelvünkön eredetileg létezett, mire az *éd*, *édes* gyökök mutatnának; még rétt a halotti beszédben a *paradisum* áll már, mintha nem lett volna rá szavunk; rébbiránt e szó még egészen illetlenül hagyott eredeti alakja mutathatná, hogy az még meg nem honosulva, csak az egyháztól használtatott, talán a magyar pogány kép- tel birható eredeti *éden* szándokos mellőzésével, ámbár tudomásunkra ma az *éden* pünknel jó formán idegen; ellenben a honosított *paradicsommal* számos tárgy evezések, képes s költői nép kifejezések is összefüggnek; mi ismét arra mutathatna, gy az *éden* helyébe lépett nála s ennek feledésével erejét felvevő. Dús regoi hagy- nyunk ebben egyébkint, a mint a legélénkebb tudattal említi ezen *aranykort*, úgy reket is hoz még a felszínre, melyeket a tündéri regével összefüggőleg már ezen *éden* aranykor s hon vagy lakhelyről előhozunk; mint például a mai *Csallóközszel* tündérregében összefüggő *aranykert* nevet, a *boldogfalvákat* és *boldogasszonyok váját*, a *tündérországot*, *tündérvilágot*, a hét világon s operenciás tengeren túl, az *lélyi tündérhont*, a tündérek erdélyi *arany várait s falvát*, tündéri *változóvár* és *változóhelyeket*, s a *paradicsom kerteket*, hol a tündérek csak télen laknak st. sé ezeket az illető adatokkal felhozva IV). Ezen aranykor, boldoglét és boldog róli mythosi eszmét tehát már ezekben, mint helyén kimutattam (IV), élénken birjuk.

egy svédai néprege szerint: az aranykorban, midőn a patakokban tej folyt, egy pástor rajtek cedánakzva bált, teste mire köpülnek a tejfel habjaiban morúl fel, s végül mézbarlangba temettetik el. mem. d. l' acad. celtique 5. 202. Így igéri meséinkben is a mostoha rászedve leányát, hogy mindennap vajban s tejben fogja fürdőtteni; s a szóús még mint ismeretes phraais évík kőszópünknel is a jótét kifejezésre.

Igy tudja még ott a tündérrege a boldogkort, midőn Csallóköz aranykert volt, melybe a tündérek jártak s megteríték éjente asztalukat, kinek kedve tartá hozzá állhatott és jóllakhatott, nem is volt akkor um. sem koldus, sem szegény az egész tájékon. Az iszkornyai tündérek kifésült arany hajszálait felszedegotve, dús gazdagon élt a nép meglegedetten azzal, mit az istenek magok nyujtának nékik; mert a tündérdal szerint: „az aranyat, ingyen aranyat, ezüstöt, mind sáraranyat Boldogasszonyfalván adba adják, tekenővel mérik st.“ Így e boldog honban a monda szerint minden, az egész természet s mű arany ezüst s drágakő: arany és ezüst erdők, arany várak, a patakokban olvasztott arany folydogál, a fákon ragyogó csillagok teremnek, alattok ezüst források folydogálnak, arany bokrok közt fénylik a tündérpalota, folytonos vendégeskedés tart, melyben arany tálakból, arany eledeleket esznek, a tündérgyermekek ajkaira égből csepeg méz, a tündérek könnyei is gyöngyök; minden örök fiatalságú, csoda szépségű, vigalom táncok s meglegedésben élve életét. Ezen kertekben van a boldogság jelve is, az arany alma és az ezüst körtefa, az arany gyapjas bárányok, arany szőrű lovak s aranyat tojó csodás madarak, az arany hajú gyermekek, homlokukon csillaggal, mellükön a hold és nappal st. (I. az idézeteket IV).

De a mit így élénken, bár határozatlanul tud népregénk, még érdekeseb lesz, hogy ha látjuk, mikép történeti nemzeti regéink is, homályosan bár, de határozottan ismét nemzetünk őskorára egyenesen alkalmazva így tudják. Ily kétségtelen emlékek tartom ugyan is Anonym (1) nevezetes helyét, hol beszélve az ős magyar honról, mint a skytha nép és Attila eredeti honáról, ezen népek ős történetéről, vallomása szerint adja a történetírók tudósításait, s e mellett, mit be nem vall, de, első tekintetre feltűnik, a sajtóságos nemzeti hagyományt is; én küzlöm itt előbb a szöveget, hogy azután rá alapíthassam kritikai vizsgálatomat; e szerint elől beszélve az ős Dentumogeri — Dentői magyar skythiai honról, leírja: *ibi abundat aurum et argentum, et inveniantur in fluminibus terrae illius praetiosi lapides et gemmae.* tovább magát a népet és ottani ős korábani életét: *scythici sunt antiquiores populi (ősnép), de quibus historiographi, qui gesta Romanorum scripserunt, sic dicunt: quod scythicae gentes fuissent sapientissimi et mansueti, qui terram non laborabant, et fere nullum peccatum erat inter eos. non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum tentoria de filamento parata, carnes et pisces et lac et mel manducabant, et iumenta multa habebant, vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum. aurum et argentum habebant sicut lapides, qui in fluminibus eiusdem terrae inveniebantur, non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant, habentes animalia et victualia sufficienter. non erant fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem. postea vero iam dicta gens fatigata in bello, ad tantam crudelitatem pervenit, ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem, et sanguinem bibissent hominum. et credo, quod adhuc eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum.* Az hogy itt a leírás élén áll mindjárt a római historiographusokra hivatkozás, mint mondom, az adat eredetiségét még meg nem semmisíti, csupán nékink a munkát hagyja, hogy azt kimutassuk. S e szerint már én a helyet egyik legnevezetesebbiknek tartom a névtelen jegyzőnéli hagyományos történetmondánk alapja kiismerésére. Híven ugyan is kifejezett azon elvéhez, hogy nem: *ex falsis fabulis rusticorum,* és *garrulo cantu ioculatorum* — a népmonda s rege szerint (vagy inkább: hogy nem csupán csak a szerint) akarja írni nemzete történetét, melyet azonban innét ismert csak ő is legjobban, hanem a historiographusok szerint, természetes, hogy minden nyomon, hol csak teheté (mit azonban nem épen tehetett mindig), nemzeti történeti hagyományos tudatát igyekezett a historicusokból vett tudósításokkal erősíteni vagy rectificálni. E helyen azt igen könnyen tehetta, elővéve bár mely, a classicusokból ismeretes skythiai leírást; még is mily hiányosan, vagy talán kímélettel? járt el ebben

a nemzeti hagyomány irányában, kilátszik, ha e helyéni idegen kútfőjét vizsgáljuk. Azon historiographusok ugyan is, kiket itt használ, nyilván Justin (2. 2) és Regino (Partz mon. germ. 1. 599), vagy valószínűleg csak az utóbbi, miután az errőli sajátági Justintóli adatokat már ő szedte fel, és szövege másod nyomán kerülnek azok már elő Anonymnál felvéve; de úgy felvéve, hogy mellettük s azontúl még, a hagyományos nemzeti monda is kitünik. Nézzük rendre az adatokat. Anonymnál ezen Skythia mindjárt azon fölül még a különös *Dentumogeria* névvel jó elő, melynek első királya *Moger*, kitől származik *Attila*, miről az ő historiographusai már természetesen mit sem tudnak, mert ez Anonym specialisb magyar hagyományos regei kútfőjéből van. Tovább áll az *ős hon s népről*, melytől a magyar szerinte származik, hogy: *gentes sapientissimae et mansuetas, qui terram non laborabant, et nullum peccatum erat inter eos*; tehát nyilván az *ős aranykori bölcs, szelid, ártatlan, nyugalmas, dologtalan állapot*; melyről így természetesen Justin és Regino (i. h.) a skytháknál mit sem tudnak, nálok csak egyszerűn s megfelelőn áll a barbár s nomád nép jelleme, kifejezve csupán a szavakkal: perraro agrum exercent. Anonymnál tovább: *aurum et argentum gemmasque habebant sicut lapides*; azaz: a *dús arany gazdagság s bőség*, hogy annyi aranyuk volt mint a kő, vagy hogy még a kövek is azon országban (épen úgy, mint a tündérvilágban) aranyból voltak, drágakövek valának. Reginonál ellenben csak a polgárisodás nélküli vad nép jellemzése: *aurum et argentum non perinde ac reliqui mortales appetunt*, azaz: hogy az arany s ezüstnek (sajátlag a pénzt is értheti itt) nálok nem nagy a becsé, mert nem tudják még használni. Anonymnál tovább: *non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant habentes animalia et victualia sufficientia*, azaz: az eredeti egyenlőségi boldog aranykori lét ismét, melyben mindenki egyiránt gazdag volt s nem vágyott még a másik javára (az Ovidnáli aranykori léthez hasonlón: *sponde sua sine lege, fidem rectumque colebat*, míg a vaskorban: *in quorum subiere locum, fraudesque dolique, insidiaeque, et vis et amor sceleratus habendi*). Regino helye már erről épen legkisebbet sem említ, s szerinte csak az áll: *nullum scelus apud eos furto gravius*. Hasonlón az előbbihez megint Anonymnál, hogy: *nobiles, ignobiles, bubulci, subulci, opiliones*, azaz: nemes, nem nemes, szolga és úr a drága zobol prémmel öltözködött, tehát semmi különbség sem volt köztük; míg Reginonál egészen más, t. i. egy vad nép viselete iratik le: *pellibus ferinis induuntur. lanae usus ac vestium ignotus*. Egy szóval míg ott teljesen az aranykor s boldog ős lét eszméje nyilatkozik, itt egy nomád barbar vad néprőli vonások kerülnek elő; s a rajz eredetiségében bizonyára még tisztábban fogott volna előtünk ezen értelemmel állani, ha Anonym, maga észrevéve az így regés vonásokat, hozzájok fel nem szedi amazokból a historiaikat; így például a: „*lac et mel manducabant*“ ismét a tej- és mézzel folyó természetből élődéshöz, hozzáadva Regino szerint *carnes et pisces* ¹⁾, amaz egyenlőségi, vágy nélküli léthez: *non concupiscebant aliena* st. Reginoból hozzávéve az eltorzító okadatolást: *habentes animalia et victualia sufficientia* ²⁾. A hasonlatból tehát kitünik, hogy mind az, mi Anonymnál e helyt eredeti, az aranykori lét eszméjét kifejezi, s mind az épen, mi ennek ellenében áll, Reginoból van felszedve; azaz: az eredeti történelmi hagyományos nemzeti monda az aranykor és ős eredeti boldog honról, a históriai földolgozás s rectificálás által interpollálva s eltorzítva.

Anonymus helye tehát kétségtelen mondai regés alapú, és pedig annál nevezeteseb, hogy amaz aranykor s boldog ős lét s honróli hitregét egyenesen magával a nemzet saját ily eredete s ős honóval hozza összefüggésbe. Így létezhetett az tehát ős hagyományainkban s nemzeti regénkben; s volnának csak tovább felérő emlékeink, könnyű

1) Regino: venationum et piscationum exercitiis inserviunt, lacte et melle vescuntur. — 2) Regino: pecora alimentisque habentibus.

volna az eszmét belőlők még kimutatni; de így is a mi fennmaradt, még folyvást vissza-
tükrözteti azt; nem csak a már látott népmondai hagyomány és rege a legélenkebb
tudattal emlegetve az aranyhont s tündéri ősz boldog létet, de a későbbi korból felérvő
irodalmi termékeink is, majd nem mindjárt az első 16. századi ismeretünkre lévő nyo-
moktól kezdve, egész az újabb időkig, így előhozva költeményeikben az aranykort, és
pedig megint a kitünő sajátosságos vonással, hogy azt sajátlag nemzeti aranykorral veszik.
Lássunk egy két ismeretünkre levő nyomot. Listinél (moh. 49):

*régi elainknak és nemzetségünknek
téjjel mézzel folyó s minden bőséggel jó
méltó verseimbe . . .*

(54): téjjel mézzel folyó . . .

(85): *első arany üdö, leginkább örvendő,
a míg ártatlanság, virágzék e jószág
véres verítékjek, nem szakadt erejek,
sok szép termésével, fáknak gyümölcsével
téjjel s mézzel folytak, soha sem apadtak
merő boldogságban, csak ártatlanságban*

*ékes lakóhelyeit,
dücsőséges részeit,
hogy foglaljam neveit . . .
házánkat . . .
vala világ kezdetén,
paradicsomnak kertin,
szántásban elainknak,
ők megelégedtenek.
kútvizeknek fejei,
voltak atyánk elei.*

Zrínyié (zrin. 32): Scythiából . . . ki hoztam őket,
téjjel mézzel folyó szép Pannonidban
megtelepítém őket, magyarországban.

Balassa és Rimay énekei függelékéb. (1806. kiad. 235):

én még akkor veszek   Ádám hogy elesék   az aranyos időben.

Ányos (Barcsaihoz):

ez az időszakasz inti sziveinket,
hol még nem szaggatták ekék mezeinket,
nem foly már most a méz a fáknak leveléből,
sem lángok magoktól tűzkő rejtekéből,

mely boldogság birta arany ideinket,
s nem fogták járomba szabad ökreinket.
vagy *téj a Dundnak sziklás kútfejéből;*
munkával verünk ki szikrákat eréből.

De e nyomok nyilván a classicus rege költői előállításából erednek? igen is, kétség-
telenül Ovid ismeretes helye nyomán, elvegyítve a paradicsomi képzetekkel. S én csak
utalni akartam az átvett eszme élénkségére költőinknél, — s ez épen azon költőinknél áll,
kik classicusi mythosi képzetek mellett, élénken tudják még a magyar mythosokat is,
mint Zrínyi a Pegasus mellett tatosunkat, a többi felhasznált classicusi költészet
alakokon túl a lidércet, sárkányt, hajnalt, Liszti meséink arany almáját st. — a mint
bennök még itt ott az Skythiával, a téjjel mézzel folyó Magyarország s Dunával hon-
sítottatik; egészen megfelelőleg ismét a történetregei nyomnak, mely szerint Anonymus
bejövő őseinknek is a keresett új hon, őseik öröke, mint a *téjjel mézzel folyó igért
földre* mutatattik fel. Valjon azonban az Anonymusi előjövő nemzeti hagyományos, a
Reginón túl eredeti színezettel felmerülő nyomot is a névtelen jegyző Ovidból származó
képzetére vigyük-e talán azért vissza? bizonyára nem! a hely sokkal egyszerűbb,
soványabb historiai értelemmel jelenkezik ott, mint sem hogy amaz költői befolyás leg-
kissebb nyomát is képes volna elárulni. És áll itt is Grimm megjegyzése, melyet az
eddáiban aranykorának emez classicusihoz tartása ellenében tesz, hogy ez esetben
bizonyára el nem maradt volna a többi annyira kínálkozó hason ezüst, réz, vas s.
koroknak is felvétele; melyekről azonban a legtöbb mythosok nem tudnak, míg az
aranykort összehangzólag valamennyi a legélenkebb tudattal említi; minél fogva már

egyedül felvehető, hogy az mythosunk tudatában sem hiányzott, valamint élénk emlékeink csakugyan emléket minden kétségen felül helyezik.

De mindezekon túl, jobban erősül még Anonym helyének ezen mythosi hagyományos értelme épen az által, hogy a nála fentartott hagyomány tovább még szinte tudja, nem ugyan ama classicusi képzetet a bekövetkezett ezüst, vas st. korról, — de amaz *arany boldog kornak elmúltát, vétékes, átkossá változtát*, az általános *elfajulást*; hasonlóan ismét valamennyi mythologiák tanához; de e mellett megint sajátos eredeti nemzeti tudat s hagyományos vonással. Így kíséri mindjárt ugyan is a boldog eredeti ő s hon és létrőlí tudatot a különös szavakkal: *postea vero gens fatigata in bello, ad tantam crudelitatem pervenit, ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem, et sanguinem bibissent hominum. et credo! quod adhuc eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum.* mily öntudatlanul hangzik át még e szavakon a ki nem fejezett *ős magyar hitregei eszme*, mely még a névtelen jegyző által ismert nemzeti történeti monda dalain, ha bár szinte már csak öntudatlanul átvonulhatott. Itt nem igyekszik ismert történetét rectificálni a historiographusokból szedhetővel; de az ezeknél előjövő vonást, a magyar nemzet kegyetlenségéről, hogy emberhús evő s vérivó volt: *dúlási és hadakozási hitregei, nemzeti hagyományos* feladatának, melybe befáradva mári neki kegyetlenedett, felhozásával simítja el mellékesen, s még a végszavakban emlékére is, mintegy lelkesült sohajtással tör ki. Ugy van! a vad kegyetlenségi, vérivási st. vonás, melylyel a középkor történetírása s regéi a magyart jellemzik, ott áll a krónikában lappangó nemzeti történeti mondánkban is; — de ha összefüggő szálait összeszedjük, mily hitregei mély színezettel bír ez is! Attila s népe a *flagellum dei* az isten ostora, *mallens orbis*, kinek a föld bűnös népeit kiirtania kell, s kinek *saját bűnhődése* s mintegy *vezeklése a had és dúlás kegyetlen munkája*; s így folytatják azt az ősök örökére bejövő epigon utódok a magyarok; mert ha a vonást Attiláról, mint isten ostoráról, középkori keresztlyén krónikási eszmének magyarázzuk, mivel okadatoljuk krónikánknak, enél még mélyebb jelentésű s eredetiségű további nyomait, mely szerint Vérbulcsu az ősök rendeltetését folytatva, a vérbosszútort az attilai-bűn kiirtásért véghez vinni reá maradt hagyományos feladatként tekinti; hogy e feladatot általában az egész nemzet Csaba végrendeletében kijelölve kapja, s hogy megerősülve Álmos alatt azt teljesíteni siet. Legelőnkebben kifejezi azt azonban a kivégzéshez közel lévő Lehel és Bulcsunak ama szavakban nyilatkozó erős hittétele: *nos sumus ultio summi dei, ab ipso vobis in flagellum destinati: tunc enim per vos captivamur, cum persequi vos cessamus*, melyben az egész hadkalandor nemzet hite nyilatkozik dülő hadviselő feladatáról. Ennek azonban megértését épen Anonym fentebbi nevezetes szavai közvetítik, a mennyire e kegyetlenkedő hadviselési, dúlási nemzeti jellemet, mint sajátos hagyományos feladatot s rendeltetést, összeköti mindjárt a boldog ő s aranykori állapot multa, *vétékes s átkosra fordultával*, mely alatt az emberi nem szenved, s melytől, sajátos hitregei tudata szerint, különös rendeltetések, mintegy vezeklés teljesítése által, várja a szabadulást, megváltást s menekedést. Mikép erősül e felfogás és nézet további hagyományunk, a rege és monda átok s vezeklésrőlí tudata s képzetei által, mikép más hason mythosi jelenségek magyarázata által s mi annak teljes értelme, annak kimutatása a jövő cikk tárgyát teszi.

Íde tartoznék még azonban, s egészen összefüggőleg következnek, az itt tárgyalt mythosi körnek a *vízözönrőlí* őstudattal kiegészítése; a mennyire t. i. az errőlí ő s hagyományok, majd amaz, a világot alakító teremtéshez csatlakoznak, miszerint a *vízözön*, egy sajátlag tovább folytatott világalakítási kosmogonai processusnak tudataként jelenkezik, melylyel szorosán véve kezdődnek a mai világ s emberiség új alakja s léte; majd ismét a vesztett boldog aranykor elmúltával bekövetkezett *vétékes s átkos*

világ s bűnhődésről eszmével összefügg, mely az újabb, gyengébb, bűnhődő s vezeklő emberiném kezdetét teszi. — Mind a két értelemben, vagy legalább az egyik vagy másikon tudják még azt az összes mythosok, hol akár az ókorból birják hagyományait, akár a mai pogány vad népek vallásáról adatokat; úgy hogy az e nemű dës s terjedelmes regék közlése itt bizvást elmaradhat, s elég lesz csak az ismeretes classicusi deukalioni regére utalni (Ovid met. 1. 253), meg a gyűjtő munkákra, melyek ezeket terjedelmesen összeszedék, legújabbban például Mutzl (urgesch. d. erde) és Sepp (1. 189) st. — Kevesebb nyoma maradt fel ennek, valamint az összes kosmogoniai eszméknek is, mind azon népek élő regéi s hagyományában, kik már a keresztényiségre tértek; mert az erről őszövétségi könnyü felfogású, észszerű s tisztább tudósítás mellett, a durvább, homályos szakadozott mythosi regéknek háttérbe kellett tolni. Innét, hogy valamint más népek regéi erre nézve egészen elnémultak, úgy a miénknek is kevés vagy semmi nyoma. Csak közvetítve volnának még innét származtathatók a regék, melyekben például a hegyek és sziklák az átok által megdermedt óriás teste és tagjainak, és a közöttök álló *tó*, innét eredő *patakok*: *vérük s könyveiknek* tartataknak (1. felj.); vagy a népünknel is fellevő tudat, melynél fogva a hullámos földvonalokat, a szikes és kagylós alapú téreinket — egészen megfelelőleg a tudományos geognosticai nézetnek — egykori tenger alapnak tartja, beszélve, hogy ott valaha, a *vizözönkor tenger volt*, s a vizözön elmúltával maradtak ott még a kagylók, „békateknők,” s a vízből a magának medret vajt Duna vagy Tisza, Balaton és Fertő, melyek valaha mind egy víz s tenger voltak st. Nyilván erre mutatna a délibábróli nevezetes kosmogoniai értelmű monda is, mely szerint az *ős pusztá keblén* neje a *tenger hullámozott* egykor, s most is még emléke, a pusztá s a tenger szülöttje a *délibáb*; hasonlóan talán némileg mint a *vizözön* emléke a *szivárvány*; ámbár, mint ez utóbbiról láttuk (IX), róla még nálunk is kosmogoniai néphagyományos fogalmak forognak fen; így például, hogy a *vizeket felissza, felszítja, hogy mint csatorna azokat ismét leereszti*, hogy bizonyos *feltűnt az árvizeket jelenti*, színei ismét a termés minőségét; s akkép még egyik neve is a *kegyelet* volna, valószínűleg a biblia tudathoz hasonló értelemmel. A folyók, tavak st. körül szállongó mondák is egyet mást tudhatnak még e felül; Mednyánszky nál egy regében (179) találom felhozva a *Vág* folyóról: hogy midőn az isten a folyókat elosztá, a Vág későn érkezett meg, miért neki már határozott ágy nem jutott, hanem ide s tova kószálnia kell; e mondanak ugyan, ha nem figyelmeztetek is rá, könnyen lehet eltérőbb deákos elménokedő eredetét felismerni a latin vagus szóban felmerülő ezen értelemnél fogva. Vuk szerb dalaiban (4. 8—13) gondolnám ismét a Balatonról (Balatino jezero) szól egy szép rege, mikép az isten a bűnös világra küldi három büntető angyalát, s azt a Balaton tavával elárasztják. Ide tartozhatnak az úgy nevezett *tengerszemekről* regék, minőkül a nép a tavakat nevezi, melyek hite szerint a tengerrel összeköttetésben volnának, feneketlen kútforrásaik, örvényeik s helyeik által, s róluk azután számos regéket tud, mikép a tengeren történt hajótörések következtében, a töredékek ezeken jöltek a felszínre (1. Csaplovics gem. ung. 1. 29), hogy tengeri vész alkalmával szinte hullámoznak, s mint földleirási kézi könyveink is emlegetik, rajtuk tengeri ár s apály jelensége is észrevehető volna st. Ilyenek a kárpáti hegységekben, a Kriván orma alatt lévő tavak, a szláv helylakosoknál *morské oko* — tengerszem. De így már ezen népies képzetek nem csak ismét a Balatonról is, de több magyar helyeknél hasonlóan tengerszemeknek nevezett tavakról; mire csak a Bélnéli nógrádi bánki tórol adatot hozom fel (not. 4. 151): lacum vulgus *tengeri szem* h. e. maris oculum vocitat, creditque per subterraneos meatus, communionem cum mari habere. certe profunditatis est inexpertae, rotundi adhaec ambitus, quingentarum plus minus orgiarum. nullis unquam imbribus tumescit; diminui sane etiam ferventissimo coelo visus est nunquam, sed nec saeviente tempestate fluctus facile ciere suevit. ferunt momento olim hunc

lacum exstitisse, humo et saxis ex imo fundo, magno impetu egestis. Hasonló monda (gy. 72) Bajmócvár sűrűi hővizű forrásai közt, egy numulitokat felmosó forrás által képzett tóru; a szláv népnél neve *jazaro* – *pokol*, s a hit, hogy a közepén felbugyogó meleg forrás egyenest a pokolból jő fel, mely az átkos elsülyedt helyet egykor elnyelte. *dásgazdag* lakosai keményszívűsége miatt, s most a helyen a kénköves bűzű tó áll, partjaira felmosva az egykori lakosok kővé vált arany pénzét. — Mindezen regék hátterében már így áll az eszme, hogy e tavak aljában az elsülyedt városok állanak, melyek tornyai, házai még olykor meglátszanak, például a Fertőről (I. IV), a tornyok arany harangjai hangja felhallatszik, mint a Karcza folyóból (I. Tompánál 52), a megkővült arany juh s kecske nyájak körmeit a víz felmossa, mint a Balaton kecskeköröm, *szamárpata* st. nevű kagylóiról (I. IV); az értelem pedig: hogy az átkos bűnös helyet s lakóit özbáli el és elsülyesztí a víz, mint a vízözön a vétkes világot, a holttenger a bűnös Sodomát s Gomorhát. A folytatott figyelmes vizsgálat ezt is még folyóink s tavaink partjain lézengő számos érdekesebb s élénkebb regék felszedésével fogja bővíthetái.

XI. LÉLEK. VÉGZET. ÁTOK. ŪDV.

Test lelkesítése, lélek eleme. Lélek, lét, lég, szellem, szellő. Lélekszabadság, bűntudat. Végzet, szer, nyíl, szer, kárhezet, átok; bód, boldogság, szerencse, szerencse koreke, ūdv, áldás, megváltás. A végzet képzete, a végzet-nemtők, csallagzatok befolyása, bursokban szűltetés st. Átok képletok, elsűlyedés, állat-, fa-, kővé-válás. A vezeklés, erőny, szabadítás képletok a mondában. A nemzeti rendeltetés és átok. Az eltűnő, elsűlyedő hősök, a nemzeti szabadtű s megváltó hősök. A világozata és megváltás.

Az anthropogoniai mythosban találjuk már a lélekrőli tudatot kifejezve. A mellett hogy a testet egy felsőbb lény képezi különféle anyagokból *víz és földből, fából és kőből st.* az istenség az így képzett testbe külön lelket ad, mely saját *lehellete* ismét, *szavalm,* *párdja,* vagy az égből leeső *tűzszikra,* a *csillag,* *napsugár,* vagy maga a *lég,* *szellő.* Így láttuk fentebb már a hongnu Tanjouról, hogy: *coelo et terra satus,* földből a teste, égből a lelke; a chinai hősök égtől s napsugártóli fogantatását, a finn hősöket, Väinämö s Mariatta fiáét az új kor hősét a lég és víztől, hol tehát az egyik elem a testet, a másik a lelket képezi; hasonlóan a skytha őskirály Targitaos a Borysthenes folyóleánya s az égnek fia (X), s Etele is nevénel fogva Eteltől a folyótól, s a jelenségnél fogva ismét mely anyjának megjelenik a hadisten képében születendő fiát karddal körülüvedzve, az istentől is veszi eredetét (VI). Kétségtelenül Álmosról is így, az őt folyókind (de utero eius egrederetur torrens) szülő tündéries Emős anyjánál az ezt megtermékenyítő tarui védnemtői szellem (divina visio, quae quasi veniens eam gravidavit) forog fen. Mind ezen sajátlagibb herosi, a hősöket különös csodás módon eredetű hitregei képzeteknél, nyilván az általánosb hitregei ősz emberi teremtsrőli anthropogoniai eszmék nyilatkoznak. Világosan ilyenekről is szólnak azonban még a hitregék, mint az óéjsz. germán (Völ. 17, Snorr. 9) szerint, az első emberpár Ask és Embla fából alakítottak, de Oddin s Hoenir adnak beléjük lelket s érzést. A classicus regében (Hesiod. theog.): Hephaistos Pandorát vízzel vegyített agyagból képezi, s Hermes ad neki beszédtehetséget. Prometheus agyagból alakítja az embert, de az égből kell neki lelkesítésére a tűzszikrát leragadni. Nyilván ez az értelme a Pygmalionról regének (Ov. met. 10. 243): elefántcsontból faragott bájos alakját hasztalan melengeti keblén s éleszti csókjaival, míg az istennő nem könyörül rajta, s életet ad a szobornak; hasonlóan a szép finn regében is (kal. 37. 140): az ég, nap és hold teremő kovácsa Ilmarinen juhót, lovat kovácsolva, végre nőt is kohol magának arany s ezüsből, szépen sükerült neki a gyönyörű alak, de életet nem képes bele lehelni, hasztalan fekszik mellette éjente, csak hidegség sugárzik az alakból, s Väinämöinenhez fordul, hogy lelkesítse. — Fentebbi mondánk is azonban

lái már így (gy. 141), hogy míg az isten szolgájának parancsolja *agyagból alakítsa a testet*, felelevenítésére *párját lehelli beléje*. E szerint tehát míg a test mintegy a két anyagiabb elem: a föld és vízből alakul, ellenében a lélek a lehellet, szellő, a szellemtől jő, az isten *fuvallata, lehellote, párja* st. vagy a *tűz elomból*, mely szinte azután az égből leragadott szikra, az emberi testbe lehulló csillag (IX), az lelkesítő napsugár st.

Igy fejezi ki azonban már ezen képzeteket a lélek — *anima* szavunk is; egy részt öki lét — *existentia*, a régi *lokos* — *animal* és sajátlag *ens*, *essentia*, származóinál fogva nyilván a lételt — *existentiá-t*, s azért a sajátlagi *életet* jelenti, a mintegy ez a testnek lelkesítése által veszi mintegy kezdetét; másfelül a lélek — *geist*, *iritus* értelme a szellem egyértelmű szavunkban azonos ismét ennek *lehellet*, *lég* irrazékai és jelentésével, s a léleknek egyiránt légies, szellemi természetét fejezi ki; *lég* ugyan is, mint láttuk, egyszersmind azon elem, melyből a lélek származtatik, s mely az élet főkelléke. Hasonló kifejezések más nyelveken is: a latinb. *anima* — lélek, *animal* — állat, tehát az élő, s a *spiritus* — szellem, *geist*, és szellő — *hauch*; a névb. *ducha* — lélek, *duh* — spiritus, és *duhat* — fűjni, *dichat* — lehelleni, lélekezni.

A lélek létezéséről általános mythosi tudat tehát annak az anyagi test teremteléről ezen megkülönböztetéséből folismerhető, sőt a homályosan jelenkező azon eszméből hogy a léleknek még az emberi testbe jutását megelőző lét tulajdonítottatik némileg, ről mindjárt alább. Epen így nyilatkozik a hit is, hogy az a testet túl éli, a halálai létről különös mythosokban, melyekben aztán a lélek sokszor sajátlagi, néki tulajdonított alakokban, mint *repülő madár, lepke, virág* s többi, légi, szellemi alakot képező képzetekkel személyesítettik, vagy legalább csak a tudat által, hogy letéve az emberi testet, újra más különös testeket s alakokat vesz fel, melyekben életét tovább folytatja; ez azonban a halál utáni állapotról következő cikk tárgyát teszi. S itt kiválóan érdekes volna, csupán a lélekről azon mythosi nézetek vizsgálata, mikép az szerintök az emberi *testteli összeköttetésben* és e világi életében létezve képzeltek, s ezen létének lényegadata hennök nyilatkozik. Ez pedig már — azon kiváló eszménél fogva, hogy a léleknek csupán mintegy alakja, hüvelye, ideiglenes laka, és ekkép korlátjakint elő, melybe csak időre van rendelve, melyet megelőzött már és még túl fog élni, s melyről azért magasabb eredetű, s véle mintegy ellentéteztetik — a *lélekszabadság* elkövetkezése; mely a legalsóbb fokon még a *bű, kuruzs, varázsbán* is jelenkezik ugyan; ez utóbbit, a mennyire az ma már más nemű mythosi nyomokkal elvegyül, különösen tárgyain (a XIII cikkb.), még a léleknek sajátlagi halálontúli állapotban nyilatkozatai után, összefüggőleg a többi sajátlagi mythosi tüneményekkel melyekhez tartozik. s szerint a jelenlévő cikkben, mindezen, a lélekről tudatot kifejező mythosi nyilatkozatokból, csupán annak az emberi testteli összeköttetésében sajátlagi momentumát, az a *lélekszabadságról* mythosi hitnézetet tárgyalandjuk.

Az összes mythosokban, — összefüggőleg a hittal egy boldogabb, ártatlan arany-
ri, az isteni, tündéri boldoglétéhez hasonló vagy azzal azonos állapotról, melyre a
isteni az isteni létől elpártolt, megvált, megromlott világ következett volna — előző
összhangzó tudat is az *emberi test anyagi romlottságról*, melylyel a léleknek az
életben mintegy bűnhődnie, vezekelnie kell, s ellenében küzdése által a jobbulást, az
életi boldoglét visszaállítását, a megváltást eszközölnie. Az ezme minden lényre nézve
yénileg véve alkalmaztatott, a mennyire minden embernek ezen romlás ellen küzdenie
kell, és saját megváltását eszközölni törekedni, valamint collective is általában az egész
megromlott világ s emberi nemre nézve, melynek megváltását, egy ezen romlottságon

túl emelkedő, azt leküzdő magasb megváltói személyiségnek kell kivinnie, s az eredeti boldogságot helyre állítania. Ez fejezi ki már a magasb isteni eredet s boldogságróli öntudattal bíró léleknek küzdését, a romlott anyagi véges test ellenében, mely korlátja; miben tehát nyilván a *lélekszabadság* eszméje nyilatkozik. A mennyire kétségtelenül felismerhetőleg átvonul ezen eszme valamennyi mythologiákon és pogány vallási szertartásokon keresztül, mindenütt felmutatva a *bűn tudatát*, a *vezeklés szükségét*, az *istenségnek kiengesztelését*, hozzá méltó élet általi boldogabb állapotba való felemelkedést, s a vallási kötelességek teljesítése általi *üdvözülés* reményét; úgy még is az alap mythosi hitregék az ok előadása körül homályosak s általánosak, a mennyire egyszerűn azt mint létező ténytet tekintik, mint az istentől elszakadás és elpártolás eredményét, a nélkül, hogy annak bizonyos megfajtó okát tudnák, vagy csak megkísértenék is határozottan előadni. Csak a pozitív kinyilatkoztatott vallás azon világos s okszerű tana, miszerint az istentől teremtett lények az emberek s a rossz anyagok teremtetők ellen vétettek, s ezért bűnhődniök kell és megváltás által juthatnak csak egy jövő üdvösségre, képes előttünk mind azon mythologiai tanok, ezen eredeti elhomályosult vallási tudatból származó eszméjét felvilágosítani. Így említi már az ősi hindu tan, hogy az ek-isha, az öröklény veté le a vétkes lényeket a világba s az emberi testbe vezeklésül; miben tehát már összezavarva volna a kinyilatkoztatott vallás eszméje, a mennyire itt sajátlag az istentől elpártolt szellemi, anyagi lények, lesznek emberekké; ámbár még ezeken kívül is említi a keleti mythos rossz és jó szellemeket a deivel, divék, perik st. e nemű szellemek képzetében. A zendben Ahrimannak, egy rossz szellemnek tulajdonítatik egyenest a test, az anyag teremtése, s minden más ok nélkül, az által motiváltatik a világ romlása. Magát a derült hellen világnézetet is eléggé foglalkoztatá az eszme a világ, a test romlottságáról mysteriumai és philosophemáiban; és nevezetes Aristotelés véleménye, hogy a romlottság okát nem az akarat nélküli természetben, hanem az ember öntudatában kell keresni. Az egiptomi s többi régi tanok az e világban létező színté ismét egy előbbiben elkövetett bűnsúly vezeklése következtének vélték, valamint a jelen világban elkövetett bűnökért egy új világ s alakokbani bűnhődést tanítanak metempsychosisi nézeteikben. A mythosok még tovább ezen eszmét magokra az istenekre is kiterjeszték, kik szinte bizonyos végzett s átoksúly alatt képzeltettek; például az ó germánb. az asok az edda szerint, kikre az istenszürkület — götterdämmerung — bekövetkezend, boldog isteni létük véget fog érni, s egy új világ az ismeretlen istenséggel fog következni (l. Simrock deut. myth. 1. 169); valamint a classicus mythos szerint a Chronos—saturnusi isteni korszakra Zeus istenei kora következett, és a hinduban Visnu avatarjai által a világ új meg újra alakul.

Mindezekben egyiránt csak egy titkos öntudatlan nézet jelenkezik a *végzetről*, melynek valamennyi lények, az istenek, a szellemek, az emberek alávetvők. A *végzet* ezen eszméjében fekszik tehát az emberi a világi lét boldogsága s boldogtalanságának alapoka a mythosban. A *végzet rendeletének ezen követése*, — mely nem csak a fatalisticus nemleges tűrő állapotban áll, hanem a törekvésben, hogy az általa kiszabott jót teljesítse, a rosszat kikerülje az ellene való küzdés által, s így a végzetet megkérlelve vagy leküzdve, boldogtalanságát magától távoztassa, — teszi a lélekszabadság egyedüli momentumát, melyet a mythosok előnkbe állítanak. Saját mythosunk erről tanának is minden más tudata hiányában, itt is az ezen eszméket s fogalmakat kifejező szavaink vizsgálatát s taglalását veszem elő legelő, mielőtt tárgyunknak egyéb hagyományainkban nyomozására kiindulnék.

A *végzet*, a *sors* tehát a fő fogalom, ebből ered a *jó* vagy *rossz végzet* és *sors*, azaz: az *üdv* és *szerecsse*, vagy *kárhozat* és *átok*. Nem kétlem, hogy ezen mythosi fogalmakat kifejező szavak s így velük a fogalmak is fenléttek már ósvallásunkban. — A *végzet* szavat ugyan, bár magában igen értelmes a *vég* — *finis*, *erős*

(Kreszn.) gyöki értelménél fogva, tudomásomra régi nyelvünk a sajátlagi *fatum*, *schicksal*, *geschick* értelmében — mint azt ma használjuk — nem ismeri. Régebbi lexicographjainknál a *fatum* csak körülírva így: *istenl végzés és rendelet* (Paris P.); közel áll még is a *végezet* szó, *decretum*, *decisum*, *consultum* értelemmel (Pázm. Moln.), melynek nyomán a mai *végzet* szó is a *fatum*-ot jól fejezi ki; s lehet, hogy régi nyelvünkön is sajátlag így a *végzés*, *végezet* alakban létezhetett, mely azután a keresztyén hitnézettel kapta a körülíró kifejezéseket: *istenl végzés* st. az eredeti pogány forma s jelentés ellenében ¹⁾. A *végzet* mellett így áll még némileg nyelvünkön a közbeszédben használtabb: *sors*, mi első tekintetre felismerhetőleg megint a latin *sors* volna, s innét származnék, annál inkább, mert régi nyelvünk a latin *sors*, a német *loos* kifejezésére az igen eredeti *nyil* kifejezést használja; *sorsolni* — *nyilat vetni*, *vonni*, *húzni* vagy *nyilazni* (l. XVI), mi mellett tehát a *sors* szó ismeretlen lett volna; a mai értelemben valószínűleg ismeretlen is volt; még is figyelmeztetek, valjon nem tartoznék-e ide a magyar *sors* szóval nyilván összefüggő *sor* — *series*, *sorolni*, *felsorolni* szavunk, mely amaz latin *sors*-val már nehezen hozható összefüggésbe eltérő értelménél fogva, minőt a latin *sors*-val összefüggőleg azonosan nem ismer, ha csak nem tartjuk ismét az eltérőbb latin *series* származékának. Ezen latin *series* azonban megint, a meenyire a *sor* mellett: *ordo*-t jelent, a magyar eredeti és régi *szer* — *ordo*, *series*, *symbolum* (Molnár, Kreszn.) szavunkra figyelmeztet, mely ámbár a lat. *series*-vel szinte külső hasonlatot mutat, úgy még is tudomásunkra kétségtelen régi s mély értelmű magyar szóként igazul, miután történelmileg már pogány korunkból birjuk Anonymnál. Egyébkint a szónak nemzeti történetünkől felmerülő azon értelmén túl, melyről Anonym helyén tudósítottunk, hogy a hét vezér általi magyar fejedelemségi s alkotmányos megállapodás, szerződés: *szernek* mondatott, s tőle a hely is, hol az véghez ment, *Szernek* neveztetett, további nevezetesen élénk értelem is jelenkezik az összetételekben, melyek közül nem egy jelentés egyenesen ily *végzeties rendelet* kifejezésére vehető volna; így például a régi szóként Kresznericsnél felhozott *szer-törés* — *infractio decreti*, miszerint tehát a *szer* sajátlag: *decretum*, *végzet*, *szer-törvény* — *delictum*, *crimen* (Sándor), *szertartás* — *institutum*, *statutum*, *consuetudo*, *mores* (Molnár) és *ceremonia*, *kin-szer* — *medium coacturum* (Sándor), s általában *szer* — *eszköz*, *medium*, mint *mű-szer* st. értelemi tehát: *series*, *ordo*, *decretum*, *constitutum*, *symbolum*, *medium*, azaz *sor*, *rend*, *rendelet*, *végzet*, *jelv*, *eszköz* valaminek kivitelére; mihez én még lejjebb, az ezen eszmekörhöz tartozó *szerecsse* szó gyökét is tartom ²⁾. — Az illető *végzet* szerint következik már a *kárhozat* és *átok*, vagy *üdo*, *szerecsse* és *boldogság*.

1) közel állna némileg a német *Feig* szó, régi *veige*, *veeg* formájában. Grimm 816: das eigentliche fatum graßt in die vorstellung von geburt, vorzüglich aber von tod, ein mensch über den naher unausweichlicher tod verhängt ist, heisst in der alten sprache feig, az ónémetb. *feigi*, *veige*: a szász népnyelven *veege*, *veeg* szóban. um. Grimm, legtovább tartá fen sajátlagi jelentését, mely szerint többféle szólások, — mint *veeg teken* (todes zeichen), *veeg mann* (haldokló öreg), *dar is en veege inn huse* — ha valaki a házban nem sokára meg fog halni st. — jelentőse a *periculo expositus*, miből már a mai *feig*, *debilis*, *féliék* st. értelem; valamint a latin *fatum*-ból is a *fatalis* mai értelme: zavarodottság st. — 2) más nyelveken is így a *végzet*, *fatum*, *geschick* kifejezésére hasonló értelmű szavak használvák, például az óéjsz. *scöpp*, *skap* sajátlag: *consilium*, *indoles* és *fatum*, az ónémet összetételben: *reganogiscapu* — *decreta*, *fatum*. hasonló óném.: *urlac* óéjsz. űrlög összetéve az ör v. or particula és *lög* — *statuta*, *decreta* érteleméből, a *fatumra* használva, s mivel az ós népeknél a *végzet* különösen hadaik körül forgott, *urlac* egyszersmind *bellum* is. a litv. és lett nyelven *lihkimas* és *liktens* a *fatum*, származva a *likt* — *legen*, *ordnen*, tehát a *rend* és *szer* fogalmából. de így már maga a latin *fatum* is az *effari* — kimondani igében magyarázva (l. IV). s ekkép bírhattak nálunk is a *végezés* — *definire*, *constituere*, a *szer* — *ordo*, *decretum* *series*, a *sor*, s többiből eredő szavak: a *végzet*, *sors*, *fatum* értelemmel, melynek kifejezésére egyébkint más számos hasonló kifejezéseink is, mint *rendelet*, *határozat* st. s kétszemes ama *szer* is szolgálhattak. a szó s fogalom nyelvtelmeinkben újabb nyomozása, melyet jelenleg elmulasztottam e szóra, még bővebb világot derülhet.

A *kárhozat* szó ismét világos s dúsz értelemmel áll, a *kár* – *detrimentum*, *incommodum*, *jactura* (Moln.), a kifejezett végzeties értelemben erőstül a *kár-hozat* (Moln.), *kár-vallás* (Calep.) összetételek által, melyek a *hozat* – *decisio*, *vallás* – *edictum* értelmeknél fogva, tehát itt ismét a végzés: *decisio*, *edictum*, *fatum* – *effatum* jelentésekkel birnának, mely *fatum* – *végzet* itt a *kár* (*noxa*, *detrimentum*) volna; így *kárhozatos* – *exitialis* is (Moln. Kreszn.), mint a vég, végezet – *finis*, *exitus*. Ide tartozik a *káromkodik*, *káromlás*, sajátlag: *maledictum*, *dirae*, *execratio*, s innét azután alkalmazva a *blasphaemia* – szitokra; eredeti *maledictum* értelménél fogva tehát ez is a rossz, rossz végzet kifejezése, hozatala, rávallása valakire ¹⁾. Ezentúl is a szónak még történelmi nyomai is előjönnek ismét pogány korunkból, mikép a krónikáink szerinti *káddár*, a Constantinnáli *kárkán*-nal azonosulva, a *kárhozatot* kimondó papbírói hivatalnévvel összefügg (XV). — Még sokkal élénkebb s kétségtelen mythosi jelentéssel bir az *átok*, ámbár a szó mai *maledictio*, *maledictum* és *anathema* jelentései (Molnár) eltérőbbek sajátlagi eredeti mythosi fogalmától, a mennyire amaz *maledictum* inkább a *káromlás*, s *anathema* értelmébeni mai használata az *interdictumot*, egyházi átkot jelenti már csupán; legjobban értelmezné még a latin *diris devovere*. Teljesen felüti azonban még értelmét a nép nyelvénél élénk használata s a véle kifejezett hit, mely szerint bizonyos bűn, vétek miatt bekövetkező azon bűnhődést fejezi ki, mely eltérőleg a *kárhozatról* (*damnatio*) mai vallási eszmétől, egy különös végzetnél fogva, bizonyos lény, sőt tárgynak előbbi természetesen boldog állapotából, más természetesen méltatlan s boldogtalan állapot s helyzetbe jutását jeleli. S e szerint a népszólásban is *megátkozás* ily különös természetesen állapotba jutást, annak büntetésül kívánatát jelenté, sajátlag például az *elsülyedést*, a *kövét*, *állattá*, *fává válást*, valamint mind ezen átkozási képleteket a rege, monda, előítéletes néphit még világosan ismeri, regélve ily természetesen bűnhődési módokról st. ²⁾. Kresznerics (szót. előszó 28) szavunkat összevethetőnek véli némileg a görög *ἄτη* – *noxa*, *damnum* értelme s alakjával ³⁾,

1) Kresznerics szót. 1. 298 megjegyzi: „a régi magyar ha kára történt, hibetű, azt szórtá: három, károm, ilyen, amolyan, három esett, történt, s innen mondatott az olyanra, hogy káromkodik, és az hibetűbb, mint azt állítani, hogy károm régi szó volna (? mi más?) s annyit tenne, mint *maledictum*, *execratio*.” a magyarázat elmenekedő szóértelmezésnek megjárja; a nélkül, hogy külön három szavat s gyököt kellene még felvenni a *kár* mellett (s ez elleni szabadkozásaként veendő talán Kresznerics szavai csupán), a *káromlás* és *kárhozat* közt csak azon különbség forog fen, hogy míg az első a rosznak szóvali kifejezése, *maledictum*, addig a *kárhozat* maga a büntetés ténye a *damnatio*. Nevezetesen a Kresznericsnél felhozott *káromlás*: *kár* után *áldomás*; vajjon nem volna-e jelentése: hogy a bűnhődés és szenvedés által vezeklésre, még hála áldozatnak, áldomásnak is kell következni? nékem mély s pogány értelműnek látszik; azt mire Kresznerics magyarázza: *post vulnera etiam plagae*, semmi esetre sem jelent. — 2) ezen nézeteknek felelnek meg azután a mai elszármaztatott szólások is, mint *isten átha*, *megátkozai*, megfogta az átok, verjen meg az átok, s a már öntudatlanul nyilatkozó kifejezések, mint *török átok* (l. Erdélyi km. 7913), *három ízű átok* (?) a melyre a monda különféle átok nevei adhatnak ugyan magyarázatot, de háromnál jóval többet is, s itt talán az átok három ivadékra való hatása foroghat fen. Így tudnak még népdalaink is különösből különösb s eléggé költői átkozódó kifejezéseket, melyek azonban kevésbé mythoszerűek. többé kevésbé ilyenekül vehetők népd. 1. 386, Lisznyainál *palócd. 96*. (l. ilyeneket a finn kalev. 36. 310 megható helyén is). a monda s regében előjövő képleteket jelebb. Az átok a németb. *fluch*, s az átkozási különféle állapot: *verzaubert*, *verwandelt*, *verwünscht*, *entrückt*, mi egy sem fejezi ki teljesen a magyar átkot, a mennyire annak csak egyes jelenségei inkább. Grimm 903 magyarázata szerint az *entrückt*: sajátlagi minőségében, de érzékeinkre nézve észrevehetetlen bizonyos helyhez kötvé létezőt vagy elsülyedetett jelent, mit mondánk is így tud az *elsülyedésben*. a *verwandelt*, az állat vagy fa alakjában létező volna, mi így mondánkban is az *elátkozás következése* s szláv. *preklajati* – megátkozni, mi keresztül szúrás vagy áttörés, tehát *elsülyedés* is volna. — 3) az *ἄτη* sajátlag az érzéki öntudat zavartságát, tébolyodást, erkölcsileg is az okatlan, eszmélet nélkül, *törvény* s rosz cselekvést s ennek következését a vétek, örültséget jelenti. Hoffer (rel. d. gr. u. róm. 239) szerint azon állapot, melybe az ember, mintegy öntudatlanul jó saját akarata s vétké nélkül, s mintegy valós belé sodortatik egy külön isteni, ördögös végzetes hatalom által, s az állapot e szerint alakjában az istenek különös végzetének tartott, mire később Homer és Hesiodnál Ate istennőben személyesítették; az *ate* szó alakja tehát egyiránt, mint jelentése jól találkozik szavunkkal.

szinte a sz. Pálnálí kárhóztató héber kifejezéssel: *atha, maran atha* – *anathema* le tartja a hasonló helyneveket is ily értelemmel, mint a Thracia és Macedonia *Átkos* hegy nevét, a káros, ártalmas jelentéssel; Erdélyben Átosfalva f. Maros-Átokháza p. K. Kanságh. Átka p. Békes s Biharb. A tájszót. az *átani* szavat: it valamibe belé ártani“ (?) értelemmel magyarázza, miszerint már az *átok* s *árt* : *árt* gyökből erednének? A szó nyomát lehetne keresni Anonymnál is, a hét vezér dése megszegése elleni büntetést kifejező *anathemában*, mi nála e helyt a r átok fordítása lehet, mely a nemzeti szerződés megtörője ellen e helyt kimonvolna; s megfelelőleg viszonylana a szerint, hogy valamint az isteni végzet megét átok követi, úgy a földi fejedelmek s a nép szerződéseét is (mely utóbbi tehát végzet értelemmel bir az illetőkre, mint fentebb a végzet és szer szavakat oknak magyaráztuk). Az ily polgári hatósági átok értelme azonban eltérőleg a gi amaz mythosítól, csak a halál, szolgaság, a nemzet körébőlí kiküszöbölés t, s amolyan kizárás, mint az egyházi átok, mely értelemben a szavat maig ljük. Ámbár ily ós vallási s polgári átkoknak is sajátságos nemei voltak, mint l az *interdictio ab igne et aqua*; s épen így tudja már ezen átok nemét diva- iak nálunk is a székely pogány krónika (277) nevezetes helye, melyben nyilván m anathemája magyarázatát birjuk; miután a magy. hét vezér szerződésének a rek általi átvételéről szólván, s ezeket a székely institutiokhoz alkalmazva előadván, adja Anonym illető helyének, hol ez a szerűőre kimondott anathemáról szól, n megfelelőleg: *si quis autem Rabonbanorum splendori contraiverit, igni et aqua interdicatur*. Mi nyilván mythosi eszme jelenség, s az életből mintegy kizárást a két fő szentesítő elem s életkellék a tűz s víz használatát eltiltva, miből tehát hasonló regés merev elsúlyedési állapot és lét következnek. Maig tudnak még v vallási felekezetek s népek, ily körökbőlí kizárásról, minő péld. az anabaptis- divatozott, hogy az illető mellözve társadalmától, kénytelen eledel nélkül, ügye- lan tengetni életét, míglen vagy elvész vagy felszabadíttatik az átoktól. t kárhózat és átok ellenében áll a *jó végzet, boldogság*, mely sajátlag mytho- nint látjuk, az eredeti természetes lét, s az ettőlí végzetes elesés, elpártolás övetkezik be ama boldogtalan, kárhóztatos, átkos állapot, melynek legyőzése ráltóztatásában, az ellenei küzdés által, áll a lélekszabadság nyilatkozata, a s a boldogság megnyerésére, melynek ezen meg- vagy visszaszerzése sajátlag a cse s az üdv. — **Boldog** vagy inkább a régi **bódog** és **bód** (Kreszn.) *beatus* és zóra hasonlatokat adtam már (l. I) a sanskrit *bhagavati*, szláv *bogati* szavakban, t még a latin *beatus* is tartoznék, mikép mindezen fogalmak az istenrőlí szólá- : „boldog isten“ a szláv *bogati* és *bog*, az ónémet *riche* (reicher) *gott*, épen teni valódi boldogléletet fejeznék ki; s így találjuk azt jó tündéreinkre is a **Bol- sonyekra**, s tündérlakokra a **Boldogfalvákban** alkalmazva (l. IV). Igen nevezetes avunk azon értelemben, mikép *bód, bódít, bódul* – *errat, aberratio, insanit,* iekben előjő, melyeket ezen értelemben Kresznerics (szót. 1. 52) helyesen, nem gy egyenest a *bód* és *boldog* – *beatus* azonos szógyök alá sorol, de nevezetesen magyaráz: *bódít* – *sub specie felicitatis seducit, infatuat, temulentum reddit,* lat; *bódorog* – *errat deceptus imagine boni*; *bódultság* – *insania, status* tum ‘). Az értelmezés kétségtelenül jól talál, miszerint a bódulás a csalékony állapotra törekvésből eredő szerencsétlen lét, minő azon első eredeti boldog- elhagyása által, mely szinte egy még boldogabb létnek csábító színe alatt történt, tkezett szerencsétlen álboldogsági állapot, melynek végzetszerűségét ismét a

át megint a végzetrőlí általános eszmét a fatumot s ama átokvégzetet is magában foglalná győki ában, megfelelőleg az előbbi jegyzetbeni ate-hoz, mi szinte ily infatuatio.

szavunkat értelmező latin *infatuatio* oly helyesen fejezi ki. Innét már, hogy a *bo insanus*, mente captus állapot is ily *infatuati* lét, s bizonyára ezért valamenny lásokban különösen vallási tisztület s kimélet tárgya, valamint azt nálunk is a magyar berohanásról tudósítás (Eckehard Goldastn. 1. 63) tanúsítja. Egy *magdó* gyökben tehát nyilván ismét a végzet teljes fogalmát találjuk, mindkét, a jó irányban kifejezve, a mennyire a *bódog* és *boldog* – *beatus*, *felix* a jó vonatkozik, míg a *bódul*, *bódit*, *bolond*, *specie felicitatis seductus*, *abi infatuatus*, a csalóka álboldogságot, a jóval ellentétezett, hiú, rossz végzetet fejeztet. — További jó végzet értelmével állnak a *szerecsse*, *üdv* szavak, melyeket mondok, én már a vesztett boldoglét után vagy a boldogtalan szenvedő állk visszanyert boldog állapot jelentésére veszek. — A *szerecsse* mai értelme *fi bona sors* és *fors*, a véletlen jó (Moln.); ezentúl régibb teljes jelentését nem is értelmezni; a *szerecsse* gyökénél fogva azonban — mely itt kettős formativum által a különös értelemre — azt a *szerecsse* szónak fentebb láolt *decretum*, *statutum* st. is jelenthető értelmeivel vélem magyarázandónak; mellékesen figyelmeztetek az azonos *szerecsse* gyöki, *szerecsse*, *szerecsse*, *szerecsse* (*amat*, *dilectio*, *charitas*, *an* szavakra, hol a *szerecsse* gyöki ily további formációkban szinte a kellemes tulajdons állapot értelme foghat len. Magyarázók szavunkra nézve, habár nehezen egyenest ide tartandóknak, a német és szláv hasonló kifejezések. Így a német *glück* – fortuna helyet, a régibb nyelven s költőknél a *saelde* kifejezés áll, értelemmel, s mint Grimm (822) felmutatja, dús költői personificatióval állította hasonlón némileg a latin *Fortuna* istennőhöz; nevezetesen így az etelei hősm egy regéjében (Ritzels hofhaltung Hagen heldenb. 24), hol *Saelde* (frau *Saelde*) királyleány jó elő, a hármad csodás tehetséggel, hogy az ember gondolatját a hőst küzdésben a sebekből megóvja, és hová magát gondolja ott van; miben teresen valkyriai hadnemetői végzetnői képzet, s ennél fogva a végzetről hitnéze len. A szláv nyelveken még közelebb állna, a mennyire a *szerecsse* kerékéről, a a szloveneknél *srečka*, és személyesítve ismét *dobra srečka*, *dobra srečka* *Fortuna* mint istennő; a mint azonban a szó a többi hozzánk közelebb álló szl egészen eltérőleg jó elő, péld. magy. orsz. szlávoknál: *šlasiya* (Jancsovics sz csehben *šlasiya* (Konečný slovník) látni, hogy majd nem semmi hasonlatna helye, s annál kevésbbé lehet az átvételnek; miszerint az előbbieket, ha köztök összefüggésnek van helye, csak összói találkozások lehetnének. A szó egyébk szinte régi nyelvünkől is históriailag ismeretes, felemlítve őseink mai székeibe vetekor (Anonymnál 17, 22, 31), mikép válnak jelentésével a *Szerencse*, *Szerencse* helynevek. Összefüggőleg akarom még megemlíteni a *szerecsse* kerékéről, a jelentésére használt képzetet. Grimm (825) e képzetet a németben *Saelde*vel a ké gyakran előhozva, csak a classicusi élénk előállításból (*χολιυδρος* Tychenál *Fortunae* Tacit. or. 23. *versatur celeri Fors levis orbe rotae* Tibull 1. 5. 70. s átvételnek. Így jöhet elő nálunk is ugyan későbbi és költői irodalmunkban préd. 594, Listi st.) mint elköcsönzött; és én csak annál fogva figyelmeztet különösen, mivel a képzet a garaboncosról nevezetes népies hagyomány és regé így jó elő, (Karcsey u. muz. 2. 499): a garaboncos deákok midőn a 13-dik elvégezték, um. ha 12 vannak rá ülnek a *szerecsse* kerékére, ez gyorsan forog egynek közülük bizonyára el kell veszni rajta, azért félelemmel állnak rá, me tudják, hogy ki fog elveszni közülük, de arra elszávnák mindnyájan; a többi 11 próbát kiállva azután garaboncosná lesz. Mi ennek sajátlagi értelme? tisztán monda nehezen lesz, s még kevésbbé amaz a költőktől átvett kép; kétségtelenül a vég régi népies képzetet tüntetheti fel, annak, mint a keréknek, jó vagy rosszra fordításában. — Hogy tovább az *üdv* szavunk szinte a boldoglét sajátlagi visszany

általi megszerzését jelenti, mutatja a szó gyöke *üd*, mi *quies, requies* nekem, a látlagi *üdü, idő - tempus* értelmének azon alkalmazásánál fogva is, miszerint *üdülni - temporisare, feriare* volna, a napot tölteni, munkátlanul s nyugalomban lenni; egyébkint a szónak *üdvöz, üdvös - sospes, salvus, salutatius, salutaris* is, valamint vallási értelemben használata: *üdvözülés, üdvözülni - salvatio, fit*, mennyire az, az ez életre bekövetkező jövődő boldoglét megnyerését vagy szerzését jelenti, felvett magyarázatait eléggé okadatolják. — Ezek mellett és s a rossz és jó végzet közt, mint átmenet állanak az *áldás, áldozat, áldomás* és *áldás* fogalmak, melyek a ténnyt és módot fejezik ki, mely által amaz átok s átoks végzettől megmenekülve, az üdv és boldogság eszközöltetik. Az *áld* nyilvánvalóan a tény értelmével bír, hogy *megoldása az átkos végzetnek*, s e szerint a *áld* is jelenti az *áldozat, áldomásban* (victima), mely által a rossz végzettől megszabadított. Épen így a *megváltás* is a *redemptio* a tény s a bizonyos szabamód az elégtétel által az átok s bünsúlytól, s az ez által előhozott szerencsétlenből a boldogabbra.

Épen állnak tehát itt ismét nyelvünk átlátszó szavai, előtűkröztetve a mythosi és fogalmakat, a minden irányban annyira értelmes elnevezéseinkből. Lássuk most lényegét s képzetét hagyományainkban. — Ott, hol a végzetnői mythost tárgyaltuk, láttuk az ebben nyilatkozó hitregei képzeteket az emberi végzetről. A végzet nemcsak foglalta az emberi élet, sőt egész világ rendeltetése elhatározását; ennek a különféle nemei, a jó és rossz, boldog s boldogtalan végzet képzetére a mythosok szellemi, istennői alakokat személyesített, kik már az ember születését megelőzően ározva ezzel kimondják egész életére sorsát, mint a *Moirák, Parcák, faték, a Földnél megjelenő nemtőink, tündéreink*; majd ismét specialisabban is az életben élő, boldogító tündérek, a hadat intéző hadnemtők, *Kerek, valkyriák*. Sőt a maga ezen jó és rossz végzet eszközülésére jó és rossz főbb lényeket, a jó s a rossz és gonosz boszorkányokat látjuk rendelve, nyilván ezen isteni lények is sajátos végzetes rendeltetést teljesítenek csupán, s magok is különös bal és jobb alatt vannak; mikint a boszorkányok csak mint rossz tündérek jellemezték, s nyíre ekkép magok a tündérek is kénytelenek küzdeni sokszor a felettük lebegő végzet ellen; mi már azon az istenek felett is uralkodó végzetre mutat, melyet itt és a végzetnőknél érintettem (IV). — Mondáinkban világosan láttuk ott, hogy meghatározzák el az ember végzete nemcsak születésekor, de általában már a hősnő is kifejeztetik az ellentétezés által, miszerint mellette egy jó tündér kedvezővel áll, közvetít az isteni lények segítik, míg ellenében a gonosz boszorkány tör, s edik st. (IV). Hasonlón már azon képletben is nyilatkozik a hit a mondahősről, hogy születése előtt az ördögnek ígértetik (III). Ide mutat egyébkint a hit is a *csillagokról*, mikint minden embernek megvan a maga csillaga, ennek feltűnte, az testbe leszállta a praedestinált lélek, melylyel az emberi élet kezdetét veszi, s a k lehulltával az élet is megszűnik. Ekkép ismét a lélek egy külön, a testnél előbb lény, mely a csillagban az emberi testbe átmenve, ennek végzetes rendeltetése meghatározza; miben s hason nemű mythosi hitben keresendő alapja a későbbi asztrófiái befolyásról horoscopi nézeteknek (IX) '). Számos más ily végzetes értevetett jelenségeket is tud még a népbabona különösen a gyermek születésénél, sőt a jövőjét gyanítja, kémleli. Ilyen egy például a *burokban születés*, (Kresz: *burokban született gyermek*, miszerint különösen szerencsés volna a közmon: *a rózsza burokban született* '); egy más: ha a született gyermek *fogakkal jő a*

plures ardens (11 század.) bomiliaib. (Antwerp. 1576. 41) mondja: *cavete, fratres, ab eis qui men-*
r, quod quando quisque nascitur, stella sua secum nascitur, qua fatum eius constituitur. — 2) I. Grimm-
 (18) *götterkinder die um ihr häuptlein eine haut gewunden mit auf die welt bringen. diese haut heisst*

világra, mi a *bölcsesség jele* volna, s a néphit szerint ilyen közönségesen *tátos lesz*, ha a dolgot titokban tartják, máskép idő előtt eltűnik, a tátosok elra vagy meghal (I. XV).

Ekkép a születéskor már a végzetnők által, sőt az előtt a csillagzat rendje s befolyásából veszi az emberi élet kezdetét, mintegy az által motiválva lévén a mely ellen küzdeni kell, a vezeklés és küzdés, mely által a megváltás, megszabadulás, boldogság létesül. Ha már ennek jelenségeit legelől is mondai s regei hányunkon átvizsgáljuk, félreismerhetlenül látni fogjuk, hogy ha bár a szakad homályos vonások csak öntudatlanul is adják előnkbe a létképet, még is minde átok bizonyos neme jelenkezik, mely majd kisebb majd nagyobb véték s bűnné bekövetkezettnek állítatik elő. Így majd *hüllenség*, *titok nem tartás*, majd *kesztettség*, *irigység*, *fiú tiszteletlenség*, *háladatlanság*, *bujaság* st. az előadott többnyire azonban még ezek megett áll a homályos titkos végzetszerű ok, mel annak bekövetkeznie kell. Mindenkor azonban egyszermind mindjárt ellenébe megszabadítás és megváltás eszméje is, mely majd vezeklés, majd küzdés s a gy által véghez viendő. Ilyenkor az átoksúlyt okozott vétkekkel ellenkező erények a hősnek tündökölnie; miben már jóformán az óvallás morálját is kiismerjük, a mai alanyias intuitio által, sokat veszthetett eredetiségéből, a mennyire a értelmellen helyek a hagyományban már a mai felfogással magyaráztattak. Így a mondában kitünőleg a bátor *hősies elszántság*, *vilétség*, *hűség*, *kitűrés*, *fiú tisztelet*, *testvéri szeretet*, s különösen bizonyos *szerénység*, melynél a megvonult, megvetett hamupipóké, a harmadik legifjabb, leggyengébb, a dörének lenézett gyermekét, testvért, királyfit látjuk a diadalmas szerepben fellépő De mind ezen erények megett, melyekkel a hősnek bírnia kell, s melyek a képessé tétetik a megváltás eszközeül szolgálni, ismét a végzetszerű rendeltet melynél fogva ő rá vár a feladat megoldása, a megváltás véghezvitele. Nyilván a e bűnsúly és átkos végzet elleni küzdés az erény által, ismét a lélekszabadság a tumát állítja előnkbe.

Itt a mondottat mondáink csupán néhány világosb ide szóló helyeiben a felmutatni. Gaalnál (1): az érckirály nejét hüllenségeért elátkozza, hogy 30 egy undornő alakjában kellesék neki mindaddig élni, míg egy idegen jövevény vett jótéteményt háladatlansággal fogja viszonzni és fejét levágandja; végre ma idő s egy bátor fiú megoldva az átkot, az érckirály földalatti kincseit hozza. igénytelen, szerény pásztor fiú váltja meg (Gaal 25) az elátkozott földalatti arany és érc várakat. Hasonlón a legifjabb, bátor királyfi (Gaal 77) a sárkány hatalmú lévő átkos földalatti világot. Jellemzőbb még u. o. (127) a halászi, ki tündéri búságban él nejével, fogadott szava megszegése miatt azonban elveszti boldogságát elhagyatva tündéres neje által, mindaddig vezekelve bünéért keresnie kell míglen a tündér átka szerint, vas saruit elkoptatta; így jár, vágy és szenvedéstől a pihenés nélkül az egész világon keresztül; eljutt a tűzhöz és vízhez, végre a léghöz, míg végre az utólsóhoz jutva, a meredek hegyre másztában észreveszi,

glücksbaube, wehmutter müblein, und wird sorgsam aufgehoben, oder in band-vernäht, dem k gehängt. olasz. nascer vestito = avventurato (szerencsés). fr. né caiffé. lengy. w czepku urodził zeitschr. 1. 137). szerb. koschuliza = ing, s a néphit szerint: ilyen bölcsőbb más embernél, a figyelja, a hittel, hogy a burokban az ember őrző anyala vagy lelke egy része honol. Mint látni a burok is eléggé eredeti, a többi körülíró nevek mellett, melyek a magyarb. is, mint érthető zések előjónak. ily eredeti s nevezetes a néphit is a rózsza burokban születésről, mi a sajátját az előjelentés, s így lehetett ezzel ellentétve egy más, péld. fekete színű burok, mint szerencsétlen elő mit ma tudomásomra a néphit nem említ, de így jó elő Vestendorpnál 518: ab eo tegmine obitu delirae aniculae infantibus bona ex colore rubicundo, vel mala ex nigricante praesongre magno vendunt huiusmodi infantiles pileos credulis advocatis, qui hinc se adjuvari putant.

vascipő kopni kezd, s neje feltalálásával végzete beteljesedik. Itt nyilván *vezeklés* sorog fen, s talán a *tűz-, föld-, vízhez menetben*, az elemek általi *ős vallási tisztulás eszméje* is (I. VII). Hasonlón vezekel az ígéretet megszegő (Gaal 364 és gy. 2), s kénytelen ismét jegyesét a nap-, hold és szélnél zarándokolva keresni. Majlátnál (199) a mondában, roszzszívű tette által hozza a mondahős az átkot ártatlan testvéreire, kik elsüllyedve a sárkány hatalmába jutnak, s általa az átkos föld alatti világban őrizték, de a mondahős küzdései s jószívű tette által képesítetik ismét azok megváltása eszközésére. Elaljasultabb, de hű vonással tudja egy más monda (gy. 5), mikép egy házban kísért, s az átkos helyen e miatt senki sem maradhat meg; Nefész Jancsi az együgyű, de bátor fiú válikozik a kísértettől megszabadítására; éjfélkor a virrasztó szeme láttára egymásután hullnak le a kürtőből a lábak, kezek, test meg a fő, míg a kísértetes vész belőlök összealakul; Nefész hozzá ugrik, s arcon csapja: *köszönöm*, mond a kísértet, *hogy megváltottál, így kellett bűnhődnöm, mert atyámat poson ültettem* (I. Mednyánszky-nál is 161, a regét az atyját arcon ütött Erdődy Péter feletti atyai átkoról). A hitnézet, ily kísértetes elátkozott várakról, helyek s a többről eltorzult mai népies mondában még leggyakrabban ekkép feltartva; mi megett nyilván azonban az átok, bűnhődés s megváltásról mély eszme lappang. Igen nevezetes a monda Gaal-nál (313), melyben a kettős átkozási képlet, mikép bujaság végett egy király vörös kutyává s neje gyümölcstelen szederfává lesz, s az átok még utódaikat folyvást éri, amint szitkot kiejtenek vörös kutya által elragadtatva vitetnek a *hét világon keresztül*; a monda zavartsága mellett is a legmélyebb mythosi képleteket tünteti fel e hitnézetről, s egy magából majd nem rekonstrualható volna hitregénk nézete az átkokról, mint például a kifejezéssel jelentetik: *hogy sem az ég, sem a pokol nem fogadja be az elátkozottat*, de elsüllyedve jár egy világtól a másikba, kutya képletében vitetve, s mindenütt szerencsétlen végzetétől üzetve, míg végre az átok ideje lejár s a megváltás bekövetkezik. Számos ily vonások volnának még teli marokkal szedhetők homályosb mesei képleteinkből¹⁾; az úgy is folytonosan visszatérő azonos vonások jellemzésére azonban elég e néhány is; mi mellett csupán figyelmeztetek, hogy a népies mondai elbeszélésben olykor az átkokra következő állati s növényi képletekben, melybe az elátkozott ember jut st. gyakran már halálontúli létről, metempsychosisi hitnézetek is elvegyülhettek, a figyelmes vizsgáló észreveendő azonban, hogy ilyenkor e mellett a megváltásról st. vonások hiányzanak.

Mindezen egyes példák, bár a mese általános értelménél fogva, egyetemesen alkalmazhatók, mégis inkább, mint egyes mondahősök s más egyéniségek sorsa, végzete, bűnhődése, vezeklése és szabadulásakint jönnek elő. Birja azonban a monda még ezentúl is az egész világ s emberiségre alkalmazott ily nézettel, midőn például az eltűnt, boldog, jöttévi tündérekéről regék s mondákban velük az eltűnt aranykor eszméjét s a rá következő, vétkes, szenvedő, átoksúly alatt levő világról tudatot is előnkbe tárja. Így a csallókúzi tündéri regében, hogy mióta a tündérek nem járnak a világra s nem terül asztaluk, azóta az aranykert csalóközzé vált, az emberek nyomorban tengenek; hasonlóan az iszkornyai tündérekéről (IV). Mindenütt okul adva ismét az emberek büne, báladatlansága, telhetetlensége, kik nem elégelve az isteni adományt, a boldogító tündéreket rossz tetteik s vágyaik által elűzik, a boldog kornak véget vetnek. Az e nemű specialisabb okok ép úgy előtérbe állanak tehát itt is, mint ismét amaz egyesek végzetes átka s bünsúlyának tudata megett a háttérben mindig még általánosb, ismeretlen, homályos végzetes nézetek állanak. Ekkép a megváltásra nézve a sárkányülő mondahősök, kik a föld alatt lévő elsüllyedt, átkos arany s ezüst kincses paloták, elragadott király

1) az állati alakokbai átkozás képleteire már ott (VIII) utaltam, felhozva a mondákban legközönségesebb: *díszmó, sertés, béka, higyó, holló* alakokat, melyek alatt azonban gyakran főbb lények, elátkozott tündérek alakjai is jelentkeznek.

hölgyek st. megszabadítói (VIII), nyilván egy egész átkos világ megváltói, és egy újabb, boldogabb aera eszközlőiként jönnek elő. — Általában ha ezen mythosi alapnézetet szem előtt tartva, nép mondai hagyományainkat vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy bennök az átok, bűnsúly s ettől megváltás tudata, oly mély félreismerhetlen egyetemes tudattal szövéődik át, hogy azoknak majd nem kizárólagos eszméjét teszi, mely körül ezen minden népeknél otthonos hagyományok lényege forog, s azért egymással folytonosan is találkozik, mint a legnevezetesebb vallási tudat egyetemes momentuma. Úgy, hogy ama újabban előhozott magyarázat s vélemény ellenében, mely mindezen mondai eposi töredékekben nem mást, mint csupán *astralis, nyár és tél napfordulati* természeti jelenség képletének allegorikai kifejezését véli felismerni, és beléje magyarázni minden módon törekszik, részemről méltán s több nyomatékkal vélném a nézetet s véleményt felállíthatónak, hogy azok, egy ily *theologiai s dogmatikai, az ösvétek, bűnsúly tudatáról, s attól egykori megváltás általi szabadulásról hitnek nyilatkozatai.*

A véleményt még inkább erősítik, ős vallásunk átokról tudatát s eszméjét még külön feltüntető e nemű regéink, sőt egyenesen történetmondai nemzeti hagyományok is. A népmondánál kevésbé összefüggő rege, nem tudja ugyan ily világos kerekdedséggel a végzet, az átok, a bűnsúly s megváltás egymásra következő, s a monda által összefüggőleg elbeszél menetét; de annál határozottabban tünteti fel egyes jelenségekben a bizonyos bűnre következő átokról nézetet, s az átok neveit. Így mondottuk már az *óriási megkövülésekről* regéknél, hogy mind ez ma már a népképzetben és regében bizonyos átok s bűnsúly következtének tartatik (V). A Vágból kiálló Hargita szikla, a remete által kegyetlenségeért megátkozott óriás kövévált alakja (V). Regéc vára mellett az ünnepet munkával megszenteltelenítő vén banya hét testvérével kövé lesz, szőlőjük tüske s gazbereké (Tompa 147); hasonlóan a Luca napján szapuló s kenyeret süítő szántói nő lugzója s kemencéjével (V). Turapatak ura s úrnője, kik éhség idején dús eleségtárukkal népükön nem segítenek, az eleséggel együtt a vétkes fősvénységért kövé válnak (Bél not 5. 579); hasonlóan (u. o.) a vérfertőztetők a komaszszony szikla képében. Számos ily rege mindenfelé (l. id. V), melyek általában az egyetemes mai néphit által erősülnek, mikép például az esküvő, a mást káromló, átkozó magára vagy ellenére fejezi ki az átkot: hogy *sülyedjen el, váljék* azonnal *kővé* st. *ha igazat nem mond*; mit azután a néphit s regék mindenfelé tudnak a hamisan esküvőre nézve így, vagy amúgy teljesülnek. mikép sülyedett el erre (Tompa sülyedés 21), vagy vált kövé (u. o. monoki pártás köleány 173) ¹⁾. A *kővé válás* tehát és *elsülyedés* a regei emlékekben fentartott kettős neve az átoknak, míg a mese ezekről ritkábban tud, s dúsabb különös átok állapotot beszél; kiemelve különösen, mint mondók, az állati s növény alakbani elátkozási képleteket, melyekről megint a rege kevésbé tud. Az *elsülyedés* mellett tud ismét gyakran a rege is még a *megváltásról*, míg az átok ama kövé válási neve mellett nyomát nem találom. Így egyik legközönségesebb regei vonás e tekintetben az *átkos kincs* elsülyedéséről, mikép mellette azután annak felvehetését is említi; innét az e körüli számos darabos helybéli egyes regék, hagyományok, néphit s babona, mindig kiemelik a nehézségeket, melyekkel a kincs felemelő megváltónak megküzdnie kell; tudnak különféle körülményeket, mikép a kincscsel elátkozott lények, rosz szellemek, ördög st. által őrizték, s csak ezeknek legyőzése, megengesztelése

1) ezen elsülyedési átok kitűnően nyilatkoznék, gondolnám, még ama földesküben is (VII), a föld általi átkos elnyelésről; míg a kövé válás, ma legalább szokatlanabb. Lisznyai (pal. 97) így tudná, hogy a „kö hála a lelken” a bűnsúly mythoszerű kifejezése volna a palócoknál. A németben is az *entrückung* = elsülyedés jó elő kitűnően, mint láttuk, ámbár a regék a megkövülést hasonlóan tudják. A szlavban a *propadnut* = elsülyedni mellett élenkben még a szólás is: *neh s kamenem* = legyen kövé. Mednyánszkyánál (Rokos. abergl. kézír. 90) egy nevezetes rege Zay-Ugrócról, mikép Farom isten a jótéteményeivel visszaélő kövé szokta változtatni; ekkép ott egy szikla a cigányasszony s gyermeke alakja, mert az anya fekete piszkos hát, kenyérrel tisztítva akarta megfehéříteni.

vagy bizonyos kijátszása által vehető fel; ilyen szerek már a mai néphitben csupán nagyobbára a szenteltvíz, kréta, lümjén, bizonyos bűvös mondatok, igézési s idézési formulák st. Másfelőli feltételek bizonyos idő, éjféltáj, évfordulati nap, melyen a kincs felemelkedik, az üreg nyitva áll. Mindnyájára példákat már a kincsrörök s nemtörkői felhozott regék (IV és örd. III) adnak. Magyarország elsülyedt kincsét őrző kárpáti Barát köszikla bizonyos éjeken ajánlgatja a kulcsokat a kincshez, de csak az erőnyes ember volna képes azokat igézés vagy jó szerrel tőle megkapni. A kárpáti rézütöm elásottat az ősz szellemtől csak a hű szerető kapja meg st. ¹⁾). Még élénkebben áll elő ezen hitnézet, hol egész elsülyedt aranydús bányák s városokról st. szólnak a regék. Ezt is már általában a fentebbi bánya szellemekről regékben felhoztam (IV) a Telki bánya s Kánya hegyről regében, Selmec- és Újbányáról, hol egyenesen kifejezve áll már a bűnsúly, az arany áldással meg nem elégedés, annak vétkes pazarlása miatt bekövetkező elsülyedés átka. Mindezen mondák előtérében, mint már ott megjegyeztem, áll közönségesen a hit az emberi háladatlanúság s elfajultságért a boldogság elvesztésével büntető kincszellemről (tehát épen úgy, mint a boldogító tündéréknél), míg a háttérben ismét mindig a reménység fejeztetik ki, a kincsnek még egykori felfedezéséről, a dús bányák megnyílásáról, ha a szellem által kimondott átok ideje lejárt, vagy a szabott megváltási feltétel teljesül ²⁾). Ezen csupán bizonyos irányban fentartott regék (hol t. i. a dús kincsek, arany bányák s többiről felöltő képzetek leginkább az előtérbe tolultak), mutatják, hogy e hitregei nézetek bizonyára más e nemű — egész városok, lakosaik, országok, népek, hadseregek, paloták, királyi udvarok, s általában egész külön világok — átkos elsülyedéséről, átok alatt létezéséről is fenvoltak, valamint az azok megszabadítása s megváltásáról hit is. A mondában, mint láttuk, ily értelemmel jönnek elő már azon sárkányi, föld alatti elsülyedt paloták s világok. Sokat feledett regénk azonban kevesebbet tud határozottabb e nemű hagyományokról, s csak némileg ismét a vizüöni, a vizekbeni elsülyedt városok s lakosokról tudat volna ily értelemmel ide vehető; a mint például a Fertő fenekéni városok lakóikkal maig láthatók szerinte, a Balaton mélyében meghölvülten és elsülyedve léteznek az arany nyájak. Karcsa folyóból felhangzó harangszó hallatszik. Túl ezen nyomokon tudomásomra e regei körből mi sem jutott, bár nem kéltem, hogy több ily helybéli regei nyom fen lesz még nálunk is, hasonlóan például a nevezetes német regekörhöz, mely még így tudja N. Károlyt, Barbarossát, mikép Untersbergben vagy Kyffhäuserben elsülyedve élnek még seregeikkel, fényes udvartartásukkal, s bizonyos időben, midőn (a hős szakála háromszor az asztalkörül tekerődött, s a száraz körtöfa kivirul st.) a megváltás ideje megjő, s a vég világszata küzdelni fog, kilépnek a hegy mélyéből győzelmes hadaikkal st. Mibez azonban nálunk is megfelelőleg tarthatók, a miudjárt alább előhozandó vonások, az őskor megváltó hőseiről, mint *Csaba visszavárásáról*, s a krimhildi csata évnapiján

1) lásd az e regékéről adatokat s bővebb vonásokat a IV c. -- nevezetesen tudnak különféle hagyományok mindefelé az ily elásott, elsülyedt kincsek fekhelyeiről írás- s feljegyzésekben is még, melyekben közönségesen nem csak a helybelyről körülményes leírás jő elő, de hol, mily jegyekkel jelölve találhatik meg a kincs helye, mily szörnyek őrzik a kincseket, mily tulajdonok s eszközökkel kell birni az illetőnek, ki az átkos kincset felveheti st. Gyűjteményemben egy múlt századi kéziratot bírok, mely ily utasításokat s leírásokat foglal magában a borostyánkői vár elsülyedt kincsei helye és felvehetőségéről: lásd a tudósítást is a zsvány Jánosik elásott dús kincsei felőli kéziratokról Csaplovicsnál (gem. t. 269), hol ismét a zsvány a kincsrör, rossz szellem alakját is képviseli. Nevezetesen ezen alakokról regék is, melyek e kincsek felett örködve, fekvé képzelgetnek, mint szörnyek, állatok; Raudnicon hg. L-c család kincsén négy oroszlán keresztibe szegezett tekintettel fekszik, s csak az, a ki előttük észrevétlenül keresztül mén, juthat hozzá: közönségesen kakas is virraszt felettek (mint Gaal 1), vagy tyúk, kácsa kollik, mint a borostyánkőin s a kárpáti Barát szikla alattin. — 2) itt is tud ismét a hagyomány különös jelek s ábrákról, melyeket maga a kincs-szellem vés a betemetett akna nyílására, sőt saját torz képét hagyja ott lenyomatban, melyekre ha egykor a bányászok rá jövének, újra megnyílnak előttük az aranydús aknák. lásd erről adataimat hálalomban szelchr. I. mythologia I. 268.

feltámadó serege küzdéséről, valamint *Attila elsüllyedtéről*, sőt még *Mátyásról* is st. kik még életben vannak, s mintegy rejtekben elsüllyedve várnak az időpontra, midőn seregeikkel megjelenendnek a vég eldöntő csatára (l. alább). Hasonlóan tartotta volna még fen az elsüllyedt, kövé vált városokról, királyi udvar s népéről regéket egy oláh monda, az almási hegységbeni kövületről beszélve (Schott val. már. 113 és 115), hogy a köcsoportozatok, kövé vált nyájak és egy király udvara városával együtt, kinek leánya a táncban mindenkit halálra táncolt, míg az ürdög ki nem fogott rajta, s az átok addig tart, míg ismét ezen ki nem fog valaki, mikint azt a mai mese ismeretes eltorzításával tartja. Ily egész népek s nemzetségek elsüllyedéséről regék azonban sajátosságos történeti színezettel egész az őskorba érnek fel már; s nevezetes ránk nézve, hogy a keleti regék így tudják azt már a *Gog* s *Magog* népségekről, tehát azokról, kikkel nemzetünk is azonosított, vagy kiknek egy részét tevő.

Mi előtt azonban ezen nyomok bővebb s összefüggőbb magyarázatára átmenének, még nevezeteseb ránk nézve látni, egy ily különös *végzettröli*, *átok* s *rendeltetésről* *nemzeti sajátosságos eszmét*, melynek én még felismerhető szálait átszövődni látom az egész őstörténeti nemzeti hagyományunkon keresztül; igen megfelelőleg egyszerűsmind — a nálunk is, mint más legtöbb ő s népeknél — a *nemzetileg alakult vallásnak*, élén a hittel egy saját *nemzeti véd istenségről* (I), s a *nemzetről*, mint annak *választott népéről*, melynek *különös rendeltetése van* a többi világra nézve, s a többi népek felett a világon, mely azért egy külön *igéretföld*, és *saját megváltási messiáda-val birt*, mely különös rendeltetése teljesítésével, mint a móddal, mely által az ősi átoktól megszabadulni s érte vezekelni vélt, volt volna végre bekövetkezendő? — Bár mily paradoxonnak látszassék is első tekintetre ő s hagyományunkra nézve ily vallási dogmatikai eszmének felállítása, s annak benne keresése, úgy még is kétségtelenül kimutatható s felismerhetőnek vélem; mert szabadkorva az ellen, mintha egy ily mély vallási momentumot s jelenséget csak valaha is eszembe jutott volna eleve keresni hagyományunkban, s a vizsgálatába erőszakolva bevinni, miután az nekem a vizsgálat között önkénytelenül s még is annyira félreismerhetlenül feltolult, úgy hiszem, hogy az olvasónak is teljes belátására álland, ha itt a róla előjövő nyomokat összeállítom.

Már az előbbi cikkben (X) s a jelenlévő folyamában is kimutattam, mikép amaz arany s boldog őskorróli tudattal — melyet általánosb népmondánk egyiránt említ, mint nemzeti történeti hagyományunk — természetesen összefügg mindkét helyt mindjárt ezen boldog ő s kornak rosra fordulta, az emberi elfajulás, háladatlanság s általában egy ismeretlen bünsúly, átok által. — Kiemeltem ott nevezetesen Anonym (1) helyét, mikép adja mindjárt a leirt boldog egyenlőségi s meglegedett ő s nemzeti kor s dás arany honróli nemzeti hagyományhoz, a nemzetnek későbbi hadakozó, romboló rendeltetése általi kegyetlenné elvaduló jellemét, s mikép világosítják fel ezen szavai az utóbbi hagyományt, melynek ott azért főbb pontjait már szinte vázoltam. Itt az összefüggés s világosb áttekinthetés végett, kénytelen vagyok azokat ismételve előadni. Anonym (1) szavai, melyekkel a fordulatot jellemzi: *postea vero iam dicta gens fatigata in bello ad tantam crudelitatem pervenit*, ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti, humanam manducassent carnem et sanguinem bibissent hominum. Et credo, quod adhuc eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum. Ezekben tükröződik tehát már a *hagyományos tudat* alap értelme, melynél fogva nemzetünk azontúl, mintegy dülő s romboló gog-magogi faj jellemzetetik, melynek *végzeties*, *átkos rendeltetése a világot hadaival elárasztani s ostromozni*. Ez értelme a hún-attilai dülésnek, mely szerint *isten ostora*, *flagellum dei*, *malleus orbis*, mely a kétségtelenül eredeti hún világnézet megé, melylyel hadkalandjaiban áthatva volt s vezéreltetett, becsempészett keresztyén krónikási s legendai nyomok

s hagyományt még inkább elmosó historiographi phrasisok megett is ¹⁾ állászik még a hittől, hogy *rendeltetése* ismét a *haddúlás által a rossz, átkos világ fenytése*, mely ismét magára a nemzetre nézve is az átkos rendeltetéssé válik, miért vad s kegyetlenné teszi. Hogy az eszmét ezen hitnézet teljes értelmében tünteti fel a későbbi magyar kor regés hagyománya, látjuk Lehel és Bulcsu szavaiból, — melyek teljesen egyezőleg hangzanak tetteikkel, minőket Bulcsu elkövet, ellenei vérért bosszútorul iva az attilai korban elesett őseiért —: *nos sumus ultio summi dei* — hangzik a hadkalandor dúlásairól számot adó felelet — *ab ipso vobis in flagellum destinati: tunc enim per vos captivamur, cum persequi vos cessamus*; — nyilván kifejezve bennük a végzetszerű átkos rendeltetés, (mely miatt Anonym szerint a nemzet a folytonos s végtelen hadviselésbe fáradva elkegyetlenedik), mely szerint ha feladatukat nem teljesítik, *ő rájuk esik vissza a bünsúly s az átok*, melytől a hadakozó s romboló feladat által úgy látszik egykori szabadulását s megváltását — talán a világ uralomra jutással — reménylő a nemzet. Azért a népek is, mint a nemzeti rege tartá, egyenest ilyenül tekintik a nemzetet (Anon. 50): *deus enim cuius misericordia previa erat, tradidit duci Arpad et suis militibus inimicos eorum, et per manus suas labores populorum possederunt*; és (Anon. 56): *sciebant, quod hungari essent insuperabiles . . . et plurimis regnis deus per eos furoris sui flagella* (tehát ismét mint Attiláról), *propinasset*. — De már maga a nemzet nem csak hadkalandor, de egész vándor élete is — mikép feltolul Ázsia boldogabb déli vidékeiből éjszoknak, folytonos nyugtalan vándorlásokkal, — nem kis részt e hitben fenekelhetett. Mert ott a magas éjszokon, hitték mind ezen keleti és déli ázsiai népek, az elveszett boldog paradicsom feltalálását; mint a hindu mythos tanítá, ott állott a sz. Meru hegy, arany s gyémántból, melynek mélyében a paradicsom elstüdyedt volt, s mérhetetlen téreiben létezett a boldog istenek országa, arany palotáik s városaikkal, hol az oda jutottaknak Kuvero az aranyat s halhatatlanságot osztá (Paulin syst. 290, Vollmer 1194). Így látjuk nemzetünket is még, történeti mondánk szerint, a kis indiai Persis széléről, a chorasmiai közép-ázsiai őshonból éjszoknak felvándorolni; hol ismét a hagyomány tudja (Kéza 1. 1), hogy a skytha és dentumogeri hon megett léteznek az arany- drágakő- és kristály-hegyek, de melyektől az ádáz ör grif st. szörnyek a halandókat visszatartóztatják; tehát a boldog, aranydús hon, mely felé vonultak, de melybe, mint átok alatt lévőbe, nem juthatnak?

A többi történeti hagyomány vonásai magáról a nemzeti védistenségről, a vezérlő hadistenségek és nemtőkről, a hadistennek Attila számára feltalált hódító kardjáról, mindezen különös nemzeti végzet s rendeltetésre mutatnak; s így összefüggőleg marad az, az epigon utódokra a magyarokra. Az első pont, hol a két nemzet, a hún és magyar, történeti hagyománya összefűződik, mindjárt azzal jó elő, hogy Attila életben maradt egyetlen fia s örököse Csaba végrendeletileg hagyja a nemzetre a pannoniai hon örökségét (I és VI), melyet a nemzet megerősödve, a hagyományos rendeltetéssel felfog. Álmos ismét a hadnemtő Turultól előjelentett, mint Attila a hadistentől; a nemzeti hadat a hadnemtők vezérlik s kényszerítik az új honba való bemenetre. Árpád számára ismét előkerül a hadisten hódító kardja, a vezérek s a nemzet újra teljesítik a pusztító s romboló gog-magogi hadfeladatot, öldökölve s irtva a világ népeit, isteni bosszulás (ultio dei) és ostromkint, hogy az isteni bosszút, mely másképp rájuk nehezedik, rendeltetésük által vezeelve, magoktól elfordítsák. Ha ezekben egy ily hiteszme jelensége

1) péld. Turóci helye (1. 10): *ingentia moventes agmina — Gothis gente robusta et famosissima, propriis de sedibus expulsis, deinde aucta potentia, animoque elati, nihil sibi obstare posse arbitantes, tanquam turbo vehementissimus omnia evergentes Bessos ac Cumanos albos, tandem Suedalos, dehinc Ruthenos crudeli sub dominatione pertranseuntes in nigram Cumaniam devenerunt, perdomitis nihilominus in transitu ipsorum a Tanai flumine universis barbaricis regionibus, tandem venerunt in Fanoziam . . .*

még eléggé felismerhető nem volna; úgy kétségtelenné teszi azt a kép másik oldalról megtekintése, melyben ismét az ezekkel viszonyló megváltásról hitnézet áll előnkbe.

De mielőtt ez által a mythosai képnek történeti hagyományainkból teljes kiegészítést elővonnám, kérdezhetjük, hogy mi volt egy ily határozottabb sajátos nemzeti hitnek alapja? Kétségtelen, hogy ennek is alapját már általában az összes mythosok által feltételezett, a vallás által tanított, valamint az egész emberiség öntudatában visszhangzó azon közérzet tévé, hogy az ember eredeti boldog rendeltetésétől, az istentől elpártolva elesett, természete s véle a világ megromlott, honnét átkos állapotba jutott, melyből vezeklés, bűnhődés s megváltás által szabadulást reményel. Ezen bűnsúly s átok tudata, az embernek az istentől eleste s egymás közti meg a világgal meghasonlásának érzete, teszi nyilván, valamint a mythosok, úgy az ő nemű ő nemzeti eposok, s ő vallási mythosai tradíciók színezetével átszőtt nemzeti történetekben is azoknak kiinduló alapeszméjét, s mondhatnók öntudatát. Az azon általánosan összhangzó, de magában harmoniatlan, szomorú, bús alaphang, mely ezen regék s hagyományokon mindenütt átvonul: az Erinysek szívrepesztő éneke, kik Agamemnon átkos házában az ő bűnről dallanak, azon ének, mond egy hittudós, mely a legbensőbb érzetben visszhangzik, s az emberi nemet egy végzet- s titokteljes vezekletlen ő vétekre, mely által a romlás magva benne s a világban szülemlett, utalja. Az eszme az őskor összes hagyományain így vonul keresztül, mint mondók, a népmondai s eposi töredékmaradványokban, a drámai költészetben a tragoediában, a hőskori történelmi tradíciók s regékben ¹⁾, valamint az összes mythosok alap okadatoló tanában; majd egy rossz teremő Ahrimant feltételezve, mint a romlott világ s anyag alkotóját, majd egy szellemi boldoglét elvesztését tárgyaltva, mikép az őslény — ek isha — a lelkeket vezeklésül veté le a test s világba, s valamint az eszmét, még keresztényen halotti beszédünk is, oly különösen fejezi ki: *horoguzec isten. es vetera ut ez munkas vilagbele: es levi halalnec es puculnec feze. es mend w nemenee.*

Ezen általános mythosai tanokon túl azonban, találunk még sajátos specialisabb nemzeti regés tradíciókat is, melyek amaz alap mythosai eszmék nyomán kiképződve, még az egyes nemzeti eposok külön motívumaiul szolgálnak; de a mint azokból a homályos tudat s rajongó képzetek által alakultak, úgy az eredeti alapeszmére mindig visszavihetők. Így magyarázzák már a történetbölcsesek, a fentebb felmutatott amaz hindu regével, mely az éjszaki Meru aranydús hegyben elsüllyedt paradicsomi boldog honról szól, a délkeleti ázsiai őshon s ősnép-lakbóli feltolonogást, e népek elszaporodása s egymástól elváló meghasonlása után, fel a rideg éjszak felé, hol amaz paradicsomi elsüllyedt létet még feltalálni vélték. S mint láttuk, így tudják még homályos krónikai történetmondai hagyományaink is, nemzetünket az eredeti evilati, persisi, korasmiai honból felvive az éjszakibb döntői sajátos már későbbi Magyáriába, mely megelt létezték volna, ez őshoni hit szerint, a megközelíthetlen, bűvös állatoktól, grifektől őrzött aranydús, kincses drágakő s kristályhegyek, melyek felé őket vágyuk viheté. — Más nemzeti regékben az előtérben ethnogenetici ő népszakadási s meghasonlási hagyományok tolnak ismét elő, mikép kiválva egyik nép a másiktól, kitolatva vagy kivándorolni kényszerülve egyes néplekezetek az őslakokból, örökös, szünetlen

1) Schlegel Fr. (gesch. d. lit. 25. 516 bécsi kiad.) mondja: auch bei den heitersten völkern umschwebt die Sage und Erinnerung der Heldenzeit, ein halbschmerzliches und liebevoll klagendes, elegisches, ja oft sogar tragisches Gefühl, was aus dem Innersten dieser Dichtungen anspricht; sei es nun, dass der Übergang einer freien und grossen Heldenzeit den gebundenen Nachkommen wirklich diesen Eindruck hinterlassen hat, oder dass die Dichter jenes Gefühl vom Trauer und Sehnsucht, was allen Menschen aus alter Erinnerung eines verlorenen ursprünglich seeligen Zustandes eingepflanzt, und angeboren ist, nur in jene Zeiten und Dichtungen verlegten. A tragoediára nézve is ismeretes így, hogy Aischylosnak, kinek tragoediájai ezen vágyatos átok érzete legélénkebben áthatja, a szemrehányás tételét, hogy az által az eleusisi mysteriummal előírulta.

háborúkat visznek századokon át egymás ellen; fel s alá tolongva bizonyos homályos öntudatlan érzettel, küzdve lakért s birodalom- és uralomért a többiek felett, mi által vesztett honuk s boldoglakuk testvéreik meghódításával vélték megszerezhetni. Így láttak az óriási mythosban ezen ethnogeneticai képzet nevezetes nyilatkozatát (V), mikép tekinté egy nép a másikat a duló gog-magogi népnek, az elfajzott erőszakos óriásnak, a kegyetlen emberhús-faló s vérivónak, mely a polgárisodott birodalmak s városokra tör; majd megint az utódok ez előd autochton népeket, kiknek kimulása s kiirtásával ősi műveltségű lakaikba betértek. Nevezetesen szerepel ezekben ismét alap-nézetként az eszme a testvérgyilkolásról, mely a biblia positiv tana szerint is, az eredeti bűn s paradicsombóli kizárás után, az emberi átkos meghasonlásnak, mintegy első kezdetét tevő. Számos regék az óriási mythosokban ennek különös tudatával bírnak, mint a bűnnek, mely az átkos világelet szerencsétlen okát képezi; s nevezetesen az irani hős rege, melyben az irani s turani, népfaji százados küzdésről hagyományt bírjak, ezen tragikai átkos végzetet teszi harcias s szünetlen küzdelemben álló világ-élete alapjává, az Iran s Turan közli meghasonlást Iredzsnek Tur testvére általi meggyilkolásától származtatva ¹⁾. Másutt vegyesen jönnek elő a vonások, a vegyes hit- s hősregei elemnél fogva. Így látom én legalább szinte a hitnézetet az óészaki eddai hagyományban is kifejezve, mikép az isteni boldog aranykornak az óriások vetnek véget, elorozva a mulató istenek játékaranyát, midőn vélük s leányaikkal elvegyülnek (I. völk. 8, Snorr. 14, Simrock edda 334); mint a genosisi (5) hely is mondja: gigantes erant super terram. ingressi sunt filii dei ad filias hominum, illaque genuerunt, isti sunt potentes a saeculo viri famosi. Miért az Asok világának is az isten szürkülettel el kell múlni, s egy új kornak az ismeretlen istenséggel, u. mond az edda, bekövetkezni. S a szerint a germán hős regében is a külön népfajok, a Budlingok, Niflungok, Hundingok irtó küzdelmei, átvive az eredeti mythosi hősregéből a húnokra is; és hőseik mint Sigurd a kifejezett képzettel, hogy az elrablott, az átkosan elsülyedt kincs visszaszerzésére törekcsenek. Ugyan ez a finn hagyományos epos a kalevalai tőredék runók értelme, a karjalai hősök s félistenek küzdése, az őket éjszakrafelé toló déli, vagy az éjszakraól szorongató éjszaki népek turja és a lappok ellen. Väinämö s Ilmari a szabadító hősök, kik a lappok által elragadott finn arany boldogsági kor jelve a Sampo visszaszerzéseért küzdenek, mely szinte mint az átkos kincs, a germán niebelungen hort, majd a hegy mélyében elrejtve, majd a tenger fenekére süllyesztve rejlik. A vonás így ér fel róla egész a keleti regékig, hol még az ezeregy éji mesék elátkozott arany palotai kincs-dús s boldog szigetei annak végső viszhangjai; valamint a classicus regék kiképzettebb

1) Firdusi Schah nameh d. heldenbuch v. Iran (I. 46, 55, 139). Görres az előszóban mondja (38): der brudermord musste das erste glied einer langen kette von krieg, mannschlachten und metzeleien sein, bis endlich der heisse durst in strömen blutes sich gekühlt. darum ist jener fluch, den der himmel zürnend über die unthat auf Iran und Turan herabgesendet, gleich einer verwünschung, wie ein same des unbells herabgeföhren, und hat wurzel geschlagen in der blutgetränkten erde, und daraus ist (mint Firdusi mondja): jener baum erwachsen, der mit schwerten, wie mit dornen bewahrt, unglück als blüte und tod als frucht getragen, und jahrhunderte mit seinen hauch vergiftet. . . — hat die geschichte (mond Görres) von Iran in dieser blutrache bette, geföhle und haltung erlangt, dann ist der dichtung daraus die innere einheit, deren sie nicht entbehren mag, erwachsen. jede epische handlung, soll sie anders irgend einen grossartigen eindruck machen, muss sich in eine strömung zusammendrängen, die mitten zwischen zweien unendlichen fernem, das auge in seinen gesichtsfeld fassen und beherrschen mag. És a hún s magyar hős mondára nem így egyégti szempont-e épen ama nemzeti rendeltetés-ként hangzó flagellum dei, ultio dei, mely a magyar binkhört öszköti, az örök- s ígér-et-föld hagyományos elfoglalásával folytatása a hagyományos rendeletnek, melyet Balcan egyenesen még hún őseért a vérboszú torral végez; de nyilván így az egész európai hagyomány is a hún s magyart bizonyára nem annyira az azonos hon, mint az azonos pusztító hadaknál fogva, mint legjobban ismerő, tartja ekkép azonosnak regéje s történetében: hunni sive hungari; ez előttem a magyar-
-ságának léncszeme, mely tárgyunkra nézve érdekes a történelmi, s
1.

költői nyilatkozataiban a hesperidák kertjei, az arany alma, arany gyapja st. melyért a hősök, mint a boldogság jelvéért küzdeni mennek, s elorozva igyekeznek, csel s vitézséggel visszaszerezni.

De így vélem felismerni az eszmét, még ama szárazabb, minden mythosi színezetet letörülő krónikási tudósítások megett is, hol ez ősnépek hadkalandjairól és székeikből kiköltözésekről szólva, ezeket históriailag motiváló különféle okokat előhoznak, melyeken azonban nyilván meglátszik még a mélyebb hitregei eszme is. Valamint Attila s hunjainál haddúlásaik megett ott áll, az azokat jellemző *flagellum dei* hitregés nézet; Gizerich s hadkalandor vándor népéről, mikép hajóra szállva, a szelekre bizzák végzetüket, hogy vinnek a nép ellen, melyet az isten ostromozni akar (Prokop b. vand. 1. 5) — tehát mindkettő megett a végzeties s különös hitregés rendeltetés s feladatróli eszme; — úgy nemzetünk kivándorlásáról krónikási és historiographi amaz vonás megett, hogy az őshon őket már nem képes ellátni és szüke miatt s éhségből költöznek ki (*multitudinem populorum nec alere sufficiebat, nec capere Anon. 1 és 5*), áll mindjárt a hit is a nemzeti hagyományos örökről (*quam audiverant fama volante terram Athile regis*), a téjjel s mézzel folyó ígélet földéről, melybe csudásan jönnek, elfoglalására hadnemtek által serkentetnek st. S így a vonás mindenfelé; a galliai keltákról, még a római történetíró feljegyzésében is (Liv. hist. 5. 34): hogy a megsokasodottaknak, u. mond, a honi föld már nem elégséges s új hazát mennek keresni az Alpeseken túl (*exonerare praegravante turba regnum cupiens*); de a szükség megett még az isten által kijelelt ígélet földről hit is, melynél fogva az ő király fiait az új hont felkeresni küldi: *missurum se in quas dii dedissent auguriis sedes*. Hogy az őskor legtöbb népei ily hadköltözései s hadkalandjainak, a tagadhatlanul meglévő históriai, a körülményekben, meg általában az emberi természetben fekvő kényszerítő okok mellett, még ily mythosi eszmék s világnézetek is alapul szolgáltak (mint például az újabb időkben az anyagiás, vagy csak legalább képzelt ily anyagiás s realis haszon mellett a háborúk még más bizonyos politikai, sőt vallási, korszellemi világeszmék által indokolva jönnek elő), az e hagyományokból kétségtelenül felmerül; miszerint ekkép a lakul szűk, a táplálásra elégtelen honnak elhagyására, a prédával kecsgetető hadakra, még ezen anyagi okokon felül, bizonyára ily mélyebb tradicionális ősvallási hit is befolyt, mely által a déli népek éjszakkak, a keletiek nyugotnak, a nyugotiak s éjszakiak dél s keletnek forrongva, folyvást költözködnek az ő világban, mintegy homályos öntudatlan hittel keresve a vesztett boldogabb hont. És ez volna ismét az általános eszme, mely mind ezen történetmondai, hősregei hagyományokból felmerül, melyet önkint észreveszünk. De még én ezentúl is keresek más specialisabb kiváló ily nézeteket, melyek e körül egyes nemzeteknél fen voltak, s minőt saját felmutatott hagyományunk ez értelembeni élénksége is gyaníttat még; miért annak még egy további nevezetes adattal akarom felvilágosítását itt megkísérteni.

Fentebb ugyan is, hol egész népek átkos elsüljedéséről hitregei vonásokat vázoltam, említém, így kitünőleg a regét az u. nevezett Gog s Magog népségekről. Róluk így tartá már egy ős hagyomány, hogy mintegy átkos-végzetszerűen a meredek éjszaki hegységek megé zárva, honnét azonban folyvást előtörnek, valahányszor bizonyos átoksúly, végzeties isteni büntetés követeli, hogy a többi elfajuló világot s népeket pusztítva s hadaikkal dúlva fenyítsék; innét, az őket elzáró hegyek nyílásain törnek ki ilyenkor, rombolva s feldúlva az országokat s városokat, pusztítva s öldökölve az emberiséget. Ezen képzettel állítják őket már elő a bibliában a szent látnokok, fenyegetve velük az isten választott népét bűneiért (I. a bevezetb. a tört. tájékozást). S nevezetes, hogy ezen némileg regés népnévhez, nem csak általában összes skytha népcsaládunk tartatik, miszerint a bibliai s keleti írók gog s magogjai sajátlag az összes skytha néptörzs fentebb (a tört. tájékozásban) vázolt ágai volnának; de még specialisabb

nyomaink is azokat saját hún-magyar néposaládunkkal is közelebb rokonítják; s már Anonymnál (1) megint, gyaníthatólag s valószínűleg egy saját nemzeti, már homályosb hagyomány nyomán, ezen Gog- s Magogokról, mint sajátjal azonos, vagy érintkező skytha szomszéd népröli regés tudat is, — melyet Anonym megint a historiographokból szedett keleti regék felhozásával azután constatirozni — a rövid mondattal, hogy ott vannak még, vagy ott az ős honban, vagy mellette, a vélünk érintkező s azonos néposalád többi regéket N. Sándor, u. mond, midőn a vítész skythákat sem ő, sem a perzsa st. c. legyőzni nem voltak képesek, elzárt volna a többi világtól: vicinae scythiae ntes Gog et Magog, quos inclusit Magnus Alexander (Anon. 1); miben könyvnyim már e szavaival a népet, mint vélünk külön elváltót is akarta talán épen s históriai véleményezésével mellőzni, a fenlétezhető nemzeti mondai hagyományban. De világosan így ismerik azokat más, még régibb s hagyományos helyek azokat nyilván, mint eredeti magyar besenyő — ismaelita, palóc, turk, és népek egy visszamaradt részét említik, mikép számunkra e nevezetes halmeg Nestor fentartá ')). Ezen népek sajátos elszűlyedt állapotáról s e világon rendeltetéséről fenforgó különös ősvilági hagyományt már a későbbi írók történelmileg alakítva, akkép magyarázzák, hogy N. Sándor lett volna, ki sem győzhetvén le, miután náluk az ő boldoglét eredeti forrását, vagy az paradicsomi hont keresé, s fel nem találhatá, értesülve egyszersmind a lenépről, melynek végzetési rendeltetése a világot fenytíteni, azokat elfalaztatá ágtól ')). De mint e regékből látjuk, így tudja még tovább a hagyomány és

Hunfalvy kivonata s fordítása után adom (akad. közl. 851. 446): Nestor — um. Hunfalvy — a I. v. palovcokról beszélvén, kik 1096-ban Kievet megröhanthák „Ismaelnek ezen átkozott ivadé-
 edetét adja elő. Származnak ő, mint mondja, Edver pusztájából kelet s észak között van pedig
 ő: turkman-ok, bessenyők, törökök és palócok (Scherer régibb német fordításában: turkmen,
 gen, torken u. palowzer). tudniillik Ismaelnek tizenkét fia volt, kikből négy törzsek származik.
 őbi nyolc törzseköt macedoniai Sándor hegyek közé rekesztette, honnan a világ végén ismét elő
 ml. ezt, folytatja Nestor, így adom elő, mint azt nekem négy évvel ezelőtt novgorodi ember,
 rovics, elbeszélte. elküldtem, u. mondá ő, szolgálmat Pecsorára, kinek lakosai Novgorodnak
 nek. el is ment oda, s azután Jugoriába. a jugoriaiak vad nép, s határosaai a szamojedoknak. ő
 k szolgáltnak: rendkívüli csodát fedeztünk fel, melyről ezelőtt mit sem tudtunk; mert csak
 e hogy felfedeztük. Lukomoriába vezető úton hegyek vannak, melyek tetői égbe látszanak
 on hegyek közt irtózatos zajt és kiabálást lehet hallani; ott emberek vannak, kik a hegyekben
 mintha utakat akarnának keresztül vágni. ha az ember néhány vasat ad, legyen az két vagy
 imönbört adnak érte. de az út, mely azon hegyekre vezet, sok mélység s völgyzsilovat miatt
 1, s mert minden tell van hóval és erdővel, azért nem járhatunk mindig hozzájuk. — De én
 urának: „ezek az emberek, kiket Sándor, macedoniai cár, berekesztett, mint Methodius Patriarka
 sít.“ Hunfalvy ezt, a finn régi történet s hitregéről értekezésében hozza fel, emléke a finnnek
 feltalálási-röli regéket, mire több ily mondai vonást állít össze a hegyek mélységében bányász
 pekről. Én e mellett figyelmestek már szinte tovább annak értelmére, mit a törpéről elő-
 1), mikép ezek is az óriásokhoz hasonló, ethnogeneticiai ősnópi képzettel jönnek elő, különösen,
 islyedt népség a hegyek mélyében, hol szinte birják s őrzik a dús aranykincset, kovacsolnak st.
 tel jó elő, mint ott érintem már, a finn nép a svéd regékben. míg a német regék különösen
 ucasusra magyarázott Gögelsachsban említik a törpék országát. A nyomok tehát felmutatott
 el is szorosan találkoznak. — 2) utalok itt e keleti regéket előadó művekre, mint Spiegel,
 sage b. d. oriental. Leipzig 1851 és Des Mor Yaquib gedicht üb. d. gikubig. könig Alexandrus
 re d. er machte gegen Ogug u. Mogug, ein beitr. z. gesch. d. Alexanderage im Orient. Berlin 1852,
 német fordítása szerint összeállított itt a regé ide vonatkozó főbb nevezetes pontjait, mely ha
 ifogással is, de híven áttálatja még a regé lényegét. (12): der herr hatte ihm gewinkt, zu machem
 egen Mogug — er allein wusste sich dics geheimniss (von Mogug) — wie es gewissagt hatte
 — (14): ein ding, siehe, verlangt meine seele, dass ihr mirs zeiget. — wo ist das gewoge der
 , dass ich zu sehen wünsch? — sie sprachen zu ihm (Sándorhoz a bölcsök): herr, warum ist
 rlangen nach dem gewoge der finsterniss? — jeder, der sein geräusch hört, entlieht ohne hincin-
 - einige haben es gewagt, und gingen hin in threm übermuth, — und sind verschwunden bis

rege ezen elzárt, elfalazott, elstüledési állapotot, csak mintegy ideiglenes átkot, melytől megszabadulva, kifognak újra ismét e Gog s Magog népek törni a világ végén, elpusztítva a világot, s egy új boldogabb világot alapítva. S ezen, a regében itt kifejezett eszme, nyilván az, mely számos a világ szinpadára előtörő őskori hadkalandor népeket lelkesíthető, és azok saját, meg más népeknek róluksi különös nézete volt, hogy ők bizonyos isteni végzet teljesítésére hivatvák, hogy általuk a világ bűnhődik, s az által mintegy újra regenerálódik; ez volt tehát a keleti hitképzet a gog-magogi dúlásokról, a középkori húnok s vandalookról, mint isten ostarairól, a magyarokról, mint isten bosszuló népéről (ultio dei); a nézet így merül még fel a későbbi 13. századi mongol behorhanásokról¹⁾, s a még későbbi török hadakról; valamint így már a római biro-

jetzt und sind nicht wieder herausgekommen. — (15): es sprach der könig: ich habe gebürt, dass darin der lebensquell ist, — und es verlangte mich sehr hinauszugehen, zu sehen, ob es in wahrheit. — (17): wo sind jene völker jenseit von euch? — (18): dies ist das land . . . der Perser — und jenseit ist das volk Bait Yaphet und Bait Mogug, — ein listiges, schlaues, blindes (d. i. tollkühnes? oder heldnisches?) volk. — da sprach der könig: ist uns ein berg von hier und dahin? — es sprachen die greise: bis zum fluss Kalath und bis Luris — sind furchtbare, rauhe und hohe berge mit grossen ungewittern, — und jenseit von denen sind furchtbare berge, eine grosse grünze, — die gott zwischen uns und sie gesetzt hat in ewigkeit. — . . . ein rauhes land ist das ganze: — es ist darin gewürme von bissigen schlangen — und wenn man nicht sein leben dem tode weibt, — kann man sich nicht wenden vor den bissigen schlangen. — (19): das volk Ogug und d. v. Mogug siehe! sind jenseit von uns, — furchtbaren anblicks, hässlichen figuren in allen gestalten, von sechs bis sieben ellen hoch ist ein jeder von ihnen: — und ihre nassen stul besudelt und hässlich ihre stirnen: — mit blut baden und mit blut waschen sie ihre gesichter. — und blut trinken sie und essen menschenfleisch, — kleiden sich in felle, schmieden waffen, brüten unheil. — und bart und zahlreich sind sie vor allen völkern und ihren nachbarn. — und wenn aufsteigt der zorn des herrn, schickt er sie, — das land umkehrend und berge zertrümmernd und menschen fressend. — da entsetzte sich Bar Philippus als er dies hörte, — und staunte sehr in seinem innern darüber lange zeit. — er betrachtete den berg, der die ganze welt umschloss, — die grosse grenze die gott gesetzt hat in ewigkeit. — es sprach der könig: wo kommen heraus die schaaeren — und plündern das land und das ganz volk von jehér. — sie zeigten ihm: in der mitte des berges ist die gegend, — die grade strasse, die von gott grade gemacht ist. — es betrachtete der könig die grade strasse, wie sie wunderbar sei, — und den geöffneten berg und seine furchtbare stärke von allen seiten, — und jenseits sah er Ogug und blut fressend, — und wie wasserströme fluthend nachdem meere, — er untersuchte ihn, zu machen da ein grosses thor, . . . (22): dann bestrebte er sich und machte das thor — gegen die Ogug und die Bait Mogug und schickte sie ab. — erz und eisen nahm, bereitete er, eine grosse menge — zu dem werke des thores, welches er unternahm gegen das volk. . . . (25): végre a kapu elkészülte után szól hozzá az anyyala Áttal az ér: ik habe dich erhöht — vor allen königen dieser ganzen welt. — und dies grosse thor, das du gemacht in diesem lande — wird verschlossen sein, bis da kommt das ende der zeiten. — darüber weissagte auch Jeremias und die erde hat es gehört, — dass am tage des endes der welt sich öffnet, das thor des nordens — und an diesem tage herausgehen wird übel über die bösen. Itt bezzéli tovább, hogy hét ezer év múlva fog ezen világ vége bekövetkezni, midőn minden anyagi s erkölcsi rossz, melynek nemet a hűbűvészet hozsasan és érdekesen, mint a világ végjelenségeit elősorolja, bekövetkezni fog, s akkor a világ vége előtt fognak még egyszer kitörni ezen népek: (26): und wenn dies vollendet u. kommt vor dem ende (der welt), — wird erbeben die erde und das thor, das du gemacht, wird sich öffnen, — am ende der zeiten . . . (27): und der herr wird schicken übel auf den erdkreis über die zeiten. — und das volk jenseit dieses thores wird erwachen, — und wieder sich sammeln die schaaeren von Ogug u. Bait Mogug, — die da grimmiger sind, als alle andero geschöpfe, — aus dem grossen hause Yaphet, denen unser herr gesagt, das sie ausziehen über die erde — und bedecken die ganze schöpfung von heuschrecken . . . (28): mit krieg, gefangenschaft und unheil und blut und mord. — (29): vor dem ende der welt ziehen sie aus zur zerstörung: — es trinkt die erde gelüs der männer und erzittern die berge. — er kommt nach Persien und zerstört es und zerstreuet es, — kommt nach Hendu und zerstört es. . . . Syrien zerstört — Kilikien zerstört — Kappadokien zernichtet er. Így pusztítandják el az egész világot s kiirtják az emberi nemet. A rege azon alapjára, hogy ama hegyiségek közt ily elzárt nép létezett volna már kilikiai természetes okot kereső magyarázatok jönnek elő, mint itt a fordító véleménye (17): hogy ott talán hűbűvészet alakok léteztek st. — 1) így veszi Mor Yaqub fordítója a fentebbi rege értelmét a későbbi keleti hagyományban, a mongolok kitörésére alkalmazva. Ilunfalvynál i. h. is felhozva amaz magogi elzártaságról regéhez hasonló (Schlöhzer nord. gesch. 400), hogy a mongolok 400 évig nem láttattak, s a valóság megolvastása után üntek csak ismét elő. Hogy azonban e regei képzet így ez őszes keleti kitörő rajokra s különösen népcsaládunk népeire alkalmaztatott, lásd Görres myth. gesch. s e old bevezetést.

lombnak az éjszakai népek általi előzőnléséről. Ezzel gondolom leginkább párvonahatók s magyarizhatók ősi hagyományos történetmondai e nemű nyomaink, hogy azetünk régi hagyományos világnézeténél fogva magát, mintegy ily népnek tekinthető, ly a végzetes átkos rendeltetésnél fogva, hivatva van saját átka s a többi bűnös ig vezeklését, ezen dülő s pusztító magogi feladat teljesítésével véghez vinni, s az al világbirodalmát megalkotva, egy új, boldogabb világ aere kezdetét eszközölni?

De mind ezekben már nyilván egyszersmind a megváltásrólí hitnézet is jelenkezik, amint azt már az átok ellenőbeni erény, a feladat teljesítése és hősi küzdelem általi zeklés tudata követeli. Ez már a lélekszabadságrólí tudatnak, mely a különös végzet anek következtőbeni átok elleni küzdelemben nyilatkozik, kitűnő hitestmője, mikép az os, korlátolt állapotból, a megváltás által szabadulni, s a vesztett jobb létre jutni ekszük. Számos képleteiben jelenti ezt a hitregés hagyomány. Így látjuk azt már *mondák hősei* alakjában, mikép magokat s másokat az átkos állapotból megszabadják, egész föld alatti elsülyedt világokat, palotákat, kincseket az átoktól felmentik. Őket letartó sárkány, őrdög, óriási szörnyeket küzdelmeik s vitőzségükkel legyőzik. an mondai általános hagyományt magyarázólag találjuk ismét a határozottabb rege res vonásaiban ezen értelemmel felhasználva, s megváltó, szabadító hősei ehhez pest szinte majd sárkányölők, szörnyekkel küzdők, majd az átkosan elsülyedt kincset, elzárt paradicsomi boldog világot, hesperidák kertjét st. újra feltaláló, felszabadító, dás, emberfeletti, isteni alakok s egyéniségek; majd népeket idegen országokba, dogabb honba, mint ígőret földőbe vezőrlő, vele más népeket meghódító, vagy csak át nemzetüket, honukat a rabigából, zsarnokságtól, az ellentől, átoksúlytól, mely rá zezedik, *megszabadító hősök*, kiket azután az ő hitregés színezetű hagyomány idannyi *megváltókkint* tüntet fel, kikhez a nép reményei, egy boldog új ővszak elő- zászárólí hitő kötvék. A classicus regőben így már a szörnyektől szabadító, hydrát, totaurust, sárkányokat, kentaurusokat lektűzdő, s a világot ez átkos lényektől meg- ntő, a boldog hesperidák kertjét, arany almáit s az arany gyapjat kereső herosok, rakles, Theseos, Jason; az ariai s irani hős mondákban az új aerat alkotó Feridun, samzsid, Yudhishtihira hindu s perza hősök, a Gog és Magogtól szabadító keleti z s N. Sándorok; az őjszakai regőben az arany kincshez jutó Sigurdok st. s mindezek llett még inkább, a nem csak polgárosító, hanem tisztán vallási színezetűek is, mint iha, Fohi, Konfucse és Zerdust, népeik hitregőiben mindannyi pogány Messias ante sziam, kik egy új aera, egy boldogító hon, polgári lét, új üdvözítő vallás eszközölői, ly által az emberiségnek a bűnsúlytól megváltatnia kellene ¹⁾.

Mondáinkban birjuk már mi is teljesen amaz *sárkányölő, elsülyedt világokat zabadító, az átoktól megváltó hősi alakokat*. De történeti regés hagyományunk is,

wir begangen (mond Sepp 3. 6) bei den beiden einem um den andern Messias ante Messiam, und es wieder- wolt sich bei jedem einzeln die prophetische central geschichte vom erlöser der welt, dem gründer eines neuen befreiten geschlechtes, auf welchen das ganze alterthum hinzielt, und mit dessen auftreten eben die neue zeit ihren anfang nehmen sollte. überall ist es ein gott, der herniedersteigend und ins königshaus tretend mit der erten tochter den sohn der neuen zeit zengt, von welchem eine umkehr und erneuerung der dinge beginnt. dieses macht ihn zum stifter einer neuen epoche und geschichtäre, worauf er verfol- gungsgeschicksale erndet . . . vornehmlich ist es der kampf der Japhetiden, wieder das alte Chamitearich ins Eimrod und die ihm verwandten reiche in allen ländern . . . die scheidung und der kampf zwischen den guten und bösen . . . hatte die schlange als das vorführerische wesen, wie sie wohl wussten, alles übel vom anfang in die welt gebracht, wodurch die ursprüngliche reinheit verloren gegangen, und der krieg zwischen dem guten und bösen mit übergewicht dieses letzteren perennirt geworden war; war es der alte drache, der überwunden werden musste, so druckte sich dieses religiöse bewusstsein bei allen völkern des alterthums auch in der mythe vom kampf mit dem dem drachen aus . . . somit hat jede nation ihren eigenen Herakles, und die heidenwelt, die sich mit dem vorbilde begnügt, erkennt gläubig, wie der unsterbliche held schon in der wiege die züngelnde natter erdrosselt, darauf seine heldenlaufbahn beginnt, und den grossen kampf wider das fuchbeladene usurpatoren geschlecht ausstreckt.

Magy. Mythol.

valamint világléletünk történetében egy különös nemzeti rendeltetés és végzetű m. tudatát tünteti fel, úgy történeti hőseink megett is a megfelelő hitregei képzetet is rólok, mint a nemzet megváltó hőseiről még megismerteti. Az első nemzet atyák *Humor* s *Magor*, már így tűnhettek fel a regében, mint egy új hont kereső s megalapító hősk, azon isteni lényeknek, kiktől, u. mond a rege, eredetüket vevék, sugallata s vezérlése által találva fel a boldogabb földet. Mire krónikánk már a húnokat fellépteti, a nemzeti hit, úgy lászik, azon *megváltói*, *sejdelmi*, *vezéri személyességre várt*, kinek egykor a hadisten elenyészett kardja, újra feltalálva, jutand; s csakugyan Attila s nemzete általa a világot meghódítva, a világalomra jut; vagy hogy csak még jutandott teljesen, miután hadi ádáz végzetét teljesíté, a világot dúlva s népeit ostromozva, azokat meghódítá, s véle az új világ aera kezdődni fogott volna. Mire azonban Attila véletlen halál vagy titkos végzet által eltűnik (l. al.), fiai egyike Csaba ismét az, kiről a jelszó hangzott, hogy *nemzetét fentartandja*; a véres világhüzelemben csak is ő marad fel népével, melyet újra s halálos sebeiből feltámaszt a csaba-írrrel a csatatéren az örökös s nem szűnő harcra, és serege felkelve még évenként maig küzd Csabának mezejé. Mire serege egy részével azonban, a székely hagyomány szerint, eltűnt, visszaradi másik táborra, még sokáig, századokon át várja *megváltó hőse* visszajövetét, s mire mind hasztalan várja, közmondássá lesz (előbb a bús nemzeti érzettel, utóbb kivetve az őshit, gúnyos jelentéssel) a távozó s egy hamar, vagy soha vissza nem érkezendőre nézve: *akkor jő meg mikor Csaba!* Míg ellenben egy más székely hagyomány említi, hogy *megjött Csaba, ott hagyott tábornak segítségére seregével, valahányszor s többi népektől szorongattatott*, míg csak életben volt; s mire Csaba és serege rég kimúlt, s a székely unokákat székeikben, hol Csaba őket az újra bejövendő magyar tábornak őrszemeül hagyta, szomszédaik újra haddal fenyegetik, Csaba táborával az ég csarnokaiból is leszállva a hadak útja csillagzaton — honnét az e nevével vette — jő segítségére ¹⁾. A nép közt azonban, mely Csabával előbbi székeibe visszavonul, fennmarad Csaba végrendeleti hagyományáról tudat, hogy egy jövő nemzedékre és új hőse vár az atyák feladatának kivitele. Mint ilyen születik már az istentől előjelentett, isteni főbb lénytől a Turultól fogamzott, a tündéri Emős anyától született Álmos ²⁾; ki isteni hősként csodás módon vezérli ismét seregét, nyomtalan s út nélkül átvive a puszták sivatagain, s csodásan átkelve a vizeken, a hadnemtőktől vezérelve s kényszerítve seregével a havasokoni átkelésre, melyen túl a téjjel s mézzel folyó ígért földé, az ősök öröke vár a nemzetre. De a hősk feladata csak eddig tart, egy titkos végzet tarthatá, hogy néki csak a határig lehet jutni; hol talán megváltói halálával lett volna

1) e gyönyörű székely regei hagyomány az, melyet Lugossy a hadak útjáról említi (l. IX a hadak útja csillagzatról megjegyzve): az ő hazafiúi készségéből jutottam azóta a regéhez, melyet már az illeti helyen, túlhaladván azt a nyomtatás, nem használhattam, ide vágó értelmét röviden a vázlatban adom fent; meg nem tartóztatnom azonban magamat, hogy a gyönyörű regét, melynek párját *Szász* hagyományainkban híjában keresem, s mely nemzeti történeti mondai hagyományunk valódi gyöngye, az emlékekben munkám végén, teljesen ne közöljem. — 2) mindezen vonások: a csodásan előjelentett születés, a felsőbb lények közbenvetése általi földisteni s földemberi származás; valamint ismét a homályos kimonó eredet is, a lenézet: együgyű harmadik nő, a hamupipóke s még is homlokos arany csillagos st. képek s gyermekektről mondai képletek, általam már mint hősk tulajdonság (VI) kiemelve s megismertetve, s mellett azonban egyszersmind a hőse, mint megváltóra vonatkozó tulajdonságok is tokiatnak. lásd Sepp 1. 416: die madonna der heidenwelt und der himmelsohn: die idee von der heissen aus dem schosse der jungfrau waltet durch das ganze heidentum, und das ist die lag den zeitgenossen Christi weit näher, als wir glauben. es ist ein stehender gottesdienst der welt, dass der erlöser ohne zuthun eines mannes von einer reinen mäd' elő Sepp az erről hagyományokat a kínaiaknál, a badha vallásban bírnak ama lenézett mondai hamupipóke alakok is, mint a hősk gottesbraut als verstossene, und verurtheilte künigstochter. himmels heiden.

közelendő az ígért földére s a nemzeti örökbe bejutás, vagy hogy csak eltűntnek tá a nemzeti rege, felemelkedettnek az égiekhez, honnét leszállott a nemzet vezérére! ? Árpád azért az új hős, kinek az új hazát meghódítani s megalkotnia kell, s s illeti ismét a hadisten kardja, mely számára újra feltalálva, általa az ősi örök tokába jő, s újra vitézei hőskörével a nemzeti rendeltetéshez fog, dúlva mint az ami bosszú eszköze (ultio dei) a világ népeit, teljesítve az attilai és csabai hagyományt, megterelve az elesett őskéket. E korszakon túl, valamint a nemzet története rik szaka bevégeztetettik az európai élet új fordulatával, úgy az ős vallás is megimik saját nemzetis hitre s reményeivel, s egy újnak, egyetemesb, magaszatosb, illemibb reményei gorjesztik fel az elméket s szíveket, melyekbe betért. Azonban m új időszak keltón is a régi nézetek még feltűnhettek. István, mint egy új aera mője, ismét nemzeti, magaszatos, hősi színezettel jő elő, a hagyomány azonban róla r a legendába mén át. De a háttérbe tolult pogány hitnek regéje és sajátoság világretében, sokáig lappanghatott még a különös eszme a *nemzeti régi hősök egykori szajóveteről, feltámadása az általoit megdőléséről, a mint őket a nép, mint sádtókat, még sokáig várhatta*. Az ily kiténőbb ős vallási színezetű hagyományok mban, melyek úgy is a sajátági történettel kevésbé függöttek össze, már rég el-észthettek; s csak itt ott egyes szakadozott helyekben s homályosb népies nézetben ák még fel némi nyoma az eszmének. Így figyelmeztetem a hősöknél már az ezek szajóvete s visszavárásáról képzetre, s e cikkben is a regei képleteknél, mikép a) még mindig várja kedves hőse újra felkeltét, s azt csak csupán bizonyos átkos pest által véli letartóztatva, elzártnak s elsúlyodottak. Így foroghattak fel még úlról is, ily, valószínűleg eredeti magyar regék, minő egyik nyomát vélném még revonni s keresethőnek a német hősregei hagyomány e helyében (Klage Lachmann ásásáb. 2159); hol miután elmondá a krimhildi véres összeütközés feletti panaszt, mándja a rege :

wi ez Ecoln sit ergienge
do her Dietrich von im reit.
tu noh niemen gesagen.
so sprechent sümeliche nein.
kan ich der lüge niht gedagen
want da hanget zwifel bi.
weder er sich vergienge,
oder lebende würde begraben,
oder ob er uz der hiute trüffe,
in löcher der steinwende,
er von dem libe quaeme,
ob er füere in daz apgründe,
oder ob er sus si verwunden,
uns seit der tihtaere,
ez en waere von im sus niht beliben,
daz man wiste diu maere,

und wie er sin dinc an vienge,
des enkan ich der warheit
sümeliche Jehent er würd erslagen:
under diesen dingen zwein,
noh di wahrheit gesagen:
des wunders wird ich nimmer vri,
oder in der luft enpfenge,
oder ze himmele uf erhaben,
oder ob er sich versluffe
oder mit welhem ende
oder waz in zu zim genaeme,
oder ob in der tiuvel verstünde,
daz en hat niemen noh erfunden.
der uns tihte diz maere,
er het iz gerne geschriben,
wi ez im ergangen waere . . — ').

e helyen senforgó hagyomány tehát szinte különösen emlité még Attiláról, annak a ígróli bizonytalan csodás módon eltűntét (vergienge), hogy vagy a légbe emelkedve égbe ment (oder in der luft enpfenge oder ze himmele uf, erhaben), mint az irani s Kavusa, és számos légbe emelkedő hősök; vagy élve eltemettetett (oder lebende

Und Attila csodás kímülésére vonatkozó többi német hős regei nyomokat is Grimm VII. holdensaga 122—3, 224—5, 321, 353. különösen ismét, hogy egy arany hegybe zártak.

würde begraben), hasonlóan amaz életbeni elstülyedt átkozási állapothoz; vagy hogy más alakot vett fel (oder ob er uz hiute trüffe – bõréből kiugrott), azaz ismét azon állati vagy más elátkozási képletbe jutott; vagy hogy a sziklák üregeiben él még (oder ob er sich verlüfte in löcher der steinwende), mint az elfalazott Gog-magok s törpék nép-ségei a hegyek aknáiban; vagy hogy a pokolba szállt alá (ob er fütere in daz apgründe, oder ob in der tiuvel verslünde), mint a német regében Dietrich, s nálunk is a pokoljáró hősök (VI). Ez egy képbén azonban már elég teljesen birjuk az átkozási összes kép-leteket, valamint az átkosan elstülyedt, vagy csak egy időre eltűnt hősrõli képzetet; kire ellentétben ismét a megváltás vár, s ki még egyszer elõ fog lépni méltatlan helyzetébõl. Az elõtünk lévõ hagyomány becsére nézve is azonban nem keveset építke, benne egyik legvilágosabb nyoma levén a német hõs regéi kör ily különös részletei hán-magyar hagyományokból összeszerkesztésének; mert itt nyilván a klage valószínûleg osztrák költõje, hazánkhoz közel álló helyzeténél fogva, az attilai akkori hagyományos magyar monda részletek ismeretét árulja el, mi annál valószínûbb, miután, mint már német iróktól is észrevétetett (l. bevezetés.), a költemény több nyoma is Gejza kori magyar körülményeket alkalmazza az attilaiakra, minél fogva annak összeszerkesztõje, vagy s fenmaradt alakbani feldolgozója, az azon idõbéli magyarkori állapotokat közelrõl ismer-heté. És ekkép ismerheté a magyar nemzet hitét Attila ily különös eltűnt s még életben léteztérõl; mivel már egyszersmind összefügg a tudat, hogy õt, mint õskori hõst, szabadító hõskint vissza is várta. Kõtségtelen e regés hit Csabáról is, kit, mint fe-
tebb láttuk, népe sokáig mint szabadítóját várta, ki seregével még évenként felébred a harcra, az égbõl a hadak útján le jõ népe segítségére, és egykor bizonyára megjövendõ vala, a nemzet hite szerint, régi birodalmát vissza állítani. Rõla, vagy egy más ismeretlenebb hősrõl Zuadról viszhangzani látszik még e hit, a késõbbi magyar korban is, az Anonymnái (45 l. VI) homályos Soba Mogera, a Csaba magyarsághoz tartható névben és zavart mondai hagyomány átírásában: mikép a nemzet ismét egy elköltözött, eltűnt vezérét hasztalan várja vissza. Valószínû, hogy mint Attila és Csabáról, úgy Álmos s Árpádról és más nemzeti hõsök-rõl is a hit fen lehetett, — mire már Álmos az új hõs határain el-tűnése szinte vehetõ volna — hogy õk is visszatartva átkos végzet által, a nemzet körébõl elenyésznek, de hogy õk is vissza fognak még jönni, a megváltási idõ betölttével, ha a nemzetet a végenyészlet fenyegeti st. ? — Mert így gondolnám még a vonást felismerhetõnek, mint az a néphitben maig a késõbbi hõsök-re is leszállott. Már Lászlónál volna mindjárt gyanítható, a róla Csabával azonosan eljövõ azon regémél fogva, hogy táborát, népét szinte halálos sebeibõl feléleszti. De nyilván így jõ elõ még Mátýásról népünk-nél a hit, hogy él elrejtve s még egyszer feketeseregével meg fog jelenni; sõt az így forog fen még József császárról is ¹⁾. és köztudomású, hogy az utóbbi háborús idõkben népünk Rákócit feltámadottnak vélte.

Mind ezekben nyilván az öntudatlan regébe tért az õshit a *nemzet-megváltókról*; hasonlóan mint a finn eposban (a kal. ut. runo) Väinämö az új kereszténykor bejöttével a világ végére evez hajóján, s visszahagyva kanteleje — bûvös hárfája — bájos hangjait, a légbe emelkedik, a világ szélén a föld és ég közt lebegve, míg a kor megjövendett, midõn ismét vissza fog jönni a Sampo világboldogságával; vagy még inkább, mint

1) Így beszéli nekem egy földmûves, hogy József császár még él befalazva, egymond, mert csak az urak tették fére a láb alól, hogy igazságos volt a szegény népre. A vonás itt már Mátýásról is szállhatott le egy néphünyvi régi énekben (Landerer Poson. kiad. 1806):

elkült az igazság, megholt Mátýás király . . .

régi Mátýás király, hogy ha felkelne,

mint a sebes esõ rajtunk könnyezne,

és szép szemével ha rodnak nézne,

és sok gonosztólót méltán büntetne.

azon befalazás pedig egyszerűn az elstülyedés, így használva, mint láttuk, a Gog- s Magogokról is, hogy befalazvák.

sa Friedrich és Nagy Károly a hegy mélyébe süllyedve seregével táborozik, s megváltási időpontot, melyben kilépve a megváltási vég világcsatát küzdendi, s pe sorsát eldöntve, az új korszak fog kezdődni (Grimm 912); és mint a szláv-hogy Svatopluk fejedelmük még egykor visszajövend, miért maig is a szokás a vál, ünnepélyes menettel az *eltűnt Svatoplukot keresni* (Palacky 1. 135). — gzott bizonyára e hitágazat a magyar őskor eltűnt, de még életben levő és kel visszavárt szabadító hőseiről. Ez a mienkkel találkozó gog s magogi el- népekről hit is, mint láttuk, hogy a világ végén előtöröndnek ismét a hegyek közől, s elpusztítva hadaikkal a világot, az új kor kezdődni fog. S valamint az nemzetünk történelmi tradícióján átszövődik, hogy ők hivatják a világ fenyítőit s új alkotókat, úgy szövöttek a hősköről visszavárásárólival a nézetre is, egy *megváltási világcsatáról*; miről, mint általában mindezen képletekről, még nem romány fog lappangni köztünk ¹⁾.

Amint ezen végső vonás, a megváltó vég világhüzdésről, feltűnteti e regéknek hitésről alap hitnézetét, úgy itt megszakad már, az eddig is úgy is homályos adata a továbbiról: hogy miben álland e megváltási lét, az általa elnyert üdv. üleg s következetesen a boldog világ kimultával bekövetkezett átkos létéről, benne ezen édeni boldog lét restitúciója, visszahelyezése foroghatott már fen t; más részt természetes, hogy mind ezen pogány messiádék, csupán egy *földi ég s világszolgálatról, hatalmas országok megállapításáról, földi uralkodásról* csak; s így ezen megváltás s üdv eszméje csak részletes, *nemzetes volt*, mely nemzeteket kizárva, vagy magukba felvéve, a többi világgal ellentétesen feltéte- . A zsidó téveszmében is azonban, mint tudjuk, az csak így létezett, a Mesiásban ályt várva, ki függetlenségük visszaállítva, a többiek felett hatalmassá teendi t. S csak mire a valódi, annyi pogány mythos és hit által feltételezett, ohajtott, tti igazi Megváltó, a redemptio gentium megjött, a keresztyén hit szellemibb ival jön meg a valódi megváltásról szellemibb hitnézet, mikép az a lelki meg- a halálán túli jövő élet s üdvre vonatkozik. Ily megváltásról a pogány mythos :lesen mitsem tudhatott. Mind a mellett birt még külön halálán túli élet s ajátságos s nevezetes hitnézetekkel is; melyeknek mythosunkbani vizsgálatára k már a következőkben.

¹⁾ (Beideth. 1. 502) olvasom: die Ungarn deuten auf die ebene von Debreczin hin, dort werde das Feld sein, wo ein Volk aus Norden — die Russen — eine große Schlacht gewinnen, und dann der Welt hergestalt sein werde. gondoltam, hogy az adatot gr. Majláth Jánosnál vehetném, nekem hírszeről sincs eddig tudomásom; nem kétlem azonban, hogy, ha az szemlézik, másképen fog hang- hamarabb például a törökök s németek világ csatájáról, mire már Sepp megjegyzi, hogy ebben a magyarok i ütközete emléke forog fen.

XII. HALÁL UTÁNI ÁLLAPOT.

A lélek testből kimenete, halálon túli léte. Lélekvándorlás, fekezatal, átmenete növény-, virág-, fába, állatokba, a madár, galamb, hattyú, rovar, lepke st. alakba. Parkakelzés, veszté csikó. Bolygótás, lidéro, táncos emberek, táncos rómek, kizártotok; halottak visszajövete, körüljárása. Halál, személyesítéte, csemtváz, halavány, kaszás, halás; halál Málkása, megérkezéte, ugrása. Menet a másvilágra, a halál útja, leva, szokote, átmenet a fába, híden st. Saru, kertyú, kalap az útra. Másvilági élet s lakhely, boldogsághely, meny, a hősök menyeresége; az ellenségekkel uralkodás, égháború, a csillagokból lek. Fehé, patvar, pítvar, tornác, udvar, koponyavár; pokoli fajsatek, kínek st.

Érintve volt már a mythosi tudat, hogy a lélek, mint a sajátlag élő, létező, a testen kívül is, annak enyészete után fenmarad, s a halálon túl él. Történeti mondánk egy nevezetes helye (miután azt krónikáink is már tisztán mondainak jellemzik ¹⁾), Botond-dal, a mint a görög óriással párbajt vív, a különös szavakat mondatja (bud. 59, Tur. 2. 26): *ego sum Botond rectus ungarus* ²⁾, *adiungas tibi duos graecos, quorum unus conservare debeat animam tuam excituram, alter vero cadaver tuum subterrandum*.

A mythosokban azonban az emberi testből kiszálló léleknek azontúl folytatott ezen élete, ismét egy új *testies alak s anyagi létben* képzeltek. Csak hogy ezen újabb test és állapot némileg határozatlanabb, rejtélyesb alakot vesz fel; szabadabb s önkényesb, sőt, hogy úgy mondjuk, szellemibbnek képzeltek, mint a minő a bizonyosb, meghatározottabb egyéniségű emberi test volt. Erre utálnak már az összes *mesempsychosisi lélekvándorlási* képzetek, melyek szerint az elholt majd *növény-, virág-, fa s gyümölcsbe* men át; valamint a sajátlagibb *állati alakokból átváltozónál* ismét ezeknek folytonos habozása, az erősb állati idomokból átmenet a gyengébb *madár, galamb* st. alakokba (l. al.).

Az elsőbbre így tudja monda világunk (gy. 93, Tompa 38): mikép a meggyilkolt királyleány, mint javorfa csemete elősarjad, s a belőle vájt furulya hangjában szólal meg; vagy az édes anya sírján, mint búfa (szomorú fűz) hajt ki, s az ágából vágott furulya bús hangja síának bánatot hangoztat (Lisznyai pal. d. 104) ³⁾. A megholt

1) Anonym. 42: quia in nullo codice historiographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audiri — 2) az „igazi magyar“ hungarismuskak nyilván az eredeti regéből áthangzása. — 3) szépen a fán kalevaláb. (29. 185) Kullervo anyja sírja felett: porrá lett már a test, fák nőttek a hajából, fenyők a sarkából, fű úja hegyén.

lyből rózsza lesz (gy. 149); s az eltemetett szerető, mint rózsza virít a síron ép. 1. 70):

beteg sem voltam én, galambomat várja,	még is meghaltam én: jer oda galambom,	síromon a rózsza szakasz egyet róla.
---	---	---

l. o. 438): az árvaléány holtteste siratlanul kitéve áll az udvaron, de kedvese fel-
lítja kertjét, hogy bele vesse rózsának. Ellenben a csapodár hűtlen nő gyümölcstelen
sderfává lesz (Gaal 313) ¹⁾, a gonosz nő szederinné, és végig nyúlik a világ minden
jain, ki rajta akad, annak meg kell halni (népd. 3. 231); egy másik (u. o.) körtefává,
ely halálhozó gyümölcse szagát hét mértföldre terjeszti. A mondahős kiontott véréből
nafa virít (Majl. 199) ²⁾; valamint ismét a felvágott almából, gyümölcsből, narancs s
duszából lép elő a hölgy (népd. 2. 345, gy. varians. 92). Hont s nógrádi palócoknál
kfelé elterjedten hallom a következő különös regét (gy. 43, ³⁾): egy zsvány, ki száml-
lan gyilkolásai közt atyját s anyját is megölte, megtudva jövendő kínos sorsát a más-
lagon (l. al.), vezekelni kíván bűneiért, mire a választ kapja, hogy ha gyilkos botját
lőbe szúrva, addig fogja könyjeivel áztatni, míg ki zöldül és arany almát fog gyümöl-
csni, megszabadulhat a rá váró kínoktól; számtalan év után végre a könyekkel
latott fa virítani kezd, és annyi arany alma terem rajta, a hány embert megölt; mire
kteit megvallja, minden bűnös tett bevallásánál, egy egy alma esik le, s belőle fehér
lamb repül ki; még két alma állott a fán, mert időzött atyja s anyja meggyilkolását
vallani, de meggyónva ezt is, a két végső alma is leesett, s belőle a két fehér galamb
szállt. S általában már így a galamb az elholt ártatlan lelkének szellemies képe-
kint elő a mesében; az ártatlan vízbe fulasztott királyára (gy. 19), mint fehér galamb
pül fel. A csangódalban (népd. 1. 436): a megholt kedves mint görice — gerle jó elő.
vezetesen mesénkben a metempsychosisi képletek vég átmenetében is (l. al.), e
lamb alakba történik a végső szabaduló átváltozás (l. al.) ⁴⁾.

Rzen képek, hogy az elholt hű szerető rózsakint virít a síron ⁵⁾, az ártatlan mint
lamb röpül fel, a gonosz, mint akadályozó szederin nyúlik el, vagy mint ördög szekér
bolyog a sivatagban, egy részt jól talált megfelelő költői symbolisticus képzetek

Grimm 787: az éti-fű (plantago, német. wegwart): egy nő volt, ki az úton parázna társára várt. l. Tom-
pánál 99: az árvaléány haja, és u. o. 181: az ördöggel cimboráló banya ördögzekérré (erantium campestris)
kann. — 2) Firduszál (2. 35): az oroszva megölt ártatlan hős Sijaves véréből nőtt a virág, mely maig
Sijaves virágnak nevezetik a perzsáknál. — 3) mely épen így jó elő a lengyelben (Voyčicki kicshdi 1. 189),
s tudományomra hosunkban is a szlávoknál. — 4) ezen képzetkből magyarízsa Grimm 788, a régi sír-
kövekre vésott galamb alakokat. Chrobri Boleslav sírkövéa Posenben (Visnevszki 1. 431) a felírás állott:
hic inest in tumba — princeps gloriosus columba. Ily régi sírkövi madár ábrák nálunk is gyakran elő-
kerülnek; s nevezetesen figyelemzettek a Gizela állókőagos sírján, így előjövő madár, fentebb (VIII) tarakra
magyarízott alakokra. A lengyel monda szerint (Simonski 49), a híres Harbut család ivadéka halottak
után fehér anokká változtak, s a vár szikláiban léskeltek; a Pileckiek leány szülöttei ha hajadonnan haltak
meg, galambokká, a férjhez mentek bagtyokká lettek. Valjon amaz sírkő ábránál fogva, a turulói származó
Árpádeknál nem forgott-e fen, hogy ők is turulokká lesznek halottak után? — Kihívócsen összefügg e kép-
zetekkel ismét a hattyú alakja is; egy regében (Karcsey ki. küzl.): a léval vár megotti sziklák alatt lévő
kis tóban, éjente látai egy hattyút tizenkét vörös lábával úszkálni búsan énekelve; az a remete lelke, ki
egykor alapítlan gyanúból nejt s tizenkét gyermekét megölte, egész életén át vezekelt a szikla barlangban
vátódot, de csak halta után egyesülhetett övével hattyú képében úszva a tóban; — lásd a fiab. (kal.
14. 377): Tuoni a haldország fekete szent folyójában úszkálnak a hattyúk; a jó hattyú tehát, valamint
vltig kezdete előtt, a világjást előző állati képlet, úgy a haldon túli alakul is szolgál, a jó éneke a
hattyúnál, a cinikus mythes szerint: a hald előjelentése. Balasa és Rimay versel fűggetékéb. (279):
a hattyú gonosz időn örvend, melyből a jót várja — mikoron közelget utolsó órája — szép énekezővel ő
haldit várja. Nevezetes a néphit is (Teresztyánszky Andr. küzl. gy. 168): a haldokló hattyú alakban látja
a haldit, s ez haldján bizonyos jele, ha jó lelkű, felkiált: „jón a fehér madár,” ellenben a rossz lelkű:
„jón a fekete madár.” — 5) népd. 1. 104:

síromra ülöss egy léskát, hadd léssa meg a ki ott jár,	vagy pedig egy beker rózsát, soha nem voltam csapodár.
---	---

lehetnek ugyan; de alapjuk kétségtelenül már az ős metempsychosisi eszmékben rejlik, melyeknek nyomait mondáink számos eredeti vonásokban mutatják. Gaalnál (53) a mesében, a fekete leány *átmenete* mindig *szelidebb állatba történik*, előbb vadkan, azután nyúl, végre *galambbá* lesz, melynek a kánya által elnyelt tojásából történik a szabadulás; mi, mint tudva van, a metempsychosis egyik fő eszméje, miszerint az átmenetnek, és pedig mindig *gyengülőbb alakba*, kell megtörténnie. Majlátnál (2. 136): egy ily átmenet a szarvasból bárányba, ebből kácsába, kácsából *rovarba*; hasonlóan a népd. (3. 234) mondában: a vadkanból nyúl, nyúlból galamb, ebből *bogárrá* lesz ¹⁾. Nevezetes Gaalnál (313) az átmenet csupán egy állatba, a vörös kutya alakjába, de az által, mint a mese mondja, *hévilágon* vitetik át a bűnös ember; közülök ugyan csak négyet, a fekete emberek világát, e földi világot, egy tündér s állat világot lehet kivenni; a halál utáni ily különös világokon át való vándorlás ismét nyilván az ismeretes hasonló metempsychosisi képzetekre utal, miszerint a szenvedő külön világokban sanyarog, míg nyugtát fellelheti. Másfelől ezen mondai képek, valamint a számos más állatok: szurkos disznó, fene vad (népd. 2. 343 s gy. var.), a kigyó, béka, ló, farkas st. (VIII és XI) alakokbai átmenetek, ismét egyiránt az elátkozás, elkárhozás jelentésében is állanak (I. XI), s a nyomok egymástól, a zavaros habozó hagyományban, alig választhatók el, annyira a mennyire, mindkét helyt egyszersmind bizonyos megfelelő vétek, bünsúly, büntetése s kárhozatakint jönnek elő. Különösen pedig már észrevehető lesz, hogy az illető bűnnek megfelelő állati alakbani kárhozat állítatik ellenébe; mi már szinte a metempsychosisi hindu, egiptomi és pythagorasi tanokban is ekkép jön elő; miszerint a lélekvándorlást az elkövetett bűn miatti sanyargatásnak állítván, erre az *első fokul* a vad, *torz kinézésű ragadozó állatok*: vadkan, disznó, medve, farkas, kigyó, béka st. állanak; míg utóbb a bűnhődés általi tisztulással, mindig *lággyabb, szellemibb*: *madár, galamb, rovar, lepke idomba juttatják a lelket*; s így fejezte ki már azután általánosban a *madár, galamb, lepke, rovar alak, a psyché*, valamint azt azért még így találjuk előállítva, különösen a lepke alakban a görög s római ábrákban; s mikép, mint láttuk, meséink is ez utolsó fokozatot a galamb, rovar, bogárban ismerik; mely utóbbiban már nyilván ismét a rovarnak, hernyónak lepkévé s vizonti átalakulási megfelelő képletéről eszme is fenforog. A lélekvándorlásról ezen eszmék ily irányban még következetesebben voltak kiképezve egyes tanokban, mint a manichaeismusban, hol *minden egyes bűnnek saját állati alak felelt volna meg*. szerinte a vérszomjas, ragadozó ember a farkas alakjában, a kevély a páva, a parázna a kakas alakjában st. bűnhődik. S ezen ős vallási tudat tükröződik még nyilván maig számos néphitbéli, mondai st. tudatban.

Ezekhez — egyébkint ezen vegyes átkozási s bűvölés általi állati, növény st. alakokba jutás, s lélekvándorlási eszme elvegyüléssel — tartom a legtöbb népeknél, mint hazánkban is a szlávoknál s magyar népünknel is mindenfelé terjedt s maig fenlévő hitet különösen a farkassá változásról, mely már az őskor regéit foglalkodtatá. Ismeretes Herodot (4. 105) tudósítása a neurok skytha népségről, kik bizonyos időben farkasokká lettek, hasonlóan az arkadiaiakról a classicusoknál (Pausan. eliak. 8. 2, Ov. met. 1. 213, Virg. ecl. 8. 9, Plin. h. nat. 8. 34). De ekkép már a keleti regékben is az 1001 éjb. (20 é.) az araboknál ez a *ghula* alakja. A német regékben a *währwolf*, a szlávban *wlkodlak*, a lengyelben *wilkolak* (Balinski 13). Hazánkban ebbéli terjedt szláv néphitet már Bél (not. 2. 382) felhossa: vulgus adulto errore credit *λύκανθρωπος* esse, — slavus *wlkodlak* id genus dicitur — qui e hominibus in lupos conversi, Lycæonis

1) mi megint az átalakuló, szíllongó szellemiesb alakú lepke volna, mint a classicus előállításában is a *psyché* képe a síremlékeken. egy római sírkövön a felírat: cinere ut meo obrins volitat papilio (Gruter miscel. antiq. erud. 8).

ritu, vindictam de his sumunt, quorum iniuriis sunt adpetiti. quem autem hac suspicione semel notaverunt, ab hoc multa sibi superstitione cavent, ne novis provocatus iniuriis, ad ingenium redeat. Így van azonban tudomásomra honti s más palóc s magyar népség köréből, hol a sajátos farkaskoldus névvel jő elő; ekkép értesülök egyes esetekről, hogy midőn K-vár helységében az elhatalmazott farkasok egy télen számos juhokat ragadozának, a nép erősen hiesztelé, hogy azt senki más nem teszi, mint a *farkaskoldusok*; ezek pedig hite szerint a *juhászokból vált farkasok*, különösen az uraik által életükben megsértett, elnyomott juhászok, vagy a juhász által sanyargatott bojtárok, kik azután holtok után, mint dühögő farkasok szokták magokat megbosszulni uraik s gazdáik nyájain, s kiknek azért, um. sokkal nagyobb erejük s hatalmuk van, mint a közönséges farkasoknak, miért a nyáját sem lehet egy könnyen tőlük megörzeni. — Sajátos módon tud még e felett hasonlót a magy. néphit az úgy nevezett *veszett s átkozott csikókról*, minőnek máshol nyomát nem lelem; egy csallóközi közlés szerint (gy. 120): olykor látni vezetett fekete csikókat nyargalni át a legelőkön, melyek utolérhetlenül vágatnak keresztül a méneseken, s megharapva más lovakat, ezek rögtön velük futnak, a pokolig, um. hol az ördögök pásztoraik; s ezek ismét a *lovat csond szegény legények, csikóok lelkei volnának*). Számos mondában ehhez igen élénken találok a tudatot, mikép a szenvedők a pokolban, mint az ördög hatalmában álló, elkarhozott mének állítvák elő; az ördögöt szolgáló mondahős (gy. 72) a pokolba jutva, méneit kénytelen gondozni, kik azután, mint elkarhozott emberek jellemzvék; így kell néki három lónak reggelit, ebédet, estelit kiszolgáltatni, egy vas doronggal verve őket, majd vas szindelysegekkel abrakoltatni; a verés s etetés közt azután felszólalnak: „ne verj fiam, hisz én apád vagyok;” egy másik fát hordva a katlanok alá tüzelésre, felsohajt a teher alatt: „ó édes fiam ne nyomorgass, hisz én anyád vagyok!” st. (l. al. tűz. lovak); hasonló nyomokban nyilván régi sajátos lélekvándorlási képzetek eltorzulása volna még észrevehető a mai népmondában.

A lélek halálon túli állapotát azonban a néphit még számos más eltérőbb képzetekkel kíséri, melyek félreismerhetlen hasonló mythosi alapra utalnak még. Így különösen a *tűzes kísérteties alakokról* regék s népképzet, ezekben kitűnőleg látja az elbaltak lelkeit. A képzet nevezetesen visszavihető volna már az eszmékre, mikép a mythosok szerint az emberi lélek egyik különös *eleme a tűz* volna (XI). Még inkább elvegyül az a *tűzes lidérc, kísértő szellemről* hitnézetekkel, melyek már különösen ezen értelemben is nyilatkoznak (VIII), hogy például a *bolygótluk a megkereszteltetlen gyermekek lelkei*; a szlávoknál a *villik, a megholt arák szellemei*, kik a kereszt úton tartva éjjeli táncaikat, az utast, ki véletlenül arra talál menni, magukkal ragadják s halálra táncolják (Majl. 1). A németb. (Grimm 8. 70): az *irvisch-ök (ignis fatuus)* a földbirtok szentségtelen meglámádói, a föld elszántók, határkövek címendőtői, az igazságtalan földmérők lelkei. S nevezetesen így tudja a magyar néphit, különösen megkülönböztetve ezen utóbbi *tűzes, kísérteties embereket* a sajátos *lidérc, tűzes, madáralakú, gazdagságot hordó szellemtől*; rólok ekkép értesülök (Fehér gy. 207): „a *tűzes embereket*, um. a nép megkülönbözteti a lidértcől, a tűzes emberek nem bent a faluban, hanem kűnn a határban nyugtalanítják a népet; ezek azokból lesznek, kik mások földjeit elszántották, mások birtokát elmérték, mesgyéket meg-hamisítottak, határköveket és táblákat alattomban áttettek, határjárásnál hamisan esküdtek st. ezeknek *lelkeik tűzes sziporkák vagy tűzes golyók képeben bolyongnak kűnn a határban*, és leginkább azon helyen tartózkodnak, hol valaha igazságtalanságot

1) az előbban (Schott 296) hasonló volna a vampyr prikočica, a halála után, rossz tetteiért sírjából kutyá alakban kijáró ember, ki éjen át a pusztákon s mezőkön jár, érintésére a juhok, kecskék st. döglenek, a marha elcsúsz, melynek őt azután, a vampyri vonással előállítva, vérét szívják.

elkövettek. a tüzes emberek, um. senkit sem bántanak, s úgy látszik, csak az emberek nyugtalanítására, háborgatására, ijesztgetésére kárhoztatvák; de gyakran úgy megró-fálják az embert, hogy a félnékek majd nem kétségbe esnek; például: nyomban követik őtet, mennél jobban fut, annál jobban futnak ők is utána, ha megáll, megállnak ők is, körülszállongják a szekeret, a kerekek s barmok közt röpkednek, néha az ökrök szarvára vagy hátára ülnek, sőt a szekerre fel mennek, s az ember fején, vállán, vagy hátán állapotodnak meg st. ¹⁾. A néphit azonban ezen kívül még különös állati s más rémes alakokban is ismeri a *bolygótüzek* e nemű *kisértetes lelkekre* magyarított tüneményeit, s számos regék tudnak ismét mindenféle jelenségeikről. Buda várában s törököket visszavétele előtt ily *tüzes rémek* ijesztik (Bél not. 3. 356). A lévai várromban (Karcsey közl. gy.) éjjélkor *tüzes lé* nyargal, s balátra ijesztgeti azokat, kik útfába jönnek; ez azon gonosz várkapitány lelke a néprege szerint, ki a vár utolsó parancsnoka volt, s hogy megmeneküljön, számos magyart adott áruba a törököknek; mások szerint (u. o.) egy *tüzes bika*, *tüzes póka*, *tüzes dísznó* kilenc malacával rémes rüföggessel szalad a keresztúton ²⁾. Ipoly-keszi és Balog között Hontban, egy domb alatti mocsáros vizállás neve Verbőci tava, Pálgyi János földműves beszéli felőle, hogy ott éjszakánként *Verbőci tüzes szakállal*, *tüzes szekéren szekerezik* ³⁾. Ezen *tüzes alak* tehát általában a néphitben így az elhott, elkárhozott lélekről hit lesz, mikép az, az összefüggőbb mondákban is előjő még. Gaalnál (136): a setét éjben vándorló mondahős maga előtt *bolygótüzet* lát, utána mőn, s egy köhöz jő, honnét az előpislog, s fájdalmas hang hallatszík, um. „*mint a haldokló nyögése*,” mire a követ félre tolja, egy *tüzes béka* állott előtte, melyet megszabadítva a kárhoztától, egy szép nő lesz belőle; hasonlóan egy *kigyó alakról* ismét a mondában Majláthnál (206). Ezen kigyó s béka alakokban is ugyan egy részt már tündéri elváltozott vagy elátkozott alakok lappanganak, mint fentebb tárgyaltuk (IV és VIII), míg más részt emberi elátkozások képletei; de e mellett nyilván már, mint lélekvándorlási jelenség is, az előbbivel elvegyülve, különösen ily halál utáni elkárhozás értelmében jönnek elő. Így beszéli egy csallóközi pórnő (Karcsey u. muz. 2. 501), hogy midőn bizonyos úr földjén arattak, egy roppant *béka* mindenütt nyomukban volt, a többi aratók agyon akarták ütni, de ő nem engedte, mert eszébe jutott, hogy az az úr sok igazságtalan módon szerzett földet bir, hát ha, um. az a megkárosultak egyikének *díhozott lelke*.

Valamint ezen tüzes állati alakok némileg az általánosb metempsychosisi és elátkozási eszmékkel elvegyülnek, úgy szinte ismét jelenkezik bennük már az általános halál utáni *kisértetek*ről eszme, mely már egy kitünő cikke volt a halál utáni állapotról pogány hitnézetnek, s maig még ezen alapeszmével a legelőnkebben uralkodik a néphit s előítéletekben. Így tartja már a nép, hogy az illőleg el nem temetett, s rossz lelkiismerettel megholt, bizonyos vétkekért eleget nem tévő, vagy ha utódjai legalább elmulasztának érte eleget tenni, sőt őt ellenein megboszúlni, megtorlani st. sírjában nem leli nyugtát, visszajár házába, vagy az élőkhoz, ellenei vagy övéihez, kikkel még ügye van, vagy hogy csak bizonyos alkalmakkor és helyeken jelenik meg, melyek sorsával, bűnével st. összefüggenek. Ekkép nyilatkozik a hit általánosban a közmondásokban:

1) így említi különösen a néphit e mellett (i. h.) ezen tüzes kisértetéről szabadulást is: hogy, egy mond, imádkozni nem szabad, mert ez által még jobban magához csáhlja őket, s még anemlelenebbekké s hátrabakká teszi. ellenben hátorág, kicifázott káromkodás által, lehet, um. szabadulni tőlők, ha kőzójük csak az ostorral s káromolja őket, eltávoznak; mi nyilván ellentétes a máskép csak imádsággal megengedet-hető kisértetekről néphittel. — 2) hasonlóan megint itt is, hogy a ki megöltje, csak káromlással szabadulhat, s az imádkozót megfojtják; így történt volna a 1-i éjjélrel, ki midőn ezt látván, imádkozott, a kisértetek által megfojtatott, s azóta ott nem kiáltja az óráit. — 3) vajjon a tudomásilag idejében népszerű Verbőci Istvánhoz ragad-e e rege, nem tudom, elbeszélője csak annyit tud; Verbőci hazája, mint tudva van, Zemplény; volt-e itt is birtoka, vagy hogy csak a táj egy más Verbőci nevű birtokosához csáhlakozik a hagyomány.

Azaz jár (E. 3448), holtra érve: kísért; egész Orbán lelke, v. *jár mint Orbán lelke* (E. 5938), magyarulva: kinek soha nyugta nincs; *jár kel, mint a kísértet; sírjában is megfordul* (E. 6803), azaz nincs v. nem lehet nyugta. Mily élénken nyilatkozik már erről a közhit, a minden halál esetet majd nem követő rémülésben, számos egyénekhez, helyek s házakhoz tapadva, közismeretű; s a naponta folyvást elő- s felmerülő hasonló kísértetes esetek emlegetésénél fogva, a régibb sajátlagi regés nézet, a mindennapi előítéletekbe tért át. Csak némely kiváló várromok, elhagyott, kipusztult lakhelyek, kietlen vidékek s többiről hangzik még némileg regeibb színezettel; ebben is azonban folytonosan azonos vonásokkal, csupán a halálutáni kísértés, körüljárás, visszajövet, alkalmi megjelenésről hitet viszhangoztatva. S valamint mindenütt, úgy hazánkban is mindenfelé alig van egy vár, rom, nevezeteseb kastély, melyhez a körül lakó nép egy vagy más ily mondát ne kötne; sőt az egyes családokból nevezeteseb egyéniségekről is így maradnak ivadékról ivadékra a hagyományok, bizonyos alkalmakkor megújuló megjelenéseikről. Csak egy pár közelemben álló ily monda megemlítése elég lesz a mondottak példájaul. A borostyánkői vár úrnője Dersfy Katalin, a vár alatti S-fai kastélyban megjelenik még mindenkor unokáinak, valahányszor a családban halál eseménynek vagy nagy szerencsétlenségnek kell bekövetkeznie, de őt csak a család tagja láthatja, s csak olykor jelenik meg mint elretentő rém, olyanoknak, kik a család kárára vannak; megjelenése utáni reggelen, a családősök képteremében levő kőpén, arca halaványabb, szemei beoestek st. ¹⁾. A zaj-ugróci várban (Mednyánszky Rokos abergi. ki. 43) a család ős anyja jelenik meg éjente fekete magyar öltözetben, kitekintve, bosszas s hangos fájdalmas sohajjal a vár alatt elterülő völgyre, mire ilyenkor a Tarkács bogyszellemei felébrednek, s látni őket a várba fel- s alá jární. Ip. S-én, L. család kastélya teremében, ha valamely leánya a családnak férjhez ment, megszokott volt jelenni menyasszonyi ruhában, koszorúzottan a család egyik fiának hűtlenül elhagyott jegyese, s a ki vele ilyenkor találkozott, arra káros lehelletét fuvalta; midőn egykor ily alkalmmal egyik a bátrabbak közül megakarta lesni, s a terembe készítettett ágyba feküdt, az éjfélkor megjelent ara, az oldalt fekvő arcjára lehellet, mitől azon az oldalou baja és szakála megöszült. Vasban a lékai templomosok zárdája csarnokában (Medny. 448), hol a rend utolsó vitézei leölettek, öt század óta, még mindig élénk s fris vér foltok láthatók, ha olykor megkísérték azokat nagy fáradsággal lesikálni, a következő éjszakán rémletes szélvész kerekedik, a vár megrázkódik, fegyver csörgés és más nyögés hallatszik; a csarnokokban halavány alakok, fehér lepelbe burkolva, s vérző sebeikre mutatva, járnak fel s alá, s a reggelen a vérfoltok újra még élénkebben láthatók. — Járatosabbak még a mondák is, melyekben a néphit nyilatkozik, a halottaknak bizonyos kísértetes helyeken meghatározott időbeni éjjeli összejöveteleikről. Mint általában a kísértetes szellemek helye a romvárok st. úgy ezek a magánosan, temetők közepén álló kápolnáknak láttatnak összeseregleni, éjfélkor felkelve sírjaikból, mire a templom ablakai felvilágosodnak, orgona és ének szó hallatszik ki a halottak gyülekezetéből, hol isteni tiszteletüket s vigalmaikat tartják (l. Kisfaludy K. éji menyegző nemz. kv. kiad. 13). Különösen ily összejövetelek ideje a karácsonyi éj, midőn az éjféli mise előtt vagy után a halottak is összesereglenek a templomban (Karcasai közl. gy.): ilyenkor holt pap tartja az istenítiszteletet, s a közönsége halottakból áll; egy nő, um. ilyenkor bevetődött a templomba, s egynehány elholt régi ismerősére talált; midőn az ájtatosság vége felé járt már, egyik ismerősnéje megintette, hogy most siessen, ha meg akar szabadulni, kapja le gyorsan fekete kötényét, s dobja el a küszöbnél, az asszony követte a tanácsot,

¹⁾ e hagyományt dolgozta fel gr. Majláth egy elbeszélésében az 1646-diki Irisben. — a lengyel rege szerint (Voyageur 16): a Fílek család baglyokká vált elholt ősei, csipőcsekkel szokták volk jeleneni a családban bekövetkezendő halálutáni eseményt.

s az által megmenekült, mert a halottak a távozó után iramodva, neki estek az oda hagyított köténynek, s darabokra tépték ¹⁾. Karácsonéje nélkül, rendkívüli s bajjóslati égi tüneményekkel említi így ismét Cserei (hist. 225): pécsi templomban (s halottak) barátköntösben megjelenéven sokan, pápista mód szerént a mise ceremoniáit sziatén úgy elvégezték, s a karban úgy muzsikáltak, énekeltenek, mintha valóságos emberek lettenek volna.

Gyakran ismét csupán csak némi jelek, *vér foltok, vércseppek, kopogás, zörgés, caörtetés, fájdalommal sokász* st. vonatkoznak még a világból kimúlt lélek megjelenésre, vagy visszaható erejéről hitre. Hasonlón mint a fentebbi templomosokról regében, hogy vérfoltjaik eltörölhetlenek, s folytonosan megújulnak még, szól a csangó regé is (népd. 1. 471) Csabor úrról, kit, mint a király követét, midőn a pártosok éjjeli tanácskozásaikba a templomba lopózik, az oláhok meggyilkolják, „*vére magasan precsekk, um. az oszlopokra, s most is látszik* még a románi öreg templom bemeneténél balra, eleget meszelik ugyan az oláh papok, de még is csak nem marad fehéren.“ Így általában már a kiöntött ártatlan vér, mikép sz. Gellért vére sem mosható le a Kelenföld szikláról, hol a Dunába vetett vértanú feje összetört, (vit. s. Gerardi 20, és chr. bud. 97): Danubius saepe redundans super molem lapidis, in quo contritum est caput s. Gerardi, non potuit sanguinem diluere per septem annos, donec recollectus est a sacerdotibus, nunc in eodem loco, ubi contritum est caput eius, in honorem b. Gerardi m. ecclesia sub monte apparet fabricata ²⁾. Szlatinya mellett (Medny. Rok. abergl. 49), látni egy halmot vörös bokrokkal, egykor arra vitte volt egy vőlegény aráját, kit a zsványok megtámadtak, s meggyilkolva, véres tetemeiket a hegyen fel- s alá hurcolták; azóta mindenfelé a hegyen, *hová véruk csöppent, vörös bokrok nőttek*. Magok az elholtak, az ártatlanul meggyilkoltak sebei is *be nem hegedve vérzenek* még ily jelentéssel: az ártatlanul megölt Bánfi Dénesnek (Cserei hist. 85) „*sok esztendőig a temetésből való föld színén buzgott fel a vére*.“ Hasonlón *vérzik* még sokáig holta után gróf Pálffy Pál nádor külön eltemetett szíve ³⁾. A regés vonás így kerül elő már, az orosva megölt hős Siegfriedről, a niebelungenben (Lachmann kiad. 985. 1):

1) Mednyánszky Rokos abergl. 88: szinte egy pórno a bátorsággal bírt, hogy az éjjeli misénél fél órával előbb tartott halottak miséjére betért, azonnal számos ismerősnője körül, 10 év előtt megholt komasszonyok ismert; a halott megszólítá: ne egy fazék zsiradékot adok, vidd sietve haza, hogy a halottak ne marhatsanak, s ossz el a szegények között. az asszony úgy tett, folyvást osztogatta, de a fazék sehogyan nem ürült, s mire karácsonyj megjött, még csak kanálnyi sem hiányzott belőle. a nő megjött, s nekigy a halottnak leküsse magát, fogta a fazekat s vissza akarta vinni; de az oly nehéz volt, hogy míg bírta; szerencsére a templom közel volt. belépve, megpillantá komasszonyát, s haraggal adá vissza fazekát: ne hit a zsiradék, melyet a szegényektől sajtoltál ki. régtől elaludt a világ az egyházban, rómos ordítás hallatszott, az asszony ájultan rogyott össze, s csak harmadnapra eszmélt fel. — Lészayai palóc d. 118 sorint, az éjjeli misekor lucaszékére ülnek fehér ruhában, kik jövendő szeretőjüket látni akarják, a hűnek pedig kedveseik elholtak, fekete öltönyben várják őket, hogy éjjeltáján eljönek megmondani, vajon hűvek maradtak-e a másvilágon. — 2) hogy erről még sokáig mily élénk hagyományok fenn voltak, tanúsítja István helye (lib. 8), a mohácsi csatában elesettekről szólva: praeter alios Petrus ille Corogius (Korog), admirabilis et stupendo, planeque ferreo naturae, ac omnia confidentis stomachi robore memorabilis, qui pessimo rege juvene mures vivos, praecisusque felium caudas, et abiecta in plateis canum cadavera, tetra semel, et tabo veribusque scatentia, absque horrore atque ulla gulae contumelia mandere ac comiscare erat solitus. in eo vetusta nobillium Corogiorum progenies defecit, qui olim Andreae regis eius nominis primi, tempore, dum pannoniæ religionem christianam posthabuissent, divo Gerardo, ut crudelem sic impium necem intulimus memorabantur; eiusque rei argumento fuisse, posteros illorum in sacellum eiusdem divi memoriae in colle urbi Budensi opposito aedificatum, sponte aut secus ingressos, continere se nequaquam potuisse, quo soluta repente alvo foede contaminarentur; regemque juvenem, non sine multorum risu simul et admiratione, in hoc Petro eius rei experimentum, facto saepius periculo, sumsisse. — 3) Albrecht monographia Pálffyana (kézirat 90): mortuus est a. 1653. 26. nov. C. Paulus Pálffy . . . sepelivimus Malackae cor eiusdem D. Palatini thecae argenteae inclusum in monasterio F. Franciscanorum, sub domo Laurentiana. Cor istud fortis saepius et adhuc 1716 sanguinem stillasse. ugyan így a protocol. conv. Malack. pag. 14, hozzáadva: in praesentia omnium fratrum 1. cikkemet a család lapokb. 853. 2. 6 sz.

daz ist ein michel wunder :
 swa man den mortmeilen
 so bluotent im die wunden.

dike ez noch geschihet,
 bi dem toten sihet:

Ellenben áll így ismét másokról, hogy sebeik a sírban behegednek, testük s ruhájuk romlatlanul marad, levágott fejük összenől ártatlan haláluk jeletül; nevezetesen így Abbáról (Kéza 2. 2): *rex fugiit versus Tiziam, et in villa quadam in scrobe veteri ab hungaris, quibus regnans nocuerat iugulatur, et iuxta quamdam ecclesiam sepelitur, post aliquot annos, cum esset effossum corpus eius de sepulchro, sudarium ac ipsius vestimenta invenerunt incorrupta, et loca vulnerum resanata.*

Összefüggőleg már a hittel, hogy a halottak visszajőnek, kísértenek, jő elő a néphitben számos teendő, annak távoztatására, s e körül forognak az *elholt körüli szokások*, a *temetési bizonyos népies szertartások* is. Így tétetett (Csaplovics gem. v. ung. 309) a koporsóba fűrész, hogy t. i. a felkelő ruhája rajta megakadjon, s ez visszatartóztassa koporsójában; Bartholomaeides (453) Gümörben említi így: *superstitiosi olim seras inicere solebant, mortuos ne inter vivos oberrarent impedire volentes.* Hasonlón tétetik az oláhoknál lövisesbot (Schott 298), különösen a kísértetes vampyr gyanújában levőnek sírjába, hogy fel ne kelhessen; sőt keresztül szuratik, hájjal kenetik be, vagy teteme kiásva elégettetik; mi már a vampyroktóli szabadulásróli közönséges hit volt (I. VIII), s nyilvános ítéletek által is végrehajtatott. Bartholomaeides a Garam vidékén még 1780 és 1805-ből említi (439): *mortuos et sepultos post mortem obambulare, frigoraque et pruinas causare credentes, effossum concremarunt.* Z-ben (Medny. Rok. abergl. 32) a nép a tartós szárazság okául adá, hogy egy nem rég megholt koldussal kenyér temettetett el, miért a koldus kiátatása s a kenyér elvétele határozatott el; holott más népszokások szerint (I. al.) ismét a kenyérrel eltemetés, a szükséges kellék volt a másvilági útrai felszerelésre. Így tud még szinte a néphit, a fentebbi a halottak visszajöveteléről általános nézeteken felül, bizonyos saját okokat is, melyek által sírjaikból előidéztenek. Ilyen különösen, ha a *holttetem háborgattatik* fekhelyén, *csontjai* a temetőből *elhordatnak*; a néphit szerint (gy. 169): ha ki valamit a temetőből elvisz, megadózik érte, legyen az virág v. csont v. fa darab, mert a lélek, a kié az elvitt tárgy, éjjélkor eljön érte s megtépi az orzót. A mondában (gy. 146) a leány, hogy távol lévő kedvesét megláthassa a boszorkány tanácsára halott csontot főz, a forrott csont hívására „jere jere,“ megjő rég megholt kedvese (I. Bürger hasonló balladáját). Mednyánszkyknál (Rok. abergl. 47): egy paraszt a halott oldalcsontját vitte volt magával haza; a halott azóta mindig ablakára járt, s visszakövetelte a csontot, de az vissza nem adhatá, mert véletlenül elégette; háza ezentül szerencsétlen lőn, háznépe szemlátomást soványodott és fogyott marhájával együtt, míg egészen lőnkre jutott, azaz, um. búból s aggodalomból agyonította magát. Erre vonatkozhatik, mit Inchoffer (an. eccl. 1. 281) a régi magyar temetési szokásokat említvén, Décsire utalva, mond, hogy a drága eszközökkel eltemetésnél fogva gyakoriak a sírbrátlások, és hogy ezért a holtak az élőkkel küzdenek: *non unum memorat exemplum, et interdum iucundas lectu, sed notatu religiosas, mortuorum cum vivis concertationes et horum vindictas admiratione plenas* ¹⁾. Ezek ellenében állanak ismét bizonyos módok, melyek által a halottnak nyugalmat lehet eszközölni, őt sírjába vissza kényszeríteni; így említi már a monda, különféle a halottól kívánt dolgok

1) Bódai iratát után nem nézhettem, az általa előhozott így példák, mondák s mesék közt talán nevezeteseb vendégek is felmerülhetnek tárgyunkra nézve; a mit Inchoffer rá vonatkozólag mond, csak úgy érthetni, hogy a háborgatott halottak megboszúlják magokat a sírbrökön. Valjon a Kállaytól (hist. ért. 47), Bód Péter kéziratából felhozott szakely temetési szokás, hogy a sírba, mielőtt a koporsót beleszerzik, lövő-díszet szoktak, a tisztelgési szertartás mellett, nem áll-e szinte azon jelentéssel is, hogy az által talán a halott nyugalmat biztosított, az élők tőle menekedni igyekeztek?

XII. HALÁL UTÁNI ÁLLAPOT.

A lélek testből kimenete, halálon túli léte. Lélekvándorlás, fekezatal, átmenete növény-, virág-, fába, állatokba, a madár, galamb, hattyú, rovar, lepke st. alakba. Parkakeldés, veszté csikó. Bolygótás, lidéro, tizes emberek, tizes rémek, kísértetek; halottak visszajövete, körüljárása. Halál, személyesítés, ocsentás, halavány, kaszás, halás; halál szökése, megérkezése, ugrása. Menet a másvilágra, a halál útja, leva, szokero, átmenet a sírba, földön st. Sara, kertyű, kalap az útra. Másvilági élet s lakhely, boldogsághely, meny, a hűek mennyországja; az ellenségekkel uralkodás, égháború, a csillagokban lak. Föld, patvar, pítvar, tornáo, udvar, koponyavár; pekeli fajsztok, kinek st.

Érintve volt már a mythosi tudat, hogy a lélek, mint a sajátlag élő, létező, a testen kívül is, annak enyészete után fenmarad, s a halálon túl él. Történeti mondának egy nevezetes helye (miután azt krónikáink is már tisztán mondainak jellemzik ¹⁾), Botonddal, a mint a görög óriással párbajt vív, a különös szavakat mondatja (bud. 59, Tur. 2. 26): ego sum Botond rectus ungarus ²⁾, adiungas tibi duos graecos, quorum unus conservare debeat *animam tuam exituram*, alter vero cadaver tuum subterrandum.

A mythosokban azonban az emberi testből kiszálló léleknek azontúl folytatott ezen élete, ismét egy új *testies alak* s *anyagi létben* képzeltek. Csak hogy ezen újabb test és állapot némileg határozatlanabb, rejtélyesb alakot vesz fel; szabadabb s önkényesb, sőt, hogy úgy mondjuk, szellemibbnek képzeltek, mint a minő a bizonyosb, meghatározottabb egyéniségű emberi test volt. Erre utalnak már az összes *metempsychosisi* lélekvándorlási képzetek, melyek szerint az elholt majd *növény-, virág-, fa s gyümölcsbe* mén át; valamint a sajátlagibb *állati alakokbai átváltozásndi* ismét ezeknek folytonos habozása, az erősb állati idomokból átmenet a gyengébb *madár, galamb* st. alakokba (I. al.).

Az elsőbbre így tudja monda világunk (gy. 93, Tompa 38): mikép a meggyilkolt királyleány, mint javorfa csemete elősarjad, s a belőle vájt furulya hangjában szólal meg; vagy az édes anya sírján, mint búfa (szomorú fűz) hajt ki, s az ágából vágott furulya bús hangja fiának bánatot hangoztat (Lisznyai pal. d. 104) ³⁾. A megholt

1) Anonym. 42: quia in nullo codice historiographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audivi. —

2) az „igazi magyar“ hungarismusnak nyilván az eredeti regéből áthangzása. — 3) szépen a fűz kalevaláb. (29. 185) Kullervo anyja sírja felett: porrá lett már a test, fák nőttek a hajából, fenyők a sarkából, fű úja hegyén.

yből rózsza lesz (gy. 149); s az eltemetett szerető, mint rózsza virít a síron (d. 1. 70):

beteg sem voltam én,	még is meghaltam én:	siromon a rózsza
galambomat várja,	jer oda galambom,	szakasz egyet róla.

3. 438): az árvaléány holtteste siratlanul kitéve áll az udvaron, de kedvese fel-
lja kertjét, hogy bele vesse rózsának. Ellenben a csapodár hűtlen nő gyümölcsstelen
erfává lesz (Gaal 313) ¹⁾, a gonosz nő szederinné, és végig nyúlik a világ minden
n, ki rajta akad, annak meg kell halni (népd. 3. 231); egy másik (u. o.) körtefává,
halálhozó gyümölcse szagát hét mérföldre terjeszti. A mondahős kiöntött véréből
fa virít (Majl. 199) ²⁾; valamint ismét a felvágott almából, gyümölcsből, narancs s
zálból lép elő a hölgy (népd. 2. 345, gy. varians. 92). Hont s nógrádi palócoknál
lé elterjedten hallom a következő különös regét (gy. 43, ³⁾): egy zseivány, ki szám-
gyilkolásai közt atyját s anyját is megölte, megtudva jövődő kínos sorsát a más-
on (l. al.), vezekelni kíván bűneieért, mire a választ kapja, hogy ha gyilkos botját
ve szúrva, addig fogja könyjeivel áztatni, míg ki zöldül és arany almát fog gyümöl-
si, megszabadulhat a rá váró kínoktól; számtalan év után végre a könyekkel
ott fa virítani kezd, és annyi arany alma terem rajta, a hány embert megölt; mire
it megvallja, minden bűnös tett bevallásánál, egy egy alma esik le, s belőle fehér
ab repül ki; még két alma állott a fán, mert időzött atyja s anyja meggyilkolását
llani, de meggyónva ezt is, a két végső alma is leesett, s belőle a két fehér galamb
llt. S általában már így a galamb az elholt ártatlan lelkének szellemies képekin-
ő a mesében; az ártatlan vízbe fulasztott királyara (gy. 19), mint fehér galamb
l fel. A csangódalban (népd. 1. 436): a megholt kedves mint görice — gerle jó elő-
zetesen meséinkben a metempsychosisi képletek vég átmenetében is (l. al.), e
nb alakba történik a végső szabaduló átváltozás (l. al.) ⁴⁾.

Rozen képek, hogy az elholt hű szerető rózsakint virít a síron ⁵⁾, az ártatlan mint
nb röpül fel, a gonosz, mint akadályozó szederin nyúlik el, vagy mint ördög szekér
yog a sivatagban, egy részt jól talált megfelelő költői symbolisticus képzetek

mm 787: az éti-fű (plantago, német. wegwart): egy nő volt, ki az úton parázna társára várt. l. Tom-
mál 99: az árvaléány haja, és u. o. 181: az ördöggel cimboráló banya ördögcsokerré (eridium campestris)
n. — 2) Firduszál (2. 35): az oroszva megölt ártatlan hő s haves véréből nőtt a virág, mely maig
avos virágnak nevezetik a perzsiánál. — 3) mely épen így jó elő a lengyelben (Voyčicki kilechdi 1. 189),
ndemásonra honunkban is a szlávoknál. — 4) ezen képzetektől magyarázza Grimm 788, a régi sír-
rekre véssett galamb alakokat. Chrobri Boleslav sírkövén Posenben (Visnevszki 1. 431) a felírás állott:
incot in tumba — princeps gloriosus columba. Ily régi sírkövi madár ábrák nálunk is gyakran elő-
llnek; s nevezetesen figyelemre méltó a Gizela állkőlagos sírján, így előjövő madár, fentebb (VIII) turulra
gyarazott alakokra. A lengyel monda szerint (Simeonki 49), a híres Herbert család ivadéka holtak
s fehér masokká változtak, s a vár szikláiban fészkeltek; a Pileckiek leány szállította ha hajadosan haltak
g, galambokká, a férjhez mentek bagyokká lettek. Valjon amaz sírkő ábránál fogva, a turultól származó
pédoknál nem forgott-e fon, hogy ők is turulokká lesznek holtuk után? — Különbösen összefügg e kép-
ákkal ismét a hattyú alakja is; egy regében (Karcsey ki. közl.): a lévai vár megotti sziklák alatt lévő
tában, jelenté Mátya egy hattyút tizenkét vörös lóval úszkálni búsan énekelve; az a remete lelke, ki
rker alapítalon gyauából nejt s tizenkét gyermekét megölte, egész életén át vezekelt a szikla barlangban
kedét, de csak holtá után egyesülhetett övével hattyú képében úszva a tóban; — lásd a f. sz. (hal.
1. 377): Tuoni a halálország fekete szent folyójában úszkálnak a hattyúk; a jó hattyú tehet, valamint
ig kezdete előtt, a világját elhőző állati képlet, úgy a halálon túli alakul is szolgál, s jó éneke
tyúdnál, a cinkeus nyeltes szerint: a halál előjelentése. Balassa és Elmay versel függőlkék. (279):
hattyú gonosz időn örvend, melyből a jót várja — mikoron közelget utolsó órája — szép énekezővel ő
álmát várja. Nevezetes a néphit is (Tersztyánszky Andr. közl. gy. 168): a halokló hattyú alakban Mátya
alált, s ez halálának bizonyos jele, ha jó lelkű, felkiált: „jón a fehér madár,” ellenben a rossz lelkű:
in a fekete madár.” — 5) népd. 1. 104:

siromra ülöss egy fészekét,	vagy pedig egy bokor rózsát,
hadd lássa meg a ki ott jár,	soha nem voltam csapodár.

lehetnek ugyan; de alapjuk kétségtelenül már az ős metempsychosisi eszmékben rejlik, melyeknek nyomait mondáink számos eredeti vonásokban mutatják. Gaalnál (53) a mesében, a fekete leány *átmenete* mindig *szelidebb állatba történik*, előbb vadkan, azután nyúl, végre *galambbá* lesz, melynek a kánya által elnyelt tojásából történik a szabadulás; mi, mint tudva van, a metempsychosis egyik fő eszméje, miszerint az átmenetnek, és pedig mindig *gyengülőbb alakba*, kell megtörténnie. Majlátnál (2. 136): egy ily átmenet a szarvasból bárányba, ebből kácsába, kácsából *rovarba*; hasonló a népd. (3. 234) mondában: a vadkanból nyúl, nyulból galamb, ebből *bogárrá* lesz ¹⁾. Nevezetes Gaalnál (313) az átmenet csupán egy állatba, a vörös kutya alakjába, de az által, mint a mese mondja, *hétvilágon* vitetik át a bűnös ember; közülök ugyan csak négyet, a fekete emberek világát, e földi világot, egy tündér s állat világot lehet kivenni; a halál utáni ily különös világokon át való vándorlás ismét nyilván az ismeretes hasonló metempsychosisi képzetekre utal, miszerint a szenvedő külön világokban sanyarog, még nyugtát fellelheti. Másfelől ezen mondai képek, valamint a számos más állatok: szarvas disznó, fene vad (népd. 2. 343 s gy. var.), a kigyó, béka, ló, farkas st. (VIII és XI) alakokbai átmenetek, ismét egyiránt az elátkozás, elkárhozás jelentésében is állanak (I. XI), s a nyomok egymástól, a zavaros habozó hagyományban, alig választhatók el, annyira a mennyire, mindkét helyt egyszersmind bizonyos megfelelő vétek, bünsúly, büntetése s kárhozatakint jönnek elő. Különösen pedig már észrevehető lesz, hogy az illető bűnnek megfelelő állati alakbani kárhozat állítatik ellenébe; mi már szinte a metempsychosisi hindu, egiptomi és pythagorasi tanokban is ekkép jön elő; miszerint a lélekvándorlást az elkövetett bűn miatti sanyargatásnak állítván, erre az *első fokul* a vad, *torz kinézésű ragadozó állatok*: vadkan, disznó, medve, farkas, kigyó, béka st. állanak; míg utóbb a bűnhődés általi tisztulással, mindig *lágyabb, szellemibb*: madár, galamb, rovar, lepke *idomba juttatják a lelket*; s így fejezte ki már azután általánosban a madár, galamb, lepke, rovar alak, a *psyché*, valamint azt azért még így találjuk előállítva, különösen a lepke alakban a görög s római ábrákban; s mikép, mint láttuk, meséink is ez utolsó fokozatot a galamb, rovar, bogárban ismerik; mely utóbbiban már nyilván ismét a rovarnak, hernyónak lepkévé s viszonti átalakulási megfelelő képzetéről eszme is fenforog. A lélekvándorlásról ezen eszmék ily irányban még következetesebben voltak kiképezve egyes tanokban, mint a manichaeismusban, hol minden egyes bűnnek saját állati alak felelt volna meg. szerinte a vérszomjas, ragadozó ember a farkas alakjában, a kevély a páva, a parázna a kakas alakjában st. bűnhődik. S ezen ős vallási tudat tükröződik még nyilván maig számos néphitbeli, mondai st. tudatban.

Ezekhez — egyébkint ezen vegyes átkozási s bűvölés általi állati, növény st. alakokba jutás, s lélekvándorlási eszme elvegyüléssel — tartom a legtöbb népeknél, mint hazánkban is a szlávoknál s magyar népünknel is mindenfelé terjedt s maig fennlévő hitet különösen a farkassá változásról, mely már az őskor regéit foglalkodtató. Ismeretes Herodot (4. 105) tudósítása a neurok skytha népségről, kik bizonyos időben farkasokká lettek, hasonlóan az arkadiaiakról a classicusoknál (Pausan. eliak. 8. 2, Ov. met. 1. 213, Virg. ecl. 8. 9, Plin. h. nat. 8. 34). De ekkép már a keleti regékben is az 1001 éj. (20 é.) az araboknál ez a *ghula* alakja. A német regékben a *währwolf*, a szlávban *wlkodlak*, a lengyelben *wilkolak* (Balinski 13). Hazánkban ebbéli terjedt szláv néphitet már Bél (not. 2. 382) felhossa: vulgus adulto errore credit *λόκανθρωπος* esse, — slavus *wlokodlak* id genus dicitur — qui e hominibus in lupos conversi, Lycæonis

1) mi megint az átalakuló, szállógo szellemiesb alakú lepke volna, mint a classicus előállításában is a *psyché* képe a síremlékeken. egy római sírkövön a felirat: cinere ut meo obris volit papilio (Gruter miscel. antiq. erud. 8).

ritu, vindictam de his sumunt, quorum iniuriis sunt adpetiti. quem autem hac suspicione semel notaverunt, ab hoc multa sibi superstitione cavent, ne novis provocatus iniuriis, ad ingenium redeat. Így van azonban tudomásomra honti s más palóc s magyar népség köréből, hol a sajátos farkaskoldus névvel jő elő; ekkép értesülök egyes esetekről, hogy midőn K-vár helységében az elhatalmazott farkasok egy télen számos juhokat ragadoznak, a nép erősen hiesztelé, hogy azt senki más nem teszi, mint a *farkaskoldusok*; ezek pedig hite szerint a *juhászokból vdt farkasok*, különösen az uraik által életükben megsértett, elnyomott juhászok, vagy a juhász által sanyargatott bojtárok, kik azután holtok után, mint dühöngő farkasok szokták magokat megbosszulni uraik s gazdáik nyájain, s kiknek azért, um. sokkal nagyobb erejük s hatalmuk van, mint a *hőstészes farkasoknak*, miért a nyáját sem lehet egy könnyen tőlük megörzeni. — Sajátos módon tud még e felett hasonlót a magy. néphit az úgy nevezett *veszett s átkozott csikótól*, minőnek máshol nyomát nem lelem; egy csallóközi közlés szerint (gy. 120): olykor látni *veszett fekete csikókat* nyargalni át a legelőkön, melyek utolérhetlenül vágatnak keresztül a méneseken, s megharapva más lovakat, ezek rögtön velük futnak, a pokolig, um. hol az ördögök pásztoraik; s ezek ismét a *lovat csenő szegény legények, csikósok lelkei volnának*¹⁾. Számos mondában ehhez igen élénken találok a tadatot, mikép a *szenvedők* a pokolban, mint az ördög hatalmában álló, elkárhozott ménék állítvák elő; az ördögöt szolgáló mondahős (gy. 72) a pokolba jutva, méneit kénytelen gondozni, kik azután, mint elkárhozott emberek jellemzők; így kell néki három lónak reggelit, ebédet, estelit kiszolgáltatni, egy vas doronggal verve őket, majd vas zsindelyszegekkel abrakoltatni; a verés s etetés közt azután felszólalnak: „ne verj flam, hisz én apád vagyok;“ egy másik fát hordva a katlanok alá tüzelésre, felsohajt a *toher* alatt: „ó édes flam ne nyomorgass, hisz én anyád vagyok!“ st. (l. al. tűz. lovak); hasonló nyomokban nyilván régi sajátos lélekvándorlási képzetek eltorzulása volna még észrevehető a mai népmondában.

A lélek halálon túli állapotát azonban a néphit még számos más eltérőbb képzetekkel kíséri, melyek félreismerhellen hasonló mythosi alagra utalnak még. Így különösen a *tűzes kísérteties alakokról* regék s népképzet, ezekben kitűnőleg látja az elbottak lelkeit. A képzet nevezetesen visszavihető volna már az eszmékre, mikép a *mythosok* szerint az emberi *lélek* egyik különös *eleme a tűz* volna (XI). Még inkább elvegyül az a *tűzes lidérc, kísértő szellemröli* hitnézetekkel, melyek már különösen ezen értelemben is nyilatkoznak (VIII), hogy például a *bolygótűz* a *megkerezestetlen gyermekek lelkei*; a szlávoknál a *villik*, a *megholt arák szellemei*, kik a kereszt úton tartva éjjeli táncaikat, az utast, ki véletlenül arra talál menni, magukkal ragadják s halálra táncolják (Majl. 1). A németb. (Grimm 8. 70): az *irwisch-ek (igazságtalanok)* a *földbirtok szentségtelen megtámadói*, a föld elszántók, határkövek elmozdítói, az igazságtalan földmérők lelkei. S nevezetesen így tudja a magyar néphit, különösen megkülönböztetve ezen utóbbi *tűzes, kísérteties embereket* a sajátos *lidérc, tűzes, madáralakú*, gazdagságot hordó szellemtől; rólok ekkép értesülök (Fehér gy. 207): „a *tűzes embereket*, um. a nép megkülönbözteti a lidércről, a tűzes emberek nem bent a faluban, hanem kinn a határban nyugtalanítják a népet; ezek azokból lesznek, kik mások földet elszántották, mások birtokát elmérték, mesgyéket meg-hamisítottak, határköveket és táblákat alattomban áttettek, határjárásnál hamisan esküdtek st. ezeknek *lelkeik tűzes sziporkák vagy tűzes golyók képében bolyongnak kinn a határban*, és leginkább azon helyen tartózkodnak, hol valaha igazságtalanságot

1) az előbbben (Schott 296) hasonló volna a vampyr prikolics, a halála után, rossz tetőért sírjából kutya alakban kijáró ember, ki éjjen át a pusztákon s mezőkön jár, érintésére a juhok, kecskék st. döglenek, a marha elcsik, melynek őt azután, a vampyri vonással előállítva, vért szívják.

elkövettek. a tüzes emberek, um. senkit sem bántanak, s úgy látszik, csak az emberek nyugtalanítására, háborgatására, ijesztgetésére kárhoztatvák; de gyakran úgy megtréfálják az embert, hogy a félenkek majd nem kétségbe esnek; például: nyomban követik őtet, mennél jobban fut, annál jobban futnak ők is utána, ha megáll, megállnak ők is, körülszállongják a szekeret, a kerekek s barmok közt rüpkednek, néha az ökrök szarvára vagy hátára ülnek, sőt a szekerre fel mennek, s az ember fején, vállán, vagy hátán állapotodnak meg st.¹⁾ A néphit azonban ezen kívül még különös állati s más rémes alakokban is ismeri a *bolygótűzek* e nemű *kisértetes lelkekre* magyarázott tüneményeit, s számos regők tudnak ismét mindenféle jelenségeikről. Buda várában a törököket visszavétele előtt ily *tüzes rémek* ijesztik (Bél not. 3. 356). A lévai várromban (Karcsey közl. gy.) éjféltkor *tüzes ló* nyargal, s halálra ijesztgeti azokat, kik útjába jönnek; ez azon gonosz várkapitány lelke a néprege szerint, ki a vár utolsó parancsnoka volt, s hogy megmeneküljön, számos magyart adott áruba a törököknek; mások szerint (u. o.) egy *tüzes bika*, *tüzes póka*, *tüzes dísznő* kilenc malacával rémes rüfögéssel szalad a keresztúton²⁾. Ipoly-keszi és Balog között Hontban, egy domb alatti mocsáros vizállás neve Verbőci tava, Pálgyi János földműves beszéli felőle, hogy ott éjszakánként *Verbőci tüzes szakállal*, *tüzes szakéron szekereszik*³⁾. Ezen *tüzes alak* tehát általában a néphitben így az elholt, elkárhozott lélekről hit lesz, mikép az, az összefüggőbb mondákban is előjő még. Gaalnál (136): a setét éjben vándorló mondahős maga előtt *bolygótűzet* lát, utána mőn, s egy köhöz jő, honnét az előpislog, s fájdalom hang hallatszik, um. „*mint a haldokló nyögése*,” mire a követ félre tolja, egy *tüzes béka* állott előtte, melyet megszabadítva a kárhoztától, egy szép nő lesz belőle; hasonlóan egy *kigyó alakról* ismét a mondában Majláthnál (206). Ezen kigyó s béka alakokban is ugyan egy részt már tündéri elváltozott vagy elátkozott alakok lappanganak, mint fentebb tárgyaltuk (IV és VIII), míg más részt emberi elátkozások képletei; de e mellett nyilván már, mint lélekvándorlási jelenség is, az előbbivel elvegyülve, különösen ily halál utáni elkárhozás értelmében jönnek elő. Így beszéli egy csallóközi pórnő (Karcsey u. muz. 2. 501), hogy midőn bizonyos úr földjén arattak, egy roppant *béka* mindenütt nyomukban volt, a többi aratók agyon akarták ütni, de ő nem engedte, mert eszébe jutott, hogy az az úr sok igazságtalan módon szerzett földet bir, hát ha, um. az a megkárosultak egyikének *dákozott lelke*.

Valamint ezen tüzes állati alakok némileg az általánosb metempsychosisi és elátkozási eszmékkel elvegyülnek, úgy szinte ismét jelenkezik bennük már az általános halál utáni *kisértetek*ről eszme, mely már egy kitünő cikke volt a halál utáni állapotról pogány hitnézetnek, s maig még ezen alapeszmével a legelőnkebben uralkodik a néphit s előítéletekben. Így tartja már a nép, hogy az illőleg el nem temetett, a rossz lelkiismerettel megholt, bizonyos vétkekért eleget nem tévő, vagy ha utódjai legalább elmulasztának érte eleget tenni, sőt őt ellenein megboszulni, megtorlani st. sírjában nem lel nyugtát, visszajár házába, vagy az élőkhez, ellenei vagy övéihez, kikkel még ügye van, vagy hogy csak bizonyos alkalmakkor és helyeken jelenik meg, melyek sorsával, bűnével st. összefüggenek. Ekkép nyilatkozik a hit általánosan a közmondásokban:

1) Így említi különösen a néphit e mellett (i. h.) ezen tüzes kisértetéről szabadulást is: hogy, úgy mond, imádkozni nem szabad, mert ez által még jobban magához csábítja őket, s még szemtelenobbbkő s bátrabbakká teszi. ellenben bátorság, kicifrázott káromkodás által, lehet, um. szabadulni tőlők, ha közzük csak az ostorral s káromolja őket, eltávoznak; mi nyilván ellenétes a máskép csak imádsággal megengedetthező kisértetekről néphittel. — 2) hasonlóan megint itt is, hogy a ki megöltje, csak káromlással szabadulhat, s az imádkozót megfojtják; így történt volna a 1-i éjjörrel, ki midőn ezt látván, imádkozott, s kisértetek által megfojtatott, s azóta ott nem kiáltja az órát. — 3) vajjon a tudomásilag idejében népszerű Verbőci Istvánhoz ragad-e e rege, nem tudom, elbeszélője csak ennyit tud; Verbőci hazája, miát tudva van, Zemplény; volt-e itt is birtoka, vagy hogy csak a táj egy más Verbőci nevű birtokosához csatlakozik a hagyomány.

Azaz jár (E. 3448), holtra értve: kísért; egész Orbán lelke, v. *jár mint Orbán lelke* (E. 5938), magyarázva: kinek soha nyugta nincs; *jár kel, mint a kísértet; strjában is megfordul* (E. 6803), azaz nincs v. nem lehet nyugta. Mily élénken nyilatkozik már erről a közhit, a minden halál esetet majd nem követő rémülésben, számos egyénekhez, helyek s házakhoz tapadva, közismeretű; s a naponta folyvást elő- s felmerülő hasonló kísértetes esetek emlegetésénél fogva, a régibb sajátlagi regés nézet, a mindennapi előítéletekbe tért át. Csak némely kiváló várromok, elhagyott, kipusztult lakhelyek, kietlen vidékek s többiről hangzik még némileg regeibb színezettel; ebben is azonban folytonosan azonos vonásokkal, csupán a halálutáni kísértés, körüljárás, visszajövet, alkalmi megjelenésről hitet viszhangoztatva. S valamint mindenütt, úgy hazánkban is mindenfelé alig van egy vár, rom, nevezeteseb kastély, melyhez a körül lakó nép egy vagy más ily mondat ne kötne; sőt az egyes családokbóli nevezeteseb egyéniségekről is így maradnak ivadékról ivadékra a hagyományok, bizonyos alkalmakkor megújuló megjelenéseikről. Csak egy pár közelemben álló ily monda megemlítése elég lesz a mondottak példájaul. A borostyánkői vár úrnője Dersfy Katalin, a vár alatti S-fai kastélyban megjelenik még mindenkor unokáinak, valahányszor a családban halál eseménynek vagy nagy szerencsétlenségnek kell bekövetkeznie, de őt csak a család tagja láthatja, s csak olykor jelenik meg mint elretentő rém, olyanoknak, kik a család kárára vannak; megjelenete utáni reggelen, a családősök képteremében levő képen, arca halaványabb, szemei beesettek st. ¹⁾ A zaj-ugróci várban (Mednyánszky Rokos abergi. ki. 43) a család ős anyja jelenik meg éjente fekete magyar öltözetben, kitekinve, bosszas s hangos fájdalmas sohajjal a vár alatt elterülő völgyre, mire ilyenkor a Tarkács hegycsúcsai felébrednek, s látni őket a várba fel- s alá jární. Ip. S-én, L. család kastélya teremében, ha valamely leánya a családnak férjhez ment, megszokott volt jelenni menyasszonyi ruhában, koszorúzottan a család egyik fiának hűtlenül elhagyott jegyese, s a ki vele ilyenkor találkozott, arra káros lehelletét fuvalta; midőn egykor ily alkalmakkal egyik a bátrabbak közül megakarta lesni, s a terembe készítettett ágyba feküdt, az éjjélkor megjelent ara, az oldalt fekvő arcájára leheltet, mitől azon az ealdalon haja és szakála megöszült. Vasban a lékai templomosok zárdájá csarnokában (Medny. 448), hol a rend utolsó vitézei leölettek, öt század óta, még mindig élénk s fris vér foltok láthatók, ha olykor megkísérték azokat nagy fáradsággal lesikálni, a következő éjszakán rémletes szélvész kerekedik, a vár megrázkódik, fegyver csörgés és hős nyögés hallatszik; a csarnokokban halavány alakok, fehér lepelbe burkolva, s vérző seboikra mutatva, járnak fel s alá, s a reggelen a vérfoltok újra még élénkebben láthatók. — Járatosabbak még a mondák is, melyekben a néphit nyilatkozik, a halottaknak bizonyos kísértetes helyeken meghatározott időbeni éjjeli összejöveteleikről. Mint általában a kísértetes szellemek helye a romváarak st. úgy ezek a magánosan, temetők közepén álló kápolnáknak láttatnak összeseregleni, éjjélkor felkelve sírjaikból, mire a templom ablakai felvilágosodnak, orgona és ének szó hallatszik ki a halottak gyülekezetéből, hol isteni tisztelőitket s vigalmaikat tartják (I. Kisfaludy K. éji menyegző nemz. kv. kiad. 13). Különbösen ily összejövetelek ideje a karácsonyi éj, midőn az éjjéli mise előtt vagy után a halottak is összesereglenek a templomban (Karczai közl. gy.): ilyenkor holt pap tartja az istenitiszteletet, s a közönsége halottakból áll; egy nő, um. ilyenkor bevetődött a templomba, s egynehány elholt régi ismerősére talált; midőn az ájtatosság vége felé járt már, egyik ismerősnője megintette, hogy most siessen, ha meg akar szabadulni, kapja le gyorsan fekete kötlényét, s dobja el a küszöbnél, az asszony követte a tanácsot,

1) e hagyományt dolgozta fel gr. Majláth egy elbeszélésében az 1846-éhi Irisben. — a lengyel rego szerint (Voyutski 16): a Pilek család baglyokká vált elbőli ésel, csipőcsökkel szokták volt jeleneni a családban bekövetkezendő halálozási eseményt.

s az által megmenekült, mert a halottak a távozó után iramodva, neki estek az oda hagyított köténynek, s darabokra tépték ¹). Karácsonje nélkül, rendkívüli s haljósatái égi tüneményekkel említi így ismét Cserei (hist. 225): pécsi templomban (a halottak) barátköntösben megjelenvén sokan, pápista mód szerént a mise ceremoniáit színtén úgy elvégezték, s a karban úgy muzsikáltak, énekeltenek, mintha valóságos emberek lettenek volna.

Gyakran ismét csupán csak némi *jelek, vér foltok, vércseppek, kopogás, szörgés, csöprtetés, fájdalmas fohász* st. vonatkoznak még a világból kimúlt *lélek megjelenésre, vagy visszaható erejéről hitre*. Hasonlón mint a fentebbi templomosokról regében, hogy vérfoltjaik eltörölhetlenek, s folytonosan megújulnak még, szól a csangó regé is (népd. 1. 471) Csabor úrról, kit, mint a király követét, midőn a pártosok éjjeli tanácskozásaikba a templomba lopózik, az oláhok meggyilkolják, „*vére magasan procekkelt, um. az oszlopokra, s most is látszik még a románi öreg templom bemeneténél balra, eleget meszelik ugyan az oláh papok, de még is csak nem marad fehéren.*“ Így általában már a kiöntött ártatlan vér, mikép sz. Gollért vére sem mosható le a Kelenföld szikláiról, hol a Dunába vetett vértanú feje összetörött, (vit. s. Gerardi 20, és chr. bud. 97): Danubius saepe redundans super molem lapidis, in quo contritum est caput s. Gerardi, non potuit sanguinem diluere per septem annos, doneo recollectus est a sacerdotibus, nunc in eodem loco, ubi contritum est caput eius, in honorem b. Gerardi m. ecclesia sub monte apparet fabricata ²). Szlatinya mellett (Medny. Rok. abergl. 49), látni egy halmot vörös bokrokkal, egykor arra vitte volt egy vőlegény aráját, kit a zsványok megtámadtak, s meggyilkolva, véres telemeiket a hegyen fel- s alá hurcolták; azóta mindenfelé a hegyen, *ková véruk csöppent, vörös bokrok nőttek*. Magok az elholtak, az ártatlanul meggyilkoltak *sebei is be nem hegedve vérzenek* még ily jelentéssel: az ártatlanul megölt Bánfi Dénesnek (Cserei hist. 85) „*sok esztendőig a temetésénél való föld színén buzgott fel a vére.*“ Hasonlón *vérzik* még sokáig holta után gróf Pálffy Pál nádor külön eltemetett *szíve* ³). A regés vonás így került elő már, az orosa megölt hős Siegfriedről, a niebelungenben (Lachmann kiad. 985. 1):

1) Mednyánszky Rokos abergl. 88: szinte egy pórno a bátorsággal bírt, hogy az éjjeli misénél fél órával előbb tartott halottak miséjére betért, azonnal számos ismerősöji körül, 10 év előtt megholt komasszonyra ismert; a halott megszólta: ne egy fazék zsiradékot adok, vidd sietve baba, hogy a halottak ne hiástanak, s oszd el a szegények között. az asszony úgy tett, folyvást osztogatta, de a fazék sehogyan sem ürült, s mire karácsonyj megjött, még csak kanálnyi sem hiányzott belőle. a nő megjött, s nehegy a halottnak lekösse magát, fogta a fazekat s vissza akarta vinni; de az oly nehez volt, hogy ahg bírta: szerencsére a templom közel volt. belépve, megpillantá komasszonyát, s haraggal adá vissza fazekát: az itt a zsiradék, melyet a szegényektől sajtoltál ki. rögtön elaludt a világ az egyházban, rémos orális hal-latszott, az asszony ájultan rogyott össze, s csak harmadnapra eszmélt fel. — Lisznyai palóc d. 116 szarlat, az éjjeli misekor lucaszékére ülnek fehér ruhában, kik jövendő szeretőjüket látni akarják, a hűvek pedig kedveseik elholtak, fekete öltönyben várják őket, hogy éjjelitáján eljönek megmondani, vajon hűvek maradtak-e a másvilágon. — 2) hogy erről még sokáig mily élénk hagyományok fenn voltak, tanúsítja Istvánfi helye (lib. 8), a mohácsi csatában elesettekről szólva: praeter alios Petrus ille Corogius (Kerogfi), admirabilis et stupendo, planeque ferreo naturae, ac omnia confidentis stomachi robore memorabilis, qui pascens rege juvene mures vivos, praecisasque felium caudas, et abiecta in plateis canum cadavera, tota nocte, et tabo veribusque scatentia, absque horrore atque ulla gulae contumelia mandare ac conficere erat solitus. in eo vetusta nobilitum Corogiorum progenies defecit, qui olim Andreas regis eius nominis primi, tempore, dum panonii religionem christianam posthabuissent, divo Gerardo, ut crudelem sic impium necem intabulis memorabantur; eiusque rei argumento fuisse, posteros illorum in sacellum eiusdem divi memoriae in colle urbi Budensi opposito aedificatum, sponte aut secus ingressos, continere se nequaquam potuisse, qui soluta repente alvo foede contaminaarentur; regemque iuvenem, non sine multorum risu simul et admiratione, in hoc Petro eius rei experimentum, facto saepius periculo, sumsisse. — 3) Albrecht monographia Pálffyana (kézirat 98): mortuus est a. 1653. 26. nov. C. Paulus Pálffy . . . sepelivimus Malackae cor eadem D. Palatini thecae argenteae inclusum in monasterio F. Franciscanorum, sub domo Laurentiana. Cor istud fortis saepius et adhuc 1716 sanguinem stillasse. ugyan így a protocol. conv. Malack. pag. 14, hozzáadva: in praesentia omnium fratrum 1. cikkemet a családí lapokb. 853, 2. 6 sz.

das ist ein michel wunder :   dike ez noch geschihet,
 soa man den mortmeilen   bi dem toten stihet:
 so biuotent im die wunden.   Ellenben áll így ismét másokról, hogy

a sírban behegednek, testük s ruhájuk romlatlanul marad, levágott fejük ússzenőn a haláluk jeleül; nevezetesen így Abbáról (Kéza 2. 2): rex fugiit versus Tiziam, illa quadam in scrobe veteri ab hungaris, quibus regnans nocuerat iugulatur, et quamdam ecclesiam sepelitur, post aliquot annos, cum esset effossum corpus e sepulchro, sudarium ac ipsius vestimenta invenerunt incorrupta, et loca vul-

neresantata. Jsszefüggőleg már a hittel, hogy a halottak visszajőnek, kísértének, jő elő a ben számos teendő, annak távoztatására, s e körül forognak az *elhalt körüli sok*, a *temetési bizonyos népies szertartások* is. Így tétetett (Csaplovics gem. v. 109) a koporsóba fűrés, hogy t. i. a felkelő ruhája rajta megakadjon, s ez tartóztassa koporsójában; Bartholomaeides (453) Gömörben említi így: superi olim seras iniicere solebant, mortuos ne inter vivos oberrarent impedire es. Hasonlón tétetik az oláhoknál övvisesbot (Schott 298), különösen a kísértetes r gyanújában levőnek sírjába, hogy fel ne kelhessen; sőt keresztül szuratkik, kenetik be, vagy teteme kiásva elégettetik; mi már a vampyrokötli szabadulásröli réges hit volt (I. VIII), s nyilvános ítéletek által is végrehajtatott. Bartholomaeus a Garam vidékén még 1780 és 1805-ből említi (439): mortuos et sepultos mortem obambulare, frigoraque et pruinis causare credentes, effossum concret. Z-ben (Medny. Rok. abergl. 32) a nép a tartós szárazság okául adá, hogy em rég megholt koldussal kenyér temettetett el, miért a kóidus kiástatása s a r elvétele határoztatott el; holott más népszokások szerint (I. al.) ismét a rrell-eltemetés, a szükséges kellék volt a másvilági útra felszerelésre. Így tud rinte a néphit, a fentebbi a halottak visszajöveteléröli általános nézeteken felül, os saját okokat is, melyek által sírjaikból előidőztetnek. Ilyen különösen, ha a tem *háborgattatik* fekhelyén, *csontjai* a temetőből *elhordatnak*; a néphit : (gy. 169): ha ki valamit a temetőből elvisz, megadózik érte, legyen az virág t v. fa darab, mert a lélek, a kié az elvitt tárgy, éjfélkor eljön érte s megléti az

A mondában (gy. 146) a leány, hogy távol lévő kedvesét megláthassa a kány tanácsára halott csontot főz, a forrott csont hívására „jere jere,“ megjö egholt kedvese (I. Bürger hasonló balladáját). Mednyánszkyknál (Rok. abergl. 47): araszt a halott oldalcsontját vitte volt magával haza; a halott azóta mindig ra járt, s visszahövetelle a csontot, de az vissza nem adhatá, mert véletlenül le; háza ezentül szerencsétlen lön, háznépe szemlátomást soványodott és fogyott jával együtt, míg egészen lönkre jutott, azaz, um. búból s aggodalomból agyonította. Erre vonatkozhatik, mit Inchoffer (an. eccl. 1. 281) a régi magyar temetési szoit említvén, Décsire utalva, mond, hogy a drága eszközökkel eltemetésnél fogva rnak a sírablások, és hogy ezért a holtak az élőkkel küzdenek: non unum rat exemplum, et interdum iucundas lectu, sed notatu religiosas, mortuorum cum concertationes et horum vindictas admiratione plenas ¹). Ezek ellenében állanak bizonyos módok, melyek által a halottnak nyugalmat lehet eszközölni, öt sírjába kényszeríteni; így említi már a monda, különféle a halottól kívánt dolgok

1 írást után nem nézhettem, az állnak előhozott Ily példák, mondák s mesék közt talán nevezeteseb sok is felismerhetőnek tárgyakra nézve; a mit Inchoffer rá vonatkozólag mond, csak úgy érthető. A háborgatott halottak megborzúsíjják magokat a sírövrökön. Valjon a Kállaytöl (hist. ért. 47), Bód r háziratából felhozott székely temetési szokás, hogy a sírba, mielőtt a koporsót beleeresztik, lővöl-i esekintak, a tisztelői szertartás mellett, nem áll-e szinte azon jelentéssel is, hogy az által talán a s nyugalma biztosított, az élők ölle menekedni igyekeztek?

véghezvitele, elégtétel, imádság st. mellett, különösen a halott szemfödelének elragadását st. ¹⁾).

A kísértetekről ezen képzetekben tehát nyilatkoznék az őshit a halál utáni lét s állapotról? Valamint ismét azokban is, melyeket elől lélekvándorlási jelentéssel értelmeztem? Mikép lesz azonban e két homlokegyenest ellenkező képzet összeegyeztethető? Mert míg amaz a kísértetekről regékben, s különösen azokon túl a sajátlagi halálontúli állapotról hitben — mely állapotba ama kísérteties lét szerintem csak átmenet volna — egy a jelenlegi élethez hasonlóan folytatott, e világi életvágyak s örömekkel, szenvedélyek s küzdelmekkel képzelt lét foglalt helyet, melyek csak mint egy nagyobb fokban, több állandósággal mint e világon st. eszményesítették; addig a lélekvándorlási hitnézetben eltérő tünemény áll előnkbe, mely a jövő életet az e világitól eltérő, méltatlan állati st. állapotban képzelte volna. Herder igyekezett már a két egymással ellenkező nézetet megkülönböztetni ²⁾); a lélekvándorlási hitet okadatolva találván inkább a hindu pantheisticus s emanatioi hitelmékben, és a keleti természet azon kedvező anélkül állapotában, mely ment lévén a testiesb küzdelemtől, az egy s ugyanazonos életű és szellemségtől áthatott mindenségnek egymásbai átmenetét, elfolyását könnyen, úgy mond, felvehető; míg ellenben amaz testiesb lét s bizonyos helyhez kötött halál utáni állapotról hitet, mely a volt élet foglalatosságaiban, küzdelmei s örömeiben állott, a mostohább éghajlatú, szorosan családi, nemzeti küzdő s védő harcéletet élő éjszakibb s nyugotibb népiekre vélte szorítandónak. Az ellenkező nézetek megfejtése tehát azoknak a különböző mythológiákrai felosztásával volna eszközrendő. Mi azonban nem áll; mert épen úgy, mint mythológiánk nyomaiban mind a két véleményt s nézetet olvagyulni látjuk, foglalt az helyt nagyobbára minden más népek mythológiáiban is. Miért és inkább úgy magyarázom, hogy a mellett már, miszerint a lélekvándorlási eszme egy legősibb ily hitnézet lehetett, a világnak egymásbai átmenetéről, s hogy így holtak után is az emberek más teremtmények s lényekbe mentek át st. a későbbi ismeretes mythologiai hitnézetek szerint, az sajátlag csak a másvilágra átmenő lélek bizonyos ideiglenes tisztulási, vezeklési állapotára vonatkoznék, melynek kiteltével kezdődik a sajátlagi másvilági állandó lét. Az egiptomi mythosban, hol a metempsychosisi eszmét legelőkeltebben találjuk kiképezve, tudjuk, hogy megette még egy más halálon túli életről tudat is létezett; miután a lélekvándorlás sajátlag csak bizonyos átkos bűnböndési s vezeklési állapotnak tekintetett, mely ugyan sokszor hosszasan, több ezer évekig s különös alakokban helyt foglalt, de mely után még a továbbra folytonosan tartandó megszabadulási lét következett. Így foglalhatott a hitnézet helyt mythosunkban is. És nyilván szinte csak egy ily ideiglenes, vezeklő halál utáni állapotra magyarázom mind azt is, mi a kísértetekről néphitben jelenkezik; mind ez ekkép, véleményem szerint, tehát nem a sajátlagi halálon túli lét volt, de az ideiglenes bűnhődő állapot, melyre amax szabadabb boldogsági lét még csak azután, a szenvedés, körüljárás s ennek célja betöltéssel, az elholt lélek nyugalma kieszközlésével következett b.

1) ezen szemfödel is már egy különös kellék néptanból a halott tisztas eltemetésére; s élénk tudattal emlegeti azt folyást a népdal a halott mellett, — a km. is: holtak szemfödelét elvenni E. 3662 — míg a mostoh kísértetekről szólva, számos részletekben így tudják, hogy a halott meglesve, midőn sírjából kel, ha ott hagyott szemfödele elragadtatik, azonnal visszatér s nyugtalansága okát adja. gy. 7 körüls szerint: a hűl öreg egyháza meghalálózván, naponta az oltáron vérfoltok láthatók, míg utója meglesi a sírjából felkelőt, s elragadva szemfödelét, a vallomásra kényszeríti, hogy a templom perselypénzét szentségtelenül elorozta st. — 2) postscenien zur geschichte der menschheit, palingenesis, das widerkommen der seelen ösz. kiad. 175.

A mennyire már ezen, a sajátlagi halál utáni állapotokról mythosai hitnézetek vizs-
tára átmennek, legelől áll már maga a *halál* szó, fogalom s képzet vizsgálata.
Már — *mors*, *hal*, *halni* — *mori* szavunk, mikép már régi nyelvemlékeinkben is ezen
tjában jó elő, — mint a hal. beszédb. 8: *halainae halalidál hols*, — eredete s
átése homályos, bár mellette számos felvilágosító hasonló szavak állanak, mint *hall* —
tit, a *hallgat* — *tacet*, *silet* értelemmel, *hallad* — *proficisci*, *hallasz* — *prorogat*,
— *piscis*, az ékezett *hál* — *dormi*, *hála* — *grates*, *gratia*, *háló* — *rete*, *halom* —
lis, *tumulus*, *halavány* — *tabidus*, *pallidus*, *morbidus*, *turidus* (Moln. Kreszn.).
amint a két utóbbi szó nyilván a hal, halni, *mori* szóval értelmi és származási
nyomban van, a mennyire a *halavány tabidus*, *rothadó*, *pallidus*, *sápadt* st. egyenes
alál bizonyos feltűnő tulajdonságait fejezi ki, míg a *halom* — *collis*, *tumulus* két-
telenül a földrakás neve attól, hogy az a sajátlagi azon földrakás neve volt, melybe,
y mely alá a halott tétélet; úgy fognak viszonylani s értelmezendik szavunkat a
hál felhozott hasonlatok is; a *hall*, *hallgat*, *tacet*, *silet* nyilván jól fejezhető ki ismét
elhaló, *hallgató nyugalmas állapotát*, s nem kevésbé a *hál* v. *ál* — alszik *dormit*,
s *somnus* st. mely állapot már a halál képeinek mondatik, mint a *classicus* mythosban
álom a halál testvéreül személyesítettik; a további *hal* — *piscis* és *háló* — *rete*,
mint közvetve amaz *hallgatagságnak* feltűnő *jelenségénél* fogva, az utóbbi *hall*-tól
na származtatandó csupán, ámbár én később a halálról nevezetes képzetek által még
molebből közvetíthetem idevágó azonos értelmét; még ismét a *hálát* némileg úgy
rám a *gratia*, *grates* értelemmel venni, mint például az áldozat a napnál a *le-
ngods*, *ésmulás* jelentéssel jó elő, tehát a *bevégzés* — *fnis* értelemmel, mi már a
hál is az életre nézve? — a *hallad* — *proficiscitur* értelem, végre a halál utáni azon
nottel a mennybe, vagy az életnek a halál általi túl v. áthalladása jelentésével függne
e? — A mennyire világosak ezek, s nyelvünk ősi eredeti egyszerű szó- s értelem-
szóképzéséről a legmegfelelőbb bizonyosságot adnak, úgy nevezetesen igazolnak a rokon
nyelvbenei hasonló szavak s belőlőki azonos képződések által; hol ekkép *hallas* —
shalt (a karjalan nyelvág.) *kalma* — *halotti szag*, a *halottinak szina*, tehát épen
s a haláltól *halavány* — *tabidus* és *pallidus*, és megint *kalmet* — *halavány* különösen
mikép a még közelebb járó *kalvet* (= *halv.*) is az; továbbá *kalma* — *halál*, és a
lál isten neve (épen úgy, mint nálunk a *halál* szó a *mors* personificatiójának neve,
s *tot*), és *kalma boltja*, *hantja*, ismét a sír, tehát azon *halom*; *kuolema* — *halni*
ori, *kuolen* — *halok*, *kuollo* — *halál*, *haldozás*, *kuolia* — *holt*. Míg másfelől ott
egy találkoznak a *hall* és *hal* (*piscis*): *kuulo* — *hallás*, *kuultelen* — *hallgatok*,
ulon — *hallom*, és: *kala* — *hal* (*piscis*), *kalaan*, *kalailen* — *halászni*, *halászatni*,
s még tovább is így az eltérőbb *hólyag*, például a finnben is *kuula*; az egészben
át majd csak nem egyedül a *h*-nak *k*-ra változása teszi a különbséget¹⁾.

A szóban tehát sajátlag a halál *külső jelenségét*, a *hallgatag*, *alvó* — *háló álla-
lász* hasonló létet találjuk csupán kifejezve; mi amint természetesen visszatükrözötteti
alál állapotának kifejezését, úgy mythosilag véve, magára a jelenségre nézve kevésbé
gyarázó. S e tekintetben érdekesebbek ránk nézve a *halálnak személyesítését*,
lyekből még az ősi mythosai eszmék a halál képzetéről s a halál utáni állapotokról minden
mon feltűnnek. — Az összes mythosokban már a *halál* majd mint egy *istenség*
szélyesítettik, ki az *ember halálát maga eszközi*, majd csupán mint a halál *be-
vezetője* előre *bejelentő*, a megholt ember *lelkeért megjövő*, azt *magával vivő*, a
világrai útjában elkísérő lény; ehhez képest látjuk különféle attributumokkal kép-
ve. Mint a legtöbb mythologiákban, úgy sajátunk nyomaiban is a mondott minőségben

¹⁾ Míg a felhívásra Schott Vilh. Kullervo 10 (ki szintén egyenesen már a *kalma*hoz tartja a magy. *hal* |
=*mori*) szót, és Hamfalvy 653 akad. kősz. 476. A *kalma* halotti ór-halomszra l. halavak 17 ruma 118:
kalma sírboltja.

és tulajdonságokkal jelenik meg. A classicus mythosban a *Mors*, *Thanatos* az emberi élet eljött s lefordított szövetnek világával képzettett, mellette az emberi lélekre vonatkozó lepke; kezében olykor még a kasza vagy fűvénýóra; testvérével az álommal (mint nyelvünkön azonos *hal* és *hál*) nyugtalanul jár a világon, hogy az embereket elnyugtassa. A szláv *Mora* vagy *Morena* (*smrt*, *mor* – halál) halálistennő bús hangjával altatja el az embereket. A németben a *tod* személyesítésében jőne elő az ezme a követ s másvilágra kísérő halálról, míg *Helja*, *Halja* v. *Hel* a másvilágon fogadja csupán a lakába érkező elhottak lelkeit¹⁾. Ezen s a többi érintkező nevezeteseb vonásokat, saját hitregei nyomainkkal érintkezőleg hozom fel még bővebben.

Ide tartom mindjárt a kísértetről néphittől felmerülő képzeteket, mikép a *kisértet halált előjelentő megjelenésében*, annak *sápadt, fehér, nyugtalanul körüljáró alakjában*, nyilván nagyobbára maga a *halál képze*te *forog fen*, a mint az, az embernek halálát előjelenteni jó. Maga a *kisértet* szó a *kisér*, *kisérni* – *comitari*, *begleitum* értelménél fogva, igen jó fejezné ki a *halálnak* sajátlag tulajdonított azon kiváló *szerpét*, hogy az *elhottakat a másvilágra kíséri*; míg a *kisértet* – *tentatio*, *versuchung* értelmét ismét, ama *halál rém szellemek incselkedő tulajdonsága* magyarázná; miért régi nyelvünkön is így a kísértet sajátlag *rémlets*-nek mondatott (l. Toldy példat. 2.39). Tartózkodom tovább, valjon *ki-sér* szavunk még a *sír* – *stet* és *tumulus*-val volna-e szinte magyarázható, s értelmi viszonyba hozandó, mint például a halállal a *halom* (l. XVIII). — Hasonlón régi, természetes, a halál feltűnő jelenségéből származó *képzetek*re tartom vissza vihetőnek a *halál alakjának személyesítéseit*, mikép az, mint *sápadt, halavány, fehér alak* és *csontváz* képzelte; minők már többnyire a kísértet alakjai, s mint a km. is kifejezi: *sárga* v. *sápadt mint a halál*; *ámbr* úy képzete az őskorban és mythosokban, a mythologok véleménye szerint, idegen lett volna, különösen a classicus mythosban, hol ugyan a *palida mors*²⁾, de mellette *csontváz* alakja, előállító plasticai művekben elő nem jön; mégis az kétségtelenül igen jó felelt meg a halálról természetes képzetnek. A képzet is, a mint a halál a *kaszával* előállított, mint *kaszás*, a jelentéssel nyilván, hogy az ő *lekaszálása, öldöklése* által eszközözték a halál, valamint a classicus, úy a középkorban is mindenfelé előjő, s későbbi költőinknél is ezen általánosan terjedt képzet nyomán foglalhatott helyt; mint Zrínyiél (Zrín. 172):

... kevélységgel sétál

az világröttentő szörnyűséges halál,

mindent irtózással meggyöz . . .

mind két keze terhes iszonyu kaszával.

Listi (162): ugy mint mezei fű, ki kikeletben jű,

szépen tündököltetik,

mint tóra az halász, de ha eljő a kaszás,

hamar learattatik;

A Balassánái kifejezés (id. k. 18): „*halál ki rednk ört áll*“ — valjon kaszával vagy fűvénýorával képzelve-e? — már homályosabb értelmű; ilyen nyilván Listi fentebbi, sajátlag az emberi mulandóságról szóló helyén, a fű lekaszálásáról képhez felhozott hasonlata is „mint tóra a halász;“ miben azonban én még mélyebb nyomot gyanítok: a halál kaszás képe mellett, annak ne talán *halász képét*; mi ha a helyben kevésbbe volna is keresendő, még is alkalmat veszek magamnak itt annak nyomán, az erről fel-tűnő nevezetes egy pár képzet felmutatására, melyek már a *hal*, *halál* és *hal* (piscis),

1) valjon nem találkozánk-e ismét halja is, a germ. halál istennő neve, a magyar halállal, mely mint látunk, kétségtelenül a finn hasonló kalma, halál isten nevével st. azonos. Ily találkozások, valamint a szláv *Mora* is a latin *mors*val, — a finnben is ismét Lencquist 23: *mors ipa dea quoque esse putabatur*, cui nomen Tuoni v. Marta, *marras* = *fragilis*, *morti proximus* — őnyelvi származásra valóának csak visszavihetők. — 2) Horat. *carm.* l. 4. 13, mely épen úy kopogtat: *pulsat pede*, mint nálunk a kísértet halál előjelentésére vonatkozó kopogásáról sokszor tud a néphit. az 1001 éjben (758): a halál anyaga, mint koldus, rongyosan, bottal kezében dörög a királyi palota ajtajára, hogy az épület belerazkud, s magával hívja a vendégeskedő királyt.

ász (piscator), *haló* (rete) szavaink viszonylására is világot képesek volnának lenni. Míg ugyan is a néphit, ha bár általánosban ismeri is a halál ama kaszás útját, mondái s regéiben, még csak a kísérteti látomásokról sem hozza elő, annak így zával megjelentét; addig ellenben nyomára akadok, hogy a *halál halászása* és *őjáróli* képzet, bár homályosan itt ott egy két nyilatkozatokban fen van, melyeknek csak azért, hogy ismét egy két nevezetes hason mythosi vonással találkoznak, jöndfok különös becsét, de mivel már nálunk is így, amaz mély, ősi, mythosi ássokkal összefüggenek, mikép a vízbe fülök lelkei, ott különös alvilági helyen atnak, hová őket a *fúlászó* vízi tündérek, szörnyek st. ragadozzák (I. IV). Előre rom bocsájtani az egy pár feltalált más mythosi hasonlatot, hogy nyomukon képlnket világosabban előmutathassam. Az óéjsz. regé szerint (Grimm 288) Oegir a jertkirály neje Ran hálóval halássza a tengeren az emberek lelkeit magához, honnét sengerbe fülök azonnal kivetett hálójába estek; *sara til Ranar* mondat: *Ranhoz zai*, azaz meghalni, befúlni, s a *ran* szó jelentése is *rapina* – *martalék*; mihez mm (i. h.) már a *vízbe ragadó Hollával* azonosnak tartja a *Hal* halálistennőt, ép mind a kettőhöz a halottak a vizen át jutnak, s ezek lakaikba ragadozzák tartják a lelkeket¹⁾. Hasonlókép a finnben (kal. 16. 340): Tuoni a halál országának lkodója, midőn az elholtak a halál fekete folyóján át (k. al.) hozzá betérnek, kivetett odrony hálójával keríti be őket, hogy országából ki ne mehessenek. S így tudja mk a vízbe fúlászó, embereket behúzó, ragadozó vízi szörnyek mellett is e felőli bak, beszélve, több közlésekben (IV), mikép a Perc folyó vízi szellemei vízbe szva az embereket, *lelkeiket kihalászva* korsókba teszik, s vízi palotájok falára zeszik, hol számos ily korsók állnak már rendben; s egy másik, a Sajó folyam szel-ei lakáról (gy. 164), hogy midőn a halandó betér palotájukba, s az asztalokon üveg mgokat lát, a tündér néki ezt kérdésre akkép magyarázza, hogy azokban az általa *észott, vízbe fülök lelkei* vannak, mire a felemelt harangok alol *galambok* röptülnek). Ezekben tehát a *halál maga*, mintegy *öldöklő szellem, istenség* állíttatik elő, ki ember halálát okozza, az élőket lekaszálja, lelkeiket halássza, erőszakosan magához zdozza; s ily minőségben azonos a *vész, had, döghalál, öldöklés istenségeivel*, őül különösen nálunk az *ördög* feltűnik (III); a mint azt hagyományos nyomaink még mtetik, hogy az ördög v. ördögök azon rossz szellem v. szellemelek, kik az elhaló t körülvesszik, s mikép nevük kifejezi, hogy velük a *dög* – *cadaver, döghalál* – st. azonos; így a km. az elhalóról: *dögrovársra van metszve* (D. 1. 167). És nem bsbő ily halálhozó rossz szellemelek és lények lehettek még a *Guta, Fene* st. fentebb már a tőlök származtatott halál s betegség értelménél fogva (a fene és boszorkány vágó értelmeit I. még al.). Ide tartom a halál ezen öldöklő tulajdonságára vonat-
lag a szólást, mint a testében átborzadóra mondani szoktuk: „*átugrotta a halál!*“
mlón a km. „*angyal mulék felettünk*“ (E. 8568), mit Kis-Vicay igen jól magyaráz:
curtus supervenit, latin mondattal, mi Mercuriusnak, caduceus botjával járó nyei követ s másvilágra kíséző személyességénél fogva, szinte a halál értelmére lehet
ni; így tovább a km. a *halál háza is kiültött rajta*, és: *halál kutyái ugatnak ki
ile* (E. 3317—8), azaz a halál hatalmában van már (I. al.); *nem akkor jön a halál
or mi akarnók* (E. 3305) st.

Élénkebben jelenkeznek felőle a képzetek, mikép mint *követ jő meg lóháton*,
ával vive az elhaló embert, mint *kisérője a másvilágrai útban*. egy sokféle beszélt

mentőn a régibb német költőknél előállításai I. Grimm 805: Conrad (troj.) legt ihm bei: strik und etzegarn, was an jenes netz der Ran gemahet. noch heutzutage ist fñhr ihn das bild eines voglers oder uhers hergebracht, der dem menschen schlingen legt, oder nach ihm angeht. — 2) lásd erről a fentebb íbesott német regét is (IV Grimm deut. sag. 52): hogy a látogatónba jövő paraszt véletlenül feldőszto a mekakat, azokból a szellemelek kiszabadultak.

mondánkban (gy. 44): a halálbetegem dermedt atya kéri leányát éjszaka melegítendő fel hideg tagjait, a leány a szomszédba mén tűzért, s előtalálja a *fekete lovagot, fekete lovon, fekete kutyával*, ki az ördög; azután a *vörös lovagot, vörös lovon, vörös kutyával*, ki a láng; végre a *fehér lovast, fehér lovon, fehér kutyával*, ki maga a halál; mire visszaszalad atyjának megmondani, az azonnal szörnyet hal¹⁾. E szerint tehát a halál istenségek megjelennek a haldoklóért, hogy őt magukkal vigyék. — De általában itt már különválólag is magától a halál alakja vivő s útra kísérő személyesítésétől, nevezetesen jelenkezik az eszme a halál utáni állapotról, hogy az elhaló legelől is egy *hosszú útra indul*, melyre azért a legszükségesebb eszközök és szerekkel elláttatik. Már a régi pogány temetési legtöbb szertartásoknak ezen eszme szolgál alapul; a halottnak eltakarításakor sírjába adott tárgyaknak st. egyrészt ezen útra, másrészt a jövő élet szükségégeire kellett szolgálni (I. al. és XVIII).

Ezen halál utáni *menetre*, *útra* vonatkoznak már nevezetes régi kifejezéseink s képes szólásaink. Ide tartom mindjárt régi *menny* — *coelum* szavunkat, mely nyilván az ez *élet utáni oda menet*, *utazástól* nevezetett így, mint a *menyasszony*, *menyecske*, *meny*, (*sponsa*, *nurus*), a férjhez menés, az atyai ház elhagyása és egy újba költözés és menettől, valamint a *mén* (ló) katexochen menésétől; hasonlóan például a sanskritb. a világ neve *gagat*, sajátlag *menni* (I. X). Fentebb a halál szó hason szavainkalki értelmezésénél figyelmeztettem már szinte a *hallad* szóra, mennyire az a halálnak az életet *áthalladó* s másvilágba *halladó* tulajdonságára is vonatkozhatnak. Nevezetesen tükröződik még ezen képzet a halott. beszéd kifejezésében (24): *es egym neki munkhi uruzagbele utot* — és adjon neki mennyországbele utat; a mai szölkéstl egészen idegenszerűnek jelenkező kifejezés, miután az sem latin, sem német vagy szláv nyelv — melyeken a keresztényen fogalmak hozzánk átültetettek — sajátsgot nem árul el, csak az e nemű ősi hitnézetre vihető vissza. De így már általában a halálról kifejezések régibb nyelvünkön, a hal. beszéd egy más helyén (16, 17): *isa num így ember mulchotia ez vermet. isa mend ozchuz iarov vogmuc* — nem egy ember múlhatja ez vermet, mind *ahhoz járók* vagyunk: azaz meghalunk; egy 1737 szegedi boszork. pörb. (I. XIV) a kifejezés: „*koporsó jártáig* megfogod banni,“ azaz a halál; tehát az élet is ekkép szépen, mint egy út véve a koporsóig, menet a mennyig, a *halál* mint a *halladás odáig*, a *halandó* mint *halladó*. Rimaynál (216): *könnyebben hághatják mennyországnak útját*. Zrinyinél (zr. 134): a *fenekellen pokolba menő után* küldetik a megöltöt lelke, *hogy még útban érje*. a km. *hosszú út a halál útja* (E. 4319)²⁾. De így már nevezetesen a *tejes út*, az *égi út*, a *hadak útja*, az országút, melyen a halottak, dicsőültek az égbe mennek holtuk után, vitelve rajta az értök küldött szellemek és angyaloktól (I. IX és al.).

Ezen *út* mellett már nevezetesen s megfelelőleg a képzetnek merül fel ismét a tudat is, hogy rajta *lovon*, *szekéren* vitetnek a halottak a másvilágra. Köztudomásul maig még így a *vivő* eszköz, *sellye* (feretrum), melyre a koporsó tötetik, népies neve

1) számos más alakokban tudják még a halált más népek regéi, a középkori hagyományokból ismeretes előállításai, s parodiálása; nevezetes a szép regekről, melyet Grimm (k. u. hm. 3. 72) felhoz, a halált, mielőtt keresztatyát előállítva, ki jötevé istenségként mindaddig megsegíti s megőrzi a gondjába vett gyermeket, míg rendeleto ellen nem tesz, s ezen ellenevétással ő maga eszközi azután halálát. a halálnak a pogány szerbeni ezen szelid képe okozható, hogy az a későbbi népregében a jötevé keresztatyja, őrangyal minőségében jö elő; lásd adalékaimat ehhez a szláv regekről s a hazánkban német-vead gyarmatok Tüdin, Tüdin halálszelleméről közölve zeitschr. f. myth. 1. 262. — 2) a németh. is így, Grimm (803) szerint: *den Tod wird eine wol gebuete und in bau erhaltene strasse zugeschrieben, auf der die toten mit ihm wandern*. mint a régibb német költőknél kifejezésekben: *des Todes pfat wart gebuete. da moht erbuwen der Tot sin straze* st. — e menetről népies képzetre eléggé mutat az adoma is a tájzótár. (130) a fürge cigány sűrőről: a cigányné siratván eltemetett fát, emlegette, um. milyen serény volt, eddig mennyországba felérkezett; mondá az apja: bizony mennyországon is túl futott eddig, a milyen fürge vala.

Mihály lova; a sajtáságos eredetiségű név, ismét csak ezen ősz hitnézetben leli gyarazatát, miután a mint az egyrészt nyelvünkön eredetileg divatozik, úgy másrészt kereszt. hagyomány s legenda mit sem tud sz. Mihálynak tulajdonított lóról; de a nyíre sz. Mihály a halottak lelkeit fogadó angyal¹⁾, nyelvünkön nyilván a kereszt-méggel a pogány halál alakja helyébe lépett, melynek még másvilágra vivő lova léke mellette fenmaradt; valamint a szlávban is hasonlóan a szent Mihály lova neve a *paól mare*, nyilván a *Mora, Morena* pogány halálistennő nevéől. A névvel alakított Jásokban is így kifejezve a halál jelentése, a km. *elvitte a sz. Mihály lova* (E. 5552), az meghalt; Csokonainál (csikóbőrös kul.): de faj engem ide tova — *elvisz a szent hály lova. megrúgta a sz. Mihály lova*, azaz haldoklik; *nehéz sz. Mihály lova pécét meggyógyítani* (D. 1. 93, 2. 112, 51). Valamint tehát az út, melyen a halak a másvilágra mennek a halál útja, melyen őket a másvilágra vezet, kíséri, úgy ő is, halál lova, melyen a halottakat magával viszi, rajta értők megérkeznek, s kiket a megrúg, meghalnak²⁾. Hasonlón láttuk fentebbi mondánkban, a *halált fehér* megérkezni a haldoklóért. Az új görög rege szerint, a túlvilági révész Charonból Charos halálisten, fekete seregével jelenik meg a hegységben átvonulva, ő maga ön ül, az ifjak előtte mennek, az öregek utána, a gyenge korú gyermekek nyergéhez kötve (Grimm 805). Hasonlón a sz. miklósi érmeken, egy lovag alakja, hajánál a nyergébe csatolt gyermekkel (Szerelmey magy. hajd. 1. 4. sz. ábra). Azért már pogány temetési szokások közt, hogy a hőssel lova is eltemetetik, szolgák s lovai ja felett leöletnek, hogy véle menjenek a másvilágra, s uruknak szolgálatjára legyenek útjában s használatára jövő életében, s még a legkésőbbi maradéka e képzetnek a közéskori gyász-ló vitele st. (l. al. és XVIII). Ide szólna még a km. is: *elpatkolni* (2. 49), azaz meghalni. Benickinél (280): *patkollat, messze útra mén*, minő a ál ezen hosszú útján lovoni menet volt.

Egyiránt fen volt úgy látszik a képzet is, hogy nem csak lovon, de szekeren is mennek a halottak a másvilágra. A km. *halál szekere minden bűt bánatot elvisz* (3311), *minden bűnak vége, boldog halál szekere* (E. 1222), *azt akarná, hogy stó szekéren vinnék mennyországba* (Kreszn.)³⁾. A fentebbi mondában Verbőci *es szekéren vitetik*; s Zrínyinél (l. IX) a csatateren elesett hősök, valamint a szűrt agyonütve, kivégzett Lehel és Botond a göncöl szekeren vitelve, szekereznek égbe. A francia néphitben: *carr v. carrikel an ancou*, a lelkek szekere (mem. d. l'nd. celt. 3. 141), melyet a nép lelkekkel rakodtan, s fehér lepellel befödve lát el-míni, s kerekai zörgését a légben véli hallani.

Még terjedtebb volt a régi mythosokban a nézet, hogy a *halottak lelkei a más-égra folyón, vízen mennek át*, mely mintegy az alvilágot a földtől elválasztja. holten mythos szerint a halottak lelkeit Charon viszi szűk csónakon evezve a Styx, heron v. Cocytuson át az alvilágba. minden halottól ezért egy obolost kap, mely e

1) mesélnek hito szerint is a bibliából átvett sz. Mihály a halottak angyala, szinte mérlegelve a megholtak uttal (l. Hammer geisteslehre 6). Ha a Liszycainál (palócd. 84) rege, mikép „László király, Mihály urangyalától lovagolni tanult“ eredeti népies, mutatná, hogy sz. Mihály már sajtáságosan vegyült el az e nemű népies hagyományainkba is; — nevezetesen találom így a Grimmnél felmutatott középkori német költeményekben (796) előállítva, a megholtak lelkeiért küzdelmeket az ördögök s angyalok között, és ábrázolva különösen sz. Mihályt, ki a lelkeket fogadja. — 2) a németben is (Grimm 803) a halál lovon jó, a mondát a nehéz betegségből felgyógyultól, hogy a halál lovának egy mérő zabot áldozott; a szokás is, az új temetőbe legelő lovat elevenen eltemetni, nyilván a jelentéssel, hogy az a halál lova, melyen a halottakat viszi. Hel, a halál istennő dög-halál alkalmával három lábú lován mén körül. De így már a klassicus előállításban, a megholt lovon ábrázolva, melyet egy genus vezet (Grimm 801), minek aztán gyakran jelve csupán a 1676 st. — 3) boldog halál szekere címe Áts, Jenában 1751 kijött, ájtatos halálra buzdító egyházi beszédekét magában foglaló könyvének; hogy a fentebbi szövegek nehezen lesznek értelmezhetők a halottaknak a temetőbe szekeren való kivitelétől, világos, miután ezen szokást népkök, kivéve az egy két fővárost, épen nem ismeri.

célra a halott szájába tétetett (Diodor 1. 90, Virg. Aen. 6. 298, Strabo 8. 373). A germánok és galloknál a lelkek ezen áttevezése a tengerpartról egy szigetre történt (Prokop. d. b. got. 4. 20), és a telem gyakran hajóra téve, kormányzó s evező nélkül a tengerre hocsáttatott, hogy a halott útja megkönnyebbitessék, vagy később legalább a halott hajóban temettetett el, vagy hogy csak sírjába hajócska tétetett, mely az áttevezésre szolgálndott, ha az alvilág folyójához ért (l. Grimmél 790 a számos adatokat). A finnben (kal. 14. 389 s köv.) Tuoni, a halál ország fekete folyója szent hajjai veszik körül Manalát, az alvilágot, melyen keresztül úsznak be a halottak lelkei, és Tuoni fejedelme vassodrony hálójával keríti be őket, hogy vissza ne térhessenek (l. f.). A lappok tavaikon látják elvonulni a halottak lelkeit (Reguly közlése) ¹⁾. Ezen élénkebb emlékek mellett, a legtöbb népeknél még egyes nyomok utalnak a hitre. Így különösen ams rév-pénz, obolos jó elő még majd nem minden népek temetkezési szertartásainál, ámbár ma már többnyire elferdített értelmezéssel; ekkép említi a német néphit (Grimm i. h. abergl. 207); nálunk az oláhokról tudósít Schott (valach. 302), hogy minden halottnak kezébe adatik a pénz; Csaplovics (gem. ung. 2. 307) Turócból értesít a szokásról, hogy a halott pénzzel láttatik el, és egy kenyér szétvágyva a szegények közt osztatik el, azon jelentéssel, hogy a halott ez által a két vámon át, melyen keresztül kell a mennyországba mennie, a szabad menetet kieszközölje. — Népünkél is így már félremagyarázott értelemmel maradt fen, Karcsaynál (u. muz. 496), csallóközi szokás szerint: a kik a halottól félnek, pénzt, krajcárt v. garast tesznek, um. a markába. a tény értelme tehát feledve volna, ámbár a fentartott értelem is igen jól magyarázza azt, a mennyire már közönségesen a temetkezési szertartásokban, a fentebb érintett néphit nyilatkozik, hogy a halottat illőn kell eltakarítani, és az útjára vagy másvilágra szolgáló szükséges dolgokkal ellátni, máskép nem leli nyugtát s visszajöve kísért; a nézet tehát különösen itt a pénzre, mint az útjára legszükségesebbre a vízeni átmenetnél, vonatkozik, melylyel őt megnyugtanni igyekezzenek. Egyszerűn említi már a többi halott körüli teendők közt, egy szegedi közlés is (Debrecenitől gy. 309), hogy a halottnak, midőn már koporsóba tétetett, mind a két szemére pénzdarabot tesznek; valjon elváltva áll ez itt a száj vagy tenyér helyett, vagy hogy még valószínűleg külön saját jelentéssel is birt volna. De ezen rév-pénzen túl is világosabban fenforog egyenesen az eszme egyes hagyományainkban, regéink s mondáinkban; így tartom már ide a víznél (VII) összeállított emlékeket, miszerint pogány korunkban halottaink vizek mellett, vagy egyenesen vizek medrébe temetettek, mint Attiláról a hagyomány szól, és Árpádról, hogy a folyó külszejénél, Taksony pogány módra a Dunánál eltemetetik, s mint az okiratokban felemlített pogány síroka sepulchra paganorum st. vizek mellett jönnek elő; nyilván, hogy ekkép közel legyenek a halottak a tisztító elemhez egyrészt, másrészt pedig a vízhez, folyóhoz, melyen át kellett a másvilágra menniök ²⁾. Hasonlón láttak a fentebbi regékörnél a vízbe ragadt lelkekről, mikép azok a vízi szellemek által halászva, ragadozva, palotáikban üvegek s korsókban st. tartatnak; miben kétségtelenül az alvilágról nézetek, hol a lelkek letartatnak, a halálról, mint ragadozó halászlósi s különösen

1) finn helyről svéd szokásul említi Björkström (de Samsöa monomachia vet. Scandinavor. celebri insula. Aboae 1745. 11 lap), hogy Samsöa finn szigeten (Selandia in confiniis Finlandiae atq. Russiae), mely máskép Unnax-wäg — hunnorum profunda vorago, ubi hunnorum fixae sedes fuerat, ut mond, a mély örvények s vizesések mellett tartattak volna a párbajok, mit azzal magyaráz: nimbrum, et victus protinus post obitum in aulam Othini admittatur, profecto iuxta cataractas Voxen aptissimum inventum locum, unde ex illorum persuasione compendiaria via ad alteram vitam pervenire possent. — 2) mint a fentebbi jegyzetbeni finn-svéd néphit a hunnorum vorago-nál tartott párbajokról, hogy az első az örvény által hamarabb vitessék a másvilágra; Lancelot ófrancia regényb. (1591 kiad. 147) Escalot végrendelete: que son corps fut mis en une nef, richement équipée, que l' on laisserait aller au gré du vent sans conduite. Grimm 791 mondja: herschte der glaube, dass die leiche, preisgegeben dem heiligen meer und den winden von selbst einlaufen würde in das menschlicher führung unabhare land des todes!

a vizen menetrőli képzetek vegyültek már el a fúlasztó vízi szörnyekről s víz alatti otáikróli regékkel. Különösen említi azonban még egy mondánk Majláthnál (167), lép a halottak tengerén egy *vén banya, boszorkány, dióhéjban evez*, s mire a ger közepére ér, a ladikjában lévőket a vízbe veti; a monda ugyan már nem említi, s ez a halottakkal történik, s a fenmaradt eszmét csak alkalmilag köti össze egy ol csodás világokban — mi tehát a *másvilág* is lehet — járó deák kalandjaival; de mutatott értelmére figyelmeztethet már a *halott tenger* ¹⁾, melyen a halottakat halin átvívő charoni személyesség, nálunk tehát igen sajátságosan s megfelelőleg többi meseinknek, egy *boszorkányi* rossz tündérnői alak lett volna. Még világosabban tudnától egy más monda (gy. 140), ámbár nem tudom mennyire eredeti képzetrel, leírva pokolba menetel (l. al.), hogy az ördögök megijedve egy amolyan pokolbajáró mondaszemélyességtől, „a pokol vizén függő lánchídat, um. hirtelen felhúzták, s két ezer zendeig senkit sem bocsájtottak a pokolba;“ e szerint is tehát: a *pokol körül a víz, ilyen át juthatni csak az alvilágba, itt azonban nem hajón, hanem hídon keresztül* ²⁾. Átvívában egy Csangó falu neve: *Pokolpatak* (Jerney ut. 1. 202).

De így már maga ezen híd is ismét egyik nevezetes tárgy, melyről a másvilágba menetrőli számos hitregék szólnak, s nyilván azonos értelemmel jó elő, mint a *hosszú, a folyón, hajón s vámoni átmenet*. Az edda szerint (Snorr. 67) egy arra rendelt őrszi a hídat, melyen a holtak az alvilágba mennek. Élénken említik a moslim hitregék rimam 794, Sale koran einl.): az elholtak lelkei a pokol hídján mennek át, mely vényabb a hajszálnál és élesebb a kardnál, s mind a két oldalán hegyes tüvis bokrok szik körül; Herbelot szerint, vélik, hogy az itélet napján, feneketlen mélység fölé lyezett tüzes vas rúdon kell átmenni, az igazaknak ekkor jó cselekedeteik fognak lábaik tétetni. A zsidó hagyomány szerint is, a hitetleneknek a pokol sodrony-keskenységű híján kell átmenni. — Ide tarthatók nálunk is a nyomok, mint Majláthnál (202) a mondában, hogy a föld alatti sárkányi *alvilágba éles borotva hídon kell átmenni*, lynek borotvái folyást mozognak, úgy, hogy mind azt, mi a hídat éri, azonnal szétgják. Az előbb felhozott mondánk (gy. 140) egyenest, mint láttuk, a *pokol felonó székéjét* említi. Más regékben a *szivárványt* találtuk így felemlítve, mint a *lelkek híját*, melyen a lelkek az égbe mennek; nálunk ezen értelemmel inkább csak mint a *vidék hídjá* áll, de melyen ők is a halandókat s egyet mást, um. magokhoz felhúznak K); de hasonlóan ismét nálunk is az *égbe menő lelkek kapuja* (l. Zrinyi o. i. h.). Más mondák (gy. 43) a pokolban tudnak éles borotva s tüzes vas ágyakról, inkább azonban ír, mint kinzó szerekéről, a mai mondai vonás szerint (l. al.). Nevezetes a finn rege nemű képe (kal. 17. 20): Väinämö a rég megholt Vipunenhez menve az alvilágba, át *aszony tük hegyein, férfi kardok élein s hősök bárdjain viszi keresztül, és vas sztyüt és sarut* kell felöltönie, hogy hozzá juthasson.

Ezen *vas saru v. cipő*, melylyel itt a finn hősnek ellátva kell lenni, hogy az világra az éles kardokon, bárdokon st. átmeheessen, megint egy igen nevezetes halotti ilék; mint a pénz szükséges kellék volt az átvitelre, a vámoni átmenet fűzetésére, a hajó alvilág folyójáni átmenetre, úgy a cipő, a vas saru a halál hosszú útjára, vagy különösen talán az út amaz különös nehézségeire, mint az éles kardos, tüzes vas s borotva-ekkel ellátott hidoni átmenet. Azért hasonlóan az oboloshoz a vám- vagy rév-pénzhez,

talán a dióhéj ladik is? a diónak a halál képzetéveli különös összefüggésre utaltam már így fentebb (VIII): a diófa koporsó hívánata. a km. nem diósdí már a játé, halálra értelmezve. diót dobálai a halott csontjával st. a kis karácsonyi szokás is: dióhéjba borszeszt önteni s meggyújtani, a kis hamarabb kiég, az hamarabb hal meg. vagy több diót egymásután felöltetni, a hanyadik közülök nyíves, jelenti a bekövetkező halál extendejét. — 2) hasonlóan, mint fentebb a „halál szekere“ címe, Áts ájtatos halálra bontású lényvének, talátem egy névtelenül Budán 1738 kijött, a boldog haláliróli egyházi beszédeket tartalmazó könyv címeül alkalmazva: „boldog halálának hajócskájá,“ mik tehát népszerű s járatos miltétek lehettek volna, ha nem csupán latin By címek utánzásai.

az átmenetre szükséges hajóhoz, a *jelvis halotti cipő* is a halottal eltemetett, mint az a pogány sírokban még gyakran előkerül; az óéjszaki hagyomány szerint neve *helskó* – *hel schuh*, a Hel halálistennő, vagy *höllenschuh* a pokol cipője, a németben *todenschuh*¹⁾. Grimm szerint (795) a német tájszólásban maig *todenschuh*nak nevezetik innét a *halotti tisztelet* általában, s különösen a *halotti tor*, vendégség²⁾; s a régék és népszokásban: hogy a gyermekágyban megholt anyának cipőket kell a sírjába tenni, hogy visszajárhasson éjenként gyermekét megszoztatni (l. Stüber sag. d. Elsas. Wolf niederdeut. sag. n. 175, 326). Ezek nyomán ide tartom még szinte homályosb mondai képleteinket. Gaalnál (151): a boldogtalan, átok alatt szenvedőnek addig kell a másvilágokban föld, tűz, víz, szél s légnél járni, míg a tündértől adott *vas saruja* el nem mállik. Valjon ily jelentéssel bír-e, hogy a rosz tündérek (népd. 3. 239 l. IV) *borotva padlózat*on táncolva, minden éjszaka egy pár cipőt elnyőnek; valószínűleg ilyen mondánk *büvös saruja* is, melylyel a mondahős, a „hip hop! ott legyek, a hol akarok“ mondatra, száz mérföldet halad, vagy azonnal célját éri. De nevezetesen tudja még ismét világosan is egy mondánk (Fehértől gy. 76) e sarut a pokollal összefüggőleg, beszélve, hogy az ördögnek oda ígért gyermek, addig kénytelen a pokolba járni és szolgálni, míg az ördögtől kapott *vas saruját* el nem nyövi; a pokolban szenvedő lelkektől kap azonban *írt*, melylyel *megkenve a sarukat*, azok azonnal elmállanak, s szolgálati ideje kitelik; a későbbi mesei pokol s ördögrőli vonások mellett, mennyire jelenkezik még ebben is az eredeti hagyományos alap a halál sarujáról; így találom még a *saru megkenéséről* is, különösen említve Grimmnél (803), hogy a *halál* jön az általa elviendő embernek a *hosszú útra saruit megkenni*; a burgundi népszólás szerint a halál közeledtéről: „*quan la mor vearé graisse no bote*“ – *quand la mort viendra graisser nos bottes*, midőn a halál eljő megkenni csizmáinkat.

Hasonló kellék ezen halál utáni útra a *kestyű* is. A fentebbi finnregében Väinämö így ölt az alvilágba való útjára vas sarut és *kestyüt*; szépen áll a kalevalában (16. 190) a kifejezés is, hogy a halott az alvilágba Tuoni a *halálország fejedelme kalapjától fején*, s *kestyűivel kezein* érkezik meg; a halál tehát nem csak saját készített útján, lován viszi a megholtat, de saruit is megkeni, fejébe teszi kalapját, kezére huzza *kestyűt*. És hasonló tudják ismét szólásaink is, valamint az elvitte a sz. Mihály lova, azaz a halál lova, elpatkolt, azaz megholt, a hosszú útra, azaz a halál útjára ment, úgy szól a haldoklóra a közmondás is: *kezén a kestyű útra indul*, Dugonics szerint (péld. 2. 329) a régieknél, um. annyit tett, mint közelít a halálhoz. S így hasonló a finn halál Tuoni kalapjárólí képzethez, fen lehetett még nálunk is a halál ezen kalapjárólí eszme, melynek már csak nyomát keresem a Dugonicsnál (péld. 2. 56): *férj tette csákóját* közmondáshozí jegyzetben; hol Apor beszéli: „mikor a férfi meghal, fekete bárány süveget vontanak fejébe, úgy tették koporsójába, úgy temették el; a mint hogy most is a temetőben, mikor új sírt ásnak, és régi testeket találnak, olyan süveget láthatunk elrohadva“³⁾. A *jelvis kestyűnek* is azonban, mint a sírba tett obolos, hajó, és sarunak még más jelentése is volt, vonatkozva ismét a halál utáni út nehézségeire, különös körülményeire. Ide vonható ily képzeteket említhetnek még a szláv régék (l. Simiensi pod. 19), hogy a halottaknak másvilágra menet egy *üveghegyre* kell felmászniok, miért éles körmeiknek kell lenni, hogy a síma hegyre feljuthassanak. S élénken beszélik még a lithvan s többi szláv régék tovább (l. Voycicki kl. 2. 134, Narbutt 1. 284): hogy a halottaknak egy meredek hegyre kell menniök, melyen Krive

1) az eddában (Snorri edda 51) valamint naglfar a hajó, mely a világ végéveli vizözörra a halottak körmeiből készül, miért meghagyatik, hogy minden halottak körmei levágattassanak mielőtt eltemetetik, hogy a hajó elkészüljön, úgy a cipő is előző, mely minden időn át összegyűjtött, azon bőr szeletekből készül, melyek az emberek cipői készítésekor a sark s lábujjaknál eltemetettnek. — 2) mint nálunk allegoriatlag: elvitte vagy megrúgta a szent Mihály lova: meghalt v. haldoklik. — 3) l. Csaplovicsnál is gem. v. ung. 2. 309.

az isteni bíró ül; a lithván temetkezési szokás szerint azért a *halottakkal hiuz* vagy *medve körmöket* temetnek el, hogy az által könnyebben juthassanak fel. a gazdag bűnösöknek nehéz a felmenet, s lecsúszva a hegyről, az ez alatt lévő sárkány szét-szaggatja testüket, míg a szegények kedvező szellő által könnyeden, mint a toll vitetnek fel. A hegy neve a lithvanban *anaftelas*, a lengyelben *szklanná gora* – üveghegy. Grimm (700) hozzá tartja a német mesei *üveghegyről* vonásokat (l. k. u. hm. 25), melyről szinte még említvék a nehézségeket, melylyel a mondahősnek feljutni kell, hogy célját érje; de e mellett már a másvilági út tudata elhomályosult. S így áll az még magyar mondáinkban is (Majl. 53 és gy. 143): lóháton versenyt futva kell a síma *üveghegy* tetejére feljutni a nyertesnek, ki a királyleány arát kapja nőül; nevezetesebb fordulatot vesz még ezen mondai, a dolog lényegét, bár ha nem feledett, s a közönséges királyleány aráérti versengésről mondai eszmével felváltott vonás, egy magyarországi szláv népmesében Rimauskinál (pov. 45): itt is ugyan a királyfi arát megy keresni, s eljut a *világ legisleg szélén álló üveghegyhez (sklenni vrch)*, mely síma mint a jég, tiszta mint a szem, tetejében áll a citromfa, melyen három citrom függ, szaguk két mérföldre terjed; a szerencsésnek, ki a hegyre feljuthat, le kell a fa alatt térdelni, s keszt kitárni, ha a citromok neki itélvék, úgy a markába esnek s boldoggá teszik örökre, sem nem éhes, sem nem szomjas, sem nem lát s nem hall s nem örömtől, s a szét vágott citromokból tündér arák állnak elő. Ez utóbbi közönségesb vonás ismét gyakran mondáinkban is (l. népd. 2. 345, gy. 92), de amaz nevezeteseb a boldogságról, melyet én itt ismét az üveghegynél s a rá jutásnál fogva, a másvilág s oda való menetnek, s az által a másvilági boldogság képének tartok, már nem jó elő; a körüle fennmaradt ismereteseb képletök azonban nyilván még amaz, a pogány képzetel feledettnek, keresésére utálnak¹⁾.

Vizsgálatunk nyomán már azonban a kérdésre jövünk, *hol s mi volt ezen halálon túli lét- és lakhely*, hová az elholtakat felszerelve s elkészülve ezen út vitte? — Nyelvünk, mint láttuk, igen nevezetesen épen ezen halál utáni menettől, melyre már az élet is — a látott különös szólások szerint, hogy mindnyájan a veremhez járók vagyunk s koporsó jártáig (l. f.) — mint egy folytonos menetnek, halladásnak tekintetett, a túlvilági ezen létel s helyet a *mennynek* nevezé. Így jó már elő a menny szó *coelum*, *sedes beatorum* értelemben legrégebb nyelvemlékeinkben; a hal. beszédb. (24) *munhi urunag* — mennyei ország v. uraság? a müncheni codexb. (N. E. 3. 23) *menoonoo orunaga st.* Valjon a névnek ezen *országgi* összekötése így jött-e már elő az ősvallási fogalomban, vagy hogy az csak a keresztyén *isten országa*, latin *regnum coelorum*, német *Himmelreich*, szláv *kralovstvi nebeské* utánképzése? Kétségtelenül azonban így létezett a menny név, mint a másvilági *boldogság helyének* elnevezése már ősvallásunkban, miután az így a keresztyéni isten országgi sedes beatorum-róli eszme kifejezésére vétetett át. Így ismerhetett tehát már ősvallásunk egy halálon túli *boldogsági lakhelyt*, hová az igazak, dicsőültek, hősök, boldogok juthattak, s hol *öröm s boldogság* uralkodott, mint a különösen alakított régi közmondás is kifejezi: *öröm tartja mennyországot* (Kreszn.), s az öröm s vigalomra vágyóra mondva: azt akarná, hogy hintó szekéren vinnék mennyországba (u. o.), azaz hogy könnyen akar jutni a nagy örömhöz.

1) J. Grimm 781 az óéjaz. glerhímia (coelum vitreum), a paradicsom, hová a hősök nyargalnak; s a német mondákhani üveghegyeket s palotákat, mint a hősök s tündérek lakhát.

Ezen boldog halálon túli lakhelybeni állapot, az ősz pogány hitnézet szerint, természetesen csupán az e világi földi élet érzéki örömei folytatásaként képzelhető, csak mintegy magasabb fokban, s állandóbb nem mulandó szerencsével. Azért a megholt, eltemetett ehhez képest ismét minden szükségessel ellátatik a jövő életre; nem csak fegyverei, nyílak, kardja, acél, tűzkő st. tétetnek sírjába, de lovai, szolgálai, sőt nejei véle elevenen eltemetettek vagy sírján leületnek, előgettetnek, hogy a másvilágra kövessék s szolgálatára legyenek. Más temetkezési szokások szerint ismét, nem csak a másvilágra teendő útra szükséges eledellel, kenyér s többivel láttatik el, de különféle veteménymag, gyümölcs tétetik sírjába a másvilágoni elvetés s használatul (I. nálunk is ily temetkezési szokásokat XVIII) ¹⁾. Ott az istenek s égi szellemektől fogadva, boldogságukban részesülnek, hasonlóan hozzájuk boldog, gondtalan, örök ifjúságú halhatlan életben részesülnek; magok is, mint a classicus mythosban a herosok, istenektől kegyeltek, félistenekké lesznek, ambrosia s nektárral táplálkoznak, az elysiumi virágok boldog ligetekben mulatnak. Az óészakiban, Odin Valhölljében ahl sert isznak, a valkyriák töltögetik poharaikat. Az amerikai indiánok erről a képzetük szerint: győzhető vadász pagonyokban folytatják vadászataikat, haldús tavakban halásznak, minden vállalatukat szerencsés siker követi, elleneiken győzelmeskedni s uralkodni fognak; azóval bekövetkezik a teljes boldogsági lét, a téjjel mézzel folyó hon, a munkátlan nyugalmas állapot ²⁾.

Valamint azonban ezen boldog mennyei honban csak az istenektől kegyeltek, s igazak, erényesek s különösen a hősök s vitézek — mi a küzdő ókor fő értéke volt — jutnak, úgy ez utóbbiról: a hősök mennybe menete, mennyei laka s életéről élénkebb hitregei nyomokban, még leginkább látjuk nyilatkozni a másvilági életéről pogány nézeteket, melyeket saját hagyományaink is még kiválólag ezen tekintetben tüntetnek fel. A csatában elesett hősök az ókor mythosi képzete szerint

1) hasonlóan a finnben Lencquist (55): in regno mortis Tuoneala eadem omnia atque in terra carmina decant adfuisse: mentio fit non modo piscium mortis, tuonen haukiet, sed etiam hordei ibi crescentis, tamen etra l. ohra. hinc est quod defunctis arcum et sagittas, arma et solita utensilia, aiunt, in sepulcro ad eum reposuisse, atque ipsi cibum et potum obtulisse; quod animos eorum his locis delectari post mortem, in quibus vivi maxime commorabantur. — 2) különösen jó elő Taurinusnál stauromachijában (175 Engl. kiad.) Dózsa pokolba meneténél a mennynek is leírása, melybe Dózsa betekinteni kíván:

Zeglius Elysias animarum praemia valles
perfruitur, iustraque nemus Junonis avernae,

prata, per et blandis depictis floribus hortos,
qua rosa mitescit Sarrano pulchrior ostro,
flumina qua lactis, qua flumina nectaris
ibant.

amne leves fundunt aura redolente susurros.
Nicoleos praesul Zachano sanguine
natus,

interfactorum servilibus agmina duxit.

nosse cupit, votisque suis ductore charonis
qua procerum vidit spatiantem per pis
turbam

mollia qua solvunt faciles violaria ocellos,
qua vel odorifera Panus, qua Mollis leguntur,

qua vel Amaracinum, stirax, opobalsamae, malis
hos inter nivea velatus tempera vitta

ordine primito incessit, bellisque cunctis,

még élénkebben s találólag a további pokolba men-

téről s ottani kínairól leírás. kevésé vagyok ugyan jogosítva a morva születésű Taurinus (Stieröschel) ezen leírásában magyar hagyományos vonást keresni, az egész stauromachijája költői eleme, mint látni, classica költészet viszhangoztatása lévén, mihez még maga is bevallja, hogy Lucanus pharsalláját követte, s mi mellett még nyilván a többi római költőkből is teli marokkal szedgetett phrasissokat s véleok mythosi képeket mind a mellett, valamint ezek között saját keresztényi hitképzetei is felmerülnek; úgy némi azon „aliquid literarumból“ is befolyhatott, melyeket a Dózsa hadáról műve készítésére előlasott volt (elősz. 114: ut finitum quam exitum plebeae furoris huiusmodi ceteraque id genus omnia quo fieri posset compendiosius conscriberem, aliquid literarum furtim transcurrere, quaedam excerptere st.); s melyek már magyar költők lehettek, nem is emlíve azt, mit már esztergomi s erdélyi hivatalkodásában magyar környezetétől hallhatott, az alább felhozandó pokolról leírás, mint általában már Dózsanak pokolbani jártatása különösen, s ny hagyományos, ama pokolba járó Tót s Tar Lörinchez hasonló nyomokra utal. s a mennynek ezen leírásában is jól találkozik előbbi nyomainkkal, hogy az, mint téjjel s mézzel folyó hon iratik le, valamint az utóbb tárgyalandókkal, hogy a csatában elesettek sereggei járnak az elysiumi boldog ligetekben.

egyenesen az *égből emelkednek*. Így ismeri már a hindu mythos a hősök külön mennyországát, s a classicusban a herosokat illetik kitérően az elysium boldog ligetei, a félisteni dicsőség, a csillagokbani apotheosis. Az óéjszaki menny Odin palotája, egyenesen Valhöll, a *val - strages* csatától (és *schildburg*, a hősök vértjeitől), melybe a csatában vitézzel elesett hősök azonnal vitetnek a csaták sorsát intéző, a hősüket körülszállongó valkyriák által. Véresen emelkedik fel a csatáról, számos regékben, a hős s egyenesen Odinhoz nyargal; maga Odin jő meg a bravallai csatában elesett hősökért, s hajón viszi őket Valhöllbe (Grimm 791). Legközönségesebben azonban a valkyriák szállnak le értük. Szépen az Eriksmalban (Frauer valkyr. 5): Odhin megálmodja, hogy a hadakozó Erik hős az nap a Valhöllbe fog jönni; felébreszti az Einheriakat (a már dicsőült hősöket), a padokat elkészítteti, az üvegeket kisikáltatja, bort hozat, s elbeszéli a nagy készületeken megütköző hősöknek, hogy ma nagy vitéz királyokat vár a csatamezőről; valkyriákat küld elejükkbe, hívnák meg s kísérik fel mennyei lakába. A kép önkénytelen emlékeztet régibb költőinknél a csatateren elesett hősök mennybe meneteléről hason szép leírásokra, a mint itt az angyalok szállnak le értük, zenével viszik fel őket, a mennyben öröm támad st. Zrínyinél (zrin. 15én), a csatateren eleső szigeti hős Zrínyi Miklóssért küldi az isten angyalait:

El vala az isten abban az székiben,
(szól): erodj te, Gábriel, mennyei sereggel
nézd osztán hon vannak szigeti vitézek;
az ti kezdetőkön előmbe jñjenek.
alázatossággal szívárvány kapuját
az szép tejes-út is megcifrázta magát,
az göncö-szekere viszi sok fegyverét,
mire Zrínyi Miklós elesett:
dicsérik az istent hangos muzsikával.
földről felemeli gyönyörű szárnyával.
isten eleiben így viszik ezeket,

az honnan világot nézi kegyelmesben . .
erodj Szigethöz erős fegyveres kézzel . .
ha testi köntösből levetkőzik löklök,
Gábriel magával azért egy sereget (elrive) . .
megnyitá előttök . .
látván az nagy istennek sok szép angyalát.
mennyei seregnek könnyebítí terhét.
angyali legio ott azonnal leszáll;
Gábriel bán lelkét két tized magával
és minden angyal visz magával egy lelket,
egész angyali kar szép muzsikát kezdett.

Hasonlóan Rimaynál a hős Balassa Bálint halálára (208):

tsendesség lön mennyben
menj el te Rafael!
az ég megvidula,
mint testi ruhából
mého fel mennyégbé,
nagy hálaadással
föld megzomorodék,

s az isten ekképen
lelkét, még a ki él
rajta sok tűz gyula,
minden tagjaiból
kinn menny megörvendezék.
isten székét meggyüllé,
holtát a vitéznek

kezde szájával szólni . . .
vedd csendesen el tőle . . .
s Rafael elérkezék;
a lélek levetkezék:
sok szép sereg angyal
vigassággal örüle,
siratá, keserűlé.

Listinél (202) Lajos király Mohácsnál elesésére:

. . . elvezetén, s Mohácsnál esetén,
a föld megindula, s az ég is megnyila,
egy lajtorja látszék, kin egy angyal játszék,
kiról az angyalok fel s alá sétálnak,
a földről felvevék, s szárnyakkal emelék

földre felhő ütőzék.
szép tündöklő fényével,
földön áll végével.
lelkek bevitelivel . . .
Lajos király lelkét st. 1).

Igy járnak Dózsa láttára (l. az előbbi jegyz.) az ég vidékein a pór hadban elesett hősök is. De ezen értelemmel áll már a *hadak útja* osillagzat is (l. IX), mint melyen az *elhalt hősök hadai* és seregei vonulnak a másvilágra, valamint még Zrínyi így tudja, hogy

1) értendő, hogy ezekben nem tárgy, de csak némi ezme hasonlatosság forog fen a véleményezett mythoi nyomokkal, amott hitrege, itt keresztényen hősök képek állanak.

rajta és a szivárvány kapuján át vitetnek a göncölszekéren a csatatéren elesett hősök. Ezen magyar hit ismerete s nem csupán krónikási phrasis lesz talán, mit Luitprand (2. 24) kifejezni akar, midőn a Berengar seregei által körülvevett magyar had vezéreit ekkép beszélteti: *quid verendum est nobis tela inter ipsa ruere, morte mortem inferre? viriliter enim pugando occumbere non est mori sed vivere. hanc famam tantam, hanc kleronomiam (i. e. haereditatem), ut a patribus nostris accepimus etiam relinquamus haeredibus.* — Azért a vitéz pogány népek hite szerint, már általában csak a hadban elesett hősök juthattak a mennybe, a *kórágyni halál méltatlannak tekintett*, s kiket e sors ért *testöket megsebesíték*, hogy méltólag a vitézül elesett hőshöz jelenjenek meg a másvilágon ¹⁾. Ily értelemmel tartom ide az Attila haláláról nevezetes adatot, midőn a megholtak testét övéi megsebesítik, panaszolva, hogy a hatalmas hős nem a harcban, de méltatlanul a kórágynon halt meg ²⁾.

Egyike az eziránti legnevezeteseb nézeteknek lehetett e küzdő hős népeknél, hogy az általok ez életben *leölt ellenek, öket a másvilágon szolgálni s uralni fogják*. A hit különös élénk vonással merül fel történeti hagyományunk azon classicus helyéből, hol Leel és Bulcsu kivégeztetésük alkalmával a magyarok haddúlásáról amaz nevezetes mythosai hitet (XI) kifejezik, s midőn a császárt megölik, ismét e tényt is a mély hitregés vonással motíválva és jelentve találjuk (Tur. 2. 25, bud. 56): *tu praecibus ante me, mihi que in alio seculo eris serviturus; mire a krónika magyarázza: est namque fides scythorum, ut quoscunque viventes occiderint, in alio seculo ipsis servire teneantur*³⁾; s mit valóban a magyar néphagyomány is tudna maig, mint láttuk, hogy a göncöl-szekér, Göncöl (Konrád) császár társzekere, melyen most a hősöket a másvilágon szolgálva szekerezi, s mikép megfelelőleg maga az eszköz is, melylyel a hatalmas ellen megöletik a Lehel kürtje a csillagokba helyezve dicsőítették (I. IX és al.). Azért követi a vezérek halálát is a bosszú tor, elfogott egész seregek leöletnek, utána küldve a másvilágra, hogy ott a hőst szolgálják (I. XVIII). Szépen áll így ismét az előbb felhozott Kriksmalben (Frauer 7), hogy midőn Odin a Valhöllben felparancsolja az einheriakat, a dicsőült hősöket, a hős Erik király fogadására, ezek fogadva a csatatérről jövőt, megsérteli büszkeséggel Odin ünnepélyes fogadása miatt, melyet a hősnek mások felett készit, kérdezik őt, hány királyt hoz magával; büszkén felel a hős: ötöt, én magam vagyok s hatodik, t. i. kit szolgálni fognak a többi általam legyőzöttek. Mone (symb. 1. 109) a hitet különösen kiemeli az esthek, lievek és finnekről. Az amerikai indian Delaver Pavne st. népségekről is tudomásul van, hogy mennél több leszelt koponyát (skalp) fűzhet övére, annál nagyobb hatalom s dicsőségre tart igényt, nem csak vitézségéért, de a hitnél fogva is, hogy az általa lekoponyáztak a másvilágon szolgálni fogják ⁴⁾.

1) Becker et Savenius d. ludis prisc. Scandianor. palaestr. Aboae 1808 (4): *heroicam cruentamque tantummodo mortem honestam et nobilem arbitratos, quam oppetebant, nunc acerrimis pugnis, nunc in flammis rogorum voracibus, nunc ex rupibus praeruptis (Altstupor), nunc in foveis serpentum, ubi cantus non cecinisse narrantur triumphales: sin vero tale quid ipsis non obtigisset, morbo mortali implicatus corpus suum mucrone hastae notari jussisse, quo melius accepti beatorum intrarent aulam (valhall).* — 2) a hit nyilván eredetibb tudattal v. felfogással Jornandes erről tudósítása ellenében, így jó elő Calanaundi (Attila Bél adparat. 1. 140): *faciem regis profundis replevere vulneribus, et se lanceolis et phlebotomis concidentes, vulnera quae regio cadaveri intulerant, repleverunt, ut praeliator et tantus rex non feminis lachrimis, sed virili sanguine lugeretur; ezen utóbbi említi csak Jornandes Attila emberét megsebesítéséről, mire már jól vevé észre Bél is I. h. hogy azért történt az ő megsebeszése is, nehogy a vitéz s harcos seb nélkül haljon meg (I. a helyet bővebb. tárgyalva XVIII).* — 3) az adat valódi hagyományos történetre alapját legjobban tanúsítja a krónikai históriai írás általi kétségbe vonása (Kéza 1. 1): *quidam fabulose asseverant, quod caesari praesentati, unus illorum, cum tuba in caput ipsum caesarem occidisset, qui sane fabula verosimili adversatur, nam personae criminosae ligatis manibus conspectui principum praesentantur.* — 4) ezen koponyázás, skalpirozás általában már ös és velünk elvegyülő népek mythosai örökös szokásaiba ér fel; nem csak Siva, mint a halál istenség díszét teszi a koponya-koszorú nyakában, de s Herodotónál ἀποσχυδίζω Suldánál, σχυδίζω Hesychionnál skytha szokásul magyarázva; hogy később is

Az *ellenekeni ezen uralkodás* s hatalom tevė tehát az őskor jövő túlvilági életének boldogságát s dicsőségét, valamint az a földön a hős küzdő népek célja s legfőbb dicsősége volt; de egyiránt szinte, valamint a földi élet dicsősége a *hadakban, hős küzdelemben állott*, úgy hitték azt még tovább is a *másvilágon folytatni*, melynek örömei közé tarták, hogy ott folytonosan *gyűzelmesen fognak elleneikkel hadakozni* ¹⁾. Nevezetesen tartá fel ez eszmét is a néphit, összefüggőleg bizonyos rendkívüli égi s természeti tünemények jelenségeivel, melyekben mindenkor a mennyben levő hősök csatáit vélte látni; nálunk őskorunktól kezdve, úgy látszik, az újabb időkig az eszme igen élénken nyilatkozik feljegyzéseinkben. A kazar-bolgár népnéli követsége leírásában tudósít már Ibn Foszlán egy ily égi tüneményről s a római néphitről (Jern. 842 tadt. 1. 168): a nap lementé után, um. az égaljat veresleni látá, morajt és hangokat hallott a légben, felette tüzes felhő úszott az égen, melyből hasonló hang s moraj hangzott, mintha lovak s ember alakok robogtak volna, kezükben lándzsák- s kardokkal. mire egy másik felhő is kerekedett, um. melyben szinte levon ülő fegyveres embereket szemlélének; ez rárohant az előbbire, mint lovagcsapat rohanni szokott a másikra. a látványtól annyira megrémültek, hogy imádkozni készültek, de a bolgárok kinevették őket; és a tüneményt végre a király úgy magyarázá nekik, hogy *őseik hite szerint* (ők már ekkor t. i. az islam követői voltak, mint a belőlők hívált ismaelita, bolgár rokon nemzetiségünk), azon alakok a daemonok imádói s más hitetlenek, kik minden este *egymással viaskodnak*, s hogy ezt régtől szüntelen teszik. Hasonlón merül fel az attila-kori rendkívüli események feljegyzése közt a képzet az ég rendkívüli tüneményeiben látott égi viadalról; a catalauni csata előjelei közt így áll (Oláh At. 124): *coelum cruento hiatu apertum, mutuis hastis ignitis id oblique scindentibus*. Gyakrabban találjuk ennek is nyomait a későbbi belzavarok és török háborúk idejéből feljegyzésekben. A chron. Fuchs-Lup. Oltard. (1. 218): ad a. 1604, 25 mart. passim in aëre sereno coelo auditi sunt strepitus, tamquam disporum machinarum et sclopotorum, tanti, ut homines se in facies et genua projecerint, alta voce clamantes et orantes, seque deo commendantes, existimantes extremum adesse diem, aut singulari clade sibi peritandum esse. Kraus erdélyi emlékkönyvéb. (mag. f. gesch. siebenbürg. 2. 226) Báthori Gáb. kapitánya Ördögh Boldizsárral látta: „umb mitnacht ersieht ungefehr ein erschreckliges himmels zeichen, untter andern aber gegen der sonne untergang zween brennende heere zusammen stossen und streiten.“ Cseréynél (hist. 225): „magyarország. Pécs város táján csoda jelenések látcottanak vala: nagy öreg tüzes oszlopok függöttek le az égből . . . a hegyeken nagy tüzes seregek tizenhét nap s éjjel látcottanak, kik szörnyű ropogással egymás ellen harcoltanak.“ Hasonlón vélik a lettek (Narbutt 124, Hanusch 273) az éjszaki fényt a lelkek harcai által előidézettnék, s

szemzetlakkal rokon népeknél divatozott, a fact. ungariae magna adata (Endl. 256) mutatja: in redeundo de praedicta Ungaria transivit regnum Morduanorum, qui sunt pagani et adeo homines crudeles, quod pro nihilo reputetur homo, qui multos homines non occidit, et cum aliquis in via procedit, eorum hominum capita quos occidit, coram ipso portantur, et quanto plures coram uno quoque portantur capita, tanto melior reputatur. de capitibus vero hominum scyphos faciunt, et libentius inde bibunt. uxorem ducere non permittitur, qui homines non occidit. (Így kérdi az óéjsz. egységében (48), leendő a kezre vágó hőst a királyleány: ha látta-e már a hollókat a holtak tetemén? s válaszára: „véres hardemat a merre járok sebzívó sasok követik“ lesz csak nevéjé). A felhozott az. miklósi régiségek közt egy császársal ábráján, a lovas nyergéhez ismét egy ily emberfő van csatolva (Szerelmey i. h. 1. fűz.). a h. m. is: tarisznyára rakja a fejeket (I. Dug. 1. 40), és ennek, mint régi magyar szokásnak, egy adománvált találé magyarázatát. I. a halottak koponyáiról még alább a pokolnál, és a belőlők készült serlegéről (XVII). —

1) Becker et Savonius (Ind. scand. i. h. 4): ubi (valhall) luctationem cum heroibus defunctis inter iucundissima vitam futurae oblectamenta posuerunt. quare nonnulli heroum moribundi, ad Othium se luctatum festinaturos dixerunt, a propinquare significabant mortem. Az indiánoknál s az erősebbektől elyomott gyengébb vad népeknél is a hit, hogy a másvilágon hős elődeikkel egyesítve le fogják győzni ellenüket.

láltára maig a felkiáltás: johdi kaujahs – a szellemek harcolnak, kurru lauszku dwech seles kaujahs – az elesett hősök lelkei egymással viaskodnak. A finnek ilyenkor Turisias a hadisten dobját hallják pörgegni a légben, és (Lencq. 30, 27) a fulgur autumnale – kalevan miecka: a hős Kaleva kardja villogása ¹⁾). Nevezetesen nyelvünkön maig az égi háború – *procella, tempestas*. De a hadak útja csillagzat nevében is már nyilván ezen jelentés is felmerülhet, hogy a csillagokban szekerező s nyargaló hősök rajta folytatják seregeikkel hadaikat; a minthogy a Csabárolí fentebbi székely rege (I. XI) így tudja, hogy Csaba a hadak útján jó le seregével övéi segítségére. S ily értelemmel is áll ismét, hogy Attila elesett vitézei a catalauni csatatéren, és Csaba tábora Csaba-mezején feltámadva küzdenek elleneikkel az éjen át.

Tudta azonban hitregénk a hősök, bölcs táltosok st. túlvilági dicsőséget a magasztos képzzettel is, hogy azok a csillagokba helyesve, — hasonlóan a classicus mythos hőseihez: Herakles Theseus, Jason, Orion, Erichthonios, Kanopos s többihez — a csillagokban honolnak, laknak, ragyognak, fénylenek, csillag szekeren, csillag úton vitetnek s járnak, csillag tátosokon nyargalnak, mint Lehel, Bulcsu és László göncöl- s lászló-szekerén. sőt hasonlóan amazokhoz egyes tagjaik, méneik, szekereik, eszkhözök is a csillagokba helyezvők, mint Mátyás szeme, Lehel s Mátyás kürtje, a táltos Göncöl szekere, a táltosok st. (IX). Pedig ezek csak a fenmaradt töredékek, az elhalaványult nyomok, melyek épen csak teljes biztossággal gyanítani engedik, mily dúsán bírhatta mythosunk dicsőült hőseit a csillagzatok képleteiben.

De ezen égi, mennyei boldogsághely, mint mondók, kiválólag már csupán a dicsőült hősöket, vitézeket, a nép dicsőítette fejedelmeket, bölcseket, a csatában elesett hősöket illeté; s míg a mythosok ezeket juttatják az elysiumba, valböllbe, mennybe, mellettek a többi halandók, a kórágyon elholtak lelkei számára egy külön halál utáni tartózkodási helyet említenek. Így áll némileg amaz elyseum és valböll ellenében a hades és tartaros, a höll s niflheimr, s míg amaz az égi, föld feletti világos, ragyogó, fényes lakkint képzzetett, emez, mint föld alatti, homályos, sötét tartózkodási hely állttatott elő; sőt ezentúl is még, hol csupán egy nyugalmas, öröm és szenvedés nélküli, bús és csendes halál utáni állapotról tudat létezett, tud még, úgy látszik, a mythos külön másvilági szenvedési helyekről is, minő sajátlag a tartaros a classicus mythosban ²⁾).

Valjon a boldogsághely, a menny mellett birt-e ő s mythosunk is még egy más halál utáni tartózkodási hely tudatával? Mai s ismert régibb nyelvünk is már, a mennyet, mint halál utáni boldogság honával ellentézetett egy ily helynek, a keresztyéni mai fogalmat kifejező pokolon kívül más nevét nem ismeri. Így jó elő már az keresztyénységünk első korából; a hal. besz. *puolneo feso, pokolnak fesse vagy vesse, inferni periculum v. expansus*? A szónak a szláv *pekel, peklo* – infernus, pokol névvel azonossága, annak a keresztyén hit felvételével a szláv nyelvöli átvétele s elkölcsö-

1) Grimm (798) ezen éjszaki fény st. égi tűnemények képletei nélkül említi így a szellemek, lelkek csatá a másvilágon, mi a nyomok szerint, melyeket ad, már későbbi, a lelkek üdvét illető jó- és rosszszellemek küzdelmekint jó elő, s így a mythos nem tudom ismerte-e azt. — 2) nyilván ilyen különbség a hades és tartaros között, mert míg az első Homernál a hősök lakhelye is, addig a tartaros az istenek Álmi kébilincselve tartott gigasok s más hárhozattal büntetett halandók szenvedés helye. a német höll is így a kórágyon megholtak bús nyughelye, míg regéik a másvilágon külön szenvedésről szinte tudai látszanak; mind ezen helyek azonban már a föld, tengerek s vizek alá, vagy legalább ezek által elkerítve képzzetett — mint a finn *manala* — földalja vagy tuonela a fekete folyó alatt, a hades is a tenger alatt, a háber schein — infernus, a római lapis manalis alatt levő föld alatti mundus, egyiránt szomorú tartózkodási helyeknek tartattak, s így az átmenetben értelmük a mai infernus, pokol fogalmával olvagyók.

ére figyelmeztetne, és pedig annál inkább, mert az a szlávban teljes összefüggéssel vezetékesen mythosilag alakul; miért a szónak a szláv mythosbani mélyebb vizsgálatába szakodván, úgy találom egyszersmind azonban, hogy a név még sajátlag azontúl általános mythosi érvényességgel merül fel, s mythosunk számára is ezen utóbbi eredetibb eljeb alapon sokkal megfejtőbb értelem s jelentéssel közvetíthető. Adom azért itt xétra, vizsgálatom legszükségesebb fonalai szövésével az eredményeket, melyekből mindenki maga megítélheti, mennyire volt sajátja mythosunknak a kérdésben lévő név fogalom.

A szláv *peklo*, *pieklo* a halottak alvilága volt a szláv mythosban, mely egy e vü külön: *Peklo-bog*, *Pekellos*, *Pikkelos*, *Pikollos* istenséggel bírt. Eckehard on. Juterbooc. 80) tudósítása szerint: *Pikollos deus inferorum apud slavos erat, qui nasis oli Pekelnobog*, bohemis vero *Peklo* et *Pieklo* vocabatur. az ő hatalma alatt ottak a halottak és az alvilág; mint ilyen azért a szláv mythologok a hindu Sivalal hasonlítják össze, ki szinte kitünőleg a halál és az alvilág istene. valamint Siva ennek eül halálfő-sort felfűzve, nyakdíszként visel (sokszor rövidítve ennek jeleül csupán rom, úgymint ember, ló s tehén koponyát), hasonlóan Hanusch (219) szerint, halál-ikel állítottatott elő *Pekellos* is. és valamint Siva csupán félelmet s nem szeretetet nyel tisztelődől, úgy, Hartknoch (134) szerint, a porosz tudósítások *Pikollosnak* is iszólo jellemet tulajdonítanak; durván szokta volt a gazdagokat megtámadni, ha ottakért nem áldoztak neki, és ha ezen intését megvetették, harmadszori megjelenésor, úgy mond, csak halállal s vérrel volt engesztelhető. Egyiránt hasonlítatik már *stoval* is (l. *Nerusieviczet* Hanuschnál 410), ki szinte az *orcus* és *tartaros* felett ukodik, s kívül már névre nézve is némileg találkozik; mint *Plutonak* nőül *Proserpina* ajdonítottatik, úgy a lithvan mondák (Narbutt 244) *Pokole*, az alvilág királya *Nijola* rü nejeről is tudnának még. És *Hitzig* (myth. d. philist. 301) tovább még a philistimél is egy hason *Pikol* nevű halál istenségről nyomokat talál, s azokat egyenesen a rokonsághoz tartja.

Ennél fogva már eddig is a vizsgálat e mythosnak legalább is általános indo-ropai, ha nem tágabb elszármazására utal. És csakugyan annak már alapja is elő áll *pokolnak* sanskrit *patal*, *patala* (hölle) nevében, mely nem csak hasonló a *pekellohoz*, véle azonosnak is mutatkozik, miután a szláv tudósítások szerint a szó és név ezen mája is előjönne a szlávban. Hartknoch (145) szerint: az óporoszoknál *Pekellos*, *tellos*, máskép *Patellosnak* is neveztetett volna, és *Strykowski* (153) is a *diabelski zello* – ürdögi *Patello* szólásmódot említi. Míg másrészt már a hellen mythos *Pekel-sali* érintkező *Plutoja*, nyilván ezen eredeti sanskrit *patalhoz* eredetre nézve közelebb. Miért *Hitzig* a philistei *Pikolt* egyenest ezen eredetből hasonló elszármazásnak tja, mint a szláv rokon *Pekello* s *Pikello* neveket.

Az alap tehát a sanskrit *patal* vagy hozzá hasonló ős szó volna, s ezen *patal* szó gy *pat* gyökre volnának visszaviendők az elszármazások. Mi mellett én most mindjárt előzhetőnek vélem, az úgy látszik, későbbi elszármazású, s általam még lejjebb majd szemezve, tárgyalni megkísérendő *pekello* és *pokol* szavainkat, és egyenest a *pat* ök nyomán akarom egy előmbe erősen feltoluló ily értelmű szavunkat tárgyalni: ez ismeretes *pat-var* szavunk volna. Egy tekintet szótárainkba s figyelem a szó mai használatára meggyőzhet bennünket, hogy a szó eredeti értelmét veszve forog fen dünk mai értelmeiben; a műveltebb írási nyelvben szinte már, hasonlóan mint valasany erősebb s kizárólagos mythosi neveink, melyek újabb vallásunkba át nem hoztak, ma épen nem, a közbeszédben pedig elferdített s bizonytalan értelemmel használva. Itárainkban közönséges értelmezése: *patvar* – *capillum*, *calumnia* – *gáncs* ¹⁾,

¹⁾ *patvar* – *capillum* – *calumnia* – *gáncs* ¹⁾

mint Calop. magy. Molnár és Kresznerics magyarázzák; de mit én nem a szó értelmének akarok sajátlag tartani, mintha t. i. a patvar annyi volna, mint gáncs, calumnia, hanem hogy annak mondása, használata, alkalmazása, kifejezése valamire volna a gáncsolás magában, a calumnia, a szítók, a szidalmazás; mit legjobban tanúsíthat maig a szónak így szítók, szidalmazáskint használata: *patvar vigyen, patvar tudja, mi a patvar, menj a patvarba!* melyek amint egyfelül egészen azonosaknak mutatkoznak, a már eléggé látott hasonló mythosi nevek s fogalmakkal alakult imprecatiókkal, mint *ördög vigye, fene tudja, manó hordja, mi a guta, menj a pokolba st.* s az által teljesen hasonló mythosi rosz jelentésére utalnak, a minthogy már jellemzetesen állnak így homonymumokkint a közmondásban: *mind egy pokol, ördög, fene, patvar, guta* (D. 1. 70), — úgy másfelül semmi értelmet sem adhatnának amaz *gáncs* jelentéssel, mert mit jelentene: vigyen a gáncs, tudja a gáncs, menj a gáncsba, ha csak a gáncs személyesítést nem vesszük fel, a főlények személyesítésében is annyira hiányos mythológiánkba. Fennvannak azonban még a patvarnak, nyilván feledett mai értelmezései közt némelyek, melyek még régibb jelentése nyomát élénkebben fentarták: így a *patvaros* — *sykophantismus*-vali (Kreszn.) kötes jelentésű magyarázata mellett, még az igen találó magyarázat áll Simainál (felh. Kreszn. 2. 122), hogy a patvarnak mondatik azon *rejtekhely*, hová a szabók a nyiradékokat hányják; s hasonlóan a tájszótárban: „*patvar*, a kovácműhelyben az apró vas daraboknak, a kukollákban pedig a maradék törkölynek bizonyos edényekben *összegyűjtögetés* (? jobban, a leírás következtében, azon hely, hová az elvetett, összegyűjtött *tétetik*), innét mondatik, um. *jó lesz a patvarba, vessétek a patvarba, patvar vigye.*” E szerint tehát nyilván *általában a rejtekhely, hová a haszonvehetetlen, elhasznált töredék darabok, nyiradék, kisajtolt törköly, elhasznált holmi st. vettetik*; s a szó fennmaradt ezen értelme nem utalhatna-e már egyenesen azon *rejtekhelyre, hová az életre már haszonvehetetlen s kelletlenné lett, vagy általában az életből kimált testek és lelkek jutottak?*

Mi mellett már feltűnőnek találok, hogy néhány helységek nevei, melyek mellett ősz magyar *pogány sírhelyek* nyomoztatnak, *Pat* gyökszóval jönnek elő, mint *Pát-ka és Pák-ozd*, hol Horvát István (rajz. 74 szak.) *magyar sírhalmokat tud. Bat-ta* mellett ismét az Érdi által (847 akad. ért. 252) felfedezett *hún nekropolis*. S nem kétkem, hogy számos hason helyneveinkben ez keresendő, mint: *Pat-halom* f. Somogyb. (Kresznerics szerint 2. 121: hodie Patalom), *Pat-ony, Pat-ona* (Pat hona?) Veszpr. s Győr. *Pata háza* Győr. *Pató háza* Szatm. számos *Pata* Bihar, Heves, Somogy, Veszprémben; *Pat-aj* (Pat alj?) Pestb. *Patas* Győr. *Patas fa* Somogyb. *Pallas* Tolnában. Néhánya már mint *Pat halom, Pat háza, hona, alja, Pátás*, nyilván a halotti sír vagy temető helyre vehető összetételekkel jó elő, míg a legtöbb egyszerű a Patnak mondatik; mit én legjobban a német *höhle, üreg* értelmével tudnék magyarázni, a mint a németben innét a *hölle* egyiránt a túlvilági *pokol*, és *rejtekhely-kuckó*. miszerint tehát hasonlóan a *pat, pat-var* is sajátlag a túlvilági rejtekhely volna, s ennek értelme nyomán nem csak a halottak rejtekhelyét, a sírhalmot jelentheté, de a közszólásban idővel feledett sajátlagi értelme mellett a haszonvehetlen töredék, elhánt tárgyak, a szemét rejtekhelye elnevezéseül szolgált. mennyire megfelelőnek azután a szó ezen értelmének a *halom-, hon-, ház-vari st. összetételei*, mindenki beláthatja; így bírjuk a sír szónál is, — mely szinte nyilván üreget jelent, mint alább illető helyén látandjuk (l. XVIII) — a *halom*, már magával a *halál* szóval *fontosabb*

v eszekeedés értelmével kezd divni, Listinél (moh. 109) különösen áll: *összevesző patvar, ma b* ezen veszekeedés (hader, zwistigkeit, zanken, hadern, streitsucht) értelmében, a *patvar* magán *állig* állg, s csak a *pörpatvarral* összetétellel *használatos*. a *patvar* *hódó* bizonyosan nem *csupán* *veszeke-*

összefüggésbe hozott összetételt. Legnevezetesebb összetétele azonban a *var* vagy *vár* szóval jő elő, melyvel összeolvadva ma, mint egy szót a *patvar*-t birjuk, s ezen összetételre tárgyalást még lejjebb a véle hasonló *pitvar* szónál vizsgálatra hagyom fel. — Nem tudom vannak-e és mily összefüggésben értelemvesztett homályos szavunkkal, a többi *pat* gyöki képzések s származékok értelmei? a legközöségesebb a: *pata*, mint azt a ló, állat körömrre (huf) vesszük, s a mint az élénken a *pathó* (solea), patkolni st. szavakban divatozik, különösen ismét a szláv *peta*, *pata* – sark-ra figyelmeztet, mi mellett azonban az már nálunk élénkebben a patkol, patkolni-ban divatozik, mit a szláv nyelv így tovább a szónál nem tud; mind a mellett értelménél fogva, mint látni, kevésbé volna ide tartható, s még is mennyire kísértetbe jövök már ezt is ide tartani, ama fentebbi nevezetes közmondásos kifejezésnél fogva: *elpatkolni*, azaz meghalni, mint az egyértelműleg az elragadta a szent Mihály lova, útra készül, s többi a halálra értett szólásokkal, s különösen a halál útjáni lovon, a halál lováni menettel tökéletesen azonosul. Találóbak lehetnek még talán a *pathány*, *pate*-csiga (a kukac is, mely cserébogárrá lesz l. tájszót.) állat nevek, ezen állatok földbe lakó s túró st. tulajdonságánál fogva; miben ismét a hason szláv *počkaň* (ratte) is megint felmerül, volna-e a folytonos találkozás ezekben is ne tán ős szói? Onomatopoeiticus hangutánzó kifejezésül vélném, lesznek veendő a még felhozható többi szavak, mint *patog*, *patogás* – *strepitus*, *crepitus*, *fragor*; *pitteg* *patog*; *pátélni* – *cerni*, *patélló* – *sulyok*, *mosófa*, *pating* – *száj*, *foglaló* (vinculum, lorum, a tájszót. melyvel az ekét a taligához foglalják), *pátészni*, másképp csürköl játszani, gyermekjáték neve (Kreszn.), *patyókálni* (tájszót.), ruhával egészen betakargatni, um. úgy, hogy arca se legyen látható (mi tehát ismét a rejtezésre találna, ha nem volna a patyolat finom vászon (battist) kendőtől származtatandó). és végre a *patak* – fluvius, rivus, bach, mely a hason szláv *potok* szóval ismét rokon, minél fogva itt megint nem csak ős szói rokonság, de a másvilágrai folyóni azon átmenetről értelemnek felvétele s véleményezésére volna képes csábitani.

Sőt mint a *pata*ból eredő *patellos*, *pekellos* st. mellett, egy *pikol* formát is találunk (mint nálunk is a *patog* mellett *pitteg* áll), úgy *patvar* szavunkhoz hasonlóan még egy *pitvar* szavat is birunk, melynek mai értelme: *atrium*, *triclinium*, *vestibulum*, *vorhof*, *vorhalle*; mi tehát még tökéletesen kifejezné ama halál utáni lét helyeiről fogalmat, minők a *patala*, *hades*, *hiell*, melyek sajátlag mintegy *előcsarnokai* voltak a mennyei valhüll, *elysiumi* st. boldogságnak, hová csak a dicsőültek jutottak, vagy mint a bibliai *limbus*, hol az ős atyák lelkei várakoztak a boldogabb mennyei honba való átmenetre; nyelvünkön ezen utóbbi *limbus* a bibliai áttételekben különösen már a *tornác*, *pokol tornácá*-val fordítottatott. S én, ekkép véve a szavat, benne ismét magyar mythosi hitképzetet kereselek, miután a *tornác* szó a *tor*-ra figyelmeztet, tehát a *halottak megtorlásáról hitre* (l. XVIII), melyről még alább sok nevezetesebb tud hagyományunk; és miszerint ezen *tornác*, *atrium*, *másvilági azon léthely* lett volna tehát, hol a mennybe menetre még *megtorlásra váró*, *megtorlást ohajtó lelkek* vártak, vagy hogy ott másvilági küzdelmeik s hadaikkal igyekeztek magokat megtorolni? s így lopódzott volna bé ismét benne egy töredék darabka őspogány hitbéli fogalom és szó észrevétlenül a *limbus* fordítása által magyar bibliánkba; és a szó ismét nem kevésbé erősül szinte a *Torna* helynevek által, minők a *Torna-álya* f. Gömörb. *Torna Ádás p.* Borsodb. — Azonban a *pitvar* szavunk *pit* gyöke szinte egy idevágó s már előbb a hajnalnál (IX) kifejtett értelemmel merül fel, a *pitmaltat* a kétése hajnali világ, a szürkület lévén (hasonlón, mint a *patog* – *fragor*, *crepitus* a *pitmánlik* is még, mint láttuk, *döbög*, *dörög*). miszerint tehát ismét találkozánk értelme a hülle s hadesi halál utáni rejtekhelyekről képzettel, hol ily homályos, ködös szürkületben léteztek az elhottak lelkei, várva talán a *pitmaltat*ban mindinkább feljüendő hajnal s nap világosságát? még ellenében a *patvar* talán, mint az *örökös sötétség*, és rejtekhely, hasonlóan

az orous és tartaroshoz, állott? Nevezetesen alakul ismét ezen *pit* szavunk is a *var* összetétellel, egészen hasonlóan a *patvar*hoz: *pitvar*, mi a két szó közt egy betű híján már teljes hasonlatot ad, a nélkül azonban, hogy az másképp értelemre nézve fen lenne vagy kimutatható volna, mint épen csak ezen mythosi értelemvizsgálat nyomán. Nem ismeretlen ugyan előttem, hogy a *pitvar* szó így, valamint a *patvar* is már szláv származékul tartható, hasonlóan az *udvar*hoz; de mily joggal? az *atrium*, *vorhof*, szláv *pitvor* nevét csak a magyarországi szláv szótárban találom így, a cseh, lengyel st. nem ismeri, de ismer egy *pitvora*-t és *potvora*-t, sajátlag *szörny*, *torz-alak*, *karrikatur* értelemmel (a *po* - ál, után és *var* arc-tól); melyet nehezen lehet *patvar* szavunk még csak azon elszármaztatott mai *gáncs*, *pör* értelemeihez is tartani, s annál kevésbé ama *rejtekhely* eredetibb jelentéséhez, a *pitvar*hoz (*atrium*) pedig, mint látni, már épen nem; ehhez közelebb állna a szláv összetett s használaton kívüli (tehát általank el nem kölcsönözhető) *prídvor* - mellék udvar (Jancsovicznál, *vorhof* Konečnínál); de itt már sajátlag az *udvar* szónak a szláv *dvor*-től elkölcsönzése volna a lényeges (a *pri* csak a „mellék“ particula); melynek ellenébe *udvar* szavunk eredetisége mellett már másol fogok a nevezetes *üd* gyökünknél fogva (XVII) a küzdésre lépni, s itt szívesen elálllok a fentebbiek kitünő saját eredetisége mellett az *üd*, s *üd-vár* st. további túlvilági léthelyek neveire, bár mily jól alkalmazható véleményezésektől, ne hogy túlzónak találtsam. De ha *pit* és *pat* szavainkat oly teljes és felismerhető értelmekkel tárgyunkra megfelelőeknek találtuk, valjon a *var* szóvali összetételükben lehet-e habozni azok eredetiségére s megfelelő értelmére nézve; nem bírjuk-e még mint egyik legrégibb szavunkat, egész a hún s avar nyelvemlékekig felterjedő nyomokban a *var* szavat, mint nyelvünk egyik nevezetes szavat, mely eredeti *hely*, *ház*, *lak*, s innét *nép*-név és kataxochen ily lak, azaz megerősített hely a *var* arx értelmével *dvik*, összefüggőleg nemzetünk s népünk történelmi töredék első névnyomai kezdetétől a *Amni-var*, *varchun* - *varkony* (- *varkün*) st. nevekben, a *var* s *vármegye* régi s eredeti szavakban. S lehet-e jobb összetétel ama *pit* s *pat* szavakra, mint túlvilági léthely jelentését adó nevekre nézve, mint a *var* szó, miszerint tehát a másvilági lakhely is hasonlóan csak a földi lakhely a várhoz szinte *várnak* nevezetett, képzelhető. A *patvar* tehát így lett volna az *orcus*, *tartaros* a *rejtekvár*, hová a rosszak, hasznavehetetlenek testei v. lelkei elhanyattak; honnét a roszkivánat: *patvar* vigyen, menj a *patvar*ba, egyértelműleg áll az ördög vigyen, menj pokolba szidalmazással, s az így *gáncs*, *calumnia*, *szitok* s veszekedés mondatává lesz; valamint a helyek is, hová a haszontalan nyiradék, törköly s szemét hanyatik, még innét *patvarnak* nevezetnek; ellenében vagy mellette áll még *pitvar*, az előcsarnok, a nem teljes setétség, de a szürkület, virradat vára, a menny előcsarnoka, tornáca, hol megtorlás, bajvívás áll, meg mint az előudvarban, az üdv, üdülés, nyugalom várában várnak az üdvre a megholtak lelkei?

Igy bírnók tehát nyelvünkön a hindu-europai nyelveken elszármazott *sanskrit* gyöki *pat*talhoz, s a benne tükröződő vallási fogalomhoz egészen hasonló alak- s értelemmel bíró szavat; és pedig mely, mint láttuk, amazoknál sokkal közelebb áll az eredeti formához, s még dús eredeti értelemmel is s öntudattal jelentkezik tehát, holott amazok már nagyobbára benső felismerhető ily értelmeket vesztek, s csupán mint tárgy-nevek maradtak fen; mi tehát egyszersmind arra bizonyítana, hogy szavunk, valamint nyelvünk egy közelebbi, eredetibb viszonyba áll egy őss, a *sanskrit*tal testvérileg rokon volt nyelvhez, mint amazok a *sanskrit*hoz, melytől származtatnak, mit egyébkint minden mélyebb nyomon már, mint az isten, ördög st. neveknél eléggé észrevehettünk. Valamint azonban a hindu-europai nyelveken a *sanskrit* *pat*al-ból a hellen-római *phát*, a kréta-philistei *pikol*, a szláv *patello* mellett ismét a *pekello* és *pikello* st. *halál-istenségek* s világi lakhelyek nevei elszármaztak, úgy történhetett nálunk is, és fen-

létét még amaz általam eredetibbnek vélt *pat* és *patvar*, *pil* és *pitvar* mellett, még *pokol* vagy eredetibb *pukul* — mint a hal. beszéd tudja — formatió is, melyet a több nyelvekeni látott patala-bóli ily pekello st. átmenetnél fogva itt nekem iválsom sem kellene tüzetesen, a munkát azon philologok s mythologoknak hagyva, amott ezen pluto, pikollos és pekellos átmenetét a patala-ból állítják, és kimutatni adják. Sőt majd nem úgy vélekedném, hogy miután amaz *patvar* és *pitvar* nevekben teljesen így jelenkező nevet kimutatva birunk, mint az alvilág értelmes, régi s doti, s nyelvünkön s mythosunkban is fenlétezett ily nevét, emez utóbbi pokol ot, amannak birtoka mellett talán bizvást egy idegen nyelvűbéli, — nem bánom legyen v — átszarmazáskint oda hagyhatnók. — Azonban még ezen patalbóli pokol-név itását is, egy pár nevezeteseb mythosi vizsgálatok épen oly tekintetben derítik fel, yeknél fogva az ismét mythológiánkba is átjátszik; s azért még egy pár sort meg-mmel tárgyalása. Hitzig (myth. d. philist. 304) ugyan is a sanskrit *patala*-nak a *allo* és *pihello*-bai átmenetét az által közvetíti, hogy a *patala* mellett még a sanskrit *ala* szavat is ily pokol jelentéssel ide tartja. a sanskr. *kapala* ugyan az, a mi a ryar *koponya* v. *kaponya*, és sajátlag formativumában *koponyahely* — *schädel-tes*, *calvaria* is, és Sívának, mint halál istenségének neve is *kapalin* a *kaponyás* *bádltragonde*), a halottak koponyáitól, melyek nyakdíszét tevék, s honnét az *égi hely* is, hol a halottak tetemei felett uralkodott, *kapala* vagyis *kaponya helynek* esztetett. Mint látni a magyar *koponya* v. *kaponya* (a *kap* gyöktől származtatja *szaricos* is) tehát már találkoznék ismét a sanskrit szóval; mi több ezen *kapala* a skritban épen úgy *serleget*, poharat, csészét (*schaale*, *becken*) jelent, mint nálunk *kaponya* — *merítő edény* és *situla* (Molnár, Kreszn.). Hitzig azért a *kapala* szónak *into* egy *pakala* formája mellett, ide veszi a görög *phiale* — csésze szavat, és *alla* helynevet, mely Dionysiusnak, a pelasz Deva nisinek volt szentelve, mind a kettőt régi *phigale*, *phigalia* formára visszavivén. — Ránk nézve én azonban az egészét keszen csupán azért tartom érdekesnek, mert mondánk számtalanszor előkerülő ik nevezetes vonása (l. Majl. 267, gy. 33. 91 st. var.), hogy a boszorkányt egy *élfőjékből* épített palota-, vár s kastélyban tudják, azok, a kik ide hozzá betérnek a *ál fiai*, testeiket szét koncolja s fejükből épül a palota; közönségesen aztán a mondai és ennél, hogy midőn a vándor mondahős — ki az alvilágba is be tér, a pokolt látogatja, megcsodálja a borzalmas dolgokat, de utoljára az ördögökön is kifog — *zá jut*, a köszöntéssel fogadja, „végre bevégezhetem palotámat,“ még csak egy kő, s egy fő hibázott az alkotmányra, mely 99, 399 vagy 999 főből épült, s most a *adikat* vagy háromszázadikát st. is megkapja; ekkor azonban a mondahős ki fog rajta. n halál-fő palota, *koponya-vár* tehát nyilván a *kapala* v. *pakala* (schädelstätte), kol, hová a halál fiai jutnak, s fejükből épül a lak; a *boszorkány* pedig itt, akár *mondai* mai helyettesítésnél fogva, a *halál-*, *pokol-istenség*hínt áll, vagy hogy már *lotilog* is ilyen volt, hasonlóan az *ördög*, *fene* (l. al.), s más pokoli szellemek és s istenségekhez, a mennyire csakugyan így ellentétezte látjuk az égi, mennyei, jó lérek és szellemekkel; és valamint egy mondánk (l. f.) még nyilván is tudná, hogy *boszorkány* dióhéjban evezve a halál tengerén, s a csónakjába felvetteket a *halál-* *porba* fúlasztja. — Ezekhez lehet még talán tovább tartani, mit fentebb a *kapo-* *izás* — skalpirozásról, mint ő s halál utáni létre vonatkozó mythosi képzetről *szólani* láttunk; a hősök által ekkép elleneiknek azon hittel levágotott koponyái, hogy *ásvilágon* általuk uraltatni fognak, mint díszjelük — valamint Siva és Pikollosnál — *vélük* a másvilágra is áttétetett, hol vitézségük jeleül szolgálndot, s talán külön *rt* a *kaponya helyen*, *koponya várban* tartatott? Épen úgy összefügg azután, hogy *mint* a sanskrit *kapala*, *koponya* és *ivó edény*, *serleg*, úgy a magyar *kaponya* is *még vizmerítő* edény volna, s valaha bizonyára *ivóedény* volt, mint a hősök által

megölt elleneik arany- s ezüstbe foglalt koponyái dísz ivóserlegeik voltak, mikép az még hagyományunkból is felmerül (I. XVII). — A magyarázatok tehát igen jól talál-
nak; a szónak azonban a *patal-* s *kapat-*bóli átmenetére, csak ez utóbbinak, Hitzig felvétele szerint, *pakal* formája vinne. Nyelvünkön sem tudok valami magyarizót felhozni; az azonos gyökű ékezett *pók*, *póka* eltérők lesznek, a *poty*, *pocs*, *potom* st. határozatlan hangutánzó szóképzések, a *pohár* pedig, ha ide vehető volna, amaz koponya ivó edényre volna csak visszaviendő. Magyarazóbbak volnának talán a rokon finn szavakban fentartott saját szavaink eredeti formái — ha szabad egész addig terjeszkedni, — mint *pakko* — *fájdalom*, *pakaine* — *fagy*, *pako* — *fakadás*, melyeket a nekik megfelelő ezen magyar szavainkhoz tart már Hunfalvy (854 akad. ért. 479), s melyek némileg a *pokol*, mint *fájdalom*, talán *hideg* s *fagy* helyérolí képzetet kifejeznék? és talán a *palan* — *pállik* (*párlík*) — *ég* szó is (I. u. o. 463) a pokoli tüzet st.? minő tulajdonságok a mythosokban is a pokolról fen forogtak, mint mindjárt alább látandjuk. Nevezetesen erősül ezen élénkebb fenmaradt finn szavakkali értelmezés a pokolnak a finn mythosbani nevei által, melyek sokban hasonlítanak a mieinkhez. Így találom Lencquistnél (48) a roszszellemek és lakaik nevei felsorolását: *Lempa*, *Piru* (genius ad eius familiae pertinens vocabatur: pirulainen, *pahaloinen*), *Perkele*, *Peijakas*, *Peijanen*, *Paha*; s mondja tovább: perkelet, perku esthonibus bodie significat infernum, *sedem diaboli*, sic etiam *peijanen*, *peijakas*, forte primum deum inferorum, Plutonem significavit, unde adhuc inferiae *peiiaiset*, *peijakaisset* vocantur, quasi festum huic deo sacrum, cuius regni mortuus factus sit incola, quo que huic propitium illum reddere studebant. a *pahaloinen*, *peijakas*, *paha* st. egyiránt pokoli, ördögi szellemek és a pokol nevei, tehát közel találkoznak. Ganandernál (71) megint *piemontela* a pokol neve, hol a halál nyilai s a pestis készülnek, mi ismét a *pitvar*hoz állana közelebb. Általában így már a finn regék éjszaki *Pohjolaja* is, mint a *setéty*, *fagy*, *hideg* országa, hová a hősök a bűvösök ellen mennek küzdeni, a név hasonlóságánál fogva, szinte ezen pokoli hon értelmével állhat; míg mind ezek mellett, amaz általánosb föld alatti alvilág, halálon túli lakhely neveül a *Manala* (földalj) s *Tuoni* a halál országa, a *Tuonela* áll, melyektől még, mint Kainonen története után írja Hunfalvy (tájék. magy. nyelvt. 15), különbözött *Kalma* birodalma, *Kalmisto*, „melyben külön igazgató *Kalma* a tetemetek tartá gondja alatt. mert midőn halálkozásban a testül elvált a lélek, ez magában vagy valami új testféle öltözetben indult *Tuonelába*, nem előbbi testével, mely is *Kalmának* adatott által.“

Ezen név- és szóvizsgálat után taglalandók volnának még a többi hitregés nyomok a pokol képzetéről. A fő eszmék róla már magok a nevek értelmében merültek fel; e szerint legelőli is a megválasztás volna teendő a *pitvar* és *patvar* közt; az előbbi a sajátlagi hades, höll, a *tornác*, *üd-várhelye*, hol csupán borús, nyugalmas létben, homályos, ködös szürkületben, töltik további létüket a lelkek, vagy talán a még folytatott küzdés s torlással igyekezzenek a menny örömeibe jutni? az utóbbi, a *patvar*, a pokol, az előbbi ellenében a rosz testek és mellözött lelkek szomorú rejtek- és szenvedéshelye volna. ez talán, vagy mind a kettő, mélyen a föld, sőt vizek s tengerek alatt képzelve, vagy csak a halál vize, tengere által körülfoltyva, mely által a többi világtól elkülönöztetik, s melyen át kell csónakon betérni, vagy a nevezetes hidon rajta átmenni; miről már fentebb, a halál utáni másvilágra utazásrólí mythosi képletelnél tüzetesen szóltunk, s mire még talán amaz patak szónak a pokollali hasonlata is vonatkoznék (I. f. a *Pokolpataka* helynevet is). Mindezen tulajdonságaik, mint mondók, a szóvizsgálattal, ha az megáll, merültek fel; a mi ezentül egyes a pokolra alkalmazott szólásokból, közmondásokból, mai népképzet s mondából ide jelenkezik, még kétesb, vajjon mily eredeti tudattal forog fen. Így áll már a hal. besz. a különös mondattal: „*Kalainec es puculnec feze*,“ mi homályos értelménél fogva a vész v. fesz (*periculum* vagy

expansus) jelentéssel volna vehető; a fész egyébkint szinte a *fész, fél* = periculum, metus, pavor értelemben is állhat, s ekkép a pokol ezen félelmes tulajdonságát fejezné ki. más tulajdonságait említik ismét a közmondások: *setét mint a pokol. meleg mint a pokol. telketetlen mint a pokol* (E. 6421—3). *pokol béle* (E. 787). *feneketlen pokol*. Zrinyinél (zrin. 134): a feneketlen pokol még útban éri a menőt; azon halál utáni útra mutatna ismét, mely a pokolba vinné tehát a nagyobb részt, valamint a pokolbani kárhozat és szenvedésre, ismét a továbbiak, mint: *pokol útját szembekötve is ellátolni. tágas út a pokol útja. mindenünnen visz út a pokolba. pokolra kelt, mint a csöglei könyörgés* (azaz rossz útra jutott?). *pokolban kotlották, világra keltették* (a rossz, gonoszra, mi tehát a pokolban ered, annak tulajdona). *pokolba sem veszik be* (Erdélyinél a fogatlan, mert ott *fogak csikorgatása* leszen). *pokolban is megoszik egyszer vásár* (a szomorú állapotban egy kis vigalom). *pokolbul nincs szabadulás* (E. 6413—20). Ezekben tehát már a pokollal összefüggő ama általánosb kárhozatróli s halál utáni útróli képzetek mellett, még a pokol hősege (i. a fentebbi *fm. magy. pállani, párlani, égni* szó magyarázatban), annak hidege, fagya, a bennei fájdalom (lásd az ezen értelmű *pako, pakaine* a pokollal találkozó szavakat is), *setét-sége, nagy béle, feneketlensége* és telhetetlenségéről tulajdonságait találjuk kiemelve. És a mondai nyomok is csak ekkép ezen pokoli tüzet, kínokat, szenvedést említik, természetesen kérdés, mily eredeti vagy már csak későbbi zagyalék nézettel. Így, hogy csak egyes főbb vonásokat kiemeljek, a pokolba járó mondahősökről mesék pokol leírásából — melyekhez már az is adható, mi az ördög pokoli lakáról (III) és pokolba járó hősről (VI) mondva volt — : a pokolba szenvedő atya- s anyagyilkos (gy. 43) számára egy *éles borotvakés úgy van készítve*; mi már megint hasonlóan jó elő a pokolba járó hősről régi magyar hagyományos nemzeti mondánkban is, mint még Tar Lőrincről, Tinódi, Zsigmond krónikájában fentartá (287):

énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
egy *tüzes nyoszolyát* ő ott látott volt,
szózatot Tar Lőrincnek adnak:
ersek, püspök, két paraszt urak voltak,
ersek hamis dezmaért kárhozott,
a két nemes ur dülásért kárhozott,
nagy sok csudát Tar Lőrinc látott volt:
Zsigmond császár hogy benne ferdett volt,

Tar Lőrinc pokolba bement volt;
négy szegénél négy *tüzes ember* volt.
az nyoszolyát tartják Zsigmond királynak,
az négy ember hamis urak voltak.
cancellarius levélváltásáért kárhozott,
hamis vám szörzésért egyik kárhozott.
egy *tüzes kádferdőt* ott látott volt,
Maria király leányával ott forgódik volt.

Így látja tovább még a sok pártá nélküli leányokat és szép menyecskéket parázna életükért bűnhődni. Hogy már ezen pokolba járó hősről vonás, hősmondánk mily kiegészítő egyik részlete volt, illető helyén figyelmeztetem, s a mint az még Tar Lőrinc mellett egy Toldi és Tót Lőrincről ¹⁾ előjött, mindig újabbban számos ily részletes s bizonyára még ős pogány korunkba felérő képzeteket eláruhathott a pokolról; ránk azonban csak Tar Lőrincnek, Tinódi általi historiai céljaira felvétele maradt fel, s némileg még a későbbi ily Dózsai s a Guadányináli közismeretű Peleskei notárius féle

1) Sándor *soh.* 10. 126: „Tót Lőrinc igen kedves embere vala I Károly királyunknak. felele az 1353-ki krónika azt írja, hogy midőn 1342-ben az említett király halála történt, s a halott teste Visegrádról Budára s onnan Fejérvárra vitették, ő vitte volna mindnyájok előtt a gyász zászlót. ezen Tót Lőrincről bizonyos rege támadt idővel, hogy t. i. pokolba járt, onnan visszatért, és sok csuda dolgokat tudott róla beszélni. Ki és mi szerzette ezt a mesét, nem tudom. Listi János, szül. erdélyi szász, veszprémi püspök s ndv. m. cancel. midőn a Bonánus munháját Zaámboki Jánostól 1568 kezébe vette, annak szőlén keltetésül jegyzett fel, holott többi közt ezen Lőrincről így emlékezik: Toth Lew rincz, qui maledicte regis jussus ire ad infernum, ivit et reversus multa miranda retulit.“ I. Kov. *scr. m. s.* 334.

harmadkézi átdolgozások¹⁾. De a mondában is így jönnek tovább elő a pokolba járó mondai hősök által látottak elbeszélései (gy. 76): hogy az ördögök *tűzes vaszal égetik a szenvedőket, büdöskö párában tartják*; s még némi bbb eredetiséggel a vadás (u. o.), hogy az elkárhozottak, mint *mének* állnak a pokolban, és *szadelszög* vettetik elejükbe a jászolba etetésül, mihez vas doronggal addig veretnek, míg azt széna helyett felemészlik. (gy. 13): *izzó vas hatlanokba záratnak a lelkek, melyek alá tűz rakatik*, mihez egy variáns (gy. 8) megint azon nevezetes vonást tudja, hogy a *dőre* fiú, ki a pokolban az ördögöket szolgálja, s a vasfizekak alá fűt, minduntalan emelgeti azok födelét *s kieresztgeti belőlük a lelkeket*; mi már különösen mythosilag jelenkezik, mint a rómaiaknál a *lapis manalis* (Festus s. v.) által elföldött mundusról, melyben a manesek, halottak lelkei, mint egy föld alatti üregben léteztek, *s az azt elföldő lapis manalis, évenként néhány napon felemeltetett, hogy a lelkek feljöhessenek*²⁾; de így már, mint láttuk, tündérregéinkben is a víz alatti, befűlött emberek lelkei a korsókban s tüveg harangok alatt tartva, azok alól kieresztetnek (l. f.). S még különösebben akarja egy monda tudni (gy. 240), szinte egy pokolba járó hősről, hogy midőn a *pokol pátvarába* jön, ott legelői is „a pokol hét fejjű kutyáját, a fenét, um. zsákjába hajtá,³⁾ tehát hasonlóan a classicus *Kerberos*-hoz, nálunk is fen lett volna a *pokol és pedig hét fejjű kutyájáról* képzet? és a mondai nyom máskép is igazolni látszik; így tudja s haldoklóért lovon jövő halál- s ördögről monda (gy. 44) fentebb, kiséretükben a *fehér s fekete kutyát*, s a monda Gaalnál (313) a *vörös kutyát*, ki az elátkozottat magival hordja a hét világon át. és mint km. a haldoklóra: már a halál háza is *kiültt rajta* (E. 3317), úgy szinte: a *halál kutyái ugatnak ki belőle*; a halál tehát e szerint útja, lova és kiséretéhez, különösen még az ör- s vezérállat *kutyával* is birt, ki a halál házát őrzi, a halottakat kíséri; különösen tudná így még Armoricában (mem. d. l. acad. celt. 3. 141) a néphit, maig tartván: hogy a mint valaki meghal, úgy lelke azonnal a testtől elválás percében, a braspári lelkészhez jut, kinek kutyája azt a brittiai szige-

1) Taurinusnál a stauromachiában Dózza pokolba menetéről (175):

qua via declivis, patulis tristissima portis
Zeglius infernas valido clamore sub umbras
Tartara, quem torvo minitatem vulnere vultum

mille capax aditus lacrymosa ad moenia dixit,
fulmineus trahitur, fragor et pavor impia complet
attoniti, nigro fugerunt agmine manes.

s mire ő is, hasonlóan a monda pokolba járó hőseihez, az égbe lopódva, betekintett, látva áldozatát, vissza retten:

quae simul ut vidit, retulit grossusque pedesque
horrendum per iter, per nigra crepuscula carpens

Zeglius et trepidos averso tramite colles
fugerat, et Laethes tacitum traiecerat
annem.

mire a pokol bírja megvallatá gonosz tetteit, eltiléli a kínzásra:

... discissi et laniati dentibus artus,
sub Styge crudeles densantur in omnia poenae,
flammivomas Phlegetonis aquas saevamque
mephitim,

aeternis chalibum nodis arctantur, et alia
quas nequeam linguis centum perstringere, quippe
sulphura, tartaracaeque pices fert, ustus
igni

mergür egelidum in stagnum, rursusque sub ignes
nulla quies, serpentinis sub dentibus artus

funditur et fibris Tylo de more renatis.
elisi trepidant avidamque geruntur in alvum.

... abit in flammis miserandus Zeglius, etiam
ignis igne ardet, quem non extinguere ingens

excoctus tremulis ad athena undantia flammis.
Enoginus aqua ...

valamint már a vegyes éremekből képzettek compilációjára utaltam fentebb e helyre nézve, úgy, felismerhetőleg, Taurinus Dózza e földi büntetését is pokoli kínai között hozza elő: discissi et laniati dentibus artus, és a tűzes kínok, annak égetése, tűzes koronája s trónja lehetnek; valjon azonban magában ily rétegekben is nem anticipáltattak-e már e földön a rendkívül büntetésekénél, mint a Dózzasé, a jövő világon képzett pokoli kínok? l. mit Béli (not. 4. 614) a selmeci vár kinzó s kivégeztetési helyéről mond, mint azt a nép himmelreich-nak nevezi, s ő a gemoniae scale-hez tartva az elnevezést, véleményezi. Közölte általam zeitschr. f. myth. 1. 269. — 2) l. az 1001 éji keleti mesékben is (776 é.), hogy a pokol egy dő lény, mely kétszer az évben vesz lélekzetet, egyszer nyáron, egyszer télen, innét a hideg és meleg, nyáron kiheli kigyóit, s télen behúzza.

tekre viszi, hová, a gall hit szerint, a lelkek a halál után a tengeren át útartak ¹⁾. De ezen halál kutyái mellett, melyek tehát sajátlag még amoda a halálhoz s halál utáni menetről képletekhez is tartoznak, még itt sokkal nevezetesebb volna a pokol ezen kutyájának *Fene* neve; még midőn a fenéről (II) tüzetesen beszéltem, mondtam, hogy a mondában azt sehol sem találom, s azóta ime itt felmerül előttem; valjon azonban a monda jól bírja-e kétségtelenül ezen tudattal, mint a pokol kutyáját; én kételkedem rajta, s megleégszem, ha az által constatározva birjuk csak a nevet is, egyértelműleg a többi ezen roszszellemi, pokoli fajzatokkal, pokolban lakó lényekkel, minő az *Ördög*, *Halál*, talán *Boszorkány*, az öldöklő *Guta*, *Fene*, *Dög* st. lények. Ezek tehát lehetnek a pokol sajátlagi istenségei és szellemei, a *pokol fajzatai*, a kínzó s gyöttrő lények az ott szenvedő halandókra, s mellettük vagy képükint jöhettek elő, amoly szörnyi *kutya*, *kigyó*, *béka*, *sárkány* állati pokoli szörny képletek, melyekről még a néphit s monda egyiránt tud. S bár mi zagyalék képzetek forognak már ezekben fen, még is félreismarhatlenül még mythosi regés hitképzetekre visszavihetők; ne tudjanak bár — ha igaz egyes mythologok, a nyomok hiányában, vagy fel nem ismerése által alakuló véleménye, — egyes mythológiák ily halálon túli hely kínai és szenvedéseiről, tudnak még eléggé mások. Így tudják például felsorolt mesei nyomainkhoz képest, — hogy csak a legeredetibb s elvállóbbakat említsem — a keleti s finn regék mindezen pokoli, állati szörnyeket s általoki kínzásokat, mind pedig azon tüzes pokolbani szenvedéseket; az 1001 éjb. (774—7 é.): kigyók gyöttrik a pokolban az elátkozottakat, s benne az elátkozott emberek is kigyó alakokat vesznek fel, hőség és fagy uralkodik. A finn kalevalai regékb. (16. 406): a pokolban kínzott tüzes kövekre fektettetik, s kigyókból készült lepellel takartatik be. (19. 105): benne léteznek Tuoni szörny medvéi, farkasai, felfaló halai, (14. 377): Tuoni véres gyermekei a pokol fajzati, kik szét koncolják az alvilágba jutottak testét. (16. 287): Tuonolának, a pokolnak gazdasszonya, a hozzá jövő holtak elébe ser korszókat tesz, de a serben kigyók s békák úsznak st. ²⁾.

A helyregék fognak még szinte mindenfelé tudni egyes helyekről, aknák, üregek s mélységekről, hová a néphit a pokolt, vagy annak nyílását, az abba való bemenetet helyezé. Ide szólhat az Erdélybeni Gyalu várhelye melletti *Ördög kortjöröli*, már felhozott rege (IV, Kövári erd. rég. 161): ez egy szikla üreg fenekén a mélységben feküdt, a belemenő előbb pokoli setétségen haladt át, s csak ha ezt áthaladta, um. kezd neki megvirradni, hol azután mind vakítóbb fény s világosság jön elő, s e föld alatti fényárban volt a földi nyelven le nem irható virágokkal a kert. Ebben tehát mindjárt a menny s pokol is, vagy amaz pitvar eszméje is fenvolna, a mennyire azon setét pokoli hely, az előcsarnok, melyen át kell a mennybe menni? — Hontban a Selmec melletti nagy hegy *Szitna* neve jó így elő azonos értelemmel a pokollal, a ma e hegyet körül lakó szláv népnél, melyet a *sátán* halmozott volna ily magasra, s ott választá lakhelyét, tehát a *pokolt*, honnét a *sátán laka* nevével mondatott volna *sátán - sitannak* ³⁾.

1) I. az óéjsz. mythosban is (völuspa 41) Garm a pokol kutyáját. — 2) I. az óéjsz. eddában is (völ. 42) a pokoli kánok leírását, s a hely magyarázatát Simrock edda 339. — 3) Mit természetesen már, mint szláv helyen létezőt, és szláv szóláskint divót, a szláv mythologok igénybe vesznek. Kollár (wykl. 403), és utána Haensch (myt. 416) a sitno nevet már általában mélység s mocsár jelentéssel veszik, s innét monessnek a pokollal, mint a tájszólisokban még értelme előző a mondatokban: do sitna stebu — a pokolba veszed, peklo a sitno wsecho jedno — pokol és sitna mindegy. még is Kollár sem látszik sohat tartani ily eredetiségére, a szavat tovább a sátántól származtatván; mit azonban előtte már rég Béli (not. 4. 689) véleményezett, és pedig egyenest a magyar sátán, mint a magyaroknál járatosb, hogy sem a szlávoknál, névvel származtatva, s azon vidéki provincialismusaak tartva a sátánt sátán helyett, a képzetet pedig a várban mély tömlőcsőktől eredetnek tartá, melyeket a beaók segyvedő rabok, a pokolhoz hasonlóknak tartottak. Valószínűleg azonban ezen felül sajátlagi regéknek kellett felelni, melyekből a képzett egy ottani pokolról támadt, minő például amaz fentebb a szövegben közlött, hogy a nagy hegy meredek sziklák az ördög hordotta egymásra, ki ott magának lakot épített (I. a családi lapokb. 1853. 1. 5 sz.), s

Nem lehet itt további feladat a halálon túli létről, úgy is nagyobbára homályos mythosi tudat maradárait odáig nyomozni, valjon még ezeken túl egy jövő feltámadásról hit is fenlétezett-e? melynek eszméje, mint tudjuk, az általános mythologiai homályból alig vehető ki. Meg akarom még is végül sz. Gellért irataibani azon helyet említeni, melyben, látszólag, a keresztyén hitre tért magyaroknak a szemrehányás tétetik, mintha a jövő élet s feltámadásról hit elfogadására hajlandók nem lettek volna, s minél fogva tehát e hitelenség oka e hitágazatnak hiányával lévő ős vallásukban volna kereshető. (S. Gerardi script. et acta Batthyányi kiad. 98): hoc tempore (nota marg. tempora Ovonis (Abba) describuntur) omnibus inaudita saeculis haeresis repelere eleemosynas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. diaboli autem iniquitas unum quod potuit fecit, nimirum quidquid ex lege dei noviter venientes ad beatissimam illuminationem (jegyz. beatissimam illuminationem baptismum vocat) decimus abstulit. omnes uno pene simul ore *carnis negant resurrectionem*, qua iniquitate nulla unquam in mundo major iniquitas arbitranda. A szövegből azonban, valamint sz. Gellért egész iratából — melynek hibás s megzavart szövege méltán vár a méltó visszaállítás munkájára — inkább az látszik ki, hogy itt más új eretnekségekről van szó, melyek az újonan megkeresztelt népek közt terjedni kezdettek; s melyekről ő már általában beszél, inkább kora theologiai, mintsem a magyarokra vonatkozó térítési munkódése szempontjából, a magyar pogány vallást, a már érintett (II) okoknál fogva, hogy mint idegen, sem a nemzet nyelvét, sem annak ős vallási hitét nem ismeré, éri-tetlenül hagyva. Ellenkezőleg, a keresztyénségünk első korából a dusenikok felől feltűnő s lejjebb felhozandó (XVIII) oly élénk nyomok, épen az ellenkezőre utalának.

innét tehát sátn v. sitan laka, azaz pokol; mi igen jó talán ismét az ördöggel elvegyülő óriás nagy építési képletre nézve. A szlov. nov. 1852. 23 sz. találom Kollár ellenében megjegyezve, hogy a sátn mythosb. sitno nem a pokol (mi bizonyára nem is), de a lelkek azon tartózkodási helye, honnét a világ jönnek, mit a rege tanúsítva: hogy sitnoban három asztal áll, az első arany, a második ezüst, a harmadik vas, ezeken egy könyv fekszik, melyből egy ifjú olvassa a világra születendő gyermekek neveit, más sorban a mint olvassa, jönnek a világra, de váltva majd az arany, majd az ezüst, majd a vas asztalról; s elsőik minden ügyeikben szerencsések, az utolsóik ellenben, mindenben szerencsétlenek, még a középsők középszerűsége szánvák. a rege teljesen mythosilag hangzik, de valjon másképp mi köze van magán a sátn szónak a Szitna helynévvel, nem tudom. a sitno pokol értelme erősítésére minden esetre amaz népek-
Mások több tekintélyvel bírnak.

XIII. VARÁZS.

arás, mint a lélekszabadság mezzanata. a varás elmélete. történeti jelensége, mythosunkban nyoma. — Bű. Báj. Varás. Kuruzs. Igzés. Ráolvasás, kielvasás, igzés ráolvasási formulák és áldások. Irálás, irás, dansselni. Kantórolás. Vajakelni. Vaber, vaberász. Fivos. szemtől jövő. Megcselekvés, megvesztés, megverés, tétomány, megrentás. — Varáscszközök: varásvesztés, varás-gyűrés, -fűrés, -világ. bájjal. láthatatlanná tevő képny. asás mértéklet hallásé sara. bűvés fegyverek: kard, nyíl, bád. űv, mg, főveg, vért, tarisznya, bunkó. Beszertányi bűvés eszközök. Előítélet. Babona, babocslás st.

lélekszabadság ha bár leggyengébb nyilatkozata a *varás* is. — Az ember tapasztánál fogva magát cselekvésében és vágyai létesítésében a körülvevő világ, saját e és természeti erők által korlátozva érezvén, midőn azon öntudatra jő, hogy testies veri működő természetében nem áll ezen korlátozó állapotban segíteni, s ennek azontúl t s módját keresi, annak tudatára jönni igyekszik, a lélekszabadság első jelenségét lja el. Ezen tudat azonban egy a fő létok, isten és a világ, és az e közötti viszony eretével; hol ennek bizonyos megfejű ismerete s tudata beáll, mi maga a vallás, a korlátolt ember, az ezen tudat és képzet által megismert, azaz a vallás által abott körben s módok által igyekszik lélekszabadságát gyakorolni. Hol ellenben n tudat elégtelen — mi ismét elégtelen lehet magában véve tárgyilag, vagy tekintve egyént alanyilag — akkor és ezen állapotban beáll a lélekszabadságnak az értelem küli varás, bűbáj általi nyilatkozata. A varás tehát nyilván az emberi öntudatban amazó vallásnak legalsóbb foka; hol még ezen tudat sem foglalt helyet, ott csak ki a fejlődött emberi tehetségről, vagy állati érzéki ösztönről s nem emberi életről st szó. Ily emberi társaságot a történet nem képes felmutatni; a legelvadultabb és alaljasodottabb fokon még eddig mindenütt a lélekszabadság és vallás ezen végső a a varás, fetis találtatott fel; mi eddig ellenkező felhozatott mese és ámitásnak, y öncsalódásnak s nem történetnek lenni bizonyult.

És itt a varás általi ezen lélekszabadság nyilatkozatában, mindjárt azon különös, igen okozatos tünemény áll előnkbe, hogy mint az a fő létok s a világ nem értéséből d, úgy hasonlóan értelmellen cselekvény és szavakban nyilatkozik; azoknak sem a nyre, sem a természeti okozatra való vonatkozását, sem a cselekvénynek ezekre ó hatását és alkalmazását, annál kevésbbé annak erejét a cél elérésére, sőt még löbnyire a szavak és mondatok értelmét sem vagyunk képesek kiismerni. Csupán a homályos sejtelem tükröződik az egészben, hogy az emberi ész a többi természet : emelkedni törekszik, hogy hivatást érez magában a felettei uraságra, és azon kötes

érzet, hogy közte és a természet közt némi természetellenes, ellenséges viszony létezik, melyet ő megváltoztatni akar.

A varázs ezen elméleti meghatározásában birjuk históriai jelenségének is magyarázatát. Mindenütt, hol egy fensőbb, megfejtő vagy megfejteni ügyekvő vallás és tudomány hiányzott és hiányzik, vagy legalább elégtelen, be kell a varázsnak állania, s azért mennél gyengébb amaz, annál erősebb ennek nyilatkozata. — Ha e nézetet a mythológiának általunk kifejtett eszméjére és eredetére alkalmazzuk, látni fogjuk, hogy az eredeti igazság s vallási tudat elhomályosulása nevedéttével, a varázsnak is mindinkább kellett elhatalmazni. Innét a tünemény, hogy azon mythosi tanokban, melyeknél az eredeti tan némileg fenmaradt, vagy helyébe kiképzett sophisticus rendszerek állítottak fel, a varázs csak igen csekély, mellékes térre volt szorítva, és csupán a tudatlan tömegek közt ápolgatott, melyek ama tudatnak igen csekély fokával bírtak. Hol ellenben éléken divatozott, vagy az egyedüli vallást tevő, mint például maig számos néger fajok és vadnépekénél, ott egy teljesen elaljasult s hiányos vallási tudat létezik ¹⁾).

Csak hogy e mellett a varázs mythologiai tüneményének s különösen mai eszméjének s lényegének vizsgálatában nem szabad még más tényezőket felednünk. Az elsőre nézve, a mythologiákban feltűnő *magia* és *samanismus* például, sajátlag nem varázs, vagy hogy nem csupán csak az; benne számos más mythosi tényező s hitcikkek elvegyülnek, melyek sajátlag teljes következetes értelemmel, mint a vallási tan s gyakorlat tárgyai és cselekvényei abból folytak ki; s csak idővel értelemvesztve vagy elferdítve gyakoroltathattak, mint értelmetlen vallási ámitás az ámitók által, az ámitható tömeg ellenében; s ezen nem értés s felfogás által lőnek értelmetlen varázs s kuruzszsá. Még nevezetesen a másodikra, a varázs mai eszméje s lényegének vizsgálatára nézve, a históriai momentumok szemmel tartása. Midőn egész népségek régibb vallásaikat újabbakkal felcserélték, — mit a középkorban keresztény hitre és mahomedanizmusra átmenetnél még legvilágosabban látunk — számos régi hitesmékét és cselekvényeket tartának még fel, melyek mintegy a köznapi élet szokásai és teendőivel az ősvallásban összekötve, ezekkel egészen elvegyültek; ezeknek további összefüggetlen s okozatlan gyakorlása idővel egészen értelmetlenné lévén, s nélkülözvén az egykori vallás által gyakorlásuknak a megfelelő módon s célra való intézését s alkalmazását, mint szakadozott, öntudatlan s nem értelt cselekvény egészen amaz érthetetlen s az okozatol nélküli *magia*, *varás*, *babona* színét vette fel, s mai alakjában azzal elvegyült. Miért — elhagyva amaz, a varázsban általánosan vett magiai vagy fetisi képzetet, mely egyszerűn mythostörténeti, vallásfokozati lét jelensége, és nem sajátlagi mythosi tünemény — méltán ereszkedik a mai mythologiai fürkészés ezen babonátöredékek vizsgálatába azon célból, hogy beaák különösen a régi vallási cselekvényeket felismerje; mi eddig nem minden siker nélkül történt, s az ő vallási varázsról vizsgálatnál az alapot teszi majdan, mely szerint az csupán, mint az összes vallás egyes fentartott tényei s hitcikkei jelensége merül fel.

1) az észvéd bölcsészeti iskola következetesen az alapeszméhez, hogy az isteneszme csupán az ember természetéből fejlődött ki az intuitio, reflexio s megkülönböztetés által st. (l. a bev.), ezen fejlődés első fokán természetesen a varázst állítja, l. Hegel relig. philos. I. 319, 252 és philos. d. gesch. 90, 96; mi ellenben azonban a bevezetésben felhozzák már a históriai ellenokokat, s az utalás a mythologiák történetére, melyekből látható, hogy a mythologiai tanok legősibb korszakában a magiának igen gyenge nyomai vehetők észre; míg az eme tanok elaljasodásával, mindinkább elhatalmazott; tehát az eredeti vallási tudat elhomályosultával következett be. kétségtelen, hogy a varázs kútfeje a fő létezők s általában a vallás elégtelen ismerete, s valódi ismeretnek a rajongó phantasia képzetei általi eltorzult kinövései, s az által az alapértelem s igazság elhomályosodása. ezen tudatlanság, mint mondók, lehet akár tárgyilagos az illető vallás elégtelenségéből származó, akár alanyi, eredve az egyéni alanyias képtelenségből a vallásfelfogás- és ismeretben. innét, még a kereszténység s tudomány mai felvilágosodottsági állapotában is ezen alanyi oknál fogva gyakoroltatni látjuk. Így létezhetett minden vallási tan mellett, annak elégtelen tudatából eredő varázs is, gyakoroltatva az értelmetlen nép által, s alkalmat adva arra is, hogy ezen tudatlansága utóbb a majdan u. nevezett *magiában* és *samanizmusban* a vallások részéről is felhasználásáék.

lanót a jelenség, hogy a mai varázs s babona nyomokban a régi istenségekről képzetek, azok nevei elvegyülnek; hogy az különösen azon homályosb, isten és ember között képzett: tündéri, boszorkányi, jó és rossz szellemi képzetek körül forog, s hogy számos mai varázsló, babonás tény, ige, szer amazok neveire, tulajdonságai és tiszteletére, ó vallási eszközökre, szertartásokra, szokások s teendőkre vonatkozik; melyek tehát csak a már jellemzett módon aljasultak varázsszá. A varázs vizsgálata tehát a mythológiákban csak e tekintetben bír eredménynyel; mindazon egyes, varázsul vett jelenségek, mint a fetis, magia, sabaeismus, samanismus st. egyes más mythologiai hitágazatok közt feloszthatók: mint a természettiszteletbe, a papi jóstehetségről hitbe st. s az, mit ma mi varázsnak tartunk s ilyennek nézünk, az ősvallásra nézve a legdúsabb értelemmel áll elő, annak hitcikkei magyarázataul. Ezen felfogással indulok ki tehát a főbb nyomok vizsgálatával nálunk is a jelenséget kimutatni.

Valamint minden mythosban, miután az a fő létok megfejtésére elégtelen, fen kell leanni a varázs kisebb vagy nagyobb fokának, úgy fen volt az nálunk is. Ez azonban, mint láttuk egyszerűn vallási aljasodási állapot s fokozat, melynek tüneményei történelmileg vizsgálva más szempont alá jönnek. Ezen nézetből kiindulva, mindjárt felismerendjük valódi értelmét s jelentését azon adatnak is, mely miután majd nem az egyedüli históriai ősvallásunk felől, s mint ilyen oda szólni látszik, hogy a magyar vallás a varázslás és magiában állott, okul szolgált arra, hogy következtében a magyar ősvallás lényegeül a magia állítatott; értem az ismeretes adatot, mely a magyarok egy részének Péter és Béla alatti ősvallásérti felkeléséről szólva, azt a krónikai szavakban mint ördögi vadszolgálatot, mint varázs, magia gyakorlatából állót jellemzi (chron. bud. 93 st.): *omnes populi libaverunt se daemonibus*, és: *Vatha dedicavit se daemoniis, et congregavit ad se multos magos et pythonissas et aruspices, per quorum incantationes valde graciosus erat apud dominos*, és: *de deabus una nomine Rasdi*, vagy mint Bonfini jobban írja *Varasolo* (I. IV). Hasonlón tartatott még ezekhez sz. Lászlónak a víz-, kő- s fatiszteletet tiltó törvénye, mint fetisre utaló nyom; s minő sz. István rendelete is lehetne, (decr. I. 34) de maleficiis: *si sortilegio utentes inveniuntur, ut faciunt in cinere aut similibus*; melyek nyomán azért már Mone (rel. d. fin. slav. völk. 108) állíthatni vélte, hogy mint a finn, úgy a magy. pog. vallás is kitünőleg a magiában állott: *magie war also der haupt inhalt des ungarischen glaubens*. De a mint a finn vallásnak bizonyára nem tevő lényegét, úgy még kevésbbé a magyarnak; a finnél későbbi állapot s mythosilag nem értett nyomok hozák elő a véleményt, s a magyar adatnál ugyan ez forog fen; világos lévén egyrészt, hogy itt már a magyar pog. vallásnak elaljasult, a kereszténység mellett alattomban gyakorolt állapotáróli adat maradt fen; másrészt pedig, hogy keresztényen krónikási előállítás általános kifejezései állnak előttünk, melyek a pog. vallás tiszteletét csak is az ördög szolgálatának tarták, s annak papjait s papnőit a használt kifejezések szerint magusok s pythonissáknak, de mi mellett a hely még mélyebb mythologiai vizsgálat nyomán, az illető helyeken egészen megfelelő mythosi jelenségek értelmét adja (I. II, III, IV, VII, XV).

Legbiztosabb nyomokra vezet még e tekintetben is, a varázs különféle jelenségeit, ocelekvényét s módjait kifejező, maig fenlévő elnevezéseinknek vizsgálata. Ily nevekül ismeretesek még nagyobb : *bű, báj, varázs, kuruzs, igézés, kántórolás, tralás, megtérés, megcelekvés* st.

Leghasználtabb s legáltalánosabb kifejezésünk a *bű*, különösen az összetételben *bűbáj* s képzésekben *bűvös, bűvölés* st. Így véve ma a *bű* szó *zauber, magia* értelemmel áll, melyben azonban magánállólág véve szokatlan a népszerűben; mi egyébkint a névnek, mint különös pog. vallási értelemmel bírónak kimúltára mutathat, vagy arra, hogy sajátlag más mellékértelemmel is divott; ily eltérő értelemmel jönnek elő a magyarázatára felhozható hason szavak is: a *bű* székely tájszó szerint (I. tájszót.)

csúf, büség – csundaság, rút takarítatlan, csinatlanság, így *bűház, bű asszony, bű élet*, azaz: takarítatlan, ocsmány ház, asszony st. A tájszótárírók e szerint tovább: csunya – garstig, mocskos, tisztátalan, tunya, szurtos s bűdös szavakkal értelmezik, s a bűdöstől származtatják. Ide volna tehát általán a *bűn* – sünde, laster, tartható; és a *bű* szó ennél fogva a *bü*, bűdös, bűz azonos gyökből származékaiban, egyiránt a rossz, kellemetlen tulajdonságot fejezné ki. Valjon azonban ezen értelme eredetileg így állott-e már a pogány nézetben, s a varázs *bű* szóval jelelve, bünt, ocsmányságot, alávaló csunya dolgot jelentett-e, a maig ily értelemben fenlevő *bű* szó jelentésekit? mi ezen esetben tehát pog. vallásunknak varázsgyakorlatát megvető nézetére utalna, vagy hogy a szó csak később így, mint pogány varázsnak, rossz, illetlen ténynek neve kapta a rossz jelentést? meghatározni nem tudom. A „*se bűt se bárt nem mond*“ és: „*azt sem tudja bű-e vagy bárt*“ (E. 588) közmondások az elhülő álmélkodóra, zavarba jövőre, jól magyarázhatók az állapottal is, mely az elámitó, megzavaró *bű* jelenségével jár; míg ellenben a „*kü büba*“ — szólás Pázmán (pr. 815) magyarázata szerint: ha valakit alávalónak akarunk jelteni, szájunk tátva mondjuk, hübüba — ismét az alávalót, megvetettet, ocsmányt jelentené. En úgy gondolnám, hogy az már pogány vallásunkban, mint a kártévő, rosszat eszközölő varázs elnevezése jó elő, melynek ellenében a kellemes és jó érzést keltő *báj* varázs állhatott.

A *báj* szó is, mint a *bűbáj* összetételből látjuk, s mint a mai nyelvhasználatban visszaállítva önállólag előjő, szinte magia, zauber értelemmel áll; de valamint a *bű*nél rossz értelem forog sen, úgy a *báj* kellemet, szépséget, csínt (liebreiz) jelentve, nyilván a *bű*vel ellenkező következtetésű vagy befolyású varázssra vonatkozik, ékezetlenül véve azonban *baj* – molestia, ismét kellemetlen érzetű dolgot fogna jelteni; vagy volna talán csak a *bájjolás*, a bajtól szabadulás? Mint a: „*se bűt se bárt nem tud mondani*“ közmondásban, a *bű* ellenében a másik szó sajtól *bájt* (l. Kreszner.) mond, úgy volna a *kajál, bajál* (E. 4067) közmondásban is, a *bajál* ide tartható, míg a *kajál* az igézést, incantatiót jelentené ismét¹⁾. Összekötve tehát a varázs két neme jó elő *bűbáj* szavunkban, melyeket azonban nyelvméleink már ugyan külön: *büesök, baiosok* felhozva azonos értelemmel használnak, még a mai használat, e megkülönböztetéssel a *bű* alatt általánosban a *zauber, magia, veneficium* s *incantatiót* ért, ellenben a *báj* alatt a *fascinumot* azon értelmében véve, melyen ma e latin kifejezést mint mű szót csupán használjuk a kellemes érzetet, szerelmet st. keltő varázs kifejezésére inkább, mert máskép, mint alább látandjuk, a *fascinare* varázsnemnek nálunk is illető szó s varázscselekvények felelnek meg.

Egyike általánosb kifejezéseinknek a magjára a *varázs*; magyarázata csak a nyelvünkön hason szavak által volna megkísérthető, melyek közül azonban nem tudom, mily közelségben állhatnak értelemre nézve szavunkkal a *vár* ige és *var* szó; az előbbi: *vár, várás* – *expectatio* ige s *varázs* szavunk közt talán közvetítőleg állhatna: a *varázsolni* ige *virrasztani* értelemmel a székely tájszólásban (tájszót.); az utóbbi: a *var* – *porrigo, ophiasis*, bőröni kiütés, sebhártya, vette volna nevét a varázsolás általi, maig sok esetben gyakorlott gyógyításától? mit kevesbbé gondolnék; s még kevesbbé tartom ide a Feszler, Horvát János és Bodor által említett *varázsbékát*, mi nyilván nem varázs, de *varas* béka, varas (borkig) kinézésű börtől; ámbár a béka, természetesen mint számos más tárgy, előkerül a boszorkányi bűnél is, s annak egyiránt mint a tündérnek alakját is képezi (l. IV és XIV). — Fentebb azonban a tündéreknél magyarázom már azoknak végzethatározó tulajdonsága és cselekvéséről eszmét s képzetet, a nekik tulajdonított *írás, képirás, himezés, fondás, szövés* és *varrással* kifejezve,

1) közel állna-e a finn *taie* — *infectio magica, painaja* — *incubus, vaihokka* — *suppositus infans* l. Tichles *termini medici in lingua fennica*. Helsingforsiae 1832. 7.

mi a mint erősítő, úgy felvilágosítja a *Varaselo* (varázsoló) papnő nevet, a mint az a krónikai rontott *Rasdi* helyett Bonfininál előjő (IV); s mi által valószínű lesz, hogy egy ily bűvös papnői hivatal- vagy személynévben sajátlagi főbb lényi, tündéri cselekvés vagy tulajdonság neve s talán sajátlagi tündéri név forog fen; ennél fogva már ott azon *varrást* azonosnak tartva a *rovás* s *íráshoz* — mi szinte ily *tű, betűző* eszközzel történelmet csak a rovásnál — a varázsban egy ily saját vallási, rovásló irási cselekvényt keresnek, mi azután varázs szavunknak is a mai magia, zauberei értelmén túli, mélyebb pogány vallási, istenségi tulajdon s cselekvés értelmét képes volna tanúsítani. A szóhoz tartatott már a perzsa *barashnom*, mosdás általi tisztulás vallási szertartásának neve (Jerney ut. 2. 177), melynek szavunkhozi viszonzásáról mit sem tudok mást. Közlebb állna a szláv *wražba* — bűvölés, varázsolás, mint az a magyarországi szlávoknál egészen azonosan szavunkkal van használatban (l. Jancsovics szót. és Rimauski népmondáiban), melyet azonban tisztán a magyarból átvettnek vagyok hajlandó tartani, miután a kezimnél levő cseh és lengyel szótárokban nem lelem.

Mintegy azonos mellék értelemmel használjuk a varázs mellett a *kuruzs* szavat is; ámbár másrészt megkülönböztetve szótárainkban az *incantat*, *fascinat* mellett (mi a bű, báj és varázs is, ámbár sajátlag egy sem az, mint mindjárt alább látandjuk), a *kuruzs* még: *ope magiae medetur, quacksalberei* (l. Sándor, Szabó D. Kreszn. akad. szót). A tájszótár szerint: „*kuruzsolni: bizonyos boszorkányos mesterséggel valakit megkötni, elbolondítani;*“ míg itt a „*boszorkányi mesterség*“ általános magia, varázs értelemmel magyarázza, addig a *megkötés* határozottabb módját adná elő a *kuruzs* alatt értett bűvös cselekvésnek; felfogásom szerint azonban a *kuruzs* sem nem megkötés, sem pedig nem csupán *quacksalberei*. A szó magyarázatára hozzáfogható kevés szavunk van ugyan, de én ide tartanám már az azonos *kur* gyökűek néhányát, melyek közé *Kresznerics* a szavat is sorolja; így: *kurhol* — reprehendit, objurgat, verbis castigat; *kurittol* — grassatur, errat, oberrat, *kurittolol* — grassator, circulator, ambulo, circumforaneus, medicaster, pseudo medicus, kóborló, keringő, koslató; *kurrogat* (máskép *kurjogat*, *kurjongat* l. Kreszn.) vociferatur, clamat, hurrogat; s ez utóbbi értelmet, melyet már a *kurhol* — reprehendit, verbis castigat is ad, keresem különösen szavunkban, mely szerint azt, mint hangutánzót a lárma, felkiáltás kifejezésére használnak vélem, — a tájszótár. *kurjongatni*, csúfolódva azt kiabálni valaki után: ihu! — s a kiáltás, ének, igézés, azaz szó általi bű neveül alkalmazva a *kuruzsban*; miszerint nekem *kuruzs* — *incantatio*, vagy az a mi az *igézés* volna; azután pedig ezen *igézés* általi bűvös gyógyítás: *kuruzs* és *kuruzslólól* a *kurittolol* — *circulator, ambulo, medicaster, pseudo medicus*. A varázs ezen szóval, *kurrogatás* v. *kuruzs* általi módjáról tehát az *igézésnél* bővebben alább. Itt csak figyelmeztetek még a közel álló *kuruzs* nevünkre, jelentésére ismeretes akkép, hogy Rákóci s Tüköli mozgalmakra visszavive, a felkelő párt fegyveresei nevéként jő elő; sőt így már Dózsa pórhadai neveül szolgált volna sajátlag, magyarázva a *cruz, cruciati* — keresztetek jelentéssel, a jeltül, melyet ezen utóbbiak viseltek, sajátlag a török elleni keresztesháborúra gyűlve ¹⁾). A magyarázat nekem nem valószínű, hogy a latin *cruz*-tól lett volna a népies *kuruzs*, s még kevésbbé volna ily származásánál fogva gondolható, mikép mén az át a későbbi felkelő hadak neveül. Én úgy gyanítom, hogy az régi nemzeti párthad név, mely időnkinti alkalommal jött azután e szerint alkalmazásba; s ha az, bizonyosan az első, pogányság mellett felkelő nemzeti párthadak, mint a kupai, Péter s Béla alatti pogány felkelők neve lehetett így; ez utóbbiakat pedig, mint láttuk, már is épen a varázslók, bűvösök színével látjuk jellemezve, s így lehetett talán nevük: *kuruzslók*, mint amaz papnőkké *Varázsolók*. Jól

1) Cornelius von dem Ursprung der ungarischen wörter Labantz u. Kurutz. ung. magaz. 1. 221. Béli not. 4. 595. Babocsi féls Turcol. 52. Szirmay hung. in parab. 37.

áll azért általános értelme így Sándornál: *kuruc Adború - bellum intestinum; kurucság - populus male contentus, militia confederata, kuruc világ - revolutio, tempus belli civilis* (Kreszn.); s különösen magyarázva a tájszótárban a km. régen volt a *kuruc világ* (R. 4753), hogy akkor mondatik, mikor, um. valaki *boldog időt* (?) ok nélkül emleget. A kuruc szónak is azonban a történelmi néven túl, mai közbeszédi értelme: *saevus, atrox*, az akad. szót. *vertrackt, verdammt*. Származtatnám tehát a kuruc nevet, akár amaz első pog. felkelő párthadak nevéből, a krónikában felemlített Vathai kuruzslóktól s kuruzslásoktól, kikkel és melyekkel a népet csábította volna, mi azután a felkelők általános pártneve volt; vagy a *kur* gyöktől származó *kurritoló - grassator, ambulo, circulator*-tól, minők nyilván e hadak voltak; ezen kurritoló szó azonban ismét visszatér ama medicaster, pseudo medicus értelmével a kuruzslóra, mint bűvös incantator orvosra sajátlag; sőt nem tudom, valjon maga az *orvos* is, nyelvemlékeink szerint *urus* (I. II), nem volna-e ide tartandó, a sajátlagi pogány orvos kuruzstól. A tájszótárban még egy *kurisztolok*, székely tájszó is jó elő, a magyarázattal: „kést a másikkal fenek,“ és *kurugja - szónvonó*, a nevezetes boszorkányi bűvésztűz (I. al. és XIV). A finn. (Ticklen term. medici fen. 7) *kirot - execratio morbi magica*.

Ezen a varázs s magiára, sajátlagibb értelmüket veszítve, általánosan használt kifejezések mellett, előjönnek még mások határozottabb értelemmel is. Ilyen az *igésés*; ma ugyan ismét majd általában a zauber értelemmel magyarázva szinte (I. akad. szót.), majd a *szemtől jövés* (I. al.) kuruzs nemével (I. tájszót.). A szó azonban magában eléggé értelmes jelentése felismerésére; az igézés nyilván az *ige* általi varázs neme volt; s így azonos értelemmel áll a fentebbi kuruzsszal, a mennyire az a kurrogatás, kurritolás alapértelemmel, szinte a szóvali, rákiáltással bűvölést jelenti, s ekkép némiképp az, mi a latin *incantatio*, ének általi bűvölés, s még jobban a német *beschreien, beschwätzen* - kurrogatás, kiáltás, megbeszélés, megigézés általi varázs; tőkéletesen hasonló a szláv. *urok* - igézés az *ureknu* - megszólánitól. S csak annyira a mennyire valószínűleg más bűvölési cselekvények is igével kísértettek, kaphatta az igézés más bűv cselekvések, mint a szemtől jövés, megkötés (I. al.) st. s az általános bűvölés s varázs értelmét.

Íde tartom mindjárt az igézéssel azonos *ráolvasás, kiolvasás* bűv nevéét. Szótáraink a szavat ez értelemben eddig, mint látom, nem ismerik; annál jobban népünk, gyakorolva maig kitünőleg bizonyos marha bajokban, az állatokba, sertés, ebek füleibe esett nyű, pondró st. gyógyjakint, mit ekkép a ráolvasás vagy kiolvasás által szoktak eszközölni, hogy belőlök kiessenek, elmondva bizonyos, majd értelmesb, majd értelmetlen *szavakat*, a mint azok egyszerűn az eszközölni kívánt tényre vonatkoznak s ezt kifejezik, vagy pedig értelmetlen s azért valószínűleg régi mythosi formulák elmondásából állanak. Boszorkány pöreinkben is még élénk nyoma, s mint kuruzs embergyógy jó elő; a *szegedi pörökben* (Palugyay magy. 2. 204): *babonás olvasások* (u. o. 208), *megpökdöts s reá olvasott* st. S ez lehet egyszersmind már az is, mi a kuruzs - kurrogatás, az igézés, azaz szó általi bűvölés; mi mellett legjobban is magyarázza még e bűv gyakorlatát az olvasás szó, miszerint t. i. ezen igézés - igék elmondása, kurrogatás (- *incantatio - beschreien, beschwätzen*), bizonyos *írásból* vagy *könyvből kiolvasás* által történt volna, minőt, hogy már a pog. korban csak a papok s papnők gyakorolhattak, nyilván való lesz; sok érdekeset is tudnak még e tekintetben nálunk a népmondák, s általában a képzet a *garaboncosokról*, mikép könyvvel képzelvük, melyekből a bűvöt kiolvassák, valamint önállólag is még nevezetes *bűvös könyvek s iratokról* (XV). A bűv ezen neme még azontúl is egyike a legérdekesebbeknek a mythologiai emlékekre nézve, miután egyenesen általa maradtak fel számos mythosi emlékek. Ilyen nevezetesek az éjszaki s különösen finn s lapp népeknél bűvös formuláik, az úgy nevezett runók, melyekben azután összefüggő mythosi elbeszélések jönnek elő, alkalmazva bizonyos cél

elérésére; hasonlóan a német segenspruch – áldás mondatok, a régi- vagy népemlékekben babonás célra használt mondatok. Ilyenek nálunk is előjöttek; a szegedi boszorkány vizsgálatok vallatásában (kéziratb. I. XIV) még mindig ott áll a kérdés: *babonás áldásokkal áltól-e?* mire azonban már sehol sem találok igenlő feleletet; ámbar régi iratainkon uton utfélen, még régi nyelvemlékeinkben is előjönnek, s számosan lappanghatnak mindenfelé. Lényegük egyszerűn abban áll, hogy azok a pogány vallás imádságai, áldás formulái voltak, melyek a szükségben, baj s betegségben alkalmazva a tárgyra, melytől a menekedés, szabadulás, kívánatos volt, vagy minek megnyerése ohajtatott, elmondattak. Innét képzelhető egyszerűs mind, mennyire becsesek ezen emlékek mythosi tekintetből, miután nem csak eredetre az ó vallásból folynak ki, de különösen annak istenségei neveire, azok tulajdonságaira s általában pogány vallási képzetekre vonatkoznak. A mint ezek közül számosak maig, vagy legalább a középkori emlékekben s mélyen azontul utóbbi időkig fentarták magukat, természetesen eredetiségükből igen sokat veszettek, sőt a pog. istenségek nevei s képzetek helyébe már keresztényiek tétettek; mind a mellett a felismerhető nyomok még mindig igen érdekesek tárgyunk tekintetéből.

A tárgy ezen érdekénél fogva, hogy fellelve még néhány élénkebb pogány szinezetű ily, akár az iratokban, akár a népnél lappangó formulák, azokból mythosunkra még ne talán bővebb világ derülhet, akarom itt a tárgyat még kimerítőbben példákkal előmutatni, s néhány emlékeinket is példányul közleni. Véleményem szerint legélénkebben mutatható még ez ki a finn emlékekben; — a finnben a bővülés egyik leggyakorlottabb módja ezen *énekítés* vagy *olvasás* általi ígérés volt, s maig is az (I. Rosenbom fama magiae fennis attributa. Aboae 1789. 10, és Maxenius de effectibus fascino naturalib. Aboae 1733. 7); ezen olvasás neve Lencquist szerint (85): *lugut – lectiones*, melyek *sasogva* (mussitando) fűdetlen fűvel, ajtatosan mondatnak el; Porthan (et Helsingberg de poesi finnica Aboae 1768. 87) szerint, ez közönségesen nem éneklő, de inkább olvasó hangon történi, kísérve élénk s torz taglejtés s arcvonaglással; az olvasott vagy énekelte tárgy *synnit – origines* (sive archaeologiae, mond Porthan), *eredeteknek* nevezetlik, mivel azok magukban foglalják bizonyos tárgyak: a világ, istenek, állatok, betegségek, elemek, érczek, vas st. eredetéről hitregés képzeteket, melyeket miután előszóval, vonatkozásba hozzák a tárggyal, melyet ohajtanak, vagy melytől menekedni kívánnak, s az által azt kieszközölni vélik. valamennyi finn népdalok, a runók kitünőleg ezen elemmel bírnak, mint a Schröter által kiadott finn. runen, a kalevala nemzeti eposban és a kantelatar népdali gyűjteményekben találjuk; minél fogva annyira becsesek is ezen elem által a finn mythológiára nézve (I. a X mondottat). akarja például nyíjját a pásztor a medvétől megóvni, elmondja a medve eredetét (ohton synty I. Schröt. 52): tudom, um. hol születél, hol ringattak, a nap és a holdban, a nagymedve (göncölszekér) vállain, ezüst szálakon eresztettek le, midőn a hölgy Maria anya gyapjából alkotá a tengert, pólyákból a fákat, teremté a hegyeket és vizeket; ne bánisd azért teheneimet, mit anyád meg nem engedhet, hagyd a tejhordozókat; ha arra mennél, szaladj hamar át mellettek, mint hal a vízben st. számtalan hason képzetek ismétlésével így szövö a dal a lénynek dicsőítését, hozzá függesztve mindjárt illető kérelmét. a runó tehát egyszerűn pogány imádság, elmondva első részben a tisztelt lénynek tulajdonságait dicsőréttel, s könyörögve általok hajlandóságáért. Így jó az elő a tűzhöz (Schröt. 7 kal. I. VII), a vashoz (kal. 9. 25, Schröt. 27), a gyógyíréről, kólikáról (Schröt. 54, 59); mások bizonyos munkában vagy bajban segítők, sőt csodás dolgokat is előbűvölők (kal. 29. 165), vagy másokat megbűvölők (kal. 3. 309), azaz elátkozók kővé, disznóvá; minő átkozások némi *abrenuntiatioi* értelemmel használva ismét a rossz betegségekre s állatokra, mint kigyóra (Schröt. 47), alkalmazták, hol tehát a tárggyak ellenkezőleg, rossz, alávaló, káros eredete s gyalázata énekeltek; mi a pogány

képzetnek teljesen megfelel; még a ser eredetére is tudnak ily runókat, hogy jól elkészüljön, vagy hogy ne ártson, meg ne részegejjenek tőle st. Más népeknél kevésbé lesznek ily nyomok felmutathatók; az ok lehet, hogy a finn pogányság utóbbi időkig fentartván magát, a dalok még a nép ajkán itt amott élve, szerencsésen felszedethettek; vagy mit inkább vélnek: hogy még más ős pog. vallásokban ezen bűv. igézési, olvasási formulák csak az illető papok tulajdona, a scientia arcani voltak, a nép közé nem jutva, ismeretlenül kimultak; míg a finn nép patriarchalis életében a vallás teljesen a nép életébe s költészetébe ment át; azonban itt is, mint észrevehető, a keresztyén hit ismeretével a pogány istenek e dalokban névre nézve már nagyobbára háttérbe tolultak, s helyökbe gyakran szűz Mária neve, az istenanya jő elő. S így nagyobbára maradtak fel más népeknél is a rövidebb, kevésbé költői, s már egészen keresztyén nevek s hitcikkekkel elvegyített, babonás áldásokra használt formulák; l. Grimmnél (1173): *sprüche und seggen, flüche, heilruna*, a nevezetes merseburgi ónémet *haftlied* s lógyógyítási babonás formula, a két utóbbiban még teljesen pogány istenségi nevek is s képzetek jönnek elő; a többiek: *pferdeheilung, hirtengebet, ackersegen, blutsegen* st. az illető tárgyra mindannyi babonás orvoslatok és kuruzslás leírása mellett, még egyes imádsági formulákat közölnek, nehányból még érdekes pogány vallási képzetek vehetők ki; miért a tárgy vizsgálatában, régi könyvek s iratokból, valamint a népköréből előhozásukban, a németek épen oly fáradhatlanok, mint néphagyományaik, régéik, népbabonáik szokásaik st. közlésében, s minden egyes ily gyűjtemény többnyire hoz függetlenül néhány ily babonás áldást is. — Most felmutatok egy párt nálunk is, hogy felgerjeszthessem a lappangók iránti figyelmet. Egy pár igen nevezetes közbelátásra áll már a régi magy. nyelvemlékek kiadásában (2. 45); mindeddig kevésbé méltatva, mint *szűkfelfogás* közlőjük, Dübrentei méltatlan felmutatása tanúsítja; az emlékek 1519—41 időszakbóliak, s *kincskereső bűvös vesszők s nyilak*, ezen bűvös célra való készítésére, megszentelésére vagy áldására, azaz igézésére vonatkoznak. A nyilakról szóló: *primo lege quinque pr. nr. p. wlnrib. dni. nri iesu cristi, nyilak en ti nektek parancjoloit* atyanak fivnak es zent lelok istennek nevevel, es hatalmassagaval, kinek hatalmassaganak minden hatalmasok engednek, ezen istenekh. *parancjoloit en nektek, hogy es el reytet kincet en nekem es igazan megmutassatok*. A vesszőkre: *en herozielek teghedet zentelt vesse, † atyanak † fivnak † es zent lelek neveben, urunk cristosnak zent testével, zent verevel, bodogazoynak tisztassagos zent zwz teyével, hog a mit en teneked parancjoloit abban te chawargo ne leg, ha nem en nekem igazan megmutassadh, es kizerittlek* (felhozva a keresztyén vallási hitcikkeket és a szentek életére vonatkozókat erre alkalmazással, a többi közt tovább:) *mikepen az ieriko városaban az akantol lopot pallast el nem enyehetek es eltitkoltathatek, kit az iosue . . . meglele, azon keppen te elotted ez földbefy el reytet kinch el ne titkoltathassek . . . es kezeritlek az három zent kiralokra, melleket az chillag vezerle, olyan igazan vezerly es vig te engemeth az el reytet kincre, es ne mutas vasra se rezre se oars is batokra, hanem bizonyjal aranyra ezustre es tizta kincre . . .* mikor az kinczek helere meg az veze aiaját egybe vessed mond ezt elenkepen, uram Jesus cristus segel, meg arra amire en mastan indultam st. — a *nyil* itt már nevezetesen jelenkezik, mint a *magyar pogánykori sorsvetési eszköz*; minőre ily nyomot máshol nem tudok (l. XVII tárgyalva); eltérő értelemmel volna csak ide tartható a cod. vindob. theol. (2. 59) ily formulái közt a következő: *contra sagittam diaboli*. palamiasit. calamia insiti per omne corpus meum. aius, aius, aius sanctus, s. s. in dei nomine cardia cardiani de necessu (recessu) propter illum malannum quod domnus papa ad imperatorem transmisit st. amen. trib. vicib. — az előjövő *vesszők* is általános ismeretes szer a kincs fekhely keresésére. — Ugyan ott (47): *contra corsagh. ez ky haza es zent benedek haza kw kyeze vas aytöya, korsagh, hal meg az testben, test tarcka*

megh az koreagoth, mýkepen xýz marýa st. Ugy. ott latinul: *contra colobas, si quis vult scribitur pulcrā facere. si vis de carcere exire, ad aperiendā serā, ut canes non latrent* (ez utóbbi különösen tudja a finn kalevala is). Nálam egy magyar 1656-diki levél hátulján, több gazdasági jegyzetek közé írva a következő¹⁾: „*az melj lo megh uti az tnat* (leírva vörös téglá, szénapor, füstös szalma st. gyógyszer, mivel meg kell kenni, s e mellett mondani:) ugian azonnal imatsagh de szűrüt kel nevezni. nem chudalkozom en hogy te az hatüsü labodal az első labodnak az inat megh utöttet. de chudalkozom azon hogj aszoniunk szüz Maria st. . . . azon képen hiszem első labodnak betek giogiulását. ezt haromszor kel raita elmondani es adigh labad fel emelven . . . annak utana fordichd meg haromszor hozad.“ — lásd hasonlókat Grimmnél (1184): *einrenken, és: Petrus, Michahel, Stephanus ambulabant perviam, sic dixit Michahel: Stephanus equus infusus, signet illum deus, et erbam comedat, et aquam bibat st.* — Ilyen jegyzetek levéltáraink revisiojinál dúsan fognak előkerülni, mit tapasztalásból tudok, s lehet, hogy közöttük még valami beceseb is előforduland. A népies babona körében azonban egyiránt még sok lesz szedhető; erre már egy pár példát adtam a bodzafánál, hidegtelelés és nyű kiolvasásra (VIII).

Legközelebb talánám ehhez az *íralás*t, mi népünknel ismét a gyógybűv egy neve volna sokhelyt, s különösen ismét a székeleynél is (mint Ponori Thewrewk J. nekem mondja). A szó nyilván kettős, de egymásba térő jelentéssel állhat; miszerint lehetne az *írás* (scriptura), bizonyos *írott jelek csinálása általi bűv*, minő bűv gyakorlatokról már a *nekromantia* bőven tud, s mire nálunk még a garaboncosnál szinte figyelmeztetek. A szlávban *čarodennik* – bűvös, egyenesen innét, a *vondások (čari) csinálásától (deje)* származtatatik; s a népbabona maig, épen úgy, mint a babonás olvasás s áldásokról, tud sympatheticus iratkákról is, melyek szinte ez vagy amaz baj ellen segítenek; a hit forog fen a keleti iratos talisman és amuleteknél is; és a pogány korban bizonyosan vallási tudományként gyakorlott írásban, rovás s runákban vallási erőt látott a nép, minél fogva csodás s bűv-erőt tulajdoníthatott nekik. A mondott másik értelemben azonban, az *íralás az ír – unguentum* értelmével állhat; ily ír – unguentum, *ocanatum*, festék volt az írás anyaga is ugyan, de azontúl még nyilván az ír, a kenőcs a *kenés általi számos kuruzs gyógyítások szere.* Boszorkánypüreink még ily különös bűvireket bőven ismernek, mind a betegségek gyógyítására, mind pedig bűvös célokra, mint például a néphitben maig emlegetett *repülő boszorkány zsír*, melyről a boszorkányhit nyomán időnkig számos regék s adomák szállongnak, beszélve, hogy véletlen hozzátérés s használata által, mikép vitetett ez vagy amaz ember, sőt állat s tárgy is a levegőbe (I. XIV). Népünknek is előkelő gyógyszere számos bajban mind ekkorig, a fala vénasszonyai, bábái által gyakorlott kenés; és a tájszótár ezen bűvös kenésre is egy külön székeley tájszavalt hoz fel: „*dauzsolni, um. vénasszony módra értetlenül kenni, fenni, gyógyítani.*“

Azonos értelmű a *kantérolás*; a szavat a „*székely asszonyok ürvényében*“ (hind. Nagyajtai Csereitől 228) találok, magyarázva, hogy a *kantérolás, kantérolás, szerelem itallal való bájolás*; ily ital készíttetik, úgy mond, némely állatok részeiből, vagy bizonyos füvekből. Nekem a szó *kanta-íralás* volna, a *kanta – korszó s edénytől*, s az előbbi bűvös *ír s íralástól*, vagy hogy talán a kanta *kontár* (pfuscher) is lehetne, és a *kantéroló, kantároló* egyenesen a *kuruzs – quacksalber* volna?

1) A levél osztrák levéltárában hát cím nélkül, belül az aláírással: Spblis magice d. vae. ad serv. parat. Archieppus Strigon. ex Sancta Cruce 1656. a gazdasági jegyzetek írásból kőltve, melyekhez az idézendő mellékelve van, benne Palásty István írását ismerem fel, hi e szerint a levelet kapta volna, s arra ezen jegyzetekt írta. Ámbr a címzés arra mutatna, hogy a levél eredetileg egy főbb úrhoz volt intézve az évek által, kiől Palásty kapta.

Valjon ezekhez tartandó-e a *vajakolni*, *vahakolni*, *vahor*, *vahorász*; Szabó Dávid, Sándor, és Kresznericsnél: *incantare, artem magicam exercet, diris utitur carminibus*; a *vaj* gyök ide az irre utalna ugyan; és pedig az ir v. rövid *ir* (unguentum és scribit) kettős értelmére is, a mennyire *vájni*, ismét az írást, rovást is kifejezné; valjon azonban nem áll-e a szó még közelebb ezen *vaj* alap gyökkel a *báj*-hoz, s *vahorász*, *vahor* formában talán a *varázshoz*; különös mindenestre, hogy amaz szótári általános incantatio, ars magica értelmezések mellett, még a *diris utitur carminibus* körülírással is magyaráztatik, mit a szóból ki nem lehet venni; ez esetben azonban azonos volna az igézéssel, kurrogatás s ráolvasással.

Ormánsági tájszókint jó elő a tájszótárban, az előttem máskép ismeretlen: *füves*, *füvel*, úgymond, *kuruzsoló*, a *fi* v. *fütöl*, mi tehát hasonló, mint az irtól az írás, a tárgytól, melylyel a kuruzs gyakoroltatott, kapta bizonyos neme a nevét; a középkori emlékekben is így jó elő azonban a boszorkány – striga: *herbariának* is nevezve (l. Grimm 1021).

A *büvölés* más *cselekvényei* s *okozataitól* vevék, a többi erre vonatkozó kifejezések; ilyen különösen a *szemtől jövés*, a *szemmel verés*; az összetett, körülíró s nyelvünkön nehézkesen mutatkozó ezen kifejezés helyet, közönségesen az *igézés* áll már szinte; s a mai néphit s a népszerűd az igézés szó által érti e szemtől jövést; így magyarázza már a tájszótár: „*éles szemmel valakit ábrálni, erős nézés által fősdalomba hozni, megbüvölni, bájolni szemivel.*“ a km. *fut mint a szemvert* (E. 7156), *úgy néz rám mint az igézet* (E. 3820); hogy az sajátlagi igézéstől egészen különböző szemmel büvölés, mikép vette fel neveül az előbbit, s mikép értetett ez alatt a szemtől jövés is, azt csak akkép vélem magyarázhatónak, hogy az igézés, mint egyike az ismertebb *büvcselekvéseknek*, nevével azután a többinek is jelelésére szolgált; anélkül inkább, mert talán az igézés, ráolvasás, incantatio egy magában nem is gyakoroltatott, hanem összefüggőleg többi *bü* alkalmazással, melyek mellett azonban a feltűnő jelenség volt, melytől azután elneveztetének. A hit a *bü* szemmel ártási ezen neméről, régi s nevezetes; lehet, hogy, mint újabban is magyaráztatik, az emberi szemből *sugárzó* delejes erő hatásárolí nézet szolgált az álhitnek alapul, mely már az őskorban regélt a *büvösök* sajátosságos szemeiről, mint Plinius (7. 2) a hitet róluk felhossa: *in altero oculo geminam pupillam, in altero equi effigiem*; maig még népünkön általában így a *bü* (gy. 219), hogy a boszorkányok szemében az ember maga magát felfordítva látja. Ehhez képest azután élénken tud a *büvös tekintetről*, a *szemtől jövő bajok s károkról*, a *rosz szemek ártalmáról*; mint a classicusoknál Horat. (1. 14. 37): *obliquus oculus*, Virgilnál (ecl. 3. 103): *nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnes*, úgy tulajdonít minden falu népe, ily bizonyos szemeknek végtelen kárt, nyomort, minden véletlen s ok nélkülinek vélt betegséget; minden ily helyt, egy vagy több élénkebb szemű v. mogorvább tekintetű aggnő azután közönségesen a *bünbak*, ki minden bajnak oka, s kinek szeméből áradoz minden ros; bizonyos N. helységben (gy. 283) egy ily pórnő szerencsétlen szemeiről a hit így uralkodik, hogy mire csak rátekint, mindennek meg árt, a nép messziről kerüli, neki tulajdonítva nem csak betegségeit, de marhája, gyümölcsfája s kerti ültetvényei bajait is; ő maga akarata ellenére is, véletlenül így tekintve bizonyos élő tárgyra azt tönkre teszi; így halt meg már három férje, kiszáradt minden gyermeke, leesett minden marhája, kiszáradtak kertje fái és koldusbotra jutott. Az ily kárt-hozó szem ismertető jele olykor, a két szem felett összenyölt szemöldök, vagy kancsal szem: e nélkül is azonban, ha valaki valamit megbámul vagy megkíván, már az által öntudatlanul megigézheti azt, a megigézésnek különösen kitévők a szép kis gyermekek, a fiatal marha, kikre a megkívánó szemek legjobban hatnak; azért a jó lelkű ember, ha másnak ólába lép, s ifjú marháját megtekinti, a tulajdonos megnyugtató háromszor kipök, és *senszóval* mondja, hogy „*meg ne igézzelek.*“ mire a gazda szerényen felel „*volna is*

mit." így árt a római hit szerint is a dicséret a szembe, róá ki kell köpni s *prae-fasciná-t* (*prae-fascino*) mondani (l. *Plant.* *asin.* 2. 4. 84. *Plin.* 28. 2), és *Virg.* (*eccl.* 7. 27): *si ultra placitum laudarit, baccare frontem cingite, ne vati noceat mala lingua futuro.* *Tibull.* (l. 2. 55): *ter dictis despue carminibus* (l. *Plinius*nál is 24. 8 *despuere, adspuere, inspuere, exspuere*). Azért a dajka is a gyermeket, ha valakinek tekintete gyanus volt előtte, azonnal nyálával mossa meg, mi ha nem segít, vagy hamarjában kezénél van tisztos fűvel főzött víz st. ez vétezik elő, mely utóbbiról s más számtalan ily fürdő-, mosó-óvszerekről bőven tudnak házi babonáink; közülök többet, a mennyire mythosi tekintet alá jöttek, már fentebb említettem (a víz-, föld- s növényeknél VII), s még alább a boszorkányi kuruzsnál előjövöndnek némelyek; egy gyakori bajhárító ezeken kívül a *vörös fonal* vagy *szalag*, mely az igézéstől megvéendő gyermek nyakára vagy kezeire, hasonlóan a gyümölcsfácskára is köttetik, hogy így a rá néző ártalmas tekintetét legelői is a vörös szalag ragadja magára és ellejtse az illető lárgytól; egy felsőbányai 1715 boszorkánypörb. (l. XIV) előjön szinte, hogy *ceres sehyet kell kötni lába hüvelykére a nyavalya ellen*; egy más szegediben (Palugyaynál 204) ismét a vád: *megpökdöste s reá olvasott* ¹⁾).

Az igezés, szentől jövés, s általában a bü következményei már azon megbüvölt emberi állapotok, melyeket a közbeszéd a néphitben különféle, általában a tény s állapotra vonatkozó kifejezésekkel jelez; mint *megcselekvés, megcselekedte rajta, azaz megigézte, megbüvölte; vesztés v. megvesztés, megvesztették a boszorkányok* (szegedi 1728 bosz. pör ki.); *megvertés*, a tájszótár. *megverni* a szemével, azaz megigézni a gyermeket, (szeg. 1731 b. p.): *„megvertetek már egyszer s megszáradtál kezem miatt.“* *megtevés* vagy *tétemény*, (u. o.) *„tétemény van rajta;“* *megrontás*, a tájszótár. *„rontás, büvölés, bájolással ártás*, mintha um. valamely tudatlékos ember vagy asszony valamely tagunkat bosszúállásból megrontathatná,“ felsőbányai boszork. pörb. (1715) a vád, hogy a boszorkány *„megrongálta.“* Eltérőbb külön nevezetes értelemmel áll még ezek mellett a *megkötés*, a tájszótár. ama megrontás a házások s különösen újházásoknál a megkötés, természetlenség, impotentia; szegedi bosz. pörb. (1731): *„hogyszáraz kötése van.“* Különösen magyarázza a Szirmaynál n. károlyi boszork. pör (Szatm. várm. 1. 77), e szerint a megkötés abban áll, hogy *„az embernek párnájába, ágyába, a barmok jászolába vagy aklába egy kötés cérna tötetik, s átkot rá mondván, a micsodás kötések és csomók voltak a cérnán, úgy a megalkoztatott embernek s baromnak összefonódott és csomósodott a béle, az inai s minden ere, és ez kötésnek nevezetett“* (l. XIV). Így felelhettek meg amaz külön elnevezéseknek is ily külön bajok s képzelt betegségek, mint az *elszáradás*, a *tagok megromlás* st. mindnyájára a tárgyalandó boszorkányi bü s kuruzsróli nyomok még bővebb adatokat szolgáltattak.

Mind ezen elnevezések, a mennyire még maig jelentőségük kivehető, tehát nyilván bizonyos cselekvésekre vonatkoznak; a varázs még végzeties ündéri tulajdonság értelmével állhat; a kuruzs, igezés, olvasás: a szó, ének, ima elmondásában lelik megfejtésüket; míg az uralás, vajakolás, talán az irást, jel csinálást s valószínűleg egyiránt az ir általi gyógyítást fejezik ki; ezekben állott a megcselekvés, s ezeknek kifolyása volt

1) Grimmé (1054) találem, hogy a száj mosolyának és a cséknak is hasonló büverő tulajdonítattott volna, mint a szemnek a szemmel verés vagy szentől jövésben. erre magyarázza már Grimm ama regés vonatkozhat, mikép a tündérbölgycs ajkairól rózsák hullanak, mint Freya aranyat sír, és a ricsu Jovist. én ezen alakokat a tündér Hajaalka gyöngyhölyjeinél fogva, ama hajnali harmat jelenségről mythosi képzetethez tartom (IX); s most figyelemzetve Grimm e helye által a vonást toldom még, nem ideo, de amannakhoz, hogy ezen ündéreknél a gyöngyhöly-sírás mellett, azon rézsamosoly, miszerint ajkalk elnevetéséről rézsák petyognak réloik, igen jól talál a hajnal kacagása képzetével, — még a dicséret Eos-Auroráról képhoz is, hogy rézsák újaival ayítja meg a nap kapuját, a rézsákhat hint elajába.

a megselekedett állapot, mely ma épen úgy a rosza, a büvtől eredő bajra használt kifejezés, mikint magok a fentebbi nevek csak roszt értelemben szolgálnak már a bű, varázs, kuruzs jelentésére. Sajátlag és eredetileg azonban, mint látni, azok nem egyebek voltak, mint a *pogány vallási tisztelet részletei és cselekvényei*; a vallás által hitt végzetes varázs, a vallási s istentiszteleti imák elmondása, azaz *igézése, éneklése, olvasása, a papok és papnők által gyakorlott írás, gyógyítás, vajakolás*. Mire az ő vallás s véle ezen gyakorlatoknak vallási eszméje s kifolyása megszűnt, azok pedig még tovább is, mint gyakorlati vallás, folyvást gyakoroltatának, nem sokára értelemvesztve, *bűbáj s ördögi, ellenségesnek magyarázott cselekvéskint maradtak* fen már csak, melyeknek azontul csak roszt értelem tulajdonított; s a mi még csodás, természetfeletti, emberi erőn túli fogalmukban nyilatkozott, az az ördög, a roszt szellem művének tartatott. Így lőnek az óvallás sajátlagi cselekvényei, szertartásai, gyakorlata *bűbáj s varázssal*.

Ezen túl hasonlóan tarták fel még pogány kori hagyományaink a *varázseszközörről* emlékeket is. Ilyen tudattal fenmaradtak egyike kiténőleg a *varázsvessző*; általa, érintése által eszközöltetnek a regékben a csodás dolgok, a természetfeletti erő eltalajdonítása, az elválások, megbűvölések, elszűnyedések, valamint a megváltás, megszabadulás, a kincs és szerencséhez jutás. Az közönségesen egy tündéri főbb lény birtokában van, mely által fensőbb hatalmát, bűvét gyakorolja; olykor azonban a kegyelt halandónak jut, s ilyenkor ez is a fensőbb isteni erőben részesül általa, mely tehát azért a jelvies eszközként áll, a fensőbb természetfeletti hatalom jelentségre. Ezen vessző a mondákban többnyire arany v. ezüst, s e mellett különösen tudnak még csak *mogyorófa-vesszők s diófa ágakról* (Gaal 25, 77, 429, 237 st.).

Hasonló eszköz a *varázsgyűrű* is. Ha az úján a hős megfordítja, minden vágy teljesül, majd végtelen erőt kap fordítására a sárkányküzdő mondahős, majd áttéve látja magát egy más világba, szellemeket idéz elő, arany palotákat épített velük; vagy átlátja az egész világot, megismeri a rejtett s jövendő dolgokat (gy. 42, 110, 128. Gaal 127, 77, 111 st.); ez utóbbi értelemben áll már helyében a mondában a *varánztűkőr*, melyben mindent meg lehet látni, mi a világon történik (Gaal 127, Majl. 157, gy. 20, 110, 317), s mit a mai aljasuló mese gyakran már mindent látó látcsővé tesz (népd. 3. 362). Másokban a *varázssíp, -világ* vagy lámpa, mely által a mindeható segítség megjő (népd. 3. 243, gy. 6. 317, Gaal 1, hol az utóbbiban, valamint számos más meséinkben is a pipát, mint már arra Grimm is figyelmeztet, ide tartom). Gyakoriak a *varázs- s bájitalok* is, melyek a mesében a boszorkányi amaz kantérolási szerelemittal ellenében, közönségesen csak álmod hozók, mi alatt azután a csodás átváltozás történik (Gaal 53, 195); olykor ez is a mondahősnek mint *sárkányerősség, erőt adó italul* szolgál a sárkány elleni küzdelemben (Majl. 199, Gaal 77); mint *bűvítés* s kenőcs jő elő, mely által a tagok felépülnek, elsovadnak vagy megdermednek (gy. 30, Gaal 290); mint *élet- és halálvize*, melylyel megfecskenedve a halottak feltámadnak, ellenben az élők elhalnak (Majl. 257).

Nevezetes varázsszerekkint állnak mondáink és regéinkben a *láthatlanná tevő, léghen vivő köpönyeg* (a népmesei variánsokban természetesen már bunda is), s *száz mértföldet lépő saru* (csizma vagy bocskor), az *ostor* vagy *vessző*, melynek csattanása vagy suhintására, a hipp hopp kimondásával a mondahős ott van, a hol lenni akar; és ezen szerek is ismét fensőbb lények, tündérek, ördögök, törpék eszközei, melyeket a mondahős tőlük kap, csel vagy erő által elragad (Gaal 127, gy. 11, 24 st. var.); Grimm (elősz. 30) egyenesen már ezen magyar mesei vonás felhozása mellett, figyelmeztet így, mikép az a legtávolabb népek meséiben előjő, mint a hinduban (somadeva 1. 19), a tatár mesékben (quart. reviev 819. 41. 106), a svédben és németben (l. Asbiörnson n. 9, Grimm k. u. hm. 3. 92 és 132). Ide vélem tartandónak *nyilván a finn regei* vonást is, melyről Rosenbom tudósít (fama magiae fennis a.trib. 13):

in carmine quodam supersticioso miles bellum aditurus optat, ut velum de Väinämöine, et pallium longinquum Laponis sibi in tegumen corporis contingat:

vaippa vanham Väinämöisen, kaapu, kauko lappalaisen säpe tänne tuotukohon etc.

Tehát a tárgyak az istenség csodás eszközei, melyek az ő csodás látatlanná tevő, légben vivő ereje s hatalma tulajdonságaival bírnak. Azért vevék a kalevala bűvös dalai is, mint énekesük mindjárt a Musa invocatiója helyet éneкли, Väinämöinen *övéből*, Ilmarinen *kezdés ülőjéből*, Kaukomieli *kardjából*, Joukahainen *nyilából*. S ily értelemmel állnak már nyilván az összes regékben a *bűvös erejű fegyverek* is, melyekkel a hős csodás vitézi tetteit véghez viszi, mint a *mindent magától levágó, a hűvelében nyugtalanul mozgó, a hőssel növekedő kard, a célt soha sem tévesztő nyíl, a mindent összességő bárd s összetörő kalapács*; melyek legyőzhetlen erővel állnak egész táborok ellenében a hős kezében, vagy annak bűvös mondatára (l. a kard, nyíl jelveket XVI). Ily értelemmel áll még a bűvös tündéri és hősi *öv*, mely ismét *alakot váltóztat*, különös *erőt ad*, hasonlóan a gyűrűhöz; s nem kevésbé a tündéri *ing*, mint a hattýnóknél (IV), s a bűvös *ing*, mely a *hőst sérthetlenné teszi* (Majl. 206); mind a kettőről, az *öv* s *ing*ről, még a legkésőbbi megzavart boszorkányi hagyomány is elég nevezetes képleteket tud a bűvölési erőt s alak-váltóztatást illetőleg (l. XIV). Ezentúl még egyiránt nem csak a hős többi eszközeiről, mint bűvös, sérthetlenné tevő *füvege, sértye, páncélya*, tudnak a regék; de még amaz a mai mesében egészen elaljasuló, trófiás és bohósba tért eszközökről vonások, mint a telhetetlen *zsák* vagy *tarisznya*, a kifogyhatatlan *erazény*, a mindent *megverő bot*, vagy „*verjed verjed bunkócska*,” nyilván ily csodás isteni mindenhatóságot kifejező eszközökkint állnak; az utóbbi, például már világosan azonos, a hős mindent levágó kardjával.

Azért ide veszem még tovább is a népmesébeni és boszorkányi kuruzsróli néphitbeni, azon már látszólag egészen az értelmetlenség s nevetségesbe átjátszó nyomokat, mikép a rosz tündér vagy a boszorkány *pometefán, szénvonón, gereblyén, piszkefán, lapátán, seprőn* nyargal a légben, a felállított vagy lefordított seprővel űzi varázsát, a *pometefával* bűvöl; mit az eredeti eszmének a népképzetben eltorzulta, házi élete és szorotól vett képekkel kifejezése magyarázhatna csak. Még is a mellett, hogy mind ezen aljasodásnak már jó része volt hasonló képzetek megzavarásában, én még ezekben is hajlandó vagyok *istenségi jelzőket s tulajdonságuk kifejezéseit* keresni. Így állnak még egész komolysággal, tündéri felsőbb lényei minőségükben, le nem rántva még a népies bohózatba, a kalevala hason alakjai, például, mikép még a tündérnők gereblye és seprővel kezükben előállítvák, s a házi asszony előkelő kötelessége s jelleme lényeges tulajdonaul a szorgos házseprés, a kenyérsütés, sikkálás említetik, mi mindenkor így a tündéréknél is, hol körülményesben leirvák, mint háztartásuk leglényesebb ténye előkerül. De hiszen épen csak azonos értelemmel állnak a classicus mythosai, előttünk épen nem nevetséges, de aetheticai eszményképkint vett, ily istenségi alakok előállításában a megfelelő attributumok, mint Ceresnél a *sarló* és *kéve*, Bacchusnál a *borzó* és *gerezd*, Neptunnál a *szigony*, Herculesnél *clavaja*, Pilumnusnál a *cséplő* és *bumó* st. melyek csak épen úgy gazdaszi s házi eszközök, mint tündéreink s boszorkányaink nőiségét s házigazdaságát jellemző *pometefa, szénvonó, lapát, gereblye*. a mese mindent megverő bunkócskaja, még csudásabb eszköz tehát Herakles bunkójánál. és épen mint mondáinkban számtalanszor a vonás előjő, mikép a boszorkány üldözve számtalan akadályokat tud üldözöttjei elébe bűvölni (gy. 139), elvetve a fésűt vagy *kefét*, melyből ordó lesz, a meszelőt, miből tövises sűrűség keletkezik, tojást, melyből két mértföldnyi tenger támad, úgy beszélnek mások ezt, kísérve még különös igéző s értelmező mondatokkal, s helyettesítve nevezetes értelemmel felmerülő tárgyakkal. Reguly a vogulból olvassa nekem a mondatot: „*hogy ha igézésed előmbé jő, bábra*

vetem a tűzkövet, keljen erdő belőle közöttünk.“ Egy kard így képez áthatatlan válhat két lény között a mesében a hős bűvös mondatára: „meg ne mozdulj királyleány, kard van közöttünk“ (gy. 49). A Kampó táltosróli roge (gy. 317) épen úgy tad egy bűvös bárd hét vágására hidat építeni, hogy a tündérvárba juthasson, mint Väinämöinen egy orsból bűvös szerek által alkotni hajót, melylyel tündéréhez érhesse.

Mindezen eszközök, a mint hogy a monda is még tudja rólok, hogy felsőbb lényektől, tündérektől st. jutnak a halandóknak, úgy mutatják eredeti értelmüket, hogy sajátlag azon felsőbb lények eszközei s jelzői; melyek által ők fensőbb mindenható hatalmukat gyakorolják. A varázsvessző hasonló Mercurius caduceusához, s csodás, mindent legyőző kard, lelövő nyíl st. a hadisten győzelmes kardja, nyila st. a láthatatlanná tevő, a finben különösen a hadban védő köpeny, a hadisten sérthetetlen leple, a légben vivő bűvös ing, a hattyúnői szárny s lepel, a mértföldeket haladó saru, Mercur szárnyazott lábához hasonló; s így tovább a többi hasonló bű- s varázseszközök leszállnak az istenségek és tündérektől a boszorkányi varázsba s bűvös gyakorlatrólí képzetbe.

Hasonlón tehát mint a fentebbi bű nemek nevei és tárgyak, gyakorlatuk, úgy ezen varázsszerek is csak az ősvallási tudat kimultával, mint feledett, érthetetlen maradt aljasultak a varázs s kuruzs jelentésére. Az egykori istenségek többé nem ismeri lényegéből, csak a bizonyos tulajdonságaikat kifejező attributumaikról, eszközeikről maradt fen még összefüggetlenül a hit azok hatalmas ereje s mindenhatóságáról, melyet egykor az őshit a tárgynak csak az istenség erejéből tulajdonított, melynek a kifejezése volt. Ily elemekből áll tehát lényegében az, mit ma a varázs jelenséggel veszünk: istenségek nem értett tulajdonságai, jelvei, egykori szent dolgok, eszközök, tárgyak, cselekvények, szavak kimúlt vallási értelme s gyakorlata. S mivel ezek gyakorlata különösen így a papok, jósok, áldozárok, gyógyítók által vallási tekintélylyel bír, természetes, hogy ezek eszméje is a népnél az álhit s vallásbabonában maradt fel leginkább. Innét, hogy azokat maig régi istenségi, papi, garaboncos, táltos, boszorkány, javá azaz jós st. hason lényekrőlí képzetekkel összeköti. E hitnek tehát nyomai, gyakorlata s tudata még legelőkeltebben amaz lényekrőlí hagyományos népregés tudatban jelenkezik; s azon különös külső körülmények s tényezők által, melyek ezek közül a boszorkányokat a közel múlt utóbbi századokban az előtérbe tolták, az ezekrőlí tudat s képzetekre rakódtak le leginkább, miben tehát tárgyalásánál, számos, a mondottakhoz például szolgálhatóval fogunk a következőkben találkozni.

Másfelől az ily vallási teendők, a mindennapi élet cselekvései és szokásaival összekötve lévén, még inkább az ezek körül maig többnyire értelmetlenül vagy álértelemmel fenforgó azon óhitbeli töredékekben maradtak fen, melyeknek ezen cselekvés s szokásokbani nyilatkozatát az úgy nevezett *álhit*, *előítélet* s *babona* nevekkel értelemmezük. A *babona* szavat t. i. én így veszem különösen a latin *superstitio*, a német *aberglauben* értelemmel; miszerint ez utóbbiak nem általában a pogány vallás hamis, haszontalan voltát fejezik ki, hanem sajátlagi csupán azon egyes maradványokat s töredékeket — *superstitio* — *superstare*, *aberglaube* — *überglaupe* (übergebenener glaupe) értelemmel — melyek belőlük még fenmaradtak. S e szerint volna hajlandó magát a *babona* szavunkat is magyarázni; gyökiben a szó *bab*, s mint ilyet, azonosnak tartom a nyilván magyar tündéri *báb*, *bába* névvel (l. IV), mint azt mondánk még a rosztündéri *vasorru* st. *bába* nevekben ismeri, s mely így a tündéri sajátlag ősvallási névből lejöhetett, a tündéri bűvőt, hatalmat, gyógyítást s többi vallási cselekvést gyakorló papnők *bába* nevére, mikép még maig a szülészetet gyakorló (obstetrix), s ezzel összekötve nem egy kuruzst, varázst, iralást st. tudó, gyakorlott, s maig is népünknel itt ott gyakorló minőség s hivatal nevetül birjuk. Hasonlón leszármazottak *láltuk* (IV) például a *Varázsoló*, valószínűleg tündéri tulajdonságot kifejező nevet, a

és boszorkányi bűvre, s nyilván boszorkány nevéül a krónikai Rasdi helyetti Bonnali helyesebb Varasole névben, mely azonban e nyomok szerint világosan egy magy. pány vallási pythonissa jóspapnő hivatalneve. Így maradt fen tehát az általános déri *Bába* név, melyet még ekkép a palóc *bábabukra* – szivárvány elnevezés tud, szivárványt a *Bába tündér* bukrának, szalagjának nevezve — csupán rosz tündéri, zorkány értelemmel a monda *vasorru bábjában*; míg különösen a magyar népdal, beszéd a *baba* nevet megint a kedves, a szerető, szép ifjú leány nevéül használja, a legény babája, tündére st. s ezen értelemmel átmegy a kiseded kedves gyermekre, yea alakra a bábra (tocke). Jól látom e mellett a szláv azonos nevet, mely már így is mythosilag felér a *zlata-baba, jaga v. jezi-baba* szláv mythosi tündéri köplebe, még ma a népnyelven megvető kifejezésekint dívik csak a *baba* elnevezéssel az gnőre alkalmazva. A hasonlatosság azonban itt legkevésbé zavar meg a szónak pány korunkba mélyen beérő eredetisége felvételében; rokon hasonlatok, mint ősrá, a sanskrit *bhava*-nál fogva is előhozhatók volnának; de nyilván ezeken kívül is a euphonicus első gyermekhang, mely épen úgy, mint a *tata, atta, papa* szavak minden nyelveken át már az atya elnevezésére szolgáltak, úgy a *baba* is, anyára nézve adott, ha bár ma más ily nevek, a *mama* st. által háttérbe tolult is, ezen anyasáttal azonban már igen jól állhatott az *anyai, tündéri lény* ősrégi eredeti nevéül, mely tehát nyelvünk s mythosunk épen úgy birhatott s fentarbatott, mint a szláv. Sok nyomán már következetes volna, hogy mint a sajátlagi tündéri tulajdonságot jelező tündéri név Varaszolótól lett a tündéri boszorkányi jelenségnek, a bűv – zauber – neve varázs, úgy lehetett a *Bába tündér* s ettől *Bába* pog. vallási pap- s jósnőtől, a varázs, álhit s kuruzskint gyakorlott s fenmaradt pog. vallási maradvány neve is *iona*, azaz a *bába* által gyakorlott cselekvény. A nevet és a szavat azonban még attól is lehet tovább keresni; nem csak ismer még hagyományunk egy további *Babós* déri rém vagy talán házi szellem nevet (IV), de a kuruzslást, varázslást, igézést is iránt még sok helyt *babicsolás, bóbicskolásnak* nevezi; nem tudom ugyan valjon utóbbi, nem volna-e a népünkéül néhol még mint kuruzsló cselekvény gyakorlott *vetés* általi jóslatból magyarázható? A tájszótárban *babvető*, „bab- vagy paszujmeknek hányásából jövedő;“ és boszorkánypöreink épen így igen gyakran hozzák a vádat, hogy „*babot vetett, babot vagy paszulyt hányt az asztalon*“ (XIV); miszerint tehát babbóli jóslás volna a babicsolás? én nem vélném; a mint a babicsolás szó divatozását ismerem (Komárom vidékén; a tájszót. nem ismeri, de egy bóbicskolni szó jön elő ugyan, mint Balaton melléki szó, de a nem eléggé elmes — mi máshol is a tájszótár értelmezései baja — magyarázattal: bollogatni, minálni) az általános értelemmel áll a varázslás, bűvölés s kuruzslás általi megkezdés jelentéssel, a nélkül, hogy a nevet sokhelyt használók a babvetési kuruzslásról szólnak. Kétlem azért, hogy azzal azonos volna, miután a boszorkánypörökbeni vádak nagyobbára ezen babvetés kifejezésére a paszuly hányást használják; s talán közelebb még a szó alatt értett bű magyarázataink a tájszótárban *bobtrkálni* „testen vagy a szem ujjaival gyöngéden motozni.“ mi ismét ama írás, vajákolás, dauzsolási kuruzsoknak lehetett gyakorlási módja. A szavat tehát mindenesetre hozzá lehetne tartani a bema szavunk megkísértett azon magyarázatához, hogy az a *bábai* pog. papnői cselekvény s gyakorlatnak maradványa.

Mi már magát ezen babonai emlékeket illeti, t. i. mind azon pogány vallási maradványokat, melyek maig bizonyos idők-, helyzet-, állapotbani teendőkkel, mint *kások* némi álhittel s előítéletileg összefüggnek, nem lehet szándékom itt külön rosban tárgyalni. Mi közülök mint pog. vallási maradvány még teljes értelemmel ismerhető, az úgy is az egyes illető rovatok alá jön, hol azok adatokul felhozvák, s magyarázva; azonkívül a mint a legtöbb a varázs s bű fogalmával azonosul, az esetek

adott előbbi magyarázatokban talál helyet; a legtöbb még ismét a boszorkányi felszított képzetekkel egyesülve, melyre mint mondók mind ezen paganiák az utóbbi századokban lerakódtak, a következőkben lép előnkbe; s a mi még ezentul kevésbbé felismerhető értelemmel fenmarad, valamint általában az összes babonai, amaz itt már felhasználható nyilatkozatok is, épen úgy mint összes mondáink, regéink, meséink és szokásaink egy külön gyűjtemény tárgyát teszik; itt tehát a mythológiának, melynek ma egyik kútfőjeként vehetők, külön tárgyaul nem szolgálhatnak. Elállok azért a gyűjteményimben fellelvő babonák e helyti sorozatos közlésétől, fenhagyva azon időre, midőn kiterjedtebb szedés által gyarapítva, néphagyományaink méltó s teljes felmutatásakor azoknak majdan kiegészítő részéül fognak megjelenhetni.

XIV. BOSZORKÁNY.

A boszorkányi képzetek mythosai alapja, tényezői. középkori újabb elemek. A boszorkány név. emlékeinkbeni nyomok. A boszorkányregé. az őrüg megjelenése, csodáítása; a boszorkányi őrütség. tanítás, beavatás, abrenuntatio, fogadás és hódolat, vérrel aláírás. megbélyegzés. Drómó, Hög, Högolher, bakkecske. boszorkányi össejövetek, áldozatok, áldomások, főzés, lakoma, tánc, zene. gyülekezet-hely s idő. társulataik, őrüg- drómó-had. vesérek, had-nagyok, atyamesterek, főberdék. a boszorkányi alak, légben járás, eszkeszt, év, ing st. repülésszár. föld- és termés-károcsítás, harmatszodás, szárazság, jégeső, szélvész gerjesztése. emberkárosítás, szívájás, gyermekragadás. kuruzs, gyógyítás, jóvendülés. bűvölés. Szópasszenyek.

A bűv s varázsszal mai felfogásunkban azonosított boszorkányi képzetet a pogány vallások egyik legismeretesebb maradákekint birjuk. Annak alapját s tényezőit, mind a mellett, hogy a boszorkányokróli téveszmék majd nem korunkig az egész világ kerek-ségét uralták, úgyök több századokon át a törvénytudósokat, a dolog mibenléte a történetírókat és bölcsészeket foglaltatá, maig sem vagyunk képesek teljesen s minden részleteiben felismerni, ha csak azon mythosai elemei vizsgálatába nem ereszkedünk, melyekben fogamzott s melyekből keletkezett. Mielőtt azért a boszorkányi jelenséget saját mythologiai tárgyunkként vizsgálónk, szükséges az e felőli általános nyomok s hitregés nézetek rövid magyarázatát előbocsátani; mi ismét egyszersmind diagnosisul szolgáland, mennyire lehetett vagy volt az mythologiánk sajátja.

A boszorkányokróli hitregés képzetek nyoma az összes ősz pogánykori emlékekben fellelhető. A hinduknál, mint a hellenek s rómaiak emlékeiben egyiránt nyomaira akadunk. Különösen élönken fen volt a hitképzet a skytháknál is: a boszorkányok tekintete halálhozónak tartatott, ki velük szólt elszáradott, a vízbe vetve el nem merültek, a gyermekeket ragadozták és felfalták '). A képzetek alapeszméjéül általában már a hitnézet szolgált az isten és ember közötti fensőbb lények, szellemek befolyásáról, a rosz szellemek incselkedő, kísértő, káros hatalmáról, a jók segéd, örkődő hivatásáról, különösen pedig a tündéri, s kiválólag női, anyáskodó, végzethatározó lényeknek az emberi ügyekbe való elkeveredéséről, jó vagy rosz természetük vagy kedvük szerint, jót vagy rosszat eszközölve, csodás természetfeletti módon, mi, mint fölényeknek

1) a hindub. comedava 2. 56. — Strabo 1. 2, Plautus pseud. 3. 2. 31: strigos puerum involaverunt. Cicero div. 1. 31. Patronius 63: strigos comederunt nervos tuos. Plinius 7. 2. 4, Tertullian. adv. Val. (ed. Par. 1564. 1. 644): nonne te in infantia, inter somni difficultates, a nutricula audisse lamias turres et peccinas solis. — a skytháknál: lásd Uckeri skythien 313 összólláva a classicusok tudókkáak.

hatalmukban állott; — nevezetesen pedig a mint azután az istenségi hatalom és erő részeseivé lőnek, vagy képviselőinek tartattak, azoknak szolgálói képviselői a földön, a papok s papnők, mint jószok, áldozók, orvosok, jel-, betű-, ének-tudók st. úgy ezekre is sok tekintetben átment a hit, a természet felett hasonlóan az istenség erejével és segélyével, bűv- és varázs-eszközökkel gyakorlott befolyásukról. Hogy ezen általános vallásjelenségekből mikép származott a boszorkányokróló képzet, könnyen felismerhető annak tárgya s tényezőiből: miszerint az egész nagyobbára bizonyos bűvös emberek, különösen nők, és kiválólag öreg nők, a rossz s gonosz szellemek s főbb lények ereje és segítségével bűvös cselekvésének tartott. Nyilván a nőket illető már nagyobbára az őskorban is az isteni tisztelet s vallási cselekvény ide vont bizonyos köre. A férfiak közönségesen a had s csaták nyugtalan ügyei, a házi- s népkormány, a bírói tiszt, földművelés és nyájtenyésztés gondjai foglalták el, e mellett látjuk ugyan őket főpapi, áldozári, sőt bizonyos jósi szerepekben is kitünőleg működni; de a mélyebb ihletettséget, a rejtélyesb s gyöngédebb kezelést kívánó szertartások és cselekvények a nőket is kiválólag illették. Gyöngédebb nemüknél, házias körök s természetüknél fogva, ők az orvosok, a titkos erejű gyógyfüvek főzői, szedői s ismerői; ők ápolák, gyógyíták a betegeket, hegeszték s bekötözték a sebeket, készítették a gyógyirt, írtalak, kenetek, fontak, szőttek, varrtak, himezték ábrákat s jeleket csinálva, sok helyt az írás s énekekben is a férfiak felett gyakorlottabbak lehettek. E mellett még a nő gyöngédebb testműszervezete és ingerlékeny képzeténél fogva sokkal fogékonyabb s képesebb volt az ihletetség, lelkesedés, ábránd következtében keletkezett jóslatokra, előlátások és előérzetekre; általa ezek magasztosabban nyilatkozhattak, s több hatással bírtak, mint a kiszámolt férfúi jóvendőmondói cselek. Az ekkint a papok mellett, minden ős vallásokban helyt foglalt jószok s áldozár papnői — bizonyos istenségeknek, vagy különös célokra kiválólag szentelt — hivatal azonban sajátlag az ifjú, fellengző képzetű, ihletettségre képes szűzhölgyeket illethet; számos egyenes bizonyosságok felhozhatók, hogy azok csupán csak ily szűzek által gyakoroltattak; miszerint a hivatal is csak bizonyos korig tartott, melyen túl rá képtelennek tartattak. — Így származhatott már az az időkből a papnői hivatal mellett, a kiszolgált papnők, a családi életbe visszalépést nem talált nők, az ekkép megkorosodott agnők alattomos s máris értalmas s kárhozatosnak tartott működése. Ha e nőket ismét úgy tekintjük, mint kikből családi körön kívüli természetlen állapotukban s agg koruk által a jobb, gyöngédebb női s emberi érzés kiholt; kik a házi, családi élet köréhez nem lévén lekötvé, munka s foglalkozás nélküli állapotukban, az általuk egykor gyakorlott jóslat, varázs, kuruzs, gyógyítás folytatására szorultak; de azt nem többé az isteni tisztelet körében s oltárai mellett, de titkos s alattomos utakon, nem többé a vallási szertartás részleteként, hanem szabályaitól menten, eltorzulva, elaljasodva, vadon gyakorolván, történni kellett, hogy körükben a tárgy, működés s jelentése elaljasodjék. Így lőnek a gyógyszerek, írek, italok kezökben méreggá, kantérozássá, bájítallá; az istentiszteleti imák: kiolvasás, igazság kuruzsává; egyéb szertartások, áldozatok, jóslat st. bűvöléssé s varázsszá. már csak titkos, aljas, rossz ügyekben gonosz, ártani kívánó szándékból folyamodtak hozzájuk; és ők aljas s bűnös módon segítének; s így lőn, hogy egész cselekvésük, amaz előbbi, mintegy józan s áldásosnak tekinthető helyébe, vétkes s kárhozatossá vált. kizárva az istenség tiszteletéből, ördögszolgálatá lett, mert nem a jó, de a gonosz főbb lények segítségével üzék hatalmukat s befolyásukat. — Ily állapot foglalhatott helyet a legtöbbször pogány vallásokban, még azok virágzása korában; annál inkább pedig akkor, midőn a pogányság más hit felvételével a háttérbe tolt, s már csak titkon lappangott, elaljasodott állapotban, elvadultan tengve még egy ideig az új hit mellett; s visszavonultában is még titkosan s darabosan gyakoroltatott kevés fenmaradt hívei és számos öntudatlan — az új tanítól nem eléggé áthatott — félhívei által. Azonos tehát ezen jelenség is a

tebb (XIII) jellemzettel: mikép az ősvallási hitcikkek, szertartások, cselekvények, az vallás gyakorlata kimultával a babonába aljasodva maradtak fen; — mi annál természetesebb volt, hogy fenmaradtak, mert az ősvallásokba az élet s természet bizonyos lékeiből törték át, s így ezekkel összefüggőleg még azután is fenmaradhattak, midőn allásból kitérték volt; — így lőnek a papok s áldozárok titkos, bűvös gonosztévőkké (lefici), a jós papnők, a gonosz szellemtől megszállott (pythonissak) boszorkányokká; bez azonban a megszokottság, az ősi, nemzeti szokásokhoz természetes ragaszkodás, új állapotok által megsértett köz- és személyes-érdek, vakhit, tudatlanság, nyomor vétek még sokakat vonzott. Ezen tényezők eszközlék, hogy akár valóban egy ily ősvallás, boszorkányinak jellemzett, ártalmas szemfényvesztők, kuruzsolók személyzete gyakorlata csakugyan fenlétezett; akár pedig, hogy az egyes ily rossz akaratuakra, s öntudatos és öntudatlan vakhitben élőkre, ezen összevágó események által keletet, nagyítottan s túlzottan képzett ábrándok reájok képzeltek.

Ezen tényezők tehát, mint mondók, valamint mindenütt előjöttek, úgy igazolják boszorkányságról minden népeknél általános vélemény mythosi alapeszméjét. Minden hősokban, valamint a mienkben is, honos volt a hitképzet a jó istenségek, szellemek főbb lények mellett, a rossz szellemekről, gonosz tündérekéről, minők már a keleti pogány mythosokban a devék, dívek, dzsinek, gulek; a classicusban a gorgonák, iák, lámiák, satyrok; az európaiakban a feék, Berchta, Holde s más elaljasodott pogány istenségek képletei; nálunk a mese rossz tündérei, a boszorkányok — a mint s a monda őket így ismeri sajátlag tündérrileg, mint fensőbb lényeket, menten még mi néphit bizonyos öreg nőkre átvitt vonásaitól, — a vasorrú bábák, banyák (I. IV). ermszetteletti mindazon bűvös erő, hatalom s befolyás, melyet a mai néphit a zorkányokról tud, nagyjából csak amaz mythosi lények tulajdonsága, mint a légben sés, repülés, a láthatlan éji megjelenések, a légies szellemi természet, melynél va mindenbóva behatnak, minden gondolható s megjelenésük, eljárásuknak megfelelő beri, állati st. alakok felvétele. összejöveteik és táncaik, az emberekre káros, ártalmos; befolyásuk, gyermeknek elragadása, az emberek magokhoz csábítása, a színelges y, melyben őket részesítik; a föld termésének, a barom s nyájak gyarapodásának ssa vagy megkárosítása st. a szél, zivatar, jégeső gerjesztése st. Másrészt ismét így lőnek meg a róluhi képzetek a pogány papok, bűvösök, jósnők s papnők minősé- ek, — mely természetesen sokszor amaz fensőbb lények fogalmával bir, mint adók, kiknek tulajdonságai leszállottak az emberiségnél helyettesítőikre, közben- lákra, hatalmuk s erejükkel működő, jósló, bűvölő személyiségekre — valamint hogy k is így foglaltak helyt az összes pogány vallásokban; mindenütt ezen isteni hatalom ró lehozói s alkalmazói lévén közvetítő szerepük által; minden vallás birván jós, dás befolyású ihletett áldozárokkal, papnők és jóssokkal, magusok és druidákkal, osok-, bűvészek és pythonissákkal. Ehhez képest azután a boszorkányokról a képzet, y vas kattanokban lóhúst főznek, füvek erejét ismerve, a szedetttekből, valamint az ók belső részeiből gyógyszert készítenek, íreket főznek; mi nyilván az áldozati kára, gyógyszer készítésre vonatkozik. mikép jósolnak különféle tárgyakból, az állatok mberek béleit megkütiük s megzavarják; mi ismét a pogány jóslás, hélizés, boncolás. s szerek, cselekvényeik az áldozati eszközök, istentiszteleti s vallási cselekvények kékei, mint az igézés, olvasás a pogány ima. összejöveteleik, melyeket bizonyos reken, bizonyos időkben tartanak, még a pogány áldozathelyek és ünnepek emléke, t az utóbbi jellemzőleg még a néphit időfordulati évszakokban tudja (mint Luca ján st.), melyek a pogánykor kitünő ünnepei valának. az ily alkalommal síp és dob- máli orgonák, nyilván még a régi paganiák emlékei. Mind a kettőre vehető végre juk; valamint ama főbb lények különféle alakokat vettek fel, úgy a jóssok, bűvösök hivatalkodásukban kendőzék magukat, sőt állati alakokban st. jelenének meg.

kinézésükre nézve is: a sovány, redős arcú, borzas hajú, igéző, csipás s kancsal szemű, fogatlan szájú, irigy, kárvaó tekintetű, hosszú körmű torzalak: épen úgy lehet ama megvetett öreg, bűvös kártevő papnő, mint a vasorrú bába tündérnő, az iszonyatos alakú gorgona, a medusafő, s a finn regében a fogatlan, állatlan, öreg, pohjolai Lomi, boszorkány-tündérnő.

Mindezekhez azonban nyilván még új tényezők járultak, melyek azt eszközték, hogy ezen pogány maradék képzetek oly élénkséggel maradtak fel a többi felett, s hogy úgy mondjuk, azokat mintegy felébresztve az előtérbe hozák; minél fogva a többi pogány vallási reminiscentiák idővel természetes eltűnése mellett, ezen régi boszorkányi, újabb tényezőkkel elvegyített képzetek egészen megváltoztatott értelemmel alakodóvá lőnek; s mint egy a csatornát képezék, melybe azon pogány emlékek lefolytak, a magot, melyre összevegyítve más zavarék újabb fogalmakkal, mind az, a mi még körükből fenmaradt, lerakódott. Ezen újabb tényezők mindjárt a nézetben fogalmazottak, hogy a pogány vallásnak a keresztyénség általi háttérbe tolultával, annak minden emléke, művei, képzetei, az ördög, a rosszszellem művének tartattak; hamis istenségei, bűve st. nem annyira a nem létezőnek, hamis, csalékony, üres képzetek nyilatkoztatott ki, hanem inkább a rosszszellem, az ördög által létezőnek; istenei hatalma az ördög ereje s befolyásának jellemezett. Tőle származott, s az ő műve volt tehát minden a köznézetben, mi az óvallásra vonatkozott, s így igen következetesen a boszorkányság is, csak is az ő ereje s befolyásával történhetett; mi már annak kiűnéséig nem csak vétkes voltát, de valódi létezését is megerősíté és sanctionálá. Mind e mellett a keresztyéni hitnézet soha sem engedi vala azt oly jelentékenységre emelkedni hitelveinél fogva, ha hogy véletlen külső körülmények a téveszme kinövését elő nem segítik. Ezek a középkorban eretnekségek voltak, különféle fonák, zavart tanak, s még inkább ezek kinövésai, elfajzásai és félreértésük; az ezekből eredett polgári s egyházi surlódások, nyugtalanság, az üldözések s vizsgálatok, gyanúszkodás mindinkább tovább terjedve, utóbb elválasztó vonalt nem tudva s nem találva, eszmekörébe fogott mindent, mi útjában vagy képzetében eltérőnek látszó állott, vagy hogy csak állami látszott. Így érték egymást minden részről a recriminációk s üldözések; eretnekséget, pogányságot, babonát, bűvőt, szemfényvesztést s gonosztévőket összezavarva és egymásra fogva. S ezen értelemben találjuk Europa közélete kezdetétől, mintegy a 7. v. 8. századtól, egész a 12-ik századig, a boszorkányságot véve. Eleinte azt még a törvények s az egyház megválasztják; egyenesen pogányságnak, pogány babonának jellemezve, s mint valóban létezőt tagadva; e mellett azonban a pogány hitet gyakorlatilag tanításra utalva s büntetve, a gonosztévő bűvösöket, szemfényvesztő bájosokat, mérgekeverőket, jövendőmondókat st. egyenesen megválasztva és büntetésre ítélve. míg később a kitörő eretnekségekkel a 11-dik s következő században, már ezek értelme azonos lesz s elvegyül az előbbiekkal, rájuk azonos büntetések szabvák; végre pedig ezek elmúltával is, fenmarad a különös vegyülék eszmékből a kor setét jelleméhez képest alakult természetlen álhit s előítélet a boszorkányság azon neméről, melyet ma a boszorkányüldözés s -pörök alatt értünk. Mind erre a tanúságot adó nyomok mindjárt alább állandnak, az állapotnak hazánkban ismertetésénél felhozva. — Ily tényezők közül származott legzavartabb képzetek egész vegyülete volt az tehát, mely a hozzájuk járuló személyes érdekek, a gonoszság, bosszúvágy, butaság, fondorkodás és cselszövények hosszas szövődése által, az ártatlan és szerencsétlen emberi lények számtalan egyéneire átruházott; ez által keletkezett azon dühöngés, mely a boszorkányüzés, -pörök, és -égetés neve alatt, — különösen némethonban, a boszorkány-üzésnek előkelőleg hazájában — az emberiség gyalázatára az elméket századokon át foglalkodtatá.

Ezen eszmék s következtükben az üldözések s boszorkánypörök annál könnyebben találtak viszhangra a többi eurpai népeletbeni érintkezések által, mennél

természetesb, hogy hason okoknál s körülményeknél fogva, hason okozatnak s állapotoknak kell bekövetkezni. Mind ezen népeknél régebb vallásaikból, mint láttuk, megvoltak a lényezők, meg voltak a külső körülmények, s a kornak jelleme, mely az élénkült nézetet mindentűt befogadtatá, s következőben a szomorú ábránd következéseit magával hozta. — Ennyit véltom itt eleve általában elmondandónak azok nyomán, mit eddig a történetvizsgálat s bölcsezet a boszorkányságróli álhitről, annak alapja s kifejlődéséről világosan felismert; különösen pedig vonatkozással tárgyamra, annyira, a mennyire annak mythosi vizsgálata ebből különösen a mythosi alap kiemelését megkívánta ¹⁾.

Átmehtek már a következőkben a tárgynak emlékeinkbeni vizsgálatára, s a belőlök felmerülő mythosi nyomok összeállítására; mire nézve megjegyzem, hogy itt céloim, csak mythologiai tárgyának megfelelő vizsgálat lehet, nem pedig a boszorkányságnak a többi tekintetéből általános taglalása; úgy szinte, hogy a következőkben sajátlag nem lehet további szó a boszorkányról, mint sajátlagi magyar mythosi tündéri lényről, vagy talán jós, bűvös, pogány papnői hivatalról, mit már az elsőre fentebb helyén tárgyalok, az utóbbira pedig alább fogok érni; de amaz általános, a pogány mythosban alapuló maradékképzetelekről összesen, melyek a boszorkányságban élénken fennmaradva, itt összes mythologiai emlékeinkhez felszedendő adalékokul szolgálnak.

Maga a **boszorkány** név már eredeti sajátunkul mutatkozik; jelentésére nézve legközelebb állhatna *bosszú* gyökénél fogva az *indignatio*, *vindicta*, *ultio* értelemez; mi igen jól megfelelne a rossz, gonosz, haragos, bosszúzó s kártevő tündér tulajdonságának; a gyök *o* hangzóját *a*-val felváltva a *coitus* értelmet adná, s a nyelvünkön ezen igével alakított régi ismeretes káromlás, azon lingami értelmére vezetne, mely a mennyire a mythosokban ily lények igen gyakori s jellemző tulajdonsága, úgy nálunk is egy pár összefüggő nyommal volt már fentebb adatható (I. X). A névhez régi mythosi nomenclatiókból is volnának hasonlók hozzá állíthatók, a hindub. *Bhomasura*, *Bhomasur* (Hammernál Jahrb. d. lit. 2. 319: *bhu* v. *bhum* – föld és *asur* – szellem) egy rossz szellem, a setétség szelleme nevekint jó elő, u. ott egy hasonló *Bhavesvari* is, az egiptomib. *Busiris* talán. Jerneynél (2. 127) még találóbban tartatik hozzá a perzsa *Buzurge*, D'Herbelot szerint (orient. 3. 227): *homme doué du fort grands talents* – nagyessű v. tehetségű ember, mit azért Jerney bölcsek s tulajdonképen magusnak magyaráz. Firdusnál (2. 91) perzsául *Basur*-nak nevezetik a török sereg zivatart támasztó garaboncos féle bűvöse. A magyarországi szlávoknál szavunkkal egészen azonosan jó elő a *boszorka*, *boszordák*, elnevezés; melyet azonban nem találva más szláv nyelveken ²⁾, a *tátos*, *varázs* st. hason szavainkhoz, mint tőlünk elkölcsönzöttet tarthatunk, így nevezzi például szláv népünk közönségesen *striga*-nak is, nyilván a latinból elkölcsönzött *striga*-tól. — Szavunk értelmétől eltérőknek mutatkoznak más elnevezések, mint a lat. *saga*, Cícero (div. 1. 31) szerint: *sagire sentire acute est: ex quo sagae anus, qui multa scire volunt; striga* Festus (s. v.) szerint: *striges ab avibus eiusdem nominis, quia maleficae mulieres volaticae dicuntur*; a román nyelveken innét az ófranc. *estric* és ol. *strega*, *stregona*; a német *hexe* jelentése homályos, Grimm (992) szerint az óéjsz. *hagr*

1) A tárgy számos és kimerítő művekben tárgyalva már a külföldön; minden országból s az egy némelyben majd nem minden tartományából a boszorkányörök szorgalmas kiadásai léteznek már. Az általam használtak közül itt csak Soidan gesch. der hexenprocesse (Stuttgart. 1843) legyen idézve, mint e tekintetben a legjelentősebb kimerítő mű. mythologiai céloimra itt is leginkább Grimmet (993) követhetem, ki a mythosai alapot s támfüggéseket ebben már megfelelőleg kimutatta. — nálunk legújabbban Falugyay a történeti főbb szempontok előadásával jól vezet be az általa felmutatott egy két szegedi boszorkányörök történetét (a honunkban egy pár boszorkányörök kiadásairól alább szólok, valamint ebbeli más külföldiről is). Épen ezek nyomtatása körül veszem már csak: Müller Fr. Beitr. z. gesch. d. hexenglaubens in Siebenbürgen. Braunschweig 1854, jeles kis iratot. — 2) csebben az általánosabban éarodejka, kumodince, travicka, a szerb. és horvátban veslec, veslica. mind ezen nevek szlávjalánál is nagyobbára ismeretesebbek, s az általános bűvös értelemmel bívnak.

— dexter artificiosus, ügyes; mi némileg a sagus is volna. E nevek nem kizárólag csupán a nőket illetik, a boszorkány lehet férfi vagy nő neve, épen úgy, mint mondánk tud némileg még tündér férfiakat is (l. IV); a szláv nyelv nálunk a nő *boszorka* mellett képzelt hím *boszarákot*; a német mai női *die hexe* melletti férfi *hexenmeisteren* túl a szavat eredetileg s a népies szólásban *der hex*-nek is tudja.

Nevezetesen s megfelelőleg egészen a boszorkányságróli kimutatott alap pogány képzetnek, jönnek elő már a boszorkányokróli s boszorkányságróli felemlítések s első adataink törvénykönyvünk első lapjain. Sz. István decretumában (2. 33): *de striga si qua striga inventa fuerit, secundum iudicalem legem ducatur ad ecclesiam, et commendatur sacerdoti ad ieiunandum fidemque docendum, post ieiunium vero in modum crucis in pectore et in fronte atque inter scapulas incensa clave ecclesiastica domum redeat, si vero tertio iudicibus tradatur. nevezetesen összefügg ezzel, bővebb értelmezésére nézve, mindjárt a rá következő (34) t. cikk: *de maleficiis, ut creaturae dei ab omni laesione malignorum remota, et a nullo detrimentum sui passura maneat, nisi a deo, a quo et augmentatur, secundum decretum senatus statuimus magni cautionem terroris veneficis ac maleficis, ut nulla persona maleficio aut veneficio quemquam hominum a statu mentis aut interficere audeat, aut si quis vel quae posthac hoc praesumpserit, tradatur in manus maleficio laesi, aut in manus parentum eius, secundum velle eorum diiudicandum, si vero sortilegio utentes inveniantur, et faciant in cinere aut his similibus, ab episcopis flagellis emendentur*¹⁾. Ezen két törvény mindjárt a legvilágosabban mutatja fel a boszorkányságróli hitet eredeti alakjában; szerintök a boszorkány — striga még nem lehet más, mint egyszerűn pogány bűvös nő, minő azért ha feladatik, csupán az egyházhoz utasítatik, hogy az egyházi személy tanítsa a hitben, s böjttöltesse; ismétlés esetében megbélyegeztetik, s végre ha jobbitatlan, adatik át a bíróságnak; így értem a következő pontot is, az előbbi kiegészítő s magyarázó további részleteül véve, hol azon bűvösök — (malefici és venefici, mi közönségesen az akkori nyelvszokásban szinte csak a bűvösök s boszorkányok neve) — és jövendölők (sortilegi) ellen rendelkezik, kik babonás, azaz pogány módon névelnek, utasítva ezeket is csupán a püspök büntetésére; ellenben a gonoszabbakat, kik bűvöléseik, mérgezések — tehát azon kantérolás által, az emberek halálát eszközölk, vagy azokat elméjükben megháborítják — tehát a bódító megbűvölés — hasonló, mint a gyilkosokat büntetve; miben különös figyelmet igényel már a nevezetes bevezetés, melylyel a törvény a bűvösök ezen vétségéről kezd szólni; tisztán felemelkedeti keresztényies nézettel előadja ugyan is, hogy sajátlag az embernek nincs hatalmában természetfeletti módon ártani, és csak az istent illeti a hatalom; mért ön a mondott ezen értelmét keresném a szavakban: *ut creatura dei ab omni laesione malignorum remota, et a nullo detrimentum sui passura maneat, nisi a deo, a quo et augmentatur*, mintha t. i. a keresztény törvényhozás egyenesen véleményét fejezné ki a pogány néphit ellenében, mely természetfeletti erővel bűvölőket hitt, mit azért az igaz, minden fensőbb befolyást csak az istennek tulajdonítva, s a bűvösök s kantérolók gonosz, ártalmas kuruzsát, egyenesen nem bűv, de gyilkosság és megmérgezésnek nyilatkoztatva, s e szerint büntetve; ellenben az ártatlanabb pogány jókat és boszorkányokat, az egyháznak tanításul s fenytetésül adva. Mi tehát tökéletesen az eredeti nyom még a boszorkányságról. Egészen ily értelemben hangzanak a további rendelkezések. Sz. László törvénye (1. 35) szerint: *meretrices et strigae secundum quod episcopo iustum visum fuerit ita diiudicentur*, a feslett életű nők s a varázslónék egyenesen ismét az egyházi fenyték alá tartoznak; mint erkölcstelenek, vétkesek s keresztényen hitellenesen*

1) a szöveget Endlicher gesetz. d. h. Steph. eredetibb szövege után adom a corpus iurisi nevezetesen ekkor: *si secundo in eodem crimine inveniantur simili ieiunio subiciantur et.*

félpogányok. Mire már egészen a maga rendén következőes Kálmán nevezetes vénye (1. 57): *de strigis vero, quae non sunt, nulla quaestio fiat* ¹⁾, mi természetesen azt mondja, hogy amolyan strigák, boszorkányok, minőket a nép hisz, nem ezek, s a mit bizonyára István s László törvénye is így tart, a strigák alatt csupán pány varázsló nőket véelve, s a természetfeletti hatalmat csak az istennek s nem ősök befolyásának tartva; s azért maga Kálmán is, midőn törvényében a striga — zorkányokbani néphitét állhatnék kinyilatkoztatá, még azért a sajátági bűvösöket a tagadja, sőt szükségesnek találja ő is ellenek rendelkezni, mint 67-dik törv. cikke látja: *malefici per nuncium archidiaconi et comitis inventi iudicentur; hasonlóan a odus strigon. habita sub Colomanno rege* (Endlicher mon. leg. 355): *si quis de leficio accusatus convictus fuerit secundum canones poeniteat.*

Épen így nyilatkozik már a régibb külföldi törvénykezés is, mit a felvilágosító onlat miatt ide vonhatok. a capit. Caroli de p. sax. *si quis a diabolo deceptus crederit secundum morem paganorum, virum aliquem aut feminam strigam esse, homines comedere, et propter hoc incenderit, vel carnem eius ad comedendum erit, capituli sententia punietur.* lex Rothari 379: *nullus praesumat aliam alienam ancillam, quasi strigam occidere, quod christianis mentibus nullatenus est creditum, nec possibile est ut hominem mulier vivum intrinsecus possit comedere.* a törvények nyilván hasonlóan küzdenek a boszorkányokrólí hamis pogány néphit ellen, t a mieink. De nem csak a világi és egyházi törvénykezés, de azon kevéssé felgosodottnak tartott kor írói is, nagyobbára szerzetesek s egyházi férfiak, jobban érték még — mint a közel múlt századoknak a boszorkánypörökkel foglalkozó unonnyi nagy törvénytudósai s bölcsei — ezen strigai álhitet, mint egyszerűn ény, babonás emléket, melynek azért semmi mélyebb jelentőséget nem tulajdonítak, mint épen a mennyit egy pogány maradék előítélet kiirtása kívánt. világosan ísítják azt adatok, mint péld. Guilelmus Avernusnál 1066. (l. Grimm 1012): *idem iendum tibi de aliis malignis spiritibus, quos vulgus stryges et lamias vocant, et arent de nocte in domibus, in quibus parvuli nutriuntur, eosque de cunabulis raptos are vel igne assare videntur, apparent autem in specie vetularum; vetularum autem rarem desipientia opinionem istam mirabiliter disseminavit et provexit atque animis lerum aliarum irradicabiliter infixit. similiter et de dominabus nocturnis, quod bonae iores sint, et magna dona domibus quas frequentant, per eas praestentur mulieribus ssumum persuaserunt; et ut ad unum dicam: *pene omnes reliquias idololatriae sensit et reservavit et adhuc promovere non cessat anilis ista fatuitas.* mily helyes s tó felfogás ez, hogy a boszorkányságrólí képzet, egy szóval, a pogányság minden adványait összefoglalá ²⁾.*

szavakat értelmezések céljaira mástó egy pár commentáttal itt nincs dolgom. alább még elő fog urálni a corp. iur. kiadója magyarázatának oka — 2) jól jellemzi az álhitet a hűvöthető is (Vicentini allevacionis specim. mor. 3. 3. 27): *cum in quadam parochia homines talibus crederent, quidam ribaldi mansuetarunt eo in similitudinem mulierum, earum assumto habitu, et domum cuiusdam divitis rustici, in tertiliis intrantes, et choreas ducentes suppressa voce canebant gallice „une en prenes, cent en rendres,“ sine: unum accipite centum reddite* (vossakorva t. i. a hitre, hogy a ki mit ad a boszorkány-üladéreknek, az a mit ezek elvessznek, az százszorosan megtérítetik általuk); et sic in oculis rustici, domum eius ransuverunt omnibus bonis, dicentis uxori suae: tace et claude oculos tuos, divites erimus, quia „bonae n^o sunt, et castipicabunt bona nostra. egy más (u. o.): *cum quaedam vetula volens blandiri suo sacerdoti diceret ei in ecclesia: dominae multum me debetis diligere, qui liberavi vos a morte: quia cum ego natussem cum bonis rebus, media nocte intravimus domum vestram cum humanibus, ego videns vos dormientem et nudum, cooperui vos, ne dominae vestrae viderent nuditatem vestram, quam si vidissent ad mortem vos flagellari fecissent, quassivit sacerdos, quomodo intraverant domum eius et cameram, cum ment fortiter oratione? tunc ait illi, quod bene intrabant domum jannis clausis. sacerdos autem vocans eam intra cancellum, claude oculos verbaravit eam cum baculo crucis dicens „exiis hinc, temina vertegit“*

A későbbi korban ezen helyes felfogás mindinkább tűnni kezd, a boszorkányságróli eszme elvegyül, mint már fentebb kijelöltem, az eretnekséggel, s ezen az úton már is nagyobb tekintélyre kezd vergődni; a kettő azonossá lesz, s majd megválasztatlanul hozzák fel az emlékek s a rendelkezések, a neveket egy más synonymumaként használva, a rendeleteket, melyek az eretnekek ellen hoztaak, egyenesen a boszorkányokra is, mint egy kiegészítő részökre alkalmazva. Az emlékek erre is akár mennyi adatot szolgáltatának ily értelemben; én csak a nevezetes egy pár magyarországit, melyekre akadtam, akarom itt kiemelni. így rendelkezik ugyan is a budai német polgárok nevezetes törvénykönyve (Ofner stadtrecht 1244–1421, kiadva Michnay és Lichnertől), a rendelt mellett, melyet az eretnekek ellen hoz (152 lap) ¹⁾, egyszersmind a boszorkányokról s bűvösökről, kiket hasonlón, mint az eretnekeket, tart büntetendőeknek (178): *von ansprecherin, czaubern oder liplerinn, der damit vormerct wirt vnd oberwunnden, czum erstenmal sol man yn setzen auf eyn leiter, und eynen gespizten judenhut sol er haben auf dem haupt, daran dy heiligen engil seyn gemalt, da mit er vmb gel.* (ez közönségesen azon időben az eretnekek büntetése volt), also schol er stehen, vonn morgen fru uncz auf mitten tag an eynem freitag, so dy maiste gemeyn desz volkis ap vnd zu get; dar nach sol man yn ledig lassen, also, ap er ver schweret den irsal (tehát ennek is csak megtagadni kellett, mint az eretnekek előbbi hitét) meber czu thun. vnd das schol man alles in der stat puch verschreiben auff dasz, ap er micr pegrieffen wurde, so schol man inn prennen, sam eynen Ketzer. Hasonlón a forma juramenti tempore Ludovici I reg. facti in ling. hungarica — mely előtti lehet még a bud. törvénykönyv (1244-től kezdve) rendelete — így veszi egészen egyértelműleg egymásmellé sorolva (I. corp. jur. decr. Lud. I. a. 1351): „hogy . . . kacért, ember étetöket, bűvösöket bájosokat . . . félhiten valót (tehát boszorkányról micsém tud még sajátlag, a későbbi értelemben, hanem csak bizonyára a mondottak alatt érti) igazán megmondod, megnevezed, és meg sem tagadod.“

Miután a külföldön a 14-dik század másik felében Nic. Eymericus directorium inquisitoriuma által már a bűvösség és eretnekség fogalma rendszeresen egymásmellé állítottatott, s mind a kettő az inquisitio foruma elé utasított (Soldan gesch. d. hex. 188), még csak a 15-dik század vége felé kezd a boszorkányság fogalma s üldözés külön válni, a hirhedt „malleus maleficarum“ (kiad. 1489) rendszeres előállítására nyomán. — Hazánkban az első nyom, melyre eddig akadtam 1517-ben jő elő, és pedig magyar nyelven, a panasz, melyben három tehányi nő a kassai tanácsához folyamodik Török János hamis vádja ellen (nyelvemlékek 2. vegy. ir. 15 l. alább); külön törvény vagy rendelkezés azonban még sehol sem jő elő; az említett vádban azonban, úgy látszik, már amaz általános bűvösökről régibb fogalom mellett, a terjedező s élénkülő boszorkányi nézet forog fen. A legelső rendelet e tekintetben Erdélyben, a szász nemzet 1577-diki protestans egyházi s világi egyetemes nemzetben synodusa visitatiói articulusai közt jő elő, hová már a külföldi boszorkánysággelleni eljárás a protestantizmussal szivárgott be ²⁾. a synodus törvénycikke rendelkezik: *die zauberey der alten weiber, und was sonst an teuffels gespänst ist, als büssen, wahrsagen, vor kranckheit, seegen, und was hieran hanget, sol die obrigkeit nach dem gebot göttes, und keyserlichen rechten, mit dem feüer straffen, oder mit dem strengen edict der*

et cum non posset exire, emisit eam sacerdos dicens: modo videtis quam fatuae estis, quae somniorum creditis vanitatem. mindes tehát, mint a józanabbak, a papok gúnyja áll az előítéletes népbirta.

1) vesd össze Kovachich ius. tav. 185 az eretnekek elleni rendelkezést. — 2) a f. idézett Müller erdélyi százsz segesvári tanár mondja (gesch. hex. 24): nicht der hexenprocess an sich, wol aber der hexenprocess in einzelnen ländern ist also im gefolge der reformation gestanden, und zu diesen ländern gehöret auch Siebenbürgen. az esztergomi érsek 1447 és 1557. levelében a bárcsági háptalanhoz, melyekben a egyházi bíróság körébe tartozó vétségekről rendelkezik, a többi között, mint az eretnekség st. a bűvösség vagy boszorkányság még nem említették l. Müller i. h. 16.

it wehren; und bis solche nicht ablassen, sollen sie nicht zum sacrament gelassen st. ¹⁾); az utóbbi szavak mutatják, hogy még a boszorkányégetés sajátlag nem ha itt ott a statutarius egy pár helyhatósági rendeletekben is kifejezve volt, mint séges büntetés, mely alá az eretnekek s bűvösök estek; valamint csakugyan a ányégetésre ezen időig semmi történeti nyomot nem lelünk. — Az első boszorkányságról adatunk a 17 század elején jó elő; a chronicon Fuchs-Lup.-Oltard. 6 évre megjegyzi (Trausch kiad. 1. 279): circa hoc ipsum tempus multi magi fcae in Hungaria Vulcano oblati sunt, qui incantationibus suis grandinem super hungariam et Transsilvaniam inducere voluisse ferebantur, quo omnes fruges et perderentur. Törvénykönyvünkben azonban a boszorkányságra nézve semmi rendeletet sem találunk. a horvátországi rendek municipalis statutumai közt 35-ig külön gyűllekezeteikben hozva s II. Ferdinand által megerősítve) előző; a 10 t. c. szerint: statuitur, ut *strigas, sagas et veneficas*, ubivis in no degentes, et reptas incolae eorundem locorum libere captivare, et ad earundem terrestres deducere, qui eodem sub amissione patibulorum, pro lo punire possunt ac valeant. u. o. már a 4 t. c. *intoxicatores*, meretrices as eorumque receptatores, hasonlóan mint az előbbiben pro demerito, itt poena ta puniant, valjon azonban ez az elégetés volt-e; mely már mint látjuk az iki fentebbi adat szerint divatozott ²⁾). Csupán tehát ily statutarius törvények, ak törvényesgyakorlat és szokás keletkezettek idővel az egyes helyhatóságok , a megyei s városi bíróságoknál; melyek időnkint végrehajtott ítélleteiket, általánosan érvényes bíróvány hiányában, mindenfelül előhozott, ide magyarzát, idegen, soha máskép érvényességre nem jutott, törvénykönyvi tanok s gyakor- zésével igyekeztek erősíteni ³⁾.

i viszt. harmonici ab utraq. universt. in. nat. saxonice conditi et approbati a. 1577. hasonlók a ező synodusok rendelkezései is. — 2) a corpus juris 1696-diki Szentiványitól kiadásában az (törvénykezési szójegyzetekből látni, hogy már ekkor az elégetés általánosan divatozott: malefici, b facinorum enormitatem hostes communis salutis appellautur. nam aliqui eoa is potentia hominem interimunt (Idézve S. Aug. de civit. dei 10). quare non est mirum si igne comburantur. Mosóci eredeti kiadása (1584) nincs kezemnél, hogy utánaszahetném, valjon a már mára is előkerül, de nem gondolám. még kevésbbé az 1628 kiadásban, mely az egyéb füg- k mellett, Mosóci szövegének csupán új lenyomata. Mosóci korában (1584), még nyilván korán volna létes elégetés divatozásáról bizonyág. 1696 körül Szentiványi idejében tehát az már közismertre ocan szokásban volt. s az ekkori s későbbi terjedt híhez képest már természetesen a kiadók (Szegedy) : állott Kálmán boszorkányokat tagadó törvénye, honnét az aláidugott magyarzát a corpus jurisban: iqui conflictunt, Colomannum existimasse, nullas dare in rerum natura strigas, sed solum imagi- et iócirco de his questionem fieri noluisse; miért az ellenkező vélemény a kértelmséget okozó helyébe quis-t vélt teendőnek, mire azonban a hely józan exegeseis nem szorult. — 3) Látni ezt hánypörcink ítélteiből, utalok nevezetesen a Palugyaynál köz beidátára állóra (i. h. 197), hol így kéle adatok felhordvák az ítélteink igazolására a corpus juris és hármaskönyv felhozható törvénye lefűre való) hiányában. így sz. István 2. 32 törv. ugyan felül áll, de érezve az ítélet törvényes- elégtelenségét, mindjárt a praxis criminalisra hivatkozik, mely jogtalansul becsompérve a corpus legelőkel közé Szentiványi által kiadásában, nyilván azok közé tartozik, melyekről Kovachich Mik. riantes 14) Szentiványi kiadást ismertetve mondja: multa alia heterogenea adiecta, quin usquam unde illa desummisset, indicaret; s csakugyan míg ezen praxis criminalis első általános része éresen gy címezve jó elő, a második része, melyben (60 art.) a boszorkánypöri eljárás is foglaltatik, a cím alatt áll: praxis crim. archiducatus Austriae infra Onasim; s ezen III Ferdinand által 1636-ban a számára kiadott rendelet, (melyhez a corpus jurisban, Ferd. II 1625 decr. 13 art. és 1635 d. 38 a. ezekben idézettek nem lehet tartani, valamint boszorkánypöri ítélteink is azokat nem idézik) volt, ezután alapul szolgált honunkban a boszorkányügybeni bírói eljárásban, legalább a tudomásomra külfölezen szegedi boszorkánypöriük szerint ítélve, melyekben (a máram közirati másolatban levőkben újart alább) a magyar benevolom a prax. crim. 60 art. foglaltak szórul szóra lefordítáam. azért tehát ezekben es méltán elől áll idézve. utána csak törvénytani könyvek jönnek elő, mint a hosi Kőszich . quass. 8 (mi csak a torturára vonatkozik), s külföldiek, mint Carpsovii (hába Palugyaynál 197: praxis criminalis par. 1. qu. 49. s végre még csakban a sz. trita in: levh. 26. 27, czca. 32. 16).

Miután ekkép a boszorkányokról néphit alapját s újabb tényezőit emlékeinkben is láttuk, vizsgálatra várnak már a néphit róluhi vonásai, a mint ennek nyomai még maig is ugyan a nép között fennvannak, leginkább azonban a múlt századokban boszorkánypőri vallomásokban előjönnek. Felszedem tehát itt a mythosi értelem s magyarázat alapján azokat, melyeket a mai néphitben s regében, különösen pedig a belátásomra s használatomra állott magyar boszorkánypőrökben találtam ¹⁾.

Jerem. 15. 9, mi itt nyilván, mint az ügyvédől a kézikönyvekből kitanult sallang áll. egy szegedi pör. 1731 még tripartit. p. 1. tit. 15 is idéztetik; bizonyosan az illetők jószágára nézett a bíróság. (az erdélyi szárs pőrökben még Carpsov mellett Brunemannii crimia. proc. haysors Caroli V pontificis hab-gur-ordnau. Item Dr. Ludovici und Dr. Blumlachers commentarius idéztetik l. Müller 15). a felsőhányakban (l. a.) egyszerűn az istenes törvények és törvényszék ítélete, sz. István törvénye s Kikonich idéztetik; mindenesetre becsületére válik a magyar törvényhozásnak, hogy törvénykezése vastag codexében, ahé, hogy nem tartá érdemesnek, vagy hogy csak annyira mellékesnek tekinté, hogy más fontosnak melé nem ért rá véle bibelődni, a boszorkányűzés idejéből, ezt illetőleg egy sor rendelet sem írtattatott ba minden abban állott, hogy idegen gyakorlatok vétettek fel, és törvénytani későbbi kézikönyvek tárgyalták, mint péld. kimerítöen: Bodó juris prud. crim. 1751; melyekben már szinte csak félhittel találkoznak. Nevezetes a Nagyváradon 1656-ban kijöti „disputatio theologica de lamiis et veneficis etc. publico disputationum proponit Joannes C. Mediomontanus,” melyben a szerző korához képest — mely épen a boszorkányűzés fő idöszaka — felvilágosodottsága nyilvános bizonyosságát adja, a boszorkányűzés legföbbs eseteit valökön vagy ártatlan ábrándnak tartva, a különös vallomásokat belökük a kizópád által kigyöörtökhnek monva, s a malleus meg más szeröknek a boszorkányűzés adatai felhozását gyakran a „fides est pons ipm” megjegyzéssel kísérve. mindezekböl is látni, hogy ámbár a boszorkányi babonás pogány maradványi áll alapja s további tényezői is nálunk sem hiányoztak, még is a boszorkányűzési ábránd nemzetünk távolról sem hatotta meg annyira, mint más felvilágosodottabbaknak tartott népeket; pedig a költö körülmény böven megvolt, a vegyülék népelemek, a vallási s polgári ingerültség, vetekedés, há-háborúk st. st. — a jelenség nyilván a magyar jellem józanságáról nagyban ad tanúságot s annak becsületére válik. az, hogy bizonyos helyeken, bizonyos idökben az ábránd erősen uralhatta a kodályokat, költö mellék okokban, személyes érdekekben st. volna tehát keresendö, ámbár még mindig kérdés marad, vajm isolálva állandnak-e a jövöre is erröli egyes helyekböl, mint például a költöleg már így ismert Szegedröli emlékeink, vagy hogy az ottani akkori gondos feljegyzés, és ennek közlésében mai liberalitas az ok, hogy a boszorkányűzésre nézve rosszabb szinben jö elő, mint más helyek, melyeket a feljegyzésben gondatlanság s ellenkezö esetben a fenlövök maig szükkeblöleg visszatartása palástol. egyébiránt ez estéböl sem lehet eddig sokat beszélnök, miután a vizsgálatra mindedig, kivöve az egyiket helyt, még a legutö lépések sem tétettek meg; honnét s meddig birunk adatokat, a jövö jegyzetben köztöm kötföimöt s iratokai utalásokat. hogy azonban a tárgy nem csak mythologiai emlék tekintetböl — melyre mily dös adatokat szolgáltat, mindjárt látandjuk — de néperkölcsök, szokások, közélet, régi népies nyelvismeret, s mint láttuk, még törvénykezési folyamat története tekintetböl is mily érdekes, nem kell figyelmeztetnem; és arra igen is, hogy mind erre nem elég csupán töredékeket közölni, mint eddig csöge a curiosum s nem tudomány tekintetböl nagyobbára történt, egyes lapokban és zsebkönyvben st. írtam-tesben (l. a köv. jegyzetet).

- 1) erre nézve kötföim: Szirmay Szatm. várm. Bud. 1809, a derök Szirmay, mint a magy. tudományos irodalom más tórn, úgy ebben is az első volt, ki Szatmár vármegye leírásában a megye levéltárából 1730 és 1745-diki boszorkánypörököt közölt; majd nem félszázaddal utána jeles Falugyayak volt az első írók, ki népiismertetési adalékul közölt Szeged városa levéltárában számos boszorkánypörökéböl néhány másirányokat: magyarország leírása 2. 196. s ez majd nem az egész, mi eddig történt. Karcsay feloldozó tanulása és barátságának köszönök 12 szegedi 1728—1744 boszorkánypört, lemásolva a város levéltárából (közöltök a Falugyaynál töredékesen s néhol hibásan közölték kiegészítései s kiegészítési is). Legöy József baráti közbemjárása által jutottam Lugossy Ferenc hazafüli kegyéböl 10 felsőhányai magy. boszorkánypörök, kettö 1696-diki, 1715-böl öt, 1729, 1731 és 1738-böl egy egy. s ez volna ismét az egész, mi használatomra állott; a többi egyes, rövidebb felemlítések és ismertetések: Sándor sörkölö 10. 106 Nyitraiban 1766 körül. Schwartner statist. 3. 265 Szegedröli tudósítás, ez és Szirmay idézett munkája. és not. top. pol. Zempl. 3. után: Csaplövicz ungarus vorzeit 84. Komáromi romemlékek Beöthyöl 21: 1693-böl egy komáromi boszorkánypör üres felemlítése. hasonl. Vahot magyaror. képekb. 2. 123, miskolci pör 1717-böl más adatok s emlékezetek még a boszorkányűzések elhírhedt helyeül említönek némely városoknál, 47 Szeged mellett különösen Korpona jö elő (l. Bél not. 2. 502) és Vajka, hol egyszerre 70 nő volt gyásypörben (Bél not. 2. 289); hasonlön Gyula és Arad (Fessler 10. 271); hirhadt a göci s bödi boszorkány s (l. Erdélyi közm. 52). Én ezen s több helyeken szorgalmaztam a még fenlövök megnyerését, és természetesen sükeretlenül. Korponán, hol hallom még számos pör feovan, értesülök, hogy hasonló, mint én, derök diplomaticusunk Kachelmann is éveköl nyáiban tesz lépéseket hiessközlökökre. Erdélyböl egy

Az egész boszorkánysági hit alapját a természetfeletti erővel bíró lények befolyása hatalmáról nézet tévén, minővel e szerint sajátlag a pogány istenségek, szellemek s dérek is bírtak, igen természetes jelenség, hogy a pogányság multával ezeknek je s befolyása az ördögre ruházattván, most helyökbe az *ördög lép az előtérbe*, vis motrix, kinek befolyásával mind ez történik, ki a háttérből mind ezen boszorkányi kuruzst s varázst eszközli. Azért az *ördög* maga jó s csábítja a nőket; a külföldi zorkánypörök dúsan tudják még képleteit, hogy mint hegyke legény, forgósan jelenik s, mint előkelő uracs, fekete vagy zöld ruhában, mint vadász, s igéretei által elosá- a a nőt fajtalanságra, gazdagságot ígérve, pénzt, aranyat ajándékozva neki; a nő k későn veszi észre és ismeri meg kilógó ló- sőt lúd-lábáról (l. Grimm 1023). Az ög hasonló jelenségét így tudják ugyan már szinte a róla szóló regéink, mint láttuk t, de még többnyire boszorkány nélkül, csupán általában, mint a pogány istenségnek lezött alakbani megjelenését a halandók előtt. Boszorkánypöreink ezt kevésse említik, k általánosan szólván az ördög általi elcsábításokról; (Palugyay 196): *maligni monis spiritus instinctu inductus*, (szegedi 737): „hogy az *ördög*h éjjel járt zsa, szép legény képében elváltozott.“ (u. o.): „az *ördög ember képében* éjjel itta, s mondotta, hogy gyere ki jó helyre viszlek.“ Sokat s bőven tudnak még róla lakjairól vélei összejöveteleikben, miről alább. Ezen személyes ördögi megjelenés i csábítás helyében áll azonban többnyire, hogy már más, az ördögtől beavatott zorkánnyok által fogadtatik be. egy vallomás szerint (szeg. 737): „*mindenfél* yotéssel ámitotta Rósa (egy más nevezetes boszorkánykapitány l. al.), hogy dem jóban fogh lenni s élni, azután tapasztalta, hogy semmi sincs, csak ámitás, az ögök megverték, két karját s lába csontját összetörték . . . de bár az isten soha sem a volna, hogy Rósát megh ismerhette volna, mert most ebben nem esett volna;“ egy t (u. o.): „Katona Ferenc atya s anyja *amétották el*, hogy jó élet az gyönyörű- h, lám mely szépen élünk, úgy mond, sok szép asszonyok vannak, és gondolta, hogy dagh leszen.“ (u. o.) a kérdésre: „*kitől tanultad az ördögös mesterséget és éppen jutottál arra?*“ 1° Kökényének parancsolta (Katona a bosz. mester), hogy onkánét tanítsa, és két akó bort adván neki meg is tanította. 2° Malmus Katát a me hírével fogadta fel és tanította. 3° Dancsó dobost is ő parancsolta, hogy fogadja Kökényné a seregbe. 4° a maga feleségét is tanította és javasolta neki, hogy szép ygh az, mindjárt csaplárosnak választják őtet. 5° hat esztendeje Borbolát taníttatta la. 6° Szánthó Mihályt 13 v. 14 esztendeje, hogy N. város korcsmaján vette és rélette reá a boszorkányosságokra magányosan.“ (Szirmaynál 77): „esztendeje állott a boszorkánnyok közé Zsarolyánban Asztalos János házánál estve.“ s így szől már csak gtöbb vallomás boszorkányságrai csábításról. Igen nevezetesen jó elő még a vonás, y a boszorkánysági erőt s hatalmat a boszorkány halálával másokra átruházhatja, lugyay 196): *mira arte sua diabolica in casu mortis agonis per porrectionem vas suae alteri cuicunque demum etiam innocenti fideli xtiano fiendam succes- sum in locum sui post fata sua relinquere*, (szeg. 737): a kérdésre „mikor

larsvánárhegyi 1753 nevezetes b. pör van hűzölve Szilágyi múlt és jelen lapjáb. a szász boszorkány- rühből jleszen bñagészott az általam idézett legújabb irat Müllertől, ámbár sajátlag csak általánosan rta; boszorkánypörök, melyek számosan állhattak a szerző előtt a becses szász levéltárból, nem hán, s inkább csak azok Erdélybeni történetét tüzte ki a jeles iratka feladatául; nálunk azonban ég egy fly má is az okajandó tárgyak sorozatában áll, s félhető, hogy a tárgy még tovább is, mint nálatató carlosom fog felvételai csupán. — Még csak megjegyzem, hogy ezen ismeretlankre levő zorkánypörök nyilván már az állit hanyatlása korára mutatnak, akár hogy ez azon időszakban, nyből az adatok száznak, már is élte ezen korzakába jutott, mit azonban kevésbbé hínék, mert ezalóti léből még korábbé élnék nyomaink, vagy hogy az boszakban — mint mondék — soha sem emel- edett azon fekre, melyen a külföldön állott. — Az itt használatomra állott házirati b. pörököt helynév óvnam szerint idézem.

tetted azon szövetséget, meddig?“ felel a vádlott: „14 ezteendeje, holtigh fogadta, mikor meghesküdütt elejbe adták, *hogy halála oráján helette mást hagyjon, ha valami csimotája vagyon; másra nem hagyhatja, de ha vagyon, arra kell hagyni, a jobb kezét nyújtja s megfogja, úgy hagyhatja redja, a mint a fatens szándékozott a feleségére hagyni, ha előbb meghalálozott volna.*“ (u. o.): „*halála oráján, ki előben megfogta volna az kezét, arra hadta volna az ördöngséget.*“ Ez nekem úgy látszik, egy különös expediens volt annak magyarázására, vagy maga magával elhitézésére, mikép juthatott a boszorkánysághoz öntudatlanul, vagy hogy csak az itélet előtti megszokott kimentessé vált utóbb, hogy akaratlanul jutott hozzá. Mind ennek azonban eredeti eszméjében nyilván a főlény befolyásáróli, az általa szolgálatárai kiválasztásról, az illetőnek más jártas általi felavatásáróli pogány vallási eszme is foroghat fen.

Ekkép elcsábítva, rátanítva, végrendeletileg megkapva az illető a boszorkányi képességet, következett *beavatása*. Legelől is megkellett tagadni az istent, a keresztiséget, mind azt egy szóval, mi által az ördög megtagadtatott. (Palugyaynál 196): *deum creatorem coeli et terrae, omnesque sanctos angelos, ac electos dei, sacri baptismi lavacrum, ac denique omnia sacramenta dei cum detestatione abnegando*, (u. o. 197): *seponendo s. baptismo, et catholicae fidei renunciando*, (szeg. 737): „*az istent és minden szenteket megtagadtatták* (az ördögök) *vele, a sz. keresztiségről lemondott.*“ (u. o. 736): „*sz. keresztiségről lemondottak, leesküdvén a sz. keresztény hitről, istennek sz. parancsolatját és az anyaszentegyháznak szentségeit félretétvén és leoldván.*“ (u. o. 734): Barak Margeta, Dugonics Mihályné bábasszonyra ¹⁾ a vád: *fidem xtianam abnegare ac deum immensis blasphemiiis afficere*; — különösen (u. o. 737): „*hogy az ördög azt is parancsolta, hogy mikor templomban is vadnak, vissza mondották az imádsághot, és azon három szót is, hogy ugymond a kinek nevében beállottunk és beesküdtünk segéllyen meg bennünket, azt nagyobbbecsün kellett mondani, mindenkor el is mondotta az fatens, az ördög helen volt mindenk.*“ (Szirmay i. h.): „*az istent megkellett tagadniok, isten szó helyett ezeket mondták: hipp hopp! ott legyen, a hol akarok! a miatyánk imádságból kikellett hagyni: és meg szabadíts a gonosztól*“ ²⁾). Azért keresztet sem lehet vagy szabad magokra vetniök, és hogy a keresztjel csinálása által a boszorkány azonnal eltűnik: (Palugyay 201) Károlyi Ilona felhíva gyanúsítója által, ha nem boszorkány, vetne magára keresztet, „*de semmiképpen annak rendje szerint magára nem vethette.*“ (szeg. 728): „*szent keresztet vetvén magára mingyárt eltűnt előle azon ördögös asszony.*“ Az egészben, úgy látszik, már csupán a keresztiségbeni exorcismus és *abrenuntiatio diaboli* szerint képezett parodialó vonás s bizonyos eretneki felekezetekről nézet, hogy hasonló módon megtagadják előbbi hitüket, ment át a középkorban e képzetekbe. — A megtagadás után következett már a *fogadás*, melyben az ördögnek a *hódolat, szolgálat* fejeztetett ki, melyre magát az illető lekötölte. (Pal. 196): „*perpetuum pactum inire ac vasallagium, daemoni se obstringere.*“ (u. o. 197): „*in omnibus diabolo parere ac eundem loco veri dei adorare, et venerari velle se promiserit . . . semetque infernali satanae, in proprium vasallum tradendo . . . eidemque perpetuum et continuam adhaerentiam vovendo.*“ (u. o.) „*sátánnak szolgálván, azokat imádni és tisztelni, testestül s lelkestül magát nekik ajánlani.*“ (szeg. 737): „*mondotta a fatens te vagy az én uram, és valamit parancsolni fogh véghez viszi és soha el nem hadja.*“

1) ez derék Dugonicsunk szegény anyja volna? kit tehát hasonló sors ért, mint a híres Kepler anyja. —
2) Grimmél 1030 a megtagadási formulák: *ik fate an diesen witten stock und vorlate unsern hern gott! v. Marien son u. gott st.* Szirmaynál a hipp hopp mellett tehát a második rím már feledve van, mert a németben is a witten stock — fehér bot, a légben menet eszköze, mint az a hipp hopp. a többiben sem talállok mást, mint egy szegediben (737): hogy mikor elládtak, azt mondták: hop hírivel; a hop tehát így sajátlag maga az ördög neve is volna? mindjárt visszajövök rím

o.) „és mondotta te vagy az én uram, társatok vagytok, tietek vagytok, meghes-
 őlt, hogy valamit fog parancsolni abban eljár, holtáig fogadta, és esküdött közikben,
 ét és lelkét nekik ajánlotta holtá után.“ — A fogadás nem csak szóval történik de
 ssal is; a benevolum kérdésére, hogy „írás szerént-e vagy szóval vagyon azon
 vetséged?“ a vallomás (szeg. 737): „szóval de *kezzeirésdát* is *adta* magáruól az
 őghnek, Rósa (a boszork. kapitány) megfogván az kezét *veres tintával írt* egy
 us papirosra, a szélire elől: és felső részén, és mondotta *legyen az ördög hírével*,
 eset írt volt, magának írást nem adott, de akkor mondták, hogj fognak adni neki.“
 o.) egy más: „szóval esküdte megh Banjacvár öcse Parpadios zászlótartó, írást
 árul nem adott.“ (u. o.) egy harmadik „szóval esküdlették, de attak írást neki,
 or Szeghedet meghvették a várban felverték a ládáját akkor veszett el.“ (u. o.)
 ze írást s albát adott magáruól.“ — Erre a befogadott még *megbélyegeztetett*.
 lgy. 208) az ítéletben: in corpore visitatorum, nullum signum tale quod ipsos
 inis magiae argueret, adeoque conversationem cum daemone habere argueret —
 miután a kir. leirat különösen meghagyja, (Pal. 199): „an apud illos qui fate-
 tur, se *stigmata* quoque *signatos* fuisse, praevis instituta corporis inspectione,
 modi stigmata realiter et effective impressa reperta extiterint?“ a vallatásokban
 g. 737): állandón a kérdés: „minemű *jeled* vagyon onnénd?“ a feleletek (u. o.);
 csélet nem ütöttek reája,“ a vallomás ellenében megjegyzi „repertum est stigma in
 pudendo ex parte dextra inferius.“ hasonló helyen valják meg mások; (u. o.) egy
 más „hogy szemérem testén kívül ütöttek, nem emlékezik reá jól, mivel régen
 hanem látta hogy második s harmadik ujjával nyomta rá az ördög, azután azt
 dta: no már enyim vagy!“ (u. o.): „*billegh testén* vagyon oda nyomta az ördög.“
 rmay i. h.): „midőn ezen társaságba állottak, tüzes vassal *megbélyegeztettek*, az
 onyok bal felől az ágyékokon, a férfiak a hátokon a vállok lapockája között, és ezen
 yegsűtős szemlátomást is megtetszett a kinoztatott Varga Annókon.“ Bodó (Jur.
 l. 225) szerint, a boszorkány főismertető jele a testére égetett jegy vagy bélyeg,
 nősen nyúllyom, s ha ily hely érzéketlen, tüvel át nem szurható s vér nem jó
 lle. A német pörök szerint (Soldan gesch. d. hex. 103), az új tagot tűszúrásokkal
 ik meg; majd maga az ördög rá nyomva a bélyegot, még nevet is ad neki
 imm 1023) s megkereszteli, mire a más boszorkányok közül keresztanyák is válasz-
 nak. Az erdélyi szász pörökben, (Müller 56): mire az ördög kezükön vagy más
 áikon megbélyegezte, hűségük zálogaul valamit kivesz belőlök: csontot kezük vagy
 kból; és erre megkereszteli a csunya vízzel (mit garstigen wasser). Nálunk e
 sztség a beavatásnál elő nem jó, gyakran azonban még a vád, hogy a boszorkányok
 bábasszonyok az ördög nevében keresztelnek, egy szegedi pörben a vád (Schwart-
 stat. 3. 265), hogy egy bába 2000 gyermeket keresztelt volna meg az ördög
 íben; hasonló, hogy a boszorkányok magokat bábácul kínálják a gyermekágyas
 nők, vagy keresztanyácul, s nevük is gyakran komasszony, keresztanya, melyen
 ok magukat is nevezik s alatta a boszorkányt értik, folytonosan ismétlődő vonás,
 nek külön jelentőségére még alább figyelmeztetek. — A látott fogadás és beavatás-
 már nyilván pogány vonások és nézetek forognak fen, miszerint az illető magát az
 ég különös szolgálatjára felajánlja eskü által, szó s ígérettel, sőt írással is; mi a
 phori chirographusokról eszmén túl már pogány szokás is lehet, mint erre fentebb
 . III) utaltam, mikép a szövetségkötés az összes hagyományok s regékben ekkép
 iöntés által pecsételtetik meg, mit azután a vérréli aláírás és itten még a veres
 jelent. Még nevezetesebb és kétségtelen pogány szertartási nyom a tüzes vassali
 bélyegzés, mi egyiránt ismét, mint beavatási szertartás és igazság szolgáltatás gya-
 llatott a természetlelemi tisztelet nyomán (I. VII és XV). Mind a kettő így önállólag
 boszorkányi képzet nélkül előjő már a régi keleti regékben is, mint az ördögnek a

vércseppeli lekötésére és szövetségére már utaltam az említett helyen, az 1001 éji regékre nézve s egészen hasonlóan a mieinkre; és mint a megbélyegzést ismét már az irani hősege is tudja, (Firdusi I. 18): a div a véle szövetségre lépett Zohakot, frigyük jeletül megcsókolja, s a helyen azonnal két fekete kigyó jegye támad.

Boszorkánypöreinkben ezen *csók* a beavatás s megbélyegzés után már, miat a hódolat jele áll. Nevezetesen lép már ennél előtérbe maga az ördög alakja, ki különösen a szegedi b. pörökben sokszor az idegen néven: *Pluto* ördögnek nevezetik. (Pal. 198): „*pokolbeli Pluto.*“ (szeg. 737): „*Pluto ördög jelen volt, bak képében, és az egész testét . . . alfelét megcsókolta, háromszor körültáncolta.*“ (u. o.): „*Plutora esküdő, volt egy bak fekete szőrű, aztat tizszer kerülte meg és annyiszor csokolta meg, és mondotta te vagy az én uram.*“ (u. o.): „*egy bak kecske jelen volt, parancsolta neki, hogj környül táncolja őtet és az alfelét is parancsolta csókolni, hogj azzal bizonyítani fogja, hogj az ő hiv szolgálja.*“ Ezen a többi számos idegen vonásokkal becsomptatott *Pluto* név mellett azonban ott áll még az egészen eredetinek jelenkező „*Drómó ördög*“ is (u. o.), és pedig még sokkal élénkebben, mint az egynehányszor előjövő *Pluto*, s a csak alig egyszer kétszer említett *Belzebub* v. *Lucifer*. (szeg. 837): „*Drómó hitre esküdtek meg,*“ (u. o.): „*levelet adott Drómónak magáról.*“ (731) „*isznak Drómóért*“ (összejöveteleikkor), (u. o.): „*ballenyerén volt az Drómónak valami fa, azt nyomta redja*“ (midőn bélyegezte), „*nem akarta Drómó kibocsátani többé.*“ s így állnak még általános is a vallomások (u. o.), hogy a *boszorkánysereg zászlóján Drómó ördög volt írva* (l. al.), és „*az ördög a boszorkányokat Drómó seregeknek nevezte.*“ A nevet fentebb helyén (III), mint az ördög egyik appellatívumát, csak igen gyengén voltam még képes véleményezni a kétes adatok nyomán, azta nevezetesen erősül az, nem csak e boszorkánypöri helyek, de ismeretemre jutott összefüggő regék nyomán is, melyeket még az adalékokban közlök; jelentésére nézve ugyan még mindig homályosan áll; feltűnik előttem azonban nyomán a szász b. pörökben előjövő *Donnerschlag*: *zauberischer Donnerschlag*, mi ott a boszorkány neve, és mi Müller (56), a *donner* – mennydörgés értelménél fogva, nyilván magára *Donar* német istenségre tart visszaviendőnek, kit a néphit itt az ördöggel helyettesít, kitől már a boszorkányság származik. Nevünk nem mintha e *Donarra* volna visszavihető, de talán a *dörgő, dörmögő* értelemre szinte? — Előbb figyelmeztettem ekkép a *hop* névre, melylyel a boszorkányi bűvös *hopp hopp* és *hop híróvel* formulák alakulnak; kimondásuk által a boszorkányok képesek lesznek az ördögi bű gyakorlatára; tehát az, mint egy a *ördög hívása, említése* volna annak *hop* nevével, mikép a *hop híróvel* csakugyan így áll, ellentéteze az *isten híróvel*, annak segítségével; volna tehát az *ördög* – a *hop híróvel, segítségével*, azaz: az *hop* – *ördög nevében?* és e szerint a név nyilván amaz *hopolher, hopolher, kopolher, kópé ördög appellatívumokhoz* tartható volna, melyeket fentebb (III) a szombatos codex ördögnek magyarázott *hepcihera* nyomán már ott véleményeztem. Az ördögnek azon *bakkecske alakja* ismét a boszorkánypörök egyik általános vonása; Grimm véli (1030), hogy ebben is talán, miat ama megtagadás-, megbélyegzés-, vérelli aláírásban, már csupán későbbi, az *eretnekokről* vélemény forgott fen, kik az ismeretes vádak szerint, szinte egy fekete baknak, kecske vagy macskának tanúsították volna tiszteletüket, honnét a *ketzer (kater), kacér* s. nevek is már származtattak ¹⁾. Ezen elemek egyiránt azonban pogány nézetekre vitélt

1) Alanus contra Valdenses (1202 †): catari (cathari) dicuntur a cato, quia osculantur posteriora ostii in cuius specie, ut dicunt, apparet eis Lucifer.“ de a boszorkányokról is így, Alfonsus de spina fortal. béni (1458 körül, 5): perversae mulieres in Delphinatu et Gasconia, . . . se asserunt concurrere de nocte in quadam planitie deserta, ubi est aper (caper) quidam in rupe, qui vulgariter dicitur el boch de Blarac, et quod ibi conveniunt cum candellis accensis et adorant illum aprum osculantes eum in ano suo; idem captae plures earum ab inquisitoribus fidei et convictae ignibus comburantur. máiban látni, hogy vagyis a

vissza; valamint a vércseppeli megpecsétlése és erősítése az eskünek ebben általában divatos volt, mint saját pogánykori történeti emlékeink is tudják (XVII), és hasonlóan a megbélyegzés is, úgy ilyenül jöhet elő az ördög bakkecske alakja is, mint az istenségek különféle tulajdonságait kifejező alakokbani megjelenései s átváltozásai jelensége, minőket már, különösen az ördögről, szinte a regék nyomán is fentebb tárgyaltunk (III).

Ezen beavatás vagy legalább a hódolat, az ördög s boszorkányok *összejöveteleiben* történt, melyek már egy nevezetes fővonását képzik a boszorkányi regének, körülök sorog leginkább az egész boszorkányi élet; ott élvezik örömeiket, forralják gonosz szándékaikat, gyakorolják bűviket; s azért legélénkebben találjuk kiemelve a boszorkányságban, mint annak egyik fő tulajdonságát; így hangzik azért többnyire a fővád is ellenük (Pal. 197): *nocturno tempore continuis diabolicis consultationibus, saltibus, lusibus interfuerit, cum diabolo comederit et biberit*, (u. o. 198): „éjjeli táncokra, és vigasságokra, és ördögi mesterségeknek végbevételére szorgalmasan eljárni, és velük förtelmeskedni.“ (u. o.) „több boszorkányos társaival együtt éjjeli gyűlésekre, táncokra járni, és azokkal ottan enni s innya s dobzódni merészült.“ (szeg. 737): „ennyi, innyi s táncolni jártak háromszázan voltak.“ (u. o.) „bort a korcsmákból hordanak, kiokádják, megint megisszák.“ (u. o.) „sz. Györgynapkor kecskeméti hegyen egy szőlődkét meghfurtak, és csapat tettek beléje, s minnyájan 3000 eleget ithattak belőle, azután az híját (? héját) reá tették, s elmentek.“ (Szirmay i. h.): „egy ördög sipolván, a többi ördöggel táncoltak; vendégeskedtek, közüsködtek, . . . csöveken a hordókból bort ittak . . . valami fekete kézpénz nemét is osztogatták közöttük az ördögök, de annak csak magok között volt kelettye, ezen ördögös vendégeskedésben sem gyertya, sem tűz nem volt, még is igen fényes világosságu vala a táncoló palota, világosvári mulatságban mind olábul beszéltek az ördögök, az ördögöknek tiló forma kardjok volt fából s azzal vagdalcoztak, ezen szókat mondván: *váglak de nem sértlek*.“ Mindezekben régi paganiák emlékei forognak fen ismét; melyeket az egyes körülmények részletei még legjobban felvilágosítanak. A többi europai boszorkánypőri emlékek s regék nevezetesen tudják így ezen boszorkányi összejöveteleknél, mint a fő képzetet, melyek körül azok forognak, hogy ilyenkor *vas katlanokban főznek lóhúst és sót*, mire azután vendégeskednek (Grimm. 998, 1002—30); ez nyilván a pogány lóáldozat, a feláldozott ló húsának főzése, s az áldozati állat elköltése: az áldomás, lakomázás. Regéink s népmeséink is így tudják összefüggőleg katlannal, katlanban főzve a boszorkányokat (IV), de többnyire már csak csontokat, összeaprított emberek tagjait; mi a mesé eltorzulása már, vagy hogy még a régi ember áldozat szinte (VII); a lóhúsevést nevezetesen említik ismét emlékeink épen amaz bűvös pythonissák és Varasolók incantatioiról emlékek mellett, hogy pogány dolgokat — azaz áldozatokat — kezdének művelni: *inceperunt comedere equinas pulpas*, et omnino facere pessimas culpas; a pogányság tovább is általánosan ekkép, mint lóhúsevés jellemezve ¹⁾, természetes, hogy az, a boszorkányi ezen képzetbe is elvegyült; nem tudom boszorkánypőreinkből is nem volna-e ide tartható egy felsőbányai pürbeni (1731) vád homályos kifejezése, hogy „nyers hússal etették az éjjel jövő boszorkányok.“ A sófőzés hasonlóan nevezetes vonás az ógermán vallásból, hol különösen a papnőket illetheté már a sókészítés ²⁾. Nálunk egy pár különös vonás még erről is a néphitben és regében;

It a boszorkányságról, vagy jobban mondva a pogányság maradványairól nézet az eretnekséggel, melybe azok áttérhettek, vagy melynek palástja alatt gyakoroltattak, vagy hogy csak véle egyiránt s egy néven ültetettek. Így neve az eretnekeknek is bons hommes — beni homines (Soldan 131), má Grimm jól magyaráz amaz bonae dominae, bonae res st. boszorkányi és sajátlag eredetileg tündéri cinevénékekkel azonos értelműnek.

1) Beguet discours execrable des sorciers 62: il y avoit une grande chaudiere sur le feu, dans laquelle chacun alloit prendre de la chair . . . la chair n'est autre chair, que de chenal. — 2) Tacit an. 12. 57

így (gy. 126 nyitárvölgyi magy. népbabonák): „ha asszony korán jön már *sót* kérni, az bizonyosan boszorkány, s nem kell neki adni, mert rá szokik és minden nap fog járni“ (ezen gyakorlati házitanács mellett nem forog-e még az emlék is fen, hogy a boszorkányoknak éjszakai sófőzésekre kell a só?); egy más szerint (u. o. gy. 113): „különösen Luca napján *sót*, tüzet a házból kiadni veszedelmes, mert az által Luca haragra indítván, rettenetes kinokkal bünteti a ház lakóit.“ a gyakran előjövő rege a boszorkányról, mikép az holmi eszközökön, hordón st. nyargal (l. al), beszéli nálam egy variánsban (gy. 302 Debrecenitől), hogy midőn a boszorkány ekkép egy hordót megkantároz, melyben épen egy ember aludt, s rajta a boszorkányok gyülekezetébe mén, a helyre érvén, az ember titkon kilép a hordóból, meglesi őket, és *sóval* tele rakta a hordót; visszamenet a hordó-lovon nyargaló boszorkány dörmög lova felett, hogy oly lassan cammog és nehezebben mén, mint jövetkor, midőn visszatértek végre, az ember kimén a hordóból s a hozott sóval bizonyítja, hogy a boszorkányok gyülekezetében volt. mintha tehát a rege tudná még, hogy ott *sót* készítettek, s annak onnét hozatala bizony-ságul szolgálna, hogy a boszorkányok gyülekezetében volt? talán sóbánya-, vagy még inkább a sófőző-helyek tudnának nálunk is e felől élénkebb regéket, minőt még egy nevezetesebb közölt Grimm (1000) egy középnémet költeményből az ausztriai Halle sófőző helyről. Ellenben ismét megfordítva is áll, hogy a boszorkányok vendégeskedéseikben *sót* és kenyeret nem használnak (l. Grimm i. h.), és nálunk is a néphit, mint a boszorkány elleni óvszert hozza elő (gy. 126): hogy a küszöböt sóval kell behinteni, az ajtó oldalt hagymával bekenni a boszorkány ellen, hogy át ne léphesse; miben megint a jótékony só keresztényi használata a keresztységben st. ellentéteztethetett.

Mint a katlanban főzés, a lóhúsevés, lakomázás a boszorkányi gyülekezetekéi a pogány áldozat s áldomás emléke, úgy a *tánc* is, mely ez alkalommal mindig felemlítetik boszorkánypöreinkben, pogány szertartás. Így láttuk azt már általában, mint tündéri tulajdonságot, s a tündérisztelei táncokat, mint a pogány isteni tisztelet egyik nevezetes jelenségét (IV és XVII); ezen kívül is az általában a boszorkányok tündéri tulajdonságaként jó elő; így *táncolnak a forgószelemben* (VII); a *forgószelel* az „*ördög labadalma*“, melyben a boszorkányokkal táncol. Boszorkánypöreikben is gyakran ama összejövetek nélkül felemlítve a vádokban, (szeg. 728): „hogy fektében éjszaka az udvaron a *boszorkányok bokros táncot jártak körülte*, és utolsó fordulásában mondotta Kőkényné a fatensnek: *megváglok de nem sértlek*“, az utóbbi ismét hasonló a Szirmaynál közlötthöz, hogy az ördögök a tánc között tiló forma fa karddal vagdaloztak, mondva „*váglok de nem sértlek*“, mit nem értek jól (l. IX az időfordulati kardjátékot). egy más vád (u. o. 737): hogy „Vadkerti János képében jöltek a boszorkányok az alvóra, *táncban vitték* és háromszor a szoba ágost megkerülték vele.“ — E tánc természetes kísérete a *zene*; a boszorkánypörök egyszerűn a *dobot* és *síp*ot emlegetik, mily egyszerű zeneszerek hangoztatásával nyilván a pogánytiszteletek s táncok kísértettek; s e mellett még a nyomok ezen dob és sípról, mint bűvös boszorkányi eszközökről is látszanak tudni. Szirmaynál (i. h.): az *ördög maga sípol*; közönségesebben ez a boszorkányok egyikének különös hivatala, az erdélyi szász pörökben neve: *trudgeger búmsztäger* (trudengeiger baumsteiger Müller 57) — boszorkányhegedűs, miszerint a fán ülve játszik, zene eszköze dióhéjban van. Mondáink gyakran tudják a különös vonást, mint a fán ülő, sípoló pásztorgyermek mondahős az ördögöket magához csábítja, kikkel azután cselelt üzi (gy. 12), vagy hogy oly hatalmas sípval bir a pokolba járó hős, hogy ha megfújja valamenynyi ördögök táncolni kezdenek (gy. 44); s olykor megint: hogy e síp az ördögök adománya, megfújjására azonnal

a Hermundurok és Chattok háborújáról: flumen gignendo sale foecundum, . . . religione insita, eos maxime locos propinquare celo, precesque mortalium a deis nunquam propius audiri. Inde indulgentia numquam illo in anno illisque silvis salem provenire. l. Grimm 1000.

elgátlására állnak s kívánságát teljesítik (III és XIII). a Szirmaynáli boszorkánypörön túl a többiekben csak így találom felemlítve (szeg. 737), hogy midőn a vádolt boszorkány letétetett a kapitányi hivatalról, a *dobot* is átadta, úgy mond, egy koltnak, hogy ez *fiát* tanítsa rajta (?); vajjon hogy a boszorkányok dobossává lehessen, gy mint varázsszert? minőkint látszik szinte előjöni egy felsőbbányai b. pörben 15), a vádban, hogy a gyanuban levőnél az orvosságok között egy *nádsíp*ot is álltak; különösen jó elő a kifejezés is egy szegedi pörb. (728): „*síppal dobbal bele löztek a fejébe s megromlott,*” arra mondva a boszorkánytól, úgy látszik fenye-léskint, ki a boszorkányok kérelmét megtagadta; Mediomontanus említett nagyváradi ta szerint, *dobozó s trombitaharsogásnál táncolnak.*

Nevezetesebb még, mit a boszorkánypörök ezen összejövetelek *helyéről és idő-öl* tudnak, s mit még maig erről a néphit viszhangoztat, nyomaikon-e, vagy hogy r a régibb ily néphit nyomán jöttek ezek a boszorkánypörökbe? mit inkább vélnek. r tudja még a budai *Gellért-hegyről*, hogy a boszorkányok Budára a sz. Gellért gyére nyargalnak éjente, hol gyülekezeteiket tartják, a km. szerint: *Szentgellért yi táncos* (Dug. és E. 3059), azaz boszorkány; a népnél a név közönségesen *Con-ler* volna (Erd. közm. 60); és már Mediomontanusnál (1656) is így jó elő, mint a gyarországi boszorkányok ismeretes gyűlhelye; a szegedi b. pörökben többször lítettik (728): „*sz. Gellérd hegyére hordoz,*” (u. o. 737): „*szoktak Budára mi a sz. Gellérd hegyére s ottan sokat isznak esznek;*” a Szirmaynáli pörökb. h.): „*mentek hol sz. Gellértra, hol a tokaji hegyekre, Világos vagy ecsedi puszta akba;*” a tokaji hegyek között ez különösen a *Kopasz-tető*, a hegységnek egy kiálló erma volna (Szirmay not. com. Zempl. 3 és parab. 125). Grimm kérdezi (1005) r: ehhez tartandó-e a kárpáti hegyorom *Babia gora* – *Bába hegye* nevével fogva? év igen régi (l. V), s vajlon a mai néprege szól-e boszorkányi összejöveteleiről, én a tudom; de épen így *Kopasz-tető* – *Lysagore* (kopasz hegy) a lengyel boszor-nyok gyülekezete helye is, a mesékben egyiránt (Balinski povisči 5, szerinte a gara-cosféle Černo-kšiežnik is beléje van átkozva), mint a regékben (Voycicki 1. 17). szegedi pörök szerint (737): „*leggyakrabban az Őt halmnál* (szeged közelébeni y), és *Vaskapunál* (Szeged vidékén már nem ismeretes?) szoktak volt összegyűlni.“ o.): „*Bighe v. Beghe* mellett Tömösvár felé;” leggyakrabban azonban csak más, r ismeretes vagy ismeretlen, távol lévő boszorkányok házáinál, mint (u. o.): „*Már-yoson egy boszorkány házáinál,*” „*Szegeden Rósa házáinál, de azután kimentek innya nyai s táncolni;*” hasonlóan elhagyott romházakban, puszta udvarban. Az erdélyi sz. pörökben is (Mül. 57) *ház és puszta udvarban, a mezőn, az akasztófa alatt, pfferlandban*, hegyek s halmokon tartják gyülekezeteiket ¹⁾. Az utóbbi általánosán vezetteknél, már csak a mesés, ismeretlen vagy kísértetes helyekről értelem foroghat , minők Pfefferland (l. al.), azon puszta elhagyott házak, udvarok; az ecsedi s igosi várromok; ez utóbbiaknál azonban már régi pogány emlékek is fenlehettek, az edi vár körül már több rege nyoma jelenkezik a tündérek, sárkányok s hősökről VIII és adal.); fenlesznek talán a világosiról is? valószínűleg azonban egyenesen pály áldozathely volna kereshető a tokaji hegységben a Kopasz-tető körül, miután lémeti emléküink is ott tudja már a hont elfoglaló nemzetünk első pogány áldozatai *ikét, Turzol* ló áldozatát, melynek emlékére a hegy nevéből *Tarcal* (Anon. 16). És Gellért hegye a régi Kolonfeld, s talán az attilai emlékekkel is elvegyülő *Krensfeld*,

1. a többi európai boszorkánygyülekezeti helyek neveit Grimmnél (1004) összedállítva. a németben egyike legnevezetesebbeknek a Blocksberg. l. Praetorius: Bloches berges vorrichtung od. geograph. bericht. r. d. auf berühmten Bloches berge in gleichem v. d. hexenfarth u. zaubersabathe, so auf solchen berge die unholden aus ganz deutschland jährlich den 1. mai anstellen sollen. 1606.

nem volt volna-e már a hely, hol az átkelő magyarok áldoztak, a *portus Moger*, hol a hét vezér átmén seregével Budára Attila lakába, s honnét a „*versus Portum Danubii*” menő sz. Gellért levettetik; miben talán nem annyira a vértanú kínzása volt a cél, de a feltámadt pogánysággal, annak áldozathelyére felvitetése s ottani kivégeztetése? — Különösen vitte át rá az alatta megtelepült német gyarmat saját hazája boszorkányi regje helynevét a *Blocksberg* névben, bizonyára a már akkor körüle lézengett pogányemlékü boszorkányi mondák nyomán, melyek fölöle, mint elhagyott pogány áldozat helyről már akkor, midőn ők oda települtek, élénken szállongtak. A szegedi *Óthalom* név is nyilván regésen jelenkezik; valjon a Vaskapu a mai *Vaskapuisig* volna leviendő, vagy talán amaz határkapukig ér fel, melyek mint a *Porta Mezesina* (Anon. 19, 20, 21) st. a nemzet bejövetelével áldomási és áldozati ünnepélyességgel jelettenek ki (I. VII). — Sőt amaz többi mesés és kísértetes helyeknél is — melyek már szinte a rosszszellemek lakai az összes regékben — különös tündéri lakokróli képzetek is foroghatnak fea; így például a néphit, mely ma általánosán tartja nálunk is, hogy a boszorkányok a *keresztútakon* jönnek össze, tartják táncaikat, nyilván régi mythosi képzetekre utal, melyek még a római emlékkő-feliratokon nyoma, hol többször a felírás: *deabus Quadruiis, Biviiis, Triviiis*, ily kettes, hármas, négyes egymást átszelő keresztútak istennői tiszteletére mutat ¹⁾.

Mint a hely régi pogány vallási szertartási hely lesz, úgy az idő is, melyben a boszorkányok összejöveteleiket tarták. A pörökbeni vádokban ugyan ez is sokszor általánosban áll; a boszorkányok szerintök, úgy látszik, akár mikor összejöhettek vagy legalább csak minden éjjel összejöttek; e mellett azonban még kiválólag említetnek bizonyos időszakok, melyekben összejöveteik rendszeren véghez mennek. A néphit így ismeri majd a *Luca* napját, melyen a boszorkányi ellenszerekkel védendőnek különösen véli lakát s ólát, nehogy beléjük, bűvüket ez éjen át különösen gyakorló boszorkányok behathassanak; majd ekkor kell kezdődni a *lucaszék* készítésének, melyre rá őrre képes lesz az ember *karácsonyéjféli* összejöveteiket látni (I. XVII); máskor ismét bűjtben tudja, a km. szerint: „*üget, mint a bűjti boszorkány*”; Dugonics (péld. I. 210) magyarázza: hogy mivel szent Gelléltre menetük bűjtben szokott, um. esni, őket bűti boszorkányoknak hívták (I. Erd. 60). Már fentebb láttuk a *borzas bűjti boszorkányt*, s jelentése mint tél személyesítésének, ezen boszorkányi összejövetelek időszakfordulati ünnepélyek értelménél fogva itt még inkább felderül. *Sz. György napja* és különösen a *sz. Iván* is előző a néphitben, összekötve már csak az e napon gyakorolható boszorkányi kuruzsróli hittel, s e mellett feledve a sajátlagi összejöveti időt; gyűjteményekben a nyomok ekkor így csupán a boszorkányok által szedhető gyógyfüvekről, s még többször a csodás harmatszédésről emlékeznek (gy. 270). Tudja azonban ezen s még más napokon is összejöveteleiket a boszorkánypöri vallomás (szeg. 737): „sz. György azután sz. István (? *Ivánnak* kellene lenni) éca 11 óra tájban minnyáján összejövén,” (u. o.) „sz. György nap; nagj (ki van törölve a kéziratban „Boldoghasszon,” helyesen) Karácson nap táján, és mikor a borokat beszűrük szoktak Budára sz. Gellér hegyére menni.” — Mind ezen időszakok ismét a pogány vallás *napfordulati* ünnepélyei valának (I. IX, XVII).

A helyek tehát és az idő nyilván pogány áldozathelyek és pogány ünnepek emléke, valamint a táncok, zene, a lakomázás, vendégeskedés, pogány istentiszteleti szertartások-

1) a felső Pannoniában Carnuntum (mai Német-Óvár vidékén) egy romfalán is a felirat előző: *silvanab. d. quadrubilis* (al. *quadrubilis*) aug. sacrum. st. Spon. misc. 84; és Orelli 2103. *Mad a: biviae, triviat, gottheiten, welche die kreuzstrassen umschweben, weibliche feenartige wesen.* Schreiber feen 54. — *Montberg, prope Xanten*, ismét egy ara a felirattal: *matribus. quadruburg. (quadruburgicis) et genio loci* st. Orel. 2090. — mennyi lünderi, boszorkányi homályos vendéi *birnának* megfajtva, ha ismernők azon számos istennök lényegét, kiknek neveit az inscriptiók fentarták.

domás s übbiröli hagyományokkal függ össze. Valjon ezen eredetre viendők-e még a főbbi orgiai vonások is? ezek között lehetnek ugyan már későbbi torzítások is; például mikép a boszorkánypörök az undorságokat beszélék (l. f.), hogy a n előidézett bort kiiván, kihányták és ismét felitták; s mint a néphit maig kő-tartja (gy. 57): hogy ha az új bor nyúlóssá lesz, jele hogy a boszorkányoknak lga vele, a mennyit a hordóból kiisznak, annyit visszaokádnak, s innét a nyúlós ti tehát bizvást torzvonás lehet, ámbár az utóbbi jellemző felfogásban már is a ben kártévő vagy arra áldáshozó tündér képzele foroghat fen. De amaz éji, s világtánál tartott táncok, lakomák st. nyilván csak a pogány orgiák emlékei, s már a pogányságban a fajtalan csapongó ábránd, mint vallási mysteriumokat lott, melyek akár a későbbi elvadulás által, akár pedig a felőlöki aljas felfogás-képzetben még szörnyebbé torzított vonásokkal alakultak. Kétségtelenül ide ók a vonások is, melyek ezen összejüvetek s általában a boszorkány s ördög közti lényeges részét képezik, a boszorkány s ördög testi bujaságáról. Boszorkány-telvék hasonlóan emez ocsmány képzeteknek trágár beszédekbeni részletes elő-al, annyira, hogy az idézetet azoknak szeméremtelen leplezettlenségénél fogva a rzés és illem itt tiltja. Bennök azonban épen úgy foroghat fen még a tisztább s képzet a főbb lények emberekkeli elvegyüléséről, minőt még a tündéri hitrege s s megfelelőbb eszmével feltüntet, s mely a hősrége alapját teszi, a mennyire a gyeniségek isteni s emberi közös eredet s származással képezvék; valamint ide ó a már szinte elvadulóbb pogány képzet az incubus faunok és satyrokról, minők ecske és lidérc alakú közösködő ördögök, mikép ezt boszorkánypöreink is leg-igy emlegetik. Szirmaynál (i. h.): „Lidérc pedig olyan formájú madár, mint az tyúk, éjtszaka velek hált st.“ (szeg. 737): „az ördög jelen volt bak képében, szép legény képében elváltozott,“ (u. o.) a férfiak vallomásaiban: „azután kecs-isszony változott“ st. mindezen faunusi incubusok-róli hitregés képzeteknek my-iban nyilatkozatát azonban már így láttuk a lidércnél, a faunus ficariusoknál és inknál, s különösen még a sajátlagibb tisztább hitregei előállításban fenmaradt mékenyítő Turulról. A képzet tehát már így ezek nyomában helyt foglalhatott ny maradvány eszmékben. Lehet azonban hogy még azontúl is ezen vonásokban amaz vestai szüzi eszmével ellentétezett venusi papnőkröli emlékek is fenforog- , minők a hindu bayadareken kezdve, a hellen és római venusi papnőkön, a all druidákon át, egész a boszorkány papnőinkig — kiknek már ezen neve is ide a — mindenütt helyt foglaltak ¹⁾). S így vegyültek el minden tekintetben s min- : amaz isten- és tündérnöi hitregés képzetek a papnőkkel, pogány ünnepeleik tartásaikkal, mihez csak még azok elvadulása által keletkezett torzításnak kellett rulni, hogy a boszorkányságróli ezen képzeteket előállítsák; visszavive azért elemeikre, előttünk áll mindenütt a mythosi alap, melyből keletkeztek. Valjon még szinte eredetibb pogány emlékekre volna-e visszaviendő a különös s, mit a boszorkánypörök, ezen boszorkánytársulatok *osztályzatairól* s *főnö-* is még tudnak? a kitünőleg élénk képzet, a mint azt pöreink birják, mindenesetre et igényel. (Szirmaynál i. h.): „*kompaniákra voltak felosztva*, minden kom-

aországbani Beleanus hegyi (depart. d. Ille-et-Vilaine) hasonló regékhez mondja Bandois (sur l'Ar-
ne mem. d. l' acad. celt. 5. 145): la montagne fut habitée par un college de druidesses, dont la
était l' inverse de celle des Vestales romaines. les pelerinages n'ont discontinué qu'a la revolution.
Et une mode pieuse chez les jeunes maris de n'approcher de leurs nouvelles esposas qu'a a leur
: st. — a classicus mythosi st. keleti cultusokról hasonló vonások ismeretesek. de hogy ezekben is, s
le már más hitregés vonások is elvegyülhettek az Ily jelenségekkel mutatja Plinius helye (5. 1):
Kaniabani Atlasról szólva: incolarum neminem interdiu cernal, silere omnia — noctibus micare crebris
is, Aegipianum Satyrorumque lascivia impleri, tiliarum ac stularum cantu, tympanorum et cymba-
: sonitu strepere.

pánianak *fehete selyem zászlója lévén.*“ (Palugy. 196): *antesignatumque nempe capitaneum Cacodaemonis exercitus se procurare*, (u. o. 197): *princeps magus et sagarum magister* Daniel Rózsa . . . *daemonis supremum capitaneum egerit.* (u. o. 203): *in arte magica patrem sodalium* (atya- vagy céhmester) *profiteri*; (u. o. 205) erre vonatkozik két boszorkány szemrehányása: „*atya mester*,” felel a másik: „ha én atyamester vagyok, te *céhmester* vagy.” (u. o.) egy más „hogy jól-lehet ő céhmester, mind az által Dóka Ágnes egy izzel fölyebb vagyon nállánál.” (szeg. 734): *sagarum ductor* vulgo *hadnagy*, (u. o.) *sagarum vexillifer*. más pörökben (szeg. 737) a vallomásokbani közönséges hivatkozás és mentegetődés áll, hogy a „*tisztek és kapitányok*“ parancsolták neki ezt vagy amazt a rosztat cselekedni; igen nevezetesen tudja egy vallomás (u. o.) mind ezen hivatalokat is, s épen mint az ördögöt állati elváltozott alakban: „*kan disznó képében volt zászlótartó* — (lejjebb mondja, hogy ez: „szóval esküdte meg Banyacsár öccse Parpadics zászlótartó),“ — „*borju képében volt hadnagy, barjuctarnak híják*“ (barjaktár törökül zászlótartó volna); egy más körülményesen beszél hivatalkodását (u. o.): „elsőben tizedes volt tíz esztendeig, azután („hadnagy,” ki van törölve) mindgíjárt kapitánynya lett, . . . és már csak *fühordó*,” az utóbbi fűhordói minőséget felvilágosítja azon előbbi vallomás, hogy a többi boszorkány csak a tisztek, főnökeik meghagyásában jár el, s így a közönségesek csak fűhordók volnának, azaz a gyógy- vagy mérges-fűvek szedői kurruznak véghezvitelére. s fentebb már így jött elő a tájszót; *fives* — bűvös név, a *herbaria*, *venefica*, *striga* jelentéssel (l. XIII). — Ehhez képest az ördög az egész had vezére, és közmondásainkban is már ekkép: *ördög hada* — *scelerati* (l. III); *vén bába menő ördögnek hadnagya* (D. 2. 324), a boszorkánypörök szerint (szeg. 737): „*Plato hordozza őket mint generalis*“ (u. o.): „Plutonál volt (kitörölve: „az író deákja, és nála volt“) az lajstrom, és mikor összevgyűltek, számrul számra kérdezte, és nevezte, hol van ez, vagy amaz, és néki (a kapitánynak) számot kellett adni, de azt az írást senki sem tudta volna más olvasni az lajstromot, és írást (sic) közülök.” e mellett még mellékkörülmények is felemlítvék, így nevezetesen a *zászló*, mely Szirmaynál *fehete selyemből* van (l. f.), itten (szeg. 737) bővebben leírva: „a *zászlójokon Dromo ördögk van felírva*, körül aranyos, fényes, de ha eloszlanak csak semmivé tünik.” (u. o.): „a fatenst s ezében hordozták, mivel tiszt volt, de azután csak s. v. ganéjja változik, mint az ezüst és arany pohár,” és: „paszományos ruhája cifra volt, de azután semmi sem lett, valamint az ezüst, arany pohár csak ganéj lett.” az utóbbi vonások csak általában jellemzik már amaz ördügi hatalom ki nem elégitő, csupán színleges voltak, melyre utóbb e vonások magyaráztattak; ilyen a Szirmaynál (l. f.) említett pénz, melyet az ördög oszt a boszorkányoknak; a lidérc által hordott ganájja való gazdagság és kincsek st. — Mind ehhez még a boszorkánypöri vallomásokban számosan neveikkel, lakhelyükkel nevezvék, sőt személyes leírásaikkal ismertetvék, kik a boszorkányok ismeretes kapitányai, hadnagyai volnának; így (szeg. 737) péld. Rózsa Dániel valja: „hogj Szabatkán Szabó János az boszorkányok kapitánya, belül az sáncban derékon lakik, Gergely hadnagyhoz közel, középszerű ember, fejér kurasir ruhában jár, papista vörös bajuszú. — Kanisán Francuz kapitány a kirül levéttetett az kapitányság; Miletty az ördögök között is kapitány, szárazmalmon kívül lakik. Hadnagy Adorján Jankó, zászlótartó Siván Kanisaj“ st. itt egy sor név még, valamint más vallomásokban is. Mind ezekben ugyan már a későbbi kor képzetek helyet foglaltak, a hadakra, companiákra osztásról, s ezek nyomán jöhettek be a generalis, kapitány, barjaktar, zászlótartó s többi nevek s hivatalok ráfogásai; a képzetnek alapul azonban egyiránt szolgálhattak még szinte a pogány emlékek: a papok, papnők osztályairól, főnökeiről; talán az ördögök, rosz szellemek seregei s fokozatairól is; ez utóbbit már helyén véleményeztem a fő ördög, az ördöghadakról hitregés képzetek nyomai felmutatásával (l. III); míg

ire a jövő cikkben (XV) élénk paphivatali neveink, különféle nemeik, osz-
nínőségük, melyek még papi főnökséget, sőt majd nem rendszerezett kastokat,
ai osztályzatokat tüntetnek elő, bő magyarázatot adhatnak. a *princeps magus*,
sagarum, *atyamester*, *fűhordó*, *ördöghadnagy* boszorkánypőri kifejezések,
ni eredetiséggel állhatnak a későbbi generalis, kapitány s *compania* mellett;
fogva, miket csak a történeti s krónikai adataink is (Theophylaktos, chr.
st.) a magyar ősz vallás jó papjairól, táltossai s magussairól, phythonissairól, a
lennőknek jellemzett varázsolónékról tudnak, teljes joggal vehetjük igénybe a
nysági ily nyomokban jó papnőinkről emlékek jelenségét ¹⁾.

Boszorkány ördögeli ezen szövetségéből származnék már mindazon természet-
ő, hatalom, bü s tulajdonság, melylyel a boszorkányok birnának, s miben sajátlag
kányság lényege áll. — Elkezdem tárgyalni az *alakváltoztatási* boszorkányi
g már tündéri tehetség vizsgálatával. A néphit szerint a boszorkány minden
ló alakot felvehet, saját alakját azok megé rejtheti, sőt azt teljesen láthatlanná
.. kitünő állati alakjaiul vevék ugyan már a *macska*, a *lepke*, *légy* st. ezek
zonban más alakokban is oly dús változatossággal jő elő, hogy ezeknek meg-
a helyett legjobbnak vélem az arról nyilatkozó képzetek nyomait adni. Medio-
váradai értekezésében a *macskává*, *disznóvá* és *szamárrá* változásokat emeli
naynál (i. h.) a gacsalyi kondás vallomása szerint: „az úton előtalált két
melyek olyan szelidek voltak, hogy kezeivel simogatta” volna a boszorkány
ódó (iur. prud. 225) szerint azért a *farkaskoldúsok* (l. XII) s ide tartoz-
ad *lamiarum potentiam referuntur lycanthropi quoque, quod se in lupos*,
canes, feles, aut alias bestias, pro suae libidinis delectu vere et substantialiter
sto transmutare et paulo post in homines rursus reformare fateantur; a nevet
tágasabb értelemben veszi, s általában a bűvös tehetséget s boszorkányságot
a (ad lamiarum potentiam referuntur), mely szerint bakká, kutyává s macs-
kozhatni. Az utóbbi, a *macska* már így ismeretesen ma a néphitben különösen
ány alakjára véve (l. VIII) ²⁾. a beteg, vagy rossz álomban lévő pórno érzi,
omja meg őtet a boszorkány, többnyire fekete macska képében (gy. 68). így
eres macskát belopódzni az ólba s kiszopni a tehén tejét; a boszorkánypőrkben
(szeg. 731): „hogy macska alakjában jött éjjel az emlőjére.” (Palugy. 208):
„tagadja, hogy macska képében oda ment volna.” gyakoribb még pőreinkben
ány *kutya* alakja. (Pal. 202) a vád: „kutya képiben reá menvén az fatensre,
gatván az fatens, hogy mi volna, tapasztalta, hogy kutya, mind az két fülei el
gva.” (u. o. 203): „egyik ejszaka látta szemével az fatens, hogy vörös kutya
... bémenvén az házban . . . meggyőrtötte.” (szeg. 728): „egy hamuszinű
forgószélben leütötte lováról, hogy világát veszte,” kinek a vádolt Robon-
szorkánynak kellene lenni. hasonlóan mint a macskáról beszéli egy más

Italában már a boszorkányság elemeit így az elvegyülő tündérnői és papai tulajdonságról reájek
képzetek teszik, mintán sajátlag véve már magok a papokról képzetekben is a tündérik el-
k, helyesen találom magyarázva számos ily rossz tündéri, féli, boszorkányi vonásokat Schreibernál
, 14. 40 st.), és Maurynál (féls d. moyen age 20. 23 38-9 st.) a druida papokról emlékekkel;
tesen talál itt ismét ezen collegialis életök, a mint bizonyos társulatokban s főnökség alatt léteztek.
Areté druis antistita. Schreiber 46. — 2) Mednyánszky Rekes abergl. ki. 73: wenn die
Ingere zeit in sommer nicht zu hause kommen da sie sich am feldern von müssen, vögeln etc.
so heisst es, die katzen sind in den Rähos gereist; überhaupt wird jede katze für eine
gehalten. auf den Rähos feldern halten die katzen ihre versammlungen; es werden hochzeiten
, bündnisse geschlossen, verbrecher bestraft, einige sogar auch mit dem tode. daher die bauern
, wenn kater ist nicht zurückgekommen, der ist gevin geviertheilt worden.“ wehe denjenigen, die
versammlung albern; sie sind verlohren. auch wird bei der gelegenheit da kater u. eine katze
; u. köniaig gewähk.

vallomás (u. o.): „kutya alakban jár szopni a tehenet.“ — körülmenyesen beszéli egy felsőbányai pör (696): „láttam szemeimmel étszakának idején az istállóban az hidlásos fektemben egy fekete hódos fejű *agarat* az szénán lábai subogván, mellém az vaddal tőke mellé állván, s annak utána elváltozott szintén olyanná, mint Fazekas Kati (a vádolt boszork.) . . . egész testemet mind el tapogatta, és fejér agárrá vált annak utána.“ — különösen ismeri megint a néphit a boszorkányok *ló* alakját; Karcseyánál (u. muz. 498) a csallóközi néphit, mikép a boszorkányok *ló* alakban megjelenve megfékezhetők s megpatkolhatók, miről még lejjebb adok összefüggő regés vonásokat. felsőbányai pörb. (731): hogy *ló* képében ment rá a vádlott s a patkó nyoma is meglátszik. (u. o. 696): „étszaka egy fekete *ló* jött az udvarra az bezárlott ajtóról az támaszt leveletette, gondolván azt mi lovunknak lenni, utána mentem megdöfött s *tinóvá* vált.“ — előkerül béka alakjuk is. A néphit így tudja (gy. 159), hogy mint macska s kutya, úgy béka alakban is jő a tehen tejét kiszopni; szegedi néphagyomány említi még (gy. 305 Debrecenitől): „hogy midőn a boszorkányokat elégették, *lőpör* kötöttek torkuk alá s úgy tették a maglyára, ekkor látni lehetett, hogy *béka*, *égyér*, *pocok* alakban akartak megmenekülni, de visszasöpörtettek és megégettettek a néhál, hogy egyetlen jajdulást vagy más fájdalom kifejezést tettek volna.“ a miskolci pörb. (Vahot magy. képekb. 123): „tekenős *békák* válván a Dunát átúszták. felsőbányai pörb. (696): „egy nagy *békát* lábával összetapodott, világgal keresték, de nem találták, . . . igen eldagadt minden tagjaiban, annak utána gyanakodtak, hogy ő (t. i. a vádlott) volt.“ — Nevezetesebb még szárnyas, légies repülő állati alakuk. a marosvásárhelyi pörb. (múlt. s jel. 752): a vád, hogy *lúd* alakjában jelent meg a vádlott boszorkány. Apafi Mihály erdélyi fejed. neje a boszorkányoktól megbűvölve véltén magát, örültségében minden *légyben* boszorkányt vélt; ha valamely szobába bement, udvari embereinek előbb minden legyet ki kellett űzni, s ha véletlenül még is valami tárgyon legyet pillantott meg, a szoba egész bútorzatát meg kellett változtatni, új asztalokat, székeket, tányérokat, késeket, kanalakat hozni (Schmeitzel ad. a. 1690 l. Müller 30); egy szászsebesi oláh boszork. pörb. (746 l. Müll. 43): hogy egy megholt nő, mire szájából légy alakjában a boszorkány kiszállott, azonnal feléledt. felsőbányai pörb. (731), hogy a vádlott boszorkányt megbántván, a vádlónak egy *méh* szállt s torkára, ütött hozzá eleget, u. mond, de tőle magát meg nem szabadíthatta, megcsipette s a csipés után elájult. a néphit szerint is (gy. 170): „a boszorkány gyakran *fekete bogár* alakban mutatkozik, s kísértetesen körülröpködi az éjjel bolygót, ki ha megütheti, rá ismerend, s ha kötőfékkel ütheti, um. még jobb, mert akkor lóvá lesz s nyargalhatni rajta“ (l. al.). Lugossytól tudom, hogy Felsőbányán az *estlepét* (sphinx L.) *boszorkánypillangónak* hívják; s Grimmnél (1026) találok, hogy mint a boszorkány neve *milchdiebin*, a lepke *milchdieb*, *buttervogel*, és *dvergspeni* óéjszakiban *papilio vaccarum vacua*. a hernyó *täufelskatze* st. a finnben *ukkon koirra* — canis ukkonis, ukko kuttyája a *papilio v. larva papilionis*. egy más rovar *ukkon lehmä* — *vaccus ukkonis*, ukko tehene, mint nálunk is isten tehenkéje, isten ünője (l. I). a slovenk. *vesha*, *lepke*, *boszorkány* és *liderc* — bolygótűz. — Ezen állati alakokon kívül még általában mások is a boszorkány szolgálatára állanak. Mediomontanus váradi írta *növényeket* s különösen a *kerék* alakot említi, mit néphitünk is még élénken tud. így említi egy rege (Karcsey ki. közl.), hogy egy boszorkány kerék képében járt egy emberre, s minden tagját, csontját összetörte, mire egyszer megragadta és a *kovács* vitte, hogy vasalná meg, más nap a boszorkány végtől végig meg volt vasalva, mint a kerék. egy más (gy. 160): egyszer egy gazda olába az udvaron keresztül egy 12 küllös kerék hengeredett be, de ő a tizenkettedik küllőnél megfogta, és kötélén a gerendára akasztotta fel. ekkor a kerék mindennemű állattá változott, míg végre tulajdon *asszonyi* alakját visszanyerte, s könyörgött, hogy eresse el; ezt fogja jelenteni a

sőbányai pörbeni (715) vád: „*hogy estve vas karikát kötvén hárszal az asztalához, reggel látták, hogy Soos Pálné van kötve, száján keresztül s alól a testen jött a hárs fonal.*“ — Nevezetesen állana még ezeken felül a boszorkány vagy ördög *illag* alakbani megjelenése, mint azt csak gyanítom egy felsőbányai boszorkányp. (728) mátyos helyéből: a 19-dik tanu vallomása így állván: „*azt hallottam tőle, hogy mondta. a csillag gonosz képében senkire sem száll etc.*“ a vallomás egészét, mint ni, a jegyző megirigyelvén tőlünk, megszakasztá; a mondatnak jelentését — melynek értelmem így kellene állani; a gonosz csillag képében senkire sem száll — csak úgy lom magyarázni, hogy talán a vádlott boszorkánynak valaki szemére veté, hogy látta ő szállni az ördögöt, talán a hulló csillagban, mire ő védve magát feleli, hogy az *illag* képében nem szállhat. ennek jelentésére nézve utalok már arra, mit általában a hulló csillagról, a csillagesésről mondtam (IX), mikép az a halál, a bekövetkező reccsétlen végzet jelensége, s különösen mit ott a keleti rege egyenesen ide vonatkozó tud, hogy a Gule — boszorkányok a hulló csillagokból lesznek ¹⁾.

Mіндеzen alakváltoztatási állat s más képletek — melyekhez még természetesen en így járul, hogy a boszorkányok más emberek alakját is olykor felveszik, mire szorkánypöreink szinte adatokat szolgáltatnak — már nyilván tündéri képletekként anak, kiknek ezek sajátosságos alakjai, minő nyilván a macska, a tündérregénkben is ott ló alak, a béka, s a haltynőkre emlékeztető lúd, mint általában az ezen lények tes, szellemi alakját kifejező lepke, légy, méh st. még amaz eltérőbb eb, borjú s sok lehetnek egyiránt a bűvölési, átkozási alakok, valamint ezentüli későbbi torziók is; de már maga a tündéri természet azon kifejezett proteusi s vertumnusi tulajdonsága, minden gondolható alakot felvehetni (l. IV), teljesen igazolja a boszorkányi kváltoztatást. s még azon, inkább a boszorkányságróli tréfás adomakint, mint sem regei vonáskint előjövő kerék képletről nyom is, mily jól találkozik a népmondások képzeivel, mikép a mondahős és a sárkány kerék alakban vívnak egymással (ajl. 205). Mind ennek magyarázata épen így megkísérhető volna a bűvös papnői elemmel, az őskor pap-jűsűnőiről azon nyomoknál fogva, hogy kendőzve, álarcosan, lősféle állati alakokat öltve, adák jóslataikat; s általában a hittel is az ókor bűvös-ről, kik különös állati alakokat tudtak felvenni, s másokat is állatokká bűvölni.

E tündéri tehetségben áll már a rőgtöni fel- s *eltűnés* is, mi gyakran jó elő ismét boszorkányainkról. Palugyaynál (201): a vád, hogy midőn a vádlott az út közepén t, és a kocsis szekerével kiakarja kertülni, az rőgtön eltűnik szemei elől. felsőbányai pörb. (715): „*hogy előbb nem látta, csak mikor megkacagta magát, azután el-részett. az ő látása nagy fényességgel tetszett, csak addig látszott, míg kettőt vagy mat szólt.*“ Szirmaynál (i. h.): „*hogy az falunak végén mintegy 300 lépésre volt vádlott bosz., hát egyszer hátratekint, már háta megett látta állani.*“ (u. o.) „*egy ben két helyen látszatott.*“ — Ezen el- s feltűnés s alakváltoztatási tehetséggel rethetesen összefügg a tündéries *légbenjárás*, a repülés, mindenhová behatás; ly célra a boszorkány gyermekies alakot vesz fel, vagy bizonyos eszközöket használ, által a kűrtön, kulcslyukon, bezárt ajtókon, szűk ablaknyílásokon behat. felsőbányai r. (715): „*látta, hogy éjjel kin ülven holdvilágon, hogy egy kis gyermek forma ment a füst ablakán, azonban csak megszólal a kakas,*“ és (u. o.) „*hogy a ház jám látta (a vádlott boszorkányokat) járni.*“ marosvásárhelyi pörb. (752): *hogy lát testi alakjában s ruházatában tányérnyi nagyságú ablakon bujt be a házba, és*

ment a helyet is ez új nyomnál fogva lő három. Hammer (geisterlehre d. meelim.): als charakteristische merkmale der gule gibt der Kamas (S. 307) an, dass sie unter verschiedenen farben und gestalten erscheinen und die menschen in den wüsten verführen; sie setzen aus dem vom himmel fallenden feuer der hiltorne erschaffen, und der türkische übersetzer rechnet darunter die hexen Rumil's, die decken und hwe, besonders die landtönel st.

bezárótt ajtóknál a kürtön járt be. (Szirmaynál): „az ablakon kirepült, mely egy bundával volt bedugva.“ (u. o.): „harmadmagával berepült az ablakon.“ miskolci pörb. (i. h.): „bizonyos zártlyukon kiragadván.“ (Szirm.): „a kürtön ki- s bejártak.“ (u. o.) „az ajtón kilincsek lyukain, vagy a kürtön és kéményeken.“ — Ezen menet a légben azonban többnyire sajtáságos eszközökön, sőt állatok s embereken történik, kik ismét bizonyos bűvös eszköz s mondat által alkalmaztatnak e célra. Tündéri s boszorkányi mondánk így tudja már általában a boszorkányok söprőn, szénvonón, vasvillán, gereblyén, pemetefán való menetét a légben. boszorkányüreinkb. is (Szirmayn.): „szénvonón vagy sűtlőlapáton repültek.“ (szeg. 737): „azzagon (így olvasom, a pörökben *dradg* van írva. *asag* v. *aszag* – pemetefa, szénvonó akad. és tájszót.), lapáton szokott járni, a söprőt megkente.“ gyakrabban állatokon, különösen *macskán*, melyen már régiak szerint a tündérek is vitetnek a légben (I. IV). Felsőbányai vallatásokban: hogy s macska lucskosan ülvén a tűzhely mellett, azt tartották, hogy a vádolt boszorkány nyargalódzott rajta. ez lesz a közmondásban is: Pilátus macskája, Erdélyi (6369) magyarázza: arra mondják, kin megtetszik az éjjeli mulatozás, torbézolás: „olyan vagy, mint a Pilátus macskája;“ mit másképp nem tudok magyarázni; mint a „Pilátus verésnél“ (I. u. o.) a Pilátus a meggyalázott, kivert tél helyébe lép (I. IX), úgy itt is neve s boszorkány helyébe. a néphit szerint (gy. 202): „a boszorkány a kanmacskát szék leginkább e célra használni, ha valaki ily macskát a boszorkánytól meg akar menteni, nyírjon ki annak szőrén kereszt veslet, vagy pedig kössön gúszt nyakára vékony vesszőből, a macska megszabadul.“ nevezetesen tudják még a nagykárolyi pörök (Szirm.) a lidérceni menetet is; leírását s ez errőli képzeteket már fentebb birjuk (VIII); az ez sajátlag maga az ördög alakja, ki által a boszorkány vitetik, mi épen úgy fenforog már az olykor előjövő *bak*-nál, *bakköpenyegnél* (I. al.), és fenforoghat a macskánál, különösen ama Pilátus macskájánál. Leggyakrabban azonban a vonás, hogy lóvá változtatott embereken nyargaltak. Szirmayn. „lóvá változtatott embereken mentek s Gellértre“ st. (u. o.): „éjtszaka megnyargalták, olyan volt a teste, mint a fekete posztó.“ összejöveteiknél (u. o.): „a megnyergelt embereket csak egy vékony szál vesszőre lepányválták, a többi között Koós Annát kinevezvén, hogy nyeregforma állcsonttal megnyergelték volna, annak a hátán a nyergelés helye, a térdein a kipányváltatásból, mivel térdelnie nekie kellett, bőrvastagulása a bírói szemlélés szerint megtérszett.“ miskolci pörb. (Vahot. i. h.): „személyeket megnyergelvén, rajtok nyargalóvá.“ szegedi (728) vallomásokb. „a fatens a deák szájából illen szókat hallott: illen amallan . . . mikor engem sz. Gellérd hegyire hordoz, abrak gyanánt szilva magot husz a fejembe.“ ugyan arról egy más: „egy deaknak asztalt tartván az házánál, ki nagyon fáradozott volt, és az erőtlenségben elsárgult, kérdezvén tüle az pajtása, hogy frater roszul vagy te, akkor megvallotta s reá is esküdött, hogy ötet sz. Gellérd hegyire hordozta.“ a nagykárolyi pörök. (Szirmay) egy kondás vallomása: „a kantárt csapta a fejéhez és ő mindjárt lóvá változott, s Rekettye Pila (a vádolt) reá ülvén *borzért járt rajta* (ez úgy hangzik, mint a fentebbi erdélyi szász pörök. a Pfefferland, *bovi* a boszorkányok járnak), de hová járt? nem tudhatja, mivel elméjétől annyira eltávozott.“ Ezen nevezetes vonás, hogy a boszorkány az embert, nyakába kantárt vette, lóvá változtatja, s rajta nyargal jó elő már különösen a terjedt népies mondákban (gy. 202 és 301): „hogy egy kovácslegényt a boszorkányok mindig járták, azaz oda ment a boszorkány, hozzá vágta a kantárt, mire a kovácslegény lóvá vált, a boszorkány megnyergelte, s ide s tova nyargalt rajta, mi által már egészen elveszté erejét; elpanaszolta baját más tapasztaltabbaknak, mire a tanácsot kapta, hogy kiragadván a boszorkány kezéből a kantárt, vesse rá ő s nyargalja meg; úgy lett, a kovácslegény lóvá változtatta a boszorkányt, rá ült s járt rajta egész éjjel. hajnal felé, midőn a többi kovácslegények felkeltek, oda állott lovával a műhelyhez s megpatkoltatván, szabadon

szó. reggel mindenfelé szaladoztak orvosért a kovács házatól, mert a háziasszony eg volt, de baja okát meg nem akarta mondani, míglen az orvos meg nem vizsgálta.

torz vonásokba ment át már a népies tréfás adomákban a boszorkány-tündéri benjárásrólí képzet, s nevezetesen itt az eszköztől, mely által a bűvös hatalom ikoroltatik.

Ezen nevezetes tündéri boszorkányi *bűvös eszközök* ugyan is különösen azok a egékben, melyek által a főlény természetfeletti hatalma véghez mén, gyakoroltatik XIII); s boszorkányi nyomaink azokat is bőven tudják még, habár többnyire s yobbára már a mellözhetlen torzitással; mind a mellett a tárgygyal nevezetes egei képleteket hozva az előtérbe. Kezdjük e kantárral; boszorkánypöreinkben amint a néphitben nyoma gyakori, de homályos, a szeg. pörökb. (737): a kérdésre emű szókkal, szerekekkel, cselekedetekkel élt? többször a kantárrólí szakadozott vallo- sok feljegyezve állanak: „a kantár cifra, csigás, ha el nem ment róla hordó mellett jön,“ mi a hason hordóni megkantározás általi légben menetre mutat, a minthogy r fontebb egy rege így elő jött (l. f. gy. 302) a hordóról, melyben egy ember szik, s a boszorkánnyal vitetik a légben; így forog az fen egyébkint más eszkö- nél is, mint a lapát és söprőnél st. melyek csak ez által változtattnak a boszorkányt ben vivő eszközzé; mit gondolom a pörökbeni további homályos helyek is jelenteni urnak. (u. o.): „a kantár gallya (?) csak eltűnik, hanem mikor összevagyúlnak; akkor ák nekik.“ feljebb: „a kantár el szokott veszni, hanem az ördög h szokta előli adni.“ úgy érthető, hogy a vizsgálat által keresett bűvös eszközt előmutatni nem tudván, k általában a néphitet fejezik ki, hogy ezt az ördög akkor adja nekik, midőn légben netőkre szükséges, hogy általa a tárgy lóvá változtassék; mi tehát itt épen úgy áll, t a tündéri *öv* vagy *ing*, melylyel a tündér a különféle reptülő alakot eszközzől, neve- ssen például, midőn a hattyú-leplet, hattyú-inget felveszi. s ennek is még nyoma zorkánypöreinkb. így beszéli egy szegedi pör (728) egy bűvös légbenjáró boszor- yról, hogy „*övet* az utca kapu alatt elnyújtotta,“ és egy más vallomás (u. o.) szinte k így, homályos töredékesen, hogy egy boszorkány a másikkhoz küldi „*üngit*,“ mire „*noha* világtalan lévén megismeri, hogy az egy nálánál sokkal nagyobb boszor- ytól küldetett hozzá.“ és a néphit is megint (gy. 67), hogy ha valakit boszorkány grott, legjobb azonnal reggel az ingét jó furkós bottal elverni. ezen *öv* és *ing* lván a bűvös tündéri lepel s *öv* az alakváltoztatásra, mi azután még a lóvá változ- í kantáron túl is, a népies nézetben, holmi lábbéli-madzaggá aljasul, melyről azt ét így beszéli (Karcsey u. muz. 498): „hogy ha a boszorkányok lóalakban megjelen- t, gatyamadzaggal megfékezhetők, s valóságos ló helyett használhatók; a mint látnak, visszakapják előbbi alakukat, a fék rajtuk marad elváltozott alakban;“ s ez azután ismét amolyan adomai vonással jó elő: „hogy a papucs alakban megjelent zorkány madzaggal átfűzve, reggel asszonyi alakjába térve, orrán száján volt át- rva a madzag,“ mit azonban így tud már a fentebb látott vonás is a felsőbányai ben, az úgy látszik, eredetibb hárs-kütléről, melylyel a boszorkány vaskarika kjában lekötötték. — Még nevezetesebb eszköz a *repülőzsír*, az úgy nevezett pmentum phaleris; a malleus maleficarum szerint (2. 1. 3): unguentum ex membris srorum interemtorum ab eis ante baptismum. Mediomontanus váradi irata szerinti rodientiaji: gyermekháj, méhviaszk, solanum, korom st. nálunk pöreink szinte e célra lűhetik a gyermek bélek s csontok kiszedését; egyenesen azonban csak erejéről laak. Szirmayn. (i. h.): „megkényv valamely kenőcsvel . . . a fejük tetejét, két yorokot, és talpaikat . . . repültek.“ Szeg. (737): „a söprőt megkente zsírral.“ o.): „a zsír kamrájában van.“ felsőbányai pörb. (715) beszéli egy tanú, hogy g a kuruc világban, midőn hajdú volt, látta a vádlottat, mint jött be a szobába a calyakon, és szép menyecske lett belőle, és mindjárt három más menyecske is lett,

vendégséget indítottak, csak Tokajit ittak, vendégség után levették a polcokról a kenőcsöt s megkenvén magokat, a kulcslyukon kimentek. Karcayánál (u. muz. 2. 498) a néprege: egy szolga egykor ökreinek iga által feltört nyakaszirteit be akarván kenni zsírral, a végezt asszonya szekrényéből vett ki egy kis edénykében volt zsírt, s azzal kente meg, hát mi történt? az ökrök azonnal szárnyasak lettek, s az igával együtt felrepültek a levegőbe, mert hát az a boszorkányok által készített repülőzsír volt; elijedt a szegény szolga, s megpanaszolta asszonyának, ki gyorsan a szénvonóval tett bűbajos dolgot, a seprőt hegyére állította, és az ökrök ismét leszálltak. a mai néphit (gy. 259) általában már ezen írnak tulajdonítják a boszorkány minden tehetségét; csak hogy ha ezzel megkeni magát, képes boszorkányságát gyakorolni, általa lesz láthatatlanná, s általában mindenki, a ki ezen írral bir, képes boszorkányságot gyakorolni; kenni kell pedig magát vele, um. minden 7, 17, 27, 37, 47 st. évben. Ezen repülőzsír segédszerrőlí vonások nyilván már a későbbi kuruzs iralási gyakorlat tudatából keletkezettek, s a boszorkány bűvös papnői képzetre vihetők csak vissza, miszerint sajátlag azok bűvgyakorlatához tartozik inkább, mintsem a tündéri légbenjárás eszközehez. Ezen légbenjárás eszközlésére eredetiben állnak még az eszközök mellett a bűvös mondatok, szavak, melyek elmondására emelkednek a boszorkányok a légben. Szirmayn. (i. h.): „*hipp! hopp! monddán kirepültek.*“ a szegediekben (737): „*hop kirivel!*“ teljesebben tudja ezeket még a mese a tündéreknél, s különösen boszorkányainál, de általában már más hitregis lényeknél is, mint a bűvös hösnél, a tátosnál st.: „*hipp hopp, ott legyen a hol akarok!*“ v. „*köd előttem köd utánam, engem senki meg ne lásson.*“ Az előbb már a hipp hopp szólás egy jelentését megkísértem; annak a szerint sajátlag az ördög nevére s hívására kellene vonatkozni; nyilván ily bűvös formulák csak is egy felsőbb erő segítségére hívását foglalják magukban, kifejezve e mellett a szándékolt tény, melyre a felsőbb erő és segítség szándékoltatik vagy intézletik. ámbár természetesen a leg-többben ma már az értelem elhomályosult ¹⁾). A sajátlagibb boszorkányi eszközökről, melyekkel még mint eredetibb rossz tündérek a népmondában előjönnek, vőlük felfegyverkezve, kuruzsukat eszközölve, vagy rajtok nyargalva, minők a seprő, gereblye, szénvonó st. már fentebb szóltam, mint kétségtelenül régi, tündéries, házi istennők megfelelő attributumairól (XIII).

Rájövök a természetfeletti *bűvös befolyásra*, melyet a boszorkány az egész természetre, földre, légre, emberek s állatokra gyakorol. ennek káros és ártalmas volta az, mely körül már a boszorkányságrólí álhit lényege forog. Elöl áll már a régi képzet bűvös erejükről, melylyel a föld termésére ártalmas, kártékony befolyással vannak; mire már az esőt, szárazságot st. gerjesztik s akadályozzák. Valamint e vélemény s néphitet maig uralja, úgy boszorkánypöreinkben is egy pár kitünő adat jó elő. Palagysaynál (196): *succumque ac pinguedinem huius circumiacentis plagae terras, videlicet pluvias et rorem per septennium id est annuatim pro media secunda una pecuniae, piscesque pro vento sagis in Turcia divendere non abhorruisset.* (u. o. 197): *pluvias obseraverit, ac terrae fructus abstulerit, similesque ad Turciam vendiderit.* (u. o. 198): „*az földnek termékenységét, és zsírját elvenni és elpredálni.*“ ezen általános közvádi és ítéleti kifejezéseket nevezetesen felvilágosítják még az egyes vádak s vallomások; (szeg. 737): „*az esőt és halat sz. György napján écaka 11 óra tájban*

1) Grimmnél (1037) több ily formulák összedálltva „auf und davon! hui oben hinaus nirgend an!“ „wo! an und an, stoss nirgend an!“ „fahr hin nicht zu hoch, nicht zu nieder!“ „vor mir tag, hinter mir nach!“ angol: „tout tout, throughout and about!“ francia: „baston blanc, baston noir.“ a szerb: „ni o tra ni e gra. vetch na pometno guvno!“ (sem tövisnek, sem csernek, de a kísérőtt szármak). fentebb (XIII) hoztam elő a finn mondatot, s már a hinduban is így jó elő (somadeva 2. 56), hogy a bűvös nő himoedva a bűvös szavakat, száll a légben. az idézetekből látni, hogy azok szinte töredékes voltukban már csak magát az eszközölni kívánt tényt fejezik ki egyszerűen.

Mattyi parton hét esztendőre atták el a török országhra 1 akó pénzen az szegedi határt, jutott egyből másbal 200 fr. aztat elköltötte. feleségének minden akótul 8 pollura járt, 30 akótul, melyeket elmért a vendégségben, a fatens osztotta el. Borbálának 200 fr. jutott.“ (u. o.): „egy (bőrsatskóban, kitörölve) tőkben ördögös practicaval *eső kötést* elvitte, és az *Tiszába vetette*, és mondotta Rózsa, ha oda nem veted, rosszul fogsz jární. écaka 10 óra tájban bele is vetette.“ egy más (u. o.): „az *esőnek megkötése* egj (bőrsacsakóban, kitörölve) *tőkben* vagjon, hordók alatt volt elrejtve, de nyilván az társai elvitték onnend.“ ezen *eső kötés* eszközét is még a szegedi élénk boszorkányi népmonda maig említi, beszélvén (gy. 303): hogy egykor, midőn a boszorkányokat a vizsgálat szerint fűrésztöttek, egyik már a viz alá merült, mire a másik irigyen elárulá, kiáltván: vegyétek ki csak a *felleggulcsot* föléből, mindjárt nem fog leülni. a *felleggulcsot* kihúzták, és a gyanús bár mint törekedett a viz alá merülni, semmikép sem tehetto. mihez a magyarázat áll, hogy ezen felleggulccsal zárták volt el az *esőt*, — a pörök fentebb mondják „*obsurare pluvias*,“ „*esőkötés*“ — hogy eladhaszák a törökországi boszorkányoknak ¹⁾. A pörökbeni vallomások szerint ellenben úgy látszik, hogy ezen *esőkötés* már sajátlag amaz bizonyos időkbeni harmatszédésben állott, melyet a boszorkányok felszedve lepedőkkel, fazekakba gyűjték (l. al.), bőrsacsakóba kötötték, s akózámra adták el a törökországi boszorkányoknak; különösebb, hogy még a halat is erre a célra eladták. Ezen a föld harmatjának elszedése s bekötése lett volna már amaz vádokban kifejezett „föld zsírjának elvevése, elprédálása,“ vagy hogy a harmat jelenti itt a föld zsírját, vagy annak elvétele a földnek termékenysége és zsírjának megfosztását. A leszedett, fazekakba kötött harmat, szolgált azután különféle kuruzslási célokra, de különösen úgy látszik eredeti jelentésében *eső* és *jégeső* gerjesztésére; — mi ismét, mint sajátságos őskori kosmicos képzet is jelentkezik, hogy a felszedett harmat miatt nem esik, vagy hogy abból *jégesőt* lehet csinálni, és e célból adák már el idegen táji boszorkányoknak, hogy ők ott gerjeszszék a *jégesőt*, míg ezek szárazságot eszközölnek, s tőlük viszont a halakért szelet, szélvést vesznek. Így találom a vonásokat Grimmnél (1041), a zivatart gerjesztő boszorkányok és tempestarisokról, hogy fazekakba, zsákba kötve hamut (mi istváni törvényünkben is azon: qui facinrit in cinere, lehet), harmatot, galyakat szórnak ki. Boszorkánypöreink s általában néphittünk azonban sok mindenféle boszorkányi kuruzs eszméjét összeköti még ezen harmatszédéssel. kecskeméti néphit szerint (gy. 269): „sz. György napján virradóra a juhások lepedőt vesznek és kimennek a legelőre v. vetésekre, rájok térítve a lepedőt magok után húzzák, szüntelen a szavakat mondván: *szedem, szedem mindennek felét*; mintán a lepedő egészen nedves, belőle a harmatot, egy arra elkészített új bőgrébe kicsavarják, s az akol vagy istálló hídaljára, hol a teheneket vagy juhokat fejik, elássák. ezt a babonás hittel teszik, hogy a juhoknak és tehenekek tejük lesz, s hogy azt a gonosz asszonyok el ne vegyék.“ — egy más közlés szerint (gy. 158): „az igazi boszorkány mindennap hajnalán férje hátán nyargal ki a mezőre harmatot szedni, melynek megivása által mindig fiatal s jó erőben marad, míg férje elsatnyul.“ — egy szegedi pörben (837): körülményes vallomás, mikép tanácsolja a boszorkány bizonyos gyógy-

1) ezen különbs felemlítése a törökországi boszorkányoknak többször előjő. egy szegedi (1737) pörb. vallja a vádlott, hogy ötöt törökasszony Buja (kitörölve Bula) rossz társasága csábította el. felsőhányai pörb. (1715) a vallatás valami gyanús orvosságokra nézve említi a vádlott mondatát, hogy azok „sengeren jöttek által, török volt-e? görög volt-e? az hozta az sípot is az sengerri hozta, az adta neki.“ a töredezett feljegyzésből a kifejezés értelme tisztán ki nem vehető. a szegedi pörökben m. láttuk, még így jó elő a boszorkányok záslótartója barjaktar török neve is; s lehet, hogy azon kitöröl Bula is helyesebb, s talán a Gule török boszorkány neve volna. Mind ez boszorkányságoknak a néphiten a többi europaitól ekrőbb voltát, s talán keleti török elemekkel — az őskori éreltekhezoknál fogva — olveggyűlöt tanúsítaná.

füvek sz. György nap előtti szedését s azok gyógyerejét: „mivel öltt hét sz. György napja, azután semmit sem használ, mert mi minden füveknek, gabonáknak, virágoknak, szőlőknek, egyszóval minden termékenységeknek sz. György nap előtt harmatját elszedgyük; mit ígérsz, avagy mit ac, úgy mond az fatensnek, ha a többieknek szőlői mind elvesznek, a tied még is ha akarom olyan leszen mint a kristály; láttad-e azt, hogy egyik szőlő barázdának több termése vagon, hogy sem a másodiknak, avagy a harmadiknak, oka ez, hogy edgyiknek jobb akarói vannak, hogy sem a másodiknak, és nem szedik el annyira a hasznát.“ egy más (u. o.): „többivel edgyütt szőlőkben, s bázákban lepedővel szedték az harmatot és kifacsarták, korsókba tették. és az tisztelnek adták, hová tették ezek nem tudja.“ (u. o.): „sz. György azután sz. István (Iván) napján éoca 11 óra tájban minnyájan összegyüllvén, a harmatos gabonában lepedőket a gabona felött vittek, és huztak, annak harmatját szedték, és fazekakba töltötték, kiki magáét hazavitte, és aztat tésztába töltik, és avval dagasztanak.“ ezen téstiadagasztási, kelesztés és kenyérsütésseli kuruzs is gyakori s általános vád (szeg. 734): „fermentum alterius ac massam farinaceam ita corrumpere attentasse, ut nulli panes inde pinsi potuerint;“ gyakran a vádak néphit s regében, mikép véressé les a tészta st. Nevezetesek még egyes más vonások is, mint amaz fentebb felhozott: „hogy a kecskeméti hegyen egj szőlőtőkét meghsurtak, és csapot tettek beléje, s minnyájan 3000 eleget ihattak belőle, azután az hijatt réa tették.“ különösebb még mikép tudnak termést is előbűvölni; egy tanu vallja (szeg. 737): „hogy az itben búzák közt lévén (a vádolt boszork.) egy szál virágzott búza fejét leszakajtott, annak virághát lehúzván egészen, az markában beszorította, azt mondván, ha akarom ezen búzafej hétszer egymásután az markóban megvirághozigh, amint is azonképen kétszer, háromszor, négyszer és többször is, azon búzafejnek leszede a virághát, az markában szorétván, egy kevésse ott tartván meghvirághozott, szinthen úgy mintha a gyökerein állott volna.“

A közönséges mód, melylyel a földtermés ártalmára vannak, azon eső meghötés, eladás mellett, mi által a szárazságot okozzák, még a *jégeső*, *szélvész* eszközlése; erről vádolják általában a boszorkányokat legrégebb emlékeink. A *chronicon Fuchs-Lap-Oltard.* (1. 279) szerint: 1613 multi magi et veneficae in Hungaria Vulcano oblati sunt, qui incantationibus suis grandinem super totam Hungariam et Transsilvaniam inducere voluisse ferebantur, quo omnes fruges et vineae perderentur, res mirabiliter fuit detecta. filia cuiusdam viri, vix decennis aut duodecennis, a patre in vineam ducta, cum patrem de diuturna siccitate conquerentem audivisset, pater, inquit, ego si vis, facile pluvias, imo etiam grandines producere possum. interrogante patre, unde et a quo ista didicisset. a matre, ait, se ista habere; tum pater obstupefactus, si quid ergo potes, produci, inquit, grandines, verum ita, ut haec nostra tantum tangatur vinea, intactis et illaesis vineis aliis. illa promissa praestitit, inducta horribili tempestate et grandine, qua vinea paterna prorsus protrita fuit, magni res periculi, nisi detecta fuisset. . . brevis de vitibus et frugibus, tam in Hungaria, quam in Transsilvania, nil reliquum futurum fuisset. Az eddig ismeretes szegedi boszorkányüldözési adatok szerint (Schwartner stat. 3. 266), egy varga inas 1728-ban azzal vádoltatott volna a többiek között, hogy a szegedi szőlőket akkorában elvert nagy jégesőt ő idézte volna elő; miről azonban az előttem álló ez évi pörök nem emlékeznek. Bodó (iur. prud. 225) szerint, a boszorkány a jégesőt eszközli: si in aqua stans, aquam a tergo in aërem proiecerit, vel scopis sparserit, aut aestivo tempore instante tempestate, lapidem vel terram occulte percusserit; flores de variis arboribus aut folia collegerit, et ollae imposita, cochleari et alio instrumento moverit. talán erre vonatkozik egy szegedi pörb. (728) a vád: „hogy egy fazékban követ főzött,“ és felsőbányai. (715): „hogy követ lehajolván kezivel megtisztogató, azután helyéből vissza fordította, s a föld felől való

részét hasonlóképp megtisztozatta;“ (u. o.): „látta hogy az parlónak (?) mind a két végén az köveket hányogatta.“ hasonlóan a levélszedésről is (szeg. 737): „hogy diófa levelet szedett.“ Általánosan áll ismét a föld termése elvételére egy szegedib. (737): „az tyákot az által árkon belől az tallókon deszka közö csinálták, úgy ásták el, aztat azért ásták el, hogy ha az ott maradhatott volna, annál is kevesebb élet lett volna, az fejt azért tették oda, hogy szárazságh légyen;“ így ásnak el ló-, bika-, sőt ember-főt is, (u. o.): „13 eszt. rác gyermek feje volt, melyet elástak . . . azért, hogy eső ne lehessen.“ egy más vallomása (u. o.) „bika fejét meg töltötte szántóföldről elvitt földdel, hogy az hasznát elvehesse.“ (u. o. 728): „lófeje szállásán azért vagon, hogy más ember buzája földéből megtöltötte volna az fejet és a maga földébe ásta volna.“ (I. XVII). — Ezzel jár a forgószél gerjesztése, mely mindenkor a boszorkány műve és jelensége, a néphit szerint ez a forgószélben táncol (VII), és mikor forgószél fú (gy. 259), „mondja, um. a nép, hogy a boszorkányok kosárba állanak már; ilyenkor egyik kezükbe szénvont, vagy piszkafát, másikban seprűt tartván úgy forognak.“ a boszorkány jelenségére áll a pörökben (Palugy. 207): „nagy forgó szél támadott, és az ajtón bejvén azon szél a kéményen ki ment,“ (szeg. 728): „egy nagy forgó szél támadván, abban lévő boszorkányok poson ütötték a fatenst,“ (u. o.) „egy nagy forgószél támadott előtte, abban látott a fatens egy kurta hamuszőrű ebet, azon forgószél a lováról a földre vetette.“ — Mind ezen vonásoknál figyelmeztetnem sem kell, hogy bennök a tündéri hitrege előkelő képzetét birjuk; a jó és rosz tündérektől származik a föld áldása vagy károsítása, ők gerjesztik a szélvést, jégesőt; róluk száll le a hatalom a bűvös papok s papnőkre, kik amaz áldozati állatfőkkel, minőket itt a boszorkányok olásnak, tudnak különösen bűvölni; úgy láttuk a képzet jelenségét fentebb már tündérekünkél (IV), és így látandjuk még lejjebb ily bűvös tempestariusainknál a garabancosokról (XV).

Hasonlón mint a föld termésének károsítása st. tulajdonítatik a boszorkányoknak a *marha megrontása* is; mint ott eltudják venni a föld zsirját, magukhoz vagy kegyeltjeikhez szivárogtatni annak termését, úgy a tehénnek is „elveszik a hasznát.“ A menynyire a tehén megint a házi gazdaság fő tárgyát, a gazdasszony előkelő gondját képezi, tudjuk, hogy a néphitben maig még a legtöbb maradványa a boszorkányságról bitnek e körül tartá fen magát; minden gazdasszony tudja a marha körüli óvszereket a boszorkányok ellen, s bizonyos jelekből megismeri rajta a boszorkány rontását; ezen, úgy is a köznap életben már elsatnyult s minden mélyebb jelentőséget vesztett döröszégekkel: mit kell tenni s mit nem kell tenni a tehén, borja, teje, s a vaj körül st. itt nem időzök; boszorkánypöreinkből is csak a már felhozott vonásokra utalok, mikép jó a boszorkány, a veres vagy fekete macska, kutya, béka st. alakjában kiszopni a tehenet, másokban ismét fenyegetődzik a boszorkány (szeg. 737): „megrontom a juhaidat, hogy az idén semmi hasznát sem veszed.“ vagy ha tejet kér s nem adnak neki (felsőbányai 696): „más nap mindjárt véres tejet fejtek, mire a bíró hatalmával reá üzentek, mindjárt megjött a teje.“ egy nevezetesebb szegedi pör (728) sok kuruzslási módokat hoz elő, melyekkel a vádlott a teheneket gyógyítja, sok tejet szerez; nevezetesen hoszasan írja le, mikép verve a tejet, végtelen sok vajat küpöl össze magának s tanítja a tanút is, de annak a próbatét nem sikerül. Nevezetesen már ily vaj és pedig tejnélküli készítéseiről tud legrégebb boszorkányvádunk nyelvemlékeinkben (2. vegy. irat. 15) 1517-ből, Török János vádjá a kassai tanács előtt „en lattam hofi Margit es Anna keten üzlet raktanak az hostat (külváros?) végin, az uiz melet ot az honnat Tehhaniban menek es ő magok keten az uizben Alotank (?) Margit es Anna es eggimast uizel ütöztek uiait mostanak az uizben.“ Döbrentei ehhez megjegyzi: „hallám Gümör megyéje köznépének ma is azzal tartását, hogy: asszonyok vizet zavarnak akármely forrásnál, s leülepedés után vaj kerekedik elé,“ a nyomban még ezentúl, úgy látszik,

amaz fentebb a jégeső gerjesztésére felhozott vízöntözés is és fürdés fenforoghat. Grimm (1043) említi így a boszorkányok homokban s gabonábani fürdését; az utóbbi talán azonos lesz amaz harmatszedéssel, harmatbani fürdés és mosdással, mi által jégesőt v. zivatart gerjesztenek; népünk szinte a tyúkok vagy madarak, verebek porbani fürdését szokta bekövetkező eső jelentésére venni. — Különösen tudja ugyan már ennél is a néphit, hogy a tehen vesztett haszna át megy a boszorkány teheneire; épen úgy, mint a föld kiszivott zsirja; mi mellett azonban megint nevezetesen áll a vonás, hogy mint a megfúrt szőlőtőkéből 3000 isznak, s az által az egész hegy termését oda származtatják s kiisszák, úgy tudja a boszorkány megfejni a kerítést, a szekér tengelyét st. s azonnal a tehének, melyekre gondol, ki vannak fejve, minden tejtük hozzá szivárogo. a külső pörök bőven tudnak erről, az erdélyi száz pörök is előhózzák, s a nép még maig itt említi; a szegedi pörökb. is (737): „az ágast is megfejték, megfúrták.“ közlöm itt erre nézve különösen a Bodónál (jur. prudentia 227) joggyakorlati utasításul, egész kemolysággal még 1751-ben általa, egyik akkori előkelő jogtudósunk által, felhozott esetet: placet annexere relationem certi, alias fide digni nobilis octogenarii, condam Georgii Farkas Hankoviensis; qui saepius coram me recensuit, et bona fide asseveravit, contigisse post revolutionem Tököliánam, cum certa occasione, ex nundinis Debrecinensibus redux, in partibus trans Tibiscanis, in quadam planitie, aestivo tempore pasceandorum iumentorum gratia, cum reliquis sibi adiunctis substilisset: tum quidam incola Rochfalvensis (quem et nominavit; nominis tamen illius recordari non possum) accepto ex curru certo urceolo, et axi curruli supposito, quaesivit ex eodem nobili: velle lac ibidem non longe in pascuis existentium ovium degustare? cui cum idem nobilis dixisset: quod vellet effectum illius experiri; tandem idem infixo axi cultro, copiosum exinde lac per cultrum emulsit; quo lacte stillante, protinus dictae oves, hinc inde dispergi, discurrere et saltare coeperunt. quo viso, opilio seu pastor illarum ovium, illico pellicium suum, vulgo bunda dictum, deiecit, et baculo suo pastorali eo usque percussit; donec culter ex axe extractus non fuit. quo pellicium suum verberante, idem homo, lac praevio modo producens et emulgens, humi prostratus, magno cum eiulatu, vociferabatur; ne eum permittant opiloni tantopere pulsare et excruciar. tandem, erepto cultro ex axe, oves quoque conquieverunt, et opilio a percussione destitit; idemque homo liberatus a cruciatibus, concussus et debilitatus curru ei impositus. hic diabolus nactus est potentio rem diabolum. az utóbbi vonás így nála is egy boszorkánymondáb. (gy. 285): egy kecskeméti gazda vesz a vásáron tehenet, az eladó jó tanácsot is ad hozzá, hogy ha idővel ne talán rugós volna, vagy tejét elvesztené, terítené be az abrosszal, mely karácson estején az asztalon volt, s fogjon nyírfa söprőt, azzal verje el. az alkalom vártnál hamarabb adta magát elő; az új gazda a tanácsot követte, s ráadásul még a söprő vastag nyelivel is irgalmatlanul elveri; a baj elmúlt; s összejöve az előbbi birtokossal, köszöni neki a jó tanácsot; igen ám felel emez, de én nem mondtam kegyelmednek, hogy vastagával üsse, mert lám feleséget ütötte agyon. Még kimerítőbben tudják más hosszabb e nemű mondák (gy. 286) az előbbi vonást, mikép a boszorkány a vidék minden tejét magához szivárogtatja, s miért azután bűnhődését a mese egészen a tündéri elátkozással szövi tovább. mindezek tovább közlése tárgyamtól azonban messze vinne; s még csak az általános ezen értelmi boszorkánypöri kifejezésekre utalok (szeg. 737): „fűben, fában, falevélben babonáskodni;“ és „Luca napján a tehének hasznát, és a gabona virágját, a szőlő hasznát s György napján szokták vala közönségesen elvenni.“

Még élénkebb tudattal áll ezek mellett a befolyás, melyet az emberekre gyakorolnak; rájuk kórt, betegségeket árasztva, majd ismét ezeket gyógyítva; mindez csodás, természetellenes módon megy véghez. a nép hitében ez maig az általános boszorkányi megrontásról, nyomás és szemlöljövésről st. hitben nyilatkozik, mikép „cselekszik

az embereknek, s mint tudnak azután bűvös kuruzsokkal segíteni; a boszorkány-
ben is általánosan már kifejezve (Palugy. 197): *multas innocentes personas in*
m, et ad mortem usque redegerit . . . hominibus vitam inferre et damna.
) : „sokakat *testekben megroniani* és *életül is megfosztani.*“ a vádak körül-
esben fejezik ki, mikép egyszerű tettük által a különös természetlen betegségeket
zlik; csak a kezével érinti, s tagjai kifordulnak, összezsugorodnak st. (Pal. 206):
gészséges gyermekén kezeit végig huzta, az gyermekek megbetegedet . . . mind a
iba az alfeléhez sugorodott, és az feje az mellyire esett.“ (szeg. 736): „kezeit
huzta leánya hátán, mondva: szép rókás mente ez a tied, s azonnal már is a kezei
ai összevonattak.“ (u. o. 728): „egy fucskának lába bokáját lába fejére fordítot-
boszorkányok,“ (u. o.): „száját füleig húzták,“ (u. o.): „kezeit felhúzták a gono-
² (u. o.): „gyermecske szemeit kifordították a boszorkányok,“ (u. o.): „lekötték
rmek nyelvét.“ (Szirmaynál i. h.): „flacskájának tojást adván megenni nem sokára
füléhez huzódott és szeme megromlott.“ (szeg. 728): „a gyermek belső részét
ontotta;“ ez utóbbi a Szirmaynál magyarázott nevezetes kötés által szokott volt
mi (I. XIII), mi e szerint a „*kötés van benne*“ műszóval jelentetett (Szirm):
yájára roszúl lett, azt mondták az asszonyok, hogy kötés van benne.“ más módok
204): „a gyermek lába alatti ágya szalmáját megrázta s azonnal roszúl lett;“ mi
következő halálrólí amaz kifejezésre is emlékeztett, *megkönnyebíttette már az*
ágya szalmáját (I). nevezetes nyomok, hogy a boszorkány *vizzel megfecsken-*
s, vagy a nélkül is elszédít, álmat ereszt az emberekre (szeg. 736): „vizet hivatván
rekre a házban mindnyájan elszédültek.“ mi hasonló a tündér álmat, halált, életet-
vizehez (Majl. 257); hasonlóan (szeg. 736): „tejet megtagadván álmat eresztett
elveszik ekkép az ember eszméletét, megháborítják elméjében (Szirmay.):
ben megbomlott, hogy kölcsön adott egy zsák tengorijét visszakérte.“ a gacsalyi
is, kin nyargaltak (u. o.): „sok ideig esze nélkül volt“ ¹). Apafi Mih. fejedelem
megörülésének oka a boszorkánysággal vádolt Béli Pálnának tulajdonított, ki
otta volna, hogy néki bár mi módon még erdély fejedelemnöjének kell lenni.
chmeitzel f. i. h. a 1690). kiszedik az emberek csontjait (szeg. 737): „*selesege*
je forgó csontyát kivette,“ egy másnak (u. o.): „*keze csontyát.*“ (u. o.): „*egy*
ietős gyermek lábacsakája csontját.“ (u. o.): „*egy leánykának mihelyest lett,*
ereszteltetés előtt lába csontyát és lába szárát;“ mi már azon repülőzsr készi-
e történetelt sajátlag, mit azonban a vallomások nem említenek, állítván csupán,
azt a kapitányuknak adták (I. f.). Ritkábban s homályosan jó csak elő, hogy
kat megöltek volna. felsőbányai pörb. (715): „*békát, gyékét (gyíkot) oldal férget*
l, hogy urát megetesse.“ (u. o. 696): „*az öcsémre megharagudott, mindjárt az*
át kitekérték éjtszaka.“ igen nevezetesen áll egy szegedi pörb. (737): „*hogy*
rác gyermek fejét elvették, s tökből csináltak fejet neki.“ egy más vallomása
nt ez még (u. o.): „*elt azután circiter két hónapig;*“ s még nevezetesebben, egy
bányaiban (731): „*hogy a leány tüdejét kivették, rothadt alma az tüdeje; az*
is holt.“ Mi még élénken mutat a sajátlagi rosz tündéri képzetekre (I. IV), kik
mberek *szívét kivájják,* megeszik, helyébe mást alakítanak, rothadt almából;
öl a levágott helyébe csinálnak fejeket st. a vonás már erről is az őskorban
emelő így jó elő. Petronius (c. 134): *striges comederunt nervos tuos,* (63):
am involaverunt et supposuerunt stramentum. Plautus (pseud. 3. 2. 31): *stri-*
s vivis convivis intestina quae exedint. az indicul. paganiar. (Grimm 1034):

ferjedve mondja erre a derék Szirmay, „de hogy ezek így történtek (a boszorkányok rajta való nyar-
lása st.) ezen eszelős a lörvényszék előtt megesküdütt.“ hozzáadhatta volna, mik lehettek a bírák, kik
eszelős kondás bosszúrá, józan s ártatlan embereket égöttettek el!

quod feminae possint corda hominum tollere iuxta paganos. Burchard (u. o.): loco cordis eorum stramen aut lignum ponere. mint a német istennő Berhtáról (Gr. 251), hogy a testet felvágja és szalmával tömi ki. a szerb. (Vuk 363) regében, a hágatói keltett pásztorfiú feleli, hogy fel nem kelhet, mert a boszorkányok szívét kiették, az anyám a szívet vette ki, az ángyom világitott neki. s a néphit nálunk is (Mednyánszky Rokos abergl. ki. 3), ha a gyermek melle dagadt, jele hogy a boszorkány szívja, ekkor a komasszonyok a söpröt felfordítják, a gyermek pólyájával körültekerik és jól elverik, ez által a boszorkányt meglehet ölni. A képzet egy tündéri, rossz, s azért engesztelendő istenségrőli alapnézettel az őskori emberáldozatok gyakorlatából magyarázható, miszerint egy ily istennőnek az áldozó papnők által, különösen a feláldozott gyermekek szívei vájattak ki, s az áldozati áldomásokon elköltettek ¹⁾. minő ember-szív-áldozatok még az újabb korból a mexikói teokalli cultusból ismeretesek. — Szorosan összefügg azután ezzel a boszorkányok általi *gyermekragadás*, *gyermekelés*; már mind az a baj s betegség, melyet a boszorkányok gerjesztenek, naggyobbára, mint látni, a gyermekek körül forog; így kínálkoznak bábák s keresztanyákul is (l. al.); s a néphit maig még sokat tud a boszorkány által elvitt, u. nevezett „váltott” gyermekekről, kik helyébe saját fajtataikat adják; mint próbák erre állnak már, sentebb felhozva, a tűz általi megismerhetés (VII); e mellett számos óvszerek, javaslatok a gyermekágyas nőre, melyek által magát s gyermekét a boszorkányi befolyás és felváltástól megvédenie kell. maga a gyermeklopás ténye természetesen pöreinkben már kevésbé kerül elő, mert ilyesmire nehezebb tanut állítani, mint holmi képzelt s kigondolt tények, betegségek s boszorkányokrai fogására; még is a marosvásárhelyi pörb. (752) kétszer is előköt a vád, a 3-dik pont alatt: hogy a gyermekeket kürtön hordotta ki, és 9-dik pontban, hogy a délutáni isteni tisztelet ideje alatt a gyermekágyas nőtől akarta gyermekét elragadni. — A rossz tündérekről, vasorrú bábák s boszorkányokról a vonás a roge és népmondában, mint láttuk, e tekintben még élénkebb (IV): mint falják fel a hozzát jövő embereket, magokhoz csábítják, ragadozzák; a hatalmukba kerülteket meggyilkolják, fejeikből épül palotájuk, belük a kerítés, vagy fonal, csontjaikat katlanokban főzik. — De ezen értelmén túl is tudja szinte a tündérrege a más tündérekről, miköz gondozzák a halandók gyermekeit, végzetüket intézik, keresztanyáik; s ismét sokszor magukhoz veszik, csábítják. A tündéri ezen anyáskodó vonással megint összefügg a gyermekszülés áldása: előre mondják a gyermekek születését, segítenek a magtalanokon; minek ellenében kellett ismét állani az ellenkező boszorkányi ártalmas befolyásnak; s ennek tudatával ismét boszorkánypöreink is telvék. szegedi pörb. (Palugyaynál 208) tagadja a vádlott, hogy leánya *erejét* ő vette volna el, de egy más boszorkányra van gyanúsága; felsőbányaib. (796): „megteszi, hogy soha gyermeke nem lesz,” mire talán a következő szavak jól fel nem érthető jelentése vonatkozik: „a házunkba bévetette a tyukmonyat, anyád megtörte, kívül szép tiszta volt, de belül olyan volt, mint az ténfa.” szegedi pörb. (737): „a teknyőn háromszor átmenni,” felsőbányaib. (696): „ecetben inni a puskaport, hogy soha többé gyermeke ne legyen” st. a marosvásárhelyib. a vád, hogy előre megjövendelte az anyáknak születendő gyermekeiket. Bátori Zsigmondról is, hogy Bátori Boldizsár anyja megkötötte (Schmeitzelnál hist. patria ki. l. Müller 25): Thuanus ad a. 595 tradit: Sigismundum per innodationis fascinationem seu ligationem magicam factum fuisse impotentem, idem adserit Wolfgangus Betlen . . . additque hoc malum a matre Baltasaris Batori, quem Sigismundus ante aliquot annos interfecerat, aut saltem ab eius subordinatis proceratum fuisse. nos in negotio admodum scrupuloso nihil interponimus, legat cui volupe

1) ezen szívevésében egyébként még más képzetek is fenforoghatnak, a szív evése, különösen bizonyos állat szíve, bölcseséget, mindentudást, bűverőt eszközölt.

Simonem, Stablium et alios. azért a boszorkányok különösen a menyegzőnél megjelenve, gyakorolják bűvüket, — mint a gyermeknél a keresztségnél; mi ismét az őrök akár tündéri, akár papnői megjelenésre lesz sajátlag visszaviendő — mely által nekikötést eszközlik, erejét elveszik; egy szegedi pörb. (Palugy. 202): „hogy a odalomkor a völegény öcsének keblébe nyúl a vádlott, s azonnal lekelletik esni a éánynek.“ a német pörökben (l. Soldan és Grimm 1027 nestelknüpfen), ez a bezárt izbevetett lakat által történik; melylyel ily babonás cselekvést nálunk fentebb (VII) hoztam; lejjebb még e lakatzárás más bűvös jelentéssel jő elő. a boszorkányi néphitünk gyakran említi, hogy a menyegző napján vagy éjjelén ragadtatik el a menyegző vagy völegény a boszorkány által; nálam (gy. 302) egy hosszú rege beszéli így elragadott völegény szerencsétlen sorsát (hasonló: a boszorkányhozta völegény. ti kép. kalend. 1852). Bélnél (not. 4. 120) nógrádi történetként felhozva: mulierem, et ex nuperis nuptiis caram marito saga surripuerat, tridui spatio per a raptatam. ignorabatur quo redacta esset mulier . . . reperta est femella triduo t Szetsénii intra pulvinaria exsanguis, et emortuae similis, apud veneficam, quae inus illud patrauerat. dubitabant iudices an ita se res habeat; verum cum venefica am, rem uti gesta erat edixisset, res fidem meruit, poenis sagae ex more infictis.

Valamint ezen emberkárosítás, betegség előidézése tekintettel, közel érintés s természetfeletti módok s eszközök által, vízzel elszédítés, álmhozás, megbódítás, ok kiszédése, a szív kievése, gyermek, völegény s menyegző ragadás, megés st. tündéri cselekvés; úgy áll ezek ellenében a csodás, természetfeletti módoni igyítás is; miről szinte sokat tudnak még pöreink, leginkább élénken felmerülve nekünk a kuruzsszerek, melyekkel gyógyítanak, és olykor nyilván a csodás tündérboszorkányi hatalomról képzet is; e szerint, valamint mások életét elveszik, többől nálunk főt, rothadt almából szívet, úgy még a halottakat is tudják feltámasztani. szegedi pörb. (728): Hésen Borbála bábáról, „hogy Vak Lajosné fia három óráig va volt, s lelkét erőszakkal beléje feltámasztotta.“ (u. o.) Lubi Ilona vallja, hogy ánya halva lett a világra, s Hésen Borbála valamit tett leánykájának szájába s azzal elevenítette.“ egy tanu (Palugy. 204) vallja Dúka Ágnesre, „hogy bába volt, és a ty nyomorult emberekre csak az kezit rája tette is, mingyárt meggyógyult, a mintgy a fatens is . . . mihelelt az kezit kiss vajackával megkenven az fatens hassán g huszta, azonnal meggyógyult.“ egy más (u. o.): „rosszul esvén az fatens és az b lába az alfelihez zsugorodván, elhivatta Balónét (a vádoltat), és mihelelt az fatens: t a lábát megfogta és simogatván megpögdöste és valamit lassan rája olvasván, mmal, még csak félóra sem telvén bele, az lába meggyógyult.“ felsőbányai pörb. 15) valami lepényt ad a boszorkány „s mindjárt mintha elvágta volna megszűnt nvalyája.“ (u. o.): „hószám ellen három tölgyfáról levelet szakítani“ (u. o.) egy s nyavalya ellen „fűrű lyukba háromszor kell kiáltani.“ (u. o. 696) „hogy egy mál kerekicsem meg mellemet.“ (u. o.): „nem tudom föld volt-e, más volt-e, törjem g, adjam akár enni ételben akár inni italban uramnak, nem lesz olyan haragos.“ . o. 731): „beteges gyermeket zabbal főzött feredőben mosta meg, kilenc kert nassa tővére boddotta a zabot, s a prédikátor rétén való kereszt útra.“ így a többi igyítások is (Pal. 204): szólatlan vízzel (l. VII) a rivó nyughatatlan gyermekeket. . o. 207): megfőzött hangyabuj (boly) fürdővel. (u. o. 209): három pusztá szerörül röt, szólatlan vizet hozni, három miatyánkot mondani s fűrösztetni; volt benne sz. na pénze (?) is. (u. o.): sz. Tamás hajával (ez napon ölt disznó haj, az oláhoknál is rompyr ellen használva l. Schott 298), isten fájával, szentölt tömjénnel és 3 királyok ível. (u. o.): háromszor 3 kútról szólatlan vizet vinni. (szeg. 737): „éjfél tájban döt főzött diófa levélből.“ (u. o.): „diófa levélből fürdőt csinált s egy tarisznya füvet tívén nagypénzeken.“ (u. o. 731): „fürdőre 3 szemetről szemetet, 3 pusztá szerörül

füvet és 3 sárnyomó veremből három s három kilencszer vizet rocskával hozni.“ (u. o.) „kilenc szemetdombon szedett szemetből és téli zöldből.“ (u. o.): „venne sárga földet és vízben kevervén fürözteté meg fiát.“ (u. o.): „vakandok túrásból csináljon fürdőt.“ (u. o. 737): „gólya fészekben meghfüröztötte.“ fentebb elő jött már (X) innét a tyukmónybóli fürdő, a gólyatojás hejzali gyógyítás; hasonló a harmatszédésnél s gyógy tulajdonságánál, mikép beszéli a boszorkány, hogy az ad erőt a füveknek st. így neveznek szinte még és csinálnak különféle füvekből is fürdőket, orvosságokat, mint (szeg. 737): „tövises lapuból, üröm gyökeréből, viradics kóró tövből“ st. — Mindzen gyógyítási módok és szerek, bár mennyire elaljasultak már szinte az értelemvesztett népbabonában, nyilván ős vallás gyakorlati mélyebb értelemmel jelentkeznek: a gyógyítás: kézfeltevés által történik, iralással, nyállal, ráolvasással füröztetéssel; a szerek: a szentelt *elemek, víz* és *föld*, a növények, állatok részei. hogy ily tisztító, segítő ős vallási szerek voltak az elemek, láttuk fentebb (VII). általuk maga az istenség ereje nyilatkozik; vallási szertartásokra, szentelés s igazulásra használják s alkalmazzák a papok. hasonló a füvek ereje, halása, sajátlag az istenség előtt ismeretes, és töle száll le a tudat a papok s jósokra, kik azután általa szinte erejüket s tulajdonságaikat ismerik szépen áll még egy felsőbányai boszorkánypörben (696) a vádlott boszorkánynak egy tanutól felhozott mondata: „hogy ha a fejér kigyót megfőznék, megadnák enni valakinek, mindenféle *füvek meg szólanának, s ki vesztésre, ki gyógyításra való meg tudhatnék s kinyilatkoznék.*“ így tudja e szép költői vonást maig a néphit (VII gy. 270): hogy bizonyos időben, különösen sz. György v. János éjén — tehát épen a napfordulati pogány ünnepek alkalmával — *megszólal a fű, s meg mondja mi hasznát lehet venni.* hasonló szólnak a növényekkel a hősök, a füvek megértik beszédüket, mint Lászlót (VI), kinyilatkoztatják viszont nekik saját csodás erejüket, mint Csaba íre, *László füve*, melylyel azok felsőbb hatalmukat gyakorolják. a vonás tehát köztételenül az istenséget illeti, s azon halandót, ki hozzá emelkedik ihletettsége által, vagy kire, mint az istenség képviselőjére annak tehetsége leszáll; ki a fehér kigyóval találkozás által kigyóokosságra s bölcseségre tesz szert.

Ezzel összefüggőleg jó elő már a képzet a boszorkányok egyéb bűvös természetfeletti erejéről, *jós, titkos dolgokat ismerő* st. *tehetségéről*; legtöbb ebből is a későbbi néphit s babonában már elaljasult, s a köznapi élet tárgyai körül forog: a boszorkány jövendölése már csak a tolvajság felfedezésére vétetik igénybe, büvéreje a szerelemital készítésére st. így jó elő az maig a néphitben, s így már csak nagyobbára boszorkánypöreinkben is. szegedi pörb. (734): eleven keszeggel tudja a boszorkány megcsinálni, hogy az ellopott pénz visszajöjjön. (u. o.) e célra szinte adni kell neki „edgy szántóvasat, annak utana edgy elevenen ludat, melyet midőn oda vitték, fejét, lábát, szárnyait, elvagdalta, meghmellesztvén az ludat, belső részit kivette, és magisál tartotta, az megkopasztott ludat vissza adta az fatensnek, annak utánna kévánt két uj orsót, az melyen mégh nem fontak, és kölest, ezeket mind meghvitték neki, mondva az varázsló asszony nekik, én az szántó vasat megh fogom tüzesíteni, az kölest reá hintem, valamit az köles, úgy ki fogh fakadozni az orcája annak, ki ell vitte az pénzt.“ mily eredeti vonások lehetnek még ebben amaz *lúdboncolás s bélböli jóslás*, s mint találkozik ez a scapulomantia s bélnézésekről ős vallási nyomainkkal (I. XVII); és talán hasonló még az orsó is a tündéri eredeti jelentéssel áll (IV). egy más (u. o.) tanúsítja, „hogy az varázsló asszony mondotta neki hozzon azon hordóbul, melyből az pénz elveszett egy darabocskát, három karácsonyi diót, egy eleven keszeget és egy lapos szántó vasat.“ (u. o.): „halotta, hogy varázsló legyen paszullyal.“ (u. o.) „*sokszor hánta az babot az asztalán.*“ felsőbányai pörb. (696): „egy marok borsót az kemencébe vetni, a ki ellopta mindjárt kiugrik a szemé.“ (u. o.) a tanács, „hogy nyomit kellett volna felvenni, mikor a ládából a pénzt ellopták.“ A népünknel maig házas

gyakorlott rostafogatásról, — mely sokhelyt még minden más jelentés nélkül, csupán mint a cselédséget a lopástól visszatartóztató, sajátlag pedig a babonában megerősítő eszköz dívik — a felsőbányai boszorkánykeresetek közt még egy egész pör fenmaradt (1715. maj. 9.) „a rosta vetések dolgában.“ és ezen annyira jelentéktelen babona is már, mely régi s általános nyomokban jelenkezik. már a görögöknél közismeretű s általánosan gyakorlott volt; Theokritnál (3. 31): *κοσινόμεναι* rostavetőnő, Luciannál (1. 753) *κοσίνω μαντεύσθαι* rostavetés; és már náluk is ezen koskinomanteia abban állott Potter (1. 766) szerint, hogy egy rosta fonalon tartatott, az istenek segélyül hivatlak, a gyanusok neve elmondattott, s tettes nevénél a rosta forogni kezdett; épen így, a fonal helyet ollón tartva, divatozik az mindenfelé: a szlávoknál, letteknel, német s francia országban, az utóbbi két helyről a 16 és 17 századból különösen élénk adatok jönnek elő (l. Grimm 1062). talán ide tartozik a rostában merített vízzel jóslat is, minőnek a lengyel emlékekben nyoma. Menken (2. 227, Hoffmann script. rer. lsa. 4. 62): *habebat (Wloduslaus) ducem belli pythouissam quandam, quae de flumine cribro haustam, nec defluentem, ut ferebatur, ducens aquam exercitum praecedebat, et hoc signo eis victoriam promittebat.*

Más bűvölések is ily bizonyos személyes célokra alkalmazvák. ilyen különösen a szerelemital; mint fentebb láttuk, sajátlag műszava a székegy asszonyok törv. szerint kantérolás, mely ellen ott a törvény rendelkezik, s mely e szerint bizonyos növényekből s állatrészekből készült (XIII). Bocskay halálát is ennek tulajdonítja egy vélemény; Schmeitzel (ad. a. 1607 i. h.) felhozva Istvánfi, Ortelius st. Bocskay haláláról tudósításait, hozzá adja: *alii de philtro loquuntur, quod Catay per foemellam illi procuraverit. felsőbányai pörb. (715): „az sztal négyszegletére olyat teszen, hogy a kit szeret oda kell menni.“ (u. o.) „sült pogácsa, melyben olyan van, hogy ha azt megeszi, megútálja házastársát.“ — Más különféle tehetségekre mutatnak még a nyomok, mint (Palagy. 206) a vád „mutatott az jobb kezén való hüvelk és első ujjai között mintegy borsó szemnyi püpot az bőr alatt, mondván: nekem vagyon ebben oly mesterségem, hogy akár mely lakatot, békót, ezen kezemmel megfogok, annak ki kellek nyilni, a mint hogy midőn az ő ura város szolgáltyában hajdú volt, az halálra való rabot ezen mestersége által ki is szabadította.“ felsőbányai pörb. (728): „olyat ad, hogy sem a puszka sem a kard meg nem fogja.“ (u. o. 696): „ha kilenc falu határáról, kilenc sírbel földet hoznának, egy marokkal öntenék el az tanácsházban, semmit nem lehetne az tanácsnak ellene tenni. . . sőt még meg is szeretnék.“ (u. o. 731): „midőn a fát a tűzön megforgatta minden haragjuk elmúlt.“ Nevezetesbek még a következők: egy tanu (u. o. 715) beszéli: hogy midőn akarta tudni, hol jár távol levő férje, elmén a vádolt Soósnehhoz, ez felvágott egy meleg kenyeret s megnézte hol járnak, s mondá, hogy ma 12 órakor mentek át a Tiszán Tokajba; a nő férjét hazajövet kérdé az iránt úgy volna-e, s az állítá szinte, hogy akkor esett átmenetelük a mint itthon Soósne a kenyérből megmondotta. Sőt hason bűvös módon a távollévőket elő is idézik; (u. o. 728): „egy táiba lakatot s vizet tettek (a boszork. és egy oláhnő), és egy cernát meggöbözvén, belé mártogatta, az oláhné rá olvasott;“ a lakat máshol, mint láttuk, a megkötés értelmével áll, itt mennyire az összefüggésből kivehetni, valami betegség ellen kellene szolgálnia, de az utóbbi cernagörcsölési bűv nevezetesen magyaráztatik: „hogy ha kioldatnak a göbök, annál hamarább jönnek haza a fiak, a mennyi göb marad, annyi hétig laknak oda;“ nem tudom ez forog-e fen egy más pörb. (u. o. 715) a vádban: „hogy oldalfélt kötött csomókat egy madzagon, de nem láthattam bizonyosan ha hárs madzag volt-e (ez volna tehát a különös bűvös eszköz l. f.), vagy kenderből való, az melyet is midőn kötögetne, minden koron mindenik kötött csomóra száját nagyon feltátván, reá lehellett.“ de így tudja ismét különösen a Szirmaynáli pörben az adat: hogy a boszorkány „a tűzhöz egy új fazekat tett, mely is valakányszor egyet röffent, vagy*

is pattant, mindenkor egy boszorkány jött be a társai közül a szobába¹. Nevezetesen beszéli az „ungarischer Simplicissimus“ írója (106), mint saját tapasztalását, hogy midőn a hóhérnél szolgált Eperjesen, ennek boszorkány nejéhez jő egy özveggy, kérve, hogy kedvesét idézze elő Erdélyből. a boszorkány megigéri s magával viszi a mütöthöz szolgáját az író: gegen 11 uhr, forderte die henkerin ihres liebsten vor- und zusammen, schrieb solchen nebst andern charakteren auf papier, that diess in ein neues häfelein fast voll wasser, setzte es zum feuer und kochte es langsam. wir stunden dabei, da sagte sie über eine weil: er kommt ganz nackend, suchet kleider hervor. ich fragte unterdessen, während die burgerswittib kleider holte, was es bedeute, dass sie das häfelein bald zum feuer setze, bald wieder herausziehe? sie sprach: *wenn es geschwind kocht, so geht der bock auch geschwinde, wann ichs aber herausziehe, und es gemach kocht, so geht das thier auch gemach* und geschieht dem menschen weniger schaden. über eine weil nahm sie das häfelein, versteckte es unter einen kübel, gab mir den keppenek (ungarischer regenmantel) und lief eilend zur küche hinaus, ich ihr nach und auf den obersten boden. da sass der gute mensch nackend in einem bügel und keuchte. ich hielt ihm den keppenek hin, er nahm ihn über und ging mit uns stracks hinunter.“ a többiben beszéli még, hogy a történetet az egész város tudja. S épen így áll még a kérdés folytonosan a szegedi boszorkánypöri vallatásokban: „*tudtál-e bak, köpönyegh vagy hajón által vinni és hozni embereket?*“ de mire többyre már semmi vagy csak kitérő feleletek állanak, mint (737): „*tudott volna ha akart volna, de soha sem cselekedte, mivel egy rostában 100 is elfértek.*“ egy másnál (u. o.) „*egy dióhéjban százan is elfértek, és mikor elindultak azt mondták, hop hirivol.*“ Hasonlón állanak még mindig a vallatásban a kérdések is: „*miképen jövedölni, christálbull, üvegüll, tükörüll az embereknek? kár nélkül? babonás áldásokkal éltél-e?*“ mire már épen soha sem jő elő felelet. nyilván ez alakban azt a nép nem ismeré, a kérdés s tárgy ekkép idegen volt, a minthogy az csupán csak is fordítás, mint az egész benevolum is a praxis criminalis formuláinak¹); ilyenekben csakugyan áll Müller (55) mondata: man sieht es deutlich an, dass die sache den richtern geläufiger war als den processführenden. tudták azonban mind ezt más tekintetben jól; így áll a *bakoni menet* előbb említve, a *büvös köpönyegbeni* vitetést a nevezetes népmondai képletünk tudja, s a néphit maig említi (gy. 259), hogy a boszorkányok olyan *tükörrel* birnak, melyen keresztül a földben lévő minden kincset látják. sőt ezennél is még a csillagok forgásából is tudnának jövedölni, mint egy szegedi pörben a vád áll (Pal. 207), hogy a boszorkány mondotta: „*egész éjczakán nem aludtam, úgy imádkoztam, az csillagok forgásában nekem meg nagyon jelentve, hogy meg gyógyul az kegyed gyermeke.*“ — Kár, hogy épen azon kérdezett *áldások* közül nem kapunk egyet sem közölve; — e néven, mely mint látni, a latin formula fordítása, bizonyosan nem ismerték; a bírák talán magok sem tudták mit jelent sajátlag, vagy mi értendő alatta; hogy ilyen áldások, azaz babonás olvasások azonban fenvoltak, már a nyelvemléki nevezetes nyomok tanúsítják, melyekből fentebb az ígérés s ráolvasásnál adtam *mutaványokat* (XIII); s az ott mondottaknál fogva, ezek a boszorkánypöri *maradványoknak* bizonyára egyik legbecsesb részeit teendének, s tán teszik még a hol fenvannak. Az erdélyi szász pörökből, hol a kérdés értelmesebben tételhetett, nevezetesen egy pört közül Müller (61)²), egyik gabonát idéz elő, a másik láthatatlanná tesz.

Mindezekhez nem egy kiegészítő vonás volna még szedhető, a csak eddig is ismeretünkre levő pörökből, és számos magyarázó a külföldiekbeni kimerítőbb nyilat-

1) 61 art. an sine damno, lucri causa, ex crystallo, vitris, speculis, et similibus hominibus vaticinata a? vel an solum superstitionis benedictionibus usa sit? vel an sciverit, aut potuerit per hircum, pallium, aut naves, homines adducere? — 2) gondolom azért hibásan áll ott hexensagen, bezensagen helyett.

kozatokkai összeállításból; mit itt azonban eléggé élénk egyes nyomaink mellett a legtöbbre nézve bizvást elhagyhattam. a boszorkányüzést rendszeresen tanított kézikönyvekben, mint például nálunk is Bodónál (iur. prud. 225), a boszorkányt ismertető jelek és tények hosszú sorozata áll még, melyek által nem egy időgen elem — melynek sem a mythosival, sem a népies eredeti képzzettel azért semmi köze — csempésztetett be hozzánk is; ilyenek például az áldozási ostyáknak, viaszk ábráknak st. boszorkányainknál keresése. Nevezeteseb még a boszorkányt ismertető *vízpróba*, mely már ősvallási ordalíai értelemmel bír, és sajátlagi természetelem-tiszteletben, az elemek általi óvallási igazulás s megszentelésrőlí nézetekben feneklik (VII); ámbár hozzánk is értelem vesztve jöhetett már be újra a boszorkányüzési rendszerrel. Bélnél (2. 288) a vajkai boszorkány vízpróbák leírását birjuk: pauci anni abiere, dum qualicumque indicio septuaginta plus minus femellas corripí, raptarique ad aquae experimentum iussere magistratus. deductae ad amnem qua placidior manat, estque altitudinis propemodum inexpertae, vestem superiorem ponere, induere contra virilia perisomata, nequid indecori accideret cogebantur. tunc manibus pedibusque a tergo, ne possent movere artus, religatis, longa reste suspensae, e navi in amnem eiiciebantur. quae suo pondere subsidere coepit, tamquam insontem, adducta magna celeritate veste, aquis eximebant, dimittibantque liberam. contra quae ritu anatum innatabant neque poterant mergi, damnabantur criminis, luculento demum rogo exurendae. A szegedi boszorkány ítéletekben szinte ez is élénken szerepelt, maig még a Tisza egyik szigete, melynek partjain a boszorkányfürösztések tartattak, a *Boszorkánysziget* nevet viseli; a pörökben is erről többször történi említés. egyikben (737): a vádoltból a vallomás sajtoltatik ki: „a vízben azért mentem le fürösztéskor, hogj az mondottam, valamely ördög nevében bementem s beesküdtem, ugj mond azon ördög segítsen, hogj lemehessek az fenekére;“ az ily nyomoknál önkénytelen szól a kinpadra irt epigramm: *mentietur si ferre poterit, mentietur si ferre non poterit*. a bírától a pörökben e szegény ártatlan üldözöttekre annyiszor előhozott „*ördögös practica*“ kifejezés, itt is teljes joggal a bírakra alkalmazható; ha a vízbe merített, a hóhér ügyessége vagy saját ruhája, testalkata st. által a vízen fenúszott, boszorkány volt, ha alámerült, az ördög merítette alá. a nép ábrándnak mind a kettő kielégítő ok volt. még ez maga gondolt hozzá babonás, regés emlékeiből egy és más vonást; mint föntebb a közlött összefüggő szegedi rege mutatja, hogy ilyenkor ha alámerültek *felleghulcs* volt a fülökben, s csak ezt kellett kibúzni, azonnal a víz fölé emelkedtek; talán a hóhér ilyenkor gyakorlá rajtuk a szemfényvesztéssel leplezett mesterséget. Utóbb a fentebbi vonásnál fogva, hogy már mindegy volt akár elmerültek, akár nem, az csupán szokásból, mint az ítélet egy része (I. Müller a százsz boszork. 79) ¹⁾, vagy mint a vallatás egyik neme gyakoroltatott; erre mutat a szegedi pörökb. (737): egy vádoltból kifacsart azon vallomás: „fateállya hogj ha vízben hányják az boszorkányokat könyebben valhatnak.“ A német pörökb. (Grimm 1028) ismét gyakran a vallomás, hogy az ördög vasdorongot ígér hozni a boszorkányoknak, melynek segítségével elmerülhessenek, de azután cserben hagyja, s vas dorong helyet kis tűt hoz. Az álhit régi, már Pliniusnál (7. 2) mondatik a bűvösökről: *eosdem praeterea non posse mergi ne veste quidem degravatos*. A képzetben tehát a régi vegyülék eszmék forognak fen, hogy a bűvös az elemek felett lebeg, vagy hogy ezek a bűnös, vétkest, tisztálatlan magokba nem fogadhatják, nem tűrik (I. VII): így áll a

1) nevezetes a szegedi tanácsnak boszorkányi ítéleteik végett leérkezett királyi leiratra (ez olvasható Palugyaynál 199) válasza ezen helye: *balneatio autem, non tamquam infallibile, post habita iam iudicia argumentum, sed per modum alicuius extrinsecae probae peracta est, quae fere per omnes comitates Hungariae passim praticari solet; quin imo nonnulli subinde comitatus, integros pagos cognant, et balneari curant, quam consuetudinem et Maiestas V. S. clementissime sufferre dignabitur, nos humillime in omnibus benignis mandatis accomodaturi sumus. (e válasz válam kéziratb.)*

német pörökben (Grimm 1028), hogy a boszorkánynak nem szabad a földet érinteni, másképp eltűnik s alakot változtathat; itt tehát a föld adná neki ismét a bűvös erőt; mint a föld fánál az óriásnál, vagy hősénél: hogy leesve anyja a föld keblére, ettől kétszeres erőt kap. valamint ismét a légelemről nézet foroghat fen sajátlag a boszorkány légies könnyűségében a próbálásnál latolásban, mi szerint például egy vastag nő másfél latnál többet nem nyomhatott volna (l. Palugyay 196)¹⁾. — Különösen jó elő a többi közt még, mint a boszorkány ismertető jele a külföldi boszorkánypörökben (Soldan és Grimm 1028), *hogy nem képesek könyezni*; hasonlóan beszéli nálunk egy felsőbányai pörben a tanu (715): „sirt ugyan, de hogj könyve hullott volna nem láttam,“ miher nekem Lugossy megjegyzi Camerariusból: mira sunt quae Bodinus et alii scribunt, exploratum esse nunquam lacrymari sagas, et ex eo praesumptionem validissimam, eas tales esse, sumi. mi egyébkint mint itéleti próba soha sem jó elő (l. Müller 72), s inkább csak a néphitben forgott fen. a vonás azonban sajátlag mily eredeti nyomra volna visszaviendő, nem tudom. összefüggne-e talán amaz jó tündérek áldáshozó könyezésével, mely azonos a gyöngy és harmattal (IX), s melynek ellenében tehát, a gonosz tündér boszorkánynak, ki a harmattól a földet megfosztja, könyje nem volna?

Végül különösen még egy pár *boszorkány-tündéri* mythosunk körébe vágtam hagytam fel kiemelésül. Sokat kellett például, összehordott bizonyságok s párvonalzással beszélnem a tündéreknél, azon előttem már ott világosan felmerült, de teljesen nem annyira adatolható képzetről, hogy a tündérek egyik neme, különösen a jós végzetnői vonással, nálunk is hasonlóan a *szülésnél megjelenő*, a *szülést elősegítő*, a gyermek *keresztanyjakint* kínálkozó st. nőkkint jelentkezik. Utaltam, hogy meséink és mondáink azon bűvös *boszorkány keresztanyái, komasszonyai*, még ily képzetlél maradtak fen, mint a *szülést megsegítő baba-tündérek*, mint Lucinák, Junonesek, a Mairek, Völvurok, Nornák, Fáták, kik a gyermek születésénél megjelenve, végzetlél hirdetik, kijelelik, gondozzák, felette örködnek; a későbbi rege szerint azért keresztanyácul jönnek meg a gyermek keresztelésére, az anya távollétében az elhagyott, ha maradt gyermeket megszoptatják st. mily élénkséggel merül fel most e nyom ismét boszorkánypöreinkből; alig van egy, hol a boszorkányvadásban számtalanszor ismételve elő nem jönne a boszorkány haragjának s ártásának azon oka, hogy nem hivatott komasszonyul, keresztanyácul, s különösen bábácul; miért az utóbbi nők is, a begyökeredett eszmemenet s képzetnél fogva, azon szerencsétlenek, kiket legtöbbszörre a boszorkányság gyanúja üldöz. Csak egy pár nyomot elég lesz itt felhozni; így áll fentebb már a felhozott vád a szegedi bábára, ki 2000 gyermeket keresztelt volna meg az ördög nevében; egy másra (Pal. 204), mikép kínálja magát mindenkinek bábácul, — mi tovább is az előttem 1728-tól álló szegedi, felsőbányai, erdélyi, Szirmaynáli nagykarolyi perekben a folytonosan azonos vonással visszatérő vád; mire azután, ha nem hivatik, megrontja a gyermeket és anyját. hasonlóan nevezik maguk magukat *keresztanyáknak, komasszonyoknak* általában (l. Pal. 206), és ha keresztanyácul nem hivatnak, megboszúlják magukat (l. az idézett pörökön át). — És ha ebben idegen eszme tolódt ismét fel a nem értett eredeti helyébe, hogy mindennek az ördög indítója, kinek nevében kívánnak keresztelni, — mi azonban szinte csak akkor értelmes, ha pogány

1) míg a víznél szinte a hattyúnő vízi tündéri képzet is fenforoghat? mint Bál főntebb mondja rita azatum. kétségtelenül azonban a nézet, hogy az eső előidézésére a víz istenségeinek áldozatot kell vian, emberek a vízbe vetni, vagy később már csak fürösztetni, bele mártani, s a legkésőbbi népbabonában már természetesen a szárazságot előidézni vélt boszorkányokat, bűvösöket kellett legalább a vízbe hányni. épen így említi Sándor (sokféle 10. 105) Nyitra megyében az esetet, hogy a szárazság következtében voltának a falu vénasszonyai a vízbe; s a fentebb előhozott eset is (VII Medayánszky rok. abergl.), hogy a téglvetők eszközeit st. hányja a nép a vízbe, őket s bűvös művüket tartván a szárazság okának. talán leginkább a szárazság alkalmával történt az is, mire a szegedi felirat vonatkozik „subinde comitatus, integrus pagus balneari curant,“ mint Sándor azt így említi.

jelentésére visszavitetik; úgy nevezetesen áll még a boszorkánypöreinkben előjövő, s tudomásomra eddig egyedül bennük fentartott tündéri elnevezés, mely szerint a boszorkányok ismét egymás által, megfelelő névvel, a népiesebb komasszony mellett, **szép asszonyoknak** nevezetnek; s a név mellett mily szép költői allegoricus kifejezések állanak még; két hely ezek közül közbelátásra áll a Palugyaynál (204) közlöttékben. az első, hol a gyermeket kuruzszsal gyógyító boszorkány által mondott következő szavak vádkint felhozvák: „**Ennek szép asszonyok! vigyétek el ti az én fiamnak sírását, riódsát, hozzátk meg ti az eü édes álmát**“ (arra a gyermek, um. meggyógyult azonnal, s olyan lett, mintha sírást sem tudna); a második (u. o.), egy más boszorkánysággal vádolt nőnek mondata ismét a beteg gyermekre, kinek gyógyítására hívatik: „**az szép asszonyok táldban hágtál; kérdezte az fatens: micsoda szép asszonyok táldban**, arra azt felelte: **mi úgy szoktuk azt mondani, nem merjük mondani hogy rontás.**“ A többi előttem lévő szegedi kézirati pörökb. még két hely (737); az elsőben ismét egy vádolt boszorkány mondataként áll a beteg gyermekre: „**kérdezte az fatens, micsoda betegsége volna, vagy mi lölte legyen, mondá Rósa: csak az szép asszonyok szoptatták, kicsodák volnának azon szép asszonyok tudakozván a fatens, de nem mondotta meg.**“ a második helyen megint egy más boszorkányról (u. o. 731): „**bolondétó, aliter szép asszonyok fűvét, praescribálván neki.**“ A név vagy tündéri elnevezés egyiránt nevezetes a nyomokban, mint az azt kisérő kifejezések, melyek nélkül hamarabb volnék hajlandó benne ne talán idegen nyomot keresni. Legelől tehát bírjuk azt, mint tündéri elnevezést, mely mint látni, teljesen megfelel sajátági tündéreknek, kik így mint **szép asszonyok** jellemezték, s mint **boldog asszonyok**, bizonyos regés nyomaikban még nevezék is. a szép asszony elnevezés azonban kimúlt, mint maga a boldogasszony is csak mellékesen van fentartva (I. IV), hasonlóan a **Sellő** s másokhoz; én csak egyet tudnék közel állíthatni, mit a tündér cikknél, ezen tündéri névjelentésével még felnem ismervén, elhagytam. e szerint (gy. 174): „**Hontban Ipolykeszinél s Balog helység szőlőji közt cifra asszony nevü kisértet jár, igen szépen énekel s gyönyörűen öltözött, látására és hallására elámul az ember.**“ a boldogasszony, szépasszony, cifra-asszony mesés, boszorkányi, kisérteti nevek ekkép nyilván a tündérekhez tartandók. (további jelentését lásd az adalékokban illető helyén pótolva). Még jobban fejezi ki a tündéri regés képzeteket a tény, melylyel a szépasszony tündéri név előhozatik. az első nyilván amaz **igézés, idézés, ráolvasás**, vagy mint már a boszorkánypöri idegen kitétel, azokat az **áldás** névvel őrti; ezen igézés és sajátlag a tündérek segítségére hívása által kell a gyermeket csitítani, maga a jó tündér jelenik meg tehát s csillapítja a gyermek sírását; mi egészen az, mit ama a gyermekeket gondozó keresztanyai faták st. tündérekől fentebb itt is kijelöltem. Homályosabban áll a másik helyen, a nyilván képes szép kifejezés: hogy a „**szép asszonyok táldba hágtott**“ a beteg, boszorkányok befolyása által megrontott gyermek. itt a közönséges boszorkányi megrontási kuruzsba van nyilván levonva ismét a tisztán végzetnői vonás: hogy még a kis gyermek felett a jó féek, tündérek megjelennek, áldást mondva, addig egyik ellenükbe áll rosz akaratával, átkot s rosz végzetet mond. maga azonban az itt említett tény körül, a táldba hágásról, bizonyára fen kellett lenni még különös regéknek, melyekből a szólás származott. A harmadik helyen világosan áll ismét a tudat, a megjelenő s gyermeket gondozó, szoptató tündérekől, ha bár fonákul véve, vagy már az aljasodott rosz értelemmel, hogy a gyermekeket szoptatni járó tündérek az által nekik csak ártnak. Negyedik helyt fentartva még a **növénynévben**, mint általában az istenségek neve a lehetségük, erejük st. tulajdonságaikra vonatkozó többi fűveknél hozzája, a **szépasszonyok fűvéhez** állíthatók ekkép itt többi hasonló növényneveink, mint Benkőnél: **boszorkány kása** – *festuca fluitans* L. (Endlicher flora poson. így és *harmatkása* is), **kissasszony roszkötő táje** – *scabiosa atropurpurea*, **boldogasszony csipkéje** – *rubus*

idaeus, *boldogasszony rózsája* = *sempervivum tectorum*, *boldogasszony kaja* = *cuscuta europea*. Beythenél: *boldogasszony mentaja* = *mentha graeca*. Kadlichernél: *bába kalács* = *carlina acaulis*, és *bába fűsz.* Kötesebb vagyok az első helyt előjövő különös *Ennek* kitétele nézve. vajjon az *ennek* = *huic*, az *ez* tárgymutató névmás egyesbeni harmadik esetének volna-e csupán veendő? mi ellen a szökötés szólana. volna-e csupán talán az *ének* szó hibás írása, a jelentéssel, hogy a mondandó szavak ének, azaz amaz incantatio, igézés, olvasás? mi egészen szokatlanul jön elő, más erre használt dús kifejezéseink mellett. vagy neveztetnek-e magok e szép asszonyok az *ének szép asszonyainak*? minő amaz *énekli cifra asszony* is volna; vagy végre, hogy az *Ennek* tulajdon tündéri név, hasonlóan a többi helyén felsorolt tündérnevekhez? erre s az előbbiekre, a jó remény fejében, a kérdést itt is nyitva akarom hagyni.

Ennyi volt szedhető az egyikét — sajátlag alig három helyről néhány boszorkány-pőr töredékeiből. az olvasó előtt áll, mennyi adalék járult belőlök mythológiánk majd nem minden egyes emlékéhez és összes nyomaira. a legsetétebb ördögi képletek megett kiemelkedik még egy ős magy. mythosi lény *Drómó* neve; a boszorkányi ábránd homályos eszmezarából feltűnik óvallásunk *tündérei*, *boldog-* és *szép-asszonyaink* kecses képe. az aljas szemfényvesztési bűvös, ördögös mesterségben meglátszik még bölcs táltosaink tudománya s jóspapnőink ihletettsége. — — mennyire fognak mind ezen nyomok még erősülni, a levéltáraink szerte még lappangó boszorkánypörök előhozásával. — Álljon ez itt addig tanuságul a gondatlanság vagy becsmérő felületesség ellenében, mely ezekben látköréhez képest, csak nevetségest s haszontalan ocsmány-ságot vél; vagy ha azt már, mint kis furcsaságot felemlíté, az által olvészobai gondolja. — legyenek azok bár legsetétebb foltja s fekélye az emberiségnek, de a foltot és fekélyt is kell ismernünk, hogy az alapokat felismerve, azt gyógyítsuk és megtisztíthassuk. — ezzel is azonban csak úgy vagyunk, mint a mező fűveivel; a hisz tudatlanságában letapodja a leghasznosabbat is, vagy gondolja, nagy figyelmet taszított nekik, ha olykor egy szagosat és virágzót leszakaszt érzékei csiklándoztatással, kalapja s keblére tűzött bokrétaul; — míg az istenséghez felemelkedett, a megihletett, fehér kigyófüvel táplálkozó, azaz kigyóokosságú táltos bölcsnek megszólalnak, kinyúlkoznak, mi hasznukat lehet venni, megérti őket, melyik mire való!

XV. P A P O K.

—♦—

locek, magucek, bölcsök. Jécek. Javés. Bévölk. Bájecsek. Varázsoló. Bónészék. Garaboncsos écsék. Papbírói hivatalok: Kádár. Rabombán, ravó, ribeno. Gyula. Morkás. Kárhán. Kárhán. Bölcsök, bölgyes. Templombíró. Pristaldus, peres. Özpírta. Érszek. Főpapag és fejedelemség. Papi road, osztály és családok. Papnák: jés- és varázsoló-nák.

vallásunk papjairól élénk történelmi adatok s névemlékek maradtak fenn. Theophylaktos 8) mondja, hogy a *turkoknak papjaik vannak, kik is a jövőt tudtokra adni újják* — ἱσραῖς κερτημένοι, οἱ καὶ τὰ τῶν μελλόντων αὐτοῖς ἐπιφθεοδαὶ προα-εύουσιν. — Régi nyelvünk fentartá még a *táltos* pogány papi nevet. e szerint a *táltosok a régi pogány magyarok bölcsői és papjai* (Sándor, Kreszn.). A bécsi codexb. E. 1. 96, 99, 109) Dániel 2 és 4 fejezetében, a vulgatai szöveg idegen papi ezetei között, a *magust* ezen saját pogány papi nevünkkel találjuk fordítva: „pacsola kedeg kiral hog egbe hivattnanak az *oltaron nezoc, a tallosoc*, a gonosz oc — hog kiralnac megjelenteneo o almaid;“ és: „a titkot, mellet kiral kerd, a *csoc, tallosoc, oltaron nezoc* . . . nem jelenthetic.“

Mythosunkban egy rokon név és fogalommal már találkoztunk a *tátos* ló nevében II); ott is a *magusi, proteus, vertumnus* magyarázatot találtuk, mely szerint a nyelv és rege még egy mesés, bűvös, *tátos* lovat ismer. itt a helye a név mélyebb igazlatába ereszkedni. A *táltos* és *tátos* szavak nyilván azonosak, bennök a felvett *stáveli* rövidítés, vagy az elhagyott általi hosszítás, a népies kimondás által történő, onló lényegetlen különbözősnek tekinthető, mint *koldus* és *kódus*, *holt* és *fót*, *bulsu* *búcsu*. (I. Kreszn. szót. elősz. 33) ¹⁾. Ugyanazon gyökük lehet a *tat* vagy *tal*. yük fel előbb a *tat*-ot, mint praegnansabb értelműt; a *tat* szavat: *tat, tata, ata* lozatokban, mint ősi szót és fogalmat, *atya* név értelmével az összes nyelveken iződni látjuk (I. V, Kállay tudt. 5. 160). Ezen általános értelmén fölül, a mytho-iai tanok és emlékekben, még határozottabb ősvallási jelentésével is találkozunk. indu mythosban Brahma mellék neve *tat - az, amaz, azon* (hoc, illud), azaz a azochen létező, levő, lény (hasonlón az *isha, esha* ez, az értelméhez I. D). Siva ik neve szinte *deva-tat* vagy *tasta* — az isteni művész. Budha is *tat* — *atya*. is-
tünk egiptomi *Toth*- és a Sanchuniathon fordítója, Philo Biblios szerint phönikei

mert szerintem a mai iratás ellenében (I. akad. szót.) a *taltos* első tagja helyeseen rövidnek volna veendő, mint Kresznerics veszi. ha azonban mind a *hetőknek* is helyt adunk, valamint a népbeszéd majd *táltosot*, *altosot* mond (mint *koldust* és *koldust*), úgy én az általa *hűtőnek* a *lóra* használt *táltos*, a megkülönböztetésül szinte így használtam.

Tautos-t, ki minden tudomány és művészet ősatyjának, az emberiség tanítójának tartották, s az által mintegy közvetítve az istenek és halandók közt állott. neki tulajdoníták a két nép nagyságát s gyarapodását, minden találmányát s előmenetét. A kaldej *Thaut* egyike a világ, a létezés főelvének. A classicus írók is fentarták a *Theuth*, *Thoi*, *Theutus*, a gall *Theutates*, germán *Tuisto* és *Tuisco* neveket. Mindezen mythosai nevek nem csupán nép-örzs-atyai tulajdonságban, de különösen a fentebbi sanskrit deva-tati és egiptom-phönikei thauthoz hasonlóan — mint isteni művészek s tanítók, a tudás őskütfői, a művészet szerzői — a hermes-mercuri (szinte az előbbtől származtatott) mythos értelmében jönnek elő. Sőt újabb mythologok véleménye szerint, a Thauth név egyszerűn a memphisi papcollegium összes elnevezése volna, ez levén egykor az egiptomi bölcsesség széke; s miután a név jelentését vesztő, a bölcsesség, tudomány s művészet személyesített kütfője, istensége jelelésére vitetett át ¹⁾.

Mint a tárgyalt név alakja, úgy gyöki értelme is e mythosai jelentésekkel összhangzó; már a magussali fordítása a bölcsesség, tudás, tanítás fogalmát fejezi ki; ugyan erre mutatnak nyelvünkön a vele gyökileg azonos származású, vagy rokonoknak mutatkozó szavak és egymásba térő fogalmak: *tan* - doctrina, *tan*-adás - *tanítás*, *tan*-adó - *tanító* - magister (talán szinte a magustól?), *tana* - consultatio, *tanács* - consilium. és még inkább a *tudós* - doctus; valamint a *tan* és *tanával* rokon *dana* - cantus, *dalos* - cantator, melyek egyiránt a táltosi paphivatal cselekvési körére vonatkozhatnak. — Azért, ha szavunk nyomozásában nem a táltos *tát*, de a táltos *tal* gyökét vesszük is fel, ez hason értelmet magyarázó: egyfelül a *tan*-nal — az őskorban — azonos *dani*, *dal* és *dalos*-ra, másfelül még közelebb: a *talál* — a nép nyelven *tanál* — *talál*, *találmány* - inventor, inventiosus szavakban ismét a hermesi mythos és magusi tulajdonság értelmére jövünk. — És valamint régi mythosai isten- és papnevekben táltos nevünkhöz hasonlatokat birunk; úgy jó elő a nevet értelmező *tan*, *tudós* st. szó is más nyelveken, mint a perzsában *dan* - tudni, *danalyk* - és *danis* - tudomány. Uőrb. *tan*, *tanyk* - tanú, *tanyklyk* - tanuság, *tanisik* - tanács, *tanymak* - tudni. a *šab. taitaa* - tudni ²⁾.

A táltos pap és magus nevet magyarázó ezen értelemekben, birjuk tehát már egy ily papi hivatal minőségéről nyomot. mint ily nép- és hit-bölcsöket illető tehát kétségtelenül a *tan* és *tanítás*, a *tana* és *tanács*; ezen tant az őskorban, mint tudjuk, a *dana* is magában foglalta; mi által a nem irt szó legtöbb helyt fentartott, s mi által a legélénkebben is tartatható fen, és terjesztetett szét; mely azért nem csupán tanítattott, de különösen *danollatott* is, és a szerint annak természetes *dalosai*, mint a *dal-jósok* is a táltosok voltak. Ezen jelenségekre akadunk az összes óvallásokban: a jósok egyiránt a nép ihletett költői, énekesei, dalosai; a latin *vates*: *jós* és *költő* egyszermind. Apollon a lyra és jóslat istene. az óéjszaki Odin versben szól, *lőpapa* - *hofgodar*: költő - *liodasmidir* (Yngl. sagab.), és a *skald* is *sgalto* - *sacer*-ből eredne? — Így látjuk táltos papjaink ezen tulajdonságait felmerülni krónikai tudósításainkban is, hol már az általános latin *magi*, *aruspices*, *pythonissae* nevek alatt felemlítvénk a pogány forradalmak korából (bud. 94. 119, Tur. 2. 39, 46), mint küzdenek az ősi tan visszaállításáért: ut *traditio resumatur paganismi*, és: *petierunt . . . ut irent in adinventionibus antiquorum patrum suorum*;³⁾ mint buzdítják tovább dalaikkal a népet: „*praepositi in eminentiori residentes, praedicabant nefanda carmina contra fidem*. — Nevünkben még további értelemek is volnának talán keresetők:

1) Jahrbüch. d. lit. 3. 187, Jamblich. d. myst. Aegypt. 8. 1, Platon. P. 1. 96, Caesar. gal. 1, Lucan. 1. 443. Tacit. G. 2, Vollmer myth. 1486, Kollár slav. boh. 332, Kállay 844 tudt. 1. 49. — 2) L. Hunfalvy 553 akad. ért. 485 és u. muz. 4. 332. azért vélem, hogy a vizsgálatnak épen úgy lehet a névhez hasonló mythosai neveket állítani, valamint hogy az azt értelmező alapszóhoz más rokon, s kevésbé rokonnak bemutatható nyelveken is hasonlatok előjönnek.

valamint a magusok — mely névnek, mint láttuk, táltosunk, mint vele azonos értelmű fordításként szolgál — nem csupán bölcsek, tanítók, tudósok, de egyszersmind csudás cselekvésű *bűvészek* és *művészek* is valának, — mily értelem már azon tat, deva-tat, theuth mythosi nevek értelmében fenforog, a minthogy általában az őskor bölcsei és papjai ilyenekül tartattak, — úgy az értelem fen lenne még saját táltos nevünkben is. A magia, varázs kifejezésére használt egyik kifejezésünk a *bü* szó; értelmére felhozzák már (XIII) a közmondások és szólások, mint „*sem bü, sem bát nem tudott*“ mondani és „*kü-bü-ba*,” melyek mintegy a megzavarodott, elámult s innét sajátlag a megbüvölt állapotot fejeznék ki. ezen állapot kifejezésére egy hasonló ily szavunkul mutatkozik a *táté - döre, bohó, elámult*, és sajátlag szinte az infascinatus, infatuatus; mi tehát egyenesen ismét a mai elszármaztatott, döre és bohóra alkalmazott értelmén túl a megbüvölt állapot, a megbüvölés volna: *tát*; lehetne tehát *bűvészet* is, s a *tátos* v. *táltos* a *bűvés.* a *táté* szó magyarázására állhatna ugyan maga a bámulás jelensége: a *szájtátó* álmétkedés: *rátátja* és *feltátja* a száját; miszerint a *tátszáju* is így *bohó, döre*, s a szó alap értelme e szerint a *tát - aperit, hiat* vagy *hiatum facit* ige volna. de így is a varázs régi általános elnevezései ily értelméhez tartható volna. Hammer szerint ugyan is magában a *fetis* névben is ezen értelem volna felismerhető; származtatván azt az egiptomi *phata* s az ezt magyarázó héber *phatha - epheta - aperire - tátni* jelentéstől (I. Kállayt 844 tudt. 1. 51) ¹). Mi tehát táltos szavunk további értelme felderítésére nézve még itt véleményül állhat.

De ismeri egyiránt a táltos nevet hozzá kötött élénk regés emlékezettel a néphagyomány is. Közlöm itt egész terjedelmükben az e felőli adataimat. (gy. 203 Fehér közléséből): a *tátos* (a szavat úgy írom, mint az egyes közleményekben áll) lehet *ember és ló*. mind a kettő *fogakkal születik* a világra. ha a *tátosgyermeket* a bába elárulja és felfedezi, hogy fogai vannak, az *elvész, elviszik* t. i. a többi *tátosok*, de meg nem hal. *tátosnak születni kell*, kiképztetés által senki *tátos* nem lehet. A *tátos-ember* rendszerint komoly, gondolkodó és szomorú; neki megkell *vívnia*, és pedig egy *bikával*, a *viváskor* ő is *bikává lesz*, és mind kettőnek, midőn összezsapnak, *tűzes láng jön ki szájukból*. ha a *tátos* a *bikát* meggyőzte *elmegy vándorolni*, és magának *tátos-lovat keres*. A *tátos-ló* mindég rosz és sovány, míg a *tátos* meg nem veszi. midőn a *tátos* ily *lóra* talál, ára után tudakozódik, ha *jutányosan* kínálják vele, ott *hagyja*, és mind addig meg nem veszi, míg ennek a *gazda* illő árát nem kéri. ha a *tátos* ily *lóra* szert tesz, *meg rajta* mint a *gondolat*. a *tátost* a *kard és golyó nem fogja*, azért *rendesen* katonáskodik. — ha *tátos ember* meghal, *kavicsot tesznek szájába*, *mert másképp lefalja a holdat*. a mely gyermek *karácsony* estvéjén születik, abból *könnyesen* *tátos* lesz. a *tátos ember tudja* ugyan *az elrejtett kincseket*, melyek a földben vannak, de *nem szabad* neki hozzájuk nyúlni. — Egy más közlés belátásra áll az u. muzeumb. (2. 500 Karcsaytól): „a *táltos-ember fogakkal jön a világra*, *nem vált fogakat*; de ha a *bába* vagy más *kibeszéli* a *titkot*, akkor a *táltos gyermeket* föl *nem lehet* nevelni, elhal azonnal. *állatok is szülnek táltost, különösen a lovak*, s *ezeket* is csak *titkon* lehet felnevelni, s akkor csak *táltosember* használhatja. ha egy *ilyen* *gy táltos-lovat* szerzett, azzal nagy dolgokat *visz véghez* a *háborúban*, különösen *nagy győzelmű* leszen. a *táltosnak tudománya nagy*, ő *tudja hol rejtőznek a kincsek* a földben, de *nincs hatalma* azt fölvehetni; azonban *tehetségében áll alakját változ-*

1) a *fetis, fetizzo* — zauberklutz portugali szóból mai magyarázata (Hegel gesch. d. phil. 91, és Völmer myth. 736), már csupán az átvitt *phata* szónek értelem-elszármazására vonatkozik. az egiptomi *phata* jelentése ugyan is az *úr - hiatos*; s különösen a kozmogoniákban a *világ-úr*, mely egyesülve Neith az *alkotó princípium* istenségével, tené egyszersmind a *világot alkotó őserőt* st. (I. Röh gesch. abendl. phil. 102). hasonló nevek mélyebb jelentése utal már egyiránt a *bü*, *táté* sz. azon eredetibb vallási fogalmakra, melyet a későbbi elhajlásott értelemben vételek ellenében fontabb megjegyztem (XIII).

latni, különféle állatformát vehet magára; jobbára pásztor vagy béres alakjában lappang, minden hetedik évben kénytelen elmenni más országba és az ottani táltossal megvívni, s a melyik e vívásban győz, annak országa az évben igen termékeny leend. — A két külön, egy mással össze nem függő közlés, mint látni, majd nem azonos vonásokkal állítja elő az e képzetrőli néphitot, mi tehát ennek általánosságát csak erősítheti. Közlöm hozzájuk gyűjteményemből, a többi nevezetesen magyarázó s kiegészítő vonásokat. Így jó elő különösen még élénken mindenfelé a néphit a **táltosgyermek**ről csupán, ott is többnyire, hol a táltosról a népnél a többi vonások feledtek. e szerint (gy. 98): „a tátos gyermek, ki fogakkal jő a világra *bölcs és tudatos*, a nélkül, hogy taníták, tud könyvből (azaz olvasni), sok *rejtett dolgokat ismer* és megjövendöl, tudja minden házban mit hol főznek, de csak *hetedik évig él meg*, azután egyszerre eltűnik, soha sem tudják meg hollétét.” Érdekesben tüntetik fel még a táltosrőli képzetet egyes regék. ilyen különösen élénken szól **Kampó** nevű táltosról (gy. 290 Debrecenitől): a jégtestű (?), alacsony termetű, vastag lábszárú Kampó táltos Temesvárott lakott, honnét Budára a királyhoz szokott jární ebédre. Mátyás király mindig igen megsüvegölte őtet; miért is a királyné igen áttalá a dolgot, és sokszor kérdezte urát, valjon micsoda oknál fogva tartja oly nagy tiszteletben e hitvány embert? a király meguntá már, s végre egyszer felelet helyett felszólítá Kampót, mutatná meg emberségét a királyné előtt. más nap eljövén Kampó táltos ebédre, a palota ajtó kinyitásokor felső állkapcáját az ajtó felső részébe, alsó állkapcáját pedig a külsőbb akasztá, s a királyi palotába tüzet okáda; a királyné rémültében székébe hanyatlott, de csak hamar Kampó ölében termett.” így folytatja a rege bűvös hős tetteit, mi küzd jégtestével a tetőtől talpig vas törökkel st. máskor megy Mátyás holdas levá (I. IX), melyet a törökök elragadtak, tündérországokon át, s bűvös szerekkel ellátva, visszaszerezni. Ekkép táltos-embernek nevezetelik egyenesen azon **Gömeől** is (Karcay u. muz. 2. 501), ki a *kocsit feltalálta*, igen *tudákos ember* volt, mindennemű dologról tudott, *beszélt a madarakkal, fákkal, növényekkel, értette a csillagok jelentését*, sok csodákat tett, halálát nem látták; úgy vélték, hogy az égbe tűnt el; valamint e földön mindig görbe rúdu kocsin járt, úgy most az égen utaz éjenként a csillagzatban. — A helyregék is említik még (gy. 304): „Sz-n egyszer egy táltos Dóró gazda kaszálóihoz ment, és enni kért, ezek megdorgálták, hogy miért nem dolgozik; ugyan azért evés után egész délig dolgozott, ebédkor velök evett, de előbb kijött az ebédre, mint a többiek, azon figyelmeztetéssel, hogy szüretkor meglakolnak az ő munkájáért; midőn a többi kaszások kijöttek, már egy messze dombon látszott. szüretkor kiment Dóró a házigazda szüretelni minden készüléttel, de hirtelen *jégeső által* egészen *semmivé tétetett szőleje*, és pedig egyedül csak az övé.” Sz. ujjváros melletti **halomról**, mely egyik oldalábani lyuktól, lyukas halomnak neveztetik, közli vélem Révész I. egy ottani lakos elbeszélését: „mikor még 8 v. 10 éves gyermek volt (vagy 60 év előtt), egy délután atyjuk hon nem létében, bejött hozzájuk egy idegen koldus-forma öreg ember, s anyjokat mindjárt nevéen szólítá, parancsolá, hogy főzzön egyszerre *tarús galuskát*, mert ő a tátos. midőn az ebéd kész volt, hozzá ült a gyermekekkel, s elkezdett velök barátságosan beszélgetni. kérdé: *ugy-e szép kölestek van most; na ne féljete*k, mert a jég nem veri el! evés közben felállott a tátos, s kimenvén a kémény alá állott s ott egy iszonyút kiáltott; most a pajtásimnak kiáltottam, u. mond, hogy nagyon ne siessenek; midőn pedig elakart válni, azt mondá: „*ássátok meg azt a lyukas halmot, ez s ez irányban tíz lépésre, s találtok benne annyi kincset, hogy még a maradékok is megéri dúsan vele.* Elmenvén a tátos, mire a városban megtudák, utána mentek, elfogták s visszahozták; de ő csak azt mondotta: „*bocsássatok el én tátos-ember vagyok!*” s legottan szabadon bocsájtották.”

Ezek volnának tehát a szétfoszlott maradványok még, az ő s vallás egykori bölcs

táltosairól, melynek foszlányaival, mint látni, még a kalandor csaló szemfényvesztők sokáig leplezék magukat népünknel, felhasználva bizékenységét s régi kegyeletes tiszteletét, vagy utóbb csak félelmét, melylyel a táltosok s a belőlők lealjasult szemfényvesztők iránt viselkedtek. A megzavart hagyományból is még azonban néhány nevezetesen magyarázó vonás volna kiemelhető. benne több egymással érintkező pogány hagyományos képzet vegyült el. Általánosan kiemelve áll elől a nézet a fogakkal születő gyermek érettsége s bölcseségéről. lehet tehát, hogy az ily gyermekek választattak ki a táltosi hivatalra; kik már gyermek korukban elvive az atyai háztól, a táltosok körébe neveltetésül, az eltűnt gyermekeknek tartathattak? talán a sok tekintetben vallási hót szám volt itt is a mérv, valamint általában a gyermek neveltetése kezdetére alkalmas idő, melyben ezek kiválasztattak a családi életből. a mint egyébkint a hagyomány ezt azonosan tudja az állatokról s különösen a lóról, felvehető még, hogy különösen ily fogakkal születő táltos gyermekek és lovak a papok által jós és áldozati célokra kiválasztattak. nevezetesen e tekintetben a táltoshoz mellékelte ezen ló, melyet ő megszerezni mőn, s csak egyedül képes céljaira felismerni, általa kezdi csak fensőbb erejét gyakorolni st. mi az ide vágó s fentebb feltüntetett táltoslórló vonásoknál fogva, nyilván oda erőstül, mit már ott (VIII) véleményeztem, hogy ily táltos lovak az illető táltos papok körében a jóslatra s isteni tiszteletre tartattak. Tisztán ily óvallási bölcsék, papok, jósök ihlettségére veendő a vonások, melyek által, mint ily főbb tehetségű s tudományú személyiségek állítvák elő, kik a rejtett dolgokat ismerik, tudákos emberek, mint Göncöl, a csillagok futásából jósolnak, megértik az állatok beszédét, a madarak énekét, tudják a füvek erejét; csudás művészek, különös eszközü, mint a szekér st. feltalálói. e mellett bűvösök, akár hogy ily, magasb vallási fogalommal, fenlétezett ezen tulajdonságaikról tudat, hogy például különféle alakokat tudnak felvenni, hogy szelet, jégesőt képesek gerjeszteni, a föld termékenységét eszközölni; vagy hogy az ilyenek már a későbbi népképzetben satnyultak bűvösi szemfényvesztő képzetekké, az általuki tűzokádásról, a jégeső zivatar hozataláról, a kincsek feltalálásáról st. Különösen vegyült el még e mellett a *hősi vonás* is a táltossal. ők is küzdenek, mint a hősök; sérthetetlen testűek, melyet kard nem fog; küzdeniök kell a szörnyekkel, a tüzet okadó bikával, s más idegen országi hősökkel, a táltos ló kalandjaikban úgy volna vitézi segélyük, mint a hősi lova. mindezekben lehet, hogy a későbbi hagyományban elvegyült, sajátlagi hősi vonások szállhattak le a táltosra; épen úgy, valaminthogy a hősre is táltosi vonások mehettek át abban, hogy csodás lova azonosul az istentiszteleti jós táltoslóval, hogy ő is fensőbb bűvös erővel viszi véghez hősi tetteit, kezében fegyverei, mint bűvszerek állanak, testét sérthetetlené tudja tenni, felsőbb tudománnyal bír, hogy érti szinte az állatok beszédét, a növények erejét, mint Csaba és László. Valamint azonban ezen vonások a hősknél csak a sajátlagi fensőbb, isteni tulajdonságok, úgy lehetne már azon hősies vitézi jellem is a táltosnál annak sajátja. az őskor nálunk nehezen választá meg a papi hivatalt annyira, hogy annak istentiszteleti köre mellett, szinte ne lett volna egyik foglalatossága az általános harcias vitézi élet; sőt utóbbi nyomok arra fognak mutatni, hogy papbírói kormányzó hivatalaiknál fogva, ezekben különösen előkelő hadvezéri hatósággal is bírtak. Sok maradhat még ezentül is magyarázni való a homályos hagyományból, például a különös vonás, hogy az elhaló táltos, ha szájába kő nem tétetik, a holdat lefújja az égről; melyekben még egykori összefüggő sajátóságos hagyományos képzetek összefüggés nélkül s azért felismerhetlenül maradtak sen ránk nézve. a legtöbb azonban elég felismerhetőleg áll még a táltosi pogány papi minőség kijelölésére; mit még tovább is, a további ily népies vonások a garaboncosokróló képzetben kiegészítendnek.

Nem tudom mikép viszonylanak még, — a táltoslórló eredeti amaz elterjedt mythosai *tal, thautá* st. nyomok szerint-e? vagy csak a későbbi magyar terjedt táltosi szemfényvesztő alakzat nyomán? vagy hogy épen talán csak véletlen hasonlaltal? — a találka-

zások, melyek nevünkhöz már tartattak, mint Grimmnél (471) a német mythesi *tattermann* – kobold – házi szellem, kinek neve ekkép általa a magyar *táto* – *gauckler* – szemfényvesztő jelentésével magyarázatot; szerinte a *gauckler* – szemfényvesztők házi szellemeiket állítván elő bábjátékaikban, e név tőlük ment volna át a házi szellemeikre. Valjon véleményezhető volna-e azok nyomán, melyek nálunk csakugyan élénk tudattal jelentkeznek emlékeinkben, hogy azon *trusatores*, *trufatores*, *iocastae*, *ioculatores*, kiknek énekeiről (garruli cantus, per domos et tabernas cantando) még krónikáink (poson. Pray dis. an. 240, Anon. prol.) is bőven és ismételve emlékeznek, élénk ily pap-táltosi s garaboncosi hivatalok nyomán később keletkezve, a külföldön is ismeretesek lőnek s hatással voltak. alább még a garaboncosoknál római emlékeinkre tüzetesebben rá jövőnk. mindenesetre a német *tattermann* előadott tátoessai összefüggése, ha helyt foglalhat, csak ilyen nyomokon volna okadatolható; s mindíg nevezetes adatul szolgálna, hogy nem csak mi vettünk őskori regés hagyományos nyomokat szomszédinktól, de ezek is jó marokkal kaphattak tőlünk, s előnyük csak is a virágzóbb állapotukbani feljegyzések általi szerencsésebb fentartásban állana. Nevesbbé volna még is ide tartható az ócseh nyelvemlékekbeni hasonló *tattermann* – báb, bálvány (puppe, gütze Jungmannál szót.), mi a szláv mythosban (Hanusch 299) egyiránt *tatterman* és *tattermanek*, s e mellett egyértelműleg *hasterman* név szerint, különösen a vízi szellemet, vízi embert (wodnj, wodnj muž) jelentené.

Fennvannak még közeljáró személy- s helyneveink. nemzeti genealogiáinkban egy németős neve *Tana* (VI). hasonlóan jó elő a genus *Tatan*, *de genere Tatus* származtatván egy hagyomány Andrást, Bélát és Leventét, mint Vazulnak egy *Tatan* nemzetiségű nőtől törvénytelen szülöttit; s mivel éppen krónikáink (Tur. 2. 42) ezen adatot csak cáfolólag hozzák fel, az könnyen az akkori pogány nemzeti párt hite lehetett, mely talán az ily kitünőleg pogány papi vagy főpapi családból származtatott fejedelmek várták a pogány vallás visszaállítását. Anonymnál (18) a mai *Táttra* hegység *Tatur* neve is könnyen ezen papi név jelentőségével is elvegyülhetett; miután éppen ily értesülünk, hogy beköltöző őseink új honuk hegyeit, folyóit, tájait st. vezéreik nevei vagy nevezetes tetteik jelentése szerint nevezik el (l. 16, 15 st.); egy más, a *tatur* őrsnévtől őshegyi elnevezés értelmére figyelmeztettem már (V), miszerint itt ismét *tatta* – *ősatya* jelentéssel volna vehető. — Erdélyben a *Tátos* hely, hol a 16 században még nevezetes ménes volt (Henszlm. szépirod. sz. 9). *Tát* f. Esztergomb. *Tátosy* Somogyb. *Tátros* csangóváros Moldváb. a székely pog. krónikában (292) *Tátros* hely: fortis dimicator in terra Gümetz venator ferarum devoratus in terra Nasculát ad fluvium *Tátros*. *Talas* f. Zarándb. st. A *tátorján* növény név is. (*brassica napus* L. napobrassica K. karórépa).

Létezett-e talán ősvallásunkban is még ezen táltosokon kívül, egy különváló néps hitbölcsök osztálya? mint a bécsi codex idézett helyén így, a külön idegen papnevek megválasztott nevezeteivel találkozunk: chaldaei, sapientes, magi – bölcsök és táltosok; és mint még krónikáink is látszanak tudni; vagy, mi valószínűbb, ezen bölcsök táltosainkkal már ugyanazok? mindkét esetben tárgyunkra nézve figyelmet érdemel krónikáink azon helye (bud. 38, Tur. 2. 3), hol a magyarok Svetobolukhozi küldött Kusid követtségéből visszatérve, és sikerét beszélve átadja a hozott jelveket: *legem aquae*, *terram* et *herbam* eis praesentavit: *de quibus* — úgy mond — *ipsi sapientes bene cognoverunt*, quod terra optima sit st. itt a krónika latinsága a *sapientes bene cognoverunt* kifejezés kettős értelmezését engedi, akárhogy bölcselkedve a hozottak felett, azokat jónak találák, vagy pedig a *sapere* – *gustare* – izelni értelemmel fordítva, hogy megízelve a hozottakat jónak vélték; az utóbbi magyarázat, mint látni, jóval nehezebb, mert szerinte a földet is, mely legelő, mint terra optima említették, és a füvet is meg kellett volna izelniök. De a körülményt felvilágosítja még krónikai szöve-

geink ismeretes Muglen-főle német fordítása, mely itt világosan ily bölcseket említ: (Mugl. Kovach. 20): „tzaigt im das layt fass mit dem wasser, und daz grass und die orden. do erkanten die weysen der hewnen, daz daz landt gar fruchtper were ¹⁾). Ezen hún, azaz sajátlag magyar bölcsekben, maga azon ünnepélyes vallási jelenet is hitbölcsekre mutat, midőn a sz. jelvek által az új hon mintegy átvétetik, és Árpád a vizet kürtjébe öntve, azt népe színe előtt istennek feláldozza.

Valamint itt a magyarokat és Árpádot, úgy látjuk a hún mondában ismét Attilát, minden nevezetesebb vállalatkor, s a csaták elhatározása előtt, ily bölcsek s jóskok tanácsát kikérni. A catalauni csata előtt (Tur. 1. 15): universos *aruspices* et *divinatores*, quos ad instar paganorum magna futurarum rerum dicendi pro spe secum deferebat, ad se vocari iussit, . . . illi quidem extis pecorum ut barbarorum erat consulendo perspectis st. hasonlóan Aquileja ostroma előtt (chr. bud. 25): multis *phitonicis lateri eius adherentibus*, in quibus iuxta fidei sui opinionem, spem maximam ponebat. Priskos Attilához követsége leírásában említi: mi volt az ok, hogy Irnak fiát a többenél jobban kedvelé: egy hún, um. sügta neki: *vates* Attilae vaticinatos esse, eius genus, quod alioquin interiturum erat, ab hoc puero restauratum iri.

Ezen adatokban már a számos idegen papi nevek alatt: mint *aruspices*, *divinatores*, *pythonissae*, *vates*, találjuk a húnok papjai emlékét fentartva. Hasonló nevekkal említik nálunk is későbbi krónikai tudósításaink, midőn a pogány forradalom korában Vata János, a pogány hitre törekvők vezére, a főntebbi magusok – táltosokon kívül, számos bűvösöket, jóskokat, és varázslónőket gyűjt maga körül, s általok annyira népszerűvé lesz: cuius (Vatae) filius Janus, multo postmodum tempore ritum patris sequendo, congregavit ad se multos *magos* et *phithonissas* et *aruspices*, per quorum *incantationes*, valde *gratiosus* erat apud dominos. Bár a szöveg csak ily általános, idegen pogány papi elnevezésekben tartá is fen ősz vallásunk papjai emlékét, még is maig számos régi s eredeti, rájuk alkalmazható fenmaradt szavainkból azok nevét feléleszt-hetjük. Ily név a *jós* a *jó-*, *java-*, *javaslás-*től származva; világos értelménél fogva *javaslót* v. *javaslot* jelent; mi, a pogány vallási jövendölés módját határozottabban s mintegy magyarázólag fejezi ki; miszerint a jóslat sajátlag és közönségesen, csupán a hátrvellen bekövetkezendő esemény előtt, mint *javaslat* kéretett s adatott, és nem oly táj értelmű, mint a bibliai *vaticiniumot* vagy *prophetiát* fordító *jövendölés* és *jövendömondó* fogalmak. A szavat azonban nem csak nyelvünk tartá fen így, mint pogány vallási fogalommal bírót; de né nyelvünk használata is azt egyenesen így tudja, mint a régi pogány papi gyakorlattal összefüggő nevet. A *javas* a tájszótár magyarázata szerint (baranyai szó): „a *babonás nép* között, um. *szokták az oly asszonyokat v. férfa-akat így nevezni, a kik ráolvasással gyógyítanak.*“ *Javes* (u. o. Balaton melléki sz.): *jósló, tudákos, tudalékos, kuruzsoló.* egyik s másik, um. közülök nagy hirbe jő; fűveket szed, sebeket gyógyít, veszett kutya marás ellen szert készít.“ (u. o. Kemenesali sz.): „*émtő paraszt orvos, titkos gyógyász, tudós.*“ nyilván így volt fen a pogány papinév, s az illető pap javosok javaslása és jósolásától kapta mai általános *vaticinium* – *jövendömondás*, *jövendölés* értelmét. — Hasonlón mint a jóslás, úgy a *bűvölés*, *bűjelés*, *varázslás*, *kuruzslás*, *iralás*, *rovalás* külön vallási cselekvéseknek, szinte megfelelhet az illető hivatalnév, melynek az kitünőleg körébe tartozott. Így láttuk már fentebb e szavak és cselekvések taglalásánál (XIII) a megfelelő *bűjós*, *bűvés* neveket ²⁾, a kuruzsoknak talán egy *kuruo*-ot; kétségtelenül azonban már a varázs mellett a *Vara-*

1) a pos. evang. lye. könyvtára muglinal codexében e szavak egészen hiányzanak, mi a Kovácskészi hűltől Wolfenbütteliekénél sokkal correctabban mutatható codexben, szándékos kihagyásra gyaníthat. lehet, hogy a Tur. és bud. krónika kétes értelmű sapiendo kifejezése is, egy régebbi szöveg eredeti ily értelmének elcsúszása. — 2) mint fent a táltoshoz állíthatók a táltos, táltos és hasonlóak. úgy a bűvölés is hátra v. hátra (l. XIII), a jóshoz jomnas l. Kállay é. magy. 97, Pray é. cr. in an. 96.

solót; s így lehettek neveik: *iralók rováslok* st. a hivatalok minőségét magok már az ezen cselekvényekről adott magyarázatok felvilágosítják (XIII). — Az attilai hún jósekről, fentebb idézett adatok, különösen még a *boncolás* általi jóslataikról tudósítanak (Tur. 1. 15): *ex perspectis. . . extis pecorum. körülményesben Jornandesnál (37) nunc pecorum fibras, nunc quasdam venas in abrasis ossibus intuentes; tehát az idegekből s levakart csontokon levő erekből jósolnak. ámbár Jornandes további: „more solito“ és Turóci: „ad instar paganorum. . . ut barbarorum est consuetudo“ szavai azt gyanítják, hogy ezen jóslatmód idegen — ezen írókhoz közelebb álló — mythosokból csupán magyarázatul vétetett fel; mind a mellett ez adatot is még talán a hagyományos népmemlékben fenmaradt, egy nevezetes ős vallási pogány papi nevünk: a *garaboncos* igazolhatná, s ha nem is, magában eléggé fontos már vizsgálata.*

A *garaboncos*, *garabonciás* és *garabonciás-deák* név szótárainkban (Moln. Kreszn.) ismét az általános *magus, praestigiator, necromanta* magyarázattal jó elő, és a valószínűleg helytelenül alakított: *garabonca*, magia- s necromantiával. A név jelentékeny összetételekre mutat. A *bon, bont, bom-ol* — *solvit, dissolvit, turbat, gyök* s igékben, és még határozottabban a *boncol* — *dissecat, diribit*, és a mai: *boncolás, bonctan* anatómiai műszói értelmekben egyiránt a felfejtés, szétfejtés, kifejtés — különösen az állati testre alkalmazott — fogalma fejeztetik ki. mellette még ezen gyökből származó régi s részint egészen elavult szavaink is felvannak. így *bonka* — *csuka* (Pázm. kal. 559), *bonta* — *bicolor* (tájszót.), *bonc* — *monile* (Moln. P. Pápai. Kreszn.); hasonló: *bom-fordi* — *ineptus, impolitus* (Sándor), *udvari bomfordi* — *bohóc* (Vajda k. 1. 479), *bomhéc* ¹⁾). A *gara*-vali összetétel magyarázására, szinte a régi *garaboly, garabó* — *corbis, calathus* (úgy látszik idegen származású Kreszn.) és *garát* — *infundibulum, örlő láda*, s a még közelebb járó: *garázza* — *rixa, iurgium, contentio* st. szavakat találjuk. a *g*-vel mai kiejtése mellett állhatnak meg a *k*-vali dús értelmű *kár* és *kár* gyökszavak (így: *karaboncos*, veszi Jerney is 843 tudt. 2. 267), melyek szerint a *kar* — *brachium, chorus, status, sonus* (gallinae: *karal* — *gruillat* ²⁾), *kár* — *damnum*, úgy a származékokat *kárhozat, kard, karácson* — melyek már is mythosai fogalmakba térnek — birjuk. felhozható még magyarázatul a keleti, ma különösen a török nyelven még fennlévő *kara* — *fekete*, szó, valamint az még a szlávban is a *čern* és *černi* — *fekete*, és szerb. *kara*-ban fennvan; s talán nálunk is az összetételekbe: *kara-katna* — *fekete buvármadár a Tisza vidékén; sőt talán a régi értelemvesztett karafia és kurafiban* ³⁾), és úgy látszik, gyökileg is a *koromban*. A nevet tudja még a tájszótár ezen felül a *gargonciás* (= *garabonciás*) alakban; mi sajátlag semmi további magyarázatot nem ad, és csak torzítás lesz. nevezetesebb volna még az u. o. előjövő székely szó *ribanc* és *ribancos* — „rongyos semmirekellő, a kit mindenki ribálhat, (azaz téphet, vonszolhat, szaggathat), eltépett öltözetű személy.“

Mielőtt a szónyomozásból felmerülő értelmeket alkalmazásba veszem, adom a *garaboncosról* néphitét, a gyűjteményemben lévő számos adalékok nyomán. (gy. 59. 71): a *garaboncosdeák* a mai néphit szerint közönségesen a *boszorkány fiának* tartalik

1) „te bomhéc, te sokéc, vajkai vaksi, lampertos etc. e féle csúfolódó szókat feleletre se tartszanak érdemesnek“ Vajda i. h. — 2) Pázmán pred. 30: „a tyúk, ha valami kis morzsalékot, vagy asztalulidőket kaphat, örül, karal, mint valami nagy nyerezményen.“ és Szabó Dávid: karatolás — blateratio. — 3) nem szívalmazó kifejezés 17 században történeli költét ismerjük. Iratom folyamában sokszor volt azonban már alkalmam figyelmeztetni, mint vegyülnek el az ősi hit- s hősegi hagyományok az újabb történeli képek, állatok újabb, jelentősebb értelemmel felelevenítettven. a nevezetes népd. 1. 412 tündéri játékában is olvás „bolond karafi.“ s l. általában, mi a kuruzsnál mondva volt.

r, de bár ki fia is lehet, um. ha csak a fő kellék megvan, hogy a *tizenharmadik olát elvégezte*; miként a néphit a boszorkányt véli szülőjének, úgy az ördögöt (ja ezen iskola mesterének. közönségesen rongyosan, fáradtan, *könyvvel* hónuk alatt logálnak faluról falura, és kéregetve köszöntenek be a házakba; ha üresen igazítanak el, különösen ha kenyér és tej megtagadtatik tőlök, a határra vészt hoznak, *ukra szélvész kerekedik, jégeső, zápor veri el a szőlőket, és árasztja el a éseket*; ők *gerjesztik a villámot és mennydörgést*. ilyenkor a nép *setét felkűkben* i látni alakjokat; széltárt köpönyegben, nyitott *könyvből olvasva*, olykor ismét *kányon ülve* látja őket repülni a levegőben. ha mit kérnek (gy. 50) s nem adatik ik, átkuk: *ha nincs ne is legyen*; s erre szelet gerjesztve a ház tetejét leteszik. csaynál (u. muz. 2. 499): „a garaboncás 13 iskolát végzet diákból lesz, ki a *vencse kerekén* el nem vészett. a 12 iskolát végzett diák elmegy messze messze tágra, vízen és tengereken át, sok veszedelmen keresztül, azután be jut egy *bar-gba*, ott társakra talál, azokkal tanulja a 13-dik iskolát; midőn 12-en együtt nak, ráülnek a szerencse kerekére, ez gyorsan forog velek, egynek közülök bizon-san el kell vészni rajta, azért félelemmel állnak rá, mert nem tudják, hogy ki elveszni közülök, de arra elszávnak mindnyájan. a kik e nagy próbát kiállották -en garaboncosokká válnak, s ennek szerte a világban *garaboncos mesterséget* ű, sovány képpel s rongyos köpönyeggel, kéregetnek leginkább tejet s kenyeret. annak, a ki nem ad nekik a mit kérnek; sok nem kell nekik, de nem szabad nekik adni, hanem egész kenyeret kell nekik adni, ők magok vágnak belőle egy darabkát kezdetlen kücsögből magok veszik ki részöket, s áldást mondanak érte a házra. német elutasítottak, azt mondják: *asszony vagy gazda! megbánod tetteidet, majd idő örömet egy fertály óra múlva, de késő lesz!* — utánok nyomban vihar kel, szél tetejét levelet, s a gabonára sok ártalmat hoz. . . . a *sárkány* is csak akkor jön midőn a *garaboncos kiimádkozza, titkos könyvből olvasván rá*, melyből senki olvasni nem tud. az így kibüvölt *sárkányt megnyergeli s fürgetegben villám-ességgel megy rajta szerezsen országba*, hol levágja, húsát igen drágán eladja a ecseneknek, kik a szörnyű forrószágot csak úgy állhatják ki, hogy nyelvök alatt tányhús darabkákat hordanak, a mi hűvösíti őket; tömérdek arannyal s drága ekkkel, gyémántokkal tér vissza onnét a garaboncás diák. . . . a *garaboncás és táltos* : az a különbség, hogy amaz tanulás által lesz azzá, saját akaratából s ösztönéből, sikerül a próbát kiállnia; a táltos pedig úgy születik azzá, maga sem tehet róla, a planéta, melyben született, hozza azt magával.“ Egy más (Kecskemét táji gy. 254) lés szerint: „a garaboncosok bűvös tudományu emberek, kik esőt, szélvést tá-zthatnak, a sárkányok felett hatalommal bírnak; azokat kiolvassák, de a jövendő gokat is előre megtudják mondani. így lehetett őket, um. az utóbbi zavaros világban te látni a tanyákon, midőn egy tanyai gazdának minden roszt is a mi bekövetkezett e megmondották. ha a tanyákon megfordulnak, csak aludt tejet vagy tojást és yeret kérnek, melynek bélélet kivájják. a hol szívesen fogadják őket, mitől sem kell ani; ellenkező esetben igen veszedelmesek; bosszúból szélvést támasztanak, mely tztetőket, széna- s szalmaboglyákat felforgatja. hol mint rongyos deákok, hol a ép ruhájában jelennek meg, a vett alamizsnát megköszönik: *aditál, adol is, volt van is, lesz is*. a garaboncosok oly gyermekekből válnának, kik egy, két vagy em foggal-születnek, s a bába elmulasztotta azokat kiszedni. ezeket az „*ellenséges* t,“ azaz a gonoszok 7 éves korukban elviszik, mindenre tanítják, és azután szol-takban tartják a bűvös tudományra.“ — Mint látni, az utóbbi vonás az előbbi és ellenében itt eltér, s amaz táltosi vonást tulajdonítja a garaboncosoknak; és pedig szetesen kiegészítve amazt, a mennyire említi, hogy azon elvitt gyermekek a bűvös mányra taníttatnak. Ugyan innét egy hosszabb regében (gy. 256) beszélve megint

a vonás is, hogy mikép olvassa ki a garaboncos a sárkányt, és mien rajta szerencsén országba: egy tanyai számadó juhász gazda észreveszi, hogy naponta nyája fogy, sokig nem tudnak nyomára jöni, mi ragadozza a nyáját, erdei *fenevadra* gyanúskodnak, míg egyszer meglesi, mint jó ki a posványból a sárkány fiaival mászva, s elragad négy darabot. most tanakodnak, mi tevők legyenek, mert a sárkány, um. bizonyára az egész nyájjal, melyben már annyi kárt szenvedtek, sem lesz megelégedve, s elpusztítása után rájuk jó a sor. az aggódó házba lép egyszerre „egy félrongyos, ősz szakálú, foanyak, kormos képű idegen ember, könnyvel hóna alatt, köszön, leül, aludt tejet s kenyeret kér;“ mindjárt tudja a bajt, és segítségül ajánlkozik. kimennek a juhással a mocsár partjára. oda érve, kihúz a garaboncos három kötőféket; kezd olvasni; nem sokára kibújt a sárkány, a garaboncos a kötőfékekkel megkantározza, s utána kiolvassa még a sárkány fiait, kiket a juhásznak kell segíteni megfékezni. mire ajánlatot tesz neki, hogy szálljon vele szerencsenországba a sárkányokon. egyszerre három fekete felhő támadt, szélsébséggel felszállnak. a menés közt lekapja a szél a juhász kalapját; kiált, állának meg kevéssé, hogy felvehesse; „hó hó, mond a garaboncos, hol van az már, szí mértföldre tölünk.“ útközben majd csendesen, majd ismét rettentő szélvész között mentek, s mikor okát kérdené a juhász; válaszul kapja: most olyan emberek felett megyünk, kik megsértettek; most meg jószívűek felett, azokat meg kell kímélnünk. végre, mikor már oly közel jártak a naphoz, hogy majd elolvadtak, egyszerre oly népfaj közé leszálltak, mely, hogy a nap olvasztó melegét kiállbassa, sárkányhúst hordos nyelve vagy hóna alatt, mert a *sárkányhús jéghideg*. a garaboncos megölvén a sárkányokat, minden falatocskáért aranyat kapott. úgy, hogy a juhász részét haza sem birta vinni. Hoszasan ír le hasonlót Bél (not. 4. 693) a szebellébiekről: egy idő óta határunk jégesső általi elverését egy közel sziklában lakó sárkánynak tulajdonítván, garaboncost keresni mennek, hogy szabadítsa meg őket tőle; erre a személyvesztő Gelo válalokzik: paratum se fore, ad belluam illam, incantationibus suis, ex antro, sine cuiusquam noxa prolicendam, atque iniectis rite frenis, institutoque, *per summam aeris regionem volatu, in transmarinam regionem deducendam*: vix tantillum esse, quo immensum hoc beneficium remunerandum foret . . . diem edicit, quo draco suis incantamentis evictus, nidum sit relicturus, seque sessore evoluturus, quo eum voluerit inflectere. Mindezen vonásokat a látott részletességgel hozzák elő még más közlések, melyek közül még csak a következőt akarom kiemelni (gy. 204 Fehértől): „a garaboncos hatalmas leginkább a *kiolvasásban* áll, mit a „*bölcsesség könyvéből*“ szokott tenni, s melyből különösen a sárkányokat tudja rejtkehelyükből kiolvasni; mily erő s hatalom rejlik egyébkint is ezen bölcsesség könyvében, melylyel minden garaboncos el van látva, mutatja, um. a következő történet. egyszer egy paraszt ember hajtott az országúton kétökrös szekérével, és előtalált egy rongyos embert, kinek vállán tarisznya lógott. kérte, venné fel szekérére. a paraszt felvette. az pedig fáradtan feküdt le a szekérbe, miután tarisznyáját nyakából levéve a lőcsre akasztotta; mire elaludt a paraszt kíváncsi volt megtudni, mi van a tarisznyában; benyúlt s egy könyvet húzott elő, bele néz, s szeme megakadt a szón, mely így volt megírva „*lemegyünk*.“ alig olvasta el a szavat, az országútja emelkedni kezdett, az ökrök mindig feljebb és feljebb mentek. már oly magasra jöltek, hogy a nap a parasztot s az ökröket égetni kezdette, de a szegény paraszt csak bámult a könyvbe, míg a nap végre az alvót is felébresztö álmából; felébredve, elijedve látja könyvét a paraszt kezében, kiragadta hamar, egyet fordított a levélen, s olvasni kezdé „*lemegyünk*“, az út azonnal leereszkedett, s nem sokára le is jutottak a földre. szerencséd, mond ekkor a könyv tulajdonosa, hogy a könyvet oda fent be nem csuktad, mert ha a nélkül becsapod, hogy a „*lemegyünk*“ olvastad, azonnal lepotytyanva, izzé porrá törtünk volna össze. a paraszt már ekkor tudta, kivel van dolga. a garaboncos deák is megköszönte a paraszt szívességét és

elítánt; de ez is megfogadta, hogy soha többé ringy rongy embert szekérére nem vesz. "Máskép a garaboncosokat is e könyvből ki lehet olvasni; (gy. 47): a szegény ember ha szolgálatba áll, de gazdája terhes munkáját végezni nem képes, bujában elő fog egy talált könyvet, és kezd belőle olvasni; azonnal megjelennek a garaboncosdeákok, és megsegítik; de a segítség az, hogy a szolgálót nyomorgató gazda házát elpusztítják, az asztagból a búzát kiszedik st. máskép is ily segéd szellemekint jönnek meg, megsegítve a szegényt, megtorolva a zsarlón; mi némi nemtői, házi szellemi vonásra mutat. (gy. 56): egy szegény emberhez, midőn utolsó falat kenyerét búsan eszi, belépnek a garaboncosdeákok és kenyeret kérnek tőle; szívesen oda nyújtja nekik az utolsó harapást is, s azért viszont hálaul azon tanácsot kapja tőlök, hogy nagy aratási munkát fogadjon. felvállalja az aratást, de az erejét túlhaladó munka felett kétségbe esik; mire a garaboncosok segítségére megjelennek; a munka azonnal csodás gyorsasággal véghez men; a paraszt folytonos kiáltásukra: állj tovább, kösd össze! mindjárt kész kévékbe szedi a dás aratást.

Ezen különös keverék, elhomályosult s aljasult vonásokból volna még tehát némileg kismérendő, egy ily garaboncosi pogánypapi minőségéről hagyományos tudat. Az ezekbeni népképzet egyik fővonásaul veszem mindjárt az élénken előtűkröződő hitet, a föld s gabona áldásáról s károsulásáról, mely körül forognak a számos mellékvonások¹⁾; mi már egyiránt régi pogány vallási tempestariusokról eszmére mutathat magában; minők egy nemét mi a garaboncosokban bírnók. A római 12 táblai törvények említik már: qui fruges excantassit, vel alienam segetem pellexerit. más népeknél: lex visigot. 4. 2. 3: malefici immissores tempestatum, qui quibusdam incantationibus grandinem in vineas messesque mittre perhibentur. N. Károly capit. (789. 64, Pertz 3. 64): ut caucalatores et incantatores, nec tempestarii vel obligatores fiant; et ubicunque sunt emendentur vel damnentur. bővebben ismerjük őket Agobard püsp. (megh. 840) iratából (Baluz. 1. 145): contra insulsam vulgi opinionem de grandine et tonitruis. in his regionibus pene omnes homines, nobiles, ignobiles, urbani, rustici, senes et iuvenes putant grandines et tonitrua hominum libitu posse fieri; dicunt enim mox ut audierint tonitrua, et viderint fulgura: aura levatitia est. interroganti vero quid sit aura levatitia? alii cum verecundia parum remordente conscientia, alii autem confidenter, ut imperitorum moris esse solet, confirmant, incantationibus hominum, qui dicuntur tempestarii, esse levatam, et ideo dici levatitiam. és (1. 153): nam et hoc quidam dicunt, nosse se tales tempestarios, qui dispersam grandinem, et late per regionem decidentem faciant unum in locum fluminis . . defluere. ezen tempestariusok is aratán szinte különös ajándék, alamizsna által engeszteltetnek meg; (u. o.): his habent statutum, quantum de frugibus suis donent, et appellant hoc canonicum; s mivel sokan késedelmesek az egyházi tized megadásában: canonicum autem quem dicunt suis defensoribus (a quibus se defendi credunt a tempestate) nullo praedicante, nullo admonente vel exhortante sponte persolvunt, diabolo inciente. denique in talibus ex parte magnam spem habent vitae suae, quasi per illos vivant. — Hogy mythosunk a lépaotet, a zivatart, jégesőt gerjesztő, a föld áldását s kárát eszközlő főbb lényekről, a tündérekéről s a boszorkányokról dúsan birta, azt eddig fülös adatokkal láttuk (IV, VII, XIV); igen természetesen megfelel ennek, hogy ily hatalom magokra a halandókra, az istenséget képviselő bűvös papra leszáll, akár a sajátlagi azon eredeti eszmével, miszerint az, az istenség hatalmával, erejével bir, akár pedig a későbbi

1) Hasonló (m. eml. 2. 33) est egyenesen akarja még tudni: „mai időben Európában (?) is a házasp garaboncosnak nevezni a nyomorúsággal létközés, vagy rongyos diákokat, kik szoracco kívánással, földjeiknek értéketlen mélt (?) füstölések s ceremóniák általi megáldásával foglalkoznak;“ a dolog nagyon is sokat mond egyránt, mátrózt igen bizonytalanul szól Európáról. hogy ily szokások még ma nálunk létezések, sincs bizonyossága.

aljasodásban, mikép a tündéri, boszorkányi vonások a vélt emberi boszorkányokra leszállanak; ezek egyébkint már is, mint láttuk, ily papnők lehettek, kiket külföldről szinte a föld áldása s megóvása illethet; s ily papok lehettek kitünően a garaboncosok ismét, kik egyenesen a földek, gabona, vetemény áldását eszközlék; azt a káros idő s jégeső befolyásától óvták áldásaikkal, olvasásuk és egyéb vallási cselekvények által; miért nekik illető részlet járt. a kimuló vagy aljasuló pogánysággal a képzet fenmarad ugyan, de kitünően csak az ellentét felfogásával, hogy hatalmukban van zivatart, jégesőt gerjeszteni, melyet az irántuki kegyelet távoztathat, megbántásuk előidéz. így forog fen a múlt pogánysággal mindenütt a *tempestariusi* eszme, melynek a garaboncosainkról néphit tökéletesen megfelel.

Hasonló jelentékeny vonás a garaboncosokról, hogy *könyvvel* képzelvők. mi ismét csak a papi, pogány vallási *olvasási* azon gyakorlatra mutat, mely azután a *büvés kiolvasás* és *ráolvasásról* emlékezetben maradt még fen, s a különös *büvés könyvekről* regés hitben. A képzet szinte párvonalozható más hasonló pogány maradvány képletekkel. s ezekre veszem igénybe különösen már a garaboncos név összetételében, ama keresett *kara* – *fekete* jelentést. erre magyarázom a német *schwarzknäueler* és még inkább a szláv *čarovnik*, *čarodejnik* neveket; ma mind a kettő egyszerű *büvészt*, *zauberer*-t jelent; de a szláv név még igen jól magyarázza, miben állott ezen *büvészet* gyakorlata: *čara*, *čari* – vonás, linea, *dejnik* – csináló, tehát a vonásokat csináló, az író. még közelebb hoz a *černi* – fekete és *černo-knižnik* (Hamasch myth. 402), mi egyenesen az a szláv népies hagyományban mi nálunk a garaboncos¹⁾, sajátlag pedig a név *fekete könyvest* jelent: *černi* – fekete és *kniha*, *knizka* – könyv s könyvecske. a könyv is tehát lehet itt maga fekete az írás jelektől, melyek benne legtermészetesebben fekete színű jelekből állhattak. s ha garaboncosunkban ezen karát a feketéhez erősen akarjuk tartani, különösen a fekete könyvvel s írásnál fogva, úgy még szolgálatunkra állhatna a *horom* szó is, mint ezen írás jelek egyszerű eszköze. Hogy ily írás- és jel-csinálás tökéletesen megfelel ismét a pogány vallási papi gyakorlatnak, valamint az innét leszármaztatott *büvés cselekvésnek*, láttuk fentebb az *írálás* *büvben* azonosuló *írás* értelemnél fogva (XIII), sőt azontúl is, mint tündéri nevet véleményezve (IV). Valjon nem vonatkozik-e ide a *karancsi-bőtük* – typi usu atri (Sándor, Kreszn.) kifejezés? Ily csodás, s egyenesen a kiolvasási, ráolvasási, igézési, idézési *büvvel* összefüggő *büvés könyvek* s iratokról, azonban a népmonda szinte már önállólag, a garaboncos nélkül is, mindenfelé tud. egy rege szerint (gy. 319) Mátyás király is (kit a néprege szinte, mint az országban szerte járó deák kalandort, némiképp tehát, mint garaboncos deákot ismer) szinte birt ily *könyvvel*; midőn kíváncsiságból egyszer megfordult volt áruhában Konstantinápolyban, rá ismertek a törökök, megfogták s a csonka toronyba falazták, csak egyet kért ki, hogy jobb kezét hagyják szabadon, ezzel kihúzza zsebéből *büvés könyvét*, s olvasására azonnal három ördög lép elő, kik parancsolatjára Budára áteszik, a csonka tornyot felfordítják, s a török császárt is feleségével Budára hozzák st. a mesében (gy. 55): a pásztorfiú hű szolgálatáért, öreg gazdájától, ki maga az istenke, egy csodás *könyvet* kap bérül, azon

1) a mai, különösen magyarországi szláv népszólásban *černoknižnik* is, mi fekete pap (egyébint a *knaz* – pap, *knex* – fejedelem s *kniha* – könyv azonos szavak egymásba téror értelmét még más helyt is alább látandjuk). Ide toidom ezen *černoknižnikről* szláv nép hagyományt is. a magyarországi szlávok szerint (l. slov. nov. 852. 23 sz.) ezek a látrai barlangokban laknának, hosszú szakál és fekete ruhában képzelvők, kerülik az embereket; e párvonáshoz a közlő hozzáadja véleményét, hogy azok a *černo-bok* istenség papjai voltak. egy összefüggő lengyel mondát olvasok Balinskinál (poviaci ludu 1.), e szerint a *czarnoksiążnik* szinte *büvés*, kinek házában sok könyv van, és sok szellemek engedelmességet neki, ő és társai egy mester alatt állnak; itt a garaboncos, melylyel a mesének delga van, elátkoztatott a *Lysej gora* hegyesébe (amaz *Kopasztoł* l. a. boszork.), mivel nem akarta a boszorkányok legyőzhetőitől nőül venni.

hagyással, hogy atyja udvarán nyissa fel, felnyitván, belőle baromcsordák, juh-
ájak st. jönnek elő. (gy. 52): egy szegény ember a zöld emberhez, ki egy vadász
lma, viszi szolgálatba fiát. ez maga az ördög v. bűvös; s első kérdése a szolgálhoz:
l-e olvasni? igenlő válasza elutasítja. mire változtatott öltözettel visszajő, s kér-
sére tagadólag válaszol, felfogadtatik; a fiú az első alkalmat használva, ura távollétében
ittott könyvéből olvas; mi által megtanulja a bűvészetet, melynél fogva minden tetsző
íkot magára vehet. így lesz paripává, de mestere megismeri s megveszi, erre egérré
ltozik, az ördög macskává, a menekülő madárrá, üldözője sassa st. ezen utóbbi
ndának mindenütt terjedt variánsaiban ¹⁾, valamint a keleti regékben kitünően élénken
elő a képzet; az 1001 éjben (492 é.) gyakori a könyv, mely bűvösségre tanít, és
lönösen (767 és 885 é.) Salamon bűvös szereit közt is a könyv, melylyel a szelle-
ket előidézheti ²⁾. Mindezekhez tarthatók a fentebbi idézési, igézési iratok, áldások,
kiolvasási kuruzsnak gyakorlatára (XIII); minél fogva a néphagyományban a gara-
ncos említett „bölcsesség könyvét,” melyből a sárkányt, zivatart st. kiolvassa,
idézi, légben járást s más bűvőt eszközöl, teljesen igazolva birjuk, mint sajátlagi
gány vallási papi tulajdont és cselekvényt.

Magyarázó tovább erre s általában a még további garaboncosi körüljáró, házaló-
tre nézve, a deák név, melylyel így összekötve: *garabonciás deák* birja a nép-
gyomány a nevet teljesen. *Deák* régi szavunk: *literatus, doctus, scholasticus,*
lóst, tanulat jelent; és mivel a tudósság a középkorban a latinságra s latin nyelvre
ritkozott, innen azon későbbi alkalmazása a *latinus és lingua latinára.* ennél fogva
név is már latin származással értelmezett a *diaconustól* vagy a *dáktól* (*Dacus,*
icia); az elsőnek mintegy papi latinságától, a másikkal mint a honnak (mai Erdély-
k) nevéből, honnét az ottani római gyarmatoknál fogva a latinság előttünk régibb
rankban ismeretessé lett volna. de valamint a diaconus névnek a többi papi, latin-
ot behozó, terjesztő, tanító, beszélő hivatalok nevei feletti ily elsőse, sőt különös
alozása ekkép hazánkban épen ki nem mutatható; és hogy miért származott volna
yenesen a többi egyházi hivatalnál kevésbé divott s jelentéktelenebb hivatal nevé-
a latinságnak elnevezése, már annál fogva sem gondolható egykönnyen, miután
gát a diaconus nevet sem birjuk magyarul deáknak nevezve. úgy másrészt a deák
ára nézve tudjuk, hogy midőn őseink beköltözének, az már jóval előbb nem volt
bé ama virágzó római trajáni gyarmat, hogy tőle, a hozzánk úgy is nyugotról jövő
inság nevével vehette volna. A deák név azért véleményem szerint régi s eredeti
gyar szó volna. én a nevet ugyan is már krónikáinkban, egy igen nevezetes, nép-
rű, történeti hagyományos emlékekben kereselem, mely nyilván még teljesen az időből
l, melyben nemzetünk a latin tudósságot nem ismerte, s azért a nevet is még ama
aboncosi értelemnek megfelelőleg látszik használni. beszélvén ugyan is krónikáink az
acumi (eisenachi) csatáról, hol a megvert magyar seregből csupán heten hagytak
iben, kik levágott fülekkel hirmondókul küldettek haza, ezek további sorsáról ekkép
ósítanak (bud. 45): *hungaris septem sine auribus, pro eo, ut vivi redierunt, et se-
idi cum sociis non elegerunt, communitas talem sententiam dedisse perhibetur: omnia,
is habuerunt amiserunt, tam in re stabili quam mobili, ab uxoribus et pueris illos
arantes, pedites sine calceis, propriumque nil habere permiserunt, semper
am in simul, de tabernaculo in tabernaculum mendicatum, usque dum viverent
compuerunt.* qui quidem ob offensam huiusmodi hét magyar et *gyak sunt vocati.*
m név a többi krónikai variánsokban (Tur. 2. 2): Margyorkak et *gyoz,* (dubnici
r.): hét magyar et *gyak,* (Müglein Kovach. 24): *eccigiort* (hét magyar) et *tziaak,*

¹⁾ Grimm k. u. km. 66 és 3. 121. olasz. straparola 8. 5. cseh. Gerle 241 st. — ²⁾ Repicky (u. muz. 2. 732)
nem mutatvány cskem (u. muz. 2. 275) nyomán hozzáadja a brahman mantrá könyvét, melyből kiolva-
tán által a hamuvá változott gyermeket életre visszahozza.

(a pos. lyc. cod.); occiogúr und *gijak*. Többet tud még tovább rólok a 15 századi krónikai leirat Praynál (dissert. an. 240, az u. n. chron. poson.): qui quidem septem ob offensam huiusmodi Mogorick sunt vocati . . . qui zent Lazar usque modo Zegum occupantur. et he sic vocate, quod s. rex Stephanus omnes *illicite procedentes* corrigebat, istorum generationes vidit *per domos, et tabernas cantando ad ipsorum sectas* (societates) et *trussas* (trussatores, iocastas ire) voluit edoceri; qui per singula qualiter eorum patribus per communitatem acciderat, enarrarunt. sed beatus Stephanus considerans, quod sine capite et principe nemo beatus exstitit, ideo eis commisit, ut ad subiectionem aversorum (poenitentiam) sancti Lazari de Strigonia subdere se tenerent; et ideo vocari zent-Lazar-Ziginy constat ¹⁾. Itt nyilván két név forog fon, melylyel ezek illetettek, egyik a *magyarkák* másik a *gyak*. az utóbbinak, melylyel itt egyedül van dolgom, variansai, mint látni: *gyak, tziak, gijak* s csak egyszer Turóciánál áll *gyoz*. Podhracky (chr. bud. 46) azért *gyaknak* veszi és magyarázza: *gyak*, fura notatum, despectum et contentum hominem significat; előttem *gyak* azavunk *compia*: tör — pugio, és *gyakni* — szűrni pungere, affigero értelme ismeretes; a Podhrackynál magyarázott értelmet legfeljebb, az egészen eltérő *gyáva* szó adhatná, s azért talán ennek hasonlata nyomán, vagy pedig a krónikai értelmezésnél fogva: „ob offensam huiusmodi sic vocati,“ érezte magát jogosítottnak a magyarázatra. Szerintem azért az első név szinte: *magyarkák*, a gúnyos kifejezés a gyávákra (Podhrackynál per ironiam, Toldynál chr. pos. 53: *parvi, viles hungari*); a második név pedig *dedák*, a népnél maig *gyiák, gyedák*, mint Muglen posoni lyc. codexeb. *gijak*, s még a Kovachidi szöveg *tziakja* is a magyar-szláv népnéli deáktól vett *ziak*-val azonos volna ²⁾.

Hogy ezen név *dedák*, mutatja az így elnevezettek további jellemzése. tudóskintunk, hogy ők is, midőn mindenüktől megfosztatnak, hasonlóan járnak amaz garaboncos s népies kalandor deákokhoz képest, *rongyosan, mezítláb, házról házra kéregetve*, s még utódaik sz. István alatt egész *társulatokban*, mint *bohóc énekesek* (trussatores, trufatores, iocastae). mind ezek egyiránt garaboncosdeákok, s általában az énekesek, dalosok — később bohócokká aljasuló trufatorok — társulatai deáki tulajdonságra voltak az ókorban. Én tehát úgy vélem: hogy a gyalázatos esemény miatt a *gyanyól magyarkák*, vagy *magyarocskák*, vagy talán szinte hétmagyarkáknak — ellentétve t. i. a hősies hét magyar vezéri kifejezéssel (mire igen nevezetes a krónikák itteni további szövege, hogy nem kell őket azokkal összezavarni, vagy inkább: hogy már midőn a krónikák irattak a népregében összezavarva voltak, mi ellen azért tiltakoznak) — nevezett hét férfi (ob offensam huiusmodi mogorick vocati), *később*, midőn mindentől megfosztva, házról házra koldulva volt kénytelen élni, sőt utódaik is, társas életük, énekeik, kőborlások által lőnek ismeretessé, *ettől* neveztetének — (*de istis itaque sic damnatis vulgus dicit*) — *gyákoknak* azaz *dedákoknak*. így jártak még sz. István koráig házról házra, beszélve s énekelve szerencsétlen sorsukat: *istorum generationes per domos et tabernas cantando*, mint: *sectas (societates) et trussas (trussatores iocastas)*, qui per singula qualiter eorum patribus per communitatem acciderat enarrarunt. így találja őket sz. István is, s különösen feltűnnek neki a nemzeti jogokból folyvást kizárt s megsokasodott maradékaik, kik már most így dalos deák testületet képezve szerte járnak; talán elvegyülve is már, egyenesen amaz garaboncos deáki

1) I. a chron. poson. 24 ezen helyére Toldy jegyzetét 53 l. 143: hic codex noster locum corruptum, ut tamen parvi momenti exhibet. — 2) másoknál a többi hasonló — *gyak, gijak, tziak* — ellentétben csak a egyszer előjövő (Turóciánál) *gyoz* a határozó, és pedig a *gyász* értelemmel; mely ellen nyilván mag a szöveg szól: *magyorkak et gyoz, magyar et gyak* st. tehát megválasztva két nevet tud rájuk, melyek e szerint *magyarkák* és *gyász* volna. a vélemény valószínűségére legalább a megválasztó „t“-nek kellene hiányzani, miszerint a *gyász magyarkák* v. *magyarkák gyász* értelem hiánya. így azonban mint az áll, nyilván nem egy tulajdonsági melléknévről, de két külön névről van szó; s mint ilyen külön név a *gyász* rájuk alkalmazva határozatlan.

állatokkal. azért kiindulva a tekintetből, hogy azon pogány időben és a királyság
 ijában nem teljesíthetők jó kötelességüket, (beat. Stephanus considerans, quod sine
 pite et principe nemo beatus exstitit), most megbocsát nekik, s eltiltva őket e kőborló
 los deáki étlettől (a szöveg szerint nyilván másokat — valószínűleg a garaboncosokat —
 : *omnes illicite procedentes corrigebat*), még addig nyilván pogány társulataikat
 keresztyén hitre térítetteti, s őket az esztergomi szent Lázár (bűnbánók, poenitentiai,
 gy szegények?) intézete vagy zárdájába felvéteti (ipsorum sectas et trussas voluit
 oceri, ideo eis commisit, ut ad subiectionem aversorum (poenitentium) sancti Lazari
 Strigonia subdere se teneantur); így kapják innét azután a *harmadik nevet*, s az
 edetileg *hét magyarkák*, későbbi bohóc trufator énekes *dedkók*, a keresztyén korban
ent Lázár szegényeinek nevezetnek (et ideo vocari zent-Lazar-zigini constat).
 - Az adatban ekkép az eredeti magyar *dedk* nevet bírjuk, s annak egyszersmind ga-
 boncos-deák elnevezésünket felderítő nevezetes jelentését: miszerint deákoknak
 vezettek volna ekkép, a pogány korban azon collegialis, énekes, dalos társulatok,
 nyeknek természetesen foglalatosságuk azonos levén magával, bizonyos ily papi
 nőség s hivattal, mint dalosok s daltudóknak, lehet hogy sajátlag a papsággal, vagy
 nak egyik nemével egészen is azonosok voltak, s talán a későbbi korban mindinkább
 rával, jöttek különösen a név alá az ily dalosok, később a tudósok és iskolában ta-
 lók is. Mindezek kiváló tulajdonsági lehettek s voltak, mint láttuk, a garaboncosoknak,
 k mint ily testületben iskolákat tanulók, szerte a bölcsesség bűvös könyvéből olvasva,
 ruzsolva, énekelve járók, ismeretesek voltak. ily pogány kolduló énekesek társulatai, a
 ir múltó pogányság idejében, könnyen elvegyülhettek a garaboncos deákokkal, vagy
 gy csak őket a néphit s még inkább a későbbi emlékezet egymással felcserélhető. A
 ák névvel e szerint nyilván a tudós, táltosi, dalosi, garaboncos, iskolai s társas élet-
 li tulajdonok kifejezvék, a mint azt maig a *literatus* és *studiosus* (és pedig az iskolás,
 ves állapotban, mert a magányos nem deák, csak tanuló) fogalmak bírják, s különösen
 ig a néptudat, mely utóbbi időkg deákjainkat így, mint házaló s kéregető éneke-
 ket ismerte volt. — Mondáinkban is így, kiválólag látjuk szerepelni még a *dedkót*.
 lajl. 279); majd mint hős áll a tátos mellett, majd mint bűvös, jós, kuruzsló orvos
 ógyit (Majl. 157). gyakran már a későbbi bohós mesei vonásban, ő is mint bohóc,
 rfangos, tréfás, cselszövő, vagy szemfényvesztő jó elő (népd. 3. 278. l. az iván-tűzi-
 k is 3. 149 és a myth. jelentésüt 1. 409). — Mindezzel tehát eléggé volna értel-
 sive s igazolva a garaboncosnak deák neve, s a néphagyomány azon különös élénk
 nása, mely őket mint a 13 iskolát végzett tanulókat testületileg st. állítja elő.

Csupán a névnek boncos értelme volna még, mely figyelmeztethetne bennünket,
 gy ők valának talán pogány vallásunk azon bélnézői, az állatok béléből jóslók, kikeről
 imkáink, mint előbb láttuk, még emlékeznek; alább még ily, különösen régi s népies
 gyományainkban is jelentkező bélnézés vagy állat részletek és csontokból jóslás nyo-
 st illető helyén fogom felhozni (XVII); mi azért nyilván ily papi hivattal is feltéte-
 zett. talán nyelvemléki azon adatunkban is, hol táltosunkat találjuk, kiismerhető volna
 g egy ily papi minőségi név is, az idegen nevek fordításaiban. Dániel 2. fejt. 2. ver.
 rdigata szerinti szavai: arioli magi, malefici, a bécsi codexb. (N. E. 1. 96): az ol-
 ron nézőc, a *taltosoc*, a *gonosz teuok*; s alább 27 v.: sapientes, magi, arioli et
 spices: *bolicsec*, *taltosoc*, *oltaron nezoc* kitételekkel fordításában a *sapientes* -
iceek, *malefici* - *gonosztézők*, *magi* - *taltosokkali* fordítás mellett az *ariolus*-t
 iszer *oltáron nézővel* találjuk fordítva, míg az *aruspex* fordítása egészen hiányzik.
 ő tekintetre, miután az ariolus és a haruspex sem tesz oltáron nézőt ¹⁾, úgy látszik

ariolus v. hariolus, egyszerűen jós, a gör. αρουσιζέω; az aruspex v. haruspex pedig, a haruga — offer thior,
 állomány állattól: áldozatának jelont, s csak menyire ez az oltáron történt volna, oltáron nézőnek vezeték.

mintha a fordító az ariolus magyarítására szinte egy saját eredeti kifejezést — mint péld. a magusra a táltost — használt volna; és pedig annál inkább, mivel a haruspexre ilyet nem tudván, azt egyszerűn kihagyja a fordításból. Mind a mellett azonban, hogy ezen felvételt, már az idegen oltár szó sem engedi, a hely a tekintetből érdemel figyelmet, hogy, mint láttuk, fenlévén a pogány e nemű jóslati gyakorlat ős vallásunkban is, a név után kell keresgelnünk, mely azt jelentheté; ez *bélnézés* lévén, lehet még is, hogy ily „néző“ szóvali összetétel szolgált kifejezésére; s azért talán némi eredeti tudat színezetével birna már a Molnár Albertnél előjövő *bélnéző* — haruspex. A gyakorlat fenvolt, s így fenkellett lenni a névnek, volt legyen az akár a bélnéző, akár a garaboncóból magyarázható *bomcos*. A néphagyomány a garaboncos ily minőségéről ugyan mit sem említ; természetesen, az a népeletnek rejtettebb, s arra kevésbé hál jelenség volt. Élőnebben mutatkoznának még a névhez hasonló, más népszerű neveiben ide vágó értelemek, mint: *bomfordi*, *bomfortélyos*, *bomhéc*, *bohóc*, melyek ama gyákok — deákoknak a krónikai adatbani iocastae, trussatores, truffatores nevekkel jellemzésére figyelmeztethetnek. ily bomhéc s bohócokká, fortélyos szemfényvesztőké aljasulhattak már később egyiránt a vándorolva kéregető, igéző, házalva énekelgető garaboncosok is¹⁾. Hasonló processust látunk ebben is, mint a kimuló pogány vallás istenségeinél; nem enyésznek el ugyan mindjárt, hanem lassanként, előbb rosz szellemi, ördögi jelentésű alakokba térnek, rémekké torzulnak, míg utóbb bohócok vonásokkal elaljasulva, a tréfa tárgyává lesznek vonásaik, nevök gúny vagy szitokká aljasulva, lényegük emléke kivész a nép emlékezetéből.

Figyelmeztetek még a garaboncosról néphagyományban azon lényeges vonásra, mi szerint az a garaboncost különösen a *sárkánnyal összefüggőleg* hozza elő; majd, mint a zivatarban sárkányon a felhőben repül, majd ismét, mikép azt kiolvassa, megnyergeli, rajta szerezsenországba jár, hol hűsítő szerül adja. én ezen regés vonásokban hasonló összefüggést látok, mint táltosnál a tátos lóval; hol az ekkép a táltosnak szinte fő tárgya; reá mén át bűvös ereje, a jóslás, beszédtehetség, tűzokádás, légbemjárás st. sajátlag azonban mindezen regés vonások megett az az áldozati, istentiszteletu vagy különösen a jóslatra használt mén lesz. és hasonlót gyanítanak a sárkány és garaboncosnál; a sárkány egyszerűn itt a kigyó lehet, minők istentiszteleti célokra, különösen jóslatra tartásáról a pogánykorból mindenfelől általános s nevezetes adatok szólnak. (l. Sepp 1. 56); Babelban Bel tiszteletére tartattak a kigyók; Egiptomban a Thernutisnak szentelt templomok föld alatti hajlékaiban őrzék a papok a szent kigyókat. így hizlaltatott Atheneben az Akropolisban Athene Polias tiszteletére, az Erechtheum mellett, egy kigyó mézes kalácscsal, melynek meg nem emésztése rosz jelül szolgált (Herod. 8. 41). Az epiroták is Plinius szerint a kigyók evéséből jósoltak, s még Laktius (2. 234) említi a szemfényvesztő Alexander jósoló kigyóit. a chinaiaknál maiglan a vízikigyók tartatnak a láthatatlan s csak képekben tisztelt sárkány szülöttinek, s azért áldoznak nekik, máskép az egész világ vesztét eszközlének. Afrikában a Vhidanegerek főistenségi alakja egy kigyó, melyet azonban csak a főpapak lehet látni s kell gondozni; ha dőghalál keletkezik, állatok s emberek áldoztatnak neki; tiszteletére számos papnők tartatnak, kik folytonos táncokkal s énekkel ünneplik st. (l. Meiner gesch. d. rel. 1. 205); egy ily kigyó jóssálat tisztelete létezett volna tehát nálunk is, ama jóstátoslovak mellett; s míg ezek gondja s az általuki jóslat st. a táltost illeté, talán a kigyóké a garaboncost illette volna? fentebb már a néphitből nevezetes adatok merültek fel a kigyóról (VIII és XIV), mikép különösen a kigyó hússal táplálkozó bűvészek megszólalnak a fűvek; s az adatokat az adalékokban még nevezetesen bővitem. kü-

1) egy pár ily nevezetes népmámo bohócrol még a közel multból is nevezetes adatokat birunk, mint a híres korponai Gelyéről, ki mint garaboncos jár szerle l. f. Bál not. 4. 692.

nősen így jó elő az 1001 éji mondában is (767 é.), hogy a bűvös könyvből kiolvas-hatók a kigyókirálynétől megszerzendő füvek, melyekkel ki lábát megkeni a tengereken biztosan mehet, s annak evése örök életet s ifjúságot eszközöl. Szólhat egyébkint a garaboncos kiolvasása egyiránt emez kigyó tiszteletre, valamint általában az ártalmas sárkány elleni szerzről, melynek e szerint hasonló leködője, mint a hős leküzdője ¹⁾. lehet, hogy időjelvi jelentések is fenforognak, minél fogva a zivatart, jégesőt gerjesztő garaboncos hatalmában volna a tél, víz, hideg, sár jelve a sárkány. ilyen regés képletek vonásai lehetnek azon szerezőországai utazás, hol a forró égöv alatt lakóknak a hideg tél megérkezének hűsítőül st. miben egyébkint, mint már megjegyeztem (VIII), ős ethnogenetici emlékek is fenlétezhetnek, a keleti népek, honok s vallások reminiscentiái, minőkkel egykor talán összefüggésben voltunk.

Nevezetesen vizshangzik ugyan is már nevünk a távol keletről, feltűnő levén hasonlatossága a *bonzok*: Fo-budha — egész China, Jappan, Tunkin földön és országokban, számos tatár, malai s más népfajok közt elterjedt — hindu vallási secták paptestületének nevével. Ezen bonzok (Broughton hist. lex. rel. 1. 459) szinto társas szerzetekként alakulva, asketailag élnek, kéregetve járnak szerte, a hívek áldozat-késztségét vévén igénybe; testöket sanyargatják, hogy lanaik szerint: a lélek halál utáni szenvedéseit könnyítsék. ezen szenvedések a léleknek halálon túli külön nemű állapotba, különösen: ló, öszvér, szamar, egér, patkány st. alakokba vándorlásából állanak (l. épen ezen alakváltoztatásokat a garaboncosi bűvös könyvnél f. kiemelve). a névnek sajátunkkal közelséget még könnyen lehetne nemzetünk tág alapra terjeszthető eredetéről véleményezésekkel erősíteni; melyek szerint nemzetünk eredeti lakhelyébenei vándorlásaik közt, ezen népek részleteivel érintkezhetett; a hongnu ős húnjainkhoz tartott népségéről adatok például, egyenesen is említik (Desguignes Pray an. 1. 26), hogy a Fo vallás követői voltak. a chinai évkönyvek Kr. e. 122 évről egyenesen tudósítanak e szerint, hogy Vut chinai uralkodó, a hongnukkal háborúban azok fejedelmét megölte, ki a Fo vallás híve volt. — mindenesetre figyelemre méltó volna a bonzokról e nyom, már azért is, mert úgy látszik, mintha nyelvünkön csakugyan több ily keleti vallási, papi s ezekkel összefüggő vallásrendszeri elnevezések, még eredeti értelmű régi szó-s névhasonlatokban fenmaradtak volna. Így már a fentebbi tat-, talosban, a tauth, toth és phtah fetisi értelme, a magus szó a Magócs hely- s nemzetségi-nevekben. hasonlóan a szer, zerda, zer, zenta s többi szavak és nevekben, mint Jerney (842 tudt. 1. 96) véli, a zend, Zerduscht — Zoroastertól, a kábul, kábában a kaballától, a manóban, Manától st. Egyébkint lehet, hogy ez mind csak látszólagos, színleges hasonlat. mert az annyira találkozó bonz nevezet eredeti rokonságára vagy azonosságára nézve is már azon sebészég áll elő, hogy az újabbnak mutatkozik, s ezen paptestületek mindenféle saját nevei mellett, úgy látszik, csupán csak az európaiaknál használt, rájuk alkalmazott általános elnevezés (l. Vollm. myth. vörtl. 473). Lehet ugyan, hogy az már egy régibb ily általános elnevezés nyomán csupán újra felbresztetett. — Sőt úgy látszik, hogy nem csupán a bonz név, de teljes garabonc nevünk is, régi nevezetes mythosi nomenclatióként forog fen, azok szerint, miket csak újabban is Repicky (u. muz. 2. 732) előbbi erről közleményeim (u. muz. 2. 275) nyomán felhoz. miszerint eltekintve a régi *Corybantok*, *Carabusa*, *Scarabantia* (Sopron) st. nevektől, garaboncosunk leg-inkább a *karab* v. *garabvang'iu* — Penna de Billi által felmatatott — tibet szóval egyeznék ²⁾; Klaproth szerint *d-garab bvang tsiug*, és még helyesben, um. Kőrösi Csomák tibet angol szótárában (67): *d-gá rab dbang tsiug*; az elkülönzött elő *d* hangok a tibetben ki nem ejtetvén, kapjuk az egészet: *garab bang tsiug*, mi gara-

1) mi emlékeztethet megint a delphi jóshelyen Apollo által megölt Python sárkányra, honnét neve is Pythius Ovid. met. 1. 431. — 2) Fr. Or. della Penna de Billi breve notizia del regno di Tibet 1730. nouv. Journ. asiat. 14. 419, J. Klaprothól ismertetve.

boncosunkat jól adná vissza. A név már itt sajátlag egy szellem neve volna; Penna de Billi szerint, azon *rosz szellemek* egyike, kiknek célja egyedül abban áll, hogy mindig ártsanak másoknak (quali altro fine non hanno, che di sempre nuocere agli altri), s ezeknek ő a feje (il capo di questo luogo, a helynek t. i. hol ezek laknak, mely *Karabangc'iu*-nak nevezetik¹⁾); minden nap öt nyilat lő ki, melyeknek nevei nyarkiel – kevélység, doc'ia – bujaság, scetang – harag, pratvá – irigység, thima – más javán szomorkodás (tehát szinte csak irigység). Klaproth értelmezése szerint: *legfőbb élvezetnek fejedelme* (prince de la plus haute jouissance), a mennyire ezen értelem a név egyes szavaiból kitűnnék: *dgák* – öröm, élv; *rab* – fő. Csománál *Cupido fia* értelmezéssel adva, mi bizonyára a ma nyillővéstől és élvgerjesztés értelmétől van véve. Ekkép tehát a tibeti mythos ezen nevével sajátlag egy szellem jön elő, mi természetesen garaboncosunk hasonlatára ennél fogva semmi nehézséget sem gorjesztene. Sőt innét alkalmat veszek magamnak a megjegyzésre, hogy a nevezetes tempestariusi, zivatart eszközlő, sárkány uraló, légben járó st. képzeteknél fogva, nyilván minden nyomon garaboncosunk is arra utalni látszik, hogy benne egy légies főbb lényt, szellemet gyanítsunk; csak hogy a róla folyó mai hagyománynál fogva ezt tovább s gyanításnál nem lehet vinni; miután a mint ezen hagyományok ma belátásunkra állnak, sokkal értelmesben s kétségtelenül egy bűvös papi hivatalra mutatnak. Hogy így is, mind ezen papi minőségek nevei s bűvös erejű tulajdonok megett, isteni nevek s tulajdonságok állnak, azon istenségeké, kiket szolgálnak, képviselnek s kiknek hatalma, ereje rájuk leszáll, arra már többször figyelmeztettem, s úgy hiszem, mindenki átlátja. A tihos pap megett így lehet már sajátlag a Tat, Tauth st. istenség, mint varázsoló, írló, beszorkány papnőink megett, a Varázsoló, Rovaló, Boszorkány – tündéri lény; s így a garaboncos pap is egy Garabone szellem papja lehetne st. mind ez azonban csak látszólagos gyanításig emelkedhetik; míg a fenmaradt adatok a pap hivatalra s minőségre, teljes véleményezésnek adnak helyt; s kétséges ennél fogva, hogy a ma már ismert adatok mellett, várni lehetne, hogy még bővebbek azt ezen túl valaha fejtegetni emelhetik, mert úgy látszik, hogy a mythosokban sokszor ily főbb lények tudata már magokban elenyészett volt, s a róluki eszme s név az újabb alkalmazásban maradt csupán fen; ezek mint létezők, természetesen élénkebben tarthatták fen magukat, akár a folytonos hitben, akár annak elmúltával a róla fenmaradt emlékekben; mintsem amolyan ideális istenségi képzetek. sőt lehet, hogy ily papi institúciók s nevek st. már régen mythosi érintkezésekből áthozták, amaz eredeti főbb istenségek eszméje nélkül. Mind ezen adatok tehát, figyelmeztetek, egyszerűn úgy vehetők, mint valamennyi egyéb párvonalokból felmerülő hasonlatok; a név s képzet általánossága messze terjedten jelentkezik sokfelé; s hogy az épen a Fo bonzokban, a tibeti karabangcsiuban mai tudomásunkra legélénkebben feltűnik, ez épen oly véletlen lehet, mint a minő véletlen, hogy tudomásukra jutunk, annyi más még nem tudott talán közelebb találkozó közt, s azért természetesen nem a név, képzet, papi institutio st. egyenes onnani eredete st. származtatására szolgálnak; hanem a nevezetes mythosi azonos alapon keletkezett hasonlatok s ebből felmerülő felvilágosítások s magyarázatok felhasználására.

Talán összefüggésben nevünkkel maradtak fen még a hely- s családnevek is: *Garabonc* f. Szaláb. *Boncodföle* f. u. o. *Bonc* nemes családi név. *Kara* f. Somogyb. K-Kúnság. Kolosb. számos: *Karad*, *Karacs*, úgy: *Deák* s *Deáki* hely- s családnevek.

Összevéve mind azt, mit a névértelmezés, nép-hit s hagyomány, történeti emlék, mythosi hasonlatok, a garaboncosi töredék mythosi maradvány felvilágosítására nyúj-

1) a mienknél kevesebb élénk szláv hagyomány a černoknažnik – garaboncosról, mint láttuk, épen csak lakhelyt emeli ki, nálunk a tátrai barlangokat, a lengyel regében azon boszorkány gyülekezési hely Lym gora bensejét, míg saját garaboncosi regénk eddig erről mit sem hoz elő, csupán általánosan egy barlangban említve iskoláikat.

tanak: benne ős papi hivatalait találunk; avatottjai egy rendet, szerzetet képezhettek, mely kitűnőleg némi — talán vallási hit-tudás és tannal, tudományyal a többi felett bírt, azt taníthatá. mire már a tizenharmadik iskoláról, abban különös társaságban, bizonyos mesterek alatti tanulásukról szóló néphagyomány utal. Ők gyakorolhaták különösen az írást is. innét azután a tudós-deák nevők, s még maig az írász kitűnőleg íródeák, holott a deák név, általánosan tudóst jelentve még egy ideig, rég megszűnt volt már az értelemmel, s a régiebb korban is már a magister — mester diplomaticus név tolta azt el, — méltó, hogy letevén íránta a vélt idegen származás miatti előítéletet, az a nehezkes s nem hangzatos tudós helyébe újra felébresztessék. — azon írás különösen állhatott, és szorosan összekötve volt a szent jelvek ismeretében és titkos bűvös jelek csinálásában; az ír s íralás kettős értelménél fogva, talán őket is illeté a kuruzs ezen neve is, honnét talán a gyógyszertár — deákkonyha (Kreszn. mi azonban lateinisebe küche lehet) és deákír (Sándor, mi megint empl. diachillon volna) neve. Ők lehetnek a boncoló, bálnéző jósok, kik az áldozati állatok béle s idegeiből jelentének. talán még inkább, a néphit vonásai nyomán, a jós istentiszteleti sárkány-kigyókat őrzők, állatok jósolók. bizonyosabban emlékeznék a néphit azon cselekvésekre, hogy ők mondák, olvasák, igézék, éneklék bűvös könyvükből, bűvös szavakkal az áldást a vetésekre, gabonákra, mi által a földműves óva s védve vélte lenni termését a jég s zápor-tól. e mellett különös társulati szerkezetüknél fogva vándor, társas zarándokok lehettek, hasonlók a bonzokhoz, fakírok s dervisekhez, kik a néptől összekeregetett áldozatok s alamizsnából éltek; ezt tőlök megtagadni kárhozatosnak tartatott, nehogy átkuk érje a vetéseket, gazdaságot; mint Agobard mondja f. i. h. a tempestariusokról: his habent statutum quantum de frugibus suis donent, et appellat hoc canonicum etc. hasonlóképp részestülhetek a garaboncosok is ily illetékekben; a papi illeték még mai néholi tájszólások szerint: kárc-nak nevezetnék, (Kreszn.): káro — praestatio domalis parochis debita, és káro-szedés, collectio huius praestationis. — Sokáig, tovább mint csak bizonyos áldozati helyekhez kötve levő táltosi, jósi, áldozári hivatalok, maradhatott fel a nép közötti vándorlászai által, vele elvegyülő garaboncosi kar. közelebbről érintve a nép anyagi érdekét, földműve áldását vagy kárát, erősből függött össze annak hitével, s a változott vallási állapotok után is a bohócok, szemfényvesztők, deákok személye és szerepében még mindig őket vélte; és maig nekik tulajdonítván azon rossz és ártalmas befolyást, melyet egykor áldásuk által természetől távoztatni vélt, zavart vallási előítéletben, képzelt boszorkányi s ördögi hatalmukat még mindig rettegi.

Ős paphivatal- s névjelentésekre jutunk a *bírói hivatal elavult elnevezésében* is. legrégibb ily papbírói hivatal nyomát ős hún-magyar történeti hagyományainkban keressük. midőn a húnok Ázsiából kiköltöznek, vezéreiket megválasztva, választanak magoknak a krónikai tudósítás szerint, egy külön bírót is, ki isten és a nép nevében pőrös ügyeiket elintézte, a vétkeket büntesse kard és kárhózzattal. (Kéza 1. 2 s a 10b.): *constituerunt quoque inter se rectorem unum, nomine Kadar de genere Turda orindum, qui communem exercitum iudicaret, dissidentium lites sopiret, castigaret malefactores, fures ac latrones, ita quidem ut si rector idem immoderata sententiam definiret, communitas in irritum revocaret, errantem capitaneum et rectorem deponeret quando vellet. consuetudo enim ista legitima inter hunos et hungaros usque ad tempora ducis Geiche filii Tocsun inviolabiliter exstitit observata. antequam ergo baptisati fuissent hungari et effecti christiani, sub tali voce praecones in castris ad exercitum hungaros adunabant: vox dei et populi hungarici, quod die tali unum-*

quisque armatus in tali loco precise debeat comparere, communitalis preceptum consiliumque auditorus. quicunque ergo edictum contempsisset, pretendere non valet rationem, *lex scitica per medium cultro huiusmodi detrucebatur, vel exponi in causas desperatas, aut detruedi in comunium servitutum.* uicia itaque excessus huiusmodi unum hungarum ab alio separavit, alias cum unus pater et una mater omnes hungaros procreaverit, quomodo unus nobilis alter ignobilis diceretur, nisi uictus per tales casus communis haberetur. Az egész helyet összefüggésében közlöm, hogy figyelmeztethessek már most arra, mi benne a sajátlagi ős hún-magyar hagyomány, s mi a későbbi magyar bírói szervezet. A kádár volt a vezérektől külön választott bírói hivatal, ezen kádár mondott törvényt a bűnösökre, isten s a nép nevében, kárhozatát kardhál s a nemzet köréből kizáró szolgaság átka követé. E bírói hivatal fenvolt a magyaroknál is Geiza koráig, mint a krónika mondja és Konstantin porphy. (40) bizonyítja: habet primum ducem exercitus principem e prosapia Arpade, cum quo duo alii: *Gylas et Karchan, qui iudicum vices obtinent, suntque non nomina propria sed dignitatis.* De a már határozottabb és szabadabb magyar nemzeti szövetséges jogszerkezetben, valamint a fejedelem és a nemzetségek között szerződés határozó meg ezek egymás ellenébeni jogait, úgy a bírói hivatal is ily kiképzettebb, alkotmányos alakot kaphatott, mint itten a krónika kitűnő jogvéd iránya — mint az oda csatolt szavakból észrevehető: hogy az egész nemzet egyenjogú, és csupán a büntető ítélet által lett a nemtelenek és nemesek közt különbség — különösen kiemel. Történt legyen ily változás akár a szeri, a szövetséges nemzeti jogot szabályozó gyűlés alkalmával, midőn nem csak a nemzetségek közti szokásos jogok meghatározottak, de a vétségekre is szinte büntetések szabottak; akár pedig később, talán Zsolt alatt, midőn ismét külön igazgatók nevezettek, és új bírói szervezet történt — (Anon. 53): *dux Zolta . . . omnes primates regni, communi consilio et pari voluntate quosdam rectores regni, sub duce praefecerunt, qui moderamine iuris consuetudinibus, dissidentium litibus, contentionesque sopirent.* ily új szervezeteknél fogva keletkezhetett azon szokás is, melyet, mint mondók, a krónika jogvéd iránya épen azért szükségesnek tarthatott a különbség feltüntetésére kiemelni, és mely Geiza koráig fenvolt: hogy ha a kádár törvénytelen ítéletet hozott, a nemzet megsemmisíthető, s őt önkényesen letehető: mi nyilván már egy későbbi, kifejtett jogi állapotot feltételez, s egészen eltérőt azon, az ős népeknél eredetileg divatozott istenbírói hittől, melynek nyomait még a kádárról hagyományos adat első része sejteti, s mily *istenbíróiságnak végrehajtója közönségesen mindenütt a pap volt.*

A kádár névnek — mint azt krónikánk fentartá — bíró vagy pap értelmét már ma nyelvünkön alig mutathatjuk ki. a török uralkodás idejében nálunk is meghonosulhatott *kadi-t* — bíró (talán a szláv. is: *kad* — hóhér), mint ilyet felnem vehetjük ugyan, de a török nyelvirokságnál fogva elavult kádár szavunk ily jelentése felvilágosításul szolgálhat. Podhracky (850 akad. ért. 37) figyelmeztet már a pap értelmű *kat, kad,* a parth *kat-ousi* — *diener gottes, priester,* s mint ilyen *törvénytudó* — *gesetzbefürsener* nevekre, hasonlóan a török *kad* és *kade*-hez; míg a *kádár* szó második tagja, szerinte, hasonlóan a ná-dor névhez, ismét különösen a bíró jelentésével birna, a perzsa: *davar, daver* — *judex* és pehlvi *datourbar* hason szavak nyomán. — A névnek talán egy másik alakja volna, a Konstantin által fentartott *karchan* — *karkán*; s ha ez ne talán közelebb járna a név eredeti alakjához (mi nem volna példa nélküli, mint az idegen Bonfinisnál Varasoló szinte, mint láttuk, helyesen tartatott fel krónikai szövegünk Rasdija ellenében), úgy az egyiránt vallási értelemnek ad helyet, mert a *kárhozat* vallási és polgári büntetés eszméjét fentebb láttuk (XI), s itt halljuk, hogy a törvény a kádár által szinte isten s a nép nevében gyakoroltatott. Konstantin e mellett biztosít, hogy a név hivatalbeli: *suntque Gylas et Karchan non nomina propria sed dignitatis,* mit a következő nyomok alább, minden kétségen felül emelnek. *caz*

elnevezést egyébkint a krónikák szavai is eltűrik: *constituerunt rectorem nomine dnr, de genere Turda.*

Ily papbírói minőség keresésére jogosít azonban már, a minden pogány vallásoknál ősi hit: az *istenítélet* és *istenbíróságokban*, melyek rendes végrehajtója s hirdetője vallásszolgá volt. A népvézerek osztatással, a hadak kormányával valának elfoglalva, papokat illeté a törvénylátás, a fegyelem fentartása. mint Tacitus (germ. 7) írja az germánokról, hogy míg a vezérek: ante aciem agunt, addig a büntetés, fegyelem tartása a papokat illeté: *neque animadvertere, neque vincere, neque verberare idem nisi sacerdotibus permissum*: non quasi in poenam, nec ducis iussa, sed *ut deo imperante*; így nálunk is, míg a hadak különös vezérekkel bírnak, addig a kár az egész sereg felett bíraskodik: *qui communem exercitum iudicaret*; nem is vezérek, de ő ítél és büntet, és pedig szinte *isten nevében (vox dei)*. Hasonlóan, mint Tacitus (u. o.) a germán papokról mondja: *effigies et signa quaedam tractas lucis in proelium ferunt*, illeheté a kádárt is a hadra s gyülekezetre hívó *vértkard* hordása; valamint az a hadra kelni s engedelmeskedni vonakodók ellen, zében a hatalom jele volt (l. XVI). — Ezen istenítélet eszméjénél fogva, a *nép- és ügy is*: nemzeti *vallás-törvény* szinte egy s azonos volt. Az ónémetb. is *ewa, ea* jürant isteni s világi törvényt jelentett, *ewart* — törvényőr és *ewarto* — pap, *cosago* jurdex, legislator (Grimm rechtsalt. 781, és m. 79). nálunk is a *kár, kárvallás* és *rhózat* — *damnum, damnatio, dira, maledictio*, vallási és világi bűnbűdés fogalmával: átok érte szinte a mindkettő ellen vétőt, mely a legszentebb vallási elemektől a *z* és *viz* használatától (*igni et aqua eidem interdicatur* szék. pog. krón. 277) zárta. a *szor* is világi törvény, s vallási fogalommal a *végzet* eszméjét, mint ismét a *ortartással* a vallási gyakorlatot fejezte ki (XI). A szláv. is hason egymásba térő fogalmakkal találkozunk, az ószláv: *za-kon* — törvény — eredetileg *ἀρχή* — grund, eek (l. Dobrowsky slov. 1. 218) — szónak *kon* gyökétől ered a *knez* — dux és *iez* — sacerdos (ettől ismét *kniga, knižka* — könyv). Rakoviecki (prav. ruska 1. 113) írta a *zakon* — törvény: *konoz, koncina* — végzést, elhatározást, decisiót jelent; s vel, úgy mond, a pogány szlávok templomaikban tanácskozva, itt hozták a végzést és vényseiket, innét templomaik is *kontynáknak* nevezettek. Az anonym. vit. s. Otton. r. Bamb. 1. 681) írja a stettini kontynáról: *sedilia tantum intus in circuitu extracta sunt et mensae, quia ibi conciliabula et conventus suos habere soliti erant*. így örömlük ismét nálunk, mint már f. láttuk, a *tana, tanakodás, tandcs* (és mint alább látát a *gyűlést* a *gyűlést* látandjuk) a *consultatio, consilium*, a táltos pap nevével, eek minden kétségen felül ily tanácskozásokban fő része és szerepe lehetett¹⁾. Tacitus (germ. 11) ismét a germán papok ezen hivatali eljárásáról is tudósít, hogy a népvézerekben: *silentium per sacerdotes, quibus tum et coercendi ius est imperator.*

A kádárban egy ily ősi hún-magyar papbírói fő hivatal keresését teljesen igazolná a pogány székely krónikai hagyomány (szék. nemz. const. 276) a *Rabonbánról*. E székely az attilai maradék székelyek bizonyos *theokratiai* kormánysszerkezettel bírtak volna, Rabonbán választott s *rabonbánoknak* nevezett *vallási* és *polgári főnökök* által kormányoztatván. ezek jogában állott a nemzetet gyülekezetre felhívni Bondavárra, hol *holték*, mely alkalommal tartották a nemzet áldozó poharával áldozataikat s áldomákat; hozták törvényt, hadat határoztak, a bűnösöket büntették (szék. pog. krón. 276):

¹⁾ *data* (m. eml. 2. 13) szerint, dátos vagy táltos — törvénysszabó; a *data* — törvény chaldai székelyi névvel, um. németek (?) ezen szék.

siculi . . . per tribus atque generationes . . . ac lineas generationum haereditates et officia inter se se partiuntur . . . usque ad tempora Arpadi *se submittebant Rabonbanum supremo rectori unanimiter electo.* — ad castra metienda contra exteras gentes, ad jura sacra et profana edicenda per caliceum poculum ex cortice miristica factum . . . ad praecepta communitatis extrodanda, ad puniendos transgressores eiusmodi mandati; ita ut per media viscera scinderentur in facie eius in arce Bondavár residentis, ab antiquo Rabonbano Bonda . . . exstructa, ante ruinam adhuc imperi Attilae. in hac enim metropoli genti siculorum omnia iura, per supremum rabonbanum, dum confuzus gentis adesset exhibebantur, usque ad tempora Zandirhemi rabonbani fungentis dignitate; magyarok megjöttével a székelyek hódolva Árpádnak, szöveteznek a nemzettel, s a magyar hét vezéri szerződés pontjai átvétetnek, alkalmazva a fentartott rabonbáni főnökséghez (277): *si quis rabonbanorum splendori contraiverit, igni et aqua eidem interdicatur. si quis vero ad sacrificium supremi rabonbani non comparuerit, per media viscera transfigatur.* mint látni, egyrészt a fejedelmi hatalom átvitetik a rabonbánra, másrészt büntető hatalma hasonló a kátrééhoz, kiről szinte szól: vox dei et populi hungarici, quod die tali unusquisque debet comparere, communitatis praeceptum consiliumque auditurus; quicunque edictum contempsisset, lex scitica per medium cultro huiusmodi truncabatur. A székelyek Árpád fejedelemségének hódolván, ő jelel ki nekik rabonbánt, az előbbi rabonbán át Uopoletet; és tovább is ezek által kormányoztatnak; sőt felvéve a keresztyénséget latin alatt, a rabonbánok polgári hatósága még fenmarad; csak midőn az természetesen folyvást a pogányság szítására, s e miatti folytonos visszaesések s nyugtalanságokra — melyeket a székely krónika darabosan ugyan, de még élénken áttüntet — ad okát, s magyarországban András és Béla idejében kitűró pogányság elnyomásával, a székely pogány hivatalok s neveik is elnyomatnak.

Ezen theokratiai, polgári és vallási rabonbáni szerkezet, bizonyos fokozatok szerint, a fő, igazgató, nagyobb és kisebb Rabonbánok, Horkázok és Gyulák hivatalából állott volna. a székely krónika errőli összefüggetlen zavart helyei (282): *rabonbanorum sive majorum sive minorum, sive horkáz dignitate functorum . . . cum gente iudicio supremo subjiaciatur* (így olvasom, kihagyva a pontot) rabonbani ex gente Uopoleti in perpetuum electi, quae adducta gentis singulo anno triennali renovavere prioribus seculis usque in hodiernum diem. mit úgy érték, hogy ezen alakban marad fen a rabonbáni szerkezet, azután, (miről a hely előbb beszél), hogy a magyar királytól a nemzet és rabonbánok a keresztyén vallást bevették; ennek a főrabonbán általi nemzeti gyűlésben, és a kisebb rabonbánok által saját törzseik gyűlésében kihirdetés említése után, akarja a krónika, gondolom, a megmaradt hatósági szerkezet további ismertetését adni: milites, quam rabonbani minores et horkáz dignitate functi, ac gyulae, item rabonbani majores aequalibus juribus utentes, excepto gyula et rectore, qui duo in omnibus in apice generationum, atque lineas generationis habebant locum in evhendis castris, in edicendis juribus sacris et profanis, in praeceptis communitatis extrodandis, in puniendis transgressoribus mandati communis, quae iura exercuit rector supremus in praesentia horkáz maximi et gyulae; quilibet horkáz habuit sub se rabonbanos quinque, et quilibet rabonban minor százados duos, unum equestrem, alterum pedestrem, figa et sagitta armatum, tres horkáz suberant rabonbano majori, et hi tres gyulae minori, et hi omnes sex tribus gyulae majoribus, et hi gyulae rectori supremo gentis, qui in arce Bond habuit sedem, gyula omnium senior penes fluvium Kékül, ubi exequabantur transgressores mandati, gyulae minoris, qui et horkáz supremus nominatus, qui prae ceteris praeter honorem non plus iuris habebant. A mellett, hogy már magában ezen hagyomány szakadozott össze- s átírásában nagy zavartság foglal helyt, úgy látszik nekem, hogy ezen előadott székely hivatali nevek s minőségek, már

on később kori állapotot állítják előnkbe, midőn a székely sajátági rabonbáni szervezetbe, a magyar alkotmány felvétele által, a sajátági magyar gyula s talán horkáz vatalok elvegyültek. — Mert első tekintetre rá ismerünk, hogy itt a rabonbán melletti gula és horkáz hivatalok azonosak a Konstantin által tanúsított gyula és karchannal, ely hivatalok szerinte a magyar fejedelemség mellett még külön fenvoltak, mint általánosak, hasonlóan a fejedelemséghez, az egész nemzetre kiterjeszkedvén hatóságuk, után a többi hivatal valószínűleg inkább csak *nemzetségi* volt. S így volna gondolom székely krónika adata is magyarázható, különösen a helynél fogva: *iura exercitii rector supremus in praesentia horkáz maximi et gyulae*, azaz hogy a székely rector supremus főkormányzó, fejedelmi rabonbán hivatal mellett, még a külön gyula és horkáz hivatalok is állottak, épen úgy, mint a magyar fejedelemség mellett a gyula és rohan; s ők hasonlóan a fő kormányzó rabonbánhoz hatóságukat az összes nemek sakra gyakorolák, míg a többi kisebb s nagyobb gyulák, rabonbánok s horkázok, apán illető nemeik s ágaik felett bírtak hatósággal, s a többi vitézek (milités) jogainál, semmi különös jogokkal nem bírtak (így magyarázom a szavakat: milités, quam boubani minores et horkáz dignitate functi, ac gyulae, item rabonbani majores aequales iuribus utentes, excepto gyula et rectore t. i. supremo). — Más felől ellenben a érika ezen helyének értelme még világosabban oda szólna, mintha ezen rabonbáni, ulai és horkázi hivatal egy s azonos volna bizonyos fokon; így például, mint synonymok jönnek elő: a rector supremus (mi már azon magyar kádár is lehet, ki krónikáinkban szinte *rectornak* neveztetik a vezérek ellenében), a rabonbán supremus, a ula supremus és talán a horkáz maximus is; valamint megint a gyula maior és horkáz ximus, meg a gyula minor és horkáz supremus is azonosak volnának. A homályos leírásból e szerint a következő fokozati sorozat volna előállítható:

Rector supremus (– Kádár?) v. Rabonbán supremus v. Gyula supremus.

ez alatt áll *három Gyula maior v. Horkás maximus.*

mindegyik alatt áll *hat Gyula minor v. Horkás supremus.*

mindegyik alatt áll *három Rabonbán maior.*

ezek mindegyike alatt *három Horkás minor.*

alattok hasonlóan *öt Rabonbán minor.*

mindegyik alatt *két százados, egy lovas és gyalog.*

Ezen a rabonbáni saját eredeti székely fejedelemséggeli fő-gyulai és horkázi vagy lári hivatal azonosulás azonban csak, mint mondom, úgy volna megfejthető, ha azt a többi, magyar alkotmányi hivatalokkal előállítottaknak vesszük; mi még tovább szinte al is volna magyarázható, hogy Tuhuttal a magyarok is erdélyben letelepedvén, után a székelyek is a magyar fejedelemségnek hódolnak, meghagyatik ezek alsóbb rabonbáni hatósága, de az egész Erdély — épen úgy, mint később az erdélyi vajdai s edelemségi hatóságról tudjuk, melynek a magyar, székely és szász, külön nemzethatósági testületek alárendelvek — már ekkor a magyar gyulai hatóság alá állítatik, s az lályi főgyula lesz ekkép a székelyek főrabonbánjává is; a hivatal tehát a főkormányzásban összeolvad.

Mindenem véleményezéseken túl azonban, a mi sajátlag itteni tárgyunkra szól, az annyi, hogy kétségtelen, máskép a rabonbanról székely hagyományos krónikai adathoz egy *áldozári főpapi fejedelemséget*, vagy ha úgy akarjuk *fejedelmi áldozárt* s *főpapaságot* találunk. — Más kérdés maga ezen krónikai hagyomány hitelessége, melyet természetesen más úton kell majd még igazolni: ezen igazolására, legalább véleményem szerint, — mely a krónika lebetű szorgos átvizsgálásán alapszik, — több a valószínűség, mint sem az ellenkezőre. Minakét azonban illet itt eleve már, különösen e vallási tekintetben, maga a *rabonbán* név *okadatolása*: mely név s hivatal éppen az volna már, m a többi közt, első tekintetre a legeltérőbbnek s idegenszerűnek mutatkozának ez egész hagyományban, a memvre az feltűnőleg a zsidó *rabbi* és szláv *bán* összetételekre, s e szerint némileg fictióra utalva¹⁾. — Lehet már azonban, hogy a név sajátlagi eredeti alakjában máskép állott, s hogy ezen alakot a későbbi babozó hagyományban, melyből *feljegyzeteltt*, vette fel: vagy, a mi még valószínűbb, hogy magának a feljegyzésnek tudókos véleményzése által kapta, — mely, mint látjuk, latinságába még idegen keleti s görög kifejezéseket vett fel, mint a *nabon. philein pheodopho* (talán *philosopho* v. inkább *beobodo* — vajroda?) *Hydrottotir* st.²⁾, — s ez által alakíttathatott tehát így vélt tudósan, az ismeretes keleti zsidó rabbihoz. — mire éppen a hivatalban mutatott theokratiai jelenség nyoma okul szolgálhatott, — és a terjedt általános délkeleti szláv, s talán ezenutli még régebb eredetű bánhoz — kétségtelen, hogy a név egy más eredeti alakban, például közelítőleg a *roró*, *raró* szavakhoz igen jól állhatott, mi által már jól volna magyarázható, régi nyelvünk tudja még például a *ravó* — *eractor* hivatal nevet (dóbr. cod. Toldy példak. f. 31)³⁾, s az őz hún-székely írás neve hasonló csak *rovás* lehetne, mint ez maiglan a *dics* neve. a *rovás* névvel összefüggőleg véleményeztük már a *rasdi*, *varászoló*, *íraló*, *rorásló* tündéri neveket; és a szó mellett még további ily vallási és hivatalnoki értelemmel felmerülő szavak is állhatnak, mint a *racatal* (XVIII), *rádó* (bujtogató tájszót.), *robot* (robot — rovástól s talán nem a szláv robottól), talán *rátó* (terepélyes fazék tájszót. mint istentiszteleti edény?), közülök már is a *rabota*, *roratal* v. *racatal*, *ravás* (rovás), mint székely tájszók jönek különösen elő (l. XVI s tájszót.). De ezek mellett még bizvást kereshetnénk hasonlatot a rabonbán név ismeretlen eredeti alakjához egyenesen egy nevezetes papi elnevezésünkben, az előbb látott *garaboncos* névben, mely összetételeinél fogva az elemzésben: *ga-rabon-cos* a *rabon-t* adja; mily formájához közel állna megint a székely tájszó (tájszót.): *ribono*, *ribano* — *semmirekellő*, *rongyos*, *ribancos* — *eltépett öltözet*: minő értelmeke gyakran láttuk már eltorzítva a vallási fogalmakat, mint péld. az óriási *tatár* nevet, a *rongyosra*, *semmirekellőre*; s itt is a *ribanc* érintkezhetnék a *garabonccal*, az erről ki képzetnél fogva, mely őt, mint csavargó, rongyos diákok állítja elő.

De ha magából nyelvünkben nem volna is a rabonbán név többé értelmezhető és visszaállítható; még amaz idegen *rabon*, *rabbi* és *bán* alakjában is okadatolható; mert a mellett, hogy már arra figyelmeztethetek, miszerint ily hivatal- s különösen papi hivatalnevek, éppen mint a mai világban, úgy az őskorban is közönségesen terjedt nevek voltak, — mire nálunk éppen a *táltos*, *garabonc*, *bonz*, *mágus*, *mágocs* st. hasonlatok is utalnak; — úgy, ismétlem, hogy azok nem is annyira kizárólagos héber (*rabbi*) és szláv (*bán*) nevekül veendők, hogy közvetlen éppen e két nyelvből kellene származat-

1) Sombori a szék. áld. poh. (835 tudgy. 3. 1 és Oroshegyí 847 élethépb. f. 82) értekezésében már megjegyezve a névre: „hihető, hogy ezen fő hivatal neve eme két szóból ered: rabon és bán. rabbon, rabbi, rabbeni, keleti, nevezetesen zsidó nyelven, mestert, tanítót, papot tesz. bán — bán szláv nyelvre való igazgatót jelent. ezt a székelyek Európában kaphatták fel.” — 2) L. a kútfőkben utalva már Szabó Károly megjegyzésére, hogy a görög szavak notán azon iratok közt, melyekből a székely krónika készült, levő görög okmányokra utalhatnának, melyek eredete megint, az erdélyi, Gyula alatti bizancci térítés *korára* volna visszaviendő. — 3) Molnár Alb. *rovó* = praefectus tributor. Pázmán (pred. 1105) *ravó*, u. az.

azok rabonbánunkat, miután az első, mint terjedt keleti nomenclatio, a másik délkeleti európai régi hivatalnévkint jő elő¹⁾, ha bár ma mind a kettő a zsidó és szláv nyelvi írásból legjobban ismeretes is, és magyarázható. — És ha végre itt állapodunk meg, hogy a rabonbán csakugyan csupán szláv és zsidó vallási és polgári főhivatalnévi ívótelekből összeállítás, vajjon képes lesz-e ez azért magában a nevet csupán mint *oholást* jellemezni; s nem visz-e éppen ez mélyebb nyomaira vissza? nincsenek-e nyelvünknek már más szláv eredetű vagy a szlávval azonos hivatal- sőt mythosi nevei? az erdélyi későbbi *vajda* nem ily vegyülék délkeleti szláv st. eredetű-e? valamint a *dóba* a st. mythosi nevek nem jönnek-e azonosan elő a szlávval? sőt különösen figyelembe veendő, hogy számos székely és pedig feltűnő ős pogány vallási értelmű szavak, mint például a *radina*, *rodina* (születési tor), a *kalaka* (XVII) st. a tájszótár. előjövő más, mint mondom, egyenesen székely tájszavak, meglepő szláv hasonlatokra mutatnak; s pedig annál meglepőbbre, hogy míg a szlávokkal érintkező magyaroknál nem léteznek, addig a szlávoktól egészen távol, s velük történelmi ismeretes korban alig érintkezett székelyeknél egészen honos eredetiséggel jönnek elő. nem utal-e ez arra, hogy a székelyek, mint attilai maradványok, még a magyarok bejövete előtt, közel szláv elemekkel szoros érintkezésben lehettek már. — Ha ezen vélemény azonban valószínű, sokkal inkább még amaz, hogy különösen zsidó vallási érintkezéseknek is őskorukban kitéve lehetnek. Egy ily zsidó-vallási székely érintkezés nyoma, ugyan is már magában erdélyi mai lakhelyében volna kereshető, az adatoknál fogva, hogy Decebal a Jeruzsalem iposztalása után kivándorlott zsidók gyarmatait hozta volna Erdélybe, bányász elepekül és erősítésül a rómaiak, mint közös ellenségük ellen; kik Zlathna táján letelepedve Zsidóvárat építtek (Kővári Erd. rég. 53). míg másfelől lefelé, a 16. században a vallási zavargások közt élénken felmerülő s azontúl majd nem maig lappangó erdélyi székely zsidózó *szombatosok* vallásfelekezete a gyanút képes volna gerjeszteni, hogy ily régi ős vallási zsidó elemek lappangásánál vagy reminiscenciájánál fogva, találtak azon vallási nézetek oly erős viszhangra, s a vallási forrongásoknál fogva csupán újra elszitáltak. mindez tehát az ősi rabonbáni zsidó nevet s vallási theocraticus jelenséget máris nyomatékosan istápolhatná. — Még ezen véleményekkel is felhagyhatunk azonban, biztosabbak mellett. egyrészt amaz decebali zsidó gyarmat jelentéktelenebbnek mutatkozván, mintsem hogy ily befolyást netalán gyakorolhatott volna a szomszédos, később beköltöző székelyekre; másrészt pedig a szombatosok, a Lugossy által újabban szombatos codex nyomán az e vallásfelekezetről adott ismertetésnél fogva, ily távolról alapszóra nehezen lesznek felvihetőek. De mindezen túl fenmaradnak még nevezeteseb mélyebb nyomok, melyek egy zsidó vallási érintkezést nemzetünkre nézve ős korában, majdnem minden kétségen felül emelnek.

A bevezetésben, hol a magyar népségek ős vallási létképet előállítani igyekeztem, előttem a bolgár-öldöni bolgárok s kazaroknál helyt foglalt azon zsidó vallási proclitismus és befolyásról, minél fogva a kazaroknál a zsidó vallás uralkodóvá vagy legalább a nép egy része által elfogadott s követett vallássá lőn; míg a bolgár, sarmatita, besenyőkre nézve legalább gyanússá lesz, hogy az iszlami befolyás mellett, alám az ős pogány vallás megtartásával is, még a zsidó elemnek is adtak helyt. mindezen vallási állapotok azonban, a mennyire e népeknél könnyen elszármaztak, úgy még a teljes érvényességre ritkán vergődtek; s csupán azon különös vegyülék befolyás nyomait hagyhaták mindemfelé, mely az őskor vallásai és mythosainál annyira megszokott tünemény, s melyet mi például még legjobban a római pogány vallási állapotból ismerünk, midőn azt a rómaiak hódításai általi kiterjedésével, a népeknek, melyekhez

¹⁾ a zsidó és órményben már a marzban hivatalnév is előjő, mi marchio, marchgraf, határ- v. őr-gróf volna l. Bötticher hor. arménos 38, Goeché d. arian. ling. gent. armen. indole 6, és Cassel magy. szót.

jutottak, legidősebb istenségei felvétele által elvegyítetteti s kitágítottai látjuk. Ránk nézve ezen kazar zsidó vallásról tudat már annál érdekesebb, mivel hitelesen tudósítatunk Konstantin által (de adm. imp. 38), hogy a kazárokkal nemzetünk nem csak szoros szövetségi és szomszédi viszonyban állott, de hogy ennek egyik ága a kabar egyenesen összeolvad nemzetünkkel, annyira, hogy nyelvünk vagy csak nyelvjárásunk az övével elvegyül; — ily szoros viszonynál fogva természetes, hogy a kazar, amaz zsidó vallási elem befolyásának is, épen úgy helye lehetett; minőnek a pogány vallási tökéletlen és egykedvűleg ápoltt érzet s állapot, mint mondók, mindenba annyira ki volt téve.

Ezen kazar zsidó vallásról egy nevezetes adat, t. i. maga a kazar fejedelem 957—961 körüli levele tudósít ¹⁾, beszélvén, mikép ősei egyikének, Bulan kazar fejedelemnek, álomban az isten angyala megjelenvén, ennek sugallása következtében, miután, úgy mond, a bálványzást s bűbájt elhagyja ²⁾, Izrael bölcsei s papjai jönnek hozzá, s ő izrael törvényét befogadva, templomokat épített. Magából azonban a levélből kilátszik, hogy ezen térítés csak részletes volt, mert mind annak történte idejéből beszélik, mikép a nép egyik főnöke — a kazar királyok semleges szerepe melletti ismeretes kormányzó — a zsidó hittől idegen, mind pedig, még a levél írása idejében is, a fővárosban izmaelim, izraelim s keresztényeknek is, egymás melletti közös lektárú tudósít. Ezen térítés sajtálag, Ibn al Asirnak Dimeschkynéli tudósítása szerint (Frähm de chazaris 21), egy bizanci zsidó üldözés következtében történt volna: hi quum in chasarorum terram se recepissent, populumque experti essent socordem et simplicem, suam eis obtulere religionem; quam illi suis institutis sacris potiorum quum cognovissent, eam amplexi aliquamdiu servabant ³⁾. miután ezen üldözés csupán az ismeretes herakliusi (megh. 641) lehet (l. Cassel m. alt. 208), látni, hogy az még azon időelőtti, midőn a magyarok a kazárokkal szövetségi viszonyba jönek, s így a velük s kabar-jaikkal elvegyülés által már ezen elemek áthozatalának is helye lehetett. Nehezebb volna innét a székelre való különös befolyását állíthatni, miután a székel, mint attilai maradványok már rég ezen idő előtt települtek volna meg Erdélyben. De maga ismét a kazar fejedelem levele tanúság arra, hogy legalább a térítés idejében már a kazarak Erdélylyel, s így a benne lakozó székellyel is viszonyban voltak, előbb tehát, mint magokkal a magyarokkal; az álombani jelenet ugyan is amaz zsidó hitre térítő kazar chánt serkenti, hogy vonuljon seregével: ארדיל - *Ardil* földre; mi kétség-telenül a közel Erdély, mely századokon át e népek folytonos berohanásának kitéve volt ⁴⁾: valaminthogy még a fentebbi levél írása idejében is ezen folytonos határ-érintkezés fen volt, — akkor már Erdélylyel, mint Magyarország kiegészítő részével — látni szinte a levél azon helyéből, hol a kazar fejedelem leírva birodalma terjedését, mondja, hogy a népe egy felül a tágas pusztákon át, fák nélküli helységekben lakik egész a magyarok határáig: הונגריים - *Hungarim* ⁵⁾. A nyomok tehát kétségtelen, régi és folytonos kazar érintkezést tanúsítanak, mi mellett itt különösen még az figyelembe veendő, mit Konstantin a magyar fejedelem választásrai kazar befolyásról ír; s ha már

1) I. Zedner auswahl. hist. st. aus hebreisch. schrift. és Cassel magy. alt. 195. — 2) Dimeschky Frähm de Chazaris 21 mondja: olim nullam profitebantur religionem ad instar turcorum, nec nisi instituta a majoribus ipsorum tradita sequebantur. — 3) hason zsidó, mahomedan s keresztény térítésekre, mint azok ezen egykedvű népeknel mindenfelől ideiglenes sükkel gyakoroltattak, már fentebb a bevezetésben figyelemztettem. még később is az orosz Vladimírről (Karamszin ist. ros. 1. 201 l. Schaferik st. a. h. 2. 86), hogy ő is, mint őreganyja, nem csak a keresztény papok, de a mahomedán és zsidó irástudók szavaira is figyel. — 4) l. Cassel Frankel 546. zeitschrift 238. — 5) már Rapoportnál (cher. 3. 201) egyenesen magyarországnak véve; mit Cassel is Erdély- és Magyarországra jelent előbb idézett helyén; és csak később, midőn kimutatni igyekezett, hogy a kazarak a magyaroktól ellérő népcsaládkhoz tartoznak, meggyarazza a nevetek céljára, az első az arab írónál előjövő Ardebil v. Erdevil-nek, a másikat Jahrimak tartva (l. m. alt. 202, 215).

ilyen által keletkezett volna a székely fejedelemség is, annak látott rabonbáni neve és theokratikus minősége a kazar zsidóságnál fogva teljesen okadatolva volna.

Jegyzet. Ezeknél fogva, alkalmat veszek magamnak itt egy kitéréssel figyelmeztetni már általában a további felmerülő viszonyos nyomokra, melyek felőlünk a zsidó emlékekben jelentkeznek, s melyek ismét saját hagyományainkbani feltűnő zsidó vallási befolyásra mutatni látszanak. Nemzetünk neve s általában a rólunk való tudat, nem először jelenik meg a zsidó emlékek közt a kazar fejedelem zsidó levelében; ránk mutató hasonnevek ismerete már jóval előbb fellelhető a héber írásban; mi nemzetünk felőli régi zsidó ismeretre és hagyományokra lehetett helye; melyet én mind a mellett, természetesen hasonló zsidó tértítési befolyások és tértített népekkeli rokonság vagy szomszédjak viszonyánál feljebb emelni azért nem gondolok. Kállay (851 akad. ért. 157) figyelmeztetése szerint, már a húnok ismeretének nyoma is fen volna a talmudban. Villemandyánál (geogr. s. 180) Bochart tudósít azon talmudi tilalomról, mely a zsidóknak a hún sajt evését meg nem engedő: *Unnos* intelligi suspicor, quorum casei judaeis ideo prohibiti, quia ex equino lacte facti. *Hungar* és *hagar*val commentálgatják már szinte régi psalmusi és krónikai targumok a palaestinai népségek neveit (l. bőven tárgyalva Casselnál 283). A cordovai Chisdas rabbi levelében, melyre a kazar fejedelem levele válasz, a magyarországi zsidókról szólván *המגורי* — *hmagari*-val adja a nevet; a név tehát, melyből Anonymus későbbi korát akarták ki magyarázni, — mint már Cassel is figyelmeztet — már a 10 századból fen volna. A magyarországi zsidóknál már a régi psalmusi targumbani: *hagar* név vált volna általánossá; így 1070 Jehuda ha Cohen Erzsébet királyné által, fia Salamon király nevében, megbizva, intéz el *Hagár* ország zsidói közt egy pénzbeli ügyet.

Nevezetesebbnek tartom e zsidó érintkezés kimutatására, a jelen neveken fölül, — melyeknek bizonyos régi kelte alig fűrészhető ki, s melyek olvasása, magyarázata st. mint az ily neveknel történeti szokott, itt még a rabbi elménckedés és szórszájhasogatás által nevelve, tág véleményezésnek szolgálatot tért — egyéb kölcsonős hagyományoknak emlékeinkbeni nyomait. A kazar fejedelem leveléből, hol Chisdas tudósítja nemzetsége származásáról, értesülünk, hogy a kazarok vagy fejedelmek magukat *jafeti* ivadéknak tarták, származtatva *Togarma* fiaitól. Atyáik nemzetségi sorozatában találja, ugy mond, hogy *Togarmának* 10 fia volt, ezek között előjőnek már a következő nevek is *אגור* — *Ogor*, *אמר* — *Avar*, *תרנא* — *Tarjan* v. *Tarnach*, mint a bizanciaknál változtatva jő elő, *בלגר* — *Bulgar*, *סביר* — *Sabir* ¹⁾. Mindezen népségek, mint tudva van, rokon és szövetséges magyar népágakul jőnek elő. — E mellett ezen kazar származásról, bizonyára eredeti s a bibliával csupán őszhangzásba hozott hagyomány, emlékeztethet beannünket saját krónikai nevezetes genealogiáinkra, melyekről már főtőbb szólnán (V és VI), kijelöltem bennök szinte az ehhez hasonló eljárást; mikép ott is egy őse eredeti származási hagyományt, a bibliai népszármaztatáshoz látunk alkalmazva; mit ott, első tekintetre természetesen látszik a keresztényenki leírók művének tartani. hasonlóan látni krónikáinkban a hitet a *nemzeti istenségről*, az *igéret földéről*, a különös isteni vezérlésről, s az épen tárgyalt nyomokban még egy theokratikus papkormányról is; valjon mind ez csupán a keresztény krónikások annyi következetességgel az egész hagyományon át- vagy beszórt bibliai reminiscenciája volna-e? feltöbjetjük-e, hogy ők, kik ezekben átírt tárgyink eszméletlen előadókint jelentkeznek minden nyomon, annyi befolyást gyakoroltak volna a szöveg ezen színezetbeni feltűntetésére? s hogy úgy mondjuk, ezen kitűzött eszmével az egésznek szövegét, a különféle krónikákban (ide érve t. i. az anonymusi s a székely krónikai e féle nyomokat is) oly következetesen interpolálták volna. Ellentétben ezzel, nem volna-e már valószínű, hogy talán egy ily zsidó vallási érintkezés befolyása alatt vette fel nemzeti hagyományunk a színezetet? Innét volna már azután magyarázható mind az, mit krónikáink első lapjain (l. chr. bud. 1 Kéza 1 st.) nem csak a bibliai,

1) a többé vagy kevesebb eltérő nevek így magyarázva s fordítva Casselnál (m. alk. 199) bő okadatoláson mellett.

de egyenesen a zsidó hagyományból felhozva találunk; például, melyek Nimródról, Babel toraya építéséről st. eldhozvák, s melyeknek ott természetesen csak, mint vélelem, egy ős nemzeti Nemerét kellene erősíteni, a miért azután a paradoxon elűtő Jafeti, Tanai st. származtatás is (l. V); sőt lehet, hogy éppen mivel ezen zsidó hagyományyali elvegyülés annyira élénken s részletesen hatott be nemzeti hagyományainkba, tartották szükségesnek első leíró krónikáink, még a biblián túl Flavius Josephust is elővenni, s azt az emlékek magyarázataul s erősítőcsül felhozni. — Nevezetes, hogy éppen ezen, az őskori — zsidó emlékekkel elvegyülő — hagyományunk utolsó mondája is, melylyel az általános magyar őskor végződik, és a hunor-magori skytha kori hagyomány kezdődik, még szinte egy ily zsidó reminiscencia homályos nyomairól utal. Beszéli t. i. azon nőragadást, mely által Hunor és Magor azután nemzet-atyákká lesznek. (chr. bud. 9, Tur. 1. 5 st.): sine maribus in deserto loco in *tabernaculis* permanentes uxores ac pueros filiorum Bereka, cum festum tubas colerent, et choreas ducerent, ad sonitum symphonice casu reperierunt, quos cum eorum rebus in paludes Meotidas rapinis celeribus deduxerunt haec fuit prima preda post diluuium. az adatban már csak zsidó emlékekkel volna magyarázható például azon *tabernaculumokbani* ünneplés és *festum tubas*, melyet így magyaráz már Podhracky is (bud. 9), hogy az izraelitáknál így nevezetett a tisri hó, azaz új év kezdetén tartott ünnepegy, midőn napkeletől, egész lenyugtáig kürtöket harsogtattak, melyre ez itt vonatkozó volna. a Bereka név is zsidó névre emlékeztetne; a kézai krónika ugyan *Belar*-nak írja, és Podhracky ez után azonosnak tartja *Bular* — bulgárral, mint azt Anonymus is *Bularnak*, és Plan Carpis *Bylernek* írja. a kazar fejedelem levelében megint, mint láttuk, azon őse, ki első revő fel a zsidó vallást, *Bulannak* nevezetik; míg a krónika tovább ismét *Dule* alán fejedelem leányának nevezi a Hunor és Magor által elragadott nőket. A hely zavartságán és anachronismusan e mellett, természetesen csak az fog felakadni, ki benne kritikus történeti adatot keres, és mondai mythosi hagyomány helyett, minőül már azt krónikáink leírói is kapták.

Ily emlékek itt ott még bővebben szedhetők és kijelölhetők volnának, sőt még egy későbbi és közelebbi zsidó valláslemi befolyást, okirati adatokkal is kimutatni lehetne¹⁾, ha a süker megérdemlé, hogy a szerző a szedésben kezeit s átvételben az olvasó figyelmét érte fáraszt. nem is szándékom itt egy ily befolyás minden kérdésen fölül voltát vitatni, s azt akár a rabonbánnal, akár a kijelölt egyéb magyar krónikai emlékekkel szoros összefüggésbe hozni. még inkább szabadkozom a Horvát Istváni nyomokba lépés gyanujától, — távolról sem lévén ezemben a magyart a palaestinai nemzetségekhez tartani, vagy bár mely ősnép dicsőségét, nyelvét és mythosát a miennkel azonosítani; a két utóbbira nézve legalább, tökéletesen megelégszem a miennkel. a mit itt e jegyzetben adtam, inkább csak a vizsgálat közt előttem felmerült kérdések eldhozása volt, mint sem felelet rájuk. vélemény gerjesztésül tehát megállhatja.

Ezen kitérés után, fel akarom még szedni a rabonbánról egy pár további kiegészítő adatot. A székely krónika szerint a főrabonbánok székhelye, mint láttuk, *Bondavár* volt. Sombori (i. h.) véleményezi-e, vagy hagyomány nyomán is tudósít, hogy magában sajátlag Bondavár szűkebb volt, mintsem hogy a nemzet gyülekezetét befogadhatta volna, s az a körülette levő téren tartatott, honnét a közelében épült Udvarhely lőn a székely fő- s anya-székké; mint azt a régi székely nem sorozat is már csakugyan nevezi (Kovachich script. min. 1, 340): septima capitalis sedes regni Wdwarhelzek, ab causae appellatae discutiuntur; ezen gyülekezetekben tartatván az áldozatok, áldomások,

1) a történetünkben felmerülő, velünk elvegyült számos népségek, mint a philisteus-jászok, ismaelita-besenyők, kúnok, neugarok st. szinte, mint fentebb mondók, hasonló mahomedán és zsidó elemekkel bírhattak már a pogányság mellett. különösen a besenyő-ismaelitáknál már erre mutatának a nyomok, hogy a bolgár földről jövő kazar népségekint ismeretesek, s okiratainkban sokszor majdnem azonosan a zsidókkal emlegetve, a köztök helyt foglalt közösség gyanuját gerjesztik. hogy e népségek igen hatalmas vallási befolyással is voltak nemzetünkre nézve, annak első korában, miglen megerősödve a keresztényiségben, őket magunkban elemészteni sükerült, diplomatariumunk azon kori ellenők nagyon panaszos szavaiból látható mit egyébként már ez irat történeti bevezetésében vázoltam.

tanácskozáások s törvénykezés, a rabonbáni ítéletek is itt hajtottak végre; honnét a Bondavárhoz napkeletre fekvő völgyben maig egy kis falu a *Kínos* nevet viselné, hol a kivégzetetés — per media viscera scinderetur — véghez ment volna. A székely krónika még számos Rabonbánok neveit is említi, s különösen teljes sorozatokat is akarná tudni; mint ősi hagyományt említheti azonban csak az élén majd Attila fiait *Halab* és *Irnákot* (283), majd az Attila-kori *Bondát* (276), ki már a székely *Bondavárt* alapította volna, s kinek, valamint a helynek is neve, mint látni, ismét Attila testvérével *Budával* és lakhelye a magyar *Buda* nevével azonosul, miért egy más lakát egyenesen ide is helyezi a székely hagyomány (l. Kriza u. muz. 3. 175). A többi következő őskori rabonbánok neveiről csak azt mondja: plures enumerantar litteris graecis (283), s kiemeli, mint a nevezetesebbeket, s talán ismeretesebbeket: *Zandirhámot* v. *Zandahámot*, kinek idejében a magyarok bejönnek, fiát *Upolet*-et, kit Árpád választat már rabonbáná, ezek mellet elősorolva még *Hám* és *Chám* (mi ismét az előbbi Zanda-hám-mal azonos volna), *Urstoron*, *Honat*, *Coolhai*, *Zeke* neveket. A későbbi kor és rabonbáni versengések leírása közt még több nagy és kis rabonbánok nevei is jönnek elő; az utolsók voltak még a *Sándorok*, kiknél még ezen krónikai adatiratok és az áldozó pohár is fennmaradt volna. Nevezetesebben még egyet látszik ezen rabonbánok közül a hagyomány is felharolni az *Ika* névvel. Szabó Elek (Lájszót. 174) tudósít: „Fel-Csernáton felett a csonka vár az erdőn, Ika várának neveztetik; a patak is alatta Ika-nak. beszélik, hogy azon Ika-várát *Ika rabonbán* bírván, a mező szélén öletett volna meg, a hol most Ika-falva fekszik, ettől vett nevezettel.“ A székely krónikában is (279) előjön: conflictum celebravit (Uopour Sandour az áldozó kehelyérti, úgy látszik, pogány s keresztényen párti versengésben) cum viro Ika, domatoque se retraxit. s lejjebb u. o. Uopour Sandour carnalis frater rabonbani Ika. valjon a római amaz népies emlék e krónikai ismereten alakult már, vagy a közlő is a „beszéli“ alatt egyenesen erre hivatkozik, — mit másképp is vissza Ázsiába utaló magyarázatai gyaníttatnak. vagy hogy az azon fölül tisztán népies hagyomány? mire nagy súlyt helyeznének; mert ez esetben hivatal a székely krónikán kívül is a hagyomány által igazoltatnók; de ezen esetben egyszersmind még több hagyománynak is kellene róla szólni a székelyföldön. Nevezetesen és egészen népiesen hangzik Kővárinnál (Erd. rég. 163) ezen Ika-váráról: „hogy régi korát egy *óriás kigyó* tevő regényessé; melynek rettenetes tetteiről, s végző pusztulásáról a nép maig is beszél.“ valjon itt a rabonbán körében volt jós kigyók emléke forog-e fen, mint a garaboncosnál a sárkányban véleményeztem, s minő jós állat a táltosnál a tátos ló; vagy talán itt is a nagy kigyó, sárkányi értelemmel tartá csak fen magát, mely az azt leküzdő hősről tudattal jőne elő; hol tehát a rabonbán a hősi mivoltával állna, mint a későbbi vitéz hős táltos a regében. Vagy hogy ismét maga ezen legyőzött óriás kigyó, jellemzése az eltűnt pogánykor óriási szörnyei kiirtásának, mivé az utolsó leküzdött, megölt, pogány Ika rabonbánról hagyomány alakult. — Gondolom nem is kell többel ügyelmeztetnem a rabonbánról hagyományos nyomok érdekességére, melyeknek teljes felderítése egyrészt a székely krónika teljes vagy lehetőleg megkísértendő megalapításával, másrészt a még ne tán fennlevő székely hagyományos nyomok felszedésével, őskorunk egyik legnevezetesebb emlékét visszaállítaná. Addig ez álljon itt bár mi csekély kísérletül.

Átmegek még egy felül a Kádár vagy későbbi magyar fejedelemség, más felül a fejedelmi rabonbánság mellett állhatott Gyula és Horkán, Gyula és Karahan hason bírói, s valószínűleg a kádár és rabonbánhoz hasonlóan *papi s azonos bírói hivatalok*

e tekintetbeni felemlítésére. Felőlők Konstantin már feljebb idézett világos tudósítását birjuk: *habent primum ducem exercitus principem e prosapia Arpade, cum quo duo alii: Gylas et Karchan, qui iudicum vices obtinent, suntque Gylas et Karchan non nomina propria sed dignitatis.* tehát a Gylas világosan bírői hivatalnév. Saját emlékeink, a székely krónikai újabb tudomásra jött s figyelembe vett adatokon kívül, e tekintetben mit sem tudnak felőlők. de igen is az erdélyi Gyulákról, mint az Erdélyi elfoglaló első Tuhutum Vezér ivadékaikról (nevüket Anonym. 24 színté épen így írja: Gyla-nak). miért Konstantin Gylassa is ezekre vétetett, majd ellenében a név mint személynév állíttatván fel, majd ismét adata szerint hivatalnévül véve, s közönségesen a *gyülés* – *comitia, conventus* értelemmel magyarázva, minőt egy ily bírői hivatal, eljárás a törvénykezeseknél és bíraskodásnál természetesen feltételez. — A szónak egyébkint mélyebb mythosai értelmére már fentebb a tűztiszteletnél (VII) figyelmeztettem, a sanskrit: *gyu* – *dju, div* – ardet, splendor, coelum szónál fogva, mikép nyelvünkön is az *ég* – ardet és coelum mellett, ezen sanskrit: *gyu, dju* gyökből tökéletesen hason *gyu gyök* szót és *gyújt, gyúl* – *accendit, accenditur, flammescit* igit birunk (eltekintve, hogy e mellett a név nálunk is a *deu* isten és *divat* idő elnevezésekben is feniétezik I. III és IX), mint az még különösen élénk értelemmel jó elő az összetételekben: *fagy-gyu* – *gelu v. gelatum accendibile, azaz sebum, álgyu* – *subdolum accendibile, tormentum, az újabb: gyu-fa, nyelvemlékeinkbeni iratása* (Kinizsyné imakvb. például N. E. 2. 39): *gyuha* – *gyujtsa st. 1*).

Ezen gyök származéka volna, véleményem szerint, azután egyiránt a *gyulás* és *gyülés*. mi a szónak s névnek a *tűztisztelettel összefüggésére*, és az által egy ily *tűztiszteleti paphivatalra* emlékeztet. Vele hasonlóan, mint az előbbiekkal összefüggött a bíróság; ennek valószínűleg tűztiszteleti vallási gyakorlatokra s ünnepélyekre összeseregleges alkalmazási tartásától származhatott a törvénykezésre és tanácskozáskorra, később pedig az általános összejövetelekre alkalmazott *gyülés* kifejezés használata; nevezetesen így a *gyülés* szó fordítását gyanítanám, a székely krónika többször előjövő kifejezésében is: *sacrificium gentis profanum celebratur* — mire az *áldozatot* venni nem lehet, mert ez világi értelemmel nem állhat; míg ellenben a *gyülés* mi egykor a vallással összekötött törvénykezési gyülekezetet jelentve, mintán a pogányság elhagyásával is a rabonbánok törvénykezéseiket tartják már e gyüléseik – *sacrificium profanum*nak mondatnak, azok egykori vallási értelme ellenében; míg idővel csupán a polgári gyülés értelemmel marad fen a szó egyszerűn; hogy ily bíróságok pedig megfelelőleg összefüggöttek nem csak ily ünnepélyes vallási összejövetelekkel, de különösen az elemi tűztisztelettel, azt az őskori ordaliai elemi istenítéletek mutatják, melyekben igazolásul épen a *tűz*– és *vizelem* használtattak. ennek további paphivatali nyomainkbanani jelenségére a mindjárt alább felhozandó adatok is utalnak. — Igen érdekes volna szinte tárgyunkra sz. István deor. 1. 9: *qui ignes custodiunt* (kik itt a törvény által felmentvék a vasárnapi isteni tisztelet látogatásától) szavai magyar szerkezetét olvasni; vajjon csupán közönséges háztűz-örzésről van szó? mint ez népünknel maig megszokott kifejezés és gyakorlat minden háznál, hogy egy annak örzésére hon maradjon; vagy hogy talán egy őskori, községi rendőrségi hivatalnév forogna fen, melynek a latin szavak csupán körülírásul voendők? lehet, hogy ebben is, mint más később polgárosított hivatalokban, — mindül például mindjárt alább a pristaldot és bilochust látandjuk — csupán egy rendőrvé lett vallási hivatal és cím viszhangjára fognánk még találhatni. Maig ismertünk egy közeljáró *galás, gulyás*: *ör* elnevezést; ma csupán már mint szar-

1) Grimm (gesch. d. deut. spr. 6 f. és Haupt zchr. 7. 394) már figyelmeztet a latin Julistól kölcsönözött német jul-ra, mi a napfordulati időt jelentő, s összefüggésbe látja a hül, hveolt a perza és hellen mythosokhoz, mint geola, λουλή, ἡλιος; s a nevet már általános hősi névnek tartja.

smarhák örét, származtatva a *gula* – szarvasmarha csoport – *grox*, *armentum camstre* nevéből (Kroszn. és Bél not. 3. 20). a név e szerint mint gazdasági s pásztori iszó jőne csak elő a csorda, nyáj, göboly, gulya megkülönböztetésekre. A szó azonban ír itt, mint látni, egy saját eredeti értelemben használattal jelenkezik, s valószínű, gy ilyenre csupán egy eredetibb sajátlagi értelemről vitelett ismét át. Bizoni (m. il. 2. 22) úgy látszik, keleti nyelv gyökszók nyomán a gulyát rakásba vagy kerekbe szeállított, összehajtott, összefolyt értelemmel akarja magyarázni. „ilyen volna, um. a irhák csoportja, s innét nevezik az összehempolygetett havat: hógulyának.“ Ide tartó szavunk a *gula* – obeliscus, pyramis, melynek a mythologoknál lángjelképi magyazata ismeretes, mire a pyramis, pyra – rokus szó értelme is mutat. az ó perzsa gusi pyramis alakú füveg neve is hasonlón ghulab, — mi Mythra istenség melléneve ismét, — és szinte a láng jelképeének tartatott; hasonlóan tud a perzsa mythos különös pi elem- és tűzörökről, kik annak tisztán, s a megfertőztetéstől menten tartására yeltek (Hyde 1. 13).

Mit így a gyuláról véleményezni lehet, mint láttuk a székely krónika adata minden tségen felül helyezze; azt a rabonbáni fejedelmi s bírói papsággal majd azonos hiva- kint, majd csak mellette álló mellék vagy alárendelt minőségű papbírói hivatalul hozva. miben tehát tökéletesen megegyeznék a Konstantinnáli adattal, ki ugyancsak ündbb bírói oldalát ismeri, így a magyar fejedelemség mellett. E szerint voltak, sonlón a rabonbán s többi ily hivatalokhoz, kisebb s nagyobb gyulák egymásnak rendelve, a fő vagy legfőbb *nagy gyula* hatósága alatt. A történetből tudjuk épen a ula erdélyi vezérekről, mily élénk részt vesznek a vallási mozgalmakban. egyikök délyben első behozója Bizancból a keresztyénségnek, míg a másik István alatt az vallásért küzd.

A *Karchán v. Horkáz* volna a további ily hivatal; mint láttuk egymás mellett gy talán épen egyértelműleg is a gyulával felhozva a görög adatban és a székely ínikában, s csupán csak — mint a rabonbán is — az alsó fokozatokban egymásnak i vagy fölé rendeltetésében megkülönböztetve. a hivatalról minden egyéb nyomaink ában, csak magának a névnek kellene felvilágosításul szolgálni, mely eltérő iratásában azonos értelemre volna csak magyarázható. A *karchán* így lehetne *kárkán*, a *kár* — *num*, *noxa* (l. XI) és a tatár-török egykor valószínűleg nyelvünkön egyiránt divatos *n főnökségi* név értelemivel jelenthető. A név már szinte a *kádd*rral is azonosítottott, mennyire a *kádár* helyébe a *kárkán* vételett, mint magyarázóbb, s e tekintetben csak az íbbi értelmezés állana ismét; ellenben ha a *kárkán* helyett a *kádár* jobb, úgy ez íbbinak már adott értelme volna felveendő. egyiránt olvastatott a *kárkán* *terkán*nak minek azután a magyar *tárnok* hivatalnév kibozására kellendett szolgálni. mely anban iteni körünkön kívül áll. Sajátságosan s még is oly közelítőleg jön elő a kely krónikai *horkáz*, melynek iratása azonban már itt is a különbözősékekkel jó elő: *rkáz*, *horkáz* és *karkán* is (279); Sombori (i. h.), nem tudom igazítólág csupán, gy hogy a kiadott kéziratban jobban olvasta, vagy jobb másolat állott előtte, a nevet *rkán*nak írja; mi minden esetre máskép is, ha a szónak csupán magyarázó vélemény- se volna, igen csekély erőszak mellett (mert csak két azonos, az erősb. v. gyengébb ítés által változó betű a *k* és *k* váltattatik fel egymással) jól találna; e szerint a bírói papbírói értelemnek teljesen megfelelő hivatalnevet adna a *kárkáz*, *kárkász*, *kár- ítató* értelemmel; mely *kárkász*ról fentebb láttuk, mennyire bírjuk benne kifejezve íránt a világi s vallási büntetést, s az elkárhozásban a bűnhődés eszméjét. Máskép *rkáz* név ezen alakjában, a nevezetes ugyan, de egészen eltérő mythosi neveinkhez ma tartható, melyekre már bőven a *Harka* (VI) névnél utaltam. nyelvünkön a *kar* *ské* szavakat már ott többnyire hangutánzó minőséggel láttuk előjöni, s ilyen lehet székely tájnyelvi *karélok* is (tájszó): „sokat beszélek, innen mondatik karé-

karél.⁴ Észrevehető azonban, hogy ezen *kárkán*, *kárkáz* szavak első tagjában ismét a *kara*-boncos név első része jelenkezik épen úgy, mint a rabonbábanban második tagja a: *rabon*.

Valamint a székely fejedelmi főpapság, a rabonbábanok mellett, még számos al, kisebb s nagyobb rabonbáni, gyulai s horkázi hivatalok léteztek, úgy voltak bizonyára a magyar ily kádári, gyulai és kárkáni pap-bíróági főhivatalok mellett még mások is. nekem legalább még így jelenkezik egy pár régi hivatalnevünk, miért megkísértem őket is e vizsgálat körébe vonni.

Régi törvényeinkből és okiratainkból ismeretes előttünk a *Bilochus*, *Bilota*, *Biloky*, régi *bírói hivatalnév*. ezen bilochus, mennyire a nyomokból kivethető, egy neme lehetett a vizsgáló bírának, inquisitoroknak. eleinte körük igen tág lehetett; királyi tekintélyvel bíró, szabad bírakként jönnek elő a királyi s országbírói ítéletekben; később, úgy látszik, épen ezen szabados, önkényes bírói hatalmukkal visszaélések és e miatti panaszok következtében, II András 1222, 2. t. c. által, pedaneus bíróságok mellé (ad pedes comitis) szorították. ez lehetett oka annak is, hogy a nemesség már régebben, egyesek pedig szabadalmak által hatalmuktól mentek valának, mint IV Béla nyilaknak adott leveléből látni (cod. dip. 4. 1. 194). — A név jelentése: *bélyeg*, *billyeg*, *billeg*: stigma-val magyarztatik (így már Batthyányinál leg. eccl. 2. 230. hibásan véli az 1222 t. c. glossatora bírónak), vagy mivel a bilochus által bélyeg süttetett volna a bűnösökre, tolvajokra (Bartal com. 1. 288), vagy pedig a sigillum citatorium, idéző pecsét vagy bélyeg megküldésétől, mi nálunk is divatozott volna (Engel gesch. 1. 180, Horvát Mih. tört. 1. 75). Én jelentését mélyebben keresém. Bélyeg szavunk a billyeg, billeg változatban, egy felül mythosi- s nyelvhasználat tartható volna már a perzsa *bilegh* nevű szent, istentiszteleti láng nevéhez; Hyde (vet. rel. pers. 1. 29, 353) szerint: *bilegh* = flamma peculiaris; valamint az már, ha jól emlétem, valahol mástól is észrevehető; míg más felül ismét saját nyelvünkön is a szóban e *láng* értelem nyomozható volna. a *billeg*, *billog*, *billeg* szavak az *oscillat*, *agitat*, *vibrat* értelemmel közel állnak a *villog*: *micat*, *corruscat*, sőt *csillog* jelentéshez; mind ezen, az idézett szavak által mondott tulajdonságok jól fejezik ki a rezgő, mozgó, oscilláló fény s *láng* tulajdonságát; hasonlóképp mint a *villog* mellett a *villong*, *villang* képzést bírjuk (Kresz.), úgy lehetett: *billong*, *billang* is, a mint *pillang*, *pillangó* is van. mi már a *bil* és *láng* egyesítését adja, s egyszersmind annak ezen tulajdonsága kifejezését¹⁾. Félre téve azonban ezen értelmezést, a bélyeg, billeg a *bil* v. *bél-ég* összetételű is állhat, és értelmezhető volna, hogy a *bil* eszközzeli égetést jelent. mi a tüzes vassali jel sűtés volt. Egy ily cselekvény, hasonlóan mint az ordaliai tű-próba, a lángok s tűz általi tisztulás (VII), szinte ily megszentelő, igazoló tűzsztartási, vallási jelentéssel bírhatott; és csak egy későbbi, a bűnösökre való alkalmazás által válhatott infamans és gyalázóvá; vagy lehet, hogy eredetileg is ily büntetés bizonyos neme és módja a vallás ellenébeni bűnösökre, a vallásilag is büntetett tör-

1) a latinban is a flamma a flatus, flamen, fuvó, mozgó légtől. a régi németben loch = flamma l. Schmäler bayer. wört. 2. 461: der loch des fueres = flamma ignis. igen kapós volna itt egyenesen a római flamma papságot, a láng v. tüztől elnevezés értelmétől származtatva, ily értelmű magy. bilochus papság névéhez állítani. a név azonban egészen eltérő volna jelentésére, ha a régi szavat magyaránál később írónak csakugyan igazok van; és e szerint a filum, filamentól, melylyel fejöket körték (Varro d. l. l. 4. Plut. qu. rom. 39), vagy a pileus, pilimineestől (Plut. Numa. 64), vagy: „a flameo capitis tegumento (Dion. Halykarn. 2. 64 Woss és Nieupoortnál 199) származna nevük. mely utóbbi is megint ama lángot jelölő magyasi gule főveghez volna tartható; honnét flameum neve, s így a flamen csakugyan a flammaztól származna.

vónyszegőkre alkalmaztatott; s az ezen ítéletet végrehajtó vallásszolga nevezeteli: bélyegesnek.

Az ordaliai *tűzpróbáról*, mint ez helyén érintve volt (VII), legalább kétségtelen, hogy így jött át eredeti tüztiszteleti értelméből, mint istenítéleti gyakorlat, a polgári igazságszolgáltatás és igazolás körébe. Élénken közvetítő felvilágosítást szolgáltatának még erre, a többi közt, a szláv mythosi nyomok. E szerint az igazságot kiszolgáltató istenség neve a szlávban *Proven*, azonosan a *Perun*, *Parom* a mennykő, villám, a *bűntető s emésztő égi tűz istenével*; ezen ordaliai istenség tüzes vassal kezében képezetett; így jön elő különösen az éjszak-nyugoti szlávoknál (Stredowsky sac. morav. hist. 36). ezen izzó, tüzes, fényes próbavas nevezetelt sajátlag: *prauda*-nak, azaz: az isteni igazság és törvénynek (*prauda* - igazság, *pravo* - törvény), Vacerad (mat. verbor.) szerint *lex divina*-nak, honnét maga az isten neve *Proven*. A *Provennak* szentelt erdőben jelent meg papja ítéletet mondani; Helmold. (I. 68, 84) szerint: *locus ille — nemus dicatum deo Proven — sanctimonium fuit universae terrae, illic populus terrae cum flamine ac regulo convenire solebat propter iudicia*. minden hétfőn tartattak volt ily ítéletek, melyek az ügyesek előtt különös isteni tekintéllyel bírtak, miután azok egyenesen *Proven* isten nevében történtek (Maciovszki rechtsgesch. 2. 5) ¹⁾. Így volt a pogány népek tüzelemi tisztelénél fogva, mindenütt a tűzpróba általi igazulás tisztán vallási szertartás, melynek gyakorlója természetesen csak a vallásszolga lehetett. Ily nyomoknak bilochusunkbani keresésére pedig különösen üszlönöz, nem csak a fentebbi névnyomozás, de egy nevezetes adatunk is. A váradi regestrum (178 sz. I. Eadl. kiad.) egyik helye, mintha még emlékeznék arról, hogy egykor a bilochus előtti megjelenés, egyértelmű volt a tűzpróba való megjelenéssel: Buohiku fia János és Miska meg nem jelenvén a biki bilotus előtt, felszólítottak a comes palatinus által, hogy vagy a bilotus előtt, vagy a carentis ferri iudiciumra jelenjenek meg; s bár ez esetben a bilotus előtt megjelenők, általa később a tüzesvas-próba is Váradra elküldetnek (máskép az adatot sem bírnók), még is figyelmeztet bennünket, valjon nem illeté-e a bilotust is a tüzes vassali bélyegzés mellett, egy neme a tűzpróbának is, melyet ő e szerint a feleken gyakorlott volna.

Igen valószínű, hogy a keresztyén vallás főlvetelével, a népéletbe erősen bevágó papbírói hivatalok bizonyos köre fenmaradt. a szokásos gyakorlott e tekintetben nem egy könnyen volt változtatható; az idegen nyelvű és szokású jövevények és térítők helyükbe nem léphettek; az utóbbiak azt hivatásuknak sem tarták; míg másrésről a pogány papok, mint a nép okosbjai, műveltebbjei, s annak bizalmát bírók, megkeresztelkedve leginkább elláthatták azt, és legalább ily joggyakorlatban s hivatalkodásban fenhagyva, túrve egy ideig, már az által is némileg engesztelve, az új vallás terjedésének előnyére megnyerve voltak. Mit egyébkint így véleményezhetni, azt a székely krónikai adatok világosan is tudják, beszélve, mikép maradnak fen még a keresztyén korban is a rabonbáni, gyulai, horkázi hivatalok polgári bírósági minőségükben; gyülekezeteiket még egyiránt tartva, melyek már most csupán *sacrificium gentis profanum*-nak (I. f.) nevezetnek, megkülönböztetve az előbbi, a vallással szorosan összefüggő gyűlésektől. de még ezeken is, úgy látszik, az *áldozó pohárbólí áldomásozások*, a *vér kiöntés általi libatio-szerű esküvések* (XVII) tartatnak. csak utóbb, midőn mindez még folyvást pogány zavargások gerjesztésére ad okot, az András és Béla alatti pogány forradalmak elnyomásával érnek véget ezen szokásos hivatalok is, mint a székely krónika (287) nevezetes helye mondja: *quo tempore post iussit Bela vajvoda Transsilvaniae,*

1) Gyakalmaztatok itt a nevezetes szláv néphitre, melyet Mednyánszky hazánkából kőszől (I. f. VII), hogy a gyermekágyas nőnek, ha magára hagyatják, megszokott *Parom* isten jelenni, s tüzes vassal megvassalja gyermekét. mi bizonyosan a pogány vallási bélyegzés lesz, melyivel az újonnan született gyermek megjelöltetik (I. XVII).

ut non amplius dignitates more antiquorum nominarentur, non familiae, non arces, non villae, non castella; verum sanctorum nominibus insignerentur; unde factum est ut plures nobilissimi milites siculi ascendentes suos ignorarent, et litteralia etiam comberent. in tanta confusione tamen reperti sunt aliqui, ut etiam contra voluntatem regis antiqua antecessorum nomina, ut suos domesticos lares servarent . . . attamen dignitatum honorificarum nomina amplius non audiebantur, non rabonban, supremus rector, sed comes siculorum, non gyula harkáz, sed vice comes siculorum etcet. et sic Bela subita mutatione ruina etiam throni pressus merito et contritus a. 1063, et exspiravit 1065, cui se opposuit Szemere ex terra Madaras, sed nihil profecit st. A hely jól jellemzi az egész átmenetet, mely nálunk hasonló helyt foglalhatott; ámbár az e némi hivatalok egyrészt már korábban érthettek véget az istváni új állapotokkal, a többi kisebbek pedig igénytelenül élhettek tovább, míg mintegy maguktól előregedve kimúlnak¹⁾; — így történt mindez más népeknél is. emlékeik tudnak még bírói szokásokról, melyek egykori pogány istentiszteletre és szertartásokra mutatnak; hasonlóképp bírói nevekről, melyek pogány papi elnevezések valának. az óészaki *godí* — pontifex (Grimm 81), még az ónémet *cotim* — tribunus használatában jó elő; mint a fentebb érintett ónémet *ewarto* — törvényőr, egyiránt gottes *ewarto* — isten törvényének őre, azaz pap. az islandi bírák még a keresztyénség behozatala után is a *godar* — papnevvel és a godar papok régi kiváltságait is megtartják. a szlávoknál egyenesen a pogány *knez* név jő le a papra és fejedelemre, egyiránt azonos értelemmel, mint az a pogány korban ismét a legtöbb szláv népeknél azonos papfejedelmi méltóság volt.

Mit ezen késő és sovány emlékeink a bilochusról áttűntetnek, az tehát valószínűleg ily pogány vallási paphivatali maradványul lesz veendő. talán az ő szolgálata volt a pogány vallási megbélyegzés, a tűz általi megszenteléssel az illetőnek, a született gyermekeknek felavatása; vagy hogy általa történt a vallási, istenitéleti ordaliai tűzpróba; melyre előtte kellett az illetőnek megjelenni. vagy legalább általa bélyegestettek meg a törvényszegők a valláshozta büntetés következtében, mint az azt végrehajtott vallásmegszegés által. Hogy ily megbélyegzési büntetés nálunk divatozott ős korunkban látjuk az hv. decr. 1. 23, mely szerint a még bizonyára pogány strigák, *incensa clave ecclesiastica* in modum crucis, mellükön, homlokukon és vállokon *megbélyegestettek*. hasonló Kálmán decr. 83 t. c. a hamis tanú: *ferreo probetur iudicio* és *admodum crucis ferro in genis excoquatur* (l. Endlichert is ges. d. h. Stef. 162). Egy 1222-ki okiratban (cod. dip. 3. 1. 366): *Jacobum cum filio Petro . . . cum clavibus castri super facies eorum . . . cremari fecimus . . . eosdem de provincia Csallokwz . . . expellendo* (l. tripart. 2. 70-1, és Kelemen j. pr. 2044 §). Régi szokásos, már később vesztett értelmű institúcióra mutat általában határozatlan hivataluk is, eleinte, mint mondók, hatalmas, szabadalmazott, független, királyi tekintélyű bírákként jönnek elő; mi némi istenitéleti tekintélyekre utalna ismét; később is még királyi falus ispánoknak nevezve (Kovachich suppl. a. vest. 1. 8), majd megszorítva hivatalokadásokban, s még is néhány különös esetben ismét önállólag találjuk őket eljárni ítéleteikben. Kellár (am. 2. 46) szerint, különösen embergyilkolás és elorzott ismeretlen tárgy ügyében. Mint észrevehető, a keresztyénség s az új polgári szerkezet, a szabályozott törvénykezés mellett a régi pogánykori és vallási, istenitéleti hivatal értelmét s alapját vesztve, az önkény színét és jellemét vette fel, mi a hivataltöli előbb részletes felmentést, majd később annak végleges kimúltát eszközlé.

1) Láng Adolf u. engem szives figyelmestetni, hogy több helységeinkben még az egyházi s egyháztalpi hivatalokon kívül u. nevezett templombírók is vannak, kik a felkász által az egyház javára tett intézkedések és fegyelmi kisebb büntetéseket végrehajtlják, s a közsérületből állított hivatalnak a nép tiszteletét engedelmesskedik.

Igy magyarázom egy más hason, régi bírói hivatalunkat: a Pristaldus v. Praestaltus is. A név már többek által (Kollár, Gyarmathi, Engel, Perger) a szláv. *pristaw*, *istoj*-tól (mit a „boistohen“ fejezzen ki, pri – mellett, stoj – áll), *adparitor*, *regius nmissarius*, *mandatarius* értelemmel származtatott. Szegedy (rubr. jur. 1. 12) rest-eldő-nek magyarázza, mi a szláv szóban hiányzó *ald* és *old* végzetet is adná s gfejtető. A több nyelveken fenlevő hason hangzásu hivatal- és különösen paphivatal rekre már Kállay (837 tudt. 1. 271) figyelmeztet. Hammer szerint (fundgr. d. 6. 126) a perzsa *perestar*, és Herbolotnál az: *atesh perest* – *ignicola*. az alkoran zsa fordításában (bibl. or. 2. 432) sz. Maria: *peresz-tarchoda*, az isten szolgáló- nak mondatik. e szerint *perestar* – minister, szolga, hivatalnok; s talán rokon a latin *setor*, fr. *preteur*, sőt az ónémet *pluostari* – sacrificator, *pluostar* – sacrificium imm gr. 1. 176) szavakkal is. lehet, hogy az ónémet *priester*, óang. *priesi*, román tre is talán közelebb áll ezekhez, mint a gör. presbyter – senior-hoz, melytől köz- omásra származtatjuk.

Nyelvünkön a dús értelmű: *pör*, *per* gyök értelmező jelentéseit tarthatnók ide. *pör*, *per* – *lis*, *processus* (mit az utóbbi latin szótól, mint p. a prókátort a proca- ortól, nem származtathatok; annak szárazabb természetével, mely semmi eltérőbb jadéket nem ad, s csupán a pro-cedo-ra visszaviendő, szavunk sokoldalú eredeti ija s származékai, mint: *pör*, *pörös*, *pöröl*, *pörlekedő* – litigiosus, iurgans conten- us, *pörgő* nyelvű, — az utóbbi a finnben is *pyörä*, *pyörin* – *pörge* — nem lévén fjejthetők) törvénykezési eljárást fejez ki, minőre már a pristald név is a *perest- óban* magyaráztatik. A szóban azonban még mélyebb sajátibb értelem is fenforoghat; s a perzsa *atesh* – *perest* összetétel *tüz-szolgát* v. imádót mond, úgy én már gában szavunkban a *pörzs*, *pörk*, *pörny* gyöknél fogva a *tüz* értelmét, a *tüzzelő lókóest* keresem. A *pörzs*, *pörzsöl* – *urit*, *ustulat*, *elpörzsöli* – *amburit*, *com- it*. azért *parázs* – *pruna*, *parácsol* – *frigit*, *parácsoló* – *frictorium* (Kreszn.). ázs volt az ordaliai tüzpróbánál már mire a próbát állónak meztelen lábbal kellett ni, valamint általában egyéb tüztiszteleti szertartásoknál is (VII); és mint még az ószó népdal is tudja: „*fejéhez kard, lábához parázs.*“ további *pörk*, *pörken* – *urit*, *pörköl* – *torret*, *pörkölő* – *adurens*, *torrens*, *pörnye* – *favilla*, *cinis* vak is ettől származékok. — Valamint már a parázs itt ismét a tüzpróbára figyel- tet, úgy a *pörzsöl*, *pörk* érteleme azon *pörzsölés* és *pörkölésre*, minő például a rohas tüzes vassali bélyegezése által történt; s általában már az elégetés büntetése, y a tüzpróba *pörzsölésnek* mondathatott. így jó az elő nevezetesen még a felső- ryai boszorkánypörökben, (1696) a boszorkány elégetését elhatározó ítéletekben, est kifejező műszöl használva, hogy az illető „*falperzseltetik.*“ Gondolnám hát, y a pristald – perest ismét ily tüzimári eredeti vallási hivatal, és innét a *tüz* általt tulást, igazulást és ítéletet végrehajtó, kiszolgáltató vallásszolga neve, ki így a peres eket intézi; homét lehet, hogy azoknak ily tüzperzsélésseli intézése s elhatározásától ják már azok a *pör*, *per* nevet¹⁾; az ügyesek, vádlottak lesznek a *peresek*; az et intéző hivatalnok a *perestaldó* v. *perestoldó*. Mert hasonlón már mint a bilochus ti megjelenés vagy annak vizsgálata, bélyegezése netalán azonos volt a tüzpróbával, látjuk emlékeinkben még a pristaldusi hivatalnak a tüzpróbákali szoros össze- gését. Az ordaliák fatalisticus önkényük miatt, melylyel az eredeti pogány vallási mitéleti nézetből a megszokással a polgári gyakorlatba átmentek, mint már fentebb stők, nálunk igen korán a felvilágosodottabb egyházi rend felvigyázása alá, egyes pöki és káptalani székekhez szorítottak; idővel az egyház ezektől is szabadkozott,

per szóval alakul különösen a perpatvar szó is, a km. is: pörrel kezd, patvarral végzi D. 1. 19, patvar értelmű s különbsé mytholai jelentésk már fenteb (XII) taglaltam.

bennük azonban mindig inkább csak annyira vett részt, mennyire az ügyes felek lelki üdve, ily fontos lépésben érdekelve volt, tudni illik gyóntatás, misézés és áldás mondás által; ezen felül még a káptalanok st. mint hiteles helyek és írástudók a fő felügyelést vitték, tanúságot tettek írásban pecsétjük alatt (Bartal. com. 1. 342). magát azonban a tűzpróbát, a váradi regestrum vizsgálata nyomán kelt véleményem szerint, ők nem intézték, hanem egyenesen a pristaldok lettek volna végrehajtói. A regestrumból ugyan is látni, hogy a pristaldok az ország különböző részeiből püspöki, comesi st. pedaneus bíróságok által az ügyes felekkel a tűzpróba végrehajtására N. váradra küldetnek; a jegyzék ezt mindig nagy pontossággal, nevöket, hivataluk helyét, ítéleti díjakat feljegyezve említi meg, az ítélet vagy próbáról hiteles tanúságban; öket olykor még kitünőleg a többiek mellett *dominus*-oknak is címezi, mi tiltja, hogy bennük csupán alacsonyabb rangú, foglyokat kísérő foglárokat, vagy végrehajtó bakókat keressünk. így például: Camb impetiit Paulum de duabus marcis, et portato ferro Uradini iustificatus est, iudice Martino comite, *pristaldo domino Budud* (reg. var. 22).

Emlékeink még más különös vonásokat is feltüntetnek a pristaldról, így például szava a bíróság előtt oly erővel birt, mint bármily hites tanúé, s kimondására teljes erejű ítélet hozatott (Bartal. com. 1. 345); mi szinte már a papok által közvetített pogány vallási istenítéletek felőli hitre utal, s azért ismét azon jelenség áll be, hogy enyészvén a hivatal őshitszerű alapja, az is az önkény jellemét viselte; honnét a számos panaszok következtében, miután már Kálmán 29-31 törvénye által hivataluk korlátoztatott, újabban 1131-ben határozatott: *quia multi in regno lederentur per falsos pristaldos, citationes vel testimonia eorum, non valeant, nisi per testimonium dioecessani episcopi vel capituli; nec falsificatus pristaldus possit se iustificare, nisi eorumdem testimoniis*. Idővel az egész hivatal, mintegy I Lajos korában kimúlt ¹⁾.

A pristald, prestald nevét az eredeti *pörös* v. *pörösre* visszaállítván, még tovább gyanítom, hogy az *Öspörös*, *Esperes* hivatalnév is vele egy s azonos. a név mai értelemben *archidiaconus*, Kresznericsnél *antistes* is. Mint keresztyén paphivatalaév ily idegen származásra utal; de az a latin: *archidiaconus* és származékai a német és szláv: *dechant* s *dekántól* egészen eltérő, s csupán némileg a német *erzpriester*-vel volna egybe vethető; innét is azonban nehezen volna származtatható, nem említve, hogy az *erz*-ből az *ös* és a *priester*-ből a *pörös* átmenet ki nem magyarázható, miként volna megfejtendő, hogy míg a keresztyén népeknél elterjedt *presbyter*, *priester*, *pretre* papi általános és ismertebb, használatosabb elnevezés nyelvünkbe át nem jött, addig a szűkebb, újabb, kevésbé használt: *erzpriester*, régi, közhasználatú és eredeti alakú *öspörös* szavunkban lenne fel? Kresznerics antistessel magyarázván, a szónak *archidiaconus* fogalmán felül álló főpapi értelmét látszik ismerni; ilyen benne csak eredeti magyar pogány vallási papnévből maradhatott volna fel; melyet a pristald, eredetileg hozzá hason *pörös*, *peres* értelme magyarázna, és az *ös* szóvali összekötés ezen *pörösök ösét* — *főbbjét* fogná jelenteni. A váradi regestrumban az *öspörösök* mellett is (mint a többi bíróságok, sőt egy helységek, talán mint hatóságok? mellett, pristaldus de villa Kaboy, de villa Ladan st.) ily pristaldok jönnek elő alkalmazva (19): *index causae Teca vicearchidiaconus, et pristaldus Hoth*. — Valjon nem volna-e még szinte ily eredetre visszaviendő a szerzetes házak, conventek előljárója latin prior névének magyartására használt régi *perjel* szavunk; különösen így már a honunkbeni

1) I. Bartal comment. 1. 345. Müller pristaldus ex antiquit. jur. hung. Pest. 1805, Kollár amonant. jur. hung. 37.

nevezetes *Prior Auranae* méltóság *arany perjel* régi neve ismeretes. — Talán a pristald, pörös, üspörös név lappang még a krónikai kifejezésekben, hol a Béla alatti pogány forradalmat leírva, annak vezéreit *praepositi plebis* kifejezéssel illetik. kik emelvényeikről a népet buzdítva a pogány vallás visszavételére, Bélától követelik (chr. bud. 114): *concede nobis ritum patrum nostrorum: more paganismi vivere* st. alább: *praepositi plebis praedicabant nefanda carmina contra fidem*. Lehet, hogy a krónikai átírás a magyar pöröst, a korában értelmesb s közelálló praepositus névvel latinositá, máskép a népvezérek jelelésetül szokottabb kifejezést használhatott volna. A véleményt erősítené, hogy épen a bilochusok és pristaldokróli nyomok őket ily falusi népfőnököknek mutatják. Kovachichnál (supl. 1. 8), mint láttuk, a bilochusok: *regales officiales partiales possessionum regalium*; magyarul szerinte királyi *saluispánok*. az akkori pogány párt egyik főnöke Vata egyenesen *ispánnak* nevezetik a 16 századi n. szombati-érdy codexb. (843 tudt. 1. 216); és az előbb említett pristaldusok *de villa* — szinte ily helységi főnökökre mutatnának.

Kevesebbet építék az érsek névbni ily eredeti hivatalnév keresésére; ámbár az már Otrókócsinak is feltűnt (or. h. 2. 178): *fuisse olim to érsek, apud nostros in ethnacismo maiores, nomen aut titulum personae eminentis, et in aliqua insigni dignitate constitutae, apparet ex hoc, quod ex quo iam christiani sumus, archiepiscopum hoc nomine designemus*. Szabadkozik egyszersmind annak az *archiepiscopus, erzbischof, archeveque* nevekbeli származtatása ellen. annyi bizonyos, hogy hozzá épen csak az utóbbi francia *archeveque* kimondása mutat hasonlatot, melynek felvétele pedig a legkevésbbé okadatolható; a szó eltérő volta pedig annál feltűnőbb, mennél közelebb jár máskép a püspök az eredeti episcopushoz. Otrókócsi azért magyarázatára majd parth rokonságot keres s egész az Arsaces névig téved, majd csak, a neki mindeuánt feltűnő héber-semi rokonságot látja, s e szerint a héber *rassok* — *confringere* szóval értelmezi: *eo quod superiorum est deliquentes in legem iusto iudicio frangere et si contumaces sint plane contumnuere (?)* — non dubito autem praedictam radicem olim significasse etiam eminere. nam vox chaldaica ab eodem fonte *riska* etiam *praefecturam* significat. Nyelvünkön ugyan az *ör*s, *ör* hivatalnév kétségtelen, melyre a régi *Ears, Ursu, Örs* vezér- és számos helynevek egyiránt mutatnak, valamint a már sz. László decr. 3. 2 előjövő *ewrek* — örök, Zsámboki Bonfinihoz mellékelt voc. interpretatiuncula-jában: *finium olim custodes, viarumque observatores*; a szigmondi esküben szinte *ewrii*, a corp. jur. széljegyzetb. *observatores*; honnét már a *Örkény, Örmező, Örség* st. helynevek (III). E mellett ide tarthatók a szapora *ér* gyöknek: *érem, erkölcs, erő, érem* st. származékai a valor, meritum, dignitas, virtus, vis, energia értelmekkel; s nem kevésbbé az *ere*: camus, frenum, mi hason értelemben, mint például a kormány, gubernaculum az országlásra átvitetett. legközelebb érintkezhetnék még az Otrókócsi által a rasek — *confringere* és *riska* — praefecturában keresett kormányzás és főnökség fogalmával.

Ezen főpapi nevek, mint *érsek, üspörös* figyelmeztetnek bennünket ismét azon *főpapságra*, minőt a *káddári* s különösen a *rabonbáni, gyulai* és *horkázi* papfőnökség és szerkezet előnkbe állítanak; melyeknél fogva mi kétség sem maradhat fen, hogy ős vallásunk nem csak nevezetes papi renddel, de kitűnő papi fő hivatalokkal is bírt, kiknek kiváló részük volt a polgári kormányzásban, különösen a törvénykezésben. A székhely rabonbáni szerkezet e mellett nyilván egy sajátos theokratiai *papfejedelem-séget* és kormányt állít elő, mely azonban, ha a nyomok teljesen igazulnak is, úgy

látszik, idegen befolyás alatt, csupán a székekelyknél, a többi nemzetből külvivők életükben sajátágosan alakult jelenségre mutat; ezentúl még a magyarra nézve fennmarad a kérdés, vajon a fejedelemség mellett látott főpapi hivataloknál fogva, nálunk is a *fejedelemség összefüggött-e a legfőbb vallási tekintély gyakorlatával?* — Hol egy ősz eredeti nemzeti élet s állapotok mellett, egy hason eredeti ősz természet-vallási szerkezet létezett, minő nálunk még mythológiánk töredékes nyomain is átlátszik, ott a vallás és szertartási gyakorlatnak egyszerű, ősz természetű állapotokhoz legközelebb álló formáit is kell keresnünk. mint eredetileg a családátya volt polgárilag háza, nemzedéke, és a törzsfő ismét nemzetség-ágai kormányzója, ügyei intézője, bírója: úgy volt kétségtelenül vallási főnöke is és áldozára. Itt tehát a kérdés csak az lehet, vajon miután a benső és külső körülmények a nemzetségeket újabb polgári szerkezetbe s nemzeti létre szövetkeztetik, és ezek egy főbb hatalom alatt egyesülnek, mennyire vitetett át a fejedelmre a polgári főkormányzás mellett a vallási főnökség is?

Ha a hiognu emlékeket saját őskörünk nyomaiul akarjuk venni, úgy azok fejedelme Tanjourói tudósításokban egy fejedelmi áldozár képét látjuk (Deguignes 2. 26), ki naponként áldozik a napnak és holdnak, havonként egyszerű áldozatokat tart a nép színe előtt. Több századokkal ezután népeink homályfedező történetére az attilai korról ismét világ derül, midőn újra egy fejedelmet találunk, ki történeti mondánkból elvegyülő idegen hagyományos nyomoknál fogva, egészen már a középkornak, melynek teljes figyelmét magára fordítá, színezetében állítatik elő; és ő szerint Attilát már az akkori fejedelmekhez képest, számos, mondhatnók udvari papság, jósök, pythoici, haruspices, vates, veszik körül (bud. chr. 25: multis pythoicis lateri eius adhaerentibus. Tur. 1. 15: universos aruspices et divinatores, quos . . . secum deferent, és Jornand. 37), kiktől minden fontosabb vállalat előtt jóslatot kér, állatbéléket nést, de ő már sem nem jós, sem nem áldozár. — Ősőbb s eredetibb jellegot viselőnek ismét történeti mondánkból az új honba visszavezérlő fejedelmek Álmos és Árpád. nem csak mint ősz mythosi hősök jönnek elő, természetfeletti eredet és csodás tetteik által; de némi fensőbb vallási ihletettség színezetével állítvák elő, a mint még a keresztény krónikási kitételek is mutatják. Álmos nekik almus id est sanctus, pius, benevolus, sapiens st. (Anon. 3), és: donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus tamen potentior fuit et sapientior omnibus st. (Anon. 4). hasonlóan Árpád is: Arpad cuius adiutor erat dominus (Anon. 39). azért őket imádkoznak a népért: Arpad fuis lacrymis dominum orans, suos confortans milites. (u. o.): és mint áldozárok mutatják fel istennek népük színe előtt az áldozatot: Arpad de aqua Danubii cornu implens, et ante omnes hungaros super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit (chr. bud. 38); Almus et sui castrum Hung subintrantes, diis immortalibus magnas victimas fecerunt (Anon. 13, hasonl. 22, 44 st l. XVII); sőt maga Álmos is mintegy megváltó áldozattá lesz (l. XI és XVII). látni ezekben, hogy ha talán nem is mindenkor maga a fejedelem áldozik, s ez csak nevezetesebb alkalmakkor, mint a hon átvételénél st. történik, úgy még is a fejedelmeknek a valláshoz szoros viszony tulajdonították, mint a minőt a fentebbi attilai adatok mutatnak; mind a mellett azonban ezen fejedelmek áldozárság mellett, sőt éppen annál fogva is lehetett még a látott sokoldalú főpapi, bírói hivataloknak is helye és saját köre.

Az élénk nyomok még további *papi osztályok, kasztok*, talán *papcsaládok* s kétségtelenül *hierarchicus papi fokozatok* felvételére utalhatnak. A garaboncsárólí hagyomány egyenestül egy ily szoros papi testületi szerkezetre mutat. társas iszlámjáról és körülményeiről emlékek csak erre magyarázhatók volnának: s a helyi hason bonzok st. szerzetekkel azonos intézményként lennének tekintendők. Az *András és Béla alatti pogány forradalmakról* szóló krónikai adatok: a magusok, pythoicok.

arspices st. papi nevek alatt, különemű, összetartó paptestületi egész seregekről szólának; és a táltosi, magusi magyarázatok: tana, dana, tanács, tan st. értelmei, nem kevésbé collegiális életet, intézményeket, iskolákat feltételeznek. Főpapi elnevezéseink különféle papbírói minőséget, és kitünőleg a rabonbáni, gyulai és horkázi szerkezet, teljes kiképzett hierarchicus fokozatot állít elő; sőt az utóbbi, majd nem theokratiai papkormányt. míg a mennyire a Gyula név, az erdélyi vezéri családi névként mutatkozik, hinni engedti, hogy ily papi s főpapi kormányzói hivatalok egyes *családok örökösödési jogaként* fentartatnak, — mint például a székely krónikában is a rabonbánság így tűnik fel, mely szerint a fő rabonbánság Zandahámon, Uopoletten st. át a mai Sándor családban állandóan fen lett volna, s hasonlóan talán a többi kisebb s nagyobb rabonbáni s horkázi hivatalok, mint az egyes székely nemek s ágakbani örökösödéssel fenlevő hivatalok volnának veendő, — s e szerint nyilván egyenesen *papi családok* forogának fen, talán némi *kaszt*, *várnai* minőséggel; s kérdeni lehet, vajjon talán még amaz *Zer*, *Mágócs*, *Deák* st. (l. f.) családnevekben is *viszhangzanak*? — Más felül ismét e felvétel ellen küzdene nemzetünk nomád, vándor, barang s kitanúleg hadkalandor, hadviselő állapota; mely, mint tudjuk, ily intézményeket aligha ápolhat, keletkezésüknek és kifejlődésüknek nem igen ad alkalmat; egyébként ezzel csak további kérdések merülnek fel homályos őskorunkra nézve, vajjon a nemzet állapota mindenha nomád, barang volt-e? s nem létezhettek-e már ezen intézményei egy régebbi őskorban, melyből már csak amaz állapotba, melyben mi tudjuk nemzetünket, csupán áthangzottak, s meglehet, hogy a mai honbai költőzészok már mindezen hivatalok nagyobbára kimultak volt, vagy mellékesen, mint bíróiak, mások aljasultan a bűvösi képzzettel tartattak fen, és hogy mi csak ily másod emlék nyomán bírjuk már mindezen homályos s határozatlan emlékeinket; ha bár másrészt áll az is, hogy, ha mind a kettőről, t. i. a nomád állapotról s ily kaszt szerkezetről a fogalmak azok szélsőségig menő következményeikig ki nem terjesztetnek, úgy azok egymással könnyen megegyeztetetők is lesznek.

Emlékeink a papok mellett fentarták még *jós*- és *papnő*ink nyomát is. Itt utalva általában már az előbbi cikkben tárgyaltakra, — hol bőven kimutatvák már és taglalvák a nyomok a fensőbb női lények és papnői képviselők közt elvegyülő fogalomzavar-szülte képzetekről, miként mindazokban már egyiránt papnőink emléke is tükröződik — csupán a papnőinkről fenmaradt történeti adatról akarok emlékezni. Az András és Béla alatti pogány forradalomról tudósítás említi őket is a magi és arspices mellett: *pythonissae*, tehát: *jós*nő névvel; s bár az adat a továbbiban őket is csak a bűbáj s varázsolás (*per quorum incantationes*) gyakorlóiként állítja elő; még is e megett is épen úgy kereshetünk magasb papnői személyzet s működésről emléket, valaminthogy ilyet az egyszerű magi, arspices, pythonici a helyt papneveink megett, támogatva más emlékeink által, felfedeztünk. ezen általános vagy lealacsonyító kifejezéseket, mint már többször figyelmeztettem, akár az azon időbeni már elaljasodott pogány hitbeli állapot, akár a feljegyzett hagyományban az ő hit feledése, akár krónikai leíróink keresztyén hitbuzgalma szülheté. Látni mind ezt a további tudósításból, miként ezen pogány papnők még *dea* - *isten*-*nők*nek is nevezék; de *multis autem deabus suis* — t. i. a Vata János által maga körül gyűjtött pythonissák közül — *una nomine Rasdi capta fuit a christianissimo rege Bela, et tamdiu in carcere fuit reclusa, donec comederet pedes proprios ibidemque moreretur*; itt egy fő papnőről emlék is fen volna még tehát. hogy amaz *Varasoló* a hivatalneve, azaz *Varázslónő* a sajátlagi rontott Rasdi helyet, már tudjuk (IV, XIII), hasonlóan a szó s név nevezetes jelentéseit, minél fogva az a kuruzslási s varázsolási mai közönséges értelmén túl magasabb jelentéssel áll, s mellette a *dea* - *isten*nő kétségtelenül tanúsítja, hogy a helyen nem állnak

értelmű kuruzsnőről van szó, de az istenséget képviselő, vagy istennői tekintélyben álló, vagy magoknak ilyet tulajdonító *pythonissa* – *jósnőről*.

Felesleg végre talán mondani is, hogy mindezen rövid történeti adatok, zavart hagyományaink, vagy csupán homályos hivatal- s névemlékeink, mint a papnői, úgy a többi papi hivatalok körét, állapotát, szerkezetét, foglalkozását előttünk nagyobb részt még homályban hagyják. — Mily befolyásuk lehetett a nemzeti életre, a családira; mennyire vettek részt nem csak az élet különféle ünnepélyes jeleneiben: mint a házasság, születés, eskü, nyilvetés (sorshuzás), bíróság, kárbozati s átok-mondásban, a csatákban, temetésekénél? — de a nyilvános isteni tiszteletben is: miben állottak áldozati, imai, ájtatossági, jóslati, bűvészi szertartásaik, talán ünnepélyes ruháik vagy különböztető jeleik, szent eszközeik, jogaik, előnyeik? azonkívül, mit már a fentebbiekben ide nézőt emlékeinkből kinyomozhattunk, s belőlük okszerűn véleményezni birtunk, s mit még a jövő cikkeken az istentisztelet körül elmondandunk, alig lesz mi egyéb határozottabb, adatok hiányában felhozható.

VI. SZ. HELYEK. OLTÁROK. BÁLVÁNYOK. JELVEK.

istiszteleti helyek. fák, falvak, ligetek, sz. és királyerdők, hegyek ormai: Áldomás feje, Tűz-halom, Őr- és Sírhalom, Kádár halma, Óthalom, Fergóhalom st. Bonaóvár, Feltás, Pogány-Bálványos- és Tündérvárak. Koveháza. Vár, egyház, csarnok, udvar, terem. — Oltárok, oltárkő, menedékhő. — Bálvány, báva, balita, helynevek, emlékek. bálványkő, bábakő. — Jelvek: kard, nyíl, zászló, bárd, buzogány. Jelvek használat. számok.

r mily szűken folynak a következőkben tárgyalandókra nézve adataink, még is véleményezéseknek nyitnak tért. meg kell választani az időt, körülményeket és nyakat. Az őskorban, a kevésbé megállapodott polgárius létben, csak alkalmilag asztott helyeken ment végbe a köz isteni tisztelet; a természettiszteletnél fogva, inkább az erre alkalmas helyeken. Népekről, mint a hinduk, kiknél ma egyszerű odok emelkednek, s a szikla barlangok óriási templomcsarnokokká alakítvák, ori emlékeik tudják még, hogy eredetben csupán a Ganges forrásainál s a tavak tjaian, a szikla barlangokban tarták isteni tiszteletüket (Benfey ind. i. h. 17. 186). régibb vallási törvénykönyvük a menu sem tud még templomokról, s a vallási rtartások gyakorlatát, a magány- vagy köz-ajtatossághoz képest, otthonra vagy a badbani gyülekezeti téereikre szabja. régi énekeik szerint a nagy lóáldozatok tágas eken tartattak, s az ezt követő áldomásra az összegyűlt nép számára legfeljebb rok üttettek (Nork myth. 6. 62). A skytháknál (Herod. 4. 62) szabadban állott alyakból készült alkotmány, melyre az istenség kard-jelképe tüzetett. hasonlóan az oknál, Ammian. Marcellin. (31. 2) szerint: *neo templum apud eos visitur, aut abrum, ne tugurium quidem culmo tectum cerni usquam potest, sed gladius barbarico humi figitur nudus.* a hongnu fejedelem Tanju (Deguignes 2. 36) szabadban végzi zatát nepe színe előtt; mindennap kimén sátorából, mely Inchan hegyén állott, hogy gel a napot, estve a holdat imádja.

Istentiszteleti helyek. Hogy őskorunkban hasonlóan végeztetett az isteni tisztelet alkalmilag választott bizonyos helyeken, nemzetünk köllöző, vándor, barang élete gya-atja; hogy az ily helyek az ős természetvallási tisztelethez alkalmazva választattak, rmészetelem tisztelet feltételezi; mint ezt emlékeink is tudják még. László törvénye (r. 1. 22) tiltja még a források, vizek, fák s kövek melletti pogány áldozatokat: *cunqve ritu gentiliu iuxta puteos sacrificaverit, vel ad arbores et ad fontes, lapides oblationes obtulerit.* az adat értelmét és érvényességét az illető helyeken

(VII) már igazolva láttuk. a vitziszteletnél (VII) s a vízszellemekről (IV) hagyományos regékben a *vizek, források, folyók, tavak partjain* tartott vallási tisztelet s áldozatok nyomai tüntek fel. — Hasonlón láttunk *tisztelt fákat*, mint különösen a dió, a szőlő, a kazar jazad-fa st. melyek kétségtelenül az alattok, hűvös árnyokban tartott isteni tiszteletnél fogva, maguk a vallási áhitat tárgyaivá, az istenség székévé, sőt képvé lőnek. nevezetesen jött elő még így a körte-fa, mely alatt II. András okirata (I. VII), bizonyos időben gyülekezeteiket tud: *arbor piri ubi fit congregatio puerorum*¹⁾. Kresznerics (szót. I. 149) a számos *fa* szóval alakított helynevekről mondja: *fa, contractum ex falva, hoc certe sensu sumitur in subiunctis vocibus, nisi malis denotare fanum.* akarja-e mondani az utóbbi véleményben, hogy ezen nevekben péld. *Asszony-fa* st. a *fa* a latin *fanumból* eredne? — mi helytelen — vagy inkább, hogy a magyar *fa* és ebből a megkülönböztetésül pleonasmussal alakult *falva, annyit teszme sajátos, mint fanum?* a *falva* ugyan a *fal* — *murus*-tól jőne; de mennyire valószínű, hogy eredetileg a *fal* fából volt; az első lak és templom az árnyékos terebély *fa* körül, természetesen *fa* s fonott galyakból alakult; s csak később kapta, az általánosb köfszak divatozásával a *fal* mai sajátlagi ily értelmét. A *fa* szóval előjövő helyneveink ma nagyobbára a szentek neveivel összetevék, mi a véleményt erősíthetné, hogy a pogány szent *fa* helyébe, a szent kápolnája épült. Különösebb nevek még e mellett *Holos fa* f. Baranyáb. *Három fa* f. Somogyb. *Him fa* f. Vasb. *Asszony fa* több helynév. *Bes fa* f. Vasb. *Iba fa* f. Baranyáb. *Sal fa, Tima fa* Vasb. st. — De bizonyára nem csupán így egyes források és fák voltak a kiválasztott helyek, de különösen már — mint minden népeknél dívott vallási szokásokból látjuk — kellemes *berkek* és *ligetek* hűs, homályos, titkos árnya, körülök csörgedező forrásokkal, lehettek a kedvelt helyek, melyek a természet emberét vallása ily helyekeni gyakorlatára vonzották. itt képzeltethető istenség lakát, hol az az erdő homályában honol, a lengedező szellő fuvalmában (I. lóg VII) nyilatkozik. itt nyújtá neki a megpihenő vadász a leölött vadat, s a nyájör szja zsengejét áldozatul; s méltán, azon időben, mond Grimm, midőn az építészet e népek között még csak a durva kezdet fokán állott, sokkal méltóbban képzeltehetett az istenség a szabad ég alatt, terebélyes sudar fák árnyéka körében honolva, mintsem a tehetetlen s ügyetlen kezek alkotta alacsony kő- vagy fa-hajlékok közepett. jól fejezi ki Tacitus az ő germán e nézetet (9): *nec cohibere parietibus deos, neque in ullam humani oris speciem adsimulare ex magnitudine coelestium arbitrantur, lucos ac nemora consecrant, deorumque nominibus adpellant secretum illud, quod sola reverentia vident; ezen képzet magasztos bizonyítványakint állanak előttünk még az ógermán — ma ferdén gótnak nevezett — építészet remekei, magasra feltörekvő ágas, erdőket s fákat utánzó falazattal.*

Emlékeinkre nézve ily fényes tanúságokkal nem birunk; ős vallásunkból keletkezett művészetünk sarjait ki nem mutathatjuk, mert művészetünk — nincs. őskorunknak nem volt tacitusi remekírója; homályos emlékeink töredékein át lüvel csupán egyegy földérítő sugár keresztül, melyet a sötétben világul felfogok . . Grimm (64) véli, hogy a német pogány vallási tiszteletnek szánt erdők nyoma keresendő még a gyakori szent erdők elnevezésében, mint ezek az okiratokban is előjönnek: *sacra silva, heiligen forst, heiligvorst, hillige holt, praedium in sacro nemore situm*; hasonlóan

1) I. az auxerreai nevezetes körtefa pogány tiszteletéről adatokat Bolland acta saec. 31 jul. viii a. Germani 208: erat arbor pirus in urbe media, amoenitate gratissima: ad cuius ramusculos ferarum . . . capta dependebant, ezeket a még félkeresztényen Germanus, a város kormányzója aggatja rá; a város püspöke Amator megint: „desine quae haec jocularia, quae christianis offensa, paganis vero imitanda sunt exercere. hoc opus idololatriae culturae est.“ még kimerítőbben írja le Herricus (876 körül) költeménye, mikép függnek le róla a ezarvasok és vadkanok fejei, s a népnek mily gyönyöre telik ezekben. az állatok ezen coeniván, coenivae, ocellae :fákra függésziése már pogány áldozati szokás volt, I. alább.

mint a királyi erdőkben (königliche bewalden) a középkorban, melyek közönségesen, mint pogány szent helyek a fejedelmektől lefoglaltattak, a pogány vallásgyakorlat megátalására; de még mint ilyenek a régi vallási szokásnál és tekintélynél fogva különös menedékhelyi joggal bírtak, tiszteletben állottak, közönségesen ott emelkedtek helyükön keresztényen egyházak, zárdák. mi már figyelmet az okiratainkban gyakori kitételekre: *foresta sanctorum regum* (cod. dipl. 5. 1. 157), *silva regalis* (u. o. 6. 1. 45), *silva regis* (u. o. 5. 1. 45), *silvam nostram királyerdeje vocatam*. nevezetesen jön elő még a bakonybéli apátságot alapító sz. Istváni okiratban (1036 cod. dip. 1. 327): *in illo loco, qui Bétel dicitur, in sylva bocon, quia divino cultui videbatur mancipari valde idoneus . . . s. Mauritii monasterium incepti construere. . . sunt praeterea quatuor apices viciniores ad monasterium, qui vulgariter sic vocantur: Hegyes-Kuw, Kertes-Kuw, Fejér-Kuw, Odbas-Kuw, in his a quocunq[ue] homine fuerint ferae interfec-ae, dimidiam partem illarum ministri abbatis accipiant cum cutibus earumdem.* — a hely igen emlékeztet hasonló kül pogányemlék nyomokra, miszerint a szent liget örében nem szabad a vadakat megölni, ha nem ha az istenség áldozataul; s a leölt, eláldozott vadak teteme egyes részei, feje, bőre felfüggeszettek a szent berek fáira: *arborae suspenduntur in lucum . . . is enim lucus tam sacer est gentibus, ut singulae robres eius ex morte vel tabo immolatorum divinae credantur, mond bremai Adam még az Upsala melletti svéd szent berekről. idővel, valamint ezen szent erdők királyi erdökké lesznek, elvonva a pogány közhasználattól, s körükben kápolnák, zárdák épül-ek, úgy a batárakban elejtett vad egy része az egyházat illeti. nevezetesen áll a fen-ebbi helyen a négy szikla által kijelölt kör erre nézve; a nyom igen nagy gyanút erjeszt, hogy ezek között állhatott a szenthely, a szent erdő, melyek között azután a olyan a zárda épült; lejjebb még a kövekről további nyomok a véleményt erősítendik. ok helyütt fenlesznek még ily erdökről, ligetekről különös regék. Félegyházától ladna felé (ma bucsujáró hely) van egy erdő, hol egykor a tündérek lakása lett volna, m is még az elátkozottak kísértetes alakjai láthatók ott, az erdőben olykor fehér-igyókat lehet látni, s utánok pénzt találhatni, mert csak ott fekszenek le, hol a föld lett pénz van s magokhoz szívják st. (l. az adalékokban). itt a tündérlak egyiránt a olyan tisztelt tündérekre, vagy az ott lakott jó papnőkre utalhat; mikép így mindig lvegyülve jönnek elő hason mondák a féek s druidák emlékével elvegyülő berkekről, ogány oltárkövekről az úgy nevezett dolmen-ekről a kelta-gall regékben (l. Schreiber sen 23); és a kigyó is ismét itt az istentisztelet körében jó állapot lehetne. hasonló lndéri st. mythosi képletekkel merülnek fel még körülményesben más régi várakról, embhelyek és sziklákról regék, melyek már így hasonlóan pogány vallási tisztelet elyeiül jelenkeznek; s melyek mellett ott állhatott még a később kiirtott s feledett rdő, miként a hegyek és sziklák mellett, melyek még szinte hasonló istentiszteleti elyekül lesznek veendő.*

Kiválólag ugyan is ezen utóbbiakon a hegyek magasságain s ormozatain helyt glak áldozatokra látszanak mutatni emlékeink. Anonym (16) tudósítása szerint: *Turzol . . . cacumen ascendit, et montem illum a die illo usque nunc montem Turzol ominaverunt. tunc hi tres domini (t. i. Ound, Ketel és Turzol) super verticem eiusdem montis . . . in eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas occurrunt;* nem kételkedem, hogy többi így különösen felemlített hadjárat s győzelmi yghelyeiken is, melyeket bizonyos hegyek magasságán választanak, hasonló áldozatok glaknak helyt, mint (u. o. 15) *Saturholm* — Sátorhalmánál, hol: *parvus flavius sanans a Saturholm* descendit in Bodrog, megpihenve a folyó feletti halmon sátort lve áldozhattak; vagy *Pannonhalmán*, hol a szent forrásnál táborozva Árpád a hegy etejéről széttekintvén, Pannonia gyönyörűsége feletti örömben, bizonyára áldozat és idomás tartással vigad (u. o. 50): *dux Arpad et sui milites, sic eundo, iuxta montem*

sancti Martini castra metati sunt, et de fonte Sabariae, tam ipsi, quam eorum animalia biberunt, et montem ascendentes, et visa pulchritudine terrae Pannoniae, *suis lacti facti sunt*. (az utóbbi kifejezés többször így az *áldomás* mellett használva a névtelen jegyzőnél, igen megfelelőleg az áldomási vendégeskedés és lakomázásnak, mely a pogány áldozatokat közönségesen követé); a tény emléke sokáig fenforog még e kúthoz ragadva, mely, mint láttuk (VII), még szinte *fons sacer* és *caput Pannoniae*-nak nevezetik. Mindezen hegyek mellett így a *folyót*, a *szent forrást* látjuk, minő amaz szent erdők közelében is, vagy azokon keresztül csörgedezett ¹⁾; s kétségtelenül magát a halmot s hegytetőt is fák köríték, vagy az ormozaton egyszerű kövek és sziklák állottak, melyek mintegy alkalmas áldozati oltárul szolgáltak. Nekem ilyenekül tetszenek még a különös egykét *hegyoromról* és rajtok levő *nagy kövekről* tudósítások; mint Rogernál (carm. mis. 40) a tatár menedékhelyről: erat . . . infra silvam mons *mirabilis et excelsus, in cuius summitate lapis et petra fundabatur terribilis*, magna eo hominum et mulierum confugerat multitudo. hasonlóan a szepesi *Menedékhely*, *Lapis refugii* (Vagner analect. Scep. 1. 393), három oldalról a Béla s Konráda folyóktól körülvéve, zárdahely s a tatárok elől menekedők helye. Úgy látszik, hogy a néphagyományban és regében ily régi szent s áldozati helyek, különösen ily *menedékhelyek* tekintettek már, vagy hogy sajátlag ezen rejtett szikla üregeik miatt választottak különösen istentiszteleti helyekül, hol a véres áldozatok véghez mentek; a hit szentségei, jelvei rejtve, őrizve valának. Karvaly romvára melletti pécsújfalvai sziklás bércezen álló régi romfalról beszéli a rege (Tompá 96), hogy az egykor *őseink áldozó helye* lévén, a bűerővel bir, hogy annak ki fegyvert viselve, vagy véres bosszút forralva közeledik feléje hozzáférhetetlen, és a tatárfutáskor e hittal ide menekülő ezerek életét megőríték a bérc. valószínűleg ilyen lesz Rogernál a csodás *mirabilis* hegy is, melyen a *petra terribilis*; és a szepesi menedékhely: *Lapis refugii*. Hontban a jenői hegységben Diójenő és Peröcsény között, a bércezen erdő egy nyílásán, körülbelül hét, tisztafehér, toronyalakú kőszál emelkedik, mintegy félkört képezve; a nép e kősziklákat *oltárköveknek* nevezi, s rólok általában a körülakó műveltebbek is azt vélik, hogy ott pogány őseink áldoztak; a félkör közepén van egy mesterséggel vésett kerek verem, melybe a sejtelem szerint, az áldozati barmok használatlan részei vettek; szomszédságában állnak a *Pogányvár* és *Kamorvár* nevű rom várhegyek (l. az adalékokb.). Csik-székben (Benkő K. Csik-gyergyó és Kászon leir. 19) *Áldomás feje* és *Bálványos* (l. al.) nevezetű hegyek, kétségtelenül ily helyekre utalnak. hasonlóan a Kezdi-Vásárhely melletti *Tűzhalom* nevű domb, melyen, régi szokás szerint, minden arra menő székely még megpihen. Talán ilyeneket lehetne még keresni az okiratainkban már csupán határjelek-ként említett különös *halmokban* is, és *kövekben*: *monticulus in quo est lapis magnus positus* (cod. dip. 6. 1. 247), *lapis rotundus coopertus terra* (u. o. 3. 1. 67) s miután már csak ily határjelekül felemlítve birjuk bennök pogánysírjaink (*sepulchra paganorum, pagan ser*) és bálványaink (l. al.) nyomát is. Valjon még a későbbi korból is ismeretes *omull regli* bírósági vagy *ör-halmok*, melyeken az országban törvénytartó királyok, nádorok s országbírák sátorukat felütve törvénykezési gyülekezeteiket tarták (l. Peröcsényi Nagy L. 819 tudgy. 2. 104), nem maradtak-e fel még a régebbi pogánykorból ily emlékezettel és használattal; midőn tudjuk, hogy ily gyülekezetek, törvénykezések azonos pogány vallási gyakorlattal függöltek össze, s különösen a papbíró-ságnál fogva is, így kellett helyet foglalniok. az ily helyekül véleményezett (felj. id. hely.) nehány halom neve már is nevezetesen jelenkezik, mint a *Batai halom*, *Szás*

1) Mone (symb. 5. 1. 127) szinte akarja tudni, hogy a magyarok istentiszteleti helye a folyók mentében, Duna szigetlein, a hét víz (?) partjain és hét várhegy magasságán volt. az utóbbi az erdélyi terra septem silvarum vagy castrorum lehet. de ezek ma már bizonyossággal ki nem jelölhetők.

halom, Csörsz-, Raad-, Kádár-, Leel-halma st. *Eurhalom* (Nyiregyháza mellett l. Vahot magy. képekb. 2. 123). a régi vezéri nevek mellett kitünőleg a *Kádár* név utalna ismét a pappbíróági hivatalnál fogva, ily vallási bíróságok és gyülekezeteknek e halmokon tartásáról véleményre; míg a *Batai halom* és *Száz halom*, nyilván a nevezetes húnhalomokkal (XII és XVIII) azonosul, hol a *halottak sírjai, halmjai* felett tartathattak volna vallási áldozati gyülekezetek.

Mert kétségtelenül már ily különös vallási szent helyekül vehetők, mint az egyesekre nézve halottaik sírjai, úgy az egész nemzetre nézve a nagyobbyszerű *sírhalomok*, melyek kitünőleg a csatában elesett hadak, a hősök, vezérek és fejedelmek felett emelkedtek. az egész őskorban így látjuk a halotti tiszteletet, mint vallási szertartást gyakorolva; s akár hogy már olykor talán a halottak szenthelyek körébe temeltetnek el, folyamok mentében, fák alá s halmokba, vagy hogy az elhunyt sírján emeltetik a domb, körülé fák ültetettek, reá kövek állíttatnak, s felettök mén végbe az áldozat a halottakért, elvegyülve az elhunyt hősök tiszteletével az isteni tisztelet, — ezen sírdombok lesznek a különös vallási gyülekezetek helyévé. — A nomád barang nép mire felkerekedik állapotása helyéről, felszedi ősei csontjait, egy pár bálványa szentélyével, s tovább viszi magával. mire azonban a nemzet tartósan letelepedik, tisztelet köti a földhöz, melybe őseit temeti, a helyet igyekszik kijelölni, halmot emel fölébe, követ állít rá; kerítéssel fogja be az erre választott kitünő fekvésű helyeket, bájos ligetek árnyában csörgedező folyamok mellett jelet ki a sírnak helyt; a síron a kő áldozati dítárrá lesz, vagy kőbálvány alakká emelkedik; a bekerített tér ezentúl a szent hely, a sír kövein mén az áldozat végbe, a fákról vagy a kerítés karóiról függnek le a feláldozott állatok csontjai, bőre, a hős sírja körül leölt szolgái, lovai kitömött bőre állíttatik fel (l. XVIII); az emberi alakká idomult kő a síron bálványnyá, a félisteni hős tisztelt képévé lesz. Ezen fokon találhatja már sok helyt az új hit a pogány népet, s az egyszerű sírkő elpusztul, vagy feledve vesztgegel magával a feledésbe jött halommal együtt; a szent fa levágatik, a liget kiirtatik, vagy csak mind ennek helyébe: a fából s kővekből épül az új egyház; még csak néhány híve az óvallásnak, s megszokásból zárandokol a helyhez, végezve a víznél, valamennyi szent tárgya emlékezetét túl élő elemisztelete gyakorlatát; az egykori szent fának és a sírkőnek csodás erőt tulajdonítva, azt áldozatával tiszteli, míg a törvény ettől is eltiltja: quicumque ritu gentilium iuxta puteos sacrificaverit, ad arbores, fontes, lapides st. reatum suum bove luat. a szent erdő királyi erdővé, a pogány áldozati jog új egyházi jogcimmé lesz, a fákról és kerítésekről lelógó állatokról emlék és szokás babonába tér; juhászaink aklai körül a karókra még kitűzvék a ló- és szamárfők, melyek által ő mai babonás hite szerint, megvédeni véli nyáját a farkasok ragadozásától; a mező csöszve a legelőtől elkerített rét felhántt töltésére feltűz egy pár ló-csont főt, mert, mint nekem mondja, így a világért sem fogna a ló azon keresztül a tilosba menni. a monda pedig beszéli még (IV), hogy a boszorkány kerítésen karóba tűzvék az általa megölt emberek fejei, béleikből maga a kerítés vagy fonal készül. És a boszorkány rege még nevezetesen legtovább tartja fel emlékében az egyes pogány istentiszteleti helyeket, a boszorkányok összejöveteit még a régi *Kelenföldi*, mai sz. *Gellérthegy*, áldozat helyén, a *tokaji* v. *tarcali* Turzoli áldomás hegyén, a *Kopasztetőn*, Szegednél az *Őthalmon*, a *Forghóhalmon* st. említve.

De mint ez valószínű s mondhatnók kétségtelen rajza az őskori vándor népeknél szent helyeknek, úgy az állapot idővel, hosszabb letelepedés által ős alakjából önként kivethetik; lehet, hogy már régibb székeinkben, hol őseink állandóbban időztek, ős művészetük fókán a sírok feletti kőhalomok ravatalokká és házakká, a szent hely körüli kerítés fallá emelkedett. legalább, hogy ez hazánkban megtelepedésükkel így történt kétségtelen, ha bár határozott adatok hijával vagyunk is. Létezhetek ugyan ekkor is és ezután is még sokáig az itt ott épült templomok mellett szabad sz. helyek, hegyek, erdők, vizek

melletti áldozatok, s ezek gyakorlata az új hit felvétele után is tovább maradhatott fel a pogány maradványban, mint az átalakult vagy lerombolt templomokbani istentisztelet. De a mint a lakás a sátorokból fa- s kőhajlékokba tért, úgy nem soká késbetett az ilyeneknek vallási célokra való alkalmazása. Az attilai hún korbóli fényes lakokról tudósítások feltételezik, hogy ily szent helyeik is voltak. Árpád betérve (Anon. 42) a hún királyi lakba — *civitas, palacia* Athile regis — ott tartja vezéreivel győzelmi áldozatait és áldomásait. A tárnokvölgyi hún csatában elesett Keve vezér felett már nem csak, mint a krónika mondja (chr. bud. 16): *statua solemniss lapidea, csupa ravatal*, hanem mint az ott felemlített név: *Keveháza* még tudja, egyenesen ház, s bizonyára *szent ház* emelkedik. Gyanítható, hogy a hely felett is, hol Árpád eltemetetik (Anon. 52): *honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis (forrásad?) caput fluminis), qui descendit per alvum lapideum in civitatem Athile regis, már a pogány időben ily ház és templom állhatott, s Anonym szavai: ubi etiam post conversionem hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur alba st. csak annak keresztény egyházzá átalakításáról emlékezhetnek. Diplomatariumi nyomaink is, melyek mint mondták igen gyakran tudnak a határhelyek st. felemlítgetésénél régi pogány sírokról, hátrányok és sz. fákrol, ily alkalommal emlékeznek még régi *templomhelyekről is*, mint már 1224-ben: *ubi antiquitus fuit ecclesia* (cod. dip. 3. 1. 467).*

Kétségtelenül azonban ilyen vallási tisztelet helyeül áll a székely rabonbánok *Bondavára*, mely a N. Küküllő folyam jobb partján, egy magas, kerek sziklahegyen épült volt, hol a székely krónika szerint (276), a *rabonbáni sacrificium gentis* tartott. a vár a későbbi pogány mozgalmak között, miután még a székely áldozó pohárral az utolsó rabonbánok benne honolnak, s bizonyosan áldozatokat is tartanak, András és Béla alatt a rabonbánoktól elvétetik s lerontatik ¹⁾; mely időben, valamint már különösen a székelyeknél az egész pogány rabonbáni szerkezet, mint láttuk (XV), megváltoztattatik; úgy a többi pogány tiszteleti helyek is lerontathattak, s a maradványok megsemmisítettek. s úgy látszik mintha ez általánosan magyarországban is akkor az András és Béla alatt elnyomott pogányság idejében ily helyekkel történt volna; így említenék még azt krónikáink helyei (Tur. 2. 4. és bud 41): *illud Zabolch . . eciam castrum (tehát több is) temporibus Andreae, Belae, Leventae filiorum Zaar Ladizlai per commune consilium hungarorum est confractum*; bár Podhradsky (839 tudt. 1. 159), szerint ez azért történt volna, mivel királyi engedelem nélkül épült védvár volt. s tekintetekből gyanút gerjeszt az Anonymnál (16), már előbb pogány áldomási helyre magyarázhatónak kijelölt *Sátorhalma*, mert Ketelnek itt emelt régi vára szinte ez időben Endre által annak utóditól kicseréltetik; ámbar Anonymusnál szinte két ok is áll erre felhozva, mert, um. a királynak vadászatul alkalmas volt, másrészt orosz neje miatt, hogy a császár beütésére közelebb legyen honához. az első ok magában, a szent erdőkből lett királyi vadász erdőkre is utalhatna. Valjon ily nyomok kereshetők volna-e még az egy pár felületes vizsgálat által előhozott emlékekben is, mint a Bárány (827 minerva 145) által említett Borsodmegyébeni Tibold, Daróc és Kács helységek közt állítólagosan létezett *Árpád váráról*, melynek, um. maig még sáncai láthatók, s később Eurs birtokához tartozott volna, kitől a kácsi templom építetvén, az egyik falába berakott kőben ma is a felírás volna olvasható: „*Dux Eurs Deo suo anno 900.*“ s felírásnak, mint ily eredetinek felvételéről természetesen nem lehet szó, hanem igen is talán régiebb hagyományról, mely ott netán még Eurs által épített pogánytemplomnak keresztényné változtát később feljegyző. épen úgy, mint Erdélyben *Árpád áldozó helyén Deésnél*, a hagyomány nyomán később a *magyarok kápolnája* épül a latin

1) szék. pog. krónika 296: sic deterriti rabonbani rescissis omnibus actis poculum retinuit, nec amplius aros Bondavár sibi vendicare potuit. Sombory i. h. László alatt a tatárok által lerontottak.

birattal, csupán a lény emlékére. Nagy-kászon Csikban, Feltiz falu határában Kővári (rég. 244) szerint „*kápolna áll, miről az a hagyomány, mikép őseink itt Ázétából hozott vallásuk szerint még áldoztak volna.* ma sz. Katalinnak van szentelve.“ a Feltiz név feltiz volna talán s kitünőleg tűztiszteleti helyre mutatna, mint a Kezdi-részhely melletti Tűzhalom (l. f.). Sombory (i. h.) szerint is sz. István az erdélyi pogány gyulai és rabonbáni forradalmakat elnyomva a csik-somlyói áldozathelyen halvator tiszteletére — a maig híres bucsujáró helyeni — kapolnát emelteti, melyet a nép *Sikátornak* nevezett.

Erdőben igénylik az eziránti figyelmet még a nevezetes várnevek, mint *Pogányvár*, *Bálványosvár*, *Tündérvár*. Nevezetesen így jó már elő Hontban a jeni hegységben fennlévő hagyományos pogány Oltárkő áldozó hely melletti romok egyike a *Pogányvár* névvel. hasonlóan Erdélyben Mezőbánd mellett, egy már minden nyom nélküli várhely neve *Pogányvár*, és egy második Szilágy-Somló mellett is (Kővári ég. 175, 178); mind a kettőt még élénk rege környezi; az elsőnek üregei még minden ilenc évben megnyílnának, belőlök tündérek járnak a kútra vízért, meddig a szerencsés a föld alatti kincscsel megrakodhatik. miben igen találólag állna ismét a vonás: az *elsüllyedt átkos* s egykori szent s boldog helyről, valamint a tündérekről tudat is, sajátlag ulán a pogány tiszteleti hely papjósnoíval elvegyülhet. a másíkról a rege megint az skori épületek s különösen templomokról nevezetes vonást beszéli, hogy a mit nappal pttenek, azt éjjel az angyalok lerontják; de már magában az, hogy a várhelyek még omjaikban sem állanak, s csak hogy a hagyomány jeleli még őket, mutatja, hogy azok mit ily pogány tiszteleti botrányos emlékü helyek teljesen szétulattak. — Azonos rtelemmel vélném veendőknek a *Bálványos* nevű várakat, melyeket Apor már Timonak felemlít (imago hung. adit. 4. 11), ily nevű három vár létezett volna Erdélyben i. Szolnokban, Kezdi- és Csikszékben, az utóbbi a *Szépvis* nevű folyam mellett; s az lőbbi sz. Anna tavánál, hol maig szinte egy nevezetes bucsuhely létezik. történetük zszefügg már különösen az erdélyi tatár (kétségtelenül pogány kún és besenyő) rohamásokkal, s a nemzeti székely pogány mozgalmakkal. rólok még krónikai regék

feljegyzések is fenvoltak, a bennök talált pogány ábrákról, az ott lett elsüllyedt, átkos, kővé vált kincsekről, mint az, i. h. a kőkutya alakjáról is említtetik még, mely szeszörve arany tömeget adott. — A székely krónikában (286) szinte a besenyő rohamások nyomán említtetik, hogy, a mennyire az értelmet kivethetni, az ellenol arús bálványos-vári székely pártosok, a besenyőköni győzelem után Béla korában anyakaztattak. egyébkint *bálvány* nevük még lejobb sajátlagi jelentésével is előkerül. — Az erdélyi számos *tündér-várakról* regéket, a mennyire azok építése a tündéreknek tulajdonítatik, vagy csak a tündérek által egykor lakottaknak mondatnak, már illető helyén előhoztam (IV, V); jelentésök ott több tekintetben felmerült, s itt csak figyelmeztetek, hogy ezeknél különösen már a nézet is, emlék s hagyomány fenforoghat: miszerint sajátlag a helyek egyiránt a tündérek tiszteletének szánya lehettek, valamint egy az e helyeken tündérekrol emlék a jóspapnőkre is mutatna, kik ily istentiszteleti helyeken tartózkodtak. Nevezetesen beszéli még a Biharbani Telegd melletti *Tündérvár* nevű romról a rege (Lugossytól gy. 319): hogy benne egy hatalmas tündér lakott, a rdtársógan minden héten vásár volt, s azért, hogy a tündér ezt megengedte, egy szűzleányt kellett neki adni; a tündér egy hétig mulatta magát vele, s akkor a vár alakából a mély vízbe lökte. ezen adót több évig szedte a körüllakó néptől, míg végre ma. egy tündéres örvel bíró leányt hoztak neki. ez kieszközölte a tündértől, hogy meg egyelmezzen neki, ha kakasszóig kilenc faluban, kilenc templomot, kilenc oltárral fog elöptetni. a feltételbe a tündér beleegyezett. s csakugyan 9 templomot már felépített nek 8 oltárral, de mire a kilencedikét építé, a kakas megszólalt, s az félbe maradt, mikép maig Dubricson a félig kész oltárt láthatni. A regében már a közönséges tündéri

áldozatróli vonás mellett, különösen áll, hogy az a vásártartásért, vásár alkalmával történik; mi talán a pogány istentiszteleti gyülekezetre mutatna, valamint hogy amaz bűvös építésről általános vonás is, itt a különös oltár- s templom-építés értelmével forog fen.

A felhozott adatokból felmerülő ezen épített szent helyek, mint látjuk, a *várakkal* vegyülnek el, s különválasztott saját *alkatuk s alakjokról* st. már épen mit sem tudunk. sőt kötes marad még *sajátlagi* eredeti *neviük* is, s az utóbbi *Báldányos-, Pogány-, Tündérvár* neveknél fogva, úgy látszik, hogy szinte már általában csak *óráknak* nevezettek volna. régi *vár* szavunk, mint az már a hún és avar emlékekből áthangzik, a felvételt megengedné, vele a vallási jelentésű, másvilági lakhelyre értelmezett: *patvár s pítvár* nevezetes szavakat is bírónk (XII). mai egyéb elnevezéseink felvétele még nagyobb nehézséggel küzd. a *templom* nyilván idegen, s az *egyház* egy felül a német idegen *haus* átvételére, valamint a névbeni keresztényen eszmére utalna; még is *ház* szavunk, a *haustóli* kölcsönzés ellenében, mint régi eredeti szavunk jelenkezik már, miután a hún hagyományos emlék nyomán jő elő már krónikáinkban, s épen egy ily szent hely, a Keve sírjáni kőépület nevétül: *Keve-háza* (chr. bud. 16), *Le-weoza* (Tur.), *Cuweoza* (Kéza, Horányi 42). *ubi statua solennis lapides erecta est, locumque illum et partes illas Keveháza vocaverunt.* miben lehet hogy *Keve* vezéri néven túl, egyenesen *kőház* forog fen, vagy hogy a később az idegenhez alakított ház mellett, egy eredetibb *áza v. oza* hún-magyar szó fen volna a krónikai variánsokban; mindenesetre azonban a krónikai hagyományos hely a *ház* szó régi, hún vagy legalább már magyar pogánykori divatozását tanúsítaná, s mint ilyen, hasonló s várhoz, lehetett egyszerűn a szent helyek neve is. De az *egyház* szóban is, *ámbr* igen jellemzőn kifejezve találjuk a keresztényen egységi eszmét: az una catholica ecclesiaról, s az *anyaszentegyházban*, az una sancta mater ecclesiaról, úgy még is feltűnő különös alakítást birunk benne, miután az sem az ecclesia, sem a német kirche, sem szláv chram (egyszerűn ház, azért templomnál katexochen vagy az összetétellel chram boži érve), vagy cirkew-neveknek fordítása vagy utánképzése, sem pedig nem kölcsönzött, hanem eredeti kifejezés; és a névvel alakított különös helynevek is sajátos régiségére, sőt pogány vallási *fa, halom, kő* st. szent helyekre utalnának, mint: *Egyház-fa* f. Posonb. *Halom egyháza*, pusztá Pestb. *Köves egyháza* f. Biharb. *Nyár egyháza* p. Pestb. *Sár egyháza* p. Csongrádb. *Szeg egyháza* p. Csanádb. *Kerek egyháza* p. Békes, Bihar, K. Kunság. és Pestb. *Fejér egyháza* 11 helyütt, mikép az Árpád sírja feletti *ecclesia alba* nevének is magyarul hangzania kellett. *Fél egyháza* több helyt, s a város neve, hol a fentebbi rege a sz. berket tudja. *Szer egyháza* p. Békesb. *Tövis egyháza* p. Aradb. *Vörös egyháza* hat helyütt és számos ekkép, valamint még több *Egyházas* névvel alakított helynév; nagyobb része már pusztá neve lévén, egyszerűn az egy *házi* (una domus) fogja jelenteni; de maga ez is utalhatna sokhelyt arra, hogy már e szent helyek is így magánosan állottak, s még inkább arra, hogy talán e puszták régi elpusztalt templomok helyeitől is vevék nevüket, melyek megint szinte már *ős* vallási szent helyen állhattak. A többi épületet, lakot kifejező szavak között is, mint: *lak, hajlék, csarnok, terem, udvar, pitvar* st. és az idegen származású: *palota, szoba, kastély* szavakban nem állapodhatok meg. a *csarnok* – atrium, porticus, theatrum (Moln. Alb. Kresza.) még a többi felett különösen jelenkezik, s a *csárdával* azonos gyököt mutat, mely a törökben is: *tsardak* (vorhaus) hasonló értelemmel megvan. s a theatrum régi jelentésével ez értelemnek megfelelő lehetne. a *pitvarra* már figyelmeztettem, s itt sajátlag az előbbi várra jönnének vissza; hasonlóan az *udvarnál* is, mely az *üd-vár* összetételben az *üd-lési*, megnyugvási helyet adná s így lakot is, s lehet, hogy sajátlag a kerített szenthely is volt katexochen; a székely rabonbáni *Bondavár* mellett már így állna *Udvarhely* (l. XV), mint a hely, mely a székely nép vallási s tanácskozási gyűlőhelye volt, s mint

en a *capitalis sedes* – *anya-főszékké vált.* egyébkint a szó mellett a szláv *dwor* még erősen jelenkezik. — a terem, mit lexicographjaink (Molnár, Pariz P. Kreszn.) hiszen elfeledtek, a bécsi codexben előjön így *tèrèm* – *aula, triclinium*, tehát szinte eredeti csarnok és udvar értelemmel. a *ter, tér* gyök tág értelmezést ad. s ismét *rem* helynévtől is előző Küküllő-vmegyei két falunál. különösen tűnik fel nekem a *metorium* (χοιμητήριον) media s infima latinításban *cimiterium* régi magyarítása *teremre* (szlávjainknál is *cinter*); Sztáray család jobbágiaihozi 1607 rendelkezésben (Kovácsócy árpádia 3. 202): hogyi minden heljeken . . . ahhol szükséges *csintemet* epiczenek. alább: *csintere*mben st. hol nyilván az eredeti *teremre* alakult az igen szó; s ha azt egy *szintere*m összeállítással találom vala, kétségtelenül eredetinek szem, mi igen jól fejezendette ki az értelmet. Máskép a temető elnevezésekben is, a találok ide vágó jelentést, minőt az őz vallásbani azonos istentiszteleti és temetői nyél fogva várni lehetne, a régi s nevezetes sír, halom, ravatal szavak csak tisztán az ibbi értelemmel bírnak (XVIII).

De már ezen általánosabb értelemmel használt vár, ház, csarnok, terem st. szavak tatják, hegy sajátlag ily épületeknek tisztán pogány istentiszteletrei kizárólagos alkalmazásáról annyira szó sem lehet, miután ily helyek nyilván erődített állomásokul, rakul, összejövet- és gyűlés-helyekül s termekül szolgáltak. A kül emlékekben is ez yvást azonos értelemmel jó elő. az épült templomok neve a németh. *hof* – *aula, klinium*, udvar, csarnok, *halla* (templum), gót. *hallussal*, ószász *seli* (aula), ónémet *spur* (delubrum), *pëtahus*, *betehus* – *bethaus* st. és általában váraknak neveztetnek templomok. a vita s. Agili (act. Ben. sec. 2. 317): *castrum* namque intra vasta mi septa, quae Vosagus dicitur, fuerat fanaticorum cultui olim dedicatum, sed tunc solum usque dirutum st. (Grimm 75): *Castrum* tuitiense . . . *ubi habitavit pecum et cultus daemonum*, ibi iustitia regnet et memoria sanctorum. így nálunk a lombáni arx Bondavár s többi előhozottak, mint kétségtelen ily áldozati helyek, melyek ionlón leromboltataak. A szláv *kontina* templomok a *kon, konceni* – végzéstől (f. XV), hol tanácskozásaitak s isteni tiszteletüket egyiránt tarták. Az obotriták stináiról beszéli az Anonym. vit. s. Otton. (Thunmann gottesdienstl. alterthüm. d. otr. 293), hogy oda hordották volt a lakosok összes tengeri prédájokat, ott tarták ezüst s arany serlegeket, az aranyos és drága kövekkel diszített kürtöket, melyek iránt haditárogatóul, lakomaikon ivó eszközül s áldozati edények és serlegekül lgtáltak. a kontinákban csak székek és padok voltak köröskörül helyezve, kardok, dok s török függöttek le a falakról. a nép összegyűlt bennök majd isteni tiszteletre, jd tanácskozásra és hadkészületre, majd vigalomra, enni, inni, lakomázni, játszani s colni. s hasonló létképet vázolhatunk magunk elébe saját szent helyeinkről: nálunk a *tanya, tanács, dana* a papi táltosi hivatal st. azonos értelemmel vegyül el; a lombáni és *gyulai gyűlés*: a *sacrificium gentis*, vallási és világi (profanum) érte-mmel áll; vezéreink tanácskozásait, szerződéseit, hadait áldozatok s áldomások előzik g s követik; mindez a szent hely körében, a ligetekben, hegyek magosságain, a szabad eken, tanyákon, táborokban, sátorok alatt mén véghez alkalmilag; később megáll-lva az erődített kerítések, tanárkok (I.V) közt, a várakban, udvarokban, csarnokokban teremekben. itt tartatnak a szent eszközök is, jelvek és edények, a kard, a nyilak al.), a kürtök, mint Lehel kürtje a jász *Fén-szaru* nevű helyen (I. XVII). ezen rarokban, várak s teremekben gyűl össze a nép tanácsra, áldozatokra, áldomás és omákra, vigalmak és játékokra; hogy ez a pogány nemzeti valláséletnél fogva egy-iba tértől vagy egymásból kifolyva gyakoroltatott, világos; a vallási s világi rtartások, vigalmak s örömök közt válaszfal alig foglalt helyt; s a régi pogány szokás, mint az így még sokáig fenmarad, nevezetesen vizshangzik még törvényeink ellenei kkozásából, mint a budai zsinat 1279-ki 43-ki pontjában (Kadlicher monum. 583)

rendelkezik: *precipimus sacerdotibus . . . prohibeant choros in cimiteriis, vel in ecclesiis duci . . . sub anathematis interminacione prohibemus ne quis civiles causas in ecclesiis vel cimiteriis agitare presumat.*

A homályos nyomokon keletkezett vizsgálatból is meglátszik tehát, hogy őseink eredeti istentiszteleti helyei a fáknál és folyóknál voltak, a ligetekben, berkekben, hegyek magosságain áldoztanak. az oltárkő, a síremlék, a szenthely kerítéses fal és háza emelkedik, mint a táborok, tanyák sáncai és tanárkai várakká, udvarokká, teremekké lesznek, s ezek idővel egyszersmind templomokká is és egyházakká. A német régi korban, például, még a vallási tisztelet sem engedi az istent a jelentéktelen, durva munka készítette hajlékban tisztelni, később a műveltebb kor már házakat, csarnokokat épít isteni tisztelete helyetül. ez állapot mindenütt azonosan foglalt helyt. — A pogány szent hely később, a benne gyakorlott vallás enyésztevel szétálatik, hogy nyoma is kivész, s még csak a későbbi, általános, megvető: pogányvár, bálványos vagy más tündérvár nevek jelelik kétes helyét; vagy a helyen az új hit szentegyháza épül, s az iránta gerjesztett magasztos hit fényugara által körülvéve, a pogány hegyeletes emlékezetet a teljes feledékenység éjébe süllyeszti. De itt is és ott is rejtve még lappanghat sokáig, maig, kiírthatatlanul, egy bemohosodott rom, kő, szikla vagy üreg, töltés és sánc alapon gyökeret vert virító rege, melyet ha a szerencsés kéz föllett, újra világ derül az ő emlékre; s ha ez utóbbit kívánjuk, keressük az előbbit.

Oltár. Ott is hol bizonyos kijelölt szokásos sz. helyek nem léteztek, az áldozati még is oltárokat kellett állítani. ennek legegyszerűbb módja a nagy, lapos oldalú kő alkalmazása volt. s ily értelemben bírhatjuk már emlékeinket az előbbiekben említett azon kővekről, melyek a halmok magosságain, a sírokon, a szent helyek körében álljanak. A sírhalmon tartott áldozat kétségtelenül az azt fedő kőlapon ment végbe (l. Horvát Ist. rajz. 71 szak.); s lehet hogy László törvényében is a kőveknél áldozat eltiltása, egyenesen ilyen oltárkövekre vonatkozik. Hasonló oltárkövek lesznek az istentiszteleti helyekül felhozott hegyeken felemlítettek; mint Rogernél (l. f.) a *mons mirabilis* tetején a *lapis és petra terribilis*; a *monedékkövek*, *Lapis refugii*; az okiratokban is így gyakran a határjelelések felemlítésében, hasonlóan a pogány sírokhöz és bálványokhoz: *monticulus in quo est lapis magnus positus* (cod. dipl. 6. 1. 247); *lapis rotundus coopertus terra* (u. o. 3. 1. 67); *acies magnorum lapidum* (u. o. 5. 2. 181) st. és fentebb még egy fa is említve, melyen két kő van: *arbor in qua sunt duo lapides* (l. VIII). Több helyütt még egyenesen a név is fogja a néphagyományban ily köveket oltárköveknek jelölni; mint Pécsújfalva mellett egy **Oltárkőről** (l. Tompa 92) szól a rege; s a honti jenői hegység közti felnyúló, csoportos, kört képző köveket **Oltárköveknek** nevezi a hagyomány. a bakonybeli említett *Aogyokwu*, *kertes-kwu*, *fejer-kwu*, *odvas-kwu*, kövek is oltárok lehetnek, s az utóbbi elővával hasonlóra figyelmeztethet, mint a honti jenői sziklák közt előjövő üreg, verem, az áldozati vér és csontok felvételére (l. f.). — Feltűnő mindenesetre, hogy még csak közelítőleg sem tudunk nevet, mely pogány korunkban nyelvünkön az oltárt jelentés volna. az idegen *oltár* = *altare*, azt egészen feledésbe juttatta; oka természetesen ugyanaz, mi a szent hely, templom sajátlagi pogány magyar neve bizonytalanságának. valamint az egyszerűn a más célra is használt, s azért el nem különözött értelmű ház, vár, terem udvar st. elnevezések alatt keresendő, úgy bizonyára az oltár is; s meg lehet hogy egyszerűn csak a *kő* szó jelenté azt; minek a lászlói törvény *lapides* kifejezése fordítása volna; ekkép maig is kifejezésére az oltár-kő összetélt használjuk. máskép hozzá tarthatót sem tudok; az *asztal* idegen volna; a *pad*, *egy* igen lág. s

tham *biude*, óném *piot* — asztal és a gót *badi*, óném. *patti* — így szavak használvák szótileg az oltár kifejezésére, a *veohbed*, *wihbed* — *weihbet* — ara szavakban (rimm 59); oltárainkróli emlékeink a hagyományban természetesen magokkal a szent lyekkel fognak már összefüggni, s így azonosan jönnek elő, egymást feltételezve. Adolom még is, hogy a regés emlékekben a hagyomány még sok helyt, bizonyos kö-tnél élelkebben fog tudni azok oltárköi minőségéről, a feledett szent hely mellett; bár maig ugyan, alig két ily nyomot vagyunk képesek felmutatni.

Bálvány. Voltak-e bálványaink is? valószínűleg. a kö, melyen az állati véres szat leletett, szétvágatott, s az áldomásnál asztal és tául szolgált; s az, mely a lott sírját jelölte, nem csak oltárrá lesz, de idővel bálványnya emelkedik, az oltár sír felett álló alakká képeztetik. — A kevésnek mi eddig mythológiánkóli szóba szott, egy elmaradhatlan jó részét tevő mindig a kérdés: voltak-e a magyaroknak is istenek s bálványaik? természetesen a felületen, mint sehol sem, úgy itt sem ó nyomok fel nem ismerésénél fogva, a felelet megengedhetőnek vélte már magának a ós vallásunkra és nemzeti jellemünkre hízelgőnek vólt tétel felállítását, hogy sink a több istenség és bálványzástól egészen ment, józan egyistenimádók voltak. ornides d. vet. rol. 31. Feszler gesch. 1. 340. Horvát János st.). Az ezen, termé-tesen igen tetszős eredményen keletkező szép beszédnek kellett azután a többinek is pótolni. A kérdésnek azonban igenlése vagy tagadása magában egyiránt a felhozott rekezményektől eltérő eredményeket is adhat, mit már a többistenségnél magya-ram (II). De az egyistenségi tudat sem zárja ki még azt, hogy egyrészt maga a istenség alakított képekben ne tiszteltessék; másrészt pedig az istenség mellett s közvetítő isteni főbb lényeknek, szellemeknek mindenkor helyt ad. mi azután a gányágban a polytheismusi fokra nézve csak gyenge elválasztó vonallal bírhat. Sőt g ezentől is, ha maga az istenség s másod főbb lények bálvány alakjai sem léteztek ina, önként emelkedhetik a hős, a nemzet fejedelme, a nemzetségtalya sírján emelt szobor a tisztelet tárgyává, midőn a hősi dicsőség isteni fenségesítéssé, a kegyelet szotté, az epos mythossá lesz. amint az istent a mythos különféle alakban képezte ajdomságai kifejezésére, úgy csak a művészet bizonyos fokára kellett jutni a népnek, gy őt ekkép anyagban is előállítsa. s csak e tekintetben lehet azután szó a ténye-rtől, valjon azok szerint erősebb vagy csekélyebb bálványtiszteletnek volt-e helye? mi azután históriai kérdésként alakul bizonyos időszakokra vonatkozólag: hogy aban még nem, vagy csak igen gyengén, másokban pedig máris és teljesen ki t fejlődve a bálványtisztelet. mi tehát körülbelül épen akkép áll, mint a templo-ánál, mi szerint még az ósabb korban hiányzanak, a vándor, barang népeknél lehe-lemek, hol a művészet alacsony fokon áll még méltatlanoknak is tekintetnek, hogy istenség az alacsony, földből gyúrt hajlékot lakja; addig a megtelepedés és kifejlő-ssel helyet foglalnak; s mint ennek épen szép tanúságát bírjuk a germánokról óttánál (9), hogy méltatlanoknak tarták az istenséget falak közé zárni: *neo cohibere ritibus deos*, úgy áll még nála szinte: *neque in ulla humani oris speciem imitare*; holott később, mind pogány templomaik mind bálványaik voltak. — Így k ebben is, mint a templomokkal, nemzetükknél is. állapota mindenestre csak nge bálványzásnak adhatott helyt, épen úgy, mint az ősi egyszerűségű vallás is. e szerint természetes, hogy magok a nyomok is gyengék.

Maga a bálvány szó eredetisége nyelvünkön már szinte kétségbe vétetett. Do-rvansky (slavin 419) és Feszler (i. h.) a szláv *bolvan*-tól származtatják, s Dankovszky öh. ung. 27) már egyenesen a görög *βαλβαν*-tól. némi eredeti mélyebb, vagy csak

látszólagos rokonság foroghat fen talán a többé kevésbé találkozó elnevezésekben, mint a gót *manleika*, óném. *manalihho*, sloven: *malik*; és óném. *piladi*, *pilidi* – *bild* – *imago* (Grimm 93), szláv: *blivoň* – idolum (Kollár wiklad sl. dcer. 499), orosz: *bolvan*, lithvan: *balvonas* – idolum, statua (Pott l. lith. 2. 51). s ezen utóbbiak átvételeül állítatik már különösen bálvány szavunk is; de mily joggal? — a bálvány, mint régi magyar szó- és helynév nálunk már a 11-dik századtól ismeretes történelmileg és okiratainkban (l. al.); hasonlóan előző már nyelvemlékeinkben is, a bécsi codexb. (138) *balwany*, az ezekben körülírássra mutató kitételek is, mint (u. o. 95): *faraguany, kézzel alkotott bálvány*, inkább csak a szoros fordításra: *sculptile st. mutatnának*, mintsem hogy a magában így eléggé értelmes s használatos szó körülírásra szorult volna. a hazánkban szlávoknál ellenben — kiktől, mint keresztények, már egyedül vehettük volna azt, ha már eredetileg pogány korunkban nem bírtuk volna — az egészen ismeretlen. náluk közönségesen a bálvány *modla* – idolum, vagy *bozik* – istenke, álisten, és csak a népnyelv ismerné, mint szokatlanabb tájszólási gúnyszavak a *bolvan*-t, mi idomtalan, nagy, haszontalan embert jelentene (Kollár i. h. *weliky daremný človek*); s ily elferdített jelentése a szónak a szlávoknál inkább arra mutatna, hogy azt ők vették át tőlünk. lehet egyébkint, hogy az ószláv (?) *blivoň*, lith. *balvonas* st. a látott ónémet *piladi* – *bild*, bálvány elnevezéssel szavunk eredetre azonos; valamint az is, hogy még európai keleténi szláv–magyar pogánykori érintkezésekben közösen bírtuk. Lugossy (850 akad. ért. 119) a szombatos codexben *bávat* – mered arcú, rémszobor szavat mutatá már be, mint bálvány szavunk kulcsát. Moln. Albertnál: *bávu* – obstupescit. Sándornál *báva* – stupidus, *bávdáskodik* – stupet (u. o.). mi ismét azonos volna a báma szóval (Kresznericsnél *bám* gyök), *bámász* – stupens, stupefactus (Sándor), *bámit* (Pázm. kal. 748), *szemfényvesztő bámitás* (u. o. 47), *bámit* (Molnár), s mihez talán a *bamba* – stupidus, stupefactus (Szabó Dáv.), *bambászkodik* – stupet, admiratur (u. az) szó is tartható, mely már épen úgy mehetett át, mint a *táté* (XV) az eredetiből az aljas értelemre. lehet egyébkint, hogy a *báb* is, *puppá*, *oscilla* (Pázm. pred. 762, Kreszner.), ide tartozik, a már látott számos *bába*, *babás* (ez utóbbi ismét *rém* is), lündéri, nemtői st. nevekkal (XIII); egészen azonos névül jó az elő kétségtelenül a bálványokról felhozandó emlékeknél. — szavunknak eredetisége tehát mindenfelől kétségtelen, s találkozása hason idegenekkel régi eredetét csak erősíti. a szó egyébkint is már az ő nyelvekben fennvan: a sanskritban is a *bava*-ban azonos báb értelemmel jó elő, mint a kaldej bál isten névben is, (melytől már Podhracky chr. bud. 6 származtatja). Ha még is szavunkat képzésében tovább tekintem, nekem még ezentúl nevezetesen értelmesnek jelenkeznek a *b* elhagyásával: az *állvány* (állvány) alakban, mi találólag kifejezhetné a tárgyat, s talán egyiránt tágabb értelemmel is az így még az oltár is lehetett st. egyébkint a *b* elhagyására sincs szükség, csupán csak az igen jól magyarázó *be* rag felvételére az összeolvadásban: *beállvány* – *bálvány*, mi az állványnak, mint oltárnak, szobornak illető helyütti felállítását kifejezhető. az állvány újszerű képzés még ennél kevésbé bántana, miután régisége mellett maga a bálvány e nemű képzése szól; tartózkodom még is az erőszakolás további fűzésétől.

Ha az annyira kérdésbe vett bálvány szavunk, s egyenesen megtagadott bálványtiszteletünk miatt, előbb mintsem errőli gyenge nyomainkat előadnám, biztosítással széttekintek, valjon előzőn-e más velünk rokon vagy csak annak vélt népek emlékeiben is a bálványtiszteletnek nyoma, úgy találok, hogy igen. Ha már a hiongukat így akarjuk venni, értesülünk arany bálványaikról, melyek előtt áldozni szoktak (Deguignes Praya. an. hun. 26). a mongol s turk–tatar népeket vándor életükben is szekerükön bordózt, és sátoraikban felállított bálványképek kísérik (l. Görres myth. 1. 198). De nevezetesen bírjuk már az attilai hünmaradékokról Cedrenus (290) és Theophanes (chronogr. 119) tudósítását, hogy Gordas és Moager fejedelmek közt, midőn az első a

yénséget felveszi, vetélkedés támad, s a keresztyén Gordas az ezüst és boros- (elektron = berzeny) bálványokat összeolvasztatja. hasonlóan tudósítatunk a ugriai és finn népségeknél, a vogulok s ostjakoknál itt ott fekvolt (l. Guanini és stein rer. mosc. 81) és még fenlevő nő- és férfialaku bálványokról, mit Regulysításáiban említ. még terjedtebb volt az a kúnok és tatároknál, mint a 13-dik ól kezdve, Rubruquistól errőli tudósításokat, s legújabbán Jerneytől keleti utat bő s kimerítő leírásokat birunk, a moldvai s beszarabiai régi székeikben maigadt kőbábjaik és bálványaikról; ha mindjárt ezek inkább sírszobrokként is volnának, csak az eredeti alapra utalnának, melyen ezen népeknél az ily kőszobrok használata és gyakorlata állott.

álunk egy pár történeti adaton kívül, mint már figyelmeztettem, még nevezetes nyomok is utalnak bálvány alakokra és a bálvány szóvali helynevekre. Ditmár már Geyzáról ide vehető volna, hogy az igaz isten mellett, hamis isteneknek is t. még inkább I András decretuma helye (corp. jur): falsos deos abrogare et *cra demoliri*, melynek egyébként szerkezetére s a mellék krónikai s Bonfiniánálé már fõntebb figyelmeztettem (II). Fontosabbak kétségtelenül diplomatariumiunk. a Veszprém-völgyi apácakolostor sz. Istvántóli adománylevelében (cod. . 48): ad monticulum et ibi stat *meta lapidea* que vulgo *baluan* vocatur. (u. mán átvételében 7. 1. 142), az esztergomi érsekség Mocha salaróli adományon (6. 1. 92): ab oriente versus villam Temerd, et ibi sunt *tria idola lapidea sta posita*, et separant terram Mocha a terra Temerd; hasonlóan (u. o. 4. 1. 376) *terra Baluan*, és (8. 3. 560): *praedium Baluan* ¹⁾. Erdélyben Kezdi és Csikamég Köz.-Szolnokban az említett három *Báldnyos vár*, melyekről még Apor, szik, nevezetes hagyományos adatokkal birt. Timon (addit. ad imag. 4) ezekre olva érinti meg azt: *concedi posset in annalibus tartarorum (si quos gens rudis et ibet) nominari arcem Báldnyosiam Kezdiensem, sed quod pressi ab ungaris anis ceteri Christum aspernantes, reconditis in ea thesauris discesserint ea in tartaros desciverint, quamvis impossibile non sit, difficile est ad compona; nisi forte aevo d. Stephani r. aliqui in Asiam abiissent, et cum tartaris posteripost annum 1200 in Europam ac Transsilvaniam irrupissent. dici etiam potest, s aut a captivis id aliquando accepisse aut artibus magicis, et cacodaemone indidicisse. istudque colligi potest ex cane lapideo, de quo memoras, a tartaro fuisse m et concupitum, ac subinde per mancipium ex arce Báldnyosia Kezdiensi abdeportatumque ad barbarum illum; tum apertum confractumve auri massam pro. dubitari non potest, quin infanda quaeque in detegendis thesauris admittantur. is helyütt még a szerző további válaszában világosabban fejezi ki ez előbbi hely éni homályosan mondottat (11): iam corrigo duo, quae nuper non penitus perce; unum est, te significare voluisse, memoria proditum esse, in arcibus illis, quae yosiae vel idololatrae vocantur, regnante d. Stephano, et hungaros ad Christi adducente, quosdam in malo obfirmationes *in illis fictis numinibus suis sacri*. a másik, hogy az Aporok birtoka volt, mi nevezetes azon tekintetből is, hogy a r krónika az Opouokat épen rabonbáni ivadékoknak tudja; s így igen természetesenzent hely a család birtokában. Az adatokból egyébként látni, mily nevezetes hagyok forogtak még fen ezen Báldnyos várak felül. A kezdi Báldnyos várban e szerintván idejében tartják a pogányságban maradt székelyek isteni tiszteletüket, s a többilyén hadak által, — minőkről a történet is már tudósít, mint a pogány Gyula elleni hadjáratról, s még bővebben a pogány székely krónika (l. bevez.), — szorongatva*

l. dipl. 10. 6. 941 még egy családnev is vagy praedictum: Marcus Zabo (Szabó) de Báldnyos, fasulo coram capitulo Albensi pro cruciferis de Alba.

elhagyták volna a várat, miután kinoseiket ott elásták, menekedve a szomszéd maldvai földön lakó pogány tatárokhoz, azaz a rokon kún s besenyő st. magyar, még pogány népségekhez; ezekkel törekednek, úgy látszik, újra visszajöni Erdélybe, s elfoglalni régi váraikat; ámbar az illető adatok ezt már zavartan tudhatják, a későbbi 13. százati tatár berohanásnak tulajdonítva azt, — mint természetesen a leghatalmasbknak, melybe már a többi előbbi kún-tatár berohanásokról emlékezetek elvagyultak, — hogy ezek a várnak az egykori magyar szökevények által kincsei és bálványairól értesülve voltak, s azért ott azokat felkeresék vagy feltalálák, minőnek itt a hagyomány szerint kellett még talán lenni azon aranyvá váló kutya képének; mi könnyen, hogy úgy hangzott, mikép talán az arany bálványok kővé váltak a keresztyéneknek, s mire a pogányok hozzájuk jutnak, ismét aranyvá lesznek? De nevezetesen tűnik fel még ez adat, mélyebben tekintve, mint valódi kulcsa ama rokon kún nép folytonos ellenségeskedésének, melynek alapja épen ez lehetett, hogy a kiszorított menekvő pogány magyarok és székelyek hordák őket Erdélybe, hogy általuk visszafoglalhassák. ez által a székely krónika nem egy adata felvilágosul, s általában a pogány erdélyi kún hadak története; hasonlóan, miért hogy épen ekkor döntetnek le a Bálványos- és Pogányvárak, a rababáni Bondavár (l. f.). Itt e várakban tehát nyilván magyar pogány isteni tisztelt s ezzel bálványok is léteztek volna, s épen úgy amaz más: bálványoknak nevezett helyek s tárgyak ily magyar pogány vallásiak voltak; s azért szükségtelen a felvétel, hogy azok csupán más népek: a dákok vagy rómaiak ott talált bálványaiktól vették volna talán nevüket. és hogy azok is, melyek magyarországban ily névvel előjőnek, s így határjelekül említetnek, más pogány népek maradványai lettek volna. miután tudvalevő, hogy a dús római emlékkő maradványok mellett, bálványok majd nem soha sem lehetők. hasonlóan semmi ellenokul sem szolgálhat az, hogy Bálványosoknak, Pogányváraknak st. mondatnak, mit Timon ilyen magyar eredetük ellenében állít¹⁾; mert s mellett, hogy a pogányságban is Bálványosnak nevezetehettek, minden rossz értelem nélkül, mit a szó, mint idolum értelmezése, csak később kap; úgy még inkább rossz értelemmel is, bizvást ilyeneknek nevezetehetének a már keresztyén magyarok által megvetésből is később, midőn mint a pártosok vészes helyei st. leromboltattak; s épen ezen erőszakos tények emlékezete nyomán hagyják fel a helyek nyomukat, míg a más pogány, szent s bálványos helyeknek, melyek erőszak nélkül elváltak az új hit helyeül, vagy nyomtalanul elenyésznek, neve sem marad fen. — Fennvan egyébkint még e történelmileg felhozottakon kívül egy pár ily nevezetes helynév maig, mint *Bálvány-szakállos* pusztá Komáromb. *Bálványos* f. Somogyb. *Bálványos* p. Pestb. *Bálványos hegy* Somogyb. hasonlóan Csik-székben. U. o. nevezetes még *Bálán* falu és *Bálán bánya*, mi nyilván *báldány* lesz szinte, miért kísértetbe jövök a többi hasonló neveket is ide tartani, mint *Bala-vár*, *Bala-vásár* f. Küküllőben, *Bala-lény* f. Biharb. *Bálpataka* f. Sárosb. *Bál-püspöki* p. Hevesb. talán *Balaton* f. Borsodb. *Balaton* a tó (Kresznericsnek *Bala-tó*), s a számos eltérőbb *Balota*, *Ballony* st. helynevek. s mely nevezetesen magyarázólag áll e mellett ismét a *balita* szavunk, már Molnár Albertá és Calepin magyarázójánál: *tesserula*, *symbolum*, *signum*, minő kisebb jegyféle bálványalak nálunk is különösen divatozott volna (l. al.); s megint, mint a bálványnál a báva, úgy itt is a *balyóka*, *balyókás* = stolidus, stultus (Moln.). Nem kétlem, hogy a báb szó is *puppa*, *oscilla* (Molnár, Pázm. pred. 762) jelentésénél fogva szinte e bálványalak, s lehet, hogy talán épen a báb, bába tündéri névnel fogva női bálványalak — minő a szlávok *aurea anus* = *zlata babája* is — neveül szolgálhatott; vele nem

1) l. h. 4: tres arces Bálványosias . . . ab ungaris iam christianis sic appellatas, propter reperta in his idola, quae fuerunt aut veterum dacorum, aut romanorum, aut alterius cunusquam nationis, proximum est ipse enim ethnicus vocarent illas pins aut divinas.

sak számos helyneveink vannak ismét, mint egyenesen: *Bába* számos hegy- s helynév (l. Krasz. n.), *Bába-halma* f. Küküllőb. *Bába-falva* f. Bereg és Sárosb. *Bábaszék* mv. ólyomb. számos *Bábotna*, *Bábonya*, *Bábonys*; és Révész Imre közlése szerint a *Bábi*, *Bába-bogyóka*, *Bába-porond*, *Bába-lapos*, *Bábád-zug*, *Bábona* egyes határokbani helynevek¹⁾; de ezeken kívül is még egyenesen is fogja néptünk sokhelyt az ily kőlakokat a kőbáb névvel ismerni; mint engem Szabó Károly figyelmestet a Gyöngyös s Bene pusztá közt az országot mellett a solymosi határban, térségen emelkedő nagy magánálló kődarab *Bába-kő* nevére. az ily kövek s neveik mellett bizonyára még gy vagy más monda is fog lézengni, mely majd világot deríthet még. — Különösen ládom már Illosvainál Toldijában (37) a sírkövet, ravatalt vagy emléket, szinte *bálványkő*-nek nevezve. mi nekem annál inkább feltűnik; mert szinte midőn Toldinak a lakatosali sírrabló kalandját kezdi beszélni (a 26 sz. kb.), minden összefüggés nélkül így kezdi:

az idő akkoron szép folyással vala, az *bálvány imádság immár megszűnt vala.*
 leányt nagy gazdagon eltemették vala, utolsó böcsület azzal adatott vala.

í nyilván semmikép sem illik ahhoz, mit sajátlag előad, hogy a király egy udvari ügye drága kincsekkel temettetik el, melyektől aztán a sírban Toldi és a lakatos által elfosztatik. a vorsszak után nyilván hézag is van, s a hiányzót akár Illosvai kiadói, egy már maga Illosvai feldolgozásában, vagy még talán az ő előtti feldolgozók hagyják, mi legvalószínűbb, Illosvai már így vevén fel az értelmetlen passust, melynek e szerint egy nevezetesebb tisztán pogánykori tárgy s cselekvésben fenekelő tettét Toldinak előtt előadni, s mit a későbbi dolgozás kibagyva vagy elsimitva, Lajos koráboz alkalmazva, csak is úgy kezdetelt, hogy: „az bálvány imádság immár megszűnt vala,“ eredetileg azonban nevezetesen szólhatott, mikép talán Toldi a sírfeletti sírőr bálványokkal küzd. st. a hely minden esetre egy nevezetes tanúság a Toldi monda pogánykori eredetére nézve; mit épen az e helyhez kötött sírrablásról elmosott történet is utal, melyet én nevezetes és feltűnő pogány nyomaira már visszavinni igyekeztem (I l. jegyz.).

A nyomok e szerint tehát nagyon is valószínűvé teszik ős vallásunk bálványzását. i alatt természetesen elég, ha ennek csupán bizonyos nemét s gyengébb elemei rilkhozatát keressük is. valamint az ős barang, nomád állapot nem volt alkalmas ra, hogy egy különös vallási s művészi kiképzés által rendszerezett bálványzás min- enkor és mindenütt helyt foglalhasson, s hogy az a többi vallási természetelemei szüneti módok háttérbe tolásával a bálványzást előtérbe állítsa; még is soha sem volt m a vallás ily külső jelző alakok nélkül, sem pedig egy ily nép is a művészetnek nyira híjával, mennyi épen edényei, fegyverei, csinosb eszközei gyártására szükséges llt, s ennyi egyszerűs mindig elegendő lehetett bálványai alkotására is. ma is így mi még a művészet legalacsonyabb fokán álló nomád népeknél is, hogy faragott apró -, érc- és kő-bálványokkal bírnak, azokat ruhadarabokkal s más ékkel feldiszlítve, szénakra tűzve, magokkal hordják szekereiken, megállapodva sátoraik elébe állítják l, előtűk áldoznak. hasonlóan a maig pogány finneknél kis fa- s érc-képek bőr v. szlő leplekbe takargatva, kunyhóikban láthatók, vagy azok előtt fákra függesztvők, állójók fegyverek, nyilak, állatok bőrei s csontvázzai lerakvák. s lehet, hogy saját

valjon mi a Kraszniczai (l. 32) felhozott: „Bába-hengergető hegy.“ ex inquisitione a. 1703. kiad — úgy mond — Keresztúri descr. ep. M. Varad. 2. 392, mit én épen most nem láthatok, s így nem tudom az illető vizsgálat nem boszorkánypóri-e talán, s erre vonatkoznak a hegyről bába hengergetés, vagy hogy csak épen e név jó elő ott s vonatkozik talán ama hisze, töke, bába kihordásra, kivételre, st talán ezzel összefüggőleg még a bálványok egykori őszentőzése s ledűntésére; miről emlék már az előbbi szö- késsel, Grimm véleménye szerint, több helyt olvgyék. l. IX.

bálványaink sem emelkedtek sokkal magasbra. talán ilyen fákra függesztett bálványokat tud még szinte az okirati adat, midőn szinte határjelül említi: *arbor in qua sunt duo lapides* (l. VII). minden esetre nevezetesen jelenkezik, hogy a bálványok is, hasonlóan, mint a szent fák, pogány sírok s oltárkövek épen a határok jeleiként említvék fel; leti volna ez épen egy kitünő különös neme a bálványtiszteletnek és vallásunkban? minő a rómaiban is általános bálványzása mellett, a határkövi terminus-ban előző; kétség-telen legalább, hogy az szinte ily legeredetibb jelensége lehet, mikép a sír- és határkö idővel a határt védő istenség bálványalakjává emelkedik. Valjon e szokást akarja-e még tudni Timon, midőn a Bálványos várnevekhez mondja (i. h.): *post annum ab ortu 1300 in Ungaria aliqua territoria adhuc secernebantur per simulacra fictorum numinum*; vagy hogy csak ezt az okirati helyek nyomán tudja, melyek, mint láttuk, még messzebb, keresztyenségünk legelső éveibe visznek fel. Lehet egyébkint, hogy ezen a határoknál említett bálványok már azonosak talán a sírok felett állott szobor alakokkal, melyeket innét használt már a keresztyén kor az irántoki pogány kegyelet multával a határok jelelésére, s melyeket, mint sajjálag ily halottak emlékére inkább, mintsem nyílt istentiszteleti célra vonatkozókat, még a keresztyénség, mint kevesebb megütközés és botrányra szolgálókat könyebben is felhagyhatott. S ezek e szerint hasonlóak is lehetnének megint a kún-tatár népek amaz moldvai és bessarabiai ismeretes kőbábjaihoz. s lehet, hogy egyenesen a *lapides* név is a lászlói törvényben ezeket értheti; mit azonban oltárra veszek inkább, s kevésbbé vélem határozatlanságában, az okiratainkban határozottan előjövő bálvány név mellett ezzel azonosnak.

Ugy látszik azonban, mintha épen amaz kisebb, előbb vázolt bálvány alakokat dívtak volna nálunk is. újabban ilyen egy pár régiség elő is hozatott. Kiss Fer. (843 tudt. 2. 321) mutatott fel három ily alakot. az első sárga rézből öntött, tömött alakú hún vitéz volna szerinte, melynek fejét és karjait leveré, um. a keresztyének buzgósága; jobb oldalról lefüggő kürtje azt neki hún maradványává bélyegezhetné. hátal pólyás gyermekalakra támaszkodik s talpzata karikával volt ellátva; a közlő szerint is a célra, hogy azt ünnepélyes menetek alkalmával használni lehessen. tehát szinte póznán vitetett volna. A második egy hún fej, s a közlő szerint: rejtentő tekintete, skythiai konytba font üstöke, két águ szakála, bajsza, sas orra Altíla szobrára gyanítottata. A harmadik azon példányokhoz hasonlít, melyeket Reguly tudósításában, mint finn bálványokat leír, s melyek fa törzsökhöz szorítva, pogány finneknél, lappoknál és tatároknál maig divatosak; egyébkint, hogy a felmutatottak eredetisége még kétes figyelemzeten sem kell. hasonlóan a Jerney által (842 tudt. 2. 293) már hamisaknak nyilatkoztatott erdélyi találmányok, melyeket Kovács István ismertetett: egy buzogány és kormánybot, rajtuk levő bálvány szobor s rohanó ló alakjaival s a „Zeres Izisten“ felirással. Régibb s ismeretesb, mit Cornides (de rel. vet. 31) előhoz, idézve már Pariz Pápai (art. herald. 125): *hungaris veteribus fuit in more, ut sponsus suae dilectae idolum alicuius dei argenteum donaret, in signum contracti matrimonii; similiter et sponsa sibi copulando sponso. hoc appensum portarent semper quamdiu uterque viveret. eandem veterum hungarorum consuetudinem — mond Cornides — refert quidem, nullo tamen testimonio comprobata auctor libri gallici: voyages hist. de l'Europe par Mr. de B. F. t. 4. Bruxelles 1704, ubi haec: lorsqu' ils (les anciens hongrois) se mariaent, la marque du lien conjugal etait, que l'epoux envoyait a sa future epouse un idole d'argent, representant quelque dieu familier, et elle lui envoyait un autre. vix dubium est ullum haec petita esse e Petri Davity descriptione Europae, classicae auctoritatis opere tunc temporis habito. haec enim ibidem (descr. de l'Europe, nouvelle edit. Paris 1660 f. 888) leguntur signata: entre les anciens hongrois l'epoux envoyait a la epousee un idol d'argent, representant un dieu familier, et elle un autre a l'epoux, pour l'accord du mariage. Testem Petrus Davity citat in margine Leonhard.*

Floravantium (specchio di scienza universale 1. 28. rescribend. 2. 26) saeculi 16 medicum Bononiensem, qui rursus ad Bocatium provocat. sed haec, ut dixi, sermonibus incertis iactantur, nescio unde ortis, quibus proinde iustam fidem denegat suspicio. Én különösen értesülök még a szegedi népies lakodalmi szokásokról, hogy ezen ezüst bábalak váltás még mindig divatoznék. mi egyébkint pogány bálványzásunk jelenségét még alább teszi, a mennyire ebben csupán némi jelvi, talizmani jelenség forogna fon; s mire már igen nevezetesen szólna fentebb a bálvány magyarázataul felhozott *balita* szavunk, mi ekkép tesserula, symbolum, signum. s ily vallási jelvek, melyek tehát bizonyos bálvány emberalak, állatok, sőt eszközök jelei lehettek, tiszteletéről nyilván ős vallásunk még kitünőleg tudott; mint mindjárt taglalandjuk.

Az adottak ős vallásunk bálványzását eléggé jellemzik, a mennyire azt mellék gyakorlatban tüntetik fel leginkább; mint sírszobrokat, határjeleket, talán hadak s menetekben póznákon körülhordott alakokként; s valószínűleg eljegyzési jelül is, mint balitát, fogadás jelét st. mi tehát azoknak mellékes tisztelete s használatára mutat; s mi mellett mindig a vallási tiszteletben is, mint az istenség képe is állhatott alkalmilag, s idővel talán itt ott kiképezettebben is és állandóan. Igen jellemző általában már a hasonló népeknél ezen bálványtiszteletre nézve az, mit Nork (myth. 1. 91) felhoz, mint a kalmuk fejedelemeinek válaszáat: „ő, ugy mond, a bálványokat csak az istenség jelképei gyanánt tiszteli, s ha a pusztákra mén, hová őket magával nem viheti, az istent azért nélkülök is imádjá.” mily különböző felfogás ez attól, melylyel mi közönségesen a pogány népek bálványzását vesszük. az innét eredő elfogultság teszi azután tettségessé az ily iránybani még kevés nyomoknak is s emlékeknek vizsgálata elhanyagolása mellett, azoknak egyenesen megtagadását.

Jelvek. Régibb s általánosb, kétségtelenül még a bálványzás előtti volt, az egyszerűbb jelek használata, melyekkel az istenség bizonyos tulajdonsága, ereje és hatalma kifejeztetett, s annak bizonyos jel s tárgyban tisztelete által segítsége hivatott. ezen egyszerű tárgyak vonatkozva az istenség képzetére, annak symbolumai, jelvei valának, régi nyelvünkön talán *balítának* (l. f. Molnár, tesserula, signum, symbolum) mondva. Ily egyszerűbb képekben, a jelvekben keresendők okszerűn az istenségnek első kifejezései és képzései. Tacitusnak az ős germán vallásra nézve classicus helye, s azért általánosn érvényes s jellemző felfogása, valamint a templomok nem léteztét megfelelőleg motiválva adja elő, úgy mondja szinte, hogy még korában bálványaik nem, csupán bizonyos jelveik voltak (43): nulla simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium . . . (45): *formas . . . gestant* csupán, és (9) *signa . . . ceterum nec cohibere parietibus deos, neque in ulla humani oris speciem assimilare*. A germán népeletben s ezeli vallási kifejlődésében, valamint a templomokra úgy az istenségek ezen előállítására nézve is az ősi állapot változott, amaz jelveket bálványokig emelve, vagy csak azok mellett s azokon túl az istenség legméltóbb képét az emberhez hasonló alakban képezve szinte. De az ős egyszerűségi állapotban mindenesetre, valamint ott, úgy más népeknél is, az istenséget kifejező ily egyszerű jelvek létezhetek csak. S e létkép ős vallásunkban is kétségtelenül így foglalt helyt.

Kard. ős vallásunk istenségei egyik nevezetes jelve már a *kard*, mely az istennek, mint a harcias nép *hadai istenének kardja* lett volna. ezen isteni hadkardról első nyomaink összefüggése épen azon ős népek mythosaiba visz fel, melyek méhében s gyűjtő neve alatt nemzetünk is befoglaltatnék, t. i. a Skythákhoz. Herodotos (4. 62) tudósít már, hogy képek, oltárok s más szentségek hiányában, áldozataiknál gallyakból alakítának rakást, melynek telejébe az *ős vas kard* — ἀκινάκης σιδήρεος — állítatik, mely

Ares, a hadisten szent jelképe; ezen kardnak áldoznak évenként a nyájából, lovakat és hadi foglyokat. Melánál (2. 1. 13): Mars omnium deus, ei pro simulacro enses et cinctoria dedicant, hominesque pro victimis ferunt¹⁾. Ammianus Marcel. (31. 2) szerint az Alanoknál is: nec templum apud eos visitur aut delubrum, ne tugurium quidem culmo tectum cerni usquam potest, sed *gladius* barbarico ritu *humi figitur nudus, cumque ut Martem*, regionum quas circumcircant praesulem, verocandius *colunt*. U. az a Quadokról (17, 12): eductis *mucronibus, quos pro numinibus colunt*, iuravere se permansuros in fide. Hasonlón Lukiannál Toxaris (37) a szelkre és kardra esküszik. Ezen skytha hadisteni kardnak már egyenesen a húnokrai átmenetről tudósít Priskos (1. Szabó ford. u. m. 1. 620): Attila hatalma gyarapodását jelenti már az isten is, ki *Ares kardját* feltüntette, mely a skytha királyoknál, mint a *hadat istenének szenteltetett és szentséges tiszteletben állott kard* a régi időkben állt, s akkor tájban egy ökr által földzúttatott fel. Bővebben Priskos elveszett iratai nyomán Jornandes (35): qui (Attila) quamvis huius esset naturae, ut semper confiderei addebat ei tamen confidentiam *gladius Martis* inventus, apud scytharum reges semper habitus. quem Priscus historicus tali refert occasione detectum, quam pastor, inquis, quidam gregis unam buculam conspiceret claudicantem, nec causam tanti vulneris inveniret, sollicitus vestigia cruoris insequitur, tandemque venit ad gladium, quem depascens herbam bucula incaute calcaverat, effossumque protinus ad Attilam defert. quo ille munere gratulatus, ut erat magnanimus, arbitratur se totius mundi principem constitutum et per Martis gladium potestatem sibi concessam esse bellorum. Nemi eltéréssel, talán néphagyományos nyomok ismereténél fogva, beszélnek azt későbbi honi íróink, mint Calanus (Attila Bél adp. 1. 3. 120), e szerint Attila a skythák legyőzté királyától nyerte azt el: regem scytharum sibi tributarium reddidit. apud quem invenit *gladium Martis*, qui fingitur deus fuisse bellorum, eo quod truculenter bello scythas perdomuit, et apud eos regnasse perhibetur; cuius gladii munere gratulatus, ut erat magnanimus, quasi sibi totius orbis offerretur imperium, *Martis gladium pro se, quocumque iter arripuisset ferens*. — még eredetibb vonással áll Callimachus és Oláhnál, hogy a kard álomban jelentetik a hősnek. Callimach (Bonf. kölni. kiad. 632): ferunt scytham ex media plebe, cum res ab Hunnis contra Gothos ad Dicum paludem gererentur, cruentum vitulae vestigium retro insecutum, invenisse gladium temere in campo iacentem, moxque ad Attilam detulisse, cum ille per quietem armari a Marte se vidisset, itaque plane creditum ab Attila, sibi destinatum divinitus eum gladium, veluti subiugandi a se orbis terrarum pignus et subsidium. Oláh (At. Kollar kiad. 107): gladio utebatur, ut ipse putabat, divinitus ei misso. namque *dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari*, postero die quidam ex gregariis militibus detulit ad eum ense, in campo patenti, dum vestigium cuiusdam vitulae sauciabae insequeretur, forte fortuna repertum. quae res fidem praecedentis sui somnii non modice confirmavit. Bonfininál (i. k. 36) ezen álomlátás s a hadisten kardjávali körülövedése már születésekor történik: mater pridie eius diei quo genuit, se in somnis sciam puerum edidisse affirmabat: *cui quidem stanti demissus e coelo Mars ense appaererat*. Ezen kardot már a nemzet védjelvei, palladiumai között értik krónikáink is, mint Turócinál (1. 13): *arma triplia Hunnorum de Scythia socum appertata*. S valószínűleg a bizanci császárnak is Attila halálát jelentő tört nyíl alatt ezen kard lesz értendő. Jornandes (49) szerint: de quo (At. haláláról) id accessit mirabile, ut Martiano principi orientis, de tam feroci hoste sollicito, in somnis divinitus, *arcum*

1) I. Eudoxus után Clem. Alexandr. admont. ad gent. ed. Colon. 42. Hikerios ut. u. az. ed. Potter 36. — Arnobius adv. gentes 6. 11: videtis temporibus priscis coluisse acinacem scythiae nationes... pro Marte romanos hastam. ut Varrois indicant musae. I. kimerítőleg összedőlő az összes lelyeket Uckertnél Skythien 313.

Attiles eadem nocte fractum ostenderit, quasi quod gens ipsa eo toto nulla praesensset. A húnok eltűnte után azt már az avaroknál keresték történetíróink (Bél adp. not. 12 ad Calan. és Pray an. 1. 114), miután Menander (leg. 2) szerint az avar ohagan is: ense educto abarico ritu esküszik.

Kétségtelenül összefüggőleg a hún hagyománnyal jön már így elő krónikáinkban s nemzeti szokásainkban a kádári véres kardnak hadra hívó körülhordozása (Tur. 1. 10): edictum fuit, ut cum res, communitatem aequa sorte tangentes occurrerent, aut generalis expeditio exercitus incumberet, *macro sanguinis aspergine tinctus, media lunorum per habitacula castraque deferretur, voxque subsequeretur praeconica, dicens: vox dei et praeceptum communitatis universae, ut unusquisque in tali loco . . . armatus, vel qualiter potest, compareat, communitatis consilium simul et praeceptum auditurus. haec consuetudo inter hunos sive hungaros usque ad tempora Götase ducis, filii ducis Toxun, filii Arpad, inviolabiliter exstitit observata.* Goiza korával azaz a keresztényiség felvételével a jelvies kard, valamint a többi nemzeti és bizonyára vallásilag szent jelvek is, mint a turuli zászló st. — vallási szentsége ugyan megszűnik; de azért az még az új királyi országos jelek közt is fenmarad; ezután ugyan már az új kegyelet érzetével szent István kardjának mondva, s a koronázási új szertartásoknál alkalmazva. de e mellett olykor még nevezetesen feltűnik róla a tudat is, miszerint az egyenesen Attila kardjának mondatik, és a koronázási szokások közt is még, úgy látszik, régi nevezetes pogány *nep felé vágás, fogadási eskü szertartása* marad fel véle; valamint az eredeti hűnmagyar véres kard körülhordásának szokása is folytonosan megtartott. Különösen áll még szinte mint a vezérség jele a korona ellenében, mint András és Béla közti versengésből tudjuk, midőn az utóbbi elébe választással tett korona és kardra nézve, az utóbbi: *symbolum ducatusnak* mondatik, *qui ducatum designat.* A kard azonban, mint a nemzeti hagyomány és szokás tartá, a királyi díszeserek s kincsek között is megjelenik; s nevezetes mint azt még a müncheni arany krónika (Hornayr arch. 827, 77 inc. auct. chron.) ezek között Attila nevével tudja; az 1272 évre szólván Rudolf, Kún László és Ottokár közti háborúról: rex Romanorum praedicto regi Ladislao omnes civitates et munitiones promittens, rex Boemiae memorato regi Ungariae omnem thesaurum et ornatum reddere, quem aliquando amita ipseus, regi Ladislai asportaverat, videlicet duas coronas, cepra (igy), amphoram pretiosam, et alia multa incomparabilia *chlemodia regis Atyle.* ezek az elszámáltak után csak a kard s a zászló lehettek, s nyilván csodás tulajdonságoknál fogva mondatnak hasonlíthatatlanoknak, azaz végtelen becsűeknek. — Ellenben, mint mondók, a királyi dísz közötti ezen kard, mint a többi tárgyak is, már szinte sz. Istvánénak neveztetik. S véle az illető király koronázása alkalmával majd körülöveztetik, mint már Horneck Ottokárnál előjön (Pez scr. aust. 3. 714):

ain chlaynat wert

sand Stephans swert

gurt man umb den hochgeborn.

majd véle a koronázandó király lovaggá

ütöttetik, valamint ő is véle a koronázás alkalmával lovagokat üt. Kottanerin emlékirata szerint (denkwürd. d. Hel. Kottanerin Endl. 37), síron túli László koronázása felől értesülünk, hogy midőn koronáztatik sz. István kardja hiányában — miután Kottanerné csak a koronát orozta el — Cillej Ulrik kardjával mén véghez a szertartás: nü was der von Freinstat Vaida Miclosch darzu geordnet, daz er den jungen kung soll ritter slahen, darumb das er ain rechter landsman was (tehát a nemzetből választattatott ki erre, holott Istvánnál az idegen Hunt és Paznan végzik azt, mi a szertartás idegen, általános európai lovagkori eredetére mutatna, míg a fentebbi a nemzeties féltékenységnél fogva eredetiségét tanúsíthatná), nü het der edel grav von Zily ein swert, das was dik beslagen mit silber und verguldet . . . und dasselb swert schankcht er dem

jungens kung, daz man sein gnad damit soll ritter slahen. Majd ismét véle a nevezetes vágás történik a napfelé a világ négy részére, vagy az ellenségek ellen, melyről már a nevezetes, mythosilag jelenkező adatokat fentebb láttuk (IX), s itt csak Révay helyét (com. d. s. cor. 83) hozom fel teljesben: *gladius divi Stephani, veteri forme in mucrum rectum desinit, quem ille victis tot fidei christianae hostibus, utendam futuris regibus in simili causa consecravit: quem etiam more hungarico peculiari rex coronatus, sub dio in illustri tumuli conspectu, eques prono cursu conscendens, versus quatuor mundi plagas vibrare solet, quacunq; parte hostibus infestantibus, bellum hoc pacto interminatus.*

Élénkebben marad fel a *hún kard körülhordásnak szokása és emléke*. Ott az említvén (Hung. Kollar k. 11) mondja: *nostra quoque tempestate, haec circumlatio ensis, vel pali, cruore aspersi, observari solet, dum hostis quispiam externus Hungariam invadit, et Hungari subitarium conscribere militem volant. ugyan ezen korból II Lajos 1526-diki udvari számadási töredékeiben előjő (Engel mon. 225 fragm. l. ration Lud. II), hogy Zophka királyi apródnak 20 fr. adatott küldetése fejében, hogy előmutatva a királyi levelet Esztergom, Trencsén, Zólyom, Turóc, Árva s Liptó megyékben s az esztergomi káptalannál azonnal: visis literis comes *cruentatum gladium circumferri faciat*, et universi se movere debeant hasonlóan Fodor Sebestyén, Kwrthessy Balázs, Zalai Deák Bálint, Szentiványi György, Welhessy Mih. Bosnyák Ant. Tapolchany Gerg. Bessenyei Istv. költségeik feljegyzvék a mohácsi csata előtti ezen küldetésökért. I Ferdinand hadvezére levele (1530 fer. 4 ant. f. b. Mart. Pray dissert. in an. 128) a budai táborból a megyékhez: *per pallium (pallium) et gladium cruentum, ut moris est, ubique concitare*. Báthori Andr. Nádasdy Tamáshoz 1550 leveléb. (Pray i. h.) *circumferatur in regno undique gladius iuxta morem regni sanguinariis*. Kys Pét. exegeticonában (kézirat l. Piringer band. 1. 103): *arma sanguinis tincta sive ueris sanguineum more antiquorum regum Hungariae observata, in singulis scilicet civitatibus, oppidis, atque villis*. Istvánffyánál (12 kölni k. 124): *solemnique et veteri gentis ritu cruentum gladium per urbes circumferri jubet, . . eo monumento . . . ut qui in bellum confestim nomina dare recusarent . . gladio ferirentur*. Veselényi levelében Poson-megyéhez (Gyurikovics 1834 tudgy. 10. 81): mely okra nézve . . általános felkelésre . . az *véres nyárrsal való patensünket is kibochatottuk*. nevezetesen áll még a levélben jelül kifejtve a véres kard. az tehát már ekkor többé nem hordatott volna, de a felhívó levelekben lefestve állott annak jeleül. Mint az adatokból egyébkint látni, itt már szinte nem egy bizonyos véres kard körülhordásáról lehet szó, — Piringer véleménye szerint (band. 1. 104) minden vármegyében egy külön kard tartatott e célra — hanem csupán a régi szokás folytonos divatozásáról, mely a régi vallási értelmű gyakorlatból keletkezve, idővel már csupán, mint hadra hívó jel, feledett értelemmel dívik.*

Nevezetesen megy át a jelvies csodás kardróli régi hún-magyar hagyomány a középkori német regékbe is; hol különösen regésen jelenkezik még, míg nálunk, mint mondom, az új kegyeletnél fogva az istváni királyi országos díszjelek iránt, annak emléke egyrészt ezek megett elvesz, másrészt a véres kard hadra hívó körülhordásában egyszerű szokásként marad fen. Schaffnaburg. Lambert beszéli (Pertz mon. 7. 185) 1071 évhez, miképp Marseburgi Leopold lováról leesve, saját kardja által átszúrva meghal. mihez megjegyzi: *notatum autem est, hunc ipsum gladium fuisse, quo famosissimus quondam rex Hunnorum Attila in necem christianorum atque in excidium Galliarum hostiliter debacchatus fuerat. hunc siquidem regina Ungariorum, mater Salamonis regis, duci Baiariorum Ottoni dono dederat, cum eo suggerente atque annitente rex filium eius in regnum paternum restituisset. cumque eum dux Otto filio Dedi marchionis Dedi iuniori in argumentum et pignus individuae dilectionis ad tempus praestitisset,*

illo, ut praedictam est, perempto, regi et per regem Lupoldo huic casa obvenerat. unde plerique ducis Ottonis fautores divino hunc iudicio per eum, qui ducis Ottonis fuisset, gladium occisum interpretabantur, eo quod ad illum persequendum et de palatio eiciendum is petissimum regem instigasse diceretur. legitur autem de hoc gladio in gestis Getarum, qui et Gothi dicuntur, quod Martis quondam fuerit, quem bellandi praesidem et militarium armorum primum repertorem gentiles mentiebantur, cumque post multa tempora pastor quidam in terra leviter absconsum deprehenderit, ex sanguine bovis, cuius pedem, dum in gramine pasceretur, vulneraverat, isque eum Attilae regi detulerit, divinatumque illi fuerit omnium tunc temporis aruspicum responsis, quod gladius idem ad interitum orbis terrarum, atque ad perniciem multarum gentium fatalis esset. quod verum fuisse oraculum, multarum nobilissimarum in Galliis civitatum hodieque testantur excidia, in tantum, ut *gladius ipse vindex iras dei, eius flagellum dei a barbaris quoque diceretur*. Fischartnál (Gargantua 1594. 118): *königs Etzels aus Ungarn hochgeadelt unglückschwert*, dessen genealogy und vräme die mansfeldisch chronic beschreibt, biss auf graff Lupold, dem es, als er im schlaff reutend vom Gaul fiel, das sächlin machet: und welches zu unserer zeit der duc Dalba nach der schlacht bei Mülberg seltsam *soll ausgegraben haben*: und niemand weis wo er mit hinkommen. A kardróli ezen regés nézetek elszármazásában nevezetesen jelenkezik ismét a mythosi vonás, mikép az idegen szentség bitorlása átkosá válik, hasonlóan például, mint a frigyszekrény a philistiéknél, ekkép a hún-magyar kard is idegen birtokosai halálát eszközléné ¹⁾. míg ellenben az Alba vezérréli mondásban, megint csak a vonás kerül elő, hogy a győzelmes hódító hős számára a hadisten győzelmi kardja feltaláltatik ²⁾.

Mielőtt még saját egy pár hagyományunk felhozása által e hadisteni jelvi kardróli regés hitet kiegészíteném, közben akarok figyelmestetni hason hitregés kardokróli mindenfelé jelenkező hagyományokra s nézetekre; az innét felmerülő párvonalok szinte nevezetesen egészítik ki az erróli képzeteket. — Humboldt (kosmos 1. 140) szerint a mongol vezérek, a khalifák a lehullott aërolithokból szokták győzelmes kardjaikat veretni. Moore szerint (Lalla Rukhban, Fryer után) a mahomedanok a hullócsillagokat az angyalok tüzes kardjának tartják, melylyel a gonoszokat viszszergetik, ha az éghez közelednek. Irwing (prairie) beszéli, hogy az indiánok hite szerint olykor mennyköveket találai a prairieken, ezeket kelevézeik s nyilak hegyeül alkalmazzák. az ily fegyvert hordó vitéz sérthetetlen. ha azonban a háborúban vihar keletkezik, úgy a villám magához ragadja és soha sem látni többé. Az isten Odintól kapja Sigurd (völsunga saga, Grimm Vil. held. 382) a győzelmes kardot. Ukkotól kéri a finn hős (kal. 12. 279, 36. 239) a tüzes kardot, melylyel száz embernek ellentállhasson és seregeket kiírt. Sokat tud a német, óéjszaki s francia rege a Valant, Veigand, Wielant bűvös kovács által készült csodás kardokról (l. Grimm Vil. helds. 41, 43, 56—9); ezek egyike a sachs, ekesachs névvel, mely a vilkina saga (40) szerint kilenc országban keresett vízben keményítették meg. markolatja arany, gombja üveg, gyémántokkal kirakott, hogy ha a földnek szögeztetik, úgy látszik, mintha aranykigyó tekerődzenék rája; nincs acél mely élének ellenállna. ilyen kardok: miminc, nagelrinc; Siegfriedé balmunc. a franciában a Fierebras és testvérei által készített: durandal, baptesme, flamberge st. mindnyája különös viszon-

1) hasonló a Horvátországban (Ktmüller deut. ltr. 110) a Tyrång (Tyr hadisten) nevű kard, a hős mindent lövő kardja, midőn annak sírjából kivetetik, az egész nemzetiség vesztét okozza. — 2) egyébbint is a hún kardok emléke már a legrégibb német emlékekben előkerül; Fischer (exped. Attilae reg. Walkhar 23) megjegyzi: apud antiquos germanos gladii hunnici magno pretio habebantur. Carol. M. Offae merciorum regi gladium hunicum dono dedit. vid. epist. Baluz. 1. 197: „vestrae dilectioni unum baltrum et unum gladium Hunicum etc.“ — sensim apud populos germanici originis mos invaluit gladium hunicum, subalium, subalium dictum gestandi. a szablya: német stíbel, szűv habba több eredeti magyar. l. Schmalbert.

tagságokon mán át: elrejtve, elorozva lappanganak, míg a hősök kezébe jutnak, kik velök egy vágásra szétvágják elleneiket, seregeket győznek le. A finn Ilmarinen ég és föld kovácsa készíti a kardot (kal. 39. 101, 46. 34), melynek hegyén a hold világított, lapján a nap süttött, markolatján csillagok ragyogtak, élén ló nyerített, gombján kuty ugatott st. Az est regék szerint (Hunfalvy szépirod. I. 11): Kaleva poeg kardját nagybátyja kovácsolta Suomeban hétévig, hétféle vasból, minden nap hét igézéssel, hétféle vízben edzette, a tengerben, a Peipus és Verts tavakban, az Emma, Aa és Pojja folyókban, s az ég vizében. a kard rá pillant a patakából, s felelgető dalt énekel vele. ellenei a bűvösök jönnek elorozni a kardot, de nem bírják s elejtik a patakba. halálát is azonban a bűvös kard okozza végre. midőn azt a Peipus partján egy patakban hagyta, így szól hozzá: ha az, ki téged hordozott — a varázslót értette — a patakot keresztül megyen, vágd el lábait. egyszer maga járt a Peipus partján, s nem emlékeztén szavaira, keresztül ment a patakon. a kard neki metszette el mindkét lábát alig vánszoroghatott ki a vízből, s jajgatása betöltö az űrt, mely a föld és ég között van; az maig hallatszik s még tovább fog hallatni, valamíg a virolan nyelv ólmi fog. s virolának mai napig várják a megváltót, kinek a kard magát megmutatni s őt a dalban megszólítani fogja. — A hős Kullervo is (kal. 36. 320), midőn mint vérfertőztetést az átok utoléri, kérdi kardját fogna-e éltének véget vetni. miért nem, felel az, emészténem el a bűnös testét, innám a gonosz vért, ha a jók testét is emésztsem s az ártatlanok vérért iszom. — Különösen áll szinte, hogy csak az illető hős képes a csodás kardhoz jutni, kinek számára az készül, hagyományul örökségül jut, mint Attilának, Sigurdnak, Kalev fiának, Rolandnak st. Theseus atyja Aigeus visszahagyja kő alá rejtve kardját, meghagyva Aithrának, hogy ha fiat szül s az a főifkort érve, a követ felemelve a hátra hagyottat felemelni képes, ismerendi el őtet fiául (Plutarch. Thea. 3). Heraklis Hyleatóli fiai közül csak az lehet Skythia fejedelmévé, ki Heraklis ívét használni képes (Herod. 4. 10). A Heraklestől származó lydiai királyok is az általa Omphale szolgálatában megnyert amazon királyné bárdját, mint királyi hatalmuk jelét az utolsó heraklida Kandaulesig viselik (Plutarch. qu. graec. 45). — Odin a kardok legjobbját, melylyel örökös győzelem jár, és mely sziklákat vág keresztül, a hősök legjobbjának száma, markolatig egy völgyfa törzsébe dőli, a határozattal: azé legyen, ki onét kibúzni képes; a hős Siegmund a feladatnak könnyű szerrel megfelel. Az óriás Vado fia Valland, Vieland számára egy szikla alá rejtje a kardot, honnét annak azt felemelni kellend, s hasonlóan ismét Valland hagyja Vidrik fiának (I. Grimm V. helds. 318, 381)¹⁾.

Hasonlón tudják már regéink is tovább ezen kard emléket. egy monda szerint (Szabó Kár. u. muz. I. 620) Árpád ismét *Etele kardjával, mely újra felfedezettén neki átadatott, hódítja meg magyarországot. egy más regé szerint (Lugossytól hadakútja I. XI és adal.) a Csabával hátráló fogyatékn sereg visszaindul ázsiai rokonaihoz, hogy velük egyesülve s *Etele szent kardját a puszták tengerének habjaiban tisztára marta, az bűrerejét risszakapra, térhessenek vissza magyarország elfoglalására.* Élénken beszéli a monda Gaalnál (301) Mátyás királyfiáról, hogy midőn ellenségei ellen hű szolgája és látosával a hadba vonul, s fáradtan alszik egy fa alatt, álmában látja, mint egy tiszteletes hófehér hajú ósz előtte megjelenik, mind két kezében meztelen kardot tartva; mélyen meghajtván magát, a kardokat előtte a földbe ássa és eltűnik. mire a fán ülő szarka csörgése felkelti a királyfiat, elbeszéli álmát hű szolgájának. ez felássza a földet s azonnal előtűnnek a kardok, melyeken a felírás olvasható *győzni fog.* a harcba állva, a kardok azonnal az egész sereget összevágják. Szépen*

¹⁾ A Wolfnal Beitr. s deut. myth. I. 3. 122 előhozott nyomokat Votann kardjáról, s a későbbi Etele s Julius Caesar kardjáról nemet emlékekről hasonlóan. a szlav Herovit vitézéről. a római anckékről; mi Heraklastól is, melyet egyenesen így tart Bouffin is a magyar kardhoz (I. IX); mindennemű ágyvarró már nemzeti jelvény, pallobuzmok. arma tutricia, mit kronikának is a kardot nevezte.

beszéli még a népd. (3. 262) mese is a „kis fiú s az ő kardjáról;“ mikép a világra jött gyermeknek baloldalán egy kardhüvely termett, és a mint a kis fiú nőtt, úgy nőtt vele a kardok is; ugyan azon a napon, melyen a kis fiú született, kiütötte magát a kis kertben egy kardhegy, mely épen úgy növekedett, mint a kis fiú oldalán a kardhüvely. a kis fiú már esztendőskorában megtalálta a kardot a kis kertben, és azt minden napleszálltakor a kardtokba illette. egy este, mihelyt a nap leszállt, lefeküdt a kis fiú, s igen mélyen elaludt. más nap már gugon leste a hajnalt a földből kinőtt kard mellett, és azt hétszer egymásután a kardhüvelybe igazította. ekkor álmodta meg titkos álmát, mely által kardjával győzelemre s uralkodásra jut, mit a monda szépen szó tovább, s majdnem regőileg alakít, a magyar király és török v. tatár császár közti viszony előadásával¹⁾. Kétségtelenül s félreismerhetlenül, hogy mind a két mondában élénk vonásokban maradt még fen az etelei hún-magyar kard és feltalálásáról hagyomány; mikép azt majd álmában meg álmodja, majd szolgálai egyike hozza elő, majd születésekor már vele az anyjának álmában megjelenő hadisten körülövezi; mind a mellett a mondat egészen önálló népies általánosságban alakítvák, mintegy az etelei hagyomány és regő legkisebb tudatát sem árulva el. mi nekem a legjobb bizonyítvány, nem csak eredetiségükre nézve, de különösen a hitregés képzet általános, históriai emléken s regőn táli érvényességére is. — Más csodás és bűvös kardok emléke is gyakori még a monda s regében. a Kampó táltosról regében (gy. 317), ennek hét élő kardja van, mely minden vágásra hétfelé hasít. és hét élő bárdja, mely hét vágásra hidat st. épít. A tündér ilonai mesékben (Majl. 262) a bűvös kard a falon függve nyugtalanul ugrál folytonosan hüvelyében, ha az, a kinek nincs rendelve, hozzá nyúlik, szét vágatik, ellenben a hős vele mindent legyőz. egy variánsb. (gy. 24) szinte a vonás felőle, hogy egy szöggel magasabbra kell függeszteni; hasonlóan függ szinte a sárkányvárakban is (gy. 26), és a hősnek azonnal hódolva, szolgálatjára van a sárkányfő levágására. többnyire azonban már csak egyszerűn jönnek elő, mint bűvös kardok, melyek a hős mondatára mindent azonnal levágnak (Gaal 429); ilyen Freir kardja is az eddában (Skiratsfür. 8), mely magától hadakozik, és Dainsleif (skaldskaparmal 50 Frauer 20), melyet a törpek készítenek, valahányszor hüvelyéből kihuzatik, miadannyszor egy embernek meg kell általa halni. — Olykor még különös tulajdonsága, hogy rozsdás, s ez ílyet kell a hősnek igyekezni a boszorkánytól a koszos látással együtt kiszolgálni (gy. 25). gyakran a vonás is, hogy mint választó fal áll két nem érintkezhető lény között (gy. 49. és XIII), midőn kedvese hűsége próbául a hős ágyába arája közé teszi, a hármás óvó mondattal: „királyleány meg ne mozdulj kard van közöttünk²⁾.”

A kard tehát mindezekben mint nevezetes vallási jelv jelentkezik; a hadakozó vezér nép azt istene, kit különösen hadai védistenének tart, jelképeül veszi. mint ilyen a hadistenség jelell oltárookra állítva, áldozatokkal, hadi foglyok lelésével tiszteltetik; általa, nap felé emelt vágásával megy véghez a fogadás, az eskü. Magától az istentől kapja ennek mindenható, győzelmes, csodás kardját az ihletett félisteni hős; álmában, vagy mint isteni eredetű, születésekor körülöveztetik általa, vagy az égből hull le számára a mennykő-villámban, a hullócsillagokban; vagy vezér istenküldött állatok vezetik rá; a hős eltűnével eltűnik kardja is, vagy örökségül marad azon utóhősökre, kik azt felismerik, használatára képesek. ellenben idegen méltatlan kézbe jutva, halált s vést hoz tulajdonosára. Mint az istenség jelképe, úgy a hős kardja is ekkép a nemzet

1) I. a variánsokat is népd. 1. 466 és Schott valach. märchen 125, melyek azonban, becsűk épen a kardról fő vonás hányorván, egészen üresek s motívum nélküliek. — 2) hasonló az eddában (bröt Brynhildar 18) és a németb. 1. Grimm 348 Orendel történetéb. de így már a keleti 1001 éji regében is (317 ó.): „kard fekszik hűsötöknek,” mit Well (i. kiad. 2. 221) mint általános arab phrasist magyaráz: nem nyulhatnak egymáshoz v. nem érintkezhetnek egymással. a 462 éjb. (u. o.) ismét egy láthatatlanná tevő kard is, mi ismét hasonló lesz a nálunk s finab. előjövő, légben vívő s láthatatlanná tevő hadisteni hőpőnyogban (L. XIII).

jelvévé és palladiumává, védszerévé lesz. a vész idején körülhordatik, s a nép láttára, mint isteni szózat s felhívásra körülserlegli. általa mint istenségi védszer által óva s győzelemre hivatva látja magát. Utóbb is még, mint nemzeti megszentelt szokások eszköze, újabb kegyelet érzetével marad fen, mint a napfelé emelt koronázási kardvágásban st. míg a csodás tulajdonairóli régi hit és tudat a regék s mondák büvé kardjairóli képzetekbe rakódik le ¹⁾).

Nyil. Míg ezen kard különösen a hadistenség jelve lehetett, valamint a skytháknál az akinakes Ares, rómaiaknál a hasta Mars, és a germánoknál a sachs – kard Zie – Eor – Saksnot – ensifer — kit a runa is a kard jelével ad — hadistenségek képe volt s nálunk talán az ezekkel igen egyező *Őr-dögünket* illethető így sajátlag, mint a hádi, öldöklés, hadvész istenét (III), addig magának a fő istenségnek jele, úgy látszik, egy más szent jelvünk a *nyil* volt. — Így láttuk már fentebb az istenséget kitünőleg előállítva, mint ki *nyilait szórja* büntetésül, honnét a villám isten *nyila*, *menytkő*. s a szerint alakulnak azután vele nevezetes népies imprecatióink, az isten haragját, bosszúállását felhiva: *istennyila üssön meg* st. (I). Más részről a nyil szó, mint régi nyelvünk nevezetes kifejezése a *sorsra*, visszavisz azon értelemre, mikép a *sors* és *végzet*, mint az istenség határozata, működése és cselekvése szinte az ő *eszközével* a *nyilal* határozattól el. miszerint tehát a nyil egyenesen az isten végzethatározó eszköze is volna; mi természetesen magából a vadász, hadakozó, ijász és nyilázó nép ezen saját végzethatározó és sorsdöntő módja és gyakorlatából képzettel vitetett át magára az istenségre, kinek nyilává a villám tulajdonított, s kinek az emberi végzetet határozó nyilazás – sorsolási befolyást tulajdonítanak. — Nyelvemlékeinkben (2. 78. 236 műnch. codexb.): *nilt erasztion* – sortem mittentes, *nilastione rolla kie legen* – sortiamur de illa castis st. (bécsi codexb.) *erasztetec nil edenbe* – missa est sors in urnam. Erdősiné: *vangant nilat rayta*. Molnárnál: *nyilvonás, nyilvetés* – sortitio. a nyil eszköztől tehát, melylyel a sorsolás véghez ment, nevezetett az nyilazásnak. A pogány korban általában már a sorsolás mindenütt mint kitünő s nevezetes vallási cselekvény gyakoroltatott, mint a végzetnek tudakolása, melynek a kétségbeni elhatározása mintegy magára az istenségre bízott, az általa megszentölt eszköz vagy annak szolgálai papok által. nevezetesen tudja már így ismét Tacitus (10) az ő germánoknál: *auspicia, sortesque ut qui maxime observant . . . si publice consulatur, sacerdos civitatis; sin privatim, ipse paterfamilias precatus deos, coelumque suspiciens etc.* a különféle népeknél pogány vallásaikban már különféle módok keletkezettek, sajátágos eszközökkel, mythosi hitük nyomán. A nálunk divatos *nyilazás* régi s nevezetes gyakorlat lehetett; nyoma már a babyloniaiaknál jó elő, Ezechiel (21. 21) szerint: *stetit rex Babylonis in bivio, in capite duarum viarum, divinationem quaerens, commiscens sagittas; interrogavit idola, exta consuluit.* hasonlóra mutat a skythákróli rege Herodotnál (4. 9. l. f.), mely szerint Herakles Hylestóli fia közül a skytha fejedelemség csak annak juthat, ki ívét ellőni képes. Így a keleti regék szerint is (1001 éj 601) *nyilat löve határozatitak el a sors*. És nálunk is nem csak a ma elavult *nyil* szónak *sors* értelme mutat a szokásra, de még emlékeink is talán ide lesz tartható történelmi mondánkból a krónikai hely, hol sors által mondatnak választottaknak, a maioti tavak közül új hon keresésére küldött követek (chr. bud. 10): *exploratoribus igitur abinde in scitiam destinatis scrutinii astutia subtilissima; nisi látni nincs mondva mikép, de úgy látszik mintha ily különös sorsolásról lett volna szó a helyen, melyet a latin chronista sajátágosan körülírva ad. — általában azonban tedra van jogrégiségeinkből, hogy a nyilazási sorsolás által osztatott fel különösen a földbirtok; mi már nemzetünk vándorlásai közt igen természetes és egyszerű mód lehetett*

1) I. a régiebb iratokat is a kardiszteletről: Chartarius theat. ethnico-Idololatr. 174, ág. 63. Dreyer de praest. iuram. per arma 5. Tycho Rothe de glád. vet. inprim. Danor. 7.

elfoglalt földbirtoknak kijelelésére; vagy hogy általában már a megfelelő eszmével ott, hogy a mit mint győzők a hadban nyilakkal szerettek, azt tovább is nyilakkal ták fel magok között, mint Bartal (com. 2. 30) jól kifejezi: *divisiones terrarum per tes; materiae harum sagittas* (nyil), *tamquam parva per eas, earum item comiti arbitrio acquissimum videretur*. innét mindazon nem ösiségi földek, melyek az ikösök között elosztattak, miután ez nyilazás – sorsolás által történt (cod. dip. 7. 5.109: *ram quae ad suam sortem pertinebat* l. Endl. gesetz. 134.), *nyilasoknak* nevezettek Podhracky 835 tudgy. 10. 94). A magy. és székelyasszonyok törvényében is (kiad. reii Farkastól 82): hogy a lófő nemes az ő atyjának öröksége után szakaszlott *nyiladokot* azon faluból kibírhasa. és (98): mikor a falu *nyilast* ad valakinek, hogy ői szolgáljon. Több faluhelyt szinte tudom, hogy nálunk is a szántó földek vagy dűlők tti pázsitos terjedelmes szegélyek, melyek olykor köz utal is szolgálnak, *nyilasoknak* vesztnek, mit szinte nem a nyilástól gondolnék, de attól, hogy a rajtok nőlfű, a szők, éji örök, falu szegényei kaszálói, s azoknak rétrésze, kik ezzel a többi között m bírnak. Beregszászi (áhn. d. ung. spr. 200) szinte *nyilas réteket* említi, mi az res helységekbeni évenként felosztatni szokott közrétek neve volna. Nevezetesebb még, kép a királyi adományzásokban is a birtok *nyilvetés* által határozottat ol. IV Béla 53 adománylevelében (cod. dipl. 4. 2. 208): *donatio super terra Gyemes pro Metro Andrea, filio Ivanka: per spatium quantum ex circuitu arcus sagittato potuit vere duplicata*. Hasonlón már a diplomaticai ars symbolica szerint, az investitura, igtlás jelvéül is különösen *to* és *nyilak* átadása szolgált (l. Gruber lehrsynt. s. dom. 2 kiad. 115).

Hogy mindezen régi jogszokásnak alapja még pogány mythosi kétségtelen, s mint em nevezetesen tűnik még fel ama varázsló, babonás kiolvasási, igézési régi forlánk magyar nyelven nyelvemlékeinkben, a kincskereső nyilak áldására, melyet már tőbb (XIII) közöltem, e szerint két nyil alját megfogva mondatik: *nyilak en tinektek amcsolok . . . istennek nevével és hatalmasságával, kinek hatalmasságának minden almasok engednek, hogy az elrejtett kincset én nekem és igazán megmutassátok. a prothetárzó sorsoló nyil eszköz tehát sajátóságos eredetiséggel van választva illt a varázsműül, mely a szerencsére és kincse viz¹).* — Valjon azonban mily szertartással ment ghez ezen nyilazási sorsolás, az adatokból meghatározása kétes. a bécsi s müncheni lexben, fentebb idézett: *nyilat edénybe eresztetni, és nyilazni róla* csak a latin ivog fordítása lesz: *sortem mittere in urnam* st. eredetibb Erdősínél: *vonjunk nyilat* ita. Molnár Alb. szerint is: *nyilvetés* és *nyilvonás*. Dübrentei (N. E. 1. 271) szerint délyben: *nyilat húzni*; mind a két módon tartja történtnek Bartal (com. 2. 30): ad i (*sagittas*) *iaciendas* vel *ducendas*, *utrumque enim familiare nobis proverbio teste Erdélyinél 5843, csak a mondat: nyilat húzni* apud antiquos usu venit. — Még rétebb véleményezhető, valjon a nyil ezen vallás szentelte végzetthetárzó eszköztül szálata mellett, még máskép is külön tisztelet tárgyát tevő-e, mint az istenség jelve, úkép használtatott mint ilyen? ha igen, úgy valószínűleg hasonlóan állbatott a kardhoz, a *nemzeti védőfegyverek*: azon „*arma tutricia de Scythia secum apportata*“ rike volt. s ekkép azután mint a kardról szólhatott a hit felőle is. Így sajátlag már égből hulló aerolithok, mennykövek, mint a mongol vezérek kardjainal szolgálak, úgy ritánt az indianoknál a hős győzelmes nyila hegyeül (l. f.). Heraklesnál is nyil az kő, mely által képesíti magát fia a fejedelemségre. s Attila hadisteni kardja jelenbvel forog fen a nyil, melyet Martianus összetörve lát halálakor: *arcus Attilae . . .*

1881 táni, hogy Hy emlékek s különösen ez, és vallásunk tekintetéből sokkal becsesebb, mintsem hogy nek csupán „ostobaságok s egészen kétségtelen fausti (!) babonás botm“ volának, mint erre Dübrentei gyűjteménye megjegyzi.

quod gens eo telo multa praesumat; tehát mint a kard áll, mely a világot meghódítja, sajtós nyila is. — A regékben is még nevezetesen áll a nyilakról vonás; a különbség mondában a hajnalt megállító Pengőről (Majláth 2. 136): midőn a három király vándorlásra kitundul, kilövik a nyilat, hogy ott fognak aludni hová az ér. mire az öregb kilövi, három napot s három éjet kell menniök még oda érnek; de mire Pengő kilötte: hét napig s hét éjig tart az út odáig. mi nevezetesen némi végzetes eszmével hangzik, hogy a nyil — sorsra bízzák végzetüket. a keleti 1001 éji regéb. (602 é.) a király kilötte nyila megragadása által a tündér hatalmába esik. az irani regében is (Firdusi 1. 136) a hős által kilötte nyilak, mint bűvös jelek állanak. Szépen a kalevalában (3. 366): hős Väinämö nyilairól, hogy magok járnak az erdőbe vadászni. és az Ilmarinen által kovácsolt ádáz nyil (kal. 10. 320) naponta egy főt megkiván, s ünnepnapon kettőt is. mi tehát ismét úgy áll, mint a kard, mely kihúzva hüvelyéből emberéletet követel. hasonlóan az előbbihez, mennek éjszakánként Nimródnak az assyriai Herculesnek (Tacitus an. 12. 13) nyilait s lovai vadászni, s a reggelen visszatérve kimennek az isten papjai felszedni az elejtett vadakat. Mindezekben nyilván az istenségnek hamis csodás eszköze és jelvéről van szó, minő a kard, s mely mint látjuk, a villámra alkalmazott *istennyila* szóznál fogva, különösen a *fő istenség* jelvéül lesz veendő.

A zászló is a nemzeti *védnemtő Turul képevel* kötségtelenül a jelvek egyike lehetett, s bizonyára a karddal s talán a nyillal is a nemzeti „*arma tutricis Hunorum de Scythia secum apportata*” és a „*clenodia incomparabilia regis Attilae*” egyike volt; és pedig annál inkább már ilyenül veendő, miután egyrészt egyenesen a tudósok adják krónikáink, hogy rajta azon *nemzeti védnemtőnek*, kitől a fejedelmi család eredetét veszi *astur — turul* madáralakja volt képezve, tehát az istenségnek nem csak jelve, de egyenesen *képe* is, *alakja*, mi már erre nézve fentebb volt érdekelve (IV, VI, VIII); másrészt pedig mivel maga a *turulos lobogó* és cím egyenesen már a hős nép idejétől, egész a magyar keresztény korig, mint ily nemzeti cím divatozóinak mondatik (Kéza 1. 3 st.): *banerium regis Ethelo*, quod in proprio scuto gestare consueuerat, *similitudinem avis habebat*, que hungarice *Turul* dicitur, in capite cum corona . . . *istud banerium huni usque tempora ducis Geiche, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestaverunt*. s csakugyan feltűnőleg jelenkezik emléke még, mint az a vezérekről nemzeti mondákban állhatott, az Anonymusi nyomokban többször említve (39): *Bulsu filius Bogat elevato vexillo*. (41): *Lotu filius Tosu elevato vexillo sui signi*. (45): *Zuardu et Cadusa elevatis vexillis signiferis*; mintha még többet is akarna talán mondani az egyszerű lobogónál: a *vexillis signiferis*, *vexillo sui signi* kifejezésekkel, hogy *jelet viselő zászlók valának*, mint a rómaiak a sassal, s minő jel a magyar hadi zászlókon tehát egyenesen a *turul képe* volna itt is. Geyza és Istvánnal a keresztény fordulattal, mint krónikáink határozottan tudni akarják, megszűnik a *turulos zászló* nemzeti cím lenni — Mugl. 9: *darnach begunden die fursten das vorgeant tzaichen verwandeln und verkeren*, — mi legjobban tanúsíthatja pogány vallási jelvi jelentőségét; de hasonlóan a kardhoz, fen van még ez is a nemzet ábitatában, s a királyi díszjelek között tartott kard és zászló a régi emlékekkel, de új kegyelettel, mint sz. istváni tiszteltetik, s ott áll szinte az ország *clenodiumai* közt. Turócinál (3. 7): *insigne s. regis Stephani vexillum*, Dlugosnál (742): *sceptrum, vexillum* st. a királyi díszjelek közt felhozva, valamint Révaynál is (134): *olim et divi Stephani vexillum in coronationibus praeferebatur* (l. al.). Az új név mellett azonban, a nemzeti emlék nyomán, még a krónikai hagyomány is az ősi zászlónak tartja és emlegeti, mely még a királyság előtt a nemzet jelve volt. Turócinál (3. 7): *insigne sancti regis Stephani vexillum, quo prima dies regni dudum freta fuit, totque per annos, pia religione futuris regibus servatum*. talán még emléke merül fel a királyok hősi győzelmei leírásánál is a krónikákban, mint sz. Lászlóról, midőn seregét

a kúnok ellen szavaival lelkesíté (Tur. 2. 57): *primus vexillo rubeo impetum fecit in castra. és kún Lászlóról (Kéza 2. 5): hec est enim Ladislai regis victoria primicia, quam divina clemencia ei tribuit in etate adolescentie constituto, in quo quidem exercitu ipso die comes Renoldus filius Renoldi banerium regis tenuit viriliter et potenter in genere Bastech oriundus . . . scuta et vexilla in Albensi ecclesia, sede regni ac solio in pariete suspensa in eternum perseverant. mi itt az ellenségőtől elvett zászlókról áll. Ite a királyi zászló is már így itt, a székes fehérvári egyházban tartatott, s ott tüzetelt is a had idején, mint IV Béla 1250-diki okirata szól (Bartal com. 1. 197): cum vexillo in ecclesia Albensi elevato pugnaturi contra Albertum ducem Austriae. itt rive a koronázás előtt, csodásan jelenti elő a trónbitorló Kis Károlynak szerencsétlen régzetét (Tur. 3. 7): nec desunt ostenta regi inimicantia. nam dum de consuetudine sacrae post missae solennia, regali in fastu, procerum caterva stipatus, templum egreditor, equum auro radiantem ascensus; insigne regis s. Stephani vexillum, quo prima dies regni dudum freta fuit, totque per annos pia religione, futuris regibus servatum, illum praecedens, testudine valvae tactum in partes frangitur, et regem, sceptrum fraude rapientem, dedignatur. a vonás nevezetesen áll itt ismét, hasonlóan a kardhoz, mikép a szentség idegen bitorlójának vészt hoz ¹⁾. Valjon ekkor enyészett-e el az egészen összeszakadt zászló, Révai úgy véli (Bélnél 1. 304 id. kiad. 134): nam et divi Stephani vexillum in coronationibus praeferebatur, quod in auguratione Caroli Parvi contractum, historia eiusdem memoriae tradidit. Utólszor találkozunk még egy királyi zászlótartóval, de már nem ezen ősz zászló tartójával, a mohácsi csatában, a királyi zászlóval elvesztett Drágffy Tamással (Jászai m. n. nap. 99). A régi hadi dal szomban még sokáig éneklé ezután is (népd. 3. 120):*

nézz az István zászlójára   hiveinek int.

Ezen jelvies arma tutricia nemzeti ereklyék közé tartozhattak még talán eredetibb jelentéssel eszközök is, mint például a csodás bárd, melyvel még sz. Lászlót a hagyomány tudja (I. VI), s különösen a maig fenlevő királyi pálca, jogar, és sajátlag buzogány, mely még egyrészt szinte így sz. Istvánra vitelik vissza, másrészt írónk róla már megjegyzi, hogy az egészen sajátosságos eredetiségű s eltérő a sajátlagi királyi sceptrumtól. Révai (i. h.): *sceptrum nonnihil a communibus regum sceptris differens, brevius summitate rotunda, simillimum clavae rotundae hungaricae, gemmatis quaternis dependentibus appendicibus. azért az már eredeti magyar műnek és vezéri jelnek a buzogánynak tartatott, s mint ilyen jött volna át a karddal, zászlóval st. a királyi dísz eszközök közé István korában; mint Bél (not. 341) mondja: haec sceptri hungarici species, argumento est, non esse exterorum seu opus, seu munus: quippe quorum sceptrum, tornatili opere, in lilia quasi quendam calicem, globulis insertum desinunt. sed domesticum id, ac forte ex clava, quam Stephanus, ducis titulo usus, gestabat, factum. nam erat hoc in more positum hungaris, ducibus potissimum, ut non modo proficiscentes in bellum, sed etiam cum in publicum prodirent, clavam manu gererent rotunda instructam summitate ²⁾. mi mellett már csak emlékeztetek a mondák által, kardhoz hasonló, csodás, varázs bunkói és buzogányaira.*

¹⁾ hasonló előjelentések többször felmerülnek a sz. istváni kard s koronáról is. II Ferdinánd koronázásakor Révai (com. 4. sac. continuat. N.-szomb. 732 kiad. 99): omnia multis ea actate non fausto, nam et ante coronationem icta fulmine turris est, in qua grande illud depositum diadema Hungariae asservatur; et sub ipsa inauguratione, dum gladio s. Stephani rex novus armatur, zona easis rumpitur; et dum corona capilli imprimitur, una ex pendensibus novem aureis catenis abstrahitur. ferunt Sopronii quoque turris eo die speciales fulvae soles. haec, ut fit, apud populum omnia in omen trahentem nunciū erat st. — hogy a hún-magyar turulos zászlóróli régés hagyomány szinte már a németbe átment talán, hasonlóan a kardhoz, Gyölmaztettem (IV) a normann regére: vexillum quod tres sorores Hungari et Habbae texerunt. — ²⁾ Mad Szirmay (par. 51): Micellus genus armorum in diplomatica ungarica frequenter occurrens, má ő Turóczi krónikája nyomán a régi magyar buzogány vagy csákánynak magyarát.

Valjon egyébkint ezen nemzeti védőfegyverek már általában vallási jelvi jelentőséggel is fenvoltak-e, s valjon még más ilyenek léteztek-e, s a még ismeretünkre lévő királyi s nemzeti díszeszközök közül ide volnának-e tarthatók? — az eddig is homályos nyomoknál fogva itt e sajátlag archaeologiai vizsgálatot tovább nem fűzhetem; de csak figyelmeztetni akarok még röviden nemzeti történeti mondánk egy nevezetes helyén felmerülő általános symbolikánk nyomaira. — A skythákróli regékben Herodotus (4. 5) feltűnnek már ily *jelvies szentségek*, mint őket nevezi Targitaos király fia elébe az égből hullanak; mint az *arany eke, iga, fejsze, serleg*; hozzájuk a három királyfi legifjabbika Kolaxais képes csak nyúlni; mi királyi képessége jelentésül áll, minélfogva ő lesz a skythák fejedelmévé, s testvérei hódolnak neki. ezen szent jelvek később is, mint *vallási szentségek* őrizték s áldozatokkal tiszteltetnek (u. o. 7). hasonlóan *jelvekkel szólnak* a skythák Dariusz perzsa fejedelemmel (Herod. 4. 131), kinek hódolást követelő felszólítására: *madár, egér, béka s öt nyíl megküldésével* felelnek. mit a perzsák mint jelveket felismerve, megérteni s megfejteni törekvésnek. S nevezetesen így jó már elő krónikai hagyományunkban épen a tény emléke, midőn a nemzet Pannoniát elfoglalja. *fehér ló, arany fékkel s nyereggel* küldetik meg a szláv fejedelemnek, miért viszont jelvi értelemmel *földet, vizet s füvet* kérnek (Tur. 2. 3, chr. bud. 38): *communi consilio ad ducem (Zwato-polug) nuntium miserunt, et equum album, magnum, cum sella deaurata auro Arabiae, et freno deaurato, miserunt pro terra sua.* (bud.) *nuncius autem impetravit ibi a duce terram, herbam et aquam.* *dux vero subridens ait: habeant quantumcunque volunt pro hoc munere.* a szláv fejedelem tehát itt nem értene a jelvek jelentését, s a krónika szerint a hitben van, hogy gyarmatosokul vagy hűbérnökökül ajánlkoznak a jövevények: *quo viso, dux ipse magis gavisus, putabat quod ei pro terra quadam hospitalari misissent.* mi egyébkint már a krónikás véleménye is lehet, a hagyományos történetet az előtte ismeretes o. n. hűbérnöki szokással igyekezvén magyarázni. Nevezetesen alakul azonban a jelveknél fogva nyomokban az elfoglalás műve; miről azonban a krónika a hagyományos emléket még homályosan adja vissza. (Tur. u. o. bud. 39): *Arpad autem interim cum septem ducibus Pannoniam intravit, non . . . sicut hospites: sed sicut terram iure hereditario possidentes. tunc nuntium alium ad ducem miserunt, et ei hanc legationem mandaverunt: Arpad cum suis tibi dicit, quod super ista terra, quam a te emerunt, diutius nullo modo stes; quia terram tuam cum equo emerunt, herbam cum freno, aquam cum sella. et tu propter emphyteusim, id est, inopiam et cupiditatem, terram, herbam et aquam concessisti. cumque duci dicta esset legatio subridens dixit: equum illum mallo ligneo interficiant, frenum autem in pratium proiciant, sellam autem deauratam in aquam Danubii abiciant. cui nuntius: et inde domine, quid damni habebunt? si equum interficies, canibus suis victualia dabis: si frenum in herbam proicies, homines sui, qui foenum falcant, aurum freni invenient: si vero sellam in Danubium abicis, piscatores illius aurum selle super litus exponant, atque domi reportabunt. si ergo terram, herbam et aquam habent, totum habent.* tudniillik a tény jelvies jelentését, melyet a szláv fejedelem nem ért, vagy nem akar érteni, Árpád megmagyaráztatja neki. mire a különös párbeszéd alakul, melyben már a szláv fejedelem felelete is mintegy jelviesen hangzik: a lovat fakalapáccsal ütveli agyon, a féket Dunába, a nyeret rétre, fűbe vetteti el, hol tehát az illető jelvek egymásnak megfelelőleg választvák. még is, úgy látszik, hogy ez s még inkább a rá következő feleselés már köznapias, semmit sem mondó értelmével, akár a hagyományban értelemfeledés által elmosódott s kapta a magyarázó értelmezést, akár pedig az átíró krónikás által, kinek a hagyomány értelmetlenül látszott. Anonymnál így látjuk, hogy az már a hagyományt még kevésbé értve vagy túrva történelmi célja mellett, a történet csupán ajándék értelmével veszi; de mint ilyet, megkeveselhető az egy lovat és tizenkettőt tesz

helyébe, miért azután földet is a Sajóig kéret, és a Duna vízből kóstolóra, jobb-e a Don vizénél. A nyom azonban kétségtelen fontosságu és nevezetes. A tárgyak szentelt, vallásilag tisztelt elemek: a föld, víz és fű; helyébe ismét az *áldozati fehér szem* adatik. vallási cselekvésre mutat mindjárt maga az *áldozat* is, melylyel Árpád által a meghozott föld, víz és fű a nép színe előtt istennek felmutattatik ¹⁾. Később is így állnak még többször nyomok; Anonymnál: mikép Zalánnak is saját kezével kell átadni a jelvi rüget, s mint általában ez jogszokáskint divatozik nemzetünknel (I. föld VII). Minél igen természetes már, hogy mindezen jelvek *symbolicus* adományozási, elfoglalási, iktatási st. szertartások jelveivé váljanak a középkorban; miután csak is a régi mythosi alapú eszme lesz vallás- s joggyakorlattá a népeletben, s azután a vallási alap feledésével is, még a szokásos joggyakorlattal felmarad a középkoron túl ²⁾. — A pár nyom egyébkint a mint magánálló, úgy még is élénksége és épen nemzeti hagyományunk legnevezeteseb pontján felmerülése által tanúsítja, hogy e jelvies képek és kifejezések gyakorlottak s egészen honosak lehettek; nyomukhoz hitregék ragadhattak, sok vallási szentségkint, hasonlóan amaz skytha szent tárgyakhoz, kegyelettel fentartatott.

Írás. Ezen jelvi képek kifejlődéséből s bizonyos meghatározott értelmük felvételéből eredhetett idővel képzésük s ábráik által a *jelírás*. s a mennyire egy ilyen, minden fensőbb ismerettel, csak a vallás körében keletkezhetett s annak céljaira különösen gyakoroltatott, szinte még tárgyalása a mythos körébe vágna. így látjuk legalább az egiptomi *hieroglypheket*, az óéjszaki *runákat* alakulni. Nálunk kétségtelen nyomok utalnak ős pogány korunkbani ily eredeti írás fönlétének felvételére; mire legelől a tárgyat jelelő elnevezéseink, mint eredeti és az írás sajátos régi gyakorlatát kifejező szavak volnának vehetők. ezek egyike a *betű* v. *betű* — litera, mi a *be* — in és *tű* — acus, a hegyes végű tűző eszköztől, az így ily eszküzzel fába, kőbe vagy más tárgyba betűztet, bevésettet jelentené; mily módszer az írás, jel csinálás egyik első természetes eleme. honnét tűzni, nem csak a német heften, de sajátos értelmében: *acu pingere*, *hi tűzi* — *acu expingit*, *megtűzi* — *acu elaborat*, *tűzött* — *acu pictum* (Kreszn.), *tűzött gallér* (Szabó D.). s lehet, hogy a *bötűben* egyszerű szó, a *bot* diminutivuma, vagy *bot* és *tű* forog fen, „a botba tűzés“ összevonásban, hasonlóan némileg mint a német *buchstab* — *betű*, *buche* — *bikkfa* és *stab* — *bot* értelmében. mi eredetileg utal tehát az írás, a könyv helyett szolgáló feljegyzés eredeti anyaga és ősmódjára. — Másik szavunk az *írás* — *scriptura*; *ír* — *scribit* gyöknél fogva, mely egyiránt *irt* — *runcat*, *resecat*, *succidit* és *ír* — *unguentum*, *malagma*, *encaustum* értelemeivel ismét az írásnak ezen bevágás, kivágással (mikép a kiirtás is történik, a tájszótár. irdalni — irni), és ír-vari — minő a *malagma*, *encaustum*, eredetileg használt festék — módjaira mutat. Ezekén túl, mint régi szavunk volna vehető a *rovás*, mely mai: *dica*, *teissera*, *talea crenis*

1) Podbracky is azért megjegyzi (chr. bud. 39): haec ergo ad veterem Hungarorum religionem spectant; praeclis temporibus herbas, ac telluris traditio investiturae symbolum erat. és (40): herbam dare, porrigere, veteres dicebant alia omnino notione; de qua Festus: „herbam do, cum ait Plautus, significat victum me facere, quod est antiquae et pastoralis vitae indicium; nam qui in prato cursu, aut viribus contendebant, cum superati erant, ex eo solo, in quo certamen erat, decerpunt herbam adversario tradebant.“ — Equi porro albi, olim triumphantium fuere. terra denique dominium significabat. non est igitur haec narratio ex alio historis male consarcinata fabula. mi bizonyára nem az, mi innét követhetendő; hanem, hogy talán még is hagyományos mythosi alapú. — magának a történetnek egyéb szűk felfogású magyarázatival, mint az mesének vagy máshonnan áthozott vonásnak st. az illető alanyias nézetek szerint vétetett, itt természetesen nem lehet dolgom, ez a krónika kiadói teendőjeül marad. — 2) különösen még a számos áttétel *symbolicus* középkori jelek és cselekvények között, mint azok a 8-dik századtól az okiratok investitural formuláráiban előjónak, nem egy ily mélyebb eredeti értelemmel fog birni. péld: *per cespitem*, *per capillos capitis* v. *barbae*, *per enses*, *forlices*, *gwasonem* (*wasen* — *gyep*), *herbam*. *terram*, *luncum* v. *viridem* *scirpam*, *lignum*, *virgam*, *baculum*, *vexillum*, *zonam*, *haspam* (ajtó kiliacs), *osculum*, *alapam*, *andelanginem* (*handlanges*) st. I. Du-Cange glossar. Gruber diplomat. I. h. 211.

incisa ismeretes népies jegyző eszközön túl, a *ró*, *róvni*, *rója*, *rójja* (Kreszm.) szó jelentésével: *incidit*, *incidendo notat*, *annotat* st. megint csak a módra utal, mikép az eredeti feljegyzés történt. a szó nyelvünköni dús képzéseiben régi járatos s nevezetes ily jelentésére s használatára utal, mint *rója*, *rovácsos* – *striatus* (Lippai virág. kert. 93), *rovácskos* (u. o. 176), *rovát* – *segmentum* (Sánd.), *rovától* – *scalpá*, *striat* (Molnár), *rovatal* – *census* (Zvonarics Kresznericsnél m. hivatal), *rovó*, *rovó* – *praefectus tributorum*, *exactor* (Molnár és Pázm. pred. 1105 st. l. f. a rabonbán XV), *rótt* – *incisus*, *rótt* helyek – *fundi incisi* (Par. Páp.), *robot*, ez Kresznericsnél *rovóbot* *contracte róbot* – *baculus in quem praestationes rusticorum, dominis suis terrestribus faciendae, inciduntur; item ipsae praestationes. úgy dolgozol, mintha róbotba volnál* – *alienam metis messem. a szó nyilván az előbbiek nyomán ezen magyarázatába teljesen erősül, bár mennyire feledve is ezen sajátlagi jelentése napjainkban, az már teljesen a szláv robota – munkához tartatott. valjon eredeti-e még a *róta* is? Molnár Albertnél: *turba*, *manus*, *rótabéli vitézek* – *manipulus, contubernium*, mit e tekintetben a német *rotte*-hez tartanék, ámbár a tájszótár. is *rádó* – bujtogató, mi radel- v. rádelsführer – főcinkosra figyelmeztetne ismét. de egészen sajáttságosan áll megint a *róta* értelme Kresznericsnél tárgyunkra vonatkozólag, és pedig a népszóliszerint: *róta* – *incisura*, *rótás* – *incisus*, *interruptus*, *rótás eső* – *pluviae intermittentes, pluviae, quae serenitate interrumpuntur, sed dein iterum cadunt. ita, ut ex usu vulgi. s különösen még: rótás mondások* – *incisa, incisim dicta. Rovás szavunk ekkép magában belső értelmében: róni* – *incidere* st. birja teljes s eredeti értelmezést. mi mellett annál nevezeteseb s feltűnő annak a germán *runa* pogány vallási jelítés és a finn *runo* pogány vallási mondat, ima, s innét ma sajátlag a bűvös pogány eredetű varázsló dalnak, s általában is a régi dal v. éneknek neveivel találkozása. — A német *runa* ugyan sajátlag már a *tudás* – *scientia*, tudomány értelmével áll, all-*runa* – *mindentudó* (IV); hasonlóan *mysterium*, *symbolum* is (Grimm 1174), miután eredetileg a *runen*, *runon* Schmellernél (bayr. w. 3. 96) *susurrare, heimlich berathen, rui-collocutor, runa* – *collocutrix, giruni* – *mysterium, sacramentum*; és szerinte ezen titkos közlések írása által (*geheime mittheilung, etwa briefliche, litterarum secreta*) kapták volna a titkos értelmű jelek a *runa* nevet ¹⁾. összefüggés nevünkkel csak talán egy további ónémet: *runa*, közném. *rona* – *fatörzs* értelmén volna közvetíthető némileg (l. a *holz runa* Grimm 1176 és Schmeller i. h.), a mennyire ily fatörzsekbe is véstettek a betűk, s azok értelme által, mint a titkos tudománynak ismeretével ment volna át a *runa* szó azután a titkos beszéd s általában a tudás, tudomány jelentésére. — A finn *runóra* nézve csak Porthan és Helsinbergnél (de poesi fennica 8) találom megjegyezve: *runo nomine forte ex hebraeorum רנן orto, unde רנן canticum* ²⁾. Szavunknak világos értelemmel ezek mellett fönléte és használata nyilván csak eredetisége előnyére van. jelentése pedig szinte megfelelőleg már az eredeti írás módjára utal ismét.*

Mindezen szavainkban tehát egyenesen visszavezettünk az eredeti sajátságos ós írási gyakorlatra; hogy ez már magával a vallással összefüggött, nem csak a dolog természete mutatja, miszerint ily gyakorlat legtermészetesebben a vallási jelvek nyomán,

1) Schmeller i. h. a cod. parisiens. № 5239 sec. 9–10 helye idézve: hae litterarum figurae in gente Normannorum feruntur inventae, quibus ob carminum eorum memoriam et incantationum, uti adhuc dicunt . . . runstath nomen imposuerunt, ob id ut reor, quod his res absconditas vicissim scriptitandis aperiebant. hasonlóan ily incantatioi bűvölődal értelmével használja a Schmellernél idézett glossarium (münchen. cod. 11-12 száz.): *hellirun* – *necromantia*. — 2) a finn bűvös, varázsló dalokat, melyek hittőlönleg így runáknak nevezetnek, már fentebb ismerttem pogány vallási jelentőségükre nézve (l. XIII); mi mellett már ismét nevezetes, hogy nem csak a németben ily bűvös formulák így incantatio értelemmel szinte runáknak nevezetnek (l. az előbbi jegyz. és Grimm 1176), de nálunk is ismét az írás, kántérolás – *incantatio*, mis láttuk, az írás szóval azonosul.

s a papság körében szülemlett, de így láttuk, hogy magok az írást kifejező szavaink is, minden nyomon vallási cselekvények és tárgyak neveivel elvegyülnek, mikép erre kimerítőleg az írás szó kettős értelménél, a varázs, kuruzs, gyógy gyakorlatánál utaltam (XIII); s épen így előbb már, ismét a betű írásnak a *be-tű-ző* eszköz tő nevével fogva azon *varráásra*, melylyel a tündéri *varázsoló* név és ismét ezzel a vallási *varázsolás* gyakorlat egyedül magyarázható; s mely ismét a tündéri s papnői írás és írás foglalatosságok s tulajdonságok értelmeivel azonosan találkozunk (IV, XIII). Így áll még tovább, mint garaboncosi tulajdonság: a *könyv, írás, olvasás* és *jelcsinálás*, valamint a rovás szó is némileg már a garaboncos és rabonbán papi nevek *rabon* tagjaiban jelentkezett. (I. XV).

Mire ekkép, mint nemzetünknel valószínűleg a vallással összefüggőleg fenvolt régi sajátságos eredeti írásra, annak saját elnevezései utalnak, azt, mint tudva van, történeti emlékeink is tanúsítják; szólnak a régi, eredeti, sajátságos székely írásról, mely e szerint tehát a nemzet hún eredeténél fogva, egy eredeti hún-magyar írásnak fenléteztét tanúsítaná egyszersmind. Turóci (1. 24) krónikájában a székelyeket, mint a húnok maradékait ismertette mondja: hi (Siculi) nondum *scythicis litteris oblitii*, eisdem, non incausti et papyri ministerio, sed *in baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar utuntur*¹⁾. s feljebb irata ajánlatában: nam et hoc nostro aevo, pars nationis eiusdem quaedam, Transsilvanis regni posita in oris, *characteres quosdam ligno sculpsit, et talis sculpturae usu litterarum ad instar vivit*. hasonlóan Bonfiniánál (dec. 1. l. 7): *litteras scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo (Brevissime?) ligno excidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt*. Oláhnál (Kol. kiad. 195): ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, *praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum linguarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt*, aliquid inter se significantes: quibus ita incisis, apud amicos et vicinos vice nuntii, epistolaeve utuntur. Hasonlón tanúsítják azt Székely István, Számosi, Véránc, Geleji Katona Istv. irataikban, és mintegy a krónikai írás kezdetétől, s Kézáinak 13-dik századi koránál fogva, legalább ez időtől kezdve kétségtelenül, folytonosan számos írók, kik ezen székely írásmódját részint önlátomásból ismerhetők, részint ily írott emlékeket ismertek. Felőle idővel egy terjedelmes irodalom keletkezett, előhozva ezen írás betűsorát, alakjait, modorát és számos emlékeit magyarországból is, melyek kisebb nagyobb valószínűséggel birnak, mind ennek azonban tárgyalása innét sajátlag már a magyar archaeologia körébe tartozik²⁾.

Számok. Figyelmet igényelnek még a *jelvies szent számok*, melyek mint más mythosokban, úgy nálunk is kitünőleg ily *jelvies vallási jelentőséggel* jönnek elő. Mono (i. h. 105) már a kevés mellett, mit hagyományainkban észrevett különösen kitűnni látja a „3, 7, 12” szent számokat; és az elsőre veszi a *hármás skytha kont, három hónapi vándorlást, a honfoglalás három jelvét*, a pogányságot jelelő *három hajtekercset, cicinnust*, melyet a krónika szerint, a pogányságra térő magyarok újra viselnek, a *papok hármás számdát* (?); sőt a 3- és 9-veli sokszorozás és elosztásból

1) Mit már sajátlag Turóci előtti krónikai példányok, melyek egyikét átirta, mint a bécsi képes krónika, tudnak. s Kéza is (1. 4) említi, ferdéa magyarázva a nem értett írást: *Blackis commixti litteris ipsorum uti perhibetur*. — 2) első volt, ki a betűket ismertető Telegdi János püspök „rudimenta pricae hunnorum lingua 1598 Lugd. Batavor.” előtte még Zámosi analecta Daciae. Patavii 1593 ismertető írásuk modorát. ezentúl a nevezeteken kívül még én 46 küli- és honi-írók számlálók, kik azokat többé vagy kevésbé bővebben tárgyalák, néhányan közülök ismételve is, és kéziratban maradt munkáikban. legkimerítőbben Béli Máttyás: de vetera litteratura hunno-scythica exercitatio Lipsiae 1718. Vallassky: conspect. resp. M. Buda. 108, s legújabbban teljesen Jernay: közlés a hún-scytha betűkkel írt turóci régiségről 1840 tud. 2. 109, midőn a legújabbban felfűdözött e tekintetbeni, kétségtelenül legnevezetesebbnek mutatkozó emléktáblát, a turóci alapokat ismertető. mindamellott a felfűdözött emlékekre, valamint a betűkre nézve is azonban a tárgy authenticitása kérdés alatt van.

véli kihozni a *magyar hadak* számát st. Hogy a *hármás* szám ezentúl élénken áll mondáink és regéink *három tündérei*, *királyleányai*, *hősei* jelenségében, valamint ezek próbáiban, kalandjaiban, fentebb már az illető helyeken láttuk (IV, VI). a *háromdás* szerint: *három a szent szám* (E. 3511) volna. hasonlóan: *három a tánc*, Erdélyi (3512) szerint, a három számot táncára is átvitte a magyar. E kétes mythosi jelenségű nyomokon túl is kétségtelen, hogy ily *trilogiai* eszme általában már a pogány vallásokban jelenkezik. s valamint mondott regéinkben s mondáinkban, úgy jó az elő nem csak már általában minden népek hasonló mondáiban, de különösen több istenségeik alakításában is ¹⁾; honnét az sajátlag a monda képleti alakítására természetesen már lejöhetett. nevezetesen áll így ismét a hősi ősi atyi nemzetségi származtatásoknál is. mint a bibliában Sem, Kham, Jafet, és különösen a skytháknál is Herakles vagy Targitaos hármás szülötti, kiktől a skythák erednek: Agathyrus, Gelon, Skythes, és: Leipoxais, Arpoxais, Kolaxais. a helleneknél Aiolus, Doros, Xuthos. a germánoknál Tuisco fiától Mannustól: Ingävo, Istävo, Hermino ²⁾. — Hagyományunknál fogva még sokkal nevezetesebben jelentkezik ily számmal a *hét*. Ez állana különösen a magyar népségnek osztó-számaul, mint azt már a *hetes nemzetség nevekről* láttuk (VI); valamint a *hét magyar nemzetség: Hetumoger*, hét vezérrel élén, úgy már a besenyő themák s a kúnok is; és valamint a hún vezérek és a székely nemek, úgy a többi hún-magyar nemzetségek nevei is ismét e számra visszavihetők lesznek. így jó elő azután az új honba jövet az első elfoglalt föld is, mint: *terra septem silvarum*, *septem castrorum*, s a pogány jelvény név is ezért múlhat ki az általánosb Erdély mellett, míg a krónikákban a latinban (Kéza I. 4. septem castra. szék. pog. krónikáb. 278: terra septem silvarum I. IV), s idegen népeknél (német Siebenbürgen, szláv Sedmohradka) fenmarad ³⁾. De különösen tudná már a számot regés hagyományunk, melynek nevezetes *hét világa* (X), *hét* és *hetedhét országa* a *hét tengeren* túl, mint a mythosi lények, tündérek s többi hona jó elő mindenkor (IV). hasonlóan áll még az ördögnek, a tündérnek ígért, *feláldozott gyermekekről*, a *tátos fiuról* (III, XV). hogy így a *hetedik évben* vitetnek és tűnnek el; mi ismét ezen hét éves gyermek feláldozása lehet (XVII), és a km. is: *hetedik gyermek*, Erdélyinél (3604) magyarázva, hogy róla sok csudát tud a nép ⁴⁾.

A hetes szám egyébkint ily honosan jó elő az összes keleti regés hagyományban; az 1001 éji mondák épen úgy birják, mint sajátjaink (I. péld. a 413 éjb.). hasonlóan a perzsa irani regében Firdusinál (I. 86): a hét arany, ezüst, acél, márvány st. vár. a hét ég, hét vezér (I. 170), a hét planéta (2. 149), hét kiszver – ország, hét próba és kaland a hősnél (2. 282, 450). A hindu és perzsa mythosokban (Sepp I. 111) a hét istenhegy, hét sziget, hét tenger, mint paradicsomi és istenlak. Az óperzsa tartomány-felosztás száma is e szerint hét volt (Theophylakt. 3. 18), és Herodotosnál is (I. 101) hét ősi Méd törzs jó elő: hasonló volna az osset, mandzsu és tatár népek hetes hadakra felosztása (Sepp I. 123). Ellenben az óéjszaki regében, úgy látszik, mintha így a kilenc szám forogna len a Völuspa (2) kilenc eget, kilenc világot és kilenc ágat említ. Hasonlón találom ezt a finnben is kiemelve, a kalevala (15 runó) kilenc tengert, kilenc eget (39 és 42), kilenc várat emleget folyvást.

1) I. Sepp heidenth. I. 78. — 2) Sepp (I. 89): überhaupt ist drei die grundzahl nicht bloss der ganzen menschheit, sondern auch die theilungszahl jedes einzelnen stammes. — 3) Mone f. idérve a jegyzetben ehhez még hét vizet is tart, Sepp pedig (I. 123) még a hétszemélyes táblát is, hasonlóan a német mesés schöffen-hez (u. o. 124) és byzanci hét miniszter, meg hét török vezérhez st. (122). — 4) tudomásomra a babona is (gy. 277): minthogy 77-főle hidegjelés van, azért a ki abban szenved 77 rozsaszemet követő nyakára st. hasonlóan forognak fen szám szerint teendőkhel számos sympatheticus gyógykezelmők.

Egyébkint mi volt már ezen mythosi jelvies számok sajátlagi jelentése, arról ugyan sokat lehetne véleményezni, behatva az astralis és planetaris mythosphiák körébe, a szellemi hierarchiák mysticus magyarázataiba ¹⁾, mindezen szép dolgok véleményezésével azonban saját vallási régiségeink sajátlagi felvilágosítására — mi itt tárgyam — semmi különös eredmény sem volna eszközölhető; elég legyen tehát a tudat, hogy ez is a löbbi mythosokhoz hasonlóan birtuk, s hogy azoknak — eddig szinte csak kétesen véleményezett — jelentése fog fenforogni a mienkben is.

1) például Seppel (die göttliche siebenzahl I. 91.): aus der verbindung der zahlen der zeit (3) und des raumes (4) entsteht die kreatürliche sieben. diess ist aber auch die zahl der mittelbaren schöpfungsmächte oder der planetenfürsten, so zwar das der siebente als das haupt oder der fürst über den sechs obern geistern steht st. . . . auf dieser siebenzahl beruht das gesetz der welt, sie liefert den schlüssel zur kosmogonie, sieben sind der guten wie der bösen mächte (hét őrög E. 6068, heten vannak mint a gorsai v. marketai őrögök E. 3068 I. III), darüber sind von Zoroaster bis Philo, von Clemens v. Alexandria bis Thomas v. Aquino heiden, juden und christen einig. Linus (Euseb. patr. eccl. 13. 12):

septem cum veniet lux, cuncta absolvere coepit
omnipotens pater atque tonis est septima ipsa.
est etiam rerum cunctarum septima origo.

nach der mystik des mittelalters im morgen- wie im abendlande hat die gottheit in sieben primären urkräften sich schöpferisch erwiesen. s így tovább!

XVII. ISTENTISZTELET. ÁLDOZAT. ÜNNEPEK. SZERTARTÁSOK

— — —

Ima, imádás, kérés, könyörgés, esedéklés, kiáltás. Igézés, olvasás. Ének. Áldozat, áldomás, áldás. emberáldozat, gyermekáldozat. Állat-, növény-áldozatok. Áldomás, áldozati szertartások. bűnösés. libatio, vöráldomás. áldozó edények. székely áldozópohár. kürt, vatalé, kapuya. Szertartások, zene, igree, hegedő st. táncok. hódelat, tisztelet. gerjedot. hajvágás, pila. Ünnepek. hónapok. Keddasszony. Vásárnap. Születés, coék st. Házasság. Hóká.

A vallás nem csupán a pusztá istentudatban áll, de önkénytelenül bizonyos erre vonatkozó külső cselekvényekben is nyilatkozik. ezek lehetnek tisztán ilyenek, melyek elválólag a közélet többi cselekvényeitől, egyedül az istenség tiszteletére vonatkoznak, vagy pedig a közéletnek csupán vallási érzettől áthatott mozzanatai. Az eredeti természet-szerű vallási érzettel áthatott életben, melyben a vallásgyakorlat nem csupán bizonyos időszakokra, helyekre és cselekvésekre volt szorítva — melyeken túl a többi élet az egészen nélkülözi — sajátlag ily osztályozás nehezen foglalhat helyt; s az mit ma különösen s elválólag ilyennek tekintünk, mint például az imát, ünnepet, áldozatot, csak a közélet szükségétől előhozott alkalmias nyilatkozat lehetett; csak később fejlődhetett ki némelyek szokásos gyakorlattá, idővel bizonyos helyre, időszakra és cselekvésre szorítva, melyen túl azután az élet egyéb cselekvényeiből annak nyilatkozata elmaradt, s ennek még csak néhány fontosb teendőivel (eskü, házasság st.) maradt összekötve. A kettős momentumot azonban itt elméletileg szükséges eleve kiemelni, a mennyire itt nem csupán az ily sajátlag vett isteni tisztelet — mint ima, áldozat st. — de egyszerűmind a közéletnek a vallási nyilatkozattól áthatott jelenségei a tárgyalás alá jönnek. és mivel a sajátlagi vallási nyilatkozat azon első állapotának kijelelése által juthatnak csak sokszor, a ma már önállólag vett vallási cselekvények teljes értelme megfejlesztésre.

Ima. Ének. Ezen vallási nyilatkozatnak már legegyszerűbb, természetes első módja a szó és beszéd. mint az ember hasonlójával legelől is beszéd és szó által igyekszik közlekedni, magát előtte kifejezni s értelmessé tenni, állapotát, szükségét előadni, bizonyos viszonyosságra ajánlkozni, úgy volt ez legtermészetesebb közlekedési műszere istenségével is, s annak megszólítása, hívása, maga ajánlása s viszonyosság vágya st. irántai nyilatkozatának első módja. — Ezen szó általi istenneli közlekedés pedig az ima. e szóval jelettetett már a pogányságban nyelvünkön az isteni tisztelet e neme, mint az már régi nyelvünkön előző: (N. E. 1. 5) a halotti beszédb. *vimagno* - imádjuk - oremus - kérjük, *vimadsaguc*. A szó gyöki magyarázatára már felhozott

(Kresznericsnél szót. 1. 261) az: *im a - ecce deus* (mi tehát némileg úgy volna, mint az isten az *isha*-nál fogva *ez a, iz e*), majd hasonlóan a héber עַן - *ecce*, arab iman - *ídes* szavakhoz és a finn jumala - isten névhez tartalott (Nagy J. gyök. 213, Sándor sokf. 10. 86, Horvát Ján. i. h. 46). A gyök cselekvényragokkal összekötése által határozottabban és különféle jelentésekre alakítatik: *ima, imádság, imádkozás, imáadás* (oratio, preces, adoratio), így már a kettős értelemmel nyelvemlékeinkben. bécsi codexb. Baruch szavai fordítása: *ymadkozzatoo* es mongatoc ti zivetekben, uram tegedet kell imádnl. Az *im-adás* összetételből keletkeznek tehát az *ima - oratio* és az *ima-adásból* az *adoratio*. hasonló összetételekkel keletkezik más nyelveken is egyszerűn az imádságot jelentő szó az imáadás értelemmel, mint a latin *ad-oratio*, német *an-beten* (a gót *bida preces, óném. pēta, pittan, szláv pitam?*), a szláv. *modlit* - orare és *modla - bálvány, az imádott*. — Valjon ide tartoznék-e még a régi *imett* - vigilans, non dormiens szavunk. *imette* - illo vigilante, Pázm. (kal. 2. 21): nem tudja álmában volt-e az látás, vagy imette. — Ide vehető egy más, általánosb értelemben is divó szavunk a *kérés, kérelem*, mihez már Pray (dis. in an. 28) a finn pogány áldozóhelyek *keremet* (locus quo precatum coeunt) nevét tartja. egyébiránt is a finn *kerjään* - kéri, koldulni, *kerjääjä* és *kerjään* - kéregető, koldus. s lehet, hogy már maga a hely neve *keritést* jelentene, miután a finn. *käärin* - bekeríteni, *kääret* - megkerített (l. Hunfalvy 853 akad. közl. 454). s ily kerített helyekül láttuk már általában az istentiszteleti áldozathelyeket. hasonlóan átvitt értelemmel állhatnak már a *könyörgés, a könyör* - misericordia jelentéstől, *könyörög* - implorat. nevezetesen szinte az *esedéklés* is, *esedés, esedezés* - supplicatio, a leborulástól, leeséstől, melylyel az ima elmondatot.

Hogy ezen ima *közösen* is és *fenszóval* ment véghez egy nevezetes adat tanuskítja pogánykorunkból. Ekkehard (cas. s. Galli Pertz mon. 2. 105) szerint, midőn a magyarok a sz. Galli kolostorba beütnek, s ott áldomásoztak: postquam mero incaluerant, *korridissime diis suis omnes vociferabantur*. clericus autem linguae eorum bene sciulus (propter quod eum etiam vitae servaverant), *cum eis valenter clamabat*. különösen szólit fel még így a halotti beszéd vég formulája is (26): *es keassatuc wromchuz charmul. Kiril.* - és kiáltatok urunkhoz hármul: kyrie eleison. tehát kiáltásnak, vociferatio - kiabálásnak mondatott a fenszóvali ima vagy ének. hasonló a bécsi codexb. *kiaitlanga* - invocaverit; s talán a régi *kaj-bajlás, kajál bajál* (vociferatio, oblatrat Molnár, Kresz.) ily vallási jelentőséggel is állott, miután a kifejezésnek a *bajál* összetételnél fogva, kuruzs és incantatiói értelmére már fentebb (XIII) figyelmeztettem. Kis Vicainál: *nagy kaja baja - cyclopica musica*. Erdélyinél (4067) magyarázva: kaja, melytől kaját, azaz kiált ige jő, zaj, lárma ¹⁾. — Megfelelőleg az előbbi történeti adatnak áll erre nézve krónikáinkban is, hogy midőn Árpád népe színe előtt feláldozza az új hon jelveit a földet, fűvet s vizet, s imádkozva kéri az isten áldását (bud. 38): *dei clementiam rogavit, ut dominus ei terram in perpetuum concederet, erre az egész nép is fenhangon kiáltozza az isten nevét: finitis his verbis, omnes hungari clamaverunt: deus! deus! deus! tribus vicibus*. más hol már csak így

1) talán az abajgatni is ide szól, az akad. szót. abajgás - geschrei, abajog plaudern, schreien; mellette egy abajgat, tájszót. irgalmatlanul kerget, treiben, hetzen, beunruhigen. mit Szirmay (parab. 33) már abhoz képest, mint Kovachich öt dicséri - ea quoque, quae nuda posita ad mythologiam referenda sine viderentur, ad historiam fere translatae videri possit - szinte a történetből magyaráz, hogy Aba király nevéből jön: Aba rex cum in primores gentis, crudeliter saevierit, dedolare aliquem abajgatni apud hungaros est dictum. mi mellett én ellenkezőleg figyelmeztetek épen aba, oba név vallásos értelmére ne talán, a mint Anon. 32 magyarázza pro sua pietate Oba vocabatur. a szó még más értelemmel is has van, mint aba - boni. csak erőtetve lehetne talán még ide tartani az áhitatos, ájtatos - plus szavakat.

maga a fővezér imádkoznék a hadsereg előtt a nagy válatok alkalmával, mint Anonymnál (39): Árpád fuis lacrimis dominum orans. s bizonyosan ily nyilvános s a magán istentiszteletbeni imádkozás nevei lesznek a varázs tudatával csupán felmaradt s már így tárgyalt: *igézés, kiolvasás, ráolvasás, kuruzsolás*, mint azok értelme még a betegségbeni ily móddali segítségben jelenkezik, mi tehát az imádság különös esetben, bajbani gyakorlata emléke fentartásával maradt fen. az utóbbi kuruzs, mint taglalva volt, már szinte azon *kiáltás* értelmére is vinne, a *kurritoló* st. kiáltó lármázó jelenlétéseknél fogva.

Ének. Hogy ezen kiáltás, kajabálás, abajgatás st. — természetesen a fenhangú imádság, isten hívása — még többé vagy kevésbbé összehangzó *énekké* is emelkedik, az kétségtelenné lesz. Nem csak maga a táltos papi név a *dallosban* (= cantator), a tan, talál a *danában, dalban* viszhangzik, és néphagyományos kétségtelen ősi, eredeti, pogánykorunkból lefolyó sajátos nemzeti költészetünk ere még buzog; de a történeti adatok a legtávolabbi hún kortól kezdve folytonos és dúz adatokban, minden előző alkalomnál tudósítanak mellékesen is élénk énekeinkről, és pedig népénekeinkről (*fabulis rusticorum, garrulo cantu ioculatorum* Anon. prol.), s valamint hagyományos *bösis* és tréfás dalainkról, úgy vallásainkról is még, midőn a Béla alatti pogány forradalom leírása is átlátatják (bud. 119): *praepositi in eminenti residentes, praedicabant nefanda carmina contra fidem, plebs autem tota congratulanter affirmabat fiat, fiat.* Ezen nemzeti énekeinkről nyomok azonban már felszedvék irodalomtörténeti kézikönyveinkben ¹⁾, melyek körébe a még felmerülendők és szedendők tartoznak. maga egyébiránt történetmondai hagyományunk, a mint az nevezetes krónikai történetírásunkba átment, és még némi itt ott élő hagyományban is maig fenmaradt, a legjobb tanúság rá, hogy valamint ezen mythosi képzetekkel s emlékekkel átszőtt töredékek egyenesen az ének s rege nyomán tartak fen magukat, úgy még inkább így kellett élni énekekben a sajátos mythosi és vallási hagyománynak, azon „*traditio paganisminak*,” melyet még a krónika is a pogányok által említett.

Áldozat. Áldomás. Az isteni tisztelet kitünő jelensége az áldozat, az istenségnek nem csupán szóval, de tettel, ajándékkal, ajánlattal tisztelese. ennek jelelésére birjuk még pogány vallásunkból, eltérőleg a majd nem minden körülünki europai nyelvekben divatosá lett lat. *offero*-tűli nem. *opfer*, szláv *offera* elnevezésektől, saját eredeti *áldozat, áldomás* és *áldás* szavainkat. ezek is némileg hasonló alakítást mutatának ugyan, mint az *imádás* az *ima adástól*, az *áld-adásnak* talán mintegy összevonását. az *áld* szó sajátos értelmét azonban már fentebb igyekeztem kijelelni; miszerint én azt az *old - solrit* jelentésre vélem visszaviendőnek, honnét mint vallási értelemmel átmentel helyezem az *átok* s *üdrüli* vallási képzetek közé, a mint az az *átoktöli* feloldást s az *üdvre* átmenetet képezi (XI), mely természetesen csak ily vallási engesztelés által, azaz az áldozat által eszközöltetett minden népek ősi vallási dogmatikája szerint. e mellett azután természetesen áll nekem a szónak nem csak *immolare*, de legelől a *sacrificare* értelme, honnét az *áldás*, az *áldomás* sajátlag a német: *weihe, heilig* és *segen*. a latin *sanctus, benedictus, benedictio, dedicatio* s innét *oblatio*; miszerint a pogány vallási fogalomban az *áldott* ugyan az, mi a maiban a felvett idegen *szent*. az *áldott ember*: a *homo sanctus, pius, benedictus, devotus*. így használva a szó már régi és mai nyelv szokásban: az *áldozat oblatio, áldás benedictio, áldomás victima, epulum sacrum*, és ez utóbbi ismét *benedictio* értelemben is áll nyelvelméleinkben. Kinizsiné

¹⁾ 1. Toldy m. szem. irod. tört. Ferenczy adalék a m. irodalom történetéhez. Pos. 1844. Erdélyi népdalok 2. k. 12.

imkv. (N. E. 2. 73): uram wesd az *aldomasth* en ream. és: atyaanak es fywnak es zent lelöknek *aldomasa.* sz. Margit élete (Pray 278): *pápának áldomassa,* és folyvást így még a 17-dik századi iratokban is, Pálffy Kata, özv. Illyésházi Istvánné (1629 4 mart.) Rimayhozi leveléb. (u. muz 3. 105): kedves *áldomásival* látogatván isten kegyelmedet. míg más felül gyakran megkülönböztetve már az áldozás victima, áldás benedictio, áldomás offermahl, mint az utóbbi: *aldumas, aldamas* már így a névtelen jegyzőnél. de már a szavaknak azon egymással felváltott általános használata is csak arra mutat, hogy azok sajátlag az azonos eredeti: *weihe, dedicatio, sanctificatio, iustificatio* azon értelmével állanak, melyet vallási fogalommal az átok s üdv között jelelek.

Szavunk mellett már történeti adataink is említik pogány vallásunk áldozatait. Theophylaktos (7. 8) tanúsítja, hogy *a turkok áldoznak lovakat, ökröket és juhokat* — θύουσιν ἵππους καὶ βόας καὶ πρόβατα. — a θύουσιν — immolant és sajátlag comburunt; hasonlóan Anonym. (13) *diis immortalibus magnas victimas fecerunt* st. a krónikákban is Árpád áldozataróli tudósítás (bud. 38 Tur. 2. 3), és a későbbi felkelő pogányokról is még (bud. 94 st.): *omnes populi libaverunt;* az alattomban áldozók elleni lázslói rendeletben (1. 23): *quicumque sacrificaverit . . . oblationes obtulerit.* — Valamint más népeknél, úgy nálunk is már ezen áldozatok különféle nemei és tárgyai létezhetek; majd mint *hálaadó áldozatot* találjuk felemlítve a győzelem, bódítás, sikeres hadjáratok után (l. Anon. 13, 16. 22. st.), majd ismét mint *könyörgőt*, minő a décsi (chr. bud. 38). így lehetett ez szinte *engeztlő, felajánló.* s e szerint már magok az áldozat tárgyai, annak különös céljai szerint alkalmazták.

Az ősvallások legnagyobbserű s egyszersmind legmagasztosb áldozatai egyike volt az emberáldozat; mely dogmatikai jelentése taglalására itt nincs hely ¹⁾, s csak általában utalok, hogy az így divatozott az őskor minden művelt, polgárisodott és vad, classicus és barbár népeinél: a hindu és perzsa ariai néptörzsnél, az egiptomiak, zsidók, arabok, phoinikeiek, karthagoiak, arabok, görögök, rómaiak, kelták, germánok, gallok, szlávok s finneknél, az afrikai s amerikai vadnépeknél; többé vagy kevésbé, vagy csak így a mi tudomásunkra; minélfogva majd az egy, majd a más népnél ismerjük ekkép kitünőbb szokása és formáiban divatozottak ²⁾. Valjon létezett-e nálunk is? a mai felvilágosodott nézetek mérve szerint kívánván látni előkorunkat, midőn mit sem vagy csak kevés határozottat látunk belőle, a nem tetszős jelenségeket előítéletesen megszoktak tagadni, így a több istenséget, bálványzást, emberáldozatot. ámbár ez utóbbira is épen semmivel sem kéteesebbek s kevesebbek bizonyítványaink, vagy gyengébb létezésének okadatolhatása, mint annyi más számosra nézve, mit ismét hasonlókából előítéletesen szeretünk látni mythológiánkban. Az én dolgom itt is a vizsgálat; mindenesetre azonban ha ennek eredvénye az volna, hogy ősvallásunkban az emberáldozatnak helye nem volt, amaz megnyugtató tudat helyébe, mely e szerint ősvallásunkat a mai humanisticus felvilágosodottság színében képzei, nálam meglepetésnek adna helyt, hogy nemzetünk mindenben hasonló, másokéval találkozó — a mint kell, hogy legyen, mert ez sem fától szakadt, őt sem költötte a gölya — pogány vallása épen az őskor ezen igen mély vallási cikkében, a bűnnek megváltásáról st. a többitől eltérne csupán a mai felvilágosodott humanisticus nézet előnyére; s mit ez esetben, mint annyi számost, adathianyunk fognék csak tartani, s egy pár tájékozó vélemény kijelelésével röviden fogok vala rajta átletejni, mint a többistenségénél. A vizsgálatnak azonban az adatok, melyekhez tapadhat, nem hiányzanak. lássuk. Az őskorban, hová eredetünket felvinni

1) L. Sepp heidenth. ideo d. menschenopfer 2. 95. — 2) utalok az adatokat összehállított munkákra, mint Lassenix die sühnopfer. Würzb. 1841. és Sepp heidenth. 2. 95-166. s áll ez adatok nyomán Grimm általmos kötele (39): menschenopfer sind ihren wesen und ursprung nach sühnend, bei allen völkern des alterthums waren sie hergebracht.

szoktuk a skytháknál az emberáldozat nagyban foglalt helyet. Herodot (4. 61) szerint: a hadisten kardjának a hadfoglók századika feláldoztatott, kit a sors ért, fejére s libatói bor öntetett, mire leöletett, véréit edénybe fogták fel és a szent kardra östették. hasonlóan leöltött szolgák s nők áldozata követé az elhottat (l. XVIII); az albán skytha népségnél (Strabo 11. 4) még egy külön hierodulos, táltospap hizlaltatott áldozatal, leöltvén, mindenkinek ki részes akart lenni az engesztelő áldozatban, a leöltött testét kellett megérintenie. A húnokhoz át jő még a kard, s különösen a véres kard is, mint az őz skytha hadisteni kép és jelv, s valjon a véres áldozat elmarad-e? a véres kard körülhordozás szokásáról legalább még felemlítve áll, hogy a kard vérbe mártatik, vagy vérrel östetik le „*mucro sanguinis aspergine tinctus* (Tur. 1. 10),“ és a kádár és rabonbán *sacrificium* s itéleténél: „*per media viscera transfigatur*,“ „*cultro dividi per mediam*“ (szék. krón. 277, Kéza 1. 2 l. XV) ¹⁾. a kardnak kell, úgy látszik, előre véráldozattal megszenteltetni s megengeszteltetni, hogy ellenök ne forduljon, mint Jornandes a gótokról mondja (5): *Martem asperrima placavere cultura. nam victimae eius mortis suere captorum, opinantes bellorum praesulem . . . humani sanguinis effusione placandum*. Nevezetesen azonban s világosan áll már a húnokról is Jornandesnél (25): *ad Scythiam properant et quantoscunq; prius in ingressu scytharum habuere, litavere victoriae*; mi lehetne ismét a Skythiába bemenetkor a kezökbe került első hadfoglók feláldozása; vagy talán azon húnoknak, kik elsőik lépnek be az elfoglalandó új honba? majd nem inkább az utóbbi vélem, mi mintha még krónikánk hagyományában is viszhangzanék, midőn beszéli, hogy a maioti honból Skythiába menve (chr. bud. 10): *exploratoribus abinde in Scitiam destinatis, scrutinii astutia subtilissima*. mért választatnak eme első küldöttek a különös sorsolás, bizonyosan a nyilvetés által (XVII), ha egyszerűn kéme. de nyilván ezek azon Jornandesnél elsőik, kik skytha földre lépnek, és sorssal, nyillal titkos végzetszerűleg választatnak ki áldozatul s engesztelő a had istenének, hogy a nemzet a földet szerencsésen foglalhassa. s nem áll-e épen így krónikai hagyományunk egyik legnevezetesebb helyén beszélve: hogy midőn a magyarok a választott fejedelem Álmos által egész az ősi örökségi földig Pannoniáig vezéreltetnek, ennek határán Erdélyben a fejedelemséget Árpád veszi át, mert atyja: *Almus in patria Erdeel occisus est, non enim potuit Pannoniam intrare* (bud. 37 st.). — tehát azért öletett meg, mert neki nem lehetett a honba bemenni. feláldoztatnia kellett tehát, hogy övéi bejuthassanak? a hely minden darabossága s töredék volta mellett világos; s kétségtelenül csak ez értelemmel állhat, hogy maga a népfejedeleme, a vezér, ki nemzetét örökségébe visszavezérlé, a határon, mint engesztelő áldozat feláldozva magát, hogy a nemzet szerencsésen foglalhassa el a földet. a szavakban nyilván még egy különös hagyomány tudata is viszhangzik, mely úgy szólhatott, hogy így vala talán előre megjósolva, vagy hogy ez a nemzet szokása volt, mint amott a skytha hon elfoglalásakor erre az elsőik kiválasztatnak sors által, kiknek áldozatul esni kell a nemzetért. ezen különös, az ígért földébe, a népet örökébe vezérlő s abba még is be nem mehető vezér Mojzesrőlí vonáshoz hasonló hagyomány, ugyan még a népfejedeleme Romulushoz hasonlóan szinte véleményezhető s feltüntethető, miképe szerint a megölt vezér serege közepett eltűnve, istenhez emelkedettnek mondatnék. de ez itt nyilván csak erőszakolás által történhetik a szöveg világos kifejezése ellenében: hogy megöletett azért, mert neki nem volt megengedve az új honba belépni. — egyébkint az adat sajátlagi értelmében sokkal mythoszerűbben áll a megváltói hős, ki élete feláldozásával szerzi meg népének örökét, ígért földét. Így áll ez már általában az

1) a finneknél is, hol Lencquist (58) az emberáldozatokat hasonló okokból, mint f. felhozvák már, szinte tagadja, ámbár u. o. az általa felhozott nyom (l. al.) mindjárt ellene tanúsít, — szinte így találok, hogy a feláldozottak béle kihúzatott: Hartwich monum. ad hist. fen. Aboae 1802. 39: IX Gergely pápa levele vádolja a pogány Tavastiakat: *quosdam extractis ab eis primo visceribus, daemionibus immolant.*

an, hogy a különös nemzeti vállalatok vagy nagy inség idején st. maga a nép-
em áldozza fel magát vagy gyermekeit a nemzetért. A rómaiaknál midőn K.
a nagy földrepedés támadt, s a nép azt különös bekövetkezendő szerencsétlen
baljóslatul veszi, Curtius ugrik a mélységbe, felajánlva magát Tellusnak, hogy
megengesztelje s tőle balvégzetét elhárítsa. hasonlóan K. e. 337 a Deciusok is
vra magukat: diis manibus matricae terrae. A pogány svédek királya Domaldi
sag. 18) a nagy inség idején, miután semmi áldozat sem használ, maga áldozza
át. hasonlóan a görög tragikai regékben a királygyermekek áldoztatnak fel; és
sen is ismét (Yngl. s. 29): Ön király hosszas uralkodásaért Odinnak kilenc fiát
fel egymás után. — Ezekhez még mint a skytháknál, úgy nálunk is ember
okat látunk halotti áldozatul szolgálni; Attila sirja felett szolgák öletnek le, s
által őseiért, valamint a megölt Bulcsu és Lehel vezérékért a hadi foglyok
ul feláldoztatnak (XVIII). — Más felől ismét nevezetesen ide, ezen ember-
ok eszméjére mutatnak még azon saját regéink is, mikép például az *Ördög által*
házáért, vagy hidért st. (III), *az a ki először rajta keresztül megy, az ördög*
távra lesz, vagy az első, ki a fogadást tevő, haza érkezőnek elejébe jő
l 127, népd. 3. 151); és mi már, mint látni, teljesen találkozik a fentebbi
ányos nemzeti szokással, hogy az első hadi foglyok, vagy az elfogalandó földre
választott vitézek, sőt maga a vezér feláldoztatik (l. Grimm 40). Kétségtelen
az emberáldozatnak a tündéri regében is (IV), mikép a *tündérek*, a *vízí-*
ek különösen, *megkivánják évenként áldozatukat*, embereket ragadoznak ma-
, az átmenők vagy fürdők befúlasztása által. mi szinte *elemi* értelemmel is áll
, mint a megrepedt *föld* áldozatot követel, s Curtius a nyílásba rohan, úgy a
és ismét különösen a *tűz* is (l. VII); miszerint még a szent iváni tűzsertartások
nem csak virág s gyümölcs hányatott a tűzre, de az embereknek is meztelen
kell beléje lépni, azon átugorni, s mellette még a dalok hangzanak, melyek az
elégetését emlegetik. A képzet foroghat fen szinte az emberragadozó, emberhúst
s főző rosz tündér boszorkányoknál, óriási képleteknél, sőt a sárkányoknál, kik
n csak emberáldozatok által voltak engesztelhetők, s miben már az istentiszteleti
tartott kigyóknak áldozás emléke foroghat fen (l. XV); Adamus Bremensis
24) tudósít még így a litvánokról: dracones adorant cum volucris, quibus
vivos litant homines, quos a mercatoribus emunt, diligenter omnino probatos, ne
m in corpore habeant. míg ismét a boszorkányokról nevezetesen ide mutat, nem
maz emberhús-főzésök, a lakaik körül hasonlóan mint a pogány istentisztelet
karóra tűzött emberfők s bélek, de azon gyermekragadás és szívójás is
(V, XVI).

nevezetesen jönnek elő még ugyan is szinte az emberáldozatok közt különösen a
gyermekáldozatok. az ártatlan gyermekekkel, ifjak és szűzekkel vélték már az isten-
különösen megengesztelhetőnek. ez a régi zsidó Moloch cultus, melyet több-
ég népek szemére vetnek a szent iratok (Amos 5. 26. apost. csel. 7. 43,
06. 28. 35 st.): hogy fiaik s leányaik vérét Kanaan bálványainak feláldozák, s
ste áldozata (Buxtorf syn. jud. 600) áll még gyakran a vonás az ókor hőseiről,
ásról, melyet gyermekük leülésével váltanak be. és számtalanszor így még eltor-
ndai hagyományunkban, mikép az ördögtől megsegített, a hadban volt hős st.
eleve a legkedvesebbet, mi rá hon vár, de miről ő mit sem tud, vagy a meg-
elebe legelől jövőt, mi azután az atya távollétében született, az elébe menő
k (III). Különösen jó még elő ehhez, hogy hetedik évében jön meg érte azután
g, a tündér; és még nevezetesebben a néphit egyenes és élénk tudata a *hetedik*
évről, vagy a *hetéves Tátos fiukról*, kik különös jós és csodás tulajdonuk mellett,
r, ugymond, eltűnnek, a táltosok által elragadtatnak, hírüket többé nem tudai.

ezek lettek volna tehát, mint véleményeztem, az áldozatra szánt gyermekek, hasonlóan amaz áldozatra hizlalt hierodulokhoz; vagy hogy csak ekkor vétettek át az isteni szolgálatra (XV, XVI). Ezt tudja végre a monda vonása is, hogy a rossz lélek engesztelésére ember s gyermek falaztatik be a fel nem építhető, a roskadozó vagy csak szilárdítandó építménybe, az alapítandó város alapkövébe (III).

Igy áll tehát e sötét, iszonyú, de mélyen az emberiség hitnézetében gyökerezett eszme, minden népeknél, — s nem tudnám azért, mily előnye volna épen mythosunknak a többi felett, hogy ez benne fen ne legyen, — hogy a bünsúlyt, melyért az ember a halált megérdemli, csak erőszakos emberhalál engesztelheti meg; mint legmélyebb vallási tény kerül az azért elő folytonosan, mind akkorig, míg az idők teljében a keresztyénség alapkövéül alakul az isteni tény magasztos hite az ártatlan Istenember már megtörtént megváltói haláláról, mint ki egyedül volt csak képes az emberiség bűneért eleget tenni, s magára véve a világ bűneit, feláldozá magát értők; mire megszűnik a bünsúly és átok, nem követelve már más áldozatot, mint e véres áldozatnak vér nélküli emléke ismétlését. — Azonban tudjuk, hogy a pogány korban is csak nagyobbszerű események követelték azt, s bizonyos körülményekben, sőt talán bizonyos polgárisodás fokán — ámbár hogy ez mérvül épen nem szolgálhat, mutatja az ókor legműveltebb népeinél, mint phoinikeieknél, karthagoiaknál st. az új világban is a többi amerikai vadak felett épen a legnagyobb műveltséggel bíró mexikoiaknál kitűnő divatozása — nem csak mellette, de úgy látszik egyenesen, helyébe számos más pótló áldozatok lépnek. Így tudja ezt nevezetesen még a rege vonása, midőn a folytonosan ismétlődő képletekkel áll elő, mikép az ördögnek ígért emberáldozat helyett, az első házba lépő, vagy a hidon átmenő helyébe egy kecskebak, kutya, kakas st. hajtatik át kiegészítve nyilván tehát még ezen vonásával is az emberi áldozatróli tudatot ¹⁾.

Ezenkívül állhattak már az emberáldozatok mellett különválólag, a kisebb nemű, engesztelő s hálaadó állati s egyéb gyümölcs s növény áldozatok. Az állati áldozatok közt kitűnő s legnevezetesebb volt a **lóáldozat**. Theophylaktos (i. h.) szerint a *turkok legelői lovakat áldoznak*, s a Anonymnál is így (16): *more paganismo occiso equo pinguisimo magnum áldamás fecerunt*. a későbbi magy. pogány felkelés alkalmával is (chr. bud. 93): *ceperunt comedere equinas pulpas*. ekkép tárgya a ló a legelőbbtelő áldozatoknak minden pogány népeknél, a hinduk és perzsáknál, szlávok-, germánok- és finneknél; s így már ős népeinknél, kitűnőleg a skytháknál; hasonlóan a hiongnu fejedelem Tanjuról, hogy kikeletkor, midőn um. a lovak legkövérebbek valának tartja lóáldozatait és az ősszékekben maradt magyarokról is (de fact. Ung. Magn. Endl. mon. 252): *carnes equinas comedunt, equinum . . sanguinem bibunt*. mi a lóáldozattal összekötött még élénkebb lóáldomási adatul állhat (I. al. és VIII).

Theophylaktos (i. h.) tanúsága szerint a turkok *ökröket is áldoznak*. valjon nem maradt-e még fen nyoma ennek is a nevezetes nemzeti szokásokban, mint a székely ökrerádó, melyet a királyok koronázásakor, királyi házasság s királyfiak születése alkalmával, — tehát különös ünnepélyes s egykor bizonyára áldozati s áldomási szertartással véghez ment alkalommal — szoktak volt a székelyek adóul adni (I. Kovach. script. min. 2. 387 l. a szék. krónikáb. is 282); és nevezetesen hasonló adóval járultak a kúnok is (Bartal com. 1. 386). ide szólhat már egyenesen az ősz szokás is a koronázásnál, miszerint a feldiszített, körülhordott ökrök ilyenkor áldomásul szolgált a királynak és népnek. a solemnitas inaug. Caroli (lapszám nélk. Revai s. cor. 1732 N. szomb. kiad. toldalékában) szerint: *bos pinguis cornua et ungulas inauratus . . colitur*

1) Pannak a lupercaliák alkalmával kecskebak áldoztatván, előbbkelő családok két gyermeke előhozott, s a véres áldozatkés homlokukra törülletett, mire ezeknek hangosan kellett felnevetni; másoknak térdre mártott pamuttal kellett a vért letörölni, mi ismét az egykori ember-gyermekáldozat emléke.

adhaec fere circum serlo revinctus, ex urbe ad palatinum, inde in arcem tympanorum inter fistularumque concentus praelato vexillo deductus, spectaculo fuit, mox vero eodem caesus die, assari coepit ¹⁾. Ily aranyos szarvakkal, koszorúzottan vitetett már az áldozati állat is, miután előbb hasonlóan körülhordatott (l. al. s. Grimm 48). A legtöbb áldozati ilyes adományok emléke is szinte hasonlóan fentartja magát bizonyos ünnepélyes alkalmakkori adónemek emlékében, melyek azután sajátosságosan a fejedelemre, az egyházra ruházzák, mint például, hogy a szent erdőben bizonyos helyeken leölt vad, a kolostort, egyházat illeti, minek emlékét még nálunk is a bakonybeli alapító levél így tudja, hogy azon bizonyos nevezetes kövek között — hol a szent hely állhatott — leölt vadak fele s bőreik a kolostoré; így állhat más okiratokban, talán a régebbi vallási szokások nyomán kiszabott adózás, mint (cod. dipl. 2. 100): *debent dare portionem festivalem, scilicet 4 boves pingues, ac 30 oves pinguissimas, 30 anseres, ac 40 gallinas st. a jászói prepostságnak* (cod. dip. 4. 1. 30) János napján; *unum arietem, lagenam cerevisiae, et de qualibet curia integra unam tortam panis.*

Ezen kitünőbb ló és ökör áldozatok mellett ugyan is még kisebb állatok is áldozatul szolgálhattak. Theophylaktosnál (i. h.) különösen áll még *πρόβατα*, sajátlag juhok, de általában *barom, nyáj, négylábu kisebb házi állatok*. Mindezen állati áldozatokra közönségesen olyan állatok nemei használtattak, melyeknek húsa edelélül s különösen kedvelt edelélül szolgált, azért találjuk mellette a *pinguisimus* kitételt is, és *equinas pulpas* ²⁾; miután nem csak az, hogy az istenekre volt tekintet, kik csak a bocsos áldozatban leheték kedvüket, de szinte az áldozatot követő áldomás, az áldozati állat búsának elköltése is ilyet feltételez (l. al.). Különösen azonban mint az istenség engesztelésül emberáldozat is nyújtott, úgy szolgálhattak bizonyos jelvies értelemmel áldozatul más állatok, mint *kutyák, farkasok* st. melyeket különös vallási vonatkozással már az eskünél így találunk felemlítve (l. al.); vagy hogy bizonyos istenségeknél, mint azoknak szentelt állatok áldoztattak fel, mikép más mythosokban is az alvilág a halál istenségeinek. és lehet, hogy egykor ne tán ezek húsa edelélül szolgált, ide vehetők legalább az őz magy. honróli tudóstítás szavai (Endl. mon. 252): *carnes . . . lupinas et huiusmodi comedunt.* — Regéink nyomán élénken állnak még így a *kecske és kakas* áldozatok (III és VIII), bizonyára szinte sajátosságos jelvi értelemmel, s bizonyos istenségekre vonatkozásban.

Az állati áldozatok mellett divatoztak bizonyára még szinte a kisebbszerű áldozatok is, minők, nagyobbára magány ájtatosság s hálából: a nyáj haszna, *téj, vaj* és *sajt*, a *termés*, a *föld gyümölcse, virágai, kalásza, gabonája* felnyújtásából állottak. sok ily nyom lesz szedhető még a népszokás és babonából; több már előkerült az elemiszteleti nyomoknál, mikép hányatnak a vízbe koszorúk, virágok, gyümölcs, hasonlóan a tűzbe is iván-napi tüzeléskor a tisztas fű vagy pirkoszorú vettetik, vagy máskor alkalmilag midőn a tűz haragja sóval st. engeszteltetik, a lég, szél kedvezővé kéreltetik a liszt bele szórásával st. (l. VII). a lakodalmi szokások említik szinte, mikép ekkor marokkal hintetik a búzaszem (l. al.), s hasonlóan a temetéseknel is (l. XVIII). A búzaszemek s a föld termése helyett még inkább áll azután a *liszt* s a

1) Sopp is említi (2. 305): hicher gehören die öffentlichen speisungen des volkes unter anderen nationen bei jedem neuen fürstlichen regierungsantritte. so wurde nach uraltem herkommen bei der ungarischen königskrönung in Pressburg ein ganzer ochse in schlosshofe gebracht, davon ein stück auf die königliche tafele gebracht, das übrige unter das volk vertheilt; auch floss weisser und rother wein, und diese handlung charakterisirt wesentlich das bündniss zwischen dem herrscher und dem volke im angesichte der göttheit. — 2) Podhracky a „crudas carnes“ értelemmel magyarázza a dubnici krónika után, hibáiban; a pulpa (πόλπος) a test húsos részlete, das fleischige an thierischen körper, azért pulpamentum — leckerbissen (Plaut. stich. 5. 4. 31). valószínűleg, hogy az áldozati állat legjobb részeit választattak ki az isten elébe tett részletül, a talár izlés szeriat ez különösen a szív és máj (l. Görres myth. gesch. 1. 196).

belőle készült *kenyér, sütemény*; lakodalmi *örömkalácsaink* nevei, különös alakjai, s a rajtok levő virág-, kácsa-, galamb-, madáralakok st. még szinte ide vonatkozó áldozati tárgyként állhatnak ¹⁾; valjon eredetileg tudja-e még a közmondás így: *ha tömjén nincs, liszttel is áldozunk* (E. 5085); mi sajátlag már az áldozati szertartás és libatióhoz fog tartozni (I. al). Talán mint azon hízott állat bizonyos ünnepélyes alkalmakon adása régi áldozati szokásra szól okiratainkban, úgy az ily tészta sütemények is, mint a f. i. helyen: unam *tortam panis*; szinte ily alkalmakra más okiratokban (c. dip. 2. 95): qui praeposito et canonicis Demesiensibus dant *panem*. (u. o. 43. 529): *allatores assaturae*. A lászlói törvény szerint (decr. 1. 11) a távol levő falukból az isteni tiszteletre vasárnap anyaegyházukban meg nem jelenhetők követet küldenek: unus ex eis nomine omnium cum baculo ad ecclesiam veniat, et *tres panes* et *candelam* ad altare offerat. Mondáinkban különösen áll még (Gaal 25), hogy a sárkány is *kenyér és bor* áldozattal megkérleltetik. valjon mily különös értelemmel jő elő még szinte a magyarok beköltözésekor a pusztákoni csudás átmenetők felemlítésénél (Anon. 7): hogy nyomtalanul haladva: *nec labores hominum comederunt*, ut mos erat eorum. megtartóztatták-e magokat ekkor a főzött edeltől? — Sajátlag áll még szinte, mikép a magyarok az elfoglalandó hon jelveit, a *földet, vizet és füvet* szinte hálaáldozattal istennek bemutatják, (chr. bud. 38 st.): Arpad *de aqua Danubii cornu implens* et ante omnes Hungaros *super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit*, ut deus eis terram in perpetuum concederet; a rege még tudja ehhez (ungr. mag. 2 65), hogy a fű és föld e mellett felvetetett a magasba. és a későbbi krónikások szerint is, Székely Ist. (151): Árpád egy aranyas kürtöt megtöltte a Duna vizével, és felemelve mind azokat (földet, füvet s vizet). Lisznyay (213): a Duna vizét hosszú kúrtban tölték, és ég felé fel hinték, a fekete földet is, az ég felé fel hajigálák, a füvet hasonlatosképen az ég felé felhinték. — Ezen különös vízáldozás emlékezetet már szinte a regék s népszokás vonására, hogy a vízből merlőnek vagy a töltött edényből ivóknak, valamit vissza kell önteni v. félre loccsantani, a vízzellelem megengesztelésétül s a házi-szellemek tiszteletéül (VII). a hinduban ily víz, tej, olaj libatiók, virág áldozat, különösen a roszt szellemek a devek távoztatására történik (I. Benfey rel. d. ind. i. h. 186), mit én természetesen el nem mulaszthatok felemlíteni a vonatkozásra utalás nélkül, melyet itt ismét látok a deus szóban véleményezett devekre nézve (III). a víz áldozat a földdel és füvel együtt egyébként jelvis; a fű ismét amaz virágáldozat hintése értelmével is állhat ²⁾).

Áldomás. Ünnepélyes nagyobbszerű áldozatok tanúságaul állnak már az áldomások is; melyek sajátlag mint az áldozatot követő lakoma, az istennek feláldozott állat ünnepélyes elköltése (opfermal, Feszler: das gesegnete, geweihte mal) — áldozat után foglaltak helyt. Míg a feláldozott állat egyrésze, amaz legizletesbb, legjobb, legkövérebb részlet (I. f. a pulpa) általában már ezen pogány áldozatoknál az istenség elébe tétetett, addig a többi elköltetett, mi sajátlag, mikép az istennek adott részlet is, legtöbb helyt a papokat illető az egyes áldozók részéről; úgy olykor ünnepélyes alkalmakkor, nemzeti

1) I. Grimmnél a kalácsos süttőt, tésztából képzett bálványalakokról. az indic. superstit. 26: *simulacra de conspersa farina*. — die kunde der heidnischen alterthümer wird vortheil ziehen aus der gestalt des backwerks, das entweder noch die alten götzenformen nachahmte oder die vorschriften der opfer bei behielt. eine geschichte der deutschen kuchen und semmeln liesse sich nicht ohne unerwartete aufschlüsse zusammenstellen, mond Grimm. — 2) ezen a magyarok által feláldozott fű a Bédi-codex szerint a perje fű volna, így adván a helyet, hol a magy. követ általi fűhozásról szól: „herbam perje,“ a budai. Turóci s pozsonyi: herbam periarum, weriarum helyébe. mit Vass (u. muz. 3. 439) azért jel vi perjének Podhracky (bud. 38) magyarzata ellenében: herba periarum, beriarum seu campestris; herba enim aevi medii scriptoribus locum campestris significat. nem tudom ezen perje — flix (Moln. L.) azonos-e amaz pír fűvel, mely már így a sz. iváni tűzbe, s ekkor a vízbe is áldozatul vetetetik. a pír vonatkozik a tűzre, pirit-, pirostra, mint a perje, pörje mellett pörnye = favilla (Kroszth.) értelem jelenkészt.

áldozatoknál a nép vendégségeül szolgált, mi már különösen ős vallásunkban általánosan így foglalhatott helyt. minden nevezetesb alkalom áldozattal s ezt követő áldomásokkal szenteltetett meg; s az utóbbi már egyszerű alkukötés s többi cselekvényeknél is divatozván, jogszokáskint még soká fentartva magát élénk emlékekben élt folytonosan. Összeállítom egyszerűn az erre szóló adatokat. Anonymnál birjuk már világosan a nevezetes *áldomás* név egyenes használatával felemlítéseit (16): *more paganismo occiso equo pinguisimo magnum aldamas fecerunt.* (22): *more paganismo fecerunt aldamas.* (13): *diis immortalibus magnas victimas fecerunt et convivia per quatuor dies celebraverunt*, midőn Ungnál a honba betérnek. hasonló az ország teljes meghódításával (43): *fecerunt convivium magnum, et epulabantur quotidie splendide.* Árpád fia Zoltán születésekor (50): *faciebant convivia magna st.* A magyar sereg sz. Galli kolostorbai beütése alkalmával ott tartott áldomásáról van szinte szó, mely ott az áldozatot, az imát, vagy a halotti tort is követhető (l. Pertz. 1. 105): *cumque more suo super viride foenum singuli ad prandendum... recumberent, victimarum portiones semicrudas... vorassent. vinum quoque plenis cuppis in medio positum sine discretione quantum quemque liberat hausit. postquam vero mero incaluerunt, horidissime diis suis vociferabant;... conveniunt omnes qui aderant... et effusa laetitia sultant coram principibus et luctantur. quidam etiam armis concurrentes quantum disciplinae bellicae nossent ostenderant.* mi itt egészen hasonlóan áll mint Anonymnál a fentebbi helyeknél többnyire még szinte említett hadi játékok; itt azonban sajátlag tor is lehet (l. XVIII). Emléke fenforog még a dési áldozatnál is, mint a magyar históriás ének állítatja:

*istent ők ott imádnak,
tőlök maradt nekünk a szokásunk,
Deus, deus ott kiáltunk*

*háromszor Deus kiáltának.
hogy ha mikoron drut mi szakasztunk.
bizonyságunk, hogy megáruktunk.*

a nyombani vegyes emléket már fentebb vizsgáltam (III), s itt csupán az emlékezetre utalok, mely benne nyilván az áldomásra szól, a fenlétező szokást innét, mintegy a magyarország megvételeérőli regés tudat által véleményezve. Jogrégiségeink is világosan s folytonosan említik. Verbőcinél (tripart. 3. 34): *fur si dixerit in foro libero et communi vel alibi se (equum) emisse, et evictorem non potuerit statuere, neque hospitem vel alium quempiam, qui merci potum, hoc est victimam emtionis et venditionis more solito benedixisset, producere, patibulo reus erit.* az adat annál nevezetesb, mert, mint látni a szokás különösen így a lónál tartá fen magát, a pogány áldozat és áldomás kitünő tárgyánál. ezen more solito benedictio és victima emtionis állhatott már talán különös áldási execratio cselekvény mellett, melyre fentebb (III) vonatkozom, úgy látszik, az áldomási italban csupán, mint további emlékeink még mutatják. Ezen lóeladásnál áldomási tanuróli nyom forog fen a váradi regestrum ítéletében is (168): *Discilou de uilla Borici impeciit Glatillum cocum regis de uilla Susa de equi sui eladas (Endlichernél mon. 684 cladas, Bél és Kol. equizuhada), qui cum negaret se esse venditorem illius equi, prefatus Discilou adduxit Mosen ut fidei iussorem aduersarii sui st. világosabban áll még a szokás felemlítve az okiratban egy szőlő eladásáról (1424 cod. dipl. 10. 6. 628): huic autem venditioni seu victimae bibitionis (áldomás) interfuerunt probi viri videlicet Johannes st. később Erdélyben már elvegyítve jő elő a német *minne*, st. *Johannistrank*, sz. *János pohara* — szinte egykori pogány libatíói emlékekkel elvegyülő (Grimm 53) — szokás és névvel; mi már különösen a szászok szokása nyomán történetelt, mint az 1545 tordai gyűlés rendeletében említetik (Deserici init. et maj. 6. 160): *in emptionibus equorum, boum et aliarum quarumcumque rerum is modus observari debet, ut si quis in foro vel alio loco et tempore cesserit aliquid, emptor ille coram probis et honestis illius civitatis vel villae**

hominibus, ubi emptio facta est, *poculum s. Johannis*, quod lingua vernacula *áldomás* vocare consueverunt, in signum iustae emptionis dare debeat. si qua vero controversia emptori de rebus emptis contigerit, veram emptionem testimonio illorum hominum, qui poculo s. Johannis interfuerunt verificare debeat. Ebben is tehát a régi vallásilag szentelt tény még folytonos jogszokásban s rendőri intézménykint marad fen, míg ekkép s kimulva, csupán a népszokásban dívik még, s e szerint maig az *áldomás* (l. tájszó): „valamely munka végével, úgy adás s vevés alkalmával köszünető iddogálás. adást vevést, egyezést követő ital.“ hasonlóan „előbor áldomás“ (u. o. székely szó). a km. *megittuk az áldomást*, Erdélyi (373) szerint: tökéletességre ment az alku, már visszavonhatlan. *áldomás áldomással jó* (E. 374). valamint e mellett a sz. János pohár is tudná még: *gyakran megárt sz. János pohara* (E. 3988). ellenben a hazánkban idegen német és szláv népeknél ismét áldomás szavunk ismeretes, és egészen meghonosulva ment át a szláv *oldomásban*, hasonlóan a tátoshoz, boszorkány s többihez — Az áldomási szokásra mutat már hasonlóan a koronázási ökörsütés is, minél szinte az illető részlet a király asztalára jó, míg a többi a nép által költetik el. Különös italáldomások módjaira figyelmestehetnek szinte már a sajátságos ivási szertartások a húnoknál, melyeket Priskos Attila vendéglései leírásában említ, s mihez már Otrokócsi (or. 1. 123) a magyar vendégségeknél ivási szokásoknak feddő felemlítését köti, én pedig nyomukon még az ily némely szokásokban lappangó mélyebb értelemre gondolok figyelmestehetni, minőket már Grimm is (56) a német e nemű minnetrank szokásokban keres. népünkben tudomásra maig is minden kevesebb ünnepélyes alkalomkor is a pohár borral megkínált mielőtt azt kiüríti, nem mulasztja előbb az éltető, áldó, kívánsó-lásokat elmondani az illetőkre. keresztységünk első koráboli törvények is erősebben kikélik ily vendégszedési, talán áldomásozási ünnepies ivások ellen; a synod. strigma-prior (47-8 Endlich. mon.): si quis presbyter in convivio vel *kalendis cogentes ad potum viderit, arguat eos. et si eum non audierint, ipse exeat et archidiacono eos accuset. si quis de nobilibus ad potum coegerit* (áldomásozás?) vel *coactus fuerit, inebriatus 40 dies poeniteat. si vero in hoc perseveraverit, excommunicetur*; mi sehezen lesz egyszerű részegeskedés ellen veendő; de úgy látszik, pogány szokás ellen. így állhatnak itt is megint bizonyos pogány áldomási tartozásból járó adók ünnepélyes alkalmakkor, mint fentebb az állat és sütemény ¹⁾. a házassági szokásoknál szinte, valamint a búza teli marokkal hányatik szerencse kívánatok közt, úgy a fedeleseknél (faedények) bőven öntözgetetik szét a bor.

Mily *szertartásokkal* ment véghez ó vallásunk áldozata? csak igen kevés hozható fel, de az egyik véleményezhetőbből is könnyen felismerhetni, hogy azok a más pogány vallásokban előjövőkhöz hasonlók voltak. az áldozati állat e szerint ünnepélyességgel, feldiszesítve vitetett az oltárra a leölésre; mint például amaz koronázási ökörről a leírások szólnak, hogy szarva megaranyoztatott, koszorúkkal feldiszeitetett, ünnepélylyel hordatik körül; mi már egyenesen az áldozati állatra mutat, mely ekkép feldiszeitve, mint az eddában az aranyos szarvú tehének (Grimm 48), vitetik az oltárra. különösen azon körülhordás is a nép előtt, az áldozati állatnak, hasonlóan mint a görögöknél, római s németeknél előbbi körülvitetésére mutatna: *per circuitum currentes*

1) a Jászai prépostságnak, mint f. a torta panis (cod. d. 4. 1. 305), úgy szinte *lagena cerevisiae* jár. a szőlőmüvecek bort adnak (cod. d. 2. 10. 3. 1. 163): *qui laborant in vineis marcium non dant. okiratainkban aránylagosan igen gyakori a seradó: marcius, cerevisia. valjon ókorunkban talán használatosb volt a borral. az éjszaki népeknél ez áll a bor helyett áldozataik és áldomásaikban. népies szokásos ily bizonyos időben régi adók, ajándékok, tartozások, mindenesetre nagy valószínűséggel voltak még ilyen emlékeül vehetők. manches, mond Grimm, was in den abgaben und bräuchen des volks nicht recht erklärlich wäre. die farbe der thiere, das minne trinken, selbst die form der kuchen, gemaht noch an die opfer des heidenthums.*

cermine nefando dedicantes (Greg. M. dial. 3. 28), miszerint szinleg az áldozati állatnak mintegy szabadon, örömmel kell menni az áldozatra. hasonlóan véleményezi Grimm, hogy az áldozatul vitt gyermekeknek játékszerek adatnak, minők az áldozatul befalazottak (l. f.) mellett gyakran találataknak, hogy örvendve áldoztathassanak fel; könyveik elfojtattak, lármás zene hangzott, hogy sirások ne hallassék: *ne febilis immoletur hostis*¹⁾. A leöltött áldozati állat vére az áldozathelyen készített verembe eresztetett, mire már az említett honti oltárkövek között levő verem (XVI) nálunk is mutatna, s talán ama bakonybéli odvas kövek, hol magába az oltárköbe lehetett e célra üreg, odú vájva; majd ismét edényekben (l. al.) fogatott fel a vér, vele az oltárok, a jelenlevők megfocosenetettek, nálunk valószínűleg a hadistenség képe a kard leöntetett: *mucro sanguinis aspergine tinctus* (Tur. 1. 10); vagy a libatiói, alább még érdeklendő, szertartás ment véghez. a leöltött állat húsa valószínűleg katlanokban főzetett, mint a skytháknál (Herodot 4, 61) a nagy katlanban főzés volt; mit az áldozati állat elköltése az áldomásban feltételez. nemzetünk ugyan pogány korából, mint nyers hús evő s vért ivó jellemeztetik, de valamint az utóbbi vonás semmi más, mint az áldozati libatio, mikép látandjuk, úgy a nyers hús evése lehet csupán ehhez kiegészítő vonásaul vett jellemzés. a casus s. Galli (i. h.) részletes leírásában is csak a *semicrudas carnes* kifejezés áll, s ellenkező esetben a keresztényen pap és a szerzetes Heribaldus, ki ekkor plus quam unquam, ut postea ipse dicebat, saturatus est — nem fogott volna a magyarokkal tartani. — a boszorkányi rege is még élénken s ezen értelemmel tudja az áldozati katlanban főzést (l. XIV). a megfőzött állat legjobb részlete a pulpa az istenségnek áldoztatott fel, talán szobra elébe tétetett vagy csak az oltáron hagyatott, mint a fina áldozatnál a bálvány elébe tétetik, de azután szinte a papok által elköltetik, s később e részlet a koronázási ökörnél a fejedelemnek jut; míg az állat többi húsát a nép költi el az áldomásban.

Bélnézés. Gyakran már e közt a nagyobb alkalmi áldozatoknál a leöltött áldozati állat béle jóslatul felboncoltatott; mint már a hún mondából Attila hadjáratai előtti áldozatokról felemlítve találjuk (Tur. 1. 15): *universos aruspices et divinatores, quos . . . magna futurarum rerum dicendi pro spe secum deferebat ad se vocari jussit . . . illi quidem extis pecorum, ut barbarorum erat consuetudo, perspectis . . .* Jornandoszál (34) még határozottabban: *nunc pecorum fibras, nunc quasdam venas in abrasis ossibus intuentes Hunnis infausta denuntiant.* tehát az izmokból és a csontokoni erekből jósolnak, mire már fentebb (XV) a különös papi boncosi, bélnézői hivatalt is véleményeztem. Ide tartja Grimm (1067) a scapulimantiát a vállcsontokból jóslatot. nevezetesen jó ez elő a kalmuk varázslóknál, kik innét *dallatschi*-nak nevezetnek, a *dalla* — *vállapockától*, a juhok, szarvasok, hatyúk csontjaiból mondván jóslatot. ezen csontokat egy ideig a tűzben piritják, s a rajtok képezett vonásokból jövendülnek. ha a csonton a lúz sok fekete foltokat hagyott, kedvező telet, ellenben a sok fehér folt sok havat jelent (Bergmann nomad. streifer. 3. 184). Ismeretes öpen e módon a mindenütt terjedt *Márton-lúd hátának* színeiből jóslat: a csont a kemencém megszárittatik, ha vereses sok sarat, ellenben, ha fehérlik sok havat jelent a bekövetkező télre. nevezetesen áll még boszorkánypüöreinkben is a különös vád a szegedi kuruzsló javos nőről (l. XIV), ki a lúdnak béléből tudja megmondani, ki lopta el a

1) drókosan tudósít Reguly, mint szemtanú, a fina áldozatokról. a nagyobb, különösen fehér lúd áldozatokra távolról összejő a nép, magát az áldozati állatot sokszor 60 mértőidőnyre kénytelenek menni megszerezni. az áldozati helyszínén két fenyő leültetik, a ló szalagokkal feldíszesítve vitetik. a nép üregei egyike végül az áldozati bivatalt, s imát mond az áldozati állat felett: hogy beszálja el az istenek, mily kedves nekik; mire hasonló üzeneteket fülébe süg. a ló erre körülíttatva vitetik az oltárra, hol burokkal megfektetve vagy fejbeállva leültetik, húsa egy részlete a bálvány elébe tétetik, a többit a nép költi el, később amant is, a ló bőrét és csontjait a fákra aggatják.

pénzt; e célra kell neki adni: „*edgy eleven ludat, melyet midőn oda vitték, fejét, lábát, szárnyait elvagdalta, megkímélésztvén az ludat, belső részit kivette és magánál tartotta, az megkoppasztott ludat visszaadta az falensnek.*“ tehát egyenesen a bélét tartja meg jövődőlésül, bélnézésül; hasonlóan jön elő többször eleven kezeg is említve, melyet e célra kérnek, tehát ennek is mozdulatai vagy szinte szájkáiból, csontjaiból tudhattak jósolni. Amaz hún pogány áldozatoknál csont- és bélnézés értelmével állhat már különösen a hely is Ekkehardnál a casus s. Galliban (i. h.), hogy midőn áldomásoknak: cum victimarum portiones semicrudas . . . vorassent, ossa obae inter se unus quidem in alterum ludicro iecerant. mi már itt, mint a nem értett tényt eltorzító leírása jöhet elő. nevezetesen így tudja ezt is azonban maig egy szokás a házasságnál (Karcsey u. muz. 2. 496): „menyekző alatt csirke-csontocskákat dobálnak, és kire célozgatnak, azt táncosul kívánják.“ amott is e csontdobálást tánc s játékok követik. különösen említik szinte házassági szokások a tyúkverőt (gy. 310 Szegeden), tikverőt (a székelyeknél tájszót.), midőn a tyúkok a vígadás közt összefogva leöletnek.

Véráldomás. Nevezeteseb szertartások foroghatnak fen szinte a leöltt áldozati vörével; mikép ezzel az áldozó nép, az oltár, a szent eszközök, tárgyak és jelvek, mint a kard, megöntettek, átmenőleg említve volt. sajátlag azonban ez már az *áldozati libatio* volt, az áldozati állat vérébeni részösülés, annak az emberre fenése vagy italbani bekeverés általi megivása, mi ez által az embert a véres áldozat engesztelő erje részesévé tevő; még inkább, midőn magok az emberek vérüket öntve s borral elkeverve izlelik, mintegy saját feláldozásukat jelelék, vérük eresztésével, magukat állítva áldozatul. Ezen libatiói véráldomási szertartásnak is emléke még élénken áll hagyományainkban. erre vonatkozik Álmos fejedelemmé választásakor hódolatnál és a hét vezir szerződési esküjénél, a már csupán jelvies értelemmel vett vérkiöntés általi eskü, hogy az esküszegőt hasonlóan a halál érje, mint ez alkalommal vérük folytott (Anon. 5. 6): more paganismi *fusus propriis sanguinibus in unum vas, ratum fecerunt iuramentum*, . . . és: *sanguis nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci.* az értelmezés némileg a későbbi jelvies; mely azonban eredetileg a sajátlagi értelemmel áll, hogy feláldozzák, felajánlák magokat vérük kiöntésével. hasonlóan mondja a székely krónika is (277) a szerződésnek a székelyek általi átvételénél: *profusisque caeteri lacrimis quasi sanguineis, potum pro gaudio celebrantes sumpserunt* (mit úgy értek, hogy vérüket, mint könnycseppeket ereszték), hol tehát még a tudat is, hogy ezen véritalban részösültek. a törvénynek nem irással, de szinte ekkép vérrel megpecsétlésére vonatkozhatik u. ott (289) a phrasis is: *non atramento, sed sanguine humano*¹⁾. Ezen vérivási libatio lesz kétségtelenül a halotti áldozati tor is, melyet Verbulcsu tart, meggyilkolt őseért a had foglyokat feláldozva, (Kéza 2. 1): *pro eo Werbulchu est vocatus, quia Cum avus eius in prelio Crimildino per Teutonicos fuisset interfectus, et id ei pro certo constitisset, volens recipere vindictam super eos, plures Germanicos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibi sicut vinum.* Így lesz általában a magyarok vérivásáról középkori történelmi vonatkozás, nem az emberhús evő s vérivó vad szokás, de mély vallási jelentőségű véráldomási szertartás, miszerint az áldozati tárgy cseppei elvegyítve a borral, itallal megízleltének az illető áldozóktól (l. al. eskü).

Áldozó edények. Valamint az áldozatra a főző katlan nem hiányozhatott, így ezen libatiói áldomásra bizonyos áldozati szent edények szolgáltak. Anonymnál a felettebbi véráldomásnál mondatik: *fusus sanguinibus in unum vas.* Nevezetesen jó elő így már a **székely áldozópohár.** róla régi hagyományok lehettek fen, hogy még a skytha

¹⁾ mi egyébkint vonatkozhatik arra is, hogy az eredeti székely törvény vérrel volt írva hat kő táblára, mely felettebb mondatik (277): *legibus sculptis in lapidibus hat kő-ver (hat kő-vér?)*.

és korból birták volt azt hagyományilag; mint erre még a székely krónika historizálva magyarázó helye mutat (276-8), mintha az ismeretes skytha Anacharsis pohara lett volna; hogy mily szentségként tartatott, mutatják a krónika felemlítései, melyek szerint az a rabonbáni áldozatoknál használtatott (276): *ad iura sacra et profana edicenda per caliceum poculum ex cortice miristica factum*, ab Anachocharim (Anacharsim?) Scitharum Nabon Philein repertum, modoque variatum exstantem. és (278): *calice adducto et administrante sacrificio*. különösen a fő rabonbán által annak lakhelyén Bondavárban, mint a fő istentiszteleti helyen őriztetett, (285): *supremus rabonban poculi calicis supremus conservator*; s innét kiköltöztükkor, a pogányvár lerontásával, a rabonbáni hivatal eltörlésével, még féltékenyen őriztetik a család örökösöitől, (286): *poculumque calicis formam ore repraesentantem*, in perpetuum, tamquam suam hereditatem ex arce Bond abstulit, invitis tribubus; még kegyelettel használva a család által nagyobb ünnepélyeknél (288): *celebratis nuptiis ex poculo gentis prae gaudio potum sumebat*. de elvitetése miatt a féltékeny pogány párt részről versengések s háborúk támadnak a vallási szentségért, s utóbbi keresztyén birtokosi egyenesen pogányellenes gúnnyal rá keresztet tüzetnek, nevüket bevéselik, mi által a nemzeti pogány párt kegyeletét megsértve új forrongás támad. A nyomok kétség-telenül egy ily áldozati edény fenléte s mély tiszteletére mutatnak. Kérdés marad egyébként valjon az utóbbi időkben így emlegetett serleg ezen székely áldozó pohárral lesz-e veendő? ¹⁾ — Különösen jőne ismét elő a magyaroknál áldozati edényül a **kürt**, mi még sokkal eredetibben áll az áldozati serleg helyébe. Árpád **kürt**-be öntve a vizet, áldozik népével (chr. bud. 38): *de aqua Danubii cornu implens*, et ante omnes hungaros super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit. a kürt ekkép az egyszerű eszköz, mely *ivó edényül*, *áldozási eszközzül* és *hadi tárogatóul* szolgál a népnek. a két utóbbi tekintetben idővel kitünőleg szent, istentiszteleti célra szentelt tárggyul lesz. bizonyos díszesen gyártott kürtök a vallási szent eszközök közt tartatnak, istenségeknek ajánlvák, azok kürtökkel kezökben képezvék, melyből adományaitak hintik, mint a classicus mythosban a cornu copiae, a szláv Svantovit csodás kürtje (Hanusch 153, 157), s nálunk is még egy felmutatott bálvány töredék, ekkép kürttel jőne elő (XVI). hasonlóan regésen alakul a *hős kürtje*, melyet mint hadvezér tárogatóul használ, és melynek hallatára az ellenek megfutamodnak, sőt csodás fegyverevé lesz, melylyel öldököl. ezek körüli emlékek azután ama vallási célokra használt kürtökröli emlékekkel elvegyülnek, a hősi csodás kürtökröli hagyományok regés emlékekkel keletkeznek, s mint bizonyos híres hősök kürtjei ismervék, hasonlóan ama kard s fegyver palladiumokhoz, melyek bizonyos hősöknek st. tulajdoníthatnak (I. VI). Történeti mondánk így említi már gyakran a hadi tárogatóval jelt adó vezéreket, mint Lehel (Anon. 39. 41); s különös hagyományba szövi **Lehel kürtjét**, mint üti vele agyon az őt kivégeztető ellent. A kürt felől, mely bizonyosan a nemzeti hadi tárogató lehetett, s melyet Lehel, mint a fő jeladó viselhetett, ezután is élénk hagyomány marad fen, mely azt az ég csillagai közé helyezi, mint magát a csillagokban szekerező hőst; másrészt emléke egy jász ereklében tartatik fen, az ismeretes maig fenlevő **Lehel kürtjében**, vagy **jászkürtben**, s tőle veszi nevét Fén-szaru jász város is, hol az előtt tartatott (I. Szirmayt par. 23). E mellett később még más nevezetes hősök tárogatóira is, mint Hunyadi János kornétájára, Mátyás kürtjére a regés vonások lerakódtak (VI, IX) ²⁾. —

1) leírva és rajzával adva Somborytól id. helyen. alakja kehely. Öble kokus dióbéj volna, szára és talapa megaranyozott ezüst, e mellett csipkés cífrázatokat, harimék s három hölgyalakot képező lemezzel díszítve. eredetisége iránt alapos kétség támad az által is, miről újabbban a múlt században iránta tett vizsgálatakból értesülünk, l. u. muz. 4. 414, 420. mi mellett a székely krónika adatainak természetesen nem kell hététségbe jönnök. minden tekintetben azonban a tárgy leírása s vizsgálata archaeológiank körébe tartozik.

— 2) l. bővebb leírását Molnár Jász-ber. v. levő Leel kürtjének esemérete 2. känd. 1803. előbb már említé

Egyéb edényeink mai s régi nevei is még különös vallási célokra alkalmazott művészek által értelmekkel állhatnának; mint talán a *serleg*, *serpenyő*? nyelvemlékeinkben bécsi és münch. codexben (N. E. 1. 233) előjő *vatale* – lagena, Pesti és Erdőáni korszó, Dübrentei (u. o. 275) szerint Veszprémben maig *vatallé*. Molnárnál *vatalléj* – lagena, kulacs. Szabó D. *vatola*; a tájszótár. Balatonmellékén kis hordó; *vatalléj* székely szó palack, és talán zádok fából készült edény, melyre ott Szabó E. véleményezi, hogy annak fájából készítették a *vért áldozó ketyhek*? a név egyszerűn *fa-tál*-ból is eredhetne? Nevezetesebben állhat még a *kaponya* – merítő edény (Molnár, Kreszn.), melyet már mythosi jelentőséggel, mint az a leölt ellenségek koponyáiból készült díszserlege neveül szolgált volna, fentebb taglaltam; s valószínű, hogy mind ily ivó díszserlege a hősnek, az különösen szent edényül is használtatott. valamint a hongnuknál, a skytháknál és a visszamaradt magyarokkal határos népeknél (*de capitibus hominum scyphos faciunt, et libentius inde bibunt, fact. ung. m. i. h. 258*) még a szokás felemlítetik, úgy még a későbbi, középkorban is a történet és rego egyiránt említik az európai népeknél. mi tehát valószínűvé teszi nevünkél s látott mélyebb mythosi nyomainknál fogva (XII) a felvételt, hogy nálunk is divatozott.

Szertartások. Egyéb szertartások, melyekkel még az áldozat s áldomás kísértetett, s melyek azon kívül is különös istentiszteleti cselekvényekként gyakorolhattak, bizonyára szinte fenvoltak, ha még oly kevés is mit e tekintetben véleményezni lehet. Az ima s különösen az énekhez, melylyel már áldozat kísértetett, természetesen járhatott már a *zene* is, mint az ének kísérete, az áldozatnál az öröm hangoztatója, az áldozat halálhörgése elfojtója, az áldomásnál az öröm s vigalomra buzdító. Hangszerek régi s eredeti neveit birjuk s talán birtuk sajtáságos alakjait is. a történeti mondásokban előjövő *tuba* – *kürt*, *tibicines* – *spolók*, általános értelemben állanak; s a kürtül, mint áldozati eszköztől látott emlékeknél fogva természetes, hogy az valamint a halviselő nép tárogatójaul szolgált, úgy az áldozat s istentiszteletnél is hangzott. Nyelvemlékeinkben a bécsi codexb. a régi elavult *igreo*, *igrec kesseg* kifejezés áll a zenre: *igrec kesseg* – symphoniam musicae, concertum lyrae. *igrec kesseg zozattal* – musicorum sonitum. az *igrec* e szerint zene volna, az *igrec kesseg* – igrecesek (?) többes szám: zenészek, zenék? Jászay szerint (N. E. 3. 307) *igrec* – *tibicen*; hasonló a *koboz* – *lyra* (Molnár) és a *hegedü* – fides egyiránt eredeti és régi szavunk, s maga egy neme a hegedü hangszernek saját eredeti alakkal divatozott volna, a zenészek innét *hegedősöknek* – *fidicines* neveztek; mi eléggé szól eredeti ősz zenénk mellett. – Nem kevesebb állott a pogány istentisztelet körében a *tánc*; eredete, keletkezése s divatozására nézve a pogánykor általánosan így ismeri, mint istentiszteleti szertartást, mely a különös könyörgő imai taglejtés, hódolat, öröm, ihletettség, ábránd kifejezéseiből alakult volna. mikép az maig köztudomásra a samanoknál, a hindu s mahomedán s istentiszteletben divik, művészibb kiképzettségre pedig a hellenek istentiszteleténél kifejlődve, ennek köréből az egyéb színi, dramai előállításokkal jött át a közéletbe. Nálunk ily szertartásként fenléteztére világosan utalának a tündéri táncokróli ének nyomok, miként ezek magok táncolva képzelték, és táncokkal tiszteltetének; Otrolócsi (or. 2. 67) említi még a táncokat, melyeknél a leányok a „*tündérek jövének*“ dalokat éneklék, s ismételve figyelmeztetem már ekkép (IV) a népdali gyűjteményben (1. 405 s köv.) előjövő játékdalokra, melyekben nyilván tündértiszteleti emlékek forognak fen; mire általában még számos nép- s gyermekjáték dalok előhozása érdekes

Bombardi topogr. Hung. 1718. s Molnár három kiadása után ismét Décsi „a jászoktól levő metszések“ két kiad. 1814 és 18. újabb. Jerneytől s Szerelmei m. hajd. ábrájával. bővebb vizsgálata ennek is az archeológiát illeti. Összehasonlítandók az óészaki hasonló nevezetes régi kürtök: nordische Alt-Kürtenspiele herausg. v. d. k. gesellsch. Kopenhagen 55, és általában ezen istentiszteleti edények és eszközök hasonlók; mint például Hanuschnál 152 több adatok összeállítván.

adalékul fog szolgálni, mint ez az e nemű német s különösen a szláv népies hagyományból kiderül. legjobban szólnak még e mellett időszaki népies ünnepélyeinknél táncok és énekek, mint a májfék körül táncolása, a pünkösdi királysági körmeneteknél táncok st. (l. IX); sőt még a halotti tiszteletnél is a haláltáncra sajtáságos nyomok fognak szólni (l. XVIII). Valószínű, hogy tündéri táncok emléke lehet fen szinte történeti mondánk azon nevezetes helyén, hol a hún s magyar nemzetnek, a hősök Hunor s Magor által elragadott tündéri ősanjai szinte így, a pusztában zene mellett lejtte táncokat előállítvák (chr. bud. 9): cum festum colerent, et choreas ducerent, ad sonitum simphoniae. az Anonymnál többször előjövő *játékok* emléke az ünnepélyek és áldomásoknál: fecerunt convivia . . . juvenes eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium (46, 52 st.), ily áldozati s áldomási ünnepélyek következtében állanak; mikép az a magyarok sz. Galli kolostorbani áldomása s ünnepélyénél szinte előkerül (i. h.), *effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur. quidam etiam armis concurrentes quantum disciplinae bellicae noscent ostenderunt.* hogy ezen utóbbi lovagjáték, mint torlás szinte a halotti tisztelet következtében is áll, tovább látandjuk (XVIII). Nem tudunk egyébkint ezen táncok módjáról mit sem, ha csak mai méltóságos s eredeti nemzeti táncokat már egyenesen innét származottakkint fel nem vesszük. mi még különösb, hogy sajátlagi eredeti nevét is feledtük, az idegenen jelenkező tánc (ném. tanz, szláv tańec) mellett; ámbár Jerney (ut. 2. 294) ennél a *tántorgásra* figyelmeztet, s a tánc eredeti neveül még a *toborzót* állítja, mint az származékaiban is a *tombérozás, dombérozás* tágabb értelmekkel dívik. Otrokócsinál (or. 2. 67) amaz a nép leánytól járt tündéri tánc *lapockás tánc*nak nevezetik. Bartholomaeides (Göm. 450) *lapáttáncot* említ, mi népies elnevezése volna inkább a tánc egy nemének; hasonlóan annak csupán módjait fejezik ki a *lejtő, tipegő, Adrom s tánc* st. elnevezések. Oláh (hung. i. h. 51) felemlítvén Miskolcra: incolarum quibusdam olim ductis choreis, iam olim famosum, kiadója Kollár megjegyzi: quale chorearum genus ferit, nemo nos docere potuit hucusque: tametsi recorderentur aliqui proverborum: *miskolci tánc*; item *táncos miskolciak.* az adat hagyományosan hangzik, talán még nyomaira lehetne jönni. a Tiszaháti nép Beregben *kallakának* nevezi a fonás vagy más ingyen szolgáltatott segédmunkáérti adott táncokat (Vahot m. föld 5. 4), mi egyébkint is e név alatt s hasonlóan országszerte s a székelyeknél (l. tájszót. és Kállay hist. ért. 45, hol még mondatik, hogy ily alkalommal az ingyen munkára hívásnál az illető munka eszközei hordatnak, mint lapát, kapa st. s talán innét a *lapát st. tánc*), de szlávoknál is tudomásomra divatos. a név második tagja a *lakás, lakodalom, lakomázás* általános convivium értelemben használt kifejezésünkre mutatna. Edvi Illyés Pál (831 tudgy. 1. 14) véleményezi a magyar táncok Attila, Buda neveit, hogy azok hasonlóan nevezetének ekkép, mint a görögöknél Andromache tánc st. e szerint még valószínűbb lesz, hogy azok nevei az istenségektől vétettek. ma azonban, mint tudjuk, azok leginkább a nemzetek neveitől, mint azok sajtáságos táncai nevezvék, vagy pedig lejtésök modorától.

Valamint a tánc sajátlag az istentiszteleti cselekvényből, imai st. taglejtésekből eredhetett, úgy még inkább helyt foglalhattak a benső érzelem egyszerű kifejezései, mint az *imáadás a leborulás, lehajlás* által. Az *esdekelní, esni* – invocare szó, mint fentebb láttuk, nyilván a cadere, procidere, leesni, térdre esni, földre borulni sajátlagi értelméből megy át az invocatio, könyörgés kifejezésére; hasonlóan a *hódolat* különösen talán, mint véleményeztem (IX), a holdnak tanusított tiszteletben állott, talán a meghajlás által, s innét az ekkép kifejezett tisztelet általában hódolatnak mondatott. Hasonlón kerestem már (VII) a *tisztelet* szóban a *tűz* értelmet, mikép a tűzelemi katexochen tiszteletnél fogva nevéül a tüztétel-, tüztelet-től vette volna *tisztelet* általános honor, honoratio, cultus nevét? — Hogy egy különös tüztiszteletünk volt, láttuk (VII).

ez egyébkint összekötte állhatott már más áldozati szertartásokkal is, a mennyire azok lényegét teheté, midőn az *áldozati állat* vagy *tárgy* csupán *elégettetett*, tűzbe vetett; mire már Theophylaktosnak is a turkok áldozatairól kifejezése *ἄσπυρον* - comburunt szólhat. így látjuk egyenesen emlékeinkben a tűzbe hányt virágot a sz. iváni tűzeknél, sőt az állatnak az embernek rajta sajátlagi áthajtását, átugrását, belelépését; mi sajátlag egy ily áldozat elégetésére, vagy csak a tűzőni átmenet általi tisztulásra vonatkozhatott. s e tekintetben már ismét az áldozatoknál az áldozókra s áldozatra nézve nevezetes kellék lehetett azoknak lüz vagy füstölés által tisztulása, vagy csak e módon *illatos jó szagok gerjesztése* tömjénezés által. Grimm (50) ugyan mondja: keine rauchopfer galten; der christen süsser weihrauch war den heiden etwas neues; és a tömjén szó is csak a thymiana. a müncheni codexb. (N. E. 3. 122) eredetiben állna: nillal kele, hog *geriedetet vetne* - sorte exiit ut incensum poneret. bécsi codexb. (u. o. 1 106, 1 46): *geriedetet parancsola*; mi azonban csak az incensummal gerjesztéssel, de igen helyes kifejezése. Pestynél betűszerint s körülírva áll: *gyoytans jó zagokat*. Legegyszerűbb egy ily gyakorlat volt már amaz szagos fűveknek a tűzbe vetése. Különöleg említi azonban már ily tömjénezés általi füstöléssel tisztulási szertartást a turkoknál a leírás Menandernál (exc. d. leg. 102), melyre már fentebb bővebben vonatkoztam (VII), mikép a turkokhoz jövő bizanci követek körül papjaik e füstölést végzik: super tabula foliosos arboris thuriferae ramos flamma crepitem edentes circumferebant; különösen mutat még a további: una in furorem acti et infremetas, mala abigere videbantur, a pogány szertartások azon sajátos jelenségeire, mikép az ily kábító füstölések által lázas állapotokbani rángatózással, izgatott taglejtéssel szokták isteni ihletettségüket, különös ájtatosságukat st. jelenteni. A mai néphit és mondái gyakori vonás a rossz lélek, ördög *tömjénneli* engesztelése vagy távoztatásáról, szinte csak keresztényi szernek látszik első tekintetre; így jó azonban már elő, mint fentebb figyelmeztettem (III), a keleti regékben is, hol ez által előidéztek; míg a fentebb adatban a turkok azon füstölése szinte a rossz szellemek elűzésére szolgál. kevésbé vélném, hogy ily eredeti értelemre volna még visszavihető, a nyilván csupán áthozott közmondás: *ha tömjén nincs lisztel is áldozunk* (E. 5085).

Sajátságosan létezhetek még az esedezés, leborulás mellett más különös szokások a hódolat, tisztelet, alázatosság kifejezésére, például *födellen füvel s meztelen lábbal* megjelenés. ide veszem a nyomokat, mint Anon. (11): Galiciae dux . . . obviam Almo duci cum omnibus suis *nudis pedibus venit*, et diversa munera praesentavit. (u. o. 51): milites — Menemorout — *nudis pedibus supplicantes ante faciem Usubu et Ueluc venerunt*. hasonlóan a határjárás nevezetes földeskü és szertartásnál (VII): *detecto capite*, ac *nudipes* terram in manum dextram accipiendo, et super verticem capitis sui tenendo, iurare consuevit. mi természetesen még inkább állhatott az istentiszteletnél, melynek köréből az e féle hódolati szokások később átvivék az egyéb hódolatokra, vagy ha úgy akarjuk emezekből átjöttek a vallásiakra. a földesküneli egyébkint ezen szertartás már eredetileg is, mint vallási elemtisztelési áll. Sokkal sajátosabb s nevezeteseb vonás még a *hajnyírás*, mit én hasonló felajánló, magát istennek feláldozó, devovealó szertartásnak nézek, mint amaz vér kiöntéssel libatiót, feláldozást. összeállítom a több felé szóló adatokat értelmük jelenthetésére. Reginonál (Pertz mon. 1. 599): *capillos usque ad verticem ferro caedunt*. A német püspökök János pápához leveleiben. (Ludewig script. 2. 373): slavi . . . multitudinem ungarorum . . . secum sumpserunt, et more eorum capita suorum pseudo christianorum *detonderunt*. Luitprand (Pertz mon. 5. 351): Bulgarorum nuntium *ungrico more tonsurum*. Krónikáinkban a a pogányságra visszatérés idejében (chr. bud. 93 st.): Vata *dedicavit se daemoniis radens caput suum et cincinnos demittens sibi per tres partes ritu paganorum*. S. Gerardi script. (Bat. ed. 374): Bacha *dedicavit se daemoniis, rasitque caput*

suam ritu paganorum, sicque omnes fecerunt. a szokás az adatokban tehát mint régi nemzeti szokás áll, s az utóbbiakban különösen mint pogány szertartás, isten szolgálatára felajánlás: *dedicavit se radens caput suum*, mely ekkép különösen a papoknál foglalhatott helyt. ugyan e leírásból látni, hogy nem az egész haj nyíratott vagy vágatott le, hanem annak egyes fűrtjei, s a többi hármás hajfűrtbe, hajfonadékba szedve orosztatott le. erre látszik mutatni, hogy mindjárt az első keresztyén korban már sz. István alatt, a főnek egészen vagy félig leborotválása gyaláznak tekintetett, s a bűnösökre alkalmaztatott, minőnek nem tartathatott volna, ha az a pogányságban szinte ekkép divott vala. *Decr. s. Steph. (1. 9.): depilentur. (19): caesura capillorum. (28): decorietur ac depiletur.* *decr. s. Lad. (2. 11)* hasonló; az okiratokban is (*cod. d. 2. 220): in tonsura capitis udvarnicos mulctabit;* (*u. o. 3. 2. 143): semirasura capitis;* (*u. o. 4. 3. 475):* Demetrio . . . qui assari debebat . . . *partem capitis sui abradi fecimus in signum opprobrii et memoriam ullionis.* mi egyébként így lehetett már sajátlag pogány vallási büntetés; s épen úgy állhatna szinte eredeti eszmével, mikép a tűz általi tisztulás vallási szent tény volt, s már a pogányságban egyszersmind a tűzpróba igazolásul s büntetésül állott a gonosztűzőkre, s e gyakorlattal át jó a középkori ordaliákra; valamint hogy a mellett, mikép ezen tonsura a bűnösökre szolgált a középkorban még is a papságnál istennek felajánlása s méltósága jeletül is állott. Nevezetesen, mint tudjuk, a papi tonsura régi nyelvünkön már a *pilis* szóval neveztetett, s lett volna talán ez egyszersmind neve nálunk már a pogány vallási azon hajvágás szertartásának? A gúnyos kifejezések krónikáikban a rokon pogány kúnok ily borotvált fejeikről, már a későbbi keresztyén nép vagy író gúnyja lehet, (*Anon. 8): tonsa capita cumanorum mactabant tamquam crudas cucurbitas,* (*chr. bud. 127): capita — cumanorum noviter rasa tamquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas, gladiorum ictibus disciderunt* (*l. Pray. dis. in. an. 117. cod. dip. 7. 5. 513*), vagy hogy ezen népségek csakugyan eltérőleg a magyar pogány viselettől teljesen leborotválák bajokat, mint Katona véli (*hist. crit. 2. 230): liquet cumanos totum caput radere solitos fuisse; hungaros contra caput quidem attondisse, comam tamen aluisse.* még is úgy látszik inkább, hogy a kúnok sem borotválták le teljesen. Turócinál: *qui barbas radere, crines detruncare contra mores hungaricos* (értheti már a keresztyén korban viseletet?) *et plus cumanicos.* a teljes levágás helyébe itt tehát csak *detruncatio* rövidítés áll. s egészen ellenkezőleg, hosszú haj növesztéséről — bizonyosan amolyan pogány cincinnusok hajtekercek leeresztéséről — szól a *chronicon incerti auctoris* (*Hormayr i. h. ad a. 1279): eodem anno . . . Philippus apost. sed. legatus . . . christianos ungaros, qui christianam sectam fere obliiti fuerant, ritu paganismi, disagregatis comis, prolizis crinibus, et habitu muliebri conversabantur, salubriter comescuit in crinibus, vestitu et in fide catholica.* mindezen népségeknél, véleményem szerint, egyiránt nem teljes, de csupán részletes hajlevágás forog fen; mi mellett a többi bizonyos üstökbe, hajtekercekbe fonatott. maig még honunk számos vidékein népünk sajátságos módon majd üstökbe csavarva, majd hajtekercekbe fonva hordja haját. Jelentésére nézve már magyaráztam, hogy sajátlag véve ez neme a felajánlás s áldozásnak volt, mint egy jelvileg áldozó magát fel az istennek az áldozatot levő különös szolgálatjára, felajánlván különösen az istenséget szolgáló pap haja levágott fűrtjeit. Hasonlón tudják ezt más népeknél szokások, s élénken szól még ide pogány vallási értelemmel, a szláv pogánykori adat a lengyel Mieskoról Strykovskynál (*chr. 149): dum ritu polonorum ethnico sacrificio initiaretur, hoc est, dum ei coma detonderetur et nomen imponeretur. solebant enim pagani pueris ademptos capillos tamquam primitias consecrare suo deo* ¹⁾).

1) I. egyébként az általánosan terjedt szokást Hieronym. ep. 48 ad Sabina. 3. a székéknél s leletl népéknél s

Sok más egyéb szertartásoknak, — melyek hasonlóan fenlehetek nálunk is a látott e féle elemeknél fogva, azoknak többnyire kíséretében lévén, — véleményezésével itt, a még kétesb nyomoknál fogva, felhagyok. A *bü-* és *varázsgyakorlatnál* előjött különös cselekvények s *eszközök* nevei s értelmében még sok e nemű lappanghat hasonlóan gyaníthatók *ünnepélyes körmenetek*, minők mindenfelé a pogány istenisztelek lényeges részét tevők az istenek alakja körülhordásával, minőre nálunk már a *téli kihordási*, *pünkösdi királysági* s többi időfordulati ünnepélyek egyiránt mutatának, mint a *véres kard körülhordása*; s mi azon állítólagos bálványainkról előjött, hogy szinte körülvitetésre alkalmazva voltak; *bucusu* v. *bulosu* szavunk is erre teljes eredetiséggel jelenkezik.

Ünnepek. Mindezen vallási szertartások, különösen nagyobb nyilvános áldozatok, áldomások ünnepélyességgel mentek végbe, ünnepet alkotának. ezek eredetileg természetesen alkalmilag, bizonyos közeseemények alkalmával foglaltak helyt. még történeti mondánkban gyakran jő elő ilyen nemzeti ünnepek emléke, a győzelmek alkalmával, fejedelmek választásakor, születések s házasságnál, melyek több napokig tartanak (l. Anon. 13, 22, 43, 46, 50. 52). Némely nevezeteseb tények emléke, mint *amaz* honfoglalási (Anon. 13.), győzelmeké st. talán évenként megtartatott; mi által már az évenkénti sajátági nemzeti emlékünnepek, összefüggőleg a védistenség, a bősök, elhők vitézek tiszteletével keletkezettek. Mythosilag fontosabbak azonban azon sajátági pogány vallási ünnepélyek, melyek magukban nagyobbára s kizárólag évszakias időfordulatokra vonatkozhattak. a legnevezetesebbek emlékeit már ekkép a természetiszteletnél (VII) és időszakoknál (IX) tárgyaltam. Itt inkább csak sorozatosan röviden akarom még összeállítani, mintsem tárgyalni ¹⁾. Az *év ünnepélyes kezdetétől* már s pogány korban általában az évszaki *időfordulatok* állottak, majd a téli, majd kikeleti, majd a nyári. legaláltalánosban az első, december 24-dikével; 23-dikán van a legrövidebb nap, 24-dikével már nőlni kezd, s a nőlő nappal vevé az új év kezdetét e körbe tartoznék már a népünknel is úgy nevezett *Luca napja*, mely a régibb kereszténységnaptár szerint 24-dikére esvén, innét feljebb jöttével is, később már a névhez ragadt ünnepek emlékeit fentartá, s a teendők, melyek a népszokásban a sajátági *karácsonk*o: tartoztak véle összefüggőleg maradtak meg, s némi viszonyban alakultak a karácsoni időszakhoz. innét szólnak egyértelműleg bizonyos teendők s elhagyandók e napok éjjelére. ekkor gyűlnek még össze a boszorkányok, gyakorolják bűvüket, alkalmazandók ellenek az óvszerek. meglehet őket látni bizonyos módon. vagy a mai népbabona szerint, legalább csak ekkor kell már készülni a lucaszéknek, melyen karácson éjjelén összejöveteiket megláthatni (l. XIV). Ezen időfordulati éj már ily pogány ünnepélyek, összejövetelek napja a kül középkori emlékekben is: magna nox dominarum nevezve. hozzá tapad általában számos pogány emlék. mint a kikeleti s nyári évszakfordulatokon a növények, virágok megszólalnak sz. György v. Iván éjén (VII, XIV), úgy ekkor ismét az állatok is beszélnek. mit számos monda azután kikerekítve tud, mint hallja meg a gazda, hogy haláláról szólnak st. ²⁾. E karácsoni körbe tartoznak az *apró szentek*

különösen a magyar népágaknál, tatárok s turkoknál, s e népségektől bizaanban is divatorva Casel s alt. 161. hasonló bajfonadék lefűggésére figyelmeztet Jerney (ut. 2. 115) a kün köszobrokon. — 1) győzelményekben nem egy nevezetes szokás, néphit s babona áll így, az egyes nevezetes időszakokra felegetve. de az elegendes vonásokból sokat már eleve, az illető tárgyaknál felhasználtam mások önkéntes eddig hiányosan s félszegen jelenkeznek, miért csupán újabbak bővebb szedésével gondoltam a tárgyat. ha majd erre megérett, utólagosan egy második vagy addig is önálló vizsgálásban összeállíthatni — 2) l. Karacsynál (u. muz. 2. 495) ezt s más nevezetes szokásokat karácson estvéjére összeállítva. a marha megszólalásáról regék gy. 214, azokások 215. u. o. Luca székéről és Karacsynál i. h. Erdélyi közm. 272.

napjáni körüljárás a vesszőkkel (Karcsey i. h. 502, gy. 216). hasonlóan a *kiskarácsonyi, Sylvester-éji* v. *új évi szokások*; különösen ekkor a *koledajárás* ¹⁾, a *vízkeresztli, háromkirályi* alakos menetek, királyi és kardos játékok. A kikeleti ünnepélyek már *gyümölcsoltóval* v. *Balázs napjával* kezdődnek, midőn az első zöldág, barka, vagy rüpkény hozatik a házakba (IX); *Gergely napjával* a tél, mint elaggot öreg, megrázza még egyszer ősz szakálát, az utolsó gyenge hó esik, ekkor a „*Gergely járás*” tartatik lovagias kardjátékokkal (IX); e közben esik — a inár változó kereszttyén naptári *küshagyó*, utolsó *farsangi* napok s a *böjt vég hete* szerint — a télnek kihordása, a tőke kivonása, a bögő temetése és a tél kiszubáb kivitele által (IX). A *küsvéti tűzekkel* (VII), sz. Györgyi kardjátékokkal (IX) ünnepeltetik már a tavasz uralma, a nyár érkezte. *Első májusban* a virágzó nyárfák képében hozatik be a nyár, *pünkösdkor* a pünkösdi királyságban tiszteltetik (IX), míg végre *Ioáni tűzekkel* legfőbb hatalmába lépte jelöltetett (VII). *Márton napján* fehér mőnen nyargal be már az azon túl uralkodandó tél (IX), a Márton lúd hátcsontja jóslatot ad enyhe vagy rideg voltáról. láncokban vitelik a természet *Miklós napján*, midőn a tél fő uralmába lép. Ezen népszokások jelelnék még ekkép felismerhetőleg a pogány élet lényeges időszakfordulati ünnepélyeit. azok általános divatozása nálunk, mint másutt természetes tanuságot ad azoknak általános érvényességgel minden pogány vallásokban fenlétézőkről. A népszokásban, mely azok emlékeit mindenfelé majd nem egyedül tartá fel a szűk egyéb feljegyzések mellett, — természetes, hogy új hite naptára ünnepélyei kitünő neveihez tapadtak, s így némely ez által is eredeti közöl eső helyéből megzavart hagyományyal elmozdult, mi teljes eredeti felismerésüket még inkább nehezíti ²⁾.

Sok nevezetes merülne fel még ezen s általános mythosi tekintetben, ha csak pogánykori *kőnap* elnevezéseinket is még előszerezhetnők. melyek egyiránt, mint a hét napok nevei is, különösen az istenségek s ünnepek neveit hoznák előtérbe, miként azt az egyéb mythosok köréből fenmaradottakból látjuk. De magok a hét napok nevei egy fele mint idegen hangzik, mint a héber utáni általános *szombat*, a szlávra emlékeztető *szerda* (streda, közép, azaz középső nap), *csütörtök* (čtvrtek, negyedik), *péntek* (pátek, ötödik), míg a *vasárnap*, *hétfő*, egyszerűn jelentik értelmüket. nevezetesen állna még a *kedd*, miután fel nem ismerhető értelmű, elavult szóra, vagy névre mutat; utóbbira különösen figyelmeztet engem Karcsey közlése (gy. 320), hogy sokhelyt kedden a mosás veszélyesnek tartatik, mert um. azt a ki mos, megbünteti a *kedd asszonya*. a kérdésre: ki ezen *kedd asszonya*? a felelet, hogy talán a B. Szűz, mert ünnepei keddre esnek (?). mihez már igen jól állnának a memorialis versek, melyeket Erdélyi (köz. 75) közöl. *hétfő hetibe, kedd kedcibe* st. s találólaj jegyzi meg, hogy azok ugyan alkalmasint csak az emlékezet segítségéért vannak így összehozva, „de igen jól emlékszem, um. épen azért vizik iskolába például kedden a gyermeket, hogy *kedde* legyen a tanuláshoz, ha vasárnap is kellett volna felmenni; s úgy gondolom,

1) nem szándékomb most itt sziate hővebben e nevezetes őskori ünnepélyről szólni, mely általában már szláv eredetűnek tartatik kizárólagosan névre és elterjedésére nézve, mi mellett csak röviden emlékeztetek egyrészt a *koleda* névre, mikép az nálunk az eredeti s a *koleda* szóval azonos *koldus*, *kalandor* nevekben fel van, s épen így már a keleti kalenderben s a classicusból átjött kalendatól az általános europai kalendariumban; a név tehát, mint a szokás azonos ősz eredetiségű lesz, s a szlávban csak küllőds elevevességgel tartván fel magát a többi felet, tartalhatott ily kizárólagos tulajdonnak. de dróchos még küllődsen, hogy az olasz Galeotus (dict. et fact. M. 29) o szokást eredetileg divatozottnak szárnja tudni a magyaroknál, behozatalát épen a magyar pogány forradalmakkal hozván összefüggésbe. — 2) I. Ullmann (Grosser symb. 4. 723): vergleichende zusammenstellung des christlichen festcyclus mit vorchristlichen, miben már sziate is nagy részt az esetlegesség, másrészt a zsidó ünnepi idők napjai átvétele, melyek sziate évszaki időfordulatokra estek, s néhol talán a pogány eltörlése miatt ily időrel alkalmazás lehetett; a némkül természetesen, hogy a sajtólagi alkalmazkodásról szó lehetne.

hogy e csonka mondatok mindnyájának van valami jelentése.¹⁾ a kedd e szerint tehát a kedves nap lett volna, melyen a munkát kellett volna kezdeni, és kedd asszony a kedves asszony volna? mi igen jól járulna még boldog-, szép-, cifra-asszonyainkhoz, mint azok egyik további neve? A népies hitben bizonyos napokon munka kezdésről vagy elhagyásról nyilván óvallási ünnepeles emlékei forognak fen, s köztudomásra számos ily előítéletes nézetek járatosak még. A „régi fonyók históriája“ népkönyv (Gyurián és Bagó kiad.) gúnnyal emlegeti már így inkább a régi babonás nézeteket: „köz példában szokta fejeér nép mondani, — kedden, szerdán, két nap soha nem jó fogni, — sőt azon napokon nem jó motoldáni, — mert az olyan fonal nem fog jól megkelti. — ha hetfőre kelvén kendermunkát teszesz, — egész esztendeig mind csak beteg leszesz, — aprólék marhában, igen sok kárt veszesz, — elveszik tohened, hasznót azon veszesz. — csülörtökön ilyen magyarázat vagon — hogy ha este fonnak, örödg örül azon, — ott sok fires orsót hány be az ablakon, — rettenetes zörgést támaszt a padláson.“ még péntekre mondja, hogy: „kenderre nem jó igen nézni, keze lába, ki fony, meg fog sugorodni,“ és: „Sátoros ünnepre szösz ha marad rohkán, — szörnyű csuda lesz embernek a házán, — korpa hurka lészzen ünnepre ő rúdján, — ne szánd hát, jó tüzet rakj belőle konyhán.“ mi itt mint mondom, gúnnyal van felhozva, mintegy a népies régi babonás szokás ellen intézve, de épen az által azt megismertette. (l. a km. is: vasárnap font fonát péntekig meg nem áll E. 2831). épen így áll már szinte bizonyos napokról, hogy köznapok levén bár, még is bizonyos házias munkákat végezni nem szabad, mint Luca napján mosni, varrni, fogni, konyeret sütni, miről azután összefüggő regék is alakulnak, mint büntet ezért a Luca (l. V.). Különösen áll még a vasárnap is, jejelve véleményem szerint azon összejövetelek még, mely a pogánykorban a nagyobb időszaki áldozatokkor helyt foglalt, s mely alkalmommal természetesen vásár is tartathatott; minél fogva kérdés lehet, vajjon az utóbbi nevéől ment-e át az előbbire, vagy pedig talán a vásártól ünnepre? nevezetesen tudja még így a Telegd melletti Tündérvárróli rege, hogy a hely tündérének valahányszor vásár tartatott a helyen, mindig egy leányt kellett feláldozni (l. XVI). a kereszténységgel a név a dies domini neveül alkalmaztatik, de a vásárok is hasonlóan, mint a pogánykor ünnepélyes istentiszteleténi összejöveteleknél, szinte ekkor tartatnak, mint az okirati nyomok mutatják. sz. István pécsváradi alapítóleveléb. 1015 (cod. dipl. 1. 300): forum bis in hebdomada stare concessimus . . . unum die dominico, aliud quarta feria. mi külföldön is így megtartatik, mint a legjobb alkalom a távollevők istentiszteletre összesereglésére; csak midőn ekkor künn és nálunk is még mindig a botránkozható pogány emlékek, áldomások st. fenforogtak, kelnek ki az ellen az egyházi és világi törvények tilalmukkal. Nálunk erre a Béla idejébeni pogány forradalom és szokások elnyomásával jött szinte a sor, világosan ide szólván rendelete (Tur. 2. 45, chr. bud. 117): Bela . . . omnia fora die sabbati constituit pro vendendo et emendo¹⁾. a szokás azonban nem egy könnyen volt megszüntethető, mint még a későbbi folyamatos törvények mutatják. S. Ladisl. decr. 1. 15: si quis dominicis diebus v. in maioribus festivitibus . . . mercatum frequentaverit, equo careat. (u. o. 16): si quis die dominico mercatum constituerit. a Synod. II sub. Colom. (decr. Col. 2. 13): si quis in die festo vendiderit st. mégis a bucsu ünnepélyeknél, mint tudjuk, még sokáig tartatják magokat a népszokásban, s hol ez másképp általános ünnep (festum fori), a következő napon áll a vásár.

1) nem pedig, mintha ez által a zsidókat akarta volna kizárni, mint állított, azért jól mondja Podbrachy: quum antea dominicis ac festis diebus nundinarentur hungari; quare diem solis hodieque vásárnap i. e. dies nundinarum: maiores autem festitates sátoros idneq. dicere, nominareque solemus. így van a hosszas, napokig, hétig tartó ünnepélyekre, mint Anonym. i. h. látjuk, összesereglett népek, sátorok alatt kellett időzni. honnét a több napi ünnep nyilván esze eredeti szokás nevéül sátoros ünnep.

Másképp miben állott az *ünnepnep*, annak sajátági eszméjére utal maga neve, mi nyilván az *üd-nap* szavat és értelmet adja, mi már az *idő*, *időzés* alap-értelmeből, *temporisare, feriare*, átmege a kinyugvás *üdülés - requies, quies* értelmére, honnét anyagilag egyiránt lesz az *üdülő - öregbedő, üdíteni - hizlatni*; mint szellemi értelemben az *üd-nap - festum, üdv - salus* fogalmak kifejezésére szolgál.

Knyvit csak általában s röviden az ünnepekről. nevezetesen állanak még az élet bizonyos kitűnő szakáiban tartott ünnepélyes szertartások megülései, mint a *születés, házasság és temetés*, mely két előbbiről még itt röviden szólni akarok.

Születés. A gyermeknek születése, mit már az átolmlátás, tündéri, végzetnöi jóslat annyiszor jelel a regében, ünneppel tartatott meg a pogánykorban. nevezetesen régi és eredeti neveket birunk még ma a *keresztelési lakoma, vendégség* jelezésére, melyen már mint láttuk, a hitregők szerint azon születést elősegítő, a gyermeket gondozó, végzetét elhatározó bábatündérek, végzetnö komasszonyok s keresztanyák megjelentek (IV, XIV). Így nevezetik *pasztának*, a tájszót. szerint: „keresztelési vendégség, beavatás utáni vig lakozás, mely um. hajdan néhány héttel a szülés után a komák s rokonok jelenlétében, most pedig mindjárt a keresztelés után, csak a keresztanyák v. anyák jelenlétében szokott tartatni.“ a szó magyarázatára mit sem tudok, nekem idegenszerűen is hangzik, ámbár szláv ily nevet sem tudok hozzátartani; nyelvünkön a *paszkonca* a tájszótár szerint némileg az ellenkező, magtalan, impotens, castratus értelmet adná. egy más neve ez ünnepevénynek *radina*, Márton szerint: *laufschans*. a tájszótárban is a székelyeknél keresztelői vendégség, és a gyermekágyas asszonynak küldetni szokott ételek: *radinát küldeni*. Kállaynál (hist. őrt. 46) még tágabb értelemmel a keresztelési és esketési, házassági lakomát is jelentené. a szó idegenszerű alakja, nyelvünkön nem magyarázható volta ismét figyelmeztelne a szláv *rodina*-ra vagy *radujem*-ra, az első rokonság, parentela, a másik örülök, *raduvali*, örülni. mi az ünnep jelezésére illenek, ha bár ezt sem tudom, fen van-e így a szlávoknál; valamint hazánkban sem ismerem, s csupán a székelyeknél volna járatos. eredetiben hangzik nekem a *csök*, a kifejezés egy szegedi boszorkánypörben (kézirat.) áll keresztelési vendégségre, mire Karcsey megjegyzi, hogy az ezen használatban maig tájszólszilag dívik Szegeden. *csök* Szabó Dávidn. kovász, élesztő, savanyító, a tájszótár. *tuskó*, de a *csög* (u. o.) bog a fában, s így ág is lehet sajátlag (l. o. csögleni, csögözni); az összetételben *bika-csök* v. *csék* - nervus taurinus, taurea (Sánd. Kreszn.), és épen ellentétben a paszita melletti paszkoncához, állhat itt a csödür is szavunkhoz. A nevek mindenesetre élénken hangzanak, s kimult régi értelemmel jelenkeznek, figyelmeztetve, hogy egy nevezetes ily őskori pogány ünneplést jelentettek. — Elhagyva itt a már teljesen elmosódott eredeti szokásoknak a mai lakomázási szertartásbani, melylyel tudomásunkra csak egyedül s pusztán fenmaradt, ne talán még lappangó nyomai keresését, csak arra figyelmeztetek, mi már a *tűz, víz, lég s föld általi elemi megszenteléseknel és tisztulásnál* mondva volt; mikép az élet *három tisztessége a születés, házasság, temetés* már e tűz s általában elemi tisztelettel megy véghez, honnét neve. így kell a született gyermek mellett *gyertyát égetni*, nehogy a boszorkány felváltsa, s ha gyanus, hogy váltott, a *tűzbe vetéssel fenyegetni*. nevezetesen állana még ehhez mit az Ugar. simplicissimus tud (176): mikép a cigányok hazánkban csak színlegesen kereszteltetik gyermekeiket, s magok *tűskeresztet* tartanak: sollte man ihnen kein kind taufen, weil sie solches nur pro forma geschehen lassen, um geld zu überkommen, indem sie ihre kinder in der nacht mit salbenschmirung überm feuer taufen. és hasonlóan a hazánkban azon szláv néphit (l. VII, XV), hogy a gyermekágyasnál megjelenik Parom a régi isten, s őtet s *két megléglázza tűzes vassal*. mindez már a született gyermek körüli tűzszertartásokra

Egyéb edényeink mai s régi nevei is még különös vallási célokra alkalmazott minőségű értelemekkel állhatnak; mint talán a *serleg*, *serpenyő*? nyelvemlékekben bécsi és münch. codexben (N. E. 1. 233) előjő *vatala* – lagena, Pesti és Erdősini korszó, Dübrentei (u. o. 275) szerint Veszprémben maig *vatalle*. Molnárnál *vataléj* – lagena, kulacs. Szabó D. *vatola*; a tájszótár. Balatonmelléken kis hordó; vataléj székely szó palack, és talán zádok fából készült edény, melyre ott Szabó E. véleményezi, hogy annak fájából készítették a *vért áldozó kelyhek*? a név egyszerűn *fa-tál*-ból is eredhetne? Nevezetesebben állhat még a *kaponya* – merítő edény (Molnár, Kreszn.), melyet már mythosi jelentőséggel, mint az a leölt ellenségek koponyáiból készült díszserlegek neveül szolgált volna, fentebb taglaltam; s valószínű, hogy mint ily ivó díszserlege a hősnek, az különösen szent edényül is használtatott. valamint a hionguknál, a skytháknál és a visszamaradt magyarokkal határos népeknél (*de capitibus hominum scyphos faciunt, et libentius inde bibunt, fact. ung. m. i. h. 258*) még a szokás felemlítették, úgy még a későbbi, középkorban is a történet és rego egyiránt említik az európai népeknél. mi tehát valószínűvé teszi nevünkél s látott mélyebb mythosi nyomainknál fogva (XII) a felvételt, hogy nálunk is divatozott.

Szertartások. Egyéb szertartások, melyekkel még az áldozat s áldomás kísértetett, s melyek azon kívül is különös istentiszteleti cselekvényekként gyakorolhatlak, bizonyára szinte fenvoltak, ha még oly kevés is mit e tekintetben véleményezni lehet. Az ima s különösen az énekhez, melylyel már áldozat kísértetett, természetesen járulhatott már a *zene* is, mint az ének kísérete, az áldozatnál az öröm hangoztatója, az áldozat halálhörgése elfojtója, az áldomásnál az öröm s vigalomra buzdító. Hangszerek régi s eredeti neveit birjuk s talán birtuk sajtáságos alakjait is. a történelmi mondánkban előjövő *tuba* – *kürt*, *tibicines* – *spolók*, általános értelemben állanak; s a kürtől, mint áldozati eszküztől látott emlékeknél fogva természetes, hogy az valamint a hadviselő nép tárogatójaul szolgált, úgy az áldozat s istentiszteletnél is hangzott. Nyelvemlékekben a bécsi codexb. a régi elavult *igreo*, *igrec kesseg* kifejezés áll a zenére: *igrec kesseg* – symphoniam musicae, concertum lyrae. *igrec kesseg zozattal* – musicorum sonitum. az *igrec* e szerint zene volna, az *igrec kesseg* – igrecesek (?) többes szám: zenészek, zenék? Jászay szerint (N. E. 3. 307) *igrec* – *tibicen*; hasonló a *koboz* – *lyra* (Molnár) és a *hegedü* – fides egyiránt eredeti és régi szavunk, s maga egy neme a hegedü hangszernek saját eredeti alakkal divatozott volna, a zenészek inat *hegedősöknek* – *fidicines* nevezelték; mi eléggé szól eredeti ősz zenénk mellett. — Nem kevesebb állott a pogány istentisztelet körében a *tánc*; eredete, keletkezése s divatozására nézve a pogánykor általánosan így ismeri, mint istentiszteleti szertartást, mely a különös könyörgő imai taglejtés, hódolat, öröm, ihletettség, ábránd kifejezéseiből alakult volna. mikép az maig köztudomásra a samanoknál, a hindu s mahomedán s istentiszteletben divik, művészi kibépzettségre pedig a hellenek istentiszteleténél kifejlödvé, ennek köréből az egyéb szini, dramai előállításokkal jött át a közéletbe. Nálunk ily szertartáskint fenléteztére világosan utalának a tündéri táncokról élelnek nyomok, miként ezek magok táncolva képzelték, és táncokkal tiszteltetének; Otrókósi (or. 2. 67) említi még a táncokat, melyeknél a leányok a „*tündérek jövének*“ dalokat éneklék, s ismételve figyelmeztetem már ekkép (IV) a népdali gyűjteményben (1. 405 s köv.) előjövő játékdalokra, melyekben nyilván tündértiszteleti emléket forognak fen; mire általában még számos nép- s gyermekjáték dalok előhozása érdekes

Bombardi topogr. Hung. 1718. s Molnár három kiadása után ismét Décsi „a jászokürt. levő metszés” két kiad. 1814 és 16. újabb. Jerneytől s Szerelmei m. hajd. ábrájával. bővebb vizsgálata ennek is az archeológiát illeti. Összehasonlítandók az óészaki hasonló nevezetes régi kürtök: nordische Altorthumskunde. herausg. v. d. h. gesellsch. Kopenhagen 55, és általában ezen istentiszteleti odányok és eszküztök hasonlókai; mint például Hanuschnál 158 több adatok összeállítván.

adálékul fog szolgálni, mint ez az e nemű német s különösen a szláv népies hagyományból kiderül. legjobban szólnak még e mellett időszaki népies ünnepélyeinknél táncok és énekek, mint a májfák körül táncolása, a pünkösdi királysági körmeneteknél táncok st. (I. IX); sőt még a halotti tiszteletnél is a haláltáncra sajátságos nyomok fogtak szólni (I. XVIII). Valószínű, hogy tündéri táncok emléke lehet fen szinte történeti mondánk azon nevezetes helyén, hol a hún s magyar nemzetnek, a hősök Hunor s Magor által elragadott tündéri ősanynai szinte így, a pusztában zene mellett lejtve táncukat előállítvák (chr. bud. 9): cum festum colerent, et choreas ducerent, ad sonitum simphoniae. az Anonymnál többször előjövő *játékok* emléke az ünnepélyek és áldomásoknál: fecerunt convivium . . . juvenes eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium (46, 52 st.), ily áldozati s áldomási ünnepélyek következtében állanak; mikép az a magyarok sz. Galli kolostorban áldomása s ünnepélyénél szinte előkerül (i. h.), *effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur. quidam etiam armis concurrentes quantum disciplinas bellicae nosse ostenderunt.* hogy ezen utóbbi lovagjáték, mint torlás szinte a halotti tisztelet következtében is áll, tovább látandjuk (XVIII). Nem tudunk egyébkint ezen táncok módjáról mit sem, ha csak mai méltóságos s eredeti nemzeti táncukat már egyenesen innét származottakkint fel nem vesszük. mi még különösb, hogy sajátlagi eredeti nevét is feledtük, az idegenen jelenkező tánc (ném. tanz, szláv tañec) mellett; ámbár Jerney (ut. 2. 294) ennél a *tántorgásra* figyelmeztet, s a tánc eredeti neveül még a *toborzót* állítja, mint az származékaiiban is a *tombérozás, dombérozás* tágabb értelmekkel dívik. Otrokócsinál (or. 2. 67) amaz a nép leánytól járt tündéri tánc *lapockás tánc*nek nevezetik. Bartholomaeides (Göm. 450) *lapáttáncot* említ, mi népies elnevezése volna inkább a tánc egy nemének; hasonlóan annak csupán módjait fejezik ki a *lejtő, tipegő, három s tánc* st. elnevezések. Oláh (hung. i. h. 51) felemlítvén Miskolcra: incolarum quibusdam olim ductis choreis, iam olim famosum, kiadója Kollár megjegyzi: quale chorearum genus fuerit, nemo nos docere potuit hucusque: tametsi recorderentur aliqui proverbiorum: *miskolci tánc*; item *táncos miskolciak.* az adat hagyományosan hangzik, talán még nyomaira lehetne jönni. a Tiszaháti nép Beregben *kallakának* nevezi a fonás vagy más ingyen szolgáltatott segédmunkáérti adott táncokat (Vahot m. föld 5. 4), mi egyébkint is e név alatt s hasonlóan országszerte s a székelyeknél (I. tájszót. és Kállay hist. ért. 45, hol még mondatik, hogy ily alkalommal az ingyen munkára hívásnál az illető munka eszközei hordatnak, mint lapát, kapa st. s talán innét a *lapát* st. *tánc*), de szlávoknál is tudomásomra divatos. a név második tagja a *lakás, lakodalom, lakozás* általános convivium értelemben használt kifejezésünkre mutatna. Edvi Illyés Pál (831 tudgy. 1. 14) véleményezi a magyar táncok Attila, Buda neveit, hogy azok hasonlóan nevezetelének ekkép, mint a görögöknél Andromache tánc st. e szerint még valószínűbb lesz, hogy azok nevei az istenségektől vétettek. ma azonban, mint tudjuk, azok leginkább a nemzetek neveitől, mint azok sajátságos táncai nevezvék, vagy pedig lejtésök modorától.

Valamint a tánc sajátlag az istentiszteleti cselekvényből, imai st. taglejtésekből eredhetett, úgy még inkább helyt foglalhattak a benső érzelem egyszerű kifejezései, mint az *imáadás a leborulás, lehajlás* által. Az *esdekelti, esni* – invocare szó, mint fentebb láttuk, nyilván a cadere, procidere, leesni, térdre esni, földre borulni sajátlagi értelméből megy át az invocatio, könyörgés kifejezésére; hasonlóan a *hódolat* különösen talán, mint véleményeztem (IX), a holdnak tanúsított tiszteletben állott, talán a megbajtás által, s innét az ekkép kifejezett tisztelet általában hódolatnak mondatott. Hasonlón kerestem már (VII) a *tisztelet* szóban a *tűz* értelmet, mikép a tüzelemi katexochen tiszteletnél fogva nevéül a tüztétel-, tüztelet-től vette volna *tisztelet* általános honor, honoratio, cultus nevét? — Hogy egy különös tüztiszteletünk volt, láttuk (VII).

ez egyébkint összekötte állhatott már más áldozati szertartásokkal is, a mennyire azok lényegét teheté, midőn az *áldozati állat* vagy *tárgy* csupán *elégettetett*, tűzbe vetett; mire már Theophylaktosnak is a turkok áldozatairól kifejezése $\theta\upsilon\upsilon\upsilon\upsilon\upsilon$ – comburunt szólhat. így látjuk egyenesen emlékeinkben a tűzbe hányt virágot a sz. iváni tűzeknél, sőt az állatnak az embernek rajta sajátlagi áthajtását, átugrását, belelépését; mi sajátlag egy ily áldozat elégetésére, vagy csak a tűzőni átmenet általi tisztulásra vonatkozhatott. s e tekintetben már ismét az áldozatoknál az áldozókra s áldozatra nézve nevezetes kellék lehetett azoknak tűz vagy füstölés által tisztulása, vagy csak e módon *illatos jó szagok gerjesztése* tömjénezés által. Grimm (50) ugyan mondja: keine rauchopfer galten; der christen süsser weihrauch war den heiden etwas neues; és a tömjén szó is csak a thymiama. a müncheni codexb. (N. E. 3. 122) eredetiben állna: nillal kele, hog *geriedetet vetne* – sorte exiit ut incensum poneret. bécsi codexb. (u. o. 1 106, 1 46): *geriedetet parancsola*; mi azonban csak az incensumnak gerjesztéssel, de igen helyes kifejezése. Pestynél betűszerint s körülírva áll: *gyogytans ýo zagokat*. Legegyszerűbb egy ily gyakorlat volt már amaz szagos fűveknek a tűzbe vetése. Kitünőleg említi azonban már ily tömjénezés általi füstölésseli tisztulási szertartást a turkoknál a leírás Menandernál (exc. d. leg. 102), melyre már fentebb bővebben vonatkoztam (VII), mikép a turkokhoz jövő bizanci követek körül papjaik e füstölést végzik: super tabula foliosos arboris thuriferae ramos flamma crepitem edentes circumferebant; különösen mutat még a további: una in furorem acti et infremetes, mala abigere videbantur, a pogány szertartások azon sajátos jelenségeire, mikép az ily kábító füstölések által lázas állapotukban rángatózással, izgatott taglejtéssel szokták isteni ihleteltségüket, különös ajátosságukat st. jelenteni. A mai néphit és mondáiban gyakori vonás a rossz lélek, ördög *tömjénnel* engesztelése vagy távoztatásáról, szinte csak keresztényi szörnek látszik első tekintetre; így jó azonban már elő, mint fentebb figyelmeztettem (III), a keleti regékben is, hol ez által előidéztetik; míg a fentebb adatban a turkok azon füstölése szinte a rossz szellemek elűzésére szolgál. kevésbé vélném, hogy ily eredeti értelemre volna még visszavihető, a nyilván csupán áthozott közmondás: *ha tömjén nincs liszttel is áldozunk* (E. 5085).

Sajátságosan létezettek még az esedezés, leborulás mellett más különös szokások a hódolat, tisztelet, alázatosság kifejezésére, például *födellen fövel s meztelen lábbal* megjelenés. ide veszem a nyomokat, mint Anon. (14): Galiciae dux . . . obviam Almo duci cum omnibus suis *nudis pedibus venit*, et diversa munera praesentavit. (u. o. 51): milites — Menemorout — *nudis pedibus supplicantes ante faciem Usubu et Ulec venerunt*. hasonlóan a határjárás nevezetes földeskü és szertartásnál (VII): *detecto capite*, ac *nudipes* terram in manum dextram accipiendo, et super verticem capitis sui tenendo, iurare consuevit. mi természetesen még inkább állhatott az istentiszteletnél, melynek köréből az e féle hódolati szokások később átvivék az egyéb hódolatokra, vagy ha úgy akarjuk emezekből átjöttek a vallásiakra. a földeskünél egyébkint *ez* szertartás már eredetileg is, mint vallási elemtisztelői áll. Sokkal sajátosabb s nevezeteseb vonás még a *hajnyírás*, mit én hasonló felajánló, magát istennek feláldozó, devovealó szertartásnak nézek, mint amaz vér kiöntésseli libatiót, feláldozást. összeállítom a több felé szóló adatokat értelmük jelentésére. Reginonál (Pertz mon. 1. 599): *capillos usque ad verticem ferro caedunt*. A német püspökük János pápához leveleiben. (Ludewig script. 2. 373): slavi . . . multitudinem ungarorum . . . secum sumpserunt, et *more eorum capita* suorum pseudo christianorum *detonderunt*. Luitprand (Pertz mon. 5. 351): Bulgarorum nuntium *ungrico more tonsam*. Krónikáinkban s a pogányságra visszatérés idejében (chr. bud. 93 st.): *Vata dedicavit se daemoniis radens caput suum et cincinnos demittens sibi per tres partes ritu paganorum*. S. Gerardi script. (Bat. ed. 374): *Bacha dedicavit se daemoniis, rasilque cepit*

non ritu paganorum, sicque omnes fecerunt. a szokás az adatokban tehát mint régizeti szokás áll, s az utóbbiakban különösen mint pogány szertartás, isten szolgáira felajánlás: *dedicavit se radens caput suum*, mely ekkép különösen a papoknál gálhatott helyt. ugyan e leírásból látni, hogy nem az egész haj nyíratott vagy vátott le, hanem annak egyes fűrtjei, s a többi hármás hajfűrtbe, hajfonadékba szedve esztetett le. erre látszik mutatni, hogy mindjárt az első keresztyén korban már sz. .ván alatt, a főnek egészen vagy félig leborotválása gyalázonak tekintetett, s a bűnőkre alkalmaztatott, minőnek nem tartathatott volna, ha az a pogányságban szinte kép divott vala. Decr. s. Steph. (1. 9.): *depilentur.* (19): *caesura capillorum.* (8): *decorietur ac depiletur.* decr. s. Lad. (2. 11) hasonló; az okiratokban is od. d. 2. 220): *in tonsura capitis udoarnicos mulctavit;* (u. o. 3. 2. 143): *mirasura capitis;* (u. o. 4. 3. 475): Demetrio . . . qui assari debebat . . . *partem pitis sui abradi fecimus in signum opprobrii et memoriam ultionis.* mi egyébkint lehetett már sajtáltag pogány vallási büntetés; s épen úgy állhatna szinte eredeti zmével, mikép a tűz általi tisztulás vallási szent tény volt, s már a pogányságban yszersmind a tűzpróba igazolásul s büntetésül állott a gonosztévőkre, s e gyakorlattal jő a középkori ordaliákra; valamint hogy a mellett, mikép ezen tonsura a bűnösökre gált a középkorban még is a papságnál istennek felajánlása s méltósága jeletül is ott. Nevezetesen, mint tudjuk, a papi tonsura régi nyelvünkön már a *pilis* szóval veztetett, s lett volna talán ez egyszersmind neve nálunk már a pogány vallási azon jvágás szertartásának? A gúnyos kifejezések krónikáikban a rokon pogány kúnok ily rotvált fejeikről, már a későbbi keresztyén nép vagy író gúnyja lehet, (Anon. 8): *asa capita cumanorum mactabant tamquam crudas cucurbitas,* (chr. bud. 127): *pita — cumanorum noviter rasa tamquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene rductas, gladiorum ictibus disciderunt* (l. Pray. dis. in. an. 117. cod. dip. 7. 5. 513), gy hogy ezen népségek csakugyan eltérőleg a magyar pogány viselettől teljesen orotválták hajokat, mint Katona véli (hist. crit. 2. 230): *liquet cumanos totum put radere solitos fuisse; hungaros contra caput quidem allondisse, comam men aluisse.* még is úgy látszik inkább, hogy a kúnok sem borotválták le teljesen. urócinál: *qui barbas radere, crines detruncare contra mores hungaricos* (értheti ír a keresztyén korbani viseletet?) *et plus cumanicos.* a teljes levágás helyébe itt hát csak *detruncatio* rövidítés áll. s egészen ellenkezőleg, hosszú haj növesztéséről - bizonyosan amolyan pogány cincinnusok hajtekercek leeresztéséről — szól a ronicon incerti auctoris (Hormayr i. h. ad a. 1279): *eodem anno . . . Philippus apost. d. legatus . . . christianos ungaros, qui christianam sectam fere obliti fuerant, ritu ganismi, disagregatis comis, prolixis crinibus, et habitu muliebri conversabantur, lubriter compescuit in crinibus, vestitu et in fide catholica.* mindezen népségeknél, leményem szerint, egyiránt nem teljes, de csupán részletes hajlevágás forog fen; s mellett a többi bizonyos üstökbe, hajtekercekbe fonatott. maig még honunk számos dékein népünk sajtáságos módon majd üstökbe csavarva, majd hajtekercekbe fonva rdja haját. Jelentésére nézve már magyaráztam, hogy sajtáltag véve ez neme a fel- inlás s áldozásnak volt, mint egy jelvileg áldozá magát fel az istennek az áldozatot vő különös szolgálatjára, felajánlván különösen az istenséget szolgáló pap haja levágotrtjeit. Hasonlón tudják ezt más népeknéli szokások, s élénken szól még ide pogány llási értelemmel, a szláv pogánykori adat a lengyel Mieskoról Strykovskynál (r. 149): *dum ritu polonorum ethnico sacrificio initiaretur, hoc est, dum ei coma tonderetur et nomen imponeretur. solebant enim pagani pueris ademptos capillos inquam primitias consecrare suo deo* ¹⁾).

1. egyébkint az általánosan terjedt szokást Hieronym. ep. 49 ad Sabina. 3. a szlávoknál s keleti népeknél s

Sok más egyéb szertartásoknak, — melyek hasonlóan fenlehettek nálunk is a látott e féle elemeknél fogva, azoknak többnyire kíséretében lévén, — véleményezésével itt, a még kétesb nyomoknál fogva, felhagyok. A *bü-* és *varázsgyakorlatnál* előjött különös cselekvények s *eszközök* nevei s értelmében még sok e nemű lappanghat hasonlóan gyaníthatók *ünnepélyes körmenetek*, minők mindenfelé a pogány istentisztelet lényeges részét tevék az istenek alakja körülhordásával, minőre nálunk már a *téli kihordási*, *pünkösdi királysági* s többi időfordulati ünnepélyek egyiránt mutatnának, mint a *véres kard körülhordása*; s mi azon állítólagos bálványainkról előjött, hogy szinte körülvitetésre alkalmazva voltak; *bucsu* v. *bucsu* szavunk is erre teljes eredetiséggel jelenkezik.

Ünnepek. Mindezen vallási szertartások, különösen nagyobb nyilvános áldozatok, áldomások ünnepélyességgel mentek végbe, ünnepet alkotának. ezek eredetileg természetesen alkalmilag, bizonyos közeseemények alkalmával foglaltak helyt. még történeti mondánkban gyakran jó elő ilyen nemzeti ünnepek emléke, a győzelmek alkalmával, fejedelmek választásakor, születések s házasságnál, melyek több napokig tartanak (l. Anon. 13, 22, 43, 46, 50. 52). Némely nevezeteseb tények emléke, mint *amaz* honfoglalási (Anon. 13.), győzelmeké st. talán évenként megtartatott; mi által már az évenkénti sajátági nemzeti emlékünnepek, összefüggőleg a véditenség, a bősök, elhő vitézek tiszteletével keletkezettek. Mythosilag fontosabbak azonban azon sajátági pogány vallási ünnepélyek, melyek magukban nagyobbára s kizárólag évszakias időfordulatokra vonatkozhattak. a legnevezetesebbek emlékeit már ekkép a természet-tiszteletnél (VII) és időszakoknál (IX) tárgyaltam. Itt inkább csak sorozatosan röviden akarom még összeállítani, mintsem tárgyalni ¹⁾. Az *év ünnepélyes kezdetétől* már a pogány korban általában az évszaki *időfordulatok* állottak, majd a téli, majd kikeleti, majd a nyári. legáltalánosban az első, december 24-dikével; 23-dikán van a legrövidebb nap, 24-dikével már nőlni kezd, s a nőlő nappal vévé az új év kezdetét. e körbe tartoznék már a népünknel is úgy nevezett *Luca napja*, mely a régibb keresztény naptár szerint 24-dikére esvén, innét feljebb jöttével is, később már a névhez ragadt ünnepek emlékét fentartá, s a teendők, melyek a népszokásban a sajátági *karácsonhoz* tartoztak véle összefüggőleg maradtak meg, s némi viszonyban alakultak a karácsoni időszakhoz. innét szólnak egyértelműleg bizonyos teendők s elhagyandók e napok éjjelére. ekkor gyűlnek még össze a boszorkányok, gyakorolják bűvüket, alkalmazandók ellenek az óvszerek. meglehet őket látni bizonyos módon. vagy a mai népbabona szerint, legalább csak ekkor kell már készülni a lucaszéknek, melyen karácson éjjelén összejöveteiket megláthatni (l. XIV). Ezen időfordulati éj már ily pogány ünnepélyek, összejövetelek napja a kül középkori emlékekben is: magna nox dominarum nevezve. hozzá tapad általában számos pogány emlék. mint a kikeleti s nyári évszakfordulatokon a növények, virágok megszólalnak sz. György v. Iván éjén (VII, XIV), úgy ekkor ismét az állatok is beszélnek. mit számos monda azután kikerekítve tud, mint hallja meg a gazda, hogy haláláról szólnak st. ²⁾. E karácsoni körbe tartoznak az *apró szentek*

különösen a magyar népgyűjteményeknél, tatárok s turkoknál, s e népségektől bizanban is divatorva Cassel u. alt. 161. hasonló bajfonadók lefűggésére figyelmeztet Jerney (ut. 2. 115) a kün kőszobrokon. — 1) gyűjteményemben nem egy nevezetes szokás, néphit s babona áll így, az egyes nevezetes időszakokra fejtgyezve. de az elegendő vonásokból sokat már eleve, az illető tárgyaknál felhasználtam. mások kedélyes eddig hiányosan s félszegen jelenkeznek, miért csupán újabbak bővebb szedésével gondolom a tárgyat. ha majd erre megérett, utólagosan egy második vagy addig is önálló vizsgálatban összeállíthatai — 2) l. Karcsonyál (u. muz. 2. 495) ezt s más nevezetes szokásokat karácson estvéjére összeállítva. a magyar megszólalásáról regék gy. 214, azokások 215. u. o. Luca székéről és Karcsonyál i. h. Erdélyi közm. 372.

napján körüljárás a vesszőkkel (Karcsey i. h. 502, gy. 216). hasonlóan a *kiskardéssenyi, Sylvester-éji* v. *új évi szokások*; különösen ekkor a *koledajárás* ¹⁾, a *vízkereszt, háromkirályi* alakos menetek, királyi és kardos játékok. A kikeleti ünnepélyek már *gyümölcsoltóval* v. *Balázs napjával* kezdődnek, midőn az első zöldág, barka, vagy rüpkény hozatik a házakba (IX); *Gergely napjával* a tél, mint elaggot öreg, megrázza még egyszer ősz szakálát, az utolsó gyenge hó esik, ekkor a „*Gergely járás*” tartatik lovagias kardjátékokkal (IX); e közben esik — a már változó keresztýén naptári *kiskagýó*, utolsó *farsangi* napok s a *böjt vég hete* szerint — a télnek kihordása, a tőke kivonása, a bőgő temetése és a tél kiszébbá kivitele által (IX). A *kisvoti tűzekkel* (VII), sz. Györgyi kardjátékokkal (IX) ünnepeltetik már a tavasz uralma, a nyár érkezte. *Első májusban* a virágzó nyárfák képében hozatik be a nyár, *pünkösdkor* a pünkösdi királyságban tiszteltetik (IX), míg végre *Ioáni tűzekkel* legfőbb hatalmába lépte jelöltetett (VII). *Márton napján* fehér ménea nyargal be már az azon túl uralkodandó tél (IX), a Márton lúd hátsontja jóslatot ad enyhe vagy rideg voltáról. láncokban vitetik a természet *Miklós napján*, midőn a tél fő uralmába lép. Ezen népszokások jelelnék még ekkép felismerhetőleg a pogány élet lényeges időszakfordulati ünnepéyleit. azok általános divatozása nálunk, mint másutt természetes tanuságot ad azoknak általános érvényességgel minden pogány vallásokban fenlétézésőkről. A népszokásban, mely azok emléket mindenfelé majd nem egyedül tartá fel a szűk egyéb feljegyzések mellett, — természetes, hogy új hitre naptára ünnepéylei kitünő neveihez tapadtak, s így némely ez által is eredeti közl. eső helyéből megzavart hagyományyal elmozdult, mi teljes eredeti felismerésüket még inkább nehezíti ²⁾.

Sok nevezetes merülne fel még ezen s általános mythosi tekintetben, ha csak pogánykori *hónap* elnevezéseinket is még előszerezhetőők. melyek egyiránt, mint a hót napok nevei is, különösen az istenségek s ünnepek neveit hoznak előtérbe, miként azt az egyéb mythosok köréből fenmaradottakból látjuk. De magok a hét napok nevei egy fele mint idegen hangzik, mint a héber utáni általános *szombat*, a szlávra emlékeztető *szarða* (streda, közép, azaz középső nap), *csütörtök* (čtvrtek, negyedik), *péntek* (pátek, ötödik), míg a *vasárnap*, *hétfő*, egyszerűn jelentik értelmüket. nevezetesen állna még a *kedd*, miután fel nem ismerhető értelmű, elavult szóra, vagy névre mutat; utóbbira különösen figyelmeztet engem Karcsey közlése (gy. 320), hogy sokhelyt kedden a mosás veszélyesnek tartatik, mert um. azt a ki mos, megbünteti a *kedd asszonya*. a kérdésre: ki ezen *kedd asszonya*? a felelet, hogy talán a B. Szűz, mert ünnepei keddre esnek (?). mihez már igen jól állnának a memorialis versek, melyeket Erdélyi (köz. m. 75) közöl. *hétfő hetibe, kedd kedvibe* st. s találólag jegyzi meg, hogy azok ugyan alkalmasint csak az emlékezet segítségéért vannak így összehozva, „de igen jól emlékszem, um. épen azért viszik iskolába például kedden a gyermeket, hogy *kedve* legyen a tanuláshoz, ha vasárnap is kellett volna felmenni; s úgy gondolom,

1) nem szándékomban most itt színte bővebben e nevezetes őskori ünnepélyről szólanom, mely általában már szláv eredetűnek tartatik kizárólagosan névre és elterjedésére nézve, mi mellett csak röviden emlékeztetek egyrészt a *koleda* névre, mikép az nálunk az eredeti s a *koleda* szóval azonos *koldus*, *kalander* nevekben fel van, s épen így már a keleti kalendárban s a *classicus*ól átjöttü kalendatól az általános európai kalendáriumban; a név tehát, mint a szokás azonos ősz eredetiségű lesz, s a szlávban csak különös elevénységgel tartván fel magát a többi felett, tartathatott ily kizárólagos tulajdonnak. de drékes még különösen, hogy az olasz *Galactus* (dict. et fact. M. 29) e szokást eredetileg divatozottának akarja tudni a magyaroknál, bevezetelmét épen a magyar pogány forradalmakkal hozván összefüggésbe. — 2) I. Ullmann (Cruzer symb. 4. 723): vergleichende Zusammenstellung des christlichen festcyclus mit vorchristlichen. miben már szerinte is nagy részt az esetlegesség, másrészt a zsidó ünnepi idők napjai átvétele, melyek színté évszaki időfordulatokra estek, s néhol talán a pogány eltörlése miatt ily időre alkalmasan hozható elő a találkozás; a némikül természetesen, hogy a sajtólagi alkalmazkodásról szó lehetne.

hogy e csonka mondatok mindnyájának van valami jelentése. a kedd e szerint tehát a kedves nap lett volna, melyen a munkát kellett volna kezdeni, és kedd asszony a kedves asszony volna? mi igen jól járulna még boldog-, szép-, cifra-asszonyainkhoz, mint azok egyik további neve? A népies hitben bizonyos napokoni munka kezdésről vagy elhagyásról nyilván óvallási ünnepelés emlékei forognak fen, s köztudomásra számos ily előítéletes nézetek járatosak még. A „régi fonyók históriája“ népkönyv (Gyurián és Bagó kiad.) gúnynyal emlegeti már így inkább a régi babonás nézeteket: „köz példában szokta fejr nép mondani, — kedden, szerdán, két nap soha nem jó fogni, — sőt azon napokon nem jó motolálni, — mert az olyan fonal nem fog jól megkelti. — ha hsfőre kelvén kendermunkát teszesz, — egész esztendeig mind csak beteg leszesz, — aprólék marhában, igen sok kárt vesztesz, — elveszik tohened, hasznót azon vesztesz. — csülörtökön ilyen magyarázat vagyon — hogy ha este fonnak, ördög örül azon, — ott sok fües orsót hány be az ablakon, — rettenetes zörgést támaszt a padláson.“ még péntekre mondja, hogy: „kenderre nem jó igen nézni, keze lába, ki fony, meg fog sugorodni,“ és: „Sátoros ünnepre szösz ha marad rokkán, — szörnyű csuda lesz embernek a házán, — korpa hurka lészen ünnepre ő rdján, — ne szánd hát, jó tüzet rakj belőle konyhán.“ mi itt mint mondom, gúnynyal van felhozva, mintegy a népies régi babonás szokás ellen intézve, de épen az által azt megismertette. (l. a km. is: *vasárnap font fonál péntekig meg nem áll* R. 2831). épen így áll már szinte bizonyos napokról, hogy köznapok levén bár, még is bizonyos házias munkákat végezni nem szabad, mint *Luca napján mosni, varrni, fogni, kanyeret sütni*, miről azután összefüggő regék is alakulnak, mint büntet ezért a Luca (l. V.). Különösen áll még a *vasárnap* is, jelelve véleményem szerint azon összefüvetél még, mely a pogánykorban a nagyobb időszaki áldozatokkor helyt foglalt, s mely alkalommal természetesen *vásár* is tartathatott; minél fogva kérdés lehet, valjon az utóbbi nevéől ment-e át az előbbire, vagy pedig talán a vásártól ünnepre? nevezetesen tadja még így a Telegd melletti Tündérvárróli rege, hogy a hely tündérének valahányszor vásár tartatott a helyen, mindig egy leányt kellett feláldozni (l. XVI). a keresztyén-séggel a név a *dies domini* neveül alkalmaztatik, de a vásárok is hasonlóan, mint a pogánykor ünnepélyes istentiszteleténi összefüveteknél, szinte ekkor tartatnak. mint az okirati nyomok mutatják. sz. István pécsváradi alapítóleveléb. 1015 (cod. dipl. 1. 300): *forum bis in hebdomada stare concessimus . . . unum die dominico, aliud quarta feria* mi külföldön is így megtartatik, mint a legjobb alkalom a távollevők istentiszteletre összeseregletésére; csak midőn ekkor künn és nálunk is még mindig a botránkozotató pogány emlékek, áldomások st. fenforogtak, kelnek ki az ellen az egyházi és világi törvények tilalmukkal. Nálunk erre a Béla idejébeni pogány forradalom és szokások elnyomásával jött szinte a sor, világosan ide szólván rendelete (Tur. 2. 45, chr. bud. 117): *Bela . . . omnia fora die sabbati constituit pro vendendo et emendo* 1). a szokás azonban nem egy könnyen volt megszüntethető, mint még a későbbi folytonos törvények mutatják. S. Ladisl. decr. 1. 15: *si quis dominicis diebus v. in maioribus festivitibus . . . mercatum frequentaverit, equo careat.* (u. o. 16): *si quis die dominico mercatum constituerit.* a Synod. II sub. Colom. (decr. Col. 2. 13): *si quis in die festo vendiderit* st. mégis a bucsu ünnepélyeknél, mint tudjuk, még sokáig tartatják magokat a népszokásban, s hol ez másképp általános ünnep (*festum fori*), a következő napon áll a vásár.

1) nem pedig, mintha ez által a zsidókat akarta volna kizárni, mint állított. azért jól mondja Podbrachy: *quum antea dominicis ac festis diebus nundinantur hungari; quare diem solis hodieque vásárnap i. e. dies nundinarum: maiores autem festivitates sátoros idneq. dicere, nominareque solemus.* úgy van a hosszas, napokig, hétig tartó ünnepélyekre, mint Anonym. i. h. látjuk, összesereglett népek, sátorok alatt kellett időzni. honán a több napi ünnep nyilván ezen eredeti szokás nevéől sátoros ünnep.

Máskép miben állott az *ünnepnap*, annak sajátlagi eszméjére utal magára, mi nyilván az *üd-nap* szavat és értelmet adja, mi már az *idő, időzés* alapteleméből, *temporisare, feriare*, át megy a kinyugvás *üdülés - requies, quies* telmére, honnét anyagilag egyiránt lesz az *üdülő - öregbedő, üdíteni - hiztatni*; mint szellemi értelemben az *üd-nap - festum, üdv - salus* fogalmak kifejtésére szolgál.

Röviden csak általában s röviden az ünnepekről. nevezetesen állanak még az et bizonyos kitérő szakáiban tartott ünnepélyes szertartások megülései, mint a *születés, házasság és temetés*, mely két előbbiről még itt röviden szólni akarok.

Születés. A gyermeknek születése, mit már az álomlátás, tündéri, végzetnői slat annyiszor jelel a regében, ünneppel tartatott meg a pogánykorban. nevezetesen a régi és eredeti neveket birunk még ma a *keresztelési lakoma, vendégség* jelelésére, olyan már mint láttuk, a hitregék szerint azon születést elősegítő, a gyermeket gondozó, végzetét elhatározó bábátündérek, végzetnő komasszonyok s keresztanyák egjelentek (IV, XIV). Így nevezetük *paszitának*, a tájszót. szerint: „keresztelési vendégség, beavatás utáni vig lakozás, mely um. hajdan néhány héttel a szülés után a másik s rokonok jelenlétében, most pedig mindjárt a keresztelés után, csak a keresztanyák v. anyák jelenlétében szokott tartatni.“ a szó magyarázatára mit sem tudok, kem idegenszerűen is hangzik, ámbár szláv ily nevet sem tudok hozzá tartani; nyelvtanilag a *paszkonca* a tájszólár szerint némileg az ellenkező, magtalan, impotens, stratus értelmet adná. egy más neve ez ünnepélynek *radina*, Márton szerint: *tauf-amaus*. a tájszótárban is a székelyeknél keresztelői vendégség, és a gyermekágyas szonynak küldetni szokott ételek: *radinát küldeni*. Kállaynál (hist. őrt. 46) még gabb értelemmel a keresztelési és esketési, házassági lakomát is jelentené. a szó egyszerű alakja, nyelvünkön nem magyarázható volta ismét figyelemre méltó a szláv *radina*-ra vagy *radujem*-ra, az első rokonság, parentela, a másik örülők, *raduvali*, ülni. mi az ünnep jelelésére illenek, ha bár ezt sem tudom, fen van-e így a szlávoknál; valamint hazánkban sem ismerem, s csupán a székelyeknél volna járatos. eredetiben hangzik nekem a *csök*, a kifejezés egy szegedi boszorkánypörben (kézirat.) áll vesztési vendégségre, mire Karcsay megjegyzi, hogy az ezen használatban ma is szólásilag hívik Szegeden. *csök* Szabó Dávidn. kovász, élesztő, savanyító, a tájszótárban. *tuskó*, de a *csög* (u. o.) bog a fában, s így ág is lehet sajátlag (l. o. csögleni, öglözni); az összetételben *bika-csök* v. *csék* - nervus taurinus, taurea (Sánd. rezsa.), és épen ellentétben a paszita melletti paszkoncához, állhat itt a csődür is avunkhoz. A nevek mindenestre élénken hangzanak, s kimúlt régi értelemmel jelennek, figyelemre méltó, hogy egy nevezetes ily őskori pogány ünneplést jelenthettek. - Elhagyva itt a már teljesen elmosódott eredeti szokásoknak a mai lakomázási ertartásbani, melylyel tudomásunkra csak egyedül s pusztán fenmaradt, ne talán még ppangó nyomai keresését, csak arra figyelemre méltó, mi már a *tűz, víz, lég s föld* *leti elemi megszenteléseknél és tisztulásnál* mondva volt; mikép az élet *három szűzessége a születés, házasság, temetés* már e tűz s általában elemi tisztelttel egy véghez, honnét neve. így kell a született gyermek mellett *gyertyát égetni*, nehogy boszorkány felváltsa, s ha gyanus, hogy váltott, a *tűzbe vetéssel fenyegetni*. nevezetesen állana még ehhez mit az Ungar. simplicissimus tud (176): mikép a cigányok hazánkban csak színlegesen kereszteltetik gyermekeiket, s magok *tűzkeresztelést* tartanak: sollte man ihnen kein kind taufen, weil sie solches nur pro forma gehen lassen, um geld zu überkommen, indem sie ihre kinder in der nacht in salbenschmirung überm feuer taufen. és hasonlóan a hazánkban azon szláv íphit (l. VII, XV), hogy a gyermekágyasnál megjelenik Parom a régi isten, s őtet s it *megettőlázza tűzes vassal*. mindez már a született gyermek körüli tájszertartásokra

utal ¹⁾. A *vízzel* ismét lebntetik, megmosatik, rá *lehelnek* (suffitum faciebant mond Bartholomaeides) és a *földre* leteszik eleve is, honnét az atya először veszi karjaira, s gazdagsági eszközöket ad kezébe (l. az adatokat VII). ezen szokásokban tehát az újon szülöttnek elemi megszentelése jelenkeznék ²⁾; s a születés körül még fenforgó ilyes szokások bővebben is tudhatnak egyet más. talán valami érdekes volna még ehhez szinte található Illosvai Péter „a szent körösztsegről” (1568 irt) verses dolgozatában, melynek második részében, Toldy (magy. költ. tört. 854 pesti nap. 52 sz.) ismertelése szerint, a kereszttség körüli *babonás szokásokat* emlegeti, melyek még erkölcsrajzi érdekekkel bírnának.

A gyermek sajátlagi *vallási beavatására* vonatkozott már a pogány szertartásban különösen azon fentebb érintett *hajvágás*, vagy csak annak különös módja, vagy első szertartása a gyermekeknél. így mondja a fentebbi adat: *dum ethnico sacrificio initiaretur, hoc est dum coma delonderetur, et nomen imponeretur. solebant enim pagani pueris adempta capillos tamquam primitias consecrare suo deo.* nevezetesen beszéli ekkép a fönt adott szláv nyomokhoz egy lengyel rege Siemienskinál (podanie 3 l. Bielski krónika), hogy midőn Piast a régi pogány szokás szerint, *fiának névadástól első hajnyírását tartja*, jön hozzá két vándor, kik a fejedelem udvarából alamizsna nélkül kergettettek el, ő örömmel fogadja, megvendégli, s elcsudálkozására minden ételme annál bővebb, mennél többet fogyasztanak belőle st. itt ismét a betérő istenek az őket szívesen fogadónál, úgy jönnek elő, mint a rege tündér komasszonyai ³⁾; míg a hajnyírás ünnepély ismét azon pogány vallási felajánló szertartás. Csaplovics (gem. v. ung. 2. 303) tudósít, hogy hazánkban ezen *első hajnyírás szertartás a gyermeket hetedik évében történt*, mert um. máskép a gyermek esze nyíratnék el. mi már az ő elménkedő magyarázata is lehet. De nevezetesen ide tartom ismét a húnokrólí az adatot is, miszerint minden *fiu szülöttnek születésekor*, mielőtt anyja emlőjéhez tétetett, *arca vassal felmetszetett*, mit már Ammianus Marcellinus (31. 2) első fel- említvén: *ab ipsis nascendi primitiis infantum ferro sulcantur genas*, utána a középkori krónikási átírás, hagyományok s regék folyvást emlegetnek a szörnyileg alakított hódító húnok s magyarok egyik torz vonásaul; mire azután egyrészt a magyarázat áll, mint Ammianus Marcellinusnál, hogy ez által a szakál növétét akarták kiirtani, másrészt a spartai vonás, mint Callimachnál (i. h. 630): *in ipso natali die marium omnium genas candenti ferro insecando, et ante primam alimoniam vulnerum patientiam incutiendo*, hogy a sebek és fájdalom ellen megedzik fiaikat; de mi sajátlag mint érintem a szörnyalak torzvonásává lesz a hagyományban; s a regében már a kinövésében áll, hogy az anyák gyermekeik arcát összeharapják, s még tovább, hogy az óriási szörnyalakú húnok s magyarok gyermekorzó emberhúsevők ⁴⁾. eredetileg pedig a vonás semmi más, mint azon véráldomási felajánlás, mely már fentebb tárgyalva volt, mikép a test megvérvése által jelvileg jelentetett az áldozat, s mi a pogány kor egyik mély szentségű feláldozó szertartásakint állott. s e szerint az őseinknél, a húnok s magyaroknál nem csak ily áldozatul (l. fel.), eskü és szövetségkötésül (l. al.), de a született gyermek felszenteléseül, talán egyenesen a megsebzés és vérkiöntése által s had istennek felajánlásul szolgált volna. Így derülnek fel az összefüggő vizsgálat, s mélyebb felfogásnál még az emberhúsevés és vérivásrólí, a torzított sebhelyes arcrólí

1) l. a gyermekek tűz általi beavatásárólí szokásokat, mint a rómaiaknál a dies lustricus, midőn a gyermek háromszor vitetett a tűzhely körül st. Sepp 1. 105 és alább. — 2) l. általában az elemek általi beavatás s kereszttségét Sepp 1. 196. Servius (in Virg. Aen. 2. 384): omnis purgatio aut per aquam, aut per ignem aut per aërem st. — 3) l. Mednyánszkyánál roh. abergl. 92. a halál, mint keresztanya hasonló megjelenéséről közlésében zeitschr. f. myth. 1. 262. — 4) Dussieux essai hist. sur les invasions des hongrois 66: cet. amour de la chair fraîche des petits enfans est bien le rest de cette tradition, que les Hongrois buvaient le sang de leurs ennemis, et que les meres mordaient leurs enfans a la figure.

is, — mit a sötét kor félszeg ismerete szerint nem értve, aljasodott alanyias isával ekkép adott elő — mint mely mythosi jelentőségű vonások ¹⁾. — Egyéb-
 ikép ezen arcbzés a húnoknál *tüzes vassal* történt volna: *genas candenti
 insecando*, azon fentebbi tüzes vassali megbélyegzés általi tűzkeresztésre mutat;
 üzes vassali vallási megbélyegzést, már papi Bélyeges és Pörös hivatalainknál
 nyeztem; s hasonló volna amaz szláv hagyományos emlékhöz, hogy Parom isten
 roven papja tüzes vassal jó megbélyegezni a született gyermeket (XV).

Lázasság. Vallási szertartásokkal ment véghez a házasság, mint *az élet második
 cözépső tisztessége*. itt is még a mai szokásban felületen álló felismerhető neve-
 lehány tény a *természetelem tiszteletli szertartásokra, az elemek általi meg-
 lésre mutat*. e tekintetben azok szinte illető helyén felhozvák már (VII): mikép
 szertartás mindjárt a megkérésnél a *háztűz nézés*, midőn a jövőnd arától a
 tüzet és vizet kérnek ²⁾. a menyasszonyi szertartások, hogy midőn vitetik a
 ról hullalva a szalmát meggyújtják; a faluhoz vagy házhoz érve *tűz rakatik*
 ból, melyet körül táncolnak, átugrálnek; hasonlóan másnap hajnalban, szürkületkor
 ik a menyasszony a falu végére, hol ismét a rakott tüzet körül táncolják s átug-
 mit *perzselésnek* neveznek, de mitől ő már szaladással menekszik, s pénzzel
 meg magát, máskép a házba be sem eresztetik. itt is tehát ismét a *perzselés*
 gy forog fen, mint a születésnél a bélyegzés, és mint tudjuk, ez is papi hivatal
 je a Peresnél (XV). — Az előtti szokásban volt még, hogy fényes nappal *fáklya
 kísérték* a menyasszonyt *kúthoz* (l. 827 tudgy. 3. 38). Csallóközi szokások
 (Karcsey u. muz. 2. 496) a házba lépő menyasszony *megfüstöltetett, költönyöbe
 ragy árpát* tesznek. A moldvai csangóknál (842 tudomt. 2. 18): földesekből
 nek elébe bort s marokkal hánynak búzaszemeket. máshol még a tűzzeli szer-
 k csak a mellékesb körülményekben tarták fen magukat: hogy menyasszony
 ír *gyertyákkal kísértetik*, mint a tiszaháti szokás szerint (Vahot m. föld. 5. 5),
 tba belépve legelői is a tűzhelyre kell neki tekinteni. Szegedi népszokás szerint
 :cenitől gy. 310) a táncoló menyasszony köré a földre raknak gyertyákat. mi
 ungarischer simplicissimusnak is a többi közt feltűnt (127), hogy a menyasz-
 körül a násznagyok *fáklyákkal* s kardosan táncolnak. — A többi tisztán nép-
 és erkölcsrajzi vonásokat itt elhagyhatom ³⁾, s csak röviden megörintem a
 ig körüli elnevezéseinket, melyekben még annak ősz pogánykorunkbani állapota
 ódik. A *házasság, lakadalom* szavak egyszerűen a *habitatiót* fejezik ki, e
 a külön házaselet, lakás keletkeztét, vagy csak általában az azontúli együtt lakást
tatiót. a menyasszony neve innét a székelyben *hazai* v. *hazaji* is (l. lájszót.).
 tbi *lakadalom*, már az általánosb értelemmel is áll, mint többek együtt időzése
 os örüm és élvezettel, mint a *lakoma* — vendégség, *lakadalom* és a népies
 - nuptiae mutatja. nyelvemlékeinkben ez a mennyei lakásra és szellemi élvre is
 (N. E. 2. 55): *menyeyi lakadalomnak kewansága, a nőszülés*, úgy látszik,
 nyabb értelemben véve áll; régi nyelvünkön a szolgálk házasságára alkalmazva

¹⁾ vérell felavatás és keresztelésről Sepp 1. 195, mire már a környülmékkét is veszi: *para pro toto*.
 a signa solemniá-k közé tartatik mint római házasság szokás is: in nuptiis aqua et ignis l. Schwartzner
 nat 2. kiad. 3. — 3) a felületen levő házassági népszokások számos és bő leírásnak bírjak, mint a
 : idézetekben: 827 tudgy. 3. 38; u. o. Edvi Illés Páltól 12. 3; 834 tudomt. 2. 17 Hoblíktól, és 221
 i Farkastól. 842 tudomt. 2. 18 moldvai magyaroknál. Vahot m. föld. 5. — régebbiek Bartholomaeides
 sok irataib. Összeszedve bőven Csaplóvicznál gem. v. ung. 2. 281. újabban mindenféle, majd nem
 s vonásokkal, folyóiratainkban. mindezen szokások a különböző meghérési szertartások, menetek,
 k, a hosszú verses mondókák — minőket ponyvairódmunk a vőfél s násznagy kötelességek elődéd-
 bőven bír — lakomák, ételek, pénzmeváltások s kéregetések, párna processiók, tyákvörök s a
 ces bucsóztatások leírásában állanak. teljes összehállítások, de még mélyebb s bővebb nyomon terje-
 nb szedésével, népszokásaink leírás feladataul marad.

találom. (N. E. 3. 19) Uzaly meghívó levele 1557. N. szombat birájához: egy *zolgamath newzlettem megh*; míg ellenben másokban úri személyekre a *menyekző és tisztesség napja* áll: (u. o. 252) 1578 Briberi Melyth Pál, Dorognyói Dorkó ányához: *menyegzeje és tyztessége napja zolgalthatik*. 1577 Thengeldi Bornemissza János soproni bíróhoz: *tyztességes menyegszejenek szolgaltatassa napya*. — A nőszőlő, a *nász, násznép, násznagy* st. talán *nyoszolya* is. a *menyekző, menyasszony, meny* — nurus ismét a *menéstől*, az atyai háztól elkölözéstől. ámbár az mit Anonym (11) Menumorout nevérol mond *mén* Marót értelemmel, ezen külön jelentésre is utalhatna; a *kettő* azonban valószínűleg külön fog állni, s csak a *menés* alap értelemmel találkozni. A *vő* szó ismét a *vevőre*, az *ara* az *arra* mutat, s a régi szokásra, mi szerint a nő megvétetett szüléitől a *völegény* által a *vőfélék* közbenjárásával, mikép az ekkép az ókorban általánosán divatozott. hasonlóan a finnben is *wöwy* — vő, a venniől és *miniä* — meny, *myön* — árulok, eladok (Hunfalvy 851 akad ért. 249). Igy az *eladó leány* neve a férjhez adandó leánynak, és még a közmondás: *farsangon kívül is esik leányvadásr* (E. 2607). a népdalb. (2. 76) is: „az allári faluszélén, *leányvadásr* lesz a héten.“ ily magyar szokásra mutat még az adat Hormayrnál (chron. de nuptiis Bclae ad. a. 1261. 224): wenn mann die *gewohnheit hätte wie in Ungarn, wo kleindien und jungfrauen gut nach lünderwerthe abgeschätzt werden*, so hätte man die fürspange der holdseligen wohl zween grossen landen gleichstellen können. ezen vevés egyébkint gyöngédebb értelemben is vehető, mint a szülők vagy házások közti szerződés¹⁾. Nevezetesen jelenkezik még a *feleség* szó, a menyire az mintegy a *feles, azonos* jogú életet, s a nő állását fejezné talán ki, és mi a magyar nők állásának a többi pogány népek feletti előnyére mutatna. Erdélyi (népd. 2. 433) már megjegyzi, hogy a nők iránti ezen nemes gondolkozásból eredett törvényeink kedvező s előnyös volta az özvegyekre nézve. a nála véleményezett *fél segítség* jelentés azonban kénszerített s mitsem magyarázó, ha csak a feleség szó a feles hasonló állás értelmével nem vétetik, mint ki urával mindent oszt s feles joggal bir. különösebb értelem merül fel, ha a szavat úgy vesszük, hogy a nő a család *feles jószágá*, mire az *öregebbik, negyobbik, ifjabbik, kisebbik uram* népkifejezések a sógor helyett, némileg szinte mutatnának, s milyen állapot a hadkalandor s barang népeknél, a nőknek a férjüknél közönségesen kisebb száma miatt többször előjő (l. Bartal com. 1. 158). mind ez egyébkint csak a véleményezésig emelhető; a *jegyés* — sponsus végre a bizonyos *jegy* általi házassági fogadásra mutat, mint ez maig s általában az óskorban különös jel ajándék átadásával divatozott. Paulin (syst. brahm. 9) a hindu házasságnáli tűzszer-tartásokról szólva, mondja: in sponsi domum deductae *tali, seu maritalis tesseræ appenditur*. hogy nálunk ez némi talismani bálványalakokkal történt volna s történetük még, melyeket nyakukon viseltek, fűntebb előterjesztettem az adatokat (XVI); s neveket is adtam már (u. o.), melyek ekkép mint *balita* — tesserula, ily kisebb bálvány alakok elnevezéseül — nem minden (eredeti-e vagy elsajátított?) hasonlatosság nélkül az idegen *tali, talita, talisman* nevekhez — szolgálhattak.

Eskü. Nevezetes vallási szertartásokkal ment véghez az *eskü* is. A véráldomások tartottam már az eskü szövetségénél előjövő azon szertartást, melyet Anonym (5, 6) leir: *more paganism, fuis propriis sanguinibus in unum vas, ratum fecerunt iuramentum*, és: *sanguis nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fesus in iuramento, quod fecerunt Almo duci*. Hasonló szokást tud a székelyeknél, mint láttak a székely pog. krónika (277): *profusisque lacrimis . . . sanguineis potum pres*

1) l. Hunfalvy véleményét (u. muz. 4. 334) a finn s rokon népeknél divatozott hölgyragadásról, mire a vő vevőt is magyarázza. ezt mint nevezetes egyes hősi vonást adatoltam s párvonaloztam (VI), mint általában népszokás azonban nehezen divatozhatott volna.

gaudio celebrantes sumpere. a szerződés ezen szentségére szól (289): *non atramento sed sanguine humano* (l. f.). — A szertartás hasonlóan jó elő a skytháknál. Herodot szerint (4. 70): nagy cserép edénybe öntenek bort, beléje az esküvel szövethozók *vérét keverik*, bőruket törrel vagy késsel felvágva, mire az edénybe kardot, nyilakat, bárdot, kelevézt mártanak. erre nagy fogadásokat tesznek, s azután megisszák, kik a szövetségre esküdtek, s kiséretekből a legelőbbkelők. hasonlóan említik Lukian (Toxaris 37), Aristot. (polit. 7. 2), Pompon. Mela (2. 1), Solinus (20), ki azt, úgy látszik, sajátlag még szokásnak tartja már: *haustu mutui sanguinis (scythae) foedus sanciant, non suo tantum more, sed Medorum quoque usurpata disciplina.* A parthoknál említi Tacitus (an. 12. 47): *mos est regibus, quotiens in societatem coeant, implicare dextras pollicesque inter se vincire nodoque praestringere: mox ubi sanguis artus extremos suffuderit, levi ictu cruorem eliciunt atque invicem lambunt. id foedus arcanum habetur, quasi mutuo cruore sacratum.* — Ehhez még egy más magyar eskü szertartásról is emlékezik a Bajor püspökök levele János pápához (Ludewig script. 2. 367): *quod nos praefati sclavi criminabantur, cum ungaris fidem catholicam violasse et per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnicas res, sacramenta et pacem egisse.* Valamint az előbbi szertartás egyszerűen az *eskünek véraldomássalal véghezmenete*, úgy az utóbbi szinte csupán azt jelenti, hogy *jelvies áldozattal* ment véghez az eskü, melyben az *eb és farkas halála, vérkiöntése által* jelentetett, hogy az esküszegő hasonló halálnak veti magát alá ¹⁾. még is a mily természetesen s egyszerűen általános mythosi mind a két tény, úgy nálunk ily eredeti voltak hyperkritikailag kétségbe hozatott, az általános *nefandissimas* és *ethnicas res* kifejezésnél, s a *skythákról* tudat alkalmazásánál fogva (l. Cassel m. alt. 31, és Endl. gesetz. 149). Mind a kettőre nézve azonban az adatok általánosan szólnak már, majd nem minden pogány népek szokásaiban s különösen a velünk rokon népeknél. így jó elő a kúnokról Joinvillénél (hist. de st. Louis 104) felhozva már Cornidestől (d. v. rel. 46), hogy a kúnok vízzel bort öntve ezüst serlegbe, azt testükből eresztett vérral keverék össze, s hasonlóan kellett a görög császárnak tenni, mire mind a két rész megízelt az italt; a kúnok ez által a viszonyos testvéri barátság szövetségét megerősítettnek tarták. e felett a szövethozók körébe egy eb hozatott, mely mind két részről kardjaik által sújtva, darabokra vágatott, jelül, hogy így vesszenek mindazok, kik a szövetséget megszegnék.

Ezen kún eskü leírásában teljesen birjuk már mind két esküszertartásunkat, mert már ez utóbbit jól tartja Cornides szinte amaz „per canem jurare“ kifejezés értelmének. hasonlótl említ már Klaproth az ostjakoknál, és Kakas és Tekander (Hormayr 819 archiv. 22 és 36 sz.) perzsiai küveltségük leírásában: mikép a schah egy lörök szolga fejének levágásával jelenti szándékát a lörökök ellen. s így utal Cornides (vindiciae Anon. 300), mikép ezen véreskü nálunk még a 16-dik században is szokásban volt, felhozva Petrus Martyr irata „tract. de novis insulis“ (Brocard kiad. Antverp. 1536) Királyfalvai Róth Tamás birtokában levő azon példányát, melyben a helyhez: „Potanchanus hic regulus dicitur, regio Palmaria . . . quando novos hospites suscipiant, qui pacem in illis terris admittunt, in amicitiae foedus sibi ipsis cum novacula vel gladio lapideo sanguinis parumper ex lingua, vel manu, vel lacerto, vel alia quavis corporis parte hospite inspectante eruunt,“ — már Bru xen, a könyv első tulajdonosa, 1537-ben a széljegyzetet tevő: *hic quoque mos mea tempestate hungaris erga exoticum observatus est, privatim inter se amicitia coeuntibus* (utalva még Ebert hist. iurament. Francof. ad. Od. 1588. 56). Valjon ezen sajátságos magyar esküt tudják-e a kifejezések

1) I. Grimm (rechtswörterb. 900): a németeknél is, a vendégségi áldomásnál az eledelre, mint áldozati állatra csaküdel.

is V Miklós pápa levelében III Lászlóhoz (Raynald ad a. 1229. Pray. an. 1. 347): *coram ligno crucis solemniter in altari, primo, et iterum regia fide data, ungarico more iurasti, és alább: per manum dextram regia fide data, ungarico more similiter; mert a hely három külön esküt látszik említeni a keresztyéni a keresztre, azután a kéz nyújtás általi fogadást, mint királyi esküt, s a magyar esküt. hogy ezen kézfogással eskü nem azonos a magyar esküvel, a megkülönböztetés nyilván mutatja; s ámbár ilyen eskü szinte divatos volt nálunk, mint Anonym (27) helye mutatja, hol az oláhok Tuhutumnak hódolva hűséget esküsznek: *propria voluntate dextram dantes, dominum sibi elegerunt Tuhutum, patrem Horca, et in loco illo qui dicitur Esculeu, fidem cum iuramento firmaverunt, et a die locus ille nuncupatus est Esculeu, eo, quod ibi iuraverunt;* még is úgy látszik, hogy itt e mellett még egy más eskü is fenforog, s a kézadási eskü magyar esküszokásnak csupán s különösen nem mondható, miután az általánosan divott azon korban Európában minden nemzeteknél, s különösen a németeknél is: a *handschlag, handtreue* név alatt, a sachsen- és schwabenspiegelben ekkép előhozva, s az okiratokban az ismeretes általános formulával kifejezve: *fide manuali promittere* (I. Gruber lehrsynt. d. diplomat. 36). Azon magyar eskü tehát e mellett csak amaz régi vöröntési lehetne, mely természetesen módosítva divhatott már. egyébkint hasonlóan tudják ezt is még a középkori s némely népeknél az utóbbi időkig fenlevő esküszövevénykezési szokások¹⁾. Mily fontos tényként vétetett az eskü nemzetünkénél, nem csak történeti emlékeinkben gyakori felemlítései mutatják (mint Anon. már említett helyein kívül még 52 és 57 is említi), de ennek különféle sajátságos szertartásai is; minőbbik a már tárgyalt vöröntési, kézzel fogadási, *jurare per canem* st. módokon kívül, veszem még a nevezetes imprecatorius formulákat, melyeket törvénykönyvünk Lajos, Zsigmond és Hunyadi János korából esküszövegekként felhoz (corp. iur. forma iuram. tempore Ludovici I facti. és N. E. 2 vegy. 336), s különösen a sajátságos s régi földesküt, melyet már föntebb adtam (VII); melyeket maig a népszokás s emlékek, mint a népdalok átkozódó helyei, eredetiségökre nézve erősítenek. S mily nevezetes hasonlatossággal áll ezek mellett a hasonlóan átkozódó avar eskü, melyet Menander (excerpt. de leg. 4) felhoz: *chaganum ad iusiurandum provocarunt. itaque confestim avarico ritu iusiurandum ad hunc modum praestitit. ense educto et in altum sublato, sibi et abarorum genti dira est imprecatus, si quid mali comminisceretur Romanis in eo, quod pontem super Savae flumine facere susceperat, ut ipse et universa gens ad interuersionem usque periret. coelum ex alto super ipsis, et ignis deus, qui in coelo est, rueret, silvae et montes casu et ruina, illos obtererent, Savae fluvius super scaturiens eos submergeret.*“ az isten haragjának, tüze, nyila és menykővének, a hegyek s víz bosszújának felhívása a hitszegőre, itt nyilván a tisztelt elemek által esküt mutatja, mint a magyar földesküben ennek haragja és bosszúja hivatik fel, hogy *nyelje, sülyessze el az élet, be ne fogadja magába holt tetemét, és vessen ki magából, mit sem gyümölcsözzék birtokosának.* a szertartás mellett szinte a kiásott gödörbe kellett mezítláb lépni, feje fölébe a földet tartani (I. VII). Mig ismét másfelől az avar kán esküjében *hivont kardjának az ég felé emelése* emlékeztet királyaink korának alkalmávali nevezetes *kardvágására*, mint az *ös napesküre* (I. IX).*

1) Ilyen volt például a németeknél a gildonai szövetség, olasz valdana, gualdana a gildetöl (Muratori m. l. 22. 2. 530). Torfaeus (hist. Norueg. 5. 18) mondja a norvégoknál: *foedera et societates solemniter in temporis iuramenti ritu, elicito e vallis singulorum sanguine, deinde commixto . . . ad mortem alterius suscipiendam mutuo obligarunt.* (I. Fischert is Valtharius 11). Mone az anonyimi magy. esküböz tartja az őnémet u. nevezet stahlbruderschaft-okat is. nevezetesen ide tarthatók a maig divatozó délkeleti szláv st. szokások, u. n. pobratrit I. Vuk. Stefanović srpski rječnik 568, és Talvj volkslieder der serben 1. 282. Kállay 633 tudt. 2. 61 a szövetekezések ezen módjától származtatja a barát szavat, a háber barát creavü értelm szerint, utalva a semi s indogermán nyelvekben általános terjedőre, mint frater, brater, bruder st.

Megfelelőleg a hamisan esküvőre is sajátos és különös szigorúságu törvények rvák, s az külön névvel *ludasmak aucarius* nevezetelt. Verböci (tripart. 2. 30) rint: *quilibet fidefragus et periurius, quem nos communi vocabulo aucarium hoc ludas appellamus, acriter est puniendus, amittit enim universa et quaelibet iura sessionaria . . . sed etiam in persona sua, amisso humanitatis honore, tanta ignominia afficietur, ut . . . tamquam ab humanitate relegatus atque segregatus, disparibus stibus indutus, zona cannabea succinctus, discalceatis pedibus et nudato capite nper incedere cogatur. . .* a szokás teljesen régi s eredetinek jelenkezik; a pogány tá mély szentségének, a véle összekötött külső szertartásoknak, megkellett felelni ionlón infamans eljárásnak az esküszegőre nézve; s itt különösen az átok azon neme ekezik, melyre már utaltam (XI), mikép az a nemzet köréből kizárásból állott, azon *nathema* (Anonymnál) és „*igni et aqua eidem interdicere*“ (szék. krónikáb.) volt. iga azonban a név itt, a mint nevezetesen hangzik, annyira homályos. az *aucarius* a dia latinitásban előjövő *auca* – *avica*, *avis*-tól egyszerűn a madarat jelentenő, mi yébkint eredeti ludas kifejezésünk fordításaul hozatott csak elő a latin szövegbe, s rmay (parab. 77) magyarázata erőltetett, hogy *aucarium* ab *euke*, quod anseres ad alium sic vocare soleant feminae hungaricae, sive ludas periturum olim vocatum se st. mintha t. i. az *euke* magyar név volna fen az aucariusban. E *ludas* kifejezés áános s tágabb használatban divott volna utóbbi időkg népünknel, míg ma tudomá- arna egészen ismeretlen. Így Pázmánnál (kal. 470): *ludas ember* – homo perjurus, esznericsnél: *ludas* – aucarius, perjurus mellett: *proscriptus, tapasztalt hazug, m hamis hitű*. Én a nevet csak úgy tudnám eredeti jelentőségében magyarázni, hogy talán szinte a *lúd* is fenforgott hasonló jelvi eskü lekötési áldozatoknál, mint amas *tye*; s levőve jelenté, hogy az esküszegő is ekkép bűnbűdjék? a név innét a lúd által pviselt esküszegőre mehetett át; ide magyaráztam már e jelentéssel a közmondást: *ber tesszen fogadást, eb a ki megállja v. megtartja*, mely szinte a régi szokásban hette költét (mint már históriailag is a kudarcot, kutyarcot vallani, és Booskai beszél- atárból ismeretes l. Istvánffy és Szirmay 40 és VIII), hogy az emberi fogadás mellett ebnek kellett jelvi áldozatul esni, ő tartotta ki az eskü lekötő erejét? — az említett yéb szokások, valamint itt, úgy általában már az eskü egyéb szertartásai s véghez- meto jogrégiségeink tekintetéből tárgyalandó.

Az *eskü* szó is azonban még sajátos értelemmel birhat, de mely ma már tel- len fel nem ismerhető. régi nyelvünkön egyszerűn jó elő *es* – iuramentum, (N. 1. 69. 220 st.): *essuel erőseiti vala*, és *hazug est ne zeresselec*, de erőstülve is már k-val: *esküt* – iuravit, *eskeznec* – jurant, *eskezoec*. sz. Margit életében (Pray 278) *eskeut*, s így már Anonymnál is az eskütől *Eskeulen* helynév. Az *ess-kő*-től szá- rmatnai akarta már Feszler (gesch. 1. 181): in falle der lüge sollte ihr schicksal dem le eines steines gleichen (?), vagy hogy hasonló, mint az avar-kán esküszavai az i tűz, a mennykő loesését fejezték ki büntetésül az esküszegőre. mihez némileg hozzár- rható volna, hogy csakugyan isten boszuló haragjára ekkép az isten nyila, a mennykő seése vétetik (l. l.), s talán az is, hogy a hamisan esküvő átkozódásában, mint az slyedés, úgy a kövéválás is fenforog. de ezek egyiránt határozatlanok. nem kevésbbé szinó, ha a nevet magával az isten név látott elemzésével (I) összetartjuk. az általa fejezendő tény mély vallási jelentőségére azonban az is mutat, hogy nyelvünkön az eskü egyiránt hitnek mondatott. Homonnay Drageh Bálint naplójában (839 dt. 1. 180): *Docí ur megeshkűt . . . mi nem tudja némely, micsoda az hit*.

XVIII. TEMETÉS.

Halotti szertartások, gyász, hajvágás, testbezsés, kitorítás, sirató, követő, bucsúztató, kőrherdás, halotti áldozatok, engesztelés, toriás, emberek s állatok leöltése a síron, temetési szokások, lövítés, hajvívás, lovagi-temetési-játékok, tor, haláltánc, énekek, tőrök. Földbe temetés, elégetés, tűsrakás, máglya, perzseltés. Sír, halom, ravatal, koporsó, urna.

Végül akarom még itt a temetési szokásokat, az előbbi cikk istentiszteleti szertartásokról szóló részének kiegészítéséül, mythosi tekintetben külön tárgyalni. — Őskorunk tudományos ismerete, valamint a legtöbb, úgy ezen részben is, mely a nemzeti archaeologia felépítésének még alapköveül szolgálhatna, parlagon teng. pogány sírjaink még legnagyobbbrészt a méltó és szükséges vizsgálatra várnak. csak egykét darabos töredék szolgál anyagnul eddig, mely annál szükségesebbé teszi, hogy itt is a máshol dúsabban fenmaradt hason emlékek után szétnézzünk. A következőkben egyszerűn az egy pár nyom összeállítására s hasonlókkali párvonalozására szoritkozom.

A halál utáni létrőli mythosi hitnyomaink tárgyalásában (XII) felmerült már az általános nézet, hogy a világból kimuló egy más világba vándorol, hol ugyan egy újabb, de az ezen világhoz hasonló élet folytatott minősége, örömei, élvei veszik körül; azért az életre szükséges legbecsesb eszközei, fegyverei, élelemszerek és kellékek, lovai, sőt szolgálai s nejei a másvilágra követik, sírjába tétetnek vagy vele elégettetnek, hogy egyrészt már a hosszú uton a másvilágba vándorlásában, másrészt pedig különösen a jövő életben használatára és szolgálatára legyenek. e mellett, úgy látszik, fenforog még a hit is, hogy e világhoz viszonya csak úgy szűnik meg teljesen, hogy ha minden tekintetben erre nézve elégtételt; ha nem csak sajátja, legbecsesb szerei sírjában vele ettakarítatnak, ünnepélyes tisztelettel megy temetése véghez, de tartozásai is lerovatnak. ellenségein megboszultatik, megtoroltatik, halála s emléke áldozatokkal az istenségnek felajánlatik, övei gyászt öltenek, könyjeikkel s vérrel áztatják, emléke dicsőítetik. máskép az elégtételt megkivánó, a vétkeiért szenvedő nem leli nyugtát a másvilágon. lélekvándorlással vezekel; a végső tiszteletben nem részesült kísért, haza jár, bolygatja hagyományában az élőket, miglen illőn megengesztelve, megtorolva, az istenségtől s őseitől a másvilágon kedvesen fogadva, nyugtát fel nem leli. Ezen hitnézetből keletkeznek már a legtöbb temetési: az áldozás és vallási engesztelés eszméjével jelenkező szertartások, s azért összesen is ebben találják magyarázó jelentőségüket.

Ezen összes szertartásaink előadására elől veszem mindjárt, mint a legközelebbi kimerítő emléket, Attilla temetése nevezetes leírását, hozzá, mint közvetítő hún emléket

kötöm az ugyan még közelebb álló, de nem annyira teljes egy pár magyar történelmi és hagyományos nyomot, valamint az ezt s amazt felvilágosító közelebbi vagy távolabbi párhuzamos adatokat. A leírást a Jornandesnál felmaradt legkimerítőbb tudósítás szerint adom, de a taglalásban tekintettel vagyok Calanusunk lényegében azonos, de egy pár helyütt nevezetesen magyarázólag eltérő egy pár helyére. Jornandes (49) szerint: midőn Attila halálát megtudják: tunc ut illius gentis mos est, *crinium parte truncata, informes facies cavis turpavere vulneribus*, ut praeliator eximius, non foemineis lamentationibus et lachrymis, sed *sanguine lugeretur virili*. . . cuius manes quibus modis a sua gente honorati sunt, pauca de multis dicere non omittamus. in mediis si quidem campis et intra tentoria serica cadavere collocato, spectaculum admirandum et solenniter exhibetur. nam de tota gente hunnorum *electissimi equites* in eo loco quo erat positus *in modum circensium cursibus ambientes, facta eius cantu funereo* tali ordine *referebant*. praecipuus hunnorum rex Attila, patre genitus Mundzuchó; fortissimarum gentium dominus, qui inaudita ante se potentia solus scythica et germanica regna possedit, nec non utraque romanae urbis imperia captis civitatibus terruit, et ne praeda reliqua subderent placatus precibus, annum vectigal accepit. quumque haec omnia proventu felicitatis egerit, non vulnere hostium, non fraude suorum; sed gente incolumi, inter gaudia laetus sine sensu doloris occubuit. quis ergo huc dicat exitum, quem nullus aestimat vindicandum? — Postquam talibus *lamentis est defletus, stragem super tumulum eius*, quam appellant ipsi, *ingenti comissione concelebrant*, et contraria invicem sibi copulantes, luctum funereum mixto gaudio explicabant, noctuque secreto cadaver est terra reconditum. cuius fercula primum aurum, secundo argentum tertio ferri rigore communiunt, significantes tali argumento, potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quo gentes edomuit, aurum et argentum, quod ornatam reipublicae utriusque accepit. *addunt arma hostium caedibus acquisita*, phaleras vario gemmarum fulgore preciosas, et diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus. et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, *operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emerisique momentanea mors sepelientibus cum sepulto*.

Nevezetesen áll mindjárt elől a halotti gyászéretet és tisztelet kifejezését, a már előttünk ismeretes feláldozó, devoveáló szertartás a *haj levágás és test sebesítés megvérezés által*. mint a világra jött gyermek, az istentiszteletére magát felajánló, ezzel szenteltetett meg, a szerint áll az a halottra, az érte áldozókra nézve is. az ősz pogány szokás ekkép divatozott minden népeknél. Kanan lakói ezen pogány szokása ellen tiltakozik az israelitáknál a Leviticus (19. 27—8): *neque in rotundum attondebitis comam; nec radetis barbam. super mortuo non incidetis carnem vestram, neque figuras aliquas aut stigmata facietis vobis*. A skythák (Herodot. 4. 71) királyuk halálakor füleiket megmetélik, hajokat lenyírják, karjaikat felvágják, homlokukat és orrukat megkarmolják, s balkezükön nyilat szúrnak keresztül. A helleneknél is tudja még a hősege, (Homer II. 23. 152) Patroklos elégetésekor Achilles levágja haját, s megholt barátja kezébe teszi. A turkokról Menandernál (excerpt. leg. 108) felhozva, mikép fejedelmök Turxanthes atyja halála alkalmával megérkező bizanciakat felszólítja: *opus est o romani, ut dum huc appulsi me in summo luctu constitutum (Dizabulus enim pater meus modo mortuus est) deprehenditis, facies vestras gladiis dilaceretis, legique, quae apud nos in iustis mortuorum peragendis viget obtemperetis*. protinus Valentinus et quotquot eum comitati erant, *ensibus suis genas dilaniarunt*. Az adottaknál fogva természetes, hogy az a húnoknál is így divatozott, s kétségtelenül ősz vallásunkban is, ha bár határozott nyomot, azon kívül mit már ezen hajnyírás, megsebesítés devoveáló szokásáról óvállásunkból általában felhoztam, az eskünél, születés s többinél, itt különösen felhozni nem tudok. ma már ilyesmibez a hagyomány sem szólhat, mely rég feledte a pogány eszmével a szokást is; mellette csak a külső

gyász maradt fel, a sötét ruha, elhanyagolt öltözet st. által kifejezve¹⁾, s különösen még a fájdalom jeleül áll a szétbontott, szétszórt hajjali bangos sírás, minőt még a csangó temetési szokások (842 tudt. 2. 17) tudnak. Nevezetesen áll még Calanusnál (Bél. adp. 1. 3. 139) ezen tény egy más értelme: illi ut mos est hunnorum, crinium parte truncata, *faciem regis profundis replevere vulneribus*, et se lanceolis et phlebotomis coincidentes, *vulnera, quae regio cadaveri intulerant* repleverunt, ut praeliator et tantus rex non femineis lachrymis, sed virili sanguine lugeretur. Itt tehát a mellett, hogy az illetők magokat megsebzék, ugyan ezt teszik a király testével is, nyilván a fentebb (XII) már magyarázott értelemmel, ne hogy a hős disztelenül, kórágyon kimúlt-kint jöjön a másvilágra, de véresen és sebekkel mint a harcmezőn elesett hőshöz illik mire egyiránt szólhat sajátlagi értelme a kifakadásoknak: ut praeliator et tantus rex non femineis lachrymis, sed virili sanguine lugeretur, s a már szintelenül álló, eredetiségéből elmosott dicséretében: *non vulnere hostium, sine sensu doloris occubuit*, de a mit még élénkebben fejez ki az óéjszaki hőskröli adat (Becker és Saveniusnál d. lud. scandinav. 4. f. i. h.): morbo mortali implicitos, corpus suum mucrone hastae notari iussisse, quo melius accepti beatorum intrarent aulam (valhall).

Erre a test diszes alkotványra kitéve ünnepeltetett. Attilánál: *in mediis campis et intra tentoria serica cadavera collocato spectaculum admirandum et solenniter exhibetur*. Calanus szerint: in mediis campis pretiosa tetendere tentoria et pallia arva texta gemmataque in medio campo statuerunt. in quibus cadaver regis, more regis indutum, in aurato feretro positum extulerunt. tehát a szabadban selyem sátorok alá terítették ki a test. hol felette azon *sirató* (talibus *lamentis est defletus*) parentatio tartatik, melyet a Jornandes és Calanusnál szöveg már nagyobbára csupán általános phrasisokban ad, de mely megül még eléggé kitűnik a nevezetes szokás. Hasonlós említé már Ammianus Marcel. (19. 1. 2) a ohionitáknál (kiket Jorney ut. 2. 249 húnaknak tart), midőn Grumbates királyuk fia a badban elesett: quo funere regia *maesta*, et optimatibus univervis cum parente subita clade percussis . . . iuvenis nobilitate commendabilis et dilectus *ritu nationis propriae lugebatur*. itaque ut armari solebat elatus, in amplo quodam suggestu locatur et celso . . . viri *cantando tristitia quaedam genera naeniarum, regium iuvenem lamentantes. feminae vero miserabili planctu, in primaevo flore succisam spem gentis, solitis flutibus conclamabant; ut lacrymare cultrices Veneris saepe spectantur in solemnibus Adonidis sacris*. Ezen ünnepélyes szertartás és különösen a siratás, összekötve az elholt dicsérete hangoztatásával, mint folytonos régi szertartás áll nemzetünknel, mire néhány adattal elég lesz emlékeztetni. Bél (not. 4. 27): funerum cerimonias iuvabit commemoravisse . . . si quem ex optimatibus, in Libitinae rationes abire contingat, cadaver, habitu emortuali indutum, *spectandum tantisper exponitur*, dum adparetur sarcophagus. hic, ubi adest, *magno et acerbo domesticorum eiulatu*, loculo immittitur, exsanguis corpus, quod postea in secreto fornice conditum, saepe ad trimestre spatium, in funestis aedibus detinetur. interea quidquid exsequialis apparatus necessarium est, magno studio curaque conquiritur. eo congesto, dies indicitur funeri efferendo destinatus. mittuntur passim lugubres litterae, quibus exsequiatum invitentur, non ii tantum, qui defunctum, qualicumque propinquitate adtingebant, sed plurium etiam comitatuum primores. hi demum tempestive adsunt, dolorem quisque suum prolixè testantes. cum dies iniiit funestus, tumba

1) a posoni evang. lyc. № 16 alatt levő antiquitates hungaricae című Bél v. Bencúrtól származható kézirat kényvében találom: luctus hunnorum: hodiernum in illustribus hungarorum feminis coeptoere est, legunt eas mortuos obvoluto capite, indutae veste squalida, luce ciboque pariter abstinent, neque nisi transacto anno pristinam induunt faciem. vestis iis est stola flammeumque canabum. utraque squalida et nativo induta colore, nequidem matronae pullatae, vestem mundant, neque consuetum induunt ornatum, ubi recordatae squaloris tanto acerbius lugeant.

cum cadavero maturo effertur, atque media aedium area, ferali pegmati imponitur. et tumbam quidem sericeo panno circumdant, pullato eo, ac praefixis demortui insignibus, interstincto. quin et pegma atris et late difluentibus pannis investiant. dislocantur utroque latere subsellia, accipiendis his, qui ad cohonestandas exsequias . . . confluxere. tunc vero dextrum tumbae latus viri cingunt, feminae sinistrum. *mira omnibus doloris significatio, multis profusae lacrymae.* ad eam sarcophagi regionem, quae pedes cadaveris habet, pullatus signifer adstat, vexillum hastili suspensum tenens. nigrum id esse consuevit, et picturis illis aureis argenteisque, quin et insignibus mortui decorum; cuius bifurcatae alae, nam ita sunt vexilla hungarorum, in humum usque defluunt. proxime ad dextrum tumbae latus, vidua cum filiabus, si quae sint, et sororibus lugubri habitu collocantur. sinistrum contra cansaguinearum longus ordo occupat. ultra caput filii consident, generi et nepotes. . . . reliqua circum spatia exsequialis multitudo . . . implere consuevit. Pompa ad eum modum instructa, lessus primum canitur. olim funebribus etiam tibiis adhibitis; tunc sacerdos pro concione dicere occipit, quod maxime opportunum est. ubi dicendi finem fecit, *carmen patrium recitatur. quo partim laudes defuncti commemorantur; partim cum singulis singillatim, tum uniuersum omnibus argumentis, ad ciendum dolorem conquisitis, valedicitur. videres hic, fortissimis quibusque manare lacrymas, alios singultibus, suspiriis alios fatigari; feminas vero ne plangentibus quidem temperare.* Elhagyva itt a leírásban felmerülő még többi jellemző vonásokat, csak különösen a felvett tárgynál fogva, ezen siratás s bucsúztatásra akarok figyelmeztetni a már hasonló hún temetési szokásnál fogva.

Néptünkél ez majd nem maig, legalább az utóbbi időkig, majd nem általánosan így divatozott. a telhető diszszel *kiterített halott felett*, még temetése előtt, midőn a halottasházba a falu nagyobb része *nézőbe jár*, tart közbeközbe a hangos sírással kísért dícsérete a halottnak, sokhelyütt erre még csakugyan különös asszonyok, kik e tekintetbeni kitűnő tehetségekről nagy hírből vannak, hivatnak meg; ezen szertartás *követésnek* mondatik, s a személy ki kitűnőleg hangos s lármás sírással elvegyült bánatot s dícséretet, kísérve sokszor még a legélénkebb taglejtéssel (l. al.), tud nyilatkoztatni, arról a hírt, hogy *szépen tud követni*, kit azért bár mi áron nem mulaszt el megszerezni a gyászt viselő család a szertartásra. Bartholomaeides (cot. Güm. 453) szerint: *fama mortis increbrescente, femineus sexus, mortuum visurus confluit, moesti lugent, quod apud slavos narjekat aut wyklatat audit* ¹⁾. — Külön tartatik még ezután a temetésnél az úgy nevezett *bucsúztató*, melyben ismét nem csak a halott dícsérete, élete, különös eseményei elmondanak, de az beszélve hozatik fel, mint vessz *bucsút* nem csak családjától, de lelkészétől, uraságától, a falu közönségétől, mennél *bucszabban* s *többektől* annál méltóbban s diszszben bucsúztatik el. több helyütt még *falszerte* legközelebb rokonai házaikhoz *körülhordatik* a gyász menettel, hol ezután az ezeket illető bucsúztatási versszakok újra elénekeltetnek. a szokást Herodot (4. 71—3) a skytháknál is említi, nem csak a királyok körülhordattak a külön skytha nemzetség-

1) I. Czaplovicsnál is (gem 2 306): hat sich das gericht vom todesfalle im orte verbreitet, so läuft das weibliche geschlecht herbei, um den todten zu sehen; und die leidtragenden klagen aus allen kräften. es werden nämlich alle tagenden, welche der verstorbenen hatte, oder auch hätte haben können, weit und breit, mit gewaltigem gebuel herausgestrichen. noch auffallender geschieht diese bei der bestattung selbst. die weiber überbieten sich concertirend im gebuel und in erzählungen von den eigenschaften des todten, möge es auch nur ein kind von zwei jahren gewesen sein. reißt der faden endlich, so geht es wieder von vorn an, und man erinnert auch an das unbedeutendste. so fragt die mutter z. b. heulend: ach, wer wird mir nun aus dem winkel beim oden zurufen: mütter kümme mich, wasche mich, zieh' mich an, gib mir zu essen. manche, die sich in der klagrhetorik nicht taktfest fühlen, pflegen andre thränen- und zungen-fertige klagweiber für bezahlung aufzunehmen, deren kunst, sich fürs geld zum weinen und heulen zu zwingen, nicht genug zu bewundern ist.

ágaknál, de más halottak is szekerre téve rokonaik s barátjaik házaikhoz vitettek, hol mindenütt ünnepélyesen fogadva, tor várt az érkezőkre. Ma ezen *bucszúztatás*, mint tudva van, már a falu kántorai által énekeltetik, mire mindegyik néhány példányban általános formulákkal el van látva, melyeket azután az illető esetre alkalmaz. Néhol még ezen énekek kezdő szakáiban, valamint refrainjeikben sajátos kifejezések, teljes népies eredetiséggel jelentkeznek. Régebbi időkben azonban ezen bucszúztatás is, mint a követés az említett nőket illethet, mint az ungarischer simplicissimus tudósításból látni, kinek szinte már a szokás a 17-dik században mint sajátos magyar tünt fel, (128): betreffend die leichnam . . . *was vornehm ist, hält zwei drei, auch vier klageweiber, die seyn verhüllet und gehen mit der bahr herum, weinen und klagen, doch meistens singen den verstorbenen; bringen aber liederliche possen in beklagen vor, als etwann warum er gestorben, er habe ja zu leben genug gehabt; item er habe eine schöne junge frau (oder so es ein weib), einen schönen jungen mann gehabt, schöne kinder, sei in grossen ehren gesessen, oder hätte zu solcher gelangen können, und dergleichen mehr.* Tudomásul van, hogy maiglan az amerikai pogány indiánok hasonló halotti szertartásairól kimerítő s érdekes közléseket birunk.

Érdekesebben szólnak még tárgyunk tekintetében a további pogánykori szertartások, mikép a halott tiszteletére *emberek s állatok: nejei, szolgálói, hadi foglyai; harcménei, vadászzelei, sólymai leölve, más kedves s becses tárgyakkal fegyvereivel, öltönyökkel, ékszereivel és élelemszerekkel sirjába adatnak vagy véle elégettetnek.* mi itt egyiránt a már mondott értelem mellett, hogy mintegy a másvilági követik, ott szolgálatára vannak, még különösen halotti *engesztelő s megtorló áldozatként* áll. A jelenség ismét valamennyi népeknél azonos, s csupán a tudósító leírás szerint azokat egy vagy más néptől, egy vagy más korból majd teljesebben s élékekben, majd csak gyengébben kapjuk, a mint már a polgárisodással enyésző félben voltak, hasonlóan az egyéb e nemű ősi pogány vallási, mint például az emberáldozatokról támményekhez. Összeállítom az erről érdekesebb s közelebb vonatkozó ismeretünkre felelő adatokat, s nyomukon saját emlékeinket. A skytháknál (Herod. 4. 71) a királyllyal sirjába nejei egyike, pohárnoka, szakácsa, lovaszmestere, szolgálója s hirnőke, valamint lovak is, más mindennemű áldozatok s arany edények temetettek el. s még halál évnapján 50 szolga s ló megöletett, és kitömve körben sirja fölé állítottott. a hinduknál ismeretes már a régi s maig divó, de nem annyira kizárólagos szokás, mint közönségesen véteni szokott, hogy a nők férjeik halálával elégettetnek (Colebrooke misc. essays. Lond. 1837. 1. 155), mi egyébkint a keleten általánosban divatozott, mint még az 1001 éji regékből (1. 17 és 267 é.) látni; a hellen e nemű legrégibb regés adat s (Homerosnál il. 23. 180 Patroklos temetése) a hősnék már csak hadi foglyokkai s hű állatokkai, nem saját embereiveli elégetéséről szól: Achilles Patroklos máglyájára tízenket trojai hadi foglyt, négy lovat s két kutyát vet. de más tekintetben még bőven tud a hellen regé hű nőkről, barátok és szolgálókról, kik magokat az elhottal feláldozk (1. Pausanias 4. 2. Lucian. de luctu 14). A gallokról, még Julius Caesar (6. 19) mondja: funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumtuosa, omniaque quae vivs cordi fuisse arbitrantur in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab us dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis, una cremabantur. Melanal (3. 2. 3): cum mortuis cremant ac defodiant apta viventibus. olim negotiorum ratio etiam et exactio crediti deferebatur ad inferos, erantque qui se in reges suorum velut una victuri libenter immiterent. a thrakokról Mela (2. 2. 4): super mortuorum corpora interfici simulque sepeliri votum eximium habent, arma opesque ad reges deferunt. (hasoal. Herod. 5. 5). A szlávoknál a lengyelekről Dittmaral (S. 2): unaquaeque mulier post viri exequias sui igne cremati decollata subsequitur. a vendekről Bonifacius (Würdtweinnál 191): laudabilis mulier inter illas,

quae propria manu sibi mortem intulit, ut in una strue pariter ardeat cum viro suo ¹⁾. A livonokról Glanvilnál (1350): post mortem suos amicos novis vestibus vestiebant et eis pro viatico oves et boves et alia animantia exhibebant. servos etiam et ancillas cum rebus aliis ipsis assignantes una cum mortuo et aliis rebus incendebant, credentes sic incensos ad quandam vivorum regionem feliciter pertingere, et ibidem cum pecorum et servorum, sic ob gratiam domini combustorum, multitudine felicitatis et vitae temporalis patriam invenire. A finn csuvaszok és morduinok szokására idézi Turkolýit Pray (dis. an. 35): mulier viro orbata nubere cum nequeat alteri, pyram sibi exstrui curat, qua conscensa, et oleo atque pinguedine perspersa semet vivam cremat. A lithvanokról Pistoriusnál (script. polon. 2. 391) tudósítás: corpora mortuorum cum pretiosissima supellectile, quae vivi maxime utebantur, cum equis, armis et duobus venatoriis canibus falconeque cremabant, servum etiam feliorem vivum cum domino mortuo, praecipue vero magno viro cremare solebant, amicosque servi et consanguineos pro hac re maxime donabant. Prokop (bel. got. 2. 14) a nőkkeli eltemetést tudja a gótoknál, de Tacitus korában már a germánoknál (27) csupán állatok kísérek az elholtat a sírba, ha az mit épen e helyt mond, nem tartoznék, mikint látszik, azok közé, melyek történetét, a római élet ellenében a germán egyszerűséget minden nyomon kiemelő irányművé teszik: funerum nulla ambitio. id solum observatur, ut corpora clarorum virorum certis lignis cremantur, struem nec vestibus nec odoribus cumulant: sua cuique arma, quorundam igni et equus adiicitur. sepulcrum cespes erigit; monumentorum arduum et operosum honorem ut gravem defunctis aspernantur.

Mintegy a középhelyütt állának a velünk közelebb rokon vagy azonos népek temetkezési szokásai, a mennyire az emlékek a nők s háznép helyett csupán a hadfoglyok vagy rabszolgák leületését látszanak tudni. ha a Leo Diaconus által skytha népségnek nevezett Ros népet Jerneyvel (ut. 2. 108) hűnbesenyőknek tartjuk, úgy ide szól már temetéseikről leírása (6. 17 bon. kiad. 149): hogy elégetve halottaikat holdas éjjelen, és alkalommal számos nő és férfi foglyokat nemzeti szokásuk szerint leölnek, kakasokat és caecumöket a folyóba hányva áldoznak holtaikért. A fentebbi adatban Menandernél (excerpt. 108) a turkokról mondatik, mikép Turxanthes, miután a bizanci követeket is felhívta arcok megsebzése által atyja Dizabul halála feletti gyászában részt venni: tunc uno lugubrium dierum, quatuor captivos hunnos vinculis constrictos et in medium barbara lingua iussit, una cum patris equis neci mandatos, Dizabulo patri renunciare, quo loco res suae starent. Justa mortuis persolvi solita $\delta\omicron\chi\tau\alpha$ domestica lingua vocant. A húnok szokásáról Jovinwillenél (Bolland act. sanct. aug. 5. 672 l. Érdy 853 akad. ért. 436): in regione regis comanorum defunctum fuisse magnatem agri ditissimum et principem, cui defuncto ingens in terra excavatus est scrobs latitudinis summae: positusque est defunctus in suggesto splendide admodum instructo atque ornato: atque effecerant ut descenderent cum eo in scrobem illum equorum, quos habuit optimus, atque e servis eius unus, ambo vivi, cum homo, tum equus. addebat, servum, antequam in scrobem ingrederetur, regi aliisque viris illustribus praesentibus valedixisse, regemque ei donasse magnam auri atque argenti copiam, quod fasciae involutum collo eius alligabatur. et rex eum promittere iubebat, sibi aurum argentumque suum ab eo reddendum, quando foret in mundo alio; idque ei promisit. deinde ei rex tradebat epistolam,

1) legnevezeteseb leírások egyike Ily pogány temetési szertartásokról, a terjedelmes Ibn Fouzlanról az oroszokérol, l. Frühn de chazaris 104, hol többi keleti tudósítások is erről előjőnek, s bőven állítják elő, mikép nem csak királyakkal azok nejei, szolgálói, szolgálói, házi népe, vesére, orvosai, írnokai st. égetteték el, de más férfakkal is nejeik, állatok, házi szerek. Mas'udy (i. h.) még mondja: hi defunctorum cadavera una cum iumentis, supellectili et ornatu comburunt. uxores cum maritis defunctis cremantur, non item viri cum uxoribus. si quis caelebs moriatur, mortuo tamen feminam uxoris loco addunt. hae autem omnes hoc mortis genus cumprimis expetunt, sic enim aeternam felicitatem adepturos esse credunt.

primo eorum regi inscriptam, cui per hanc significabat, hominem illum probum optime vixisse, sibique bene servivisse, ideoque se ei supplicare, ut amplo eum remunerare dignaretur proemio. post haec scrobem illum super hominem hunc mortuum, supraque servum illius et equum, vivos ambos, tabulis ligneis, clavorum ope firmiter connexis, cooperuerunt. demum priusquam cubitum concederent, ad memoriam ac recordationem eorum, quos sepulturae dederant, super scrobem e lapidibus atque humo magnum excitabant tumulum. Albericusnál (leibnit. acc. hist. 1. 578, l. Érdy i. h.) Jonas kún király haláláról: mortuus est nondum baptisatus, et idcirco sepultus est (Constantinopoli) extra muros civitatis in altissimo tumulo, et octo armigeri suspensi sunt vivi a dextris et a sinistris et ita voluntarie mortui, et viginti sex equi vivi similiter sunt ibi appensi. — Különösen jó még elő színte, a Jerneynél húnoknak vett chioniták királyfia temetésénél Ammian. Marc. leírásában (f. i. h.): circa eum lectuli decem sternuntur, figmenta vehentes hominum mortuorum, ita curate pollincta, ut imagines essent corporibus similes iam sepultis: ac per dierum spatium septem, viri quidem omnes per contubernia, et manipulos indulgebant saltando et cantando tristia quaedam genera naeniarum, regium iuvenem lamentantes (st. m. fentebb). post incensum corpus, ossaque in argenteam urnam coniecta, quae ad gentem humo mandanda portari statuerat pater; agitata summa consiliorum placuerat, busto urbis subversae expiare porempti iuvenis manes: nec enim Grumbates inulta unici pignoris umbra, ire ultra patiebatur. itt nyilván azon alakok a halott körül, még a véle elégetendő embereket képviselőit, mi tehát a régi szokás emlékére mutatna már csak; egyébkint nevezetesen áll még, hogy a város elégetése s így benne levő emberek halála által, torolja meg a király fia halálát. — Kétesen állna a nyom már Attilánál is, hol Jornandes ugyan mondja: addunt arma hostium caedibus acquisita, phaleras vario gemmarum fulgore preciosas et diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus; de a sajátlagi tény ezen általános kifejezések mellett feledve van; nyilván azonban ide szól a mindjárt ehhez függeszteti tudósítás: et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, *operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emerantque momentanea mors sepelientibus*. miben még felismerhető a sajátlagi félremagyarázott s a keresztyén történetíró által nem méltányolt tény, mi egyszerűn itt is a szolgák, talán hadfoglgyoknak leölése a sír felett, s lehet hogy az már a húnoknál is idegenszerűbben s ritkábban divatozott, a leölés titkon történt, miért a homályos esemény a regéstörténetben a magyarázatot kapja. Calanus helye ismét említi még, hogy lovai is vele temették el: in noctis ipso crepusculo, corpus honore quo decuit sepeliverunt . . . armillas, et armorum diversa genera, equos, faleras diversasque ornatus in medium producentes (ezen összefüggésben veszem a zavart helyet).

Feltűnik azonban a különös halotti szertartás még a magyarkori emlékekből is nyilván ezen értelemmel áll Leel és Bulcsu haláláról (Kéza 2. 1.): blasphemati audacter cesari iniuriose sunt locuti, asserentes, quod si ipsos occidi fecerit, de gente sua de cetero nullus captus vivere poterit, quod factum est. quia ut hungari audiverunt, et cesar sic ipsos occidisset, *omnes captivos teutonicos tam mulieres quam parvulos usque ad 20 millia iugularunt* ¹⁾; hogy itt nem egyszerű hadi torlásról van szó, mutatja még alább (u. o.), a helyen, hol egy másik sereg által haláluk megtoroltatik, az ott feledett erre vonatkozó nevezetes kitétel: *omnibus caput detruncarunt pro equis sociorum* ²⁾; hogy ezen képzettel a tor s engesztelő haláláldozat eszméje s

1) a közbevetett szavak: sed vel in perpetuum tradetur servitutum, aut nullo iudicio procedente occidetur. krónikái magyarázatoknál állanak a már nem értett hagyományos emlék nyománai adatban felmerülő tény motiválásai, mi hinni engedni, hogy a hagyomány itt még a többiben is élénkebben fejezhető ki a tört. miat a krónikai elsímítő előadás. — 2) a Don melletti novotzerski kozákokról olvasom (846 ang. all. z. beil. 347 sz.), hogy midőn a halott felett a tort tartják, a mogai tatárookra szoktak élni, hogy a halottal vérral torolják meg.

szokása fenvolt tanúsítja már a Bulcsuróli (u. o.) megjegyzés: *Vérbulohu est vocatus, quia Cun avus eius in prelio Crimildino per Teutonicos fuisse interfectus, et id ei pro certo constitisset, volens recipere vindictam super eos, plures germanicos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum.* hol a krónikási felfogás és előadás megelt egyszerűen meglátszik ezen halotti áldozati torróli pogány nézet és szokás; melyet azonban már lökéletesen motiválva bíruuk a magyarok halál utáni hite kifejezésében, midőn a kivézetendő Lehel előbb a császárt úti agyon, mintegy torul, a hittel (chr. bud. 56): *in peribis ante me, mihi que in alio seculo eris serviturus. est namque fides sciticorum, ut quoscunque viventes occiderint, in alio seculo ipsis servire teneantur.* mi természetesen feltételezi a hitet is, hogy kik sírján leöletnek, mint hadi foglyai, rabszolgái a másvilágon szinte szolgálni fogják. — Úgy látszik azonban, mintha egyes magyar népségeknél a későbbi korban is még a nőknek is férjeikkeli eltemetése divott volna; legalább így vehető a besenyő Thonuzobárhoi adat Anonymánál: *Thonuzoba in fide vanus noluit esse christianus, sed cum uxore vivus ad portum Obad est sepultus.* hol ez ugyan egyszerűen csupán mint büntetés szólana, hogy a keresztyén hitet felvenni nem akaró, pogányságában megátalkodott Thonuzoba elevenen temettetik el nejevel együtt. de a rimozott s innét magyar hagyományos énekből átvetten viszhangzó, vagy csak a latin krónikásnál így csaltanós szárszólú zavart phrasissokkal átalakított helyben még az is jelentkezhetőnek, hogy kitünőleg ezen pogány temetés miatt is keresztyénietlennek jellemzett esemény vétetett így a később, mint büntetés gyakorlott elevenen eltemetésnek magyarázataul. mintha már Thonuzobánál eseménynél, melyről a hagyomány azt tudta, hogy pogány módon neje vele elevenen eltemettetett, az pogány megátalkodottsága miatti büntetés lett volna; mi alig volna történelmileg felvehető, miután István alatt a pogány ellenséges pártosok, mint Kupa, Gyula, Achtum ugyan bűnhődnek, de nehezen mások egyszerűen pogány hitükért, legkevésbbé pedig a besenyők, kik mint tudjuk épon pogány hitük gyakorlatában még századokon át megmaradnak. A nyom tehát nevezetesen ily nem értett hagyományos emlékkint volna veendő a besenyő pogány temetéséről, minőre még Leo Diconusnak a fentebbi besenyőknak vett rosokróli tudósítása s szólana.

Mint kiegészítő részlete ezen szertartásnak marad fel azonban legtovább, s már rátközött sajátági értelemekkel azon más *tárgyak, kellékek, fegyverek, ékszerék, széközök, élelem sőt lovak, vadászobek, sólymok* s többinek az illető elholttal való itemetése. míg az emberi áldozat csak ritkábban: uralkodók s fejedelmeknél, hadvezérek is törzsönöknél, a nőknek eltemetése családtyáknál foglalhatott helyett, s ezeknél is csak bizonyos föltételekkel járt, a szolgák vagy hadifoglyok közül egyet vagy néhányat rt; idővel már a pogányságban is nagyobb részt csak a hű eb, ló s más állatok leöleése általi engesztelő áldozatra vonatkozik a szertartás. s fenmarad leginkább, mint már eméltve figyelmeztettem (I. f. és XII), csupán azon értelemmel, hogy az illetőnek a másvilági útra s életre szükséges adatik a sírba. így láttuk már erre a *vám- vagy vepénz, a hajó, a ló, saru, keztyű, kalap* sírba adását. Nevezetesen említi még e szokások közt Bartholomaeides Gümörben (cot. Güm. 453): *tumbae imposito cadaveri, iam ex singulo genere frugum partem addebant.* Grisellini Temesben (Tem. an. f. 238): hogy a halottnak bor adatik, feje körül körtét, almát, szilvát s más yümölcsöt tesznek, a sírra kenyeret s más eledeleket állítanak (201), meg babot ánynak. a nép pogánykori egyszerűbb szertartásai, mint már akkor is csupán így foglaltak helyt, tovább is folyvást fentarhatták magukat ¹⁾. — Különösen tudja még a

) Mál (not. 4. 590) a régi Seimec temetőhelyéről említi: non raro urnae et ossa insuetatae magnitudinis effodiuntur. M . . . singulare vas stannum a clandestinis, isthismodi operis effusum. erat id scilicet

osallóközi szokás (Karcsey u. muz. 2 496): hogy a halottnak feje lágyára kiáltanak, s hiszik, hogy arról számoland a másvilágon, vagy véghez viendi a mivel megbizatik. mint a gallokról Mela szol, Menandernál a turk fejedelem a leölt szolgák által tudósíttatja a másvilágon atyját, s a kúnoknál ajánló levéllel láttatik el az elholt st. — Ezen szokások közt nevezetesen tartá fen magát még a *lónak* is a vitéz vagy nemesnek *temetésekor koporsója előtt- s utánvitetése*; valamint a pogány korban a hős, lovag sírján kedves hadi ménei leöltek, mint még az összes adatokban a skytháknál, görögüknél s germánoknál láttuk, s mint Attila temetésénél is Calanus tudja, úgy a szokás maig is, mint tudjuk, különösen a hadvezérek st. ünnepélyes temetéseinél általánosan s minden népeknél eredeti alappal, ha bár rég feledett értelemmel divatos. Nálunk különösen kereselem még a szokást tanusító régi nyomokat. fentebb Thonuzobáról (VI) így hoztam fel az előttem máskép ismeretlen hagyományt, hogy lovon ülve temettetett el. Jankovich által (akad. évkönyv. 2. 281) a Bene vitéznek véleményezett tetem ekkép jó elő: ékszeri s lova váza lévén vele eltemetve. Nevezetesen azonban a gyanut gerjeszti előttem egy nyom, mintha később még a 14 században is a királyok s talán más előkelőbbek sírja is a vértés hadi mének különös szertartással jöttek volna elő. Chipphenwenger német költő Albert király kortársa, ennek halálát gyászoló költeményében, becsmérelve szólva a magyarokról, mily méltatlanul bántak volna királyukkal, a körülményes leírásban említve temetését is mondja (195):

sy furten in toten hin gen rab
ellendikleich ward also pegraben
. . . dy unger teten im smach und schandt,

darnach gen weisenburk hinab,
man opphert im weder harnasch noch dyrek:
er ist gestorben in der unger handen¹⁾.

a vértés és lovak vagy vértés lovak áldozása elmulasztásáról szemrehányásban, az opfern, áldozni alatt alig gondolom, hogy csupán egyszerűn ily lovak vitetése a temetés alkalmával volna értendő, de talán még eredeti régi szokással az illető hadi ménei leöltése, a vértés páncélos öltözetnek véle eltemetése? A temetésekor ezen általános szokásnak régibb felemlítését találom már nálunk a n.-szombati-érdy codexb. (besz. rem. sz. Pál. Toldy példat. 2. 40): „az tokos ló²⁾, kit enelettem hoztatok, az csiatim kapua előtt ezennel leesik és meghal.“ (mondja t. i. a csodásan feltámadott halott). Bélnél (not. 4. 28) még az utóbbi századokbani neográdi temetések leírásában áll: *cadaver proximus eques cataphractus, cristatam galeam capite gerens, equi gressu ad magnificentiam composito, lentus praecedit. insequitur aller, pullatum equum ductans.* — S kérhető még itt is valjon a székely régi szokás is (Kállay hist. ért. 47, l. XII), hogy temetésekor a sírba lövöldöznek, nem vonatkozik-e még szinte talán az ekkor az elhalt sírjába követő leölt, nyíllal lelőtt áldozatokra? mi egyébkint más népeknél löbbnyire megfojtással történt. — Egyébkint minderre nézve is bővebb világot deríthet még pogány sírjaink vizsgálata, melyeknek hamvai közt is a feltalált különemű töredék eszközök, valamint felismerhető állatsontok is még tanuságul fognak szolgálni ezen s más temetési szertartásokra.

Kiegészítő, sőt lényeges része ezen szertartásoknak a nyelvünkön úgy nevezett *tor*, mely alatt, túl a mai nyelv szokásán, nem csak a *halotti vendégség* s lakoma értendő, de sajátlag az ezt megelőző s a temetést követő *bajvivás* s *lovagi játékok*, melyek mint ilyenek eredetileg ismét csak azon engesztelő, megtorló emberi áldozat értelmével

obmuratum, cumque dissolveretur, orificium habebat, crusta ex tartaro vini enata probe munium, ut neque vas conceperit vitium, neque vinum pluribus seculis defossum, redditum sit insipidum. singula haec indicia sunt, alienos a fide Christi gentiles, arcem hanc urbemve coluisse. — 1) „der Chipphenwenger“ (Kiptenberger) költeménye: „klage“ kiadva „album“ 1845-ben Birtól a bécsi udvari kvtár. codexéből. lásd Chmel: is: z. krit. d. oest. geschicht. 12. — 2) Toldy i. h. magyaráza: esztendő ló, csikó, mint: tokos - esztendő bárány; vagy a mennyiben tokos küvelést is teszen, gyász hüvelyű, azaz takaró ló.

birnak, mely mintegy a halottat nem csak egyes szolgálai st. leöltése által, de a közrészvétellel megillette. miért én már általában tor szavunk alatt gondolom és értem amaz előbbi ember- s állatleöltést, mint a halott feletti pogány exequiakat, s általában azt, mit az *expiare manes mortui, iusta manibus mortui persolvere* kifejez. ezen megtorlás: mintegy megboszulás, *vindictio* értelmével állhatott a szó pogány korunkban e temetési szertartásról: honnét már az ezek egy részét tett, vagy csak később azon eredeti megtorlás helyett szolgált bajvívás s lovagi játékok neveül jött le, s utóbb még ezektől is a halotti vendégségre s lakomára s némileg így a leöltött állapot feletti vendégségre is, mint *dísznótor* st. mire nézve még a név értelmezésére lejjebb kerül a sor. Itt még tehát a temetéseknél ezen *bajvívásokban* s *lakomázásban* álló pogány szertartásokat akarom a fentebbi nézet nyomán taglalni, s összeállítok erről is legelől általános érvényességét s divatozását tanúsító néhány adatot. A helleneknél divatozását Homeros Patroklos (Il. 23. 257) és Achilleus (Od. 24. 69) temetése utáni bajvívó és versenyző temetési játékok leírásából ismerjük (hasonl. Virg. Aen. 5. 104). A skytháknál csak azt tudom ide tartani Herodotos (4. 73) leírásából, miként a halottak körülhordatnak ismerőseik s barátaik házaikhoz, hol mindenütt ünnepélyes fogadással megvendégeltetik a halotti kíséret. A thrakoknál a vendégségen kívül, még bajvívásokról is szól, melyeken a nyerteseknek díjak kitűzvék, mint a helleneknél (Herod. 5. 8). de ide vélem a skytha szokást is, mikép még a királyok halála évnapiján sírjaik fölébe a körben nyargaló ötven leöltött szolga és ló kitömve felállítatik. Heffter (rel. d. g. u. röm. 576) véli, hogy a rómaiaknál a régibb halotti emberáldozatok helyébe következtek a véres gladiator játékok, azon alaphittal, hogy a manesek csak vér által engesztelhetők. Klaprothnál (Hormayr arch. 819. 22 sz.) az ossetekről, hogy a halotti tiszteletnél lovagjátékokat tartanak, melyek által a holtakat engesztelni vélik. ez nyelvükön *dogh*-nak neveztetik, mi a fentebbi turk halotti tiszteletnek Menander által tanúsított *dochia* nevére emlékeztet. Az estekről Vulfstan tudósít (Grimm verbr. d. leich. 57) Alfreds Orosius érdekes leírása szerint, hogy a mint nálok valamely előbbkelő férfi meghalt, úgy feke maradt egy vagy több hónapokig is, birtoka szerint, s addig míg elégettetett, házában folytonos lakoma, vendégeskedés és játék tartatott; a mi még javaiából ezután fenmaradt, azt öt hat részre osztották, s rakásokban egy mértföldnyi területen elrendezék, úgy hogy a legnagyobb rakás a legtávolabb esett a háztól, a legkisebb legközelebb. erre összejöttek a vidék lovagjai s versenyt futottak, a leggyorsabbnak jutott a legnagyobb, legtávolabbi részlet, s e szerint a többi versenyzőnek a közelebbi kisebb. A szlávoknál a megholt felett a *trysna* tartatik, mint Nestor (Schlőzer kiad. 12, Müller kiad. 76. 117. 185) gyakran említi, mi ismét a halotti vendégség, és a szó „*lucta*” értelménél fogva egy-szersmind bajvívás.

A húnokról már az Attila temetéséről kimerítő jordanesi (l. f.) tudósítást birjuk: *de tota gente hunnorum electissimi equites in eo loco quo erat positus in modum circensium cursibus ambientes facta eius cantu funereo referebant. . . postquam lamentis est defietus stravam super tumulum eius, quam appellant ipsi, ingenti commisatione concelebrant, et contraria invicem sibi copulantes, luctum funereum mixto gaudio explicabant.* Calanusnál (i. h.): *mensis adpositis mixtum dolori gaudium faciunt. nam epulas diversi adparatus et generis affluentissimas paraverunt. cuius coenae fercula, primo vasis aureis, secundo in argenteis, tertio in aereis, quarto in ferreis delata sunt* ¹⁾. Bél (adp. 1. 3. 139) a Jordanesnél *stravát* veszi a tor,

1) L. különösen áll a hely Calanusnál, látszólagosan mintegy Jordanes átírásából félreértésből eredve, ki ezt az arany, ezüst st. edények helyett: fercula (melyeken t. i. az elődel vitézet), coopercula koporsókra mondja; mind a mellett Calanus egy pár helyének eltérését, a többinek Jordanesnél teljes azonosága mellett is, alig vagyok képes csupán a jordanesi szöveg hibás átírásából eredetnek származtatni. a sok helyütt lényegesen eltérő (l. XVI kár), már a mellett, hogy némi hagyományos vendék felvételére utal,

vendégség értelmével, azt a szláv *straviť* – *fogyasztani* szóval értelmezve; mi ellenében már Lactantius (ad stat. 12. Thebaid.) helye áll, hol ad vocem acervus: „exvis hostium extruebatur regibus mortuis pyra. quem ritum sepulturae hodie quoque barbari servare dicuntur, quem *strabas* dicunt lingua sua;“ mily értelemmel még alább fog szólni. jobban keresném már magában az adott dicsérő dal szavaiban a halott azon megtorlásárróli eszmét kifejezve a végmondattal: *quis ergo hunc dicat exitum, quem nullus aestimat vindicandum*, mit úgy fordítok, hogy ki ne tartaná tehát méltónak, ilyen halált a *torra* v. *megtorlásra*, azaz, hogy azt meg kell torolni. Calanus *vindicandumot* ír, mi ugyan egy a *vindicare*-val (l. Freund. lat. wörthb. 1638), könnyen állhatna azonban egy *venditandum* is, mi a *venditare*, *venditor* szerint a dicsérő, magasztalót is jelenthetné (grossthun, ausposaunen, prahlen), s mi azon dicsérő ének végén jól állhatott: *hogy ki ne tartaná a dicsérésre méltónak!*“¹⁾

A magyar emlékekben a mellett, hogy a sz. Galli kolostorbani magyarok böltés-
rőli tudósításban nyilván ily temetéssel összefüggő tori lakoma, bajvivási, hadijátékokkal és tánocali halotti torlás, halotti tiszteleti játékok foroghatnak fen — (l. XVII s alább), egyéb helyütt nem találom azoknak, úgy is csak alkalmilag ekkép felmerülendő felemlítését. De nevezetesen birjuk e helyett már régi s eredeti ily értelemmel *tor* szavunkat, s a maig is vele jelelt halotti *tor* szokásunkban értelmét, s e szerint egy ily halotti tornak pogány korunkbani divatozását. A nevezetes vizsgálatok, melyek már az Anonymnál előjövő *tournamentum* szóra nézve tétettek, egyenesen *tor* szavunkra is szolgálhatnak (46): *dux Arpad et sui propter laetitiam permanserunt in civitate Athilae regis per viginti dies et omnes milites hungariae, ante praesentiam ducis, fere quotidie super dexterarios suos sedentes, cum clypeis et lanceis maximum tournamentum faciebant, et alii iuvenes more paganismo, cum arcubus et sagittis ludebant st. s helyen, mint látni, a *tournamentum* hadi, lovagi játékot (kampfspiel) jelent, épen úgy, mint a *szó* a középkorban a *media* s *infima* latinításban előjő, s melyből a még ismeretes *turnier* elnevezés keletkezik. A Cornides (vind. 308) és Casselnál (magy. altert. 53) e fölötti vizsgálatból már kiderülne, hogy nem csak a hadi- v. lovagjátékot szokása, mint eredeti magyar ment át a többi europai népekhez²⁾, de hogy valószínűleg annak később latinosított *tournamentum* és innét *tourner* neve is a magyar*

még inkább arra mutatna a hason helyekben, hogy mind Jornandes, mind Calan előtt egy harmadik, valószínűleg Priscus később elveszett szövege állhatott, melyet az előbbi folyvást idéz is, s ennek kétféle változatban vagy félroértéséből eredtek volna mind a kettő eltérő helyei. Szirmay (parab. 108) szerint még ezen attilai tornak emléke a hagyományban is fen lett volna, felhorva egy általa réginek mondott ének (antiqua de morte Attilae regis cantilena) első verseit: magyarok királya, istennek ostora, — nagy hírelenséggel lett halála és tora. — 1) l. Thiemé (d. niebel. 79) helyesen vérbosszú halotti s áldozati torn magyarozza szinte a niebelungen helyeit 1896–77: *trinken wir die mian e st. mi már vegyes nimet s magyar szokás emlékekint állhat. — 2) mit én nálóknál még előbbi korba t. i. a hunba, hiától már szinte Európában elszármazhatott — felvinni kész vagyok; utolsó elemben természetesen itt sincs megállapodás, s csupán szószáthasogatás a künn hányogatott kérdés, kik találták fel s hol divatoztak előbb ezen játékok, miután nem csak természetes, hogy azok az ókorban a legtöbb népeknek már hadviselésükkel keletkeztek, de arról mindenfelől is bőven szólnak az adatok (az újabb e felől művek dacára, Mid ut erről Fischernél Valtharius 11, bőven összehálítva a régiebb bizonyosságokat); s e szerint csupán egy vagy másik mód átvételéről lehetne szó, vagy bizonyos időbeni nagyobb divatozásuk s keletjükről st. hogy nálunk régi korunkban mindenha s nevezetesen divatoztak, mutatja Horneck helye, ki csudálkozik, hogy a magyarok az akkori leghíresebb francia módra vívnak, mintha azoktól tanulták volna:*

von ungern ich nie gebürt	weder vor noch seid
die je chomen in streit	mencliech wern gewesen
sy druckten hin herwieder	in den streit hertichleich
als sy daz Frankreich	hieten vechten gelernt.

ez az ottkori háború (1278) idejéből szól, tehát jóval előbb, minsem hogy anjoui francia befolyást gyanítani lehetne.

v. hún-avar-magyar népségektől fog származni a szokással együtt. az utóbbira Theophylaktos Symocatta (2. 15) tudósítása idéztetik már, miszerint az avaroknál a *torna*, *retorna* — *ῥετόρνα* — megfordulást (= *faciem verto*) jelentett volna, s minek nyoma az említett vizsgálók által azután a maig fenlevő *térni* — reverti szóban keresetett. Tor szavunk sajátlagi jelentésével azonban annak még inkább előkerül alapja, a mennyire t. i. a *tor*-tól származó *torol* ige maig közönséges értelmében sajátlag annyi, mint: *vindicat*, *ulciscitur*, *retaliat* (Moln. Kreszn.); mi már magában teljesen kifejezi azon halotti megtorló áldozatoknak alapértelmét, melyek, mint látjuk, ezen pogány szertartásokban előjönnek, és melyeket különösen még ezen, a halott tiszteletére adott bajvívások is mintegy képviselék. legyen azután akár hogy a *tor vindicta* sajátlagi értelemmel bírván, jött át nálunk ily halotti tiszteleti s általábani lovagjátékok neveül, vagy hogy ama avar szóhoz hasonlóan a *térni*, vagy véleményem szerint inkább a *torlani congerere*, *aggerere* összejövet, összecsoválás, eseményétől mondattak az ily hadi-lovagi-játékok *torlásnak*, s halotti tiszteletként kifejlődésükkel vagy csak ennéli kitünő alkalmazásukkal mondatott a halotti tisztelet, kiválólag azon utórése *tornak*, mely a sir feletti eltemetés utáni halotti bajvívó, lovagi játékokban, vendégeskedési, lakomai ünnepekben állott; valaminthogy ez maig a népnél ez értelemmel áll a temetés utáni vendégségre alkalmazva ¹⁾. A Zemplén megyei nevezetes *Szemeter* helynév is még különösen adatul vehető a névnek pogány korunkból ily eseményre vonatkozó jelentésével — miszerint az szomorú *tor* volna — eredetére s fenmaradtára. Mit már Szirmay is (par. 108) Anon. (13) nyomán a helynek akar tartani, hol Laborc felakasztatott, s véleménye szerint ezért tartatott volna ott a tori vendégség, honnét neve. Anonym általában szól Zemplénben Laborc folyónál felakasztásáról, a vendégség pedig nem itt, de Laborcnak várában Ungvárbán megy véghez; mind a mellett a név egy ily emlékezettel fog előjönni, miután nem csak a zemplényi helyekhez közel áll, honnét Anonym tudósítása a bejövő magyarok áldomásáról st. nevezetes mellék eseményekről szól; de mint b. Mednyánszky Dénes személyes vizsgálata nyomán értesít, Szomotortól délre S. A. Újhely felé Bodrog folyótól a N.-kővesdi váromig és sziklás partokig, egy hosszas homok domb vonul el, mely *Zompod*-nak neveztetik, közepén a hún-halom alakzata teljesen kivehető, s a szél s víztől elmosott helyen, égett s égetlen csont stratumok láthatók s számos antik cserép darabok találtaknak. a nép is beszéli róla, hogy itt nagyon régen háború volt, s az elesettek a domb alá temetettek, melyből már többben kincseket ástak ki. mi mellett figyelmeztetem szinte már a krónikai fejedelmi genealogiánkban előjövő *Ompod* névre. a nyomok tehát ős korunkból *tor* szavunkat e helynévben itt teljesen igazolnak.

Hogy pogány korunkban ily hadi, lovagi, bajvívó játékok és pedig különösen az áldozati s áldomási szertartások következtében még táncokkal együtt is léteztek, azt föntebb az istentiszteletnél (XVII) eléggé okadatolva láttuk, mint Anonym előbb idézett (46) s több már felhozott helyén ismételve említettnek, ámbár mint mondom épen temetési alkalmanknál — mi az író ily helyeinéli célján s tárgyán kívül állott — nem jönnek elő; Ekkhardnak a sz. Galli magyar eseményről tudósítása azonban még e tekintetben is vehető volna, a mennyire már említém, hogy épen a két elholt vitéz temetése következtében állhat ottani vallási szertartásokkal, énekekkel, imával véghez menő tori áldomásuk, lovagjátékaik, sőt táncaik: *quos ambos* (a torony s templom fedeléről leesett s magát agyonütött két magyart) *dum cremassent . . . omnis copia conuivantur . . . cum victimarum portiones semicrudas . . vorassent . . . mero incaluerunt horridissime diis*

1) az utóbbira leszármazása adhatott már Szirmaynak (par. 103) alkalmat a szavat a sattiás torokosság és toroktól származtatni! Hunfalvy (853 akad. 466) a finn. *tora* = veszekedés, *torun* = szidok szavakat tartja ide; talán amaz turk *dochia*, *oost dogh*, szláv *tryssa* (l. f.) is találkoznék?

suis omnes vociferabant. clericum vero et fatuum (a visszamaradt eszelős sz. Galli szerzetest Heribaldust) secum id ipsum facere coegerant. clericus autem linguae eorum sciolus (propter quod etiam eum vitae servaverant) cum eis valenter clamabat. cumque iam satis lingua eorum insanisset . . . conveniunt omnes qui aderant . . . et *effusa laetitiae saltant coram principibus et luctantur. quidam etiam armis concurrentes, quantum disciplinae bellicae nossent ostenderant.* mi tehát mind amaz temetés kíséretében állhatna; az elhottak talán mint előbbkelő főnökök így tiszteltetvéa.

A hagyományos temetési vendégségi tor szertartásra még inkább így tanúskodik, maig vagy utóbbi időkhig a népszokás, s a tor név így vett értelme. — írónk is gyakran meglepetéssel emlegetik még az előbbi időkből nagyszerű ily torokat. Fejéjénél (rel. a hung. init. 19): *funestum epulum vulgo tor, exequialis sacrificii complementum, uss venit; quo hilare vinum cum lachrymis bibitur: non ita dudum quod Franciscus C. Károlyi, patri suo Alexandro, patriae columini iusta persoluturus, facile ter millo concitos, summae mediaeque conditionis homines, sumtuosissimis dapibus pavit. caesi autem 45 boves praepingues; vituli centum, ac longe plures arietes, tercentum; addo avium ferarumque multitudinem insanam. ita is ritu prisco parentandum duxit. Bél. (not. 4. 28): funebres epulas vocabant tor: quae vox hodieque in usu est. meminimus pueris nobis, emortuali istiusmodi convivio, mediocrium fortunarum nobilis viri, boves duos, vitulos complures, porcorum et altilium insignem numerum, vini praeterea delia aliquot consumta fuisse. at si funus sit in gente opimiore, et cum priscae nobilitatis, tum dignitatum praerogativa insigni, viginti subinde boves, vitulorum, porcorum, ferarum item, altilium et avium silvestrium, innumera propemodum multitudo, in hoc adparatus insumitur. tale silicernium illud fuit, quod Lonsoncini, ante hoc sexennium, in funebri pompa, Pauli Ráday vidua et filii dederunt ¹⁾.* — A hadi, bajvívó lovagjátékok már természetesen elmaradtak, ámbár azoknak más ünnepélyes alkalmaknál még mindig helye volt, mint például a házassági ünnepélyeknél ²⁾; de nevezetesen fenlehettek még sokáig más bizonyos szertartások, különösen talán a táncok, minőkről már a sz. galli adat is a bajvívás mellett emlékezik, s minek nyomát még az ungarischer simplicissimus következő nevezetes adatában keresném (189. 29 kap. was simplicissimus auf dem land und in den städten bei ungrischen leichen gesehen): nach diesem kam ich mit meinem herrn einsmal auf eine landesherrliche leichenbegängnuss. da wurde zuletzt getanzt, doch nur ganz traurige und mit weinen halbfröhliche tanz, wozu etliche klageweiber sungen und weinten. ueber eine weil kam ein herr und begehrte von seinem windischem spielmann den tri sto bñow tanez, auf deutsch der dreihundert wittfrauen tanz. dieses war mir etwas sonderbares zu hören, wozu dann auch gesungen und geweinet unter dem tanz wurde. das war visirlich zu sehen und zu hören, kam mir fast auf heidnische art vor. — des abends fragte ich beim essen den spielmann oder ungarischen musikanten, sollte ich sagen (der zu jedem gericht oder traktament seine besondere nota oder sonata zu spielen wusste, als zum sauerkraut die sauerkraut-sonat, die huss-sonat zur ganz, die petzina-sonat oder nota zum braten und consequenter auf jede tracht ein besondere sonat), woher dieser tanz der dreihundert wittfrauen seinem namen? — der gab mir folgenden bericht: als ein hochberühmter und beliebter hof-

1) nyelvemlékeinkben (2. 303) Mihály J. 1583 végrendeletében: a deakoknak eg díznot, keteit az torra. — 2) a fent. id. kéziratban: antiquitates hung. találom ludi apud hungaros usitati: vestigium vetusti huius ritus (a versenyjátékok) hodiernum inter hungaros in nuptiis observare est. adventante enim sponsae, delictum equitum turma, adpenso victoriae praemio, in spatiosum effunditur campum, divisaque in duas, sponsi et sponsae factiones, velocissima, pro gentis consuetudine, pernicitate, edito cursus inditio, scopum versus provebitur. qui primus absoluto curriculo, metam contingit, victor reportato praemio pronunciat ut. — Szirmay (par. 88) a bajvívó játékokat nevezetesen tudná még a nép között is: levonta significat pugnam. ita hodie dum apud Tibiscanos dum iuvenes colluctantur, huius iste vocatur levontás, victor bél-levonta.

d cammermusikus mit seinem herrn cameraden, dem bockpfeiffer, wie das ein-
 mal in der gold- und silberreichen siebenbürgischen grenzstadt Niatbany oder Nagybania
 in der schlichte in bergwerk eingestürzt und etliche hundert männer in der erd erschlagen,
 durch dreihundert wittfrauen sind gemacht worden. darauf habe ein siebenbür-
 cher fürst, der dieses bergwerk besessen und eben damals in loco gewesen, die
 wittfible frauen nebst allen andern bergwerks-bedienten gastiret und ihnen räusche
 anken lassen, aber dabei verhehlet, dass ihre männer todt wären. bis endlichen er sie
 dreihundert auf einmal zum tanzen bracht, und unter solchen seinen herren gästen
 magnaten eröffnet und gesagt: ihr herren das ist ein rarer tanz, und werdet euer
 tag nicht dreihundert Wittfrauen auf einmal so lustig und tanzen gesehen haben, als
 bereits sehet. worauf ein gross heulen und weinen sich erhoben, weil sie vernom-
 men, dass ihre männer durch den einsturz des bergwerks ums leben kommen. er hat
 sie aber getrost zusprechen lassen, in kurzem sie alle wieder auf einmal verheirathen,
 und mit geschenken von sich gelassen. solches ist nun in Ober-Ungarn ganz kündig und
 eine fabel. — Sonsten habe ich auch in jeder ungarischen stadt bei einer leicht-
 sen sonderbaren tanz gesehen. da legte sich einer mitten in die stuben, streckte
 sich auf den rücken und füß von einander, das angesicht war ihm mit einem schnupftuch verdeckt, er
 regte sich gar nit. da hiess man den spielmann den *todten-tanz* mit dem
 bockpfeiffer machen. sobald diser anhub, giengen etliche manns- und weibspersonen
 umher und halb weinend um diesen liegenden kerl, legten ihm die hände zusammen
 über die brust, banden ihm die füß, legten ihn bald auf den bauch, bald auf den rücken,
 und trieben allerhand spiel mit ihme, richteten auch solchen nach und nach auf und
 ab mit ihm. welcher gar abscheulich zuzusehen, weil sich dieser kerl im geringsten
 nicht regte, sondern eben wie sie ihme die glieder richteten, also gleichsam erstarrt
 stand. und habe solches abscheuliche spiel auch auf den hochzeiten gleichsam als eine
 creation oder fastnachtspiel practiciren gesehen, bin aber sicher berichtet worden,
 dass einstmahl gott einen solchen spieler gestraft und der, so der todt sein sollen, wahr-
 ftig gestorben und todt liegen geblieben. Mit az adat elején említ azon tri sto bdow
 rdow) tanez-ról a szláv elnevezésnél fogva szláv szokásra mutatna, mi azonban itt
 csak a szláv (windischen spielmann) zenésznél fogva jó elő szlávul nevezve; a tiszta
 magyar Nagy-bányán szláv szokás s egy ilyennek épen eredete, mint a rege tudni
 arja, nem kereshető. e felhozott rege azonban (mely a hasonló telkibányai és sel-
 weire emlékeztet l. IV), itt csupán aládugott magyarázat, mint ez többnyire a régi,
 adati értelmököt vesztett szokásoknál előjő; míg lejjebb az amattól függetlenül külön-
 rt ily halotti táncban a régi szokás nevezetes emlékét birnök, s annál nevezetesebbet
 lanki sajtóságos divatozására nézve, miután az adat némettől szól, ki előtt az akkori
 met todtentanz szokások is ismeretesek lehettek, melyek hasonlóan a miénkhez szinte
 régi pogány vallási gyakorlatból maradtak volt fen. talán folytatott s kiterjesztett
 velem által ezen magyar haláltáncról szokások is még előhozandó bővebb adatokkal
 követhetnek.

A pogány tori szokás emlékeit szolgálhatnak még az emlékeinkből keresztyén-
 sünk első századai korából ismert *dusenikok*. a megholt által végrendeletileg vagy
 g életben v. örökösei által felszabadított azon rabszolgák, kik az illetőnek lelki
 veért a klostorok szabad szolgálái ajándékoztattak vagy csak általában azon köteles-
 ssel, hogy elholt urok halála évnapján érte tort tartsanak. a sz. István decr. 2. 17:
ipse facere pro redemptione animae. a Váradi regestrumban (142): ego Benedicta,
 or Herceg de genere Borsa: . . . Heten *constitui dusinicum exequialem, ut singulis
 nis ad eandem ecclesiam in festo s. Michaelis celebret exequias* bienni bove,
 sibus, et quinque idriis cerevisiae. (u. o. 341): Tecus, filius Dionysii artificis . . .
 vum suum nomine Vrug *constituit dusinicum exequialem, quam ipsum, tam*

omnem eius hereditatem virilem, ita ut singulis annis apud ecclesiam de Bes-seneu celebrarent exequias cum duabus missis, una ove, triginta panibus, uno asere et una gallina, et duobus chybrionibus cerevisiae. (u. o. 133): Scemer filius Scemera in ultimo testamento *dedisset ecclesiae s. Georgii dusinicum quendam . . . ut in festo s. Michaelis celebraret exequias, cum una ove competenti, triginta panibus et quatuor idriis cerevisiae* st. hasonlóan más okiratokban is. a *dušenik* szláv szó a *duša* – lélektől származva, a lélekért szolgálót jelenti, mire nézve már Bartal (com. 1. 299) felakadva mondja, hogy: manumissores exequiales nullibi proprio nostro vernaculoque *torlák* (cod. dip. 9. 7. 704) verum nomine a slavinis accepto, duszenikos vocant, notatam alias hominum nostrorum incuriam idiomaticis totidem argumentis confirmant; a mellett, hogy a következtetés nagy részt áll, ha bár még sem annyira, mennyire azt eddig a hiányos vizsgálat s még inkább az emlékek hiánya láttatja, még is a duszenikokra nézve e tekintetben igen okozatos a szláv név jelensége; a rabszolgák, kik e célra felszabadítatnak, tudjuk a legnagyobb részt csak a meghódított szlávok lehettek, kik már magukat így nevezték, valamint a szláv keresztyén térítők is, miután az institutio általában a keresztyén térítők rabszolga szabadítási eszélyes eljárását jellemzi, hozhatók elő a nevet az illetőkre; míg más részt a pogány jelentésű és pogány osekévtésre vonatkozó *tor* és *torló* név az új keresztyének miatt, s általok is szívesen háttérbe szorítottak a keresztyén értelemmel felhozott újabb ellenében. A jelenség azonban jól áll a pogány szokás következtében, mikép az illető halálát egykor neje, házi népe, szolgálai által torolva látjuk, kik vele a sírba szállnak, utóbb már a hadi foglyok s rabszolgák öletnek le sírja felett, vagy már csak kedves ménei, állatai követik, meg bajvívó hadjátékkal torolatik, az áldomási *tor*, vendégség a haláltáncok tartatnak. úgy az új hitre átmenetnél fenlevő rabszolgák, hadfoglyok leületéséveli *torlák* megrögzött szokását a keresztyénség magasztos szellemében szépen használja fel, mikép az által épen, hogy így némi színe fenmarad az elholt feletti áldomás tartásnak, a rabszolgák felszabadítatnak, s az elholt lelkeért keresztyén szellemben áldozat foglal helyt. — Hogy állhatott volna meg az ő hitélet, irántai bár mily kegyeletes érzet mellett, hogy tarthaták volna fel magokat a pogányság még annyira sajtáságos, nemzeties, nagyszerű s mélyen gyökerezett, de még is csak tévelygése elvadultságában csapongó szertartásai és szokásai a keresztyénség ezen magasztos, humanisticus, s oly eszélyesen eljárva polgárosító szeretetteljes szelleme s hatása ellenében, minőt csak ez egy *torló*–*duszenik* nyom is mutat.

A kérdésre jövök mi módon ment véghez a tetem sajátlagi eltakarítása. erre nézve általánosan a kettős: földbe temetési vagy elégetési szokást tudjuk divatozottnak az egész emberiségnél; csak kivételesen állnak a népek, hol a halottak vadságból vagy bizonyos ábrándos vallási képzettel a vadaknak s ragadozó madaraknak martaléknak vettének vagy hagyatnak ¹⁾.

A földbe temetés általában mint a legősibb szokás jó elő. utána majd nem általánosan divatozóvá lön az elégetés; míg az újabb keresztyéni aeraival ismét a földbe temetés állott be, mely, miután a chinaiaknál, meg a budha s izlam terjedt követőinél is szokásban van, csak kevés kivétellel általánosan elterjedt. a népek ismeretesb mythesi pogány vallási koráboli adatok azonban már nagyobbára mindenütt az elégetést tanúsítják, s csak mintegy régibb szokás emlékét hangoztatják át az egykor divott őskori földbe temetést (l. Cicero leg. 2. 22, 26. Plinius. 7. 54. Plutarch. Numa 22), mi

¹⁾ az őskorban a perzsák és hyrkániaiakról állítatik, ma még a mongolok és kafferekről l. Kikman culturgesch. 3. 173, 294.

az újabb sír felfedezések is a história előtti, különösen az úgy nevezett kő-korra nézve bizonyítanak; mind a mellett a földbe temetés is, nem csak egész népségeknél, mint a zsidóknál, egiptomiaknál, araboknál és perzsáknál kizárólagosan divatozott, de a népeknél is, hol már az elégetés szokásba jött, e mellett még többnyire szinte helyt foglalt. természetesen sokszor a körülmények fa és égőszer hiánya, valamint költséges volta, a hozzátartozó nagyobb készülétek sem engedék az elégetést. sok helyt azért csak az előbbkelők, a főnökök, urak részesültek benne, míg a szolgák, a nép, a csatatéren számosan elesettek egyszerűn a földre takarítottak¹⁾. Grimm a halottak elégetéséről szép értekezésében (Üb. d. verbren. d. Leichen 8) általában a megkülönböztetést teszi, hogy a nomád népeknél inkább az elégetés volt szokásban, míg a földművelőknel a temetés. Mind a két módra nézve már azonos pogány vallási természet elemiszteleti nézetek is szólottak, az elégetett magát mintegy áldozatot adá át a tisztító, megszentelő tűznek, míg a földbe temetett visszaadott az anyja ölébe, melyből teste vétetett (VII).

A mi már saját ezen temetkezési szokásunkat s a népek szokását illeti, melyekkel történetünk, eredetünk s mythosunk összefügg vagy valószínűleg összefüggőnek jelenkezik, az adatok nagyobbrészt határozólag az elégetésről szólnak, mint azt a más temetési szertartásokról szóló, közvetlenül vagy csak közvetve hozzánk s népségeinkre tartozó fentebbi adatok is már tanúsítják. általában már mind azon szertartások is, mikép az elholtal kíséréte, házi népe vagy csak a rabszolgák és állatok eltemettettek, sokkal könnyebben foglalhatott helyt ott, hol ezek véle elégettetek, mintsem ha mindnyájának e nélkül hozzá egy sírba kellett volna tétetni, mi többnyire mód felett terjedelmes sírokat feltételezett volna. Mind a mellett a nyomok nem mindig világosak, maga a skytha temetés leírása Herodotnál (I. f.) a tágas nagy sír készítésénél fogva elégetés nélküli temetésre mutat, míg Grimm (i. h. 24) az elégetést a skythák galy-alkotmányából s a Herodotosnál általánosb temetési kifejezésekből is gyanítja. A hindu, hellen, római, gall, gót, germán, szláv, esth, sőt mint láttuk amaz besenyő, s húnoknak vett chionita s ros népeknél is, s e szerint bizonyára a többi rokon turk, hún-magyar népségeknél egyiránt vagy csak általánosban s túlnyomólag az elégetés divatozott; valamennyire fentebb felhozott adatok szolgálnak már e tekintetben is. A húnoknál eddig szinte nem vagyok képes más ide állítani, mint a már Grimm által is erre nézve igénybe vett — de véleményem szerint csak igen kétesen ide tartható — adatott a kalevalából (31. 145) Kullervo szándokolt elégetéséről; mi mellett még a Turkolytól felhozott nő égetéséről fentebbi adatra utalok. Az attilai hún temetésnél is az elégetés csak kétesen jelenkeznék, a Jornandesnál *strava* idegen szó által, miután a hely összefüggő szövegében: *stravam super tumulum eius, quam appellat ipsi ingenti comissione concelebrant, az úgy jó elő, mintha egyszerűn a temetési áldomási tort akarná jelenteni; ellenében láttuk azonban fentebb a magyarázatot: exuviis hostium exstruebatur regibus mortuis pyra: quem ritum sepulturae hodieque barbari servare dicuntur, quem strabas dicunt lingua sua.* e szerint a *straba* egyiránt ama *pyra* — máglya, tűzrakással elégetési temetés s e mellett feláldozott hadfoglyok szokását fogná egyszermind jelenteni; s a Bélnéli *stravit* — emészteni szláv szóvali magyarázása erre még jobban illenék, mint a tori vendégségre, ha t. i. szláv eredete bebizonyítható volna, minek azonban ellenében áll a látott régi *trysna* v. *trizna* az e féle pogány szláv temetésekre általánosban használt szláv pogány név. s a *straba*, *strava* szó rontott alak-

1) A hinduknál is az elégetés csak az előkelő kasztokat, mint a brahmanokat és kasztrijákat illeti, míg a többi egyszerűn földbe temetkeznek. sőt a vallási felekezetek szerint is erre különböző vallási nézetekből eredő szokások dívnak: Visnu követői elégettetnek, nehogy a vizet megtisztítatlanítsák, Siva követői ellenben a tüzet hímélik, s a Gaugesbe vagy földbe temetik halottaikat. hasonló megválasztásnak volt helye a hellen felekezeteknél, a pythagoraszak nem égeték holtait.

jaiban az elégetésseli temetésnek bizonyára egy hún neve fog fenforogni. Hasonló a hún halotti elégetésről nyomkint volna vehető, mikép a catalauni csata alkalmával Attila szándékáról a tudósítás áll Jornandesnál (40): *fertur autem desperatis rebus... regem adhuc et in supremo magnanimum equinis sellis construxisse pyram, seseque si adversarii irrumperent, flammis inicere voluisse; ne aut aliquis vulnere eius lactaretur, aut in potestatem hostium, tantarum gentium dominus perveniret.* Kétségtelenebb s legnevezetesebb adatunk azonban a hún elégetés általi temetésre napjaink legnagyobb archaeologiai felfedezése, az Érdy által (847 akad. ért. 282) vizsgált s ismertető *battai-érdei v. százhalomok*; krónikáinkban már így nevezve *Zsuzhalom* (bud. 16). s Anonymnál is (46, 47) a *Centum montes* névvel többször felemlítve; ez volna a nevezetes *hún nekropolis*, a helyen hol krónikáink (bud. 15 st.) a Pannoniát elfoglaló húnok főcsatáját Tárnok völgyében említik, melyben az elesett vezérek a helyt eltemetve, később Attila is hozzájuk tétetett (bud. chr. 28) ¹⁾, s hol körülbelül 122 sírdomb maig felismerhető; melyek néhány felásása s nevezetes vizsgálata után a dombon jelkövek által jelelt helyeken kettős vagy hármás kő vagy agyaggal kirakott rétegekben écsékveték találtak fel, melyekben megégetett tetemek, szén, hamu, fegyver, cserép s más rész s csont töredékek jöttek elő. a nagyfontosságú felfedezés által, valamint krónikáink megbecsülhetetlen erősítést nyertek, úgy itteni tárgyunk tekintetében a hún halotti elégetés is kétségtelenné lesz. s az ezen előzmény után — az eddig majd nem minden alapot nélkülöző honi régiségtudomány hő ohajtására — talán még folytatandó bővebb vizsgálatuk által, nem csak tárgyunkra további világ derülhet, de még a nemzeti archaeologia egykét ókköve kiásatását is várhatjuk. Így fogna valószínűleg igazolni a magyar temetésekneli elégetési szokás is, s a kijelölt becses nyeregekben részesülni a magy. régiség tudomány a többi még majd felismerhető magyar pogánykori sírok felfedezése s vizsgálatával; egy nyomot fentebb itt magam is már kijelöltem a szomotornáli Zompodi sírhalmokrólí figyelmeztetés nyomán, melynek épít csont töredékei e szokásunk tanúsítják. De minden kétségen felül látszik azt emelni Ekkehard sokszor igénybe vett tudósítása, hol a sz. Galli kolostor 925-beni magyarok általi elfoglalása alkalmával az ott megholt két vitézük temetéséről szól: *quos ambo inter postes valvarum dum cremassent, rogusque flammivorus super liminaria a laquear vehementer invaderet, contisque certatim plures miscerent, nequaquam templum Galli... incendere quiverant.* e szerint a máglyán égettettek el, mely a kapufák, talán maga a templom-ajtófél között volt felállítva, s égés közt lángjai folyvást nevelik.

Ezen *elégetési szertartások* már e szerint, kisebb vagy nagyobb tünepélyességgel történnek. a halott a fa alkotmányra tétetett, s a szertartásnál fogva miszerint emberi s állati áldozatok követik a halálba, ezek előbb leölettek, közönségesen megfojtattak, mire összesen elégettettek. néhol erre, különösen a felgyújtásra, bizonyos nemű fák, illatgerjesztésül fűszerek használtattak. Grimm általában bizonyos bokor-, tövis- s galy-nemeket keres, minőknek nevei mindenütt összefüggőleg ezen máglyákkal s mythosilag jelenkeznének. hasonlóan veszi azon Attiláról *pyra e sellis equinis* nyomot egy különös s több helyütt jelenkező módnak, miszerint a halottak nyergekkel, vagy nyeregre téve égettettek el. a tűz alkotmányok nevei közt felhozza már szinte a magyarnál: *rakás tűz* vagy *rakás fa* névvel véleményezését, azt a latin *rogus* és gót *rihan* — *acervare* nevekhez tartva. Az általánosb rakás fa st. helyébe, ha ilyen műszavunk ez elégetésre készített alkotmányra még fellelhető, úgy véleményem szerint az

1) mi ez: *relazione della sepoltura del gran Attila re degli Hunni ritrovata dall' armi cesareo vicino a Lippa. col ragguaglio dell' immenso tesoro, che v'era nascosto. Vicenza. Gio. Berno 1690. mit éa csak a Catal. biblioth. Széchényi 2. 237-ből ismerem, vajlon itt is hún sírok jönek elő, vagy Attilárólí rego foreg ha, vagy akkori üres koholmány ospan.*

a máglya volna. a szó nehem nyelvénkön különösen jelentkezik; mert míg a mai nyelvdivatban a *máglya* – *scheiterhaufen*, mákép az akad. szótár is adja, és a tájszótár is a szókelyeknél ezen értelemben: máglya – rakásfa divatozását közli — s minél fogva, mennyire említtem, már valahol a magussal, magusi perzsa tűztisztelettel st. összefüggésbe hozatott — addig régebbi szótár íróink: Molnár A. Paris P. és Kresznerics a szavát nem ismerik, náluk egy *máglya* jöve elő az eltérő: *batus*, *mensura liquidorum continens circiter 30 medias*, *csébbör* st. magyarázattal, s mellette megint Sándornál egy a máglya rakás fogalmunkhoz közelebb álló értehmű *máglya* is, hogy az a hat kévéből álló kereszt neve. mind ez értelemben ismét sem az akad. szótár, sem a tájszótár s tudomásomra a mai népnyelv sem ismeri; régi s népies rakás jelentésére azonban mutathatnak még a tájszótárban idiotizmussal feljegyzései, mint *máglya* székelyszó, „annyi mint rakás; p. o. *máglyával* áll a pézse, annyi mint rakással áll a pózse,“ és *magicsádni*, *felmagicsádni* Balaton melléki szó: „egymásra pipózni. a betegnek, kivált vízi betegségben lovóck, feje alját szokás — hogy meg ne fuladjon — felmagicsádni.“ mi véleményem szerint, egyszerűn a *magas* diminutívuma is lehetne; valamint hogy talán a *magas* alapértelem foroghat fele már a *máglya*: mintegy „magasra halmozott,“ elnevezésről; a *mag* – szeme gyök értelmet máskép nem tudom, hogy lehetne ide tartani. a név ezen vesztett s habozó régi értelemi azonban elegendő figyelmertethetőnek a sajátlagi kimúlt mythosi értelemre. Valjon viszonyba volna-e talán a *magyalfa* is máglyánkhoz, a tájszótár. Balaton melléki s gömöri szó, s a *tölggyfa* egy neme volna. lett volna egyszermind ez azon fanem is, melyből különösen nálunk a máglya készült? Máskép a halotti elégetés neveül nálunk, szinte még a sok tekintetben nevezetes perzselés szavunk állhatna, mely egyenesen mint ily műszó jö elő a boszorkányok máglyán elégetése neveül a boszorkányi itéletek kifejezéseiben hogy: „*felperzselletik*“ (XV), valamint műszó a házassági azon népies szertartásra nézve is, midőn a menyasszonyt a tűzrakáson átugratják, mert ezt em. „*perzselésnek*“ nevezik (XVII); és hasonló véleményem az azt már az ordaljai tűzpróba neveül a pörkölés, pörzsölés, parázs (*frigit*, *carbo*, st.) szavak taglalásában, hol ezt így egy vallási tűztiszteleti papi névben is a *peres Pristaldus* ne talán még szinte *perzselő* értelmében találhatom (XV); a szó így lett volna azután amaz születésnél tűzeli bélyegezés (XVII), házasság, temetés s általában tűz általi tisztulás s igazulási szertartások neve? — Talán még azon temetési népszokásokban is ezen hallotti elégetés emléke volna kereshető, melyekről Bartholomaeides és Csaplovics tudósítanak, az előbbi szerint (Göm. 453): *straminibus quibus aegrotus incumbat aut igne consumtis, aut in aquas . . abiectis*. élénkebben Csaplovicsnál (gem. 2. 308): *das bettstroh, worauf der todté lag, verbrennt man, manche verbrennen das stroh mitten im orte, wo diess die lage und entfernung der häuser möglich macht, gerade zu der zeit, wenn der todté auf den kirchhof getragen wird. mi csakugyan úgy hangzik, mintha még az őskori elégetés emléke volna. s figyelmet ismét a házasságnál menyasszonyi azon perzselésre, midőn szinte már a székelyből az uton folyvást hullatott szalma meggyújtatik, s végre a helyhez érve, szalmával tűzet raknak, melyen a nőnek átugrani kell. ezek nyomán még az ungarischer simplicissimussnál is (191) a beszéltett különös szalmáni magyar temetési szokás szinte ide volna magyarázható: *ein sonderbares leichenbegängnus habe ich auf einen calvinischen dorf gesehen, das gieng also her: der cantor und die schüler gingen voraus mit singen, auf diese folgte eine schleife, auf welcher ausgespreutes stroh lag, auf diessom lag ein todtér mann auf einem Brett angebunden, angethan mit hemd und leinen schlafhosen (gattjen). als man zum grabe kam, schüttelte der todtengräber den todtén von stroh herunter ins grab, und wie er hinunterfiel, so blieb er liegen, warf das stroh über ihn und scharrete ihn vollends zu. das sollte noch gar ein ehrlich begräbnuss sein, welche mich doch auf fast schinderisch dünchte. doch ländlich sittlich, man muss jedem land**

seine weise lassen. miben már itt is akár az író által eltorzított, akár magában eltorzult szokás foroghat fen, hogy a halott szánon (tehát azon halálszekeren l. XII) vitetik, szalmára fektetik le, s szalmában temettetik el, melylyel egykor elégettetett? a koporsó hiányának, úgy látszik, itt nem szegénység az oka. valamint bizonyára annak sem, hogy nem emberek viszik vállaikon, de szánon vitetik. Ezen szánkó féle nyitott eszközöni koporsó nélküli kivitetésnek nyomát már általában a *sellye* szavunkban keressem, a mennyire ez a csangóknál maig a koporsó sajátági neve (l. 842 tudt. 2. 17), hol a halottak szinte nyitott koporsóban vitetnek ki; eredetileg pedig a *sellye* v. *sélye* mortuorum conditorium (Calep. magy.), feretrum sandapila, sír vagy koporsó (Szab. D.) habozólag jövéen elő a szótári magyarázatokban, nekem egyszerűn az eszközt jelenteni, melyben a test nyíltan vitetett, s nem lehetett a sajátági megkülönböztetésnek helye, mint ma, a feretrum és koporsó között. mire a *zsölle* mai karszék is mutatna, s emelt támlásszék értelme szerint ezen eszközön a halott talán ülve is vitetett, mily helyezetbeni eltemetés a pogány korban szinte megszokott volt. Ezen eszköz volna már egyszersmind azon látott szent *Mihály lova* is; s talán a lónál fogva megint itt s nyeregforma eszközbe, nyeregbe ülés forog fen, mint érintém, hogy Grimm több népek szokásaival amaz Attilai *pyra de sellis equinis* nyomot erősíti, mikép a halottak nyeregbe ülve temettetnek. mi már teljesen megfelel a halál utáni menetrőlöi azon tárgyalt képzetnek, mikép a hős lovon vitetik a másvilágra (l. XII), honnét a sz. *Mihály lova*, a halál lova, s ezen nyereg *sellye*-féle eszközöni temetés. — A koporsót immé továbbra tartom ¹⁾).

Mind a mellett azonban, hogy nálunk is az elégetés volt szokásban, nem csak ezen kívül esetlegesen s talán a szolgák s népre nézve általánosán dívhatott a földbe való temetés, de ez az elégetés mellett is még, mint annak kiegészítő része természetesen szinte helyet foglal. mindjárt a helyen talán hol a mágiya állott, a mint elégett, rá hánlyatott a föld s alakult a sírdomb, vagy hogy csak kegyeletteljes érzettel szedelék fel a csontok, választatott el a test hamva a hamvvedrekbe, koporsókba téve, ravatalokba helyezve, vagy csak ismét földből alkotott sírba, úgy hogy általában ebben is utolsó elemben csak a földbe temetés eszméje forog fen ²⁾. s e tekintetben pogány korunkból nevezetes temetőseinkrőlöi kifejezések krónikáinkban, mint *sepultus*, *tumulatus* st. általános jelentéssel állanak, mint a latinban is a római elégetésseli temetések korszakából így tudósítatunk már a húnoknál Kevéről (chr. bud. 16): *decentissime subterravit*. Attiláról (u. o. 28): *sepelierunt eum cum Bele, Cadicha, Keve aliisque capiteneis hunnorum in loco superius memorato* (Kevéházánál a hún nekropolisban). Árpádról (Anon. 52): *honorifice sepultus*. Botond (u. o. 57): *sepultus*. Leventa (chr. bud. 102): *sepultus ubi iacere dicitur Tozun avus eius*. a nszomb. codexb. (i. h. 222): *temeteek el ewtet az poganok kozót*. mely kitételek azért legkevésbbé

1) vajlon nem áll-e még szinte azon régi elégetési szokások nyomán alakult emlékkint, az, úgy látszik, nálunk egészen sajtóságon feltűnő temetési szokás, mikép a nagyszerűbb temetéseknél a főbb urak a halál kíséretében aranyokkal dúsan megrakott fáklýákat viseltek; a szertartásról élénk nyomok szólnak még a későbbi korból erdélyi fejedelmek temetési leírásában, s én itt csak az előttem ismeretes legrégibb. Szirmaynál is (par. 108) közölt adatra utalok, hol a Comitiss Palatini legatus Pongrátz erdélyi Vajda temetését leírja: „... praeferebantur ardentis 34 faculae, in quibus mille infixi erant hungarici aurei deinde in templo rex primum ad sacrum processit facem in manu tenens aureis hungaricis cumulatam. post regem filius Neapolitani regis, deinde dux Christophorus, et postea principum legati cum facibus aureis et insertis in facibus monetis aureis“ st. itt is a szokás nyomán, hogy a halott hincseivel, ékszereivel s eltemettetik, elégettetik keletkezhetett a keresztyén korról a symbolicus szokás az égő fáklýákra aranyos ezreit tűzve, azokat a halottérti áldozatnál felajánlani? s emlékeztetek e mellett csupán azon külsőbb szertartásokra a házasságnál, midőn a menyasszony fáklýákkal kísértetik folyvást a kúthoz, tánchoz st. l. XVII — 2) mint azt az elégetettek hamvvedrei felett is monumentumain a római classicus epigraphica szépen viszhangoztatja: *sit tibi terra levis! ne gravis esse velis! tu levis ossa tegas! molliter ossa cubent! amicus tellus ut des hospitium ossibus!*

sem mondják azt, hogy el nem égettek, miután az elégetettek hamvai és csontjai szinte eltemetettek, s a kitételt a nélkül is a későbbi krónikai átírás természetesen használja már. Fentebbi említett sírjaink szorgos vizsgálata talán még arra is feleletet adhat, vajjon a helyen mindjárt, hol a máglya állott, hányatott fel a domb rá, s ezen állhatott később egy másik és harmadik máglya is, mely felé ismét föld vettetett s egy sírhalom e szerint nem csak többek fekhelyévé, de ismételve egy más fölé alakított sírhelyyé lön; mint ez az érdi húnalmoknál látjuk. vagy mit épen ezek nyomán szinte vélni lehetne, hogy ily halmokba agyag s köfeketekből készített rétegekbe vitettek át az elégetettek hamvai. Mindkét esetben helyt foglalhatott azon már a skythákról Herodot által (4. 71) s többi rokon népségekről tudósított e melletti eljárás, mikép vetekező hányják fel azután a sírra a földet s alakítják fölébe a dombot a rá állított kövekkel ¹⁾, melyet a húnalmok századokon át mutatnak ²⁾; sokszor ezek felett még a sírhalom tetejébe állított kő vagy halmozott kövek helyébe *szobor* vagy *ház* is emeltetett, mint a krónika Keve s a hún vezérek sírjánál tudja (bud. 16): *statua solemniss lapidea erecta est* és hogy: *locum illum . . . Keveháza appellaverunt*; minő szobrokat emberalakra képezve az említett kún-kőbábok is mutatnának, s minők talán amaz emlegetett *báboányaink* is voltak. A Keveházához hasonló ház pedig Árpád sírja felett is állhatott, melynek helyébe később Anonym szerint azon *fehér egyház*, *ecclesia alba* épülhetett. Az érdi sírok e mellett láttatják a szorgalmat is, mikép a sírok agyaggal kitszaspasztva, körtegekkel kirakva valának a hamvak befogadására, s bizonyos irányban elhelyezett jelkövekkel ellátva (l. az ábrákat az akad. ért. i. h.). Ezen dombok körül lehetnek, mint az áldozatoknál, a leölt állatok s emberek exuviai, csontjai, vázai felállítva, felfüggesztve, mint a fentebbi skytha és kún síroknál s általában más népeknél is a fentebbi felhozott adatokban már láttuk.

Szólotlam már a *temetkezések helyeiről*, mennyire külön mythosi tekintetnekél fogva majd a *víznél*, majd *dombokban*, *erdőkben* választattak. A viztiszeletnél (VII) azólt még a *rege*, hogy Attila is kincseivel a leeresztett Duna medrébe ásatik el, s a víz fölébe eresztetik, hogy kincseikhez ki sem férhessen. a vonás így jó elő más hősről is már, mint utaltam; s különösen ezek elsülyedt kincseiről, mint például az Attila által is igénybe vett *niebelungen hortról*. Árpád temető helye szinte a *forrás* felett volna (Anon. 52): *supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alvum lapideum in civitatem Attiliae regis. Diplomatariumunkból* kijelentem szinte helyeket, melyek a pogány sírokat a *vizek mentében tudják*; s a mythosi nézetek is már felmerültek (XII), melyeknél fogva a víznél temetésnél az eneni másvilágba átmenet, általai megiszatulás fenforog. Ezen sírokrólí nyomok más részt mindenütt *halmokat* tüntetnek elő, minők az *érdiek*, a szomotori *Zompod halom*, s minők a diplomatariumunkbani adatok (2. 73) ad sepulturam Gunrajdi, in *monticulo ubi antiquorum corpora sunt sepulta*. (u. o. 4. 1. 352): *venit usque ad locum, qui dicitur Paganser; dein vadit ad unum monticulum, qui dicitur similiter Paganser (pogáng sír)*. Erdőben tudnák régi hagyományok Attila nejét *Rékát* eltemetettnek, kitől az erdélyi *Rika erdő* azután nevét kapja (Szabó u. muz. 1. 617. Kriza u. muz. 3. 175)³⁾. E pogány szokás, így

1) I. Fedbrackynál Hartvig kiad. 94 a helyet is ide tartva: *hogy a sz. István sírjánál meggyógyultak: in permansuram beneficiorum sancti regis memoriam, complures per eum sanitati redditi, in eodem ubi sanati sunt Kinensis loco, grandes aggregaverunt acervos lapidum, qui longo ibidem tempore postmodum fuerunt.* — 2) a sajtólagi Europa szerző terjedt hún-halmoknak — *hunen gräber* v. *jobbán hūnen gräber* — nevezett előkori sírokról itt természetesen szó nem lehet, miután a névhasonlat mellett annak a német hún, hūna sajtólagi óriási előkori népsév (I. V) értelme szerinti eltérő jelentőségén túl, azokat az archeológiai vizsgálat már rég illető helyére állítá, mint általános előkori népek s nem a mi néprekonstrukciót vett húnjaink sírját. — 3) óriákon szólna még erről a Kriza által f. i. h. közölt székely rege; e szerint a Rika erdeje és Rika pataha melletti Hegydomb nevű rom várhely Attila vára lett volna, melyben meghalt neje Róka. „elkellett temetni a földeseg hűgyet, de ide-e vagy amoda? nem tudták

folyóknál, dombokban, erdőkben temetkezni még sokáig tarthatott, miután a kálmáni törvény szükségesnek tartja a rendelkezést (72): *sepulchras christianorum non nisi in atris ecclesiarum fiant*. Okiratainkban számos adatok, a mint csak mellékesen is a határjárásoknál st. a sírokat emlegetik, nem egy pogány sírunk nyomába vezethetnek; még is maig csak bizonytalan beszédből áll mind az, mit majd itt, majd ott egy egy sírról hallunk s tudunk.

Szólni valóm van még *pogány sírjaink elnevezéseiről*; mint legnevezetesebb régi s eredeti nevünk áll mindjárt a *sír*; így már a fentebb i. h. 1244 okiratból bírjuk a bonti Palojta (Palahta) melletti pogány sírok *Paganser* nevét, tehát a *sírt* v. *sírt*, mint régi szavat. hasonlóan sz. Margit életéb. (Pray 84) *síratlan* – intumescens; Jermy (ut. 2. 91) a Tisza mellett *Sírhalom* helynevet említ. mai nyelvünkön már magyarságtól csupán a *str* – flet, úgy látszik, onomatopoeicus szó (mint *siv*, *sívt*, *síp* – fistula) kinálkoznak, annál inkább, mivel a *sír* szó sajátlag összetételekben, mint *sírhalom*, *sírdomb*, *sírgödör*, *síroverem*, *sírhamt* jelenkezik, s így nem adna más jelentést, mint hogy az a *sírástól*, mely a sírnál helyén volt, kaptá volna nevét; ez azonban nincs úgy. a sírás hamarább kaphatta a nekem eredetibb sírtól nevét, vagy valószínűleg, mint hangutánzó szó önállólag is alakulhatott a *sír* – tumulus mellett a *sír* (tumulus) nevezetes szavunkra ugyan is régi s különös, és pedig nem csupán látszólagos s véletlen hasonlatok jelenkeznek. ismeretes a hellen *σopός* (soros) – hamveder, koporsó (urna, aschenkrug, todtenbehälter), és mellette mindjárt egy *σopός* – gabona rakás, és rakás általában. ezen szó már a classicus írók véleménye szerint a barbár népeknél *σειρός*, *σειρός* (seiros, siros) *gabonaverem* v. *aknából* (getraidehőle) jött volna át. Varro (de re rust. 1. 57): *quidam granaria habent sub terris, utiilissime tamen servantur in scrobibus quos siros vocant, ut in Cappadocia et Thracia*. Curtius (7, 4, 24) a bactriaiakról: *siros vocabant barbari, quos ita solerti abscondunt, ut nisi qui defoderunt, invenire non possunt, in his conditas fruges erant*. Grimm (geschichte d. deutschen spr. 235) ehhez vélekedik, hogy a germánoknál is nem csak a *grube* (verem) és *grab* (sír) ekkép azonosak, de ide akarja még tartani az ónémet: *sisesang* – grablied, carmen lugubre, *sisuwa* – neniae, ószász: *dadsines* – todtenhügel (?) neveket. mindenesetre és teljes joggal tarthatjuk mi inkább hozzá a mi sírunkat, mi neki csak feltűnőn jelenkezik, s mit egy más helyt (verbr. d. leichen 21) a finn nyelveken (?) is akar tudni, honnét én ugyan semmit sem tudok előhozni. A felmutatott alapon azonban kétségtelenné lesz, hogy amaz thrakiai, baktriai, talán skythai népségeknél felhozott *siros* sajátlag verem volna, s innét ezen értelemmel meg is természetesen a *sír*, halotti verem, üreg, valamint a gabona verem elnevezésére, s minthogy ez általában az ókorban azonosan áll. az egiptomi pyramisok egyiránt *birábi síroknak*, s *gabona tartóknak*, *magtáraknak* nevezettek: *ὤπετα βασιλικά, σποδοθήκη* és az etruskoknál az alvilág bemenete gabona kamrának tartott (l. Grimm i. h. Müller

meghatározni. végre megegyeztek azon, hogy a vártér élén álló nagy mésző szirtdarabot bengerítők k. a hol az az aljában megáll, Réka oda temetössék. a szirtdarab lehengeredett, s Réka eltemetvése, réfordítatott. a szirtdarab északkeleti oldalán fölföldözhetők némi óskori botámetészek, miket az ott megvásárolt . . . a szirtdarab áll a palotánál, mi azt megkerüli, s a jelen óvszás elején még épen állott, mint egy nagy kunyhó, de azt 1920 táján egy mennykő derékba elszakította. akár a várnép, akár a síri metészt olvasó utasok nevétek legyen el azon nagy erődöt Rihának, elég az, hogy az elnevezés az ott szendergő Réka nevéről keletkezett.⁴ Kövári (erd. rég. 63) is említi erről a regét, s ellenkezésképp mondja, hogy rajta semmi véso nyom, mit még a bibliával is tud erőltetni. az egészről annyi kivethető, hogy óskori sírról van szó, mely Kriza leírása szerint, hogy kunyhó alakot képzett, a földes és piertouvertes nevű emlékekre mutatna, s az óskori hűlenbettekhöz közelabb állna, mint a mi példánál ott hún sírjainkhoz. a regé értelme egyébkint szinte az eraticus sziklákrólí amaz óriási (V) képletből is tartható.

Otfr. 2. 98, etymol. magn. 632). A jelenségnek a mellett, hogy a holttest hasonló üregbe tétetett, minő magtárul is szolgált, általában már azon ókorbóli eredeti földbe temetésről képzetek szolgálhattak alapul, hogy a test is, mint a gabona mag földbe tétetett ¹⁾. Nyelvünkön nyilván feledve a sírnak verem, gödör alapértelme, s az csak, mint a holt teste számára alakított földbeni hajlék, gödör neve maradt fel. s így nevezeteltetett már a domb a halott felett sírnak, s mire gödör s verem lesz ismét sírrá, a mai temetési mód szerint, a sír feledett eredeti értelme mellett, erre a *sírgödör* és *sírvöröm* összetételekkel alakul. — Egy más nevezetes szavunkat a sírra már szinte keressem a pat v. pata-ban a felmerülő számos helyneveknél fogva: *Patfalom*, *Patfona*, melyek még mindenütt sírhalmokkal függőnek össze, s melyekhez itt még most földem a fentebb *Szomotornál* előhozott *Zompod* halmot, mely a mellett, hogy személy nevül jelenkezik, épen úgy, mint *Zomotor* a *szomorú torra*, *Zom-pad* a *szomorú-patra* figyelmeztel. jelentését ezen *patnak* már az illető helyen (XII) a *patnar* szóval összefüggőleg találgattam, s itt a véleményezést tovább erőltetni nem akarom. Szinte így áll a *halom* is nekem már fentebb (u. o. XII) összefüggésben a *halál* (*mors*), *halni* (*mori*) szavakkal, mit ott a szerint a finn *kalmával* erősíteni igyekeztem. mi egyébkint a „*halmozásban*“ leli természetes megfejtését, s mi e szerint amaz földrakást jelentené, milyen a holt tetemre hányatott; Borsodban Felső-Zsolca mellett *Testhalom* helynév. Így állhat a szinte általánosb *hant* is, a *hányszástól*, valamint a *domb is*, mely szavakat ma már nagyobbára csak a sír összetétellel használjuk ezen értelem kifejezésére. Nevezetesebben áll még a *ravatal* szavunk; a tájszótárban *ravatal*: „hajdan a sír felett csinált *ormos szekrény* a lehetőseknél. mai időben már um. nincs szokásban.“ u. o. *rovatal*: „familiai sírbolt felett álló *fa alkotmány*,” akad. szótár. „ein schwarzes von holz gebautes denkmal auf den gräbern der edelleute in manchen gegenden ungarms.“ az első értelmezés már kimult szokásnak mondja; de tudomásomra látható ily emlékeink sem maradtak fel? — a szó eredetileg egy ily *fa alkotmány*nál bizonyára löbket is fogott jelenteni. a mi értelmezésére gyöki jelentésében felhozható volna, azt már az azonos *rovás*, *ravás*, *róvni*, *rovatal*, *rovó* st. szavakban terjedelmesen adtam (XV és XVI), az illető *pap hivatal* és *írás*, *rovás* neveknél. itt csak ezen alapértelem nyomán volna magyarázható, hogy az netán ily *épület*, *fal*, *kő* vagy *fa alkotmány rovátkos* voltától vevé nevét, vagy hogy netán *róvott írdással*, *jelekkel*, *dbrákkal* ellátott kő sír nevezetelt így? sőt lehet, hogy eredeti értelemmel általában is állhatott a sírok neveül, melyek, mint láttuk, a dombokba bevágathattak, s az ezekben készült üregek lehettek a rovatalok. Talán ide volna tartható a *koporsó*, mai használatban *tumba*, de sajátlag szinte *sepulcrum* — sír (Molnár), s innét azután *loculus*, valamint *feretrum* és *sandapila* (Pariz Pápai); eredetileg pedig a *kopor*, *koporja* — *radit*, *fricat* gyöki értelménél fogva, mely alatt ezen jelentéssel már Kresznerics veszi, szinte azon *ravatal*, *rovás*, *ravás* — *radit* értelmet adja. mi mellett még az alkalmazott *koporít*, *koporítja* — *occupat*, *usurpat*, *corradit* (Moln. Alb.) értelem is fenforoghatnak, ekkép jellemezve a holttetem szekrényét, hamvvedrét. eredetileg kétségtelenül a mai *tumba* értelmével nem állhatott, midőn a halott ily zárt szekrény nélkül *szánon*, *zsollyén*, sz. *Mihály lován*, talán nyereg alakú eszközben vitetett s kitétetett a máglyára, s legfeljebb jelentheté ekkor az eszközt, melyben az össze *koporított* csontok s hamv a sírba tétettek? s e szerint leglábbnyire e nélkül is, az így koporsóul alakított ravatalt vagy sirt; mit ismét pogány sírjaink vizsgálata fog csak bizonyosabban kimutathatni.

1) dem achermann sagte stille beisetzung im eagen hause zu; wer das kern in die erde grab, dem muste gesunden auch selbst in die erde versenkt zu sein, mond Grimm.

A tárgyaltak, mint *sír, hant, halom, domb* már saját értelmöknél fogva azon sajátlagi föld alkotmányt jelelik, mely nem a kiásott földben, de a *földszin felett* alakított, a leégett máglya, az elégett test hamvai fölébe emelkedett, vagy melynek elkészített üregébe a test tétetett, mint azt az érdi hún sírhalmok mutatják. ellenben a skytha királyi temetésről adatok Herodotosnál, valamint a hún temetésről Jornandesnál s különösen a kúnról is Joinvillenél (l. f.) még e felől tudják, hogy mély gödör, verem ásatott a földbe, mely felett azután a halom-tumulus a kőrakással emelkedik. mind a mellett a feltűnő halomnál fogva a név ennél is csak az előbbiekkal azonos lesz; a *sírgödör* és *verem* csak későbbi, a mai *földbe leásott sírokra* alkalmazható, ámbár gondolható, hogy közönségesen a pogánykorban is csak ez lehetett, a nagyobb szerű, több munkát s fáradtságot igénylő sírhalmok s dombok mellett, a temetés mindennapi módja; s a *verem* szó is, mint régi név, erre nézve így áll már; legalább keresztyén korunk első időszakából már előjön legrégibb nyelvemlékünkben, a halotti beszéd classicus helyén, melyel már végezem: *isa! es num igg ember mulchotia ez vermut ysa! mend ozchuz iarov vogmucl!*

A D A L É K O K.

Pótolok még itt néhány a leírás közti feledett, s e mű nyomtatása közti szaporodott gyűjteményeimből, valamint más iratokból felmerült adatokat, utalva az illető lap- és sorszámra).

- XXV lap 37 sor. kiegészítendő: sagen und erzählungen. Berlin. 1851.
- XXVIII l. 4 s. szives köszönettel tartozom még *Lugossy József, Szabó Károly, Révész Imre, Deák J., Furdek F. és Debreceni J.* közleményeikért, kik ezek nyomtatása alatt becses jegyzeteikkel és monda st. gyűjteményekkel adalékaimat gyarapították. az utóbbiakból felmerülő több nevezetes adatot itt már nem használhatok, közülök az újabb nyomok terjedelmeseb külön vizsgálatot kívánának, minek itt már helye nem lehet. a többivel, mint érdekes variánsal csak a már felhozott adatok szaporodnának; miért közülök csupán erősítésül veszek fel az illető helyek gyengébb nyomaihoz egy és más fel-tünőbbet.
- XXXI l. 10 s. későn veszem már szinte *Castrén* várva várt finn mythológiáját: *vorlesungen üb. d. finnische mythologie, im auftrage d. k. akadem. d. wissenschaft. aus d. schwedischen übertrag. u. m. anmerkungen begleit. v. A. Schiefner. St. Petersburg 1853* (a német könyvkereskedésbe csak 1854 husvétii vásárral jött); mit azért az illető helyeken nem használhattam. egyébkint a mű is nem az, mit sajátlag a legnagyobb finnistától vártunk. *Castrén* kitűnő tudományos pályáját a finn mythologia tanulmányozásával s feldolgozásával kezdé meg, első vizsgálatai azonban terjedtebb nyelvészeti és ethnographiai, hosszú utazásokkal összekötött vizsgálatokra téríték, melyeknek csupán teljes befejezésével volt szándoka egy kimerítő finn mythológiát adni. — az mit most tőle veszünk, csak 1851-ben tartott egyetemi tanári mythologiai felolvasásai-ból áll, melyeket ő maga a közönségnek nem szánt, s így sem végezhetett be, a kiadott töredék végső részét is már halálos betegségében ágyában rajzonnal irogatván össze, míg a többinek fonalát életével együtt a halál megszakasztá, az általa egykor megállapítandó finn mythologia örökkös s a magyarnak nem kevés kárára. az elmondott okoknál fogva belőle ez adalékokba is csak keveset szedhettem fel.
- Finn-est* kútfümhez veendőik még szinte a helyén felemlíteni feledett következő művek: *verhandlungen d. gelehr. estnischen gesellsch. Dorpat. 1840—44* 3 köt. és: *estnische volkslieder urschrift u. übersetz. v. News. herausg. v. d. estländischen litter. gesellsch. Reval 1850.*
- XXIV l. végéhez. kifeledtem a *magy. mythológiának irodalmában* külföldi íróját a jeles *Monet* megemlíteni: *Creuzer symbolik u. mythol. fortgesetzt v. Moné 5 th. geschichte d. heidenthums in nördl. Europa 1. th. finn. slav. skand. völk. Leipz. u. Darmstadt 1822.* mit azonban munkálatomban, a hol csak kellett s lehetett, használtam s idéztem.

Mone, Creuzer általános mythologiai műve folytatásában a magyar pogány vallást is vázolta; természetesen a kevés és egyoldalú adatok nyomán, melyek egy pár krónika példányunkból belátására voltak, de melyeket szinte csak kevésbé tudott méltatni, a tárgyon szinte mit sem lendített. sőt a finn-magyar rokonság kérdésének akkori fűszeg ismereténél fogva, és a finn mythológiának is tárgyalásában annak későbbi shamanismusi jelensége fonák felfogásából kiindulva, a felületesebb vizsgálatban nagyobbán csak ezen jelenség nyomait vélte itt és ott egyiránt észreveendőnek. s e szerint: magyar s finn vallás alapjaul a varázst, bűbájt tartá. Nálánál azért még mellette is több szolgálatot tett mythológiáknak *Grimm*, mint helyén említém, a magyar mythológiájában (értisd felhozásánál a XXIX lapon 28 sorban, a *második kiadás*) és egyéb vizsgálataiban a felhozott hasonlatokba itt ott a magyart is beszötte.

- 3 lap, jegyzetb. 6 sor. Castrén (179, 212) ezt szinte Fuchs után ismételve s kérdésbe véve említvén, *ischta*-nak írja, mi még közelebb állana isten szavunkhoz. hasonlóan felhozza (24) a jenísszi-ostjakoknál az *es* – isten s ég nevét, a mongoloknál is (2) *itogs* v. *itogen* a legfőbb isten és (183) *esän* isteni őrszellem neve volna. u. o. (186) a pogány tatároknál a mindenséget betöltő szellemek neve *yzut*, mi véleményem szerint a perzsa *izod*-del azonos lesz.
- 6 l. 5 s. Castrén (27) az *ukhót* egyenesen a magyar *agg*-hoz tartja, azonosan a többi türk nyelveken *aga*-val is, míg *ük* v. *uk* szavunkat nem látszik ismerni; különöse, hogy míg nálunk az általános *agg* mellett egy nő *ük* – avia áll, addig a finnben megfordítva, a férfiu *uk* v. *ukko* mellett *akka* – avia jó elő öreg nő neveül.
- 9 l. 18 s. Balassa (id. kiad. 61): isten . . a nagy kék égből, — mint *királyi székéből* — lited mit mivel minden.
- 23 l. 14 s. néhol elől jelenkeznek, mint *Urcun* – úr kún v. kún úr? *Urcund* – úr Kund v. Kund – úr (Anon. 49, 50, 54, 57); a székely pog. krónikáb. *Opour* – apa úr, *Somborius* – Zsombor úr.
- 30 l. 1 s. Balassa (i. h. 64): *fene ette* sebemet. Rimay (207): *fene ötte* sebemet. Balassa Rimay vers. függ. (289): *fenét megfojtani*.
- 30 l. jegyzetb. 3 s. hasonlóan a finnben, Rosenbom (fama magiae fennis attrib. 3) szerint: omnes morbi vehementiores spirituum superiorum vi enati credebantur.
- 30 l. 16 s. lásd ide mi a 388 lapon a pokol *fene kutyájáról* s az alvilági istenségekről előj.
- 33 l. 22 s. hasonlóké vélek a finnben is Ticklén (termini med. in l. fennica 11) adata nyomán: repertinus morbus *Koktaus noijan nuoli*, lennos tauli, *apoplezia*, a gutaütés tehát szinte egy istenség nyilazása volna?
- 40 l. 1 jegyzet 2 s. Erman (reise um d. erde 1. 677—80) szerint az ostjakoknál is egy isten lény neve *Örtik*, mit már ő egyenesen a magyar ördöghöz tart, ámbár ezen örtik egy jó szellemnek s a fő istenség *Toruim* (*Tuurum*, talán teremítő?) kedvencének tartatik, ki azért hatalmas közbenjáró minden ügyekben az istenség előtt, alakja különös bálványképekben állittatik elő, képe fára alkalmazott vas lemezből alakittatik, láb nélkül, mellképkint alakított teste szőrrel kitömött zsák, melyre kezeket posztóújjakból varnak, ri posztó ruhát öltenek, elébe egy asztalra fegyvereket, kardokat és lándzsákat tesznek. Castrén (216) ugyan utazásában a névre sehol sem jött, de kétségbe azért nem vonta s a magyar ördögeli hasonlatosságát is felveszi, véleményezvén, hogy a magyar rest ördög a jó örtik ellenében ezen színezetét, mint pogány istenség, már a keresztényen nézetben kapta.
- 45 l. lásd a *hopicserhez* az ördög *hopp* nevét a boszorkánypörökben a 420-dik lapon.

- 45 I. ezen *áramó*, mit e helyt csak gyengén voltam képes véleményezni, teljesen erőföl boszorkánypöreteinkből, mint az ördög sajátos neve (l. 420 lap), sőt ezenkívül a népmesében is előjön; Debreceni közléséből gyűjteményemben nevezetesen szól egy monda a Hűvej-píci – hűvők kalandjai közt, mikép az szinte a pokolba behatva, hasonlóan a pokolba járó hősköz, ott Drumót a főördögöt legyőzi, s ez kénytelen neki kocsikerekül szolgálni (l. a boszork. kerekalakját is 429). Karcsey egyébkint szinte tudósít, hogy a néphit több helyt drumót, mint főördögöt ismeri, és szegedi tájszó szerint drumónak nevezetnek a hajóktól caomója, melyhez a hajóvontató lovak háma köttetik. A tungusoknál Georgi (beschr. nat. d. russ. 269) szerint az ördög *Doroki*-nak nevezetik. Castrénnál (185) a tungusok Buni nevű rosz szellemei legfőbbike a földi szellemek közt *Dorokdi* v. *Kongdarokdi*.
- 46 l. 29 s. Balassa és Rimay versei függ. (i. h. 326): *ördög . . . mint rút dög*.
- 47 l. 32 s. felsőbányai boszorkánypörb. (1731) a vád, hogy gyermekeit a szitokkal illette: „*az ördögök a fák tetején hordozzák, szaggassák szétyel őket.*“ lásd a manóról (28 l.) „*harcolja (hurcolja?) a manó a cserfák tetején.*“ a boszorkányok is fák tetejében ülve l. al.
- 51 l. 1 s. Kemény János autobiogr. (Rumy mon. 2 185): „*Rátkán magy. országban egy ember házában lakott néhány esztendeig egy ördög, ki csak hogy nem láttatott ugyan, de szavait hallották, és sok csintalansági láttattak. akkorban eltávozván néhány napok alatt, s azután ismét magát előbbi szokása szerint megjelentvén, kérdéselt hol járt legyen? azt felelte: im az erdélyiek gyűlésére mentem vala én is, kevésbe mulék, végebe nem vihetém, hogy egy mást le nem vágák.*“
- 51 l. 40 s. Báthory Gábor bucsuztatója (u. muz. 3. 94): *ördög kölkeji*.
- 53 l. 28 s. l. a regét Moln. Albertnek ördögeli szövetségéről (Szilágyi Ist. u. muz. 3. 572): . . Molnár Albert . . . végtére annyira jutván, — ördögtil is megcsalván, — *vérrel tölt kézirást pénzért.* u. o. említi Szilágyi: Hatvani debreceni és Bisterfeld fejevári tanárok ördögeli cimboraságáról fenlétező hasonló regéket.
- 55 l. 41 s. l. a regét is Mátyás királyról (458 lapon), mint *vitetik az ördögök által* Konstantinápolyból Budára.
- 56 l. 25 s. Révész Imre figyelmeztet még a helynevekre: *Ördögös halom* H. M.-Vásárhely. *Ördögös hegy*: legelő határrész P. Ladányb. Szabolcsb. *Ördögös*: völgy Loosoncn. *Ördög-égető lapanyag*: B.-Ujvárosn. Szabolcsb.
- 58 l. 28 s. Báthory Gáb. bucsuztatójáb. (u. muz. 3. 93): *tündérhez hasonló portolkódó ország*.
- 62 l. a jegyzet végéhez. Toldy (magy. k. tört. 854 postei nap. 7. sz.) ez alatt megjelent előadásából látom, hogy szerzőjét Görgei Albertnek írja, s a szerzeményt a 16 század termékei közt hozza elő; ő is cáfolja az általam már visszautasított nézetet: mintha a rege Dacia meghódítását példázná. mondja, hogy ezt „*Benkő is feljegyző Transsilvniájában*“; innét jött volna tehát a Denis készítette Széchényi catalogusba? (1799, Transsilvania 1778), Toldy mondata azonban még egy Benkő előtti kútfőt feltételez. Ellenben Toldy: *Hona* név alatti példányait is ismerné, én csupán „*Argilus* (Argirus helyett) nevű királyfi“ st. címűket, Hona névnek sehol sem emítésével, mely név alatt, mint mondom, ismét egyedül, többnyire az idegen Argirus és Argilus név nélkül ismerik gyűjteményemben számos s ezek közt amaz Argirusitól egészen eltérő népmondai variánsok is.
- 63 l. 32 s. *lásd ide a Biharbani Telegd melletti Tündérvárróli, és a Főlegyháza melletti erdőbeni tündérlakokróli közlött regéket* 489 és 493 lapon.
- 63 l. 42 s. előbb már szinte így magyarázva Szvórényitól 847. akad. ért. 254.
- 66 l. 10 s. ide pótolom a 445 lapon közlött rege tündérregei jelentését, mint a *cifra asszony* szép de bús éneke estvénkint hallható, hasonlóan mint ezt az eltűnt, elátkozott féekről regék tudják. Hasonlón ama boldog tündérek: (444 és 445) *szép asszony, boldog asszony és (339) kedves asszony* nevei is itt még pótolandók.

- 68 l. 18 s. a regéből is kiegészíthetők e vonások; az erdélyi tündérregük már érintve ell: helyen (66), a Tündérvári tündér (489) így követeli minden héten áldozatát. Tata mellett egy szemi lyuk nevű barlangról, melyben állat s ember csontok előjöttek, a rege, hogy benne egy boszorkány lakott, ki az embereket magához csábította s azokat megölte.
- 90 l. 20. s. gyűjteményemb. egy különös tündérrege, melynek eredetiségét sokáig kétségbe vettem, de mi iránt gyanúm mindinkább oszlik, még a nevezetes tündérneveket s velük összekötött jellemző tündéri tulajdonságokat tudja: *Büvellő*, ki bűvös kenőcsöket tud készíteni. (mi hasonló volna amaz a hagyományos feljegyzés által tanúsított Rasdi – Varázsolóhoz). *Gillike* érti a madarak szavát (a vonás teljesen talál egy ily tündéri s bösi félisteni tulajdonságra nézve; a név a gerlice, gelle, gilli volna?). *Füvellő*, ki a füveket ismeri (l. III és XIV a herbaria és venefica fives magy. boszorkány nevet). *Szemőke*, kinek olyan tükör van, melyből mindent meglát (mi a mesében gyakori vonás ismét l. XIII). *Szűvellő*, ki a szíveket ismeri (talán a boszorkányi szívívájással is összefügg l. XIV). *Illangó*, varázs társdjével, um. egyszerre 7 mértföldre illan (a tündéri légben járási tulajdon általában). Ezek ellenében u. o. a rozg tündérek nevei: *Zuzmara*, *Zivatar* (a szélvész gerjesztéstől). *Harkánya* (mi az érintett s még lejjebb tárgyalt Harkával találkozunk). *Szipirtó* banya, *Rinya* mindezeknek ismét királynéjok itt is *Tündér Ilona*.
- 92 l. *Del-bábkhoz*. az előbbi adalékban említett monda a *delibáb anyjának* a *Sivatag* tündért nevezi; a tündérkirály által ragadtatik el anyjától, s őriztetik tündérvárában, mire a báb kiszabadítja; ő is azután a menekvő földözöttet tengerrel veszi körül, hogy megmetsze földözöttől.
- 95 l. 12 s. tudják teljesen más azóta előkerült variánsok gyűjteményemben. szépen egybe: hol szinte a *hattyú* alakok helyett három *galamb* jó elő, s a királyfi a letett szárnyat ragadja el; mire a királyfi hadba mén az elzárt szárnyakat még egyszer megakarja próbálni tündér neje, a királyanya ellenzi: „kinőtől te már abból leányom, kicsi volna az neked“; de még hogy felkötötte, a nyílt ablakon, mint galamb röpült tova, utasítva férjét keresésére.
- 96 l. 1. s. Karcsey figyelmeztet engem a Szeged melletti *Ballagi tó* és *Boszorkány sziget* közti *Hattyas legelő*ről Dugonics Etelkájába beszótt regére, mikép ott Árpád Lehellet vadászott volna hattyúkra, s a leölt hattyúkért küldött inasának, ki a helyt befűlt, „ballagj“ kiáltásán nógatásától vette volna a hely nevét; mi annyira figyelmet érdemel, hogy az Szegeden ma mint köz rege szállong; most valószínűleg ugyan Dugonics Etelkája nyomán, ki ilyeneket nagyobbára költött; de lehet, hogy ezt már ő is talán egy szegedi néprege nyomán vette fel.
- 96 l. 30 s. mohón kapok még itt az adaton is, melyet történeti irodalmunk legmélyebb ismerője gr. Kemény József (u. muz. 4. 450) minap a történelem kritikája pelengérére állított a következő könyvből: „historische beschreib. d. kleinen wunde welt, welche liegt in den kaiserth. königreich. u. länd. als: Turkey, Ungern, Polen st. beschrieben wie auch durch gereist v. Jacob Josten sprachmeister v. Amsterdam st. Lübeck 1652. hol a 11 § ez olvasható: hernach reisete ich auff der andern seite lengst der Donaw nach der grenzen Ungern zu, in ein land mit namen Sibenbürgen, durch selbiges land lauft viel wassers, ... und in dem wasser am lande siehet man *wasser menschen, halb fisch und halb fleisch, sitzend bis ins mittel im wasser*, und sie schlagen mit den händen zusammen, auß dem wasser, da die reisende leit für erschrecken, und wann sie menschen sehen, tauchen sie sich geschwind unter, und man kann sich so geschwinde nicht umbsehen, sitzen sie wieder an dem lande, und bei nacht reist man nicht gern denselben weg, aber die Ungern, welche im lande bürtig, sagen, *dass wann jemandt eine fackel von pich gemacht in der hand hat, dieselbige menschen aus dem wasser nicht dürfen kommen*. látni való, hogy itt egy nevezetes néphitteli feljegyzéssel van dolgunk, minőknek hason leírásokban — melyek azért nem csupán bibliographiai becsnel bírnak — megvan becsük; a magyar mythologia bizonyára több hálával tartozik értők, mint minővel a történet fogott volna, ha helyébe egy

- közönséges statisztikai, földleirási st. máshonnan is már e korszakból eléggé ismeretes adatot közöl. A viziszellemekről hitre általánosan tanusító ezen leírásból feltűnő egy pár még nevezetes külön vonást alább is igénybe fogok venni.
- 96 l. 30 s. szépen, de nem tudom hüven-e? népies eredetiséggel vagy már költött vonásokkal beszéli-e egy rege gyűjteményemben: hogy az alföldi síkságon a *Tengerkirály* lakott, de a *Hegyóriások* addig küzdöttek vele, míg el nem kergették, itt maradt azonban általuk megszeretett *hét tündér leánya*: a *Duna*, *Tisza*, *Szamos*, *Maros*, *Dráva*, *Száva*, *Körös*.
- 97 l. jegyz. 7 s. ezen *karbunkulusokról* egyébkint is élénk regék szállongnak Szepesben, mint Lindtner népies regéjéből látom: *der karfunkelthurm oder teikels suhn von schloss*. Lőcse. 1854.
- 97 l. 38 s. Szabó Kár. közli velem a regét, hogy a kősmárki Tökölly-féle vár romjaiban lakó tündér minden évben pünkösd hajnalán megjelenik, és kisöpöri az úgy nevezett magyar két környékét. (egy forrás neve, mely rá az ottani magyar tanulóktól ragadt, kik közt a rege elterjedt volt).
- 98 l. 2 s. az idézet hibás, nem 130, de 122, és nem a Lugossy-szombatos codexben, de Lugossy egy régi vegyes magyar kéziratában jó elő, e szerint igazítandó az ennek többszöri idézésénél fenforgó hiba.
- 98 l. 15 s. Karcsey figyelmeztet Csallóközbeni *Csüllesztő*, *Csültztő* (Vác mellett is egy *Cselőte* sziget) helynevekre, s véli nem forog-e fen a *Süllyesztő* (süllyesztő) értelem; ha fenforogna, mindenesetre nekem igen nevezetesen jelenkeznék, miután az azon fulasztó, vízbe ragadó tündérek tulajdonságát kifejezve, arra vezetne, hogy azok sajátlagi neve lehetett volna a *Süllyő*, *Söllő*, *Sellő*? mit a sellő szó értelme a víz sebes folyású helyeit jelölve, — hol tehát különösen az elsüllyedés és vízbefulásnak helye lehet, s hol különösen ezen fulasztó vízi tündérek laknak — teljesen erősítene; s nyilván az idézett nyelvemlékben is, mely a verset fentartá, a sellők ártalmas tulajdonsággal jellemezték.
- 99 l. 10 s. teljesen erősül ezen *fél haltest*-ről képzet a vízi embereknél a 98 lap 30 sorhoz előbb közölt nevezetes adat által.
- 101 l. 9 s. Szabó Károly tudósít Körös-Tárcsán is fenforgó ezen néphitről, hogy a Körösben a víz fenekén pompás palotában lakik a *vízi ember*, kit *feketének s görbe körmünek* mondanak; a Körösbe fülő gyermekeket a néphit szerint szinte a vízi ember húzza be.
- 102 l. 10 s. megfordítva: Oegir neje Ran.
- 106 l. 5 s. lásd ide a 47 laphoz adalékot a *fák tetején ülő manó és ördögről*.
- 106 l. 40 s. Lugossy értesít, hogy a magyar bányász helyeken, mint például Felsőbányán a bányaszellemelek „*bányapásztoroknak*“ neveztetnek.
- 109 l. 10 s. hasonló rege felhozva Nagybányáról (l. a XVIII cikket) az ungarischer simplicissimus (190) nevezetes adata nyomán. (e sok tekintetben nevezetes könyvet idézetemben az 1669-dik utáni Seiz általi újabb kiadás szerint hozom fel).
- 109 l. 13 s. lásd erről Selmechánya kincsszellemeiről közlésemet a zschr. f. myth. 1. 268, mikép a bányát elsüllyesztő kincsszellem torzalakja a bányát elzáró kőbe lenyomult; mi által majdan az aranydús bányára rá lehet találni.
- 110 l. 13 s. hasonló rege a Békésbeni Csuda balai pusztán álló Tereh halomról (Szabó Károly által Szakál L. szivességéből), mikép egy gulyás kölykes ebe vezet a pászort a Tereh halom üregébeni kincsre, hol a *kincsszellem* szinte *öreg ember* képében jó elő.
- 114 l. 6 s. az itt közölt nevek és vonások a *hűvőkéről* és *tilinkóról* számos azóta szedett mondákban erősülnek, ámbár általában inkább már csak ama furfangos bohóci szerep bennök a fővonás; így jó elő már Tilinkó névvel a bohóc a „mindenkor nevető Democritusban.“ a nevekre nézve variánsok is előjönnek, így a hűvők: *hűvej píci*, a Tilinkó ismét *Filinkó* is. azon Babszem, Bors, Máknymák névhez azonos értelmükint áll megint a *Bakarasznyi* s e mellett egy *Bakonyozói* nevű ily alak is. Nevezetesebb még mit nekem Lugossy megjegyez,

- hogy e behős alak nő személyben is előjő, s neve az, úgy mond, csongó és székely befolyásnak múlt időkben igen kiltett Felsőbányán közönségesen *Csicsó Mári*.
- 116 l. 27 s. az óriás ezen *hegyalakító* tulajdonságát nevezetesen jellemzik a mendai varianstól azóta előttem felmerült jellemző nevek, mint: *Hegyfogyatás*, egy másikban *Hegyhánt*, egy harmadikban *Hegygörgető*. Különös óriási neveket akar tudni, az adalékokban a 90 laphoz már itt érdekelt rege, mely a tündéreket is ily sajátos nevekkel tudná; a haza felmerülő nevezetes óriási nevek: *Vasragó*, *Bércpessztő*, *Romboló*, *Földrázó*, *Székelyi*, *Tézőkádó*, *Robogó*. rájuk nézve is, valamint a fentebbi tündéri appellativumokat illetőleg, el akarom várni még máshonnan is erősülendnek.
- 116 l. 35 s. lásd ide az erdélyi havasok egyik csúcsa *Emberfő* nevét, Bethlen Ján. rerum Transylvan. libr. (bécsi kiad. 2. 64, amsterod. 232): *sub radice alpys Emberfő dicitur*, iuxta pagum Negerfalva. mihez nekem b. Mednyánszky Dénes megjegyzi a Montblanc ormai: *Tote de geant, col de geant* ide vágó neveit. Bartholomaeidesnél (Göm. 29) a gümöri hegységek közt szláv névvel: *Celovecsja hlava* — *emberfő*.
- 125 l. 11 s. Akasztó helység határában K Körös felé *Tatárhányás* nevű domb, mint már Rich K. (u. muz. 3. 640) véleményezi „bizonyosan történeti emléket rejt nevében.”
- 128 l. 4 s. Révész Imre figyelemzett a helynevekre is: *Óriás erdeje*. K. Marja Biharb. *Óriás kútja* B. Újváros Szabolcsb.
- 131 l. 39 s. Csikszék. *Tatárhágó* és *Tatárka hegy* l. Benkő Csik György és Kászton leírás 18.
- 137 l. 32 s. lejjebb a 234 lapon a látosnál adott 3-dik jegyzetb. szinte még ide is pótolem a Tacitusból (an. 12. 13.) felmerült adat helyét, hol az az assyriai Herculesnek (mint ő nevez) Ninus melletti Sambulos hegyen szentelt helyről szól, melyen ezen istenség tisztelőire lovak tartattak, s azok az isten kijelentése szerint bizonyos időben nyilakkal elhátva szabadon bocsájtattak az erdőségbe, hol az isten rajtok vadászván, miután nyilak nélkül visszatérnek, az istenség papjai kimennek s az általa elejtett vadakat felszedik. A helyben már az istennek szentelt ménék mellett feltűnő a rege egy vadász assyriai istenségről; miért nekem ezen, a római író által a classicus írók szokása szerint saját megfelelő istenség: nevével Herculesnek nevezett istenség a vadásznak jellemzett Nimróddal azonosnak jelkezik, ki valamint a bibliában ekkép, mint vadász és város alkotó; uralkodó, hódító és jellemeztetik, a szerint az assyriai mythosban is azonosulva Ninossal, mint Ninive építője, s a ninivel kiásott emlékeken mint vadász nyilal s kutyával állítatik elő (l. Sopp beident. 1. 369). Ámbár másrészt tudom, hogy az újabb archaeologok, mint például Raoul-Rochette (memoire sur l' Hercule Assyrien et Phenicien etc.), ezen assyriai Herculesi Sandonnak tartják, de semmivel sem több bizonyossággal, mint én Nimródnak '). Figyel-

1) ezen véleményemet, midőn iratom f. idézett helyének (lásd 234 lap) a pesti naplóban (1254 sz.) minő megjelent műtatványában szinte kifejeztem, Hunfalvy J. szíves volt figyelembe venni, mint azt épen most az u. muz. 4. 598 lapjánál időszaki sajtó szemléjében látom; megjegyezvén rá, hogy „bár mielőbb hivat vagy istenséget értett Tacitus a Hercules név alatt, annyi bizonyos, hogy Ninosz v. Nimródot nem érthette.” ezen állítása erősítéseül, vagy véleménye keletkezése forrásául, a mini kivesszem, Schwenchnek (myth. 4. 220) Ninosz névnyomozó magyarázata szolgálna (mert Gumpach felhozott helye csak Nimródnak Ninoszai azonosságára szólana, mint történeti személyre). Eltekintve egyébkint attól, hogy Schwench tárgyában s szaktudósoknál a legkétesb tekintély (terjedelmes, de egyoldalú, nagyobbára minden krónikai hálót nélkülöző, önkényes névmagyarázatokban s tulzó mythosphiákban tételgő művét magam is sok merem egy két helyt idézni), még is könnyen megengedem, hogy állításom is hűtes, s véleményem szerint is azok egyike, melyekre mint annyi más homályos mythologiai névre s hasonlatra névre még mindig sub iudice lis est és mindenha lesz is; miért már magam utaltam Raoul-Rochette Sandonnál magyarázatára (s mint mások, a Hunfalvytól is idézett Rawlinson szerint, Divan v. Dimannak is tartják, mi azonban Sandonnál azonos volna ismét), s csupán ezen Sandon ellenében vélem hasonló bizonyossággal Nimródnak állíthatni. Sopp (1. 269) például hasonló állítja össze Nimródot, Herculeset, Oriost, mint 8y mythos vadász alakokat st. Megjegyzésem tehát csak annyi, hogy valamint állításomat kétségtelen bizonyosságúnak nem tartom, s egyszerű véleménynél feljebb nem emelem, úgy legkevésbbé sem tartatom „bizonyosnak” az ellenében felhozottat. — Egyébkint csak köszönettel tartozom a figyelemért, mi által úgy is az előzőben (IX) kifejezett obajtásom teljesül. e gyenge első kísérlet csak is úgy várak

metzetnem sem kell egyébkint, hogy valamint az őse keleti Nimródi regéknek, úgy a középkori krónikásoknál Nimródrólí vonásoknak bővebb összeszedése Nemerónk tekintetéből nem kis érdekléssel fog birni; legelől azonban természetesen még a saját Nemerónkrólít kellend felszedni, valjon mit mindent mást tudhat még róla a székely föld; s valjon csak ez egyedül-e?

44 l. 2 s. Pesti (fab. 64): *hews* – vir fortis.

50 l. jegyz. 3 s. lásd már Cornidesről is (vind. 351) egy más emlékből kiadva, s a besenyő themák neveivel is összehozva.

58 l. jegyz. 4 s. Báthory Gábor bucsuztatójában (u. muz. 3. 94) szépen jó elő az álomkép:
 jouendolt wolt nekem akor almom
 sas kesellő fejemre lasd melij hamar sallion
 ket szarmaual uernem ongem letagollion
 ullagos ket szem kormeuel ki rugion.

161 l. 11 s. a finnben is *emä* – *anya*, s különösen a mythosi személyesítéseknel is, mint *veden emä* – *víznek anyja*. e mellett *imen* – *emik*, *imevä lapsi* – *caeca-emő*. l. Hunfalvy 853 akad. ért. 451—2, hol a magyar szó formái s jelentései is bővebben kimutatvák.

73 l. a 2 jegyzet utolsó sor. Nekem sikerült még néhány töredéket a Toldi-mondából a nép ajkáról is felszedetni (gy. 319), bennök azonban csak a feljegyzésekből ismeretes vonások jelenkeznek, hanem még népszerűbben; szerintők is Mátyás korában és udvarában szerepel, de különösen népiesen felfogva, hogy a Mátyás udvarábani sok olasznak mily ellensége, kik itt egyedüli irigyei; hős tettei máskép a törökökkel küzdelemben állanak, kiket megelőz st. különösb hős-hitregi vonás azonban mindezekben elő nem jó.

77 l. 22 s. lásd közlésemet zshr. f. mythologie 1. 269; hasonlóan tudósít az ungarisch. simplici. (121) a kassai székes egyház építéséről regében, mikép vetekedik három király, hogy a ki legmagasabban felveti kelevését vagy egy vasgolyóbicat, annak neve szerint neveztessek az egyház; a templomon látható szobrok egyike, ezen király alakja volna, ki legmagasbra vető fel, de az által karját kitörte, s így kar nélkül képezve állana a láncon függő vas golyóbicacsál: a regében ismét azon őse előkori óriási építéséről képzot is fenforog. ekkép írja szinte Löcséről (87): in der kirch wird ein grosser knieapfel und ein zahm, einor mannsfaust gross, aufgehängt gewiesen; man will sagen, dass diceser *riesen-gelöbein* sein sollen. A simplex kiadója Seiz (212) megjegyzi, hogy még 1804-ben a posoni városház kapuja felett is *óriás állcsontjának* tartott elefánt csont volt kifüggesztve. De így már ismét egy előbb tárgyalt nevezetes hősnkről is *Bátor Opos v. Vidröl*, hogy az ecsedi lép sárkányát megölvén, címerében három sárkány fogat a sárkány képével körülvéve viselt, és Rákócy (memoir. 5. 280) tudósítása szerint az ecsedi vár ritkaságai között tartatott *csókánya is, melylyel a sárkányt agyonültötte* (l. ungr. mag. is 4. 256).

99 l. 16 s. Szabó K. értesít: „a mennykő által gyuladt tüzet a nép egyedül tejjel, és vízzel nem hiszi olthatónak.“

100 l. 33 s. lásd, miről itt megfeledeztem, a *talbort* teljesen megmagyarázva Cornidesnél vind. An. 303, különösen Farkas Andr. 1538 Krakóban kijött költeménye nyomán, melynek magyarázatában, mintha még hagyományos tudat jelenkeznek; közel áll egyébkint, hogy a vízpartokon ily átmenetnél a talbura leülött s megnyüzött lovak, mint Farkas mondja, szinte azon ritu paganismo a víznek adott loáldozat is valának egyszersmind, minő loáldozatokról a víznek tiszteltetére a perzsa (l. 106) st. adatok még élénken szólnak.

megérőldést az egészben s egyes részében, ha mindenki elmondja illető részéhez a mit tud. Egyébkint szabad legyen e mellett mellékesen is ügyelmeznetem, hogy az mire nézve e tekintetben sájt helyezek, nem ily mellékes párhuzamos jegyzetekben áll, — ha bár oly érdekesek is mint az Nemerónknál fogva, — melyeket én még is többé vagy kevésbé adiaberosnak tekintek, s melyekhez úgy is néhány mythologiai helyi könyvből mindenki épen egyéni olvasmányát szerinti látköréhez képest, terjedelmes véleményzésekkel könnyű módon de kötes beccsal összehívása borchat; de abban, hogy ez a magyar mythologia könyvéé ére kúrókban, mában úgy is akár mennyi igaztanadó és pótkendő marad.

- 202 l. 2 s. hasonlóan már Galotusnál is d. dict. et fact. Mat. 6.
- 204 l. 35 s. Os vallásunk *víziszüreteléséről* nevezetes adatra figyelmeztet Szabó Károly a pog. székely krónika (278) e helyein: *introducata religione christiana filius Upepeti újpepeti (- víziszüret)* in valle Secomesz profligatur. és (u. o.): *at non multo post tabernaculo minor Gyula, Almos őspapostinos (- vízimádó) deficienta a religione christiana.* a hit szö. első részében nyilván a *βλαβ* - víz forog len, míg az első üszetételében Szabó a *visziszüret*elem, a másodikban az *εβρι* - *ima* (innen *εβριστης* adiect. szokással a hit. dom. és domesticus formájára képezve) szavakat s értelmeiket keresi, melyek hasonlóan elődítvek, mint a többi beane előjövő, a görög feljegyzésekből (l. kiáf.) ájtott helyen szavak.
- 205 l. 47 s. Szabó Károly tudósít: „*hogy Körös-Tarcsán, mely eredetileg csak halász telep volt, s mintegy 1846-ig a falu régi családjaiból álló halásztestülettel, külön halászbíróval bírt, szokásban volt a halászatok alkalmával, melyet a testület egész éven át csak novemb. első napjaiban szokott egyszerre 2-300 halászzal tartani, hogy az új halászt, minin a délig tartó halászatban részt vett, egész öltözetestől együtt a Körösbe merítstik, s azután a délig jól megázott hálókötéllel a halászbíró rá ünneppótyosan 25- vagy legalább 12-öt csapatott, melyet egy felfordított ladik hátán kellett kiállania; ezzel fel lett avatva halásznak.*“
- 206 l. 4 s. lásd ehhez a fentebb pótoltt nevezetes adathól is felmerülő ezen hitet a *vízis anárekre* nézve: *die ungera . . . sagen, dass wann jemandt eine fachel von pich gemacht in der hand hat, dieselbige menschen aus dem wasser nicht dürfen kommen.* mily jelesen igazolják e néphitét is a 207-8 lapon előhozott számos adatok!
- 209 l. jegyz. 10 s. mi már Kézainál is fenforog (ap. 2 de udvora. Horányi 120): *Jobegines . . . nobiles qui ad regem venientes, terram eis tribuit, de castri torris, ut feudum castri (vör földé). mire Szirmay is (parab. 33): quia terras a regibus suis in feudum acceperunt, terrae föld olim feudum nomenclaturam a feudo derivarunt, ki tehát megfordítaná s a magyar földet a feud-tól eredtetné! l. szinte Fejér cod. dip. 10. 6. 116.*
- 210 l. 16 s. ide szól-e az, mit minap az u. muzeum (4. 590) időszakzi sajtó feletti szemléje u erdélyi hetilap 35 számából kiemel: „*husvétii határkerülés székely földön*“ című magyar népismei cikk?!
- 210 l. 42 s. Szirmayn. (not. t. Zempl. 273) és cod. dip. (9. 3. 219) 1360 okirath. *sub arbore piri . . . Thomas et Mich. Chápy discalceatis pedibus resolutis cingulis, glebam terrae super capita sua ponendo, ut moris est, super terram iurassent. egy másikb. 1423 (cod. dip. 10. 6. 567): facta reambulatione in uno eorumdem signorum metalium praefatus Thomas . . . sola sua in persona, discalceatis pedibus, resoluto cingulo et terram super caput suum levante, generaliterque dicendo, prout moris est iurare super terram. mind a két adatban még különösen felemlítettik az *öv feloldása*, mit a corpus iuribani legis nem tud.*
- 212 l. 3 s. Szabó Károly is értesít: „*a haldoklóknak földre tevés, sőt magának a nehéz betegnek földre kívánkozása a Békés megyei magyaroknál is közönséges.*“
- 224 l. jegyz. 7 s. a cod. dip. (10. 6. 120) a sárkányrendi lovag Kappy András cimere leírása, s általában a sárkányrendbeni alakja ung. mag. 2. 115.
- 226 l. 24 s. Révész Imre a helyneveket jegyzi meg nekem: *Sárkányhalom Csökmő Biharb. hol a csökmői sárkányról egy ismeretes rege fenforogna, mely azonban nincs tudomásomra. Sárkány, Szikszón Abaujb. szőlőhegy neve.*
- 234 l. 10 s. hősi és népnevek is, mint *pars* - ló, *horse*, *hengist*.
- 234 l. 10 s. Oláhnál is (Attila Bonfinis kölni kiad. toldalékáb. 658): *Lofysekel* (lófi-székely), mit hibásan igazít Kollár (Oláh kiadásáb. 196) főfőszékely-re.
- 237 l. 6 s. különösen jó elő a vonás újabb gyűjt. egyikét mondájában, mikép a *tátos lovak seleyen rétre járnak legelni*, mi által az őket megleső hős hatalmába jönnek, a megfogott táos hármas réz, ezüst s arany bővös kantárt ad a hősnak, melylyel bármi kívánsága teljesül.

- 242 l. 15 s. azóta újabb monda gyűjteményeimben a különös képlet nekem is előkerült, s míg egyik monda a *csuda, bővös tehénnek* nevezi, s mellette a csuda erejű gyermeket, mint hőst hozza fel, addig egy másikban „*csonka tehénnek*“ neveztetik az asszony, kinek fia a „*csonka tehén fia*“ név alatt, mint hős szerepel az egész mesében, amaz vasgyűrű, fagőrbítő, kömorzsoló s bakonyszegi személyiségek ellen. a *csonka* és *csuda tehén* név itt valószínűleg azonos, s lehet, hogy még mind a kettő egy már feledett értelméből ezen szavakra torzított harmadik, sajátlagi eredeti s mythosi név helyébe áll, mely e mesés állati képletet jelelte volt.
- 242 l. 41 s. hibásan csúszott be itt az avar kán esküjére való hivatkozás, a kún esküszókás helyett l. az 545 lapot.
- 243 l. 13 s. Szirmay (parab. 12): *opinantur hungari canem talem rabie non corripendum, qui a praeterfluente quopiam nomen gerit.*
- 243 l. jegyz. 2 s. a magyarban is l. 399 lapon felhozva a nyelvemlékeinkben (2. 47) előjövőt: *ut canes non latrent.*
- 244 l. 26 s. lejjebb a XIV és XV cikkben feltűnt nyomoknál fogva figyelmeztetek mythosunkban is jelenkező kigyótiszteleti emlékekre. itt csak a regét pótolom, az említett félegyházi monda szerint, hogy az erdőben, mely a tündérek egykori lakának mondatik, gyakran még fehér kigyókat is látni s nyomokban pénzt találhatni, mert csak ott fekszenek le, hol kincs rejlik, melyet idővel felszívnak. ezelőtt koronás kigyó királyok is voltak láthatók, kik, um. magukból fujják ki koronájuk drága kőveit, melyet olykor letesznek, és ekkor ellehet ragadni; így történt, hogy a szóban levő helyen is elragadta volt egy ember, de nem volt nyugta élte fogytáig, addig üldözték és kísérték a „kigyó jobbágyok,“ míg visszavették tőle. a hit hasonlóan forog fel mindenütt ¹⁾.
- 246 l. a *kakasához.* kell-e szebb adat ahhoz, mit pogány korunkból már a deus ignipotens kakasról az ekkehardi krónika s a vita s. Idae beszél, mikép a magyarok megijednek a szélkakastól, mint élő lénytől, s mikép amaz a szólnél taglalt szélanya, szélkakas, mint különös ily hadjelvies, hitregés alak is jelentkezik a győri regében, — mint a következő, mit velem Lugossy szíves Debrecen városa jegyzőkönyvéből közleni, melyben a jegyző leírván az 1564-diki nagy tűzvészt, a leégett sz. András temploma tornyának tetején állott érckakast, hasonlóan mint egy eleven, éberén minden időben vigyázó űr-lényt, ki midőn a tűz pusztítását tovább jó lélekkel nem nézhető, a toronyról leugorván, magát agyonütötte, — egész komolysággal előállítja, bizonyára a néphit szerint, mely mind ezt űr- s tűzvéd kakasában látta, midőn az a tűznek mintegy többé ellen nem állhatott: *eterna et extialis memoria de incendio trium ordinum in anno presentis (1564): feria secunda proxima s. fest. nat. Mariae gloriosae exorta est flamma et incendium periculosum in platea Burgondia st. eadem similiter ebdomada st. exortum est incendium altera vice, de platea chyapo (csapó) de domo inquilinari Stephani literatj st. multas domos . . . in cinerem redegit, et quod maius inter cetera est, nobilissimi quoque templi divi Andree, et turris*

1) érdekesen tudósít Berlinből levelében b. Mednyánszky Dénes Haxthausen utazó hason kigyókirály koronájáról, melynek története szinte az, mikép meglesetvén a megjelenő kigyókirály, a helyre szines helyem-hendő terítetett ki, mire a kigyó koronáját letette. az elragadónak lóháton sebessen vágatva kellett menekedni az üldöző kigyó sereg elől. az utazónak egy perzsa főnök nagy összeg pénzt ígért érte, minek egyhétint, mint talismannek az oroszok a poroszoknál is nagy a hatalja; az embernek tőhőletos boldogságra három ily koronával kell bírni, az első erkölcsi tulajdonságokat, a másik földi áldást s gazdagságot, a harmadik űrök ötvet eszközöl. Peters berlini egyet. prosector, ki ezt egy társaságban b. M. előtt beszélt, a felvilágosítást adja, hogy neki többször alkalmá volt az áruban s egyesek birtokában előjövő ezen tárgyat vizsgálni, s úgy találta, hogy az egyszerűn kifejtetlen malacfog, mely horájából épen kikerít s melynél a gyökégek felső részét a szománcanyag még ki nem töltötte, úgy hogy valószággal rovátkaival kis csont koronát képez. Valjon ez-e a Bethlen Gábor végrendeletéből alább idézett kigyó kő, mineknek b. Mednyánszky vőli a leírásnál fogva, hogy „tokban van,“ mikép ezen kigyó koronák is így viseltetnek, s mint egyszerű sarpenin hős sebessen fogott volna tokban tartatni.

lecturae combustae sunt, ex qua turri, et eius pinnaculo, gellus eorum acrius, a multis annis istic tam in aestu, quam frigore et ventorum sensuissimis flatibus, incessanter, dies ac noctes jejuno stomacho stans, et in omnes partes adnigilans, flammam ignis sufferre non valens, invitus devolare, descendere, et illam suam solitam stationem deserere coactus est, qui gallus tantae cladis commiserescens, ac nimio dolore obmutescens, de pinnaculo deliando, collo contracto in terram concidens, et suae vitae propriae quoque non parca, fidele suum servitium invitus derelinquendo, misere expiravit et vitam suam finivit st.

Szabó Károly is szíves értesítai, hogy Szepesben Hunfalván két egymással közel eső toronyon álló kakas és tyúkról szinte sajátos mondat említi, de melynek már nyomán nem jöhet, mi összefüggőleg forogna fen Kakas Lomnitztal is, melynek neve tudományilag *Magister Gallus* – *Borzovici Kokastól*, mint Hunsdorf és Lomnitz egykori urától származik, valamint a Poprád mentőbeni tér s rétek Kokasch wiesen neve. Talán szepesi szíves barátunk még a monda nyomába jövendnek.

- 246 l. 4 s. régi- s népryelvünkön különös nevei még a gótyának: *esztoray* (Pesthi fah. Calc. magy. Molnár Alb.), *koszta*, *cakó*, *gagó* (Szabó Dáv. Kresznerics).
- 250 l. utolsó sor. a közlött régi magyar vershez: „*a diófa, kit gyaborta mennyűtől-ű serin vör*,” mily nevezetesen áll a kül néphit is: *zeitschr. f. myt. 1. 408 Stäber sag. a. Ehas*, találm: nicht nur weil die bäume namentlich die *nussbäume* das elektrische fließen anziehen, soll man bei einen gewitter nicht unter ihnen schutz suchen, sondern auch wei raben u. krähen u. böse geister sich gern auf ihnen aufhalten. Nevezetesen különösen mir: thalmudi hely a Jalkut chadaschban fol. 108. col. 2, num. 52, mivel az ördögök un. kilecesen járnak együtt, azért veszélyes a diófa alatt hálni, mert az ördögök szeretnek rajta lakni, miután minden ágán kilenc levél van. s mily különös, hogy még azon diófa top-sóval s a diónak a halálróli többi képzetekkel összefüggésével is azonosan jö elő a német néphit, *zeitschr. f. myt. 1. 444 Meier üb. pflanz. u. kräuter: unter jedem nussebaum sollen tödte wohnen*.
- 252 l. 37 s. Szvorényinál (847 akad. ért. 244): *szerencsefü*, *lakalfü* v. *vérfü*, mely a zít kinyitja.
- 254 l. 2. s. ezen *szent János virága* s a 195 lapon említett sz. *Iván fü*, mely a sz. iváni tübe vettett, talán azonos a német *johanniskraut* – *hypericum perforatummal*. a *zeitschr. f. myt. 1. 328*, Zingerle bäume, kräuter cikkében nevezetes adatokat közöl róla, régieb neve: *herba fuga demonum* volna, s az ördögök s boszorkányok elleni óvszer. *ámbir* Beythe coluteavali magyarázata szerint egészen eltérő volna: *colutea* L. *blasenbaum* L. és *hypericum* L. *hartheu* K.
- 264 l. 20 s. ezen egyik legnevezetesebb mondai képletünkhöz azóta ismét egy varianst veszek Lugossy feljegyzéséből, mely lényegben azonos, de nevezetes egy pár eredeti változattal bir. egy király szomorú setét városa felvilágosításaért díjt hirdet: fele birodalmát és szép eladó leányát. a mondahős Mezőszárnya (a névben nyilván elemi, cosmicus jelentés fog fenforogni, talán a szél?) válalkozik, s megy a világot keresni st. megütözik a bétéji sárkánnyal, s réz lova hevedere alul bocsátja ki a *két csillagot*. hasonlóan megöli a 12 fejűt, s ezüst lova szügyellője alul kibocsátja a *holdat*, végre a 24 fejű sárkány arany lova homlokszíjja alul a *napot* st. de az elszállt csillagzatok nem jutottak a sötét városba, a vasorrú bába a sárkányanya ragadta el őket, most ezt is legyőzi st. nevezetesen jö elő azonban még a vonás is, hogy eleve díjul csak két font aranyat kérvén, azt kenyeres pajtásához az ország kovácsához viszi, hogy „addig fútassa mig vissza nem jön,” mi célból, csak a mese végén kerül elő, minden összefüggés nélkül, hogy azt az öt üldöző vasorrú bába szájába vetteti a kovács által, midőn az öt felfalni akarja. miben azonban én egy külön vonást gyanítok, hasonlóan mint például a kalevalában Ilmarinen az elragadott nap helyébe aranyból fujtat kovácsműhelyében napot, de midőn ez nem akar világítani és melegíteni, kiindul szinte a hős Väinämöinnel a pohjolai Louhi boszorkány ellen, hogy

az elzárt napot megszabadítsák, mi itt talán az ország kovácsa és Mezőszárnyánál is fenforogna, ki szinte előbb fütattatja a kovácscsal az aranyat, mi előtt a napot kereső kalandjára kiindul.

168 l. 16 s. Lugossy figyelmeztet, hogy azt már Szirmay előtt Horváth Ádám hozza elő: „legrövidebb nyári éjszaka.“ Pozsony 1791. 28, honnét már Szirmay vehette.

172 l. 33 s. a hadak útja csillagzatróli ezen hagyományt, melynek már becsét s tárgyát kiemelttem a 354 lapon, jelenleg Lugossy szíveségéből itt egész terjedelmében közölhetem:

Hadak útja. Fogyatéknépével hátrált Csaba, hogy az elvesztett hon visszaszerzésére ázsiai rokonival egyesülten térhessen vissza, s Etele szent kardját — mert így hagyá a jóslat — a puszták tengerének habjaiban tisztára mártván, annak büverejét visszaadja. Erdély véghatárinál örködni hagyja a székelyt, visszakeltében majdan támaszul szolgálót; elváláskor áldoznak tűz-, víz-, lég- s földnek, s a távozók megeköszönek fenyegető vész idején segítséggel fordulni vissza a világ végéről is. Am alig haladtak a havas aljág, már a körül lakó népség felemelkedik a maroknyi székely ellen: de megrendül a föld, megrázkódnak a fenyők koronái, s hírül adják a vonulóknak társaik veszedelmét. a hadak egy része visszafordul, s meglepven pozdorjaként szórja szét az ellent. Egy év mulva ismét megirigylik a völgyek lakói a székely nyugalmit s fenyegetik seregekkel. de a patak sikoltva azalad a folyamba, folyam a tengerbe; hirt visznek; a segély nem késik, s a székely ismét mentve, az ellenség veszve lön. Három év múltán új nemzetségek veszik ismét körül a székelyt s küzdelem fejlik ki élet és halálra. már a szellő is alig érte a görög ország tájára eltávozottakat, de még is a puszták viharának adván társul magát, megtalálta őket messze délkeleten, s harmadszor is győzelmet vívnak feleiknek. — Sok idő folyt le ezután, a magban elfülettett diófák agg törzsekké nevedektek, a fiak megvérdültek s unokák lettek fegyverhordó bátor férfiakká; szorgalom a rengeteget kies teleppé, hosszú időzés az őrállomást hazává alakította át, s nem volt ki merje háborítani a székely tűzhelyét, kinek védelmére saját erős karja s ismeretlen segítő seregek megjelenése késznek látszott. de végre is kitör a szomszédok régi gyűlölete a nyelv- és szokásban egyedül álló székely ellen; megszámlálhatlan nép kel föl kiirtására, s a bérces kis hazát minden oldalról ostromolják. Dicsően viv a székely, de már már lankadoz a tulnyomó erők ellenében; a székely messze van, tán feledésbe is ment s az elszakadt hű társak rég a földben aluszszák álmaikat. Csak a székelyek csillaga nem szunnyadoz s megemlékezve az áldozatról, az esküről lobogva viszi a hirt földről az égi csarnokokba. Már itt lent az utolsó csata készül, maroknyi nép az ellenséggel szemközt, midőn egyszerre paripák dobogása és fegyverek moraja hallatzik s fényes hadak némán vonulnak éjente az égen fölfelé, a dicső hadtársak, kik háromszor jövének segítségre, most negyedszer, mint hallgatag szellemek hosszú sorban nyomulnak a csillagos égen keresztül feleik segedelmére s leszállnak ott, hol a kék boltozat ama havasokkal ölelkezik. nincs halandó erő, mely megállhatna a halhatlanok előtt, rémülés szállja meg a tenger ellenséget s futnak mindenfelé többé hátra sem tekintendők. Azóta áll a székely háborítlanul s nem sokára véget ér hű örködése, midőn a rég elköltözöttek hű unokáihoz mint kalauz csatlakozhatva, öröksöket széles magyar hont visszafoglalják. A fényes hadak ösvénye pedig, melyet jöttökben s visszatértökben taposának, eltörölhetlen marad az ég boltozatán, az ő lábaink és lovaik patkójaink nyomdoka az, mit derült éjszéken mint tejfehér szalagot látsz tűndökleni a magasban, s melynek neve azon órától fogva *hadak útja* a székelyeknél, melyre tekintve megemlékeznek ők Csabáról és apjáról Eteleéről.

173 l. 18 s. a kereszt csillaghoz feljegyzí még Fehér (gy. 243) szinte a néphitét: hogy ha valaki ezen csillagzatra tekint, és azt mondja Isten segélj! úgy bizonyos lehet, hogy ha lopai megy, meg nem fogják; mit hozzá Lugossy is megjegyéz, hogy az alföldön is a lopásra induló betyár hasonló felkiáltással mutat e csillagra, s ekkép az astrolatrics babona az arabnál is, ki így mutat, sikert és gyógyulást várva, a maga soha-jára (béres csillag).

273 1. 34 s. addig is, míg Lugossy beannúnkot vizsgálatai s munkálkodása ezen nagyszűri eredményével megajándékozand, közlöm itt szíveségéből az általa eddig összegyűjtött magyar népies csillagneveket betű rendben. Ágas csillag. Áldomás csillag. Alföldi csillag. Alkony csillag. Álmatlan csillag. Álomhozó csillag. Aranyhaju csillag. Aranyyal versennyé. Arany szemű csillag. Árpaérelő csillag. Árva Dorka szerencséje. Árva leány pillantása. Ási csillag (kis és nagy). Átkozott csillag. Bába motollája. Bajnok csillag. Béres csillag. Es béres. Birák gyűlése. Bojtárok csillaga. Bojtár kettőse. Bokor csillag. Boldog asszony csillaga. Boszorkány szeme. Bujdosók lámpása. Buvár csillag. Cigányok szerencséje. Cséphadaró csillag. Cséplő csillag. Csűrhe csillag. Darázs fészek csillag. Darvak hugya. Darvak vezére. Délszaki csillag. Dérhagyó csillag. Eb csillag. Ebédhordó csillag. Egyzeni csillag. Éjszél csillag. Ekehajtó csillag. Eke hugya. Eke mása. Elő csillag. Erős jéri csillag. Erzsénytartó csillag. Esthajnal csillag. Étek fogó csillag. Fagyhozó csillag. Félkenyér (nagy és kis). Fellengér csillag. Fészek csillag. Fészter csillag. Fias v. fanyuk. Fias disze. Fias emelője. Fias koronája. Fias kötele. Fias pallér. Fogoly csillag. Főnagycsillag. Furu csillag (kis és nagy). Furu kettőse. Furu mása. Futó csillag. Fürtös csillag. Göncöl v. göncölszekér. Göncölhajtó csillag. Göncöl koszorúja. Göncöl lánc. Göncöl más. Göncöl pallér. Göncöl szérűje. Göncöl térítő. Göncöl vágása. Gyalog csillag. Gyalmvető csillag. Gyepűhúzó csillag. Hadvezető csillag. Hajnal csillag. Hajnal hirmondója. Haldokló csillag. Halovány csillag. Hályogas csillag. Hármashalom csillag. Harmatlegelő. Három király csillaga. Három levelű csillag. Három malom csillag. Határjáró csillag. Hetevény. Horgas csillag. Hunyáta csillag. Isten palástja. Isten szeme. Isten szórúja. Jámborai csillaga. Járomszeg csillag. Juhászbót. Juhászcsillag. Juhász öröme. Kádas csillag. Kalauz csillag. Kalmárok csillaga. Kamara csillag. Kaptár hugya. Karos csillag. Kaszahugy v. Kasza hugya. Kaszás v. Kaszás csillag v. három kaszás. Kaszás emelője. Kaszás furta. Kaszás gázlója. Kaszás gyöngye. Kaszás pallér. Kaszás telke. Kaszás után járó. Kaszás zombékja. Kerék csillag. Keresztes csillag. Keresztbenéző. Két kan csillag. Kétkézű csillag. Kikelet hirmondója. Kincslátó csillag. Kisasszony öröme. Kisdedek szerencséje. Koldusbót. Koldus szekér. Kolompos csillag. Ködszemű csillag. Kullancs csillag. Kunyhóba tekintő. Kútgém csillag. Lámpáshordó. Láncszem csillag. Lappantó csillag. László szekere. Leány szemű csillag. Lehel kürtje. Levegő csillag. Lövő csillag. Magános csillag. Magyarok csillaga. Mátra szerelme. Mátyás szeme. Mennyország ablaka. Mennyország határa. Mennyország kapuja. Mérték csillag. Nászvezető csillag. Nehézlábu csillag. Négy malom csillag. Négy bornyu csillag. Nyüst csillag. Oláh kaszás. Óriás gázlója. Óriás kútja. Óriás szemöldöke. Óriás táskája. Óriás tenyere. Óriás verme. Ostoros csillag. Ökörhajtó csillag. Ökörkereső. Ökör pásztor. Örvény csillag. Őszi csillag. Őzvegycsillag. Paizstartó csillag. Paradicsom kertje. Páratlan csillag. Páros csillag. Párta hugya. Pásztorok csillaga. Pásztorok öröme. Pásztorok serkentője. Patkó csillag. Pete fészek. Puszták lobbanása. Pünkösdi csillaga. Rétlelegelő csillag. Rétszaboló csillag. Révész csillag. Róna királya. Róna őrző. Róna pallér. Sánta kata. Sánta leány csillaga. Sárkány koronája. Sarló csillag. Sátoros csillag. Sellő csillag (kis és nagy). Sereghajtó csillag. Sövényhúzó csillag. Szántó csillag. Szántó vas csillag. Szapora csillag. Szárnyas csillag. Szarvas legelő. Szarvas nyomdoka. Szegény ember szerencséje. Székelyek csillaga. Szőlvész csillag. Szentegyház világa. Szent Iván koszorúja. Szent Iván szövétneke. Szent László csillaga. Szent Péter pálcája. Szépasszony kútja. Szerencse csillag. Szilkehordó. Szolgafa (kis és nagy). Szőke csillag. Szőlő érlelő csillag. Tatárdulás. Tatárok gázlója. Tátos csillag (kis és nagy). Tejfeles csillag. Tejes ut v. Tejut (ennek más nevei: Cigányok útja. Éjjeli kegyelet. Fehér árok v. fehérlő v. fehérlő). Hadak uta. Hajnal szakadék. Isten barázdája. Jézus útja. Országút v. útja. Ötevény. Szalmaut v. Szalmás ut. Szalmahullató ut. Szépasszony vászna). Tengeri csillag. Tengerbe kacsintó. Török kaszás. Török szekér. Tündér asszony palotája. Tündérek fordulója. Tündérek tánca. Tündérek kútja. Tündérek járása. Tündérfő csillag. Ujjas csillag.

Úr Isten asztala. Úr Isten vetése. Utasok csillaga. Utas ember szerencséje. Vacsora csillag. Vadlehelő. Vakandoktorás. Vendég csillag. Vérrrel versenygő. Vércsemű csillag. Vezér csillag. Virrasztó csillag. Vőfény csillag. Zászlótartó csillag. Zeombék ikre. Zuzmarázos csillag. Ezeket egyszerűn áttekintve a nemzeti tudománynak minden baráti érezni fogják, mily végtelen kincs rejlik bennök. S mit lesz képes belőlök felmutatni azon férfi, ki fáradhatlan vizsgálatai által ennyi, máskép, mint már annyi mással történt, bizonyára elveszendő kincset, a feledés s még inkább a becsmérő tudatlan lenézés sötét éjéből megmentetti! Szavát bírjuk, hogy nem sokára azokat teljes érvényességökben igényökbe helyezve, nemzeti tudományunk nem kis előnyére, a többi astrognosiai ismeretek sorába felemelendi, hol ezentúl e részt megérdemlett díshelyt foglalandnak el. én tartózkodom addig csak mythologiai részeket is igénybe venni, melyből mennyi fog még háromlani részünkre, mindenki átlátja, ha mindjárt a nagyobb rész más tudományvérünknek marad is. de a mellett is a mit majd belőle kapunk mythosunk legszebb, legbecsebb nyomait erősíteni; s én jól sejtettem, midőn a kevésből is, mit addig láttam volt, helyén elmondottam nem csak azt, hogy a nemzeti emlékek körüli vizsgálat ezen első kezdetében is már annyi, sőt jóval több magyar és eredeti népies csillagnevet leszünk képesek felmutatni nyelvünkön, mint bármily más nemzet; hanem midőn mythologiai jelentőségekre nézve is hitemet kifejeztem, hogy e csillagnevek áttekintésénél, — azok legjelesebb mythosi nyomainkat viszsugároztván — úgy látszik, mikép elmondhatnók, hogy hitregéink emlékei a csillagokba emelkedtek fel a földöni elhanyagoltatásuk miatt, s onnét világitanak még le feledékenységünk éjét felderítendők. Úgy van, minden szővirág nélkül is, ha más honnét nem még az ég fenragyogó csillagal s a föld kúszó növényei neveiből is fel kellene éleszteni hitemlékeinket, onnét, hova őket az emberiség mély hitérete bevitte: *coeli enarrant gloriam dei, et opera manuum eius annuntiat firmamentum* (psalm. 18. 1). — De a miért én itt ezt siettem eleve közölni, mielőtt még gyűjtőjük s feldolgozójuk a szükséges apparatussal és a nevekkel összefüggő szép magyar regei készletével előadta, s mielőtt onnét a tárgyunkat illető részletet egykor átvehetem, az csak azért történik, hogy a nemzeti régiség iránti érzet ez által is bizalomteljesen erősödjék, s hogy tudományunk baráti a további vizsgálatra alapfontalot kapjanak, ha netalán válvettől igyekezettel segíteni fognák törekvésünket; s az előttök véletlenül, vagy vizsgálataikból felmerülendőre nézve lássák, mi s hol volna ezen kísérleti kezdetekhez pótolandó.

277 l. 27 s. I Lajos király halálakor is, mint a Celle Benedictustóli (Benedictinus Cellensis?) epitaphium Lud. I reg. (Kovach. samml. Mugl. 95) egykorulag szól:

..... migravit e vita
 ..... fulminante ethere sumpno
 noctis in vigilia prima radiante *cometa*
 pestifera multa bellicosa contagiosa.

278 l. 15 s. ha feljegyzésem s emlékezetem nem csal, úgy hasonló élénk leírásnak kellene Apafy korából Bethlen Jánosnál *ror. transylvanic. libr.* valamely kiadásában előjönni, mit azonban a kezemen levő bécsi, typis. Kurzböck 1779, mely sajátlag az amsterdami 1664-dikét is magában bírja lapszám szerint lenyomva, s így két kiadásban nem találom, min azonban nem csudálkozom, miután látom, hogy castigált editio, de egy barátom kezességét bírom, hogy az az 1663-diki szebeni princeps editióban sem jó elő, így tehát egy újabb, előttem ismeretlen kiadásban kellene előjönni, vagy talán Benkő Transsilvaniából. 1. 269—302, hol kiadásom szerint Bethlen történetének egy elegans epitomeje jőne elő.

289 l. 6 s. ezóta ezen páratlan becsü és szépségű magyar monda, melyet már Grimm is e tekintetben kiemelt, gyűjteményemben egy még eredetibb magyar variánsban előkerült, mely kevéssé egyszerűbben is van tartva a Majláthnál előjövönél. a benne személyesített Hajnal neve itt *Reghajnal* összetétellel jó elő.

295 l. 4 s. hasonlóan mint a *fecskére* szól a *golyóra* is (Debreceni J. közlése): tavaszkor, midőn golyót látnak, mondják a gyermekek, kezeiket keresztben vállaikra csaphodván: „*golyát*

Idők, szepül mosok, két vállamra csapok,“ ezt többször ismételve. színt a góly: láttam még hosszabb rimes mondatok (u. o.) jönek elő, melyeknek jelentése azonban eltérő, s inkább a népszokások közé tartozó népies játékok egyikét fogja érdekelni, mindennek leírása közt jó elő nálam is.

304 l. 39 s. végre még közölhetem a szegedi utólagosan vett szokás leírását, mely különbözően a dalra nézve nevezetes: „a kisebb leányok pünkösd napján délután koszorúval fűzők, s egy virágcsomaggal, mit királyné pálcájának s különös névvel még *cinkusnak is hívnak*, házra házra járvan mennek *pünkösdolni* a szokás közönségesen *pünkösdplésnek* nevezetvén; mi következőképen történik: az udvarba érvén, miután a konyha ajtó előtt megállnak kezdik: a pünkösdnek jeles napján a sz. lélek isten küldeték st. (itt az ünnep keresztény emlékére vonatkozván a dal, mint a fentebbiekben elhagyom, s csak a karének nevezetesebb részleteit emelem ki), mire az első énekszakot végezték, egyenkint kezdemek egyegy verset mondani kezükben a cinkust (kir. pálcát) körben csóválván:

bor, buza és gyümölcs	földetőkben legyen.	az úr Messiásnak kibimbózott ága,
Juda nemzetének	királyné pálcája,	király koronája.
szálljon erre házra	az isten áldása,	mikint régenten szállott az Apostolokra.

Most az első átadja a cinkust a másiknak, s ez mondja tovább, a dal szavai ismét tisztán egyházi énekből vevők, mint a következőknél is; különösebbek még a következő versek a negyediknél:

	kisasszony rózsája	kihajlott az útra,
	szedje fel menyasszony	tegye koszorúba.
(az ötödiknél):	én gyöngé morzsácska	vagyok ím látjátok;
	szavaim halljátok,	friss éjszaka járok,
	nemes szülőimnek	érdemes kertjében,
	én is úgy kinyitlam,	mint viola szépen!
(a hatodik):	én kicsike vagyok,	a lábaim nagyok,
	nincsen az az árok,	a mit át nem ugrok.
(a hetedik):	haj cinkus, cinkus	fehér tulipántos
	öntetek (hintetek) virágot	az isten markába.
(a nyolcadik):	felállott sz. János,	meglátott egy várost,
	a pokol ajtaját	földig letapodta,
	mennyország kapuját	szépen kinyitotta.
(a kilencedik):	én kicsike vagyok,	nagyot nem szólhatok,
	még is az istennek	dicséretet mondok.
(a tizedik):	én gyöngé vesszőcske vagyok,	mindenfelé hajlok,
	nem anyától lettem,	rózsafán termettem,
	piros pünkösd napján	hajnalban születtem.
(a tizenegyedik):	gyöngé vessző vagyok,	mindenfelé hajlok,
	szülőim kertjében	most nyílni akarok.

ezután kettőnkint összefogódzva forognak s mindnyájan éneklük:

mi van ma, mi van ma	piros pünkösd napja,
holnap lesz, holnap lesz	a második napja.
András bokrétás, feleséges jó táncos,	jól meghúzd a lovad kantárját,
ne tipedje, ne tapodja	a pünkösd rózsát ').

1) érdekesek ehhez, mint érintém, a beszött egyházi s istenes énekekből vett sorok, melyekben még, a már csak alig egykét népkönyvi, ponyvairodalmi példányokban fellelő magyar passiói st. játékok nyomai is vélem észrevenni, melyek még sok tekintetben megérdemlenék a figyelmet, mihen eddig szinte nem részesültek; holott a külföld e mezőn is szép virágokat szedett már össze, s pedig ez nálunk is az egyházi s nemzeti hőnézet régebb kora sivar parlagáról még egy két arany kalászt adna.

317 l. 8 a. talán ide lesznek még tarthatók hasonló néphitbeli nyomok is, mint Ibrányi Mihály leveléb. I Rákóczi Györgyhöz (1637 jul. 15, eredetie a károlyfehérvári országos levéltár. extr. instrum. vol. 3. № 123 l. Kemény not. cap. Alb. 2. 278, és Müller gesch. d. hexengl. 39), hol tudósítja, hogy egy *kakas*, mely mint kutya ugatott, két *tojást tojt*, egyikét az aszszonyok felnyitották, másikat, mint különös nevezetességet a fejedelemnek küldi, mert az ily *tojásokból származnának*, úgy mond, a *krokodilok*. — Hasonlón kerül elő nekem azóta a nevezetes népd. 2. 345 monda több variánsai közül, melyek ama tündéres hölgyek alma, narancs, nádbóli szülemlését regélik, egy újabb, mely beszéli, mikép az olyan tündérrát kereső mondahős, ki nem anyától lett s nem apától származott, utasítatik a nagy vízhez, abban áll az odvas fa, az odvas fában van *három tojás*, melyeket a kútnál kell kinyitnia, s melyekből azután hasonló, mint az említett mondákban az almából s nádszálból kelnek ki a tündérleányok.

320 l. 25 s. szépen ezen elemi világalakulás képe Ovidnál met. 1. 430 :

... ubi temperiem sumsere humorque calorque,
 concipiunt, et ab his oriuntur cuncta duobus :
 cumque sit ignis aquae pugnax, vapor humidus omnes
 res creat, et discors concordia fetibus apta est.
 ergo ubi diluvio tellus lutulenta recenti
 solibus aetheriis altoque recanduit aestu,
 edidit innumeras species, partimque figuras
 retulit antiquas, partim nova monstra creavit.
 illa quidem nollet, sed te quoque, maxime Python,
 tum genuit.

hol tehát az elemi világalakulásról kosmogoniai mythosi emlékekben ismét a világszülemléssel előkerült *python* — *sárkányi* mythos is fenforog ismét.

322 l. jegyz. 17 s. mi egyébkint már Origenesnél (de ressurect. 1. 36), hivatkozván a régi tanokra, így jó elő, hogy a *test a négy elemből* alakított össze, úgy, hogy a *föld a húsból, a lég a lélekzetben, a víz a nedvben, a tűz az emberi test melegében* létezik.

344 jegyz. utolsó sor. ezekhez általában a rege is, újabb gyűjteményemb. hogy eleinte az egész búza szár teli volt maggal, de az emberek már oly istentelenek lettek, hogy gyermekeiket is kenyérral tisztították, e miatt megboszonkodván az isten, mind le akarta a magot húzni, de Mária kérelmére annyit még is hagyott, mennyit ez kezében megfogott.

356 l. utolsó sor. az esth rege szerint a Kalevali elholtával hősi csodás kardja fennmarad, s a virolanok maig várják a megváltót, kinek a kard magát megmutatni és őt dalban megszólítani fogja. vagy: hogy az eltűnt hős jajgatása, mely halálakor betöltte az űrt, mely a föld és ég között van, hallatszik még, s tovább fog hallatni valamig a virolan nyelv élni fog. egy már későbbi keresztyénkori variánsban: hogy Kaleve poeg Krisztus születésekor tánt el s a pokol kapuihoz szegeztetett.

363 l. 33 s. a helyről, melyen kísért, áll a kifejezés egy felsőbányai (731) boszorkánypörb. „azt fogták bele, hogy ott a *gonoszok járnak*, őtet is onnan sokszor beszélasztották a *lepédősök*.” lásd az utóbbihoz szinte a 366 lap. a szemfödelről.

372 l. 28 s. hasonló, mint itt szemére teszik a pénzt, s az előbbi szokás szerint a halott marhába, úgy szólna ismét a közmondás az orra tevésről: *orrában hordja a harangozó pénzt* (E. 3389), azaz, közel van a halálhoz. s ezen, az eredeti szokásnak látszólag eltorzulásaként jelenkező vonások is, mily jól találak: a hinduknál maig (l. Grimm verb. d. leich. 72) az elholtak *szájába, orrlyukaiába s fülébe* arany tétetik.

374 l. 8 s. egyenesen is értesítnek az ott többször idézett szegedi szokások, hogy a halottnak külön *harisnyák* adatnak koporsójába.

383 l. 14 s. mihez itt már legjobban vélném igénybe vehetőnek Herodot (4. 110) sokat zak-

- latott *Oiorpata* nevét is, melylyel a skythák az amazonokat nevezték volna, miután az magyarázata szerint *oior* = férfi és *pata* = ől.
- 395 l. 21 s. különösen jó már elő ezen kaponyahely a nyelvemlékekben (3. 119, 196) fordítva: a helyre ki hivatik *kopaxlatnac* = in locum qui vocatur calvariae. Pesthinél (u. o. 318) *koppaxtónak*. (u. o. 78): *koppottac hely*. Margit leg. (Pray 277) a pokol *h*-vel is: *bókolbely*.
- 399 l. 10 s. a 835 tudt. 6. 112 szinte közölve egy ily lóorvoslási formula: *szen Illoghozi st. imádság* elmondására: *ante ortum solis ter debet legere tria pater etc. accipe frontem equi et super frontem equi fac novem cruces et super iecur et super cingulo equi. ken wld meg háromser es kezdwel az hason sere mentyben (szőre mentében) thereid megh, és minden wthwal nyomd megh az ijna ijwteht az labadwal.*
- 399 l. 39 s. már Verbőcinél (ind. 1660): *kantaires. kanta-ír* = pharmacum (Moln. A. Caere encycl. 251), *kantáres* = venefica (l. Moln. Calep. m. Kreszn.).
- 403 l. 3 s. l. Vuotan bűvös köpönyegét is, melylyel a légben víz (Wolf beitr. z. deut. myt. 62); és a boszork. pörökben a köpönyegben vitelről kérdést l. al.
- 404 l. 41 s. Cicero (de nat. deor. 2. 28) magyarázata ugyan egészen eltérő — kevésbbé Lactantiusé (4 28) — de ki fogná a magyarázatot elfogadhatni: *nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitioni sunt appellati* (1)
- 415 l. 10 s. ezelőtt már 1609-ből is mutathatók fel jelenleg egy nyomot az újabban kezembe jött boszorkánypörökből (l. itt alább az adalékokat boszorkánypör kútfőimhez): Szatmár városa 1609-ki jegyzőkönyvében előjő: „*deliberat. Bod Főrismé, miképen a tanák bekozták u. o. maga nyelvén — varázsló, és boszorkán, babondás, ördöngös, annak okért mellő a halálra vitessék ki, és mint olyan ember egetessék meg.*“ egyéb okiratok róla: levéltárban nincsenek.
- 416 l. jegyz. 2 s. újabban vett szegedi boszorkánypörökben (l. rólok a következő adalékok) még a tripart. part. 3. tit. 23 (hibásan a 22 helyett) idéztetik, hol szinte csak általánosan, s a boszorkányokra épen nem alkalmazhatólag, van szó a *malefactores* = gonosztevők elfogatása s büntetéséről. ugyan ott szinte felhozva még: *Caroli quinti art. 49.* ezen pörök között jó elő Szeged városa 1728-diki posoni országgyűléseni követeinek levele a tanácskoz. melyben utasítatik a vice notarius uram, hogy: „*az én Carpsoviusom Kuboviczné asztanyomnál vagyon, ott keresse ezen auctort;*“ épen az akkori előkerült számos boszorkánypörök szükségessé tevők a pörökben azután az ügyvéd által folytonosan idézett könyv előhozását.
- 417 l. a jegyzet végéhez. ezen boszorkánypöri kútfőkhöz kapok még azóta Karcseytől 15 sűrűn írt ívet, mint a helyen felhozott szegedi b. p. egy másik részét s pótlékát, melyek az előbbieknél még sokkal tetemeseb s érdekeseb részletekkel bírnak, de melyekből itt csak keveset vehetők fel. hasonlóan belátásomra állottak azóta, Lugossy közbenjárására Szatmár városi és Szatmár megyei nagykárolyi (1609, 1716, 1745, 1746) azon nevezetes pörök, melyeket a helyén idézett Szirmay megismertetett, kinek ezek által nem csak szabadon adott leírása igazul (egy két helyt kivéve, hol a személyeket is összehavarja), de belőlök még más egy pár nevezetes vonás is felmerül. kitűnő nevezetességű emlékét birunk ezek közt az 1746-diki, szatmárnémeti tanács előtt Babócs Andrásné szül. Kocsis Örszébet elleni boszork. keresetben, melyben az alperes ügyvédének *Vladár Pálnak* a közvádoló Fejérváry György ellenébeni actiója is előjő; lelkesedéssel, a theologia, physica és philosophiából vett szép okokkal látjuk őt fellépni az álhit ellen¹⁾; az ellenfél és bíróság ugyan mit sem ad felvilágosult bölcsészi

1) Így például mondja a testeni jel v. bélyegre, melyre nézve még a szegedi tanácsbizonos főbíró leír. (l. Palugyai magy. leír. 199) a bírónak figyelmes vizsgálatot parancsol, mint a boszorkányság fő ismerető jelére (l. 419), hogy hasonló jelek nem adhatnak semmi bizonyítást: *signa similia non modo in uno, sed quam plurimis honestissimis personis inveniuntur, quotidiana experientia idipsum docente. imo vix uno hominum est, cuius corpus quali tali macula caret, cuiusve maculae superficiae durissima cute tegitur*

- ellenvetéseire, állítván, hogy a jogban nincs bölcsészeti felfogásnak helye ¹⁾, mind a mellett mi azért már látjuk Vladárunk szellemében a felvilágosodás hajnalának előhírnökét. — Ime nekünk is volt Thomasiusunk, voltak Tannereink és Speejeink, s valóban nem az ő hibájok, hogy mi őket nem ismerjük, nem a sötét köré ha mi világító szövétnékeit nem látjuk; a mi bajunk az, hogy multunk dicsőségének is csak felületén teng az elbizottság gögje. csak a vaknak látköre a sötétség, az éjben is lehet világot gyujtani.
- 417 l. 17 s. bővebben találom még leírva ezen újabban vett pörökben az ördög alakját is. (szegedi pörb.): „szinről színre látta az ördögöt cifra ruhában.“ (u. o.): „vallya a falens, hogy három ördög szép kék ruhában egy egy cifra balta lévén kezeknél, bement hozzája.“
- 418 l. 29 s. nevezetesen egy szeg. pörb. „esküdtek ilyen formán, hogy atya, de nem atya, fiú de nem fiú, isten de nem isten“ st. (u. o.) „Dromó hitére esküdtek.“
- 419 l. 26 s. szeg. pörb. a bélyeg látomásozása egyszerre 16 boszorkánynál iratik le, a mindenféle helyeken előjövők közt, egyiknek még a feje tetajén is van bélyege.
- 420 l. A s. az írásról mondja egy szeg. pör: „mondták, hogy cédulát is adnak de nem adtak, a kinek cédulája van erős az közöttük.“ (u. o.): „írás szerint szövetkezett volt, magáról levelet vörös tintával irattak vele, megfogván kezét az ördög, neki is adtak cédulát, de ismét vissza vették tőle; mondották, hogy sz. Luca asszony napján újat fognak neki adni.“ számtalanszor áll így az írás helyett, hogy adott vagy kapott cédulát.
- 421 l. 5 s. ezen bak alak mellett, még különösen a *szarvas bika* alakja jó elő (mi talán a bak szóhoz közel álló bika szónál fogva csupán átvétel, és semmi mélyebb eredeti jelentéssel nem bír), szeg. pörb.: „egy fekete bikához esküdte, háromszor kerülte meg az szarvát, háromszor az égh felé simította és kezét felhúzta rajta, és mondta, hogy ha tik eztet tisztelitek, én is ezt tisztelem. az homlokát és farkát minnyájan megcsókolták, annyira, hogy meg is hódosodott beléje. azután a bika emberré változott.“ ezen többször előjövő bika alak mellett sajátosságosan jó elő még szinte (u. o.): „az ördögöt látta az ajtó felett, ahorikok szarva és nagy foga és füleje voltak.“
- 423 l. 9 s. a most előttem álló szegedi pörök kiegészítő részleteiben többször előkerül egészen világosan felemlítve a boszorkányok *dobosa*, valamint a *dobról* is szólnak a vallomások, hol s kinél található.
- 425 l. 22 s. a nagykarolyi (845) bosz. pör. mondatik: „mesterségünket, mikor az *ujság feltecsk*, mindenkor három étcaka egymás után cselekedtük.“
- 427 l. 9 s. több *Ávatafnokot* is tudnak még a további pörök; fentebb emlitem a boszorkány dobosokat, hasonlóan beszéli megint a vallomás egy szegedi pörb. hogy ő „beesküdvén azonnal *pohárnok* lett“ st.
- 427 l. 19 s. szeg. pörb.: „boszorkányok megnyomták hétszer, hol *holló*, hol *disznó*, *kutya* s más állat képében.
- 428 l. 43 s. szeg. bosz. pörb. is így beszéli a vallomás, hogy „néha *kocsi juhónak*, néha *kerék szegnek* tették.“

(mintán t. i. a boszorkányság próbájának tartatott, ha ily testfolt tüvel megzúrva érzéketlennek mutatkozott v. nem vérzett. — 1) az Incattus mondja többi közt: ad allegationum proximo praemissarum procuratoris fiscalis, ubi diceret philosophiam non esse legem (az A. és bíróság részéről megállapodásban t. i. mondánik erre névze: philosophicas rationes non valere ad partis I. emanationem, nec iudicia ex his, sine concursu legum ferri posse . . . sensu tit. 8-i prolog. sunt iudicia, quia per leges facta sunt, et non per opiniones philosophicas) — reponeret I. sequentia: verum quidem est philosophiam non esse legem, sed esse studium verum a falso discernere posse, nemo iudicis libit; obstat tamen in conservatione patriae legum non praediacare legibus praxim criminalem, quae contrariatur iudem, pro patria lege repositari, unde concludi potest, philosophiam discernentem verum a falso esse nervum legum patriarum, praxim vero criminalem, quae sua praescripta modalitate legibus patriis praediacaret, seponendam venire. mit it anánál fogva is idézek, mit eleve, még e hely ismerete nélkül, ezen praxis criminalisnak törvényhőnyvükbe becsempészéséről mondottam l. 415 lapon jegyzetb. mely ellen tehát csakugyan, akármely ügyvéd kifogást tehetett.

- 430 l. 4 s. nagykarolyi (1745) pörb. a boszorkány emberen nyargalva megy a földön, egy mond. de a „*hol vizet értek, mindnyajan szárnyra keltek.*“
- 431 l. 40 s. a nagykarolyi pörben (745) világosan áll „*hogy hársfa kantárral kantározza meg a boszorkány.*“
- 431 l. 44 s. szeg. pörb. „*a cinteremből is az holtak csontyait felszedték, s írat csináltak belőle.*“
- 433 l. 4 s. szeg. pörb. „*sz. Iván nap előtt voltak Szobotkán, mintegy 600, arrul tractáltak, hogy mivel már az 7 esztendő eltelt a meddigh eladták volt az termékenységet Szegednek, azt vissza vehessék, de a generalis nem hadta az esőt elhozni Szobotkarul.*“ (u. o.): „*török országhra bolhajért adgyák az halat, az gabonát rác országhra. a mint el is adták es esőt rácországhra, az fatensnak egy krajcárnyi jutott; . . . mivel mondották, hogy Szegeden gazdag emberek vannak, hagy vegyenek pénzen.*“ (u. o.): „*az halakat eladták töröknek olyan legyekért, a milyek mindenféle károkat, szőlő levelét, fa levelét s más affőle károkat szoktak tenni.*“ (u. o.): „*halakat szőlőért adták el. Szeged, Bács vmegyő föld zsírját eladták 1 akó pénzért. török ördögöknek adták. kis tőkbę szedik, két sz. György nap között a harmatot a gabonárul, az zsirnak csinállyák, ki főz vele, ki véle kenekedik; felesége csak egy csöpöt lőtött az dagasztó vízben.*“
- 433 l. jegyz. utolsó s. épen így tudja egy rege is gyűjteményemb. a magy. boszorkányok *tatár-országbai* gyülekezetre járását, hol a *kutyafejű tatárok királynéja a boszorkányok fejedelme*, gyülekeztek helyén az asztal, melyet körül ülnek ember csontokból s koporsódeszkákból készült, st. — a mint rege tovább szövi ezen tatárországbani kalandot, ismét arra is mutatna, mi a *tatár* név mythosi jelentéséről mondvá volt, hol tehát ebben áltáiban mythosi alakok jelensége forog fen (l. V).
- 434 l. 26 s. egy más szeg. pörb. is erre nézve a vonás, hogy „*az bort idő előtt megériedik, a mint kellett volna érni.*“
- 435 l. 11 s. nevezetes vonás szinte (szeg. pörb.) hogy „*a hol a boszork. táncolnak sobolfü nem nő, hanem csak vörös gomba, azzal is élnek.*“ (u. o.): „*hol Rósa Dániel, Borbola és az fatens (három vádolt boszork.) leült, ott nem nő fü.*“
- 437 l. 32 s. szeg. pörb.: „*a gyermek fejéből hátul, füle tövéből ki levén szedve az csont.*“
- 437 l. 40 s. szeg. pörb. „*az feje vellejét kivették neki.*“
- 438 l. 33 s. különösen beszél még szinte egy szeg. pörb. a vallomás, hogy a vádlott boszorkánynd, „*a mint kis újat hozzá teszi, az asszonyhoz, ha szűz leány is mindgyárt terhben esik tőle.*“
- 440 l. 30 s. nevezetesen jó elő szegedi 730-diki pörben, mikép a boszorkány a *napba tekintve tud jövendölni*. több eset van felhozva, mikép jönnek hozzá a kárt szenvedők, s ő a napba tekintve el mondja nekik, hogy az elveszett tárgy, marhájuk s a többi, milyen volt, hol van s mit csinál most. maga a boszorkány errőli vallomásában beszél: „*hogy leány korában egy gazda embert szolgálván, az tanította őtet az napba nézni, hogy fejeér mákot megtörvén. annak olajával szeme fényét megkenye, és az gyenge napfényben nézvéen, annak sugárjai megmutatják, ha valakinek valami eltévedett marhája s jószága vagyon, de olyan olajt nem tud csinálni st. . . . a nap megmutatja bötük szerint, hol vagyon olyan jószágh. szinte kincset is tud mutatni: „mondotta, hogy Segeden egy szőlőben, vagyon egy gödör. ott sok kincs találtatik . . . az Palánkban egy kőkút találtatik, abban két harang van elrejtve, és sok kincs.*“
- 442 l. 24 s. hasonló kitérdő feleletek a bak s köpönyegrőli kérdésre (szeg. pörb.) „*közönösösen szokták által vinni, nem magánosan, nem is bakon, hanem lovon s köpönyegen által mentek közönösösen.*“ a szegedi boszorkp. közt Makó városa tanácsának levelében, melyben egy boszork. feletti vizsgálatról tudósít, szinte ily bűvös vizeni átmenet forog fen a leírásban: „*vevén egy pating gúst és egy régi lugszó kaponyát az Maroson által vittette az urával együtt az két személyt hátul összeálltván. mind az két személy ezen pating gúsban megfőrték st.*“

- a továbbiban, mint más helyt is, valami gyógyításul használva jó elő ezen pating gús, (a tájszót szerint: pating, szijju v. gúzs, melyyel az eke gerendelyt a talyigához kötik, a lugzó kaponya amaz merülő edény I. XII).
- 142 l. 43 s. ez újabb kútfőkben is a *babonás áldásokról* csak ennyi kerül elő (szeg. pörb.) a kérdésre: *babonás áldásokkal éltél-e*, felelet: „Buténi leánykáját úgy gyógyították meg, *red olvasván*, mondták: *ördög hírével megvesztettük, úgy mond, annak hírével megakarjuk gyógyítani.*“ egy másnál (u. o.) a kérdésre felelet: „*nyilalásrul szokott olvasni.*“ hol látni, hogy a kérdést megértették, a tény kifejezésére azonban az *olvasás* szavat használják csupán, mint már ezt fentebb megjegyeztem I. XIII.
- 143 l. 21 s. Hegykő Sopron megyei mezőváros helynevei közt (851 akad. ért. 202. Zerpák közl.): „*Boszorkány mártó* mély víz, hol hihetőleg a nép a mult századokban a boszorkányoknak vélteteket belemártással itéltette.“
- 145 l. 4 s. megfelelőleg ugyan is ezen *szépasszonyok* kifejezésnek jó elő egy szeg. pörben: „*hogy közöttük olyankor (a boszork. között összejöveteikkor) egy sincs rút, vagy vén személy, hanem mind szépek láciú.*“
- 146 l. 3 s. mikép a *szépasszony* lünderi nevünk a *szépasszonyok füve* növény elnevezésből erősül, ugy a csillagnevekből is, melyek között Lugossy f. közölt jegyzékében így találom szinte a *Szépasszony vázsza és Szépasszony kútja* neveket.
- 154 l. jegyz. 6 s. már Szirmaynál (not. h. cot. Zempl. 267) Szirmay István Caráffáról feljegyzése is erre mutatna, hogy csak később keletkezett a vélemény a szitok Caraffa nevével azonosságáról: *sunt qui putant, frequentem apud hungaros maledicendi formulam beste lélek caraffia odio adversus Caraffam suam debere originem st.*
- 154 l. 34 s. Szirmay (par. 66) ennél fogva, hogy a kéregető *dedtek*, mint ily bűvösök tüntek fel, a garaboncsot ezen jelenségből s a *nekromantes* névből akarja egyenesen származtatni; studiosi vagatores credulitate plebis in rem suam egregie usi, villas et pagos circuirent, seque garaboncsás deák a *graeco nekromantes* nominaverint, quod audiendo rude vulgus confestime ad eos currebat (?), omnisque generis dona eis ferebat, metuens ne forte eorum incantatione aut agros grando concuteret, aut aliud malum pago eveniret. mire Szirmay Kovachichnálai dicséretét ismétlem: ita illustravit, ut ea quoque quae nude posita ad *mythologiam* referenda fuisse viderentur, ad historiam ture (?) transtulisse videri possit!
- 164 l. jegyzet. a szepesi német regék szerint is (Lindtner közlése gyűjt.) a garaboncosok (schwarzkünstler) a kárpáti hegységben az u. nevezett virágkertben laknának.
- 178 l. 3 s. kimerítőbben taglalta már Kállay (850 akad. ért. 272) a *gyula* és *karchan* hivatali neveket, általában már mint ilyeneket véve; miért a kül nyelveken ezen minőségi értelmeikre s hasonlatokra nézve rá utalok; az adott hasonlatok s értelmezésekből nem egy volna ismét tárgyunkrai alkalmazással is előállítható. Hozzá adom még csak a *karchan* és *horkáz*-hoz feledeit neveket, minő például az utóbbihoz Tuhutum fia *Horca* neve volna, mint Anonymnál (6) előjő: Tuhutum, pater *Horca*, cuius filii *Gyula* et Zombor. a név annál nevezetesebben áll, mert épen az Erdélyt elfoglalt Tuhutum fia s utódai viselik e neveket, nyilván a méltóságnál fogva, melyet atyjuk Tuhut erdélyi vezér után örökölték. fia Horca azonos lévén a székely krónikai *horkáz* hivatalnévvel, valamint Gyla a *gyulával*, hol tehát sajátlag hivatalneveikkel jönnek elő. (mi által erősül az, mit a rabonbánnál a mellette — midőn Tuhut Erdélyt elfoglalá — azonosan alakult magyar főnökségi gyluai és horkázi hivatalokról mondtam I. 469). miért Kállay Tuhutum nevét is hivatalnévnek akarja venni. hasonló jó elő a *karchan* név, világosan hivatalnévkint mellékelve tulajdonnevekre Constantin további adataiban, melyeket már Cornides (viad. 343) megigazítva Stritter hibás fordítását, kiemel a helyekben: Termatzum (Árpád unokája) qui nuper (circa 940) in gratiam rediit cum *Bultze tertio principe et carcha*. és: *Bultzus autem Carchas, filius est Cale Carcha*, estque Cale nomen proprium, cum *Carchas* sit dignitas, hol tehát Kale Bulcsu apja s fia is Bulcsu a karchas méltóságot viselik; és hol a

karchan hivatalnév *karchas*-nak írva, már egészen közel áll nem csak *kárház*-hoz, de azonosan a *kárház*-hoz, mire horkázt igazítva láttuk. s ekkép teljes joggal tartom még ezekhez László törvényeiben (decr. 3. 2) előjövő *Sarchas* bírónév is: *iudicis Sarchas nomine*, mint már azt Szirmay is (par. 84) *carchas*-nak veszi. kevésbé szóban tárgyama mind ezen *sarchas*-nak *darchára*, mint Katona (hist. duc. 284) előhozza, olvasom, mielőtt azután ama *karchan* = *tarkány* s *tárnok* erősítésére kelleme szolgálni, mind pedig általában a *karchánnak tárnokra magyarázása*; nekem a *kárház*, *kárhozó* sokkal értelmes ama bírói hivatalul sehogys sem vehető *tárnok* = *tárhány* = *tárnoknál*, s ha Kállay s mások eziránti véleményezését fontolgatom, csak arról győződöm meg, hogy két ily régi hivatalneveinket a *tárnokot* s *kárházat* külön bírhattuk, s nem látom át, miért kelleme azt egy s azonosnak venni.

- 481 l. 36 s. a f. idézett 1741-diki szatmár-németi boszorkánypörben szinte így használták a boszorkány elégetésére a „*felperzselni*“ kitétel.
- 490 l. 34 s. erre engem Révész Imre szives volt figyelmeztetni, mire én azonnal bővebb adatok után jártam, s a hely leírásakor ilyeneket még itt adhatni reményeltem, várakozison gbben, mint annyi másban, a miután a magy. mythologia felvilágosítására eljárni igyekeztem, meghiúsult, mind a mellett azért, mint a többivel, úgy ezzel sem hagyok fel, s mivel máskép nem sikerült, személyes vizsgálat nyomán fogok igyekezni a nevezetes helyről legközelebb felvilágosításokat adni; annál inkább, mert szinte figyelmeztettem, hogy Kollár is már irataiban a helyet megemlíti és szláv emlékeknek tartá. kezemen levő nevezetes irataiban, hol ilyeneket tárgyal, azonban szinte nem találom.
- 493 l. 12 s. Gümörben is említi Bartholomaeides (64) egy *Pogányvárat*: *Pogányvár et Kisvársunt loca elevatiora arcium vetustarum, quarum vero fata historiae silent.*
- 496 l. 39 s. Bartholomaeides (38, 50) Gümörben két helyütt említi *Oltár* szláv helynevet: *Javorinka* hegységben *Oltarjk* domb, és *Oltarnwo* iugum, usus et utilitatis est eiusdem (t. i. az előbb említett hegyről, a mellett, hogy gyalogútnak szolgál, mondja még: *condam a famoso latrone Janossik inhabitatus aiunt, cuius thesaurus hucusque isthic, qui repente ditescere cupiunt, exquirere solent; mi ismét igen jól találma, hogy a pogány áldozati oltár mellett az elsüllyedt kincs kerestetik), ab ingentibus saxis, quae in cacumine, medius in campis solitarium mensarum et altarium instar iacent, denominatum.*
- 499 l. jegyzetbe. hasonlóan: Mikch v. Mike de *Baluan* (cod. dip. 9. 3. 111).
- 546 l. jegyz. 4 s. Attila és Valthariusb. (Fischer kiad. 1439 vers): *pactum renovant iterab cruentum.*
- 557 l. 41 s. szándékosan irok itt Jornandesem kiadása (1597 ed. Plantin. Lugd.): *stravam super tumulum ingenti commessatione concelebrant helyébe comissatio-t, miután a comissatio v. commissatio teljesen kifejezi épen azon különös, előbb az 557 lapon leirt skytha tartarási szokást, mikép a halottal körüljártak házról házra, a királyokkal egy nemzetiségű a másikkhoz vendégeskedni, s mikép még amaz ily éjjeli tort is, minő Attila temetésénél Jornandes leírásánál fogva fenforog érteti. a comissatio ugyan is a sajátlagi éjjeli vendégeskedési körüljárás fáklyákkal és zenével egy háztól a másikba. Freund (wört s. v.) magyarázata szerint: comissor (χομάρζω) nachfeier eines trinkgelages des nachts, mit fackeln u. musik einen fröhlichen umzug halten, wobei zuweilen bei einem der umziehenden eingekehrt und von neuem gezecht wurde (Liv. 40. 7). comissatio, trinkgelage und der darauf folgende nächtliche umzug mit fackeln und musik.*
- 566 l. 20 s. nevezetesen szól nekem még Pálffy Miklós a győri hős temetése leírásából (nálam az ered. leírásából Albrecht monogr. Pálffyana kézirat. 53. l. kiadva szinte Hormayr 626 archiv. 19 sz.), hol a 40 pontban szól: *die leiche des verstorbenen Niklas Pálffy, welche 36 personen nach dem ungarischen gebrauch niederge tragen.* a halottnak ezen magyar szokás szerinti vitetése tehát hasonlóan hangzanék ismét amaz szánkó, nyereg, sellye eszközön vontatott vitetéshez, miszerint nem vállakon, de leeresztett kézzel mintegy házra,

vontatva vitetett volna? — hasonlóan jönnek ott elő még más, már említett szokások, például a *gyászlovak* st. kísérete. nevezetesebben még a 29 pont: *werden die goldenen sporen getragen*, s legnevezetesebben a 30-dik: *einer hat einen schönen vergoldeten pallasch getragen*, *und den spitz über sich gekehrt*, a kard hegyét maga felé fordítva vitte. nem hangzik-e ez ismét úgy, mint az 556 lapon Chiphewerger panasza Albert király felett: *man opphert im weder harnasch noch dy ros*; az az mint azon szokásban még a lónak sár feletti leőletése forog fen, úgy ebben szinte pogány szokás szerint a szolgáknak a sár feletti leőletése, miért a szolga itt mintegy jelviesen tartja maga felett lezurására intézve a kardot, hogy urát sárjába követi? hogy az egészben sajátosság régi magyar temetési szokások forognak fen, mutatja az előbbinél, a Posonban történt temetés egykorú német leírójának különös megjegyzése: *nach dem ungarischen gebrauch*, minő eredeti szokások kétségtelenül ily nagyobbyszerű temetéseknél még mindenfelé a gyászdisz neveléssel fentartattak, s bizonyára még más feljegyzéseknek előhozásával több ily nevezetes szokásra szólani fognak. ébresszük fel tehát a sírokból is nemzetünk lehúnyt élete emlékeit!

NÉVJEGYZÉK.

Aba	167—8, 521	Bálványos vár	409—3
Abajgatni	521	Banya	66, 87
Áhitatos	521	Bányapásztor	575
Ajtatos	521	Bányaszellem	108
Áldás	341, 522	Banyavirág	252
Áldás mondatok	397	Bátor	171, 577
Áldomás	341, 522, 528	Béka	244
Áldomás fő	490	Bélnézés	461, 541
Áldozat	341, 522	Betű	515
Áldozó pohár (székely)	532	Betyár	27
Aliorumna	71, 88, 106	Bicellus	513
Állatok	222	Bilochus	478
Álmos	161	Boldog	339
Aor	40	Boldogasszony	65, 90
Aranka	60, 90	Bölcsek	452
Aranykert	63, 65, 327	Bőjti boszorkány	297
Aranykor	65, 326	Boldogvirág	252
Ármány	24	Bolygótűz	230, 392
Árpád	164	Boszorkány	66, 407, 411
Átok	338	Botond	167
Attila	153	Buda	158
Atyaisten	13	Bulcsu	167
Avar	113	Buzogány	513
Bába	66, 407, 411	Bű	393
Bábabukra	64, 275	Cifra asszony	445
Babicsolás	405	Cihó	45
Babona	404	Csaba	159, 354
Babós, Bóbiska	110	Csaba ír	253
Babszem	112	Csallóköz	63, 96
Báj	394	Csanád	168, 226
Bakarasznyi	575	Csicsó	576
Bakonyszegi	575	Csillagok	266, 582
Balita	500—3	Csillagfutás	267
Bálvány	497	Csoma	33

.....	33	Faunus ficarius	106
.....	541	Fecske	294
árka	126	Fene	29, 111, 368
k	21	Fiastyúk	272
.....	21, 146	Fireno	93
.....	459	Firtos	66, 89
.....	41	Fives	400, 574
.....	90	Föld	209
.....	2, 37, 46	Fránya	45
.....	37	Garaboncos	454
.....	250, 580	Gog-Magog	350
.....	243	Gólya	245, 294, 580
.....	2, 37, 46, 187, 278	Göncöl	268, 450
.....	2, 187	Göncölszekér	268
.....	33	Grif	233
.....	37, 46	Guta	31, 111
Drómó	45, 420, 573	Gyász	549
I. Dromó		Gyula	475
.....	561	Hadisten	20
.....	243	Hadak útja	270, 581
.....	327	Hadnemtő	74
.....	255	Hadúr	20
rú	379	Hajnal	281
ek	255	Hajnalka	288
.....	494	Halál	367
.....	278, 293	Halálmadár	247, 359
fény	277	Haláltánc	560
.....	562	Harka	90, 164
.....	184	Hattyúnő	93
ve	6	Házasság	543
és	344	Házi szellemek	106
remtés	322	Heggyörgető-, hánytó-, forgató ..	576
Emős	90, 164, 577	Hegyszellem	105
.....	522	Heo	309
.....	40	Hét erdő	62
ellem	105	Hetevény	272
.....	61	Hét vár	62
.....	144	Hét világ	325
.....	483	Hold	259
.....	28, 46	Holdanya	264
.....	544	Holdas ló	264—6
.....	6, 521	Holdfogya	262
.....	5	Holdfoltok	261
.....	292	Holdfű	253
.....	153	Holdidő	259
.....	248, 488	Holdkirály	265
.....	106	Holdtündér	265
.....	243	Holló	246
ldus	361	Hónap	259
rgana I. Délibáb		Hopciher, Hopciher	45, 420
agy. Mythol.			

Hopp	420
Horkáz	477, 589
Hős	140, 142, 353
Hún	123
Hunárka	126
Hunor	146
Hűne l. Hún	
Hűvök, Hűvelyk	112
Iglic	228, 232
Igrec	535
Igézés	396, 522
Ihlic l. Iglic	
Iona	90, 573
Ima	520
Írálás	399
Íráló	89
Írás	515
Iaha	3
Isten	1
Isten adta	11
Isten átká	11
Istenek	19
Isten nyila	9
Javos	453
Jazad fa	249
Jelvek	514, 503
Joccerdegh	40
Jós	453
Jónók	485
Kádár	465
Kajál	521
Kakas	246, 579
Kallaka	535
Kampó	450
Karchan	477
Kard	508
Karház	477
Kárhozat	338
Kecske	243
Keddasszony	539
Kedves asszony	539
Kegyelet	277
Kerecsen	245
Kérés	521
Keve háza	569
Kigyó	244, 579
Kincsörök	108
Kisórtot	326
Kiszebáb	295
Kökös, Mohós	319

Kókonya	
Kopciher	
Kópé	
Koponya	
Koporsó	
Kőmorzsoló	
Kuruc	
Kuruzs	
László	
László füve	
László szekere	
Láz	34,
Lég	
Lehel	
Lehel kürtje	273,
Lélek	
Lélekvándorlás	
Lelkes	
Lidérc	
Lodovérc	
Lófi, Lófió	
Lucvér	
Ludas	
Ludvérc	
Macska	
Máglya	
Magog	
Magor	
Magyar népségnevek	
Magyarok istene	
Májfa	
Manó	
Másvilág	
Mátyás kürtje, szemé	171,
Menny	
Mennydörgés	
Mennykő	
Meenyország	
Mirigy	
Mohosnők	
Nap	256, 278
Nap fogyta	
Napkirály	257
Naptátos	264—6
Nap úrfi	257,
Nyár	294
Nyavalya	
Nemere	136, 145
Nemzeti genealogia	
Nemzeti istenség	

.....	337, 510
Aba	
I. Avar	
ny	28
.....	124
ő	490, 496
s	396
iciás ország, tenger	63
.....	115
.....	40
.....	242
adó, áldozat	526
.....	39
.....	36
árka	317
teremtés	317
tozás	317
isten	12, 13
om	490
alács	528
.....	572
is	482
ák	465
.....	485
.....	447
.....	541
dii	19, 20
.....	381
.....	381
.....	528
I. Tilinkó	
.....	537
.....	111
.....	383
llat	280
rvár	490—3
.....	390
áró hősök	179
íz	373
di király	303
án	467
.....	541
né	93
.....	245
.....	89
l	569
sten	17
.....	34, 106, 362
.....	88, 516
ó	89

Runó, Runa	516
Sarchas	590
Sárkány	222
Sátoros ünnep	540
Scythica numina	19, 20
Sellő	98, 275, 575
Sellye	566
Sír	568
Sívó ördög	45
Sülyesztő	575
Szádok I. Zádok.	
Számok	517
Szarka	247
Szarvas	241
Szarvasnyom	274
Szél	213
Szólanya	214
Szellemek	19
Szél úrfi	214
Szent helyek	487
Szép asszonyok	445
Szer	337
Szerencse	340
Szertartás	534
Szítnya	399
Szivárvány	275
Születés	541
Táltos	447
Táltos gyermek	450, 525
Tana	145
Tar	179
Tartód	66, 89
Tatár	124, 128
Tatárdulás	274
Tátó	447
Tátos	234, 274
Tavasz	294
Tehén	242, 579
Tejes ut	270
Tél	294
Tél kihordása	296
Temetés	448, 562
Teremtés	311
Teremtő	6, 13
Természeti tűnemények	255, 277
Thonuzoba	168
Tilinkó	112, 575
Tisztes fű	252—3
Toldi	183, 577
Tor	558

Tortók	561	Vár	354.
Tornác	383	Varázs	391
Tót	170, 387	Varázsló	75, 453.
Törpék	138	Varázsszerek	
Tulbou	200, 577	Varázs virág	
Tural	72, 78, 161, 239	Varju	
Tündeleveny	232	Vásárnap	
Tündér	57	Vasfű	
Tündérfő	275	Vasgyűrű	106.
Tündér Ilona l. Ilona.		Vasorrú bába	
Tündérország	58	Váz	
Tündéri táncok	60, 534	Végzet	
Tűz	187	Végzetnők	79
Tűzhalom	490	Véráldomás	
Tűzes emberek	230	Vértályog	
Tűzes rémek	361	Vértarjag	
Tűzvirág	254, 580	Világ	306,
Tyúkszó	280	Világalkítás	
Údvar	384	Világfa	252,
Ukko	6, 572	Világtojás	
Úr	22	Villamodat	
Urdung	36	Virradat	
Üdv	340	Víz	
Ünnep	538	Vízi csikó	
Űk	6, 572	Vízi ember	
Üstökös csillag	277	Vízözön	
Vadkan	243	Víztündérek	
Vahor	400	Zádok fa	
Vampyr	230	Zászló	
Vándorláp	98	Zsivány	46,

TARTALOM.

Előszó	L.
Hátfők	I
Magyar mythologiai irodalom	XV
Bevezetés	XXXII
Történeti tájékozás	XXXV
	XLIII

I. Isten.

Isten név eredete, jelentése, mythosi összefüggések. Az istenről hit, tulajdonságai és személyesítése a magy. ősvallásban. A nemzeti istenség: magyarok istene 1

II. Istenek. Szellemek.

A magy. pog. vallás isteneiről adatok, dii scythici, scythica numina, dii patrii. Mars. Hercules hadisten. Damasek. Úr. Ármány. Manó. Fene. Nyavalya. Guta. Mirigy. Csoma. Dobroc. Láz. A mono- és polytheismus a magy. ősvallásb. 19

III. Ördög.

Ördög név nyomozása, jelentése. Urdung, ördöng, ör-dög. Dög. dev. ör. aor, eor, Ares. Hepciher, Kopciher. Fránya. Dromó. Sívó. Az ördögről szólások, ősvallási képzetek, személyesítése, és tulajdonságai 36

IV. Tündérek.

Tündéri hitregék köre. A név jelentése. Tündérország, tündéri boldog aranykor, társasléte. A rossz tündérek. Banyák, bábák. Végzet- és jósnők. Hadnemtők. Turul. Alirumna. Rovórovásló- varázsló- irtaló-nők. Tündér nevek. Delubáb. Lég- és vitzündérek. Hattyúnők. Vízszellemek: Sellő. Vándor-láp. Vízi csikó. Fullasztók. Duna tündére. Vízszörnyek. — Erdei, hegyi szellemek. Faunok. Mohosnők. Fanyövnők. Kómorzsolók. Rémek. Váz. Láz. Gnómok. Kincsörök. Bányaszellemek. Házi nemtők. Manó. Babós. Babazom. Hűvők. Tilinkó 57

V. Óriás.

Óriás név nyomozása. Az óriási mythos kosmogoniai jelentése. Óriási szikla és kővületképletek, hegyalakuk, hegyalkotásuk. A természetelemek óriásalakbani személyesítését.

Az óriás alakja, tulajdonságai. Az óriási mythos ethnogeneticalai jelentése, óriási ősnép-
nevek: Magog, Hün – Hún, Obor – Avar, Ogre – Magyar, Tschud – Finn, Tatar. Óriási
épitmények. Óriási ősnépatyák: Nimrod, Nemere. — Törpék 115

VI. Hősök.

A hős- és hitrege. Óriás-mythosi összefüggések. A hős név, erős jelesek. A nemzeti ő-
atyák: Nemere, Hunor, Magor. Honalapítók. Magyar népségnevek. Magyar hét nemzetség-
név. Besenyő themák. Hún, Kún és Magyar-vezérek nevei. Székely nem- és ágnevek.
A nemzeti fejedelmi geneológiák. Etele. Csaba. Álmos. Turuli nem. Árpád és hősköre.
Istváni kör, Chanád, Thonuzoba. László és hősköre. Mátyási hőskör. Toldi Miklós. Pokolba
járó hősök. Tar, Tót és Dózsa. A népmonda hősei. Haramiak, zsványok 140

VII. Elemek.

Természetelem tisztelet. I Tűz, a m. ősvallás tüztiszteletéről adatok, az istenség tűzjelképe,
tűz halmok, tűz jelek, sz. tüzek, tűz eredet, gerjesztés, vad- élő- új-tűz. Tűszertartások,
lustratiók, áldozatok, babonák. Tűz személyesítése. — II Vízisztelet, vízmelléki telepedé-
sek, temetkezések. A négy folyam, sz. kútak, jós források. Víz áldozatok, lustratiók.
Víz személyesítése. — III Föld, tisztelete, szertartások határjárás s iktatásnál, földeskü.
Földanya, eleven-szűz-föld, földindulás, földdeli szokások, babonák. Föld személyesítése.
— IV Lég, szél, a fölények eleme, jelensége. A szél személyesítése, szélkakas, szólanya,
a 4 széltestvér, szélsógor. A szél laka, tempestartusok, széláros, szélgerjesztés, csillapítás.
Szél nevek 184

VIII. Állatok. Növények.

Állatok s növényekről mythosi képzetek. I Állat, lelkes. Sárkány. Lidérc, iglic. Grif.
Tátos. Turul. Vezérállatok. Szarvas. Ökör, bika, tehén. Eb. Kecse. Farkas. Vadkan. Orosz-
lán. Medve. Macska, Disznó, emős, diszke. Kigyó. Béka. Madarak. Kerecsen. Ráró. Gólya.
Fecske. Kakas. Holló. Varjú. Szarka. Galamb. Páva. Halálmadar. Kakuk. II Fák, növé-
nyek. Szádokfa. Diófa. Vasfű, tisztessű, boldog-virág, varázs-virág, Csaba-ír, László-
füve, gólya-köröm, temondádfű, holdfű, tűzvirág st. 221

IX. Égi testek, természeti tűnemények.

Ég, menny. I Nap, neve, tisztelete nyomai, nap úrfi, solium, solarium, kardvágási eskü a
nap felé. Hold, hold-idő, hold-foltok, hold- és napfogyatkozás. Tündéri nap- és holdanyák,
nap- és holdkirály, nap-tátos, holdas ló. Csillagok, csillagfutás, göncöl szekere, ég és hadak
útja, kaszás, fiastyúk, heterény, ökörhajtó, Lehel s Mátyás kürt, Mátyás szem, László
szekér, tátos, szarvasnyom, tatárdulás, sellő, tündérfő. Szivárvány, bábabukra. Üstökös
csillag. II Nap és éj. virradat, pitymallat, villamodat, hajnal st. holval, reg, dél, napayagta,
leáldozta, este, éjféli. III. Nyár és tél, ősz, tavasz, nyárhírdőkök, télkihordás, kiske, borzas
bőjti boszorkány, tőkehúrás, bőgő temetés, nyár bejövot, zöldág hordás, pünkösdi király,
a tél szürke lova, őszszakála 255

X. Világ.

Visszatekintés az eddigiekre és átmenet. Világteremtés, chaos, heo, hiu, teremtés, ter-
mészet, föld, anyag, ar-any. Világtojás, lidérc-, tátos-, sárkány-tojás. Ördög-tojás és

teremtés, a szellemi jó és anyagi rossz világ teremtése. Mony, tyúkmony, kókonya, Kókosa. Világelemek, világalakítás, makrokosmos és mikrokosmos. Ember teremtése, testalakítás. Világ, hévilág, másvilág, alvilág. Világfa. Aranykor, óden, aranykert; a nemzeti aranykor, boldog hon és ős lét; az elfajulás; vízözön 308

XI. Lélek. Végzet. Átok. Üdv.

Test lelkesítése, lélek eleme. Lélek, lét, lég, szellem, szellő. Lélekszabadság, büntudat. Végzet, sors, nyil, szer, kárhozat, átok; bód, boldogság, szerencse, szerencse kereke, üdv, áldás, megváltás. A végzet képzete, a végzet-nemzők, csillagzatok befolyása, burokban születés st. Átok képletek, elsüllyedés, állat-, fa-, kővé-válás. A vezeklés, erény, szabadítás képletei a mondában. A nemzeti rendeltetés és átok. Az eltűnő, elsüllyedő hősök, a nemzeti szabadtó s megváltó hősök. A világcata és megváltás 334

XII. Halál utáni állapot.

A lélek testből kimenete, halálon túli léte. Lélekvándorlás, fokozatai, átmenete növény-, virág-, fába, állatokba, a madár, galamb, hattyú, rovar, lepke st. alakba. Farkaskoldus, veszett csikó. Bolygótláz, lidérc, tüzes emberek, tüzes rémek, kísértetek; halottak visszajövete, körüljárása. Halál, személyesítés, csontváz, halavány, kaszás, halász; halál öldöklése, megérkezése, ugrása. Menet a másvilágra, a halál útja, lova, szekere, átmenet a folyón, hídon st. Saru, keztyű, kalap az útra. Másvilági élet s lakhely, boldogsághely, menny, a hősök mennyország; az ellenségekkel uralkodás, égiháború, a csillagokbani lak. Pokol, patvar, pitvar, tornác, udvar, koponyavár; pokoli fajok, kincsek st. 358

XIII. Varázs.

A varázs, mint a lélekszabadság mozzanata. a varázs elmélete. történeti jelensége. mythosunkbani nyoma. — Bű. Báj. Varázs. Kuruzs. Igézés. Ráolvasás, kiolvasás, igéző ráolvasási formulák és áldások. Iralás, irás, dauzsolni. Kantérolás. Vajakolni. Vahor, vahorász. Fíves. Szemlől jövő. Megcselekvés, megvesztés, megverés, tétemény, megrottás. — Varázseszközök: varázsvessző, varázs-gyűrű, -tűkőr, -síp, -világ. bájital. láthatatlanná tevő köpöny. száz mértföldet halladó saru. bűvös fegyverek: kard, nyil, bárd, őv, ing, főveg, vért, tarisznya, bunkó. Boszorkányi bűvös eszközök. Előítélet. Babona, babicsolás st. . . . 391

XIV. Boszorkány.

A boszorkányi képzetek mythosi alapja, tényezői. középkori újabb elemek. A boszorkány név. emlékeinkbeni nyomok. A boszorkányrege. az ördög megjelenése, csábítása; a boszorkányi örökség. tanítás, beavatás, abrenuntatio, fogadás és hódolat, vérrel aláírás. megbélyegzés. Drómó, Hop, Hopciher, bakkecske. boszorkányi összejövetelek, áldozatok, áldomások, főzés, lakoma, tánc, zene. gyülekezeti-hely s idő. társulataik, ördög- drómó-had. vezérek, hadnagyk, atyamesterek, fűhordók. a boszorkányi alak, légben járás, eszközök, őv, ing st. repülőszir. föld- és termés-károsítás, harmatszédés, szárazság, jégeső, szélvész gerjesztése. emberkárosítás, szívvájás, gyermekragadás, kuruzs, gyógyítás, jövendölés. bűvölés. Szépasszonyok 407

XV. Papok.

Táltosok, magusok, bölcsék. Jósok, Javós. Bűvösök. Bájosok. Varázsoló. Bélnézők. Garaboncos deák. Papbírói hivatalok: Kádár. Rabonbán, ravó, ribonc. Gyula. Horkáz. Kárkán.

Kárház. Bilochus, bélyeges. Templombíró. Pristaldus, peres. Őspörös. Érsek. Főpapság és fejedelemség. Papi rend, osztály és családok. Papnők: jós- és varázsló-nők 447

XVI. Sz. Helyek. Oltárok. Bálványok. Jelvek.

Istentiszteleti helyek. fák, falvak, ligetek, sz. és királyerdők, hegyek ormai: Áldomás feje, Tűzhalom, Őr- és Sírhalom, Kádár halma, Őthalom, Forgóhalom st. Bondavár, Feltűz, Pogány-, Bálványos- és Tündérvárak. Keve háza. Vár, egyház, csarnok, udvar, terem. — Oltárok, oltárkő, menedékkő. — Bálvány, báva, balita, helynevek, emlékek. bálványkő, bábakő. — Jelvek: kard, nyíl, zászló, bárd, buzogány. jelvek használata. számok. 457

XVII. Istentisztelet. Áldozat. Ünnepek. Szertartások.

Ima, imádás, kérés, könyörgés, esdeklés, kiáltás, igézés, olvasás. Ének. Áldozat, áldomás, áldás. emberáldozat, gyermekáldozat. állat-, növény-áldozatok. áldomás, áldozati szertartások. bélnézés. libatio, véráldomás. áldozó edények. székely áldozópohár. kürt, vatalé, kaponya. Szer- tartások, zene, igrec, hegedű st. táncok. hódolat, tisztelet. gerjedet. hajvágás, pilis. Ünnepek. hétnapok. Keddasszony. Vásárnap. Születés, csők st. Házasság. Eskü 538

XVIII. Temetés.

Halotti szertartások, gyász. hajvágás, testsebzés, kiterítés, sirató. követő, bucsúztató. körülhordás, halotti áldozatok, engesztelés, torlás, emberek s állatok leöltése a síron. temetési szokások, lóvitetés, bajvívás, lovagi- temetési-játékok, tor, haláltánc, dusenikok, torlók. Földbe temetés, elégetés, tűzrakás, máglya, perzselés. Sír, halom, ravatal. koporsó. verem 548

Adalékok	571
Névjegyzék	592
Tartalom	597

<i>p.</i>	<i>sor.</i>	<i>Aiba.</i>	<i>igazítandó.</i>
IV	31	krónikai	krónikai
XV	10	előemlékek	előemlékek
VIII	21	művét is	művét is véghezvitte
i	47	Renevall	Renvall
i	18	XVI	XVII
i	42	ὄνομαζουσ:	ὄνομαζουσ:
i	2	Faludy és Döbrentey	Faludi és Döbrentei
3	21	még	mig
i jegyz.	7	Diósi	Diószegi
)	12	mythologia	mythologiai
4 jegyz.	3	marahon	marahan
5	43	avatári	avatori
1	11	még	mig
2	35	fonóházba	fonóházban
3	8	mint	mind
4 jegyz.	4	IX	IX és XIV
9	33	kisértetnők	kisérteniők
2	16	mondakét	monda két
3	41	még	még
6	4	alaknak	alaknál
10	37	Helgakvidha	Helgakvidha
5 jegyz.	5	ásot	ásat
2	10	még	mig
5	16	ha, ha	. ha
4 jegyz.	11	innombrables	innombrables
1	40	ily	il y
6	6	mint öt	mint öt jellemzi
8	37	bányaszellemek	bányaszellemeket
9	2	erszény	erszényen
7	26	biblia	bibliái
4 jegyz.	3	foedere	foedera
10	36	epigonok	epigonok
6	6	auxillo	auxilio
6	19	vi:határan	véghatáran
7	17	cum	Cum
0	32	tubul	tuibu
5	20	XVII	XVI
5	43	nyúl	nyúlák
9	11	képzetében	képzésében
4	1	még	még
1 jegyz.	4	inferis	inferus
3	37	eredeti	eredeti
9	39	mi	mit
6	44	XVII	XVI
2	5	boszoráhot	boszoráhot
5	15	esodem	esdem
2	17	vallásokról	vallásokról
4 jegyz.	3	feláldozó jak	feláldozottak
4	35	feláldozva	feláldozza
3 jegyz.	2	csfrázatok	csfrázatokkal
7	5	féle	főlé

A becsúszott számok helyesírását az nyelvtudósoknak, valamint a hibás írás és pontozás, mely utóbbi más beadványból, — megigazított az eredetihez

3 2044 020 076 592

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

WIDENER
FEB 10 1997

FEB 10 1997

CANCELLED

